

तंत्री

रामनारायण विश्वनाथ पाठक

ક્રાન્તિનાં ભાવીર-વીરાંગનાઓનાં આવીસ ચિત્રો સહિત

રશિયાના ખેડૂતો અને મજૂરોમાં પ્રથમ અસંતોષનો ફાળો ફેંટ્યો અને તેમનામાં ક્રાન્તિનો વિચાર પ્રથમ જન્મ્યો ત્યારથી તે રશિયામાં બોલ્શેવિક પક્ષે રાજસત્તા કબજે કરી અને છેવટે કેટલાક અનૂની બોલ્શેવિકોએ કાર અને તેના કંટુંકનો નિર્દય રીતે અંત આણ્યો ત્યાં સુધીનો રશિયાનો રોમાંચક ઇતિહાસ. અને ત્યારથી આજ સુધીની સંપૂર્ણ વિગતો પુરવણીપ્રકરણ રૂપે રજૂ કરતું પુસ્તક

રશિયાનું ઘડતર

લેખક
અમલખાઈ મહેતા

પ્રસ્તાવના અને પુરવણીપ્રકરણના લેખક
નરહરિ દા. પરીખ

સમાજવાદ અને સામ્યવાદના મિદાન્તો તથા કાર્યક્રમ વિષે તેમજ રશિયામાં અત્યારે જે ચાલે છે એ વિષે આપણે ત્યાં વાતો બહુ થાય છે. પણ મિદાન્તોના શોધકો તથા પ્રવર્તકો વિષે, તેમજ રશિયામાં મજૂરપક્ષના હાથમાં સત્તા ફેલી રીતે જાવી, તે સત્તા પ્રાપ્ત થઈ તે પહેલાં ત્યાંના આમલને કેટલાં સકટો વેઠવાં પડ્યાં હતાં તથા મજૂર નેતાઓએ કેવી સાધના કરીને ત્યાંની પ્રજાને તૈયાર કરી, એ બધો ઇતિહાસ બરાબર જાણીએ તો જ આપણે તેમાંથી કંઈકે કંઈક ઉઠાવી શકીએ. આ બધો ઇતિહાસ આ પુસ્તકમાં રોમાંચક રીતે ચરણ શૈલીમાં આપવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ બતાવતું આ પ્રથમ જ પુસ્તક છે. એમાંનાં બાવીસ ચિત્રો એ એની ખામ વિશિષ્ટતા છે.

પ્રથમપ્રકાશન ૧૯૨૦

મુંબઈ ભેદે

કિંમત ફક્ત રૂપિયા એ

આદં રૂપર ઉપર

બાવીસ ચિત્રો

તમારી નકલ આજે જ મેળવી લો.

પ્રસ્થાન-કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

[પ્રથમ શાખા :—પ્રિન્સિપલ સ્ટીટ]

[સુરત શાખા :—ટાઉનખાત]

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દૃષ્ટિપૂર્તં ન્યસેત્પદમ્ ।

તંત્રી : રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

પુસ્તક ૨૧

કાર્તિક - ૧૯૮૨

અંક ૧

નાદબ્રહ્મસ્તુતિ

રા. વિ. પાઠક

[આ ગીત સ્વાધ્યાયને અંગે અધ્યાપક શ્રી કાલિદાસ
બાપુજી ભેશીએ આપેલ સ્વરમાલિકા અનુસાર રચ્યું છે.]

રાગ દુર્ગાઃ અપતાલ

અહો નાથ !

મમ શન્ય ધર આવો !

તું હી એક !

આદિનાદ ! આ.....વો.

(અતરો)

સિન્ધુધોષ સહ આવો,

મર અન્ય જગતરવ

નવ સંભળો.....ઓ !

પ્રસ્થાન

સ્વરમાલિકા *

રે મ	પ - પ
અ હા	ના - થ
x	૨

મ પ	ધ ધ પ	મ રે	સા - સા
મ મ	રા - ન્ય	ધ ર	આ - વો
૦	૩	x	૨

ધ ધ	રે રે સા
હ હી	અ - ક
૦	૩

રે મ	પ - પ	મપ ધસાં	રેસાં ધપ મરે
આ દિ	ના - દ	આ વો .
x	૨	૦	૩

અંતરે

મ પ	ધ ધ ધ	સાં ધ	સાં - સાં
સિન્ધુ	ધો - પ	સ હ	આ - વો
x	૨	૦	૩

ધ ધ	સાં રે સાં	મં રે	સાં ધ પ
મ ર	અ - ન્ય	જ ગ	ત ર વ
x	૨	૦	૩

રે મ	પ - પ	મપ ધસાં	રેસાં ધપ મરે
ન વ	સ - લ	જા આ .
x	૨	૦	૩

બૃહદ્દારણ્યકમાં એક વચન છે.

હૃદયેન હિ સાત્યં જાનાતિ । હૃદયે હૈવ સત્યં પ્રતિષ્ઠિતં ભવતિ ।

જીવનશાસ્ત્રનો આ એક મહાન સિદ્ધાંત છે. આપણા પૂર્વજોની એ એક અત્યંત કીમતી શોધ છે. આ શોધનો આપણે હજી પૂરતો ઉપયોગ નથી કર્યો. એનું મહત્ત્વ આપણે સમજ્યા જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. આ એક વસ્તુમાંથી એક સ્વતંત્ર દેવી સંસ્કૃતિનો જન્મ થઈ શકે તેમ છે. સત્યની શોધ શ્રદ્ધા મારફતે નહિ પણ હૃદય મારફતે—ભાવના મારફતે જ થવી જોઈએ. સત્યનું પરમ રહસ્ય હૃદયની કૃપાથી જ ઉઘાડી શકાય તેમ છે. સત્યનું પયારું સ્વરૂપ લાગણીઓની મદદથી જ પારખી શકાય છે.

કેળવણીશાસ્ત્રમાં તો એ વાત સ્વીકારાય જ છે કે જ્ઞાન આપનાર અને લેનાર બંને વચ્ચે પરસ્પર સદ્ભાવ હોય, લાગણીની અનુકૂળતા હોય, તો જ જ્ઞાનનો વિનિમય યથાર્થ રીતે થઈ શકે છે. આજના શિક્ષક-વિદ્યાર્થીના બંને સંબંધથી માહિતી અને દલીલોની આપણે ભલે યાચો. પણ ગીતા જેને જ્ઞાન તરીકે ઓળખે છે, તે તો હૃદય હૃદયને ઓળખે ત્યારે જ ગ્રામ યર્ષ શકે છે. ગીતાનું જ્ઞાન એ ફક્ત અંગ્રેજીમાં જેને knowledge કહે છે તે નથી, પણ એ સુખ્યત્વે culture છે. Culture એટલે સસ્કારિતા, જીવનનું ધડતર; જીવનનાં સર્વ અંગ અને ઉપગોતી કેળવણી. જે અંદર જોતું છે, જીવનમાં પ્રગટ થતું છે તે સાચું જ્ઞાન, તે જ સસ્કારિતા. આવા જ્ઞાનની આપણે હૃદયના અંતરે સંબંધથી જ પરાપર યર્ષ શકે છે.

ગીતામાં જ્ઞાનનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે અને એનાં લક્ષણો બાંધ્યાં છે તેમાં અહિંમાને સ્થાન છે. અહિંસા એ સાચા જ્ઞાનનું આવશ્યક માધન છે. વિજ્ઞાનની આજકાલની જ્ઞાન મેળવવાની પદ્ધતિ જૂંદી છે, અસંસ્કારી છે. એ શિક્ષારી પદ્ધતિ છે. જેમ કુટ્ટ અને અકુશળ પોલીસ અમલદારો તહોમતદારો પાસેથી માહિતી કઢાવવા માટે તેમને મારે છે, ઝૂંડે છે, તેવી જ રીતે આજના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ કુદરતને અને તેના બાળકને મારીને, કાપીને, વાઢીને, પગલાંને અને નિયોજાને તેમનું રહસ્ય જાણી લે છે. ફૂલો શું અને પાંદડાં શું, પશુઓ શું અને પક્ષીઓ શું, દરેકને મારીને—હેરાન કરીને તેના સ્વભાવનું શાસ્ત્ર નિર્માણ કરે છે. પૃથ્વીને જાણવા માટે તેને યોદ્ધાને તેનાં આંતરડાં બહાર કાઢે છે. તારાઓ સુધી હાથ નથી પહોંચતા એટલે જ માણસો લાચાર છે. આ પદ્ધતિએ ઘણી માહિતી મળે છે. કુદરતના કેટલાય નિયમોથી આપણે વાકેફ થઈએ છીએ. છેલ્લાં સો વર્ષમાં વિજ્ઞાનમાં એટલી બધી વિસ્તાર થયો છે કે એક ધૃતિરત્ની શક્તિ બાદ કરતાં બાકીની બધી શક્તિઓ માણસે મેળવી લીધી છે એમ કહેવાય. વિજ્ઞાનના આ વિજયથી આશ્ચર્ય અનુભવીએ છીએ. આના

કગતા આગળ જવાય જ નહિ, જાનનું સર્વશ્રેષ્ઠ સાધન એ જ છે, એમ આપણે માનતાં થયા હોએ વિજ્ઞાનની આ હિંસામૂલક પદ્ધતિ છોડીને અહિંસાના પાયા પર ચણેલું વિજ્ઞાન આપણે ખેડીએ, તો ઇશ્વરની શક્તિ પણ આપણી જ છે

વિજ્ઞાનનો હું પૂજારી છું વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની એકનિષ્ઠા, તેમની એકાગ્રતા, તેમની તપશ્ચર્યા સત્યની ઉપ ઉપાસના, તર્કની કડકતા અને નિરહકારી સાધના બધું જ અદ્ભુત છે, અનુકરણીય છે એમની મેળવેલી મૂલિતો આપણે અનેક રીતે ઉપયોગ કરવાના હોએ, પણ વિજ્ઞાનની આખી પ્રજ્વલિ હિંમાદુષ્ટ છે, એ કબૂલ કર્યા વગર છૂટકો નથી પ્રાણીશાસ્ત્ર અને વૈદકશાસ્ત્રની શોધખોળ માટે શાસ્ત્રીઓએ ચોરડાડ શરૂ કરી અને ધણું જ્ઞાન મેળવ્યું પાછાથી એમણે જોયું કે શરીરના અમુક વ્યાપાર તો પ્રાણુ જન્ય કે તરત બધું થઈ જાય છે એટલે મૂંઝા ચીરીને સાચી અને પૂરતી માહિતી મળતી જ નથી શોધખોળના ઉત્સાહમાં આ હિંમત લોકોએ 'વિવિસેક્શન' શરૂ કર્યું વિવિસેક્શન એટલે પ્રાણુને કે માણસને કાઢી ચર્ચા વગર જીવતા જ એના શરીરના ભાગ ચીરીને ઉઘાડવા અને તેની ચાલતી ક્રિયાઓ તપાસવી માણસ ઉપરની આવી ક્રિયાઓ તો કાપદાથી મધ થઈ, પણ ખીચારા જનનરોનું શું ? ઉંઠ, સમલા, બકરા, ઘેટા, દેડકા બળદ, બધાનો વાલી તો માણસ જ ને ? એ વાલીપણનો આવો ઉપયોગ કરી તે જ્ઞાનમાં ઉમેરો કરે છે ! !

હિંમામાં મુખ્ય દોષ એ છે કે કાર્ડ પણ પ્રાણુનો ધાતુ કરતા પહેલા માણસે પોતાના હૃદયનો ધાતુ કરવો પડે છે હૃદયની મર્યાદામાં લાગણીઓ મારીને નષ્ટ કરે, ત્યારે જ માણસને હાથે હિંસા સહાયે હૃદયનો જ નવા ધાતુ થયો ત્યાં સત્યની મોઢા કેટલે દૂર જવાની ?

અહિંસાનો રસ્તો આથી સાવ જુદો હોય છે અહિંસક માણસ કુદરતને કે પ્રાણીઓને પજવવાને બદલે પોતાના જ્ઞાનના સાધનો જ શુદ્ધ અને સૂક્ષ્મ કરે છે એ રીતે જ આપણા પૂર્વજોએ જે દાર્ઢ્ય થોડુંક યોગવિધાનું જ્ઞાન મેળવ્યું, તે કેળવ્યું હતું મધમાંથી, ગાયો, યોગ્યો વગેરે તો શું, પણ કૂનપાદડા પણ પ્રેમની અહિંસક મોઢાને પોતાનું બધું રહસ્ય અર્પણ કરવાના ગૌરવપૂર્ણ હોય એવું ખેડકું નહિ હોવાથી તેને વિશેષ આપણા વિશ્વાસ નથી એસતો

આપણે આજસુ હોએ, જડ હોએ પરાવલંબી આપતાગમ હોએ, તેથી પશ્ચિમના વિજ્ઞાનના વિસ્તાર ઉપર નબળા માગીએ હોએ જે દિવસે આપણે આપણી આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિનો સંશો સમજીએ અને એ ખીલવાનો પ્રયત્ન કરીશું, તે દિવસે આપણું વિજ્ઞાન સાવ અત્યંત અને નવા પાયા પર રચાયેલું હશે એમાં કુદરત ઉપર વિજય મેળવી દરેક વસ્તુમાંથી લાભ ઉઠાવવાની વૃત્તિ ન હોય, પણ પરમાત્માના આજ્ઞાચરણરૂપી સૃષ્ટિની ઉપાસના કરી એ પરમાત્માના જ રૂપ એવા મર્વ પ્રાણીઓની સેવા કરવાનો ઉદ્દેશ હશે, ઘરો આ ઉપદ્રવો મુશળતાથી તૈયાર કરાને બદલે એમાં સૌથી પ્રથમ આપણી વૃત્તિઓ અને શક્તિઓ અવશ્ય કરવાનો પ્રયત્ન હશે અને એ પ્રસાદદ્વારા જ શરૂ જ્ઞાન મળનારું છે, એટલી એની શ્રદ્ધા હશે એ જ વાત ઉપનિષદના ઋષિએ કહી છે

હૃદય યેવ સત્ય પ્રતિષ્ઠિત ભવતિ ।

ધર્મના વિષય પર મારે કાંઈક વિચારે તમારી આગળ રજૂ કરવા એવી મને સૂચના મળી છે. મત્રીજીએ તો ‘જુદાજુદા ધર્મોની તુલના’ એવો વિષય લેવા મને વિનંતિ કરી હતી. પણ તેમ કરવાની મારી લાયકાત હું જોતો નથી. ધાર્મિક ગ્રંથોનો અને જુદા-જુદા ધર્મના ગ્રંથોનો મેં જરાયે અભ્યાસ કર્યો નથી એમ મારું કહેવું નથી. પણ એકે ધર્મનો—હિંદુધર્મના ગ્રંથોનો શુદ્ધ—મેં પાંડિત્યયુક્ત અભ્યાસ કર્યો નથી એવી જાતનો મારા કરતાં વધારે મારે અભ્યાસ કરેલા અહીં બીજા શાસ્ત્રો છે અહીં કેટલાક એવા જુદાન મિત્રો પણ હાજર છે, જેઓ આ રીતનું મારા કરતા વધારે યોગ્ય રીતે ગ્રંથોના આધાર ટાંકીને નિરૂપણ કરી શકે. તેઓ જુદાન હોવાથી તેમણે સંમિશ્રણનું અને મારે મોટી ઉંમર કે અધિકારને કારણે જ બોલવું એમ, હું ધારું છું, કે તમે કોઈ માનતા નહિ હો. પણ આવા શિક્ષણસત્રમાં પ્રુપ્ત ઉમરના માણસો જ જોઈએ એવો આગ્રહ હોય તોયે જે મળતો વિનોબા, કાકાસાહેબ, દાદાસાહેબ ધર્માધિકારી જેવા ઓત્રીય અને અવશ્યયાગ્ય પુરુષો સમીપમાં છે, તે મળી આગળ મારે શાસ્ત્રોનું નિરૂપણ કરવું ક્યારેયે યોગ્ય ગણાય નહિ.

આ હું શિષ્ટાચાર કરતો નથી કે ગોટી નમ્રતા બતાવતો નથી. શ્રી. ઐ. ગીતા અને ‘ગીતાઈ’નું સૂક્ષ્મ અધ્યયન કરી ટિપ્પણો કર્યા છે. થોડા દિવસ પહેલાં તેમણે તે મને વાંચવા આપ્યાં અને તે પર મારો અભિપ્રાય પૂછ્યો. મેં એ ટિપ્પણો વાંચ્યાં, પણ મારે નમ્રપણે કહેવું પડ્યું કે આ રીતનું શાસ્ત્રનું સ્તીણું અધ્યયન કરવાની હથોટી જ મને નથી. હું બીજાં ત્રીસ વર્ષ ગીતાનો અભ્યાસ કરું તોય આવી જાતનો વિસ્તારવાળો અભ્યાસ કરવામાં હું ફાવી શકીશ એમ મને લાગતું નથી. મારામાં એવી કુદરતી વક્ત્રિ જ નથી, વહુ રસ પણ નથી, અને આ વિષયમાં મને મારા વૈશ્યજન-મત્રી પ્રાકૃતિક મર્યાદાનું માન યાય છે. આજ્ઞાણની સૂક્ષ્મ અધ્યયનશીલતા મારે માટે અપ્રાપ્ય લાગે છે.

મારા મત પ્રમાણે જીવન ધાર્મિક યથા માટે અનેક ધર્મગ્રંથોનો, અથવા ‘ગોતાનો’ જે એક દ્રષ્ટિ ધર્મગ્રંથ હોય તેનોયે, અતિશય પાંડિત્યમયો અભ્યાસ કરવાની જરૂર નથી. નામદેવ, તુકારામ, નરસિંહ મહેતા વગેરે સંતો વડું વિદ્વત્તા પ્રાપ્ત કરીને ધાર્મિક યથા હતા અથવા વિશેષ પ્રકારની ધાર્મિક દ્રષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા એમ દેખાતું નથી. પૂજ્ય બાપુજીને શાસ્ત્રસપત્ર નહિ કહી શકાય. કમમાં કમ મારી ધાર્મિક પ્રગતિ એ રીતે થઈ નથી.

હું સત્યાગ્રહાશ્રમમાં રહેવા ગયો ત્યારે મારી ઉંમર ૨૭-૨૮ વર્ષની હતી. ૧૭મે કે ૧૮મે વર્ષે મેં પહેલી વાર ગીતા વાંચી. મિશનરી ટ્રસ્ટનાઓમાં ગણેલો હોવાથી વાઈવલના કેટલાક માગોનું મને ફરજિયાત વાંચન થયું હતું. પણ એ બે પુસ્તકો વાંદ કરીએ તો, જે

મંત્રદાયમા મારો જન્મ થયો હતો તે મંત્રદાયના અર્થો સિવાય અનેક ધર્મગ્રંથો જોવાની હું આશ્રમમા રહેતા આવ્યો ત્યાં સુધી અને હોશ જ થઈ નહોતી સ્વામી ગમતીર્થ અને સ્વામી ત્રિવેકાનંદના પુરતકો મારી પાસે હતા ખગ, પણ તેમના બેચારે વ્યાખ્યાનો મિત્રાચ માત્ર અધિક વાચન થયું હોય એમ મને યાદ આવતું નથી 'ગીતાગદ્ય' છપાતા જ મેં એ ખરીદ્યું હતું, અને વાંચી પણ કાઢ્યું હતું, પણ તે વાંચીને 'કાઢ્યું' હતું, 'પચાવ્યું' હતું એમ નહિ કહી શકાય એ પનારણ જટલી મળામા તે કાળે શક્તિ પણ નહોતી આશ્રમમા આવ્યા પછી ત્યાં લેવાતા વર્ગોમા મને ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્ર વગેરે ગ્રંથોનો પશ્ચિમ અનાયામે થયો.

માગસા કે અનેક ગાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરીને મારી વૃત્તિ ધાર્મિક થઈ નથી, અને આજે પણ મને માગે છે કે ધાર્મિક વૃત્તિના પોપણ માટે અનેક ગ્રંથોનું અને અનેક ધર્મોનું વિદ્વત્તામયું અધ્યયન આવશ્યક નથી એવું જ નહિ પણ ઘણીવાર એવા અધ્યયનનો શોખ ધાર્મિક વૃત્તિને નાશક પણ થાય છે મંગીતશાસ્ત્ર વિષે માગે જે મત છે તે જ ધર્મશાસ્ત્ર વિષે છે એકાદ મજન કે ધૂન શાસ્ત્રીય મંગીતમા અનેક પ્રકારના આલાપ વગેરે માથે બોલનામા આવે તો એવું થયેલું મંગ નાચવાડોલતા લાગે છે એ મેં ઘણીવાર જોયું છે ખરું એથી મજનમંડળી ગાનલીન થાય છે ખરી, પણ શક્તિલીન થાય છે જ એમ ખાતરી નથી 'કૈમ્પિયા દગ્દિશન કી ખ્યામી' વડુ ગરમ રીતે ગાય તો કરુણગમનો આનંદ ઉત્પન્ન થાય ખરો, પણ એ ગમ દગ્દિશનની ખ્યાસ ઉત્પન્ન કરે અથવા છિપાની શકશે નહિ એથી ઇતરું, જેને એ ખ્યાસ લાગેની હોવાથી એ મજન ગાય છે તેના ગાનામા મંગીતનું ખૂન થતું જણાય તોયે તે એ મજનમા લીન થઈ શકે છે એ જ રીતે ધાર્મિક જીવન માટે પહેલી વાકુળતા હોય તો એકાદવે ગ્રંથોનું નિત્ય અનુસીયન તેને આવશ્યક થાય છે ખરું પણ એવા એકવે ગ્રંથ તેને માટે પૂરતા થાય છે એની વાકુળતા ન હોય તો ધાર્મિક ગ્રંથોનો અભ્યાગ કરવાની રુચિ કેમ જ શેક પ્રકારનો બૌદ્ધિક ગમ હોય છે, ધર્મની તૃપ્તિ નથી હોતી.

હું હિંદુ છું એમ તમને કહેવાની જરૂર છે શું / એક મયમંત્રપ્રધાન વૈષ્ણવ મંત્રદાયમા જન્મ્યો હોઈ, ઉમંગો મોટો માગ મેં તેમા નિઠાપૂર્વક ગાળ્યો એ દશેક વર્ષથી જ મેં એ મંત્રદાયનું અભિમાન છોડ્યું છે પણ મંત્રદાયનું અભિમાન છોડીનેયે મેં એ મંત્રદાયમાથી પ્રાપ્ત થયેલા ઘણા આચાર, વિચાર તથા મંત્રકારને છોડ્યા નથી, અને આશ્રમમા પગાય છે તે કરતા માગ પોતાના વૈશ્વિક આચાર, વિચાર, મંત્રકાર આજે પણ રૂઢાંચે મનાતની અને મંગાદી છે તે છતાં આજે હું પોતાને સનાતની હિંદુ કહેવડાવના તૈયાર નથી આજના હિંદુધર્મ વિષે તેમજ હિંદુધર્માભિમાનો શાસ્ત્રી, પંડિત, વેદાંતી વગેરે વિષે કઠોર માપમા બોલવાની મને લાગણી થાય છે એ કઠોર માપના મૂળમા હિંદુમમાજની એવા કરવાની રૂઢા છે, હિંદુમજા માથેનો આત્મમાન છે હિંદુમજા વિષે તિગસ્કાર કે દેપ નથી.

હિંદુધર્મમા હાનતા ને ચાનતા, જેટલો મત્વ અને પ્રભુવર્ધનો મહિમા ગવાય છે તેટલો કદાચ ન્નીજા ધર્મોમા ગવાતો નહિ હોય કોઈનાર મને એમ પણ લાગે છે કે આપણા ધર્મોના સતોને આપણા મમાજમા નીજા મમાજ કરતા, આ શુભોત્તર અસ્તિત્વ ઓછું લાગ્યું દમે, તેથી જ તેમને જના પર વાગવા માગ મુકવો પડ્યો દમે જે શુભો મમાજમા માગી પેરે ખીલ્યા હોય તે ઉપર બોલનાની જરૂર પડતી નથી જે શુભ હોવા જોઈએ પણ નથી દેખાતા તેમનું પ્રવિષાદન કરવું પડે છે.

પણ, હિંદુધર્મમાં સત્ય અને વ્રતચર્ચ પર ગમે તેટલો માર મુકાયો હોય છતાં મને લાગે છે—અને દુ.અર્પૂર્વક લાગે છે—કે હિંદુધર્મની રૂઝેરાપામના ઘણે અંગે અમત્યનિષ્ઠ અને વ્યભિચારી છે. આ શબ્દો તમને કડક લાગશે. પણ તે હું આવેશમાં આવી વાપરતો નથી દીવાની ખેંચત કોઈવાર એવી સ્થિતિમાં હોય છે કે એ બળે છે કે ઓલવાયો છે એ આપણે ખાતરીપૂર્વક કહી શકતા નથી. એ જ પ્રમાણે આપણા ધર્મમાં સત્યોપાસના ઓલાઈ ગઈ છે કે—મહે મંદ થઈ હોય પણ—જાત્રત છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

‘વ્રત સત્ય અને જગત મિથ્યા,’ એવું સૂત્ર શંકરાચાર્યે કાઢ્યું. એવો તેમનો પ્રામાણિક મત થયો હશે એમ માનવાને હરકત નથી. પણ ‘જગત મિથ્યા’ના આ પાંડિત્યનો આપણા દેશમાં મળતા જ રૂપમાં વિકાસ થયો છે. જ્યાં આખું જગત જ મિથ્યા ઠરાવ્યું ત્યાં જગતના વ્યવહારોમાં કે રૂઝેરાપાસનામાં મત્યાસત્યવિવેક કરવાને સ્થાન જ ક્યાં રહ્યું? એટલે જગતના કોઈ પણ પદાર્થ, માવના, નીનિ અથવા વ્યવહારનું સંગવડ પ્રમાણે અસત્ય તરીકે ખેંડન કરવામાં, કે સત્ય તરીકે મંડન કરવામાં, કે તેમાં મત્યામત્યનું મિશ્રણ કરવામાં હરકત જ રહેતી નથી. જેમને જેવું ગમે તેવું પુસ્તક લખે, ગમે તેના નામે પ્રસિદ્ધ કરે, એમાં ગમે તે રીતે ચંકલના કરે, ગમે તેવાં વિધાનો કરે, તત્ત્વો પ્રતિપાદન કરે, તેને માટે ગમે તેવી કથાઓ જોડી કાઢે, તથા ગમે તે પુસ્તકોમાં લેખકો નાંખે; અને એ વધુ સમાજના કત્યાણુ માટે, ધર્મના ઉત્કર્ષ માટે છે એમ કહી આત્મસતોષ માને ! અને જે ગ્રંથ વિષે આવી ઘાલમેશ થઈ છે એવી અમારી પાકી ખાતરી થઈ હોય, જે ઉપાસના કેવળ કયોલ-કલ્પિત છે એવો અમારો અભિપ્રાય થયો હોય, તેનાં પણ અમારે શુણ્ણગાન કરતા રહેવાં ! અવતારી કે અત્યુપદાનાં ચરિત્રોમાંથી પાયાવિનાની ખેડટી વાતો દાખલ કરવામાં સાધુ તરીકે ખ્યાતિ પામેલા લેખકોને પણ માગ્યે જ દોષ લાગ્યો છે. સહામારત, વાસ્ત્વોક્તિ રામાયણ, તુલસી રામાયણ, મનુસ્મૃતિ, પુરાણો ગમે તે ગ્રંથ હયો એક પણ ગ્રંથ લેખક વિનાનો માલમ પડ્યો નહિ. આખી મગવદ્દગીતા પણ એક જ માણસની રચના હશે કે કેમ એવી શંકા ઉત્પન્ન થાય એવાં કારણો છે. યોગવાસિષ્ઠ જેવા કેટલાક ગ્રંથ તો કોઈ અપ્રદાય-પ્રવર્તકે લખી કોઈ બીજા પ્રસિદ્ધ મુનિને નામે વગવી દીધા છે ! આ જગદૂપી માયા કરતાં ધર્મપ્રચારકોની માયા એટલી બળવાન છે કે ‘અસત્યોર્માદીયી, પ્રશુ, પરમ સત્યે તું લઈ જા’ એ પ્રાર્થના, પ્રકૃતિગત અસત્ય કરતા, શાસ્ત્રોનાં અસત્યોમાંથી સત્ય પ્રત્યે લઈ જવા માટે ઉચ્ચારવાનું મન થાય છે.

બહુમાન્ય થયેલી આપણી ગીતા જ લ્યો. ગમે તે કારણથી તેના લેખકની કવિ-કલ્પનાને લાગ્યું કે એણે પોતાનો આધ્યાત્મિક મત ધૃતરાષ્ટ્ર-સર્જનના સંવાદમાં કૃષ્ણાર્જુનનો ઉપસંવાદ મ્ની સમજાવેલો. આગળ જતાં ‘ઈતિહાસસંશોધકોએ અતુમાન કાઢ્યું’ કે ‘કોરવ-પાંડવનું યુદ્ધ કોઈક વર્ષની માગશર સુદ અગિયારસે શરૂ થયું હોવું જોઈએ. થયું, પછી આ વેની સાંકળ જોડી દેવાને શી હરકત ? કૃષ્ણ અને અર્જુનનો સંવાદ એક ઐતિહાસિક ઘટના છે એમ લોકોની માન્યતા તો છે જ. એ માન્યતાનો ઉપયોગ કરી લઈ માગશર સુદ ૧૧ને ગીતાલયંતીનો તહેવાર બનાવવાનો કાર્યક્રમ તૈયાર થયો. મહે ને કાલ્પનિક હોય, તેને નિમિત્તે ગીતાનો મહિમા તો વધારાય છે એવા હિસાબોમાં આપણે પડીએ છીએ. હિંદુધર્મની વડુ જ મોટી જનસંખ્યાને માન્ય અથવા આદરણીય થઈ શકનારો એ એક ધર્મગ્રંથ વાંકો

રહ્યો છે, તેની. જોડે પણ આવો ધર્તગિનો વ્યવહાર આપણે કરીએ છીએ, 'તો બીજા મથોતું શું કહેવું ?

આ રીતે ધર્મના પ્રતિપાદનમાં આપણા દેશમાં સત્યનો ધણો દ્રોહ થયેલો છે. પછી હિંદુઉપાસનામાં ઇતરથીએ તો વ્રજચારિણી ભક્તિ ધણે અંશે હુપ્ત થઈ ગઈ, વ્યભિચારિણી ભક્તિ—એ જ બાણે સનાતન હિંદુધર્મની વખાણવા જેવી વિશેષતા થઈ નેહી છે. વ્રજચારિણી—એટલે વ્રજમાં વિચરનારી—ભક્તિ તો રહી નથી જ, પણ સંયુથોપાસનામાંયે કોઈ પણ એક જ સ્વરૂપ પર નિહા રાખવી એ આપણને સીખવવામાં જ આવતું નથી. આજ રામનવમી છે, માટે રામની મૂર્તિ સ્થાપી રામનામની ધૂન જગાવીએ; આજે ગોકળઆઠમ છે, વાળકૃષ્ણ કે ગુરૂલીધરને બેસાડી ગોપાળકૃષ્ણની ધૂન જગાવીએ; આજે ગણપતિચોથ આવો એટલે ધનુષ્ઠ મહાવાય કરી તું જ અમને નિર્મોહ કરનારો દેવ છે કહી હાથ જોડીએ, આજે ગુરુવાર છે, આજે દત્તાત્રેયને પાદ કરવા જ જોઈએ. આમ નાગપંચમી, દુર્ગાષ્ટમી વગેરે જે તહેવાર આવે તે દરેક માટે એક જુદી આકતિ, જુદુ નામ, જુદુ પરિત્ર, જુદો કર્મકાંઠા ધરાવનાર દેવ છે જ. અને જો આ વધી ઉપાસના યોગ્ય ગણીએ તો વાપડા મચીઓની 'મેલડી માતા' કે રાતી-પરજના ખેતરની પાદરે તથા ફાડ નીચે રહેનારા દેવોનો કાં નિષેધ કરવો ? જે વેદાંત-વિચારથી ગણપતિ, લક્ષ્મી, પાર્વતી, શંકર, હરિવરુણ વગેરે દેવોનો સમન્વય કરી શકાય, તે એકેએક ખેતર અને ફાડમાં રહેનારા દેવ, શૂત, પ્રેત વગેરેનો સમન્વય કરવા સમર્થ છે. 'બધુ કાશ્પનિક, માયિક, જૂઠું, અસત્ય છતાં બધુ શિવ અને સુંદર છે' એ કેવો સરસ અને મગવડમયો સમન્વય છે ?

આવો સમન્વય ભલે કરી શકાતો હોય. પણ ઉપાસના, ભક્તિ અથવા શ્રદ્ધાનો આવો પ્રકાર કોઈ પણ સાધક કે સમાજને વડાવી શકશે નહિ. કેટલાક વૈષ્ણવ મંત્રદાયોમાં કહ્યા પ્રમાણે આ સાચે જ વ્યભિચારી ભક્તિ છે. અનન્ય, અવ્યભિચારી ભક્તિ નથી, અને વ્રજચારિણી ભક્તિ તો મુઠાલ જ નથી.

જે દપતી પરસ્પર મન, કર્મ, વચનથી અવ્યભિચારી અને એકનિષ્ઠ રહે છે તેમને આપણે મજ્જન અને રાતી—એટલે મત્યુક્ત પુરુષ તથા સ્ત્રી—કહીએ છીએ. વ્રજચારી તથા વ્રજચારિણીની મૂમિકા એમની ઉપરની. એમાં પુરુષ તેમ જ સ્ત્રી બન્ને નિરાલંબ છે. ઉપાસનામાં પણ આપણે પ્રથમ એકનિષ્ઠ અને અવ્યભિચારી થવું આવશ્યક છે તમને સંયુથ—અથવા કેવળ સંયુથ જ નહિ, પણ સાકાર સંયુથ—ના અવલંબનની ખરૂર લાગતી હોય તોયે હરકત નથી. પણ અનેક દેવદેવીઓની પાછળ લાગી અને તેમની પૂજાવિધિના ખટાટાપમાં પડી તમારુ કદી શ્રેય થઈ શકશે નહિ; આપણો ધર્મ કદી શુદ્ધ કે પ્રામુખાન થઈ શકશે નહિ.

અમેરિકાનો એક કારખાનદાર એકવાર વિલાપતનુ એક કારખાનું જોવા ગયો હતો. અમેજ વ્યવસ્થાપક તેને કારખાનું બતાવતો હતો. એક યંત્ર જોઈને અમેરિકનને કુતૂહલ થયું, અને તે વિષે પૂછપરછ કરી. વ્યવસ્થાપકે કહ્યું કે એ યંત્ર ઘણાં વર્ષનું જૂનું હતું, અને જોકે બહુ સારું કામ નથી આપતું, છતાં જૂનું હોવાથી તેને કાઢી નાખ્યું નહોતું. 'અમારાં કારખાનાંમાં ઘણાંખર્ગા યંત્રો બહુ જૂનાં છે' એમ એણે અભિમાનથી કહ્યું. અમેરિકને એટલા જ અભિમાનથી ઉત્તર વાળ્યો, કે 'અમારા કારખાનામાં માગ્યે જ કોઈ યંત્ર વેતણ વર્ષથી વધારે જૂનું હશે. અમે તો નવી શોધ યાત્ર કે જૂનાં યંત્રોને કચરામાં કાઢી નાંખીએ છીએ.' આપણી

હિંદુલોકોની વૃત્તિ આ અગ્રેજ વ્યવસ્થાપકતા જેવી ધણે-અશે છે હિંદુધર્મને આપણે એક પ્રાચીન નમૂનાઓના સંગ્રહાલય જેવો કરી મૂક્યો છે.

પણ આ વિષયાંતર થશે માત્ર કહેવું એ છે કે તમને સાકાર સગુણોપાસનાની જરૂર માસતી હોય તો ભલે તે કરો. પણ નિદાન કોઈ એક જ દેવત પર અનન્યપણે નિષ્ઠા મૂકો. આવી સત્ચારિણી ભક્તિમાંથી જ બ્રહ્મચારિણી—બ્રહ્મમાં વિચરનારી—નિરાલંબ ભક્તિ પ્રત્યે તમે વળી શકશો.

મને નિશ્ચિતપણે લાગે છે કે મને જીવનમાં જે કાંઈ એક જાતનું મગાધાન છે તેનું કારણ એ નથી કે મેં ધર્મગ્રંથોનો બહુ ઝડપે અભ્યાસ કર્યો છે. પણ નાનપણથી જ મારા પર અનન્ય—અવ્યભિચારી ભક્તિના સંસ્કાર પડ્યા હતા. અનેક દેવદેવીઓ પ્રત્યે મને કદી જ ભક્તિ ઝપ્પી નથી. રામ, કૃષ્ણ વગેરે સૌ એક જ ईश्वरના અવતારો છે એવી સામ્પ્રદાયિક માન્યતા હોવા છતાં મને કુટુંબમાંથી જે એક દેવની ઉપાસના મળી હતી તેના સિવાય બીજા કોઈ અવતારો પ્રત્યે મને બહુ રુચિ નહોતી; ધર્મગ્રંથોનીયે નહિ. મેં જ્યારે ગીતાનો અનુવાદ કર્યો, ત્યારે શ્રી વિનોબાના ‘ગીતાઈ’ની જેમ એને ‘ગીતામાતા’ એવું નામ આપવા એક મિત્રે મને સૂચના કરેલી. પણ મેં કહ્યું કે શ્રી વિનોબાએ તે નામ આપ્યું છે તે સેમને માટે યોગ્ય છે, મને યોગ્ય ન થાય મારા જીવનમાં ગીતાએ માતાનું કામ કર્યું નથી. એવું નામ હું આપુ તો તે અસત્ય થાય. તેથી, મેં સંસ્કૃત ગીતાનો આમાં ધ્વનિ છે એમ સૂચવનારું શાબ્દ ‘ગીતાધ્વનિ’ નામ પસંદ કર્યું.

માત્ર કહેવું એમ નથી કે ધર્મગ્રંથોનું અનુશીલન આવશ્યક નથી પોતાનો એક પ્રિય ગ્રંથ હોવો ઉપયુક્ત છે. એનું નિરંતર વાચનચિંતન હોવું જોઈએ. એના ઉપદેશ પ્રમાણે પોતાનું જીવન ધરવાનો સદૈવ પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. તે ઉપરાંત સાધુસંતોનાં ચરિત્રો અને ભજનો વાંચવા તથા બોલવાનોયે વ્યાસંગ હોવો જોઈએ. પણ તે ગ્રંથો અને ચરિત્રો સત્યને જાળવીને રચાયેલાં હોવાં જોઈએ. આ ઉપરાંત કોઈ ગ્રંથ હાથમાં આવે તો આદરથી વાંચવો, પણ પોતાની નિષ્ઠા એક જ દેવ પર હોવી જોઈએ, અને આપણા આધ્યાત્મિક ખોરાક તરીકે એકાદને ગ્રંથ જ પૂરતા લાગવા જોઈએ. જ્યારે વાચન-અથાણાંચટણી જેમ ‘અથવા ક્વચિત્’ થનારા નવા પ્રકારના મોજનના જેવું હોય.

મુસલમાન ધર્મનું જે વિશેષ તત્ત્વ મને પસંદ પડે છે તે એ જ કે તેમાં એકેશ્વરભક્તિ પર ખૂબ જ માર મૂકેલો છે. ફરલામમા બ્રહ્મચર્યને કે અવ્યભિચારી દમતીધર્મને બહુ મહત્ત્વ નથી આપતું, એમ લાગવાનો સંભવ છે ખરો. પણ ઉપાસનાની વાબતમાં એમની નિષ્ઠા આવ બ્રહ્મચારિણી ન હોય તોયે ધણે અશે સત્ચારિણી છે.

સહજપણે મેં સત્ય અને બ્રહ્મચર્યના જરા ખુદા અર્થો તમારી આગળ મૂક્યા છે. સત્ય એટલે અવ્યભિચારિત્વ—વફાદારી, બ્રહ્મચર્ય એટલે પરમતત્ત્વમાં વિચરણ. સામાન્યપણે આપણે જે વ્રતને બ્રહ્મચર્યને નામે ઓળખીએ છીએ તે એ પરમબ્રહ્મચર્યના સાધનરૂપે એક વ્રત છે.

મિત્રમિત્ર ધર્મોની જે કાંઈ થોડી માહિતી મને છે તે તમારી આગળ રજૂ કરવામાં મને ઇત્સાહ નથી લાગતો. તેનું એક બીજું કારણ પણ છે. મને આજે એવો વિશ્વાસ નથી કે જગતમાં આજે જે ધર્મો કે તેના સંપ્રદાયો પાછા છે તે પૈકી એક પણ આપણો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ છે. નહીં ધર્મોનો અભ્યાસ કરી, દરેકનો કાંઈક અંશ લઈ, ચાર પડિતો કે

મુત્સદ્દીએ મળી એકાદ નવા ધર્મની સ્થાપના કાઢી જોઈએ એમ કોઈ કહેતો. તેને પણ હું વ્યથે પ્રયત્ન માનું છું. નવધર્મની સ્થાપના આ પ્રમાણે થઈ શકતી નથી. પડિતોદ્ધાર ધર્મનો પ્રચાર (પ્રોપેગેન્ડા) થઈ શકે ખરો, પણ ધર્મસ્થાપના એ પડિતોનો વિષય નથી. ધર્મસ્થાપના એટલે પાછના ધર્મોનો મનન્વય કે કાપકૂપ નથી, તે અનેક ધર્મોના મંકર નથી, નવા પ્રાપ્તની રચના નથી, જૂના ટૂટા પર નવી કવચ બેસાડવાની કળા નથી. બુદ્ધ અને મહામ્મદે જે ધર્મો સ્થાપ્યા તેને પંચાંગુલિ તેમની પૂર્વેના ધર્મશાસ્ત્રો ૨૬ અને નિરોધ થયા એમ કોઈ ધગકમી પુરુષથી નવા વસતી સ્થાપના થયેલી ગણવામાં આવે છે, અને જાણે તેને કોઈ પૂર્વજો જ નહોતા એમ લાગતા માટે છે, તેમ જ્યારે કોઈ સ્વતંત્ર દષ્ટિ પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ હાજર થાય છે ત્યારે નવધર્મની સ્થાપના થાય છે તેના ધર્મમાં પૂર્વના ધર્મોના તત્ત્વો હોતા જ નથી એમ નહિ, પણ તેની પ્રમાણભૂતતા જૂના ગ્રંથોથી નહિ, પણ એ પુરુષના પોતાના વચન-અનુભવથી હોય છે. શાનેશ્વરે અમૃતાનુભવમાં કહ્યું છે તેમ, “આ મત શિવે શિવસ્ત્રમાં અને કૃષ્ણે ગીતામાં ગૂંઝ કર્યો છે, શિવે કે કૃષ્ણે એ મત દર્શાવ્યો છે માટે હું તે કહેતો નથી, પણ માત્ર પોતાનો એ અનુભવ છે માટે કહું છું.” એક રાજાની વાત મામળા હશે તેણે એક બીજા રાજાની દીકરી માટે મારું મોકલ્યું દીકરીના નામે તેની વધાવણી પૂછી રાજાએ કહેવડાવ્યું. હું મારા ખાડગમાંથી હાથેય થયો છું, મારું ખાડગ મારે આદિપુરુષ છે.” નવધર્મની સ્થાપના આ પ્રમાણે થાય છે એમ એકાદ સંપૂર્ણ કાયદો (રિઝ) પસાગ થાય, એટલે તેની પૂર્વેના છૂટકછૂટક કાયદાઓ જોવા પડતા નથી, તેમ નવધર્મસ્થાપક નિર્માણ થયા બાદ વેદ, કુરાન, બાઈબલ વગેરે સર્વે ધર્મશાસ્ત્રોને નિરૂપણી કરનારુ શાસ્ત્ર નિર્માણ થશે એવા સ્થાપકની હું સંપેક્ષા કરું છું.

મારું આ કહેવું તમને આજે ગળે છતરશે જ એવી મને આતરી નથી એની બીજી બાજુ ગૂંઝ કરી તમને સારી પેઠે ચૂંચવાડામાં નાખી દે એવી દલીલો કરતી અશક્ય નથી. પણ હું તમને આટલું આતરીથી કહું છું કે હું જે કહું છે તે જ્યાં સુધી તમારે ગળે ન છતરે ત્યાં સુધી તમારા ચિત્તનો મોહ યવતો નથી. પછી “નાડક ચિત્ત વંધમોહો કુતો મે ?” એવું બોલી શરે તમે મગધાન માની લ્યો.

[ઉપજાતિ]

તારો મહાપ્રેમ લઈશ ઇતી
સેવાતણા મૌનભર્તા પ્રભાવે
નિષ્કામ ને નિર્ભય કર્મપ્રીતિ
એકાંત તારાં નહિ શું હલાવે ?

તારે પદે મસ્તકને નમાવી
નમાવી તારો મહિમા અનંત
ચૂમી લઈને હૃદયે જમાવી
બનીશ તારા સમ નેજવંત.

તારે પદે તારકશુભ્ર રેણુ;
સોડી તહો દિવ્ય વિભૂતિ અંગે
ધારી નિવારીશ અસલ મેણું
નિર્માલ્યતાનું વળમેલ સંગે.

સેવાપ્રમે જન્મત સ્વેદધારે,
મંદાકિનીનો મહિમા ભરાશે,
ને કાંતિ જે સોભત અંગ તારે
તે મર્ત્ય દેહે મુજ ઊભરાશે.

સેવાતણા શ્વાસમહો અખંડ
તારો મહાપ્રાણુ લઈ બનીશ
સામર્થ્યશાળી; યમના પ્રચડ
દડે સદા અસૂત હું રહીશ.

સેવાતણા તાર લઈ અલેખ
ગૂંથાશ હું આભવિરાળ જાળ;
આનંદનું અદ્ભુત ત્યાં વિહંગ
બંદી કરી રાખીશ સર્વગાળ.

સમાજવાદ: એક દષ્ટિબિંદુ

જમવંતરાય અંબલરિયા

૧

સમાજવાદની દિલસૂદી ઘણી જૂની છે ત્યારે તવગ અને રક વચ્ચેનો એ અત્યાગની આર્થિક-સામાજિક ગચનામા છે તેના ડરતા ધણો ઝોછો હતો, ત્યારે પણ સમાજવાદી આદર્શ કેટલાક વિચારકોએ ગજુ કર્યો હતો. પ્લેટોના મત પ્રમાણે તો ગજુની એમતા મંપૂર્ણપણે જળવાય એટલા માટે માત્ર મિત્રકત નહિ પણ સ્ત્રીઓ પણ મામાન્ય માલિકીની હોની ભેઈએ, જેથી રાજ્યમા 'માડુતાડુ'ની લાવનાને બદલે 'આપણુ' એ જ લાવના ગજે ત્યારપછી અનેક સુધારકોએ એક કે બીજા પ્રકારની સમાજવાદી પુનર્ધર્મનાની દિમાચત કરી છે એ દિમાચતના ડારણો લિનલિન હતા કેટલાકને તાણાનો ઉપયોગ મરે અનર્યોનુ મૂળ લાગેયો, કેટલા ને નરે. મેગવવાની વૃત્તિ અધમ જાણી, કેટલાને નિગુડા હરીફાઈથી ચતો મામાજિક અપનય અમલ લાગ્યો. ગામાનર રીતે એમ ની સમાય કે મનુષ્યહૃદયમા બાતુલાવના જીરેજીરે નહેલી છે, તેથી મરીન તવગના મેદ લાગણીમય હત્યને ખૂએ છે એ ડારણે સમાજવાદી કે મામ્યવાદી કાઈપણ આદર્શ વ્યવસ્થા માટે સહૃદય વિચારકોને એક જતનો મોહ તો હમેશ રહેવાનો આવી જાનની હૃદયની ડરકે અજો ધાર્મિક, ડરકે અજો કમનમય, એવી જાનનાને કાર્લ માર્કસે શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ આપ્યુ—આપવા પ્રયત્ન કર્યો કામદારનર્મ મિનાય બધાની કમાણી કેવળ સુદ છે એમ તેણે જાહેર કર્યુ ઇતિહાસના કાય : પ્રમાણે મૂડીવાદ સન જ છેડે સમાજવાદમા પર્વનુમજો, માટે માત્ર જગતભગના કામદારોએ જાગી એક મદાન કાન્તિ કરવાની જરૂર છે એવી તેણે ધોપણા કરી કાર્લ માર્કસની દિલસૂદીમા જે અનેક છિદ્રો છે તે આજે તો હરકાઈ અબ્બારી જાણે છે માર્ક્સનુ અર્થસાસ્ત્ર કેવળ પ્રાથમિક અને અનેક ગૂચવણોથી ભરેલું છે, એમ તો કદાચ એના આજના અનુયાયીઓ પણ સ્વીકારશે કાર્લ માર્કસની અમર નિયામના ઇતિહાસ પર અને માનકમરૂતિના વિકાસ પર કેવી અને કેટલી ચર્ઈ એ બહુ ગમિષ પણ અધરો પ્રશ્ન છે એટલુ તો ખી રમય કે એના મિદ્દાતોએ મૂડીવાદી જગતને જળ્યરો ધણો પહોચાડયો, અને આજે પણ એના નામમા એક જાતનું જાદુ છે ? આપણા દેશમા, ખામ કરીતે યુવવર્ગમા, સમાજવાદની સ્થાપનાથી આપણી બધી મુશ્કેલીઓનો જાંત આવને એવી માન્યના મજબૂત થતી જતી લાો છે ગાધીજીની દિલસૂદીમા ખરા સમાજવાદને—વર્ગવિમુક્ત વગેરે મદિન—સ્થાપત નથી, માટે જ એ

૧. જો હાસીના શબ્દોમા "Marx is so at once the epitaph of the new capitalism and prophecy of its ultimate outcome" "Communism" ૫ ૨૨ H G Wells કહે છે "Marxism is in no sense creation or curation" અને "The influence of Marx has been an unequalled drag upon the progressive re-organisation of human society" "Experiment in Autobiography" ૫ ૧૮૦ અને ૨૧૪.

નકામી છે, એમ કેટલાક માને છે. સમાજવાદનાં અનેક રૂપમાંથી આપણે કયું સ્વીકારીશું એ હજુ કોઈએ ખાસ નક્કી કર્યું જણાતું નથી. સમાજવાદી તંત્રનું શાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ આપણે હજુ કર્યું નથી. તેથી જ સમાજવાદ લોકપ્રિય થતો જતો હોય તો નવાઈ નહિ.

આ લેખનો ઉદ્દેશ સમાજવાદની મંપૂર્ણ સમીક્ષા કરવાનો નથી; માત્ર, અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કેટલીક મૂળભૂત ગૂંચવણો રજૂ કરવાનો છે. એ ગૂંચવણો હોય છતાં પણ આપણે સમાજવાદ સ્વીકારવાને તૈયાર હોઈએ તો એની સામે અર્થશાસ્ત્રને કંઈ જ કહેવાનું ન રહે. છેવટે, પ્રજાએ શી નીતિ અપત્યાર કરવી, અનેક આદર્શોમાંથી કયો આદર્શ સ્વીકારવો, એ નક્કી કરવાનું કામ નીતિશાસ્ત્રનું હોય તો બલે. અર્થશાસ્ત્ર એ વિષે તટસ્થ છે. ટૂંકમાં, સમાજવાદની મુશ્કેલીઓ ખતાવવાનો ઉદ્દેશ સમાજવાદનો વિરોધ કે મૂઠીવાદની દિમાયત કરવાનો નથી જ. પણ, જો એ મુશ્કેલીઓ ખરેખરી જ હોય તો એ બધું ચલાવી લઈને પણ આપણે સમાજવાદી તંત્રને પસંદ કરીશું કે નહિ એ નક્કી કરવું પડશે.

૨

સમાજવાદના ધણા પ્રકારો છે એમ ઉપર કહ્યું. પણ આમાન્ય રીતે સમાજવાદી વ્યવસ્થામાં નીચેનાં બે લક્ષણો મહત્વનાં કહી શકાય. એ બન્ને સ્વીકારવાથી શાં પરિણામની આશા રાખી શકીએ, એ આપણે અહીં વિચારીશું (અ) ખાનગી મિલકત ગેરકાયદેસર: દ્રવ્યઉત્પાદનનાં બધાં જડ સાધનો—દેશની જમીન, જંગલો, નહેરો અને બધી જ મૂડી—રાજ્યના હાથમાં હોય; (બ) શું ઉત્પન્ન કરવું અને કેટલું એ રાજ્ય નક્કી કરે. અત્યારે જેમ મૂડીદાર નફાની આશાએ જ અથવા નફાના લોભે જ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ થવાને બદલે સામાજિક હિત માટે, પ્રજાની ભૌતિક—અને કદાચ આધ્યાત્મિક પણ—ઉન્નતિ માટે, જે વસ્તુઓ આવશ્યક જણાય તે જ ઉત્પન્ન થાય.

તે ઉપરાંત દ્રવ્યની વહેંચણી પણ અત્યારે છે તેવી તો ન જ હોવી જોઈએ. કામદાર-વર્ગ જ સમસ્ત દ્રવ્યનો અધિકારી છે. પણ દર વર્ષે—કે અમુક સમયને અન્તે—પેદા થયેલું દ્રવ્ય કયા સિદ્ધાંત પર વહેંચી આપવું એ વિષે મતભેદ છે કેટલાક માને છે કે દરેકને જરૂરિયાત પ્રમાણે આપવું; “દરેક પાસેથી સક્તિ પ્રમાણે, દરેકને જરૂરિયાત પ્રમાણે” એ એમનું ધ્યેય છે. કેટલાક ‘બધાને સરખું’ વહેંચી આપવામાં માને છે, અને કેટલાક દરેકને કામ પ્રમાણે આપવાનું યોગ્ય ધારે છે. દ્રવ્યની વહેંચણીનો આ પ્રશ્ન મહત્વનો છે. સમાજવાદી પુનર્વ્યવસ્થાની દિમાયત કરનારાઓએ એ વિષે સહમત થવાની જરૂર છે. પણ આપણે અહીં તો એમ માની લઈશું કે દ્રવ્યની વહેંચણી સારામાં સારી રીતે—સૌને મેતોપ મળે—એમ થઈ શકશે.

૩

ઉપરના બે મુદ્દાની ચર્ચા કરતા પહેલાં એ માગણીનાં કારણો ટૂંકમાં જોઈ જઈએ. સમાજવાદની દિમાયતનાં કારણો નૈતિક, આર્થિક અને સામાજિક છે. નૈતિક દૃષ્ટિએ એમાં કુટુંબભાવનાનો વિકાસ જણાય છે; વિનાશક હરીફાઈ અને સ્વાર્થમય નફા મેળવવાની વૃત્તિને બદલે માનવસહકાર એ જ એનો મહામન્ત્ર હોય એમ લાગે છે. આર્થિક દૃષ્ટિએ સમાજવાદ અત્યારની પદ્ધતિમાં જણાતી અનેક મૂડીઓનું નિવારણ કરવાનું વચન આપે છે.

દાખલા તરીકે, મૂડીવાદી વ્યવસ્થા નીચે અનેક માણસો જૂએ મરતા હોય છતાં મમાજની અમરાક્રિતનો મોટા ભાગ તવગગને મોજશોખના સાધનો પૂરા પાડવામાં ખર્ચોઈ જાય છે, એ રીતે જોના મગગ પરનો કાર્ષિ માનવી આપણી વ્યવસ્થા જોઈ પૃથ્વીને સ્વયંમકગનુ નિનાનાખાતુ માને તો નવાઈ નહિ^૧. આજે જગતભગ્માં મહી વ્યાપી ગહી છે—અથવા આજ મુધી વ્યાપી રહી હતી, અને હવે ધીમેધીમે જતી લાગે છે—અને દુનિયાના દામદારોનો કુ થી કુ ભાગ બેકાર છે કોફી, ઘઉં, ગગ અને એવી અનેક વસ્તુઓની આપણને જરૂર છે જતા એના ભાગ ટકાવી રાખવાની ખાતર કે વધારાની ખાતર એ વસ્તુઓનો નાશ જવામાં આવે છે આની અધાધૂધી થનાનું કારણ મૂડીવાદી ગ્યનાનુ કઈ અંતગત લક્ષણ છે કે એ બીજા—મૂડીવાદના ખગ તત્વથી શિશ્ર—કારણોને આભારી છે એનો પૂરા વિચાર કર્યા મિવાય એ પદ્ધતિને વખોડી કાઢવામાં આવે છે વળી, સામાજિક દષ્ટિએ વર્ગભેદવિનાનો મમાજ વિશેષ યાન્તિ બોગવી શકે અને એ વર્ગભેદનો નાશ વર્ગવિમુક્તદાગ જ થયે એમ કહેવામાં આવે છે, બીજી કેટલીક દલીલો પણ રજૂ કરવામાં આવે છે દેરને જે પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પૂરી પડવાની ખાતરી હોય તો ઉચ્ચ કક્ષાની કળાઓનો અને વિજ્ઞાનનો પણ વિશેષ વિકાસ થાય એવી અનેક આશાઓ મમાજવાદ પૂરી શકશે કે કેમ એ મરાય છે

આ લેખની વિચારસરણીને ખરી હોય તો મમાજવાદી પુનર્ધંતના ધારીએ છીએ એટલી મહેલી નથી એ કાન્તિને ગરતે જતા આપણી આર્થિક જ નહિ પણ બધી જ મામાજિક મર્યાઓને નવું મ્યરૂપ આપવું પડશે, આપણા દરેક જીવનક્ષેત્રમાં મુશ્વપરિવર્તન રજુ પડશે કાન્તિની હિમાયત એ અત્રિ માથે રમત છે એ રમત રમતા જે સાદસ ખેડવું પડશે તે આપણે શા માટે ખેડીએ છીએ, એ આપણી જાતને પૂખ્તુ જોઈએ

૪

મમાજવાદનો મુખ્ય હેતુ ખાનગી મિલકતનો અત આણનાનો છે, મૂડીવાદ અને મૂડીવાદીઓનો નાશ કરી દામદારવર્ગને સર્વોપગિ જનારાનો છે હવે, ખાનગી મિલકત વિના આપણે કેટલે દગજો ચલાવી શકીયું એ એક સવાલ છે ચોડીધણી ખાનગી મિલકત તો વ્યખિતવના વિકાસ માટે આવશ્યક છે એમ ઘણા કમૂલ કરગે ગશિયામાં પણ થોડેઘણે અગે ખાનગી મિલકત ગહેવા દેવામાં આવી છે એટલું જ નહિ, પણ મમાજવાદના મુખ્ય મિદ્દાતથી ખિયડુય વિરદ, ખાસ કુશળ દારીમરને બીજા કરતા વિશેષ આવક બોગવવાનો દક્ષ આપવો પડ્યો છે, એટલે કે એમની સેવાની કિંમત વિશેષ ગણવી પડી છે છતાં, ખાનગી મિલકતના જે દક્ષો અભારે છે તે બધા જ અથવા તે જ સ્વરૂપમાં આર્થિક પ્રગતિ માટે આવશ્યક છે એમ વહી શકાય નહિ અગત નક્કી આશા વિના કે જૂખમરાના ભય વિના માણમ પૂરેપૂરા ઉત્પાદથી દામ કરે નહિ એ માન્યતા મનુષ્યસ્વભાવ વિષે વધારે પડતી નિગત્તાવાદી લાગે છે મનુષ્યસ્વભાવ એ કઈ એવું જડ તત્વ નથી કે હમેશાને માટે એકમગજુ જ રહે જૂદા વાનાવજુમાં એ દુનિ એ પ્રકાશી નીકળે એમ માનવું વધારે યોગ્ય છે તેથી આર્થિક દષ્ટિએ, મિન ન ખાનગી ન હોય, એટલે કે પોતાની મૂડીનો વધેઅછ ઉપયોગ કરવાની છૂટ ન હોય તો કેવળ એ જ કારણે ઓછુ દ્રવ્ય પેદા કરી શકે એમ ન

હી શકાય. જે રાજ્ય પાસે એવું કંઈ માપ કે ધોરણ હોય કે જેથી સદ્વ્યય અને દુર્વ્યય વચ્ચે બરાબર ભેદ થઈ શકે અને જે રાજ્ય દરેક વસ્તુ ઓછામાં ઓછા શ્રમ અને મૂડીના વ્યયથી કરી શકે તો એકંદરે કદાચ ઓછું નહિ પણ વધારે દ્રવ્ય પેદા કરી શકીએ.

પણ બીજા મુદ્દા પર આવીએ. દેશનાં સમસ્ત ઉત્પાદનસાધનોની માત્રિકી અને તેનો વહીવટ રાજ્યના હાથમાં સોંપાયા પછી રાજ્ય એની વ્યવસ્થા શી રીતે કરશે? એ તો દેખીતું છે કે દ્રવ્યોત્પાદન માટે કુદરતી તત્ત્વો અને મૂડી ઉપરાંત સામાન્ય કામદારો, કુશળ કારીગરો અને દેખરેખ રાખનારાઓની જરૂર રહે છે. સમાજવાદની પહેલી ગૂંચવણ તો એ છે કે રાજ્ય પાસે મૂડી હશે, કુદરતી તત્ત્વો હશે, પણ જે જે વસ્તુઓ તૈયાર કરવાની યોજના કરશે તેને માટે, તે સમયે અને તે સ્થળે, ભોંઈતા કામદારો મળી શકશે કે કેમ? ધારો કે અમુક જગ્યામાં કપાસ તૈયાર કરવાનું, અમુક પ્રમાણમાં વીજળીચાકિત તૈયાર કરવાનું, અમુક સંખ્યામાં ધરો અને કારખાનાં બાંધવાનું નક્કી થયું, અને એ જ રીતે આજના સુધરેલા સમાજને જે લાખો વસ્તુઓની જરૂર છે તે બધી માટે વાર્ષિક કે પચ્ચવાર્ષિક યોજના ઘડાઈ એ યોજના ઘડાતા જ, એકંદરે કેટલા કામદારો ભોંઈશે, દરેક ઉદ્યોગમાં કેટલા ભોંઈશે, દરેક જાતના ધધામાં પ્રવીણ કારીગરો કેટલા ભોંઈશે, વગેરે લગભગ નક્કી થઈ ગયું.^૧ એ આખી યોજના તૈયાર કરવા માટે જે વીજતવાર હકીકતો અને આંકડાઓ ભોંઈશે, અને એ યોજનાનો અમલ કરતા આપણા હુન્નરઉદ્યોગ અમલદારો જડતાના ભોગ થઈ પડશે એ મુશ્કેલી અત્યારે જતી કરીએ.^૨ પણ એ રીતે જે કામદારોની એકંદર સંખ્યા નક્કી થઈ તેટલી જ સંખ્યા બરાબર મળશે કે કેમ? એ એકંદર માથા અને સમસ્ત પ્રજામાંથી કામ કરી શકે એવા માણસોની સંખ્યા બરાબર ગણતરતાં આવશે એવું માનવા કારણ નથી કોઈ વખતે કામદારોની અછત જણાશે, તો કોઈ વખત જરૂર કરતાં વધારે કામદારો તૈયાર હશે. દેશના એક ભાગભાગથી બીજા ભાગમાં વારંવાર કામદારોને ફેરવવા પણ પડે. જે એકંદર વસ્તીમાંથી કામ કરવા તૈયાર માણસોની સંખ્યા રાજ્યની માગ કરતાં ઓછી કે વધારે જણાય, તો બે ત્રણ ઉપાયો યોજા શકાય એક તો ફરજિયાત ફળવણી

૧. 'લગભગ' એટલા માટે કે કામદારચાકિત અને ચન્નરાકિત અમુક હદ સુધી એકબીજાને બદલે મૂડી શકાય. એક જ વસ્તુ તૈયાર કરવા માટે કેટલી કામદારચાકિત અને કેટલી ચન્નરાકિતનું મિશ્રણ કરવું એનો આધાર બંનેના ભાવ ઉપર અને એ વસ્તુના ઉપજાવનારા ભાવ પર છે. પણ, સમાજવાદી તંત્રમાં, 'ભાવ'નો અર્થ રહે નહિ, કારણ કે મજૂરીના દર હોય તોપણ મૂડીના દર હોય નહિ. દ્રવ્યોત્પાદનના કેટલાક વિભાગમાં અમુક પ્રમાણમાં જ મજૂરી અને મૂડીને મેળવી શકાય. જે બધી વસ્તુઓ પેદા કરવા માટે એમ હોય તો 'લગભગ'ની જરૂર ન પડે. બીજા સંખેદમાં કહીએ તો ન્યારે technical co-efficients of production fixed હોય ત્યારે કેટલી વસ્તુ પેદા કરવી છે, એ નક્કી થતા કેટલી મજૂરીની જરૂર છે એ તદ્દન નક્કી થઈ જાય.

૨. આજે કોઈ ઉદ્યોગ રક્ષણ માગે છે અને છેવટે એને રક્ષણ મળે છે તે વચ્ચે જે સમય-બંધ છે તેની સામે આપણે ફરિયાદ કરીએ છીએ. ટરિફ ઘોડે તપાસ કરે, કંઈ પણ બલામણુ કરે, પછી ધારાસભાની પરવાનગી મળે, ત્યાં સુધીમાં એટલી સમય નીકળી જાય કે સંલોગ બદલાઈ ગયા હોય. સમાજવાદી તંત્રમાં તો દરેક પગલે એવા જ કંઈ કાર્યક્રમ રહેવાનો. અણધાર્યાં સંલોગ ઉપસ્થિત થતા જે તરત ફેરફારો કરવા ભેઈએ તે ભાગ્યે જ થઈ શકશે, અથવા થઈ શકશે તો એવા નિર્ણય કરવાની સત્તા કોઈ આપણે સરમુખ્યકારને આપણે સોંપવી પડશે.

માટે ઉભરીને દહા દેશમાં પડે છે. આવીને અમલ જાણી અથવા કામમાંથી કારણ થવાનો અમલ વહેતો લાડી દેશની કામદારશક્તિ આપી કરી રાકાય. અર્થમાં જો દમ કે પગ વડે પહેલાથી લવિષ્યતી અનનની ખબર પડે તો મોટા કુટુંબવાળા માન્યપોતે ધનાઓ અથવા ધનમાંથી આપી ઉત્તેજન આપનારા આવે તે જ પ્રમાણે વરતીની મખ્યા બહુ વધી જતી જણાય તો મનનિનિમગ્નતા માધનો ગત્ય પૂર્ણ પાડે એમ ગત્યની માનને બધ બેમતી જ મખ્યા યોજના પ્રમાણે નામ દેવા તૈયાર થવી આવે એમ બની શકે. ગમાન વાદી વ્યવસ્થા નીચે અલ્પધાયા મનેગો ગિરાય, એકાદીનો પ્રશ્ન બહુ બની જો તો ન જ રહે એમ કહી શકાય. પણ બીજી મુશ્કેલી તો છે જ દરેક ઉદ્યોગ માટે જેટલા માણસો જોઈએ તેટલા જ મળી શકે એમ કેમ મને? કોઈ વખતે વધારેપડતો પ્રવાસ ખેતીવાડી તન્દ્ર વળે, કોઈ વખતે કાનસા કે મોનાની ખાણ તન્દ્ર વળે. કોઈ વખતે કાકડાની સખ્યા વધારે પડતી હોય અને કોઈ વખતે ગતતા માક કરનારાઓની ત્યા સુધી દરેકને પોતાનો ધધો પમદ મગવાની છટ હોય. માન્યપતે મોગ્ય લાગે એવી કેમવણી છોડરાઓને આપનાનો દક્ષ દોય, ત્યા સુધી દરેક ઉદ્યોગ તન્દ્ર જોઈતી મખ્યા જ વળે એમ બને નહિ. પશિણાને, પોતાનું જીવનમાર્ગ પમદ કરવાની સ્વતંત્રતા—જે અત્યારે આપણે ખૂબ કમીગતી ગણીએ છીએ, જેની ખાતર આપણે આપણા માન્યપ માથે લાડીએ છીએ—એ સ્વતંત્રતા મિનકુચ રહે નહિ. ગત્ય પોતાની એટલે પોતે નક્કી કરેલ યોજના પાળ પાડવા આવશ્યક કામદારશક્તિ તૈયાર કરે જોઈતા પ્રમાણમાં જ દરેક ધધા માટે તાલીમ આપે અને આપણી અનિચ્છા પના ગમે તે કામ કરવા કરત પાડે. જેટલું જીવનનો એક પળ વિભાગ એવો ન રહે કે જેમા ગત્યની દખલગીરી ન હોય.

મારખ સ્પષ્ટ છે. કોતપાદનના અમુક જ માધનો ગત્યના હાયમા હોય અને બીજાં અમિત પર્મગી પર અવતરી રહેતા હોય, એ વસ્તુચિતિ લામો વખત આવી શકે નહિ. ધીમેધીમે ગત્યની માલિકી કોતપાદનના જ. માધનોથી આગળ વધી મમાનની મમશક્તિ સુધી ગય અને પ્રમ્ન કેવળ યેગઓના ટોળા જેવી બની ગય. કુટુંબની સંસ્થા પખુ અત્યાર છે તેવી ન જ રહે. પરણવાના અને પ્રતેષપતિના લક્ષ પર અકુશ મુકાય. ધાર્મિક બાવનાઓમા પખુ ફેરફાર થાય. એ બધા ફેરફાર અનિષ્ટ છે એમ ન કહીએ, તોપણ માન રાખને કોતપાદનના માધનોની માનિયા સોપી બધો જ આર્થિક વ્યવહાર ગત્ય વડે જ યોજતા કેટલી જ સુધી આપણે જતુ પડે એ વાત પર તો ભાર મૂકીએ જ કેટલાક મમાનવાદીઓ એમ માને છે કે પોતાની જે શક્તિ મગમ લાગે તેનો વિમામ કરવાની છટ તો મમાનવાદી તન આપી સમ્મ, પખુ એમ થતુ સમ્મ નથી. ગશિયાનો અનુભવ સ્પષ્ટ છે ત્યા 'લાડ લાડ' અને 'મામુનિષ્ટ પક્ષ' વગેરે ગત્યનુસમ કરે તે મમયે મમે ત્યા જતાની ફજ છે એટલુ પખુ જમ ન થાય તો ૧૮ થી ૨૫ વર્ષના માણસો માટે અને ૧૮ થી ૪૦ વર્ષની ઓઓ માટે ગત્ય જે કામ મોપે તે કરવાનું ફરિયાલ છે. આયો અંકુશ—કોઈ જનના ધાર્મિક જનન કે અધમદા મિરાગ—આપણે મદન કરી શકીએ એ મમવનું નથી.

૫

આટલેથી ખસ નથી ધારે કે રાજ્યના હાથમાં—ભલે એમાં કામદારો સર્વોપરિ હોય—જેટલાં જોઈએ તેટલાં, જે પ્રમાણમાં જોઈએ તે પ્રમાણમાં, ઉત્પાદનસાધનો અને કુદરતી શક્તિઓના સમુદાય છે. એ જુદાંજુદાં તત્ત્વોને ગ્રંથેણ પ્રગતને જોઈતી અનેક વસ્તુઓ બનાવવાની છે. હવે એ સવાલ ઊભા થાય છે: રાજ્યે શું શું તૈયાર કરવું? અને કેટલું?

જે સમાજની જરૂરિયાતો બહુ મર્યાદિત હોય, દરેક જરૂરિયાત પૂરી પાડવા એક જ વસ્તુ દરેકને જોઈતી હોય, અને એ રીતે બધી જરૂરિયાતો વિષે બધા એકમત હોય, તો દરેક વસ્તુ દરેકને કેટલી જોઈશે તે ગણી શકાય, અને એકદરે કેટલું ઉત્પન્ન કરવું એ નક્કી કરી શકાય. પણ જે સમાજને અનેક જરૂરિયાતો છે, જે સમાજમાં એક જ જાતની જરૂરિયાત પૂરી પાડવા અનેક વસ્તુઓમાંથી પસંદગી કરવી શક્ય છે, એ સમાજ માટે આવેા નિર્ણય તરત થઈ શકે નહિ. કોઈ વસ્તુની કિંમત એના અન્તર્ગત કોઈ લક્ષણમાં નથી, એ વાત જુલાવી જોઈએ નહિ. દરેક વસ્તુની કિંમત સમય અને મંજેગો પરત્વે છે. પ્રકાશ માટેની જરૂરિયાત વીજળીની ખતીથી તેમ જોસની ખતીથી પૂરી પડી શકે. કંચે વખતે અને કેટલા પ્રમાણમાં એક માણસ વીજળી પમંદ કરશે કે ગેમ, એ સીધી રીતે પહેલેથી કહી શકાય નહિ. તેવી જ રીતે, કુધા કે તૂષા જેવી પ્રાથમિક જરૂરિયાત સંતોષવા માટે કોઈને ઘઉં, કોઈને બાજરા, કોઈને ફળફૂલ, કોઈને દૂધ, કોઈને ચર્મ પીણાંની આવશ્યકતા લાગશે. અને દરેક માણસ દરેક વસ્તુના ઉપભોગથી કઈ હદે સંતોષાશે તેના આધાર દરેક વસ્તુની કિંમત પર છે. એક માણસ ચાના બીજા કપથી સંતોષાઈ જશે કે પાચમા પછી તેનો આધાર કેવળ ચા માટેના તેના શોખ પર નથી, પણ ચાના બાવ પર અને ચા સાથે તેને બીજું શું મળે છે, દોશી, કોકો વગેરેના બાવ શા છે, એનો બીજો ખોરાક શા છે તેના પર છે. ટૂંકમાં કોઈ પણ વસ્તુ માટે કોઈ પણ માણસનો માંગ સ્વતંત્ર નથી, એટલે કોઈ વસ્તુની કિંમત પણ નિરપેક્ષ નહિ પરતુ સાપેક્ષથી જ ગણી શકાય. તેથી દરેક વ્યક્તિને દર અંકવાડિયે અમુક ખોરાક, અમુક કપડાં કે અમુક મોજશોખનાં સાધનો આપવાથી દરેકને સરખો સંતોષ મળે એમ ન જ કહી શકાય ત્યારે રાજ્યે શું શું ઉત્પન્ન કરવું અને કેટલું? અમુક વસ્તુઓ સમાજવાદી તત્ત્વ ન જ કરી શકે સ્ત્રીઓને હગ્ગર જાતની રગબેરગી સાડીઓ જોઈએ, પુરુષોને પચ્ચીસ જાતની ટાઈમાંથી પસંદગી કરવી જોઈએ, તો એટલી બધી પસંદગી માટે અવકાશ આપવા રાજ્ય બધાય જ નહિ. તેલ, સાણ, બટન વગેરેની જે સેંકડો જાતો આજે મળી શકે છે તેને બદલે ત્રણચાર જાત જ બનાવવા રાજ્યવ્યવસ્થા કરે. વળી, અત્યારે જે જે વસ્તુઓની માગ છે તે બધી જ બનાવવાનું પણ રાજ્ય ન જ સ્વીકારે. કારણ કે એમ કરવાથી તો સમાજવાદનો મુખ્ય હેતુ બીડી બધ છે. એ હેતુ પ્રજા અત્યારે માગે છે તે નહિ પણ પ્રજાએ જે માગવું જોઈએ તે આપવાનો છે પ્રજા તો દારૂ માગે, જુગારખાનાં માગે, અનેક જાતનાં વ્યતરેા માગે, તો એ બધાં રાજ્ય પૂરાં પાડે નહિ જ. ૧ તેથી પ્રજાની

૧ અહીં કદાચ કોઈ કહે કે કામદારો સર્વોપરિ હોય અને એમની ઇચ્છા પ્રમાણે જ બધી જાવસ્થા થતી હોય તો દારૂ પણ ઉત્પન્ન થાય. એનો જવાબ એટલો કે એમ થાય તો તેની સામે અર્થશાસ્ત્રને કંઈ જ કહેવાનું નથી. પણ સમાજવાદી મુદ્દારોક દારૂ કે એવી બીજી એમને અનિષ્ઠ લાગતી વસ્તુઓનું અત્યારે જે મૂલ્ય છે તેમાં અર્થશાસ્ત્રનો દોષ ગણતા હોય એમ લાગે છે. જે સમાજવાદી

પરંતુ જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી, એ સમાજવાદનો મુખ્ય સિદ્ધાંત યર્થ પડે. દારૂ કે એવી બીજી કેટલીક વાતોમાં મતભેદ ન થાય એમ માનીએ (જોકે અમેરિકાનો અનુભવ જુદો છે). પણ પ્રજાએ કેળાવવાને વધારે ખાવાં કે નારંગી, સિનેમા વધારે જોવા કે નાટક, કાશ્મીર ફરવા જવું કે ઘેર બેસી પુસ્તકો વાંચવાં, એ વિષે પ્રામાણિક મતભેદનો સ્થાન છે. એવા તો બીજા અનેક પ્રશ્નો રહે. દરવર્ષે જે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય તે બધું જ વહેંચી આપવું કે તેનો અમુક ભાગ નવાં કારખાનાં બાંધી લાવવાની પ્રજાની ખાતર રોકવો? અથવા વાર્ષિક બજારનો કેટલો ભાગ એવી રીતે જુદો રાખવો? કેટલે સુધી જમીનને ત્યાગે કહી શકાય કે વિશેષ વ્યવસ્થાની કિંમત તાત્કાલિક ઉપભોગ જતો કરવાના બોગથી ઓછી છે?

તાત્પર્ય એ કે સામાજવાદી વ્યવસ્થા નીચે આવા કોમળ પ્રશ્નોનો નિર્ણય કેવળ આપ-પ્રુદ રીતે રાજ્યસત્તા કરી શકશે—આપપ્રુદ એટલા માટે કે આવા દરેક નિર્ણય માટે કામદારોના મત નહિ લઈ શકાય. તેથી ખાવા, પીવા, પહેરવાની વાતોમાં પણ સંપૂર્ણ છૂટ રહે નહિ, કારણ કે શું અને કેટલું ઉત્પન્ન કરવું એ તો પહેલેથી જ નક્કી થઈ ગયેલું હોય. આ નિર્ણયમાં પ્રજાની માંગ અથવા એવો બીજો કોઈ સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત નથી, માત્ર સ્વેચ્છા જ છે એ ભારપૂર્વક કહેવું જોઈએ. આમ આપણને શું મળશે એ તો આપણા હાથમાંથી ગયું; હવે કેટલું મળશે એ પ્રશ્ન લઈએ.

એ પ્રશ્ન સહેલો છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કેવળ અસામાન્ય રીતે અથવા કોઈક અર્થનૈતિક ધોરણે દરેક વસ્તુના ઉત્પન્નનું પ્રમાણ નક્કી થઈ ગયા પછી એ પ્રમાણપત્ર જ દરેક વસ્તુ સમયસર બિપડી ગય એ વ્યવસ્થા સહેલાઈથી થઈ શકશે. રાજ્ય દરેક વસ્તુની કિંમત એવી રાખશે કે જેથી એની માંગ એ વસ્તુ જે પ્રમાણમાં બજારમાં મુકાઈ હોય તે પ્રમાણને બરાબર બંધબેસતી આવે. ધારો કે અમુક વસ્તુનાં કાપડ પર માણસોનો દરોડો પડ્યો અને એમ જણાયું કે એ માલ તરત બિપડી જશે, એવા મેળોમાં એ વસ્તુનો ભાવ તરત જ ઊંચો કરવામાં આવશે કે જેથી એ વસ્તુ નક્કી કરેલા પ્રમાણમાં જ બિપડી ગય. એવી રીતે દરેક વસ્તુ માટે એક ભાવ એવો મળી આવશે કે જે ભાવે એ માલ બરાબર ચોળના પ્રમાણે બિપડી ગય. અત્યારે કોઈ વસ્તુની વાછળ જણાતા જ ભાવ ચડે છે એ ખરું, પણ તેની સાથે જ એ વસ્તુ બતાવનારાઓને વિશેષ પ્રમાણમાં નફો મળવાની ખારી બિઠે છે; અને એ નફો મેળવવા વિશેષ મૂડી અને મજૂરશક્તિ રોકતાં છેવટે એ વસ્તુ વિશેષ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થઈ ફરી એ બજારમાં સમતોલતા સ્થપાય છે.^૧ સામાજવાદી તત્ત્વ નીચે પ્રજાની

વ્યવસ્થા નીચે પણ દારૂની કિંમત હોય તો નિરુકુશ દરીફાઈ અને ખાતરી બિલકતની ચોળનામા દારૂ જેવી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે એમા એ ચોળનાનો દોષ ન ગણવો જોઈએ. માટે જ અર્થશાસ્ત્ર અર્થિક દૃષ્ટિએ જે વસ્તુનું મૂલ્ય હોય તેને મૂલ્યવાન ગણે છે અને નૈતિક દૃષ્ટિએ એના મૂલ્ય વિશે તટસ્થ રહે છે. જો દારૂનો ઉપયોગ ઓછો થઈ જાય અને દારૂની કિંમત ન બિપડે તો એ અત્યારે પણ મૂલ્યવરદિત થઈ શકે છે.

૨. જ્યાં નિરુકુશ દરીફાઈ ન હોય અને કોઈ વસ્તુનું ઉત્પન્ન એક જ બ્યક્તિ કે સંસ્થા જ નક્કી કરી શકતી હોય ત્યાં એ પ્રમાણે નથી થઈ એ દેખીતું છે. અહીં તો માત્ર સામાન્ય રીતે લાગે જાયે અત્યારની આર્થિક વ્યવસ્થા નીચે કોઈ પણ વસ્તુનું ઉત્પન્ન અને તેને માટેની માંગ વચ્ચે કેમ સમાધાન થાય છે તેની વાત છે.

માંગનો કંઈ અર્થ નથી, માટે કોઈ વસ્તુની માંગ અતુલ રહે તો તે વિશેષ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન નહિ કરવામાં આવે, પણ જિંદગી ભાવના અંકુશથી એ માંગને દબાવી દેવામાં આવશે. એ રીતે, દરેક માલની કિંમત એ-માલ બનાવવા માટે ખર્ચ થયો હોય તે પ્રમાણમાં નહિ રહે રાશ્ત્રના નિર્ણય પ્રમાણે જેટલો જથ્થો બજાર પર મુકાયો હોય તેટલો જ બરાબર ખરીદાઈ જાય એ રીતે ભાવ બધાશે. એમ ક્યાં વિના સમાજવાદી તન્ત્રને છૂટકો નથી. અને એમ ક્યાંના અર્થ એટલો જ કે 'ભાવ' નો અર્થ અત્યારે આપણે કરીએ છીએ તે રહેશે જ નહિ. એ 'ભાવ' ને એ વસ્તુ ઉત્પન્ન કરવા માટે થતા શ્રમશક્તિના કે મૂડીના વ્યય સાથે ગ્રંથિત નહિ હોય. વળી, સમાજવાદી તન્ત્ર નીચે વ્યાજનો દર હોય નહિ, છતાં યન્ત્રો ઘસાય, ક્યાંક મૂડી વિશેષ સફળ થાય, ક્યાંક ઝોઝી, તેથી વ્યાજનો દર નક્કી કર્યાં સિવાય દરેક વસ્તુ બનાવવામાં કેટલો ખર્ચ થયો એ કહી શકાય નહિ. તેથી આપણે જે નફાતોટાનો હિસાબ સમજીએ છીએ તેવો હિસાબ સમાજવાદી તન્ત્ર ધારે તોપણ રાખી શકે નહિ. રશિયામાં દરેક ઉદ્યોગને સ્વાવલંબી થવાની ફરજ છે. દરેક સંસ્થાએ ખર્ચ અને આવક સરખાં રાખવાં જોઈએ. પણ એ ખર્ચની ગણતરી જુદી જાતની છે. રાશ્ત્ર તરફથી મકાન કે જમીન મળ્યાં હોય તેનો હિસાબ એમાં ન હોય. વળી મજૂરીના દર પણ હિસાબ મેળવવાની ખાતર ઓછાવધારે કરી શકાય નિરંકુશ બજાર ન હોતાં મજૂરો તરત ખીજે ક્યાંક જઈ શકે નહિ એટલે ઓછે દરે પણ એમને કામ તો કરવું પડે. ટૂંકમાં, આ હિસાબ કેવળ નામનો જ રહે અને સામાજિક શક્તિઓનો બ્યય સારામાં સારી રીતે, ધણીમાં ઘણી કરકસરથી થાય છે કે નહિ તે ગણવા કોઈ જાતનો ચોક્કસ કંટા રહે નહિ.^૧ પરિણામે અંધાધૂંધી અને ગેરબ્યવસ્થા જ હોઈ શકે. છેવટે, અત્યારે આપણે છીએ તેના કરતાં પણ વિશેષ ગરીબ થઈ જઈએ તો નવાઈ નહિ. ગરીબ થઈ જઈએ તેમ કહેવાનો અર્થ એ જ કે એકંદરે જોતાં આપણને ઓછો સંતોષ મળે. એ સંતોષ સિવાય ખીજે આંક નથી કે જ્યેથી આપણે આપણી સપ્તિનો ક્વાસ કરી શકીએ. સંપત્તિના જુદાંજુદાં સાધનો છે. જુદા-જુદા પદાર્થોના સમુદાય વચ્ચે સીધી રીતે સરખામણી થઈ શકે નહિ. આ વર્ષે મારી પાસે ખાર પેનસિલ અને એક ફાઉન્ટેનપેન હોય અને આવતે વર્ષે માત્ર બે ફાઉન્ટેનપેન જ હોય, તો હું ગયે વર્ષે તવંગર હતો કે આ વર્ષે તે મારા સિવાય કોઈ કહી શકે નહિ. સપ્તિ છેવટે વ્યક્તિના સંતોષમાં છે. એ સંતોષની કિંમત પૈસામાં થોડેઘણે અંશે આજ થઈ શકે છે. જે વસ્તુ મને વિશેષ સંતોષ આપે તે વસ્તુ પર વિશેષ પૈસા ખર્ચુ, અને એમ જો બધું મળી સમાજ વિશેષ સંતોષ અનુભવતો હોય તો એ વધારે તવંગર છે.

સમાજવાદી તન્ત્ર નીચે અમુક વસ્તુઓ આજ કરતા વિશેષ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય અને ખીજી વસ્તુઓ ઓછા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય એટલે સીધી રીતે એ બે સમૂહ વચ્ચે

૧. જુઓ: 'Collectivist Economic Planning', edited by Dr. Hayek; ખાસ કરીને ઓસ્ટ્રિયન શ્રેફ્ટર મીઝીઝ (Mises)નો લેખ 'Economic Calculation in the Socialist Commonwealth.' મીઝીઝના મત પ્રમાણે "Every step that takes away from private ownership of the means of production and from the use of money also takes us away from rational economics." અને "Socialism is the abolition of rational economy." પ્રો. રોબિન્સનો અભિપ્રાય પણ એવો જ છે. જુઓ: 'The Great Depression.' પૃ. ૧૪૮-૧૫૬.

મરખામણી કરી એમાંથી કયો સમૂહ વિશેષ કીમતી થયો એ કહી શકાય નહિ, અને પ્રગતી માંગે તો અવગણેલી જ હોય એટલે પ્રગતે મેલોય મળે છે કે નહિ તે પણ પૂછવું નકામું છે.

૬

આ ગૂંચવણોનો અર્થ વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા ખાતર અત્યારની મૂડીવાદી વ્યવસ્થાઓ શું થાય છે તે જોઈએ. એ પદ્ધતિ નીચે શું પેદા કરવું અને કેટલું એ કોઈ જ નક્કી કરવું જણાતું નથી. સૌ સૌને મન કાવતું કરતું જણાય છે, તો એમાં પણ શું અંધાધૂંધી નથી ?

અત્યાગની આપણી વ્યવસ્થામાં એકંદર ચોજના ગિલકુલ નથી એ સ્પષ્ટ છે. મૂડીવાદી સમાજમાં કોઈ પણ સરથા એવી નથી કે જે એવો નિર્ણય કરે. પણ તેથી કયાંય વ્યવસ્થા નથી, એમ નથી. ચોજનાઓ તો છે, પણ તે નુદીનુદી વ્યક્તિઓ કરે છે. દરેક આર્થિક પ્રવૃત્તિની જવાબદારી તે પ્રવૃત્તિ હાથમાં લેનાર પર છે, એટલે કે મૂડીદાર પર છે, માલસ ખેડનાર પર છે. એક મૂડીદાર પોતાની મૂડીનો શો ઉપયોગ કરવો એ નક્કી કરવા દરેક વસ્તુના ભાવ તરફ જોશે. દરેક વસ્તુનો બજારભાવ, દરેક વસ્તુનું નિરંકુશ હરીફાઈથી મૂલ્યાંકન આપણી અત્યારની વ્યવસ્થામાં બહુ અગત્યનો ભાવ ભળવે છે જે વસ્તુની પ્રગતે જરૂરિયાત હોય તે વસ્તુ બનાવનારને સારા ભાવની અને સારા ભાવદારા નફાની આશા રહે છે. એ નફાની શોધમાં મૂડીદાર હંમેશા જામત રહે છે અને તેથી કોઈ પણ વસ્તુની એટલી અછત રહી શકતી નથી કે જેથી એ વસ્તુ ઉત્પન્ન કરનારાઓ લાંબા વખત સુધી અતિશય નફા મેળવી શકે, તેમ કોઈ પણ વસ્તુ એટલી બધી ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી કે જેથી તેના ભાવ એટલા પડી જાય કે શિકાયેલી મૂડી પર થોડા કમાણી ન મળે. કેમકે તેમ થતાં, એ મૂડી તરત ખીજે રહેતે ખેંચાઈ જાય છે. એ રીતે, ગમે તે પ્રવૃત્તિમાં મૂડી શકાય પણ છેવટે દરેક ધંધામાંથી નફાનો દર સરખો જ મળી રહેવો જોઈએ, અથવા વિશેષ ઝીણવટથી જોઈએ તો જોને ચોખ્ખો નફા કહીએ તે ક્યાંય રહે નહિ. જે ચોખ્ખો નફા હોય તે બદલાના સંભોગોને અનુકૂળ થતાં સમય લાગે એટલો વાર જ રહી શકે. જોને સાધારણ રીતે નફા કહીએ છીએ તે વ્યાજનો દર અને સાદસ ખેડવા માટે કમાણી જ હોય. એ રીતે ખાનગી મિલકત અને અંકુશરહિત હરીફાઈની પદ્ધતિમાં વસ્તુનો ભાવ એ પ્રગતી જરૂરિયાત માપવાનું યન્ત્ર છે, તેમ એ વસ્તુ બનાવવામાં થતો શ્રમ અને મૂડીનો વ્યય માપવાનું યન્ત્ર પણ છે. કોઈ પણ વસ્તુનો ભાવ સામાન્ય રીતે એ વસ્તુ બનાવવા માટે થતા ખર્ચથી બહુ વધારે રહી શકે નહિ, કારણ કે એમ થતાં જો બજારમાં હરીફાઈ હોય અને સૌને ગમે તે ધંધો કે ઉદ્યોગ હાથ ધરવાની સ્વતંત્રતા હોય તો ખીજા હરીફાઈનું આક્રમણ થાય. દરેક વ્યક્તિને જે વસ્તુના ઉપયોગથી સંતોષ થાય તે માગવાની છૂટ છે, અને એ વસ્તુ પૂરી પાડતાં જો કુદરતી તત્ત્વો સામે વિશેષ લડવું પડશે એટલે કે દરેક વસ્તુદોક પહેલાં કરતાં વિશેષ ખર્ચ કરવો પડશે તો છેવટે ભાવ વધશે. તેથી ઊંચું, જો એ વસ્તુ વધારે જગ્યામાં પેદા કરવાથી વિશેષ પ્રમાણમાં યન્ત્રોનો ઉપયોગ થઈ શકશે અને ખીજા રીતે કરકસર થશે તો છેવટે એનો ભાવ

૧. નફાની આગા હોય તો જ કંઈ પ્રવૃત્તિ દાય ધરવી એનો અર્થ એટલો જ કે જે દિશામાં ઉત્પાદનશક્તિનો વ્યય વિશેષ સફળ થવાનો સંભવ હોય તે દિશામાં જ એ નાખવાં. આ કેવળ વ્યાવહારિક ઉદાપણનો સિદ્ધાંત છે, એમાં સાપ્તમ્ય સ્વાર્થ આંતરેખવાની જગર નથી.

ઘટશે અને એ લાભ ખરીદનારાઓને જ મળશે. એમ, કઈ વસ્તુ ઉત્પન્ન કરવી અને કેટલી, દરેક વસ્તુના ઉત્પાદનમાં કેટલો ખર્ચ પડવડી શકે અને કેટલો નહિ, એ બધાનો આધાર ખરીદનારની પસંદગી પર છે. ખરીદનારની પસંદગી એ અત્યારની પદ્ધતિનો છેવટનો સિદ્ધાંત છે. અને બધી આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનું છેવટનું મૂળ તો એ જ છે.

૭

આપણી સમસ્ત આર્થિક વ્યવસ્થા એટલી સાદી અને સરળ છે એમ કહેવાનો ભાવાર્થ નથી. મૂડીવાદી વ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ બદલાતું ગયું છે અને બદલાતું ગયું છે. ચાલુ જીવનમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે હરીદાર્થ અટકાવી નફો ખર્ચ શકવાની ધણી રીતો છે. કેઈ કેઈ ઉદ્યોગ નફો ન મેળવી શકે અથવા ખર્ચ અને આવક સરખાં ન કરી શકે, તો આપણે એને રક્ષણ પણ આપીએ છીએ. વળી, 'લાવ'ના એ યન્ત્રની અસર કામદારોની સંખ્યા પર થતી નથી એ તો આપણે સ્વીકારવું જ જોઈએ. મજૂરીના દર વધતાં મજૂરોની સંખ્યા વધે છે એ ખરું નથી જ, કદાચ નેથી બિલકુલ ખરું હોય. આપણે ધણું વધારે માગીએ પણ એ માગવા આપણી પાસે પૈસા કેમ હોતા નથી, એ પણ નિરાશો પ્રશ્ન છે. અહીં તો એટલું જ કહેવું જોઈએ કે ખરીદનારની પસંદગી અને લાવનો આક્રમ એ બે વસ્તુના નક્કર ખડકને છોડી આપણે સમાજવાદની દગાખોર રીતોમાં બિનરી પડીએ તે પહેલાં વિચાર કરવાની જરૂર છે. ઓછાણીસમી સદીમાં રૅબર્ટ ઓવરને અને થોડા વખત રશિયાએ લાવતાલવગરની પદ્ધતિનો પ્રયોગ અજમાવી જોયો હતો, પણ તે ફેલેડમંદ થયો નહિ રશિયામાં જે લાવતાલ છે તેનો અર્થ આપણે સામાન્ય રીતે સમજીએ છીએ તે નથી એ ઉપર જોયું. એકંદરે જોતાં ખાનગી મિલકતના હક્કમાં ફેરફાર કરી, કેટલાક ઉદ્યોગોને રાજ્યના અંકુશમાં લાવી, કર વગેરેથી દ્રવ્યવહેંચણીમાં જોડતા સુધારા કરવાની રીતથી આપણે આપણું ક્ષેત્ર વિશેષ સારી રીતે સાધી શકીએ એવો સંભવ છે.

હવે કહેવું જોઈએ કે ગાંધીજી મૂડીદારો અને કામદારો વચ્ચે સમાધાન કરી, તેમની વૈરવૃત્તિ પોષવાને બદલે તેમનામાં બધુલાવ પ્રેરી, તેમને સહકાર કરવાનું સૂચવે છે, એ થોડું જ છે. ક્રાન્તિનો અર્થ મૂલ્યપરિવર્તન કરીએ, સામાજિક બદલાઓનો નાશ કરી નવી સરચાઓ સ્થાપવી એવો કરીએ, તો ક્રાન્તિની આપણને જરૂર છે. પણ વર્ગવિગ્રહ જેવા એરી સિદ્ધાંતનો પ્રચાર કરવો એ કેવળ દુઃખ દષ્ટિ છે. પ્રો. લાર્કી સમાજવાદની સમીક્ષા કરતાં કહે છે, "It is a creed in which there is intellectual error, moral blindness and social perversity." એના મત પ્રમાણે સમાજવાદનું બળ એના ધાર્મિક ઝનૂનમાં છે, એની આર્થિક ફેલેહમાં નથી. તેથી જ એ કહે છે "Religions make their way despite these things." એ રીતે, જે આ સમાજવાદની દિમાયન એક પ્રકારનું ધાર્મિક ઝનૂન જ હોય, તો આપણા દેશમાં આજે એટલું ઝનૂન અને અંધશ્રદ્ધા છે કે તેમાં ઉમેરો કરવાનું કોઈ જ થોડું નહિ ધારે.

૧. બધા ઉદ્યોગો સાથે લઈએ તો એમ કહી શકાય કે બધે જ મજૂરીના દર વધતા મજૂરોની સંખ્યામાં વધારો થતો નથી. છતાં, કહેવું જોઈએ કે મજૂરીના દર વધતા કામ કરવાનો ઉત્સાહ વધે તો મજૂરશક્તિ અવશ્ય વધે. અને મજૂરોની સંખ્યા કરતા મજૂરશક્તિ વધારે મહત્વની છે. વળી કોઈ એક ઉદ્યોગમાં મજૂરીના દર વધે તો અવશ્ય એ ઉદ્યોગ માટે વિશેષ સંખ્યા પણ તૈયાર થાય.

હૂણ-આંધળાની નવી વાત

ઉમાશંકર જોષી

[જિગો-સમાજવાદી એટલે અર્ધદિન્ય મધ્યમવર્ગીય સમાજવાદી (દા. ત. આત્મનો દિન્દી પ્રેમેસસમાજવાદી). એના સંબંધમાજ આ વાત છે. શ્રી ર્ષ સમાજવાદીના સંબંધમાં નહિ. . . . મુદ્દો એ છે કે ચૂસાચેલાને ચૂસવાનો એક માત્ર રહી અથેલો માર્ગ—એમની પ્રત્યે પોક્ષણ સદ્ગતુભૂતિ બનાવી સ્વાર્થ સાધવાનો માર્ગ—એ લે છે ને એવટ ભદ્રવર્ગને પ્રેરણારૂપ થઈ રહે છે. . . . આવાઓની વાત હોય ત્યાં સાચા સમાજવાદીઓને પણ સંડોવવાની. સૂઝા ભેગું લીલું ય બાળવાની, હમણાં ફેરાન છે. માટે તો આ સ્પષ્ટીકરણ લેખક]

હતો એક મજદૂર ન જેનાં હુખની ચાપજ વાદી,
અને બીજો પડખે રહેતો કેા જિગો સમાજવાદી.

પેલો રાતદિ અંગ ગાળીને કરે મજૂરી કાળી,
આંધળા એની આંખે રાટી કહી ન પૂરતી બાળી.

પડોશી એતો આંખ-અકકડે નરવો, તોયે રુવે,
પૂરો પાંગળો અંગે, એતું કેલુ ધોતિયું ધુવે?

રાત પડે ને દિવસ બગે? ધુમામ બન્યો રાંકા,
આંગળીવેટે ફરીફરી ગણતા થયા કેટલા કાકા.

એક ચાકોને લોચપોચ થઈ નસીબ નિજનું આપે,
ભદ્રવર્ગની ચૂમ બીજો ખુરસીમાં રવી આલાપે.

આપનિસાસા, ગાળગપાટા વડે ન જૂખડો બાંગી,
ત્યારે પેલો બણ્યો પડોશી આંખ ઊંચકે કાંગી.

“ભલા સીદ તું રાતનહાડો ફૂટે અંધ મજૂરી?
મારી આંખે દેખ જરી, તે અન્યની ભરી તિજૂરી.

ધનિકોના ભગર ભર્યા તે, તારે નસીબે ડાટા,
તારું તું વરતે ના, તારી આંખે જુગના પાટા ”

મજૂરે એને ઊંચકો લીધો ઉમંગથી નિજ આંખે
હૂલો કહે તમ અંધો ચાલે,—ભેગું બેઠનું રાધે.

લૂલા-આંધળાની નવી વાત

દેશપ્રદેશે વાત જોડી ને વાગી ગડગડ તાળી,
'જુઓ ! ધડીમાં શ્રીમંતોની આવી મોતંની પાળી !'

અંધાંલૂલાના કંઈ સધો . જિમટયાં ધરતી ખેળે,
લૂલો ખભેથી છલચાખખે અંધાને ઢંઢાળે.

મજલ ચલાવે અંધો, લૂલો ખેઠો ખેઠો ચાવે,
કાન અંધના હંતા સામઘાઃ અવાજ શેતો આવે ?

લૂલાભાઈ . ખભે રહીને કરતા ખે કર જીયા,
ફળ ઝડપી રસ ચૂસી અંધને દેતા સૂકા ફૂયા.

'જો, ભાઈ, ધનિકોને લોભે મરવું આપણુ સૂખે,
ઝટઝટ તેથી ચલો ખિરાદર, ચલો સુખે કે દુઃખે !'

નાગચૂડ અંધાની કોટે લૂલાએ જઠકાવી,
સિંદખાદને દરિયાઈ છુટ્ટાએ જેવી લગાવી.

હરતાં, ફરતાં, કામ કરતાં, ખાતાં, સૂતાં, રેતાં,
પંડિતની ના ચૂડ છૂટતી, ડિલથી જખડે છોતાં.

હર દેવગિરિ પર જાંત્રોની તાળી ગડગડ વાગીઃ
'ખજે આલીને જાએ આટલે આપણુ ચઢ્યા અભાગી.

અક્કલવંતા ખભે અન્યને કેવા જુઓ વિરાજે !
પંચ ચડે ગિરિપર . જય પ્રભુનો કળિયુગેય શો ગાજે ! !'

પરણ્યા પહેલાં તો ડોક્ટર સુનીલાલને આગિય અને તેની જાળવણી સંબંધી ઝાઝા વિચાર નહોતા આવતા, પણ પરણ્યા પછી તેમણે પોતાની પત્નીને વફાદાર રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ડોક્ટર આશરે પાંચસેક વર્ષની ઉંમરના હતા. દેખાવમાં અનાકર્ષક તો નહોતા જ. તેમની વાનગીતની ઝમઝમી ગમે તેને તે વશ કરી શકતા. આંખો ચશ્મામાં ઢીલી કરી સામા માણમનું હૃદય ખરોખર ઓળખી લેતા.

ડોક્ટરે લગ્ન મોટી ઉંમરે કર્યું હતું. નાનપણમાં તો નક્કી કર્યું હતું કે પરણું જ નહિ, પણ પંચીસેક વર્ષના થયા ત્યારથી તેમને જીવનસાથીની જરૂર લાગવા માંડી. લગ્ન કરવા ઇચ્છા થતી તો તેને ડોક્ટર દબાવી દેતા, પણ જાતીય આકર્ષણ તેમને જંપવા દેતું નહિ. તેને અંગે થોડા આકાશવળા ઘસઘસા પણ ખરા, અને અંતે નક્કી કર્યું કે આ બધા આળા કરતાં પરણી જવું સારું.

શશિલેખા એ જ ચરસામાં કોલેજમાંથી પસાર થઈ હતી ડોક્ટર સાથે તેનું ઓળખાણ પણ હતું. તેનાં માતૃપિતાને પણ પુત્રી ડોક્ટરને પરણે તેમાં વાંધો નહોતો. ડોક્ટર આકર્ષક હતા—અને લગ્ન કરવાના ધરણાએ તેમને વધુ આકર્ષક બનાવ્યા હતા. તેમનાં બહેનાં લગ્ન થયાં, અને ડોક્ટરે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ચારિત્ર્યવાન બનવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આ નિશ્ચય કરવા ડોક્ટર ટ્રેસાય તેનાં કારણો હતાં. અનુભવ ઉપરથી ડોક્ટરને લાગવા માંડ્યું હતું કે એવી રીતે જોખમો ખેડવામાં ઝાઝો માલ નથી. અને, એવી જાતનાં સાહસોમાં પહેલાં તે જે મઝા માનતા તે મઝાના વિચારો પણ નાશ પામતા જતા હતા.

ખીજુ અને ખાસ કારણ તો શશિલેખા સાથેનું તેમનું લગ્ન હતું. ડોક્ટરે પરીચો તો નહોતી ભેઈ, પણ શશિલેખાને જોતા તેમને લાગતું કે પરીચો એનાથી વધુ મુંઝવે ન હોઈ શકે. ડોક્ટર ખાસ સૌન્દર્યમીમાંમક નહોતા, અને એ બાબતમાં રસવૃત્તિએ પણ ધંધાને અંગે દૂઠાકૂદ કરવી મુશ્કેલી લીધી હતી; પરંતુ સર્વતે આકર્ષે તે તેમને કેમ ન આકર્ષે ? એ સૌન્દર્ય પોતાનું થયું, અને ડોક્ટરને પોતાના મનને એક તરફ જ ગતિ આપવાનો વિચાર આવ્યો. વિચાર નિશ્ચયમાં પરિવર્તિત થયો.

*

પરિણીત જીવનનાં થોડાં વર્ષ કઈ ખાસ બનાવ બન્યા સિવાય પસાર થઈ ગયાં. પરણ્યા ત્યારે શરૂઆતમાં તો ડોક્ટરને જીવનનું એટલું મીઠું લાગવા માંડ્યું કે તેમને લાગ્યું કે આટલા લાંબા વખત સુધી ન પરણવામાં પોતે મૂર્ખાઈ જ કરી હતી. પરંતુ દરેક વસ્તુનો અતિશય મોહ થોડો વખત જ રહે છે. આમાં પણ તેમ બન્યું. નાનીનાની બાબતોમાં ખણી વખત કેમેશ ઉત્પન્ન થતો. અંતે તો એ પતી જવું, પણ પરિણીત જીવન એ ગુલગુલોનો

પગથાર છે એમ જ ને લાગતું હતું તે લાગણી દૂર થઈ. ગુલાબોમાં પણ કાંટા તો હોય, અને સ્ત્રીપુરુષના નિત્યના સંગ્રામમાં પણ કાંટા તો હોય જ. છતાં એકદરે તેમનું જીવન સુખી હતું. બીજાં લોકો કરતાં આ પતિપત્ની વચ્ચે ઓછો કલેશ થતો; અને થતો તો તરત નાશ પામતો.

ડોક્ટર જન્મથી જ સારી સ્થિતિના હતા અને તેમનું દવાખાનું પણ ઠીક ઠીક ચાલતું. તેથી આર્થિક કારણોને અંગે તો કલેશ થવાનો સંભવ પણ નહોતો.

એક વસ્તુ ડોક્ટર માટે માનસહિત કહી શકાય. હજી સુધી તે પોતાના નિશ્ચયને વળગી રહ્યા હતા. પોતાની સ્ત્રી સુંદર હોય એટલે પરસ્ત્રી—એનાથી ઓછી સુંદર હોવા છતાં—આકર્ષે જ નહિ એમ માનતું તો તેમણે લગ્નની શરૂઆતનાં જ બેએક વર્ષમાં મૂકી દીધું હતું. જ્યારે જ્યારે બન્ને વચ્ચે કંઈ કલેશ થતો ત્યારે તો આ આકર્ષણ વધારે જોર પકડતું હતું. છતાં પણ ડોક્ટર પોતાના મન ઉપર વિજય મેળવી લેતા, અને પોતાનો નિશ્ચય પાળતા. અંતે કલેશ પતી જતાં તેમને લાગતું કે આ નિશ્ચય પાળવામાં તેમણે ભૂલ નહોતી કરી.

હમણાંકમણાં પાછું તેમને એ આકર્ષણે સતાવવા માંડ્યું હતું. કંઈ ખાસ કારણ સમજાતું નહોતું, તેમ કાંઈ વિશિષ્ટ સ્ત્રી પ્રત્યે પણ એ આકર્ષણ નહોતું થતું. છતાં તેમનું મન વિહ્વળ રહેતું. અંતે મન સાથે ખૂબ મુદ્દ કર્યા પછી તેમણે તેના ઉપર વિજય મેળવ્યો અને શશિલેખાના જ વિચારો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

*

ડોક્ટર દવાખાને બપોરે બારથી ચાર સુધી રહેતા હતા. આને પણ બરાબર વખતસર આવી પહોંચ્યા. આને કાણ જાણે કેમ પણ કાંઈ દરદી નહોતું આવતું. એકલા પડતાં તેમનું મન વિચારે ચડ્યું. તેમના નિશ્ચય પ્રમાણે અગ્રસ્થાન શશિલેખાને મળ્યું તેની સુંદરતાના વિચારે ડોક્ટરે રોમાન્સ અનુભવ્યો; તેના સુચરિત્રનો વિચાર કરતાં તેમને પોતાનાં ભૂતકાળનાં કાર્યો માટે તિરસ્કાર આવ્યો.

પરંતુ ને વસ્તુ તરફ તિરસ્કાર આવે તે વસ્તુ યાદ પણ બરાબર આવે ડોક્ટરને ભૂતકાળ સાંભર્યો. તિરસ્કારથી વિચાર કરવા છતાં પણ હૃદય કબૂલ પણ ન કરે તેવો આનંદ તેમને એ વિચારોમાં મળવા લાગ્યો. અંતે હૃદયની ચોરી તેમણે પારખી લીધી, અને હૃદયની ચોરી તેમણે પારખી લીધી, વિચારો કરવા બંધ કર્યા. ટેબલ પરથી એક માસિક લીધું અને મનને વાંચવામાં રોકવા પ્રયત્ન કર્યો.

મન વાંચવામાં સ્થિર તો થયું નહિ, પણ જૂના વિચારો ભુલાઈ જવા આવ્યા. એટલામાં નોકરે બાર ઉપાડ્યું, અને 'કાંઈ બાઈ મળવા માંગે છે' એમ જણાવ્યું. ડોક્ટરે રજા આપી અને માસિક બાજુ પર રાખી પોતે તૈયાર થઈ બેઠા.

એરિકામાં એક બ્લેન્ડેડ વર્ષની બાઈએ પ્રવેશ કર્યો શશિલેખા સાથે સરખાવતાં બે સુંદર ન કહેવાય, પણ શશિલેખાને ન બોઈ હોય તેને તો આ સ્ત્રી જરૂર અતિ આકર્ષક લાગે. તેની આંખો તો કદાચ શશિલેખાની આંખો કરતાયે વધારે સુંદર હશે. એને બેતાં તો તે પચ્ચીસેક વર્ષની જ લાગે. બ્લેન્ડેડ વર્ષ તો કહેતાં પણ કાંઈ ન માને.

આને અંદર આવેલી બોઈ ડોક્ટર ચમક્યા. તેમણે આને બેવાની આશા જ નહોતી રાખી. તેમના ભૂતકાળનાં નાટકોમાં આણે પણ નાચિકાનો પાક ભજવ્યો હતો. અત્યારે તે

૩૯ આવી હતી તે ડોક્ટર ન સમજી શક્યા. પાંચ વર્ષ મયાં તેનાથી બને તેટલા દૂર રહેવા તે પ્રયત્ન કરતા; છતાં પણ એક જ સમાજવર્તુલમાં બને ફરતાંફરતાં હોવાથી કોઈ કોઈ વખતે બને મળી જતાં. પરંતુ ડોક્ટરે લગ્ન ક્યાં ત્યારે જ આવે પણ પોતાનો નિશ્ચય જાણી દીધો હતો, અને ત્યારથી તેણે પણ ડોક્ટર વિષે રસિક વિચારો કરવા મૂકી દીધાં હતાં. કોઈ કોઈવાર એવા વિચારો આવતા તો તે શશિલેખાને જોઈને નાશ પામી જતા.

ડોક્ટરે તેને ખેસવા પુરતી આપી, પણ શું બોલવું તે તેમને સજ્જ નહિ. બધો વખત તે તો આ સ્ત્રીના આગમનના કારણે જ વિચાર કરતા હતા. તેણે કારણ જણાવ્યું: તેના પેટમાં ચાલુ કુખાવો રહેતો હતો. ડોક્ટરે તેને તપાસી અને દવા લખી આપી; પણ તેણે જવા અધીરાઈ ન બતાવી. ડોક્ટર મંઝાવા લાગ્યા અને તે બોલી: “૩૯ ડોક્ટર, તમે તો મારે ઘેર જ નથી આવતા?”

“ખાસ કંઈ નહિ, અમરતું જ. જાણી એ તો મારો નિશ્ચય જણાવી દીધો છે ના?” ડોક્ટર બોલ્યા.

“તે હું ક્યાં તમારો નિશ્ચય ફેરવવાનું તમને કહું છું? અને મળવા આવવામાં પણ તમને દોષ લાગે છે?” તેના અવાજમાં આદ્રતા આવી.

“એમ તો નહિ, પણ એક મિહાંત બાંધ્યો દોષ તો તેને મક્કમતાથી વળગી રહેવું જોઈએ એમ તો હું માનું છું,” ડોક્ટરે પોતાની સિદ્ધાંતપ્રિયતાનો ખ્યાલ આપ્યો.

“આપણે મળીએ, લગીએ, બોલીએ, સાથે આપણી પીએ, એમાં કયો સિદ્ધાંત લગવો પડે? તમે પણ એવું માનશો?” તેનો અવાજ વધારે આદ્ર બન્યો.

‘ડોક્ટર મળગયા. જૂનો સંબંધ ચાલુ કરવા—મળવાલગવા પૂરતો પણ—તે માગણી કરશે એમ ડોક્ટરે ધાર્યું નહોતું. માગણી સાર સાદી હતી, પણ સિદ્ધાંતમાં જરા પણ બાંધછોડ કરવા જતાં સિદ્ધાંત જ નષ્ટ થાય એમ ડોક્ટરને લાગ્યું. તેમણે શશિલેખાને સમાચાર અને દ્યુપધુ થતા મનને મનજૂત બનાવ્યું.

“તો, મેં તો નિશ્ચય કર્યો છે તે ૩૯ ફેરવું? મન ઘણીવાર નમજું લાગે પણ તેના ઉપર વિનય મેળવવો. હું તો મારો નિશ્ચય ફેરવી શકું તેમ નથી,” ડોક્ટર બોલ્યા.

“મેં પણ એ જ નિશ્ચય કર્યો છે. પણ ડોક્ટર, તમને નથી લાગતું કે મિત્રબાવે મળવાથી બિલકા આવળા નિશ્ચયો વધારે સુદૃઢ અને શુદ્ધ થશે? એ વિચાર પણ દિવસથી મને થયા હશે છે, અને તેને પરિણામે જ હું તમને મળવા આપી છું. આપણે બન્ને બેમાં થઈશું તો આપણા નિશ્ચયો વધારે જળવાન થશે!” તે બોલી. તેનો અવાજ યાંત—પ્રયત્નથી ઊંચાને દબાવી સાંત કરેલો ડોક્ટરને લાગ્યો. ડોક્ટરે તેની આંખો સામે જોયું. આંખો ચમ્પેદાને જુદા પાડતી હતી. તેમા તો કામમરત સ્ત્રી જ પુરુષને આપી શકે તેવું આમનજી બર્ણ હતું. તેણે ઉમેર્યું, “પણ તમે ન તમારી જાદ નહિ છોડો. છતાં પણ જુઓ. તમારા જીવનમાં શુદ્ધ મૈત્રીને સ્થાન દોષ તો સાંભે ઘેર આવતો. લમણું ઘેર હું એકલી જ દોહઉં છું. મારું તો એકલી જ દોહઉં. આપણે નિરાંતે વાતો કરી શકીશું, હોં!” હસી, એક નાનો નિસાસો નાખી તે માલી ગઈ.

તે ગઈ પણ ડોક્ટરને વિચારમાં મૂકતી ગઈ. તેની માથેના નેદપ્રમંગો ડોક્ટરને માદ આપ્યા. તેમને મારે તે બાઈએ પોતાની આજ્ઞાની પણ દરકાર નહોતી કરી તે બૂલવા પ્રયત્ન કરવા છતાં ન જુઝાયું. અને આજે તે લલચારી હતી. વર્ષો પછી વૃત્તિઓએ ઉઠાવો

માર્ગે હતો. તે એકવાર જઈ આવવામાં જોડું શું? તેને સમજવી પણ શકાય કે હવે તેણે આ વિચારે મૂકી દેવા પોતે તેને ના પાડવામાં કૃતક્રી નહોતા બન્યા?

આવાઆવા અનેક વિચારો તેમના મનમાંથી પસાર થઈ ગયા. અંતે બળ કરી બધા વિચારોને તેમણે દબાવ્યા. શશિલેખાનું વિશ્વાસભર્યું હાસ્ય, તેની રમતિયાળ આંખો વગેરેની યાદે ડોક્ટરને સ્વસ્થાને આવ્યા. પોતાની નબળાઈ ઉપર તેમને ગુસ્સો આવ્યો. તે શશિલેખાનો જ વિચાર કરવા માંડ્યા. તેની ઉપર પોતાનો કેટલો પ્રેમ હતો તે ખ્યાલે તે મગફળ થયા. અને આવી પત્ની મળવા છતાં જે મગફળ ન થાય તે મૂર્ખ કહેવાય એવું મન સાથે સાબિત પણ કરી દીધું. આજે તો તેને લઈને ફેરવા જવું, તેની જ સોખતમાં વધારે મમય ગાળવો, જેથી આ બધા નબળા વિચારો દૂર થઈ જાય, એમ નિશ્ચય કરી તે દવાખાનેથી ઘર તરફ આજ્યા.

ઘેર આવતા હતા ત્યારે તેમના મનમાં શશિલેખા પ્રત્યે પ્રેમ ઊભરાતો હતો. પોતે પાંચ મિનિટ માટે પણ નબળા વિચારો કેમ કરી શક્યા હશે તેનો ખ્યાલ પણ નહોતો આવતો. આજે તેમને લાગ્યું કે તેમના હૃદયમાં છુપાઈ રહેલો શશિલેખા પ્રત્યેનો પ્રેમાગ્નિ ભગ્ન થયો હતો.

સ્તામાં એક માણસે મોટર બીલી રાખવા તેમને ખૂબ મારી. મોટર બીલી રહેતાં જ તે અંદર ધસી આવ્યો અને ખૂબ જોરથી તેમનો હાથ પકડી હલાવવા મેડ્યો. તે તેમનો જૂનો મિત્ર હતો. ડોક્ટર પરણ્યા પહેલાં જ તે બહારગામ ગયો હતો, અને આ ગામમાં તે ક્યારે આવ્યો તેની ડોક્ટરને પણ ખબર નહોતી. બન્નેએ કોઈ કોઈ પરક્રમે પણ સાથે કરેલાં. અણુચિત્તવી મુલાકાતનો પહેલો ઉમળકા શાંત થયા પછી જૂનાં સ્મરણો તાજાં કરવામાં બન્ને મિત્રો શકાયા. પેલા મિત્રે સુંદર સ્ત્રીઓ પ્રત્યેનો ડોક્ટરનો પક્ષપાત અને તેમને મેળવવામાં મળેલી સફળતા વિષે ધસારો કર્યો. ડોક્ટરે પોતાના પ્રુફ્ફશાળી નિશ્ચયો, પોતાની પત્ની પ્રત્યેનો પોતાનો પ્રેમ વગેરે વાતો તેને જણાવી, અને હાવિષ્યમાં સ્ત્રીઓ સંબંધી એવી વાતો ન કરવાની તેને સૂચના પણ આપી પેલો અનુમત થયો.

“ત્યારે હવે તું સાધુ થઈ ગયો છે? હું તો આપણા બન્ને માટે કંઈ નવો જ ધાટ મડતો હતો,” તેણે કહ્યું.

“હી! હી!” ડોક્ટર બોલ્યા. “હવે તો એવા વિચાર પણ કરવા નથી મમતા. ચાલો, સાહેબજી. તને તારી જગ્યાએ ઉતારી દઉં. હવે આપણે પછી મળીશું.”

તેને તરત ઉતારી ડોક્ટર ઘેર ગયા. ઘર આગળ મોટરનાં ભૂગળાં જરા જોરથી મારવા માંડ્યાં કે જેથી શશિલેખાને ખબર પડે કે પતિ આવે છે. આજે શશિલેખા તરફ તેમનો પ્રેમ ઊભરતો હતો. પેલા મિત્ર સાથેની વાતચીત પછી પાછો નવો ઉમળકા આવ્યો હતો. પોતે કેટલા શુદ્ધ બની ગયા. એ વિચારે તેમનો આનંદ માતો નહોતો. તેમને આશા હતી કે ઘરમાં દાખલ થતાં જ શશિલેખા તેમને સામી મળશે, પણ તે આશા ફળીભૂત ન થઈ, અને તેમનો ઉત્સાહ જરા નરમ પડ્યો.

પોતાના ઓરડામાં જઈ ડોક્ટરે કાટ ઉતાર્યો અને શશિલેખાને બોલાવી: “શશિ!”

“કેમ?” અંદરના ઓરડામાંથી જવાબ આવ્યો. તેમને મળવા શશિ દોડતી આવશે એ આશા પણ બાજુએ રહી.

“આહ, આને તો આપણે સાથે ફરવા જઈએ. ઘણા વખતથી નથી ગયાં.”

“આપણે બે દિવસ પછી જઈએ તો ? આને તો મારું માથું દૂબે છે,” શશિએ અંદરથી જ જવાબ આપ્યો.

“મેં મન દ્યું ને તું ના પાડે છે,” ડોક્ટરના અવાજમાં દુઃખ હતું.

“તમારી ઇચ્છા હોય તો આને જ જઈએ. પણ એવી રીતે ઉતાવળ છે ?” શશિએ ખાતરી દર્શાવી.

“હીં, આને કંઈ નહિ તારે. પણ તું અહીં મારી પાસે બેસ તો ખરી. આપણે અહીં બેસી વાતો કરીએ,” ડોક્ટરના અવાજમાં નવી આશાનો રણધાર હતો.

“આને કંઈ ખબર હેન જીભરાયું છે ? હમણાં કંઈ ખાસ કામ ન હોય તો હું આ મોપડી વાસું છું તેનાં પગીસેક પાનાં પૂરાં કરીને આવું. હમણાં આવી હોં !”

“બહે, પછી આવજો,” ડોક્ટરનો સાદ બેસી ગયો. તેમને અત્યંત નિરાશા અને દુઃખ અર્થાં. શશિનો બિચારીનો કંઈ વાંક નહોતો. તેને રીત ખબર કે આને ડોક્ટરના હુકમમાં બનકાળનો બંધ થયેલો જ્વાળામુખી પુંધવાતો હતો !

“હું એને આટલું આટલું મારું અને એને કિંમત નહિ ?”

ડોક્ટરના મગજમાં ઘણા વિચારો એકસામટા ફરી ગયા. શશિ પગીસ પાનાં પૂરાં કરી રહે તેટલી ધીરજ ન રહી. નક્કી દ્યું કે પાએક કલાક એકલો ફરી આવું, ત્યાં એ પૂરું કરશે. તેમણે કાટ ઉપાડ્યો અને જૂમ મારી ચાલવા માંડ્યું.

“શશિ, હું જરા પાએક કલાકમાં આવું છું, હોં !”

“બહે,” અંદરથી જવાબ આપ્યો.

એ જવાબ પણ આશ્ચર્ય ન લાગ્યો. બીજા કોઈ પણ દિવસે તેમને આટલું ન માત.

ડોક્ટર નીચે જીનમાં; કપા જવું તે વિચાર કરવા લાગ્યા. “પેલીને ત્યાં ન જવું ?” તેમને કુભાષેએ આત્મા પેલીના સપ્તેને વળગી રહ્યો, આંખોને વિસરી ગયો. “ખાલી મળવા જવામાં હોય શો ?” કંઈ નક્કી ન કરી શક્યા. મોટરમાં બેઠા અને કળાં જવું છે તે ખરાબર નક્કી કરે તે પરેશાં તો તેમના દાઢે મોટરના ફિટ્વર્કિંગને બધોર આવેલી સ્ત્રીના મરને રરતે ફેરવ્યું.

બેએક કલાક પછી ડોક્ટર ઘેર આવ્યા. શશિ દીવાનખાનામાં જ બેઠી હતી. તેમને જોવા કે શશિએ પૂછ્યું : “કેમ નમને આટલો બધો વખત લાગ્યો ? પા કલાકના બે કલાક થયા ?”

“જરા વખત સર્ધ ગયો,” ડોક્ટરે બેઠકારીથી જવાબ આપ્યો.

“ચાલો, દવે ફરવા જઈશું ?” શશિએ પૂછ્યું.

“નહિ, મારે કામ છે. દવે બહુ મોટું થયું,” ડોક્ટરે કહ્યું.

“સાહેબ, મજા આવશે,” શશિએ આમદ કર્યો.

“વારંવારે માથું ખાં માં ! કદીએ ત્યારે ના પાડવી, ના કદીએ ત્યારે કવ ખાવો. બેરાંની મન !” ડોક્ટર ગુએ થયા.

શશિ ફાટી આંખે તેમની સામે જોઈ રહી !

રૂપેનની ક્રાંતિ

कस्य

સુષ્ટેખર માસનો તીર્થુ અને હંડા પવન જૂમખ્ય સમુદ્ર પર યદિને રપેતને કિનારેકિનારે વાય છે. પવનનું એક મોનું છેક મોરેકો સુધી પહોંચે છે. અલ્લેસીરાસમાં હજુ વાતાવરણ શાંત અને ઊષ્માભર્યું છે. કેસાસ વિકાસ અલ્લેસીરાસથી કેટલાક માઈલના અંતરે આવેલું એક નાનું ગામડું છે. રસ્તાની બન્ને બાજુએ લાંબેલાંબે વિસ્તરતાં વેરાન પીળાં ખેતરોની હારમાળા આવે છે. વચ્ચે ઊંચાં જૂંચ અને ઓલાઈવ ઝાડોની વાડો હોય છે. આ આખાં પ્રદેશમાં માઈલોના માઈલો સુધી અનેક વૃક્ષો, લીલાછમ ખેતરો ને વાડીઓને સળગાવીને ખાખ કરી નાખવામાં આવ્યાં છે. કાઈકોકાઈક મથળે તૈયાર થયેલા પાકનો નાશ લોકો પોતાની મેળે કરી નાખે છે. અલ્લેસીરાસની આજુબાજુના જમીનના ટુકડા મેડ્રીડ વગેરે મોટાં શહેરોમાં વસતા શ્રીમતોની માલિકીના છે. ગામના બધાં જ મોટાં મકાનો આ શ્રીમતોનાં છે. પણ આજે વર્ષોથી કાઈ ત્યાં રહેતું નથી. એટલે વર્ષોના મોટા ભાગ ખાલી રહે છે. અહીંના જમીનદારો પોતાની માલિકીની જમીન નાનાનાના વિભાગોમાં વહેંચી ઘણાં ઊંચા દરે ખેડૂતોને ખેતી માટે ભાડે આપે છે. ભાડાના દર પ્રમાણમાં એટલા ઊંચા હોય છે કે કેટલાક જમીનદારોને ગીરિ, જમીનમહેસૂલ, બાજની રકમ વગેરે ખર્ચ કાઢતાં સારો એવો નફો મળી રહે છે. કેટલીક વખત જમીન એકથી બીજાને અને બીજાથી ત્રીજાને એમ ત્રણચાર ખેડૂતોને ભાડે આપવામાં આવે છે. આથી બને છે એમ કે દરેક ઉપલો ખેડૂત પોતપોતાનો હિસ્સો કાઢી લે છે, અને જે માણસને ખરેખર ખેતી કરવી પડે છે તેને ઉત્પત્તિમાંથી બહુ જ નાનો હિસ્સો મળે છે. આવા નાના ખેડૂતોને પગભર થવા માટે બેંકોની લોનનો આશરો લેવો પડે છે. અને એમ કયાં સિવાય માત્ર ઉત્પત્તિમાંથી વધુ બચત મેળવવા પ્રયત્ન કરે તો તેના હાથ નીચે કામ કરનાર મજૂરોને યોગ્ય વેતન આપી શકે નહિ. હિંદની માફક રપેનનો ખેડૂત આખા વર્ષમાં થોડાક માસ કામ પર હોય છે. બાકીનો વખત ઘણાખરા ખેડૂતો રાત્રી તરફથી આપવામાં આવતા દાન પર અથવા સ્ત્રીઓની મજૂરી પર નમે છે. અને જે લોકો આત્મસંતોષ ખાતર મજૂરી પર જાય છે, તેઓ પેટપૂરતું અનાજ પણ મેળવી શકતા નથી. લાખો ખેડૂતોનાં કુટુંબો ખેડારી અને જૂખમરાથી પીડાય છે. કેટલાંય સ્ત્રીપુરુષો એવાં છે કે જે લોકોને એક વખત પેટપૂરતું ખાવા પણ મળતું નથી. જે જમીન પર આ લોકો મજૂરી કરે છે, એની ઉત્પન્ન 'મારી' હોય છે. એ જમીનના માલિકો દિવસેદિવસે વધુ તવંગર બને છે, તેમજ ગામના કનવેન્ટ, ચર્ચ કે પાઠશાળાઓ અખૂટ ધનસંપત્તિ હોય છે. પણ આ લોકોને એ બધાનો વિકાસ અને વૈભવ જોઈને જ સંતોષ લેવાનું રહે છે, અને જે આવકારા અને સમય બન્ને અનુકૂળ હોય તો ખેડૂતો મોટા ભાગ શ્રીમતો કે પાઠશાળાનાં ઘરમાં ચોરી કરીને નમે છે. ખેડારી અને જૂખમરાથી પીડાતા શ્રીમતો : એ એક નાની સ્ત્રીઓના ઘરમાં જે બાળકો

હાલની સરકાર એક ૭ આંગળિયા માણસના ધરેથી શરૂ થઈ, અને તે બદલ આ હાલને six fingered revolution (૭ આંગળિયાનો વિપ્લવ) એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. એક દિવસે સવારે આ ૭ આંગળિયાની મેડી પર સામ્યવાદનો દિરંગી લાલ વાવટો જાહેર રીતે ફરકાવવામાં આવ્યો, અને એને અનુસરીને ગામગામના દરેક ધર પર લાલ વાવટો ફરકાવવામાં આવ્યો. એથી આગળ વધીને મમિલિએ ગામમાં સામ્યવાદ જાહેર કર્યો. રક્ષણ માટે ગ્રામવામાં આવેલા ગિવિલ ગાર્ડોને હથેલામાં આવ્યું કે મજૂરો અને ખેડૂતો સાથે આવીને કામ કરે અથવા તો ગામ છોડીને ચાલ્યા જાય. આ બધાની અગર મેડીમાં શું થાય છે તેની લોકો શક્ય નેતા હતા એના પ્રત્યુત્તરરૂપે સમાજવાદી સરકારે મેન્યુઅલ આજ્ઞાનાની સરકારી નીચે મશીનગનો અને Assault Charge ની દુકડીઓ ઉપરાઉપરી કેમ્પસ વિજામ તરફ રવાના કરી. મેન્યુઅલ આજ્ઞાનાને કોણ જાણે ક્યાંથી પણ એવું ભૂત ભરાયું એવું હતું કે હાલમાં બાગ લેનાર બધા જ જંગલી, મેવકૂદ, અજાણ્યાઓ હતા. એટલે હંમેશને માટે આ લોકોને શાંત કરવા એણે નિશ્ચય જાહેર કર્યો કે સામે યનાર કોઈ પણ માણસને છવતો પકડવાને બદલે હાર કરવો. રયાનિક પોલીસોએ એક ટેકરીની ખીણમાં આવેલા ૭ આંગળિયાનું મકાન લશ્કરી દુકડીને દેખાડ્યું. શરૂઆતમાં એક મશીનગન મકાનના ઊપરા પર છોડવામાં આવી, પણ ઊપરું મશીનગન માટે જરા નીચું પડ્યું. એટલે બંદો છોડવાનો હુકમ મળ્યો. 'એસોસ્ટ ગાર્ડ'ના બધા યતો નિષ્ફળ ગયા, એટલે મેન્યુઅલ આજ્ઞાનાએ મકાનને ચારેબાજુથી કોઈ પણ વ્યક્તિ નામી ન જઈ શકે એ રીતે આગ લગાડવાનો હુકમ કર્યો. આ બધો વખત નજીકના લોકો મશીનગનો અને બંદોના અવાજ સાંભળી રાહતા હતા. પણ બહાર શું થાય છે તે જોવા નેટલી પણ તાકાત ઠીની હોય ? મકાનને આગ લગાડવામાં આવી, ત્યારે પરની અંદરના બધા માણસો બળીને આખ થઈ ગયા હતા. એ બધામાંથી માત્ર એક નાની છોકરી અગ્નિજમૂકતી નવાળામાંથી સળગતે કપડે ચીમો નાખતી બહાર આવી. આગ લગાડવા જતાં એક સિપાઈ બળીને પરના બારણા પાસે મરી ગયો હતો. એ બનાવને મુંદર ઓપ આપી આખી ઘટનાને મરાજ બળવા તરીકે જાહેર કરવામાં આવી. આટલી દિસાથી ન સંતોષાતા 'એસોસ્ટ ગાર્ડ'ની દુકડીઓ જૂખ્યા વડુની માફક ગામના એક છોડાથી બોળ છેમ મુધી કરી વળી પોલીસોએ અગવગમાં બાગ લેનાર ને ને માણસો દેખાડ્યા તે બધાને તેમજ કુલડાથી શું થાય છે એ જોવા આવનાર બધાને ઘસાડના સ્થળ પર લઈ જઈ હાર કરવામાં આવ્યા, અને મૂઠાંઓને મકાનના ઊપરા પર છૂટાંજવાયાં ફેંકી દેવામાં આવ્યાં. આનો આશય માત્ર એ કે બહારથી તપાસ કરવા આવનારને પ્રત્યક્ષ સાથે કે બળવાખોરોની એક મોટી ટોળી મકાનમાં આશ્રય લઈ 'એસોસ્ટ ગાર્ડ' સાથે લડતાં લડતાં મર્યાદ ગાંડે આખીયે હાલ સ્પેનમાં રીપબ્લિકને ઉઘાટી પાડવા માટે હાલમાં આવી હતી, અને એટલા માટે અવરિધન રીતે સરખા બળો લોકોએ જાહેર કર્યો હતો.

વિગ્રાધી હોન્ઝેટિવ પક્ષે સમાજવાદી સરકાર પામેથી આ બનાવ વિશે ચોખ્ખ તપાસ માગી દેખાડિક અને રાજવાદી પક્ષે પોતપોતાના પ્રતિનિધિઓને કેમ્પસ વિજામના દત્તા-કાંડની સંપૂર્ણ વીગતો અને ચિત્રો મેળવવા મોકલ્યા. હોન્ઝેટિવ પક્ષે આ બનાવનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ સમાજવાદીઓને ઉઘાટી નાખવામાં કર્યો. કેમ્પસ વિજામના દત્તાકાંડને નામે

આઝાના અને એની કેબીનેટને ગાળો વરસાવવામાં આવી. આ બધાની સીધી અસર એ થઈ કે કેસાસ વિઝાસ એકઠે દિવસ માટે છાપાના પ્રતિનિધિઓ અને મુલ્સદીઓ માટે અર્થાતિ સરસ વિષય થઈ પડ્યો, અને કેસાસ વિઝાસના સાંત જીવનમાં થોડાક દિવસ માટે પ્રવૃત્તિનાં અદાલતો આવી ગયાં. ગામઝાના લોકોમાં પણ એક પ્રકારની કુતુહલવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ. કાઈ છાપાનો પ્રતિનિધિ, ફોટોગ્રાફર કે ફિલ્મ ડાયરેક્ટર આ ઘટનાની વીગત લેવા આવે તો લોકોનાં ટાળાં ને ટાળાં તેમને ધેરી વળતાં, અને બ્યાં બ્યાં હત્યાકાંડ થયો હોય ત્યાં ત્યાં તેમને દોરી જતાં. છ આંગળિયાતુ તારાજ થયેલુ મકાન, જે ટેકરી પરથી મશીનગતો ચલાવવામાં આવી હતી તે સ્થળ તેમજ બીજાં અનેક ઘરો જે અગ્નિનો ભોગ થઈ પડેલાં તે બધાં સ્થળો કેટલાક દિવસ માટે યાત્રાનાં સ્થળ થઈ રહ્યાં હતાં. એથી વધુમાં લજૂકતી અગ્નિની જ્વાળામાંથી માર્કવીટા કેવી રીતે નાસી છૂટી હતી, મકાન પર મશીનગતોનો મારો કઈ રીતે ચલાવવામાં આવ્યો હતો, એ ઉપરાંત આખા ગામમાં જે નિંદોષાની ક્તલ કરવામાં આવી હતી, તે આખોએ ઇતિહાસ ગામના લોકો આગતુડાને વીગતેવીગતમાં રસપૂર્વક કહી સંભળાવતા. ગામમાં કાઈ નવો માણસ આવતો તો તેની પાછળ સિવિલ ગાર્ડનો માણસ છૂપોછૂપો ભગ્યાં કરતો. નવો આવનાર ક્યાં ક્યાં ભય છે અને કોની કોની સાથે વાત કરે છે એ બધું ડાયરીમાં ટપકાવી લેવામાં આવતું. એક છાપાનો પ્રતિનિધિ ત્યાના લોકોની સ્થિતિ નિહાળવા એક શ્રૂપડામાં ગયો, અને ખેડૂતના જીવન વિષે પૂછ્યું. જવાબમાં કાઈકે કહ્યું: “અહીં જીવન જેવું શું છે? અમે તો એકબીજાનાં લોહી-માંસ પર જીવીએ છીએ.” બીજો કાઈ આ પ્રતિનિધિ સામે માર્મિક રીતે હસ્યો ને કહ્યું: “ના, ના; હમણાં અમે માણસનાં લોહીમાંસ પરથી રોટી ને અનાજ પર આવ્યા છીએ. કારણ કે પાહોમિટની ચૂંટણી નજીકમાં છે, એટલે પાદરીઓ છૂટે હાથે મતદારોમાં રોટીની લહાણી કરે છે.” લોકોના ટાળામાંથી કાઈએ આ પ્રતિનિધિને કહ્યું: “નવી સરકાર એકરોને ધંધો આપવાની છે! મારી આખી ઉમરમાં માત્ર એક વખત જ અમને મતાધિકારનો અવસર સાંપડ્યો છે, અને તે પણ સ્પેનમાં પ્રજાસત્તાક તત્ત્વ લાવવા માટે. પણ આજે જે રાજ્યવ્યવસ્થા છે તે જ જે પ્રજાસત્તાક તત્ત્વ કહેવાતુ હોય તો ફરી મતાધિકાર આપવાની મૂખાઈ નહિ કરું. રીપબ્લિક આવ્યા પહેલા નેતાઓ સ્પેનમાં સ્વર્ગ ઉતારવાની વાતો કરતા હતા. આજે બીજા પક્ષના નેતાઓ અમને રોટી ને ધંધો આપવાની વાતો કરે છે. રોટી ને ધંધો તો મળતાં મળશે, પણ આજે અમારી જે સ્થિતિ છે તે એવી ને એવી એકાદ વર્ષ ચાલુ રહે તો જરૂર સ્વર્ગ મળે!” જમીનદારો અને શીમેદો પણ પોતાની રીતે વિનોદ કરતા: “પ્રજાતંત્ર જોઈતું હતું ને આ રહ્યું પ્રજાસ્વાતંત્ર્ય કેસાસ વિઝામના ઘરેઘરે અને શેરીએશેરીએ.”

આ બંનાવ પછી તરત જ સ્પેનના રાજકારણમાં નવાં અદાલતો શરૂ થયાં. ચૂંટણીના દિવસો નજીક આવવા લાગ્યા, તેમતેમ મેડ્રીડ સહિત અન્ય બંનાવ લાગ્યું. રાજકીય પક્ષો પોતપોતાનાં બળો એકત્રિત કરવા લાગ્યા. દીવાલો પર દીવાલપત્રોમાં સ્પેનમાં એકાંતરું પ્રમાણ કેટલું વધ્યું, પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કેટલું ઘટ્યું, બજેટનો આકડો કેટલો વધ્યો, સ્પેનના વેપારમાં દરેક વસ્તે કેટલી મંદી આવી, એ બધાના ગ્રાફ દેખાડવામાં આવ્યા. બધાં મકાનો, ચિથેટરો, રેસ્ટોર્ન, કે આફિસો પર માકસીવિરોધી પક્ષના લેનસ લાગી ગયાં

દના સ્વસ્તિ ચિહ્નો, સામ્યવાદી ચિહ્નો, 'લીલા લા મીપબ્લિન્ક'ના સૂત્રોથી હોવાનેદીવાય અને બાગીએબાગી ચીનની નાખવામાં આવી હતી કોલેજ અને નિશાળીના વિદ્યાર્થીઓને મમદારો સામ્યવાદ વિરુદ્ધના દીવાનપત્રો તોડી પાડતા અને પોલીસો તેમની પાછળ પડતા આજે રહેનતા ૨ જાકારજુમા ગેરીલ પક્ષ પ્રાધાન્ય મેળવતો જાય છે તેના મુખ્ય નેતા તરીકે એલેક્ઝાન્દ્રો લેરો છે એલેક્ઝાન્દ્રો વિશે કહેવાય છે કે વળો પડેના અગાજનાવાદી વચ્ચે તરીકે તેના ભાણુના પડપા રહેનને ખૂલેખૂલે પડના એની પડખોપડખ રહેનનો ગૌથી મોરો ધનાદય જેન માય છે એ પક્ષનું આખુલે ઘડતર જૂના રીપબ્લિક પક્ષ તેમજ નવા ગેરીલ પક્ષપ્રાધી થયું છે એલેક્ઝાન્દ્રોએ દેશની મામાન્ય ચૂંટણી માટે મમાનવાદીઓએ દાખલ કરેલી પ્રધાને અનકગીગવાર હગરી જૂની પદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યો છે ગેરીલ પક્ષે સત્તામાં આવ્યા પછી આગની મગમગે જેની, વિજ્ઞાન, એન્જિનિયરિંગ, જર્મીન મટેમ્પ કામગીરી વગેરે માટે જે સુધાગઓ અને મયદાઓ કર્યા હતા તેનો અમત મોઝૂક ગખ્યો.

એન્જિનિયર ગેરીલ પક્ષે જે કર્યું તે આ પક્ષ રહેનમાં હગવા મથે છે એનના ગજમગજના બધા સૂત્રો જેન માર્યના દાયમાં આવવા લાગ્યા છે એનનું આખુ ગ્રેમ જેન માર્યની મૂડી પર નિભર છે મમાનવાદીઓ ન્હારે મત્તા પર હતા ત્યારે કાનૂનકાગની દૃષ્ટી પ્રતિતિને ઉત્તેજન આપવા માટે જેન માયને મગ મગવામાં આવી હતી એના જેનનાસ દગ્યાન એની માસેખના વર્તમાનપત્રોએ આજના અને સમાજવાદી પક્ષ સામે જગમગ પ્રચારમાર્ગ શરૂ કર્યું એ જ અગમામાં કેમાં વિજ્ઞાનના લયકર દત્યાકાદની ધડના બની પગિણામે એ આખાએ બનાવને મુંદગમાં મુંદગ સ્વરૂપ આપી, મમાનવાદી પગને ટેંગારી નાખવામાં મગમ ઉપયોગ થયો.

મમાનવાદીઓની હાજર પડી રહેનના ડેટમાં અગત્યના પ્રશ્નોનો નિવેડો આવી ગયો સમાનવાદી પક્ષે શરૂ કરેલી માન્ય યોજના મજૂર પ્રશ્ન, જેન માર્યની કાનૂનકાગની પ્રતિતિ જે મધુ આપોઆપ સમી ગયું ધાગમમિતિએ માલન લા અને 'લેડી વગોમ' નામના બે કાપાઓ ધડવા હતા એ બંને મયદાઓની રૂએ જે કોઈ પણ મખ્સ ચોતાના મામિક વેતન વિશે કે આજીવન વિશે મનોપમગમ જ્ઞાન આપી ન શકે તેને કઈ પણ મુંદગમાં કે કુગિયાદ મગ્યા મિરાય દર વર્ષ સુધીની મગમ યર્ષ સમી C. E. D. A. લીગને મતોપવા ખાનગર ગેરીલ પક્ષે ઝીંથી પડેલા આવીને દેવગ માન્ય એની મજૂરી વિશેના કાપાઓનો અમત મોઝૂક ગખ્યો ધાગમમિતિએ ઘડેના કાગનો અમતમાં મુખ્ય તે પડેના એ નમિતિને જગખાન હગવામાં આવી ગી મ ડી એ પક્ષે Accion Popular નામનો એ સવતર પક્ષ ચૂંટણી માટે લીંતા થયો આ એમ ન્વલજૂ પમ કે, જેમાં મુખ્યત્વે બેક અને મામ યોજનાના બોપ યર્ષ પડેલા ખેડૂનો જર્મીનદારો, ચર્ચ, અને મૂડીદારોનો મમાવેશ થાય છે ૨૧ મગમ આ પડનો સુતધાર થયો આ પડની નીનિ દેમીઝમના મિદાતો અનુષાર મખરામાં આવી મામાન્ય ચૂંટણીમાં નિજ્ય મેળવવા બન્ને પરમપરવિગેધી પક્ષો પોતપોતાના બે મેડીકા એમિન ઝીગવા દતા ૨૧ મગમની પ્રતિતિને ફેમીઝમના આમ તરીકે વર્ણવી મમાનવાદી પક્ષે આખા એનમાં એ સામાન્ય દનાન યોનાવનાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો "No Bread and trains for Fascists" ("ફેમીઝને ગી કે ગી નદિ")ના સૂત્ર નીને ફેમીઝ વિરુદ્ધ પ્રચારમાર્ગ શરૂ થયું મમાનવાદી પક્ષ આખા

સ્પેનમાં સામાન્ય હડતાલ બોલાવે તેની સીધી અસર એ થાય કે, મેડ્રીડમાં કારખાના, ફેક્ટરી, મિલો વગેરે બંધ થાય હડતાલ એથી વધુ ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડે તો મેડ્રીડમાં બન્ને પક્ષો વચ્ચે સરાસર મધ્યસ્થ થવાનો સંભવ રહે. એ ભીતિથી એકશિયન પોપ્યુલર પક્ષે દૈનિક મમાજવાદીઓ વિરુદ્ધનું પ્રચારકાર્ય બંધ કર્યું. પણ એ પક્ષ પાસે અદાળત પૈસો, સ્વયમેવકા, વાહનો અને વર્તમાનપત્રો હતાં. સ્વયમેવકા ધરેધરે ફરીને પોલીસના રક્ષણ નીચે મતદારોને ચૂંટણીનાં મથકો પર લઈ જતા. ચૂંટણીના દિવસે આજ સુધી જેનાં દ્વાર રાજકારણ માટે બંધ હતાં તેવાં દેવળો, આશ્રમો, નનરી અને કનવેંટોનાં દ્વારો આપોઆપ ખૂલી ગયા. કનવેંટો, નનરી, દેવળો, હોસ્પિટલો, એસાઈલમેંટો વગેરે રચના પરથી લોકોનાં ટોળાં ને ટોળાં ચૂંટણીનાં મથકો પર એકશિયન પોપ્યુલર પક્ષને મત આપવા એકત્રિત થયાં. મેડ્રીડના કોઈ એક લતામાં સમાજવાદીઓએ હોસ્પિટલ પર પિકેટીંગ શરૂ કર્યું. બીજી તરફથી એકશિયન પોપ્યુલર પક્ષના કાર્યવાહકો દરેકે દરેક પરગણામાં ફરી મરેલાં મતદારોની નમાવણી તૈયાર કરી રહ્યા હતા. પાદરીઓની દેખરેખ નીચે ચાલતી ચૂંટણીમાં મરેલાં પણ સંજીવન યર્ધને બેથી ત્રણત્રણ વખત મત નોંધાવવા લાગ્યા !

નવી પાર્લામેંટ મળી ત્યારે આખા દેશભરમાં માર્શલ લોનો દોર ચાલી રહ્યો હતો. સ્પેનનાં વર્તમાનપત્રને સેન્સર નીચે ગૂંચળાવી નાખવામાં આવ્યું હતું. સ્પેનની એકેએક જગ્યામાં અરાજકતાવાદી તેમજ સોશીલીસ્ટોથી ભરી દેવામાં આવી હતી. નવી પાર્લામેંટમાં સૌથી વિશાળ અને મોટો પક્ષ એકશિયન પોપ્યુલરોનો થયો. એ પક્ષમાં રાજકતાવાદીઓ, કોન્ફેડેરાલો અને ફેસીસ્ટોનો સમાવેશ થાય છે. એથી સહેજ નાનો પક્ષ રેડીકલોનો અને ત્રીજો પક્ષ આઝાનાના નેતૃત્વ નીચે મમાજવાદીઓનો બન્યો. માધારણ રીતે પાર્લામેંટમાં બહુમતી મેળવવા એ પક્ષો સંયુક્ત યર્ધને કેમીન્ટ ઘડ્યા. આ પહેલાં સમાજવાદીઓ ત્યારના પ્રગતસત્તાવાદી રીપબ્લિકન પક્ષ સાથે સંયુક્ત યર્ધને બહુમતી મેળવી શક્યો હતો. જીલ રોબલ્સ અને સો ઈ. ડી. એ. પક્ષ આખા સ્પેનમાં ફેસીસ્ટ પક્ષ તરીકે જાહેર થયો હતો. એટલે હાલુતરત માટે જીલ રોબલ્સે રેડીકલ પક્ષ સાથે સહકાર કરીને રેડીકલોને પ્રધાનમંત્રી રચવાની સત્તા આપી એ દરમ્યાન જીલ રોબલ્સ પોતાનો પક્ષ બચ્ચિત કરી રહ્યો છે. પાર્લામેંટમાં આથી એણે એ કાર્ય કર્યું. એક રોડ આગળની ધરતરખિતિએ બહેલા કામરો પાછા ખેંચી લેવામાં આવ્યા; બીજું બેકરીનો ભોગ યર્ધ પડેલા મજૂરો અને ખેડૂતો માટે રાહતની યોજના અમલમાં મૂકી. બીજી બાજુ સ્પેનની લાસકરી સામગ્રીની સંગવટ કરવાનું આખું કાર્ય એ નવેસરથી કરી રહ્યો છે. જર્મનીના નાઝી પક્ષની આખી નીતિ એણે પોતાના પક્ષની રૂપરેખા તરીકે સ્વીકારી છે. એનું ખ્યેય એક બાજુથી ચર્ચના બંધા જ હકો, અને બીજી બાજુ પ્લાનગી મિલકતને સન્માને તેનું રાજ્ય સ્પેનમાં લાવવાનું છે. રીપબ્લિકન પક્ષ વિનીત પ્રગતસત્તામાં માને છે. આઝાના અને સમાજવાદી પક્ષની નીતિથી મજૂર અને કામદાર વર્ગને જખ્ખર નિરાશા મળી હતી સ્પેનનો કામદાર વર્ગ બરાબર સમજે છે કે સામાજિક ક્રાંતિ વિના તેમનો કોઈનો ઉદ્ધાર નથી સ્પેનના કામદાર પક્ષ પાછળ ચાલીશ લાખ મજૂરો અને કામદારોનું બળ છે. પણ એ પક્ષમાં સંગઠન કે બચરસ નથી. અવિશ્વાસ અને બ્રાતિનું લાવાનક વાળુ સ્પેનના વાતાવરણ પર ઝૂંબી રહ્યું છે. મજૂરો અને કામદારો બચરસાને અજાણે, સંગઠનને અજાણે છિન્નકિન્ન દશામાં છે.

તમારે જીવ રાખતમનો પણ દિવસે દિવસે વધુ પ્રમથ થતો જાય છે એ પક્ષમાં જમીનદારો, પાદરીઓ, અને સ્પેનના ધનાઢ્યો એકત્રિત થઈ રહ્યા છે ગેપબ્લિઝના નામ નીચે ફેસીઝમનો પ્રમાણ સ્પેનમાં થઈ ગયો છે સ્પેનમાં પ્રજામતાઃ—ગેપબ્લિઝ—ને ટ્યારતુયે દફનાવી દેવામાં આવ્યું છે, અને એ દફન પર ખીચા દોડાતા હોય તે પ્રમાણે આજે એક પછી એક માર્શલ લો અમલમાં મુકાતો જાય છે

સ્પેનના પાટનગર મેડ્રીડના ગસ્તા પરથી પમાર થતા દાર્ઝ પણ પગદેશીને સ્પેનમાં કદી ક્રાંતિ થઈ છે એવું ભાગ્યે જ લાગે આફ્રો-ઓના ગમખમાં ગહેર ગજકીય પ્રવૃત્તિઓને દેવાની દેવા મેલ ટોપાધારી પોલીસોની હુમ્મીઓ મેડ્રીડને ખૂણેખૂણે અને રત્તરસ્તે ફરી વળતી આજે એને સ્થાને જીતુ યુનિફોર્મમાં સંતળ ધણેલા પોલીસોની મોટગમતો અશાંતિ કે ખડ જગાવે તેવી વિનાશાત્મક પ્રવૃત્તિઓને દાખી દેવા આખા શહેરમાં ફરે છે દાર્ઝ પણ ખાનગી મલા કે મમિતિ, જેમાથી મહેજ પણ અશાંતિ કે હુલ્લડ થવાનો મંજવ હોય તેના પર મદારથી તેમજ અંદરથી ચોગર દેખરેખ રાખવામાં આવે છે મામ્યવાદી નેતાઓને એક પછી એક ગિરફતાર કરી કઈ તપાસ ચલાવ્યા વિના દેશનિર્જાય કરવામાં આવે છે આજે જે નેતાઓ મત્તામાં છે તેને ગાળ આફ્રો-ઓના ગમખમાં ઉત્તર આફ્રિકામાં હાથપાર કરવામાં આવતા આજે એ જ નેતાઓને હાથે કેટલાયે ગજકીય કેદીઓને ઉત્તર આફ્રિકા ધણેલી દેવામાં આવે છે, અને એ છતાં સ્પેનને ખૂણેખૂણે અને ગામેગામ અમમાં વિધ્યનો ભારેલો અગ્નિ ધૂધવે છે, ક્યારેક ક્યારેક એ વિધ્યવના તણુખા હુલ્લડ અને રમખાણોના મ્યરે વ્યક્ત થાય છે સ્પેનની ક્રાંતિ હજી અપૂર્ણ ને અસમાપ્ત છે

મુંબઈમાં નવરાતના ઉત્સવો

સમનારાયણ વિ. પાઠક

મુંબઈમાં છૂટાછવાયો રહેલો આપણો ગુજરાતી સમાજ નવરાતના ઉત્સવો

જીન્વે છે તે બહુ રાજ થવા જેવું છે. આવા ઉત્સવો એ આપણા પ્રાંતના સંસ્કારો સાચવી રાખવાના, એવા સંસ્કારોને શુદ્ધ કરી વિકસાવવાના, હળવામળવાના, અને બ્રાતુભાવ ખીલવવાના પ્રસંગો છે. હંમેશાં મોટાં શહેરો અને ખાસ કરી મુંબઈ જેવાં મોટાં બંદરોમાં પ્રાંતના સંસ્કારો ઘૂંસી નાખવાનું ઘણું ગૂઢ અને પ્રબળ વલણ હોય છે. તેની સાથે આપણા સંસ્કારોને ટકાવી રાખવાને આવા ઉત્સવોમાં મળવું તે બહુ સ્વાભાવિક ઉપાય છે. આ બાબતમાં ગુજરાતીઓ બીજા પ્રાંતની સરખામણીએ પછાત રહ્યા છે એમ ગણવું જોઈએ. આપણા દક્ષિણી ભાઈઓ મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, ત્યાં જ્યાં દિલ્હીમાં વસેલા છે ત્યાં પોતાના સમાજો અને મંડળોએ નિયમિત રૂપ આપે છે, ઉત્સવો ભેળા થઈને જીન્વે છે, પોતાના પ્રાંતની કોઈ પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ આવી ચડતાં તેને સમાજમાં મળે છે, તેની સાથે વાતચીત કરે છે, તેની પાસે ભાષણો અપાવે છે, દેશમાં થતાં નાટકો કરે છે, અને એ રીતે પોતાના પ્રાંતની પ્રગતિકારક હિલચાલોના પરિચયમાં રહે છે. આપણા ગુજરાતી સમાજ આવું કંઈ કરી શકતો નથી. દક્ષિણી ભાઈઓ જેવાં નિયમિત સમાજો, મંડળો, સમિતિઓ, સંસ્થાઓ, એક મતે અને હેતુએ આપણે ચલાવી શકતા નથી. આપણા જીવનમાં આ એક ઘણી મોટી ખામી છે. આવા ઉત્સવોનો, એની ખામી પૂરવાના અને સંસ્કારી સમાજજીવન વિકસાવવાના પ્રસંગો તરીકે આપણે ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

મુંબઈના નવરાતના ઉત્સવોમાં ગરબા, નૃત્ય, રાસડા વગેરેનો કાર્યક્રમ રાખવામાં આવે છે એ આવકારયોગ્ય છે. પણ આપણો શ્રોતાવર્ગ આવા કાર્યક્રમો માટે યોગ્ય રીતે કેળવાયેલો માલુમ પડતો નથી. નવ દિવસોના લાંબા ઉત્સવમાં હંમેશાં કંઈ કંઈ નવીનતા લાવવી જોઈએ એવા વિચારથી તેના બ્યવસ્થાપકો અવારનવાર વક્તાઓનાં ભાષણો ગોઠવે છે. પણ હજી શ્રોતાવર્ગ ભાષણોમાં રસ લઈ શકતો નથી, એટલું જ નહિ પણ હાજર રહીને શાંતિ સાચવવા જેટલી અને એ ન બને તો ગેરહાજર રહેવા જેટલી બ્યવસ્થા રાખી શકતો નથી. આપણુ બધા દિલ્હીઓની આ એક મોટી ખોડ છે. રાજકીય, સામાજિક કે ગમે તેવા મેળાવડામાં પણ જાણે કોઈને ધેર વરો હોય કે મોટી નાતની જમણુવાર હોય એવી ધમાલ મચી રહે છે. નહિ કામની બ્યવસ્થા, નહિ કામ કરનારની ચોક્કસાઈ, કે નહિ શ્રોતાવર્ગમાં શિસ્ત કે નિયમન કે બ્યવસ્થા. આ કરતાં તો ભાષણ ન જ રાખવાં અને માત્ર આનંદના કાર્યક્રમો ગોઠવવા એ સારું છે. માણસો માત્ર જોવા જ આવતા હોય તો તેમના પર ભાષણો લાદવાનો કંઈ અર્થ નથી.

જીવનમાં કેવળ મળ, આનંદને પણ સ્થાન છે અને સમૂહમાં આનંદનાં વાંચકોએ યોગ્ય સહીએ એ પણ ધૃષ્ટ છે પણ આવા પ્રસંગોમાં એ આનંદ શુદ્ધ સંસ્કારી હોય તેની ઘણી જ મલાળ ગાંધી નોંધે છે એક વ્યક્તિ કે એક કુટુંબ પોતાની મરજીમાં આવે તેવી રીતે ઉત્તમ ભોગવે, પણ ગમાજના ઉત્તમો તો ઉચ્ચ કલાના અને ઉત્તમ મસ્તકો પોષનારા જ થતા નોંધે છે.

અત્યારે આપણા જીવનમાં મોટા ફેરફાર થતા માડ્યા છે જૂની ધર્મભાવના જતી બાકી છે એ મુળધી કઈ રહેલું મારે અહીં પ્રગુલ નથી જૂની ધર્મક્રિયામાં રહેલા કલાના અશને આપણે સામાજિક સંસ્કાર આપીએ અને તેને ઉત્પલેતુ મધ્યમિન્દુ બનાવીએ તેમાં કશું ખોટું નથી વળી કલાના જૂના સ્વરૂપોને વિકસાવીએ તેમાં કશું ખોટું નથી બિયટુ એ આવશ્યક છે પણ કલાના સ્વરૂપને વિકસાવતા માટે કલા માથે જે તન્મયતા હોવી જોઈએ, ક્યાલમિતિ હોવી જોઈએ તે ધણા યોગ્યમાં છે પરિણામે કલામાં આપણે માથે ફેરફાર કરવાને બદલે ગમે તેરા ફેરફારો કરીએ છીએ, અને સામાન્ય લોકોની વાહ-વાહ મળી એટલે એ ફેરફારને માચી દિશાનો ફેરફાર માનીએ છીએ એટલે આવા ઉત્તરમાં ઉચ્ચતર કલાના મસ્તકો પાડવાને બદલે લોકપ્રિયતા મેળવવાનો જ પ્રયત્ન કરીએ છીએ લોકપ્રિયતા મળે તો ખોટી નથી સાચી કલાકૃતિઓ લોકપ્રિય થાય તેમાં સમાજની ઉન્નતિ થાય છે પણ ત્યારે કે પછી વસ્તુ માત્ર લોકપ્રિયતા માટે થાય છે ત્યારે તેનામાં સત્ત્વ રહેતું નથી તેવી વસ્તુ બાકી જ રવા બને છે.

મુળમિતિ ઉત્તમોમાં મને જે સૌથી વધારે વાધાભરેલું લાગ્યું તે આ હલુ આપણા ઉત્તમોમાં વૈવિધ્ય આણવા માટે આપણે નૃત્ય, અભિનય વગેરે દાખલ કરીએ છીએ પણ આ નૃત્યો અને અભિનયપ્રયોગો ચાલુ નાટક અને સિનેમામાંથી અનુકરણ કરીને જ મેળવેલા હોય છે મમાજને કેળવવાને બદલે આપણે તેની પુષ્ટામત કરીએ ડીએ સાચું—ઉત્તમ પ્રકારનું નૃત્ય, મંગીન કે અભિનય ન આપી શકીએ તો એના કારકિર્દો ન ગાંધીના તે બહેતર છે, પણ ખોટી વસ્તુ આપી વાહવાહ મેળવવી એ માડું નથી પગપગથી ચાલતી આવેલી ગરમી, હીમ વગેરેમાં પગ આપણે જે ફેરફાર કરીએ છીએ તે પણ કલાની દૃષ્ટિએ ગાયા હોતા નથી આ ગમથી મેં વારંવાર લખેલું કે, એટલે અહીં માન એક જ દાખલો આપીશ આપણે હીમને માટે ઘણીસાં જર્મન મિલ્કતગના લોટા વાપરીએ છીએ આ લોટાનો આકાર જરા પણ સુદર નથી અનેક સેકાના અનુભવે મિલ્ક થયેલા આપણા પગ કે ગાગરનો આકાર જ સુદર છે ગાગરનો આકાર સુદરતાની દૃષ્ટિએ નક્કી થયેલો છે લોટાનો આકાર માત્ર ધડાની અનુકૂળતાએ નક્કી થયો કે હીમના મોતોમાં ગાગરનો જ ઉચ્ચેણ આવે છે ગાગરને જે હાથે ગાયતા હાથનો જે વળાકદાર આકાર માય છે તે જ સુદર છે, લોટા જે હાથે ગાયતા થતી આકૃતિ સુદર નથી, એટલું જ નહિ, અર્થહીન છે, ડારણ કે જે હાથે ગાયતો પડે એટલો લોટામાં ભાર જ નથી કલામાં સુદમરૂપે હમેસા ગલ્ય રહેતું કે લોટા જે હાથે ગાયતો એ અમત્ય છે, અને માટે તેમાં કલા નથી હીમ વગેરેનાં જીના પણ આપણે ઘણીસાં જોગ પગલ કરીએ છીએ ગરબો એ જોમ મુખ્યત્વે કાવ્ય નથી, તેમ મુખ્યત્વે મંગીન, પણ નથી એ મુખ્યત્વે સવનૃત્ય છે એટલે તેમાં મંગીતને પ્રાધાન્ય અપાતું ન જોઈએ આપણે મંગીતને પ્રાધાન્ય

આપતાં નૃત્યને મોળું, મદ, અને ચમત્કારવિનાનું કરી મૂકીએ છીએ. કદાચ એમ પણ હોય કે માયા હીચનૃત્યને માટે જે કસાયેલું શરીર જોઈએ તે આપણી પાસે ન હોવાથી, આપણે નૃત્યની ગતિ ધીમી કરી સંગીતને વધારે સ્થાન આપતાં હોઈએ સંગીતને લાવવું જ હોય તો લાવો, પણ શરીરની નિર્બળતાને લીધે તે લાવવું પડે એ અનિષ્ટ છે. ગરબા, હીચ વગેરે માટે ઘણું કસાયેલું સુદૃઢ શરીર જોઈએ એ તો આપણા ખ્યાન બહાર જ રહી ગયું છે. મેં સાબળયુ છે, અને હું એ માનું છું કે આપણી સ્ત્રીઓની ગતિનું લાક્ષિત્ય પાણી ભરવાના રિવાજને આભારી છે એ રિવાજ જતો રહેતાં તેને સાચવી રાખવાનું ગરું સાધન આપણું હીચનૃત્ય જ છે. અને બેદરકારીથી કે નવીનપણાના ખોટા અભિમાનથી તે ખોઈ દેવું મને કાંઈ રીતે સારું લાગતું નથી.

નવરાતના ઉત્સવોમાં આપણે મર્દાનગીના પ્રયોગોથી પણ વૈવિધ્ય લાંબી શકીએ. નવરાતનો પછીનો દિવસ દશરા છે, અને દશરા મર્દાનગી ને પુરુષાનન ખતાવવાનું પર્વ છે, સાહસ અને પરાક્રમનું પર્વ છે. તે દિવસે આપણા રાજ્યો સ્ત્રીમોહલપન કરતા સ્ત્રીમોહલપન એ વિજયપ્રસ્થાનનું પ્રતીક છે, એટલે આવા ઉત્સવોમાં મર્દાનગીના પ્રયોગોને સ્વાભાવિક સ્થાન હોવું જોઈએ તેને બદલે આપણે આ ઉત્સવોને કૃષ્ણરાધાના હલકા શૃંગારુથી રસિક કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ તે જોતાં યરગ આવવી જોઈએ. કૃષ્ણના આખા લાખા જીવનમાં ગોપીઓ સાથે તેણે રાસકીડા કરી હોય તો તે કિશોર વયનાં ૧૧-૧૨ વરસ સુધીમાં જ. તે પછીનું તેનું આખું જીવન દિંદના રાજકીય ક્ષેત્રમાં જ ગયું છે. તેણે મદમકુસ્તી કરી છે, કસને કુસ્તીમાં માર્યો છે, આખા દિંદમાં દોડાદોડ, ચડતીપડતી પ્રમાણે નાસલાગ કરી છે, રાજ્યો ઉચલાબ્યાં છે, રાજ્યો સ્થાપ્યાં છે. ગુજરાતમાં તો તેણે મહાભારત સુદર્શન પૂર્વદર્શન કર્યું છે. તે આખું જીવન ભૂલી જઈ આપણે માત્ર તેના ગોપીઓ સાથેના પ્રમંગોને હીન શૃંગારમેળાના બતાવી નિરૂપીએ એ આપણી જ હીનતા અને પામરતા ખતાવે છે. હું માનું છું કે આપણે બીજી પ્રગતિ ન કરી શકીએ તો આટલું તો જરૂર કરવું જોઈએ કે કૃષ્ણને આવો ન નિરૂપવો જોઈએ.

અને નવરાતના આવા પ્રસંગોને આપણે વધારે સામાજિક રૂપ ન આપી શકીએ ? નવરાતમાં આપણે જાણી વણી સારાં કપડાં ને ધરેલા પહેરી ગરબા વગેરે કરીએ તો તે સાથે આપણી ગરીબ ને હલકી ગણાતી વર્ણોની બહેનોને આપણા ઉત્સવોમાં આમનવણ આપી તેમની સાથે લગીએ નહિ ? કદાચ તેમનાંમાં કલાનાં કેટલાંક સાચાં સ્વરૂપો હજી સચવાઈ રહેલાં મળી આવે, જો કે મને મુંબઈની આવી બહેનોના ગરબા, હીચ વગેરેનો પરિચય નથી. કદાચ તેઓ વધારે ભણેલી અને જાણી ગણાતી બહેનોના અનુકરણમાં પડી ગયાં હોય * પણ તેથી બીજું કાંઈ નહિ થાય તો આપણા સમાજને અંદર અંદર મળવાનો પ્રયત્ન તો મળશે ! *

મને કેં પૂછો ના—

તમારા પ્રશ્નોના અપરિચિત હિના સ્વસનથી—
લગ્નલી વેલીને કંઈ જ્યમ અચિંત્ય અડી જતા,
બિડાયે સૌ પર્ણો, કુમળી સહુ ડાળી વળી જતી,
ખરે! તેવા મારા હૃદય સુકુમારકુન્ડ બધા
મિચાતા, ખેંચાતા વિષમ દિશા, ગૂચાર્ધ પડતા,
અને ખુલ્લા હાનુકિન્દુ યકો એ વચિત થઈ
થતા મૃત્યુ પામ્યા સમ જડ, મને કેં નવ પૂછો!

મને કેં પૂછો ના—

તમારા પ્રશ્નોનો જ્વનિ હિમ્મતી પેસી જઈને—
બિમ્બપૂરી પેવા ઘૂમટ મહી કાઈ જ્વનિ થતા
ખૂણાખાચામાથી અશ્લિત અગ્નિવા અસમજ્યા
અવાજો ચોપાસે ધૂમીધૂમી હુકાહુક કરતા—
તમારો અક્રકો જ્વનિ ત્વમ પ્રવેશ્યે હૃદયમા
અગ્નિવા કેં ખૂણાં નવનવ સવાલો ડાલેતા,
અને મારો જૂનો ઘૂમટ ડગતો કેં નવ પૂછો!

મને કેં પૂછો ના—

તમારા પ્રશ્નાધાતથી હિંદુજીંદુ બિતરી જતા—
દિવે જેવો કાઈ કૂમટી દરિયાના તલ બાણી,
મહી ચોપાસેથી જલ અનુભવે લોસ કંઠુ,
હિપાડી આખે એ અધૂરું વળી અસ્પષ્ટ નિરખે,
ન દીકા એવારે પણ કદી જુએ સત્ત્વ વરવા
હું એ એવા દેખુ વિકટ વરવા સત્ત્વ હૃદયે
હતા? આવ્યા? કે આ હૂંછીથી જ લાર્યા? નવ પૂછો!

ભૃગુકચ્છ-ભરૂચના ગુર્જર રાજ્યો

[ગુર્જર લોકોનો ઇતિહાસ !]

ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ મુનશી

હુનિયામાં પ્રજાઓનાં નામ ઉપરથી ઘણા દેશોનાં નામ પડ્યાનું જણાય છે. આધુનિક ગુજરાતનું નામ ગુર્જર પ્રજાના નામથી જીત્યું છે. ગુજરાતના નામનું આદિમંગળ કરનાર ક્યો ગુર્જર સમ્રાટ હતો એ વિશે ઇતિહાસનું પાનું કારું છે. બાણભટ્ટના 'હર્ષચરિત'માં મહાસમ્રાટ હર્ષવર્ધનના પિતા પ્રભાકરવર્ધને કાંઈ ગુર્જર રાજા ઉપર વિજય મેળવ્યો એમ અંતિહાસિક, માહિતી મળે છે (ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સદકામાં). ગુર્જર લોકો વિદેશી અથવા ભારતવર્ષના પુરાતન વનની હતા, એ માટે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસકારોમાં મતભેદનો પ્રશ્ન છે. સદગત પ્રો. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકર, દેવદત્ત ભાંડારકર, રિમ્બ વગેરે વિદ્વાનોએ ગુર્જર લોક વિદેશી હતા, એમ પોતાનો મત દર્શાવ્યો છે; જ્યારે રા. બ. ચિન્તામણ વૈદ્ય અને રા. બ. ગૌરીશંકર ઓઝા જેવા વિદ્વાનો ગુર્જર લોકો પ્રાચીન કાળમાં આર્યાવર્તમાં આવ્યા, આર્યસંસ્કૃતિની રૂઝમાં રાજાઈ ક્ષત્રિય હતા, એમ પુરતાર કરે છે. અહીંના ઉભય પક્ષના ઇતિહાસકારોનો મક્કિમ ઇતિહાસ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એ પછી ભૃગુકચ્છ-ભરૂચ-ના ગુર્જર રાજ્યોનો વિસ્તૃત ઇતિહાસ આપ્યો છે.

પૂર્વકાળની પશુપાળ જાતિઓ

પ્રાચીન કાળમાં મધ્ય એશિયામાં પશુપાળ અને લટકતી જાતિઓ નિવાસ કરતી હતી તેઓનાં ટોળાં અમુક ચોક્કસ સ્થળે સ્થાયી રહેતાં નહોતાં. વાવટોળાંમાં રેતીના ઢગલા પાંખો કરે અને ગમે તે દિશામાં ધૂમતા કરે, તેમ આમોળાંઓ જીવનનાં પોષક તત્ત્વ શોધવા હમરો ને હમરો ગાઉ રખડતાં કરેતાં. તેઓ કેટલીક વખત આંતરવિશ્રાદ કરી વિજયની ધૂનમાં, આમોદવા અથવા ધર્ષઅર્થે છૂટા પડતા. આવાં કારણોને લઈને તેઓનાં જીવન સ્થાયી નહોતાં. એવાં ભોંયના ભૂખ્યા શક, હણુ, ખરહવ, યુએકી, અને કુશાન લોકનાં ટોળાં અતિ પ્રાચીન કાળમાં વાયવ્ય રસ્તે આર્યાવર્તમાં આવીને વસ્યાં, એમ ઇતિહાસના અભ્યાસીઓએ બતાવ્યું છે.

ઈ. સ. પૂર્વે ૨૪૬માં ચીનમાં સમ્રાટ શી-વૅંગ-તાઈનો રાજ્યઅમલ હતો. એ કાળે ચીનના ઉત્તર સીમાડે પશુપાળ હણુ લોકની જાતિ રહેતી હતી. હણુ લોક ચીની પ્રજાના દુશ્મન હતા. તેઓ વારંવાર ચીન ઉપર દુમલો કરી તેઓને પજવતા. ચીની સમ્રાટે તેઓને ત્યાંથી હાંકી દાઢચા. અહીંથી તેઓ મોગલિસ્તાનમાં રહેવા ગયા. આથી બુલ ખાઈને યુરેશિયન ઇતિહાસકારો હણુને મોગલ તુખમના ગણે છે. મોગલિસ્તાનમાંથી પણ હણુ લોકો ચીન ઉપર દુમલો કર્યા કરતા હતા. એથી કેટલાંકે ચીની સમ્રાટે પેલી જંગલિખ્યાત મોટી દીવાલ બાંધી (ઈ. સ. પૂર્વે ૨૧૪); છતાં ચીન ઉપર હણુએ ચડાઈ કર્યા કરી, પણ તેઓ કાબ્યા નહિ. આખરે ચાઈને તેઓ ઉત્તરમાંથી દક્ષિણ તરફ કનચક તરફ વળ્યા.

ચીનની દક્ષિણ તરફનો પ્રદેશ કનસુક કહેવાનો. એ મુલકના પશ્ચિમ છેડે યુચ્ચી (yuch-chi) પ્રગ્ન રહેતી હતી. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૭૦માં હુણોએ એ લોકને એ દેશમાંથી કાઢી મૂક્યા અને પોતાનો દોર જમાવ્યો. યુચ્ચીનાં ટોળાંએ ત્યાંથી નીકળી તરીમકાંડા અને ટુર્કસ્તાનમાં રહેતા શક લોકને ખસેડી પોતાનો વસવાટ કર્યો, ઈ. મ. પૂર્વે ૧૬૦-૧૫૦; ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦ની આસપાસ તરીમકાંડામાંથી હુણોએ યુચ્ચીને હાંડી કાઢી ત્યાં ફરીકામ રહેવા લાગ્યા. અહીંયાં હુણુ અને શક લોક સંજયમાં આવ્યા. આ કુમજાઓમાં હુણુની જોડે ગુર્જર લોક પણ સામેલ હતા. કેટલાક લેખકો ગુર્જર હુણુ જાતિની એક શાખા માને છે. ગુર્જર એ જાતિસંજા છે. પ્રથમ હુણોનો જાતિધંધો લૂંટકાટનો હતો. એશિયાઈ હુણો ઈ. સ. ના ત્રીજા સદ્કામાં ઇન્ડોપ્રમાં ગ્રહેતા હતા. ત્યાંથી તેઓ ખુતલમાં આવી વસ્યા. ખુતલને હયથળ પણ કહેતા. આ હુણુલોક ઇતિહાસમાં શ્વેત હુણુ નામે પ્રસિદ્ધ છે. શ્વેત હુણુને ખર્ગર જાતિના પણ કહ્યા છે. ખર્ગર લોકો આરમિનિયન અને જ્યોર્જિયન જ્વલિને મળતા હતા. ખર્ગર તે જ ગુર્જર એમ મહાશય બાંકર, રિમથ વગેરે ઇતિહાસકારોનો મત છે.

જગજના કાળમાં હિંદુસ્થાનની પશ્ચિમ સરહદ ઉપર પેશાવર, બલ્ખ, બામિયન વગેરે વાયવ્યના પહાડી પ્રદેશોમાં પશુપાળ ટોળા નિવાસ કરતાં હતાં. ત્યાંથી તેઓ વખતોવખત હિંદુસ્થાન ઉપર આક્રમણ કરતાં. પ્રાચીન કાળમાં ગુર્જર લોક પણ એ રસ્તે પંજાબમાં આવી વસ્યા. ત્યારે હુણુ લોકે હિંદુસ્તાનમાં આવી પંજાબમાં શાકળ—વર્તમાન શિયાળકોટ—માં રાત્ન સ્થાપ્યું, ત્યારે ત્યાંના વતની ગુર્જરે રાજપૂતાનાના વેશન પ્રદેશમાં આવી યાણુ નાખ્યું બિજમાલ (શ્રીમાલ) અને ભરૂચના ગુર્જરો એ પ્રમાણે પાંચમા-છઠ્ઠા સદ્કામાં પંજાબમાંથી રાજપૂતાનામાં આવીને વસ્યા. એથી હુણુ અને ગુર્જર લોક સાથે આવ્યા, એમ કેટલાક ઇતિહાસકારોનો મત છે. ‘ગુર્જર’ એ જાતિનું મૂળ નામ છે કે અહીંયાં આવ્યા પછી એ નામથી ઓળખાવા લાગ્યા, એમ કેટલાક સવાલ પૂછે છે. અત્યારે પણ વાયવ્ય પ્રાંતની સરહદ ઉપર અને પંજાબમાં ગુર્જર લોક વસે છે. અસલમાં તેઓ ગોપ હતા એમ માહિતી આપે છે કાશ્મીરની આસપાસ પહાડમાં ગાયોપેટાનાં ટોળાં લઈને તેઓ ગોવાળ અને ભરવાડો ધંધો કરે છે. તેઓ કેટલીક વખત રાજપૂત અને કેટલીક વખત આદિર તુખમના હોવાનું જણાવે છે.^૧

ડો. હેવલ બાંકર ગુર્જર લોકને વિદેશી કહે છે તેઓ અહીંયાંના વતની નહોતા એમ માહિતી આપે છે. તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે ગુર્જર લોક ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ શ્વેત હુણુ અથવા ખર્ગરશાખાના હતા. ખર્ગરલોકનું અગ્રવ રહેકાણુ જ્યોર્જિયામાં હતું. તેઓ કાશ્મિરન અને યુક્ષાઈન સમુદના વેનેશિયન અથવા શાહ મોદામર હતા, એમ ખર્ગરજાતિનો ઇતિહાસ જ્વેતાં માહિતી મળે છે.^૨

૧. Statistical Description and Historical Account of the N. W. Provinces, 1879: p. 291.

૨. મુંબઈ બ્રાંચ, જર્નલ રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી: પુ. ૧૧

આરબ લેખક સુલેમાન ગુર્જ (Gurz) ગુર્જર જ્યોર્જિયાના વતની હતા એમ પોતાના ગ્રંથ મીલ સીસાન-જિત-તવારીખમાં જણાવે છે.^૧

મહારાજ રોહાશન પ્રમાણે ફારસી ભાષામાં જ્યોર્જિયાનું મંબોધક નામ ગુર્જરસ્તાન મળે છે. એ ઉપરથી ગુર્જરસ્તાનના વતની ગુર્જર કહેવાયા. આરબ લખકોએ જ્યોર્જિયાનને ગુર્જ નામે સંબોધ્યા છે. ઇ. સ.ના નવમા સૈકામાં મરુમંડળ—મારવાડ—જિતમાળના ગુર્જર રાજ્યોને મુસલમાન લેખકોએ જોર્જર (Jozr) કહ્યા છે.^૨ દશમા સૈકામાં અલમચહીના ગ્રંથમાં ભુર્ગર-ગુર્જર લોકનો ઉલ્લેખ છે.

જ્યોર્જિયાના ખર્ગર-ગુર્જર લોકની એક દતકથા છે. એ જાતિનો વપ્પગ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો (પાંચમા સૈકામાં?). એનું બિરુદ ગુર્જસાલ (વરુ-સિંહ હતું). પ્રથમ એણે ધરાનના પાદશાહ જોડે મૈત્રી બાધી ત્યારપછી તે દિંદ ઉપર ચડી અત્યંત; ઇ. સ. ૪૬૯? થી આ વાર્તામાં કેટલું તથ્ય છે તેનો નિર્ણય કરવાનાં સાધન આપણી પાસે નથી. પણ દતકથા પ્રમાણે ઈ. સ. ની પાંચમી શતાબ્દીમાં ગુર્જર લોક દિંદમાં આવ્યા, એમ એ લેખકનું માનવું છે.

ઐતિહાસિક પડિત વિસેન્ટ સ્મિથ ગુર્જર (ગુર્જર) અને શ્વેત હણ જાતિને એક જ શાખાના માને છે. તેઓ ઉત્તર હિંદુસ્થાનથી હાલના ગુજરાત સુધી પથરાયેલા હતા. હણ લોક ભારતવર્ષમાં આવ્યા તેની જોડે અથવા કેક તે પૂર્વે ગુર્જર લોક અહીં આવ્યા હશે, એમ તે મહારાજનું માનવું છે. ઐતિહાસિક તવારીખની સંકલના કરતાં તેઓ એશિયાના ક્યા પ્રદેશમાંથી દિંદ પ્રત્યે આવ્યા અને તેઓની મૂળ જાતિ કઈ હતી તે કહી શકાતું નથી. તેઓએ પગ્નજમાંથી રાજપૂતાનામાં આવી ધાણું કર્યું. ત્યાં તેઓએ પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું તેઓનું પાટનગર લિનામાલ હતું.^૪

હણ વિશે ઐતિહાસિક સમાલોચના

ઈ. સ. ના ત્રીજા સૈકાના અંતમાં અને ચોથા સૈકાના પહેલા અરણમાં હણો ખુત્તમ અથવા હયયલમાં ફરીકામ રહેતા હતા, એમ આપણે ઉપર જોયું. ત્યાંથી તેઓ પંજાબ અને કાશ્મીર તરફ ભૂંટ કરવા ધાર્ડાં મોકલતા. ઈ. સ. ૩૨૦માં તેમની આ ત્રાસદાયક ભૂંટકાટ ઉપર અંકુશ મુકાયો. એ કાળે ગુપ્ત સામ્રાજ્ય રચાયું હતું. ઇ. સ. ૩૨૦માં ગુપ્ત સમ્રાટ પ્રથમ ચંદ્રગુપ્ત થયો. એણે હણોની ભૂંટ ઉપર અંકુશ મુક્યો. તે સિન્ધુ ઝોળાગી વાયવ્ય સરહદમાં ધઈ બાદ્યીક ગયો અને હણોને હરાવ્યો.^૫ આ હારથી હણો દિંદ તરફ આવતા કેક હંડા પડ્યા. ઇ. સ. ૪૦૦માં હણોએ ગાંધાર દેશ જીત્યો. ઈ. સ. ૪૫૦માં ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો ચક્રવર્તી કુમારગુપ્ત—મહેન્દ્રાદિત્ય—ઉજ્જનમાં રાજ્ય કરતો હતો. એ રાજાની જ્ઞાતિવચનના લાભ લેઈને હણો આર્યાવર્તમાં ચડી આવ્યા. એનો પુત્ર રક-દગુપ્ત—વિક્રમાદિત્ય—સામે થયો. એણે પોતાના પરાક્રમ અને બહાદુરીથી તેઓને હરાવી પાછા કાઢ્યા. એણે

૧. મુંબઈ ગેઝેટિયર, પુસ્તક પહેલું: ૫૪ પૃષ્ઠ.

૨. Transactions of the Royal Geographical Society, Vol. IX.

૩. જર્નેલ મુંબઈ પ્રાંચ રો. એ. સો., પુસ્તક ૯ મું.

૪. દિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ સ્મિથજી, ત્રીજી આશિષ ૫૪૪ (Early History of India).

૫. કેશવ દર્શક મુવના 'એશિયાઈ હણો' એ વિષયના આધ્યાત્મમાં, ૫૪૬.

ગુપ્ત સામાન્યની પ્રાપ્તિ અને ગૌરવ પાછા મેળવ્યા એના મરણ પછી ગુપ્ત સામાન્યમાં ગરમ મચેલી લાગે છે. ૪ સ ૪૬૮માં રકન્દગુપ્તના વસના ગુપ્ત ગામને હણુના બહાદુર મરદાં તોગમાણુ સાહે દગવ્યો તોગમાણુ સાહે માળવા-ઉત્તરના સત્રાટ થયો બગવાન દુખ આર્થાવર્તનો મતાધીય થયો.^૧

ગુપ્ત ગામતા આરભકાગથી હણુ લોક ભાગતવર્ષમાં આવવા ઉધામો કર્યા કરતા હતા તેઓ તોગમાણુ સાહેની સરમરી હેઠે એકત્રિત થઈ દિંદ આપ્યા એ પછી તેઓએ હણુ ગામ આપ્યું ૪ સ ૫૦૦ અમરદાગે અને અનિમ હણુ લોક જોડે ગુર્જર પ્રાગ હણુ આવી એમ ક્રિમય મદાશવનું માતવું છે પ્રથમ તેઓએ પામમમાં આવી વતન કર્યું, અને એ પછી ગાંધૂતાનામાં બિનરી આગા ત્યાં તેઓએ ગુર્જર માત્રાન્ય આપ્યું મૌગાજૂતા વામીનગરમાં ગામ્પ રથાપનાર મેતાપતિ ભદ્રારક પણુ ગુર્જર સાખાનો હતો, એમ તેઓનો અભિપ્રાય છે વિદેશી હણુના વૃત્તી સામને એ કાળ દિંદને ઘણુ જ ખમણુ પડ્યું.^૨

પ્રો દેવદત્ત ભાડાગર *Foreign Elements in Hindu Population* (હિંદી જનતામાં વિદેશી તત્ત્વનું મિશ્રણ) એ નામનો વિદ્વાતાલપો નિબધ લખ્યો છે એમાં હિંદુ ગામ પગપૂર્વથી વિદેશી અને વિદેશી તત્ત્વ પોતાના મગાવી દેવાની ફેરી અદ્ભુત શક્તિ ધરાવે છે, એ નિબધ એ મદાશયે ઘણી વિદ્વાતથી અને શ્રદ્ધાથી ચર્ચો છે અતિ પ્રાચીન કાગમાં ભાગતવર્ષમાં દ્રાવિડ લોક રહેતા હતા તેઓ પણુ આર્થાવર્તના મૂળ વનની નહેતા એ પછી આપ્યા આર્થ લોક તેઓની મંદરૂતિ અને મંદરૂગિતાએ પરમસ્કાર જતા ગયા આર્થાવર્ત આર્થમંદરૂતિનું કેન્દ્ર જન્યુ કાગમે વણુશ્રમના વાડા બધાવા તેઓ આપ્યું ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ મદાથી ઓગખાવા લાગ્યા આર્થલોક વણુશ્રમ-ધમના પૂજારી જના અનુનોમ અને પ્રતિનોમની પ્રથા વણુશ્રમધર્મમાં પ્રચલિત થઈ અનુનોમ પદ્ધતિ એટલે ઉચ્ચ જાતિનો પુરુષ બિનગતી વણુની સ્ત્રી માથે લગ્ન કરે તે, પ્રતિનોમમાં બિનગતા વણુનો પુરુષ શ્રેષ્ઠ જાતિમાં લગ્ન કરે છે આર્થાવર્તમાં મુદાજુદા મળે પ્રો રાક, આભિગ, કુશાન, દેવ્ય હણુ અને ગુર્જર લોક હિંદુમાં આપ્યા, એમ નવાગેખ જોના માહિતી મળે છે તેઓ હિંદુસ્થાનમાં આવી પગભર થયા એ પછી ગામ્પ આપિત કર્યાની અને ભારતવર્ષના મતાધીય થવાની ખમર પડે છે તેઓએ પોતાના શક્તિકાગમાં આર્થત્વના મરદાગ્ર મદાણુ કર્યા, અને પરમગાર ત્યજી હિંદુ અથવા બૌદ્ધ ધર્મમાં તેઓ બળી ગયા આ વિદેશી પ્રાગ આર્થોની માળ પાડેલી થઈ રહી

• મુખર્ષ મેઝેટિયરમાં પડિન બજાનનાન દંદજ અને જેડમન મદાશય ગુર્જર લોક વિગે આ પ્રમાણે માહિતી આપે છે. “ ગુજરાતના હતિદામમાં એક મદરતની દમકત નેવામાં આવે છે પૌરાણિક અને પવિત્ર જૂમિના વતનીઓની પ્રાચીન મરદૂતિ વિદેશીઓના આગમને અદરશ થઈ પરદેશી લોખંડા જુનમી ગામનામને ગુજરાતની પ્રજાના ધર્મે અને

૧ ક્રિમયનો પ્રાચીન હતિદાસ.

૨ ક્રિમયનો પ્રાચીન હતિદાસ.

૩ હતિદાસ એન્ડીકેરી, પુ ૪૬, વર્ષ ૧૯૨૧ પૃષ્ઠ ૭ થી ૩૭

૪. મુખર્ષ મેઝેટિયર, પુસ્તક ૯, ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૧૩૩.

સમાજનાં અવનતત્ત્વ નિરતેજ થઈ ગયાં. બૌદ્ધ ધર્મીઓ ધર્મવેશા બન્યા હતા. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦થી ઇ. સ. ૪૦૦ સુધી પશ્ચિમ હિંદના સાગરતટે પરદેશી જાતિઓ જેવી કે વવન (ગ્રીક), પર્સિયન, રાક, કુશાન અને કેદાર લોક વસ્યા. તેઓએ રાજ્ય પણ સ્થાપ્યાં. તેઓ બૌદ્ધ ધર્મી હતા. ઇ. સ ના ત્રીજા સૈકામાં બૌદ્ધ ધર્મી રાજાની આકરી સત્તાએ ચેતન ગુજરાત અચેતન બન્યું. આ સુધુષ્ઠિ કાળ લગભગ પાંચમી સતાબ્દી સુધી રહ્યો. એ કાળે વિદેશી શ્વેત હણ, જુથેન જુથેન (Juvan Juvan) અને ગુર્જર લોકનાં ટોળાં હિંદમાં આવ્યાં. તેઓએ આર્યત્વની ઝોમ પારખી લીધી. તેઓનાં નિરતેજ આત્માને સાંત્વન આપ્યું. એથી મહાગુજરાતમાં (રાજપૂતાનાથી નર્મદા સુધી) નવું ચેતન આવ્યું. બ્રાહ્મણ ધર્મચાર્યોને બૌદ્ધ ધર્મનો ખોડો કાઢવા તેઓએ મદદ કરી. વિદેશી લોક બ્રાહ્મણધર્મનું ગૌરવ વધારવા તેમના અશણી બન્યા. ગુજરાતે ફરી ધર્મની સુવ્યવસ્થાની શાંતિ જોઈ. અચેતન બનેલા ગુજરાતમાં તેમણે નવું ચેતન પ્રેર્યું. આથી અરબ્બેલી મહેનતના બદલામાં બ્રાહ્મણોએ તેઓને હિંદુધર્મની દીક્ષા આપી. વિદેશી લોક ક્ષત્રિય બન્યા.

મહારાષ્ટ્ર કેનેરીએ વૃદ્ધાવન, મથુરા અને ગૌકુળના ગોપ અને બાળકૃષ્ણ ગુર્જર હતા એમ પોતાના ગુર્જર વિશેના લેખમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. કૃષ્ણબાળકીલા વગેરે વિદેશીઓની રહેણીકરણી તેઓએ પ્રદણ કરી એ વિશે તે મહારાષ્ટ્રે ઘણો લાંબો નિબંધ લખ્યો છે.^૧ એ સત્તનું ખડન કીચ અને સિમચ મહારાષ્ટ્રે એક સ્વતંત્ર લેખમાળા લખી કર્યું છે.

રા. બ. ચિન્તામણ વૈદ્ય અને ગૌરીશંકર ઓઝા આ બધા વિદ્વાનોથી જુદો ચીલો પાડે છે. તેઓ તો ગુર્જરલોકને આર્યવશના માને છે. તેઓ આર્યવર્તના પુરાતન વતની હતા એમ અભિપ્રાય દર્શાવે છે. તેઓથી આ પ્રમાણે જણાવે છે:

‘આણ્ણલટના ‘હર્ષચરિત’ અને ચીની યાત્રાળુ હયુનઘ્વંગના પ્રવાસક્રમમાં પ્રથમ દષ્ટિએ ગુર્જર જાતિનો ઉલ્લેખ મળે છે સમ્રાટ હર્ષના પિતા પ્રભાકરવર્ધન પોતાના પરાક્રમ વડે મહારાજાધિરાજ અને હણહરિણકેસરી પદોને પામ્યો હતો. એણે ગાંધાર, સિંધ વગેરે દેશોના હણ રાજાઓને હરાવ્યા હતા એટલુજ નહિ પણ ગુર્જર, લાર્ટ અને માળવાના રાજાઓને નમાવ્યા હતા.

હણ હરિણકેસરી સિન્ધુરાજડચરો ગુર્જર પ્રજાનઃ તન્ધારાધિવ હસ્તિડચરો લાટવાટવ-પાટચરો માલવલક્ષ્મીલતા પરજુ’.

ચીની યાત્રાળુ હયુનઘ્વંગના પ્રવાસક્રમમાં સિન્ધમાલ અને ભરૂચ (ભૃગુકચ્છ)ના રાજા ક્ષત્રિય હતા તેનો ઉલ્લેખ છે. તે પોતાના પ્રવાસક્રમમાં જણાવે છે કે મહારાષ્ટ્રની પશ્ચિમે નર્મદા નદી ઓળંગીને ભૃગુકચ્છ જવાતું. એણે રાજાનું નામ જણાવ્યું નથી. અહીંયાંના લોકે કુચ્છા અને અજ્ઞાન એને જણાયા. ભૃગુકચ્છના નાગરિકો પાખડ સતના વધારે લાગ્યા. કેટલાક ધર્મચુરત પણ હતા. ભરૂચી ગ્રન્થ વેપારી, વાણિયા અને દરિયામાર્ગે શાહ સોદાગરનો ધંધો કરતી હતી. ધણીકો ધંધો મીઠું પકવવાનો હતો. ચીની મુમાફર વલ્લીની ઉત્તરે લિખમાલ હતું એમ ગાદિની આપે છે. એ દેશનો રાજા ગુર્જર હતો.

૧. નર્મદ રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી, વર્ષ ૧૯૦૪ પૃષ્ઠ ૬૧ને અચાડી. Child Krishna, Christianity and the Gujar.

૨. હર્ષચરિત: ૫૪ ૧૪૨

એનું પાટનગર ભિન્નપાલ હતું. જૌહ ધર્મને માન આપનારો યુવાન ક્ષત્રિય રાજા રાજ્ય કરતો હતો, એ દેશ સૌરાષ્ટ્રને મળતો હતો; ગીચ વસ્તી, એક વિહાર અને ત્યાં દશ દેવળ હતા.^૧

વૈદ્ય મહાશય ગુર્જર લોકનું નિરૂપણ આ પ્રમાણે કરે છે: “ ઇતિહાસકાર સ્મિથ હજુ જોડે ગુર્જર આવ્યા એમ પોતાના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં નોંધ લે છે. તેઓ ક્યાથી આવ્યા અને તેઓની માનવશાખા કઈ હતી તે કલ્પી શકાતું નથી. એમ તેઓ માહિતી આપે છે.”^૨ આ ઇતિહાસકારના અભિપ્રાયના આધારે ડોક્ટર દેવદત્ત વગેરે વિદ્વાનો ગુર્જર પરદેશી અને ખર્ગર જાતિના હતા એમ પોતાનો મત બાધે છે. પણ એ સિદ્ધાન્ત માનવ-શાસ્ત્ર (Ethnology) ની વિરુદ્ધ છે. ‘એનસાયક્લોપીડિયા ઇથેનિકા’માં ખર્ગર જાતિનું પ્રસ્તુત વર્ણન આ પ્રમાણે આવ્યું છે: નવમો વર્ષ પૂર્વે યુરોપ અને એશિયાની સરહદ ઉપર ખર્ગર લોકનો નિવાસ હતો (ઇ. સ. ૧૯૦ થી ૧૧૦૦) દુનિયાની ઐતિહાસિક જાતિમાની તે એક છે. કેકેઝસ પર્વતના પ્રદેશમાં તેઓ રહેતા હતા, કેમ્પિયન અને યુદાર્ન દરિયાના તેઓ વેનેશિયન (સોદાગર) હતા. એ કાળે પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે તેઓનો ઘણો સાહ વ્યાપારીઓનો હતો. એ જાતિની માનવશાખા કઈ એ વિશે મતભેદ છે. પણ તેઓ જ્યોર્જિયન, ધીન્સ, ઉગેરિન અને તર્કવશના મનાય છે. ખર્ગર લોક કાળા વાળ-વાળા, ભવ્ય અને દેખાવડા ચહેરાના હતા. તેઓની બીજી કાળા ખર્ગરની જાતિ કહેવાતી, તેઓ સરીરે ઠીંગણા, ખેડાળ અને કદરૂપા ચહેરાના હતા.^૩

આ ઉપરથી ખર્ગર જાતિનો અભ્યાસ કરતા ગુર્જર લોક એ કક્ષાના હતા કે કેમ એ મવાલ ઉપરિચિત થાય છે. ભારતવર્ષના ગુર્જર (ખર્ગર ?) કાળા, જાંઘા પણ ભવ્ય ચહેરાના હતા, એટલે જહીયાંના ગુર્જર કાળા ખર્ગર જાતિના હશે એ માની શકાતું નથી. એવે ખર્ગર જાળા, ભવ્ય અને સુદર ચહેરાના હતા, જ્યારે હિંદુસ્થાનના ગુર્જર કાળા પણ ભવ્ય ચહેરાના હતા. આ માનવશાસ્ત્રની સરખામણીમાં ગુર્જર ખર્ગર શાખાના હશે એ મતમાં શ્રદ્ધા ખેસતી નથી. હજુ લોક મોગલ તુખગના હતા. ગુર્જર લોકનું નાક આર્યલોકના જેવું હતું. એ ઉપરથી ડા. બ. ચિન્તામણુ વૈદ્ય માનવશાસ્ત્રની સરખામણી કરતા આર્યવર્તના ગુર્જર હજુ કુટુબના હતા એ મવાલ જોતી મેળે જતો રહે છે એમ માહિતી આપે છે. ઇતિહાસનાં પાનાં ઉકેલતા ખર્ગર લોક સ્વદેશ છોડી ગયા એમ કાઈ ઠેકાણે મળતું નથી. તેઓનો સ્વદેશસીમાકો પરિચય અને બાયબેન્ડાર્ન હતો. એથી ફલિત થાય છે કે ડો. લાંકરકરસાહેબના ગુર્જર વિદેશી હતા એ મતને પુષ્ટિ મળતી નથી. વૈદ્ય મહાશય પ્રમાણે ગુર્જર આર્યવર્તના પુરાતન વતની હતા.^૪

ઈ. સ. ના પાંચમાછઠા સૈકામાં વર્ણાશ્રમના ધર્મ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે સમાજજીવને રહેતા બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય લગથી જોડાતા. જો બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય કન્યા જોડે લગ્ન કરતો તો સ્ત્રીણીનો પુત્ર ક્ષત્રિય કહેવાતો. એ જ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ કન્યાનો પુત્ર બ્રહ્મદેવ કહેવાતો. સમાજજીવવસ્થા એ કાળે જીર્ણ થઈ નહોતી. વૈદિક સાહિત્ય એ વાતની સાક્ષી

૧. લોટના હુનસંગના અધ્યાયી.

૨. પ્રાચીન ઇતિહાસ, ત્રીજી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૩૨૨ અને ૪૧૨.

૩. Encyclopaedia Britannica, 9th Ed., Vol. XIV, p 59.

૪. History of Mediaeval Hindu India by Vaidya, Vol. I: p. 76-88.

પૂરે છે. હર્ષવર્ધન અને તેના પિતાના લેખચાસનમાં 'વર્ણવ્યવસ્થા પ્રાણ પર' એમ ઉલ્લેખ મળે છે.^૧ વર્ણવ્યવસ્થાની રૂઢિએ રાજ્ય રાજતત્ત્વ ચલાવતો. વૈશ્ય રાજ્ય પણ ક્ષત્રિય રાજ્યની માફક રાજ્યચાસનને માન આપતો. નવમી શતાબ્દીમાં વર્ણચમાન સંકુચિત થવા માંડ્યો.

જૂના કાળમાં પાંચાલના પાટનગર અદિછત્રમાં આયલોકર્તુ રહેકાણુ હતું. ચૌહાણ, પ્રતિહાર (પટિહાર-ગુર્જર) પરમાર ચૌલુક્ય અદિછત્રના વતની હતા. આયંચંદ્રતિતું કેન્દ્ર અદિછત્ર ગણાતું. લિજમાલ, ભૂગુચ્છના ગુર્જર રાજ્યો અને વડલીના મૈત્રક સેનાપતિ બદારક પરદેશી નહોતા. એ બધા અદિછત્રના આયંકુળના ક્ષત્રિય હતા.^૨

ગુર્જર રાજાના સિક્કા વિશે

ગુર્જર રાજ્યોના સિક્કા પૂરતા પ્રમાણમાં મળ્યા નથી. જે કંઈ પણ મળ્યા છે તે તે રાજ્યોના છે કે કેમ, એ વિષય ઉપર પૂરતું અજવાળું પડ્યું જણાતું નથી. ગુર્જર માત્રાજ્ઞના લિજમાલ રાજનગરમાંથી ગધિયા નામના સિક્કા મળ્યા છે. આ અને ગુર્જર રાજાના સિક્કાનું અવલોકન કરી ગ્રિમથ મહાશય ગુર્જર લોક વિદેશી હતા, એમ અભિપ્રાય આપે છે.

ધરાનના પાદશાહોનો અમલ પળખ અને ક્તોજ સુધી હતો. એ દેશનો પાદશાહ બહેરામ ગોર ગધિયારાજ નામે જાણીતો હતો. તેના સિક્કા ગધિયા નામે હિંદુસ્થાનમાં જાણીતા છે. ધરાનમાં પુરોષીય હજોનો ત્રાસ પુલક જ હતો. પાગસિકના ચહેનચાહ ચાપૂર એ લૂંટારુઓને હરાવી પાછા કાઢ્યા, ઈ. સ. ૪૨૫ માં બહેરામ ગોરે તેઓને સખ્ત હાર ખવરાવી. આ રાજા હિંદમાં આવ્યો હતો. એણે હિંદી રાજકન્યા માથે લગ્ન કર્યું હતું, એમ શૂરશી તવારીખમાં લખાયું છે.^૩ ઈ. સ. ૪૮૮ માં એ પ્રદેશ (ધરાન)નો પાદશાહ ક્ષિત્રજ હજો જોડે લડતાં હાર્યો અને માર્યો ગયો. મધ્ય એશિયાના પકાડી પ્રદેશમાં હજો રહેતા હતા. તેઓનો પથો લૂંટારુઓનો અને પશુપાળનો હતો. ધરાનના પાદશાહ ક્ષિત્રજના મરણ પછી તેઓ આર્યાવર્તમાં આવ્યા એમ માહિતી મળે છે અહીંયાં આવી તેઓએ રાજ્ય રચાપિત કરી સિક્કા પકાડ્યા. તેઓએ પોતાના સિક્કામાં જાતિય નવીનતા અથવા વશની કથામયના લખણ કર્યાનું જણાતું નથી સેમેનિયન અને ઈન્ડો-સેમેનિયન સિક્કાની નકલ તેઓએ કરેલી જણાય છે. સ્વેત હજુના સરદાર તોરમાણુ શાહ અને તેના પુત્ર મિહિરકુળના સિક્કા એ જાતના મળ્યા છે.

ગુર્જગત દેશના પાટનગર લિજમાલમાંથી ગધિયા સિક્કા મળ્યા છે, જેમાં વર્ષ કે રાજતવારીખનું કંઈ લખાણ નથી. જૈન સાદિત્યમાં લિજમાલ અને ગધિયા રાજ્યની કથા છે.^૪ એ ઉપરથી રિમથ મહાશય એ ગુર્જરોના સિક્કા માને છે. લિજમાલના આંપવશી (ચાપોટક) વ્યાઘ્રમુખના સિક્કા મળ્યા છે. એ સિક્કા જીર્ણ, કલા વગરના અને ઉપાધિ વગરના મળ્યા છે. પ્રમિદ જ્યોતિષી બ્રહ્મગુપ્તના ગ્રંથમાં આંપવશના રાજ્ય વ્યાઘ્રમુખનું નામ મળે

૧. એ ગ્રા. ઇ., પુસ્તક પાંચમું: પૃષ્ઠ ૨૦૦.

૨. History of Mediaeval Hindu India, Vol. I: p. 76-88.

૩. જી. જી. મોહનો ગ્રંથ, એશિયાટિક રેપર્ટ, ભાગ ૨ જી.

૪. મુંબઈ ગેઝિટિયર, ભાગ. ૧ લો: પૃષ્ઠ ૩૬.

છે ન્યોતિથી બહુગુણ લિખમાનનો ગ્હીશ હતો, ૪ મ ૧૨૮ આશ્માનવમા સૈકામા લિખ માયમા પદિહાર ગમ્ય ગમ્ય ક્રમતા હતા તેઓ ગુર્જર જાતિના હતા એ વરાના ગમ્ય મિહિર બોજના મિકા મત્યા છે, ૬ મ ૮૪૦ એ મિકાનુ મામ્ય એસેનિયન સિકકાને મળતું જણાય છે એ ઉપરથી ત્રિમથ મહારાન ગુર્જર અને હજુ ઘણા જ નજીના સમધી થતા હતા એમ માહિતી આપે છે^૧

રીશલી^૨ મહારાજ માનસાસ્ત્રને આધારે એ જાતિ વિશે જુદા જ અભિપ્રાય આપે છે મિ ત્રિમથ અને ડો લાઝરરના મતને એ અભિપ્રાય પુષ્ટિ આપતો નથી તેઓ હજુ, યુએકી વગેરે ટોળાઓનો ઇતિહાસ આપી ઐતિહાસિક સકના કરે છે એ ટોળાઓનો ઇતિહાસ આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેને મળતો જ છે આ બધા ટોળાઓનું નામ તેઓ એમ જ સજામા અવતરણ કરે છે તેઓ એને રિ થિયન સરોધ નામ આપે છે રિ થિયન લોક આર્યાવર્તમા આના પગલર થયા દેશો જીત્યા અને રાજ્યો સ્થાપી મહાધીય થયા તેઓના સિકા ઉપરથી એ લોકની ઇતિહાસતવારીય મળે છે ઇતિહાસને પાતે તેઓની તવારીય લખાઈ તે પૂર્વે તેઓનો મળ્ય આર્યાવર્ત જોડે હતો એ લોકના પૂર્વજનના અવશેષ અત્યારે કઈ જ નથી માનવસાસ્ત્રની ગણતરી પ્રમાણે માનવવિશ્વતિના અસમા જાટ, ગજપૂત ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ વર્તમાન સમયમા ગુર્જર જાતિના મળે છે જાટ લોક ગુર્જર જાતિના અવશેષ છે એમ વૈલ, ઝોઝા અને રીશલી મહારાજની માન્યતા છે મધ્ય એશિયામા પહોળા માયાની જે માનવજાતિ વસતી હતી તેના વશને એ લોક છે અતિ પ્રાચીનકાળમા મધ્ય એશિયામાના પહોડોમા (stepps) જિભા ધોડેસ્વારના ટોળા રહેતા હતા જિભા ધોડેસ્વાર એટલે તેઓના જીવન સ્થાપી નહોતા પશુપાળ અને ગખડુ લૂટાગ એ તેમનું પૂર્વજન સૈકાઓ પછી તેઓ અનેક શાખામા વહેંચાયા પહોળા માયાના, બન્ધ, જિયા અને દદાન માનનીઓ પોતાના વડીલોની જિભા ધોડેસ્વારની અભિનાયાઓને નિર્જીવ માની લૂટારુ અને પશુપાળ જીવન બ્યથે સમજી, કૃષિકાર થયા એમ ખબર પડે છે આર્યલોક આર્યાવર્તમા આના અને શૂમિના સ્વામી થઈ પડ્યા આર્યાવર્ત તેઓની માતૃભૂમિ મનાવા લાગી આયત્નની સસ્કૃતિ અને સસ્ક્રાન્તિ અહીંયાની પુરાતન પ્રજામા પશ્ચિમની માફક પ્રચરી ગઈ આર્યાવર્ત સસ્કૃતિને શિખરે પહોચ્યુ એ કાળના જીવનના નીર જાગી ગયા પછી સ્થિયન આર્યાવર્તમા આના એમ તેઓનો મત છે એ લોક આર્યત્વની ગમમા રાજાઈ આર્યલોક જેવા બની ગયા તેઓના અવશેષમા તેઓના પૂર્વજોના માયાની માનવમ્હા ગ્હી છે પૌગતની પશુપાળ માનવજાતિઓ જે હિંદુસ્થાનમા આવી અને તેઓને આપણે અને નામે ઝોળખીયે છીએ તેમાની જાટ—ગુર્જર બાગતવર્ષના પુત્રરૂપે નિવાસ કરે છે^૩

ઇતિહાસપતિતાના મતના દોહનમા તથ્ય હખીત શુ એ આપણે એકમતે કહી ચકીએ તેમ નથી પણ આપણે એટલું તો જાણી રાખીએ છીએ કે ગુર્જર લોકનું નામ ઇસવી સનના પાચમાજી સૈકામા ઇતિહાસને પાતે મળે છે તેઓનો પૂર્વઇતિહાસ

૧ જર્નલ ઈસ્ટ એશિયાટિક સોસાયટી, વર્ષ ૧૯૦૯ પૃષ્ઠ ૬૦-૬૧

૨ Imperial Gaz, Vol I p. 306

૩ એમન

અધિકારમય છે. રીશલી મહારાજ માનવશાસ્ત્રને આધારે માનવઅંગના માપથી ઇતિહાસકારોના મતમાં નવો પ્રકાર પાડે છે. વૈષ્ણવ, જ્યોત્ષ્ણવ જેવા પંડિતો ગુર્જર લોકને અહીંયાંના પુરાતન વતની માને છે. ઇતિહાસપણિત સિમ્ધ અને ડો. દેવદત્ત ભાંડારકર એ લોકને વિદેશી માને છે. હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાધન એટલાં અધૂરાં છે કે સિદ્ધા, શિલાલેખ, તામ્રશાસન વગેરે ઉપરથી રાજાઓનો કાળક્રમ આપણે ગોઠવી શકીએ છીએ. પણ વચમાંવચમાં ઇતિહાસકારો કાળક્રમના અભાવે કલ્પના ઉપર અવલમ્બે છે. આ સૈકામાં માનવશાસ્ત્ર-વિજ્ઞાન ધણુ જ આગળ વધ્યું છે. એ ઉપરથી રીશલી સાહેબના મતને વળુટ મારી લઈએ તો, અને માનવશાસ્ત્રના આધારને ઇતિહાસમાધન સાથે ગણી લઈએ તો, ગુર્જર લોક આર્યાવર્તના પ્રાચીન વતની હતા એમ માનવાને કારણ મળે છે. તેઓ પરાપૂર્વથી ચોદા હતા. પ્રથમ તેઓ પોતાની પુરાણી પ્રયા હોડી નાગરિક તરીકે આવી વસ્યા હશે. ગુપ્ત સામ્રાજ્યના રાજ્યકાળ સમયે હજો ચડી આવ્યા એ સમયનો લાભ લઈને તેમણે પગપાથી રાજપૂતાનામાં આવી યાત્રું નાખ્યું હશે. તેઓની સમાજશાખામાં નવું એતન આવ્યું હશે. ઇસવી સનના છઠ્ઠા સૈકામાં મરુમંડળ (મારવાડ)ના ભવ્ય પ્રદેશમાં તેઓ સત્તાધીશ થયા એમ આશુભટ્ટના 'હર્ષચરિત'માં અને ચીની યાત્રાળુ હયુન સંગ કિયલો-ગુર્જર વિશે માહિતી આપે છે એ ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ. લિખમાલના ગુર્જરોનો એ કાળનો ઇતિહાસ અધૂરો છે. ભુગુક્ટના ગુર્જર રાજાઓ લિખમાલના ગુર્જર રાજાના 'કુટુંબી' હશે એમ ઇતિહાસકારોનું માનવું છે. આધુનિક ગુજરાતે પોતાનું નામ ક્યારે ધારણ કર્યું એ હવે પછી.

[અપૂર્ણ]

કુવિવેચક

પૂજ્યભાઈ

[વસંતદિવસ]

રે કાક ! જા હિરડે મળ ચૂંધવાને
તું શોભશે અધિક ત્યાં જ સ્વરૂપ સ્વામે;
ના થાય પૂતિ વદને રસની પરીક્ષા,
છે હસને જ મળી સત્યવિવેકદીક્ષા.

[કટાવ - લાવણી]

વણ તંબૂરે વણ તળલે એ જલસા નિત્ય જમાવે,
એક એક આલાપ તાનથી દિગ્ગન્તરો ડોલાવે,
અમારા ઉસ્તાદોની

કાઠખાં ને લાલખાં તણી કરવી છે કવિતા,
પધારો, રાશી અને સવિતા !

૫

નહોં પૂછશો ઉસ્તાદોએ ક્યાં ડિગ્રી લીધી ?
અહો, મળી છે જન્મજન્મથી બક્ષિસ એ સીધી,
આરબાર વર્ષો તક ખેંચી દંઠ ગળાંને ધૂંટી
ખરે પડિતો, બાસ બાઈઓ, વસંત માસદર બલે ગવૈયા થાવે,
કલકત્તાની ગૌહર, પ્યારે સાહજ, મૌલાબક્ષ સુતંઠા દૂઢાવે,
આલમ આ સંગીતતણી છો શિર પટકા મર જાવે,
હું એક બસ એક તાન આલાપ લગાવી ખતાવે,
અમારા ઉસ્તાદો જેની

૧૦

માદરે દસ દુનિયા દેવી !

શાક વેચતી-દહોં વેચતી ઢાળણુ-ધાંચણુ દોઢ વાંસની ખૂમે,
ચોળ જેવડે લાખે રાગે ચોળ વેચતો મારવારી ધૂમે.
રિચી રોડ શા લાખા સરે અમ ઉસ્તાદો પ્રતિષ્ઠાનિ પ્રગટાવે.
ચોળ ચોળ ચપ્પલે ને ચપ્પલે ફળિયે ખાદર, પાદર,
અહો બિછાવી ઉસ્તાદોએ સંગીતિક આદર.

૧૫

એ સેવાની કદર સ્વરૂપે
હિંમત માસ્ટરના વોઈસતણી કપનીએ
ઉસ્તાદોનું રૂપમોહિની નિજ હૃદે છે લોકિત સમ પ્રાર્થુ.

૨૦

પ્રેક્ષિત કરીને સર્વ ગવૈયા થાકે,
લેકી લેકીને પ્રામોદોન સુવે,
હાર્મોનિયમ તળલાં તતડીને ટાઢાં ચર્ધ બેસે
તદા અમારા ઉસ્તાદો નિજ રાગમેધ છોડે.
દિવ્ય તારકો મહોં ગૂંજતાં ગીતગણોને બૂપર ઉતારે,
ગન્ધર્વો કિન્નર નિજ મુજરા દેવસમામાં થભાવે,

૨૫

અમારા ઉસ્તાદો

કુંભ વિષેની કાકિલ્ય કંકચે નિજ્ય તાળ્યું માર્યે,
દિવ્ય દેશઆદેશ ઝીલવા તત્પર કવિઓ
ઉદર રા દડતા નિજ દરથી દડખડ દોટે આવી
ભાવ પેટીની ઝટ ખોલે ચાવી.

અમારા ઉસ્તાદો ત્યાં
અક્ષરભર્યા રસઘૂંટડા, શુચિ કલ્લોલ, દિવ્ય ઉદ્ધોષ, પુનિત પાછં
બાષ્પરસમાન, અનિલ ઝરણી દવશામિત
કવિકુલભાવ ભરિત, મરડિત, ઈંકિત, સૂંધિત કે
ભિકિત બેસિત ઈત છિત છનછન છાળો છલકાવે,
ધન્ય ધરા પર લલિત લહરિ લહરાવે.

મેઘાણીએ નાઘેરોનું ગીત એક છે રેકડે ઉતરાવ્યું
'અહો વીરરસ મહા બહાન્યો સોરઠિયા કવિએ'.
ભલે જગ કરો કદરદાની,
નથી યાદ પણ કદરદીન આ દુનિયાને અમ
ઉસ્તાદોની નવરસની બાની.

અમારા ઉસ્તાદોની એક એક બસ તાન, એક એક આલાપ,
અમારા એમ. એ. ભણુતા બાઈલાલને કોધ-વીર્ય ઉપખાવે,
અમારા ધરવાળાને પેસી રસોડે ભયનો નરસ સમખાવે,
બબલીના કરથી ઝૂંટવીને પુરી એહનો રસ કરુણા ટપકાવે,
સૂવા જતાં વૈતાલિક થઈ ઉજ્જગરાનો રસ રીઢો રેલાવે,
અને અમારી કાબરીકિરા અંતરમાં એ લલિતશૃંગાર જગાવે,
સાંકળથી બાંધેલ બિચારી, રહી આટલે ખેસી, ભાળે
ઉસ્તાદોને આઘાતોના તાલુત્વાણા પોળ વિષે વણુતા,
અને કાલુખાને વરવું કે
લાલખાં તણી નોરુ થઈ મરવું
એ જ વિચારે ઝુરી ઝુરી ને
વરવાંછુક તરુણીના અબલગ કવિઓએ વણુગાયા—

વરવાના રસમાંહે હરદિન ગળકાં તો ખાવે.

ટકટક જોતી રહે ઉભય આ ઉસ્તાદો પાછળ,
ઉસ્તાદોની નોડ પોળમાં સદાય દડખડતી,
અને બિચારી કાડબરેલી કાબરી કરી,
રહી જાય છે પૂંછડી પટપટતી.

લુઈ પેશ્ચોર અને તેમની શોધ

આચાર્ય પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય
શ્રી. સત્યપ્રસાદ ચૌધરી

દુનિયાની નજર આડે જૂએ મોટે વૈજ્ઞાનિક પોતાની પ્રયોગશાળામાં જે તરવો શોધી ગઈ છે, તે ચિરસ્થાયી હોય છે અને આખી માનવજાત તેનો લાભ લે છે જે સુપ્રસિદ્ધ મનીષીઓ પોતાની ઐત્તરિક સાધનોને બળે દુનિયાના વિજ્ઞાનભંડારમાં અમૂલ્ય રત્નો મચ્છી ગયા છે, તેમની રમૂતિમાં માણુમગ્નત યુગયુગ સુધી અર્થ અર્પણ કર્યા કરે છે લુઈ પેશ્ચોર પણ એવા જ છે

ઈ સ ૧૮૨૨ના દિસેમ્બરની રજાની તારીખે ફ્રાંસના હોય નામના નાના ગામડામાં પેશ્ચોરનો જન્મ થયો હતો પેશ્ચોરના પૂર્વજો ગમારનો ધંધો કરતા હતા તેમના પિતા જિન લેસેફે વસમાં ઊંચરી આવેલો ગમારનો ધંધો શરૂ કર્યો, પરંતુ નેપોલિયનના સમયમાં લગભગ ત્રણ વર્સ સુધી 'નોન મૈનિક વિભાગ' માં સૈનિક તરીકે કામ કરી તેઓ યુદ્ધક્ષેત્રમાં સમાટને હાથે મમાન પામ્યા હતા પેશ્ચોરના બાળપણમાં જિન લેસેફે આરબોયા શહેરમાં રહેવાનું શરૂ કર્યું, અને એ જગ્યાએ જ પેશ્ચોરની કેળવણી શરૂ થઈ તેમણે પહેલાં એ હોય પ્રિમિયમાં અને પછીથી આરબોયા કોલેજમાં પ્રાથમિક કેળવણી લીધી કોલેજની પરીક્ષામાં આદ્ય ઇનામ વગેરે મેળવ્યા હતા છતાં પણ શિક્ષકના મનને તેઓ સારા વિદ્યાર્થી છે એવી ખાતરી થતી નહોતી—કાળજી તેઓ ટાઈ પણ નિયમ કટપટ સીધી સકતા નહોતા પેશ્ચોરને હમેશાં એવી ઇચ્છા થતી કરતી કે હું પેરિસની પ્રખ્યાત 'એ કોલે નોર્મલ' નામના વિખ્યાત વિદ્યાલયમાં દાખલ થઈ અને ત્યાંની પહેલી પદવીની પરીક્ષા (Baccalaureat — Bachelor's degree) પમાર કરુ પદર વરમની ઉંમરે તેમને આ તક મળી અને તેઓ એક મિત્ર માથે પેરિસ આવી પહોંચ્યા પરંતુ બાલ્યના સુખોથી ઘોંટળાયેલા ગામમાંથી શહેરની વિલાસમયિમિમાં આવ્યા તેને પરિણામે તેમના મનને, ખૂબ દુઃખ થયું અને તેઓ માદા પડી ગયા ખૂબ મહેનત કરવા છતાં પણ પેરિસના હવાપાણી તેમને માફક ન આવ્યા, એટલે નાજૂટકે એકાદ નોર્મલમાં અભ્યાસ કરવાની આશાનો ત્યાગ કરી તેઓ ફરીવાર પોતાને ગામ આવ્યા પેરિસમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવાની આશા રહી નથી, એ જોઈને તેમણે બે વર્સ પછી પિતાની સલાહથી આરબોયાથી પચ્ચીમ માઈન દૂર બેસાર્કો (Besancon) કોલેજમાં જઈને અભ્યાસ કરવા માડ્યો, અને ખૂબ થોડા જ વખતમાં વધારાના શિક્ષક તરીકે નિમાઈ ખોગડ વગેરેના ખર્ચ ઉપરાંત વર્સે ત્રણગો ફાક ચિખ્ખવૃત્તિ મેળવી આ વખતે તેઓ કેવી મહેનત કરતા તે તેમની નાની બહેન ઉપર લખેલા એક પત્ર ઉપરથી જાણી શકાય છે

“તમે પરજપર પ્રેમ રાખજો અને આજીવું રહેજો નહિ એક વખત કામ કરવાની ટેવ પડી એટલે કામ વિના રહી શકાતું નથી વળી ત્રણજીને કે દુનિયાનો બધો આધાર માણુમની કામ કરવાની સક્તિ ઉપર જ છે ”

અહીં ચાર્લ્સ શાપુઈ (Charles Chappuis) ની સાથે પેશ્ચ્યોરને દિલોગન દોસ્તી બંધાઈ અને તેમણે પોતાના ભાવિ જીવનનો માર્ગ નક્કી કર્યો. ચાર્લ્સ શાપુઈ એકાલ નોર્મલમા દાખલ થઈ ગયા ત્યાર પછી એક વરસે પેશ્ચ્યોર ત્યાં દાખલ થયા. આવોગ વરસની ઉમ્મરે પેશ્ચ્યોર પરીક્ષામાં માન સહિત પસાર થયા. મણુ તેઓ પરીક્ષામાં બહુ લાગે નંબરે આવ્યા નહિ, અને પરીક્ષકોએ તેમને રસાયણશાસ્ત્રમાં મધ્યમ પ્રકારના (Moderate in Chemistry) જાહેર કર્યા.

ત્યારપછી પેશ્ચ્યોર પોતાના જૂતપૂર્વ 'શિક્ષક અને ધોમિન (Bromine) નામના ભૌતિક પદાર્થના શોધક એમ. બાલાર્ડ (M. Balard) ના મદદનીશ નિભાયા. સ્ફટિકતત્ત્વ (crystallography) નો વિશેષ શોખ હોવાને લીધે તેમણે એ વિષયમાં ગાંધળોળ શરૂ કરી, અને સૌથી પહેલાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી. તિન્તિડિક્રમ્મ * (ટાટારિક એમિડ) માંથી જીવળતા એક યૌગિક પદાર્થના સ્ફટિક (Sodium ammonium tartrict) લઈને પ્રયોગો કરતાં કરતાં તેમણે શોધી કાઢ્યું કે આ યૌગિક પદાર્થમાં બે પ્રકારના સ્ફટિક રહેલા છે એ બંને પ્રકારના સ્ફટિક પ્રકારના કિરણની દિશા બદલી નાખે છે. (Optical rotation) પ્રકારાતત્ત્વ અને સ્ફટિકતત્ત્વના તે વખતના સર્વત્રેષ્ટ વૈજ્ઞાનિક એમ. બિયો (M. Biot) ની પાસે આ શોધની વાન કે તાં તેમણે પેશ્ચ્યોરને ફરીવાર એ પ્રયોગનું સાચું પ્રતિપાદન કરવા કહ્યું. પેશ્ચ્યોરે ફરીથી પેલો પ્રયોગ કર્યો એટલે બિયોએ જોયું કે પેશ્ચ્યોરે કાઢેલો સિદ્ધાંત સાચેસાચ જ નિર્ભૂલ હતો. બિયોની આખા જીવનની સાધના આજે પેશ્ચ્યોરના પ્રયોગો દ્વારા વિજયી નીવડી. તેમણે આનંદના આલેખમાં પેશ્ચ્યોરને આલિંગન કરીને કહ્યું “બ્રિગ પેશ્ચ્યોર, મેં આખું જીવન વિજ્ઞાન ઉપર એટલો પ્રેમ વરસાવ્યો છે કે તારી આ શોધે મારા હૃદયને દલમત્તાવી મૂક્યું છે.” તે વખતે પેશ્ચ્યોરની ઉમ્મર માત્ર પચ્ચીશ કે ત્રીસ વરસની હતી.

એ વખતે પેશ્ચ્યોરની કીર્તિ ચાર્લેસ કેલાર્ડ ગર્ઈ, અને થોડા જ વખતમાં સરકારે તેમને દિજોન લિસે (Dijon Lycee) માં પદાર્થવિજ્ઞાનના અધ્યાપક નીમ્યા. આ જગ્યાએ હતા ત્યારે તેમને શોધખોળના કામમાં ખૂબ મુશ્કેલીઓ આવી. આથી બિયો ખગલળી બેઠ્યા હતા. તેમણે કહ્યું હતું,—“સરકારના અમલદારોને ‘ખબર નથી કે શોધખોળનું કામ ખીન્ન બધાં કામ કરતાં મદત્તવું છે.”

જેવું જોવામાં આવે છે કે ઘણી વાર જોઓ આજીવન ભૌતિક તત્ત્વોમાં નિમગ્ન રહી બહુ ગૂઢ રહસ્યની શોધ કરે છે, તેમને કોઈ પણ ખાતાના ઉપરી બનાવવામાં આવે તો અનેક જાતનાં કામ ઉપર દેખરેખ રાખવામાં અને કાળજીપત્રો લખવામાં જ તેમનો વખત ચૂસ્યો જાય છે: આજ કારણથી પેશ્ચ્યોરના કીમતી શોધખોળના કામમાં પણ વારે મુશ્કેલી જીભી થઈ.

થોડા જ વખતમાં રનેહી મિત્રોના પ્રયત્નને લીધે પેશ્ચ્યોર સ્ટ્રાશબુર્ગ (Strasbourg) માં રસાયણશાસ્ત્રના અધ્યાપક નિભાયા અને એ કેકાણે તેમને શોધખોળ કરવાની પૂરી સગવડ મળી.

એ મમયે સ્ટ્રાસબુર્ગ એન્ડરેમીના અધ્યક્ષ એમ લોરૅ (M. Lœureut) હતા. તેમના કુટુંબ માથે પેશ્વોરને ગાઢ સખધ બધાયો, અને થોડા દિવસ બાદ તેમણે અધ્યક્ષની કન્યા મારી લોરૅના મુણેથી આકર્ષાઈ તેમની સાથે લગ્ન કર્યા. પેશ્વોરના દામ્પત્યજીવન મળધે તેમના એક અંતરગ મિત્રે લખ્યું છે કે મારી લોરૅ કેવળ ગૃહિણી જ નહોતાં, પણ શોધખોળના કામમા પણ તેઓ પેશ્વોરના મુખ્ય સહાયક હતા. સાંજના પેશ્વોર પોતાના દૈનિક કાર્યની માદી બોલી જતા અને તેમના સુચોગ્ય સહધર્મિણી તે બધી બેગી લખી લઈ પેશ્વોરને તેનું વર્ણન કરવા કહેતા. આથી પેશ્વોરને એ લાભ થતો કે એ બધાનું વર્ણન કરતી વખતે તેમના મનમા નવાનવા વિચારોનો પ્રવાહ ચાલતો અને શોધખોળનું કામ આગે માર્ગે ચલાવવાની શક્તિનો સગાર થતો. તેઓનું દામ્પત્યજીવન નેતૃત મુખમય ન હોત તો પેશ્વોર એક જીવનમા આટલાટલુ લેશિષકારક કામ કરી શક્યા હોત કે કેમ એ વિશે સંદેહ છે.

એ વખતે તિન્ટિકિઆસ વિષે શોધખોળ કરતા કરતા તેમની દષ્ટિ બીજી તરફ ખેંચાઈ તેઓ 'આથા'ની પ્રક્રિયા વિષે શોધ કરવાને અધીરા થઈ ગયા હતા અને સદ્ભાગ્યે તેમને પ્રસંગ પણ મળી ગયો. તેઓ આ વખતે લિલ (Lillo) નગરમા વિજ્ઞાનવિભાગના અધ્યાપક અને અધ્યક્ષ નિમાયા હતા. તેમણે ઈ. મ. ૧૮૫૭મા લિલની વિજ્ઞાનસમિતિને દુગ્ધામ્લ (lactic acid) * વિષે નિબંધ લખી મોકલ્યો. એ નિબંધનું લખાણ આપણને બહુ આશ્ચર્યકારક લાગતું નથી, પણ તે વખતે આ નવાં મતનો તીવ્ર વિરોધ જાગ્યો હતો. સતત વીસ વરમ સુધી પ્રયોગો કર્યા પછી પેશ્વોરે પોતાનો મત સ્થાપિત કર્યો અને લાખા કાળનો વિરોધ શમી જરાનીં માથે જ મૌઝે કબૂલ કર્યું કે છનાણુ વગર આધી ચડતો નથી.

તેમના પ્રિય વિદ્યાલય એકાદ નોર્મલની ખગલદાયત જોઈને તેમણે પોતાના હાથમા તેના વિજ્ઞાનશિક્ષણનો ભાર લીધો. આ અરસામા કેટલીક કૌટુંબિક આફતોને લીધે તેમને શોધખોળ માટે બહુ જ ઓછો મમય મળતો. માત્ર સુમ્માળીસ વરસની ઉમ્મરે તેમને જીવલેણ રોગ લાગુ પડ્યો. તેમના આસમિત્રોએ મૌઝે માન્યું કે હવે તેમના જાહેર જીવનનો અંત આવ્યો. પરંતુ જરજાનરી કુપાયથી પેશ્વોર આજીવન મર્યા અને ઓડા વખતમા રેશમના કીડાના ચેપી રોગના એ છનાણુ ચોંધી ઝાઢી પોતાની પ્રિય માતૃમુમિના નષ્ટપ્રાય હુમ્મરનો પુનરુદ્ધાર કરવા માડ્યો.

અહીં એ કહેવું અપ્રાસંગિક નહિ લેખાય કે પેશ્વોરે શરૂ કરેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે ફ્રાન્સમા લિયૉ (Lyons) નામના સ્થાને કરોડો રૂપિયાનો રેશમનો રોજગાર ચાલે છે. જાપાન પણ આ નવીન પદ્ધતિ પ્રમાણે કામ કરી રેશમના વેપારમા પુષ્કળ નફો મેળવી રહ્યું છે. પરંતુ અતિશય દુષ્કની વાત છે કે આપણા દેશમા માલદહ, મુશિંદાબાદ વગેરે કેડાણુ રેશમનો ઉદ્યોગ લગભગ મરી જવા બેઠો છે, પણ આપણા દેશના લોકોની આખ બંધડતી નથી. આપણા દેશના રેશમના ઉદ્યોગની ઉન્નતિ કરવી હોય તો આજની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ દાખલ કરવી જ જોઈએ.

* દહાં બનાવવાની વખતે દુધમા જે માત્રણુ મૂકવું પડે છે તેમા એક ભતના જીવાણુ હોય છે. માત્રણુ મૂકવાને લીધે જીવાણુનો પ્રસાર વધે છે, અને એથી દુધ ખાટા દહીંમા પરિણત પાય છે.

તે જમાનામાં કોઈ પણ યુદ્ધમાં સેંકડો રાગી અને ઘાયલ માણસો યોગ્ય સારવારને અભાવે અકાળે મરણ પામતાં. યુદ્ધક્ષેત્રની ઇસ્પતાલોની સુધારણાની વાત નીકળતાં સૌ પહેલા આપણને કુમારી ફ્લોરેન્સ નાઇટિંગેલની યાદ આવે છે. ઈ. સ. ૧૮૫૪માં વિખ્યાત કિમિયન યુદ્ધ થયું અને સ્કુટરી (Scutari) માં જે લઝાયક ઇસ્પતાલ હતી તેની અવસ્થા ખૂબ શોચનીય હતી.

માણસોનાં દુ:ખ અને યાતના જોઈ ને, કુમારી ફ્લોરેન્સ નાઇટિંગેલના હૃદયમાં અત્યંત કરુણા જાગી, અને તેમણે દેશના એ આકૃતના સમયમાં પોતાની બધી શક્તિ દેશને ચરણે ધરી. સાડત્રીસ પરિચારિકાઓને લઈને તેઓ સ્કુટરી પહોંચ્યાં. એ સમયે તેમણે જે પરિશ્રમ વેઠ્યો અને જે સુદૃઢ રીતે પોતાનું કામ બજાવ્યું તે અંગ્રેજ જાતિના ઇતિહાસમાં સદા સોનેરી અક્ષરે લખાઈ રહેશે. તેઓ અગ્નિપચાગના ઓરડામાં ફાગર રહેતાં અને હંમેશાં ઘાયલ માણસોને સાંત્વના અને હિંમતના બોલ કહેતા રાતના હાથમાં દીવો લઈને તેઓ ઇસ્પતાલના દરેક ઓરડામાં ફર્યા કરતા, અને ઘણીવાર કમનસીબ ઘાયલ માણસોની પગે લાંબાં રહી તેમની સ્થિતિ તપાસતા. તેમણે સારવારના જે નિયમો પળાવ્યા તેને પરિણામે ઇસ્પતાલમાં મરણપ્રમાણ ખૂબ ઘટી ગયું તેઓ આવ્યા તે પહેલાં મરણ-મૃત્યુ સેંકડે બેતાલીસ હતી, પરંતુ તેમના અવિશ્વાત પરિશ્રમને પરિણામે મરણમૃત્યુ આખરે સેંકડે બે યઈ ગઈ. તેમના પરિશ્રમના બદલામાં કૃતજ અંગ્રેજ જાતે ફાલો ભેગો કરી તેમને પચાસ હજાર પાઉંડ એટલે લગભગ સાત લાખ રૂપિયા ભેટ આપ્યા તેમણે તે નાણામાંથી સેન્ટ ટોમસ અને કિંગ્સ કોલેજ ઇસ્પતાલમાં પરિચારિકાઓના શિક્ષણને માટે નાઇટિંગેલ હોમ (Nightingale Home)ની સ્થાપના કરી.

ઈ. સ. ૧૮૭૦માં ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ફ્રાન્કો-પ્રશિયન (Franco-Prussian) યુદ્ધ થયું માતૃશૂનિના પરાજયથી અને લોકોના નાશને લીધે પેશ્ચોરના મનમાં અતિશય વેદના થઈ. યુદ્ધક્ષેત્રમાં જેઓ મરણ પામતા તેમને તો વીરોચિત મહાન મળતુ, પરંતુ જે સૈનિકો ઘાયલ થઈને ઇસ્પતાલમાં આવતા અને ત્યાં ઘામાં ઝેર પેદા થવાથી (septic) લાચાર અવસ્થામાં મરણ પામતા તેમને માટે પેશ્ચોરના દયાર્દ્ર પ્રાણ આકુળ થઈ ગયા. કોવાણુ અટકાવવાને માટે પેશ્ચોરે એવું મિઠું કર્કુ કે માંસના ઘૂપને ગરમ કરી જીવાણુ વિનાની હવામાં (filtered air) રાખવામાં આવે તો તેને ફરી કોવાણુ લાગતુ નથી. પણ માણસના શરીરમાં કોવાણુ અટકાવવામાં આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ ન થઈ શકે. સ્વાસગો વિઘાપીડના શસ્ત્રવિભાગ (Surgery)ના અભ્યાસકે લિસ્ટરે સડો અટકાવનારી ચિકિત્સાપદ્ધતિ (antiseptic treatment) ની શરૂઆત કરી, મનુષ્યજાતિનું પારાવાર કલ્યાણ કર્કુ છે. અને એ રીતે જોસેફ લિસ્ટર મંબધે બે શબ્દો જો અહીં કહીએ તો અપ્રાસંગિક નહિ લેખાય.

એ પ્રખ્યાત અંગ્રેજ અસ્ટ્રિચિસ્ટ ડોસેફસમાં આવેલા અપ્ટન (Upton) નામના ગામમાં ઈ. સ. ૧૮૨૭ ના એપ્રિલની ૫ મી તારીખે જન્મ્યા હતા. તેમના પિતા જોસેફ જોક્સન લિસ્ટર યશસ્વી વૈજ્ઞાનિક હતા. ઈ. સ. ૧૮૪૭માં જોસેફ લિસ્ટરે લંડન વિઘાપીડમાં ચિકિત્સાવિધાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો, અને ઈ. સ. ૧૮૫૨માં એમ. બી. અને એફ. આર. સી. એસ.ની પદવી મેળવી. તે વખતે ઇસ્પતાલમાં અનેક રાગીઓ ખામાં

સંકે લાગવાને કારણે મરણ પામતાં હતાં. લિસ્ટરે સૂક્ષ્મદર્શક ચંત્ર વડે આ સડાતું કારણ શોધવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો. તેઓ પાયેમીયા (Pyæmia) નામના દુરતર વ્યાધિનું કારણ પણ સૂક્ષ્મદર્શક ચંત્રની મદદથી ઝીણવટપૂર્વક શોધવા લાગ્યા.

લિસ્ટરના કાર્યનું સાચુ મૂલ્ય સમજવું હોય તો આપણી આજ્ઞાકાલની અસ્ત્રચિકિત્સાની રીતની સામાન્ય માહિતી હોવી જોઈ એ. ઓગણીસમી સદીના વચલા ભાગમાં અસ્ત્રચિકિત્સામાં બેભાન કરનારા (anaesthetic) પદાર્થોનો ઉપયોગ શરૂ થયો, ત્યારપછી તે વખતના અસ્ત્રચિકિત્સકો ક્લોરોફોર્મના પ્રયોગથી વધુ હિંમત અને દક્ષતાપૂર્વક રોગીના શરીર પર અસ્ત્રોપચાર કરતા એ ખરું, પરંતુ ઘણાખરા રોગીઓના ધામાં સડો પેદા થયાને લીધે તેમને જીવ બેખમમાં આવી પડતો. એટલે તે વખતે ઇસ્પતાલમાં અસ્ત્રચિકિત્સા કરવી એ ભયંકર વસ્તુ હતી. અને માણસના શરીર ઉપર કોઈ જગ્યાએ અસ્ત્રચિકિત્સાની ખાસ જરૂર હોય તોપણ તે વખતના અતિ વિચક્ષણ અસ્ત્રચિકિત્સક પાસે સુદૃઢ અસ્ત્રોપચાર કરાવવાની હિંમત કોઈ કરતું નહિ.

લિસ્ટર ગ્લાસગો વિદ્યાપીઠમાં અસ્ત્રચિકિત્સાના અધ્યક્ષ નિમાયા પછી તેમના હાથ નીચેની ઇસ્પતાલમાં આવા સડાને લીધે નીપજતાં મરણોની સંખ્યા અત્યંત ગોટી જોઈને તેમણે તેનું કારણ શોધવાને કમર કસી. તેમણે દરદીના ઓરડાની બારી ખુલ્લી રાખવાને હુકમ કર્યો, અને દરેક રોગીની પાસે તેના ઉપયોગ માટે સ્વચ્છ ટુવાલ રાખવામાં આવ્યો. પણ આ બંધી સાવચેતી હોવા છતાં સડાને લીધે નીપજતાં મરણમાં કમિયન પડાડો થયો નહિ. એ વખતે રોગના જંતુઓની પ્રકૃતિ સંબંધે પેશ્વેયોરે કરેલી નવી શોધે લિસ્ટરને નવો જ પ્રકાશ દેખાડ્યો. પહેલાં લિસ્ટરે એમ માન્યું હતું કે સડાને મદદ કરનાર જંતુઓ હવામાં જડતા જડતા આવે છે. તે દિવસોમાં કાર્બોલિક એસિડ એ જ મુખ્ય જંતુનાશક દવા ગણાતી હતી. લિસ્ટરે ધા ઉપર કાર્બોલિક એસિડનો પ્રયોગ શરૂ કર્યો. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે ધા ઉપર એક પડો ચર્મ જતો અને ધા પણ ઝટ સુકાઈ જતો. પણ રોગીના શરીર પર કાર્બોલિકના ડામનાં ભયંકર ચાઠાં પડી રહેતાં અને તેથી રોગીઓ અસ્ત્રોપચાર કરાવવા તૈયાર થતા નહિ. આ પછી વધુ શોધખોળ કર્યા પછી લિસ્ટરને સમજાયું કે હવામાંના જંતુઓ ધાને ઝાંઝું નુકસાન કરતા નથી. સડાને ખાસ મદદ કરનાર તો ચિકિત્સકના હાથ, નસતર, કાતર, પટા અને રોગીનાં કપડાંમાંનો મેલ હોય છે તેઓ યોગ્ય દવા વડે આ બધી વસ્તુઓને જંતુહીન કરવા લાગ્યા, અને ખરું કહીએ તો તે જ વખતથી ઉચ્ચ કોટિની અસ્ત્રચિકિત્સાની હિતપત્તિ થઈ. આજ સુધી બધા અસ્ત્રોપચારમાં લિસ્ટરે શરૂ કરેલી સડા-નિવારક પદ્ધતિનો ઉપયોગ ચાલુ છે. અસ્ત્રચિકિત્સામાં લિસ્ટરના અમૂલ્ય દાણાએ લાખો મનુષ્યોને અકાળ મોતના જડખામાંથી બચાવ્યા છે. *

માનીશ નાં*

[વસંતતિલકા]

ચાતાં વિપાદ અતિરેક કદીય ધીમે,
માનીશ ના કહું, “રહી નહિ પ્રીત હાવાં,”
ઝોટે વલે તદપિના ઉદ્ધિ કૃતક્ષી
આવી તહો ફરી ચહી ચુમશે ભુમીને.

જુરું છું હું રતીય માહરી તે પુરાની
આવું તરંગ સમ ઉછળી મુક્ત ચિતે
છેડી સ્વરે મધુર આ ઉરતગીને એ
આવે લખી મુદ્દરથી પ્રિય એ જ તીરે.

*Believe It Not

by Alexis Tolstoy!

Believe it not, when in excess of sorrow
I murmur that my love for thee is o'er,
When ebbs the tide, think not the sea's a traitor—
He will return and love the land once more !

I still am pining, full of former passion,
To thee, again, my freedom I'll restore,
E'en as the waves, with homeward murmur flowing,
Roll back from far to the beloved shore.

૧ એલેક્સીસ ટોલસ્ટોય

[૧૮૧૭-૭૫]

જે સંગ્રહમાં એનાં કાવ્યો પહેલા વાંચ્યાં તેમાં એનું આખું નામ આપ્યું નહોતું એટલે, મુંદર અને ભાવોદ્વેગભર્યા પ્રેમકાવ્યોના લેખકને મેં તેા ‘એના ફરેનીના’ અને ‘વેલ એન્ડ પીસ’ નાણીતા નવલકથાકાર વિશે ટોલસ્ટોય હરે એમ માનેહું.

કાન્ડ એલેક્સીસ ટોલસ્ટોય—The Death of Ivan the Terrible, Czor Fyode Ivanovitch અને Czor Boris, એ ત્રણ ઐતિહાસિક નાટકોના લેખક તરીકે યુરોપની જનતા

વધારે નહોતો છે. એનાં નાટકો મેક્કો આર્ટ થિયેટરમાં લગભગ હતાં અને એમને રંગભૂમિ પર પણ સારો આવકાર મળ્યો છે.

રશિયન સાહિત્યનાં પ્રણયકાવ્યોમાં જીર્જ કવિઓનું દર્દ નથી પરંતુ એના માર્કુસમાં આંખો દિલ્લી કવિઓની જેમ પ્રણયનાં વિવિધરોપોનું આલેખન પ્રેમજ અને ગૌરવભરી ખાનીમાં કરેલું છે. રૂઝ સાહિત્યમાં જેમ એક પ્રકારનું ઉલ્લાસભર્યું વાતાવરણ દેખાય છે, તેમ રશિયન સાહિત્યમાં વિષાદની છાયા દેખાયા વિના રહેતી નથી. રશિયન કવિઓના પ્રણયકાવ્યોમાં રહેલો Plaintive Note—
“સંગીતનો આલાપ બંધ થતાં છતાં એ સ્મૃતિમાં એ મ્વનિ મૂકી નય છે”—^૧ તે જુલાતો નથી

એલેક્સીસ ટોલસ્ટોયનાં કાવ્યો વિશે બન્કો લાવરીને એક નવાંચે લખ્યું છે: “હૃદય અને વિષાદનું સંયોજન એનું સુખ્ય લક્ષણ છે અને સૌંદર્યપૂર્ણની એની લાવના પણ લાક્ષણિક છે.”^૨

એના સમકાલીન નેક્રાસોવની તલસ્પર્શી માનવતા એનામાં નથી પરંતુ નેક્રાસોવની શૈલી કેટલીક વખત ખટખટાતી છે, જ્યારે એલેક્સીસ ટોલસ્ટોયની સાબરની કુશળી મધુર છે. “પુરસ્કૃત પછી આખો ભિંબાયો પ્રેમગીતો કેલ્લએ લખ્યા નથી તેમજ રશિયાની શિશિર, વસંત અને વર્ષાનું એના નેરુ ભિંબાયું ગાન કોઈએ ગાયું નથી”

વસંતનું માન ગાતા કવિ લખે છે:

All things are kindled by the breath of spring,
And all awake to love and song again.

એના પ્રણયકાવ્યો લઈએ,

જીર્જ કવિ મુબારક, કોઈ એક શ્રીને આજમાં કાળજી આંતરતી નેઈને કહે છે:

કન્નર કે રી ન એ રી સુહાગિન!

ઝાણુરી તેરી કદેમી કટાબન.

એવા ન વ્યંગમાં એલેક્સીસ ટોલસ્ટોય પ્રિયતમાને કહે છે “મને કોપથી ઠપકો આપીશ નહિ, તારા સાબરોનું માર્કુસ સાબળવામાં હું સુખ્ય થઈ બેઠું છું. રૂપાના પાત્રમાં મોતીના રજુકાર જેવા તારો રસ મધુર છે.”^૩

Believe It Not નામના ઉપરના કાવ્યમાં પૃથ્વી અને સમુદ્રને નરનારીનું રૂપક આપીને જુલાલ પ્રેમનું અને પુનર્મિલનનું રસભર્યું આલેખન છે.

સ્વાનુભવના ચિત્તાત્મક કાવ્યોમાં કુદરતના રમ્ય ચિત્રો કાવ્યના લાવ સાથે એકતાર કરે છે જેમકે,

“મારું નાનું બદામનું જાડ નવચૌવનની કાંતિથી આનંદિત છે, પણ મારે દૈયે તો વિષાદની મેનરી પાગરવા માડી છે.

1 Music, when soft voices die,
Vibrates in the memory... (Shelley)

2 A blending of joy and sadness is his typical mood, and
His typical passion is his cult of Beauty.
(Janko Lavrin)

3 Do not scold me so, my dear!
Worth with words so feebly matching!
Such a scolding soothes my ear;

... ..
What marvel that they sound to me
Pearls on silver salver rattling

“વૃક્ષની કાંતિ જળી રહેશે. અનપેક્ષિત હોય એમ નાહો, ત્યાં, રૂળ ભી નીકળશે અને લીલી ખજીઓને એના ભારથી નીચા નમડું પડશે.”૪

શિયાળો પૂરો થઈ વસંતની સરઆતનું વર્ણન નીચેની (Spring નામે કાવ્યમાંથી લીધેલી) શૈલીમાં છે:

“ખેતરોમાંથી છેલ્લું બરફ ઓગળી ગયું છે અને જમીનમાંથી ભીની વરાળ નીકળે છે. કમલિનીની શસ્માની પાંદડીઓ ખીણે છે અને બગલાઓ એક બીજને ઘોસાવતા સંભળાય છે.

“પરંતુ નવવસંતથી પુનર્જીવિત યજ્ઞેશ્વી પ્રકૃતિને જોઈને તારું મન કેમ રાયતું નથી? તારે હૈથે ખો ભાર રહેલો છે? હા—તું માતૃભૂમિથી દૂર પડ્યો છે.”૫

“હું જાણું છું કે જન્મભૂમિમા જવાને માટે વસંતનું આ રમ્યચિત્ર છાડી દેવાને તું તૈયાર છે.”૬

પ્રથમ મીઠનના સ્મરણના નીચેના કાવ્યમાં “ચીત્યા વર્ષો”ની વાત કરતા કવિ વિપાદની ઊપાધી લખે છે.

“મેરી! તને સાંભરે છે?...

“બગીચાની સામેની બાલુની હરિયાળી, જ્યાં ખીલેલા વન્યપુષ્પોની સુવાસથી મહેકતાં, સોનેરી તરોમાં યજ્ઞને નરી ધીમિથી વાક લે છે—તે તને સાંભરે છે?

“જૂલવી કાખજીઓ વાળી ને ડુંભેમા આપણે પહેલા રખડ્યા, તે વીત્યા વર્ષોની તને સાંભરણું મેરી?”

- ૪ My little almond tree
Is gay with gleaming bloom,
My heart unwillingly
Puts forth its buds of gloom.
The bloom will leave the tree,
The fruit, unbidden, grow.
And green boughs will be
By bitter loads brought low.
- ૫ See the last snow has melted from the fields,
And now warm vapours from the ground arise;
The water-lily her blue blossom yields,
The cranes are heard as each to other cries.
- ૬ If only you might reach your native land,
You would forego the pageant of the spring.
- ૭ Dost thou remember Mary? ...
The green bank beyond the garden
Where the river is winding slow
Through the fragrant, gilded meadow
Where the wild corn-flowers blow?
The grove where first we wandered
Alone where the branches tossed
Dost thou remember, Mary,
The days that now are lost?

ગામનો ધણી !!

‘નારાયણ’

નવાગામના ત્રણ હકિમ લેખાતા. એક છગનશેઠ, બીજા કરસન મુખી, ત્રીજા વહાલજી મતાદાર. બહારથી જોનારને આ ત્રિપુરીની આખા ગામ પર આજુ વર્તતી દેખાતી, પરંતુ જો કોઈ ઝીણી નજરે તપાસ કરે તો તરત જણાઈ આવતું કે કરસન મુખી અને વહાલજી મતાદાર તો છગનશેઠનાં બે જુદાં મુખ અને હૃદય જ હતાં. યાકી ખરી રીતે તો છગનશેઠ જ એકચક્રાવે રાજ ચલાવતા હતા.

કરસન મુખી લગાર સમજી હતા. પરંતુ છગનશેઠ આગળ તેમનું કંઈ ચાલતું નહિ વહાલજી મતાદાર ફક્ત ગામનો જ બૂખ્યો હોઈ છગનશેઠ બોલાવે એટલે તેની છાતી ગજ ગજ ફૂલી જતી કરસન મુખી કરતાં પોતે વધુ હોંશિયાર છે એવું જાહેરમાં બતાવી આપવાની તેને હમેશાં ધગશ રહેતી. આથી વહાલજી મતાદારનો છગનશેઠ કરસન મુખી સામે ધાર્યો ઉપયોગ કરી શકતા.

જો કોઈ કાર્યમાં કરસન મુખી છગનશેઠથી વિરુદ્ધ પડે તો છગનશેઠ વહાલજી મતાદારને હાથ પર લઈ લેતો. પછી તો મુખી વિરુદ્ધ નનામી ચરણ્યો યતી. ગામલોકની ફરિયાદો મે તે વિષે તેના સામે ઊભી કરવામાં આવતી. છેવટે ચાકીને કરસન મુખીને છગનશેઠને ચરણે જવું પડતું અને તેની ‘હા’ માં ‘હા’ લાગી પડતી.

પછી તો છગનશેઠ પોતાની મરજી મુજબ પોતાનું નાવ હકિ રાખતા. કોઈની તાકાત નહોતી કે તેમની સામે યુ કે ચાં કરી શકે.

નવાગામમાં છગનશેઠનો ધંધો ધીકતો હતો.

એ ધંધાને એક નામથી ઓળખાવી ચકાચ તેમ હતું જ નહિ. બહારથી જોનારને તે નવાગામમાં દુકાન માંડી બેઠેલા જણાતા તેમની પેઢી પર જો કોઈ થોડીવાર થોભે તો તેને ગામના અગત્યના કેસોના ચુકાદા આપનાર ન્યાયાધીશ જેવા તે લાગતા. ગામના મોટા ભાગમાં તેઓ શરાફ ગણાતા. બૂલેચૂક જો કોઈ તેમની રાત્રિચર્ચા નિહાળે તો તે તેને,....જણાતા.

આમ છગનશેઠનો ધંધો અદૃશી હતો.

એક દિવસ સવારમાં છગનશેઠ દુકાનના ઓટલા પર બેસી દાતણ ચાવી રહ્યા હતા. ત્યાં ગામનો રતનો રાવળ તેમની પાસે ચર્ચ નીકળ્યો. રતનાને જોતાં જ છગનશેઠને યાદ આવી ગયું કે પોતે મંગાવેલ માલ કરમપુર સ્ટેશનથી નવાગામ લાવવાનો હતો. તેમણે તરત જ રતનાને હાંક મારી.

રતનો પાસે આવ્યો એટલે તેમણે પોતાની પદ્ધતિ પ્રમાણે વાતની શરૂઆત કરી:
“રતના ! તારી પાસે હાટ છે કે ?”

“હા બાપજી ! બે મહિના થયા લાગ્યો છું.”

“ક્યાંથી લાવ્યો ?”

“વીરપુરથી.”

“શી કિંમત પડી ?”

“ચાર વીસો.”

“એલા ! એટલા પૈસા ક્યાંથી લાવ્યો ?”

રતનો લગાર અચકાયો, તેણે આવા પ્રશ્નની આશા રાખી ન હતી.

“બાપજી ! એ તો આપ જવાને ત્યાં મહેનત કરી પૈસો ભેગો કરેલ તેમાંથી ઊંટને લઈ આવ્યો. ધરતું સાધન નહું એટલે ભારે આપદા પડતી હતી.”

“ઠીક, ઠીક, એલા ! આજે કરમપુર જવાનું છે. આપણા માલનું ભરતિયું આવી ગયું છે. બોલ ક્યારે નીકળે છે ?”

રતનો જવાબ આપી ન શક્યો. બે દિવસ થયાં તેના ઊંટને પીઠ પડી હતી. અડવાડિયા સુધી તેના પર કંઈ પણ બોળે લાદવાનો તેનો વિચાર ન હતો. છતાં જગનશેઠને ના કહેવી તે કઠિન કામ હતું એટલે થોડીવાર સુધી તે મનમાં ઘડબાંગ કરી બોલ્યો :

“બાપજી ! ચાર દિવસ ખમી જગમો. ઊંટને બે દહાડાથી ભારે પીક પડી છે. પછી આપ કહેશો તે વખતે જઈશ.”

“એમ !” જગનશેઠની આંખ ફરી ફરી ગઈ.

“પાસે બે પૈસા ભેગા થયા એટલે ફાટયો ભાગે છે ? રાજ ઊંટને ભાડે ફેરવવા લઈ જાય તે વખતે પીઠ ન પડે, તે આજે મારે કામ પડ્યું એટલે પીઠ પડી કેમ ? કહેતાં ભાજ આવે છે કે ચાર દહાડા પછી જઈશ ? ચાર દહાડા સુધી માલ સ્ટેશને પડ્યો રહે અને કામરેજ ચઢે તે કાણ તારો દહો ચૂકવવાનો છે ?”

રતનો એક શબ્દ પણ ન બોલી શક્યો. જગનશેઠને તે સારી રીતે ઓળખતો હતો. તેમના કાપમાંથી ઊગરવા તેણે લગવાનને યાદ કર્યા.

“કેમ ચૂપ રહ્યો છે ?” જગનશેઠનો ફરીને ધુલંદ અવાજ આવ્યો. “માલ લેવા આજે જાય છે કે નહિ ?”

“વધારે નહિ, બે દહાડા ખમી જગમો, બાપજી !”

“એમ કે ? કે’ને કે તારે જવું જ નથી ? હું બધુંએ સમજું છું. પાસે લગાર ગાંઠ થઈ એટલે જ તું ફાટયો છે. પણ ઠીક છે હું પણ તને જતાવું છું. જા, મારે હવે તારું કામ નથી.”

રતનાએ છૂટકારાનો દમ લીધો પણ તેનું હૃદય બેરથી ધડકવા લાગ્યું કારણ જગનશેઠ ક્યે વખતે હવે તેને સપડાવશે તેનો ભરોસો નહતો.

અને બરાબર એ જ વખતે રતનાનો ઘાટ કેવી રીતે ઘડ્યો તે વાતનો વિચાર જગનશેઠના હૃદયમાં રમી રહ્યો હતો.

*

નિત્યનિયમ મુજબ સવારના આઠ થયા એટલે હાથમાં હુકો લઈ કરસન મુખી જગનશેઠની દુકાનના ઓટાનાં પગથિયાં ચઢવા લાગ્યા. પોતે મુખી કરતાં જરાપણ પાછળ

ન રહી જાય તેની બરાબર ચોકસાઈ રાખતા વહાલજી મતાદાર પણ તેમની પાછળપાછળ જ દુકાન પર આવી પહોંચ્યા.

કરસન મુખીએ પોતાની બેઠક સંભાળી દુકાની નળી મોંમાં લઈ ધીમે ધીમે ધુમાડો કાઢવો શરૂ કર્યો. વહાલજી મતાદારે મુખીની જોડમાં જ આસન જમાવી ઝીણી આંખે આ આવવાને કેટલી વાર ચરો તેની તપાસ કરવા માંડી. આ બંનેને આવેલ જોઈ જગનશેઠ પણ તેમની બરાબર મામે તાટની જર્જરિત ગાદી પર આસન લીધું. તેઓ આજે વિચારગ્રસ્ત દશામાં હતા. બધા ચૂપચાપ બેસી રહ્યા એટલામાં ચાના ખાલા આગ્યા. આ પીતાંપીતાં જગનશેઠ વાત બિપાડી:

“કરસનભાઈ! હમણાં હમણાંથી તો મારા મગજનું કંઈ ઠેકાણું જ રહેતું નથી. રાજ ને રાજ કંઈ ને કંઈ ભૂલો થયા જ કરે છે.”

“તમારે કામની ધમાલ ક્યાં આછી છે તે જૂલ ન થાય?” કરસન મુખીએ જૂલ થવાનું કારણ અતાવ્યું.

“આ બુઝોને, પેલા રતના રાવળને જિંટ લાવવા બે મહિના પર પૈસા ધીરેલા તે કામની ધાંધલમાં આ ચોપડામા ટપકાવી રાખેલ. મારા મનમાં કે તમે આવશે એટલે નિરાતે ખાતું પાડી દધશું. પણ પછી તો એ વાત હું સાવ જ જૂલી ગયો. આજે આ ચોપડાનાં પાતાં ઉચલાવતો હતો ત્યાં મારી નગર એજિંતી એ નોંધ પર પડી ગઈ. વળી આજે પૈસા પાછા લેવાનો વાપડો પણ પૂરો થઈ જાય છે છતાં તેનું ખાતું તો પાડવાનું અધર જ રહ્યું છે. કહો ત્યારે, આ કેવો જૂલકણો સ્વભાવ!”

કરસન મુખીએ જવાબ ન આપ્યો. તેને જગનશેઠના બોલવામાં વહેમ પડ્યો. તેને તરત લાગ્યું કે બે મહિના મુધી ખાતું ન પાડી લે તેવો કાચો આ વાણિયો ન હતો. શોડો વાર રહી તેણે વધુ ખાત્રી કરવા પૂછ્યું: “રતનો કપાચી જિંટ લાવ્યો?”

“વીરપુરથી.”

છતાં કરસન મુખીનો મંશય ન ગયો. તેણે ફરીને પૂછ્યું: “શું ખાતું પાડતું બરેબર જૂલી ગયા હતાં જગનભાઈ?”

“તમારા સોગદ મુખી! શું કંઈ વહેમ પડે છે?” ચાનો છેલ્લો ઘુટડો તેમણે પૂરો કરતાં કહ્યું.

“મારે કામની કેટલી ધાંધલ રહે છે એ તો તમે જાણો છો. રતનાને તે દહાડે વીરપુર જવા ઉતાવળ હતી એટલે પૈસા તરત ગણી આપી આ ચોપડામા ટપકાવી રાખ્યા. પછી તો એ વાત જ હું સાવ જૂલી ગયો.”

હવે વધારે ચોકસાઈ કરવાની હિંમત કરસન મુખીની ચાલી નહિ. એટલામાં વહાલજી મતાદાર ચાને ઈનિસાફ આપી રહ્યા. આ પીતાં પીતાં તે એક શબ્દ પણ બોલતા નહિ કારણ તેથી ચાના આસ્વાદમાં તેમને લગ પડતો જેવો ખાલો ખાલી થયો કે તરત જ તે બોલી જાડ્યા: “જગનભાઈ! આ મુખીની ટેવ તો એવી ને એવી જ રહી શું તમે જૂઠું તો નહિ બોલતા હો કે આ બધી પડપૂજ કરી પડે? તમે તમારે ચોપડો આ બાબુ મૂકોને, હું ખાતું ધસડી દઈ છું.”

અને છગનશેઠ આ તક ચૂકે તેમ નહોતા. તેમણે તરત જ ચોપડો વહાલજી સામે ધરી દીધો. પછી તો વહાલજીએ છગનશેઠે લખાવ્યું તે પ્રમાણે રતનાનું બે માસ પહેલાંનું ખાતું પાડી દીધું અને રતનાની પતી સહી કરી દીધી.

વહાલજીની આ પ્રમાણેની કાર્યતત્પરતાને લઈ કરસન મુખી છગનશેઠ સામે ભોંડા તો પડી ગયા હતા જ એટલે તેમણે હવે ચુપચાપ પોતાનું મનુ કરી દીધું.

ત્યારબાદ થોડો સમય આડીઅવળી વાતોમાં ગાળી આ મેડળ વિખરાયું.

*

જેવા કરસન મુખી અને વહાલજી મતાદાર દેખાતા બંધ થયા કે તરત જ છગનશેઠે અંગરખુ પહેરી માથે પાંચડી ગૂંટી અને રતના રાવળના ઘર લાણી માપવા માડ્યું.

જ્યારે છગનશેઠ રતનાને ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે તે ઊંટની પીઠ પર દવા ભરી રહ્યો હતો. છગનશેઠે જોતાંની સાથે જ તેના હૈયામાં ક્રાંતિ પડી. જમદત કરતાં, પણ એ મૂર્તિ તેને લચકર ભાસી.

નજીક આવતાં જ છગનશેઠ ગાજી ઊઠ્યા:

“બોલ રતના! આજે પૈસા બરવાની મુદત ચર્ચાઈ. બોલ શો જવાબ આપે છે?”

આ સાંભળતાં જ રતનો તો જડ જેવો બની ગયો. છગનશેઠની સામે તે મૂંઝવી માંડે તાકી રહ્યો.

છગનશેઠે ફરીને મર્મના કરી: “બોલ, શો જવાબ આપે છે?”

“શાના પૈસા!” મહામુશીમતે રતનો આટલું બોલી રહ્યો.

“કેમ શાના પૈસા! આ ઊંટ ખરીદવા આપ્યા હતાને તે પૈસા. કેમ ભૂલી ગયો?”

રતનો તો કરી જ ગયો. છગનશેઠનું કહેવું તેને સમજાયું નહિ થયું અને તે તેમની સામે ભોંઈ જ રહ્યો.

“બોલ, આજે મુદત પૂરી ચર્ચાઈ. તું શો જવાબ આપે છે?”

“પણ બાપજી! મેં ક્યારે આપની પાસેથી પૈસા લીધા છે?”

“ઓ તારી! મારી પાસેથી પૈસા લીધા નથી ત્યારે બીજા કોની પાસેથી લીધા છે? ઠીક, ઠીક, એ તો બધું ચોપડો બોલશે. તું તો અત્યારે પૈસા આપવાની હા કે ના કહી કે એટલે મને મારો રસ્તો સજે.”

“પણ બાપજી! મેં ક્યાં આપની પાસેથી લીધા છે?” રતનો ગળગળો ચર્ચા ગયો. છગનશેઠનો દાવ તેને સમજાયો.

“એ તો હવે ખબર પડશે કે પૈસા લીધા હતા કે નહિ? હમણું જ્યારે ઊંટને જ દોરાવી જઈશને ત્યારે જ તને ખરેખરી ખબર પડશે” આટલું કહી છગનશેઠે પાછાં ડગલાં ભરવા માંડ્યાં.

છગનશેઠના છેવટના વાક્યે રતનાને ડ્રુબવી મૂક્યો. શું ઊંટ પણ છગનશેઠ દોરાવી જશે? એ વિચારે તેના હૈયામાં તીવ્ર વેદના ઉત્પન્ન થઈ.

છેક બાલપણથી પોતાનાં ઘરનું વાહન વસાવવા તે તલસતો હતો. એ એક જ તેની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી. અનેક કષ્ટ સહન કરી, અનેક લાલચો જતી કરી એ માટે તેણે પૈસા

એકઠા કર્યા હતા. છતાં પૂરતી રકમ તો ન જ થઈ એટલે પોતાની બૈરીનું એકનું એક ઘરેણું પણ વેચી દેવા તેણે પાછી પાની કરી ન હતી.

પોતાની પસંદગીનું જીંટ મેળવવા તે ગામેગામ ભટક્યો હતો. છેવટે તેની નજરમાં આ જીંટ આવ્યો. મોંમાઘ્યા દામ આપી તેણે તે ખરીદ્યો. રતનાને એ પ્રાણીથી પ્રિય હતો.

શું આ જીંટ હગનશેઠ દોરાવી જશે ?

એતો એ વિચાર દૈયામાં અટક્યા કર્યો. બીજી ક્ષણે તો પોતાનું બધું પ્રાણ એકદમ કરી તે હગનશેઠની પાછળ દોડ્યો અને એકદમ તેમના આગળ જઈ તેમના પગમાં પડી દીન સ્વરે બોલ્યો.

“બાપજી ! આટલાં ગુનો મારે માફ કરો. હું હાલ જ માલ લેવા જઈ છું.”

પણ હગનશેઠ હવે તો મક્કમ હતા. તેમના હાથમાં હથિયાર આવી ગયું હતું. તેમને થા કરતાં અટકાવવા દયામાં બળ ન હતું. તેમણે રતનાને પગ આગળથી તરછોડી કાઢતાં કેહ્યું.

“જા, જા હવે, એ તો હજી હવે જ ખબર પડશે”

*

રતના સામે હગનશેઠ દાવો નોંધાવ્યો. વહાલજી મતાદાર અને કરસન મુખીની જુખાનીઓથી રતનાનું ખાતું સાળીત ઠંડું. ખાતા પ્રમાણે ઠરેલ મુદતે રતનો પૈસા ન આપી શક્યો એટલે જીંટની માલિકી હગનશેઠની નક્કી થઈ ગઈ. રતના પર વિજય મેળવી મલકાતે મુખડે હગનશેઠ નવાગામ આવી ગયા.

પ્રલાતનો આછો પ્રકાર નવાગામમાં પથરાઈ રહ્યો હતો. એકની એક લાંબી શેરી વચ્ચે માથા પરના ટોપલામાં ધરવખરીનો સામાન ભરી પોકેપોક ચૂકતો રતનો ચાલ્યો જતો હતો. તેની બૈરી એક નાના છોકરાને ડેક પર બેસાડી, માથે જિયેલ વજનનું સમ્મોલ... પણ નળવવા પ્રયત્ન કરતી ખુલ્લે મોંએ રડતી જતી હતી.

“રતનાને ત્યાં કેાણુ મરી ગયું ?”

“રતનો ગામ છોડી ક્યાં જાય છે ?”

“રતનાને શું થઈ ગયું ?” વગેરે પ્રશ્નો નિરુત્તર જ રહ્યા.

— — —

શિવને

સ્વ પાર્વતીપ્રસાદ વિશ્વનાથ વૈદ્ય

કદાચ કમભાગ્યથી પ્રજાનું દુઃખ આવી ચડે
અસલ પણ ઝેરને જરૂર ધારો પીવું પડે
ગળે નવ ઉતારને મુખ બહાર ના લાવજો
મને પ્રભુ કૃપા કરી જરૂર એટલું આપજો.

[ચિત્રિત^૨ વૃત્ત]

સૌંદર્ય સંસિક્ત પ્રદેશવાડીઓ
કરાળતાની પ્રતિમૂર્તિ પર્વતો
અનંતમાં ઘૂઘવતા સમુદો
મને હજી સાદ કર્મ કરે છે. ૧
આ ચાંદનીના રસધેન ધેરુ
શહેર છોડી, ઋણને નકારી
સાથે લઈ એક જ દડ થેલી
અજ્ઞાત એવી સફર ચડે તો । ૨

*
જનો જશે ખેતર કે દુકાને
શાળા વિષે કોઈક ઔષધાલયે
છે એક એ માર્ગ મળેલ અન્યને,
સમગ્ર વિશ્વે મમ પંથપાયથી. ૩
આકાશના ભવ્ય વિતાન નીચે
ન્યાં તાપણી અદિત્ય વર્તુલો રચે
અંધાર થીભયે પણ હૃદ્ય જોખીની
ખેડત એ સાચ નિશા વિનાનો. ૪
કો પાપનાં આવરણો વિદારતી
સો જીભ જેવા વિલસે પ્રદીપ
નજીક; - પ્રેરે હડતા પગેને
સદૈવ ઉત્સાહ ભરેલ હેધુ. ૫
સિંહાદિના ગર્જન વચ્ચે રાત્રિ,
નગ પ્રદેશે ભયરૂપ સુંદર,
'માણી મળેલી ગિરિની શુદ્ધમાં,
ન તેલપૂર્ણ નદિ ન્યા પ્રદીપો. ૬
આકાશની અંગૂઠીમાં તપાવ્યું,
સુવર્ણકારે રવિરૂપ સોનું;
ગોપાળની વાસળીના સ્વરેતરી,
ભાયું લઈ હું વડની થટામા. ૭

ચામે ધર્યું શામળ શાંત ઓઢણું,
દેવસ્થળે હું ભગતિક નોતપો;
રેલાવતો કર્તનની પરંપરા,
મનોહ તંબૂર બજાવતો હતો. ૮
ઉત્કલનો માનવનો જીવાળ,
બધી દિશામાં પથરાય ન્યાથી;
પ્રયાણમાં ઉત્સુક રત્નનાવમાં,
અસ્થાન માટે પગલા કરું છું. ૯
સોનેરી છુદા કિનખાખ વાદળો,
સાત્રાણી માર્ગે પ્રણયે બિહાઓ;
એવો બન્યો ધન્ય સમુદ્ર નૌવટે,
આકાશ એકી નજરે નિહાળતું. ૧૦
આકાશ વિસ્ફારિત લક્ષ નેત્રે,
અંધાર વિસ્તાર નિહાળતું હલું;
મોળ તણા તાડવ મધ્ય નૌકા:
સદાય છે એક જ પંથદર્શિ. ૧૧
સદૈવ દાર ખજુગી પ્રદેશે,
મહાતુભાવે વળી દ્રવ્ય વૈભવે;
સંપૂર્ણ સૌ બદર જોષ માની,
અનેક રત્નમિભવા વસુધરા. ૧૨

*
નિશ્ચય એવે ખિસકોલી તેને
યથા બિલાડી પકડે અકસ્માત
કુકાલને કરા ધ્વજચુક્ત નાવે
નૌકા અમારી ગ્રહી નાગચૂડમાં. ૧૩
વીરો લડ્યા, કાપર દૈન્યથી યથા
મુવા જીવ્યા સર્વ સમુદ્રશાયી
ને ચાંચીયાના પ્રજાતી કૃપાથી
મને પડી કેવળ વજ્ર શૂખલાં ૧૪

૧ માનવહૃદયમાં જે Wander-thirst રજડપટ્ટીની રૂપ ભરી છે તે આ કાવ્યનો વિષય છે.
૨ ઇદવળ, હોન્ડ્રવળ અને વૅસરથ. વૃત્તના આ પ્રયોગમાં Blank Verseમાં જેઠાં ગૌરવ,
૩ વિષય અને કૃત છે એમ આપણે માનવ છે તેથી આ રચનાને તાલી જેવાની કાવ્યશુદ્ધિને મારી
વેળાંતી છે. ૩ આવીઆઓના વહાણ હપર મૃત્યુનું એકલે હાથગિજનું ચિત્ર રાખવામાં આવ્યું.

હમર પાપો નયને નિહાળ્યાં
ન કેમ તેનું હજી તેજ આચર્યું!
સેતાનની મ્હેરિલ માણનારનું
કુમારવાળું હજી કેમ હૈયું! ૧૫

તદ્વાર ફેરી અણીયે ધણે
અનાથ સ્ત્રી બાળક પાટીયા પર
શિલાદ્રવે એ રુદનો નિરર્થક
હજી રમરું એ અસહાય આંખો. ૧૬

મનુષ્યની પ્રકૃતિની નિરર્થક
અસહ આ પાશવતા નિહાળતાં
ને હોત હું શૈત્યશિરા હિમાલય
જ્વાળામુખી તોય બની જવાતમે. ૧૭

પ્રત્યાંજોતો દસ્યુ પ્રતાપ કેસરી
વિદેય દાવાનળ ત્યા ભસ્મકંથો
મે ઈશ્વરી ન્યાય જવસંત ખર્જંથી
નરાધમોના શિ સે ઉડાવ્યાં. ૧૮

બાકી રહ્યા કોઈ પ્રમાણિકને
શોધાવી શુદ્ધિ દધને ખમ્મને
સમાજમાં સ્થાપી ફરી જુદો પડ્યો
મારો નિધિ સ્વૈરવિહાર એ તો. ૧૯

ન્યાં ગંગતી પાંખ જ સ્યામલોકની
કાંપી બીજને શત વર્ષ સાક્ષીયે
સુવર્ણ ને સિંહ વન પ્રદેશ એ
હું આફ્રિકાખંડ બધો ફરી વળ્યો. ૨૦

ન્યાં જિંટ કે માણસ માંડ મ્હોત્યા
ખજૂર કે અમૃત વારિ પામે
રાત્રે જતાં ચાંદનીમાં સુણ્યાં હતા
રણુદીપોનાં ગમગીન ભુલભુલો. ૨૧

માનુનિશા શું સવિશેષ ઘાટો
સૃષ્ટિવધૂને જુરખો ધરાવે
હુંટારની જીપણુ ગર્જના થઈ
સાથે શરોનું ચમક્યું નિશાન. ૨૨
'છે કાણુ? ક્યાં જાય? બધું મૂકીદે'
વદી વધ્યો નાયક એક આગળ
એ આંખથી આરબમાપી લેતાં
નિષ્કપચિસે વચ્ચેના કહ્યાં. આ. ૨૩
'નખીતણા જિંટની રમ્ય ઘંટડી
રાત્રે પિઆવે સુણવારે તમના
વિજાળ આ વિશ્વતણા મહારણે
શોધી રહ્યો છું મુજ એક મક્કા.' ૨૪
પ્રવાસથી પૂસરે વસ્ત્ર કે રા
છેડા બધા ચોર ચુમી રહ્યાને
'ધવિત્ર સ્થાને જઈ મ્હોતવા પાછી
હુવા અમારી પણુ માગને' કહ્યું. ૨૫
અથો રહે પુત્ર વિશેષ લાડથી
ઘેટાં જોડા ને બકરાં સમૃદ્ધિ
ત્યાં રાટલા દૂધ ઉનાં ધરાવતી
આતિથ્યમાં આરબ અંગનાઓ. ૨૬

ભટ્ટી મમી ને અથડામણો જરી
જૂમિ છતાં મુંદર રાકતાવતી
છોડી હવે કે નદના ઉરે ધીમા
નાચી રહ્યા નાવ વિષે જતો હતો ૨૭
એ ચાર તારાંધ પુણ્ય વેશેને
વધાવતી દિગ્ધૂ બાલચંદ્રને
મંગીત પ્રેરે મુજ નાવ; ખ્યેવને
પ્રસન્ન જાણે મમ કહ્યુંધાગ. ૨૮

(૧) વહાણની બાજુમાં પાટિયુ આડું રાખીને તરબાર કે બાજાની આણીએ તેની પર ચાવવાની
જાણેને ફરજ પાડવામા આવતી. બીજે છેડે પહોંચે ત્યારે પાટિયુ દલાવીને તેમને સમુદ્રમા પાડી દેતા.
૨) રાત્રે કૂવા પાસે મુકામ કર્યો હોય ત્યારે દૂરથી ચેંચંબરના જાળની ઘંટડી સાલજવાનો આભાસ
૩) તો પોતાની યાત્રા ઈશ્વરને ત્યાં મંજૂર રહ્યાનું હાજી માને છે તેનો અર્થે હસેલો છે.

ગુજરાતી ભાષામાં કાવ્યપ્રયોગોની શક્યતા

‘પતીલ’

મને ઘણી વખત કહેવામાં આવે છે તેમાંની એક વાત એ છે કે હું પરભાષાનાં સર્વોત્તમ ગ્રંથોને મારી કવિતામાં લખવા ચલા દઈ છું; અને એમ કરીને જે પહેલાં ન હતી એવી એક જાતની ખામી આપણી ભાષા માટે ઊભી ઠરું છું. કહેનારાઓમાંથી મિત્રતા સિવાયનો દાવો કરનાર એકપણ નહિ હોવાથી તેમજ મારી સાથે સ્વાધીન કાવ્યિક જથ્થાની જોડાયેલા નહિ હોવાથી, તેઓ મને જમણામાં નાખી પોતાનો દરજ્જો મારા ઉપર સાબિત કરવા માગતા હોય એવી માન્યતામાં કિતરો વિના મારે કહેવું જોઈએ કે તેઓનું કહેવું યથાર્થ નથી એમ નથી, પરંતુ જે દૃષ્ટિબિંદુથી મને ચેતવણી આપવામાં આવે છે તે દૃષ્ટિબિંદુ તેમનું કામકાં છે. ગુજરાતી ભાષાએ આજસુધીમાં જે ઉત્કર્ષ સાધ્યો છે તેનો ઇતિહાસ તપાસતાં માલમ પડશે કે તે ઉત્કર્ષ તેણે ખીજી ભાષાઓ સાથે મળ્યા વિના સાધ્યો નથી. મારા આમ કહેવાનો અર્થ એ નથી કે તેણે એમ કરીને પોતાની મજબાઈ કબૂલ કરી છે, અને પોતાનું વ્યક્તિત્વ જોયું છે—આ માન્યતા કદાચ તેઓની હોય કે નેઓ ઉપલા અવસ્થાનો નિર્દેશ કરે છે. મારું માનવું તો કંઈ જુદું જ છે: એકલા અને એક જ ઇસિમથી શરત બંધી શકાતી નથી, તેમજ એકલા અને એક જ ક્ષેત્રિકથી વિજય મેળવી શકાતો નથી; કારણ કે પોને પોતાની સાથે લગનાર પોતાને જ હેરાન કરે છે. હુનિયાની ભાષાઓ વચ્ચે ઊભી રહી ગુર્જરી પોતાનું ગૌરવ ગુમાવે છે એમ કહેવા કરતાં, જો હું કહું તો તે ખોટી મગરૂરી નથી કે, તે બધાંની વચ્ચે પોતાનો હક સિદ્ધ કરે છે, અને સર્વમાં સુંદરતમ લેખાવા માટે ખીજી ઝડપે છે.

મારા પોતાના પ્રયોગો કેટલે અંશે સફળ થયા છે તે તો હું કહી શકતો નથી; કારણ કે મેં હજી સુધી મારાં કાવ્યોની કિંમત આપણી બજારમાં અંકાવી નથી. આરે માટે તો અત્યાર સુધી એવું બન્યા ક્યું છે અને બન્યું જાય છે કે, જે ન્યાયની અપેક્ષા કવિતા કવિ પાસેથી રાખી શકે છે તે ન્યાય મારાથી તેને અપાયો નથી; અને મને વખતોવખત લાગી આવે છે તે એ છે કે તે ખીયારીને ગેરઠનસાહ—જે મારાથી થઈ રહ્યો હોય તો—તેની નિરપરાધતા માટે થાય છે. આમ બીજા ઘણાકનું ય કાં ન બન્યું હોય? પણ આજ સુધીમાં જે કાવ્યસાહિત્ય આપણે મેંદા કર્યું છે તેને એકંદર તપાસતાં માલમ પડશે કે આપણે આજ સુધીમાં જે ક્ષેત્રમાં જે પ્રગતિ કરી છે તે છેક નજીવી તો નથી જ. નવા વિચારોને નવી રીતે જણાવવામાં આપણે બીજાની મરખામણીમાં પછાત છીએ, એ માન્યતા તો હવે લગભગ અસ્થાને થઈ પડી છે: અને એમ થવું આપણી ભાષાની સર્વદેશીયતાને આભારી છે. ભાષાને જ કોઈ અખતરા એવા હશે કે જે આપણી ભાષામાં ચલા ન લાગ્યા હોય.

મઘ સાહિત્ય આપણે ત્યાં વધારે પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને પોષાય છે. નવલકથાઓ, નવલિકાઓ અને એવું બીજું ઘણું ચલા લાગ્યું છે, અને મારી આશા આપે

એવું થવા લાગ્યું છે; કારણ કે તેમાં મારા લેખકોનો હાથ છે. નાટક સાહિત્ય આપણું બાદકું છે તેવું કારણ એ કે શિષ્ટ લેખકો નાટક લખવામાં પ્રવૃત્ત થતા નથી; અને થાય છે તો તેઓ જનતાની અભિરુચિને પોષી શકતા નથી, અને જનતા તેમના પ્રયાસને નિભાવી શકતી નથી. નિબંધનું અંગ પણ ઘણું મામૂલી છે; કારણ કે નિબંધવાચનનો શોખ આપણે ત્યાં ભોંઈએ એટલા પ્રમાણમાં જન્યુત થયો નથી. એ જ હાલ કાવ્યસાહિત્યના પણ હોત; પરંતુ એ ક્ષેત્રને યોગ્યર આસામીઓનો વ્યાપાર ખીન્યોના શોખ ઉપર નિર્ભર નથી: પહેલાં તો તેઓ પોતાને માટે લખે છે, અને પછી જનતાને અર્પણ કરે છે. અને એ રીતે આપણી કવિતા, તેની ખપત ઓછી હોવા છતાં, જન્મ્યા કરવાના પોતાના સ્વભાવને કાયમ રાખી રહી છે.

જેની ગરજ ઓછી રખાય છે તે એકલો પડી જાય છે; અને જે એકલો પડી જાય છે તેને વિચારવાનું વધારે મળે છે આમ આપણે કવિ, જેની સાથે નિસ્થિત રાખવાનું 'કાર્ધ'ને પાલવવું નથી, તેને પોતાના કામમાં વધારે વ્યગ્ર થવાનો અવકાશ મળે છે. એકલપણના અંધકારમાં વિદ્વાની તેની મશાલ વધારે ભસકાથી બળે છે. તે આદરે છે અને ફરી આદરે છે; ૨૬ કરે છે અને ફરી ૨૬ કરે છે. જેમ જેમ તેની કસોટી થાય છે તેમ તેમ તેની કક્ષપના વધારે સતેજ થતી જાય છે. મજલિસમાં નહિ મળેલી વસ્તુ તેને ચોક્કસમાં મળે છે, અને જેવું કાર્ધ થતું ન હતું તે બધાંનો ચર્ચ રહે છે.

પહેલાં આપણે ગાતા શીખીએ છીએ અને પછી બોલતાં શીખીએ છીએ, અથવા તો આપણે પહેલાં રાતાં શીખીએ છીએ અને પછી હસતાં શીખીએ છીએ—અવ્યત, પહેલાં ગાઈએ છીએ અને પહેલાં રાઈએ છીએ, એમ કહેવું સત્યની વધારે નજીક છે; કારણ કે રાતું અને ગાતું પ્રકૃતિને આધીન છે, ત્યારે બોલવું અને હસવું એ શિક્ષણને આધીન છે. કોઈ પણ ભાષામાં કવિતા પોતાનું સ્થાન નિર્ણય કરી લે છે ત્યાર પછી જ તેના ગદ્યનું સ્વરૂપ ઘડાય છે, જેમ ઝોરમાથી બાળક બદાર આવે છે તેમ. ત્યાં જે અચોક્કસપણે કહેવાય છે તે અહીં ચોક્કસાઈ માગી લે છે. ખીજી રીતે કહેતાં, કવિતા નગ્ન છે અને વાંચન તેનું માત્ર કાષ્ટક છે. કવિતામાં જેટલી વિવિધતા ને શક્યતા છે તેટલી વાંચનમાં નથી. વાંચન વિચારો જણાવવાનું સાધન છે; કવિતા અસર કરવાનું સાધન છે.

સ્વ. 'કાન્ત'નો એક જ કટકો લઈએ:

“રજનીં મહોં, સખી, ધણીક વેળા
નયન મળે નહિ, જીધ જાય ચાહી,
મરીં તુજ સિલકેસા સર્વ બેળા,
વદન મુધાકરને રહું નિહાળી.”

કવિતા અને વળી શુદ્ધશક્તિમાં કવિતા ! મૂળ તો સુંદર વસ્તુ અને તેની સાથે સુંદર વસ્તુનો યોગ ! અદ્ભુત વસ્તુ અદ્ભુત સ્ત્રીના અંગ ઉપર સંગમપેટું હોય તેમ. અંગલભાષાનુમાર વ્યુત્ક્રમે પ્રાપ્ત, અને મંસ્કૃત અર્થમય વૃત્ત—

અયુજિ નયુગ રેખતો ચકારો યુજિચ નજો જરગાચ,

‘પુષ્પિતાગ્રા.’

ન ન ર ય

ન ળ ળ ર ગ

માત્ર પ્રાસથી જ કાવ્ય અટકતું નથી. સાથે સાથે ગણના બંધનો પણ જાળવવાના હોય છે, અને તે ઉપરાંત અવાદ પેદા કરવા માટે સુંદર શબ્દોની પસંદગી કરવાની પણ રહે છે. ક્યાં રહું હવે અનુકરણ ? જેટલી સહેલાઈથી અંગ્રેજી કાવ્યો લખી શકાય છે તેટલી સહેલાઈથી આપણાં કાવ્યો નથી લખી શકાતા, અને જ્યારે તેના જેવી જ પ્રાસરચના આપણે કરવા ઇચ્છતા હોઈએ છીએ ત્યારે તો તેથી પણ વિશેષ શ્રમની આવશ્યકતા રહે છે. શુજરાતી ભાષા આજે ચોરેલા અલકારોથી સુહાતી નથી, પરંતુ વ્યવહારના ધોરણે ખરીદ કરીને પોતાના કરેલા અલકારો વડે શોભે છે.

‘કવિ નાનાલાલની ટૂંપ,

“જય કલગીએ વળજે પ્રીતમ, જાનશુ ફાગે ચીર;

નહિ તો વીરને આશ્રમ મળશું સુરગગાને તીર.

મારા કેસર લીના કંઈ હો.”

આમાં કશું વિશેષી નથી, પરંતુ સર્વોત્તમ ગણાતા ત્યાંનાં રજુગીતો સાથે શ્રુતિમાંની કિંમત ઓછી અંકાય એ જરૂરે માની શકાય એવી વાત નથી. નવી અને સ્વતંત્ર રીતે લાગણી વ્યક્ત કરવાનો એ પણ એક સફળ પ્રયત્ન છે.

શ્રી નરસિંહરાવનો એક જ લીટીનો શ્લોક,

“અરે વેલી, એ શું બકતી ?

બધી એ સ્વપ્ન ભ્રમણા.”

‘કેટલી’ સુકુમારતા ! શુજરાતી સિવાય બીજી કઈ ભાષામાં આવી સુલભ રચનાઓ થઈ શકે ? મહેતાનાં પ્રભાતિવાં, પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો, સામળના છંપા, અખાની ચોપાઈ, બોખના આખ્યા, ધીરાની કાશી, બાપુના પદો અને રાગિયા, દોલત દલપતના છંદો, કલાપીની ગઝલ અને બોટાદકરના રાસ—તેઓના આ બધું અને અમારું પણ કંઈ ચોર—છતાં કેના તરફ નારાજ થઈને શુર્જરીએ પોતાનો રાગ પ્રદર્શિત કર્યો છે ? જેવી રીતે જેણે ઉપયોગ કરવા ધાર્યો તેવી રીતે તેનો ઉપયોગ થયો છે.

“ફૂલની પાંખરી હ્યો પ્રાણ” કહીને લલિતે એની અપરિમિત ઋણુતા પ્રદર્શિત કરી છે, અને ‘મદૂલી’ ગાઈને તેની ‘લગીર’ મીઠાસનો આરવાદ કરાવ્યો છે. જ્યાં સુધી અમુક વસ્તુ કળંગેતર થઈ નથી હોતી ત્યાં સુધી આપણને આપણી ભાષાના લયબળનો ખ્યાલ હોતો નથી. કોઈ સુલક ગાયકના અવાજથી જ્યારે તેમ થાય છે ત્યારે આપણાથી મુગ્ધ થયા વિના રહી શકાતું નથી. એ જ કવિનો બીજો એક દાખલો લઈએ:

“જન્મે તેને દિલદુધરિયા પાય છે આરા ઘેલાં.”

સુંદર રીતે યોજાયેલી, સળગ ગુજરાતીયતા અને તેમાં લેખકની લગભગ પોતાની જ એવી માર્દવ-પદ-ત્રિવિતા. કલાપીની એક પંક્તિ,

કતલ ને કરવા કર હેપડયો.

સુશ્લિષ્ટ લાટાતુપ્રાસનો દુરસાદાર શૈલીમાં ટૂંકામાં ટૂંકી પંક્તિમાં વધારેમાં વધારે પ્રયોગ, અને તે પણ સાહજિકતાનો જરા પણ લોપ થવા દીધા વિના. વાંચન તરીકે વાંચતા પણ લેશમાત્ર અગવડ નહિ આપી એ કલાપીની કવિતાનો ધર્મ છે. સ્વર્ગસ્થને એ કળા બહોળા વાંચનથી અને બહોળા પ્રયોગથી સાધ્ય થઈ હતી. ખીનો એક સુરબોલ,

જામથી ને ડરી રહેતા

વગરજામે જામ રહેતા.

અમે તો ખાઈને જામો ખુબી ત્યાં માનનારો.

જિજ્ઞસુઓ રણકરવાળી છતાં તરત જ સમગ્રઈ જાય એવી ગઝલો કલાપીની હોવાથી તે લોકપ્રિય થઈ છે; અને એટલું બધું આકર્ષણ તે આપણા હૃદયનું કરે છે કે, કાંઈ કાંઈ સ્થળે રહી ગયેલી સરતચૂંકા છતાં અને પ્રામની ચીવટ નહિ રાખેલી હોવા છતાં, પૂરતો મંતોપ આપી શકે છે અહીં પાછો અનુકરણનો અગ્ર ખડો થાય છે અભ્યાસીઓની બહુ બહારની વાત નથી કે ઉતાર કરવા કે અનુવર્તે કરવાનો, ત્રિપય કલાપીનો ન હતો, જ્યાં એ જતનો પ્રયાસ કરી જોવાયો છે ત્યાં સ્વતંત્ર રચનામાં મળી છે એટલી સફળતા તેમને નથી મળી. પરલાપના નમૂના નજર આગળ રાખી તેમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ ઠાલવવું એ કાંઈ જીનરતા દરજ્જાની કળા નથી. જે લાપામા ધીર પ્રાંતીય લિપિઓને ઘટાવવા જેટલું મામર્થ્ય હોતુ નથી તેનું ક્ષેત્ર સકુચિત રહી જાય છે, અને તેનું સાહિત્ય એકધારું અને નીરસ બને છે. ગુજરાતી લાપાની ખામ વિસિષ્ટતા એ છે કે, તે દરેક જતનો ભેગ માધી શકે છે, અને મળી શકે એટલી બધી તકનો લાભ લઈ, પોતાના વ્યક્તિત્વને જરા પણ વ્યાય લગાડ્યા વિના શોભી શકે છે શ્રી. ખજરદારના ‘મેઘ’ ઉપરના કાવ્યમાધી એક આખો દુખરો લઈએ,

“તુજ બાણ રંગીન તાણે,

મહો રંગ હસતા આણુને,

દિનકરણ

મુખ સરના

હમના ખુબાર પ્રમાણુને —

શુંખ પ્રેમને જગ્યા હુ જોગ રીખતો

બહુ શોકધેરા રગમા દૂખી જતો,

એ પ્રેમમાં તુજ બાણના રંગો મુદિત રંગાવને,

આ મેઘ, કર કર વહિ તુજ રીત હાસ્યમાંદો હસાવને

અંગ્રેજીમાં ‘ઝોડ’ જેને કહે છે તે પ્રકારનું આ કાવ્ય છે. પ્રામની વૈચિત્ર્યમય રચના લેખકે જેવી અનુકૂળ કે પર્મદ પડતી હોય એવી કરી લે છે, અને મામાન્ય રીતે ગંભીરપણે પોતાના વિષયને રચે છે. અહીં કવિએ હરિગીતના કટકા કરી, તેમાંથી નવ નવ પંક્તિના શ્લોક ગનાવ્યા છે; અને પ્રાસ એક જ પાય; ગણ, ચાર; છ, સાત; અને આઠ નવ; એ પ્રમાણેની પંક્તિઓના મેળવ્યા છે. અને એવા આઠ શ્લોકમાં કાવ્યની મમાસિ કરી છે. ખીનો એક નમૂનો એ જ કવિના સોનેટનો લઈએ:

ગુજરાતી ભાષામાં કાવ્યપ્રયોગોની શક્યતા

“વીર નર્મદ, ઇં જગમાં લડો જંગ ગયો,
 તુજ વીર છળી નિદખી ચખ અધુ કરે,
 કંઈ પુષ્પ નવાં ખીલતા તુજ પ્રેમ કરે
 સ્થળ સર્વ વિખેરી દઈ કૃતકૃત્ય થયો.
 તુજ પ્રેમ ઝરો નિરાદિન અખંડ વહો,
 ભરી ખધુ કરે ભૂમિ કાતલ દાઝ ખરે,
 જહો તેહ અમાસ પછી, ન્યમ આમ કરે,
 ચઢતો અમાવંદ્ર દીરે ત્યમ દીર્ધો રહો.
 તુજ પુષ્પ સુવાસિત છે હજિ નૂતન લા,
 દિનદિન નવીન સુભાષ હરે જાગે,
 તુજ લેખ સ્વદેશની ભક્તિનુ મદિર છે.
 જહો દેશપૂજ પ્રીતથી કરવા શિખરે,
 વળી પ્રેમ મુશૌર્ય ખન્યું વીર જીવન જ્યા,
 શુરુ નર્મદ પન્ય હશે તહો ઇં વીર છે.”

કાવ્ય અંગ્રેજીમાં સોનેટ ને પ્રમાણે લખાય છે તેમ લખાયેલું છે. હંદ બ્રમરાવલિ, લગભગ અંગ્રેજી ‘આર્થગ્રિમ્સ પેન્ટામિટર’ જેવા જા: મિલ્ટન, વાંઝવર્ય, કાલરિજ વગેરે કવિઓએ આ જાતની સોનેટરચનાઓ કીક કીક કરી છે, જે તેઓએ છટાલી પાસેથી અપનાવી છે. શેક્સપિયરનાં સોનેટ વધારે ગદન છે, પણ તેના પ્રાસનું ધોરણ તદ્દન સાદુ છે, જેમાં વ્યુત્ક્રમાનુપ્રાસવાળા ચચ્ચાર પદ્ધિતના ત્રણ જોડખાં અને છેલ્લે દૂધા જેવી એક એ જ છદની સાદી ખેત આવે છે. ઉપત્ત સોનેટમાં પ્રાસનું ધોરણ આ પ્રમાણે છે—
 ઘઘઘઘ, ઘઘઘઘ; અને કઢઈ, ઢ, કઈ, એટલે કે ૧—૪—૫—૮; ૨—૩—૬—૭; ૯—૧૩; ૧૦—૧૨, અને ૧૧—૧૪, એ ગુજરાતી પદ્ધિતઓ મરખાન પ્રાસવાળી છે. છેલ્લી છ પદ્ધિતઓ ક, કઢ કઢઈ; અથવા ક, રઈ, ફટક અથવા કઢઈ રઈક કે કઢઈ ફેકઢ, એવા પ્રાસથી પણ ચોખ્ખા છે. કેટલીક વાર કઢ, કઢ, કઢ એવા પ્રાસથી ત્રણ જોડખાંથી પણ ચલાવી લેવામાં આવે છે. એકંદરે આ જાતની રચના કલાકારનું પૂરેપૂરું શબ્દબાહુલ્ય માગી લે છે. આપણે ત્યાં આ જાતની રચનાઓ હવે જુદા જુદા છદોમાં થવા લાગી છે, જેથી આપણા સોનેટને અંગ્રેજી સોનેટ કરતાં વિવિધતામાં વધારે અવકાશ રહેશે.

ગુજરાતીમાં ખીજી ભાષાઓ કરતા વધારે જાતના અને વધારે સુંદર પ્રયોગો થઈ શકવાનું કારણ તેની સરલતા અને હરકાર્થ લેખનપ્રકારને અપનાવી લેવાની તેની શક્તિ છે. કેટલીક ભાષાઓ વધારે સંગીન અને ગદન છે; પરંતુ તે શીખતાં એટલો બધો સમય અતીત થઈ જાય છે કે, સામાન્ય માણસને તેમાં પોતાની નવીનતા રજૂ કરવાનું બની શકતું નથી. ખીજી કેટલીક ભાષાઓ સહેલાઈથી શીખી શકાય એવી હોવા છતાં, પોતાના હૃપદને લીધે ખીજી ભાષાઓ સાથે વ્યવહાર રાખતી જણાતી નથી; અને સારી છતાં, લખો વખત પડી રહીને વાસ્તી થઈ ગયેલી શાકભાજી જેવી, વેચાવાને માટે નાકાબિલ બને છે. કેટલીક ભાષાઓ જન્મથી જ એવી ખરડ હોય છે કે તેને કુશળમાં કુશળ કારીગર પણ પોતાની મરજી મુજબ ત્રાપરી શકતા નથી. ફારસી અને અંગ્રેજી જેવી ભાષાઓમાં મંસ્કૃત બધા ઉપર હંદરચના કરવાંતો વિચાર પણ હાંસીપાત્ર હોય છે, જ્યારે આપણે બનેલા

લગભગ બધા જ ઢાળો સંગોપાંગ ઉતારી શક્યા છીએ. શ્રી ખખરદારનો દિવ્ય હંદ એ એક અંગ્રેજી કાવ્યપ્રકારનો અક્ષરશઃ નમૂનો છે. ફારસી ભાષાને ધોરણે કાફિયાઓ રચવાનું પણ હવે આપણે નવું શરૂ કરતા નથી. રાષ્ટ્રભાષા થવાની તૈયારી કરતી 'હિંદી' પણ માત્ર ગદ્યના ઢંગો બહાર પાડીને અંતોષ માની રહી છે. આજે તેનાં સામયિકામાં નજર ફેરવતાં મનહર, દુહા અને સર્વેયા સિવાય લાગ્યે જ કે જડી આવે છે, જો કે ગવૈશ અને ઉસ્તાદોમાં તેની તરંગો સર્વોપરીપણાને પામી છે. આપણી ભાષામાં પણ જલ્મમાંઓમાં આદર પામી શકે એવું સંગીત નથી એમ નથી, પરંતુ તેનો ઉપયોગ કરનારાઓની સખ્યા બહુ નાની છે. મરાઠી ભાષાના લેખકો અને કવિઓ પોતાની પ્રતિભા પૂર જોશમાં ખતાવી રહ્યા છે, અને સંગીત સાહિત્યનો લાભ પ્રગટને આપી રહ્યા છે. બીજી ભાષાઓમાં અતુવાદ થવાને લાયક સર્જન પણ તેઓએ સારા પ્રમાણમાં કરી ખતાવ્યું છે, તેમ જ રંગભૂમિ અને ચિત્રપટ-બોલપટ ઉપર પણ તેટલું જ લક્ષ આપ્યું છે પરંતુ પ્રયત્નશીલ અને વિદ્વાન જનોના સતત પ્રયાસથી એવું રથાન નક્કી થયું છે, એમ કહીએ તો તે વધારે યોગ્ય છે પણ વિષે વાત કરતાં ખૂબે એવી ખિતા એક એ છે કે મહારાષ્ટ્રીઓ રકારનો ઉચ્ચાર તદ્દન અસ્વાભાવિક રીતે કરે છે, અને તેમના વખતોવખત વપરાતા જોડાકારોના આગળના શબ્દો કે અક્ષરો ઉપર આવતા ચક્રાર તરફ દુર્લક્ષ આપવાની તેમની ટેવ તેમને ગણના બંધનવાળાં વૃત્તો રચતી વળતે અંતરાય રૂપ થઈ પડે છે. આવું ગુજરાતીમાં નથી બનતું એમ નથી, પરંતુ તે બહુ જવલ્લે બને છે, અને બને છે ત્યાં પણ તેનો કાવ્યપ્રવાહ અરુપસિત રહે છે. ખંગાળી ભાષાનો વિજય તો જગન્નહેર છે, પરંતુ એમ ન કહી શકાય કે તે આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષા બનવાને લાયક થઈ છે. કવીન્દ્ર બાણમાહેબને વખાણનારાઓમાંનો મોટો ભાગ તો તેઓનો છે કે જેમને ખંગાળી ભાષાનો ખિલકુલ બોધ નથી; અને જો તેઓએ અંગ્રેજીનો યોગ નહિ સાધ્યો હોત તો તેમને આજ સુધીમાં પણ જગત ઓળખી શક્યું હોત કે કેમ તે પણ એક સવાલ છે. કવિ અને ચિત્રકારનો ધધો લગભગ સરખો છે; પણ તેમાં ભેદ એટલો જ કે, ત્યારે ચિત્રકારની કૃતિની પરીક્ષા હરકોઈ સખસ પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર કરી શકે છે, ત્યારે કવિની કૃતિની કદર તેની ભાષા જાણનાર જ કરી શકે છે. ગુજરાતી ભાષા જો આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે ઓળખાવાનું બિવિધ પ્રાપ્ત કરે, તો તેની લાક્ષણિક સહજપ્રિયતાને માટે તે વધારે પડતું નથી.

ગુજરાતી લિપિ પણ કેવી સુધઃ છે તેનો ખ્યાલ આપવા માટે થોડા દિવસ ઉપર મારા એક હિંદુસ્તાની મિત્ર, કે જેમના હાથમાં 'પ્રસ્થાન'નું ચોપાનિયું ચઢી ગયું હતું, તેમણે શું કહ્યું હતું તે જ જણાવીશ તો બહુ થશે તેમણે કહ્યું "તમારા આ ચોપડી નોવાથી પણ આહુંદ મિલે છે!" જુકો ખસેડી લીધા પછી કોઈ પરીરૂનું રિમત જેવું લાગે તેવું માયું ખાંખ્યા વિનાની ગુજરાતી ભાષાનું લખાણ ગુજરાતી નહિ જાણનારને પણ લાગે.

પંક્તિને છેડે જ વિરામચિન્હો આવવાં જોઈએ, એવો આપણો આગ્રહ હવે ઓછો થઈ ગયો છે, અને તેથી, અંદર બાવનાનું સંગોખન કરવાને માટે વધારે સગવડ મળી શકે છે એટલું જ નહિ પણ, સાથે સાથે, કવિતાની પ્રવાહિતા વધે છે; અને નવા અવાદ-અમલકાર દાખલ થાય છે. આમ કરતાં બેકી જ પંક્તિના સ્થોક બનાવવા જોઈએ એવું પણ રહ્યું નથી; જો કે કેટલાક હંદો એવા છે કે જેમાં આ ખતની રચના સભવતી નથી, આમ

કરતાં કરતાં ધીમે ધીમે પ્રાસ છૂટી ગયો અને મુક્ત રચનાઓ થવા લાગી. નર્મદે પોતાના જુસ્સામાં, સારા પ્રાસ મળવાના અભાવે, નવળા પ્રાસથી ચલાવી લીધું. સ્નેહમુદ્રાકાર, કે જેમને તેમની વિદ્વતા કવિતા રચવામાં અંતરાય રૂપ યદ્યપ્ત પડતી, તેમણે પણ તેવું જ કરી બેસ્યું હતું, પણ જ્યાં તેમને લાગ્યું કે પ્રાસની અથડામણમાં પડવાથી તેઓ પોતાની સ્વાભાવિક કિલ્લટ રચનાને વધારે કિલ્લટ બનાવી દે છે, ત્યારે તેનો ચાલન અરવીકાર કર્યો. પરંતુ પ્રાસને છોડી દેવાના પ્રયોગને કળા તરીકે લેખવાનું માન તો સુરસિંહજીને મળે છે. 'પૂર્વાશાપ'માં મિસિદ્ધ ધાકિનીગિના સોનેટના ઉતારા કરવામાં તેમ જ એકાદ વ્યતંત્ર રચના કરવામાં 'કાન્તે' પણ એમ કહ્યું છે, પરંતુ તેમ કરવામાં તેમણે શિખરિણી સિવાય બીજા હોદાનો ઉપયોગ કરેલો જણાવેલો નથી. સોહેની આજેબે પૃથ્વી હંદને હાથમાં લઈ તેનો શખધ્વનિ કર્યો; અને તેમાં મુક્ત રચના કરનારાઓનું સાચું સરખું સૈન્ય ભીલું કહ્યું આજે એ રચનાઓ એટલી બધી પ્રચલિત થઈ ગઈ છે કે, લગભગ દરેક કવિમાં અપવાની ધ્વજા ધરાવનાર વ્યક્તિ કાકાર સાહેબની નિશાળે બેઠવામાં ગોટાઈ માને છે. પૃથ્વીને મુક્ત હંદ તરીકે વાપરવાનો પ્રયાગ ખરેખર આદ્યભૂમિ છે, પણ તેમ કરતાં તેનાં ગણના બંધનો તોડી નાખવાની પ્રણાલી ઈષ્ટ નથી, કારણ કે તેમ કરવાની મહેનત લીધા વિના જોઈએ તેટલી કર્ણપ્રિયતા તેમાં આણી શકાય છે. એમના જ એક સુવિખ્યાત કાવ્યમાંથી માત્ર ચાર પંક્તિઓ જોઈ લઈએ:

નડે પશુપણ, નડે સપતિવાર પાપો જુના,
રણા ધર કરી, હસે ફટ કરી વળી ડખતા;
—નવીન બલદે નહીં વિમલ સાધુ કર્તવ્ય કદ—
સમર સ્વામ ત્યજી મામ સફર લાબી છે મસ્તકે.

પહેલી ત્રણના જેવી જ ચોથી પંક્તિ પણ પ્રવહિતાથી રાજગાર્યાં વિનાની હોત તો તે ઓછી મનોહર થાત એવું માનવાનું સાધન હવે રહ્યું નથી શ્રી નાનાલાલે પણ રચને સ્થળે આવી જ વસ્તુરિચિતિ ભરી કરી છે. આપણા માનનીય પેશ્વાઓ કે જેમનો સાહિત્ય-બેખ સુવિદિત છે, તેઓ બાદશી પંક્તિઓથી ચલાવી લેવાનો શોખ ચાલુ રાખે તેથી તો એમ જ સમગ્રાય બંધ કે આપણી ભાષાનો ભડોળ અર્થ છે. પણ એક મંત્ર જે તેઓએ એમ કરીને પણ આપ્યો છે તે એ છે કે આપણે વાચનની લગભગ બધી જ છટા, ધારીએ તો, પદ્યમાં ઉતારી શકીએ.

શ્રી. દ્રુવનો વનવેલીને પ્રયોગ મુક્તરચના મારે વધારે અનુકૂળ છે, અને સંભવ છે કે, જો તેનો ઉપયોગ વધારે ને વધારે થાય, તો સસ્કૃત ભાષામાં જે રચન અનુકૂળ હંદને છે તે રચન આપણી ભાષામાં એ પ્રાપ્ત કરે; કારણ કે એ હંદ અક્ષરમેળ છે છતાં એને ગણના બંધન નથી, અને માત્રામેળ જેવો દેખાય છે છતાં માત્રામેળના નિયમોને આધીન નથી. એ સિવાય કેટલાક માત્રામેળ હોતા પણ છે કે જેમાં પ્રાસવાળી અને પ્રાસ વગરની રચનાઓ ધાર્યાં મુજબની થઈ શકે. લાલણી રાજા વગેરે હોદાનો પણ વધારે છંદથી ઉપયોગ થવાની જરૂર છે.

હોદાના મિશ્રણવાળી રચનાઓ પણ આપણી ભાષામાં જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં થવા લાગી છે, તેમ જ કિલ્લટાસુલટા પ્રાસ વાપરવાના પણ અનેક પ્રયોગ થયા છે અને

થાય છે. મહાકાવ્યો હાલ લખાતા નથી એવી ખૂબ છે, અને તે લગભગ ખરી ખૂબ છે; પરંતુ મહાકાવ્યો લખાય તો જ અમુક લાપા દુનિયાની લપાઓમા સારું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે, એ માન્યતાને ખોટી પાડવાના સાધનો આપણી પાસે મોજૂદ છે વળી મહાકાવિ યવા કરતા માત્ર 'કવિ' થવામા વધારે ગૌરવ છે એ આપણે શીખ્યા છીએ, જે કે દુનિયાએ આપણી એ વાતને બગાડ નાણી નથી પરંતુ એથી એમ પણ નથી કે આપણે મહાકાવ્યો ન જ લખી શકીએ અથવા ન જ લખીએ મહાકાવ્યોને આદરનાર વર્ગ ઊભો થશે ત્યારે આપોઆપ મહાકાવ્યો લખાશે, અને લખાશે ત્યારે જે મહાકાવ્યોને આપણે હજી સુધી પૂરતો ન્યાય આપી શક્યા નથી તેને પણ તેમ કરનાની ફરજ ત્યારે સમગ્રશે સાહિત્ય પણ ઉપરકરવું એવું અગ છે એમ જ્યારે આપણે માનતા યદ્યથુ ત્યારે આપણા કવિઓ ધધાની શોધમા નીકળવાને બદલે કુદરત પાસેથી લેખનમામત્રી વહોરવાને નીકળશે, અને હજી સુધી આપણે નથી માણી શક્યા એવો આસ્વાદ તેમના કાવ્યો દ્વારા આપણને કરાવશે તરત શીખાતી અને તરત સમગ્રની, હડ વગરની, સગલ અને સુકુમાર, જમાને જમાને વધારે ને વધારે તાર્કિક પ્રાપ્ત કરનારી, જેનો પ્રભુપ્રસાદ માગ્યા વિના મળ્યા કરે છે અને જેને યાદ રાખવા કરતા ભૂલી જવું વધારે ઠંડુ યદ્યપદે છે, એવી શુર્જશક્તિના ખરેખર દેવાગના છે

પ્રણયના મહાસાગરા !

રતુભાઈ ના. દેસાઈ

[પૃથ્વી]

ઝરે પ્રણયના ઝરા ઝમ ઝમ નિનાદે સદા
અહીં જગ રચિત મારગ વિષે જગે તાહરા—
પ્રભો, જનનીનો ઝરા સિશુ પ્રતિ સરે મર્વદા
અને દયિતનો ઝરે પ્રણયિની પથે લક્ષ્મી
તથા શિશુતણે વહે નિજ પિતા જનેતા ગમી
સખા-પ્રણય-નિર્ઝરુ નિજ સખા મમી રે' રમી !

પ્રભો, પ્રણયના ખરા તવ જગે બધા એ ઝરા,
પરંતુ દિન કેક, માસ, વર્ષો પછી ઝમઝમી
સુકાય સખળા અરે, પ્રખર તપધી આકરા
અને પ્રણય ગાનના મધુ સ્વરો જતા મૌ સમી !

અનંત યુગથી અરે, તૃપિત કડ-આત્મા લઈ
જોભો તવ કિનારે હું પ્રણયના મહામાગા !
તૃપા પિપ્પી ના શક્યા જગતના બધા એ ઝગ
વહાવ મહોધ વા, પ્રણય બધ છોડી દઈ !

એવી એક પણ શાસ્ત્રની જાત નથી, એવો એક પણ વિજ્ઞાનનો પ્રકાર નથી અને એવો એક પણ ચિંતનનો વિકાસ નથી કે જેનું જેનું છે તેનું અસ્તિત્વ મનુષ્યની અપેક્ષાએ—મનુષ્યને અનુલક્ષીને ન હોય.

અર્થશાસ્ત્ર કે ખગોળશાસ્ત્ર, મૌલ્યશાસ્ત્ર કે ભૂસ્તરશાસ્ત્ર, ભૌતિકવિજ્ઞાન કે શરીરવિજ્ઞાન તથા માનસવિજ્ઞાનને મનુષ્ય સાથે સીધો સંબંધ છે મનુષ્ય સાથેના મંબધની અપેક્ષાએ જ આજનું કોઈપણ શાસ્ત્ર કે વિજ્ઞાન અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે કે ટકી રહ્યું છે. મનુષ્ય સાથેના સંબંધથી મુક્ત ચતાં કોઈપણ શાસ્ત્ર વિરામ પામે છે. કે વિતરનાદ ખની મિથ્યાશ્રયમાં પરિણામ પામી શમી જાય છે.

એટલે જ આપણે કોઈપણ શાસ્ત્ર કે વિજ્ઞાનના અસ્તિત્વના આવશ્યક લક્ષણ તરીકે એક વાત વિના સંકોચે ગણાવી શકીએ કે કોઈપણ શાસ્ત્ર કે વિજ્ઞાને પોતાની જાત, મનુષ્ય સમજી શકે તેવી ભાષામાં રચી કરવી જોઈએ તથા કોઈપણ વિજ્ઞાન કે શાસ્ત્રે મનુષ્ય મનુષ્યના સંબંધ પર શોધક પ્રકાર નાખી મનુષ્યના અસ્તિત્વની એક કે બીજી બાજુ રચી કરવી જોઈએ જે વિજ્ઞાન એ ન કરી શકે તે વિજ્ઞાન મનુષ્યના જગતમાં ન ટકી શકે. માનસવિજ્ઞાને એ કારણથી આ લક્ષણ જતાવી આપવું જોઈએ. માનસવિજ્ઞાને મનુષ્ય મનુષ્યના સંબંધની કોઈ બાજુ રચી કરવી જોઈએ જ. માનસવિજ્ઞાન એમ કરવાનું વચન આપે છે.

જ્યાં જ્યાં મન હોય છે ત્યાં ત્યાં આત્મરક્ષણને જાતીય રક્ષણના આવેગો હોય છે ખરા, પણ જ્યાં જ્યાં મન હોય છે ત્યાં ત્યાં મનુષ્યની દૃષ્ટિએ બંધાયેલું માનસવિજ્ઞાન શોધવાની જરૂર નથી પડતી. નાનામાં નાના જંતુથી માંડીને એકેએક પશુ પક્ષીને મનુષ્ય સુધી મન હોય છે. પણ કીડી કે કાનખજુરાની કે ફૂતરા કે વાંદરાની દૃષ્ટિએ માનસ-વિજ્ઞાન રચવાની જરૂર નથી જણાય. એકલા મનુષ્યની દૃષ્ટિએ એકેએક સમયમાં એ આવશ્યકતા અનિવાર્ય લાગી છે. આજનું નવીન માનસવિજ્ઞાન એ આવશ્યકતાના જવાબની નમ્ર શરૂઆત કહેવાય.

નાનામાં નાના જંતુમાં, એકેએક પશુપક્ષીમાં, એકેએક નાનામોટા સ્થળચર જળચર કે ખેચરમાં મન હોય છે. જ્યાં મન હોય છે ત્યાં એકેએક મનોબ્યાપારનો પ્રાયો આત્મરક્ષણ કે જાતીય રક્ષણમાં કે જન્મેમાં હોય છે. એ રીતે પ્રાણીમાત્ર એક છે. મનુષ્ય એમાં અપવાદ નથી. પણ બીજા પ્રાણીઓ સાથે જૂળતું આ સામ્ય છતાં મનુષ્ય એ સૌથી એક રીતે જુદો પડે છે. એ જુદાઈ પ્રકારમાં નથી, પ્રમાણમાં છે. મનુષ્ય બુદ્ધિમાન પ્રાણી છે. બુદ્ધિને લીધે મનુષ્ય બીજા કોઈપણ પ્રાણી કરતા વસ્તુને સારી રીતે સમજી શકે છે, અને બીજા કોઈપણ પ્રાણી કરતાં વધારે સારી રીતે વિવેક કરી શકે છે.

આ કારણથી મૂળમાં એક છતાં મનુષ્યનું દર્શન અને મનુષ્યની વિચારશક્તિ મનુષ્યના મનોવ્યાપારને વધારે સૂક્ષ્મ તત્ત્વવાળા બનાવે છે એ જ કારણથી મનુષ્યના મનુષ્ય સાથેના, જગત સાથેના, એકએક પ્રાણી કે પદાર્થ સાથેના સંબંધ, વધારે ગૂઢ, વધારે સૂક્ષ્મ અને વધારે જોડા બને છે.

બીજા પ્રાણીઓની ક્રિયા કરણ ખાનાખીનાની ને પ્રજોત્પત્તિની જ હોય છે મનુષ્ય ખાતો પીતો ને પ્રજોત્પત્તિ કરતો છતાં એના આત્મરક્ષણના પ્રકારો તરેહનાર ને શુદ્ધિગમ્ય હોય છે તથા એના સર્જનો વધારે બારીક અને વિવિધ પ્રકારના હોય છે મનુષ્યના મનોવ્યાપારે રચેલું મોટું વિશાળતર જુદી જુદી રીતે સમજ માગે છે મનુષ્ય આત્મદર્શન કરવાના પશુ સ્વભાવના હોય છે મનુષ્યમાં દ્રષ્ટા બનવાનું ને અનુભવથી શીખવાનું સામર્થ્ય હોય છે એ જ વિશિષ્ટતાઓને લીધે મનુષ્ય શાસ્ત્રો રચે છે, વિજ્ઞાનો રચે છે, એક પછી એક રહસ્યો ઉઠેલો જાય છે સમાજનીતિ ને ગત્યનીતિ ઘડે છે, ઈતિહાસ રચે છે, સંસ્કૃતિ રચાવે છે એવા મનુષ્યે આજે મનોવિજ્ઞાન રચ્યું છે એ વિજ્ઞાને મનુષ્યના મનુષ્ય સાથેના સંબંધો પર શો પ્રકાશ નાખ્યો છે તે આપણે જોઈએ.

નનીન માનસવિજ્ઞાને મનુષ્યના મનુષ્ય સાથેના અને મનુષ્યે જીવી કરેલી અને સંસ્થાઓ સાથેના સંબંધો સ્પષ્ટ કરતા આરોપણના^૧, દમનના^૨, કારણનાદના^૩ તથા વિભેદણના^૪ અનેક પ્રકારો સમજાવ્યા છે મનુષ્યના આવેગના આધારની ગતિ, માર્ગમાં આવતા અવરોધો,^૫ તથા પરિણામે થતું ધર્ષણ^૬ સ્પષ્ટ કર્યાં છે એ બધી સ્પષ્ટતા થતા જ માનવ જીવનમાં ભરાઈ ગયેલી અનેક ભૂતાવળોને, બ્રહ્માને વહેમોને, ભયોને, અભિકારોને, જાદુઓને, ખુદશા પાડ્યા છે.

આજસુધી જાત ને અજ્ઞાનના કે આતર મનના સંબંધની ખબર નહોતી આજ સુધી મનુષ્યના જાત પ્રેરે છે અજ્ઞાત કે આતર મનના વહેમો જીભા દર્શા છે ધર્મોના અનેક સ્વરૂપો અને જાતિના કાયદાઓ ધડા છે પોતાની અદરના આરિષ્ટકારો બહારની સત્તાથી થતા જાદુના પ્રકાર માન્યા છે, ગાડપણને સેતાનનો અધિકાર માની દરદીઓને કાપ્યા છે, એવી અનેક રીતોએ મનુષ્યના માનસવિજ્ઞાનના અજ્ઞાને મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેનો સંબંધ બગડ્યો છે.

માનસવિજ્ઞાનના ઉદય ને વિજ્ઞાસના આ મમયમાં મનો સંપારના કારણ માગની શુદ્ધિ નાસ્તિકવાદ તરફ ધસડાઈ જાય તો તેમાં નાખુશ થયા જેવું કંઈ જ નથી માનસ-વિજ્ઞાનના વિજ્ઞાસ સાથે અને સત્યના પ્રકાશ સાથે ધર્મ એક મોટો બ્રહ્મ માલમ પડ્યો છે સરકારી કાયદાઓ એક વર્ગનું બીજા વર્ગ પર ચાલતું શોષણ ટકાવી રાખવાના ધારાઓ બન્યા છે, નીતિના નિયમોમાંથી આધ્યાત્મિકતા બહાર ગઈ છે, અને નર્મકલહ કે વ્યક્તિ-કલહના દમન એના મૂળમાં દેખાયા છે જીવનના સાચા એક્ય માટે કોઈ પ્રભુ કે ભગવાનની ધેનજાલમાં તરંગમાં આશ્રય શોધવો એ જીવો ઉપાવ પુરવાર થયો છે અને માનસવિજ્ઞાનના ગાઢ અજ્ઞાનથી ધડાયેલા મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના સંબંધોમાં આજસુધીની બ્રાત્રાવળની બધી વાતો એક મોટો દલ માલમ પડ્યો છે, અને માનસવિજ્ઞાનના આધાર કાળમાં અદિસા પડ્યો ધર્મની વાતો પોદ્ગ પુરવાર થઈ છે મનુષ્ય માનસવિજ્ઞાનના મત્યોને મમજી

પોતાના સંબંધો નહિ ઘડે તો સ્વરક્ષણને માટે ઊભા કરેલા દારૂગોળાના ઢગલા, એને ખચાવી શકવાના નથી. શ્રીમતાર્ધના ઢગલા એને સંતોષી શકવાના નથી, ગમે તેટલી સત્તા એની તરસ છીપાવી શકવાની નથી, અને છેવટે અંતરમાં દયાયેલા રાગના અંગારના ઢગને છુપાવવા વિરાગના જુદા જુદા વેશ ધારણ કરી એ ગમે તેટલા પ્રાણાયામ ને ગમે તેટલાં ધ્યાન ધરશે તથા ધરખારને સળગાવી દઈ જંગલ સેવશે તોય એને જોઈએ તે સુખ સંતોષ મળવાનાં નથી સુખસંતોષનો એક માત્ર ઉપાય, માનવસ્વભાવના અચાન પર અને માનસવિજ્ઞાનનાં સત્યોના ઉપદ્રાસ પર રચાયેલી બધી સગ્યાઓના પાયા ખોદી નાંખી નવેસરથી ચણતર કરવામાં છે.

જૂઝ પાડી ન જિદ્દશો. સ્વરક્ષણને જાતીયસ્વરક્ષણના આલેખને વશવર્તી, ખોરાક ને સ્ત્રીના શિકારમાં રખડતા મનુષ્યની પ્રાથમિક દશામાં જવાનું કેઈ કહેતું નથી. એ દશા આજના માણસજાતના મોટા ભાગે વટાવી છે. એક વખતે કેવળ શિકારી, એ મનુષ્ય પશુ હતો; આજે એણે માણસાર્ધવાળું મનુષ્યપ્રાણી બનવાનો ઉત્સાહ ધરાવ્યો છે, સૂઝ્યા તેવા પ્રયત્નો પણ સેવ્યા છે. એણે આજસુધી માણસાર્ધનો વિકાસ કરવા બહારના જગતનો એકેએક પરમાણુ ઉથલાવી નાખ્યો છે. આજ સુધી એણે બહારની દુનિયાનું જ્ઞાન વધાર્યા જ કર્યું છે. વધતા જ્ઞાન સાથે એની બહારના જગત પરની સત્તાના પરિચય વધારે ને વધારે જામતાં ગયાં છે. સત્તાના અમલથી એણે સંતોષ ને સુખ પણ ચાખ્યાં છે. એણે સત્તાના તોરમાં સંતોષ આનંદ ને સુખ માટે સાહમારીથી માડીને તે મોટા વિશ્વયુદ્ધ ખેલ્યા છે, એટલું જ નહિ પણ સંતોષ ને સુખ મેળવવા માટે એણે જગતને માથા કે જમ માની બહારના બધાને તિરસ્કારી કે ઉવેખી સ્મરણ વિરાગના ઉન્માદ અને અપવાસથી માડીને તે ભૈરવજપ કરવાની અને કરવત મૂકાવવાની તપશ્ચર્યાના જામ સેવ્યા છે. તોય સંતોષ આવ્યો નહિ, આનંદ આવ્યો નહિ, સુખ મળ્યું નહિ. બહારના જગત પર સત્તા મેળવનાર મનુષ્યનો ફેલ એણે મેળવેલી સત્તા નીચે કચડી રહ્યો

નંવા યુગની નવી જૂઝ પડી. “માણસ તારી જાતને તપામ. તારા સબંધોને વૈજ્ઞાનિક સત્યથી કસી જો. તારી સંસ્થાઓના પાયાને શુદ્ધિના સપકથી હલાવી જો અને પછી જો કે તારા અર્થશાસ્ત્ર ખોટા છે, તારા ઇતિહાસ જુઝા છે, તારી સમાજનીતિ શોષક છે, તારી નીતિ એકબીજાને કચડવાનો બ્યવહાર છે, તારો ધર્મ ચિત્તભ્રમનો એક મોટો રોગ છે. બહારના જગતનું જ્ઞાન અને જ્ઞાનનું સામર્થ્ય કે સત્તા, તારા પોતાના જ્ઞાન અને તારા પોતાના જ્ઞાનથી આવતા સામર્થ્ય વિના તને મુક્ત કરી શકશે નહિ.”

પણ જાતને જોવી કેમ? આપણી જાતનું જ્ઞાન અને પરિણામી સામર્થ્ય મેળવવું કેમ? નવીન માનસવિજ્ઞાન જવાબ આપે છે: “દમન કે તપશ્ચર્યાથી આત્મજ્ઞાન યશો નહિ, ધર્મ કે નીતિના નિયમો, આત્મદર્શન કરાવશે નહિ, ‘પહેલું વૃક્ષ કે બીજ’ એ દૃઢ તત્ત્વ ચિંતનના વિતરણાદ આત્મભાન કરાવશે નહિ એક કે બીજા જામથી એ બધાં એક કે બીજા અતિશયતાઓ છે. આત્મદર્શન કરવાનો ઘટનાયુક્ત અને પદ્ધતિસર માર્ગ માનસ વિજ્ઞાને જગત સમક્ષ મૂક્યો છે. બાહ્યની ગાડીની જેમ કાઠપિણ ગરીબ તવંગર એનો ઉપયાગ કરી શકે તેમ છે. મનુષ્ય મનુષ્યના સંબંધો સુધારતા આત્મદર્શનનું વિજ્ઞાન અને

પરિણામી આત્મજ્ઞાન અત્યંત આસ્થિક વસ્તુ છે. આજસુધીમા માણસ બહારના જગતનું જ્ઞાન મેળવવા અવલોકન કરતા રીપ્પ્યો છે, અવલોકનને પૃથક્કણ ને સમીકરણની પદ્ધતિથી જોતા શીખ્યો છે. આજે એ જ રીતે એ પોતાની જાતને અને બીજાની જાતને એ જોઈ શકે તેમ છે, બહારના જ્ઞાનથી મેળવ્યું છે તેના કગ્તા અતિ ઘણું પરિણામ એ આત્મજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે, બહારના જ્ઞાનથી મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના અને જગત વચ્ચેના સબધો એણે જેટલા ઉત્કૃષ્ટ બનાવ્યા છે તેના કરતા આત્મજ્ઞાનથી એ અતિ ઘણું ઉત્કૃષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે અને કુદરતના જે ગૂઢબળોને જોઈ એણે અહોભાવ ને આનંદ અનુભવ્યા છે તેથી અનેક ઘણા અહોભાવ અને આનંદ એ અત્યંત ગૂઢ રહેલા આત્મજ્ઞાનના દર્શનથી મેળવી શકે તેમ છે.

મનુષ્ય એ ટોળામા રહેનારું પ્રાણી છે તે વાત શ્રમપૂર્વક સમજાવવી પડે તેમ નથી કારણ તે મનુષ્યમાત્રનો ઓછોત્તો સ્વાનુભવ છે અને તે સાથે જ ટોળામા રહેતા મનુષ્ય પ્રાણીનું જીવન સ્વાતંત્ર્ય કરતા બધું પર, સહકાર કરતા હરીફાઈ પર, અને મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના કલહ પગ વધારે નબે છે એ વાત પણ મૌના અનુભવની હોવાથી મમજની અધરી પડે તેમ નથી.

જેવું વ્યક્તિના માનસમા છે તેવું જ સમષ્ટિ કે સમાજના માનસમા છે વ્યક્તિના મનની ક્રિયાઓ જે સંજોગોમાથી પસાર થાય છે તે સંજોગોની કૂટનાને લીધે સ્વાભાવિક છૂટથી વહો શકતી નથી સમાજના માનસમા પણ એ જ સંજોગોની કૂટના કનહ ઉત્પન્ન કરે છે પરિણામે વ્યક્તિના માનસના મનોબાપારનો એક કે બીજો પ્રસાદ વિસ્ફોષણ (dissociation) પામે છે તેમ જ આખા માનસમાજના પણ એવી વધારે વર્ગો એકબીજાથી છુટા પડે છે (segregation).

એમ છુટો પડેલો મનો-બાપારનો એક કે બીજો પ્રસાદ વિષ્ણુ પડેલા પ્રવાહને સીધી કે આડકતરી રીતે અસર કરે છે તથા આખા મનમા જેમ એક જાતની બિમાર પરિસ્થિતિ (pathological condition) જોવા કરે છે તેમ આખા માનસમાજના એક બીજાથી વિષ્ણુ પડેલા (segregated) વિભાગો કે વર્ગો મનુષ્યના સમાજમા એક જાતની બિમાર પરિસ્થિતિ જોવા કરે છે, મનુષ્ય મનુષ્યના અસધને સંગે છે અને અનેક જાતના રોગો ઉત્પન્ન કરે છે પરિણામે ગુલામી, શોષણ વર્ગવિગ્રહ, અને પ્રિતાશ અનિવાર્ય બને છે જે સમાજમા ઘણા વર્ગો અને પેટા વિભાગો છે તે માનસવિજ્ઞાનની રીતે બિમાર પરિસ્થિતિવાળો સમાજ કહેવાય વર્ગવિહીન સમાજ એ માનસવિજ્ઞાનની ભાષામા કહીએ તો, તદુરસ્ત સમાજ છે.

જેમ સમાજમા એકબીજાથી જીંચાનીચા અને એકબીજાથી વિષ્ણુ પડેલા વર્ગો વધતા જાય છે તેમ ત્યાં માનસમાજ એક રહેતો નથી વ્યક્તિઓનો નાનો મમ્મહ અત્યંત સ્વચ્છ બની જાય છે આત્મગ્રહણને જાતીય રક્ષણનો આવેશ મનુષ્યના મોટા ભાગમા દળાય છે, રૂધાય છે, અને નિકૃત બને છે નિકૃત બનેલા સમાજની વ્યક્તિઓ વર્ગવિગ્રહમા એકબીજાથી જુદી પડી જાય છે એમા કેઈ કેઈને માટે નહિ પણ મૌ પોતપોતાને માટે હોય છે સામાજિક ગિવકત, સામાજિક સહિ સામાજિક ક્રિયા એવું કંઈ જ રહેતું નથી સૌ કેઈ નફો મેળવવાનો, જૂળ ભાગવાનો હકકના અનુસરે છે હરીફાઈના નિયમ પર ચાલતી

આ ઉન્મત્ત દશામાં જીવન કસહ અને છે. વર્ગીકરણ પામતા સમાજની આ અંતિમ દશા કહેવાય. એમ જોટલી વ્યક્તિ એટલા વર્ગ અને છે, જોટલા વર્ગ તેટલા સ્વાર્થ થાય છે, એક સ્વાર્થ બીજાની સાથે ધસાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં કોઈ જગજગત કાન્તિ સમાજના વર્ગોને જૂંસી નાખી સમાજને વર્ગવિહીન ન બનાવી દે તો સમાજના વિભાજક રોગ અસાધ્ય બને. વ્યક્તિના માનસરોગમાં અનેક વર્ગો (segregation) પડે છે ખરા પણ બધા જ આમ એકબીજાથી જુદા પડી જમ તો એવા ઉગ્ર ઉન્મત્તનો પ્રકાર કોઈ પણ વ્યક્તિને માટે જીવલેણ નીવડે.

આપણા વર્ગીકરણ પામતા સમાજની દશા આજે બિમારીની (pathological) કહેવાય. આજના સમાજના મોટા ભાગના વર્ગોને આત્મરક્ષણ અને મતીપરક્ષણના આવેશોને ઉદાત્ત (sublimated) કરવાની વાત તો દૂર રહી પણ એ આવેશોની પાર્થિવ જરૂરિયાતો (biological needs) પણ સંતોષાતી નથી વિષમ રીતે વર્ગીકરણ પામતા આજના સમાજનો નાનો સરળો વર્ગ ઉત્પત્તિ અને સંસ્કૃતિ બધા સાધનોને અંગત મિલકત બનાવી ખેડે છે.

એમ રોગી રીતે વર્ગીકરણ પામતો સમાજ પછી પોતપોતાના વર્ગને જ એક જુદો સમાજ માની બેસે છે. મનુષ્યના મનમાં પણ એ જ રીતે થાય છે. વિખૂટા પડેલો મનો-વ્યાપારનો કોઈ એક પ્રવાહ પણ પોતાની એકલી જાતને જ આખું વ્યક્તિત્વ માની બેસી વર્તીવ કરે છે. આજે સમસ્ત જગતના એકેએક મનુષ્ય તરફનો પ્રેમ અને ભ્રાતૃભાવની વાતો છૂટાછવાયા એપાત્ર આદર્શવાદીઓ જ કરતા હોય છે વિભાજિત થયેલા સમાજના વર્ગો આખા માનવસમાજનો વિચાર પણ કરી શકતા નથી. એક વર્ગ પોતાના ભોગવિલાસને માટે પોતાથી વિખૂટા પડેલા બીજા વર્ગનું શોષણ કરી રહ્યો છે, એક વર્ગ પોતાથી વિખૂટા પડેલા બીજા વર્ગનું શોષણ કરી રહ્યો છે, એક વર્ગ પોતાથી વિખૂટા પડેલા બીજા વર્ગને નીચ માને છે, હલકો ગણે છે કે અરપૃથ્થ રાખે છે, અને તેથી જ રીતે એક પ્રજા બીજા પ્રજાનાં ગળાં કાપવામાં સ્વદેશભિમાનની મગરૂખી સેવે છે. આજના યુદ્ધો, આજના વર્ગવિગ્રહો, આજનાં ધારાધોરણો, આજના સમાજની બિમાર દશાની સાક્ષી પૂરે છે.

અને તોય માનસવિજ્ઞાનનું એ સત્ય છે કે બિમારીની દશા એ સમાજની સ્વાભાવિક દશા નથી-વિકૃતિ છે, રોગ છે કોઈ પણ વિજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ રોગના વિનાશને માટે અને આરોગ્ય લાવવાને માટે હોય છે. આજે સમાજના સન્નિપાતના સમયમાં માનસવિજ્ઞાન મનુષ્ય સમાજના આરોગ્યને માટે કેવાં નિદાન અને કેવા ઉપાય યોજે છે તે જોવાનું છે.

પણ બહારના સંજોગો ન બદલાય ત્યાં સુધી એકલો માનસરોગચિકિત્સક કંઈ જ કરી શકે તેમ નથી સંજોગો બદલવાનું કામ માનસશાસ્ત્રીનું નથી. એકેએક પ્રજાજનનું છે, સમાજમાં રહેલી એકેએક વ્યક્તિત્વ છે. ડોક્ટર રોગની ચિકિત્સા કરે છે, રોગનાં કારણ પતાવે છે, રોગના કારણના નાશનો ઉપાય યોજે છે, પણ એ બધું આરોગ્યને અનુકૂળ બતાવે છે, રોગના કારણના નાશનો ઉપાય યોજે છે, પણ એ બધું આરોગ્યને અનુકૂળ બહારના સંજોગો થાય છે તો જ ફળે છે આજની ઉત્પત્તિ ને વહેંચણી, આજની ધાર્મિક ને નૈતિક માન્યતાઓ, આજની સરકાર ને તેના કાયદાકાનુનો એ બધાં આજના સામાજિક મહારોગના સંજોગો છે, એનો વિનાશ કર્યા વિના આરોગ્યનું વાતાવરણ સંભવતું નથી.

પાછું માનસવિજ્ઞાન બોલે છે. “મનુષ્ય સામાજિક પ્રાણી છે. માનવસમાજ એ મનુષ્યોનો સમાજ છે. એ સમાજના નાનાંમોટાં વર્ગીકરણ અને એ વર્ગીકરણનાં અનિષ્ટો સામાજિક સડો કે રોગ છે. કોઈ પણ તંત્રનો નિયમ તેને રોગ કરતાં આરોગ્યમાં જૈવી જવા મથતો હોય છે. કોઈ પણ જીવનનત્રનો નિયમ સતત તુલા જળવવા પ્રયત્ન કર્યા કરતો હોય છે. કોઈ વાર તુલા ખસી જાય છે ખરી અને પરિણામે સમાજ કે વ્યક્તિ બિમાર પરિસ્થિતિમાં આવી જાય છે ખરાં, પણ કોઈ પણ જીવનતંત્રનો અંદરનો જ નિયમ જીવનતા અસ્તિત્વના કોઈ પણ પ્રકારને પાછો આરોગ્યમાં ધસડો જવા મથતો હોય છે. એટલે વ્યક્તિ કે સમાજ બહારના સંજોગોને લીધે વારંવાર ઉન્માદને, ભ્રમને કે વહેમને વશ થવા છતાં મધ્યમિદુમા ડાહ્યાં કે સમતુલાવાળાં થવાની ગતિવાળાં હોય છે.

ગાંડપણ, ઉન્માદ કે રોગનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જ નથી જે જીવનતંત્ર ઘણી અથડામણ પછી બહારના સંજોગોને બંધબેસતું થતું નથી, તે ઉન્માદી કે રોગી બને છે. પણ ઉન્માદ કે રોગ પણ સમતુલા જળવવાનો કે આરોગ્ય માટે મથવાનો એક વલ્ચસેલો પ્રયત્ન કહેવાય. પ્રયત્ન વલ્ચસેલો હોય તેથી શું થયું? અંદરની કેન્દ્રમામી ક્રિયા આરોગ્ય માટે જ હોય છે. અને તેમાં જ સમાજ કે વ્યક્તિના આરોગ્યની આશા છે તથા કોઈ પણ રોગ સ્વતંત્ર રીતે અસાધ્ય હોતો નથી પણ રોગનું અસાધ્યપણું સમાજ કે વ્યક્તિ પોતાના તે તે સમયના જ્ઞાન મર્યાદાની અપેક્ષાએ નક્કી કરે છે.

આજે સમાજના સન્નિપાતની સ્થિતિમાં, આજના સમાજમાં વધી પડેલાં ઝેરી વર્ગીકરણની વચમાં પણ, આપણે સમાજના મોટા ભાગને આરોગ્યસ્થિતિ તરફ ગતિ કરતો જોઈએ છીએ. આજના વહેમો પર નભતા ધર્મોનો, દહ અને ભ્રમ પર નભતી નીતિનો, કે શોષણ પર જીવતી સરકારનો નાશ આપણે આજની રોગી પરિસ્થિતિમાં જ જોઈ શકીએ છીએ. આજનું બહારના જગતનું અને આંતર જગતનું વધતું જવું જ્ઞાન રોગને પોષનાર અનેક વહેમો સંસ્થાઓનો વિનાશ કરતું જાય છે. પરિણામે મનુષ્યને વિષમ વર્ગીકરણોમાથી મુક્ત થઈ આપો માનવસમાજ જોવાનું મન યાય છે. નાતજાત અને ધર્મના બેદ બહારના જગતના દેશકાળના બેદની જોમ જોગળતા જાય છે. બહારના જગતનાં શાસ્ત્રો અને વિજ્ઞાનો તથા મનુષ્ય મનુષ્યનો સમ્બંધ સીધી રીતે ચર્ચતા શાસ્ત્રો માનવસમાજના રોગી પરિસ્થિતિમાં પડેલા વિભાગો જૂંસી નાખવા તરફ ગતિ કરતાં માલમ પડે છે. અને તોય એ બધું જ્ઞાન જગતના ખૂબ નાના ભાગ પાસે ખુલ્લું મુકાયું છે. આજની એકેએક શિક્ષણ સંસ્થાએ તેને સમસ્ત માનવસમાજ પાસે ખુલ્લું મૂકવું રહ્યું.

સમાજની રોગી પરિસ્થિતિના વર્ગીકરણનો નાશ એક બીજી રીતે પણ થઈ રહ્યો છે. એ રીતે આજની વિષમ પરિસ્થિતિમાંથી જ આવી છે. એ રીતે જ્ઞાનની રીન જેવી મીઠી કે મધુર નથી. એ રીતે શોષણમાંથી, શોષણે ઊભા કરેલા જૂખમરામાંથી, અને જૂખમરાએ જૂંસી નાખેલા સમસ્ત જગતના મજૂર સંઘના જૂંસી નાખેલા નાતજાતના અને ધર્મ કે રાષ્ટ્રના બેદોમાંથી આવી છે. ‘સમસ્ત જગતના કામદારો એક થાઓ (workers of the world unite)’ એવી જગતના એક ખૂણામાંથી જૂમ પડી ત્યારથી જગતનો કામદાર સંઘ એક થઈ રહ્યો છે. એવી જૂમથી માનવસમાજનો મોટામાં મોટો ભાગ અનેક વર્ગો જૂંસી નાખી અને અનેક બેદો જૂંસી

જઈ એક બે તે જીવનતંત્રના આરોગ્યની આશાનો નાનોસૂતો દાખલો નથી. કોઈપણ શરીરશાસ્ત્રી કે માનસશાસ્ત્રીને એમાં મનુષ્યના સમાજના આરોગ્યનો જખ્ખર પ્રવાહ વહેતો જણાવો જોઈએ.

પહેલાં, એક ગામને ખીલું ગામ પરદેશ હતું, એક પ્રાંત ખીજા પ્રાંતને પરદેશ ગણતો, એક ટોળી ખીજી ટોળીને પરાઈ ગણતી, એકધર્મ ખીજા ધર્મને પરાયો જ માનતો. એક રમવાળી આમડીવાળો માણસ જુદા રંગની આમડીવાળાને પરદેશી ગણતો. આજે એ વર્ગો વચ્ચે સહિષ્ણુતા કે સહકારની વાતો ધાય છે તેમ નથી પણ આજની આગમીઓ ને તારટપાલો, આજનાં વહાણો ને વિમાનો, આજના રેડિયો ને વાયરલેસો તથા આજનું નવું સંપત્તિશાસ્ત્ર, રાજકારણ, આજનું શરીરવિજ્ઞાન અને માનસવિજ્ઞાન એ વર્ગોને ભૂંસી નાખવા જ માગે છે. વર્ગો વચ્ચે સહકાર કે સહિષ્ણુતા એ બહુ ઝેરી અને ઘાતકી મધ્યમ માર્ગ છે. સહકાર કે અસહિષ્ણુતાની પામર નીતિ આજ સુધીની કાયરતાએ સ્વીકારી છે. વર્ગોંકરણના મૂળમાં ધા ધાય તો જ રોગનાં મૂળ ડમાવાનાં છે, અને રોગનાં મૂળ ડમાવા વિના સાચું આરોગ્ય આવવાનું નથી જ નથી.

માનવસમાજના બે આવેગો છે: એક આત્મરક્ષણનો અને ખીજો જાતીય રક્ષણનો. એ બેય આવેગો એક વખત વર ને વાઘના જેવા હતા, લોંકડી ને શિયાળ જેવા હતા; ત્યારે મનુષ્ય પણ હતો. આજે પણ મનુષ્યનો એક નાનો સમાજ કે વર્ગ પોતાના એ આવેગોના આવિષ્કારમાં વાઘ કે વર અને શિયાળ કે લોંકડીને મળતો આવે છે. પણ માનસવિજ્ઞાન એવી પક્ષપાતી દ્રષ્ટિએ જ મનુષ્યને જોવાની ના પાડે છે. એક વખતે મનુષ્યના મનોવ્યાપારોને બહાર આવવાના સંજોગો જંગલી હતા, આજે સંજોગો જંગલી નથી, જંગલીને ટપી જાય તેવા ઘાતકી છે. એ સંજોગોનો વિનાશ, એ સંજોગોના મૂળનો વિનાશ, બે ધારે તો, મનુષ્ય પોતાની મર્યાદિત શક્તિથી પણ જરૂર લાવી શકે તેમ છે. માનવસમાજ રોગનો વિનાશ કરી સંજોગોને બદલી આરોગ્યમાં ન જ જીવી શકે તેવી વાત જંગલીને જૂની છે, નવીન માનસવિજ્ઞાનનાં નવીન સત્યોધી તે ગમત કરી છે.

રાણી રૂપાંદે જૂલવે બાળને

૨.

રાણી રૂપાંદે જૂલવે બાળને
દેવી ગુર્જરેશ્વરની વનમાંય—વન—
રાજ રાજેશ્વર જૂલતા. ૧

મારા સિંહના બાળ બાપુ ! નિંદર દયેા
ધરે તરુવર છત્રની છાંય—વન—
રાજ રાજેશ્વર જૂલતા. ૨

બાપુ ઓપે તું જયની મુરતી
તારે ઈન્દ્રાગ્નિ તેજનાં વાન—વન—
રાજ રાજેશ્વર જૂલતા. ૩

બાપુ આમર ઢાળે વનદેવતા
તપે બાલે છે સુરજલાણુ—વન—
રાજ રાજેશ્વર જૂલતા. ૪

ચાંપે બાપુની લોંચને પારકે
માત કાળે તું જૂલવે ખેલ—વન—
રાજ રાજેશ્વર જૂલતા. ૫

તારે ચઢવા તોખાર તેજ આવશે
શૂર મામેા શિખવે રણખેલ—વન—
રાજ રાજેશ્વર જૂલતા. ૬

માત હુગી કવચ તને આપશે
જનેતાનો તું મોટો ઉમંગ—વન—
રાજ રાજેશ્વર જૂલતા. ૭

હાળ કાંપે તરુની બાળ જૂલતાં
કાંપે શત્રુનાં બાલે અંગ—વન—
રાજ રાજેશ્વર જૂલતા. ૮

રાગ ભોપાલી

[આ ગરબાની તાલ એકતાલી હોય છે ટોલની તાલ છે.]

પ	પ	ધ		સા	સા	રે		સા	ગ	-		રે	-	સા	સા	
રાણી	રૂ			પાં	દે	હુ		લ	વે	ડ		બા	ળ	ને		
x				x				x						x		

પ	પ	ધ		ધ	સાં	-		સાં	સાં	ધ	પ		ધ	પ	ગ	સા		
રે	ધી	ગુર		જ	રે	ડ		થે	ર	ની	ય	ન		ભાં	ય	ય	ન	
x				x				x						x			x	

રે	રે	સા		ગ	-	ગ		રે	-	સા	સા	
રા	જ	રા		જે	ડ	થે		હુ	લ	તા		
x				x				x				

ઉત્તર હિંદુસ્તાની સંગીતપદ્ધતિ ક્રમિક પુસ્તકમालિકાની સ્વરલિપિ અનુસાર શ્રી. કાલિદાસ બાપુજી બેપીએ (સંગીતશિક્ષક, શારદા મંદિર અમદાવાદ) આ પદની સ્વરલિપિ ગોઠવી છે.

: ગતિ અને જ્ઞાન :

(૧)

સંસ્કૃત

ભાષાશાસ્ત્ર પ્રમાણે બધા ગતિવાચક શબ્દો જ્ઞાનવાચક છે. ગતિ અને જ્ઞાન વચ્ચેના આ ગૂઢ સંબંધને તપાસીએ.

તત્ત્વજ્ઞાનના ધારી રસ્તાઓને પ્રસ્થાનવર્તીને નામે ઓળખવામાં આવે છે. ત્યાં પણ ગત્યુન્મુખદસાનું સૂચન સહજ છે. કહી શકીએ કે ગતિ વિના જ્ઞાન નહિ.

‘ગતિ’ એ શબ્દ સાપેક્ષ છે. પૃથ્વીના યુક્તબલે સૂર્ય સ્થિર છે. સૂર્યમાળાઓના કુર્બુબસમૂહમાં તે પણ અનંત અવકાશમાં ગતિમાન છે. એ જ પ્રમાણે જ્ઞાન પણ સાપેક્ષ છે.^૧ એટલે જ વીરરાધવે કહ્યું છે: “જ્ઞાન સર્વપરાધીનમ્.”

જ્ઞાન અને ગતિ બન્નેને ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષા છે. ઈન્દ્રિયો પરિમિત છે. તેથી જ જ્ઞાન અને ગતિ બન્ને અપારિમિત છે. અલબત્ત, ઈષ્ટ સ્થળે જ્ઞાન પહોંચુ પહોંચે છે અને ગતિ પછી પહોંચે છે જ્યાં જ્ઞાન પહોંચે ત્યાં ત્યાં ગતિ પહોંચ્યાડવાનો ઉત્સાહ^૨ એ પુરુષની જખરી મહત્વાકાંક્ષા. છતાં બન્નેને લગભગ કરવાનો ઉન્માદ તે જ વસ્તુનું અવધાર્ય દર્શન. કારણ કે જ્ઞાન એ પણ એક સક્ષમ ગતિ છે. સક્ષમેન્દ્રિય-ગમ્ય ભાવોને સ્થૂલ ઈન્દ્રિયોથી ઝડપી લેવાનો આગ્રહ બતાવી આપે છે કે ઉપકરણોનો પૂરો અભ્યાસ યોગ્યે કર્યો નથી.

ગતિ એ જ સૃષ્ટિક્રમ છે. ઈષ્ટાનુકૂલ વ્યાપાર વિના જગત્ (ગમ્ ધાતુ) સંભવતું નથી. ગતિ એ કુદરતનો મુખ્ય કાનૂન છે. એ જ પ્રમાણે જ્ઞાન એ કુદરતનું અનુસરણ છે. માટે જ જ્ઞાન પવિત્ર છે.^૩ ગતિ પણ તેટલી જ પવિત્ર છે. સ્થિતિને માટે હક એ ઉધાડું અજ્ઞાન છે. કારણ, ગતિ કોઈને છોડતી નથી.

એ પણ યાદ રાખવું ધટે કે દેખાઈતી સ્થિતિમાં ગતિ ભારેલી હોઈ શકે અને એથી બિઘટું દેખાઈતી ગતિમાં સ્થિતિ જગ્યા બદલાતી નહોતી. એ જ પ્રમાણે ઘણીવાર જ્ઞાનમાં

૧. ‘નિરપેક્ષ જ્ઞાન’ એવો શબ્દ ભાષામાં છે ખરો. એ શબ્દ ‘અવસ્તુ-દર્શન’ના ઉદાહરણ તરીકે ગણવો એમ માટે કહેવું નથી. વિષયાતરના સ્વયથી એ ચર્ચા અહીં નથી લીધી. કાવ્યની ભાષામાં કહેવાનું હોય તો કહી શકાય કે નિરપેક્ષ જ્ઞાન એ એક પ્રકારનું ‘અગતિગમન’ છે. પ્ર૦

૨. જુઓ આપણી પ્રાર્થના

* મન્યુરસિ મન્યું મયિ ધેહિ સ્વાહા।

બળી, આ મન્યુથી અકર્મ થઈ જવાનો સંભવ ખરો. તેથી વિશ્વનથશસ્ત્રને પ્રાર્થાએ છીએ કે:

મન્યુકૃતેભ્યઃ પાપેભ્યો રક્ષન્તામ્। પ્ર૦

નહિ જ્ઞાનેન સદસં પવિત્રમિદં દિવતે। પ્ર૦

અજ્ઞાન છૂપેલું હોય છે અને અજ્ઞાનમાં જ્ઞાન લારેલું હોય છે. ઉપરની વાચન લક્ષ્યમાં લેતાં 'દષ્ટિપૂતપદન્યાસ' કરવાની ઉપયોગિતા કેટલી બધી છે તે સમજશે.

(૨)

આપણી ભાષામાં પણ એક શબ્દ એવો છે કે જે ગતિવાચકમાંથી જ્ઞાનવાચક બન્યો છે એ શબ્દ છે 'ગતાગમ.'* મને લાગે છે કે એ શબ્દમાં જવું અને આવવું બન્નેનો મેળ સંધાયો છે. એ શબ્દ જ્ઞાનવ્યાપારને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. એકલી ગતિ, જ્ઞાન નથી. એક દડાને ગતિ આપો. તે એક જ દિશામાં વિવેકશૂન્ય રીતે ચાલ્યો જશે—પાછો નહિ ફરે. શાંત જગમાં એક પથ્થર નાખો. એની લહરીઓ કાંઠા સુધી અથડાઈ પાછી ફરશે—વળી કાંઠા સુધી જશે. આ અનુક્રમ ચાલુ રહેશે. ગતિમાન અને જ્ઞાનવાન કહેવાતા કેટલાક માણસોની ગતિ દડા જેવી હોય છે. તેમાં ગતિ નથી. જ્ઞાન પણ નથી. એવી ગતિ તો પશુને પણ છે. લાકડી મારો એટલે તેને પ્રહારનું જ્ઞાન થશે. પણ અહીંથી લાકડી બાધી મારે અહીં ફરી ન આવવું એવો કે બીજો કરો. અનુભવ કે આગ્રહ તેને થતો નથી. મનુષ્યને પરમેશ્વરી બક્ષીસ છે કે તે જ્ઞાન અહણ કરે ત્યારપછી પાછો તે વાગોળી શકે છે. એની દશા જલ-લહરી જેવી હોવી જોઈએ.

એક સિદ્ધાંત છે કે જ્ઞાન સિવાય મુક્તિ નથી. ઉપસિદ્ધાંત એ છે કે ગતિ સિવાય મુક્તિ નથી.

*. આ એક તર્ક છે, કેઈ વિદ્વાન પ્રકાશ પાસે તો ઉપકૃત થઈશ.

પ્ર૦

હે વિજળી આછી ચમકતી ખેલ

[હે પાંદડી છેડા ઢળકતો મેલ—એ લય]

હે વિજળી આછી ચમકતી ખેલ
હે વિજળી૦
હે વિજળી કાળા કાળા મેઘમાં તું ધ્રુમવી
હે વિજળી૦
હે વિજળી દશ દિશ વ્યોમમાં તું મહાલવી
હે વિજળી૦
હે વિજળી તેજ તારાં આંખ ના જીરવી
હે વિજળી૦
હે વિજળી વાદળનાં ઉર શું નાચતી
હે વિજળી૦
હે વિજળી સ્વામ ઉર શાંતિકા શી રાજતી
હે વિજળી૦

(૧) ચાનો ખાલો

ચાના જે અત્યંત સર્વો ઉપર શારીરિક ક્રિયા અને ચાની કિંમતનો આધાર રહ્યો છે, તે એમાં રહેલાં આવશ્યક તેલ, કેરીન અને ટેનીન છે.

એમાં રહેલું સ્વાભાવિક તેલ ચાની ખુશબો નિર્માણ કરનારુ મુખ્ય સાધન છે. પણ એનું પ્રમાણ અત્યંત ખુશબોદાર ચામાં પણ નજીવું છે; તથા એની ક્રિયા જ્ઞાનતંતુઓને તથા હૃદયને ઉત્તેજિત કરનારી હોય એમ લાગે છે. જે લેડા મોટા પ્રમાણમાં આ લે છે તેમને માથુ દુખવું, ચક્કર આવવાં વગેરે જે સ્વાભાવિક પીડા થાય છે તે આ ચામાં રહેલા સ્વાભાવિક તેલને લીધે છે એમ મનાય છે.

કેરીન સફેદ, સ્વચ્છ પાસાદાર, પાણીમાં પીગળે એવો પદાર્થ છે. કેરીન જ્ઞાનતંતુઓને ઉત્તેજિત કરે છે અને થોડા પ્રમાણમાં લેવાથી હૃદયને બળ આપે છે, અને તે કારણને લીધે જ ચાનો આટલો ઉપયોગ થાય છે જુદુ મોટા પ્રમાણમાં કે વારંવારે આ લેવાથી કેરીનની અમર હૃદયની ક્રિયાને નિર્બળ અને અનિયમિત કરે છે, અને જ્ઞાનતંતુની શિથિલતા લઈ આવવાનું એમાં વલણ છે.

ટેનીન ચાના પ્રવાહિત પોતાનો સ્વાભાવિક ગ્રાહીપણાનો ગુણ (astringency) આપે છે. ચાને કારખાનામાં તૈયાર કરતી વખતે ઓક્સીજન સાથેના સંયોગથી ટેનીન થોડે અંશે લાલ અને તપ્પીરિયો રંગ બને છે, જેને ટેનીનસાઇન (તપ્પીરિયો) અને ટેનીન રેડ (લાલ) કહે છે અને આ કારણને લીધે ચાના ઉકાળામાં રંગ આવે છે. એના ગ્રાહી ગુણને લીધે ચામાં ટેનીન એ ન ઈચ્છવાયોગ્ય પદાર્થ છે. તેથી ખાસ કરીને જે મોટા પ્રમાણમાં આ લેવામાં આવે તો તે પાચનને નુકસાન કરે છે અને આંતરડાની ક્રિયાઓને હરકત કરે છે.

ચાના ગુણદોષોના આધાર એની અંદર કેટલાં પાંદડાં નાખવામાં આવે છે, પાણી કેટલા પ્રકારનું—ક્ષારમિશ્રિત કે એ વગરનું—છે, તથા ચાનો સત્ત્વ ખેંચવાને પાંદડાં પાણીમાં કેટલો વખત રહેવા દેવામાં આવે છે એની ઉપર રહ્યો છે. ક્ષાર વિનાનું પાણી પાંદડાંમાંથી વધારે સત્ત્વ ખેંચે છે. પાણીને તે ઊકળવા માંડે ત્યાં સુધી જ ઊકાળવું જોઈએ કારણ કે એમાં મળેલા વાયુઓ ઊકળવાથી ઊડી જાય છે અને પાણી સ્વાદરહિત બને છે.

ચાનાં પાંદડાં પાણીમાં જેમ વધારે વખત રહે તેમ ટેનીન વધારે પીગળે છે. પાણીમાં પાંદડાં કદી પણ પાંચ મિનિટથી વધારે વખત રહેવા દેવાં નહિ નહિ તો એટલા મોટા પ્રમાણમાં ટેનીન નીકળી આવે છે કે આ કડવો, વૂંદો અને ખેસવાદ બની જાય છે.

જે અમચા નુકડી ચા (આશર પાંચ ગ્રામ) આઠ આઉંસ પાણીમાં નાખવામાં

આવે અને પાંચ મિનિટ સુધી એનાં મસ્તકે મેળવવાને એમાં રહેવા દેવામાં આવે તો જે નક્કર પદાર્થો પાણીમાં ઓગળે છે તે આશરે પંદર ગ્રેન થાય છે અને તેમાં ખુશબો આપનાર પદાર્થ ડેરીન (૧૩ ગ્રેન), ટેનીન (૩ ગ્રેન) પૌષ્ટિક પદાર્થ, પ્રોટીન અને ગુદર એ સર્વ પદાર્થો આવેલાં છે.

ઇલસ્ટ્રેટેડ વીક્લી તા. ૨૧-૭-૩૫]

વિઠ્ઠલદાસ

(૨) આધુનિક કૉલેજઅન

[હિંદના પ્રખર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી સર પી. સી. રાયે 'ઈન્ડિઅન રિયુ' માસિકમાં એક લેખ લખી 'આધુનિક કૉલેજઅન'ને 'હિંદને શ્રાપ'રૂપ વર્ણવ્યો છે. સર પી. સી. રાયે જેવા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી અને વિચારકને આવી સખ્ત લાખા કેમ વાપરવી પડી એના કારણે હાલનો કૉલેજઅન વિચારી શકે એ આવશ્યક છે. એ લેખનો સાર નીચે આપવામાં આવ્યો છે—ઈ. મ. ઠા.]

હિંદુસ્તાનમાં આજે કૉલેજના એક વિદ્યાર્થીને શરેરાસ મામિક ચાલીસથી પચાસ રૂપીઆ ખર્ચ માટે પૂરા પાડવામાં આવે છે વિદ્યાર્થી હોઈને એના પ્રત્યે માનની લાગણી વડે જેવામાં આવે છે. એના માખાપ જીવનની નાની નાની જરૂરિયાતનો પોતે ભોગ આપીને અને કેટલીક વખત આ માસિક ખર્ચ પૂરા પાડવા માટે જંગીન અને ઘરવાખરું ગીરિ મૂકીને પણ દીકરાને ભણાવવા ગદાવેતરું કરે ગય છે. રમના ટ્રિવસો દરમ્યાન આ આશા-વતાઓ, હલકા પ્રકારનું કામ તો એમનાથી થાય નહિ એટલે પોતાનો મમય ગપ્પાંસપ્પાં મારવામાં, પાનાં રમવામાં, અભિનય નાટ્યકલાના પ્રયોગોમાં કે બહુ થાય તો બપોરે જામ ખેંચવામાં ગાળે છે.

ગ્રામીન ભારતમાં તો જિલ્લું વિદ્યાર્થીએ આશ્રમમાં અભ્યાસ કરતી વેળા ગાયો ચારવી પડતી, બજતણુ લાવવું પડતું અને ખેતી ઉપર લસ આપવું પડતું. દુકામાં એણે સિદ્ધાણુ લેવા ખાતર શ્રમજીવી ચર્ધ કમાવું પડતું.

આજે છાત્રાલયો—ખાગ કરીને સરકારી દેખરેખ હોળાનાં છાત્રાલયો—સ્વદેશી-વિરોધક આદોલનોના મુખ્ય ધામો ચર્ધ પડ્યાં છે જે કે શુભ હેતુ વડે છતાં એકે કમનસીબ પજે લોર્ડ હાર્ડિને કલકત્તાની ખાનગી કૉલેજને છાત્રાલય તરીકે આધુનિક અંરૂત જીવન (૧)ની સર્વ સામગ્રીઓવાળા મહાલયો ઊભા કરવા પદર લાખ રૂપીઆની બક્ષીસ મજૂર કરી હતી આ નામનાં છાત્રાલયોમાં રહેનાર વિદ્યાર્થીને આજે માસિક રૂ. ૪૫ થી ઝોછા ખર્ચ ચાલતુ નથી; ઘણાખરા તો સામાન્ય રીતે આ નિર્મિત હદ ઓળંગી ગય છે. કલકત્તામાં રહેતા મારા કેટલાક પંચખી મિત્રો તો મને કહે છે કે પંચખમાં, અને ખાસ કરીને લાહોર જેવા શહેરમાં, એમના હોકરાઓને નિભાવવા માસિક સો રૂપીઆ કે વધુ ખર્ચ લાગે છે. આ બોલે માખાપની ખિચારાંની ચામડી જ ઉતારી લે છે.

મેં કેટલીય વખત આ નજરે જેવું છે એટલે એમના કચનની હું સાખ પૂરી શકું છું. આપણા સત્તાધીશોની નજર આગળ તો એલ્ફર્ડ અને કેમ્પ્લીજ હોય છે. અને એમને અંહી એ ખાસ કરવાં છે. વિદ્યાર્થીઓને ટેનીસ માટે 'બ્લેઝસ' અને 'ટ્રાઇઝસ' તો જેઈ એ જ, ક્રીકટ માટે ફ્લેનલના સ્પ્રસ તો જેઈ એ જ, એમના ટોઈલેટ (વાળના તેલ, નાવાના સાણુ ધ્યાદિ) માં પૈસાની ટકશણ ખાલી થાય છે. ખરી રીતે તો આવા ઝેરી વાતાવરણમાં ઉછરેલો

પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી પરદેશી શોષકનું (foreign exploiter) હથિયાર બને છે—એના વતી પ્રચારનું કાર્ય કરે છે. પાંચ વર્ષ ઉપર હું પેરિસમાં હતો ત્યારે તપાસ કરતા મને માલૂમ પડ્યું કે પોલાન્ડ અને આસપાસના દેશના હજારો વિદ્યાર્થીઓ આપણી નજરે હાસ્યાસ્પદ લાગે એવડા નાના માસિક ભથ્થા પર નિભાવ કરતા હતા. હજી આજે પણ યુરોપના એક પ્રાચીનમા પ્રાચીન વિશ્વવિદ્યાલયમાં—ગ્રેગરી યુનિવર્સિટીમાં—વિજ્ઞાન અને સાહિત્યનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ શિક્ષણ અપાતુ હોવા છતાં, વિદ્યાર્થીને બહુ જ નજીવા ખર્ચ પર નભાવતું પડે છે. એમાંના ચાલીસ ટકા જેટલાને માસિક ૪૨ રૂપીઆ માંડ ખર્ચવા મળે છે, બ્યારે ૩૮ ટકાને ગરીબાઈને કારણે ફી આપવામાંથી મુક્ત કરવામાં આવે છે. સરેરાસ વિદ્યાર્થીને આધાખર્ચ અને કપડાં મળી માસિક ત્રીસ રૂપીઆ ઉપર જ ચુમ્મતો કરવો રહે છે

એમાં જરા પણ આશ્ચર્ય નથી કે મિ. બર્નાડ શો કેમ્પ્બીજ અને ઓક્સફર્ડને શોખાઈ કેળવવાનાં ક્ષેત્રો તરીકે વખોડી કાઢે છે. જો એમનું ચાલતું હોય તો એ ઉભય વિદ્યાપીઠોને જમીનદોસ્ત કરવા ઈચ્છે છે આશ્ચર્ય નથી કે રામ્સે મેકડોનલ્ડ જેવો પુરુષ પણ ભારપૂર્વક જણાવે છે કે “ વિદ્યાપીઠો એકદરે ધણાંખરા માણસોને લાભ કરવાને બદલે નુકસાન વધારે કરે છે.”

એક સ્નાતક (ગ્રેજ્યુએટ) ની કમાણી કરવાની સરેરાસ શક્તિ પણ કેટલી? યુનિવર્સિટીના એક આધારભૂત લેખાવ એવા આચાર્ય કે. ટી. શાહને મેં પેલે દિવસે પૂછ્યું હતું કે મુબઈમાં એક ગ્રેજ્યુએટની સરેરાસ આવક શી હોય? એણે ખાત્રીપૂર્વક જણાવ્યું કે એ માસિક પચીસ રૂપીઆથી વધુ હોઈ ન શકે! ગદાસ અને કલકત્તામાં પણ એ જ સરેરાસ હોવાની મારીએ ગણતરી છે. અશુભ પચનદીના પ્રદેશમાં પૈસાની રેલછેલ હોવી નેહાંએ, નહિતર આવી પરિસ્થિતિ ત્યાં હોઈ ન શકે!

હર્બર્ટ સ્પેન્સર ઇંગ્લાન્ડની દેશન સળધે કહે છે કે “ આજે જીવન વિચાર-વિનિમય અને છુદ્ધિમત્તા વડે ગળાતા જીવન કરતાં ઉડાઉઓ અને આળસુઓ, દરજીઓ અને કાપડીઆઓ, હેલખટાઉ અને મૂર્ખ સ્ત્રીઓથી નિયમન થતુ જીવન વિશેષ હોય છે.”

“ હાથકંતામણ્યનું કાપડ મૂકીને પરદેશી મીલોનું બારીક કાપડ વાપરવા શીખવતા શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિને ધિક્કાર હોજી! ધિક્કાર હોજી તે શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિને કે જે હુકકાને જંગલી-પણાની નિશાની ગણતાં તમને શોખવે. જો તમે સિગારેટ પીવાનો જ આગ્રહ રાખો તો પછી આપણી દેશી સિગારેટ “ બીડી ” કેમ ન પીઓ? સ્વદેશી સિગારેટમાંના જુદા તમાકુ ત્યારે શુદ્ધ સ્વદેશી અને સ્વદેશી પાંતરામાં વીટલો હોય છે ત્યારે વિદેશી સિગારેટ વિદેશી પાતળા કાગળમાં વાળેલા પરદેશી તમાકુની બને છે. અને છતાં આ એક જ પદાર્થ માટે દેશમાંથી બે કરોડ રૂપીઆ વરસ દિવસે પરદેશ મોકલવા માટે તમે હથિયાર બને છો. મેં ગોંડીઆની આસપાસનાં બીડીનાં કારખાનાંઓની મુલાકાત લીધી ત્યારે અમને કહેવામાં આવ્યું કે મધ્ય પ્રાંતના આ સુકા પ્રદેશમાં ૫૦,૦૦૦ જેટલાં સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકોને એમાંથી દિવસના આનાથી બે આનાથી રોજી મળતી હતી. આ રીતે આ ગૃહઉદ્યોગ વડે અડધો લાખ સૂખ્યાં મનુષ્યોને ધાનનો કાળોઆ મળતો હતો. આ બીડી કાણ લે છે? જાઓ દરજીને ભોગવતા અમલદારો અગર સફળ નીવડેલા વડીલો નહિ, સંસ્કૃતિની બડાશ મારતા કોલેજમાં શીખતા વિદ્યાર્થીઓ નહિ, પરંતુ મજૂરો, ગાડીવાળાઓ અને એવા દરિદ્ર

આદમીઓ. કહેવાતા શિક્ષિત આદમીઓ, જમીન ખેડનારા, દોલતના સાચા પેદા કરનાર આમ વર્ગની કમાણી ઉપર માતબર થતા ચૂરી ખાનારા જંતુઓ જેવા છે, અને દેશની દોલત પરદેશમાં રેડતા હથિયાર સમા છે (લાઠોર પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા વેળા આપેલા મારા ભાષણમાંથી).

વિદ્યાર્થી ન્યારે ગામડામાંથી આવે છે ત્યારે એ પોતાના ગોડીઆઓનું અતુકરણ કરી ખર્ચાળ ટેવો પ્રદણ કરે છે એના કપડાં મામાન્ય ધોળી ધુએ એ ન ચાલે, એ તો ડાઈંગ અને કલીનીંગ હાઉસોમાં જ ધોવાવાં જોઈએ; એના વાળ સામાન્ય દળમ કાપે એ ન પરવડે, એ કપાવા જોઈએ ફેશનેબલ સેલુનોમાં; અને એનો બચોરનો નારતો શહેરના હિંદી વિભાગમાં કીડાની માફક જીભરાતા 'રેસ્ટોરાંઓ' માં જ થવાનો; સાંજે નાંખી દેતાં અહવાડીએ એ વખત સીનેમામા જવું જ જોઈએ. એના ગરીબ માબાપને આ ખર્ચેને પહોંચી વળવા કેમ ખેંચાવું પડે છે એ એ સહેલાઈથી ભૂલી જમ છે. આ રીતે ફરજિયાત વેરો (માંખાપ પર) નાંખીને મોજમજાહ ઉગાવવાગા નીચતાની હદે પહોંચતી સ્વાર્થતા રહી છે. અલખત વિદ્યાર્થી પોતાના ખર્ચપૂર્વકી રકમ એના માબાપ પાસે મેળવવાનો અધિકારી છે, પણ એની હદ ઓછામાં ઓછી નિર્મિત હોવી જોઈએ. જે હદવના મોકાંચ વિના પોતાના માતપિતાને થૂસે છે એવાઓ નીચેના ઉદ્ગારો વાંચો.—

“જીવન બહુ જ કંછણ બન્યું હતુ. શિયાળાની કકડતી ટાઢમા મારે અને મારા પિતાને સવારમાં જાગીને નારતો કરી પ્રભાત પહેલા કારખાને પહોંચવું પડતું, અને ભોજન માટેના ટૂંક ગાળા સિવાય મંખા સુધી કામ કરવું પડતું. ક્લાર્ક જોમ તેમ વીતતા અને કામમાં પણ રસ નહોતો; પણ જોમ દરેક નિરાશામાં આશા સમાઈ હોય છે તેમ મને એટલું તો થતું જ કે હું મારા નાના જગત—મારા કુટુંબ—માટે કષ્ટકે ઉપયોગી કાર્ય કરતો હતો. ત્યાર પછી તો હું કરોડો કમાયો. પરંતુ એ કરોડોથી મને એટલો સંતોષ નથી થયો જેટલો મને મારા પ્રથમ અહવાડીઆની કમાણીથી થયો હતો. હું કુટુંબનો સહાયક હતો, મારી આજીવિકા કમાતો હતો, અને મારા માબાપને ભારરૂપ નહોતો.” (એન્ડ્રૂ કાંનંગી)

આ જાતમહેનતથી આમળ વધેલા પુરૂષે એકદરે ૩૫૦,૦૦૦,૦૦૦ ડોલરને આશરે એટલે એકસો કરોડ રૂપીઆ દાનમાં આપ્યા છે !

હું ન્યારે લંડનમાં રહેતો હતો ત્યારે એચ. જી. વેલ્સ પણ લંડનમાં રહેતા હતા. સાઉથ કેર્નિંગરટનની નોરમલ સ્કૂલ ઓફ સાયન્સમાં એને માફી મળી હતી; અને સાથે અહવાડીએ એક ગીની ગુજરાનને માટે મળતી.

“મારા વખતમાં લેબોરેટરીમાં અધેજૂખ્યા ઘણા માણસો એ વખત માવ બેલાન થઈ ગયા હતા આખુ જીવન જ સાઉથ કેર્નિંગરટનમાં મારે તંદુરસ્તીમાં બારે ખમ્બું પડ્યું. મારે મારી સાપ્તાહિક ગીની પર ગુજારો કરવો પડતો (૧૮૮૭) મારુ શરીર છેક હાડપિંજર થઈ ગયું. હું જેટલો સૂકો તેટલો જ હલકો પણ હતો કારણ મને પૂરતો ખોરાક મળતો નહોતો.” એચ. જી. વેલ્સ (આત્મકથાંત પૃ. ૧)

ઈ. સ. ૧૮૮૭—૮૮માં એડીનબર્ગમાં હું વરસના ૧૦૦ પૌંડથી બહુ જ સારી રીતે રહી શકતો અને ક્યારેકક્યારેક ઘરથી નજીવી મદદ મળતી. લંડન કરતાં ત્યાં જીવન સરવુ ખર્ચુ. મારી યજમાન બાઈ ચોરડો ગરમ કરવા પૈસા વિના જોઈએ એટલાં કાલસા પૂરા

પાડતી; જ્યારે લંડનમાં એક ટોપલી ફેલસાના ૬ આના વધારાના આપવા પડતા.

સિનેમા જોવા જનારાઓને લગભગ દારૂના વ્યસન જેવું જ હોય છે. ધણી છોકરાઓ ખાધાખોરાઓમાંથી સિનેમાટિકિટ માટે પૈસા ખચાવે છે. કોલેજના ધણી વિદ્યાર્થીઓ ખોરાક માટે તંગી વેકતા હોય છતાં એમને સિનેમામા તો વારંવાર જવું જ જોઈએ.

સિનેમાથી એમની નજીવી આવક પર તો જોખે પડે છે જ, પણ એમની તબિયત અને નીતિને પણ તુકસાન પહોંચે છે. એમને ખોચોખોચ ભરાયેલા વાતાવરણમાં કલાકો સુધી બેઠાઈ રહેવું પડે છે; આખો ખેચાય છે અને ખરડે છે, અને ખાસ કરીને તો વિકારી દરજ્જા આનંદનું સૌથી વધુ વાંધાભર્યું અંગ હોય છે.

રંગીલદાસ મ. કાપડિયા

(૩) સાણુ અને ઔપચારિક ગુણો

જેમ સાણુ ધણીવાર સંસ્કૃતિનો ક્યાસ કાઢવાનું ધોરણ ગણાય છે, તેમ તેની આસપાસ તેટલા જ જૂના પુરાણા વહેમોનું કુડાણ પણ બાંધેલું છે.

સાણુની જાહેરાત કરનારાઓ ધણી વખત દાંડી પીટીને આપણને સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે કે કિલ્લોપેદ્રા પણ ધબ્બાં કરે એવાં સૌન્દર્ય અને મોહકતા તે આપણને બક્ષે છે. પરંતુ ખજુ થોડા જ અપવાદોનો સ્વીકાર કરતાં સાણુમાં વારતવિકરીતે શરીર શુદ્ધ કરવાના શુભ સિવાય બીજાં એકેય ગુણ નથી.

સાણુ જેમ વધારે શુદ્ધ અને વધારે નરમ તેમ વધારે ઉપયોગી લેખાય છે. સાણુની શુદ્ધતાનો આધાર કાર્બ પશુ પ્રકારના બેળસેળ કે છતર તત્ત્વની ગેરહાજરી ઉપર અવલંબે છે. મુક્ત આલ્કલીનું પ્રમાણ જેટલું ઓછું હોય છે તેટલી સાણુમાં નરમશા આવે છે. કારણ કે મુક્ત આલ્કલીની હાજરીથી ચામડી બળે છે અને તરત સૂકાઈ જાય છે. છતાંયે ધણી ઊંચા પ્રકારના ગણાતા સાણુઓમાં મુક્ત આલ્કલીનું થોડુયે તત્ત્વ હોય છે, અને ગમે તેટલાં મુગંધી દ્રવ્યો પણ આ મોટી ખોટને ભરપાઈ કરી શકતાં નથી.

સાણુની શુદ્ધતા પ્રારબ્ધવાને માટે એક સર્વસાધારણ કસોટી છે. કાર્બ પણ અતવા સાણુને જીલના ટેરવા સાથે અડકાવતા તેની શુદ્ધતાનો ખ્યાલ આવી શકશે. જીલને અડતા વાર જ જો જીલ ચચરે તો જાણવું કે સાણુમાં મુક્ત આલ્કલીનું તત્ત્વ છે, અને તે નાહવા માટે નકામો છે. કેટલાક લોકો એમ માને છે કે તરી શકે એવા સાણુ, ઢૂળી જાય એવા સાણુ કરતાં વધારે શુદ્ધ હોય છે. પણ એ માત્ર ભ્રમજ્ઞ છે. ખરું જોતાં તો ગમે તે સાણુમાં તૈયાર કરવાની ક્રિયા દરમિયાન જો હવા ભરી દેવામાં આવે તો તે તરી શકે છે.

કેસિલ નામના સાણુનાં જાદુ લેકિને ખૂબ લાગ્યા છે. આ સાણુ ઓલાઈવના તેલમાંથી જનતાવમાં આવે છે. આ સાણુમાં કેટલાક ગુણો હોય છે એનો ખાસ એક શુભ એ છે કે કૂંમળા ચામડીવાળાં બાળકો માટે એ ઘણું ઉપયોગી હોય છે, કારણ તે નરમમાં નરમ પ્રકારનો સાણુ ગણાય છે. ટોપરાનાં તેલ, તાડનાં તેલ કે એવાં બીજાં બળતાં તેલોમાંથી જનતાવેલા સાણુની તીવ્રતા બાળકની ચામડી સહન કરી શકતી નથી, એટલે જ તે કામળ ચામડી માટે વધારે અગત્યનો છે.

પરંતુ અત્યારે તો સેનલેખ અને ઇતર તત્ત્વોની એટલી બધી ધાર્મિક રહે છે કે આવી પ્રકારના 'કેસિક ઓલાઈવ સોપ' માથે 'ઓલાઈવ તેલનો છોટો ચે' ન હોય એમ બની શકે.

વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ભેદિએ તો કાંઈ પણ પ્રકારનો સારો અને સાદો સાધુ ખાસ દવાના ગુણોવાળા સાધુ જેટલો જ અગત્યનો અને ઉપયોગી છે. આવા ખાસ પ્રકારના સાધુઓમાં જંતુનાશક ગણાતા અને એવા ખીચ દવાના ગુણોવાળા ગણાતા સાધુઓનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ એકંદરે આવા ખાસ જાતના સાધુમાં સાદા સાધુ કરતાં વિશેષ ગુણ હોતા નથી.

સાધુમાં પોતાનામાં જ જંતુ નાશ કરવાનો ગુણ બહુ થોડા જ પ્રમાણમાં છે. તે માત્ર ધૂળ અને જંતુઓને ધોઈ શરીરને સ્વચ્છ કરે છે. જંતુનાશક તત્ત્વ ભે સાધુમાં એથી વધારે પ્રમાણમાં રાખવામાં આવે તો તે સાધુ વપરાશ તેમજ વહેવાર માટે નકામો થઈ પડે. મધકુચરી ક્યોરાઈડ તેમજ આયોડાઈન જેવા જંતુનાશક પદાર્થો સાધુમાં નાખતાં સાધુ સાથે તેની પ્રતિક્રિયા થાય છે અને એ જ પ્રતિક્રિયા જંતુને તત્ત્વનો નાશ કરે છે. કારણોચ્ચિત્ત સાધુનું પણ એમ જ છે. એમાં પણ મરવાળે જંતુનાશ કરવાનો ગુણ રહેતો નથી. કારણોચ્ચિત્ત એસિડ ત્વરાથી જોડી જાય છે. આવા સાધુને દવા ન પેસી શકે તેવા ઢાંકણમાં રાખવાની જરૂર પડે છે. પણ તેમ કરવું હંમેશાં શક્ય નથી. એટલે આ સાધુમાં પણ જંતુને તત્ત્વ તો રહેતું જ નથી. સાધુની અંદર રહી જતી અરુચિકર ગંધ એ કંઈ જંતુનાશક તત્ત્વનો પુરાવો નથી.

સાધુમાં ઘણા જંતુનાશક તત્ત્વવાળા પદાર્થો વપરાય છે. પરંતુ ઘણાખરા વૈજ્ઞાનિકોનો એવો મત છે કે સાધુ સાધારણ રીતે શરીરને સ્વચ્છ બનાવે છે, પરંતુ તેમાં કશી દવાના ગુણોની વિશિષ્ટતા નથી. એક લેખક કહે છે કે સાધુનો જંતુને ગુણ તો એ શરીર ઉપરની રંગ દૂર કરે એ પહેલાં ક્યારનો યે ધોવાઈ ગયેલો હોય છે.^૧

[ચિત્ર]

છે માધુ જીવો વસતા યતાત્મા
સ્વતૃપ્તિની સાતિભરી ગુહામાં,
છે જીવ કે તારક શા અટૂલા
રે'તા સદા નિર્લેપ વ્યોમકશે;
છે જીવ કે સ્થાપક સંસ્કૃતિના
અપય ક્ષેત્રે પય ને પ્રજ્વળતા,
પરતુ ભાઈ!

રસ્તા કને દો વસવા મને અને
થવા દિયો ભેરુ મનુષ્ય કેરો.

રસ્તા કનેના ધરમાથી મારા
નિહાળુ છુ, જીવન રાજમાર્ગની
કને ઉલેક્ષા ધરમાથી મારા
નિહાળુ તે ને ધમતા સુઆશથી
ને ને જનો જંગથી જર્ણુ ને થવા,
અનંત આયોજનના જ અંગશાં
ન તેમના અશુ-સ્મિતોથી ભાગ્ય
રસ્તા કને દો વસવા મને અને
થવા દિયો ભેરુ મનુષ્ય કેરો.

રે'વા મને દો મુજ વાસ માહે
રસ્તા કને—જમાથી પજે મનુષ્યતા,
તે છે ભક્તી, તે છે છુરી, અશક્ત તે,
સશક્ત છે, મુર્ખ અને છે ડાહી,
હું ચે છુ એવો—કચમ તો હું ખેડું
ગાદી પરે તે જગનિદકોની
ને કેંકુ ત્યાં જાણુ કટાક્ષકેરા ?
રસ્તા કનેના મુજ વામમાં મને
રે'વા દિયો ને
થવા દિયો ભેરુ મનુષ્ય કેરો *

• ઉન્સેન્ડની પાર્થમેન્ડના દાઢચ એફ કેમન્સમા વિરોધ પ્રમના નેતા જ્યોર્જ હેન્સબરી
(હવે તો નવી ચૂંટણી પવાની હોવાથી તેઓ આ સ્થાને કાયમ ન પણ દોાય) ને નાના અનુયાયીઓને
નવા વર્ષને દિવસે એક પસદ કરેલી કવિતાના રૂપમાં સંદેશો આપે છે. ગયા વર્ષે તેમણે આ
કાવ્ય સંદેશાર્પે મોકલ્યું હતું. મૂળ લેખક એસ. ડબલ્યુ ફોક્સ

કથાવલિ ભાગ ૨ જે (ટોલ્સ્ટોય મૅન્ચાનલિ પુ. ૮).—અનુવાદક, વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ, પ્રકાશક, રણછોડાજી કેમ્બરભાઈ મિશ્રી, પ્રગ્થાન કાર્યાલય, અમદાવાદ ડિ. ૧-૪-૦.

ટોલ્સ્ટોયે ઉત્તરવયમાં જે કેટલાક ધર્મેસિક્કાન્તો પ્રગટ કરવા વાર્તાઓ લખી તેવી ૧૨ વાતોનો આ સંગ્રહ છે. તેમાં મુખ્ય ધર્મચાર્યા, અહિંસા, ક્ષમા વગેરે છે. દરેક વાર્તા બરાબર રીતે ધર્મનો સિદ્ધાન્ત વ્યક્ત કરે છે. આમાંની કેટલીક હાલના વાતાવરણમાં મૂકેલી છે, કેટલીક અલૌકિક વાતાવરણવાળી છે, પણ સઘળી પ્રતીતિ કરનારી છે. આ વાર્તા આપણા દેશમાં જે કેટલીક શ્રદ્ધાની વાતો આવે છે તેને મળતી છે. જોકે આવી નવી નવી વાતો આપણે ત્યાં હાલ લખાતી નથી.

સંસ્કૃતવન:—કર્તા તથા પ્રકાશક સનાતન ૧-મસકર બુચ; વિલ્સન રોડ, કોલ્હાપુર; કિમત ૦-૧૦-૦.

આ આર અંકનું ક્ય-દેવયાનીના વૃત્તાંતનું નાનું નાટક છે. કર્તાને ક્ય-દેવયાનીનાં અત્યાર મુધીના નિરૂપણોથી અગ્રતોષ થયો, અને એ વૃત્તાંતને વધારે સારી દૃષ્ટિથી જોઈ શકાય એમ લાગવાથી તેમણે આ નવું નાટક લખેલું છે. તેમનું વક્તવ્ય એવું છે કે દેવયાનીની અભિલાષા પ્રણયના વિલાસની નહોતી, શુદ્ધ લક્ષ્યાકર્ષની હતી છતાં લગ્ન એ વિલાસ છે એવી ભાવનાને પરિણામે ઉદ્ભવેલી દેવોની આજ્ઞા અને ક્યના વચનને લીધે ક્ય તેને સ્વીકારી શકતો નથી એ ભાવનાવિરોધમાથી એ વૃત્તાંતનું કરુણ પરિણામ આવે છે. આ દૃષ્ટિને લીધે કર્તાએ દેવયાની પાસે ક્યને વિદ્યાનાચનો શાપ નથી અપાવ્યો, ક્ય પોતે જ આ કરુણ સ્થિતિને અંગે વિદ્યાનો ઉપયોગ ન કરવાનો મનમાં સંકલ્પ લે છે. પણ આ પ્રમાણે જૂના વૃત્તાંતમાં નવી વાત મૂકવી અમને હમેશાં દુર્બલ જણાયું છે. ક્ય પોતે એ વિદ્યાનો ઉપયોગ ન કરતાં એ બીજાને શીખવી આપે રહે તેમાં વસ્તુસ્થિતિમાં શા ફેર પડ્યો? વસ્તુસ્થિતિ તો બદલી જગડે, કારણકે ક્ય અસુરે સામે એ વિદ્યા વાપરવામાં જે કંઈ મર્યાદા રાખે તે બીજાને ન જ રાખે!

કર્તાએ ઉદ્દેશીયું વક્તવ્ય આ નાટકમાં કહેવું જ અમને દુર્બલ લાગે છે. એ મુખ્ય મુશ્કેલીને એક બાજુ રાખતાં નાટક ઠીક વિકસાયેલું છે. અને છેલ્લું દ્રશ્ય, તેના પોતાના ગર્ભમાં રહેલા રસથી, સારી રીતે અસરકારક બન્યું છે.

શ્રી સનાતન કંઈક લાંબે વખતે સાહિત્યમાં જણાયા. તેમની પહેલાંની કૃતિઓથી તેમણે જે આશા ઉત્પન્ન કરી છે તે સફળ કરવા તેઓ પોતાને ચોગ્ય માહિત્યપ્રકાર શોધી સફળતા મેળવે. એમ ઇચ્છીએ છીએ.

જિનાગમકથાસંગ્રહ:—સંપાદક, અખ્યાપક બેચરલાલ દોશી; પ્રકાશક, ગોપાલલાલ શુભાભાઈ પટેલ, મંત્રી, જૈન સાહિત્ય પ્રકાશન ટ્રસ્ટ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ; મૂલ્ય રૂ. ૧૧.

પ્રાકૃતના અભ્યાસને માટે આ પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી છે આમા મુખ્યત્વે જૈન સૂત્રો અને કથાઓમાથી મામત્રી લીધી છે અને એ સાહિત્ય સમગ્રય તે માટે પ્રારભમા ટૂકામા જ પ્રાકૃત વ્યાકરણ આપેલું છે આટલા ટૂકામા વિદ્યાર્થીને સાહિત્યપ્રવેશ કરાવે એવું વ્યાકરણ આપવામા પડિતજનો અનેક પ્રાકૃત ભાષાઓનો અભ્યાસ અને વિદ્વતા જણાઈ આવે છે આ વ્યાકરણમા પાલી અને મરુતનો પણ પ્રાકૃત સાથેનો મધ્ય જણાય છે

આપણા વિદ્યાર્થીઓ અને ખીજા ખાનગી શિક્ષણસંસ્થાઓએ આ પુસ્તકને ઉત્તેજન આપી આના બીજા ભાગોનું વહેલું પ્રકાશન શક્ય કરી બતાવવું જોઈએ

સરળ રાજ્યમાત્રસઃ—ડૉ. જ્યોતીન્દ્ર માર્કેડ મહેતા, એમ એ, પી એચ ડી, બાગ એટ લો, ભાપાન્તર શાખા, ગ્રામ્ય વિદ્યામંદિર, વડોદરા, ડિભત ૧-૬-૬૬

‘સપાજી સાહિત્યમાળા’નું આ ૨૩૫ મુ પુષ્પ છે વડોદરા ગાંધીના આ ખાતા તરફથી પ્રમિદ્ધ થતા અનેક પુસ્તકો વિશે અમારે વારવાર ટીકા કરી કહેવું પડ્યું છે કે અંગ્રેજી પુસ્તકોના માત્ર ભાપાન્તરે એ કેવળ સકિતનો અને પૈસાનો દુર્વ્યય છે અને પુસ્તકો પશ્ચિમના ગ્રન્થોની મદદથી પણ સ્વતંત્ર લખાવા જોઈએ આ પુસ્તક એ પ્રકારનું છે તે રાજ્યપ્રકરણ મિશોના અનેક ગ્રન્થોના આધારે પણ સ્વતંત્ર રીતે લખાયું છે ગ્રન્થોમા આજ સુધીના આ વિષયના ચિચારો જોવા કે લાસકીના પણ ગ્રન્થોનો ઉપયોગ કર્યો છે

આ પ્રપત્તિ ઘણો મુશ્કેલ છે, ગરણ કે રાજ્યપ્રકરણ અનેક સૈકાના વિકાસનું પરિણામ છે અને એ વિકાસના ઐતિહાસિક પરિચય વિના આ આખો જટિલ વિષય સમજવો ઘણો દુર્ધટ છે આવા વિષયને ટર્તા અને તેટલો સગલ કમી શક્યા છે આપણે તો પરિભાષાની પણ મુશ્કેલી છે આ પુસ્તકની વસ્તુઓજના લેખકની પોતાની છે અને ભાષા, પરિભાષા વગેરેમા પ્રો ગ્રામદારે મદદ કરી છે

આપણા દેશમા આ વિષયનો અભ્યાસ માધ્યમજી જનસમાજને હોવો જોઈએ અને તેને માટે આ પુસ્તક ઉપયોગી નીવડશે આથી રીતે આપણા યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસરો પોતપોતાના વિષયોમા શુજગતીમા પ્રમાણભૂત પુસ્તકો લખે તો સાહિત્ય અને સમાજ બન્નેને લાભ થાય

શ્રી મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ એએઆઈનાં વ્યાખ્યાનો તથા ભાષણો પુસ્તક પહેલું — પ્રકાશક, અધ્યાપક ધીરજલાલ ટાકરશી શાહ, માલિક જ્યોતિ કાર્યાલય, નગરશેઠ મારકીટ, ગ્તનપોળ, અમદાવાદ

શુજરાતના સમર્થ ચિચારકોની નામાવલી તૈયાર કરીએ તો તેમા મહારાજ સયાજીરાવનું નામ આવ્યા વિના ન રહે તેમનો અભ્યાસ અને તેમની છુદ્ધિ ખમી નામાન્યથી ઘણા ઊંચા છે તેઓ માત્ર વિચાર કરીને બેસી નથી રહ્યા, પણ એક દિશાપ્રેમીને જોભે એવા સુધારા તેમણે ગાંધીમા દાખલ કર્યા છે, જેમાના કેટલાક બધા દેશી ગાંધીઓમા, અને કેટલાક અંગ્રેજી ગાંધીમા પણ પહેલા જ હતા તેઓ સાગ વક્તા છે, અને અનેક વિષયોનું વિસ્તારી શાન ધરાવે છે

તેમ છતાં, દેશના અને શુજરાતના દુર્જીવે વડોદરા ગાંધી અપેક્ષા ગળીએ તેટલું આગળ ધપી શક્યું નથી કપાલકપાલ પાછળ પગલું ભરતું કોઈને જણાય છે, તો કોઈને વેગ મદ કરતું જણાય છે આનું કારણ શું છે, કથા છે, તે અત્યારે કોઈ જ્ઞી શક્યું નથી, અને કદાચ તે હમેશને માટે એક કોષડા રહેને

આ ભાષણો અનેક દષ્ટિએ વાંચવા યોગ્ય છે, અને લેકી તરફથી તેને હિતેજન મળશે એમ માનીએ છીએ.

મહારાજાધિરાજ સિદ્ધસર-સહસ્ત્રલિંગનો ઇતિહાસ:—લેખક, રા. કનૈયાલાલ બાઈશંકર દવે (પાટણ ગુજરાત).

આ નાનો નિબંધ ‘મહારાજાધિરાજ’ નવલકથા જે ગુજરાતી પત્રની ભેટ તરીકે બહાર પડી છે તેના એક ભાગ તરીકે છપાયો હતો, અને તે અહીં જુદા રૂપે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આ પુસ્તકને માટે અમે આ સુવાન લેખકને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. તેમણે પોતાના શહેરના ઇતિહાસમાં રસ લઈ, સર્વ સાધનોમાંથી હકીકત જોઈ કીરી, તેને ક્રમસર ગોઠવી, તે ઉપરથી અનુમાનો બાધી આ નિબંધ લખ્યો છે. તેમનાં સર્વ અનુમાનો માન્ય થાય કે ન થાય, પણ તેમણે અત્યારથી ઐતિહાસિક અનુમાનોમાં હોયી જોઈતી ચીજ બતાવી છે. લેખક પોતાનો પુરાતત્ત્વનો અભ્યાસ વધારે ને ગુજરાતી ઇતિહાસસાહિત્યની સેવાનો યશ મેળવે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

તનમનિયાં —લેખક સોમાભાઈ ભાવસાર, પ્રકાશક કાંતિલાલ કેશવજી કારીઆ; ૦-૨-૬.

બાલગીતોનો ગ્રંથ છે. આવાં ગીતો વિશે પહેલો ગ્રંથ એ કે તે ગાવામાં કાંવે છે કે કેમ. અને પ્રસ્તાવના જોતાં જણાય છે કે બાળકોને તે અનુકૂળ પડ્યાં છે. ‘જો પાંખો આવે’ ગીત અર્થદષ્ટિએ પણ સારું છે. ‘ભાઈ બહેન’ મા ‘પાણી ખેંચે’ ને બદલે ‘પાણી ખાંચે’ કર્યું છે તેવી છૂટા બાલકાવ્યોમાં અમે અનુચિત ગણીએ છીએ. વળી ત્યાં તો ‘ખેંચે’ રાખ્યું હોત તો પ્રાસને કાંઈ ખામ હાનિ ન થઈ જાત. ‘કાનો છેલખટાઉ’ માં છેલખટાઉ શબ્દ સારો નથી. એવો વ્યય ખરાબ છે. તેજ કાવ્યમાં ‘કાનો મારો રાક: છ-નિર્દોષ એવો વાંક.’ એમાં અર્થલેપ થાય છે. માણસ નિર્દોષ હોઈ શકે, ‘વાંક નિર્દોષ’ કહેવાનો કશો અર્થ નથી ‘મેલુલિયો’ ગીતમાં છેલ્લે નીચેની પંક્તિઓ આવે છે:

તળાવ છલકે, સરવર ઘલકે, ઊલકે નદીઓ નાળા,

એ રાખે ઊલકાવનારના કાણે ખોલ્યા તાળા ?

આ કડીમાં ‘ઊલકાવનાર’ ન જોઈએ. તળાવ, સરવર વગેરે ‘ઊલકાવનાર’ છે, ‘ઊલકાવનાર’ નથી. એને ‘ઊલકાવનાર’ તાળામાં છે એમ કહેવામાં કશો અર્થ નથી. આવી નાની જૂલો સિવાય આમાં ઊકારાંને મજા પડે તેવાં ગીતો છે, અને તે ગીતોનો અર્થ પણ બાળકોને રમ્ય થશે.

ટોમસ આલ્વા એડિસન, એન્ડ્રુ કાર્નેગી, બેન્જામિન ફ્રાંકલિન, જેમ્સ ગાલ્ફ્રેડ, અબ્રાહમ લિંકન, ન્યોર્થ વોર્શિંગ્ટન, હેનરી ડ્રોસેટ, બૂડર ટી. વોર્શિંગ્ટન, કાઉન્ટ લીઓ ટોલસ્ટોય, ગેરીબાલ્ડી, વિલિયમ ટેક્સ, હેનરી ડોર્ડે:—લેખક રસુલભાઈ ન. વહોરા; પ્રકાશક, ચરેતર એન્ડુકેશનલ સોસાયટી, આણંદ; કિંમત અનુક્રમે ૦-૨-૬, ૦-૨-૬, ૦-૪-૦, ૦-૩-૬, ૦-૩-૦, ૦-૨-૬, ૦-૨-૬, ૦-૩-૩, ૦-૩-૬, ૦-૨-૬, ૦-૩-૦, ૦-૨-૬.

દિશાગ ચરિત્રમાળાના આ પહેલા ખાર મણકા છે આ પુસ્તકો ગુજરાતી છટા કે સાતમા ધોરણના વિદ્યાર્થીની શક્તિ ધ્યાનમાં રાખી લખાયેલાં છે. જેઓ જગતમાં ગરીબીમાંથી પુરુષાર્થ કરી આંગળ વધ્યા હોય એવા પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો સાહિત્ય આપવું એ આ

માળાનો ઉદ્દેશ છે. લાપા સરલ અને ગંભીર, અને શૈલી સીધી, નિરાડંબર અને વર્ણનાત્મક છે. આ કોટિનાં બાળકો સમજી શકે તેવા બનાવો આપી ચરિત્ર રસિક કરેલું છે. અને માનીએ છીએ કે આ વાચન બાળકોને રસિક તેમજ બોધપ્રદ નીવડશે.

કર્તા હિંદના મહાન પુરુષોનાં આત્મ જ ચરિત્રો પ્રસિદ્ધ કરે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

કેન્સડાં, રૂપીના બાગમાં, કુતૂહલ, મુદ્રારાક્ષસ, રંભાનું રસોઈ ઘર.—અશોક બાળ પુસ્તકમાળા ગુચ ૧, પૃષ્ઠ ૫-૬-૭-૮-૯; સંપાદક રમણલાલ ના. શાહ. નાગરદાસ ઈ. પટેલ.

આ પુસ્તકમાળા કઈ ઉમરના કે કેટલું બહેલાં છોકરાં માટે યોગ્ય છે, તે સંબંધી કંઈ પ્રસ્તાવનામાં લખેલું નથી. ‘કેન્સડાં’ બાલમંદિરનાં બાળકો માટે છે. તેમાં જૂનાં ને નવાં ગીતો છે અને તે બાળકોને ગમે તેવાં છે ‘રંભાનું ઘર’ સંઘતાં શીખવવા માટે છે, પણ બાળકો પુસ્તકદ્વારા આવું શીખી શકે એમ અને માનતા નથી. એ શક્તિ મોટી આવે છે. બાળકોને કામ નજરે દેખાડીને શીખવવું જ સરલ પડે. ‘કુતૂહલ’માં વિજ્ઞાનના ધુદ્ધા પ્રશ્નોના જવાબો છે. અને તે એક અંગ્રેજી પુસ્તકમાંથી લીધેલા છે. આપણા દેશમાં વિજ્ઞાનનું સાધારણ જ્ઞાન જ નહિ જેવું હોવાથી આપણા દેશને માટે આપણી પરિસ્થિતિ નોંધીને, આપણાં બાળકોને શુ શીખવવું અને કેમ શીખવવું તે નક્કી કર્યું હોત તો વધારે સારું થાત. આવું કામ શિક્ષકો બાળશિક્ષણના અનુભવને અંગે કરતા જાય તો સારું. ‘રૂપીના બાગમાં’ વિશે પણ અમારે એથી વિશેષ કહેવા જેવું નથી.

સંપાદકોનો પ્રવલ્ન ઉત્તેજનલાયક છે.

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય (ત્રૈમાસિક) : તત્ત્વી ગુનીલાલ ડી. ખરશીવાલા, એમ. એ., એલ.એલ. બી., સહતત્ત્વી પ્રાણલાલ કીરપાગમ દેસાઈ, બી. એ., એસ. ટી. સી. ડી.; વાર્ષિક લવાજમ ટપાલખર્ચ સહિત રૂ. ૧૧.

આ ત્રૈમાસિકનો પહેલા વર્ષનો ચોથો અંક મળ્યો છે તેમાં ચર્ચાપેલા વિષયો અમત્યના છે અને તે વ્યવહારદષ્ટિએ ચર્ચાયા છે. શ્રી પ્રાણલાલ દેસાઈનો પ્રાથમિક કેળવણીની પ્રગતિ બાબતનો લેખ અત્યારની સ્થિતિ ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે. આ વિષય મુખ્યત્વે ગામડાંના હિતનો છે અને ગામડાંના માણસો અભણ અને ઓછું બહેલા હોય છે તેથી આત્મા ચર્ચાતા વિષયો ‘જૂન સરલ ભાષામાં ચર્ચાય અને તે સાથે ઉત્સાહપ્રેરક, આદર્શ દેખાડનારા, અને લોકોને કર્તવ્ય તરફ દોરનારા થાય એમ ઇચ્છીએ છીએ. બીજા દેશમાં આવી સંસ્થાઓ શું શું કામ કરે છે તેની અવારનવાર માહિતી પણ ઉપકારક થશે. આમાં ગામડાંના શિક્ષિતો સહકાર આપે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

વિક્રમ સંવત ૧૯૮૨નું પ્રત્યક્ષ પંચાંગ:—યોજક. હરિદ્ર પ્રાણશંકર ભટ્ટ, સમ્ય, ગુજરાત પંચાંગ સંશોધન મંડળ, પ્રસ્થાન કર્ણાવલ્ય મારફત, પારસી અગિયારી સામે, અમદાવાદ; સંપાદક—પ્રકાશક: કૃષ્ણરાવ વહાલજી ભટ્ટ. મળવાનાં ટેકાણાં (૧) ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર, કુવારા પાસે, રીંગીરોડ, અમદાવાદ. (૨) ૫ નારાયણ મૂલજી, જુકસેલર્સ, ૨૨૯, ઝરેરવાડી, મુમર્ઈ ૨ કિ. ૨ આના પોસ્ટેજ ૧૧ આનો જુદું.

ત્રણ વર્ષ બંધ રહી ફરી પ્રગટ થતા આ પંચાંગને અમે આવકાર આપીએ છીએ. પ્રત્યક્ષ ન્યોતિપ સાથે મેળ ન ખાય, અને વીમપત્રીસ દિવસનો અંતર પડે એવા પંચાંગથી ચલાવવું, એ ખરેખર શરમભરેલું છે. આ પંચાંગ તેના નામ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ ન્યોતિપ સાથે

મેળવી શકશે' અર્થાત્ આકાશમાં નક્ષત્રો વગેરે દેખાય છે તેવી સ્થિતિ આ પંચાંગમાં બતાવેલી છે. તે સિવાય પણ આ પંચાંગના બીજા ઘણા ફાયદા છે. આ પંચાંગ એક જ ધોરણે થયેલું હોઈ તે ઉપરથી ગમે તે જ્યોતિષી પોતાને ઉપયોગી ગણિત મેળવી શકે તેમ છે. ફલ-જ્યોતિષનું કામ કરનારને પણ આ પૂરેપૂરું ઉપયોગી છે. આમાં સમય સ્ટાન્ડર્ડ ઘડિયાળનો આપેલો છે, એટલે આખા દિંદુસ્તાનમાં પ્રાધારણ જાનવાળો માણસ પણ આને સમજી તેનો ઉપયોગ કરી શકે તેમ છે. આમાં જોન તેમ જ દિંદુ, મુમુક્ષુમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરે સર્વ કામોના મનતઃકેવલ વગેરે આપેલ છે. વળી વિશદ યજ્ઞોપવિત વગેરેના સમયો આપેલ છે તેથી તે બીજાં પંચાંગો કરતાં કાંઈ રીતે ઓછું ઉપયોગી નથી. વૈશ્વનિ-એ મદાપાતનાં વ્યતિપાત ગણિત ઘણાં અઘરાં હોવાથી સામાન્ય પંચાંગમાં તે અમુક સાચાં આપવામાં આવતાં નથી, તે આમાં સાચાં આપેલાં છે. એ રીતે આ પંચાંગ ખગોળના જિજ્ઞાસુને તેમજ ફલજ્યોતિષ કરનારને બેટકું ઉપયોગી છે તેટલું જ સામાન્ય વ્યવહારુદ્દેશિય ઉપયોગી છે અને ગણિતશુદ્ધ છે. તાતાં બાળકોને આ પંચાંગ જોતાં શીખવી દીધું હોય તો પ્રત્યક્ષ પ્રહો સાથે સરખાવી તેઓ નાનપણથી આ વિષયમાં રમ લેતાં થાય. અમે આશા રાખીએ છીએ કે ગુજરાતી ભાઈઓ આ પંચાંગને વધારી લેશે.

મુખ્યલેખકાદિકા:—પ્રયોજક અને પ્રકાશક વિમળાગૌરી મગનલાલ પંડ્યા નં. ૫૬, વૈષ્ણવરંગ પેડર રોડ, મુંબાઈ; કિં. રૂ. ૧-૦-૦.

બાર વાર્તાનો સંગ્રહ.

શૈલોદ્યાદી શિક્ષક: ડી. એસ. પટેલ, ડી. ટી. સી. (બી.એ), એસ. ડી. સી. (સંડન), કોઈંગ માસ્ટર, અલિહિના વિશ્રામ હાઈસ્કૂલ, મોંબાસા. કિંમત બે શિલિંગ.

મોડાસા કેળવણી મંડળનો દશમો અહેવાલ: વર્ષ ૧૬ મું: પ્રકાશક ચંદુલાલ ચકરલાલ છુટાવા, પુરુષોત્તમલાલ મોડળદાસ શાહ, બોન. સેક્રેટરી મોડાસા કેળવણી મંડળ.

ગુજરાતના દૂરતા ખૂણામાં પડી ગયેલી આ સંસ્થા સંતોષકારક પ્રગતિ કરે છે એ જાણી સંતોષ થાય છે; અને તે ખાતર તેના હિતવાદી આચાર્યને અભિનંદન ધરે છે. આશા રાખીએ છીએ કે આ શાળા માત્ર પરીક્ષાને જ લક્ષમાં નહિ ગણતાં આપણા ગ્રંથની પ્રગતિને ઉપકારક એક સંસ્કારકેન્દ્ર બનશે.

રોજનીશી

- તા. ૮-૧૦-૩૫ : એન્ડ્રુમ દિલીએનેએ કબજે કર્યું; મિ. લેન્ડવરીએ લેન્ડવરીના પ્રમુખ તરીકે રાજનામું આપ્યું તેનો સ્વીકાર થયો અને એન્ડ્રુ એટલી નવા પ્રમુખ ચુકાયા.
- તા. ૯-૧૦-૩૫ : ન્યૂયોર્કમાં દેશવટો બોનલો રહેવા દિલી શ્રી. રૌબેન્ડનાથ વેપને દિલ આવવા માટે પાસપોર્ટ આપવાની દિલી વચ્ચેની ના.
- તા. ૧૦-૧૦-૩૫ : શ્રીમતી નેરાનલ એસેમ્બલિએ શ્રીમતી નીપ્પિલકન પ્રકાશની સંસ્કારનો ત્યાગ કરી તેને બદલે ફરીથી રાજસૂતા સ્થાપવાનો નિર્ણય બહાર કર્યો
- તા. ૧૩-૧૦-૩૫ : ગુજરાત સાહિત્ય સમાજના ઉપક્રમથી શ્રી. બગવંતરાય કે. દાકરના પ્રમુખપદના દોશ શ્રી. કિશોરીલાલ સદાનાનું 'સંસ્કૃતિ-અનિષ્ટિતિ' પત્રિકા ઉપર આ મેજમાં આપ્તિયન; દેશનેતાઓની વર્ષો બાને મદ્રાસના નામી સયો અમલની મનથા
- તા. ૧૪-૧૦-૩૫ : બારમા ગુજરાતી સાહિત્ય સમેલન મટિના વિભાગી પ્રમુખોની ન્યૂયોર્ક થઈ, છનિવામા કોન્વેન્ટિનેટીય કનિટિની સંપર્ક સમાએ ઈથી સમેલના નાણાવિચક પ્રતિષ્ઠાને બહારી આપી
- તા. ૧૫-૧૦-૩૫ : મદ્રાસમા મહારાજાની કારોબારી સમિતિની બેઠક; અમદાવાદમાં શ્રી. ઈન્દુલાલ યાસિક આગા, અમદાવાદમા ગુજરાત-કાઠિયાવાડ યીએસોસિફિકલ ફેરેશનની રમી બેઠક બેઠક
- તા. ૧૬-૧૦-૩૫ : દિલી સરકારે આવનમર નાન્ય નામના કામગીરીમાં રૂબ કર્યાની દ્રષ્ટિ બહાર આવી.
- તા. ૧૭-૧૦-૩૫ : બગાગના 'બસુમતી' પત્રની ૧૦૦૦ની વર્ષોનીયો બનાવ સરકારે બંધ કરી; અખિલ દિલ મદ્રાસમા સમિતિમા હોદ્દા સ્વીકારનો પ્રત્ય નસાપાદલ મોટી બહુ મતિએ મુલતવી રહ્યો; એસ્ટ્રીઆના આખા પ્રયાતમ એ ૧૭નામું આપ્યું.
- તા. ૧૮-૧૦-૩૫ : શ્રી. ઈન્દુલાલ યાસિકના 'આયર્વેન્ડમા સુવક-તાપીમ' અને આયર્વેન્ડમા સાહિત્યસંઘ' એ વિષય ઉપર અમદાવાદમા બે મનનીય બાપલો; છનિવામા રાષ્ટ્રસંઘની ૧૮મી કમિટિએ હરલિધન નિકાસનો બદિલ કલ્લાની દરખાસ્ત સર્વાનુમતે સ્વીકારી.
- તા. ૨૦-૧૦-૩૫ : પબલમા સમાજવાદી પરિષદની એકિમે પર શોવિસે દોશ પાડયા અને એ સંજોગોની ધરપકડ કરી.
- તા. ૨૧-૧૦-૩૫ : જુનખાર નજ પછી ઈટાલીએ ટાન્સેરીનું અગત્યનું મથક સગ કર્યું, ઈટાલીએ શોતે છતેલા મુલકના વીસ દાનર ગુદામિને ઈટાલીના રામના નામથી પ્રમાણપત્ર આપી મુખ્ય થએલા બહાર કર્યા
- તા. ૨૨-૧૦-૩૫ : સ્વદેશના સિદ્ધિમાર્ગ પટેલની દ્વિતીય સવત્સરી મુંબઈમાં ડાઈવાઈ.
- તા. ૨૩-૧૦-૩૫ : અમદાવાદ એન્ડ્રુસેરાલ ગોલાયત્રી તરફની નવી માર પનાર કોલેજના કુલનાયક નીચે કામ કરવાનું આગાધી. ગાનદગર મુવે કમ્પ્લે ગામ્યું હોવાની વિચન બહાર આવી.
- તા. ૨૪-૧૦-૩૫ : અમદાવાદમાં અખિલ દિલ સનીત પરિષદની મનગો બેઠક બગઈ.
- તા. ૨૬-૧૦-૩૫ : હાલમા દિલી રાજકીય પરિષદની પાચમી બેઠક મળી અને તેને રાષ્ટ્રીય મદ્રાસમાની નીતિને સિદ્ધિમા ધપાવવા, પનત બંધવાનો કમચ પસાર કર્યો; શ્રી. મુજાવમદ્ર બોલ સામેનો ઈન્દોલ બવાનો પ્રનિધય પાછો ખેંચી લેવાયા.

- તા. ૨૯-૧૦-૩૫ : બા. જવાહરલાલ નહેરુ સભામાં ત્યાં તેમનું જન્મ વ્હાનુ કેન્દ્રગરીના આઈન્દ્રિયે મહામાહાજી આમત્રિયની પ્રશસા કમળે વ્યાખ્યાન કર્યું અને પત્રમાં લખાવ્યું કે 'હું તો રાજકીય બંધાત્તુ આમત્રિયનાં ચેરેલે ચ્વવાનું પસંદ કરું.'
- તા. ૩૦-૧૦-૩૫ : અમદાવાદમાં 'હિંદુસ્તાની સાદિત્વ સંઘ' ની સ્થાપના થઈ; સેટીટ નરીના કાટે દાધિયોપીઓનો સપન ખાતમ્ય, ઈટલિયનોએ પુષ્ટગ પાળીવાળો પ્રેરણ કર્યો કર્યો; ઝોખા બંદર ઉપરથી વલોદનને કાચુ જતો રહેલો એવી વિગત ખદાર આવી.
- તા. ૩૧-૧૦-૩૫ : જિલ્લેના પચેગમ ત્રી સર સેમુઅલ દેસર હનિયા તરફ લખાયેલ.
- તા. ૧-૧૧-૩૫ : વડોદરામાં મુળઈ દિવાલ આંધ્રિક સિટિય પરિવર્તન દેસર અગ્નિવેશન બદલુ; હિંદી વેપારી ચેમ્બરના પ્રચુબ કા. મનુ મુનેશનુ ચેમ્બર પ્રવને ચેનવળી આપતું લખાયું. 'જમીનજૂબ નદિ છેડે તે વિરામ મનીષ છે.'
- તા. ૨-૧૧-૩૫ : ભરુચ ખાતે ગુજરાત વિમાનની સ્થાનિક સ્વચાલની પ્રસ્થાવોની પરિવંદ સરદાર વલ્લભભાઈ જરેવના પ્રેમુખવાદ દેસર ભરુચ; પૂતાના 'સોલમિન' પત્રના પ્રકાશક અને 'સોલમિન' પ્રેરણા કાપર ખાતે રા. ૨૦૦૦ની જમીનજોરી માલવામાં આવી.
- તા. ૩-૧૧-૩૫ : સહનમા દિંદી વિચાર્યોએ ૧. જવાહરલાલની અપીલ. 'દેશની આઝાદી માટેની અને કમલિયતમાં સખરલી પ્રજાની હન' કપાલે લેવાની શુભોભાની ફાઈ છે. હુનિયાની નુંદી નુંદી પ્રજાએ વચ્ચે હિંદ એક ક્રીડા સમાન હવન માળે તેના કરનાં તેની આજ્ઞી મરગની તરહોમલાત્રી સચે તે હુનિયામાંથી નાનુદ યામ એખદેસર છે.'
- તા. ૪-૧૧-૩૫ : પૂતાના 'ત્રિફાલ' પત્ર પ્રસેથી ૧૦૦૦ની જમીનજોરી મંચાઈ અને 'સાક્ષમદ' પ્રેમના કીજરની ૨૦૦૦ની જમીનજોરી નામ મઈ.
- તા. ૫-૧૧-૩૫ : રાજકોટ ખાતે એન્ડ્રીયા—કાલિયાવલ ક્રિટ મેચ રમાઈ.
- તા. ૭-૧૧-૩૫ : ઈટલીએ ટકાલે અને ગેવા નદીઓનો પ્રેરણ કર્યો કર્યો.
- તા. ૮-૧૧-૩૫ : ઈટલિયનોએ મકાલેમાં ભારે દખલવાથી પ્રવેગ કર્યો, રાજ્ય ગુસ્સાને મકાલેને મવનર નીચો.
- તા. ૯-૧૧-૩૫ : ડો. સી. એમ. કાલિયાલને રીડસમરી (સહન)ના પ્રેમુટી મેટાં તરીકે ચૂટી કાઢ્યા; અખિલ હિંદ જ્યોતિષ પરિવર્તની દલિરમા એક સર્વમાન્ય પચામ તૈયાર કરવાની પ. માલવિયાજીની સલાહ; અમેરિકાના પ્રેમિલન્ટે કેનેડા ગ્રામે વેપારી કરાર કર્યાની હમીકલ બહાર આવી.
- તા. ૧૦-૧૧-૩૫ : અમદાવાદમાં શ્રી. રામચંદ્ર જ્યવંતી લખ્યાઈ; હન ખાતે રહેલ શ્રીમત્રી માલ રામને કીમત્રી તાજનો સ્વીકાર કરવા માટે આમત્રિય આપવા આવેલું પ્રતિનિધિ મરગ મનુ અને રાજ્યે વલ્લભકે તેનો સ્વીકાર કર્યો; મુળઈમાં સરદાર વલ્લભભાઈ કપર ચોપરેશન કરવામાં આવ્યું; સહનમાં ૫. જવાહરલાલના હુદાગે; 'હિંદવા મુખ્ય પ્રમરો કહેલ સમાજવાદથી હલ્ય આવી સકે; નવા સુધારામાં સહકાર ન આપી શકાય.'
- તા. ૧૧-૧૧-૩૫ : પ્રે. રૂબેલનું લખાણ 'વિઝહોને મરિજામે એકલી બચેકિન પ્રજાની સન્મુખ ચૂમી રહેલા બચો કરવાં બચિચની સમસ્ત માનવબનિને શિરે ચૂમતાં લેખમેને અમે વધુ મહાન લેખીએ કીમે. જમ્મન વિદ્યાથીનું પુત્રાવાલ્ય મુદાગને ખાનું મોપી દેવાનો અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીએ કાવ જસાર કર્યો; ઈટલિયનોએ સાચાગનેર અને એન્ડ્રીયા સર કર્યો.
- તા. ૧૨-૧૧-૩૫ : અમદાવાદમાં એન્ડ્રીયા—ગુજરાત વચ્ચે ક્રિટ મેચ રમાઈ.

तंत्री

शमनारायण विन्धनाथ पाठक

કાન્તિનાં લાડવીર-વીંગનાઓનાં બાવીસ ચિત્રો મહિત

રશિયાના ખેડૂતો અને મજૂરોમાં પ્રથમ અસંતોષનો દર્શણો દ્રુટ્યો અને તેમનામાં કાન્તિનો વિચાર પ્રથમ જન્મ્યો ત્યારથી તે રશિયામાં બોલ્શેવિક પક્ષે રાજસત્તા કબજે કરી અને છેવટે કેટલાક ઝનૂની બોલ્શેવિકોએ ઝાર અને તેના કુટુંબનો નિર્દોષ રીતે અંત આણ્યો ત્યાં સુધીનો રશિયાનો રેમાંચક ઇતિહાસ. અને ત્યારથી આજ સુધીની સંપૂર્ણ વિગતો પુરવણીપ્રકરણ રૂપે રજૂ કરતું પુસ્તક

રશિયાનું ઘડતર

લેખક

બખશબાઈ મહેતા

પ્રસ્તાવના અને પુરવણીપ્રકરણના રેખક

નરહરિ દા. પરીખ

મમાજવાદ અને મામ્મવાદના મિદ્ધાન્તો તથા કાર્યક્રમ વિષે તેમજ રશિયામાં અત્યાચારે ચાલે છે એ વિષે આપણે ત્યાં વાતો બહુ થાય છે. પણ મિદ્ધાન્તોના શોધકો તથા પ્રવર્તકો વિષે, તેમજ રશિયામાં મજૂરપક્ષના હાથમાં સત્તા ડેવી રીતે આવી, તે સત્તા પ્રાપ્ત થઈ તે પહેલાં ત્યાંના આમલગને કેટલા મકરો વેકવા પડ્યા હતા તથા મજૂર નેતાઓએ કેવી માધના કરીને ત્યાંની પ્રજાને તેચાર કરી, એ બધો ઇતિહાસ બાગબગ બાણીએ તો જ આપણે તેમાંથી કાઢકે લાભ ઉઠાવી શકીએ આ બધો ઇતિહાસ આ પુસ્તકમાં રેખાચક રીતે સચ્ચ શૈલીમાં આપવામાં આવ્યો છે સુવચની માહિત્યમાં આ જાતનું આ પ્રથમ જ પુસ્તક છે એમાંના બાવીસ ચિત્રો એ એની ખાસ વિગિહતા છે.

પૃષ્ઠગંખ્યા ૩૫૨

આર્ટ પેપર ૭૫૨

મુંદર નેકેટ

કિંમત રૂબ રૂપિયા બે

બાવીસ ચિત્રો

તમારી નકલ આજે જ મેળવી લો.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

[મુદ્રા શાખા — પ્રિન્સિપલ ઓફિસ]

[ચિત્ર શાખા — ડેઝાઈનર]

卐 प्रस्थान 卐

। दृष्टिपूतं न्यसेतपादम् ।

तंत्री : रामनारायण विश्वनाथ पाठक

पुस्तक २१

भागशर • १८८२

अंक २

नाविक

पूजासाक्ष

सागरहोरे स्वार यनारे।
हुं तो नाविक नाविक,
वाहण्या भापत विस्तारे।
हुं तो नाविक नाविक.

प्रभत्त जजावातो वाये
त्यारे शहनी साथे छाती—
भादी साहसथी झुलाये;
जंजाळो साथे झुजनारे।
हुं तो नाविक नाविक.

त्यारे तुक्षन नगी ओढे,
तूटे वज्जर माथा उपर
त्यारे मुजं उर शौर्य वछटे,
हेतो पडाराने : पंडकारे।
हुं तो नाविक नाविक.

ચોગમ મળે ન કોઈ કિનારે,
ત્યારે મધદરિયાને માથે
ઊંઝળો તણાય તંબૂ મારો:
સીમાબંધન પરહરનારો
હું તો નાવિક નાવિક.

પ્રવાલમણિમુક્તા લંડારો
અગાધ તળમાં ગુપ્ત પડ્યા તે
ઉપર વારમ્મડક છે મારો:
મમતભયો નિધિતળ ખૂંદનારો
હું તો નાવિક નાવિક.

મારી આશા ને ઉડ્ડાસો
ઊભરી ઊભરી ધવલ દેનમાં
કરતા નીલ તરંગે હાસો:
સિદ્ધિ મારો અદીઠ મારો
હું તો નાવિક નાવિક.

જવલંત શ્રદ્ધા ફેરી છોડી,
લાખ વિચાર ફરીને અંતે
મેં તો ભરદરિયાએ છોડી:
હવે ન પાછું ફરી જોનારો
હું તો નાવિક નાવિક.

છા ને સિધુ મૃત્યુના માળે
કોટિક કાળાં મુખ ઉઘાડી
મામે ધસમસ ઘોષે ગાળે:
એનો નઘી મને ધડકારો
હું તો નાવિક નાવિક.

ધ્રુવની ઉપર હોકાજ્વલર
અચલ ઠહું છે મારું; લેખું ના
પારવિનાનું લાંબું અંતર:
અનંત સફરોનો કરનારો
હું તો નાવિક નાવિક.

શ્રીઓના માર્ગમાં અંતરાયો

શુદ્ધિ

	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
પૃ. ૧૦૮	૧૪	ક્રેષ્ટ	ક્રેષ્ટે
	૧૬	કે આજની	કે આપણી
	૨૬	આજે રાણી વિધવા થશે	કેઈ રાણી વિધવા થાય
પૃ. ૧૦૮	છેલ્લેથી ૮	મૂંઝવણવાનો. એ	મૂંઝવણનો. એવું મધ્યમ વર્ગને નથી, છતાં એ
પૃ. ૧૦૯	૩	કેટલીક વાર કેટલીક વાર	કેટલીક વાર
	૧૫	વિકસાવવા	વિકસાવવાની
	૨૩	ખૂંટું કરનાર	ખૂંટું કરનારો
પૃ. ૧૦૯	નીચેથી ૩-૪	પણ તે...એક બાબત	પણ તે વાત વિચારમાં હરી શકે એવી નથી. આપણે
પૃ. ૧૧૦	નીચેથી ૫	એટલું	એટલી
	૪	ન મળે	ન મળે.
	૩	એક સત્તા	એક વ્યક્તિ મત્તા
પૃ. ૧૧૧	૧૦	નિર્મિત	નિર્માણ
	૧૧	પુરુષવર્ગ પણ ધરની	પુરુષવર્ગ ધરની
	૧૨	ધ્યાન નહિ આપે.	ધ્યાન નથી આપતો.
	૨૭	મળેલ	મળ્યું.
પૃ. ૧૧૩	૧૦	વિનાશ કરેલો છે?	વિકાસ રોકેલો છે?

સ્ત્રીઓના માર્ગમાં અંતરાયો

નિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

આ પ્રસંગે મારે જે કહેવાનું છે તે લખીને લાવવાની મારી પોતાની ગણતરી હતી, પણ સમય ન મેળવી શક્યો તેથી આજે એમ ને એમજ હું વિચારો દર્શાવીશ. આથી લખેલા નિબંધની અંપૂર્ણતા અને સમતોલતા આમાં જાળવી ન શકું એવો અંશ છે. એ માટે ક્ષમા કરશો. હું ધારતો હતો કે આજે સમામાં મહિલાઓની અંખ્યા જ વિશેષ હશે અને તેથી મારે ખાસ કરીને સ્ત્રીઓના વિકાસમાં સ્ત્રીઓ જ કેમ અતરાયરૂપ થાય છે એ ઉપર વધારે કહેવાનું રહેશે; પણ મહાશયોની જ વધારે હાજરી જોઇ છું, એટલે સ્ત્રીઓના વિકાસમાં પુરુષોના અતરાયની બાબત પણ મારે લેવી જોઈશે.

ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં મારા વિચારો સામળવા ઉત્સુક હોય એવો એક વર્ગ છે એ મેં જાણ્યું છે, પણ તે બધા વિચારો બધા સ્વીકારવા તૈયાર જ હોય છે એવું નથી, એવું પણ મને જ્ઞાન છે; અને એમ મારા વિચારો બધા સ્વીકારી જ લે એવી જાતની હું અપેક્ષા પણ રાખતો નથી. કહ્યું, વિચારો તરત ન સ્વીકારાતાં એ ઉપર ટીકાઓ થાય એ વધારે સાતું પિદ્ધ ગણુ છું. મારી વિચારસરણી અને આજે જે વિચારસરણી વધતી પાછી છે તે વચ્ચે ઘણો ફરક પડતો પણ જોઇ છું, અને તેથી સામાન્ય રીતે કોઈ ખાસ નિમિત્ત વિના બોલવાનું કે લખવાનું હું રાખતો નથી. ગ્યારે બોલું છું કે લખુ છું ત્યારે મને જે સત્ય વસ્તુ લાગે તે જ નિઃસંકોચપણે રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું. આમ કરતાં મારા સ્વભાવમાં નથી એવી કઠોરતા મારી વાણીમાં આવતી જણાય છે. કદાચ સૌરાષ્ટ્રના પાણીનો મીઠો બીધનો જે વારસો છે તે મને નથી મળ્યો, તે પણ કારણ હોય.

આજે સ્ત્રીઓના માર્ગમાં અતરાય એ ઉપર બોલવાનું છે, તો એમાં તથ્ય રીતે વિચાર કરવાનો રહે છે. સ્ત્રીવિકાસમાં સ્ત્રીઓનો અતરાય, બીજો સ્ત્રીવિકાસમાં પુરુષજાતિનો અતરાય અને ત્રીજો સ્ત્રીવિકાસમાં વિવંશરૂપ પરિસ્થિતિ.

સામાન્ય રીતે આપણે વેવલા તો છીએ જ. પહેલાં આપણે સ્ત્રીઓને અવગણતા જ. અવગણનાને પણ હદ નહિ હતી અને તેથી એમાં આપણું વેવલાપણું દેખાઈ આવતું હતું. ત્યારબાદ એટલે વીસેક વરસ ઉપરના જ જમાનાની વાત કરીએ તો આપણે સ્ત્રીઓની અતિશય પ્રશંસા પર જ કતર્યા. અતિશયતા એટલે વેવલાપણું. સ્ત્રીઓની પ્રશંસામાં આપણે અતિશયતા કરી. આ જાતનું પરિવર્તન અમુક રીતે ચરૂરી હતું પણ આપણે તો એટલી હદ સુધી ગયા કે સ્ત્રીઓની દેવીરૂપે આરતીઓ આવવા લાગી, પૂજા થવા લાગી. 'સુંદરીસુન્દોધે' સ્ત્રીજાતિના વિકાસ માટે સારો કાળો આપ્યો પણ સાથે એણે સ્ત્રીજાતિની પૂજા શરૂ કરી. એ જમાનોય ગયો. આજે હવે બાળદેવોને પૂજવાનો જમાનો આવ્યો છે, દરેક કર્તવ્યના ક્ષેત્રમાં દેવોનું સ્વરૂપ આપવા આપણો સમાજ ટેવાયેલો છે. બાળકો પ્રત્યેની કે ગરીબો પ્રત્યેની, કે સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની આપણી શા ફરજ છે એ સમજવા અને એનું આવરણ કરવા. દરેકને દેવનું

સ્વરૂપ આપવું, અને એ રીતે થોડો નરોા કે છત્રાહ પેદા કરી કામ કરવાની આપણી વૃત્તિ રહે છે. બાળકોને બાળદેવો કહીએ, ગરીબોને દરિદ્રનારાયણ તરીકે ઓળખીએ, સ્ત્રીઓને સ્ત્રીદેવી મંબોધીએ, અસ્પૃશ્ય મનાયેલા લોકોને હરિજનોની ઝંઝા આપીએ, તો જ આપણને તેમના પ્રત્યેના ધર્મ સૂઝે. આ બધાં લક્ષણ હું સારાં નથી સમજતો. માત્ર માવનાથી શ્રેષ્ઠી ભાષા જેને 'શૌરાષ્ટ્ર' શાસ્ત્રી રીતે વિકસાવી છે, તે મને આવડતીયે નથી અને રુચતીયે નથી એવી ભાષાથી હું મુન્ધ થતો નથી કે એની મારા પર જાણી અસર પહોંચતી નથી.

સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે આપણી આંખ સધડી એ સાંડું થયું, પણ જેમાય વેવલાપણું કરી આપણે તુકસાન કર્યું. બાળકો પ્રત્યે આપણે બાળદેવો કહીને વર્તન રાખ્યું તેમાં આપણે સેવાને બદલે અસેવા કરી એમ મને લાગે છે.

પુરુષે કાં તો સ્ત્રીઓની નિંદા જ કરી છે અને કાં તો સ્તુતિ જ કરી છે. માણસ જરૂર કરતાં વધારે ધુણા કરે અને એ રીતે જ એનું ચિંતન કરે એટલે એમાંથી માણસ દુર્બોધ જ લેવાનો. તે જ પ્રમાણે વાસ્તવિકતાથી દૂર જઈ માણસ પૂજક બને છે ત્યારે પણ દુર્બોધ જ મેળવે છે. સ્ત્રીઓનું વાસ્તવિક રચાન મુલાતુ ન જોઈએ. આપણે સ્ત્રીઓને હલકાંય ન માનીએ અને મારે શ્રેષ્ઠ ય ન માની લઈએ આપણે વળદ કે ગાય, ઘોડા કે ઘોડીની જાતમાં શ્રેષ્ઠ અને કનિષ્ઠનો ભેદ નથી પાડના. તે જ પ્રમાણે સ્ત્રી અને પુરુષનાં ભેદ આ જાતના ન પડાય.

માનુ છે કે આજની સમાજરચના જ એ પ્રકારની છે કે જેમાં બન્ને જાતિને સ્ત્રી-સંસ્કૃતિ જીવનની અનુકૂળતા નથી મળી. સામાન્ય રીતે સ્ત્રીજાતિને પોતાનો વિકાસ કરવા માટે કેટલીક જાતની સગવડો મળી જ નથી. છતાં એ વસ્તુને પણ અપવાદ છે જ ઉચ્ચ ગણ્યતાનો વર્ગ અને મધ્યમ વર્ગ એ બે વર્ગની સ્ત્રીના વિકાસમાં તેમજ શક્તિમાં જે છણપ દેખાય છે તેજેવું મહેનતુ વર્ગમાં કે નીચલી જાતિમાં નહિ દેખાય. ખેડૂત કે રવારી સ્ત્રી પુરુષોમાં શિક્ષણ, હિંમત, મહેનત એકસરખાં આપણે જોઈ. આપણે મધ્યમ વર્ગ નૈમર્ગિક જીવન જીવતાં જ નથી મમાજતુ કુદરતી જીવન આપણે જીવવાનું જ છોડ્યું છે, સાથી આપણા માપે આપણે બધાને નહિ માપી શકીએ. મધ્યમ વર્ગની સ્થિતિ જ વિચિત્ર છે. મધ્યમ વર્ગ સમો થાય છે નીચલા વર્ગમાંથી, અને પોતાની દૃષ્ટિ તો ઉચ્ચ વર્ગ તરફ જ રાખી જીવવા પ્રયત્ન કરે છે આ રીતે બન્ને બાજુ તરફથી ખેંચાતો એ મધ્યમ વર્ગ છે. આ રીતે મધ્યમ વર્ગે ઊંચી દૃષ્ટિ રાખી સ્ત્રીજાતિની સ્થિતિ વધારે કપોડી કરી છે. આજે રાણી વિધવા થશે તો એને જીવનનિર્વાહનુ દુ.ખ નથી. સુખસાધનોની એને કલુષ નથી પડવાની. એને પુનર્નિર્માણ શકાસ નથી મૂંઝવવાનો. એ તરફ દૃષ્ટિ રાખી આપણે પ્રતિષ્ઠા ખાતર જ એ તરફ તણાઈ પે છીએ. આ રીતે મધ્યમ વર્ગ હમેશાં વધારે ખેંચાવા પ્રયત્ન કર્યા જ કરે છે. હવે આપણા મુકાન ફેરવવાની જરૂર છે. અને જેમાં સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેનો સહકાર થાય તો જ કાર્યમાધન થાય.

એમ કહેવાય છે કે સ્ત્રીઓ માવનાપ્રધાન જ હોય છે અને પુરુષો બુદ્ધિપ્રધાન હોય છે. સ્ત્રીઓએ જ ધર્મમાવના કેળવેલી છે એવી જાતની માન્યતા અને વાક્યો બોલાતા માંધળાં છે. એ હું પોને માની શકતો નથી. સ્ત્રીજાતિ માવનાપ્રધાન અને પુરુષ બુદ્ધિપ્રધાન બંધન છે એ હું નથી માનતો. માત્ર માવના કે માત્ર બુદ્ધિ કામ નથી આવતી. સ્ત્રીપુરુષ માવના અને બુદ્ધિ બન્ને સરખાં ધરાવે છે અને બુદ્ધિ અને માવના વડે કોઈ પણ નથી વસ્તુ સ્વીકારે

છે. સ્ત્રીઓ ધર્મની રક્ષા કરે છે એ જાતની પ્રશંસા ઇશુખ્રિસ્તે કે આજે બાપુએ કરેલી છે પણ એમાં હું સંમત નથી.

કોઈકવાર કેટલીકવાર માવનાની ઉત્કટતા કેટલીક વ્યક્તિઓના સ્વભાવરૂપે જ હોય છે. એવી ઉત્કટ માવનાવાળી વ્યક્તિઓ સ્ત્રી તેમજ પુરુષ નરેમાં હોય છે. જેમની માવનાઓ ઉત્કટ હોય છે, તેમનામાં એ જોડીરૂપે હોય છે. એટલે જેટલો પ્રેમ ઉત્કટ તેટલો જ તેનો દ્વેષ પણ ઉત્કટ. રીસે તો રાજ આપે, અને ખીજે તો ફાંસીએ વડાવે. એમની એ માવનાની ઉત્કટતા સાથે જો તે પ્રયત્નશીલ અને વિવેકી ન હોય તો એમનો પ્રેમ પણ ખયરૂપ થાય. વળી; ઘણીવાર ઉત્કટ માવના આપણી પોતાની દૃષ્ટિ કેટલી વિશાળ કે ટૂંકી છે તેની હપર અવલેખે છે. સ્ત્રીઓની માવનાની ઉત્કટતા વધારે લાગે છે તેનું કારણ એના ક્ષેત્રની સંકુચિતતા છે. પોતાના કુટુંબની અંદર જ સમાયેલી દૃષ્ટિ સ્ત્રીઓ માટે આજે પૂર્ણ મનાયેલી આપણે જોઈએ. એનું કાર્યક્ષેત્ર કુટુંબની અંદર જ સમાયેલું રહે છે. આ જ દૃષ્ટિને, કુટુંબ કે ન્યાયાની બહારની દુનિયામાં ફેલાવવામાં આવે તો એ ઉત્કટ માવના સંકુચિતતામાંથી ફેલાશે. માવના આછી બનતી દેખાશે છતાં એ ક્ષીણ તો નહિ જ થાય સ્ત્રીજાતિને વિશાળ ક્ષેત્ર મળતાં માવનાની ઉત્કટતા જે દેખાય છે તે પછી નહિ જણાય.

કુટુંબમાં જ પરિસમાપ્ત થતી આ માવનાને વિકસાવવા આજે આપણે પાત કર્યું તો સ્ત્રીજાતિને આજે એ અમુક રીતે માર્ગે થઈ પડે છે. જેમ કોઈ સનાતની બુદ્ધિથી વિચાર કરે તો હરિજનો અત્યેનો એનો ધર્મ સમજાય; પણ દ્વિતીય સંસ્કારોથી એ બુદ્ધિ જ એટલી જડ થઈ ગઈ હોય છે કે બુદ્ધિ આગળ જઈને વિચાર કરવાની જ ના પાડશે. આ જ સ્થિતિ આજે સ્ત્રીજાતિની છે. આમ સ્ત્રીઓમાં માવના ઉત્કટ છે એટલે બુદ્ધિ નથી એમ નથી, પણ એમનું ક્ષેત્ર જ ટૂંકું હોવાથી તે વધારે માવનાપ્રધાન લાગે છે.

આ ક્ષેત્રની સંકુચિતતા અને માવનાની ઉત્કટતામાથી સ્ત્રીઓમાં સ્વજાતિશત્રુત્વ જાગે છે. સ્ત્રીને પુરુષ સાથે કામ કરવું પાલવે-વને, પણ સ્ત્રીને બીજી સ્ત્રી સાથે કામ કરવું ન પાલવે, માથે રહેવું ન પાવે અને આ દોષ સ્ત્રીજાતિનું મોટામાં મોટું બૂરું કરનાર છે. સ્વજાતિશત્રુત્વ રાખી સ્ત્રી પુરુષ સાથેય પોતાનું વ્યક્તિત્વ નથી સાવચો શકવાની. એમ થાય ત્યાં પુરુષો પોતાનો જ લાભ ઊઠાવે. સ્ત્રીજાતિને સ્ત્રીજાતિમાથી અવલબન લેતા અને આપતાં આવડતું જોઈએ. સ્ત્રીજાતિ જો પોતાની જાતિમાંથી સ્વજાતિશત્રુત્વ કાઢશે તો જ સ્ત્રીઓનો વિકાસ છે.

સાથેસાથે માણસે વિચારવું જોઈએ કે માણસ જગતમાં કોઈ એક વ્યક્તિરૂપે નથી. માણસ પોતાને માટે જ જીવતો નથી. એના જીવનમાં પોતાની જ શક્તિ કે મનોવિકાસ સાધવાનો જીવનનો હેતુ નથી; પણ સમજવું જોઈએ કે એક વ્યક્તિ, માનવમાત્ર—સૃષ્ટિનો એક ભાગ છે. એણે સમજવું જોઈએ કે જેમ શરીરના અણુએ અણુ ભિન્ન નથી પણ એ બધાં એક જ શરીરરૂપે જીવી રહ્યાં છે તે મુજબ માણસમાત્ર આ વ્યાપ્ત સૃષ્ટિમાં અણુઓરૂપે ગોઠવાયેલા પડ્યા છે. કોઈ કોઈથી સ્વતંત્ર રીતે રહી શકતું નથી. વધા એક બીજાને માટે છે અને એકબીજાથી નમે છે. શાસ્ત્રો વ્યક્તિગત મોક્ષને વર્ણવે છે, પણ તે સિદ્ધાંતથી ન હરી શકે એવું છે. એક બાજુ આપણે જે સમાજ વચ્ચે છીએ એ સમાજ સડતો પડ્યો હોય અને તેમાં રહેલા છતાં એથી અલિપ્ત રહી મોક્ષ મેળવવાની કલ્પના કરવી એ માત્ર કલ્પનાવિહાર જ છે. હું એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ નથી પણ હું સમાજનું એક અંગ છું. મારાં કર્મોની અસર મારી

આમપામના હપગ, મમાજ હપગ શુ યાય તે મારે વિચારવુ જોઈએ આ દષ્ટિએ આપણે વિચાર કરીએ તો આખો મમાજ દગ્ગિતામા મબડે છે ત્યારે આપણે સુખમગવડો મોગવીએ તો તે આપણને ખટકના જોઈએ આજે તો આપણે આપણને મમાજના લેક અગરૂપ નથી માન્યા એ પગિચિતિ છે

મેં કશુ કે મધ્યમ વર્ગની રિચિતિ નૈમર્મિક નથી ગહી મધ્યમ વર્ગે ઊંચા વર્ગ તરફ દષ્ટિ ન ફેંકતા નીચલા વર્ગ તરફ નજર નાખવાની ખરૂ છે પછી મેં કશુ કે પુરુષવર્ગે આજ શુધી કા તો સ્ત્રીઓની નિંદા જ કરી છે અને કા તો ગુતિ જ કરેલી છે બન્ને દ્વારા સ્ત્રીઓ પુરુષના લામાર્યે જ વડાવાય છે વળી મધ્યમ અને હવ્વ વર્ગના મમાજે સ્ત્રીઓ માટે જેવી જ વ્યવસ્થા ઘડી છે કે સ્ત્રીઓની માવનાઓની હલકટતા જગવાઈ ગહે પણ દષ્ટિ મર્યાદિત જ ગહે આમાથી સ્ત્રીઓમા સ્વજાતિશુલ્ક જાગ્યુ છે, અને તે તેના વિકાગમા મોટુ અતરાયરૂપ બન્યુ છે

*

પ્રશ્નાત્તરી

૧ પ્રશ્ન સ્ત્રીઓના માગમા પગિચિતિનો અતગાય કઈ રીતે ?

જનાવ પગિચિતિનો અતગાય સ્ત્રીઓને માટે માતૃત્વની જવાબદારીમા ગહેવો છે પણ હતા માતૃત્વની જવાબદારી પ્રત્યે રાપ કે તિરસ્કાર કયેં નહિ ચાલે આ કારણોને લઈને એના કાર્યની મર્યાદા આડી જાય છે એટલે જે રીતે પુરુષ વહાગની દુનિયાનો ખેટવો લામ લઈ શકને એટલો સ્ત્રી નહિ લઈ શકે આ પગિચિતિમા તો શક્ય હોય એટલો માર્ગ દોકે પોતાનો કાટવો જોઈએ

મધ્યમ વર્ગમાં એવુ થઈ ગયુ છે કે કમાનુ એ પુરુષનુ કામ અને ગૃહવ્યવસ્થા એ સ્ત્રીઓનુ કામ કે ખ્યારે નીચલા વર્ગમા આ રિચિતિ નથી ત્યા તો સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને એકમાથે મળી કામ કરે છે કણુબી અને રવાગી ખુઓ કદાચ મધ્યમ વર્ગમા આર્થિક સમસ્યાને ખાતર પુરુષ અને સ્ત્રી બન્ને કમાતા હશે તો પણ તે જુદાજુદા ધધામા પુરુષ ડોકટર હશે તો સ્ત્રી શિક્ષિકા હશે આ પણ વગવર ન મણાય કણુબી કે રવારી એવુ આપણુ જીવન હોય તો તે સ્વામાનિક કહેવાય આપણે તો સ્ત્રીઓને ઘરની વ્યવસ્થા અને ગોમાનુ જ કામ સોપી દીધુ છે, અને સ્વાર્થને ખાતર રોમાની ઢીંગલીઓ બનાવી છે

૨ પ્રશ્ન સ્ત્રીઓ અતિરાય રૂપાણુ કેમ હોય છે ?

જ એના અનેક કારણો હોઈ ટકે છે એક કારણુ તો એકત્ર કુટુબમા ગહેવા કાઈક દોષ છે સ્ત્રી એકત્ર કુટુબની ખિમાયતી કોઈ દિવસ થઈ જ નથી એકત્રિત કુટુબની રચનામા કોઈ દુગ્ધિ અગો પણ એમા ગહેવા છે કે એમા સ્ત્રીઓને વધારે મહત્ત્વ કરવુ પડે છે એકત્રિત કુટુબમા ગોગને જે ગમવડ મળે તે નાનાને ન મળે, પુરુષને મળે એટલુ સ્ત્રીને ન મળે આમ એકત્ર કુટુબ મફળતાને નથી ખમ્યુ આનુ પૂજા, એકત્ર કુટુબમા તો ફોર્મ્યુનિસમનું તત્ત્વ ગહેલુ છે ગડુ એકગરૂખા સ્વકમાને સાથે ગમે, ગહે અને મોગરે પણ જો એક મત્તા મોગરે અને બીજા એને તાવે ગહે અને દવાય, અને તેનો વિશિષ્ટ ધાગ સ્ત્રીઓને ફાળે આવે તો એમાથી રૂપાં જ હલમ થાય

૩ પ્ર. શ્રીઓની માવના ટૂંકા ક્ષેત્રમાં વધારે ઇલકટ બનેલી છે તેથી લાભ થયો છે કે નહિ ?

જ. માવનાની ઇલકટતા સુખ અને દુઃખ એ બન્નેને વધારનારી છે. જીવનમાં એક જ માવના ઇલકટ હોય એમ નથી બનતું. ઇલકટ ગ્રેમ ધરાવનાર વ્યક્તિ, ઇલકટ ક્રોધી પણ હોય જો મનુષ્યની વિવેકશક્તિ ખીલી હોય તો એ ક્રોધ જેવી વસ્તુને સંકુશમાં રાખે; પણ જો એ ન હોય તો બધીયે જાતની માવના ઇલકટ સ્વરૂપ લેય. કોઈકવાર એ શ્રી દુર્ગા બને અને કોઈવાર ચડીનુય સ્વરૂપ ધારણ કરે. આના કરતાં માવના અને નુહિની સમતોલતા હોય તો એ સ્થિતિ હું વધારે સારી ગણું.

૪ પ્ર. શ્રીઓ જો પુરુષોની જેમ કમાવા જાય તો શુદ્ધવ્યવસ્થા ન તૂટે ?

જ. મારા કહેવાનો માર્ગાર્થ એવો નથી કે વસ્ત્રે વહાર કમાયા જાય. કમાણીનું સાધન જ એવું નિર્મિત થયું જોઈએ કે વસ્ત્રે એકસાથે રહી પોતાની કમાણી કરી શકે. અત્યારની જે પરિસ્થિતિ જોઈએ છીએ તે આદર્શ વ્યવસ્થા ન ગણાય આજે તો પુરુષવર્ગ પણ ધરની વ્યવસ્થામાં જરાય ધ્યાન નહિ આપે. ઘર એ શ્રીપુરુષ બનેલું છે અને વસ્ત્રેની શુદ્ધવ્યવસ્થામાં જરૂર છે એમ માનવું જોઈએ.

૫ પ્ર. આજે સમાજમાં સ્ત્રીઓમાં માતૃત્વની જવાબદારી ઓછી કરવાની વૃત્તિ જાગી છે તેનું શું ?

જ. આ પ્રશ્ન ખૂબ ગંભીર છે. આ જાતની વૃત્તિ ફેટ નથી એમ હું માનું છું. આનો અર્થ એમ નથી કે સ્ત્રીને દસવાર બાળકો હોવાં જોઈએ. પણ એની જવાબદારી ટાળી નહિ શકાય. આપણી દયાનનક સ્થિતિ તો જુઓ ? શ્રીઓને શોભાવવી ગમે છે, ફેલફિતૂરી શિક્ષણ આપવું ગમે છે, પણ ચાર સુવાવડ સહન કરી શકે એ જાતની શક્તિ કે શિક્ષણ આપણે નથી આપ્યાં. શું કરીએ ? નથી માનાપોનેય આનો ખ્યાલ આવતો. અહીં ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં જ્યાં જોઈ હું ત્યાં તરુણ તરુણીઓ ૭૫૨ નર નથી દેખાતું. કલ્યાટકની મંદિરાઓમાં મેં મગદોળની હારો અને બીજાં કમરતનાં સાધનો દીઠાં. અહીં ક્યાંય કમરતનું વાતાવરણ નથી જોતો. સારાં સારાં નાટ્યપ્રયોગો, નૃત્યો કે સંગીત કરી લતાવે એ સામે મારો દ્રેષ નથી, પણ હું તો સાથે સાથે શરીરની કેળવણી પણ માગુ છું. અત્યાર મુધી શ્રીઓનાં શરીર સારાં હતાં તે આજ નથી રહ્યાં. આજે ગાંધીજી ઘટી દળાવવાની વાત કરે તો એ ન ગમે, રાસ રમાડવા ગમે પહેલાંની શ્રીઓ પણ રામ તો રમતી, પણ તે કેવળ રાસ નહોતી રમતી, અને તે રમવાનું જોર એમને ઘટીમાંથી મળેલ હતું. આજે એ જ રાસ લેતી શ્રીઓમાં પગનો ઠમકો હશે, પણ ઠમકા પાછળ કમરનું જોર નહિ હોય

શ્રીઓને સામાન્ય રીતે માતૃત્વની જવાબદારી હાવવી જ પડવાની છે. એ માટેની લાયકાત અને શિક્ષણ એમને મળવાં જ જોઈએ. બાળકોને સારી રીતે ઉછેરવાં અને સારાં બાળકો તૈયાર કરવાં એ જવાબદારી શ્રીઓની છે. વિવાહિત જીવનની જવાબદારીનું જ્ઞાન અને આવડત એમને હોવાં જ જોઈએ.

૬ પ્ર. શ્રીઓનો વિકાસમાર્ગ કેળવાયેલ પુરુષોએ શક્યો છે તેનું શું કરવું ? શ્રીઓએ પુરુષો સાથે કેમ વર્તવું ?

જ. જ્યાં પુરુષોએ શ્રીઓનો વિકાસમાર્ગ શક્યો હોય ત્યાં બધે પરિસ્થિતિ એક

સરખી ન હોય. ક્યાંક પુરુષોનો સ્વાર્થ કાગલુમૂત હોય, ક્યાંક અંત્રાન હોય, ક્યાંક રૂઢિગત અંસ્કાર હોય કે જેની અમર પુરુષો હપ્પ થયેલી હોય. એટલે એવું પણ બને છે કે પુરુષો કેટલુક પ્રામાણિકપણે જ માનના હોય અને એ ગીતે વર્તન રખાવવા પ્રયત્ન કરતા હોય. આ મંકુચિન અંસ્કારોના પગિલુઓ હોય છે.

આમાં જો સ્ત્રી સમજુ હોય તો પુરુષોને મમજાવીને વશ કરી શકે છે. સ્ત્રીજાતિમા વશ કરવાની એક શક્તિ રહેલી છે અને તે શક્તિનો ઉપયોગ સ્ત્રી કરી શકે

૭ પ્ર તમે કહ્યું કે મધ્યમ વર્ગ ઉચ્ચ અને કનિષ્ઠ વર્ગ વચ્ચે ખેંચાયા કરે છે જો મધ્યમ વર્ગ ઉચ્ચ વર્ગ તરફ ન વધે તો આગળ વધાય કેમ ?

જ આની ચિંતા આપણે કરવાની નથી આખી પાત્રીમ કરોડની વસ્તીમાં ઉચ્ચ વર્ગ ગણીએ એવા તો બેલેક લાખ માણસો હશે ત્યારે મોઝા વર્ગ તો નીચલો વર્ગ છે ત્રીમથી વત્રીમ કમેડ તો નીચલા વર્ગના મનુષ્યો છે તો તમે ઉચ્ચ વર્ગની ચિંતા કરોડો કે નીચલા વર્ગ તરફ નજર નાખશો ? ઉચ્ચ વર્ગ વધારવો એટલે એમ જ ને કે અનેક મનુષ્યોના ખુશા હપ્પ ચડી ચાલવું ? આમ થાય તો સુખ ક્યાથી વધે ? થોડા સુખ મોગવે ત્યારે કરોડોને તો રોટલોય ખાવા ન મળે ત્યારે આપણું ધ્યેય તો નીચલા વર્ગને સુખ આપવાનું હોવું જોઈએ. એમને સુખે સુખી થઈએ. છતાં આપણે આપણું સમાજનું ધ્યાન નહિ છોડી શકીએ, એટલે જેટલો ત્યાગ ધાય જેટલો કરવા પ્રયત્ન કરીએ

૮ પ્ર જો સ્ત્રીઓ કાંઈક મારુ કામ કરે છે તેની સુધરેલો મમાજ નિંદા કરે છે, એનો ગો હપાય ?

જ. આ લક્ષણો આજસુ મમાજના છે મુધારામા આપણે હાથપગની મહેનત વગરના બન્યા નવગ માણુઓ બેસીને કૃષી જ કરે ને ? અને વળી તમે ઝડો કે મુરોપમા બધે મધ્યમ વર્ગમા એક વગ્નુ એવી જોગો કે માણુમ આવે કે એની નિંદા બધ પાછળથી ખૂબ ટીકા કરીએ આમા તો મત્તવક્તા તરફે મત્ત્ય લાગતી વગ્નુ કહી દેતા આવડુ જોઈએ તમે સાચા હો તો તે નિંદાને તમે તમાગ પ્રમાવથી દવાવી શકશો પણ આ બધામા હલોગ-પ્રિયના વધરી જોઈએ એમ થાય તો કૃષીઓ ઓછી યાવ વર્ષામરો કે મમાઓ ગોડવી આપણે ખૂબ કામ કર્યું, એમ માનીએ તો ન ચાલે

૯ પ્ર સ્ત્રીઓને મર્યાદિત ક્ષેત્રમાથી વિશાળ ક્ષેત્રમા લઈ જવાથી વધારે શ્રેય મધારે ? એમાંય છેવટે મર્યાદા તો રહેવાની જ ને ?

જ એમાય મર્યાદા તો રહેવાની જ એ માત્ર છે પણ આપણો દરિવિકાસ થયો હોય તો મર્યાદિત ક્ષેત્રમાંય માણુસ પોતાનું શ્રેય માધી ગકે નુદિનો, માવનાનો વિકાસ થવો જોઈએ. સ્ત્રીઓ એમ પોતાના બાળકો માટે ધમાય છે, કુટુંબની સેવા કરે છે, તેમ બીજાના બાળકો માટે પણ પ્રમંગ મળ્યે ધમાવુ, એજાતનો દરિવિકાસ મધારો જોઈએ માર્ડ મલ્લમાગેતુ નોમ ધણાએ આંમરુ હશે. તેઓ પારસી દતા સ્ત્રોત્તરતિમાં એમણે મારે દિરમે આવેલો છે. એમની એ માવનાનો વારમો એક સ્ત્રી—એમની માતા—પામેથી મળેલો હતો. નાનપણમા મલ્લમાગેતે ધવગવતી માએ એક મગીના ગડતા બાળકને ધવગવી શાન્ત પાડ્યુ, એ મંત્રકાર મલ્લમાગેતે રેડાયા સાએ એ શક્તિ કોઈ વહેન મગવે છે ? પુરુષને નિર્માણ કરનાર કોણ

છે ? શ્રીના ધોડિયામાં ઇછરેલો તે પુરુષ છે. પુરુષને, ધણીને, દીકરાને કેળવનાર તમે છો. તમારું હૃદય વિશાળ બને તો પુરુષસમાજ વિશાળ હૃદયનો થાય.

૧૦ પ્ર. શ્રીઓની આપસસાપસની રૂપાંતર સ્વભાવ કેમ ટળે ?

જ. તેમણે પોતાની સ્થિતિનો વિચાર કરવો જોઈએ. બધાના દોષો ગળી ખતાં આવડે તો રૂપાંતર ટળે.

૧૧ પ્ર. નહેનોની કેળવણીમાં કેવા સુધારા આવશ્યક છે ?

જ. પુરુષ અને સ્ત્રીની કેળવણીમાં કેટલોક ફરક થવો જોઈએ. મહેનતમનુરીતુ શિક્ષણ ગમે તેમ કરીને હમેશાં જોઈએ. કુદરત મહેનતમનુરી માગે છે. હલોગનો તિરસ્કાર ટાળવો જોઈએ.

૧૨ પ્ર. શ્રીઓનો પુરુષોએ રૂપાંતર કે અનિચ્છાએ વિનાશ કરેલો છે ?

જ. માણસમાત્ર સુખ શોધનાર છે. દરેકની એક જ વૃત્તિ હોય છે કે બીજા બધા કેમ પોતાને અનુકૂળ થઈને ચાલે. સામાન્ય પુરુષો શ્રીઓને કેળવી પોતાની અનુકૂળતા જ સિદ્ધ કરવા રૂપાંતર છે. માનવમાત્રમાં આ વૃત્તિ કુદરતી જેવી રહેલી છે વિચારી પુરુષ તથા સ્ત્રી એમાં સુખ રાખી શકે છે, અને બંનેનું હિત વિચારી શકે છે.

૧૩ પ્ર. ગૃહકાર્ય અને બાળઉછેર કરતાં કરતા શ્રીઓએ કેમ પ્રવૃત્તિ કરવી ?

જ. જેમ સ્ત્રીને પોતાનાં બાળકોને ઉછેરવાં એ સ્વાભાવિક કર્તવ્ય લાગે છે તેમ બીજાં બાળકો માટે પણ થવું જોઈએ. સમાજમાં અનેક અનાથ બાળકો થવાનાં. કેટલાંક નિર્ધનતાને કારણે, કેટલાંક માતાપિતા મૃત્યુથી વગેરે કારણોએ એવે સમયે એ બાળકોની વ્યવસ્થા સ્વીકારવાની કરે. હપરાંત પુરુષજાતિને બસનોમાથો હોડવવાનું કામ સ્ત્રીઓ કરી શકે. ચાર વરતુ સ્ત્રીઓમાં સહજ છે. એક બાલગ્રેમ. મારી રૂપાંતર બાળે હું કોઈ સંસ્થા કે આશ્રમ ચલાવું તો હું બાળક વિનાની વિધવા ન રહું. વિધવાને એકે બાળક ન હોય એ દુઃખ એનાં જીવનમાં બહુ મારું હોય છે. એટલે બાલગ્રેમ એ એક સેવનો સ્વભાવ છે. તે તેઓ બીજાં બાળકોને રાખી કેળવી શકે. બીજું સ્ત્રીઓને ગૌપાલન ગમે એવી વસ્તુ છે. આ દિશામાંય તે કામ આપી શકે. ત્રીજું શુશ્રૂષા. માદાની આવજત કેમ કરવી તે તેને મહેતે ખાતે છે અને તેમાં તે તન્મય થઈ શકે છે. અને બીજું તે ગૃહકાર્ય.

આજે શ્રીઓમાંથી રાંધવાનું જ્ઞાન ઓછું થતું પાલું છે એ બરાબર નથી. આ સ્થિતિ ન થવી જોઈએ. બધાના આરોગ્યનો આધાર ખોરાક ઉપરજ છે. અને એમાં જ જો બહેનો અણગમો રાખે તો એ અનારોગ્યનું કારણ થઈ પડે.

એટલે આ બધી જાતની કેળવણી અને વિકાસ સ્ત્રીઓ માટે આવશ્યક છે *

* શ્રી. મહિલા વિદ્યાલય, આવનગરમાં ત્યાંના દરજીદાર ઉત્સવ પ્રસંગે આપાયેલું વ્યાખ્યાન તથા પ્રશ્નોત્તરી.

વખત એટલે ગતિ—પણ તે શાની ગતિ? પૃથ્વી પરના લોલરની, કે સૂર્યની આબુબાબુ પ્રદક્ષિણા કરતી પૃથ્વીની ગતિ, કે પૃથ્વીની અથવા આખા સૂર્યમંડળની કોઈ સ્થિતિ જણાતા તારા પરત્વેની ગતિ?—કે પછી નાનામાં નાનું પરમાણુ એની અંદર ગ્રહેવા ધન તથા ઋણ વિદ્યુતકણોના અન્યોન્યના કે કોઈ બીજા કેન્દ્રની માથેના સમઘતે લીધે સ્પદન કરે એ ગતિ? આ બધામાં એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ગતિ થાય છે તે દિફ્કા થાય છે, અને ગતિ કરતા અમુક વખત લાગે છે.

વારુ—પરંતુ વસ્તુઓ આગ્રાશમાં આમતેમ પોતાનું સ્થાન બદલ્યા કરતી હોય, તો તેવી ગતિને લીધે દરેકને કાવતું ભાન થતું જ બેઠે એ એમ કંઈ ક્ષયિત થતું નથી પણ એ ગતિને મમજી શકે છે, પરંતુ આપણી જેમ કાલના તત્ત્વને પિછાની શક્તિ હોય એમ લાગતું નથી કાણુ કાવતા તત્ત્વને પિછાનવા માટે બાહ્ય વસ્તુઓની કે પોતાના શરીરની મ્યાનાતરની ગતિ ઉપરાત, એક સ્થાનથી બીજે સ્થાન વસ્તુ જાય તેની વચ્ચેના તમામ મ્યાનોમાં યર્ષ વસ્તુ ગતિ કરે છે, તે પ્રકારનો સમન્વય માધી શકે એવી ચેતના પણ બેઠે એ અમુક મ્યાનથી બીજે સ્થાન વસ્તુ મ્યાનાતર કરે છે તેનું, તથા અમુક શિકાર આડે જતો હોય તો તેને પગડી પાડવા માટે પોતે કંઈ દિશામાં કેવી રીતે દોડતું તેનું પણ પશુઓને ભાન હોય છે પણ જ બિંદુથી જ બિંદુ સુધી ગતિ અનેકવાર થઈ હોય, તો એકની મરખામણીમાં બીજી ગતિ વધારે છે કે ઓછી—એવી સગખામણી કરી શકે એ પ્રકારની ચેતના પશુઓમાં હોતી નથી તો પછી વધારે કે ઓછો વખત અમુક બિંદુથી અમુક બિંદુ સુધી જતા લાગે તેનું જ્ઞાન તો ક્યાંથી જ હોય ?

વસ્તુઓ સ્થાનાતર કરે, કે પછી ‘વખત એટલે ગતિ’માં લખ્યું છે તેનાથી આગળ જઈ આપણે એમ કહીએ કે વસ્તુઓનું રૂપાતર થાય—તે દ્વારા કાલનું ભાન થાય છે, અને જો તમામ વસ્તુઓની સ્થાનાતરની કે રૂપાતરની ગતિ (Spatial Motion or inner change) એકસરખી વધે કે ઘટે તો કાવતા પ્રવાહની ગતિ વધી કે ધમી તેની આપણને ખબર નહિ પડે. આ જ પ્રમાણે આપણી ચેતનાના પ્રવાહની ગતિ વધે કે ઘટે, જો બાહ્ય વિશ્વમાં બનતા બનાવોની ગતિ ઘટતી કે વધતી લાગે, એ સ્વાભાવિક છે વસ્તુતઃ વિશ્વનું સ્વરૂપ એવું લાગે છે કે જલો અમખ્ય શ્રેણીઓ પોતપોતામાં થતા રૂપાતરની વિશિષ્ટ ગતિથી કાવતા વધ્યા કરે છે, અને બીજી શ્રેણીઓની અપેક્ષાએ જ અમુક શ્રેણી વધારે કે ઓછો વખત લે છે એમ આપણે કહી શકીએ છીએ. પર્વતના એક મોટા ખડકમાં બહુ ઓછો ફેગફારો થાય છે, એની અપેક્ષાએ નદીના પાણીનો વેગ વધારે છે—અને એનાથી

* જુઓ ‘વખત એટલે ગતિ’ અને ‘દિફ્કાલ’ નામના શ્રી. હરિદ્વંશી વ્યાસના બે લેખો ‘પ્રસ્થાન’ જ્યેષ્ઠ ૧૮૮૬ તથા ચૈત્ર ૧૯૯૧માં અનુક્રમે પ્રસિદ્ધ થયેલા.

વધારે મોટરનો વેગ છે, અને એનાથી વધારે આગગાડી કે એરોપ્લેનનો...પણ આપણી ચેતનાની પણ એક આવી જ શ્રેણી છે, અને તેના પ્રવાહની પણ વિશિષ્ટ ગતિ છે.

‘વખત એટલે ગતિ’—પણ તે કઈ ગતિ એ આપણે હવે પ્રમ પૂછી શકીશું. ગતિનો સાદો અર્થ એટલે વસ્તુ સ્થાનાંતર કરે તે. પણ આપણે ઉપર જોયું તેમ વસ્તુનું સ્થાનાંતર થવા ઉપરાંત, પ્રત્યેક સ્થાનમાંથી વસ્તુ પસાર થાય તેનો સમન્વય ગાંધનારી સુદ્ધિ કે ચેતના આપણામાં ન હોય તો જુદીજુદી ગતિઓની શુદ્ધતા કરી ન શકાય, અને આપણને કાલનું ભાન ન થઈ શકે. એટલે કે વખતનું ભાન થવા માટે માત્ર સ્થાનાંતર કરતી વસ્તુઓની જ જરૂર નથી, પણ અમુક વિશિષ્ટ ચેતનાની પણ જરૂર છે.

હવે આવી ચેતનામાં સ્થાનાંતર કરતી વસ્તુઓ કઈ રીતે પ્રવેશ કરે છે? ચિત્તશાસ્ત્રનો એક સિદ્ધાંત છે કે ચેતનાના પ્રવાહમાં ભડે એકની એક વસ્તુ પ્રવેશ કરે, પરંતુ એથી કંઈ ચેતનાનો પ્રવાહ એકનો એક રહેતો નથી. ચ_૧ ચ_૨ ચ_૩.....ચ_{૨૫}...ચ_{૨૬} એવો ચેતનાનો પ્રવાહ ચાલ્યો આવતો હોય તેમાં ચ_{૨૫}માં વ્યક્તિ જો વૃદ્ધનો (વસ્તુ નં. ૨૪) વિચાર કરતી હોય, અને પછી ચ_{૨૬}માં વ્યક્તિ વળી એની એ વૃદ્ધ નામની વસ્તુનો વિચાર કરતી હોય, તો ચ_{૨૫} અને ચ_{૨૬} બંને ચેતનાની એકસરખી વૃત્તિઓ નથી. એટલે કે ચેતનાનું હરહંમેશ રૂપાંતર થવા કરે છે, અને કોઈ વસ્તુ એક સ્થાનથી બીજો સ્થાન જાય તો તેના સ્થાનાંતર પણ રૂપાંતર તરીકે જ ચેતનામાં દેખા દે છે. એટલે કે વખત એટલે ગતિ—પણ તે સ્થાનાંતરની ગતિ નહિ; સ્થાનાંતરરૂપ ગતિ તો અત્યંત સ્પૂર્ણ છે—પરંતુ જેમાં વસ્તુનું પોતાનું રૂપાંતર થતું હોય, એવી જ આત્મગતિ એટલે વખત. અને એ ઉપરાંત બધાં રૂપોનો સમન્વય સાધી શકે એવી સુદ્ધિ હોય તો કાલનું ભાન થઈ શકે.

આપણી ચેતના પોતે જ આપણામાં શુદ્ધ કાલના સ્વરૂપે રહેલી છે, અને પછી એના ઉપરથી બાહ્ય વસ્તુઓમાં જો સ્થાનાંતર કે રૂપાંતર થાય છે તેને આપણે કાલમાં ઘટાવીએ જોએ, અને જુદાંજુદા વિષયોના પોતાની બીજી સ્વીકૃતિઓને બંધબેસતી કાલની વ્યાખ્યાઓ ઉપજાવી શકે છે. ‘વખત એટલે ગતિ’ના લેખમાં બધા કરતાં ગણિતશાસ્ત્રી છત્રી જનો હોય એમ લાગે છે, એનું કારણ એ છે કે ગણિતની કોઈ પણ સ્વીકૃતિને કાલની બાધા નહતી નથી અને એટલે જ કાલની ગમે તે વ્યાખ્યા ગણિતશાસ્ત્રી આપી શકે છે.

ગણિત માત્ર આપણી સુદ્ધિની રમત છે. બાહ્ય વિશ્વમાં રહેલા અમુક જ ગુણોનો એ સ્વીકાર કરે છે—જેમકે સંખ્યા, ખાલી જેનું દેખાતું આકાશ, સમાપ્ત સીધી લીટીઓ વગેરે વગેરે. ગણિતની જુદીજુદી શાખાઓની જુદીજુદી સ્વીકૃતિઓ હોય છે. સમાપ્ત સીધી લીટીઓ કોઈ દિવસ મળે જ નહિ; એ સીધી લીટીઓ માત્ર એક જ ખિંદમાં એક જ વાર એકબીજાને છેદી શકે, એ સીધી લીટીઓ આકાશમાં કોઈ આખી આકૃતિ બાંધી શકે નહિ,.... વગેરે સ્વીકૃતિઓ ઉપર યુક્લિડની ભૂમિતિ રચાઈ છે. આ ભૂમિતિના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનો જો આપણે સ્વીકાર કરીએ, તો લગભગ પહોળાઈ વિનાના બિંદુની ગમે તે દિશામાં એવી રીતે ગતિ કરીએ કે પોતાના માર્ગને પોતે કદી છેદવો ન પડે, તો એ માર્ગ સીધો લીટી થશે; અને સીધો લીટી પર ગમે તે દિશામાં એક લંબ દોર્યો હોય, અને તે લંબની દિશામાં સીધી લીટીની ગતિ કરીએ તો તેમાંથી સપાટી ઉત્પન્ન થશે; અને સપાટીના કોઈ પણ એક ખિંદુ પરથી સપાટી પર એક લંબ દોર્યો હોય, અને તે લંબની દિશામાં સપાટીની

ગતિ કરવામાં આવે તો એક ધન ઉત્પન્ન થશે. ‘દિશ્કલ’ના લેખમાં કહ્યું છે તેમ દરેક ખાલે પગલે આપણને નવોનવો ગુણ ઉત્પન્ન થતો લાગે છે. બિંદુમાં લંબાઈ કે પહોળાઈ કંઈ નહોતું, તેમાંથી પહેલાં જાડાઈ વગરની શુદ્ધ લંબાઈ ઉત્પન્ન થઈ, અને લીટીની લંબાઈની અમુક રીતે ગતિ થતાં તેમાંથી લંબાઈ ઉપરાંત પહોળાઈ ઉત્પન્ન થઈ, અને લંબાઈ પહોળાઈવાળી સપાટીની ગતિ કરતાં જાડાઈ કે ઊંડાણ ઉત્પન્ન થયું.

શરૂઆતમાં ગણિતિક ભુદ્ધિના દર્શિબિંદુથી આપણે અમુક વ્યાખ્યાઓ ને સિદ્ધાન્તોનો સ્વીકાર કર્યો, પછી એ વ્યાખ્યાઓ અને સિદ્ધાન્તોને સાચા ગણી આપણે અમુક ચોક્કસ બૌદ્ધિક વ્યાપારો કર્યા; અને એ વ્યાપારોમાં નવાં નવાં તરવો ઉમેરાતાં ગયાં, અને અવનવી બાધાઓ મુકાવા લાગી. ઉ. ત, બિંદુમાં પહોળાઈ કે જાડાઈ કંઈ નથી, તેથી આપણે તેની ગમે તે દિશામાં ગતિ કરી શકીએ. અને તોપણ તેમાંથી લીટી જ ઉત્પન્ન થવાની; પણ પછી સીધી લીટીની ગમે તે દિશામાં ગતિ નહિ કરવાની, પણ લીટીના કોઈ બિંદુથી લીટી પર લખ દેયો હોય, તે દિશામાં જ લીટીએ ગતિ કરવાની; અને સપાટીએ પણ તેમાં રહેલા કોઈ બિંદુ પરથી સપાટી પર એક લખ દેયો હોય તે દિશામાં જ ગતિ કરવાની. આનું આપણે કારણ પૂછીએ કે ભાઈ, આગ અમુક જ દિશાએ ચાલવાની કેમ ફરજ પાડે છે? — તો આપણે ગણિતશાસ્ત્રી આપણને કહેશે કે મિસ્ટર, આપણી રમતનો આ ધારો આપણે પહેલેથી સ્વીકાર્યો છે. Rectangular Axes એ નમને પહેલેથી માન્ય ન હોય, તો તમે અમારી માથે રમી જ નહિ શકો; ક્યે વખતે શું શું સ્વીકારતાં જવું તે અમે પહેલેથી તમને સારૂ જણાવ્યું હતું, અને અરધી રમત રમ્યા પછી એ તમારે અમારો નિયમો માન્ય ન રાખવા હોય તો રમત રમવાનો જ કરો અર્થ નથી, અને રમત આગળ ચાલી શકે જ નહિ.

યુક્લિડની ભૂમિતિના સિદ્ધાન્તો સ્વીકારીને શ્રી. હરિઝળુ વ્યાસે પોતાનો મનનીય લેખ લખ્યો છે. બિંદુની ગતિ થતાં લીટી થાય તે આપણે સમજી શકીએ છીએ, લીટીમાંથી સપાટી ઉત્પન્ન થાય અને સપાટીની ગતિ થતાં ધન પેદા થાય એ તમામ ભુદ્ધિગમ્ય છે. અને ધન જગતની ગતિ, લંબાઈ પહોળાઈ કે જાડાઈ-ઊંડાણ સિવાયનો કઈ દિશામાં કરવી કે જેથી ત્રણ પરિમાણવાળા જગતની કોઈ નવીન ચોથી જ દિશામાં કાટખૂણે ગતિ થઈ ગણાય? અહીં વળી ગણિતશાસ્ત્રી કહે છે કે એમ માની લ્યો કે એ ચોથી દિશા તે કાલની દિશા છે.

વારુ—ત્રણ પરિમાણવાળું જગત કાલના ચોથા પરિમાણમાં કાટખૂણે જાય છે, અને એ ચાર પરિમાણવાળું જગત કોઈ નવીન જગતના કાલ નંબર જેમાં કાટખૂણે ગતિ કરે છે; અને એ પાંચ પરિમાણવાળું જગત કોઈ તેનાથી પણ વધારે વૈચિત્ર્યથી ભરેલા કાલ નંબર ત્રણમાં કાટખૂણે ગતિ કરે છે.....અને ‘ન’ પરિમાણવાળું જગત કાલ નંબર “ન-૨” માં ગતિ કરે છે!.....

આપણું પરિવર્તનશીલ જગત અને આપણી ચેતના વચ્ચેનો સંબંધ આપણે થોડા-ધણે જાણ્યો. હવે આપણે ઉપરની દલીલોના દર્શિબિંદુએ, આનાથી આગળ જઈ એમ કહી શકીશું કે એક સીધી લીટીના માર્ગ પર એક બિંદુ જવું હોય, તો લવિષ્યમાં એની વચ્ચે શું શું આવશે તે આપણે એકાદનજરે જોઈ શકીશું; એટલે કે લંબાઈનો ગુણ બિંદુના જીવનમાં કાલરૂપે વ્યક્ત થાય છે, ત્યારે આપણે મન તો એ માત્ર લંબાઈ જ રહે છે. આવી જ રીતે લીટી ત્યારે સપાટીમાં ગતિ કરતી હોય ત્યારે પણ સપાટીનો જે પહોળાઈનો

શુભ લીટી પર વસતી ચેતનાને કાલરૂપે વ્યક્ત થાય છે, તે આપણને તો દિક્ષના એક પરિમાણરૂપે જ દેખાશે; એટલે કે લીટી પર વસતા પ્રાણીનાં ભૂત, વર્તમાન કે ભવિષ્ય આપણે એકીસાથે જોઈ શકીએ છીએ; અને તે જ પ્રમાણે તદ્દન સીધી સપાટી પર વસતા પ્રાણીનાં ભૂત, વર્તમાન તથા ભવિષ્ય પણ આપણે જાણી શકીએ. અને આથી આગળ જઈ આપણે એમ કહી શકીએ કે ત્રણ પરિમાણવાળા આકારમાં તથા એક પરિમાણવાળા કાલમાં વ્યક્ત થવું જીવન—ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય તમામ—આપણાથી કાંઈ ઉચ્ચતર ચેતનાને સર્વાંશે દિક્ષમાં પથરાયેલું લાગે; પરંતુ એવી ચેતના પણ પોતે પોતાના કાલમાં આગળ વધતી હશે, અને એને પોતાના ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય પણ હશે. જો આપણે સ્થૂલ ગતિનું ઉદાહરણ લેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે—પૃથ્વી પર અનેક આંગગાડીઓ કે સ્ટીમરો આમતેમ ફરે છે, તેની સાથે સાથે એક પણ પૃથ્વીની આનુબાહુ ફરે છે. પણ પૃથ્વી અને ગ્રહો સૂર્યની આસપાસ ફરે છે,—અને સૂર્ય નભોમંડળમાં Hercules સૌરીના તારામંડળ તરફ ચોક્કસ ગતિએ આગળ વધે છે, અને જે કેન્દ્રની આનુબાહુ આપણું આપણુ સૂર્યમંડળ ફરે છે તે પોતે પણ કોઈ—ખીન—હરના અગ્રાત કેન્દ્રની આનુબાહુ ફરેડું હશે.....આવી જ રીતે એક જુમિકાનાં સ્થળકાલ ખીન જુમિકાને મન માત્ર સ્થલરૂપે દેખા દે, અને આવી એક ખીનથી ચડિયાતી જુમિકાઓની શ્રેણી, અને તેમાં વ્યક્ત થતી ચેતનાઓને (જોકે ખરી રીતે એમ કહેવું જોઈએ કે એકખીનથી ચડિયાતી ચેતનાઓની શ્રેણી અને તેમનામાં વ્યક્ત થતા સ્થલકાલ) આપણે અનંત સુધી લંબાવી શકીએ, અને આ રીતે આપણી “અમૃતોષી” બુદ્ધિને સંતોષવા આપણે અનવસ્થા દોષ આપણે માથે વહોરી લઈ શકીએ.

પણ આપણી જ બુદ્ધિ આપણને પ્રથમ પૂછશે કે શું આ વિચારસરણી ખરી છે ? આપણી શુદ્ધ બુદ્ધિને આપણા પદ્ધતિમાં લઈ ધીમેથી પૂછીશું તો તે જ આપણને જવાબ આપશે કે—જુઓ લાઈઓ, તમે પહેલેથી જ જે સિદ્ધાન્તોને વગરવિચારે સ્વીકૃતિઓ તરીકે સ્થાપ્યા છે તે જ કંઈ બહુ ખરા નથી. બિંદુ, સીધી લીટી, એકખીનને એક જ બિંદુમાં હેલતી સીધી લીટીઓ, સમાતર સીધી લીટીઓ, Rectangular Axes વગેરેના ઇટિચૂનાથી તમે તમારું જુમિતિનું ઘર રચ્યું છે, અને એ ઘર એવી રીતે બાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે એમાં તમારા અનુભવમા આવતી પૃથ્વી પરની વસ્તુઓ વિશે તમે થોડેધણે અંશે ખરાં એવા વિધાનો બાંધી શકો. પણ જુઓ, આવા ચોક્કામા તમે તમારા અનુભવને સર્વાંશે નહિ ઢાળી શકો; કારણ જુઓ અહીં તમારે ખૂણો ખાલી પડે છે,—અને અહીં આ વસ્તુ તો ચોક્કામા માતી જ નથી. તમે મારા માત્ર એક અંશનો અથવા ખીન દંષ્ટિબિંદુથી દહીએ તો તમારા અનુભવના એક નાના જ અંશનો સ્વીકાર કરીને તમારી સ્વીકૃતિઓ બાંધી છે. પણ જુઓ અહીં આ કેમ પૂર્વ પશ્ચિમ સંકોચાય છે, અને બુધનો ગ્રહ સૂર્યની છેક નજીક છે તેથી તેની કક્ષામા કોઈ વિચિત્ર ફેરફાર થાય છે. અને તમે જે એમ માનો છો કે પ્રકાર સીધી લીટીમાં જ ગતિ કરે છે, તે પણ ખોટું છે, કારણ તેના પર ગુરુત્વાકર્ષણની અસર થાય છે....માટે તમારી આ જુમિતિ ખોટી છે, અથવા સર્વાંશે સાચી નથી. અને તમારી પાસે આજે અનુભવની જેટલી મૂડી એકઠી થઈ છે તે તમામનો સમન્વય સાધી શકે એવા ચોક્કાં જે તમારે જોઈતાં

હશે તો તે આ ગણા આ ચોક્કસ Rectangular નથી, એમાના લક્ષો (Axes) વાડી લીગીના પણ હોય, અને જેટલા પ્રકારની ગતિઓ તેટલા પ્રકારના ચોક્કસ તમને મળી ગહેશે, અને દરેક પ્રકારની ગતિના સ્થલકાલ એકબીજાથી સિત્ત હશે, કે જેથી તમે એમ ચોક્કસ કહી નહિ કહી શકો કે—“અહીં” ન્યારે આ “બનાવ” બન્યો ત્યારે “ત્યા” પેલો બીજો “બનાવ” બરાબર એ જ વખતે બન્યો અને ગતિના એક તરનો ભૂતગળ તે બીજાનો વર્તમાનકાળ હોઈ શકે, અથવા એક તરનો વર્તમાનકાળ તે બીજાનો ભવિષ્યકાળ થઈ શકે—ઉદાહરણ તરીકે અહીંથી કોઈ દૂરમા દૂરના તાનામા વસતા લોકો અન્યારે પૃથ્વી પર કોઈવ પાડવું સુદ્ધ થતું જોતા હશે, અથવા ‘પ્રસ્થાન’નો આ અડ છપાતો હશે તે ભવિષ્યમા કોઈ એના જ તાગનો વાસી જોશે—પણ આ આખા વિશ્વનો વણાટ એવો છે કે કોઈનું પણ ભવિષ્ય બીજા કોઈનો વર્તમાન કે ભૂતગળ ન બની શકે, એટલે કે ક્યા ક્યા બનાવો મરોબર એકીરખતે થયા તે આપણે લાભ ન કહી શકીએ, તોપણ વિશ્વમા બનતા બનાવોની ઘટના એવી રીતે સકળાયેલી છે કે દરેક એણીને પોતપોતાના ભૂત, વર્તમાન તથા ભવિષ્ય હોય છે સુક્ષ્મિકની નિચારમગ્ણી અનુમાર નીચલી ભૂમિગની ચેતનાના સ્થલ અને કાલ તેનાથી ઉપરની ભૂમિગને મન માત્ર સ્થવરૂપ જ લાસે, અને તોપણ દરેક ભૂમિગને પોતાના વિશિષ્ટ કાલમા પોતાનું જીવન ભૂત વર્તમાન અને ભવિષ્ય એ રીતે ગણવું જ પડે અને માપેસવાદના દૃષ્ટિબિંદુથી જેમ આપણા ત્રણ પરિમાણવાળા આકાશમા સૌ પોતપોતાના લન (Perpendicular) શોધી કાઢે છે,^૧ તેવી જ રીતે ચાર પરિમાણવાળા દિગ્ગજના પ્રમાણમાથી સૌ પોતપોતાના ગતિતત્ત્વ (ગતિ એટલે કે સ્થલ ગતિ તેમજ ચેતનાના પ્રવાહની ગતિ એમ પણ કહી શકીએ) અનુસાર પોતપોતાના સ્થલ અને કાલ કેરી કાઢે છે, અને તોપણ દરેક એણીને પોતપોતાનું ભવિષ્ય તો ગહેવાનું જ એટલે કે કાલની ગતિ ઊંધી કે બેલગી થઈ શકવાની નહિ.^૨

સુક્ષ્મિકની ભૂમિતિના દૃષ્ટિબિંદુથી પણ આપણે ન્યારે એમ માન્યું કે એક બિંદુ અ થો વ સુધી ગતિ કરે તો એક એક લીગીને જન્મ આપે, પરંતુ એ ઉપરથી એમ ફલિત નથી થઈ શકતું કે એનું એ બિંદુ વ થો અ સુધી પાછું ફરે તો તે લીગી ભૂમાઈને માત્ર અ બિંદુ જ રહે એથી કઈ લીગી જુસાઈ નહિ અને આપણે એટલું જ કહી શકીએ કે એની એ લીગી પર બિંદુ પાછું ફર્યું બિંદુમા નથી દિશા (direction) હોતી નથી, પણ લીગીને શુદ્ધ બે દિશાઓ હોય છે, અને હરકોઈ બિંદુ એક દિશામાથી બીજી દિશામા પ્રયાણ કરી શકે છે આજનું ભૌતિકવિજ્ઞાન દિશાનો સ્વીકાર કરે છે (An Electrical Vector is not the same when it changes its direction), અને જે દિશા પણ બેવડાસૂક્ષ્મી ન થઈ શકે, તો પછી કાવતો પ્રમાણ તો બનટો કેમ જ થઈ શકે? અને

૧ જેમકે પૃથ્વી ગોળ છે તેથી હિંદમા ભરેલા માણસોને પોર્ટુગલમા ઠભેલા માણસો, આપણા દૃષ્ટિબિંદુએ, જરા વાકા ઠભેલા લાગશે અને ત્યાના માણસોને આપણે વાકા ઠભેલા લાગીએ

૨ માપેસવાદની દૃષ્ટિએ કાવની ગતિ ઠવગી કરવા માટે વસ્તુએ પ્રકારની ગતિ કરના પણ વગરે ગતિથી આકાશમા ઠડતુ પરશે, પણ પ્રકારની ગતિ જોકે માપી શકાઈ છે છતાં તે ‘અગણિત’ છે, કારણ તેમા બીજી કોઈ ગતિનો ઉમેરો થઈ શકતો નથી, તેમ બીજી કોઈ ગતિ તેમાથી બાદ કરી શકાતી નથી.

કાલનો પ્રવાહ એટલે જ આપણી ચેતના,^૧ અથવા ખરી રીતે આપણે એમ કહેવું નોંધ્યે કે આપણી ચેતના જેવી છે તેવી છે તેને લીધે જ આપણને દિશ્ અને કાલ આવા લાગે છે.

અને આપણી ચેતના જ માત્ર શા માટે? ચેતના અને શરીર, ત્રણ પરિમાણવાળું શરીર, અને શુદ્ધ કાલમાં ગતિ કરતી આપણી ચેતના—એ બંને અવિશ્લેષ્ય રીતે આપણા જીવનમાં સંકળાયેલાં છે, અને એટલે જ આપણે આખા વિશ્વને સ્થલ અને કાલમાં પથરાયેલું નોંધ્યે છીએ.

અને સ્થલ અને કાલનો ખરો આંતરસંબંધ શા છે તે કાણ સમજી શકે?... આપણાં શરીરનાં સ્થૂળ લાગતાં અણુઓ જે રીતે આપણી શુદ્ધ ચેતનાને ટકાવી રહ્યાં છે, અને આપણું ચિત્ત અને અર્ધચેતના આખા શરીરને રાક્ષાને બેઠાં છે, એ એના સંબંધ પોતાનાં શુદ્ધ આત્મ પ્રત્યક્ષ દ્વારા જે કોઈ નોંધી શકે અને ચેતનાની ઊંચામા ઊંચી ભૂમિકા સુધી જઈ શકે એટલું જ નહિ, પણ શરીરનાં સ્થૂળમાં સ્થૂળ અણુઓ સુધી પણ જે નીચે ઊતરી શકે, તથા તેનું ખરું જ્ઞાન મેળવે તે જ દિશ્ અને કાલના સંબંધના કાવડાનો ઊકેલ કરી શકે. કારણ દિશ્ એ શરીર છે, અને કાલ તેનું મન છે.

લાવા

ફર્ગેસ શુક્લ

પૃથ્વી પેટાળ તારે દવ નિત સળગે, અંતરે તોય તારે
હાસે શે કૂંપળો આ હરિત! મૃદુલ રે! અંકુરો કેમ ફૂટે?
મારે હૈયેય લાવા પ્રતિદિન પ્રજળે, ના શમે કોડ વાતે,
બાળે જાંભિ, મધુરાં સ્વપન, પ્રિયતણી સંસ્મૃતિ સમ્ય, ઓરે!
માતા! આ રંક કેરું ગુરુપદ લઈ, કે લાવ ઉદાત્ત પૂરે
લાવાની ઝાપટે છા ઉર ડસડસતું, લોચને હાસ વેરે.

૧. દરેક રૂપાત્મને આપણે સ્થાનાંતર ગણીએ તો જ કાલને સમગ્રી દેવાની કલ્પના આપણે કરી શકીએ; પણ સ્થૂળ ગતિના સ્વરૂપ વિશે આપણે વિચાર કરીશું તો જણાશે કે તેને પણ આપણે સમગ્રી ન હઈ શકીએ, કારણ તે પછી ગતિ રહે જ નહિ. આ વિચારસરણી H. Bergsonનાં Time and Free Will તરફ આપણને લઈ જાય છે.

મારાં ઘરે મંગલ મૃત્યુદર્શન

‘સ્વપ્નસ્થ’

હિમાચલે સૂર્યવિહીન લોકથી
અખડ તોફાન તણા પ્રદેશથી
અપૂર્વ એવા હિમના પ્રપાતના
મમીર છૂંચા જગત્પિતા જતા
હરી ગયા ઉત્તર દિશ પાણી
થલી ગયા લોકે હમાર આલતા
ફરી નહીં પાપ ઉપાડતા કદી
ને મધ્ય હિંદે ત્યમ પશ્ચિમારે
પૂર્વે અને દક્ષિણમાં બધે આહો
ફરી વળી એ જ મહાનિનાશિની
સૌરાષ્ટ્રના અગ્નિધ વિટેલ દેશે
પ્રસીત એ સુસવતા સમીરણો,
આકાશમાં અગ્નિ ન એકે તોયે
ઉષ્મા કશી સૂર્ય તણી નહીં રહી,
આખી બની શોકભરેલ પૃથ્વી,
આકાશમાં તારવના ઊડાણથી
ઝરેલ જાણી હિમમાં વનરપતિ
બળી ગઈ રાખ બની ખરી ગઈ
ને ચંદ્ર ચોપામ મહા કુડાણુ
નિસ્તેજ ને સ્થાન જલે રચાયુ,
નદીતટેના અમ ગામડામાં
નવેક થાતા સૂઈ સૌ ગયેલા
ને દુઃખ મેડા પગ બળિયા ચક્રી
પ્રશાન્ત સંતેલ નદીકિનારે
જે ખોરડાઓ પચી જણાતો
તે જોઈને હૃદયભરેલ સોડમાં
પત્ની તણી સૂઈ ગયેલ મૂંગા
સ્વપ્ના વિનાની અણભગ ગિંધમાં
અવાજ કે માલગતા જ ગગતો,
ખોલાવતુ કે કિ જૂમ પાડી
મને, અને હું ઝટ ઊઠો દાદગ

ખોલી, પૂછુ “શુ ચર્ચ શુ ગયુ છે?”
ત્યા બા કહે “તુ જર્ગ આવ નીચે”
મેં સાદ આ ડો દિ’ ન સાબળેલો
આશ્ચર્ય હુ ખે ભયપૂર્ણ ધોધરો,
ને જિતયો હું જલદી જતામાં
કાન્તાય દોડી મુજ પાછો પૂગી,
બા ખોનતી “તુ ઝટ દોડ! શેરોંમાં
દાદા પડ્યા છે ચર્ચ શુદ્ધિહીન”
હું દોડતો બાર હતા ઉધાડા
પડેલ ત્યા ભીંત કને જ આડા
દાદા હતા, ગોઠણથી વળેલા
પગો હતા, ને લમડી ગયુ ગળુ
હું છેક પાસે જઈને અકુ છુ
તો અગ એ સાવ પડેલ ચકુ,
નાડી મળે ના, ધબકા ન હૈયે
અત્ય વેગે પળતી દગોમાં
નિરજ આખે પણ ચંદ્રધાણુ
કાન્તા અને બા પાણુ આર્વો પોઆ
ને મ કહ્યું “બા ધરમાં ભઈ જયે”
મેં શીપ ઝાટયુ વચસાર્યો કાન્તા
ઉપાડતી બા પગ ડેલોંમાં ગયા
ધીમે જઈ ઓમગોંમાં સુવાડ્યા
હું માડ બોલ્યો “બા, કેં રહ્યુ નથી”
ને જાણુનો તુર્ત કર્યો જ ચોકા
ને ત્યા સુવાડી ધૂતનો દૈવો જ્યો
બા ખૂબ વેગે જઈ નાહી આવી
મૂકયુ સુગમજલ ઓષ્ટ ખુદને
ને કૃતસીના દલ પાવથી મુકયા
કાન્તાય ત્યા તો જઈ નાહી આવી
મનેજ બા કહે “ઝટ નાહી આન”
પ્રદક્ષિણા સૌ કરતા ર્ધા અમે

બેસી અને બા વદતી ધીમેથી
 “ત્રણેક વાગે ખખડેલ ડેલી,
 ખાલે જવાને દાદા ઊંઠ્યા હશે
 એવું ગણી મેં નહિ ધ્યાન આપ્યું;
 ઓચિતી હું તો હમણાં જ જાગી
 ગૈ, ટાઢ વાતાં બહુ બહાર બેતાં,
 પડેલી દીડી ખડકી ઉઘાડી
 મેં બેઠેકે આંખ જરાક ફેરવી
 તો ત્યાં પથારી પર કોઈ નોતું.
 હું દોડતી બહાર જઈ પહોંચી
 ત્યાં આમ: ને મૂકે રહ્યાં જ બેસી;
 “યયા હશે પાંચ” — વદી ફરી બા
 થોડીક વારે — “કહોં આવ તું બધે
 બે બાપુ તારા અહીં હોત તો તો”
 બોલી કશું ના વધુ, મેં નિહાળ્યા
 ત્યાં ફરના બંદરમાંહી બંગલ
 પહોંચે સૂતેલ નચિત બાપુ
 આ પાછલા પોરનો ગાઢ ઊંઘમાં.
 જવંત દાદા — શેરી પડેલા
 ચોકે સૂતેલા — સહુ એક રાતમાં,
 વિચારતું ચિત્ત, પગો ફરી રહ્યા
 થોડાં ધરો બાહ્યભાગે હતાં ત્યાં,
 ઘરે વળ્યા સા જઈ પ્રાણપોક
 મૂકી, અને ખાંપણ કાક લાવ્યું
 તેની સહે એ મૃતદેહ બાંધ્યો
 રોવાં ન કાઢ્યું — અમને ન રોવું
 આવી શક્યું — સૌ શુભ વૃદ્ધ મૃત્યુ
 ગણી અને

મધિરનામ લેતા
 પરાડના સૌ પળિયા મસાણામાં
 વળી હતી આગળથી ઉપાડો મેં
 શ્રી રામનું નામ અર્પડ ગુંજતું
 ને પાપના તાલ પડે ઉતાવળા
 હંડી મહોં સૌ કુકુંડ વળ્યા છતાં;
 આલ્યા અમે પૂર્વ દિશા ઉપા બિગ્યાં
 ન્યાં ગામ છોડ્યું ત્યાં કંકુ રંગનાં
 નિ:શબ્દ વૃક્ષો નદીતીર બોનાં
 પ્રશાન્ત પાણી પર તેજ આછાં
 પ્રકાશતાં રંગ ધરી અગમ્યના
 ને હિમની કાંકરિયો ખૂંદી ને
 કા રીત રીલા પર પાપ કેતા
 પહોંચ્યા અમે, માટલી ફાડી કોકે,
 જાણ્યાં કંઈ પાછળ આવતા બજો
 એ લાગી મૂક્યાં જખરી શિલા પરે,
 પાણી થપ્પી બેતણુ હાથ છેટે
 — કોકે કહ્યું: આંહી જ મોટો બા બાળ્યાં —
 પછી અમે ગોઠવવાં શરૂ કર્યા
 ચિતા રચી ઉપર દેહ ગોઠવ્યો
 છાડી પછી, કોઈકે મંત્ર બોલ્યો
 મેં અગ્નિ મૂક્યો કંઈ પિંડ મૂક્યા
 આંસુ બધો કંક અસહ્ય રૂંધતાં.
 ને સૂર્યનાં સૌમ્ય પ્રકાશબિમ્બમાં
 જળી રહી રક્ત, ધૂમેલાળી ચિતા.

છેલ્લી સુંદરી ઓઢી, ચમનખંડમાં લપાઈને સરી જતી નવોદા માફક પ્રભાતર દિશિમયાદા પર લોપ થતા હતા. તેમને ગાંધે શરમના શેરડા પડતા હતા. ધરતીમાતાની દિનભર મેવા કરી આમળનો સાવંજનિક કૂચે હાથમાં ધોતા હતા. ગામને સીમાડે એક નાના મકાનમાં આવેલી પ્રાથમિક શાળા જેનું નામ લઈ ગામલોકો ગૌરવ લેતા હતા તેમાથી દંઘધડા વગર પહેરેલે કપડે તીકળતા નાનાનાના કિશોરો જેવમાંથી હુટલા કેદીઓનો ખ્યાલ આવતા હતા. શાળાથી તદ્દન જુદી જ દિશામાં એક મંદિર આવેલું હતું. મંદિરનું મકાન નીચી બાંધણીનું પણ ધુમ્મટબધ હતું. તેની આરે બાજુ તારતી વાડ કરી મંરણિત કરવામાં આવ્યું હતું. મંદિરની પૂર્વ બાજુએ હનુમાનજીની દેવડી બાંધવામાં આવી હતી. આ દેવડીની બાજુમાં જ પીપળાનું એક ત્રિશાળ વૃક્ષ હતું. પીપળાની ચોતરફ બેઠણ કૂટ ઊંચો ઓઢલો બાધી લેવામાં આવ્યો હતો. પાનખર ઋતુના પ્રભાતે આખો ચોતરો અને તેની ફરતી જમીન પીળાં પદ્માશથી દઢાઈ ગઈ હતી. કુદરતે સુવર્ણગર્જન પાથરી હતી.

આ ચોરા પર મંદિરના મહારાજ શ્રીધરનાથ બેઠા હતા તેમની આજુબાજુ ગામના ભાવિક ભક્તજનો એકત્રિત થયા હતા. કથાપોથીમાંથી એકેક પાનું હાથમાં લઈ, વારંવાર મરી જતાં ઉપવસ્ત્રને વ્યવસ્થિત કરતાં, મહારાજ કર્મની દિલગીરી શ્રોતાજનોને સમગ્રવતા હતા અને જગતની વિચક્ષણતાનું દિગ્દર્શન કરાવતા હતા વચ્ચેવચ્ચે એકાદ રમભર્યું ઉદાહરણ આપીને શ્રોતાઓની રસગ્રસ્તિને મતેજ કરતા હતા. પીપળાના પાંદડા પર, નવા આવનારો પદ્મવનિ સાંકળી સ્વામીજી ઊંચું જોઈ થોડીથોડીવારે એકાદ ભજન કે શ્લોક બોલી આખ્યાનની નીરસતા ઓઢી કરી આનંદ પ્રકટાવતા હતા. તેમની બોલવાની હઠકથી માંબળનારનાં અંતરમાં નવીન વૈરાગ્યનું ઉદ્દીપન થતું હતું. મહાસાગરનાં મોર્ચ માથે કુદક્ષક પદ્મથોઈ ધમકારી જ્ય તમ શ્રીધરનાથના મંગીતના ગદ્ગદમાં ધણું ય લીન થઈ તાળી પાડવાનું શરૂ કરતાં. ધણાયે નારિતકના આસ્તિક બનનાં.

મહારાજે તે દિવસનું આખ્યાન સમાપ્ત કર્યું. શ્રીધરનાથના પદ્મશિષ્યે નિત્યક્રમ પ્રમાણે પ્રભુનામની ધૂત લગાવી:

“શ્યામસુદર્શકી નય, ખ્યારે રાધવકી નય,
બોલો હનુમાન કૃપાણકી નય નય નય નય.”

‘મૌએ ઉત્તાદથી તે ઝીલી લીધી. દસર્ષન્દ્ર મિનિટ વાતાવરણ રામનામથી ચુંગ રહ્યું. મમૂદ ગમમંદિરમાં ગયો. ત્યાં શ્રીધરનાથે મનોરંજક મંગીત માથે આરતી ઉતારી. શિષ્યોએ અને ભક્તોએ ભક્તિભાવથી ડંકા બગ્ગવી ગામમાં ટહેલ કરી.

શ્રદ્ધાળુઓ વિખરાયા.

“મહારાજની શન્તિ કેટલી તેજસ્વી છે?”

“મને તો મહારાજમાં દેવનો અંશ લાગે છે.”

“એમના કંઠમાંથી અમૃત ઝરે છે.”

“એમની, કયાએ તો કંઈકને ભક્ત બનાવ્યા છે.”

રાતના તિમિરનાં તાંડવમાંથી શ્રીધરનાથને વિવિધ પ્રમાણુપત્રો મળ્યા.

*

આમજનો છૂટા પડ્યાં પણ અંખા અને તેની પુત્રી નન્દી રામમંદિરના ખૂણામાં જ બેસી રહ્યાં. શ્રીધરનાથની ચમકતી આંખે તેઓ નજરે ચડ્યાં, અને મહારાજ તેમના તરફ આવ્યા.

“કેમ બહેન, કંઈ આશ્ચર્યમાં છે?”

“મહારાજ, રામજીની કૃપાથી કંઈ નવી આશ્ચર્ય તો નથી.”

“ત્યારે?”

અંખાને કંઈ બોલવું સૂઝતું નહિ.

“આ કોણ છે?” મહારાજે બીજા પ્રશ્ન કર્યો.

“મારી છોકરી મહારાજ!” અંખા બોલી તેની આંખ બીની થવા માંડી.

“મેં તો જાણખી પણ નહિ,” મહારાજે નવીન ઉત્સાહ પ્રદર્શિત કર્યો.

“તું આમ નિરાધાર કેમ બેભી છે?”

“આ છોકરીને દોઢ વરસ પહેલાં પરણાવી હતી. . .”

“હા, મને યાદ છે.”

“પરણ્યા પછી એક વરસમાં જ એતું નશીબ ફૂટ્યું. . .”

“અરર! એ તો ભયંકર આપત્તિ!” શ્રીધરનાથ કંઈક કૃત્રિમતાથી બોલ્યા; “છોકરા સરસ હતો, મને હવે બરાબર યાદ આવ્યું.”

નન્દીના વરની પ્રશંસા કરી મહારાજે અંખાના બળતા જિજ્ઞસુ પર તેજ રેડ્યું. આ વાર્તાલાપ નન્દી નીચું જોઈ સાંભળી રહી.

“હું એને તરત ગામ લાવી. હમણાં જ સુવાવડમાંથી બહી,” અંખાએ નન્દીને ઇતિહાસ કટકેકટકે ટલો.

શ્રીધરનાથે ડાકું હલાવ્યું, “બાળક સારું છે?”

“છોકરી મારી છે.”

“હવે તો સાક્ષરે જશે ને?” અંખા શા માટે આવી છે તે હજી મહારાજને સમજતું નહિ.

“ના રે ના, મહારાજ, સામું કપાતર છે. મારી નન્દી પર જમાઈને મારી નાંખવાનું આજ મૂક્યું,” અંખાની આંખમાં અગ્નિ પ્રગટ્યો; “એને મારી નન્દી નહિ ધીરું. મારે તો એકની, એક. . .”

“રામરામ,” શ્રીધરનાથે આંખ મીચી હરિનામ લીધું; “જગત કેટલું વિચિત્ર છે?”

“મહારાજ!” અંખાએ પૂલ્કભાવથી હાથ બેઠ્યા “નાહા પછી જેપતી નથી. આખો દિવસ રડ્યા કરે છે. છોકરીને પણ સંભાળતી નથી” અંખાના મુખ પરનું ગ્લાનિનું આવરણ એમરતું નહોતું.

“બેટા,” મહારાજે વાતસલ્યથી નન્દીને માથે હાથ મૂક્યો. નન્દીએ શરમ સહિત માથું જરા ઊંચું કર્યું. “નિર્દોષ બાળકે તારું શું બગાડ્યું? તને પ્રજામાં શ્રદ્ધા છે કે નહિ?”

“હતી ત્યારે તો બહુયે હતી, હવે નથી ”

“એ પતંગે ચનાનું ઘરણું ?”

“કાગળ કે પ્રભુએ મને દુખી કરવા ધારી છે ”

“બેટા, એ બધી તારી શુદ્ધિની અપરિપક્વતા છે, લગવાનું વદીયે કાઈને દુખી કરતો નથી એ તો ગમત્ર જગતનો પિતા છે ”

“હશે, પણ વિધવાઓ કયા જગતમાં ગણાય છે ?” નન્દીના શબ્દોમાં ધૂણા હતી, દુનિયા તરફ તિરસ્કાર હતો

“બેટા, શાત પડ ” શ્રીધરનાથ અમ્ય શાંતિથી બોલ્યા, “એમ બકળી જવાથી કઈ ફાયદો થવાનો નથી પ્રભુ સૌને મદદ કરે છે પણ કર્મ તો આપણે જ કરવું પડે આપણો મપ્રદાય તો કર્મમાર્ગનો કહેવાય તુ પણ પુરુષાર્થ કર ”

નન્દી બોલી નહિ

“પ્રભુ તને જે સ્થિતિમાં મૂકનાનું મોઝ ધારે તે સ્થિતિમાં સતોય રાખ તારો ધર્મ અને તારું કર્મ ચૂક નહિ તારું ક્રિય પ્રભુભક્તિ કરવામાં અને બાળકની સલાખ લેવામાં છે ”

“પણ મહારાજ, મને દુનિયામાં રસ નથી ”

“બેટા, પતિ જવાથી ઈ પ્રભુ જતો નથી પ્રભુનું સાન્નિધ્ય એકાતમાં જ થાય છે પતિ છોડ્યો ત્યારે મીંગળે પ્રભુ સાપડ્યો તને ચોવીશે જ્ઞાન પ્રમુખજન કરવાનો અવકાશ છે ભગવાને તારા પતિને લઈ લીધો છે તેનો ઉપયોગ પ્રભુને રીઝવામાં કર, મીરા જેવી ભક્ત બન ” શ્રીધરનાથના શબ્દો સ્પષ્ટ હતા તે નન્દીના અંતરમાં કોતરાના માંડ્યા હતા મહાગજની ગજવલ્લભાન ક્ષતિને અગા એનારીને નિગમી રહી

મહાગજના શબ્દોએ નન્દીના અંતર પર સપૂર્ણ વિજય મેળવ્યો તેની અશ્રુઓનો પરાભવ થયો

“તમે કહેશો તેમ કરીશ ”

“જો સાલજી, તારા માળકની સેરાસુશ્રૂષા કર સાજો અહીં વ્યાખ્યાનમાં આવ અને બાકીનો વખત પ્રભુદર્શન કર ”

“હું તેમ કરીશ,” નન્દીએ નીચું જોઈને જ કહ્યું

“બેટા, મારા આશીર્વાદ છે ગમજ તને પ્રમજ થાઓ ?” શ્રીધરનાથે નન્દીના માથે હાથ મૂકી ઉપગણો ઠીક કર્યો

“રામરામ, મહારાજ !” માદીકરીએ હાથ જોડ્યા

“રામપ્રસન્ન ”

*

વૈધવ્યમાં, આપત્તિમાં, વૃદ્ધાવસ્થામાં, અશ્વસ્થગણ કરી પ્રભુનામ લેવામાં લીન થવું એ માનવીનો નૈસર્ગિક માનમન્યવહાર છે મોગી ઉંમરે પગેચતા, ભક્તિ અને મેવા તરફ અનાયાસે ઢલણ થાય છે નન્દીને વૈધવ્યના ઝઝાવાતે ઘેરી લીધી ત્યારે તે સ્વનમૂલ ચર્મ ગર્મ ક્યે ગગતે જવું તે પારખવાને તેની પાસે માધન નહોતું અર્નન પૃથ્વી વચ્ચે તે નિગવાળ જાની મેયાળી જાની ગ્લી તેને પ્રભુ પ્રત્યે જુગુપ્સા ચર્મ વિમવાના જન્મ પછી પણ એ જ અશ્રદ્ધા પ્રચલિત હતી

પણ કેટલીકવાર એકાદ નાનો પ્રમંજ માણસની જીવનદોરીને જુલો જ વળ આપી દે છે. ઘરેડ બહાર ચાલતા ગાડાના બળદને પરાણીની અણી લાગતવિત ઘરેડમાં ઊતરી પડે, તેમ શ્રીધરનાથનો એક જ દિવસનો બોધ મળતાં નન્દીનાં આંખનાં પડો બૂલો ગયાં. તેણે જીવનની અસામાન્યતા છોડી દીધી અને તે ખીછ વિધવાઓએ પાડેલી ઘરેડમાં ચાલી ગઈ.

શ્રીધરનાથે ઘડી આપેલી દિનચર્યાનું નન્દીએ અસરશઃ પાત્રન કરવા માંડ્યું. સવારે છ વાગ્યે ઊઠતો અને ઝટપટ નાહી લેતો. તે પછી ભક્તિ અને વિમલાની દરકાર સિવાય ખીજું કામ તે હાથ ન ધરતો. અંબા સાથે કવચિત જ બોલતો. માંજે વ્યાખ્યાનમાં જતો અને એકચિતે જ્ઞાન ગ્રહણ કરતો. ઘેર આવ્યા પછી પણ એનો એ જડ, એકધારો કાર્યક્રમ.

આ પ્રયુક્તમર્ષિત જીવનના છ માસ વહી ગયા. હિંદુશાસ્ત્રોમાં ગણાવેલાં અસખ્ય શ્રેતામાયો એક પણ ઘત નન્દી છોડતી નહિ. અગિયારસે અપવાસ કરતો, ચાતુર્માસ એકાશન કરતો અને ખીજ દેવાશીઓની જયતીને દિવસે 'યથેષ્ટ' ભક્તિ કરતો.

એક સાંજે આ નિર્મિત કાર્યક્રમથી નન્દી ચલિત મર્ષ. માંજે વ્યાખ્યાનમાં ગઈ ત્યારે શ્રીધરનાથના એક ચેલાએ નન્દીને ગમકાવી.

“મહારાજે કહ્યું છે કે આરતી પછી ચાલ્યા ન જતાં.”

નન્દીએ ડોકુ હલાવી અનુમતિ આપી.

આરતી સમાપ્ત થઈ પછી નન્દી એક અંધારા ખૂણામાં બિભી રહી. વૈધવ્યના પરિતાપ પછી નન્દી મોં સંતાડીને જ ફરતો. પોતાનું કમલાગી મોં કાઈને બતાવતાં શરમાતો.

ખીજ ભાવિકા ગયા પછી મહારાજ નન્દી તરફ વળ્યા.

“માતાજી નથી આવ્યાં ?”

“આજે જરા શરીરે ઠીક નથી.”

“બહુ બિમાર છે ?”

“ના રે, રાતે ધૂનું ભરાયું હતું.”

“કેમ બેઠા, તારું જીવન કેમ વીતે છે ?”

“ભરાબર, મહારાજ.”

“હવે તો રામજીમાં શ્રદ્ધા છે ને ?” મહારાજ ધીમ્મ હસ્યા.

નન્દીએ શરમથી માથું વધુ નીચું કર્યું.

“સેવા કરે છે ?”

“હા, મહારાજ.”

શ્રીધરનાથ સહેજ અટક્યા.

“મદિરમાં હરિમતિને તો ઓળખે છે ને ?”

“હા, મહારાજ.”

“કાલે હરિમતિ ગામ જાય છે ?”

“ક્યે ગામ ?” નન્દીએ પૂછવા ખાતર જ પૂછ્યું.

“ઓતી માને ગામ.”

નન્દી મૂંગી બિભી રહી. આ વાત તેને શા મટિ કહે છે તેવું કારણ નન્દીને ન જડ્યું.

“મદિગમા એવી પ્રયા છે કે રામજીને સ્ત્રીના હાથનો જ નૈવેદ્ય ધરાવાય ”
શ્રીધરનાથે નન્દી મામે જોયું “ તારુ દુખ જોતા મારુ હૃદય રડી ઊઠે, છે, તો તારાથી
રામજીની આ સેવા થાય તો કર ”

શુ જોલણુ તે નન્દીને સમજાયું નહિ

“ રામજીની સેવા કરવા તો ધણાથે મળશે પણ તારા દુખી જીવનમા શાંતિ થાય
તે માટે તને પહેલા જોલાવી છે કહે, તું આવશે ? ”

હજીયે નન્દીનું મો બીડેલું જ રહ્યું

“ રામજીની સેવા કરવાની આ અનુષ્ઠાન તડ છે મારે એનાઓ માટે ખાસ કયા
થાય છે તે પણ સાલણવાની મળશે ” મહારાજે ઉપરણો વ્યવસ્થિત કર્યો અને તેમ કરતા
નન્દી તરફ એક વેધક દષ્ટિ ફેંટી “ તારી ઇચ્છા હોય એમ લાગતું નથી ”

“ ના, ના, મહારાજ, માને પૂછીને કહીશ ” નન્દી અકળાર્થને જોલી

‘ કર્ત નહિ, ખેટા, કાલે મને જવાબ આપજો જે તું નહિ આવે તો હું બીજી
વ્યવસ્થા કરી લઈશ ”

નન્દીએ મહારાજને પ્રણામ કર્યા

“ શ્રીરામપ્રસન્ન ! ’ નન્દીને માથે હાથ મૂકી મહારાજે આશીર્વાદ આપ્યા.

*

નન્દીએ ઘેર જઈ પહેલું કામ અમાની સવાહ લેવાનું કર્યું

“ મા, હરિમતિ કાલે એની માને ગામ જાય છે ”

‘ કેમ આપણુ ગામ ઝડતુ લાગ્યું ? ” જે વર્ષ પહેલા હરિમતિએ રામજીની આગતી
વખતે અમાનું અપમાન કરેલું ત્યારથી હરિમતિને અમા સાત જન્મની દુરમન ગણતી હતી

“ તે તો હું શું જાણું ? પણ મારે તો બીજી વાત કહેવી છે, ” નન્દીએ અમાના
વંશનરૂપને અધવચ્ચે જ અટકાવ્યું

“ શું ? ” નન્દીના લાખા ગળના અમેલા છૂટેલા જોઈ અમાને નવાઈ લાગી

‘ મહારાજે આજે મને જોલાવી હતી મદિગમા સામગ્રી કરવા માટે કોઈની જરૂર
છે મને આવવા કહ્યું છે હું જઈ તેમા વાધો ખરો ? ’

“ વાધો શેનો ! ” અમા એમ્મમ જોલી બિડી “ બહેન, તારુ જીન્યુ તો સફળ થઈ જવાનું
આવા નિદાન મહારાજ અને રામજીનું છતાં એથી બીજુ શું જોઈએ ? જરૂર જાણે, બહેન ”

“ તને પૂછ્યા વિના મેં જવાબ ન આપ્યો ”

“ શ્રીધરનાથ મહારાજ હોય ત્યા પૂછવાનું ન હોય ” અમાએ જોડા ઊતરી ગયેલા
કોળા ફેરવ્યા ‘ મારા તો કાળાના ધોળા થયા પણ આવો લાલ ન મળ્યો નન્દી, તારો
અંગાર મગજો પણ કિત્વતર તો સુંધરી ગયું ” અમાએ આ પ્રસંગે માનવન ચાપના માધ્યે
“ બહેન, અંગારમા શું બળ્યું છે ? જે ધડી લગવાનું નામ લઈએ તો કાવાનુંથે માર્યક
થાય અસાગમા તો નરી જગતના ”

“ નક્કીય પર કોઈએ યીગતુ માર્યું છે કે હું મારુ ? ” નન્દીથી અનાયામે જોનાઈ
ગયું, પણ માનાની વાગણી દુબારો એ યાદ આનતા પરમાત્મા આવી ગઈ

*

ત્રીજો દિવસથી નન્દીએ મંદિરમાં જવાનું શરૂ કર્યું. ગામની ભાવિક વૃદ્ધાઓએ અસુચથી અને યુવતીઓએ મસ્તીભરી નિદ્રાથી નન્દીને નિર્દેશી આંગળી બતાવી. નન્દીએ આ અપમાન બોધું પણ તેના હૃદયપક્ષટા પછી તે એવા કંકણ દેવાની બની ગઈ હતી કે તેને અસર ન થઈ.

“વિધવાને વંશી માન શું અને અપમાન શું!” નન્દી જતાંજતાં બબડી; “માન સાચવવું હોત તો પ્રભુ રાખે શું કામ આપન!”

આ દિવસ પછી નન્દીનું જીવન જુદે જ કોટે ચડી ગયું. સવારે છ વાગ્યામાં સ્નાન કરી મંદિરમાં ચાલી જતી. અંગત સેવવિધિ પતાવી શ્રીધરનાથ તૈયાર રહેતા. અને બેઉ દેવના નૈવેદ્યની સામગ્રી કરવા વળગતા.

બધી વાતોએ બતાવવામાં નન્દી અતિશય ચીવટાર્ષ રાખતી. કોઈ મોટા મહેમાન આવવાનો હોય ત્યારે ગૃહિણી તરફથી લેવાતી ચોકચાઈ નન્દી ચૂકી નહિ. વધુમાં, પ્રેમભક્તિ સંપ્રદાયમાં વર્ણવેલી ભાવિકતા તે ખૂલતી નહિ. તેની સામગ્રીમા શયરીની નિદ્રાંપ નિરૂપદ ભક્તિ અને પ્રેમ હતો.

પહેલે જ દિવસે નૈવેદ્યનો થાળ ધરાવતાં નન્દીએ ગર્વની ઝણઝણાટી અનુભવી. બીજો દિવસે મહારાજે કહ્યું:

“બેટા નન્દી, કાલે મને સ્વપ્ન આવ્યું કે તારી બનાવેલી થાળ આરોગવા ગામચન્દ્રજી સ્વદેહે મંદિરમાં આવ્યા.”

આત્મસંતોષથી તેનું મુખ મલકાયું.

“એ નશીબ માટે ક્યાંથી!” નન્દીથી અગત્યતાં બોલી દેવાયું શ્રીધરનાથે નન્દીનું સદાનિરાશ મોં જોયા કર્યું.

ખપેરે અગિયાર વાગ્યે નન્દી ઘેર જતી અને સાંજે ચાર વાગ્યે ફરીથી મંદિરમાં જતી. પાંચ વાગ્યે વિમલાને લઈ અંબા ક્યામાં જતી અને આરતી પછી બેઉ સાથે પાછા ફરતાં.

દુઃખી બાળવિધવાનો દિનક્રમ પુનઃ ચલતો બની ગયો. એ જ રામમંદિર, એ જ પુરોહિત, એ જ વિમલા, એ જ પડુપડુ ચર્ચ રહેલું ઘર અને જમાનાની ચિંતાથી ધોવાયેલું અંબાનું નિરતેજ વદન. બીજી જીવત કે જડ વસ્તુને તેના જીવનનાટકમાં સ્થાન નહોતું.

*

ઘણાં માણસો દુઃખી યવા જ નિર્માયાં હોય છે. એમનું સાદત જીવન દુઃખની અનંત ઝડીઓ સમું હોય છે. એમના જીવનલેખ લખતાં વિધાત્રી પણ કપી હશે અંબા પણ આવી જ એક નિર્માંગી સ્ત્રી હતી. નાનપણમાં સાવકી માતાનો ત્રાસ વેક્યો. આઠ વર્ષની હતી ત્યારે પરણીને સાસરે ગઈ. ત્રીસ વર્ષની થઈ ત્યાં સુધી સાસુ, સસરા, જેઠાણી અને નણંદના હુંકારા સહ્યા અને મુક પ્રાણીની માફક મારનો પણ સ્વાદ આપ્યો. સસરા દેવલોક પામ્યા ત્યારે અંબાના પતિને મોટાભાઈથી જુદું ઘર માંડવું પડ્યું. અંબાએ ચાર હોકરા અને નન્દી સાથે જુદું ઘર માંડ્યું. તેણે ધાર્યું કે હવે સુખશાંતિથી રોટલો ખાઈશું ગરીબાઈની ધંડીથી પિસાતાં છતાં સ્વમાન સચવાશે એ વિચારે અંબા રાજ થઈ. પણ એક જ મહિનામાં અંબાનો પતિ રેલવેના અકસ્માતનો ભોગ થઈ પડ્યો અને અંબા વિરાળ જંગમમાં એકલીઅટલી પડી ગઈ. અંબા પાસે કંઈ ધન નહોતું. ફક્ત તેના પતિના ભાગમા આવેલી એક લેસ એ જ તેનું સર્વસ્વ હતું. મોટા છોકરો પંદર વર્ષનો હતો. તે મોટા થશે અને કમાશે એ અભિલાષાએ અંબાએ ત્રણત્રણ વર્ષ ધરકામ કરી અને દળણું દળી હાથની

ચામડી ઉતારી. છોકરાને પંદર રૂપિયાની નોકરી મળી ત્યારે અંબાએ 'હાથ' કહી મંત્રોત્પત્તી આંખ મીચી. છોકરા સોમવારથી નોકરીએ ચડવાનો હતો પણ કાળની કૃતિ અકલ્પ્ય છે. રવિવારે ગામમાં પ્લેગ શરૂ થયો અને તેનો પહેલો ભોગ અંબાનો મોટો છોકરો થયો ! અંબાએ ફરીથી માથે હાથ મૂકી, શ્રદ્ધાથી અને નિડરતાથી તેની સુશ્રૂષા કરી, પણ તે ન બચ્યો. જ્યેષ્ઠ પુત્ર મર્યો તે જ દિવસે અંબાનો બીજો છોકરો પ્લેગથી પટકાયો. અંબા ગલગર્ષ, બીજા બે છોકરા અને નન્દીને બીજો રથએ લઈ જવા તેણે ઘણાને વિનવ્યા પણ છોકરાઓ એપ સાથે આવે એ દહેશને કાઢ તેમને મંદિરવા તૈયાર ન થયું ઈશ્વર પર નિશ્ચલ શ્રદ્ધા રાખી અંબાએ માવજત શરૂ કરી. પણ મનુષ્યના પ્રારબ્ધ માટે વિધાતા જ અધિષ્ઠાતા દેવ છે. વીમ દિવસમાં અંબાના ચારેચાર છોકરાઓ યમના અદસ્ય હાથના ભોગ થઈ પડ્યા. ત્યારે યમદેવ અંબાના ચાર પુત્રને લઈ નિષ્કુર હમતો હતો, ત્યારે અંબાની આંખમાંથી આંસુ મુકાતા નહોતા. તેને જીવંત દોહાડુ લાગતુ હતુ. ચારચાર દુધમલ પુત્રોને ખૂંચવી જનાર યમ, પોતાને પણ લઈ ગય એવી અંબાએ પ્રાર્થના કરી અને માનતા પણ માની. પ્લેગનાં પૂર ગામમાંથી શગવા માંજાં. થોડે દિવસે ગામ સ્વચ્છ થઈ ગયું. પ્લેગનાં દૈત્ય કારમાં પરિણામનાં પગલા પાડતો ગયો. અંબાનું સર્વસ્વ હણાઈ ગયું. જે પુત્રોને લીધે જ અંબા લાલ મોં લઈ દરતી હતી તે બધા પુત્રો સંસારમાંથી ચાલ્યા ગયા.

અગિયાર વર્ષની નન્દીને લઈ અંબાએ જીવનનાટકનો એથો અંક શરૂ કર્યો. સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેતી હતી તે પહેલો અંક, પતિ સાથે જુદી રહેતી હતી તે બીજો અંક, અને પુત્રો સાથે રહેતી હતી તે ત્રીજો અંક. બે પાનખર વીતી ગઈ. બીજે દુર્વે નન્દીનાં લક્ષ નક્કી થયાં. જૂતકાળનાં સંસ્મરણ અંબાનું હૃદય ફારી ખાતાં હતાં. લક્ષ થઈ ગયાં. સહૃદયતાથી કામ કરનારના અભાવથી અને ગત રનેહીઓની રમૂતિથી અંબાની બુદ્ધિ બહાર મારી ગઈ હતી. તેણે અર્ધમાનમાં જ લગ્નની જોખમદારી પાર ઉતારી. નન્દી સાસરે ગઈ પછી તો અંબાનું જીવન અધમ બની ગયું. રુદન જ તેનો વ્યવહાર હતો. આ એકલવાયા જીવનઅંકનું દોઢ વર્ષ વીત્યું. એટલામાં અંબાના રોઢા થઈ ગયેલા શરીર પર વિધાતાએ એક વધુ અને બળવત્તર પ્રહાર કર્યો—નન્દીના દેહ પર વંધવ્યની બેડી ખડકાઈ. આ જેલો પ્રહાર અંબાની સહન ન કર્યો. તેણે ધરતીમાતાની પ્રાર્થના કરી અને તે તેના વિરતૂત ગર્ભમાં છુપાવી દેવા કરગરી. પણ અંબાને ચેતોરથી દૂર હાસ્યના ધ્વનિ-પ્રતિધ્વનિ સંભળાયા. તે ઠરી ગઈ. તેને દુનિયાની અને જાતની પરવા ન રહી. તેણે માંસકથું કે નન્દી સાસરામાં રિખાય છે. તેનામાં દયાના દીવાનું પ્રદીપન થયું. ચારે બાજુથી સમાજ-બત્રીસી કચકચાવાનો અવાજ આવતો હતો. તે અવગણીને અંબા નન્દીને શોકકાળમાં જ પોતાને ગામ લઈ આવી.

દુર્લેવની આ સંગે સોંકળ ખખડાવતી અંબા વચસી પરમાળગા બેડી હતી. તેના હાથ વિમલાની ઝોળીને વિનાપ્રવાસે દિવસો નાંખી રહ્યા હતા. પાછડી પરમાળમાં બોળ માટે ખરાડતી લેસ અને આગડી પરમાળે ઘૂસી ગયેલી બકરી તરફ આંખ ઉઘાડી જોવાની. અંબાને દરકાર નહોતો. એવામાં નન્દી દોડતી આવીને અંબાના બોળામાં માથું મૂકી ફરંકો ખાઈ રહી પડી. તેનું દૈયું અતિથય ઝડપે ધમકતું હતું. દુઃખની બીજ એકાઃ શિલા તેના પર ગળાડી પડી છે એવી સંકા અંબાને થઈ.

“શું થયું?, શું થયું?”

“મદિરનો બેગીડો ફુટ નીકળ્યો.”

“કાણુ, મહારાજ?” અંખાનું મન માન્યું નહિ.

“એ તો ઢેઢથી ચે અધમ છે.”

“રામ રામ,” અંખા બોલી. “ફુનિયાનું શું થતા બેહુ છે?”

“થોડા દિવસથી એના ચાળા બેઈ મને શકા થતી હતી, પણ આવા સાધુ પુરુષ પર શકા લાવવાથી પાપ લાગે એટલે હું બોલી નહિ.”

“બહારથી તો કેવો દેખાય છે! મોટે તો રામરામ બોલે..”

“મા, હું શું કરું?”

“આપણે અબળા શું કરવાનાં?”

“એને સજા નહિ પાપ, મા.”

“થરો, જરૂર થરો; બહેન. આ પાપ આપણે સાંખશુ પણ હમર આંખવાળો ભગવાન થોડો સાંખવાનો છે! એ તો રૌરવ નર્કમાં પડ્યો. દેવનું નામ લઈ ભગવાનનો બીજો આરો નથી એણે તો રામમદિરને અપવિત્ર કર્યું.”

“એને તો ફજેત કરી ગામમાંથી નુસાડવો બેઈએ.”

“ના, ના.”

“આપણી પાસે બીજો શું ઇલાજ છે?”

“આપણે શું કરવાના હતા! એને ખુલ્લો પાડતાં તારી આજર-જાય.” અંખા બચવાર બની. નન્દી સમજી ગઈ.

“ફુનિયાને હું શું મોડું બતાવીશ?” બોલી, હલ્કતા ધબકારાથી કંપતી અને શરમથી રડતી, નન્દી માતાના ઉત્સર્ગમાં જ ઊંઘી ગઈ.

બીજો દિવસથી નન્દીએ ઘરએમાં જ રામભક્તિ શરૂ કરી હિંદુ સ્ત્રીનો સ્વભાવ અને ભક્તિનું સ્વરૂપ ગમે તે દિશામાં વળી શકે છે. એક પ્રકારની ભક્તિ અશક્ય થતાં, ધીરે સ્વરૂપે ભક્તિ કરવાની તક આપી તે જ ભક્તિનું ફળ આપતું એ હિંદુ ધર્મની વિશિષ્ટતા છે. નન્દીએ એકતાનતાથી રામચન્દ્રજીની સેવા શરૂ કરી. દરરોજ સવારે રામજીની મૂર્તિ સામે ફલાકિ સુધી બેસતી અને જાણે-અજાણ્યે કરેલા પાપ માટે ક્ષમા માગતી. અંતરની જવાલા બમ્કતી હતી છતાં બાહ્યશાંતિથી નન્દીએ નિઃશમલાવે ભક્તિ કરી. આ પ્રકારની સેવામાં નન્દીની નૌકા ઠીકઠીક શાંતિથી જતી. દુઃખના પવનના સૂસવાટા સામેથી આવતા હતા પણ નન્દીએ ધૈર્યનું સઢ પાથરી દીધું હતું. તેને ભક્તિ કરી સામે પાર જવું જ હતું. કેવળ એ સઢના પ્રતાપે જ તે સ્થિરતા જાળવી રાખી હતી.

વાયુનો એક પ્રબલ ધસારો આવ્યો અને તેની નૌકા ડાલવા માંડી. તે નિરાધાર બની. તેનું સઢ ફાટી ગયું. શું કરવું તે નન્દીને સૂઝ્યું નહિ. તેની અતિનિયમિત માસિક દેહચર્યામાં વિશેષ પડેલો બેઈ નન્દીને સખત કારકો પડ્યો.

નન્દીએ આપવીતી અંખાને પણ ન કહી. આખો દિવસ તેણે રામજીની પ્રાર્થના કરી માર્ગશોધનાં કર્યું. સન્માર્ગ બતાવવા ખ્યાન પર્યું. યુવાન નન્દી અકળાઈ. તેને સર્વ દિશામાંથી કાળુ અરોઘ અંધારું દેખાયું. બળ અને સહજુહિની પ્રેરણા તેને તો રામચન્દ્રજી પાસેથી જ મેળવવાની હતી.

“મા, તારે શરીરે ઠીક નથી; લાવ હું પાણી ભરી લાવું.”

“ના બહેન, હું જઈશ. પીવાને તે કેટલું પાણી લાવવાનું હોય છે !”

“હું જાઉં, તું બેસ.”

બે બેઠાં લઈ નન્દી ચાલી ગઈ.

એક દશાક થયો પણ નન્દી ન આવી. એટલે અંખાનાં મનમાં ચિંતા પેડી. નન્દીની રાહ જોતી તે આંગણામાં બેસી રહી. એવામાં ગામલોકીતું ટોળું ઢાઈ સીના શરીરને ઊંચકીને લાવતા હતા. તેનો દેહ લોહીથી નીતરતો હતો.

અંખા એટલી પર ચઢી.

તેણે શું જોયું ?

એ શરીર નન્દીનું હતું.

અંખાની આંખ કાઢી ગઈ તે તો સવાલ પણ પૂછી ન શકી તેના પાડોશીઓએ જ પૂછ્યું “શું થયું ?”

“પાણી ભરવા ગઈ હતો ત્યાંથી લપસી પડી. ધબકા સાંભળી અમે દોડ્યા તો ખરા પણ માથુ પાળ સાથે અંધળાવાથી ફૂટી ગયું હતું અને બેલાન થઈ ગઈ હતી.” નન્દીને ઊંચકી લાવનાર એક આમજને કહ્યું.

“અમે કૂવામાં બેઠાં જોઈને બહાર કાઢી,” બીજા એક આમજને નન્દીને બચાવવાના સત્કાર્યમાં હિરસો માગ્યો.

“ક્યા કૂવામાં ?” કાઠકે પૂછ્યું.

“ભગવાન પટેલના.”

“અરે, બહુ સાંકડો કૂવો.”

“બીજુ કાઠ ન હતું ?”

“તદ્દન એકલી હતી.”

ગામના વૈદરાજ આવ્યા. તેમણે નન્દીના દેહને તપાસ્યો.

“બચે એમ નથી” વૈદે ડોકુ હલાવી કહ્યું, “બોડો જીવ છે.”

વૈદે એક પડીકું પાણીમાં બેળથી નન્દીના ગળામાં રેડ્યું. મહામહેનતે તે પેટમાં ગયું. એક આમજને તેને શરીરે દારૂ ઘસ્યો અને બીજાએ તેને પાટો બાંધ્યો.

આ આખું દૃશ્ય અંખા આબી બની જોઈ રહી. વિષ્ણુપ્રહારના બોગ થઈ પડતા માનવીની માફક તે જડ થઈ ગઈ.

વૈદરાજે અકસ્માતનું કારણ પૂછ્યું અને જતાં જતાં નન્દીને ફરીથી તપાસી બોલ્યાઃ “શ્રીરામ !”

નન્દીએ મંદિરે જવાનું કેમ બંધ કર્યું તેનું, અને તેના મૃત્યુનું સાચું કારણ અંખા સિવાય આખા ગામમાં કાઠકે જાણ્યું નહિ. મરતી વખતે પણ કુળને લાંછન ન લગાડવા માટે અંખાથી નન્દીના વખાણ કર્યા સિવાય રહેવાયું નહિ.

કુખની પરંપરા ક્યારે પૂરી થશે ને અંખાની શુદ્ધિથી કળી શકાયું નહિ. ચારચાર

ગભરુ યુવાન પુત્રો ગુમાવ્યા પછી પણ અંબાના ગત જન્મના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરું થયું ન હતું. “કાણુ, જાણે ગયે જન્મે શાં શાં પાપ કર્યા હશે!” અંબા મસ્તકે હાથ દઈ બોલી. નન્દી ગઈ ત્યારે તેના લાગણીના તંતુઓ મરી ગયા હતા. અંબાએ અત્યુનું એકપણ બિન્દુ સાચું નહિ. તે પ્રારબ્ધવાદી બની ગઈ.

વિમલાની દરકાર એ જ અંબાનું કામ હતું. વિરાટ વિશ્વમાં સગાં કે સ્નેહીમાં ગણાય એવી વિમલા જ હતી. ચાર પુત્ર અને એક પુત્રીને ઉછેરવામાં અંબાએ શરીર અને શક્તિ ખર્ચી હતાં. પણ હવે તેના વાત્સલ્યનો માગર સૂકોતો હતો. એ અખૂટ ભંડારમાથી છેલ્લું ટીપું વિમલા ચૂસી રહી હતી. હતભાગ્ય અને ભગ્નહૃદયી છતાં વિમલાને ઉછેરવામાં અંબાએ પાછી પાની ન કરી.

‘એકના એકસો યશે’ અંબા વિચારતી. કલ્પનાના પ્રદેશે વિહરતા અંબાનો સુપુત્ર આશાવાદ જાગ્રત થતો. ‘આટઆટલા ભોગ પછી પણ ભગવાનને મારી દયા નહિ આવે?’ ‘આવશે’ તેના અંતરનાં ઊંડાણમાંથી અવાજ આવતો.

મનુષ્ય અડગ આશાવાદી કહેવાય છે તેમાં શું અતિશયોક્તિ છે?

*

એક રાત્રે વિમલાનું શરીર તપેલું જોઈ અંબાનું મોં ઊતરી ગયું. તરત જ તે વૈદ્ય પાસેથી દવા લઈ આવી. દવા આપ્યા પછી વિમલા શાંતિથી સૂતી. બીજે દિવસે વિમલાએ એકાએક ચીરા પાડી રડવાનું શરૂ કર્યું. દિલ પણ થોડું ગરમ હતું એ કારણે રૂઢન અર્ધા કલાક પછી પણ બંધ ન થયું. અનેક ઉપચારો છતાં વિમલા રડતી ન રહી ત્યારે અંબાને લાગ્યું કે મૂક બાળકનું શરીર વધારે અસ્વસ્થ હશે તે વેલને બોલાવી લાવી. વૈદે દવા આપી. અંબાએ ધન્યતરિનું સ્તવન કરીને દવા વિમલાને આપી.

વિમલાનું આરોગ્ય બે દિવસ થોડુંએક સુધર્યું. પણ ત્રીજે દિવસે તબિયત અચાનક બગડી. તેની આંખના ચાળા જોઈ અંબાને શકા થઈ. વંદે દેવની દેવનીને દવા આપી છતાં મળરુદે ચાર વાગ્યે વિમલાની તબિયત હાથમાં ન રહી. સાડાચારે શાશ્વત સુપુત્રિમા વિમલા લીન થઈ ગઈ.

“દુનિયા સાથેની મારી છેલ્લી સાંકળ તૂટી ગઈ” અંબા બબડી. ખરે જ, અંબા એવું હતભાગી દુનિયામાં કોઈકે જ હશે. તેનું જીવન, પહેલેથી છેલ્લે સુધી, એક કારમા કરુણ કાગ્ય જેવું હતું. આખા જીવનમાં એક પણ વર્ષ સુખ અને સંતોષથી તે રહી હોય એવું તેને સ્મરણ ન હતું.

“હું દુઃખી થવા જ જન્મી છું.”

“જન્મથી આજ સુધી એ એકપણ ખરાબ કાર્ય કર્યું હોય કે પાપ કર્યું હોય એવું મને યાદ મથી. તે છતાંય એક પછી એક આવેલા દુઃખમાં અન્યાય નથી તો બીજું શું છે?” અંબાએ વિચાર્યું. તેનો ઉત્તર વધ્યો: “પ્રભુ ન્યાયી છે એવું હું માનતી નથી. મને તો સર્વત્ર દુઃખ અને અન્યાય દેખાય છે.”

વિમલાના મૃત દેહને ખોળામાં લઈ અંબા બેસી રહી. તે પ્રભુ પર સાચે જ કોપાયમાન થઈ હતી. તેને દુઃખી કરનાર ઉપર વેર લેવાની પ્રબળ વૃત્તિ અંબાને થઈ. પણ પ્રારબ્ધદેવને પહોંચવાને અંબાના હાથ ટૂંકા પડ્યા. અંબાની આંખ વેરના અગ્નિથી ચમકતી હતી. કાના

પર વેર લેવું તે અમા ગજાની ન હતી તેના સાસુ અમગ, નણદ અને જેઠાણી દુનિયામાં ન હતા ચાર પુત્ર પતિ અને વિમનાના મૃત્યુ માટે તો દૈવ જ જોખમદાર હતો

“ પણ નન્દીવું ” અમાની આખમા વૈરનો કુવારો કૂટ્યો તેનો વૈરાગ્નિ ઝખૂ ચો તેના ક્ષણિક પ્રમાણમાં અમાએ માર્ગ શોધી લીધો

*

એ રામજન્મનો દિવસ હતો વર્ષોથી લતરી આવેલી ગામની પ્રચલિત પ્રથા પ્રમાણે રામચંદ્રજીની સ્વારી ગામમાં નીળવાની હતી ગામલોકોમાં અપૂર્વ ઉત્સાહ દૃષ્ટિગોચર થતો હતો આખા ગામમાં એ સાર્વત્રિક ઉત્સવદિન તરીકે પ્રતિવર્ષ ઊજવાતો હતો હિંદુ મુમલમાન પારસી અને દેડ સૌ એ દિવસે આનંદોન્મત્ત થઈ કૂગતા હતા

આઠ વાગ્યા લગલગ આખુ ગામ રામમંદિરના ચોગાનની બહાર જમા થઈ ગયું હતું તમારાના કેટલાક શેખીનો તમારામાં ભગવા કરતા તમારો જોવામાં આનંદ માણે છે આરા તમારાગીર અને કેટલાક અશક્તોએ ઝોટલા પર, છાપગ પર અને ઝાક પર સ્થાન લઈ લીધું હતું બાળકોની મેદની ઊંચી ડોકે રામમંદિરના વાઝા તરફ તીવ્ર નજર ફેંકી રહી હતી

એવામાં ધૂધરાનો ધીમો ગજુમાર મબળાચો

સ્વારી નીચળી

ચાર માતેના અનમત્ત બળદો ચાલીના રથને ખેંચતા હતા બળદને પગે અને ડોકે બાધેના રૂપાના ધૂધરા મધુર રણકાર ફેંકતી રહ્યા હતા કેસરી રંગના રેશમી વસ્ત્રો પગિધાન રીને શ્રીધરનાથ રથને હાંવા બેઠા હતા રથની અદરના ભાગમાં રામજીની મૂર્તિ રમરમગી ફૂલોથી લદાઈને લકાઈ ગઈ હતી મદિરના સુનદા વાઘલાસીએ રથની આગળ વાઘ લઈ આવતા હતા અને મોહક સંગીતના સર રેલાવતા હતા

રથની પાછળ ગામનું જાગી ટોણું ઉત્સાહપૂર્ણ પગલે જય ' જોવાનું દૂમકદમ કરી રહ્યું હતું

‘ રામચંદ્રજીની જય ! ’ શ્રીધરનાથ મહાગજની જય ! ”

આકાશને બેઠી નાખતી ગર્જનાઓ વાગવાર થતી ધણે ઠેકાણે ભારિકો રથ પર પુખ્ત વૃષ્ટિ કરતા હતા, કેટલાક રામચંદ્રજીને સાષ્ટાંગ દંડનત પ્રણામ કરતા હતા

આરીએ એ માઝી શેરીમાં પ્રવેશ કર્યો ક્રૂર રથ જ શેરીમાંથી જઈ શકે એમ હતું એટલે રથની આજુમાં ચાવતું ટોણું રથની પાછળ ચાલ્યું ગયું લોકોનો ઉત્સાહ હજી ઓછો થયો ન હતો ‘ જય ’ની ખૂંસો હજી કાનને બેઠી નાખતી હતી

સરગ કરતી કર્વ મોગી નરતુ એ ધરમાંથી ફેંકી શ્રીધરનાથના માથામાં તે વાગી અને મહાગજ તમગ ખાઈ લગી પડ્યા તુસરીનું બીજું એક ફૂંડું તે જ ધરમાંથી ઊડ્યું અને શ્રીધરનાથને લાગ્યું અગ્રધમમાં કેનાદન ચર્ચ રહ્યો રથની પામે ચાલના લોકો ધર તરફ ધસી ગયા બાગલામાં જ એક વૃક્ષ ઉન્મત્ત હારત કરતી તુસરીનું નીજુ ફૂંડું ફેંકવાની તૈયારી કરતી હતી

તે અમા હતી !

જગતનો આર્થિક ખજાનો

જયમુખસાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા, એમ. એ.

આ જગત રાજ થયું ત્યારથી લડાઈઓ પણ રાજ થઈ છે, પછી તે વ્યક્તિએ વ્યક્તિની હોય, કે કોમે કોમની હોય, કે પ્રજાએ પ્રજાની હોય. જેમજેમ જગત આગળ વધતુ ગયું તેમતેમ વિચલો ઝોઝા થવાને બદલે વધવા માંડ્યા. વ્યક્તિએ વ્યક્તિના જૂતકાળના ઝઘડા હમણાં જે ન્યાયમંદિરમાં ઝઘડાઓ ચાલે છે તેની આગળ કાઈ નહતા; તેમજ પ્રજાએ પ્રજાની લડાઈઓ જૂતકાળમાં હમણાંનાં જેવી ભયર અને ખૂનખાર નહતી. લડાયક હથિયારોની શોધખોળ એટલી થઈ નહતી તેમજ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની પ્રગતિ પણ એટલી થઈ નહતી. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો ખરો ઉદ્દેશ જનતાનું સુખ વધારવાનો હોયો નોઈએ. અમુક દિશામાં જનતાનું સુખ વધારે છે તેમજ જ્ઞાન અને કેળવણી વધારે છે, પણ લડાઈને માટે જુલંજુલમાં ખૂનખાર સસ્તો શોધી કાઢી જનતાનો નાશ કરવાનું વલણ હમણાં વધારે લાગે છે. જૂતકાળમાં જ્યારે તરવાર અને લાલાથી લડાતુ ત્યારે સામસામેના લશ્કરમાં માણસોની ખુવારી બહુ નહતી થતી પછી જૂના નમૂનાની બદલા અને દારૂગોળો કામમાં આવ્યો એટલે આ સંખ્યા વધી અને ત્યારપછી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની નવી શોધો થઈ. બદલા અને તોપોની વિનાશકારક શક્તિ ઘણી જ તીવ્ર રીતે વધી તેમજ રાસાયણિક હથિયારો, જેવાં કે એરી ગેસ, તે પણ શરૂ થયાં. હવાઈ જહાજ પણ બહાર પડ્યાં. એટલે સ્વાભાવિક રીતે સામસામેના માણસોના વિનાશનો વિસ્તાર વધવા માંડ્યો, અને એકલા લડાઈના મેદાને પહેલાં લશ્કરનો જ નહિ પણ સેકડો માર્શલ ફર રહેતાં સ્ત્રીઓ અને બાળકોનો ધાણ કાઢવાની શક્તિ દરેક પ્રજાએ મેળવી. નવો મોટો વિગ્રહ ચોડા વખતમાં શરૂ થયો એવી ધાર્મિક બધી તરફથી રહે છે. અને તે વખતે ક્યાં ક્યાં સસ્તો અજમાવીએ તે બાબત સ્વાભાવિક રીતે સુધરેલી પ્રજાએ ફિરર અને ચિંતાથી જુએ છે.

આ સુધળી લડાઈઓ અને પ્રજાપ્રજાના કકાસનું મૂળ આર્થિક છે. જૂતકાળમાં સ્ત્રીઓને માટે પણ સુહો થતા, પણ આ જમાનામાં જુદીજુદી જાતનાં ન્યાયમંદિરો, છુટાછેડાની સગવડો, નીતિશાસ્ત્રના બદલાના વિચારો વગેરેથી સ્ત્રીઓએ લડાઈના મૂળ કારણ તરીકે ભાગ ભજવવાનું મૂકી દીધેલું છે.

મર્ઝ મોટી લડાઈની ખૂસ એ છતી કે તેનાથી ભવિષ્યની બધી લડાઈઓ બંધ થશે. દર્જો સ્વપ્નેદશાઓ રાજ્યદારી પુરુષોની આ ખૂસના બોજ થઈ પડવા. જ્યારે વર્સાલ્સની સુલેહની સહીઓ થઈ ત્યારે દર્જો અને લાખો આત્માઓને દગો દેવામાં આવ્યો, કારણકે જે વચનો આપવામાં આવ્યાં હતાં તેનાથી વિરુદ્ધ ભાવનાઓ ઉપર સુલેહનો પાયો નાંખવામાં આવ્યો. છતનાર પ્રજાના રાજ્યદારી પુરુષો જમાનાના ખાધેલા 'હતા, અને તેઓએ જોયું કે જે ખૂસ તેમણે લડાઈને લોકપ્રિય થવાને માટે ઉપાડી લીધી હતી, તે ખૂસને 'કાઈપણ રીતે સંતોષી નોઈએ. એટલે તેઓએ પ્રજાસંઘની મહાન અને બચ્ચ પોજના બહાર પાડી.

પ્રગતિમાં જગતની આર્થિક અને સામાજિક બાબતો ઉપર અજવાળું પાડના ધણી મહેનત લીધેલી છે, અને તેમા સારે અંશે ફરેક પણ મળી છે, એમા શક નથી પણ જે લવના અને ધ્યેયને માટે તે પ્રગતિમાં જોડા કરનામા આવેલા હોય તે આવના અને ધ્યેય અમલમાં મૂકવાને માટે બહુ કાર્ય થઈ શક્યું નથી તે પણ નિર્વિવાદ છે. જાપાને ચીનમાથી મોટા કટકો લઈ લીધા તે જતા પ્રગતિમાં એવું મર્દ કરી શક્યો નહિ. ઇટલીની બાબતમાં પ્રગતિમાં પચમા પડ્યો છે પણ અતિશય વિલમને લીધે તેનો જગતમાં જોડા રથ ચાલવા માડશે ત્યાર પહેલા બિચારું એમીગિનિયા પૂરું પણ થઈ જશે લોર્ડ્સ બ્યોર્ન જેવો મુત્સદ્દી એમ કહે છે કે પ્રગતિમાં પોતાની અશક્તિ બતાવી છે એ ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સે ધણું જ ઢીલાપણું દાખવ્યું છે. ઉધાડેટો ઇટલી પોતાનું લક્ષ્ય એપીસિનિયા આગળ જમા કરવું હતું અને ખીજી લડાઈ તૈયારીઓ કરતું હતું, છતાં કોઈ તેને રોકી શક્યું નહિ અને જ્યારે સેંકડો એમીસિનિયાનો પોતાની માતૃભૂમિ માટે કપાઈ ગયો છે અને ઇટલી આગળ વધે છે ત્યારે તેની માથે ખાનગી મસનતો ચાલી રહેલી છે.

આટલું જતા પ્રગતિમાં આ વખતે મુલ્યેક માયવારને માટે કાર્કિ ધગરા બતાવી છે. ટુનિયાની પ્રગતિમાં આપસઆપમે વેરઝેર દુર કરના માટે કોઈ તટસ્થ મણની તો જરૂર છે હાલનો પ્રગતિમાં પૂરતો ધ્યેય આ લાવનાવાળો નથી પણ એવા પ્રગતિમાંથી પણ પ્રગતિમાં એકેમની પાસે આવી શકે છે અને નવની પ્રગતિમાં પોતાની અરજીઓ મોનારી શકે છે. હાલના પ્રગતિમાંની ચર્ચાઓમાં જ જે મોટામાં મોટી ખોડ હતી તે એ કે કહેવાતી 'ચાર મોટી' પ્રગતિમાં જ તે દખાઈ રહેત હતા. ઇંગ્લેન્ડ ફ્રાન્સ, ઇટલી અને જાપાન મા ચારે દેશો તેના ધણીધણી થઈ એકેરા હતા અને પોતાના સ્વાર્થ પૂરતી જ વાતો પ્રગતિમાં પામે કગરતા હતા.

પ્રગતિમાં મોટામાં મોટું આગ ઇન્ટરનેશનલ લેબર કોન્ફરન્સ (આન્ટરનાટીય મજૂર પરિષદ) છે. ૧૯૩૦ની તેની બેઠક વખતે હિંદુસ્તાનના કારખાનાવાળા (employers) ના પ્રતિનિધિના મનાહકાર (advisor) તરીકે હું જનિવા ગયો હતો. તે વખતે જુલાઈમાં મવાનોમાં એમ મવાન વેક (forced labour) ના મંત્રમાં હતો. કોન્ફરન્સના મતાવાળા એકે જે લોકો તેમ જ કાર્કિ હતા તે વેકને જરૂરથી કાઢી નાખવા માટે હતા એકે. આગળ જે ઈશિન નિમાયુ તેમા હું હતો. એમલોયર્મે પોતે પોતાનો જુદો કુપ મેળવે છે, જે પ્રમાણે મજૂરપક્ષવાળાઓ તથા મજૂરોના પ્રતિનિધિઓ પણ મેળવે છે. મેં આ કુપને પણ કહ્યું હતું કે હિંદુસ્તાનમાંથી વેક નામુ થઈ નથી અને તેથી આ મવાલ ઉપર હું એમલોયર્મે જે વચ્ચે લેતો તે નહિ લઉં પણ મજૂરપક્ષવાળાઓ જે વચ્ચે લેશે તે લશિ મેટલિટન વેકની વિરુદ્ધ હતું પણ કાન્મ, બેલિજમ, હોલેન્ડ વગેરે વેક કાઢી નાખવાની વિરુદ્ધમાં હતા. તેમના મર્યાબામાં વેક અમલનો ભાગ લગવે છે કારણકે રજાઓ વેચ્યા પાવ છે, મકાનો વેચ્યા ચાવ છે અને ગોગ ખેડૂનોના ખેતરો પણ વેચ્યા ખે. ૧૫ છે કાન્મ, મેલિજમ અને હોલેન્ડના એમલોયર્મે માથે અમારો (હિંદુસ્તાનના પ્રતિનિધિઓનો) વિરાધ બહુ જ રહી ગયો અને એમ વખત તો તેઓએ અમારી માથે અમલમાં પણ મહેર પોર્ડો આ વીગતો મેં અદાના મૂકી છે તે એવું જાનાવાને માટે કે ઇન્ટરનેશનલ લેબર કોન્ફરન્સ (આન્ટરનાટીય મજૂર પરિષદ) જેવી મર્યાબા પણ આ જાનના અટપટ અને સ્વાર્થ સાથે

છે. મિસીસ સ્વાનવિક નામની બાઈએ પોતાનું જીવનવૃત્તાંત લખેલું છે તેમાં જણાવ્યું છે કે જીનિવા ખાતે પણ બુદ્ધાંજીનાં રાજ્યોની સ્વાર્થ માટે ખટપટ જોવામાં આવે છે. ત્યાંનું વાતાવરણ શુદ્ધ અને ઘણું હાથે હોયું નેઈએ પણ ત્યાં પણ શેતરજના દાવ ખેલવામાં આવે છે અને playing for a position (લાલસાથક જગ્યાને માટે રમત) ચાલે છે। “સેન્ડશ-સમાં હું માનતી નહિ હોવાથી જીનિવાના મારા અનુભવે બતાવ્યું કે જે અગ્રામા-શિષ્ટતાથી સેન્ડશ-સ મૂકવામાં આવતાં હતાં કે નહિ મૂકવામાં આવતાં હતાં તેનાથી જૂની દુનિયાની બધી રાજ્યદારી ખટપટના ધીચમાં આપણે ઘસણ્યાં હતાં! ફક્ત ફેર એટલે જ કે જીનિવાની આધુનિક ખટપટમાં ઢોળનું ધણુ મોટું પ્રમાણ હતું!”

પ્રજ્ઞસંઘની લાવનાઓ મોટી પણ તેને અમલમાં મૂકનાર જે જુદી પ્રજ્ઞઓ છે અને વ્યક્તિઓ છે તે સર્વેના પગ માટીના છે, એટલે તે લાવનાઓ વ્યાવહારિક અમલમાં આવતાં કાદવથી રગદોળાય છે પ્રજ્ઞસંઘ તરફથી હમણા એક બીજી યોજના ઉપર વિચાર કરવામાં આવે છે જે તરફ હું ધારું છું કે આપણા લોકોનું પૂરતું ધ્યાન દોરાયુ નથી ઇંગ્લંડ ને ફ્રાન્સને એમ લાગ્યું છે કે વર્સાઈસની “સુલેહ પછી જે જર્મની વગેરે જીતાએલા મુલકોનાં સંસ્થાનો તેઓએ પચાવી પાડ્યાં છે તેનાથી જર્મની તેમજ બીજા દેશોમાં ધણું અસંતોષ પ્રમથેલો છે. “યુરોપિયન પ્રજ્ઞઓ આજસુધી માનતી આવેલી છે કે જગતના જુદાજુદા પ્રદેશો એમને માટે જ સર્જાયેલા છે. એશિયા, આફ્રિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા અને અમેરિકા એ બધા પ્રદેશો ‘ગેરા’ લોકોના હાથમાં ગયા છે એ ધૃતિહાસની વાત છે. મપાન બધી ગયું કારણ કે તેનામાં સામે થવાનું સામર્થ્ય હતું. યુરોપની મોટી લગાઈ પછી ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સે પોતાનાં સંસ્થાનોમાં વધારો કર્યો. ત્રણ વર્ષ ઉપર ઓટાવા ખાતે કાલકાર કરી ઇંગ્લંડે પોતાની જ સલ્તનતમાં વેપારરોજગારનો ધંધો લેવાનું હતું. ઓટાવા બાબત ન્યારે આ દેશમાં આપણા અર્થશાસ્ત્રીઓ અને બીજાઓ ટીકા કરે છે ત્યારે સરકારના પ્રતિનિધિઓ અને ઇમેજ છાપાવાળાઓ લખે છે કે રાજ્યદારી કારણેને લીધે આ ટીકા કરવામાં આવે છે. કેનેડામાં હમણાં ચૂંટણી થઈ અને ત્યાંની કોન્ઝર્વેટીવ સરકાર હારી ગઈ ત્યારે તેના પ્રધાન મિ બેનેટને રાજીનામું આપવું પડ્યું. આ હારનું કારણ લડનનું ‘ઈકોનોમિસ્ટ’ જેવું જવાબદાર પત્ર એમ જણાવે છે કે ઓટાવા હતું! હમણાં જ પૂરી થયેલો સિટીશ પાર્લામેન્ટની ચૂંટણી વખતે ત્યાંના લીબરલોએ ઓટાવા ઉપર સખ્ત પ્રહારો કર્યા હતા. જર્મની અને ઇટલી વગેરે દેશોએ બહારથી આવતા માલ ઉપર ધણું અંકુશો મૂકેલા છે અને પ્રતિબંધ પણ મૂકેલા છે અને આની પાછળ પણ ઓટાવા જ છે, જો કે તે દેશોથી કદાચ એમ ખુલ્લું કહી શકાતું નહિ હોય. એબીમિનિયા ઉપર ચડાઈ કરવાને માટે મુસોલિની, તો રપ્પટ રીતે કહે છે કે ઇટલીને વધારે મુશ્કેલી નેઈએ છીએ. આ બધી બાબતો ઉપરથી ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સના ચતુર ચાલુકચોને વિચાર આવેલો લાગે છે કે જર્મીન માટેની બીજા દેશોની ભૂખ સંતોષવી નેઈએ. ચેકોસ્લોવાકિયા ઉપર સર સેમ્યુઅલ હોર એવી સૂચના મૂકી કે જગતના જે જુદાજુદા બિનવિકસેલા પ્રદેશો છે તેની આર્થિક ખિલવણી માટે પ્રજ્ઞસંઘના સલાહદો જે જુદીજુદી પ્રજ્ઞઓ છે તેમણે બરાબર વિચાર કરી, એકેક સાથે સહકાર કરી કરવી નેઈએ. આ સૂચનાને કેટલીએક દિશામાંથી ટેકા મળેલો છે. વધારે આશ્ચર્યકારક તો એ છે કે મિ. લેન્ચબરી જેઓ

સ્વતંત્રતાના સુસ્ત દિમાવતી તરીકે પોતાની જાતને આગળ ધરે છે એમણે પણ આ સૂચનાને વધારી લીધી છે. આ સૂચનાનો અર્થ એ છે કે અત્યારે જે પ્રદેશો કાળી કે રંગવાળી (Black or coloured) પ્રજાના હાથમાં છે અને જે પ્રજાઓ ગોરી પ્રજાઓ સાથે થઈ શકે નહિ, તેમની આર્થિક મંપત્તિ અને ખજાનો સુધારાને નામે ગોરી પ્રજાઓ પોતાના હાથમાં લઈ શકશે. જૂતકાળમાં ત્યારે લગ્નપદ પ્રજાઓ લૂંટ કરતી ત્યારે તે લૂંટને લૂંટ જ કહેતી હતી; હવે તે લૂંટને સુધારો અને આર્થિક ખિલવણી એ નામ આપવામાં આવે છે, ચીનનો સુધારો થયો, હિંદુસ્તાનનો થયો, આફ્રિકાનો થયો, પણ હજુ આ બધી ખિલવણી પૂરી થઈ નથી. સર સેમ્યુઅલ હોર વગેરેઓ જેમણે આ નવી આર્થિક દિશા સૂચવેલી છે એમનું કહેવું એમ છે કે યુરોપિયન પ્રજાઓને કાળી વસ્તુઓ ખરાબર મળતી નથી. ઉદોગોને માટે કાળી વસ્તુઓની જરૂર છે અને યુરોપના દેશો કાળી વસ્તુઓ માટે ખૂબ મારે છે. જે દેશો અત્યાર સુધી કાળી ચીજો પૂરી પાડતા હતા અને પાડે છે, તેમણે પોતે તે ચીજોનો ઉપયોગ કરવાનું શરૂ કર્યું છે અને ઉદોગોની ખિલવણી કરે છે પ્રજાસંઘ તરફથી જો આ બધું કામ ઉપાડી લેવામાં આવે તો આ મુશ્કેલો ફર થાય. દુનિયાની પછાત પ્રજાઓના મુશ્કેલી ખિલવણી યુરોપની પ્રજાઓ સાથે મળીને કરે અને જો હજુ એમની પાસે રમકડાં રહી ગયો હોય તો તે લઈ લે ઈંગ્લેન્ડમાં આ નવી યોજના તરફ ધ્યાન ખેંચાયું છે અને ત્યાંના જે નેતાઓ ગરીબની વહાલે ધાન્યાર છે તેમણે એની સામે વાંધો પણ લીધેલો છે. આ દેશમાં હજુ પૂરતું ધ્યાન ખેંચાયું નથી પણ એ લયકર અને પાપિય સૂચનો છે એમ ચોક્કસ મનાવું જોઈએ. પ્રજાસંઘનો જો એ નિયમ હોય કે રક્ષણ વગરની પ્રજાઓ ઉપર હુમલો થવા દેવો ન જોઈએ તો એવી પ્રજાના આર્થિક ખજાના ઉપર કોઈપણ જાતની આડી નજર નાખવી તે પણ પ્રજાસંઘે ચકાવી દેવું ન જોઈએ. બધી પ્રજાને પોતપોતાનું જીવન પોતપોતાની રીતે ગાળવાનો હક્ક છે અને તેમનું આર્થિક જીવન આ રીતે દોરાવું જોઈએ કે ખીજ રીતે, તે તેમને ઓછાને જ કહેવાનો હક્ક છે. પ્રજાસંઘ આગળ આ સલાહ થોડાએક વખતમાં તીકગવો જોઈએ અને તે વખતે એનો મામલો ખરાબર રીતે થવો જોઈએ. રાષ્ટ્રસભા, વેપારી એજન્સી, આપણાં જાહેર ઊપાંગો અને અર્થશાસ્ત્રીઓ તેમજ એસેમ્બલીમાં આપણા પ્રતિનિધિઓએ પૂર્ણ રીતે આ મુદ્દાને ચર્ચા આ દેશના હક્કો કોઈપણ રીતે લયમાં હોય તો તેનું રક્ષણ કરવું જોઈએ; તેમજ પ્રજાસંઘને એની જાતની નીતિ અખત્યાર કરતાં અટકાવવો જોઈએ.

કુંભારના ચાક પરે ચડીને
ધૂમીધૂમીને નિજ રૂપ ધારતાં
તને થતું કેલુક અંતરે હતું
અરે મૂંગા દૂળ ! નખશિખસુરંગ્યા તું વદશે ?

હુંદાળવા એ કરશી કુંભારના
નાસી છુટી જાઉં જ એમ તે સમે
મિટ્ટી સ્વરૂપે મુજ અંતરે થતું.
આ ધાટની ઢાળકીમાં ઢળાતાં
મહાન કો દર્દ મને થયું ત્યાં.

૫

એ પ્રાણહારી દાણ બ્યાહરે હું
કુંભારના ચાક પરે જડાઈ ને
હું કેદ થૈ

૧૦

આ રક્તવર્ણી મુજ દેહ
વિશે લખ્યો હું,
તે પૂર્વ મારે હતી સૈત્રી મીઠકી
ળચુકડા પુષ્પની, મૂળ એહનું
મારા ઉંડા અંતરમાં હતું જડયું.

૧૫

એ જીવતો શ્વાસ જ પ્રાણ મારો
પેંચી લઈને મુજથી કુંભારે
મને જડયું છે

મૃત્યુસમા આ મુજ ઘાટ માંહિ.
આકારહીણી મુજ એ દશા તો
નેસગિકી ઉત્તમ તે હતી ખરે,
મારે ઉરેથી કુટતું તું ત્યારે
ત્યાં ફૂલહું એક સુગન્ધથી ભર્યું.

દેહને કટ આપવાથી ઈશ્વર પ્રસન્ન થાય છે એવી માન્યતા છે. જો એ માન્યતામાં સત્ય હશે તો અમરનાથના યાત્રાળુ ઉપર ઈશ્વર ખૂબ પ્રમત્ત થતા હશે. કારણ કે એ યાત્રા જોટલી તો વિકટ છે કે યાત્રાળુને દેહકષ્ટની પરિસ્થિતિમાં વેઠવી પડે છે.

હિમાલયના ત્રણ મુખ્ય શિવાલયો—અમરનાથ, બદરીનાથ અને કેદારનાથ—માંથી બદરીનાથ અને કેદારનાથની ગણના હિંદુસ્તાનનાં મુખ્ય જ્યોતિર્લિંગોમાં થાય છે. અમરનાથની નથી થતી, કારણ કે આજથી આશરે પચાસસાક વર્ષ પહેલાં તો અમરનાથનું ધામ કાંઈ મનુષ્યની નજરે જ નહોતું પડતું. કારમીરની ઉચ્ચ ભૂમિમાં, બરફથી છવાયેલાં અનેક ગગનચુખી શિખરોની વચ્ચેના એક દરના શિખરની નીચે, ૧૨૦૦૦ ફીટની ઊંચાઈએ, એક એકાન્ત ગુફામાં શિવલિંગ હશે એમ કોને ખ્યાલ આવે !

એમ કહેવાય છે કે ઘેટા ચરાવનારો એક હારવાડ વરમાલથી બચવા આ ગુફામાં ભરાઈ ગયો. ત્યાં શિવલિંગના આકારનો બરફનો કંકડો જોઈને તેને બહુ નવાઈ લાગી. ઘેટા દિવસ પછી તેણે પોતાના કાંઈ ઝાળખીતા સાથેને આ ગુફા ખતાવી. તે વખતથી અમરનાથ યાત્રાનું ધામ થયું.

અપાડ અને શ્રાવણ એ બે મહીના જ અમરનાથ જઈ શકાય તેમ છે. કારણ કે અપાડની શરૂઆત સુધી આમપાસનું બરફ પીગળ્યું નથી હોતું અને શ્રાવણની આખરે તો ત્યાં જોટલી બધી ટાઢ થઈ જાય છે કે માણસને જીવવું અધરું પડે.

અમરનાથનું લિંગ બરફનું જ છે. ચંદર પથ્થર કે કાંઈ જ નથી. અને કિંવદંતી એવી છે કે ચન્દ્રની કળા પ્રમાણે લિંગનું કદ વધે-ધટે છે. જોટલે પૂર્ણિમાએ લિંગ મોટામાં મોટા કદનું હોય આ કારણથી શ્રાવણી પૂર્ણિમાએ મોટી યાત્રા અને અપાડી પૂર્ણિમાએ નાની યાત્રાનો મહિમા મનાય છે.

દર વરસે શ્રાવણી અગિયારસે શ્રીનગરથી એક મંથ વાજા માટે નીકળે છે. તેમાં એક મુખ્ય યાત્રિક હોય છે તેના હાથમાં એક દંડ અને એક છત્ર હોય છે. આ સાથે વાજતે ગાજતે મંથ પૂર્ણિમાએ અગરનાથ જાય છે. કારમીર રાત્ર્ય તરફથી તેને તમાટે સર્વે વ્યવસ્થા થાય છે.

અમે ગયે વરસે અપાડી પુનેમ ઉપર અમરનાથ ગયાં હતાં.

શ્રીનગરથી પૂર્વ દિશાએ સાડ માઈલ પર પહેલગામ આવેલું છે ત્યાં હિંદુ અને શીખ લોકોની વચ્ચે ઝાઝી છે અને ઘણાખગ તો તણુઓમાં રહે છે. પહેલગામ સમુદ્રની સપાટીથી ૭૫૦૦ ફીટ ઊંચું છે અને ત્યાં પામનનાં ઝાડ બહુ હોવાથી ત્યાંની હવા બહુ જ ગુલુકારી ગણાય છે.

પહેલગામથી આગળ મોટર કે ગાડાનો પણ રસ્તો નથી, માત્ર પગરસ્તો જ છે. એટલે આગળ જવું હોય તો કાં તો ચાલવાનું, ડોળીમાં બેવાનું અથવા ઘોડા ઉપર બેવાનું.

પહેલગામથી તા. ૧૩-૭-૩૫, અષાઃ સુદ તેરમને શનિવારે બપોરે ત્રણ-સાડાત્રણે અમે નીકળ્યાં. બધાં ઘોડા ઉપર જ હતા, પણ કંદાચ કાંઈ કામ પડે કરીને એક ડોળા સાથે રાખી હતી

શેપ નદીની શરૂઆત

પહેલગામ આગળ બે નદીઓનો સંગમ છે : એક લંબોદરી અને બીજી શેપ. લંબોદરી કોઈકાંઈ નામના પહાડમાંથી નીકળે છે અને શેપ નદી શેપનાગ નામના પર્વતમાંથી નીકળે છે. અમારે શેપ નદી તરફ જવાનું હતું. નદીને કોઈકાંઈ પહાડમાં માંડડો પગરસ્તો કોરી કાઢેલો હતો, તેના ઉપર ધીમે ધીમે જતાં હતાં કારણ કે ખાડાખવાવાળો રસ્તો એટલે ઘોડા દોડી શકે એમ નહોતું. પાઈનનાં મુંદર ઝાડો પી વચ્ચે વહેતી, મેખડો અને પથરા પર અધળાની, ફૂલ્લી, નાચતી શેપ નદી ખરેખર અનુપમ મુંદર લાગતી હતી. કામ્બીરમાં ગ્રીક્ષમ, સિંધ, લોલાખ, શીમ્લનગલા, લીડાર વગેરે બધી જ નદીઓ મુંદર તો છે પણ શેપની તોલે કોઈ ના આવે. એનાં પાણીનો રંગ જ એવો કાંઈ રૂપેરી છે કે બીજી બધી નદીનાં પાણી એની આગળ મેલાં લાગે.

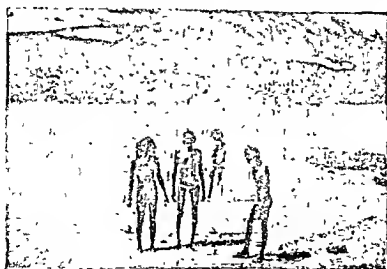
એના ઓન્ડરને નીરખતાં નીરખતાં અમે ચલ્લનગાડી પહોંચ્યાં. આ સ્થળની ઉંચાઈ દરિયાની સપાટીથી દસહજાર ફીટ છે. લીલા મખમલનો ગાલીચો પાંચથો હોય એવું

લીલુંછમ ધાસ, આસપાસ ઊંચાં આકાશને અડકતા પહોડા અને વચ્ચેથી જાળખળ અવિશ્રાંત નાયતી; વહેતી રૂપેરી શેષ નદી—એ અંદનવાડીનું ચિત્ર તો આંખ બંધ કરું છું તો હજીયે મારી નજર સામે ખડુ થાય છે.

અંદનવાડીમાં જંગલખાતાના ઝૂંપડા (forest hut)માં અમે રહેવાનાં હત્યાં. અમને બધાને લૂખ ખૂબ લાગેલી, કેમકે સવારે નવ વાગે જમેલાં તે પછી કાંઈજ ખાવાનું મળ્યું નહોતું, અને મામનવાળા ખચ્ચર તો પાછળ પડી ગયેલા. એટલે અમે ખાવાની વસ્તુની શોધમા નીકળી પડ્યાં.

અમારી ટોળામાં પહેલગામથી એક લાઈ જોડાયા હતા. તેઓ કાશ્મીરી પંડિત હતા. તેમણે કહ્યું કે યાત્રાળુઓ પાસે કાંઈ ખાવાનાનો ઉપાય જરૂરો અને તેમનું કહેવું સાચુ જ પડ્યુ લગભગ અસોએક યાત્રાળુઓ થોડે દૂર નદીકાંઠે પાઈનની ઝાડીમાં તંબુઓ નાખીને બપોરના આપીમે રહ્યા હતા. તેમની સાથે એક હલવાઈની દુકાન પણ હતી. ત્યાંથી આ મંગાવીને અમે બધાંએ ચત્તારા ઝૂંપડામાં પીધી. એટલાથી તાજાં ચર્મ ને અમે યાત્રાળુઓનો પડાવ જોવા ગયાં.

મંથાકાળના ઝાખા તેજમાં ધોળા તંબુઓ વધારે ધોળા લાગતા હતા. યાત્રાળુઓ અત્યત આનદથી આમતેમ ફેરાઆટા ખાતા હતા. સૌથી આગળ સંયુક્ત પ્રાંતની કેટલીક વૃદ્ધાઓનો તંબુ હતો. એ બાઈઓ બધી ડોળીમા આવી હતી, અને અમે જોયું તે વખતે સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો હતો છતાં નદીનાં ગરક જેવા થડા જળમાં સ્નાન કરતી હતી. તેમના તંબુની પાસે હલવાઈનો અને ચાવાળાનો તંબુ હતો અને તેની બાજુમાં એક મદ્રાસી લાઈનો પડાવ હતો. પામે કેટલાક વિદ્યાર્થી હતા. એમાના કેટલાક સંયુક્તપ્રાંત તરફના, કેટલાક દક્ષિણ અને કેટલાક પગળી જેવા લાગતા હતા. તેઓની પામેના તંબુ આગળ બે સ્ત્રીઓ આટલી ટાઢમા ચંપણ પહેરીને ફરતી હતી. તે જોઈને જ અમે મનમા ધાર્તું કે આ

શેષનાથ સરેશ્વર આગળ નાગા બાવાઓ

મુજરાતી હતો. કારણ કે પંખળી, સિંધી અને સંસ્કૃત પ્રાંતની સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ મુજરાતણું જેવો હોય છે પણ તેઓ પગમાં ઘણુ ખરું જોડા (shoes) પહેરે છે

બધા તંબુઓથી થોડે દૂર કેટલીક સરકારી છાપરીઓ હતી તેમાં પ્રાંતપ્રાંતના અને જાનમતના યાત્રાળુઓ પડાવ નાંખીને રહ્યા હતા. આ છાપરીની બાજુમાં ત્રીસચાળીમ નાનાખાવાઓ તાપણી સજાગવીને આગપાસ ચઢમ ફૂંકતા જોડા હતા. એમની તાપણીને હુમાડો માણસના માથા જેટલે ઊંચે જઈને ત્યાં ને ત્યાં જ કરીને હવામાં અદ્દર છવાઈ જતો હતો.

એ બધું જોઈને અમે પાછાં અમારી ઝૂંપડીમાં આવ્યાં. ઝૂંપડીમાં—એને હું ઝૂંપડી કહું છું કારણ કે તે વાંકાંચૂંકા લાકડાંની દીવાલ તથા પાર્શ્વના લાકડાંની જમીન અને ઘાસના છાપરાની બનેલી હતી—જઈ, જમીને સૂઈ ગયા કેમકે સવારે જાગદી નીકળવાનો વિચાર હતો આ યાત્રામા એક વિચિત્રતા એવી છે કે વરસાદ જે પડે તો ઘણુ ખરું બરોડ પડી જ પડે. એટલે જેટલી મુસાફરી કરવી હોય તેટલી સવારે કરી નાખીએ અને પછી બપોર પહેલાં કેઈ ઠંકાણે પગ નાખી દઈએ તો વરમાદથી હેંનનગની ઓછી ચાલ છે.

તા. ૧૪-૭-૩૫ ને સવારે સવારે સાઘ ૭ વાગે ચલનવાડીથી અમે પડાવ ઉપાડ્યો. શેષ નદી ઉપરનો નાનો લાકડાનો પુલ ઓળંગીને યાત્રાળુઓના પડાવ આગળ અમે પહોંચ્યાં. એમાંના કેટલાંક તો અત્યાર અમાઉ નીકળી ચૂક્યાં હતાં. પેલી વૃદ્ધાઓ અત્યારે પશુ હિમ જેવા ટાઢા પાણીમાં રનાન કરતી હતી

થોડેક ગયા પછી ખરકનો પુલ આવ્યો. પુલની નીચેથી શેષ નદી એક બાલિકાની પેઠે ફૂદતી, નાચતી, ગાતી, દોડી જતી હતી.

આ ખરકનો પુલ બહુ પુરાણો છે. સેંકડો વરસો થયા એ ખરક પીંગળુ જ નથી એમ 'કહે છે.

પુલ મૂક્યા પછી પુષ્કળ ઘાડી ઝાડી આવી. એમાં જાતમતનાં ઝાડ હતાં પણ ખાસ તો બર્ચ, એચ, એપલ, પોપ્લર, પાર્શ્વ અને ફરતાં હતાં ચિનાર અને અખરાટનાં પણ થોડાં હતાં. સંસ્કૃત નાટકોમાં ભૂર્જપત્ર આવે છે તે આ બર્ચનાં ઝાડનાં થડની છાલ હોય છે. અને કાળગતી માફક જ તેની ઉપર લખી રાખાય છે. ઝાડીની સરખાતથી જ જળરજસત ચઢાણ શરૂ થાય છે. આ ચઢાણને પીસુધાટી અથવા પીસરધાટી કહે છે. પીસુ એટલે ચાંચડ, અને ચાંચડ જેમ માણસને સતાવે તેમ આ ઘાટ પણ યાત્રાળુઓને હેરાન કરે છે, તે ઉપરથી, પીસુધાટી નામ હોય; અથવા તો પીમર એટલે લપસી પગાય તેવો, અને આ ઘાટ ખરેખર લપસી પગાય એવો જ ટોળાવવાળો છે તે ઉપરથી પીમરધાટી નામ પડ્યું હોય.

આ કંઈક ટોળાવ ચડતાં યાત્રાળુઓ 'જય અમરનાથ' 'જય અમરનાથ' એમ જોરથી પોકાર કરતાં હતાં અને મુમુક્ષુમાન મન્દૂર, થોડાવાળા તથા દાંડીવાળા 'ઈશ્વરલા હો ઈશ્વરલાહ' એવા અવાજો કરતા હતા અને તેથી આજુ વાતાવરણ આ મિશ્ર ચોક્કસથી ગાછ બીલું હતું.

માતો પરતાં અને હસતા અમે તો ખુશખુશાલ ઉપર ચડી ગયાં. ટોચ ઉપર લીલું

બાણે રણ હતુ. ઝાડ જ નહિ. આ જગાની ઊંચાઈ ખાર હજાર ફીટ છે. એટલી ઊંચાઈએ મોટાં ઝાડ બગતા નથી. માત્ર લીંડુ ઘાસ અને એકાદ કુટ ઊંચા ન્યુનિપરના છોડવા જ બગે છે. ન્યુનિપરની ડાળીઓ ખળતણુ તરીકે વાપરી શકાય છે.

પીમુઘાટથી આગળ રસ્તો બહુ જ વિઠટ હતો. અતિશય ઊંચા પહાડ ઉપર, કારેકારે, સાકડો, બહુબહુ, તો ચઢી શીટની પહોળાઈવાળી પગથી જ માત્ર હતી. બીજી બાજુ ઊંડાણમાં ખીણ અને તેમાં ખળખળ વહેતી, ખરકના પુલોમાં મંતાકુકડી રમતી, અમારી મિત્ર શેષ નદી. વળી રસ્તો પણ કોઈકોઈ જગાએ બીનો ને સગકણો. એટલે જો ધોડાનો પગ લપસ્યો તો શેષમાં જ અલોપ થવાનુ હતુ.

જેમજેમ આગળ જતાં ગયા તેમતેમ વધારે વિઠટ રસ્તો આવતો ગયો. ચપાણુ વધતું જ ગયું. પણ અમારી મહેનત અને સાહસનો ખદ્દો થોડી જ વારમાં પૂરેપૂરો મળવાનો હતો તેનો અમને ખ્યાલ જ નહિ.

આકાશ ઘેરા ભૂરા રંગનુ હતુ. તેમા એક વાદળાની કણ પણ નહોતી. અને સૂર્યનો તડકો અસલ હતો, છતા હડો પડન અમાગ કપાળે અને મોઢે આવી અથડાતો હતો, તેનુ કાળુ અમે ન મમન્યાં. અચાનક એક મોટી ચડાણુ ચડ્યા ત્યા તો અમારી નજર સામે અવર્ણનીય દરમ દેખાયુ એ શેષનાગ મરોવર હતુ. લીંડા ઘાસવાળી લેખડ ઉપર અમે ઊઠ્યાં હતા. મામે ત્રણ બાજુએ બગીચી છાંયેલા અને સૂર્યના તેજમાં સોનારૂપા જેવા ચમકાગ મારતા ગગનચુમી પર્વતો, અને નીચે ઝાખા વાદળી રંગનુ કાચ જેવું સ્થિર અને નિર્મળું સરોવર ! મરોવરના, એક પણ તરંગ કે આહોલન વગરના, પાણીમાં વચ્ચેવચ્ચે તરતા ખરકના પડના પડ ! અને વાદળી રંગના પાણીમા પડતા ધોળા પર્વતોના શિખરોનાં પ્રતિબિંબ ! અને સર્વત્રી ઉપર સ્વચ્છ આકાશનો ઘેરો ભૂરા રંગ ! બાણે કુદરતે પોતાની બધી સુદરતા આ એક જ સ્થળે ઠાલવી દીધી હોય એમ લાગ્યુ અડધાએક કલાક તો ખરેખર વ્યવાક બનીને અમે આ દેખાવ જોવા જ કર્યો—બાણે ગાંતરમાં એ ચિત્ર ચિતરી લેવા માગતાં ન હોઈએ !

વાર્તાઓ અને સાધુચરિતોમા મેં વાંચ્યું છે કે મંમાર પગથી વેરાગ આવી જવાથી અમુક મનુષ્ય ક્ષરતોક્ષરતો હિમાલયમાં આવી ચડ્યો અને ત્યા પોતાનું જીવન પૂરું કર્યું. પણ શેષનાગને જોઈને મને વિચાર આવ્યો કે એમાં જરા ભૂલ છે. ખરો વેરાગ તો હિમાલયમાં આવ્યા પછી, આવા કોઈ સરોવરને કાંડે આવ્યો હશે. આ સ્વર્ગ જેવું અનુપમ સુંદર સ્થાન છોડીને જીવનકલહમાં જવાનું કોને મન થાય ! જગતમાં આપણી આમખાસ જો માયાનાં બંધનો આપણે જાણેઅજાણે બાધી દર્શએ છીએ તેનું લાન આવી જગાએ થાય. ત્યાં જ અર્ધન સમાધિ ચડાવીને જીવન વ્યતીત કરવાનું મન થાય. ધાર્મિક લાવના, તત્ત્વજ્ઞાન, ચિંતન એ બધાંને અને મારે ખારમે ચદ્દમા છે, પણ શેષનાગના દરશે મારુ મન પણ વિચાર-વમગમાં ચડાવ્યું.

સુંદર સ્થાનનાં વર્ણનો મારે કવિઓ અને લેખકો પાનાં ઉપર પાનાં લખે છે. એ વર્ણનો અત્યાર સુધી મને અનિશ્ચયોક્તિભરેલાં લાગતાં હતાં. પણ તે દિવસે મને થયું કે એ

દરિયો અને લેખકોની વર્ણનશક્તિનો હજારો ભાગ પાંચ મારામાં હોય તો કેલું સારુ કે જેથી મારા હૃદયમાં અત્યારે જે લાગણી થાય છે તે હું કોઈ રીતે વ્યક્ત કરું.

છેવટે એ તંદ્રામાં કોઈની અવાજથી જાગાણુ પડ્યું અને અમે આગળ ચાલ્યાં.

સરોવરની સપાટીથી લગભગ પાંચસોએક ફીટ ઉંચે એક બેખડ ઉપર અમારા તથા હતા. આ જગાનું નામ વાવજન છે કારણ કે ત્યાં પવનના સૂમવાટા ભયંકર હોય છે. દરિયાની સપાટીથી તેર હજાર ફીટની ઉંચાઈ ઉપર, આમપાસ બરફનાં શિખરો વચ્ચે આવેલું આ સ્થાન તદ્દન ખુલ્લું છે.

મહાદેવ, પાર્વતી અને ગણેશનાં શિખરો તથા શેપતાગ ગ્લેશિયર

અમારા તથાની માથે જ શેપતાગનો પહાડ હતો અને નીચે સરોવર હતું. શેપતાગનો પર્વત આખો, શિખરથી તે તળિયા સુધી, મંદિર બરફથી આચ્છાદિત હતો. એનાં ત્રણ શિખરનાં નામ મહાદેવ, પાર્વતી અને ગણેશ છે એ પહાડનો નીચેનો ભાગ શેપતાગ ગ્લેશિયર (ગ્લેશિયર=બરફની નદી) કહેવાય છે અને તે ગ્લેશિયરનું બરફ ઓગળીને શેપનદી બને છે. શેપ નદી તો નીકળતાં જ સરોવરના રૂપમાં ફેલાઈ જાય છે અને સરોવરને ખીજે છેડેથી પછી નદીરૂપે વહે છે.

ઉનાળાનો સૂર્ય તપતો હતો છતાં તંબુની અંદર તો ટાઢ વાતી હતી. અમે તંબુની બહાર તડકામાં આખી બપોર બેસી રહ્યાં કેમકે બૂરું આકાશ અને ધોળાં શિખરો વગેરે દૃશ્ય જોતાં મન તો ધરાણુ જ નહોતું.

યાત્રાળુઓના તંબુઓ અમારી પાસે જ હતા અને સાંજે અમે ‘નગરચર્યા’ જોવા નીકળ્યાં. મેં તો પહેલી ઓળખાણુ પેટાં શુબરાતી બહેનો સાથે કરી. તેમાંનાં એક બહેને પહેલો જ પ્રશ્ન મને પૂછ્યો કે ‘તમે શારદાજીનેનાં કઈ સગાં છો?’ અને મને મનમાં થયું કે અમરનાથને રસ્તે પણ શારદાજીનેનાં ઓળખનાર કાઈ છે ખરું. વાત કરતાં ખચર પડી કે પ્રશ્ન પૂછનાર બહેન શારદાજીનેની ચિમણાખાઈ સ્ત્રીમંજનાં સભ્ય હતાં.

તેઓમાંનાં બીજા એક બહેન સોળસત્તર વર્ષનાં જ હતાં ને તાજેતરમાં જ વિધવા થયાં હતાં. તેમનું દુ.ખ બૂલવવા તેમના પિતા તેમને અમરનાથની યાત્રા કરાવવા લાઈ જતા હતા. મને વિચાર આવ્યો કે મનુષ્યના બહારના દેખાવથી આપણે કેટલાં છેતરાઈએ છીએ! એ પિતાને જોઈને અમને ખ્યાલ પણ નહોતો આવ્યો કે પોતાની એકની એક પુત્રીને માટે તેને આટલી બધી લાગણી હશે! એમના હૃદયમાં જે દવાનો ને પ્રેમનો અંશ હતો તે અમારામાં ન હતો! પોતાની પુત્રી માટે કેટલા પિતા સાધન છતાં આમ કરે છે?

આજે સૂર્યાસ્ત થયો ત્યારે જ મને ખ્યાલ આવ્યો કે સૂર્યમાં કેટલી ગરમી હોય છે. કારણ કે જોયે સૂર્ય નજર બહાર ગયો કે જાણે દિવસ જોવી ટાઢ પડી.

પૂર્ણિમાની આગલી રાત હતી એટલે ચંદ્ર જોનજોતામાં ગયો અને થોડી વારમાં બરોબર શેષનાગના પહાડની પાછળથી બહાર આવ્યો. એ દૃશ્ય અકીક્રિક હતું શેષનાગનાં તથા શિખરોની મધ્યમાં ચંદ્રમા, તે બંને કે મણિધર નામે કૃષ્ણા જાગી કરી હોય એવો દેખાવ લાગતો હતો. નીચે સરોવર ઉપર ચાંદનીનો રૂપેરી પ્રકાશ અને સરોવરના ઝાખા વાદળી રંગના પાણીમાં રૂપેરી બરફ અને રૂપેરી ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ—એ સર્વે સુસ્તનાં વર્ણન કરવાને હું સમર્થ નથી. અમે તો બંને સૌન્દર્યના ઘટ્ટા ભરીભરીને પીધા. તે પીનારનું મન જ બંને કે કેવા મીઠા હતા!

[અપૂર્ણ]

એક સુભાષિત

સ્વ. પાર્વતીપ્રસાદ વિશ્વનાથ વૈદ્ય

પ્રકાર કરો પાડશો મૃદુલ હસ્તથી તોડશો
જરેલ અથવા તમે સમયનાં કૃજો વીણશો
ઉદાર દિલ વૃક્ષ તો સકળ રીતથી આપશે
ચર-તુ તહો આપનાં હૃદયની પરીક્ષા થશે.

આલ્યું પાંદડું

૨૫

આલ્યા પાંદડાંને જીડાડી મેલો કે પાંદડું પરદેશી !

આવી બેડું એ ચંપાની ડાંબે કે પાંદડું પરદેશી !

એનાં કુલડાં ખરી પડ્યાં વ્યકાળે ! કે પાંદડું પરદેશી !

મેં તો હારમહીં નૂંથાવ્યું, કે પાંદડું પરદેશી !

એણે ફૂલ એક એક કરમાવ્યું ! કે પાંદડું પરદેશી !

એને નદીને નીર પધરાવ્યું, કે પાંદડું પરદેશી !

એ તો દરિયેથી પાછું આણ્યું ! કે પાંદડું પરદેશી !

મેં તો ખોદી જમીનમાં દાટ્યું, કે પાંદડું પરદેશી !

ત્યાં તો કળગો થઈને ફાટ્યું ! કે પાંદડું પરદેશી !

મારી સખીએ બતાવ્યું રહેલું, કે પાંદડું પરદેશી !

એક ફૂંક લેળું જીડાડી મેલ્યું ! કે પાંદડું પરદેશી !

[નોંધ: આ કાવ્યનો તરજુમો હું નહિ કરત. પણ બન્યું એમ કે એક યુજરાતી શિક્ષિયા સમક્ષ મારાથી બોલાઇ ગયું કે વિકટર હ્યુગોએ એક કવિતા... મારું વાક્ય પૂરું થવા જ ન દીધું, અને એ ખડખડાટ હસ્યા. હુગોએ કવિતા લખેલી... હાહાહા... તમે લેખકો આવા ગપાટા નહિ હાંકો તો સારું !

શેક છે પિટિટ લાયબ્રેરીના સભ્ય, રોયલ એશિયાટિકના સભ્ય, લંડન ન્યૂઝ અને સિટરરી ડાયજેસ્ટના શોખી. એમ તો ઘણાના શોખી.

બીજે દિવસે એમના હાથમા એક પુસ્તક હતું. “બરઝોઈ.” મેં કહ્યું આ શું ? વળી પાછું મારા અપાર અજ્ઞાન પર એ જ આડંબરી ખડખડાટ હાસ્ય ખખડ્યું. “બરઝોઈ એ તો ખૂઝવાના રશિયન ઉચ્ચાર વળી આ તો એક રશિયનની આત્મકથા છે, અને એ માટે ૧૦૦૦ પાઉન્ડનું ધન્યામ મળ્યું છે. પણ મજા તો એ છે કે આ પુસ્તકમાં બરઝોઈનો બીજો પણ અર્થ છે, એને ‘તૈ’ એક ગતના કૂતરાનું નામ.”

અને એમણે મને પુસ્તક જોવા આપ્યું. તે રાત્રે મને થયું કે વિકટર હુગોના *Bourgeois* કાવ્યનો મારાથી થાય તેવો તરજુમો, અનુવાદ, અનુરણન, કે અનુરૂપન જે કંઈ કરી શકાય તે કરવું, અને કોઈ માસિકમાં છપાવવું

મને તો ખાતરી જ છે કે આ તરજુમો વાંચીને એ શેક લલકરી જાશે, અથવા વિકટર હુગોએ કવિતા કંદી લખેલી જ નહિ એવું સાબીત કરતો લેખ લખી મોકલશે. કંઈ જ નહિ થાય તોયે અમારે જેને વઢવાડ તો થશે જ. જોઈએ શુ થાય છે તે.

ચન્દ્રવદન મહેતા]

ધરી જનમ જે પળે પૃથિવી આ ફરે ફૂંદડી,
ત્યહીં અસલથી ભવે: ચમરખંધ ખૂઝવાં કુળો.
મલાઈ દૂધ ને પનીરફૂંવળી-સાળુ આટો ઈંડા
અનેક ચિજ વેચનાર થઈ આજ પૈસાધર,
મહાધનિક થૈ હવે ધનખળે ખરીદી ઘણી
જુઓ જમીન કેટલી, ફળ: પુલો તણી વાડીઓ
બધા જમીનદાર એ કુલણુ કુલાયા કરે;
પરંતુ અળખામણા સહુ અરીખ તો એમને,

ગણે સકળ તુરુષ, ને અવગણે જાધી ગંદકી
કુલીન વ્યવહારની નહી તમા હવે રે જરી.
અને ગગન સુધતું અધર નાકનું ટીચકું
રહે અછડતું ઉચું; અસનમાં બેરે ઝેરના.
અસંખ્ય ફફડાટ કે, સહજમાં તુમાખી ભવાં
જતાં ચઢી પડે ખરી નયનરત્ન અશ્મા રૂડા.

સખાવત કરે કદી, “ જુખડી ખારસો આટમાં
કેરેછ ધુળધાણી સૌ જીવન ફેદતાં, વેંકડી
દિયે, અરરં મૂખં એ, પણ હશે ખચારા જીવે,
કરી મન ધરી દયા સહજ ફેંકતા દુકડો
મહા પરમ દાનવીર, નિજ કીર્તિના ઠાંટને
ચણે, વળી વહે રૂડા પ્રમુખવેણુ ધણી કશે
ચકી કચહીં, કરી દમામ વટ તોર તુંડાધી.

“ વિકાસ હજી આપણો, જન સ્વતંત્રતા, દેશની,
કલા પ્રગતિ પંથમાં, વિવિધ હક્ક રાષ્ટ્રે તણા.
અવાજ ભુંગળે ભસે જુમળરાડ સેન્ડો સમા
કરી સહજમાં મુછે વગર વાળ તાલી દઈ.

અને નજર ચૂકવી વિવિધ પ્રેમચેષ્ટા કરે
કહૂં ? કવણ સાથ ! આકર તણી ગ્રહે બાયડી.
અનીતિમય જીવગી ઉપર બ્યાસ પીઠે ધુમી
ધુમી કુદરડી ફરી ગળવતો દિશા ચોગમે:
“ ગયા છ વહી સૌ જુવાન જાળી વ્યર્થવિધા જાધી,
ચશે શું વળી આપણું પરણ્યો નહી જાતમાં
જાધા ઉધરતા કિશોર પછી ધર્મ ક્યાંથી રહે ! ”

જુએ અંધમુવેલ તોય ચિતરેલ વસ્ત્રા રૂડાં
ગિલીટ ચમકારથી ઉચરતા ફુંડી સાદ્યખી,
શિરે મુકુટ ચાંચના, અભણ શોકરો હાંકતા
નવી ચકચકંત કાર, જસ કાલ લીધી હજી,
જતાં ભગત ચે ભલા ઉમળકે ભયાં, મંદિરે

ત્યહીં ગણગણે સલોક લઈ હાથમાં, ધર્મની,
 સુશોભિત સુસ્વચ્છ ધર્મપુક કંચને કોતરી
 મરોડમય અક્ષરો જડિત મૂલ્યપોથી ત્યહીં.

• અને બકબકે મુખે અધિક મચ્છરે ઓપતા
 સગર્વભર હોંસથી ધરમ ને : ધર્તીંગો બધા *
 હવે સુરખ લોકને ફક્ત આત્મ સંતોષવા *
 ઠીકાઠીક, દેવતું કંઈક ખડાતું દેવું ઘટે.
 અમે ઉપડિયે અહીં જરીક જીવ ખેલાવવા
 જરીક દઈ લાલચો પ્રભુ મનાવવા આવીએ.

સુરખી સહુ લોકનો, ગરીબ લોકનો પાલક,
 અનેક રાજેલને પરમ પંથનો દર્શક,
 પિતા ધરમનો વળી, પ્રભુ તણોય બેલી મહા;
 કરો નમન ધન્ય ધન્ય અવતાર પુઝવા તણો.

વૈશાખ મહિનાનો માથું ફાડી નાખે એવો સખત તાપ હતો. હું એક મિલની લઠ્ઠીમાં ગયો. વરાળસ્નાનમાં તો બેજ હોય છે, પણ ટર્કોશ બાયમાં મોટી બંગી લઠ્ઠીમાં ઇંટો તપાવે છે ત્યાંના જેવું વાતાવરણ આ લઠ્ઠીવાળા ઓરડામાં અનુભવ્યું. એટલી ગરમી કે વખતે ચક્કર આવી જશે એવી બીક રહે. ટર્કોશ બાયમાં કોઇ વખત માથુસ બેલાન થઈ જાય છે. આ ઓરડામાં એક માથુસ ભારે સામાન લિચકીને એક ખૂણામાં સોંચતો હતો. છ ફૂટ ઊંચો, વિશાળ છાતી અને ખભા, કઢાવર, બાજુ શક્તિનું સ્વરૂપ, મલ્લોના જેવો કદરૂપો નહિ. એનું શરીર સીસમના જેવું કાળું અને ચળકતું હતું. અમને પરસેવો છૂટતો હતો પણ આ મજૂરના આખા શરીર પર બાજુ 'શાવર' બાયમાંથી પાણી ટપકતું હોય તેમ પાણીના રેલા ચાલ્યાં કરતા હતા. મિલોમાં, નવી નવી કરામતો હોય છે તે જોવાને બદલે આ મજૂરને જોયાં કરતો હતો તેથી કંટાળીને શેડ અને મારા સાથીઓ આગળ ચાલ્યા ગયા. મેં પેલા મજૂરને પૂછ્યું:

તને પગાર કેટલો મળે છે ?

જ. સાહેબ, દરરોજના બાર આના.

પ્ર. તે ઉપરાંત કંઈ મળે ખરું ?

જ. મળે શાનું ? ન આનું તે દિવસની રાજી કપાય.

પ્ર. બેરી છોકરાં છે ?

જ. બેરી ને એક નાની છોડી છે.

જે માથુસને આવી તનતોડ શારીરિક મજૂરી કરવાની હોય તેને ખોરાક કેટલો અને કેવો મળવો જોઈએ, અને રા. રા.માં એક કુટુંબનું વારણુપેાણુ શી રીતે કરતો હશે એવા વિચાર કરતો કરતો હું આગળ ચાલ્યો. માર્જ બૂલ્યો પણ શેડના નાના દીકરા અચાનક મળી ગયા. એ ભાઈ ગદ્દાપચ્ચીશ્ચીમાંથી પસાર થતા હતા અને બાપને ચિતાતૂર બનાવી મૂકેલા એ મને ખબર હતી. મેં અંગ્રેજી ભાષામાં પૂછ્યું: "ઓહો! તમે પણ આ મિલને પાવન કરો છો કે શું ?

"જરાય નહિ! પણ તમે શું તોફાન મચાવવા માટે અહીં આવ્યા છો ?"

"દીકરા! તારા બાપા મને જરાય તોફાન કરવા દે એવા છે ખરા !"

"ત્યારે તો મારી માથક તમે નાણાં કઢાવવા માટે આવ્યા હશો ? ચાલો! મારી સાથે ચા પીવા આવો છો ?

અમે મિલની બહાર નીકળ્યા, મારા સાથીઓ પણ આવી પહોંચ્યા હતા. શિષ્ટાચાર કરીને શેડ ઓફિસમાં ચાલ્યા ગયા. સ્પર્ધાકાય એવી મોટી નાનાશેડની મોટર જોખી હતી. તેમાં તદ્દન નવા પ્રકારનો આખા જગતના સૂર ઝીલે એવો રેડિયો હતો. મારી નજર આગળ તો પેલો પરસેવા નીતરતો મજૂર હતો. મોજીની દુકાનમાં નાનાશેડ પાંચ રૂપિયા આ માટે એક તકડે ખરચી કાઢશે. વાઈમિશોબની મહેમાનગીરી કરવાની હોય ત્યારે દરેક માથુસ

દીક (એક ખાણના) રૂ. ૨૦૦ થાય છે; અને આ મજૂરના આખા કુટુંબને ૩૦ દિવસ માટે રૂ. ૨૦માં સંસાર ચલાવવાનો હતો !

અમે જોયા હતા તેની આસપાસ ગુલમહોરનાં ઝાડો લાલચટક ફૂલોથી લમી રહ્યાં હતાં; લાલ, પીળાં, નારંગી, કેસરી બધા રંગો—મનને આગતા લાડકા હોય !

ઝાડ પર લાડકા ! અને હૃદયમાં લાડકા ! !

*

હું વડોદરે જતર્યો અને સ્ટેશન બહાર નીકળ્યો એટલે લાડાની ગાડીવાળા મારી આસપાસ વીંટળાઈ ગયા અને મારી ઝોળી કબજ કરવા મંડી પડ્યા. મારી નજર મારા એક જૂના ગાડીવાન પર પડી એટલે તેની ગાડીમાં ચડી બેઠો. ગાડી આલી એટલે મેં ખબર પૂછ્યા. એટલે ગાડીવાન કહે :

“સાહેબ ! મેં તમારી નોકરી છોડી ત્યારથી તદ્દન દુઃખી થઈ ગયો છું. અમલદારો હવે મોટરગાડી રાખતા થઈ ગયા. હવે મારા ગાડીવાનની કદર કાંઈ ને રહી નથી, તેથી કરજ કરીને મેં ગાડીથોડો લીધાં. એ કરજમાં હું રૂબરૂ જાઉં છું. મોટરગાડો વધે છે અને લોકો ગરીબ ચતા નય છે એટલે ગાડીમાં બેસે કાણુ ? ધોડાને ચણી અને શાસચારો આપતા જોટલી કમાણી ચતી નથી. હું ધરડો થયો, મારો ધોડો ધરડો થયો, ગાડી જૂની થઈ. હવે હું મોત માગું છું !”

*

આવા અનેક પ્રસંગો લગભગ દરરોજ મારા જોવાખાણવામાં આવે છે. મારી જૂની આંખે નવા તમાશા જોવાના હોય છે. જે જે જોવામાં આવે તેનું રહસ્ય અને તેનાં મૂળ કારણો, પોતાના અનુભવો તથા કલ્પનાશક્તિથી જાણી લેવાનું બધું સમાજના નેતાઓ અને કવિઓમાં હોય છે. સમાજમાં જે જે પરિવર્તનો આંખ આગળ થઈ રહ્યાં છે તેનું આંખેહુબ ચિત્ર પોતાની આંખ આગળ તરવરતું હોય તે વ્યક્તિઓ એ દૃશ્યના જોર પર પોતાના જીવનની કુરખાની કરે છે, કારણ કે તેમને લવિષ્ય વિશે અંપૂર્ણ અદ્ધા હોય છે.

*

સુરત નિવૃત્તાના એક ગામડામાં ગયો અને ત્યાંના અમાર સુવાનોની સાથે ખૂબ ચર્ચાઓ થઈ. એ ગામડાના ઘણા લોકો એ ‘દરિદ્ર’ આશ્રમમાં સુસંસ્કાર પામેલા. એમને પોતાની કામતી પ્રગતિને માટે ચિંતાચિંતન થયાં કરતાં હતાં. એનું સાંભળ્યું કે એમના વડીલોને આ ગંડકારની જગ્યા કદર કે દરકાર નહોતાં અને કાંઈ પ્રમંથે જાનામાનાં ગાય મારીને ખાતા. જુવાનોને આ ગૌહત્યાથી અત્યંત ખોટું લાગતું. મુસલમાનો કહે છે કે ઘણા મહેમાનોને ખવડાવવું હોય તો બકરીઓના કરતાં ગાય સોધી પડે છે. આર્થિક સંગઠ એ જ જગતમાં મોટામાં મોટો મહત્ત્વનો પ્રશ્ન થઈ રહ્યો છે. ગૌરશ કરવાથી દેશમાં દૂધની રેલગણેક રહેશે એવા ઉદ્દેશથી ગાયની હત્યાનો નિષેધ થયો. વ્યારે પ્રજાની અધોગતિ થઈ ત્યારે નિષેધ કાયમ રતો, પણ ગાયની દરકાર ઝાંઝી થઈ. તે એટલે મુંઘી કે ભેંસની ચાકરી થાય, ભેંસને ગારો ખોરાક અપાય, પણ ગાય તો ગમે તેમ ચરી લેશે એવું લોકોએ માનવા માંડ્યું પાંચગાં દેખાતાં હોય એવી અસંખ્ય ગાયો આપણી નજરે હંમેશ પડે છે. કાંઈ ગાયની કનક કરે તે

આપણાથી સહેન, નથી થયું: પણ કોઈને લૂંપથી રીખાઈ રીખાઈને મરતી ગાયો પોપવાનું સ્વપ્ન નથી. ધર્મનાં ગાંડપણને કાંઈ અવધિ હોય છે ખરી ?

શાહુકારો, પછાતવર્ગના એટલે કાળી, બીલ, બારીયા, રાનીપરજ જેવી કામોના લાખો કરોડો માણસોને ધરખાર વિતાના કરી મૂકે, તેમની જમીન પહાવી લે, આખા દિવસની મજૂરી કર્યા પછી હલકામાં હલકા અનાજનું ભાણુ એ ખીયારા લોકો અને તેમના કુટુંબને મળે, તે છતાં પેટનો ખાડો પૂરવા માટે જો માછલાં પકડતો કોઈ માણસ ઝંઝાય તો તેની પૂરી કમખખતી આવે ! ખીજને ભોગે ધર્મપાલન કરવામાં આપણે કેટલા સુરત અને ઉદાર છીએ ?

*

પુનામાં આરા મિત્રોને મળવા માટે ગયો પરપ્રાંતોના અવલોકનથી હમેશાં કાંઈ કાંઈ પ્રેરણા મળે છે. છેક પહેલું દસ્ય મારી નજરે પડ્યું એક દંપતીનું. સાધારણ મધ્યમ વર્ગનાં ભણેલાં લોકો હતાં. દિવ્યતા ત્રમથી પરવારીને, વહેલું વાળુ કરીને, ખુલ્લી હવામાં ફરવા અગર મિત્રોને મળવા માટે જતાં હશે. બાળાગાડીમાં એટલા એક બાળકને પણ સાથે રાખ્યું હતું અને પુરુષ ગાડી ધકેલતો હતો. આવું દસ્ય તો હમણે વખત મેં યુરોપ અમેરિકામાં જોયું છે પણ અમદાવાદ, વડોદરા, સુરતમાં જોયું હોય એવું સાંભરતું નથી મુંબઈમાં જોયું હશે તો તેની છાપ મારા સ્મરણપટ પર રહી નથી. વિલકત કુટુંબ, સ્ત્રીસ્વાર્તન્ય, દંપતીજીવનનું ઉલ્લાસમય વાતાવરણ વગેરે બાળતોના વિચાર આવ્યા. સંયુક્ત કુટુંબની વ્યવસ્થા એક યુગમાં સારી હશે માટે એ હર્મેશને માટે સારી છે એ વિચાર ખોટો છે. હજી ગામડાંમાં સંયુક્ત કુટુંબની પ્રણાલિકા ટકી રહી છે, પણ તેમાં એટલેટલા કલેશ કંકાસ વદવાડ કુસંપ અને જીયાં મન હોય છે કે તેને “સંયુક્ત” કહેવું એ મરકરી કર્યા બરાબર છે. પછાત પ્રદેશોમાં પણ હજી કાયમ જોવું છે, પણ શહેરોમાંથી, ગામોમાંથી ગયું છે અગર ચાલ્યું જાય છે. સંયુક્ત કુટુંબમાં સ્ત્રીઓને ફરવાની છૂટ રાખી હોય ? શહેરોમાં પણ જ્યાં ભણેલાં દંપતીના ઘરમાં વરતી મા રહેતી હોય છે ત્યાં સ્ત્રીને ફરવાની છૂટ નહિ જેવી હોય છે. સ્ત્રીઓને ખુલ્લી હવામાં ફરવું, કસરત માટે ચાલવું, છોકરાંને ફેરવવાં, ધણી જોડે વાર્તાલાપથી માનસિક વિકાસ કરવો એ હવે ઈષ્ટ અને આવશ્યક ગણાય છે. જૂના જમાનામાં ઓળવ પડ્યો, ઘુંધટ, ઈલાદિના નાટક ભજવાતાં હતાં. ધણીધણીઆણી માખાપના દેખતા વાત પણ ન કરી શકે, પોતાનાં છોકરાંને ખેલાવી ન શકે, એ કૃત્રિમ વાતાવરણ નાશ પામે છે. સમાનતા અને સ્વમાનના વાતાવરણમાં મુરખીપણું અને વડીલપણું (વડીલાત) જેમ વહેલું નાશ પામે તેમ સાડું છે.

*

પુનામાં છોકરીઓ ધણી મોટી મુંખ્યામાં બાઈસીકલ પર ખેસે છે. મુંબઈ કે અમદાવાદમાં એવું નથી; પણ અમદાવાદમાં છોકરીઓ સુરવાલ અને પહેરણમાં ફરે છે, મહિલા પાઠશાળામાં પણ ખરી; અને ફ્લેનલના પાટલુનમાં ક્રિકેટ રમતી જોઈ છે. પ્રોફેસરોની કે પુરુષ વિદ્યાર્થીઓની સાથે વાંત કરતાં હવે છોકરીઓ શરમાતી નથી.

*

પુનામાં મારા મિત્રોએ મને પૂછ્યું: “ કેમ તમારા ગુજરાતમાં હમણાં શું ચાલી રહ્યું છે ? ” રાજકીય પ્રદેશમાં મહાસલાવાદીઓ તો જરા મંદ થઈ ગયા છે એટલે તત્કાળ જે વિચાર સૂઝે તો તેટલા પરથી કહ્યું કે ગુજરાતમાં બાળમંદિરા બંધ છે, અને અસાધારણ લગ્નો ધણાં થાય છે. આ વાત ઘણે અંગે સાચી છે. સંપૂર્ણ કે અપૂર્ણ સાધનસામગ્રીવાળાં બાળમંદિરા બંધ છે, તેમાં મોન્ટેસેરી કહેવાતી પદ્ધતિનું જેટલું જ્ઞાન શિક્ષકોએ મેળવ્યું હોય છે તે પ્રમાણે શીખવે છે. શિક્ષકો (અને શિક્ષિકાઓ) સારાં હોય છે, સાધારણ હોય છે. ખરાબ પણ હોય છે, કારણ કે તેમની તાલીમ બહુ ટૂંકી હોય છે. તે છતાં આવાં બાળમંદિરોએ એક વાતાવરણ ખડું કર્યું છે અને તે બાલસ્વાતંત્ર્યનું. બાળકો પોતાના સ્વભાવ અને શક્તિના પ્રમાણમાં પ્રગતિ કરે, તે પ્રગતિમાં શિક્ષક મદદરૂપ થાય, બાળકની ઈચ્છા વિરુદ્ધ કોઈ વિષય મગજમાં ધુસાડવાનો પ્રયત્ન ન કરે એવા વિચારનો ફેલાવો થયો છે. ભણેલાં માળાપોતું લક્ષ આ તરફ દોરાયું છે, અને બાળમંદિરોની સ્થાપના થયે જાય છે.

તેની જ ગેતે રથાનિક વર્તમાનપત્રોમાં લગભગ એકએક દિવસને આંતરે કોઈપણ પ્રકારનું અસાધારણ લગ્ન થવાના સમાચાર વાંચવામાં આવે છે. મોટી વયની કન્યાઓ પોતે વર શોધી લે છે, તેમ કરવામાં ન્યાતના નાના બેંદોને દૂર કરે છે, મોટા બેંદોને પણ બાબુએ ખૂંદે છે. પાંચ વરસ પહેલાં માત્ર વિધવાવિવાહના સમાચાર આવતા, હવે એ સમાચાર તરફ કોઈ લક્ષ પણ આપતું નથી. આ બધાં લગ્નો ઈચ્છિત એવાં હોય છે, સુખી નિવડે એવાં હોય છે કે કેમ એ પ્રશ્ન નિરાળો છે. કન્યાઓ મોટી વયે પરણે છે, પોતાની જવાબદારી થોડેઘણે અંશે સમજે છે, જૂલ થઈ હોય તો તેનાં પરિણામ સહન કરવાને તૈયાર થાય છે, પછી બીજાને શું એવો પ્રશ્ન પૂછાય છે. માળાપો પરણાવતાં હતાં તેવાં લગ્નોમાં છૂપો બળાપો ફેટલો હતો, તેમાં સ્ત્રીઓનાં હૃદય ફેટલાં ધવાતાં હતાં, તેમનું વ્યક્તિત્વ ફેટલું છુંદાઈ જતું હતું તેનું શું ? આજે જે પરિવર્તન થયું છે તે તો થોડાં માર્ગે છે, ભલે ૯૦ ટકા જેટલા એવા લગ્નો દુઃખી નિવડે. પણ સાચી વાત તો એ છે કે આવાં લગ્નો દુઃખી નિવડતાં નથી, જૂના વખતમાં જે ઢાંકપીછાડો હતો તે રહ્યો નથી, એ રોગ અને છુદાણું ગયું છે, એટલે હવે તો માળાપોએ શોધી કાઢેલા ધણી સાથે પણ કેવો સંમાર ચાલશે એ જોવાનું રહ્યું. હવે સ્ત્રી પોતાનું વ્યક્તિત્વ તદ્દન છુંદાઈ જવા દેશે નહિ.

*

પુનામાં એક વાસ્તુ કાકા જોષી નામની પ્રખ્યાત વ્યક્તિ છે. ટીજક મહારાજના સમ-કાલીન અને મિત્ર હતા. પૂરેપૂરા દેશસ્વાતંત્ર્યના ભક્ત. વય લગભગ ૭૫ થી ૮૦ની છે. હું જેલમાં દરરોજ ત્રણચાર માઈલ થાય એટલા આંટા ઝડપથી ફરતો તે જોઈને એમને આનંદ તો થતો, પણ મને પોતાની ફરવાની રીત બતાવી—પગલાં લાંબાં ભરવાં અને પગ સહેજ જોરથી ધરતી નેડે અદાળવો. કહે: “આપણે જીવે એટલું માનુષ્યમિત્રે જાણવા તો દો. અને જેમ છોડું લાત મારે છે તેમ આપણે પણ માતાને લાત મારવી. એ તો પ્રેમની લાત છે, અને માતાનું હૃદય આનંદથી દરબાષ છે.”

પોતે મળકે (કે રાત્રે) ૨-૩૦ વાગે બેઠે છે, અને દરરોજ ૮-૯ માઈલ ચાલે છે. હાથમાં એક પથરો ઊંચકીને ક્યુસન હોલેજ પાછળની ટેકરીઓ પર ચડે છે અને પથરોના ઢંગ કરે છે. ૫-૩૦ વાગતામાં નદાકપીઈને કામ કરવા બેસે છે મરાઠી અને ગુજરાતીમાં

‘ચિત્રમય જગત’ નીકળે છે તેના તેઓ માલિક છે. પ્રેસ પણ પોતાનું છે. પ્રેસે સરકારની કક્ષામરજી અનુભવી છે. આ ટૂંકી પોતાડી કક્ષની અને ઘોળા ટોપીવાળા ડોસા દીલક મહારાજ અને વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ સાથે યુરોપ પણ જઈ આવ્યા છે. એમને મેં કહ્યું કે મારે અમુક માણસને મળવું છે એટલે તે ગમે તેટલા કામમાં હોય તો પણ તેને પકડીને રજૂ કરી દે. મારે પણ મારી ઈચ્છા વિરુદ્ધ (ઈચ્છા નહોતી કારણ કે સમય નહોતો) એમને ઘેર બપોરે ચાર વાગે જમવું પડ્યું. ખારસું ભારે જમણ. છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં પહેલી જ વાર મેં આવો નિયમભંગ કર્યો હતો. પણ યું ડોસાતો નિર્બળ પ્રેમ હતો ?

*

પુનામાં એક આયુર્વેદની સાર્વજનિક હોસ્પિટલ ચાલે છે અને તેમાં કામ કરતા સર્જનો તથા આયુર્વેદીય વૈદો મફત કામ કરે છે. એ બધા વિદ્વાન છે. આપણા ગુજરાતમાં આવી સાર્વજનિક સંસ્થાઓમાં, વેતન વિના કેટલા વૈદો કામ કરતા હશે ?

એક બીજા ભાઈને વિષે સાંભળ્યું કે પ્રગ્નકીય સંસ્થામાં તેમને માસિક રૂ. ૮૦૦નો પગાર મળે છે અને તેમાંથી લગભગ અડધો ભાગ, ટ્રાગોહારનું કામ માત્ર શેષ અગર ધર્મ તરીકે ઉપાડી લઇને તેમાં ખર્ચે છે. બીજા એક ભાઈએ ગામડાંના જીવનમાં રસ રેડવા માટે જે પ્રયાસો કર્યા છે તેમાં પોતાના કુટુંબને મરીબ બનાવી દીધું છે. આવી અનેક વ્યક્તિઓ પુનામાં મળે છે. સેવાનું નામ દઇને પોતાનું કસ્ટ્યાણ (આર્થિક પણ ખરું) કરનારા મહારાષ્ટ્રમાં નથી એમ હું ન કહું. મહારાષ્ટ્રની પ્રજામાં મહત્વાકાંક્ષા છે. બહુ જ નાના પ્રમાણમાં અને ટૂંકા પગારમાં કામની ચરચાત કરવાની દિમ્મત છે. જ્યારે કામ જમી જાય છે ત્યારે તેમાંથી લાલ લેનારા પણ નીકળે છે. શરીરે રાખ ચોળાને લગોટી મારી આવો ગામડાંમાં બેસે છે અને પછી મંદિર અને ધર્મશાળા બાંધતો નથી ? અને દુધપાક અને માલપુઆ ઉડાવતો નથી ?

*

ગ્રામપુનર્ચનાના પ્રયોગોમાં આપણે એક ગામડાને આદર્શ તરીકે સુધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અમલદારોએ એમની રીતે એટલે સંસ્થાઓ રચાવીને અને પ્રગ્નકીય વર્ગે કાર્યકર્તાઓ ખડા કરીને, તથા સ્વાશ્રયને પ્રાધાન્ય આપીને. પુનામાં મેં સાંભળ્યું કે હવે કોઈ એક ગામડાને લેવાને બદલે કુટુંબો લેવા માંડ્યા છે. જે કુટુંબો સહકાર આપવાને તૈયાર હોય તેટલાં જ લેવાં અને તેમની મારફત જેટલું ચાલ તેટલું કરવું. આ ચીજ વિચારવા જેવી છે. એક તાલુકો લઇને તેમાં જેટલાં કુટુંબો આગળ વધવા તૈયાર હોય તેમને આગળ કરવાં, બીજાને પાછી થશે ત્યારે આપશે. જુદા શબ્દોમાં કહીએ તો એમ કહેવાય કે જે સુમુક્ષુ હશે તે સુધરવા પ્રયત્ન કરશે, પ્રયત્ન કરશે તે સુધરશે જ.

*

મુંબઈ, અમદાવાદ અને પુના જેવાં મોટાં શહેરોમાં અનેક સંસ્થાઓ છે કે જેમાં સ્ત્રી તેમ જ પુરુષ સુપરિન્ટેન્ડન્ટની જરૂર પડે છે. સ્ત્રીઓની ખોટ તો ઘણી મોટી છે. ધનિક કુટુંબોમાં હવે ગવર્નેસ એટલે છોકરાંને સાચવનાર અને શિક્ષણ આપનાર સ્ત્રીઓની જરૂર પડે છે, હોરટેલોની દેખરેખ માટે મેટ્રન જેઈએ છે, અને ઘર ચલાવનાર હાઉસ-કીપરની જરૂરિયાત ખડી ચતી જાય છે. કોઈપણ સંસ્થાએ, મુંબઈની લગિની સમાજ કે

કોઈ મહિલા પાઠશાળામાં આવા વર્ગો કાઢીને આવાં મેટ્રન, હાઉસકીપર, ગવર્નેસ અને સુપરિન્ટેન્ડંટ તૈયાર કરવાના વર્ગો કાઢવાની જરૂર જણાય છે.

*

આવાં મોટાં શહેરોમાં યુરોપનાં પાંચીઆંની ચક્રતિ દાખલ કરવી એવી મોટી સૂચના છે. ગરીબ મધ્યમ વર્ગનાં કુટુંબો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પોતાના ઘરમાં એક, બે કે વધારે માણસોને રાખે. તેમને એક ઓરડી મળે અને કુટુંબમાં જ ખાય. આમ કરવાથી કુટુંબને સારી આર્થિક મદદ મળે અને છુટા એકલવાયા પુરુષ (કે સ્ત્રી) ને ધરના જેવી સગવડ મળે. આ યોજનામાં એક જ ખાખત તપાસવાની રહેશે કે આવા માણસોએ વધારા પડતી છૂટ લેવી નહિ અને કુટુંબે એવી છૂટ આપવી નહિ સામાજિક મર્યાદા અને સંયમ અનુભવથી શીખાય છે.

*

જૂની આંખે નવા તમાશા જોઈ શકતા નથી. આંખો હમેશાં નવી રાખવી જોઈએ, તાજાં હોવી જોઈએ. ટેવાઈ જવું એટલે બેશાન થવું. જે કાંઈ જોવામાં આવે તેનું રહસ્ય, પોતાના અનુભવો તથા કલ્પનાશક્તિના બળથી, જાણી લેવાની શક્તિ દ્વિઓ અને વિચારકોમાં હોય છે. સમાજમાં રાજકીય અને સામાજિક પરિવર્તનો થઈ રહ્યાં છે. તેનું ચિત્ર અને તેને અર્થ એ બન્ને સમજે છે. આ સમજવાની શક્તિને આપણે દિવ્યચક્ષુ કહીએ છીએ. આવી મમજના જોર પર દેશના આગેવાનો નવા માર્ગ સૂચવે છે અને તેની શ્રદ્ધા પર જીવનની કુરબાની કરવાને તૈયાર થઈ રહે છે. નવી આંખે જૂના તમાશા અને નવા તમાશા જોવાની જરૂર છે. જે આંખમાં આશ્ચર્ય નથી તે શું જોઈ શકશે? જેના હૃદયમાં ઉદ્વેગ નથી તે શું કરશે? જેનામાં આનંદ નથી તે શું ભોગવશે?

મારે

‘પાસાર્થ’

મારે ન કાઠ્યો હજારો કદી પડે
સદાય જો એ, ઉરમાં વસી, શકે
ને લિહગીના અવિરામ - સોતમાં
અર્પડ એનાં અરણ્યં દ્રવ્ય કરે.

૧

તણી ચાંદ્યાં સ્વપ્નો રજનિભરે, તંદ્રાં નવ સંગી,
ખીલેલાં પદ્મોમાં સ્મરણ મલકે છે ફરી ફરી,
હંસી બતી આશા વદન પર છુટા કચ પેરે,
જરા ચોરાયેલાં વસન સરંજિભિ સમ હલે:
ઉપાનાં રંગોમાં તવ તનુલતા કોમળ લસે
પ્રભાતે એ તારું હૃદયગમતું દર્શન મને.

૨

સૂતેલાં પાણીમાં રવિકિરણથી તમ નલિની
જરા સ્પંદોચાતી તપિત લહરે કમ્પિત થતી,
અને ભુંગો મૂંગા કમળ હૃદયે મૂંછિત થતા,
રહી કાંઠે હંસો નલિની દલમાં તંદ્રિત થતા.
તદા, તું ખીલેલાં નવ કમળની નાળ શ્રદ્ધતાં
પડેલાં તંદ્રામાં સરિત જળને બગૃત થવા,
સૂતેલા હંસોની ફફડતો જરા પાંખ કરવા,
છુપાતી ધીમેથી અરવ ધરતી પાથ જળમાં.
હવે પાણી, કમ્પે નલિની, મહિથી ભુંગ જોડતા;
અકાલે ચુંલરે, તરલિત થતા હંસ સરમાં,
ફર્યા પાછાં પદ્મો હૃદય સહ દાબી સ્મિત કરે:
અહીં પાસે લોલાં ઉપવનમહીં કોકિલ રવે.
ફરે કાંઠે, ભુંગો તવ સમૌખ સંશુજન કરે,
છૂટેલા વાળોમાં જળકણુ નવાં મૌકિતક બને,
તુફાની નેત્રોમાં હૃદયરસ લાવણ્ય છલકે,
અને અંગે બાઝ્યાં વસનઃ વયસૌંદર્ય મલપે.
નિહાળું એ તારાં ચલન તરુઓથે છૂપી રહી
યુવાની આશાને હૃદયમહિ રેતાં અનુભવી.

(પશ્ચિમ સીમાપ્રાંત પર રહેવાવાલા) દેશનું નામ મળે છે. કવિ કાલિદાસના રઘુવંશમાં સિન્ધુથી માંડીને પશ્ચિમ કિનારાનો પ્રદેશ અપરાન્ત કહેવાતો એમ સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકર જણાવે છે. કનિગામ જે સાહેબ અપરાન્તિકા-અપરાન્તની સીમામાં પશ્ચિમ સમુદ્રના કિનારાનો આખો પ્રદેશ સિન્ધુ, સાવીર, અને પંચનદ (પંજાબ) દેશોનો સમાવેશ કરે છે. મીફલીટ^૨ કાકણ, ઉત્તર ગુજરાત, કાકિયાવાડ, કચ્છ અને સિન્ધ એ અપરાન્તના સીમાકા પ્રદેશમાંના દેશ જણાવે છે. વાતરાયન કામસૂતના ટીકાકાર પશ્ચિમ સમુદ્ર સમીપનો પ્રદેશ અપરાન્ત કહેવાતો એમ હકીકત આપે છે.^૫ આ અપરાન્ત દેશના મુખ્ય પ્રાંતીય વિભાગ સૌરાષ્ટ્ર, આનર્ત અને લાટ, એ વર્તમાન ગુજરાતનો આખો સીમાડો હતો. પ્રાચીનકાળથી આ ત્રણ દેશોની રાજકીય અને વ્યાવહારિક વસ્તુ-શુદ્ધિ પરસ્પર સંકલાયેલી છે. આ દેશોની સીમા કાળના પરિવર્તન પ્રમાણે વધતીઘટતી રહી છે, પણ પરસ્પરનું સગપણ ગુમાવ્યું હોય એમ ઇતિહાસને પાને મળતુ નથી. સૌરાષ્ટ્ર, આનર્ત અને લાટદેશની ટૂંકી હકીકત આ પ્રમાણે મળે છે.

સૌરાષ્ટ્ર : પ્રાચીન કાળમાં આર્યાવર્તમાં જે ચોડક દેશોનાં નામ મળે છે તેમાંનો એક સુ—સૌરા...રાષ્ટ્ર—દેશ સૌરાષ્ટ્ર કહેવાતો અત્યારે એ કાકિયાવાડ નામે પ્રસિદ્ધ છે. વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણઅર્ચના જીવનનું ક્ષેત્ર સૌરાષ્ટ્ર હતું. પાણિની, પતંજલિ અને બૌદ્ધાર્થન રચતિમાં, નાસિક અને જૂનાગઢ સિદ્ધાન્તમાં અને વલ્મીકીના મૈત્રકાના દાનપત્રોમાં આ દેશનો ઉલ્લેખ મળે છે. પરદેશી ભેખડો જેવા કે રટ્ટો (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦ થી ૨૦), પ્લોની (ઈ. સ. ૭૦), પેરિપ્લસ (ઈ. સ. ૮૦), ટોલેમી (ઈ. સ. ૧૫૦) ના ગ્રંથોમાં સૌરાષ્ટ્ર દેશની હકીકત મળે છે. મૌર્યકાળથી મગધ સામ્રાજ્યના સુઆ આ દેશમાં શામત કરતા. એ દેશના રાજરાણાઓના પરાક્રમના ઇતિહાસનું ગૌરવ પણ મહત્ત્વનું છે. પ્રભાસ એ સૌરાષ્ટ્રનું અતિપ્રાચીન બદર, અહીંઆંથી દુનિયાના પ્રસિદ્ધ બદરો જોડે વેપાર ચાલતો હતો. અસલમાં ખુશ્કી માર્ગેના વહેવાર બહુ જ ઓછો ચાલતો. લાટના ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ)ની રેવા નદીથી દરિયામાંગે સૌરાષ્ટ્રનો વહેવાર અને વ્યાપાર મંધાયેલી હતો. લાટ અને સૌરાષ્ટ્ર બન્ને સમોવડિયા ભાઈ હતા.

આનર્ત : એ ઉત્તર ગુજરાત. આ દેશનું મુખ્ય નગર વડનગર હતું. આનર્તની સીમા પશ્ચિમે કચ્છનું રણ, ઉત્તરે આશુ પર્વત, અને પૂર્વે માલવા પ્રાચીન કાળમાં શાયંત જાતની આર્યજાતિએ ગુર્જરા—ગુજરાતમાં વામ કરી આનર્ત નામ આપ્યું એમ હરિવંશ અને મંત્ર્ય પુરાણમાં કથા છે. ખીજી કથા પ્રમાણે મનુ વેવસ્વતનાં પુત્ર શર્માતિને હિંદને પશ્ચિમ-દક્ષિણ ભાગ મળ્યો હતો, અને એના પુત્ર આનર્તે આનર્ત વસાવ્યું. આચાર્ય આનંદશંકરેલીઈ લખે છે, ‘અનૂત’ ઉપરથી આનર્ત શબ્દ થયો છે, અને ક્રાંત કહેતાં બ્રાહ્મણોનો ધનધર્મ તે ન

૨ ‘રઘુવંશ’ સર્ગ ૪થો, શ્લોક ૫૩ અને ‘દોયલ એસિયાટિક સોસાયટી જર્નલ’ વર્ષ ૧૮૯૪ પૃષ્ઠ ૮૬

૩ ‘કોઈન્સ ઓફ એન્સિયન્ટ ઇન્ડિયા’ પૃષ્ઠ ૧૦૨-૦૩

૪ ‘ઈન્ડિયન એન્ટીક્વેરી’ પુ ૨૨ પૃ. ૧૭૩ અને ‘રો. એ. સો. જ.’ વર્ષ ૧૯૧૦ પૃ. ૪૨૭

૫ ‘કામસૂત’ પૃ. ૧૨૬. ‘એનાલસ ઓફ બાંડારકર ઓરિયન્ટ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ’ પૂના પુ. ૮, ભાગ ૧. પશ્ચિમસમુદ્રસમીપે અપરાન્તદેશ : ।

પાળનારા દસુઓ, અનાયો ત્યાં વસે છે તે આનર્ત^૬ ગિરનારના લેખમાં આનર્ત નામ મળે છે. વલ્લભીપુરનો મૈત્રક રાજ્યોનાં તામ્રશાસનોમાં આનર્ત, આનર્તપુર અને આનર્દપુર એમ એ દેશનાં જુદાં જુદાં નામ મળે છે.^૭ આ દેશમાં કોઈ સ્વતંત્ર રાજ્યની સત્તા થઈ હોય એમ જાણ્યામાં નથી. વિદ્યા અને બ્રાહ્મણત્વનું કેન્દ્ર, મુતસદ્દી નાગર બ્રાહ્મણોના નિવાસનું સ્થલ આનર્દપુર (પ્રા. આનર્ત) જૂના કાળથી પ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાતના ઉત્તર સીમામાંની મર્યાદા અહીંયાં પૂરી થતી.

લાટ : મહી નદીનો દક્ષિણ વિભાગ, વર્તમાન, મધ્ય અને દક્ષિણ ગુજરાત લાટ દેશ કહેવાતો. આ દેશનું નામ ક્યારે પ્રચારમાં આવ્યું એ વિશે ઇતિહાસકારોમાં મતભેદ છે કેટલાક ઇતિહાસકારો લાટ દેશનું નામ આર્યપ્રજાએ આપ્યું હોય એમ માનવા ના પાડે છે. પણ વિદેશી પ્રજાના સંબંધથી એ નામ પ્રચારમાં આવ્યું એમ તેઓનો મત છે. મૌર્યમંત્રાટ અશોકના લેખમાં ‘લલ્લિક’—‘રદ્દીક’ શબ્દનો ઉલ્લેખ આવે છે. એ લાટ દેશનો સ્થલ શબ્દ છે એમ આચાર્ય આનંદશંકરનું માનવું છે. તેઓ આ પ્રમાણે કહે છે : ‘લાટ એ રાષ્ટ્ર ઉપરથી થયેલો શબ્દ છે, અને ટોલેમી અને વાત્સ્યાયન વગેરેને જાણીતો હોઈ અશોકના લેખમાં ‘લલ્લિક’ નામનો જે એક ‘અપરાન્ન’ (સામ્રાજ્યમાં અપર નામ સામે અંતે કે પશ્ચિમ છેડે આવેલા દેશ પ્રદેશમાંનો એક) કહ્યો ને તે લાટ જ હોવાનો સંભવ છે.^૮ શક ક્ષત્રપ રૂદ્રામનના શિલાલેખમાં એ દેશનું નામ નથી. પણ એ કાળના વિદેશી સોદાગરના ‘પેરીપ્લસ’ના અને ટોલેમીના કાંચમાં ‘લારોક’ (મ. રાષ્ટ્રીક, પ્રા રદ્દીક) નામનો ઉલ્લેખ મળે છે. વાત્સ્યાયનના કામસૂત્રમાં (ઈ. સ. ત્રીજી શતાબ્દી), આચાર ગણુ (ઈ. સ. ચોથી શતાબ્દી ‘રહ’) વરાહમિહિર, શુભ રાજા કુમારશુભના સમયના મંદસોર શિલાલેખમાં (ઈ. મ. ૪૩૭-૩૮) અને હર્ષચરિતમાં લાટ દેશનું નામ મળે છે. વિક્રમની પહેલી શતાબ્દીથી પાંચમી શતાબ્દી સુધી એ દેશનું નામ શિષ્ટ જનોએ જરાખર સ્વીકાર્યું હોય એમ જણાતું નથી. ચીની યાત્રાળુ હયુન સંગ લાટનું લોલો (LoLo) નામ જણાવે છે.^૯ દક્ષિણપથનો રાષ્ટ્રકૂટના કાળ સમયે એ દેશનું નામ રહ થયેલું જણાય છે. રાષ્ટ્રકૂટ ત્રીજા ગોવિન્દનો ભાઈ ઇન્દ્ર લાટશ્વર મંડળનો સંતાપીય હતો (ઈ. સ. ૮૧૨, શક ૭૩૪.) રાષ્ટ્રકૂટ ચોથા ગોવિન્દના ખંભાત તામ્રપત્ર પ્રમાણે જેટક^{૧૦}—ખેડા જિલ્લો લાટ દેશની સીમામાં હતો.

૬ જુઓ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ જુલાઈ ૧૯૨૪, તથા ‘વસન્ત’ સં. ૧૯૮૦ના અષાઢના અંકમાં ‘પૌરાણિક ઇતિહાસ’ ઉપરનું વ્યાખ્યાન.

૭ હયુન પાંચમા હકા સૈકામાં ગુજરાતમાં આનર્તપુર—આનર્દપુર નામના બે સ્થળ હતાં, એક કાઠિયાવાડમાં અને બીજું ઉત્તર ગુજરાતમાં. ઔદ્ય સૈકામાં બન્ને નગર વડનગર નામે જાણીતા હતા. આ વિષય સારું જુઓ ‘કાઠિયાવાડનું વડનગર’ નામનું નાનું પુસ્તક, પ્રકાશક અને લેખક રહ રા. માનરાકર પી. મહેતા, ગુજરાતી ટ્રિબિયલ પ્રેસ. એ જ સમયે—સાતમી શતાબ્દીમાં વર્તમાન આણંદ પણ આનર્દપુર નામે જાણીતું હતું, એમ ચેદીવંશના શુદ્રાજીના સ્મારકની લેખથી ક્ષિતિ થાય છે. ચેદી સંવત ૩૬૧, ઈ. સ. ૬૧૦. સારંગની વરોદરા રાજ્યના પાદરા ગામથી ચાર માઈલ દૂર છે. એ. ઈ. પુ. ૬, પૃ. ૨૮૯. (૧૯૦૦/૧)

૮ નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં પ્રમુખ આનંદશંકરભાઈનું બાણી, પૃષ્ઠ ૩૧

૯ ખોલનું ‘બુદ્ધિસંદર્શક’ પુ. ૨ જ્ઞ, પૃ. ૨૬૬ નોંધ નં. ૭૧

૧૦ વરોદરા પ્લેટ ઇલિયન એન્ટીક્વેરી પુ. ૧૨, પૃ. ૧૬૦ અગ્રાહી. અને એ. ઈ. પુ. ૭, પૃ. ૪૦.

એમ ખબર પડે છે ગાવિયર લેખ પ્રમાણે આનંદપુર—૧૩નગર^{૧૧} સુધી લાટ દેશનો સીમાડો ગણાતો શક્તિમેગમ તનમા અનન્તી દેશની પશ્ચિમે લાટ દેશ આવેલો કહ્યો છે^{૧૨} લાટ દેશનું પાટનગર હુયુકચ્છ—ભર્ય ચહેનાણુ પ્રભાવક ચરિતમા લાટ દેશના લલાટના તિલક સમાન હુયુકચ્છ દેશ શોભતો એમ તેના પાદલિપ્ત પ્રગ્ન્યમા છે^{૧૩} અનબેરની અણુદિન પાટણની દક્ષિણે લાટ દેશ આવેલો છે એમ ઉલ્લેખ કરે છે એ દેશની સીમા રાજ્યકાળ પ્રમાણે આછીનધતી થયેલી લાગે છે જેઠ વાણેનાના રાજ્યકાળ સુધી મહી અને તાપી નદીનો મધ્ય પ્રદેશ લાટ કહેવાતો હતો પરંપરાથી સૌરાષ્ટ્ર આનર્ત અને લાટ સમધી ચતા આવ્યા છે વર્તમાન ગુજરાતે પશુ એ સમધ કાયમ રાખ્યો છે

ગુજરાત—ગુર્જરના ગુજરાતનો અર્થ ગુર્જરથી રક્ષિત દેશ એવો થાય છે વિક્રમની પાચમી શતાબ્દીમા ગુજર રાજાનું રાજ્ય ગ્જપૂતાનામા હતુ તેઓના રાજ્યકાળ સમયે એ પ્રદેશ ગુર્જરના—ગુર્જરદેશ કહેનાના લાગ્યે એ સમયે વર્તમાન ગુજરાતનું નામ ‘ગુજરાત’ નામ તરીકે પ્રચારમા આવ્યુ હોય એમ જણાવુ નથી પશ્ચિમ ભગવાનલાલ ઈન્ડિય ગુજરાત દેશનું નામ ક્યારે અને કેમ પ્રસિદ્ધિમા આવ્યુ તે આ પ્રમાણે જણાવે છે કે આ ગુર્જરરાટ, સ ગુર્જર રાષ્ટ્ર એ ગુર્જરોનો દેશ એ ઉપરથી ગુજરાત નામ પ્રચારમા આવ્યુ સરકૃત સાહિત્યમા અને તાદ્રપત્રોમા ગુર્જર મઝળ અથવા ગુર્જર દેશ એવું નામ મળે છે ગુર્જરલોક વિદેશી હતા તેઓ ઉત્તર પશ્ચિમ રસ્તે ચર્ધ હિંદુસ્થાનમા આવ્યા એ પછી ધીમે ધીમે તેઓ આનંદેશ અને મુમર્ધ નલામમા આવી રચાથી ચયા હઠા સેકામા બે રવતેત્ર ગુર્જર રાજ્ય હતા એક ઉત્તરમા, બીજુ દક્ષિણમા ચીની પ્રવાસી હયુનસંગ ઉત્તરના ગુર્જર રાજાનું પાટનગર લિન્નમાલ, લિલ્લ માલ—Pr-l0-m0-10 હતું એમ માહિતી આપે છે દક્ષિણમાનુ ગુર્જર રાજ્ય નાદીપુરી (વર્તમાન નાલોદ, રાજપીપલા સરસ્થાનમા છે તે) હતુ દક્ષિણના ગુર્જર રાજ્યો ગુર્જર વશના હતા એમ તેઓના દાનપત્રમા છે ઈશુની ચોથીથી આઠમી શતાબ્દી સુધી મધ્ય ગુજરાતમા—ઉત્તર અને દક્ષિણ ગુર્જર રાજ્ય વચ્ચે વલભી રાજ્ય હતુ વલભીના ગમ્ત્યો ગુર્જર જાતિના હતા આ ત્રણે ગુર્જર રાજ્યોનો રાજ્યવિસ્તાર ઘણો વિશાળ હતો, અને તેઓએ ૫૨૨૫૨ વહેંચી લીધો હતો આ ગુર્જર ગમ્ત્યોના રાજ્ય અમલથી ગુજરાત દેશનું નામ પ્રસિદ્ધિમા (પ્રચારમા) આવ્યુ

૧૪મુજર્ધ ગેઝોટિયરના મપાદક મી જેકરને પતિજના કથન ઉપર આ પ્રમાણે નોંધ લખી છે ‘આવશ્યોના રાજ્યકાળ દરમ્યાન ગુજરાત (ગુર્જર રાષ્ટ્ર) દેશનું નામ પ્રચારમા આવ્યુ હોય એમ જણાય છે વલભીના ગમ્ત્યો ગુર્જર જાતિના હતા કે નહિ તે ૨૫૯ કહી શકાતું નથી એ સમયના ઉત્કૃષ્ટ લેખો જોતા ચાવડા અને સોલંકી રાજ્યો ગુર્જર દેશમા રાજ્ય કરતા હતા બનેમાથી એક અથવા બન્ને ગુર્જર જાતિના હતા કે કેવ એ પ્રશ્નની વાત છે માત્ર તેઓની સત્તા ગુજરાતમા હતી એ ઉપરથી તેઓ ગુર્જર જાતિના હતા

૧૧ એ ઈ પુસ્તક ૧, પ ૧૫૬ અને જ રો એ સો મુજર્ધ ગ્રામ પુ ૨૧, પ ૪૧૩ નોમ ૩

૧૨ શાસ્ત્રી વજ્રલાલ કાલિદાસનો ગુજરાતી ભાષાનો ઈતિહાસ પ ૮૧

૧૩ પ્રભાવક ચરિત, પ ૫૬ વિન્ધ્યાદધિરુત્તરાટ્ય ત્વદ્દશલગટિકા । પુર શ્રી મૃગુચ્છ હ્યમસ્તિ

એમ માનવાને કારણ મળે છે. અક્ષએરૂનીના સમયમાં (ઈ. સ. ૧૦૪૦) ગુજરાત રજપૂતાનાનો કેટલોક વિભાગ કહેવાતો હતો. ઈ સ. ૭૫૦થી ૯૭૦ સુધી ગુર્જર દેશની સીમા અણહિલવાડ અથવા વડનગર (પ્રા. આનંદપુર) સુધીની ગણાતી. કેટલીક વખત મહી નદી સુધી એ દેશની હદ પહોંચી હતી. રાષ્ટ્રકૂટના સક ચંવત ૮૧૦ (ઈ સ. ૮૮૮)ના તામ્રપત્ર પ્રમાણે તાપી નદી ઉપર આવેલા વગિયાવ ગામ સુધી, કોકણ-અપરાન્તની હદ ગણાતી હતી. મહી નદીનો દક્ષિણ ભાગ લાટ અને ઉત્તર તરફનો પ્રદેશ ગુજરાત કહેવાતો. ગુજરાત નામ સુમલમાન રાજકર્તાઓના મનયમાં પ્રચારમાં આવ્યું.^{૧૫}

પંડિતજી સં. 'ગુર્જરરાષ્ટ્ર' ઉપરથી ગુજરાત નામ આવતરણ પામ્યું જણાવે છે, પણ અત્યાર સુધીના ઉપલબ્ધ અથેલાં સાહિત્ય તેમજ તામ્રશાસનોમાં 'ગુર્જરરાષ્ટ્ર' નામનો ઉલ્લેખ થયો હોય એમ કોઈ ઠેકાણે મળતુ નથી. ગુર્જરના, ગુર્જરદેશ, ગુર્જરમંડળ વગેરે દેશવાચક શબ્દ બધા લેખોમાં મળે છે.^{૧૬} ભરૂચના રાજા ગુર્જરવંશના હતા એમ તેઓના દાનપત્રથી ખબર પડે છે.^{૧૭} લિતમાલ અને ભૃગુકચ્છમાં ગુર્જર રાજાઓનું રાજ્ય હતું એ વાત ખરી; પણ આ ત્રણ ગુર્જર રાજ્યોએ (લિતમાલ, ભૃગુકચ્છ અને વલ્લભી) પરસ્પર રાજ્ય વહેંચી લીધું એમ જે પંડિતજી નિર્ણય બાધે છે તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બધપ્રેમતો ધાગતો નથી. એ સમયની ઇતિહાસ તવારિખ આ પ્રમાણે મળે છે. વલ્લભીના રાજાઓના પ્રબળ રાજ્યકાળ સમયે તેઓની હકુમત ઉત્તર અને પશ્ચિમના પ્રદેશમાં નહોતી. થાણેશ્વરના હર્ષવર્ધનના પિતા પ્રભાકરવર્ધને (ઈ. સ. ૫૮૫) જે ગુર્જર દેશના રાજાને હરાવ્યો તે ગુર્જર રાજાનો અધિકાર ફટલા વિસ્તારમાં હતો તે જાણવાનું સાધન મળતુ નથી ઉત્તર ગુજરાતમાં આનંદપુરમાં તે કાળે માળવાના રાજાનું શાસન હતું.^{૧૮} વલ્લભીના રાજાઓના જેટલા લેખો મળ્યા છે તેમાં તેઓ ગુર્જરવંશના હતા એવો કોઈ પણ ઠેકાણે ઉલ્લેખ મળતો નથી, પણ તેઓ મૈત્રક (મતિના) હતા એમ હકીક્ત મળે છે. હયુન સંગ વલ્લભી-પુરમાં આવ્યો ત્યારે ત્યાં ક્ષત્રિય રાજા રાજ્ય કરતો હતો એમ માહિતી આપે છે. વલ્લભીના મૈત્રક અને ભરૂચના ગુર્જર રાજાઓનાં રાજ્ય નષ્ટ થયાં તે સમયે વર્તમાન ગુજરાતનું નામ 'ગુજરાત' તરીકે પ્રચારમાં આવ્યું હોય એમ કોઈ પણ લેખમાં મળતુ નથી દક્ષિણના ચૌલુક્ય અને રાષ્ટ્રકૂટના લેખો પ્રમાણે મહી નદીથી જ્યાં દક્ષિણ ગુજરાત એ લાટ દેશ, અને જોધપુર રાજ્યનો ઉત્તર દક્ષિણ દેશ ગુર્જરના-ગુર્જર દેશ કહેવાતો હતો ગુર્જરનાનું પાટનગર લિલમાલ-લિતમાલ હતું.

લિલમાલ-લિતમાલ-શ્રીમાલ આણુ પર્વતથી ૫૦ માઇલ ઉપર જોધપુર રાજ્યના એક વિશાળ મેદાનમાં લગભગ ૨૦ થી ૩૦ શીટ જમી તથા ઉત્તર દક્ષિણે પોણા માઇલ પથરાતી લાંબી ટેકરી ઉપર આવેલું છે. વિક્રમની નવમી સદીમાં (સં. ૮૦૨માં) ચાંગડા વંશના વનરાજે અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના કરી એ પૂર્વે ગુર્જર રાજાની રાજધાનીનું નગર શ્રીમાલ-

૧૫ મુંબઈ ગેઝીટિયર પુ. ૧, ભાગ ૧, પૃષ્ઠ ૫.

૧૬ 'ગુર્જરરાષ્ટ્ર'ના નામના સ્પષ્ટીકરણ મઠિ જુઓ નવમી ગુ. સા. ૫. નવમું અધિવેશન નડિમાદ, પ્રમુખનું સાપણ પૃ. ૩૦-૩૧.

૧૭ ઇ. એ. પુ. ૧૩, પૃ. ૮૧-૮૮. ખેડા દાનપત્ર.

૧૮ 'બુલ્ડિસ્ટ રેકર્ડ' બોર્ડ ધી વેસ્ટર્ન વર્લ્ડ' હયુન સંગ પુ. ૨, પૃ. ૨૬૬.

લિખનમલ હતું. ચીની યાત્રાળુ હયુન સંગના પ્રવાસગ્રંથમાં-સીયુકીમાં-લખ્યું છે કે એ યાત્રાળુ મહારાષ્ટ્રમાંથી ભૂગુંકચ, માલવા, અટલી, કચ્છ, વલબી, આનંદપુર, અને સૌરાષ્ટ્રમાં યઈને કી-ચે-લો (Kip-che-lo) ગુર્જર દેશમાં આગ્યો હતો. તેના પ્રમાણે 'વલબીથી ૧૦૦૦ લી (૩૦૦ માઈલ)ની ઉત્તરે ગુર્જર દેશમાં (કી-ચે-લોમાં) પહોંચાતું એનો ઘેરાવો ૫૦૦૦ લી (૮૬૩ માઈલ)નો છે. પાટનગર પી-લો-મો-લો (Pi-lo-mo-lo) લિખ-માલ ૩૦ લી (પાંચ માઈલ)ના ઘેરાવાવાળું નગર છે રાજ્ય ક્ષત્રિય જાતિનો છે. એની ઉમ્મર વીસ વર્ષની છે.' ૧૯

ચીની પ્રવાસી ગુર્જર દેશનું વર્ણન આપે છે તે જોતાં એ દેશ ઘણો જ સમૃદ્ધિશાલી અને કુલ્યોદાયો દેશ હોવો જોઈએ. આ દેશનો રાજ્ય ક્ષત્રિય જાતિનો હતો, પણ તેનું નામ અથવા જાતિ વિશે પ્રવાસીએ કશી માહિતી આપી નથી. ભારતવર્ષના ઇતિહાસપદ ઉપર પ્રથમ દૃષ્ટિએ બાણકાટના હર્ષચરિતમાં (ઈ સ. ૬૦૫) ગુર્જર (ગુર્જર દેશ, અને ગુર્જર રાજ્ય વિશે) નામનું દર્શન થાય છે. એ ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે 'પ્રલાકરવર્ધન જે મુગ્ધપ હણીની સરખામણીમાં સિંહ જેવો, મિન્ધના રાજાને માનસિક વ્યાધિરૂપ, ગુર્જર રાજવીને ખેએની ઉપજનવાનર, ગાંધારના રાજાને જ્વર જેવો, લાટદેશના રાજાને શુદ્ધિ હણનાર સમાન અને માગવાની રામુદિશી વેલીને છેદન કરનાર કુહાડા રૂપ હતો.' ૨૦

બાણેશ્વરના મહારાજાધિરાજ પ્રલાકરવર્ધનના રાજ્યકાળ (ઈ. સ. ૫૮૫)માં રજપૂતાનામાં ગુર્જર રાજ્ય હતું એમ હર્ષચરિતથી ક્ષિત થાય છે. એ ગુર્જર રાજાનું નામ અથવા તેનો ઇતિહાસ મળતો નથી; પણ એ ગુર્જર રાજાની સત્તા ઘણી પ્રબળ હોવી જોઈએ. આ ગુર્જર રાજાનો માંડલિક અથવા સગો ગુર્જર દદા પ્રથમે લાટદેશના લૂગુંકચના (નર્મદા પ્રદેશના) નાગ રાજા નિરહુલકને ૨૧ (લીલપતિને) હરાવી પોતાની સત્તા એ દેશમાં જમાવી; ઈ. સ. ૫૮૦. બાક્યના દદા ગુર્જરવંશનો હતો એમ એ વંશના રાજાના ખેડા દાનપત્રથી ખબર પડે છે, એટલે અંવત ૩૮૦, ઈ. સ. ૬૨૬. ૨૨ આ ઐતિહાસિક ઘટના જોતાં ઈ. સ. ૫૮૦ના સમય પૂર્વે રજપૂતાનાના પશ્ચિમ વિભાગમાં પરાક્રમી ગુર્જર રાજા રાજ્ય કરતો હતો. આ ગુર્જરના-ગુર્જરદેશના ગુર્જર રાજાઓએ કયારે સત્તા સ્થાપી અને તેઓનો અધિકાર પ્રાપ્ત્યુધી. એ. દેશમાં. ગ્લો. એ. વિશે ઇતિહાસનું ખાતું કાઢુ છે.

અપૂર્ણ]

૧૯ એનન પૃષ્ઠ ૨૬૬-૭૦

૨૦ હર્ષચરિત્ર પૃષ્ઠ ૧૨૦ દૂપહરિકેશરીમિનુરાજગ્વરો ગુર્જરપ્રજાગરો માન્ધારાધિપગન્ધર્વકૂટ-પાલ્લો લાટપાટકપાટન્ચરો માલ્લવલક્ષ્મીલતાપરમુઃ પ્રતાપશીલ इति પ્રયિતાપરનામા પ્રમાકરવર્ધનો નામ રાજાધિરાજઃ ॥

૨૧ સ ખેડા દાનપત્ર. એ. ઇ. પુ. ૨, પૃ. ૫૨૧

૨૨ ઇ. એ. પુ. ૧૩ પૃ. ૮૧-૮૮. 'ગુર્જરપતિ' એમ ઉલ્લેખ છે.

શેઠ પીતામ્બરદાસ ગદસં હાઈસ્કૂલનાં પ્રિન્સીપાલ મિસ એમેરી પોતાના વિનાશ-
મૃદમાં આરામચેર ઉપર લખાયાં હતાં. સામે બીજી ખુરશી ઉપર એમની જ સંસ્થાનાં શિક્ષિકા
શ્રીમતી કીર્તિદેવી બેઠાં હતાં. આજે પ્રસંગ નીકળતાં શ્રીમતીએ પોતાનો પૂર્વવૃત્તાન્ત મિસ
એમેરીને કહેવા માંડ્યો હતો.

એમણે કહ્યું કે જ્યારે હું સમજણમાં આવી ત્યારે એક વિધવા માતા જ મારી સંભાળ
લેનાર હતી. પિતાશ્રીનાં લાડ મને યાદ છે. કાષ્ઠપણ શ્રીમંતની પુત્રીની જોટલાં જ એમણે
મારા કોડ પૂરેલા, કારણ હું એમને એકની એક હતી. અને એમનું આદ્યું હોત તો મને
સુખી થયેલી જોવા સુધી જીવ્યા હોત. પણ બધાના મનોરથોને મૂળમાંથી જ કાપી નાંખનારુ
કૂર મૃત્યુ એમને ઉપાડી ગયું. જ્યારે જ્યારે મારી માતા એમનું રમરણ તાજું કરનાર કાષ્ઠ
કુખદ પ્રસંગ જોતી ત્યારે તે હૈયાક્રાંત રડતી અને મને ગાદમાં દાખીને નિરાશાભર્યા
સુખનો ભેતી

મારી ઉમ્મરની સાથે સાથે જ માતાના હૃદયનો સતાપ હું વધતો જતો જોતી. કારણ
પૂજીતી ત્યારે મા મને કહેતી કે “ભેટા, દીકરીના માવતર માટે આપણા સમાજમાં જીવે ત્યાં સુધી
સુખનો દિવસ નથી.” એ વખતે તો મને માતાનું આ કથન તપી રહેલી કંપનાશક્તિનું જ
પરિણામ માત્ર લાસતું, પણ પછી મને એમાં રહેલું સત્ય સમજવામાં આવ્યું છે. પ્રેમથી ઉછેરેલી
બાળકીઓ માટે પિતાઓ અને ખાસ કરીને માતાઓ, સંસારમાં સુખી થવાનો અવકાશ
મળે એ સ્વાભાવિક છે. પણ એ સંસારસુખ મેળવવાનો આધાર દીકરીને મળવાના સામાજિક
સ્થાન ઉપર છે. જો સારા કુટુંબમાં દેવાય તો જ પુત્રી સુખી થાય એમ માતાપિતા
બ્યાજબી રીતે માને છે.

અમારા હિંદુ સંસારની વિચિત્રતામાંની એક એ પણ છે કે દરેક સામાન્ય બાળકીને
સારું ઠેકાણું મળવાનો સંભવ નથી. બધે એવું તો કંઈક હશે જ.

બીજી ત્રાંસારિક સમગ્રતાઓની જેમ સારા મૂલતિયા પણ પહેલા શ્રીમતો જ ઉપાડી
ગય છે. અને પછી સાધારણ રિયલિટીમાં માટે સારા મૂલતિયા મળવા અશક્ય બને છે.
મારી માતાએ મારા માટે જે મોટી વ્યાગ્યો બાંધી હતી તે એક પછી એક તૂટી પડી
હતી. અનેક રથને એણે મારે માટે વચન નાખેલા પણ ક્યાંઈથી અનુકૂળ જવાબ નહિ
મળેલો. મને સારી ફળવણી આપેલી એટલે જેવેનેવે રથને નાંખી દેવાને મા મંજૂરતી
નહોતી. આમ ને આમ હું પંદર વર્ષની થવા આવી. અંગ્રેજ અબ્બાસ મેં શરૂ કર્યો હતો અને
હું એણે ધોરણ પસાર કરવાની અણી ઉપર હતી.

એક શ્રીમત શેઠની પુત્રી મારી સહાધ્યાયી હતી એની સાથે હું અભ્યાસ કરનાં માટે જતી આ મારી સહાધ્યાયી સખીનો એક ભાઈ અમને અભ્યાસમાં બહુ મદદ કરતો એનો હોશીલો, માયાળુ રમિત સ્વભાવ મને આર્પેડ લાગવા માડ્યો એની હાજરી હોય ત્યારે મારું અતર કોણ જાણે કેમ નાચવા લાગતું એ ન દેખાય ત્યારે દિવસ આખો અણુગમે રહે એ જુવાન હતો અને કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો એની અનેક વાતોથી વારંવાર અમને આજ નાખરામાં એ આનંદ માનતો થોડા સહવાસથી તો હું એનું ઈશ્વરના જેટલી જ તાલાવેલીથી ધ્યાન ધરતી થઈ ગઈ

મારી મનોવૃત્તિ એ પણ જાણી ગયો હતો મારી સાથે એકાન્ત શોધી મને જીતી લેવાને અને પોતાના પાશમાં જકડી લેવાને જનતુ કરતો મને એક વખત લાગ્યું કે એની મારા તરફની લાવનાઓ ગમતિયાળ નથી ગભીર છે, મલિન નથી પણ પવિત્ર છે આમ માગ એટલે વર્ષ ચાલ્યા ગયા હું હવે વધારે વાચીને વિચાર કરતી થઈ હતી એટલે મેં માતાને સમજાવી દીધી હતી કે “મા, તું મારા માટે ચિંતા કરવી મૂકી દે તારા ઉદરમાં આજોટલી છુ એટલે મારામાં અવિચાર કે દુરાચારની શકા ન ગમીશ હું મારા જીવન કેમ પૂરા વિચારથી નક્કી કરી લઈશ તને પરનાનાનો વખત નહિ આનંદ દઈ મને સારામાં મારી આશાઓ છે” આ પ્રમાણે માતાને કહેતી વખતે માગ ખ્યાલમાં મારા હૃદયને જીતી લેવા આ યુવક બરાબર હતો હૃદય મને ખાતરી આપતું હતું કે એ જ મને પોતાની જીવનમહત્વાગિણી બનાવશે

*

અને એક દિવસ એણે એ જ વાત મને ખુલ્લા દિવથી જણાવી મારા આગળ જ આવીને એણે માગ હાથની માગણી કરી મેં એના પિતાની મજૂરી મેગનીને બધી વાતનો નિર્ભય રી લેવામાં તત્પ તા જણાવી મારી માતા તો જરૂર એ વસ્તુસ્થિતિમાં આનંદ જ માનશે એમ કહ્યું અમારી પેઠા ઘાતિઓ જુની હતી પણ મારી માતા આટલી આખીલીને બહુ ન ગણાડે એટલા પૂગતી સમજાવી હતી

“પણ હમણા હું મારા પિતા આગળ આ વાત ન મૂકી શકું કેટલાં ગભીર કારણો છે,” માગ પ્રિત્તમે કહ્યું

“તો પછી શું થાય? અતુલ વખત માટે ગહ જોઈએ!”

“મને બીજો માર્ગ હીક લાગે છે આપણે સમાજિસ્ટ રિધિથી લગ્ન કરી નાખીએ પછી મમન આને પિતાશ્રીને હું કહીશ એટલે થઈ ગયેલી યામતગ એમનાથી ના જ નહિ રહેવાય”

મને એની વાત એ વખતે ગળે જતરી ! પણ એના પ્રેમને માગે કરી લેવા માટે અધીરી હતી માતાને પણ મેં ન કહ્યું પાઠગથી એકએક ખુશખબર આપી એને બેરડો આનંદ આપવાની આશાએ, અને હું ચાર દિવસ બહારગામ કોઈ શિવની ગાથે રૂના જવાને બહાને નીખી ગઈ મારો પ્રિયતમ મને મુખર્ષ લા મે ત્યાં એક કેનાળે કોઈ મેત્રણ અગાધાએની હાજરીમાં એણે માન લક્ષ્મી રિધિ કરાવે એણે એ સ્થાનને આર્યમાજની

સંસ્થા અને માણસોને એ સંસ્થાના કાર્યકર્તા તરીકે ઓળખાવ્યા. મને શંકાઓ આવતી તેને તે એકદમ હસી નાંખીને ઉઠાવી મૂકતો હતો.

અમે પાછાં ફર્યા ત્યારે મને મારા પ્રિયતમે સૂચના કરી કે હમણાં મારી માતાને પણ કશી ખબર આપવાની જરૂર નથી. એને ક્યારે ખબર આપવા એ પોતે નક્કી કરશે. હું ઘેર આવી પણ હવે હું બદલાયેલી હતી કૌમારભાવ એકદમ અદૃશ્ય થયો હતો અને થોડા જ દિવસમાં મને ખબર પડ્યા કે હું માતા યવની સ્થિતિમાં છું !

કુદરત પક્ષપાતી કેમ ન કહેવાય ? એણે સ્ત્રીજાતિ માટે પુરુષો કરતાં વધારે અગવડતા તો જરૂર સરજી છે. અસંયમનું સ્ત્રીનું માત્ર એક પગલું પણ એના માટે જીવના બેખમથી ભરેલું નિવડે છે એની એક જ હલ પણ એના ઉપર આદતનો વરસાદ વરસવાનું કારણ બને છે; ત્યારે એ જ પગલાંનો લાગીદાર પુરુષ આખા જગનની આંખમાં ધૂળ નાંખતો ફરે છે.

મારી બદલાયેલી સ્થિતિથી હું ખૂબ લાઝી હતી. મેં મારા પ્રિયતમને જણાવ્યું ત્યારે પ્રથમ નહિ બેવામાં આવેલું એવું લુખ્યું તે હસ્યો

“ત્યારે તો હવે તને આનંદ રહેવાનો.” એટલું તે બોલ્યો અને મને ધીરજ રાખવાનું કહી માલ્યો ગયો.

મારી અધીરાઈ જેમ વધતી ગઈ એમ એની ટાઢપ પણ વધતી ગઈ, જે મારા જીગરમાં ચીરા પાડનારું થતું હતું. માતા આગળ મારે શી રીતે વાત કરવી ? પ્રિયતમની ના હતી. પણ સ્ત્રીજાતિની એક અદ્ભુત રક્તિ એ છે કે એ પોતાના સહાનુભૂતિરીક્ષ સ્વભાવથી અન્યની પીડાને પામી લેતી છે. મારી મનેજાયા ગાતા જાણી ગઈ. એણે ધીરજથી આશ્વાસન આપવા સાથે મારો બેઠ મારી પાસેથી જાણી લીધો. અને પુરુષો ઉપર આમ વિશ્વાસ ગમ્યા માટે મને કપકા પણ આપ્યો. મારો વિશ્વાસ અસ્થાને નથી એમ દેખાડવા માટે મેં મારા પ્રિયતમ ઉપર એક જીવંતનો પત્ર લખ્યો તેમાં બે હવે એ વધારે વખત મને અંધકારમાં રાખશે તો બંધી વાત, લગ્નની પણ, એના પિતા આગળ હું ખુલ્લી કરીશ અને મારો એની પત્ની તરીકેનો હક માગીશ એમ મેં લખ્યું. જવાબમાં એનો જે પત્ર આવ્યો એણે અમારી સર્વ આશાની ઈમારતને જમીનદોસ્ત કરી નાખી.

મને એણે જવાબ લખ્યો કે, મારી એની વિવાહિત પત્ની યવની આશા પ્રમાણ-બહાર હતી એનો વિવાહ તો એની જ સ્થિતિના એક જીમ શ્રીમતની પુત્રી સાથે બેત્રણ માસમાં થવાનો હતો. જે લગ્ન થયાનું હું માનતી હતી તે એક માત્ર કૃત્રિમ બુનાવ જ હતો. જે સંસ્થાના આશ્રય હેઠળ અમારા લગ્ન થયાંની વાત મને કહી હતી એની કોઈ સંસ્થા મુખર્ષિમાં હતી જ નહિ અને એ માણસો ફરી મળવાના નથી માટે મારે ફીક લાગે તેમ વર્તવું. એના, તરફથી સદ્ભાવ મેળવવાની ઈચ્છા હોય તો બંધી બાબતમાં ચૂપ રહેવું મારે માટે હિતકર હતું. એમ થાય તો તે પોતે મને મારું માસિક ખર્ચ આપવા માટે બધાનો હતો.

આ વજ્રપાત સમો પત્ર વાંચી હું એ વળતે બેજાન થઈ ગયેલી. પણ એ આઘાત મૃત્યુ લાવનાર ન નીવડ્યો. માતાને પણ શોક તો પારાવાર થયો પણ મને આશ્વાસન આપવા માટે જ એણે ધીરજ રાખી. હવે મારે અભ્યાસ કરવો નહોતો, અને એ સ્થાનમાં

રહેતું પણ નહોતું. માતાની પાસે ખર્ચ નિમે એટલું તો હતું એટલે અમે ત્યાંથી નીકળી ગયાં. સમય થતાં મારી કેતકીનો જન્મ થયો. સમયનો નિર્દય રીતે કેવળ સંહાર જ કરવો — એને વ્યર્થ જ ગાળવો એ મને ન ગમ્યું એટલે ફરીથી મેં અભ્યાસ શરૂ કર્યો.

મેટ્રિક પાસ થયા પછી આગળ અભ્યાસ કરવાનો વિચાર તો હતો. પણ એટલામાં મારી માતાનું શરીર લયગયું. મારા સુખની આશાઓ વ્યર્થ જવાથી એના અંતરને લાગેલો આધાન જ એના રોગનું કારણ હતું. મારા હૃદયલેખના એ દિવસથી જ એના શરીરમાં સડો દાખલ થયો હતો. ઉપચારોને થાપ આપીને મૃત્યુ એક દિવસ એને મારી પાસેથી છીનવી ગયું. હવે હું રક્ષણ વિનાની થઈ છું એવો મને અનુભવ થયો. સુકુમાર કમળને માથે પ્રચંડ સૂર્ય તપત્તા લાગે અને જેની એ કમળની દશા થાપ એવી દશા મારી અને મારી નાનકડી કેતકીની થઈ રહી. મને કોઈ સન્નજન મિત્રે નોકરી શોધી લેવાની સલાહ આપી અને ત્યારથી હું આપની શાળામાં દ્વિસો કાઢી રહી છું.

*

“હદાલમનો અનુભવ કરાવનાર તરફ તમને જરૂર કોઈ વખત સખત રોપ તો થયો જ હશે?” મિસ એમેરીએ શીમતીનું બપાન સાંભળી પૂછ્યું.

“નહિ જ. કોણ જાણે મારું હૃદય કેવું યે નિર્ભય અથવા મૃદુ છે કે એક વખત એને પ્રિયતમ માન્યો એની તરફ રોપદષ્ટિ જ કરી શકતું નથી. હજી એ પ્રણયપ્રસંગો સમ્રાટનાં અને રોમાંચ થયા વિના નથી રહેતું હૃદય એ પ્રેમની પ્રતિમાનું શુભ જ ધ્વિચ્છા કરે છે.” શીમતીએ કહ્યું.

“પણ હજી તમારુ વય કઈ મંસારથી વિરક્ત થવાને યોગ્ય ન કહી શકાય.” માફ કરજો, પણ મને એક તમારા શુભમાં પોતાનું શુભ માનનારા સન્નજને જ તમારુ હાર્દ જાણવા માટે પ્રેરણા કરેલી તેથી જ મારે આ પ્રસંગ ઉઘો કરવો પડ્યો છે. પ્રોફેસર સચિદાન્ત શાસ્ત્રીએ મને સૂચના કરેલી. તેઓ હવેલું જ વિધુર થયા છે.” મિસ એમેરી વળી બોલ્યાં.

“આપની ભત્રી લાગણી માટે આભાર. પણ અમારો આર્થ આદર્ય મને જુદી દિશામાં લઈ ગયો છે. ત્યાં રહેનારા લોકો શરીરની લાગણીઓને ખતુ આદર નથી આપતા. ત્યાં તો ગ્રંથમ જ પૂજ્ય છે. ખરી આર્થ સ્ત્રીનો પ્રણય એક જ વાર આપી શકાય છે એમ હું માનું છું.”

“પણ ધારો કે તમે યૌવનતા એક આવેશમાં જ તમારા પ્રિયતમને પસંદ કરીશો હતો. પછી તમારી જાગૃત ભુદિ તમને કહે કે એ ભૂલ છે તો તમે એ ભૂલ સુધારી ન શકો? તમારા જેવી સહવિચારથીલ સ્ત્રીનું જીવન આત્મ કાલ્પનિક આદર્શો પાછળ વેઠાઈ ન જતું જોઈએ. તમે વિચાર કરી જોજો. પ્રોફેસર સચિદાન્ત નમને ખરા હૃદયથી આદર છે.”

“જરાબર, પણ હજી મને એ મેં ભૂલ કીધી હતી એમ જ નથી લાગતું. હજી હું એ મારા પ્રિયતમને અને એનાં સ્મરણોને આર્દ્ર છું અને ત્યાં સુધી મારા વિચારો મક્કમ છે. મને ખાતરી છે કે મારા પ્રિયતમ ધનના લોભે ખોટું રસ્તે જવા ભોગવાયેલા. પણ મને

મારફત એમનો આભાર મારું હું એટલું જ. કેવળ અંધપરંપરાથી નહિ પણ જાતન લુહિથી મેં આ નિર્ણય ક્રાંધો છે. ”

શ્રીમતી જીક્યાં. મિસ એમેરીની રમ લીધી.

*

શ્રીમતી કીર્તિદેવી ઘેર આવ્યાં. કેતકી પોતાનાં નાનાં પુત્રકાની દારૂ ગોડવી પરસાળમાં રમતી હતી. માળણ પાર્વતી એને રમવામાં મદદાય થતી હતી. માતાને આવેલી જોઈ એ બાળા દોડીને એને બાઝી પડી.

“બા, આજે એક મહેમાન હતા, ” તે બોલી.

“કાણુ ? ” શ્રીમતીએ પૂછ્યું.

“એક હતા. પેન્ના. ” બાળાએ જવાબ આપ્યો.

“આવીશ એમ કહી ગયા છે. ” માળણ તરફ શ્રીમતીએ સાકાશ દષ્ટિ નાંખતાં તેણે ઉત્તર આપ્યો.

“બા, મને બાળામાં બેસાડીને રમાડતા હતા બહુ સારા છે. ”

બાળાએ બાળબાણુ વધારવા પોતાની રીતે પ્રયત્ન કર્યો.

બીજી સવારે તે મિજમાન તો ન આવ્યો પણ એક પત્ર આવ્યો. તેમાં લખ્યું હતું:

શ્રીમતી,

એક માણસ તમને શોધતો આવે છે. પણ તમારો આદર મળશે કે અપમાન મળશે એની શંકાથી તે ગભરાય છે. એનો અપરાધ તો સંપૂર્ણ છે પણ એ અપરાધની શિક્ષા થતી બાકી નથી. એકવાર ધનવાન હતો. ધનના મદમાં એણે શુદ્ધ પ્રણયનો-પ્રણયિનીનો તિરસ્કાર કર્યો. એણે શુદ્ધ પ્રણયના સામા પદ્ધતિમાં કુદ લક્ષ્મીને મૂકવા ધાર્યું. પણ એ લક્ષ્મીએ ક્યારે કાઠનો બેડો પાર કાઢ્યો છે કે એનો કરે ? લક્ષ્મી એને બહુ જ અહંકાર માટે રમાડીને પારકી થવા માટે ચાલી ગઈ અને એને પોતાને માટે અપમાન, તિરસ્કાર, ઉપહાસ, હીનતા, દીનતા વગેરે મૂકતી ગઈ. એનાં સગાંઓ એનાં ચતુ થયાં. પૈસાને પરણેલી એની પેલી પૈસાદાર સ્ત્રી એનાથી શરમાવા લાગી. અને એના ઉપર ખોટા આક્ષેપો મૂકી એનાથી છૂટી થઈ. હવે એ કેને શરણે જાય ? છેવટનું શરણુ તો મૃત્યુ રહ્યું ! એકાએક એને માટે એક આશાનું દ્વાર કાઠિએ ખોલી આપ્યું. એના જીવનમાં આવ્યું કે એના પ્રેમને માટે સર્વસ્વનું બલિદાન કરનાર એક જણુ હજી હામાં છે. અને એ એને જરૂર આદર આપશે. એ ખબર આપનારનો હૃદયથી આભાર માનતો આ અપરાધી આજે અહીં દોડી આવે છે. દેવી ! એને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરજે, નિભાવવો ધરે તો નિભાવજે, અને દંડ આપવો ધરે તો દંડ આપજે. પણ હવે એ તારો શરણાગત છે. ”

લિં.

એ જ તારો

વિહારી

પત્ર વાંચીને પોતાને થયેલી લાગણીઓનું પૃથક્કરણ દેવીને મારે બહુ સ્થિત હતું. હજી તો તે ગદ્યા ગત હૃતિહાસનું હૃદયમાં પુનરાવર્તન કરતાં હતાં, એટલામાં એક સાદા વેશમાં સજ્જ થયેલો, જતણે મનોબંધની જ સાક્ષાત મૂર્તિ હોય તેવો પુરુષ એમના ચાકમાં આવીને ઊભો રહ્યો.

“બેટા કેતકી, બહેન, આ તારા પિતા પોતે જ છે. એમને પગે લાગ.” શ્રીમતીએ પોતાની આગળ રમતી કેતકીને જરાપણ અચકાયા વિના કહ્યું. બાળકી જોઈ જ રહી. કાલે એ મિજમાન આવેલા ખરા, પણ માતાએ જે ખબર આપ્યા તે નવા હતા અને તેથી કેતકી અચકાતી હતી, નહિ તો તે સ્વભાવ પ્રમાણે એને વળગી જ પડી હોત.

“મારા જેવા બાપ પાસે આવતાં બાળક પણ અચકાય એ સ્વાભાવિક છે. આજમુખી એણે નખાપા ગણાવાનો અનુભવ પશુ મારે પાપે લીધો.” આવતાર વિહારીએ કહ્યું. પરસાગમાં પડેલા કાચ ઉપર બેઠક લઈને તેણે કેતકીને ઊંચકી લીધી.

“પણ જે પરિણામે મારા તે હંમેશ સારા. હજી મારી કેતકીને તમારે લાડ લગાવવાં હશે તો સમય પૂરતો છે,” શ્રીમતીએ કહ્યું. એના મોં પર લોહી તરી આવતું હતું.

“હવે તો હું એક નિર્ણયન બની ગયેલો કગાડ છું. બેટા, હું તને શું સુખ આપી શકીશ?” વિહારી બોલ્યો. તેની આંખોમાંથી ચાલી નીકળેલાં આંસુઓ ખોળામાં બેઠેલી કેતકીની વેણી ઉપર પડીને નોંચે વેરાઈ જતાં હતાં.

“શુદ્ધ અને બળવાન ભાવનાથી આખું જગત નવું બની શકે છે.” એ આંસુઓ જોઈને સજ્જનને બની શ્રીમતીએ કહ્યું. “પ્રિય વિહારી, આ જ દાખલો લો. સાચી ભાવનાએ મને મારો ખોવાયેલો પ્રિયતમ પાછો અપાળ્યો છે. તો તમારી ખોવાયેલી સ્થિતિ મેળવતાં કેટલી વાર? અને ધનવાન સ્થિતિ કરતાં સાધારણ સ્થિતિમાં, ત્યાં આગળ જ શુદ્ધ રતેલ સંભવિત છે ત્યાં, ઓછું સુખ છે એમ પણ કાણ કહી શકે?”

ખુદાનો ન બંદો ખુદાથી જુદો છે

‘પતીલ’

[ગજલ]

નહીં આશના* આશનાથી જુદો છે, ખુદાનો ન બંદો ખુદાથી જુદો છે;
લડે જંગ આ ને કરે હુકમ પેલો; સિપાહી નહીં પેશવાથી જુદો છે !

ભરાયા કટોરા શરાબે શિરાઝી,

કરે જેમ ગુળી† કરે તેમ ગાઝી;‡

ગુનો શાહનો ના ગદાથી§ જુદો છે : ખુદાનો ન બંદો ખુદાથી જુદો છે !

ઊભી આયના પાસ દિલગર મહારી;

તને જોઉં હું કે છબી જોઉં તારી !

ન ચેહરો જરા ચેહરાથી જુદો છે : ખુદાનો ન બંદો ખુદાથી જુદો છે !

ગજલવી રહ્યા મુઝિબો¶ મસ્ત મેહફિલ,

રહ્યા પાડી આવાઝથી સારહર દિલ;

નહીં તાર તે તંબૂરાથી જુદો છે : ખુદાનો ન બંદો ખુદાથી જુદો છે !

હંતું ‘ર’ બની તેની મલમલ મુલાયમ

અર્ધ છે રહી તન ઉપર કેવી કાયમ ?

નહીં તાંતણે તાંતણાથી જુદો છે : ખુદાનો ન બંદો ખુદાથી જુદો છે !

જુદા લેઈ રસ્તા જહું એક દેશે,

બની સંત કો, કોઈ દર્વેશ વેપે;

મુસદ્દમાં નહીં હિદવાથી જુદો છે : ખુદાનો ન બંદો ખુદાથી જુદો છે !

લઈ હાયમાં નાક મારી હકીમે

ઉચ્ચાર્યું, ‘પતલિયા’ અવાજેથી ધીમે,

“નહીં રોગ તુજ માહરાથી જુદો છે.” ખુદાનો ન બંદો ખુદાથી જુદો છે !

નહીં આશના આશનાથી જુદો છે; ખુદાનો ન બંદો ખુદાથી જુદો છે !

❦

* મિત્ર. ૧. ગરીબનું બહુવચન. ૨. વિજ્યી; સત્તાધીશ ૩. બિખારી ૪. ગવૈયા.

હિમ અને તેના ઉપાય

માર્તંડ સિવભદ્ર પંડ્યા

હિન્દુસ્તાનમાં ગરમીને લીધે નુકસાન થવાનો ખુબ મંભવ નથી પરંતુ ઠંડીને લીધે નુકસાન થવાનો ખુબજ સંભવ છે. તેમાં ગુજરાતમાં તો ગયાં ચારપાંચ વર્ષ દરમિયાન ઓછાવતા પ્રમાણમાં હિમ^૧ પડવાથી ખુબજ નુકસાન થયેલું આપણે બધાએ અનુભવ્યું છે. નાના બેગતા છોડ માટે તો હિમ ભયંકર શત્રુ છે તમને જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે અમેરિકા જેવા કેટલાક દેશોમાં તો હિમ પડવાથી કપાસના પાકને કદાચ નુકસાન ન થતાં બલકે ફાયદો જ થયો છે; પરંતુ આપણી પરિસ્થિતિમાં તેમ થવું સંભવતું નથી. આપણી પરિસ્થિતિમાં કપાસ પર પડનાં હિમ વિશે આપણે ટૂંકી માહિતી જોઈએ.

ગુજરાત

ગયાં સાત વર્ષમાં એટલી ખીલ ચડિયાતી એવી ત્રણ મોસમમાં આપણે પાક હિમથી નુકસાન સહન કરતો આવ્યો છે. આ પૂર્વે એક ઈ. સ. ૧૮૧૧માં કાંઈક તીવ્ર તથા ખીનું ઈ. સ. ૧૯૨૫ની ઋતુમાં કાંઈક ઓછું તીવ્ર હિમ પડેલું. ગયાં સાત વર્ષમાં ઈ. સ. ૧૯૩૫ જેવું હિમ પડેલું જાણ્યામાં નથી આપણે ત્યાં એટલે ગુજરાતમાં ઘણુંખરું જાન્યુઆરી માસના પહેલા પખવાડિયામાં એટલે મકરસંક્રાન્તિની આગુત્યાજી હિમ પડે છે.

છોડ પર થતી અસર

બહારની હવા એટલી બધી ઠંડી થઈ જાય છે કે છોડની અંદરના પ્રવાહી રસનું બરફ બંધાઈ જાય છે. આમ થવા માટે બહારનું હવામાન ૨૮° ફે. અંશ થવું જોઈએ. આ બરફ અંદરની પેશીની (cells) બહારની બાજુ હોય છે અને પેશીની વચ્ચેની જગ્યા ભરી દે છે અથવા પેશીનુદ્યમાં (tissues) ચીરા પાડે છે. જેમજેમ બહારનું પ્રવાહી ઠંડું થતું જાય છે તેમતેમ તે બરફ થઈ અંદરનું પ્રવાહી શોષી લે છે અને છેવટે બધું બરફ થઈ જાય છે. જીવજંતુઓનાં (protoplasts) ક્ષાર (salts) તથા નત્રવાણુ પ્રોટી (proteins) ફરી બેગા ન થઈ શકે તેટલા બધા છૂટા પડી જવાથી છેવટે મરી જાય છે. આ રીતે છોડ પર થતી અસરનો અને તેથી પરિણામના નુકસાનનો આધાર છોડની સ્થિતિ તથા જાત ઉપર, તેમજ હિમ પડેલા વિસ્તાર અને સમય પર અને હિમનાં મોર્જની તીવ્રતા પર રહેલો છે.

વિસ્તાર .

હિમની અસર જથ્થાઈ હોય એવા વિસ્તારનું ક્ષેત્રફળ જુદીજુદી ઋતુમાં ભુદાનુદા પ્રમાણમાં હોય છે અને તેથી તેના પ્રમાણમાં ખેડૂતને ઓછુવધતું નુકસાન થાય છે. આપણે બધા જાણીએ છીએ તેમ ઈ. સ. ૧૯૩૫ની મોસમનું હિમ ઘણા જ મોટા ક્ષેત્રફળ પર નુકસાન કરી ગયું હોવાથી લારે સનસનાટી ફેલાઈ હતી.

૧ હિમ સંબંધી થોડાક લઘુકવ મેં. રા. રા. સાને, વડોદરા રાજ્યના ખેતીવાડી ખાતાના અધિકારી સાહેબના એક અંગ્રેજ લેખ ઉપરથી લીધેલી છે.

સમય

હિમ પડવાનો સમય પણ એક અગત્યની બાબત છે. ઉદાહરણરૂપે, ઈ. સ. ૧૯૨૬ની સાલમાં હિમ પડ્યું તેના કરતાં ઈ. સ. ૧૯૩૫ની સાલમાં હિમ પદર દિવસ વહેલું પડ્યું. સામાન્ય નજરે પદર દિવસ જેવી ટૂંકી મુદત કાંઈ વિસાતમાં નથી, પરંતુ છાંડ પૂરે પાકતાં પહેલાંનો પ્રત્યેક દિવસ અગત્યનો હોઈ તે મુદત એવી હોય છે કે તે વખતમાં હવામાનના આવા ભયંકર ફેરફારો તેના પર આબાદ અસર કરે છે.

સમયની જ દૃષ્ટિએ હિમ પડતા પહેલાંની હવામાનની પરિસ્થિતિ પણ બ્યાનમાં લેવા જેવી હોય છે. ઈ. સ. ૧૯૩૪ના ઓક્ટોબર-નવેમ્બર માસમાં થયેલો વરસાદ એવો વખત-સર હતો કે ખેડૂતે તેને 'સોનાનાં બિંદુ' ની ઉપમા આપેલી અને ખરી રીતે તથા ડાળપાંદડા વધુ ફૂટી છાંડ બહુ ફાટ્યો અને પરિણામે પાકની મોસમ કાંઈક લખાઈ. તે પછીથી જન્યુઆરી માસમાં હિમ પડ્યું અને સોનાનાં બિંદુનું પરિણામ ધૂળભેણ મળી ગયું અને આવે સમયે હિમ પડવાથી તદ્દન વિષાતક નીવડ્યું એ સાફ જોઈ શકાય છે. હિમ ન પડ્યું હોત તો કપાસના પાકને અનહદ ફાયદો થાત અથવા તો હિમ પડ્યા પહેલાંનાં પેલાં સોનાનાં બિંદુ ન પડ્યાં હોત તોપણ કપાસ વહેલો પાકી પાક બની જાત. આ પરથી હિમ પડવાના સમય ઉપર કેટલો બધો આધાર છે તે સ્પષ્ટપણે સમજી શકાશે.

તીવ્રતા

હિમની તીવ્રતા પર પણ તેનાથી યતા નુકસાનનો આધાર રહેલો છે. તીવ્રતામાં વધુ ઠંડી કેટલી પડી અને તે કેટલી મુદત સુધી ચાલુ રહી તે બન્ને બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

ઉજ્જૈનામાપક યંત્ર પરથી લેવાયેલા આંકડા તપાસતાં ઈ. સ. ૧૯૩૫ની સાલનું પડેલું હિમ ઈ. સ. ૧૯૨૮ની સાલમાં પડેલાં હિમ કરતાં વધારે નુકસાનકારક અને ઈ. સ. ૧૯૩૪ની સાલના હિમ કરતાં ઘણું જ વધારે નુકસાનકારક નીવડ્યું છે તે બરાબર જાણી શકાય છે. ઈ. સ. ૧૯૩૪માં ઉજ્જૈનામાપક યંત્રનો પારો ૩૫° ફે. અંશ બતાવતો હતો અને ઈ. સ. ૧૯૩૫ની સાલમાં ૩૦° ફે. અંશ બતાવતો હતો. ઈ. સ. ૧૯૩૫ની સાલનું હિમ તો આપણી મનુષ્યસ્મૃતિમાં ખરેખર અજોડ અને વધારેમાં વધારે ઘાતક હતું.

નુકસાન

હિમ પડવાથી અનેક કારણોને લીધે ઝાણુંવધતું નુકસાન થાય છે તે આપણે ઉપર જોયું. ઈ. સ. ૧૯૩૫ની સાલના હિમે દરેક રીતે દરેક પાકને વધુમાં વધુ નુકસાન કર્યું એટલે કપાસ તો તદ્દન જ ખલામ થઈ ગયો એ જાણીતું છે. આનું કારણ આપણે જોયું તેમ ઘણા જ મોટા વિસ્તારમાં પડીને વખત પણ કંઠગો (ઈ. સ. ૧૯૨૯ કરતાં બે અઠવાડિયાં આગળ) સાંધ્યો તથા ઠંડી પણ વધુ (ઈ. સ. ૧૯૨૮ માં ૩૧.૪ ફે. અંશ અને ઈ. સ. ૧૯૩૫માં ૩૦.૦° અંશ) અને મુદત પણ ચાર દિવસ સુધી રહી. (ઈ. સ. ૧૯૩૪ની સાલમાં ત્રણ દિવસ અને ઈ. સ. ૧૯૨૯ ની સાલમાં ઘણુંકરીને માત્ર બે જ દિવસ રહી હતી.) હિમ પડવાથી જે કાંઈ નુકસાન થાય છે તેમાંથી કેટલાક ખેતરો બચી ગયેલાં જણાય છે. ખરું જોતાં આ બચી ગયેલાં ખેતરો તદ્દન બચવા પામતાં નથી છતાં પણ રસ્તા પર, રેલવેની સડક પર, ખીજા રસ્તા, વાડ, વગેરે જગ્યાએ ઊગેલાં ઝાડ અથવા મકાનો વગેરેથી હિમનું મોજું બરાબર કરી ન બળતા કેટલોક પાક બચી ગયો હતો, વળી ઊંચીનીચી જમીનવાળાં

ખેતરોમાં જે છોડ ઊંચાણમાં આવ્યા હતા તે પણ જમીન ગયા હતા. આમ થવાનું કારણ જડનું મુકેલ છે. છતાં કદાચ તે છોડની વધુ શક્તિ જ આ પરિણામનું કારણ માની શકાય બાકી દક્ષિમર્યાદામાં બીજા બચેલા છોડ માલમ પડતા નહોતા. એવું પણ કેટલેક અંગે જણવામાં છે કે ક્ષારવાળી જમીન પરના છોડ હિમ સામે કાર્બિક ટક્કર ઝીલો શક્યા હતા, કેટલીક જગ્યાએ તે તે વખતના પવનની દિશાને લીધે તથા તેની તથા હિમનાં મોર્ગની મુદતને લીધે હિમથી નુકસાન થયેલા તેમજ બચી ગયેલા છોડ નજરે પડતા હતા કેટલાક છોડના આનુવંશિક (hereditary) હી સહન કરવાના ગુણને લીધે અગર હિમ પડ્યું તે વખતની તેની શક્તિ અને સ્થિતિને લીધે બચી ગયેલા જણાયા હતા; ફલ તમરાં ખેતી ગયેલા છોડ તેમજ તેથી કાર્બિક વિશેષ વધવાળા છોડ હિમ સામે તદ્દન લાચાર થઈ ગયેલા જણાતા હતા. દક્ષિણ ગુજરાતમાં આવું ખાસ જણાયું હતું આમ નુકસાનનું પ્રમાણ જુદીજુદી અનેક બાબતો પર અવલંબેલું બેવામાં આવે છે.

નાઈટ્રોજન

કપાસનો પાક સાધારણ રીતે મોટા પ્રમાણમાં યતો હોવાથી કુદરત આગળ આપણે ધણેઅંશે તો નાઈટ્રોજન છીએ. છતાં હમણાં જ પડી ગયેલા હિમ ઉપરથી જે કાર્બ આપણે શીખ્યા છીએ તેને આધારે કેટલાક ઉપાયો નીચે આપ્યા છે, તે યોજનાથી ફાયદો થાય ઘણો સંભવ છે. વિગત ધણુ ફરે છે એ આપણે અનુભવએ છીએ અને તે વૈજ્ઞાનિક રીતે નવા પ્રયોગો ચાલુ જ છે એટલે છેક નિરાશ થવાની જરૂર નથી. હિમના સંબંધમાં આ સત્ય ક્યંત છે અને થોડાં વગમ ખાદ આપણે હિમના ઉપદ્રવનો સામનો કરી કેટલાક પાક બચાવવા શક્તિમાન થઈએ તો નનાઈ નથી

હિમના ઉપાય

(૧) હિમ વારંવાર પડવાથી મુખ્ય ધડો એ લેવાનો છે, કે ખેડૂતો પોતાની આર્થિક સ્થિતિને અનુસરી માત્ર કપાસના જ પાક પર મુખ્ય આધાર રાખે છે અને તે તેમની તુલ્ય લેવાની બવરચાની ખાતરી અથવા અશક્તિ બતાવી આપે છે. ન્તાં એકલો કપાસ લેવામાં આવતો હોય ત્યાં હિમને કારણે તુલોમાં ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા છે. આ ફેરફારમાં વારાફરતી લેવાનાં તુલો એટલે તુલોની ફેરબદલી તેમજ મિશ્રપાક બનેનો સમાવેશ થાય છે. એક આવા ફેરફારનો દાખલો લઈએ તો કેટલાક ડાહ્યા ખેડૂતોએ ન્યાં પૂર્વે કપાસ સિવાય બીજા કાર્બ પાક લેવામાં આવતો નહોતો ત્યાં ક્યારી (ડાગર) તરફ લક્ષ્ય આપવા માંડ્યું છે. આ નેતાં હિમથી બચવાના ઉપાયમાં પ્રથમ તો તુલ્ય લેવાની રીતમાં યોગ્ય મુદ્દાઓ અને ફેરફાર કરી લેવો ઘટે છે. ડાગર અને કપાસનો મિશ્રપાક બની શકે ત્યાં થોડા ભાગમાં મગફળી કે બોયર્સોંગ—જુદી અગર કપાસ સાથે જ જુદા ચાસમાં ભેગા થઈ, ચણા, શિયાળું જુવાર જેવાં તુલો જમીન તથા ભેજ વગેરે પરિસ્થિતિને અનુસરીને દરેકવાથી ખેડૂત તાબડોલ શકત મેળવી શકશે. જ્યાંત્યાં કપાસ જોરવા કરતાં કપાસની સાથે અગર વારાફરતી આવી યોજના કરવાથી ખેડૂતને હિમથી રક્ષણ મળશે અને તેમ કરવામાં કાર્બની મદદની પણ જરૂર પડશે નહિ

(૨) જે કપાસના ખેતરમાં આજુબાજુ મોટાં ઝાડ કે છોડ હતા તે ભાગનો કપાસ હિમથી બચી ગયેલો જણાયો છે; તો તલ, તુવેર, દાવેલા જેવા મોટા યતો છોડ કપાસ ભેગા

આબુઆબુના ભાગમાં કર્યા હોય તોપણ ફાયદો થવા સંભવ છે. ઊંચા વધતા દીવેલા કે એરડિયા તથા ઊંચા પપૈયાના છોડથી હિમની અસર ઓછી લાગે છે. ઘણાખરો ફળઝાડો પણ હિમથી બચી જતાં જણાય છે તો આંખા જેવા મોટાં ફળઝાડ ખેતરોની આબુઆબુ વાગ્યાં હોય તો પણ ફાયદો થશે તેમજ ફળઝાડ તરફ વધારે લક્ષ આપી બગીચા કરવામાં પણ લાભ છે.

(૩) ફૂવાલાખાં ખેતરો તથા પીતના પક્ષને હિમથી બહુ નુકસાન થયું નથી કેમકે હિમ પડતા અગાઉ પાણી મળવાથી હિમની અસર બહુ ઓછી થઈ જાય છે. આવી પાણીની વ્યવસ્થા હોય ત્યાં શેરડી અને ફળઝાડથી પણ હિમની અસરનો સામનો થઈ શકે છે.

(૮) દક્ષિણ ગુજરાત માટે ૩૦ એકર જમીનના મારિકે ૮ એકર જુવાર, ૧૨ એકર બોમસોંગ અને માત્ર ૧૦ એકર જ કપાસ કરવો તેમજ કપાસ સાથે બોમસોંગ તુલની ફેરબદલ કરવી એવી લક્ષમણુ અરધાને નહિ ગણાય.

(૫) આબું હિમમંકટ વારંવાર આવવાનો ભય હોય અગર આગળ ઉપર જણાવેલા કાંઈ પણ દવામાનના અયોગ્ય ફેરફારો થવા કરતા હોય તો ખેડૂતે એકલા ખેતરમાંના પાકો પકવી બેસી ન રહેતાં સાથે સાથે ઢેરઉછેરનું કાર્ય હાથમાં લેવું અને ગાય, ભેંસ, મરઘા મોઢા પ્રમાણુમાં પાળી સંપૂર્ણ ખેડૂત થવું તેમજ બેડ-ધધાનો સાથ લેવાથી આવી કુદરતી આફતોથી માથે હાથ મૂકી શેવાવારો આવશે નહિ.

(૬) કપાસમય માનસવાળા કેટલાક ખેડૂતો અને કપાસમાં રસ લેતા સત્જનો એવો પ્રશ્ન કરે છે કે “આ હિમસંકટમાંથી બચવા અમે વહેલો પાકતો ખાનદેશી કે મધ્યપ્રાતી મદિયો કપાસ કરીએ તો શું?” પરંતુ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર સચોટ એવો છે કે “તેમ કરવું સલાહકારક નથી, કેમકે આપણા ગુજરાતનાં હવામાન કાયમનું જ આબું ૩૫ લેશે એમ કહી શકાય તેમ નથી. તેમજ તે કપાસની જાત જમીન અને હવામાન ટૂંકી મોસમમાં થવા લાયક છે અને આપણા તળગુજરાતનાં હવામાન લાંબી મોસમને લાયકનાં છે તેમજ આપણો કપાસ પણ નામાકિત અને ઉત્તમ છે. કદાચ આપણે ટૂંકી મોસમનો કપાસ કરવા જઈએ તો ખીજાં કારણો નડતર ૩૫ થાય અને વધુ નુકસાન પણ વખતે થાય. અને તેમ ન થાય તોપણ આપણા કપાસનું નામ જાય અને તે રીતે ભારી ખોટ આવે. તેવી જાતના વહેલા કપાસ તરફ આપણે લક્ષ ન જ જવા દેવું સલાહભરેલું છે.”

(૭) ઉપર આપણે બહારના વહેલા પાકતા કપાસ વિશે જોયું; પરંતુ એમ નિરાશ થવાને કારણ નથી. “કપાસની શાસ્ત્રીય ઉછેર”^૩ દ્વારા આપણા દેશી કપાસમાંથી જ વહેલી પાકતી જાત તૈયાર થઈ શકે એવો સંભવ છે અને તેવી જાતના પ્રયત્નો ખેતીવાડી ખાતા તરફથી થવા માંડ્યા છે. વિદ્વાન માટે કાંઈ મુશ્કેલ નથી. વડોદરા રાજ્યમાં કેટલીક જગ્યાએ દેશી કપાસને હિમ લાગેલું એવા જ ભાગમાં ભરૂચ નં. ૬નો કપાસ બચી ગયેલો, કારણ કે તે લગભગ પંદર દિવસ વહેલો પાકી જાય છે. કદાચ હિમ પંદર દિવસ વહેલું પડ્યું હોત તો પરિણામ તે ભાગમાં બિલકુલ આબું હોત એટલે કે ભરૂચ નં. ૬ના

કપાસને તુકસાન થયું હોત અને દેશી કપાસ બચી ગત. આવા અટપટા અને મુશ્કેલ પ્રશ્નો સામનો કરવો એ કાંઈ રમતવાત નથી, છતાં વિદાનશાસ્ત્રીઓએ ખીંકુ ઝડપું છે અને યશઃપ્રાપ્તિની આશા પણ છે.

(૮) સામાન્ય રીતે જાણીતો ઉપાય એ છે કે અને ત્યાં, હિમ પડવાનો સંભવ લાગે એટલે તુરત જ પાણીની વ્યવસ્થા હોય ત્યાં પાણી આપવા માંડવું અને હિમ પડી રહે ત્યાં સુધી ચાલુ રાખવું. મોટાં ખેતરો માટે તેમજ કપાસના જરાવત પાક માટે આ બહુ શક્ય નથી.

(૯) વળી ઠેરઠેર ધાસકચરુ લાવી ધુમાડો કરી તથા લડકા કરી ખેતરમાં હિમ પડવાની મુદત દરમિયાન ગરમી આપવાથી ફાયદો થશે એ પણ જાણીતું છે; પણ મોટા પાયા પર આમ બની શકે તેમ નથી છતાં તે દિશામાં પ્રયત્ન અવશ્ય કરવો.

(૧૦) રશિયામાં આવેલા ઓડાસાની વનસ્પતિશાસ્ત્રીય ઉછેર સરથાના કાર્યકર્તાઓ (ખાસ કરીને લીસેન્કો)એ બીજપ્રસ્કુરણ ક્રિયા (રશિયન બાપામાં 'મારોઆઈઝેશન') બી કૂટવા પહેલાં આવેલી ક્રિયા, જેની વ્યાખ્યા એમણે 'કોઠારમાં ફરવામાં આવેલી વાવણી' એવી આપી છે અને જેને અંગ્રેજીમાં 'બરનેલાઈઝેશન' કહેવામાં આવે છે તે વડે બી જે જાળતમાં પહેલાં અમુક વખત સુધી અમુક જુદીજુદી ગરમી કે ઠંડીમાં રાખીને તે બીમાંથી થતા પાકની વધ એટલે ઊંચે ત્યારથી તે પાકતા સુધીની મુદત ટૂંકી કરી શક્યા છે. આ પ્રમાણુ તથા પ્રયોગ કરવાની રીત, જુદાજુદા પાક, આબોહવા વગેરે પરિસ્થિતિ પર અવલંબે છે. રશિયન કાર્યકર્તાઓને ઘઉંમાં યશ મળ્યો છે, વળી ઇન્ડિયા તથા હોલેન્ડ જેવા કેટલાક પ્રદેશમાં ફૂલઝાડ મોડાં તૈયાર થઈ નાતાલ પછી ફૂલ આવતાં તે માટે પણ આવી કાષ્ટક માવજત વડે બીજનો સ્ફુરણશક્તિ આગળથી ઉત્તેજિત કરી તે ફૂલઝાડોને ફૂલ વહેલાં આવે તેવાં કયાં છે અને તેથી નાતાલમાં જોઈએ તેટલાં ફૂલો પૂરતા પ્રમાણમાં લોકોને મળી શકે છે ઉપર પ્રમાણેના પ્રયોગો અહીં કપાસ, તમાકુ વગેરે તૂંડી માટે થશે અને યશ પ્રાપ્ત થશે તો ખેડોને હિમથી રાહત મળી શકશે અને બહુ મોટા ફાયદો થશે. "કપાસની શાસ્ત્રીય ઉછેર" અને આ "બીજપ્રસ્કુરણ ક્રિયા" આ બેના સંયોગથી તો રશિયામાં આશ્ચર્યકારક પરિણામ આવ્યું છે. આ પ્રયોગમાં એ કપાસની મોડાં ફૂલ આવતી ગતેના બીજને ઉપર જણાવેલી 'મારોઆઈઝેશન' ની ક્રિયા કરી જે છોડો તૈયાર થયા તે બે વચ્ચે "સંકરની ક્રિયા" કરવાથી જે વર્ણસંકર છોડ તૈયાર થયો તે છોડને બન્ને 'માતૃપિતૃછોડ' કરતાં વહેલાં ફૂલ આવી જીવ્યાં બેઠાં. આ પરિણામો જોતાં આ જાતના પ્રયોગો ચવાની અહીં જરૂર છે અને કોઈક રીતે શક્ય થયાનું સંભળાય છે. *

* હવે પછી પ્રસિદ્ધ યનાર 'કપાસ' લા. ૨: કપાસની ઉત્પત્તિ અને તે વધારવાની રીત— એ પુસ્તકનું એક પ્રકરણ.

“ નહિ ચલાવીશ નાવિક નાવને,
ત્યજીશ હો ! નહિ સાગરપાળને
ગગન ને જળ ઉન્મત્ત જોરમાં,
નહિ બ્રુકાવીશ ચૌવનતોરમાં.

“ ગગનમાં ગગડાટ મચી રહ્યો,
ગભીર નાદ સસુદ્ર કરી રહ્યો,
પવન આ જળપંખીની પાંખમાં
અવનવા ફફડાટ લરી રહ્યો.

“ નિરખ માં જરી એ દિશ તું પથી !
નહિ શકાય અહીં અટકી પછી.
ભિછળતું તુજ ચૌવન, હાઈની—
સરી જશે, પ્રિય ! આર્દ્રવતા ગથી.

‘ નહિ વિટાળીશ ઉન્મત્ત નીરને,
અનુભવીશ ન તીર-સમીરને,
ક્ષિતિજમાં અનિમેષ ન દે દગો,
નહિ ઉપાડીશ આગળ આ પગો.

ગહન, દુર્ગમ આ પથ ખેડવા,
તુજ સુરેખ કરે તરચ્યા હશે:
ભિછળતી, નવ, નિર્દમ, જિંદગી—
મહીં અનેક તુફાન ભર્યા હશે.

પણ વિલોક જરા સુખ ફેરવી,
ક્ષિતિજમાં નમતો સરતો રવિ,
પળ પછી તિમિરાન્તરમાં થશે
સકળ વિશ્વ વિલીન. . .

“ વિનવતાં તુજને દગ આ હજી:

નહિ હજી ભરતી ભરચૌવને,
જવનનાં જળ આથકતાં મચ્યાં,
નહિ વિલોલન ડોલનતા ઘટયાં.

“ નહિ હજી નવનિર્મિત જિંદગી
સમયના પડથી પલટી ગઈ;
જીંધડતી પવને પવને કળી
નહિ હજી વિકસી વિખરી ગઈ.

“ નહિ સુવાસ જરાય હજી શમી,
નહિ વિશમી ગઈ પણ મુગ્ધતા,
રસ પરાગ પળેપળ અર્પતી
દૃઢ્યની ગઈ લેશ ન મૂંઝના.

“ તુજ, છતાં, નયને નિરખી રહી
કંઈ અચાનક આજ વિપિદતા;
તલસતું તુજ અન્તર જોઈ હું
વરી જવા જગ જન્મિત સિદ્ધતા.

“ નહિ નહિ પ્રિય ! હું નહિ વારતી.

ફરકતા તુજ કેશ સમારતી
જલધિના તટ ઉપર એકલાં
કદીક લબ્ધ લલાટ નિહાળતી.

“ નિરખતી વિધિઅંકિત આ કૃતિ.

મુંઝવતી ઉરને તુજ આંખડી
ક્ષિતિજ સિન્ધુ તરંગ વિલોકતી.

ઉર મહીં તુજને દૂર કંદપતી.

તટ પરે ધરી નાવિક નાવને
દઈ કરે કર નાવ મહીં ગયો;
ભિછળતા ઉદધિ પર જિંદગી—
અગતી કરવા નીકળી પડ્યો.

“ નહિ શમાવી શકું તુજને ઉરે,
નહિ વિચારી શકું તુજ ભવ્યતા
સકળ જીવન અપિત છો બને
તદ્વપિ તું નહિ પામીશ પૂર્ણતા.

“ અલ્પ આ સમયનો સમાગમ;
અંખશે હૃદય રોજ એ દશા.
ઉત્પલિત, જગમાં પ્રકાશને
રાખજે સ્મરણમાં મને છતાં.”

“ જલધના જલના સહુ શીકરે
તુજ સુકીર્તિત પંથ દીસે પડ્યા;
પણ હવે ન વિલંબ થવો ઘટે
અમર દીપક આ ગગને ચડ્યા.”

જલધિના જળમાં પડ્યા પડ્યા,
સ્વર શમી શમી આખર આશર્યા.
નીરવ તારક તેજ ઉરે ગૂંધી
ભરતીનાં જળ ચોટ બની ગયાં.

તિમિર ગાહું પ્રસર્યું હતું ને
અગાશીમાં એકલ હું મૂતો'તો;
પોદયો સુવાળી નિદ્ર ગોદમાંહે
કે' રમ્ય સ્વપ્નો નિરખી રહ્યો' તો.

વીણાના મિષ્ટ અંકારો ગૂંજતા મમ કર્ણમાં
તંદ્રાવસ્થા મહીં ઊઠે ઊઠે હું નિરખી રહ્યો.

વિલાવરી કૃષ્ણ દુદ્ધલ ઓઢી,
ઉછંગમાં તારલિયા લઈને
ગાતી હતી હાલરકું રૂપાળું.
ધરેલ એના શુભ હસ્તમાંહીં
વીણા તણા તાર ઝીણા મહીંથી
સરોદ આછા પ્રસરી રહ્યા'તા;
અંકાર ઝીલી લઈ માતરિશ્વા
દશે, દિશામાં પથરાવતો હતો.

હસી રહ્યા'તા નલ તારલા સીકું
પડ્યા પડ્યા માતની ગોદમાંહે.
ખોલ્યાં હતાં આંગણિયે, જોગેલાં
ફૂલો સુવાળાં, મૃદુ પારિજાતનાં.

અંધારનાં ગાદ પડાયને એ
સુવાસ ફેરી મહેકાવતા'તા.
કો દેજતા કેકિલ મત્ત કેરો
અંધારના અંતરથી ગળાઈ,

ગળાઈ, મીઠો સૂર આવતો હતો
ઝીણી ઝીણી બાજતાં નતિકાની
સુવર્ણનાં અંકર ફેરો ધૂધરી
સમા સુરોધી તમરાં કરંતાં
સુરમ્ય સંગીત ભરેલ નૃત્ય.
નિહાળી રાત્રિ તણી રમ્યતાને,
થે મત્ત આનંદ મહીં જલ્લક
ઉઘાડીને તેજ ભરેલ અક્ષુ,
પ્રપુલ્લ થે ધૂધવતું અનેરું.
અંધાર ચીરી નિજતીણી ચીસથી
ચુંબવતી અંતર તંતુ ચીળરી.
પ્રકૃતિના તત્ત્વ બધાંય ભેગાં
યઈ, વીણામાં સુર મેળવી રહ્યાં.
વીણાતણો સૂર ધીરે, ધીરે, ધીરે
જિયે ચડ્યો, વાદ્ય અધિક બાજ્યાં:
થતું ગયું સુસ્વરનું ફૂંડાળું
અધિક ગાહું, મહીં હું પુરાયો.

અને સંગીતની સાથે બાજતાં હેર બીન થે
વિવશેન્દ્રિય એવો હું, જાધ્યો કચારે, ન જાણતો.

ખરું ઉત્તરાયણ કયારે ?

૨૨ મી ડિસેમ્બરે કે ૧૪ મી જાન્યુઆરીએ ? દાઢ હજાર વર્ષમાં એકઠી થયેલી ૨૩ દિવસની ભૂલ તેથી અવતોમાં અને ઋતુઓમાં આવતો ૨૩ દિવસનો ફરક.

[લેખક : હરિહર ભટ્ટ; ગોળક, 'પ્રત્યક્ષ પંચાંગ'; સભ્ય, ગુજરાત પંચાંગ સંશોધન મંડળ; કાર્યવાહક, ગુજરાત પ્રાંત, અખિલ ભારતવર્ષીય પંચાંગ શોધન મહાપરિષદ, ધંદોર, ધં અને કૃષ્ણરામ બહા. ભટ્ટ. સભ્ય, ગુ. પં સં. મ. ધં]

(૧) ગુજરાતમાં સૌથી વધારે પ્રમાણમાં વપરાતા ગ્રહલાઘવીય પંચાંગોમાં ઉત્તરાયણ ૬૨ વર્ષે ૧૪મી જાન્યુઆરીએ આપવામાં આવે છે, પણ 'પ્રત્યક્ષ પંચાંગ,' મહેન્દ્ર જૈન પંચાંગ, નિલક પંચાંગ, કેતકી પંચાંગ, આપૂદેવ પંચાંગ, વગેરેમાં ઉત્તરાયણ '૨૨ મી ડિસેમ્બરે આપવામાં આવે છે, તો આ ગેમાથી ખરો દિવસ કયો તે તપાસવાનો આ લેખનો હેતુ છે.

(૨) ડિસેમ્બરના આરંભથી જો આપણે સૂર્યોદય અને સૂર્યોદયાસ્તને પ્રત્યક્ષ જોઈને તે વખતે ઘડિયાળમાં કેટલા વાગ્યા છે તે નોંધી રાખીએ, તો આપણને માલૂમ પડશે કે ૨૨ મી ડિસેમ્બર સુધી દિવસ ઘટતો જાય છે અને રાત વધતી જાય છે. પણ ત્યારપછી દિવસ વધતો જાય છે અને રાત ઘટતી જાય છે.

(૩) વળી ઉપલા પ્રયોગમાં સૂર્ય ક્ષિતિજ ઉપર કયે સ્થળે જોગે આવ્યો છે, તે દૂરની ટેકરી, ઝાડ, વગેરે નિશાનીઓથી જોતા જઈએ તો આપણને માલૂમ પડશે કે ૨૨ મી ડિસેમ્બર સુધી સૂર્ય દક્ષિણ તરફ જતો જાય છે, પણ ત્યારપછી તે ઉત્તર તરફ જવા માંડે છે.

(૪) વધારે નવાઈની વાત તો એ છે કે ગ્રહલાઘવીય પંચાંગો ઉત્તરાયણ ૧૪ મી જાન્યુઆરીએ લખતાં છતાં તે જ પંચાંગોમાં લખેલું દિનમાન ૨૨ મી ડિસેમ્બર સુધી ઘટતું જાય છે અને ત્યારપછી વધતું જાય છે. આમ દિનમાન ૨૨ મી ડિસેમ્બરથી વધે અને ઉત્તરાયણ ૧૪ મી જાન્યુઆરીએ લખાય, આવાં પરસ્પરવિરોધી લખાણો આ પંચાંગોમાં માલૂમ પડે છે.

(૫) આમ આપણાં ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાવનમાં ૨૩ દિવસની ભૂલ પેસી ગઈ છે. વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા વગેરે ઋતુઓ અવતોની સાથે જોડાયેલી હોવાથી તેમાં પણ તેટલી જ ભૂલ આવે છે.

(૬) આમ શાથી બનવા પામ્યું ? આપણાં ગ્રહલાઘવીય પંચાંગો અવતથી અવત સુધીના વર્ષનું માત્ર ઈ. સ. ૫૦૦ની લગભગમાં બનેલા સૂર્યસિદ્ધાંતમાં આવેલા વર્ષમાન પ્રમાણે લે છે. આ વર્ષમાન અવતથી અવત સુધીના સૂક્ષ્મ માપ કરતાં લગભગ ૧ ઘડી મોટું છે, તેથી ઈ. સ. ૫૦૦ થી આજ સુધીમાં વીતેલાં લગભગ ૧૪૦૦ વર્ષમાં વાર્ષિક ૧ ઘડીની ભૂલ એકઠી થઈને આજે લગભગ ૨૩ દિવસ જોટલી થઈ છે.

(૭) છેલ્લાં ૧૦ વર્ષથી ન્યારે ન્યારે ઉત્તરાયણ આવે છે, ત્યારે ત્યારે ઉપલી વાત અમે લોકોના અને પંચાંગકારોના કાન ઉપર નાખીએ છીએ. અમારી આ વાત ખોટી છે એમ હજુ સુધી કોઈએ જાહેરમાં કે ખાનગીમાં અમને કહ્યું નથી. તો તપાસી ઉત્તરાયણ તા. ૧૪ મી જાન્યુઆરીએ લખવાને જાહેર તા. ૨૨ મી ડિસેમ્બરે લખવામાં ગ્રહલાઘવીય પંચાંગકારોને શી મુશ્કેલી છે તે ખરેખર અમારા સમજવામાં આવતું નથી. અમે હજુ પણ આશા રાખીએ છીએ કે આપણા ગ્રહલાઘવીય પંચાંગકારો આવતા વર્ષથી આવડી મોટી અને આટલી દેખીતી ભૂલ તો જરૂર સુધારી લેશે અને ઉત્તરાયણને તેને ખરે દિવસે જોડે તા. ૨૨મી ડિસેમ્બરે જ લખશે.

ચર્ચાપત્ર

શ્રી. તંત્રી,

“પ્રસ્થાન”

અમંદાવાદ

વિ. કાર્તિક માસના ‘પ્રસ્થાન’ના અંકમાં મારા લેખમાં એક નીચેનું વાક્ય આવે છે: “પણ ‘જંગલ મિથ્યા’ના આ પાંડિત્યનો આપણા દેશમાં જળતા જ રૂપમાં વિકાસ થયો છે.” અહીં મેં ‘જળતા’ નહિ પણ ‘લક્ષતા’ શબ્દ લખ્યો હતો, પણ આપના પ્રૂફ-રીડર એને જોડણીની ભૂલ ધારીને સુધાર્યો લાગે છે. ‘લક્ષતા’ના અર્થમાં ‘જળતા’ શબ્દ લખાતો મેં ઘણીવાર જોયો છે. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે ‘લક્ષતું’ શબ્દ એ ‘જળતું’ શબ્દથી સાવ જુદો જ છે, અને એ જે અર્થમાં વપરાય છે તેને જળવાની ક્રિયા સાથે કશો સંબંધ નથી. “આ જળતી જ ક્રિયા છે” એનો અર્થ તો વાસ્તવિક રીતે એવો થાય કે ખીજ કાઢી વસ્તુ સાથે એ ક્રિયા બંધબેસતી જ છે. પણ હવેલા વાક્યમાં તો એનો અર્થ વિસંગતિ બતાવનારો છે. ‘આ લક્ષતી જ ક્રિયા છે’ એટલે વિસંગત ક્રિયા છે. આમ બે વાક્યોના અર્થ જુદા જ છે.

‘લક્ષતો’ શબ્દ મરાઠીમાં પણ વપરાય છે, અને હું માનું છું કે એ ગૂજરાતીમાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષમાં મરાઠીમાંથી પ્રચારમાં આવ્યો છે. એ કૃદન્ત રૂપ નથી, પણ ‘લક્ષું તે’ (મરાઠીમાં ‘મલે તે’)નું ટૂંકું રૂપ છે. એવો જ ખીજો શબ્દ ‘આપતો’ છે. એ પણ મરાઠીમાંથી પ્રચારમાં આવ્યો છે. એ ‘આપ્યું તે’નું ટૂંકું રૂપ છે. ‘લક્ષતી ક્રિયા’ એટલે ‘જેવી હોય તેવી ક્રિયા’, ‘આપતી વસ્તુ’ એટલે ‘જે આવી તે વસ્તુ’ અર્થાત્ ‘તૈયાર.’

‘લક્ષતા’માં કટાક્ષ રહેલો છે. જે થયું તે લક્ષું માની લેવું પડે એ ‘લક્ષતું’. હકીકતમાં એ લક્ષું નહિ. અથવા, ‘લક્ષતું જ રૂમ’ એટલે કેરનારને લક્ષું લાગ્યું તેવું, કહેનારને લક્ષું લાગ્યું તેવું નહિ. કાર્મક ઠેકણે એને મઠે ‘શવે તે’ અથવા ‘ગમે તે’ પર્ણાવચાયક પ્રયોગો થઈ શકે. આશા છે કે ‘જળતું’ અને ‘લક્ષતું’ વચ્ચેનો ભેદ ધ્યાનમાં લેવાશે.

વિ. સેવક,

કિશોરલાલ ઘ. મરાઠવાળા

અખિલભારતવર્ષીય પંચાંગશોધન મહાપરિષદ, ઈંદોર

હરિહર ભટ્ટ, કાર્યવાહક, ગુજરાત પ્રાંત, અ. ભા. પં. શો. મં. પ.

ઈંદોરમાં પં. માલવીયાજીના પ્રમુખપણા નીચે નવેમ્બર તા. ૧૦ થી ૧૪ સુધીમાં ઉપલી પરિષદ ભરવામાં આવી હતી. તેમાં હિંદુસ્તાનના જુદાજુદા પ્રાંતોના લગભગ ૨૦૦ પ્રતિનિધિઓએ ભાગ લીધો હતો. ગુજરાતમાંથી અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત, વગેરેના ૧૫-૨૦ પ્રતિનિધિઓ હતા. તેમાં થયેલા ઠરાવ નીચે આપ્યા છે. બાકીના વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્નો ૫૨ અભિપ્રાય આપવા ૪૧ સભ્યોનું એક ન્યાયમંડળ બનાવવામાં આવ્યું છે, તેમાં ગુજરાતમાંથી શ્રી ગિરિનગરંકર જોષી અને હું એમ બે બચી છીએ. પરિષદના ઠરાવો માટે તથા આગળની પ્રગતિ માટે પ્રચારકાર્ય કરવા એક કાર્યવાહક સમિતિ બનાવવામાં આવી છે, તેમાં ગુજરાત માટે મને લેવામાં આવ્યો છે.

નીચેના ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા:—

- (૧) વર્ષમાન નાક્ષત્રસૌર સૂર્યસિદ્ધાન્તોક્ત લેવું. પ્રત્યક્ષ વેધથી તેમાં ફરક માલુમ પડે તો તેમાં તેટલો બીજા સંસ્કાર દસ્ય કૃત્ય માટે આપવો. (બહુમતે પસાર)
- (૨) આયનગતિ વાસ્તવિક વેધસિદ્ધ લેવી. (સર્વાનુમતે)
- (૩) રાશિચક્રનું આરભસ્થાન સૂર્યસિદ્ધાન્તોક્ત લેવું. (સર્વાનુમતે)
- (૪) અયનાંશ વાસ્તવિક વેધસિદ્ધ લેવા. (સર્વાનુમતે)
- (૫) પંચાંગમાં આયન રાશિઓ પણ આપવી. (સર્વાનુમતે)

આ ઉપરાંત એક વેધશાળા સ્થાપવાનો, કાર્યવાહક સમિતિનું કાર્યાલય કાશીમાં હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયમાં રાખવાનો, તથા આભારપ્રદર્શન વગેરેના સામાન્ય ઠરાવો સર્વાનુમતે થયા હતા. ઉપક્તા ઠરાવો વિષેની સમજૂતી તથા પરિષદની વિશેષ વિગતો હવે પછી.

(૧) સ્વર્ગસ્થ દેવધર

સ્વર્ગસ્થ દેવધર' જીવનપર્યંત રાજકીય ચળવળથી નિરાળા રહ્યા હતા. સમાજભેદા જ એમનો સુખ્ય સિદ્ધાંત હતા. ગરીબ, અનાથ અને કચરાચેલા મનુષ્યોના ઉદ્ધાર માટે જ તે મથતા. એ કાર્ય માટે દેરાજરમાં સંતિ ને સ્વચ્છતાની જરૂર રહે છે. એટલે દેરાજરે ડહોળી નાખનાર રાજકીય ચળવળો એમને ગમતી નહિ. શાયા કાર્યકર્તા પેઠે શરૂઆતથી જ તેમણે પોતાની પ્રવૃત્તિઓ પોતાના જ વર્તુલમાં ઠુંકાવી હતી એ રીતે જ ગણતરીમાં આવી શકે એવું કાંઈ કાર્ય થઈ શકે એવી તેમની માન્યતા હતી પરિસ્થિતિ પર કાણુ મેળવવા માટે હીજગ પાણીને રોકવા જેમ બધ બાંધવા પડે છે, તેમ મનુષ્યે પણ પોતાનું વર્તુલ નક્કી કરી નાખવું જોઈએ. જાહેર જીવનમાં કાર્યવહેચણીનો મિદાન તેઓએ જરાબર અપનાવી લીધો હતો. એમણે પોતાના સાથીદારોને રાજકીય ક્ષેત્રમાં જવા દીધા ને પોતે મામાજિક ક્ષેત્રમાં જ કામ કરી છૂટવાનો મનોપ માન્યો, પરિણામે તેમણે સારામાં સારું કામ કરી બતાવ્યું પણ ખરું. સામાજિક કાર્યકર્તાઓમાં તેમનું સ્થાન અનેક છે. કદાચ એમની કક્ષાએ અન્ય કોઈ પહોંચી શક્ય નહિ હોય. સહકારી કામકાજમાં કે જાતપ્રકાય, દુષ્કાળ કે એવી કોઈ આકસ્મિક આપત્તિઓમાં, અને મહિલાઓના ઉદ્ધારની દરેક પ્રવૃત્તિમાં શ્રી દેવધર અગત્યનો હાથ લાગવતા. દેરાજરમાં એમનો કાર્યની કદર થતી ને દરેક પ્રસંગે તેમની સેવાઓનો લાભ ઉઠાવવામાં આવતો. ત્રાવણુદાર ને કોમીન રાજ્યની સહકારી સમિતિના પ્રમુખ તરીકેની કામગિરિ તેમને સોંપવામાં આવી હતી અને એમણે તૈયાર કરેલા હેવાલો ધણા જ અમૂલ્ય નીવડ્યા છે.

સ્વર્ગસ્થ દેવધર પ્રાચીનકાળના સં-ચારી જેવા હતા. ઈ. સ. ૧૯૦૭ની સાલ પહેલાં તેઓ ખાનસ્થ ને એકાંતવાસી બની ગયા હતા એમનું કુટુંબ બહોળું હતું, છતાં બેકારોને કામ અપાવવામાં, ગરીબોને રાહત આપવામાં ને બીજાં કાર્યોમાં એવા તો મથગૂલ બની જતા કે તેમના કુટુંબીઓને ખતે જ પોતાનું ગાંડું ગળાવી લેવું પડતું. તેઓ અજાણ ઉત્સાહ ધરાવતા, તેમની ચારીરિક સંપત્તિ પણ સરસ હતી. કુદરતી હાજતોની મામે થવા નેટલી એમનામાં શક્તિ છે એવી ભૂલભરી માન્યતાએ તેમનામાં થર કંઈ હતું ને તેથી જ તેમણે ગભ ઉપરાંત કામ કરવા માંડ્યું, ચોમેચી જગાબદારીઓ વહેરેલી, ને દિનપ્રતિદિન એમની જગલો વધતી જ ગયેલી. ચડી ગયેલું કામ પૂરું કરવા તે અખંડ રાગિના જાગરણ પણ કરતા ખતે ખેસતા ને કારકુનોને પણ ખેસાડતા. દર અર્ધા કલાકે કાકમાં કાક આ પીતા ને પાતા. એમના સ્ત્રીઓથી એ પ્રમાણે કામ થતું નહિ. કેટલાક અધવચ્ચે કાવર પણ થઈ જતા. પરંતુ એમનું જીવન તો એકધારું વહે જ જતું.

તેઓ આનંદી અને માયાળુ હતા. તેમનું સદાય હસતું વદન સ્વચ્છેચ્છે મૈત્રી જમાવતું ને નલાવતું, એમને ગુસ્સે થયેલા બાળ્યે જ કાઈએ દીડા હશે. તે સહન કરતા ને ક્ષમા કરતા. એમને એક પણ દુશ્મન નહોતો. કાઈના એ પણ દુશ્મન નહોતા. એમના જેવો સાધુપુરુષ શોધવો મુશ્કેલ હતું. સ્ત્રીઓ એમનામાં ખાસ વિશ્વાસ રાખતી પૂનામાં એમણે સ્થાપેલું સેવાસદન આજે દેશભરમાં શાખાઓ નિભાવી રહ્યું છે. મુંબઈ પલાકામાં તો ખાસ, આવી સંસ્થાઓમાં દરેક કામની વિધવાઓને આશ્રય મળ્યો છે. તેમને ખાસ કરીને નર્મિંગ શીખવા ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે. બીજા કામની સ્ત્રીઓને પણ આમ આશ્રય મળ્યો છે. પરિણામે, આવી સંસ્થાઓને યથાશક્તિ ટેકા કરવાનો તેમનો જીવનમેવ ધર્મ પડ્યો છે. સ્વર્ગસ્થ દેવધરે પોતાની આત્મભોગની ભાવના આમ અનેક દિલોમાં ઉતારી છે.

આથી સ્વર્ગસ્થ દેવધરને તપસ્વી જેવા ધીર ગંભીર કહી લેવાની ભૂલ ન કરવી જોઈએ. તે એક આનંદી જીવડો હતો. દરેક ઉત્સવમાં એમને ભાવળીનું સ્વાગત દેવામાં આવતું. ખોટી ચરમ કે સલાહોલ તેમનામાં હતો જ નહિ. એમનો સ્વભાવ એટલો તો માયાળુ ને ઉદ્વેગસભરો હતો કે રાતના ઘણું મોડું જમ્યા હોય તોય કલાક બેઠલાક હાસ્યવિનોદ કરવામાં તે કદી પણ આનાકાની કરતા નહિ. તેઓ વાતો કહેતા, હસતા, મગક કરતા, ગાતા ને સ્લોકો લગકારતા. ગાવા માટે એમને કદીએ આગ્રહ કરવો પડતો નહિ.

સ્વર્ગસ્થ દેવધરના અવસાનથી સોસાયટીએ પોતાનો મહાન કાર્યકર્તા ગુમાવ્યો છે એટલું જ નહિ, પણ સમાજસેવાના ક્ષેત્રમાં એમનું સ્થાન પુરાતું પણ દુષ્કર થશે. સોસાયટીના દરેક સભ્યને એમને માટે પુષ્ટજ માન હતું ને તેને પરિણામે જ ખાસ કરેલું એનું પ્રમુખપદ તેમણે આમરણાંત શોભાવ્યું હતું. જે જે સ્થળે એ મવા છે તે તે દરેક ગામનાં નાનાગોટાં સૌ એમને યાદ કરે છે. તેઓ ગીતાના ખાસ અભ્યાસી હતા ને ગીતા શીખવવામાં તેમને અજળ રસ પડતો. સોસાયટીના સભ્ય થવા તે પહેલાં તેમણે કૃત્યસન કોલેજના મિત્રોના ઘોરણે મુંબઈમાં ગીરગામ લક્ષ્માં એક શાળા ચલાવી હતી. એ આર્યપાઠશાળાના તે અગ્રણી હતા. આટલું સુધી તેમણે રોસલન આત્મચર્ચ હીટ રેડ્યું હતું. તેમને વધારેની જરૂર હોવા છતાં તેઓ માત્ર માસિક રૂ ૫૦ પચાસથી વધુ વેતન લેતા નહિ. એમની રોજગમાં આત્મભોગનું રક્ત વહેતું. માત્ર સોસાયટીના ઇતિહાસમાં જ નહિ પરંતુ હિંદના ખૂણેખૂણામાં એમનું નામ ચિરકાળ કાયમ રહેશે.

રમણીકલાલ દલાલ

(૨) યુદ્ધ ન જોઈએ

એક જ ભૂલ મતાં ખીંગ જગતયુદ્ધનાં મૂકાણુ યર્તા વાર લાગે તેમ નથી. અત્યારની પરિસ્થિતિ નિવારવાનો સાચો ઉપાય યુદ્ધ નથી. યુદ્ધ તો અપરાધ દ્વિગુણિત જ થવાતો. સદ્ભાવ, સત્ય, મૌદ્ધ્ય ને દરેક પ્રકારની પવિત્રતા જેના પર વિચારશીલ જગતને આધાર રાખ્યા વિના છૂટકો નથી તેનો યુદ્ધ વિનાશ કરે છે. અર્નાયીન યુદ્ધપદ્ધતિ તો સંસ્કૃતિની રચના જ સમૂળી ઉચ્ચત્વાની નાંખે તેમ છે. એટલે જગતની જંગલો ફેંડવાનો ઉપાય ખીંગ જ શોધવો

જોઈએ. ઉપાય વિચારતાં પહેલાં આપણે રાગનું જ મૂળ તપાસીએ.

ઈટલી—એંબીસિનિયાના અધ્યક્ષને સાચી રીતે પારખવાની જરૂર છે. ઈટલીના એંબીસિનિયામાંના આક્રમણે સંસ્કૃતિમય જગતને કંપાવી નાંખ્યું છે. પરંતુ ઈટલી એકદમ એ રાહ પર નથી. હિંદના વાયવ્ય ખૂણાના સરહદના પ્રાંતોની કેટલીક જાતો પર ધિટન પણ બોમ્બ વરસાવી રહ્યું હતું ને તે પણ હિંદની ધારસભાએ એ કૃત્ય વખોડી કાઢેલું હોવા છતાં. એમાં કાઈ એ વાધો ઉઠાવ્યો નહોતો, એટલે ધિટન જેવી સામ્રાજ્યવાદી સત્તાઓના સિદ્ધાંતો ને વ્યવહારોને અનુસરીને જ ઈટલી આગળ વધે છે એટલું તો કમ્પ્લેક્ષ કરવું જ પડશે. સામ્રાજ્યવાદ પગવારી ગયો છે એમ સર સોમુઅલ હોર જીનિવામા બોલ્યા હતા, પરંતુ પશ્ચાત્તાપ દાખવતા કૃત્યોના ટેકા વિના એ વચનો નકામાં જ છે. એમ ન થાય ત્યાં સુધી ઈટલી સામ્રાજ્યવાદી મત્તાઓનો ન્યાયામન પર એસવાનો હક્ક નહિ જ સ્વીકારે.

એંબીસિનિયાના અધ્યક્ષના સામ્રાજ્યવાદનો આખોય પ્રશ્ન મૂકવાનો છે. એટલે મહાન સામ્રાજ્યવાદી સત્તાઓની નીતિમાં અગત્યના ફેરફારો કરવામાં નહિ આવે તો સંસ્કૃતિને જડમૂળથી ઉખાડી નાંખે એવા હત્યાકાંડો મંડારી. ઈટલીનો સામ્રાજ્યવાદ યુનો ગણાતો હોય, તો તમામ સામ્રાજ્યવાદીઓ યુનેગાર છે ઈટલીના કૃત્યો ભડકી બિઝનાર ધિટિશ સરકાર, મુસોલિનીની મહત્વાકાંક્ષા આફ્રિકા ને પૂર્વનાં ધિટિશ સામ્રાજ્યવાદી હિતોને અપમાન મૂકશે એવી ખાતરી થયા પછી જ, માત્ર થોડા દિવસ ઉપર જ રાષ્ટ્રસંઘની પડખે બિલા રહેવાનો નિર્ણય કર્યો તે પણ સ્પષ્ટ છે. ચાર વર્ષથી રાષ્ટ્રીય સંઘાર સત્તા પર આવી ત્યારથી દરેક આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્ન પર તે રાષ્ટ્રસંઘની વિરુદ્ધ પડતી. સર સોમુઅલ હોર જીનિવામા ભલે ઘોષણા કરે કે ધિટન સર્વદા રાષ્ટ્રસંઘને વફાદાર જ રહ્યું છે, પરંતુ એ વચનોને તેમનાં કૃત્યો બિલકુલ ટેકા આપતાં નથી એટલે બીજાં રાષ્ટ્રો ધિટિશ સરકારની સહાયતામાં શકા કરે તો કયું જ નવાઈ જોવું નથી. રાષ્ટ્રસંઘમાં એકતા છે એવું માનવા સાચો પરિસ્થિતિ તરફ આંખો જ બંધ કરી દેવી પડે.

ઈટલી આજે કરી રહ્યું છે તે જર્મની ને જાપાન કાલે કરે પણ ખરાં. સામ્રાજ્યવાદનું નવું મોજું જગત પર પસાર થઈ રહ્યું છે. નાનાં રાષ્ટ્રો તેથી ભડકી બિઝાં છે. કાઈને ય પોતાની સલામતીની ખાતરી પડતી નથી આ સામ્રાજ્યવાદી સાહસોની પછીતે એક જરી ગયેલી આર્થિક યોજના પ્રેરણા દઈ રહી છે. વિપુલતાની વચ્ચે મનુષ્યો નાશ પામે છે ને સંસ્કૃતિ વેડફાય છે. આ પરિસ્થિતિ લાવનાર રાજકીય અને ઔદ્યોગિક આગેવાનોને બૂખમરો વેકતાં ટાળાઓનો રોપ સરમુખત્યારી વધાવવા પ્રેરે છે ને સરમુખત્યારો સામ્રાજ્યવાદ ને સંત્રામ અપનાવે છે. અત્યાર સુધી પ્રત્યાઘાતી સરમુખત્યારીથી કામદાર વર્ગની દયા બગડતી ગઈ છે એટલે સરમુખત્યારો નિરાશામાં સામ્રાજ્યવાદ તરફ હેવટની મીટ માંડે છે. મુસોલિની એવી જ નિરાશાનો નમૂનો છે. પરંતુ એમના પ્રશ્નનું નિરાકરણ સામ્રાજ્યવાદથી નથી થવાનું એ બીનાથી તેઓ સાવ અનુષ્ઠા છે. વિવ્યવના મૂલ્ય પરિણામ પૂરાં નહિ પાડી શકે. સુદૃઢી તો જીવનમાં, ગરીબીમાં, વગેરેમાં એવો તો પ્રત્યાઘાત અનુભવાશે કે તેમનાં તખ્તોય કયાં બિથલી પડશે તેની ખબર નહિ પડે.

તો ઈટલીનું આક્રમણ અવરોધવા શું કરવું? રાષ્ટ્રમંદળ શું કરી શકે? જ સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રોમાંથી જર્મની, જાપાન ને અમેરિકા જેવાં ત્રણ મહારાજ્યો તો રાષ્ટ્રમંદળની બંદાર છે.

ઈટલી પણ હવે તો બહાર જ ગણાય રહ્યાં એ ક્રાન્ત્ય ને પ્લિટન. રાષ્ટ્રમંધની નીતિ પર તેમનો કાર્ક કાળુ ખરો. પરંતુ અમતોષી સત્તાઓ તેમની સામે પડી છે તે વધારે પ્રદેશો પર હકૂમત માગે છે વળી જર્મનીને ડાગવા ક્રાન્ત્યે ઈટલી સાથે મમજૂત કરેલી છે એટલે બે ગાંધૂમયના નિર્ણયો તે જગત અમલમા મૂકે તો એક મિનગત્ય તો ગુમાવે પણ કદાચ એસ્ટ્રિયાને ગળી જવાની જર્મનીને તક પણ આપે તેથી જ ક્રાન્સ જીનિવામા આનાકાની કરે છે

આ પગિથિતિમા રાષ્ટ્રમંધને સ્વીક્રમપૂર્ણ લેખી શકાય જ નહિ અસ્તિત્વ નથી એની શક્તિઓ તે ધગો છે એમ કહેવું તે તેને ક્યારેક કરવા જેવું છે અર્થે રાષ્ટ્રસવ પણ આખા રાષ્ટ્રમંધ તરફ કામ કરી શકે તેમ નથી ઈસ્ટી સન ૧૯૧૪ની બળિયાના બે ભાગવાળી દશાએ આપણે પાછા પડ્યા છીએ તે સ્પષ્ટ થાય છે ગ્રેયી જ હથિાગમધી પરિપદ પડી ભાગી, હથિયાર મગવાની નવી રીતો અસ્તિત્વમા આરી, ને ના જગત-સુદ્ધના પણ લાલુકાગ મજબાવા. એટલે મત્તાની સમતુના સ્વજનના રાષ્ટ્રસન તો એક માધન છે એટલું સ્પષ્ટ થયું વળી અન્યાયના પાયા પર રચાયેલા ને વર્ગોય કે કોગી મત્તા પર ક્રમમતા ગત્યો બીજા રાષ્ટ્રોને ન્યાય ચૂકવા હદી પણ એક થઈ શકતા નથી એ વાત નક્કી થઈ ઈટલી સામેના પ્રતિમથોનો અમલ કડક બનાવવા ગાંધૂસઘના જ રાષ્ટ્રો એકમત થશે કે કેમ તે શકાભરેલું છે

શાંતિની ઇચ્છા નથી એમ નથી, પરંતુ આતંકરાષ્ટ્રીય આર્થિક ને વ્યાપારી હિતો રાજનીતિ નક્કી કરે છે ને તેથી જ દુરસનાવટ ને લાવલીત મનોદશા બની થઈ હથિયાગમધી ને શાંતિના સ્વપ્ના નાખૂદ કરે છે મુસોલિની આ સમજે છે ને એ સમજથી જ એણે પોતાની યોજનાઓ ઘડી છે. એના પર આક્રમણ થશે તો એ સામ્રાજ્યવાદી કાગલોને લીધે જ, ને તેમ ડગતા પહેલા એની સામે પડનાર રાષ્ટ્રો મૂનાકેન થયાં વિના રહેશે જ નહિ એ વાત મુસોલિની ભારી રીતે સમજે છે પોતાને એ ત્રણ રીતે સક્ષાત સમજે છે (૧) ક્રાન્ત્યે જર્મનીની બીજ છે આગળ વધતા જર્મનીને ડાગવા ઈટાલિયન સહકારની તેને જરૂર છે એટલે તે આર્થિક પ્રતિમથોનો અમલ ડગતા પણ ખમચારો, (૨) ક્રાસ લશ્કરી પ્રતિમથો અમલમા મૂત્તા વિરદ પડશે જ કાગલુકે એમ થતા ક્રાસને જર્મનીની બીજ છે તે પ્રત્યક્ષ થાય (૩) ગમાજવાદી હિંમતો, વ્યાપારીમતો, સહકારી ગાંધીઓ ને બીજા કામદાર સરથાઓને ચરી નાખી ને ગત્યે કામદારને દાખી દીધા છે તેમની સામે લગાઈ જગાવતા વિશાળ વર્ગવિગ્રહનો મામનો કરવો પડે તેમ હોવાથી દરેક મામાજ્યવાદી મગત પણ ખમચારો

એટલે ઈટલી મામેના પગવા સ્વાર્થવૃત્તિથી કે અમતુના માત્રવાના દોષથી જ ભગને. બૃતકાળમા પણ એમ જ બન્યું હતું બે કે ગાંધૂસઘના મિદાનો અમલમા મૂકવા કે મમૂદ શાંતિ જળવવાના યોથા નીચે પ્રતિમથો કડક કરવા જ એવું આક્રમણ થશે આ પગિથિતિ જ સ્પષ્ટ સમજવાની જરૂર છે, નહિ તો પ્રજા ને નીતિ વખોડે છે તેને જ આડકતરી રીતે તે ટોકા આપશે 'મગ્રામ ન બોઈએ'નું માનમ ધગવનાર તો એ નીતિની વિરદ પડવાના જ એ લોકો તો એક પગલું આગળ વધી ધોળશા કરો કે સુદ નકામું છે સુદથી અપગધ શીટવાનો નથી, બિયદુ અનિષ્ટ વધશે છેલ્લા જગતપુદે નાના ગત્યોની સ્વતંત્રતાનો અગત તો મન્યવાદનો કોપડો જેમ ઉડ્યો તેમ આ ઝડો એબીમિનિયન સ્વાતંત્ર્યનો કે એવા બીજા કાયદા ઉકેલો મગ્રામ અટકાવવા માટેનું મમૂદપુદ

કદી સફળ નહિ થાય. છેલ્લા જગતયુદ્ધે પર્સેલ્મની સંધિ આપી. પર્સેલ્સે હિટલરને વૈરાગિનીથી ભરપૂર આજ્ઞાનું જર્મની આપ્યું હિટલરનું જર્મની પોતાના વિજેતાઓની રાજનીતિને આપવાનું કરે છે તે ખીજા જગતયુદ્ધના શેષ ફૂંકે છે. પ્રથમ મહાયુદ્ધે માનવજગતને ખાતરી આપી કે સંગ્રામમાંથી સંગ્રામ શમવાના નથી જ. યુદ્ધની અમાનુષી અસર ન્યાય ને શાંતિનાં સ્વપ્ન જાગે મૂકે છે યુદ્ધધોષણના આદર્શો વગીઓના ભારો જેવા નિરર્થક હોય છે યુદ્ધ આમ છયોક વખોડાયુ છે. ઉપરાંત છેલ્લી લશ્કરી શોધોની અનામી વિનાશકતા આગળ સંસ્કૃતિ ખોળ જગતયુદ્ધને સપાટો ખગી શકશે નહિ. વિજ્ઞાને આપણને વિપુલતા અર્પી છે, પરંતુ તે સ્વીકારી આપણે વહચી લેતા નથી. આપણો લોભ ને નાદાની જે સંસ્કૃતિને અસહ્ય બનાવે છે તેના ફરચેફરચા ઉડાવી દેવાને જ વિજ્ઞાને આપણને શસ્ત્રો આપ્યાં છે ઘેલછાનું આ અંતિમ નાટક પશ્ચિમ ક્યારે લગ્ગની લે છે તે માટે પૂવ મીટ માડી રહ્યું છે.

એટલે સામુદાયિક શાંતિની યોજના સંગ્રામ પર નિર્ભર રહેશે એ વાત સ્વીકારી શકાતી નથી. સામુદાયિક શાંતિની યોજનાને સામુદાયિક સંગ્રામયોજનામાં પડતી નાખવામાં સૈન્યવાદીઓને વિજ્ય મનાશે. એ વિજ્યના મદથી જ અત્યારે સૈન્યવાદીઓ રાષ્ટ્રસંઘ ને સામુદાયિક શાંતિની યોજનાના ઝાઝા નીચે શસ્ત્રો મળવાની નવી રાસત રમી રહ્યા છે. શબ્દોના પૂગારીના કિસ્મતે ખેસી રહેવાનું જ લગાયુ છે.

તો સંગ્રામથી મુક્તિ શી રીતે જડે? લગાઈ જગાડનાર અન્યાયો શી રીતે નાખૂદ થાય? વાતાવરણ નિરાશાજનક છે. સરસજગત ને સંગ્રામ મરજવનાર લોભવૃત્તિ ને અન્યાયો રાષ્ટ્રીય ને આંતરરાષ્ટ્રીય રાજનીતિમાં ગૂંચવ્યાઈ ગયા છે એ વાત સાચી, પરંતુ તે દૂર કરવા જે નૈતિક બળની ખામી છે તે જ મદદરની ખીના છે. એક ખરાબ વિચારને આપણે નવા આશાભર્યા સારા વિચારે જ નાખૂદ કરી શકીએ. વળી એ નવા વિચાર પાછળ સચોટ નીતિ ને તેના તાત્કાલિક અમલની તત્પરતા જોઈએ. ઘિટન ધારે તો આ માર્ગ અપનાવી શકે: (૧) આંતરરાષ્ટ્રીય સળધો પલટાવી નાંખતી લક્ષમણો હાથ ધરવી; (૨) સાત્રાન્યને લશ્કરી દોરથી છૂટું કરવું, (૩) કચરાયેલી પ્રજાઓને સંતોષે તેવાં રાજતત્ત્વો સ્થાપવાં; (૪) જગતના વ્યાપારની દોરવણીની સપૂર્ણ જવાબદારી રાષ્ટ્રસંઘ ઉપર લાદીને જગતના ઉત્પાદનને મારાંમાં સારાં બજાર શોધી આપવાં, (૫) વધારાની વસ્તીને ગૂંચવણિયો પ્રશ્ન ઉઠાવવા રાષ્ટ્રસંઘને સત્તા આપવી જેથી પૃથ્વીના વેરાન પ્રદેશોમાં વસાહતો કરવાના રાષ્ટ્રોના હક્ક સચવાય; અને (૬) જગતના જલમાર્ગો ને હવામાને આંતરરાષ્ટ્રીય બનાવવાં, (૭) વિશાળ પાયા પર હથિયારબંધી હાથ ધરવી ને નવી દુનિયા રાજવવાની સહૃદયતાનો સાક્ષાત્કાર કરવો; (૮) જરૂરી હુત્તરઉદ્વોગો ને વ્યવહારની યોજનાઓ સમાજને હરતક કરી દેવી.

આવી નીતિને વ્યવહારુ સ્વરૂપ આપી જગજહેર કરવામાં આવે ને પછી તેનો કડક અમલ કરવામાં આવે તો અત્યારે ધુધવાતા અનેક સંગ્રામોનાં કારણો નષ્ટ થઈ ગયે શસ્ત્રસંજગત સંબંધો વધતાં અટકાવે છે. બિલકુલ શસ્ત્રસંજગત માટે વપરાતા નાણાં બચાવવામાં આવે તો વૃદ્ધ વયે સારી મદાય આપી શકાય. રાષ્ટ્રીય વિદ્યા માટે અનેક યોજનાઓ હાથ ધરવાં લડાણો પૂરાં પાડી શકાય ને તેમ છતાં રાજતંત્ર તંગી ન અનુભવે. આવી યોજનાઓ અમલમાં મુકાય તો લલલક્ષા સરમુખત્યારે પણ સંગ્રામમાં ઝંપલાવતાં વિચાર કરે.

આથી અગિસીનિયાના પ્રશ્નનો નિવેડો નથી જ આવતો, પરંતુ મંત્રામયી એ પ્રશ્નનો નિવેડો આવવાનો પણ નથી લગાઈથી જગતના કામદારોને વધારેમા વધારે સહન કરવું પડે છે. માત્રાન્યવાદી મરકારો સાથે મહકાર કરી ઇટલીના કામદારો સામે લડી એ લોકો શો માર કાઢશે ? એટલે જગતની બધી જ પ્રજાઓએ પોતાની મરકારના જુલમોનો અત આજુનાના મહત્વાર્થમા ગંભીરપણે પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ ને બીજો એવા જુલમો થતા હોય તો તેને પડખે રહેના સાફ ના પાડી દેવી ઘટે જો કોઈ મરકાર સુધ્ધ જાહેર કરે તો તે દેશના હિતચિંતકોની પડખે ઊભા રહેવું ઘટે બહિષ્કાર ને સમોદ દલીલથી તક મળે ત્યારે અભિપ્રાય શાંતિ, સ્વાતંત્ર્ય ને ન્યાયના પથે વાળવો જોઈએ સુસોલિનીનું તત્ત્વ જુલમગાર હશે તો તક મળતા ઇટલિયનો તેની સામે થવાના જ પરંતુ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદી મરકાર ઇટલીની સામે થાય તો તેમની મારફતે બ્રિટિશ કામદારો એક ધર્ષ ઇટલિયન કામદારો માટે લડે છે એવું ઇટલીના કામદારોના માનવામા આવશે નહિ ને બિલકુલ અનિષ્ટ વધશે ને અમામ લગશે

ગણ્ટસંઘની પ્રતિબંધોની નીતિ આ ક્ષણે તો ગણ્ટોને બીજા જગતયુદ્ધ તરફ જ ખેંચી જાય છે ને માનવતાના કિસ્મતને મૂડીદારોની અજિત અંધાધૂંધીની દયા પર છોડી દે છે *

રમણીકલાલ દલાલ

(૩) ઇટલીની આર્થિક પરિસ્થિતિ

ઇટલીના સમુખત્યાગ સુસોલિનીની મહત્વાકાંક્ષાનો પાર આવે તેમ નથી તેને મહાન રોમન સામાજ્ય કરી સ્થાપવાના કોડ છે તેને આધુનિક જમાનાના સીઝર બનવું છે આખા આફ્રિકા ઉપર તેની ગરુડ જેવી તીક્ષ્ણ આખ બારે તુષ્ટાથી તલસી રહી છે ઇજિપ્ત, સુદાન જેવા રમાળ દેશો તેના પ્રગિદ્ધ કરેલા નકશામા ઇટલીના સામ્રાજ્યના ભાગો તરીકે યુદ્ધિત થયા છે અગિસીનિયા છતાં પછી એની મહત્વાકાંક્ષા અનેક દિગ્વિજયો કંપી રહી છે આ વિજયયાત્રા બ્રિટિશ સિંહને ઉગમગરા કગવે છે સુસોલિનીએ મહાન તૈયારીઓ કરી છે તપ્તુ લાખનું લશ્કર તેણે અગિસીનિયા ઉપર ચડાઈ કરવા માટે બે માર્ગોના દૂર સૂઝા પ્રવેશમા મો.દુષ્ટ છે તે ચિવાય બે લાખ મનુષ્યો ગિપાઈઓ માટે જરૂરી આમચી, સેવા, પરિચર્યામા રોક્યા છે

ઇટલીને પાંચ લાખ ગાજુઓ ઇંગ્લિશના સૂઝા પ્રદેશમા સ્ટીમરો મારફતે મોકલવા પડ્યા તેમને માટે ખાસ સામચી, પહેરવાના વસ્ત્રો, તોષણ, લૂગાઓ, તખ્તો, ઇસ્પતાયો વગેરે કચોડોની કિંમતના ગાધનો ચાલુ મોકલવા માડ્યા છે આ સુધ્ધ લગભગ એટલે સંકડો જાતની આમચીઓ એટલે દૂર હરહમેશ મોકલવાની ગોળવણી કરવી પડશે સુસોલિનીએ તે માટે ઘણા વરસોથી બગીચ તૈયારીઓ કરી ગઈ છે હાનરો મોટરો, બખ્તરગાડીઓ, ઝેરી ગેમના ગોળાઓ, વિમાનો, મશીનતોષણ, અનેક જાતના પુદના યંત્રોથી ઇટલીએ મોમાનીનેડની જમિને બરી નાખી છે ચારે તરફ નીનનવી પાડી સડકો બંધાય છે, મોટા શહેરો જેવડી છાત્રાલયો બંધાય છે, માર્ગો મોઢાય છે, પાણીનાં જળશયો બંધાય છે ચારે તરફ ભારે પ્રવૃત્તિઓ ખૂબ વેગથી આગળ ધપી ગઈ છે આ સુદમામચી પાછળ ઇટલીએ દશ કરોડ પાઉંડ ખર્ચ્યા છે

પરંતુ ઇટલીની આર્થિક સ્થિતિ ફરી છે, તે વિશે અનેક ગપગોળા ચાલે છે. પરંતુ અમેરિકા અને ઑસ્ટ્રેલિયાનાં માતબર આર્થિક પત્રો એ વિષયમાં સારો પ્રકાશ ફેંકે છે. તે ઉપરથી ઇટલીની મોળી આર્થિક દરાનું જ્ઞાન સહેજે થાય છે. આથી પરિસ્થિતિ ઇટલીને જરૂર કાઈ જાડા ગતિમાં ન નાંખે એ અસંભવિત છે. મુસોલિનીએ પોતાની સત્તા અને ફેસીસ્ટ રાજ્યતંત્ર નભાવવા આ જખરો પાસે ફેંક્યો હોવાની ઘણાંઓની માન્યતા છે. દેશમાં ખૂબ ગરીબાઈ છે. કરનો ભાર પણ બહુ દબાવી નાખે તેવો છે. ચારે તરફથી રાજ્ય નાણાં ખેંચી રહ્યું છે. સોનાનો જથ્થો ઘટી ગયો છે. બહારથી નાણાંની મદદ કે લોનો મળે તેમ નથી. પોતાની પ્રજાએ પાસે મોટી લોનો રાજ્યે લીધી છે. વધારે નાણું બજારોમાં નથી કાગળિયાનું નાણું ખૂબ હાપવામાં આવ્યું છે હંગરી, ઓસ્ટ્રિયા, આલ્બેનિયા વગેરે ઇટલીના મિત્રો પોતે જ ભારે કરજમાં અને બીડમાં છે, એટલે ઇટલીને તેમની પાસેથી નાણાં મળે તેમ નથી.

ઇટલીનું સોનું ધસડાઈ ગય છે. લીગ ઓફ નેશન્સે પ્રજામાં દરેક રાજ્યની ફરતી પ્રચલિત નોટોની સામે ૪૦ ટકા સોનું જાહેરથી માટે રાખવું જોઈએ, એમ ઠરાવ્યું છે. ઇટલી પાસે તેટલા પ્રમાણમાં સોનું નથી. તેના ચલણની પરદેશોમાં કિંમત નથી. તેથી પરદેશી માલો (કાલસો, લોહુ ઇટલીમાં થતાં નથી) માટે ઇટલીને સોનામાં નાણાં ભરપાઈ કરવા પડે છે દારૂગોળા વગેરેની ખરીદી માટે ઇટલીને મોટી રકમનું સોનું પરિસની બેંક ઓફ ફ્રાન્સને ભરવું પડ્યું છે સપ્ટેમ્બર તા. ૫ થી તા. ૨૦ સુધીમાં પદર દિવસોમાં જ ઓગણચાલીસ લાખ પાઉન્ડનું સોનું સંગ્રહમાંથી પેરિસ ખાતે પહોંચ્યું હતું. છેલ્લા ત્રણ માસમાં એક કરોડ તેડુ લાખ પાઉન્ડનું સોનું ઇટલીએ બેંક ઓફ ફ્રાન્સને ભર્યું હતું. તેની બે કામાં સોનાનો જથ્થો નીચે મુજબ છે:

	પાઉન્ડની કિંમત
જૂન તા. ૩૦, ૧૯૩૪	૧૦,૮૦,૦૦,૦૦૦
જૂન તા. ૩૦, ૧૯૩૫	૯,૧૦,૦૦,૦૦૦
જુલાઈ તા. ૩૧, ૧૯૩૫	૮,૭૦,૦૦,૦૦૦
ઓગસ્ટ તા. ૩૧, ૧૯૩૫	૭,૮૦,૦૦,૦૦૦
સપ્ટેમ્બર તા. ૩૧, ૧૯૩૫	૭,૨૨,૦૦,૦૦૬

તે પછીના આંકડા મંજૂર નથી. પરંતુ છેલ્લામાં છેલ્લી ખખર મુજબ સોનાનો પ્રવાહ પેરિસ તરફ વિશેષ વેગથી વહા કરે છે. આથી ઇટલીનું ચલણ આ પ્રમાણે માત્ર કાગળ ઉપરનું જ રહેશે. ઇટલીની પ્રજાનું પરદેશોમાં જે નાણું જમે રહેતું હતું તે સર્વે જપા કરી રાજ્યે પોતાની દારૂગોળા અને યુદ્ધસામગ્રીની ખરીદ પેટે વાપરી નાખ્યું છે. જગતના બજારોમાં ઇટલીના કાગળિયાના ચલણની કિંમત કાંઈ ઉપજશે નહિ. યુદ્ધમાં સડોવાયેલી પ્રજા આર્થિક પતનને ગણકારતી નથી, પરંતુ પાછળથી તેનાં ફળ બહુ કડવાં ભોગવવાં પડે છે.

હવે આર્થિક સ્થિતિ ઉપર આવીએ. ઇટલીનો નિકાસ વેપાર બહુ ઘટી ગયો છે, આમદાની વેપાર તેટલા પ્રમાણમાં વધ્યો છે.

મને ૧૯૩૨-૩૩ માં નિઝાસ કરતા આનક પદ્મમે દશવાખ લાયર વધારે હતી

મને ૧૯૩૪મા આયાતનો વધારો ૨૫૦૦ દશવાખ લાયર થયો હતો

મને ૧૯૩૫મા તેવી વડાડો થઈ ૧૪૦૦ દશવાખ લાયર હતો, કાગળ કે ઇટલીની આટ ઝોળી પડનાથી ધોંગનાં થોડા મળ્યા છે તે સિવાય બજેટની ખાધ પણ ખૂબ આવી છે લોકો પામે અનેક પુમ્તિઓ કરી મળ્યા ખૂબ મન ચૂમે છે

જૂન ૧૯૩૩ના વગમમા ૩૫૦૦ દશવાખ લાયર ખાધ આવી

જૂન ૧૯૩૩ના વગમમા ૩૮૦૦ દશવાખ લાયર ખાધ બજાર્ડ હતી

૧૯૩૪મા ૬૦૦૦ દશવાખ લાયર ખાધ બતાવાઈ છે

મને ૧૯૩૪-૩૫મા તેથી પણ મોટી ખાધ આવડાની ધાગણ છે નવેબર ૧૯૩૪ માં ૨૦૦૦ દશવાખ લાયરની ચાર્ટર્ડ લોન નાઢામા આવી હતી કાસે ઇટલીને છૂપી રીતે ધણી મદદ કરી છે આ મારે ખાધો દરજ વધારીને પૂરી કરનામા આવે છે ઇટલીની પ્રજા જરાના જોગનથી દમાયેલી છે, અને ચાલુ કરજને લીધે તેની પ્રજાને હમેશાને માટે ભારે કરોનું ભાગ્ય મહન કરવું પડ્યું

ઈટલીનું કરજ પણ દૂદે અને જૂમકે વધતુ જ પડ્યું છે જૂન ૧૯૩૪ની તા ૩૦ સુધી 'ઈટલીનું કરજ' ૧,૫૦,૦૦૦ દશવાખ લાયરનું ગણાય હતું ૧૧,૫૪૧ દશવાખ લાયરની રેવને, નહેરો, મોનુ અને મહોં કામો પાછળ રોકાણ થયેલી છે આથી બાકીની રકમ પેદાશ વગરના કરજ તરીકે ગણી તેમા ૨૦,૫૮૪ દશવાખ લાયર નરા મહોં કામોમા ઉમેરવાની છે

ઈટલીની લોનોના લાવો બેમી ગયા છે મોનુ પરતુ નય છે ચક્રાન પણ ઝોહી યતી નય છે પ્રજાની ઉત્પાદનશક્તિનું સર્વિય યુદ્ધમા વપરાય છે આખી પ્રજા ઉપર ચારે તરફથી મખત પ્રતિમધો મુકાયા છે મોનું કાર્મ મંચરી શકે નહિ ખાવા, પહેરવા, ઝોઢા, ગરેવા મહેરોની મરં મામમોએ ઉપર ગરજારી અકુશો મુકાયા છે પ્રજાને મોજા મનદની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરતા તથા વાપરતા અટકાવનામા આવી છે જગતની પ્રજાઓએ ઇટલીની જાગપાસ આર્થિક ઘેરો ધાલ્યો છે તેની અગર ધીમેધીમે પણ ભયાનક રીતે ઇટલીની વિરુદ્ધ આપના પૂરેપૂરા મંભાર છે આ યુદ્ધ ઇટલીએ એમિમીનિયા મામે નામ માનવું કર્યું છે ખરુ યુદ્ધ તો અમેજ નતનત મામે છે પરતુ ચાલુકય અમેજોએ એનો મામનો ન્ગાને મદય લીગ એક નેગ-મને પ્રતિપક્ષી તરીકે ડિખી કરી છે

આ યુદ્ધની પરેના મુમોલિનીએ જગી મનાતો અને ગરતાઓ બાધ્યા બેનીની મુધાગણ માટે ગમતર યોજનાઓ અમલમા મૂખ, તેને માટે તેમે જુદી જ વાવગ્યા કરી નાખા બિખા કર્યા છે પગામ વગમતી મુનમા લાગપાઈ ઢગવાની મગતે ઇટલીને ખામ 'અમજીનીની દુરિયા' કાને છે અને ૧૯૩૦થી ઇટલીનું જો કરજ દૂદે અને જૂમકે વધતુ જ નય છે ૧૯૩૫મા ૨૪,૦૦૦ દશવાખ લાયરનું થયુ હતું તેના પાઉડ ગા કંગાડ ચલા છે

એ મને ઇટલી વધુમા વધુ આઠ મળા યુદ્ધ ચાલી શકે એની અર્થદાખીઓની ગણતરી જે બે મનહો ચાલુ થને અને મો મળ્યો પ્રામાણિ-પમે તેનો અમલ કરમે તો

(૪) એબિસીનિયાની આર્થિક સ્થિતિ

આઈબિસીનિયા સોલોમન બાદશાહનાં સીધા વંશજ ખ્રિસ્તી એબિસીનિયા ધણી પછાત દેશ છે. ઇટલી ન્યારથી એબિસીનિયાને હાથે ઓડાવા ખાતે પચીસ વરસો ઉપર પરાજય પામ્યું છે, ત્યારથી જ તે એ દેશને હાથે કરી જવાની નીતિ અખત્યાર કરી બેઠું છે. બ્રિટિશ સિંહને અર્ધો ભાગ આપી, અર્ધો ભાગ પોતે રાખી લેવાની સંધિ ફ્રાન્સની આડખીલીને લીધે ભાંગી પડેલી. હવે એબિસીનિયાના કુળદૂષ દેશને પચાવી પાડવા તેણે છેલ્લામાં છેલ્લી ઢળનાં ભયંકર લશ્કરી સાધનોનો મોટો સંગ્રહ કરી, એબિસીનિયા ઉપર લશ્કરી આક્રમણ કર્યું છે. ફ્રાન્સનું મન મનાવી તેણે છૂપી ગંધિ કરી છે. જર્મનીના હેર હિટલરને તેણે પોતાના ધ્યેય તરફ દિલસોજીભરેલ બનાવ્યો છે. ઓસ્ટ્રિયા હંગરીને આશ્રિત બેઠું કરી નાંખ્યું છે. હજારો વિમાનો બાધી અંગ્રેજ મનવારના ભયને ઇટલીએ દૂર કર્યો છે.

એબિસીનિયા બહુ ગરીબ દેશ છે ત્યાં ગુલામીની પ્રથા ચાલુ છે. લોકો ખ્રિસ્તી છતાં ધણી પછાત અને અજાણ છે. છેલ્લામાં છેલ્લાં યુદ્ધનાં સાધનો એબિસીનિયા પાસે નથી. તેની યુદ્ધની રીતિઓ બહુ જૂની ઢળની છે. આખો દેશ એક શહેનશાહના સામ્રાજ્ય નીચે છે, પરંતુ પ્રાંતોના સૂબાઓ સ્વતંત્ર છે. તેઓ પ્રાંતોની પેદાશ ખાય છે, બદલામાં લશ્કરી મદદ આપવાને બધાયેલા છે. શહેનશાહતની ઊપજ વાર્ષિક માત્ર બે થી ત્રણ કરોડ રૂપિયા જેટલી છે. એબિસીનિયાને લશ્કરના મિપાડીએને પગાર આપવો પડતો નથી. ત્યાના ઠાકોરો જોઈતા માણસો પૂરા પાડે છે. છતાં પચાસેક હજાર માણસોને ક્વાયન આપી લશ્કરી તાલીમ આપવાની સગવડ શહેનશાહે કરી છે.

પોતાના ઠાકોરોને યુદ્ધ વખતે બોલાવી શહેનશાહ ૩,૫૦,૦૦૦ માણસોને યુદ્ધશ્રમિમાં મોકલો શકે છે. તેની રેયતનો દરેકદરેક યુવાન ખેતીનું કામ પડતું મુશ્કેલી દેશના યુદ્ધવચમાં ભાગ લેવા કાયદેસર બધાયેલો છે. એ રીતે એબિસીનિયા આઠ લાખ માણસ યુદ્ધમાં ઉતારી શકે એમ છે. પરંતુ એટલા માણસોને પૂરાં પાડવા માટે પૂરતા હથિયારો એની પાસે નથી. ક્વાયતી લશ્કર માત્ર પચાસ હજારનું છે બાકી સાડાસાત લાખ માણસો, કોઈ પાસે તલવાર, તો કોઈ પાસે બંદૂક, છરા, જમ્બેયા, લાલા, વગેરે એક અથવા બીજુ હથિયાર રાખી યુદ્ધમાં જિતે છે. આધુનિક સમયના સસ્ત્રાસ્ત્રવાળાં રાજ્ય સામે આવી જૂના જમાનાની સામગ્રી વધારે લાભ આપે નહિ. બેલ્જિયમ, સ્વીટ્ઝરલેન્ડ અને બીજા દેશોએ થોડાક અમલદારો એબિસીનિયાને પૂરા પાડ્યા છે, છતાં હજી કેળવાયેલુ લશ્કર તેની પાસે થોડુ ગણાય.

એબિસીનિયા પાસે પચીસેક વિમાનો છે, પાંચસોએક મશીનતોપો છે. વિમાનો તોડી પાડવાની થોડી ખાસ તોપો છે. થોડાં વાયરલેસ સ્ટેશનો પણ છે. ત્યાંની બનાવટની અડી લાખ બંદૂકો પણ છે. તેમાં કેટલીક તો દારૂગોળા ભરી જામગોથી દાઢ આપી ફેંડી શકાય તેવી છે તેની પામે લાખેક માણસોને એક વરસ ચાલે તેટલો દારૂગોળો પણ છે. દસ હજાર મોઝર બંદૂકો તેણે યુરોપમાંથી ખરીદી છે વીસ લાખ કારટ્રીજો બેલ્જિયમ પાસેથી લીધેલ છે જર્મની, સ્વીઝરલેન્ડ, ડેન્માર્ક અને ફ્રાન્સ પાસેથી એબિસીનિયાએ ઘણો લશ્કરી સરગમ ખરીદ્યો છે. તેની પાસે થોડીઘણી મોટી તોપો પણ છે. તેને માટે ભયંકર ગોળાઓ પણ મંગાવ્યા છે

આ સર્વે માટે નાણાં જોઈએ. તે એગિપ્તીનિયા પોતાની એક કરોડની પ્રજા ઉપર મનુષ્યદોક એક ડોલર ઉધરાવી એકઠાં કરેલાં છે. એગિપ્તીનિયાને કાંઈ જ દેવું નથી. તેની લેનો નથી. તેની નોટો ચલણમાં નથી. પરદેશો પાસેથી નાણાં લેવાયેલ નથી. તેના ખજાનામાં પૈસાનો જમાવ નથી. તેની પાસે નાણાં ધીરનાર બેંકા નથી. માણસોને જૂજ પગાર આપવો પડે છે. તેને સ્વદેશમાં કાંઈ ખાસ ખર્ચ નથી. પરંતુ પરદેશી પ્રજાઓ પાસેથી દારૂગોળા ખરીદવા માટે, તોપો વિમાનો ખરીદવા માટે, રોકડ નાણાં સોનામાં જોઈએ છીએ. એગિપ્તીનિયા પછાત દેશ છે. એની પરદેશોમાં સાખ નથી. એટલે ચાલુ જમાનાનાં લગાયક સાધનો પ્રાપ્ત કરવા માટે એને દિવસે તારા જોવા પડે છે.

એગિપ્તીનિયાનો સિપાહી કુદરતી રીતે શરવીર ખમીરનો અને લગાયક છે. તેને પગાર મળતો નથી; જવનો રોટલો અને માંસનો ટુકડો તેના ખોરાક માટે બસ છે તેને છાવણીઓ, તંજાઓ, ધરિપતાલો, લગાઈની ઓફિસો, હમ્મરો મોટરો અથવા આધુનિક સૈન્યસામગ્રી અને સુખસગવડની દરકાર નથી. તેની પાસે તારબાદિસ, રેડિયો, ટેલિફોન કે સંકેત બાણાં ચિહ્નો નથી. તેના દોહથી તે દૂર બેઠેલા લશ્કરને પોતાની ખાતમી આપી શકે છે. એગિપ્તીનિયન લશ્કર પાસે થોડાંએ પણ થોડા હોય છે. મોટરગાડીઓની સગવડ તેનાં ઊંટો પૂરી પાડે છે. બંધકર કરાગવાળા રસ્તાઓ, ખાઈઓ, રણો અને જંગલી જનવસથી ભરેલા રસ્તા તેને મદદ કરે છે તાવ, મરફી, મેલેરિયા, મચ્છરો એ પણ એનાં યુદ્ધનાં સાધનો તરીકે સારો ફાયો આપે છે.

એગિપ્તીનિયા પોતાની રીતે તૈયાર છે. પરંતુ એક આધુનિક શસ્ત્રાસ્ત્ર ધરાવનાર, ભારે તૈયારી કરનાર યુરોપના મહારાજ્ય મામે લડી વિજય મેળવવાનું તેનું ગત્તું નથી. તે જરૂર લગાઈ લખાવવા છાપાઓ મારી સામા લશ્કરને હોરાન કરવાની બાજીઓ ખેલશે. પરંતુ છેવટના પરિણામ માટે કોઈને શંકા નથી. તેથી જ પોતાને મદદ કરવા એગિપ્તીનિયાએ લીગ ઓફ નેશન્સને અપીલ કરી છે. તોપો, દારૂગોળા, મશીનતોપો, ચેરી ગેસ, વિમાનો, રેડિયો અને બીજાં સાધનો પોતાને ઉધાર આપવા તેણે વિનંતિ કરી છે.

છેલ્લી ખબરો મુજબ, એગિપ્તીનિયા યુદ્ધ લગાવી શકે તે માટે કેટલાક યુરોપિયન દેશો તેને મદદનો હાથ આપી રહ્યા છે. મશીનગનો, દારૂગોળો, તોપો, એરોપ્લેનો વગેરે સારી મંજૂરમાં એગિપ્તીનિયાને પહોંચાડવામાં આવ્યાં છે. સાદા વિમાનો ખાસ ગોળા ફેંકવા માટે હજારો સ્વધારોએ ગોઠવ્યાં છે. એક ગોટું દારૂગોળો બનાવવાનું કારખાનું એગિપ્તીનિયાએ ખોલી દીધું છે. તે માટે પરદેશી અનુભવીઓની ગોઠવણ પણ થઈ ગઈ છે. લાખો રાઈફલો પણ એગિપ્તીનિયાની સરહદમાં પહોંચી ગઈ છે.

ઈટલીએ સત્તરસો વિમાનો તૈયાર કર્યા છે. તેનાં કારખાનાં દર અઠવાડિયે પચાસ વિમાનો તૈયાર કરે છે. એ સર્વેનો સામનો કરવા એગિપ્તીનિયાને યુરોપનાં કેટલાંક મહારાજ્યો મોટી સામગ્રી ઉધાર આપવાનાં ઠરાવ ઉપર આવ્યા છે, એમ સંજગાય છે.

ડુંગરગી ધરમશી સંપદ

પુસ્તક પરિચય

શિશુ અને સખી:--લેખક: કનૈયાલાલ મુનશી, પ્રમુખ સાહિત્ય સંસદ; પ્રકાશક: આર. આર. શેઠની કુંઃ જૂઝસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ, કેસવબાગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ; રૂ. ૧-૮-૦. શ્રીયુત મુનશી વિશે કહી શકાય કે તેમણે અનેક શૈલીનો પ્રયોગ કર્યો છે અને તે દરેકમાં સફળ થયા છે. આ કૃતિમાં તેમણે એક નવી જ શૈલીનો પ્રયોગ કર્યો છે, જેને તેમણે પોતે એક પ્રકારની ડોલનશૈલી કહેલી છે તે કવિ નાનાલાલની અપદાપદા ડોલનશૈલીની બહુ નિકટ ગણાય છે, અને કર્તાએ પોતે કહ્યું છે તેમ તે એક પ્રકારની રાગયુક્ત ગદ્ય શૈલી જ છે.

આ શૈલી ધણી જગાએ કવિ નાનાલાલને મળતી છે, તો ધણી જગાએ તેમાં શ્રી મુનશીની વિશિષ્ટતા જણાય છે. થોડા દાખલા લઈએ:

“એ આપલા આપ સમે, તૈયાર તે તરવરતો, રક્તિના શર ફેકતો તે આધ્યા.”

“પ્રશંસકો ને મિત્રોથી સંવૃત્ત^૧ તે સત્તાનું લોહી આખતો બેઠો.”

“વિદ્યબંધી સત્યને હામવું, નિર્ધનને ધનભારે કચરવો, સત્ય શોધાય તે પહેલાં વિનય ખૂચવી લેવો:—આ ન્યાયપદ્ધતિના મુખ્ય અંગ તે શીખ્યો.”

“શિશુ અને સખી વણલુણા હતાં ત્યાં જુદા થતાં, છાતીકાંઠે રડતાં. તેમનું કારણું રહન વિશ્વમાં વ્યાપી રહ્યું ડિગ્પાદો કાપ્યા; આકાશનું આકન્ઠ માથું નહિ; ઉપાસા સારતી નિસ્તેજ બની.”

આ શૈલી આપણા સાહિત્યમાં પ્રયોગરૂપ જણાઈ છે, પિંગલની દૃષ્ટિએ તેણે ધ્યાન ખેંચ્યું છે માટે આ શૈલીનું ડોલન એક જગાએ નિયમિત બને છે તેના દાખલો પણ જરા ભેદરૂપ છે. તે ડોલન સ્વાભાવિક રીતે મનહર કે કવિત્વની નિકટ ગણાય છે એ ધ્યાન ખેંચે એવું છે. અમે તેને ખાસ એ જગ્યાએ રૂપે નીચે લખીએ છીએ.

સુશોભન ભુવન કરો; રંગને બેરંગ પુરો;
નવપટના તોરણોને બારે બારે બાધી દોને;
આવી હો, આવી હો, હૈયા કેરી હાર ને!
રખે રહી નય કંઈ; રજ કંઈ છુપાય અહીં;
શોભા એજી યાય નહીં સૌંદર્ય સોદાય સહી.
આવી હો, આવી હો, હૈયા કેરી હાર ને!
કુસુમની માલ લાવો; સુવધી સુવાસ બદાવો;
દીપકમાં તેજ બેરો, કુંકુમના સાય પુરો;
આવી હો, આવી હો, હૈયા કેરી હાર ને! પૃ. ૧૦૪

કવિશ્રી નાનાવાયની શૈલીનું ભવ્યસ્થાન વાગડબંધ છે એ અપઘાગઘ, શૈલી કર્મ ધરીએ શબ્દપ્રાચૂર્ય, અને શબ્દસાધ્ય અતિશયોક્તિમા ઊતરી પડશે તે કહેવાય નહિ. આ ગદ્ય કાવ્યમા પણ છેવટનો ભાગ, ખામ કરીને તેજ પુરુષ વાર્તામા પ્રવેશ કરે છે તે સર્વ ભાગ વસ્તુમા નિર્મળ અને વાગ્યુત્ક્રમવાળો થઈ ગયો છે

શ્રીયુત મુનશીની વણીખરી કૃતિઓમા મંથન અને સ્વૈચ્છાગના સમન્વયનો અભાવ —જે તેમની કૃતિઓમા અનીતિના આક્ષેપને અવશ્ય આપે છે—તે અહીં પણ છે પણ તે વિષય અલગ નિરૂપણ માગે છે તે અહીં નહિ ચર્ચાએ પણ આ કૃતિને એક બીજા ન દર્શિમિદુથી બેસાની જરૂર છે તે તરફ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ અને ઉપર જણાવી ગયા કે આ કૃતિ એક શૈલીની દૃષ્ટિએ સફળ ગણાવી ઘટે છે, પણ તે માથે કહેવું જોઈએ કે આ શ્રીયુત મુનશીના જીવનની અમુક માળુની આત્મ થા છે એ જાન આ ગદ્યકાવ્યના આસ્વાદમા એક રીતે વિશ્વકર્તા છે કાવ્યનો સમારનાદ થવાને જાન આ વાનહાગિક દુનિયા તરફને કાવ્યદૃષ્ટિમા પ્રવેશ કરે તે આસ્વચ્છ છે આ ગદ્યકાવ્ય વાચના જાનક એમ કરી શકતો નથી કારણ કે તે મળે છે કે આ કાવ્યના પાત્રો તેની વ્યવહારસૃષ્ટિના પાત્રો છે અને આ કાવ્ય તે તેમની આત્મકથા છે એક રીતે આત્મકથાનું અને કાવ્યનું દર્શિમિદુ પરસ્પરવિધાતક છે આત્મકથા, વિષયભૂત પુરુષનું માનસ વાસ્તવિક રીતે થુ હતું તે કેવું હતું, તે જે હતું તે આપ્યું હતું કે નહિ, નામક કહે છે તેવું જ હતું કે અન્યથા હતું, એમ એના પ્રશ્નો સ્વાભાવિક રીતે ઉઠાવે છે, અને એ પ્રશ્નોની આનક્ષાના સતોપમા રાચે છે ત્યારે કાવ્યમા વાસ્તવિકતાનો પ્રશ્ન જ અસ્થાને છે, તેમા તો માત્ર જે કાઈ કહેલું હોય તેને અનુકૂળ જ ચિત્ત કરીને સમારનાદન કરવાનું હોય છે આત્મલક્ષી કાવ્યમા પણ જે ભાવ નિરૂપિત થયો હોય તે સર્જકને ખરેખરો હતો કે નહિ એ દર્શિમિદુ અસ્થાને થાય, એટલી તટસ્થતાથી કાવ્ય થયું હોય તો જ તે સમારનાદયોગ થઈ શકે છે અહીં આ ગદ્યકાવ્યના પાત્રો ‘ગમે તે જ હોયની’ એમ થતું નથી, વાસ્તવિક જગત સાથેનું તેનું અનુસંધાન જતું નથી, અને એ વસ્તુ આસ્વાદમા વિશ્લેષ થાય છે કર્તાએ કેવળ આત્મકથા જ, મહાત્માજી પેકે, આપી હોત તો તે ગસિક થાત, કે તેમના વાગ્તરિક અગ્નિતત્વના અનુસંધાન વિનાનું કાવ્ય આપ્યું હોત તોપણ રસિક થાત, પણ આ બે દર્શિમિદુઓનો મક્કર એવો ચિત્તભેદ કરે છે કે જે ગવ્યાસ્વાદનમા વિશ્લેષ થાય છે અને તેમ છતાં શ્રી મુનશીની કલમનું સામર્થ્ય આમા જોઈ શકાય છે, તેમનું દર્દ મમજી સનય છે ખરું તો એ છે કે શ્રી મુનશી આટલા મર્મ્ય લેખક છે માટે જ તેમની કૃતિને આટલી સફળતાથી નિરીક્ષવામા પણ અમ આવે છે એમનાથી જરા પણ ઓછું સામર્થ્ય, કૃતિને સાહિત્યની તુલામા પણ મુકાવી ન શકે

રજકણુ :—લેખક ધૂમકેતુ, પ્રગણક ગૌરીશંકર ગોવર્ધનગમ જોશી, ખાનપુર, અમદાવાદ, સવા રૂપિયે।

આ પુસ્તકમા બે વિભાગો છે ‘રજકણુ’ અને ‘તેજ અને હાયા’ રજકણુમા લેખકે કેટલાક સત્યો કાવ્યમય ગદ્યમા મૂક્યા છે શ્રી ધૂમકેતુએ અમુક પ્રકારની ગૌરવધુક્ત ગદ્ય શૈલી ઉપર પ્રભુત્વ મેળવ્યું છે અને તેના અને નખૂતા આમા મળે સ્થલમંકાચને લીધે ટુકા જ દાખવા લાઈશું

“મૂઠકું જોઈને શું રડો છો?—હેતુ વિનાના જીવનની દરેક દરેક પણ એક મૂઠકું છે.”

“પ્રેમને મેળવવા ફિનિયામાં પ્રેમ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ નથી.”

“રાબ્બ બેલવાની અને આચરવાની વચ્ચે આખો જીવનસમુદ્ર પડ્યો છે.”

કેટલાંક સત્યો કલ્પિત પ્રસંગોમાં મૂકેલી છે. કાઠી કાઠી જગ્યાએ ધૂમકેતુનું લાક્ષણિક પ્રકૃતિવર્ણન પણ આવે છે.

આવી શૈલીનાં એકબે લયસ્થાનો છે તે જણાવવાં જરૂરનાં છે. પહેલું એ કે સર્વતાત વસ્તુને કશા પણ ચમત્કાર વિના મૂકી હોય—જેમકે “જ્યારે મૃત્યુથી પવિત્રતા જળવાની હોય ત્યારે દેહ ફેંકી દેવા જેવી ને પવિત્રતા એ તળવવા જેવી વસ્તુ છે.” આમાં સત્ય અને કથન બન્ને સામાન્ય છે.

બીજું લયસ્થાન એ નવીન સત્ય કે નવીન ઉક્તિ લાવવાના પ્રયત્નમાં, શૈલીની અતિશયોક્તિ કે વિરોધાભાસના મોહમાં સત્યને વિરૂપ કરી નાખવું એ છે. આવાં અમને કેટલાંક સ્થાનો જણાયા છે.

“કોઈ પણ ખરી વસ્તુ ખોટામાંથી જ જન્મે છે, જે મનુષ્ય ‘સાચો’ હોવાનો ડાળ કરે છે તે જ કાઠીક દિવસ કેસરિયા કરવા સૈન્યે ચોખ્ખરે નીકળે છે. જે બાળક ખોટા ખોટા અક્ષર લખે છે તે જ કાઠીક દિવસ સાચા અક્ષર પાડે છે.” પૃષ્ઠ ૩૫

‘ખોટામાંથી જ જન્મે છે.’ એટલે શું સત્યમાંથી કદી સત્ય જન્મી શકતું જ નથી? બીજું: જે માણસ બહાદુર હોવાનો જણી જોઈને ડાળ કરે છે તે શું કદી ખરેખરી બહાદુરી ખતાવી શકે છે? કદાપિ સરમ કે આપખાખિયા એવાને કેસરિયાં કરવાં પડે તો તે ખરાં કેસરિયાં કહેવાય? એ માત્ર ઉપદ્રવસનીય વિડગ્ધા નથી? અને ખોટા ડાળ કરવો એને બાળકના ખોટા અક્ષર સાથે શી રીતે સરખાવી શકાય? બાળક ખોટા અક્ષર લખતી વખતે સર્વાત્મથી એમ જ માનતું હોય છે કે પોતે સાચું લખે છે, અને એ સાચું લખવાની ધગધમ્માંથી જ છેવટે સાચું લખી શકે છે! ડાળ કરતાર તો ઊલટો એમ માને છે કે હું ખોટું કંઈ છું, મારે ખોટું જ કરવું છે, અને એમ કરીને જગતને છેતરવું છે! આમાંથી નો સત્ય નીકળતું હોય તો તે માત્ર ચમત્કાર જ જણાય! વળી પૃ ૩૬-૩૭ ઉપર:

“બલિયાર કમીને વધારેના વધારે લેકું એ માનસ, ગેહગેહ કમીને વધારે ટપૂશન લેવા કે ધમાલ કરીને વિઝીટ ફી પડાવવી, એ માનસ કરવા કોઈ રીતે હલકું નથી.”

એમ કહેવું એ પણ આવેશમાં વસ્તુઓનું તારતમ્ય બૂલવા બરાબર છે “મહત્વાકાંક્ષા એ હોય નથી. મહત્વાકાંક્ષા છુપાવવી એ હોય છે.” મહત્વાકાંક્ષા શા માટે હોય નથી? પૃ ૧૫૬ ઉપર પોને જ કહે છે “મહત્વાકાંક્ષા એક પ્રકારનો માનસિક રોગ છે” કાઠી કદાચ કહે કે આવાં ટૂંકા વાક્યોમાં કયાક અતિશયોક્તિ ચર્ષ જાય. તો જવાબ એ કે શૈલીનું ખરું પ્રભુત્વ એ કે વસ્તુ જરા પણ વિરૂપ ન થાય તેવા આકાર તેને માટે યોગ્યો.

‘તેજ’ અને ‘છાયા’માં કાવ્યલક્ષણો પ્રયત્ન ન હોવાથી આવા સ્વજો આવતાં નથી. તેમાં કેટલીક ચર્ચા, દાખલા તરીકે મહત્વાકાંક્ષા અને પુરુષાર્થ, કવિતા, વગેરે ઉપરની મનનીય છે. ટૂંકા વાર્તાના સ્વરૂપની ચર્ચા પણ અત્યારે ઉપયોગી જણાશે.

વિદાય વેળાએ:—અનુવાદક: કિશોરલાલ ધનસ્યામલાલ મશરૂવાળા; પ્રકાશક: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ; આઠ આનાં

આ પુસ્તક ખલીલ ગિલાનના ‘ધ પ્રોફેટ’નું ભાષાન્તર છે. આ પુસ્તકમાં એ

મૂળ લેખકનો પરિચય પણ આપેલો છે એ એમનાથે 'મહાકવિ, સામી, અને ચિત્રકાર' છે. એ મૂળ મિરયાના વનની છે અને તેમણે યુરોપઅમેરિકા પણ જોયેલા છે. તેમના પુસ્તકોને ઘણો આદર મળેલો છે અને યુરોપની ધીમ કગતા વધારે લાપામા તેનો અનુવાદ થયેલો છે આ પુસ્તકમા તેમના ચિત્રોના પૃષ્ઠ ફેટા છે

આ નાની એપડીમા ઘણાએ ગાંગવાન્વિત્ત્વનીના ફકરા છે એટલે ફકરા નોંધે એ "પ્રેમ પોતા મિવાય કશુ ન આપતો નથી અને પ્રેમ ધીમે તાલેદાર કરતો નથી, અને કાઈનો તાલેદાર થતો નથી

'કારણ પ્રેમને પ્રેમ ન ખુરો છે"

હમ મંડી તેમનો આદર્શ જોના જેવો છે

હિમશી મુનુની ખાખો તમારો યોગ તોડી નાખે ત્યારે તમે સાથે ન રહેવાના છો સાથે ન પરમેશ્વરની સાથ સ્મૃતિમાયે તમે સાથે ન રહેશો

તો જે તમારા સહવાસમા કાઈ ગાળા ખાદે, અને તમારી વચ્ચે આકાશના વાયુઓને વિહવા દેલે

તમે પરસ્પર આદરે ખરા, પણ તમારા પ્રેમની બેઠા ન જતાવરો,
પણ તમારા બેઠાના આત્માથી કાઢાની વચ્ચે મૂલવતા સાગરના જેવો એને રાખો
તમે એકબીજાના ખાવા ભરી દેલે, પણ એક એક ન ખાવો પ્રેમ માણે નહિ
એક બીજાને પોતાના રોટલામાથી બામ આપતે, પણ એક ન રોટલાને કરડે નહિ
સાથે ગાલે અને નાચે તથા દર્શથી ડાભરાવે, પણ એક એકથી ન રહેલે —
તેમ વીણાના તારો એક ન સંગીતથી કપતા હતા પ્રત્યેક પ્રેમ ન રહે છે તેમ "

આ દ્રષ્ટાને કંઈક નવું કહેવાનું છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે અને ફોની પણ વસ્તુના મહત્વથી ન ગભીર બને છે—ગૌરવશાળી બને છે

સામ્યવાદ અને સર્વોદય:—એમક નગરિ દારકાદામ પરીખ, પ્રકાશક ગુણોદય
કેન્દુરકાર્ધ મિસ્ત્રી, પ્રસ્થાન કાર્યાલય અમદાવાદ, ગ્રાહકોને ૦-૪-૬, ફ્રટક ૦-૬-૦

આમા ઘણા ઉપયોગી લેખોનો મગ્ગ થયો છે હમણાહમણા આપણા યુવાનોને રશિયાની સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાની પદ્ધતિનો રમ લાગ્યો છે પણ ઘણા તેનું પૂરેપૂરું સ્વરૂપ સમજતા હોતા નથી તેની સ્વતંત્ર પરીક્ષા તો ઘણા યોગ્યે ન કરી છે પણ એમ એક દેશમાંથી સ્વગત્ય પદ્ધતિ બીજા દેશમા આણી શકાતી નથી તેને માટે બન્ને દેશની પરિસ્થિતિનો ખારીક અને વિશાળ અભ્યાસ હોવો જોઈએ આ પુસ્તકમા એ પ્રજાની સ્વતંત્ર ચર્ચા કરેલી છે રશિયન પદ્ધતિની પડછે પૂજ્ય ગાંધીજીની પદ્ધતિ મૂકી છે અને રશિયન પદ્ધતિ કરતા આપણી પદ્ધતિ કઈ રીતે વધારે સારી છે, અને આપણને વધારે લાભકર્તા છે તે મતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે દરેક વિચારક આ વાચી મમજનાતો પ્રયત્ન કરે એમ હમણીએ બીએ

આલબેલ —કર્તા કર્મનદામ માલેક, પ્રકાશક: ચમનવાન શો સેલ એન્ટરપ્ર: ગૂજરાત પુસ્તક ભંડાર કરાચી. દોઢ રૂપિયો

આ લેખકના 'ખાકના પોવણા'ને અને આવકાર આપેલો હતો અને હવે એ ન લેખક વધારે વૈવિધ્યવાળો અને પ્રગતિ દેખાડનારો મોટો મગ્ગ પ્રગિદ્ધ કરે છે નોંધ એમે ગણ થયે બીએ

શ્રી કર્મનદામને મસ્કૃત વૃત્તોના કાવ્યો તેમજ માત્રામેળ વૃત્તો તેમ ન ગ્રેય પંદો

મૂકી શકે છે, અને ગેય કાવ્યોને ઉચિત મુલાવમતા વાણીમાં લાવી શકે છે. કાઠિયાવીઠી પ્રખળ ભાવવાહી શબ્દો તેઓ ઉચિત રીતે સંસ્કૃત શ્લોકોમાં પણ પ્રાપરી, શકે છે અને તેમણે સિંધના શાહ અબ્દુલ લતીફ સિંધીના એક પ્રકારના દોઢિયા કુઝળિયા દુહાનું ભાવમાં, વાણીમાં, છંદમાં સફળ અનુકરણ કર્યું છે. થોડા દાખલો, લઈએ:

વીરા, શું જિન્દગાની, દિવસનું રળીને ચોટકત કરતા,
દાદાની શોળા છાયે, ગુહ રાગડી હુકે, બાકુના જૂમખામાં,
વીતેલા એરિયાના ફરી ફરી સુરતા હલાણ સંભારણાથી
નમેલી ગોઠડીના રસ—રસખચતા સોત કિલ્લોધમાં, ને
અગો સંકોડી બેઠી, લગરિક તરીને દૂર, મોટાભણધી
ઢાંકી પાનેતરેથી કનકવલિ પ્રભા દેહની, તેહના બે,
આહિરા ધૂમટામાં ચકળવડળા, નેણલા નેતરબીના
આખિના ચાર ખૂણા બિચારી બિચારોને તાકવામાં જ નરો ?

આટલું લાંબું વાક્ય ક્યાંઈ સમજવામાં કલિષ્ટ થતું નથી. અને
એક દિન આસુબીના રે
હરિનાં લોચનિયા મેં દીઠાં

એ તો કોઈ મધ્યકાલીન સિદ્ધહસ્ત કવિને શોભે એવી પકિત છે. પણ આ કાવ્યમાં પણ
વરતું તદ્દન નવીન જ—હાલના જમાનાના લાક્ષણિક વિચારો જ છે. —

ભય થરથરતા ખેડૂત ફરતા શરીરે ડાકે વોટાયા
વરના ધાડા મૃત મેટાની માથલાસથે ધાયા !

શેલી, ખડિયા, ડોળી, ત્રિજોરી; સૌ ભરચક્ર ભરાણા:
કાળી મજૂરીના કરતરને બે ટક પૂગ્યા ન દાણા !
ખીંગા ઠગલા ધાન્ય તણારો સુસ્તોઆદિ તણાણા:
રક ખેડુના રુધિરે ખરડયા ને દિન ખયા ખવાણા !
તે દિન આસુબીના રે
હરિનાં લોચનિયા મેં દીઠાં !

છેલ્લે ઉપર કહેલો દોઢિયો કુઝળિયો દુહો લઈએ.

નહાલમના વાવડ નહિ, નહિ સાજનના સહેરા,
સોઢયા મલકના મેહુલા અમ નધાલિયાતે દેરા:
પ્રીતમજી પરદેરા—કટક ચડાવ્યાં કુદરતે !
કટક ચડ્યાં કુદરત તણા સમરાગણ ધમરોળ.
રણગીંગા સમીરાણ બને, ધનનંજડ બાને ઢોલ;
ધૂને ડાઘાડોળ ગઢ ધીંગા ધીરજતણા
ધીંગા ગઢ ધીરજતણા ડગમગ ફૂલે અસાર:
અખોલ અંતર કળકળે 'પિયુ પિયુ' કરે પુકાર:
વરસે વજ્રવર ધાર વીજ જ્યુકે, ધન ગડગડે.

શ્રી માણિકું કાવ્ય હાસ્યમાં પણ પ્રવર્તે છે, જોકે આ સંગ્રહમાં કાંઈ દાખલાં નથી.
સ્થલસંકેચને લીધે અવતરણ આખ્યા વિના માત્ર એવા એક કાવ્યનો નામનિર્દેશ જ
કરીશું: "હું ને આ કાજાની !

આખા મગ્ધ સુવાચ્ય છે તેમા લેખકની વિશિષ્ટતા બગમ દેખાઈઆવે છે તેમનાં ચિંતનશક્તિઓ પણ સાગ છે ને તે તેમનું સ્વતંત્ર ચિંતન બનાવે છે

કાન્યતોગી વાચકવર્ગને આ કાન્યો ગમશે

તવારીખની તેજહાયા હા ૧-૨-૩-૪ લેખક જવાહરના નહેરૂ, અનુવાદક અમીનાન ખૂમ, પ્રાણઃ મૌગપ્ત કાર્યાના, મૌગપ્તરોડ, ગણપુર, મૂલ્ય દરેકનું રૂ. ૦-૮-૦.

એવી દત્તકયા છે કે ભારતગયાઈ જ્યોતિષશાસ્ત્રનો ગર્થ પોતાની પુત્રી લીનાવતીને ઉદેશી લખ્યો ને તેનું નામ લીનાવતી પાડ્યું આ દત્તકયા વિશે દરેક રાડા પણ યર્ષ છે પણ તેની કંપનાની કોમલતા ઓછી આકર્ષક નથી પણ તે કયા કદાચકંપિત જ હોય, અદો તો સ્પષ્ટ છે કે થી જવાહરવાન નહેરૂએ જેનામાથી પોતાની પૂરી એક પુત્રીને જગતનો ઇતિહાસ પેરાડપે લખી મોઢ્યો અને એ કારુણ્યગર્ભ પણ તે માથે રમગર્ભ પુતાન્ત માથી આ પુસ્તકનું પ્રગટન થયું છે

થી જવાહરલાલે માણુમગ્ધત દુનિયામા પ્રગટ યર્ષ તે પહેલાની પૃથ્વીનો—તેના પર ભટ-તા ગણની કદના પ્રાણીઓનો—ઇતિહાસ આ પહેલા પણ આવી જ ગીતે પત્રરૂપે લખેલો હતો, તે આ ઇતિહાસની પૂર્વભૂમિકા મમજની નોર્ષએ એ રીતે લેતા આ ઇતિહાસ એચ ૭ વેબના જેટલી જ વિદ્યાગ દષ્ટિથી લખાયો છે તેમનો ઇતિહાસનો ખ્યાલ ટૂંકામા તેમની જ એક પકિતમા આપી શકાય

"જાણિયનામાથી પરિવર્તન પામતા પામતા માનવીએ આખરે સારેલી સસ્કાતસિદ્ધિની નિરીક્ષા એ જ સાચી તવારીખ છે" 'આત્મસદાકર અને સમાજદિગર્થે આત્મભોગ' એને સસ્કૃતિની તેઓ કમોગી માને છે માણુચન લાખા ઇતિહાસમા ક્યાક અધ પતન કરતી જણાય છે, પન આખા ઇતિહાસમા તેની બહુ બચર દોડી નથી

થી જવાહરલાલની પુત્રીની જન્મતાગીખ ૧૮૧૬ છે એટલે એમની અને એમનાથી મોટી ઉમરના ગદા બાગકા આ ઇતિહાસ વાચી રામ્મે ને વાચે એવો અમાગ આગ્રહ છે, આપણા દેશમા ઇતિહાસનું અજ્ઞાન એટલું બધું છે કે મોટાઓએ પણ આ વાચનામા મોગ ન ગખવો નોર્ષએ એમ કહેતું નોર્ષએ

ભરવી.—અનુવાદક ટિચનર્ગિદ્ધ ચાવડા, પ્રમસક આગ આગ ગેમની કુ, ખૂમ્મેનર્મ ખેન્ડ પબ્લીસમ, કેશવમાગ, મિન્સેમ ટ્રીટ, મુમર્ડ કા ૨-૮-૦

ચંદ્રમાણુની આ એક નવનકયાનું ભાષાન્તર છે નવનમ્યા ધણી આર્પ્ય છે અને ચંદ્રમાણુની જીવિના એક પથ્થ કમ તગેક તેને ગણી શકાય તેના પાત્રો ઘણા બધવાન અને મુખ્ય પાત્રો વિનયજી છે ચંદ્રમાણુની નવનકયાઓ આપણે ત્યા લોભપ્રિય થતી જાય છે તેનો આ પુગવો છે

અનેક પ્રગણક મંરયાગો અત્યારે ભાષાન્તરનું કામ કરે છે ત્યારે થોડી મૂલના કરવી જરૂરી જણાય છે આવી મગ્યાગો અગ્રઅન્ગ મમજને વિનયવહેણી કરી લે તો મારુ શખવા તગેક, ચંદ્રમાણુની બધી વાર્તાના પ્રામાણિક ભાષાન્તરો આપવાનું ગુર્જ અન્યન્ન કાર્યાયે લાધમા લીડુ છે તો એ મમ બીજી મર્ષ મગ્યા ન કરે તો મારુ તેથી અગેન્ન દનીડા ચિંતેરો મારિત્યો દાનિ યદા મખવ છે બીજુઃ આસ ભાષાન્તરો મગ્યાથી જ દસ નોર્ષએ અને શા પચીક થા છે તે પ્રનાવનામા મોધાતુ નોર્ષએ શખના તગેક ભરવી જેવી વાર્તા ચંદ્રમાણુના મૂળ મગ્યાની ઉપગથી થવી નોર્ષએ—તેના

હિંદી અનુવાદ ઉપરથી નહિ. અત્યારે હિંદી અને ગંગાળી સાહિત્ય જાણનારા અનુવાદકો ગુજરાતમાં મળી શકે તેમ છે. જેમ અંગ્રેજીમાં દોલતરાયની કૃતિઓનાં પ્રામાણિક લાપાન્તરો થયાં છે તેવાં ગુજરાતીમાં પણ પ્રામાણિક લાપાન્તરો થવાં જોઈએ. માત્ર વાર્તા વાચક વર્ગની વાર્તા-શૂંપ લાંગરા નહિ પણ જ્ઞાતે સાથે સાહિત્યના એક પ્રામાણિક અનુવાદ તરીકે પણ આવાં પુસ્તકોની કિંમત અંકાપૂર્ણ એવી સરત રહેવી જોઈએ.

આ વાત પ્રસંગવચાત્ અહીં કંડી છે. અમને જગાળાનો પરિચય ન હોવાથી આ પુસ્તકના લાપાન્તર વિશે અમે કંઈ કહી શકતા નથી.

કપાસ ભાગ ૧:—કર્તા મા. સિ. પટ્ટા, કોટન ક્ષીડર વડોદરા. કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

આ પુસ્તકની સમાયોચના કરતાં અમે સર પરમેશ્વરભાઈએ તે સંબંધી આપેલ અભિપ્રાય ઉતારવો ઉચિત મારીએ છીએ :

“ગુજરાતીમાં ખેતીવાડીને લગતી ચોપડીઓ ઘણી ઓછી છે તેમાં ખાસ કરીને ખેતીવાડીને લગતી વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ લખાયેલી ચોપડી તો આંગણીના ટેરવા પર ગણી શકાય તેટલી પણ ભાગ્યે દેશે. આ મંજેંગોમાં લાર્ડ માર્ટિન્ડ શિવભદ્ર પટ્ટાએ બહાર પાડેલી “કપાસ” ઉપરની ચોપડીને આવકાર આપતાં અને તે લખવા માટે તેમને અભિનંદન આપતાં મને આનંદ થાય છે.

“આ ચોપડીના પહેલા ભાગમાં કપાસની જાત અને તે સુધારવાની રીતનું વર્ણન છે. તેમાં કપાસની જાતનું વર્ણન વનસ્પતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કરવામાં આપ્યું છે અને પછી તે જ દૃષ્ટિએ દુનિયામાં, હિંદુસ્તાનમાં, મુઝર્ષ ઇલાકામાં અને ગુજરાતમાં થતા કપાસની જાતોનું અવલોકન કરવામાં આપ્યું છે. તે પછી કપાસની શાસ્ત્રીય ઉદેશની પદ્ધતિ અને તેની મદદથી કપાસની સુધારેલી જાતોનું વર્ણન આપ્યું છે અને છેવટે આ બધા અનુભવને પરિણામે ગુજરાતમાં કયા જિલ્લામાં કયું બી વાવવું અને સુધારેલા બીનો રી રીને પૂરો લાભ લેવો તે દર્શાવેલું છે.

“જે આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ નીકળે તો કેટલીક સૂચનાઓ ધ્યાનમાં લેવા જોવી છે. લાર્ડ માર્ટિન્ડ પટ્ટાએ માર્ટિનાની કોટન ટેક્નોલોજીકલ લેબોરેટરી અને કોર્ટ રૂના અનુભવી વેપારીની મદદ લઈ ‘કપાસની સુધારેલી જાતો’નું વર્ણન વિસ્તારવા જરૂર છે. તેમાં સુધારેલી જાતો સુતર અને કાપડ બનાવવા માટે કેટલી અને કેવી રીતે આપુ કપાસની જાતો કરતાં ઊંચી છે તે ખેડૂતને સમજ પડે તેવી સરળ રીતે સમજાવવા અને તેથી સુધારેલી જાતો લાવવાથી ખેડૂતને પેદાશમાં, રૂપિયા આના ખર્ચમાં, કેવી રીતે લાભ થાય છે તે કંઈકે લખાણથી દર્શાવવા તે ઘણું ધન્યવાનજે છે.

“પાના ૧૫૪ ઉપર ભૂલ નં. ૯ નો તાર ૭” ઉચ (misprint) લાખો લખ્યો છે. તે ૫૨” ઉચ જોઈએ. વળાંક (કાઉન્ટ)ના નંબર પછી “એસ” લખવાની જરૂર નથી અને વળાંક શું તે ખેડૂતથી સમજી શકાય તે રીતે લખતવાર સમજાવવું જોઈએ.

‘મારી ખાતરી છે કે આ પુસ્તક માત્ર ખેડૂતને નહિ પણ રૂના વેપારીઓ અને અર્થશાસ્ત્રીઓ અને મુંગઈની ધારાસભાના સભાસદોને ઉપયોગી થઈ પડશે અને હું આશા રાખું છું કે તેનો બીજો ભાગ પણ આવી જ રીતે સર્વોપયોગી થશે.

“દિલ્હીનાતો રૂનો પાક સુધારવાને, હેવટ તો ખેતીની પદ્ધતિ અને કપામિયાની પર્મદગી ઉપર જ આધાર રહેશે. જે મૂળભૂતી જ જગ્યા હોય તો ઉપરથી ગમે તેટલા કાચલા પગાર ચાલ, તો પણ પાકની જલત જગડની જ જાય. તેથી આવાં પુસ્તકોનો કેળવણી ખાતા તરફથી, ખેતીવાડી ખાતા તરફથી અને એન્ટ્રલ કોટન કમિટી તરફથી નેટલો પ્રચાર થાય તેટલો દેશને લાભ છે.”

ખગોળગણિત (ભાગ ૨ નો) સૂચકાંશન:—લેખક: શ્રી હરિદર પ્રા. ભટ્ટ: કિં. ૦-૮-૦

ખગોળગણિત દાતની છેલ્લી સૂક્ષ્મ ગણતરી મુજબ ગુજરાતીમાં હજુ સુધી લખાયું જ નથી. શ્રી. હરિદરે આ બાબતમાં પહેલ કરી ગુજરાતના પંચાંગકારોને અનુકૂળતા કરવા માંડી છે. પહેલા ભાગમાં સૂચકાંશન હતું. તેનું અવલોકન અમોજે ત્રણ વર્ષે ‘પ્રસ્થાન’ પોપના અંકમાં કર્યું હતું તે વખતે અમારી કરેલી બધી જ સૂચનાઓ લેખકે આ બીજા ભાગ બહાર પાડતા સ્વીકારી છે અને તેને માટે ખાસ પહેલુ પ્રકરણ ‘ભાગ ૧વાનું વિશેષ’ એ મુજબ લખી બતાવેલી અશુદ્ધિઓ સુધારી છે, એ લેખકની શુદ્ધિ માટેની ધન્ય બતાવે છે હરિદરભાઈ આ વિષયના ખામ અભ્યાસી છે, તેમણે આપણી તેમજ ખાસત્ય પદ્ધતિઓનો ખૂબ ખારીજીથી અભ્યાસ કર્યો છે અને ઉચ્ચ ગણિતની મદદ વડે ગણતરીઓ કરી બતાવી છે. આ બીજા ભાગમાં કાર્ષણ સ્વયંના સૂર્યોદય, સૂર્યાસ્ત કેમ સાધવા તે બહુ જ સૂક્ષ્મ રીતે મમળવ્યુ છે. તેમના સાધેલા સૂર્યોદયના કાળ સ્વતંત્ર રીતે તપાસી જોતાં અમને તે મિનિટ મિનિટ તદ્દન ખરા માલુમ પડ્યા છે અને આકાશ માથે બરાબર ગણા રહે છે. વળી વિનોદને ખાતર આપણી જૂની પદ્ધતિને અનુસરીને, પણ નવા મંદકારે મુજબ, ઊંચા અને પડઘણ ઉપરથી હાવાબ જનારી વખત નક્કી કરવાની રીત પણ આપી છે. આ પુસ્તક આ રીતે પંચાંગકારોને અમુજા ચા પડશે. લેખકે આ પુસ્તકો લખવામાં પુણ્ય શ્રમ લીધો છે અને થણા કિંમતી પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો છે એમ કપટ લાગે છે. વળી, અમારી સૂચના મુજબ તેમણે અવધિ કાઢવાનો કાઠો તેમજ બીજા વર્ગી ઉપયોગી કાઠાઓ પણ આપ્યા છે.

અમારા મત મુજબ, બીજા પ્રકરણમાં સૂર્યોદય અર્ધદિનમાનને સ્થાનિક મધ્યાહ્નમાંથી બાદ કરી અને સૂર્યાસ્ત અર્ધદિનમાન ઉમેરીને કાઢી જતાવ્યા હોય તો ગ્રામ્યકે કાંઈક સરળતા માન. જે કે અને રીતોના સિદ્ધાંતો અને કાઠી તો એક જ છે.

બીજા એક સૂચના લેખકને કરીશું કે જે જે પારિભાષિક શબ્દો તેમણે ગુજરાતીમાં વાપર્યા છે તેમના અંગ્રેજી પર્વાંષો જે તેમણે પાછળ આપ્યા હોય તો તે દાખના જમાનામાં વધુ મગજ ચકાત. લેખકે “ગણિતની પરિભાષા” નામની પુસ્તિકા લખી છે પણ બધાં ખાસે તે હોય નહિ. વળી જે યોગ્ય વર્ષ માટે વર્ષનું ગ્રંથપાત્રનો ચોક્કસ વખત પણ સાથે આપ્યો હોય તો ગણતરી કરનારને કામ કાંઈક સરળ થાય. પણ આ બાબત બહુ અગત્યની નથી.

લેખકે હજુ બીજાં આ માળાનાં પુસ્તકો લખનાર છે અને આખરે આશા રાખીશું કે ગુજરાત તેમનાં પુસ્તકોની કદર કરશે અને આપણા જોનારોનીઓ અને પંચાંગકારો તેનો ઉપયોગ કરીને પેનાનાં પગાંઓ મુઠ્ઠા બનાવશે તો તેમની મહેનત સરળ થશે એમ માનીશું. આ પુસ્તકમાળા માટે લેખકને ખરેખર ધન્યવાદ થયે છે.

ગોપાળ કૃષ્ણ દેવધર

હિંદ સેવકસમાજના બીજા પ્રમુખ શ્રી. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ સ્વ. દેવધરના અવસાન વિશે ખોશનાં એક બાબત ટહી હતી તે તદ્દન સાચી છે કે આયર્લેન્ડની માફક આ દેશમાં રાજકારણને એટલું બધું પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે કે બીજા પ્રદેશમાં જગજગ રહેલા હીરાઓની કિંમત ઘણી ઓછી અંકારાં છે. સ્વર્ગસ્થ દેવધર સમાજસેવક હતા, એમણે આર્થિક સહકાર એટલે સહકારી મંળીઓ અને બેન્કો સ્થાપવામાં ઘણી કીમતી મદદ કરી હતી; કન્યાકિંગવણી અને સ્ત્રીઓના શિક્ષણ માટે સેવાસદન મારફત અનેક સંસ્થાઓ ખડી કરી હતી, અને નર્સિંગ હોમ તૈયાર કરવા માટે અનેક ગામોમાં સંસ્થા ગઠી હતી. તેઓ સામાજિક સુધારાના હિમાયતી હતા, ગ્રામપુનરુદ્ધાર માટે પણ તેમણે પ્રયાસો શરૂ કર્યા હતા અને જ્યારે જ્યારે દેશના કોઈ પણ ભાગ પર આગ્રમાની કે સુલતાની દુષ્ઠ આવી પડતું ત્યારે પોતાથી જાનની મદદ કરવા માટે તનતોડ મહેનત કરતા હતા. સહકારી હિતચાત્ર (Co-operative movement) અને સેવાસદન એ બે સંસ્થાઓ માટે એમને વિશેષ પ્રેમ હતો. જ્યારે દેશભ્રમ ગોખલેએ હિંદ સેવકસમાજની સ્થાપના કરી ત્યારે તેમાં જે ત્રણ ઉત્પાદી યુવાનો જોડાયા, તેમાં દેવધર એક હતા મુજબમાં સામાજિક સેવાના કાર્યો કરવા માટે 'સાક્ષ્ય સર્વિમ લીગ'ની સ્થાપના થઈ તેમાં શ્રી. દેવધર અને શ્રી જોશી મુખ્ય નેતા હતા. એક વખત એવો હતો કે આ સંસ્થાને લીધે દેશમાં ઠેરઠેર આ પ્રકારની મંળીઓની સ્થાપના થઈ. મુજબની અનિશ્ચયલક્ષીમાં કામ કરતા ટેકલમીઓ માટે એમણે સહકારી મંળીઓ સ્થાપી અને તેમનાં ડરજ ફેડવા માટે પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો, પણ જ્યારે સુરૂપમાં લડાઈ ફાટી નીકળી ત્યારે એ ટેકલમીઓ મેરોપોટેગિયા ચાલવા ગયા અને સ્વ. દેવધર ધારેલું તે કરતા જુદી રીતે દેવાં ફૂંપી ગયાં.

રાજકારણમાં દેવધરને વિનિત પણ ભાગ્યે જ ટહી શકાય. એ હમેશાં સરકારનો સાથ સાધવાનો અને તેમની પાસેથી કાર્ડ કાર્ડ માગી લેવાનો પ્રયત્ન કરતા, અને એવી રીતે તેમણે ઘણા સાથ મેળવી પોતાની સંસ્થાઓને પગભર કરી હતી અસલદારી વાતાવરણમાં જાજે એવો એમનો પરેરવેશ હતો. પાટલૂન, ખટ, મોર્ગ, કાજો આલપાસાનો કાટ, લાલ ચટક પાધડી અને ગોખલેની માફક ગજાની આસપાસ વિટાળેલો ખેસ એના વિના એમને ગમતું નહિ. પણ એમણે પુષ્કળ ગરીબી અનુભવી હતી. એમનામાં ઘણી સાદાઈ હતી. એમનો સ્વભાવ જાળત જેવો નિખાલસ અને અતિ પ્રેમાળ હતો એમને વિશે એક રમૂજ વાત સાંભળેલી તે કહેવા જેવી છે. લડનમાં એક અંગ્રેજ મિત્રે એમને લય માટે ખોલાવ્યા— અત્યંત વાતોડિયા, નિર્દોષ અને રીનખાતથી અજણ્યા હોવાને લીધે અને લગભગ દરેક હિંદીની માફક સમયની કિંમત ન હોવાને લીધે પોતે અફો જમાવીને ૧ થી ૪ સુધી બેઠા. સમયતાને ખાતર એમના વળમાને કંઈ કે કીક, ત્યારે હવે આ પીને જ જાગે. એ વિધિ પછાયાઈ ગઈ, પાંચ, છ, સાત વાગ્યા, પણ દેવધરદાદા બેઠ્યા નહિ—વાતો કરે અને મિલનાં જૂગળાની માફક બીડીનો ધુમાડો ટાઢે જાય. અંતે વળમાને કંઈ 'જાગ્યા, હવે તો મારે ડીનરને માટે કપડાં બદલવાનો વખત થયો છે!'

૧૯૧૪ની માસમાં મેં ચાગ મહિના મુંબઈ અને પૂનામાં હિંદ સેવકસમાજમાં ગાળ્યા હતા, અને તે સુદત દરમ્યાન મારે શ્રી. દેવધર સાથે સારો પરિચય થયો હતો. શ્રીમતી

રમાબાઈ રાનડેનો સાથ સાધીને એક ઘણી મહત્વની સરચા એમણે રચાણી એમણે સેનાના ઘણા કાર્યો કર્યા એમને જે વેતન મળતુ હતુ તે એમના બહોળા કુટુંબને માટે પૂરતું નહોતું સમાજસેવકની ડિમંત જોઈથી અમન છે એ વાત પૂરી સાચી નથી આજે આપણા દેશમા રાજકીય કાર્યખંડો લગે દૃષ્ટિન માન પામતા હોય ડો. ચદુભાઈ કહે છે તેમ ઘણાંય રાજકીય નેતાના ચારિત્ર એના હોય છે કે જે સુનાસ દેલાનવાને બદલે ગંધ દેનાવે છે ન્યા સત્તાનો લોભ, અદેખાઈ, કીર્તિલાભ હોય ત્યા વાતાવરણ બગડે તેમા શી નવાઈ? શ્રી દેવધરમા આના અનુચિત નહોતા, પણ શરૂઆતમા કહ્યુ તે પ્રમાણે એ સરકારી અમલદારોની દૃઢ પાછળ વધારેપડતુ કૃતા તેથી એમની પ્રતિષ્ઠા કેટલે અશે જોઈ થઈ હતી

જે મડળનો મુખ્ય હેતુ ‘રાજકીય મિશનરીઓ’ કેળવનાનો હતો તે ન્યારે રાજકીય લક્ષ્યમા મોખરે બેસા રહેવાને બદલે છેલ્લી દાગમા બેસા રહે, ત્યારે પગિલામ શુ આવે? પ્રગ્ન જરૂર દોષ કહે શ્રી દેવધરે પોતાનું આખુ જીવન દેશને અર્પણ કર્યું હતુ અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે નિરવાઈ જુદીથી એમણે સેના કરી હતી આવા જીવન દેશને ઉન્નત કરે છે

૨૧૦ હરિલાલ ગોવિંદજી પારેખ

અમરેલી પ્રાત અને કાઠિયાવાડે એક અમૂલ્ય રત્ન જોાયુ છે મુસલમાની કહેવત છે કે ‘ધરડી મુરઘી દાળ બરાબર’ તે પ્રમાણે સ્વ હરિલાલભાઈની રૂદર જેટલી થપી નોઈએ તેટલી થઈ નહોતી તે છતાં એમના શાત સૌમ્ય સ્વભાવ, અનુભવ, હિંમત અને સેવાભાવને લીધે એમનુ વ્યક્તિત્વ આખા કાઠિયાવાડમા ઘણુ બળીતુ હતુ તેઓ વકીલાતનો ધધો કરતા હતા પણ સેનાનો પ્રસંગ બેસો થયો હોય તો પોતાની કમાણીની દરકાર રાખતા નહિ એની જાણ અમરેલીમા પડી હતી આખા પ્રાતમાથી કોઈ ઠેકાણે કોઈ પ્રશ્ન ખડો થતો ત્યારે લોકો હરિલાલભાઈ પાસે દોડી જતા એ દુખીના અને ગરીબના બેઠી હતા એમનો સ્વભાવ અત્યંત સરળ અને શાત હતો મજબૂતી સેના કરવાની ધગશ હતી, પણ એમને અમરેલી પ્રાતમાથી અને કાઠિયાવાડમાથી નોઈએ તેવો સાથ ન મળ્યો તે કારણે એમનુ જીવનકાર્ય પૂરતા પ્રમાણમા શોભી નીકળ્યુ નહોતું વડોદરા રાજ્યની ધારાસભામા અમરેલીની સુધરાઈમા, પ્રાત પચાસતમા અને વડોદરા પ્રજામંડળમા એમણે આગળપડતો ભાગ લેજળ્યો હતો કેળવણી અને સહકારી મંડળના કામમા સરકારે એમનો સાથ માગીને એમને કમિટીઓમા નીમ્યા હતા આવી રીતે એમણે અનેક દિશામા પ્રગતિ કાર્યો કર્યા હતા, અને પોતાના મિત્રોને મદદ કરી હતી અમરેલીમા કોઈ પણ સરચાને મદદ નોઈતી હોય તો એમની પાસે જતા

અમરેલી પ્રાતમા અને કાઠિયાવાડમા સેનાનુ કામ ગાયમનુ ચાલ્યા કરે તેટલા માટે સ્વયંસેવકોને તાલીમ આપીને રેડી લેવાની યોજના કરી હતી, અને તેને માટે હિંદ સેનક સમાજના ધોરણે ‘કાઠિયાવાડ સેનક સમાજ’ની સ્થાપના કરી હતી, અને તેમા પોતે પહેલા સભ્ય તરીકે જોડાયા હતા એ સમાજના ઉપયોગ માટે મકાન બાંધવાની શરૂઆત પણ થઈ હતી દેશનુ વાતાવરણ છેલ્લા માતઆઠ વર્ષમા એટલુ બધુ બદલાઈ ગયુ છે કે યુવાન અને વૃદ્ધનો મેળ ડવચિત જ થાય છે તે કારણને લીધે, કે અન્ય કારણને લીધે, એમને

અનુકૂળ થાય એવો સાથીઓ અગર યુવાન સ્વયંસેવકો મળ્યા નહિ. સરકારી અમલદારો સાથે ધણી મીઠાશ રાખવા જતાં પ્રખર્ષણની સાચી માગણીઓ રજૂ કરવામાં કંઈક મુશ્કેલી આવે છે, ખરાબ અમલદારોને શિક્ષા કરાવવામાં કચાશ રહી જવાનો મંતવ રહે છે, એવાં કારણોને લઈને હરિલાલભાઈને સાથ આછો મળ્યો દશે. ધણાં વર્ષોથી એમનું શરીર લયડી પડ્યું હતું અને તેથી તેમનાથી ચોનીસે કલાક સ્થાયી, સમાજના મકાનમાં રહેવાનું નહોતું. અત્રે કેટલેક અંશે મુસાફરી પણ ચતી નહોતી. હરિલાલભાઈના અવસાનને લીધે હમરો માણસોને ઘણું દુઃખ લાગ્યું છે, કારણ કે કાઠિયાવાડે એક સાચા પ્રામાણિક સેવક ખોવા છે. જે અમરેલી ખાતે અગર કાઠિયાવાડને ‘સેક્રસમાજ’ની ખરી જરૂરિયાત જણાતી હોય તો એમના સ્મરણાચે અમરેલી કે કાઠિયાવાડ મેવક્સમાજને સજીવન કરવાની કાશિય થવી જોઈએ. સ્વ. હરિલાલભાઈએ પોતાનું કર્તવ્ય કરી બતાવ્યું છે. મુ. મ.

મુંબઈનું નરક

કુમારિકા કપિલાબહેન ખાંડવાળા મુંબઈનો હરિજન આલોમાં સામાજિક સેવાનું કામ કરે છે. તેમના રિપોર્ટમાં તેઓ જણાવે છે:

“મુંબઈના હરિજનવાસમાં અનેક જાતની બદીઓ દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટી જેકે હિંદમાં અગ્રગણ ગણાય છે, પરંતુ તેની માલો તપાસનાં, તેની અંદર રહેતા હરિજન કુટુંબીજનોની સ્થિતિ તપાસતાં, જણાવ છે કે આટઆટલી હરિજન અને અદ્વૈતોદ્ધારની ચળવળ હોવા છતાં આખો તેમનાં જીવનના બાલ ભાગને પણ અડી શક્યા નથી

“તેમની લાંગેલી, ખવાઈ મથેલી ટીનની પેટીઓ, કીડાપી ભરતક તુટી ગયેલી વાસની ટોપડીઓ, ફાટખાંતુટખાં કપડાં, કાચળા અને કામળા તથા ગંધાતી ગાંભાની પથારીઓ જેતાં કે તે પર બેસતા સૂજ જ આવે. એવા મરગમ સાથેની ચાલીઓની કાટડીઓમાં આ હરિજનો રહે છે. દરેક કુટુંબમાં મેલેરિયા અવારનવાર દેખા દે છે. ખસ, લખસ, ગડગમડ, ઝોરી, અછબડા અને બીજા એપી રોગો તો ધર જ કરીને રહ્યા છે. ચાલોમાં પાણી ભરવાની મારામારી, મંડાસ આગળ ગંદકી, અનેક જગ્યાએ લોકો યુક્તા હોવાથી તેમજ એવાડ અને કચરો હોવાથી ચારેબાજુ દુર્ગંધ ફેલાયેલી છે. અને આવી સ્થિતિમાં રોગ ધર ન કરે તો બીજું શું થાય ? આ ગરીબ લોકો રોજ નહાતા નથી અને પહેરેલાં કપડાં પણ આઠદસ દિવસે ધૂએ છે, એટલે કપડાં પણ વાસ મારે છે આની આસપાસનું વાતાવરણ જેતા જે આ પૃથ્વીમાં કોઈ પણ નરક હોય તો એ આ છે, એ આ જ છે, એમ માટે માનવું છે.”

વિદ્યાર્થીઓને હાકલ

અમદાવાદમાં ભરાયેલી વિદ્યાર્થી પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી ખુશાલ તલકશી સાહે કહ્યું હતું:

“શિક્ષાનો બોલે વિદ્યાર્થીઓને મચાડપ બનાવવા માટે નાંખવામાં આવેલો છે કેળવાયેલો વર્ગ રાજમતા અને સમાજના સચારૂ અને એ જાતનો શિક્ષાક્રમ ગોઠવવામાં આવ્યો છે. નિશાળો તો કેળવણીને બહાને કમાણી કરે છે. જે વિદ્યાર્થી વર્ગ સંગઠિત બની શાળાઓ સામે બંડ જગાવે તે તેનો બહિષ્કાર કરે તો થોડા જ દિવસોમાં

તેનાં મૂળ બીજડી બન્ય. હિંદમાં કૃષ્ણવણી પાછળ વીસથી ત્રીસ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ કરવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાંથી પોણા ભાગ તો ફેગટ બન્ય છે.

“શિક્ષકો અને સત્તાધીશો સાધારણ રીતે મળી ગયા હોવાથી જ્ઞાનજ્વાળા પ્રગટાવવાનો તેમને વિચાર સરખોય નથી આવતો. પરંપરાની મુશ્કેલીઓ શિક્ષકો સમજતા હોત તો તમારી આ દશ ન હોત. ગામેગામ ફરી વિદ્યાર્થીઓ વર્ષમાં એક માસ પ્રાથમિક કૃષ્ણવણી માટે બહાર પડે તો દેશમાં આજે નિરક્ષરતા છે તેનો બહુ જ જલદીથી અંત આવે.”

ગેડીઢાની હરીફાઈ

પચમહાલમાં શ્રી. ઇન્દુલાલ યાત્રિકે દેશી રમતની શરૂઆત કરાવી અને જેસાવાડમાં આ રમતની મેચ જોવા અસંખ્ય લોકો જોવા ચલા હતા, તેમાં બીલોએ, ખાસ કરીને, સેંકડોની સંખ્યામાં હાજરી આપી હતી. અમદાવાદમાં પ્રીતમનગરમાંથી પરદેશી રમતો નીકળી પછુ ગઈ.

નિરક્ષરતા નાબૂદ કરો

કોમિલના શ્રી. અખીલ ચંદ્ર દત્તે ધારાસભાની વ્યાગામી બેંક માટે નોટિસ આપીને સોવિયેટ રશિયાની (‘યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ સોવિયેટ રીપબ્લિક્સ’) જેમ હિંદમાંથી સામૂહિક નિરક્ષરતા નાબૂદ કરવા તાત્કાલિક અને અસરકારક પગલાં લેવાની ભલામણ કરી છે.

નજરકેદીઓ પરીક્ષામાં

બગાળની અંદર ૪૦૮ નજરકેદીઓને આગામી જુદીજુદી યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં ખેસવાની રજા આપવામાં આવી છે. તેમાં બે બહેનો કુમારિકા હાલિની બાળ બી.એ. અને લોલા દે ઇન્ડિયન પરીક્ષા માટે પ્રયાસ કરશે.

યુવાનોની ફરજ

“હાલની દેશની સ્થિતિ વિકટ છે. હાલમાં ગરીબ અને તવંગર વચ્ચે વિમ્મહ ચાલ્યા કરે છે. દરેક યુવકે અત્યારથી જ આ લડતમાં ગરીબનો પક્ષ લેવો જોઈએ. હાલના જમાનામાં જે યુવાનો જીવે છે તેમાંથી કેટલાક ખત્રીસ લક્ષણોએ નીકળશે જ, જે યાહોમ કરીને ઝુકાવશે અને પોતાના શરીર અને સ્વાર્થનું રક્ષણ કર્યા વગર આ લડતની અંદર દેશ ખોતર આપી જશે. યુવાનોની આહુતિથી જ સ્વરાજ્ય આવે છે અને એ શહીદોને યાદ કરી તેમાંથી હિંદ પ્રેરણા પીશે અને તેને તાકાત મળશે.” (ઇન્દુલાલ યાત્રિકના દાહોદના ભાષણમાંથી.)

જીવનબ્યવસાય

સરેરાશ માણસના જીવનનાં ૨૩ વર્ષો તો શય્યામાં જ બ્યતીત થાય છે. મનુષ્યનું આયુષ્ય ૭૦ વર્ષનું ગણીએ તો નિદ્રાનાં વર્ષો સિવાય આપણે ૧૩ વર્ષો વાતોમાં, ૬ વર્ષો બોજનમાં, ૨૩ વર્ષો મોજમજાહમાં અને ૧૮ માસ જ સાફસૂરીમાં ગાળીએ છીએ.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યની વિટંબણાઓ

સરદાર વલ્લભભાઈએ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની પરિપદમાં ઉલ્લેખ કરતાં જણાવ્યું હતું: “સ્કૂલબોર્ડના વહીવટમાં કોમીએલભાવ, પક્ષાપક્ષી અને અંગત સ્વાર્થ કેટલેક ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. શિક્ષકોની નિમણૂક અને ફેરબદલીઓ કરતી વખતે મહેર દિત જોવામાં આવતું નથી પરંતુ અંગત સ્વાર્થ તરફ વધારે ધ્યાન અપાય છે. શિક્ષકોના પગારમાં પણ નાણાં-

બીડ ખતાવી સરકાર કાપકૂપ કરવા ઇચ્છા રાખે છે. હમરો રૂપિયાના પગારદારના પગારમાં સેધિવારીને કારણે મૂકવામાં આવેલો જૂજ કાપ સરકારે પાછો સાંધી આવ્યો, પણ ગરીબ ટૂંકા પગારના શિક્ષકોનો પગાર ઓછો કરવાનો આગ્રહ સરકાર છોડી શકતી નથી. x x મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલબોર્ડની સલાસદની જગ્યાએ માનમરતખાની કે સ્વાર્થ સાધવાની ઉમેદથી જનું એ પાપ છે. સેનાધર્મનું એ સ્થાન છે. ગરીબ અને અજ્ઞાન કર ભરનારાઓના નાણાંવહીવટના દુરદી બની બેસવું એ ભારે જવાબદારીનું કામ છે.”

હિંદી કેડેટો અને નોકરી

અત્યાર સુધીમાં ‘ક્રેરીન’માંથી ૩૯ કેડેટોને સિધિયા સ્ટીમશીપ કંપનીએ રોક્યા છે. “પરંતુ ખીજી કંપનીઓ કેડેટોને નોકરી આપવાના સંબંધમાં ગલ્લાતલ્લા કરે છે એટલે આ સંબંધી વચ્ચે પડવાની” રોક વાલચદ હીરાચદે સિધિયા સ્ટી. ને. કુ. લિમિટેડની વાર્ષિક સભામાં સરકારને વિનંતિ કરી હતી.

નવી જાજીરો

પરદેશી તત્ત્વ હેઠળ સ્વદેશી સાહસોની કરણ કચનીનો ઉલ્લેખ કરતાં રોક વાલચદે જણાવેલું: “હિંદની આર્થિક સ્વાધીનતાના ભોગે બ્રિટિશ સાહસો અને ઉદ્યોગો આજે વર્ષોથી હિંદમાં જે અધિકાર ને પસંદગી મેળવે છે તે અખડ રહે તે માટે બધી બ વ્યવસ્થા ભાવી તત્ત્વ હેઠળ કરવામાં આવી છે. પરંતુ બિટનના નીકાપતિઓને એથી મંત્રોપ ન થયો. સરકારના નવા અધિકાર ને નવી પસંદગી માટે એમણે પોકાર કર્યો ને ઉદાર પાર્લામેન્ટ એનો સત્કાર કર્યો એનું પરિણામ એ આવશે કે આજે નીકાવિકાસના અધિકારના પડછાયા-રૂપ પણ જે મત્તા છે એ પણ હવે અદૃશ થશે.”

દોઢ અખજની યોજના

“હિંદના એક દેશી રાજ્યના ઔદ્યોગિક વિકાસનો ઇન્કાર વિશ્વચતની એક મિન્ડફિટને આપવામાં આવ્યો છે. લડનના નાણાંથી હિંદમાં લેકેશાયર બિલુ કરવાનો આ પ્રયાસ છે. હિંદનો આ પ્રદેશ વેરાન મટીને પ્રગ્નજનથી બિભરાતું પરગણું બની જશે. રૂપિયા દોઢ અખજની યોજના રચાઈ છે અને ઔદ્યોગિક વિકાસ અર્થે છેલ્લામાં છેલ્લી રોકાઈ ને આધુનિક સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે. ભારતની ઔદ્યોગિક દૂમના એક વિરાટ નાટકની આ પ્રધાન વસ્તુ છે. આતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં જગાતી વિગ્રહનો અંત આવે તે પહેલાં યાપણની આવી કેટલીય હેરફેર થશે એ કળવુ મુશ્કેલ છે.” (જ્યભારત)

૪૪,૦૮૨ ધાવતી બાળક પત્નીઓ !!

અખિલ-ભારત સ્ત્રીપરિષદની બાળલગ્ન પ્રતિજ્ઞ સમિતિનાં મંત્રી શ્રીમતી લક્ષ્મી મેનન જણાવે છે:

“૧૯૨૧ની અંદર એક વર્ષ ઉમરની અને તેનાથી પણ નાની ૯,૦૬૬ પરણેલી મહિલાઓ આપણા દેશમાં હતી. ૧૯૩૧માં તે સખ્યા પાંચગણી વધીને ૪૪,૦૮૨ની થઈ! ભારે એ જ દાવકામાં વસતીનું પ્રમાણ માત્ર ૬૦ (એક દશાંશ) જ વધેલું!!

“સને ૧૯૨૧માં ભારે એક વર્ષની ઉમરની અંદરની ૭૫૯ બાળવિધવાઓ હતી. ભારે ૧૯૩૧માં સખ્યા વધીને ૧,૫૧૫ થયેલી!

બાળવત્નીઓનું પ્રમાણ

ઉંમર	ટકા
૧ વર્ષની અદરની	૧
૨ " "	૧.૨
૩ " "	૨
૩ થી ૪	૪.૨
૪ થી ૫	૬.૬
૫ થી ૧૦	૧૯.૩
૧૦ થી ૧૫	૩૮.૧

બાળવિધવાઓનો આંકડો

ઉંમર	સંખ્યા
૧ વર્ષની અદરની	૧,૫૧૫
૧ થી ૨	૧,૭૮૫
૨ થી ૩	૩,૪૮૫
૩ થી ૪	૯,૦૭૬
૪ થી ૫	૧૫,૦૧૯
૫ થી ૧૦	૧૦૫,૪૮૨
૧૦ થી ૧૫	૧,૩૫,૩૩૯

‘ ઉપર્યુક્ત બાળવિધવાઓ ફરીને લગ્ન પણ ન કરી શકે તે શુ આપણી હિંદુ સનાતની સમાજને શરમાવનારું નથી? ”

સુવાવહીનું મરણપ્રમાણ કલાકના ૨૦ !

“ હિંદુભા દર વરસે ૨,૦૦,૦૦૦ બહેનો બાળકોને જન્મ આપતા મરે છે એટલે દર વર્ષે ૨૦૦ ! અને સુવાવહીના આગ્રહ તપાસતા હિંદુભા ત્યારે દર હજારે ૨૪.૫ નું મરણપ્રમાણ અગ્રાય છે, ત્યારે ઇંગ્લેન્ડમાં માત્ર ૪.૫ નું જ છે ”

બાળકોનાં ખૂન ?

“ હિંદુમાં ૧,૦૦૦ બાળકો જન્મે છે તેમાંથી ૧૮૧ મરણ પામે છે આ તો આખા દેશ માટે અદાજ છે, પરંતુ કેટલાક ભાગમાં તો હજાર બાળકે ૪૦૦ મરણ પામે છે. ત્યારે ઇંગ્લેન્ડમાં ૧૦૦૦માં માત્ર ૬૦ અને જાપાનમાં ૧૨૪નું મરણપ્રમાણ અગ્રાય છે ”. ત્યારે હિંદુમાં આ બાળકોના ખૂન માટે કોણ જવાબદાર ગણાય ?

મધ્ય એશિયા જાગે છે

મધ્ય એશિયાની અદર રશિયા ધીમેધીમે પગપેમાગે કરે છે સૈમગ્રહ અને મોખાગ હસ્તગત થયાં, અને હવે તેની દાઢ હિંદુના જગતરો હસ્તગત કરવા તરફ છે મધ્ય એશિયામાં ઘણા જ મોટા પ્રમાણમાં કપાગનું સવેતર થાય છે, અને જો આ કપાગ ગીદગટના ગગતે હિંદુ મો વનામાં આવે તો મિંધ ને પગમના કપામના વાવેતરને પણ નુ માન પહોંચે જો આ કપામમાંથી કાપડ બનાવી રશિયા મંગામાં કાશ્મીરમાં વેચે તો પણ હિંદુના જગતને ઘોડા લાગે અત્યારે હિંદુનો કાઈ પણ માવ કાશ્મીરમાં લઈ જવો

હોય તો તેના પર ત્યાંની સરકારી જકાત હોય. પરંતુ વિધાયતનો કે કોઈ પણ અન્ય દેશનો માત્ર ત્યાં સીધો આવે તો તે સસ્તો પડે છે, તેથી કાશ્મીર હિંદની નજદીક હોવા છતાં ત્યાંના ખજાનો કોઈ પણ રીતે લાલ ઉઠાવી શકતું નથી. ગીલ્ગટ પણ સરકારે કબજે ન કર્યું હોત તો રૂશિયાનો માલ પણ ઘણો જ સસ્તો ત્યાં વેચાત અને આપણા થોડાઘણા બાકી રહેલા વેપારીઓને ત્યાંથી ભાગવું પડત. કાશ્મીરની પ્રજા તદન ગરીબ છે. શ્રીનગરનાં અનેક મતનાં વર્ણનો આવે છે, તેને હિંદના વેનિસની ઉપમા અપાય છે, પરંતુ ખરી સ્થિતિ સાવ જુદી જ છે. મધ્ય એશિયાની સ્ત્રીઓ—જેઓ મોટે ભાગે સુરક્ષિત ધર્મ પાળતી હતી તેઓએ ખૂબ તથા દીધા છે અને સમાન હક માટે લડે છે. આ સ્ત્રી-સ્વતંત્રતાની ભાવનાની અને તેમની માનવમતની સેવા કરવાની ધગશની હિંદમાં આયાત ન થાય માટે ગીલ્ગટના દરવાજે ખલાતી તાળું મૂકાયું છે. (જયભારત)

સેન્કશન ! !

એક બાબુથી એમ્પિસીનિયા અને ઇટલીની લગાઈનો સુલેહની વાતોના સૂર સભળાય છે, ત્યારે ખોજ બાબુથી પ્રજાસત્ર સેન્કશનની કલમ ૪ તો ઉપયોગ કરી ઇટલીનો આર્થિક બહિષ્કાર કરવા માગે છે

હિંદમાંથી કરોડો રૂપિયાનો માલ—ખામ કરીને તેલોળિયા અને કપાસ—ઇટલી ચડે છે. અત્યારે આ માલ ઇટલી ચડાવવો કે કેમ તેનો વિચાર સ્વાભાવિક રીતે હિંદના વેપારીઓને આવે, અને માલ ન્યારે ઇટલી ચડતી ચકાવ નહિ ત્યારે ખજાર પર તેની ખરાબ અસર થાય. પરિણામે, અન્ય દેશોના વેપારીઓ લાલ ઉઠાવી જવા મંભવ છે.

ઝોટાવા કરારનામાને લીધે હિંદને સહન તો ખૂબ જ કરવું પડે છે. પોતાનો માલ ઇંગ્લંડ ચડાવતાં પેરીટી બહાર સચવાતી નથી. અત્યાર સુધી ઇંગ્લંડ આરજેન્ટાઈનને તેલોળિયાં, અળસી અને ઘઉં માટે લાલ આપતું. અત્યારે આરજેન્ટાઈનમાં ઇટલીએ પોતાનો પગપેસારો કર્યો હોવાથી બ્રિટિશ વેપારીઓ સેન્કશનના પડદા પાછળ હિંદનો માલ ઉપાડવાની કોશિશ કરશે કે જેથી ભવિષ્યમાં કોઈ નવા પ્રકારનું ઝોટાવા ધડાશે !

નૌકા પરિપદ

નૌકા પરિપદની બેકક કોસેખરની તારીખ રજીએ લાગુ ખાતે શરૂ થઈ. વોશિંગ્ટન અને લાગુના નૌકાકરારોમાં ફેરફાર સૂચવવા માટે આ પરિપદ બોલાવવામાં આવી છે. આ આંતરરાષ્ટ્રીય પરિપદની અંદર ઇટલી, ફ્રાન્સ, અમેરિકા, જાપાન અને જર્મની વગેરે દેશોએ પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલ્યા છે એટલું જ નહિ, પરંતુ બ્રિટિશ સંસ્થાનોમાંથી દક્ષિણ આફ્રિકા, ન્યૂઝિલેન્ડ, આસ્ટ્રેલિયા, અને દેનેમાને પણ પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક મળ્યો છે. આવી પરિપદમાં બ્રિટિશ સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓ પહેલી જ વાર હાજરી આપે છે. પરંતુ હિંદ તરફથી કોણ છે ? ન્યારે ત્યારે બાબુથી બ્રિટિશ સંસ્થાનો પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલે છે ત્યારે હિંદુસ્તાન છુટાયું છે ! ન્યારે જગતની સર્વે સત્તાઓ ચક્ર પરિપદમાં બેસી લાગુ અને વોશિંગ્ટનના કાલકરારોમાં ફેરફાર કરશે ત્યારે હિંદનો અવાજ રજૂ કરવાની શું જરૂર નથી ? તેને શું દરિયાકિનારા સાચવવાના નથી ? છેલ્લા થોડાક સમયથી હિંદનું નૌકાસૈન્ય અલગ લેખાવા માંડ્યું છે, તો આ હિંદનો હક સાબિત કરવા માટે શું કોઈ ભાગ્યશાળી પ્રતિનિધિ ન જડી આવ્યો ?

‘ નારસિંહ ’

રેજનીશી

- તા. ૧૩-૧૧-૩૫* ફેરોમા સ્વાત ગ્રામિની ઉત્તરભાગી પ્રસંગે વિદ્યાર્થીઓએ હુન્નર ક્યુ, પરિણામે ૪૫ શિષ્યોએ ધાયલ થયા અને ૧૩મે સમ્પન્ન થઈ, લાહોરમાં રાહોદગજ મશિનવાળી જગ્યા ન વાપરવા માટે ગુરુદ્વારા પ્રબધક કમિટી સામે ગિરલા મેનિ-સ્ટ્રેટ મનાઈ હુકમ કાઢ્યો.
- તા. ૧૪-૧૧-૩૫* જાણીતા શીખનેતા સરદાર ખડગસિંહને રાજદ્રોહના આરોપસર ૧૮ મહાત્મા સમક્ષ સન્ન.
- તા. ૧૭-૧૧-૩૫ સર્વેન્ન્ટસ એન્ડ ઇડિયા સોસાયટીના પ્રમુખ શ્રી ગોપાળ કૃષ્ણ દેવધરનું અવસાન, આસીની મહારાણી લક્ષ્મીબાઈની રાતાબ્દીનો હત્તવ આખા હિંદમાં ઉજવાયો.
- તા. ૧૮-૧૧-૩૫ ઈટલી સમિતી પ્રતિબદ્ધો માટે હિંદમાં નવો એડિટીનન્સ જાહેર થયો, અધ્યાપન સરકારે ફેરો ખાતેનું એલચાખાત કાઢી નાખ્યું.
- તા. ૧૯-૧૧-૩૫ જાપાનીઝ જનરલનું અલ્ટીમેટમ—તા. ૨૦મીની બપોર સુધીમાં સ્વતંત્ર સરકારની યોજના સ્વીકારો.
- તા. ૨૧-૧૧-૩૫ બારમા ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનના સભ્યોના વિવાદના પ્રમુખપદે શ્રી નાનાલાલ મહેતાની જગ્યાએ શ્રી દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાવેશ્વરની નિમણૂક થઈ.
- તા. ૨૨-૧૧-૩૫ બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળમાં નવો ફેરફાર થયા.
- તા. ૨૩-૧૧-૩૫ બોમ્બેનેના પ્રદેશ ઈટલીએ જીતી લીધો, એંગેલોસિનિયા-ઈટલી ઝવડાના સમાધાન માટે રોમ અને પેરિસ ખાતે પ્રથમો શરૂ થયા, લશ્ચર મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખપદે શ્રી રિનકરશવ દેસાઈની નિમણૂક.
- તા. ૨૪-૧૧-૩૫ અધ્યાપનસ્તાનમાં ચલણી નેટિસ દાખલ થઈ.
- તા. ૨૫-૧૧-૩૫ ઝીરાની ભૂમિ ઉપર ઝીરાના રાજ ન્યોર્થ હેવેનેસે ફરીથી પત્ર મૂક્યો, મુળકર્તા સતતિનિયમનના હિમાયતી મિસ માર્નેરને એરોસિયેટેડ પ્રેસના પ્રતિનિધિ સાથે રાષ્ટ્રીય આરોગ્યમાં સતતિનિયમનનું સ્થાન એ વિષય ઉપર ચર્ચા થઈ.
- તા. ૨૬-૧૧-૩૫* હિંદીમાં ખીરલા મિલમાં મજૂરોની હડતાલ.
- તા. ૨૭-૧૧-૩૫ અમદાવાદ એન્જીન્યુરિંગ સોસાયટીને કોમર્શિયલ પ્રોબેશ માટે શ્રી. મોહનલાલ ઠાકાવાલ પાવખીવાળાએ રૂ. ૧૦,૦૦૦ ની મદદ આપવા જાહેર કર્યું.
- તા. ૨૮-૧૧-૩૫ એ વેલેરાએ સેનેર કાઢી નાખવાનો નિર્ણય કર્યાના સમાચાર જાહેર થયા.
- તા. ૨૯-૧૧-૩૫ ગુજરાત સાહિત્યસભાના ઉપક્રમથી ડો. ઇ. બી. ગાકડના પ્રમુખપણા હેઠળ ડો. બાલકૃષ્ણ અમરજી પાઠકે 'સરીરવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર' ઉપર આધ્યાપન કર્યું.
- તા. ૩૦-૧૧-૩૫ અમદાવાદમાં પ્રે. બુગાલ તથાકરી સાડના પ્રમુખપણા હેઠળ વિદ્યાર્થી પરિષદની બેઠક બસાઈ, કલકત્તામાં બેકાર યુવગોની પરિષદ બસાઈ, લાહોરમાં રાહોદગજ અંગે ૬૦,૦૦૦ શીખોનું જાળી સરખસ પોલીસને ટોળા પર ગોળીબાર; મુબઈ રીમ લિ. એસ્ટ્રોલિયન દીમગી રમત, તેલ, કાલસા ને લોખંડના પ્રતિબદ્ધો સામે ઇટલીનો રોષ, રાષ્ટ્રસંઘની કમિટીને ઇટલીએ ચેલેન્જ આપી, હાબરી તાપકાળાઓએ ઇટલી પર અણમાર્ગો છપો માર્યો, પટણા યુનિવર્સિટીનો પદવીદાન સમારંભ ઉજવાયો. સર તેજ બડાફર સંપ્રત્ત કોન્વોકેશન આપ્યાન.
- તા. ૧-૧૨-૩૫ આસામમાં ધરતીકંપના આચ્છાદ; લાહોરમાં શીખ-મુસ્લિમ વચ્ચે ગળીર હુલસડ ગળુના મરણ, સપ્તયાબદ માલુસોને ઇન્ડ, કલકત્તા યુનિવર્સિટીની સેનેટ કોલેજ બહારના વિદ્યાર્થીઓ તરીકે ૪૦૦ નજરકેદીઓને જુદીજુદી પરીક્ષાઓમાં બેસવાની છૂટ આપી, ઝીરાના રાજદારી કેસોએ સામાન્ય મુક્તિ : જામ થયેલી મિલકત પણ પાછી સોપરી સરકારી જેઠના ખાસ વધારાદાર પંચબ સરકારે જાહેર કર્યું કે ૧૮૦૫ના પંચબ કિમિનલ લો એગેન્ટમેન્ટ બેકડ તા. ૧ લીથી આખા પંચબમાં અમલમાં મુકારો.
- તા. ૩-૧૨-૩૫* એંગેલોસિનિયન સૈન્યનો મકાને તરફ ધસારો ઇટાલિયનોને ઘેરી વળ્યા.
- તા. ૪-૧૨-૩૫ : મુબઈ અને અમદાવાદના મિલમાલિકોએ હિંદી કેન્સિડે આઈ સમક્ષ જાહેરાત કરાઈ.

સામે વિરોધની ચાલોએ ૧૯૬૧; હિંદી સરકારના દક્ષિણ આફ્રિકાના એમ'ટનો ઇ. સ. ૧૯૩૪નો વિરોધ ખઠાર પડ્યો.

તા. ૫-૧૨-૩૫ : ઇટલી-એબિસીનિયા વચ્ચે સમાધાનની વધુ મત્રણાઓ; 'અમારે બ્રિટનના ખંડિયા તરીકે નહિ પણ તેમના મિત્ર તરીકે રહેવું છે' એમ મીસરના માજી વડાપ્રધાન નાહાશ પાસાએ લડનમાં એક મુલાકાત દરમ્યાન જાહેર કર્યું; અમદાવાદમાં મજૂરદિનની બેઠકવણી.

તા. ૬-૧૨-૩૫ : આખો પીપીગ (ચીન)માં ભારે જલસાટ શહેર પર ડાડતાં ભપાળીક વિમાનો; હોંગકોંગની સરકારે 'ખઠાર ખાટેલો વટહુકમ' 'ચાલીના સિકા અને સોનું સરકારને સોંપી દો.'

તા. ૭-૧૨-૩૫ : ઇંગ્લિશમાં વિવાદીઓનું તોફાન - ૧૪૦૦૦ વિવાદીઓની કુદો તરફ દુધ; 'જમે તે જોમે ઇટલી ધેરધો વિમુખ નહિ જાય' એવી મુસોલિનીની ઘોષણા; પેરિસમાં હોર-લાવાણ વચ્ચે સમધાનીની મત્રણા.

તા. ૮-૧૨-૩૫ : ગાંધીજીની તળિયતમાં સુધારો; ખેડાકના અખતરાથી લોહીકું વધેલું દળાણ; બે માસ આરામ લેવાની રોકડરોની સલાહ.

તા. ૯-૧૨-૩૫ : સ્વેનના પ્રધાનમ રળતું રાજ્યાણુ - સસ્થાનેના માજી પ્રધાન સામે સરકારી નાણાંના દુરુપયોગનો આરોપ; લડનમાં નૌકાપરિવહની એકક : 'હિંદ પણ ચોતાનો ધાગ્ય ફાળો આપશે' એવા હિંદવતી મિ. બટલરા ઉદ્ગારો.

તા. ૧૦-૧૨-૩૫ : ગીસમાં સિતમનું સામાન્ય પ્રવર્તે છે અને ત્યાં હમર ઉપરાત પ્રબલ પ્રવાહીઓ કારાવાસમાં પૂરાયા છે એવી લડનના 'રેલી ફેરલડ'ના અમરપત્રીએ વિગત પ્રગટ કરી.

તા. ૧૧-૧૨-૩૫ : મુંબઈના ચાલી ખબરમાં ભારે ખજાણાટ; ચાલીના ભાવમાં એકદમ મોટા ધટારો; ચીનમાં ભપાળનો દોરદમાત્ર - કુચુઆન મંચુકુઓના હાથમાં ગયાના સમાચાર ખઠાર 'આઘ્યાન્ય ડિન જવાહરલાલ નેહરુના બંગાળ સરકારને પડકારે સરકારના વહીવટી અદેવાસમાંના 'હરિજનકાર્ય' મટિ એકકા કરવામાં આવેલા નાણાંની મદદથી અસ્પૃશ્યતાનિવારણની પ્રવૃત્તિઓના ઓઠાં હેઠળે હિલચાલ ચલાવવાનો' આરોપનો ઇનકાર.

તા. ૧૨-૧૨-૩૫ : નેપાળના નામદાર મહારાજ અને તેમના વડાપ્રધાન રાજ્યના હુંગરાળ પ્રદેશોમાં ત્યાની વસ્તુસ્થિતિ નજરે નિહાળવાના ઉદ્દેશથી ર્ધ્યા; ઇટલિમાં જના રાજ્યત્રની ફરી સ્થાપના નીસીમ ખાશાની સરકાર હાલ સત્તા પર રહેશે; રાજ્ય કુઆદે ઇ. સ. ૧૯૨૩નું ખધારણ પુનઃસ્થાપિત કરતી ડીકી ઉપર સહી કરી; સરતમાં હરિજન નેત્રજલ; હિંદી સરકાર તરફથી ચાલીનું મોટું વેચાણ ૨૪૦૦૦ પાટો અમેરિકા રવાના કરવાની થયેલી ઓઠપણના સમાચાર ખઠાર આગ્યા.

તા. ૧૩-૧૨-૩૫ : મહાસલાને અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના અલિન'દન; અમદાવાદ એન્યુકેરાનલ સોસાયટીને રૂ. ૫૦૦૦ની વાર્ષિક માટ આપવાનો અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીએ કરાવ કર્યો; બ્રિટિશ અને રૂંચ પ્રધાનોએ પરદેશમંત્રીને એબિસીનિયા-ઇટલી સમાધાનની દરખાસ્તનો ખરડો મોકલ્યો. અર્ધો દેરા રાષ્ટ્રસ ધને અને અર્ધો ઇટલીને સોંપો.

તા. ૧૪-૧૨-૩૫ : કલકત્તા કોલેજોરશનમાં મુસ્લિમ હિંતોની મયેલી અવગણનાને પરિણામે ૧૪ મુસ્લિમ સભ્યોએ રાજનામાં આપ્યા.

તા. ૧૫-૧૨-૩૫ : અમદાવાદ કોમર્સ કોલેજને મુંબઈ મુનિવર્સિટીએ ત્રણ વર્ષ માટે માન્ય કરી.

તા. ૧૬-૧૨-૩૫ : હિંદી બિલ બે લાગમાં ફરી છાપવાનું બિલ આમની સલામાં ખીજ વારના વાચન-માથી પસાર થયું; ભપાળના વિખ્યાત કવિ નગુચીની હિંદને અજલી.

તા. ૧૭-૧૨-૩૫ : કલકત્તા મ્યુનિસિપાલિટીના મેયર એ. કે. ફ્રાન્સ હકે મુસ્લિમ સભ્યોને અનુસરી પોતાનું રાજનામું આપ્યું; કલકત્તાની શ્રી ધીરલાની રાજુની મિલમાં ૫,૦૦૦ કામદારો હડતાલ પર ગયા; અગિલ હિંદ મહાસલા સમાજવાદી પક્ષનું મુખપત્ર પ્રસિદ્ધ કરવા માટે મુંબઈ સરકારે એક હબરની નમીનગીરી માગી.

અનુક્રમણિકા

પૃ. ૨૧	માગસર : ૧૯૮૨	અંક ૨
૧ નાવિક [કાવ્ય]	પૂજાલાલ -	૧૦૪
૨ સ્ત્રીઓના માર્ગમાં અંતરંગી ...	કિશોરલાલ ધ મસરવાળા ...	૧૦૭
૩ દિક્કાલ	પ્રાણજીવેન વિ. પાઠક ...	૧૧૪
૪ લાવા [કાવ્ય]	દુર્ગેશ શુક્લ ...	૧૧૬
૫ મારાં ઘરે મંગલ મૃત્યુદર્શન [કાવ્ય]	'સ્વપ્નચ' ...	૧૨૦
૬ છેલ્લી સાંકળ [વાર્તા]	વૈકુંઠ મુનીલાલ ...	૧૨૨
૭ જગતનો આર્થિક ખગનો	જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	૧૩૩
૮ કૂળ [કાવ્ય]	'સુન્દરમ' ...	૧૩૭
૯ અમરનાથ [સચિત્ર]	પ્રેમલીલા મહેતા ..	૧૩૮
૧૦ એક સુલાપિત	રવન પાર્વતીપ્રસાદ વૈદ્ય ...	૧૪૪
૧૧ આદ્યુ પાંદડું [કાવ્ય]	'રોપ' ...	૧૪૫
૧૨ યુગ્મ [કાવ્ય]	વિક્ટર દયુગો : ચન્દ્રવદન મહેતા	૧૪૬
૧૩ દેશદર્શન	સુમન્ત મહેતા ...	૧૪૬
૧૪ મારું [કાવ્ય]	'પારાસર્ય' ...	૧૫૪
૧૫ ત્રિદર્શન [કાવ્ય]	મુકુન્દ વિ વિજય પારાસર્ય ...	૧૫૫
૧૬ ભૂગુપ્ત-ભરૂચનાં ગુર્જર રાજાઓ	ધનપ્રસાદ એલાલાલ મુનશી ...	૧૫૭
૧૭ એક આદર્શ [વાર્તા]	નાગરદાસ અમરજી પડયા ...	૧૬૩
૧૮ ખુદાનો ન બંદો ખુદાથી જુદો છે	'પતીલ' ...	૧૬૬
૧૯ હિમ અને તેના ઉપાય	મર્તાડ શિવશંકર પંડ્યા ...	૧૭૦
૨૦ મહત્વાકાંક્ષા [કાવ્ય]	'પ્રબોધ' ...	૧૭૫
૨૧ રાત્રિ-સંગીત [કાવ્ય]	શંકર જી. ભટ્ટ ...	૧૭૭
૨૨ ખડું ઉત્તરણથી ક્યારે ?	હરિહર પ્રા ભટ્ટ ...	૧૭૮
૨૩ ચર્યાપત્ર	કિશોરલાલ મસરવાળા ...	૧૭૯
૨૪ અખિલ ભારત પંચાંગ સોંપન પરિપદ	હરિહર ભટ્ટ ...	૧૮૦
૨૫ જ્ઞાનગોચરી	રમણીકલાલ દલાલ, દુર્ગરશી ધરમશી સપટ	૧૮૧
૨૬ પુસ્તકપરિચય	રા; ભો. પ. ...	૧૮૧
૨૭ નોંધ	મ. મ. 'નારસિંહ' ...	૧૮૬
૨૮ રોજનીશી	૨૦૧

શુદ્ધિપત્રક

'પ્રસ્થાન'ના કારતક અંકમાં 'ઉપામનાશુદ્ધિ'વાળા લેખમાં નીચેની ભૂલો સુધારી લેવા ગ્રાહકોને વિનંતિ છે.
 પાનું ૭, પેરા ૨, લીટી ૩. 'લગતા' નહિ પણ 'લક્ષતા' નોંધ એ,
 પાનું ૧૦, લીટી ૧૨ : ; અર્ધવિરામ પછી 'પણ' શબ્દ ઉમેરવો.
 ,, લીટી ૧૭ 'રોડ' નહિ પણ 'રોડ'.

વ્યવસ્થાપક

લવાજમ	હિંદમાં રૂ. ૫	પરદેશમાં રૂ. ૭૫	છૂટક અંક રૂ. ૭૫
-------	---------------	-----------------	-----------------

પ્રકાશક રણજીતજી કેસુરમાઈ મિત્રી પ્રસ્થાન કાર્યાલય પાસ્ટરી અગિયારી રામે ખમસા ચોટી અમદાવાદ.
 મુદ્રક : મણિલાલ પુરોષોત્તમ મિત્રી, બી. એ., આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયખટ રોડ : અમદાવાદ
 તા. ૨૬-૧૨-૧૯૭૫.

नन्दी

रामनारायण विश्वनाथ पांडे

ક્રાન્તિનાં સહવીર-વીરાંગનાઓનાં બાવીસ ચિત્રો સહિત

રશિયાના ખેડૂતો અને મજૂરોમાં પ્રથમ અસંતોષનો ફણંગો ફૂટ્યો અને તેમનામાં ક્રાન્તિનો વિચાર પ્રથમ જન્મ્યો ત્યારથી તે રશિયામાં બોલ્શેવિક પક્ષે રાજસત્તા કબજે કરી અને છેવટે કેટલાક ઝનૂની બોલ્શેવિકોએ ઝાર અને તેના હુટુંબનો નિર્દય રીતે અંત આણ્યો ત્યાં સુધીનો રશિયાનો રોમાંચક ઇતિહાસ, અને ત્યારથી આજ સુધીની સંપૂર્ણ વિગતો પુરવણીપ્રકરણ રૂપે રજૂ કરતું પુસ્તક

રશિયાનું ઘડતર

લેખક

બખ્શાભાઈ મહેતા

પ્રસ્તાવના અને પુરવણીપ્રકરણના લેખક

નરહરિ દ્વા. પરીખ

સમાજવાદ અને સામ્યવાદના સિદ્ધાન્તો તથા કાર્યક્રમ વિષે તેમજ રશિયામાં અત્યારે જે ચાલે છે એ વિષે આપણે ત્યાં વાતો બહુ થાય છે. પણ સિદ્ધાન્તોના શોધકો તથા પ્રવર્તકો વિષે, તેમજ રશિયામાં મજૂરપક્ષના હાથમાં સત્તા કેવી રીતે આવી, તે સત્તા પ્રાપ્ત થઈ તે પહેલાં ત્યાંના આમવાર્ગને કેટલાં સંકટો વેઠવાં પડ્યાં હતાં તથા મજૂર નેતાઓએ કેવી સાધના કરીને ત્યાંની પ્રજાને તૈયાર કરી, એ બધો ઇતિહાસ ઘસાળર જાણીએ તો જ આપણે તેમાંથી કંઈકે લાભ ઉઠાવી શકીએ. આ બધો ઇતિહાસ આ પુસ્તકમાં રોમાંચક રીતે સરળ શૈલીમાં આપવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ જાતનું આ પ્રથમ જ પુસ્તક છે. એમાંનાં બાવીસ ચિત્રો એ એની ખાસ વિશિષ્ટતા છે.

પૃષ્ઠસંખ્યા ૩૫૨

આર્ટ પેપર ઉપર

મુંદર જેકેટ

કિંમત રૂબરૂ રૂપિયા એ

બાવીસ ચિત્રો

તમારી નકલ આજે જ મેળવી લો.

પ્રસ્થાન 'કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

[મુબઈ શાખા :—ત્રિન્નેસ સ્ટ્રીટ]

[સુરત શાખા :—કેળાંપીઠ

ॐ प्रस्थान ॐ

। दृष्टिपूर्तं न्यसेत्पादम् ।

तत्री : रामनारायणं विश्वनाथं पाठक

पुस्तक २१

पोप . १८८२

अंक ३

गगनविहारीने

[पृथ्वी]

पृथ्वीला

कवि ! गगनमां विहार करू कल्पनापांभ पे
सुरेन्द्रधनुनी कमान थकी छूटता तीर शो,
करी अमर "सोमवेवरसपानकेश" नशो
दसाव तव पांभ जयां कनक सूर्यमाला तपे;
अनंत हृदये 'प्रवेश', शुचि भौक्षिको वावतो
जवलंत ऋतनां—निहारघुतिशीकरो तारला—
जनाव परप्रेम काज 'ग्रंथी' तेमना हारला,
अनाहत क्रया जनाव शिव छंद नतीवतो.
परंतु गगनोपरेंद रससमाधिमां जूलतो
रुपे तुं निज मात आ-अवनिनी जूनी वेदना,
हुजे दलित मूक स्नेहकरी तुं जहीं जूलतो
थयो परम पांभवेत जहलावतो येतना,
सुदीनवदना धरा सतत आश तारी करे;
वितर रसज्योति ने अमृत स्मरता लू परे.

સુવારની હડી એવી હતી કે પોતાનું આલે તો ડાઈ પણ બહાર નીકળે નહિ. દ્રામમા ડાઈ એસનાર હોય ન હોય, છતાં લોહાનો ડોડો-વીંછીની જેમ કબ્જો, ચીપિયો હાથમા લઈને 'ટિકિટપિકા' કરવા શુભામમહમદને નીકળ્યા વગર જોઈું આલે એમ હતું ? પ્રભાકરનું ચાલત તો પોતે શાળાના દિવસોમા નિયમિત મોડા બહીને માઝ મેળવેલો 'સર્વવશી' નો ઇલાખ સહેજે જતો ફરીને આટલો વહેલો લાણવવા નીકળી પડત નહિ.

દ્રામમા આવીને, સ્ત્રીમમાનહકની આ હિલચાલના જમાનામા પણ સ્ત્રીઓ માટે રિઝર્વ રાખેલી બેઠકોની પાછળ પ્રભાકર કાલ્પનિક દૂકમા લપેટાઈને બેઠો ને ખારીના કાચની આરપાર મકાનો તરફ તાકી રહ્યો.

એકમે સ્ટેશન પસાર થયા છતાં બીજી કોઈ ઉતારુ દાખલ થયું નહિ, એટલે છેક ખૂણમા બેઠેલો શુભામમહમદ—ખરેખર કે જોડું પણ એક બગાસુ ખાઈને બેઠ્યો. પ્રભાકરે પાશ્વિમાથી કાઢીને છુટા ચાર પૈસા એના હાથમા ચૂક્યા ત્યારે ડાઈ પણ પ્રખ્યાત રમઝૂમિને દિપાવે એવો અભિનય કરીને બોલ્યો, 'કેસે કેસે હો હૈ—પૈસે વાલે કે હી જૈસે'

• પ્રભાકરે સ્વભાવે એક કોલેજિયનને છાજે એટલા પ્રમાણમા અતડો બન્યો હતો, જે કે હજી પોતાથી નીચા પ્રાંચે પૂરતી તુચ્છપ્રવૃત્તિ એને કેળવવી ખાકી હતી. છતાં પોતા પર આવતો આરોપ હટાવવા એણે ખારીના કાંચની આરપાર જેતા જેતાં 'રાષ્ટ્રલાષા' ગા જ ચલાવ્યું, 'યે ચિવાલેમેં હો તો હે મગર હમ. પેસેવાલે નહો. પેસેવાલે તો સોતે હોગે હમારી તગ્હ હો નહિ હોગે'.

'જનાબ, ક્યા કહા ? આપ કૈસેં હો સકંતે હૈ ?' . . .

'કયું નહો ?' પ્રભાકરે એની સામું જોઈને સવાલ કર્યો.

'ક્યૌ નિ આપકા દિલ તો હમ નહો,' શુભામમહમદે કહ્યું પ્રભાકરે ખારી આરપાર મકાનોની દોડી જતી ખારીઓ, તરફ તાકી રહ્યો હતો. 'ચડા ચે બડી બડી મકાનાતે હમને દેખી, બડેબડે તમાશે દેખે, બડેબડે આદમી દેખે, લેકિન આદમિયત કહો બી નહો દેખ પાઈ' પ્રભાકરે એની સામે બેસું જોયું, 'દેખો આપને હમારે દોસ્તકે મુઆફિક કંદ દિયા કિ આપ પૈસેવાલે નહો મગર ઔર અમ્મોને દુસ્કે ક્યા કહા હૈ ? સિર્ફ એક આના દેને મેં તો એસી રૂઆમ આંખ દખાકે દિખાતે હૈ કિ ક્યા બાત ! ક્યા આદમી ઢિર્મીક રખતા હૈ ! ખીસે ઔર થોડે તર હોને પર દ્રામસે મોટરમે સિરફ જતા હૈ ! ક્યા 'હસતે હો જનાબ ? હમારી આખસે તો હમને ચહ દેખા સમ.....લેકિન આદમિયત નહિ દેખી'.

પ્રભાકરે ખરેખર હમતો હતો. પગે ચાલનારા આતો મળતા કેમ દ્રામમાં ને દ્રામમાં જનારા 'એ' પૈસા કમાતા કેવા મોટર દોડાવતા આદમી તથા હે એને દશ્ય એ લોખંડો તો ને આ બધી 'પ્રગતિનું' ગહર્ય છેકલી રહ્યો.

‘આપ મૈટ્રિ ફિલસૂફી લગતે હો,’ પ્રભાકર જાણતે વતનને જ વળગી રહ્યો

સામે ગુલામમહમદ એને ફિલસૂફી વિષે તમે, હું કે પ્રભાકર કાંઈ પૂરું ન સમજી શકીએ એવી ઉર્દૂ જાણનામાં છટાદાર, અધૂરે લાગતી એતો લલકારી. એનો ભાવાર્થ કંઈક એવો હતો કે શિકારને મૂળ શિકારી સાથે ને પછી સિવાજવાં વગેરે ખાઈ ગયાં. ને તે પછીય તે કાગડા ગરજણો વગેરેએ હાડપિંજર બિલાડીના પંખ જેવું સાફ કરી દીધું ત્યારે મોઢુમોઢુ એક ગીધ આવી પહોંચ્યું અને હાડકાંના માળખા પાસે બેસીને ડાક ઝુકાવી શેઝી રહ્યું : ‘હાં-તો મારી સૂંઘવાની સંકેત અર્થ છે અથવા માત્ર હાડકાંના જ જાનવર હવે જન્મના માંડ્યાં છે. ‘હાડકાં તો હાડકાં’ કરતો એક કૂતરો આવી પહોંચ્યો ને બાઉવાઉની સાંપામાં ગીધ તરફ ધસીને બોલ્યો ‘હટ ફિલસૂફી’

‘ગુલામમહમદ’ હસતું દયાવી ન સકવાથી વાંઝા વળી વળીને હસી રહ્યો. મુંઝાઈને પ્રભાકર બોલ્યો, ‘તો આપ શાયર તો જરૂર લગતે હો!’ પોતાને નોંધને પ્રભાકર એક મામૂલી ટામકડકડટ જેવું પશુ બોલતાં ફાવતુ નથી એ ‘રાખૂલાખા’ને અંદરથી હનરો સાપ આપતો હતો.

‘દેખો હમકો ગાલી મત હો!’ કહી શાયરો વિષે કંઈ અરબસ્તાનમાં ગયે જ સમગ્રય એવી ભયંકર એત લલકારી ગયો.

‘આપ બહુત પડેલે તો હૈ હી.’

‘નહો સાબ. હમ આપકો ઇચ્છ જરમતી નહીં જાનતે હૈ. ઈસીસે તો હમકો ઇસ્ટેશન માસ્તરી મિલ નહીં સકી. લેકિન આપ જુરૂર ઇચ્છ પડ લેના. પદ જમાનેમેં કુતેલી ઇચ્છમેં બૂઢનેકી કાશિશ કરતે હૈન.’

શરમાઈને પ્રભાકર બોલ્યો, ‘જી મૈને ચોડાવણા ઇચ્છ પડ લિયા હૈ.’

‘કયા ? આપ કિસ કિતાબમેં હૈ ?’

‘બી. એ. મેં હૈ.’

‘કયા બોલે ? બી. એ. મેં ?’ અને પોતાના અચ્ચે જરવી-નહિ સંકવાથી દ્રામના આગલા અરધિયાને છેડે ઊભેલા નેડીકારને ધાટો પાડી બોલાવીને કહેવા લાગ્યો. ‘દેખ તુકારામ, બાણુસાબ બી. એ. કા પદાર્થ કરતે હૈ ! ઇતની બિન્નમેં !’

‘પ્રભાકર પશુ ચાપ ને બૂડો તે પોતાને વિષે અભિપ્રાય એકદમ ઉત્તમાવી દેવાની તક ઝડપીને એ પર જરી શરમના શેરકા લાવીને બોલ્યો, ‘જી, દોઝાર-અરસ તો બિચમેં યે સબ દેશકે મામલેમેં પડના છોડ બી દિયા યા.’

ગુલામમહમદ તો ઘેર આંગણે કાંઈ ઉત્સવ આવી ગયો ને હોય એવા આનંદમાં આવીને તારીફ કરવા લાગ્યો. જાનતે ઉમરથી નિરખત નથી એ મતલબની કંઈ મીડી ઉર્દૂ શેરો પશુ મગડાવી ગયો. તુકારામ પશુ મુઘે માણુસની જેમ નોંધ રહ્યો.

શેરો સાંભળીને એનો અર્થ ન સમજવા છતાં એની છટાથી મોહીને પ્રભાકર ગુલામમહમદ સામે અજબથી નોંધ રહ્યો. પોતે એની સાથે અવિનય કર્યો હોય એમ શરમાયો. નમ્રતાથી બોલ્યો, ‘મેરે જૈસે પદાનેકા કામ કર સકતે હૈ તો આપ કચૂ નહિ કરતે હૈ ?’

‘આપ પદાનેકા કામ કરતે હૈ ? હિ ?’

‘જી હા, હમારે શાસ્ત્રમે જમન લોકકા કામ વહી લિખા ગયા હૈ, પઢના ઔર પઢના.’

‘પઢાઓ ! મગર હમ તો આદમી કે હિ પઢા સકતે હૈ, સરકસવાલોંકી તરફ જનાવરોંકા નહોં હમનેલી એક દેરે અપ્તરા કર લિયા. લેકિન આદમિયત . . .’

વચ્ચેથી અટકીને ‘અચ્છા, અચ્છા, પઢાઓ’ કહેતો ‘કાઈ અભાગિયું બેસનાર આચું હશે એને ટિકિટ આપવા ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે દ્રામ પર આવતાં જ પ્રભાકરે એક દોસ્તની પેઠે શુદામમહમદ સામું બોધીને પૂછ્યું : ‘આપકા અપ્તરા હમકા સુનાઓ. ગુરૂર સુનાઓ.’

‘જી, આપ પઢાના બૂલ જાવોગે જાને હો ખાત . . . કોનસે મજલે પર પઢાને જાતે હૈ ?’

‘જમીન પર હી.’

‘તો બહુત અચ્છા. પઢાં મકાનતલી ડિગની બીડી જાંચી હૈ ?’ કહીને હસી રહ્યો. વિના કારણ તુકારામ પણ હસવામાં સાથે લાગ્યો ‘કિતની જાંચી મકાનત ! જિજ્ઞાસુ હી દેખલો ઔર જિજ્ઞાસુ છુરે ! જાને હો ખાત ! બાદલકા રમાલ રખતી હૈ, બાદલમે તારે પિરોંતી હૈ, ઔર મુંહમે ચાદ છિપાતી હૈ . . . કયા રહેરે હૈ ! લેકિન તુકારામ, કહોં આદમિયત નહોં.’ અને વ્યથામય હાસ્યના ખખડાડથી દ્રામના અવાજને પણ એણે કુખાલી દીધી.

‘આપ ગુસ્સા મત કરે, પ્રભાકર તરફ જોઈને જોલ્યો. ‘સચમુચ હમ, ઇમજીવાનોકા ઇતબાર નહોં રખતે હૈ.’

‘મુઝકા બૈસા મત ગિતો, પ્રભાકરે દોસ્તદાવે કહ્યું.

‘તો દેખો, શુદામમહમદ જોલ્યો, ‘તબી તો પાંચ નંબર પર મેરી કુટી લગતી થી. એક દિન બોરીબંદર પર એક પારસી જવાન મિલ ગયા. અબી બોરીબંદરસે અબા લોકલ છૂટી નહોંથી. વહ આતા દોગા કાઈ કાલિજસે, કયા માલૂમ ? દ્રામમે જાદે ગિર્દોં નહોં થી. એક આના દેનેકા ‘યા વહા પર લાઈસાજને સો રૂપયેકાં નોટ ધર દો. મૈને કહા ખુદાં નહોં હૈ, આપ લે કે આઈએ તો મુંહ ચલાને લગા, ઇમેજીલગા. જરમની ખતાને લગા. મેં ને ઉરકે ચસ્મે કે સામને ઉગલિ કરકે એક દેરે તો કંહ દિયા ‘જિ. આપ બી. એ. પાસ હૈ તો મેં બી. બી. બી પાસ હુ. ય’ થોડા ઔર કુછ ‘અકબર’સે, ‘રૂમ’સે, ‘પોર’સે’ સુનાઈ દિયા. તો હાઈ હી હો ગયા. ફુરસે હી ઇસ્ટેશન પર ઉતર ગયો લેકિન જોલા કિ. ઉર્દૂ કા પઢાઈ કે લિયે મેં, ઉર્દૂકે ધર જાઈ. છુટી કે દિન ઉસને પતાં દિયા ‘યા ઉસ મુઆફિક ઉસકે ધરકે પાસ એક હોટેલમે હમ મિલે. મૈને કહા કિ મૈને છોટી ઉર્દૂમેં મદ્રેસામે છોટેછોટે જમ્ચોકા પઢાવે હૈ, લેકિન બેઝાંકા ખાત નહોં, કહ સકતા. ‘મગર’વો તો બડા ઇતેજાર થા, ઔર આખિર કીક કર હી દિયા કી મેં પઢાનો મઝૂ કર હુ. કહતા થા કિ કાઈ બોરિઆનીસ જખાનકી પઢાઈ ઉસકા હાંસિલ કરના હી ચાહિયે’ ફરાંસમેં જાનેવાલા થા. વાહ. મૈને સોચા, શુદામ, સ્ટેશનમાસ્તર તો નહોં હો સકા, લેકિન હુશનમાસ્તરી તો મિલ જાતી હૈ જુકા દે ! ઉસને ધર ખતાયા ઇસ તરફ દૂસરે દિન ગયા. લાઈ, મૈને પહેલેસે સાક્ષાત્ કહ દિયા થા કિ મેં રાનકા હી આ સકતા હુ. દ્રામકી કુટી બહુત અજીબ રહતી

है, आर्ध. पहेली रातकी पढाई अच्छी चली. मैं तो मेरे शागिर्दों को प्रशस्ती देकर दिवाना हो गया. और यह कुटी से अकेलिन छूट जाऊंगा जैसा जवाब देण रहा. दूसरे दिन जैसा प्रशस्ती में दिवाना सा जाता था. छिपरछिपरकी जड़ीजड़ी मकानातकी और देणता था. मेरे शागिर्दों मकान पर चढ़ने लगा. दरवाजे के पासकी घंटी लगा दी तो क्या देणा मैंने? जन्नतकी हुरी, दूसरा क्या? और उसके आभने कौन था? यह गुलाममहमद, अजैसे आया हुआ, जेकारीसे सिर्फ अंदर लपे पर ही जया हुआ, यह जड़ीजड़ी मूछादीमें (अर्धों अजै मूछादी पर हाथ डेरव्या) अपना जेठगां दिवार छुपाता हुआ जडा था. पछने लगी. किसका काम है. मैं कुछ नहीं समज सका, आपके यहां की, जड़ीजड़ी मकानात, जैसी लुटे-कूले जैसे लज्ज, मैं क्या समज सकुं? उसने दार अंदर कर दिया. . . . समजें? मैं अजै मज्जा छिपरचला गया था. दिनभर दारमें होउनेसे मेरे यह कमजस्त पाई कमताकात नहीं हो गये थे. . . . तो आर्ध, दूसरे दिन क्या हुआ? मेरे पाई अजै दिनमें चूट गये थे. घंटी लगाई तो कल जैसा ही जन्नतका सिन पड गया. हुरी मुझे कुछ कूल जरसा रहीथी, लेकिन छिन्साई छिन्सावत पर क्या कुछ सुन पाता है, या सुन पाता है तो क्या समज पाता है? कीक हुआ कि दरवाज अंदर किया गया. . . . समजें आप? मेरे कमजस्त पाई अजै मज्जा नीचे ही मुझे रण गये थे. वे दो दिन मेरे जवान शागिर्दों का पढने में बहुत मजा नहीं आई. जोथे दिन गया तो वो हंडी तोरसे पढना शुरू करने लगा. वहां अजै जवाब सा जनाव गुजर चुका. पढले उपर वाली हुरी आर्ध आर फिर नीचेसे आर्ध. और फिर दोनों मेरे शागिर्दों को मेरी और उगलि करके जता रही 'वही!' 'वही!' अजमाने लड़के को सज्ज ज्ञात जताई और ये सज्ज तुम्हारी शहरी जवान मैं समज नहीं पाया, लेकिन मैं कोई जैसातैसा शम्स हूं जैसाकुछ समज... 'आपका महिने लरका पगार अगर दिया जल तो आना अंदर करेंगे क्या? हमारे पडोसीका तक्रवीमें हम उतारना नहि चाहते...!' मेरा शागिर्द मुझे कह रहा था. वाह! मुंह वैसाही रणकर उसका शुक्रिया अदा करके मैं चला आया. . . . और आप देणते हैं कि आप के सामने जण कुटी पर जडा हूं, और ये जड़ीजड़ी मकानात देण रहा हूं. हमने वो तो देण, और दिवारों के पीछेकी आलम भी कुछ देण, लेकिन हमको क्या मालूम कहीं भी आदमियत नहीं देण पायेंगे. अने तदन दांपरवाहीथी अजै काई रोर जाई गये. 'तुकाराम, आदमी तो बहुत है लेकिन आदमियत और मीन है.' . . .

“નવું ના કે તારા કવનમહી કે ગીતમહી થે”
તમે કહેશો ને હું કહીશ તમને કે નવું નથી
ધરાની આ કિછી રતૂમડી સંપાટીથી લઈને
તૂરાં આકાશોનાં ઝંઝાડળત ઊંચાં શિખરની
લગી ના કે થે છે નવલ.

નવું ના કે પુષ્પે, વિહંગગણુમાં, ખીણ, શિખરે,
નવું ના કે, સ્નેહી ! નિરખું વસંતે, શિશિરમાં,
નવું ના શંખદોમાં કવિજનતણા, ના કંઈ ખરે
નવા જેવું ને જે કવન હરતો તે કંઈ જ માં,
નવું ક્યાંથી હોયે ? પ્રભુ પણ યુગોનાં અણગણ્યાં
વહેતો વહેણોમાં હતપ્રભ, પુરાણો જહીં થયો ?

મહા અબ્ધિઓનું ગરજન પુરાણું જ ઊછળે,
શશી ને ભાનુનાં પણ રજત સોનાં સહુ જૂનાં.
હજીયે સંધ્યાએ ગગન ધરતું રક્ત મુખડું,
હજી તેવા હીરા : અણ અળકતા ઝાકળ, વિષે,
હજી દ્રહાડો-રાત્રિ કરતે એજવાળાં તિમિર ને.
પુરાણો આત્માયે મુજ તુજ વિષે તેજ જ્વલતો,
નહિ નહિ નવું કાંઈ જ નથી.

ભુજકચ-અરચના ગુર્જર રાજ્યો

[ઇ. સ. ૫૮૦-૭૪૦]

ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ મુનશી

૩

ગુર્જર દેશ વિશે રવિશ્રીકૃત ઐહોલ પ્રશસ્તિમાં, ઇ. સ. ૬૨૭;^૧ જનાશ્રય પુલકેશીના દાનપત્રમાં, ઇ. સ. ૭૨૮-૯;^૨ રાષ્ટ્રકૂટ ત્રીમ ગોવિંદના રાધનપુર લેખમાં, ઇ. સ. ૮૦૦;^૩ મુખ અને ત્રીમ ઇન્દ્રના તામ્રપત્રોમાં, ઇ. સ. ૮૨૭ અને ૮૦૦,^૪ અને બીજા લેખોમાં એ દેશનો ઉલ્લેખ મળે છે તે રાજપૂતાનાના ગુર્જરદેશ વિશે છે. શ્રીકલ્પતિ પ્રભાકરવર્ધને ગુર્જરદેશના ગુર્જર રાજાને નમાવ્યા પછી એટલે ઇ. સ. ૫૮૫ થી ઇ. સ. ૬૨૮ સુધી ગુર્જર દેશમાં અધિકાર ઢાળો હતો એ ઇતિહાસની સાકળ પ્રમાણી નથી. શક મેવત ૫૫૦, ઇ. સ. ૬૨૮માં બિભમાલમાં પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી ધ્વજયુગ (બિહ્વમાલ-કાચાર્ય) રહેતો હતો આ પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષીએ ધ્વજસ્ફુટસિદ્ધાંત નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે આ ગ્રંથની પૂર્ણાકૃતિએ એ સમયના રાજાનું નામ આપ્યું છે. તે રાજવી ચાંપ વંશ (ચાપોતકટ ચાવડા)નો હતો. ચાંપ રાજેન્દ્ર વ્યાધમુખ આ પ્રદેશનો સત્તાધીશ હતો એમ જ્યોતિષીના શ્લોકથી ફલિત થાય છે.^૫ ચાંપ (ચાવડા) અને ગુર્જર બન્ને જુદા કુટુંબી થતા હતા એમ અવનિજનાશ્રય પુલકેશીના એકી સં. ૪૯૦ ઇ. સ. ૭૩૮-૪૯ ના દાનપત્રથી માહિતી મળે છે.^૬ વર્તમાન ભાષામાં કહીએ તો ગુર્જર, ચાંપ (ચવોતકટ-ચાવડા) અને ચૌહુક્ય (સોલકી) એક જ ન્યાતના પશુ ભુદાણુદા કુટુંબી થતા હતા, એમ એ સમયની ઇતિહાસધટના જોતાં જણાય છે. ગુર્જર દેશના રાજાને દરારી પ્રતિહાર (પટિહાર) વશ ગાદીએ આવ્યો. પ્રતિહાર રાજાની રાજધાનીનું નગર બિજમાલ—શ્રીમાલ, કોનોજ—મહેદાય, જાખાલિપુર કે મહેર હતું એ વિષે કેટલોક મતભેદ જણાય છે. પ્રભાકરવર્ધનના રાજ્યકાલ સમયે ગુર્જર દેશની રાજધાની બિજમાલ હતી. ત્યાં ગુર્જરોના સમયનું સૂર્યમંદિર એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. આ સૂર્યમંદિર બૌદ્ધ મઠને નષ્ટ કરીને ગુર્જરોએ મંદિરમાં પરિવર્તન કર્યું એમ એના

૧. ઐહોલ પ્રશસ્તિ, શ્લોક ૨૨, એ. ઈ. પુ. ૬, પૃ. ૧ અને અગાડી.

૨. નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા, નવીન સંસ્કરણ, ભા. ૨, પૃ. ૨૧૧.

૩. એ. ઈ., પુ. ૬, પૃ. ૨૪૩.

૪. ન. રો. એ. સો. મુખર્ષિ બ્રાંચ, પુ. ૨૦, પૃ. ૧૩૧ અને ઇ. એ., પુ. ૧૨, પૃ. ૧૮૧.

૫. શ્રી ચાંપવંશતિલકે શ્રી વ્યાગ્રમુલે વૃષે શક વૃષાણામ્.

૬. પૈચાસતંયુકૈવર્ષસર્વૈ. પચમિરતીતૈઃ ॥૭૪

માઘઃ સ્ફુટ સિદ્ધાંતઃ રાજન ગણિતગોચરિ પ્રીત્યૈ ।

ત્રિશદ્ધેર્ણ કૃતો । જિણુ કૃત બ્રહ્મશુલ્કેન ॥૮૧

૬. તરલતરતારતારારિ દારિતો દિત સૈન્ધવ કચ્છે સૌરાષ્ટ્ર ચાવોતક મૌર્ય ગુર્જરાદિ રાજ્યે મુખર્ષ ગેઝીટિયર પુ. ૧, ભા. ૧, પૃ. ૧૦૯ અને વિશેષ મંદિર જુઓ, નાગર પ્ર. ૫. ભાગ ૨, પૃ. ૨૧૧ ટિપ્પણ ૨૩.

ખંડેરના અવશેષોથી ખબર પડે છે. 'શિવમાલના પ્રતિહાર વંશના (રા. બ. ગૌરીસંકર ઓઝા રઘુવંશી પ્રતિહાર, ડો. દેવદત્ત ભાંડારકર ગુર્જરવંશના પ્રતિહાર કહે છે) આદિ રાગ નાગભટ્ટની એથી પેઢીએ વત્સરાજ યથા. એણે કનોજના ધન્દ્રાપુરને હરાવી મહોદય સર કર્યું. વત્સરાજના પુત્ર ખીમ નાગભટ્ટ (નાગવ લેકે) મહોદયમાં રાજ્યગાદી સ્થિર કરી, ત્યારથી પ્રતિહાર વંશનું પાટનગર કનોજ કહેવાયુ. મંડોરમાં ગુર્જર (ગુજર) પ્રતિહાર વંશની શાખા રાજ્ય કરતી હતી, એમ ઘટચાલના લેખથી ફક્ત થાય છે.^૨ મુનિ જિન-વિજયજી જળ્યાલિપુર—વર્તમાન જલોર, શિવમાલ ભાગી એ સ્થાન અલાઉદ્દીનના જમાના સુધી મરજૂમિનું રાજનગર હતું 'એમ જણાવે છે^૩ જળ્યાલિપુરમાં પરમાગ અને સોનગરા ત્રૌહાણાનું પણ રાજ્ય હતું^૪ જળ્યાલિપુરમાં કયો પ્રતિહાર રાજ ગણ્ય કરતો હતો, એ વિશે પ્રમાણભૂત દસ્તાવેજ મળતી નથી.

પ્રતિહાર વત્સરાજ પરાક્રમી સાદગી અને રણરસિક રાજા હતો. 'એણે ખગદેશ છત્રી પોતાની કીર્તિ વધારી. એના રાજ્યની છાયા નીચે ગુર્જર દેશનું ગૌરવ વિશેષ વધ્યું એમ પ્રાકૃત 'કુલધમાલા' નામના ગ્રંથથી ખબર પડે છે. આ ગ્રંથ જળ્યાલિપુરના જૈન વિદ્વાન ઉદ્યોતનમુરિ ઉદ્દે દાક્ષિણ્યમિદ્ધે શક મંવત્સર ૭૦૦—વિ સં. ૮૩૬માં રચ્યો છે. એમાં ગુર્જર દેશ અને ગુર્જરી પ્રજાની ભાષા વિશે ઉલ્લેખ મળે છે.^૫ એ પછી વત્સરાજના પ્રપૌત્ર ભોજદેવ—આદિવરાહના સમયના દોલતપુર દાનપત્રમાં વિક્રમ મં. ૬૦૦ (ઈ. સ. ૮૪૨) —ગુર્જરના ભૂમિ,^૬ અને કલિંજરના શિલાલેખમાં ગુર્જરના મંડળનું નામ મળે છે. આદિ-વરાહ—ભોજદેવનો અધિકાર સૌરાષ્ટ્ર—કાઠિયાવાડ પર હતો, એમ એના પુત્ર મહેન્દ્રપાલના ઉના ગામમાંથી (કાઠિયાવાડ) વલ્લભી સવત ૫૭૪—વિ સ ૬૫૦નાં એ દાનપત્ર મળ્યાં એથી ફક્ત થાય છે. કાઠિયાવાડના દક્ષિણ વિભાગમાં પ્રતિહાર મહેન્દ્રનો સામત ધીર્ધક (સોલકી)

૧. મુમઈ મેઝીરિયર પુ. ૧, ભા. ૧, પૃ. ૪૫૮.

૨. જુઓ 'શિવપૂતાનાડા પ્રાચીન ઇતિહાસ': રા. બ. ગૌરીસંકર ઓઝાકૃત, ભાગ ૧, પૃ. ૧૪૭.

૩. વસન્ત સ્મરિક ગ્રંથ: 'કુલધમાલા,' પૃ. ૨૭૬.

૪. 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ' રેવકૃત પ્રથમ ભાગ, પૃ. ૩૦૨.

૫. તત્સય ઘટ્ટ્યાસીસા તત્ત્વવીરિ ધવયળ લલિસંપન્નાં ।

રમ્યો ગુજ્જર દેશો જેહી કશો દેવદર ઇહિ ॥૮॥

તેમને તપ, વીર્ય વચન અને લલિત સંપન્ન એવા અનેક શિષ્યો થયા જેમણે દેવમંદિરો બનાવરાવી ગુર્જર દેશને રમ્ય બનાવ્યો.

ભાષા ધરલેલિય પુરૂગ ધમ્મવરે સંધિ વિગ્ગ હેનિશ્ણે

ન હરે ભક્સલ લલિરે ગાહ પેચ્છઈ ગુજ્જરે અવરે ॥

પછી ગુર્જર લોક જોયા. એ લોક ધી અને માખણી પુષ્ટ શરીરવાળા, ધર્મપરાયણ, સંધિ વિગ્રહમાં નિપુણ અને ન હરે ભક્સલ એમ બોલનારા હોય છે. જૈન સાહિત્ય સંરોધન, પુ. ૨.

૬. ડીડવાનનો લેખ ગુર્જરના મૂમૌ દેવદાનક વિપય સમ્મ (સમ્મ) હસિયાપ્રામાણહારે... । એ. ઈ., પું. ૫, પૃ. ૨૧૧. ડીડવાનક વિપય (જિલ્લો) જોધપુર રાજ્યના ઉત્તર પૂર્વ ભાગમાં આવેલ છે. આત્યારે ડીડવાન પરગણું કહેવાય છે. કલિંજર લેખ. શ્રીમદ્ ગુર્જરનામકલાન્ત: પાતિમંગલનક વિનિર્મીત । એજન પુ. ૫, પૃ. ૨૧૦, ટિપ્પણ. મેગસાન જોધપુર રાજ્યના ઉત્તર વિભાગમાં આવેલું છે.

શામન કરતો હતો.^૧ મંડોરના પ્રતિહાર (પટિહાર) કુકુદના ઘટવાલ શિલાલેખમાં એ રાજની સત્તા મરુ, માડ, વસ્ત્રતમણી, અન્ન, અને ગુર્જરા ઉપર હતી; વિ. સં. ૯૧૮.^૨ ભટ્ટચ નિસ્વાના હંસોટ મહાલમાંથી વિ. સં. ૧૮૧૩^૩નું ચૌહાણ ભટ્ટવંશ (ભટ્ટવંશ) બીજાનું દાનપત્ર મળ્યું છે. તેમાં ચૌહાણ ભટ્ટવંશ (બીજા) નાગવ લોકનો સામંત હતો એમ લખાણ છે. નાગવલોક તે પ્રતિહાર વંશનો આદિ રાજા નાગભટ્ટ હતો એમ ઇતિહાસકારોનું માનવું છે. પ્રતિહાર રાજેન્દ્ર મહેન્દ્રના પુત્ર મહીપાલનો અધિકાર ઉત્તર ગુજરાતમાં હતો એમ ચાંપ-વંશમાં (ચાવોડક) ધરણી વરાહના રાક્ષસ તટના દડાલા દાનપત્રથી માહિતી મળે છે.^૪ દક્ષિણપથના રાષ્ટ્રકૂટોનું શામન લાટમાં હતું. લાટ દેશના રડોડ (રાષ્ટ્રકૂટ) અને પ્રતિહાર શાખા પાડોશી થતા હતા. ગુર્જર દેશની અને લાટ દેશની ગ્રીમા અસત્તી હતી. પ્રતિહાર વંશનો અંબુદય પ્રાચીન ગુર્જર ભૂમિમાં થયો અને પાછળથી પોતાના પરાક્રમે ઉત્તરાપથના કાન્ધકુબ્જ—કનોજમાં પ્રભાવશાલી બન્યો. આ વંશ ઇતિહાસને પાને કનોજના પ્રતિહાર નામે પ્રસિદ્ધ છે. પ્રતિહાર વંશની કીર્તિ રાષ્ટ્રકૂટ ત્રીગ ઇન્દ્ર મહીપાલદેવને દરાવી ખંડિત કરી, ઉત્તર ગુજરાત રાષ્ટ્રકૂટ રાજાનાં અધિકાર વળે ગયું.

ગુર્જરા ભૂમિમાં પ્રતિહાર વત્સરાજ પ્રજા પરાક્રમે રાજ્ય કરતો હતો એ સમયે આશુભા પરમાર અને અણહિલવાડ પાટણમાં ચાવડાનું રાજ્ય શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. પરમાર વંશની એક શાખા મરુ-મડગમાં (મારવાડમાં) અને બીજી માલવામાં રાજ્ય કરતી હતી. વનરાજ ચાવડાએ અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના વિક્રમ મંવત્સર ૮૦૨માં કરી. એણે ધણી વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ કહેવાય છે; વિ. સં. ૮૦૨થી ૮૬૨. જૈન ગ્રંથોમાં ચાવડા વંશની જે હકીકત મળે છે તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કમ્યદ નથી. ચાવડા વંશનો છેલ્લો રાજા સામંતસિંહ પાટણની ગાદીને સત્તાધીય હતો. એની જાહેન કલ્યાણકંટકના મહાગગતધિરાજ રાજા જોડે પરણી હતી એનો પુત્ર મૂળરાજદેવ ચૌહાણી વંશનો પ્રસ્થાપક. એણે પોતાના મામા સામંતસિંહ (ભૂયડ)ને મારી પાટણની ગાદી લીધી; વિ. સ. ૧૦૧૭. (મ. સ. ૯૬૦). વનરાજના પરાક્રમની કૃતવાડીસગી પાટણભૂમિમાં સોલંકી રાજા એ પોતાની ગાદી નિશ્ચિત કરી પાડોશી રાજ્યો ઉપર વિજય મેળવતા ચિત્ત વાળ્યું. વિક્રમ સંવત ૧૦૪૫ના દાનપત્રમાં સોલંકી રાજાનું જિતુદ મહારાજાધિરાજ મૂળરાજ (૬૧) શ્રી મહારાજાધિરાજ રાજાનો પુત્ર એમ ઉલ્લેખ છે.^૫ પ્રથમ એણે સારસ્વત મળ સર કર્યું. એ કાળે સોલંકી મૂળરાજના સમકાલીન ગજેન્દ્રો આશુભા પરમાર ધરણીવરાહ અને માલવામાં શ્રીહર્ષ—શીયક બીજા રાજ્ય કરતા હતા. પરમાર મુંજદેવ (શ્રી હર્ષ અથવા શીયકનો પુત્ર) પણ ચૌહાણનો સમકાલીન રાજા થતો હતો. કનોજના પ્રતિહારોની નબળાઈ રાજ્યસત્તાથી પરમાર રાજ્યોનું જોર વધ્યું હતું. મહીપાલને દરાવી રાષ્ટ્રકૂટ રાજાની સત્તા ઉત્તર ગુજરાતનું સ્વામીત્વ રડોડો (રાષ્ટ્રકૂટો)ને દરાવી લઈ લીધું એમ હરમોલના

૧. ના. પ્ર. પત્રિકા ભાગ ૧ પૃ. ૨૧૨-૧૫

૨. 'રાજપૂતાનાકા પ્રાચીન ઇતિહાસ' ઓરિજનલ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૧૫૧

૩. એ ઈ. પુ. ૧૨ પૃ. ૨૦૨-૩

૪. ઇન્ડિયન એન્ટીક્વેરી પુ ૧૨ પૃ. ૧૯૩-૬૪

૫. ઇ. એ. પુ. ૬ પૃ. ૧૯૧.

શાસનપત્રથી માહિતી મળે છે.^૧ સોલંકી મૂળરાજ પરમાર કૃષ્ણરાજ (કાન્હડદેવ)ના પુત્ર ધરણીવરાહ ઉપર ચડાઈ લઈ ગયો. આશુનો પરમાર ધરણીવરાહ હસ્તિકૂંડી (હયૂડી, બોધપુર રાજ્યના ગોડવા જિલ્લામાં છે)ના રાહોડ (રાષ્ટ્રકૂટ) રાજા ધવલની શરણે ગયો. રાહોડે ગુર્જર દેશના—ગુર્જરેશ્વર મૂળરાજની પ્રગતિ વિનષ્ટ કરી એમ રાહોડ ધવલના હસ્તિકૂંડી લેખથી ફલિત થાય છે; વિ. સં ૧૦૫૩ (ઈ. સ. ૯૯૭).^૨ આખરે પરમાર રાજા હાર્યો અને ઉત્તર ગુજરાતનો સ્વામી સોલંકી રાજા મૂળરાજ થયો. વિ. સં. ૧૦૫૧ના દાનપત્રમાં પાટણના સત્તાધીશ મૂળરાજનું જિરુદ આ પ્રમાણે મળે છે ‘પરમ લઘારક મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર મહારાજ.’ ગુર્જર દેશની કીર્તિ અને પ્રભુત્વ સોલંકી મૂળરાજદેવે વધાર્યો. મહી નદીનો દક્ષિણ પ્રદેશ—લાટ-દક્ષિણના ચૌલુક્ય અને પટ્ટમારોની સત્તા તળે હતો. ઇ. સ. ૧૦૮૬ સુધી પરમાર ત્રિભુવન નારાયણ—ભોજદેવનો અધિકાર લાટ દેશમાં હતો.^૩

ચૌલુક્ય-સોલંકી વંશના પ્રસ્થાપક મૂળરાજના મમયથી ગુર્જરદેશ (ગુર્જરા)—વર્તમાન ગુજરાતનું નામ કેમ પ્રસિદ્ધિ પામતું થયું તે બોધે એ એ પૂર્વે આ દેશ ગુર્જર દેશ કહેવાતો હતો કે કેમ તે પછી જોઈશું ઉપર આપણે જોયું કે રાહોડ ધવલના હસ્તિકૂંડી લેખમાં સોલંકી મૂળરાજનું જિરુદ ગુર્જરેશ્વર—ગુર્જરદેશનો સત્તાધીશ હતો એમ ખબર પડે છે, વિ. સં. ૧૦૫૩ કાશ્મીરના પડિત કવિ ગિલ્હણના દાવ્યમાં “ગુર્જરાણા” (ગુજરાત દેશના લોક) શબ્દનો ઉલ્લેખ છે; વિ સં. ૧૧૫૪.^૪ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયનો દાહોદમાંથી વિ. સં. ૧૧૬૬ (ઈ. સ. ૧૧૩૯)નો શિલાલેખ^૫ મળ્યો છે. આ લેખમાં ગુર્જરમંડળના જયસિંહે સૌરાષ્ટ્ર (સોરઠ)ના રાજા નવલણને કેદ કર્યો એમ હકીકત આપી છે. કલિંજરમાંના એક ખડિત લેખમાં ‘ગુર્જરેશ’—એ શબ્દ જયસિંહ (સિદ્ધરાજ) વારતે વપરાયો હોય એમ જણાય છે.^૬ જયસિંહના પિતામહ ભીમદેવ સોલંકીનો મત્રી પોરવાડ મહાજન વિમલશાહ હતો. વિમલ આશુનો દડપતિ હતો એણે આશુના શિખર ઉપર આદિનાયનું રમ્ય મંદિર બંધાવ્યું છે. આ આદિનાયના મંદિરમાંની એક પ્રશસ્તિમાં ભીમદેવનું જિરુદ ગુર્જરેશ્વર આપ્યું છે. જિનદત્તસુરિકૃત ગણધર સાર્થે શતક નામના પ્રાકૃત ગાથાના ગ્રંથમાં ગુજ્જરતાલ—ગુજ્જરત્રા (સ) સં. ૧૧૭૯; સોમનાથ પ્રશસ્તિમાં કુમારપાળને ગુર્જરમંડળનો સમ્રાટ વલભી સ. ૮૫૦;^૭ વિ. સ. ૧૨૨૫. સોમપ્રભાચાર્યકૃત કુમારપાલ પ્રતિબોધમાં ગુર્જરદેશ; વિ. સં. ૧૨૪૧^૮ હેમચંદ્રસુરિ ગુર્જર વિષય અને અણહિલવાડને ગુર્જરેન્દ્રપુર, ગિરનાર પ્રશસ્તિમાં

૧. ‘પુરાતત્ત્વ’ પુસ્તક ૨ પૃ. ૪૭.

૨. શ્રી...માળે પ્રગટે હરિણ શ્વ મિયા ગુર્જરેશ વિનષ્ટે । એ. ઇ. પુ. ૧૦ પૃ. ૧૦-૧૨

૩. પ્રોસિડીંગ્સ ઓફ ધી પૂના ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સ ટિપ્પકવાડા પ્લેટ. અને ‘ભારત કે પ્રૌચીન પાન’ ૧૯૦૬ । રેફરૂટ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૧૧૨-૧૧૩.

૪. ચેપાં માંનો પરિચય વશા દર્જિત, ગુર્જનાં... । (૧૮-૧૭).

૫. શ્રી જયસિંહદેવોસ્તિ મૂપો ગુર્જરુંમહલે । ઇ. એ. પુ. ૧૦ પૃ. ૧૫૯.

૬. ‘બંગાળ ઓરિયાલિક સોસાયટી જર્નલ’ વર્ષ ૧૮૮૮ પૃ. ૩૧૮.

૭. ભા. પ્રા. સ. ઇ ‘જૂનાગઢ ખૂનનાથ મંદિર’ ૧. ૧૮૬૮૧

૮. કુમારપાળ પ્રતિબોધ શ્રી નૈન આત્માનંદ સભા, ‘વૃદ્ધેશ’ ગોહસેા ઉન્નો.’

ગુર્જરમંડળ; વિ. સં. ૧૨૮૮.^૧ આ પ્રમાણે ગુર્જર દેશનાં નામ લેખો અને સાહિત્યમાં મળે છે. વિક્રમની તેરમી શતાબ્દીમાં ગુર્જરદેશ-(મંડળ)નાં પ્રમુખ નગરો અણહિલવાડ પાટણ, સ્તંભતીર્થ (ખલાત), શર્ણવતી (જોધપુર), ધનસ્વક (ધોલક), અને બ્રહ્મપુર (ભરૂચ) કહેવાતાં. જૈન સાહિત્યમાં 'રવતગિરીરામ' વિ. સ. ૧૨૮૭.^૨ જિનપ્રભસુરિકૃત 'તીર્થકલ્પ'માં વિ. સ. ૧૩૫૬.^૩ અને ઉદયપુરના રાવલ તેજસિંહના પુત્ર સમરસિંહની આજુ પ્રશસ્તિમાં મં. ૧૩૪૨.^૪ ગુજરાત દેશના નામ 'ગુર્જર દેશ', ગુરજર અને ગુર્જરમંડિ એવાં ઉલ્લેખ મળે છે. વિક્રમની ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધ કાળમાં 'ગુજરાત' મનુ રાની જૈનસરિ અમ્મદેવના સમરા રાસોમાં વિ. સ. ૧૩૭૧-વ્યવસ્થિત રીતે થાય છે; 'દિવ્ય એ સમરઉ એ સમરઉ એ સમરઆવી ઉ ગુજરાત' વાથેલા રામચોના રાત્યકાળ દરમિયાન 'ગુજરાત' નામ ત્રયારમાં આવી ગયું લાગે છે. અમદાવાદના સુલતાનોને અધિકાર ખુદ ગુજરાતમાં હતો. આ ગુજરાતની સલ્તનતના સુલતાનોનું ગિરુદ સચવતું નામ—ગુર્જરના સુરનાણા—રાણપુરના જૈન મંદિરમાં રાણાશી કુંભકર્ણના સમયના શિલાલેખમાં મળે છે; વિ. સં ૧૪૬૬.^૫ અમદાવાદના કવિ હુસૈની શીરાઝી ગુજરાત પુરાસનની હરીશર્ધ કરે છે એમ કવિ પોતાના કાવ્યમાં સ્પષ્ટ કરે છે.

નિરા પુરા અસ હસદ નૈ રવઃ

કે ગુજરાત રકે ખુસ સૌ સવદ ૥૧૭૦

અમદાવાદની સલ્તનતના અમીર, ઉમરાવ અને સૈન્ય વગેરે વારતે મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ પોતાના ગ્રંથમાં દેશવાચક 'ગુજરાતી' શબ્દ લગાડેલાં મળે છે.^૬ કાન્હડે પ્રબંધમાં 'ગુજરાત દેશ'નો ઉલ્લેખ છે, વિ. સ. ૧૫૧૨.^૭ ખત દસ્તાવેજમાં 'ગુર્જર ધરિયા' લખાતું.^૮ અંગ્રેજ એલ્બી સર ચોમસ શે અમદાવાદથી કાગળ લખતા 'ગુજરાત' (Guzaratt); ઇ. સ. ૧૬૧૮.^૯ અને ડચ-વલદાના પત્રકોમાં 'ગુસરાત' (Guserat) ઇ. સ. ૧૬૩૬.^{૧૦} પરદેશીઓ ગુજરાત દેશના નામનો શબ્દપ્રયોગ પોતાની ભાષામાં કેમ કરતા તે આ નમૂના રૂપે છે. મોગલાઈના જમાનામાં રાત્યના વહીવટ અને સુબવરદા માટે આખા દેશને (મુલકને) વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો હતો,

૧. પ્રાચીન લેખમાલા લેખ નં. ૧૬૨ પૃ. ૧૮૫.

૨. પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય સંગ્રહ પૃ. ૧-૨. (ગાયકવાડ એ. સી.).

૩. પ્રિન્સિપોલોગિકલ હન્ડીકા નં. ૧૪૫૯ પૃ. ૯૫-૯૬.

૪. ઇ. એ. યુ. ૧૬ પૃ. ૩૫૦

૫. પ્રા. ગુ. કાવ્ય. પૃ. ૩૭ ગા. જો. સી. નં. ૧૩.

૬. પ્રાચીન લેખમાલા નં. ૭૪ પૃ. ૨૯.

૭. 'પુરાતત્વ' પુ. ૪ પૃ. ૨૬, નં. ૧૭.

૮. એનન પૃ. ૩૭.

૯. કાન્હડે પ્રબંધ ડા. પી. દેવસ્ટ્રી સંપાદિત પૃ. નં. ૪

'અલખાન બલવન્તુ બાન્દુ તાત્ત દીક 'કુરમાણ'

ગુજરાતી હખતી દલનુધા, જીડલ દીક સુરતાણિ ૥૩૬૬

૧૦. ગુજરાતી સાહિત્ય ખંડ પ્રભે, ભાગ ૧ લેખ પૃ. ૨૪. (મધ્યકાલનો સાહિત્ય પ્રવાહ)

૧૧. 'ગુજરાતનું પાટનગર: અમદાવાદ' પૃ. ૮૬-૮૭.

૧૨. 'ગર્ભલ ઓફ હિસ્ટોરિકલ સોસાયટી' પુ. ૫. નં. ૧ ૬૫ ૨૬૬.

અને તે વિભાગને સગડા કહેતા પણ લોકવહેવારમા ગુજરાત નામ પ્રચારમા હવે એ કાળના સાહિત્ય અને લેખોમા ગુજરાત દેશનું નામ મળે છે આના અનેક દાખલા 'ગુજરાત' દેશનું નામ કેમ ક્રમબદ્ધ નિપગત આવ્યું તે માટે આપી શકાય તેમ છે હવે વર્તમાન 'ગુજરાત' દેશનું નામ ક્યારે પ્રચારમા આવ્યું તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોઈએ

ગુર્જરના-ગુજરાત દેશનો અર્થ 'ગુર્જરથી ગણિત દેશ' એવો થાય છે આર્યાવર્તમા ગુર્જરલોક ક્યારે આવ્યા એ વાદઅસ્ત વિષય છે ઇતિહાસ પદ્ધતિના વાદઅસ્ત વિષયથી દૂર રહી, દેશના નામના વિષયમા જે હપ્તવત પ્રાપ્ત થાય છે તે જોઈએ શક્યતઃ અથવા ગુપ્ત ગાંધ્યકાળના સમયમા ગુર્જર દેશનું નામ નથી મળતું, નથી મળતું એ નામ રૂદ્રદામનના ગિરનાર લેખમા, કે નથી સમુદ્રગુપ્તની અલ્હાબાદ પ્રશસ્તિમા, કે નથી ગુપ્તરાજ્યકાળના કોઈ પણ લેખમા ગુપ્ત સામ્રાજ્યના અતકાલે કાઠિનાવાડના વલા-વલ્લીમા મૈત્રક ભટ્ટારકે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું, ઇ સ ૪૭૦ આ લેખની શરૂઆતમા આપણે જોયું કે વલ્લીપુરના રાજાઓના લેખમા તેઓ ગુર્જર ગતિના હતા એમ કોઈપણ ઠેકાણે ઉલ્લેખ મળતો નથી, સત્રાટ સ્કન્દ ગુપ્તના મૃત્યુ પછી ઉત્તરાધ્યનું ચક્રવર્તી શાસન ખૂડ્યું નાનાનાના સ્વતંત્ર ગાંધ્ય પોતપોતાના ગાંધ્યોનો વિસ્તાર સાચવી બેસી લાગ મળતા એકબીજા ઉપર આક્રમણ કરતા ગુપ્ત સામ્રાજ્યના ભૂપાળ સ્કન્દ ગુપ્તના મૃત્યુ પછી અર્ધો સેકા વીત્યાબાદ પુરાણ અને ઇતિહાસમા સર્વોચ્ચ જ્યાતિ ધરાવતા કુરુક્ષેત્રના મેદાનમા સયાણીશ્વર-ધાણેશ્વરમા વૈશ વશની સ્થાપના થઈ એ વશનો પાચમે પુરુષ પ્રભાકરવર્ધન થયો એ ધણો પ્રતાપી અને રણરસિક રાજા હતો એણે દક્ષિણના હણ, ગાધાર, સિન્ધુ, ગુર્જર રાજાઓને નમાવ્યા હતા એમ બાણભટ્ટના હર્ષચરિતથી ખબર પડે છે શ્રીકંપતિના રાજ્યકાળના સમય પૂર્વે ઇ સ ૫૮૫મા રજપૂતાનામા ગુર્જરોનું પરાક્રમી રાજ્ય હતું આ ગુર્જર રાજ્યનો ઇતિહાસ અત્યારે મળતો નથી પણ એ ગુર્જર દેશ વિશેષીની યાત્રાલુ હયનસગ, હર્ષચરિત, ઐહોલ પ્રશસ્તિ વગેરેમા ઉલ્લેખ મળે છે આ ગુર્જર રાજ્યના ગુર્જર ઝાડના કાળપાખડામાંથી ગુર્જરવશના રાજાએ લુગુકચ્છ-ભરૂચમા નાગલોકને હરાવી પોતાનું નાનકડું રાજ્ય સ્થાપ્યું, ઇ સ ૫૮૦-૭૪૦ ભરૂચી ગુર્જર રાજાઓ સ્વતંત્ર સત્તાધીશ નહોતા, એમ તેઓના તામ્રપત્રોમા જે બિરુદ આપ્યા છે તેથી માહિતી મળે છે વલ્લી અને ભરૂચનું રાજ્ય બન્ને પાડોશી રાજ્યો હતા પણ પરસ્પર શુ સબધ હતો, તે જાણ્યામા નથી ઇશુની સાતમી શતાબ્દીમા ઉત્તરાધ્યમા ચક્રવર્તી હવનર્ધન અને દક્ષિણ પથમા ચૈલુક્ય સત્યાથથી, પૃથ્વીનાસભ પુષ્કેશી બીજો, ઘણા પરાક્રમી ભૂપાળો રાજ્ય કરતા હતા વલ્લીના મૈત્રક અને ભરૂચના ગુર્જર રાજ્યો બેમાંથી એક ચક્રવર્તીનું માહલિક પદ સ્વીકારી રાજ્ય કરતા હતા ઇશુની આઠમી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધે કાળમા બન્ને રાજ્યો (વલ્લી અને લુગુકચ્છ) નષ્ટ પામ્યા એ સમયે આપણો દેશ ગુર્જરના (સ) ગુજ્જરતા (પ્રા) કહેવાતો હતો કે નહિ એ વિષયમા ઇતિહાસનું પાતુ કાતુ છે ધારવા પ્રમાણે એ દેશનું નામ પ્રચારમા આવ્યું નહોતું એ જાણે સોરાષ્ટ્ર, ગાંધાર અને લાટદેશના નામ પ્રચારમા હતા ઉત્તરાધ્યનો ચક્રવર્તી હવનર્ધન ઇ સ ૬૪૮મા મળ્યું પામ્યો એના મરણના એક સેકા પછી પ્રાચીન ગુર્જરના ભૂમિમા પ્રતિભાર વશના નખીરા નાગભટ્ટ (નાગવલોકે) ગાંધ્ય સ્થાપ્યું પિકમ સનત, ૮૧૩ના હાસીટ દાનપદમા આહાણ બીજો ભર્તૃહૃદ નાગવલોકનો મામત હતો એમ

ઉલ્લેખ મળે છે, નાગલોક તે આજ નાગલટ હોય તો એની સત્તા નર્મદા સુધીની હતી એમ માનવાને કારણ મળે છે. નાગલટથી ચોથો પુરુષ પ્રતિહાર વત્સરાજ થયો. એ ઘણો જ પરાક્રમી અને રણરસિક રાજા હતો. એના રાજ્યકાળ સમયે આષોઠકટ-ચાવડા વનરાજે અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના કરી; (વિ. સં. ૮૦૨). વત્સરાજના પુત્ર બીજા નાગલટ પ્રાચીન ગુર્જર ભૂમિની રાજધાની ભિન્નમાલ અથવા બાપાલિપુરથી ખસેડી કનોજ રાજ્યગાદી કાયમની કરી. એ કાળે આણમાં પરમાર રાજાઓનું બળવાન રાજ્ય જન્મતું હતું. તેઓની એક શાખા મરુમંડળ (મારવાડ) અને બીજી માળવામાં રાજ્ય કરતી હતી. ઉપર આપણે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે પ્રતિહાર વંશનાં દાનપત્રોમા ગુર્જરના ભૂમિ-ગુર્જરના મંડળ રજપૂતાનાના પશ્ચિમ પ્રદેશનું નામ કહેવાતું હતું. ગુર્જરના દેશની જૂની રાજધાની ખસેડી સુદૂર દેશ મહોદય-કનોજ કાયમની રાજગાદી ચલાવી ગુર્જરી પ્રજા અરક્ષિત અને નિર્ભયક જેવી સ્થિતિમાં આવી પડી હતી. તેઓને અરવલ્લી પર્વતની અનાર્થ પ્રજા ધાડ પાડી કનડવા લાગી, અને બીજી તરફથી સિન્ધના જર્મર આરબો વારવાર હુમલા લાવી તેઓના દેશનો દુર્દશા કરવા લાગ્યા. આવા ત્રાસદાયક સન્નિગોને લઈને ગુર્જર પ્રજાજન કેટલાક ચદ્રાવતીમાં (આણની રાજધાની) અને કેટલાક અણહિલવાડમાં ચાવડા વનરાજની છત્રછાયા તળે આવીને વસ્યા. પ્રતિહાર બોજદેવ આદિવંશ, તેના પુત્ર મહેન્દ્ર અને પૌત્ર મહીપાલનો અધિકાર ઉત્તર ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં હતો, એમ તેઓના માંડલિક રાજાઓના દાનપત્રથી માહિતી મળે છે. ગુર્જરના ભૂમિનું નામ શાસનકર્તાના અધિકાર સમર્થથી વધ્યું હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે.

આ બધી ઐતિહાસિક ઘટના જોતાં વિક્રમની નવમી સતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધ કાળમાં અને દશમી સતાબ્દીની શરૂઆતમાં વર્તમાન ગુર્જર દેશના નામનું ઉત્થાન કાળ થયું જણાય છે. અણહિલપુર, ચદ્રાવતી, સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર ગુજરાત (આનર્ત) પ્રાચીન ગુર્જર ભૂમિમાંથી આવેલા લોકોથી ઉભરાઈ જવા લાગ્યા. વનરાજ ચાવડાના વંશનો ઇતિહાસ ખરોખર મળતો નથી. ચૌહુક્ય-સોલંકી મૂળરાજે પોતાના મામા જૂયડ-સામલસિંહ અને મોસાળ પક્ષના રાજવીરોનો સંહાર કર્યો અને ગુર્જર દેશના પાટનગર અણહિલપાટણની ગાદીએ આવ્યો. સોલંકી મૂળરાજદેવ ગુર્જરેશ્વર (ગુર્જર દેશનો સત્તાધીશ) કહેવાતો હતો એમ રોકડા ધવલના હસ્તિકૃતી લેખથી ફક્ત યાદ છે. પ્રાચીન ગુર્જર દેશમાંથી નવા આવેલા લોકોના મૂળ નિવાસ ઉપરથી આ દેશનું જૂનું નામ જૂંસાર્થ ગુર્જર લોકની ભૂમિ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું. ચાવડાઓના રાજ્યકાળ દરમિયાન-ગુર્જર દેશ ગુર્જર મંડળ એ દેશનું નામ પ્રચારમાં હશે પણ સેકા દોઢ સેકાનો એ રાજાઓના રાજ્યકાળનો ઇતિહાસ આરબો અને દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોની પ્રબળ સલાવીઓને લઈને વ્યવસ્થિત મળતો નથી. ગુર્જરના-ગુર્જર દેશના પ્રતિહારોની સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર ગુજરાતમાં સત્તા અને ચાવડાઓના અભ્યુદય સમયે ગુર્જર ભૂમિમાંથી આવી વસેલા પ્રજાવર્ગના નિવાસને લઈને ગુર્જર દેશનું નામ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું, અને સોલંકી રાજકર્તાઓના રાજ્યકાલ સમયે ગુજરાત દેશનું નામ અવિચળ થયું. સોલંકી રાજેન્દ્રો ગુર્જર નરેન્દ્રને નામે સમોધાવા લાગ્યા.

શાસ્ત્રી વજ્રલાલ કાલિદાસ જૂના ગુજરાતની સીમા આ પ્રમાણે જણાવે છે. ‘ઉત્તરમાં અર્ધદાયળ, પશ્ચિમે કચ્છનું રણ, દક્ષિણે મહી નદી અને પૂર્વમાં કુગરપુર વાંમવાડા’ આ

સોલંકી વંશના પ્રસ્થાપક મૂળરાજ દેવના રાત્ર્યવિસ્તારનો સીમાડો હોય એમ જણાય છે. ઇશુની તેરમી સદીમાં કચ્છના રણથી તાપી નદી સુધીનો અર્થવા એ ઉપરનો કેટલોક પ્રદેશ 'ગુજરાત' દેશ નામે ઓળખાવા લાગ્યો હતો. ગુર્જરા-ગુજ્જરાત ઉપરથી દેશવાચક 'ગુજરાત' નામ કહેવાય છે.

ગરવી ગુજરાત-ગુર્જર ભૂમિ પોતાની સુંદરતા અને સમૃદ્ધિ માટે દુનિયાના પ્રસિદ્ધ દેશોમાં જૂના જમાનાથી વિખ્યાત છે. એ દેશનું સૌંદર્ય, ફળદ્રુપતા, નદીઓ અને વનો, એનું વાતાવરણ સૌમ્ય અને ઋતુમાન એવી એવી એની પ્રાકૃતિક વિશિષ્ટતાઓને લક્ષને લાત-વર્ષના અન્ય દેશોમાં ગુજરાત એક મોહક પ્રદેશ છે. એ દેશની પશ્ચિમે પગથારો લાંબતો અરબી સમુદ્ર (પ્રાચીન યુરેથિમન સી) દુનિયાના ઉદયકાળથી ઊભો ઉરાડતો પડ્યો છે. પ્રાચીન ભુગુપ્ત અને પ્રભાસ ગુર્જર દેશનાં જૂનાંમાં જૂનાં બંદરો અહીંયાંથી દુનિયાનાં મોટાંમાં મોટાં બંદરો જેડે વ્યાપાર ચાલતો હતો. તેઓનાં નામ ઇતિહાસને પાને જગમશદ્ધર છે. કવિ ન્હાનાલાલ ગુજરાતી ભૂગોળમાં કહે છે: 'પછી ગુર્જરો મોટા વેપારીઓ થયા. સાગરની સફર કરતા ને દેશદેશનો વેપાર ખેડતા. ગુજરાતના ખારવાઓને હિંદી મહાસાગર તે મરોવર હતું. પ્રાચીનકાળથી ગુજરાત વેપારે સમૃદ્ધ હતું.' પ્રાચીનકાળના અહિંસા પરમ ધર્મના આદ્ય સંસ્થાપક યુગાદિ દેવ ઋષભનાથ, નૈષ્ઠિક ભ્રમચર્યનો અનુભૂત આદર્શ આપનાર વાદ્ય તીર્થંકર નેમીનાથ, કર્મયોગી વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર જેમણે કર્મયોગના સક્રીય માર્ગનો ઉપદેશ જગતને આપ્યો અને એવી એવી દિવ્ય વિભૂતીઓએ પોતાના પાદસ્પર્શથી ગુજરાત દેશની ભૂમિને પવિત્ર કરી છે (મુનિ જિનવિજયજીના લેખમાંથી). ગુજરાતના રચળરચળનાં પરાક્રમેનો ઇતિહાસ પણ લખપૂર છે. ચાવડા અને સોલંકીઓનું ગુજરાત આજે તો કવિ ખખરદારના શબ્દોમાં 'ન્યાં ન્યાં વસે, એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાશાળ ગુજરાત.'

ચેખાવનાં સંસ્મરણા

[મેક્સિમ ગોર્કીના નોંધપોથીમાંથી]

ગુલાબદાસ બ્રાહ્મર

કુચુક કોય નામના ગામડામાં એમની માલેકીની જમીનનો એક નાનો ટુકડો અને જે માળની બાંધણીવાળું એક સફેદ મકાન હતું ત્યાં મને તેમણે એક વેળા આમન્યો. મને પોતાની માલેકીની જમીન બતાવતાં બતાવતાં તે ઉત્સાહમાં આવી બોલવા લાગ્યા: “જો મારી પાસે પુષ્કળ ધન હોય તો અહીંયાં હું ગામડાના બિમાર શિક્ષકો માટે એક આરોગ્યગૃહ બધાવું. તે ગૃહ વિશાળ અને પ્રકાશમય—ખૂબ જ પ્રકાશમય—હોય, તેમાં પહોળા બારીઓ અને મોટા મોટા ઓરડાઓ હોય. તેમાં હું એક સરસ પુસ્તકાલય, જુદાં-જુદાં વાલસાધનો, મધમાખીઓ, શાકભાજી અને ફળો વાવી શકાય તેવા બગીચાઓ વસાવું. . . . તેમાં ખેતી અને આમોહવાના ફેરફારોનાં શાસ્ત્રો સંબંધી વ્યાખ્યાનમાળાઓ ગોઠવાવું. . . . શિક્ષકોએ દરેક વસ્તુનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ—દરેકદરેક વસ્તુનું—દોસ્ત !”

ઓર્થિતા તે શાંત બની ગયા, ગળુ ખખાર્યું, અને મારી સામે તેમની આંખોના ખૂણામાંથી જોઈ, જે સ્મિતના અકથ્ય આકર્ષણથી લોકો ખેંચાઈ રહેતા અને જે સ્મિતના પ્રભાવે તેમની વાત લોકો ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી રહેતા, તેણે એક સ્મિત તેમણે કર્યું.

“મારા આ કલ્પનાના ગપગોળાઓ સાંભળીને તમે કટાણો છો ? મને તો એ વિષયની વાતો કરવામાં પુષ્કળ રસ છે. . . . રશિયાના ગામડાને કોઈ સરસ, શુદ્ધિવાળા, શિક્ષિત શિક્ષકની કેટલી જરૂર છે એની જ ને લોકોને બહુ હોત ! રશિયામાં તો આપણે શિક્ષકોને વિશિષ્ટ સગવડો આપવી જોઈએ. અને તે પણ જેમ બને તેમ જલદી. જનસમૂહને વિશાળ કેળવણી આપ્યા સિવાય, રશિયા, અપકવ ઇટાલી ચણાચેલા ધરતી માફક, ગળડી પડશે જ તેવો ખ્યાલ આપણે રાખવો જ જોઈએ. શિક્ષકે તો કલાકાર બનવું જોઈએ, તેના મધમાં તેને પ્રેમ જોઈએ. પરંતુ આપણે ત્યાં તો તે અર્ધશિક્ષિત મુસાફર માત્ર લાગે છે. બહુ દેશપાર ચલા જતો હોય તેમ તે ગામડાનાં બાળકોને ભણાવવા ગામડામાં જાય છે. પોતાનો કાયમી રેઠલો ગુમાવી બેસવાના નિરંતર ભયથી તે બૂખ્યો, ક્યારાચેલો, ત્રાસિત રહે છે. ખરી રીતે તો ગામડાનો તે પ્રધાન પુરુષ ગણાવો જોઈએ. જ્ઞાન અને માનને પાત્ર એક શક્તિ તરીકે ખેડૂતોએ તેની તુલના કરવી જોઈએ. કોઈએ તેને રાડ પાડી મગકાવવા ન જોઈએ કે તેનું વ્યક્તિગત અપમાન ન કરવું જોઈએ. આપણે ત્યાં ગામડાનો સિપાહી, શ્રીમંત દુકાનદાર, ધર્મચરુ, ગામડાનો પોલિસ કમિશ્નર અને જેને સ્કૂલ ઇન્સ્પેક્ટરનો ખિતાબ મળ્યો છે તે અમલદાર જે શિક્ષણપદ્ધતિમાં કે શિક્ષણમાં કંઈ પણ સુધારો થાય છે કે નહિ તેની જરા પણ દરકાર રાખતો નથી, પણ પોતાના ઉપરીઓના હુકમનો અમલ થાય છે કે નહિ તેની જ સત્પાસ

રાખે છે, તે બધા, દરેકદરેક તેમજ કરે છે જે માણસ સમગ્ર જનતાને ડેળવવાનો હોય તેને પાઈ પૈસાનો જ પગાર આપવો તે વ્હથ છે તે ચાંચરેહાલ કપડાઓ વીંટ, બીની બેજવાળી નિશાળામા હડીથી ઘૂછી રહે, તેને શરદી ચાથ, અને ત્રીસેક વર્ષની ઉંમરમા જ સંધીવા, ક્ષય કે હાથનું દર્દ તેની કાયામા ધર કરી બેસે તે વસ્તુસ્થિતિ અસહ્ય છે આપણને તે વાતની શરમ લાગેલી નોંધ એ નર્પમા આઠથી નવ માસ તો આપણે શિક્ષક વનવગડાના તપસ્વીની માફક રહે છે, જેની સાથે વાત કરી શકે તેવી એક પણ વ્યક્તિ તેની પાસે હોતી નથી, સહવાસ, પુસ્તકો અને આમોદપ્રમોદ વિના તેની શુદ્ધિ જડ થતી જાય છે અને જે પોતાના મિત્રોને તે પોતાને ત્યાં આમત્રે તો કે રાજકારણ મળધી કાવત્રુ તે રચતો હોય તેવી શકા આવે છે લુપ્તમા માણસોએ મૂર્ખ જનતાને બનાવી કહાડવા માટે જ આ રાજકારણી કાવત્રા મળધીનો મૂર્ખ શબ્દ પેના ઝોળે છે આ બધું બુદ્ધિમા ઉત્પન્ન કરે છે, જે માણસ એક મહાન અને અચત ઉપયોગી કાર્ય કરી રહ્યો છે તેની આ કૂર મશ્કરી છે તમને ખબર છે? ત્યારે ત્યારે હું એક શિક્ષકને બોલું છું ત્યારે ત્યારે મને શરમ આવે છે તેના શરમાળપણા માટે અને તેના ગરીબ પોષાક માટે ત્યારે મને લાગે છે કે આ શિક્ષકના હું અને માટે હું પોતે જ શુનેમાર છું—ખરેખર !”

તે શાત રહ્યા, વિચારમા પડ્યા અને પછી પોતાના શરીર પાસે પોતાનો હાથ ઉછાળતા તેમણે કામળતાપૂર્વક કહ્યું “આ આપણો રશિયા એક બેહુદો, વ્હગો, દેશ છે”

હૈની એક છાયા તેમની સુદર આખોને વીધતી ચાલી ગઈ કરચલીઓના નાના કિરણો તે આખોની આસપાસ ફેલાયા અને તેમને વધુ ચિંતનમય બનાવી મૂકી પછી, આસપાસ નોંધને, મશ્કરી કરતા હોય તેમ તે બોલ્યા “જુઓ, કોઈ ઉદ્દામવાદી પત્રનો એક સંપૂર્ણ અગ્રલેખ હું તમારી પાસે મગગડાવી ગયો ચાલો તમારી ધીરજ માટે છતામ તરીકે હું તમને ચા પાઉં”

આ બધું તેમની લાક્ષણિકતા સચનતુ હતું આટલી બધી ઉખા અને મહદ્વેતાપૂર્વક કોઈપણ વિષય ઉપર વાતો કરવી, અને પછી ગોચિત્તા જ પોતાને અને પોતાની ભાષાને હસી કહાડવા એ તેમની વિશિષ્ટતા હતી તે હૈલર્વા સુકામળ રિમતમા જે માણસ પોતાના શબ્દો અને સ્વપ્નોની ચર્ચાર્ય કિંમત સમજે છે તેની આછેરી શકારીય વૃત્તિઓનો ભાગ થતો હતો લાગણીનુ કામળ પ્રાધાન્ય અને પ્રેમ માગી રહે એવી નમ્રતા પણ એ રિમતમા દષ્ટિગોચર થતા હતા

*

*

*

તે મને ઘણીવાર કહેતા “જુઓ, હમણા અહીં એક શિક્ષક આવ્યો છે તે માદો છે, પરણેલો છે તેને માટે તમે કંઈ ન કરી શકો? હાલ તુરત તો તેને માટે મેં ફક્ત જોગવાઈ કરી રાખી છે” અથવા તો “સાલજો ગોર્કિ, અહીં એક શિક્ષક છે તે તમને મળના માગે છે તે બહાર નીકળી શકે તેમ નથી તે માદો છે, તમે મારી સાથે એને મળવા નહિ આવો? જરૂર ચાલો” અથવા, “જુઓ, અહીંયાની શિક્ષિકાઓને પુસ્તકો મોકલનાર કોઈ નોંધ એ છે”

કોઈ કોઈવાર એવા કોઈ “શિક્ષક”ને તેમના ઘરમા પણ હું જોતો ઝાઝો ભાગ તો તે પોતાની ખુશીના છંદા ઉપર બેઠો હોય, પોતાના કદગાપણાના ખ્યાલે શરમાતો હોય,

પોતાની ભમ્બર હિપરના પરસેવામાંથી બહુ શબ્દો ખોળતો અને ગોઠવતો હોય, અને સફાઈથી અને 'સસ્કારી' રીતે બોલવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય, અથવા તો કોઈ માણસ અતંદુરસ્ત રીતે શરમાળ હોવા છતાં બોલવાની જેવી છૂટ વાપરે છે તેવી છૂટથી એક મોટા લેખકની પાસે પોતે જડ ન લાગે એવા પ્રયત્નો કરવામાં દિલ પરાવી તે 'પણ સુધી કદાપિ પોતાના મગજમાં ન ઉદ્ભવ્યા હોય એવા પ્રશ્નોનો ઢગલો એન્ટન એખોવની પાસે તે ઠાલવતો હોય.

એન્ટન એખોવ તેની કટાણાલરી, અસંખ્ય વાતો ધ્યાનપૂર્વક માંબુજે, વચ્ચેવચ્ચે તેમની દર્દીશરી આંખોમાં એક નાના રિમતનો અમકાર થઈ જાય, તેમના કપાળમાં એકાદ નાની કરચલી પડી જાય, અને પછી પોતાના શાંત, તેજ કે તરંગિનાના અવાજમાં તે સાદા, મોખ્ખા, ધરગધુ શબ્દો ઉચ્ચારવા માટે તે શબ્દો એક યા બીજી રીતે તેમને પ્રશ્ન કરનારને પણ વધારે સાદો બનાવે. પછી તે શિક્ષક હોશિયાર કે સંસ્કારી દેખાવાનો પ્રયત્ન બધું કરે અને તેથી જ પોતે વધારે હોશિયાર અને રસમય બની જાય.

એક જાઓ, પાતજો, પીજો પડી ગયેલ જૂખાળવા ચહેરાવાળો શિક્ષક મને યાદ આવે છે. તેનું નાક વાંકું વળી ગયેલ અને તેની હડપથી તરફ દબી પડેલ હતું. તે એન્ટન એખોવની સામે બેઠો અને પોતાની ફાળા આંખો વડે એખોવના ચહેરા સામે તાકી રહીને, હુ ખભાં, ઊંડા અવાજે બોલ્યો:

“શાળાના સત્ર દરમ્યાન મળતો જીવન વિષેના સસ્કારોમાં ચિત્ત કે આત્મા વિષે એટલો ગોટાળો થઈ જાય છે કે આપણી આસપાસનો વિશ્વ વિર્ભ પરબક્ષી દૃષ્ટિબિંદુ રાખવાની શક્યતાઓ કચ્છાઈ જાય છે. અવગત, આપણે જે રીતે તેને જાળખાવીએ તે સિવાય વિશ્વ બીજું કંઈ નથી”

અને એમ વાતો કરતાં તે તત્ત્વજ્ઞાનની વાતોમાં ઘૂસી ગયો, અને કોઈ દારૂડિયો બરફ ઉપર લપસવા માંડે તેવી રીતે તત્ત્વજ્ઞાનની સપાટી ઉપર તે ધૂમવા લાગ્યો.

“મને કહેવો, ” એખોવે શાંતિથી અને માયાળુપણે પૂછ્યું: “તમારા પ્રાંતમાં એવો શિક્ષક કેણુ છે જે બાળકોને મારે છે?”

શિક્ષક પોતાની ખુરશીમાંથી ફૂદી બેઠો અને ગુસ્સાથી પોતાના હાથ ઉઠાવી બોલ્યો: “તમે કોને વિષે કહો છો? મારે વિષે? કદાપિ નહિ. માર મારવો?”

તે ગુસ્સાથી ધમધમી બેઠો.

“ગરમ ન ચાવ” એન્ટન એખોવે હસતાં હસતાં તેને ખાતરી આપતા હોય તેવા સ્વરે કહ્યું: “હું તમારી વાત નથી કરતો. પણ મને યાદ છે—મેં કોઈ છાપામાં વાંચ્યું હતું કે, તમારા પ્રાંતમાં કોઈ શિક્ષક બાળકોને મારે છે.”

“ખરું છે. એવો એક બનાવ બન્યો હતો. મોકરોવનું એમ બન્યું હતું. પણ તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. તે વસ્તુ કૂર છે, પણ સમજ શકાય તેવી છે. તે પરજીલો છે . . . તેને ચાર બાળકો છે . . . તેની પત્ની માંદી છે . . . પોતાને ક્ષય થયેલ છે . . . તેનો પગાર માત્ર વીમ રૂપલ જ છે. ગંભારિયા જેવી તેની નિયામ છે, અને શિક્ષકને તો આપડાને એક જ જોરડો મળે છે . . . આવા સંજોગોમાં તો ઈશ્વરના ફિરસ્તાને પણ વગરવાંકે મારી લેવાય . . . અને બાળકો—માનું કહ્યું માંતો તો—ફિરસ્તાઓ કરતાં ઘણાં જ નીચાં છે.”

અને હમણાં જ જે માણસ પોતાની આસાક વાણીના પ્રહારો એખોવ ઉપર દયાહીન રીતે ક્યેં જતો હતો તે એકદમ તેનું નાક આમથી તેમ હલાવી સાદા, વજનદાર, એખખા શબ્દો બોલવા લાગ્યો. અગ્નિની માફક એ શબ્દોએ રશિયાના આખ્યજીવન વિષેનાં લયકર સાપિત સત્યને પ્રકાશમાં મૂક્યું.

જ્યારે પોતાના યજમાનની તેણે વિદાય લેવા માંડી ત્યારે તેણે એખોવના નાના, પતલી આંગળીઓવાળા હાથને પોતાના બન્ને હાથમાં દાખ્યો અને કહ્યું:

“જ્યારે હું તમારી પાસે આવ્યો ત્યારે મને લાગતું હતું કે હું કોઈ સત્તાધીશ પાસે જાઉં છું હું લય પામતો હતો, ધૂજળો હતો . . . હું તમને ખતાવવા માગતો હતો કે હું કોઈ સાધારણ માણસ નહોતો . : અને હવે જ્યારે હું તમારાથી છૂટો પડું છું ત્યારે એક અંગત મિત્ર પાસેથી છૂટો પડું છું—જે મિત્ર અધુર થરાબર સમજી શકે છે તેવા મિત્ર પાસેથી. અધુર જ સમજી શકે તે એક મહાન સ્ત્રીજ છે. હું તમારો આભાર માનું છું. અહીંથી હું એક આનંદદાયક વિચાર ભરી સાથે જાઉં છું. અમારી સાથે જ વસતાં અને જીવતાં કુળાળ મનુષ્યો કરતાં મહાપુરુષો વધારે સાદા, વધારે સમજી શકાય તેવા, અને અમારા આત્માની વધારે નજીક હોય છે. જય જય, હું તમને કદી નહિ ભૂલું.”

તેનું નાક હલી ઊઠ્યું, એક મોઢક સ્થિત પ્રદર્શિત કરતા તેના હોઠ સરકાયા અને તેણે અડપથી ઉર્મ્યું

“ખરું કહું તો બદમાશો પણ સુખી નથી હોતા—લુઆઓ.”

જ્યારે તે બહાર ચાલી ગયો ત્યારે તેની દિશામાં નજર ફેરવી સ્થિત કરી એખોવે કહ્યું:

“તે મજાનો માણસ છે . . . તે લાંબો વખત શિક્ષક તરીકે નહિ રહે.”

“કેમ ?”

“લોકો તેને નહિ કાવવા દે—તેને કાઢી મૂકશે.”

*

*

*

જીવન પાસેથી વધુમાં વધુ મેળવવા માગતા, અને મનુષ્યોને સાદા, સુંદર, સુસવાદી જોવાની ઇચ્છા ધરાવતા મનુષ્યને જ શક્ય એવી, આછકલાપણાને ગમે ત્યાં ઉઘાડું પાડી દર કરવાની કળા, તેમને પ્રાપ્ત થઈ હતી તે આછકલાપણાના વિચક્ષણ અને દયાહીન ન્યાયાધીશ જેવા જણાતા.

કોઈકે તેમની હાજરીમાં એક સન્માનિત માસિકના તરોની વાત કરી. તે તંત્રીમહાશય હમેશાં પ્રેમ અને દયાની જરૂરતની વાતો કરતા અને છતા પણ કેં કારણ વિના તેમણે એક રેલવે-ગાર્ડનું અપમાન કર્યું હતું, અને પોતાથી નીચી પકિતના માણસો સાથે તે ઉદ્દતાઇથી વર્તતા હતા.

વિવાદમય સ્થિત કરી એન્ટન એખોવે કહ્યું: “પણ એ તો અમીરનદો છે ના? એ તો શિક્ષિત ગૃહસ્થ છે ના? તેણે તો ધાર્મિક પાઠશાળામાં અભ્યાસ કર્યો છે. તેનો આપ સરમમાં સરસ ખૂટ પહેરતો અને તે પોતે રાણી જાપના ચામડાના ખૂટ પહેરે છે.”

અને તેમના ઉચ્ચારણમાં એવું કંઈ હતું કે જેથી તે ‘અમીરનદો’ આછકલો અને મસ્કરીયોજી બની જાય.

અમુક વર્તમાનપત્રમાં કામ કરતા એક માણસ વિષે તેમણે કહ્યું: “તે ખરેખર પ્રતિભા-
શાળી વ્યક્તિ છે. તે હમેશાં કેવું ઊંચું, માનવતાભર્યું, મીઠાં લીધું જેવું મીઠું સાહિત્ય લખે
છે! બહારમાં પોતાની સ્ત્રીને ખૂબ કહે છે તેના નોકરોના ઓરડાઓ હમેશાં બેઠવાળા
રહે છે અને તેની કામવાળીઓના સાંધા વારંવાર ઝડાઈ જાય છે.”

“તમને એન. એન. નથી ગમતા, એન્ટન પેવલોવીચ?”

“હા, મને ગમે છે—ખૂબ જ. તે મજાનો આદમી છે.” ધ્રુખારો ખાતાખાતા
એન્ટન પેવલોવીચ ‘હા’ લખે છે. “તે બધું જાણે છે... ખૂબ વાંચે છે... તેણે મારાં
ત્રણ પુસ્તકો તો પાછાં મોકલાવ્યાં પણ નથી... તે જૂલકણો દે... જો તે તમને કહેશે
કે તમે કોઈ અજબ આદમી છો અને આવતી કાલે કોઈ બીજને કહેશે કે તમે તમારા
નોકરોને છોડો છો અને તમારી રખાતના ધણીનાં બ્લુ લીટીવાળાં કાળાં મોઝાં તમે ચોર્યાં.”

કોઈકે તેમની હાજરીમાં માસિકામાં આવતા ‘ગમીર’ વિભાજના વિષયોના લેખો
વાંચતા લાગતી મુશ્કેલી અને આવતા કટાણનો ઉલ્લેખ કર્યો.

“પણ તમારે તે લેખો વાંચવા જ ન જોઈએ,” એન્ટન પેવલોવીચે કહ્યું. “તે તો
મિત્રોનું સાહિત્ય છે—મિત્રો મારે લખાયેલું તેના લેખકો શ્રી. લાલ, શ્રી. પીળા અને શ્રી. સફેદ
છે. એક માણસ એક લેખ લખે છે, બીજો તેના જવાબ આપે છે, અને એ બંનેના
વિરોધોનો ત્રીજો સમ-વચ કરે છે... પણ પોતાને કોઈ પૂછતું નથી કે એથી વાચકને
હાયદો શો?”

“વિવેચકો તો થોડા ઉપરની બગા જેવા છે. એ બગાઓ થોડાને ખેડ કરતો અટકાવે
છે,” તેમણે પોતાનું ડહાપણભર્યું સ્મિત કરતાં કહ્યું. “થોડો કામ કરતો હોય છે. તેનો
દરેકદરેક સ્નાયુ, વાદ્યતંત્રની તંત્રી જેમ, ખેંચાયેલો હોય છે. બગા તેની કમર આગળ
આવી બેસે છે અને ગુલુગુલુટ કરે છે. ‘થોડાને’ પોતાની ચામડી સંકોચવી પડે છે અને
પૂછડી ઉછાળવી પડે છે. એ બગા શેનો ગુલુગુલુટ કરે છે? તેને પોતાને પણ લાગ્યે જ
ખબર હશે. એનો અર્થ માત્ર એટલો જ કે એને આરામ નથી, અને એ જાહેર કરવા માગે
છે, ‘જો, પૃથ્વી ઉપર હું પણ છું’ હું, જો, હું પણ ગુલુગુલુટી શકું છું; ગમે તે વિશે ગુલુગુલુટી
શકું છું.’ પચ્ચીસ વર્ષો સુધી મેં મારી વાર્તાઓના વિવેચનો વાંચ્યાં છે, અને અત્યારસુધીમાં
કિંમતી એવું એક પણ વાક્ય કે કિંમતી સલાહનો એક પણ શબ્દ તે બધામાં વાંચવાનું મને
યાદ નથી. ફક્ત એક વાર મેંથીએવરસ્ટ્રોએ કહ્યું એવું લખ્યું જેની મારા ઉપર અસર થઈ...
તેણે કહ્યું કે દારૂપીધેલ હાલતમાં કોઈ ખાજોચિયામા હું મરણ પામીશ!”

લગભગ હંમેશા તેમની આંખોમાં કટાક્ષમય સ્મિત રમતું જ હોય, પણ કોઈ કોઈવાર
તે આંખો બંદી, તીક્ષ્ણ, કડક થઈ જતી. આવે વખતે તેમના કામળ, લાગણીભર્યા અવાજમાં
કડકાઈ આવતી અને ત્યારે લાગતું કે આ નમ્ર, મૃદુ માણસ ત્યારે તેમને જરૂર લાગે
ત્યારે વિરોધી બળોનો સામનો કરવા બળપૂર્વક જીલા થઈ શકે છે, અને પછી નમતું
આવતા જ નથી.

પરંતુ કેટલીક વખત લોકો તરફના તેમના વલણમાં મને આશાહીનતાની, લગભગ
શાંત, વૈરાગ્યમય નિરાશાની છાયા જણાતી.

“રશિયન એક વિચિત્ર પ્રાણી છે,” તેમણે એકવાર કહ્યું. “તળિયામાં કાણાવાળી કાચલીની માફક તેનામાં કંઈ રહેતું નથી. તેની સુવાનીમાં તે અત્યંત ‘તૃપ્તિપૂર્વક’ તેના માર્ગમાં જે આવે તેને પોતામાં લઈ લે છે, અને ત્રીસ વર્ષ પછી તો જૂના ઉકરડા સિવાય કંઈ રહેતું નથી. . . મુંદર રીતે, માતૃચતાની રીતે, રહેવા માટે માણુને કામ કરવું જોઈએ, પ્રેમ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક કામ કરવું જોઈએ. પણ આપણે તે કરી શકતા નથી. ધરો બાંધનાર કાંઈ કળાકાર એકળે સરસ મકાનો બનાવ્યા પછી પાને રમવા બેસી ગય છે, આખી જિંદગી રમ્મે રાખે છે, અથવા તો કાંઈ ચિયેટરના પડદા પાછળ ક્યાંક મળી આવે છે. ડોક્ટર જે તેને સારી પ્રેક્ટિસ ચાલુ હોય તો તેના વિદ્યાર્થીઓ રસ મેળવતો બંધ થઈ ગય છે, ‘મેડિકલ જર્નલ’ સિવાય કંઈ વાંચતો નથી અને ચાળીસ વર્ષે ખરેખર માને છે કે બધાં દર્દીનું મૂળ શઘ્દીમાં જ હોય છે. એવા એક પણ સનદી નોકરને હું મળ્યો નથી જેને પોતાના કામતા અર્થનો કે પણ ખ્યાલ હોય. સાધારણ રીતે તે પાટનગરમાં અથવા તો પોતાના પ્રાતના મુખ્ય શહેરમાં બેસી રહે છે અને કાગળિયાઓ ચીતરે રાખે છે. તે કાગળિયાઓમાં લખેલ વાતોનો અમલ થાય તેટલા માટે તે કાગળિયાઓને ઝમેવ અથવા સ્મોર્ગન મોકલી આપે છે, પરંતુ ઝમેવ અથવા સ્મોર્ગન આ કાગળિયાઓને અંગે કાંઈની સ્વતંત્રતા લૂટશે તેનો, કાંઈ નારિતક નર્કતાં દુ.ખોનો જોટલો થોડો ખ્યાલ કરે તેટલો જ થોડો ખ્યાલ તે સનદી નોકર કરે છે. સદૃશ બચાવો કરીને ખ્યાતિ પામેલો ત્રકીસ ન્યાય વિષે વિચાર કરવાનું છોડી દે છે, મિલકતના હક્કોનું રક્ષણ કરે છે, રેસનો, જુગાર ખેલે છે, ખાવપીએ છે અને દરેક કળાના સૂક્ષ્મ અભ્યાસી તરીકે બહાર આવવા પ્રયત્ન કરે છે. બે કે ત્રણ પાત્રોનો સદૃશતાપૂર્વક અભિનય કરી કીર્તિ પામનાર નટ, નવાનવા પાત્રોના અભિનયનિષ્પણનો અભ્યાસ કરવાની જગ્યાં પણ ઇન્ટેન્સીવી દાખવતો નથી, તે રેશર્મી ટાપીઓ પહેરે છે અને પોતાને કાંઈ અજ્ઞ અભિભાસંપન્ન વ્યક્તિ માન્યે રાખે છે. રશિયા તૂંમિ જ ન પામે એવા અને આજસુ મનુષ્યોથી ભરેલો, દેશ છે. સરસ વાનીઓનો તે લોકો આહાર કરે છે; સરસ પીણું પીએ છે; દિવસ છતાં જીંધવાનું પસંદ કરે છે, અને જીંધમાં ધોરે છે. પોનાના ધરતું ખ્યાન રહે તેટલા ખાતર તે લોકો પરણે છે અને સમાજમાં પોતાનો મરતબો વધે તેટલા ખાતર રખાતો રાખે છે. તેમનું માનસ કૂંતરોના માનસ જેવું છે. જ્યારે તેમને ‘માર પડે છે ત્યારે લીલી’ નીસ નાખી તે પોતાની જગ્યાએ જતા રહે છે, અને જ્યારે તેમને પંખાળવામાં આવે છે ત્યારે પીક ઉપર સૂઈ પોતાના પગઓ હવામાં અધ્ધર રાખી તે લોકો પૂછડી પટપટાવે રાખે છે.”

આ શબ્દો દુ ખ અને શાંત તિરસ્કાર વ્યક્ત કરતા હતાં. પરંતુ તિરસ્કારયુક્ત હોય તોપણ તેમનામાં દયા પુષ્કળ હતી. જે તેમની હાજરીમાં તમે કાંઈનું ખરું બોલો તો એન્ટન પેવલોવીચ તરત જ તેનો બચાવ કરે.

“એમ શા માટે કહો છો ? તે વદ્ય છે, સિત્તેર તો થયા.” અથવા “પણ હજી તે ઘણો નાનો છે. એ તો એની મૂર્ખાઈ માત્ર છે.”

અને જ્યારે આવી રીતે તે બોલતા ત્યારે તેમના ચહેરામાં અણુગમ્યાની નિશાની શાધ્યે પણ જડતી નહિ.

દષ્ટિ સમક્ષ સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની એક સાંખી કતાર ખડી થાય છે. જે પોતાના પ્રેમના, પોતાની જડતા અને આગસતા, પોતાના જીવનમાં સાંપડતી સારી વસ્તુઓના ગુલામો હતા તેવાં સ્ત્રીપુરુષોની એ કતાર. જીવનના કાળા ભયના ગુલામો ચાલતા દેખાય છે. ચિન્તાતુર બની આગળ અને આગળ તે લોકો ખેંચાયે જાય છે. ખેંચાતાં ખેંચાતાં, વર્તમાનમાં તો પોતાને માટે જગ્યા નથી તેમ માની, અવિધ્ય વિધે અમ્મજી શબ્દોથી જીવનને ભરે જાય છે.

કાઈ કાઈ પળે તે ટોળામાંથી ગોળીઓનો અવાજ છૂટે છે. કાઈ ઈવાનોવ અથવા કાઈ ટ્રેપેવ, પોતે શું કરવું, બેઈએ તેની મણતરી કરી પોતાને વીધી નાખે છે.

તેમાંના ઘણાં ત્રણસો વર્ષ પછી જીવન કેવું આનંદમય થઈ શકશે તેનાં મુંદર સ્વપ્નો સેવતાં હોય છે; પરંતુ તેમાંના કાઈને પોતાને પ્રથમ પૂછવાનું મૂકવું નથી કે જો પોતે માત્ર સ્વપ્નો જ સેવ્યે રાખશે તો એ જીવનને આનંદમય બનાવશે કાણુ ?

અસહાય લોકોના તે વિપાદમય ટોળા પાસેથી એક મહાન, પ્રચારીત, નિરીક્ષક પસાર થયો. તેણે પોતાના દેશના આ બધાં વિપાદભર્યા બાંધવો સામે જોયું. પછી, દર્દભર્યા એક સ્મિત સહિત, ચહેરામાં અને હૃદયમાં ગ્યાનિગ્રહિત ઊંડો ઠપકો ભરેલ, છતાં કોમળ રીતે મુંદર અને સમભાવભર્યા અવાજે તેણે તેમને રજું:

“તમે ખરાબ રીતે જીવો છો, દોસ્તો ! એ રીતે જીવવું શરમભર્યું છે.”

[આમાંથી હિન્દની સ્થિતિને દેટું બધું લાગુ પડે છે તે વિચારો.]

રમે નાચે ગાતા બહું બહુ બધા બાળપણમાં
વિના ભાને ઘૂંટે રમત રમતાં અક્ષર નવા
ન તેની વાતો આ, જ્વલિત ઉર કેરી અસહતા
કરી ખુલ્લી આંખે સ્થિતિવિકૃતિ દેખી પ્રજાગતાં:-

સ્વનો આછાં પ્રેરે શિશુપદ મહાસંસ્કૃતિ તટે,
પિતામાતા કહેતાં: ‘પ્રિય તનુજ! ઇચ્છીશ ભણુને,’
મહેચ્છાઓ તેની હૃદય પરખી લેશ ન શકે
છતાં હૈયા-તારે-વિવશ-ઉર એને પથ મળે

—પિતા માતા ધારે: અમ તનુજ લોકોત્તમ થશે
જરાવસ્થામાં એ શિધિલ વપુનો સ્થંભ બનશે
ગરીબીમાંથી વા અસહ જુલમોથી વિધિતણા
બચાવી લેશે એ જગત દુખથી મુક્ત કરશે—

શરૂઆતે મોટા અમુલ્ય કરે: ભવ્ય ગૃહના
મહાભાષા બોલે હરખલરને વિદિમ્મત થતા,
તણ પાટી, નોટો નિજ કર ધરી ગર્વિત થતા
ધરે, બા પાસે, જે ગજબ ભણતા તે ઊભરતા
ઉછંગી આનંદી સરળ સુખના તે દિન જતા.

પરંતુ એ હોયો વધુ વખત માટે નવ ટકે
ઘણાં ધીમે ઊંડાં મલિન વિપનાં સરવ પ્રસરે
કશી જાડી જ્ઞાની હૃદય સ્મિતને મ્હાન કરતી
વહે ખૂણેખૂણે પ્રવૃત્તિ સહુનો નાશ કરતો:-

જતા જ્યારે પહારે ‘અવર’ અટક્યે શિક્ષક બધા
તદા વિદ્યાર્થીમાં નિતનિત નવી વાત પ્રકટે
જરા તોફાનોની, ભણતસ્તણી, શિક્ષકતણી,
સિનેમા નાટ્યોની, નવયુગતણી સંસ્કૃતિતણી

જણેલી સ્ત્રીઓની, શિથિલ મનઃસ્થિતિની સંસ્કૃતિતણી અને કેા કન્યાના અણસમજ ને બ્રહ્મ પથની—

કદિ જ્યારે આવે સ્મિત કથની પુસ્તક મહીં
વધારીને તેનાં મલમલિનતા શિક્ષક હસે
હસે વિદ્યાર્થીને નિજ ‘લવનચારિત્ર્ય’ વિરચે
રચે તેમાંથી કે’ મલિન સુખની સ્પષ્ટ મનની
અને મ્હાલે તેમાં શુભ લવનના ધાતક બની
વળી પાસે બેઠા-નિજ સુહૃદને ‘અસ્મિલ’ વહી
જણાવે ચોતાના વિધવિધ મતો અસ્કેટ સ્વરે
બનેલા એ, મિત્રો નિજનિજ ઘરે-મંડળ રચી
કશાં સારાં બ્હાને વિષયસુખનાં પુસ્તક બ્રહ્મી
વિચારે ને વાંચે અનુભવતણું કલ્પન કરી
રચે સંબંધો ત્યાં તનતન તણા અંકુશ તણ
મળેલાં સ્થાનો જે લણતરતણી શાંતિ અરથે
નિરાંતે ખીજાંની કલગલ થકી દૂર લણવા
તહીં ખીડયાં દ્વારે અઘટિત ઘણું કાર્ય કરતા;
વળી કાં વાડામાં, કદિક ફરવાનાં સ્થળ વિષે
પુલો નીચે જતા શનિ રૂવિ-જયોરે ધર તણ
સદા અભ્યાસાર્થે ઇતર ઘરનાં નામ દઈ ને;
રહે જે એકાકી—શરમમય તે જાજર મહીં
અને એકાન્તોમાં અનવધિ સ્વયંઘાત કરતા.

શરીરે સૌ ખીજાં, ઉધરસ ગળેલાં, શરદ્દોમાં-
સદાનાં બૂડેલાં લવનમયતા ક્ષીણ બનતાં,
મળેલાં બોઢાંઓ, નિજ જરૂરું ચોષણ છતાં,
પડયાં કુંડાળાંઓ નયન ફરતાં તેજ ન રહ્યાં,
નહીં સીમા સ્વાદે, નિયમન ન ખોરાક વિષયે,
ભરે તીખા ખાટા અગણિત પેદાશો ઉઠરમાં
વિકારે લોહીના પણ જરૂર તેથી પરિણમે
વિચારાયે તેથી વધુ મલિન થાતા મન તણા;
અહો એવી રીતે પરિક્રમણ એ શાશ્વત વહે
અને ન્ધીરેધીરે મન તન યરે દાણ ન રહે

પરંતુ એ ઠેકાણુ

ધણે લાગે સર્વે નિજ નયનને બંધ કરતા

ધણા બીજા આવી સ્થિતિ મન વિષેયે ન ધરતા.

દીસે છે આ વાતો કદી અટકવાની નહિ અરે

ધણા રસ્તા એને વિધવિધ પ્રકારે વિગતમાં

અરે સીમા ક્યાંથી નિરવધિ જુઓ એ પ્રસરતી

દિશાને રંગે છે મલિન મુખ કેરાં વમનથી

પ્રજા નાળે આખો પ્રલય અનલોમાં ધસમસી

યુગોની આશાને અપ્રતિહત આ ભસ્મ કરતી.

બધી આ સત્ય વાતોને વાંચી જોઈ વિચારજો,

અને જે યોગ્ય લાગે તે કાર્યરૂપે બતાવજો.

</

શ્રીકૃષ્ણ તો બધાને આવાહન કરે છે કે ‘મામેકં કારણ વ્રજ ।’ મારે એકલાનો આશરો લે. નાનપણમાં માળા ફેરવતાં ‘શ્રીકૃષ્ણઃ સ્વયં મમ’ એ આત્મી પાદપૂર્તિ છે. કેવી રીતે એમની પાસે જવું એ મુશ્કેલ સવાલ છે. ગીતામાં એનો ઉકેલ આવે છે. શરીરબળ કેળવવા માટે હમણાં ધણા ધણા ગુરુઓ નીકળેલા છે; અને ઈંગ્લેન્ડ કે અમેરિકન માસિકોમાં કે અંકવાડિકોમાં આપી સેંકડો જાહેરખબર જોઈએ છીએ. દરેક જાહેરખબર વાંચીને અને તેને લગતાં સુંદર ચિત્રો જોઈને એમ થાય છે કે એ ગુરુને સ્વીકારી એની પદ્ધતિસર તાલીમ લઈએ તો શરીર શાનું થશે. એમ જુદાંજુદાં ગોથાં ખાઈએ છીએ. ઝીંસની પદ્ધતિ સ્વીકારવી કે સેન્ડોની કે મૂલરની ? કસરત ન કરતાં લાંબી મજલો કાપવી કે રામુદનાં ભૂરાં પાણીમાં લાંબો વખત સુધી તરવું કે ટેનીસ રમવું ? શારીરિક તબિયત માટે આટલું હૃદયમન્યન થાય તો આ આત્માની પ્રગતિ માટે હૃદયમન્યન કેમ ન થાય ? પ્રભુ પાસે જવાને જુદાંજુદા રસ્તા છે. ગીતામાં પણ કેટલા રસ્તા બતાવ્યા છે ? બીજા ધર્મેમાં બીજા રસ્તાઓ બતાવેલા છે. સાધારણ રીતે આપણી મુસાફરીઓમાં કે અગમ્ય સ્થળે ફરવા જતા હોઈએ અને ચાર રસ્તા કે પાંચ રસ્તા બેગા મળે ત્યારે વિચાર થાય છે કે કયો રસ્તો લેવો ? કેટલેક ટેકાણે પાટિયાં મૂકેલાં હોય છે કે અમુક રસ્તો અમુક નિર્માણ ટેકાણે લઈ જશે. પણ પ્રભુ પાસે જવાના જુદાંજુદા રસ્તાઓ ઉપર પાટિયાં નથી દરેક રસ્તો આપણે પોતે જ વિચાર કરીને પસંદ કરી લેવો પડે છે. કદાચ એમ પણ હોય કે બધા જ રસ્તા પ્રભુ પાસે લઈ જશે તો પછી પાટિયાંની જરૂર શી ? પણ રસ્તા રસ્તામાં પણ તકાવત હોય છે. રસ્તા ઉપર અન્યાય હોય કે અનીતિ હોય તે રસ્તે પ્રભુ મળે કેવી રીતે ?

ધંધારવ માર્ગ રહ્યો હોય, ચઢન, લજ્જનની ધૂન લાગી રહી હોય, ફૂલોની ‘સુગંધ પ્રસરી રહી હોય, અત્તર વગેરેથી વાતાવરણ સુગંધિત બની રહ્યું હોય, દેવને સ્વચ્છ વાધા અને અટળક ધરેણા ચડાવ્યાં હોય અને તે વખતે પ્રભુની સાથે લગની લગાડવી હોય તે પણ એક રસ્તો છે. એ રસ્તો ધણાએ લાક્તોએ અખત્યાર કરેલો છે અને સિદ્ધિ મેળવેલી છે. શ્રીકૃષ્ણના પદો મનને ઘેરું કરી નાંખે છે. એ પવિત્ર જમના અને ગંગામૈનાનાં સ્નાન, કાળને પણ હસતી એ બે મહાન હિંદુસ્તાનની નદીઓ, તેમના કિનારા ઉપર શ્રીકૃષ્ણનું જીવન અને અસખ્ય મંદિરો અને સાધુઓની જમાતો, સુંદર લીલી ડુંગ્રો, માનને સ્થાને હાનરો ભિક્ષુકો અને પાળંડીઓ એ પણ એક રસ્તો છે. સવારસાંજ સંધ્યાપૂજા, જુદાંજુદાં મંદિરોમાં દર્શન માટે દોડદોડી, દરેક તહેવારે અપવાસે કે સાનું જમવાનું (જે પ્રમાણે રૂઢિશાસ્ત્રોએ નિર્માણ કર્યું હોય તે પ્રમાણે) બીજે વળતે કોઈ પણ ધર્મો કરી પેટ ભરવાનું અને એ ધર્મમાં કોઈ પણ યુક્તિપ્રયુક્તિ કે અનીતિ કરવાનું, દુકામાં કર્મકંડીનો માર્ગ એ પણ એક રસ્તો છે.

“સસારમાં મરસો રહે તે મન મારી પાસ.....તે જાણ મારો દાગ” એમ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહેલું. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્માણી કિલ્લિયન કવિ મિમ તેરુ દત્તે પોતાના કાવ્યમાં લખેલું હતું: જગતને છોડીને નદિ પણ જગતમાં રહી જન્મતાને માટે કામ કરી પ્રભુ સાથે મળધ બધાય છે. એ પણ એક રસ્તો છે.

ત્યારે ત્યારે પ્રભુ ચિરંતનાં વચનો યાદ કરું છું, ત્યારે ત્યારે સુએઝની નહેર અને આજુબાજુ રેતીનાં રણ યાદ આવે છે. એ રેતીનાં ગૂંથાથી જ ચિરંતના સિદ્ધાંતો ઉત્પન્ન થયા હતા. શરીરને ખોડું સુખ આપી આત્માને તે નળો પાડી દેશે નહિ. તે તાપ અને

હિલોતરી વગરનાં ગેદનો શરીરને મળ્યૂત બનાવી આત્માને પણ સુદૃઢ બનાવે છે. રણમાં દૂર-દૂર લીલી છાયાઓ અને પાણીના ઝરણાં આવે છે જે રણની તપશ્વરી પછી દુઃખી જીવનમાં પ્રભુના બોલ જેવાં મીઠા હોય છે જીવન એ લીલી ફુલ મમાન નથી, પણ સહરાનાં રણ સમાન છે. આપણા દેશમાં જીવનને પ્રકૃતિએ સરઘાતમાં લીલી ફુલ જેવું બનાવ્યું અને પરિણામ એ આપ્યું કે રણમાં ચાલવાને, પહાડ ઉપર ચડવાને, તોફાની સમુદ્રમાંથી જવાને આપણે અશક્ત થયા. સ્વતંત્રતા ખોઈ અને સૈકડો વર્ષ પછી એ તે પ્રાપ્ત કરી નથી શક્યા. જેમણે જીવનને સહરાના રણ જેવું માન્યું અને જેમ લોહુ તપીને બરાબર મળ્યૂત ચાલ છે તેમ જેમણે પોતાના શરીરને મળ્યૂત બનાવ્યું છે તેમના પ્રત્યે પ્રભુને પક્ષપાત હોય છે.

પ્રભુ ખ્રિસ્ત અને એમના શિષ્યો એક ગામડામાં ગયા. ખ્રિસ્ત એક દૂધા આગળ બેઠા બારે એમના શિષ્યો ગામડાંમાં ખોરાક શોધવાને ગયા. રણમાં જ દૂધાની કિંમત સમજાય છે. પ્રભુ ખ્રિસ્તે ત્યાં એક બાઈ પાણી વારતી હતી તેની પાસે પાણી માગ્યું, અને તે બાઈએ આપ્યું. ને કે તે બાઈને અચ્ચો થયો કારણ કે પોતે સમારાની (Samara) હતી કે જે જાતિ તે વખતે અંત્યજ જેવી જ ગણાતી. પ્રભુએ કહ્યું કે તું જે પાણી આપે છે તે તો શાર શરીરને ટૂંક વખત માટે મંતોષ આપશે, પણ હું તને જે પાણી આપીશ એ તો તને શાશ્વત મુખ આપશે. એ ઈશ્વા શુદ્ધ પવિત્ર અને રીતિનાં રણોમાંથી જે બોધ આવેલા છે ને શાશ્વત શાંતિ અને આશ્વાસન આપનાર છે.

તે શિદ્ધતિમાં અને તે ઉપદેશમાં ઈશ્વાનીઆનો મોદ નથી રખાયો. એમણે જે જુદા-જુદા આશીર્વાદો આપ્યા તેમાં ગરીબોને માટે કહ્યું કે *Blessed are the poor in spirit for their's the Kingdom of Heaven.* ગરીબ ભોંકેલું ખંડું હજી, કેમકે પ્રભુનું રાજ્ય તેમનું છે. તેજ ન વધુમાં ઉમેર્યું કે *Blessed are those that mourn for they shall be comforted.* જે શોક કરે તેમનું લખું હજી, કારણકે તેમને આશ્વાસન મળશે.

જયતથી ખુંદાયેલા, ત્રાસિત થયેલા, કષ્ટ પામેલા, અન્યાયના ભોગ થયેલાઓને ખ્રિસ્ત પોતાની ગોદમાં બોલાવતા હતા, અને *Come un to me all ye that labour and are heavy laden, and I will give you rest.* જેમને દુઃખ હોય તેઓ બુધા મારી પાસે આવો અને હું તમોને શાંતિ આપીશ જયતના અરણ્યમાં જેઓ ચાલી શકતા નથી, જેમનાં ગળા પાણીથી સુકાઈ ગય છે, જેમને જનતા આશરો આપતી નથી તેવી બહેનોને અને તેવા લાઈ ઓને ખ્રિસ્ત કહે છે તમોને હું શાંતિ આપીશ.

મહાત્માજી વારંવાર એક મુદ્દ લજ્જતમાથી ઉલ્લેખ આપે છે.

“હરિનો માર્ગ છે શ્રાવણી નહિ કાપરનું કામ બોને.”

ખ્રિસ્ત જે ઉપદેશ આપે છે તે મનુષ્યોને નજાળા બતાવવાને નહિ, પણ પ્રભુમય બનવાને, પ્રભુમાં શ્રદ્ધા રાખી મંત ચવાને કે શરવીર ચવાને.

જયતના અરણ્યમાં ચીલા રહેતા નથી. તે ચીલાઓમાંથી કયો ચીલો પર્વદ કરેલો અને પર્વદ કરીને ગાદ રાખેલો કે જેથી લાવાઓમાંથી ચીલો લુપ્ત નહિ ગય તે કહ્યું કામ છે. એક ચીલો મહેલો છે જે ધર્મમાં જન્મ લીધો હોય તે ધર્મમાં જ પુનર્જન્મ (Baptism) લેવો. ધર્મમાં જન્મવું કે ન જન્મવું તે ઉપર આપણો અધિકાર નથી, પણ

પછી તેમાં જ પુનર્જન્મ લેવો કે ન લેવો તે આપણો અધિકાર છે. બધા ધર્મો શાશ્વત સત્ય ઉપર રચાયેલા છે. પણ તે છતાં એકેક વચ્ચે તફાવત છે. પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે તફાવત ગણવો, જુદીજુદી જાતિઓ લિંગી કરી તેમની વચ્ચે તફાવત પેદા કરવા, એ સર્વ અન્યાય છે. આપણે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રની પ્રથા સ્વીકારી સમાજના નિયમ તરીકે કે પ્રથા તરીકે નહિ પણ ધર્મના અંગ તરીકે. એ પ્રથામાં વિશેષ આવે તો ધર્મને નુકસાન થાય એ વિચારશ્રેણીમાં આપણે આવી પડ્યા. યાહૂદી લોકોએ પણ એમ જ માની લીધું કે યાહૂદી લોકો એ જ પ્રભુની માનીતી પ્રજા છે. પણ ખ્રિસ્તના પેગામ પ્રમાણે કોઈ જાતી નથી કે તીચા નથી, કોઈ ગુલામ નથી કે ગુલામના ધણી નથી. તેના બોધમાં વારંવાર નીચેનો અર્થસૂચક પેગામ આવે છે:

મંત પોલે કહ્યું હતું કે “નથી યાહૂદી કે નથી ગ્રીક; નથી સ્વતંત્ર કે નથી ગુલામ; નથી પુરુષ કે નથી સ્ત્રી; કારણ કે તમે બધા પ્રભુ ખ્રિસ્તમાં એક છો.”

કદાચ એમ પણ બને કે જે ધર્મમાં જન્મ લીધો હોય તે જ ધર્મથી આત્માને આશ્વાસન મળે, તો ધર્માન્તર કરવાની જરૂર રહેતી નથી. પણ એમ પણ બને કે એવું આશ્વાસન ન મળે અને ઈર્ષ્ય ધર્મમાંથી આશ્વાસન શોધવું રહે.

પણ આ જાતના ઝઘડા કેટલાંએ હૃદયમાં થાય છે? ક્યે રસ્તે જવું, નદીના કિનારાની ધટામાં જવું કે રેતીના રણના ઉજળાટમાં જવું? મંદિરમાં નોખત સાંભળવી કે દેવળમાં પ્રાર્થનાઓ કરવી? ખુલ્લા ભૂરા આકાશ નીચે સામુદાયિક પ્રાર્થના કરવી કે હૃદયની અંતર-ગુફાઓમાં પ્રભુનું આવાહન કરવું એ સવાલો, દેવ! હમેશાં મૂઝવે છે. તારી પાસે કેમ આવવું અને ક્યો રસ્તો લેવો તે તો તું જ જાણે. ખંસરીના નાટ્યી ભક્તિમુગ્ધ થવું કે ભક્તિની જ્વાલાથી ફસતો સ્વીકાર કરવો?

કાશીની એક અપૂર્વ પરિષદ

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

કાતિકની સદ્ વ્રીજે હું કાશીયાત્રાએ ગયો હતો. આ યાત્રા કેવળ પ્રુપ્યાર્જનના ઉદ્દેશથી નહોતી કરી. પણ નવેમ્બરની બીજી તારીખથી આઠમી તારીખ સુધી બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાર્થિ પરિષદનું અધિવેશન હતું, અને એમાં ખેસીને વિદ્વાન વૈદ્યમાં મારે પણ ગણાવું એ આ યાત્રાનો વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ હતો. સાત દિવસ સુધી ચાલેલી એ દીર્ઘ—અતિ દીર્ઘ પરિષદમાં ખેસી રહેવા સિવાય બીજું કંઈ મેં કર્યું પણ નથી. અલબત્ત, રમમર્મસ મિત્રો અને વડીલો સાથે ગાદી ઉપર બેઠાં બેઠાં હાસ્યરસોચિત જે જે સામગ્રી ઉપસ્થિત થતી તેનો યથેચ્છ ઉપભોગ કરવાનું કાર્ય જરૂર કર્યું હતું. કોઈ કોઈ વાર તો આ હાસ્યરસોપભોગની માત્રા એટલી વધી જતી કે આસપાસ બેઠેલાઓ ચિડાતા અને ફરિયાદ કરતા. એક સંજ્ઞાને તો સ્પષ્ટ કહ્યું કે “સંભળતા નથી ત્યારે ગાડીનાં બાંડાં ખરચીને અહીં આવ્યા છો શું કરવા ?” આ ફરિયાદથી અમારી રસવૃત્તિ કુટિત થવાને બદલે ઉત્તેજિત થતી.

પણ મને લાગે છે કે સ્વૈરવિહારીની ઇચ્છાથી આ યાત્રા વિશે લખવા માંડતાં મારી ફાઉન્ટનપેન પણ પ્રૂણ વિષયને છોડીને સ્વૈરઆચરણ કરે છે. માટે પ્રસ્તુતમનુસારમિ ।

હરિ. ઓ. ‘વિદ્યાર્થિપરિષદ’ એ અમારી પરિષદનું નામ જ શુ અમારી વિદ્યાર્થીનું સ્થાનક નથી ? પણ ‘પરિહાસવિજ્ઞપિપ્ત’ છોડીને એ નામની સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર છે. વાત એમ છે કે વૈદ્યોનાં અખિલ ભારતવર્ષીય વાર્ષિક સંમેલનો અને વર્ષે, બે વર્ષે, ચાર વર્ષે અનુક્રમતા પ્રમાણે ભરાતાં પ્રાંતીય સંમેલનો તો છે જ. આપણા બીજા રાજકીય, સામાજિક, સાહિત્ય-વિષયક જલસાઓ જેવા અમારા વૈદ્યોના પણ જલમાએ ભરાય છે. અને એ બાબતમાં પાછળ નથી પડ્યા એ કહેવાની બાબતે જ જરૂર છે. ગપા હિસેબરમાં અમદાવાદમાં અખિલ ભારતવર્ષીય વૈદ્યસંમેલનની રજતજયંતી બિજવાઈ ગઈ. પણ વૈદ્યસંમેલનમાં તો બધા વર્ગના સુશિક્ષિત અશિક્ષિત વૈદ્યો ભાગ લે છે.

ત્યારે આ વિદ્યાર્થિ પરિષદમાં તો કેવળ વિદ્વાન વૈદ્યોને જ નિમત્રણમાં આવ્યા હતા. અને એથી પણ વધારે અપૂર્વતા અર્પનારી આ પરિષદની વિશિષ્ટતા તો એ હતી કે એમાં માત્ર વિદ્વાન વૈદ્યો જ નહિ પણ વિદ્વાન પ્રાચ્ય ઇતિહાસ અને વિદ્વાન પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકો

૧ વૈદ્ય અશિક્ષિત એ જવા વદતો બાબત જેવું છે, પણ કેવળ પરપરાથી કે દેખાદેખીથી ધમ્મ કરનારા વૈદ્યો પણ હજી દેરામાં છે એ વસ્તુસ્થિતિની ના પડાય એમ નથી. અલબત્ત, એ સ્થિતિ સુધારતી નય છે. દેશી વૈદ્યના અભ્યાસ મઠિ અનેક શાળાપાઠશાળાઓ દેરામાં છેલ્લાં પીરપંચીરા વર્ષમાં ભગી થઈ છે, અને તેનો ધણો લાભ લેવાય છે એટલે એ સ્થિતિ લાગે વખત નહિ ચાલે એ હું કબૂલ કરું છું.

પણ વિરાજતા હતા. અહો, વિદ્વાનો કેવો અપૂર્વ અને અદ્ભુત સંપ્રદાય ! ગભીરતાથી વિચાર કરતાં યે સુશિક્ષિત વૈદ્યો, દાકતરી ચિકિત્સામાં નામના મેળવેલા દાકતરો, ન્યાયવૈશેષિકાદિ દર્શનોમાં પારંગત ગણાતા મહામહોપાધ્યાય પદવીધારી પંડિતો અને પાશ્ચાત્ય રસાયણ (Chemistry) અને પદાર્થવિજ્ઞાન (Physics)ના અધ્યાપકો આ સૌની પરિપદને અપૂર્વ કહેવી એ અસરકારક તથ્ય કથન છે. આવા મેળાવડો ભરવાની આ પહેલાં કોઈએ હિંમત કરી હોય એમ જાણવામાં નથી.

આ વિદ્વત્તૈલ પરિપદ ભરવાનું પ્રયોજન પણ અસાધારણ ગૌરવવાળું છે. પ્રાચીન આયુર્વેદવિદ્યાના મહાગંગરૂપ ત્રિદોષવાદને અર્થજ્ઞાનિક અને અર્થહીન કહેનારા પ્રતિપક્ષી વર્ગનું ભેર વધતું જોઈને તથા આયુર્વેદોપજ્ઞવી વર્ગમાં પણ ત્રિદોષવાદની સમજણ એકરૂપ નથી એ અનિષ્ટ વસ્તુસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને આયુર્વેદના પ્રોજેક્ટર જીવન માટે સુતત પ્રયત્નશીલ એવા અમુક વિદ્વાન વૈદ્યોએ આધુનિક વૈજ્ઞાનિકો, પ્રાચીન દાર્શનિકો, પાશ્ચાત્ય ચિકિત્સકો અને આયુર્વેદિક ચિકિત્સકો એએની વચ્ચે ત્રિદોષવાદ અને તેના મૂલભૂત પંચભૂતવાદ સંબંધી વિચારવિનિમયના સાધન તરીકે આ મેળો ગોઠવ્યો હતો અને આવા અતુરંગી મેળા માટે હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયથી વધારે યોગ્ય સ્થાન કયું મળવાનું હતું ?

કુલ સાત દિવસના કાર્યક્રમમાં ત્રણ દિવસ રાખ્યા હતા પંચભૂત ચર્ચા માટે, અને ચાર દિવસ રાખ્યા હતા ત્રિદોષ ચર્ચા માટે પચભૂત પરિપદના પ્રમુખ હતા હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રાચ્ય વિદ્યાવિભાગના અધ્યક્ષ મહામહોપાધ્યાય પ્રમથનાથ તર્કભૂષણ અને ત્રિદોષ પરિપદના પ્રમુખ હતા કલકત્તાના સુવિખ્યાત કવિરાજ મહામહોપાધ્યાય ગણુનાથ સેન સરસ્વતી એમ. એ., એસ. એમ. એસ. આ પરિપદમાં નિરીક્ષકોની પણ યોજના હતી પણ તેઓનાં નામો લખી વાચનારની ધીરજની કસોટી કરવાની મારી ઇચ્છા નથી.

પરિપદનો મમ બપોરના એકથી પાંચનો રાખ્યો હતો એટલે સવારે જેની ઇચ્છા હોય તેઓ ગગાસ્નાન અને દાર્શનિકનાયના દર્શન કરી, જમી પરવારી-ચોડીવાર વામકુશી પણ કરી લઈ નિરાંતે સભામાં આવી શકતા એકનો દોઢ થાય તો વાધો નહોતો, એકબે દિવસ તો બે વાગે જમી આરભ કરવામાં આવ્યો હતો. અને કાશી શહેરમાં-જિતરેલા-મહે-માનોને આવવા જવા માટે હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલય તરફથી મોટરબસની સગવડ હતી. સંયુક્ત પ્રાન્તમાં ચાલે પ્રચાર ધણો જોછો હોવાથી એ માટે કશી વ્યવસ્થા નહોતી (જોકે અમે ગુજરાતીઓએ અમારી સગવડ કરી લીધી હતી). એ ત્રુટિ બાદ કરતાં બધી રીતે આરામવાળા પ્રાચ્ય વાતાવરણમાં પરિપદની બેઠકો ચર્ચા હતી.

આ પરિપદના જન વિભાગમાં થયેલી ચર્ચાની વિગતમાં કે છેલ્લે દિવસે પ્રમુખો અને નિરીક્ષકોની સહિઓ માથે જાહેર કરવામાં આવેલા નિર્ણયોમાં 'પ્રસ્થાન'ના વાંચનારને રસ હોય એમ હું માનતો નથી. પણ આવી અપૂર્વ પરિપદમાં શું બન્યું ? વૈજ્ઞાનિકો અને પ્રાચ્ય દાર્શનિકોનો મેળ કેમ મળ્યો ? વગેરે પ્રશ્ન સામાન્ય કુતૂહલવિપય છે.

પહેલે દિવસે શરૂઆતમાં પંચભૂતના વિચારનું પ્રયોજન શું એ વિચાર ઠીક લાંબો ચાલ્યો, અથવા કહો કે પહેલે દિવસે એથી આગળ વધી જ ન શક્યા. આ જમાનામાં આધુનિક વિજ્ઞાનનું વ્યવહારમાં અર્થક્રિયાકારિત્વ અનુભવસિદ્ધ છે, ન્યારે પંચભૂતનું જ્ઞાન વ્યવહારમાં કદા કામનું નથી, માટે એના વિચારનું પ્રયોજન નથી, એ પૂર્વપક્ષનો સમાધાનકારક

ઉત્તર મળતો નહોતો એ કારણથી કે પછી કાશીમાં આ પરિષદ હતી એટલે કાશીના પૈરાપૂર્વથી આત્મા આવતા શાસ્ત્રાર્ચના વાતવરણમાંથી ખસી શકાય નહિ એ અદૃષ્ટ કારણથી હો, ગમે તેમ હો, પણ એક વૃદ્ધ વિદ્યાવાચસ્પતિએ શ્રોતાઓ ઉપર થતી અસરને કે પ્રમુખની હાજરીને અવગણીને કલાકેક સુધી વિતંડાપ્રાય વ્યાખ્યાન આપ્યું, જેમાં “વેદમાં વિજ્ઞાનપ્રાપ્ત રેલવે, તાર, મોટર, એરોપ્લેન વગેરે બધું છે, વિજ્ઞાન આપે છે તેથી વધારે સારુ છે અને તમારામાં વૈજ્ઞાનિકોમાં કશી અક્લબ નથી” એમ સ્પષ્ટ સુણાવી દીધું. એમના શબ્દો ઉતારવાનું મારુ ચલું નથી, પણ બીજાઓ કહેતા હતા કે ધણી શ્રોતાઓ આ સાંભળીને ખિન્ન થઈ ગયા. સંચાલકોને પરિપત્નું શું થશે એની ચિંતા થવા લાગી, અને ભારતભૂપણ્ય પ. મદનમોહન માલવીયજી જેવાને અતિશય ખ્યાનિ થઈ. છતાં એમને પહેલે દિવસે અને બીજે દિવસે પણ બોલવા દેવા પડ્યા. મહાવિદ્વાન પણ અતિશય શાંત અને સૌજન્યની ભૂર્તિ એવા વૃદ્ધ પ્રમુખ ચ. મ. પ્રમથ નાયજી આ ઉપ દાર્શનિક પ્રતિવાદીને શકી જ શકતા નહોતા. અને એમના શિષ્યો વગેરેનો ત્યાં એક પક્ષ હતો એટલે એમને શકવા જતાં વાત વધી પડવાની પણ બીક હતી જ. વળી જે ઉપ રૂપ આ પડિતે બતાવ્યું તે કાશીના શાસ્ત્રાર્ચની પ્રાચીન પરંપરાને હિસાબે તો ધણું નરમ હતુ, અને એ રીતે આશ્વાસન લેવાનું મને એક વિદ્વાન મિત્રે મૂલ્યબંધુ તે અંતિહાસિક દષ્ટિએ મારે ગળે ઊતરી ગયું.

પણ પહેલા દિવસ કરતાં બીજા દિવસનું વાતાવરણ ધણું—એક મુરખી વિદ્વાને કહ્યું તેમ શતયુજી સુધરેલું હતું. * અને ચચાનિ પ્રવાહ ધીમેધીમે પણ આગળ ચાલતો હતો. વળી બીજે દિવસે ચ. મ. કવિરાજ ગણનાથ સેન પણ આવ્યા હતા અને એમના દેશબંધુને પ્રમુખપદનો ભાર વહેવામાં એમણે ઠીક મદદ કરી. ગમે તેમ પણ ચોથે દિવસે ધંચકૂતચર્ચાના વિચારાદિ વિષયો (જેની યાદી પહેલેથી પ્રગટ કરવામાં આવી હતી તે)નો વિચાર પૂરા કરી ત્રિદોષવાદની ચર્ચા શરૂ થઈ ચકી, એ દરકીત જ આ પરિષદની સફળતા મિદ્ધ કરવા માટે પૂરતી છે.

પણ આ પરિષદમાં ગમ્મત તો એ હતી કે આધુનિક રસશાસ્ત્ર (Chemistry)ની બોલું તંત્રોનીયે આગળ વધીને પદાર્થવિજ્ઞાન (Physics)ની ઇલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન, ન્યૂટ્રોનની માન્યતા અને આપણાં સામાજિક પ્રાચીન દર્શનોના પાંચ મહાશૂતોની માન્યતા; એ બે વચ્ચે વિરોધ નથી એવા નિર્ણય ઉપર આવવાની પરિષદની ઇચ્છા હતી પણ એ લક્ષ્યે શી રીતે પહોંચવું ? પ્રાચીન દાર્શનિક પંડિતો આધુનિક વિજ્ઞાનના મૂલાશ્વરથી પણ અપરિચિત, અને ગમે વિજ્ઞાનની હેઠ ઇસ્લામાં હેલ્લી શોધોની વાતો શી રીતે ઉતારવી ? અને એ વિષયની સાધારણ વાત પણ એના પૂર્વશિક્ષણ સિવાય શી રીતે મમનગમ્ય એ કાપડો હતો. વૈજ્ઞાનિકોનો મરિશ્રમ વ્યર્થ હતો છતાં કવિરાજ ગણનાથ સેનના સચક પ્રશ્નાત્મક પ્રયત્નથી અને પં. માલવીયજીના આગ્રહથી પ્રોફેસર જોશીનું ‘હાઈડ્રોજન-ઓક્સીજન’ તથા ‘ઇલેક્ટ્રોન પેટ્રોન’ સંબંધી કાંઈ અસંબંધ વ્યાખ્યાન ચલું ખરું.

* આ મહા પડિતને વેદવિજ્ઞાન ઉપર ગુરૂં વ્યાખ્યાન આપવાની સગવડ કરી આપી એ પણ કદાચ શાંતિનું કારણ હોય અને એમણે એક નહિ પણ ત્રણ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. એ વ્યાખ્યાનો છપાશે ત્યારે નવા જ પ્રકાર (૨) પડશે.

પણ પ્રતિવાદી દાર્શનિક પક્ષના અગ્રણી વક્તા મ. મ. ગિરિધર શર્માએ સદ્માલોક-
નવજાત અમ્મોમરીચિર્નરમાય:। એ ઉપનિષદવચનના અમત્ર: અને મરીચિ જેવા શબ્દોથી
હાધડોળન ઓક્સીજનનો અર્થ કાઢી વિજ્ઞાનની શોધને ગતાર્ય દર્શાવી પંચમૂતનો રસશાસ્ત્રનાં
તરવો સાથે અવિરોધ સિદ્ધ કર્યો ત્યારે તો હું એ વિજ્ઞયથી આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ ગયો.

ખરી રીતે તો આધુનિક વિજ્ઞાનની કેળવણીવાળા માનમને પંચમૂત અને ત્રિદોષવાદો
ઘાઈ રીતે સંતોષ આપી શકે એવું છે કે નહિ એ જોવું એ આ પરિપક્વો હેતુ હતો, પણ
પરિપક્વ મત્યા પછી વૈજ્ઞાનિકો અને દાકતરોની મંખ્યા ઓછી હોવાના કારણે કે તેઓએ
વધારે જુદિયુક્ત અને મંયમશીલ વલણ ધારણ કર્યું તેને લીધે પણ દેખાવ વિજ્ઞાન પક્ષના
વાદોએ સાક્ષીના પિંજરામાં ઊભા હોય એવો થઈ ગયો.

છતાં ખીજ દિવસથી વિજ્ઞાન પક્ષ તરફથી દેવનાયકાચાર્યે અને દાર્શનિક પક્ષ તરફથી
મ. મ. ગિરિધર શર્માએ વાદને પાટા ઉપરથી ચલાવ્યા કર્યો એમાં એ જોય પંડિતોની
જુદિમતા અને ચતુરતા જરૂર હતી. કારણ કે કેટલાકને બોલવાની લાલસા એટલી તીવ્ર
હતી કે તેઓ ઊભાકે બેઠેલા જ દેખાતા, અને દરેક પ્રશ્ન ઉપર એકદમ બોલવા માંડતા.
અશખત યોથા દિવસથી કવિરાજ ગણનાથ સેન પ્રમુખ ધયા અને એમણે આ ઉત્સુકતા
ઉપર ધણો અંકુશ મૂક્યો. એક બે ગૃહસ્થો જેઓ પહેલાં ઊભેલા જ દેખાતા તેઓને ચપટ
બેઠેલા બોધને રમૂજ ઓછી થયાનો જરા ખેદ થતો હતો. પોતાના એક શિષ્યની વાવડકતાનું
ગણનાથ સેને ભારે નિયમન કર્યું.

વળી યોથા દિવસથી ત્રિદોષવાદની ચર્ચા શરૂ થતાં સભાનું સ્વરૂપ પણ થોડું બદલાઈ
ગયું. એક તો પ્રમુખ ગણનાથ સેન સભા ચલાવવામાં ધણુ કુશળ, દા. ત. એક એક પ્રશ્ન
ઉપર કલાક દોઢ કલાક સુધી જોને બોલવું હોય તેને બોલવા દે, પછી કહી દે કે
“ઘણી ચર્ચા થઈ, હવે આગળ ચાલો. ચર્ચાનું પરિણામ નિરીક્ષકો છેવટમાં જણાવશે.”
ખીજુ ત્રિદોષવાદ વિષે આજ સુધીમાં વૈજ્ઞાનિક ઘણી ચર્ચા કરી છે. એટલે એ વિષય તેઓને
ઠીક ઉપસ્થિત હતો. અને વિજ્ઞાન પક્ષ તરફથી આરંભમાં પૂર્વપક્ષ કરવામાં આવ્યો ખરો
પણ પાછળથી તેઓએ ઢીલું મૂકી દીધું: કદાચ, ‘તમારે તમારી એજ આત્મમંતોષ લેવો
હોય તો એમાં અમારે શું’? એવી ઉપેક્ષાવૃત્તિ પણ ધારણ કરી હોય. અને દાકતરોએ
તો વિશેષ ભાગ લીધો જ નહિ. વળી ગણનાથ સેને પોતે ઘણા વયોથી આ વિષય ઠીક
વિચારી રાખેલો છે, અને એમણે કેટલીકવાર લગલગ નિર્ણયો આપવા જોવું કર્યું છે અને
એની મોટી પ્રતિષ્ઠા અને એ વખતે પ્રમુખ એટલે એમના નિર્ણયો પૂરા સમાધાનકારક ન
લાગે તોપણ મીન રાખવું પડે એવી સ્થિતિ થે થઈ ખરી.

વળી ગણનાથ સેન કેટલાક બોલનારાઓને સામા પ્રશ્નો પૂછી અનુમાન વિરોધ કે
આગમ વિરોધ દર્શાવી ગુંચવાડમાં નાખી દેતા, એ સ્થિતિમાંથી પણ પ્રેક્ષકોને રમૂજ મળતી,
માત્ર બોલનારાની દશા દયાપાત્ર થઈ જતી. છેવટ આગમ વિરોધી પક્ષે સામા પક્ષનું જોર
જોઈને અથવા પોતાનું સૌજન્ય દેખાડવા કે આધુવેદ તરફના પક્ષપાતમાં ન્યૂનતા દેખાય
એ ઠીક નહિ એમ સમજીને અથવા વિશેષ ઝમની નિર્ણયકતા મમજીને, ગમે તેમ પણ
વાદમાં શિથિલતા દેખાડવા માંડી ત્યારે મોટી મોટી પદવી ધારનારા અને પચામ ચોમાસાં

વટાવી ગયેલા પંડિતોના મુખ ઉપર જે વિજયનો આનંદ દેખાતો હતો તે તરફ એક મર્મગંજ મુરખી વિકાસે મારું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું.

આવી વિવિધ સામગ્રી પૂરી પાડનાર પરિપદને હું તો સફળ જ ગણું છું અને સામાજિક જીવન એ મનુષ્ય પ્રાણીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે એ જોતાં હજવામજવાનો—તેમાં પણ વિવિધ પ્રાંતના સંજ્ઞન પંડિતોને ૫૨૨૫૨ હજવામજવાનો લાભ મળે એ વસ્તુની કિંમત નેટલી આંકીએ તેટલી અંકાય, રાજકીય, સામાજિક અને વિદ્યાવિપ્લવ પણ ધણા મેળાવડાઓમાં તળિયે છેવટ તો આ હજવામજવાનો આનંદ જ રહે છે. માનવજીવનનો એ આવશ્યક ખોરાક છે. હમણાં વિલાયતમાં ભરાયેલ નૌકા પરિપદ (નેવલ કોન્ફ્રન્સ) માં ખીજું શું હતું ! પણ અમારી આ કાશીની યાત્રામાં અમારાં ચિત્તે સૌથી વિશેષ તૃપ્તિ તો એક રીતે સારનાથના દર્શનથી અનુભવી, તો બીજી તરફથી ભારતભૂપણ પંચ મહાનભોક્ષન માલવીયજીના તથા આચાર્ય આનંદશંકર બાપુભાઈ દ્રુવના દર્શનથી. હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયની આ બે વિભૂતિઓમાંથી એકનાં અને વખતે બેયનાં દર્શન રાજ થતાં. વૃદ્ધત્વથી હવે તો કાંઈક વાંકી વળી ગયેલી પડિતજીની અતિશય સૌમ્ય અને પવિત્ર ભૂતિને જોતાં સહેજે સૌનાં ચિત્તમાં માનવૃત્તિ પેદા થતી હતી. આ પરિપદમાં પડિતજીએ ખૂબ રસ લીધો. અને એણે દિવસે 'ચૈતન્ય આત્મજન્ય છે કે પંચભૂતસંયોગ વિરોધજન્ય છે' એ પ્રશ્નની ચર્ચા વખતે ખાસ આવીને, ચૈતન્યની આત્મજન્યતા સિદ્ધ કરવા માટે શ્રીમદ્ ભાગવતના અનેક રમણીય શ્લોકો સંભળાવીને જે પ્રવચન કર્યું તે એમના અંતરની જોડી શ્રદ્ધાનું નિર્દેશક હતું.

અને આચાર્ય આનંદશંકરભાઈએ ગુજરાતી તરીકે અમને પોતાના જ ગણીને જે મદ્ભાવ બતાવ્યો, એમની માર્મિક ટીકાઓથી જે આનંદ આપ્યો અને એક રીતે મુરખી તરીકે જાણે પોતાની છાયામાં અમને એટલો વખત રાખ્યા એ બધું ચિરકાળ સુધી સ્મરણમાં રહેશે. એ સમર્થ ગુજરાતી વિદ્વાનની ભારતવર્ષીય પ્રતિષ્ઠા, તીવ્ર બુદ્ધિશક્તિ અને જોડી બ્યવહારકુશળતા જોઈને અમારા હૃદયમાં ગુજરાતી તરીકે એક જાતનું અભિમાન જન્મવા સાથે એમની મમતા જોતાં અમારાં હૃદયે આદર્શના અનુભવી. કોઈ પણ તીર્થ આપી વધારે શું આપે ?

તાકે ચકાવ્યાં ચશમાં, અને લસે
આંખો પછાડી સ્થિર કોડોં જેવી;
કાયા પડેલી ખુરશી વિશાળમાં,
ને દૂદપે વિશ્વવિરાટ ગ્રન્થનાં
પાનાં પડ્યાં વિસ્તૃત વર્તમાનનાં.

૫

તપસ્વી એ મહાયોગી વ્યાસજી વર્તમાનના
વીજળી-વીંઝણા જેવા વિચારમણે ચડ્યા,

“ અમે મહાકાલ વિરાટ કેસ
પયગામ મોંઘા અવબોધનારા;
અમે અમારી નવદષ્ટિદોરે
ઊંડાણના તાગ નિહાળનારા.
જગતિકેરા નવકુહુટો અમે
ગંભીર શબ્દે જગને જગાડિયે;
પ્રસુપ્તિનાં ઘેન દઈ ઉતારી
કરાવિયે દર્શન વિશ્વકેરાં.
અદમ્ય ઉચ્ચાર પ્રજા-દિલોનો
પ્રભાતશબ્દે ણસ એક રેલિયે

૧૦

૧૫

“ મૂર્તિમન્ત મહાકાવ્ય લખિયે વર્તમાનનું,
હોડદોડ કરીને કેં કાઢિયે માન કાલનું.

“ અંધારનાં આવરણો જાસેડિયે,
ગજવતા શબ્દતણા ધડાકા,
સુવાડિયે મૌનની ઘોરમાંહે
વૃત્તાન્ત કેં કેં જનના હિતાર્થે;
ને , કલ્પનાનાં નવતેલ પૂરી
નિસ્તેજ પાતો, અથવા અધૂરી,
પ્રદીપ્તરૂપે જગનેત્ર પાસે
પ્રતિપ્રભાતે ધરિયે સદા અમે.
શૂન્યત્વથી વિશ્વવિરાટ ઊપન્યું
વિલાસતું નિત્ય નવીન રૂપથી;
અમે ય લીલા નવસર્જનોની

૨૦

૨૫

૩૦

સંશ્ચન્નતા ગર્ભ વિદારી બેલિયે.
“ ચતુર્મુખ હતા પ્રેક્ષા, સંહસ્રમુખ સૌ અમે;
પદ્મજન્માતલો સાચો વર્તમાન વિકાસ એ.

“ આ શિક્ષકો માનવસેવનાની
મારે બહાશો, પણ તે નકામી;
એ લોક તો માનવનામધારી
પરંપરા પામર જન્તુઓની.

૩૫

“ શુધ્ધાભ્યાસે જડ બન્યા પુરશીમેજના સમા,
અવહાર ગયા ભૂલી શાળાની આંટધૂંટમાં;

“ ને લેખકોની જળરી જમાત,
એ તો અમારી ગણવી જ નાત;
પરંતુ એનું કુળ થોડું ઊર્ણ,
ઉભસિયે દેઈ સ્વયંપ્રકાશ.
અમે ખરા લેખાણુજાન, દાવો
નવા નવા હોંસર્થો નિત્ય બેલિયે.

૪૦

૪૫

“ પત્ર ગુણ કદી કેને, પ્રશંસા સત્ય કોઈની,
અપિયે આંપલાઓને અમે અદ્વિદર્શને

“ ઉદ્ધોષિયે કે કંઈ પ્રેમલગ્નો,
ઉદ્ધોષિયે લગ્નવિચ્છેદ કે કે,
ઉદ્ધોષિયે કે વિધવાવિલાપો,
ચેટાવિયે કે કંઈનો બળાપો.

૫૦

“ રૂઢિવિચ્છેદકો કેરી ઘોષ-ઉદ્ધોષાપ-ભર્ત્સના
કદી કદી કરી કીધી સમાજસ્વાસ્થ્યરક્ષણા.
ખંડનાત્મક સેવાનો ગરવો ધતિહાસ છે,
રચનાત્મકતામાંયે અમારો જ પ્રતાપ છે.
હુદ્દો કેરા હંડનાયે ઉદ્ધેડે બનિયે, અને
ફાડિયે અન્યાયોના છપાછાના ઘટો અમે.
છિદ્રાન્વેષી કહો કોઈ, હંડીફેડ પકો ભલે,
અમે તો કરતા સંધુ સમાજહિતદિપ્તિયે.

૫૫

* બાવાઓ લોકાના ઘોઘ અપિયા વાપરે છે ને કદી કદી મોંઝામોંઝી વખતે પણ ખપમા લે છે,
તે ઉપરથી ‘અપવૃ’ ક્રિયાપદ ઉપજાવ્યું છે.

અસંગત ગણીને કો કોષે, વા કો તિરસ્કરે; ૬૦
દિશાના કાલના કિન્તુ નિયામકસમા ખરે
લોપિયે રચિયે માઝા યથારુચિ સદા અમે.

“ કદી કદી કેવળ ધૂમ્રપાને
મચી ચકાવી અમ કલ્પનાને;
કદી કદી ચેતનદાત્રી ચા વડે ૬૫
બહેનો વહાવ્યાં નવપ્રેરણાનાં

“ યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી
મંત્ર એ દિવ્યદ્રષ્ટાનો જીવને અનુજીવિયે.

“ અધ્વર્યુ ને ઋત્વિજ રાષ્ટ્રયજ્ઞના,
ઉદ્ગાયકો મુક્ત-અમુક્ત કંઠથી; ૭૦
નેતૃત્વ ટેરા ધ્વજધારકો અમે,
પ્રભતણા ઉદ્ધરણેજ રાચતા.

“ રાષ્ટ્રવીરો તણું વીર્ય ઉત્તેજ અભિનન્દતા,
રાષ્ટ્રસંદેશના શબ્દો ઘેરઘેર ગળવતા. ૭૫

“અહીં જ મેં જોળનખેડાર ખીલવ્યા,
અહીં જ જોયાં નવસ્વપ્ન મેં તો;
ધીંગોધારી હું-અહિં ખેડ કીધી
પ્રચંડ-મોંઘી શુભ કીર્તિમાંડવે.
ફેલાવી મેં જીવનવલ્લરી અહીં.

“સફલા જિન્દગી મારી, ઉતારું લાર હું હવે; ૮૦
થાકયાપાક્યા તણો આંહીં એક આર્ય ઉપાય છે:
નિવૃત્તિમાર્ગે લેવાનો મારો તો અધિકાર છે.

“ સખૂર, કિન્તુ જરા એકવાર
ઉભવવા ઉત્સવ છે હુંલાસ;
અપૂર્વ મેં જીવન ખેલ ખેલ્યા ૮૫
માંડો હવે હીરક પર્વણી ભલા !

“લખો લખો મહાશબ્દે, પાને પાને લખો હવે:
‘ હીરકોત્સવ છે મેંધો આજ કુકકુટવીરનો !
નિવૃત્તિમાર્ગમાં જાતો ધુરંધર પ્રવૃત્તિનો ’”.
મારો સંદેશ લ્યો નેંધી, અનુભવનો નિતાર છે: ૯૦
‘ પત્રધાર તણો જાન્યુ સફળો અવતાર છે ’”

છૂટકારો

[રાનીપરજની સ્થિતિ દર્શાવતી એક વાર્તા]

રામભાઈ પટેલ

એ

ક નાનકડા ગામમાં પહેલા રાનીકામના નાના નાના સ્વતંત્ર ખેડૂતો પોતાની નાનકડો ખૂંપડીઓમાં સુખથી રહેતા હતા. નદીને કાંઠે આવેલા એ રાનીપરજ બીલોના ગામનું નામ મધુપુર. શહેરના સંસર્ગથી દૂર દૂર જંગલ, જંગલના નિભૂત નિર્જન પ્રદેશમાં વચ્ચે વચ્ચે આવાં બીલોનાં નાનાં નાનાં ગામડાં વસ્યા હતાં. એમાંનું એક ગામ મધુપુર. મધુપુર સોદોદસો ખૂંપડીઓમાં રહેતાં ચારસોપાંચસો માણસોનું ગામ. જંગલના મધ્ય ભાગને બેઢીને સ્વચ્છસલિલા એક નદી પોતાના વાંકાચૂકા ભાગ વહેતી મધુપુરની નિર્ભાત નિસર્ગપ્રિય રાની વસતીને પોતાનાં પુષ્પસલિલથી દલ્લોલિત કરતી દૂર સુદૂર પશ્ચિમ સાગરને મળવા દોડી જતી હતી. મધુપુરના કોઈ પણ બીલને ચોક્કસ ખબર નહોતી કે પોતાના ગામ પાસે આવેલી એ નદીનું આગળ શું થતું હતું. એ જમાનામાં ધનવાહનતાં આજનાં ઝડપી યત્રો જંગલના તળપ્રદેશ સુધી પ્રસરી નહોતાં ગયાં. ગામની વસતીમાંથી ભાગ્યે કોઈએ શહેર જોયું હશે. એ વખતે રાની બીલો જંગલમાં પોતાનાં નાનાં ખેતરો ખેડીને સુખે છવતા હતા. એમના છોદરાઓ પોતાનાં ગાય, બેસ, બકરાં, વાછરડાં વગેરે ટોરો હુમરાળ પ્રદેશમાં ચરાવતા અને નમતે પહેરે બધાં ટોરને નદીએ લઈ જઈ પાણી પાઈ કાંઠે આવેલા એક વિશાળ વડની ઘેરી છાયા નીચે વિસાગો લેવા ચોભાવી નદીમાં નાવા ફેદી પડતા.

*

વરસો વધી ગયાં. એ જંગલ સાફ થઈને આજે મોટાં મોટાં કપાસનાં અને તાડીનાં ઝાડનાં ખેતરોમાં ફેરવાઈ ગયું છે. શહેરી સંસ્કૃતિનું મોટામાં મોટું દ્વપણ દારૂતાડી લઈને દારૂવાળા પારસી કલાલો હવે એ પ્રદેશમાં ઠેરઠેર પોતાનાં પીકાં જમાવી આખી પ્રજાને દારૂ પીતી કરી રહ્યા છે. પહેલાંના સ્વતંત્ર ખેડૂતો પોતાની બધી જમીન ગુમાવીને આજે પીકાવાળાના દામ બની બેઠા છે. મધુપુરના ખેતરોમાં આજે તાડીનાં ઝાડોનું વન ભીંચું થઈ ગયું છે. ગામનો પીકાવાળો પારસી આજે ગામનો જગીરદાર જેવો થઈ પડ્યો છે. એણે ગામની લગભગ બધી જમીન એના કબજામાં લઈ લીધી છે. આમ છતાં પણ વેરાન પ્રદેશનાં છૂટાંછવાયાં ઝાડવાંની પેઠે મધુપુર ગામમાં પણ હજી ગણ્યાગાંઠ્યા સ્વતંત્ર બીલો પોતાની જમીન ખેડી રહ્યા છે. પરંતુ એ લોકોની જમીન પીકાવાળાએ એમની પાસે નહોતી રહેવા દેવી.

શાપુરજી પીકાવાળો મધુપુરની આજુબાજુ આવેલાં આકદશ બીલોનાં નાનાં ગામડાંના પટેલ પણ હતો. મહેસૂલ ઉધરાવવાની મોસમમાં સરકારના ઉધરાતદાર તલાટી ઉપરાંત,

તાલુકાના બીજા નાનામોટા અક્ષરો રાઈડ પર નીકળતા ત્યારે શાપુરજી પીઠાવાળાને ત્યાં જ એ બધાનો મુકામ રહેતો. મોટા અમલદારો સાથે એણે એ રીતે નિકટનો સંબંધ બાંધ્યો હોવાથી મુલકી અને પોલીસ ખાતાના નાનામોટા અમલદારો તરફથી એને કોઈ જાતનો ભય નહોતો. એ કારણે એ નિરાંતે આખી રાત્રી પ્રજાને રંગમઝતો, એના ગણોત્તિયાઓ અને નોકરો એનાથી ધૂળતા. કેટલીય દેખાવડી લીલ સ્ત્રીઓ પર દારૂવાળા પારસીએ બેંગાલદાર ક્યાના દાખલા બન્યા હતા. કેટલાક અદમાઈ લીલોની એની પાસે એક બવરચિત ટોળકી હતી. એમને દારૂ પાર્કને લાગ જોઈ કેટલીયે વાર સુંદર સ્ત્રીઓને એ એમનાં મૂંપડાંમાંથી ઉપાડી લાવતો, અને એમના પર જુલમ ચાલારતો.

મધુપરના જે થોડા સ્વતંત્ર લીલો રહી ગયા હતા એમાંના એક નરહર નામના લીલની સ્ત્રી પર શાપુરજીની દાનન બગડી હતી. નરહર ભલો ને મહેનતુ ખેડૂત હતો. એ દારૂતાડીને કદી અડતો નહોતો. માંસમચ્છી પણ એણે નિંદાગીમાં કદી ખાધાં નહોતાં. નરહરનો બાપ એ પ્રદેશમાં ભંગત અને જૂવા તરીકે ખૂબ જાણીતો હતો. એનો બાપ ભગત હોવાથી દારૂતાડી કે માંસમચ્છીનો પ્રવેશ એ ઘરમાં કદી પણ થવા પામ્યો નહોતો. આ સંસ્કાર નરહરમાં પણ નાનપણથી દૃઢ થયા હતા, અને ભગત બાપના મરણ પછી પણ એ એની સુરીતિ પકડી રહ્યો હતો. બાપદાદાની બધી જમીન પણ એણે જાળવી રાખી હતી. પોતાની-જમીનને સારી પેઠે ખેડી ખાતરી, ખાતપૂર્વક મહેનત મજૂરી કરીને નરહર ખૂબ સારો પાક પકવતો એનું ઘર પણ ઊપરા જેવું નહોતું. માટીની દીવાલવાળા મોટા ઘર ઉપર એણે ટીનનાં પતરાં નંખાવ્યાં હતાં. બાજુમાં પોતાનાં ટોરડાંખર માટે એક નાનકડું છાપડું પણ એણે બધાવ્યું હતું. એક ખેતર ઘરની પછવાડે જ હતું. બીજાં ખેતરો ગામથી દુર હતાં. એનું ઘર એક મોટા ધોરી રસ્તાની બાજુમાં જ આવેલું હતું. એઢધરને આગલે ભાગે બાજુમાં અનાજ કાઢવાનું ખણ હતું. સામે એક મોટો ચોક ને દૂવો હતો. લીમડાના એક મોટા ધટાદાર ઝાડથી આખો ચોક છવાઈને રમણીય લાગતો હતો. સડકને રસ્તે આવળ કરતા અનેક ગાડાંવાળા વિસામો ખાવા દિવસે કે રાત્રે ત્યાં થોભતા. નરહરનો સ્વભાવ એટલો ભલો અને ઉદાર હતો કે રાત્રે પોતાના ચોકમાં થોભતા ગાડાંવાળાઓને 'ધણીવાર રાંધવા વગેરેની સગવડ' એ કરી આપતો. એના ઘરનો ઓટલો ને લીમડાના ઝાડ નીચેનો 'સુંદર ચોરો વિસામો લેવા થોભના ગાડાંવાળાઓનું સૂવા બેસવાનું કાંપમનું સ્થાન હતું. એની ભલો સ્ત્રી પણ જતાઆવતા ગાડાંવાળાઓને ઉપયોગી થઈ પડતી.

એમને સંતાનમાં બારેક વર્ષની એક છોકરી જ માત્ર હતી. બોન ભલો દારૂ પીને પોતાની સ્ત્રીઓને મારતા કે ગાળાગાળી કરતા એવું કદી નરહરને વિશે બન્યું નહોતું.

વહેલી સવારે જીંદીને પોતાનું હજી જોડી નરહર ખેતરે જતો. ઘરના કામકાજમાંથી પરવારી એની સ્ત્રી પણ પાછળથી ખેતરમાં એને મદદ કરવા જતી.

બપોર થતાં એની દીકરી બાતું લઈને આવતી, એટલે કામ કરવાનું મૂકી દઈને પંતિપત્ની બને, દીકરી સાથે ખેતરને થોડે ઝાડ નીચે આનંદથી બાતું ખાવા બેસતાં. આ રીતે એ નાનકડું કુટુંબ સુખે દલાડા કાઢતું હતું.

આ વરસે નદીમાં મહાઓળું આવ્યું. બંને કાંઠે વસતાં માનવ, પશુ, પંખીના આશીર્વાદ-સંમી નદીમાંતા ચોમાસામાં ભસિકા થઈ પડી. કેટલાયે ટોર રેલમાં તણાઈ ગયાં. કઠિ આવેલાં

ગામડાંની સીમમાં જિએલા લીલા પાક પર રેલનાં પાણી ફરી વળ્યાં. બધો પાક કહોવાઈ નાશ પામ્યો. મધુપુર તો તદ્દન જ નદી કાંઠે હતું, એટલે અહીં તો જનમાલની ખુવારી ઘણી થઈ. આપ્ત વર્ષ મહેનત કરીને જીવનારી બીજ વમ્તી આ ધરસે નિરાધાર થઈ પડી. ખેતીનો પાક નાશ પામવાથી ખેતરમાં મજૂરી કરનાર મજૂરો અને ખેતરના માલિક ભીલો બધાં જ કામદામ વિનાનાં હાથેપગે થઈ પડ્યા એક પાક નહિ નાશ પામ્યો પીઠાવાળાનો. એની સીમમાં ખજૂરીનાં ઝાડો સિવાય બીજું કંઈ જ નહોતું એટલે એને રેલથી ગુમાવવા જેવું થું હોય ?

નરહરનો પાક પણ આ રેલમાં નાશ પામ્યો હતો. સુખી કુટુંબ આફતમાં આવી પડ્યું. ઠાક વેળા દેવામાં નહિ જિતરેલ નરહરને આ વરસે દેવામાં જિતરવું પડ્યું. પીઠાવાળો પારસી ધીરધારનો ઘણો પણ કરતો હતો. વખતસર દેવુ ભરપાઈ નહિ કરનાર બીજાની જમીન એ પડાવી લેતો, એ રીતે મધુપુર ઉપરાંત આજુબાજુનાં ગામડાંમાં પણ સ્વતંત્ર બીજ ખેડૂતોની જમીન પડાવી લઈ એમને એમની જમીન પર જ એ પોતાના ગણોતિયાં કરી જમીન ખેડાવતો હતો.

કપાસની મોસમ આજુ થતાં મહેસૂલ ભરવાનો હતો. રાશ થતો હતો. દર વરસે તો કપાસ વેચીને તાબડોતોબ નરહર પોતાનું મહેસૂલ ભરી આવતો. આ વરસે એમ બની શક્યું નહિ. કપાસ પાકયો નહોતો ઉપરાંત, બીજુ અનાજ પણ જૂજજૂજ પાક્યું હતું ધરમાં પૈસા નહોતા એટલે છેવટે નરહર દારૂવાળા પાસે ગયો. પોતાનાં બે ખેતર આડે મૂકીને એણે બસો રૂપિયા ઉધાર કર્યાં. મહેસૂલ ભરી થોડા રૂપિયા વધ્યા એટલા દારૂ ને દોરવું ધાસ ખરીદવા એ ઘેર લઈ ગયો.

હજી કુદરતનો માર જણે આજો હોય એમ એની એક ગાય ને એક બળદ થોડા દિવસમાં રોગથી મરી ગયાં. નરહર અને એની સ્ત્રી આ નવા આધારથી હતાશ થઈ ગયાં. જીવના જતનથી પાળેલાં જનવરો માલિકને આધાર વિનાનો કરીને ચાલ્યાં ગયાં. ચોમાસામાં ખેતી શી રીતે કરવી એ સુવાલ એની સામે મોં ફાડીને જિએ હતો. બીજો બળદ લીધા વિના છટકા નહોતો. પણ એ માટે પોતાની પાસે પૈસા નહોતા. એના ત્રણ ખેતરોમાંથી બે તો આડે મૂકાઈ ગયાં હતાં. ખૂબ વિચાર કરીને છેવટે સ્ત્રીની સંમતિ લઈને ત્રીજો ખેતર પણ આડે મૂકીને નરહર વળી પાછા સો રૂપિયા બાજે કાઢ્યા ને નવો બળદ ખરીદ્યો.

આ વરસે પાક ખરાબ થઈ જવાથી મધુપુરના બાકી રહેલા બીજ સ્વતંત્ર ખેડૂતો પણ નરહરની પેઠે પારસીના દેવા તીચે આવી ગયા. બિનાળામાં પોતાનાં ગાડાંમાં પીઠાવાળાનાં તાડીનાં ભરેલાં પીપો લઈને દશ માધ્ય દર આવેલા રોટને ભાડે નાખી આવવાનું કામ એ લોકોએ લીધું. રોટનેથી પાછા ફરતી વખતે પણ રસ્તે આવતા એક કસબાના વેપારીએનો માલ એ લોકો ભરી લાવતા. નરહર પણ પોતાનું ગાડું લઈને એ કામે જવા લાગ્યો. ગાડાંમાં તાડીનાં પીપો નાખીને રોટને લઈ જવામાં એને તાડી સાથે સંગ થવા લાગ્યો.

એક દિવસ સાંજે ખૂબ થાકીને એ પાછો ફર્યો. સાયવાળાએ ભાડાના પૈસામાંથી બપોળે ચારચાર આનાંની તાડી પીને થાક ઉતારવા પીઠામા જવા લાગ્યા. નરહરને પણ

ખૂબ આનંદ હતો એ લોકો પીકામાં લઈ ગયા કોઈ દિવસ નહિ ને આજે નરહરને પીકામાં તાડી પીના આન્હો જોઈને શાપુજીને પણ નવાઈ લાગી

નરહરે કહિ તાડી પીધી ન હોનાથી એને ખૂબ કેદ ચઢ્યો એ ગમે તેમ બધા લાગ્યો લથડતોઆથડતો છેવટે એ ઘર પહોન્હો ધણીને પીને આવેલો જોઈને એની સ્ત્રી તત્કાલ કરવા લાગી ધરમા પેગીને એ એને ગમે તેમ ગાળો દેવા લાગ્યો તે ગત્રે એણે એની સ્ત્રીને ખૂબ મારી મુખે છવતા કુટુબ પર આ રીતે બેવડી આકૃત બેતરી

કેદ બેતરી ગયા પછી બીજી સવારે પોતે રાત્રે શુ સૂઈ હતું એવું નરહરને લાન થયું લાકડીના ઝપાટાથી એની સ્ત્રીનું સજી ગયેલું રાત્રી જોઈને એ ગડવા જેવો ચર્ષ ગયો એને ખૂબ પરતાવો થયા લાગ્યો હવે કદિ દાર તાડી તરફ મો પણ નહિ ફેરવવાની એણે સ્ત્રીને કબૂલાત આપી લાડે ગાડી ફેરવાવું પણ એણે છોડી દીધું

આ ચોમાસુ મારુ નીનડયુ વગ્ગાદ પણ માફકસગ પડ્યો આખી સીમ લીનોતરીથી ખનાઈને હસી ગઈ હતી નરહરને પણ પોતાનો પાક જોઈને ખાતરી ચર્ષ કે આવતી મોમમમાં પોતે દેરામાંથી છૂટો થઈ જવાનો નવી મોમમ જેમ નજીક આવતી હતી તેમ એને ખૂબ આનંદ થતો હતો પણ એને આ બખર હતી કે થોડા જ વખતમાં એના આનંદનો લોપ ચર્ષ જવાનો હતો ?

આ વગ્ગે શિયાળાની હડી અમાધાગણ હતી લોકોએ કદિ આવી હડી અનુભવી નહોતી આ અર્ધવસ્ત્ર બીન લોકો ગન પોતાના ઝપડામાં ધૂણી મળગાવીને એની આજુમાજુ સૂઈને હીંધી પોતાની જાતનું ગ્લણ કરવા લાગ્યા

પોપ મામ આવતા તો હડી અતિશય વધવા માડી, આખો દિવસ હડો પવન જોરથી ફુકાવો રાફ થયો આવી એક હડી આજે નરહર કપામના પોતાના લીનાજમ ખેતર તરફ મતોપભરી આખે જોઈ ગ્લો હતો પનનના ઝપાટામાં ખેતરમી લીલી પવનથી કાચા પાક માથે આનંદથી ખૂબી રહી હતી દર ગામ તરફ નદીકાંઈ પર આવેલા પીંપળાના એક ઝાડની ટાચ ઉપર એક વાસ ગાથે બાધેલી નાનકડી ધોળી ધન પવનમાં ફરફરતી હતી મામે નદીના પાણી માગરમાં મોગ્ગની પેટે બેઠાના ગારતા ધૂવરી ગ્લો હતા પશ્ચિમમાં સૂર્ય આખા વાદળોને પોતાના ગ્લગ્ગમાં ડિગ્લોથી લાવ ગ્ગે રંગીને જલે આધ્ય સાગરમાં બેતરી જતી હોય એમ દર ક્ષિતિજ પ્રાતે વહી જતી નદીના જનપ્રવાહને લીધે લાગતું હતું મધ્યાધેગ રમ્તાકાશના એ ગોણિતરેગ ગગમાં ઝમકાળા ને જલે પીપળા ઉપર ફરફી રહેલી ધન ગ્લવણી ચર્ષ મઈ હોય એમ એના ત્રાપ પર રોરેલી લાન ગગની ટિનારીઓ ઉપરથી લાગતું હતું એ ધન તાડીના માજાનું સુચક પ્રતીક હતી દર આલા જતા અનુભવા દારતાડીપ્રિય બીનો એ ધન જોઈને અદો પીકું છે એમ સમજી શમ્તા નરહર વિશ્વ નયને એ ધન તરફ જોઈ ગ્લો પોતે પીધેલી તાડીનો પ્રમગ એને યાદઆની ગયો એ દુખલર્થો પ્રસગ યાદ આવતા પોતાના મન માથે શરમભરી ગાનિનો અનુભવ કરતા એણે પાકથી લન્ની રહેના પોતાના કપામના લીના ખેતરે તરફ પ્રમગનજી ફરી ધર તરફ ચાલવા માડયુ ગ્લો એ એની છેલી જ પ્રમગ નજી ન હોય !

તે ગત્રે મખન હડી પડી બીજો દિવસે મવારે લોમને બખર પડી ગઈ કે કાનના પાકથી લન્ની ગ્લેના લીના હગિયાના ખેતરે ગત્રે દિમધી બગીને માફ ચર્ષ ગયા હતા

ગરીબ બીડો શાંત બિડ્યા. ભોળા જંગલની દેવીને કાપ ગયો એમ માની દેવીની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા.

આ વરસે પણ નરહર દેવું ન ભરી શક્યો. એનાં બધાં ખેતરો પારસીએ લઈ લીધાં, તો પણ એનું દેવું ભરપાઈ થઈ શક્યું નહિ. એને પોતાના બે બળદ ને ગાડુ પણ વેચી દેવાં પડ્યાં; ત્યારે માંડ દેવું પૂરુ થઈ શક્યું. ઘરમાં આવવાનું નહોતું, હવે પારસી કંઈ ધીરે એમ હતું નહિ, કે એની પાસે જઈને એ ઉધાર રૂપિયા લાવી શકે.

છવટે, નરહરની સ્ત્રી પોતાને ત્યાં વાસણપાણી કરવા આવે એ સરતે શાપુરજીએ એને થોડા રૂપિયા ધીર્યા. ખીજ દિવસથી નરહરની સ્ત્રી પીડાવાળાને ત્યાં કામે જતા લાગી.

બીજા સ્ત્રીઓમાં એની સ્ત્રી ઘણી દેખાવડી ગણાતી હતી એનો વાન મહેજ ગોરા ને બાંધો સશક્ત હતો. એનો ચહેરો પણ આકર્ષક હતો. શાપુરજીની દાનત એના ઉપર પહેલાંની બગડી હતી. પણ જ્યાં સુધી નરહર અનંત ને ખાધેપીધે સુખી હતો ત્યાં સુધી એની સ્ત્રીને ઉપાડી જવાની દારવાળાની હિંમત નહોતી ચાલતી. હવે એ વિધન દૂર થયું હતું. શુભ રીતે પોતાની ધન્ય પાર પૂડે એ હેતુથી તો એણે નરહરને રૂપિયા ધીરતાં પહેલાં એની સ્ત્રીને એ પોતાના ઘરમાં કામ કરવા મોકલે ને એ રીતે હેણ વચૂક કરે એવી સરત કરી હતી.

એક દિવસ માંજે ઘેર આવીને એની સ્ત્રીએ નરહરને દારવાળા શેઠ પોતાને કેવી રીતે સતાવી હતી તે કહી મંભળાવ્યું. શાપુરજીની દૂરતા બધા બીડો જાણતા હતા; પણ એનો ધાક ને ગ્રાસ એટલાં બધાં હતાં કે પોતાની બહેનદોકરીઓ પર બળાકાર થવા છતાં એ લોકો એને કંઈ નહોતા કહી શકતા. નરહરને પણ દારવાળાની એટલી જ ખીંક હતી. છવટે એણે પોતાનું ગામ છોડીને શહેરમાં ચાલ્યા જવાનો વિચાર કર્યો. શહેરમાં મિલોમાં કામ કરવા એ ખાનગી ધણી બીડો ચાલી જતા હતા એ નરહર જાણતો હતો. એક બે દિવસમાં વતન છોડી ચાલ્યા જવાનું એણે નક્કી કર્યું.

ખીજ દિવસે નરહરની સ્ત્રી કામ કરવા ગઈ. માંજે ઘેર આવવાનો વખત થતાં દારવાળા શેઠ એને બે કલાક મોડી જવાની સૂચના કરી ને કેટલુંક કામ બતાવ્યું. શેઠ પોતાને શા માટે રોકતો હતો એનું કારણ સમજતા એને વાર લાગી નહિ. થોડીવાર આમતેમ કરી શેઠની નજર ચૂકવી એ ઘેર લાગી ગઈ. થોડીવાર પછી તપાસ કરતાં ઘરમાં કામ કરવાવાળી નહોતી એમ શાપુરજીને માથમ પડતાં પોતાના બે ચાર નોકરો લઈને થોડા પર ખેસી એ અંધારી રાતે એને પકડવા દોડ્યો.

ઘેર જઈને નરહરની સ્ત્રીએ એને બધી વાત કહી. અનેએ રાતોરાત ગામ છોડી શહેરમાં ચાલ્યાં જવાની તૈયારી કરવા માંડી. ધણિધણિયાણી પોતાના થોડાં થોડાં વાસણો ને કપડાંના મથકાં બાંધતાં હતાં ત્યાં ખારણે ઘોડાના દાખડાનો અવાજ મંભળાયો. નિઃસહાય પતિપત્ની અમકી બિડ્યાં. ધણુવારમાં ગાળો દેતો હાથમાં ચાખૂક લઈને દારવાળા શેઠ ઘરમાં પેડો. એની પાછળ હાથમાં સાડીઓ ને કાનસ લઈને એના નોકરો પેડા. કોધાંધ પારસીએ ચાખખાના ચાર પાંચ કોરડા ખીકથી ધ્રજતાં રોક લીધતા જરૂરમાં સડસડ ચોડી દીધા. નરહર ભોંય ભેગો થઈ ગયો. એની સ્ત્રીને પણ ભાન જૂલેતા પારસીએ નેરથી એક કોરડો લગાવી દીધો. રોક સ્ત્રી વેદનાલંકરી ચીસ પાડી બિડી. આ અવાજમાં નજીક સાદડી પર સૂતેલી

એની બાર વર્ષની બાળકી જાગી ઊઠી. ભયકર દૃશ્ય જોઈ એ અવાક યાદ ગઈ હતી. માતાને કારડો વાગતાં એની સાથે એ પણ કુલુલી પાડી ઊઠી.

*

*

*

મધરાત વીતી ગઈ હતી. નરહરનું દુઃખભર્યું મૂપડું નિસ્તબ્ધ, નિષ્કેષ્ટસ્વ પડ્યું હતું. ઘરમાં ઘાસતેલનો નાનો દીવો જરાજરા બળતો હતો. નરહર અને એની સ્ત્રીને કારડો મારીને પારસી કથારનો ચાલી ગયો હતો. એ સાંધડી પર પડી રહ્યો હતો. એની આંખમાં જાંઘ, નહોતી; વેદનાનાં આંસુ પણ નહોતાં. પાસે એની દીકરી માની છાતીએ વળગીને જાંઘતી પડી હતી. રાઈરાઈને એ જાંઘી ગઈ હતી. એનાં શુષ્ક કલાન્ત મોં પર આંખમાંથી વહી ગયેલાં આંસુની સૂકાયેલી ધારોએ સ્પષ્ટ માલમ પડતી હતી. શૂન્યમનસ્ક પિતા પત્નીપુત્રીના વેદનાજડિત આનિભયાં નિદ્રિત ચહેરા તરફ જોઈ રહ્યો હતો.

પહેલા પ્રભાતનો કૂકડો બોલ્યો. નરહરની શૂન્યમનસ્કતા ઊડી ગઈ. મચેત થઈ એણે દીકરીને બૂમ મારી : ' બેટા ! '

બાપનો અવાજ માંડળી એ જાગી ઊઠી ' બાવા ! ' દીકરીએ બાપને બોલાવ્યો.

" હાં બેટા, આપણે જવાનો વખત થયો. ચાલો ઊઠો " પોતાની સ્ત્રી અને પુત્રીને તૈયાર થઈ જવા માટે જગાડીને એણે કહ્યું.

" તે આપણે કાં જવાનું છે બાવા ? "

કઈ પણ જવાબ આપ્યા વિના લામહથે નરહર જાયો. એની દુઃખમૂઠ પત્ની પણ ઊઠી, ઘરમાં પડેલાં એયાર વાસણો ઉપાડી, થોડાંધણાં કપડાં લઈને એક બચડું એમણે તૈયાર કર્યું. તૈયાર થઈને એણે દીકરીને કહ્યું

" બેટા, તારી આપા સાથે આપણે હવે શહેરમાં કારખાનામાં કામ કરવાનું છે જાણે. "

" ત્યારે ઘેર પાછાં ક્યારે આવીશું ? " દીકરીએ સ્વાદુ કયો.

પિતાનું હૃદય લરાઈ આવ્યું. દુઃખનો આવેગ વ્યક્ત કર્યા વિના એણે દીકરીને સમજાવીને શાંત પાડી. મોટું મળસ્કું થતાં કપડાંનું યાચકું ખેંચે, ભેરથી, એણે ઘરના બારણા બહાર પગ મૂક્યો. બારણાં બંધ કરતાં આજે એના હાથ થરથર કપતા હતા. બાંહે આજે વમાયેલાં બારણાં સદાને માટે વમાયેલાં જ રહેવાનાં ન હોય ! કંઈક હેંગે મા બાપ દીકરી આંગણામા આવીને ઊભાં. પોતાના વહાલા ઘર પર, આંગણામાં ઊભેલા લીમડા પર, સમસાંમ પડેલાં પોતાનાં પાડોશીઓનાં મૂપડાં પર એક નજર નાંખી એણે ચાલવા માંડ્યું.

*

*

*

પૈસા ધીરનારા વારવાર વાતો કરે છે કે હવે રાત્રીપરજ કામ પણ લુચ્ચી થતી જાય છે, અને દેવું બુઝાડવા ગામ છોડી નારી જાય છે. એ ભાગમાં દારૂ વેચનારા ફરિયાદ કરે છે કે વસ્તી ઘટતી જાય છે એટલે દારૂ વેચાતો નથી, અને ઘણા બરાબર માનતો નથી. સરકારી અમલદારો આવતાંવર્તા અને વસ્તીપત્રકના આંકડા ઉપરથી રિપોર્ટ કરે છે કે રાત્રીપરજ કામ હવે સુધરતી જાય છે તેમતેમ શહેરનો વસવાટ કરતી જાય છે !!!

બોન (જર્મની):

તા. ૨૪-૧૧-૩૫.

પ્રિય વાચક,

જુદાંરે હું ત્રણ માસ માટે જર્મનીથી હિંદ આવ્યો. ત્યારે પાઠકજીનો અચાનક મેળાપ વાચકને જણીતા અને મારા અધ્યાપક કવિ સ્નેહરશ્મિને ત્યાં થયો. આ ધણી વર્ષો પછીના પ્રથમ મિલન પછી તો અમે રસ્તે જતા અવારનવાર ધણી વખત મળી જતા, અને કાં તો વળી શ્રીયુત ઝીણાભાઈ (સ્નેહરશ્મિ) અથવા પાઠકજીને પોતાને ત્યાં જવાનો પ્રસંગ મને મળતો. આ મેળાપોમાં અમે જર્મની અથવા સામાન્ય રીતે યુરોપ વિશે હિંદને ઉપયોગી વસ્તુઓનો વાર્તાલાપ કરતા. વાર્તાલાપ ઉપરથી પાઠકજીએ મને વારંવાર તે વિષયો ઉપર કઈક લખી ‘પ્રસ્થાન’ દ્વારા સામાન્ય જનતા સમક્ષ મૂકવા જણાવ્યું હતું. અને મને પણ જણાવ્યું કે મારા અધૂરા અનુભવ છતાંય વાર્તાલાપની વસ્તુઓ બહાર મૂકવી તે વધારે લાભદાયક છે. હું લખાણ માટે પાઠકજીને વચન આપી ચૂક્યો હતો, અને હિંદમાં જ થોડું લખી રાખ્યું હતું. પણ જાણો છો ને, મુંબેનો માણસને લગભગ દરેક કંઈક સ્થિતિમાં મૂકી દે છે. ‘હા, એમાં’ વ્યક્તિની સમયસૂચકતા અથવા—અસભ્ય રાખેલાં આજ્ઞાસ અમુક અંશે ભૂલ જન્મવતી હશે. વારંવાર પાઠકજી તરફથી લખાણની માગણી થવા માંડી અને મારે સરમાવાનો વૃણૂત આવવા માંડ્યો. અંતતઃ, જર્મનીથી દરમાસે એક પત્ર ‘પ્રસ્થાન’ માટે લખી મોકલવાનું મેં ‘બીજું’ વચન આપ્યું, જેમાંનો પહેલો પત્ર મારે હિંદમાંથી જ આપી જવાની કળલાત હતી. પરંતુ એ પહેલો પત્ર હું જર્મનીથી જ લખી શકું છું. આ માટે—અને ખરેખર આખા બનાવ માટે—મારે પાઠકજીની ‘ક્ષમા મોગવી રહે છે. માણસ કયાં સુધી નિર્લજ્જ થઈ શકે છે!

મૂળ લખવાની બીના આરભ કરતા પહેલાં મારે મારી કેટલીક મર્યાદાઓનું અહીં જાન કરાવવું જોઈએ. એક તો હું લેખક નથી; ગુજરાતી ભાષાનો—ખેંદે કાઢી પણ ભાષાનો—મારો કાબૂ જરાયે અલિખિત ધરાવવા જેવો નથી. ગુજરાતી ભાષાનો પ્રેરણા-પૂરક અવલોકન કરવો છોડી દીધે છસાત વર્ષો થઈ ગયાં. શી અમારા જેવાની ગતિ! આ ઠેકાણે મને ટાગોરે એક વખત માત્ર જેવા એક વિદ્યાર્થીની કરેલી ઠેકડી સાંભરે છે. “અસા તે શું ઉઠાવ્યું? ઇચ્છેછ પૂરું સીખ્યો નહિ અને જંગાળી બૂલી ગયો!” અહીં હું ‘ગુજરાતી બૂલી ગયો’ એમ લખુ તો વધારે બધેએસું આવે. બીજું, લખવાનો મને જે જે પ્રસંગ મળ્યો તેમાં મેં બહુ ઓછો ઉત્સાહ બતાવ્યો છે—માન મને લખતાં નથી આવડું તે કારણસર નહિ, પરંતુ સામાન્ય રીતે મને લખાણોમાં બહુ ઓછો વિશ્વાસ છે

ને માટે રીતુ, ૧૮ એમ માનુ છું કે—અને આ માન્યતા મને ઝડપામાહેમે આપી છે—માણસે પદ્મ યથા નિનાશન લખતુ જોઈએ વાચન મને ક્ષમા કરો, પણ માણસ ક્યારે પકવ થયો ગણાય તે વિષે કામ માહેબને પૂછતુ હુ જુવી જયો છુ જ્યારે જ્યારે મેં યુરોપના મારા અનુભવો વિષે લખવા પ્રયત્ન કર્યો છે, ત્યારે ત્યારે મને અતરમાથી હમેશા એમ જ થયા કર્યું છે કે હજી વાગ છે કોણ જાણે કેમ? આ બધી મારી અંગત મુશ્કેલી અને મર્યાદાઓ છે બીજી ગોધુ તો ધણી મળી આવે આ જુધુ લખનાની જરૂર એટલી જ છે કે મારે દરેક વાચનની માથે મિત્રતા કરી છે અને તેથી જ પ્રયત્ન કરવાનું જાનુએ મૂકી મેં મારી અંગત ગોષ્ઠિ આરભ કરી હતું છતાં છુ કે મારા લખાણ માટે વાચકને જે જે સૂચના કરવી જણાય તે તરત જ 'પ્રસ્થાન' દ્વારા મને જણાવે

આ પત્રાવલિમા હું યુરોપ અને ખાસ કરીને જર્મનીને લગતી કેટલીક મમાજ, યુગ અને વિદ્યાર્થી સમઘી રીગતો જણાવીશ ગભ્યપ્રવરણોમા મને ખાસ ગસ નથી આ મારી એક ત્રુટિ હતો અને તે માટે વાચક તરફથી ક્ષમા ગાણુ છુ આ ઉપરાંત દિં વિષેના યુરોપમા પ્રચારની શક્યતાઓનો પણ એકાદ વખત ઉત્તેજ કરના ધારુ છુ કારણ કે હમણા મુલાખમાણુ તરફથી આ વિષે દિંદી પત્રોમા આવતા કેટલાક લખાણો મારા જોવામા આવ્યા છે એમની માન્યતા કરતા યુરોપમા વમતા દિંદી વિદ્યાર્થી વર્ગની મકાગણુ અને મમગ જુદી માન્યતાને લીધે આ વસ્તુનો જિહાવોહ કરવાની જરૂર ગહે છે કીક, પણ એ વિષે હવે પછી

દિંદી વિદ્યાર્થીનું પદ્મશગમન

જર્મનીમા અથવા તો ગમસ્ત યુરોપમા એક દિંદી વિદ્યાર્થી કેવી રીતે સસ્તામા રહી શકે છે—અથવા તો વિદ્યાભગતુ મામાન્ય રીતે કેટલું ખર્ચ આપતુ જોઈએ, તેનો વિચાર કરતા પહેલા દિંદી વિદ્યાર્થીને યુરોપ અથવા પરેશ જવાની આવશ્યકતા વિષે ખુનાસો કરવો યોગ્ય છે વાતવાતમા મને એક વખત પાઠ્યજીએ પ્રશ્ન કર્યો તમને એમ લાગે છે કે દિંદી વિદ્યાર્થીઓને પરદેશ જવાની જરૂર છે? દિંદમા જમીને જ યોગ્ય અભ્યાસ ન કરી શકાય? આ પ્રશ્ન તેમણે 'મને' શા માટે કર્યો તેનો નિમન મેં હજી નથી કર્યો હતું પોતે જ પગલા જઈ આવ્યો છુ અને ફરી પરદેશ જવાનો હતો તેની પાઠ્યજીને મંપૂર્ણ માહિતી હતી આ ઉપરથી કોઈ પણ મામાન્ય માણુમને હું મારો પક્ષ ખેંચીશ એમ ચોક્કસ લાગે પરંતુ, પાઠ્યજી માથેના વાતાવાપમા મને જણાયુ છે કે યુરોપ વિષે દિંદીઓને લગતી હકીકતો હું નિષ્પક્ષ ગુહુ કરીશ એની એમને ખાતરી થઈ છે અને ઉપર જણાવેન પ્રશ્ન પણ તે જ વસ્તુ ખ્યાનમા ગમ્પીને કરાયો હતો એમ હું ધારુ છુ

દર વર્ષે કેટલાય દિંદી વિદ્યાર્થીઓ પરદેશ આવે છે મેં કેા વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ પૂરો કરી પાછા ફરે છે કેટલાક નામીપાસ થઈ પાછા ફરે છે આ પરદેશ જનાર દિંદી વિદ્યાર્થીઓનો મોટો ભાગ હવડ જતો હોય છે પાછા ફરનાગ વિદ્યાર્થીઓમાથી મોટે ભાગે ઇંગ્લંડથી જ તરેહવાગની િત્રીઓ વર્ષને આપતા હોય છે પ્રમાણમા ગદુ ઓગળ વિદ્યાર્થીઓ ખીજન દેગોમા જતા હોય છે યુરોપ તેમજ અમેરિકા જનાગ વિદ્યાર્થીઓમા સૌથી વધારે ખર્ચાળ વિદ્યાર્થીઓ પપુ આપણને ઇંગ્લંડમા જ મળે છે દરેક દિંદી

વિદ્યાર્થી વિદ્યાપત (ઈંગ્લંડ)માં હમરો રૂપિયાનું ખર્ચ કરે છે. બીજા દેશોમાં પણ તેઓ થણું ખર્ચ કરે છે—પણ ઇંગ્લંડના પ્રમાણમાં થણું ઓછું. ઇંગ્લંડમાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓ તરફ કંઈ જાતનું વલણ ન્તાની પ્રજા તરફથી જતાવવામાં આવે છે તે *Spectator* અથવા *Times* (London) માં આવતા લખાણો પરથી અથવા તો વિદ્યાપતથી પાછા ફરેલ કોઈ પ્રામાણિક વિદ્યાર્થી તરફથી વાચકને વિદિત હશે. થોડા વખત માટે રાજ્યોમાં કોન્ટિનેન્ટ પર આવતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓ તરફથી જાણ્યું છે કે ઇંગ્લંડ પાછા જતાં તેમનું સ્વાભિમાન ડબ્બે છે. અંગ્રેજ પ્રજા તરફથી અપાતી આ જાતની નિર્દય વર્તણૂકનાં કેવાં લયંકર પરિણામો આવ્યાં છે, તે High Commissioner for India તરફથી થોડા વખત પર બહાર પડેલી પરદેશમાં લખતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓને ચેતવણી પરથી આણું જાન સર્વને થયું છે. પાછલાં થોડાંક વર્ષોમાં ઇંગ્લંડમાં વસતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓમાં આત્મઘાતના, ચોર, લૂંટારુ તથા દગાબાજ નીપડેલા વિદ્યાર્થીઓના પ્રસંગો વધી પડ્યા છે. આનું મુખ્ય કારણ તે વિદ્યાર્થીઓને મળતી અપૂર્ણ મદદ જણાવવામાં આવ્યું છે. પણ હિંદી વિદ્યાર્થીઓ પોતે તમને આનું કારણ જુદું જણાવશે. તે કારણ મેં ઉપર જણાવ્યું તે છે, જેકે નાણાં મંજૂરી અપૂર્ણતાએ પણ તેમાં કંઈક અંશે લાગ લગ્યો છે. ઈંગ્લંડ સિવાયના યુરોપી દેશોમાં વસતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓમાં ઉપર જણાવેલા પ્રસંગો બહુ જૂજ પ્રમાણમાં બને છે—જેકે ત્યાં પણ આવા પ્રસંગો બને છે ખરા જ. આ ઉપરાંત યુરોપ જઈ આવેલા લગભગ બધા જ હિંદીઓ પોતાના દેશમાં અડધા દેવ થઈને ફરે છે. એમ કહીએ તો ચાલે કે તેમની એક નવી ન્યાત ફૂટી નીકળી છે. આ યુરોપ જઈ આવેલા (Europe-returned)ને આપણી સામાન્ય જનતા સાથે વાત કરવી ગમતી નથી—અથવા તો તેઓ અમુક દબે જ વાત કરવાનું પસંદ કરે છે. તેમને રત્નભાષા બોલવામાં મહત્તાનો ભંગ થતો લાગે છે. તેમને સ્વજાતીય પોરાક પહેરતાં ચરમ આવે છે. માત્ર ત્રણ કે ચાર વર્ષના યુરોપસહવાસથી તેમને હવે હિંદમાં કંઈ શીખવા જેવું રહ્યું હોય એમ લાગતું નથી. તેમને એમ જ લાગે છે કે તેઓ હિંદમાં આણું જીવન ગાળનારા કમલાગી મનુષ્યોને શીખવવાને જ સરખાયા છે, તેમને પ્રગતિ સમજવવાની છે, રીતભાત શીખવવાની છે—જાણે આ બધાનો ઇગરો યુરોપે જ રાખ્યો હોય અને જાણે યુરોપે તેમને પ્રતિનિધિ નીમ્યા હોય! યુરોપ જઈ આવેલાઓને ગામડાંમાં જવું ગમતું નથી. તદુપરાંત યુરોપ જઈ આવેલા અભ્યાસીવર્ગમાં અમુક જાતનું હાનિકારક વ્યસનીપણું અને હલ્થી વધારે સુધારક ગણાતાને પણ જાતીએ વાગે તેવી નીતિપ્રજ્ઞતા આ વર્ગમાંના કેટલાકમાં જણાય છે. આ બધાં કારણો.—(૧) લાખો રૂપિયાનું ખર્ચ, (૨) ઇંગ્લંડમાં મોટે ભાગે અને બીજા દેશોમાં ચે કંઈક અંશે જણાતી હિંદી વિદ્યાર્થીઓની કંદોડી દશા, (૩) તેમનું ઓટું અભિમાનીપણું, (૪) તેમની આપણા જીવનને ફરી અપનાવી લેવાની અશક્તિ, (૫) તેમની આપણા ગ્રામજીવનમાં કાર્ય કરવાની અશક્તિ, (૬) તેમનું વ્યસનીપણું, અને (૭) હાનિકારક નીતિપ્રજ્ઞતા વગેરે વગેરે કારણો આપણને પરદેશમાં વિદ્યાર્થીઓને નહિ મોકલવાના નિરધાર ઉપર પ્રેરે છે.

તેમ છતાં, આ પ્રશ્નની એક બીજી મહત્ત્વની બાજુ છે, કે જેને આધાર પ્રગતિ-મંચક દરેક દેશે કરવાની જરૂર છે. છેલ્લાં ત્રણસો વર્ષમાં યુરોપે અનેકવિધ પ્રગતિ કરી છે એમ માનવામાં કોઈને વાંધો નહિ હોય. છેલ્લાં ત્રણસો વર્ષમાં તેના ધર્માર્શોમાં, તેના

રીતગિવાજોમા, મામાનિક આદર્શોમા, વેપારમા, મંગીતમા, કળામા, વિજ્ઞાન વગેરેમા ખૂબ જ પ્રગતિ થઈ છે એમા ટાઈને શક નહિ હોય જાપાનમા પણ એ જ જાતની ઘટના જવી છે, એ આપણી મામાન્યમા મામાન્ય જનતા કીક પ્રમાણમા જાણે છે આ પ્રગતિમા મોટા ફાળો ટાંગે છે તે પ્રશ્ન કરતા ઉપર જણાવેલ અને પૃથ્વીપ્રદેશોમાથી આપણને નિર્વિવાદ જવાબ મળશે, કે તેને પ્રદેશના વિદ્યાર્થી મુસાફરોએ અને અભ્યાસી મુસાફરોએ આ પ્રગતિ-અગવળમા મોટામા મોટા ભાગ લઈધ્યો છે આ મુસાફરોએ જ સ્વદેશમા ગહેના વિદ્વાનોને દેશદેશના રીતગિવાજો, મંગીત, કળા, ખનિજ પદાર્થો, વિજ્ઞાન, ભૂગોળ, ઇતિહાસ, સાહિત્ય, અને ધર્મોદ્દર્શો પૂરા પાડ્યા છે આ પ્રવાસી વિદ્યાર્થીઓએ જ તેમને માટે જ્ઞાનના દાર ઉઘાડ્યા છે અને પ્રગતિના રસ્તા ખતાવ્યા છે સમૃદ્ધિ પણ તેઓએ જ આણી છે જાપાન દરવર્ષે હજારો વિદ્યાર્થીઓ અને અભ્યાસીઓ પરદેશમા વિદ્યાભ્યાસ માટે ગોકલે છે અને આનું પરિણામ જાપાનના લોકમા જ આ-યુ છે આ એ-જ દલીલ કે જેમા આગળ જણાવેલ નથી દનીલોનો જવાબ આપવાની શક્તિ છે, તે યુરોપ બંદે પરદેશમા ટાઈ પણ ટેકાણે વિદ્યાર્થીઓ મોકલવા ઉત્તેજન આપવાને પૂરતી છે પરંતુ, આપણે ત્યાં જાપાન વગેરે દેશોની માફક પરદેશમાથી આવેલા વિદ્યાર્થીઓ તરફથી સારા પરિણામ મળ્યા નથી આ એક દલીલ વિરુદ્ધમા જવાબ તરીકે આણી શકાય. તે છતાં, મારે અહીં જણાવવું જોઈએ કે પરદેશથી પાછા ફરેલ અભ્યાસીઓ તરફથી આપણે ત્યાં સારા પરિણામ નહિ આવવાનું કારણ જુદું છે પહેલું તે એ કે પરદેશમા આવતા હિંદીઓનો મોટો ભાગ પૈસાદાર વર્ગનો હોય છે, કે જેમાના ધણાખરાને મુશ્કેલી શી વસ્તુ છે તેની જે ખમત નથી હોતી બીજી એ કે હિંદીઓનો મોટો ભાગ માત્ર વિનાયત (ધર્મ) અભ્યાસાએ જાય છે વિનાયત જનારા દરેક વિદ્યાર્થી પાછળ વર્ષે દહાડે પાંચેક હજાર રૂપિયા ખર્ચ થાય છે વળી વધુ-પડતી વિનાયતમા હિંદીઓની સખ્યા મામાનિક દષ્ટિએ આપણા ત્યાં ગહેતા વિદ્યાર્થીવર્ગને હાનિકર્તા થઈ છે દૂકમા, વિનાયતમા આપણા આ વર્ગની કઈ મહત્તા જ રહી નથી આના બીજા પણ ઘણા કારણો છે જે સર્વવિદિત છે આ કાંગ્રેસી વિનાયતમા હિંદી વર્ગ એક જાતનું અત્યાચાર્ય મેલે છે તેમનામાના મોટા ભાગને યુરોપની સમાજરચના અને પ્રગતિનો જુદું જ ઓછો અનુભવ હોય છે તેમનું દૈનિક મામાનિક વિદ્યાપ્રસ્થાન મોટે ભાગે, હૈલમ નૃત્યગૃહો હોય છે, જેમા હિંદી વિદ્યાર્થીઓના ઘણા દ્રવ્યનો વ્યય થાય છે યુરોપના બીજા દેશોમા પણ હિંદી વિદ્યાર્થીઓ ઘણી વખત હૃદયી વધારે ખર્ચ નૃત્યગૃહો પાછળ કરે છે, પરંતુ તેમને માટે જેમા વર્ગના નૃત્યોત્સવોમા પ્રવેશ જથ નથી વળી બીજા દેશોમા હિંદી વિદ્યાર્થીઓની મંખ્યા ઘણી ઓછી હોવાને લીધે તેમની મહત્તાને ઘણી ખામી નથી આવતી, અને તેમનું મિત્રમણ મોટે ભાગે યુરોપી હોય છે, જે દ્વારા તેમને તે તે દેશના નિવાસીઓનો મારા પ્રમાણમા પરિચય થાય છે આમ હોવા છતાંય વિનાયતમા તેમજ બીજા દેશોમા હિંદી વિદ્યાર્થીઓ પાછળ આપણા દેશના ઘણા દ્રવ્યનો નમ્રો વ્યય થાય છે આનું કારણ એ છે કે આપણા વિદ્યાર્થીઓનો મોટો ભાગ ખાનગી મદદથી આવેલ હોય છે તેથી તેમની શક્તિની તુલના કરવાનો પ્રયત્ન આપણી જનતાને મળ્યો નથી હોતો. બીજા દેશોમાથી આવતા વિદ્યાર્થીઓમાના વેડા જ ખાનગી મદદથી આવેલા હોય છે આથી યુરોપ આવતા પરેતા બીજા દેશના વિદ્યાર્થીઓએ સ્વદેશમા ચોતાની શક્તિ પુરવાર

કરવાની હોય છે. આ જ કારણને લીધે બીજા દેશોમાંથી આવતા વિદ્યાર્થીવર્ગ ખંતીલો હોય છે, અને અંતે પોતપોતાના દેશને લાલચાયક નીવડે છે. આ ઉપરાંત હિંદમાંથી આવતા વિદ્યાર્થીઓને ભાગ્યે જ સ્વાશ્રયની કલ્પના હોય છે. જ્યારે તેને નાણાં મળેથી તૂટ અતુલવૃદ્ધી પડે છે ત્યારે તેને કંઈ પણ પ્રયત્ન કરવાની સૂઝ પડતી નથી. મોટે ભાગે તેમને હૃદયથી વધારે પૈસા મળતા હોવાને લીધે ગરીબી શી વસ્તુ છે તેનો ભાગ્યે જ ખ્યાલ હોય છે. તો પછી ગરીબી સેવીને પણ માણસ ધણી વસ્તુઓ નિહાળી શકે છે અને પોતાની કરી શકે છે તેનો તેમને ખ્યાલ જ ક્યાંથી હોય ! આથી જ કરીને જો આપણે બહારથી આવતા વર્ગમાંથી વિશેષ પ્રગતિની આશા રાખતા હોઈએ તો વિદ્યાર્થીઓને બહાર નહિ મોકલવા એ નિર્ણય પર નહિ આવવું પણ ક્યા ક્યા વિદ્યાર્થીઓને પરદેશ મોકલવા તેની વ્યવસ્થાના નિર્ણય પર આવવું. બહારથી આપણને કંઈ ને કંઈ નવી પ્રેરણા મળશે તે વિષે કંઈ શક નથી. આ ઉપરાંત જ્ઞાન માટે વિદ્યાર્થીને માત્ર વિલાયત અથવા માત્ર યુરોપ જ મોકલવાની જરૂર છે તે વસ્તુ પણ આપણે આપણા મગજમાંથી કાઢી નાખવી પડશે. સારો વિદ્યાર્થી જ્ઞાતના ક્ષાઈ પણ ભાગમાંથી પોતાના દેશ માટે કંઈક લાવશે. એક વસ્તુ તો ખામ ખ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે: જેમ જાને તેમ હવે આપણે વિદ્યાર્થીઓને ઈંગ્લંડ, ઓછા મોકલવા જનતામાં પ્રચાર કરવો. કારણ કે બીજા દેશો કરતાં સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થી ત્યાં ધણું જ વધારે ખર્ચ કરે છે અને જ્ઞાન બીજા દેશો જેટલું જ અથવા ઘણુંખરું ઓછું મેળવી પાછો ફરે છે. હા, કેટલાક વિષયો જેવા કે અંગ્રેજી સાહિત્ય, ધારાસાસ્ત્ર વગેરે માટે આપણે વિદ્યાર્થીઓને વિલાયત મોકલવાની જરૂર રહેશે. પરંતુ બીજા વિષયો માટે તો—મારા અનુભવ પરથી કહેવું જોઈએ કે—બીજા દેશોમાં જ આપણને વધારે સારું પરિણામ મળશે. તદુપરાંત પરદેશ આવનાર વિદ્યાર્થીને તેણે પોતાના હિંદના વિદ્યાર્થીજીવનમાં કેટલો સ્વાશ્રય ખેંચ્યો છે તે ખ્યાલમાં લઈને મદદ કરવી. સ્વાશ્રયી અને જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થીઓ પરદેશમાંથી હિંદ માટે ઘણું લાવશે.

પાકકળના પ્રશ્નને લઈ આપણી આખી જનતાનો પ્રશ્ન છે—હું ઉપર પ્રમાણે જવાબ આપું છું. આ પ્રશ્નના ઉકેલમાં મેં મારાથી શક્ય તેટલો નિષ્પક્ષ થવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એમાં ઘણી ત્રુટિઓ હશે. સૂચના માટે હું વાચકવર્ગનો આભાર માનીશ. આવતા પત્રમાં હું જર્મનીમાં વિદ્યાભ્યાસની સગવડ વિષે લખીશ.

આમસેવકનાં લક્ષણો

ચીમનલાલ પ્રા. ભટ્ટ

વામન બોધ્યા:

આમવૃત્તિ, આમનિષ્ઠા, તેનાથી રંગાયલો,
હોય કેવો, કરે શું તે, આપણો આમસેવક. ૧

વિશાદ બોધ્યા:

છોડી સૌ શહેરના આળા, રહે સંતુષ્ટ આમથી,
આમમાં જ વસે નિત્યે, તે બાણો આમસેવક. ૨

ગરીબી રંગરંગીલો, મુદ્દામાનો સહોદર,
કષ્ટથી હાર ના પામે, આમસેવક તે ખરો. ૩

નિરાશા ને નિરુત્સાહ, જેનો સ્પર્શ કરે નહીં;
અમદા ને ગર્હ શંકા, સુદ્ધ એ આમસેવક. ૪

કાચબો જેમ અંગોને, તેમ ખેંચી બધેથી જે,
અવૃત્તિ વશમાં રાખે તે સાચો આમનિષ્ઠ છે. ૫

નિરાધારી ગરીબોની, દેખ્યે દાઝ્યે ટળે નહીં,
પરંતુ જાત હોમે તે, આમોદય કરી શકે. ૬

ચત્વર વળી વિદ્વાન, તેનું થે મન વામન,
ખેંચાતી પુરવૃત્તિઓ, વેગથી પુરતી ભણી. ૭

તે સૌને કાષ્ઠમાં રાખે, દક્ષ, જાગૃત, સ્વસ્થ જે,
ધીરતાથી સદા; તેની આમનિષ્ઠા ઘર્ષ સ્થિર. ૮

આમ કેરું ધર્યે ધ્યાન, તેમાં ચિત્ત રમી રહે,
તેમાંથી આમવૃત્તિનો જન્મ મંગળ થાય છે. ૯

આમવૃત્તિ ધરી ભાવ, સ્નેહમુદ્રા મુકામળ,
આમવાસી વિષે જાણે, તેમાંથી શક્તિ આત્મિકી. ૧૦

પક્ષાપક્ષી મહા ભૂંડી, આમોમાં પસરી રહી,
પક્ષાધી પર ધર્મ રહેલો, ફૂટો એ આમસેવક. ૧૧

- લોકસેવા વિષે મગ્ન, બાળ-મિત્ર બની રહે,
ગહેનોનો લાઈ માયાળુ, પૂરો એ આમસેવક. ૧૨
- વિના સેવા નહીં સ્થાન, વિના સ્થાન ન ઉત્તતિ,
ઉત્તતિ વિષ્ટુ ના શાંતિ, કયાંથી શાંતિ વિના મુખ. ૧૩
- ગરવી આમવૃત્તિમાં, વહે સ્વર્ગીય ગાયન,
હલાવે તાર હૈયાના, વિરલા આમયોગીના. ૧૪
- આવી તદ્રૂપતા સાધે, આમવૃત્તિને વિષે,
દૂધમાં શર્કરા જેવી, તે સેવક સુદુર્લભ. ૧૫
- ગમે ના પુરવાસીને, આમવૃત્તિ સુધામયી,
ઉમંગી આમસેવીને, તે છે સર્વોત્તમ પ્રિય. ૧૬

વિશાળ એ કે આમોદધિ છે,

શોપાય નિત્યે અનેક રીતે,

શક્તિ સમર્પે, ભક્તિ તદર્થે

તે સત્યકામ, તે લોકમિત્ર. ૧૭

પ્રસન્ન-પ્રકૃતિ જેવો-હસાવીને હસી રહે,
લોકોના ચિત્તનો ચોર, રમાડીને રમી રહે !. ૧૮

આમવૃત્તિ મહામૂલી, સેવે જે નરપુંગવ,
પાર તે પામશે નિશ્ચે, સ્વપ્રસ્થ આમલક્ષ્મિનો. ૧૯

પ્રોફેસર સિલ્વાં લેવી

ડૉ. મેથિલ્હાર્ડ પટેલ પીએચ ડી

ભારતીય પુરાતત્ત્વના પ્રખર અભ્યાસી અને અન્વેષક પરિમ સુનિર્મિતના અધ્યાપક સિલ્વા લેવીના અવસાનની ખબર ‘પ્રસ્થાન’ના ગયા અંકમાં આપી છે આ અંકમાં એમના જીવનનો દૃક પરિચય આપવો યોગ્ય લેખાગે

૧

મ મિલ્વા લેવીનો જન્મ ઈ મ ૧૮૬૩ના માયેની ૨૮મી તારીખે પેરિમ શહેરમાં થયો હતો એમની કેમ્બ્રિજીના મધ્યમ વર્ષો પણ પેરિમમાં જ, ખામ કરીને સોળોતમાં જ, પમાર થયા હતા હોશિયાર વિદ્યાર્થી તરીકે એમની કીર્તિ સરખાનથી જ ચમી હતી, અને એમના અધ્યાપકો એમની અધ્યયનપ્રગતિમાં હમેશા વિશેષન રગ લેના હતા ૨૧ વર્ષની ઉંમરે મન ૧૮૮૪માં લેવીએ તત્કાલીન સુપ્રસિદ્ધ મરુત્તમ પ્રો. આર્થેય બર્ગેન પાસે મરુત્તમ શીખવુ શરૂ કર્યુ યુરોપમાં ભારતીય સાહિત્ય વિષે હતેમ્મરી તો અનેક વર્ષો અગાઉ શરૂ થઈ હતી છેક મન ૧૬૫૧ની સાલમાં વાવજન (હાનઃ)માં વસતાં અલ્લાહમ મેજર નામના મિરાનરીએ ભૂતંહરિના ચતકદ્વય (‘નીતિ’ અને ‘વગર્ગ’ ગતકે) એની પોતાની ભાષામાં ઉતારી હતા અને તેના પ્રારભમાં હિંદુઓ ઉપર એક સવિસ્તર નિમંધ લખ્યો હતો આપણા પુરાતન સાહિત્યનુ મરોધન કરવાના ગત્તો ત્યારપછીથી પશ્ચિમના દેશોમાં આરભાયા અને ધીરેધીરે પણ ચોક્કસ જગે નાવમનું રૂપ પામ્યા. આ ગત્તો કરવામાં જર્મની અને ફ્રાન્સ અગ્રેસર હતા આંગ્લીન હુ પેના નામનો એક રૂચ લુનાન મન ૧૭૫૪માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સર્વિસમાં જોડાઈ હિંદ આવ્યો હતો, અને એરો અત્યન પરિશ્રમ આદરી વ અને અવેસ્તા—ભાગ્ન અને ઇરાનના પુસ્તકમ મનાના પ્રાચીનતમ ગ્રંથો—ની અનેક હસ્તપ્રતો એકઠી કરી પશ્ચિમની પ્રખ્યાત લાયબ્રેરી Bibliothek Nationaleને સર્પણ કરી હતી એ હકીમતનુપુરાતત્ત્વવિદોને સુનિદિત છે

એટલે, મન ૧૮૮૪માં (આપણી એટિયાટિક સોસાયટી બોર્ડ બેશાને સ્થપાયા પછી બેશાને ૧૦૦ વર્ષે) લેવીએ બ્યારે મરુત્તમ ભણવુ શરૂ કર્યુ ત્યારે યુરોપ અને અમેરિકામાં ‘ઇન્ડોલોજી’નો અભ્યાસ સુપ્રતિક્ષિત થતો હતો પ્રથમ તો લેવીનો વિચાર ગ્રીક ક્લાસીકમ લેવાનો હતો, પણ એમના એક મુગ્ધથી કેનાએ એમને મર્ગેનગાહેમના પરિચયમાં આજ્ઞા અને એ પરિચયે એમને મરુત્તમ ગાહિત્ય પ્રતિ આકર્ષ્યા ભારતીય હંદ અને અગ્રિકાગ્રાઓનો અભ્યાસ લેવીએ મરુત્તમમાં ત્યાર બપોળેના પુરાતકાદાગ નદિ પણ કરોજમાંથી જડી આવેના કોપીગ્રાફિક લેખો વાચીને જ્યો અર્વાત, એમના મરુત્તમઅધ્યયનના પ્રારંભમાં જ એમને મુદત્ત ભાગ્નનો પરિચય થયો, અને એ પરિચયે એમનામાં ભારતીય ગાહિત્ય અને મરુત્તમના દ્વિ મિરાય નન્ય દેશમાં પા થયેલા વિદ્યા અને વિદ્યાર્થનું મરોધન કરવાની ઝખના જગાડેલી—જેનું મુગ્ધ પરિણામ આપણે જનના ઉપજનમાં નૂતન થયેલ મર્ગેગે કીએ

૨.

લેવીનો સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપરનો પ્રથમ લેખ સન ૧૮૮૫-૮૬માં *Journal Asiatique*માં લેમેન્ડ્રની વૃત્તવિધામંત્રી વિષે પ્રકટ થયો. ત્રેવીસ વર્ષની ઉંમરે તો એ 'Maitre des conferences' તરીકે Ecole des Hautes Etudes (પેરિસ)માં નિમાયા અને એમણે કેટલાક ફ્રેંચ જુવાનોને સંસ્કૃત શીખવતું શરૂ કર્યું. એમના તે વખતના વિદ્યાર્થીઓમાંથી હાસ અનેક પોતાના ખાસ વિષયમાં વિદ્વાન તરીકે વિખ્યાત થયા છે. દા. ત., એ. મેયે (A Meillet) અન્યારે સર્વશ્રેષ્ઠ ભાષાશાસ્ત્રી ગણાય છે, અને એ. ફુરે (Foucher)એ બૌદ્ધકલા અને સ્થાપત્યના વિષયમાં અસામાન્ય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે.

આમ લેવીસાહેબનું સંસ્કૃતનું અધ્યયન અને અધ્યાપન એમના પ્રિય અને પૂજ્ય યુગ બર્જનસાહેબની સીધી, પ્રેરક દેખરેખ નીચે નિર્વિઘ્ન ચાલતુ હતું, એવામાં બર્જનસાહેબ એકાએક ગુજરી ગયા. એમને સ્વીટ્ઝરલેન્ડના આદિપતિના ઊંચામાં ઊંચા શિખરે ઉપર પરિભ્રમણ કરવાનો અદ્ભુત ઉત્સાહ અને શોખ હતો, અને એવા એક આદિપતિમાં પરિભ્રમણમાં અકસ્માતે એમને મૃત્યુના મુખમાં હોમી દીધા! લેવીના યુગવત્સલ હૃદયને આવી ભારે આઘાત લાગ્યો. એમના ઊંડા શોકદુઃખમાં આશ્વાસન દેવા તત્કાલીન સુપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃતજ્ઞ એમીલ સેનાર્ટ જાતે એમની પાસે ગયા. કારમુ હૃદયમન્યન અનુભવતા લેવીએ કહ્યું. “મારા યુગ્મને દર્શાવેલે માર્ગે આગળ વધવામાં અને એમનું અપૂર્ણ રહેલું કાર્ય આગળ ધપાવવામાં હું યુરુપીય માનીશ.” પૈરિસની એશિયાટિક સોસાયટી (Societe Asiatique)એ પોતાની કાઉન્સિલમાં બર્જનસાહેબને સ્થાને લેવીને તરત જ (૧૮૮૬) નીમ્યા.

મને ૧૮૯૦માં લેવીએ બે થિસીસ પેરિસ યુનિવર્સિટી સમક્ષ રજૂ કર્યાં: એક લેટિનમાં *Quid de graecis Veterum Indorum Monumenta Tradiderunt* (‘ગ્રીસ વિશે પ્રાચીન ભારતના સૌકિત્યક અવશેષો શું બાકીનાં હતા’), અને બીજી ફ્રેંચ ભાષામાં *Le Theatre Indien* (‘ભારતીય દ્રશ્યભૂમિ’). આ બીજી નિબંધ સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રના અંબારીની માટે લખ્યું પૂજ્ય ઉપયોગી અને પ્રમાણભૂત ગણાય છે. પેરિસ યુનિવર્સિટીએ આ બંને થિસીસ સ્વીકાર્યા અને એમને ‘ડોક્ટર’ની માનવતી ડિગ્રીથી નવાજ્યા. ત્યારપછી ૧૮૯૨-૯૩ના એમને એ જ યુનિવર્સિટીમાં *Faculte des Lettres*માં સ્થાન મળ્યું અને Ecole des Hautes Etudesના ‘એસોશિયેટ પ્રોફેસર’ નિમાયા, ને એકત્રીસ વર્ષની ઉંમરે સન ૧૮૯૪માં તો સંસ્કૃતના મુખ્ય અધ્યાપક તરીકે પણ એમને જ *College de France*માં નિયુક્ત કર્યાં.

૩

પ્રધાન અધ્યાપકને સ્થાને આવ્યા પછી લેવીસાહેબે સંસ્કૃત સાહિત્યની ધણીખરી શાખાઓનું અધ્યયનઅધ્યાપન ચાલુ રાખ્યું. એક મુત્તમાં વેદાન્ત ઉપર, તો બીજામાં કલાસીકલ સાહિત્ય ઉપર, ત્રીજામાં વળી પિયદગિ (અશ્વેક)ના ચિત્રાલેખો ઉપર, તો ચોથામાં વેદ અને છાંદસો ઉપર એમ એમના વર્ગો ચાલતા. તે જ અરસામાં એમણે *Grande Encyclopaedie* માં હિંદુ ઉપર અનેક મુદ્દા નિર્ણય પ્રસિદ્ધ કર્યાં. પણ તે સમયનું એમનું મૌલિક વિશેષ મહત્વનું કાર્ય તો એ હતું કે એમણે સંસ્કૃત અને પાલી પુસ્તકોનો

ચાર્લનીઝ અને ટિમેટન ભાષામાં થયેલા અનુવાદો સાથેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ મ સ્પેસ્ટના પરિચાલનદ્વારા સર કરાયો. ત્યાર બાદ આવા તુલનાત્મક મશોધનનું મહત્ત્વ પુરાતત્ત્વવિદોને થોડું જ સમજાયું હતું. પણ લેવીસાહેબે જાતે એ ભાષાઓનું તલસ્પર્શી અધ્યયન કરી અનેક લેખો દ્વારા એની જરૂરિયાતો પુરવાર કરી. એવા ધણાં જ પુસ્તકો છે કે જેનું મૂળ મરુત્ત અત્યારે મળતું નથી, પણ એનું ભાષાતર ટિમેટન કે ચાર્લનીઝ ભાષામાં મળે છે. એ ભાષાતરો—આમ કરીને ટિમેટન ભાષાતરો એટલાં બધા શબ્દશઃ મોકમ હોય છે કે તે ઉપરથી મૂળ સંસ્કૃતમાં રૂપાંતર કરી શકાય. વળી આ જાતના તુલનાત્મક મશોધનદ્વારા આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર ભારત બહાર પણ ફેલાવે ને કેવા પ્રકારનો થયો હશે તે મારી રીતે મમનજ છે. લેવીસાહેબે અન્ય મશોધન કર્યું ન હોત તોપણ એમના આ ક્ષેત્રમાં કરેલા કાર્ય માટે પણ એમની કીર્તિ સમર્થ પુરાતત્ત્વવિદોમાં ભાષા વખત સુધી ઝળકતી રહેત.

લેવીસાહેબની આમ ઉત્તરોત્તર વધતી જતી નિહતાની કદર કરી ફ્રેંચ મારકારે એમને ૧૮૬૭-૬૮માં પૂર્વના પ્રદેશોની મુસાફરીએ મોકલ્યા હિંદ, નેપાલ, ઈંડો-ચાઈના અને જાપાનની મુસાફરી કરી, સશોધનયોગ્ય અનેક હસ્તપ્રતો અને અન્ય માહિતી એકઠી કરી લેવી જ્યારે પાછા ફર્યા ત્યારે ઉપર્યુક્ત Ecoleમાં એ ડિરેક્ટર નિમાયા. એ જ અરસામાં એમના વૈદિક અધ્યયનના પરિપાકરૂપ એમનું એક પુસ્તક *La Doctrine du Sacrifice dans les Brahmanes* પ્રસિદ્ધ થયું (૧૮૬૮) ત્યારપછીથી લેવીસાહેબે *Sins—Indian culture* ઉપર અનેક લેખો લખી ભારતીય સંસ્કૃતિના વિસ્તાર ઉપર પુષ્કળ પ્રકાશ ફેંક્યો. આ વિષયમાં એમને એમના મિત્ર, ચીનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના નામચીન અભ્યાસક શવાન (Chavannes) તરફથી ખૂબ સાહાય્ય મળી હતી. લેવીસાહેબના આ મંમયના લેખો મુખ્યત્વે *Bulletin Ecole Francais l'Extrameorient* અને *Toung Pas* નામના ત્રૈમાસિકમાં પ્રગટ થયા છે. આ લેખોની મંખ્યા એટલી બધી મોટી છે અને તેમાં માહિતી અને ચર્ચા એટલી બધી વિશાળ છે કે એ ચીનો નામનિર્દેશ પણ અહીં સ્થળાભાવે શક્ય નથી; જિજ્ઞાસુએ તો એ જાતે જ જોવા રહ્યા.

સને ૧૯૦૮માં લેવીસાહેબે નેપાલના ઇતિહાસ મંબધી ત્રણ મુંદર ગ્રંથો (*Annals of the Musée Guimet*) નામની ત્રયમાલામાં પ્રસિદ્ધ કર્યા. અને ત્યારપછીથી મધ્ય એશિયામાંથી *Pellit Archaeological Mission* નામની મંશોધક મંળીએ જે હસ્તપ્રતો શોધી આણી હતી તે તરફ લેવીએ પોતાનું લક્ષ્ય દોર્યું એમને એ હસ્તપ્રતો તપાસવામાં એમના એક મમયના વિદ્યાર્થી મ એમેએ સારો માય દોષો. પરિણામે, એ જાતે તોખાચિયત અને મુચિયન નામની મંળ એશિયાની ભાષાઓ શોધી કાઢી અને એ હસ્તપ્રતોમાં બૌદ્ધમંત્રના વિસ્તાર મંબધી જે હજી સુધી અજાત માહિતી ભરી હતી તે પ્રકારમાં આણી.

મમય પુરાતત્ત્વવિદ અને મતોધક હોવા ઉપરાંત લેવીસાહેબ મારા કેળવણીકાર પણ હતા, અને અનેક જાહેર મંચાઓ માથે એમણે મમય રાખ્યો હતો. *Alliance Israelite Universelle*, *Societe Linguistique*, *Societe Asiatique*, *Paris Institute*.

of Indian Civilization વગેરે સંસ્કૃતિના પ્રમુખ તરીકેના બાર એમણે આનંદથી વર્ણવેલો હતો.

૪

ભારતીય સંસ્કૃતિના હિંદુ અધ્યયન અને ચિન્તનને પરિણામે લેવીસાહેબને હિંદુ પ્રત્યે અત્યંત મનમાન અને સહાનુભૂતિ હતાં. પેરિસમાં જતાઆવતા અથવા વખતા હિંદીઓને, ખામ કરીને હિંદી વિદ્યાર્થીઓને, એ અનેક પ્રકારે ઉપયોગી સલાહ અને સાહાય્ય આપતા. કવિવર શ્રી. રવોંડનાથ કાકુરે સને ૧૯૨૦ ના ઓગસ્ટની ૨૧મી તારીખે યુરોપમાંથી. શ્રી એંડ્રુ ઉપર લખેલા પત્રમાં લેવીસાહેબ વિશે આવું લખ્યું છે.

"I suppose I told you in my last letter that I met Sylvain Levy in Paris. He is the greatest scholar, as you know, but his heart is larger even than his intellect and his learning. His Philology has not been able to wither his soul. His mind has the translucent simplicity of greatness, his heart is overflowing with trustful generosity which never acknowledges disillusionment. His students come to love the subject he teaches them, because they love him. I realise clearly when I meet these great teachers that only through the medium of personality truth can be communicated to men."

લેવીસાહેબના વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ગુરુ પ્રત્યે ખૂબ લક્ષ્મીભાવભર્યું વર્તન દર્શાવતા. તેમનું વિદ્યાર્થીમંડળ વિશાળ હોઈ અનેક રાષ્ટ્રોમાં પથરાયેલું છે. સને ૧૯૧૧ના જાન્યુઆરીની ૨૫મી તારીખે લેવીસાહેબને, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, Ecole માંથી સમય બાંધે ૨૫ વર્ષ પૂરાં થયાં. તે પ્રસંગે એમના વિદ્યાર્થીઓએ ગુરુવર્ષ લેવીને હિંદુ વિશે અભ્યાસપૂર્ણ લેખોથી અભિનૂપિત *Melanges Indianisme* નામનો સ્મારકગ્રંથ અર્પણ કર્યો હતો.

૧૯૨૧-૨૩માં લેવીસાહેબે બીજી વાર પૂર્વના પ્રદેશોની મુલાકાત લીધી. હિંદમાં આ વખતે તેમણે ઘણા માસ ગાળ્યા. શાન્તિનિકેતનમાં એમણે કવિવરને વિશ્વભારતીની સ્થાપનામાં સક્રિય સાથ આપ્યો, અને વિશ્વભારતીના પહેલા વીઝીટિંગ પ્રેક્ષક તરીકે અહીંના 'વિદ્યાભવન'માં વર્ગો લીધા. ભારતમાં ટિબેટન-આઈનીઝનો સંસ્કૃત સાથેનો તુલનાત્મક પદ્ધતિસર અભ્યાસ સૌથી પહેલોવાર શરૂ થયો. શાન્તિનિકેતનમાં, અને તે પ્રો. લેવીની પ્રેરણા અને દેખરેખ હેઠળ. ૫. વિદુશેખર ભટ્ટાચાર્ય ટિબેટન ત્યારે જ શીખી લીધેલું.

આ અવસામાં કલકત્તામાં બીજી 'ભારતીય પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદ' ભરાઈ. એના પ્રમુખપદે લેવીસાહેબને નોતર્યા. એમનું પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓને માટે ખૂબ મનનયોગ્ય છે. કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ આ મુલાકાત દરમ્યાન લેવીસાહેબને ડી.લીટની ડિગ્રી અર્પી હતી.

હિંદમાં લગભગ એક વર્ષ ગાળી એ ચીન જાપાનની યાત્રાએ ગયા ત્યાં પણ ખાસ કરીને જાપાનમાં, કેટલાક અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓને બૌદ્ધધર્મે લગતાં સંશોધનોમા પ્રેર્યા, અને એ સંશોધન ચાલુ જ રહે એવી યોજના કરી એ કાન્મ પાછા ગયા.

ત્યારપછી તો પૂર્વ સાથેનો એમનો સંબંધ ઘણો જ ધનિષ્ઠ થયો. હિંદ, ચીન, જાપાન ફરી એકવાર પણ આવી ગયા. પેરિસમાં ભારતીય મંસ્તૃતિનો વધારો મીરી રીતે થાય તે માટે એક નવી સરચા બાબી કરી.

માણસ તરીકે લેવીસાહેબનું જીવન મુંઝર હતું. એમની ઉદારતાની, સંજ્ઞાનતાની છાપ એમના સમાગમમાં આપનારે મૌ કાર્નિ પર પડતી સને ૧૯૨૯ના ઑક્ટોબરમાં એમને પોતાને ઘેર કેટલાક મિત્રો સાથે ગે જે કેટલાક કલાક ગાળેલા તેનું મધુર સ્મરણ મને વારવાર આવે છે. માનમ લેવી પણ ખૂબ ભલાં અને દયાળુ બાઈ છે. અહીં શાન્તિનિકેતનમાં એમને સૌ 'મા' કહી બોલાવતું. લેવીસાહેબનું શરીર પણ ખૂબ તદુરસ્ત હતું એથી તો તે હમેશાં પ્રકૃષ્ણ લાગતા. જીવનની છેલ્લી ઘડી સુધી એમણે કાર્ય જોડ્યું નહિ. પેરિસમાં એક મિટીંગમાં કેટલાક મિત્રો સાથે ચર્ચા કરતા હતા, તેમાં એમને હૃદયમાં દુખાવા યઈ આવ્યો અને ઘેર પહોંચતાં જ મરણ પામ્યા. ૭૨ વર્ષનું આત્મ ઉદ્યોગી અને યશસ્વી આધુન્ય ગાળી એમણે આમ જગતની વિદાય લીધી.

એ વિદ્વાન વિશ્વતિના આત્માને પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થાયો ! એમણે પ્રકટાવેલો જ્ઞાનમય પ્રદીપ સદાસર્વદા પ્રજ્વલિત રહે ! *

શાન્તિનિકેતન,
તા. ૧૫-૧૨-૩૫

ગોમય

૧૨

‘આવિ’

ઉપાં જાબીતી હજુએ દિગતે
વહાવતી મોનલ સ્મિત આહું;
ખસી જરા મોરજ ગોટમાથી
જાણો અટૂલો; ધણ આવતુંતું.

સુરેશ કાળે ડીલ સૂકવીને
દધીચિએ હાડ દીધાં સમર્પી,
દરિદ્રનારાયણ કાજ તેમ,
સુકાઈને ગોમય અંગ બાળી,

નિહાળતાં ગોમય મધ્ય ખોચ્યો
સાંઠો કહેતો “ધણિયાત છું હો !
અને, ધસંતી ધણમધ્ય છોડી
કહે: “કરે ગાવડી પોદળો, જો !”

પકાવતું અન્ન ગરીબ કેરું,
ઉઠાડતું ટાઢ દિગેગરોની;
પતાવતું લગ્ન, પ્રસૂતિ, મૃત્યુ,
શુભાશુભે, એ, રચી અંગ હોળી.

ધણ મને ગોમય રંક નાણું,
ગરીબનું ધન્ધન એહ છાણું.
ભલે હીરા, મોક્ષિક મોંઘલાં હો
સોંધી ગરીબો તણી જર રહેજો.

મહંત, જોગંદર, અંગ રંગે,
પૂરે જટામાં, શીત-તાપ-હારી-
લભૂતને, ગોમય શેષ રૂપ,
મહાહંતા ગોમયની અનુપ !

* આ લેખ લખવા માટે પ્રો લેવીસા વિમાર્ચિની શ્રીમતી ડૉ. લાન્ડવેલી સમકૃષ્ણ, ડી.લી. (પેરિસ), પોએચ. ડી. (સંદન)—એમણે લાદોરથી, તથા ડૉ. કાલિદાસ નાગે કલકત્તાથી દરલીક માહિતી મેળવી હતી. હું એ બંનેનો તે બદલ જાણી છું.

મ. પ.

તા. ૧૫-૭-૩૫ સોમવારે પાંચ વાગે બીડી, પરવારીને વાવળનથી નીકળ્યાં. ટાઢ અસલ હતી, પણ ઘોડાની ગતિને લીધે કઈક ગમ્મી આવતી હતી.

વાવળનના પડવથી સોએકે પગમાં દુર મળે કે બરફ શરૂ થયો. તે બગેબર આઠ માર્ફલ સુધી બરફમાં જ ચાલવાનું હતું. તેમાં શરૂઆતમાં તો ખૂબ જ ચડાણ હતું અને પહાડની ધાર ઉપર બે જ ફૂટ પહોળી પગથી હતી. અને ખીણ બાદ ખીણ. તે પણ બરફથી જ આચ્છાદિત. ઉપર ભૂરું આકાશ અને નીચે મેળો બરફ—એ બે જ રંગ દેખાતા હતા. બરફમાં ઘોડા સરી પડે તે પણ ખીક બહુ જ લાગતી હતી. વળી સૂર્ય ઉપર નહોતો આવ્યો એટલે ટાઢ તો કહે મારું કામ. પગે બિનનાં બગાં મોજાં પહેરેલાં હતાં અને તેના ઉપર ચામડાનાં મોજાં અને તેની ઉપર બગાં બૂટ પહેરેલાં હતાં. વળી હાથે પણ બિનનાં હાથમોજાં હતાં, છતાં દાય કે પગ બેમાંથી કાંઈ છે જ નહિ એમ લાગતું હતું. તે દિવસે સૂર્યોદય માટે નેટલી આતુરતાથી મેં વાટ બેઈ તેટલી કદી નથી બેઈ.

અમારા યુગલમાન ઘોડાવાળા તેમજ ડોળીવાળા થોડી થોડી વારે જરા વધારે બચાવનક ચડાણ ચડી રહે એટલે બેરથી 'ઈલિલક્ષા હો ઈલિલક્ષા' બોલતા હતા છેવટે ત્રણ માર્ફલને અંતે અમે ટોચ ઉપર પહોંચ્યાં. ત્યાંની ઊંચાઈ ૧,૪૫,૦૦૦ ફૂટ છે ત્યાંથી પછીના ત્રણ માર્ફલ એ જ ઊંચાઈનો રસ્તો છે અને મહાચુલસ ધાટી કહે છે. બે બાલુએ એથીએ ઊંચાઈના પહાડો અને વચ્ચે આ ધાટી (pass) ફોળીથી છવાઈ ગયેલા હોય છે. પણ અમે તો અપાડમાં ગયેલાં એટલે ચારે બાલુ બરફ જ બરફ હતું. તેમાંનું કેટલુંક બરફ ગુલાબી રંગનું હતું, કેટલુંક પરતાર્ધ રંગનું લીલું હતું, કેટલુંક ચોકલેટિયા લાલ રંગનું અને કેટલુંક ભૂરું પણ હતું બાકીનું વધારે તો ચમકતું ધોળુ જ હતું બરફનો આ વિસ્તૃત પ્રદેશમાં માલુમતો અહરર ગળી જઈ તેને પોતાની કુદરતનો ખ્યાલ આવે છે. 'આ હું પ્રદેશમાં માલુમતો અહરર ગળી જઈ તેને પોતાની કુદરતનો ખ્યાલ આવે છે. 'આ હું કહું, આ મેં કહ્યું, એમ માનવી મિથ્યા વદે' એની સત્યતાનું જ્ઞાન આવા સ્થળે જ આવે.

હવે ચડાણ નહોતું તેમજ ખીણ બાલુ ખીણ પણ નહોતી, એટલે મેં જરા લાપરીમાં મારો ઘોડો આગળ દાઢ્યો. બરફમાં રતો તો દેખાતો જ નહોતો, પણ આશરે આગળના ડોળીવાળાના પગલેપાલે અમે જતાં હતાં. એટલામાં એક જગ્યાએ બરફ પોચું આવ્યું, અને મારો ઘોડો કમરપૂર બરફમાં બિતરી ગયો. એના ચારે પગ અંદર, ફક્ત શરીર જ બહાર હતું. મેં બિતરી જવાનો વિચાર કર્યો, પણ પાસેનું બરફ પણ પોચું જ હોય અને હું જ બરફ ચર્ધ જાઉં તો! એક તો ટાઢ અને ઉપરથી ખીક, તે હું તો ચર્ધ જ ચર્ધ ગઈ. મારે ખૂસ પાડવી હતી, પણ અચાનક જ ના નીકળે. છેવટે માછળથી ચારપાંચ જણા આવી પહોંચ્યા.

તેમની મદદથી હું જીતરી અને ઘોડાને પણ બધાએ મળીને ખેંચી કાઢ્યો. પછી કાગ્યું કે પગે ચાસતું વધારે મજામતીભર્યું હતું. પણ ચીદ હાનર ફટની ઉંચાઇએ હવા એટલી પાતળી (rarefied) હોય છે કે પાંચમ્મ ડગલાં ચાલીએ ત્યાં તો શ્વામ ભરાઈ આવે. હું મહામહેનને પચાસેક પગલાં ચાલી અને વળી પાછી ઘોડા ઉપર જ બેસી ગઈ.

મહાશુભ્રુસ પૂરા થયો એટલે થોડું ઉતરાણ આવ્યું. બરફ તો તેટલું ને તેટલું જ હતું, પણ સૂર્ય જગ્યો હતો અને સૂર્ય જોયે આવ્યાં હતો એટલે ટાઢ જગાડે એટલી લાગતી હતી. ચડવા કરતાં એ ઉતરવાનું એક રીતે વધારે અધરું હતું. કેમ કે ઘોડાના પગ લપસી પડતા હતા. વળી સૂર્યની ગરમીને લીધે બરફ ઉપર ઉપરથી પોણું ચર્મ જતું હતું એટલે ઘોડાના પગ ઉપર જીતરી જતા હતા અમારામાંથી બે ઝળ્યાએ એકલાની કામગીરી બરફ ઉપર પાથરી અને તેના ઉપર ક્ષણ મારીને બેઠા અને પોતાના પગ બરફ ઉપર ટેકવી ટેકવીને લપસ્યા. લગભગ એ અઢી માર્મિનું ઉતરાણ તેઓ પાંચ મિનિટમાં આ રીતે જીતરી ગયા. અમે બાકીના બધાં તો ધીમેધીમે એકેક પગથું સલાબીગંભાળીને જોડ્યાં.

હવે અમારાથી શામે અમરનાથનું ચડણ દેખાતું હતું. પર્વતની ધારેધારે પાતળી પગથી દરથી પણ એવી લયાનક દેખાતી હતી કે મારા તો હોસકોસ જડી ગયા.

અને બરફ પૂરું થયું અને અમે પચતરણી નામના પડાવે આવ્યાં. આ જગાએ પાંચ નદીનો મંડળ થાય છે, એમ કહે છે. મને તો એનું લાગ્યું કે એક જ નદીના પાંચ ફાંટા થોડે દૂર જઈને એકઠા થાય છે. જે હોય તે પણ આ જગાનું નામ પંચતરણી—પચતરણી છે.

નદીને કિનારે તંબૂ ડોકવાના હતા પણ હજી ગામનનાં ખચ્ચર આવી પહોંચ્યાં નહોતાં. નવ વાગ્યા હતા, અમરનાથ હજી ચાર માર્મિન દૂર હતું, અને ચડણ કંડણ હોવાથી ચડતા બે કલાક થાય એટલે તરત જ જવાનું હતું કેમકે નહિ તો ખપોર પડી શકે અને ઝડપને પછી ભરીસો નહિ.

તેથી માડા નવ વાગે અમે આગળ ચાલ્યાં

પીસુધાટીના ચડણ કરતાં શેષનાજનું ચડણ ભારે હતું, અને તેનાથી કંડણ ચડણ મહાશુભ્રુસ હતું. પરંતુ આ અમરનાથના ચડણ આગળ તો એ બધા મીઠા રહેતા હાથે ! એ ચડણોના ટોળાવ (gradient) બહુ બહુ તો ડીગરીના હશે, પણ આ ટોળાવ તો ૮૦૦નો હતો, પગથી પણ વધારે સાંકડી હતી, અને એક બાલુ પડાડ અને બીજી બાલુ જોડી ખીણ, અને ખીણમાં ચર્મને પચતરણી નદી ધમધમ કરતી વહે ખીણ બાલુએ જોતાં જ ચક્કર આવે અને આપણી આગળ જોઈએ તો બિમો ટોળાવ જોઈને ચીમ પાડવાનું મન ચર્મ આવે એટલે ત્રીજી બાલુએ પર્વત તરફ જ નજર રાખવાની હતી. ઘોડાનો પગ જો આવા ભયંકર ટોળાવ ઉપર જગાડ પણ લપસ્યો, તો આપણું એક ફાંટું પણ હાથમાં ના આવે.

મેં તો લગભગ તદન ટીલી મૂકી દીધી અને છુત્તને પકડીને આંખો મીંચી દીધી ! ઘોડાને ત્યાં જતું હોય ને જેમ જતું હોય તેમ ચપ એને પણ પોતાનો છવ વઢાલો હશે જ ને ! આત્મચક્ષાની કુદરતી પ્રેરણાને લીધે એ પણ એવા ગંગાળીને ડગલાં ભરતો હતો.

એવા લોકોને જે માઈલ પમાર કર્યા પછી અમરગંગા નદી આવી અત્યારે તો એ કરીને બરફ બની ગયેલી હતી એટલે અમે બરફ ઉપરથી જ ચાલ્યા આ જગ્યાએ પણ અમે ગુલાબી બરફ જોયું.

હવે જે બાબુએ ધામ કે લિસોતરી વગરના આજી કર્યાછ રંગના નિર્ભય પદાડે હતા, અને પચ્ચે બરફની અમરગંગા. દૂરથી અમરનાથની ગુફા દેખાતી હતી અને છેલ્લો એક વળાંક આવ્યો અને અમારી સામે જ ગુફાવાળો પર્વત આવી ગયો જમણી બાજુએ બરફથી છવાયેલાં શિખરો હતાં. તેમાના એકનો આકાર ગોળ ધુમ્મટ જેવો હતો, અને તેના ઉપરનું બરફ એક પથ્થુ ડાઘ કે ખાંચાચમનું (spotless) અને ઘોળું હતું, જાણે કે મહેક સંગેમરમરનો ધુમ્મટ !

તેની પાસે કાળભરવની ભયંકર ધારી દેખાતી હતી. અસલ પચતરણીથી અમરનાથ એ રસ્તે લોકો ગડતા હતા. બરફ બનેલી અમરગંગા નદી, જે બાબુ બિહામણા પર્વત અને મામેની પ્રચલ અમરનાથ મહાદેવની ગુફા, એ ગધાથી જાણે મહાદેવે પોતાનું સ્વસ્વરૂપ ધારણ કર્યું હોય એવાં લાસ થતો હતો.

શાન્તિ પણ ત્યાં ભયંકર હતી. વનરપતિ કે પ્રાણીનું નામનિશાન નહોતું જણાતું. માત્ર અમારી ટોળી ચાલતી હતી, તેના પગરવ બરફ ઉપર થતો હતો તેના જ અવાજ આવતો હતો.

ગુફાની તદ્દન નીચે જે નદીનો સંગમ હતો. એમાની અમરગંગા ડાબી બાજુથી ટપકતી હતી. અને બીજી અમરાવતી જમણી બાજુથી નીકળી, ગુફાની અગાડી ઘર્ષને અમરગંગાને મળતી હતી, અને એ બેના સંગમની નદી થોડે ચાલીને કરી ગઈ હતી. આગળ જતાં પચતરણી નદી પણ તેને મળે છે. તે પછી એનું નામ સિંધ નદી પડે છે. અમરગંગાના પાણીનો રંગ ઘોળાશ પડતો છે.

ગુફાની નીચે અમે પહોંચ્યા એટલામાં તો અમારા માથા પર ઘર્ષને બે કખૂતરો જોડી ગયા. અમરનાથના યાત્રાળુને મન સિંચલિંગ કરતા પણ આ કખૂતરની જોડીનાં ફર્શનને વધારે મહિમા છે. એમ મનાય છે કે એ પુરુષ અને પ્રકૃતિની જોડી છે, અને યાત્રાને દહાડે જ એ મનુષ્યની નજરે પડે છે. એ કખૂતર સાદા કખૂતર કરતાં સહેજ નાનાં, લગભગ હોલા જેવડાં હતાં, અને એમનો રંગ ચળકતો સોનેરી અને જૂરાસ પડતો હતો. ગુફાની આસપાસ બેએક માઈલ લગી બરફ અને કોરા પહાડ સિવાય બીજું કંઈ જ નહોતું. ઝાડપાન તો શું પણ ઘાસ કે લીલ સુદાં નહોતાં, તો જનાવર કે પક્ષી તો ક્યાંથી જ હોય ? કંઈ જાતની સજીવતા જ નહોતી. ત્યાં આ કખૂતરની જોડ જોઈને યાત્રાળુઓને નવાઈ લાગે એ સ્વાભાવિક છે, અને એ પુરુષ અને પ્રકૃતિની જોડી છે એમ માની લે તેમા નવાઈ નહિ. વળી કખૂતરનો રંગ સોનેરી જેવો હોવાને લીધે એને દેવી માનવાને વધારે કામચુ મળે.

પણ અમારું તો ધારવું છે કે એ રોક પીગિયન (rock pigeon) કહે છે તે હશે. કખૂતરો તો ઘણે દૂર લગી ઝડપથી જોડી શકે છે, તો આ ગુફામાં આ જોડી રહેતી હોય અને પંદરેક માઈલ દૂર શેષનામની પેલી બાબુ ચારો ચરી આવતી હોય તો નવાઈ નહિ. નવાઈ એટલી જ કે ખોરાકથી આટલે દૂર શું કામ રહે ? કારણ કે ગુફામાં તો અપાકી પૂણિમા અને શ્રાવણી પૂણિમાએ મવારથી સાજ સુધી જે યાત્રાળુઓ આવે તે જે કંઈ લિંગ ઉપર ચડાવી જતા હોય તે જ. તે સિવાય બીજા કંઈ દિવસોએ ગુફામાંથી ખોરાક મળવાની તો એ પક્ષીઓને આશા જ નહિ.

ગમે તે હોય, અને તો એ પક્ષી જોયાં.

પક્ષી અને પગમાંથી જોડા કાઢ્યા અને ચોખાના ઘાસનાં ચંપચ સાથે લીધાં હતાં તે પરેડી. ઉઘાડે પગે તો શુક્રામા લેખાં રહેતું ચક્ર નથી, કેમકે જગદ્ગુનું પાણી બધે ટપક્યાં કરે છે તે ક્ષત્રાવ છે, અને પગ ફરી જવાની ધારતી રહે છે.

સહેજ બહારની જેવા ધોળા પહાડમાં કુદરતી રીતે કાતરાયેલી એ શુક્રા પચામમાઃ ફૂટ જાંચી, એથી મહેજ ઓછી પડોળી અને લગભગ તેટલી જ ઊંડી હતી. એ પર્વતની ઉપર કે બહારની બાજુએ ફરે જરૂર નહોતું, પણ અંદર, વચ્ચેનાય, પાછલી ભીંતની લગભગ એક મોટી જરૂરની ઓટલી (કે જળાધારી) હતી, અને તેના ઉપર એ ફૂટ જાંચી અને દોઢ ફૂટ પડોળો, તદ્દન શિવલિંગના આકારનો જ, મહેજ ભૂરાશ પડતા રજોનો જરૂરનો કકડો હતો.

પાણીનું નવું માટકું હોય તેના છિન્નેમાંથી પાણી બહાર ઝમે છે એ તો મજાની વાત છે આ પર્વતની જમીન અને ભીંતના પચ્ચમાંથી એ જ પ્રમાણે પાણી ઝમે છે, પરંતુ શુક્રાની યાદી હવાને લીધે ઝમીને બહાર આવનાં જ તે પાણી ફરીને જરૂર ચર્ચ મળે છે એમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનો મત છે. પણ શુક્રામાં પાણી તો બધું કેટલું ઝમે છે, તો આટલા અમુક ભાગમાં જ શા માટે ફરી નવું અને શિવલિંગના આકારમાં જ શી રીતે ફરે એ બધું જ નવાઈ જેવું લાગે છે. વળી જળાધારી પણ જોએક ફૂટ લાંબી ને એ ફૂટ પડોળી છે. એ પણ શી રીતે ને શા માટે ત્યાં જ ફરી ગઈ હશે ! બરેબર એ બધી કુદરતની લીલા વિચિત્ર તો છે જ !

શિવલિંગથી થોડે દૂર બીગળ એ બધું જ નાના જરૂરના કકડા હતા. પણ એનો તો ખામ કંઈ આકાર નહોતો. પડોળાઈ કરતા લગભગ સહેજ વધારે હતી, એટલે કંઈક મૂર્તિ જેવું છે એમ માની લેવાયું અને તેથી એ બેને પાર્વતી ને ગણપતિનાં નામ અપાયાં છે.

અમરનાથના ધામમાં અતિશય ટાંઢો લીધે કાઠ્ઠી પૂજારી રાત તો ત્યાં રહી શકતો જ નથી. જગદ્ગુનું જ વિંગ એટલે જોને સ્નાન કરાવવાપણું પણ હોતું નથી. એટલે દંમેશ એની પૂજા પણ થતી નથી. વળી શુક્રાનું દાર બંધ ચર્ચ સહેજે એવું નથી, કારણ કે આક સિંતર ફૂટ જાય છે. એ કાચુથી કે પક્ષી બીગળ ગમે તે કાચુથી, ધર્મનો ખાધ ત્યાં ચાલી શકતો નથી. એટલે શિવલિંગની જળાધારી સુધી કિંદુની માફક મુમત્તમાન કે બીજો કાઠ્ઠી પણ પરધર્મો બંધ સહે છે.

માત્ર વાત વળતે એટલી પરદેશ પાળવાની હોય છે કે ગમે તે ધર્મો હોય પણ વાતના દિશોમાં મોંઘાદારી ખોરાક ન ખાવા. કાશ્મીરમાં તો આલ્પજો પણ બધું જ ખાય છે, એટલે આ પરદેશ પરપ્રાંતીઓએ વાજા કરી દશે એમ લાગે છે.

એવી માન્યતા છે કે આ પરદેશ કાઠ્ઠી ન પાળે તો વાત્રાશુઓના સર્વ ઉપર કંઈ મહાન ઈશ્વરી કાંપ જતરી પડે. થોડાં વચ્ચે ઉપર એક વાત્રાશુએ આ નિયમનો ભંગ કરીને કંઈક ખાધું, જનસાક્ષી તે તે રાત્રે જૂજ જ કરા અને તોશન અને વરગાદ અને આંધી જેવું થયું—જો 'બ્લિઝાર્ટ' (Blizzard) કહે છે તેવું. અને સંવત્રે જૂજ કષ્ટ ખમતું પડ્યું. બીજી ગણેરે બધા વાત્રાશુઓએ પેના નિયમભંગ કરનારને પકડીને મારી નાંખ્યો !

શુક્રામાં અને જૂજ વાર જોયા, ને મનમનની જગાએથી વિગતી છળી પાડી..

અમારી માથે છેક પહોળામાંથી એક પડો આવેલો હતો તેણે શુદ્ધાની ભોંતમાંથી જ થોડા પથ્થરના કડકા ઉખાડીને અમને આપ્યા અને કહ્યું કે “આ અમરનાથની વિગૂનિ.”

બપોરના બાર વાગ્યા હતા અને બહાર તડકો પ્રચંડ પડતો હતો, પણ શુદ્ધા નો દુઃખ એવી ટાઢ હતી.

અમરગંગાનું પાણી પીને અમે પાછાં વળ્યાં.

જે માઈલ દરેલી અમરગંગા ઉપર આલ્યા પછી પાછા પેટા ભયંકર રસ્તા ઉપર આવી પહોંચ્યાં. ઊતરતી વખતે તો ચડવા કરતાંએ વધારે થીક લાગે એવું હતું, કેમકે સીધો ઢોળાવ એટલે ધોડાના માથાં નીચે અને પગ ઊંચે એવું લગભગ થઈ જતું હતું. જેમતેમ કરતાં ઊતર્યા અને પચતરણીને પડારે પહોંચ્યાં.

તે આખો દિવસ અમે તડકામાં ને તડકામાં એડીને જ ગાળ્યો. સાંજે નદીને તીરે સૂવેના ઝાંખા તડકામાં એસવાનું અત્યંત ગારુ લાગતું હતું ચારે તરફ બરફથી છવાયેલા પર્વતો અને વચ્ચે શાન્ત નદી વહેતી જતી હતી ધીમેધીમે સૂર્ય આથમ્યો અને ચન્દ્રમા ઊગ્યો, આજે થોડાં વાદળા આડાંશમાં હતા, અને ચન્દ્ર નેત્રી પાછળ ધડીકમાં મનાતો અને ધડીકમાં બહાર આવતો હતો. જાણે નાનું જાળત સત્તાકૂડી રમતું હોય ને!

રાત્રે જગ્યા પછી બુધનિવરનાં લાકડાંની તાપણીની આસપાસ બેઠા. આવની કાલે તો પાછાં જવાનું હતું એટલે બપ જોડકાં લાકડા રાખી, બાકીના બધાં આજે રાત્રે બાળીને મોટી તાપણી બનાવી હતી ધડીક પછી તાપણી હોતવાઈ ગઈ અને ટાઢ અનિશય વાવા માડી એટલે તંબૂમાં જઈને સૂઈ ગયાં.

બીજે દિવસે એટલે તા. ૧૬-૭-૩૫ ને મગળમારે સવારે ખૂબ વહેલાં ઊડીને પાંચ વાગે તો નીકળ્યા. કારણ કે મહાગુણસ પાસ પાછો ગડીને ઊતરવાનો હતો અને જો સૂર્ય ઊંચે ચડે તો પાછું બરફ પોચું પડી જાય.

પંચતરણી નદી ઝોળીથી અને ઝડપથી આવ્યું. આજે તો યાત્રા થઈ ગઈ હતી, એટલે બધાં ખૂબ આનંદમાં હતા. પરંતુ જતી વખતે અમારી સાથેના યાત્રાળુઓ ધડી ધડી જવ ધોધો ‘કરતા કરતા ચાલતા હતા, પણ પાછાં જતાં તો અમરનાથના બન્ધ દર્શનથી જાણે કે તૂટા અને દિઠમૂઠ થઈ ગયા હોય તેમ મૂંઝે મોઢે રસ્તો કાપતા હતા. થોડા પણ પાછા ઘેર જવાની આશામાં જગ ઝડપથી પગલા પાડતા હતાં.

કાલેના આખો દિવસ તડકો સખત રહ્યો હતો, એટલે બરફ ઘણું જ પીગળ્યો હતો, અને પોચો પંચ પડી ગયો હતો, એટલે સંજાળવું જલ્દ પડતું હતું. એટલામાં મહાગુણસની પાસે જ અમારામાંથી એક ભાઈ નો ધોડો કમરપૂર બરફમાં ગરક થઈ ગયો. પહેલા દિવસની માફક પાછી હો હો થઈ ગઈ, અને એમને પણ ઊતરી જતું પડ્યું થોડાને મહામહેનતે બહાર કાઢ્યાં અને પાછી સ્વારી આગળ ચાલી. હવે તો પગલે પગલે ધોડાવાળા ‘દોશ’ ‘દોશ’ એટલે સાવધાન રહો, એવી ખૂંચો પાડવા કરતા હતા. ગઈ કાલ કરતાં આજે બહુ જ વધારે ભયંકર રસ્તો થઈ ગયો હતો. અને લગભગ દસઠમ પગારે ધોડાના પગ ઘૂંટણ પૂર ઊંડા ઊતરી જતા હતા.

ઢોળાવાળા, ધોડાવાળા વગેરે ‘હોશ સે,’ ‘કદમ દર કદમ,’ ‘બચ કે’ એમ ખૂંચો પાડવા કરતા હતા.

મહાશયુજન જિતરતાં

મહાશયુજન પૂરો થયો અને ઉતરાયુ આવ્યું. ધામેધામે વાવજનથી એક માઇલ આગળ સુધી પહોંચ્યાં ત્યાં તો મોટો ભવ આવ્યો. બરફના મોટું ગાળકું પડ્યું હતું અને એ તૂટેલા બરફ ઉપર ચર્ચને જ જવાનું હતું ! ગમે તે પણ જો બરફનો કડકો આખો છુટો પડી ગયો અને ભારથી નીચે ખીણમાં દબાઈ ગયો અને ઉપર આવનારને ગરકાવી નાખે ! અમે તો બધાં ઘોડા પરથી જિતરીને હલકે પગલે ઝડપભેર એટલા પત્તીસેડ ફૂટ ઉંચે છૂંચે ચાલી ને સામેપાર સિધર બરફ ઉપર પહોંચ્યા. ઘોડા તો એની મેજે જ અમારી પાછળ આવ્યા. એકએક જણ આવી ગયું, એટલે માણસોએ આકાશભેદી ખૂમ પાડી, “છલ્લિલ્લલ્લ હો છલ્લિલ્લલ્લ !”

ત્યાંથી વાવજન, શેખનાગ, પીમુધાટી અને ચન્નવાડી ચર્ચને બપોરે દોઢવાગે પહેલગામ પહોંચી ગયાં પહેલગામમા મંડાનો, મોટરો, માણસો વગેરે નોંખીને ત્રણે જંગલ છોડીને મગલમાં આવ્યા હોઈએ એવું લાગતું હતું.

પહેલગામમા ઘોડાવાળા, મજૂરો વગેરેના હિમાય ચૂકવાને જવારે મોટરમાં બેસીં ત્યારે ત્રણે રત્નમાંથી ત્રણમાં હોઈએ એવી લાગણી ચર્ચ. અને જ્યારે મોટર ચાલી ત્યારે એની ગતિ એવી તો વિચિત્ર લાગી ! ચાર દહાડા લાગવાગટ ઘોડા ઉપર જ કલકાના કલાકો ધીમે ધીમે મુસાફરી કરેલી તે હવે આ વનની ઝડપ ત્રણે અમાતી નહોતી.

માત્ર પાંચેક રાત્રે શ્રીનગર પહોંચ્યાં.

પછી જ અમને ખ્યાલ આવ્યો કે અમારો દેખાવ કેવો નેના નેના થયો હતો. ફરી જવાય એવી ટાઢ, બરફના પહોડો ઉપર ચર્ચને જાનો ટાઢો હિમ પવન અને તે ઉપર સૂર્યનો પ્રચડ તડકો—વળી, બરફના પાણીથી ચત્તરમાંજ મોટુંકાય ધોવાનાં; એ બધાની અસર આગડી ઉપર એવી ચંચલી કે અમે કાળાં કબુક ચર્ચ ગયાં હતાં અને આંખોગા લોડી ફરી જવાથી આંખો લાલકાવ ગિડામણી ચર્ચ ચર્ચ હતી !

આંખોની રતાશ ખીજે જ દઢાડે જતી રહી. અને મોઢા ઉપરની ચામડી જુનેલા
 ૩ ૫ ઘટાટાની ઝાલની માફક ધીમે ધીમે ઊખડી જવા માંડી, અને ત્રણચાર દઢાડામાં અમરનાથને
 ૧ લીધે જે પાલ્ય અસર થઈ હતી તેનું નામનિશાને ના રહ્યું માત્ર તેના અદ્ભુત રુદ્ર,
 ભવ્ય અને અનુપમ સૃષ્ટિમૌલ્યની જાપ અમારા મન ઉપર ચિરકાલને માટે પડી રહી છે
 એ તો મરણપર્યંત જુલાસો નહિ. જ્યારે પણ મન ઉદાસ હોય તે વખતે માત્ર આંખો
 મીચીને ઘેરુ ભૂરૂ આકાશ, સંયંતો સોનેરી પ્રકાશ, કાચ જેવું નિર્મળ શેષ સંસાર તથા
 હમતી, ફૂદતી, નાચતી, રજતવર્ણી શેષ નદી અને પાર્શ્વનાં લીલાં વન, એ બધું દશ્ય મનો-
 નયન આગળ ખાડુ કરી દેવાનું એટલે આ અસાર જગતને ભૂલી જઈને કાઈ સુન્દરતમ
 જગનમાં આનન્દથી વિહરીએ.

જ્યારે પણ મનમાં ગર્વ આવે કે આપણે કાઈક છીએ ત્યારે એ સફેદ બરફથી
 આચ્છાદિત અમરનાથ, પંચતરણી અને શિવનાગના ગગનચુપ્તી શિખરો, બદામી પહાડની
 ઊંડી ગુફામાં આવેલું અમરનાથનું એકાન્ત ધામ અને માર્ગલોના માર્ગલો નજર પહોંચે
 ત્યાં સુધી પથગાયેકુ ગહાગુણુમ અને અગરગગાનું હિમારણ્ય એ નજર સમક્ષ લાવવાં
 એટલે કુદરતની ભવ્યતા, ગહનતા અને ચહાનતા આગળ એક પામર માનવી કેટલો ક્ષુદ્ર
 છે તેનું જ્ઞાન થાય.

બળવંતકવનો

પૂજાલાલ

[ગિખરિણી]

‘દીસે ખાવા ધાતો ખડકપથરે પહાડ નરવો;
 જવલે દેડી ચે ખડખચડ કોળે બહુ મળે,
 છળે એને જોતાં હૃદય, પણ તો ત્યાં કયમ પળે ?
 વૃથા ત્યાં શું જાણું ? અગમ અતિશે એહ વરવો.’
 વહો મા, છાજે દે મતિનયન ઉન્મેષ કરવો.
 જુવો વૃક્ષો, વેલો લહરત લગેલી ફૂલફળે,
 સૂણો ધ્યાને જાનો, બળબળ ઝરા નિર્મળ જળે
 વહેતા આનંદે ખડકે ખડકે શા અનુભવો !
 પહાડી પ્રજાનાં કવન બળવંતોર્ગિ—સરસ્વત્યાં,
 ખડિઈછે જોતાં વિષમ, રમ અર્થે અગમ શાં;
 ઘટાશોલા કિંતુ પ્રચુર, ઝરણાં ચે અમૃત શાં;
 રસજોએ તો એ લવનવતન્ત્યાં, ભક્તિથી ભન્ત્યાં.
 લઈ જાતી જિને ગગનરસિયા કાવ્યશિખરે
 કળાની દેડીઓ સુલલ યદિ થી કેં ધૃતિ ધરે.

દીપ ધીનો

નાથાલાલ દવે

[ભિષ્મોં]

એ સૌમ્ય ને સાર્વિક તેજ્ઞીનો
મને ગમે કોમલ દીપ ધીનો. ૨

નમી ગયા રશ્મિ રવિ તણા અને
આકાશથી ઓસરી માંધ્ય-લાલિમા;
એનું મને ના હતું જ્ઞાન, આંખો
મીઠી પડ્યો પુરશીમાં વિચારું,
ને ઊડતું ઉર તરંગના તટે;
ભારે જની પાંપણ ખૂળ થાકથી
કંટાળીને, દ્રવ્ય ઉપાર્જનાર્થે
ઢોડલ ઈંગો પણ સૌ પડ્યાં હતાં
આશમધી.

ના ધ્યાન મારું, અહિ આવી ક્યારે
ધીમે પદે, ને મુજ પાસ જામિલા
મૂકી ગઈ કોમલ દીપ ધીનો.
ઉજસ જોતાં નયનો ઉઘાડું
ને દીપની નાણુક જ્યોત લાળું. ૧૬

એ જ્યોતના શુભ પ્રકાશ માંહી
લિજ્જત મારો ગૃહખંડ નાનો.
જાંચે ચડે પાતળી સેર ધૂપની,
હવામહી વર્તુલ પારદર્શક
પડે, અને વાયુ મહી મળીને
અદૃશ થાતાં, પસરે સુગંધ. ૨૨

ને એ સુગંધ! નવત્રી મુગધ!
એ સ્પર્શતાં અંતરના ઊંડાણથી
હીડી જતી ગ્તાનિ, અકથ્ય ભામ્યતા

ની ફૂંક આંધી ફરકી ગઈ, અને
અંજાંગમાં વ્યાપી રહી પ્રમદતા.
ભૂલી ગયો ઉર્જવળ વીજળીની-
જતી, અને વિદ્યુતની ત્વરાથી
વિદ્યુતજળે જીવન જીવતો યુગ.
સરે પડો ગંભીર ભૂતકાળના;
ને આંખ સામે પળમાં સજીવ,
આયો તણા જૈરવનું પવિત્ર
શાન્તિભર્યું જીવનસ્વપ્ન જાગે. ૩૪

પુષ્પો લઈ કાનન; માંહી નર્તતાં
મૃગો; અને ગંભીર ગીત ગાતી
સરસ્વતીનાં ધનશ્યામ વારિ;
જેસી તટે કું અધિકન્ધાઓ
ધગધગ તેલે લસેતી કલાપ;
રે ત્યાં સૂકાતાં વિટપાવલીએ
લિજ્જતલા વલ્કલ કું દિવેનાં.
તેજસ્વી, પુષ્પોર્જવલ, મંત્રદણ
મહુષિઓ હિચરતા ઋચાઓ;
જુજી રહેતાં શી લવ્ય ઘોષથી
મંત્રો તણા, ને અડતો વિતાને
સુગંધભીનો ધૂપ ચરકુંડથી
એ દૃશ્ય ઉલ્લાસભર્યા નિહાળું
જ્યાં મુજ સામે ધૃતદીપ લાળું. ૪૮

ને સાંભરે મોહક પાલ્યકાળ
જ્યારે મળી ગૌતમ અંજુને હું
ચંપાળતાં પ્રેમથી ગાવડીને,

ખીતાં ખીતાં છેલ્લે જતાં નજીક
 ને જાણતાં એ મદમસ્ત શૃંગો
 ધીમે કરી, તેલ ધંસી ઉઘળવા.
 ઊભી થતી બાં દુધ દોહી જ્યારે,
 ત્યાં ચોંલતાં હારમહી જ, પીવા
 ખ્યાલા લઈને, પય શીણવાળું.
 ગોળી મહી ઊછળતાં વલોણાં
 ને નિત્યનાં ધમ્મરગાન ગાજતાં.
 બા છેવટે હોંશભરી ઉતારતી
 મીઠું મળતું નવનીત સ્વરજ
 ને તાવતી માખણ એ તળાઈમાં,
 ત્યાં ખેસતાં ઉત્સુક નેત્રથી અમે
 એ શ્વેતતાને ગળતી નિહાળતાં.
 અગ્નિમહી બા ઘૂતધાર રેડતી;
 ઉત્સાહમાં અગ્નિશિખા હસીને
 એ ઝીલતી સિંચન, ને સુવાસ
 જીડી રહેતી ગૃહખંડખંડે. ૬૮

આવી યુવા; આવી ઉરે પિપાસા
 સૌન્દર્યની, ને ભમતો રહ્યો હું

અસ્વસ્થ ને અર્થવિના અંબુજ શો
 વિદ્યુતની શેશતી શા નિહાળ્યાં
 મુખો, ઘડી બે ઘડી આંખ આંજતાં.
 રંગીત ને માદક રૂપ કેરું
 ફૂટી રહ્યું ચોગમ દાડખાનું.
 ને હું ઊભો સ્તબ્ધ, અતૃપ્ત, એકલો
 હૈયે નકામા ભડકો જગાવ્યા;
 આવી ત્યહાં પ્રેમલ સૌમ્ય ઊર્મિલા
 ને સ્નેહભીનું શિખર એક વેરી,
 લીધું કરે છવતનું યુક્ત.
 બેઠાં અમે ત્યાં ધનકંઠ હૈયે
 ઉલ્લાસ—આશામહી લગ્નવેદીએ,
 ત્યારે પુરોહિત રહ્યા જગાવી
 વેદીમહી, મંગલ એ સુવાસ;
 ને ઊર્મિલાએ સુજ ઉર પાથયો
 શીળો, મૃદુ ને નવલો ઉન્નત. ૬૯

એ સૌમ્ય ને ત્રાસ્વિક તેજભીનો
 મારે ગૃહે ડોમલ દીપ ધીનો. ૮૦

વિવેચનના પ્રયોગો

ગામજી લવજી આસગિયા

ઝૂલગતી માહિત્યના આગાવાડિયામાં લગણાદમથા 'કાચરૂપી ટ્રેડીઓનો પાક

વિષુત આવે છે આ ટ્રેડીઓ ખાટી છે કે મીઠી છે? આ ટ્રેડીઓમાં હાફમ, પાયરી અને જમાનાનુ પ્રમાણ કેટલું છે? વગેરે પ્રશ્નોના ઉત્તર, એ ટ્રેડીઓનો મોટા ભાગ મિલકુલ ચખાયા વગર જ સીધો ઉગરે જતો હોવાથી, મળી શકે તેમ નથી

એચાર મામિકામાં કે દિવાળીના અંગેમાં કવિતાની મધ્યા ગણી લુઓ કોઈમા દમનાર તો કોઈમા પદ્મવીગ, તો એ મા નીમત્રીમ કરિતાઓ! એક દિવાળીના અંગેમાંની અનુક્રમ- શિક્ષાનું પાનુ બખસી માટે એ પંચાનો એવડો મગાવ્યો તેની આસપાસ વોટાઈને આવ્યું તેમા કાચની મધ્યા ગણી લેઈ તો એકાવન! 'પચ્યાસ પચ્યામ ધમઓ વગડાઓ' ને બદલે 'એકાવન એકાવન કરિતા છપાવે!'

કવિતાની આટલી મધી ઉત્પત્તિ અને ફેલાવાનો પ્રશ્ન અર્થશાસ્ત્રના અજવાળામાં તપાસીએ જે વસ્તુની માગ વધુ હોય તે વસ્તુનું ઉત્પન્ન વધે કવિતાની માગ વધી છે? વધી છે તો ક્યા વર્ગમાં? વાચકોમાં કવિતાની માગ વધી હોય એમ જણાતું નથી વાચકોમાં વધે તો જ તત્તીઓ અને છાપકોમાં વધે જતા આટલી બધી ઉત્પત્તિ (અને લખ) શાથી? અર્થશાસ્ત્ર ખોટું!

કોઈ પણ ગાત્ર ખોટું હોય એ માની સમય એવી વાત નથી હકીકત એમ છે કે અર્થશાસ્ત્રનો એક બીજો નિયમ, અથવા તો ઉપના નિયમનો અપવાદ, છે કેટલીક વસ્તુની અપત માગ ન હોય તો પણ વધે અને વગરમાગે પગણે પૂરી પાડવામાં આવે દાખલા તરીકે, આપણા ગોળામાં પાણી ઘણું લઈ હોય છે અને દૂધવાળો આપણને દૂધ માથે થોડું પાણી પૂરું પાડે એવી આપણી જગ પણ ઈચ્છા હોતી નથી તોપણ તે ઘણીવાર પગણે દૂધની માથે પાણી આપી નાંચ છે!

કપિનાની બાબતમાં પણ તેમ જ બને છે વાચકો તત્તીઓ પામેથી કવિતાઓની અપેક્ષા રાખતા નહિ હોના જતા તત્તીઓ પગણે આપે રાખે છે અને તત્તીઓ કવિઓ પાસે કવિતાઓ ન માગે તોપણ કવિતાઓ તત્તીઓની ટપાલમાં બીજી ટપાલની માથે પગણે આવી આવે છે આ બધું ઉપગતા નિયમના આધારે ચાલી ગયું છે

કહેવાય છે કે કોઈ પણ વસ્તુ મળ્ની એ અધરુ કામ છે તેનો વિનાશ કરવો એ સાવ મહેલો વાત છે પરંતુ કવિતામાં બનતું છે કપિના લખની એ રાટલી ખાવા કરતા પણ મહેલું છે વખેથી કવિના ફાડી નાખવી એ ઘણું જ અગરુ લગભગ અશક્ય કામ છે

કવિતામાં બધા પ્રમાણની છૂટ હોય છે તેનું એક માત્ર બધન પદ્મધનુ, એટલે કે અમુક માત્રામેગ કે અક્ષરમેગ, અને યતિઓ અને ગ્રામ અને એ બધનને પગ આજકાન લગભગ તોડીવડોડી નાખનામાં 'આવ્યું છે એવો જમાનો પણ આવશે કે ત્યારે ઉપતા

સાકચમાં વાપરેલો કમળાગ સખ્દ નકામો નિવડે, અને કવિતાનું એટલું જ બળ ન રહે કે તેના નામનિર્દેશ આગળ—કે પાછળ કે ઉપર કે નીચે—‘કાવ્ય’ એમ જણાયું.

કવિતામાં વ્યાકરણ, ક્રિયાપદ, સખ્દના મૂળ અર્થ જોડણી વગેરે કસાતી ચિંતા હોતી નથી. તે કાવ્યકથા માંડીને કાગડા સુધી, મૃત પત્નીને, જીવતી પત્નીને, ભવિષ્યની પત્નીને, ઉપપત્નીને, એમ ગમે તે વિષય ઉપર લખી સકાય છે. જેમ ગદ્યગર લોકો હવામા હાય વૈગ્રીને હાથી રજૂ કરી શકે છે તેમજ કવિ કાગળ ઉપર કલમ વૈગ્રીને વિષય રજૂ કરી શકે છે. વળી કવિતામાં માધ્યમણ લેણ જેટલી લગાઈ પણ જરૂરની નહિ એટલું જ નહિ પણ ચમ્પાર ને બખ્ખે લીટીની પણ કવિતા બની શકે છે. હજુ સુધી એક લીટીનું કાવ્ય જોવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ એક લીટીનું કાવ્ય દોઈ ગઈ કે નહિ, અને હોય તો તે પ્રાચીન હોય તો વધુ સારું કે પ્રાસરહિત, અને પ્રાચીન હોય તો તે એક લીટીનું કહેવાય કે બે લીટીનું, એક લીટીના કાવ્યમાં છદ્દ જેવું કંઈ જોઈ શકે કે નહિ, અને જોઈ શકે તો કયો સાધી વધુ અનુકૂળ, એક કરતાં વધુ છદ્દ અનુકૂળ હોય તો મહેતામાં મહેતો કયો વગેરે પ્રશ્નોના ઉત્તર કોઈ વિદ્વાન મને આપે તો હું પણ દરેકજ વૈજ્ઞાની પચ્ચીમની સરેરાશ કાવ્યો લખવાની ઉમેદ રાખું છું.

અને બીજા લેખો કરતાં કવિતા જાણી એ પણ મહેતુ અને લાભદાયી કામ છે. કાવ્યો દુકાં હોવાથી તંત્રીને તે વાંચી જવામાં કાઠી મહેનત પડતી નથી અને જાણવામાં તે બહુ યોડી જગ્યા શકે છે. એટલે કલ્પે બે ત્રણ પાનાના ભોંગે અનુક્રમણિકા ખૂબ યોડી બનાવી શકાય છે. એકાદ માસિકકાર જે તેના એકાદ અંકમાં એક જ સાંખી સો પાનાંની વસ્તુ, તાર્તા, નાટક કે નિબંધ કે ગમે તે જાણે, તો પછી ભલે તે તેના વર્ગમાં ઉત્તમોત્તમ હોય તોપણ અનુક્રમણિકામાં એક જ વસ્તુ જોઈને દરેક જણ કહે કે આ તબી તો સાવ ધાંધિયા જ કરે છે!

લેખોમાં જ્યારે લેખ પૂરો થાય ત્યારે છેલ્લે પાને યોડી જગ્યા રહે છે. તે જગ્યા કારી રાખવી એ ખરાબ કારણ જે કોઈને ચિટ્ટી લખવાના કામમાં આવે એ શા કામનું! તે જગ્યાએ કોઈ સારું નરસુ અવતરણ મૂકવામાં પણ શોધવાની માયાદાંડ એવી જગ્યાઓમાં જુદાંજુદાં ચિતરામણો મૂકવામાં પણ ખર્ચ થાય. એટલાં એક ચિતરામણો દર વખતે મૂક્યા એ સારું કહેવાય નહિ એ જગ્યાનો સૌથી સારો ઉપયોગ એ જ કે એ જગ્યાએ જેટલી લીટીનું કાવ્ય સમાઈ શકે તેમ હોય તેટલી લીટીનું એકાદ તબી પાસે જે દગલો પડ્યો હોય તેમાંથી શોધી લેવું અને ત્યાં જાણવું.

કપડે આવાં કારણોથી માહિત્યના આંગાવાડિયામાં કવિતાપી કેરીઓનો પાક વધી પડ્યો છે. વાત એટલી વધી ગઈ છે કે તે કેરીઓ હજુ કમળાગ આગરીઓ હોય છે, તે દરમિયાન વાવાઝોડાંને લીધે દગલાબધ ખરી પડે છે અને માહિત્યક્ષેત્રમાં વિચરતા પ્રચ્છનારને હાસતાંઆસતાં ઠેલે આવે છે અને કાઈના તો પગ પણ ઊઘાડા જાય છે. એટલું સારું છે કે કેટલાક ભણા તંત્રીઓ અનુક્રમણિકામાં કવિતાના નામનિર્દેશ આગળ કાઉમમાં આમ (કાવ્ય) એમ ધનગરો યોડીને આપણને ચેતાવે છે.

જૂના વખતમાં કવિઓ મામમામા અધડ્યા કરતા. કોઈ મૂ મૂ મૂ વહેતા મદાનદના કિનારોએ ઉપર આત્રપટામાં કાવલો ટટકની હોય ત્યાં નીચે સીનળ જાવામાં મામમામે કિનારે બેસી એકબીજાને કાવ્યમાં ગાલો દીધા કરતા. અને કાળ પશુ ધમીને તે નામગરા

ભોગે ગુંથેલા એ વખતે આપણો જન્ય ચર્ચેવો નહિ એટલે ખરી ખોટી વાત તો એક નરો ગમ અને બીજો ડાગ જાણે પણ મર્ષ ડાલના યુગના વિચો જોમાના ધણાખરા નવું ઝનતા એ—આપણા સદ્ગુણો કે દુર્લાભો—તેઓમાના કેટલાક દિવોગ્મન દોરતો હતા—છ અને કેટલાએકને બાપે માર્ગો વેર હતા—છે આજના નવા યુગના ઝિચો મને ખબર છે ત્યા સુધી બધા મિત્રો છે

વિચો મિત્રો હોય તો તેથી કવિતાને લાભ થાય છે કે હાનિ, તે તો હું સ્વીકાર્યો નથી પરંતુ ત્યારે તેઓ લડે અને એકબીજાના ડાચોની નિંદા કરે કે પ્રતિકાલો ગમે ત્યારે તે જોવાની મગ્ન તો આરે ખરી

વિચો અને કરિતાઓ વિષે જાણુ જાણુ અને આકુચવળ વેતગર્ભ ગયુ માટે હવે દુષ્ટા વિચી ન્હાનાલાનના એ ડાચોમાથી અનુક્રમે એક અને આ વીંટીઓ લઈ તે પર વિવચનનો પ્રયાગ કરીને મર્ષ વર્ણવ

*

‘વગે છે પ્રભાત આજ ધીમે ધીમે.’

—‘જ્યા જ્યાન’

એક મિત્રે અમને જણુ કે આપણે પ્રભાત એટલે સવાર જિગ્યુ એમ કદી કહેતા નથી મના તો પશુ એમ કહીએ છીએ એટલે કરિએ “પડે છે...” એમ કહેવું જોઈતું હતું પરંતુ આપણે સહેતા હોઈએ એમ કરિ સહે તો પછી તે કવિ જ્ઞાના? વળી જે કર્ષ પડે છે તે ભક્ષ કર્ષને પડે છે માટે એમ તો કરિએ “પડે છે પ્રભાત આજ ભક્ષ કર્ષને” એમ કહેવું જોઈતું હતું પરંતુ એમ નથી આપણે સ્વીકાર્યો તે જ માત્ર એમ હમેશા હોતું નથી વળી આપણે કરિએ તેમજ કવિએ લખવું એવો દરતાવેજ કવિએ આપણને કદી કરી આપ્યો નથી

કવિનું ગમ તો આપણી મૂલો ડાહોને આપણને નવા મત્યો મમતાનાતું છે

આપણે જેમ સૂજળ જાણે પૃથ્વીમાથી ડોરો ફૂટતો હોય નહિ તેમ ધીમેધીમે બદાર નીજતો દેખાય છે તેથી સૂજળ બગે છે એમ કહીએ છીએ તેની જ રીતે મવારનું કહેવું જોઈએ પ્રભાત એટલે સૂર્યોપચય સહેસનો પ્રવચ એ પ્રદાશના કિંગ્લો પણ જાણે જમીનમાથી બગતા છોડાઓ હોય નહિ તેમ પૂર્વમા ધીમે ધીમે બદાર નીકળે છે માટે મના જગે છે, પડે છે નહિ અને પડે છે ગાયુ તો ક્યાથી પડે છે તેનો કર્ષ ઉત્તર ?

પણ આ વીંટીમા ‘આજ’ સષ્ટ ખોટો છે જેમ ભગતી અને એટનો આધાર નૂર્ષ અને મન્દની ગતિ ઉપર છે તેમજ મનાના ભગવાની ગતિનો આધાર પૃથ્વીની ગોતાની ધરીની આમપામ દરનાની ગતિ ઉપર અવરમે છે દરે પૃથ્વીની દરનાની ગતિ હમેશા એકનગ્મી હોય છે, તેમ વિજ્ઞાન જાણનાગઓ અને માત્રી ધર્મિયાણ ગણનારા જાણે છે તેથી પ્રભાતની ભગવાની ગતિ—જે અવગત ધીમધીમી, ધીમધીમી છે—પણ હમેશા એક ગરખી જ હોય છે માટે કરિએ ‘આજ’ને જટલે ‘સાજ’ ગણા,

“વગે છે પ્રભાત આજ ધીમે ધીમે” એમ લખવું જોઈતું હતું

હવે પછી ની આશ્ચર્યમા કરિ આ દોષ મધારી લેલ એટલી આશા ગમીને વિગમીયુ

“ સસારને સર અમૃત બલિમા
માદિ ઘોઘ્યા વિષના ઢનગ
એ વિષને અમીના જલકુંડથી
પીશે અમી ધન્ય કે હંસવા.”
—‘વિલાસની શોભા’

આપણા મંસારને આપણા વાનાઓ અનાદિ કાળથી સમુદ્ર કહેતા આવ્યા છે. લવસાગર શબ્દથી મંસારનું સ્વરૂપ કેવું બહું ચાલે છે! મમુદ્રની ખારાશ, અગાધતા, ધ્રુવવાટ, તોફાન એ બધું સસારમાં છે સમુદ્રનું દેવોએ અને દૈત્યોએ મથન કર્યું હતું. ‘સસારમંથન’ આપણા કવિએ જ કર્યું છે. સમુદ્રમાં રત્નો પાકે છે. તેમ સસારમાં પણ રત્નો પાકે છે અને તેમાના એક આપણા કવિ જ છે. એથી જ આગળતા ડાલા પુરુષોએ સસારને સમુદ્ર સાથે સરખાવતાં એવા નિર્લય કથો છે. છતાં એ ઉત્તમ ઉપમા ત્યજીને ઉપડી કડીમાં પહેલી લીટીમાં કવિ સસારને મરોતર એટલે કંઈ કીક કીક મોડુ તળાવ નહિ પણ ‘મર.’ એટલે સાધારણ તળાવ કહે છે, કડી નાખવાની ધૂરતા કરે છે. પણ તેથી શું સસાર નાનું તળાવ ચર્ષ જવાતો છે? ગુન્દરાંતના ન્હાનાલાલ કવિ, ન્હાની શી પોળો, ન્હાના ચા ખેતરો, ન્હાનું શું વગેરે હશે પણ ગુન્દરાતનો સસાર સમુદ્રમાથી જન્ય તેવો નથી. આ ખાલી એક નવીન ઉપમા શોધવાનો વૃદ્ધા ગયેલો પ્રયાસ છે.

દેવે એ તળાવમા અમૃત ભરિયું હતું. પછી બીજી લીટીમાં તેમા વિષના ઢગલા ઘોળવામાં આવ્યા એમ કવિ કહે છે. હવે વીસમી સદીમા દુનિયામાં પ્રવાહી વિષો અનેક જાતનાં મળી શકે તેમ છે, છતાં ધન વિષના ઢગલા ઘોળવાની શી જરૂર પડી? પ્રવાહી વિષનો એક નળ એ તળાવમા મૂકી દીધો હોત તો એની મેજે જેમ દૂધમાં પાણી ભળી જાય છે તેમ અમૃત અને વિષ એકમેક ચર્ષ જાત અને ઘોળવાની માયાકૃત કરવી ન પડત. છતાં ઘોળવાની નકામી મહેનત લીધી તો ભલે લીધી પણ એ મદાકારન કામ કર્યું કાણે એ વિષે તો કવિ કંઈ આપણને કહેતા જ નથી. નાનું તોય તળાવ, કોઈ માના જલ્યામાં તો તેમા વિષ ઘોળવાની તાકાત હોત નહિ. તો પછે એ કોઈ જલજલે કર્યું કે વિષજલે કે મહેશે, કે દેવોએ કે દૈત્યોએ? અને એ ઘોળવા માટે વતોણુ જોઈએ એ કંઈ ટેકરીનું કર્યું? નેનું જોઈએ એ કથા નાગનું કર્યું? આ બધું કંઈ જલજલ્યા’ વગર કવિ ખસ કહી જ દે કે જસ ધોળ્યા તેટલેથી એ વાત કેમ મનાય?

છતાં ધડીલર. એ વાત માની લઈ આગળ ચાલીએ. એ ચોડુ પ્રવાહી અને ચોડુ ધનનું મિશ્રણું કંઈક મધ જેવું થઈ મધું હશે. એ થઈ મિથ પ્રવાહીનું એ ‘સર’ ભર્યું છે તે બીજી લીટીમાં નાનકડા કુડ અને તે પણ જળનો ખતો જાય છે! શી ખૂનીભરેલી વાત છે. પરંતુ એ ગાદુ મહમ્મદ સેલે કર્યું કે અસાહીનના દીવાએ? જળકુંડ પણ વિષ અને અમીતો હો, ડિસ્ક્રીટ વાંટરતો નહિ.

ચોથી લીટીનો વાત તો કોઈ પણ વખતે, કોઈ પણ માણસથી, કોઈ પણ રીતે માની શકાય તેવી નથી. હંસ જોડા અમૃત અને ઝેરના મિશ્રણુમાંથી અમૃત પી શકે છે એવી વાત કોઈ સાસ્ત્રપુરાણ કે વિદ્યાનના પુનઃકર્મા મળતી નથી તેમજ લોકકહેતામા પણ સાંભળવામાં આવતી નથી. પુરાણોમાં એવી વાત આવે છે કે હંસ દૂધ અને પાણીના મિશ્રણમાંથી દૂધ

પી ગય છે. પણ જે લોકો માલ-મવાજા ઉર્દૂ ખગોળશાસ્ત્રીઓ-એ તેઓ અને જે લોકોએ હમ નગરે જોયા છે તેઓ જાણે છે કે હમના મોંમાં એક પ્રકારનું એસિડ હોય છે, જેથી દૂધ મોંમાં જતાં વેન ફાટી ગય છે. એટલે હસ ફાદા ફાદા ગળા ગય છે અને પાણી તેના દ્વિતી વચ્ચે પોલાણ હોય છે તે વારે હસ નીચું મોં રાખીને દૂધ પીતા હોવાથી નીચે પડે છે. એટલે ચોખ્ખું દૂધ હોય તો પણ હમ તેમાંથી પાણી તો કાઢે જ—માવો કે પેડા હોય તો જુદી વાત.

પણ અમૃત ને એર હસ કેવી રીતે જુદું પાડે ? એ તદ્દન અસકય છે. કવિએ આ જાણી જોઈને જુદાણું ફેલાવ્યું છે એમ કહેવાનો અમારો આશય નથી. અમને તો કાર્ક ગર્ખાઈએ આ વાત કીધી હશે અને હાપનામય દહીકત હોવાથી કવિએ સાચી માની હશે.

આમ આ કડીમાં નવીન ઉપમા શોધી છે તે ખોટી છે, કેટલીક દહીકત અધૂરી અને ઘુટક છે, કેટલીક વાત અનુભવીઓ જૂઠી પાડી શકે તેમ છે, અને કેટલીક વાત તો દેખીતી જ ખોટી છે.

અવિકસિત કાણુ—

[સોનેટ]

બાલકૃષ્ણ ૭. લક્ષ્મી

[શિખરિણી]

મૂરો સારંગીના મચર અચરે પ્રાણ ભરતા
વહાવી, સૂતેલાં સકળ જડ તરવો જગવીને,
સતતથી સૌદર્ય, સજીવ, નિજ સ્વમો નિરખવા
કલાકારે સદિ, સુલગ સૂર રેડી ખડી કરી.
મીઠા એ સંગીતે સહર સલિલે સાગર રચે
તરંગોનાં ગીતો, ધનગરજતો રયામલ નલે
મૂમે, વિશ્વો વીંટી મરત વહતો, અન્ય મૂળનો
યુગોથી આલાપી નિજનિજ સ્વરો તન્મય જને.
પરંતુ સર્ગેલાં મનુજ કુળ જે શ્રેષ્ઠ અવરે,
અહુકારે અધાં જાની, નિજ સ્વરો લિપ્ત લયમાં
ખસૂરા છેડી, ને કર, અરણ્યથી તાલ ઉલટા
દઈ, પ્રલંકાડના ખસૂર કરતાં સંગીત સૂરો. /

[સન્ધ્યા]

તેથી માધુર્ય મોંધું, પરમ પ્રકૃતિના સંગીતે હ્રુમ યાતાં
દુઃખોને આંધુઓમાં અવિકસિત દાંતોમાં માનવો સૌ સમાતાં.

ચર્ચા પત્ર

પિકનો અર્થ મયૂર થઈ શકે ?

સમય એવ કરોતિ વલ્લભલં પ્રણિવદન્ત ઇતીવ ગરોરિણામ્ ।

શરદિ હંસરવાઃ પદ્મીકૃતસ્વરમયૂરમયૂરમણીયતામ્ ॥

માધ સર્ગ છઠ્ઠામાં ઉપરનો શ્લોક છે અને તેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર “સમય એ જ બલાબલ કરે છે એમ શરીરીઓને કહેતા હમના સ્વરો શરદમાં મયૂરના સ્વને કહોર કરતા રમણીયતાને પામ્યા” એમ થાય.

પરન્તુ, સાક્ષરશ્રી ગોવર્દનરામ કૃત ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ભાગ પહેલાના બારમા પ્રકરણના અંતભાગમાં આ શ્લોકનો પદ્માનુવાદ નીચે પ્રમાણે મૂકેલો છે:

સમય એ જ રચે છે બલાબલ
શરીરીને કહી એવું મધુરતા
શરદમાં ધરતા સ્વર હંસના
બરી જ દે પિકકંક કોરતા.

નીચેની કુટનોટમાં આ શ્લોક માધ સર્ગ છઠ્ઠામાંથી લીધો છે એવો સ્વીકાર કર્યો છે અને તે જ કુટનોટમાં પિકકંકનો અર્થ “ભોરના કંકમાં” એવો આપ્યો છે.

‘પિક’નો અર્થ કોકિલ સિવાય બીજો કંઈ હોય એવું જાણ્યામાં નથી. શ્રી આપ્ટેના શબ્દકોષમાં પણ આ શબ્દનો અર્થ An Indian cuckoo છે તો ૫૬૧ શ્રી. ગોવર્દનરામભાઈ જેવા વિદ્વાને ‘પિક’નો અર્થ ‘મયૂર’ કર્યો છે તેને માટે કોઈ પ્રમાણ છે ?

શ્રીમતી નાથીબાઈ દા. ઠા,
મહિલા પાઠશાળા
ચોપાલી સી ફેસ રોડ, મુંબઈ ૭
તા. ૧-૧૨-૪૫

ચન્દ્રા ભટ્ટ

(૧) અલ્પવેતનભોગી જપાનના પ્રધાનમંત્રી

× × ભાદ્ર માસના પ્રાચીનમાં ત્યારે વાચકોએ જપાન સામાજિકના પ્રધાનમંત્રીને માસિક પગાર ૧૫૦૦-૨૦૦૦ રૂપિયા છે એમ વાંચ્યું હતું ત્યારે ઘણાં યથુ દર્શકે એ તે શાનો મંત્રી કે મુખ્યમંત્રી? પરંતુ તેમને હજીયે વધુ વિસ્મયનારું હજી-ત મહેવાની છે.

ત્યારે મ જપાનના મુખ્યમંત્રીના પગારનો એ આકડો લખેલો તે અઠાઈ તેના માસિક પગાર ૧૦૦૦ થેન હતો, અને તે વખતે પણ તેટલો જ દર્શક એમ માની, જપાની મુદ્રા થેનના ભાવની વિવેચના કર્યા વગર મેં એ આકડો લખ્યો હતો લાવમા મેં ડનકતા વાસી જપાની કોન્સલ જનરલને ૫૨ લખી આ વાખત પૂછાવી હતી જવાબમા તેમણે જણાવ્યું કે, જપાનના પગારોના નવા રકમ પ્રમાણે જપાનના મુખ્યમંત્રીનો માસિક પગાર ૮૦૦ થેન છે છેલ્લા ઓગસ્ટ માસની ૩૧મી તારીખના કલકત્તાના મુદ્રાવિનિમયના દરો અનુસાર ૧૦૦ થેનના રૂપિયા ૭૮-૪ (મવાઇકેતેર રૂપિયા) જપણે તે હિસામે જપાનના મુખ્યમંત્રીનો માસિક પગાર રૂ ૬૨૬ થાય કલકત્તાના જપાની કોન્સલ જનરલે એમ ૫૫૫ જણાવ્યું છે કે, જપાનના મુખ્યમંત્રીને પગાર ગિવાય બીજો કોઇ વિશેષ મુશાહિરો (અર્થુ વગેરે) મળતો નથી.

જપાનના પ્રધાનમંત્રીનો પગાર અને જપાનમાં શક્તિસન્માન

જપાનના પ્રધાનમંત્રી મહારાષ્ટ્રનો પગાર આ ગતિ કરી છે ખરો. પરંતુ પગારનું અલ્પપણુ તેમના પદની મહત્તામા કંઈ લાઘવ આણી શકતું નથી જપાન શિક્ષણમા જ્ઞાનમા, વાણિજ્યમા, શિપમા જળમા, રથમા, આકાશમા, આત્મરક્ષાના મામળોમા, અને પરાક્રમમા તથા રાષ્ટ્રસમૂહો મધ્યેના સન્માનમા આટલો મહાન યર્થ શક્યો છે તેનું એક કારણ એ જ કે, એ સ્વાધીન દેશમા દેશનું અતિ મહત્વનું કામ કરવા માટે ચોખ્ખાનમ પુરોગે પણ અલ્પવેતનમા મળી શકે છે તેઓ માતૃભૂમિની એવાથી જ પોતાને ધન્ય માને છે.

ભારતવર્ષની સ્થિતિનો વિચાર કરો.

આમ જપાનનું ક્ષેત્રફળ ૧,૪૭,૫૬૩ વર્ગમાઇલ તથા લોકસંખ્યા, ૬,૪૪,૫૦,૦૦૫ છે ભારતવર્ષનું ક્ષેત્રફળ ૧૮,૦૮,૬૭૬ વર્ગમાઇલ તથા લોકસંખ્યા, ૩૫,૨૮,૩૭,૭૩૮ છે જપાન સ્વાધીન અને ભારતવર્ષ હિંદને અધીન હિંદી મગકા અને બંગાલાદ, બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટ, મંત્રીમંડળ અને ભારતમંત્રીવને અધીન છે ભારતની પ્રાતિક મગકારો-અગાગની અને બીજી-હિંદી મગકાને અધીન છે એ અધીનતા અધીન અર્થાત તેના અધીન, પ્રાતિક મગકારોના નિજસ્વશક્તિથી મંત્રીઓ વાર્ષિક ૬૪૦૦૦ ચોમક હજાર રૂપિયા વેતન મેળવે છે ત્યારે જપાનના મુખ્ય મંત્રીને વાર્ષિક વેતન મળે છે રૂ ૭૫૧૨—આત્મકન્ન પાચમો બાર રૂપિયા.

× × ભારતવર્ષમાં કેટલાક ઊંચા હોદ્દાઓના પગાર કાયદાંથી ઠરી ચૂકેલા હોય છે. કોઈવાર કંદાચ તે પહે બિરાજનાર કોઈ કર્મચારી તેથી ઓછા પગારે કામ કરવા ઇચ્છા રાખે તોપણ કાયદો બદલાયો ન હોવાથી તે મંભવિત બનતું નથી. કિંતુ કાયદો બદલવાની સત્તા તેને કે કોઈ ભારતવાસીને હોતી નથી. આ સ્થિતિમાં બિહારના અન્યતમ મંત્રી સર ગણેશદાસ સિંહનું દૃષ્ટાંત અનુકરણીય છે. તેમને મંત્રીપણાનો જે પગાર મળ્યો છે તેમાનો મોટો ભાગ દેશહિતાયે દાનમાં આપી દીધો છે. *

‘અવાસી’માંથી]

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

(૨) ૧૯૩૫ના હિંદના વેપારનું વિહંગાવલોકન

ડો. મથાઈએ હિંદના ૧૯૩૪-૩૫ના વેપારનું અવલોકન હમણાં જે પ્રકટ થયું છે, એના ઉપર સરકારી છાપ છે. ઘણા ઉપયોગી આકાશઓથી એ રિપોર્ટને સરમ બનાવવામાં આવ્યો છે. હજુ મંદીની પૂર્ણ સત્તા આપણા વેપાર ઉપર સ્થપાયેલી છે. આપણે નિકાસ-વેપાર માત્ર ત્રણ ટકા વધારો દેખાડે, જે ન્યારે પરદેશીથી માલની આયાતમાં આ વરસમાં પેદર ટકા વધારો જણાવે છે. ૧૯૩૩-૩૪માં ૧૧૫-૩૬ કરોડ રૂપિયાનો માલ આયાત થયો હતો, ન્યારે ૧૯૩૪-૩૫માં ૧૩૨-૨૯ કરોડની આયાત થઈ હતી ન્યારથી બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓની આજ્ઞા મુજબ આપણે સોનાનું ચલણ છોડ્યું છે, ત્યારથી આપણે આપણા વેપારનાં બે પાસાં સોનાની મોટી નિકાસ કરી પૂરાં કરીએ છીએ. આયાત માલનો વધારો સોનું કાઢીને ભરપાઈ કરીએ છીએ. હિંદમાં હમેશાં પરદેશીથી માલ મંગાવનારાઓને ઘી-ફળાં છે, કારણ કે હિંદી નાણાંશાસ્ત્રની નીતિ પરદેશીથી માલ મંગાવનાર, તેમાં પછું મેટ-બ્રિટનથી માલ મંગાવનારની તરફેણમાં રહી છે. જાવક એટલે ચડકત માલનો અનુક્રમ સરેરાસનો નંબર ૭૦નો આવે છે; ન્યારે આયાત માલનો તેવો નંબર ૭૭નો છે.

ચડકત માલમાં કપાસનો દાખલો લઈએ. સને ૧૩૩૩-૩૪માં કપાસ નિકાસ ૭,૨૭,૦૦૦ ટન થઈ હતી; ન્યારે સને ૧૯૩૪-૩૫માં કપાસની ચડકત ૬,૧૫,૦૦૦ ટનની થઈ હતી. કપાસના મુખ્ય ખરીદનાર જાપાન અને લેક્ષાયર છે. બીજા બધા દેશોએ હિંદી કપાસની ખરીદ ઘટાવી દીધી છે. જાપાન અને લેક્ષાયર હિંદનો કપાસ પરાંપકારવૃત્તિથી ખરીદતાં નથી. પરંતુ હિંદને પોતાની બનાવટનું કાપડ બદલો તરીકે આપવાના કરારો લખાવી કપાસ ખરીદે છે. કાચી વસ્તુની ચડકત વધારી તેને બદલે પાકી વસ્તુઓ સ્વીકારવી એ આર્થિક રીતે હિંદના હક્કમાં ઘણું ખરાબ ગણાય.

બંગાળના શણની ચડકતમાં પણ સારો ઘટાડો થયો છે. ઘણા દેશી મજબૂત કાગળની કાયળીઓ શણના કાયળા બદલ વાપરે છે. અનાજની નિકાસ બાબતમાં બહુ નિરાશાજનક પરિણામ મુખ્ય છે. ૧૯૩૦-૩૧માં જીવીસ લાખ ટન અનાજ નિકાસ થયું હતું, ન્યારે ૧૯૩૪-૩૫માં માત્ર સાડા સત્તર લાખ ટન અનાજની નિકાસ થયેલ હતી. ઘઉંની નિકાસ તો તદ્દન બંધ થઈ ગઈ છે. ચોખાને માટે આપણે ઘણી બખરો ખોઈ છે. બોયમિંગની નિકાસ બે લાખ ટનનો ઘટાડો ખતાવે છે

હિંદનો વેપાર

ઓટાવાના કરારને લીધે હિંદે પોતાનાં ઘણાં ઘરાકો ગુમાવ્યાં છે; બ્રિટનને રાજ થયું છે, અને બીજા દેશોને નારાજ કર્યા છે.

આમદાની માલમાં વધારામાં કાપડ, સાંચાકામ અને મોજશોખની વસ્તુઓ હતી. આ સાથેનો કોડો આમદાની નિકાસના આંકડા પૂરા ખતાવે છે

પરદેશથી આવક માલ (આયાત)

૧૯૩૦-૩૧થી ૧૯૩૨-૩૩

૧૯૩૩-૩૪

૧૯૩૪-૩૫

મુધી ત્રણ વરસની સરેરાશ

વસ્તુ	લાભ રૂપિયામાં	સાખ રૂપિયામાં	લાભ રૂપિયામાં
કાપડ, સૂતર	૩૧૬.૭૮	૨૦૦.૬૮	૨૩૧.૪૦
સાંચાકામ	૧,૧૬.૦૩	૫૬.૨૬	૧૦૯.૪૮
ઘાતુ	૯૦.૯૮	૬૯.૭૩	૭૭.૯૫
ખોરાકની વસ્તુઓ	૯૯.૩૩	૬૯.૬૫	૭૬.૧૬
તેલ	૩૮.૧૪	૩૨.૫૧	૫૧.૫૧
લોહાની વસ્તુ	૩૨.૦૫	૨૬.૫૫	૩૧.૬૭
દારૂ	૩૫.૮૨	૨૫.૬૪	૨૫.૩૨
કાગળ	૨૩.૭૬	૨૧.૦૯	૨૨.૫૨
બિનનું કાપડ	૨૨.૪૭	૧૫.૪૦	૨૧.૬૬
ચત્રો	૨૫.૬૯	૧૭.૫૧	૧૯.૦૬
ખાંડ	૩૮.૧૧	૨૦.૯૬	૧૬.૭૩
રેશમ	૧૭.૯૩	૧૩.૫૨	૧૨.૭૧

પરદેશમાં જતો માલ (નિકાસ)

	૧૯૩૦-૩૧-૩૨-૩૩	૧૯૩૩-૩૪	૧૯૩૪-૩૫
સુધી તથા વરસની સરેરાશ			
વસ્તુ	લાખ રૂપિયામાં	લાખ રૂપિયામાં	લાખ રૂપિયામાં
ચોખ્ખા હડેલા અને ધાન	૧૫,૮૮૦.૫	૮,૪૧૦.૭૭	૮,૧૭૦.૩૨
મીઠુબત્તી	૧,૬૬.૧૫	૨,૦૮.૩૯	૧,૬૮.૩૧
કાચું લોહું	૧,૭૮.૯૮	૧,૫૫.૬૪	૧,૫૫.૯૫
ગુલકામ ધાતુ	૫૭.૨૯	૬૪.૪૦	૧,૦૭.૩૫
પાકો સાગ	૬૬.૭૧	૫૭.૯૩	૮૬.૪૭
કપાસ	૬૩.૭૫	૧,૦૪.૩૮	૭૮.૦૬
કલ્ક	૨૮.૮૯	૫૮.૩૨	૭૦.૭૯
જુસો	૬૭.૭૭	૪૨.૦૪	૬૯.૬૩
ખેાળ	૨૭.૪૨	૨૩.૨૦	૩૦.૨૧
રબર કાચુ	૧૬.૮૪	૧૩.૧૨	૨૮.૪૬
સીસું	૩૫.૭૫	૩૩.૮૬	૨૬.૧૮
ત્રાંબાની કાચી ધાતુ	૩૭.૫૦	૨૭.૩૨	૧૯.૬૮
અનાજ દાળ આદિ	૨૧.૮૯	૧૪.૬૫	૧૯.૩૪
નિકલની કાચી ધાતુ	૭.૨૪	૮.૬૫	૧૨.૧૪
આમ્મો	૧૨.૭૯	૧૩.૪૩	૧૧.૬૩
તમાકુ	૬.૨૮	૨.૬૬	૨.૮૬
જેડનામની	૩.૧૬	૧.૮૦	૦.૯૦
લાખ	૧.૩૮	૫૩	૨૯
ખીજી વસ્તુઓ	૮૩.૮૪	૮૫.૩૪	૪૭.૩૫
સરવાળો	૨૪,૭૧.૧૪	૧૭,૩૪.૫૩	૧૭,૩૨.૬૨

(૩) જગતનો વેપાર ૧૯૩૪-૩૫

જગતના વેપારની સુંદર સમાલોચના હમણાં જ લીગ ઓફ નેશન્સ (પ્રગતિશીલ) તરફથી બહાર પડી છે. મિ. કોન્ડલીનો આ પ્રયાસ ખૂબ સુંદર છે. તેની માન્યતા મુજબ જગતવ્યાપી મંદીમાં નજીવો સુધારો થયો છે. કાર્ષિક દેશો જગતની જે મોટી દીવાલો બીજા દેશોના માલ સાથે ચણી છે, તેમાં ફેરફાર કર્યો નથી. બધા સુધરેલા દેશોએ લરકરી ખર્ચ લેવા લઈખેવરો કર્યો છે. માત્ર અમેરિકાએ અખળે ડોલરો ખર્ચો મંદી મટાડવાનો માર્ગ લીધો છે. કૃત્રિમ રીતે ચોટાવા કરારને તોડીને અમેરિકા સાથે વેપારી મંદી કરી છે. આખા વરસ દરમિયાન સોનાના ધોરણ અને સોનાના ધોરણ રહિત દેશો વચ્ચે મહાભારત યુદ્ધ ચાલુ રહ્યું હતું; જેથી અયોક્ષતા ઘટી નહોતી. ઘણા દેશો જેવા કે બ્રિટન અને અમેરિકાએ પોતાના દેશની અંદર મંદી ટાળવાના મળળ પ્રયત્નો કર્યા હતા તેથી તેમના દેશોની અંદર ભાવો સુધર્યા હતાં. પરંતુ દેશપરદેશીય વેપારને તેથી ફાયદો થયો નથી. કાચા દ્રવ્યોની

બજારો સુધરી નથી. એટલે હિંદ જોવા કાચાં ડ્રગ્સો ઉત્પન્ન કરનાર દેશોને કરો. કાચાં ૧૯૩૫માં થયો દેખાતો નથી. જગતમાં એકાદી ઘટી નથી. લગાયક જુસ્મો ઊભરી નીકળ્યો છે. માલની ઉત્પત્તિમાં ઘટાડો થતો નથી, એટલે ભાવો ક્યાંથી વધે? ન્યા સુધી મહારાજોની ચલણની સ્થિતિ સહકારયુક્ત અને સંધર ન બને ત્યાં સુધી મદી જવાની નથી. નીચેના આંકડા જગતની હમણાંની સ્થિતિ બતાવે છે :

• વાર્ષિક સરેરાસના ટકા

૧૯૩૨ ૧૯૩૩ ૧૯૩૪

ઉદ્યોગોમાંથી પેદાશ (રશિયા સિવાય)	૬૩	૭૧	૭૬
જગતના વેપારનું પ્રમાણ	૭૪	૭૫	૭૭
જગતની ખેતીની પેદાશ	૧૦૩	૧૦૩	૯૯

૧૯૩૪માં ખેતીની પેદાશ ત્રણ ટકા ઘટી છે. પરંતુ માલ એવડો મોટો છે કે આવકા નાના ઘટાડાથી ભાવો વધે નહિ. હિંદની ખેતીની નિકાસ ઘટી હતી જેનું કારણ આઠવા કરારને લીધે બાબત દેશોને રિસાવવાનું કારણ મળ્યું તે છે. જોકે જગતનો વેપાર ટકાના પ્રમાણમાં સહેજ વધ્યો છે; પણ કિંમતના પ્રમાણમાં ૩૫ ટકામાંથી ૩૪ ટકા થયો છે.

(૪) સને ૧૯૩૫માં જગતનું વહાણવટું

દેશ	ગ્રોસ ટન ૩૦ જૂન ૧૯૩૫ના	૧૯૨૪ના ધોરણથી વધઘટ
ગ્રેટબ્રિટન } આયર્લેન્ડ }	૧,૭૨,૯૮,૦૦૦	— ૮૦૪
અમેરિકા } દરિયા } તળાવો	૯૬,૬૫,૦૦૦ } ૨૪,૮૦,૦૦૦ }	+ ૩૭૬૦૮ ૯૦૭
જાપાન	૪૦,૮૬,૦૦૦	+ ૧૨૯૦૨
નોર્વે	૩૯,૬૭,૦૦૦	+ ૧૦૨૦૭
જર્મની	૩૬,૯૩,૦૦૦	— ૨૮૦૧
ફ્રાન્સ	૨૯,૮૯,૦૦૦	+ ૫૫૦૫
બ્રિટિશ સંસ્થાનો	૨૯,૮૬,૦૦૦	+ ૮૩૦૦
ઈટલી	૨૮,૩૮,૦૦૦	+ ૯૮૦૫
મેક્સિકો	૨૫,૧૪,૦૦૦	+ ૭૩૫૫
ગ્રીસ	૧૭,૧૧,૦૦૦	+ ૧૦૮૦૪
સ્વીડન	૧૫,૪૧,૦૦૦	+ ૫૧૦૮
સ્પેન	૧૧,૬૪,૦૦૦	+ ૩૧૦૦
ડેન્માર્ક	૧૦,૯૯,૦૦૦	+ ૪૨૦૭
બીજા દેશો	૫૬,૫૬,૦૦૦	+ ૬૨૦૬
સરવાળો	૬,૩૭,૨૭,૦૦૦	+ ૪૦૦૪

તમાકુની ખેતીને ખૂબ ઉત્તેજન આપવામા આવે છે. નજદીકના લવિષ્યમાં તેનું કારખાનું નીકળ્યું છે. આ ચરકારી સાહસો છે. ખાનગી સેનાની ખાણો, કાપડની મિલો વગેરે ધણું વિદ્યુતનાં અનેક કારખાનાં માર્કસોરમાં છે.

હંગરશી ધરમશી સંપત્તિ

(૬) શિક્ષાનો ઇતિહાસ

જનતાની સરકૃતિના અંતર્ધટમાં પોતાના ઇતિહાસનાં દુઃખ અને પીડામાં આનંદ—રાક્ષસી આનંદ સમાર્પિત રહેલો છે. લોહીગળતા અકસ્માત પાસે ભેગા થયેલા ટોળાનું નિરીક્ષણ કરો. સર્કસમાં મૃત્યુનો ફૂદકો મારનાર—બદ્ધથી વીંધાતો માણસ—નીચે જળી રાખ્યા વિના જાયે કામ કરનાર મનુષ્ય હોય તો જ સારી આવક થાય છે. તેનું કારણ શું? કારણ એ છે કે અમળજતાં પણ પ્રેક્ષકો અકસ્માતની રાહ જુઓ છે—કદાચ આશા રાખે છે.

અત્યારે તો અમાનુષિક શિક્ષા બધા સુધરેલા દેશોમાં બંધ થઈ છે, અને છતાં આપણું વર્તમાનપત્રો કાયદાની માગણીને સંતોષ ખમાડે તેવી શિક્ષાઓ—જેવી કે ફટકા મારવા અથવા તો એકીસાથે હેડમાં રાખવા—ને મહત્વ આપે છે.

ગ્રીસ અને રોમમાં

આપણે જાણી શકીએ ત્યારનો ઇતિહાસ આ કૂરતાની સાક્ષી પૂરે છે. સાક્ષીઓને કબૂલ કરાવવા માટે કોઈવાર તેનો ઉપયોગ થતો, તો કોઈવાર શિક્ષા તરીકે, તો કોઈવાર રાજ, શહેનશાહ અથવા ઉપરી અધિકારીના સંતોષ માટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. જૂના સમયમાં ગ્રીસ અને રોમમાં એવો કાયદો હતો કે જો શુલામની સાક્ષી શિક્ષાના દબાણ નીચે ન લીધી હોય તો તેનો ઉપયોગ થઈ શકે નહિ. એ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે તે વખતના શુલાઓ બહુ વિદ્વાન હતા, કેમકે પરદેશની જાતમાં કેદી તરીકે આવેલા લેખકો, કવિઓ તથા તત્ત્વવેત્તાઓનો તેમા મોટો ભાગ હતો. કાયદાની એવી કલમ પણ હતી કે શિક્ષાને અંગે કાયમની ઇજા થાય તો તેનો તેને બદલો આપવો. પરંતુ શુલામને ભોગવવી પડતી વાતના સંબંધી એક પણ હરફ કહેવામાં આવ્યો નહોતો.

રોમમાં શહેનશાહોની વૃત્તિને અંગે અમાનુષિક શિક્ષાઓ થતી અને ખ્રિસ્તી તરીકે જાણ્યેલ કામ આનો મોટો ભોગ થતો. દાખલા તરીકે શહેનશાહ નીચે ખ્રિસ્તી લોકોને બાંધ્યા પછી તેમના પર તેલ રેડીને સજાવાની મૂકતો.

શિક્ષાનાં ત્રિય સ્વરૂપો

સામાન્યતઃ શિક્ષાનાં ત્રણ સ્વરૂપ હતાં. અપરાધીને પીક, છાતી અથવા પગ પર ફટકા મારવામાં આવે અથવા તો તરવાર અથવા છરીથી તેને કાપી નાખવામાં આવે. મૃત્યુ પામે ત્યાં સુધી કેટલીકવાર ચરીરના નાના ભાગો કાપી નાખવામાં આવે અથવા કેટલીકવાર આંગળીઓ, અંગૂઠા, અથવા હાથપગ કાપી નાખવામાં આવે, ત્રીજું સ્વરૂપ બહુ જ વપરાતું. તેમાં યુનેગારને કોઈ ખડક સાથે અથવા ભોંયરામાં બાંધી મૂકવામાં આવતો. ત્યાં તે જૂએ મરી જતો, અથવા કોઈ જંગલી જનવર ફાડી ખાતું, અથવા તો શિકારી પક્ષીનો તે ભોગ થઈ પડતો. અત્યારે પણ આફ્રિકામાં આ શિક્ષાનાં અનેક સ્વરૂપ પ્રચલિત છે. કોઈ હબસી ન્યારે ભયકર યુનો કરે ત્યારે તેના ચરીર પર મધ છાંટીને

ઇન્દ્રધનુ :—કર્તા અને પ્રકાશક : સુંદરજી ગો. બેટાઈ; બાણનાથ, ચોપાટી, મુંબઈ.
લેખકે આ કાવ્યને ખડકાવ્ય કહેલું છે. ખડકાવ્યનું લક્ષણ સ્પષ્ટ નથી થયું, અને તેના સ્વરૂપ વિશે વિવેચકોમાં મતભેદ છે, તેની અહીં ચર્ચા કરવાને અવકાશ નથી. પણ એટલું કહેવું જોઈએ કે અહીં થયેલા પ્રયોગને આગળનો દાખલો છે અને સમર્થનનાં કારણો છે.

આ એક પુત્રમરણપ્રસંગનું કરુણ કાવ્ય છે. તે દસથી બાર પંક્તિના ૧૬ ખંડોનું બનેલું છે. દરેક ખંડ, મિત્રોપગતિની ૮ થી ૧૦ પંક્તિનો અને છેલ્લે બે અનુબંધપત્રી પંક્તિનો છે. મિત્રોપગતિની પંક્તિઓમાં કપાક પ્રાસ આવી ગયા ત્યાં આવવા દીધા છે, પણ ખંડના અંતના અનુબંધપ્રો પ્રાસબદ્ધ છે, તેથી દરેક ખંડ અને આખી કૃતિ એક સુશ્લિષ્ટ રચના થઈ રહે છે.

શ્રી બેટાઈની સ્વાભાવિક શૈલી સંયમી છે. તેમનાં ભાવભીનાં સ્મરણો પણ તેમણે સંયમથી કહેલાં છે. એક જ દાખલો લઈશું :

‘ન, બહેન, હાંચી; રડે છ બાઈ !’
એ શબ્દ પૂનઃત્વ હજી હવામાં
ત્યારનારી તજ માવડીને
હૈયે થડે છે કંઈ પ્રેમપ્રહાના.
હા, તારાં તારાં અનિમિત્ત હાસ
વચ્ચે અમારે હર એક વાસ;
એ સર્વ ધારી અતિ ઘાર ૩૫
સ્વપ્ને વિશે કે દમતા વિશે.

વાણીને સાપડયું મૌન, પ્રેમને શોક સાપડયો;
ઋદ્ધિ હરીતણી ખૂટી, નતા હ અમ બાહરો.

આ કાવ્યમાં સંયમ કરુણજન્ય મનનથી પણ આવેલો છે, તે છેલ્લા ખંડને અંતભાગ બેવાથી સમજાશે :

સમસ્તમાં બ્યસ્ત, સમસ્ત બ્યસ્તમાં,
અદૃશ્યા દૃષ્ટ, અદૃષ્ટ દૃષ્ટમાં,
રશ્મિત્વ બેવા મધુ ઇન્દ્રવ્યાપમાં
મે’ મેધચાપે સ્વિરશ્મિ ન્યાળવા.

‘દિવ્ય દદામિ તે ચક્ષુઃ’ મંત્ર દિવ્ય સનાતન,
શોકસંતપ્ત દૃષ્ટિનું અગ્રોહું એક અજન.

ચિંતનાત્મક કરુણ પ્રશસ્તિઓમાં સામાન્ય રીતે સદ્ગત વ્યવજન વિષયમાં છે એ અદ્વામાં જ શોકનું સમાધાન થાય છે. પણ અહીં શ્રી બેટાઈની કહેવાની પદ્ધતિ અને તેનાં રૂપકો લાક્ષણિક છે અને ‘મધુ’ શબ્દમાં વ્યક્ત થતી નમ્રતા કદર કરવા યોગ્ય છે.

વિજયવીણા :—સ્વ. શ્રી વિજયરામ પ્રીતમરામ ઓઝાનું જીવન, કવન અને સંસ્મરણો.
સપાદક : ગુણવંતરાય ભગવતીદાસ માંડક એમ. ડી, એમ. આર. સી. પી; મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦.
સપાદક સાથે સંમત થઈને અમે પણ કહીએ છીએ કે : “ સ્વર્ગરચના અવસાનથી સમાજે એક છૂપો પણ ઉત્સાહી સેવક ગુમાવ્યો છે, વિદ્યાર્થી આલમે એક આદર્શ શિક્ષક ખોયો છે, કુટુંબીજનો પાલકવિદ્યાળા બન્યા છે અને વિરાળ મિત્રમંડળે એક અમૂલ્ય મિત્ર

ગુમાવ્યો છે. મને ઉમેદ છે કે સ્વર્ગસ્થના વિદ્યાર્થીઓ, મિત્રો, જાતિજનો આ પુસ્તકને વધાવી લઈ સ્વર્ગસ્થનાં સરમરણોને ચિરજીવ બનાવશે.”

“અન્ય જનો પણ જોયો પુસ્તક ખરીદશે તેમની ‘પણ એક નાની રકમનો વિનિયોગ યોગ્ય સ્થાને જ થયો ગણાશે.”

બાળવિજ્ઞાન અને ભૂગોળની વાતો:—લેખક: વિઠ્ઠલરાય ર. આવસત્થી; કિં. ૦-૮-૦.

આ પુસ્તકમાં ભૂગોળના તેમજ વિજ્ઞાનના પાઠો સંગ્રહેલા છે. આ બે વિષયો માત્ર સગવડને માટે બેગા કર્યા છે. પણ બંધા પાઠો બાળકોને બહુ જ ગમે તેવા છે. બાળકો ઘણા જ રસથી આ વાંચશે અને તેમને સમજવામાં કશી જ મુશ્કેલી નહિ પડે એમ જણાય છે. ભૂગોળ જેવા વિષયની હકીકત પણ જીવત અને રસિક દાખલાથી સમજાવી છે. બાળકોને ખાસ ઉપયોગી આ પુસ્તક છે. ૧

કાવ્યકલગી:—ગૂંચનાર. મનુ હ. દવે. ઉપલી ચેરી, સિદ્ધપુર; મૂલ્ય રૂપિયો એક.

‘ગ્રામજીવન’, ‘પુષ્પહાર’ પછી કર્તાનો આ ત્રીજો સંગ્રહ બહાર પડે છે. કર્તાને પદ્યબંધની સારી હથેલી છે અને નિર્દેશ રીતે કહેવાની સારી ધાટી છે. જોકે ગુજરાતી અને બીજી ભાષાઓનાં આધુનિક કાવ્યો વાંચી કંઈક વિશેષ સૂક્ષ્મ ટીકાદષ્ટિથી તેઓ પોતાનાં કાવ્યો જાતે નિરીક્ષે એમ અમે ધમ્કીએ છીએ. તેમને જૂની અને નવી બન્ને શૈલીઓ સાધ્ય છે. થોડા જ દાખલા આપી શકીશું:—

નથી સેના કેમ દગમહી સુત્ર ચ ચલ મને,
સદાની ચિંતામાં ધનનણી ધરી લામચ દિલે,
અને તાજૂતો શા ધરખમ મકાનો ચણી જશે,
મૂરખ બનવા ચિત્ત ન ચહે.

મૂખી મારે તળી સમચસરિતા તીર પગલી,
જુલે જેથી કાવિ જનગણ ત્વહી રતનદગલી,
અને ચિંતાસૂત્રી જીવનઝરણી ધીર વહવી
ઉદધિ-ઉદરે લીન કરવી,
જીવનઝરણી.

બહે જીડયા સ્વપ્નો કદુ જીવન અંગાર અડતા
છતા સ્વપ્નોસૂતા જડ જનચક્રી તો અમ રૂડા
અમે તો સ્વપ્નોએ નિરખી રાહિયા, ઈન્દુ અવરે
સ્વપ્નન પણ જોયા નવ ખરે.

‘ઝોળખાણુ’, ‘ડાસો મૂઓ’, ‘હજનારની શિષ્યા’ વગેરે કાવ્યો જોતાં લાગે છે કે તેઓ પુરાણો જેવા અપૂર્વ ભારોમાંથી વસ્તુ લઈ પરલક્ષી કાવ્યો સારાં કરી શકે. ‘કવિમાં તકરાર’ કાવ્ય જોતાં તેમણે આગાહી આપેલ કટાક્ષકાવ્યો જોવાને પણ કુતૂહલ થાય છે. એ કાવ્યમાં દરેક કવિના મોંમાં ગમિક કૌશલથી ફરિયાદ મૂકી છે.

• • રા.

મુનિતા ટ્રાફ્ટ, એમ. એ.:—લેખક: યજ્ઞેશ હ શુક્લ; પ્રકાશક: ગુણસુંદરી કાર્યાલય, મુંબઈ; કિં. રૂ. ૦-૧૨-૦.

મુદ્યારક વિચારો દર્શાવતી આ વાર્તાના પ્રસંગોનો પ્રવાહ સરળ છે, શૈલી સાદી અને વિકાસ પામતી છે, છતાં અમુક વિચારો દર્શાવવા માટે જ પાત્રો વર્તતાં હોવાથી તથા

પ્રેમતનની ઓછપને લીધે પાત્રાલેખન નહિ જેવું જ છે. આ ખામી છતાં અને વાર્તા સામાન્ય છતાં શિષ્ટ રસથી સુવાચ્ય થઈ છે. સ્વતંત્ર નવલકથાલેખનના પ્રથમ પ્રયાસ તરીકે એ આશાજનક છે.

અથડાતાં હૈયાં:—લેખક: ઐયુષખાન ખલીલ; પ્રકાશક: બે ઘડી મોજ કાર્યાલય, મુંબઈ; મૂલ્ય રૂ. ૩-૮-૦.

આ નવલકથામાં સારી કાટિના હેતુઓ કે વિચારોનું વલણ નથી, અને કાગળો, છપાઈ અને ખાંધણી નોતાં મૂલ્ય ઘણું જ ભારે છે એમ લાગે છે.

• પાત્રાલેખન, વર્ણનસંયમ અને ઝીણવટ—અલખત આવી નવલકથામાં શોભે તેવાં જ —એ ત્રણે ઉપર લેખક હાથ બેસાડી શકે છે.

નહિની નામની એક યુવતિને તેનો 'ભાવી પતિ' તણ દે છે તે પછીનું એ પાત્રનું વર્ણન પાંચ જ લીટીમાં 'સારું' આલેખાયું છે.

લેખક સારા હેતુપૂર્વક વાર્તા લખશે તો તે શિષ્ટ લોકોમાં પણ વંચારો.

લંકાધિપતિ હોડિ' તો:—લેખક અને પ્રકાશક: ખટાઉ વલ્લભજી બેશી, મુંબઈ; મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦.

આ પુસ્તકના નાટિકાના રૂપમાં લાગલા પાડવામાં આવ્યા છે છતાં નાટકના રસનું વાહક તત્ત્વ એમાં છટ્ટા પ્રવેશના થોડા ભાગ વિના થીજે નજરે પડતું નથી. એને 'સંવાદ' કહેવાય તેવું વધુ છે, કારણ વિચારો રજૂ કરવાને માટે કાંઈ જગ્યાએ પ્રસંગોની મૂંઝણી તરફ લક્ષ્ય આપ્યું નથી ચોથા પ્રવેશનો અંત જરા આજ્ઞા લાગે છે.

શિષ્ટ રીતે સારા વિચારો રજૂ કરવામાં લેખકે સારો શ્રમ ઉઠાવેલો છે. વાતનું વલણ શુભાશયી છે, અને રાગદ્વેષથી રહિત રીતે સંવાદો યોજવામાં આવ્યા છે.

પુસ્તકના પહેલા પાના ઉપર 'અદ્વાનલિ' નામનું એક નાનું કાવ્ય પુસ્તકની શોભારૂપ છે.

મરદ: વાર્ષિક:—તંત્રી: યશવત પડ્યા, ભાવનગર.

'વીણા' ના અનુસંધાનરૂપે પણ આખરે 'શરદ' પ્રકટ થાય છે એ પ્રસંગ આદરણીય છે. અને 'શરદ' વિશેષ લેખકે અને કલાકારોનો સહકાર સાધી એક દષ્ટિ રજૂ કરે છે.

જુદાજુદા વ્યવસાયોમાં પડેલા કલાકારો અને લેખકોને માસે નહિ, ત્રણ માસે નહિ, પણ વર્ષે તો એકવાર પોતાનાં કયતો સાથે જરૂર આમંત્રવા ભોઈ એ. 'શરદ' ભોઈ, આ ખાખતમાં ખીર્જા સામયિકો કૈંક અંશે પણ ઉદાસીન હોય, એવું જરૂર લાગે છે.

'કાદવ' ની રસભરી દ્વિલક્ષ્મી અને 'સૌદર્ભદીક્ષા' નું બન્ન કાવ્ય 'શરદ' ની શોભા છે.

'તોફાન' નું વેધક સત્ય, 'ગુજરાત અને શિદ્ધપક્ષા' નો શિદ્ધીનો ઉદ્ગાર, 'વેપારી આલમ' ની રસપ્રદ ખખેરણી, 'હું કેમ પરણ્યો નહિ?' નું સરળ ભાષાંતર, 'નવમહો' નું સ્વતંત્ર દર્શન, 'રૂપ' નું મધુર ચિંતન, 'નવા ભોડા' નું સરલ વસ્તુ ને 'મુદ્દલિસ' ની જિગરવાળી છટો, એ સર્વ ધ્યાનને પાત્ર છે.

પ્રહલાદ કવિ ઘણે વખતે દેખાય છે. 'સૌદર્ભદીક્ષા' મન પર ઊડી છાપ મૂકે છે.

'શુદ્ધના અવશેષ' સમય—દૂરના સમયને પ્રત્યક્ષ કરાવવામાં સફળ થાય છે

રોજનીશી

- તા ૧૮-૧૨-૩૫' હિંદી સરકારે અસાધારણ ગેઝેટ દ્વારા નંદેર કચ્છ કે આખા બ્રિટિશ હિંદમાં હવેથી કોમિનલ લો એમેન્ડમેન્ટ એક્ટ લાગુ પાડવામાં આવશે, વધુમાં, આ કાયદો હિંદના પ્રેસ ઇમર્જન્સી કાયદાઓને પણ કાયમનું જીવન આપે છે, સર સી વી રામનના પ્રમુખપણા હેઠળ 'ઇન્ડિયન એક્ટેડેમી ઓફ સાયન્સીસ'ની પ્રથમ બેઠક મુંબઈમાં મળી, દિલ્હીમાં નવમી ગણિત પરિષદ (ઇન્ડિયન મેથેમેટિકલ સોસાયટીની) ભરાઈ
- તા ૧૯-૧૨-૩૫' સર સોમુઅલ હોરે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળમાંથી રાજીનામું આપ્યું, લાર્ડ મ્યુનિસિપાલિટીએ મહાસભાના સુવર્ણ મહોત્સવ નિમિત્તે શહેરના રસ્તાઓના અને સ્થળોના નામો સાથે દેરાણકોના નામો બેઠવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો
- તા ૨૧ ૧૨-૩૫ એબિસીનિયાના લશ્કરે મકરેનો કબજો પાછો મેળવ્યો અને તેમાં પ્રવેશ કર્યાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા
- તા ૨૨-૧૨-૩૫ સર સોમુઅલ હોરની જગ્યાએ બ્રિટિશ સરકારના પરદેશ ખાતાના મંત્રી તરીકે મિ એડનની નિમણૂક, ઉત્તર ચીનમાં વિદ્યાર્થીઓએ ટ્રેન કબજે કરી વિદ્યાર્થીઓ દવાદાર, લડાઈ, હુવાઈહુમલા સામેનો જવાબ, લશ્કરી જવાબ એન્જનિયરીંગ, વાયરલેસ અને નર્સીંગના વર્ગો પોતાની મેળે ચલાવી રહ્યા છે એવા સમાચાર બહાર આવ્યા
- તા ૨૩-૧૨-૩૫ હૈદરાબાદ (સિંધ) મ્યુનિસિપાલિટીને મહાસભાના સુવર્ણ મહોત્સવ ન બંનવવસો કલેક્ટરનો હુકમ
- તા ૨૪-૧૨ ૩૫ કાલિકાત ખાતે અખિલ હિંદ ખાદી અને સ્વદેશી પ્રદર્શનમાં તેના કલાવિસાગમાં 'નર્તકી' નામનું ચિત્ર સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાતા ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર શ્રી રસિકલાલ પરીખને સોનાનો ચાંદ અર્પણ થયાની માહિતી પ્રસિદ્ધ થઈ
- તા ૨૭-૧૨-૩૫ અખિલ ભારતવર્ષીય આયુર્વેદ મહાસમેલનની અમદાવાદમાં બેઠક, બ્રિટન સામે ઈંગ્લેન્ડની લડવા નીકળે તો બ્રિટનને મદદ કરવાનું ફ્રેંચ પ્રેસિડન્ટે વચન આપ્યું
- તા ૨૮-૧૨-૩૫ હિંદુભરમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાના સુવર્ણ મહોત્સવની બંનવણી,
- તા ૩૦-૧૨-૩૫ લેડ વિવાર્ગીની મસ્જિદમહોત્સવ જોખાનાથ લેડીઝ ઈન્સ્ટીટ્યૂટમાં બંનવાયો હિંદના માઇ વાલસરોય લોર્ડ રીડિંગનું અવસાન
- તા ૩૧-૧૨-૩૫ સ્પેનના પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપ્યું આઠ કલાકમાં સ્વતંત્ર પક્ષે નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યુ કિરપાણો સામે પ્રતિજ્ઞ મુકાયથી શોખોએ સત્યાગ્રહ કરવાનો નિર્ણય નંદેર થયો, ગુરુ ગોવિંદસિંહની સવત્સરી બંનવાઈ
- તા ૧-૧-૩૬ વડોદરામાં શ્રી સયાજીરાવ મહારાજના હારીક મહોત્સવની શરૂઆત, ઇંદોરમાં હિંદી વિજ્ઞાન પરિષદની ૨૩મી બેઠક મળી ઈંદોરમાં વિદ્યાર્થીઓની સરકાર સામે ચાંદ ધાધવ, પરિણામે સખત પત્રવા નેવાની સરખરની ચેતવણી
- તા ૨-૧-૩૬ બંગાળ મહાસભાના ઝડપી ગમખાન નંદેર થયુ અમદાવાદ એન્જન્યુકેશન સોસાયટીને મસ્કટી માર્ફેટ મહાજન વરદ્વી ૧ ૫૦૦૦) ફંડમાં મળ્યા.

- તા. ૩-૧-૩૬ : અમોહાર માટે વડોદરાનરેશ રર સચાઈરાવ ગાયકવાડે એક કસોડ રૂપિયાની સંખાવત
જાહેર કરી; રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદની અમદાવાદમાં પધરામણી, વિમાની દુનિયાના
હિંદી માર્કેટની મિ. ફિરોઝ ખી. નજીરે વિમાની ટાપેટોની રોશ કર્માનું જાહેર થયું;
મુંબઈના જાણીતા નાગરિક શ્રી. એફ. ઈ. દિનશાનું મુંબઈમાં અવસાન; કેરો (ઈજીપ્ત)-
માં વિદ્યાર્થીઓ પર ગળાખાર.
- તા. ૪-૧-૩૬ : ચીનમાં વિદ્યાર્થીઓના મોતમાં એટિનોમો મેળવણ સાથે ૨૦૦ વિદ્યાર્થીઓની ક્રૂપા
પાટનગરમાં ' પહોચવું કે મરતું 'નો નિશ્ચય.
- તા. ૫-૧-૩૬ : આફ્રિકાના શાહસોહાગર શ્રી. રોક નાનજીશાઈ કાલિદાસની પોરબ હરમાં કન્યા વિદ્યા-
લય માટે રૂ. એકલાખ ને દશહજારની જાદરાહી સંખાવત જાહેર થઈ.
- તા. ૬-૧-૩૬ : વડોદરામાં સાયન્સ અને ટેકનોલોજીની નવી સંસ્થાની ઉદ્ઘાટનક્રિયા થઈ; વર્ધા
ખાતે ગાંધીજીના લોહીના દળાણમાં થયેલો વધારો; શ્રી. શ્રીનિવાસશાસ્ત્રીનું રાષ્ટ્ર-
વિરોધી બળેને કાળૂમા રાખવા માટે એકતાની નજર વિરો મટાસમા બાપજી.
- તા. ૭-૧-૩૬ : બગાળ સરકારના લહીવડી રિપોર્ટમાં આવેલા એક ફકરા માટે પં. જવાહરલાલ
નેહરુએ વાધો જોડાવ્યો હતો. તે ફકરા માટે બંગાળ સરકારે દિલ્લીની જાહેર કરી
અને બાકીની નસોભાથી તે ફકરો કાઢી નાખવા ઠરાવ્યું; રાજકોટમાં આર્ટ્સ
કોલેજની ઉદ્ઘાટનક્રિયા; ફિરપાણુ પ્રતિબધ સાથે ૧૦૦ શીખોના નશ્વો લાવણપુરથી
અમૃતસર ૧૦૦ માઈલની કૂચ કરશે એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા, પંજાબ
યુનિવર્સિટીના વાઈસ ચાન્સેલર ડો. એ. સી. હુલ્લરનું અવસાન.
- તા. ૮-૧-૩૬ : એબિસીનિયામાં વાવાઝોડાનું બચકર તોફાન, આખા દેશમાં વરસાદ : પૂરથી
લેખરાતી નદીઓ.
- તા. ૧૦-૧-૩૬ : મુંબઈમાં સામ્યવાદી સાહિત્યને અંગે ૪ સામ્યવાદીઓની પોલીસે ધરપકડ કરી;
મૈસર્સ લિડર્સ વિનાન પર ગળા છાડતી નવી તોપની રોશ કરી; નામદાર આગા-
ખાનનું હિંદમાં આગમન.
- તા. ૧૧-૧-૩૬ : જર્મની અને જાપાનના બચને લીધે રશિયાએ ૧૯૩૬માં લૂંટકરનો વધારો કરવાનો
નિર્ણય કરવાનું પ્રસિદ્ધ થયું;
- તા. ૧૩-૧-૩૬ : શુભરાત કોલેજ હોસ્ટેલમાં પોલીસનો દરોડો; બી. એસસી.ના એક વિદ્યાર્થીની
ક્રાંતિકારી પત્રિકા અને લગતસિંહના ફેલા માટે ધરપકડ.
- તા. ૧૪-૧-૩૬ : કેન્ટાનમાં માર્શલ લો—વિદ્યાર્થીઓના બે પક્ષો વચ્ચે મદામારી, ચાન્સેલરનું રાજીનામું;
શ્રી. વિનાયક મહેતાની આગેવાની હેઠળ શુભરાતી નવયુવાનોની હિમાલય ચડનારી
ટુકડી રવાના થશે તેમાં જોડાવા યુવાનોને અપીલ યહાર પડી; એબિસીનિયાના
રાહેનશાહ બંતે શુદ્ધમાં મોખરે જરો એ મતલબનો તેમણે દેવળના વડાને લખેલો
પત્ર; વડોદરામાં શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીનું ' સાહિત્ય : જૂનું અને નવું ' એ વિષય
ઉપર જાહેર બ્યાખ્યાન; કવીશ્વર રાધ્દેલસિંહના પ્રમુખપદે બધા પ્રાંતોનું પ્રતિનિધિત્વ
ધરાવતા હોદાસ્વીકારના વિરોધી મહાસભાવાદીઓની સભા બનઈ.

અ તુ કં મ શિ કા

પૃ. ૨૧

પૌષ : ૧૯૮૨

અંક ૩

૧	ગગનવિહારીને [કાવ્ય]	...	પૂનલાલ	૨૦૯
૨	આદમિયત [વાર્તા]	૨૧૦
૩	નવું ના [કાવ્ય]	૨૧૪
૪	ભૂગુકંઠ-ભરૂચના ગુર્જર ગાનગો	...	ધનપ્રસાદ અદાલાલ મુનશી	૨૧૫
૫	ચેબોવનાં સંસ્મરણો	...	ગુલાબલાલ શ્રોકર	૨૨૩
૬	વિદ્યાર્થી [કાવ્ય]	૨૨૬
૭	દેવ ! કયો માર્ગ ?	...	જ્યમુખલાલ કૃ. મહેતા	૨૩૫
૮	કાશીની એક અપૂર્વ પરિપદ	...	દુર્ગાશર કૃ. રાસ્ત્રી	૨૩૬
૯	નિવૃત્ત થતો પત્રકાર [કાવ્ય]	...	મિત્રાવળી	૨૪૪
૧૦	છૂટકારો [વાર્તા]	...	રામભાઈ પટેલ	૨૪૭
૧૧	જર્મનીના પત્રો	૨૫૩
૧૨	આમસેવકનાં લક્ષણો [કાવ્ય]	...	ચીમનલાલ પ્રા. ભટ્ટ	૨૫૮
૧૩	મોરેસર સિદ્ધાં લેવી	...	ડો. મણિભાઈ પટેલ	૨૬૦
૧૪	ગામય [કાવ્ય]	૨૬૪
૧૫	અમરનાથ	૨૬૫
૧૬	બળવંત કવનો [કાવ્ય]	...	પૂનલાલ	૨૭૧
૧૭	દીપ ધીનો [કાવ્ય]	...	નાથલાલ દવે	૨૭૨
૧૮	વિવેચનના પ્રયોગો	...	શામજી લવજી આલગિયા	૨૭૪
૧૯	અવિકસિત ક્ષણ [કાવ્ય]	...	બાલકૃષ્ણ ઇ. ભટ્ટ	૨૭૮
૨૦	ચર્યાપિત્ર	૨૭૯
	‘પિક’નો અર્થ મયૂર થઈ શકે ?	...	ચન્દ્રાભટ્ટ
૨૧	જ્ઞાનગોચરી	૨૮૦
	(૧) અરૂપવેતનભોગી જાપાનના પ્રધાનમંત્રી	...	જેઠાલાલ ત્રિવેદી
	(૨) ૧૯૩૫ના હિંદુ વિદ્યાર્થલોકન	...	કુમરશી ધરમશી મંપટ
	(૩) જગતનો વેપાર ૧૯૩૪-૩૫
	(૪) સને ૧૯૩૫માં જગતનું વહાણવૃદ્ધિ
	(૫) પ્રગતિશીલ માર્ગસાર
	(૬) વિદ્વાનો ઇતિહાસ
		...	છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર
૨૨	પુસ્તકપરિચય	૨૬૦
૨૩	રોજનીશી	૨૬૪

ખુલાસો

ટપાલમાં ગેરવલ્લે ગઈ હોવાથી આ અકમા નોંધ આપી ગઈ નથી.
વ્યવસ્થાપક

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭૫ છૂટક અંક રૂ. ૦૫

પ્રકાશક : રણછાડજી કેમુરભાઈ મિસ્ત્રી પ્રસ્થાન કાર્યાલય પારસી અગિયારી રામે : અમદાવાદ.
મુદ્રક : મણિલાલ પુસ્તકાલય મિસ્ત્રી પી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયખડ રોડ : અમદાવાદ.
તા. ૨૪-૧-૧૯૭૬.

तंत्री

रामनारायण विद्धानाथ पाठक

१८८२
भाद्र

वर्ष
अंक

{ १८८५ }

રશિયાના ખેડૂતો અને મજૂરોમાં પ્રથમ અસંતોષનો ફાળો ફૂટ્યો અને તેમનામાં કાન્તિનો વિચાર પ્રથમ જન્મ્યો ત્યારથી તે રશિયામાં બોલ્શેવિક પક્ષે રાજસત્તા કબજે કરી અને છેવટે કેટલાક ઝનૂની બોલ્શેવિકોએ ઝાર અને તેના કુટુંબનો નિર્દય રીતે અંત આણ્યો ત્યાં સુધીનો રશિયાનો રોમાંચક ઇતિહાસ. અને ત્યારથી આજ સુધીની સંપૂર્ણ વિગતો પુરવણીપ્રકરણ રૂપે રજૂ કરતું પુસ્તક

રશિયાનું ઘડતર

લેખક

અમદાવાદ મદેતા

પ્રસ્તાવના અને પુરવણીપ્રકરણ લેખક

નરહરિ દ્વા. પરીખ

સમાજવાદ અને સામ્યવાદના સિદ્ધાન્તો તથા કાર્યક્રમ વિષે તેમજ રશિયામાં અત્યારે જે ચાલે છે એ વિષે આપણે ત્યાં વાતો બહુ થાય છે. પણ સિદ્ધાન્તોના શોધકો તથા પ્રવર્તકો વિષે, તેમજ રશિયામાં મજૂરપક્ષના હાથમાં સત્તા કેવી રીતે આવી, તે સત્તા પ્રાપ્ત થઈ તે પહેલાં ત્યાંના આમવર્ગને કેટલાં સંકટો વેઠવાં પડ્યાં હતાં તથા મજૂર નેતાઓએ કેવી સાધના કરીને ત્યાંની પ્રજાને તૈયાર કરી, એ બધો ઇતિહાસ ધરાધાર જાણીએ તો જ આપણે તેમાંથી કંઈકે લાભ ઉઠાવી શકીએ. આ બધો ઇતિહાસ આ પુસ્તકમાં રોમાંચક રીતે મરણ શૈલીમાં આપવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ જાતનું આ પ્રથમ જ પુસ્તક છે. એમાંનાં બાવીસ ચિત્રો એ એની ખામ વિશિષ્ટતા છે.

પૃષ્ઠસંખ્યા ૩૫૨

સુંદર બેકેટ

કિંમત ૩૫ રૂપિયા જે

આર્ટ ચેપર ઉપર

બાવીસ ચિત્રો

તમારી નકલ આજે જ મેળવી લો.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

[મુબઈ સાખા :- પ્રિન્સિપલ સ્ટ્રીટ]

[સુરત સાખા :- કેળાંપીઠ]

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદમ્ ।

તંત્રી : રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

પુસ્તક ૨૧

માઘ • ૧૯૮૨

અંક ૪

ईश्वर विषे केटलाक भ्रमो

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

૭ મહાંહમહાં દરિદ્રસમાજનું દર્શન કરાવનારી નાનીમોટી વાર્તાઓ ઠીક પ્રમાણમાં લખાતી જણાય છે. આપણા દેશની અતિથય દુઃખી, દરિદ્રી, અન્યાયપીડિત પ્રજા તથા સ્ત્રીઓની શોષનીય દશા પ્રત્યે લેખકોનું—ખાસ કરીને તમણ લેખકોનું—ગમમાવયુક્ત ધ્યાન ખેંચાતું જાય છે, અને મળેલા લોકોની લાગણીઓ આ હપેલા પાત્રોના માનસમાગર પ્રત્યે હલંમલાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે એ એક સુચિહ્ન છે.

પણ આ વાર્તાઓમાં એકમે બીજા હદેશ પણ વારંવાર જણાઈ આવે છે એક તો મૂડીવાદ અને ધનવાનોના પ્રત્યે તિરસ્કાર હતપત્ત થાય એ રીતે વાર્તાનું ચિત્ર દોરવાનો. અર્થાત્, આવા હદેશથી લખાયેલી વાર્તાઓમાં જ્યાં જ્યાં દુઃખ, દારિદ્ર, અન્યાય લાગે ત્યાં ત્યાં તેના કારણરૂપે મૂડીવાદ કે ધનવાન જ છે એમ નતાવવામાં આવે એમાં આશ્ચર્ય નથી. પણ આ પ્રયત્નની સાથેમાથે ईश्वर પ્રત્યે પણ તિરસ્કાર હતપત્ત થાય અને તેના અસ્તિત્વમાં અશ્રદ્ધા થાય એવો હદેશ પણ મળેલો હોય છે.

જ્યારે માણસ કોઈ પણ વસ્તુને આસક્તિથી જ નહિ, પણ પૂર્વગ્રહ તથા ક્રોધથી પણ તપાસે, ત્યારે નથી તો તે ન્યાયયુક્ત નિરીક્ષણ કરી શકતો, અને નથી પોતે પણ અમરદિત થઈ શકતો. આ કારણથી આ વાર્તાઓમાં ईश्वर વિષે ઘણા કાવા અને અમમ્યાં વિચારો જોવામાં આવે છે, અને તેથી જે ईश्वરની તેઓ નિંદા કરવા चाહે છે, તે સંકિતને વિષે તેમનું પોતાનું જ અસાન પ્રગટ થાય છે.

માર્કસ્ વગેરે યુરોપિયન લેખકોએ એવા વિચાર ફેલાવ્યા છે કે ईश्वર અને ધર્મમત (religion, church, अनुगम) એ મત્તાધારીઓએ પોતાની મત્તા મજબૂત કરવા માટે

નિર્માણ કરેલી કપોલકલ્પિત માયા છે. આ વિચારને આપણા દેશના અનેક તરુણોએ જેમના તેમ સ્વીકારી લીધા છે, અને ખુદીખુદી રીતે તેનો આપણા સાહિત્યદ્વારા પ્રચાર કરી રહ્યા છે. પણ એક વાત તેમના ધ્યાનમાં આવેલી લાગતી નથી તે એ કે યાહૂદી, ખ્રિસ્તી, મુસ્લિમ વગેરે કોઈ વિશેષ વ્યક્તિએ સ્થાપેલા, અર્થાત્ પૌરુષેય અથવા દૂતપ્રકાશિત (revealed) અનુગમો અને હિંદુ, જૈન, બૌદ્ધ આદિ કોઈ ખામ વ્યક્તિએ સ્થાપેલા નહિ, અર્થાત્ અપૌરુષેય અથવા અનુભૂત (realised) અનુગમો વચ્ચે ईश्वરના સ્વરૂપની સમજણ વિશે એક નહુ મોટો ભેદ છે. એ ભેદ એ કે દૂતપ્રકાશિત અનુગમોમાં ईश्वરને આકાશથી પાર, અને નિરાકાર છતાં, બુદ્ધિ તથા માવનાયુક્ત એક તત્ત્વવિશેષ માન્યો છે, અને જેમ માન્યું છે કે જેમ કુમાર માટીમાંથી પોનાની રૂપાનુમાર વાસણો ધરે છે, પણ માટી તથા વાસણથી પોતે મિત્ર છે, તેમ ईश्वર સૃષ્ટિની રચના કરી છે. આ રીતે, જેમ કુમાર માટીમાંથી કેવો ઘાટ ધડવો છે તેના વિચારપૂર્વક નિર્ણય કરી તેને ધરે છે; તેમ ईश्वરે જગતના દરેક પદાર્થ અને પ્રાણીના વિષયમાં વિચારપૂર્વક નિર્ણય કરી તેને તેવા બનાવ્યા છે. અર્થાત્, જેને જેમ ધડવા રૂપા છે તેમ ધડવા. તેમાં એ પ્રાણીના બલાનત્ર, રૂપાનત્રિચ્છા વગેરે જેવી વસ્તુ હોઈ શકે નહિ પછી, એવો ધર્મ સમજાવવામાં આવ્યો છે કે એ ईश्वર સર્વજ્ઞ, ન્યાયી અને દયાળુ હોવાથી એણે જે કાંઈ કર્યું હશે તે ઠીક જ કર્યું હશે એવી શ્રદ્ધા રાખી એણે મૂક્યા હોય તે રિયતિમાં મંતોય માનવો અને તેના શરણમાં રહેવું એ હકારનો માર્ગ છે. આ જેમનો ईश्वરવિચાર. આ પછી ईश्वરની રૂપા જાણવાવાળા પેગંબરોની કદવના કરવામાં આવી છે. એટલે કે, જેમણે પોતપોતાના કાળ અને દેશમાં જે કાંઈ ધાર્મિક વિધિ તથા સામાજિક રૂઢિઓ સ્થાપી, તથા જે પ્રણાલિકાઓ અને સંવાદારના નિયમો રચ્યાં, તે એ દૂતોદ્વારા ईश्वરના જ આપેલાં છે એવી શ્રદ્ધા રાખવામાં આવી છે. અર્થાત્, આમાં બધાં વિધિ, રૂઢિ, પ્રણાલિકા અને નિયમો મળીને એક એક ધર્મમત—અનુગમ—થયો છે.

જોકે આપણા દેશનારો ધાર્મિક સાહિત્ય અને લોકવાણીમાં ઉપરના જેવાં કથનો વારંવાર મળ્યા આવે છે, અને વણીશ્રમખંડરચ્છા ईश्वરે રચી છે, વેદ ईश्वરદત્ત છે વગેરે વાક્યપ્રયોગો થાય છે, છતાં એ કેવળ માયાશૈયિય છે. એમાં અપૌરુષેય શબ્દનો અનુવાદ ईश्वરશબ્દથી કરવામાં આવે છે. સાચુ પૂછતાં, આપણા દેશના કોઈ પણ અનુગમ કે તેના કોઈ પણ પથમાં ईश्वરસ્વરૂપ તેમજ સમાજધર્મ તથા વિધિધર્મનો તાત્ત્વિક પાયો ઉપર કરતાં સાંવ ખુદા જ પ્રકારનો છે અદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, દ્વૈત, સૈશ્વર, નિરીશ્વર, વૈદિક, જૈન, બૌદ્ધ અને તે મતનો મનુષ્ય હોય, હિંદુધર્મવિચારમાં ईश्वરને કુમારના જેવો સૃષ્ટિનો ધડનાર માન્યો નથી. એ ઉપરાંત, હિંદુધર્મોમાં ईश्वરની સાથે જ એક બીજી પણ શક્તિનું અસ્તિત્વ મનાયેલું છે. એને આપણે 'કર્મ'ને નામે જોળખીએ છીએ જેમ પણ કહી શકાય કે સૈશ્વર મતોમાં ईश्वર અને કર્મનું કોઈક ને કોઈક પ્રકારનું દ્વિરાજકત્વ મનાયું છે. આથી, ન તો ईશ્વર એક સ્વેચ્છાચારી સર્વાધિકારી (autocrat કે dictator) છે, અને ન કર્મ સંપૂર્ણપણે સ્વાધીન છે. આને જ લીધે ईશ્વર કર્મફલપ્રદાતા કહેવાય છે, અથવા કેવલ સાક્ષી અને અકર્તા પણ કહેવાય છે નિરીશ્વર મતોમાં ईश्वરને સ્થાન જ ન હોવાથી ईश્વર પર દોષારોપણ કરનારી માયા અર્થવિનાની થાય છે.

સારાંશ કે હિંદુધર્મમાં કોઈ ગમે તેવો મહાન મક્ત હોય અને ઈશ્વરનું વધારેમાં વધારે સર્વાધિકારિત્વ—કર્મોત્તે નાશ કરવાની સત્તા પણ—સમજતો હોય, તોયે એ પણ ઈશ્વરનું એ સર્વાધિકારિત્વ એને સનન્યપણે શરણુ ગયેલા મક્તને માટે જ માને છે. એ એનો સનન્ય શરણાગત ન હોય એના પર નો મક્તના મતથી પણ કર્મનું જ આધિપત્ય હોય છે, અને ઈશ્વર એને માટે કેવળ કર્મફલપ્રદાતા જ ગણાય છે.

આનો અર્થ એ થયો કે હિંદુઓના વિચારોમાં મુખ્યદુઃખો માટે મુખ્ય જવાબદારી કર્મની મનાય છે, ઈશ્વરની નહિ. એ કર્મ વાહે આજનું હોય, કાંડનું હોય કે બહુ પૂર્વકાળનું હોય; વૈયક્તિક હોય, પૂર્વજોનું હોય કે સમગ્ર સમાજનું હોય; સા જન્મનું હોય કે પૂર્વજન્મ પર આરોપાયું હોય—કોઈ પણ પ્રકારના કર્મને લીધે જ આપણી આં ક્ષણે જે સ્થિતિ છે તે છે, અને એ દ્વારા જ એમાં પરિવર્તન થશે. મક્ત આ માન્યતામાં એટલો વધારો કરે છે કે જો મુનુષ્ય આ સાથે ઈશ્વરને સનન્યપણે શરણુ જાય તો તે પરિવર્તન વધારે વેગથી થાય; એમ ન જાય તો કર્મના નિયમ મુજબ જ એની પ્રગતિ થાય. આ વિચાર સાચો છે કે ખોટો છે, કે કેટલો સાચો-ખોટો છે એની સહી ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. સહી માત્ર એટલું જ બતાવવું છે કે હિંદુઓના વિચાર પ્રમાણે વ્યક્તિ કે સમાજની જે કાંઈ આ ક્ષણે સ્થિતિ છે, એ વર્તમાનકાળ કે મૂતકાળના વૈયક્તિક કે સામાજિક કર્મોને પરિણામે છે, અને વર્તમાનકાળ કે સ્વિચ્છાલનનો વૈયક્તિક કે સામાજિક કર્મોદ્વારા જ એમાં આડું કે ખરાબ પરિવર્તન થશે. કોઈ સ્વૈરાચારી ઈશ્વરની રમતને પરિણામે આપણી આજની સ્વસ્થ નથી.

હવે, મારી દૃષ્ટિએ, આ કર્મની વાસ્તવતા જે મૂલ આપણા વિચારોમાં ઇત્પત્ત થઈ છે તે આ છે. આપણે, સામાન્યપણે, કેવળ વૈયક્તિક કર્મો ઉપર જ દરેક જાતનાં મુખ્યદુઃખની જવાબદારી નાંખીએ છીએ, અને તેમાં પણ વધુ છતાંવળે એકદમ પૂર્વજન્મનાં કર્મોની કલ્પના કરવા મેંડી પડીએ છીએ. આ વિચારમાં કોઈક દોષ છે. સૃષ્ટિનાં સર્વે પ્રાણીઓ અને પદાર્થો, શરીરના સ્વયંબોની જેમ, એકબીજાની સાથે શ્રેણીયોગે છે, તથા આત્માદિ મૂતકાળ સાથે પણ સંકળાયેલાં છે. કશું એકબીજાથી સાવ જ જુદું, સ્વતંત્ર અને નવું નથી. જો આ વાત સાચી હોય તો કોઈનાં પણ મુખ્યદુઃખનું કારણ કેવળ એનાં જ વૈયક્તિક કર્મ નહિ; પણ બીજાનાં કર્મો પણ થઈ શકે, એના પૂર્વજોનાં કર્મ પણ થઈ શકે, તથા એના તેમજ બીજા સમાજોનાં કર્મ પણ થઈ શકે અને સૃષ્ટિની મૌલિક શક્તિઓ પણ થઈ શકે. એમકે, એક નાની નાળકી વિધવા થાય તો તેનું કારણ એ નાળકીનાં જ કર્મ છે એમ માનવું મૂઠમરેલું છે. એનાં માતાપિતા, સગાં, જે સમાજમાં એનો જન્મ થયો તે સમાજની રૂઢિઓ, જે રૂઢિઓને ઇત્પત્ત કરનારી આખી કર્મપરંપરા એ જ વધારે કારણમૂત છે. જ્યારે એ રૂઢિ બદલાઈ જાય છે, ત્યારે નાની નાળકીને વિધવા થવું અશક્ય બને છે. એટલે કે, સમાજની કર્મપરંપરા બદલાવાથી વૈયક્તિક દુઃખ પણ ટળે છે. આ જ વાત હરિજન મગેરે દલિત, દારિદ્ર્યપીડિત વર્ગ, સ્ત્રીવર્ગ, દેશી રાજ્યોની પ્રજા, અને ગાય-બળદ વગેરે પશુઓનાં દુઃખોની વાસ્તવતાએ લાગુ પડે છે. કોઈક જીવને સ્ત્રી કે પુરુષનો જન્મ આવે, અથવા અમુક માણસને ઘેર જન્મ આવે તેમાં ક્ષણે એનું પૂર્વકર્મ મનાય, પણ એ સ્ત્રી હોય તો એના પર વધારે બંધનો નાંખવામાં અથવા એના ઘરને અરુપ્ત્ય માની તેના પર વધારે નિર્બંધો મૂકવામાં અથવા એ દારિદ્ર્યપીડિત રહે એવી પરિસ્થિતિ નિર્માણ

કરવામાં એનાં પોતાનાં પૂર્વકર્મ કરતાં એનાં માતૃપિતાનાં કર્મ કે એની સામાજિક કર્મપરપરા વધારે કારણભૂત છે.

પણ કર્મસિદ્ધાન્તની શુદ્ધ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો આ લેખનો હેતુ નથી. તેમજ ईश्वरની વાતમાં યોગ્ય દૃષ્ટિ કરી એનું પણ અંપૂર્ણ વિવેચન કરવાનો હેતુ નથી. આ લેખનો હેતુ કેવળ એટલો જ છે કે ईश्वર વિષે નાસ્તિકભાવ ઉત્પન્ન કરવાવાળી આ વાર્તાઓમાં ईश्वરને માટે જે વિચારો અને નિંદાત્મક વિધાનો આવે છે તે આપણા સમાજ માટે બહુ હાનિકારક છે. એ આપણને આપણી દશા મુદારવામાં કોઈ રીતે મદદગાર થવાને બદલે કેવળ આપણામાં નિરાશા, નિર્વિશતા અને પુરુષાર્થહીન અસંતોષ ઉત્પન્ન કરવાનું કામ જ કરી શકશે. હિંદુ પ્રજાની માનનામાં ईश्वર કાં તો કેવળ સાક્ષી-રૂપ, સર્વકર્તા અને કર્મફલપ્રદાતા છે, અથવા જો તે, ભક્તોની દૃષ્ટિએ, કર્તા છે તો તેનું કર્તૃત્વ કોઈને પીડા પહોંચાડવા, પીડિત રાખવા, કે પાપ વા નંરકમાં ઢકેલવા પ્રવૃત્ત થતું નથી, પણ જે એનું અનન્ય સરણ લે તેનાં કષ્ટ અને પાપોને દૂર કરવા અને તેનાં જ્ઞાન, બલ, વૃદ્ધિ તથા માર્ત્તિક અંપત્તિઓ વધારવા જ પ્રવૃત્ત થાય છે. જે ईश्वરનો અનન્યસરણ નથી તેને માટે ईश्वર નહિ જેવો જ છે, કર્મનો કાપડો જ વિશેષપણે છે. પછી તે સ્વકર્મ હોય કે પરકર્મ હોય. બીજી માપમાં કહીએ તો મનુષ્યની શુભ વૃત્તિઓને જાગૃતિ, પ્રેરિત અને વલવાન કરવાવાળું પોતાનું ગૂઢ સત્ત્વ એ જ એને માટે ईश्वર છે, અને તે એક અતિ વલવાન શક્તિ છે. જો આપણાં અજ્ઞાનમય વિધાનોથી આપણે આપણી પ્રજાની આ અતઃશક્તિને કુંક્ષિત કરી નાંખીશું, તો એમ જ કહેવું જોઈએ કે જે ડાળે બેઠા હોઈએ તેને જ આપણે કાપીએ છીએ. એથી પ્રજામાં બળ પેદા નહિ થાય, નવજીવન નહિ સંચરે, પણ પ્રજાનો નાશ થશે.

સનાતન શિશુ—પ્રભુ કરે લીલા નિબનંદલીન
અનંત બૃહત્તણા આંગણમાં, સુકોમલ પાયે
માંગલ્યની રેખા આંકે, નૂપુરિયાં નાથે નિશદિન
અર્પણ સંગીતસૂરે, ચરાચર પુલકે ભરાયે,
દ્વિધિયાં નિહારિકાનાં લઈ ક્ષીણ કમનીય કરે
અજબ મારીને કૂંકે શીકરોએ ઢાંધે દે આકાશ,
નવ લાખ તારામણિ રજનીનાં નેત તરવરે,
અંધારાની આરંધાર ગતિ કરે જેમનો પ્રકાશ.
અવનીના અંતરનો રસ લઈ રહે તેનો ચંદ;
કલશ એ અનાદિના અમલ અમૃતે ભરપૂર
ભરી ભરી ઠાલવે જો નિશાઉરે હસાવી આનંદ
મંદ મંદ; સ્નેહજ્યોત્સ્નાતારે કરી મુક્ત મૌનસૂર
આહ્વાદિત ભુવનોને સ્વપ્નસ્વર્ગમુખે કરે ફૂલ,
કાળના પડદા પર અવનવાં આંકે ભવચિત્ર;
હૃદયના રંગ તહીં પૂરે, કદી જણાય જો ભૂલ
ધોઈ નાથે પ્રલયના વારિએ એ લઈને ખનિત્ર;
ખોદી જાંઠાં પાતાલોને અંધકારે કરીને પ્રવેશ
અંતની રચી સર્જી કરે તેમાં ગહન શયન,
સમાધિ—આનંદે પુલકિત થાય મૃત્યુનો પ્રદેશ,
ચેતન્યજ્યોતિની ગંગધારાનાં ત્યાં અંકાયે અંચન.
દિગ્ગજોને નમાવીને બાળરાજા થતા અસવાર;
કાળકેસરીની ચાળ, ગ્રહી બળે પડાવતા ત્રાડ;
પુષ્કરો ને આવર્તો સૌ નિચોવીને પીતા તેની ધાર
લીલાલહેરે મૃતગુ અંશુલિ પર તોળી લેતા પહાડ.
પારાવારે એકાંતના જાંઠાણોનાં વામે લેતા માન;
અખંડિત મૌનપટે ધ્વનાવત અનાહત નાદ;
વા બ્રહ્માંડપિંડ વિષે પ્રવેશીને બાળ-ભગવાન
મૃત રાત્રિને અમૃત જ્યોતિતણા સુણાવતા સાદ.

૧ આ હંદરચના મનહર ધનાક્ષરીમાં છે તેના ૪-૪ અક્ષરોની સંધિઓની બનેલી છે. દરેક પંક્તિમાં ૧૮ અક્ષરો આવે છે અને ૮મા તથા ૧૨મા અક્ષરે થોડા વિચ્છાન લેવાના હોય છે. બર્ગાળીમાં આનાં જોડે જ હંદરચના છે, તે માત્ર જાણના પ્રમાણે 'દીર્ઘપયાર' ને નામે ઓળખાય છે. પયાર ૮+૬ એમ કરીને ૧૪ અક્ષરોનો તથા દીર્ઘપયાર ૮+૪+૬

કવિતાનો જન્મ*

‘હે દેવી કવિત્રી ! તારો જન્મ આવો વિરોધાભાસી કેમ છે ?—કાં તું માતાના હૃદયમાંથી વહે અથવા નિર્ભયના અંતરાત્મામાંથી જન્મે, કા પ્રેમવાત્સલ્યમાંથી પ્રગટે અથવા આડાની ધાર જેવા વજ્રહૃદયમાંથી ઉદ્ભવે—માતા સરસ્વતીનાં કંઠાભરણુમાં આવો વિરોધાભાસ શોભે કે ?’

તે દિવસે ચારણ દુરસા આઠાના અંતરમાં મેઘભરેલા આકાશમાં વીજળી ઝળકે તેમ તું ઝળકી ગઈ. એ ખુલ્લે અવાજનો પડધો—એ તો દિલ્હીના કોટકાંગરા હજી યાદ કરતા હશે.

એ નિભયતા વીર પ્રતાપની તલવારે સિવાય બીજી તો એ જમાનામાં પણ ન મળે. શાહાનશાહ અકબરનો દરબાર ભરાયો હતો. મહાસરદારો હાજર હતા; મહાપડિતો હતા, એ જમાનાના મહાન પુરુષો હતા.

એક અંદેશો—અચાનક—આવ્યો : ‘રાણા પ્રતાપનું મરણ થયું !’

સભા આખી રતબ્ધ બની ગઈ. અજિત ગણાતો દુશ્મન પડ્યો એમ મુશ્કેલી લાગ્યું. આનંદનો પ્રસંગ માની કોઈ કોઈના અહેસાસ પર સ્થિત પણ ફરક્યું. એકાદમે સરદારો ખિન્ન પણ થયા.

પણ આ શું ?—શાહાનશાહ અકબર પોતે પણ આ સમાચાર સાંભળીને ઉદાસ બની ગયા છે.

શું એના અંતરમાં રાણા પ્રતાપની સાથે મળવાની તક ગયાનો અફસોસ છે ?

કે એને પોતે મેળવી શક્યામાં નિષ્ફળ ગયો એની ખિન્નતા છે ?

આદશાહની મુદ્રાનો અભ્યાસ કરનારા સૌ એ ખિન્નતાનો અર્થ શોધી એ પ્રમાણે વર્તન કરવાની ચિંતામાં પડ્યા છે, ત્યાં મેઘબળમાંથી ‘ગર્જના થાય, એવો ચારણ દુરસા આઠાનો ખુલ્લે અવાજ આવ્યો :

અસહ્યો અણુદામ, પાંચસોગો અણુનામી;
ઘૌ આઠા ગવરાય, નકો વહતો ધુર વામી.

‘જીતી ગયો, ખાપ, રાણો જંગ જીતી ગયો—અજિત રહીને મર્યો ! નિર્બલક ધોડે-મુવારી કરી ગયો—અણુનામી પાંચ લાઈ ગયો !’

‘અમ્મા પૃથ્વીનાથ ! આપે ઘણાને જીત્યા. એ આપને જીતી ગયો.’

* દેવકી સમયમાં પ્રસિદ્ધ યનારા ‘નલબિંદુ’ પુસ્તકમાંથી.

—બાદશાહી કોપનો ભોગ ચારણુ બનશે એમ ધારીને સૌ ધૂજતા હતા, તેટલામાં પાછો એ જ નિડર અવાજ સંભળાયો:

નવ રોજ નદ ગયો; ન ગૌ આતસા નવલ્લી;
ન ગૌ ઝરોખાં હેઠ, જોડ ફુનિયાણુ દહલ્લી.

‘દરોન કરવા ઝરખા નીચે પૃથ્વીનાથ! એક ગણો પ્રતાપ નાઆગ્યો તે ન જ આવ્યો.
ન નગ્યો.

ગદતોલ રાણુ છતી ગયો, દસણુ મૂંદ રસણુ ડસી.
એટલે જ પૃથ્વીનાથ!

નીસાસ મૂક ભરિયા નયણુ, તો મૃત શાહ પ્રતાપસી.

ચારણુ દુરસા બાદશાહી નિડરતા જંગમહેર હતી; પણ બરાબર આવે સમયે—જે વખતે બહાદુરમાં બહાદુર-પુરુષ પણ બાદશાહી મનોવૃત્તિનો વિચાર કરવા ધોમે—તે વખતે એવા વીર પ્રતાપનું મરણુ, દૂહા સોરઠાં વિના પસાર થઈ ગય, તો તો આખું જગત રજપૂતસ્થાન લાજે. અકબરનો દરબાર હોય તોપણ શું, રાણા પ્રતાપને અંજુદિ આપવાનો ધર્મ મુકાબ નહિ—એમ ધારીને નિડર ચારણુ જીવંદ બાનીમાં પ્રતાપનું વીરત્વ અને અકબરની મનોદશા બંને વર્ણવ્યાં.

ગદતોલ રાણુ છતી ગયો, દસણુ મૂંદ રસણુ ડસી
નીસાસ મૂક ભરિયા નયણુ, તો મૃત શાહ પ્રતાપસી.

સાંભળીને સધળા સ્તબ્ધ બની ગયા. અને બાદશાહી કોપનું પરિણામ કાંપી જરાક ખિન્ન પણ થયાં.

‘ખમ્માં! પૃથ્વીનાથ! રા અમર થઈ ગયો, જગ છતી ગયો, એ વિચારે ખિન્ન થયા છો, પણ હે શાહન પ્રતાપ તો પ્રતાપ જ હતો.

‘એવા અજેય રહેવા માટે જ જન્મ્યા હોય છે.’

અકબરશાહે શાંત રીતે જવાબ વાળ્યો: ‘ખુશ કરી, કવિગજ! જે મારા મનમાં હતું તે જ કહ્યું. રાણુ અનિત રહી ગયો.’

અને ત્યારપછી—જ્યારે કવિવાણીએ સ્વતંત્રતા દાખવી ત્યારપછી—આખી સભામાં રાણા પ્રતાપની વીરચર્ચા સરૂ થઈ.

રે કવિતાદેવી! તું આવી નિડરતાને વરે, એના કરતાં તને જ અમે દેશવટો આપીએ તો!

આશ્ચર્ય. આવાસો—બાદશાહી તંબુ. દસણુ મૂંદ રસણુ ડસી—દાંતોની વચ્ચે છબ દબાવી નિઃશ્વાસભરી, હે પ્રતાપ! તારા મૃત્યુ વખતે બાદશાહે આસુ પાડ્યો કારણ કે—અમરચેત્રો અણદામ-પાવલેગો અણનામી વગેરે.

માગું બસ રાતવાસો જ હું

બધો દિ; થયું મોડું ને ઉપર રાત અંધારી છે,
 નલે ઝૂંમતાં ઘનો, નહિ હું માર્ગનો ભોમિયો,
 નજીક ન સરાઈ, સાથી પણ થઈ રહ્યો એકલો,
 પિછાણ નહિ ક્યાંઈ, ને મુલક આ અજાણ્યો મને.

બધો દિવસ ચાલી ચાલી ચરણો વ થાંડી ગયા,
 ન આશ્રય બોલે—ન જારી પણ ખુદલી જીજે કયહીં,
 નિહાળી તમ દીપ દ્વાર પણ આ તમારાં ખુલાં,
 અજાણ્ય અહીં આવી મારું બસ રાતવાસો જ હું.

તૃવેશાળ તમ હૃદયે માંહીં કયહીં કે ખૂણો સાંકડો,
 મુજ નજીક દેરી મૂઠી દેહને પૂરતો;
 તમે નમ્રોણદારને નહિ કશું જણાશે ય મોડું,
 પરીડ મુજને થતાં નવીન તાઝગી આવશે.

મુસાફરી હજી રહી હું નવ જાણું કે કેટલી,
 પરંતુ તવ પાડ અંત સુધી કે દિ ભૂલીશ ના.

‘સ્નેહરશ્મિ’ની વાતો

નરહર લક્ષ્મણ આઠવલે

આચાર્ય: મહિલાશ્રમ, વર્ધા.

દુનિયામાં દુઃખ વધારે છે કે સુખ એ કોણ કહી શકે? આનંદ અને સુખ

ઉપભોગનાગ જીવોની મંખ્યા વધારે કે દુઃખથી અકળાઈને હેરાન થનારા જીવની, એ પણ નક્કી ન કહેવાય, અને પ્રત્યેક માણસેના જીવન તરફ દષ્ટિ નાખીએ તોપણ દુઃખમાં ગાળેલા દિવસોની મંખ્યા સુખી દિવસો કરતાં વધારે થશે જ એની પણ શી ખાતરી? ‘સર્વ દુઃખ દુઃખમિતિ માલય’ એમ કહેનારા તત્ત્વજ્ઞાની એક છેડે, અને ‘લાતન્દો વ્રજોતિ વ્યજાનાત્’ કહેનારાનો પથ તેથી તદ્દન વિરુદ્ધ દિશામાં. સુખદુઃખની આ ચર્ચા હલે અનિશ્ચિત રહે, પણ ‘સ્નેહરશ્મિ’ની વાતોમાં નો હમેશાં વાર્તાનું પર્યવસાન દુઃખમાં જ થવાનું, અને આશ્ચર્ય એ કે એ બધી દુઃખપર્યવસાયી વાતો વાચકને આનંદદાયી થવાની જ.

‘તૂટેલા તાર’ અને ‘ગાતા આસોપાલવ’ એ બે ‘સ્નેહરશ્મિ’ની વાર્તાઓના સંગ્રહો લક્ષ્મણ જ બહાર પડેલા છે. ગઈ લગતનો બીજો કઈ ઉપયોગ થયો છે કે નહિ એ વિશે હલે ચર્ચા ચાલે, પણ ઉચ્ચ પ્રકારના સાહિત્યનો ગુજરાતી ભાષામાં ઉમેરો કરવાને માટે તો આપણે તેના મહત્ત્વ રહેલું જ. કારણ આ બન્ને સંગ્રહોમાંની વાર્તાઓ પણ સાબરમતી કાંઠામાં જ લખાયેલી છે. ‘સ્નેહરશ્મિ’ની સુંદર ભાષાશૈલી, મનુષ્યસ્વભાવનું આકલન અને જીવનમાંના સામાન્ય પ્રસંગોને યોગ્ય ચિત્તાકર્ષક બનાવવાની એમની ખૂબી ધૃત્યાદિ ગુણોને લીધે આ વાર્તાઓ વાચકોનું ચિત્ત તલ્લીન કરી નાખે છે અને સાથેસાથે તેમને ઉચ્ચ વાતાવરણમાં લઈ જાય છે.

લઘુકથા ઉર્ફે ટૂંકી વાર્તા કેવી હોવી જોઈએ, તેમાં કયા પ્રસંગોનું ચિત્રણ કેવી રીતે થવું જોઈએ, તેનું કદ કેવડું મોટું અથવા નાનું હોવું જોઈએ વગેરે વીગતોને નિયમબદ્ધ કરી મૂકી તેનું એક તંત્ર બનાવવાનો પ્રયત્ન આજકાલ ચાલે છે. તે તંત્રની દષ્ટિએ જોઈએ તો કદાચ આ સંગ્રહમાંની કેટલીક વાતો વિશેષતઃ ‘તૂટેલા તાર’માંની ટૂંકી વાર્તાના વિભાગમાં સહેલાણીની નહિ બેસી શકે. પણ રસનિષ્પત્તિ અને વાચકોના મન ઉપર અમુક એક જ પ્રકારના સંસ્કાર પાછળ મૂકી રાખવાનો શુભ એ બાબતમાં આ વાતો બીજી વાતો કરતાં ઊતરે એવી નથી. પ્રત્યેક વાર્તામાં એક વિશિષ્ટ પ્રસંગનું અથવા મનુષ્યસ્વભાવની એક છટાનું સુંદર ચિત્રણ આપવાનો લેખકનો હેતુ નિઃસંશય સફળ થયો છે.

ટૂંકી વાર્તાનું નામ આગ્યું કે તેમાં પ્રેમનું તાંડવ આવવાનું એ તો જાણે આજકાલ નક્કી થઈ ગયું છે. તે એટલે સુધી કે પ્રેમસ્થાનકને છોડીને વાચકની મનોવૃત્તિ બીજો માર્ગ દોરી જનારી એકાદ વાર્તા ‘વાંચવાનું સદ્ભાષ્ય’ મળે તો પ્રેમનો અપયો મરી ગયાનું સમાધાન વાચકને થાય છે. આ બન્ને સંગ્રહમાંની વીસેક વાર્તાઓમાં શુદ્ધ પ્રેમકથાના વિભાગમાં મૂકી શકાય એવી બહુ જ ઓછી નીકળશે, અને જે છે તેમાં પણ શુદ્ધ સાંસ્કૃતિક પ્રેમનું જ ચિત્રણ હોવાથી વાચકોના પ્રેમકથાનો અપયો વધવાનો લય ધિલકુલ નથી. ઓરફિયસ Orpheusના સંગીતનું રમરણ કરી આપનારા આસોપાલવનું ગાન જેમ સ્વર્ગીય છે તેમ જ

રાહુલ અને રાધાનો પ્રેમ પણ આ દુનિવામાંની વસ્તુ નથી, એ તો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. પ્રેમ અને મૃત્યુનો સંબંધ એવો અનાદિસિદ્ધ છે કે રાહુલ અને રાધાના એ સ્વર્ગીય પ્રેમનું ચિત્રણ વાંચતાં જ એનું પર્યવસાન શું થશે તેની વાચકને ખીક લાગવા માંડે છે. અને આખરે તે સાચી પડે છે, ત્યારે તે પ્રેમી યુગલને માટે સહાનુભૂતિથી તેને દુઃખ થાય છે તે સાથે મૃત્યુના ચિરકાલિક સાહચર્ય વિશે તેને અમળ્યની પણ લાગ્યા વિના રહેતી નથી.

પ્રેમપૂર્ણ વાર્તા 'સ્નેહરશ્મિ'ને લખતાં આવડતી નથી એમ તો કોઈ કહી જ ન શકે. દિનકર અને નિર્મળાનો હાર્દિક પ્રેમ, તદ્દન બાલ્યકાળથી તેનું યતુ આવતુ પોપણ અને ક્રમેક્રમે તેનો થતો જતો વિકાસ એટલા નાનટુક હાથે લેખકે ચીતરેલો છે કે આખરે તેમના પ્રેમના તાર તોડી નાખનારાનું હૃદય કેવું નિર્દય હોતુ જોઈએ એવા ઉદગારો અનુભૂતા નીકળી ગય છે. અને કમુતો મૂક પ્રેમ, નિરંદ્રનું દ્રોમળ પણ લોણ અને નિષ્કાળજી હૃદય અને સુહાસિનીનો દુન્યવી પ્રેમ એ બધાના આઘાત, પ્રત્યાઘાત અને વિરોધ વાચકને તલ્લીન કરી નાંખે એવા છે. મણુ વિશુદ્ધ પ્રેમનું સુદર દર્શન, તેની અગાધતા, ચરલતા અને તેજસ્વિતા સાથે તેનું સ્પષ્ટ દર્શન તો ગુલી અને દાદુની કથામાં જ મળે. 'સ્નેહરશ્મિ'ની સુંદર ભાષાશૈલી, સૃષ્ટિસૌદર્યનાં સમભાવપૂર્વક કરેલાં વર્ણનો અને જરૂરપૂરતો જ વિનોદ તથા ખીમ્મ અલકારાથી ભાપાને શણગારવાની ખૂબીનો તો ઉલ્લેખ કરવાની પણ જરૂર નથી. પણ આ મંત્રદમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી વસ્તુ તો છે તેમાંનું સમભાવપૂર્વક કાઢેલું દારિદ્ર્યનું ચિત્ર. કેટલાંક દરમો તો આપણે રોજ જોઈએ છીએ, પણ તે જોવાને આંખો ટેવાયેલી હોવાથી તેમનું મહત્ત્વ સમજાતું નથી. અને તેથી જ તેનાં ચિત્રો કલાપૂર્ણ કલમથી ધડી કાઢી તેના તંદર ધ્યાન ખેંચનારા કલાકારની કીર્તિ ગવાય છે. રોજના શેટલા માટે લડાલડી કરીને પણ બધા જુએ રહેવા કરતાં થોડાક તો પેટપૂરતું ખાવા પામે એ હેતુથી તોખા ચૂલા કરનારાં કકુડારી, અને છાકરો મરવા પડ્યો ત્યારે તેને ખાવા માટે પજવતો નહોતો એ જ તેના યુલનું સ્મરણ કરનારા છગા આપણા ગામડાંમાં કઈ જોણ નથી. છાકરાની જીવવાની આરા નથી એ જોઈ, ખીમ્મને ખવરાવવાની ચિંતાથી તેને મરણપથારીએ છોડી જનારા છગાનું હૃદય કેટલું નિર્દય હશે એમ આપણને કદાચ લાગે. 'મોટાભાઈનું પહેરણુ આપણને મળે એટલા માટે તેના (લગલા-છનિવા) મૃત્યુની રાહ જોનારા વાઈ પણ કદાચ માનવી ન હોય, એવી આપણને શકા આવે. પણ માણસની માણસાઈ જુલાવવાનું દારિદ્ર્યનું સામર્થ્ય અગાધ છે! લડાઈમાં પોતાની દુકડીમાના અર્ધાં સિપાહી મરી ગયા તેથી તેમના લાગનું અન્ન આપણને મળશે એ વિચારથી આનંદ પામનારા સૈનિકોની ઓળખાણ All Quiet on the Western Frontમાં આપણને થાય જ છે. કાર્ટુનિષ્ટ પ્રેમનો નાશ કરીને માણસને પણ બનાવવાની દારિદ્ર્યનો શક્તિનો પરિચય પણ 'સ્નેહરશ્મિ'ની વાતોમાં થઈ આવે છે.

'મોટીબહેન'નો પ્રેમ અને મણુ માટે પોતાના આકરા કસમ પણ તોડી નાખવાની તત્પરતા જોતાં જ શરદબાણુના બિંદુનો કાંકા યાદ આવ્યા વગર રહેતો નથી. મંતરતિનિર્ધમન તંદર સ્ત્રીઓનો સ્વાભાવિક અભુગમો કેટલો તીવ્ર હોય છે તે બતાવવાનું કામ 'બાળીક' એ વાર્તા મરસ કહી શકે છે. સ્ત્રી પ્રત્યેના પોતાના પ્રેમમાં પણ સ્વામીત્વની ભાવના કેવી રીતે જાડી છૂપી રહી છે અને તેથી નજીવા પ્રમંજોમાંથી પણ અદેખાઈની ભાવના ઝટ દર્શને કેવી ઉત્પન્ન થાય છે તેનો દાખલો 'પ્રતીક'માંનો મુરેશ રાસ ગર્તોવી દે છે. માણસાઈને જુલાવનારું ધર્મનું આંધણુ ઝવટ જૂલી જઈને પોતાના માલિકની સેવા કરનાર અને નીતીના

પ્રેમને એટ સુધી પહોં ન જવાનાર ‘મદમદયાયા’ આજઠાવના કોમી વિગ્રહના વાતાવરણમાં સરસ પાઠ આપે આવા છે.

પ્રેમી જીવોની આંતરિક મનોભાવનાનું ચિત્રણ કરી ઇચ્છનાર કવિ કે લેખક પ્રેમના સાચત ત્રિકોણ—eternal triangle—ને ચિત્રિત કરવાનો મેહ રોમી ચક્રોતો જ નથી. હિંદુસમાજમાં પતિની પસંગી કરવાનો હક સ્ત્રીઓએ સ્વયંવર દાસમાં બોગવ્યો હશે તો હશે. પણ આજના જમાનામાં તો તેનું અસ્તિત્વ પણ કલ્પી શકાય તેમ નથી. એટલે સ્ત્રીના અનિચ્છાએ એકની સાથે વિવાહ અને તેના ઉપર પ્રેમ કરનારાનું આમરણ અલ્પચર્ય અર્થવા આત્મહત્યા એ આ સાચત ત્રિકોણનો રૂઢ યર્મ મળેલો ઉકેલ ગણાય છે. અને ‘તેની પ્રતિમા’માં પણ વીણાં અને ‘હું’ બન્નેના પ્રેમની ગતિ લગભગ એના જેવી જ થઈ છે. ત્રિકોણનો જે ઉકેલ ‘માછીકન્યા’એ આપ્યો છે તે અદ્ભુત તો છે જ, પણ અભિનવ હોવાથી અધિક સરસ પણ છે. સોમો અને દેવો બન્ને ઉપર એકસરખો પ્રેમ કરનારી અને આખરે એકને પતિ તરીકે અને બીજાને ભાઈ તરીકે સ્વીકારીને, પ્રેમની દુનિયાનો ઉચ્ચ આદર્શ કૃતિમાં લાવી ચૂકનારી રૂપાં ખરેખર અતિમાનુષ (super human) જ કહેવાય. અને એ બદલાયેલા મંત્રગોમાં પણ રૂપાં ઉપરનો પોતાનો પ્રેમ શુદ્ધ રાખીને એકબીજાની કામો જનસુલભ અદેખાઈનો પચાલ સંરખો પણ મનમાં આપણા વગર શ્રેષ્ઠ જીવન ગાળનારાં સોમો અને દેવો પણ એણે બહાદુર નહિ ગણાય.

પણ આ બધા શુણું વર્ણન કર્યા છતાંયે કોઈકો કોઈકે દેખાઈ આવતી અસ્વાભાવિકતા મનમાં સાક્ષાત્ વગર રહેતી નથી. કમુનો, નરેન્દ્ર જ’ જુઓને. વિલાયત જવાની, જેરિસ્ટર થવાની, મુહાસિની જેવી વિલાસિનીને પરણવાની પોતાની બધી મદસ્ત્વાકાંક્ષા છોડી દઈને, પિતાજી માથેનો સંપંદ બૂલી જઈને નરેન્દ્ર ગરીબોની માથે રહેવા લાગ્યો, કમુના સહજ, મધુર અને નિર્બાજ અકૃત્રિમ પ્રેમથી અંગઈ ગયો. છતાં કમુની ગેરહાજરીમાં મુહાસિનીએ કરેલા કૃત્રિમ પ્રેમપ્રદર્શનથી પોતાને બૂલી, કમુના પ્રેમને બૂલી મુહાસિની સાથે વિવાહથી જોડાવા તૈયાર થઈ ગયો! તેજસ્વી નરેન્દ્રનું હૃદય આપણે પોણું ઢોઈ શકે એ સ્વાભાવિક લાગતું નથી. ‘બાબાબન’નું બધું જ વાતાવરણ, રચનાએ તેનો છૂટકારો કરવા માટે કરેલા પ્રયત્ન, અને વિશેષે કરીને તેની પૂર્વસ્થિતિ બદલત કરવાને માટે રચેલો આખરનો આઘાત કરવાનો—શોક મેચનો—પ્રસંગ એ બધી જ વીગતો કૃત્રિમ લાગે છે. કવિ સુકેતુની દેશપ્રીતિ અને તેના ઉદ્ગારો તો તદ્દન આજના જમાનાના જ છે, તો પછી તેને પુરાણા જમાનામાં કલ્પીને ગણુરાત્નની પરખા અને આખું તત્ત્વ ઊંચુ કરવા કરતા કવિને જ આજના જમાનામાં આપણે હોત તો થમ પણ એણે પડન અને વાતો પણ અધિક સ્વાભાવિક જણાત.

એના કરતાં વધારે સાલે એવી અસ્વાભાવિકતા દેખાઈ આવે છે સ્ત્રીસ્વભાવના ચિત્રણમાં. ‘તુલેલા તાર’માંની નિર્મળા અને દિનકરનો એટલો અંધો માટો સંપંદ જોશ પછી અને ધીરધીરે થતો તેનો વિશ્રમ પ્થનમાં લીધા પછી, દસપર દિવસની અવધિમાં જ નિર્મળા સુધીરની સાથે પરણવા તૈયાર થઈ જાય એ તો તદ્દન કલ્પનું જ નથી. નિર્મળાને એક તેજસ્વી કન્યા તરીકે ચીતરવાનો લેખકે પ્રથમથી જ પ્રયત્ન કરેલો છે, પણ આ એક જ પ્રસંગ નિર્મળાના બધા તેજને દિશ્તુ પાડી નાખે છે.

પોતાના દુઃખી જીવનની દૈદી ફરિયાદ ન કરનારી ગૌરી આજના જમાનાના દયાયેક્ષા સ્ત્રીવર્ગનો પચાત્ કરતાં કદાચ અસ્વાભાવિક નહિ લાગે, કંઈક પરિચિતિમાં માથે આવી

પડતુ દુ ખ સહન કરવાને સ્ત્રીઓ એટલી તો ટેવાઈ ગઈ છે કે હવે તે દુ ખ સહન કરવામા બહાદુરી નથી પણ એક પ્રાચીન કિમાલીન તામસ મૂઠ્ઠી જ છે એમ માનવું જોઈએ તે દષ્ટિએ પુરુષવર્ગે સ્ત્રીજનને કેટલે સુધી નિર્જીવ કરી નાખ્યું છે તેનો ખ્યાલ ગૌરી સરસ આપે છે પણ એવી માતાનો અને તેના અમ કે કષ્ટનો જરા સરખોયે ખ્યાલ કર્યા વગર નાટક સિનેમા અને ટેલીસરકેટ ઉઠાવનારા રમણ માત્ર ખાસ અસ્વાભાવિક જ દેખાય શુ આજનું વિદ્યાર્થીજીવન સાથે જ એટલું બેદરકાર બની ગયું છે ?

અને 'નારીહૃદય' અને 'પહેરણુ'મા તો આની પરિસ્થિતિ ચર્ચાઈ છે સ્ત્રીહૃદયનો પરિચય ડગવાને માટે 'નારીહૃદય'ની વાર્તા લખી હોય તો તેમા ચીતરેલ હૃદય ખામ આદર્શ સ્ત્રીનું તો નહિ જ, પણ આજની સામાન્ય મસ્કારી સ્ત્રીનું પણ લાગ્યે જ હોય નાગવણુ શાસ્ત્રીની લલિતા ૧૩-૧૪ નર્પની ચયા છતા, અને રાજદેજ પોતાના સૈદ્ધ્ય તરફ જોડેને જ પિતાની દુસ્થિતિની દયા ખાનાગતો અનુભવ લીધા છતા પણ અપક-લાલનો, હેતુ સમજી શકે નહિ, તેના આગ્રહને વશ થાય, પાવિત્ર્યનો ભોગ આપીને મુખર્મા જીવરાની ઇચ્છા રાખે અને આના પ્રસંગોમા અપરિહાર્ય ગણાતો ઉપાય ને આદમ-હત્યા તેની સૂચના પ્રત્યક્ષ પિતાએ કર્યા છતા ગણકારે નહિ, એ હૃદય સસ્કારી હિંદુ ડુબમા બિછરેલી સ્ત્રીનું તો નહિ જ નહિ

મગ્ગ મગ્ગપચારીએ પડેલો છે તેની પહેરણુની ઇચ્છા પૂરી કરના દેવલી રાત્રે બહાર પડે છે, અને દસ વાગે એકાત અધાગમા યાકુમની દુનન ઉપર ચડી અદરના ઝોરકામાનું પહેરણુ લેવા જાય છે યાકુમની દુષ્ટ ઇચ્છાનો તેને ખ્યાલ સરખોય આવતો નથી યાકુમ દરનાને બધ ઠરે છે તોય તે સાવધ થતી નથી, અને અનિચ્છાથી લૂટાઈ ગયેલ પાવિત્ર્યના ભોગે મગ્ગેનું પહેરણુ લઈને મરવા પડેલા છોકરાનું સમાધાન કરના આવે છે એ સ્ત્રી ક્યા જમાનાની અને ક્યા સસ્કારમા બિછરેલી સમજવી ?

તેજસ્વિતા તો તેને જ કહેનાય કે ને પરિસ્થિતિને મારી મચડીને પોતાના કામે વળગાડે, મારે તરફથી વિરુદ્ધ પવન વાગા છતાં પણ પોતાનું વહાણ પાણી પર રાખીને ઇચ્છ દિશાએ લઈ જઈ શકે સામે પાણીએ તરનારી એ તેજસ્વિતા આ સમ્રહોમા ઝોઢી દેખાય છે બાબાજનને માટે ઢગલાબધ પરિશ્રમ કરનારી રજની પણ ઉછાછની લાગે છે તેના પરિશ્રમમા અને મહેનતમા કુતૂહલનો જ લાભ વધારે દેખાય છે

એક વાત માત્ર આ વાર્તાઓ વાચ્યા પછી મનમા મઢી જાય છે, દુનિયામા શુ દુ ખ અને નિરાશા જ અધિક છે ? એક પછી એક વાર્તા વાચતા જઈએ પણ અતમા દુ ખ, પ્રેમભગ નિરાશા જ આવવાની અપનાદરૂપ ગણી રાજય એની જેતણ વાર્તાઓ છોડી દઈએ તો પ્રત્યેક વાર્તાનું છેવટ નિરાશામા જ છે શોકપર્વવસાથી કથાનક માણસને ગમે છે, વધારે આનંદદાયી પાડે છે, તેને રચનામા અને ચીતરવામા કલા પણ વધારે ઉચ્ચ દગજનની જોઈએ છે, એ બધી વાતો માચી પણ આવા મગ્ગોમાની બધી જ વાતોમાથી એક જ દુ ખનો ને નિરાશાનો સર નીજે એનું કારણ શુ હોયું જોઈએ ?, લેખકને એમ તો કહેવાની ઇચ્છા નથી ને કે આ જગતમા મુખ ઝોણુ જ છે, પ્રેમનો છેવટ દુ ખમા જ થાય છે અને સત્જનને હમેશા દુ ખ વેક્યા વગર છૂટકો જ નથી ?

એવી ચર્ચા તો ધણીય જરી રાજય, પણ સુદર લાપાશૈવી, વિશુદ્ધ આનંદ અને ઊંચા પ્રાગતુ મસ્કારી મતોરજન પૂટુ પાડીને આ મગ્ગોએ રાજરાતી માહિત્યમા કીમતી ઉમેરો કર્યો છે, એમા શક નથી

મોટામોટાં અવતરણો તેણે વાંચ્યાં હોય, બહુબહુ તો એકાદ, શિક્ષિકાએ પાસ ભલામણ કરેલી બેચાર જૂના લેખિકાની ચોપડીઓ વાંચી હોય, અને ગુજરાતી સાહિત્યની ચોપડીઓ મળી શકી હોય તેટલી વાંચી લીધી હોય. તેમાં નિરજન આવી જગતસાહિત્યની વાતો કરે; માનવસમાજના અને માનવસ્વભાવના અણઉકેલાયેલા કાવ્યકાવ્યો કેવી રીતે ઉકેલાઈ રહ્યા છે તે પોતાની રમપ્રદ સંક્ષીપ્ત વર્ણવે; લતાનાં ભણવાનાં પુસ્તકોમાં કે તેણે વાંચેલાં કથાપી વગેરેના કાવ્યોમાં ક્યાં પણ દેખા ન દીધી હોય તેની કવિતાસમૃદ્ધિની વિકાસકથા કહી ખતાવે આ બધાંમાં તેને રસ કેમ ન પડે ? છેલ્લાં એએક વર્ષમાં તો નિરજનના સહવાસથી તે દૈંક વાંચતાં પણ શીખી હતી, અને મુનશી કે રમણલાલ કરતાં સારા વાર્તાલેખિકા દુનિયામાં સેંકડોને દિસાએ પડ્યા છે તેનું જ્ઞાન પણ તેને થવા માંડ્યું હતું. અને આ બધાં માટે તેણે નિરજનનો જ ઉપકાર માનવાનો હતો. પછી તે સુરેશ અને નિરજન વચ્ચેની ચર્ચામાં નિરજનનો જ પક્ષ ખેંચે તેમાં નવાઈ શી ?

લતા સુરેશને ખૂબ ચઢાતી. આવો પતિ પોતાને મળ્યો તે પોતાનું અહોભાગ્ય માનતી. સુરેશ ભણેલ હતો, સંસ્કારી હતો, રસિક હતો. અત્યારના સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય વગેરેના વિચારો તે પચાવી ગયો હતો અને લતાને દરેક વાતની છૂટ આપતો. તે ગમે તેની સાથે હરે, ફરે, ખેલે, હસે તેમાં તે કંઈ પણ વાંધો નહોતો લેતો કે વહેમ નહોતો દાખવતો. લતા તેની ભણમનસાઈનો દુરુપયોગ કરે તેની પણ ક્યાં હતી ? સુરેશ શરીરે પણ સારો હતો અને ધધામાં પણ ઠીકઠીક પ્રગતિ કરી રહ્યો હતો. લતા અને સુરેશ વચ્ચે સ્વભાવ અને સંસ્કારનો પણ સુમેળ હતો. પછી લતા સુરેશને કેમ ન ચઢાય ?

છતાં કાઈકાઈવાર લતાને, લાગતું કે નિરજનમાં કાંઈકે એવું હતું જે સુરેશમાં નહોતું. તે કાંઈક શું હતું તે પોતે પણ કહી નહોતી શકતી નિરજનની વાતો દ્વારા જે ઊંચા રસ-પ્રદેશમાં વિહાર કરવાનું મળતું તે સુરેશની વાતોમાં નહોતું મળતું. નિરજનની કાવ્યપ્રિયતા સુરેશની વિજ્ઞાનપ્રિયતા કરતાં વધારે રસમય નહોતી ? આવાઆવા વિચારો લતાના મગજમાં આવતા અને પસાર થઈ જતા. એ વિચારો આવતા જ તે પોતાને દોષિત માનતી અને તેવા વિચારો દૂર કરવા પ્રયત્ન કરતી. પરંતુ જ્યારે જ્યારે કાંઈ સુંદર કાવ્ય ચર્ચાતું હોય, નિરજન તે કાવ્યના રસ સાથે તન્મય બની કવિતા ઉકેલતો હોય, ત્યારે લતા તેની સામે જ જોઈ રહેતી. તે પોતે પણ નહોતી જાણતી કે એવી લાગણીઓનો અર્થ શો ? નિરજન કે સુરેશ તો જાણે જ ક્યાંથી ?

નિરજનને પણ લતા સાથે બહુ ગોઠતું. તે તેની પ્રિય શિષ્યા બની હતી. ઘણી વખત સુરેશ નિરજનની મસ્કરી કરતો. તેણે બહુ વખણેલા કાંઈકાંઈ કાવ્યને અને તેના ભાવોને તે વેવલા કહેતો. ચર્ચા વખતે પણ સાહિત્યમેવીઓના વ્યાવહારિક અજ્ઞાન વિષે ટીકા કરતો, અને કાંઈકાંઈવાર મોજ મેળવવાની ખાતર પણ તે નિરજનને પંચવતો. લતા આમાંનું કશું નહોતી કરતી. તેને મન સાહિત્યવિષયક નિરજનના અભિપ્રાયો છેવટના લાગતા, તેને વિષે તે દલીલ નહોતી કરતી. અને કાંઈકાંઈવાર તેને લાગતું કે પોતાનું અજ્ઞાન છુપાવવા સુરેશ નિરજનની મસ્કરી કરી તેને ઉડાવી દેવા માંગે છે. કાંઈકાંઈવાર જ આગ લાગતું, પણ લાગતું તો ખરું જ. કાંઈવાર સુરેશને ઓરિસેથી આવતાં ગોંડું થયું હોય અને

નિરંજન ત્યાં આવ્યો. હોય, ત્યારે લતા અને તે કાળો સંબંધી જ વાતો કરતાં અને કાઈ-કાઈવાર, માર્થે કાળો પણું ફાંચતાં.

મનુષ્યમાં મિથ્યાઅભિમાન ઘણું હોય છે. કાઈ આપણને વિદ્વાન માને તો આપણે—આપણે જાણતાં હોઈએ કે આપણે વિદ્વાન નથી છતાં—ખૂબ આનંદમાં આવી જઈએ છીએ. લતાના અભિપ્રાયોદ્ધારા નિરંજનનું અભિમાન પોષાતું. તેને પણ કાઈકાઈવાર લાગતું કે સુરેશ જાણી જોઈને આકર્ષ કરે છે.

કાવ્ય સમજવતો હોય ત્યારે શિક્ષક શિષ્યોનાં મોં ગામું જોઈ રહે છે. જો તેમાંથી તેને ઉત્તેજન મળે, સમજવાની અધીરાઈ અને ઉત્સાહ દેખાય, તો પોતે પ્રેત્સાદિન બની વધારે રસથી તે કાવ્ય સમજાવી શકે છે. નિરંજન પણ ઘણી વખત સુરેશ અને લતા પાસે કાવ્ય વાંચતો હોય ત્યારે તેમની સામે જોઈ રહેતો. લતાના ચહેરામાં તેને તે કાવ્ય સમજવાનો, તેના રસમાં ડૂબી જવાનો અવર્ણનીય તત્સાદ દેખાતો, અને તે તેની ગામે જ જોઈ રહેતો. કાઈકવાર યોચિતા જ તેને થઈ જતું કે આમ જોઈ રહેવામાં કાઈ શિક્ષકની શિષ્યશિષ્યાનો રસ માપવાની તટરથ વૃત્તિ જ હશે કે બીનું કાઈ ? સમજ નહોતી પડતી. તે ક્ષોભ પામી નજર પાછી ખેંચી લેતો, પણ પાછી અન્યથાનાં પણ નજર ત્યાં ચોંટી જ હોય.

બન્નેને નિર્દોષ હતાં. બન્ને સુરેશ તરફના પ્રેમથી રક્ષાયેલાં હતાં. છતાં કાઈકાઈ વખત બન્ને એકલાં બેઠાં હોય ત્યારે બન્નેને એકબીજાની બીક લાગતી.

*

*

*

સુરેશ અને નિરંજનનો એક મિત્ર લાંબા વખતથી બહારગામ રહેતો હતો. આજે સવારે તે આવવાનો હતો. રસ્તેને છેએકે વાગ્યા પહેલાં પહેાંચતું જોઈએ. રાત્રે ખૂબ આનંદ કર્યા પછી ત્રણે મિત્રો મુદ્દાં પડ્યા હતાં. જતી વખતે સુરેશે નિરંજનને કહ્યું હતું.

“કાલે સવારે વહેલું બીઠવું પડશે. હું કદાચ નહિ બીઠી શકું તું મને ઉઠાડવા આવજો. બૂલોશ નહિ હોં !”

“હાલે,” નિરંજનનો જવાબ હતો.

સવારના પહોરમાં પાંચ વાગ્યામાં નિરંજને સુરેશનું ખાર ઠોકરું. સુરેશ તરત જ તે ઉપાડ્યું અને નિરંજન અંદર ગયો. એક ખુરશી પર બેઠો. તે ખુરશી પાસે જ લતાની પમારી હતી. તે તો પમારીમાંથી બેઠી પણ નહોતી થઈ. પરંતુ આ બધા અવાજોને અંગે જાગી તો ગઈ હતી જ. તેણે ઓઢિલું હતું તે પોતાના શરીર આસપાસ ખૂબ લપેટી દીધું. માત્ર તેનો ચહેરો જ બહાર દેખાતો હતો. સુરેશ તૈયારી કરવા લાગ્યો.

“કેમ તમે બાઝતાં નથી ?” નિરંજને લતાને પૂછ્યું.

“હું કેમ બીઠું ? મને તાવ આગ્યો છે,” લતાએ કહ્યું.

“ધાંએ જ ?” નિરંજને આતુરતાથી પૂછ્યું.

“ત્યારે બોલતા હઈશું,” જરા રીમ થઈ હોય. તેમ લતાએ કહ્યું.

નિરંજને તેનો હાથ લગાવ્યો લતાનો તાવ જોવા. તેણે ઓઢિલું હતું તેમાંથી પોતાનો હાથ બહાર ન જ કાઢ્યો. નિરંજન કપાળ ઉપર હાથ મૂકવા ગયો પણ કપાળ પણ ઠોકરું હતું. નિરંજન જરા અચકાયો, પણ હિમત કરી તેણે લતાના ગાલ ઉપર હાથ મૂક્યો.

હતાએ આખો બધ કરી દીધી તાવ છે કે નહિ તે તો જોવાઈ ગયું પણ થોડી પંચાદશી નિગળને હાથ ત્યાં જ રહેવા દીધો ટાઈ ટાઈ બોલ્યું નહિ નિગળને હાથ પાછો ખેંચી રાખે.

“મર ગીજ કેમ છે ના ?” સુરેશો ચડચો હોય તેમ તે બોલ્યો.

હતા માત્ર હસી

સુરેશ તૈયાર થઈ આવ્યો અને બન્ને મિત્રો રોશને ગયા.

આજે નિગળને ખૂબ ભય લાગ્યો પહેલી જ વાર તેને ચોક્કસ ખ્યાલ આવ્યો કે હતા તરફ તે માત્ર નિર્દોષ ગીને નહોતો વલ્યો અત્યાગ્રહવા કાઈ કાઈવાર તેને વિચાર આવતો કે તેની વર્નાપૂ મા, તેના માનમમા કઈ દોષ રહ્યો છે કે નહિ ? પણ તેને તે હમી નાખતો. સુરેશ માથે તે જોઈ ગયે ? હતા વિષે એવા ખ્યાલ ડરે ? પણ અમુકવિત લાગતું પણ આજે તેને હારતુ ચોક્કસ કાગલ મળ્યું હતું અને હતા ? તેણે ગાન જ કેમ શું બોલે ગાજ્યો ? તેણે હાથ અડતા આખો મોંઘી દીધી ? કે મમજ ન પડી હતાના મનમ દોષ દોષ જ નહિ, પોતાનું દોષિત મન પોતાનો દોષ બીજામા આરાપતુ હતું તેમ તેને લાગ્યું તે માનના નિરમ પ્રમાણે તે સુરેશને ત્યાં ન ગયો પરતુ એકનો એકલો ખૂબ આશ્ચર્ય તેના જીવને આજે ચેન નહોતુ પડતુ નક્કી કર્યું કે મન ઉપર બરાબર નાખતો રાખે અને તેને અનણતા પણ આહુ જવા દેતુ નહિ

ગમે સુરેશને ત્યાંથી માણુમ તેને તેડવા આવ્યો અને તે ગયો ઘેરે સુરેશ હતો, હતા હતી નિગળન હતાની મામે ન જોઈ શક્યો હતાએ પૂછ્યું

“કેમ નિરજનભાઈ, આજે આજે ન દેખાવા ?”

એનો એ જ અવાજ, એની એ જ મીઠાશ અને નિર્દોષતા, તેમા કાઈને કંઈ નવું ન લાગે, પણ નિગળને તેમા આહો, જુદો ચડો સમજાયો

“આજે મારે જરા કામ હતું,” તેણે કહ્યું, પણ જીસુ ન બોલ્યું

“આજે શું કામ આવી પડ્યું ?” સુરેશો પૂછ્યું

ગો જવાબ આપવો તે નિરજનને સ્પષ્ટ ન પડી ગયે તેણે બહાનું શોધી કાઢ્યું સુરેશની આગળ આજે પહેલી જ વાર નિરજન જૂઠું બોલ્યો

ક્યાંકેક સુધી નિરજન ત્યાં રાખે, પણ હમેશ જોવો મોજમા આજે તે નહોતે દેખાતો હતા તેની મામે જોઈ રહેતી હતી, પણ બન્નેની આખો મળતા કુદરતી જ બન્ને ખેંચી લેતા

અતે મિત્રોને બહુ આનંદ આપ્યા મિલાય જ તે ઘેર ગયો સુરેશ તેની ગમગીનીનું કાગલું ન મમજી શક્યો

*

*

*

હતા ગૂંચવણમા પડી નિગળને માહુ લાગ્યું હશે ? મનના છૂપા બ્યવહારની તેને પણ ખબર નહોતી પડતી પણ નિરજનનો હાથ ગાલ પર અડતા સ્ત્રીસુવલ શાન્તી તેણે હાથની ચોરી પારખી લીધી હતી. ખોટું ચાલ છે એમ ચરા છતા પણ તે હાથ ત્યાંથી ખસે તેમ તેણે ન ધમ્મજ તેને ભય લાગ્યો કે નિરજનને ખરાબ લાગ્યું હશે સાજે તે ન

બોલ્યો. પોતાની આંખ મળતાં જ આંખો પાછી ખેંચી લીધી, વગેરે લતાએ ખરાબર જોયું. તેણે પણ મનને મક્કમ કરી ફરી આવું બનવા ન જ દેવું તેનો ખાસ નિશ્ચય કર્યો.

લતાને ખૂબ વિચારો આવવા લાગ્યા. સુરેશ જેવા પતિને દગો દેવાય ? તે બિચારો કેટલો બોબો હતો, કેટલો નિર્દોષ હતો, કેટલો શકારહિત હતો ? અને નિરજન ? નિરજન પણ શું ધારે ? તેને પોતે કેટલી ખરાબ લાગી હશે ? પણ એમ તો, તેણે પણ પોતાનો હાથ જરા લાંબો વખત રહેવા નહોતો દીધો ! તેના હાથમાંથી પણ નવી છતાં સનાતન લાગણી-ઓનો પ્રવાહ તેના ગાલ ઉપર નહોતો છૂટતો ?

* ફરી પાછી તેમની મૈત્રી અરુખલિત પ્રવાહથી વહેવા લાગી. નિરજન અને લતા પહેલાં જેટલું જ બોલતાં, હસતાં, કાવ્યરસનો આસ્વાદ કરતાં, પણ એકબીજાથી સાવચેત જરૂર રહેતાં એકાંતમાં ન મળાય તેવી રીતે જ વર્તતાં. સમય વીતતો ગયો તેમ જૂનો ભય પણ નાશ પામવા લાગ્યો, અને પાછાં જૂની રીતે જ ભય કાઢી નાખી બન્નેએ મળવા માંડ્યું.

બન્નેનું આકર્ષણ દબાયું હતું પણ નાશ તો નહોતું જ પામ્યું. ફરી સમય મળતાં એ જ આકર્ષણે જોર પકડ્યું. નિરજન હમેશા નિશ્ચય કરતો કે હવે મારે સુરેશને ત્યાં ન જવું, ત્યાંથી દૂર રહેવું. પણ નિશ્ચય સમયે તે ત્યાં પહોંચી ગયો જ હોય. લતા હમેશાં નિશ્ચય કરતી કે આ આકર્ષણને દબાવી દેવું, પણ તેનું બળ અદમ્ય હતું. છતાં બન્ને એકબીજાને પોતપોતાનાં મનોમયનોની ખાલ નહોતાં યવા દેતાં.

એક દિવસ ત્રણે જણાં બેઠાં હતાં. નિરજન ઊભો થયો અને ઓરડામાં આંટા મારવા મંડ્યો. ટેબલ ઉપર શેલીનાં કાવ્યોનું પુસ્તક પડ્યું હતું, તેણે તે ઉઘાડ્યું અને જે લીટી નજરે પડી તે મોઢીથી તે વાંચવા લાગ્યો.

“What are all these kissings worth

“If thou kiss not me ?” *

આકસ્મિક તેની નજર લતા ઉપર પડી. લતાની નજર તેની ઉપર પડી. લતાના ઓઠ એક અતિ અસ્પષ્ટ છતાં અતિચ્છાદ્ય સુંબનમાં મરડાયા. નિરજનના પણ તેમજ મરડાયા. નિરજને ફરવું માલુ રાખ્યું. સુરેશને કે ખબર ન પડી.

* હવે તો અસ્પષ્ટ છતાં સ્પષ્ટ સુંબનઅભિનયદ્વારા બન્નેએ એકબીજા પ્રત્યેના આકર્ષણનો એકરાર કરી દીધો હતો. નિરજનને તેનું અંતર બહુ ડગ્યું, પણ ગમે તેવા નિશ્ચયો કરે છતાં પણ તે સુરેશને ત્યાં જવું, બંધ નહોતો કરી શકતો. લતાને પણ પોતાની ઊર્મિના અદમ્ય બળની ખાતરી યર્ષ ગર્ષ હતી, અને તેને દમન કરવાના પ્રયત્નો પણ બધ કરી દીધા હતા.

છતાં નિરજન બચવાનો પ્રયત્ન કરતો. લતા એકલી હોય ત્યારે સુરેશને ત્યાં ન જવાનો નિયમ તે બહુધા પાળતો. પણ લાગ્યને તો માથુસના પતનમાં રાખવું ગમે છે. એક દિવસે

* આ સુબ્બનોનો નવ અર્થ કાઢ

જે હું મને સુબ્બન ના કરે તો !

ખપોરે તેના એક મિત્ર તરફથી ખાસ તાર આવ્યો. સુરેશને પણ તે તાર તાત્કાલિક ખતાવવાની જરૂરત હતી. તે તરત સુરેશની ઓફિસે ગયો. સુરેશ ત્યાં નહોતો. “આજે સુરેશબાઈ ઘેર જ રહેવાના છે.” ઓફિસમાંથી નોકરાએ જણાવ્યું. તે તરત સુરેશને ઘેર ગયો. લતા “હતી; સુરેશ નહોતો. લતાએ કહ્યું:

“હમણાં જ ઓફિસે ગયા. બેસોને.”

“મારે તેનું ખાસ કામ છે. હું જઈ છું.”

“થોડીવાર પછી જાઓ. એવી બધી શી ઉતાવળ છે?” લતાએ કહ્યું.

“નહિ, મારે જવું જ જોઈએ,” નિરંજને બેસતાં બેમતાં કહ્યું.

“એમ ? તો જાવ જોઈએ. મોટી ઉતાવળ આવી છે તે !” કહી લતાએ ખારતો આગળો વાસ્થો.

જે પળ ન આવે તે માટે હરધડી સાવધ રહેતો હતો તે પળ આવી પહોંચી. તેણે ઊભાં થઈ ખારી ઉઘાડી ચાલી જવા ઇચ્છા કરી પણ એથી મહત્તર ઇચ્છાએ તેને ત્યાં જ જડી રાખ્યો. જાણે માતસાન મણુની બેડીએ તેની કાયાને જકડી રાખી હોય. તેમ, તેને લાગ્યું. છતાં પણ મનને ખૂબ જ દબ કરી તે ઊઠ્યો અને ખારણા પાસે ગયો.

“આલો હડો, ઉઘાડવા દો,” તેણે લતાને કહ્યું.

લતાએ હસતાં હસતાં ખારતો આગળો પકડી રાખ્યો.

“ઉઘાડો, તાકાત હોય તો,” તેણે કહ્યું.

નિરંજને આગળો ઉઘાડવા હાથ લંબાવ્યો. લતાએ આગળાને જોરથી પકડી રાખ્યો. એ રક્તક્રમાં ખન્નેના હાથો એકબીજાને અડ્યા. અત્યારસુધી નિરંજને મન ઉપર મહા પ્રયત્ન મેળવેલો કાળુ ઓસરી ગયો અકસ્માતે જર્મિના અદ્યમ આવેલે તેને આખો ને આખો વીંટી લીધો. તે ખાર ઉઘાડી ઘેર ન જઈ શક્યો. *

કલાક પછી તે ઘેર ગયો. સામાન બાપ્પો અને સાંજની જ ગાડીમાં તે ગામ છોડી હંમેશને માટે ચાલી નિકળ્યો. મિત્રને તે દગો દઈ ચૂક્યો હતો. તેની સાથે જ હરહંમેશ તેને દગો દેવાની સેનામાં હિંમત નહોતી, અને ત્યાં રહે તો વારંવાર દગો દીધા વિના પોતે રહી શકવાનો નથી તે પણ તે જાણતો જ હતો.

સુરેશ તેની બેત્રણ દિવસ સુધી ઘેર રાહ જોઈ, પણ તે તો આવ્યો જ નહિ. સુરેશ વિચારમાં પડ્યો. શું થયું હશે ? કઈ માંદગી તો નહિ આવી હોય ? ત્રીજે દિવસે લતાને સાથે લઈ તે નિરંજનને ઘેર ગયો. તેના ઘરના દરવાજા તાળું માર્યું હતું. આંજુબાબુ તપાસ કરતાં તેમને ખબર મળી કે નિરંજન તો બેત્રણ દિવસથી ઘર ખાલી કરી ક્યાંક બહારગામ ચાલી ગયો હતો.

સુરેશને કંઈ સમજ ન પડી. કેમ ચાલી ગયો હશે ? ક્યાં ચાલી ગયો હશે ? વગેરે અણઉકેલ્યા પ્રશ્નો જ રહી ગયા. તેણે લતા સામું જોયું અને પૂછ્યું:

“લતા, નિરંજને આવું કેમ કર્યું હશે ?”

લતા શુ બોલે ?

અમર ઝંડો

‘સ્નેહરશ્મિ’

ફરક ફરક બધવન્ત !

ઝંડા, અજર અમર બલવન્ત !

તવ શુભ નામે તિમિર વિરામે,

બાળે સુખ દિગન્ત !

ઝંડા, અજર અમર બલવન્ત !

આરંતી તવ રવિ શશી ઉતારે,

સપ્તસિન્ધુ તવ પાચ પખાળે,

સાગર કોટિ ભુજ વિરાટ તારે,

હિમગિરિ તવ દદ દંડ !

ઝંડા, અજર અમર બલવન્ત !

સૌમ્ય પ્રતાપી તારી કાન્તિ,

દેખી ઊડતી નગની ભ્રાન્તિ—

છાયામાં તવ લલૂકે કાન્તિ—

વિશ્વવન્દ્યા બલવન્ત !

ઝંડા, અજર અમર બલવન્ત !

ત્રિરંગી તારી છાયા ઘેરી

ગાળે તેમાં ત્રિકાળભેરી,

વિશ્વવન્દ્યા કયાં તુજ વૈરી ?

નગ તુજ હૃદય વસન્ત !

ઝંડા, અજર અમર બલવન્ત !

ચક્ર લબ્ધ એ તવ ઉરપ્રાન્તે

નગ નૂતન સર્વે એકાન્તે—

ખંડખંડ તૈતું તવ સાંધે !

ઊડ ઊડ તાત ! દિગન્ત !

ઝંડા, અજર અમર બલવન્ત !

રાખી અણુનમ તુજને ગવે,

ચૂમી પાચ તવ ખર્વ નિખવે,

ધપીએ આગળ સાથે સર્વે

દાખવી શૌર્ય અનન્ત !

ઝંડા, અજર અમર બલવન્ત !

ભાલે તવ અમ શોભિતચંદન,

તોડયાં ફેડયાં પુરાણ બન્ધન,

વિશ્વવિધાયક ! તુજને વન્દન !

તું અમ રાષ્ટ્ર અખંડ !

ઝંડા, અજર અમર બલવન્ત !

હું કેમ લખું છું ?

હરિદ્રેશુ વ્યાસ

આ લેખનું મથાણું વાચનાર જેમાંથી એક કદપના તો અવશ્ય કરશે : કાં તો મારી કિંમત એટલી બધી વધી પડી હોવી જોઈએ કે મારી લખવાની પદ્ધતિ વિશે તંત્રી મારફત જાણવાની જગતને પરવા થઈ હોય; અથવા તો મને પેલા માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે એવું Exhibitionism જોવું કાંઈ દરદ લાગુ પડતું હોય, અને તેથી જગતને મારા વિશે જાણવા ઇતેન્નર કરવાનું હીલર હું આ લેખદ્વારા દાખવા માગતો હોઉં. પહેલું કારણ હોય તો ઘણું નસારું એવી મારી લાંબા વખતની ઉમેદ છતાં તંત્રીઓ તરફથી પાછા ફરેલા લેખો પર થયેલા આડાઅવળા ચળચળાઓ તથા તે પરની તેઓની ટીકાઓ—એટલું સારું છે કે સવળી અને અવળી બન્ને જાતની ટીકાઓ માટે ભાષાશાસ્ત્રીઓ એક જ શબ્દ ચોજી શક્યા છે, અને તેથી આ શબ્દ હું ભલે લખાયેલા છતાં ગર્વ સહિત વાપરી 'શુક્ર' છું— એ બધાની મારી ફાઇલ જોઈ છું ત્યારે એ કારણ તો નથી એટલું જ નહિ, એક દરેના લખિયમાં પણ એ કારણ ઉપસ્થિત થવાનો સજવ નથી એમ મારે 'દિલ્હીની સાથે જાહેર કરવું પડે છે. અને બીજું કારણ હોય તોપણ હું પોતે તે શી રીતે જાણી શકું ? ચરક અને સુશ્રુત જેવા વૈદ્યશાસ્ત્રના મહારથીઓએ પણ વૈદને પોતાની નાડી જોવાની મના કરી છે. અને આ નવા જમાનામાં એ છુટ્ટાઓની વાત ન માનીએ તોપણ પોતાના હાથમાં માત્રાનું પકડી પોતે શી રીતે જોખાવું ? પણ એ બધું ગમે તેગ હોય, મને એટલી તો પક્કી ખાતરી છે કે આ લેખનું નજીકનું કારણ તુરંત જુદું જ છે.

એ નજીકનું કારણ તો ગઈ કાલે સાંજે આકસ્મિક રીતે જ ઊભુ થયું. અપક મારી સામે જોઠો જોઠો મારચાર આને એક વરસની ફાઇલના ભાવે આણેલી 'અંદ્રિકા'ની કેટલીક જૂની ફાઇલો એમાંથી ગ્રેશ્યા મેળવવાની લાલચે વીખતો જોઠો હતો. અને હું ગઈ રાત્રે તંત્રીએ આગામી હુતાશનીના ખાસ અંક માટે રેલિપથીયી મંગાવેલો એક મહત્વનો લેખ— "મોચી લોકોને ખૂટતો આર્ડર આપતી વખતે આપવાની સૂચનાઓ" લખવામાં મશગૂલ હતો. આમ અમે જાને મિત્રો એકસરખા મહત્વના કામમાં પડેલા હોવાથી કાંઈ કાંઈના કામમાં ખલેલ પાડે એ એકબીજાને પાલવે એમ નહોતું.

એવામાં અપકે એક પાના પર લાંબો સમય ધારી ધોરીને જોયા પછી, અને હું મારું કામ પૂરું કરી તેની સાથે ચર્ચામાં જોતરું તે માટે સાબાશી ઘટે એટલી ધીરજ સેવ્યા પછી, છેવટ મારા કામમાં ખલેલ પાડીને, તેણે કાંઈક ઓચિંતો પ્રશ્ન કર્યો : "હું.....તમે કેમ લખો છો ?"

"આ તે કાંઈ મવાલ છે !" મેં એના અસંજદ પ્રશ્ન તરફ કંટાળો ખતાવી મારી સ્મૃતિમાં 'વાધરી' પાસેથી તાર તૂટી ગયેલો ત્યાંથી ફરીથી સાધવા પાછું કાગળમાં જોયું.

"એમ નહિ, આ એક મહત્વનો પ્રશ્ન છે. તમે એક મિનિટ તો લખવું બંધ રાખો," તેણે આમ્રહ કર્યો.

“હું પણ એવા જ મહત્વના પ્રશ્નના વિચારમાં છું,” મેં કહ્યું. પણ ખીજા જ પગે તેની આખમાં નિરાશા બોતાં મેં કહ્યું, “હીક, લે જરા આ યાદી તો ટપકાવી લઈ.” એમ કહેતાં પાસે પડેલા એક કાગળના ટુકડા પર મેં લખ્યું, “વાધરીની લખાણમાં કટીંગ—પાંચ કાણાં.” પછી પાછું ચપક તરફ ફરી મેં કહ્યું: “બોલ, હવે તારે જ કહેવું હોય તે કહે.”

“હું એમ પૂછું છું કે તમે કેમ લખો છો ? આમા એક સાક્ષર લખે છે કે હું આમ લખું છું અને બીજા કહે છે કે હું તેમ લખુ છું. તો પછી ‘તમે કેમ લખો છો ?’ હ્યુન્ડેન ?”

“કેમ લખો ! એટલે ?” મેં આશ્ચર્ય પામતાં કહ્યું “ફાઉન્ટન પેન ભરેલી છે એની ખાતરી કરવી, કાગળ કાપે છે એની ખાતરી કરવી, આપણે કાંઈક લખવું છે એની ખાતરી કરવી, અને પછી બસ લખવું.”

“એમ મારો પૂછવાનો અર્થ નથી,” ચપકે ગંભીર ચહેરે કહ્યું: “તમને લખવા માટેના વિચારો આવે અને તે કાગળ પર ચોડવાય એ માટે તમારે શું શું સાહિત્ય જોઈએ ?”

“કાગળ, કલમ અને શાહી,” મેં કહ્યું.

“શું થાય, તમે તે !” ચપકે મારા તરફ કદાબો ખતાવતાં કહ્યું. “આઈ મીન, તમારો પોતાના શારીરિક સંલોગો પૂરતાં તમારે ત્રા શાં સાહિત્ય જોઈએ ?”

“કેકાણે મગજ અને સાંને હાય,” મેં નિર્દોષ જવાબ આપ્યો.

“તમે હજી સમજતા નથી. તમને પૂરા મુદ્દો સમજતો,” ચપકે ચહેરામાં ઉદ્વેગતા અને તિરસ્કારનો મિશ્ર ભાવ લાવતાં કહ્યું “આ એક સાક્ષર લખે છે, કે ‘દ્રાક્ષાસવની મીઠી મુવાસ બપોં લગી મારાં નસકેરામાં આવજન કર્યા કરે ત્યાં લગી જ મારા મગજનાં બ્યારણાં ખુલ્લાં રહી શકે છે.’ આ બીજા સાક્ષર લખે છે, કે ‘મને કાંઈ પણ જાતનું વ્યમન છે નહિ, પણ મારા લખવાના સ્થાનની આસપાસ કાંઈ પણ ડખલગીરી થતી ન હોવી જોઈએ, મારા ટેબલ પર પાણીનો કૂળો કાંઈમ ભરેલો પડ્યો રહેવો જોઈએ, અને મારા પેટમાં ચારેક કલાક ચાલે એટલું લાતું જમા હોવું જોઈએ.’ આ ત્રીજા સાક્ષર લખે છે, કે ‘મારો લખવાનો કાંઈ નિયમિત વખત જ નથી. રાત્રે બે બજે પધારીમાંથી ઊઠીને પણ લખું, કે બપોરના ધોમ તપેલા તડકા વચ્ચે પણ લખું. માત્ર મગજમાં સ્ફૂરણ થવી જોઈએ, એટલે તુરત હું લખવા બેસી જાઉં છું.’ એમ ‘તમે’ ક્યા સંલોગોમાં લખી શકો છો ?”

“ત્યારે ભલા માણસ ! ચોખ્ખી વાત કરને કે મારે કયો જાતની લત છે એ તું પૂછવા માગે છે ?”

“તમે એને માટે બહુ હલકો શબ્દ વાપર્યો,” ચપકે મીઠી ધમકીના સૂરે કહ્યું.

“જવા દો. આપણે એને આદત કે ખાસિયત કહીશું. પણ એ તો મારો અંગત પ્રશ્ન છે. તું મિત્ર તરીકે એ જાણવા માગે એ જુદી વાત, પણ મારા લેખક તરોડિના મારા જીવન સાથે, એને શો સંબંધ ? અને બીજાઓને એ જાણવાની શી જરૂર ?”

“તો પછી આ બધા શું મૂર્ખા છે કે મોટા મોટા લેખકોને પોતાની લખવાની પદ્ધતિ પર પ્રકાશ નાખવા આમનથી આપે છે ? અને આ કાંઈ એક ગુજરાતની જ ચોડી વાત છે ? તમે કાંઈ દિવસ ‘સ્ટ્રેન્ડ’ વાંચ્યું છે ? એ લોકો પણ આવા જ પ્રયોગ કરે છે. આ બધાનો કાંઈ અર્થ તો હોવો જ જોઈએ તે ?”

મારે મારી એક નબળાઈ તો જાહેર કરેલી પડી કે 'સ્ટ્રેન્ડ' મેગેઝીન વાંચ્યું હોવા છતાં લેખકોના કે બીજા કોઈના આત્મવૃત્તાંતના લેખોની કોઈ પણ શ્રેણી તરફ મારું ધ્યાન ખેંચાયું નહોતું. કારણ તો ગમે તે હોય, પણ મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો વાંચવાનો મને પહેલેથી જ શોખ નથી. કદાચ આત્મસહિષ્ણુ ગાનસ અને સહાય થવામાં બાધક નીવડે. પણ તો મને એટલું આશ્વાસન તો છે કે એવાં ચરિત્રો વાંચનારા બધા કાંઈ મહાન થઈ જતા નથી. આથી કોઈ પણ લેખક કેમ લખે છે તે લેખકને મોઢિ—અને ખાસ કરીને શુજરાતી લેખકને મોઢિ જે પોતાની લેખનપદ્ધતિમાં પોતાના દૈનિક શોખકમનો પણ સમાવેશ કરવા જેવી વિશાળ દૃષ્ટિવાળો છે—જાણવાની મેં કદી દરકાર જ કરી નથી, અલબત્ત, કોઈ માનમશાસ્ત્રી પાસેથી હું એ વસ્તુ જાણવા પ્રયત્ન કરું એ જુદો પ્રશ્ન છે.

આથી મેં કહ્યું, "દુનિયા આખીને મૂર્ખ બનાવનારા તત્ત્વોએ તો મૂર્ખ કેમ કહેવાય જ, પણ આ આખી ધૂનમાં મૂર્ખાઈ ક્યાંક તો છે જ. અને તમે લેખકોને એ સિરખાવ ન આપવા માગતા હો, તો હેવટ ચૂકવા ધાની એરણુ વાચકો તો ખરા જ."

"તમે કોઈ માણસની મહત્તા સાંખી શકતા નથી, એ હિંમત જ આ બધું બોલાવે છે," અપકે ચિડાઈ કહ્યું.

"અરજા! ત્યારે તું જ કહે કે હું દારૂ પીને લખુ કે સોમરસ પીને, સંકાસગાં લખું કે ગ્યાંખાના ઝાડ નીચે, સફરજન ખાતો ખાતો લખુ કે ધાણી ફાકતો ફાકતો લખુ, એ બધી વાતને લેખનકળા સાથે શો સબંધ છે? માનનીય લેખકોની મહત્તાની આવી બાજુનું દર્શન લોકોના પોતાના હૃદયિક ગર્વને સતોષ્યા સિવાય આપણને મહાન થવામાં શી રીતે ઉપયોગી થાય તેમ છે?"

"તમે મારી આખી વાતને ખોટાં છોડેથી પકડી છે. લેખકોની આવી અંગત નબળાઈ-એને બાદ કરીએ, પછી?"

"પછી ચર્ચા તુરત પૂરી થાય," મેં કહ્યું.

"કેમ? આ નિયમિત કે અનિયમિત લખવાની બાબતમાં તમારું શું કહેવું છે?"

"એ પણ બીજા બધાની માફક મન રિથર કરવાની અશક્તિનો એક મૌલિક પ્રકાર."

"ચાલો, બીજો પ્રશ્ન લઈએ. આ ચોથા લેખક લાઈ લખે છે, કે 'હું મારુ દરેક લખાણ આઠથી દસ વખત સુધારું છું.' ત્યારે આ પાંચમા લાઈ કહે છે, કે 'મારી પહેલી કોપી જ હું પ્રેસમાં મોકલી શકું છું.' આ બંનેની શક્તિ વિશે તમે શો મત આપશો?"

"એમાં શું? તારી લાજી પર મેં એક પત્ર લગ્ન પહેલાં લખેલો, તે વીસ વખત મનમાં અને પાંચ વખત કાગળ પર સુધાર્યો હતો. અને લગ્ન પછી થોડે વખતે સસરા પર ગાલો લખવાનો પ્રમંગ આવ્યો ત્યારે ચોરીજિનલ જ પોસ્ટ કર્યું. બંને વખત હું તો એનો એ હતો. બોલ, મારી શક્તિઓ વિશે તું શો મત આપીશ?"

"એટલે તમે શું કહેવા માગો છો?"

"એટલું જ કે ઘણી વખત લખાણમાં કરવા પડતા સુધારા લખતી વખતની અરિથર મનોદશા પણ બતાવે છે અને સપૂર્ણતાના અતિરિક્ત આગ્રહનું પરિણામ પણ હોઈ શકે છે. અને એ જ લખાણમાં સુધારાની જરૂર ન લાગવી એ લખતી વખતની કેન્દ્રિત મન:શક્તિ પણ બતાવે છે અને પોતે એક વખત લખેલા લખાણને બીજા દૃષ્ટિબિંદુની જોઈ જવાની અશક્તિ પણ

મુશ્કેલ છે. એ એમાંથી કાંઈ એક જ સ્થાપિત સદ્ગુણ છે એમ કહી ન શકાય. અને ધારા કે તમે એમાંથી એકાદ શેઠીને સદ્ગુણ તરીકે અપનાવો, તો હવે પછી એ સાવચેત લેખકોના પ્રામાણિક એકરારનું વહન એ દિશો તરફ વળે !”

“હીકે, જ્યાં દો એ વાત. આ બીજા એક ભાઈ લખે છે, કે ‘મારે કાંઈ લખવાનું હોય ત્યારે ઉપરાઉપર મુશ્કેલી રાખવાનું જ મન થયા કરે છે. પણ જ્યારે છેવટ તંત્રીશીનો રીમાઈન્ડર આવે છે ત્યારે કામ હાથમાં લોધા પછી પૂરું થયું જ છૂટકો.’ આવી જાતના સ્વાનુભવોનો ખ્યાલ એ લેખકોના એકરાર વાંચ્યા વિના આપણને ક્યાંથી આવે ?”

“ઓહો ? એમાં તે કયો મોટો ઘણનો સ્વાનુભવ થયો હતો ? આપણા કોચમેન મુશ્કેલીના ધોણતે પૂછીશ તો એ પણ તને પોતલો એવો જ સ્વાનુભવ વળ્યાવરો ગાડીમા બેડ્યા પહેલાં તે કેવો તોફાન કરે છે ? અને પછી સુલતાન ચાલુકનો રીમાઈન્ડર આવે છે ત્યારે કેવો ફારન જાય છે ? આવી નજીવી નજીબાના પ્રદર્શનોને તારા જેવા સાહિત્ય-લેખકો ‘સ્વાનુભવ’ જેવું ભારખમ નામ આપે છે એ પણ એને વધુપડતું માન આપવા જેવું થાય છે. બાકી એમાં લેખનકળા વિશે જ ખાસ સંબંધ ધરાવતું એવું શું છે ?”

“આ રહ્યું,” ચંપકે વળી જાણતું એક પાનું મારી સામે ધરી ક્યું. “આ ભાઈ કહે છે કે હું આખા લખાણની દૃષ્ટી રૂપરૂપા ધડી પછી જ લખવું શરૂ કરું છું. અને એવી રીતે શરૂ કરેલું એકધારું પૂરું કરું છું.” આ લેખનકળા પર પ્રકાશ પાડ્યો ન કહેવાય ?”

“એમાં તને નવીન શું લાગ્યું ? સત્તાઓ સાથે વિચારોની ગૂંથણીનું સાદચર્ય બંધાતું એ જુગજુતો સિદ્ધાંત છે. એવી બધી સંજાઓ એકીસાથે યાદ રહી કલ્પના સાથે આમ-તેમ ફેરવી ચોચ સ્વરૂપમાં ગોડવી શકાય, ત્યાં મુધી માણસ લેને કાળજી પર ઉતારવાનો શ્રમ ન લે. પણ એની સંખ્યા વધારે હોય, કે લાંબા ગાળા પછી યાદ કરવાની હોય તો તેની દૃષ્ટી નોંધ આવકારકાયક જરૂર થઈ પડે આ લાલ્લે જ દાખલો આપું તે મારી માથે વાત કરવી શરૂ કરી એ પહેલાં હું વગરનોધે લખ્યે જતો હતો. પણ તે મારા લખવામાં વિશેષ પાડ્યો એટલે મારે આ કાળજી પર નોંધ લઈ લેવી પડી. અને એ એક નોંધની પાછળ વિચારોનું આખું જાળું પહેલાં જે માત્ર રચિતમાં હતું તે હવે જાણે કાળજી પર બંધાઈ ગયું હોય એમ લાગે છે.”

“જેલ તમારી નોંધ,” કહી ચંપકે પેલો કાચળનો દુકડો લઈ વાંચ્યો. “‘વાધરીની લંબાઈમાં કટીંગ પાંચ કાણાં.’ આ નોંધ સાથે તમારી કલ્પનામાં ક્યા ક્યા વિભાગો સકળાયેલા છે ?”

“ક્યા ક્યા શું, લેને બધા વિચારો એના સ્વાભાવિક ક્રમમાં જ એકી જાળું,” કહેતો હું જોમો થયો અને જોલવા માંડ્યું. “બધાને ખ્યાલ હતો કે જાણની દરીદ્રાઈ એ બધા ભાવને હેલ્લે પાટલે આણી દીધા છે. આનું સીધું પરિણામ માલની જાત અગવડમાં આવ્યું છે. પણ માલની જાત બની શકે એટલી દલકી કર્પા પછી પણ માર્શિન નહિ રહેતો હોવાથી ઉત્તર દેશ વેપારીઓ છેવટ તેના કદ પર જિતવા છે. અને આ વેપારીકુનેદનો ભોગ બિચારી વાધરી પણ થઈ છે પહેલાં જૂની વાધરી અઘવીસ ઇંચની આવતી તે હવે ચોવીસ ઇંચની થવા માંડી છે. પણ કાચા અને પાકા માલ વચ્ચે મુસંગતતા જાળવવાની તાલીમ જરૂરથી જ

પામેલા આ કમ્પ્યુટ મોચી લોકો તો ખૂટમાં પહેલાંની માફક હતી છ. રીંગ જ નાખ્યે જાય છે. આ છ રીંગ માટે વાધરી ટૂંકી હોવાથી ખુલ્લી વાધરીએ તો હવે ચાલી શકતું નથી. માટે જેમ વાધરીમાં કર્ટીંગ આવ્યું તેમ જ ખૂટની રીંગમાં પણ રીટ્રેન્સમેન્ટ લાવવાની જરૂર છે. અનુભવે જણાયું છે કે પાંચ રીંગ હોય તો આ વાધરી ચાલી શકશે. માટે મોચી લોકોને એક સૂચના એ આપવાની કે કાં તો આપણને અઠાવીશ ઈંચની વાધરી દુનિયાભરમાંથી મેળવી આપે અથવા ખૂટમાં પાંચ રીંગ ગણે. . . . ”

અપક હસી પડ્યો. “તમે તો નાનું એવું લાગણુ આપી દીધું !” તે હસતાં જ બોલ્યો.

“લાવણુ જરૂર. તું મામે બેઠો છું એટલે તને એ લાવણુ સંભળાવ્યું તું કે કોઈ ન હોત તો આ કાગળને સંભળાવત, એટલે એ લેખ થાત.”

“તમારી આ માદી વાતની પાછળ ઘણું જીંદુ રહસ્ય છૂપેલું રહેલું મને તો લાગે છે.” અપક એકાએક ગંભીર થઈ જતાં કહ્યું.

“એવાં રહસ્યો શોધવાનું તમારા જેવા સાહિત્યના વેવલાંઓને સોંપ્યું. અમે તો સીધી સાદી વાત કરી જાણીએ.”

“હા! હા! હા! હા!” અપક વધુ ગંભીરપણે હસતો બોલ્યો. “તમારી આ જોખરવાઈ અને ગંભીર બાબતોને સાદી કહેવાની રીત પણ મને તો રહસ્યપૂર્ણ લાગે છે. ખરેખર, જો મને એમાં કાંઈક રહસ્ય ન લાગતું હોત તો મને તમારા શબ્દોથી અપમાન લાગત. પણ એવું કાંઈ નથી, એ તમે જોઈ શકો છો.”

વીરપૂજના અતિરેકથી મને ટટાળો આવ્યો. સૃષ્ટિમાં કોઈ એક વસ્તુ ખીછ બધી કરતાં રહસ્યગા બધી જાય એવું કાંઈ નથી. કાર્યકારણના નિયમો જાણતાં બધાં રહસ્યો નિશ્ચિત શ્રેણીમાં અવગવ જેવાં લાગે છે, ત્યારે એ કાર્યકારણના નિયમોનું અસ્તિત્વ પોતે સર્જનનો કોઈ અગાધ બેઠ લાગે છે. આમ એક દૃષ્ટિએ બધી વસ્તુઓ સાદી સીધી છે, ખીછ દૃષ્ટિએ બધી રહસ્યપૂર્ણ છે પણ આ લોકોની દૃષ્ટિ કોઈ અજ્ઞાન છે. તેઓ તો જીવનના આ વિશાળ પટમાંથી એકાદુ સીદ્ધ કરી, તેના આકાર પર ગ્રાસવાને બદલે તેના અસ્તિત્વ પર જ જોડા વિચારમાં ડૂબી જાય છે. જોકે ખરું જોતાં તો તેઓનો આ વ્યામોહ પોતાના વિશાળ જ્ઞાન માટેની તેઓની માન્યતાનો, પાછા કરતાં કાર્મિક વિકૃત થયેલો, પ્રતિધ્વનિ માત્ર હોય છે પણ બહુ જોડાં રહસ્યો જેવા નહિ દેવાયેલા મારા જેવા વ્યવહારુ માણસને, એવી વાતને અતિગંભીર રૂપ આપાય, ત્યારે, એની પાછળની નબળાઈ જાણવા છતાં, આવા લોકો તરફ સહાનુભૂતિ નથી રહેતી. આથી મેં છેવટે કંટાળી કહ્યું: “ઘણું જીવો એ રહસ્ય ! તમારા જેવા મૂર્ખાઓના રહસ્યના ભ્રમ ઉપર તો ઘણાંય ખીન્નતેમ ચાલે છે અને લાખો માણસો રેપ્ટો પામે છે. અને ઘણું જીવો એ રહસ્યના જોનારા તમારા જેવા દૃષ્ટાઓ પણ !”

અંપકનું માન જરા ઘવાયું, અને એટલું મારા માટેનું એનું માન ખંડિત થયું. એટલે વાતને ટૂંકથી પતાવવા એણે કહ્યું, “એટલે તમારું એમ જ કહેવું છે કે લેખકોના સ્વાનુભવોનાં આવી જાતનાં વર્ણનોનો કાંઈ જ અર્થ નથી !”

“વળી પાછો એનો એ શબ્દ વાપર્યો? સ્વાનુભવ નહિ પણ ટેવ. અને કાંઈ જ અર્થ નથી એમ મારાથી કેમ કહેવાય? છેવટ છાપું વાંચનારને હિસાબે અને જોખમે તરીકો

અને લેખકો આવી રીતે પરસ્પર ઉપકાર કરી શકે છે. એ અર્થ તને ઓછો લાગે છે ?”

“એ બધા માણસો તમારા મતના હોત તો લખવાની કળા કેવાં કેવાં સ્વરૂપ ધારણ કરે છે એ જાણવાનું કાંઈ સાધન જુદું ન રહેત.”

“એવું કાંઈ નથી,” મેં કહ્યું. “આવાં વર્ણનો લખાયા પહેલાં માનસશાસ્ત્રીઓ તો સૈકાઓથી તે જાણે છે. અને લખવાની કળાની માનસિક વ્યાપારો પૂરતી જ વાત કરવાની હોય તો એનું સ્વરૂપ તો કાયમ એકનું એક હોય છે. માત્ર બીજાં તોકાન વધેવડે એથી એ કળાને શું ?”

“બહુ સારી વાત કરી,” મારી દલીલને આંખના પ્રકાશથી જ બાંગી નાખવી હોય એવી નજર કરતાં મંપકે કહ્યું. “પણ બીજાં ટાપલાં કરતાં આવા લેખો વધુ વંચાય છે. અને બીજી બાજુ તમે એક જ છો. તો પછી સાચું મૂર્ખ કણ ?”

“એ બાબતમાં તારો છેવટનો નિર્ણય જે યશો તે મારે કબૂલ છે. પણ એ પહેલાં હું જે દૃષ્ટિએ આ બધી પ્રવૃત્તિને જોઈ શક્યો છું તે તો તને જણાવું. બાહ્ય કષ્ટાવતી વખતે માણસ અરીસામાં વધુપડતું જુએ છે તે દબ્બમ બાહ્ય કેવા કાપે છે તે જાણવા માટે નહિ, પણ શિષ્ટ સમાજમાં પ્રુદ પોતાની સતત જાગત છુદ્ધિની પણ નજર ચૂકવીને, પોતાનું મોહુ ધારીધારીને જોવાની મળતી એકની એક તકનો મંપૂણું લાભ લેવા માટે. એમ આવા લેખો વાંચતી વખતે વાંચનારની પોતે લેખક હોવાની છૂપી માન્યતાને સમર્થન મળતું હોવાથી એક જાતની મીઠી તૃપ્તિ તે અનુભવે છે. અને તેથી આવા લેખો વાંચનારા વાંચે છે, તે તેમાં લેખનકળાની દૃષ્ટિએ કાંઈ નવીન જાણવાનું છે માટે નહિ, પણ પોતાની વધુપડતી કિંમત આકર્ષતાં પોતે પોતાથી જ શરમાય એવી આપણી સરકૃતિના આંજી નાખે એવા પ્રકાશમાંથી એટલો વખત તળિયે ફૂજી મારવાનું શક્ય અને છે માટે. આવા ઘણા મદસ્વાકાંક્ષી વાચકો પોતે વાંચેલું સમજી શકે છે, એટલા જ દારણથી પોતાને અર્ધા લેખક તો માનતા જ હોય છે. તેઓ માને છે કે પોતાને લખવાનો ટાઈમ નથી, નહિતર કંઈક કમ ‘રેન્ડપ્સ’ જેવી એકાદ નોવેલ તો લખી નાખે. અને બીજા વધી પડેલા આદત્તાવાળા કેટલાક વાચકો સાંખ્યદર્શન વાંચતા હોય એવા બાવથી આ લેખો વાંચતી વખતે પોતાને એમ માનતા હોય એમ મનાવવા યત્ન કરતા હોય છે કે પોતે લેખક છે માટે જ આ લેખકના આવા સૂક્ષ્મ અનુભવો સમજી શકે છે, બાકી બીજા ખાખરાની ખિમ્મોડી જેવાઓને એની મજાની શી ખબર! તેઓ સામા લેખકની નજળાઈઓને મજાની પોતાની નજળાઈઓ શોધી પોતાને તેનો સ્ત્રોતવડિયો માને છે અને એ સિવાયના બીજા કેટલાક મુરખખીઓ આવા લેખોને વાંચવા પૂરતું માન આપે છે તે તો જાપાનીઝ ‘ટાકેટા’નો જશ્મો પહેરી નીકળેલા વરરાગ્ન તરફ કોઈ ખાદીધારી જુએ, એવી અનામકા દૃષ્ટિએ જ. આમ હાથમાં ‘ટાઈમ્સ’ લઈ ‘ટી, આર્થ, એમ, ઇ, એમ’ વાંચી અંત્રજી વાંચ્યાનો આત્મસંતોષ લેતા વિદ્યાર્થીઓ માંડી વિવેચક મુખી બધાને લેખનકળા સાથે કાંઈ ને કાંઈ લગવાડ હોવાથી કોઈ રમૂજ મેળવવા, કોઈ કુતૂહલથી, કોઈ આશ્ચર્યથી કે છેવટ કોઈ જિમ્મત કરવાના જીવનમાં મળતા વિગ્ન પ્રસંગમાંના એકને પૂરેપૂરો માખી લેવા, એ લેખ વાંચે છે—જેમ વરરાગ્ન તરફ ગામનાં માણસ જુદીજુદી દૃષ્ટિથી જોઈ રહે તેમ.”

અપકૃતી ધીરજ હવે ખૂટી. તેણે કટાણીં છેવટનો દાવ ફેંક્યો, “હં ખીજઓને ઉતારી પાડવામાં બધાને આનંદ આવે. પણ તમને એ કાંઈ તંત્રીએ તમારો અનુભવ જંજીવવા આમત્રણ આપ્યું હોય તો તુરત દોડી જાઓ, ખરું કે નહિ ?”

મને થયું કે ચંપકે મારું બૌદ્ધિક મર્મસ્થાન દાબ્યું. મને પણવાર કાંઈ ન સમજાય એવી લાગણી થઈ ગઈ; એને ક્ષોભ કહેવો કે રોમહર્ષ, ખુમારી કહેવી કે કંપારી એ કાંઈ જ ન સમજાયું. કેમકે એમાં એ બધાંતું જરાજરા મિશ્રણ હતું. ભવિષ્યમાં એવો પ્રસંગ આવે એની સોતેરી કલ્પના સાથે મારે એ વખતે યુક્યુ ગળતું પડશે એ માનભગ્ય અવસ્થાની નિરાશા એમાં હતી. ખીજ પણ મેં નિશ્ચય પણ કરી લીધો કે ભવિષ્યની મહત્તાને હમેશાં લક્ષમાં રાખીને જ મારે હવેથી જીવ અને કલ્પ વાપરવી. પણ વળી મારુ બેનું મને એવે વખતે મારો બચાવ કરવાની કરામત શીખવી દેશે એમ મને ખાતરી થઈ. અને અમસ્તું પણ તમે માનનીય થઈ ચૂક્યા પછી તમારો ભૂતકાળ જોવા જોટલું તેજ કાતી આંખમાં રહે છે ?

પણ આ બધા વચ્ચે મને મારી લખેલી અને તત્રીઓ તરફથી પાછી ફરેલી બેગ યાદ આવી. ઓ ઇશ્વર ! એ દિવસની આશા જ ક્યાં છે તે આજથી એવી નજીવી વાત માટે આટલું બધું મૂઝાવું !

‘કો’એ રળ વગર અંદર આવવું ના !’

દેવજી શ. મોદ

ના એ હતું મધક વીજળીના દીવાનું
કે ન્હોતું એ ધીકતું કાપક કારખાનું
ને ત્હોય ત્યાં જળર અક્ષરથી લખ્યું તું
‘કો’એ રળ વગર અંદર આવવું ના !’

સાદા અને વિમળ સ્નેહ થકી ભરેલું
ને લીંતને સરલ ભાવ થકી લીંપેલું
એ તો હતું મનુજ પ્રેમ તણા પિપાસુ
એવા જ કો’ મનુજ કેરું નિવાસસ્થાન.
ને ત્હોય ત્યાં જળર અક્ષરથી લખ્યું તું
‘કો’એ રળ વગર અંદર આવવું ના !’

‘સુસ્વાગતમ્’ અગર તો ‘ખૂશીથી પધારો’
એવાં સુવાક્ય મર દ્વાર પરે લખે ના;
કિન્તુ પડે કયમ તહીં લખવું જ આવું,
‘કો’એ રળ વગર અંદર આવવું ના !’

જાગૃતો-માણસ જીવતો હોવાનો દોષ કરતો હોય તેને ગમે તેટલી ખૂંચો મારી હોય કે હઠોળ્યો હોય તે નિર્રથક છે; તેની માફક જે માણસ જોવા ઈચ્છતો નથી તેના જેવો આંધળો કેણુ હોઈ શકે ?

રશિયાનું સમાજવાદી અગર સામ્યવાદી સાહિત્ય વાંચનારા, પણ તે માહિત્યને પચાવવા માટે અશક્ત એવા હિંદી જુવાનો સમાજવાદની બડીબડી વાતો કરી રહ્યા છે એવી ટીકા સાંભળવામાં આવે છે. પાંચ મિનિટ માટે, માત્ર દલીલની ખાતર, માની લેા કે જુવાનોએ શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાનો નથી પણ આગેવાનોના હુકમોનું માત્ર પ્રાપ્ત કરવાનું છે. ત્યારે જે જે અનિષ્ટ તરફ અને અન્યાયો દરેકજ તેમની નજર સમક્ષ ખડા થતા હોય તેના તરફ આંખઆડા કાન કરવા કે શું કરવું ?

સમાજવાદના સિદ્ધિતા વિશે થોડા મતભેદો છે, તે છતાં જે મુખ્ય વિચારો છે તે દિલ્લિની આમપ્રગ્મમાં વિવિધીના વેગે ફેલાતાં જાય છે. ગામડાંમાં અને ખેડૂતોમાં તેનો ફેલાવો થતો જાય છે. સમાજવાદનું રહસ્ય અથા સમજે છે એમ નથી; તે તો શહેરના લાણેશ્વરો પણ બરાબર નહિ સમજતા હોય; હું પોતે અર્ધ સમજવાનો દાવો કરતો નથી. મૂડીવાદી સમાજનો અન્યાય, સૂખમરાનું ખરું કારણ, વ્યાજવટાની દરામખોરી, ધર્મના નામે ચાલતી વ્યવસ્થાઓનાં દોષ અને બદમાશી, રાજાઓની ક્ષત્રીકીર્તિ, તેમનું ક્ષુદ્ર સ્વાર્થમય જીવન—એ બધી બાબનો પ્રજાવર્ગ સમજતો ધર્ષ ગયો છે. તેમના હાથમાં કડવાશ રેડાતી જાય છે. એ કડવાશમાંથી વિપ્લવો જાગે છે. બીજા માગતા પ્લાઠણો અને ભામટા સાધુઓ તરફ ધૃષ્ટા ઉત્પન્ન થતી જાય છે. હજી સ્થિતિચુસ્તતાનું જોર ગયું નથી. તેમાં વળી સારા પ્લાઠણો, સાધુઓ, રાજાઓ, મૂડીદારો, શાહુકારો હોય તેમને લોધે ધૃષ્ટા ઓછી થાય છે. આપણી નજર સમક્ષ જનરૂં પરિવર્તન ધર્ષ રહ્યું છે અને જે દરેક આપણા જોવામાં આવે તેનું રહસ્ય સમજવું અને સમજાવવું એ આપણું કર્તવ્ય છે.

* * *

સામેથી એક લારી આવે છે. લારી એટલે હાથગાડી, એક નાનું ગાદું કે જેને ખેંચવા માટે બે બળદ લોડવા નેઈએ. બે જુવાન જનરા મારવાડીઓ બળદની જગ્યા નેઈને તેને ખેંચે છે અને બે બાઈઓ પછાડેથી હડચેલે છે. લારીમાં ભારે સામાન મીઠ્યો છે અને તેની વચ્ચે એક નાનું છોકરું બેઠું છે અગર સૂતું છે. ઉપરથી તાપ વરસે છે અને બન્ને પુરુષોનાં મોં તથા હાથ પરથી પરમેવાના રેશા નીતરે છે—ત્યારે ડોળાવ ચડવાનો હોય ત્યારે ચારે બજાના શરીર પરથી વરસાદ પડે છે ! અમદાવાદ જેવા શહેરમાં સેક્રેડ માણસો આ ધંધો કરે છે. સમાજમાં કેટલાંક માણસોને ભારે શારીરિક પરિશ્રમ ઉઠાવવો પડે છે એ કબજ, પણ ન્યાયની ખાતર તેમને સારું વળતર મળવું નેઈશે. આ મનુષ્યને રહેવા માટે

માગ મકાન હોતા નથી, તેમને યોગ્ય ખોરાક મળતો નથી, તેમને યોગ્ય મજૂરી મળતી નથી સા માટે ? કહેવાય છે કે લારીની કિંમત આશરે રૂા ૩૫ થી ૪૫ની હોય છે તેના દરરોજ ૪ થી ૬ આના લાકુ આપવું પડે છે હરીફાઈને લીધે કોઈ દિનમ સારી મજૂરી મળે કોઈ દિનમ ન પણ મળે, તે છતાં લાકુ તો આપવું જ પડે લારીના માલિકને બધો ખર્ચ જતા વર્ષે ૭૫ થી ૧૫૦ ટકા જેટલું બ્યાજ મળવાનો સમ્ભવ છે, અને પરસેવાનું એક ટીકું પાડવાનું નહિ ! ચાલીઓ બાધનારા મૂડીદારો પણ તેની જ રીતે ૧૨ થી ૩૦ ટકા જેટલું ચોખ્ખું બ્યાજ ઉપજાવે શકે અને જે મજૂરો પોતાનું શરીર ધસી નાખે છે તે પોતાની સાદામા સાદી જરૂરિયાતો પૂરી પાડીને પાછા પોતાને 'દેશ' ખાલી હાથે ખેતી કરવા માટે ચાલ્યા જાય છે એ જરૂરિયાતમા ન મળે કેળવણી કે શુઆરત, ન મળે સ્વચ્છતા કે આભૂષણો, ન મળે નાટક કે વત્ત્રા, તેમને મળે પરિશ્રમ શેટલો, ઊંધ અને છોકરા જે કમનમીય હોય તો તેને મળે ગેકારી, ભૂખ, ક્ષારોગ અને મોત

*

*

*

અમદાવાદ અને કલોન વચ્ચે ૧૬ માઈલનું અંતર છે અમદાવાદમા ૮૦ મિલ હશે, કલોનમા નહીં છે એક દિનમ આ બે ગામો વચ્ચે આવેના ધણા ગામડાઓની અમે મુનાગત લીધી અનેક જાતની માહિતી મેળવી પણ એક ચીજ અહીં નોંધવા જેવી છે લગભગ દરેક ગામમાં સાબળયુ કે પાગીદાર, કાકરડા તથા છતર કામના જુનાનીઆ આ મિલોમા કામ કરવા માટે જાય છે એ ઝોકરાઓને ખેતી તરફ લારે અથુગમો થાય છે, અને લાગ્યે જ કોઈ ફરીથી ખેતીમા કામ લાગે છે રગમેરગી ખમીસ, કીણા ધોતિયા, હાફશીટ અને પગીઆનો શોખ જાગે છે ચાનો શોખ આવે જાગે છે કે ખોરાકની ભૂખ રહેતી નથી સિનેમા વિનાનું ગામડાનું જીવન તેમને નીરસ લાગે છે ખરાબ સોમત થાય તેમને ઘર અને ગેપી રોગો વળગે છે પણ તે ઉપગત મિલોમા ઊડતી ધૂળ અને રૂના ગજાણીથી ક્ષય રોગ લાગુ પડે છે ધણા જુનાનો ક્ષય અને જાતીય રોગો ગામડે લાવીને ત્યાં ફેલાવે છે આવી રીતે ગામડાનું જીવન મૂડીવાદીઓ રોગિષ્ટ અને બ્રષ્ટ મનાવે છે. પણ તેમા મૂડીવાદીઓનો દોષ છે ખરો ? અન્યત્ર છે ગામડું છોડીને શહેરમા આવનાર મજૂરોને નથી મળતા સારા સ્વચ્છ મકાન, જે મકાન મળે તો તેના લાડા હડપાર વધારે હોય છે, નથી મળતો પૂરતો પગાર, એ વાત તો સર્વમાન્ય ધર્મ ચૂકી છે, નથી મળતી પૂરતી રજાઓ, નથી મળતો આનંદ, અને નથી હોતી કમરતની કવચો, નથી હોતી મિલોમા ક્ષય ન થાય તેવી નવીન ગોઠવણો અમદાવાદમા આવેશાન મકાનો બધાય છે, મિલમાલિકો મોટી મોની મોટરોમા મહાલે છે અને ગામડાના જુગનો મરણ પામે છે અગર તેમનું જીવન બગાડ થઈ જાય છે

*

*

*

મિલમાલિકો શાથી કમાય છે ? તેમનામા શુદ્ધિબદ્ધ વધારે હોવાને લીધે ? ના વધારે ઉઘમી હોય છે તેથી ? ના તેમની પાસે મૂડી હોય છે તે કારણને લીધે

એક કાકરડો ખેડૂત હતો તેની પાસે વીસે-વીધા જમીન હતી એક પ્રસંગે તે શાહુકારના પગથિયાં ચઢ્યો અને તે દિનમથી તેની પાંચમાથી રાત્ર ચર્ધ ખરાબ શાહુકારો કેવી રીતે લોહી ચૂસે છે તેનો વિગતવાર હેવાય જોવો હોય તો લાવનગર રાજ્યના મરકારી અમલદારોએ

હિતી એકઠી કરીને પ્રગટ કરી છે તે વાચવી. કાર્ત્ત સમાજવાદી લેખક હોય તો એમ હેવાય કે લેખમાં અન્યાય અને અતિરાયોક્તિ હશે. આપનગરના ખેડૂતનાં દેવાં ફેડવા માટે તે તપાસ થઈ તેની માહિતી છપાઈ છે. આપણા ઠાકરડા ખેડૂતે ધીમેધીમે જમીન ખોઈ, અને દેવામાં ઈખવા માંડ્યું. ગરીબાઈ આવી અને કુટુંબીજનો મરી પરવાર્યા. પોતે અકાળ દૂ થયો અને ખોરાકના અભાવને લીધે શારીરિક નબળાઈ આવી, તે છતાં એ હતો કાસો અને હમેશાં વનતમહેનતથી મજૂરી કરીને પોતાનું પેટ ભરતો હતો. ત્યારે મજૂરી પણ ન મળી ત્યારે તેણે ગાયરનાં ઝાડોની ડાળાઓ કાપીને લાકડાં વેચવા માંડ્યાં. સરકારની ધિતએ આવા ઝાડો કાપવાં એ શુનો ગણાય છે તેથી તેને પકડ્યો અને અમલદાર પાસે ઈ ગયા. ઠાકરડાએ કહ્યું કે એને પ્રામાણિકપણે જીવવું છે, ચોરી કરવી નથી, માટે મજૂરીના રસેવાથી લાકડાં કાપી ગામમા વેચવા જાય છે અને કમાણી પર જીવે છે. જો બીજું ખર્ચ પણ પ્રકારનું કામ તેને આપવામાં આવશે તો તે કરવા તૈયાર છે. પણ આ બધી ફિલસૂફી પણ સાંભળે ? એને થોડી સજા થઈ, માર પડ્યો, ગાળો પડી અને ધમકીઓ સાથે છોડી વામાં આવ્યો. એણે પાછાં લાકડાં કાપ્યાં ! પણ ન કાપે તો ખાવ શું ? પાછો વરધોડો ઈં અઢ્યો. એક ફોરેલી કામળા સિવાય એની પાસે કાંઈ હતું નહિ. જેઠમાં અને ઠાક-અપમાં (કાચી જેઠમાં) પણ કેદીને ખવડાવવું તો પડે છે. આ બિચારા ઠાકરડાને મરજનું પોતાની ગરીબાઈ સિવાય ખોવાતું હતું શું ? ચિધિએ થઈ અને ત્યારે એ જીવ્યો પારે એના ભવિષ્યમા શું હોય ? કમાણીના સાધન હતા તે બદમાશોએ ખડાવી લીધેલાં. ખર્ચ જીવદયાને નામે એટલે સાચા ધર્મના નામે ખવડાવે નહિ કે કામ મોપે નહિ, ત્યારે મેણે કરવું શું ? જૂખ્યા રહીને મરી જવું ? એણે પ્રામાણિક રસ્તો લીધો અને ઝાડની ળીઓ કાપી ફરીથી શુનો કયો !

સેંકડો નહિ પણ હજારો શાલુકારો ભયકર જુઠાણાં કરે, ખોટા દસ્તાવેજો કરે, જ્ઞાન માણસોને છેતરે, ખોટા ચોપડા રાખે, એ શુનો નથી નથી શુનો સરકારી દષ્ટિએ, થી શુનો ધર્મની દષ્ટિએ. શું છે આપણા ધર્મોની ખુશી ? અને ધર્મામાર્ષોનાં પાંખમિયામણાં ?

રાહેરના આગેવાનો યદ્યપે ફરનારા મહાજનો આણુ તોલે, ખોટી છાપો મારે, લક્ષમાં સેજભેજ કરે, જુદી વાપરીને જુઠાણાં કરે તેમને સમાજમાં માન મળે. બી વાત એ છે કે સમાજમાં 'જઈ' એ જ પરમેશ્વર છે અને પૈસાદાર માણસ પૂજ્ય છે એ પ્રતિષ્ઠિત છે, પ્રામાણિક છે, પાવન થયેલો છે. સમાજના રથબરૂ છે. ગરીબાઈ જાત શુનો છે, પાપ છે, નીતિચિનારાક છે, બધા દોષોનું મૂળ છે.

*

*

*

પચાંચર મહાદે વ્યાજખોરી બંધ કરવાનું ફરમાન કર્યું છે, વ્યાજખોરીને હરામ ગણ્યું છે, અને તેનું ગંડાપણ આજે વધારેમાં વધારે સ્પષ્ટ સકાય એમ છે. વ્યાજના જર્મનીમાં હુદીઓ તરફ ભારે અણુગમો છે. એ અણુગમાનું કારણ ધાર્મિક નથી પણ આર્થિક છે. દલીલ વખત એવું બને છે કે પાપડીની સાથે ધિયજ બક્ષાઈ જાય છે અને મૂડીવાદી હુદીની સાથે પ્રો. આઈન્સ્ટાઈન જેવા ફિલસૂફો પણ તિરસ્કાર ધાય છે.

*

*

*

શાહુકારો મારા હોય અને ખરાબ પણ હોય, પણ એ ધધો દુષ્ટ છે. સાધારણ મનુષ્યો પાપી બન્યા વિના ન રહે. આ સ્ત્રીજ ધર્મચાર્યો પણ મમળે છે. શાહુકારો પોતે જાણે છે મેં એવા શાહુકારો જોયા છે કે જે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે ગામડાંમાં પક્ષો પકાવે છે, ખોટા કેસો જીતા કરે છે, ખોટા અરોપો મૂકે છે અને ખોટા સાક્ષી જીતા કરે છે, ચોરીઓ કરાવે છે, જેમને વિષે લોકનાયકો હોય છે કે ખૂન પણ કરાવે છે, ચોરીનો માલ સંચરે છે અને એવા માણસો પાછા દહેશં બધાવે છે અને મોટી ન્યાતો જમાડે છે! એક તરફથી ગરીબ અજ્ઞાન લોકોની જમીન પકાવી લે છે અને બીજી તરફથી ઈશ્વરને તથા અમલદારોને લાંચ આપે છે!

*

*

*

સમાજવાદીઓ પહે છે કે બધી જમીન રાજ્યની હોવી જોઈએ. રાજ્ય કાર્યકરોનાં (કામચાર સમ્પદ વિશાળ અર્થની અંદર) પંચાયતો મારફત ચાલતું હોય. અંગ્રેજીમાં એને 'સોશિયલિસ્ટ સ્ટેટ' કહે છે. ઉત્પાદનના બધાં માધનો જમીન, મિલો, રેલ્વે અને સાર્વજનિક વાહનો, બેંકો, બધાં ઉદ્યોગાલયો રાજ્યની માલિકીનાં અને રાજ્યથી ચાલતાં હોય વેપાર પર રાજ્યનો અંકુશ હોય અગર તેના હાથમાં હોય. સમાજવાદીઓ અને સામ્યવાદીઓના વિચારમાં અમુક બેઢ છે. દરેક દેશનો ઇતિહાસ જુદો હોય છે અને તે પ્રમાણે ત્યાંની પ્રગતિ અને ફેરફારો પણ કંઈક જુદા હોવાનો સંભવ છે. તે છતાં કેટલીક મૂળજૂત બાબતોમાં બન્ને સંમત છે.

આવી રાજ્યવ્યવસ્થામાં જ દેશની શક્તિ અને નાણુ જીગતી પ્રગતિ શારીરિક અને માનસિક વિકાસ માટે છૂટથી વપરાય, યુવાનોને લાયકાત પ્રમાણે કામ મળી રહે. કામ એટલે સેવા કરવાની તક. દરેક વ્યક્તિ પોતાની બધી શક્તિ સમાજના કલ્યાણ માટે ખર્ચે અને દરેકને તેની જરૂરી સગવડો મળી રહે. આવી વ્યવસ્થા અધરી છે પણ બાળે રશિયામાં શરૂ થઈ ચૂકી છે. ઘણીયે વગોવણી યાવ છે તે છતાં તે ખરી હોવાનું જણાય છે. જે કામ ન કરે તે જૂએ મરે. એ દેશમાં ધવે સાધુઓ અને ફકીરો માટે સ્થાન રહ્યું નથી; નથી રહ્યું સ્થાન લિક્ષાવૃત્તિવાળા બ્રાહ્મણો માટે.

*

*

*

ખિયારી દક્ષિણ ગુજરાતની પ્રજા સ્વભાવે રાક હોય છે એટલે લવકર અન્યાય ચતો હોય તો તે સહન કરી લઈને મન વાળે છે, પણ ઉત્તર ગુજરાતમાં તો થોડે થોડે વખતે કોઈ શાહુકારનું નાક કપાય છે અગર તેનું ખૂન થાય છે. Even the worm will turn એ કહેણી ખરી પડે છે.

*

*

*

નૂરત અને નવસારી વિભાગમાં 'દૂબળા' નામની વસ્તી છે. અંગ્રેજોની દૃષ્ટિએ આપણે પાંચીસે પાંચીસ કરોડ માણસો દૂબળા છીએ. આ પ્રાંતોમાં 'કાળીપરજ'ના લાખો માણસો વસે છે આપણે પાંચીસ કરોડ 'કાળીપરજ' ગણાઈએ છીએ. શ્રેષ્ઠિતનના એક વખતના મુખ્ય પ્રધાન લોર્ડ સેલ્મજરીએ દાદાભાઈ નવરોજીને ખુલ્લી સલામ કાઢી આદર્શી કહ્યો હતો. આજે અંગ્રેજો કહેતા નથી પણ તેમના હૃદયમાં આ લાવના તો છે જ.

આ દુખળાઓ પાસે પૈસા હોતા નથી, એટલે જ્યારે લગ્ન પ્રસંગ આવે છે ત્યારે શાકુકાર પાસેથી રૂ. ૭૫ થી ૧૦૦ ઉપાડાને આખી જિંદગીને માટે તેમના ગુલામ થઈને રહે છે, એ લોકો કદિ બ્યાજ આપી શકે એવું કામ કરી શકતા નથી, અને તેથી તેમની દાનત પણ હોતી નથી. જિંદગી મુઠ્ઠી ગુલામી ભોગવવી પડશે તે સાચું નથી. દરરોજની બશેર અઢી શેર જુવાર કુટુંબનિર્વાહ માટે મળે અને પોતાને ખાવાનું મળે એટલે પૂર્ણ સંતોષ માને છે. આવી રીતે આપણા ગુજરાતમાં હજારો કુટુંબો નરી ગુલામી ભોગવે છે અને ગુજરાતના એક પણ યુવાનનું લોહી ગરમ થતું નથી, બાકળે તો શાનું ? કો-ઓમાં ગુલામી પ્રચલિત છે તે વાતોને તેને ઘૂણા ઉત્પન્ન થાય છે પણ પોતાનો નગર આગળ વંશપરંપરાના ગુલામો ઉછરે છે તે તે સહન કરી લે છે.

જંગલમાં રહેતા 'રાનીપરજ'ને 'સુધરેલી વર્ણ'ના લોકોએ નિર્દયપણે લૂંટ્યા છે, તેમની લાખો વીંધાં જમીન પડાવી લીધી છે, નાના નોકરો તેમને ચૂસી ખાય છે, લગલગ દરેક માણસ દરેક રીતે તેમને લૂંટે છે. ચોમાસામાં જ્યારે ઝાંઝરાની રાપણી કરવાની હોય ત્યારે તેમને આના બે આનાની નજીવી રાજી આપીને દરજિયાત મજૂરી લેતા હતા. જો ન જાય તો તેનાં હાડકાં જામી નાખે. આવી રીતે લૂંટીને પૈસાદાર થયેલા શાકુકારોએ એક મંદિર બાંધ્યું, અને તેમાં મૂર્તિની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવા માટે ધર્માચાર્યોને બોલાવ્યા. એક સામાબોલા સાધુએ સલાહ આપતાં કહ્યું કે તમે દોરીસોટા લઈને આ જંગલમાં આવ્યા હતા. તમે મકાનો બાંધ્યાં છે, જમીનો મેળવી છે અને હવે આ મંદિર બાંધ્યું છે, પણ આ બધી ચીજો ક્યાંથી મેળવી તેનો જરા વિચાર કરો. જો માણસોએ તમને સાધનસંપત્તિ બનાવ્યા છે તેમની સેવા કરજો. તેમના તરફ લાભચારો રાખજો, તેમનામાં સારા સંસ્કારો રહેજો, તેમને રંગારંગો નહિ. તેમને લૂંટવાની દાનત ગ્રામજનો તો ઈશ્વર તમારા તરફ કૃપા રાખવાને બદલે ક્રોધાપમાન થશે.

મને પુસ્તકપડિતો પૂછે છે કે 'તમે વર્ગવિગ્રહમાં માનો છો ?' માનો છો એટલે શું ? કોઈ મને એમ પૂછે કે સમાજરચનામાં વર્ગવિગ્રહ હજી છે તો હું ના પાડું, પણ વર્ગવિગ્રહ તો છે, ચાલ્યો આવે છે, વધતો જાય છે. ચૂસણુનીતિ કૂદકે અને જૂસકે વધતી જાય છે. ચૂસાતો વર્ગ તો હજી સંરક્ષણ માટે એકબીજા કરવાની વાતો કરે છે, પણ મૂડીદાર વર્ગ તો સંગઠિત છે અને એનું દબાણ વધારતો જાય છે. આ ચીજ ન જોઈ શકે એવું તો બને જ નહિ. પછી જેવી જ ન હોય તો શું કહેવું ? વારુ, પણ ખીજો પ્રશ્ન એમ પૂછાય કે ધારો કે વર્ગવિગ્રહ છે અને મૂડીદારવર્ગે વર્ગરક્ષણ માટે કિસ્સા બાંધ્યા છે. તે છતાં તમને એમ નથી લાગતું કે કુદક મનુષ્યો પણ પ્રેમથી જીતાય છે ? પણ સામે પ્રશ્ન એ છે કે તેઓ પ્રેમથી જીતાવાને કબૂલ ન થાય ત્યાંસુધી આ સ્થિતિ ચાલવા દેતી ? અને અહિંસામાં પણ આપણે હડકાયા કૂતરાને મારીએ નહિ ?

માન્વેસ્ટર અને માર્ક્સના મિત્રમજૂરો રહે છે તે લતામાં ભાંડ પ્રવર્તી રહેલી મરીખાઈ કંગાલિયન ગાંડગી અરણ્ય-સખ્યાં છોકરાં. અજ્ઞાનિએતાં ટંકાં છોકરાંઓ અને

સ્ત્રીઓ, વળી ગયેલાં હાડકાંવાળાં સ્ત્રીપુરુષો, ફીક્કાં અને રોગીષ્ટ માનવીઓ મેં જોયાં છે. હું એવા લક્ષ્યામાં રહ્યો છું. આ પીડિત હુંદાયેલાં પ્રાણીઓને પૂછી જુઓ કે વર્ગવિગ્રહ છે કે નહિ ? પણાં વર્ષો સુધી હું એમ માનતો હતો કે આપણી હિંદી મિલોને લીધે હજી સુધી આપણે ત્યાં આવા રોગીષ્ટ, પીડિત સ્ત્રીઓકરાઓ, વાંકાં હાડકાંવાળાં થયાં નથી. મને અનુભવ હતો માત્ર વડોદરાની મિલોને, પણ પ્લીટલી કમિશન આપ્યું ત્યાર પહેલાં માહિતી એકઠી કરવા માટે હું અમદાવાદની ચાલીઓમાં ફર્યો અને મારો અભિપ્રાય બદલવો પડ્યો.

શિક્ષિતાનો કૂતરો માદો પડે અને મરી જાય તેને માટે બેત્રણ હજાર રૂપિયાનો ખર્ચ થાય, અને ગામડાનો જુનાનજોદ્દ હાડકો દીકરો ક્ષય રોગથી પીડાય તે રીખાઈ રીખાઈને મરી જાય પણ તેની સારવાર માટે કરી વ્યવસ્થા ન હોય ત્યાં ન્યાય અને અહિંસાની વાતો નિરર્થક છે.

* * * *

આદર્શની વાતો કરવી સહેલી છે. બિચારા બુદ્ધ ભગવાને આખું જીવન અહિંસાના ઉપદેશ આપવામાં ગાળ્યું અને મોટો જખરો બળવાન સધ ખડો કરીને હિંદ દેશ, ચીન, જાપાન અને મધ્ય એશિયાને, (એટલે તે વખતના જગતના મોટા ભાગને) પોતાની વિચારસરણીમાં ખેંચી લીધા. ૨૪૦૦ વર્ષ પછી એક બિચારો બૌદ્ધ શિક્ષુ ધર્મોદ્ધાર કાશાંબી બૌદ્ધ મંદિરો, વિહારો અને મઠોમાં રખડ્યો અને એક પણ અપવાદ સિવાય બધે ઠેકાણે માસાહાર યતો જોયો !

સહચર્યાપાલનનો નિયમ હોય છે ત્યાં તેનો અમલ કેવી રીતે થાય છે તેનો અનુભવ જન્યુસીતો છે. મેં વીસ વર્ષ સુધી દાક્તરી કામ કર્યું છે અને અનેક સંપ્રદાયના સાધુઓ વિશે અનુભવો થયા છે પણ તેનો અર્થ એવો નથી કરવાનો કે મનુષ્યજાતિ સુધરે નહિ. હું એવું ચોક્કસ માતું છું કે મનુષ્યજાતિ ધીમેધીમે ઊંચી કક્ષાએ ચડતી જાય છે. અહિંસાની બાબતમાં હિંદીઓએ છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં નવું વાતાવરણ પેદા કર્યું છે એમ કહેતાં હું અચ્ચકિતો નથી. પણ દરેક સુધારો કે પ્રગતિને જે મર્યાદા છે તે તરફ હું આંખમિચામણી કરવામાં માનતો નથી.

વર્ગવિગ્રહ કે સર્વોદય એ બેમાંથી કયું ઉત્તમ છે એવો પ્રશ્ન પણ પૂછાય છે. એ પ્રશ્ન જ મોટો છે હું માનું છું કે વર્ગવિગ્રહની મારફત જ સર્વોદય થશે, તે મિત્રાચની વાત ગલત છે. સર્વોદયની વાતો આશ્રમોના સહચર્યના જેવી છે બહુ સારી, પણ એના ઉપર સમાજરચના થાય એટલી નક્કર નહિ.

* * *

એક દિવસ અમે હકરાતી ગામડાંમાં ગયા. સાબરમતી, મહી, નર્મદા ઇ. નદીઓના કાંઠા પર ધણા ઠાકિરો વસે છે ન્યારે દેશમાં પુષ્કળ અંધાધુધી ચાલતી હતી ત્યારે “બળિયાના બે ભાગ”ના ન્યાયે કેટલાક લોકો ચોડા પ્રદેશ પચાવી જોડા. ધીમેધીમે ખર્ચ વધ્યા અને ઉઘમ ઘટ્યો. આજે એવા ઠાકિરો છે કે જે લેવાય તેટલું જમીન મહેસૂલ લે છે અને તે ઉપરાંત અનેક પ્રકારના કરવેગ નાંખે છે. પ્રજાના દરેક જાતના માણસો પાસે વેડ લે છે. અમે એક ગામડે ગયા ત્યાં માંજલ્યું કે હકરાણીએ એક દરજ્જે લોખંડના ગળથી ખૂબ ટીપ્પો હતો. આખી સવાર કામ કરાવેલું તેથી દરજ્જો જમવા આવ્યો ગયો

પછી થોડો આરામ લીધો એટલે જગદેવના કંઠાણી શુરો થઈ ગયાં. પ્રભ એટલી બધી બચબીત બની ગઈ છે કે કોઈ જાણે સ્વરે બોલે નહિ, ખરી વાત કરે નહિ. કંઠાર કોઈ પણ પ્રકારનું કામ કરે નહિ અને હરામનું ખાય. આ અન્યાય કેટલાં વર્ષો સુધી ચાલુ રાખવો છે? પાંચ કે પંદર જમાના (જનરેશન) પહેલાં બળજબરી કરી હશે તે સિવાય એનો હક્ક શું છે? એમ ધારો કે એના વડવાઓએ પ્રગતિ રક્ષણ કર્યું હતું; તે છતાં એ આજે મમળને કેવી રીતે ઉપયોગી થાય છે?

હિંદુસ્તાનમાં ૫૬૧ રાજધાનો છે. કેટલાક હાડોગનો આ મુખ્યમાં સમાવેશ થતો નથી, એટલે વીસ વર્ષ પહેલાં ૭૦૦ રાજધાનો ગણાતા હતાં તે સંખ્યા ખરી હોવાનો મંતવ્ય છે. આ રાજધાનો શી રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યા એ પ્રશ્ન પૂછવાનો ન હોય એમ કાલા માણસો કહેશે. બ્રિટિશ સત્તાનત-સાથે તેમણે કાલકરાર, સંધિઓ, સંદેશ અને, ખીલ પ્રકારનાં લખાણો કર્યા છે. સૂર્ય અને ચંદ્ર ટક્કો ત્યાં સુધી આ ૭૦૦ રાજ્યો સહીસહાગત ટક્કો એમ કાલા માણસો કહે છે. કાલા માણસો 'જે છે તે'માં સપૂર્ણ થતા રાખે છે. મોંઘા માણસો આ કાલકરાર છતાંદિને કાચળનાં ચીથરા કહે છે.

દેશમાં નવું વાતાવરણ ફેલાઈ રહ્યું છે. નવા આદર્શો, નવા વિચારો આવ્યે જાય છે. તેને લીધે જૂની વ્યવસ્થા ઓગળતી હોય એવું જણાય છે વખતે જૂની વ્યવસ્થા વધારે મજબૂત પણ થાય છે. એ બન્ને પરસ્પરવિરોધી ફેરફારો સાથેસાથે થઈ રહ્યા છે.

પણ રાજ્યોમાંથી કેટલાક સમજી ગયા છે કે આ યુગ પ્રગત્યગતો છે, એક રાજ્યે અંગ્રેજી પેપરમાં લખ્યું છે કે ફેરફાર થયા પછી ૨૫ વર્ષ બાદ એક પણ દેશી રાજ્ય અસ્તિત્વમાં હશે નહિ. ફેરફારનથી આતું પરિણામ આવશે એવું કહેવા હું તૈયાર નથી. રાજની સંસ્થા ૨૫ વર્ષ નેટલા ટૂંકા સમયમાં નાબૂદ થશે એવું પણ કહેવાય નહિ, પણ રાજ્યોની આપખુદ સત્તા અને તેમનું દરેક રીતે કંઈક જીવન એ બન્ને બદલાઈ જશે એ વિશે લેશ માત્ર શંકા ન હોય.

રાજ્યો નેટલું જાન જૂલ્યા છે અગર ધર્મજટ થયા છે તેટલું દેશનો કોઈ પણ વર્ગ જૂલ્યો નથી. તેમનું મુખ્ય કર્તવ્ય પ્રગતિ રક્ષણ કરવાનું હતું તે કામ બ્રિટિશ માત્રાન્ય કરે છે. પ્રગતિની વ્યવસ્થા કરવી અને તેને પ્રગતિને માર્ગે ચડાવવી એને માટે તેમની લાપકાત અને તાલીમ નથી. જોમનામાં છુંદિ છે તેમનામાં ઈચ્છા નથી, અગર જાવના નથી. રાજ્યો એવા ડરકુ થઈ ગયા છે કે સરકારથી બીએ છે, પ્રગતિથી બીએ છે, પોતાના કુટુંબથી બીએ છે, મોકરોથી બીએ છે. નથી તેમને આત્મવિશ્વાસ કે નથી બીજામાં વિશ્વાસ. બકિન નરીક અને રાજ તરીકે તેમનું શું કર્તવ્ય છે તે પૂરું સમજતા નથી. હું ધણાને ઓગળતો હતો, હજી થોડો નવાં ઓગળાણ થાય છે. ધણા સ્વચ્છંદ અને નીચવૃત્તિમાં તણાઈ જાય છે.

આ વર્ગના અસ્તિત્વ માટે હવે કારણ રહ્યું નથી. એ જોગજપ છે, નુકસાનકારક છે

નવા 'સેન્સસ રિપોર્ટમાં જાવન લાખ સાધુસેન્યાસી, ૧૬૪૦, ૨૫૫ માણસો, રામજણીઓ, વાગંગના છતાંદિ સાથે જ ચડ્યાં છે કે કેમ તે મેં જોયું નથી. એમને વિશે ધણું કહેવાનું છે પણ તે વળી કોઈક વખતે.

કવિ અને બુલબુલ

‘કાર્તિકેય’

અહીં પ્રેમી બુલબુલ
ગીતો ગાએ મીઠાં !
કળે ના એ, લોણું શુભ મધુર સ્વમો મહીં રમે. ૧

*

*

લવે વીણા ગાને
કવિ કે’ બાલાને
મૂજંતા શબ્દોમાં, નિજ અકથ વાક્યા હૃદયની. ૨
પરંતુ જાણે ના
પૂછે લોણી બાલા
કવિ કેને માટે હરદમય તારાં ગીત બધાં ! * ૩

કોલ્ટ ઝોવ

[૧૮૧૬-૧૮૪૨]

પશ્ચિમ યુરોપમાં રોમાન્સી (Romantic) સાહિત્યની પ્રત્યાવાતી અસરરૂપે વાસ્તવ-દર્શી (Realistic) સાહિત્ય જન્મ્યું. એ સાહિત્યપ્રવાહોની પરિવર્તનકારી અસર રશિયાના સાહિત્ય પર થઈ નથી. ત્યાંનું સામાજિક જીવન જેવું કે શુલામી પ્રથા (Serfdom) અને વ્યક્તિના સ્વતંત્ર વર્તન ઉપર સખત અંકુશ રાખતું છૂપાં મડળોનું પ્રેરક રાજકીય વાતાવરણ—એમાંથી રશિયાનું સાહિત્ય પેાષાએલું છે. ક્રાન્તિકારી પ્રવૃત્તિઓમાં રશિયાની તવારીખમાં પહેલો નોંધવાયોગ્ય બનાવ તે ૧૪મી ડિસેમ્બર ૧૮૨૫નો વિપ્લવવાદીઓનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન. એ આખી પ્રવૃત્તિ ‘ ડિસેમ્બર ’ ચળવળ તરીકે જાણીતી છે.

૧૯મી સદીના પાછલા ભાગમાં થયેલા પ્રસિદ્ધ નવલકથાકારોનાં વાસ્તવદર્શી ચિત્રણો માટે રશિયાના કવિઓએ વાતાવરણ તૈયાર કરી રાખ્યું હતું. પુસ્કિન જેવો રમીલો કવિ

* રશિયન કવિ કોલ્ટઝોવનો *Nightingale*નો અનુવાદ.

એનાં મધુર ભિમ્બિગીતો અને કથાકાવ્યોમાં વાસ્તવિકતા તરફ દબેલો છે. એની પહેલાંના કવિઓમાં કેન્ડામીર અને નીતિકથાઓથી અણીતો કાઈલોય તેમજ એની પછીના કવિઓમાં નીતિકથા (fables) અને 'ગોલોવલીએવ ફેમિલી' (Golovliev Family) નો લેખક સાલ્ડીકાટ (બીલું નામ શેશીન) અને અત્યારના રશિયામાંએ જેની સ્મૃતિ તાજી રહેલી છે તે—'રશિયામાં સુખી, અને સ્વતંત્ર કોણ?' (Who can be Happy and Free in Russia?) એ નામનાં લોકગીતોની દ્રષ્ટી લખેલા કાવ્યનો લેખક નેકોસોય તેમજ અન્ય કવિઓમાંએ વાસ્તવિક જીવનથી દૂર એવું મુક્તગાન બહુ ઓછું સંજળાય છે.

કાલ્દઝોવનો પિતા દોર અને ચરખી વેચવાનો ધંધો કરતો હતો. ખેડૂતજીવનની આશા-અભિલાષાનાં ગીતો એણે રચ્યાં છે. એના પિતાના નોકરોમાંથી એક મુંદર ગુલામકન્યા તરફ એ આકર્ષાયેલો, પરંતુ એના પિતાને ખબર થતાં એ છોકરીને રખડુ કાસક ટ્રાળાને વેચી દીધેલી. ત્યાં એના તરફના કઠોર વર્તનની અને છેવટે એના કરુણ મૃત્યુની ખબરથી એને ઘણો આઘાત પહોંચ્યો. અવારનવાર એ મોસ્કો જઈને રહેતો, પરંતુ ત્યાંના સાહિત્ય-જીવનની અસર હેઠળ લખેલાં કાવ્યો ગ્રામજીવનનાં કાવ્યો જેવાં મુંદર નથી.

ધાન્યનાં ભરેલાં ડુંડાંવાળાં ખેતરોમાં કામ કરતી ખેડૂત કન્યા, તેનું પ્રણયજીવન કે વૃદ્ધ પતિ સાથે પરણાવેલી કાઈ બાળાની કથા એનાં કાવ્યોનું વસ્તુ છે. પવનવેગી તુરંગ પર ખેસી બાજ પક્ષીની વેધક નજરે સાગરપાર કાઈ દૂર દેશમાં જઈ યૌવન શોધી લાવવાના અને ગ્રામકન્યાઓ આગળ યૌવનનો તન્મનાટ બતાવવાના એને કાઠ છે. પણ અરે! વીતેલાં યૌવન તરફ કાઈ માર્ગ લઈ જતો નથી અને આપણે માટે સૂર્ય કદી પશ્ચિમમાં જાગતો નથી.

એના જીવનનાં છેવટનાં વર્ષો ગરીબી અને દુઃખમાં વીત્યાં. પુસ્તિકાની શરૂ થયેલો રશિયાના કાવ્યસાહિત્યનો પહેલો સુવર્ણયુગ કાલ્દઝોવના મૃત્યુ સાથે પૂરો થયો.

છોલાચેલા પગ

છોલાચેલા પગ નિરખીને મિત્રના, મિત્ર પૂછે:—

“પાડોશીની બદરી પરના ઘોર ખાવા ગયા’તા ?

“ત્યાં જ્યેષ્ઠિકા કરમહીં ગ્રહી આવતો તે લહ્યા’તા ?

“નાઠા ભૂસકે બદરી મૂકીને તેથી આવું થયું છે ?

“રાત્રે આશા ફૂધની ધરી શીકે ચડી મીંદડી કે ?

“ટીપુ ના ત્યાં; ખીજત ચઈને, કટકટોકટ તેણે

“પાડયા ખ્યાલા ખડખડ નીચે તેહથી ઝબકી જાગી,

“સુકી વાળી કડકડતી મૂકી તહીં ઠેશ વાગી ?

“કે સંધ્યાએ જરીક ફરવા બાગ વિક્ટોરિયામાં,

“જતાં; ત્યાં કે તરુણુ યુવતી આપશું મોહ પામ્યાં.

“ઝાલ્યો છેડો લલિત કરથી કોટનો તે વછોડી

“જેઠાકળા લયલીત ચઈને નામતાં આંખો મીંચી આ ચરણુ છોલાણા ?”

“ધ્રમ્મ કીધી, વિચરું જરી સાહિત્યનાં ક્ષેત્રમાં, મેં;

“ત્યાં ઠેલામાં બહુ જ કવિતા આથડી તેનું આ છે.”

વિવક્ષિત ઉચ્ચાર દર્શાવવા મળે કેટલાક વિદ્વાનો ગરીબ બિચારી માત્રાને આમ શીર્ષાંસન કરાવે છે. એ દશ્ય ખરેખર કરુણા અને કપારી ઉપગમે એવું છે. મને એક દિવસ સ્વપ્નામાં કરોડો અવળી માત્રાઓની પરિપદ દેખાઈ. એ પરિપદ એવો કરાવ કર્યો કે અમને જીંધે માથે કરવામાં જે જે વ્યક્તિ જવાબદાર નીવડી હોય અને ભવિષ્યમાં નીવડે તેને સ્વર્ગમાં જીંધે માથે લટકાવવા પછી એ કરાવ તેઓએ ઈશ્વર તરફ મોકલી આપવાને પ્રમુખને સંચા આપી, જોકે હું સ્વર્ગમાં જવાની ધ્રમ્મા રાખતો નથી, પરંતુ ખીજતે ચેતવણી મળે તેટલા સારુ આ જાહેર કરવું એ હું મારી ફરજ સમજું છું. ખૂન કરનારને પણ જીંધે માથે લટકાવવાનું કામદો કહેતો નથી. આપણને જ કાપું જીંધે માથે લટકાવે તો કેવું થાય ?

એ ફરતાં બિચારું ડરવાઉ જે હમેશાં નીચે ધૂળમાં રગદોળાય છે તેને જ જરા ઉચ્ચ સ્થાન આપીને મેં સોનેટમાં ખેસાર્યું છે તેમ ખેસાર્યું હોય તો આપણો અર્થ સરવા ઉપરાંત ડરવાઉની આપણે હાથે ઉન્નતિ થાય અને બિચારી માત્રા તેની યાતનામાંથી છૂટે.

છન્દ છે મુખ્યમંદાકાન્તા. કોઈ પણ એક લીટી કોઈ પણ જાતનાં પદ્યનાં બધન વિના કુદરતી રીતે જેમ સફૂરે તેમ મૂકી દેવી અને બાકીની બધી લીટીઓ મંદાકાન્તામાં મૂકવી એ નવો છન્દ યોજીને તેનું નામ આપુ છું ઉપર પ્રમાણે. આવી રીતે હરકોઈ છન્દ સપુચ્છ બનાવી શકાશે. એટલું જ નહિ પણ એવી એકને બદલે બે કે વધુ લીટી રાખી સદ્વિપુચ્છ, સત્રિપુચ્છ, સપદ્ધપુચ્છ એમ અનેક નવા છન્દ યોજી શકાય. કમમાં કમ એક લીટી છન્દમાં રાખવી જોઈએ અને બાકીની છન્દ વગર રાખી શકાશે.

કવિઓ નવા છન્દો કેવી રીતે શોધી કાઢે છે તેનો થોડો ઇતિહાસ જાતઅનુભવથી કહું તો તે શું અસ્થાને છે? જેને અસ્થાને લાગે તેને બલે લાગે. હકીકત એમ બની કે એક દિવસ કઈ કામ નહિ હોવાથી વિચાર્યું કે લાવને કવિતા કરુ. હાલના જમાનામાં સોનેટ ઊંચુ કાવ્ય ગણાતુ હોવાથી તેમ જ તે જરા દુઃખ હોવાથી ફાવશે એમ ગણી સોનેટ જ રચવું એમ નક્કી કર્યું. મદાકાન્તા સિવાય બીજે કોઈ છન્દ આવડતો નહિ હોવાથી તેને જ પડકચો. તે દિવસે તો એક જ લીટી મહા મુસીબતે બની. બીજી ત્રણ લીટી બનાવતાં તેર દહાડા લાગ્યા. પછી તો બસ એ સોનેટ પૂરુ કરવાની લહે લાગી. હાલતાચાલતા, નંદાતા-જમતાં મનમાં એ સોનેટની પકિતઓ જ ગોઠવવાનો પ્રયત્ન કરું. તેમ નકરીને અને કષ્ટકે ધધાતું કામ પડતું મૂકીને ૧૨મી લીટી સિવાયનું સોનેટ ચૌદ લીટીનું ચૌદ અંકવાડિયાને અંતે તૈયાર કર્યું. રહી માત્ર એક બારમી લીટી એ બારમી લીટીમાં દબાવવાની ઊર્મિ એટલી જોસભેર ઊછળવા લાગી કે તેને મદાકાન્તાના સત્તર અક્ષરોમાં પાંચસાત ક્ષુતિભગ કરીને પણ દબાવવાનો પ્રયાસ દસ દિવસ કર્યો પણ વ્યર્થ! આખી કડી ફેરવીને ગોઠવું. પહેલી લીટી દબાવુ તો ત્રીજી લીટી પૂંછકુ કાઢે. ત્રીજી લીટી દબાવુ તો બીજીને શિંગડુ નીકળે. પછી વિચાર કર્યો કે બારમી લીટી કોઈ વધુ સખેદા સમાઈ શકે તેવા લાખા છન્દમાં મૂકવી અને પછી કાવ્યના છન્દને મિશ્રમંદાકાન્તા કે મંદાકાન્તા-અમુક તમુક એવું નામ આપવું. પરંતુ એવો કોઈ લાખો છન્દ પિંગળમાંથી શોધીને શીખતાં બહુ વાર લાગે અને ચારચાર મહિનાનાં અરધા ઉત્તરગરને અંતે માથુસની ધીરજ ખૂટે એ સ્વાભાવિક છે. ધણી ઊર્મિ જેવી ચપળ વસ્તુ ક્યારે પાછો સરી જાય તેનું કષ્ટ કહેવાય નહિ. એમ અને તો સોનેટ સદાને માટે ખાંડુ રહી જાય. ચૌથી સરલ રસ્તો એ સૂઝ્યો કે બારમી લીટીને સ્વાભાવિક રીતે જેમ આવે તેમ છન્દના બધન વગર મૂકી દેવી અને એ રીતે નવો છન્દ સૂઝ્યો. પછી તો મને એ જ નવાઈ લાગી કે આ શુદ્ધિ મને અગાઉ કેમ સૂઝી જ નહિ? કારણ કે એમ બન્યું હોત તો હું આ એક જ લીટી આવી રીતે મૂકી છે તેને બદલે વધુ એમ ગોઠવી શકત અને મહેનતનો ખર્ચો જ બચાવ થાત. પણ પ્રેરણા જેવી વસ્તુ છે તેની પ્રતીતિ તો આથી મળશે જ. જેને ન મળે તેને કાવ્યની ગતાગમ નહિ.

આ મારો નવા છન્દની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમાં અદ્વિતીયને અપૂર્વ પ્રવાહીપણું અને મુગમતા આવે છે. ઊર્મિ એ એવું સિંચિતરૂપક ભેરદાર પ્રવાહી છે કે તે દમેશાં છન્દના બન્ધો તોડી વછોડીને બહાર ઢળી જવા પ્રયત્ન કરે છે. તેને છન્દમાં જકડવું એ જ ખોય. તો જકડાય તેટલું જકડવું અને તેમ કરતાં ઢળી જાય તે એકદુ કરી આ છન્દ વગરની લીટીમાં જેમ ઢળે તેમ ઢળવા દેવું. જોકે છન્દો એટલા બધા છે કે આ વધેલું

પ્રવાહી જન્મ વગરની લીટીમાં જેમ દબે તેમ ઢળવા દેતાં પણ કાઈ પણ એકાદ જન્મમાં એકવાઈ જાય. તોપણ કંઈ ખાસ દરકત નહિ. કારણ કે તેવે સમયે ઇશ્વરેચ્છા બલિયસી.

જોકે આ બારમી લીટી આમ મૂકી તેને બદલે તેની બે લીટી કરીને બંને મંદાકાન્તામાં મૂકી હોત તો ચાલત. પણ તેમ કરતાં કાવ્ય યાત પદર લીટીનું. અને મારું ખ્યેય હતું ચૌદ લીટીનું સોનેટ. જોકે આ વાંધાને એ નવી રચનાને 'સપ્તચ-સોનેટ' એવું નવું નામ આપીને નિવારી શકાત. પણ તેનાં કરતાં ઉપલી યોજનામાં વધુ લાભ. અને કાવ્યમાં તો જેમ થયું અને રહ્યું તે ખરું.

સોનેટમાં પ્રાસ ધણી રીતના થાય છે. જિતાસુએ પિંગળમાં જોઈ લેવા. મેં અષ્વઘ, અષ્વઘ, કઢફ, કઢફ એમ પ્રાસ મેળવવા ધાર્યું હતું. પહેલી ચાર લીટીના પ્રાસ બેવાથી એ જણાશે પરતુ એ પ્રાસ મેળવતાં જે માથાકૂટ પડી તેથી તો મેં એમ જ નક્કી કર્યું કે સોનેટ માટે તો ઉત્તમ પ્રાસ અષ્વઘફફફફફફફફફફ જ છે. જોકે આ રચનામાં એ આદર્શ પણ સધાયો નથી. કારણ કે અરધું કાવ્ય રચ્યા પછી સમયો. છતાં દરેક કડીમાં જુદી-જુદી જાતના પ્રાસ છે તેથી પ્રાસવૈચિત્ર્ય મારું સધાયું છે તે તો દુશ્મનો પણ કબૂલ કરશે.

લીટી સાત કાઈ એમ કહે કે શીકામાં તો ખ્યાલાની સાથે તપેલીઓ, ધાળીઓ, છીમાં અને કંઈ નહિ તો ખ્યાલાની વહુઓ રકાખીઓ તો હોય જ. અને કવિ એકલા 'પાડ્યા ખ્યાલા' એમ કહે તે જોઈ છે. તેઓને જવાબ જે કવિતા તો સૂચનાત્મક કલા. તેમાં મા કહેવાથી માશી સમજી લેવાનું. છોકરાંની મા પણ સમજાય. ખ્યાલા કહેવાથી ખીજ વસ્તુઓનું સૂચન આવી ગયું. એમ સૂચનથી ન સમજે તેને માટે કવિતા નથી.

કાવ્યમાં પણ મોટો ભાગ સૂચનાથી પતાવી દેવામાં આવ્યો છે. વાત એમ બની કે મિત્ર જ્યે પોતે જે શરમજનક કાર્ય કરીને પોતાના પગ છોડ્યા હતા તે દુનિયા ન જાણે એ હેતુથી તે પોતાની ત્રીજી મેડીએ જતીપલગ પર પગ પર ગોદું ઢાંકીને સૂતા હતા. પણ તેમનાં અને મારાં કમનસીબે ત્યાં મિત્ર વ આવી ચડ્યા. શું છે? કેમ સૂતા છો? આવી ગરમીમાં કેમ ઝોઢયુ છે? એવા સવાલો પૂછ્યા. પણ કંઈ નથી; સહેજ, જૂલ્યાં ઝોઢયુ છે એવા જવાબો મળ્યા. એટલે મિત્ર જ્યે કપડું ખેંચી લીધું અને મિત્ર જનુ છોડાયેલું ચરણુપુગ્મ દસ્પમાન થયું. શાથી થયું એમ પૂછ્યું; ફરી ફરીને, ફરવીફરવીને પૂછ્યું, પણ મિત્ર જ્યે પોતે જે અણુજાજનું કાર્ય કર્યું હતું તેનાથી શરમાઈને કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. જેથી મિત્ર જ્યે એક પછી એક અનુમાનો કરવાનું શરૂ કર્યું. જેથી સાચું અનુમાન આવે ત્યારે મિત્ર જને ફક્ત 'હા' એટલું જ કહેવાનું રહે. 'હા' એવો ખુલ ઉચ્ચાર કરવાનો શ્રમ ન લેવો હોય તો 'હં' કહીને પણ જણાવી શકે.

મિત્ર જ્યે આશરે પાંચસો અનુમાન-સવાલ પૂછ્યા. પણ મિત્ર જ એકેયના જવાબમાં નાકમાંથીયે 'હ' નાખ્યોત્યા. મિત્ર વ સાચા અનુમાન પર આવશે નહિ અને જોતાં અનુમાનો કરવાનું ચાલ્યું-અદિવાકરી મૂકશે નહિ એમ જ્યારે મિત્ર જને 'હા'નું ત્યારે તેણે પોતાની સઘળી શરમ અને આજસ ખંખેરીને જણાવ્યું કે, "હે બાઈ, સાહિત્યક્ષેત્રમાં જરા ફરવા જવાનું આજે મન થયું ત્યાં એટલી બધી કવિતાઓ દેલે ચડી કે આ પગ છોડાઈ ગયા."

એ પાંચસો સવાલો, આગળતું અને પાછળતું, મિત્ર ઘની દવાગ્નક સ્થિતિ, મિત્ર જનો રહસ્ય જાણવાનો ઉત્સાહ, વગેરે વગેરે પારાયણ કાવ્યમાં ન મૂકતાં ફક્ત ત્રણ લાક્ષણિક સવાલોથી પતાવ્યું છે. કારણ કે ફરીફરીને કહ્યું છું કે કવિતા તો સૂચનાત્મક કલા.

આમ આ વિષય છે મહાકાવ્યને ચોગ્ય મહાકાવ્ય જેટલું વસ્તુ, સામગ્રી અને સામર્થ્ય તેમાં છે. પરંતુ મહાકાવ્ય લખવા બેસું તો બાપડી છોકરાં રઝૂળી પડે! અને તોય આ જિંદગીમાં તે પૂરું ચામ નહિ અને મિત્ર ઘના પગ છોલાયા પણ મારુ તો બેલું જ છોલાઈ જાય. માટે નહાયા તેટલું બુદ્ધિ અને યર્ષ તેટલી કવિતા.

શુદ્ધિ:—આ લેખમાં જ્યાં જ્યાં ‘સોનેટ’ શબ્દ આવે છે ત્યાં ત્યાં તે શબ્દમાં ‘માત્રાની જગ્યાએ’ દસ્તાવિઝ મૂકવામાં આવ્યું છે તેમ સમજવું.

વિરહના ધખારા

‘સરોદ’

[પસંતતિલકા]

દેવી, યુગોથી તુજ આત્મની ઝંખનામાં,
તારાં અપ્રાપ્ય ઉરને ઉછરેજ સૂવા,
સંધ્યાતણાં ઝરત નિર્મળ તેજ-ઝાંખે
તારાં મધુર મુલુવા ગીત મેં નિચોવી
મારી કળા સકળ; ને હજુ યે નિચોવું. ૫
પ્રત્યેકને પૂછ તું ફૂલની પાંદડીને,
એકેક પૂછ તૃષ્ણને “તુજ કાનને શું
શુંજ્યો છકેલ ગીત આ દિલથન્ય મૂઢ?” ૮
ને તે કદિ નવ વઢે “તુજ વહાલ ગીતો”
તો આંપલે હૃદયમાં દવના ધખારા. ૧૦
અને જહીં ન લવલેશ જ દોષ મારો
—તે આહવી પ્રિયતમા નવ દોષ હોયે—
તો ફૂર શી હૃદય આગળતી, નેમરી,
અમિદયે પ્રજળતી, વિષપાઈ શિક્ષા? ૧૪

આશાઈલું હૃદય ધબકે શબ્દમૌખિક ગોતે,
ઉત્કંઠે એ અધીર થઈને અધુથી * વિશ્વહેરે.
શોધી કાઢે ખૂણ ખૂણ મધી સત્ય કો પુસ્તકોથી,
ત્યારે થાક્યાં હૃદયમહીં કાં ભગતી બીક મોટી ?
આકાશે જે શબ્દ લખિયા તેજના તે ઉકેલી,
અગ્નો કેરા પથ નિરખતી વિશ્વનાં ચિત્ર જોતી.
ચીંખે મારી વ્યમકભરી જ્યાં નર્તતી'તી વિલાસે,
શંકા ભરે મરી જઈ; હવે ગીત આ કોણ ગાશે ?
ગૂંથી મૂકી કડી કડી બધી શબ્દબોલી અધૂરી,
ક્યારે એને મૂકીશ ગરવા ગીતમાં હેયુ ખોલી !

ક

શબ્દો તૂટે મુજ હૃદયના ભાવ જ્યાં સૌ વહુટે,
માગ્યા વિના શબ્દ વરસે ભાવના ત્યાં જ ખૂટે.
શું કહેવું જ્યાં રમઝટ કરે માઘ વૃષ્ટિ કવેળા,
વર્ષામાંહી ગગન રમતાં વાદળાં હોય કાળાં ?
દૂરે દૂરે નિધન-હયના ડાળલા, કર્ણ ગાજે,
પાસે આવે ત્યમ ત્યમ હવે પ્રાણ અંખે, પુકારે.
શું ગાયુ ? શું જીવનધનને વાવર્યું ? શું કર્યું મેં ?
એવા પ્રશ્નો અગણિત મળે : પૂછનારું અંગમ્ય.
શું કહેવું જે અળગડી ઝંદે ! થાઉં અસ્તિત્વહીન,
જીવ્યામાં શું ? મરણમહીં શું ? મધ્યમાં શું હું દીન ?

ભીતો જૂની; જગત મહી ખંડેરમાં શું પડેલ ?
 એમાંથી હું સરજન કરું, વિધના લબ્ય મહેલ.
 રહેવું થોડું; પણ પણ જતી પાંપણોનાં હલ્યામાં,
 આશાઠોણાં જીવન જીવવાં એથી તો મૃત્યુ મીઠાં.
 ચારે ઢારે મનુજ વમળે આંધળો-ભીત થેને,
 ખંડેરોમાં ભટકી ભટકી ભૂલતો માર્ગ ચાચો.
 ને જ્યાં ઝેરી પવન ફૂંકતો, પાણી ગંદું અને ગ્રો,
 સત્ત્વે સાચાં જીવન રંગનાં, ના મળે ત્યાં ભરાતો.
 તીણી ચીસો હરદમ ભીડે, માનવી ત્યાં મુંઝાતો,
 એનાં ગીતો મૂકી સકીશ હું પન્થમાં પ્રુથ્વ જેવાં.

卐

જીવ્યું મારું કવન ન જ હો, જીવ્યું તે જીવવાનું,
 શ્વાસેશ્વાસે સરજન હજે, લબ્ય હો, કાવ્યકેરું,
 ક્યારે આવે પ્રતિસ્રણ તણી ભગૃતિ રૂઢિતિ દાન,
 આદેશોને ઝડપ દઈને ઝીલવા હૈયું નાચે.
 ભીતો જૂની પડું પડું થતી, પાડી નાખું હવે તો,
 ને એમાંથી મનુજ બચશે; એ જ છે કાવ્ય મારું.
 આવે છેને નિધન હમણાં, ભળવ્યું જીવવાનું;
 તો શાને ઓ હૃદય! તુજને દીન લેખી રહે તું ?
 ગંધારું ને જીવન ગરવું ગીત આણું મળ્યું જો,
 શબ્દો ફૂટે: કદિ નવ ફૂટે: તો ય એ ગીત સાચું.

શ્રીમતી નાંથીબાઈ ઠા. ઠા. મહિલા વિદ્યાપીઠ

શ્રી ચીર્મનલાલ ચક્રભાઈ
એમ. એ., એલ.એલ.બી. સોલિસિટર

કુર્વે યુનિવર્સિટીને નામે વિશેષ જાણીતી આ વિદ્યાપીઠને વિષે કેટલીક માહિતી આપવાનો આ લેખનો આશય છે. સર વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરસીના ટ્રસ્ટીઓ સાથેના મતભેદને લઈ તે યુનિવર્સિટીને કોટનો આશ્રય લેવાની ફરજ પડી હતી. મહલાબે, સર વિઠ્ઠલદાસના ટ્રસ્ટીઓની ઉદારતાથી અત્યંત શુભ અને બધે પડુને શોભે તેવી સમાધાની થઈ ગઈ છે. તે સંબંધી છૂટીજવાઈ હકીકતો વર્તમાનપત્રોમાં દરેક વાંચી હશે, પણ શુજરાતે આ સરથાને સારી રીતે જાણવાની જરૂર છે. આ વિદ્યાપીઠ સંબંધી શુજરાતીઓમાં કેટલીક ગેરસમજૂતી ફેલાયેલ છે તે દૂર થવાની પણ જરૂર છે.

વિદ્યાપીઠની સ્થાપના

ગ્રા. કુર્વે ૧૮૯૬ની સાલથી પૂનામાં એક વિધવા આશ્રમ ચલાવી રહ્યો છે અને તેને અંગે સ્ત્રીજીવણીના વિષયનો તેમણે ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે. ગ્રા. કુર્વે સુધારક છે અને સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવા અર્થે જ પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું છે. ૧૯૧૫માં એક મિત્રે જાપાનની સ્ત્રી વિદ્યાલયની એક પત્રિકા તેમના હાથમાં મૂકી અને તે પત્રિકા આ સ્ત્રી વિદ્યાલય સ્થાપવાની નિમિત્ત બની. ૧૯૧૫ની સુધારા પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી તેમણે પોતાના ગિયારો રજૂ કર્યા, અને સાચા સુધારકને જાગે તેવી શ્રદ્ધાથી, ખંતથી અને ઉત્સાહથી પોતાની યોજના ધરી કાઢી, તેને માટે સહાયકોની સંઘતિ સેવથી. સર રામકૃષ્ણ લાડારકર અને ડૉ. પરાંજીબે જેવાનો સાથ મળતાં એક કામચલાઉ સમિતિ નીમી બધારણ ધણુ, અને પાંચ માસમા તે આ વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી. વિધવાશ્રમને અંગે તેઓ, એક સ્કૂલ ચલાવી રહ્યા હતા તેને આ વિદ્યાલયના આશ્રય નીચે મૂકી દીધી અને પ્રથમ Entrance (પ્રવેશક) પરીક્ષા લઈ, ત્રણ વિદ્યાર્થીનીઓથી એક કોલેજ શરૂ કરી.

સરકારી પ્રમાણપત્ર કે મોટા સ્થાપી કુળી પરવા કર્યા વિના, પોતાના આદર્શમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખી, તેમણે આ વિદ્યાપીઠ સ્થાપી અને તે વખતે હવાઈ શિક્ષા જેવી લાગતી એક મહાન સંસ્થાની શરૂઆત કરી. વિધવાશ્રમના કાર્યકર્તાઓએ પૂરતો સાથ આપ્યો અને કામચલાઉ બધારણ તેમજ સેનેટ તૈયાર થયાં.

૧

ઉદ્દેશો

વિદ્યાપીઠના ઉદ્દેશો નીચે મુજબ નક્કી કર્યા:

(૧) માતૃભાષાદ્વારા સ્ત્રીઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવું;

(૨) પ્રાથમિક અને આધ્યમિક શિક્ષણનાં ધોરણ નક્કી કરી, તેવું શિક્ષણ આપવી

૨

સંસ્થાઓ સ્થાપવી તેને મદદ કરવી અને વિદ્યાપીઠના આશ્રય નીચે લેવી તેમ જ સ્ત્રીઓને અનુકૂળ અને તેમની જરૂરિયાતો પૂરી પાડતા શિક્ષણક્રમો નક્કી કરવા;

(૩) પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ માટે સ્ત્રીશિક્ષિકાઓ તૈયાર કરવી;

(૪) પદ્ધતિઓ આપવી વૃદ્ધિ.

સીકિંગવણી માટે સ્વતંત્ર વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાનો હિંદુસ્તાન માટે આ પ્રથમ અને હજી સુધી એક અને અનન્ય પ્રયોગ છે. સ્ત્રીશિક્ષણની ભાવના સમાજમાં ઘણી વ્યાપક જ હતી તેવે સમયે સ્વતંત્ર સ્ત્રીવિદ્યાલયની સ્થાપના કરવામાં પરમ શ્રદ્ધા અને માહત્ત ગહેલાં હતાં. સ્ત્રીશિક્ષણની હિમાયત કરવી પડે એવો સમય હવે નથી રહ્યો છતાં પણ હજી સ્ત્રી-કેળવણીનો પ્રચાર કેટલો જાણી છે તેનો પૂરો ખ્યાલ આપણને નથી ભાઈજીદેન વચ્ચે, સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે, માતા અને પુત્ર વચ્ચે, જે જોડા અને વ્યાપક સાંસ્કારિક બેઠ છે તે દૂર ન થાય ત્યાં સુધી સમાજની પ્રગતિ અશક્ય છે. સમાજનું આર્થિક અંગ પસાધાતી અને આંધળું હોય, પ્રગતિને સાનુકૂળ તો નહિ પણ તેનું રોધક હોય, તેવા સંજોગોમાં સમાજની ઉન્નતિ કેમ થાય ?

આ વિદ્યાપીઠના બંધારણમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવાં બે લક્ષણો છે. (૧) માતૃભાષા-દ્વારા કેળવણી; અને (૨) સ્ત્રીઓને અનુકૂળ શિક્ષણક્રમ. સદ્ભાગ્યે હવે સમય એવો આવ્યો છે કે જ્યારે માતૃભાષાદ્વારા કેળવણી આપવાના સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર થયો છે. ખીજી કાંઈ વિદ્યાપીઠમાં એ સિદ્ધાંત સ્વીકારાયો નહોતો તે સમયે પ્રો. કવેંએ ફરવંદિશ અને માયા કેળવણીકારને જાળે તેથી દષ્ટિથી આ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો હતો. પરભાષાદ્વારા કેળવણી લેવાથી જે માનસિક અને બૌદ્ધિક તેજોવધ થાય છે અને સમયનો દુર્ભાગ થાય છે તે હવે તો પુરવાર કરવાનું રહ્યું નથી.

આ વિદ્યાપીઠનું ખીજું વિશિષ્ટ લક્ષણ તે સ્ત્રીઓને અનુકૂળ એવો શિક્ષણક્રમ અને કેળવણીનું ધોરણ. સહશિક્ષણ અને સમાનતાના આ સુગમ આવી સરથા માટે કાંઈક ગેર-સમજૂતી રહે તે સંભવિત છે. સહશિક્ષણનો વિષય હું ચર્ચવા નથી માગતો. એટલું જ કહેવું બસ છે કે હિંદુસ્તાનની અત્યારની પરિસ્થિતિ જોતાં બસે જનની સરથાઓ માટે પૂરતો અવકાશ છે, અને તેની સરથાઓમાં કાંઈ વિરોધ હોવાની જરૂર નથી. આપણા સમાજમાં લગનવય સામાન્યપણે ૧૫-૧૬ વર્ષે હોય છે. આપણી કન્યાઓમાંથી ૬૬ ટકા લગન કરી ગૃહિણીપદ—માતૃત્વ—સ્વીકારશે, રૂઢિને આધીન આપણા સમાજમાં મહાશિક્ષણ સામે અત્યંત અવિશ્વાસ છે. સ્ત્રીને પુરુષની પ્રતિકૃતિ બનાવવી અને પુરુષના દરેક ક્ષેત્રમાં ફરીકાઈ કરતી-કરવા જેવી સમાનતાના સિદ્ધાંતો જે દેશોએ સ્વીકાર્યા છે ત્યાં પણ દરેક ફેરફાર થઈ રહ્યો છે. તેવા સંજોગોમાં સ્ત્રીઓને આદર્શ શિક્ષણ અને માતા બનાવે, સરકારી અને કેળવણીથી બનાવે, પતિની સાત્તી સહધર્મચારિણી બનાવે અને સમાજનું જવાબદાર, મદદનીશ અને ચેતનવતું અંગ બનાવે એવી સંસ્થા આપસક છે, તેને માટે ગમાજમાં પૂરતું અને માનભર્યું સ્થાન છે.

શિક્ષણક્રમ

શિક્ષણક્રમ અને શિક્ષણમાત્ર ઉપરના આદર્શોને અનુરૂપ ગોઠવવામા આવ્યા છે. પ્રવેશ પરીક્ષા પછી ત્રણ વર્ષમા પૂરો થાય એવો ગૃહિતાગમા પદવીનો અભ્યાસક્રમ છે. સ્વભાષા (ગુજરાતી અથવા મરાઠી), ઇતિહાસ, અંગ્રેજી, અર્થશાસ્ત્ર, ગાંધીયધારણા, પદાર્થવિજ્ઞાન, જીવવિદ્યા, આરોગ્ય, માનવશાસ્ત્ર, બાળમાનસ, મમાજશાસ્ત્ર, વગેરે વિષયો ફરજિયાત છે તે મિત્રાય ઘણા અગ્રણ્ય વિષયો છે. પાઠિત્ય અથવા કેઈ એક વિષયમા નિષ્ણાતતા કરતા મામાનિત જીવન અને ગૃહજીવનને લગતા સર્વ વિષયોનું મામાન્ય જ્ઞાન અને મંસ્કારિતા કેળવવા પ્રત્યે વિશેષ લક્ષ આપવામા આવે છે. તદુપરાત સંગીત, ચિત્રકળા, ભરતગુચ્છ વગેરે લલિતકળાઓનું શિક્ષણ ખાસ આપવામા આવે છે એક જમ દૂર કરવાની જરૂર છે. મામાન્ય એવી માન્યતા છે કે આ વિદ્યાપીઠમા અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન ઘણું જ ઓછું આપવામા આવે છે. અંગ્રેજી ત્રણ વર્ષ માટે ફરજિયાત વિષય છે અને મામાન્યપણે ત્રણ વર્ષ દરમ્યાન અંગ્રેજીનું જ્ઞાન ઘણું સારું મળે છે. અન્યતઃ, અંગ્રેજી ભાષાને જે સ્થાન સરકાર-મન્માનિત વિદ્યાપીઠમા છે તે આ વિદ્યાપીઠમા નથી જ, પણ તે સિવાય અંગ્રેજી પુસ્તકો મગતાર્થિક વાચી મમજી શકે તેટલું જ્ઞાન તો જરૂર મળી રહે છે.

સર વિઠ્ઠલદાસની સંખ્યાવત

૨૧મી જૂન ૧૯૨૦નો દિવસ આ વિદ્યાપીઠ માટે અને સારાય ભારતવર્ષ માટે સુચર્યનો દિન છે. તે દિવસે સર વિઠ્ઠલદાસ, કેટલીક શરૂઆતે, આ વિદ્યાપીઠને રૂ. ૧૫ લાખની મદદન મખાવત કરી તેમના માતુશ્રી શ્રીમતી નાથીમાઈનું નામ અમર કર્યું. શ્રીકેળવણી માટે આવું લઘ્ય દાન અનન્ય છે. સર વિઠ્ઠલદાસ સાચા સમાજસુધારક હતા, શ્રીકેળવણીના અત્યત પ્રેમી હતા. પોતે જાપાનની મુસાફરી દરમ્યાન જાપાન શ્રી-વિદ્યાતથનો કાર્યક્રમ જોઈ તેમની શ્રીકેળવણીની ભાવના મક્કમ થઈ અને જાપાનથી પાછા આવ્યા પછી તુરંત જ શ્રી કૌં માથે જરૂરી નિયામની આપને કરી પોતાની સંખ્યાવત જાહેર કરી.

કાર્યવિમ્તાર

આ મદદથી વિદ્યાપીઠનું ામગજ ક્રિય અને વ્યાપક બન્યું. રૂ. ૫૨,૫૦૦ની સ્થાપી આવમની ખાતગી માથે વિદ્યાપીઠે પોતાના બધાગુમા ઘટતો ફરકાર કરી, પોતાની શિક્ષણ મસ્થાઓ વધારવાનું શરૂ કર્યું. પુતાની લાન્ડરૂલ તથા કોલેજ, મુખર્ષીની હાઈસ્કૂલ, અધ્યાપિમા શાળા, વગેરે મસ્થાઓ વિદ્યાપીઠ પોતે ચલાવતી અને અન્ય શાળાઓ જે વિદ્યાપીઠના આશ્રય નીચે આની તેને મદદ નવામા આવતી કેટલીક શાળાઓને મગમરી મદદ પણ મગતી હતી. મુખર્ષિમા વનિનવિશ્રામને મારી ગ્રાન્ટ આપી તેમા વિદ્યાપીઠ માટે જ વિદ્યાર્થિનીઓ તૈયાર કરે તેમ વ્યવસ્થા કરવામા આવી. ૧૯૩૧મા મુખર્ષિમા કોલેજ માટે ઘોડી રકમ ફાનન પાડી તેને પગિણામે મુખર્ષિમા કોલેજની શરૂઆત થઈ.

મર વિઠ્ઠલદાસના દુચ્છીઓ માથે મતભેદ

૧૯૦૨ના ફેબ્રુઆરીમા મતભેદને કારણે મર વિઠ્ઠલદાસ દુચ્છીઓએ રૂ. ૫૨,૫૦૦ની વાર્ષિક મદદ બંધ કરી છેવટે વિદ્યાપીઠે કાર્ગનો આશ્રય લીધો. સદમાથે બંને પક્ષને

માનકરી અને મૂળ ઉદ્દેશને વિશેષ બંર લાવે એવી સમાધાની ગયા એપ્રિલ માસમાં થઈ ગઈ. તે સમાધાનીની મુખ્ય શરતો નીચે મુજબ છે:

(૧) સર વિઠ્ઠલદાસના ટ્રસ્ટીઓએ રૂ. ૧૫ લાખની કિંમતની ૭૬ ટકાની સરકારી નોટા સાત વરસની અંદર ખરીદી વિદ્યાપીઠ માટે જુદી રાખવી;

(૨) તે રકમ વિદ્યાપીઠને સોંપાય નહિ ત્યાં સુધી દરવર્ષે રૂ. ૫૨,૫૦૦ તે રકમના વ્યાજ તરીકે તેઓને નિયમિત આપવા;

(૩) છેલ્લી ત્રણ વર્ષની બંધ રહેલ વાર્ષિક મદદની કુલ રકમ રૂ. ૧,૬૫,૯૧૬ સર વિઠ્ઠલદાસના ટ્રસ્ટીઓએ વિદ્યાપીઠને આપવી અને તે રકમ વિદ્યાપીઠ ૧૭ એપ્રિલ, ૧૯૩૭ સુધીમાં મુંબઈમાં ફોલોજ અને વિદ્યાપીઠની ઓફિસો માટે મકાન બાંધવામાં વાપરવી;

(૪) વિદ્યાપીઠની ઓફિસ ૧લી અનેવારી, ૧૯૩૬થી મુંબઈમાં લાવવી;

(૫) વિદ્યાપીઠ નીચે લખી ત્રણમાંથી કોઈ પણ શરત પૂરી કરે ત્યારે સર વિઠ્ઠલદાસના ટ્રસ્ટીઓએ રૂ. ૧૫ લાખની સરકારી નોટા વિદ્યાપીઠને સોંપી દેવી.

ક વિદ્યાપીઠ સરકારી પટ્ટો (Charter) મેળવે; અથવા,

જ સરકાર પાસેથી એવું બીજું પ્રમાણપત્ર (recognition) મેળવે કે જેથી વિદ્યાપીઠનું અસ્તિત્વ કાયમ થાય અને પ્રખરે વિશ્વાસ આવે કે આ વિદ્યાપીઠ યોગ્ય ધોરણે ચલાવવામાં આવશે અને તેની સ્નાતિકઓને બીજી વિદ્યાપીઠોના સ્નાતકો જેટલી જ પ્રતિષ્ઠા મળશે; અથવા

ગ વિદ્યાપીઠ વાર્ષિક રૂ. ૫૨,૫૦૦ની આવક થાય તેટલું સ્થાયી ફંડ મેળવે.

(૬) વિદ્યાપીઠ ૩૧ મી જૂન ૧૯૩૭ પછી શિક્ષણશાસ્ત્રીઓની એક સમિતિ નીમવી અને હિંદુસ્તાનને અનુકૂળ આધુનિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડતી એક આદર્શ સ્ત્રી-વિદ્યાપીઠ માટે યોગ્ય શિક્ષણક્રમ તૈયાર કરી તેનાં પાઠ્યપુસ્તકો નક્કી કરવાં;

(૭) આ વિદ્યાપીઠના ધોરણ મુજબ એક ગુજરાતી હાઈસ્કૂલ ચલાવવા માટે મુંબઈની વનિતાવિશ્રામ સંસ્થા તૈયાર હોય ત્યાં સુધી, પૂર્વે રૂ. ૩,૦૦૦ની જે વાર્ષિક મદદ તેને અપાતી હતી તેને બદલે, રૂ. ૫,૦૦૦ની વાર્ષિક મદદ તે જ શરતોએ તેને આપવી અને જે કાર્ક બચત વનિતાવિશ્રામ તેથી હાઈસ્કૂલ ચલાવવા તૈયાર ન હોય તો, વિદ્યાપીઠ જ એક ગુજરાતી હાઈસ્કૂલ મુંબઈમાં ચલાવવી;

(૮) વિદ્યાપીઠને મળતી રૂ. ૫૨,૫૦૦ ની વાર્ષિક મદદ ઉપર નીચેની સંસ્થાઓનાં ખર્ચોનો પહેલો હક રહેશે, અને ત્યારબાદ જે કાંઈ બચત રહે તેમાંથી અરધી રકમ ગુજરાતી સંસ્થાઓને વાર્ષિક મદદ તરીકે આપવી.

ક વિદ્યાપીઠને ઓફિસખર્ચ

જ મુંબઈની ફોલોજ

ગ મુંબઈની હાઈસ્કૂલ

૫ પુનાની કોલેજ

૬ પુનાની હાઈસ્કૂલ

૭ વનિતાવિદ્યામંડળ વાર્ષિક રૂ. ૫,૦૦૦

અત્યારની આર્થિક પરિસ્થિતિ •

વિદ્યાપીઠનું કાયમી ફંડ લગભગ એક લાખ દસ હજાર છે. તદુપરાંત પુનામાં લગભગ રૂ. ૩,૫૦,૦૦૦ની કિંમતનાં મકાનો છે અને મુંબઈમાં મકાન કરવા માટે ઉપર જણાવેલ રૂ. ૧,૬૫,૯૧૬ની રકમ મળશે. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન મુખ્ય આવક બંધ થવાથી વિદ્યાપીઠને સખ્ત આર્થિક મૂઝવણમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું. પણ જાહેર પ્રગતી મહાનુભૂતિ અને કાર્યકર્તાઓના સ્વાર્થત્યાગે સંસ્થાને કાયમ રાખી છે. ચાલુ સાલનાં બજેટ મુજબ વિદ્યાપીઠને કુલ આવક રૂ. ૭૩,૫૦૦ થશે એમ અનુમાન થાય છે; જ્યારે વિદ્યાપીઠના કુલ ખર્ચનો રૂ. ૮૭,૩૩૧નો અંદાજ થયો છે. તેમા ઉપર જણાવેલ ૭ સંસ્થાઓનું ખર્ચ જ મુખ્ય છે અને અન્ય સંસ્થાઓને મદદ તરીકે તો માત્ર રૂ. ૧૧,૦૦૦ મજૂર કરવામાં આવ્યા છે પણ આવકનો અંદાજ જોતાં તે પણ આપવા મુશ્કેલ થશે તેમ લાગે છે.

૮ અત્યારની શિક્ષણ પરિસ્થિતિ

આ વિદ્યાપીઠમાંથી અત્યારમુધીમાં ૧૯૩ વિદ્યાર્થીનીઓએ મૂલીતાગમાની પદવી મેળવી છે. ૮૬૮ મેટ્રિકની પરીક્ષામાંથી પસાર થયેલ છે, ૮૫ પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે શિક્ષિકાઓ તૈયાર થઈ છે. કેટલીક વિદ્યાર્થીનીઓ આગળ અભ્યાસ કરવા પરદેશ ગયેલ છે. કેટલીક વિશેષ અભ્યાસ કરી પ્રદેશગમાની પદવી મેળવી છે. વિદ્યાપીઠ પોતે પોતાની પૂર્ણ દેખરેખ અને બચસથા નીચે ચાર સંસ્થાઓ—મુંબઈ અને પુનામાં સ્કૂલ તથા કોલેજ—અલાવે છે. તે ઉપરાંત એક અધ્યાપિકા શાળા પુનામાં ચાલે છે. અમદાવાદ, વડોદરા, એક સિંધ હૈદરાબાદમાં તથા મુંબઈ ઈલાકામાં ૧૫ હાઈસ્કૂલો આ વિદ્યાપીઠને આધારે ચાલે છે. કુલ લગભગ ૨૦૦ વિદ્યાર્થીનીઓ કોલેજમાં અને લગભગ ૪૦૦૦ કન્યાઓ શાળાઓમાં અભ્યાસ કરે છે.

વિદ્યાપીઠનું બંધારણ

વિદ્યાપીઠના બંધારણમા કુલ પાંચ મતદાર મંડળો છે :

(૧) સંસ્થાઓનું : જે સંસ્થાઓ રજિસ્ટર થયેલ હોય, જેના ઉદ્દેશ વિદ્યાપીઠના ઉદ્દેશને લગભગ મળતા હોય, આ વિદ્યાપીઠના ધોરણ મુજબ સંસ્થાઓ ચલાવતી હોય, અને મતાધિશર માટે વિદ્યાપીઠે જેને સ્વીકારી હોય તેવી સંસ્થાઓનું એક મતદાર મંડળ. આવી સંસ્થાઓ તરફથી કેટલા પ્રતિનિધિઓ ચૂંટાશે તે વખતોવખત સિનિફેટ તરફથી નક્કી કરવામાં આવશે. હાલ ૨૦ પ્રતિનિધિઓ નક્કી કરવામાં આવ્યા છે.

(૨) મુરખીઓનું (Patrons) : જેણે યોજામાં યોજા એકી વખત અથવા હમણાથી પાંચ વરમ દરમિયાન રૂ. ૧૦૦૦ વિદ્યાપીઠને આપ્યા હોય તેવાઓનું એક મતદાર મંડળ. તેમના તરફથી વધુમાં વધુ ૧૦ પ્રતિનિધિઓ રહે.

(૩) સ્નાતકોત્તર (Graduates) : કોઈ પણ હિંદી અથવા સિન્ડિકેટ સ્વીકારી હોય તેવી પરદેશી વિદ્યાપીઠના સ્નાતકો, જેઓ વાર્ષિક રૂ. ૧૦ અથવા રૂ. ૩૦૦ એકીવખતે અથવા ૭ વરસ દરમિયાન હસાથી ભરે તેવા સ્નાતકોત્તર એક મતદાર મંડળ.

(૪) કેળવણી સ્ત્રીઓત્તર : કોઈ પણ હિંદી અથવા સિન્ડિકેટ સ્વીકારી હોય તેવી પરદેશી વિદ્યાપીઠની મેટ્રિક અથવા પ્રવેશક પરીક્ષા પાસ કરેલ સ્ત્રી જે વાર્ષિક રૂ. ૫ અથવા રૂ. ૧૫૦ એકી સાથે અથવા હસાથી ૭ વરસ દરમિયાન ભરે તેવી સ્ત્રીઓત્તર એક મતદાર મંડળ.

(૫) સામાન્ય : વાર્ષિક રૂ. ૫ અથવા રૂ. ૧૫૦ ઉપર મુજબ ભરે તેવાઓત્તર.

સામાન્ય સભ્યો (Fellows)ની સંખ્યા ૮૦ની છે, જેમાં : લગભગ ૨૦ મરથાઓ તરફથી, ૨૫ મુસ્લીમો તથા સ્નાતકો તરફથી. ૨૦ કેળવણી સ્ત્રીઓ અને સામાન્ય મતદાર મંડળ તરફથી, ૧૦ સેનેટની ચૂંટણીથી અને બાકીના ૫ સર વિદ્યલક્ષના વારસો તરફથી છે. સિન્ડિકેટમાં ચેન્સેલર, વાર્ધસ ચેન્સેલર, રજિસ્ટ્રાર, સર્વ કોલેજના પ્રિન્સિપાલો અને સેનેટ તરફથી દર વર્ષે ચૂંટાયેલ સાત સભ્યો છે. વિદ્યાપીઠની સર્વ મિશ્રકત સેનેટ તરફથી દર વર્ષે ચૂંટાયેલ બે ટ્રસ્ટીઓને નામે રહે છે.

ઉપસંહાર

આ સંસ્થાનું ચાલુ વર્ષથી લગભગ નવું જીવન શરૂ થાય છે. તેના શિક્ષણક્રમમાં ફેરફાર કરવાની ઘણી અગત્ય છે. તેને માટે વિસ્તારનું વિશાળ ક્ષેત્ર છે. સ્ત્રીકેળવણી ઘણા વિષય જેવા કે વૈજ્ઞાનિક, આધ્યાત્મિક શાળા, લલિત કળાઓની શાખાઓ ખોલવાની જરૂર છે. સંખ્યાબધ સ્ત્રીકેળવણીની સંસ્થાઓને આ વિદ્યાપીઠના આશ્રય નીચે લઈ શકાય તેમ છે. કોઈ રજા તેમ માનવાની બૂલ કરે કે સર વિદ્યલક્ષ તરફથી રૂ. ૧૫ લાખની રકમ મળી એટલે આ સંસ્થાની આર્થિક સ્થિતિ સંતોષકારક છે. ચાલુ વર્ષના બજેટના આંકડાઓ ઉપર આપ્યા છે તે ઉપરથી જણાશે કે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સંસ્થાઓને મદદ આપવા માટે કાંઈ જ ખચત નથી તેમ જ સુખર્ષ અને પુનાની કોલેજ સિવાય અન્ય કોલેજો—હૈદરાબાદ, વડોદરા, અમદાવાદ વગેરેને પણ કોઈ મદદ આપી શકાઈ નથી. આ વિદ્યાપીઠના વિસ્તારના ક્ષેત્રનો વિચાર કરીએ ત્યારે તે અત્યારની આવક નજીવી લાગે છે. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ સંસ્થાઓને મદદ ન મળે ત્યાં સુધી ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેની સંસ્થાઓ ખાલી જ પડે તેથી પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણની ઘણી શાળાઓને આ વિદ્યાપીઠના આશ્રય નીચે લઈ, મદદ આપવાની જરૂર છે.

આનું વિદ્યાપીઠ હિંદુસ્તાન માટે એક અને અનન્ય છે, વર્તમાન કેળવણીની પદ્ધતિ સામે જે ઊંડો અને વ્યાપક અસંતોષ છે તેના દોષોથી આ સંસ્થા મુક્ત છે. સરકારી બંધનો નહિ હોવાથી કેળવણી માટે આધુનિક ધોરણે અને નવા સિદ્ધાંતોએ સફળ પ્રયોગો કરવાનું વિશાળ ક્ષેત્ર આ સંસ્થાને છે. સમાજ અને ગૃહજીવનને ઉત્તર, ઉદાર, લાવનામય અને રસમય બનાવવાનું જેનામાં અમાપ સામર્થ્ય અને શક્તિ છે તેવા સમાજના અંગની કેળવણી

અને શિક્ષણ તરફ બેદરકાર રહેવામાં આત્મહત્યા છે. આપણને પ્રિય હોય કે નહિ, (અને શા માટે પ્રિય ન હોય ?) હવે પછી સ્ત્રીઓ માત્ર ગૃહજીવનમાં જ મુંઘાઈ રહેનાર નથી પણ સમાજજીવનમાં અગ્રભાગ લેશે જ; અને ગૃહજીવનમાં પણ માત્ર વૈતરું જ કરવાના દિવસો હવે રહ્યા નથી. તેવા સંલોભોમાં સ્ત્રીઓને અજ્ઞાન, વહેમ અને સંકુચિતતામાંથી મુક્ત કરી, તેમની કેળવણીને સાચે માર્ગે લઈ જવી અને તેવી કેળવણીના પાયા પ્રથમથી જ સુદૃઢ અને વિશાળ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ—આપણી સંસ્કૃતિ અને સમાજને અનુરૂપ નાખવામાં આપણો જ સ્વાર્થ છે.

આ વિદ્યાપીઠ આ વર્ષની શરૂઆતથી મુંબઈમાં આવ્યું છે. ગુજરાતીઓએ આ સંસ્થાને પોતાની કરવાની ફરજ છે અને પ્રો. કર્વેની ભાવના અને દીર્ઘદષ્ટિ તથા સર વિઠ્ઠલરાવનાં સ્ત્રીકેળવણી પ્રેમ અને ઉદારતાએ જે સંસ્થા સમાજને સોંપી છે તેને અપનાવી તેમનાં સ્વપ્નો સિદ્ધ કરવાની ગુજરાતની પરમ ફરજ છે.

મહારાષ્ટ્ર સંગીત વિદ્યાશ્રયના નવમા વાર્ષિક ઉત્સવને પ્રસંગે શ્રી જ્યકરે પ્રમુખ-
સ્થાનેથી કેટલીક સૂચના કરી તે ધણી જ મનનીય છે. તેમણે પ્રથમ એ કહ્યું કે અત્યારના
સંગીતપ્રચારમાં સંગીતનો વિસ્તાર સધાય છે, અને આવા ઉત્સવોમાં
હિંદી સંગીત એ વિસ્તારનું માપ નીકળે છે. પણ તે સાથે સંગીતના અભ્યાસમાં
આપણે ઉચ્ચતા કેટલી સાધી તે પણ દર્શાવવું જોઈએ, અને તેને માટે
તેમણે એવી સૂચના કરી કે મુંબઈની સંગીત મંસ્થાળોએ ભોગાં મળીને સહકારથી, વધારે નહિ
તો વરસમાં એકવાર, સારામાં સારા સંગીતનું પ્રદર્શન કરવું જોઈએ. અને ત્યાં ઉત્તમ
પ્રકારનું સંગીત તદ્દવિદો પાસે રજૂ કરવું જોઈએ. આ સૂચના માત્ર મુંબઈ નહિ પણ ખીર્ન
સ્થાનોએ પણ સમજવા જેવી છે. તેમની ખીજ સૂચના એ હતી કે શ્રી સુખતંત્ર પાસે
જે કેટલાંક ઉસ્તાદી ગીતોના સરિગમનો સંગ્રહ છે તેની સંશોધિત આવૃત્તિ બહાર પડવી
જોઈએ. આ સંબંધમાં તેમણે ગીતોના પાઠોમાં થયેલા ફેરફારોને એક દાખલો આપ્યો કે
એક જગાએ ‘ગોવિંદ’નું ‘ગોબિંદ’ યર્ષ ગયું હતું. ઉસ્તાદો અનુસ્વારને કામળ કરીને
અને જરા વાંકું કરીને ગાય છે, એ તેનું કારણ છે. વળી તેમણે એ પણ ચેતવણી આપી
કે હમણાં દરેક પ્રાંતમાં પોતાની ભાષામાં ઉસ્તાદી ગીતો રચવાનો શોખ થયો છે, પણ
જૂનાં નીવડેલાં ગીતોની બરાબર તે યર્ષ શક્તાં નથી માટે જૂનાં ગીતો ખોવાયાં જોઈએ
નહિ. એક વિશેષ સૂચના એ પણ હતી કે આપણું પરપરાનું સંગીત, તેના ઉસ્તાદો કાલકર્મ
પામ્યાથી, ઘણું તો નષ્ટ થઈ ગયું છે, પણ હજી કેટલાંક કુટુંબોમાં અને વ્યક્તિઓમાં તે
જળવાઈ રહેલું છે. તે બરાબર ફોનોગ્રાફની પ્લેટોમાં ઉતારી લેવું જોઈએ. આપણા
સંગીતની વિશેષતા એ છે કે એક જ રાગ અને તરજ ગાવામાં પણ દરેક ઉસ્તાદને નવું
સર્જન, નવાં સ્વરસંયોજનો કરવાનો અવકાશ હોય છે, અને એ સ્વરસંયોજનોમાં જ તેમનું
ખરું વ્યક્તિત્વ રહેલું છે. સંગીતના આ મહાન ઉસ્તાદો કેવી રીતે રાગનો ઉઘાડ કરે છે—
દાખલા તરીકે વિલંબિત લયે કેવી રીતે ચરે કરે છે, કોઈ કોઈ કલાકારો વાદી સંવાદોને
છોડી કોઈ નવીન જ રીતે પ્રારંભ કરે છે, એ સર્વ વિશિષ્ટતાઓ બરાબર ફોનોગ્રાફમાં
ઉતારી લેવી જોઈએ. આટલું નહિ યર્ષ શકે તો ભવિષ્યના જમાના આગળ આપણે આપણું
અદિતીય કલાધન ખોવાના ચુનેગાર ગણાઈશું.

અત્યારે વધારે સમજ હોવાથી, હંધકે સુલભ અને સુગમ હોવાથી, આપણા સંગીતકારો
વાયોલિન જેવાં વાદ્યોને વધારે હાથ કરે છે. તેમાં ખોટું ચાય છે એમ કહેવું નથી, પણ
તેમાં વીણાની ઉપેક્ષા થાય છે તે અનિષ્ટ છે. ખીર્ન બધાં વાદ્યો ગમે તેટલાં આકર્ષક હોય,
પણ હિંદુ લાક્ષણિક વાદ્ય તો વીણા જ. જેમ કૂલોમાં કમલ, પ્રાણીઓમાં હાથી, વૃક્ષોમાં

૫૩, ચિહ્નોમાં સાચિયો હિંદના પ્રતીકરૂપ છે, તેમ વાદ્યોમાં હિંદી સંગીતનું પ્રતીક વીણા જ છે જેવી મૃદુતા અને ભવ્યતા વીણાના સંગીતમાં આવી શકે છે તેવી ખીન કરામાં આવી શકતી નથી હિંદી સંગીતની ખરી મહત્તા એમાં જ છે, અને તેની ઉપેક્ષા ન થવી ધટે

મુખર્ષિમાં બે ત્રણ જગાએ જુદીજુદી પરિસ્થિતિમાં કથકહિ નૃત્ય જોવાનો પ્રમગ મળ્યો. ચિપેટરમાં તેમના પ્રયોગો જોતા એટલું તગ્ત સમગ્ર્ય એવું છે કે તેના પ્રયોક્તાઓ તખ્તાને ટેવાયેલા નથી કદાચ એ નૃત્ય જ તખ્તાને માટે યોગ્યેલું કથકહિ નથી એ મૂળ તો ખુલ્લી શેરીમાં મેદિની વચ્ચે કરવાનું છે એક ખાનગી હોલમાં જોવાનો પ્રમગ મળતા જણાય છે કે નજીકથી જોતા તે વધારે મમગ્ર્ય છે તેના પ્રયોગની પરપરાગત પદ્ધતિ આપણી ભવાઈને મળતી છે ભવાઈની પેઠે જ તેમાં પાત્ર પ્રથમ આવે છે, ત્યારે તેના આડો લૂગડાનો પડદો બે માણસોએ ધરી ગપેલો હોય છે ભવાઈમાં લાખા ખેસ જેવું ગમે તે લૂગડું હોય છે અહીં દરેક વસ્ત્રવા જેવું જુદાજુદા અગત્ય રગનું રેશમી ચોરમ લૂગડું હતું થોડી વાર પછી તેને ખસેડે છે કોઈ પાત્ર લૂગડા પછવાડે ગ્લુ રહ્યું પણ પોતાનો સ્વભાવ પ્રગટ કરવા માડે છે. દાખલા તરીકે કિરાતાનૂતીયમ્માં પારધિ બેચે આવતા રાગ પડદા પછવાડે પણ આવળે કરે છે, અને પડદો ખસેડ્યા પહેલાં પડદાને હલમલાવે છે દરેક દશ્યની શરૂઆત આવા પડદાથી થાય છે પણ દશ્ય ચાલતા પાત્ર આવા પડદા વિના પણ આવે છે પણ આહુ દશ્યમાં પણ કોઈ પાત્ર પડદાને ઓથે આવે છે જેમ કે એકાદશી માહાત્મ્યના રુદ્રમાગદના પ્રયોગમાં રાગ પોતાના પુત્રને માગવા જાય છે તે સમયે વિષ્ણુ પોતે તેના હથિયારને ઓથિતા જાણી લે છે ત્યાં વિષ્ણુ આવા પડદાને ઓથે આવે છે પાત્રનો ચમત્કાર વધાવવાને જ આ પડદો આવે છે કે તેમાં ખીજો કોઈ સિદ્ધાન્ત કે પ્રયોજન છે તે વિચારવું ધટે છે. આ પડદાને માટેના મવયાલમ શબ્દનો અર્થ સમુદ્ર થાય છે મૂળ આ નાટકપ્રકારની ઉત્પત્તિ મમુદ્રમાંથી નીકળતા દેવોએ કરી એવી દત્તકથા સાથે એનો સમ્બંધ છે, એમ સાંભળ્યું અહીં જે સ્ત્રીપાત્રો જોયા તેમાં મો ઉપર સાધાગળ્ય રગ હતો અને તેમના વસ્ત્રોમાં ઉપર એક ગીન ચોગસા જેવું ઓઢેલું હતું તેમનો અમોડો ડાબી તરફ ત્રાસો જટાની પેઠે રાખેલો જણાતો હતો, જે તપાસ કરતા અત્યારે પણ પ્રચલિત છે સ્ત્રીઓ ગુજરાતના જૂના રિવાજ પ્રમાણેના કમવાળા ડાપડા જેવું પહેરે છે આ પહેરવેષ મલનાગમાં પ્રચલિત નથી એમ એક એ પ્રાતના મિત્રની પાસેથી માંભળ્યું છે એ સાચું હોય તો કસવાળું લૂગડું ક્યાંથી આવ્યું ? ગુજરાત કે ઉત્તર હિંદ તરફથી ? કે એ મલનાગની સ્વતંત્ર પરપરા ? કે કૃષ્ણ જીવન ઉત્તર તરફ પમાર થયું છે માટે એટલી ગ્ધાનિકતા પહેરવેષમાં આણી એમ મમગ્રવું ? સ્ત્રીઓ ધોતિયા જેવું પહેરે છે અને નૃત્યમાં તેની પાટલીના સજો ધણા મુદર દેખાય છે

પુરુષપાત્રોનો પહેરવેષ મામાન્ય રીતે ધણો વધારે કપડાવાળો અને વિલસણ છે. કપડા એટલા બધા પહેરે છે અને એવી રીતે પહેરે છે કે માણસ હોય તે કરતાં વધારે ગંડો દેખાય અનેક કૃમતાવાળા ખેસો જેવું બને બાજુ લટકવું હોય છે, પુષ્કળ ધરેણા જેવું દોય છે, અને કડથી નીચે એક વસ્ત્ર મોટું ગોળ ઘેરદાગ નીચે પગ સુધી ટટાવું

હોય છે. કદાચ આ વચ્ચેને શરીરથી અલગ રાખવા કે ઉપર કાંઈ પહેરાવું પણ હશે એમ જણાય છે. આ નૃત્ય સમજનાર એક વ્યક્તિએ કહેલું કે ક્યકલિ નૃત્યમાં પુરુષના એ ખુદલા પગોની આકૃતિની અસર આ ફરતા જોળ કપડાથી નાજૂદ થાય છે. હવે એ ખરું છે કે ક્યકલિમાં પુરુષના નૃત્યની આ એક વિશિષ્ટ વિકટ સુંદરતા છે. પણ બધાં પાત્રો આવો જ વેષ રાખે છે એમ નથી. દાખલા તરીકે ઘાઘણ સુદામો (એ લોકો કુચેલો કહે છે. ઉત્તર હિંદનાં સુદામાનાં ચિત્રોમાં પણ એ જ નામ હોય છે.) અને તપ કરતો અર્જુન સાદા ધોતિયાના વેષમાં આવે છે. એમના નૃત્યમાં—ખાસ કરીને અર્જુનના નૃત્યમાં—એ છટા પગની અસર જોઈ શકાય છે. પણ આ ઘેરદાર વસ્ત્રોની પણ અમુક જુદા જ પ્રકારની અસર થાય છે એની ના પડાય તેમ નથી, જાણે એ છટાં કપડા પણ અમુક રીતે ફરીને ભાવને વ્યક્ત કરે છે. કૃષ્ણ, હનુમાન, બીમ, દુઃશાસન, શકર, એ બધાં પાત્રો મો પર કંઈ એમની જનાવટથી સંદેહ પડા જોતું કરે છે. આણું મોં બહુ જ ચીવટથી રંગવામાં આવે છે, અને તે ઉપરાંત આ સંદેહ પડા જોતું હોય છે. પાત્રો વાતચીત કરતાં જ નથી. પણ ધણે ભાગે બધાં અમાનુષ્ય સ્વભાવના પાત્રો ચીસો નાખે છે. હનુમાન, દુઃશાસન, વ્યાધરૂપે શકર, બધા ચીસો પાડે છે. એકવાર બીમે પણ ચીસ પાડેલી. ચીચિયારી જેવી એ ચીસ હોય છે, અને વિલક્ષણ રીતે ભયકર લાગે છે. એ ચીસ પાડતાં મોના હલનચલનમાં પેલા ઉપસેલા પદ્માને હરકત ન થાય એ રીતે તેનો આધાર રાખેલો હોય છે. એટલે ચીસો પાડનાર અને નહિ પાડનાર પાત્રના પદ્માનો આકાર જુદો હોય છે. એ ભયકર પાત્રો જુદી જુદી મુખાકૃતિ સાથે, ઘેરદાર ફરતાં કપડાંથી પોતાના ભાવની બહુ ઉત્કટ અમર કરી શકે છે.

ક્યકલિ નૃત્ય સમજવામાં બેચણુ વસ્તુ ધૃષ્ટ કરી સમજવી જોઈએ. ક્યકલિમાં શબ્દોથી વાત થતી જ નથી. આવા સ્નાદો હાથની મુદ્રાઓથી થાય છે. આ સમજવાને તેનો સંકેત જાણવો જોઈએ, એ એક જ સાચો ઉપાય છે. ગમે તેવો કુશળ કલાસિક પણ એ સંકેત વિના એ સમજી શકે નહિ. સંકેત સમજ્યા પછી એ મુદ્રા કે અંગગતિનું સાંમજસ્ય, ઔચિત્ય સમજાય, પણ એ સંકેત જાણ્યા વિના, એ ગતિનો અર્થ કરવા બેસતું એ આડખર છે, અને તેને વિશે અભિપ્રાય ધડવો એ મિથ્યા પ્રયત્ન છે આ સંજ્ઞાઓ એટલી બધી છે, અને એકબીજાથી એટલો બધો સૂક્ષ્મ રીતે ભિન્ન છે, અને જુદાજુદાં સંયોજનોમાં એના એવા ભિન્ન અર્થો થાય છે કે તેનો અભ્યાસ ધણો લાંબો સમય માગે. આ સાંકેતિક અંગવિશેષને માટે એટલું જ કહી શકાય કે અર્થ જાણ્યા વિના પણ તે સુંદર દેખાય છે. પણ માત્ર આ અંગગતિઓ કે અંગવિશેષો ઉપરથી જ આવા નૃત્ય વિશે અભિપ્રાય બાંધવો યોગ્ય નથી. તેમાં જે હાર પ્રકટ કરવાનું નૃત્ય આવે છે તે ખરેખર સુંદર છે. એ નૃત્ય અર્થસૂચક અભિનયની વચ્ચે વચ્ચે આવે છે. કિરાતા-કુંભીયમમાં ધોરધિ અને અર્જુન જે રુદ્ર નૃત્ય કરે છે તે પરસ્પરના સંવાદની વચ્ચે વચ્ચે આવે છે, ચિકટતામાં તે અદ્વિત છે.

આ નૃત્યો જોઈને કેટલાક સવાલ કરે છે કે આ મોડું રંગવાની, અમુક જાતનાં જ ઘેરદાર ખૂબ કપડાં પહેરવાની રીત જલે જલ્લોતક હોય પણ કલાની કયાશ દર્શાવે છે.

મારુ એમ કહેતુ નથી કે કથકલિને એક આદર્શ કયા માની લેવી જોઈએ. પણ તેના દોરો કાઢતા પહેલા કેટલાક દૃષ્ટિબિન્દુઓ સમજવાની મને જરૂર જણાય છે તે અહીં રજૂ કરવા પ્રયત્ન કરીશ. પ્રથમ તો હજારો કલાની કૃતિને સમજવા માટે લાઓ અને ધીરજવાળો અભ્યાસ જોઈએ. દિલ્લી સંગીતને અંગ્રેજો આજ સુધી જગતી કહેતા આપણામાંથી પણ પુરોષી સંગીતમા આનંદ નથી લઈ શકતા. જાંચા પ્રકારનું આપણુ પોતાનું સંગીત આપણા માના પણ નથી સમજી શકતા. જેમ કયા વધારે પૂર્ણતાએ પહોંચેથી તેમ તે સમજવાને માટે વધારે અભ્યાસ લાગે કચકલિ માટે બીજુ ગમે તે કહો, પણ મણા વર્ષોના અનુભવથી તે પોતાની પદ્ધતિએ પૂર્ણતા પામી છે તેની ના કહી શકાય નહિ.

અને તેના રંગો અને પહેરવેશનું પણ સમર્થન વિચારવા જેવું છે એ પહેરવેશમા કેટલોક તો ઇતિહાસથી આવ્યો આવેલો હશે અને માત્ર અપરિચયને લીધે તે આપણને ન ગમતો હોય એમ અને પણ બીજી રીતે વિચાર કરી જોઈએ. દરેક કલાને પોતાના ઉપાદાન અને રીતિ કે પદ્ધતિને અનુકૂળ થવું પડે છે. અહીં મહાભારત રામાયણ જેવાં મહાકાવ્યોના અતિ વિહટ, ઉજલ, પ્રગલ્ભાવો લાખા વિના માત્ર અભિનય અને નૃત્યથી બતાવવા છે આ નૃત્યનું ઉપાદાન તો જાહેર હાથેના ગાનવંદે જ છે. મૂર્તિકાર અતિમાનુષ બન બતાવવા મૂર્તિને મહાકાવ્ય કરે, તેને અનેક હાથો આપે, તેના એક હાથની બે જ આગળાઓએ આખી ગદા ઊંચકી છે એમ બતાવે, પણ નૃત્યકાર તેમાનું કંથુ કરી શકતો નથી પોતાના જ દેહથી તેને કામ કરવાનું છે આવી જગાએ અતિમાનુષ બાવો ખરેખર આવા ભવંકર રંગોથી અને ગોળ ફરતા કપડાથી લાવી શકાય છે શકરના પારધિ તરીકેના વેષમાં તે બગબર જણાવું હતું એ નૃત્યો. યતા હતા ત્યારે જાણે કોઈ સામાન્ય બનાવ આપણા ગામમા બનતો હોય એમ નહિ, પણ જાણે કોઈ મહાન બનાવ આખા વિશ્વમા બનવા લાગ્યો એમ લાગે છે. એટલા નાના શરીરમા એ અતિમાનુષ બળ, ક્રોધ, દર્પ, પડકાર (Challenge) બતાવી શકતા હતા એક બીજી બાબત પણ ત્યાં રજૂ કરી તે નોંધવા લાયક છે. આગલે જ દિવસે બેવેલ્ટરની હોલમા ટિબેટના પુગતન ચિનપટોનું પ્રદર્શન થયેલું * તેમા અમુક અમુક વ્યક્તિઓની ભમરો, વચ્ચેથી વિચિત્ર રીતે જાંચી ચડી ગયેલી જોઈ તેના અર્થની નિહામા યતા તેના માયિક કંથુ કે તે ખ્યાનાવરથા મુચ્ચે છે અર્જુન તપ કરતો હતો ત્યારે તેની ચીતરેલી ભમરો લગભગ તેની જ દેખાતી હતી. દિલ્હીમા કના ધર્મ વગેરેના સ્વરૂપના વિચારો એક કાલે કેટલા નધા એકરૂપ હતા તે જોતા આશ્ચર્ય થાય છે. હવે ચીતરેલી ભમરો વિના અર્જુન એ તપોખ્યાન બીજી કોઈ રીતે ન જ દર્શાવી શકત! પારધિ એ વિલસ્યુ વર્ણો મિવાય, તેની ભયકરતા ન જ દર્શાવી શકત. અર્થાત્ સામાન્ય માનુષદેહથી એ અતિમાનુષ બાવો વ્યક્ત કરવાને એ વિલસ્યુ વર્ણોરિધાન અને વેગપરિધાન આવશ્યક હોઈ શકે એ દૃષ્ટિથી એ વિચારવું જોઈએ કે જો જોડોયમાંથી મિ દાર્પક કરતા મિત્રમામા જે ફેરફારો કરતા પડે છે તે ધીરજને જગા વધારે લગાવી જોના. આનો ખુલાસો મળી

* ટિબેટના આ ચિત્રપટો ૩૫૬-૪૫૬ સેન્ટિમીટર લાઈ જાય છે એમ સાબરમુ આપણુ કેટલુપ અમૂલ્ય કલાકર્મ આમ પહેરો ચાલું જાય છે! આપણને ઘણાની તો ખબરેય પડતી નથી! અને તેને અકાવવા—આપણા દેશમા રાખવા કોઈ કાઈ કરતુ જ નથી!

રહે. અને કથકલિમાં ચકરની સાથેનાં ભૂતડાં તો ખરેખર મૃત્તિમ બહાર નીકળેલા દાંત પણ બતાવે છે ! એ ભૂતડાં દેખાવથી અને એજાથી ભૂતડાં જ લાગે છે !

ધેરદાર દરતાં કપડાં વિશે એક બીજું પણ વિચારવા જેવું છે. કઈક હિંદનાં લોક-નૃત્યોમાં બધેય તે દેખાય છે. દક્ષિણમાં દેવના ઉત્સવોમાં નાચતા પુરુષો એવા જ લાંબા કપડાં જેવું પહેરે છે. ભવાઈમાં પુરુષોને પણ એવાં લાંબાં ઢળતાં કપડાં પહેરેલા જોયા છે. એ કાર્પ ઐતિહાસિક સમયનો જળવાઈ રહેલો અવશેષ છે કે નૃત્યમાં એ ઢળતાં કપડાં અમુક અસર કરવાને રાખેલ છે કે બને છે તે વિચારવું ઘટે છે.

કથકલિ એ ભરત નાટ્યશાસ્ત્રની પરંપરા છે કે કેમ એ અભ્યાસનું દષ્ટિબિન્દુ બહુ મોઢક થાય. ભરત નાટ્યશાસ્ત્રની મુદાઓનાં નામો કથકલિમાં આવે છે એ તો પ્રસિદ્ધ છે. પણ કથકલિની પરંપરામાં કેટલીક મુદાનાં વર્ણનો આપણે વાંચીએ છીએ તે ભરત નાટ્યશાસ્ત્રનાં તે તે વર્ણનોથી ભિન્ન છે. એ કદાચ ભરતનાટ્યશાસ્ત્રની કાર્પ ભિન્ન પરંપરા હોય ! આ બધા, આપણાં સંશોધનોના સમક્ષ આજીવન અભ્યાસ માગી લે તેવા વિષયો છે. પણ તે લોકનૃત્ય છે માટે શિષ્ટનૃત્ય ન હોઈ શકે વગેરે અનુમાનો ખોટા છે એટલું જ નહિ, હાનિકર છે.*

કથકલિમાં જે અભિનયો થાય છે તે ઘણું લાગે સાંકેતિક છે. હવે પ્રથમ પ્રશ્ન થાય કે અભિનય સાંકેતિક જ શા માટે જોઈએ ? સ્વાભાવિક અભિનય જ સાચો. આનો પહેલો જવાબ તો પહેલાં કહ્યું એ જ છે કે ભાષા વિના સંવાદો કરવા હોય ત્યારે સંકેતનો આશ્રય લેવો જ પડે, કારણકે ભાષામાં વ્યક્ત કરી શકાય તે દરેક ભાવને માટે સ્વાભાવિક રીતે ભિન્ન અભિનય હોતો નથી. પણ અહીં એક બીજી વાત લક્ષમાં રાખવાની છે. કેટલાક ભાવ બતાવવાને તો સાંકેતિક અભિનય એક દષ્ટિએ વધારે ઉચિત છે. મિનેમાના 'સ્ટાર' આવેશ બતાવવાને ખોટા ખોટા હાકે છે ત્યારે મને તો મૂર્ખ દેખાય છે. તે કરતાં અભિનય-સવાદમાં નટ રામાંચનો સાંકેતિક અભિનય કરે તે મને વધારે ઉચિત જણાય છે. ત્યાં અનુકરણ ચર્ચ જ શકવાનું નથી ત્યાં અનુકરણના ઉપહનનીય પ્રયત્ન કરતાં સંકેત વધારે સારો છે. એક બીજો પ્રશ્ન પણ અહીં ઉપરિચિત થાય છે. હાલના નાટકમાં, હાલના જીવનમાં છે તેમ, રામાયણમહાભારતમાં આવે છે તેવા પ્રબળ ભાવો શુદ્ધ સ્વરૂપે વ્યક્ત કરવાના હોતા નથી, પણ અનેક ભાવોનાં સમિશ્રણો, છાયામિશ્રણો વ્યક્ત કરવાનાં હોય છે. વળી એક સિદ્ધાન્ત તરીકે અભિનય અમુક નિયત સ્વરૂપનો ન હોઈ શકે. એક જ ભાવ જુદી-જુદી વ્યક્તિ એક જ અભિનયથી ન વ્યક્ત કરે. નટને અભિનયના સ્વરૂપની છૂટ હોવી જોઈએ. ત્યારે પ્રશ્ન થાય કે આ કથકલિના અભિનયો હાલના જમાનાને કઈ રીતે ઉપયોગી ? એ અનેક રીતે ઉપયોગી થાય. કથકલિના અનેક અભિનયોમાંથી જુદીજુદી વ્યક્તિને ઉપયોગી અભિનય મળી રહે. એ અભિનયોના અભ્યાસથી નવા સ્ફુરે. અભિનયોનું વૈવિધ્ય મળે. અને વિશેષ લો એના અભ્યાસથી અભિનયનું એવું વૈશિષ્ટ્ય અને સૌજન્ય આવે જે ખરેખર

* હમણા, ચાલુ સાલના નવન્યુઆરીના Aśvina અંકમાં જવાનું એક નર્તકીઓનું ચિત્ર જોયું. તેમાં, કથકલિમાં પુરુષપાત્રોનાં આજગામાં, આંજળા લાળા, અને અલ્હિયાળાં બતાવવા જે 'નખિયાં' પહેરેલાં જોયા તેવા જ એ નર્તકીઓના હાથમાં પણ જોયાં. આ કાર્પ હિંદની અતિ પ્રાચીન પરંપરા જણાય છે.

અપૂર્વ નીવડે. અને એ સમયે છતાં કથકલિનાં નૃત્યો, અભિનયો એના શુદ્ધ રૂપે પણ સચવાઈ રહેવાં જોઈએ, એટલાં બધાં તે સપૂર્ણતાએ પહોંચેલાં છે, એટલાં બધાં તે ખાધક, સ્વચ્છ અને મુંદર છે. એની રામ્યતા તો હિંદ્યસંસ્કૃતિ અત્યારે આખી દુનિયાની નામના મેળવીને કંઈક બતાવી છે. પણ હજી એના અભ્યાસને મારે અનેક નવાં દૃષ્ટિબિન્દુઓને અવકાશ છે.

છેવટે એક પ્રશ્ન થાય છે. આ તો દક્ષિણનું નૃત્ય ! ગુજરાતે બધું બહારથી જ લેવું ? આપણું પોતાનું કંઈ ખરું કે નહિ ? આપણી લવાઈ કંઈક આને મળતી જ હતી એમ હું માનું છું. લવાઈ પણ કથકલિની પેઠે દેવીના પૂજનાર્થે ચતી. તેમાં દેવકથાઓ કરતાં લોકવાર્તા વિશેષ આવતી. પણ તેનું પણ એક પ્રકારનું વિશિષ્ટ સંગીત, તાલ અને નૃત્ય છે. આપણા-માંથી કોઈ વલ્લ્લયોલ પાકે તો હજી તેનું પુનરુત્થાન થઈ શકે. એમાંથી કથકલિ જોડાવી સમૃદ્ધ પરંપરા નીકળશે કે કેમ એ તો અત્યારે કોણ કહી શકે ? પણ એમાંનું કશું જ ક્યાં વિના, માત્ર પ્રાંતાભિમાનથી, અમારે બંગાળની કવિતા, કે મણિપુરનું નૃત્ય, કે કથકલિનો અભિનય ને નૃત્ય નથી લેવું એમ કહેવું મને અનુપપન્ન લાગે છે. ખરું તો કલામાં આપણા હિંદમાં એવું પ્રાંતીયત્વ હતું જ નહિ. આખા ઉત્તરહિંદમાં એક જ સંગીતપરંપરા છે. અને હવે તો હિંદ અનેક નવા અખતરા કરતું કલાનાં નવીન રૂપો સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરશે, અત્યારે જ કરે છે. તેમાં એક બાજુ સર્વદેશીયતા અને બીજી બાજુ વૈવિધ્ય આવશે. આપણી સ્ત્રીઓ જેમ એક જ રીતે પહેરવેશ નથી પહેરતી, આપણા દીવાનખાનાં આપણે આખા હિંદની સ્ત્રીઓથી શણગારીએ છીએ, તેમ આપણી કલા પણ અનેક પ્રાંતોમાંથી જુદાંજુદાં સ્વરૂપો લેશે. આપણા ગરબા બીજા પ્રાંતો લેશે, તેમ આપણે પણ બીજા પ્રાંતોમાંથી લઈશું. અને તે સાથે આપણે આપણાનો અભ્યાસ નહિ કરીએ તો એટલે અંશે બીજા પ્રાંતોની સરખામણીમાં દરિદ્ર દેખાઈશું, બીજું થું !

ચ ચા પ ત્ર

શ્રી તંત્રી,
'પ્રસ્થાન',
અમદાવાદ.

'પ્રસ્થાન'ના માગસર અંકમાં પ્રકટ થયેલા સુન્દરમ (?)ના કાવ્ય 'કૂળે' નીચે 'હરીન્દ્રનાથ ત્ર્યંબકાચાર્યના એક કાવ્ય ઉપરથી' એમ જોઈએ. તે ઓપબૂતથી રહી ગયું છે. અથવા સુન્દરમને એ કાવ્ય પોતાના મૌલિક કાવ્ય તરીકે વંચાય એવો વ્યામોહ થઈ આવ્યો છે? આટલો ખુલાસો આવશ્યક છે. એ જ

'હરીન્દ્રનો એક પ્રશંસક'

ખુલાસો : પ્રસ્થાન કાર્યાલયની સરતચૂકથી મૂળ કાવ્ય અને તેના કર્તાનો ઉલ્લેખ છપાવે રહી ગયો છે. અને તે તરફ ધ્યાન ખેંચવા માટે અને ઉપર્યુક્ત પ્રશંસકનો આભારી બીજો. પણ તે સાથે આશ્ચર્ય થાય છે કે તેઓ એક કવિના પ્રશંસક થવા જેટલી નરસતતા ધરાવતાં છતાં, 'વ્યામોહ'નો વિકલ્પ કલ્પવાની ઉતાવળ ન કરવા જેટલી ઉદારતા બીજા એક કવિ (અને અલગત હરીન્દ્રના પ્રશંસક પણ ખરા જ) તરફ કેમ ન બંતાવી શક્યા!

તંત્રી

તા.ક. એ પછીના અંકનું સુન્દરમનું કાવ્ય પણ હરીન્દ્રના કાવ્યનો અનુવાદ જ છે.

૧

જેઉં કોમાં ફેલું સાહસ, કોમાં ફેલું પાણી છે ?
ભિખારીના આ જૂથમાં પણ કોણ વિરલ એ દાની છે ?
આજ પરાજય રમી રહ્યો છે જ્ઞાની જનની આહોથી,
અરે ! વિજય પર હસનારો આ કોણ મહા અજ્ઞાની છે ?

૨

જેઉં કોની ફેવી તૃષ્ણા, કોમાં ફેવી જ્વાલા છે ?
નિર્ભયોના શુભ સમૂહમાં છવિત કોણ નિરાળો છે ?
આજ હતાહલ છલકાયે જ્યાં, પીડિત જગની આંખોમાં,
અગ્રત સમજી આં સંસારે કોણ વિરલ પીનારો છે ?

૩

જેઉં કોમાં અવિરત સાહસ, કોની અક્ષત આશા છે ?
શમે શમે વળી નવ સર્જતી કોની નવ અભિલાષા છે ?
આને વિશ્વ પડયુ ઘોરંતું અઘોર મૃત્યુની તંદ્રામાં;
જીવનનો સદેશ મુણાવે એવી કોની વાણી છે ?

૪

જેઉં કો દિલ ગતિ છે અહીં શ્વાસોમાં ઉઠ્ઠાસ વળી,
કોના વેલવ વચ્ચે વસતો એ અક્ષય વિશ્વાસ વળી,
આને વિકૃત ગ્રીમિત જગ છે જીવનનો ઉન્નત પ્રવાહ,
આવા અસીમમાં હોરાતો કોનો પૂછું વિકાસ વળી ?

માંકડો અને મુંજડો અને એક જ ગામમાં અને એક જ મહિનામાં જન્મ્યા હતા. છતાં થોડા દિવસનો જ જન્મદિવસમાં ફેર-અરે ઘણીવાર તો થોડી મિનિટાનો ફેર પણ પરિણામે જન્મમાં ફેરલો બધો ફેર સંભવિત બનાવે છે, એ સૌ કાઈ કબૂલ કરે એવી વાત છે.

આ બે વાહરંડાઓમાં માંકડો ધોળો હતો ન્યારે મુંજડો ધડવણી હતો. માંકડો શરીરે રૂપ્તપુષ્પ હતો ત્યારે મુંજડો હાડ અને ચામ હતો. માંકડો ધીમેધીમે તોફાની નીકળ્યો ત્યારે મુંજડો સોળે, ગરીબ અને કામગરો નીકળ્યો.

માંકડાને તો આખો દિવસ અહોથી તહો હડીઓ કરવી જ ગમે મુંજડાને હીરા પટલે નાથ્યો પણ ખંરો અને એને હવે થોડા કામ ઉપર લેવાનો તેઓ વિચાર કરતા હતા. ન્યારે માંકડાભાઈ તો પટેલને જરા પણ દાદ જ ન દે. પટેલના સા બાર કે એમને નાથ નખાવે ! બસ, આખો દહાડો બીબી સીમમાં છૂટો મરે. બે સાવજ ધરાઈ રહે એટલું ડીવ ધાદ્યુ.

પટેલે એને આંક પડાવવાનો જ વિચાર કર્યો. એ સિવાય ખીજ કોઈ આશા એના તરફથી રાખી શકાય એમ નહોતું. એટલામાં એકે અતુલ્યતા મળી.

પ્રેમજી ગોરનો વચેટ પુત્ર કુવારો જ ગુજરી ગયો. પછી નાનો દીકરો ખરણ્યો. પણ એની વહુ ઘેર આવી એટલે એ મરી ગયેલો વચલો છોકરો એને બૂત ધઈને વગમ્યો. હમેશ ધૂણે. ગોરે બહુએ સૂવાઓલિયાને ખટાવ્યા પણ કંઈ સૂત્રે નહિ. છેવટે એ છોકરે અથવા એના ભૂતે માગી લીધું કે મારી પાછળ નીલનારાયણભલિ કરો. પ્રેમજી ગોરને આ વિધિ કરવાનું માથે લેવું પડ્યું.

આ ક્રિયામાં એક વાહરડો અને વાહરડીને વિધિપુરઃસર પરણાવવાં પડે છે. જેટલો વિધિ એક વરકન્યાને પરણાવતાં કરવો પડે એટલો બધોય આ ક્રિયામાં કરવો પડે છે. પુત્રપુત્રીના વિવાહથી આ વિધિ કાઈ પણ રીતે વહેવારિક ખર્ચમાં ઓછો નથી કોતરતો. હજી પણ જનવાણી જળવી રહેલાં કોઈક ગામોમાં એ વિધિ ચાલુ પણ હોય.

પુત્રવિવાહ સમા આ શુભ પ્રસંગના બીજા પછી એક નિયમ એ પાળવાનો રહે છે કે, જે વર્તસ-વતસાને પરણાવ્યાં હોય તેમને પવિત્ર માની. પછી વ્યવહારના ઉપયોગમાં લઈ શકાય નહિ. ગાયને કોઈ ગૃહસ્થ ન રાખી શકે, ફક્ત દેવમંદિરે અર્પણ મંદ શકે; અને એ ગોધાને; આંક કાઢીને છોડી મૂકવો પડે. એને પછી કાઈ પણ ખેતીના કામમાં લઈ શકે નહિ.

પ્રેમજી ગોરે પુત્રની સદ્ગતિને ખાતર પોતાના ઘરની વાહડી તો કાઢી પણ એમને ત્યાં વાહડો ન મળે. અને પાછળથી નકમો થાય એવી રીતે બીજું કાણ પોતાનું જનવર આપે ? એટલે એમને કાઈ ઠેકાણેથી વાહરડો નીલનારાયણભલિ માટે વેચાતો મેળવવાની તજવીજ કરવી પડી.

હીરા પોલને પોતાના વાહરડાને ઠેકાણે પાડવાની મુશ્કેલી હતી કારણ તે બહુ તોફાની થઈ ગયો હતો એના તોફાનને પરિણામે એમને બહુયે સાલગવું-મહેવું પડતું હતું એમને પ્રેમજી ગોર મળી ગયા એટલે બેઠીની મુશ્કેલીનો એક જ નિર્ણયથી અત આન્યો

પોલને અને ગોગને યા જેવો મંત્ર—એટલે ગોગના કામ માટે પડેલે પોતાનો ગોધો મફત જ આપવા હા પાડી ગોરે ઉપકાર તો માન્યો પણ હીરા પોલે એમના કુટુંબના સંબંધને ખાતર પોતાને એટલું તો કરવું જ પડે એની ઉદાર દલીલ કરી આપણા માકડાને પ્રેમજી ગોગ નીનનાગણબલિ માટે લઈ આવ્યા

*

*

*

એ અનુભવ તો માકડાને નવો જ હતો એને કુટુંબ, અક્ષત, મૂંઠ, વગેરેથી શોભા વવામા આવ્યો હતો એના ગળામા સુગંધી માગાઓ પહેગવનામા આવી હતી એના નાના નાના શિંગડાવાળા મગ્ગક ઉપર લાન પાણી દેખાન નરીકે મૂંઠામા આવી હતી ગળામા એને જનોઈના ત્રાગ પણ ધરાવવામા આવ્યા હતા

એને જે વસ્ત્રા—વાહડી માથે પરણાવતા હતા એને વન્યાના ચિહ્નોથી સજી હતી એ આખો ચે દિવસ એમને ન સમમ્મય તેની અનેક પ્રવૃત્તિમા જતો હતો

પણ સવાળી જ માકડાને મીઠું બોજન મળેલું એટલે તે ખુશ ખુશ હતો, અને એ બોજન આપનાર દોરે ત્યા જવાને એણે આજે નિર્ધાર કર્યો હતો વિધિ દરમ્યાન પણ એને દૂધ લાત અને માકર ખાવા મળ્યા પછી માકડાને, વધારે શું જોઈએ ? આજે તે પ્રમત્ર હતો, અને હમેશનો ઉન્માદ મિસારી મૂંઠી જણેસોને બની ગયો હતો હીરા પોલને પણ વિચાર થયો કે પોતે ધાર્યું હોત તો માકડાને સુધારી શકત ખરા ન્યારે તેઓ વિધિના દર્શને આવ્યા ત્યારે તોફાની માકડાને ગોર દોરે તેમ સહેવાઈથી દોરાતો જોઈ એમને નવાઈ લાગી, અને ઉપગતો સ્વભાવપરિવર્તનનો ખ્યાલ આવ્યો

એ દિવસનો વિધિ માકડે બહુ જ મઝાથી માણ્યો આખું ગામ એના દર્શન કરી એમની જોડી માથે હાથ જોડતું હેવટે સાજ પડતા તો તાગ લાડુ એને ખાવા મળ્યા લાડુ એણે આગળ ખાધેના ખરા પણ એ એકવાડમાના, એટલે દાળભાત માથે બળી ગયેલી લાડુનો કચરો—આજનો તાગ લાડુ ખાઈ એણે જન્મને કૃતાર્થ માન્યો જો એને મંતા હોત અને પ્રમંગ મળત તો તે ભગવાન બ્રહ્મદેવ આગળ માગી લેત કે પોતાને બીજે જન્મ આપવાની જો એ દેવપિતામહની કૃપા જ હોય તો બ્રાહ્મણનો જન્મ આપે કે જે જન્મે નિત્ય યજ્ઞમાનોના કૃધાણ્યે જુએ લાડુ જમીને તૃપ્ત થાય છે !

આ લક્ષવિધિ તો જણે બિડક્યો પેલી વાહરડાને તો ગોરે દેખાઈરના બાવાજીને ત્યાં ખાધી પણ હવે માકડાનું શું ? એ વિકટ મંવાલ હતો હવે તો એ પવિત્ર બન્યો હતો એટલે એની પાસે ખેતી કરાવી શકાય નહિ એમ ને એમ છોટા મૂકે અને કોઈ અમળથતા બાધે અને કામે લગાડે તો કેટલો દોષ લાગે ? એ તો ભગવાન નાગાયલ્લસ્વરૂપ થયો કહેવાય એને ગળામા ધોમડુ પડે તો, એ ધોમડુ નાખનાર તો ઠીક પણ એને એમ ધરનિશાને છોટા મૂંઠા પણ પોતાની સાત પેઢી મહિત નરકમા પડે હવે શું કરવું ? માર્ગે એક જ હતો એને આ પાડવો એટલે મહુ દેખાને જ જણી શકે કે એ હવે ખેતીને માટે નથી ધણ્યે એમ જ કગતા એટલે પ્રેમજી ગોરે ઘેરા હમગગને એટલું કામ કરી આપવાનું કહ્યું

ડબ્બગરે રૂપિયા ત્રણ માગ્યા. પછી એક રાતે જે સારા જુવાન પાસે રખડતા માંકડાને પકડી મેળાવ્યો અને દોરાથી બાંધી, જમીનદારત બનાવી એણે એને બને પડખે જે તંપાવેલાં કડાં ચોડી દીધાં.

જેટલો અવધર્મ આનંદ માંકડાને પેલા વિવાહને દિવસે થયો હતો તેટલી જ અકથ્ય પીડા આ બેઉ પડખે દીધેલા કામથી એને થઈ. કેટલાએ દિવસ એ બરાડતો આમતેમ દોડ્યો. માથુસો માને એ પોતાને-મારવા દોડે છે, પણ એ તો એની વેદનાથી જ ચિડાઈને ભાગતો હતો. છેવટે કામ તો રુકાઈ ગયું. હવે માંકડો પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં આવ્યો. જુવાની પણ એની રંગરંગમાં ફાટી નીકળી હતી. સરીરમાં લોહી માત્ર નહોતું કોંઈતો ભાર તો બાણે કે તે ઉપાડી જ નહોતો શકતો.

હવે તો માંકડાભાઈ પોતાના ગામની અને કાંઈકવાર બાજુનાં માત્રોની સીમમાં ગમે ત્યાં વિહરવા લાગ્યા. એને કોઈ આગળી પણ ન ચીધે. ધણીઓ તો એની ગર્જનાથી જ ડરીને દૂર રહેતા. અને જેટલા એને આવ્યા કાઢવાને હિંમત ધરતા તેઓ પણ એનાથી દોઢ કાચ દૂર રહીને જ વાત કરતા.

સરકારી કામમાં તો એને પુરાવ જ શાનો ? કારણ એ તો કોઈની માલિકીનો નહોતો. કામમાં માંકડો હોય તો બીજાં દોરાનું આવી જ બને ! હવે તો એને સૌ મહાજનિયો કહેવા લાગ્યા. કારણ એ મહાજનનો—સાર્વજનિક—ત્રાસ યજ્ઞ રહ્યો હતો.

*

*

*

સ્વભૂતિને સહજ એવાં બંધનોને આવી રીતે તોડી વઘોડીને માંકડો—અથવા હવે તો મહાજનિયો જીવનનો અનેરો આનંદ લૂટી શકતો હતો.

ત્યારે બીજા ધણિયાતા બળદને સવારથી સાંજ સુધી હજે બોડાઈને કાંધ ઉપર ઢીડા પડી જતા ત્યારે મહાજનિયો બિલકુલ કામધણિનાનો અલભસ્ત શરીરે, હળવોહટ ફરતો હતો.

બીજા બળદને કામ કરતાં હોંં તો માર મળતો ત્યારે મહાજનિયો એને આડે બીતરે એ બધાની સામે કતરાતો, સર્વને મારવા દોડતો હતો. બીજા બળદોને એમના માલિકો સગવડપ્રમાણે ખાવાને ઘાસપૂજો આપતા, ત્યારે મહાજનિયો જ્યાં ધ્યાનમાં આવે ત્યાં બિલાં ખેતરમાં પડે, પાક બગાડે અને દિલ બાવે તે આવ.

એનું શરીરબધારણુ બુઝ્યો તો નીશીગીપણુનો નમૂનો. આખો દિવસ કામ કરનારા બળદોના કુર્બજ દેહો તરફ હમેશા એ નિરંકારની દૃષ્ટિથી જોતો. સીમમાં તેમજ શહેરમાં પણ છૂટથી ફરે.

એકવાર તો ગામના સુધરાઈખાતામાં બળદની ખોટ પડી. મહાજનિયાને કોઈ ખાનગી ગૃહસ્થ તો ન બાંધી શકે, પણ આ સુધરાઈખાતાવાળાને એ જાતનો બાંધ નડે એમ નહોતું. એમનાં જનવરો તો સાર્વજનિક એટલે મહાજનના ઉપયોગ માટે વપરાતાં હતાં, એટલે એ સંસ્થાએ મહાજનિયાને પકડ્યો. સખત તાડનથી એના ઉન્માદને શાંત પાડ્યો અને કચરા ગાડી ખેંચવાના કામમાં લીધો.

આવી રીતે બધાઈ રહેતું. નિયમિત કામ કરતું અને નિયમિત ખાતું એ બધું સ્વતંત્ર જીવનના શોખીન, મહાજનિયાને કેમ જ ગમે ? અળખામણાં સંમારબંધનોની જેખમદારીમાંથી ફરીને સમાજ ઉપર ઉદ્દેશરણુની જગ્યાદારી પણ નાંખી દેનારા સાધુમહારાજોને પણ

એ ભાર ફરીથી ઉપાડવો પડે તો કેટલો આકરો લાગે છે? અને તેની આડી અવળી દલીલોના વિયયરૂપ ભુદ્ધિને અગમ્ય મનાયેલા, અનિર્વચનીય મુશુષ્ણ નિર્મુલ્ય ઘટનાની શોધમાં, ભગવા પહેરી સ્વૈચ્છિકાર સાધતા આ સાર્વજનિક મનુષ્યોને પણ સમાજ ઉપર જીવંત એ પોતાનો જન્મસિદ્ધ હક્ક નથી લાગતો શું? સાધુ થયા પછી તેઓ અંગત જીવન જીવતા બધ યાચ છે, એટલે પછીથી તો તેમને સાર્વજનિક કેમ ન ગણવા? અને એવા સાર્વજનિક લોકોનું ઉદરભરણ સમાજ ઉપાડી લે એ વાત તો છેક સીધી જ છે.

આવા સમાજ ઉપર જીવનારાઓને ખાનગી જવાબદારી નથી ગમતી, તેમજ આ મહાજનિયાને પણ પોતાના ઉદરપૂરણની જવાબદારી જરાય ન ગમી. અહીં તો સાધારણ ઘાસ ખાત્રા મળતુ રજવાડામાં કઈ શુભ પ્રસંગ હોય ત્યારે એકવાડ મળે. એ સિવાય બધી જ સામાન્યતા અને પારિવારિક મહેનત કરવી પડે છે. મહાજનિયો આટલું સહન કરી શકે એવો હતો જ ક્યાં? લાગ ભેઈ એણે સુધરાઈના ડેલામાંથી ચાલતી પકડી. સીધો જંગલમાં પહોંચ્યો થોડા દિવસ જંગલનું સ્વતંત્ર, કુદરતી જીવન જીવી દૂરને ગામડે પહોંચ્યો. ફરીથી એનું જૂનું જીવન એણે હાથ કરી લીધું.

છૂટા ફરવુ, મનગમતુ ખાતું વગેરે લાભો તો હતા જ, બધા લોકો, તેમ પશુઓ પણ એનાથી ડરીને દૂર રહેતા. એ ઉપરાંત હવે તો ખીજો લાભ પણ મળવા લાગ્યો. મહાદેવજીના પોઠિયાના પૂજનના દિવસો આવે ત્યારે લોકો મહાજનિયાની કુકુમ અક્ષતથી પૂજા કરે, અને એને મીઠું મીઠું જમાડે.

એટલું એણે વિચારીને વર્તનમાં ઉતાર્યું કે પાંધરા જ કોઈના ઉપર ધસીને આક્રમણ ન કરે. એમ કરવામાં લોકો એનાથી દૂર લાગતા હતા અને એને લાભ નહોતો થતો. એટલે હવે એણે લોકો તરફ ઉદારી વૃત્તિ કેળવી સૌને પૂજા નિરાંતે કરવા દે. પછી તો મહાજનિયો જાણે પોતે જ દેવ તરીકે પૂજાતો હતો. એની જાતિના આદિપુરુષ સમા નંદી-ભગવાનનો એમાં ઉપકારભાગ તો હતો જ.

મહાજનિયો એક જૂના શિવાલયની આગળના આટલા ઉપર જ ધણી ભાગે બેસે અને આજુબાજુની કુદરતનું અવલોકન કરે. જે તાલુ ચરી આવ્યો હોય તે વાગેલો. ઘણીવાર તો બેઠાંબેઠાં એકે ચડે. એનાં નસકોરા બોલવા લાગે ત્યારે સાંભળનારને દૂરના સમુદ્રની ગર્જના જાણે આટલું છેડું વોધીને શિવમંદિર સુધી પહોંચતી હોય એવો આભાસ થાય.

ગામના લોકોએ મહાજનિયાને વધારે ઉપયોગી બનાવવાનું ધાર્યું. એની જાતિની માદાઓને—ગાયોને મારે નર ભેઈતો હોય ત્યારે તેઓ મહાજનિયાને દોરી જતા લાગ્યા. આવી રીતે પોતાની મેળે બધાનો ત્યાગ ક્રોધા છતાં અથવા એને કાઈ કંઈ લઢાવા લેવડાવનારું નહિ હોવા છતાં સમારના બધા લઢાવા મહાજનિયો આનાયાસે લેવા લાગ્યો.

એક વિચિત્ર દલીલ આપણા વિદ્વાનોએ કહે છે કે જે પોતાની મેળે સ્વેચ્છાથી મન સુખનો ત્યાગ કરે, સર્વ-કર્મ-સંન્યાસ સ્વીકારે, એને સર્વ સિદ્ધિઓ, સર્વ સુખો એની મેળે આવી મળે છે ઇચ્છે એને સુખ નથી મળતું પણ ન ઇચ્છે, અથવા એને જ્ઞાનજાણે, એને જ મળે છે, એની આગળ આવીને સુખ ઉપરિચન થાય છે.

સંખ્યાબધ સાધુમહારાજોને આ દલીલ ઉપર વૈભવી—વિલાસી જીવન ગાળતા આપણે ભેઈ શકીએ છીએ. તેઓ કહે છે કે એ બધું અમારી ઇચ્છાથી નહિ પણ અનિચ્છાથી—ફેવેચ્છાથી પોતાની મેળે ઉપરિચન થાય છે.

આવી જ જાતના દેખાતા સાધુ મો, પોતાના માટે નહિ પણ પરમાર્થને ખાતર જીવતો મહાનનિયો. પણ દવે દળતા દિવસો પસાર કરતો હતો.

એ ચરવા જતો નહિ એટલે લોકો પોતાની મેળે જ પુણ્યને ખાતર, લાવિકપણને મંત્રોપવા, એ મહાદેવજીના જીવતા પોશિયા આગળ લીધું ધ્યાન નાખી જતા. એ સર્વ પ્રતિ ઉદાસી રહેતો હતો એટલે સૌ એને પૂજતા. એને સ્વાર્થ નહોતો એટલે શ્રમ શા માટે કરે ? એ કુઠારનો—કાઠની માલિકાનો—નહોતો એટલે સર્વ લોકોએ એને નિભાવવો જ જોઈએ. નિઃસ્વાર્થ, નિરીહ, વિરાગી રહ્યો એટલે નીરાગી અને પુષ્ટ રહે એ 'એકને એક બે' જેટલું જ સંપટ હતું. એની નીરાગિતા અને પુષ્ટતાનો લાભ એ પોતાની ગોળગતિના ઉત્પાદનને ખાતર લોકોના આગ્રહથી લોકોને આપે, એમાં એના જીવનના સદુપયોગ મિત્રાપ બીજું શું હતું ? એને અંગત વાસના જેવું કશું હતું જ નહિ.

ધણાએ સાધુમહાત્માઓ, આવી જ રીતે લેઈ પણ અંગત વાગ્ના સિવાય લાવિક ભક્ત-ભક્તવાણીઓને પોતાની ચક્તિનો લાભ આપે છે, છતાં આજનું અતિ ચતુર-ગિયાવકુ જગત એમની તરફ સંકાતી દૃષ્ટિથી જુએ છે, પણ આપણાં ઉત્તમ વેદાન્તમાં કેવી અજબ દલીલો છે એની આ જગતને માહિતી જ નથી. જે ખામ છે તે નથી ખાતો પણ બીજો જ ખામ છે; જે ખોલે છે તે નથી ખોલતો પણ બીજો જ ખોલે છે.

આ બધું વેદાન્ત જાણતો હોય તેણે જ સર્વ જ્ઞાનને પારે પડોચેના આ મહાત્માઓ ઉપર દીકા કરવા તૈયાર થવું, પણ એ જાણ્યા પછી તો જેની દીકા કરવાની છે અને જે દીકા કરે છે તે એક ઘઈ જન્ય છે એટલે દીકાનો અવકાર જ નથી રહેતો.

એનાં સ્મરણોમાં

‘સ્વમસ્થ’

અહીં તેનાં નાનાં શ્રમિત ચરણો નિત્ય ફરતાં,
અહીં તેના કિશ્કા અધર મૃદુ ઉચ્ચાર કરતાં,
નિરાશા ઘેરા એ કરુણનયનો મંદ હસતાં,
અને જાડાં નાનાં હૃદયમય ભાવો ધડકતા.
મને તેથી આલું વિજત વન એ એક જ ગમ્યું,
કહે જે જે ધીમે ચલત મૃદુ એ એ સ્વરગણું,
મને છાયા તેજે જીવન-કૃતિતાં એ નયનનું,
બધે એનાં જાડાં મૃદુ હૃદય-ભાવો અનુભવું.
ભલે હો ના આ કો' કુસુમિત નિકુંજે લહરતી,
પ્રકાશે રંગેલાં. અનિલવદને હર્ષિત થતી,
છતાં આ સ્થાને એ કરુણ સ્મરણો અકિંટ થયાં,
સદા તેથી આહુ જીવનભર આમાં જ વસવા.

ઈંદોર પંચાંગસંશોધન પરિષદ

હરિહર પ્રા ભટ્ટ

મળ્ય, કાર્યો મંડળ, અ ભા ૫ શ્રો મ ૫ ઈંદોર

[ગયા અકના ૫ ૧૮૦ થી ચાલુ]

આ પરિષદના હરાવો હું અગાઉ આપી ગયો છું, તેના ગુણદેષની શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરતા પહેલા આ હરાવો કેના મળેગોમા કરવામા આવ્યા હતા, તે જોવું ઉપયોગી થઈ પડશે.

ઈંદોર સરથાન તરફથી તેના રાજવ્યોતિથી હાગ જૂના વખતથી ગ્રહવાધરીય પચાગ બહાર પાડવામા આવે છે ગ્રહવાધરીય પચાગ આકાશ સાથે મળતું નથી એ વાત હવે બધે જાણીતી થઈ હોવાથી ઈંદોર મરયાને પોતાનું પચાગ સુધારવા આજથી પાચેક વર્ષ પહેલા 'ઈંદોર પચાગસંશોધન કમિટી' નીમી હતી તેણે કરેલા કાર્યનો 'રિપોર્ટ' તેણે જાહેર મામ પહેલા બહાર પાડ્યો હતો આ કાર્યના અનુમંધાનમા જ આ પરિષદ ભરવામા આવી હતી પરિષદના વહીવટ માટે નીમવામા આવેલા સ્વાગત મંડળને હરતક ધણ કામકાજ હતું, પણ તેની પાછળ મરયાનનું જમરુ પીડાજળ હોવાને લીધે જ એ મંડળ પચિપદ માટે જોઈતી મગરડ કરી શક્યુ હતું પરિષદની બેઠક માટેની જગા, ટાઉન હોલ, મંચાનનું અતિથિગૃહ, વગેરે મગરડ મરયાન તરફથી મળી હતી સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ ઈંદોરના જાણીતા શ્રીમત આપારી મગ હુમ્મીચદ હતા.

પરિષદના રીતમરના અધિવેશનમા મમયની કરકસર થાય એ હેતુથી પરિષદના મુખ્ય પ્રશ્નોને અગાઉથી છણી ગઢવા માટે જુદાજુદા પક્ષોના મુખ્ય માણસોને પરિષદની બેઠકથી દમ દિવમ અગાઉ બોલાવવામા આવ્યા હતા એમણે આ દસ દિવમની ચર્ચાને અતે જો હરાવો ધડ્યા હતા તે જ, લગભગ, પચિપની રીતમરની બેઠકમા પમાર ચલા હતા પણ વિધિ એ હતો કે આ હરાવોને પહેલા સ્વાગતમંડળમા અને પછી ન્યાયમંડળમા પમાર કરવામા આવ્યા હતા.

પ્રતિનિધિઓનો મોટો ભાગ એટલે લગભગ ૧૦૦ મધ્ય હિંદુસ્તાન, ગજપૂતાના અને અધુમ્ન પ્રાંતમાથી હતા ગુજરાતમાથી ૧૫-૨૦, મહારાષ્ટ્રમાથી ૨૫-૩૦, પાનમમાથી ૨-૩, બગાળમાથી ૨ અને માંસુગમાથી ૧ આજો હતા પ્રતિનિધિઓનો મહુ મોટો ભાગ જૂની ઢમના પડિતો હતા, પરંતુ ૧૦-૧૫ યુનિવર્સિટીના પદવીધારીઓ પણ હતા, અને નાગપૂરના શ્રી દક્તરી, પૂતાના શ્રી રા વિ' પટવર્ધન, અડમદનગરના શ્રી પત્રાગ વગેરે પચાગવાદના આ પણ આવ્યા હતા કુલ પ્રતિનિધિ ૧૫૬ હતા.

પચાગમસંશોધન ઉપગત વ્યોતિષના અન્ય વિષયોની પ્રતિષેદોની જાહેરાત અગાઉથી કરવામા આવી હતી પણ પાચ દિવમનો વગભગ બધો ભાગ પચાગસંશોધન પચિપમા જવાથી મિદ્ધાત પરિષદને એક કનાડ અને હોમપરિષદને બે કનાડ જ મળી શક્યા હતા અને બાકીની સહિના અને નક્ષત્રવિજ્ઞાનની પચિપે તો કરી શકાઈ જ નહોતી.

‘ઇદોર પંચાંગસંશોધન કમિટી’ના ‘રિપોર્ટ’ ઉપરથી જાણાય છે કે કમિટીના અધ્યક્ષ શ્રી. દીનાનાથ શાસ્ત્રી ચુલેટે છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં કમિટી પાછળ ખૂબ મહેનત લીધી હતી. અને પરિષદ બરાવવાના એમના આગ્રહને લીધે અને એ આગ્રહ પાછળની એમની મહેનતને લીધે જ મુંબઈની અખિલભારત પંચાંગ પરિષદ પછી ૩૦ વર્ષે પણ આખા હિંદુસ્તાનની પંચાંગ પરિષદ ઇદોરમાં મળી શકી.

- પ્રમુખ પં. માસવીયજીની કાર્યકુશળતા, અત્યંત ધીરજ, અને બને ત્યાં સુધી કાર્ષ્ણે પણ અસંતુષ્ટ ન રાખવાની એમની વૃત્તિને લીધે જ પરિષદને આટલી સફળતા મળી.

પરિષદના કરારો અને તેના શુભલાભ મમજવા માટે થોડા સાત્ત્વીય જ્ઞાનની જરૂર છે તે દૂકામાં નીચે આપું છું:

આપેણુ માથા ઉપર આકાશનો જે ધુમ્મટ દેખાય છે તે ખરેખરે નથી, પણ માત્ર ભાસરૂપ છે, પણ એવો ખરેખરે અર્ધગોળ ધુમ્મટ કદાપી લો અને તેવો જ સામે અર્ધગોળ પૃથ્વીની નીચે કદાપી લો, તો તે બન્ને મળીને એક પૂર્ણ ગોળો થશે; એને ખગોલ કહીશું.

પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ એક વર્ષમાં એક આટો ફરે છે, તેથી આપણને સૂર્ય એક વર્ષમાં તારાઓમા ચર્ચિતે એક આટો ફરતો દેખાય છે. ખગોલ ઉપરના જે માર્ગમા તે આ પ્રમાણે ફરતો દેખાય છે તે માર્ગને ક્રાંતિવૃત્ત કહે છે. આ માર્ગ ખગોલ ઉપર દોરેલું એક વર્તુળ છે એમ માલુમ પડે છે.

આ ઉપરાંત પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ૨૪ કલાકમાં એક આટો ફરે છે, તેથી આપણને આકાશનો દરેક પદાર્થ આપણી આસપાસ ૨૪ કલાકમાં એક આટો ફરતો દેખાય છે. પણ પૃથ્વીની ધરી સ્થિર રહે છે, તેથી તેના બંને છેડાની સામેનાં ખગોલ પરનાં બંને બિંદુઓ (એટલે ધરીને બંને બાજુએ લગાવીએ તો તે ખગોલને જે બે બિંદુમાં કાપે તે બે બિંદુઓ) સ્થિર દેખાય છે. આ બે બિંદુઓને ધ્રુવ કહે છે. ઉત્તર તરફનું તે ઉત્તર ધ્રુવ અને દક્ષિણ તરફનું તે દક્ષિણ ધ્રુવ. ઉત્તર ધ્રુવની પાસે ધ્રુવનો તારો છે, પણ દક્ષિણ ધ્રુવની નજીકમાં કાંઈ તારો નથી.

બન્ને ધ્રુવની વચ્ચેવચ્ચ (એટલે બન્ને ધ્રુવથી સરખે અંતરે) ખગોલ ઉપર એક વર્તુળ દોરીએ તે વિષુવવૃત્ત કહેવાય છે.

અહીં યાદ રાખવું કે આ બન્ને ધ્રુવો અને વિષુવવૃત્ત તે આકાશનાં બિંદુઓ છે અને તે પૃથ્વીના ધ્રુવો અને વિષુવવૃત્તથી જુદાં છે.

ક્રાંતિવૃત્ત અને વિષુવવૃત્ત એકબીજાને બે બિંદુમાં કાપે છે. આ બે બિંદુને સંપાત કહે છે. જે સંપાત આગળ સૂર્ય વિષુવવૃત્તની દક્ષિણેથી ઉતરે જાય છે તે વસંતસંપાત, અને જે સંપાત આગળ સૂર્ય વિષુવવૃત્તની ઉત્તરેથી દક્ષિણે જાય છે તે શરતસંપાત.

પૃથ્વીનો આકાર સપૂર્ણ ગોળ નથી, પણ તે ધ્રુવો આગળ મહેજ ચપટી અને વિષુવ-વૃત્ત આગળ સહેજ ફૂલી ગયેલી છે. એટલે તેનો આકાર નારંગી જેવો સહેજ લમ્બગોળ છે. તેથી જેમ ભંમરડો ફરતો વખતે તેની ધરી સ્થિર ન રહેતાં તેના બ્રમણને લીધે એક ચક્ર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જ પૃથ્વીની ધરી પણ પોતાના મધ્યબિંદુની ઉતરે એક, અને તેની દક્ષિણે એક, એવા બે ચક્ર ઉત્પન્ન કરે છે; તે બે ચક્રની બે ટાચ ધરીના મધ્યભાગે જોડાયેલી રહે છે. ધરીનું પૂર્ણ બ્રમણ, અર્થાત્ બન્ને ચક્રોનું પૂર્ણ સર્જન સત્તાં ૨૬,૦૦૦ વર્ષ લાગે

છે. આથી ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવો ખગોલ ઉપર તેટલા જ વખતમાં એક વર્તુળ ફરતા દેખાય છે, અને તેઓની માથે જ તેઓની વચ્ચેવચ્ચ રહેલું વિષુવવૃત્ત પણ તેટલા જ વખતમાં એક પરિભ્રમણ કરતું દેખાય છે, અને તેથી સ્થિર રહેતા ક્રાંતિવૃત્તને વિષુવવૃત્ત જે બે બિંદુમાં કાપે છે તે બે બિંદુ, અર્થાત્ જન્મે સપાતો, પણ ક્રાંતિવૃત્ત ઉપર ૨૬,૦૦૦ વર્ષમાં એક આટો ફરતા દેખાય છે આ ગતિ પશ્ચિમ તરફ છે હિસાબ કરતા માલૂમ પડશે કે આ ગતિ દર વર્ષે ૫૦ વિન્ડના છે (૧ વર્તુળ = ૩૬૦ અંશ ૧ અંશ = ૬૦ કલા ૧ કલા = ૬૦ વિન્ડના) અને સૂર્ય રોજ ૧ અંશ ગમ્ય છે, તેથી આટલું અંતર જતા તેને ૨૦ મિનિટ કે ૫૦ પણ લાગે

સૂર્ય વસંતસપાત ઉપર આવે ત્યારથી ફરીને તે વસંતસપાત ઉપર આવે ત્યાં સુધીના વખતને સાયન વર્ષ કહે છે, કાળથી કે વસંતસપાતથી ૯૦ અંશ પશ્ચિમે ઉત્તરાયણ અને વસંતસપાતથી ૯૦ અંશ પૂર્વે દરિયાયાન છે ઉત્તરાયણથી ઉત્તરાયણ સુધીનું, અથવા દક્ષિણા યનથી દક્ષિણાયાન સુધીનું અથવા રાત્રસપાતથી રાત્રસપાત સુધીનું વર્ષ પણ સાયન છે શિયાળો, ઉનાળો વસંત, શરદ વગેરે ઋતુઓનું એક એક પણ સાયન વર્ષ છે

સાયન વર્ષ ઉપરાંત એક બીજું વર્ષ પણ છે અને તે નાક્ષત્ર વર્ષ સૂર્ય એક તારા આગળ આવે ત્યારથી તે ફરીને તે જ તારા આગળ આવે ત્યાં સુધીનું વર્ષ તે નાક્ષત્ર વર્ષ આને કેટલાક નિરયન વર્ષ પણ કહે છે

ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે સપાત દર વર્ષે મગમરી ૫૦ (હાલમાં ૫૦૧) વિક્રા પશ્ચિમ તરફ ખમતો હોવાથી અને તારાઓ સ્થિર હોવાથી અને સૂર્ય ક્રાંતિવૃત્તમાં પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ જતો હોવાથી સાયન વર્ષ કરતા નાક્ષત્ર વર્ષ ૫૦૧ પણ મોટું થાય છે

	દિનમ	ધરી	પા
સાયન વર્ષ =	૩૬૫	૧૪	૩૨૧૧
નાક્ષત્ર વર્ષ =	૩૬૫	૧૫	૩૩
‘સૂર્યમિદાન’માં આપેલું વર્ષ =	૩૬૫	૧૫	૩૧૧

અત્યારે આપણા પ્રચલિત પચાસો ઈ ગની છઠ્ઠી મઠીમાં ગચાથેના ‘સૂર્યસિદ્ધાંત’ નામના ગ્રંથના પાયા ઉપર ગચાથેના ગણિત પ્રમાણે જનાવવામાં આવે છે અને ઇંદોર પરિષદે પણ સૂર્યસિદ્ધાંતમાં કરેલું આગળગ્યાન લેવાનું અને સૂ મિત્રા આપેલું વર્ષમાન સુધારીને લેવાનું કહ્યું છે, તેથી સૂ મિત્રા આપેલું વર્ષમાન પણ ઉપર આપ્યું છે ઉપર આપેના માયન અને નાક્ષત્ર વર્ષ વચ્ચે ૫૦૧ વિન્ડનાનો ફરક રપષ્ટ છે, પણ સૂ મિત્રું વર્ષમાન શુદ્ધ સાયન કે શુદ્ધ નાક્ષત્ર વર્ષની જગમગ નથી, પણ તે શુદ્ધ માયન કરતાં પડાા વિક્રા મોટું છે, અને શુદ્ધ નાક્ષત્ર કરતા ૮૧૧ વિક્રા મોટું છે આમ આકડા દાર તો તે માયન કે નાક્ષત્ર બેમાંથી એક પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, પણ સૂ મિત્રા આપેલી વર્ષની વ્યાખ્યા અને ગણિત ઉપરથી સૂ મિત્રાને હેતુ સાયન વર્ષ કહેવાનો હતો એમ એક પક્ષ માને છે અને તે નાક્ષત્ર વર્ષ કહેવાનો હતો એમ બીજો પક્ષ માને છે આ બંને આગળ ઉપર અનુક્રમે માયનવાદી અને નાક્ષત્રવાદી કહીયું

ઇંદોર પરિષદમાં આવેલા કુલ ૧૫૬ પ્રતિનિધિઓમાં સાયનવાદી ૧૧ અને નાક્ષત્રવાદી ૧૪૫ હતા ૧૧માંથી એક દુ હતો દરેક પક્ષ તરફથી કરવામાં આવેલી દલીલો અહીં આપુ તે

બહુ જ વિસ્તાર થાય, તેથી તે આપતો નથી, તેમ જ સાયન અને નિરયનમાંથી શું ગ્રાહ છે અને તે શા માટે ગ્રાહ છે એ બાબતની સ્વતંત્ર રીતે ચર્ચા કરવા જતાં પણ બહુ વિસ્તાર થાય તેથી તે ચર્ચા પણ અહીં કરતો નથી. આ વિષયની એક જુદી જ લેખમાળા અથવા પુસ્તક થાય એટલો એ મોટો છે, તેથી એ ચર્ચા કાંઈ બીજા પ્રસંગ ઉપર રાખું છું.

હવે આપણે ઈદોર પરિવર્તના ઠરાવોની શાસ્ત્રીયતામાં સહેજ ઊતરીએ. પહેલો ઠરાવ આ પ્રમાણે હતો :—

‘વર્ષમાન નાક્ષત્રસૌર સૂર્યસિદ્ધાન્તોક્ત લેવું. પ્રત્યક્ષ વેધથી તેમાં ફરક માલૂમ પડે તો તેટલો બીજાસંસ્કાર દસ્ય કૃત્ય માર્તે આપવો.’

ન્યાયમંડળમાં ૩૯ નાક્ષત્રવાદી અને ૨ સાયનવાદી હોવાથી આ ઠરાવ ૨ વિરુદ્ધ ૩૯ની બહુમતીથી પસાર થયો હતો.

આ ઠરાવ નાક્ષત્રવાદીઓનું દલિર્બિદુ રજૂ કરે છે અને તેથી ‘સૂર્યસિદ્ધાન્તોક્ત વર્ષમાન નાક્ષત્રસૌર’ છે એમ તે કહે છે.

‘પ્રત્યક્ષ વેધ (અવલોકન)થી તેમાં ફરક માલૂમ પડે તો’ આનું વાક્ય રાખવાનું કારણ એ કે અર્વાચીન સૂક્ષ્મ અવલોકનસામગ્રી દ્વારા સિદ્ધ થયેલ શુદ્ધ નાક્ષત્ર વર્ષમાન કરતાં સ્વ. સિ. નું વર્ષમાન ૮૧૧ પણ મોટું છે એ વિશે અર્વાચીન ખગોળશાસ્ત્ર જાણનારાઓને તો જરા પણ શકા નહોતી, પણ જૂની દબનાવડિતોને શકા હતી, કારણ કે તેઓને અર્વાચીન ખગોળશાસ્ત્રનું જ્ઞાન નહોતું.

‘તેમાં તેટલો બીજાસંસ્કાર આપવો’ એટલે તેમાં તેટલો સુધારો કરીને તેને શુદ્ધ વેધસિદ્ધ નાક્ષત્રવર્ષમાનની બરાબર બનાવી લેવું.

આ સુધારો ‘દસ્ય કૃત્યે’માં કરવો એમ કહ્યું છે, તેનો અર્થ શો એ હવે જોઈએ. અહાણ વગેરે દસ્ય (પ્રત્યક્ષ દેખાતા) બનાવેલું ગણિત માત્ર પદ્ધતિએ કરવાથી પ્રત્યક્ષ સાથે તે મળતું નથી, તેથી અર્વાચીન ગણિત પ્રમાણે તે સુધારી લેવું જોઈએ એટલું સ્વીકારવામાં જૂના પડિતોને કંઈ હરકત લાગતી નથી. પણ સ્વર્ગમાં મળતા અદસ્ય ફળવાળાં એકાદશી જેવાં પ્રતાનું ગણિત અર્વાચીન પદ્ધતિએ કરવાથી તે અદસ્ય ફળ કદાચ નહિ મળે એવી તેઓને દહેશત હોવાથી તેઓએ આ ‘અદસ્ય કૃત્યો’માં અર્વાચીન ગણિતનો સ્વીકાર ન કરતાં માત્ર ‘દસ્ય કૃત્યો’માં તેનો સ્વીકાર કર્યો છે નહીં વિચારવાળાઓ આવો દસ્યા-દસ્યનો ભેદ માનતા નહિ હોવાથી કુલ ગણિત અર્વાચીન પદ્ધતિએ થવું જોઈએ એમ કહે છે.

હવે આ બાબતમાં સત્ય શું છે તે જોઈએ.

(૧) એક તો એ કે પંચાંગમાં અદસ્ય જોવું કષ્ટ જ નથી. પૌર્ણિમાએ પૂર્વ ચંદ્ર અને અષ્ટમીએ અર્ધ ચંદ્રને પ્રત્યક્ષ બતાવનાર તિથિને અદસ્ય કાણ કહી શકે ? કરણ તિથિનું અર્ધ હોવાથી તે પણ દસ્ય છે. બીજી રીતે કહીએ તો સૂર્યચંદ્ર વચ્ચેનું ૬ અંશનું અંતર તે એક કરણ અને ૧૨ અંશનું અંતર તે એક તિથિ હોવાથી અને સૂર્યચંદ્ર બંને દસ્ય વસ્તુઓ હોવાથી તિથિ અને કરણ બંને દસ્ય છે. તેવી જ રીતે આરંભજ્ઞાનથી આપેલાં સૂર્યચંદ્રનાં અંતરોનો ૧૩ અંશ અને ૨૦ કલાનો સંરવાળો તે એક દૈનિક યોગ

હોવાથી તે પણ દશ્ય છે, અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ સાધનો વડે માપી શકાય છે, તેવી જ રીતે નક્ષત્ર પણ પ્રત્યક્ષ છે.

(૨) બીજું એ કે પચાંગનું એવું એક પણ ગણિત નથી કે જેને સીધી રીતે કે આડકતરી રીતે અનુસરીને કોઈ પણ ધર્મકૃત્ય કરવાનું ન હોય અહણને જૂના મતવાળા 'દશ્ય કૃત્ય'માં ગણે છે, પણ અહણમાં તો અત્યંત મહત્વનાં ધર્મકૃત્યો કરવાનાં હોય છે. જેને જેને 'દશ્ય કૃત્ય' માનવામાં આવે છે તે દરેકને માટે આમ કહી શકાય. આ રીતે વિચાર કરીએ તો તો પચાંગના ગણિતમાં એક રતી ભાર પણ સુધારો ન કરી શકાય.

(૩) હવે ત્રીજી રીતે વિચાર કરો. 'મર્યાદિત' કરતાં, વેદાંગ જ્યોતિષ વધારે જૂનું છે અને તે ધાર્મિક દષ્ટિએ વધારે પૂજ્ય ગણાય છે, પણ તેનું ગણિત સ. સિ. કરતાં વધારે સ્પષ્ટ છે. વેદાંગજ્યોતિષમાં બધી તિથિઓ મધ્યમ એટલે એકસરખા માપની ગણી છે અને એ તિથિઓ પ્રમાણે જ આવણે હગરથી દોઢહગર વર્ષ સુધી આપણાં ધર્મકૃત્યો કર્યા; પણ ત્યારે તેની સ્પષ્ટતા માલુમ પડી, ત્યારે સ. સિ.નું ગણિત રચાયું અને તે વધારે સક્ષમ હોવાથી તે પ્રમાણે ધર્મકૃત્યો થવા લાગ્યાં. આ જ પ્રમાણે આજે સ. સિ. ના ગણિતની સ્પષ્ટતા આપણા ગ્રંથવામાં આવી છે, તો તે સુધારીને અર્વાચીન વધારે સક્ષમ ગણિત પ્રમાણે આપણા ધર્મકૃત્યો કરવાં જોઈએ.

(૪) ખરી રીતે ધર્મશાસ્ત્ર અને ગણિતશાસ્ત્ર વચ્ચે વિરોધનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવી જ ન શકે, કારણ કે બંનેના ક્ષેત્રો તદ્દન જુદાં છે. અમુક પ્રકારની અદરિયતિ હોય ત્યારે અમુક ધર્મકૃત્ય કરવાથી પુણ્ય થાય છે એમ ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે, અને આવી અદરિયતિ ક્યારે આવશે તે અગાઉથી જાણવાનું કામ ગણિતશાસ્ત્ર કરે છે. સૂર્યચંદ્ર વચ્ચેનું ૧૨ અંશનું અંતર તે એક તિથિ અને આવી ૧૧મી અને ૨૬મી (શુદ્ધ તથા વદ અગિયારશ) તિથિએ ઉપવાસ કરવામાં પુણ્ય છે એમ ધર્મશાસ્ત્રે કહ્યું છે. હવે આ ૧૧મી અને ૨૬મી તિથિ ક્યારે આવશે, અર્થાત્ સૂર્યથી ચંદ્ર પૂર્વમાં ૧૨૦ થી ૧૩૨ અંશ સુધીમાં અને ૩૦૦ થી ૩૧૨ અંશ સુધીમાં ક્યારે આવશે તે તો ગણિતશાસ્ત્ર જ કહી શકે. અમુક તિથિ ઉદયાત લેવી, કે રામનવમી મધ્યાહને પહોંચતી લેવી, કે જન્માષ્ટમી મધ્યરાત્રિએ પહોંચતી લેવી કે દશમી પપ ધડી કરતાં વધારે હોય તો એકાદશીને બદલે દ્વાદશી લેવી, વગેરે જે કંઈ નિર્ણયો કરવા હોય તે કરવાને ધર્મશાસ્ત્રને અંપૂર્ણ અધિકાર છે, પણ અમુક તિથિ ઉદયાત છે કે નથી કે તે કેટલી ધડી છે તે તો ગણિતશાસ્ત્ર જ કહી શકે.

(૫) હવે માત્ર એક જ શંકા આ બાબતમાં રહી શકે અને તે એ કે અહણ વગેરેના ગણિતમાં ચંદ્રને જેટલા સંસ્કાર આપવાના કલા છે, તેમાંથી અમુક સંસ્કાર જ તે તિથિને આપવા શા માટે કલા છે? તેનો જવાબ એ કે તિથિના ગણિતમાં ઓછા સંસ્કાર આપવાથી પૂરતી સક્ષમતા આવી રહે છે. ત્યારે અહણના ગણિતમાં પૂરતી સક્ષમતા આપવા માટે વધારે સંસ્કારોની જરૂર છે. એક દાખલો લેવાથી આ વાત બરાબર સ્પષ્ટ થશે. ચંદ્રગણિતમાં પાંચ સંસ્કાર આપવાથી ચંદ્રમાં ૫ કલા કરતાં વધારે સ્પષ્ટતા આવતી નથી, પણ ૧૧ સંસ્કાર આપવાથી ૧ કલા કરતાં વધારે સ્પષ્ટતા આવતી નથી. હવે ચંદ્રમાં ૫ કલાની સ્પષ્ટતાથી ચંદ્રોદયમાં ૨૦ સેકન્ડની સ્પષ્ટતા આવશે અને તેટલી સ્પષ્ટતા આવે, પણ ચંદ્રમાં

૫ કલાની સ્થૂળતાથી' અહણમાં ૧૦ મિનિટની સ્થૂળતા આવે તે ન ચાલે, પણ ચંદ્રમાં ૧ કલાની સ્થૂળતાથી' અહણમાં ૨ મિનિટની સ્થૂળતા આવે તે ચક્રાવી શકાય. આથી અત્યારનો અંકાર આમ લખી શકે છે કે ચક્રોદય માટે ચંદ્રના પાંચ સંસ્કાર આપવા અને અહણ માટે ૧૧ સંસ્કાર આપવા. પણ જો લવિષ્યમાં એમ માલૂમ પડે કે આ પાંચ સંસ્કારો આપનાં છતાં ચંદ્રમાં ૧ અંશની સ્થૂળતા રહે છે અને આ રીતે ચક્રોદયમાં ૪ મિનિટનો ફરક આવે છે અને જો આટલો ફરક ચક્રાવી ન લઈ શકાય, તો લવિષ્યમાં અમુક વધારે સંસ્કારો આપવા જોઈએ. સારાંશ એ કે અમુક સંસ્કારોથી પૂરતી સૂક્ષ્મતા આવશે એમ જૂના અંકારોએ ધારેલું, માટે તેટલા સંસ્કાર આપવા એમ તેઓએ લખ્યું, પણ આજે આપણને માલૂમ પડે છે કે તેટલા સંસ્કાર પૂરતા નથી, તો આજે આપણે વધારે સંસ્કાર આપવા જોઈએ. વધારે સંસ્કારો આપીને વધારે સૂક્ષ્મતા લાવવાની વિરદ જૂના અંકારો નહોતા, પણ વધારે સંસ્કારોની જરૂર તેઓને જણાઈ નહોતી.

હવે આપણે બાકીના ઠરાવો તરફ વળીએ.

ઠરાવ ૫મીજો: 'અયનગતિ વારત્તવિક વેધસિદ્ધ લેવી' (મર્વાનુમતે પમાર.)

વસંતસપાત દર વર્ષે ૫૦૦ વિક્રમ પસે છે તેથી તેનાથી ૧૮૦ અંગુલે અંતરે આવેલો શરત્સપાત અને તેનાથી ૬૦ અંશને અંતરે આવેલાં અપનો પણ તેટલા જ પસે છે આને અયનગતિ કહે છે. આ ગતિ વેધસિદ્ધ એટલે અત્યક્ષ અવલોકન દ્વારા જોઈ શકી આવે તેટલી લેવી એ બાબતમાં મતભેદ હોઈ જ ન શકે.

ઠરાવ ત્રીજો: 'રાશિચક્રનુ આરભસ્થાન સૂર્યસિદ્ધાન્તોક્ત લેવું.' (મર્વાનુમતે પમાર.)

આમાં ગમ્મત છે. સૂ. સિ. સમત આરભસ્થાન કયું એ વિષે તો કંઈકો હતો. તે વસંતસપાત છે એમ સાયનવાદીઓ કહેતા હતા, અને વસંતસપાતથી ૧૯ કે ૨૩ અંશ પૂર્વમાં છે એમ નિરયનવાદીઓના જુદાજુદા પક્ષો કહેતા હતા. આ બાબતનો નિઃસ પરિપદમાં થઈ શક્યો નહિ, તેથી આવો મોખમ ઠરાવ કર્યો છે, જેનો અર્થ ખરી રીતે કંઈ જ નથી, કારણ કે દરેક પક્ષ કહે છે કે પોતાનું આરભસ્થાન સૂર્યસિદ્ધાન્તોક્ત છે.

ઠરાવ ચોથો: 'અવનાશ વારત્તવિક વેધસિદ્ધ લેવા.' (મર્વાનુમતે પમાર.)

અવનાશ એટલે વસંતસપાત અને આરભસ્થાન વચ્ચેનું અંતર. સાયન મતે આ અંતર હંમેશાં શૂન્ય હોય છે કારણકે વસંતસપાત જ સાયનવાદીઓનું આરભસ્થાન છે. નિરયનવાદીઓના જુદાજુદા પક્ષ પ્રમાણે તે અત્યારે લગભગ ૧૯ કે ૨૩ અંશ છે અને હમેશા વધતું જાય છે. આ ઠરાવમાં પણ ઉપરના ઠરાવ જેવી જ ગમ્મત છે, કારણકે તેમાંથી દરેક પક્ષને અનુકૂલ અર્થ નીકળી શકે છે, પણ ખરી રીતે આ ઠરાવનો અર્થ પણ કંઈ જ નથી, કારણકે અવનાશ કેટલા એ બુદ્ધત તો કંઈકો હતો.

ઠરાવ પાંચમો: 'પચાંગમાં સાયન રાશિઓ પણ આપવી.' (મર્વાનુમતે પમાર.)

આ બાબતમાં પણ મતભેદ ન હોઈ શકે, કારણકે ઉત્તરાયણ, દક્ષિણાયન અને મનુઓ સાયન સંક્રાંતિ પ્રમાણે જ આવે છે, નિરયન મંત્રાંતિ પ્રમાણે આવતા નથી, તેથી જો સાયન

સંક્રાંતિઓ આપવામાં ન આવે તો અયત્નો અને ઋતુઓનો નિર્ણય યર્ષ શકે નહિ. ચાતુ ગ્રહવાદનીય પંચાંગોમાં અયત્નો અને ઋતુઓ નિરવન સંક્રાંતિઓ પ્રમાણે આપવામાં આવે છે તે ભૂલ છે, કારણકે તેથી તેમાં ૨૩ દિવસનો ફરક પ્રત્યક્ષ માથે સરખાવતાં આવે છે એ મેં ગયા અંકના પૃ. ૧૭૮મે ઉત્તરાયણ ઉપરના મારા લેખમાં બતાવ્યું છે.

સાર: પાંચે હરાવોનો સાર એ કે વર્ષમાન વેધસિદ્ધ નાક્ષત્ર રાખવું, પણ આરંભસ્થાન ક્યું તેનો નિર્ણય હજુ ઝોઈ નથી, તેથી આ હરાવોનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ અત્યારે તો યર્ષ શકે એમ નથી. પણ આરંભસ્થાનનો નિર્ણય આવતી પરિપદમાં થશે એવી આશા આપણે રાખીએ. પણ ઉત્તરાયણ, દક્ષિણાયન અને ઋતુઓ પૂરતો મુધારો તો પાંચમા હરાવ પ્રમાણે અત્યારે જ યર્ષ શકે એમ છે, કારણકે તેમાં મતભેદ નથી.

સાયનવાદીની દૃષ્ટિએ એમ લાગે કે સાયનને બદલે નાક્ષત્ર વર્ષનો સ્વીકાર એ અયોગ્ય દિશામાં ગતિ છે. પણ કોઈ પણ પ્રકારની ગતિ એ નિદ્રા કરતાં સારી છે. સ. સિત્તું વર્ષમાન નથી શુદ્ધ સાયન અને નથી શુદ્ધ નાક્ષત્ર, છતાં તે જ ગણવું અને શુદ્ધ સાયન કે શુદ્ધ નાક્ષત્રમાંથી એક પણ માન ન લેવું, એવો ત્રિચિત્ર આગ્રહ આજથી ત્રીશ વર્ષ પૂર્વે મુખ્યમંત્રી પરિપદમાં જૂના પંડિતો રાખતા હતા; તેને બદલે આજે તેઓ ભણે નાક્ષત્રમાન, અને તે પણ ભણે દક્ષ કૃત્ય પૂરતું પણ શુદ્ધ વેધસિદ્ધ લેવા તૈયાર થયા છે, તો ભવિષ્યમાં તો તેઓને સાયન માનતી યોગ્યતા લાગશે, તો તેને પણ સ્વીકારશે એવી આશા સાયનવાદીઓ પણ રાખી શકે.

૧. ખાંધ-ખંધોલો ૨. કંધા

કોકરું મૂળ અને કાચનું બગલ ઉપરનું મૂળ એ બે વચ્ચેના મજબૂત કાડકાવાળા ભાગને ખાંધ કે ખંધોલો કહે છે. હિંદી ભાષામાં આ જ અર્થમાં કંધા શબ્દનો વ્યવહાર છે.

૩. ખૂંધ

બળદની પીઠની શરૂઆતમાં જે એક મોટો સ્થૂલ જીયો ભાગ હોય છે તે ખૂંધ છે. ખાંધ અને ખૂંધ એ બંને શબ્દનો અર્થ તો એક જ છે. માત્ર ખાંધ મનુષ્યના તે અવયવ માટે વપરાય છે ત્યારે ખૂંધ પશુના અવયવ માટે પ્રચલિત છે. બળદ જે શાગના બળથી ધોંસરું વહે છે તે આ જ ભાગ છે—ખૂંધ છે.

૪. ખૂંટ

ખૂંધ, જે બળદની અતિશય દૃઢ હોય તે ખૂંટ કહેવાય છે.

૫. ખૂંધ

માણસની પીઠ ઉપર, શારીરિક વિકાસના કારણથી બળદની ખૂંધ જેવો જે ભાગ જોવામાં હોય છે તે ખૂંધના નામથી જાણીતો છે. આ ખૂંધને કીધે જ માણસ ઠીંગણો રહે છે તથા ટકાર—સીધો ચાલી શકતો નથી.

૬. કાંધ

શરીરના જે ભાગ ઉપર બળદ ધોંસરું વહે છે અને ધોંસરું વહેતાં વહેતાં જે ભાગ રીટા થઈ ગયો હોય છે તેને માટે 'કાંધ' શબ્દનો વ્યવહાર છે. 'બળદને કાંધ કે કાંધ પડ્યું' એવો વાક્યપ્રયોગ સુપ્રતીત છે.

૭. કાંધ

જે અર્થ ખાંધ શબ્દનો છે, તે જ અર્થ આ કાંધ શબ્દનો છે. માત્ર 'કાંધિયાનાં કાંધ ધોવરાવ્યા' એવા જ પ્રયોગમાં આ કાંધ શબ્દનો પ્રચાર છે.

૮. કાંધિયો-ખાંધિયો

મૂડાને ખાંધ ઉપર વહનારા ચારે જણા કાંધિયા કે ખાંધિયા કહેવાય છે.

૯. કાંધું

જ્યારે દેણદાર પૂરી રકમ એકઠાથે નથી જારી શકતો ત્યારે ભરવાની રકમને કટકે-કટકે ભરવતી પદ્ધતિને આપણી ભાષામાં કાંધું કહે છે. 'પાંચ કાંધાં ભરી' એ પ્રયોગમાં કાંધુંનો અર્થ સુપ્રસિદ્ધ છે. મારવાડી ભાષામાં 'કાંધું'ને બદલે 'ખંધી'નો વ્યવહાર છે.

પ્રાકૃત ખંધ, કંધ વા સંસ્કૃત રેન્ધ શબ્દનો અર્થ જેતાં તેા શરીરના અમુક એક ભાગનો દ્યોતક કંધ કે રેન્ધ શબ્દ ઉપર્યુક્ત નવે શબ્દોમાં સુખ્ય રીતે એતપ્રોત થયેલો છે.

આચાર્ય હેમચન્દ્રે પોતાના સંસ્કૃત અનેકાર્ય કોશમાં રક્ષ શબ્દના પ્રકાંડ, શરીર, અંસ, રાગ, સમૂહ અને વ્યૂહ અર્થો આપેલા છે. ઉપર, ગૂજરાતી જે શબ્દો જાણાવેલા છે તે બધામાં 'અંસ' અર્થનો દ્યોતક રક્ષ શબ્દ જ પ્રધાન સંબંધ ધરાવે છે.

૧. ખંધ-ખાંધ. ૨. કંધ-કંધા.

ખંધ+ઉદ્દસ-ખંધુદ્દસ-ખંધોલો. આમાં જે 'ઉદ્દસ' પ્રત્યય જણાવેલો છે તે માત્ર સ્વાર્થસૂચક છે.

૩. ખંધ-ખૂંધ

'ખંધ' શબ્દ, મનુષ્યના અવયવનો સૂચક છે. ત્યારે 'ખૂંધ' શબ્દ પશુના પણ તે જ અવયવનો બોધક છે. માણસ અને પશુના અવયવનો ભેદ બતાવવા 'ખંધ' તું 'ખૂંધ' ઉચ્ચારણ કરવામાં આવ્યું હોય.

૪. ખંધ-ખૂંધ-ખૂંટ

આમાં 'ખૂંટ' તું ટકારયુક્ત ઉચ્ચારણ ખૂંધનો પ્રકર્ય બતાવવા અને એવી ઉત્કૃષ્ટ ખૂંધવાળાનો અર્થ સૂચવવા બવહારમાં ચાલુ થયું હોય.

૫. ખંધ-ખૂંધ

માત્ર કાંધના દોરાં જેવા લાગતી સમાનતાને લીધે જ ખૂંધિયા માણસની ખૂંધ માટે આ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે અને ખૂંધિયા લોકો વિશેષ સરળ નહિ જણાતા હોય એ આશયથી ખૂંધો વા બધો શબ્દ રક—લુચ્ચો અર્થમાં પણ આવેલો છે.

૬. કંધ-કાંધ

રક્ષની આગળનો અને તદ્દન નિકટનો ભાગ તે પણ રક્ષ—કાંધ કહેવાયો છે.

૭. કાંધિયાના કાંધ-

નો કાંધ શબ્દ, આખા શરીરનો સૂચક છે. પણ તે માત્ર રક્ષના સંબંધને લીધે જ સંભવ છે કે આ જ કારણથી સંસ્કૃત કોશકારોએ રક્ષનો શરીર અર્થ સૂચવેલો હોય.

૮. કંધિય-કાંધિયો ખંધિય-ખાંધિયો

રક્ષિય વહતિ સ. રકાન્ધિકઃ અર્થાત્ રક્ષ વડે જે વહત કરે તે રકાન્ધિક. આવી વ્યુત્પત્તિ છતાં રકાન્ધિક—કંધિય—કાંધિયો શબ્દ માત્ર મૃતવાદક અર્થમાં જ વડ થયેલો છે.

૯. કંધ-કાંધું

આ 'કાંધું'માં તો કંધ શબ્દનો માત્ર ખંડવિભાગ અર્થ જ રહેલો છે, અને 'કંધ'નો મુખ્ય અર્થ તિરોહિત થયેલો છે. જે અર્થમાં 'કાંધું' શબ્દ પ્રતીત છે તે અર્થ પણ કાંઈ આગકાલનો નવો નથી. મુચ્છકટિક નાટકમાં 'રક્ષ' શબ્દની વિકૃતિરૂપ 'ગયુ' શબ્દ, આ 'કાંધું'ના જ અર્થને બરાબર સૂચવે છે. એક હારેલા જુગારી પાસે ખીંચે લેણદાર જુગારી પોતાની રકમ એકસાથે માગે છે પણ પેલો હારેલો, તેને એકસાથે એ રકમ આપી શકતો નથી ત્યારે કહે છે:—'ભાઈ, કાંધું કર તો ઠીક.'

આ સંબંધી મૂળ પાકે આ પ્રમાણે છે :

માયુરક :—બલે ! ગયુ કલ્લ કલ્લ (સ્કન્ધે કુરુ કુરુ અર્થાત્ કાંધું કર, કાંધું કર.)

સવાદક :—અદ્વત્સ ગયુ કલેમિ (અર્થસ્ય રક્ષ્ય કરોમિ અર્થાત્ અડધી રકમનું કાંધું કરું છું.)

—['૫૦ ૮૪-૮૫ : કલકતા આવૃત્તિ.]

આમ આ એક કંધ ખંધ—સ્કન્ધ સખ્દની નવધા માયા રમૂજ પમાડે તેવી ખરી. વળી ખંડ, ગંડ વગેરે શબ્દો પણ કંધ-ખંધ-સ્કન્ધ સખ્દથી વિશેષ વિલક્ષ્ણ જણાતા નથી. ઉચ્ચારણની માયા જ અગમ છે. તેથી વળી સખ્દોમાં પ્રાકૃત સંસ્કૃતનો વિભાગ કરવો વધારે કંઠેથી લાગે છે. એટલા માટે જ વૈયાકરણુ ભટ્ટદિગ્ગે સખ્દને પ્લહ્લ ટહીને બધો ખુલાસો કરી નાખ્યો છે.

2.

વલોચન—

આ શબ્દ, દ્વિમાથી માખણ કાઢવાની ક્રિયા માટે આવું છે. દ્વિતી મયવાતી ક્રિયા માટે મૂળ ક્રિયાપદ ‘વલોવવું’ છે. આ ક્રિયાપદ અને ‘વલોણું’ શબ્દ, એ બન્નેનું મૂળ ‘વિન્લોડ્’ ધાતુમાંથી સાંપડી શકે છે ‘વિ’ ઉપસર્ગ સાથેના ‘લોડ’ ધાતુનો અર્થ વલોવવું—મખવું થાય છે. મહાકવિ માધે ‘વલોવવા’ અર્થમાં જ ‘વિલોડન’ શબ્દ વાપરેલો છે એથી આ કહ્યના ટેકાવાળી છે. માધનો ચૌદમા સર્ગના ૮૩મા શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણની પ્રસંસા કરતાં કહ્યું છે—“તાત! નાવવિલોહન પ્રતિ” અહીંનો ‘વિલોહન’ શબ્દ ‘વલોવવા’ના ભાવવાળો છે. વિલોહન—વિલોહન-વલોણું. ‘વિલોહણું’ શબ્દમાં અંત ‘ણું’ સાનુનાસિક છે તેથી તેની આગળનો ‘લ’ સાનુનાસિક થતાં ઉચ્ચારણમાં સરી ગયો જણાય છે. એકસાથે બે સાનુનાસિકાતું ઉચ્ચારણ થયું કહણ પડે છે એટલે વિલોહણ-વિલોહેણ-વિલોહ-વલોણું આમ ઘટના કરી શકાય. મારવાડીમાં ‘વિલોણું’ શબ્દ પ્રચલિત છે અને દિંદીમાં ‘વિલોના’ શબ્દનો વ્યવહાર જાણીતો છે. સંસ્કૃત કાશ્યકારો ‘ગોપ’ના અર્થમાં ‘વલ્લવ’ શબ્દ પણ આપે છે, અને માધમાં પણ તે જ શ્લોકમાં ‘વલ્લવ’ શબ્દ ‘ગોપ’ના અર્થમાં વપરાયેલો છે. સગવ છે કે ‘વલ્લવ’ શબ્દ સાથે પણ આ ‘વિલોણું’ શબ્દ સંબંધ ધરાવતો હોય. પણ ‘વલ્લવ’નું મૂળ મળે તો જ એ વિશે વિશેષ સ્પષ્ટ જણી શકાય.

3

हान्तिये।—

એ જ માધ્યમ્યના પહેલા સર્જના ૬૦મા શ્લોકમા વાળ જોળવાના માધન અર્થમાં વપરાતા 'દાંતિયા' શબ્દ માટે 'દન્તપત્રિકા' શબ્દ વપરાયેલો છે. કવિ એ શ્લોકદ્વારા રાવણના બળનો પ્રકર્ય વર્ણવે છે. "ગણેશના હાથીના રૂપમાં દાંત તો બે હોવા જોઈએ. તેને બદલે એક જ કેમ દેખાય છે?" એ પ્રશ્નનું સમાધાન કરવા કવિ ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે કે ગણેશનો એક દાંત બળવાન રાવણે તોડી નાખેલો છે માટે જ તેનો આજ સુધી એક જ દાંત દેખાય છે. આ સંબંધે વળી, કોઈએ એમ તર્ક ચલાવ્યો કે રાવણે દાંત તોડવા બળ બતાવ્યું ત્યારે વળી એક દાંત શા માટે સુરક્ષિત રાખ્યો, એકસાથે બને દાંતો કેમ ન તોડી નાખ્યા? ત્યારે કવિ, સ્વચ્છકારે છે, કે બને દાંતો તોડી નાખ્યા હોત તો આપણે માયું જોળવાના દાંતિયા શોમાંથી બતાવત? આપણને માયું જોળવાના દાંતિયા મળ્યા કરે એ હેતુથી જ રાવણે ગણેશનો એક દાંત કાયમ રાખ્યો છે. ટીકાકારે તો દેવપત્રિકાનો અર્થ 'કર્ણાભરણુ' બતાવ્યો છે. પણ તે અર્થ ઠીક સંગત લાગતો નથી જોડેલો 'દાંતિયો' અર્થ સંગત બેસે છે. દંતપ્રતિચ્છ-દંતપતિચ્છ-દંતઉતિચ્છ-દંતુષ્ઠિચ્છ-દંતિચ્છ-દાંતિયો. આ ઘટના અટપટી તો છે, પણ

ખરી લાગે છે. દાંતાવાળો તે દાંતિયો એમ કહી 'દંત' શબ્દના 'દાંતિક' રૂપ ઉપરથી સીધું 'દાંતિયો' રૂપ નિપજ્જવી શકાય ખરું, પણ 'દાંતિક' શબ્દ 'દાંતિયા' અર્થમાં વપરાવાનો સંવાદ તો જરૂર શોધી કાઢવો જોઈએ.

૩

૪

સદ્ગત કવિરાજ દલપતરામભાઈની 'આણુ' ની કવિતામાં 'આણુ' પર્વતને હાથીનું રૂપક કરીને વર્ણવેલો છે. અને સૂર્યચંદ્રને, તે હાથીના બે ઘટ તરીકે કહ્યેલા છે એ ગૂજરાતી નિશાળની મારી સ્મૃતિ છે. આજે માધ્યમ્યને વંચાવતાં ફરી એ કહ્યના તાણ થાય છે. માધના એથા સર્ગના ૨૦મા શ્લોકમાં ગિરનારને વર્ણવતાં કવિએ એ જ હાથીની અને એ જ સૂર્યચંદ્રના ઘટની કહ્યના યોગ્યેલી છે મૂળ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:

“ઉદયતિ વિતતોર્ધ્વરિમિસ્ત્રાવદ્દિમદ્વો હિમધામ્નિ ચાતિ ચાસ્તમ્ ।

વહતિ ગિરિરય વિલમ્બિષ્ઠાદ્વયપરિવારિતવારોન્દ્રલીલામ્ ॥”

અર્થાત્ ગિરનાર પવેત હાથી જેવો લાગે છે, બ્યારે તે ઉદયવર્તી સૂર્ય અને અસ્તગામી ચંદ્રની વચ્ચે હોય છે.

૫

અર્હત—

જૈનસંપ્રદાય અને બૌદ્ધસંપ્રદાયમાં 'અર્હત' શબ્દ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. જૈનસંપ્રદાયમાં તો તે 'તીર્થંકર' સિવાય ખીજી વ્યક્તિ માટે વપરાતો જ નથી. પણ ઋષિભાષિત નામના પ્રાચીન જૈનગ્રંથમાં તે શબ્દ હરકાઈ પવિત્ર ઋષિના નામ સાથે વિશેષણરૂપે યોગ્યેલો છે. ઉક્ત ઋષિભાષિત ગ્રંથમાં કુલ ૪૫ ઋષિઓનાં ભાષિતો વર્ણવેલાં છે તેમાં પ્રત્યેક ઋષિઓનાં નામ સાથે એ શબ્દ લગભગ લાગેલો જ છે. જેમકે—દેવનારદેણ અરહતા ઇચિળા. વલ્લિવપુત્રેણ અરહતા ઇચિળા. અંગરિસિણા મારહાહાન અરહતા ઇચિળા. હુમ્માપુત્રેણ અરહતા ઇચિળા. મંગરહિપુત્રેણ અરહતા ઇચિળા. મ્હાત્તેવેણ અરહતા ઇચિળા. મ્હાસેણ અરહતા ઇચિળા. વદ્દમાળેણ અરહતા ઇચિળા. અરુણેણ મહાસાલપુત્રેણ અરહતા ઇચિળા. સાતિપુત્રેણ પુદ્ગેણ અરહતા. દીવાયણેણ અરહતા ઇચિળા. ઇત્યાદિ અનેક નામોનો ઉલ્લેખ એ ગ્રંથમાં છે

આ નામોના વૈદિક શાખાનાં ઝોગિરમ્ અને દ્વૈપાયનને અરહત શબ્દથી સમોધિયા છે, તેમ શાક્યપુત્ર બુદ્ધને તથા ભગવાન મહાવીરના સમોવડી મંખલિપુત્રને 'અરહત' વિશેષણથી નોંધેલા છે તથા મહાભારતપ્રસિદ્ધ માતંગ આખ્યાનવાળા માતંગ ઋષિને અને જૈનપરપગના ત્રેવીશમા અને ચોવીશમા તીર્થંકર પાર્શ્વ અને વર્ધમાનને પણ એકસરખી રીતે 'અરહત' શબ્દ લગાડેલો છે, એથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે 'અરહત' શબ્દનો જે પ્રચલિત અર્થ છે તે મંડ્રીયું છે અને પ્રાચીન સમયમાં તેનો અર્થ વિશેષ વ્યાપક હતો અને અત્યેક પૂજન પાત્ર વ્યક્તિને માટે તેનો પ્રચાર હતો. 'અરહત' શબ્દ જેમાંથી નીપજ્જ્યો છે તે 'અર્હ' ધાતુનો અર્થ જોતાં તેનો પ્રાચીન અર્થ જ વિશેષ સંગત છે. આ જોતાં નવકારમાં જે 'નમે અરિહંતાયું' પદ આવે છે તેનો આ પ્રાચીન—વિશેષ વ્યાપક અર્થ જ ઘટાવવો જોઈએ.

શ્રી પરશુરામે શ્રીજીદર્શન(ગિલા), થી કન્યાકુમારી મુધીનો પ્રદેશ લાવવાને

દાન આપવા માટે વસાવ્યો એવી દત્તકથા છે. એ પ્રદેશમાં નાળિયેર પુષ્કળ પાકતાં હોવાથી એનું નામ કેરલ પાને મલયાલમ ભાષામાં માલાવર અથવા મલખાર પડ્યું. મલખાર દેશ એ તદ્દન કિનારાનો પ્રદેશ હોવાથી અને તેમાં ખાસ કરીને તેળના, નાળિયેર, મરી અને સોપારીનો પાક સારો થતો હોવાથી ઓક, દિલુ, ચીન, આરબ, વગેરે પ્રજાઓનો એ ભાગમાં અવરજવર તો હતો જ, અને પાછળથી પોર્ટુગીઝ, ફ્રેંચ અને ઇંગ્લેન્ડ કાફલાઓ આવ્યા અને વેપાર સાથે પોતાની સત્તા પણ જમાવી. મલખારમાં બે અગત્યનાં દેરી રાખ્યોનો સમાવેશ થાય છે: કાચીન અને નાવલકોર.

મલખારમાં હિંદુ, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી ત્રણે ધર્મેનું ચક્રણ સારા પ્રમાણમાં છે. લોકો ઘણી સારી રહેણીકરણીવાળા છે અને ઓછો અને પુરોનાં ચારિત્ર બાળનમાં બહુ જ ઉદારવૃત્તિ એ પ્રદેશમાં જોવામાં આવે છે. ગુજરાતી ભાઈઓની વસ્તી મુખ્યત્વે કરીને બંદરો ઉપર જ છે, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને મેંગલોર, કેનાનોર, ટેલીચેરી, બડાગમ, કાલીકટ, પોતાની, કાચીન અને એલપીમાં જ. નદીનાળાં ઘણાં મારા પ્રમાણમાં હોવાથી અંદર ભાગોમાંથી માલ બંદરે લાવવો મુશ્કેલ પડતો નથી, અને તેથી ગુજરાતી ભાઈઓએ પોતાનો વસવાટ બંદરો પર જ જમાવ્યો છે.

ગુજરાતી વેપારીઓમાં કચ્છ અને કાઠિયાવાડના જેન વાણિયાઓ, મેમણો, વોરાઓ, ખોળાઓ, ભાટિયાઓ અને છુટાછરાયા અમલવાદના કાપડના વેપારીઓ ઉપરાંત લોદાણા અને સારસ્વત બ્રાહ્મણો ખાસ નજરે પડે છે. મલખાર ખાતે પહેલા આવનાર લોદાણા શુદ્ધ રીપુ મુશ્કતાન અને ઇંગ્લેન્ડ સરકારને ચાલતી લગાર વખતે કચ્છથી લઈકર માટે જે ધોડા આવ્યા હતા તેને અંગે આવેલા. તે સમયે મલખારનો પ્રદેશ એટલો બધો પહોળા હતો અને ચોરીલૂંટકાટનો એટલી બધી ધારતી રહેતી હતી કે હાથની માફક મોટી દુકાન ન રાખતાં ધરાકને જાળિયામાંથી જોઈ, એક ડાકાખારી ખોડી, પૈસા પહેલા લઈને, માલ તે ડાકાખારી મારફતે આપવામાં આવતો. જેમ સમય જતો ગયો અને પ્રદેશ શુધ્ધતો ગયો તેમ પ્રથમ આવનારાઓએ વેપાર વધાર્યો અને પોતાના જાનિભાઈઓની સારી સંખ્યા વેપારમાં લાખલ કરી દીધી. અત્યારે પણ મલખાર કિનારાના વેપારમાં લોદાણાભાઈનો હિસ્સો મોટા પ્રમાણમાં છે.

મલખાર પ્રદેશની કુલ વસ્તી ૩૦ લાખ ઉપરની છે. તેમાં લગભગ દસ ટકા બ્રહ્મણ છે અને એમાં ગુજરાતી બ્રાહ્મણ ૧,૦૪૧ જણ છે. મુંબઈની મથદર ભાટિયા પેઠી,

મૂળજી જેઠાવાળાની આબાદી મોટા ભાગે મલખારને આભારી છે એ પેઢી કાચીનમાં સ્થપાયોને લગલગ ૯૦ થી ૯૫ વર્ષ થયા એમનો મલખાર ખાતે સરખાતનો વેપાર કાયા (મોંદરીઓ)નો હતો એ વેપારમાં બહુ સારો નફો મળતો અને એ વેપારમાં એ પેઢી એટલી બધી મશહૂર હતી કે હજી પણ મલખારમાં મૂળજી જેઠા કાચાવાળાને નામે જ ઝોળખાય છે

મલખારના છ મુખ્ય બદરો મેંચલોર, ઝોલપી, કાચીન, કાલીકટ, પોતાની અને બાગગમાં જ્યાં તે ગુજરાતીઓનો બોટો ચલાવે જ અને લગલગ બધા જ વેપાર કરનારા ગુજરાતીઓની આટ ઘણી જ મારી છે અને તેથી શિનગપુરી અને મુન્તાની બેઝને જે મલખારમાં મોટા પ્રમાણમાં ધીમધાર કરે છે તે ગુજરાતી વેપારીઓને ઓછો દર નાણા આપે છે મલખારના એક મોટા ગુજરાતી વેપારીને પૂછ્યું કે આપની ફોતલની મૂળ ચાની શું છે ? તો તે ભાઈએ કહ્યું કે એમના પિતાશ્રીએ એમને શીખવ્યું હતું કે ગમે તે ભોગે પણ આટ માચવી અને એ આટ સાચવાનું જ પરિણામ એમની વેપારની ફોતલનું મૂલ્ય ઘટાડે છે

અનાજની આયાતનિકાસના વેપારીઓમાં કચ્છ અને ઝાઘિયાવાડના મેમણો મોટા પ્રમાણમાં છે ઝાઘો, રિંગણણા, ૩ વગેરેમાં ભાટિયાઓ તેમજ અન્ય કોમો નજરે પડે છે, જ્યારે આડતના કામકાજમાં જૈન વેપારીઓનું મોટું પ્રમાણ છે દૂકામાં, ગુજરાતીઓના હાથમાં આયાતનિકાસના વેપારનો માફ ટકાથી પણ વધારે હિસ્સો છે મલખાર ખાતે મરીનો પાક બહુ મોટા જથ્થામાં થાય છે પણ ગુજરાતી ભાઈઓએ હજી એમાં હિંમતથી અપનાવ્યું નથી

મલખારના ગુજરાતી વેપારીઓનો મોટો ભાગ, જેને લોકભાષામાં 'ત્રણ લૂગડે આવીને લસાધિપતિ થયેલા' કહે છે તેઓનો છે—એટલે ધણાખરા જાતમહેનતથી જ વધેનાઓનો છે આપણને પ્રશ્ન થાય કે સ્થાનિક વસ્તીમાં અસુરજાન સાગ પ્રમાણમાં હોવા છતાં, ગુજરાતી ભાઈઓ વેપારમાં આટના બધા ફાવ્યા છે તેનું કારણ શું ? એક તો ગુજરાતીઓની આટ અને ખીલુ મલખારના મામાનિક રીતગિરિએ જે હિંદના ખીલુ ભાગો કરતા તદ્દન નીરાળા છે તે છે મિનકતનો વહીવટ મીતાક્સરી કાયદાનુસાર ન હોતા મુક્તતાયમ અને મરુમુક્તતાયમ પદ્ધતિથી આવે છે મુક્તતાયમ પદ્ધતિ એટલે પિતાનો વાગમો પુત્રને મળે તે, અને મરુમુક્તતાયમ એટલે પિતાનો વાગમો પુત્રીના વશમાં જાય તે મીતાક્સરી કાયદા પ્રમાણે પણ પિતાનો વાગમો પુત્રને મળે પણ એક મોટો ફાક એ છે કે પિતાની જાતકમાઈની મિનકતની વ્યવસ્થા તે પોતાની મરજી મુજબ કરી શકે છે અને મિનકત તેની હયાતીમાં યા તો પડીથી તેની ધમ્મ પ્રમાણે તે આપી શકે છે જ્યારે મુક્તતાયમ કાયદા પ્રમાણે, કુટુંબના બધાની મિનકત હયાતીમાં તેઓ પોતાની મરજી પ્રમાણે વાપરે પણ મૃત્યુ બાદ તે મિનકત મારાણ કુટુંબની માલિકીની થાય છે મલખારમાં એવા મધુકત કુટુંબને તાગવાડ કહેવામાં આવે છે અને એ તાગવાડનો વહીવટ કરતા તે કાગવાન કુટુંબનો મીથી મોટો હોય તે કાગવાન ચર્ધ ત્રે, પણ એ કાગવાનના મૃત્યુ બાદ તેનાથી ખીલુ નવગના ભાઈનો હક્ક થાય એટલે કાગવાનની સ્ત્રી કે પુત્રોને ક્રોડ પણ જાતના ખામ હકો ગહેતા નથી મરુમુક્તતાયમ પદ્ધતિ અનુસાર બધી મિનકત બહેનના કુટુંબમાં જાય મલખારની સમાજવ્યવસ્થા આ બે

કાયદાનુસાર ચૂંટતી હોવાથી ગમે તેવો મોટો વેપારી હોય તે પોતાની જાતકર્માઈની મિલકત પોતાની સ્ત્રીના નામ ઉપર રાખે છે, અને તેથી પણ ધીરનારને વ્યાજ વધારે અને જોખમ પણ વધારે ખેડવાનું હોય છે.

મલબારમાં જ્યાં ગણતા નામજુદરી બ્રાહ્મણોમાં તો એવો રિવાજ છે કે કુટુંબનો સૌથી મોટો છોકરો જ બ્રાહ્મણમાં પરણી શકે. બાકી બીજા બધા ભાઈઓ જોને મંદુષ 'કલ્યાણમ' (લક્ષ) કરે છે તેવાં કરે, એટલે કે ઘણે ભાગે નાપર કામની કન્યાને ઉપવસ્ત્ર ઓઢાડવાની વિધિ જાહેરમાં કરીને તેને પોતાની સ્ત્રી તરીકે સ્વીકારે છે. આ અર્થ—કલ્યાણમ—થી જોડાયેલો સ્ત્રી અને તેની પ્રજાને નામજુદરી તારવાડનું વહીવટું કરવા સિવાય બીજો કોઈ જાતનો દુક રહેતો નથી. નાપર કામમાં તો એવો રિવાજ છે કે પત્ની પતિને ત્યાં ન જતાં પતિ પત્નીને ઘેર જઈ રહે છે. આવાં સામાજિક રીતરિવાજોને અંગે એવી પ્રથા પડી ગઈ છે કે દરેક પુરુષ પોતાની આવકનો મોટો ભાગ સ્ત્રીઓનાં વસ્ત્રાભૂષણ પાછળ જ ખર્ચે છે. આ રિવાજ હિંદુ તેમજ મુસલમાન બેઉ કોમોમાં છે આથી જ કરીને નાણાંની જરૂર પડતાં લોકો દાગીનાં મૂકીને નાણાં ઉપાડે છે, અને તેથી મલબારમાં ફરતા માણસને ઢેકઢેકાણે નાની બેંકોના પાટિયાં દેખાશે એ નાની નાની બેંકો દાગીના પર જ ધીરવાનું કામકાજ કરે છે અને તેના પર વ્યાજ પણ સારા પ્રમાણમાં ઉપજતી શકે છે. સ્થાનિક શરહોનું અસ્તિત્વ જ ન હોવાથી, આવી નાની નાની અર્થશક્તિ બેંકો મલબારમાં જમી પડી છે.

મલબારમાં વેપારનું ક્ષેત્ર ઘણું વિશાળ છે અને આપણા ગુજરાતી વેપારીઓને સાહસિક વૃત્તિને લીધે સામે લાભ મળતો આવ્યો છે અને મળશે એ વાત ખાસ ધ્યાન રાખવા જેવી છે. કેળવેલમાથી નીકળતા એક ગુજરાતી પત્રે—'મલબાર સમાચાર'—આ બાબતમાં 'મલબાર પ્રદેશની રૂપેશ્વ' નામનું એક સચિત્ર પુસ્તક બહાર પાડીને એ બાબતમાં ઘણી સારી માહિતી આપી છે. ગુજરાતીઓનો વેપાર ટકાવી રાખવા ઉપરાંત તે વધારવા માટે પ્રગતિશાળી ગુજરાતી વેપારી કોમોએ પોતાનો વધુ હિસ્સો આપવો જોઈએ, અને વેપાર ઉપરાંત મલબારના ઉદ્યોગ પણ ખીસવવા જોઈએ. પરદેશની આયાતનિકામનો બધો વેપાર પરદેશીઓના હાથમાં છે; જ્યારે ગુજરાતીઓ તો તેમના આગતિયા અથવા દલાલ જ રહીને કામ કરે છે. આવી આયાતનિકાસની પેઢીઓ કાપડ, સાણુ, તેમ કાયા વગેરેનાં કરખાનાં વગેરેમાં ગુજરાતી વેપારીઓના સાહસને ઘણી મારી તકો છે, અને પોતાની મૂડીના રોકાણને માટે સારી વળતર ઉપજાવી શકે છે.

એક વાત મલબારના વેપારમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, અને તે એ કે, ગુજરાતના વેપારીઓમાં સૌથી સાહસિક પારસી કોમનું ધ્યાન એ બાબત પર ખાસ હોય એમ લાગતું નથી. અને તેથી એકાદબે છૂટીજાઈ દુકાનો સિવાય પારસીસાહસ આ બાબત ઘણું ઓછું છે. મલબાર કિનારા પર પારસીઓનો વેપાર હતો અને તેથી જ પારસીઓમાં મલબારી હુકુંનો છે. એ દિશામાં ઘણાં અણખેડ્યા ક્ષેત્રો હજી છે, એ તરફ એ કોમનું ધ્યાન ન હોય એમ પણ બનવાજોગ છે.

સોવિયેટ નવજુવાની —કર્તા બળવતરાય કલ્યાણગાય ઠાકોર મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦

ગણિત નાટ્યકાર વલેન્ટાઇન કોરગોવના Squaring the circle “વર્તુલમાથી સમચોરમ” એ પ્રદર્શનનું અંગ્રેજી ઉપરથી રૂપાંતર “વર્તુલમાથી સમચોરસ” નો રૂઢાર્થ ‘અશક્ય વસ્તુ’ એવો થાય છે. ગણિતની રીતે વર્તુલનું બરાબર ક્ષેત્રફળ કાઢી શકાતું નથી અને તેથી તે જ ક્ષેત્રફળનો સમચોરસ બનાવવો એ અશક્ય છે. અંગ્રેજીમા આ વાક્યખ્યા કહેવતરૂપ પામ્યો છે. આ અશક્ય વસ્તુ જે આ નાટકનો વિષય છે તે લગ્નમા સાથીની પસંગીની થયેલી બૂલ સુધારવી એ છે એકવાર ખોટી વ્યક્તિ માથે પરણાઈ ગયા પછી એ બૂલ સાધારણ રીતે સુધારી શકાતી નથી. સોવિયેટ કાયદામા, અને એ કાયદાએ ઉત્પન્ન કરેલ વાતાવરણમા ત્યાના નવજુવાનો એ બૂલ સુધારે છે એ આ નાટકનો વિષય છે.

નાટક એક પ્રદર્શન છે અને આવા વિષયનું આતુ નાટક પ્રો. ઠાકોરે પસંદ કર્યું એ એમની પ્રયોગશીલતા અને વાકમયના નસા નસા રૂપોની કદર કરવાની શક્તિ બતાવે છે. નાટક આપુ પ્રદર્શન છે. નાટકનું દ્રશ્ય નવા ગણિયાના કામદારોને રહેવાના એક મોટા મકાનનો ઓગડો છે, ત્યાં નાટકના બે નાયકો બેગા રહે છે. બન્નેને એક સાથે પરણવાનો તુફો લાગે છે, અને એક એક યુવતીને બીજા સાથેની બબર આપ્યા વિના પરણી લે છે, અને ઓગડામા આરતા દરેક પુરુષને પાતાના સહવાસીને આ અગવડ આપતી નથી. બીજી કહેલી રીતિની બબર શી રીતે આપવી એ પહેલી મુશ્કેલી પડે છે, એ હાલ્યની પ્રથમ ભૂમિકા અને છે પછી દરેક જોડાને અદર અદર કવલ થાય છે, પોતાનો લગ્નમાથી ખોટો પગલ કર્યો છે એમ લાગતું માટે છે એ બીજી ભૂમિકા. પછી જ એ જોડાતા, એક જોડાના સ્ત્રી ને પુરુષ ને બીજા જોડાના પુરુષ ને સ્ત્રી સાથે પ્રમથ પડતા, તેમની વચ્ચે પ્રેમ થવા માટે છે એ ત્રીજી ભૂમિકા. પછી પ્રેમનું લાન ચતા લમના સાધીને પમદગીની બૂલની બબર આપી છટા શી રીતે થવું તે મૂંઝવણની ચોથી ભૂમિકા. દરેક વ્યક્તિ, જાણે લગ્નમાથીને આવી બબર આપતા તેના હૃદયનો લાગીને બૂકા ધર્મ જરો એની હૃદયત ગભીરપણે બતાવે છે, ત્યારે શ્રોતા એમના મનો વધારે સારી રીતે જાણુતો હોઈ બધાની મૂર્ખાઈ ઉપર હમ્પાજ કરે છે. આ લગ્નખલાતની વ્યક્તિ માથેની પ્રેમચેષ્ટા, બીજા એમના જેવા જ ઠોગિયા મિત્રો ભેઈ જતા વગી જુદા જ પ્રકારની પરિસ્થિતિ બીજી ચતા ફરી હાલ્યતા મોર્ગ બાળવા માટે છે. આગળ જતા દરેક લગ્નની પત્ની પોતાના પતિ માથે રીસાઇને ચોની જાણ છે. બન્ને પતિઓ બેગા ધર્મ મામમાથી પોતાની વનબાની બબર પૂછના, તેન મગતા, દ્રશ્ય ઉપર ચડે છે, એક હાથમા કોઈ વાદિત ને બીજા હાથમા કોઈ લાગેલું ખૂટું હાથિયાર લઇ સામમા બીજા થાય છે એ પછી, પરિસ્થિતિ ને સ્વજાવથી ઓગ જ હાલ્ય ઉત્પન્ન કરે છે.

હેવટે આર્ય સમજે છે કે પોતાનાં જુદી રીતે જોડાં ગોઠવાનાં જોઈએ. અને એ રીતે ગોળમાંથી ચોરસ જેવી સામાન્ય રીતે અસકય નવી ઘટના યોગ્ય છે.

આખું નાટક ધમાધમીવાળા હાસ્યનું છે. એ હાસ્ય વિચિત્ર પરિસ્થિતિનું છે તેટલે જ અંશે વિચિત્ર માનસનું અને માનવ સ્વભાવમાં જોડી રહેલી કેટલીક વિચિત્રતાનું પણ છે. આખા નાટકની પછવાડેની ભૂમિકા હાલની રશિયાની છે. અને આખા નાટકમાં દરેક જગ્યાએ હાસ્ય હોવા છતાં તેમાં તેનાં પાત્રો તરફ કે તેમની પછવાડે રહેલી રશિયાની પરિસ્થિતિ તરફ દ્રષ્ટિ નથી. જાણકું, પાત્રો તરફ સમભાવ છે. એ સમભાવ વિના આવો હાસ્ય ખીલી શક્યો હોત નહિ, અને નાટક રશિયાની પરિસ્થિતિ ઉપર જરાપણ દીકારૂં નથી, તેમાં હોય તો માણસ સ્વભાવની દીકારૂં છે. દરેક સાહિત્યકૃતિમાં હોય છે તેવી—પણ રશિયાની નથી. જાણકું, રશિયાની નવી પરિસ્થિતિ તરફ માન છે.

કૃતિ નાની અને સુશ્લિષ્ટ છે. ઘણાં જોઈનાં પાત્રોમાંથી અને એક જ દસ્ય રાખીને આટલો હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવામાં મણું કૌશલ જોઈએ. પરિસ્થિતિની એકે એક ચીજનો લાભ લીધો છે, કાર્પવાર ખોલતો રેડિયો અને અંધારામાં સોને આડી આવતી આછસિંકલ પણ લગભગ એક પાત્ર જેટલું કામ કરે છે. કૌલી હાસ્યની હોવા છતાં ક્યારેક કૃત્રિમ અતિરાશોક્તિ થઈ ગઈ નથી.

વસ્તુ રશિયાનું હોવા છતાં ભાષાન્તરમાં તેને હાનિ નથી થતી, અને ભાષાન્તરમાં પાત્રોનાં વિશેષનામો બદલાયાં છે છતાં નાટકની ભૂમિકા રશિયન જ દેખાય છે. નામનો ફેરફાર માત્ર રશિયન નામો ઉચ્ચારવાં અઘરાં છે તે માટે જ થયો છે, અને તે નાટકને હાનિ કરતો નથી હાસ્યમાં અમુક પ્રકારના ચમકા, ભાષાના લંકા, ભાષાનું વિરૂપીકરણ કરવું પડે છે તે આમાં ગુજરાતીમાં કરેલ છે તેમાં ક્યાંક આપણી ભાષાને પ્રતિકૂલ પ્રયોગ થયો નથી તેમજ પાત્રોએખનમાં ક્ષતિ થઈ નથી.

અને હેવટે આ વાંચતાં એક તરફ પણ લખી નાંખવાનું મન થાય છે. આપણા સાહિત્યમાં પણ જો કાર્પ આવા હાસ્યને બહુલાવનાર ખરો હાસ્યચક્ષુ નાટક લખનાર અત્યારે હોત તો તે આપણી ભવાર્થમાંથી જરૂર ચાલી કાર્પ ભવાર્થ ઉપજતી શકત. આ નાટક ભવાર્થની બહુ નજીક ગય છે—જો કે ભવાર્થની રીતિ (Technique) આથી જુદી છે. હજી સુધી તો આવી ભવાર્થનું કંઈક અનુકરણ માત્ર શ્રી જુગનરામ દવેએ 'આંધળાનું ગાડું'માં કરેલ છે. પણ આ દષ્ટિએ આપણી ભવાર્થ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય અને ઉદ્ધારવાં યોગ્ય છે.

મહારાં સોનેટ:—કર્તા. જળવતરાય કલ્યાણુગાય હાકાર. ક્રીમત રા. ૧-૦-૦

કર્તાએ જુદે જુદે પ્રમંથે અત્યાગ સુધીમા પ્રસિદ્ધ કરેલ સોનેટોનો આ સંગ્રહ છે. આ સંગ્રહ "જુદો છપાય છે વિવરણની ખાતર" "ઉદ્દેશ આ, કે અધિકારી વાચક પોતાની મેળે સમજી જાય, તે બધું સમજી લેવાના અધિકારી ધનુને બનાવવા.....ઘણાને કેળવવા." અને આપણા ટૂંકલોટાળી વિવરણ સાહિત્યમાં અમે આ નાના પુસ્તકને હૃદયથી આવકાર જમાવીએ છીએ. આપણા સાહિત્યમાં પ્રો. હાકાર અમુક પ્રકારના કવિતાના પુરોગામી છે, અને કવિતાના સ્વરૂપ મંચથી અમુક અભિપ્રાય ધરાવનારા છે આ સંગ્રહથી તેમના અભિપ્રાયોનું મૂર્ત સ્વરૂપ જાણવા મળે છે એ પણ એક વિશેષ ક્ષાયો છે.

આ મંત્રહતું સૌથી પહેલુ બ્યાન મેંએ એવું અંગ, પ્રો. ઠાકરે આ પુનઃ પ્રકાશનમાં કાબ્યના પાઠમાં ફેરફાર કર્યા છે એ છે. તેના દાખલા તરીકે આપણે ‘ભણકાર’ લઈએ, તે પહેલો સોનેટ છે માટે નહિ, પણ તેમાં, કરેલા ફેરફારનું રહસ્ય સમગ્રવચાને વધારે નિદર્શક દાખલા છે માટે —

ભણકાર ભા. ૧ લાનો પાઠ

આથે જિભાં તટ ધુમસ જેમાં દુમો નીદ સેવે,
વચ્ચે સ્વપ્ને મૃદુ મલકતી શાન્ત રેવા સુહાવે;
જિયાં નીચાં સ્તન ધક્કા ઢાલતાં સુમ વારિ,
તેમાં ધીમે તલ સમ પડે જીપડે નાવ મ્હારી.
માથે, જાણે નિજ નિરખતા નમ કાંતિ કંદાપિ
જાણે સૃષ્ટિ કુસુમવસને તેથી જ્યોત્સ્ના લખાતી;
ને બીડેલા કમલ મહી બન્ધાઈ સૌંદર્ય—યેલો
ડાલે લોટે અલિ મૃદુ પદે, વાય આ વાયુ તેવો.
ત્યા સુતેલો લવુ નવલ અર્ધા અનાયાસજન્દ,
કે ડાલન્તી ગતિ પર સજુ બીનના તાર મન્દ;
તેમાં કચાંધી—રજનિ ઉરથી, નર્મદા નીરમાંથી,
સ્વર્ગગાની રજતરજ કે વાદળી ફેનમાંથી.—
પુષ્પે પાને વિમલ હિમચોતી સરે તેમ જાની
બાની મીઠી ઉર જો જવતી નીતરે શી સેહેતી ?

મ્હારાં સોનેટ નો પાઠ

આથે જિભાં તટ ધુમસ જેમાં દુમો નીદ સેવે,
વચ્ચે સ્વપ્ને મૃદુ મલકતા શાન્ત રેવા સુહાવે;
જિયાં નીચાં સ્તન ધક્કા શાં ઢાલતાં સુમ વારિ,
તેમાં મેળે તલ સમ પડે જીપડે નાવ મ્હારી.
માથે જાણે નિજ નરિ જુવે કાન્તિ તો સૃષ્ટિ સૂતી
અખડી જાણે, કુસુમવસને તેથી જ્યોત્સ્ના લખાતી;
ને બીડેલાં કમલમહિ બન્ધાઈ સૌંદર્યયેલો
ડાલે લોટે અલિ ખટ પદે, વાય આ વાયુ તેવો.
ત્યાં સુતેલો લવુ નવલ અર્ધા અનાયાસજન્દ,
કે ડાલન્તી ગતિ પર સજુ બીનના તાર મન્દ,
તેમાં કચાંધી, રજનિ ઉરથી, નર્મદા નીરમાંથી,
સ્વર્ગગાની રજતરજ કે વાદળી ફેનમાંથી,
પુષ્પે પાને વિમલ હિમ-ચોતી સરે તેમ જાની
બાની હૈયું લિજવિ ભરતી નીતરે શી—સેહેતી ?

અહીં આપણે ‘તેમાં ધીમે’ ને બદલે ‘તેમાં મેળે’ ના પાઠાન્તરનું, રહસ્ય જોઈએ. કાઈ સ્ત્રી સુતેલી હોય અને તેના શ્વાસોચ્છવાસથી તેનું ઉર ધીમે ધીમે જાગેતીએ થતુ હોય, તે ઉર ઉપગમે તલ પણ તેની સાથે જાગે નીચે થાય, તેમ નર્મદાનાં નીર અને તેની સાથે નાવડી જાગેતીએ થતી હતી. એ પ્રો. ઠાકરની ખરેખર એક મુંદર કલ્પના છે. એ શ્વાસોચ્છવાસ જાંબના છે, એટલે ધીમા તો હોય જ, તેનું પીમેપણું ‘સુમવારિ’ના વ્યગ્યાર્થમાં આવી જાય છે, એટલે ‘ધીમે’ શબ્દ ન હોય તો ચાલે. અને ‘મેળે’ શબ્દ પાણી સાથે મેળમાં નાવડી જાગેતીની થાય છે એ ઉપરાંત તે આખા દરખતો સંવાદ-મેળ સૂચવે છે, અને એ રીતે પછી આવતી ‘ડાલન્તી ગતિ’ ને ‘જાની બાની’ ને માટે સંહત્યમાં એક પ્રકારની અપેક્ષા ઉત્પન્ન કરે છે. એટલે એ પાઠાન્તર સમુચિત છે. એ જ રીતે ‘નમ કાન્તિ’ ને બદલે ‘નરી કાન્તિ’ વધારે સારો પાઠ છે. ‘નમ’ શબ્દ કંઈક અરુચિકર છે.^૧

૧ તદ્દલ ‘નમો’ અપવાદવાચક શબ્દ છે. આ રીતે ઘણીવાર આપણા કવિઓ ગુજરાતી શબ્દોને તેના સમાનાર્થ અંગ્રેજી શબ્દોના વ્યગ્યાર્થમાં વાપરે છે તે થતુ છે. અંગ્રેજીમાં ‘પ્રેરણા ફૂંકવી’ એ ઇશ્વરે મનુષ્યના વાકમાં ફૂંક મારીને શ્વાસ પૂર્ણ એ બાઈબલની ગાન્યનામાંથી આવેલું છે. ગુજરાતીમાં ‘ફૂંકું’ શબ્દ સારો નથી. ‘ફૂંકી મૂકું’ અમનલ છે. અંગ્રેજીમાં ‘સ્વપ્ન’ શબ્દ સુદૃઢ અને ઉચ્ચ આદરણ્ય નક ધઈ શકે છે, ગુજરાતીમાં સ્વપ્નનો વ્યગ્યાર્થ ‘ચિન્તાત્વ’ છે. આવા ઘણા દાખલા રાકાય. આવા પ્રશ્નોથી આપણી કવિતા ગુજરાતી શબ્દોનો વ્યગ્યાર્થ જાણનારને ઘણીવાર અજ પડે છે.

અગ્રેશમાં naked beauty ખરાબ નથી લાગતું—કદાચ માનવગતિનાં આદ્ય માળાપ એ અવસ્થામાં કતાં એવી માન્યતાને લીધે. પણ ગુજરાતી ‘નમ્ર’ શબ્દ એટલો સારો નથી. અને વક્તવ્ય ‘નરી કાન્તિ’. કહેવાથી કહેવાય છે—આપણે માનવગતિ, સૌન્દર્યનું નર્ત્ત સ્વરૂપ ન સાંખી શકીએ ! માત્ર ‘નજી’ કરતાં ‘ઝખ્કી નજી’ વધારે સારું છે કારણ તેનું ઉચ્ચારણ ઝખ્કવાના અર્થને પુષ્ટ કરે છે.

આ કાવ્યમાંથી એક ખીછ ચર્ચા ઉત્પન્ન થાય છે તે તરફ પણ ધ્યાન દોરીએ. વિવરણમાં કહ્યું છે ‘...આછી વાદળીઓનો વિગ્તાર, તે જ્યોત્સ્નાએ એટલે કુસુમવસન—ફલની આદર’. આ એક પ્રકારની જૂના આગકારિકો કહ્યું છે તેવી, અતિશયોક્તિ કહેવાય. મેધ જેવા સ્વામ દૃષ્ટુ તમારું રક્ષણ કરે’ એ ઉપમા, ‘દૃષ્ટુમેધ તમારું રક્ષણ કરે’ એ રૂપક, ‘...આવો આવો મેધ તમારું રક્ષણ કરે’ એ અતિશયોક્તિ, બન્ને ઉપમેયનો ઉલ્લેખ ન નહિ, માત્ર ઉપમાનો ઉલ્લેખ ! પણ પ્રશ્ન થાય છે કે વાદળાં કોઈ એક ઉપમાનવાચક શબ્દની ઉપમેયના ઉલ્લેખ વિના તેને સૂચવવાની શક્તિ કેટલી ? અહીં ‘કુસુમવસન’ શબ્દમાં પ્રકરણબદ્ધે એટલી શક્તિ છે ? અલગત જ્યોત્સ્નાને મટિ આછા વાદળા મિચાય ખીજુ ‘કુસુમવસન’ ન હોઈ શકે છતાં એટલો અર્થગલં વાચક ઉપર છોડવો છટ છે !

એક ખીન્ને દાખલો લઈએ. ‘પ્રેમની ઉપા’ની ઉદ્દેશી પક્તિ. મૂળ પંક્તિ આમ છે.

હલોડો નહૈ ત્યાં, નહિ પણ નિશા પ્રેમકેરી ઉપામા.

નવો પાઠ—

નહૈ ત્યાં આદા મુરજ હનિ એ પ્રેમ કેરી ઉપામા.

જૂના પાઠ ઉપર ભણકારમાં વિવરણ છે : “આ ચિત્ર પ્રેમના દિવસનું નથી, પ્રેમની નિશાનું નથી, પ્રેમની ઉપાનું છે, એમ કહેવાનું શું નાતપર્ષ ? આ કિશોર કિશોરીને એક ખીમના આકર્ષણમાં દિવસ ચાલે છે કે રાત તેનું ભાન રહેતું નથી, એ અર્થ તો નજી છે જ, એ ઉપરાંત ખીન્ને કંઈ આશય છે ખરો ?” અહીં પ્રશ્ન કરીને છોડી દીધું છે. ‘મ્હારા સોનેટ’માં તેનો જવાબ છે : “આ અવસ્થામાં વિશુદ્ધ પ્રેમ પણ પ્રધાનપણે જાતિનેય (સેક્સુઅલ) અને આવા (ઉપા જેટલા) પ્રકાશવાળો જ હોય.” વગેરે. માટે કહ્યું છે કે આ નવપરિણીત યુગના પ્રેમમાં ચન્દ્ર કે સૂર્યનો પ્રકાશ નથી, માત્ર ઉપાનું અજવાળું છે એ રીતે આ પાઠ નવપરિણીત યુગલના પ્રેમની મર્યાદા બતાવતા વધારે સારો ખરો. પણ એમ કરવા જતાં ‘આ અભિનવ પ્રેમમાં સમયનું ભાન નથી રહેતું’ એ અર્થ લગભગ જતો રહ્યો તેનું કેમ ? અને હજી એક ખીન્ને વાધો. આ પ્રેમ પ્રૌઢપ્રેમથી જોણ પ્રકાશવાળો એ કખૂદ, પણ એ મર્યાદા, અભિનવ પ્રેમનું મોહકત્વ ઘોતવતાં આવા કાવ્યમાં શા માટે ? સહૃદયને આ કાવ્યમાં એ મોહકત્વનું માધુર્ય, તેની તક્લીફતા માત્ર અનુભવથી છે, તેના તારતમ્યની મર્યાદાનું શાસ્ત્રીય સંત્ય અહીં શાને ?

હજી વિવરણમાં ઉપસ્થિત કરેલ એક પ્રશ્નને સ્પર્શી લઈએ. ‘પરિવ્રજન’ના વિવરણમાં કતાં કાલિદાસના મેઘદૂતમાં એક જગાએ મલ્લિનાથ સંભોગનો ધ્વનિ ઉમેરે છે, તેને દોષ, ગણી, પોતાના સોનેટના વિષયજૂત પૃથ્વી મચનના પરિવ્રજનમાં “સંભોગ-

વર્ણનનો ફાઈ પણ પ્રકાર આણવાનો ‘ખ્યાલ મરખો’ નથી એમ કહે છે, પણ કતાનો અભિપ્રાય સ્વીકારીને પણ આપણે પૃષ્ઠી શકીએ ગગન ‘છાનો’ શા માટે સરે છે ? ‘પરિધ્વજનશૂર’ એમા શૂર કેના પરિધ્વજન માટે કહી શકાય ? પરિધ્વજન ગુપ્ત શા માટે ? યુગલ ‘ગળા’ ગયા એનો ખ્વનિ જો ? લાપામા અનેક પ્રખલોમા શબ્દો વપરાઈ વપરાઈને બગ્યાર્થ બેગો કરે છે, ‘મુગ્ધ મગ્રામ’ ‘ધમતો લાસે વીર કુશલ ગતિજગમા ર’ વગેરે અનેક જગ્યાએ અનેક સમયોમા આ અર્થના શબ્દો જે વસ્તુ બ્રહ્મા કરના વપરાયા હોય, અને એમ વપરાઈને જે વ્યગ્યાર્થ તે શબ્દો માથે નિત્યમનદ થયો હોય તે પછી મહેવાઈથી ફરી શકનો નથી અને ગગન પતિ, અને પૃથ્વી પત્ની એ કંપના આપણામા ગૃહાસન જેટલી જૂની છે તેમા આવેલી ‘આપણી લગ્નવિધિમા વર કન્યાને કહે છે ‘દારદ પૃથિવી ત્વ, તાવેદ વિવહ્વાવે’” ઈ ઘૌ છુ તુ પૃથ્વી છે, આપણે જે લગ્ન કરીએ એટલે ઘૌ અને પૃથ્વી ધણા પ્રાચીન કાળથી પતિપત્નીના પ્રતીકા છે જ ગોટને સુનાગનો ખ્વનિ અદો સ્વાભાવિક છે અને તેથી આ કન્યાના અર્થને દાનિ ચતી નથી વિરગણના પ્રારભમા સંભોગ લેણુ’ શબ્દ તો આ પરિધ્વજન માટે કતાએ પોતે વાપર્યો છે.

પ્રોદેશ કાકારનુ આ વિરગણ માન કવિતાના ઉપભોગને જ ઉપકારક થશે એમ નહિ તેથી કવિતાલેખનને પણ ઘણો ઉપકાર થશે એમની નિરૂપણ પદ્ધતિ માત્ર વિચારો આપે એની નહિ પણ આપણને વિચાર કરતા કરે એવી છે આ વિરગણ વાચીને લેખક વાચક સ્વતંત્ર વિચાર કરના—પ્રો કાકારની પેઠે જ, પ્રણાલિકાનું ગદ્ય મમજતા છતા પ્રણાલિકાથી તણાઈ ન જતા—સ્વતંત્ર વિચાર કરવા, સ્વતંત્ર પણ કાવ્ય ગદ્યને અનુકૂળ પ્રયોગો કરવા પ્રેરણો, અને એમા જ આનુ ખડુ માફલ્ય છે એમ અને માનીએ છીએ કવિતાલેખક વર્ગમા તો પ્રો કાકાર તરફ એટલું આકર્ષણ છે કે તેને આ વાચવાની લનામણ કરનાની જરૂર રહેતી નથી પણ વાચકવર્ગને અને કહીશ કે પ્રો કાકારની શૈલીના અમુક લક્ષણ સામે ફરિયાદ ન કરતા તે સમજવાનો પ્રયત્ન કરનાથી તેને વધારે ફાયદો થશે આપણા થોડા માગ બલિષ્ઠ ધનિષ્ઠ ગવર્શાવીના લેખકોમા પ્રો કાકારનું અનન્ય સ્થાન છે અને યુગરાતી ગદ્ય—જેનું લવિષ્ય શ્રમને હજી વણુ વિશાળ અને ઉજ્જવળ લાગે છે—તેમા કામ કરનારને પણ તેમના ગદ્યની તાતીમની એટલી જ જરૂર છે

૨૧

શ્રી મહેન્દ્ર જૈન પચાંગ—કર્તા મુનિ વિકામવિજયજી પ્રમશા અમરતલાન કેવળદાસ મહેતા, નાગજી બૂધરની પોળ, અમદાવાદ શુભગતી આટુતિ રા ૧૯૬૭ માટે અને દિંદી આટુતિ શક ૧૮૫૮ (અં ૧૯૬૭-૬૮) માટે દરેકની કિં ૨ આના

અમે માગતારના અંકમા શ્રી હરિદ્ગભાર્ણના ‘પ્રત્યક્ષ પચાંગ’ ની સમાવેશના કરી છે આ પચાંગનું અને ‘પ્રત્યક્ષ પચાંગ’ નું ગણિત એક જ દોવાથી તે પચાંગ માગેના અમારો અભિપ્રાય આ પચાંગને પચુ મગખી ગીતે લાણુ પડે છે આ પચાંગના કતાએ શ્રી હરિદ્ગભાર્ણ પામેથી પચાંગના ગણિતની પદ્ધતિ જગનર મગજ લઈને તે પ્રમાણે ખૂબ કાળજીથી ગણિત કરેલુ દોવાથી ગણિતમા ખૂબ મુશ્કેલતા આવી છે જન ગમાજ આ પચાંગને પૂરેપૂરે આશ્રય આપીને કતાના અત્યંત શ્રમને માર્યું છે એમ અમાગી જન સમાજને આમદપૂર્વક લનામણ છે

૨૧

મા, તારાં સંતાન !

દેવજી અ. મોહા

નવ કદિ ચે શયતાનને આંગણ
મા ! ઝોળી ધરીશું થે માંગણ
કિન્તુ ઉતરીશું સમરાંગણ

મા, તારાં સંતાન !

ખૂબ વહી ચિરે બદનામી
ઝૂંકી ઝૂંકી કંઈ ભરી સલામી
હવે ન સહીશું ઘડી શુભામી

મા, તારાં સંતાન !

તુજ પાથે તુપૂર ન રણકે
લોહ તણી જંછરો ખખડે
કેમ કરીને ધીરજ પકડે

મા, તારાં સંતાન !

સ્વતંત્રતાની પિ પાસા લાગી
અન્ય કશાનાં નવ અનુરાગી,
લેશું રિપુનાં કળ બળ તાગી

મા, તારાં સંતાન !

રામે રામે શૌર્યની રાતી
કંઈ કંઈ ચે છાજે ઉભરાતી
આજ ઉછાજે ગજ ગજ છાતી

મા, તારાં સંતાન !

ભૂખી લોભ ધખીને પીતાં
શોષિતની, લે વહે સરિતા
તો આ જગને બીજી ગીતા

હે તારાં સંતાન !

મા, તારાં સંતાન

સાહિત્યથી જ પોતાના જીવનને જનાવ્યું રસમહાકિત્યને પણ નવું જીવન પ્રદાન કર્યું—આ જ મંદોપમા કેળવના સુપ્રસિદ્ધ ગાંધીય કવિ ‘ કવિ માર્ચલૌમન ’ વહલતોહલ નાગણ્ય મનેતનો પગિય છે. ઇ. સ. ૧૮૭૮ના આશોળગમા વેદાનુકુ નામના એક જીર્ણ ધર્મા તેમનો જન્મ થયો. વેદાનુકુ પહેલાં તે એક સ્વતંત્ર રાજ્ય હતું અને ત્યાના અભિમ ગણના મેંત્રી ‘ વહલતોહલના ’ કુટુંબના એક વીરપુરુષ હતા. વહલતોહલના મામા મરુતના વિદ્વાન અને એક ઉદાર વેદ હતા તેમણે પોતાના ચતુર બાણેજને આયુર્વેદ અને સસ્કૃતની શિક્ષા દીધી મરુત મહાકિત્યનો, ખાસ કરીને કલિદાસની રચનાઓનો ખાન વહલતોહલ ઉપર ખૂબ પ્રભાવ પડ્યો અને તે બાહ્યાવસ્થાથી જ કવિતા કરવા પ્રેરાયો. દસમા વર્ષની નાની વયમા જ તે મહાસલમ અને મરુતમા લખના લાગ્યો. પોતાની કવિતાઓમા અર્થગાભીર્ય અને રચનાસૌખ્ય સાથે સાથે તે વ્યાકરણની ભૂલો પણ ઠીક કરતો.

તે દિવસોમા પણ કવિઓ અને વિદ્વાનોની ખોટ નહોતી, અને લોકો કોઈ કોઈ વખત ભેગા થઈ મહાકિત્યચર્ચા પણ કરતા. બાલક વહલતોહલ પણ તેઓના એક ‘ સહદય મનેન ’ મા નિમગ્ન રીતે જતો. તેમા ભાગ લેતો, અને એક દિવસ તેણે એક પદને કે જેની ચર્ચા થઈ રહી હતી, તેનો અર્થ મમજનાના કારણે ફરીથી વાચી મંભળાવના માગણી કરી, ત્યારે એક ઉપસ્થિત વિદ્વાને કહ્યું ‘ કવિતા કરવી ખમ નથી, ગ્રંથોનુ અધ્યયન કરવું પણ આવશ્યક છે ’.

ખમ, આ વાત બાલ કવિતા હૃદયમા લાગી ગઈ તેણે તરત જ સસ્કૃત ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવું શરૂ કરી દીધું અને થોડા જ વર્ષોમા, મહાકિત્યજારને લૂટી પોતાની જ્ઞાન મપત્તિ ખૂબ વધારી.

તે મમયના ધણખમ કવિઓ. કવિતાને એક મનોગ્જનની મામત્રી સમજતા હતા અને યુવક વહલતોહલ પણ તે જ ગમમા રગાર્ષ કવિતા રચતો હતો. આ કવિતાદાગ તેને થોડોધણો આર્થિક લાભ પણ થયેલો. કેળવના જૂના કુટુંબની એવી વ્યવસ્થા હતી કે કુટુંબનું પ્રત્યે અગ પગિશ્રમ કરી વિના જ આનંદથી ખાઈપી રહો શમ્તુ માત્ર ‘ કારણવન ’ એટલે કુટુંબના મુખ્ય મિત્રાવ કોઈને ગણવું ન પડતું. વહલતોહલ પણ એવા જ એક કુટુંબનો અંગ હતો. છતાં પણ તે કોઈને બોગ્ગરૂપ થવા નહોતો માગતો. તેથી તેણે પદમા ચિહ્નિત્મા સમધી અમુ- ગ્રંથોની રચના કરી, થોડાધણા પૈમા પેદા કર્યા, અને થોડા વખત બાદ પોતાનું ગામ હોડી તે દ્રૌચૂર ચાલ્યો ગયો અને ‘ કેશવપદ્મ ’ નામના છાપખાનાના મેનેજરનું ામ મંભાગવા વાગ્યો. તે ખમની માથેમાથે તેમણે વાદમીકિ ગમણ્યનો મનયા ભમા અનુવાદ શરૂ કર્યો. આ અનુવાદ બે વર્ષમા તૈયાર થયો, અને એક માસિખનના રૂપમા

છપાવા પશુ લાગ્યો. આથી મલયાલમ સાહિત્યનું મહત્ત્વ વધ્યું, અને સાથેસાથે લેખકને પણ લાભ થયો. કેરલમાં ભાગ્યે જ એવો બીજો કવિ હિત્વેત્ત થયો હશે જેણે પોતાની લેખિની-દ્વારા જ જીવનસંગ્રામમાં જીત મેળવી હોય. આ પ્રમાણે આશ્ચર્યજનક પ્રતિભાથી સાહિત્યમેદા કરતાં કરતાં, તેમણે જીવનમાં આગળ ધપાવ્યું.

અંગ્રેજી વર્ષની ઉંમરે તેમને ઓછું સંબળાવા લાગ્યું અને જે વર્ષ સુધી મોટામોટા વૈદ્યો અને ડાક્ટરો પાસે દવા કરાવી પણ કંઈ ફાયદો ન થયો. પછી તો તેઓ સાવ બહેરા જ થઈ ગયા. આવા ખરાબ દિવસોની અંદર પણ, કવિતાલેખન તથા સ્વાધ્યાય તો ચાલુ જ હતાં. આવા દુઃખના સમયમાં પણ તેમનું કવિતાકરણ સુકાઈ ન ગયું તે તો બમણે વેગે વહેવા લાગ્યું અને આ સમયનો તેમનો કવિતાસંગ્રહ ‘અધિરવિલાપ’ના નામથી જ ઓળખાય છે, એક વખત તેમણે કહેલું: “મારા જીવનની સૌથી મોટી ઘટના તે મારું બહેરાપણું છે. તેણે મને મૌનનું સુંદર સંગીત પ્રમુખ્ય છે.”

આ સમયમાં કેરલના મુખ્ય પ્રકાશકને પુરાણોનો ગદ્ય અનુવાદ કરવાની—કરાવવાની યોજના લાગી હતી. અને આ મહત્ત્વપૂર્ણ અનુવાદનું કાર્ય વલ્લભોલ્લને સોંપામાં આવ્યું હવે તેમને ગદ્યશૈલીના ક્ષેત્રમાં પણ, પોતાની પ્રતિભા બતાવવાનો વખત મળ્યો. આદ્યમ વર્ષના કદિન પરિશ્રમ પછી ‘માકડેવ’ ‘વામન’ ‘પદ્મ’ ‘મત્સ્ય’ એ ચાર મોટા ગ્રંથો તૈયાર થયા. તેમની ગદ્યશૈલી એટલી સુંદર અને મધુર હતી, કે વાચકોને ખૂબ ગમી ગઈ. આ પ્રમાણે સાહિત્યના અન્ય ક્ષેત્રમાં તેમને વિખ્યાતિ મળી આ જ સમયમાં તેઓ ‘કેરલોદય’ નામના સાપ્તાહિકના મહાવક તરીકે હતા. અને તે સાથે ‘આત્મપોપણી’ નામના માસિકનું સંપાદન કરવા લાગ્યા. ‘આત્મપોપણી’ આખા પ્રાંતનું મુખ્ય માસિક ગણાતું અને તે દ્વારા તેમણે મલયાલમના પદ્યસાહિત્યની ખૂબ સેવા કરી.

તેમની ‘અધનરથ અનિરુદ્ધ’ ‘ગણપતિ’ ‘શિશ્યનું મકતુ’ નામની શ્રેંગારસ્સપ્રધાન રચનાઓ લોકપ્રિય થઈ પડી. તેઓ કેરલના સર્વોદ્દૃષ્ટ કવિ ગણાવા લાગ્યા.

આ બધું હોવા છતાં પણ, હજુ સુધી તેમની કવિતા વર્તમાન જગતને ઊંડો, પુરાણોની દુનિયામાં જ રમતી હતી. મનુષ્યના દૈનિક જીવન માથે તેમને કાંઈ પણ મેળંધ નહોતો.

પુરોપનો મહાન વિગ્રહ ૧૯૧૪ માં થયો. આખા જગતમાં વિપ્લવ પ્રચલવાની તોપોના ગડગડોટોએ, આ બહેરા કવિને પણ પોતાની કંપનાસૃષ્ટિમાંથી જગાડ્યો. તેમની આખ લીધડી, અને જનની જન્મભૂમિ તરફ વળી. આજ સુધીની તેમની જન્મભૂમિ તરફની બેદરકારી તેમને કેટલી સાબતી હતી તે જાણવું હોય તો ‘મારી કૃતજ્ઞતા’ તમારે વાંચવી જોઈએ. ગદ્યગદ્ય થઈ તે સમયે ‘માતૃવલ્લ’ નામનું ગીત જે તેમણે ગાયું તેણે બંધીમના ‘વંદેમાતરમ્’ની જેમ આંખા થઈ કેરલને જગાડી દીધું જનતા જાગૃત થઈ અને તેણે વલ્લભોલ્લને સાથ દીધો, અને તે દિવસથી તે ખરેખરો કેરલનો કવિ બન્યો.

આ જ સમયે, ૧૯૨૦-૨૧ ની મલયાલમની લડત ચરૂ થઈ. ગાંધીજીના ચળવેલી આ કવિ પર એટલી અસર થઈ કે તેમણે બાપુજીને પોતાના ગુરુ સ્વીકાર્યા. આ ‘શિષ્ય ઉપર પોતાના ગુરુની કેટલી ઊંડો છાપ પડી હતી તે જાણવું હોય તો, તેની ‘એટ ગુરુનાયન’ (મારા ગુરુદેવ) નામની તેમની કવિતા વાંચવી. તેમણે ગાંધીજીનો સત્ય અને અહિંસાનો

સંદેશ આખાય પ્રાંતને ગાઈ ગાઈને સંભળાવ્યો. આ પછી ન્યારે ગાંધીજી કેરલ પ્રાંત તરફ આવેલા ત્યારે ગુરુ-શિષ્યની બેઠ પશુ ચયેલી.

હવે વલ્લતોલ્લ દેશની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો નાશ થતો જાય છે તે જોઈ તેમને અત્યંત દુઃખ થયું અને તેથી પોતાની કવિતાઓમાં ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું દિગ્દર્શન પણ તેમણે કરાવવા માંડ્યું. આંગણમાં તુલસીના છોડનું માહાત્મ્ય, એક ધરડી ડોસીનું સંખ્યાસમયે પોતાની જીર્ણ કૂંપડીના ખારણે- બિલા રહી સંખ્યાવંદન કરવું, એક નાવિકની ગ્રંથ વાંચવાની આસક્તિ, નવા વાદળને જોઈ એક ખેડૂતનો આનંદ, શિકારીની ગોળીથી ધવાયેલી ચકલી, યુવક જમીનદારથી દુષિત અને દલિત ગ્રામ્ય-બાલાની ભાવનાઓ, જીવનથી નિરાશ યત્રી આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થયેલ યુવક અને તેનું ચિત્ર છત્વાદિ વિષયો આ વખતે તેમની કવિતામાં આવે છે.

થોડાં વર્ષો પહેલાં તો કેરલના કવિઓ સંસ્કૃત છંદોમાં રચનાઓ કરતા. તે માનતા કે દ્રાવિડ છંદ જરા શિથિલ હોય છે. શરૂમાં તો વલ્લતોલ્લ એમ માનતા, પણ થોડા જ વખત પછી તેમણે પોતાની બૂલ સુધારી, અને આ તિરસ્કૃત છંદોનો સુંદર ઉપયોગ કરી કવિતાઓ લખવા લાગ્યો.

આ પ્રમાણે, તેમની રચનાઓએ મલયાલમ સાહિત્યમાં એક નવીન યુગનું સર્જન કર્યું.

એમની વિખ્યાતિ એટલી વધી કે કોચીનના સ્વર્ગીય મહારાજાએ તેમને પહેલાં 'કવિ-તિલકન' અને પછી 'કવિસાર્વભૌમન'નો ઉપાધિ આપી, અને અમુક રકમ દર મહિને પેન્શન તરીકે આપી.

વલ્લતોલ્લ જેટલા સાહિત્યપ્રેમી હતા તેટલા કલાપ્રિય પણ હતા. 'કચકલિ' નામના મૂક નૃત્યનો પુનર્જન્મ કોઈએ કર્યો હોય તો તે વલ્લતોલ્લે જ. 'કચકલિ'માં સંગીત, વાદ્ય, નૃત્ય, અભિનય અને વેપમૂલાનો સમાવેશ થાય છે. અને આજ તો સ્વીન્દનાથ ટાગોરને લીધે આ 'કચકલિ' આખા વ જગત ઉપર ખૂબ વિખ્યાતિ મેળવી ચૂક્યું છે.

અથાગ પરિશ્રમ પછી, મરી જતી આવી કલાઓના સર્જન અર્થે, વલ્લતોલ્લે 'કેરલ કલા મંડળ'ની સ્થાપના કરી. આજે તે ખૂબ સુંદર કામ કર્યે જાય છે.

આજે, આ કેરલના મહાકવિ કોચીન રિયાસતના મુલકુલતુકાવ નામના ગામમાં રહી પોતાનો વધુ સમય 'કલામંડલ'ની ઉન્નતિમાં લગાડી રહ્યા છે, અને કોઈ કોઈ સમય પોતાની મોઢી કાબરગીણી પણ સંભળાવે છે.*

રાહનશાહ પંચમ જ્યોર્જ

રાહનશાહ પંચમ જ્યોર્જ તા. ૨૦-૧-૧૯૩૬ ને મોમવારને રોજ રાત્રે ૧૧-૫૫ કલાકે તેમના પ્રિય નિવાસ સેન્ડ્-ગ્રામ ખાતે અવસાન થયું. સમસ્ત બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય અને બીજા દેશો પણ આ અવસાન માટે જોડે શોક પ્રદર્શન કરી રહ્યા છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ, રાજકીય મતભેદ ગમે તેટલો જોડે હોય છતાં, ગાંધીજી અને ટાગોર, રાજેન્દ્રપ્રસાદ અને સર તેજ બહાદુરથી માંડીને સર્વે નેતાઓ અને કોમોએ પોતાનો ખેદ જાહેર કર્યો છે. એક રીતે તો આ અવસાન એ સુભગ છે. લાંબો સમય સુધી આવા મહાન સામ્રાજ્યનું રાજ્ય બોગથી, પ્રગતિ પ્રેમ અને ભક્તિ ઉપર સુધી કાયમ એકધારા અનુભવી, વિશાળ કુટુંબથી ઘેરાયેલ અને પુખ્ત ઉંમરે શાન્તપણે મૃત્યુ થતું એ સદ્ગુણ ન ગણાય. તે છતાં આ રાહન અને પ્રગતિસક્ત રાજનીતી સ્થાન માત્ર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં જ નહિ પણ દુનિયાભરમાં એવું અનન્ય હવું કે તેમના વિદેહ યવાથી એક મહાન વ્યક્તિની દુનિયાને ખોટ પડે છે. આનું સ્થાન તેમણે પોતાના સૌજન્ય અને સાદાર્થ, પોતાની મહાન રાજનીતી કૌશલ્યે નિષ્પક્ષપાતપણે અને પ્રગતિવાદી અદા કરવાની જાવનાએ પ્રમના અત્યંત કટોકટીના પ્રમંજાએ અડગપણે અને ધૈર્યથી મોખરે બિલા રહી, પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

પ્રિન્સ જ્યોર્જ યુવરાજ તરીકે જન્મ્યા ન હતા વડીલપણના અકાળ અવસાનથી યુવરાજ પદ તેમને મળ્યું હતું. તેમને પ્રથમથી રાજ્યને યોગ કેળવણી અપાઈ ન હતી, પણ નાવિક તરીકે કેળવણી મેળવી તેમણે જીવનની શરૂઆત કરી હતી. સામાન્ય નાવિક તરીકે ઘણું કઠણ જીવન યુગની તેમણે નૌકાશાસ્ત્રમાં જિંદું જાન મેળવ્યું હતું દુનિયાભરની મુમાફરી કરી વિશાળ અનુભવ મેળવ્યો હતો અને સામ્રાજ્યની વ્યવસ્થાકારી પ્રાપ્ત કરી હતી.

૧૯૧૦માં રાજ્યારોહણ કર્યું ત્યારે ઘણા જટિલ અને વિકટ પ્રશ્નો તેમની સમક્ષ ખડા હતા. આમની સલાહ અને ઉમરાવો વચ્ચે અંતિમ સત્તા માટે ઉત્તરનું યુદ્ધ લડાઈ રહ્યું હતું. નવો પાર્લામેન્ટ એક્ટ ઉમરાવ મક્કા નામંજૂર કરે તો પ્રધાનોની સલાહ મુજબ નવા ઉમરાવો નીમીને પણ તે કાયદો મંજૂર કરાવવો કે નહિ તે સમસ્યા કોઈપણ રાજનીતી મૂંઝવે તેવી હતી. પણ એક બંધારણીય રાજ્યને જાણે તેવી નિષ્પક્ષપાત રીતે પ્રધાનોની સલાહ તેમણે માન્ય રાખી હતી. તેવી જ રીતે આયર્લેન્ડની સ્વાતંત્ર્ય લડતે ઘણું જ ઉમર સ્વરૂપ લીધું હતું. લોર્ડ કારમની સરકારી નીચે અલ્ટરર યુદ્ધ માટે તૈયાર થઈ રહ્યું હતું અને પ્રજાને મારે આંતર વિમ્મલના બહુકારા વાગી રહ્યા હતા. આવા અસાધારણ પ્રમંજે આ

રાજવીએ એક જ અસાધારણ પગલું લીધું. પોતે જ, વિશ્વિકાર બની, બન્ને પક્ષોને બોલાવી સમાધાની માટે પ્રયત્નો કર્યા અને પોતાની અંગત લાગવગતું સઘળું વર્ગન શાન્તિ માટે અજમાવ્યું. તેટલામા જ વિશ્વવિઘ્નનો જ્વાળાગુપ્તી ફાટી નીકળ્યો. ઇંગ્લાંડના સર્વ પક્ષો મતબેદ ભૂલી રાજવીની સરદારી નીચે એકત્ર થયા અને આયર્લેન્ડનો હોમરૂઢ એકટ પાસ થયો. મહાન યુદ્ધ દરમ્યાન, અનેક વિકટ પ્રમુદ્ધોએ જાતે યુદ્ધક્ષેત્રે પર જઈ ને, ધવાધેધ સૈનિકાની અંગત સેવા કરીને, સામ્રાજ્યનાં સૂત્રધારોને પોતાના સૂક્ષ્મ પશુ સમજ નેતૃત્વે એકત્ર કરી, આ રાજ્યે પોતાની ફરજે અદા કરી. દુનિયાએ નહિ જોએલી એવી કાન્તિ જોઈ, અનેક મહાન સામ્રાજ્યો હતાં નહતાં ધર્ષ ગયાં, અનેક શહેનશાહો કાળના ખપ્પરમાં જોગ ધરાયા ત્યારે પણ સ્થિતિની રાજવી સરથા કાયમ રહી, મજબુત ધર્ષ, તેના રાજ પ્રત્યે તેની પ્રગતિ માનસુદ્ધિ વધી.

સુલેહ પછી વિજયોન્મત ધર્ષ જે મહાન આશાઓ બંધાઈ હતી તે ત્યારે ભયંકર આર્થિક સંકટામણુ સામે લાંગીને જૂઠા ધર્ષ ગઈ અને બેકારી અને વ્યાપારનાશ પ્રગ્ન સમક્ષ ખડા થયાં ત્યારે પણ આ રાજવીએ પ્રધાનોને પોતાની સલાહથી મદદ કરી. સામ્રાજ્યના જુદા જુદાં અંગોને સ્વયનિર્ણયના સિદ્ધાંતે સપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની ભાવના જાગી, માતૃભૂમિથી દૂર થયાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે સામ્રાજ્યપરિપક્વ બોલાવી, સામ્રાજ્યના એકયના વિદ્ધ તરીકે રજુ થઈ સ્વતંત્રતા આપવા, છતાં ય એકચ જાળવી રાખ્યું. મજૂર પક્ષની બહુમતી ધર્ષ ત્યારે નિડરપણે ૧૯૨૪માં રામસે મેકડોનલ્ડને પ્રધાનમંડળ ઘડવા આમંત્રણ આપ્યું. ૧૯૩૧મા ઇંગ્લાંડ માટે મહાન વિપત્તિ હતી. આર્થિક પરિસ્થિતિ અત્યંત વિકરાળ બની હતી. ડોઈ એક રાજદ્વારી પક્ષ રાજ્યધુરા વહેવા તૈયાર નહોતો. તેવે સમયે પોતાની અંગત લાગવગે સર્વે પક્ષોને બોલાવી, રાષ્ટ્રીય સરકાર ઘડવાની હિંમત આપી.

બ્રિટિશ બધારણની સ્થિતિસ્થાપકતાને કારણે જૂના નામરૂપો કાયમ રાખી તેમાં નવો પ્રાણ પૂરી શકાય છે. તેના વણલખ્યાં લાગતો અસાધારણ ઉપયોગ સમયાનુકૂળ કરી શકાય છે. રાજવી હકો (Royal Prerogatives) આવો એક વણલખ્યો ભાગ છે. આ રાજવીએ તેનો અત્યંત નિષ્પક્ષપાત અને જરૂરી ઉપયોગ કરીને પોતાની પ્રગતિ હિત જાળવ્યું છે.

હિંદુસ્તાન માટે ત્યારે ત્યારે જાહેર રીતે બોલવાનો તેમને પ્રસંગ આવ્યો છે ત્યારે તેમણે પોતાનો સદ્ભાવ જાહેર કર્યો છે. ૧૯૦૬મા પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ તરીકે હિંદુસ્તાનની લાંબી મુસાફરી કરી, અંગત અનુભવ મેળવ્યો હતો. ૧૯૧૧મા જાતે હિંદુસ્તાન આવી, રાજ્યારોહણ કર્યું હતું. અને લોર્ડ કર્ઝનના એ અળખામણા બગલોગને રદ કરી સદ્ભાવ મેળવ્યો હતો હિંદુસ્તાનની પ્રગ્ન માટે તેઓએ સીધી રીતે કર્ષ મકસ્તવનું હિતકાર્ય કર્યું છે તેમ ન જ કહેવાય, છતાં એક બધારણીય રાજવીને શક્ય એવા પ્રયત્નો તેમણે કર્યા છે એવું તેમને અંગત જાણનાર વર્ગ કહે છે.

આ રાજમા મહારાણી વિક્ટોરિયાની ભવ્યતા અથવા અડગ નિર્ણયશક્તિ નહતી; એડવર્ડ સાતમાની ભલક અને રમિકતા નહતી; તેઓ કાંઈકે મિતભાષી અને અતડા ગણાતા; તેમનું વાચન વિશાળ નહતું; સાહિત્ય, સગીત અથવા કળાનો બહુ શોખ ન ગણાય; તેમનો દરબાર જાળવવ્યમાન નહિ જ, તેમનો અનુભવ વિશાળ હતો; દરેકશીપણું, બ્યાવહારિક દષ્ટિ અને સાદાઈ એ તેમનાં ખાસ લક્ષણો હતાં. તેમનું ચારિત્ર્ય ઉચ્ચ હતું.

ડિસેમ્બર ૧૯૩૪ માં પટણામાં મળેલ કાર્પવાહક સમિતિની બેઠકમાં મહાસભાએ સંયુક્ત સમિતિના અહેવાલ વિષે પોતાના વિચારો દર્શાવતો ઠરાવ કર્યો હતો, જેમાં તેણે જાહેર કર્યું કે સંયુક્ત સમિતિના અહેવાલમાં રજૂ થયેલ સુધારા તો અત્યંત પત્ર કરતાં પણ કેટલીક ખાખોમાં વધુ ખરાબ છે. તેમજ પરદેશી રાજ્યની ચૂંટ આ દેશ પર વધારે દબાવ અને પ્રજાની લૂટ વિશેષ અસરકારક રીતે ચાલુ રહે એવા સ્વાર્થો હેતુઓ નવા સુધારા પ્રાણ ગ્રહેવાને લીધે, તે અત્યાચાર તત્ત્વ કમ્તા વિશેષ ખરચાળ, વિનાશકારક અને ભયવાહક નીવડે એમ છે, માટે ધારાસભાએ એ ચોળના ફેંટા દેવી ધટે છે. સાથેસાથે કાર્પવાહક સમિતિએ જણાવ્યું, કે 'આવો અસ્વીકાર કરતી વખતે સમિતિને ભાન છે કે ચાલુ રાજ્યતંત્ર તો સહેલુ જ છે, પરંતુ મહારાજાના ઠરાવ અનુસાર પ્રજાકીય બંધારણ સમિતિ નવું બંધારણ ન ધરે ત્યાં સુધી આવી અગ્રણ્ય સ્થિતિ નિભાવી લેવી પડશે "

સર્વ રાજકીય પક્ષોના જે 'સુધારાઓ' પ્રત્યે આટલા પ્રખળ વિરોધ હતો, તે 'સુધારાઓ'એ કાવદાનું કાયમી સ્વરૂપ લીધું ત્યારે આ પક્ષોનું વલણ શું રહ્યું? કેદલાક ધારાસભાના મહાસભાના મંચેએ એના બંધારણમાં હોદ્દા સ્વીકારવા કે નહિ તેની ચર્ચા શરૂ કરી. વિનીતોએ તો પોતાની હમેશની રીત મુજબ જેટલો ઢુકડો મળ્યો તેટલો લેવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો અને વધારેને માટે મળવળ ચાલુ રાખવાનું જાહેર કર્યું. નાગપુરમાં વિનીતોના અધિવેશનમાં નામદાર શાસ્ત્રીએ આ નીતિની તરફેણમાં વધુમાં વધુ અસરકારક ભાષણ કર્યું. વિનીતોમાં મતભેદ એટલો જ રહ્યો કે સુધારાઓના અમલ કરવો (work them) કે લાભ લેવો (exploit them) અને છેવટ માંડવાળ કરી તેનો ઉપયોગ કરવો (utilise them) એમ ઠરાવ્યું. શબ્દોની મારામારી વિનીતો જેવી જાને આવડે છે? હવે સર્વ પક્ષોના સંયુક્ત સામનો કરવાની વાતો શરૂ થઈ છે. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીજીએ તેને માટે ચાર શરતો રજૂ કરી છે (૧) મહાસભાએ પોતાનું પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય ધ્યેય હોડી દઈ સારથાનિક સ્વરાજ્યનું ધ્યેય સ્વીકારવું, (૨) ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે સત્યાગ્રહના ઉપયોગને કાયમને માટે તિશાનલિ આપવી અને બંધારણસર ચળવળ કરવી; (૩) આદી પહેરવેશ; અને (૪) જાતમહેનતના ઠરાવોને રદ કરવા. કહેવાતી સદ્કારવૃત્તિ અને પ્રગતિના નામે નિર્બળતા અને દુષ્ટતાની કાંઈ હદ હોય છે! સદ્ભાવે રાજેન્દ્રપ્રાણીએ પહેલા બે મુદ્દાઓ વિષે તો સ્પષ્ટ જવાબ આપી દીધો છે, કે તેમાં ફેરફાર અશક્ય છે.

પણ હકીકત એમ છે કે મહાસભા અત્યારે વિનીત પંથે છે. મહાસભા એક ક્રાંતિકારી મંસ્થા મટીને એક સામાન્ય રાજકીય સંસ્થા જેવી થઈ રહી છે. મહાસભાના ઇતિહાસકાર ડો. પટ્ટાભી સીતારામલા કહે છે તેમ, મહાસભાને માટે આ સળૂડીનો મમય છે. (Congress is marking time) તેમ છતાં રાજકીય માંડવાળને પણ હદ હોય છે. ધારાસભા-પ્રવેશમાં ગાંધીજીને જ શ્રદ્ધા નહિ હોવા છતાં તેને પોતે મંજૂરી આપી.

તેનાં કારણોમાં તેમણે જણાવ્યું છે કે:

"હાલની પરિસ્થિતિમાં ધારાસભાઓની ઉપયોગિતા વિશેના મારા વિચારો નજીબા છે. ૧૯૨૦માં તે હતા તેવા જ આજે પણ છે. પણ મને લાગે છે, કે જે કોઈ મહાસભાવાદી એક કે બીજે કારણે સવિનય ભંગમાં લાગ લઈ ગયો નથી અને જેને ધારાસભાપ્રવેશમાં શ્રદ્ધા છે તેણે ધારા

સલામત પ્રવેશ મેળવી પોતે જે કાર્યક્રમ દ્વારા દેશનું કલ્યાણ થશે એમ માનતો હોય તે કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવા માટે પક્ષ સ્થાપન કરવો. એમ કરવાનો તેને હક છે, એટલું જ નહિ પણ એ તેનો ધર્મ છે.

“પાર્લામેન્ટરી બોર્ડનો પ્રશ્ન હવે વિચારીએ. અસહકારની આખીયે યોજનાનો હું યોગ્ય છું. છતાં આજના અલ્પાયુષી સંમેલનમાં ન્યારે આપણી પાસે સવિનય પ્રતિકારનો એકેય કાર્યક્રમ નથી ત્યારે, મહાસભાના એક તરીકે પાર્લામેન્ટરી પક્ષની આવશ્યકતા મેં કબૂલી લીધી છે.”

મહાસભિતિએ સ્વરાજ પક્ષની સ્વીકૃતિ કરતાં મેં ૧૯૩૪માં નીચે મુજબ કરાવ કર્યો હતો:

“દેશની ધ્યેયસિદ્ધિના માર્ગમાં ધારાસભામાં પ્રવેશ કરવાથી એક ડગલું આગળ જ વધારો અને તેથી તેમ કરવું જરૂરનું છે એમ માનનારાઓનો એક પ્રોટાવર્ગ મહાસભાવાદીઓમાં હોવાથી આ મહાસભિતિ પાર્લામેન્ટરી બોર્ડ સ્થાપવા નિર્ણય કરે છે.”

ધારાસભાઓને ગાંધીજીએ સરકારનાં માથાગૃહો ટૂંકાં હતાં. તેમાં પ્રવેશ કરવાથી સરકારના રાજ્યતંત્રને પ્રતિષ્ઠા અપાય છે. તેનું બધારણુ જોતાં અને નવા બધારણુમાં તેમાં જુદાજુદા વિરોધી વર્ગોની ગોઠવણી જોતાં ૧૯૨૪-૨૮માં અને ૧૯૩૫માં પણ જે કાર્ય થઈ શક્યું તે થવું અશક્ય છે, તે દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે. છતાં ધારાસભાપ્રવેશની વિરુદ્ધ તો મહાસભામાં કોઈ સક્રિય વિરોધ કરે તેવા પક્ષ નથી. જે છે તેવાઓ મૂળે મોટે રમ્યાત્મક કાર્યમાં દટાઈ જઈ પ્રજાશક્તિ ખીલવી, બારી ધુકવી તૈયારી કરવામાં માને છે. સમાજવાદી પક્ષ હજી અવ્યવસ્થિત, નિશ્ચિત ધ્યેય અથવા કાર્યક્રમવિનાનો લઘુમતિ પક્ષ છે. તે પક્ષે પણ ધારાસભાપ્રવેશનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો છે. શરૂઆતમાં વિરોધ કર્યા પછી બધારણુને તોડી પાડવા, તેનો અમલ અશક્ય બનાવવાના ઇરાદે ધારાસભામાં પ્રવેશ કરવો તેમ તેનું કહેવું છે. અને તે પણ હોદ્દા મત્કારવાની વિરુદ્ધ છે. ખરી હકીકત એમ છે કે ધારાસભાપ્રવેશ અને હોદ્દાસ્વીકાર તે એમાં સિદ્ધાંતભેદ કાંઈ જ નથી. એક જ નીતિનાં બે અંગો છે. સમવાયુકૂળ એકને સ્વીકારીએ તો બીજું પગલું શક્ય હોય તો અનિવાર્ય છે, આવશ્યક છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે મહામહાવાદીઓ હોદ્દા સ્વીકારશે તો સત્તાનો અને હોદ્દાની માધાનો તેમને એટલો મોઢ લાગશે કે મહાસભાનું ધ્યેય જૂલો સરકાર સાથે સહકાર કરવામાં પડી જશે અને નવા બધારણુને તોડી પાડવાની અને તેનો અમલ અશક્ય બનાવવાની મહાસભાની નેમ બર નહિ આવે. આ દલીલમાં ધારાસભાપ્રવેશ કરતા મહાસભાવાદીઓનો અણવિશ્વાસ રહેલો છે, તે દલીલ તદ્દન બિનપાયાદાર તો નથી જ, તો પણ જવાબ સ્પષ્ટ છે. ધારાસભાપ્રવેશ કરવા દેવા પૂરતો તમને વિશ્વાસ હોય તો હોદ્દાસ્વીકાર કરવા દેવા પણ વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. મહાસભાની નેમ હોદ્દા સ્વીકારવાથી ત્રિગેષ બર આવે તેમ હોય તો તેનો વિરોધ અર્થવિનાનો છે. ખરી હકીકત એમ છે કે જ્યાં સુધી રમ્યાત્મક કાર્ય કરવા માટે ગામગામ દટાઈ જવાની હડી ધીરજ ન હોય, અથવા તાત્કાલિક અને ક્ષણિક લાભોને જત્તા કરી બીજા યુદ્ધ માટે તૈયાર ન થઈએ, ત્યાં સુધી ધારાસભાનો મોઢ જતો કરવાની દિમન ન હોય અને ધારાસભાપ્રવેશને સ્વીકારીએ તો હોદ્દા સ્વીકારવા કે નહિ, તે ચર્ચાનો વિષય નથી રહેતો પણ સમવડનો અને સુત્સહોષણનો વિષય રહે છે.

વિનીતો સાથે મહાસભા એકત્ર થઈ શકે જ નહિ. એકા સમય માટે અમુક મુદ્દાઓ વિષે સમજૂતી કરી સહકાર થાય પણ કાયમની સંધિ એ પક્ષો વચ્ચે અશક્ય છે. અત્યારે મહાસભા વિનીત પંથે છે ત્યાંસુધી મૂળગત સિદ્ધાંતોનો ભોગ આપ્યા વિના શક્ય હોય તેટલો મહકાર ઇષ્ટ છે.

સદ્ભાષ્યે, આ વર્ષને માટે મહાસભાનું સુકાન એક એવા સુકાનીને સોંપાયું છે કે જેનું નિશ્ચયબળ, સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમ, સ્પષ્ટ અને સચોટ વિચારસરણી, સિદ્ધાન્તોને કાઈ પણ ભોગે વળગી રહેવાની તમન્ના, મહાસભાને વિશેષ વિનીત થતી અટકાવશે એમ આશા રહે છે.

સર દોરાબજી તાતા સામાજિક કાર્ય શિક્ષણરાજા

કાઈ પણ સુવ્યવસ્થિત સમાજમાં સમાજસેવા માટે ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાત હોય. દરેક વ્યક્તિને, પોતાની જરૂરિયાતપૂરતું મળી રહેતું હોય ત્યાં સમાજસેવાનું ક્ષેત્ર અતિ સંકુચિત હોવું જોઈએ. સમાજસેવા માટે સંસ્થાઓ હોવી તે સામાજિક વ્યવસ્થાની ખામી અને સડો સૂચવે છે. સમાજબંધારણ અને વાતાવરણ એવું હોવું જોઈએ, કે જે કાંઈ અન્યોન્ય સહાયની જરૂર રહે તે આપોઆપ મળી રહે, અને તેને માટે ખરચાણ સંસ્થાઓ મધ્યાવવાની અગત્ય ન જ હોય.

આપુ આદર્શ સામાજિક બંધારણ અને વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરી શકાય ત્યારે ખરું, અત્યારે તો તે સ્થિતિ નથી. સામાજિક કાર્ય કરતી સંસ્થાઓ વધતી જાય છે સમાજસેવાનું ક્ષેત્ર અનંત જણાય છે. તેવા સંબોગોમાં બિનઅનુભવી કાર્યકર્તાઓને હાથે તેવી સંસ્થાઓ રહેવા દેવી તે ગેરવ્યવસ્થા વધારવા બરાબર છે. સેવાધર્મ જ પરમગહન છે. ત્યાં પણ અત્યારની અતિ જટિલ અને વિકટ સામાજિક પરિસ્થિતિમાં કુશળ અને નિપુણ કાર્યકર્તાઓની અગત્ય ધણી છે. આ યુગ જ નિષ્ણુતોનો છે. આ ક્ષેત્રમાં પણ એવા નિષ્ણુત કાર્યકર્તાઓ સેવાભાવે કામ કરે, તો સમય, શક્તિ અને પૈસાનો ધણો વ્યય અને વિનાશકારણનું દુઃખ અટકાવી શકાય.

સામાજિક કાર્યકર્તામાં જ્ઞાન અને ચારિત્ર્ય બન્નેની જરૂર છે. તે સાથે વિવેકધર્મ અને અનુભવની જરૂર છે. સામાજિક કાર્યને ક્ષેત્રવિસ્તાર જેતા ધણા વિષયોનાં મૂળતત્ત્વોનું જ્ઞાન સમાજસેવક માટે આવશ્યક છે. સમાજની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ, માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો, અર્થશાસ્ત્ર, મનુષ્યના સામાજિક વર્તનનાં ધોરણો, સામાજિક સંસ્થાઓની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ, શહેરોની વ્યવસ્થા, બાળમાનસ અને ઉછેર, આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા, સામાજિક સંસ્થાઓની વ્યવસ્થા અને બંધારણો, સામાજિક પ્રશ્નોનો અભ્યાસ અને નિરાકરણની રીત, જે સમાજમાં કાર્યકર્તા હોઈએ તેની સરકૃતિ અને સામાજિક બંધારણનો ઇતિહાસ, વગેરે ધણા વિષયોનું સારું જ્ઞાન સામાજિક કાર્ય માટે આવશ્યક છે તે સાથે વ્યાવહારિક અનુભવ હોવો જોઈએ. માત્ર સિદ્ધાંતો જાણીને વેદિયાપણુ આવી જાય. સમયસૂચકતા, પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થવાની કુનેહ, સ્વતંત્ર કાર્યશક્તિ વગેરે શુભો અનુભવને પરિણામે જ વિકસે. સામાજિક કાર્ય વેદકના ધંધા જેવું છે. શરીરને લગતાં શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન જોટલું આવશ્યક છે, તેટલું અને તેથી પણ વિશેષ તે જ્ઞાનનો સમયાનુકૂળ ઉપયોગ કરવાની કળા આવશ્યક છે. તેવી જ રીતે સામાજિક શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન હોવું તે સાથે જ સામાજિક પ્રશ્નોના નિરાકરણમાં તેનો વિવેક-પૂર્વકનો ઉપયોગ કરવાની કળા બન્ને સમાજસેવા માટે અનિવાર્ય છે.

વળી પશ્ચિમનાં પુસ્તકો વાંચી પોપટિયું જાન મેળવીને હિંદમાં સમાજસેવક થઈ ન શકાય. હિંદુસ્તાનની મંદૃતિ, સામાજિક આર્થિક અને રાજકીય બધાંજી, આધુનિક પરિસ્થિતિ તે સંઘર્ષ ધ્યાનમાં લઈને અત્યારના હિંદના સામાજિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવી શકાય.

તદુપરાંત સામાજિક કાર્ય એક ધધો ચર્ચા ન પડે, તે લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે. સેવાભાવે તે કાર્ય કરનારમાં ઉચ્ચ આર્થિક અને સેવાની લાવના સતત જતન રહેવી જોઈએ. વ્યવસ્થા અને બધારણમાં સેવાભાવ દટાઈ જાય એવું બહુ સંસ્થાઓમાં બને છે. તેમજ સામાજિક કાર્યકર્તાઓ સેવક મંદી માલિક થઈ બેસે છે અને પૈસા કમાવાનું સાધન કરે છે.

ગાંધીજીએ છેલ્લાં ૧૭ વર્ષમાં આ પાઠો આપણને ઠીક પ્રમાણમાં શીખવ્યા છે. પણ સામાજિક કાર્યકર્તાઓને રોતસર કેળવણી આપવા માટે કોઈ સંસ્થા નથી. તે ખોટા પૂરી પાડવા સર દોરાબજી તાતાના દૃષ્ટીઓએ ઉપરની શાળા મુબમિયા સ્થાપી છે. ૧૯૩૬ના જૂન માસથી તેનું કામકાજ શરૂ થાય છે. શાળામાં દાખલ થવા માટે અરજદાર કોઈ યુનિવર્સિટીનો ગ્રેજ્યુએટ હોવો જોઈએ તદુપરાંત સામાજિક કાર્ય માટે તેને ધન્ય અને લાયકાત હોવી જોઈએ. સ્વો પુરુષ કોઈ પણ દાખલ થઈ શકે છે. બે વર્ષનો અભ્યાસક્રમ છે. જેમાં જ્ઞાન અને અનુભવ બન્ને મળે તેવા પ્રબલ છે વાર્ષિક શી રૂા ૧૫૦ છે. રૂા. ૨૫૦ની દસ જાનરૂતિઓ પણ છે. પ્રથમ વર્ષમાં જરૂરી વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન અને બીજાં વર્ષમાં કોઈ પણ ખાસ વિષયોના વિશેષ અભ્યાસની યોજના છે. તે સાથે બન્ને વર્ષ દરમિયાન અનુભવ આપવાની મમત છે.

સંસ્થા તરફથી બહાર પડેલ પત્રિકા જેતાં ઉપર જણાવેલ મુદ્દાઓ સંચાલકોના લક્ષમાં છે તે જણાઈ આવે છે.

કોમી ધર્મોદ્ધાર

તા. ૨૦-૧-૧૯૩૬ને રોજ માડુંગામાં શેઠ ભગવાનદાસ નરોત્તમદાસ કપોલ નિવાસ, શ્રી ભૂલાભાઈ દેસાઈને હાથે ખુલ્લો મૂકવામાં આવ્યો, ત્યારે પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી ભૂલાભાઈએ આ ધર્મોદ્ધાર માટે અભિનંદન આપતા એક મહત્વનો વિચાર રજૂ કર્યો હતો. તેઓએ જણાવ્યું કે હવે સમય આવી પહોંચ્યો છે ન્યારે ધર્મોદ્ધાર કરતી વખતે માત્ર પોતાની જાતિ અને કોમનો વિચાર કરવો આપણે છોડી દેવો દઈએ. હિંદુસ્તાન એક જ એવો દેશ છે કે જ્યાં કોઈ માણસને તેની જાત પૂછવામાં આવે તો પોતે હિંદી છે તે ન કહેતાં હિંદુ અથવા મુસલમાન, બ્રાહ્મણ અથવા વાલિયા છે તેમ કહેશે. અન્ય દેશોમાં ધર્મ, કોમ અથવા જાતિથી પોતાની જાતને કોઈ ઓળખાવતું જ નથી.

આ વિચાર અતિ મનનીય છે. કોમીવાદનો વૃદ્ધાળ અત્યારે દેશમાં ફાટી નીકળ્યો છે. તેમાં સીધી અથવા આડકતરી કોઈ રીતે ઉમેરો કરવો તે પાપ છે. કોમી ધર્મોદ્ધારો કોમી લાવ જતન રાખવાના સાધનો છે. કોમી નિવાસો, કોમી જાનાસભો, કોમી શિષ્યવૃત્તિઓ, કોમી મંદિરો, વગેરે દરેક કોમી ધર્મોદ્ધાર આ કોમી લાવનાપોષક છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી એક યા બીજા કારણે, કોમી મંડળો ધણાં વધી પડ્યાં છે. સ્વાયંત્રે ખાતર કેટલાક વર્ગો આવાં મંડળો બનાવી કરી પોતાનું મહત્વ વધારવા તેનો ઉપયોગ કરે છે. ન્યારે અજ્ઞાન અને

મંકુચિતતાને લઈને કેટલાક માણસો વિશેષ વિશાળ અને ઉદારદષ્ટિથી વિચાર કરી શકતા નથી.

અલગત, દરેક વ્યક્તિ ધર્મદા કરે ત્યારે પોતાની શક્તિ મુજબ અમુક મર્યાદામાં જ કરી શકે છે. અત્યારે કોમી લાવ પ્રબળપણે આપણામાં વ્યાપેલો 'છે તેવો સડો કદાચ ન હોત તો આમ ધર્મદા સામે ખાસ વાંધો ન હોત. પણ અત્યારની પરિસ્થિતિ જોતાં આવા કોમી ધર્મદાઓ અનિષ્ટપરિણામી અને છે માટે તે અટકાવવા જોઈએ. ધર્મદાની મર્યાદા કરવી હોય તો બીજાં વર્ણાં ધોરણે ચર્ચા કરે છે: દાખલા તરીકે, સ્થાનિક અથવા આર્થિક, મર્યાદાઓ બાંધી શકાય. કોઈ ગામ અથવા શહેરને માટે, અથવા અમુક સ્થિતિના માણસો માટે, એવી મર્યાદાઓ બાંધી શકાય. કેટલાક ધર્મદાઓમાં ધાર્મિક મર્યાદા આવી શકે: દાખલા તરીકે, 'નિવાસો અને છાત્રાલયો હોય તો દિંદુઓ માટે, મુસલમાનો માટે વગેરે. કારણકે હજી આ ધર્મનુયાયીઓની રહેણીકરણી એટલી લિંગ છે. પણ જ્યાં ધાર્મિક બાધ ન આવે તો હોય ત્યાં તે મર્યાદા ન બાધની એ દ્રશ્ય છે. જેવાં કે દવાખાનાં, પુસ્તકાલયો, શિષ્યવૃત્તિ વગેરે. તેમાય નાતિઓ અને પેટાશાતિઓની મર્યાદા, તો કોઈ પણ સન્નેગોમાં અનિષ્ટ છે.

દુર્લભ એ છે કે અત્યારે કોમી મંસ્થાઓ સિવાય, એકત્ર ચર્ચ વ્યવસ્થિત કાર્ય કરવાની બીજી કોઈ મંસ્થાઓ હજી ઉત્પન્ન નથી થઈ. કોઈ એક વ્યક્તિને ધર્મદા કરવો હોય ત્યારે તો તે તેની મર્યાદાઓ સ્વતંત્રપણે નક્કી કરી શકે છે. પણ સામુદાયિક મદદથી ધર્મદા કરવો હોય ત્યારે બંધારણસરની કોઈ મંસ્થા નહિ હોવાથી એકત્ર થવામાં અત્યંત મુશ્કેલી નડે છે. જુદીજુદી કોમો શાથે મળીને બિનકોમી ધર્મદા કરે એ અશક્ય છે. એવું માનસ જ આપણે નથી કેળવ્યું. અને એક જ કોમના માણસો ભેગા થઈ ધર્મદા કરે ત્યાં તેને બિનકોમી રાખવા તેમને સમજાવવા મુશ્કેલ પડે છે. અત્યારે તો એક જ ઉપાય જણાય છે, કે દરેક વ્યક્તિએ તો બિનકોમી ધર્મદા જ કરવો અને જ્યાં સામુદાયિક ધર્મદા કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યાં પણ તેને બને ત્યાં સુધી બિનકોમી રાખવો જ. પણ તે શક્ય ન હોય તો પણ તેના અમલમાં કોઈ પણ રીતે કોમી લાવ ઉત્પન્ન થાય અથવા દહ બને તેવું તત્ત્વ દાખલ થવા ન જ દેવું.

ભાર્ગવ સંકલ્પાતવાળા

શ્રી શાપુરજી મહાત્માવાળાના મૃત્યુથી જગતનાં પીડિતોએ એક મહાન સાથી ગુમાવ્યો છે અને હિંદુસ્તાને એક માવો સેવક ગુમાવ્યો છે. મહાત્માવાળા કોઈ એક દેશ કે કોમના નહોતા. તેઓ આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યક્તિ હતા. જ્યાં પીડિતોનો આર્તનાદ હોય, ગરીબોની હાથ હોય, એક વર્ગથી બીજા વર્ગનું અથવા એક પ્રજાથી બીજા પ્રજાનું ચૂસણ હોય, ત્યાં મહાત્માવાળાનો આત્મા કંકણી જીકે તો સ્વતંત્રતાની જાડી ધગશ તેમના જીવનનું સુકાન હતું. માત્ર રાજકીય સ્વતંત્રતા જ નહિ પણ આર્થિક સમાનતા તેમનું લક્ષ્ય હતું.

મહાત્માવાળા પ્રખ્યાત તાતા કુટુંબના હતા. મુંબઈમાં કેળવણી લઈને ૧૯૦૫માં તેઓ તાતાની પેઢી તરફથી ઈંગ્લેન્ડ ગયા ત્યારથી જ ગળદારી હિલચાલમાં ભાગ લેવો તેમણે શરૂ કર્યો. કામદારોની ચળવળમાં પહેલેથી જ રસ લેવો તેમણે શરૂ કર્યો, અને મજૂર પક્ષમાં જોડાયા. રશિયાની ક્રાન્તિ પછી તેઓ ગ્રામ્યવાદી થયા હતા અને અચાગ શ્રમ ઉઠાવી અનેક પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા હતા. ૧૯૨૨માં એક જ સામ્યવાદી સભ્ય તરીકે પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થવા

અને ૧૯૨૬ સુધી સમ્ય તરીકે રહ્યા. મજૂર પક્ષના વિરોધે પછીથી તેઓ પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થઈ ન શક્યા. રશિયાની ક્રાન્તિએ તેમના વિચારોમાં ઘણું પરિવર્તન ક્યું હતું. પોતાના સિદ્ધાંતોને મક્કમપણે અને ગમે તે ભોગે વળગી રહેતા અને તેને લીધે જ ૧૯૨૫માં તાતાની પેટી સાથેનો પોતાનો સંબંધ તેમને છાડવો પડ્યો. પોતાના વિચારો નિરૂપણે તેઓ જાહેર કરતા અને માંડવાળ અથવા છૂટછાટ કરવામાં તેઓ માનતા નહિ.

હિંદુસ્તાનની સ્વાતંત્ર્યલડાઈમાં ઇંગ્લંડમાં રહીને તેઓ મારો ભાગ લેતા હતા. હિંદુસ્તાન વિષે જે લખેંદર અજ્ઞાન છે તે દૂર ફરતા અને હિંદુસ્તાન વિરુદ્ધ જે સ્વાર્થી અને અસત્ય પ્રચારકાર્ય થતું તેનો જખ્ખર મામનોંડેરતા હિંદુસ્તાનની મજૂરવર્ગની લડાઈમાં તેઓ ખામ રસ લેતા.

તેઓ એક ગારા પક્ષના હતા. સન્ધ્યાર્ષ, આમાલિકપણ, નિરૂતા, પિદ્ધાંત માટે કાર્ય પણ ભોગ આપવાની તત્પરતા—એ તેમના મુખ્ય ગુણો હતા. તેમના રાજદ્વારી વિચારો અને રીતિઓથી જેઓને તેમની સાથે મતભેદ હતો તેઓને પણ તેમને માટે ઘણું માન હતું. વ્યંગત જીવનમાં તેઓ સાદા, સ્નેહાળ અને નિખાલસ દિવના હતા તેઓ અયાગ પરિશ્રમ લઈ ખૂબ પ્રચારકાર્ય કરતા હતા.

છેલ્લા દિવસોમાં ઇંગ્લંડમાં વમતા હિંદીઓમાં એકમ કરવા પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા. તેમના અજ્ઞાનક મતસુધી હિંદુસ્તાન અને જમતના પીડિતો અને કામદારોને મોટી ખોટ પડી છે.

મહાસભાનો સુવર્ણ મહોત્સવ

ડિસેમ્બર માસમાં ભારતવર્ષે રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો સુવર્ણ મહોત્સવ જાજીયો. દરેક સહેર અને મામડામાં તે જાજાયો. મહાસભાના આ સજ્જરીના વખતમાં પણ પ્રજાલક્ષ્યમાં મહાસભાનું શું સ્થાન છે તેતુ માપ કાઢવાની આ તક હતી, અને તે કસોટીમાંથી પ્રજા ખરાબર પાર જીતરી. મહાસભા પ્રત્યેનો જોડા અને વ્યાપક પ્રેમ અને શ્રદ્ધા પ્રજાએ અચૂકપણે બતાવ્યાં.

વિધિની એ વિચિત્રતા છે કે જે સરસા ભારતના સ્વાતંત્ર્યની ભૂતિર્મત ભાવના થવાની હતી તેની સ્થાપના અંગ્રેજ અમલદારશાહીના એક અમલદારને હાથે, અને તે સત્તાના પ્રતિનિધિ ગવર્નર-જનરલની સલાહથી થઈ. બેમાથી એકને સ્વપ્ને પણ કલ્પના નહિ હોય કે તેઓ સ્વિટિશ સામ્રાજ્યને હસમચાવી મૂકનાર મંચાની સ્થાપના કરી રહ્યા છે. સરકારની નીતિ પર તતત ચોક્કી રાખનાર અને તેની ટીકા કરનાર તથા પ્રજામત રજૂ કરનાર વિરોધી પક્ષ પાર્લામેન્ટમાં હોય છે તેની ગરજ સારે એવું એક રાજદ્વારી મણ જાણ કરવાના ધરદે મહાસભાની સ્થાપના થઈ. “આરંભમાં તેતુ ધ્યેય અસ્પષ્ટ હતું. પરતુ દેશના લોકોને જવાબદાર તથા સર્વ કામ તથા વર્ગોતું પ્રતિનિધિ એવા લોકતત્ત્વો તેણે સદાય આગ્રહ રાખ્યો છે.”

૧૮૫૭નો ‘જળવો’ પરદેશીસત્તાની ચૂડાંમાંથી સુક્તિ મેળવવાનો છેલ્લો દિસક રશ્મિ રાષ્ટ્રીય પ્રયત્ન હતો. ૧૮૫૭ થી ૧૮૮૫ માત્ર ૨૮ વર્ષ; પણ કેટલો ફર! ૧૮૮૫માં પરદેશી સત્તા કાયમ થઈ હતી, તેને પ્રજાએ સ્વીકારી હતી; તેને આજીજી કરવી, અને અર્દો-હીં થોડા મુદ્દાઓ માંગતા દરવો કરવા તે નીતિ પ્રજાએ સ્વીકારી હતી. મહાસભાની કુશાન “અંગ્રેજ રાજદારીઓ તથા અંગ્રેજ સરકાર સમય વર્તેશે અને દેશના હિતાયે શોભે રાજવહીવટ કરવાનો અધિકાર ભારતવાસીઓને આપનારી ખરી પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓ

મંડુચિતતાને લઈને કેટલાક માણસો વિશેષ વિશાળ અને ઉદારદૃષ્ટિથી વિચાર કરી શકતા નથી.

અવખત, દરેક વ્યક્તિ ધર્મોદ્ધાર કરે ત્યારે પોતાની શક્તિ મુજબ અમુક મર્યાદામાં જ રી શકે છે. અત્યારે કોમી ભાવ પ્રબળપણે આપણામાં વ્યાપેલો છે તેવો સડો કદાચ ન હોત તો આમ ધર્મોદ્ધાર સામે ખાસ વાધો ન હોત પણ અત્યારની પરિસ્થિતિ બેતાં આવા કોમી ધર્મોદ્ધારો અનિષ્ટપરિણામી બને છે માટે તે અટકાવવા બોધ છે. ધર્મોદ્ધારની મર્યાદા કરવી હોય તો બીજા ઘણા ધોરણે ચર્ચા શકે છે દાખલા તરીકે, સ્થાનિક અથવા આર્થિક, મર્યાદાઓ બાધી શકાય. કોઈ ગામ અથવા શહેરને માટે, અથવા અમુક સ્થિતિના માણસો માટે, એવી મર્યાદાઓ બાધી શકાય. કેટલાક ધર્મોદ્ધારોમાં ધાર્મિક મર્યાદા આવી શકે દાખલા તરીકે, નિવાસો અને જાતીલયો હોય તો દિંદુઓ માટે, મુમલમાનો માટે વગેરે કારણકે હજી આ ધર્માનુયાયીઓની મહેલોકરણી એટલી મિત્ર છે પણ જ્યાં ધાર્મિક બાધ ન આવતો હોય ત્યાં તે મર્યાદા ન બાધી એ ફરજ છે જેવા કે દવાખાના, પુસ્તકાલયો, શિષ્યવૃત્તિ વગેરે. તેમજ જ્ઞાતિઓ અને પેટાજ્ઞાતિઓની મર્યાદા તો કોઈ પણ મનઃસ્થિતિમાં અનિષ્ટ છે.

દુર્ભાગ એ છે કે અત્યારે કોમી મંસ્થાઓ મિલાય, એકત્ર થઈ બેસીને કાર્ય કરવાની બીજા કોઈ મંસ્થાઓ હજી ઉત્પન્ન નથી થઈ. કોઈ એક બક્ષિતને ધર્મોદ્ધાર કરવો હોય ત્યારે તો તે તેની મર્યાદાઓ સ્વતંત્રપણે નક્કી કરી શકે છે. પણ સામુદાયિક મદદથી ધર્મોદ્ધાર કરવો હોય ત્યારે બધારણસરની કોઈ મંસ્થા નહિ હોવાથી એકત્ર થવામાં અત્યંત મુશ્કેલી નડે છે જુદીજુદી કોમો સાથે મળીને બિનકોમી ધર્મોદ્ધાર કરે એ અશક્ય છે એવું માનસ જ આપણે નથી કેળવ્યું અને એક જ કોમના માણસો ભેગા થઈ ધર્મોદ્ધાર કરે ત્યાં તેને બિનકોમી ગણવા તેમને સમગ્રવધા મુશ્કેલ પડે છે અત્યારે તો એક જ ઉપાય જણાય છે, કે દરેક વ્યક્તિએ તો બિનકોમી ધર્મોદ્ધાર જ કરવો અને જ્યાં સામુદાયિક ધર્મોદ્ધાર કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યાં પણ તેને બને ત્યાં સુધી બિનકોમી રાખવો જ પણ તે શક્ય ન હોય તોપણ તેના અમ્યમા કોઈ પણ રીતે કોમી ભાવ ઉત્પન્ન થાય અથવા દબાવે અને તેનું તત્ત્વ દાખલ થાય ન જ દેવું.

ભારતીય સંસ્કૃતિવાળા

શ્રી શાપુરજી મંડલાતવાળાના મૃત્યુથી જગતના પીડિતોએ એક મહાન માથી ગુમાવ્યો છે અને હિંદુસ્તાને એક માવો સેવક ગુમાવ્યો છે. સંસ્કૃતિવાળા કોઈ એક દેશ કે કોમના નહોતા. તેઓ આત્મરાષ્ટ્રીય વ્યક્તિ હતા જ્યાં પીડિતોનો આર્તનાદ હોય, ગરીબોની હાલ હોય, એક વર્ગથી બીજા વર્ગનું અથવા એક પ્રજાથી બીજા પ્રજાનું અમરણ હોય, ત્યાં મંડલાતવાળો આત્મા કંઈક જોઈતો સ્વતંત્રતાની જાડી ધગરા તેમના જીવનનું સુખનું માત્ર રાજકીય સ્વતંત્રતા જ નહિ પણ આર્થિક સમાનતા તેમનું લક્ષ્ય હતું.

સંસ્કૃતિવાળા પ્રખ્યાત તાતા કુટુંબના હતા. સુમધમાં કેળવણી લઈને ૧૯૦૫માં તેઓ તાતાની પેટી તરફથી ઈંગ્લેન્ડ ગયા ત્યાંથી જ ગવર્નર લિલથાપમાં ભાગ લેવો તેમણે શરૂ કર્યો. ગવર્નરની સળવળમાં પહેલેથી જ રમ લેવો તેમણે શરૂ કર્યો, અને મજૂર પક્ષમાં જોડાયા. રશિયાની ક્રાંતિ પછી તેઓ સામ્યવાદી થયા હતા અને અગ્રાજીય ગ્રામ ઉદારી અનેક પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા હતા. ૧૯૨૨માં એક જ સામ્યવાદી સભ્ય તરીકે પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયા.

મહાસભાનું ધ્યેય માત્ર રાજકીય સત્તા હાથ કરવાનું નથી. હિંદની આર્થિક, સામાજિક, નૈતિક અને સાર્વકારિક પાપમાલી યદ્ય છે, તેને નાબૂદ કરી હિંદને સંસકૃત, સ્વતંત્ર, એક અને અપૂર્વ રાષ્ટ્ર બનાવવાની તેની બાવના છે. જીવનના દરેક ક્ષેત્રની પરાધીનતાનો નાશ કરી સ્વતંત્ર બાન કરાવી, એક રાષ્ટ્ર સ્થાપવાનું તેનું ધ્યેય છે. તેની દરેક પ્રવૃત્તિ હરિજનસેવા, ખાદી, ઋમોહાર, મઘનિષેધ, રાષ્ટ્રીય ફેળવણી આ ધ્યેયને બર લાવવા માટે છે. ધારાસભા પ્રવેશનો કાર્યક્રમ તે તેનો સાચો કાર્યક્રમ નથી. સક્રિય પ્રતિકારનું યુદ્ધ ચાલતું ન હોય ત્યારે સખૂરીના મગયના ઉપયોગપૂરતો તે કાર્યક્રમ છે.

મહાસભા પોતાના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં સફળ થાય કે નિષ્ફળ તે પ્રશ્ન જ અત્યંત સૂચક છે. તેને નિષ્ફળતા હોય જ નહિ. ૧૮૮૫થી ૧૯૩૫ સુધીનો તેનો ઇતિહાસ જાણીને તેની પ્રગતિનું માપ દરેક દરેક ક્ષેત્રમાં જોઈ શકે છે. મહાસભાના ઇતિહાસકાર કહે છે તેમ, આ પ્રગતિના આલેખમાં અનેક સિપરો અને ખીણો નળરે પડે છે. આ પ્રગતિના આલેખે ફરતી સીડીનો આકાર ધારણ કર્યો છે. એ આરોહનો ક્રમ ડુંગર પર ચડતી આગગાડીના જેવો છે. ઇટલિયાની ચણાતી ઇમારતના પાયાને અને બોયલગિયાને ફરવાને માટે આપણે ખેતરો વરસ રહેલા ઇર્ધ્મને છીએ, તો પછી સ્વરાજના પાયાને તેના પરની ઇમારતનો બાર સહન કરી શકે એટલી મજબૂતી ધારણ કરવાને ફરવા ફેવાને કેટલો સમય જોઈશે ?

શિક્ષિત અને શહેરી વર્ગને ગાંધીજીનાં કાર્યક્રમથી યાદ લાગ્યો છે, તેણે તેને બરાબર જીવ્યો નથી તે સત્ય છે. ગાંધીજીએ તેને જોડી, પોતાની રીતે તેને કાર્ય કરવાની સ્વતંત્રતા આપી, હિંદનું સાચું હૃદય ન્યાં ધર્મકે છે તેવા સાત લાખ ગામડાંઓના પુનરુત્થાનમાં પોતાની શક્તિઓ વહેવડાવી છે. પ્રજાની સાચી શક્તિ ખોલવાને મહાસભા ફરીથી યુદ્ધ આદરશે અને સ્વાતંત્ર્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી ભોગ અને બલિદાનની ધાગ અરુપ્પાવિત વહાવશે.

સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપનાથી મહાસભાનો એક નવો યુગ શરૂ થાય છે, તેમાં એક નવું બળ ઉમેરાય છે. આ પક્ષને ગાંધીજીના તત્ત્વજ્ઞાન સાથે બહુ મેળ નથી. તે યુવકોનો પક્ષ છે જેને રાજકારણમાં ધર્મના પ્રયોગોની સૂચ છે તેને મત અર્થકારણ એ રાજકારણનું કેન્દ્ર છે અને સાધી રીતે રાજકીય સત્તા હસ્તગત કરવાના કાર્યક્રમને જ તે પક્ષ સ્વીકારે છે. પંડિત જવાહરલાલ સિવાય તે પક્ષને કોઈ લોકમાન્ય અને જાણીતા નેતા ન હોવા છતાં તે પક્ષે બહુ જ ટૂંક સમયમાં મહાસભામાં પોતાની વિચારસરણીના બળે અનન્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. તે પક્ષે મહાસભામાં રહીને જ પોતાના કાર્યક્રમનો અમલ કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે. પંડિત જવાહરલાલે કહ્યું હતું તેમ, તે પક્ષે રાષ્ટ્રીયતા અને સમાજવાદનો સમન્વય સાધી મહાસભાને વિનીત પથે જતી અટકાવી તેને દેશના સ્વાતંત્ર્ય મંદિરની એક સાચી ક્રાન્તિકારી સંસ્થા તરીકે કાયમ રાખવાની છે.

મહાસભાના ઇતિહાસકાર ડૉ. પેટાલિ સીતારામૈયા કહે છે તેમ : “આમ ૧૮૮૫માં મુંબઈમાં મહાસભાના જે ઝરણાનો નાનો સરખો ઊગમ થયો તે અરધી સદી સુધી વહેતું રહ્યું—કોઈવાર તેનો પ્રવાહ સાંકડી નહેરમાંથી વહ્યો છે, તો કોઈવાર વિશાળ પટવાળા નદીને સ્વરૂપે ફેખાય છે.....આખરે પોતાની રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિ આંતરરાષ્ટ્રીયતાના અથવા સમસ્ત માનવસમાજની બધી પ્રજાઓની વિશાળ સંસ્કૃતિના મહારાગરમાં સમાવવાના બાવિનો સાક્ષાત્કાર કરવાની અમર શ્રદ્ધા પર નિર્ભર રહીને આગળ વધતાં રહ્યાં છે.”

સુવર્ણ મહોત્સવમાં એક અતિ મહત્વનું કાર્ય થયું હોય તો તે મહાસભાના ઇતિહાસનું પ્રકાશન છે. આ ગ્રંથ એક મોટી ખોટ પૂરી પાડે છે. મહાસભાનો સાચો ઇતિહાસ લખવાનો સમય તો હજી દૂર છે. આપણે તેની નજીક એટલા બધા છોએ કે તેનું મૂલ્યાંકન કરવું ભગભગ અશક્ય છે. ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર તે કાર્યને વધારે ન્યાય આપી શકશે. સરકારી કાવદાઓ પણ સાચો ઇતિહાસ લખવા દે તેવા નથી છતાં ડૉ. પટ્ટાભિ સીતારામૈયનો ગ્રંથ ધણી રીતે અમૂલ્ય છે. ડૉ. પટ્ટાભિ ગાંધીજીના પરમભક્ત છે. ગાંધીજીનું જીવનનું તત્ત્વજ્ઞાન વિચારપૂર્વક જે થોડાઓએ સ્વીકાર્યું છે તેમાં તેમનું મહત્વનું સ્થાન છે તેમની કુશાલ બુદ્ધિ, જોડો અભ્યાસ, રોચક અને મર્મણી ભાષા, છેલ્લાં ૧૬ વર્ષની રાષ્ટ્રીય લડતમાં તેમણે પોતે ભજવેલ અગત્યનો ભાગ—આ દરેક વસ્તુ તેમને મહાસભાનો ઇતિહાસ લખવાને પૂરા અધિકારી બનાવે છે, અને એ દળદાર ગ્રંથમાં આ ભવ્ય વિષયને તેમણે પૂરતો ન્યાય કર્યો છે તે તરી આવે છે.

પૌરસ્ત્ય પરિષદ

પરિષદનું આઠમું અધિવેશન નાતાલની રત્નઓમાં રાવખડાદુર ડૉ. કૃષ્ણસ્વામી આયંગરના પ્રમુખપણા નીચે થયું હતું. આ અધિવેશનના કાર્યક્રમના અહેવાલ ઉપરથી જણાય છે કે આ પરિષદ ધણું મહત્વનું કાર્ય કરી રહી છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય પૌરસ્ત્ય પરિષદ (International Congress Orientalists)—ના એક અંગ તરીકે આ ભારતીય પરિષદની સ્થાપના ૧૯૧૯ના નવેમ્બરમાં ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરની પ્રેરણાથી થઈ હતી. તેનાં સાત અધિવેશનો આજ સુધીમાં થઈ ગયાં છે આ આઠમું અધિવેશન હવે સાતમું અધિવેશન વડોદરામાં થયેલું તે મંમથે પણ સાત કાર્ય થયેલું.

પરિષદના જુદાજુદા વિભાગોની નામાવલિ આપવાથી તેના કાર્યવિસ્તારનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે. એકદર ૧૨ વિભાગ હતા: (૧) વૈદિક; (૨) ઇરાનિયન; (૩) ઇસ્લામી; (૪) સંસ્કૃત; (૫) ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન, (૬) પ્રાકૃત; (૭) ઇતિહાસ; (૮) પુરાતત્ત્વશોધન; (૯) માનવવશશાસ્ત્ર (Ethnology) અને લોકકથા, (૧૦) લલિતકળાઓ અને ચિત્રાંશ; (૧૧) ભાષાશાસ્ત્ર, અને (૧૨) કાનડી અને બીજી દ્રવિડ ભાષાઓ તથા આધુનિક હિંદી.

આર્ય સંસ્કૃતિનાં જુદાં જુદાં અંગોનો જોડો અને વ્યાપક અભ્યાસ કર્યો હોય તેના પ્રખ્યાત વિદ્વાનો દરેક વિભાગના પ્રમુખ નિમાયા હતા.

વિભાગોના નામનિર્દેશથી જણાઈ આવશે કે આર્ય સંસ્કૃતિનું સાચું સ્વરૂપ, તેનો વિસ્તાર, તેની ઉત્પત્તિ અને ઐતિહાસિક વિકાસ તેના અંગે અંગનો જોડો અને વ્યાપક અભ્યાસ અને તેના અભ્યાસનાં પરિણામોનો સમન્વય અને સરખામણી—આ બધું પરિષદના કાર્યવિસ્તારમાં સમાઈ છે. છેલ્લાં ૧૫૦ વર્ષની શોધખોળને પરિણામે આ દરેક વિષયના જ્ઞાન માટે આપણને ત્રિપુલ સામગ્રી મળી છે. આર્ય સંસ્કૃતિનું સાચું સ્વરૂપ સમજવાના આપણા પ્રયત્નમાંથી અન્વયણને પરિણામે આર્ય સંસ્કૃતિના ભૌગોલિક વિસ્તારનો આપણને કાંઈક ખ્યાલ આવ્યો છે. ઉત્તરમાં ચીન, દરિયા અને એશિયાના બધા દેશોમાં તેમજ દક્ષિણે

જાવા, સુમાત્રા, બાલી ટાપુઓ વગેરે દેશોમાં આર્ય સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર અને ઊંડી અસર જણાય છે. તેમજ આર્યો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે પૂર્વે સદીઓ થયાં બીજી એવી જ પ્રતાપી સંસ્કૃતિ ભારતવર્ષમાં હતી તે પણ મોહેન-જો-દારો અને હરપ્પાના અવશેષો બતાવે છે. શોધખોળનું અનંત ક્ષેત્ર પડ્યું છે અને સરકારી તેમજ ખાનગી સંસ્થાઓ અને અન્ય વ્યક્તિઓ બધાની શક્તિ વ્યવસ્થિત રીતે તે કાર્યમાં જોડવાની અગત્ય છે.

પરિવર્તમાં વંચાયેલ અગત્યના કેટલાક નિર્બંધોની દૃષ્ટી નોંધ આપું છું.

વૈદિક વિભાગમાં રેવરન્ડ લેફેવરનો ‘ઋગ્વેદમાં પાપની ભાવના’ વાળો નિબંધ ખૂબ જ મહેતો છે. લેખકના મત મુજબ પાપ અને તેનાં પરિણામોનો ‘ઋગ્વેદમાં’ પૂર્ણ સ્વીકાર છે પણ દેવો સમક્ષ પાપના એકરારમાં પશ્ચાત્તાપનો અંશ જણાતો નથી. બદલે પાપનાં વૈદિક અનિષ્ટ પરિણામો—જે પાપની શિક્ષા છે—તેમાંથી છુટી જવાનો પ્રયત્ન છે. ઇશ્વરનો પોતાનો કાંઈ અપરાધ ક્યો હોય તેવી ઊંડી ખેદની લાગણી નથી. કાયદાનો ભંગ કરનાર ગુનેગારનો ન્યાયાધીશ સમક્ષ જે ભાવ હોય તેવો કાર્મિક ભાવ જણાય છે.

લેખકના મત મુજબ આ વલણનું કારણ એમ છે કે ઋગ્વેદમાં પાપને દેવો સામે કરેલ કોઈ અપરાધ ગણવામાં નથી આવતો, પણ પાપ એ જગતના સાર્વભૌમ નૈતિક નિયમનું ઉલ્લંઘન છે, જે નિયમ દેવોથી પણ પર છે અને જેનો અમલ કરાવવો અને પાલન કરવું તે તેમની પણ ફરજ છે. તેની જ રીતે પાપીનું દેવો પ્રત્યેનું વલણ માત્ર નહિ પણ તેની પાપની સમસ્ત ભાવના આંવા જ ધોરણે સમજવાની જરૂર છે. નૈતિક બંધન એ કોઈ દેવોની ઇચ્છાનું પરિણામ માત્ર નથી પણ વિશ્વનો સાર્વભૌમ અને દેવોથી પણ પર એવો અવિચલ નિયમ છે.

સંસ્કૃત વિભાગમાં ધણા મનનીય નિબંધો છે. કાલિદાસનો સમય, તેનો દેશ, તેનો સંદેશ વગેરે વિષયો ઉપર નિબંધો છે. કૌમુદી મહોત્સવ અને કાલિદાસના ગ્રંથોની સરખામણીથી એનું પુરવાર કરવા પ્રયત્ન થયો છે કે કાલિદાસનો સમય ઇ. સ. ૩૪૦ પૂર્વેનો હોવો જોઈએ. કાલિદાસના માલવિકાગ્નિમિત્ર અને વિક્રમોર્વશીયમાંનાં કેટલાંક લખાણોથી લેખક એવું અનુમાન કરે છે કે કાલિદાસ આંધ્ર દેશનો રહીશ હોવો જોઈએ તેમજ તેમના મત મુજબ કાલિદાસ શૈવ જ હતો તેમ માનવાને પણ કાર્મિક કારણ નથી.

સંસ્કૃત નાટકોમાં કરુણાન્ત નાટકોનો કહેવાતો અભાવ અને તેનાં કારણો ચર્ચિતા બે નિબંધો છે. ભાસનાં ઉરુભગ, કર્ણભાર, તથા વેણીસહાર, અંદ્રકૌશિક કરુણાન્ત છે. શેક્સપિયર અને ઓકે કરુણાન્ત નાટકોની રચના અને તેના મુખ્ય પાત્રોનાં ચારિત્ર તથા કરુણાન્ત નાટકોનાં મુખ્ય લક્ષણોની ચર્ચા કરી, આ નાટકો સાથે તુલના કરી છે. સામાન્યપણે કરુણાન્ત નાટકોના અભાવનાં કારણો જણાવ્યાં છે.

તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મવિભાગમાં ધણા મનનીય નિબંધો છે. ડૉ. બેન્ડોપાદકરનો ‘પાતંજલ પૂર્વેનું યોગદર્શન’ ઉપરનો નિબંધ, તેમની લક્ષણિક રીતે, ઊંડો અભ્યાસ સૂચવે છે. તેમના મત મુજબ યોગદર્શન છુદ્ધધર્મ પૂર્વેનું છે અને ભગવદ્ગીતા, શ્વેતાશ્વર અને અન્ય ઉપનિષદો તેમજ પાતંજલ યોગભાષ્યના આધારે પાતંજલ પૂર્વેનું યોગદર્શનનું સ્વરૂપ

રો જ નિ શી

જન્યુઆરી : ૧૯૩૬

- તા. ૧૫ : શ્રી કૃષ્ણકોત માલવીયાના વડા ધારાસભામાં આવેલા લાણજીને પ્રસિદ્ધ કર્યા બદલ 'અલ્પચંદ્ર' નામના હિંદી આકારિક પત્રે ૩૬ પૃષ્ઠોની જાહેરાતો મંગાડી.
- તા. ૧૬ : શાપુરજી સકલાતવાળાનાં લંડનમાં મૃત્યુ; શ્રીમતી કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયના પ્રમુખપણા હેઠળ લંડનમાં વિદ્યાર્થીની કિશોર સંસ્થાના પ્રતિનિધિઓની પરિષદ બેસાઈ, નિસર્વાસીઓએ રાત્રી બુલાવેને નિવેદન લખી જણાવ્યું કે અમને ૧૯૨૩નું બંધારણ ફરી અમલમાં મૂકો; અમોરી કાગળી સંતોષવાનો એ એક જ માર્ગ છે.
- તા. ૧૭ : સર દેવીઅલીનું જોહાનિસબગમાં એક હિંદુ કુમારિકા શ્રી. સ્વામી સાથે લગ્ન.
- તા. ૧૮ : મુખ્યમંત્રી અંગેના કવિ રાધાઈ દિવસીજનું લંડનમાં અવસાન; અમદાવાદના જુવાન કલાકાર શ્રી. રસિકલાલ પરીખને મુળજી આઈ સોસાયટી તરફથી પુલ્લા મુકાવેલા પ્રદર્શનમાં સર્વોત્તમ કલાકૃતિ માટે સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો.
- તા. ૧૯ : શ્રીમતી કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયના પ્રમુખપદે ભરતમાં અખિલ હિંદ બીજી સમાજવાદી પરિષદની બેઠક લગાઈ.
- તા. ૨૦ : નામદાર સમ્રાટ જયોજી પાંચમાનું અવસાન.
- તા. ૨૧ : નવા રાજ આઝમી, એડવર્ડ વિધિપુર સર સત્તા હાથમાં લીધી; અવિશ્વાસની દરખાસ્તના લયે જાપાની સરકારે જાપાનની રાજ્યને વિખેરી નાખી.
- તા. ૨૨ : દેશના તમામ પુરુષોને જોઈ અડવાલી એજિસીનિયાના રાહબી. હાકલ; લગભગ ૩ લાખ માણસો ખડા કામની ધારણા; કાન્સની સરકારે રાજ્યમાં આપ્યું.
- તા. ૨૩ : હિંદી રાષ્ટ્રીય મંદાઈલા માટે એપ્રિલની તા. ૧૨, ૧૩ અને ૧૪ની તારીખ નિર્ણય પાડી; લાહોરમાં કિરપાણુ સત્યાગ્રહ ચાલુ : ૧૭૧ શીખોને સજા.
- તા. ૨૪ : કાન્સના વડા પ્રધાનપદે મો. સેફત નિમાયા; એજિસીનિયાના ૧૩ વર્ષના રાહબી. હાકલના મેદાનમાં : ૧૦ હજાર સૈનિકોની સરકારી સોંપાઈ.
- તા. ૨૫ : અમદાવાદની કોમસંસ્થાઓને મુળજી યુનિવર્સિટીની સેનેટ બહુમતિથી માન્ય કરી.
- તા. ૨૬ : હિંદુઓમાં સ્વાતંત્ર્ય દિન તરીકે આ દિવસ જાહેરમાં; જોવાદારલાલ નેહરુ લંડન ગયા ત્યાં તેમનો જાહેર લેખ સરકાર; મીરાંબેઈ (વેંચમહાલ) મુકામે જુનિયતના જુવાન મેતા શ્રી. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકની માર્તર તાલુકા ખેડૂત પરિષદના લાણજી અંગે ઇમર્જન્સી પાવર્સ એક્ટ હેઠળ ધરપકડ.
- તા. ૨૭ : પડિત જવાહરલાલનું લંડનમાં લાણજી; બંધારણના કાયદાનો અંત આણવાની અપીલ તેમજ પાલમિન્ટના સંવેગનું, ખુદ હિંદી વચ્ચેનું પણ, હિંદના પ્રમો વિરોધે અજ્ઞાન બહાર પાડ્યું; લાહોરમાં કિરપાણુ સત્યાગ્રહ ચાલુ શીખ સ્ત્રીઓ પણ મેદાનમાં; સ્ત્રીઓ સહિત ૧૮૦ શીખોની ધરપકડ.
- તા. ૨૮ : કેરોમાં (ઇન્જિન) વિદ્યાર્થીઓની પ્રુબેસ, પોલીસ અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે અપાડખી, પોલીસે કહેલા ગોળીબાર; ૩ વિદ્યાર્થીઓના મરણ અને ૫૦ ઘાયલ.
- તા. ૨૯ : હિંદી પરિસ્થિતિ વિશે શ્રી. જવાહરલાલના લંડનમાં લક્ષ્મણ-મૂડીવાદી પર્ષતિર્નો-અંબ લાવવાની હિમાયત કરી; ખાદીની ઉપયોગિતા, પણ તેના ટકાવની અસંભવિતા દર્શાવી; એજિસીનિયાના લશ્કરે સંખ્યાબંધ તોપાનદાણ કરી, અરે એન્ટાલિયન વિમાનનો નાશ;
- તા. ૩૦ : ઇન્જિનની યંજ સોસાયટીના પ્રમુખ અહમદ દુસેને છનીવા ખાતે રાષ્ટ્રસંઘના મંત્રીને એક યાદી મોકલી જણાવ્યું; ઇન્જિને રાષ્ટ્રસંઘના સંલગ્ન બનવું છે. ચિટ્લન સાથે વાટાઘાટી માટે ઇન્જિનની તૈયારીઓ; નહારા પાસે સરકારી હોરો એવી વિગત બહાર આવી;

‘એતરની વાતો’ નામનું પુસ્તક છાપવા બદલ લર્મિ પ્રિન્સરી કાર્યા ખાસે ઈન્ડિયન પ્રેસ ઈમ્પ્રિન્ટરી પાવર્સ એક્ટ હેઠળ રૂ. ૫૦૦ની ભૂમીનગરી માગી.

૧૧. ૩૧ : લાહોરમાં કીરપાણુ સત્યાગ્રહને અંગે ૫૦૦ રીએને ૫૩૩વામાં અગ્રણ્ય;

ફેબ્રુઆરી : ૧૯૩૬

૧૧. ૧ : આગામી મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે પં. જવાહરલાલ નેહરુની ચૂંટણી બહેર થઈ; બંગાળ પ્રાતિક સમિતિમાંથી રાજ પક્ષના પાત્ર સભ્યોએ રાજીનામા આપ્યા.

૧૧. ૩ : રબિન્દ્રનાથ ટાગોર સાથે શ્રી. સુભાષ બોસ્ની મુલાકાત; હિંદના સ્વાનંત્ર્ય સંગ્રામ પ્રત્યે તેની હમદર્દી; આયરિશ કવિ ડબ્લ્યુ. બી. યિટ્સે ઉપનિષદોને ‘નવન-સંસ્કૃતિના શિરોમણિઅન્ય’ તરીકે બહુમાન કરે છે; જવાહરલાલનું હૃદયમાં બાવજી. ‘ઈન્ડિયાના રાહીવારી માનસ સાથે રાષ્ટ્રીય હિંદનું એકમ અસકલ્ય’ છે.

૧૧. ૪ : કલકત્તામાં આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા પરિષદની બેઠક બસઈ.

૧૧. ૫ : આમની સભાના સભ્યો સમક્ષ પં. જવાહરલાલનું બાધાનું; રાહીવાદનો ઝડો નૂતનહિંદને મજૂર નથી; બ્રિટિશ સૈન્યની મદદ વિના પણ હિંદના કારભાર આત્મી રાહરો, ૩૫ દિવસની લડત પછી બાવનચરની મિલ હડતાલનું માનસર્થ સમાધાન. અમલવીઓની માગણી કબૂલાત છે.

૧૧. ૬ : શ્રી. હન્ડલાલ યાજ્ઞિકને બરગ, પંચમહાલ, ખેડા અને સુરત જિલ્લામાં ન પ્રવેશવાનો તેમજ અમદાવાદ જિલ્લામાં સભામાં હાજરી ન આપવાનો મનાઈદુકમ સંબંધાવી ઘોડી મૂક્યા.

૧૧. ૮ : મદિરપ્રવેશનું બિલ વડી ધારણામાં લાવવાની રજૂ થયેલી ચૂંટણી.

૧૧. ૯ : કેરલ કલામદિરના કવિશ્રી વલ્લાથોલનું ગુજરાત સાહિત્ય સભા, ભારત કલામદિર અને હિંદુસ્તાનની સાહિત્ય સંપત્તિથી અમદાવાદમાં સન્માન.

૧૧. ૧૦ : મુંબઈ કોરપોરેશન સમક્ષ ત્યાંના બેઠકોને ‘અમને અમ આપો, રહેવાને જગ્યા આપો’

૧૧. ૧૧ : નવેખાવ કરતા અઢકઠિયા; ‘અવ્યુદય’ની ભૂમીનગરી વિશે ધારણાસભામાં ચર્ચા; બાવજીના સ્વાતંત્ર્યના દુક્રમાં પ્રસિદ્ધિના દુક્ર સમાઈ નય છે એથી એક સભ્યની ફલીવ; સમાજવાદી મંત્રી શ્રી. મસાણીનું અમદાવાદમાં ‘મારો યુરોપનો પ્રવાસ’ એ ઉપર બ્યાખ્યાન.

૧૧. ૧૨ : અમેરિકન સેનેટર પીટરોનની યોરિઅરનેમાં બંધના ભંધાનની દમદમીથી અમેરિકા દરવાનું નથી; રશિયા અને ફ્રાન્સ વચ્ચે સધિકારો ક્ષયાની વિગત બહાર આવી.

૧૧. ૧૩ : એનિસીનિયાના રાજમહેલમાં એક ગુજરાતી શ્રી. મોહનલાલ પાનાચંદનું બનાવેલું ફરનિયાર તેમજ રાજસિંહાસન હોવાની બહાર આવેલીખબર; હૃદયમાં નીકા પરિષદની બેઠક રાજ થઈ.

૧૧. ૧૪ : ઈન્ડિયન-ઇન્ડિય કારાર માટે મંત્રણા; ઇન્ડિય તરફથી પ્રતિનિધિ મંગળના પ્રમુખ તરીકે વફૂદ પક્ષના નેતા નહારા પાશાની નિમણૂક; વડી ધારણામાં કિમિલ લો એમેન્ડમેન્ટ એક્ટ રદ કરતાં બિલ પર ચર્ચા. પ્રમુખના વિરોધી મતથી બીજી કલમ ઠીક થઈ; હુપ્સી વીરાગનાઓ રજૂમેદાન પર કુચ કરે છે એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા, સિંધ-આરિસ્તા પ્રાંતો છૂટા પાડવા માટે હમરાવોની સહાય મંત્રી આવી.

૧૧. ૧૫ : અખિલ હિંદ મંદિર; એકલિપિપ્રચાર સારું કાકા કાયેલેરે, વડોદરાની મુલાકાત લીધી, સાહસરોય ટ્રોલીની યર થયેલી વિમાની હરીફાઈ; મકાસથી જૂદા ખાતે પ્રથમ શ્રી. મિસરીચંદ આવી પહોંચ્યા; ઇન્ડિયના વડા પ્રધાનને ઇન્ડિય-ઇન્ડિય મંત્રણા સંબંધી બ્રિટિશ કમિશનરના પત્રો; ‘આખરી નિર્ણય તો અમેજ કરીશું’.

૧૧. ૧૬ : ભંધાન હરફરી ખર્ચે મદિર લાખો રેન; મજૂર કરી, ભંગી લગાવક તૈયારીઓ કરી રહ્યા સમાચાર બહાર આવ્યા.

૧૧. ૧૭ : દિલ્લીમાં નાન આગાખાનના પ્રમુખપદે મુસ્લિમ આગેવાનોની પરિવદ.

અ તુ કં મ શિ કા

પૃ. ૨૧

મહા : ૧૮૮૨

અંક ૪

૧	ઈશ્વર વિષે કેટલાક ધર્મો	...	ડિશોરલાલ ધ મદરવાળા	...	૨૬૭
૨	સનાતન શિશુ [કાવ્ય]	...	પૂજાલાલ	...	૩૦૧
૩	કવિતાનો જન્મ	...	ધૂમકેતુ	...	૩૦૨
૪	માણુ બસ રાત્રિવાસો જુલું [કાવ્ય]	...	શેષ	...	૩૦૪
૫	'સ્નેહરશ્મિ'ની વાર્તા	...	નરહર લક્ષ્મણ આઠવેલે	...	૩૦૫
૬	લતા શુભોલે? [વાર્તા]	...	ગુલાબદાસ ધોળકર	...	૩૦૬
૭	અમર છુડા [કાવ્ય]	...	સ્નેહરશ્મિ	...	૩૧૫
૮	હું કેમ લખું છું? [વાર્તા]	...	હરિકૃષ્ણ વ્યામ	...	૩૧૬
૯	દેશદર્શન	...	સુમન્ત મહેતા	...	૩૨૩
૧૦	કવિ અને છુલછુલ [કાવ્ય]	...	કાર્તિકેય	...	૩૩૦
૧૧	એક સોનેટ	...	શામળ લવળ આલમિયા	...	૩૩૨
૧૨	વિરહના ધખારા [કાવ્ય]	...	સરોદ	...	૩૩૫
૧૩	સર્જન [કાવ્ય]	...	બક્ષદેવ મહેતા	...	૩૩૬
૧૪	શ્રીમતી નાથીબાઈદા. ઠા. મહિલા વિદ્યાલય	...	ગોમનવાલ ચકુભાઈ	...	૩૩૮
૧૫	વિચારચક્રમણ	...	રામનારાયણ વિ. પાઠક	...	૩૪૫
૧૬	ચર્ચાપત્ર	૩૫૧
૧૭	પ્રશ્ન [કાવ્ય]	...	પુરુષોત્તમ પંડ્યા	...	૩૫૨
૧૮	મહાજનિયો [વાર્તા]	...	નામરદાસ આ. પંડ્યા	...	૩૫૩
૧૯	એનાં સ્મરણ [કાવ્ય]	...	સ્વપ્રસ્થ	...	૩૫૭
૨૦	ઈંદાર પંચાંગ સંરોધન પરિષદ	...	હરિદાસ પ્રા. ભટ્ટ	...	૩૫૮
૨૧	રાખ્તચર્ચા	...	પ. ભેચરદાસ જીવરાજ દોશી	...	૩૬૫
૨૨	લોકચર્ચા	...	ચક્રવર્તીદાસ દીવાનજી	...	૩૬૯
૨૩	પુસ્તકપરિચય	૩૭૨
૨૪	મા, તારાં સંતાન! [કાવ્ય]	...	દેવજી આ. મોઢા	...	૩૭૭
૨૫	વંદેલતોદલ	...	ઈન્દ્રવદન વસોવડા	...	૩૭૮
૨૬	નોંધ	...	ગોમનવાલ ચકુભાઈ શાહ	...	૩૮૧
૨૭	રોજનીશી	૩૮૮

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ 'પરદેશમાં રૂ. ૭ા છૂટક વ્યકે રૂ. ૦ા

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસુભાઈ મિસ્ત્રી પ્રસ્થાન કાર્યાલય પાસેથી અગિયારી સામે ખમાસા ચોપ્રી : અમદાવાદ.
 મુદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બા. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય નાયબ રોડ : અમદાવાદ.
 તા. ૨૨-૨-૧૯૩૧.

नन्दी

श्रीमन्नारायण विश्वनाथ यादव.

કાન્તિનાં ભાવીર-વીરાંગનાઓનાં બાવીસ ચિત્રો સહિત

રશિયાના ખેડૂતો અને મજૂરોમાં પ્રથમ અસંતોષનો ફેણગો ફૂટેલો અને તેમનામાં કાન્તિનો વિચાર પ્રથમ જન્મ્યો ત્યારથી તે રશિયામાં બોલ્શેવિક પક્ષે રાજસત્તા કબજે કરી અને છેવટે કેટલાક ઝનૂની બોલ્શેવિકોએ ઝાર અને તેના કુટુંબનો નિર્દય રીતે અંત આણ્યો ત્યાં સુધીનો રશિયાનો રોમાંચક ઇતિહાસ. અને ત્યારથી આજ સુધીની સંપૂર્ણ વિગતો પુરવણીપ્રકરણ રૂપે રજૂ કરતું પુસ્તક

રશિયાનું ઘડંતર

લેખક

બખસબાઈ મહેતા

પ્રસ્તાવના અને પુરવણીપ્રકરણના લેખક

નરહરિ હા. પરીખ

મહાજવાહર અને સામ્યવાદના સિદ્ધાન્તો તથા કાર્યક્રમ વિષે તેમજ રશિયામાં અત્યારે જે ચાલે છે એ વિષે આપણે ત્યાં વાતો બહુ થાય છે. પણ સિદ્ધાન્તોના શોધકો તથા પ્રવર્તકો વિષે, તેમજ રશિયામાં મજૂરપક્ષના હાથમાં સત્તા કેવી રીતે આવી, તે સત્તા પ્રાપ્ત થઈ તે પહેલાં ત્યાંના આમવર્જને કેટલાં મકરો વેઠવાં પડ્યાં હતાં તથા મજૂર નેતાઓએ કેવી સાધના કરીને ત્યાંની પ્રજાને તેયાર કરી, એ બધો ઇતિહાસ બરાબર જાણીએ તો જ આપણે તેમાંથી કાઢીકે લાભ ઉઠાવી શકીએ. આ બધો ઇતિહાસ આ પુસ્તકમાં રોમાંચક રીતે સરળ શૈલીમાં આપવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ જાતનું આ પ્રથમ જ પુસ્તક છે. એમાંનાં બાવીસ ચિત્રો એ એની ખાસ વિશિષ્ટતા છે.

પૃથ્થકંબ્યા ૩૫૨

મુંદર લેકેટ

કિંમત ફક્ત ૩પિયા એ

આર્ટ પેપર ઉપર

બાવીસ ચિત્રો

તમારી તકલ આજે જ મેળવી લો.

પ્રસ્થાન કાર્યોલિય : પાગસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

મુબઈ શાખા : -પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ]

[સરત શાખા -કેળાંપીઠ]

૧-૨-૩-૪-૫-૬-૭-૮-૯-૧૦-૧૧-૧૨-૧૩-૧૪-૧૫-૧૬-૧૭-૧૮-૧૯-૨૦-૨૧-૨૨-૨૩-૨૪-૨૫-૨૬-૨૭-૨૮-૨૯-૩૦-૩૧-૩૨-૩૩-૩૪-૩૫-૩૬-૩૭-૩૮-૩૯-૪૦-૪૧-૪૨-૪૩-૪૪-૪૫-૪૬-૪૭-૪૮-૪૯-૫૦-૫૧-૫૨-૫૩-૫૪-૫૫-૫૬-૫૭-૫૮-૫૯-૬૦-૬૧-૬૨-૬૩-૬૪-૬૫-૬૬-૬૭-૬૮-૬૯-૭૦-૭૧-૭૨-૭૩-૭૪-૭૫-૭૬-૭૭-૭૮-૭૯-૮૦-૮૧-૮૨-૮૩-૮૪-૮૫-૮૬-૮૭-૮૮-૮૯-૯૦-૯૧-૯૨-૯૩-૯૪-૯૫-૯૬-૯૭-૯૮-૯૯-૧૦૦

卐 પ્રરથાન 卐

। દટ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદમ્ ।

તંત્રી : રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

પુસ્તક ૨૧

-શ્રાવણ - ૧૯૯૨

*આવીશ, આવીશ

પૂજાસાહ

આવીશ આવીશ તને શોધતો આવીશ હું
સુદ્ધર એનેગી તારા ધામમાં
વેદનાના પારાવાર લેટમાં લાવીશ હું
છલકાતા જીવનના જાગમાં.

અતર છેને અપાર
રોધી રહું તારાં દાર,
લોથપોથ શળ પાસે થથ કપાવીશ હું;
પડું નહી કાયર વિરામમાં. આવીશ૦

કાળની અધોર આડી,
હુઃખના પ્રદેશ ખડાડી,
અભય પગલે ધૈર્યવંત વટાવીશ હું;
નહી નહી આડો કથાં બેકામમાં. આવીશ૦

ધખતાં શોકનાં રણે
મૈત જ્યાં ઘડીએ ગણે,
વારે ધાવા વાદળને નહીં બોલાવીશ હું;
અંગારા ગળું નહીં વિનાતમાં. આવીશ૦

*આ પદ્યબંધ અક્ષરબેજ છે. આ આ અક્ષરોના સંધિઓનો એમાં પ્રયોગ થયેલો છે

નિરાશાના ઊંડા આડા

માર્ગમાં પડેલા આડા

અશ્રુઓના ઓઘ કને નહીં પુરાવીશ હું;

મન દૃઢ રાખીશ લગામમાં. આવીશ૦

જેજનો પરે જેજન,

પતનો પરે પતન;

તોય ખટો થઈ થઈ અંતે તો આવીશ હું

સ્વપ્નમાં સ્પુરંત તારા ધામમાં. આવીશ૦

લોચને મઢીશ તને,

હૈયા શું જડીશ તને,

જન્મારાતા જ્વાળામુખી તહીં શમાવીશ હું

અખોળીને તારા સુધામર્મમાં. આવીશ૦

ક થ કલી

કવિવર વાલાધૌલ

અહો ! સહૃદય સભાસદો ! આ કોઈ કેરલવાસીની સ્નેહાદરભરેલી અંગલિ સદય સ્વીકારો !

દ્રવ્યવર્ષતી ઉદ્દોગદેવતાએ અહોતહોથી ખેંચીખેંચીને દૂર કર્યો છે એમ પરાસ્ત થયેલા દારિદ્ર્યઅધિકાર સમા મત્રશાળાના ધૂમોથી જેનું આકાશમંડલ મેધામ્હાદિત યાય છે અને તેથી જેમાં વર્ષાકાળ ન હોવા છતાં પણ પોતાના સુંદર કલાપને વિસ્તારતા મથૂરો નાચી રહ્યા છે એવી આ અમદાવાદ નગરીમાં મારું આ પ્રથમ આગમન પૂર્ણ મંતોષ ઉત્પન્ન કરે છે. તેમાં પણ મનોહરીલ સર ચિતુભાઈ મહેદવના મહારાજસદનમમા સુંદરોદાર મંદિરમા તેમના અતિથિ તરીકે નિવાસ, વળી આ સુમુહૂર્તમાં એકત્ર થયેલા આપ સૌ સાહિત્યકલા-વિશારદોનું દુર્લભ સંદર્શન ! અહો ! પરિતોષનો પરિતોષ, સુખનું સુખ, સૌમાગ્યનું સૌભાગ્ય !—હું નિયતિના અનુકૂલ પ્રવાહથી પામ્યો છું !

મહાકવિ કલિદાસ રઘુવંશમા રાવણના હણનાર રામ સાકેત (અયોધ્યા)માં પાછા આવ્યા તે પ્રસંગે ભરત સીતાના ચરણમાં માથું નમાવે છે તેને ઉદ્દેશીને કહે છે. “લંકાધિપતિની પ્રણયથાચનાના ભગમાં જેનું મત દદ્દ હતું એવું જનકાત્મજનું વંદનીય ચરણદ્વદ્ધ અને આ સાધુપુરુષ—ભરત—નું જ્યેષ્ઠનું અનુવર્તન કરતા જટાધારી થયેલું વંદનીય શિર ભેગાં ચતાં અન્યોન્યને પવિત્ર કરનારાં ચર્ચાં ! તેની જેમ—સ્વભવતી સરિતાની પ્રકૃતિથી શુભ તીરસ્થલી, અને તે મહર્ષિના પ્રયાંત આશ્રમ એકગ્રીમ્નતા પવિત્ર કરનારા ચર્ચાં છે ! એવા તે જગદ્ગુરુ ગાંધી મહાત્માના પરિપૂજ્ય પાદના સાષ્ટાંગ પ્રણામનું પુણ્ય જે મેં પેલે દિવસે તેમના અંતેવાસી દેશભક્ત વલ્લભભાઈ પટેલના પ્રસાદથી પ્રાપ્ત કર્યું—માનું હું કે તેનું ! આ તરત જ ઉત્પન્ન થયેલ કૃણ !—કે જે અમદાવાદ નગરના મહાન ભારતકળામંડળ અને શુર્જર સાહિત્ય સભા તરફથી નાનકડા કેરલકલામંડળનો મારા સરખો અખ્યક્ષ કે જે કેરલ સાહિત્યમાં પણ કિંચિજગ્દ છે એવો પણ આવી રાજ્જેચિત આચારપદ્ધતિનો સત્કાર પામ્યો ! ક્યાં આપ સાહિત્યમંપત્ર કલાકિવિદો અને ક્યાં એકાદ અસુરની ખરખચડી રચના કરનાર આ કિલબટ જન ! રે ! પળિયાથી સ્વેત થયેલા મારા ખલ્વાટ શિર ! કૃનન્નતાથી આ મોહું બહુમાન કોઈ રીતે ધારણ કરી લે !

આપ સૌને એ જાણીતું છે કે કેરલમાં કથકલી નામનો એક નાટ્યનૃત્ય કલાપ્રકાર છે; જે દ્વારા ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક પાત્રોનાં ચરિતો રંગશૃમિ ઉપર ખતાવાય છે; રામ યુધિષ્ઠિર આદિનું દેવત્વ અને રાવણ સુયોધન આદિનું અસુરત્વ કહી જેમાં અમાત્યીય રીતનું વેશવિધાન પ્રાચીનોએ સ્વીકાર્યું છે; જેમાં નટોનાં મુલાપણો વાણીથી નહિ પણ કેવળ શાસ્ત્ર-નિર્ણૂત હસ્તયુદ્ધાઓથી યાય છે. નળ અંગરિય આદિ પુરાણપાત્રો કથી ભાષાથી વ્યવહાર

[અમદાવાદમા સન્માનાર્થે મંગેલી મહેર રાજાગા કવિવર વાલાધૌલે કેટલા સંસ્કૃત પ્રવચનનો અનુવાદ]
x પ્રવચન-પ્રવા. ૧૦-૨-૩૬)મા ‘મનુષ્યની રીતનું’ છે તે ભૂત છે.

કરતા હતા તેની અટકળ કરવી પણ જ્યારે અશક્ય છે ત્યારે તેનું અનુકરણ કરનારા નટો મૌનથી જ અનુબંધન કરે એ ઉચિત નથી? વિચારો! પંડિતપ્રવરો! કથકલીના પ્રણેતાઓની ઉચિતચતા અને અગાધ જ્ઞાનનાચાતુરી! પાછળ ઊંચા રહેલા બે ગાયકો સ્થેડિયા અને ગાયકો ગાય છે; નટો ગેયના અર્થોને અભિનયયુક્ત કરમુદ્રાઓથી પ્રકાશિત કરે છે અને ગીતવાદાનુસારી અભિરામ અંગવિક્ષેપોથી નૃત્ય કરે છે. કથકલી વિદ્યામાં સર્વથા અભિનયનું જ પ્રાધાન્ય છે, નૃત્યનું નહિ. કથકલીના રાજ્યમાં સરકુરણ રાગ છે અને નર્તન સચિવ છે.

હૃદયહારી અભિનય, નયનને આકર્ષે એવા નર્તનપ્રકારો, કરસિદ્ધ—કરવર્તના—કૌશલનું ગણે કે ઉદાહરણ અને અમાનુષીતે વેશ પદ્ધતિ—એનું કોઈ જુદી જ ગતનું અદ્ભુત અસૌકીક પ્રેક્ષણ કથકલી નામનું છે! વિચિત્ર વેશોથી અને વિવિધ કથાસંદર્ભોથી પડિતાની જેમ પામરોને પણ પરિતોષ આપતી, હમગંવા અને રાગજોથી દીર્ઘકાળથી સેવાયેલી આ કલારાત્રી, અફસોસ! છેવટના સૈકાના મધ્ય ભાગમાં પોતાના સિંહાસનથી પરિભ્રમ પામવા લાગી! આ કલાની હુર્દશાનું પ્રથમ કારણ પાશ્ચાત્ય વિદ્યાભ્યાસથી ફેરલવાસીઓએ કરેલી પુરાણ અને ઇતિહાસની અવગતિ. વિશ્વપૂજિત વિવેકાનંદ તીર્થપાદે કહ્યું છે કે:—

“આજની વિદ્યાશાળામાં પ્રવેશ પામેલ ભારતીય બાળકને સૌથી પ્રથમ એમ શીખવવામાં આવે છે કે તેના પૂર્વજો સરકારવિહીન પણ જેવા હતા” —આપણી વિદ્યાશાળાની આ દીકા અક્ષરેઅક્ષર સાચી છે!

આ રીતે મતાવસ્થાને પામેલા આ ઉત્તમ પ્રેક્ષણકર સંજ્ઞન ઔપધી કષ્ટપૂર્વક લાવી આપી હનુમાનની જેમ સેવા કરનાર આ સાત વર્ષના કક્ષામંડળને પોતાના સુચરિતને અભિનંદવા દે. અથવા જવા દે અભિમાનને. જે નાચતે યોગ્ય નથી તેનું સંગ્રહણ કોઈ તે કોઈ રીતે થાય છે.

આપને જાણીતે સંતોષ થશે કે આ કક્ષામંડળ કેવળ સ્વદેશવાસીઓના અનાદરને દૂર કરવા શક્તિમાન થયું છે એમ નથી, પણ વિદેશીઓના આદરને પણ અંકુરાવી રાક્યું છે. અત્યારે તો આ નાટ્યવિદ્યાનો આદર કરવાને પાશ્ચાત્યો પણ નવી નવી સંસ્કારસમૃદ્ધિઓથી પૌર્વત્યોને લોભાવતા પોતાના હાથ લગાવી રહ્યા છે. તેથી આ શોભન અવસરને વ્યર્થ નહિ કરીએ! આ કમનીય કલાને દ્વીપાંતરોમાં પણ પ્રકાશાવીશું. સમયની અનુકૂળતાથી ગ્રહણમાથી દૂરેલા આ નાટ્યચંદ્રમાના કિરણો સમરન ભૂભાગોને સુખ આપે! શતસહસ્ર સંવત્સરોથી જે મનસ્વિની વિવિધ કલ્પસંસ્કારના ઉપદેશથી લોપ્તા ઉપર અનુગ્રહ કરતી હતી તે આપણી જતેતા ભાનનધરિત્રી ફરીથી આ પુરાતન નાટ્યકલાને તે માગનારાઓને આપીને પોતાની અનન્યસાધારણ ઉદારતા બહાવે!

આ અભિનયકલા અને તેની અનુગામી ગીત અને વાદ્યની વિદ્યાઓનાં ઉદ્ધાર, સંસ્કરણ, અને રામ્ય અધ્યાપન, તથા કેવળ ભાગ્યવર્ષમાં નહિ પણ દ્વીપાંતરોમાં તેમનો પ્રચાર મૃત્યાદિ અનેક અવસ્થા કરવાનાં કામો અત્યારે આ કક્ષામંડળ પાસે ઊભાં છે. તેમને સિદ્ધ કરવા પ્રચુર ધનની અપેક્ષા રહે છે. અને ક્ષામંડળનો કોશ પરિમિત છે. તેથી આપ સ્વરાજ્ય-પ્રેમીઓની ઔદાર્યસદ્ગતિ આ વિષયમાં પ્રસાદ કરો એમ અમે અવિનય પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

ફરીથી આપ પરમઉદાર પંડિતપ્રવરોને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ.*

* મૂળ સરકૂતના મંદિરે તથા રચના અને તેજા સાચવી અનુવાદ કરવામાં આવ્યા છે. કવિવર વાલ્મીકીની સરકૂત રચનાનો પ્રૌદી પણ જનુમાલ હત્યન કરે એવી છે—તે મૂળ સાચી સમૃત્તમા સામજનાજોને લાગ્યું હશે.

‘નવી લિપિ’ વિષે આઠઠલમી ચર્ચાપત્ર

અલ્પચત્તરણ્ય કંઠ્યાલુચાય હાકાર

‘મુંબાઈ સમાચાર,’ ‘ગુજરાત’ માસિક, અને બીજે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલી

‘નવી લિપિ’ લેઈતપાસીને તે વિષે એકબે મુખ્ય વાત લખુ છું, તે યોગ્ય હાલે તો આપના પત્રમાં પ્રકટ કરી આભારી કરશે. આ પ્રયત્નમાં રસ લેતા તમામ લેખિકાનાં વલણવામાં આવે એવા હેતુથી આ મારે કાગળ બીજાં હાથાંબો પણ ચેતનાની સગવડ પ્રમાણે ઉતારી લેશે એવી આશા રાખું છું.

૧. જે હાલમણે કરવામાં આવે છે તે ઘડવામાં મુદ્દલ અને મુદ્રાલેખનની સુગમતા સાધવી તથા એવમાં આવેલે પડતો ખર્ચ કમી કરવો, એ બે લક્ષ્યને મદત્તર અપાયું છે. વળી આ સુગમતા અને ખર્ચમાં આ કરકસર જ્ઞાને મુદ્રાલેખ વારુ, એ સવાનતો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી, તો તેનો જવાબ એ પ્રકાશનોમાં ના જ હોય તેમાં નવાઈ જેવું નથી.

દેવનાગરીને મુદ્રાલેખ આ નવી લિપિ સુગમ અને ગરતી પડે એ દાવો રેવીકારી લખ્યું પશુ ગુજરાત અને ગુજરાતીઓને માટે એ વાત અપ્રત્યુત છે. હાલની ગુજરાતી લિપિ કરતાં આ નવી લિપિ સુગમ અને સરતી પડે ખરી વારુ, એ જ મવાસ મુદ્દાનો છે. અને એના જવાબમાં તો કોઈ પણ પ્રામાણિક માણસને નકાર જ ભણવો પડશે.

૨. આ આખા વિષયમાં સર્વોપરિ મદત્તરનો મુદ્દો બીજો જ છે. લિપિનો ઉપયોગ મુદ્દલ અને મુદ્રાલેખનમાં વધતો જાય છે પણ મુદ્દલ કે મુદ્રાલેખન હતાં જ નહિ તે સંદર્ભોમાં અને તે વધી ગયાં છે એવા વર્તમાનકાલમાં પણ, લિપિનો સૌથી વધારે ઉપયોગ નિત્ય-નિમિત્તક લઘીલઘીના લેખન માટે છે. લિપિઓના શુદ્ધલેખની તુલના પ્રધાનમણે આ પ્રમાણ્ય હાલનાંઆવતાં અસમ્ય દાવો વડે ચાલી રહેલાં લેખનની દૃષ્ટિએ જ ચલી પડે. અને લખવામાં ઝડપ અને સુગમતાની સાથે દરેક અક્ષરનાં બીજાંનું અક્ષિત્ત જે લિપિ સ્પષ્ટ જગરતી હોય, તે જ લિપિ હિતમ. ટૂંકામાં, સ્વતંત્ર સુરેખતા, લખવાની ધિયાનો વગ અને લખવાની સુગમતા એ ત્રણેનો યોગ્ય જે લિપિ જેટલી વધારે સાધી આપે, તેટલી તે લિપિ બીજી લિપિઓ કરતાં મહે.

ગુજરાતી લિપિ દેવનાગરી કરતાં અધિયાતી છે આ ત્રણે સુભામાં જેટલી બધી અધિયાતી છે કે એ વચ્ચે મુદ્રાલેખ પણ ન મરડે.

નવી લિપિ આ ગુણોમાં દેવનાગરી કરતાં યોગ્ય જ અધિયાતી માત્રમ પામે; ગુજરાતી કરતાં તો ઘણી હિતરતી છે જ. લખનાર નવી લિપિથી રવાના થાય તે પહેલાં જ પોતે તે પ્રેક્ષી ઝડપ અને સુગમતા અને સુરેખતાથી લખી એકે તે તેના લક્ષ્યમાં આવે, એ જોડે દેખીતું છે, તોપણ એટલા વિલંબ વિના આગળથી પણ કહી શકાય, નિઃસંકે હકી સકાય, કે આ નવી લિપિ ગુજરાતીના જેટલી ઝડપ, સુરેખતા અને સુગમતા આપી જ સંકલની નથી.

૩. લિપિઓ ઘડાય છે લલિયાઓને હાથે લખાતાં લખાતાં. માત્ર બીજાંઓ જોઈને લિપિઓ વચ્ચે મુકાબલા કરવા બર્ચ અને અશાસ્ત્રીય છે. આ નવી લિપિ લખાતાં લખાતાં કેવાં રૂપાન્તરો અવસ્થા પામવાની, તેનો ખ્યાલ બાંધવો જોઈએ. દેવનાગરી એ બીજાંનું ગુજરાતી બીજું કેમ થવા પાડ્યું? દેવનાગરી થ માંથી ગુજરાતી થ કેમ અવતર્યો?—એ સવાલો વિચારી જુવો. માયાં છોડી દઈને લખતાં, કલમ ઉપાડ્યા વિના અક્ષર સંધીને લખવા જતાં, લેખક સુરેખતા જળવીને, ઝડપ સાધવાની પ્રેરણાને પોતાનાં આંગળાં સોંપી દે તે ક્રિયા દગ્ધિયાન કુદરતી રીતે ઉદ્ભવતા વળાંકોના સમુચ્ચયે, દેવનાગરી કના બીજાનું, દેવનાગરી બના બીજાનું કે જના બીજાંનું રૂપાન્તર થઈ જઈને ગુજરાતી લિપિમાં એ અક્ષર માટે જે બીજાં ચાલે છે, તેજ પ્રકટ થવાનાં. બીજાંની સ્પષ્ટતા જળવીને ઝડપ અને સુગમતા સાધવા મથતી લેખનક્રિયામાં, કુદરતી અમુલ્કાન્તિ (ઇવોલ્યુશન)ના નિયમે જ દેવનાગરી કે અ જ અ ફરી જઈને ગુજરાતી અવતાર પામેલા છે.

૪. દેવનાગરી લિપિ હાલ ચાલી રહી છે તે પ્રદેશમાં (એટલે હિન્દી ભાષાનાં ક્ષેત્રમાં) માયાં છોડી દઈને લખવાનો નવો રિવાજ નીકળ્યો છે અને વધતો જાય છે, તો આ વિષયમાં રક્ષ લેતા મૌની આગળ મારી નમ્ર વિનંતી આટલીજ છે, કે હમણાં આપણે એ નવા રિવાજને તે પ્રદેશમાં બને તેટલો ટેકા આપવો; બાળક નિશાળે બેસે ત્યારથી માયાં વિના જ લખવાને તે ટેવાય એવી વ્યવસ્થા આ આખા પ્રદેશની નિશાળામાંથી જોટલીમાં બને તેટલીમાં શરૂ કરવી; અને લેખનસમુલ્કાતિનું કુદરતી બજ, આ માયુ છોડી દેવાના એક જ પણ્ય મૌલિક અને બહુદુર્લભ સુધારામાંથી દેવનાગરીમાં આપોઆપ ફટફટલાં ફલ ઉપજતી આપે છે, તેજ આપણે ધીરજથી જોવું. એ કે અ બ જ નાં દેવનાગરી રૂપોમાંથી એ વિશાળ મુશ્કેલી પણ્ય આપણા ગુજરાતી અ બ જ ક ના ઘાટ જ આપોઆપ ફૂટી નીકળશે એવી મારી તો ખાતરી છે. તો પછી આપણે ગુજરાતીઓએ આપણાં સમુલ્કાન્તિ-સિદ્ધિઓ ત્યજી તેમને ઠેકણે એ જૂનાં, અમુલ્કાન્ત, અસુગમ અને લખવાની ક્રિયા ડગલે ડગલે બાળે એવાં રૂપ ફરી અપનાવવાના દ્રાવિડી પ્રાણ્યાયામનું જોટલું બર્ચ તેટલું નિષિદ્ધ તપ શાને હરવું વાર?

૫ નવી લિપિમાં બે એ અને બે ઓનો સંગાસ રાખ્યો છે; બે અનુસ્વાર પણ રાખ્યાં લાગે છે; એ ગર્વ સુધારાને અલગ હલ્લું હું એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતીમાં એ સુધારા આપણે કરી લેના જ પડશે, એમ હું તો વર્ગોથી પ્રચંડે પ્રચંડે લખતો જ આવ્યો છું આ સુધારા દેવનાગરીમાંથી ફૂટેલી તમામ લિપિઓએ અપનાવવા પડશે.

પણ કિ ખિ ને બદલે લઘુ ઇ નું વિહ્ન વ્યજન પછી કરવું, શુરુ ઇ તુ થાય છે તેમ, એ કેન્દ્રાર મુદણ અને (ખાસ) મુદાલેખનમાં લાગે સુધારા જોવો લાગે, લેખનની ઝડપ અને સુગમતા હાલની રીતમાં જોટલી છે તેટલી એ નવી રીતમાં કદાપિ સિદ્ધ થઈ શકવાની નથી. તથાપિ બાલે દાસ એક મોટી લિપિમાં એ નવી રીત અજમાવી જોવાય. અને માયાં છોડી દેવાનો મૌલિક સુધારો હિન્દીના ક્ષેત્રમાં ફેલાવવાનો છે જ, તો લાગે માથેમાથે આ નવા અખતરો પણ ત્યાં કરવામાં આવે બીજી કદાં પણ લિપિએ અત્યારે એ અખતરો અજમાવતા ઉચિત નથી.

આકાશગોળા બીજા વિધે એટલું જ કે ગુજરાતી પાસડો અને જગડો છોડીને પાછા દેવનાગરી અપનાવતો, એ પણ દ્રાવિડી પ્રાણ્યાયામનો એટલે અમુલ્કાન્તિથી જાત્રો મારે છે.

૬ વળી લિપિના પ્રકટ કરેલા નમૂનામાં અક્ષરના (ન અને શા સળખે) એક નદી તે બે બીજાં આપ્યાં છે. એ બેમાંથી જમણા હાથ ઉપરનો અક્ષર માયા વગરનો દેવનાગરી અ છે, તેનાથી ડાબે આપેલો બીજો ઘાટ જૂની ગુજરાતી લિપિનો ત્રણ પાંખડિયો કે ત્રણ પૂછડિયો અક્ષર છે. દેવનાગરી અ માથું છોડી ઈને લખાતો થાપ તો તેમાંની વચલી આડી રેખાનો ડાબો છેડો લેખક સુગમતા કારણે નીચે ઊતારવાનો જમણો છેડો સુગમતાને જ કારણે ઊંચે ચડાવવાનો; આ મુદ્દમ ફેરફારના સમુચ્ચયે માયાદીન દેવનાગરી અમાંથી જ આ નવી લિપિમાં અને સારુ પ્રથમ ફર્શાવ્યો છે તે ઘાટ—જૂની ગુજરાતી લિપિનો ત્રણ પૂછડિયો જ—ઊપજવાનો. મારા પિતામહની પેઢીમાં ઝોટલે આજથી આશરે માઠ વર્ષ ઉપર ગુજરાતીમાં આવો અ પણ ચાલતો, બે કે જૂનો ગણાતો, અને હાલનો ઝોટલો જ રખટ તથા વધુ ઝડપી અને સુગમ અક્ષર તે વખતે પદેકાંથી પ્રકટ થઈ ચૂક્યો હતો. અને એનો (અનિ સુગમ વળાંક વડે સંધાયેલ દ્વિવર્તુલી) ઘાટ ગુજરાતીમાં સિલાહાપ સર થઈ ત્યારે પણ વધારે લોકપ્રિય થઈ ચૂકેલો હતો. વારુ, સિલાહાપ પછી યાંત્રિક મુદ્રણ દાખલ થતાં જ તેમાં અના બીજાં લેખે આ સુગમસુરેખ દ્વિવર્તુલી ઘાટ જ રવીકારાયો, અને યગગ્ગો મરી પરવારતાં એમને જરીપુરાણો ત્રણ પૂછડિયો અ યુક્તિ પામ્યો. અથવા કહો કે ગુજરાતી લેખન એ ત્રણ પાંખડાથી મુક્ત થઈ ઝોટલું વધારે સુગમ બન્યું. હવે હિંદી લેખકોની દષ્ટિ આગળ આ સુરેખસરસ ગુજરાતી અક્ષર છે જ, તેમને એનું સર્જન નવેસર ઊપજાવવાનું છે નહીં; ઝોટલે લિપિક્ષમિટિની આ લલામણો પ્રમાણે બે હિંદી લેખકો ધણી મોટી સંખ્યામાં લખતા થઈ જશે—નિશાબે દાખલ થતાં બાળકો પ્રથમથી જ માયા વિનાનો હિંદી અ લખતાં થઈ જશે, તો લેખનસમુદ્ધાનિતાં કુદરતી બને જ જરૂર તેમાંથી ગુજરાતી અક્ષરનો જ ઘાટ પરિભણશે, ત્યારે આજના ગુજરાતી લેખકોને પણ હાલનો સુરેખસમુદ્ધાનત અને સુગમ અક્ષર છોડી ઈ તેને ઠેકાણે પાછા મારા દાદાના વારાનો અરે તેથી પણ જૂનોપુરાણો અક્ષર લખવાની લલામણ કરવી તથા તેઓ તેમ કરશે એવી આશા રાખવી, એ તો તેવે આવેલું પાણી પાણું મોભે ચડાવવા જેવી વાત લાગે છે. લેખનસમુદ્ધાનિતાં કુદરતી બસતો આથી પણ વધારે ચોખ્ખો અને પ્રતીતિજનક બીજો તે કેવો પુરાવો આપી શકાય વારુ ?

૭ દેવનાગરી ફેકારનો વિચાર કરી જુવો. એ જ ને માથુ છોડી ઈને લખવા—લખાવવા મડો, નવી નવી લેખક પેઢીઓ પાસે બચપણમાંથી જ માયા છોડાવી દો. અને જેમ અનું, જેમ બનું, જેમ જનું, જેમ કનું, તેમ જનું બીજું પણ ગુજરાતી કુ કે ક્રમાં જ પરિણમવાનું. ચાલતી લીટીએ ઝડપથી અને રખટ લખવા ઇચ્છશે તેવા હનરેલાખોકરોડો હાથની લેખનપ્રવૃત્તિનું બીજું પરિણામ સંભવતું જ નથી. યાકર માટે વૈદિક બીજુ રાખવામાં કમિટિ ગંભીર બૂલ કરે છે, ઝડપથી લખનાર એ બીજાનો ગુજરાતી બ જ કરી નાખવાનો. અને બા ઉચ્ચારણ માટે જ્યારે આ આકૃતિ જ ઉત્તમ તો યાકર માટે પણ માયા વગરની દેવનાગરી આકૃતિ નબી શકે નહીં : દેવનાગરીમાં પણ જૂનીને બદલે બા આકૃતિ વધારે વપરાતી થઈ ચૂકેલી છે. પ્રગતી અંતર્યામી સમૂહશુદ્ધિના કરતાં દેશનેતાઓની શુભલેખપૂર્વક છતાં અશાસ્ત્રીય પ્રવૃત્તિઓમાં જોને વધારે વિશ્વાસ હોય, તેવા બંધુઓને મારે કરું જ કહેવું નથી. પરંતુ અત્યારે આપણા દેશમાં લેખન અને મુદ્રણ બંને માટે એક જ લિપિ એવી જ સરલતા ચાલે છે, તે ઠેકાણે લેખન ચિહ્નોથી મુદ્રણચિહ્નો ભિન્ન પડી ગયે એવું પરિણામ

જીવજવાનો મોટો ગેરલાલ એમના પ્રયાસોમાં ગર્જિત, તે પણ શું આ બંધુઓ પોતાની મેળે જોઈ શકતા નહીં હોય વારુ ?

વળી વેદકાળથી માંડીને આજ લગીનું આપણું સંસ્કૃતપ્રાકૃત વાક્યમય, આજ લગીનું આપણું હિન્દી વાક્યમય પણ અર્થે જે જે મહાલિપિમાં છપાયું છે તે દેવનાગરી લિપિનો દરેક સુશિક્ષિત હિંદુવાને સારો માન્યો જ પડશે જેમ ગુજરાતી નિશાળોમાં, તેમ હિંદી નિશાળોમાં માથા વગરની વધુ યરલ અને સમુદ્ધાંત લિપિ સર્વોપારિ થઈ જાય તે પછી પણ, આ દેવનાગરી લિપિનું શિક્ષણ તો આપણે આપતા જ રહેવું પડશે. ત્યારે અલ્પતન અને ભાલિ હિંદીનાં પણ મુદ્રણમાંથી એ દેવનાગરી લિપિને જેમ અને તેમ જલ્દી ટાળી નાખવા માટે આટલી બધી ઉનાળા ૩ અઢીમાઈ સાને ભા ? માથા વગરની લિપિ એ પ્રદેશોમાં પણ સુપરિચિત થઈ જાય અને વધુ વધુ ફેલાતા પામે તેમ તેમ મુદ્રણમાં પણ એ નવી જગતી પરિસ્થિતિનું કુદરતી પરિણામ કાળપરિપાકે એની મેળે જે આવવાનું હોય તે ભરે આવે, એટલી ધીરજ સાને ન રાખવી ?

આપણી ગુજરાતી લિપિ પ્રત્યેના અન્તર્ગામી સમૂહ માનસે મિદ્ધ કરેલી છે, દેવનાગરી લિપિમાંથી પરિણમેલી લિપિઓમાં મર્વશ્રેષ્ઠ છે, પાછળ રહી ગયેલ અથવા ખોટું રસ્તે ચડી ગયેલ લિપિઓને માર્ગદર્શક છે. અને લેખનસમુદ્ધાનિતના કુદરતી બલનો જેટલો સુલ્લિષ્ઠ તેટલો મુંદર પરિપાક છે. એ લિપિ અશ્રમંથ જળવાઈ હશે તો જ તેને જોઈ જોઈને ઉત્તર હિંદની પ્રત્યે પોતપોતાની લિપિઓ સુધારવી હશે તો સુધારવી હશે તેટલી સુધારી શકશે. વશ્વિચ્છુલ્લિની જે સદૃશ સમતોલ વ્યવહાર—સાહસિક, ઉપયુક્તાના અને મુન્દરતાનો શક્ય તેટલો સમન્વય સાધનારી દષ્ટિએ ગુજરાતીઓને મોતી અને અવેરાતના કંવેરી, પારેખ, પચ્ચીગર અને જડિયા બનાવ્યા, તે જ શક્તિઓએ આ બેનમૂન લિપિને પણ ધડોને આપણને વારસે આપેલી છે. સમગ્ર હિન્દનાં હિત સધાતા હોય તો ભોગ પણ આપવા, બોળે બોળે શું ગાંડેગાડાં આપી દેવા, એ ધણા ગુજરાતીઓને મજૂર છે. પરંતુ તે હિતસાધનાના સાચા માર્ગે તો ખીજા હોય, તથાપિ આપણે આપણું કમ્પી દેવું છે, અને “આ દયો અમારો દેશહિતાર્થે ભોગ !” એમ વળી કુલાવું પણ છે ?

૮ ભ વિષે અને આ નવી લિપિની બીજી નવીનતાઓ વિષે હું નથી લખતો; આખા વિષયના નિરૂપણમાં ‘અમે બહુ થોડા છેક ન જેવા ફેરફારની જ બલામણુ કરીએ છીએ અને ફાયદા મહામોટા અરે અમૂલ્ય અને અગણિત થઈ જશે’—‘લિપિચક્રવર્તી બધી ભાષા બધા પ્રદેશની વસતિની સમઝણમાં “હાથવેતમાં” આવી જશે’—વગેરે જે કંઈ પેથ લડાવ્યા છે, તે વિષે પણ નથી લખતો. આ કાગળ બને તેટલો ટૂંકો રાખવો એટલા સાદા પેચથી જ મને સતોષ છે. થોડાક પણ મુદ્દાના દાખલા પકડીને જ જે દષ્ટિબિન્દુ હું રજૂ કરું છું તે જેની જેનો સમઝમાં જોતરશે તે તે આ લિપિની દરેક નવીનતા વિષે પણ આ કાગળમાંના દષ્ટિબિન્દુએ પોતાની મેળે સ્વતંત્ર વિચારણા કરી શકશે.

લિપિ અને ગુજરાતી સંસ્કૃતિ

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કલેલકર

[ગુંબઝીની શ્રી તરુણ ગુજરાતી સાહિત્ય સભાના આમંત્ર્ય હેઠળ શુક્રવાર, તા. ૨૪-૧-૭૬ની રાત્રે શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભામંદિરમાં ગુંબઝીના સાહિત્યરસિકોની એક મોટી ભઠ્ઠેર સભા મળી હતી, તેમાં શ્રી કાકા કલેલકરે 'સુધારણા નાનરી લિપિ' વિષે અસરકારક ભાષણ આપ્યું હતું. સભામાં ધન્ય સુપ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારો, લેખકો અને સાહિત્યરસિકો દાખલ હતા. તે ભાષણનો સાર અહીં આપેલો છે.]

સુધારણા અને લિપિપ્રચારનું કાર્ય કેમ શરૂ થયું છે, એની યોગીક પૂર્વધીક્ષા

કહી દઉં. ઇંદોરમાં થોડા સમય પહેલાં હિંદી સાહિત્ય સમેલન ભરાયું હતું એની સાથે સ્વતંત્રપણે એક લિપિપરિષદ ભરાઈ. સમેલનવાળાઓને થયું, કે નાગરી લિપિ સુધારવાના અને પ્રચાર કરવાના કાર્યો આપણે આજ સુધી કર્યા છે, તો આ પરિષદનું કાર્ય આપણે હસ્તક માથે તો સારું. એટલે લિપિપરિષદની ભલામણ પ્રમાણે સમેલને આ કામ માથે લીધું, અને એક સમિતિ નીમી. મહારાષ્ટ્રમાં લિપિસુધારણા અને લિપિપ્રચારનું કાર્ય સૌથી પ્રથમ શરૂ થયેલું. છેલ્લાં ચાલીસ વર્ષમાં અનેક વિદ્વાનોએ એ વિષેનો ઊંડા અભ્યાસ કરી સુધારાઓ સૂચવ્યા છે. બેરિસ્ટર સાવરકર જેવાએ તો અમુક સુધારાઓ અમલમાં પણ મૂક્યા છે. એ સુધારાઓ મહારાષ્ટ્રમાં ધીમેધીમે ફેલાવા પણ લાગ્યા છે. લિપિસુધારણા એ વસ્તુ જ એવી છે, કે ફાવતો આવે, એટલે લોકો એની મેળે સ્વીકારી લે છે. બેરિસ્ટર સાવરકરનું કહેવું છે, કે 'ચર્ચા કરવા બેસો, તો કોઈ કાળે કાર્યોનો અંત—પાર નહિ આવે કરવા માટે એટલે સુધારો સારો હોય, તો લોકો ધસાઈને પાછળ આવવાના.' ખીજા એક બળે કહ્યું છે, કે પંક્તિ લોકોને કોઈ પણ બાબતમાં નિર્ભય આવે એ સહન થતું નથી. કાર્યાંનંદ કરતાં ચર્ચાનંદમાં જ એમને વધારે રસ હોય છે. કોઈ પણ ચર્ચાનો અંત આવે, એ એમને પ્રાણાન્તે પણ દુઃખકર માથે છે. દ્વિતચ્છેદનના ઝંખાઓ કોઈ કાળે મટવાના હતા ?

નેડણીરિચરતા, અસંદિગ્ધતાની જરૂર

આપણી નેડણીની બાબતમાં આપણે અનુભવ એવો જ છે. જ્યારે ગાંધીજીએ મને સૂચવ્યું, કે નેડણીના સવાલનો ફક્ત આણવાની તારી ફરજ છે, ત્યારે એનો અભ્યાસ મેં શરૂ કર્યો. ત્રીસચાલીસ વરસ ચર્ચા આપણે ત્યાં એ સવાલની ચર્ચા ચાલે છે. મેં પ્રથમથી નિશ્ચય કર્યો કે મારો પોતાનો અગ્રહ ન રાખવો. બહુમાન્ય માથે તે જ આપણી નેડણી. નેડણી પાછળ લાખાસાએના ચોક્કસ નિયમો હોય છે. સંબોનાં રૂપો બદલાય છે, એની પાછળ કુદરતી વલણ હોય છે, એટલે એ શાસ્ત્ર અમલ નો લેવું અને જળવાય તેટલી શાસ્ત્રીયતા જાળવવી. પણ નેડણીની બાબતમાં શાસ્ત્રીયતા મહત્વનો છે, તેના કરતાં નેડણીમાં રિચરતા અને અસંદિગ્ધતા (નિશ્ચિતપણું) આવે, એ જરૂરનું છે. અંગ્રેજ લોકોમાં જોટલો

પોતાની નોંડણીની શુદ્ધિ વિશે આશ્ચર્ય છે, તેટલો આશ્ચર્ય આપણે ત્યારે જ કેળવી શકીએ કે જ્યારે આપણી પાસે બહુજનમાન્ય ચોક્કસ નોંડણી આપનારો એક સંપૂર્ણ કોઇ હોય. પ્રજાની સંસ્કારિતામાં ઉચ્ચારણશુદ્ધિ, લેખનશુદ્ધિ, અને વિવેક એ લગભગ ચારિત્રશુદ્ધિ જેટલાં જ મર્યાદાનાં છે. અને છેલ્લાં ચાલીસપચાસ વરમથી થયેલી ચર્ચા બેગી કરી. એમાંથી નીતરતા નિયમો તારવે કાઢ્યા. રૂઠ ચપેલા અને રૂઠ થવા જેવા નિયમો ગ્રાહ્ય પણી વિદ્વાનો, શાળાધિકારીઓ અને પ્રકાશકો ત્રિગેરની મંમતિ માગી, અને છેલ્લે જે નિયમોને અધિક રીતે ટેકા મળ્યો તે ગ્રાહ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ કર્યા. તેના ઉપર ગરમાગરમ ટીકા પણ થઈ એ ટીકામાં જે ઉપયોગી સૂચનાઓ હતી, તે અને સ્વીકારી, દાખલ કરી અને ગરમી હજમ કરી ગયા. પ્રકાશકો અને લેખકોએ એ નોંડણી સ્વીકારી, શિક્ષણમંરથાઓએ સ્વીકારી, અને હવે મુખ્યની યુનિવર્સિટીએ પણ એ જ નોંડણી પસંદ કરી છે. એટલે હવે એ મવાલનો આપણી પેઢી માટે તો ઉકેલ આવી ગયો.

લિપિભેદનો ઉત્પત્તિ

લિપિનો મવાલ છેલ્લાં સો વરસથી ચર્ચાય છે. મિશનરી લોકો અને કેટલાક ગોરા અમલદારોએ એક લિપિ કરવા માટે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો છે. આપણી પ્રજાને લેખન વિષે ઉદ્દામિનના ધણી છે. દશમથી છાત્રણો, ચાર વેદ અને એનાં વેદાંગો કહે કરે, પણ એમને સદી કરતાં ન આવડે. મોટામોટાં પુરાણો લખાતાં ખરાં, પણ માનવપરત્વે લિપિભેદ ખો. મૂળ છાત્રી લિપિમાંથી અનેક લિપિઓ પેદા થઈ. જેવું લેખનસાહિત્ય તેવો લેખિમાં ફેરફાર કરવો પડ્યો. તાડનાં પાંદડા ઉપર અગણિત પોથીઓ લખાઈ છે, અથવા ખાતરાઈ છે. તાડનાં પાંદડા ઉપર આડી લીટી સહેજે કાતરાતી નથી, એટલે ગોળગોળ પીટીઓ લિપિ માટે પસંદ કરવામાં આવી હતી. આજે પણ ચોરીસાની લિપિમાં શિરોરેખા નધણીના વાળાની પેઠે ગોળગોળ હોય છે લાકડામાં કે પથરા પર કાતરવું હોય, કપડાં પર કે ભોળપત્ર પર લખવું હોય, ત્યારે અમુક વસ્તુઓ સાચવતાં લિપિમાં ફેરફાર થઈ જ નય છે. છાપવાની કળા આવ્યા પછી લિપિમાં અમુક ફેરફાર આવશ્યક જણાય છે. એ જો આપણે ન જ કરીએ, તો સાક્ષરતાપ્રચાર, અક્ષરજ્ઞાનનો પ્રચાર ઝપાટાથી ન થાય, અને એ કારણે આપણને ખમતું પડે જ્યારે હાથે પોથીઓ લખાતી, ત્યારે ધારાક્ષરીની સ્વરસંજ્ઞાઓ એટલે કે કાનો, અઞ્જુ, વરકુ, માત્રા વગેરે અક્ષર ચારંકોર ફેલાવવામાં સમય અને મુંદરતા જણાઈ.

પરિસ્થિતિ બદલાતાં ફેરફારોની ઉપદ્રવ

આજે મુદ્રણમાં એ જ વસ્તુ વિશ્વરૂપ થઈ છે. લેખનકળા ઉત્ક્રાન્ત થતાં લિપિએ એક દિક્ષા પડી મુદ્રણકળાની ઉત્ક્રાન્તિ દાખલ થતાં હસ્તલેખનની ઉત્ક્રાન્તિ જતી કરી મુદ્રણની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો આવશ્યક જણાયો. યત્નકળની સામાજિક ઉત્ક્રાન્તિ આજે કામ નહિ આવે. એ વખતની કેટલીક વસ્તુઓ છોડી દઈ મૂળ અસંદેહી સામાજિકસ્થિતિમાંથી જ કેટલીક વસ્તુઓ ફરી દાખલ કરવી પડે છે. છાત્રી લિપિમાં શિરોરેખા નહોતી. ત્રીજાંચોથા સેકા સુધી શિરોરેખા વગર જ આપણે ચત્રાચ્યું હતું આગળ જતાં મુંદરતા ખાતર સેરીક આવી. એ વધારીને એક છેડેથી ખીજે છેડે સુધી એક લીટી દોરી એના ઉપર અક્ષરો ટિંગાડવાની પદ્ધતિ સમુદાનિત થઈ. નવા શિખાઉ લોકોને માટે આ લીટી બહુ ઉપયોગી હતી. દેવનાગરી

લિપિના ટાઈપ (ખીખી) તૈયાર થયા પછી અક્ષરદીક સ્વતંત્ર શિરોરેખા લખાવા લાગી. હવે તો આપણે પ્રથમ અક્ષર લખ્યા પછી એના પર એને મથાળે રેખાતો બાર મૂકીએ છીએ આ પછુ સમુત્ક્રાન્તિ જ હતી શિરોરેખા હવે અનાવશ્યક છે, કાલગ્રન્થ છે એમ ઓળખી, એ કાઢી નાંખી આપણા આપદાવ્યઓના વખતના શિરોરેખાવગરના અક્ષરો પાછા દાખલ કરવાનું હતાપણુ ગુજરાતે બનાવ્યુ અને પાંચડીવગરના અક્ષરો ચલાવ્યા. જેને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના લોકો વીડમાં 'દ્રૌપદીવજ્રદરણુ' કહે છે, તે ક્રિયા—શિરોરેખા હટાવવાની ક્રિયા—ગુજરાતે ચૂપચાપ કરી અને દાદાના વખતના સાદા અક્ષરો સ્વીકાર્યા. ડાઈક્ટેકાઈક-વાર જૂના કાળની વસ્તુઓ પાછી સ્વીકારવામાં સમુત્ક્રાન્તિ રહેલી છે, એટલું સમજવાનું હતાપણુ ગુજરાતીઓમાં છે પૌરાણિક સંસ્કૃતિના અમુક દોષો કાઢી નાખી વૈદિક સુદ્ધિ ફરીવાર દાખલ કરવાની સૂચના કરનાર ઋષિ પણ ગુજરાતમાં જ જન્મ્યો હતો.

ખીલો દાખલો આપું: જૂના વખતમાં ઉકારનું ચિહ્ન અક્ષરના પગ તળે ન લટકતાં કેડે વળગતું લખવામાં માણસે જોયું, કે ઉકારનું ચિહ્ન કેડે બાંહે એના કરતા પગે લટકે એ સાનું. એટલે એટલો ફેરફાર થયો. પણ એક હસ્ત રુની આખતમાં ઉકારનું ચિહ્ન 'ર' ની કેડે જ ટકી રહ્યું. આપણા સાક્ષરમાં ગતવનરાય કાકારે સૂચના કરી કે આટલો અપવાદ પણ સા માટે રાખીએ ? ઉકાર પણ 'ર' ના પગ તળે જ લલે આવે. 'નવજીન' અને વિદ્યાપીઠવાળા ઓએ એ સૂચના સ્વીકારી, અને ખિમારા એકમાત્ર અપવાદ જે જૂની રિયતિતો સાક્ષી હતો, તે નીકળી ગયો. એક રીતે આ ઉત્ક્રાન્તિ ધર્મ. પણ જ્યારે આપણે જોયું, કે મુદ્રણમાં ત્રણ મજલામાં ખીખા ગોઠવવાની પદ્ધતિ અગવડભરેલી અને ખરચાળ છે, ત્યારે હવે આપણા પ્રયાસ ઉ, ઊ, અને ઋ ના ત્રણે ચિહ્નો નીચે—પાતાલમાં લટકનાં ન રાખનાં અક્ષરોની હારમાં એટલે મનુષ્યલોકમાં મૂકી દેવાં જોઈએ. 'ર' ની કેડે જે ઉકાર મિલે છે, એ જ પ્રમાણે બધે કરવું જોઈએ એમ આપણને હવે જણાયું છે. સમુત્ક્રાન્તિના ઇતિહાસમાં આવા અસંખ્ય દાખલાઓ છે. જેઓ કહે છે કે સમુત્ક્રાન્તિની ટાંચે આપણે પહોંચી ગયા છીએ, હવે કશો ફેરફાર થાય નહિ, તેઓ માલ્યા સ્તોત્રવાદી ગણાય રિયતિવાદી, શ્રેયતિષ્ઠ બધે આમ સતોષ માને; પણ જેમ પરિસ્થિતિ બદલાય છે, તેમ ઇષ્ટ ફેરફારો કરવા અને જરૂર જણાય ત્યારે કરેલા જૂના ફેરફારો તણ દેવા, એ જ સમુત્ક્રાન્તિનું સક્ષણ છે.

શમન લિપિની અકુદરતી હિમાયત

આ તો એ કેવળ થોડાક દાખલા આપ્યા. આપણો પ્રયાસ શો છે એ પ્રથમ હું જણાવી દઉં. મિશનરી લોકો અને સરકારી અમલદારોએ વિચાર કર્યો, કે હિંદુસ્તાનમાં લિપિઓ ઘણી છે. એ બધી કાઢી નાંખી જે અંગ્રેજી ભાષા માટે વપરાય છે, તે શમન લિપિ દાખલ કરીએ તો શું જોડું ? એમને તો એ લિપિ સગવડભરેલી હતી જ. એમાં અમુક ફેરફારો અને ઉમેરાઓ કરી હિંદુસ્તાની ભાષાને માટે એ ચાલતી કરવાનો એમણે પ્રયાસ કર્યો. પણ એમાં એ ન જાણ્યા. આપણામાંથી કેટલાક લોકો એ સવારનો અભ્યાસ કર્યા વગર કેવળ અભિમાનથી દોરાઈ જઈ અંગ્રેજી ભાષાની જોણીનું જંચણીપણું મિદ્ધ કરી શમન લિપિ ન વપરાય એવી દલીલ કરે છે. અંગ્રેજો પણ પોતે કહે છે, કે અમારી લિપિ અને અમારી જોણી ઢંગધડા-વગરની છે, પણ નબારી લઈએ છીએ. પણ અમારી જોણીના દોષો એ લિપિના દોષો નથી. હિંદુસ્તાની ધર્મ પણ ભાષા શમન લિપિમાં અમુક ફેરફારો કરી એમાં લખવી

લખાવી, જે નદેર પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કરી છે. અનેક ગુજરાતીઓને પૂછતાં તેમણે કહ્યું, કે આ અક્ષરોમાં કેઈ વિનયીય આકૃતિ આવીને બેસી છે, એમ નથી લાગતું. આખું લખાણ ગુજરાતી જ લાગે છે. દરે એ જ લીટીઓ ગુજરાતી લિપિ નહિ જાણનાર અને કેવળ નાગરી અક્ષરો જ જાણનાર લોકો આગળ મૂકતાં તેઓ વગરમુરકેલીએ વાંચી શક્યા. એટલે મને થયું કે કિશોરવાણનાર્જની સૂચના હવે મોઝ રીતે અમલમાં મુકાઈ છે.

નાગરી લિપિની આ ગુજરાતી શૈલી લોકોને ગમશે અને પ્રચલિત થશે એવી આશા છે. લોકોને ન ગમે તોયે ને આશ્રયપૂર્વક ચલાવીશું એવું કંઈ નથી. એક લિપિમાં બે ભિન્ન પથ પડે એ નો અનિષ્ટ જ છે. એટલે લોકોની આંખો આ વળાંકથી ઘરાખર ટેવાય ત્યાં સુધી અખનરો કરીશું. મારી દશે, તો એ પદ્ધતિ ઓતી મેળે ફેલાયતી છે. તેમ ન થાય તો આ પદ્ધતિ પડતી મૂકી જે સાદિત્ય આખા દેશને વંચાય એમ આપણે ઇચ્છતા હોઈએ, ને શિવેદેખાવગરની ફડ દેવનાગરી એટલે કે બાળબોધ અક્ષરોમાં છાપીશું. જેથી ગુજરાતની વધતી પ્રતિષ્ઠાને લીધે ગુજરાતી માહિત્ય તરફ અન્ય પ્રાંતોનું લક્ષ્ય દોરાયું છે, અને ગુજરાતી માહિત્યનો પ્રચાર વધ્યો છે તે લિપિભિન્નતાને કારણે અટકી ન જાય. લિપિમાં સુદૃષ્ટ અને મુદ્રાતેજન (type-writing)ની દૃષ્ટિએ જે ફેરફારો સૂચવ્યા છે, તેની ચર્ચા હવે પછી મોઈકિવાર કરીશું.

આભાર !

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

(ચિત્રાન્તરિ)

સ્વાતિતણી વદતી વાદળી: “માછલી ઓ !

“આ યુન્દ મોંઘું દઉં તે ઉપકાર મારો.”

એ માંબળી વદત ગીન: “તું ગાન મારો

આભાર દે હું, જલકબુદ્ધિમાં દાર થાતાં જાયતું.”

અગમ્ય ઝંખના

સ્વમસ્થ

આજ શ્રાવણનાં આશમાં ગાળે
 મેઘ, આઝંબર ઘોર;
 વીજનાં નૃત્યનાં ઝાંઝર બાળે,
 નીર કરે મૃદ શોર;
 રોતા હસી ગળકી ભે મોર;
 એવી ઉર ધૂન રમી રહીં ચોર.
 ચાલને મનવા ઝુંગર ભિભા છે,
 અંધારે ભમવા અનંત;
 પાછળ પથહીણ વંગલ ભિભાં છે,
 મીઠી ઓથળ અસંખ્ય;
 હસી રહેશે લોધના રેલા રમ્ય;
 સહાતી ના ઝંખના ઓ રે અગમ્ય.

હુકકક બારે મેઢા ગૂડે,
 ધણુણુ મૂળે લોમ;
 ઝુંગરા રખડા કંપતા, દોડે,
 નદિયું ગાળે ધધોમ;
 સખાઢે વીજ જલે ઢાટિ સોમ;
 લાગી તેજઝાળ મારે રામરોમ.

હજી ઘેરાળે હો મેહુલા ઘેલા
 તાં ડવ માં ચકચૂર;
 આળે અંતર સુકત હો ઘેલાં
 જુગજુગનાં ગાડાંતુર;
 આજ ભૂલી ન દ્રર અદ્રર;
 રે હો આજ લીન સખ પ્રલયપૂર.

સૂર્ય નહીં, નહીં ચંદ્ર, ન તારા,
 અંધાર ભારે લોમ;
 પ્રકૃતિ પ્રાણને રૂંધતા આરા,
 તૂટે, ચડે એ પ્રતિલોમ;
 સનાતન શાંતિયે પીધો ઓમ;
 વિલાપે વિરાટનાં રામેરોમ;
 અનાદિ અનંત—‘હૈ સદ્ હૈ.’

પલટાતી સૃષ્ટિ ?

ગોવિંદભાઈ રામભાઈ અમીન

અંક પહેલો

—પાત્રો—

નીલકંઠરાય

ડો. વાલકિંગ્મર

વત્સુજી

બાળા

જિર્મિલા

ધમકો

[ખુશી, મોઢા, વિપાઈ, રેડિયા, ગિરો, પડિયા, પડકા, ગિરિયાથી આગમરેલું દીવાનખાનું તેને ત્રમ્બુ બાજણ છે, બે ડોહાની છે ડોહાબારી સામા બાજણની બને ખાનુમા છે. પડકાથી નહિ ટકાયેલા ખાત્રીના બાજમાથી બહાનો પ્રકાશ દેખાય છે.

ધરિયાળમા બે થવા આવ્યા છે બહાર જમ્મો પડે છે. કુદરત બળી ભસ્મ થઈ ગઈ હોય તેમ નિર્ભય છે. બહારની ચરમી ખેંડમા દાખલ થઈ ચૂકી છે, પણ તેની અંતર નીલકંઠરાય ઉપર દેખાતી નથી.

તે લગભગ પિત્તાથીસ વચની ઉમરના છે. મરીરે ચરાકત છે. તે સોદા ઉપર બેઠા છે. તેમના બોળમા એક પત્રક છે, હાથમા પેનસિલ છે તેમની નજર અમિ બેઠેલી બાળા ઉપર છે,

બાળા લીસેક વસ્ત્રની યુવતી છે. તે બાળક જેટલી નિર્દોષ લાગે છે. તેમ જ તે બાળક જેટલી સુખનથી મુગ્ધ છે તેના પોરખ પરથી લાગે છે કે તે આ મકાનની રહેવાસી નથી, પરંતુ આ મકાન તેને ઘરુ પરિચિત હોય તેટલું તેનું વર્તન છે

રાત્રી ખાનુનું બારણું ખૂલવાને અવાજ આવે છે. અવાજમાથી ડામીલા નીકળી આવે છે. તેની ઉમર કહેવી સહેલું નથી. એટલું સ્પષ્ટ છે કે તેને થવા છે તેમી વધારે વરસ તેના ચહેરા પર દેખાય છે. તેનું મુખ ચિંતાગ્રસ્ત છે.]

જિર્મિલા : (ધરિયાળમાં લેઈ, તેને ટાઈ માળજો છે કે નહિ તે ઉપર લક્ષ આપ્યા વિના) બે થવા આવ્યા!—કેમ ન આવ્યો? (જનાનની આશાએ નીલકંઠરાય તરફ લેઈને) કેમ, હજી કેમ ન આવ્યો?

નીલકંઠરાય : (મોં કટાણુ કરી) ગાડી મોડી થઈ હશે

જિર્મિલા : કેમ મોડી થઈ હશે?

નીલકંઠરાય : (કડવાશથી) તમારે બધાનાં કારણુ લેઈએ!

જિર્મિલા : આજે મને કાગળ જાળુવાની ધ્રુજા ન થાય?

નીલકંઠરાય : આવી બાજનને કાગળ શું હોય?—ગતમા વધુ ગદાય તો મોડી થાય

જિર્મિલા : (ચકાથી) અકસ્માત નહિ થયો હોય!

નીલકંઠરાય : રોજ અકસ્માત ચતા નથી.

જિર્મિલા : તેનું નસીબ અવળું છે તે એમ બનેશે ખરું!

નીલકંઠરાય : નમીન!—આટલાં વગમ મારી માથે ગયાં, છતાં તમારી બેગક લુદિ ન ગઈ! નકામી કચકચ કરી માથું ખાગો નહિ.

ભિમિલા : અકસ્માત થયો છે કે નહિ તેની તપાસ તો કરો !—આપણી ગાડીને કઈ થયું હશે તો !

નીલકંઠરાય : ગાડીને શું થવાનું છે ? હમણાં નથી આણી છે, અને ગાડી ખગડશે તો બાડાની ગાડીમાં આવશે. ક્યાં નાનો કુકિ છે કે આવી તપાસની જરૂર પડે ?

ભિમિલા : માંદું માથુસ પાળક જેવું ગણાય એમ કહો કે તમને તેની લાગણી નથી ! ખસ, તમે અને તમારી ચૂંટણી ! દીકરો નહિ હોય તો પછી તમે ચોટા મેન્બર થશો કે ગવર્નર થશો તોય શું !

નીલકંઠરાય : તેવું શરીર સારું નથી, તે મારે લીધે છે ?

ભિમિલા : શરીર સાતું નહોતું, અને તમે તેને મુખર્ષ સા માર જવા દીધો ?

નીલકંઠરાય : શરીરમાં ખાસ શું ખરાબ હતું ? નિરાશાને લીધે જગ દીધો ખતી ગયો છે અને તે ગમે તે પોતાની મજબૂતી ગમે હતો : જે મોઢલો નહોતો.

ભિમિલા : તે જ્ય તેની તમારી મરજી ખરી. હું સમજતી હતી 'પણ' આ ઘરમાં માંદું ક્યારે આવ્યું છે કે હું તેને જતો અટકાવું ? ત્રણ વરસ વિદાયત રહી શરીર ખરાબ કરી આવ્યો, અને તમે તેને બે માસ ઘેર રહેવા દીધો નહિ. ક્યાં બૂખે મરી જતો હતો, તે નોકરીની આટલી ઉતાવળ કરી !

નીલકંઠરાય : એક વખત તમને કહ્યું કે તેના જવા માટે હું જવાબદાર નથી. જે તેને જવાનું કહ્યું નથી. શરીર સાચવીને ન રહે તો મહન કરવું પડે !

ભિમિલા : તમારા શબ્દો કહે છે કે તમને તેને માટે લાગણી નથી !

નીલકંઠરાય : લાગણી ન હોય તો વીસ હજાર ખગાડી ઇંગ્લેન્ડ શા માટે મોકલું ?

ભિમિલા : તમારે મોટો સિવિલિયન બનાવવો હતો !

નીલકંઠરાય : તેની મરજી વિરુદ્ધ બનાવવો હતો ? નાખાસ થયો એટલે મારો દોષ નીકળવાનો ! ખાસ ચાત તો મારો દીકરો ચાન !

ભિમિલા : મારો દીકરો મોટો રાજ ચાલ તે કરતાં સુખી થાય તે હું વધારે ઇચ્છું છું. તમારી માથક ડાઈ પણ ગોગે મારે તેને મોટો માણસ બનાવવો નથી !

નીલકંઠરાય : (થાક દર્શાવી) કીક . . . હવે, મને કામ કરવા દેવું છે ?

ભિમિલા : મારા ના કલે તમે કામ કયા બંધ કરો તેવા છો ?

નીલકંઠરાય : (ચિદાર્થને) ખસ, બહુ થયું હવે, બોલશો નહિ . . . બાળા, આપણે ક્યાં સુધી આવ્યાં હતા ?

ભિમિલા : (વચ્ચે, તિરસ્કારથી) જહાનમ સુધી !

નીલકંઠરાય : તમે જાઓ છો કે નહિ ?

ભિમિલા : આ આભ્યાં !

[તે શ્રાવ્ય બાલું બોલી નામ ઇ, નીલકંઠરાય દરમિયાને દમ લે છે.]

નીલકંઠરાય : બધું મગજ ગૂંચવી નાખ્યું ! (પત્રક પર નજર નાખીને) . . . આપણે ક્યાં સુધી આવ્યાંતાં ?

બાળા : મોઢનલાલ કિરપાસંકર !

નીલકંઠરાય : હા. એ હોંસો સાબુમ છે, . . . તો કેટલા થયા ? એક, બે, ત્રણ . . .
વીસ. વીસથી વધારે મળે તેમ નથી.

બાબા : હા.

નીલકંઠરાય : આ વોડમાંથી જોઝામાં જોઝા પચામ મળતા જોઈએ. (વિચારમાં
પડ્યાનો દેખાવ કરી) બાબા, આ ચૂંટણીમાં મેં અમને ફોર્મ મદદ કરી નથી.

બાબા : હું શું કરી શકું ?

નીલકંઠરાય : (અધાપરેથી) સ્ત્રી સક્રિય છે તે શું ન કરી શકે ?

બાબા : (અમકમાં) નીંજો પોતાની સક્રિય પરાંપકાર માટે વાપરતી નથી.

નીલકંઠરાય : તું જાણતી હોઈશ કે 'કી' વોડમાં એક ગમાગરુમારક મળ્યું છે તે
મંજામાં તારે મિત્રો હશે.

બાબા : મેં કશું કે સ્ત્રીઓ પરાંપકાર માટે ઠામ કરતી નથી.

નીલકંઠરાય : આમાં પંચામકાર છે ક્યાં ? તારા મિત્રનો પિતા ચૂંટાશે તેમાં તને
લાભ છે.

બાબા : જ્યારે બે મિત્રના પિતા ગામસાથા જવા થાય ત્યારે કોઈની હાજરૂતમાં
મને લાભહાનિ નથી.

નીલકંઠરાય : પ્રસાદથી જ્યદૃષ્ટ તારો વધુ નિકટનો મિત્ર નહિ !

બાબા : આ બાબતમાં હું નિખાલમ બની નહિ શકું.

નીલકંઠરાય : કીક, તું ધુલ થાય તેમ કર.

[તે પગમાં આખ સળી બેસી રહે છે. બાબા વિચારમાં પડે છે. સાચું બાલ્યું
ખૂણે છે. ડો. મજકિશોર આવે છે. તે નીલકંઠરાયના સમોવરિયા છે. પણ તેમનાથી
વડુ સ્વપ્ન અને વંદુસ્ત છે. ચહેરો હસમુખો છે. તેમની પછળ ઈર્મિલા આવે
છે. હોંધરના આવવાથી તેને ચોંચ મળી હોય તેમ તે ચોંચ ખિત્ત છે. તે બંધી
રહે છે. હોંધર બાબા પાસેની ખુરશી પર બેસે છે.]

ડો. મજકિશોર : હેલો, બાબા !

બાબા : (સ્વસ્થ બની) હેલો.

ડો. મજકિશોર : હમણાં કેમ દેખાતી નથી ?

બાબા : રાજ્યપુરીથી તમારે ત્યાં ગાળુ આવે ?

ડો. મજકિશોર : સ્વાર્થ વિના કોઈ કોઈને ત્યાં જતું નથી.

બાબા : સ્વાર્થસ્વાર્થમાં ફેર હોય છે. કોઈને ત્યાં જઈએ તો ઘડી આનંદ થાય.
તમારે ત્યાં આવીએ તો રદાય રામ મટે, પણ ખિસ્સાં ખાતી થાય ને ?

ડો. મજકિશોર : એકટને બેરીઝાકસં હશે કે નહિ ?

બાબા : બેરીઝાકસંનાના માણુએ જ એકટર થતું જોઈએ. બીજા એકટર કરતાં
તે બાબામાં તમે આવળ વધેલા છે! પણ—

બાળા : ડોક્ટર સાહેબ મહેરબાની રાખજો.

ડૉ. વ્રજકિશોર : મહેરબાની લાગક ઉપર યાવ. મહેરમાં મારી માગની સલાહભર્યું છે.

બાળા : હું તેના વિચારમાં છું.

ડૉ. વ્રજકિશોર : (વાત બદલી, ઊર્મિલાને) આજે જન્મવાનું શું કહ્યું છે ?

ઊર્મિલા : રાજ થાય છે તે.

ડૉ. વ્રજકિશોર : હીકરો ઘરે આવે અને મ્હાલુ જન્મવાનું ?

ઊર્મિલા : આ મિષ્ટાન્ન જન્મવાનો વખત છે ?

ડૉ. વ્રજકિશોર : એટલે તમારે મને જમાડવો નથી.

ઊર્મિલા : તમે કેવા માણસ છો ? હીકરો મદિ થઈ આવે અને તમે જન્મવાનું માગો છો ?

ડૉ. વ્રજકિશોર : કોઈ જગીર સ્થિતિનો દરદી હાથમાં આવે ત્યારે અમને ડોક્ટરોને જન્મવાનું ખૂબ લાગે !

ઊર્મિલા : બોલશો નહિ !

ડૉ. વ્રજકિશોર : ખુરૂ કહું છું લોકોની બાબત બાબત પર ગમીએ તોપણ અમારે તે વખતે પેટ ભરી જન્મવું જોઈએ. તેમ ન કરીએ તો હરી કેની રીતે આવે ?

ઊર્મિલા : મને તમારા સ્વભાવની અદેખાઈ આવે છે. એક વક્રી અને એક ડોક્ટર ચલા તેને બદલે બને ડોક્ટર ચલા હોત નો કેવું સાતું ?

ડૉ. વ્રજકિશોર : નેમાં તમે કાવત નહિ. મારી માથું નીકડુંરાય અત્યારે વિધુર હોત !

ઊર્મિલા : મરકરીગો ચલા એટલે મરકરી ચાલવાની. મને તમારી મરકરી નથી ગમતી. હગાહસમાં તમે જયકૃષ્ણને ગરાબર તપાસી નહિ રોકો.

ડૉ. વ્રજકિશોર : હું જયકૃષ્ણની દવા કરવાનો નથી.

ઊર્મિલા : કેમ ?

ડૉ. વ્રજકિશોર : ડોક્ટર તરીકે મેં સગારનેહી પાસેથી કઈ મેળવ્યું નથી અને ઘણું ગુમાવ્યું છે. બધાની દવા કરવી મેં બધું કરી છે.

ઊર્મિલા : તમારે શી લેવી હોય તો શી લેજો.

ડૉ. વ્રજકિશોર : શી લઉં તો તમે જલ્દામ કરો. કહો કે મિત્ર થઈ પેમા લે છે !

ઊર્મિલા : એ બધા બહાનાં ચાલવાનાં નથી.

[બહારથી ગણીના અવાજ આવે છે. 'આવ્યો' બોલી ઊર્મિલા ઉતાવળી બારણા તરફ ધસે છે. નીલકંઠરાય પરકમાથી ઊંચુ લુએ છે. બાળા બહુ કં નહિ તેનો વિચાર કરે છે. ઊર્મિલા સાથે જયકૃષ્ણ આવે છે. તેનું મોં સુકાઈ ગયું છે. આંખો નિસ્તેજ છે. કોઈ પાત્ર મહાનના વલ્લભોતર્થો દાખલ થતો દેખ તેમ તેનાં પચવા શિથિલ છે. . . . બાળા જુદાજુદા આવકારના સબ્દ બોલે છે. જવાબમાં તે રોકું નીચું નમાવે છે, અને પાસેની પુરણી પર બેસી ન્દય છે. ઊર્મિલા તેની બાબતમાં ઊભી રહે છે. જયકૃષ્ણ બાળા તરફ નીચી નમ્રે જુલે છે. સહજ હસાહસમાં આવી બોલવા ન્દય છે : એદરથી કોઈ પકડી રાખવું હોય તેમ બોલી રહતો નથી.]

ભિલા : પાણી મગાવું ?

[જ્યઋષ્ય રોકાયેલા પાંચે છે.]

ભિલા : (મોટેથી) ધમલો, પાણી લાવ !

[શાંતિ ફેલાય છે. ધમલો પાણી લઈ આવે છે. પગ રહી ગયા હોય. તેમ તે લંગડાય છે. દરેક ડબલે દુઃખ થવું હોય તેમ તેનું મોઝા કટાણું બને છે.]

ધમલો : (પાણી આપી) ભાઈ આપ્યા કે ?

જ્યઋષ્ય : હા.

ધમલો : શરીર સારું છે ને ?

જ્યઋષ્ય : હા.

ધમલો : પણ ભાઈસાહેબ, મને હીક થતું નથી !

[તે ચોર નજરે ડોક્ટર તરફ જુએ છે. ડોક્ટર મૂંઝામં હસે છે.]

ભિલા : અત્યારે તારા દુઃખ રૂઝવાનો વખત છે ?

ધમલો : બા, બહુ દુઃખ થાય છે ! કાલ આખી રાત આંખ મીચી નથી ! શું દુઃખે છે—શું દુઃખે છે !—આહ ! પગ કાપી નાખવાનું મન થાય છે ! ડોક્ટરસાહેબ સારી દવા કરતા નથી કે હીક મઈ જાય.

ડૉ. મજકિશોર : દવા ચોજે છે કે નહિ ?

ધમલો : દિવસમાં દસ વખત ! પણ દવા ચોજ્યે શું વળે ? પીવાની દવા આપો તો ફેર પડે.

ડૉ. મજકિશોર : કોણે કહ્યું, પીવાની દવાની જરૂર છે ?

ધમલો : બધા રોગનું કાગળ પેટ અને અશક્તિ. તેમાં હીક થાય તો રોગ મટે.

ડૉ. મજકિશોર : તું અડધો ડોક્ટર છે ? કહે સી દવા આપુ ?

ધમલો : જુઓ લાગે અને શક્તિ આપે તેની. જાનરમાં તૈયાર મળે છે તેવી મદિ; પણ—

ડૉ. મજકિશોર : મદિતયા !

ધમલો : સાહેબ એ શું બોલ્યા !—એમ હોય તો આ રોગ પાછળ પાચસો રૂપિયા ખર્ચવા તૈયાર છું બધા વૈદ્યાકરોથી ચાકી જેવટે તમારે આશરે આપ્યો છું આજ દવાખાને આવું ?

ભિલા : જા, એમા આટલી ખચાત સી ?

ધમલો : અરે બા, હું જાઉં છું ત્યારે કમ્પાઉન્ડર બે દીપાં તેલ આપી કાઢી મૂકે છે ! ડાક્ટરસાહેબને મળવાનું કહું છું ત્યારે કામમા છે, બહાર ગયા છે, કાલે આવશે એવાં બહાનાં બતાવે છે !

ભિલા : હવે જ્યઋષ્યની દવા લાવવાની થશે. તેની સાથે તારી લાવજો.

ધમલો : તો હીક ! (પુરા થતો જાય છે)

ભિલા : ડોક્ટર, હવે જ્યઋષ્યને તપાસો.

જ્યઋષ્ય : (અચાનક) નહિ ! મારે દવા કરાવવી નથી !

ભિલા : કેમ શું છે ?

જ્યઋષ્ય : કંઈ નહિ, મારે દવા કરાવવી નથી. મારે કંઈ કરાવવું નથી.

હું 'મારી પોતાની રીતે મરવાનું—(હસો. લગાઈ આવું છે.)

[બધાં સતેજ થઈ જાય છે.]

ભિર્મલા : શું છે !—એમાં રડે છે શા માટે ? સૌ સારુ થઈ જશે ! દવા તો કરાવવી જોઈએ.

જયકૃષ્ણ : (હઠ ચડેલા બાળક માફક) નહિ ! નહિ ! દવા મને ફાયદો કરશે નહિ ! મને કંઈ કહેશો નહિ. મારે કંઈ કરવું નથી. મને એકાંતની જરૂર છે.

[બધાના આશ્ચર્ય વચ્ચે તે જોસો થઈ
જમણી બાજુના બાજુમાં ચાલ્યો જાય છે.]

અંક બીજો

[દીવાનખાતું.]

સોફા ઉપર જયકૃષ્ણ બેઠો છે તે ઉદ્ઘાસમાં છે. ચંદ્રેશ પર લાલી દેખાય છે તેના હાથમાં મતપત્ર દેખાય છે. દિલ્હિ રેડિયો પર છે. રેડિયોમાંથી સંગીત આવે છે. જયકૃષ્ણ સંગીતમાં લીન હોય તેમ ડોલે છે.

બાળા : દાખલ થાય છે. જયકૃષ્ણ સ્વસ્થ બની જાય છે.]

બાળા : ઓહો ! - તમે મંગીનમાં રસ લો છો ! (નિર્દોષતાથી) મેં આજે જ જાણ્યું !

જયકૃષ્ણ : ધમલાળે ચાલુ કર્યું હતું. બેઠાની આળસે બંધ કર્યું નથી.

બાળા : તમે તેમાં તક્લીન હતા ?

જયકૃષ્ણ : ખાસ નહિ. બધ કરીને ખેમ.

બાળા : મને સંગીત ગમે છે. પૂરું મને બધ કરીશ.

[બાળા જોવી રહી ધ્યાનથી સંગીત સાંભળે છે. તેની વર્તણૂક સમજવા મથતો હોય તેમ જયકૃષ્ણ તેના મુખ તરફ જોઈ રહે છે. સંગીત બધ થયે, રેડિયો બંધ કરી બાળા જયકૃષ્ણ પાસે આવી બેસે છે.]

બાળા : મુગઈથી આવ્યા પછી તમારામાં ઘણો ફેર પડી ગયો છે.

જયકૃષ્ણ : શરીરમાં સુધારો થયો છે.

બાળા : મનમાં પણ.

જયકૃષ્ણ : હ.

બાળા : (વાત જલ્દી) તમે મુગઈ શું કરી આવ્યા તે તો કહેના નથી.

જયકૃષ્ણ : એમાં કહેવા જેવું શું છે ?

બાળા : કેમ નહિ ?

જયકૃષ્ણ : (અતઃ તરફ અણગમે બતાવી) ચાખામ કરી ગેહો. માણસ મુગઈ શા માટે જાય ?

બાળા : (ગમકતી આંખે) કદાચ મોજગોળ કરવા !

જયકૃષ્ણ : તું મારો સખાવ જાણે છે. કોઈ જગાએ રિયર થાપા વિના હું મોજગોળ કરું ?

બાળા : માણસ ક્યારે ફરે છે તે કહેવાય નહિ.

જયદ્રુપ્તુ : (સ્વર ખદ્દરી) તું પણ માણસમા આવી ગય છે.

બાળા : (સચ્ચેત ખતી) મારામાં કંઈ ફેરફાર થયો નથી

જયદ્રુપ્તુ : ખીજાં મનુષ્ય કરતાં તું પોતાને જિંદી કલાની માનતી હોઈશ !

બાળા : એમ નથી. મારામાં ફેરફાર થયો નથી, તે મારે કહેવું છે.

જયદ્રુપ્તુ : કેટલીક બાબતો કલા કરતાં વર્તનથી સારી મમળાય છે.

બાળા : દાખલો આપસો !

જયદ્રુપ્તુ : મારી પરીક્ષાના પરિણામ પછી તારામાં થયેલા ફેરફારનો વિચાર કર.

બાળા : હું હું તેથી ને તેથી છું. પાસનાપામની મને બહુ કિંમત નથી. ખીજી સ્ત્રીઓ માફક હું વિજય પાછળ ઘેસી નથી.

જયદ્રુપ્તુ : તો પ્રભાકર પાછળ જીતી રીને . . .

બાળા : યોગે. ખીજી સ્ત્રીઓ જેવી મને ગણી તમે ખોટું જૂન મનમાં ધાલ્યું છે ! પ્રભાકર તરફ મારો લાય હતો તે છે. તમે મને મારે મન સરખા છો. પણ આ ઉપરથી માગિત થાય છે કે પ્રભાકરને તમે વિરોધીરૂપે જુઓ છો. તે રીને જોવાનો તમને હક્ક નથી મદાધવાયી તરીકે અને સાથે મારી મિત્રતા થયેલી. જાનેને મેં મિત્ર તરીકે જ લીધા છે: પ્રેમી તરીકે કોઈને નહિ. મારે પ્રેમી જોઈતો નથી, ત્યાં પ્રભાકર પર પક્ષપાતનો પ્રશ્ન ક્યાં રહ્યો ? તમે તે વિચાર કાઢી નાખજો, અને માથેસાથે ખ્યાલમાં રાખજો કે હું કોઈની પ્રિયા જાનના માગતી નથી !

જયદ્રુપ્તુ : (કટાક્ષથી) વધુમાં . . .

બાળા : તમારી જોડવાની રીત જોઈ મને દિલ્લખીરી થાય છે. મારો શબ્દો તમને સાચા વાગતા નથી. તેને સાચા તરીકે લેતા તમારુ મન ઘડામેલું ન હોય તો હું લાચાર છું.

[આગળ બેઠા બિના બને જોડો રહે છે. સાથુ બારણું ખૂલે છે. ડોક્ટર આવે છે. બંનેને વાતો કરતા દેખી તે બંધાય છે.]

ડૉ. મજકિશોર : મારું આવતું વાંધારૂપ નથી ને ?

જયદ્રુપ્તુ : જરા પણ નહિ.

ડૉ. મજકિશોર : જુનાન માણસ છો !

બાળા : મારે વાંધારૂપ છે. તે દર્શાવવા હું તૈયાર છું. (બિચી ચાય છે.)

ડૉ. મજકિશોર : તારે જતું હતું તે જતી હતું.

બાળા : નહિ, તમારુ આવતું મને વાંધારૂપ છે જ. સાહેબજી.

[બાળા નય છે. ડોક્ટર જયદ્રુપ્તુ પાસે આવી બેસે છે.]

ડૉ. મજકિશોર : સી વાત કરતાં હતો ?

જયદ્રુપ્તુ : કંઈ નહિ.

ડૉ. મજકિશોર : તોયણ ?

જયદ્રુપ્તુ : મામાન્ય.

ડૉ. મજકિશોર : (મમ્મેમાં) મુશ્કેલીની મામાન્ય વાતો મૂઠ અર્થથી ભરેલી હોય છે.

જયદ્રુપ્તુ : ચૂંટણીની થાન કરતાં હતો.

ડૉ. મજકિશોર : વધારે નહિ !

જયકૃષ્ણ : ના.

ડો. મળકિશોર : તને ખાનગીમાં એક એવણી આપું તે છોકરીને પરણવાની દાખલ ગણવા કરતાં કુવારા રહેવું વધારે પસંદ કરજે !

જયકૃષ્ણ : (આવેશથી) હું તમને જણાવું કે તેની સાથે પરણવાનું મન થાય તે કરતાં કુવારા રહેવું હું વધુ પસંદ કરીશ !

ડો. મળકિશોર : થાણું સંરક્ષ. કોઈ પુરુષનો અમુક સ્ત્રી ઉપરથી રાગ બિનરી જતો બેઠે છે ત્યારે મને તે પુરુષોનો ઉત્કર્ષ નહીં લાગે છે. પણ આ અચાનક દેરફાર શાથી ? જયકૃષ્ણ. જે સ્ત્રી આપણી રિંચતિ ફરે તેમ ફરે તે અગ્રંથ ગણવા જેવી છે ?

ડો. મળકિશોર : તો તારો વિરાગ રાગ છે. બાળા પગદાઈ, પગદાઈ પાછી આવે એમ તું ધમ્મજો દોડીશ.

જયકૃષ્ણ : નહિ—કદી નહિ ! એવી અરવાલાવિદે છોકરી રાગેગારે ગમ્મથ ન બેઠીએ !

ડો. મળકિશોર : અણુજનાવ ચલે એટલે તેનામા ન રહેના દોષો તને દેખાશે. તેનાથી છૂટા થવાનો એ ઉપાય સાગે નથી. મારા દરદી તરીકે તને સલાહ આપું છું કે બાળા તરફ રોષની દૃષ્ટિથી ન જો. તેને એક આમાન્ય છોકરી તરીકે લે અને તેની સાથે જૂનો સંબંધ ન હોય તેમ વસ્ત (તિમના બોલ્યાની અમર જયકૃષ્ણ ઉપર ન થતી દેખી તે ધીરથી વાત બદલે છે.) ધમ્મજાને કેમ છે ?

[એકદમ ધમ્મજા બારણું ખોલી આવે છે.]

ડો. મળકિશોર : તું એકદમ ક્યાંથી ? બારણું પાછળ કોનો રહી અમારી વાત માંભળતો હતો ને ?

ધમ્મજો : ના, સાહેબ. હું તમને પૂછવા આવતો હતો કે આ સાથે કંઈ ખાવાનું લાવું ?

ડો. મળકિશોર : તું બરો ઉત્તાડ છે ! તારા પગને કેમ છે ?

ધમ્મજો : એક આતી ફરે છે.

ડો. મળકિશોર : પંદર દિવસથી દવા લે છે અને એક આતી ફરે ! આ રીતે તને સાતું થતાં એક વરસ થશે !

ધમ્મજો : સાહેબ, બધા કહે છે કે વીદુષ વધારે ખાધે આ રાગ વહેલો મરે. દેશી વેદના જેવી કોઈ દવા આપોને !

ડો. મળકિશોર : શીરો ખાવાનું મન થયું હશે !

ધમ્મજો : સાહેબ, શું હું મારી જીભ મારે સારી દવા માગું છું ? તમને એમ લાગતું હોય તો હું ફક્ત ઘી પીશ ! સાહેબ, તમે એવી કોઈ દવા આપો કે આ ચૂટણી પહેલાં સારું ચર્ધ જાય, અને મારાથી દોડદોડ થાય.

ડો. મળકિશોર : દોડદોડથી જ તારો વા બાગી જશે.

ધમ્મજો : સાહેબ, એમ તે વા મટતો હતો !

ડો. મળકિશોર : ખરું કહું છું. તારે કંઈ કામ કરવાનું નથી એ વા થવાનું કારણ છે. તારા પર મેઢ અડચો છે તે શું બતાવે છે ? નહિ તો આડર માણસને કદી વા થાય ? તારે વા જલદીથી મટાડવો હોય તો સવાગમાં બિઝેસ કરવાનું શરૂ કરી દે. ખરી દવા એ છે.

ધમલો : સાહેબ, તમે દાકત્રા ઉપર ડામ જેવું કરો છો ! મારાથી ચાલી શકાતું નથી, ત્યાં બિડમેન દરવાનુ રહ્યો છે ! (રીમથી) મારે તમારી દવા કરવી નથી. હું કાઈ દેશી વેન્ને શોધી કાઢીશ.

ડૉ. મજકિશોર : તો શીરો ખાવા મળશે ? હીક, તેના આનદમાં અમારા મારે ચા ખનાવી લાવ.

[ડૉક્ટર ધીમું હસે છે. ધમલો કબ્બાને મને લય છે. ઉતાવળા નીલકંઠરાય દાખલ થાય છે.]

નીલકંઠરાય : અરે, ડૉક્ટર, તમે અહીં શું કરો છો ?—આ બેસી ગયેલાનો વખત છે ! તમે મળ્લુદારને મળ્યા'તા કે ? (ડૉક્ટર પામે બેસે છે.)

ડૉ. મજકિશોર : એ લોક વિશ્વાસ ગ્રાળવા જેવા નથી. તમે તેઓના મત મળ્લુતરીમાંથી કાઢી નાખજો.

નીલકંઠરાય : કુર્ધ વાંધા નહિ...તમારા પેલા 'હી' વોર્ડના બે દરદારી શી રિયતિ છે ?

ડૉ. મજકિશોર : એક સુધારા પર છે, બીજો મરવાની તૈયારી કરે છે.

નીલકંઠરાય : પ્રમિલાની શી રિયતિ છે ?

ડૉ. મજકિશોર : સુધારા પર.

નીલકંઠરાય : તો હીક. સાંભળ્યું છે કે તેનો પતિ ત્યાં બહુ લાગવગ ધરાવે છે અને તે એની લાડકો બંરી છે. ચૂંટણી સુધી તેની માંદગી ચાલશેને ?

ડૉ. મજકિશોર : કહેવાય નહિ.

નીલકંઠરાય : ત્યાં સુધી ચકાવજો. તેની શી લેશો નહિ. કાઈ રીતે તેને આભાર નીચે રાખજો

ડૉ. મજકિશોર : હીક !

નીલકંઠરાય : (ક્ષણ શોબીને) જ્યદૃષ્ય તારે એક કામ કરવાનું છે.

જ્યદૃષ્ય : કરીશ.

નીલકંઠરાય : 'બી' વોર્ડમાં મમાજસુધારક મંડળ છે તે હું જાણું છું ને ?

જ્યદૃષ્ય : હા.

નીલકંઠરાય : તેના મત્રીને ઓળખે છે ?

જ્યદૃષ્ય : મારી સાથે અભ્યાસ કરતા હતા.

નીલકંઠરાય : તે આમા પણ તરફથી કામ કરે છે. માંભળ્યું છે કે તેને મદાસભા મારે લાગણી છે. પણ આર્થિક રિયતિ મારી નહિ હોવાથી તે આમા પક્ષનું કામ કરે છે. તારે તેની પાસે જવાનું. તેને આમા પણ તરફથી શી ગદદ મળે છે તે કદાચવાનું, અને તેથી વધારે ગદદ આપવાનું વચન આપવાનું. ચૂંટણી પછી તેને આરુ આરી નોકરીની વ્યવસ્થા થશે તેની ખાતરી આપજો.

જ્યદૃષ્ય : આરુ

નીલકંઠરાય : કામ અત્યારે કરવાનું. અને તો આજ ગત્રે તેને આપજો ત્યાં જમવા લાવજો. ન અને તો નોતરું દેતો આપજો.

જયકૃષ્ણ : મારું.

[ધમલો ચાલી ટ્રે લઈ આવે છે. તે ટ્રે જયકૃષ્ણ પાસે મૂકે છે.]

નીલકંઠરાય : ધમલો, મહારાજને કહેજો કે રાત્રે દમ માણ્ય વધારે જમવાનાં છે !

[જવાબ આપ્યા વિના ધમલો નીચે છે.]

નીલકંઠરાય : સાંભળ્યું કે ?

ધમલો : (જતાં જતાં) હં.

નીલકંઠરાય : બાઈનો ગિમ્મટ દેકાજો નથી.

ડો. મજકિશોર : એને સીરા ખાવો છે !

ધમલો : (મોં કટાણું કરી) અહીં કેને સીરા ખાવો છે ! (ગળ્ય છે.)

નીલકંઠરાય : ડોક્ટર ચૂટણી સુધી તેને ગીડવડો નહિ

[ત્યા બનાની જયકૃષ્ણ યંત્રે આવે છે. રાત્રે ત્યા પીએ છે]

નીલકંઠરાય : ડોક્ટર, રાત્રે જમવા આવડેને ?

ડો. મજકિશોર : વખત હશે તો આવીશ.

નીલકંઠરાય : આવજો જ. સાથે ધીરજલાલ અને લગવાનલાસને લેતા આવજો. તેમને નિમત્રણ આપ્યું છે, પણ તમારા વિના તે આવશે નહિ. એમને આપજો એલાવવા તો જોઈએ.

ડો. મજકિશોર : તેમને લેતો આવીશ.

(રાત્રિ]

નીલકંઠરાય : (જયકૃષ્ણને) બાળા આવી હતી ?

જયકૃષ્ણ : હા. મેં તેને વાત કરી નથી. હું તેની મદદ માગવાનો નથી. મેં તેની મિત્રતા છોડી દીધી છે

નીલકંઠરાય : આ વખત મિત્ર વધારવાનો છે કે ગોળા કરવાનો ?

જયકૃષ્ણ : મને બાળા બાબત કંઈ પૂછ્યો નહિ.

નીલકંઠરાય : શું થયું છે ?

જયકૃષ્ણ : કંઈ નહિ.

[જયકૃષ્ણને સમજવા માગતા હોય તેમ નીલકંઠરાય તેની તરફ જોઈ ત્યા પીએ છે. ત્યા પી રહી તે અને ડોક્ટર લઉં છે.]

નીલકંઠરાય : હું જાઉં છું. તુ પેલા મંત્રીને ગળવાનું જુલતો નહિ

જયકૃષ્ણ : હમણાં જ જાઉં છું.

[ડોક્ટર અને નીલકંઠરાય નીચે છે. જયકૃષ્ણ જમણી બાજુના ખંડમાં નીચે છે. ધમલો આવી ટ્રે લઈ નીચે છે. તેને સામી હિમિલા મળે છે.]

હિમિલા : બધા ગયા ?

ધમલો : હા.

હિમિલા : જયકૃષ્ણ સુધાં ?

ધમલો : દેખાતા નથી.

હિમિલા : (નિરાશાથી) ગયો હશે.

[તે વિચારમાં વ્યગ્ર થિતે આંધા મારે છે. કપડામાં સજ્જત થઈ જયકૃષ્ણ આવે છે.]

ભિર્મિલા : ક્યાં ચાલ્યો ?

જયદ્રુષ્યુ : એક માણસને મળવાનું છે.

ભિર્મિલા : ચૂંટણી માટે ?

જયદ્રુષ્યુ : હા.

ભિર્મિલા : હું જાણતી જ'તી તારા બાપુ તને તેમાં કામ કરાવવાના જ. તને ખબર છે કે તારે ઘાઈ જાતની લમણાઝીક, રખડખટ્ટી કે ફિક્કર કરવાની નથી ? ચૂંટણીમાં પડીશ એટલે એ બધું થવાનું !

જયદ્રુષ્યુ : બા, તમને ખબર છે, આ ચૂંટણી મારે મન કેટલી મહત્ત્વની છે ? છતાંથી આખો ત્યારે મારી કિયતિ તમે જોઈ હતી. તે વખતે મારી બધી લાવનાઓનો ભૂકો ચર્ચ ગયો હતો. જીવન જીવવા કરતાં હું મરવા વધુ તૈયાર હતો. હું ધરની બહાર નીકળી શકતો નહોતો. ચૂંટણીએ મારી લાવનાઓ જીવન કરી છે. મને જીવનમાં રમ પડવા લાગ્યો છે. હું ઉત્સાહથી જહાઝ નીકળુ છું. ચૂંટણીને ફત્તેહમાં કરવા મારાથી બને તે માટે કરવું જોઈએ !

ભિર્મિલા : પણ શરીરનું શું થશે ?

જયદ્રુષ્યુ : શરીરને કંઈ થવાનું નથી. ચૂંટણી બાદ, ઇંગ્લાઝ ગયો ત્યારે હવે તેનું શરીર થાય છે કે નહિ તે તમે જોશો આટલા દિવસ હું ધરમાં બેસી રહ્યો છું. છતાં ચૂંટણીમાં મારે શું કામ કરવું તેની રમના કરના હતા, તેથી જ મારું શરીર મારું થયું છે. મારું શરીર તમારે ચારું થવા દેવું હોય તો મને ચૂંટણીમાં કામ કરતાં રોકશો નહિ. મારે મોડું થાય છે. હું જાઉં છું.

[જયદ્રુષ્યુ નય છે. ભિર્મિલા મૂંઝાતી બાબી રહે છે.]

અંક ત્રીજો

[લીલાનખાનું.]

ધમલો સાફરફ કરે છે. તેનો વા રહ્યો નથી. તે સાફ એટલા ભરથી ખંખેરે છે કે આખા ખંડમાં ધમાલ થઈ રહે છે. આમ કરવામાં તેને મન આવતી હોય તેમ તે કહતો નય છે અને ફરનિયર જાપરતો નય છે.

ભિર્મિલા આવે છે. ધમલો ધીંગા પડે છે.]

ભિર્મિલા : કેમ, આટલું બધું શું છે ?

ધમલો : બા, બહુ દિવસનો દરરો બેગો થયો છે.

ભિર્મિલા : ધમાલ કરી સાફ કરાય ?

ધમલો : અગાખર ઝપટાપ ત્યારે સાફ પાય ને ?

ભિર્મિલા : કે શીરાનું જોરે આપ્યું છે ?

ધમલો : (દસી પડી) બા, એ વંદની દવાએ મારા ઉપર પીગળા જેની અમર કરી છે. જુઓ, વા કેવો લાગી ગયો છે ! (પગ લાંબો કરી પહારે છે)

ભિર્મિલા : બહુ મારું, તું ઝટ સાફ કર.

ધમલો : બા, મારું માનો તો ઝોમટની દવા બંધ કરી જયદ્રુષ્યુબાઈની દવા પેંડ પાસે કરાવો.

ભર્મિલા : વિચાર કરીશું

ધમલો : વિચાર શો કરવાનો છે ? કાશ્તર શીશીમાં પાણી ભરી આપે, તેની અસર મતાં પ્રાંચ વરસ થાય ! વેદ સેનાચાંદીની ભરમો ખવડાવે અને માણસ લોખંડ જેવો થઈ જાય ! કહો તો કાલે વેદને આપણે ત્યાં બોલાવી લાવું ?

ભર્મિલા : બોલાવવા હશે ત્યારે કહીશું.

ધમલો : અને આ—(અટકી જાય છે)

ભર્મિલા : શું છે ?

ધમલો : સાહેબ ચૂટાય ત્યારે મને કમ્—

ભર્મિલા : ચૂટાવા તો દે !

ધમલો : ચૂટાવાના જ. પા કલાકમા જળ્યાંગ. જુઓ આ, આ ચૂંટણીમાં મેં જોણું કામ કર્યું છે ? હું કમ્ આશા—(મેં કંઈ કરે છે.)

ભર્મિલા : આપીશું તારું કામ પૂરું કર ! તેઓ આપવામાં છે.

ધમલો : બે મિનિટમાં કરી નાખ્યું જાણોને !

[ભર્મિલા સામા બાલણીમાં થઈ જાય છે. ધમલો ખેંટ સાફ કરી જાય છે.
ભર્મિલા અને બાળા વાત કરતા આવે છે.]

ભર્મિલા : જાહેન, મારાથી જોઈતાં સહન થતું નથી. થાય છે કે શું થયે !

બાળા : અભ્યાર સુધી તમે આગળ છો. મને લાગે છે કે તમે છતરો.

ભર્મિલા : સારું, તેમ થાય તો નહિ તો જ્યારૂંપણું શું થયે તે કહેવાય નહિ. સારું થયેલું શરીર તેણે પદર દિવસમા ખરાબ કરી નાખ્યું છે ! હેઝા પ્રાય દિવસથી જાંઘો નથી. મેં તેને ટાઉનહોલમા જવા નો દહી ગારૂ તેણે માન્યુ નહિ—ડોક્ટરનું સુધાં !

બાળા : તે માને તેવા નથી.

ભર્મિલા : તું જાણે છે, આ જાણું શા માટે છે ?

બાળા : (ચોંકીને) એમાં મારો દોષ નથી.

ભર્મિલા : તારો દોષ નથી ! મોટા માણસ થઈ તને પરણવું એ તેની લાવના' હું સમજતી હતી, અને તું ન મનજે તે જાને ? તારે પરણવું નો'તું તો આટલો જાડો મંગલ થા માટે થવા દીધો ?

બાળા : જીને ફળરૂપે મેળવવા પુરુષ મોટો થવા ચત્ત કરે છે, તેની મને ખબર નહોતી.

ભર્મિલા : તે મોટો માણસ થાત તો તું પરણત ને ?

બાળા : કદી નહિ. કોઈની મોટાઈમાં અંગઈને પરણવામાં કે કોઈના કર્મના ફળરૂપે બનવામાં મને તાનમ આવે છે. જ્યારૂંપણાઈ મને ફળરૂપે લેતા જાણતી હોત તો તેમની મિત્રતા ન કરત. વધુમાં, નિકટતા રનેલી થવામા રહેલા લખતું જાન મને તે વખતે નહોતું. આપણી પાસે અમુક આશા રજાય છે આશા પૂરી ન કરીએ તો રીસતું કારણ બનીએ છીએ. પૂરી કરવા જઈએ તો કદાચ આપણુ આ જગતમા આવતું સફળ થતું નથી થોડા વખતથી માગ આપણમાં આવ્યું'તું કે જ્યારૂંપણુ અને પ્રસાદને જાને મારા તરફ અમુક આશાથી જુએ છે. તેમને જોઈું લગાડવાની જાકિ તે આશા હું લાગી શકેલી નહિ. તેમ કરતાં હું વધુ સમજાતી મઈ.

ભર્મિલા : તેમની મિત્રતા શા માટે ખાંધેલી ?

બાળા : બધા મિત્ર બને છે નેમ.

ભર્મિલા : તારા રૂપ પાછળ ઘેણા કરવા નહિ ?

બાળા : મને મારા રૂપનો ખ્યાલ નથી, ત્યાં ઘેણા કરવાનું ક્યાં રથું ?

ભર્મિલા : (ધીમી પડી) બેમાંથી એકને તું પરણીશ ને ?

બાળા : ના; બેમાંથી એક પણ મારા માપમાં બેસતા નથી. એક એટલો બધા લાગણીપ્રધાન અને મહત્ત્વાકાંક્ષી છે કે તેની માથે મારો મંસાર સ્વર્ગ કે નરક બને. બીજો એટલો વળેવારુ અને દોશિયાર છે કે મને રેટિંગો કાંતતી ડોશી બનાવી દે ! બીજી દૃષ્ટિથી જોતાં, કામની માથે પ્રથમ દૃષ્ટિએ હું પ્રેમમાં પડી નથી. હું પ્રથમ દૃષ્ટિના પ્રેમને માનતી નથી હૃદય પરણવા ઉચ્ચેરતું નથી. મન તો કહેતું નથી. શા માટે પરણવું ?

ભર્મિલા : તો તું કુંવારી રહીશ ?

બાળા : ના, હું ડોક્ટરને પરણવા માગું છું !

ભર્મિલા : (ચોક્કસને) ડોક્ટર !—ડોક્ટર !—એ આલીસ વરસના ડોક્ટર અને તું વીમ વરમતી છોકરી ! તે અપ્રકલ્પ ગુમાવી છે કે શું ?

બાળા : તમને ડોક્ટરની ઉમરનો ખ્યાલ છે ને ? તો હું જણાવું છું કે હું જૂના જમાનાની પુત્રી નથી કે મને પુત્રાન પતિની જરૂર પડે ! શરીર કરતાં મનના આનંદને હું વધુ ગંદસ્વ આપુ છું એ બંને પુવાનો કરતા ડોક્ટર મારે મન વધારે છે.

ભર્મિલા : ડોક્ટરે તને સ્વીકારી લીધી હોય તે રીતે તું વાત કરે છે ! જ્યઃકૃષ્ણ અને તારી મિત્રતા જાહેર થઈ ગયેલી હતી ડોક્ટર તે સારી રીતે જાણે છે, ડોક્ટરે જ્યઃકૃષ્ણને લોકના જોવો ગમ્યો છે. તે જ્યઃકૃષ્ણ ઉપર પડે તેની જરા પણ શંકાના છે ?

બાળા : એ પ્રશ્ન છે તેનો ઉકેલ કેમ આણવો તે સમજાતું નથી.

ભર્મિલા : તો ડોક્ટરને વાત કરી'તો ?

બાળા : ના.

ભર્મિલા : તું એ આશા છોડી દે. જાનીમાની મારું કશું કબૂલ કર.

બાળા : નહિ. તમે મને આ જાગૃતમાં આગ્રહ કરશો નહિ. જરૂર પડે હું કુંવારી રહીશ.

[બહારથી ગડગડાટ આવે છે. પગલા સંભળાય છે. ખાણું ખૂલે છે. સ્ટેચર ઉપર જ્યઃકૃષ્ણને ઉપડાવી ડોક્ટર આવે છે. ધમસો આવે છે. ભર્મિલા વિદુલ બને છે.]

ભર્મિલા : શું થયું ?

ડૉ. મજકિશોર : કંઈ છુ. (કાચ ઉપર જ્યઃકૃષ્ણને મુવાડે છે. માણસો ચાલ્યા જાય છે.) બાળા, તું એક કામ કર. મારા મુવાળા ખંડના કપાટમાં બે પીળા રંગની રીશી છે. બહાર આડી લિખી છે. તે લઈ રીશી લઈ આવ, ઝટ જ !

બાળા : વાંડે છું.

[ઉતારતી જાય છે.]

ડૉ. મજકિશોર : ધમસા, તું આઈસબ્રેમ લાવ !

[ધમસો જાય છે.]

પલટાતી સ્થિતિ ?

ભિમલા : (અધીરાઈથી) શું થયું ?

ડૉ. વ્રજકિશોર : મનગણતરીમાં આપણે સરુઆનમાં આગળ હતા.

ભિમલા : હ.

ડૉ. વ્રજકિશોર : પછી પાછળ પડ્યા.

ભિમલા : હેં !

ડૉ. વ્રજકિશોર : પાછા આગળ આપ્યા.

ભિમલા : પરિણામ શું આવ્યું ?

ડૉ. વ્રજકિશોર : પરિણામની ખબર નથી. ગણતરીમાં આગળ-પાછળ, આગળ-પાછળ થવાથી જ્યઠુજ્ય ગભરાઈ ગયો અને જેવાન ચર્ચ થયો.

ભિમલા : કઈ વધારે થયું નથી ને ?

ડૉ. વ્રજકિશોર : ના.

[ધમસો આઈસબેગ સર્ઈ આવે છે. ભિમલા તે લે છે અને જ્યઠુજ્ય પાસે બેસી તેના માથા પર મૂકે છે. તેમ કરવા તે જ્યઠુજ્યના મહેરા પર તાકી રહે છે.]

ભિમલા : (હોલી ખની જઈ) ડોક્ટર માયુ કહો છો, તેને ખીજું કઈ થયું નથી ?

ડૉ. વ્રજકિશોર : નથી થયું.

ભિમલા : બેબે, હેં !

ડૉ. વ્રજકિશોર : ગભરાયો નહિ.

ભિમલા : ખીજું કઈ મગાવવું છે ?

ડૉ. વ્રજકિશોર : ના

ભિમલા : ધમસા તું ખારણા પાસે જાઓ રહેજો.

[ધમસો બારણા પાસે જાય છે. ભિમલા આઈસબેગ ફેરવે છે. જ્યઠુજ્ય લજ્યત થઈ બેઠો થઈ જાય છે]

જ્યઠુજ્ય : ડોક્ટર, શું પરિણામ આવ્યું ?

ડૉ. વ્રજકિશોર : પરિણામ આવશે ત્યારે ટહોરો. હમણાં સર્ઈ રહે.

જ્યઠુજ્ય : (આજુબાજુ બેઈ) તમે મને જાહોં રા માટે લાવ્યા ? એ લોક ગણતરીમાં ખાલો કરાવશે !

ડૉ. વ્રજકિશોર : એમ કંઈ જાટાળો કરી શકતો હશે ? અને નીવકકરાય ત્યાં છે, જ્યઠુજ્ય : તે અંદર ધ્યાન આપી રાકશે નહિ. આલો આપણે પાછા જઈએ ! (બેબે જીં જાય છે.)

ભિમલા : (તેને પકડી રાખી) સર્ઈ રહે ! નથી જવાનું ! તને અકસ છે કે નહિ ?

જ્યઠુજ્ય : (તાણ કરી) મને સાદું થઈ ગયું છે. મને જવા દો ! મારે જવું જોઈએ !—ઓહ, અરે ! આ શું થાય છે ! (લમણા પકડી પાછો પડે છે)

ભિમલા : (વ્યથા ખની) ડોક્ટર, શું થયું ?

ડૉ. વ્રજકિશોર : તમે ગભરાયો નહિ. તેને પકડી રહેવા દો. તેનું મગજ નાનું થઈ ગયું છે. મગજ આચકા તેનાથી સહન થતા નથી. જાણો હવે લઈ આવશે એટલે જ તેને તે લાવ્યા સમય માટે ઉઘાડી રાકશ.

આ બીજા કાળમાં સાંસ્થાનિક પ્રદેશો અને મુલામ દેશોની આ દિવસોમાં નિવાસી જેવી છે. રાષ્ટ્રવાદના ભુગ્માથી અને સ્વચ્છતાના જોરે તે તે દેશની સત્તા પર આપવા મથતા વગેરે આ દરીદ્રાઈ સર કરી

દરે શાહીવાદે જે નવો પથરો લીધો તે જોઈએ. ઐતિહાસિક ક્રમમાં આ ત્રીજો તબક્કો છે.

પ્રથમ કાળમાં આખા જગત પર ગામનાત્વ સ્થાપવાની તેને તક હતી, જેનો મૂડીદાર વગેરે પૃષ્ઠપૃષ્ઠ લાભ લીધો અને જ્યાં જ્યાં પહોંચી શકાયું, ત્યાં તેણે પોતાની ખુશખબરો ફેલાવી દીધી. મગજ ઉપર તેણે પ્રભુત્વ પામ્યું. એટલે પોતાના દેશના કામદારવર્ગને મોખમીમાં રાખી આપેલ અને અભાગ્યે. ઇંગ્લંડનો કામદારવર્ગ આગ નાનો મૂડીદાર, બની ગયો. હજી સુધી મૂડીદારી પ્રથામાં વિદેશી તરફના જગ્યાં નહોતાં. બીજા કાળમાં સાંસ્થાનિક પ્રદેશો એટલે કે હિંદુ જેવા અને ચીન જેવા મગજ મુલકોમાં પણ નવી ઔદ્યોગિક પ્રથા શરૂ થઈ અને તેથી મૂડીદારી જગતમાં આંતરકલ્પ થયો. ઔદ્યોગિક મુગમાં મોડા મામેલ થયા હતા તે દેશોમાં તથા આ એશિયા અને પછાત દેશોમાં સ્વચ્છતા એટલે કે સ્વદેશીનું વાતાવરણ જામ્યું.

આ ઇતિહાસના ત્રીજા તબક્કામાં એક નવો ખતોલ એ જાણ્યો કે જૂના મૂડીદારોએ પોતાની મૂડી જ આ સાંસ્થાનિક દેશોમાં ફાલવવા માડી ઓગણીસમી સદીમાં જેઓ માલ મોકલવામાં મોખરે હતા તેમણે દરે મૂડી મોકલી શાહીવાદનું નવું અને છેલ્લું સ્વરૂપ બતાવ્યું. શગણીના રૂપમાં આ આક્રમણ હતું અને છે. હિંદમાં હમણા પોલાનો ઉદ્યોગ અને મોટરોનો ઉદ્યોગ બતાવના વિદેશી અને દેશી મૂડીના સહકારથી પ્રભાવ ચાલે છે તે આ ઐતિહાસિક ક્રમમાં છેલ્લો ખતોલ છે. બીજા એક લક્ષણ હજી મોખવાનું બાકી રહે છે, અને તે સ્વદેશી અને વિદેશી માલના લાગણ પાડી લઈ, વાપરના નક્કી કરી લઈ, વેપારને આગળ વધારવાના પ્રયાસ મોદી-લીકર કાર તેનો તાદરશ નખતો છે. આમ જે બીજા કાળમાં સ્વદેશી મૂડીદારવર્ગ બહુમતિવાદી દરીદ્રાઈમાં પડ્યો હતો અને થોડે અંશે પણ દેશની સ્વતંત્રતાની હાલતમાં માથે જમા સેવામાં હિન મમળો હતા તે આ ત્રીજા કાળમાં વિદેશી મૂડીદારો અને શાહીવાદના હાથપા પની રવો છે અને પ્રત્યાઘાતી વલણ ટાળવી રવો છે.

દરે કામદારવર્ગની દૃષ્ટિએ આ ઇતિહાસ તપાસવા જરાક વર્ગ પાછા ફરીએ. અને એટલું માલ રાખવું જોઈએ કે આ ત્રણ તબક્કા કાર્મ ચોક્કસ વર્ષ બતાવતા નથી. અભ્યાસ માટે જ આ કાળનિર્માણ કરેલા છે. એટલે એક અને બીજા કાળના ખતોલ એકમેક બની રહે છે.

ઉપર મુજબ કહ્યું છે તે મુજબ એક દેશના કામદારો જેમણે પોતાની બી અને ખાજોદના અન્ય દુઃખના કાવાનજ વચ્ચે મૂડીદારી પ્રથા પગલાર કરી તેમને મૂડીદારી પ્રથામાં થોડાક દિવસો જાણ્યો જેનો હજી પણ મૂડીદાર દેશના કામદારો લાજ લે છે અને મજૂરદોહી તેમ મજાનદોહી બની રહ્યા છે. પરંતુ જે ઇંગ્લંડ જેવા દેશોના કામદારોની સ્થિતિ પણ નપાસીયું તે એટલું તે માલ જાણ્યો આવશે કે તેમના પગાર અને કામગીરીનું મોખમી કાવ્ય છે. એમ કહેવાય છે કે આ દેશોમાં મગજ અગ્રી સુધી થયા આવ્યું છે (I.F.T.U. ના છેલ્લા આંદોલન). ઇંગ્લંડ અને બીજા આગળપડતા દેશોમાં કામદારોની દિવસો આગ પ્રગતિ કરતી ચલી ચાલે છે, એટલું જ નહિ પણ તેને નવા આક્રમણ સામે પીછે લડે

ઇસ્લામ જે મુઝીદાર માલિક છે તેના હસ્થ તથેલા કામદાર મજૂર છીએ, એશિયા અને આફ્રિકાના પછાત પણુ ગરમ પ્રદેશના કળદૂપ દેશો યુરોપ અને અમેરિકાના આગળપડતા શાહુકારોના શિકાર થયેલા છે. જગતના આમ જે બાગલા પડ્યા છે: મુઝીદાર અને કામદાર દેશો. અને હિંદુસ્તાન તેનો epicentre છે.

હિંદુસ્તાનનો કામદારવર્ગ આ વારત્તવિક પરિસ્થિતિના મધ્યમાં છે. અને ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે આ વસ્તુસ્થિતિમાં તેને મહેતું પડે છે આમ હોવાથી હિંદોના કામદારવર્ગ અદ્યપરો અને છે.

કામદારને એક બાબતે નિત્યના આર્થિક અને કામગીરીના કષ્ટતા અને ફરિયાદો મૂંઝવે છે, અને બીજી બાજુએ તેને અનેક રીતે અગર કરતી રાજદારી અને સામાજિક ક્રાન્તિની પરિસ્થિતિ બાબત મૂંઝવું રહે છે એટલે કે, કામદારવર્ગ માન આર્થિક નથી, પરંતુ આર્થિક વિકાસ માટે રાજનૈતિક બની રહે છે. અથવા તે એ એક મહાન સામાજિક ક્રાન્તિની દિશ્યાલત્વ મહત્ત્વનું અંગ બને છે.

આ વિચારને જરાક લખાવીએ

ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ એટલે કે કારખાનાંયુગના પરિવર્તન—હિંદુસ્તાન જગતમાં વેપારવધા અને હાથવણાટના ઉદ્યોગમાં ગણીના સ્થાને વિરાજજી હતુ. ઇસ્લામી પાંચિક શાસનો હિંદુસ્તાનના શોષણ અને ધનના હમે આરક્ષાઈ અને જોતજોતામાં આ દેશ આ ભયંકર શોષણક્રિયાથી ધોળા પૂણી જેવો ચર્ષ ગયો—તેનું લોહી મુકાઈ ગયું. ઇસ્લામ મુઝીદાર દેશોની સિદ્ધ શ્રમિ બની રહી, પીરપીર કારખાનાંયુગનો મધ્યાહ્ન તપવા લાગ્યો. જૂના જમનના મુશરૂપના બીજા દેશો અને નવા શોધાયેલા અમેરિકામાં કારખાનાં સ્થપાયાં અને પથરાયા, અને આમ ક્રમેક્રમે મુઝીદારપી રાક્ષસની જૂખ વધતી જ ગઈ જગતમાં જ્યાં જ્યાં ખાણખોરાક, કાચા માલ અને જાતજો જડયાં ત્યાં એની હજાર હુનઓ લંબાઈ અને જૂની મધ્યયુગની શુદ્ધામી દર ચતા આ નવી જાતની શુદ્ધામી 'સ્વાતંત્ર્ય નેપાર'ને નામે પથરાઈ.

ઔદ્યોગિક યુગના પ્રથમ કાળના અંતે આમ સાહીવાદના ઝોળા જગત પર પથરાયા.

ઔદ્યોગિક યુગનો ખીન્ને કાળ શરૂ થયો તે વેળા વેળા પછાત પ્રદેશો જગતમાં હતા. યુરોપઅમેરિકામાં જે નવાં કારખાનાં સ્થપાયા તેની સામે હરીફાઈ કરવાનો આ પ્રયાગ હતો. મધ્યયુગની રૂઢિઓ અને આર્થિક પરિસ્થિતિ આ પછાત દેશોમાં પ્રવર્તતી હતી તેમથી માર્ગ કાપી વ્યક્તિવાદના પાયા ઉપર નવા મુઝીદારોને કારખાનાં ચલાવવાનો હતો. આ પ્રદેશોમાં નવી લિમિટેડ કંપનીઓના બંધારણ મુજબ નવાં મુઝીદારી કારખાનાં બેલાં થયાં, એકે ક્રમિક મધ્યયુગની રેખાઓ તેમાં રહી ગઈ (જેમકે અસ્થાનની એવરેસ્ટીની પ્રયા). આ પ્રમાણે જગતના શુભ દેશોમાં અને પછાત પ્રદેશોમાં આ નવી મુઝીદારી પ્રયા ધીરે-ધીરે જામતી ગઈ. ઔદ્યોગિક યુગમાં જેણે પહેલ કરી હતી તે દેશો સામે આ નવું આક્રમણ હતું. દુનિયાના જગતમાં હરીફાઈનું આ નવું તત્ત્વ હતું.

હિંદુસ્તાન શું કે બીન શું, આ હરીફાઈની હરોળમાં બિલુ રહ્યું અને આમ મુઝીદારી પ્રયાના અંતરંગમાં જે વિરોધી તત્ત્વો છે તેણે સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં દેખા નથી એટલે કે મુઝીદારના આત્મવાદના કાળનો અમલ શરૂ થયો.

આ બીજા કાળમાં ગાંધાનિક પ્રદેશો અને સુવામ દેશોની આ દિવસના નિહાળવા જેવી છે રાષ્ટ્રવાદના જુગમાંથી અને સ્વચ્છતાના જોરે તે તે દેશની સત્તા પર આપના મક્કતા પછે આ દરીદ્રતા સહ કરી

હવે શાહીવાદે જે નવો પવન લીધો તે જોઈએ ઐતિહાસિક ક્રમમાં આ ત્રીજો તબક્કો છે.

પ્રથમ કાળમાં આખા જગત પર ગાંધાન્ય ગ્યાપનાની તેને ત- હતી, જેનો મૂડીદાર વર્ગ પૂરેપૂરો લાભ લીધો અને આ જગ્યા પછેથી સકાયુ ત્યા તેણે પોતાની અગ્રતાકા ક્રમથી દનિયા મગત ઉપર તેણે પ્રભુત્વ પાશુર્ય એટલે પોતાના દેશના કામદારવર્ગને ગોણવુમાં નિમ્નો આપ્યો અને અગ્રતાએ છોડતો કામદારવર્ગ આમ નાનો મૂડીદાર બની ગયો તેમ મુધી મૂડીદારી પ્રાપ્તિમાં વિરોધી તરફ જગત નમેતા બીજા કાળમાં ગાંધાનિક પ્રદેશો એટલે કે હિંદુ જેવા અને ગીન જેવા પછાત મુદ્દામાં પશુ નથી ઔદ્યોગિક પ્રથા શરૂ થઈ અને તેથી મૂડીદારી જગતમાં આવરવદ થયો ઔદ્યોગિક યુગમાં મોટા મામેલ થયા હતા તે દેશોમાં તથા આ એસિયા અને પછાત દેશોમાં અગ્રતાએ એટલે કે સ્વદેશીનુ વાતાવરણ જમ્યું

આ ઇતિહાસના ત્રીજા તબક્કામાં એક નવો જનતા એ બન્યો કે જૂના મૂડીદારોએ પોતાની મૂડી જ આ ગાંધાનિક દેશોમાં હાવનવા માડી ઔદ્યોગીકમી મદીમાં જેઓ માલ મોકલવામાં ગોખતે હતા તેમણે હવે મૂડી મોડવી શાહીવાદનું નુ અને એટલું સકાયુ બતાવ્યું મગરીના રૂપમાં આ આક્રમણ હવે અને છે હિંદુમાં હમણા પોલાઓ ઉદ્યોગ અને મોડરોનો ઉદ્યોગ બતાવવા વિદેશી અને દેશી મૂડીના મદદારથી પ્રવાય થાલે છે તે આ ઐતિહાસિક ક્રમમાં એટલે બતાવ જે બીજા જે- લક્ષણ હજી નોધવાનું બાકી રહે છે, અને તે સ્વદેશી અને વિદેશી માવના ભાગમાં પાડી ના, વાતો નક્કી કરી લઈ, વેપારને આગળ વધારવાના પ્રયાસ મોદી-લીક દગર તેનો તાદશ નમતો છે. આગ જે બીજા કાળમાં સ્વદેશી મૂડીદારવર્ગ વાસ્તવગત દરીદ્રતામાં પડ્યો હતો અને થોડે અને પશુ દેશની સ્વતંત્રતાની લડતમાં સાથે જોવા મળવામાં હિત મનવતો હતો તે આ ત્રીજા કાળમાં વિદેશી મૂડીદારો અને શાહીવાદના હાથાદ્ય બની ગયો છે અને પ્રત્યાઘાતી વયણ દાખવી ગયો છે

હવે કામદારવર્ગની દૃષ્ટિએ આ ઇતિહાસ તપાસવા જરૂર વળી પાછા ફરીએ અને એટલું સાદ ગમ્યું જોઈએ કે આ તબક્કામાં પ્રારંભિક વર્ષ બતાવતા નથી અભ્યાસ માટે જ આ ઇતિહાસમાં કહેવા છે એટલે એક અને બીજા કાળના બનાવો એકમેક બની રહે છે.

ઉપર ચર્ચા કર્યું છે તે મુજબ ગ્રેપ- દેશના કામદારો જેમણે પોતાની બી અને આજના અત્યંત દ બના હાવાનગ વચ્ચે મૂડીદારી પ્રથા પગભર કરી તેમને મૂડીદારી પ્રથામાં થોડાક દિરમો મળ્યો જેનો હજી પશુ મૂડીદાર દેશના કામદારો લાભ લે જે અને મજૂરોદ્ધી તેમ મગરીનો બની ગયા છે પરંતુ જે ઇન્ડિયા જેવા દેશના કામદારોની સ્થિતિ પશુ તપાસીશ તો ગોપુ તો માલ જગ્યાઈ આવને કે તેમના પગાર અને કામગીરીનું ધોગ્ય બન્યું કે એમ કહેવાય છે કે આ દેશોમાં મગવાળે અંદા મુખી થયા આવ્યું છે (IF T U ના છે 11 આકા) ઇન્ડિયા અને બીજા આગળના દેશોમાં કામદારોની દિવસના માગ પ્રગતિ કરતી થઈ ગઈ છે, એટલું જ નહિ પશુ તેને નસા આક્રમણ આગે પીછે હ

કરવી પડી છે. અત્યારે ત્યાં આવી અવસ્થા છે તેવું એકમાત્ર કારણ એ છે કે આજે મૂડીદારીસભાગ વૈગળ્ય અધોગતિએ જઈ રહેલો છે, અને જે કામદારોએ અને તેમના સગ્રોએ 'જોડે તરવું-કે છૂંતવું' એમ માન્યું છે તેમણે આ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિમાં આ અવગતિ કબૂલ કરી લીધે જ છૂટકો છે.

આ સ્થિતિ મહેજે સમગ્રજ એવી પણ છે. કામદારોનો પોતાનો સ્વાર્થ મૂડીદારના સ્વાર્થ સાથે મેકળાયેલો માની તેમણે ઔદ્યોગિક યુગની અગ્ની 'કળા'એ પોતાના મહાજનો મારફતે લડી ઝંઘડી પણ એકત્ર મસલત કરી તેમના નફામાં દિરસો પડાવ્યો. ત્યાગ્યાદ જગતમાં ઉપર ખીન્ને કાળ વર્ણુઓ તેમા શાળ અને ત્રાકાની મુખ્યા વધતી ગઈ અને હરીકાઈ વધી તેમ કમશ' વધુ ને વધુ મંદીના ચક્રાવામાં ઉલોગ તેમ કામદારો દ્રશાના ગયા. હવે એવારે ત્રીજા તળકામાં મૂડી પણ પ્રવાણ કરી ચાલી જતા લાગી, ત્યારે કપરામાં કપરો કાળ શરૂ થયો. મૂડીદારના પગારકાપના આક્રમણ સામે સમાજના જૂના યોગકામાં ધનું હોય તો તે આક્રમણને અને તેટલુ યાળા લઈ મૂડીદારને શરણે જવું જ રહ્યું. આ રીતે પગારકાપ અને રંશનાલાઈઝેશનનો ખ્રિટિય તેમ જ ખીજા કામદારોએ સ્વીકાર કરવો પડ્યો.

કામદાર દેશોની સ્થિતિ તો એથી પણ વિકટ હતી. ઇંગ્લંડ માફક દિંદમાં પણ ઔદ્યોગિક કારખાના સ્થાપવા માટે ભારે ભોગ મજૂરને આપવા પડ્યા. સોળ સોળ કલાકની કામગીરી, સ્ત્રી અને બાળકો ઉપરના અત્યંત મામની ચિચિમારી વચ્ચે અડો કારખાના નંખાયા દેશના ચારે બાજુના આર્થિક શોષણને લીધે એકારી અને જૂનમરો વધતાં જતાં હતાં, તે વેળા સહેરના કામદારોને પોતાના પગાર અને કામગીરીનું ધારણ નિર્માણ કરવું કંઠે પડતું હતું. આર્થિક પરિબળો સામે ઘણા રહેવા તેમણે પોતાના સગ્રો સ્થાપ્યા અને કેટલેક અંશે જીવનના ધોરણ નક્કી કરવા પ્રયાસો કર્યા. આમ હિંદુસ્તાનમાં કામદાર દિલચાલ શરૂ થઈ.

કામદાર દેશોમાં નવી મૂડીદારી પ્રથા આરંભાઈ, પણ કેટલાંક મધ્યયુગને અનુકૂળ એવા તત્ત્વો હતાં. આ બધી પ્રત્યાધાતી અસરો સામે પણ કામદારોને મૂંઝવણ હતી અને છે. આપણાં કારખાના એજન્સીની પદ્ધતિએ ચાલે છે એટલે તેનામા તેના દોષો નજરે પડે છે. વંશપરંપરાગત પ્રચાના આ દોષો છે. લિમિટેડ કંપની આગળ બક્ષિતગત સ્વાર્થ અને લોલુપતા આગળ તરી આવે છે, અને વહીવટ જૂના રાજના વખતમાં પોતપોતાની ધૂન ઉપર નહોતો હતો તેમ ચવાથી વિશાળ હિત અવગણાય છે.

ઉપર કહ્યું છે પણ ફરીથી ભાર મૂકવાની જરૂર છે કે કામદાર દેશોમાં જે મૂડીદારો વસે છે તેમણે (reactionary role) પ્રત્યાધાતી વચલ અજાત્યાર કરેલું છે. સ્વરક્ષણ અને સ્વદેશીના જમાનામા કારખાનાંદારોને જે નકા થવા તે દેશની પરતગ દશામાં ટકે એમ નહોતા શુકામ દેશને પોતાની આર્થિક નીતિ પ્રવાની નથી દેતા, અને નો પરદેશી શાસકોની આર્થિક નીતિને શરણે ચવાનું રહે છે એટલે દિંદના મૂડીદારોએ પરદેશી મૂનોદારો સાથે મળી જઈ અનેક કારો કર્યા. પરદેશી મૂડી અને સ્વદેશી મૂડીનું આ લમ મજૂર માટે મંગળદાયી નથી પણ શાપરૂપ છે.

અમિયાન આર્થિક અવનતિ વધતી જ રાઈ દુનિયામાં હજારોમાં માત્ર ઉત્પન્ન થતા જાગ્યાના દેગેશ પદગયા અને આર્થિક કરીકાર નતીન થઈ એ જ સમયે ગરીબ પ્રજા જીવનનું એ જ હલકુ થતુ ગયું જે માત્ર જાના જોટા મમુદાય છે તેની માત્ર પેલાની ગતિ થતી ગઈ આ વિચિત્ર યુગમાં દેગેશ વધુ આકરી ગતી

પરંતુ ગતિ અને મૂડીના આક્રમણને લીધે સર્વ આર્થિક અવનતિ (crisis) ન મૂડીવાળી પ્રધાના મર દેગેશ ધીરધીર વધતી ગયા આતરકર અને આતરકરીકાર અને ગણી વધી જતી મમસ્તતા હતા માટે અકલ્પની દોષાર કેમ લેખી રહે અને પરંતુ નાસ્તમાનો કેમ જ લેખી રહી શકે ? એ આપવાત સવામાથી અને અકરાવામાં મૂડીવાળી દુશ્મનો

કેવળ દિવસનામાં પણ પગાકાપ અને ઝેનાવાઈ ઝેરાની કામદારોને માથે દિવિધ આપ જતી અત્યાગી મૂડીવાળી પ્રધાના ધીરુ સત્ય નહોતુ

એ કાર્ન એક માત્ર ડેન્સ પાસ વર્ષના આર્થિક કલિદાસમાંથી ગપટરી આનતી હોય તો એ કે જતમા મૂડીવાળી પ્રધા માટે કૃષ્ણપદ રાઈ થયો છે, ક્ષય અને અવોગતિ ગતિ છે, અને એ કામદાર દિવસવા પોતાનું લાભ આ પ્રધા માથે જાયો છે એમ માન્યે તો તેના ગિનાઈ જ છે અત્યાગી કામદારની આર્થિક અવનતિમાં આ નાશની ગો લા ગો છે

નગ કહી તેના દેતુ નથી કે જૂની હાની કાદાર દિવસાલથી મૂડીવાળાના નકામાં વર્તન દિવસો નહિ પાસાર જા લા યોગ છે કે જગ ઉઠાજો આવે, આની આવે પણ જગતમાં તેમ દિવસો મૂડીવાળી પ્રધાનો વગર નીચો ઊતરતો જાય છે અને તે એક ચોક્કસ વસ્તુ છે નકામાં લાગ મળે પણ એકદરે આ રિયતિમાં મૂડી નેકે ઊભા રહેનાર મનુષ્યને હાતા છે, તમાનું નથી, નુ-માન જ છે

ત્યારે કામદારો પોતાની દિવસના જ અવાનતી

માત્ર મંદતો પ્રધાન ઉદ્ય કામદારની કામગીરીની રિયતિ અને જીવનનું ધોગ્ય દનામાં તે જિયુ નાનો છે કામદારની આપ મમસ જા જ જામત છે પ્રથમ એ છે કે કામદારે અનિર્વાહનું ધોગ્ય નીચું ઊતરતા કેમ અટકારતુ ? અત્યારની આર્થિક અવનતિમાં વળ તો એનાથી મર રીને વિરલ જ છે, નો શુ કંટુ ?

કામદાર પોતાનું અગ ન કરીને એકત્ર મમસતથી જીવનનું ધોગ્ય કાર્ન સ્વયં રાખી રાખ્યો હતો તે એ જ સમસ્યા અને કચેકે અને ઉદાગના કામદારોએ એક ચર્ચ કારેયા ભારે સમસ્યાની પીડનીને અત્યાગતા નહુ વખતમાં પ્રગતિ કરવી નોઈ શે મમસ જ એનું સર્વમ્ય છે

કામદારે જીવનું નોઈ જો જ કે મૂડીવાળા આ અવનતિ કામમાં તે તેની સાથે એકત્ર મમસમાં જીવનું જીવનું ધોગ્ય લાગે જ દારી રાખ એકત્ર મમસ એટલે collective bargaining નો મૂડી માથે જીવ રહેવાનું હા તો તેના નુકસાનમાં જાગ લેતો જ નોઈ જ તેથી કામદારની માગણી હમેશ living wage માટે—જીવનનિર્વાહના ધોગ્ય માટે—નોઈ કાર્ન પાનું મમસની આ આમ્ય પ્રથમ સત્ત દારી નોઈને કામદાર તે માટે જીવ અને મમ્મે કામદાર-સમસ્યાની કસોટી, તેની ગણનાનિધનતા આ એક કસોટીએ કરવી નોઈ જો

આ વિચારણામાંથી એક જાણ સ્પષ્ટ થાય છે, કામદાર સમૂહને Economic જેને કહેવાય છે તેમાંથી નીકળી જવું પડશે, કામદારોએ નાની નાની કરિયાદો, જે એમને માટે અલગત મોટી છે, તેના મૂળ કારણમાં ઊતરવું નિર્ધારિત. સાંસ્થાનિક દેશોને આપણે કામદાર દેશો તરીકે ઓળખ્યા છે. આવા યુક્ત દેશના એ યુક્તો છે અને તેથી દેશની પરિસ્થિતિથી વધારે રહી પૂર્ણ સ્વતંત્રતાની લડતમાં તેમણે આગળની હરણમાં ઊભા રહેવું નિર્ધારિત. કામદારો પોતે માફ રાખશે કે ત્યાં દેશના કંડોડા માણસો બેઠારી અને ભૂખમરો વેડી રહ્યા છે ત્યાં તેમના જીવનનાં ધોરણ ટકી રાકવાનાં જ નથી. મૂડીદારો તો તેમને દેશમાં વધુમાં વધુ પગાર મળે છે એમ જ કહ્યાં કરશે.

શક્તિશાળી કામદાર સંગઠન તો હમેશ કહેશે કે અમે કામદારનું જીવનનું ધોરણ ઊંચકવા નહિ દર્દીએ. ઉદ્યોગ સાથે અમારું હિત અવશ્ય સંકળાયેલું છે પણ મૂડીદારી ઉદ્યોગ જે હવે મરણના આરે આવી ઊભો છે તેની સાથે અમે લડીશું કે રૂબીયું નહિ. અમે ઉદ્યોગને બચાવીશું. પણ ઉદ્યોગપતિ જેની કાર્યકુસળતા દલકા પ્રકારની નિહાઈ જઈ છે, જે ઉદ્યોગપતિ મૂડીદારી અધીનગતિને એક અંશ છે તેની સાથે રૂબીયું નહિ. ઉદ્યોગપતિ સાથે અમારે તકરાર નથી પણ તેની વ્યવસ્થાશક્તિમાં વિશ્વાસ નથી. અત્યારની economic conditionsમાં કામદારહિતેલીનું વલણ ઉપર મુજબનું જ હોય.

અલગત, આનો અર્થ એ જ કે કામદારો એકે અને એકેના બાંધછોડ કરવી પડશે જનાં મુદ્દાના પ્રશ્નો અંધડતુ પડશે. પણ તે વિના છૂટકો નથી. જેમ દિંદના વિનીત તેનાઓ પહેલાં મસક્ત અને હેઠલી પણ મસક્ત એમ કહ્યા કરે છે અને ડાહી નીતિને વળગી રહી બ્રિટિશ સંબંધથી બને તેટલો લાભ ઉઠાવતા રહે છે, તેમ કામદાર મૂડીદારી સંબંધ વિશે નહિ કહે. કારણકે એ જાણે છે કે એનાં હિત પરસ્પરવિરોધી જ છે, અને ત્યાં આ સંબંધ જ સૌ કરિયાદોનું આપત્તિઓનું મૂળ છે ત્યાં એ સંબંધ માટે અને સંબંધ સામગ્રીને મસક્ત નહિ વર્ધ રહે. કામદારનું મહાન રક્ષક હજારો છે તે એ કદો આવી conditionsમાં નહિ બૂલે. આ પ્રજ્વળતા બળબળાટથી અને છેવટે તેના વપરાશથી તે પોતાનાં હિત આગળ ધપાવશે.

મૂડીદારી પ્રધાની અનેક કડીઓ નજળા પડી જઈ છે. મજૂર કાર્મિયાર એવું નહિ હિંદી કરે જેનાથી તેને જરા પણ બળ મળે કામદારવર્ગ પોતાની આર્થિક લડત લડતે લડતો રાની આઝાદી માટે ઝૂમશે અને આઝાદીની આ લડતમાંથી પોતાની હંમેશાં મારેની કિંમતની લડતમાં ઝુકાવશે.

આ લડત પેલા બહુ ગવાયેલા સમાજવાદ માટેની હશે. કામદારો તેમાં મોખરે હશે એવી શ્રદ્ધા છે. કારણકે સમાજવાદના સર્જક તેઓ છે.

વળી આ સમાજવાદનું તૂટ ચું—કાઈ કહેશે. અત્યારની સમાજની વ્યવસ્થામાં માટલી બધી અવ્યવસ્થા, ગરબડ કેમ છે? કારણકે દરેકને પોતાનો અંગત સ્વાર્થ સાધવો. આમ અત્યારે કામદાર અને મૂડીદારનાં હિત વિરોધી બની રહે છે. જે મૂડીદારને સ્વાર્થ સાધવા હોય તો મોટો લાભ મજૂરની મહેનતમાંથી એણે પચાવશે જ રહી. માટે આટલી દરીદ્રાર્થ ચાલે છે. જે દરીદ્રાર્થને અર્થ રાકકાર લાગતા હોય તો ઉદ્યોગને હાનિના, પ્રેમના ધોરણ પર મૂકે. ઉદ્યોગને સમાજની મિલકત બનાવે. પણ તેમ ત્યારે જ

યર્ષા શકે જ્યારે સમાજમાં સર્વ સત્તા આમગ્રજની, એટલે જનમુદાય એટલે કે કામદાર-
દિસાતની હોય. આમ આ વસ્તુ મૂળમાંથી પડ્યો—કેરકાર—માગે છે.

ઉદોગને સમાજની મિલકત કે રાષ્ટ્રની મિલકત જનાવવાની વાત અત્યારના મૂડીદારી
સમાજમાં જૂલાનો નાખનાર છે. સમાજનું આખું કલેવર ફરી ગય, સત્તાના કેન્દ્રો—
જેમકે બેંકો, કારોગારી મંડળો, સરકાર, પોલીસ ઈત્યાદિ—પર આમગ્રજની હકૂમત જેસે તે જ
ઉદોગનું સમાજવાદી રૂપાંતર થાય. કામદાર હિલચાલનો અંતિમ ઉદ્દેશ આ છે અને તેમાં જ
મજૂરોની મુક્તિ છે.

આવી સમાજવાદી પ્રથામાં ગોણુ માટે કારણ નથી અને રચાન નથી. તેમાં મૂડીદાર
વર્ગનું અસ્તિત્વ નથી, કારણ સમાજવાદની સ્થાપના થતાં બધા વર્ગો—પરસ્પરવિરોધી
મંજૂરો—આપોઆપ નિર્ભૂળ થયા છે—એટલે કે આના આદર્શ સમાજમાં જનમુદાયનો
સર્વનો ઉદય—સર્વાદય—સાચું કામદારશાકન આના સમાજની સ્થાપના માટે જ છે.

એક મુક્તાક

પૂનલોલ

(શદ્ધંતવિશીલિ)

આકુંદે ભરતું દિગંત, અતિશે બેબાકળું ગાલરું
અશુધાર વહાવતું, અહીંતહીં દોડી 'મરે' વાદળું.
ના આકાશ કરંત તેમ, અચળા શાંતિભર્યાં મોનમાં
એકાદું વિલસંત અશુ જરવી એની મહા વેદના.

કચ્છલી વિશે કંઈક

રામનારાયણ વિ. પાઠક

વિલે પારલે સાહિત્ય મલા તરફથી કવિવર વલ્લભોદયને આમંત્રણ આપેલું હતું ત્યાં કચ્છલી વિશે કેટલીક ચર્ચા થઈ તે ઉપરથી આ કલા ઉપર કેટલોક વિશેષ પ્રકાશ પડે છે. કચ્છલીનો યૌગિક અર્થ 'કથાનો વિહાર' એટલે કે કથાની કીડા, ખેલ એવો થાય છે. મહાબારમા તે ૩૦૦ વરસ જેટલી જૂની ગણાય છે. પણ સંયોધન ઉપરથી તેની પરંપરા ૨૦૦૦ વરસ જેટલી જૂની મનાય છે તેના ઉદ્ભવ વિશે કંઈ ખામ દત્તકથા નથી. યુજરાતની ભવાઈ જેમ એક જ જાતની, ભવાઈયાની કલા ગણાય છે તેમ મહાબારમાં કચ્છલીની કલા કાર્મ અમુક જ જાતની નથી તેમ જ યુજરાતમાં જેમ ભવાઈ દરવાનો ભાગો કેટલાંક કુટુંબો ઉપર હોય છે તેવું પણ આને વિશે નથી. કચ્છલી અસ્પૃશ્યો સિવાય બધી નાનના ગાણસો કરી રાકે છે વરમાદ સિવાયની હરકાર્મ ઋતુમાં તે થાય છે. તેવું વસ્તુ રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોમાથી લીધેલું હોય છે.

છેલ્લાં પચાસ વરસમાં આના તરફ લોકોની ઉપેક્ષા થતી જતી હતી અને તેથી તે કલાકીન એક કારસ જેવી થતી હતી. કવિવર વલ્લભોદયે તેને તેના પ્રાચીન શુદ્ધ રૂપમાં મૂકી તે સિવાય તેમણે પરંપરાગત કલામાં ઘણા ફેરફાર કર્યો નથી. એટલું જ નહિ, તેને તેના અસલ સ્વરૂપમાં સાચી રાખવી જોઈએ એમ તેઓ માને છે.

કચ્છલી નૃત્ય કરનારા જે વેષ ધારણ કરે છે તે કચાંથી આવેલો એમ પૂછતાં તેને માટે ખાસ ખુલાસો મળ્યો નહોતો. ધીમેધીમે અનુભવ ઉપરથી એવું સ્વરૂપ ધરાવું પડ્યું નક્કી થયું હશે. એ હાલ મહાબારમાં પહેરાતા કાર્મ વેષ ઉપરથી તો નથી જ આવ્યો. અને એમ હોઈ શકે પણ નહિ. કારણ કે કચ્છલીમાં મહાભારત, ભાગવત, રામાયણ વગેરેનું વસ્તુ ભજવવાનું હોય છે. તેમાં દેવો અને યાસુરો જેવી શૂનિકાઓ ભજવવાની હોય છે એટલે તેમાં માનવવેષનું અનુકરણ થતું જ નથી. આ વેષ પાતાળથી ભિન્ન ભૂમિકા દર્શાવવાને જ યોગ્યયોગ્ય છે. તેનાં ધરણા પણ મહાબારમાં વપરાતા ધરણાં નથી. સ્ત્રીપુરુષ બન્ને બરડા ઉપર કસથી કપડાં બાંધે છે, તે મગવડ ખાતર જ દર્શો એમ જણાય છે. મહાબારમાં ધામ બહુ ઘાય છે એટલે શરીરને કપડાં જેમ ઝોળાં તેમ માટું અને બરડાનો ભાગ છતા વાળથી હમેશા ઢકાયેલો રહે છે તેથી ત્યાં કપડાને જાદવે કસે હોય તો આવે.

આ કચ્છલી નૃત્ય શાસ્ત્રીય નૃત્ય જ છે. તે અંગ્રેજીમાં જેને folk dance કહે તેવું. માત્ર લોકોમાં આદમ્ય આવતું નૃત્ય નથી. ખીર્મ લોકનૃત્યોમાં અલ્લીક્ષતા હોય છે તેની આમાં કદી હતી જ નહિ. કવિવરે કચ્છલીનો ઉદ્ધાર અને અંગ્રજી ન કર્યું હોત તો કદાચ તે દલકુ થાત, પણ તે કદી એવું હતું તો નહિ જ. તેમાં આવતી મુદ્રાઓ હસ્તલક્ષણવીચિક્ર નામના પુસ્તક પ્રમાણે કરાય છે. એની ભાષા મંદ્રેત છે, પણ તે મધ્યાહન સિપિમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે. તે પુસ્તકમાં આ નૃત્યપરંપરા ભરતનાટ્યશાસ્ત્રની હોવાની લખેલું છે. ભરતનાટ્ય-શાસ્ત્ર કરતાં કચ્છાંક મુદ્રામાં ફેર છે. એટલે આ કાર્મ ભિન્ન શાળા કે સંપ્રદાય દ્વારા, પણ મૂળ તો ભરતનાટ્યશાસ્ત્રની જ પરંપરા છે કચ્છલીની મુદ્રાઓ કે અંગચિન્હાસો કાર્મ મંદિરોમાં છે એમ પૂછતાં કવિવરે જણાવેલું કે મંદિરોમાં દેવો ગાય બાનમુદ્રામાં હોય છે. તે સિવાય ખીજી મુદ્રાઓ હોતી નથી. આ વિધાન ગાય મહાબારમાં મંદિરો વિશે ખટું છે. મહાબારમાં મુખ્ય મૂર્તિ સિવાય, મંદિરમાં આગપાલ યોતરક મૂર્તિઓ જેવું કાર્મ હોતું નથી—જેવું

ગુજરાત, દક્ષિણ દિશ વગેરેમાં છે તેવું. કવિવરે દક્ષિણ દિશની મહુરા, વગેરેની ભૂતિઓ જોઈ નથી એટલે તે વિશે વિશેષ કહી શક્યા નહિ. ગાયકવાડ સરકારના પૌરત્વ ખાતા તરફથી બહાર પડેલ ભરતનાટ્યશાસ્ત્રની આશૃત્તિનાં ચિત્રો બતાવી પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું કે આ ચિત્રોમાંની ઘણીખરી મુદ્રાઓ કચકલીમાં આવે છે. ખાસ કરીને જેને મલગારમાં 'કલામ્' કહે છે તે નાટ્યશાસ્ત્રનું કલ્પત્તમ છે એમ એમણે કહેલું અને પતાવ કરી બતાવવાનું કહેતાં તેમણે જે મુદ્રા કરી બતાવી તે ભરતનાટ્યશાસ્ત્રની ત્રિપતાવા જણાતાં અને તે તરફ ધ્યાન આપ્યું. તો તેમણે કહ્યું કે હા એમ હશે! પછી ત્રિપતાકાથી તેમણે ગિદ, ગજ વગેરેની મુદ્રાઓ કરી બતાવી. પછી ચર્તી પણ કરી બતાવી. તેમના હાથની મનિમાં ચોકસાઈ, નાજુકતા, સંખ્યાતા બરાબર જોઈ શકાતા હતાં. કવિવરે બિલકુલ સાંભળી શકતા નથી. તેમના મંત્રીથીને અને અંગ્રેજીમાં પૂછતા હતા તે તેઓ પોતાના હાથ પર આંગળીથી લખીને બરાબર જોઈ ઉચ્ચાર બતાવી મગજાવતા હતા. આટલી તકનીક જનાં કવિવર બહુ બાપથી, દાંડથી, રમથી ઉતર આવ્યા હતા. તેમની સાથે વાત કરવી ગમે, તેમની મંગાતે ગમે તેથી મધુરતા, સ્મરુતા સમજાવ તેમનામાં જણાતાં હતાં.

કરી એકવાર કચકલીનું નૃત્ય જોયા મળ્યું ત્યારે કેટલુંક નવું જણવા મળ્યું. કવિવરે પોતે એમની મંત્રીમાંના એક મુદત્ત અને સમજાવવાને સોંપ્યા, તેથી વધારે સમજાયું કવિવરે જે 'કલામ્' કહેલું તે બરાબર સમજાયું. અભિનયસંવાદમાં એક પાત્રની ઉક્તિ પૂરી થાય ત્યારે તે નૃત્ય કરે છે તેને 'કલામ્' કહે છે. 'કલામ્' ઘણું આકર્ષક અને મનોહર છે. અને તેમાં ઘણું વૈવિધ્ય છે. હાખના તરીકે સીતા હનુમાનના સંવાદમાં સીતા અને હનુમાન બન્ને પોતપોતાની ઉક્તિ પૂરી થતાં જે કલામ્ કરે તે બિલકુલ પ્રકારનું હોય. નૃત્ય કરનાર વ્યક્તિ, તેના પ્રસંગનો વાહ, અને તે સાથે વાગતા દોલનો તાલ, એ સંબંધને અનુકૂળ રીતે દરેક પાત્ર 'કલામ્' કરે.

આ પાત્રો દુરબાળ લાવવા આખાના વેદામાં એક પ્રકારનું ક્ષીણું બિયું મૂકી આંખ લાલ કરે છે, અને ઘણાંએની લાલગેળ આખો જોઈ. એ બિયું પણ જોયું, ઘણું જ ક્ષીણું છે. તેનાથી આંખને કશું નુકસાન નથી થતું. વધી એ પણ માનુષ્ય મળ્યું કે જેમ વધારે આસુરી સ્વભાવનું પાત્ર તેમ તેનો માથા પરનો મુગટ મોટો. અને અત્યાગ સુધી જોગેલાં દંડોમાં દુઃશામનનો મુગટ ગોળી મોટો હતો. આસુરી પાત્રો ભયંકર દેખાયા માટે નાકના ટેરવા ઉપર વિગ્રિત ટાંચકુ ચડાવે છે. બધાનાં શરીર ઘણાં મારાં હતાં. આ નૃત્યમાં યુદ્ધના કમરત મળે છે, અને શરીરને નૃત્યલાલક કરવા માટે રીતબગ એટલું મગજાવ છે કે શરીર મુદત્ત થાય જ. તેમના કલામંત્રીમાં આ નૃત્યશિક્ષણ ૭ વરગ લે છે. તેમનાં થોડાં સમય તો શરીર મમજવામાં જ રાત્રે છે.

ઘટના કવિવરના આખ્યાનમાં 'ક્રાંતિકલ્પ'માં વાંચ્યું કે કવિવર કચકલી નૃત્ય સ્ત્રીઓ સાથે તેની વિરુદ્ધ છે. પણ તેમના મંત્રીશ્રી સાથે વાત કરતાં તેમણે કહ્યું કે કવિવર અંધ અભિપ્રાય આપેલ નહોતો. જાણતું, તેમને તે માથે વાંધો નથી, અને મલગારમાં સ્ત્રીઓ કચકલી નૃત્ય કરે છે એટલું જ નહિ, પણ તેઓ પુરુષનો પાડ પણ લે છે. પરભાષા મારત અને પગેલ રીતે વાતચીત કરવામાં માત્ર જેમમજનો ઘણો જ સંતપ રહે જ છે.

૧ ઉચ્ચાર સાંભળ્યા પ્રમત્તે અર્થો લખેલો છે. મલગારમાં અને મંત્રીવરના ઉચ્ચારો આપના ઉચ્ચારો કરનાં લિપિ દોષ છે.

૨-જો હૃદયમેલન જેવા પ્રસંગે ભાષણની શરૂઆતમાં પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કરવાનો

ત્રિવાજ હોય છે. એટલે જો હું કહું કે આજે અહીંના અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે એક દિવસ ગાળતાં મને ખૂબ આનંદ થાય છે તો તમે તેને હંમેશનો સામાન્ય વિવેક ગણશો, પણ એવું નથી. જિંદગીમાં વિદ્યાર્થી તરીકે અને પ્રજાસેવક તરીકે અનેક સંસ્થાઓ જોડે મારા સંબંધ બંધાયે છે, પણ મારા હૃદય ઉપર સાત્રાજ્ય તો આજ સંસ્થાઓનું છે. વિદ્યાર્થી, તરીકે શરવારની હિંદુ રહ્યો અને પુનાની કર્મુમન કોલેજ અને સેવક તરીકે વડોદરાનું ગંગનાથ વિદ્યાલય તથા આપણી ગુજરાત વિદ્યાપીઠ. આ આજ સંસ્થામાં મેં મારું હૃદય કેળવ્યું છે, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે મારું હૃદય, મારી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આશંકાઓ, મારા આદર્શો અને મારા ગર્વોત્તમ સાથીઓની મેવાઓ વણાઈ છે. રથાપનાના મહત્વની માંડીને વિદ્યાપીઠમાં થયેલાં તમામ પરિવર્તનોનો તું આદી છું. આ એક પવિત્ર સંસ્થા છે, મૂળ્ય આપણે આપેલા રાષ્ટ્રીય કેળવણીના મહામનનો વિનિયોગ આ સંસ્થામાં થયેલો છે, તેથી વિદ્યાપીઠના એક આઘ સરસ્થાપક તરીકે અને એના એક વખતના આચાર્ય તરીકે આ સરસ્થા પ્રત્યે મનમાં વાતસલ્યભાવ હોવા છતાં એક અતનો આદરભાવ પણ વસેલો છે.

હિંદુસ્તાનના જીવનવિકાસમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પ્રાગુવાન પ્રયોગોમાં વિદ્યાપીઠનું સ્થાન અતેડું છે, તેથી વિદ્યાપીઠની સેવા કરતાં હવે જેટલું એકાગ્ર અને ઉત્તમ થઈ શક્યું તેટલું બીજે થયું હોય એવું રમરણ નથી. અને દશા અજિમાન વગર હું કહી શકું છું કે વિદ્યાપીઠની સેવામાં ભક્તિવાન પુણ્ય તરીકે કોઈ પણ જાનનો ગોત્ર આપનાં હૃદયને સંક્રાંત થયો નથી; જીલ્લી પૂતાર્યાના જ મેં અનુભવી છે. વિદ્યાપીઠના સચાલનમાં વાગ લેનાં અથવા જો સંચાલનનો ભાર હોડી દેતાં એ પ્રિય સરસ્થાની સેવાનો જ એક માત્ર વિચાર હૃદયમાં ગમ્યો છે અને તેથી દરેક પ્રસંગે મેં પ્રયુક્તતા જ અનુભવી છે.

એવા મારા આ ગોઠણમાં ગનની મોટાશાખી એક દિવસ શાળાવાનો મજે તો એનો આનંદ સામાન્ય ન હોય.

રતેદસમેલનોમાં સંરચના જૂના અને નવા વિદ્યાર્થીઓ મળે અને ભણે એ જ મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય છે, પણ આપણે ત્યાં તો વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો વચ્ચે આપણે ફાઈ કાળે હૃદયનું અંતર જીભું થવા દીધું જ નથી અને જે કાંઈ અંતર સ્વાભાવિક રીતે રહે છે તે પણ આપે પ્રસંગે આપણે જોણું જ કરી નાખીએ છીએ, તેથી આપણે ત્યાંના રતેદસમેલનોનો ઉદ્દેશ તો વિદ્યાપીઠના જૂના અને નવા વિદ્યાર્થીઓ તેમજ અધ્યાપકો અને અન્ય ગેવડા કુટુંબસાથે ભેગા થાય અને ઉત્સવ કરે એ જ છે. એથી જીતરતો હોઈ જ ન શકે. આપે પ્રસંગે આપણે આનંદ કરીએ, એક બીજાને પ્રમત્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ, જૂના સમારણાં ભમત કરીએ, આશા અને આશંકાઓનો વિનિમય કરીએ, ભવિષ્ય માટેનાં સ્વપ્નાં ખીલવીએ અને એક દિવસને માટે હૃદયની અખાતીજ જતાવી મૂકીએ. દેવામાં રતેદ અને ઉત્સાહની આજની ભરતી સૌથી મોટી હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય શું! આદરના સૂરની અને રતેદના ચંદ્રની એ ઉત્તમ અસર છે, એથી કાણ મુન્ન રહી શકે!

ફેટલાક લોકો આનંદને દિવસે છીછરી મોજમજાહનું વાતાવરણ જમાવે છે. જાણે જીવન એ એક ભાર છે અને એ નીચે ઉતારી બેજવાબદાર સ્થિતિનો એક દિવસનો આનંદ હાટવાનો હોય. યંત્રવાદ અને દ્રવ્યવાદની શુદ્ધામી તથા, દ્વાડિયા મજૂર તરીકે જેઓ દયાઈ ગયા હોય તેઓ હંમેશાં બેજવાબદાર સ્થિતિની છીછરી પ્રવૃત્તિનો શરામી આનંદ એક દિવસ માટે માણે. આપણે તો કૌટુંબિક જીવનનું રેનેસાન્સીયર વાતાવરણ હરોશને માટે ગયાના પ્રવાહની માફક વહેવડાવના માગીએ છીએ. આપણું રેનેસાન્સીયર જીવન જ જાતનું હોય. ઉછાંછળી વૃત્તિને કાઈ કાળે વશ નથી જ થયેલા એમ હું નથી કહેતો, પણ માતાની મોડની દૃઢ માણતી ગમતે તો આપણે પ્રસન્નપવિત્ર અને ભક્તિપત્ર જ થવાના. સૌથી હસાદમ તો દેવાળિયા જીવનનો પિપાદ ઘડવા માટે હોય છે. એવું દુર્ગંગ્ય આપણા ઉપર આવી પડે તો એ ઈશ્વર પણ અજાણીએ, પણ ભારતીય સંસ્કૃતિના લાગમ એ વિશ્વતા લખેલી નથી એવા માંડા નિશાળ છે. આજને દિવસે આપણે આપણી સર્વાંગ્ય શક્તિ અને વૃત્તિનો અનુભવ અને કાર્ક પ્રદર્શન પણ જરૂર કરીએ. પ્રદર્શન એટલા માટે કે જેમ આપણી સાહિત્યશક્તિનો આપણા દર્શનચિંતિત માનિકદ્વારા આપણે પરિચય કરાવીએ છીએ, તેમ આપણી ગૃહ જાનનાઓને, ગકાઓ પડો મહેજ ખરોડીને, બકત કરવાનો આ દિવસ હોય છે. ગરવાનો વાર્ષિક હેરાત સંભળાવયો-માંભળવો એ આજના દિવસનું સૌથી મહત્વનું કાર્ય હોવું જોઈએ અને એની આસપાસ આપણી જીવનચર્યા વળાવી જોઈએ. આપણું સામુદાયિક સર્જન પણ આજે આપણે પ્રદર્શનના રૂપમાં ગોઠવીએ. રનાતક સઘના સમયોને તમે આગમ્ય દરો જ અને તેમણે પણ પોતપોતાના પુરુષાર્થનું બચાવ માતાને અજો આજે ગૂંચ ક્યુ હશે ગ્લાનક સઘ એ પણ વિદ્યાર્થીનું એક અવિભાજ્ય અંગ છે.

૨

વિદ્યાર્થીક મંઈ ગામલી શિક્ષણગરયા નથી એની પાછળ મદાન આર્થ આદર્શ છે એટલું જ નહિ પણ આજના પ્રજ્ઞ સુન્દરાતમા અને મદાશુભગતમાં લગભગ અર્ધા બળોનું તે એક કેન્દ્રીકરણ છે. વિદ્યાર્થીના ધ્યાનગાન સાથે આપણે વડના ઝાડનું પ્રતીક મૂક્યું છે. એનાં મળિયાં દર દર જર્જ તાંથી થોપણ લઈ આવે છે, એની વિચ્છીંણે પરા વિશાળ અને કીતળ હાયા ફેલાવે છે, એની વધની જની વડનાઈઓ નવેનવે ફેંકાણે જડ પાલે છે, અને એના ટેલાઓ કોણ જાણે ફેટે દર જર્જ નરીની વગાદતો રથાપે છે. ખરેખર વટવૃક્ષ જેમ આપણી સંસ્કૃતિનું ઘાતક છે તેમ આપણી સંસ્થાના આદર્શનું સ્થાપક પણ છે.

વિદ્યાર્થીની રથાપનાના દિવસે આજે શાદ આવે છે. તે વખતના વાતાવરણની સહેજ કલ્પના 'માખરમતી'ની પ્રગ્લાવતામાં મેં આપી જ છે. ચોથી પ્રાતિક પરિપદ અમદાવાદમાં બારાઈ હતી ધોર નિરાશામાંથી અમર આશામાં લઈ જનાર અપિ ગાંધીજીએ શુજાત દ્વારા ભારતવર્ષને નવો પદ જતાવવાની ઘડ્યાત કરી હતી. મરદાર વડલગભાઈ, વૃદ્ધ જુવાન અગ્ન્યાગ મહેજ, ઉત્સાદર્શિ ઇંદુલાલ, બધા બેગ થયા હતા. કોઈકે ત્રણ લાખ રૂપિયા આપવાની વાત કરી હતી થોડા જ દિવસ પહેલાં આબુદગાં આપણા બધા કેળવણી કરેલાં નાનકડું સંગેજન બરાયું હતું. ઇંદુલાલની પ્રેરણા અને રામનારાયણભાઈની આગેવાનીને લીધે કેળવણીને વંદના એવા જુવાનોનું એક મઝા બંધાયું હતું દક્ષિણાધર્મને બોલવાની આપદાગિના દીવી કરવાની ઘડ્યાત કરી હતી થી અનમ્સા બહેને મજૂર અગ્નિ માટે મત્રિશાળાઓ ખોલવાનો ઉપક્રમ કર્યો હતો. નવું લોની અને નવો પ્રાણ શુજાતની નમેનમગા મુદ્રના મોંમાં હતાં. એવું વખતે આર જાનની ગમિતિ મેરી અનં

વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ. આજે જ્યારે એ જાર નામો ફરી લેઈ છું ત્યારે દેખાય છે કે એમાંનાં ઘણાંખરો નામો એકેક સામર્થ્યશાળી સરથાઓ જેવા છે. અનેકાએ એકે એક સ્વતંત્ર સંસ્થા ચલાવી પણ છે.

વિદ્યાપીઠની સ્થાપના વખતે કોણ નહોતું ? અમારું આશ્રમનું મંડળ તો ખરું જ. ઇંદુલાલ, વાણિક અને એમનું રામનારાયણભાઈ આદિ કેળવણી માળ તરત લાગી ગયું. દક્ષિણામૂર્તિ પણ લાગવા માગતું હતું, અને પોતાની મુશ્કેલીઓ સામે મોટી કુનેદથી જૂઠું હતું. સરેતના કલ્યાણજીવણજીની લેડીએ પોતપોતાનાં મઠોનો કલહાર આપ્યો. ભરૂચમાં હરિભાઈ અમીને અને પુરાણીભાઈ એએ પણ ઝુઝાવ્યું. સંકેતવણીને વરદા ચંદુલાલ દેવે તો એમાં હતા જ. આ અદ્ભુત પ્રવૃત્તિમાં જોડાઈને લવિષ્યમાં શરૂકા મારવાના જોખનમાં પ્રોપ્રાયટરી હાર્ફરફલના માલિક જયુભાઈ અને દિવાનનો ફાળો સૌથી મોટો ગણાયો. એમાં અબુકલુ શુ હતું ? અને મુળર્થની નમૃતિ તો ત્યાના વિદ્યાર્થીઓને જ આભારી હતી. ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓએ અસહકાર પોકાર્યો અને રાષ્ટ્રીય શાળાની માગણી કરવાં તેઓ. સકરલાલ બેકર પાસે ગયા. મુળર્થની રાષ્ટ્રીય શાળા વિદ્યાર્થીઓને હાથે સ્થપાઈ હતી એમ કહી શકાય. તેમાં સકરલાલભાઈનો ફાળો નાનોરનો નથી. સરદાર વલ્લભભાઈ પાછળથી જોડાયા પણ જોડાયા પછી એમણે એ આખી પ્રવૃત્તિ પોતાની જ કરી. વિદ્યાપીઠનું કડ, એની જગીન, મકાન અને એની પ્રતિષ્ઠા ધણું મરદારને જ આભારી છે એમ આપણે કહી શકીએ છીએ. મણિલાલ કોઠારીને સાથે લઈ તેઓ શુદ્ધ શુભરાતમાં ધૂમ્મા અને વિદ્યાપીઠની પ્રવૃત્તિ આખા શુભરાતની છે એમ તેમણે મિલ કયું.

પણ હું કાંઈ અહીં વિદ્યાપીઠનો ઇનિહાગ સંગઠ્યાપના પ્રવૃત્ત થયો નથી આશ્ચર્ય ગિદ્વાણીનો જમાનો અને ત્યાર પછી આવના માગ મિત્ર કૃપાવાની અને નાનામાઈના જમાનાનો ઇનિહાસ લાગો છે, વિવિધ છે, ઉર્જાગ છે. વિદ્યાપીઠના કોઈ અદ્વાયન સ્નાતક એ લખવા નોઈએ એ તો અહીં સ્થાપના વખતનું વાતાવરણ જોમ મનમાં આવ્યું તેમ રજૂ કર્યું છે વિદ્યાપીઠની પ્રવૃત્તિમાં વિપ્લુલિગરનું ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય, ટાંગોરનું શાંતિનિકેતન, જગાળના ડો. સરેતનો અખયાત્રમ આદિ સરથાઓનો પણ થોડાં ઘણો ફાળો છે એ આપણે ભૂલી ન જઈએ, અને વિદ્યાપીઠના કાર્યનો વિચાર કરતાં શુભરાતની અનેકાનેક જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં વિદ્યાપીઠવાળાઓ પોતાનો જ ફાળો આપ્યો છે એનો પણ વિચાર મનમાં આવ્યા વિના રહેતો નથી મજૂર મહાજન, લોકસેવા મંડળ, અંત્યજન્યો મંડળ, નવજીવન અને આપણી અનેક રાષ્ટ્રીય શાળાઓ, ગર્મ જ વિદ્યાપીઠની અસર પહોંચી છે. કુલક પ્રવૃત્તિ અને જ્યોતિસય અનેમાં વિદ્યાપીઠનું વાતાવરણ દેખાય છે. અનેક વેપારી પેઢીઓ અને શુભરાતના જાહેર જીવનને વ્યક્ત કરનારા અનેક હાથાઓ વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓને સંઘરી મુક્ત કડે પોતાની કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરે છે. ખરેખર વિદ્યાપીઠ આખા શુભરાતની સંસ્થા છે, અને પૂર્ણ સ્વરાજ્યની આપણી લડતને લીધે તો વિદ્યાપીઠ આખા શુભરાત સાથે જોતજોત થઈ ગઈ છે. રામાજીવાદ જેવી જગત્તાઓ. પ્રવૃત્તિના સંચાલનમાં પણ વિદ્યાપીઠના સ્નાતકો છે, એ આપણે જુલો રાકતાં નથી.

વિદ્યાપીઠ પ્રથમ ગૌર, પગમ, મુક્તપ્રાંત, જમાજ આદિ પ્રાંતોમાંથી કેળવણીકારો અને વિદ્વાનો આવ્યા. આજે વિદ્યાપીઠ અન્ય પ્રાંતોને એકેક જાળે મમાવેવડે આપી રાકે એવી સ્થિતિમાં છે. જનનદણ અને કેળવણીની દષ્ટિ આપી રાકે એવા વિદ્યાર્થી શુભરાતમાં હવે પાક્યા છે એ અલિનંદનીય વસ્તુ છે.

સક્તિ કેળવાય છે, એ છે. તમે રમતો છોડી દેશો તો જલદી પડ્યા થશો, અને હારજીતમાં મમાન રહેવાની અનામકિત મહેન્ટે કેળવવાની એક તક ગુમાવશો.

તમારી અર્થોપરિપક્વતા મલાસંસ્કારનની કળા તમે કેળવશો તો જ તમારું સામાજિક જીવન ખીંગશે, એ અગમ્યર ખ્યાનના રાખવું.

૬

આજકાલ તમે ચાલી ક્યા ક્યા વિષયો ખીંગવી રહ્યા છો એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ મને નથી, જે કે હમણું તમારી એક અભ્યાસ મિમિતિમાં અંગતની તમારા આગામ્યશીએ મને તક આપી હતી. એટલે મારે મન જે વિષયો અત્યંત મહત્વના છે તેની તમારી આગળ લેવામણ કરી સતોષ માનીશ.

હિંદુસ્તાનનું અને શુન્દરાતનું જાહેર જીવન એટલા પ્રાપ્તાર્થી આપક થતુ મન છે કે જેને મહાદાસ જીવન ગાળવું નથી તેવા દરેક માણસે રાષ્ટ્રભાષા હિન્દી હવે ખૂબ કેળવવી જોઈએ અને પોતાની શુન્દરાતની ભાષા પણ હવે પછી દેવનાગરી એટલે જાગ્યોષ ક્ષિપિમાં અમુક સુધારાઓ સાથે લખવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. નાગરી અક્ષરો ઉપરની ચિરોદેખા ધીમેધીમે દાદી નાખવાના છીએ એ સામળી તમને હર્ષ થશે એ હું માણું છું.

તમારે ત્યાં હવે સંગીત ખૂબ ખીલવા માંડ્યું છે. આપણા ઐતિહ્યની શુદ્ધ સાત્ત્વિક અને લાખી તપશ્ચર્યા કૃષ્ણભૂત યરા લાગી છે એનો મને વિશેષ સતોષ છે. આપણે ત્યાં ચિત્રકળા ખૂબ ખીલવાની જરૂર છે ગૃહ કાચોળી હરીકાર્થ કરનાર ચિત્રકળાની હુ વાત નથી કરતો. તે તો જેના ઉપર ઇશ્વરનો આશીર્વાદ હશે એ ખીલવશે, પણ હું અહીં સામાન્ય ચિત્રકળાની વાત કરું છું. જેમ દરેક માણસને લખતાં, વાંચતાં, ગણતી, આવડવું જોઈએ, નકાતાં ધોતાં કે પેનસિલ ધડતા આવડવું જોઈએ અને આજકાલ જેમ દરેકને હાથે દાદી કરતાં આવડવું જોઈએ તેમજ ગમે તે કદપના અને યોજના ચિત્રગદ્દ કરવાની અને પ્રમાણમાપતા નકશાઓ દોરવાનો કળા આવડવી જોઈએ. ચિત્રકળા વિદ્યાભીક્ષી કેળવણી હવે પછી વિ-ચિત્રને નામે ઓળખાશે, અને જેને ભૂમિતિની આકૃતિઓ ગમે તે સહેલે દાદી બતાવવાની હિંમત નથી હોતી તેને હવે પછી અમણ તરીકે જ ઓળખવામાં આવશે. "શુન્દરાતી ઉપરનો તમારો કાળ તમારો પૂર્વગામીઓ અને અખ્યાપક કરતાં ઓછો ન જ હોવો જોઈએ. સુધારી, હજીકામ, જીલ્લામાજી (ચોપરીઓ બાધવાનો મનો) એ બધા ધધાઓ તમે ખીલવતા હશો જ પણ એ બધા ખાદ્યવિદ્યા આગળ ગોણ છે એ તમે જૂલશો નહિ.

કામી એકતા અને સર્વધર્મસમભાવ અમલમાં મૂકવામાં આપણી સંમતિને કાળો ઓછો નથી. આપણે ત્યાં આપણે એવા કાર્થ જનના બેન્દભાવ સ્વીકાર્યા જ નથી અસ્પૃશ્યતા નિવારણની બાળતમાં શુન્દરાતે પહું કર્યું છે, છતાં મારે કહેવું જોઈએ કે જેટલું કરવું જોઈતું હતું જેટલું હજી નથી કર્યું. શુન્દરાતમા આર્થસમાજઓએ અને વડોદરા રાજ્યે આ કામ પ્રથમ હાથમાં લીધું. રાજની શક્તિ તો એ રાજ્યકર્તા છે એટલા માટે જ પરિમિત હોય છે. છતાં થી સુચાજીરાવે હિંદુસ્તાનની કાર્થ પણ રાજ્યસત્તા કરતાં આ બાળતમાં વધારે કર્યું છે. શુન્દરાતનો આર્થસમાજ આ બાળતમા મોળો નીવડ્યો છે એથી માગ પગ છાપ છે. શુન્દરાતના આર્થસમાજઓ પામેથી ઋષિ દ્વાનંદ જેટલી અપેક્ષા મળે એનો સોમો ભાગ પણ થશે નથી અને. દરિજલેલી તમામ દાડમારીઓ દવારની દર થરી જોઈતો હતો તે હજી આપણને ચિંતા કરાવે છે. આપણા આજના કાર્થકર્તાઓમાં કેટલાક અગમ્યર

મરણિયા વર્ધને અપૂર્યતા સામે ઝૂઝે છે એ જોઈ મને વિશ્વાસ થાય છે કે અપૂર્યતા ગણતરી હવે મરી ગઈ છે હવે ફક્ત એનું મહત્ત્વ ગંધાય છે તે દાટવાની જરૂર છે, આ બાબત આપણે મોડું કરીયું તો તેના કાલવાટ સમાજમાં બધે ફેલાઈને મરકી ફાટી નીકળશે. આપણા સમાજના ઘણા લોકો આ બાબતમાં જોટલા જાગૃત થયા જોઈએ એટલા નથી, જાગૃત ગુજરાત માટે આ સારું નથી. તમે વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ કહી કસીને નીકળી પડો અને નિશ્ચય કરો કે પાંચ વર્ષની અંદર ગુજરાત માટે અપૂર્યતાનો સવાલ ઘાટી રહે. નહિ એનું કરી મૂકીયું. આપણી લગત ચાલતી હતી ત્યારે કેટલાક લગતમાંથી ખસી જ્યાં માટે હરિજનનું કામ લઈ બેસતા જ્યારે કેટલાક આંખમેવડો હરિજનનું કામ હાથમાં લઈ જોડત પ્રગ્ન વસ્ત્રે અકારા થવાની ખીંક કહેતા કે અમે લગતના મૈનિક છીએ અમે હરિજનનું કામ નહિ કરીએ. મોળાપાણુ અનેક રીતે પ્રગટ થાય છે.

૭

આપણા જોકે એ આનંદ પ્રશ્નો પણ આપણે એમને એમ ગાળ્યા છે, જોકે છે ચોરાનો: આપણે ત્યાં ચોરા બરાબર પ્રથમથી આવતા રહ્યા છે. આપણે થોડા દિવસ ચોરી કરીને છીએ અને પછી ચોરાને બલી જઈએ છીએ પણ ચોરા આપણને બૂલતા નથી. અંગ્રેજી ગણતરીમાં અદ્યતન સુરક્ષિતતા છે એમ કહેનારા કહે છે. આપણે બાધીએ છીએ કે પ્રગ્નમાં જ અગ્રુક મર્જનતા રહેલી છે માટે આપણા દેશમાં આટલી સુરક્ષિતતા છે. એ મર્જનતાની સહેજે મદદ તરીકે જ રાત્રગમતાનો ઉપયોગ છે. ચોરા આપણે ત્યાં અધાર નવાર આવ્યા કરે છે તેથી આપણું નુકસાન થાય છે, એના કરતાં ચોરા બગડે છે એની ચિંતા મને વધારે છે. આપણા પરાશના દેશવાસીઓની દાનત ઉત્તરેશ્વર બગડેલી જ્યાં જો દેશને ચિંતાનો વિષય થવો જોઈએ, વિદ્યાપીઠ પોતાના અધ્યાપકો અને સ્નાતકોને આ મધીર સામાજિક વિષયનો અભ્યાસ કરી એના અવાદાનું ઉપાય સચવવા માટે મોતરવા જોઈએ, અને જેનો નિબંધ મર્યાદા નીવડે તેને સમાજશાસ્ત્ર પાઠ્યનગી પદવી આપવી જોઈએ. આપણું અહિંના શાસ્ત્ર આ રીતે જ પીલશે.

આપણો ખીજો સ્થાનિક મર્યાદા તે કૂતરાનો. આશ્રમમાં તેમજ વિદ્યાપીઠમાં આમવાસની ચર્ચા અનેવાર શરૂ છે. જ્યાં ગોરા લોકો રહે છે ત્યાં જોટલે કે કેમ્પમાં કૂતરાના સવાલને ઉકલ એ લોકો આણી શક્યા છે. આપણું જો જ મવાસનો ઉકલ આવે એવું અહિંસાશાસ્ત્ર પીલવનું જોઈએ. આપણે જો આખો સવાલ સાસ્ત્રીય રીતે ચર્ચા એના રોગ્ય અને અગરકારક પ્રલાને ગુજરાત આગળ મૂક્યા જોઈએ. કશું ન કરવું અથવા જેનો કરે છે તેમ કૂતરાની પાંજરાપોષો સ્થાપન કરી બેસી જવું એ તો સામાજિક યુદ્ધનું દેવાળું છે. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં આ સવાલ જ્યારે ચર્ચાય છે ત્યારે દયા જ છૂટે છે. વિદ્યાર્થીઓએ અને જૂના નવા સ્નાતકોએ આવાઆવા સામાજિક અગત્યના પ્રશ્નો હાથમાં લઈ એનું આંકડા વાર અધ્યયન કરી એનો ઉકલ સૂચવવો જોઈએ.

૮

માતર તાલુકાની કેવળ આર્થિક તપાસ આપણે કરી; એ કાગ મારુ થયું. બાગડોલીના કરવેરાની તપાસ પણ ખૂબ ઉપયોગી નીવડી. હવે ગુજરાતના શહેરી તેમજ ગામડાનાં ફારીગરોની આર્થિક તપાસ થવી જોઈએ. ગુજરાતમાં ન્યાતોની અને પંથોની જૂની જાણ પથરાયેલી છે. ગુજરાતના સામાજિક જીવનના ગુણોપો ગોટે લાગે તેને જ આવારી છે. ગ્રામમેવા મંદિરે અથવા મહાજનવિદ્યા મંદિરે એ બધા પ્રશ્નો હાથમાં લેવા જોઈએ. હિંદુ-સ્તાનની સામાજિક સ્થિતિ વિષે અને લોક રૂઢિ વિષે પરદેશના લોકો આવી અધ્યયન ચલાવે.

અને મોટામોટા ગ્રંથો લખે અને પછી તેનું જ આપણને અધ્યયન કરવું પડે અને મહાદેવજીએ જેવા જ્ઞાતિવેચકોને એમાંથી જ આંદોડાઓ અને વચ્ચેના ટાકિયાં પડે એ આપણે માટે સાંત્વ નથી. પુરાતન, લોગીલાલ ગાંધી, બગલાભાઈ જેવાઓ પામેથી આવાં અધ્યયનની અને દિશાદર્શનની મેં આશા રાખી છે. પરિશિતલાલભાઈએ તો હવે આપણને એક સરસ દેવાન આપવા જ નોંધ્યું.

આને શુદ્ધતામાં અનેક ટેકાણે આગમોનાની પ્રવૃત્તિ ચાલી ગઈ છે. જીવનશામભાઈ જેવા અને બખ્શલાઈ જેવા આગસેવકો એ નવું ક્ષેત્ર નિહાળવું જોઈ ગયા છે. તકાદમા જેમ આગળ ધપનારી દુકડીઓ મૂળ કેન્દ્ર સાથેના પોતાનો સંબંધ અવિચ્છિન્ન રાખવા માટે પ્રાણપણે ધનતેજવર હોય છે તે જ પ્રમાણે તેમણે વિદ્યાપીઠ સાથેના પોતાનો મળધ જીવનોન્નમતો અને વધતો રાખવા જોઈએ પોતાનો અનુભવ વખતોવખત વિદ્યાપીઠ આગળ અને તમારી આગળ રજુ કરે, ત્યાં કંયું જ્ઞાન અને કેવી આવડત આવશ્યક છે, કઈ વસ્તુ વગર કામ અટકે છે અગર બગડે છે એ બધું એમણે બધીં આવીને ગજૂ કરવું જોઈએ અને પોતાને જોઈતું સાહિત્ય અને બીજી માહિતી અહીંથી મેળવવી જોઈએ. વિદ્યાપીઠ એમની પાસેથી શાસ્ત્રીય તપાસો કરાવી એ દુનિયા આગળ આકર્ષક રૂપમાં ચૂકવી જોઈએ. હવે પછી કેવળ આર્થિક તપાસથી આપણે મંતોષ નહિ માનીએ પણ સામાજિક, ધાર્મિક અને લોકજીવન વિષયક શાસ્ત્રીય તપાસો કરવી જોઈશે દરવરસે ન્યારે તમે તમારું બહુનર પૂરું કરી જિંદગીમાં પ્રવેશ કરવાના હશે તે વખતે એ બધા કુશળ અને અનુભવી આમ-સેવકો તમને મોતરવા આવવાના અને પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં જોડીને લઈ જવાના. તમારે જોતી લેવારી રાખવી જોઈ એ અને પ્રથમથીજ પોતાનું વસણ પછી ગાંઠેર કરવું જોઈએ.

આપણે ભીલો, રાનીપરજ અને હરિજનોના સવાલ રાજમાં લીધો છે. હવે ખારવા, કાકરડા, દૂબળા, રેખારી, આદિર આદિ આખલા બધા પછાત ભાઈઓનાં સવાલ પણ આપણે રાજમાં લેવા નોંધીએ. એકલુ વલ્લભવિદ્યાલય ખોલીને બેસી જઈ આપણે મંત્રાંતર નહિ માનીએ. ઉજળિયાત કેળવણીએ અઢાર લાખ ગુજરાતીઓની કેળવણી છે, ન્યાય આપણે તો ૮૦ લાખ શ્રમજીવી ગુજરાતી માટેની કેળવણીનો મવાલ ઉકેલવાનો છે. તમે વિદ્યાર્થીઓએ એ ક્ષેત્ર પોતાનું કર્યો તો તમારે માટે સેવા અને આજીવિકાનું ક્ષેત્ર અઢળક છે. હજારની વસ્તી પાછળ એક શિક્ષકસેવક જણી લઈએ તોય ૮૦૦૦ ને માટે આવડે. ગુનોગુસ્તર, કામ છે, અને તમે આવે ૮૦ એ નથી. એટલે ન્યાંમુધી તમારી મંજબી દણ મો ગણી ચાય નહિ ત્યાં મુધી સેવાની જમિ તરસી ને તરસી જ રહેવાની છે. આવી ગિતિમાં તમારામાંથી કાઈ પણ સેવાનો ખ્યાલ વિસારે મુધી મોજમનદ, કાપાણી અને શહેરી પ્રતિકાનો જ નો વિચાર કરશે તો આપણને માથું ઉચ્ચ કરવાનો દક નહિ રહે.

તેથી જ પૂ. આપણને સચ્ચુ છે કે હવે પછી વિવાપીક દરેક રીતે આમ્મદિ ન
વિચાર પ્રધાન બનાવવો જોઈએ. મંગીત હો કે સિપિ સુધારણા હો, સુધારી હો કે એવું
કોય હો, આમ્મદિ ૮૦૮૩ વસ્તીની ઉત્તિ અને ઉદ્ધારનાં જ આપણને રાખ્યાં આર્યાં મેદાં છે.

ત્યારે તું ગામડામાં જઈને કામ કરવું ખરેખર આટલું અધુરું છે? અત્રિઃ જન્યમ ૨૧
અને નાનાં ફેપમાં જ આવશે પડે છે. દુલયાની ઘોડી વસ્તી ગામડામાં રહે છે. અત્રિઃ જ
અને સમાધાની ગામડામાં જ વધારે હોઈ શકે છે. કુટરતવું મૈદાને ગામડામાં જ રહ્યાભાષિ
ફેપમાં મળે છે. પશુપક્ષી અને બોળા માણુમનો મદનમ ગામડામાં જ મળે છે. ૧

ફળ, ફૂલ, શાકભાજી અને કંદ બધાં ગામડામાંથી જ મૂળમાં પેદા થાય છે નાણાંની પ્રપંચ શહેર કરતાં ગામડાંમાં જોણા હોય છે. અને આજના વિદ્યાર્થીઓમાંથી મોટા ભાગ તમે ગામડાના જ રહીશ છો. ગામડામાં રહી લોકજીવનનો આનંદ લૂંટી ગ્રામસેવા કરવી એ તમારે માટે આનંદની પરમાવધી થવી જોઈએ. પણ એમાં એક મુશ્કેલી છે. શહેરી ઠેવા એ એક ભારે મેપીરોગ છે અને એ બહુ જલદ રીતે કેલાય છે. તમે અહીં વિદ્યાપીઠમાં આવ્યા છો, શહેરથી દૂર છો પણ શહેરમાં જવાની, શહેરની ચીજો ખરીદવાની, આચરક્રુચર ખાવાની અને અવારનવાર સિનેમા જોવાની લત તમને ધીમે ધીમે લાગવા માંડી છે, એ વાત બે સાચી હોય તો તમે વિદ્યાપીઠના લગ્નતરથી ગ્રામસેવાની લાયકાત કમાઈ ગયા છો અને અહીંના તમારા જીવનથી તમારી સ્વાભાવિક લાયકાત યુભાવી ગયા છો એમ કહેવું પડશે. અડવાનું હમેશાં મહેનતવું અને કષ્ટપ્રદ હોય છે. ઊતરવું-પડવું, વપસી જવું-તો હંમેશાં મહેલુ અને મગ્ન પમાડતુ હોય છે એની મામે, જે કાઈ ચેતવણી આપે તે અકારું લાગે છે પણ જેમ તમારે ગામડામાં રહેવાનું છે અને પ્રસંગ પડે ગામડાના લોકોમાં અકારા થઈને પણ સેવા કરવાની છે તેમજ તમારા અધ્યાપકોએ પણ પ્રસંગે અકારા થઈ તમને ગ્રામસેવાની નીકા આપવી રહી. તમારાં માઆપો, તમારાં સગાસંબંધીઓ અને તમારા સરદાર બધાએ લાતમાં લાય ઊધો છે લાતમાધી જ ગ્રામજીવણી અને ગ્રામસેવાનું મહત્ત્વ જોયું છે. બધાં એ રીતે તમારી તરફ જોઈ રહ્યાં છે—આશાથી જોઈ રહ્યા છે. તમારા સંકેતપ્રબળથી અને એમના આશીર્વાદોથી એમની મુરોહો જર આજુશો અને દુનિયાના ઇતિહાસમાં ગુજરાતને સ્થાન મેળવી આપશે.

૯

વિદ્યાપીઠમાં બાળાઓની મંખ્યા પહેલા કરતાં ઘણી વધી છે એનો મને તો મંતોપ છે. બાળાઓની સંખ્યા વધે એ ક્રેકોકરાર આચરિને અને મૃદપતિને ચિતાનો વિષય થઈ પડે છે. એવું અહીં નથી એમ હું માનું છું આશ્રમમાં પોતાની બધી તપશ્ચાં વાપરીને પૂ. બાપુજીએ વિવિધ પ્રાન્ત, ભાષા, ધર્મ અને પંથના લોકો વચ્ચે કૌટુંબિક વાતાવરણ જમાવ્યું અને ત્યાં સહજીવન અને મહશિક્ષણનો પ્રયોગ ચલાવ્યો. એ પ્રયોગને કારણે પૂ. બાપુજીને ધણું વેઠવું પડ્યું છે છતાં સરવાળે એ સફળતા સફળ પ્રયોગ નીતાયો છે એવો મારો અભિપ્રાય છે. એ મૂડીનો લાલ લઈ આપણે હવે વિદ્યાપીઠમાં પણ બાળાઓની વધતી સંખ્યાને વધાવી લઈએ છીએ. આમાની કેટલીક બાળાઓ આશ્રમમાં જ ઉછરેલી છે. બાપુજીએ બહેલું વાતાવરણ તેમણે અહીં માયવડું અને ફેલાવડું જોઈએ. તેઓ બે આટલું કરતાં કાન્યાં તો હિંદુસ્તાનની અને આજના જમાનાની એમણે ક્રીમીમાં ક્રીમી સેવા કરી ગણુશે. બાળાઓ માટે અહીં છાત્રાલય નથી, રમવાની મગવડ પણ નથી છતાં જેટલો વખત તેઓ અહીં ગાળે છે તેટલા વખતમા પણ તેઓ આશ્રમજીવનની સફળતા સિદ્ધ કરી શકે છે.

આ ધર્મ એમના જીવન પરત્વેની આશા પણ તેમની આગળ આથીયે મોટું કાર્ય છે. ઉજળિયાત કુટુંબોમાં તવા મંચકારો ફેલાવવાનું કામ તો તેઓ સ્વાભાવિક પણ કરશે પણ એ હોય વ્યાપીને તેઓ શ્રાગળી મહેનોના જીવનમાં પ્રવેશ કરશે અને તેમના ઉદ્ધાર માટે જીવન અર્પણ કરશે ત્યારે જ તેમની વિદ્યાપીઠની કેળવણી લેખે લાગી ગળાશે.

ઈરાનની સ્વતંત્રતા કેમ રક્ષાઈ ?

હુંગરશી ધરમશી સંપત

હિંદ અને ઇરાન વચ્ચે સરખામણી

હિંદ અને ઇરાન બંને પ્રાચીન પ્રજાઓ છે. હિંદ પરંતુ છે. એક પરંતુ દેશના રહેવાસી તરીકે—એક હિંદી તરીકે—ઇરાનની સ્વતંત્રતા બેઈ મારા દેશની પરંતુતા મને માલે છે. ઇરાનની સરકારિ હિંદની પેઠે પ્રાચીન છે. બંને દેશો ઉપર ઘણી પરદેશી સત્તાઓએ હક્કા કર્યા હતા. બંને દેશ અનેક જનતાનાં હવાનાં વાનાવરણો ધરાવે છે. સમ્પત દેહી અને સમ્પત ગરમી બંને દેશમાં અનુભવાય છે. પુષ્કળ વરસાદ અને સૂકો પ્રદેશ પણ બંને ધરાવે છે. બંને દેશોમાં ફળદ્રુપ જમીન સાથે હુંગરો અને રેતાળ મોટા પ્રદેશો પણ છે. બંને દેશની ધરતીમાં પુષ્કળ ખનિજ પદાર્થો છે. બંને એશિયાના પ્રાંતો છે. બંને દેશને વસતી ભૂતકાળ હતો. અવસ્તા અને વેદની ભાષા અને વિચારમાખ્યને વિચારતાં બંને દેશના મૂળ વડવાઓ એક જ આર્ય જાતિમાંથી ઉત્પન્ન થયા હતાં. ગરીબાઈ બંને દેશમાં સમાન છે. વહેમો પણ તેટલાં જ છે.

પરંતુ એટલું સામ્ય છતાં મોટામાં મોટું હિંદ ઉપર પરંતુતાનું દાવ્ય છે. તે સિવાય ઇરાનમાં લગભગ એક ધર્મ પ્રવર્તે છે. હિંદમાં અનેક ધર્મો છે. ઇરાનમાં શાહીબેટીનો બેદ નથી; આ દેશમાં છે. નાતજાતનો કપરો રિવાજ ઇરાનમાં નથી. ધાર્મિક સંપ્રદાયો ત્યાં ખાલુ છે. પરંતુ એ સર્વે લોકોની સાલગોથી લોકોની પ્રગતિને જડી લેતા નથી. એક અમર્ય રાજકર્તાએ ઇરાનની પ્રજાનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. ઇરાની પ્રજા સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકે જગતની સ્વતંત્ર પ્રજાઓની હરોળમાં ખેસી રહે છે. આપણે પાછલી પુરસીમાં માયું નીચું કરી જગ્યા લીધી છે. ઇરાનનું રોજફળ હિંદના પ્રમાણમાં અધુ છે. એની વસ્તી મુગર્મ ઇલાકા જેટલી એટલે લગભગ એ કરોડની ગણાય છે.

ઇરાન પણ વીશ વરસ પહેલાં પરદેશી ગીલોનાં હાથમાં રાખાયું હતું. એની સ્વતંત્રતા મોટેભાગે જિનવાઈ ગઈ હતી. એના શાહો પરદેશીઓની આજ્ઞા મુજબ વર્તતા હતા. પશ્ચિમના પાનને એનાં અંગને ફાલી આપા તૈયાર થયા હતા. કોઈ ઈશ્વરી સંકેતથી એ ખચી રાખ્યું છે.

પ્રાચીન ઇતિહાસઃ કાયાનિયન વંશ

ઇરાનનો જનસંત પ્રાચીન ઇતિહાસ હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસની પેઠે કાળના ગર્ભમાં જુવાયેલો છે. વેદધર્મ પ્રમાણે જ પ્રાચીન ઈશ્વરસ્તી ધર્મ દત્તકમાંઓના ઝોધા હેઠળ ચિતરાયેલો છે. ઈ. સ. ની ચાલી પહેલાં ૭૧૦ની સાલમાં કાયાનિયન વંશનો કેક્રોગાદ પાદશાહ થયાનું ગણાય છે. તે પછી તેનો પુત્ર કૈયુસ થયો. ઈ. સ. પૂ. ૫૬૧-૫૩૮માં શાહરિસ એ મહાન શાસકની પાદશાહ થયો હતો. તે પછી કેટલાંક વરસો પછી દારા પાદશાહ આવ્યો, તેણે મોટો

વિજય મેળવ્યો. તેણે કેક દિવસો પંચમ માંત પણ જીતી લીધો (સને પહેલાં ૪૯૦). એનો પુત્ર ઝરકસીસ થયો. તેના પિતા દાગના સમયમાં જરથુસ્ત પયગંબરે ધરાનને જરથુસ્તી મઠકબમાં આપ્યું હતું. ઝરકસીસને ઝીકો સાથેના મુદ્દગા ધરમાપોલીમાં મોટી દાર મળી હતી. તેના પછી અરદેશરે ધરાનની સત્તા વધારી હતી. ખ્રિસ્ત પહેલાં ૩૩૬ વરસમાં દારાખ ગાદીએ આવ્યો. એના સમયમા મહાન સિંદરે એને હગળી ધરાન જીતી લીધું. દારાખ મુદ્દમાં પડ્યો. કાયાનિયન વશનો અંત આવ્યો.

સાશીનિયન વંશ

સેલુકેશ (સિંદરના સરદાર)ના વશના હાથમાં ધરાન ખ્રિસ્ત પહેલાના ૨૫૦ ની સાલ સુધી રહ્યું. તે પછી પાર્થિયનો આવ્યો. પાંચ સદી સુધી એ વંશના રાજ્યોએ અનેક વિજ્યો ધરાનને માટે મેળવ્યા. આખા જગતમાં કેઈ એ રોમનોને હાકાવા કે હરાવા હોય તો તે પાર્થિયન નૃપતિઓ હતા. ધરાનના એક સરદાર અરદેશરે ઈશુની ખીજ સદીમાં ધરાનનો કબજો લીધો. એ વશના ૨૯ બાદશાહોએ ધરાનને ખૂબ પ્રખ્યાત કર્યું. હિંદના મહાભારત જેવો જ ધરાસ્વી ઇતિહાસ 'શાહનામું' આ બાદશાહોનાં યશોગાન મુકાબકે દિગ્વેશી કેવિ મારફતે મવરાવે છે. જરથોસ્તીઓનો આ સમય સુવર્ણયુગ હતો. કળા, સાહિત્ય, મુદ્દ, શિકાર, વિજયયાત્રા, ધર્મસંપ્રદાન, દેશમુધારણા, શ્રેષ્ઠ મહાન બાધકામો બિલાં કરવામાં એ વશ ભારે પ્રસિદ્ધ થયો છે નાશીરવાન જેવા જગપ્રસિદ્ધ બાદશાહ એ વશમાં થયા છે. એ વશ ૪૫૦ વરસ ચાલ્યો.

આરબ વિજય

નવા ધર્મમાં મંગલન થયેલા આરબો પાલિક ઉમરની પ્રેરણાથી એક હાથમાં તલવાર અને બીજા હાથમાં કોરાન લઈ જગતનો વિજય કરવા ધસ્યા. ધરાન પણ તેમાં સપડાયું. આ ઝનૂની પ્રગળી સામે કેઈ બીજી શક્ય નહિ. ધરાનમાં ઇસ્લામના વિજયકા વાગ્યા. બમો વરસ સુધી આરબોની ચત્તા ઇમનગા ટકી. આઠમી સદીની મધ્યમાં જેકબ લીયે ઇમન ખયાયું તણુ પેઠી પછી સામન વશના હાથમા ધરાન આવ્યું. તેના પાંચ પાદશાહ થયા પછી ધરાન મહમદ ગિબ્નીના જયગદ્દરન હાથમા ગિતાયું. સને ૧૦૩૨માં તે મરણ પામ્યો. તેની સાથે તેના વિજયોનુ ગૌરવ પણ અસ્ત થયું.

પરચુરણ વંશ

સને ૧૦૪૨માં તોગરૂખ બેગ નામના તર્કાગાન સરદારે ધરાન કબજો કર્યું. તેનો પુત્ર અદ્ધપઆરબન અને પૌત્ર મહેકશાહ મોટા અને વિજ્યી બાદશાહો હતા. સને ૧૧૭૫માં હેલ્લો પાદશાહ મજર મરણ પામ્યો. તે પછી તરત જ ગીઠખાનના પૌત્ર લુકુખાને ઇમન જીતી લીધું. તે પછી નાના નાના રાજ્યોમાં ધરાન વહેંચાયું. તેમની સદીની આખરમાં તેમુરે મોગલ ધાડાઓથી બીજાં રાજ્યો સાથે ધરાનને જીતી લીધું. એના વંશજોએ માત્ર પચાસેક વરસ રાજ્ય કર્યું.

મુઝાવિયન વંશ

જેજ ઇસ્માઇલે સને ૧૪૯૯માં વિજયયાત્રા આરંભી. એના પછી શાહ તામર ૬ આવ્યો. તેનો પુત્ર શાહ આબાસ સને ૧૫૮૨માં ગાદીએ બેઠો. એણે ધરાનને ઘણા વિજ્યો અપાવ્યા હતા. સને ૧૭૨૨ સુધી આ વશ ચાલ્યો. શાહ આબાસે હિંદના મોગલવંશના આખરના પત્ર હમાયને શિયા થવાની શરતે લશ્કરી મદદ આપી શેરશાહના વંશજો પાસેથી

હિંદુ ગાંધી પાછું અપાવ્યું હતું તેમ બીજા આગાસના વખતમાં હિંદુ રાજાના સાહેબ સાહેબાન અનેક પ્રયત્નો કરી વારંવાર આક્રમણ કર્યા છતાં ધરાનીઓ પાસેથી કંદાર પાછુ મેળવી શક્યા નહોતો. સુરવિપન વરા પાસેથી ધરાન આક્રમણોએ ઘર્ષ લીધુ તે તથુ પેદી સુધી જોગવા અનેક અસાધારો કર્યા.

નાદીરશાહ અને પછી

સત્તરમી શદીની શરૂઆતમાં અફસર બનતો નજીરો નાદીરશાહ પોતાની શક્તિથી જીતે ચડતો આક્રમણોને હરાવી સવે ૧૭૩૬માં ધરાનની ગાદી ઉપર બેઠો. એણે હિંદુ તથા ધરાનની આસપાસના ગુર્જ દેસો ઉપર દિગ્વિજય મેળવ્યો. તે સાહસિક, બળવાન, દૂર, અત્યાચારી અને અત્યંત બુદ્ધિશી હતો. રાહુના રાહુર તેણે ઉત્તર ધરાનના હતા. નાદીરના ખૂન પછી રાજ્યના ભાગલા થઈ ગયા. કરીમખાન કરી જોક મમથ પુરુષે ધરાનને કબજે લીધો તેના પછી આગા મોહમદશા ઝારે ધરાન લીધુ. એ શૂખ્યા વાલ જ્યેષ્ઠ દૂર હતો. મને ૧૭૬૧માં તેણે ખૂન થયુ તે પછી કાંતેલ્લખી શાહનો ભત્રીજો ધરાનની ગાદીએ આવ્યો. એની તથુ પેદી ગાંધી ચારુ એનો છેલ્લો વાગ્ગ આગદશાહ ઝાર પેરિમમા એ વરમ ઉપર તદ્દન ગરીબીયા મુલુ પામ્મો હતો અને ૧૮૨૨થી ધરાનની ગાદી ઉપર રેઝાનાહ પહેલ્લથી છે ધરાનની ગાદી ઉપર ચરાકત બળવાન અને સત્તરશાળી પુરુષ જ બેસી શકતો. નળગાને તરત મારી બીજો મળજૂત પુરુષ ગાદી પથવી પડતો.

ધરાનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ

ધરાનમાં ઘણાં પ્રાચીન ખડેરા છે. તેમાં પરસ્પોલીસનું ખડેર ખૂબ જ પ્રાચીન છે, અને પરદેશી રાજાઓની કીર્તિનું મંગલુચિત્ત છે. ધરાનના બાદશાહો ખૂબ પશુચરી, ગજધીર, રાજનીતિજ અને કળાપૂજક થઈ ગયા છે એમણે અનેક મહેલો, કીર્તિસ્થળો, અગ્નિપૂજના મંદિરો, અને કાચ ધમારતો બાધી હતી તેના ખડેરા બાજુ પર્વત ઉપરિધન છે. બાજુ પાણુ એ ખડેરા પારસી શાસનકર્તાઓની વશરવી કારંદેઈ અને કલાના ધામો તરીકે ઊભાં છે. મુસલમાની મમમમાં યોદી મરિજંદા શિવાય કાઈ મોઠાં અને બંગાળશિક્ષ બાંધકામો થયાં જણાતા નથી.

ધરાન એ ફારસી ભાષાનું મયક છે એ ભાષા સાહિત્યની દષ્ટિએ ખૂબ બેઝાયેલી છે. તેમાં તથુ કાવ્યસાહિત્યમાં ફારસી ભાષાએ મુદર કૃતિઓ બગત સમય મૂકી છે. ફારસી કાવ્યનો પિતા ફિરૈશી મોહમદ ગીઝનીના સમયમાં થઈ ગયો છે. એ વિજેતાના ઉત્તેજનથી સાક હજાર બેતોમાં એણે શાહનામુ રચ્યુ છે એ ધરાનના ઇસ્લામમાં ૩૭૦૦ વરસનો ઇતિહાસ અપાયો છે. તેમાં પારસી પાદશાહોનાં સૌધની મુંદર કાવ્યોમા ગાથાઓ મૂકી છે. એ કાવ્ય અનુપમ છે. બીજો કવિ નિઝામી ચમો છે. તેનું નિકદરનામું કાવ્યસાહિત્યમાં વખણાય છે. જમી કવિની પુરુષ અને ગુલેખા મરમ પ્રેમકાવ્ય ગણાય છે, તે સિવાય દાતીશની લીલા અને મળનુ તેમજ મુશર શીરીન એ પણ સરમ પ્રેમકાવ્યો છે. ગ્રેખ સાદી ધરાનનો ગેકસપિયર છે તેના ગુલીસ્તા અને બોસ્તા પ્રેમ કાવ્યો અને નીતિમયો છે. ચૂરી હાથીઝની ગજલો બગમમદૂર છે. મુશરાનીમાં તથુ એની પ્રવાદી જનરી છે. ઉમર ખાયામ તથુ બગમમદૂર છે. બીજા અનેક કવિઓ થઈ ગયા છે. ફારસી ભાષા પ્રાચીન ભાષાઓમાં, અગ્રગણ્ય છે.

ધગનમાં હાથની કળાકારીગરી પ્રાચીન મગધમાં ધણી શ્રેષ્ઠ પ્રકારની જનતી હતી. ૬૭ પશુ તેના અવશેષોરૂપ થોડીધણી કારીગરીની સુંદર વસ્તુઓ ધગનમાં જને છે. ધરાનનાં ભગ્નભરેલા દુપટા બહુ જ મરસ થાય છે. ચિત્રકળા સાધારણ છે. મંગીતને મુસલમાન બાદશાહો બહુ ઉત્તેજન આપના નહોતા, છતાં ફારસી સંગીત ઈર્ણુપ્રિય છે. તલવારો ધરાનની બહુ સારી થાય છે. કિનખાબતું કપડું પશુ સારું થાય છે. રેશમનું કાપડ પશુ સારું જને છે. દવાખાના હકીમોના છે, પ્રગતિશીલ નથી.

આધુનિક ધરાન

ધરાનનો આધુનિક ઇતિહાસ બહુ ગસિક છે. દિલ્હી પેઠે એની જમીનમાં ઘણા કિંમતી પદાર્થો સતાયેલા છે. યુરોપના રાજ્યદારીઓ એને ફેલાવી ખાયા તૈયાર થયા. શાહ સુઝરદીન અને તેના કાઝાગ વસના શાહો નિર્ગળ નીકળ્યા. એમને આપણા દેશી રાજાઓની પેઠે ધુરોપની વસ્તુઓની મોહની લાગી હતી. શાહો વિલાસી છવન ગાળવા લાગ્યા એટલે રાજ્યતંત્ર શિથિલ થયું અગવદારો ઉખડી મત્તાની નળખાઈથી લાંચિયા, દુલમી અને અંધેર કારભારનાળા થયા પ્રગ્નને ચૂસવાની નીતિ અમલમાં આવી. એ તોલણ નજરવાળા ગીધો એવા સમયની રાહ જોના હતા. ધરાનની ભૂમિમાં રહેલું કેરામીન તેલ તેમને, લોહચુપક જેમ લોહાના ટુકડાને આકર્ષે તેમ, ખેચતું હતું. જાંતે શિકારી પક્ષીઓ ચાણાક્ય વિદ્યામાં ચતુર હતા. કાવાદાયા, લાયચરત, બેદનીનિ, કુડીલ મુત્સદીગીરી અને કંઠાંક લાલ આંખ જતાવનાથી તેઓએ ધરાનમાં સારો પગપેસારો કર્યો

ધરાન ઉપર પરદેશી નજર

ધરાનમાં તેમનો મોટો સંઘડ જમીનમાં છુપાવે છે એ વાત બૂરતરવેતાઓએ જાહાર પાડી. હિંદ તરફ પ્રયાણના મહામાર્ગમાં સીધું ધરાન આવી ગયું છે. તેમ એના મહાન થવાથી મસુદમાં રશિયાને મોટો વિકાસ મળે તેમ હતું. આથી ધરીના એ ભારી પથથરા ધરાનરૂપી અનાજને દળી નાખવા તૈયાર થયા. છિત્રન અને રશિયારૂપી એ વરુઓ ધરાની થેટા ઉપર દાંડ દખાવવા તૈયાર થયા. વિદ્યાસમાં નળખા થયેલા શાહો ઉપર ભય, કપકા, સખ્તાઈઓ ધમકાઓ વર્ષવા લાગી. નજીવા કારણોને મોટું રૂપ આપી ધરાનની સરકારને ડરાવી તેની મર્યાદાનો ભગ કરાવે, તેની પાલાંમટેને બરખાસ્ત કરવાની ફરજ પડતી, તેના મોટા પ્રધાનોને રૂશવતો અપાતી, તેના હિતેષ્ઠુ પરદેશી સલાહકારોને કાઢી મૂકવાની ફરજ પડતી. ધરાનની જમીન ઉપર આપીકા મત્તા હોય તેમ વગરકારણે વર્તાતું. દેશ જન્મ કરાવે, લશ્કરની ભરતી કરાવે. આ રીતે બળિયાના એ ભાગ જેવી રીતે કરવામાં આવતું હતું. 'સમર્થકુ નહિ દોષ મુંસાર્થ.'

ધરાનમાં કેરોસીન તેલ

ધરાનમાં તેલનો અખૂટ ભંડાર છે. ઉત્તરમાં ચારમે ભાઈલના વિસ્તારમાં એટલે ખોરાસાના આસ્ખાવાદ, માઝાન્ડેરાન, ગીલ્લાન અને આઝરબેઝાન ગિલ્લાઓમાં થઈને આ તેલનો પ્રવાહ આગળ વધે છે. દક્ષિણમાં આકસો ભાઈલના વિસ્તારની ભૂમિમાં એ પ્રવાહ પથરાયેલો છે. સને ૧૯૦૧માં મિ. ડી. આર્ડો નામના અંગ્રેજને એ તેલભૂમિ વિકાસવાનો પરવાનો શાહે આપ્યો. ધરાનને સુગમ લક્ષ્ય બોર્ડ ગણવા અને છિત્રન એને વહેંચી લેવાની ઉતાવળમાં પડ્યાં. પરંતુ એ જાનને સમર્થ શિકારીઓ એક જ લક્ષ્યના હોવાથી લડી પડ્યાં.

ધૂરકાધૂરકી કરતાં બાહો ચલાવવા મર્યાદા. રેલ્વે ટેક ધરાનની સરહદ સુધી બાંધવામાં આવી. લશ્કર જમાવવામાં આવ્યું પરંતુ છેવટે આ લશ્કર સપસલાઈથી ખાવા અને તેડાપથ્યકારેણુ લાગ્યું. સંદેશાને અંતે સેંટપીટર્સબર્ગ અને લડન વચ્ચે કરારનામું થયું. ઉત્તર ભાગ રશિયાને કાળે આવ્યો, દક્ષિણ ભાગ બ્રિટિશ મિલની લાગવગ નીચે આવ્યો. વચ્ચેના ભાગ ધરાનના શાહ નીચે રહ્યો. પરંતુ શાહથી-દર્ધ પશુ કામ એ સમર્થ રાજ્યોની પરવાનગી વગર થઈ શકે નહિ; તેની સ્વતંત્રતા પરાધીનતાના રેશમમાં બદલાઈ.

શાહની નબળાઈ

મિ. સુરુટર નામના એક અમેરિકન નાણાંશાસ્ત્રીને ધરાને ખજાનચી તરીકે પસંદ કર્યો એ ગૃહરથે ધરાનના હિતની આર્થિક નીતિ ગ્રહણ કરી. આથી મહાગળ્વોના રવાઈને તુકસાન પહોંચ્યું. તરત એને કાઢી મૂકવા સાદને આજ્ઞા થઈ. એને રજા આપાઈ. પ્રજાના દયાળુથી શાહે ધરાનની ધારાસભા—મજલિસ—ને બોલાવી. પરંતુ એ રશિયાને ટુચું નહિ. તહેવારથી માત્ર પદર માધિલ દર રશિયન સૈન્ય આવી પહોંચ્યું શાહે માને તરણુ લઈ મજલિસને હાંકી કાઢી, એટલું જ નહિ પરંતુ રશિયન લાગવગવાળા એક અમીરને પ્રધાનમંડળના વડા તરીકે તેમને સ્વીકારવો પડ્યો એક રશિયનને તેણે મેળવવાનો હક્ક પણ બક્ષવામાં આવ્યો. પરંતુ કાયદા મુજબ મજલિસની સમિતિ વગર તે હક્કની કિંમત રહી નહી. છતાં એ-એ-પરશિયન ઓછા કુપનીએ અગાઉ ડો આર્કોના હક્ક ખરીદી લીધો હતો તેમ આ હક્ક પણ ખરીદી લીધો. ઇચ્છાના મુખ્ય પ્રધાન લોહાન્ડ ન્યોર્ડ આ સમયે ભારે દીર્ઘ દષ્ટિ વાપરી પરશિયન ઓછા કુપનોમા મુખ્ય હિસ્સો ખરીદી લીધો.

ધરાન રશિયાની ધૂંસરીથી છૂટે છે

૧૯૧૭ના માર્ચ માસમાં રશિયામાં ઝાર વિરુદ્ધ આંતરવિગ્રહ થયો લેનિનના અનુયાયીઓએ ઝાર, અમીરો, જમીનદારો, ધર્મગુરુઓ અને મૂડીવાદીઓનો કચરખાણ કાઢી નાંખ્યો. સોવિયટ ઉદાર નીતિ ધારણ કરી, ધરાન સાથે કરાર કરી ઉત્તર વિભાગમાંથી પોતાનું લશ્કર ખેંચી લીધું તેણે ધરાન ઉપગ્રનો કરવો માફ કર્યો. ધરાને સ્વતંત્ર ચર્તા જ 'મજલિસ'ને પાછી બોલાવી. તેણે પ્રથમ કાપ રશિયનને આપેલા તેજના હક્કને રદ કર્યાનું કર્યું. અમેરિકાની સ્ટેન્ડર્ડ ઓઇલ કંપનીને એ હક્ક આપવા વાટાઘાટ ચલાવવા માંડી, બ્રિટિશ સિંહ આથી બિજલાયો. રશિયા જેવો દરીદ્ર દૂર યસાઈ આપો કેવો ખાઈ જવાનો મોકિ કાણ બૂલે ? એણે ધરાનના પ્રધાનમંડળના કેટલાક પ્રધાનોને ફોડી પોતાના પક્ષમાં લીધા. એમને પાઉં ૧,૩૧,૦૦૦ની રૂચલ આપી, અને ધરાન સાથે નવી મંધિ કરાવી લીધી. આમાં બહારથી ધરાનની સ્વતંત્રતા સ્વીકારાઈ હતી, પરંતુ ધરાનનું લશ્કર, પેદાશ, ઉદ્યોગો સર્વ બ્રિટિશ સહાયકારોના હાથમાં દેવાની સળગ ચર્પ હતી. ધરાનને હિંદના એક દેશી ગભરુ જેવું રક્ષિત રાજ્ય બનાવ્યું હતું.

અંગ્રેજો સાથે સંધિ તૂટે છે

આ સંધિ માત્ર ધરાની પ્રજા ખજલજી બિડી. સાદ નામીરદીન પણ મતાશાળી નહોતો. લશ્કરે આ સંધિ માન્ય કરી નહિ. સૈયદ જિયાઉદ્દીનના વડપણ નીચે બળવા થયો. શાહની મરદાર ઉથલાવી નબળાઈ. જિયાઉદ્દીન મોટા પ્રધાન થયો. એણે એ-એ-પરશિયન સંધિ જે આગસ્ટ ૧૯૨૧માં ચર્પ હતી તે રદ કરી બ્રિટિશ પરદેશ ખાતાએ પણ લોકસાગણી અને જગતલાગણી પ્રતિદૂળ નેઈ એ સંધિ પાછળ આંસુ ખેંચી નહિ. જિયા-

હિંદીન ઉપર પણ બ્રિટિશ હાયાની અસરનો શક્ય થયો એટલે તેને ફર કરી એક પ્રતાપી પુરુષ પ્રગતી આગળ ધરી ગાયો એનું નામ રીઝાખાન પડેલવી.

રીઝાખાનનો ઉદય

રીઝાખાન પડેલવી બહુ ગરીબ મામાપનો પુત્ર હતો બાળપણથી ઘણાં સક્રોત, ફૂળો હેરાનગતિઓ સદન કરી તે લશ્કરી ખાતામાં માધ્યમથી મિખાઈ તરીકે દાખલ થયો છ ફૂટ ઊંચો, શરીરે કઠાવર, ખડતલ નિર્ભર શૂઘીર અને સાથે દીર્ઘદષ્ટિવાળો એ સિપાઈ પોતાનું પાણી ઉપલા અધિકારીઓની દષ્ટિમાં લાવી શક્યો અને અંતગયો અને ઇર્ષાને ઝોળાળાને તેની મહાન શક્તિ પોતાનો માર્ગ મોખી પ્રગતિ કરતી રહી એની પ્રામાણિકતા સ્પષ્ટ હતી. એનો લોભ અધાન હતો એની મહેનત તેથી પણ બાકે હતી આવા લખક સમયમાં એ એક પગથી ઝોળાળો અને બીજી ઉપર ચડતો ઠેક ઊંચો પડતો ઉપર ચાલ્યો ઝિયાહીદીનને ઉમેદીએ શિયાહીગાનાર થયો મજલિસ, પ્રધાનમંત્રી અને શાહને એણે પોતાની મજબૂત મૂડીમાં સામાન્ય અંગ્રેજી લશ્કરને ધરાવ છોડાવવામાં એ ફતોહદ થયો. મર્દન પોતાની આત્મા પ્રમાણે એ ઇરાનમાં ગરમુખત્યાર થયો

ઇરાન સુધારણા

રીઝાખાને પહેલું કામ લશ્કરસુધારણાનું સાથે લીધું ઇરાન મજબૂત થયા વગર પરદેશીઓના કાગનો જરાજ આપી શકતો નહિ એ એણે મમજી લીધું એણે ઇરાનના લશ્કર-માથી બધા પરદેશી અમલદારોને એકમાથે રાજ આપી ઇરાની અમલદારોને તેમની સાથે જોડેલા. લશ્કરની નોંધ મચતા કરવાનું મોટું કામ આરમ્બ સખત નિયમન, દલાયત, નવીન ઢમના હથિયારો, મખત કસોડી અને જાતદેખરેખથી એણે લશ્કરને ખૂબ પ્રગતિશીલ બનાવ્યું. ઇરાનમાં જુદીજુદી તાવકાઓની જાતો વમે છે નમળા અગવચ્છા એ તાવકા જાતિઓના જેણે લૂટાગ જાતી મંચરચ સગરને ગજાકારતા નહોતા એમાના ઘણા ખૂબ બળવાન અને મોટી લાગવગરાણાહતા મુસાદગેને, આસપાસના ગામડાઓને અને ખેડોના અનાજના પાકોને એ લોકો લૂટી લેતા આખા ઇરાનને એ જેણેએ અસાધીસયામત જ ગનારી દીધું હતું આથી સગરારી મહેસૂલ વસૂલ થઈ શકતી નહોતી વેપાર ઉપર લખક આરાત થયો હતો રીઝાખાને લશ્કરને મજબૂત બનાવી આવા ખાતેને ઠેકાણે લાવવા પોતાની અર્વશક્તિ ખર્ચી. બજારના રોજોએ તેને ઘણી અને ઘણા વગરો સુધી ચાલુ મહેનત આપી, પરંતુ રીઝાખાને છેરે એ સરેને લાગી નાખી, તેમની ટાળીઓને વીએરી, તાવકાનાઓને નમાવી દેશમાં શાંતિ ગ્યાથી આગ આખા દેશમાં મુમાદરો મટે ગતો મવાગત થયો

રીઝાખાન જેહાદી સ્વીકારે છે

આંતરવહીવટ મુધારે છે

રીઝાલાહે લશ્કરને મનંજૂત કર્યું હતું. હવે આંતરવહીવટની મુધારણા ઉપર તેણે પોતાની શક્તિ ખર્ચી. તે મુધારક હતો. પરંતુ પ્રજા ઉપર બળજબરીથી લાદેલા મુધારાથી પ્રજા વિફરી સામી થાય છે, એ સાદી વાત તે મારી રીતે જાણતો હતો. એણે અંકિતવણી માટે શાળાઓ ઉઘાડી ધરાની ખામ કેસ તૈયાર કરાવ્યો. મૌ તેવાં જ વસ્ત્રો પહેરે એની આજ્ઞા દાદી. અલણ મનુષ્યો મુલ્લા ધર્મ શંકે નહિ, વગેરે અનેક જાતના દુક્રમો ધીમેધીમે બહાર પાડતો ગયો. આખી મહેસુલી પદ્ધતિને પોતાની જાતિદેખરેખ નીચે મુધરાવી, જૂના ભારે કરે દૂર કર્યા. રશિયાએ તો જૂનું કરજ માફ કર્યું હતું. સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ સાક લાખ પાઉન્ડનું કરજ હતું તે ભરી આપ્યું. કાજ પાસે ન્યાય થતો તેને બદલે સરકારી ન્યાયાધીશો નીમ્યા લશ્કર પોલીસનું કામ કરતું, તેને બદલે પોલીસનું ખાતુ છુદ્ડ કરી તેની જુદી ભરતી કર્યા માડી. જુદાજુદા જિલ્લાઓમાં પપ્પુ યુગેપની પેઠે જુનાંજુનાં ખાતાંઓ ખનાવી તેને જુદા-જુદા અમલદારો હેઠળ મૂક્યા.

વહીવટમાં વધારે મુધારે

અમેરિકન મિશનરીઓના સહકારથી જગી રજવણી આપવા કોલેજો દાદી. તેમાં પ્રચાર થતા વિદ્યાર્થીઓને અધિકારો ઉપર નીમવા માંડ્યા. દેટલાક તેજદરી યુવકોને યુગેપ મોકલી લાણાવ્યા. એ રીતે જૂનાં અધિકારીમંડળમાં નવું લોહી ભરી આખા અધિકારી-વર્ગને સ્વચ્છ બનાવ્યો. શાહની એટલી મોટી દેખરેખ હતી કે દરેક ખાતું એની તીક્ષ્ણ ચરક જેવી આંખના તેજનો ભાર પોતાની સામે તાકેલો જોતો. ધર્મ, શિક્ષણ, મહેસુલ, જાહેર બાંધકામ, વાહિન્ય, આર્થિક ન્યાય એ સર્વે ખાતાંઓ ઉપર એની મરખી મરુત-દષ્ટિ રહે છે. પરંતુ સૌથી મુખ્ય દષ્ટિ પરદેશીઓની જાગમાંથી તદ્દન સ્વતંત્ર થવાની હતી. એણે રાજ્યની પરદેશી નીતિ પોતાને હસ્તક લીધી, પરદેશી સલાહકારોને રજા આપી. જાખા મુખ્યમુખ્ય દેશો સાથે ગ્રંથંધ બાંધ્યો. શિક્ષિત એલ્ગ્યીઓને સર્વત્ર નીમી દીધા. ધરાનની આખરૂ પરદેશોમાં વધારી. દેશમાં જુદેજુદે જરૂરનાં યોગ્ય સ્થાનોએ મનંજૂત કિલેજીથી કરી. સરહદો ઉપર નવાં યાણાં રચાયાં. રેતીનાં રણોમાં રહેતા ધાડપાકુ તાવફાજાઓને એ સ્થાનોના રક્ષક બનાવ્યા. આખા દેશમાં એકતા આણી. ધરાન ધરાનીઓ માટે છે એ વાત જગતને જણાવી.

પરશિયન ઓર્ગેનિઝેશન

રીઝાલાહે ધરાનમાં એકતા આણ્યા પછી એક મોટું કામ ઉપાડ્યું. ઓર્ગેનિઝેશન-પરશિયન ઓર્ગેનિઝેશન કંપની સાથેના ઝગડો સમ્યો નહોતો. તેણે ખરદિલા હકોને ધરાને સ્વીકાર્યા નહોતા. પરંતુ ઓર્ગેનિઝેશન સરકારના સામર્થ્યસ્વરૂપ એ કંપની ધરાનને દાદ આપતી નહોતી. રીઝાલાહે સને ૧૯૩૦ લગલગ પોતાને અંપૂર્ણ બળવાન જોઈ એ કંપની સામે કબ્જે લઈ લેવાની નોટિસ દાદી. આ નોટિસ યુદ્ધનાં આમેંત્રણસ્વરૂપ જ જણાય તેવું જણાતું હતું, પરશિયન ઓર્ગેનિઝેશન કંપનીએ અલજે રૂપિયાનો નફો વેલમાંથી ક્યો હતો. ધરાનને નજીવી રકમ માત્ર બેટ આપી હતી. એ સર્વે તેલની જગીન ઉપર સ્વતંત્ર કબજે અને ન્યાયનો અધિકાર તેમજ પોલીસનો અધિકાર એ કંપનીએ પોતાને હસ્તક રાખ્યો હતો બળવાન ઓર્ગેનિઝેશન સરકારની

કુપની નિર્મળ છગનની મરમગને ગમકડાની પેઠે ગમાડતી હતી રીઝાશાહની નોટિસે બ્રિટિશ ગવર્નમંત્રી મહાશય બોમ્બેનું કામ જુરુ નગરાગા વતમાનપત્રો બ્રિટિશ હક્કોની મામે આખ છગનારની આખ ઝાંઘી લેવાની વાનો લખવા મરથા બ્રિટિશ મિંદ ગાજી બાંકચો પરતુ રીઝાશાહ મળખૂતીથી નોટિમને વળગી ગયો

યુદ્ધ કે સન્ધિ ?

યુદ્ધ કે સલાહ એ પ્રશ્ન બ્રિટિશ પ્રધાનમહાશય મામે આ-ઓ હવે વશપરપરાની દીર્ઘ ગવર્નમંત્રી દષ્ટિ બ્રિટિશ ગવર્નદારીઓને વરી છે નિર્મળ ઉપર પ્રકાશ કરવો દગાવવો, હક્કો મેળવવા અને પચાવી પચ્ચ પાડવું એ મારે એ ગવર્નનીતિ વાધો લેતી નથી પરતુ મળખ મામે મામનો દગો તે મારે આ ગવર્નનીતિ લાગો વિચાર કરે છે એ ગવર્નનીતિ પોતાની નમળા ઝિઓથી વામર રહે છે મોટું સરેનસાહત તેને સાચવવું છે યુરોપના બળવાન ગવર્નો તેને પીંપી નાખવા તૈયાર છે ઇંગ્લિશ હિંદ અને એના બીજા ધણામ દેશો તેના કબજામાંથી છૂટના તૈયાર છે એને નકાઈ કરવી કેમ પાવશે ? નહિ લાખ છગની મિપાઈઓ સાથે યુદ્ધમાં વિજય મેળવવો એ મહેની વાત નભેતી વિજય આધુનિક મામનોથી શક્ય હતો પરતુ આર્થિક અને મનુષ્યશક્તિમાં નમળા બનેલું વિજયી બ્રિટિશ ગવર્ન પ્રજાસભમાં છાતી કાઢી લાન આખ કરી કેમ લેતી શકે ? તેના મોટા મામ્રાજ્યના બડખોરો મામ્રાજ્ય નમળા થતા તેની ઉપર ઝૂગી પડતા વાર લગાડે નહિ લડાઈ કરી પોતાનું બળ વિખેરવા બ્રિટન તૈયાર થયું નહિ મદેશા અને સુલેહશાતિથી વાટાઘાટ શરૂ થઈ જેમાં નિશ્ચય હાર થાય તેનું કામ કરવા રીઝાશાહ પચ્ચ રાજી નહોતો છેવટે નીચેની શરતોએ સુલેહ થઈ

સન્ધિની શરતો

- ૧ દર વરસે રોકડા દસ લાખ પાઉંડ છગનને મળે,
- ૨ કપનીના નકામાંથી સોળ ટકા છરાનને મળે,
- ૩ પોલીસ છગન તરફથી નિમાય પોલીસતંત્ર છરાનિયન ગહે,
- ૪ જમીન ઉપર ગવર્નદારી હક્ક છરાનના ગહે,
- ૫ થોડા નિષ્ણાત યુરોપિયનો મિવાય કુન કનાઈ મજૂરો, એન્જિનિયરો એ સર્વે છગનની પ્રજામાંથી જ નિમાય, અને
- ૬ યુરોપિયનોનો ન્યાય પચ્ચ છગની ન્યાયધીરા કરે

એ શરતે કુનમત્તા છગનના હાથમાં મઈ કપનીનો હિસામ તપાસવાની મત્તા ઇરાનને મળી યુરોપિયનોએ મગાવેના સામાન અને માન ઉપર જાત છરાનને લેવાની મત્તા મળી પોલીસ છરાની મઈ તેમના અધિમરીઓ બધા છગનીઓ નિયુક્ત થયા પૈમાં અને બાગીચારી એ તો એટલી તકલીફબરેલી વાત નહોતી પરતુ યુરોપિયન તરીકે શ્વેતદેવોનો અધિમગ જડખૂતી ગયો, એ ભારે વાત મઈ

પનદેશી આયાત ઉપર અંકુશ

જગતની ભારે મદીથી ધણાખગ દેશોનું ચરણ વિકૃત અને અગ્નિય મઈ મધુ છે માયાકામનો ગમૂદ રીતે ઉપયોગ કરી અનેક પાટી વસ્તુઓ કરોડોની મખ્યામાં બતાવી, નખાન જેના આઘોગિમ દેશોએ જગતના બજારો ભરી મૂકી તે તદેશોના ઉલોગદુનરોને મખ્મ ફટકા લગાડ્યા છે છગને હેલ્થી ૧૮૩૧ની મદી પહેલા જ અમેરિકા અર્થશાસ્ત્રી-

પંચયુગ તરફ અભાવ

રીઝારાહ પંચો વસાવવાથી યુરોપિયનોની શુભામીરીમાં આવવાની શંકા ધરાવતો જણાય છે. એમણે રેલવે માટે કોંટ્રાક્ટ એક અમેરિકનની જેમીને આપેલ; પરંતુ વાંધા પડતાં થોડા માઈલની રેલવે થયાં બાદ કામ બંધ રહ્યું. આથી ધરાનમાં રેલવે નથી. મોટર બસો ખૂબ દોડે છે. ધરાનની ગરીબ પ્રજા પોતાને જોઈતા જરૂરના પદાર્થો જાતમહેનતથી જતાથી વાપરે છે. એમાં આખી પ્રજાને કામ મળી રહે છે. મિલો, કારખાનાં અને પંચવાદથી એ ગમતોલતાનો નાશ થશે એ માન્યતાથી સરકાર તેને ઉત્તેજન નથી આપતી. જો કોઈ ધરાની દેશના ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવા માટે કોઈક કરવા ધારે તો તેને છૂટ મળે છે. પરદેશીઓને જમીન લેવાની કે કોઈ દુકાન આપવાની સખ્ત બંધી છે. ધરાન સ્વસંતોષી છે. માત્ર સૈન્ય માટે પંચવાદની સર્વ રીતે છૂટ રાખી છે. પોતાના દેશમાં કારખાનાંઓમાં સૈન્યની વાંચિક વસ્તુઓ જતાવવા જોટલી ધરાનમાં સજિ કે કળા નથી. તેથી સૌ લશ્કરી વસ્ત્રની વસ્તુઓ પરદેશથી ખરીદી પડે છે. દમણનાં જ એટલે આ જાન્યુવારી ૧૯૩૬માં રાઈટર સમાચાર જણાવે છે કે ધરાનના શાહે બારસો ટંકા (મશીનગન સાથેની બખ્તરવાળી મોટરો) અને માત્ર દળ. મશીનગનોની ખરીદી યુગોસ્લાવિયા અને રશિયા પાસેથી કરી છે. આવડી મોટી રકમ ધરાની સરકારે ખર્ચવાથી આ આશ્ચર્ય દેવાઈ રહ્યું છે. રશિયાની હિદાર અને સ્વચ્છ વસ્ત્ર જોઈ ધરાનનો વેપાર તે દેશ તરફ ટબ્યો છે.

ખેતીવાડી અને બીજા મુદ્દારા

શાહ ખેતીવાડીની આબાદી જોવાવધારવા ઇતેજન છે. તે પોતે તેના ઉપર લક્ષ આપી રહેલ છે. તેમની એ વિષયમાં દીક પ્રગતિ થઈ છે. શાહે એક ખેતીવાડીની કોલેજની યોજના પણ માથે લીધી છે. તેમાં ધરાની યુવકોને છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબની ખેતી શિખવાય છે. આ માટે છેલ્લી ઢબનાં ઝોખરો પણ ખરીદાયાં છે. અંલુમને તજજનર એટલે વેપારી મંડળ પણ સ્થાપનામાં આગ્રુ છે. અંતિકાસિક પ્રાચીન સંશોધનો માટે પણ ગોઠવણ થઈ છે. છતાં પશ્ચિમના ધોરણે ધરાન ઘણું પછાત છે. દિંદ કરતાં પણ પછાત ગણાય છે. ધરાનનો સરકાર અને પ્રજા મશીનમાં રહેલી સુરક્ષિત સામ્રાજ્યવાદની દૃષ્ટિથી ખૂબ ભાડે છે.

આમ, અજ્ઞાન નિરક્ષ હોવા છતાં ધરાન સ્વનંત્ર છે. આધુનિક પંચવાદ ન હોવા છતાં તે મુખી છે. પોતાના સંજોગો, પ્રાચીન પરંપરા, પ્રજાની આસિયતો એ બધું જાળવી રાખીને એને અનુરૂપ રહીને, તે પ્રજા પોતાની પ્રગતિ કરી રહી છે, એ તેના દીર્ઘદષ્ટિવાળા શાહેને આભારી છે.

૧. 'માણારાજ'

ક્રીડિયાવાડનાં લોકગીતો અને લગ્નગીતોમાં 'માણારાજ' રાજ્ય શાસ્ત્રના મંત્રોધન તરીકે વપરાય છે.^૧ આ 'માણારાજ'નો અર્થ શો હશે?

મને લાગે છે કે એ 'મારા રાજ'નું જીજ્ઞૃષ્ણ રૂપ છે. મારવાડી ગીતમાં એવું જ એક મંત્રોધન દેખાય છે. એ સંત્રોધન 'મ્હાકારાજ' છે.^૨ આ 'મ્હાકારાજ'નો અર્થ તો 'મારા રાજ' જ સ્પષ્ટ છે. એના સામ્ય ઉપરથી હું એમ ધારુ છું કે 'માણારાજ' કે 'માણારાજ'નો અર્થ પણ એ જ હોવો જોઈએ. ખરી રીતે 'મ્હાકારાજ'માં પછીનો 'કાર' પ્રત્યય લાગ્યો છે, તો 'માણારાજ'માં પછીનો 'ણ' પ્રત્યય લાગ્યો છે. ઝડીનો 'ના' પ્રત્યય નામપરત્વે વપરાતો સુજ્ઞાનમાં જણીતો છે (દા ત. છોકરાના વાળ). પણ સર્વનામની સાથે એ વપરાતો જણ્યો નથી. અહીં મ્હાન્નાનું મ્હાના ચર્મ મ્હાણા=માણા થયું છે. 'રાજ'ના 'ર'ની મન્નિધિના આભાસથી 'ન' નો 'ણ' થયો હોય તોપણ ભલે, અથવા મૂળ 'નો—ની—નું—ના' પ્રત્યય પોતે 'હો—ણી—ણ—ણા'માંથી બનરી આપ્યા છે તે પૂર્વરૂપ 'ણ'જ આમાં જળવાઈ રહ્યું હોય તોપણ ભલે, પણ આ રાજ્યમાં 'ણ' પછીનો પ્રત્યય છે એટલું તો સ્પષ્ટ છે.

આ વિચારણાથી સમજારો કે ભાષાના વિકાસ દરમિયાન અનેક વિચિત્ર પ્રમંથો બને છે. આ દાખલો જ વિચારો. મારો—મારી—મારું—મારા, અમારો—અમારી—અમારું—અમારા, તારો—તારી—તારું—તારા અને તમારો—તમારી—તમારું—તમારા વગેરે રૂપોમાં રો—રી—રું—રા પ્રત્યયો પણ પછીના જ છે. એ પ્રત્યય આજે પણ મારવાડી, રાજસ્થાની અને ગંધાળીમાં દેખાય છે; તેમ જ 'કાર' પ્રત્યય પણ આમ મારા, માણા અને મ્હાકારામાં 'મ્હા' ને કે 'મા'ને જ રા—ણા—કાર જેવા પછીના પ્રત્યયો લાગ્યા છે. આખી ભાષામાં બીજો કંઈયે નથી દેખાતો એવો 'ણ' પ્રત્યય અહીં જળવાઈ રહ્યો છે એ વિચિત્રતા જ ગણાય ને? આના ઉપરથી એ પણ સમજારો કે આપણા પહેલા અને બીજા પુરુષના સર્વનામનાં મૂળબૂત અંગો મ્હ કે મ તેમજ અમ્હ કે અમ અને ત્હ કે ત તેમજ તમ્હ કે તમ ગણવાં જોઈએ.^૩ મારાથી, મારામાં, મારા માટે વગેરે શુદ્ધ રૂપો નથી, પણ એવડાએલા પ્રત્યયવાળાં રૂપો છે.

૧ જુલો મેધાણી સંપાદિત 'શુદ્ધિ' ભાગ ૧, પૃ. ૬૫
 કેવાઈ મારા સુતો છા કે જગ
 કેવાઈ મારા સુતો છા કે જગ
 —સાઈ વરાજો સીમડી ઘેરી માણારાજ!

૨ જુલો 'હિમિ', આસો ૧૯૬૧, પૃ. ૬૨૫—૬૨૬.

૩ સરખાવો 'બૃહદ્વ્યાકરણ' પૃ. ૧૧૬.

૨. ઊભવું

રા. નરસિંહરાવ આને ક્રિયાપદ નથી ગણતા, પણ ઊભું વિશેષણને કર્વ ઉપરથી અવતારે છે. તેઓ લખે છે: કમું is an adjective derived from Skr. कर्मकं, Ap. उन्मउं. Now this word is mistaken in some parts of Kathiawad as a past participle of some root, on the analogy of લાગુ, વાગુ etc. which they have as past participle forms of √લાગ્, √વાગ્ instead of લાગ્યુ, વાગ્યુ recognised as such forms in pure Gujarati. They have thus created the root કમ્ and have કમું, કમે છે, etc. as if it was a true verb."

રા. બ. કમળાસાહે પણ ઊભું માટે કર્વ સંસ્કૃત રૂપ આપ્યું છે. ૨

આ ઊભું ને કર્વમાંથી અવતારવાને રા. નરસિંહરાવે 'સિદ્ધહેમ' ૮, ૨, ૩૯નું અવતરણ આપ્યું છે. ખરી રીતે હેમચન્દ્ર એને ક્રિયાપદ તરીકે જ ગણે છે. 'કુમારપાળચરિત'માં (૮, ૧૪) હેમચન્દ્રે ઉન્મિય રૂપ વાપર્યું છે એમ રા. નરસિંહરાવે પોતે જ નોંધ્યું છે. ૩ જતાં આમ લખે છે: ૩

"Only in one place do I find ઉન્મિય used by Hemacandra (Kumarapalacarita, VIII, 14) which may lend color to the idea that it has a verbal sense. But the Sanskrit gloss gives कर्म for it and not कर्मीकृत or the like which shows that no idea of activity is instead in ઉન્મિય, a form not given in Si. He. at all, which must be regarded, therefore, a mere variation of उन्म rendered necessary by the requirements of metrical compositions. In any case Gujarati proper has કમ્ and never કમ્ય which sets all doubts at rest."

કર્મને બદલે ઉન્મિય વાપરવાને માટે રા. નરસિંહરાવ અહીં એક જ કારણ આપી શક્યા છે; પણ જન્મમાપ માટે ઉન્મ બ ૧ એવો પાદપૂરક વાપરવાને બદલે ઉન્મિય એવું ભૂતકૃદન્તનો બ્રમ ઉત્પન્ન કરે એવું (અને ઉન્મને ક્રિયાપદ ગણ્યોએ તો તો ભૂતકૃદન્ત પોતે જ અને એવું) રૂપ વાપરવાનો હેતુ શો ભલા? આથી હું તો આ ઉન્મિયના ઉપયોગથી ઉન્મને ક્રિયાત્મક અર્થ હેમચન્દ્રના કાળમાં પ્રચલિત હતો એમ માનું છું.

ઊભને આવના કાઠિયાવાડીઓએ સેરવ્યું નથી, એ તો નીચેનાં અવતરણ ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે:

સખ્યાસાલ સં. ૧૫૬૯ છે. તેથી એ મોડામાં મોડું સં. ૧૫૦૦ લગભગ રચાયું હોય એમ સમ્ભવિત છે. આમ આગળથી ૫૦૦ વર્ષ ઉપર (નકલ કરનારો કાઠિયાવાડી ન હોય તો તો તલ ગુજરાતમાં પણ) બિમતુંતો ક્રિયાપદ તરિક ઉપયોગ થતો.

આમ બેદરકાર (?) કાઠિયાવાડીઓએ બૂલથી ઉપજતી કાદેક આ ક્રિયાપદ નથી. હેમચન્દ્રના વખતમાં (સં. ગારમા સૈકામાં) એ ક્રિયાત્મક અર્થમાં વપરાતું સંવતના સોળમા સૈકાની શરૂઆતમાં તો એવું લવિષ્ઠકાળનું રૂપ પણ મળે છે. આ એનો મનિદામ છે. વધુ શોધખોળ એની ખીજ કડીઓ ખતાવી શકે.

['માળો']

શ્રી ડાહરાવાની શબ્દચર્યા ઉપરથી ઘણા વખત ઉપર મયેલો તર્ક વિદ્વાનોની વિચારણા માટે ગૂઢ હતું છું. કાઠિયાવાડમાં આશ્રમમાં, મમતાવાં 'વોય માળો' એવો ઉદ્ગાર કાઢવાનો રિવાજ છે. આ 'માળો' તે 'મારો સાળો' એ વાક્યખંડના બે શબ્દોમાંના પહેલાનો પહેલો અને બીજાનો બીજો અક્ષર બેગા દરી બનાવેલો છે એવો એક ખુલાસો આલખ્યો હતો, પણ એ તો અતિમુઘ્ધ અને અસાચીય જમ્યાય છે. એવી રીતે શબ્દો બનતા બન્યા નથી, બનાવવા હોય તો જુદો સવાલ! છતાં મારો તર્ક પણ આ ખુલાસાની ઘણી નજીક જાય છે. હું માનું છું કે 'માળો' એ 'મારો'નું જ કાઠિયાવાડી રૂપ છે, જેમ 'તારો'નું 'તાલો' તે 'તોલો' થાય છે તેમ. આ રૂપો શ્રી મેધાણીની વાર્તામાં વારંવાર વપરાય છે, ખામ કરીને કાઠીની અને ચાણોની ઉક્તિઓમાં. 'બ'નો 'ર' થતો તો આપણે નોંધ એ છીએ, એ નિહવાહોય પણ સુવિદિત છે, તેથી બીજરો આ એક વાગુવ્યાપાર હોઈ શકે, —જોકે તેના ખીજ દાખલા ન મળી આવે ત્યાં 'મુધી' આ તર્ક પૂર્ણસિદ્ધ ન થાય.

'વોય માળો!' એ ઉદ્ગારમાં પહચત મર્વનામ વાક્યાન્તે અધ્ધર રહી જાય છે તે થોડો ખુલાસો માગે છે. એનો ખુલાસો સહેલો છે. એ 'માળો' પછી 'બેટો' કે 'સાળો' કે એવો કોઈ પ્રસિદ્ધ શબ્દ અપ્પાહાર છે એમ હું માનું છું. એટલે એ માળો વાક્યખંડ મૂળમાં તદ્દન અસાધ્ય નહિ એવી એક ગાળ છે. આપણામાં ગાળ માત્ર તિરસ્કારમાં કે સાપમાં જ નથી દેવાતી, પણ હર્ષમાં, આશ્ચર્યમાં, વહાલમાં, મમતામાં પણ દેવાય છે. 'મારો બેટો!' 'આવ, મારો બેટો કરું!' અને તેથી કંઈકે જોડે અંશે, 'માળો માળો' હજી પણ હર્ષ, વહાલ, મમતા, આશ્ચર્યના એવિયતા આવેશમાં બોલાય છે. અને આપણામાં ગાળોમાંના અપશબ્દો ખેરવીને પહચત સર્વનામ સુધીનો વાક્યખંડ પછી નિર્દોષ ઉદ્ગાર તરિક વાપરવાની પ્રથા પણ છે. 'આવ તારી!' એ મૂળમાં કોઈ છૂંડી ગાળ છે, પણ એના અપશબ્દો ખરી મયેલા હોવાથી હર્ષ કે આશ્ચર્ય કે જરા અણગમતી પણ આશ્ચર્યકારક લાગતી કોઈની ઉક્તિ કે ક્રિયા નોંધે બોલાય છે. તે પ્રમાણે મૂળ વાક્ય તો 'વોય માળો બેટો' કે એવું કોઈ દરો, પણ અપમાનવ્યેતક 'બેટો' નીકળી જવાથી 'માળો' વધારે નિર્દોષ બન્યું તે છેવટે એક ઉદ્ગારરૂપ યઈ રહ્યું. *

રામનારાયણ વિ. ગાંધી

* કાઠિયાવાડમાં 'વાણંદ' અને 'વાણંદ' એવા બન્ને શબ્દો છે, તે શ્રી ડાહરાવાના 'માળો' અને મેં આપેલ 'માળો'ને સાપનાર એક દાખલો જણાય.

જ્યારે હું નાનો હતો ત્યારે એકવાર મેં છત્રી જોઈ નાખી. નાનો હતો એટલે જોઈ નાખી એમ નહિ. એમ તો હજી પણ હું છત્રી કે ખીજી કોઈ પણ વસ્તુ જોઈ નાખવાની શક્તિ ધરાવું છું. પણ નાના હોઈએ ત્યારે કઈ જોઈએ અને મોટા થઈને કઈ જોઈએ તેમાં બહુ ફેર હોય છે.

એ છત્રી મારા જાપાએ મને આપી હતી. એટલે એ છત્રી ઉપર—તેમજ જાપાએ આપેલી બધી વસ્તુઓ ઉપર—માને વાપવાનો જ હક્ક હતો. અને તેની સાથે તેને સાચવીને વાપરવાની, ખીજને વાપરવા નહિ દેવાની, દિસાળ આપવાની અને જોઈ નહિ નાંખવાની જવાબદારી હતી. મતલબ કે મારે કળ્પનોહક્ક હતો અને જાપાનો માલિકીહક્ક એટલે છત્રી જોઈ નાંખવામાં મેં મારી ઉપર્યુક્ત જવાબદારીનો લગ કરવા ઉપરાંત જાપાના માલિકી-હક્ક—કે જેની રૂએ જાપ જ એ છત્રી જોઈ નાંખી શકે—ઉપર તરાવ મારી હતી.

પણ આ બે જાપના વાંચવામાં આવશે તો તેમને કદાચ જોઈ લાગશે. પણ તેમણે કઈ તેમ કરવાની જરૂર નથી. આ દુનિયા જ એવી છે. દરેક મક્ત કે ભેટ આપેલી વસ્તુ પરત્વે લગભગ એવા જ હક્ક અને એવી જ જવાબદારીઓ લાગુ પડે છે. પછી તે વસ્તુ મિત્રે મિત્રને આપી હોય કે પતિએ પત્નીને આપી હોય કે આમત્તએ મામદાને આપી હોય. પતિને મારી મંગેલી અને તેણે પૈમા ખર્ચાને લાપી દીધેલી માડી પત્નીને ન મમતા હોય તોપણ પહેરવી જ પડે. આપણને કોઈ લેખકમિત્ર પોતાની લખેલી ચોપડી ભેટ આપે તો તેના પર આપણને કળ્પનોહક્ક જ મળે છે. એ ચોપડી આપણે ખીજને ભેટ આપી શકીએ નહિ, વેચી શકીએ નહિ. અને એ ચોપડી કાળજીથી સાચવીને, એ મિત્ર આપણે ઘેર અચ્ચાત્તવાર આવે. ત્યારે જુએ, અગર, અદેશાશી, બીજી ચોપડી, શોધવાને, મિત્રે જોઈ નહિ તેવી રીતે કળાટમા કે ટેબલ પર રાખવાની જવાબદારી ઉપરાંત એ ચોપડી વાચવાની અને તેના પર અભિપ્રાય આપવાની પણ આપણી ફરજ હોય છે. આમાંથી કોઈ જવાબદારી અદા ન થાય તો મિત્રનો બાવ આપણા ઉપર ઘટે છે.

એમ એક મિત્ર એકવાર માળે કંવા જતાં બેગા થયા. તેમણે ખિન્નામાંથી એક કામળ કાઢીને કહ્યું:

“દાસ્ત, આ નાટકનો આજની રાતનો ઓરએકદાનો પાસ છે. મેં મહાધુરંદીએ મેળવ્યો છે. પણ મારે પાછળથી કામ આવી પડ્યું છે, એટલે જઈ શકું તેમ નથી તો તમારે વાપરવી હોય તો વાપરો ને!”

આ દુષ્ટ મિત્રને પાસ મેળવતી વખતે એક ને બીજાએ મેળવવાનું ન સાંભળ્યું ને જવાયું હોત તો તો તેને એકદાને જ જવું હતું. આ તો નિરુપાયે કાર્મના ઉપર ઉપકાર કરી નાંખવાની વૃત્તિ છે. પણ એ કાર્મનો અભાવ હું જાણતો હતો. બે એ પાગ માવ નકમો જાય નો તેમને ઊંધ ન આવે, એટલું જ નહિ પણ કાયમ એમને અજાત થયા જ

કરે કે એટલાર એરચેટાનો ફી પાસ મહામુશીયતે મેળવ્યો હતો, પણ ન મારાથી વપરાયો કે ન કોઈ વાપરે એવો મિત્ર મળ્યો. તેથી તેમજ એમના વધુ વાણીજવાદ—ને નથી જવું એમ કહું તો ‘જેલ જલુ સાગે છે, અને એકદરે અને ગાયનો અને સીન-સિનેરીઓ...’ એમ ગાળી નાંખવા માટે આગળ ચલાવે—થી બચવા અને તેમના ઉપર ઉપકાર કરવાની ખાતર જ મેં તે પાસ ખિસ્સામાં મૂક્યો અને સાચતો થયો.

તે ઘડી વાર પાછું વળીને બેઠું રહ્યું. કેમ બધે વિમાનનાં હોય નહિ કે “હુઓ” અમસ્તો કોઈ દિવસ ચાર આના ખર્ચે પીટકલામમાં પણ નાટક જોવા નથી જતો. આજ મફત પાસ મળ્યો તે ખીસામાં માર્યો. પણ જો પામના બદલામાં હું એની પાસેથી એટ-વાર તો નાટક જોઈશ.”

ખીજે દિવસે એ બાઈ મારે મેં સવારે આવ્યા, અને ઘડ જે ખીસામાં મેં પેટો પાસ મૂક્યો હતો તેમાં હાથ નાખ્યો. દેખીને તાહુકા

“તમે પણ કેવા મૂર્ખ છો! આવો મારો જેલ અને એરચેટાનો પાસ તે ન ગયા!”

પારકા ખીસામાં પૂછપા વગર હાથ નાંખવાનો યુગો કરીને ઊઠ્યો મને મૂર્ખ કહ્યો! તેને રાત્રે ઊંઘ આવે તે ખાતર તેના પર ઉપકાર કરીને મેં પાસ લીધો તેનો આ જવાબ!

“પણ હું જાઉં કે નહિ તેની સાથે તમારે છી નિશ્ચય છે? તમારે તો પાસ ફેંકાયે પાડવો હતો, અને એ ફેંકાયે પડી ગયો એમ જ માનો ને!” મેં કહ્યું.

“એમ તે કઈ સનાય? પાસ તો સાવ નકામો જ ગયોને? પણ તમે ગયા નહિ કેમ?”

“મારે પણ અચાનક કામ આવી ગયું.”

“તો પછી તમારે મને પાછો આપી જવો હતો એટલે હું કોઈ ખીસા મિત્રને આપત.”

“એટલો ટાઈમ નહોતો. છેક છેલ્લી ઘડીએ કામ આવી પડ્યું.”

“એલું શું કામ આવી પડ્યું?”

“બાઈ, હું મૂર્ખ છું, કમચકચક છું, તમારી સાથે વાત કરવાને હાથ નથી”

“એ બધું સાચું, પણ આ ચાર ફિયાની કિંમતનો એરચેટાનો પાસ નકામો જવા દીધો તે કઈ બહુ જરૂરી કામ આવી ગયું હશે ને?”

“એ બધું સાચું! સાચું તારા બાપનું કપાળા મેં તો ‘હું’ ‘હું’ ના અર્થમાં વાપર્યો હતો. નીકળ મારા ઘરમાંથી ફરીવાર કોઈ દિવસ પાસ ન આપતો જ.”

બાપા! આમ આ મફત બેટ એરેન્જી વસ્તુઓ ઉપર એકનો એક કાયદો લાગુ પડે છે. તેમાં તમારો કઈ દોષ કે વિગેષના નથી. માટે જે જનાવની સંસ્થાનથી આ લખાણ શરૂ કર્યું હતું, તે જનાવ આગળ ચલાવું છું એ વખતે તમે જે મવાલો કર્યા હતા તેમાંના કેટલાકના મેં જવાબ દીધો નહોતો. તેથી તમે મને મોઢડો કહો હતો. પણ એ વખતે મારા મગજમાં જે જવાબો સ્ફુર્યા હતા તે જવાબો મેં આપ્યા હોત તો તમે મને કસાય મેથીપાક આપ્યો હોત! તે જવાબો અહીં ‘સ્વગત’ કરીને આપુ છું. એથી આપ બેઠું સમજો કે મૂંઝો રહેવામાં હું મોઢડો નહિ પણ ખરેખર જુદિયાળો હતો.

બાપા: “છત્રી કેને આપી આવ્યો?”

હું: (સ્વગત) “જાતે પત્રગીને આવું અને છત્રી ખીસાને આપું એવા મનપુર્ય હું હજુ થયો નથી.” (મોટી) “છત્રી તો ક્યાંક એવાઈ ગઈ.”

બાપા : “ક્યાં બોવાઈ ગઈ? ત્યાં બોવાણી હોય ત્યાંથી અસાર ને અત્યારે શોધી લાવ.”

હું : (સ્વગત) “શોધી શકાય તેમ હોત તો હું છત્રી વગર અને ભીંગતે કપડે આપની પાસે રજૂ થાત જ નહિ.” (ગોટેથી) “વરસાદ વરસે છે એટલે આપની છત્રી લઈને જઉં?”

બાપા : “એટલે મારી છત્રી પણ બોઈ નાંખવી એમને? પલળતો પલળતો જ, તો જ તને ખબર પડશે.”

હું : (સ્વગત) “ખબર વળી શું પડવાની હતી? આપણી જતને પલળતી અટકાવવા માટે છત્રી છે છત્રી માટે તમે મારી જતને ભીંગવવા કહો છો. ખાનપાનને ખાતર બિંદગી છે કે બિંદગીને ખાતર ખાનપાન છે?”

એ સિવાય બાપાએ બીજા બેયાર સનાવ પૂછ્યા હતા. ચગાઉ મારાથી બોવાયેલી ચીજો અને ગણાવી હતી, પણ મેં સાવ મૌન રાખ્યું હતું. હવે

બાપા : “જે કંઈ જવાબ આપે છે? માવ મીઠોડો જ છે. એને હવે બીજી છત્રી જ લઈ દેવી નથી.”

હું : (સ્વગત) “પહેલી છત્રી મેં ક્યાં મારી હતી તમે જ પગણે વળગાડી હતી. છત્રી તો મને જરાય ફાવતી નથી. છતાં તમે લઈ આપો છો તો તમારી બીકથી વાપરવી પડે છે. પણ જેમ તમે બે રૂપિયા આપીને તે હું એક દિવસમા વાપરી નાંચુ છું કે મહિને! પહોંચાડું છું એ જોતા નથી, અને મહિને દિવસે દિસાબ માગો છો અને મહિનાને ચંતે જ બીજા બે રૂપિયા આપો છે અને વચમાં મારી પાસે પૈસા છે કે નહિ એ તપાસતા નથી, તેમ જ તમારે છત્રીમાં રાખવું જોઈએ. જો છત્રી બે વરસ સુધી ચાલે તેમ હોય તો બે વરસે નવી ઘઈ દેવી વચમાં કંઈ પૂછપરછ ન કરવી.”

મને થયું કે ફાવ્યા! છત્રીની ઉપાધિમાથી જટયા.

ખરેખર છત્રી એક ઉપાધિ જ છે. તેનાથી આપણે ભીંગતા બચતા નથી. બહુબહુ તો એક માથા પર પાણી પડતું નથી પણ માથાને તો જલાલિયેટની ખામ જરૂર છે. અને આ કળિકાળમા ક્યાં હાલતા ને ચાલતા વરસાદ આવે છે? એટલે છત્રી અગમચેતી તરીકે રાજ ફેરવીએ એટલું જ. તેના ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ તો અચારનવારજ આવે. અને જ્યારે ઉપયોગ ન કરતા હોઈએ ત્યારે ફાવમા ભારરૂપ થાય છે એટલું જ નહિ પણ તે કેવી રીતે રાખવી એ જ મહાપ્રશ્ન છે બગલમા રાખીએ કે ભરવાડો ખબે લાકડી રાખે છે એમ રાખીએ તો ઘણું જ સુગમ પડે. પણ એ રીત ફેશનમાં ગણાતી નથી, એ વાંધા ઉપરાંત એ રીતમાં ક્યારેક આપણે દિશા બદલીએ ત્યારે બીજાને વાગી બેસવાની અને પરિણામે તે આપણને વગાડી બેમવાની બીક રહે છે. હાથની ખોટી બનાવીને કાણીએ લટકાવીએ તો ધોતિયામાં ભરાય છે અને વોર્કીંગ સ્ટીક તરીકે ઉપયોગ કરીએ તો તેના કપડામાં પવન ભરાવાથી ફડફડ થાય છે અને સળિયા પણ ખડખડ થયા કરે છે.

વરસાદમાં પણ જ્યારે પવન હોય ત્યારે હાથને ઘણું જ થમ પડે છે, અને શદની જેમ આપણી કે પવનની દિશા બદલાતાં છત્રીની દિશા બદલવી પડે છે. અને તેમ છતાં કાઠવાર છત્રીનો કાગડો થઈ જાય છે, અને ભરખભરમા કેટલાય માણસો વચ્ચે આપણી દશા બેસી જાય છે. એ કાગડાની છત્રી બનાવતી વખતે આપણે એ પવનમાં ધોતિયાનો કાગડો ને થઈ જાય તેની પણ કાળજી રાખવી પડે છે.

વળી વરસાદ આવતો હોય અને આપણી પાસે એક જ છત્રી હોય અને બીજા બેચાર ઓળખીતા અંદર ઘૂસે ત્યારે ચાલવામાં જે મુશ્કેલી પડે છે અને એકબીજાની કાણીઓ અને ગોઠણો અને ખૂટતી એડીઓ જે વાગે છે તેનાથી તો તોળા !

ત્યારપછી થોડા દિવસ હું છત્રી વગર મોજથી ર્યો—વરસાદનો પ્રસંગ આવ્યો નહિ ત્યાં સુધી. વરસાદનો પહેલો જ પ્રસંગ આવ્યો અને મારા મગજમાં જે એક પ્રશ્ન ઘોળાતો હતો તેનો જવાબ મળી ગયો. આવી ઉપાધિમય છત્રી પર માણસો આટલા આફરીન કેમ હશે ? નારીજાતિ છે તેથી ? સ્ત્રીઓ છત્રી ઓછી વાપરે છે, માટે એમ હશે ? એ પ્રશ્ન હતો.

વરસાદ આવ્યો ત્યારે હું બજારમાં માણસો વરચે હતો. જેટલા ઓળખીતા મળતા ગયા તે પૂછતા ગયા, “કેમ ભાઈ છત્રી વગર કપડાં બગડશે, શરદી લાગી જશે આવી વરસાદની સીઝનમાં છત્રી લઈને જ નીકળવું.”

“અહ્યા તું સાવ બેકાર કેમ બની ગયો છે ? બાપા છત્રી પણ અપાવતા નથી ?”

“જોયો, આ ઠંડગલી. વરસાદમાં કંઈ છત્રી કે ઓવરકોટ વગર આ ચાલ્યો.”

આમ બેચાર ઓળખીતાની ટીકાઓ સાંભળ્યા પછી મને થયું કે નહિ ઓળખનારાઓ પણ મારે વિષે જ વિચાર કરી રહ્યા છે, અને જુદીજુદી બનતો અને મોટા ભાગે હલકો અભિપ્રાય મારે માટે વાધે છે.

ત્યારે મને સમજાયું કે છત્રી નકામો છે—તેનાથી ભીંજતા આપણે બચતા નથી પરંતુ દુનિયામાં આપણે ભીંજતાં નથી એવો અને આપણે સારા માણસ છીએ એવો દેખાવ કરવા છત્રી ઓઢવાની જરૂર છે. જેમ આપણે દુનિયા આપણને પૈસાદાર માણે તે ખાતર પૈસાદાર થવા ઇચ્છીએ છીએ, જેમ આપણે દુનિયા આપણને વિદ્વાન બંધે તે ખાતર વિદ્વાન થવા માગીએ છીએ અને દુખો વેડીએ છીએ, તેમ આપણે છત્રીમાં પણ દુનિયાની ખાતર ઉપાધિ સહન કરીએ છીએ.

વાચક કહેશે કે છત્રીને બદલે વોટરપ્રૂફ ઓવરકોટ વાપરીએ તો બિલકુલ ભીંજાઈએ નહિ અને આખરે પણ ગાય નહિ. પણ એ ઓવરકોટના પૈમા સાધારણ રીતે મારી પામે હોતા નથી, એટલું જ નહિ પણ એ અરધા મણ જેટલો ભાર ઉપાડવાની શક્તિ પણ હોતી નથી. વરસાદ ન હોય ત્યારે એ વજનદાર પરંતુ ફેરવવાની અને કોઈ કેકાણે બૂલી જઈ જોઈ નાંખવાની છત્રીની પેઠે જ મુશ્કેલીઓ પડે છે. અને શરીરના જે ભાગ પર રાખીએ તે ભાગ બાકમાં શેકાઈ જાય છે. વળી ઓવરકોટની એક મોટી ખામી એ છે કે એ ન્યારે આપણે પહેરીએ ત્યારે એની નીચે આપણે કેવા સુદર, કેવા કિંમતી અને કેવા અપ-ટુ-ડેટ ફેશનેબલ કપડાં પહેરીએ છીએ એ કોઈ નોંધે સકતું નથી.

એ કોઈ સાહસિક શોધક વોટરપ્રૂફ કાગળના (કે ગમે તે વસ્તુના) દસથી વીસ તોલા વજનના, વરસાદ ન હોય ત્યારે મંકેલીને ખીનામાં મૂકી સકાય તેવા, અને વરસાદમાં પહેરીએ ત્યારે તેની નીચેના આપણાં કપડાં તેની આરપાર દુનિયા બેઈ શકે તેવાં પારદર્શક બેચાર કે છ આનામાં બનાવે તો આપણે છત્રીને બદલે વાપરવા ખુશી છીએ. પરંતુ જ્યાં સુધી એ ન બને ત્યાં સુધી અને જ્યાં સુધી દુનિયા દેખાવ ઉપર ચાલે છે ત્યાં સુધી દેખાવની ખાતર હું છત્રી વાપરીશ અને જોઈશ. હવે તો હું છત્રી મારા પરસેવાના પંજાની લઈ છું એટલે પરસેવાના પૈમાની અર્થ ભાગીદારશ્રુતો કપડા કે જેની ખાસ દરકાર મને નથી એ સિવાય બીજું માંભળવું પડતું નથી.

મળવું જ નથી—

બલદેવ મહેતા

મારે માલિકને મળવું જ નથી,
હું તો થાકી ગયો એના પૂજનથી;
મારે માલિકને મળવું જ નથી.

મને જીવવા દેજો રે, નથી મારે શાન્તિ ભેતી,
નથી મોક્ષની મમતા રે, એ તો બાધી બ્રાન્તિ હેતી.

દૂર જાઓ તમે બધા આકતિયા;
એના નામે બલે તમે ખૂબ રજ્યા;
મારા સંશય આજ બધાય ટર્યા.

તમે જ્ઞાન જીવાળી રે, કથીરને સોતું કીધું,
તમે આડત બાંધી રે, એને નામે પાપ કીધું.

આજ દિ' લગી હીંગલે ખૂબ રમ્યા,
મોટી આશે અમે મોં વકાસી રહ્યા;
રેતી ઘોઘ સોતુ લેવા રોજ મર્યા;

આજે આંખ ઉઘાડું રે, મને સાચું જ્ઞાન થયું,
એવા માલિક મારે રે, મારું જીવ્યું એળે ગયું.

જેણે આડત બાંધી હોય તમથી,
જેણે આમ લમાવ્યા જોડા ભ્રમથી,
એવા માલિકને મળવું જ નથી.

હું તો જીવતો હોંશે રે, મારું મને ક્ષેમ હોય,
મારો મારજ ન્યારો રે, ગમે તો આવી જલો.

પીપળાની પ્રદક્ષિણા કરી, અત્યંત ભક્તિભાવપૂર્વક એ હાથ નેડી, સરલા મનમાં કંઈ ગણુગણુતી બિભી; ત્યારે નાના પ્રસાદે પણ હાથ નેડ્યા અને હોઠ ફફડાવ્યા, 'મારી બહેનને સારો વર ને મોટું ઘર મળવું.' શરમાઈને સરલાએ પ્રસાદના ગાંઠે ધીમી થપાટ લગાવી, અને ડોકે વળગી પડતા ભાઈને પ્રેમથી બિભરાતા હૃદયે ચૂમી લીધી.

'હું ફરું કે પ્રસાદ! મારા ભાઈને ચારી વડુ મળવું,' રિમત કરતી સરલા શરમાતા પ્રસાદની આંખોમાં નેતી બોલી. પ્રસાદ શાન્ત રહ્યો: 'લે, ચાલ હવે. આવડો મોટો થયો તોય શરમાય છે કે? મોડા ગર્ભશું તો જા વહલે.'

ભાઈ બહેન વધેલી પૂજનની સામગ્રી યાળીમાં ભરવા લાગ્યા. પૂજ ફળવાની હોય તેમ સચવતાં પીપળાના પાદડાં પવનમા ડોલતા સુરીસુ ગુણ રહ્યાં. મદાદેવના મંદિરમાં ટનન કરતો ઘટનાદ થયો. શણભોળા ન્દણે રિજાર્થ ગયા અને ઘર તરફ વળ્યાં.

ચોક્કસ ચાક્રી સરલા ચલી ગઈ.

'ભાઈ, મારી કંકાવટી કયાં? તે લીધી નહોતી?'

'ના બહેન, શૂલી ગયો. પીપળાની જખોલમાં મૂકી'તી ત્યાંથી લેવી રહી ગઈ.'

'ચાલ, લઈ આવીએ.'

'તું બિભી રહે. હું આ લઈ આવું,' કહી પ્રસાદ દોડ્યો અને ચોડીવારમાં કંકાવટી લઈ પાછો વળ્યો.

'લ્યો બહેન, આ રહી.'

'હારા!' એની પ્રિય વસ્તુ નોઈ સરલા ચનગની બિઠી. કંકાવટી એને પ્રાણુ સમાન વહાલી લાગતી. અત્યંત શ્રમ લઈ કંકાવટીની આશ્રપાસ સરલાએ લાલચીલાં ચોતી બધી હતી. આ મુંદર કંકાવટી પડાવી લેવાની પ્રમાદની હુચ્ચાર્થ સામે અનેકવાર અરલા મક્કમ રીતે સામનો કરતી હતી. આમ પ્રયત્નપૂર્વક જળવેસી વસ્તુ પાછી જડી આવતાં સરલા હસતી થઈ. ઝડપથી પ્રસાદના હાથમાંથી કંકાવટી લઈ યાળીમાં મૂકી.

'ખોવાઈ ગઈ હોત તો!' ન્દણે કાઈ ભયાનક સ્થિતિ આવી પડી હોત તેવા સરલાના મોં પર ભાવ પથગયા.

'તો બીજી લાવી આપત વળી,' પ્રસાદ બળડ્યો.

'હા, લાવી આપત,' સરલાને એ ન ગમ્યું. 'તું તો ભાઈ એવું બોલે છે ને!'

બહેનને ખોટું લાગે એ પ્રમાદથી સહન થતું નથી, 'લ્યો બહેન! નહિ બોલીએ હવે. પછી કાંઈ?'

ભાઈના ભાવથી બિભરાતી સરલા પ્રકુલ જાંતી એનાં નેત્રોમાંથી અમન વરમો રહ્યું. નાનો પ્રસાદ પણ ચનગની બિઠ્યો. હૃદયથી બિજળતાં બંને ઘર તરફ વળ્યાં.

અને એવો જ સુમધુર આ બીજો પ્રસંગ. લાઈબ્રેરીને પવિત્ર દિવસે સરલા વહેલી બહી. નાહી, ઘોઈ તુલસીકચારે ઘીનો દીવો ટપકાવી રસોડામાં પેઠી. બાએ રસોડાનું સાત્રાજ્ય એને સોંપ્યું હતું, કેમકે આજે લાઈબ્રેરીને કસાર જમાડવા બહેનને હોંશ હતી. વિખૂટાં અંતર નજીક લાવી દે એવી ભાવભીતી હિંદુ પ્રથા ઊજવવા સરલા તૈયારી કરી રહી.

પ્રસાદને પણ એણે વહેલો જમાડ્યો.

‘ઊંઠે પ્રસાદ.’

‘ઊંઠું,’ પ્રસાદ પાસું બદલી સૂઈ ગયો.

‘મારો લાઈ છેને?’ બહેને મનામણાં ચરૂં કર્યાં.

‘નવરાત્રે નહિ તો ઊંઠું,’ શરત રજૂ થઈ.

‘નહિ નવરાત્રું. પછી કાંઈ? બધાં ઊઠ્યાં ને તારે હજી સૂઈ રહેવું છે?’ ઊંઠે મારે પયારી ઉપાડી છે.’

બબડતો પ્રસાદ ઊભો થયો. બહેન પામેથી દાતણ લઈ કરવા એસે તો ખાસો કલાક વિતાવે, ત્યાં સરલાએ ગરમ પાણી કાઢ્યું.

‘જે પ્રસાદ. આમ ગઈ કઈ જમવા બેમાય? જરા ખંખેળિયું ખાઈ લે,’ મરલા બોલી.

‘પણ નવરાત્રવાની તે ના પાડી નોંતી?’

‘ના તો પાડી હતી, પણ નહાયા વિના જમવા બેમાય? બાપુજીને ખોટું લાગે. ને આજ તો તને હું કસાર જમાડવાની છું.’

‘તું તો બહેન, નવરાત્રવા વિના રહેતી જ નથી,’ બબડતો પ્રસાદ નહાવા બેઠો.

નાહી, મોટી કારની રેશમી મુગટી પહેરી પ્રસાદ પાટલે બેઠો. સરલાએ કંઠાવટીમાં કંકુ પલાળ્યું. પ્રસાદે મોં ચડાવ્યું. એને કંપાળમાં ચાંદલો ગમતો નહિ.

‘મારે ચાંદલો નથી કરવો.’

‘પણ લાઈ...’

‘ના, ખસ. મારે એવું ટીલું નથી કરવું.’

‘પણ માવ ટીલડી જેવો નાનો કરુ પછી?’

‘નહિ. મારે નથી કરાવવો.’

સરલાની આંખ બીની ચઈ, ‘જે લાઈ, આજ લાઈબ્રેરીને દિવસે ના ન પડાય, હોં.’

‘તું તો બહેન, ન ગમે તોય કરવાની,’ બબડતો પ્રસાદ બહેનના આંસુથી વશ બન્યો.

લાઈએ પોતાનું માન્યું જોઈ સરલાના ગાલ પર સરી આસુનાં ટીપાં કંઠાવટીમાં ઝીવાણ્યાં. લાઈના લલાટે ચાંદલો કરી, બહેને એના લાણુમાં કસાર પીરસ્યો.

પ્રસાદના કોમળ હૃદયમાં બહેનની આંસુભરી આંખો કોતરાઈ ગઈ.

* * *

વર્ષો પીતી ગયાં હતાં. જીવનસરિતા કેંકે તાંપતડા તળેથી પમાર થતી, આગળ ને આગળ વહી જતી હતી. આવર્ત, છુદ્ધ અને તરંગ સભા વિકારોથી હજીયે મનુવશને મુંઝાતા હતા. સર્વતા હૈયા તળે વહેતું એક જ સરિતાનું જળ આ સર્વ વિકારો અનુભવે છે. તે વિચરી સૌ કોઈ પોતપોતાના હૃદયજળમાં પ્રગટતા વિકારોને મહત્ત્વ આપતાં જીવી રહ્યાં હતા.

સરલા અત્યારે નવનીતરાય સમા મંડકારવાણી અને સુધારક સુવચનાં ત્રણ બાળકોની

માતા હતી. બાળકોની સેવાશુશ્રૂષામાં પતિદેવની પ્રેમમાત્રા વધતીવધતી તપાસવાની એને ફરસદ પણ નહોતી. છતાં નવનીતરાય પ્રેમાળ હતા તેની ના નહિ. એ વિના અત્યંત આગ્રહનો સામનો કરી એમણે પતનીની પહેલી સુવાવડ પોતાને ત્યાં જ કરાવી હતી ? એ વિના અસમૃત અને જંગલી પિયરના વાતાવરણથી એને દૂર રાખવા પ્રયત્ન કર્યા હશે ? સહુને મન શવે તે બંધે બોલે, પણ નવનીતરાય પ્રેમાળ તો હતા જ.

પણ આજ વિચિત્ર પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો હતો. સરલાનો ભાઈ આંદલી નાની ઉંમરે પરણવા તૈયાર થયો હતો અને તે પણ જરાય ફેરફાર વિના, કાન્તિ વિના ! બોરીમાં છાંટી લાગ કાઢવાની હતી અને વરરાગ લગ્ન મહાલ્લા ઉત્સુક હતા ! નવનીતરાયે નિર્માણયુક્ત મોટે ઊભરા કાઢ્યા, અને મખત મન કરી સગલાને લગ્નમાં જવાની ના કહેવા નિશ્ચય કર્યો.

બપોરે ચાનો પ્યાસો લઈ મરલા એમના દીવાનખાતામાં આવી, ત્યારે નવનીતરાયે પોતાનો નિર્ણય સંભળાવ્યો : 'હું તને જવાની રજા નહિ આપી શકું, મરલા.'

સરલા ચમકી ગઈ. આંખમાં મદન રોપની ચમક પણ આવી ગઈ

'પણ ભાઈના લગ્નમાં હું ન જઈ તો કેવું ખરાય કહેવાય !' એ ધીમેથી બોલી.

'ખરાય લાગે એ ખરું, પણ એવા અસરકારી વાતાવરણમાં જવું એથી પણ ખરાય છે.'

સરલાએ નિશ્વાસ નાખ્યો 'જેવી મરણ તમારી,' એ બોલો.

નવનીતરાય બળકાઠા : 'એ જ આપણી રાક્ષસી લગ્નપ્રથા. અલીલ ફટાણાં ગાવાં, વિલાપતી કપડાંનું પ્રદર્શન કરવું, ને ઘરમાં હોય તે ખરચી ખાવા ધાન ગખવું નહિ. એવા પ્રસંગોમાં હું ભાગ લે તે મારાથી સહન થતુ નથી. પ્રમાદે કઈ કાન્તિ કરી હોત, સુધારો કર્યો હોત, તો આપણે બંધે જત.' '

નવનીતરાયે કોઈ સલા સમજા બાપણ કહ્યું હોત તો મારું થાત. પતિદેવની પ્રતિષ્ઠા સંપૂર્ણ રીતે પરિચિત પત્ની માટે એ નિષ્કળ હતુ. કાન્તિકારી પતિના વહન તરફ મદન તુચ્છકારથી બોતી સરલા બોલી, 'તમે કર્યો એવો ?'

નવનીતરાય હસા ચર્મ ગયા : 'બાપાની વૃદ્ધાવસ્થા આડી આવી, નહિ તો...'

'મારા બાપુનેયે સાઠ તો પૂરાં યયા.'

'એ ના ન પાડી ? તમારે નથી જવાનું'

સરલાની આંખમાં આંસુ ઊભરાયાં. પતિદેવને પ્રતાપે સૌવનમાંજ કરમાઈ ગયેલી દેહલતામાં ધૂનરી આવી. પતિના સ્વભાવથી પરિચિત યુવતીને આગળ બોલવું ઉચિત ન લાગ્યું. પોતાના વિના પણ જીવી ન શકતા આ માનવમગતરા તરફ તિરસ્કારભરી દષ્ટિ નાખી સરલા ચાલી ગઈ.

* * *

ચોસ્ટ બોદિમના બારણા પાસે આંતુર હોયે ઊભલા વૃદ્ધે ટપાલીને પૂછ્યું, 'મારું પતું છે કે, જોઈતારામ ?'

વૃદ્ધને જાળખી જોઈતારામે સન્માનપૂર્વક જવાબ આપ્યો, 'હા છે દાદા. આયું દમણા.'

ટપાલીએ બે કાગળ કાઢી વૃદ્ધના હાથમાં મૂક્યા. ડોસા નાકની દાંડી પર ચોકવાયેલાં એત્રાજાંમાંથી અક્ષર ઉઠેલવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા. આ યુગનો સમયો જમાઈરાજના અક્ષરથી બહુ પરિચિત હોય છે, તેથી ડોસાને જમાઈરાજનો પત્ર તરત પરખાયો. પત્ર વાંચના ડોસાના પગ ભાંગી ગયા. 'શિવશંભુ ! શિવશંભુ !' એમ મોટેથી બોલાઈ ગયું.

જોઈતારામને આશ્ચર્ય થયું, 'કેમ દાદા ? શું થયું ?' એણે પૂછ્યું.

ડોસાએ અંગરખાની ચાળે આંખ લૂછી. 'વૃદ્ધ' હોવાને પોતાના પર પડેલી કૌટુંબિક આપત્તિ સાર્વજનિક સહાનુભૂતિને યોગ્ય લાગે છે; એટલે કરૂંચ છુપાવવાની જતિ એને થતી નથી. ડોસા ઘેર સાદે બોલ્યા, 'ભાઈના લગનમાં બહેન નહિ આવે, જોઈતારામ.'

'હો! બહેનબા નથી આવવાના? કોનો નવનીતરાયનો કાગળ છે? ભારે ઘઈ, દાદા! શું લખે છે?' જોઈતારામને પચુ દુઃખ થયું. કાગળ વચાવવામાં વૃદ્ધને કે ખોટું નવાળું નવનીતરાયે લખ્યું હતું. 'આવા રૂઢિચુસ્ત લોકોમાં મારી પત્ની ભાગ નહિ લઈ શકે. મારા લગ્ન વિષેના વિચારો તમે જાણો છો. મરલા તથા બાળકો નહિ આવે, માફ કરજો.'

'અરરર, આ તે માણસાઈ કહેવાય?' જોઈતાગમ બચડ્યો.

'હોય ભાઈ, જ્યાં નસીબ આપણાં'

વૃદ્ધ ખીંચે પગલે જવા વળ્યા. પાછળ વાત થતી સભળાણી.

'શું હતું જોઈતારામ?' તારમાસ્તર પૂછતા હતા.

'શું હોય સાહેબ! આ જમાઈ સુધરેલો મૂલો છે, તે મગા ભાઈના લગનમાં બહેનને મોકલવા ના લાગે છે. શો કળજગ આવ્યો છો.'

નિશ્ચય નાખી ડોસા આગળ વળ્યા. હૃદયમાં પારાયાર શોક જમી ગયો હતો. ભગા હજમથી શરૂ કરી રસ્તામાં જોટલા મળતા તેટલાને પત્રના સમાચાર આપી, સહાનુભૂતિ મેળવતા વૃદ્ધ ઘેર પહોંચ્યા, અને ખડકીમાં પગ મૂકતા બોલ્યા: 'બહેન નહિ આવે, ભાઈ. આ નવનીતરાયનો કાગળ આવ્યો.'

પ્રસાદે દોડીને કાગળ લીધો, વાંચ્યો. પગથી માથા લગી કાળ લાગી ગઈ. પછી અશ્રુ ઊભરાયાં. સાંજે ચોરીમાં પગ મૂકનારો વરરાગ ક્રોધ અને શોકની લાગણીથી ધેરાઈ ગયો.

ખીજા ટપાલમાં બહેનનો કાગળ હતો. 'ભાઈને માલમ થાય કે ખોટું લગાડીશ નહિ. એમની પ્રકૃતિની લતે ક્યાં ખજર નથી? હોય એ તો. બહેનની આશિષ તો ભાઈ ત્યાં જાય ત્યાં સાથે રહેવાની.' છતાં નવનીતરામને ખીજે દિવસે તાંબો અને તમતમતો, મખત માટકણી કાઢતો પત્ર મળ્યો. પ્રસાદે લખ્યું હતું. 'તમારે આંગણે હવે પગ નહિ મૂક.'

પણ શું થાય ?

ઉપવીત સંસ્કારને ત્રણ દિવસની વાર હતી. 'લમણે હાથ મૂકી, નવનીતરાય હોંઘા પર ચિતાગ્રસ્ત બેઠા હતા. ઝોમરીમાં સરલા પગના અંગૂઠે દોરી ભગતી બાજકું ઘોરિયું દિવોગતી બેઠી હતી.

‘પણ બડવાનું શું કરશું ?’ નવનીતરાય બોલ્યા.

‘માંડી વાળીએ, એટલો નવો સુધાગા !’

‘પણ એ ચાલશે ? અધાં અત્યારથી ચૂટી પાપ છે મને.’

‘મારા સગા ભાઈના લગ્નમાં મને જવા ન દીધી, હવે આપણે આંગણે શાના આવે ? દરેકને પોતાનું સ્વમાન નો હોય ને !’

નવનીતરાય ચૂપચાપ માંઘળી રહ્યા. આશુભાજીથી વરસના પ્રકારેની દેરાણી એમના મનસ્વી સ્વભાવે પ્રમાણ કર્યું હતું નવનીતરાય ત્રાપ પામી ગયા હતા. કઈ કન્યાને આ બેઠકી મળ્ય, એવી પ્રબળ ઇચ્છા દિલમાં પ્રગટી હતી.

‘હવે માનું લોહી પીતું રહેવા દે કઈ કરતાં જે પ્રમાદ આવે એમ છે ?’ એ બોલ્યા.

સરલાનું હૃદય હલી રહ્યું. નવનીતરાયની રિયનિ બદલ મનમાં થયા બપટ. પણ હસીલા પ્રસાદને બોલાવવો કેવી રીતે ? ઝડપથી કંઈ સહી આવતાં ગરલા બીલી થઈ. અંગૂઠાની દોરી છોડી, ઝોરકામાં દોડી. આણામા સાથે લાવેલો મોટો ટુક ઉઘાડી અંદરથી કીણા મોનીએ ભરેલી કંકાવટી કાઢી. બહાર આવી નવનીતરાયના હાથમાં મૂકી સરલા બોલી, ‘જુઓ તો, આ કંકાવટી ભાઈને મળે એમ મગવડ કરે તો.’

વિરમયથી નવનીતરાય પત્ની મામે નેઈ રહ્યા.

ત્રીજે દિવસે, પરાડની પયરાતી ઉપાન્થ અજવાળે, એક જુવાન ગાડીએથી બીતરી મામ બાણી ઝડપથી આવતો બીપડ્યો. નવનીતરાયની શેરીમાં એ વળ્યો, અને એમના જ ધર પાસે આવી બીજો. બાદણામાં જ વડાલ નીતરનાં નયને આતુર સરલાને બેઠેલી નેઈ પેંપા સુવાન એકે નાના બાજક જેમ એના તરફ દોડી મયો.

‘બહેન !’

‘ભાઈ !’

અપૂર્વ લાવલર્થા ઉચ્ચારેા હવામાં પગલર ગૂંજ રહ્યા. બહેનના બોલે માલુ મૂકી પ્રમાદ રડ્યો. હૈયું હળતું ચતું મળું. સરલા મીકે અત્રાળે ચાન્તિતો ભંગ કરી રહી.

‘કેમ કેતું આવતું પડ્યું, ભાઈ ?’

‘તું તો બહેન તને ગમતું જ કરાવે છે મારી પામે.’

‘મારી કંકાવટી લાવ્યો છે ને પાછી ?’

પ્રસાદના હોઠે સ્મિત પયરાય. ‘તે પાછી લઈ લેવી છે ? મદામહેનને હાથ પડી હતી ત્યા ?’

સરલાની આંખ હાથકાણી, એનો હાથ ભાઈના માથે ફરી રહ્યો. એ બોલી, ‘ના ભાઈ, હવે નહિ લઉં, હો. હવે તો એ તારી પામે જ રાખશે... ને... ને ભાઈ મારા, આ બહેનનો વાંક તારે મન વમે ને ત્યારે એના માથું જરાક જોજો. તારી બધી મીમ એમરી જો.’

સરલાનાં નેત્રમાંથી ટપકતાં અશ્રુ પ્રસાદના વાજ લાંબની રહ્યાં. કોઈના ગડનાનો અવાજ સાંભળી, દોડી આવના નવનીતરાય આ મુબમ દશન જોતા, દર જ ચંબી ગયા.

પરીક્ષાવતરણુ

જનાર્વન

અથ શ્રીપરીક્ષાસ્તોત્રં પ્રારબ્ધતે.

પરીક્ષાઙ્ગિણી દેવી છાન્ધિત્તેષુ સંસ્થિતા,
 નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમોનમઃ
 પરીક્ષાઙ્ગિણી દેવી મેદ-રક્ત-વિનાશિણી,
 નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમોનમઃ
 પરીક્ષાઙ્ગિણી દેવી આ-કોકો-કોશી-દાયિની,
 નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમોનમઃ
 પરીક્ષાઙ્ગિણી દેવી રાગી-વાગર-દારિણી,
 નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમોનમઃ
 પરીક્ષાઙ્ગિણી દેવી ધૂદ-ગન્મ-પ્રદાયિની,
 નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમોનમઃ
 પરીક્ષાઙ્ગિણી દેવી આહાર-‘કમ’-દારિણી,
 નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમોનમઃ
 પરીક્ષાઙ્ગિણી દેવી ચક્ર-‘ગ્લાસ’-પ્રદાયિની,
 નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમોનમઃ
 પરીક્ષાઙ્ગિણી દેવી ઓટલી-દદ-ગાંધિની,
 નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમોનમઃ
 પરીક્ષાઙ્ગિણી દેવી છાન્દસ્ત-વિગ્રેગિણી,
 નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમોનમઃ
 પરીક્ષાઙ્ગિણી દેવી શ્રીમ્ મોક્ષ-પ્રદાયિની,
 નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમોનમઃ

ઇતિ શ્રીપરીક્ષાસ્તોત્રમ્.

અથ પરીક્ષાવતરણમ્ પ્રારબ્ધતે.

૧૮૦૧/૧૫ ઉવાચ—

શુભ્યાં આપ મુખે શાઓ પુરાણો ગણના તર્હી,
 છતાં જે શાય ના તૃપ્તિ મારા આ મનની મહી.
 વેદોમાં જે તર્હી જે, જે તર્હી શાસ્ત્રપુરાણમાં,
 કોઈ એવું પ્રભો! આજે, કોઈને મુજ કાનમાં.

જે દેવીને ઉપાસે છે છાત્રો ને શિક્ષકો સહુ,
અને જે દેવીની સત્તા વ્યાપી વિશ્વ વિષે બહુ.
પ્રભો ! તે પ્રજાના દેવી અજ્ઞાતા મમ તે તણી
કથા આજે સુણાવો ને હજારે પાપનાશિની.

વૈશંપાયન ઉવાચ:—

વત્સ ! આજે પૂછ્યો તે જે પ્રશ્ન તે અતિ મૂઢ છે,
નહીં પામે કદી પાર માનવો અતિ મૂઢ છે.
સાંભળે એકચિત્તે જે પરીક્ષાદેવીની કથા
વામે છે તેહની સર્વે આધિ વ્યાધિ તણી વ્યથા.
કાન માંડી હવે વત્સ, શ્રોતા તું જાની જા ધીરે,
મનમુખેથી વહે છે આ પરીક્ષાસ્તવનાં નીરે.

૫૧૧ શ્રીપરીક્ષાવતરણે જન્મમેજયપ્રશ્ન નામ પ્રથમોઽધ્યાયઃ સમાપ્તઃ

વૈશંપાયન ઉવાચ:—

ત્રેતા યુગે થયો જ્યારે જન્મ ગોપાળકૃષ્ણનો,
ગોકુલે સખિયા છૂપા—હતો વિદ્રેષ કંસનો.
છતાં યે કસને વાર્તા કૃષ્ણજન્મ તણી મળી,
હજારે વિધિએ ચાહે કૃષ્ણને હણવા જાળી.
મોકલ્યા અસુરો તેણે ગયા તે ગોકુળે અને
ઉત્પાતો કુંઠરે ત્યાં તો કૃષ્ણજી તેમને હણે.
પરિશેષે જઈ થાકી મોકલી નિજની સ્વસા,
ગઈ તે ગોકુલે બેઠી સંતાનોને ધવાડવા.
કૃષ્ણજીએ ચૂસ્યાં જાને સ્તનોનાં દૂધ એ રીતે
ચુસાયા પ્રાણુ યે તેના, ગરી ત્યાં જટ એ વિધે.
મરી તોયે છતાં કૃષ્ણ ચૂસતા સ્તનડી ટડી,
સ્વર્ગના મર્ગમાં તેથી પૂતના બહુધા પડી.
દેવયોગે, લઈ વીણા મચરે થઈ આરૂઢ
સામેથી આવતાં દીઠાં વાગેવી હસતાં ચૂઢ.

પૂતના ઉવાચ:—

હસી લે તું, હસી લે તું, હસી લે જેટલું કુચે;
કહું છું હું, કરીથી તું જીવને કદી ના હમે.

૫૧૨ શ્રીપરીક્ષાવતરણે પૂતનાસ્તવનોમ્નવાદ નામ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ સમાપ્તઃ

વૈરાંપાયન ઉવાચ:—

યથાકાલે ગર્ધ પેાંચી પૂતના મુરલોકમાં,
ગર્ધ ત્રીધી પહેલી તે પરબ્રહ્મ સકાશમાં.

પૂતના ઉવાચ:—

કૃષ્ણની ઉદ્ધરી આવી, ઇચ્છા છે ફરી જન્મવા,
કૃષ્ણે ચૂર્યા અમુ મારા, છાત્રોના તેમ ચૂસવા.
હસી માર્ગે મને પેલી પુત્રી તારી સરસ્વતી,
જતાવું તેહને હું ચે જરા ચે દૂષણી નથી.
વિશ્વમાં વિચરે સર્વે સ્થળે તેથી મદે ભરી,
ઉતારું હું મદે એનો તીણા કુઠાર ઘાતથી.

વૈરાંપાયન ઉવાચ:—

વિરંચી ચિત્તથી ચોંધી વિચારે મનની મહી,
રહેશે આ પ્વર્ગમાં તો કોઈચે જંપશે નહિ.
જલે લતી મનુજેમાં, કરે જે મન ભાવતું,
સ્વર્ગ તો મુખમાં રેશે, વિદા ના કંઈ આવતું.

બ્રહ્મા ઉવાચ:—

મર્ત્યમાં જન્મવા ઇચ્છા જતાવી તે, કરું પૂરી,
હતાં ચે ના તને આપુ કાયા માનવની જૂરી.
કાયાથી તું થશે જલ્દ, પ્રવૃત્તિ કુદ્ધ સૌ થશે,
વિના દેહે ચતુ દેહી તણી તું ધાતિની થશે.
ચિરંજીવી થશે તું ને શક્તિ ચે તુજ પારંગા,
વિશ્વમાં શુરુ ને છાત્રો વંદશે તુજને સદા.
એક બે દિન લા થાબી, પછી લા મર્ત્યલોકમાં,
હજી ભાઈ રહ્યો તારો ભગિની-ગૃત્યુ-શોકમાં.

હનિ ત્રીપરીક્ષાવનરજે પૂતનાપ્રાર્થના નામ તૃતીયોડધ્યાયઃ સમાપ્તઃ

વૈરાંપાયન ઉવાચ:—

દિન બે ના થયા ત્યાં તો જુગનીમાં વિપ્લવો થયા,
હલ્લે રાજ્યના ભૂકા ચૂરેચૂરા જાડી ગયા!
ફર દેા સાગરો લંઘી આવિયા હિદ્દ દેશમાં,
કપિલ દેશ છે જેના અમુ માર્ગરના સમાં,
મુખ મકંટ ચંકાયા, શક્તિ છે હનુમાનની—

જન્મેજય ઉવાચ:—

પ્રભો ! યંભો ! સુણું આ શી વાત હું સ્વપ્નના સમી ?
એકમે દિનમાં કેવી રીતે આ સૌ બન્યું અહો !
સ્પષ્ટતાથી ધીમેધીમે એ બધું મુજને કહો.

વૈશંપાયન ઉવાચ:—

વત્સ ! કેમ ભૂલે છે તું, નથી આ દિન મર્ત્યના,
પ્રજ્ઞાનો દી મનુષ્યોનાં વર્ષ કોટિ હજાર છે.
કાન માંડી હવે તાત, સુણુ આ ગૂઢ વાતને,
નથી જે મેં કહી કોને, કહું છું આજ આ તને.
જે દેશે તું વગ્યો, તારા આપનું રાજ્ય જ્યાં હતું,
નહિ તેને શકે શાસ્ત્રી વિદેશી કોઈ રીતથી.
ચોડાં વયોં થયાં ત્યાં તો ભારતો બળવો કરે,
શ્વેતાંગોને જુએ ત્યાંથી ઝાટકે જીવડા હરે.
ચિંતાના સાગરે ઊંડા—જેનો પાર ન કો લહે—
પડ્યા મર્કટ સુખાત્મા દિવનું શરણું ચહે.
દિવ પાસે ગયા તેઓ, પાદ અર્ધ સમર્પિયું,
અને રાજ્યતણું સ્થૈર્ય દેન્ય દાખવી યાચિયું.
દયાસાગર તે દિજે કહું કે શંભુને ભલે,
દેવ ભોળા અમારા એ રીઝશે ઝટ, સૌ ત્યજે.
સહુ શ્વેતાંગ તો ચાલ્યા આવ્યા, કૈલાસ પર્વતે,
એકચિત્તે ભજે શંભુ: “શંભુ ઓ ! વરદાન દે !”
પુરા જેમ તપ્યાં દેવી ઉમા શંકર પામવા,
કલિકાલે તપ્યા તેમ શ્વેતાંગો વર પામવા.
દક્ષો લાંબી વહે કષ્ટ સહે શ્વેતાંગ પ્રાણીઓ,
શંભુએ બે ઘડી વહેતાં વૃત્તાંત સહુ જાણિયો.
ગાંધર્વા ધૂમ્રગોટાને નિવારી નંદીને પૂછે,
“શાને કૈલાસપે આવી શ્વેતાંગો દેહને દમે ?”
મુખેથી નંદીએ ત્યારે વૃત્તાંત સઘળો કહ્યો,
શિવ ચાલ્યા લઈ ઓળી, લાડુ ભાંગ તણે ગ્રહો.
હતા જ્યાં તપતા ગોરા, આવિયા ત્યાં ઉમાપતિ,
જગાડ્યા શંખ કૂંકીને ધ્યાનમાં તુરિયા ગતિ.

પ્રતિ શ્રીપરીક્ષાવતરણે શ્વેતાંગદૃત સિવારાધના નામ ચતુર્થોઽધ્યાયઃ સમાપ્તઃ

મહાદેવ ઉવાચ:—

જેઈને આ તપશ્ચર્યા તમોરી અતિ દારુણ,
થયેા છું તુષ, તો જોઠો, કહોને તપ કારણ.
કહો શું દુઃખ છે ભારે, જેતું થાયો નિવારણ,
હવે શાંતિ ધરો ચિત્તે, ત્યાગો ચિત્તા અકારણ.

શ્વેતાંગ ઉવાચ:—

દૂર દેશ થકી આન્યા હિંદમાં વિપદો સહી,
તો ચે આ દેશીઓ માળા વાત એ સમજ્યા નહિ.
સતાવે છે મહાદેવ! અમોને હિંદીઓ બહુ,
એક જાણે કહો કેવી રીત હું વર્ણવી કહું!
ઉપાય એક છે નાથ, રાજ્યને રાખવા તણે,
જાણીએ જાણીએ તો ચે ઉપાય કપરો ઘણો.
એતું કાંઈ કરો નાથ, જેથી શૈશવકાળમાં,
સહુ હિંદી તણું સત્ત્વ જળે પાવકબાળમાં.
પ્રભો વાતો અમે જાણી, પૂતના જન્મવા ચહે,
જે આવે તો ફળે આશા, કૂમળાં બાલુડાં દહે.
જોકળે મારિયાં જેમ બાળકો લક્ષ કોટિને,
મારશે બાળકો તેમ આવશે લઈ જોડીને.
મારિયા અસુરો કૃષ્ણે મોકલે કંસ જેમને,
તેમને હિ મહાદેવ! મોકલો જળને વિષે.
સહુ એ રાક્ષસો આવી મર્ત્ય થાશે પરીક્ષકો.
હયા કે રનેહના ભાવો જાણે ના લેશ માન કો.
પૂતના અસુરો સાથે મળે તો તો ફળે પ્રભો!
અમારા આત્મની આશા—એ જ આપો તમો વિભો!

વૈશંપાયન ઉવાચ:—

‘તથારતુ’ કહીને શીઘ્ર શંભુ સ્વર્ગે સિધાવિયા,
શ્વેતાંગો હૃદય ચિત્તેથી ફરી હિંદે પધારિયા.
ધૃતિ શ્રીપરીક્ષાવતરણે વરપ્રદાન નામ પચમોઽધ્યાયઃ અમાતઃ

વૈશંપાયન ઉવાચ:—

બ્રહ્મા પામે જઈ શંભુ વાત જે જે બની કહે,
બ્રહ્માયે શિર ધુણાવી વાત તે મનમાં લહે.
બોલાવો પૂતના બોલે શંભુ વદન પચારીને,
“વત્સે! જા તું હવે મર્ત્યે” સાંડુઓને સંજીવીને.

તને છે માવશે ભારે બાલોના અસુપાનનો,
એ જ કાર્ય તને સોંપુ, અસુ ભારત બાલના.

ઇતિ શ્રીપરીક્ષાવતરણે પૂતનાઆદેશ નામ પર્ણોડખ્યાયઃ સમાપ્ત

વૈશંપાયન ઉવાચઃ—

પરીક્ષા હસ્ત યે જોડી વિનવે પ્રહ્લદેવનેઃ
“મર્ત્યમાં હું પ્રવેશું છું તમારા વરને બળે,
તે ક્ષણે વિશ્વમાં વ્યાપે એવું ગાઢ તિમિર કે
ન કોની દૃષ્ટિને સ્પર્શે સ્પર્શાયે રુહ માહરો.
કરો એવું કંઈ નાથ ! અલક્ષિત જઈ ભવે,
સ્વેતાંગો કાકદૃષ્ટિથી પ્રતીક્ષા માહરી કરે.”
પ્રહ્લાએ તે ક્ષણે પ્રેરી દૂતો ઇન્દ્ર બુલાવિયા,
હાથમાં વજ્ર ધારીને ઇન્દ્ર સન્મુખ આવિયા.
પ્રહ્લા-આદેશ સુણીને ઇન્દ્ર આલ્યા ફરી ગૃહે,
‘બોલાવી લાવ વાયુને,’ હરિનાથ કને કહે.
વાયુઓ આવીને જિલા, હાથ જોડ્યા, પગે પડ્યા,
ઇન્દ્રના અક્ષુની સામે ચક્ષુ નિયોજીને રહ્યા.
વાસવે આગના દીધી, વાયુ સર્વ થયા ખડા,
બારે પર્જન્યનાં ટોળાં કડાકા કરતાં જિલાં.
આકાશે ઘોર અંધારાં ઘેરાયાં ક્ષણ એકમાં,
વજ્રપાતો થવા લાગ્યા નીચે માનવલોકમાં.
એ ક્ષણે પૂતના પોતે ત્યજીને સ્વર્ગલોકને,
વાયુરૂપે પરીક્ષા થઈ જિતરે મનુભુવને.
અંબાનિલો વહ્યા ઘેલા વીંટાઈ વિશ્વને વળ્યા.
વિશ્વનાં માનવો ત્યારે જિઘમાં ઘેરતાં હતાં.

ઇતિ શ્રીપરીક્ષાવતરણે પરીક્ષાવતરણુ નામ સપ્તમેઽધ્યાયઃ સમાપ્તઃ

જહાને બાંધનાર એક પ્રખ્યાત પારસી કુટુંબ

શ્રીમતી વિજયા ઝીણાભાઈ દેસાઈ

[૧૮૭૭ રાત્રે 'રૂપમતી'ને તૈયાર કરી તરતી મૂકી એ આપણે માટે—આપણા આત્માના વહાણવટા માટે અતિ અગત્યની ઘટના છે એ પ્રયત્ને આપણે દેશ આજથી થોડાક દાયકાઓ ઉપર એ કલામા કઈ સ્થિતિમાં હતો એ બતાવતો નીચેનો લેખ થયો રમ્યદે ચર્ચ પડશે તાજેતર માં બહાર પડનાર 'સાહિત્યપાઠાવલી' નામના શ્રી દેસાઈ અને બહીષ્કૃત એક પાઠ્યપુસ્તકમાધી આ લેખ અને ક્ષતાઓ છે]

જહાને બાંધવાની ઢળા અને સાત્રનું ઘણા જૂના કાળથી દિનંદના લોકોને જાયા પ્રકારનું જ્ઞાન હતું એ વિદ્યાગા આ દેશના લોકો ખૂબ દુશ્વળ હતા પ્રાચીન સમૃત્ત ઋષો, પુરાતન ગુરુઓના શિવાલેણો વગેરે પરથી આના અસંખ્ય પુગવા મળે છે નૌકાસાત્રના ઇતિહાસનું કોઈ સ્વતંત્ર પુસ્તક આજ મુધી નહોતું એટલે એ કળા કેટલી ખીલી હતી એ તપ્તુવાનું આપણી પાસે ખાસ સાધન નહોતું પણ તાજેતરમાં બંગાળના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન સરોધક પ્રો. રાધાકૃષ્ણ મુક્ષરજીએ 'ભારતીય નૌકાસાત્રનો ઇતિહાસ' નામનો એક મુંદર અથ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે એથી આપણા દેશમાં એ શાસ્ત્ર કેટલું બધું ખીલ્યું હતું, આપણા લોકો એમાં કેટલાક જાણ દુશ્વળ હતા તેની આપણને મારી સરખી માહિતી મળે છે

માયી, અજ્ઞતા, વેરુલ વગેરે ગ્રંથોની ગુણોમાં નૌકાઓના જુદાજુદા પ્રકારના ચિત્રો જોના મળે છે અકબર બાદશાહના વખતના ઇતિહાસનાર અશુત કાચે પણ પોતાના 'આઈને અકબરી' નામના ગ્રંથમાં નૌકાખાતાનો સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ કરી તેના મુખ્યાધિકારી મીર બેદરીનું નામ પણ મોઢેલું છે તથા એ ખાતાના કાવદાકાનૂનનો પણ તેણે તેમાં સંવિત્તર હવાલો આપેલો છે શિવાજીના રાજ્યમાં પણ એક સ્વતંત્ર નૌકાખાતું હતું શાહુના રાજ્યમાં અતીતગતો કાનહોજી આમ્રે આ મગામઓનો જાદુ સુપ્રસિદ્ધ નૌકાધિકારી થઈ ગયો મરાઠીમાં લગાઈના જહાજને 'આગમા' કહે છે, અને તેથી નૌકાખાતાને તેઓ 'આગમા ખાતું' એવા નામથી ઓળખે છે

આ કાનહોજી આમ્રેએ મગામઓના પંક્તિમ દિનાગનું બહુ મારી રીતે વર્ણન કર્યું હતું કેટલું દિનાગ પર વિનયવર્ણ નામનું બહુ જહાને બાંધવાનું મુખ્ય ઠેકાણું હતું આ ઠેકાણે લગાવક જહાને અને વેપારી વહાણો જાંધવામાં આવતા હતા ખુબ અશ્રેય લોકો પણ પોતાના જહાને એક વખત દિનંદુરયાનમાં જ બધાથી લેતા હતા દિનંદુરયાનમાં જહાને બાંધવાની કળા આટલી ઊંચી ગિયતિમાં પહોંચી હતી, પણ તેની હજુ ઘણાને માહિતી ન હોઈ કેટલાકને એ વાત કદાચ ખરી પણ ન લાગે

અદામી સદીના આગમમાં મુનઈ બદરમાં વેપાર માટે મારા મારા વહાણો રાતનાં હતા, પણ તે બધા મુંબઈમાં તૈયાર થયેલા નહોતાં મોટે ભાગે તે બધા મુગ્ત પાદરમાં બધાથેલા હતા તે વખતે સગત અત્યંત પ્રસિદ્ધ બદર હતું અને ત્યાં જહાને બાંધવાનું બહુ મોટું અને વિશાળ કારખાનું હતું

ઈ. સ. ૧૭૩૫ પહેલાં મુંબઈમાં જહાને બાંધવા માટે સારી ગોદી નહોતી તેથી મુંબઈમાં અંગ્રેજોને પોતાના જહાને સરતથી લાવવાં પડતાં. ઈ. સ. ૧૭૩૫ના અરસામાં મુંબઈના ગવર્નરે મિ. ડડ્લી નામના એક માણસને 'કવીન' નામનું એક આરમારી (યુદ્ધ માટેનું) જહાજ બંધાવવા માટે સરત મોકલ્યો હતો. સરતમાં એ વખતે ધનજીભાઈ નામનો એક પારસી ગૃહસ્થ જહાને બાંધવાનું એક જખરસ્ત કારખાનું ગઠાવતો હતો. મિ. ડડ્લીએ પોતાની આરમાર તેની પાસે તૈયાર કરાવી. તે જહાજ એટલું તો મજબૂત અને એવી ઉત્તમ કારીગરીવાળું બન્યું કે તે કારખાનામાં કામ કરનાર મુખ્ય કારીગર લવજી નરસવાનજીને મુંબઈમાં લાવવાનો અંગ્રેજોએ ધણો જ પ્રયાસ કર્યો પણ લવજી પોતાના શેકને છોડી મુંબઈ આવવા ગજી નહોતો. સરતના જેવું કારખાનું મુંબઈમાં શરૂ થાય એવી મુશ્કેલી ગવર્નરની ખાસ ધનજી હતી; એટલે લવજીને કાઠિ જાય બોલે મુંબઈ લઈ જવાના પ્રયાસો ચાલુ જ રહ્યા. અંતે મિ. ડડ્લીએ મુંબઈ સરકારના મન પર દસાવ્યું કે જે કામ ધનજીભાઈના જ ચર્ચ શકે એમ છે. એથી મુંબઈ સરકારે લવજીને મુંબઈ મોકલવા ધનજીભાઈને વિનવિ કરી. એટલે ધનજીભાઈની આગથી લવજી પોતાના માણસો લઈને મુંબઈ ગયો અને મુંબઈની જૂની ગોદીમાં તેણે પોતાનું કારખાનું ખોલ્યું.

પણ લવજીની અગવડો અનેક હતી. મુંબઈમાં માગતું સાડું લાકડું મળતું નહોતું એટલે બાજુબાજુના ગામડાંના લોકો સાથે લાકડાનો વેપાર શરૂ કર્યો, અને જગજમાથી સારો માલ ખરીદવો પડ્યો. એ સગવડ થઈ ગઈ એટલે તરત જ તેણે નાનાં નાના વહાણો બાંધવાની શરૂઆત કરી દીધી. થોડા જ વખતમાં મોટા મોટા વેપારી જહાને પણ તેણે તૈયાર કરવા માંડ્યા. લવજીનું કારખાનું ચારે બાજુએ મશહર બન્યું. સરકારી આરમારો પણ હવે તો દુરસ્ત થવા એના જ કારખાનામાં આવવા લાગી થોડા જ વખતમાં લવજી ખૂબ પ્રખ્યાત થયો અને ટેરેટર તેતું નામ ગવાવા લાગ્યું.

સન ૧૭૫૪માં મુંબઈ સરકારના મુખ્ય નૌકાધિકારીએ (સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ એન્ડ મેરિન) મુંબઈમાં એક પાણી વગરની ગોદી (ડ્રાયડોક) બંધાવવાની મજબૂત લક્ષ્યાણ કરી, અને લવજીની જહેમતથી ખાર હનર રૂપિયામાં એવી એક ગોદી તૈયાર પણ થઈ. આથી હવે લવજીની કીર્તિ સારા દિનદુસ્તાનમાં ફેલાઈ. તેના બે દીકરાઓ—માણેજી અને બમનજી—પણ બાપના ધંધામાં પડ્યા અને તેમની મદદથી લવજીનું કારખાનું પ્રચંડ અને વિશાળ બનતું ગયું. ૧૭૬૦માં લવજીએ બીજી ગોદી બંધાવી, અને થોડાં વરસમાં ત્રીજી ગોદી બંધાવવાને પણ સરકારે રજા આપી. જૂનાં લખાણોમાં એવો ઉલ્લેખ મળે છે કે સન ૧૭૭૨માં લવજીના પૌત્ર દ્રામજી માણેજી અને જમશેદજી બમનજી લવજીના કારખાનામાં માસિક રૂપિયા બારના પગારે સુધારી કામ કરતા હતા.

લવજીના શુભરી ગયા પછી તેના દીકરાઓએ તેના ધંધો આગળ ધપાવ્યો. સન ૧૭૭૬ થી ૧૭૮૦ સુધી પશ્ચિમ કિનારા પર અંગ્રેજોની લડાઈ ચાલતી હતી તેથી જહાને બાંધવાનું અને દુરસ્ત કરવાનું કામ ઘણું અત્યંત બન્યું. તે બધું કામ માણેજી અને બમનજી જ કરતા હતા. તેમનાં બાંધેલા જહાને મજબૂત, સુડોળ અને સુંદર હતાં. યુરોપના મોટા મોટા કારીગરો પણ તેના મુકાદડે વખાણ કરતા હતા. માણેજી અને બમનજી પછી તેમના પુત્રો દ્રામજી માણેજી અને જમશેદજી બમનજીએ પોતાના બાપા અને દાદાએ ન બાંધ્યાં હોય એવાં મોટાં જહાને બાંધી બાપદાદાએ રજેલી કીર્તિને વધુ ઉજાળી તેમણે

બાધેયું કોર્ન હાલીમ નામનું પચામ તોપનું જહાજ (આગમા) એટલું તો પ્રસિદ્ધ થયું કે ઇંગ્લેન્ડની આગમાએ પણ મુમુર્ગા જ મધાનવાનો કામ સન ૧૮૦૦મા થયો ઇંગ્લેન્ડના પ્રધાનમંત્રીના મતમાં એવો એક વિચાર આવ્યો કે એ- કુશળ અંગ્રેજ હારીગર મુખર્ષી મો વગેરે અને તેની દેખરેખ નીચે લવજના કારખાનામાં આગમારો લેવા કમચી, પણ નામખાતાના એક ગલાસ મર દોરમ દ્રોથીએ ગોળી ખાતરી આપી કે લાજી કારખાનામાં એટલા તો સગમ જહાજ તૈયાર થાય છે કે તેને અંગ્રેજ હારીગરની મનાહ અથવા મદાયની જગ પણ જરૂર નથી ત્યારપછી છત્રીમજનીમ તોપનાળા મે લડાઈના જલાને અને એક ૭૪ તોપનાળુ લાગુ જલાજ તેવા ગ્વાની વરદી જમશેદજી અને કમમજીને મળી આ આગમાએ એરી તો ઉત્તમ હારીગરીનાળી અને કોઈ પણ પ્રાગની ખાગીનિનાની પની કે નૌકાયુદ્ધખાતાના મારામા મર મમાણપત્રો આવ્યા, અને એ જખાનાનું નામ ચાલ્યાને મુરોષ ૫ થીજ દેખાના વેષારીઓ પણ જમશેદજીના જખાનામાં પોતાના જહાજને મધાનવા લાગ્યા એ જ આગમા ગુજર્મમાં મોટા મોટા હક્કઓ પણ મધાનવામાં આવ્યા.

ઈ મ ૧૮૦૫મા મુમુર્ગાની જીજી એ મોદીઓ મધાનવામાં આવી તે મોદીમાં જમશેદજી 'મીડેન' નામનું ૭૪ તોપનાળુ એક નમુનેદાર જહાજ તયાર થયું તેની મજબૂતાઈ, હારીગરી અને બાધમા જોઈને ઇંગ્લેન્ડના નામાદિત નૌમપરીક્ષાએ એવો અભિપ્રાય આવ્યો કે બ્રિટિશ મજામાં મીડેનની મજબામણી કરે એવું એક પણ જહાજ નથી આ જહાજની બહુ મજતા થી પરીક્ષા કરા મર નોકાયુદ્ધખાતાના સેનાપતિએ કોર્પન હોર નામના એક કામેલ અને મમથ મજનેગની નિમણુ કરી તેણે એવો અભિપ્રાય આવ્યો કે ઇંગ્લેન્ડમાં તૈયાર થયેલા 'રમેન' જહાજ કરતા 'મીડેન' અનેક દૃષ્ટિથી અને અનેક મળુ અડિયાતું છે ત્યારપછી નિનાયત મગમે મુમુર્ગા મગમ પામેથી લવજના કારખાના નિમે મનિસ્તર રિપોર્ટ મગાવે તો રિપોર્ટમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું કે લવજનું કારખાનું મુમુર્ગા આ યુ તેથી જ મુમુર્ગાનો લાક મો વેપાર અનિસ્તર તેજમાં આવે જહાજને બાધરાની જમશેદજીની નુરામતા મગધી એ રિપોર્ટમાં નીચે પ્રમાણે ઉત્તરેખ છે.

“જમશેદજી જમનજીમાં ઉત્તમ જહાજને બાવના મરે જરૂરી કૌશલ્ય અને શક્તિ પૂર્ણપણે છે, અને જહાજને બાધરાનું કામ તે અત્યંત યશસ્વી રીતે પૂરું કરી શકે તેને મરે તેની પાસે બધા માધનો છે તેની સાથે તેનો છોડેલા નવરોજી અને બીજા એક હગર હારીગર કામ કરે છે.”

એ ઉપરથી મન ૧૮૧૧ મુધી લવજી અને તેના વગ્નેનું કારખાનું ઉત્તમ સ્થિતિમાં હતું એમ માનમ પડે છે આ જ કારખાનામાં ૧૮૧૬મા ૧૦૦૦ ટનના નવ જહાજને ૮૦૦ ટનના પાચ, ૬૦૦ અને ૭૦૦ ટનના પાચ અને તે મિનાય ૩૫ નાની હોડીઓ બાધરામાં આવી હતી.

મન ૧૮૨૬થી મુમુર્ગાના બાગમાં રમીમરેનો પગવ થના માળો એટલે ધીરધીરે વાડિયા કુટુમનું જહાજ બાધરાનું એ કારખાનું ખગમ સ્થિતિમાં આવી પડ્યું, અને આજ તો લવજી અને તેના કારખાનાનું નામ પણ મધા જૂલી ગયા છે.

જે દેશ લવજ જેવા મદાન અને કામેન જહાજો બાધરા ઉત્પત્ત કરી શકે, જે દેશ માન મો ર્ષ પહેલા જહાજને બાધરાની જગામાં દુનિયામાં મોખરે હતો, તે દેશ આજે પણ ધાર તો પોતાનું ચુમ્બાવેડુ રચાન પાછું ન મેગવી શકે.

નાથેરની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ

જીવેર, એ લીલા નાથેર તરીકે કાઠિયાવાડના છેક દક્ષિણ કિનારા પરનો પ્રદેશ હોઈ, હુદ્દરતની સર્જનતાના પક્ષપાત સમો દોષ જુદો જ લાત પાડે છે.

કેમકે ઈશ્વરની મહેરના તો મેઘ વરસા હોય એટલું આ પ્રદેશનું સર્વિસાદ્ય છે. એ ધરતીમાતાના ફળદ્રુપ ખોલે અનેક રિદ્ધિઓ સમી વનરાઈ જિભી છે. અનેક દુષ્કાળો ચક્કર ખાઈ ખાઈને ચાલ્યા ગયા છે, છતાં એનો સ્વર્ગ માત્રે વ આ નાથેર પ્રદેશની વિવેચનરતિને થયો નથી.

એવા એ લીલા નાથેરના ચરણે પવિત્ર રત્નાકર ધૂધવે છે, અને શિર પર લીલી વનરાઈથી શોભતા ડુંગરોની દારો જિભી છે.

અનેક પ્રાચીન દેવસ્થાનો આ પ્રદેશમાં આવેલાં છે. ખરેખર દેવનાર્થ વાસ હોઈ એવી આ દેવભૂમિમાં મહાન ન્યોતિર્લિંગ સોમનાથ (પ્રભાસપાટણ) અને (પ્રાચીદેવમાં) માધવરાય પ્રભુએ પોતાને રહેવા જ અહીં સ્વર્ગ ઉનારું છે, એમ ધડીમર માની લેવું પડે છે.

એવા એ નાથેર પ્રદેશની ભાષા, રીતરિવાજ અને કેટલીક વિચિત્રતાઓ આ નીચે આપું છું.

અપરિચિત શબ્દો

‘નાનુ’ અને ‘મોટું’ બંને ‘સાવડું’, ‘વડું’, એવા શબ્દો નાથેરમાં પ્રચલિત છે. એ કામ કાઈ સાવડું નથી; એટલે કે નાનું નથી.

અત્યારે અચરા અત્રે એમ સર્વમ બોલાય છે. તેને બદલે અહીં ‘અડવારે’ એમ શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે આ કામ ‘અડવારે’ જ કરવાનું છે; એટલે કે અત્યારે જ કરવાનું છે.

જેને સોપો પડી ગયો, અથવા બહુ જ મોટું થવાનો સમય જે રાત્રીના દસ વાગ્યા પછીનો સૂચવાય છે, તેને અહીંવા ‘જવરે’ કહે છે. તેમાં મોડાપણાનો અર્થ રહેલો છે. દા. ત., ‘સાવરા ભાઈ જવરે જવું નય.’ એટલે સોપો પડી ગયો છે, તેથી જવું નથી.

‘નથી’ એમ નકાર અર્થમાં વપરાય છે, ત્યારે નથીને બદલે ‘નય’ એમ પ્રચલિત છે. ‘પરજત ત્યાં નય’ એટલે પરજત ત્યાં નથી.

વચ્ચેવચ્ચેને બદલે ગાતરોગાતર ઉચ્ચારે છે. ‘એ નદીની ગાતરોગાતર જાઓ છે’ એટલે નદીની મધ્યમાં જાઓ છે.

સાડક શબ્દને બદલે ‘સજાડક’ એમ અને ‘પાણી’ ને ‘પાટો’ કહે છે.

આપણે જેને ઉત્તર તરફ એમ કહીએ છીએ, તેને નાથેરમાં ‘ડોંગરવું’ કહે છે. કેમકે ઉત્તર તરફ ડુંગરા ને જગમ આવેલ છે. તેથી ઉત્તર દિશાને ‘ડોંગરવી’ એ શબ્દથી આપણે છે.

અને તેથી જ રીતે દક્ષિણ દિશાને ‘સોમદરવી’ કે ‘સોમદરવું’ જ કહે છે. કેમકે દક્ષિણમાં સમુદ્ર આવેલો છે.

સોનાને 'સોનાર' અને દરજીને 'સુઈ' કહે છે

સર્વ, તમામ એમ ગામાન્ય ગુજગતીમા બોનાય છે તેને બદલે અહીં 'બધ' કે 'બધમા' એમ પ્રચલિત છે દા ત, આજનો વરસાદ 'બધમા' છે એટલે કે આજનો વરસાદ ભરવું સ્થળે છે

'શિદને ગયો હતો' તેને બદલે 'સદને' ગયો હતો ?

વાન કે દૂધા ગમે તે હોય પણ તે તમાગને તેઓ 'વાન' અને બહુમતનામા 'વાનડા' એમ બોલે છે

'ઘણુ જ સાડુ થયુ' એમ બોલવાને બદલે 'ઠીકઠીક' થયુ એમ કહે છે અતિ અતડા જેવો એક સખ્ત વપરાય છે ને 'મને' ને બદલે તેઓ ભરવું સ્થળે 'હુને' એમ વાપરે છે દા ત, 'હુને ખગર નહતી' 'હુને જરુ છે'

કહ્યુનો અર્થ કહેયુ એમ જ થાય છે ઠાકિયાનાડમા તેને 'કીધુ' એમ વધારે ભાગ બોલે છે ત્યારે નાથેગમા 'કીધુ' એને ગાળ—મીઠાત્મ માને છે અને 'ના' ને 'મા' શબ્દમા પણ સમાવે છે 'તમે બકોમા મા'

ઠાકિયાવાડમા અન્ય સ્થળે નાના બાળકના નામ પાડેલા નથી હોતા, તેને બસુ, બચી હા હા, તેને અહીંયા 'ચીનકા' ને 'ચીનકા' એમ કહે છે

તાગાની ગાગરનો થડો, પિત્તળના લોગ કે લોટીને કળસો કહે છે વદમાને 'કડલી' કે 'ડડ્યા,' પંસાને કહિયુ, કાવડિયુ કોહિયુ એમ પણ જાહે ભાગે બોલે છે

'વિચિત્ર રિવાજો'

કાગડિયા ગળપૂતમા કેન્યાના લગ્ન થઈ જાય ને જનનમા એસાડે ત્યારે એક અગત માણસ માથે જાય છે તે વરડન્યા પોખાઈ રહે કે તુરત જ વન્યા મામગના ઘેર પગ ન મૂકતા માથે આવેન માણસ તેના ગામમા જ રહેતા અન્ય સંસ્કૃતિને ધેગ જ તેડી જાય છે અને ત્યા જ નાન ગી જના માનતરે આરે છે આ પડી જના મોગી ઉમરની થાય ત્યારે આણુ વધારે છે, ત્યારે જ મામરે જાય છે, ગહે છે, અને આણુ વખતે લગ્નોત્સવ જેવો જાનદ અને ખચ કરે છે

કેટલીક કામોમા ગળપૂતીમા મૂત્ર પાય છે, એ સાવ માચી વાત છે અને તે ખાઈ માણુગનુ જ હોય છે

કાગડિયા, કાળી અને અત્યજ એ કામમા હોદા ગળગનુ ચર ભાગ્યે જ હશે, અને છુદ દા પાનો દાવો પણ જિંદરે જિંદરે થાય છે

એક તાજુબી પમાડે ને ગા મા આવે એવી પ્રયા નીચ્યા ઘરોમા છે કાઈ માણસ ગુજરી જાય, અને અગ્નિગરાર થાય તે જ રખતે એક માનુ મુડડુ મગલું હોય, ત્યારે ખીજ બાનુ કમશાનમા જ ચિનાની અગારનો જ દેવતા મહુજ દુર્ગર્ જઈ તે પર ચોખા રાધે છે અને મોટા વાગણુમા બાદ કે અહીં અગ્નિગરગરનો અનિમ મિથિ પૂરો થઈ ગહે કે તુરત એ ચોખમા ધીંગોળ નાખી કમચાને આવનાર તમામ માણુમો એ જરે છે

અત્યારે આ રિવાજ લગલગ નાજૂર ચા આ ચો છે, તે જના અત્યજ અને કાળીમા તો અઘાપિપર્યંત છે કહે છે કે પ્રથમ કાગડિયામા પણ આ રિવાજ હતો.

લોકચર્ચા

ઉપરના રિવાજને પુષ્ટિ આપતા એવા યોગક સોરઠા સાંભળ્યા છે, જે કોઈ પણ રથને સિદ્ધ થયા નહયા નથી તેથી આપું છું:

જેથી દેરા નાથે, દારૂડિયાં ટાળે મહ્યાં;
મળે ન કોઈને મેર, કાળજવનની જાતનાં.

*

હોકા હૈયાની સાથ, અથ ધડીએ અળગો નહિ;
રોક્યો નમણો હાથ, માળા રોણે ફેરવે?

*

બ્રાહ્મણનું અપમાન, ખાવા ઘેર ઘેર ધાલિયા;
કર્પો મુલક હેરાન, પાટપંથી ખાપીએ.

*

નાહા વિણ સૌ ખાઈ, અઠકાવે પાળે નહિ;
જળ વિણ નંગલ જલ, નાથે દેશની વામની.

*

વળી x + + ની જાત, મસાણે ચોખા જમે;
કયાથી યાય સન્નત, મુનરની ગળથૂથીમા?

*

ધરમ સાથે વેર, અવેર્મના લાચાર છે.
કર્પો છે કાળો કેર, પાળડવાની સાધુએ.

*

ખાખડીનું ભેર ગામેગામ દેખિયું;
જાણે હરાયા દોર, એળા મથી એખર ફેર.

*

સાચું કહેતા દુઃખ, અસાચિયાં અવશુષ્ક છે;
કયાથી ચાયે સુખ, હ સા હ ર નથી આ જગે.

સોરઠા મારા એક ભાઈએ મને સંજાણવેલા, ને કહેલું કે ફરીને જોઈ લો કે આમાંની કઈ વાત ખોટી છે?

શકુન્તલા રસદર્શન:—કર્તા અને પ્રકાશક: બટુભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા, ગોપીપુરા, સરત., મૂલ્ય એક રૂપિયા.

કર્તા આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ એવો બતાવે છે કે શકુન્તલના દુર્વામાશાપ જેવા પ્રમંગો, અપ્સરાઓ જેવાં પાત્રો વગેરેથી કેટલાંકને “આ આપણું જગત નહિ” એમ લાગે છે અને તેથી “એ અપૂર્વ નાટક આપણા જીવનથી દૂર અતિ દૂર એમ એ લેણા માને છે, અને પરિણામે એનો વૈભવ, એની કલા, એનું સૌંદર્ય, એનું તપોવ્રજ એ સર્વ એમનાં જીવનને સ્પર્શતું પણ નથી.” એવાં અધિકારીઓને માટે કર્તાએ હાલના મોટર ઍરોપ્લેનના જમાનામાં શકુન્તલને ઉતાર્યું છે. માટે આ કૃતિને તેઓ રસદર્શન કહે છે.

આમ કરવાને તેમણે મૂળમાં બે દૃષ્ટિએ ફેરફારો કર્યા છે. એક તો આ જમાનામાં જે ન બને તે કાઢી નાંખ્યું છે. બીજી ઔચિત્યની દૃષ્ટિએ પણ તેમને કલિદાસની વસ્તુમાં કેટલાક ફેરફારો કરવા આવશ્યક લાગ્યા તે તેમણે કર્યા છે. ઉદાહરણ, શકુન્તલમાં છઠ્ઠા અંકમાં રાગનો અસ્વીકાર સહન કરીને શકુન્તલા પુરોહિતની પાછળ જાય છે. શકુન્તલામાં તેમને “આ પરાધીનતા યોગ્ય લાગતી નથી” એટલે તેઓ નરેન્દ્ર (દુષ્યત) આગળ એકલા સારંગધરને મોકલે છે.

અરતુ! પણ આ ફેરફારો કરવાનાં કેટલાંક પરિણામો રસને હાનિ કરે છે તેનું શું? શકુન્તલનું કરુણમાં કરુણ દૃશ્ય તેનો છઠ્ઠો અંક શેને લીધે! પતિ પરિણીતાનો અસ્વીકાર કરે તેને લીધે! એ દૃશ્યગાથી શકુન્તલાને લઈ લેા એટલે એમાં કશું જ બાકી રહ્યું નહિ. આ દૃશ્યનો કરુણ એટલો બધો આધાતકારક છે, તીવ્ર છે, નિરાશામય છે કે એક દૃષ્ટિએ કલિદાસને આ દૃશ્યદ્વારા બહુ કંઈવાનું હોય એમ યાગને લાગે છે! અને એ સર્વ અણકથ્યું જ રહી જાય છે.

બીજી એક નાની બાબત જોઈએ, મૂળ શકુન્તલમાં સાતમા અંકમાં માતલિ અને રાજ વાતચીત કરતા ઊતરે છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે જે કામ માટે ઇન્દ્રે દુષ્યતને બોલાવ્યો હતો તે કામ કરી રહ્યા પછી તેઓ પાછા ફરે છે. આ રસદર્શનમાં આવી સૂચના કરવાને કશું જ નથી. વાંચનાર આગળના અંકના અનુસંધાનથી એમ પણ માની શકે કે હજી વિજયપુરનું કામ પૂરું નથી, અને રસ્તામાં તેમનું ઍરોપ્લેન જોટકડું છે. અને તો આ દૃશ્યને માટે એ યોગ્ય વાતાવરણ કે પ્રસંગ નથી જ. વળી આ અંકમાં દુષ્યતને સર્વદમનને જોતાં, છેક મામાન્યરૂપે વાતસંવાદાવ થાય છે, ધીમેધીમે સામાન્યગાથી એ લાવ પુનભાવનું વિશિષ્ટરૂપ લે છે, એ કૌશલ આમાં આવતું નથી. ખેર! પણ એથી વિશેષ એ છે કે આ આખું નાટક કર્તાએ શકુન્તલની જાવારૂપે રચ્યું છે એટલું જ નથી, તેમના રસદર્શનનાં પાત્રોએ શકુન્તલ નાએક છે. શકુન્તલાના સંવર્તનના દૃશ્યમાં નરેન્દ્ર અને શકુન્તલા બન્ને કલિદાસના શકુન્તલનાં

આભારી જમણાં છે. બન્ને ઉત્તમ, ગમિક, સંસ્કારી છે. તેા પ્રશ્ન થાય છે કે રસદર્શનની શકુન્તલા દાલિદામની શકુન્તલાના પૂર્ણાતથી નરેન્દ્રને કઈક વિરમરણ થયું હશે એમ ન કહી શકે? એ વિરમગણ ટાળવા કંઈ ઉપાય પણ ન કરે? નરેન્દ્રને જો આખરે વીંટીથી શકુન્તલા પાદ આવી, ^૧ તો ફેટાથી પણ પાદ આવત, કાઈ પણ ખીછ વાતથી પાદ આવત—અહીં કઈ શાપ જેવો અફર ચમત્કાર નહોતો! અને તારટયાલ, એરોપ્લેષનના જમાનામાં શકુન્તલાએ સારગધરને મોકલ્યો તે પરેલાં નરેન્દ્ર જેવા મોટા અધિકારીની ઇજા, તેનાથી થયેલો સ્મૃતિચ્છય એ સમજી શકુન્તલાને પહેલે એટલું વર્તમાનપત્રોમાં ન આવી ગયું હોય? નરેન્દ્રની તબિયત જેવા તે જતે ગઈ પણ ન હોય? તેણે તથામ ન કરાવી હોય? એ કેમ બને? અને નરેન્દ્ર જેવા મોટા માણસને એ પત્ર પણ ન લખી શકે એ કેમ મનાય? “પત્ર કાઢના હાથમાં બેંચ માટે લખતી નથી,” “એમની કૃદ માતાને આધાત થાય માટે” વાત સુમ ગળી, આ આખી કથાના અત્યંત નખળા અંગિકા છે. નરેન્દ્ર જેવાને સરમાવનારા છે મહાસારતમાં દુષ્યન્તનું વર્તન સરમાવનારું હતું. તેમાંથી જ્યાવવા કાલિદાસે સાપનો ચમત્કાર આપ્યો, તો રસદર્શનકારે એ ચરમ પાછી દુષ્યન્ત ઉપર ઓઢાડી! ખીજી સરાનપુર લક્ષ્મી નોંધાવી, શકુન્તલાથી જુદો પડી, વટગામ ધર્મ નરેન્દ્ર વિજાળગામ આવ્યો. વિજાળગામથી અસ્વારી કરી આવતો હતો ત્યાં અફરઆતથી ઇજા ધર્મ ત્યાં સુધીમા તેણે શકુન્તલાને એક પત્ર પણ ન લખ્યો હોય એમ બને? નવપરિણીત વર, આટલો ઉત્તમ કેમી હમેશ એક પત્ર લખે તોપણ અતિશયોક્તિ ન ગણાય. ખરુ તો એ છે કે કતિતિ દુષ્યન્તની શાપજન્ય વિરચિતિ અસહવિત લાગી, એટલે એ છોડી દીધી પણ કર્તા હાલના જમાનામા તેને ખીછ રીતે સંભવિત બનાવી ન શક્યા!

પ્રખ્યાતનામાં કતાંએ શ્લોકોના અનુવાદમાં ઝીણવટથી ચર્ચા કરી છે, અને ગારી રસજાતા દર્શાવી છે પણ તેમના પોતાના શ્લોકોમાં વધારે પ્રમાદ કે કાબ્યત્વ તેઓ બતાવી શક્યા નથી. એટલે અમને આ પ્રપલ્લ યોગ્ય દિશાનો જણાતો નથી શાકુન્તલ સુખ્ય-સ્વભાવના મહાન અને નિત્યભાવોને વિષય કરે છે, તેથી ચિરછય છે; છતાં તે કાલિદાસે કહ્યેલી બુદ્ધિ ઉપર એટલું દઢ બેઠેલું છે, કે તેને ત્યાંથી ઉમેરીને ખીજે વાવી ચક્રાય એમ અમને નથી લાગતું. અને છતાં શાકુન્તલ એટલું મહાન છે કે આ કૃતિ પણ અસહની છાયાને લીધે પોતાની રીતે રસિક અને સુવાચ્ય બની છે માત્ર એટલું જ કે કાલિદાસના શાકુન્તલના રસપિપાસુએ સરકૃત ન આવડતું હોય તો, તેના લાપાંતરે જનુ જોઈશે. આ રસદર્શનથી અસહનો ખ્યાલ આવી શકે એમ અમે માનતા નથી. અને તેમાં પણ કર્તાની મર્યાદા કરતાં અમે એ અવલની દુર્ધટતા વિશેષ કારણભૂત માનીએ છીએ.

ત્રણ નાટકો —લેખક અને પ્રકાશક: રમણલાલ નરહરિલાલ વઘીલ, એમ. એ., વિસ્મન કોલેજ, મુબાઈ ૭, કિંમત એક રૂપિયો

આમાં ‘પેટના ખાડા’, ‘લાવનાની લાંતિ’ અને ‘ભવ સુધાગ્વા’ એ ત્રણ નાટકોનો સમ્રહ છે. આમા સાદી વસ્તુ લઈતે, કલાની કાઈ મોટી પ્રતિજ્ઞા વિના, સાદી રીતે તેને

૧ શકુન્તલાની સ્મૃતિ થયા પછી નરેન્દ્ર જેવો કવચસીલવાળો માણસ ખાનગી રીતે અમે વર્તમાનપત્રો-દ્વારા પોતાની વિસ્મૃતિના જુલાસો દર્શાવીને શકુન્તલાની જાણ ન કરાવી શકે!—કે શકુન્તલાના આશ્રમમાં દપાલ, વર્તમાનપત્રો વગેરે જનું જ નહોતું!

વિદ્યાર્થીઓ ભજવી શકે એવી રીતે નિરૂપવાનો પ્રયત્ન છે. પહેલા નાટકમાં એક માહિત્યસેવક કવિ, પત્ની પામેથી અથવા તે પોતે કહે છે તેમ તેના છાંદસાની મા પામેથી શીખે છે કે 'પેટના ખાડા' ખાલી ગાળીને, પોતાની કૃતિઓથી બીજાઓને કમાવા દેવાનો કળા અર્થ નથી. બીજા નાટકમાં કપ્પકે દાલના કોલેજની કેળવણી લીધેવાની અન્યવહારુ પણાની મરુરી કરી છે, જોકે તેમાંની અનિશ્ચયોક્તિ અત્યથી વધારે દૂર ચાલી ગય છે. ત્રીજું નાટક દારૂની દષ્ટિએ વધારે મફત ગણાય, જોકે ત્યાં પણ કેટલીક ઉક્તિઓ પાત્રના સ્વભાવમા મિસવાદી ગણાય એવી છે આની ઉક્તિઓ નાટકના મુખ્ય કાર્યને લગતી નથી. એટલે ફેરવી શકાય એવી છે. ભજનવામા પણ કદાચ આ છેલ્લી સૌથી વધારે મફત નીકળે! કર્તા પોતે કહે છે તેમ આથી વધારે અપેક્ષા આ કૃતિઓમાં ગાળવાની જરૂર નથી અને એમ અપેક્ષા ઉદ્ભવે નહિ એવી રીતે આ નાટકો મુકામાં છે

ઘણીવાર દારૂરૂલોના અને કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓને ભજનવાને વળતુ મળતુ નથી. તેમણે આવાં નાટકો ભજવી જેવા જેવાં છે.

મિરાતે અહમદી, વૅ. ૨, ખંડ ૩:—અનુવાદક દી આ કૃષ્ણલાલ મોદનલાલ જવેરી એમ. એ ; એલએલ બી ; લઘાવત—રત્નેશ્વરકૃત, સંપાદક ૧-૨:—સંપાદક કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી; હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, ઉત્તરાર્ધ:—લાપાન્તરકર્તા છાટાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી, એમ એ ; ધર્મ અને સમાજ, પુ. ૨:—ગ્રંથ ગમણભાઈ મહોપતરામ નીલકંઠ; ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર, પુસ્તક ૬ —તેજાર કળાર હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ બી એ ; અર્વાચીન શુજરાતનું રેખાદર્શન, ખંડ ૧:—લેખક હોગલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ દરેક પુસ્તકની કિંમત રૂ. ૧-૦-૦; પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન લૌગોલિક કોશ, ખંડ ૧—લેખક ડાહ્યાભાઈ પીનામગદમ દેગમરી, કિંમત ત્રણ આના, વડુલ્લુવગની પરિભાષા —મગાદક અને સંપાદક હરિલાલ રંગીવદાગ માકડ બી એ, કિંમત આઠ આના, શુજરાતની વનસ્પતિઓ—મીથુન બાપાલાલ ગંગડાસ વેલ, કિંમત ત્રણ આના, કેળવું વાવેતર —લેખક મગનલાલ મજર, કિંમત ત્રણ આના, છપાવી પ્રસિદ્ધ કળાર શુજગત વર્નાકુલર સોમાઈડી તરફથી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ બી. એ.

આ પુસ્તકોની અને તેના લેખકોની પદ્મશ્રી માટે સરચાના કાર્યકર્તાઓને અભિનંદન ઘટે છે. 'મિરાતે અહમદી'નું પ્રકાશન આવતા આપેલા પુસ્તકનો વિશેષ ખડ છે અને એ જ સમર્થ લેખકની એક નિર્ગમ સાહિત્યસેવા છે રત્નેશ્વરનું લઘાવત પણ ઉપયોગી ગ્રંથ છે, અને શ્રી શાસ્ત્રીને હાથે સાસ્ત્રીય રીતે સંપાદિત થયો છે. પદ્મશ્રી જે વાત એકસાથે મગમય છે કે રત્નેશ્વરને પદ્મશ્રીના ઉપર સારું પ્રભુત્વ હતું, અને સંપાદન એવી રીતે થયું છે કે સંપાદિત પાકમા પદ્મશ્રીનું અણીશુદ્ધ સ્વરૂપ જોઈ શકાય છે. તે સમયની ભાવાના સ્વરૂપ ઉપર અને કપ્પકે પદ્મશ્રી રીતે રત્નેશ્વર અને પ્રેમાનંદના સખ ઉપર પણ આ ગ્રંથ સારો પ્રકાશ પાડ્યો. 'શુજરાતની વનસ્પતિઓ'નો વિષય શ્રી બાપાલાલ જેવા યોગ્ય તદ્દનિદ પાસે કરાયો એ મારું કર્તુ આ વિષય વધારે લોકપ્રિય થવાની જરૂર છે 'કેળવું વાવેતર' પણ ઉપયોગી પુસ્તક છે. 'વદાણુવટાની પરિભાષા' સાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી આપણે આપણી ભાષા, ઇતિહાસ, શબ્દકોશ વગેરેની કેટલી સેવા કરી શકીએ તેનો દાખલો છે. આપણા શિક્ષક ભાઈઓ ધારે તો આવા અનેક વિષયો ઉપર સાસ્ત્રીય હકીકત ભેગી કરી શકે શ્રી હીરાલાલ

પારેજે ગુજરાતના અર્વાચીન ઇતિહાસનો વિષય હાથ લીધો તે અભિનંદનયોગ્ય છે. કેટલીક હકીકત ઘણી બોધપ્રદ અને રસિક છે.

‘અંધ અને અંધકાર’ લાગ ૬૬માં ૧૪ વિદ્યમાન અને ૯ વિદેહ સાક્ષરોની હકીકત આપવા ઉપરાંત નવા ઉપયોગી વિશાગો ઉમેર્યા છે. તેમાં ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતાં ઉપયોગી પુસ્તકો અને લેખોની યાદી એ એક છે આખી યાદી પહેમાં સદ્ગત રચુદતરામ વાવાભાઈએ પ્રગટ કર્ણનું રમરણ છે. આવી યાદીઓ અંતરેઅંતરે પ્રગટ કરવી ને-એ અને ઉપયોગી છે. બીજો એવો વિલામ મૂજબનનાં જૂનાં ખતપત્રો અને હતાવેત્તે છે, જે શ્રી ભોગીલાલ જી. સાંડેશ્વરે સંપાદિત કર્યો છે. જે જુનાન પુરાતત્ત્વસંશોધના શાખાના પોતાની ઈષ્ટ પ્રવૃત્તિ વધારે છે એ જાણી સતોષ થાય છે. તે ઉપરાંત ૧૯૩૪ની કવિતાનું સંપાદન શ્રી સુન્દરમને હાથે કરાવેલું છે તે પણ મોગ્ય થયું છે. તે ઉપરાંત દી. આ. કેશવભાઈ દર્પદરબ દુવના એ લેખો અહીં સંગ્રહા છે તે પણ મોગ્ય કર્યું છે એ રીતે આ ગ્રંથ અને અંધકારની માહિતી આપવાની મળે એજના ઉત્તરોત્તર વિસ્તૃત થતી જાય છે એ આખી દર્પ થાય છે.

બીજાં શરૂ કરેલાં પુસ્તકોના વિશેષ લાગો છે તેને વિશે ખાસ કહેવાનું નથી. આ વર્ષથી ભૌગોલિક કાવ્ય શરૂ થાય છે તે આવકારયોગ્ય છે. પણ આનું વધારે ઝીણવટથી લખાવાની જરૂર છે. એકબે લખનાથી અમારું વસતવ્ય રહ્યું થશે. ૧. ૨ જે અગ્નિગી શબ્દ છે. એનું બીજું નામ ‘અગ્નિરાવતી’ આપ્યું છે તેજ પૃષ્ઠ ઉપર થોડે દૂર અગ્નિરાવતી શબ્દ છે અને તેનો પર્યાય ‘અગ્નિરાવતી’ અપેક્ષ છે. પણ ‘અગ્નિરાવતી’ અને ‘અગ્નિરાવતી’ બન્ને શબ્દો આપ્યા નથી. ૫. ૫ ઉપર અંધ શબ્દ છે. તેના અર્થમાં ‘અંધિયા નદી’ આપેલ છે અને ‘અંધાવતી’ શબ્દ ભેવા કહેલ છે. ૧. ૮૪ ઉપર અંધાવતી શબ્દ છે, અને ત્યાં ‘અંધા’ શબ્દ ભેવા સૂચવેલ છે. અર્થાત્ એક ને એક શબ્દ એક જગ્યાએ અંધ અને બીજી જગ્યાએ ‘અંધા’ લખે છે તેમાં સત્ય શું? મોટા કાશમાં આવી મુશ્કેલી પધતી જ જવાની. તેમા પણ બે અંગ્રેજી લિપિમા લખેલા પુસ્તકોનો આધાર આમાં લેવાતો હશે તો આવી ભૂલો મુશ્કેલ થવાની, કારણકે અંગ્રેજીમા સંગૃહીત શબ્દો લખવાને જુલાજુલા અંધકારે જુદી-જુદી સરખાવો વાપરી છે અને તે સરખાવો વાંચવામાં ‘અ’ ને ‘આ’ ની ભૂલો થવાતો બહો સભવ છે. પહેલાં પૃષ્ઠ પર જનસ્થાપન શબ્દના પ્રમાણમાં ‘લાસનું અવિમાર્ક’ છે ત્યાં ‘અવિમાર્ક’ નોંધ્યો. આવી ભૂલો બહો આપા આકર અંધમાં ઘણી જામક નીચડે. પુસ્તકમાં લખાયેલી પ્રમાણભૂત પુસ્તકોની અધ્યાપકરી સત્તાનો પુલાસો માથેસાથે ક્યાંક મૂકવો નોંધ્યો. અને આગળ સૂચના કરી છે કે આખી પ્રગટક સરખાવે મૂકે જોનાર કોઈ ગિપુણ માણસને ગળી લેવો નોંધ્યો. એમ નહિ થાય ત્યાં સુધી આવાં પુસ્તકોમાં આવું દુષણ આખી પુસ્તકની ઘણી કિંમત ઓછી કરી નાંખશે.

ગુજરાત સાહિત્ય સભા અમદાવાદ, ૧૯૩૪:—પ્રકાશક: પ્રાણલાલ ધીરપારામ દેસાઈ, ગુડલાલ ગો. દુવ, ચૈતન્યપ્રસાદ મોનીલાલ દીવાન, મેનીઓ, ગુજરાત સાહિત્ય સભા, ગાંધીરાડ, અમદાવાદ. કિંમત ૧૨ આના.

આ પ્રમાણે વાર્ષિક કાર્યવહી પ્રગટ કરવાનો આ મહાએ નિયમ કર્યો એ સારું કર્યું. અને મૌથી અગત્યનો વિલામ મોનીસનું અગરથ વાદ્ય છે, જેની સમાલોચના શ્રી જ્યોતીન્દ્ર હરિહરશરદ દવેએ કરેલી છે. આ સમીક્ષાના આદંભમાં તેમણે પોતાની લાક્ષણિક

રીતે 'ભોળા ભ' નો દાખવેલો છે 'હું મમાલોચક ક્યારે થયો ?' પણ આખો લેખ વાંચી હજારો કહી શકે કે એમની પમંદગીની બીનામાં એમના જગતા એમની પમંદગી કરનારા વધારે ગયા પડ્યા છે આ આખી સમીક્ષાનો વિસ્તાર તેમના પરિશ્રમનો અને મગીક્ષાનું વસ્તુ તેમની પરીક્ષાના હોડાણનો અને ન્યાયપણાનો મારો નમૂનો છે આની પરીક્ષામાં ખાસ કરીને મર્જન પાદિત્યની મગીક્ષા વધારે મહાનથી કમનાની હોય છે તેમાં લેખકે શુદ્ધરૂપે માથે શુદ્ધ મગીક્ષાનો અને જરૂર પડે ત્યાં મદ્દલાવક દોષનો વિદેશ પણ ચોક્કસ રીતે કર્યો છે હાથના આદિત્યના નવા બળો, અને તેના લયપ્રવાહનો મધ્યમ રીતે દર્શાવ્યા છે, તેની નીચે રહેલા માનવનું પૃથક્કરણ કરી જતાનું છે, અને ગમદાદિથી તેના દોષો પણ જતાવ્યા છે મગીક્ષાનો વિષય ગામાન્ય રીતે ગભીર છે છતાં તેમનો નર્મોપદામ આખા વિષયમાં અદ્વિતીય રીતે જગતા રહેતા રહેતા વિના રહેતા નથી તેમના બધા અભિપ્રાયો સાચે જ બધા વિવેચકો મુખતા કરી એમનો ન હોઈ શકાય, પણ બધા વિવેચકોને એમનો અભિપ્રાય બદલાવવા વિના નહિ ચાલે એટલું તો નહેરુ કહી શકાય

તે ઉપરાંત આ પુસ્તકમાં ડૉ. હર્ષિપ્રભાદે વાર્ષિક સામાન્ય મહાગા આપેલા વ્યાખ્યાનો પણ મગીક્ષા લીધા છે એ ચોક્કસ કર્યું છે તેમના વ્યાખ્યાનોમાં હમેશા તત્કાલને લગતું અને મામાન્ય માણસ સમજીને ગમ જઈ શકે અને મારિત્ય તરફ વધારે આખર્ષણ, તેલુ ધણું હોય છે તે ઉપરાંત પ્રો. અનંતરાય મણિયરના ગાળોનો 'શુદ્ધગતી નાટક માહિત્ય રેખાદર્શન' નો લેખ ધણી બુદ્ધિ જતી માહિતીથી ભરપૂર પત્રિકામાં લઈ કરેલા અભ્યાસનું ફળ છે

આપુ પુસ્તક જોતા જણાશે કે આ સભા આમ બધી સલાહોમાં વધારે એનનનંત ગણાય છે તે અગત્ય નથી — ને કે અગે દુષ્ટ આ મલા વધારે વિષયો ઉપર વધારે શાસ્ત્રીય રીતે વધારે વ્યાખ્યાનો આપાવે એમ ઇચ્છીએ છીએ

ઉત્તર હિન્દુસ્થાની સંગીતની સંખિષ્ટ ઐતિહાસિક સમાલોચના — વ્યાખ્યાતા પદ્ધતિ વિષય નારાયણ ભાતખડે, અનુવાદક મુસ્લિમ હો ગાંધી, પ્રગટક ઉપર પ્રમાણ, દિ. ૦-૧૦-૦

શુદ્ધગતમાં સંગીતનો શોખ અને તેની જિજ્ઞાસા વધતા જાય છે ત્યારે આ લેખનું બાધાન્તર જગતીને મારિત્ય મલાએ ધણું ઉપયોગી કામ કરેલું છે ઉત્તર હિન્દુસ્થાની સંગીતમાં શ્રીયુત ભાતખડે અનન્ય પ્રતિષ્ઠાનાળા છે એ પ્રગટ પુસ્તકમાં એ સંગીતના ઇતિહાસની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સુંદર સમાલોચના કરી છે સંગીત અમારો વિષય નથી પણ લેખ ઉપગ્રથી કરી શકાય છે કે આ જુદાના બાધાન્તરકારે વિષયને મમનન એવો કરવા પૂરતી મહેનત લીધી છે શ્રીયુત સમિતના પરીખના આમુખથી થી ભાતખડેના જીવનકાર્યનો ચોક્કસ વાચનાને આપણે આપણા અભ્યાસીઓ પણ આ દિશામાં આગળ પ્રગતિ કરે એમ ઇચ્છીએ છીએ

૨૧ સ્થાને, આવી ત્રીજી સંખ્યાઓને અમે જે સૂચના કરી છે તે આ સંસ્થાને પણ કરીએ છીએ અને તે એ કે નેડેશ્વરી એન્ડ કંપની આની મરચાએ ચીવટ રાખી નેડેશ્વરી હવે તો મુમર્ષ યુનિવર્સિટીએ પણ વિદ્યાપીઠની નેડેશ્વરી મીઠાકરી છે તે લેખકનો અન્યથા આગ્રહ ન હોય ત્યાં વિદ્યાપીઠની નેડેશ્વરી દાખલ કરી નેડેશ્વરી

આમોદ્ધાર

મુંબઈના મહાસભાના અધિવેશન પછી ગાંધીજીએ રાજકીય ક્ષેત્રમંન્યાસ લીધો; એક તરફથી સમાજવાદીઓને અને બીજી તરફથી ધારાસભાપ્રવેશ ઇચ્છતા મહાગણવાદીઓને પોતાના ધોરણે કાર્ય કરવાની તક અને સ્વતંત્રતા આપી, પોતે રચનાત્મક કાર્યક્રમ હાથ ધર્યો અને ચરખાસંઘના પૂરક જેવા આમોદ્ધાર મંચની સ્થાપના કરી તેનું નેતૃત્વ લીધું. ભારથી આ પ્રવૃત્તિમાં ગાંધીજીએ પોતાની સઘન શક્તિ અને સમય બેઠી દીધો છે. આમોદ્ધારનું ક્ષેત્ર અત્યંત છે; મુંબ્યાબધ કાર્પકર્તાઓ તેમની આગેવાની નીચે ગામડાંઓમાં દરાર્ધ જઈ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રયોગો કરી રહ્યા છે. 'હરિજન'નાં પાનાંઓમાં દર અકવાડિયે આ વિશાળ યોજનાની યોગ્ય પ્રદ અને રંગિત દ્રશ્યક્રમે રજૂ થઈ રહી છે. કાર્યકર્તાઓ પોતાના અનુભવો વર્ણવી સલાહ માગી રહ્યા છે અને પોતાના અનુભવોનો લાભ એકબીજાને આપી રહ્યા છે. હિન્દુસ્તાન તેનાં સાત લાખ ગામડાંમાં જાય છે એ સારું 'હરિજનમંધુ'નાં પાનાંઓમાં ફરીવાર પુરવાર થઈ રહ્યું છે.

દરમિયાન ૮ કાંવર ટાગોરના 'વિશ્વભારતી'ના આમોદ્ધાર વિભાગની મંચથી શ્રીનિરુત્તમના ૧૪ માં વાર્ષિક સન્મેલન ઉપર, આપણી રાષ્ટ્રીય અને સર્જનાત્મક સર્ગ પ્રવૃત્તિઓના પ્રેરક તરફ સમી આપણી આગમંચકૃતિના પુનરુત્થાનના આપણા ધર્મનું ચુસ્કેને પુનઃ આપણને જ્ઞાન કરાવ્યું છે.

ગાંધીજીના આ કાર્યક્રમથી ભારતમાં એક નવો યુગ શરૂ થયો છે. આટલો સમય આમોદ્ધારની વાતો ઘણી થતી અને યોજનાઓ પણ અનેક રજૂ થઈ હતી. પણ ગાંધીજીએ જે રીતે તેને કાર્યમાં પરિણામી છે તેવી રીતે કાર્ય એ પૂર્વે કર્યું નહોતું. આ યોજનાનું અનુકરણ સરકારથી માંડીને દરેક પક્ષ જે કાર્ય પ્રગતે પોતાના પક્ષે રાખવા ઇચ્છે છે તે કરી રહેલ છે.

ગાંધીજીના આ પ્રયોગમાં જેને શ્રદ્ધા હોય તેવાઓને માટે તેમાં સમાજસેવા સાથે જીવનના સાહસ અને વૈવિધ્ય અનુભવવાની પણ અપૂર્વ તક છે. આમપુનઃ રચનાનું ક્ષેત્ર અત્યંત છે. આમજનોનું અગાધ અજ્ઞાન દૂર કરવું, તેમને સ્વચ્છતા અને આરોગ્યના પ્રાથમિક અને સામાન્ય નિયમો શીખવવા, તેમનામાં સમાન અને નિઃસ્વતા લાવવા, અનિષ્ટ સામાજિક રીતરિવાજોની ચૂંકાંથી તેમને મુક્ત કરવા, શાહુકારોનાં દેવમાંથી છૂટવાનો માર્ગ બતાવવો, જમીનદારોનાં હૃદય અને ચૂંકાણાંથી બચાવવા, આગપંચાયતો સ્થાપી આમજીવનને વ્યવસ્થિત અને સ્વાસ્થ્ય બનાવવું, લગાદી પચો ત્રીસી કોર્ટોના અરજાણપણામાંથી બચાવવા, આમ હુન્નરઉછીગોને પુનર્જીવન આપી તેમની આવકમાં થોડો પણ ઉમેરો કરવો,

વગેરે અનેક પ્રશ્નોના નિવેશ માટે મહાઅધ્યક્ષ કાર્યકર્તાઓની જરૂર છે. ગામડાંઓની સર્વવિધ આર્થિક, સામાજિક, નૈતિક ઉન્નતિ કરવાની મહાન યોજના ગાંધીજીએ રજૂ કરી છે. દરેકને પોતાની રુચિ મુજબ કાર્ય કરવાની તક છે. દેશવાચેલ યુવકયુવતીઓ માટે વિશાળ ક્ષેત્ર છે. પુરુષો માટે જેટલું ક્ષેત્ર છે તેટલું જ અને તેથી પણ વિશેષ ક્ષેત્ર સ્ત્રીઓ માટે છે. ગ્રામ સ્ત્રીસમાજમાં એકરૂપ ધર્મ તેની મુધારણા સ્ત્રીઓ જ કરી શકે; એટલે પરિણીત સ્ત્રી-પુરુષો ગામડાંને પોતાના નિવાસ બનાવી તેના જીવનમાં જોતજોત ધર્મ જાળવે તે જ આ કાર્ય ધર્મ શકે.

દેશવાચેલાઓની બેકારી દૂર કરવાનું એક માધન પણ તેમાં રહેલું છે. પ્રામાણિકપણે સાદા જીવન માટે જોઈતી આજીવિકા જરૂર મળી ગઈ. સહેરી જીવનના ખ્યાલે આ કાર્યમાં જોડાઈ શકાય નહિ. ગ્રામજનને ઉપયોગી ચતું હોય તો તેમના જેવું જીવન જીવીને જ ધર્મ શકાય.

પણ ગામડિયાઓ બધા આદર્ય, ધર્મભીરુ અને સ્નેહાળ મનુષ્યો હશે એવા કોઈ ખ્યાલે જનારનો ભ્રમ તુરંત ભાંગી જાય. ભૂખમરા અને ગરીબાઈએ ગામડિયાને દીન, દીન અને પામર બનાવ્યો છે. તેનાં પ્રમાદ અને દાગિય દગાવનક છે. તેનું જીવન અનેક પ્રકારના ભયથી વિટળાયેલ છે. તે જડ અને નિષ્ચેતન બન્યો છે ગ્રેમ અને સ્નેહનાં તેનાં જરણાંઓ સુકાઈ ગયાં છે તેનામાં અમાન નથી, હિંમત નથી. તેનું મનુષ્યત્વ હરાઈ ગયું છે. તેની મંકુચિનતા, ક્ષુદ્ર સ્વાર્થદષ્ટિ, ધર્માધતા, કલદૃષ્ટિ, દેખાતી નિષ્કુરતા અને સ્થિતિચ્યુસ્તતા કસ્ટુરજનક છે. પોતાની સ્થિતિ બદલવાનો વિચાર કરવા જેટલી શક્તિ પણ તેનામાં નથી તેમાં ફેફફાર ધર્મ શકે તેવી કલ્પના પણ તેનામાં નથી રહી. કાર્યકર્તા પ્રત્યે શરૂઆતમાં શકની દૃષ્ટિથી એ જુએ. એવાઓનું હૃદય છતી લાઇ, તેમને પુનર્જીવન આપવું, તેમની આર્થિક અને સામાજિક ઉન્નતિ કરવી, તે ભગીરથ કાર્ય છે પણ તે કંઈ જ છૂટકા છે. ગાંધીજીએ તે વડા આદર્શો છે. તેમાં ભાગ લેનારના અપૂર્વ ધીરજ અને યદ્દા જોઈએ. એવી ધીરજ અને શ્રદ્ધાથી મંજ્યાબધ કાર્યકર્તાઓ મૂળે મોટે ગામડામાં દટાઈ ગયા છે અને ભારતનો પ્રાણ જગાડી રહ્યા છે; સાચા સેવકો ધર્મ ગામડાંનું નેતૃત્વ લઈ રહ્યા છે.

થોડા સમયમાં પણ કેટલી પ્રગતિ ધર્મ છે તે હમણાં જ મહાસલાના સુવર્ણ મહોત્સવ સમયે મુખર્ષિમાં ગ્રામ હજારઉલોગનુ પ્રદર્શન જેમણે જોયું હશે તેમને ખ્યાલ આવી શકશે.

હિન્દુસ્તાનને રાજકીય ચત્તા મળે અને મહ્યવર્તી સ્વરાજ્ય સરકાર સ્થાપી આમૂલાશ આર્થિક અને સામાજિક પુનરચના આપણાથી ચાલ ત્યારે ખરી, પણ અત્યારે તો ગામડાંને પુનર્જીવન આપવાનો આ એક જ માર્ગ છે તેમાં જેટલો સહકાર આપણાથી આપી શકાય તેટલો આપવો, એ દૃઢકની ફરજ છે, ધર્મ છે. સહેરમાં રહેવાવાળા ઝોછામાં ઝોછી એટલી મહાયતા આપી જ શકે કે ગ્રામ હજારઉલોગની વસ્તુઓ અને ખાદી ખરીદી ગરીબોની આર્થિક ઉન્નતિમાં પોતાનો યત્કિમિત ફાળો આપે. હિન્દુસ્તાનના ગામડાંનો પ્રશ્ન મુખ્યત્વે અત્યારે તો ભૂખમરો ટાળવાનો છે. ખેડૂતની અને મજૂરની મામૂલી આવકમાં કાંઈ પણ ઉમેગ કરી શકાય તો દર્દ અને મૃત્યુને તેના દ્વારથી દૂર રાખી શકાય. અમંખ્ય ગ્રામ-ઉલોગોને ગ્રામોદ્ધાર ગ્રંથ પુનર્જીવન આપી રહ્યો છે. ખાદી અને તેને ઝાંચીની પ્રતિષ્ઠા તો છે જ. આવા ગ્રામ હજારઉલોગની વસ્તુઓ અને ખાદી પ્રમાણમાં મોંઘી લાગે તોપણ

ખીજ કરકમર કરીને ખરીદ્યાં એ ધર્મ છે; કારણ કે તેની દરેક પાઈ ગરીબોને અન્ન આપવામાં જાય છે.

યુરોપનું રાજકારણ

યુરોપની રાજકીય પરિસ્થિતિ અતિ જટિલ અને વિકરાળ થતી જાય છે. ૧૯૧૪ પૂર્વે જે ભયભીત અને વ્યાકુલ વાતાવરણ હતું તેથી અનેકમણું ભયભીત માનસ દરેક પ્રજાનું કેળવાઈ રહ્યું છે. વિનિપાત નજીક હોય ત્યારે વિવેકશત્યતા વધે તેવી સ્થિતિ યુરોપની છે. ભાવિ વિશ્વયુદ્ધની મોખ્ખો વાગી રહી છે. દરેક રાજ્ય દીવાનાની પેઠે સત્તરસરખામ અપરિમિત ખડકી રહેલ છે. અજાણેની દોલત તેમાં દટાય છે. નિઃશસ્ત્ર યવાનાં ગધા સ્વપ્નાં પૂર્ણ નષ્ટ થયાં છે. નિઃશસ્ત્ર પરિપક્વ નામનિશાન રહ્યું નથી. નૌકા પરિપક્વ નિષ્ફળ નીવડી. રાષ્ટ્રસંઘ બેત્રણ મોટાં રાજ્યોનું હથિયાર થઈ રહ્યું છે. સામુદાયિક સલામતીને બદલે રાષ્ટ્રસંઘનું રાજકીય તત્ત્વ તે બેત્રણ રાજ્યોએ પોતાને તાબે કરેલ છે. રાષ્ટ્રસંઘ પ્રત્યે મૌખિક વફાદારી છતાં અવિશ્વાસ અને ભયનું સામ્રાજ્ય પૂરું બાળેલું છે દરેક રાજ્ય પોતાની અંગત સલામતી માટે શુભ કાલાકાવ રમી રહેલ છે ખીજ રાજ્યો પોતાની સામે એકત્ર ન થાય તે માટે સતત ચોકીપહોંચે દરેક રાજ્ય રાખે છે, ખાનગી સંધિઓના દાવપેચ રમવામાં દરેક રાજ્યના માણકો મોનાની બધી કુનેક વાપરી રહ્યા છે.

જર્મની આખા યુરોપનું અસ્થાન છે.

વર્સેલની સંધિથી જર્મનીને નિઃશસ્ત્ર થનારું હતું, કરનો અસલ બોલો તેના ઉપર લાગ્યો હતો, તેની પાંખો કાપી નાખી હતી, ફરી કોઈ દિવસ જર્મની સજીવન યવા જ ન પામે એવી ધારણા હતી, તેની બધી વસાહતો લગભગ પગલી લીધી હતી, અને ચારે તરફથી તેને ઘેરી લેવામાં આવ્યું હતું. પણ આ બધી રચના નિષ્ફળ નીવડી. જર્મની ફરીથી સશસ્ત્ર અને બળવાન બન્યું છે. ફ્રાન્સ અને જર્મનીને હાડપેર છે, જર્મનીને સોવિયેટ રશિયાનો ભય છે. જર્મની પોતાની સરહદો અને વસાહતો પાછી માગે છે. સમાધાનીથી ન મળે તો જંગરદસ્તીથી લેવાનો તેને પડકાર છે.

વર્સેલની સંધિના કરારો અન્યાયી છે તે સૌ કબૂલ કરે છે. સમજૂતીથી તેમાં ફેરફાર થવો અશક્ય લાગે છે ઈટલીએ પોતાનો સામ્રાજ્યવિસ્તાર કરવાની શરૂઆત કરી છે. ફ્રાન્સ રશિયા સાથે પરસ્પર મહાસની સંધિ કરે છે. ઇંગ્લેન્ડ જર્મનીને રાજ રાખવા ફ્રાન્સથી ખાનગી નૌકાસંધિ જર્મની સાથે કરે છે. જર્મનીના ભણે ફ્રાન્સની ઈટલી તરફ સહાનુભૂતિ છે. ઇંગ્લેન્ડ ઈટલીને નાખુશ કરવા તૈયાર નથી, છતાં આફ્રિકામાં ઈટલીને વિશેષ પગપેસારો કરવા દેવા તૈયાર નથી. જર્મની અને ઈટલી પરસ્પર સહાય માટે સંધિ કરવા સંદેશા અલાવી રહેલ છે. દરેક રાજ્ય પોતાની અંગત સલામતી શોધે છે, અને વાતો સામુદાયિક પગલાની કરે છે. તે વાતોમાં પોતાનો વિશ્વાસ નથી અને ઝૂંબી રહેલ આક્રમણ સાથે સત્તરસરખામ પધારી રહેલ છે.

આ અતિ વિકટ પરિસ્થિતિનું કેવું પરિણામ આવશે તે કહેવું અશક્ય છે. ધિતન અને ફ્રાન્સને પોતાના સામ્રાજ્યો કાપઃ રાખવા છે, જર્મની અને ઈટલીને સામ્રાજ્યવિસ્તાર કરવા છે. રશિયાની સ્થિતિ સીંધી વિચિત્ર છે મૂઝવાડી રાજ્યો વચ્ચે એક જ સામ્યવાદી સમાજને ટકવું છે. નાના રાજ્યોનું ભાવિ અત્યંત અનિશ્ચિત છે. તેમનું વશણ પણ તેટલું

અનિશ્ચિત છે એક વસ્તુ સ્પષ્ટ છે કે સસ્ત્રસરગ્ગમની અપાર તૈયારીઓનું પગિણામ અવશ્ય લાવિ વિનાશ છે લય અને અણુવિધામનું આગ્રાજ્ય જામ્યું છે આ બે વૃત્તિઓ મનુષ્ય પામે વધુકેપેલા અનર્થો ડરાવવા સંકિતમાન છે

ધારાસભા અને મહાસભાપક્ષ

મહાસભાપક્ષે ધાગમભાપ્રવેશ કર્યો ત્યારે એવી આશા હતી કે કાર્કિ અરકારક કાર્ય કરી શકશે આટલા સમયની તે પક્ષની કારકિર્દી જોતા તથા તેની નીતિ જોતા તે આશા લગભગ નિષ્ફળ ગઈ છે એ કહેવું જ જોઈએ જે વચનો આપીને મહાસભાવાદીઓએ પ્રજાને મત લીધો હતો તેમાનું એક પણ તેઓ પૂર્ણ કરી શક્યા નથી તે પક્ષની નીતિ નિશેષ અને વિશેષ વિનીત થતી ગઈ છે તેનું લક્ષ્ય જીત ઉપર વધારે મહત્ત્વ છે તે પક્ષની બહુમતી તો નથી જ એટલે જીત મેળવના માટે બીજા પક્ષો સાથે મમજૂતી કરવાની તેો ફગ્ગ પડે છે તે મમજૂતી કરવામાં મિદ્ધાતોનો ભોગ અપાન છે સર્વ પક્ષને માન્ય હોય તેના ધોગણે જ આની સમજૂતી થઈ શકે મહાનભાનું ધ્યેય અને ધારામભાના બીજા પક્ષોનું ધ્યેય એ બે વચ્ચે એટલું અંતર છે કે તેઓ વચ્ચે માડછાડ અસકચ છે ગરકારી સભ્યો અને સરકાર તરફથી નિમણેવ—એકબે અપવાદો બાદ કરતા—સભ્યો તો સરકારપક્ષે જ રહેવાના પછી રહ્યા મુમલમાનો, અનાતનીઓ, મૂડીવાદીઓ, અને ક્રામીવાદીઓ, જેમનું હિત એક પા બીજા દારણે મગ્ગ સાથે મહેરામા જ છે એક સ્વતંત્ર પક્ષ છે મિ ત્રીણાની સંદારી નીચે તે પક્ષ ખરેખર ‘સ્વતંત્ર’ છે તેના નેતા મિ ત્રીણા અને ઉપનેતા રાગ કાવમજી વધારે વખત મામગામા પક્ષે જ હોય છે આવા સંજોગોમાં માત્ર જીત ઉપર દષ્ટિ રાખી વર્ધ લેવું તે મહાસભાના ધ્યેયને દ્રોહ વ ના બગાળર છે ધારામભાપ્રવેશથી સંગળ મળી જવાનું નથી તેમો કોઈ જાણે છે તે પ્રવેશથી એ હેતુ વાર લાવવાની ઉગેદ હતી (૧) સગકારી તરને ખરાબર ઉગાડુ પાડી સગકારને પોતાનું સાચું પોત પ્રકાશવાની ફગ્ગ પાડવી અને પ્રજાગત કેળવવો, (૨) ધારાસભા પ્રજામતની સાચી પ્રતિનિધિ સંથા નથી તે બતાવવું અને પ્રજાની ખાચી માગણીઓ શી છે તે સ્પષ્ટપણે મજૂ કરવી

આ બંને હેતુ બર લાવના માટે મતગણતરીઓમાં જીત મેળવવાની પગવા કરવાની જરૂર ન રહે ધારાસભાનું બધાજી જોતા જ મહાસભાની સાચી માગણીઓ તેમાં મજૂર મગની શકાય તેવું છે જ નહિ, માને કદાચ મર્ત ચમત્કારથી એકા ચર્ક કોઈ દરખાસ્ત પાસ કરાની જઈએ તોપણ વાધમશંકમાહેમને પૂરતી મત્તા છે કે તેવી દરખાસ્તોને અવગણી સરકાર પોતાની મજી મુજમ તંત્ર ચલાવે

તેના સંજોગોમાં જીત ઉપર દષ્ટિ ન રાખતા, અચુક હાર છે જ એવું બહુવા છતાં પણ પ્રજાની માગણીઓને પૂરેપૂરી મજૂ કરવી અને હાર નોતરી લેવી તેમાં વિશિષ્ટ ગૌરવ છે એ સગકારી તરને ઉગાડુ પાડવાની કોઈ તંત્ર જતી ન કરી, એ ફગ્ગ ઇ મહામભા પક્ષનું અલાર સુધીનું કાર્ય જોના અને તેની નીતિ જોતા તે પક્ષે ગૌરવભરી વડત કરતા ગમે તેરી નાની જીતો મેળવના ઉપર જ વિશેષ લક્ષ આપ્યું એમ કહેવું જોઈએ કદાચ તે પક્ષના ધણાખરા મગ્યો પોતે પણ અતમ્યી વિનીતો જ છે, અને વિનીતોની બધાગણીય લડતમાં જ માનવાવાગા છે તે આ નીતિનું ખરું કારણ હશે તે ગમે તેમ હો, પણ વખતો અધિવેશન મમથે આ વસ્તુ ઉપર ખૂબ વિચાર કરવાની જરૂર છે

શ્રીમતી કમલા નહેરુ

શ્રીમતી કમલા નહેરુના અવસાનથી ભારતવર્ષે એક સ્ત્રીરત્ન ગુમાયું છે. એ વીરાંગનાએ રાષ્ટ્રસેવાનું આ યત્નમાં મોખરે રહી ભારતના સ્ત્રીમાનનું ગૌરવ વધાર્યું છે. વીર પતિની સાચી સહચરી તરીકે, ભારતના લાડીલા જવાહરલાલને એ પ્રેરણા આપતી. નહેરુ કુટુંબનું સ્વાર્થથી અને ત્યાગ અનન્ય છે. પંડિત મોતીલાલજીની ખોટ હજી પૂરી શકાઈ નથી. શ્રીમતી કમલા નહેરુએ દુર્ભણ દેહે પણ અવિરત શ્રમ ઉઠાવી રાષ્ટ્રની લડતમાં પોતાનો ફાલો આપ્યો હતો તેમણે બાદશાહી વૈભવમાં રહેવાવાળાં છતાં જેલનાં કષ્ટો વેઠ્યાં હતાં. ૧૯૩૦ની લડત દરમ્યાન મદાસખાની કાર્યવાહક સમિતિના તેઓ સભ્ય હતાં.

મદાસખાજીએ તેમને વિષે જે કહ્યું છે કે તેમના જેટલા સત્યપ્રિય, નિહર અને ધર્મવીર સ્ત્રી તેઓએ ખીજાં જગ્યાં નથી તે સખ્તશઃ સત્ય છે.

તેમના અવસાનથી ભારતને મોટી ખોટ પડી છે. દેશભરમાં તેમના અવસાનના માટે શોક પ્રદર્શિત થઈ રહ્યો છે અને દરેક પક્ષ અને નેતા પોતાની સમગ્રજાગૃતિ આપી રહેલ છે તે તેમના પ્રત્યેનું ઊંટું માન સૂચવે છે. રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદજી ૧૧ મી માર્ચનો દિન 'શોક દિન' તરીકે જાહેર કર્યો હતો.

પંડિત જવાહરલાલના આ દુખમાં પ્રજાની હાર્દિક દિલસોજી અને જોડો સદાનુકૃતિ છે. પંડિતજીને શ્રીમતી કમલા નહેરુ પ્રત્યે કેટલો પ્રેમ હતો, અને તેમની પ્રત્યે કેટલું માન હતું તે પંડિતજીએ તેમની પુત્રી ધ્વનિદરા ઉપર લખેલ એક પત્ર ઉપરથી કંઈક જણાશે. તેઓ લખે છે, "તું ઘણી ભાગ્યવત છે કે તને એક અતિ બહાદુર અને અમામાન્ય સ્ત્રી તારી માતા તરીકે મળી છે. તું કોઈ વખત સકટમાં હોય અથવા તને કોઈ અંજણથી હોય તો તારી માતાથી વિશેષ લાયક મિત્ર તને મળવો મુશ્કેલ છે આજે સવારમાં સમાચાર મળ્યા કે તારી માતાને પકડવામાં આવી છે અને જેલમાં લઈ ગયા છે. મારે શરે તો તે સમાચાર નૂતન વર્ષની સુંદર અને આનંદજનક ભેટ હતી અને જરાય શંકા નથી કે તારી માતા પૂર્ણ આનંદમાં હશે."

સ્ત્રીના આદર્શ સમી, ભારતની લાગ્યલક્ષ્મી શ્રીમતી નહેરુના આત્માને પ્રજા શાન્તિ આપે.

સર દિનશા વાન્જી

સર દિનશા વાન્જીનું ૯૨ વર્ષની પુખ્ત વયે અવસાન થયું. સર દિનશા અત્યારની પ્રજા માટે પુરાણપુરુષ જેવા હતા. તેઓ મત યુગના હતા. મહાસભાના આદ્યસંસ્થાપકોમાંના એક, એઓ શ્રી દાદાભાઈ નવરોજી, સર દિશોજી મહેતા અને શ્રી જોષીદેના સાથી હતા. તેઓ વિનીતોના ઉત્તમ નમૂના અને વિનીત માનસના આદ્ય પ્રતિનિધિ હતા. વિનીતોનાં સર્વ લક્ષણો અને મર્યાદાઓ તેમનામાં હતા. રાષ્ટ્રીય દષ્ટિ, સરકારી તરફની કડક ટીકા અને દેખરેખ, જોડો અભ્યાસ, જવાહરલાલની ચળવળમાં જ શ્રદ્ધા, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં રહીને જ હિન્દ માટે સાર્થક સ્વરાજ લેવાની લાંબના, બ્રિટિશ પ્રજાની સાચી દાનતમાં વિશ્વાસ, કોઈ પણ પ્રશ્નના સક્રિય પ્રતિરોધ (Direct action) નો વિરોધ—વિનીતોનાં આ બધાં લક્ષણો અને મર્યાદાઓ તેમનામાં હતાં. અર્થશાસ્ત્ર અને નાણાના વિષયોનો તેમને જોડો અભ્યાસ હતો, અને આ વિષય તેઓ સરકારની સારી ઝંખી લઈ નાખતા. મહાસભાના

કલકત્તા અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે તેમજે સુદૃઢ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. વર્ષો મુધી વડી ધારાસભાના અને ત્યારપછી કાઉન્સિલ ઓફ ગ્રેટના તેઓ સભ્ય હતા, અને પોતાની પ્રમ્-સેવા કરતા હતા.

પોતે જ સ્થાપેલ મહાસભા બળવાન અને ક્રાન્તિકારી મંદચા ધર્મી સરકારને સીધી લડત આપતી ઘઈ ત્યારે તેનો ત્યાગ કરવાની તેમને ફરજ બજાઈ. વિનિતોત્તી એ દશ દયાબળક છે.

મુગધના શહેરી જીવનમાં તેમનો કાળો મગ ફિઝેલજાથી ખીજે નગરે બં. હનો. મુગધની મ્યુનિસિપાલિટીમાં પોર્ટ ટ્રસ્ટ, ઈમ્યુવમેન્ટ ટ્રસ્ટ અને બીજા અનેક સંસ્થાઓમાં માર દિનરસ સક્રિય લાગ લાઈ પોતાના અભ્યાસ અને અનુભવનો લાભ આપતા.

ઈમ્પીરિયલ બેંકના ધણા વર્ષો મુધી તેઓ એક ગવર્નર હતા, અને હમણાં રિઝર્વ બેંકના ખોડના એક સભ્ય હતા.

અર્થશાસ્ત્ર અને નાણાવિષયક તેમજ મુગધના શહેરી જીવન વિષે તેઓએ ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે.

ખાનગી જીવનમાં તેઓ સાદા, મહેનતુ, પ્રામાણિક અને સત્યનિષ્ઠ હતા. તેમની સાથે મતભેદ હતો એવાઓને પણ તેમને વિષે માન હતુ. મુગધમાં મહારાજાનો કનકાત્મક ઉજવાયો, ત્યારે રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રગાજી આ વયોવૃદ્ધ પુરોગામીને રાષ્ટ્રની અંજલિ આપવા ગયા હતા.

રાષ્ટ્રીય લડતના ઇતિહાસમાં તેમનું સ્થાન ઉચ્ચ અને ગૌરવભર્યું રહેશે. જાપાનમાં લશ્કરી બળવો.

જાપાનમાં હમણા જ ઘઈ ગયેલ લશ્કરી બળવો જાપાનની સામ્રાજ્યવાદી બૂળના ચિહ્નરૂપ છે. જાપાન પોતાનો સામ્રાજ્યવિસ્તાર કરવા અને ચીનને જાપાનની વસાહત બતાવવાને સઘળા પ્રયત્નો કરી રહ્યું છે મચ્ચુરિયા તાબે કર્યા પછી, ચીનની ઉત્તર સરહદમાં જાપાન પોતાનું લશ્કર જમાવી રહ્યું છે. જાપાનની આ પ્રવૃત્તિ વિશ્વશાન્તિને ભયરૂપ છે. ગમે ત્યારે મોવિયેટ રશિયા અથવા અમેરિકા સાથે જાપાનને લડાઈ થતી જ બેઠકે એમ જણાય છે. જાપાનનો સામ્રાજ્યવાદ પૂર્વના દેશો માટે સતત ઝંઝૂમતા આક્રમણના ભયરૂપ છે.

જાપાનમાં લશ્કરની સત્તા પુષ્કળ છે. લશ્કરનું ધાર્યું ન થાય ત્યારે મોટા અમલદારોના ખૂત અને બળવો એ જાપાનના રાજકીય વાતાવરણનું અંગ બની રહ્યું છે. આવા બળવા અને ખૂત અનેક ઘઈ ગયાં. આ વખતનો બળવો મોટા-પાયા ઉપર અને વ્યવસ્થિત હતો. બળવો શમ્યો છે એમ ન જ કહેવાય. જાપાનમાં એક ઉદારમતવાદી પક્ષ છે જે લશ્કરની આ સત્તા સ્વીકારતો નથી. છેલ્લી ચૂંટણીમાં તે પક્ષને બહુમતી મળવાથી લશ્કરે આ બળવો કર્યો. બળવાખોરોને દાણી દેવાની રાજ્યની સત્તા નથી, કારણ કે લશ્કરના મોટા ભાગની તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ છે. હાલતુરત તો એક વિચિત્ર રીતે બળવાખોરોનો અંત આવ્યો છે. તેમાંના મુખ્ય નેતાઓએ “હારાકરી” કરી—એટલે કે આપઘાત કર્યો. પણ ‘હારાકરી’ એ સ્વાર્થલુ ગણાય છે. મરનાર શહીદ બને છે. તેને મુતેગાર ગણવામાં નથી આવતો. એટલે બળવો મોઝ્ય હતો, જરૂરી હતો અને બળવાખોરો સ્વદેશાભિમાની શહીદો હતા, એમ થયું. લશ્કરની અત્યારે બે માગણીઓ છે: (૧) લશ્કરનો મંદિ સીધી

રીતે શહેનશાહ સાથે જ રહે અને (૨) દેશના રક્ષણનો પ્રબંધ લશ્કરી અમલદારોના મત મુજબ થવો જોઈ જો. આ બંને માગણીઓ પ્રધાનમંડળને કબૂલ રાખવી પડી છે, એટલે શબ્દથી નહિ પણ ખરી રીતે લશ્કરી સત્તા માન્ય રાખવી પડી છે. પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપ્યું છે અને લશ્કરને માન્ય હોય એવું પ્રધાનમંડળ હજી રચાયું નથી.

૫૩ી ધારાસભાની ચાલુ બેઠક

ચાલુ બેઠકમાં પ્રેમપક્ષને ગણવાબદેગ વિરુદ્ધ ગળ્યો નથી બસકે સંગઠન અને વ્યવસ્થાની ખામીને લઈને કેટલીક બાબતોમાં પીછેહઠ કરવી પડી છે.

૧૯૩૩-૩૪ ના હિન્દુસ્તાન વિધેના સરકારી વાર્ષિક હેતુક્રમાં બિહાર ધરતીકંપ પરત્વે ગાંધીજી અને મહાસભાની ધરતીકંપ સમિતિ વિધે ગિનપાવાદાર અને આશુછાજતા આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા છે બાલુ ગન્ધેન્દ્રપ્રમદે તેને સવિરતર અને મચોટ જવાળા આખો છે ધારા-સભામાં આ મુદ્દાની ચર્ચા માટે મહા મુક્તવર્તી ગણવાની દરખાસ્ત રજૂ કરવામાં આવી હતી, પણ હેલ્થી પડીએ તે પાછી ખેંચી લેવામાં આવી હતી મહાસભાપક્ષના કેટલાક મળ્યોની ગેરહાજરી, નેશનેલિસ્ટ અને સ્વતંત્ર પક્ષના મળ્યોના વક્તવ્યની અનિશ્ચિતતા અને અન્ય કારણોને લઈને આ દરખાસ્ત પાછી ખેંચવામાં આવી હતી તેના ખુલાસો શીમુત જુલાબાઈ તરફથી ગહાર પડ્યો હતો. મુક્તવર્તી દરખાસ્તો રજૂ કરવામાં જોઈતી ગભીરતા અને પૂર્વધિચારણા જણાતી નથી. દરેક પક્ષે પોતાની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને જ આવી દરખાસ્તો રજૂ કરવામાં આવતી હોય તો અસતોપનું કારણ ન રહે અને આ આક્ષેપો વિષે તો એમ યામ છે કે મતગણતરીની હારજીતો ઉપર જ દષ્ટિ ન ગણતા, પ્રમુખે નિઠરવળે રજૂ કરવાની તક લીધી હોત તો વિશેષ ઉચિત હતું

દિલ્લી રામ પ્રતિબદિને કાયદાનું સ્વરૂપ આપવા દરખાસ્ત રજૂ થઈ હતી તે સમયે રાષ્ટ્રસંઘમાં હિન્દના સ્થાન વિષે મારી ચર્ચા થઈ હતી હિન્દ રાષ્ટ્રસંઘમાં મૂળ મળ્ય હોવા છતાં, હિન્દને કોઈ સ્વતંત્ર પરદેશનીતિ નથી. ધિતનના તાબેદાર તરીકે તેની મજબૂત મુજબ મત આપવા સિવાય રાષ્ટ્રગંધમાં સમ્મ રહેવામાં હિન્દને બીજી કોઈ સામ્યક્તા નથી સરકારી સમયોએ પણ કબૂલ કર્યું કે હિન્દની સ્થિતિ વિચિત્ર અને કઠેંગી છે

ધારાસભામાં ચર્તા બાપળો વિષે અને જાણાઓમાં તેમને જાણવા વિષે મળ્યોનાં અને જાણાઓના હકની ચર્ચા કરવાની તક આ મેટકમાં મળી હતી પડિત કૃષ્ણકાન્ત માયનીયનું એક જાપણુ તેમના પત્ર 'અબુદય'માં પ્રકટ થયુ હતુ અને તે માટે સરકારે તે પત્ર પાળે જતમીનગીરી માગી હતી. ધારાસભાના હોલમાં દરેક સમયને કાયદાથી વાણીસ્વાતંત્ર્ય છે ધારાસભામાં ચર્તા બાપળો માત્ર તેના મળ્યોને સંલગાવવા માટે નથી હોતા, પણ મહેરમત કેળવવા અને પ્રજાની જાણુ માટે પણ હોય છે વર્તમાનપત્રોના ચાલુ કાયદો જોતાં ધારા-મહાના હોલમાં એવું ઘણું કહેવાયું હોય કે જે બહાર મોલવામાં આવ્યુ હોય તો કાયદાને સપાટે ચડી જાય. આવાં જાપણુ વર્તમાનપત્રોને પ્રકટ કરવાનો હક ખરે કે નહિ ? તે હક ન હોય તો જે વાણીસ્વાતંત્ર્ય કહેવામાં આવે છે તે નિરથક જાય. ધારાસભાના મંકારી હેવાલોમાં તો આ બધું જાપાય જ, તો વર્તમાનપત્રો તે જાપી શકે કે નહિ ?

સરકાર તરફથી સર નુવેન્દ્ર સરકારે પ્રસંગને જાળે તેવું ગૌરવભર્યું વિવેચન કરવા કરતાં ચર્ચાને અટકાવવા કાયદાના કેટલાય સુદ્ર અને નજવા મુદ્દાઓ રજૂ કર્યા હતા. પ્રમુખ

કક્ષક્તી અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે તેમણે મુંબઈ બ્યાબ્યાન આપ્યું હતું. વર્ષો સુધી વડી ધારાસભાના અને ત્યારપછી કાઉન્સિલ ઓફ મેટ્રોના તેઓ રાજ્ય હતા, અને પોતાની પ્રજા સેવા કરતા હતા.

પોતે જ સ્થાપેલ મહામહા બળવાન અને ક્રાન્તિકારી ગંરથા બંની સરકારને સીધી લડત આપતી થઈ ત્યારે તેનો ત્યાગ કરવાની તેમને દુરજ બાબત. વિતીતોની એ દશા દયાબનક છે.

મુંબઈના શહેરી જીવનમાં તેમનો ફાળો મર ફિરોજસાધી બીજો નંબરે જ હતો. મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીમાં પોર્ટ ટ્રસ્ટ, ઈમ્યુવમેન્ટ ટ્રસ્ટ અને બીજી એનેક સંસ્થાઓમાં સર દિનંદા સક્રિય ભાગ લઈ પોતાના અભ્યાસ અને અનુભવનો લાભ આપતા.

ઇમ્પ્રોવિયલ બેંકના ધણી વર્ષો સુધી તેઓ એક ગવર્નર હતા, અને દાખલાં રિઝર્વ બેંકના બોર્ડના એક મંજૂ હતા.

અર્થશાસ્ત્ર અને નાણાવિષયક તેમજ મુંબઈના શહેરી જીવન વિષે તેઓએ ધણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે.

ખાનગી જીવનમાં તેઓ સાદા, મહેનતુ, પ્રામાણિક અને સત્યનિષ્ઠ હતા. તેમની સાથે મતભેદ હતો એવાઓને પણ તેમને વિષે માન હતું. મુંબઈમાં મહાસભાનો કન્ક્રેટિવ ઉજવાયો, ત્યારે રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રગાંધી આ વગોવૃદ્ધ પુરોગામીને રાષ્ટ્રની 'અંબલિ આપવા ગયા હતા.

રાષ્ટ્રીય લડતના ઇતિહાસમાં તેમનું સ્થાન ઉચ્ચ અને ગૌરવભર્યું રહેશે.

જાપાનમાં લશ્કરી બળવો

જાપાનમાં હમણા જ થઈ ગયેલ લશ્કરી બળવો જાપાનની સામ્રાજ્યવાદી 'બૂખના ચિદંક' છે. જાપાન પોતાનો સામ્રાજ્યવિસ્તાર કરવા અને ચીનને જાપાનની વમાન બનાવવાને મથળા પ્રયત્નો કરી રહ્યું છે મયુરિયા તાબે કર્યા પછી, ચીનની ઉત્તર સરહદમાં જાપાન પોતાનું લશ્કર જમાવી રહ્યું છે. જાપાનની આ પ્રવૃત્તિ વિશ્વશાન્તિને ભયરૂપ છે. ગમે ત્યારે સોવિયેટ રશિયા અથવા અમેરિકા સાથે જાપાનને લગાઈ થવી જ જોઈએ એમ જણાય છે. જાપાનનો સામ્રાજ્યવાદ પૂર્વના દેશો માટે સતત ઝડૂમતા આક્રમણના ભયરૂપ છે.

જાપાનમાં લશ્કરની સત્તા પુષ્ટ છે. લશ્કરનું ધાર્ણ ન થાય ત્યારે મોટા અમલદારોના ખૂન અને બળવો એ જાપાનના રાજકીય વાતાવરણનું અંગ બની રહ્યું છે. આવા બળવા અને ખૂન અનેક થઈ ગયા. આ વખતનો બળવો મોટા પાયા ઉપર અને વ્યવસ્થિત હતો. બળવો સમ્યો છે એમ ન જ કહેવાય જાપાનમાં એક ઉદારમતવાદી પક્ષ છે જે લશ્કરની આ સત્તા સ્વીકારતો નથી. છેલ્લી ચૂંટણીમાં તે પક્ષને અલુભતી મળવાથી લશ્કરે આ બળવો કર્યો. બળવાખોરોને દાણી દેવાની રાજ્યની સત્તા નથી, કારણ કે લશ્કરના મોટા ભાગની તેમના પ્રત્યે સદાનુકૂળિ છે. દાલતુરત તો એક વિચિત્ર રીતે બળવાખોરોનો અંત આપ્યો છે. તેમના મુખ્ય નેતાઓએ "હારાકરી" કરી—એટલે કે આપઘાત કર્યો. પણ 'હારાકરી' એ સ્વાર્ણ્ય ગણાય છે મરનાર શહીદ અને છે. તેને મુનેગાર ગંબુવામાં નથી આવતો. એટલે બળવો યોગ્ય હતો, જરૂરી હતો અને બળવાખોરો સ્વદેશાભિમાની શહીદો હતા, એમ થયું. લશ્કરની અત્યારે બે માગણીઓ છે: (૧) લશ્કરનો સંબંધ સીધી

રીતે શહેનશાહ સાથે જ રહે, અને (૨) દેશના રક્ષણનો પ્રમુખ લશ્કરી અમલદારોના મત મુજબ થવો જોઈએ. આ બન્ને માગણીઓ પ્રધાનમંડળને કબૂલ રાખવી પડી છે, એટલે શબ્દથી નહિ પણ ખરી રીતે લશ્કરની સત્તા માન્ય રાખવી પડી છે. પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપ્યું છે અને લશ્કરને માન્ય હોય એવું પ્રધાનમંડળ હજી રચાયું નથી.

વડી ધારાસભાની ચાલુ બેઠક

ચાલુ બેઠકમાં પ્રજાપક્ષને આણવાબેગ વિનય મળ્યો નથી. બક્ષે સંગઠન અને વ્યવસ્થાની આગતીને લઈને કેટલીક બાબતોમાં પીછેહઠ કરવી પડી છે.

૧૯૩૩-૩૪ ના હિન્દુસ્તાન વિધેયના સરકારી વાર્ષિક હેવાલમાં બિરદાર ધર્મીકપ પરત્વે ગાંધીજી અને મહાત્માની ધરતીકંપ સમિતિ વિષે બિનપાયાદાર અને અગુજાજતા આરોપો કરવામાં આવ્યા છે. બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદે તેનો સંવિરતર અને મર્યાદા જવાબ આપ્યો છે. ધાગ-સભામાં આ મુદ્દાની ચર્ચા માટે મળ્યા મુલતવી ગખવાની દરખાસ્ત રજૂ કરવામાં આવી હતી, પણ છેલ્લી ધડીએ તે પાછી ખેંચી લેવામાં આવી હતી. મહાસભાપક્ષના કેટલાક સભ્યોની ગેરહાજરી, નેશનેલિસ્ટ અને સ્વતંત્ર પક્ષના સભ્યોના વલણેની અનિશ્ચિતતા અને અન્ય કારણોને લીધે આ દરખાસ્ત પાછી ખેંચવામાં આવી હતી તેમાં ખુલાસો થીયુત બૂલાભાષી તરફથી પાદાર પડ્યો હતો. મુલતવી દરખાસ્તો રજૂ કર્યામાં બેઠકની ગંભીરતા અને પૂર્વવિચારણા જાણતી નથી. દરેક પક્ષે, ચોતાની અસ્થિતિનો વિચાર કરીને જ આવી દરખાસ્તો રજૂ કરવામાં આવતી હોય તો અસંતોષનું કારણ ન રહે. અને આ આરોપો વિષે તો એમ થાય છે કે મતગચ્છતરીની હારજીતો ઉપર જ દષ્ટિ ન રાખતા, પ્રજાપક્ષે નિઃસંપન્ન રજૂ કરવાની તક લીધી હોત તો વિશેષ ઊચિત હતું.

કેટલી સામે પ્રતિબંધોને કાયદાનું સ્વરૂપ આપવા દરખાસ્ત રજૂ થઈ હતી તે સમયે રાષ્ટ્રસંઘમાં હિન્દના, સ્થાન વિષે સારી ચર્ચા થઈ હતી હિન્દ ગાંધીસંઘમાં મૂળ મળા દોવા છતાં, હિન્દને કોઈ સ્વતંત્ર પરદેશનીતિ નથી. બિરુદના તાબેદાર તરીકે તેની મરજી મુજબ મત આપવા સિવાય રાષ્ટ્રસંઘમાં સભ્ય રહેવામાં હિન્દને બીજી કોઈ સાર્યકતા નથી મરકાગી સભ્યોએ પણ કબૂલ કર્યું કે હિન્દની સ્થિતિ વિચિત્ર અને કટંગી છે.

ધારાસભામાં થતાં બાબતો વિષે અને છાપાઓમાં તેમને છાપવા વિષે મળ્યોનાં અને છાપાઓના હકની ચર્ચા કરવાની તક આ બેઠકમાં મળી હતી. પરિત કૃષ્ણકાન્ત માલવીયનું એક ભાષણ તેમના પત્ર 'અભ્યુદય'માં પ્રકટ થયું હતું અને તે માટે મરકારે તે ૫૨ પામે જ્ઞાતીગીરી મારી હતી. ધારાસભાના હોલમાં દરેક સભ્યને કાયદાથી વાણીસ્વાતંત્ર્ય છે. ધારાસભામાં થતાં ભાષણો માત્ર તેના મળ્યોને સંજ્ઞાપવવા માટે નથી હોતા, પણ મહેરમત કેળવવા અને પ્રગતી ગળણ માટે પણ હોય છે. વર્તમાનપત્રોના ચાલુ કાયદો તેમાં ધારાસભાના હોલમાં એવું ઘણું કહેવાયું હોય કે જે બહાર બોલવામાં આવ્યું હોય તો કાયદાને સંપાદિત થઈ જાય. આવાં ભાષણો વર્તમાનપત્રોને પ્રકટ કરવાનો તક ખરો કે નહિ? તે દરેક ન હોય તો જે વાણીસ્વાતંત્ર્ય કહેવામાં આવે છે તે નિરર્થક જાય. ધારાસભાના મરકાગી હેવાલોમાં તો આ અધ્યય છપાય જ, તો વર્તમાનપત્રો તે છાપી શકે કે નહિ?

સરકાર તરફથી સર નૃસિંહ મરકારે પ્રમેગને છાને તેમજ ગૌરવભર્યું વિવેચન કરવા કરતાં ચર્ચાને અટકાવવા કાયદાના કેટલાય ક્ષુદ્ર અને ગજવા મુતઓ રજૂ કર્યા હતા. પ્રજા

પક્ષના સભ્યો તરફથી, ખાસ કરી શ્રી ઝીણા અને શ્રી. બૂઢાભાઈ દેસાઈ—મુંદર ચર્ચા થઈ હતી. દુર્ભાગ્યે, કાપડાની અત્યારની સ્થિતિ જોતાં પ્રમુખશ્રીને પોતાનો નિર્ણય આપા હટાવી વિરુદ્ધ આપવો પડ્યો છે, પણ સાથેસાથે કાપડામાં કેટલાક ફેરફારો કરવાની તેમણે સૂચના કરી છે આ વસ્તુ આટલેથી ન અટકે એમ હચ્છીએ છીએ.

દમનનીતિના કાપડાઓ રદ કરાવવા એ મહાસભાપક્ષના કાર્યક્રમનું એક મહત્વનું અંગ છે. તે માટે શ્રી. બી. દાસ તરફથી દિમિનન લો એગેન્ડમેન્ટ નંબર ૧૦ નીચેના અમલદાર-શાહીને અનિયત્રિત સત્તા આપવામાં આવી છે, તે રદ કરવા માટે બિલ રજૂ થયું હતું. છેલ્લી બેઠકમાં તેની ચર્ચા થયા બાદ તે મુક્તપી રહ્યું હતું, જે ચર્ચા આ બેઠકમાં ચાલુ રહી હતી. શરૂઆતમાં મહાસભા અને અન્ય પક્ષોના કેટલાક મત્સ્યોની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ વિશેષ ચર્ચા બંધ કરવા સરકાર તરફથી દરખાસ્ત રજૂ થઈ હતી મહત્વના પ્રશ્નોને આપી રીતે ઉઠાવી દેવાનો આ પ્રયત્ન અન્યત્ર અનુચિત હતો. સરકારપક્ષે રહેવાવાળા સભ્યોને પણ તેમાં એટલી અયોગ્યતા લાગી કે તેમણે પણ પ્રગ્નપક્ષે મત આપી આ દરખાસ્ત ઉઠાવી દીધી. સર કાવસજી જહાંગીરના એક મતે જ પ્રગ્નપક્ષને વિજય મળ્યો. સરકારી સભ્યોનો ગિગનજ હાથ ન રહ્યો આવો અવધાર્યો બળવો કેમ સહન થાય ? એક સભ્ય સર કાવસજી તરફ ગાળ કીધા, “ચાર આના આપી મહાસભામાં કેમ જોડાતા નથી ?” બીજાએ ઉમેર્યું, ‘તમારી પાસે ન હોય તો ચાર આના છુ ઉછીતાં આપુ’ ? બીજા સર કાવસજી ! સરકાર પ્રત્યે ગમે તેટલી વફાદારી જતાવે તોપણ એક વખત તેમાં ચૂંટ્યા તો જો ભોગ લાગ્યા છે ! કરોડપતિને ચાર આના ઉછીતા આપવા નીકળનાર સર કાવસજીનું કેટલું ભયંકર અપમાન કરે છે અને તેનામાં કેટલી તુંડમિગજી હોવી જોઈએ ? પણ સર કાવસજીને ક્યાં અપમાન લાગે છે ? પોતાના વર્ગનું દિન જાળવવું હોય તો તેમાં વળી સ્વમાન જેવા મનસ્વી તરવને કાંઈ સ્થાન અપાવ ?

આ દરખાસ્ત ઉપરની મતગણતરીમાં ભાઈ પરમાનંદની મનોદશા પણ તોષવાજેવી છે. તેમણે સરકારપક્ષે મત આપ્યો ! શા માટે ? મહાસભાએ કાગી સુકાદા સળધી જે વક્તા લીધું છે તે સામે પોતાનો વિરોધ જણાવવા અને મહામહાપક્ષને ઠેકાણે લાવવા માટે ! શી તેમની શુદ્ધિ ? આવા કામીવહીઓ દિન્દુમમાજના હક્કો જાળવવાનો દાવો કરે છે !

શ્રી. દાસના બિલની ચર્ચાને અંતે છેવટની મતગણતરીનું પરિણામ પણ ધાતું બોધપ્રદ છે. જન્ને પક્ષના સરખા મત થયા. ૬૬ વિરુદ્ધ ૬૬ સ્વતંત્ર પક્ષે ‘સ્વતંત્ર’ પક્ષે જ મતો આપ્યા. શ્રી. ઝીણા અને બીજાએ પ્રગ્નપક્ષે આપ્યા, સર કાવસજી, મર હોમી મોદી વગેરે સરકારપક્ષે ગયા. સામ્યવાદ અને દિશાવાદનાં જુનો જિવાં કરી સરકાર દબેગાં આ મૂઠી-વાદીઓને પોતાના પક્ષે લઈ શકે છે. પણ જે વસ્તુ ચૈથી વિચિત્ર હતી તે તો શ્રી. લાલચંદ નવસરાયનું વર્તન આ ભાઈ તટસ્થ રહ્યા ! પ્રમુખશ્રીની વિનવણી તેમના દિલને પિગળાવી ન શકી. ૧૦ વર્ષની તેમની ધાગસભાની કાગિદોં દરમ્યાન જવહરે જ શ્રી. લાલચંદ સરકાર-પક્ષે ગયા છે, સદાય પ્રગ્નપક્ષે રહ્યા છે. તેમના પોતાના નેશનેલિસ્ટ પક્ષે પ્રગ્નપક્ષે મત આપવા નિર્ણય કર્યો હતો. તેમને શી કુશુદ્ધિ સૂઝી કે પોતાની બેઠક ઉપર જડજ થઈ ગયા અને તેમના ઝોંકના કારણે પ્રમુખશ્રી આ હટાકટીને પ્રમુખ અને આ અર્થે મહત્વના મુદ્દામાં હાર થઈ ! શી લાલચંદે પછી નિર્ભય જવાર પાડ્યું છે કે ગિંધની પરિસ્થિતિ જોતાં

તદસ્થ રહેવાની તેમને ફરજ પડી. શ્રી આ પરિસ્થિતિ છે તે તેમણે જાણ્યું નથી. સિંધના કાંઈ સામ્યવાદ કે હિંમતવાદ નથી ! સિંધના મતદારોએ ક્ષી. લાઝચેંદના આ વર્તનને સખત રીતે વખોડી કાઢ્યું છે અને બીજી વખત ધારાસભામાં જવું તેમને માટે ભારે પડશે.

આ સરખા મતને કારણે શ્રી. પ્રમુખસાહેબને માટે ઇવનમાં જવલે જ આવે તેવો પ્રયેગ આવ્યો. પણ બ્રિટિશ પાર્ટમેન્ટના અનુકરણના ધોરણે પ્રમુખે જેવી છે તેવી જ પરિસ્થિતિ કાયમ રાખવાને માટે પોતાનો મત પ્રમુખશ્રી વિરુદ્ધ આપ્યો. સામાન્યપણે આ ધોરણે સ્વતંત્ર પ્રજા માટે ચોગ્ય ગણાય. જ્યાં Government by consent—પ્રજાની સંમતિથી રાજ્યતંત્ર ચાલતું હોય ત્યાં પ્રજાપક્ષે સરખા મત થાય તો મતબદલ એટલો ઊંડો ગણાય કે પ્રમુખે પોતાના એક જ મતથી રાજ્યતંત્રમાં ફેરફાર કરવો એ અનુચિત ગણાય. પણ પરત્વે પ્રજાને આવું ધોરણ હોય કે વળી જેવી છે તેવી સ્થિતિ ચાલુ રાખવી એટલે આ કિમિનસ એગ્રેન્ડમેન્ટ કાયદો રદ કરવો એ જિં., કારણકે અસાધારણ સ્થિતિને કારણે આ અસાધારણ સત્તા સરકારે લીધી છે, અને મૂળ સ્થિતિ કાયમ કરવી તેમાં અચિત્ત હવું અને નહિ કે એક મતે સરકારને આ અનિયંત્રિત સત્તા આપવામાં શ્રી ત્રિવિજયભાઈ ખેલ હયાત હોત તો તેમણે જુદું જ કરી બતાવ્યું હોત.

મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવા માટે અને તેમને નિયમિત પગાર મળે તે માટે મજૂર કમિશન (Labour Commission) ની ભલામણ મુજબ એક ખરડો સરકારે રજૂ કર્યો હતો (Payment of Wages Bill) પણ તેમાં સરકારે સર હોમી મોદીનો એક સુધારો કચ્છ રાખી તે ખરડાની સમજણ અસર નાબૂદ કરી છે એટલું જ નહિ પણ મુઝીવાદીઓને મજૂરો ઉપર વિશેષ સત્તા આપી છે તે સુધારો એમ છે કે જો ૧૦થી વિશેષ મજૂરો અમાઉથી ખજાર આપના રિતા હડતાળ પાડે તો ૧૩ દિવસનો તેમનો પગાર કાપી લેવાનો ગિલમલેકને હક રહે આ સુધારો સરકારે કચ્છ રાખ્યો અને મહાસભાવાદીઓના વિચિત્ર માનમને કારણે, શ્રી. જોશી, ગિરિ અને રંગના મજબૂત વિરોધ છતાં, ધારાસભામાં મજૂર થયો. કહિન્સિસ આંદ્ર રટેટમાં ૧૩ દિવસને બદલે ૮ દિવસનો સુધારો થયો છે, છતાં આવી સત્તા મિલમલેકને આપવી તે મજૂરોની મુશ્કેલી વધારવા બરાબર છે અને અચાનક હડતાળો પાડવાનો તેમનો હક છીનવી લેવા બરાબર છે શ્રી જોશીએ કહ્યું હતું કે આવા સુધારા સાથે આ કાયદો થાય તે કરતાં તો કોઈ પણ કાયદો ન હોય તે વધારે સારું છે.

ધારાસભા અને મહાસભાવાદીઓ વિશે અન્ય નોંધ લખી છે તે માટે જાણીતેલ વિચારના પુરાવાઓ ચાલુ બેઠકના કાર્યમાં મળી રહે છે.

બેંગલોર ચેરમેન

રાજકીય કેદીઓની સ્થિતિ સુધારવા માટે શ્રી બેંગલોર પોતાનું ગૃહિત્તાન આપી રહ્યા છે. તા. ૧૩ મી નવેમ્બરથી તેમણે અન્નલાગ કર્યો છે અને તેમની શારીરિક હાલત અતિ ગંભીર છે તેમની માંગણીઓ તીવ્ર મુજબ છે.

(૧) રાજ્યદ્રારી કેદીઓનો જુદો વર્ગ કરવો; (૨) તેઓ માથે રહી શકે તે માટે તેમને માટે અલગ જોડો કરવી, (૩) તેમના ખોરાક અને પહેરવેસાનું એક જ ધોરણ રાખવું; (૪) તેમને કસરત અને રમત માટે સગવડ આપવી; (૫) તેમને પુસ્તકો, છાપાંઓ અને લખવાના સાધનો આપવા; અને (૬) તેમની તબીબી માટેનાં સાધનો પૂરાં પાડવાં.

આ દરેક માગણી જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાત જેવી છે. ખરી રીતે તો એ દરેકને મળવી જોઈએ. પણ રાજદ્વારી કેદીઓને તો અનસ્ય મળવી જોઈએ. રાજદ્વારી કેદીઓ મામાન્ય ગુનેગારો નથી. તેમાંનો મોટો ભાગ શિક્ષિત યુવકો છે. સામાન્ય ગુનેગારો સાથે તેમને રાખવા, તેમની શારીરિક જરૂરિયાતોને પણ પૂરી ન પાડવી, તેમને એકાંતમાં જુદા રાખવા, તે કાર્ક પણ સુધરેલી સરકારને ન જાણે તેવું વર્તન છે. હાલ દરમ્યાન હમરો યુવકયુવતીઓને જે અવર્ણનીય હાડમારીઓ ભોગવવી પડી હતી તે સુવિધિત છે. શ્રી જોગેશચંદ્ર જૂના રાજ્યદ્વારી કેદી છે. તેમને જેલજીવનનો લાખો અનુભવ છે. ત્રણ માસના ઉપવાસ તેમને થયા છતાં સરકાર તરફથી તેમની આવી વાળખી માગણીઓ પૂરી પાડવાની કાર્ક હિલચાલ થઈ નથી, તેમ થવાના ચિદ્ધ પણ જણાતા નથી. એક માણસ આખી શકે તેવા વધારેમા વધારે ભોગ આ પ્રશ્નને માટે આપાય છે. છતાં સરકારનું ટુંવાકું ધ ફરકેલું નથી માનવતાની ખાતર પણ કાર્ક કચ્વાની પ્રગ્નની સયુક્ત માંગણીની સરકારે અત્યારસુધી તો અવગણના જ કરી છે. સયુક્ત પ્રાન્તની સરકારે હમણાં જ એક લાણુ નિવેદન બહાર પાડી જણાવ્યું છે કે જૂખ હડતાળ છોડે નહિ ત્યાં સુધી સરકાર કાર્ક પણ કરશે નહિ કાયદો અને વ્યવસ્થાની જૂનો દલીલો અમલદારશાહી રજૂ કરે છે.

શ્રી જૂલાભાઈ દેશાઈ એ નિવેદન બહાર પાડ્યું છે કે બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ સાથે મળીને તેઓએ આ ચળધી તપાસ કરવા એક સમિતિ નીમી છે અને તેઓએ બાણુ જોગેશચંદ્રને વિનંતિ કરી છે કે ઉપવાસ છોડી દઈ, તેમના પ્યેચની સિદ્ધિ માટે ખનતા પ્રયત્નો કરવાની તેઓ સમિતિને તક આપશે. હજી સુધી શ્રી ચેટરજીએ ઉપવાસ છોડવાના સમાચાર મળ્યા નથી.

રામકૃષ્ણ પરમહંસ

મંકાલેએ અંગ્રેજ કેળવણી ટાખડ કરી અને તેનાથી અંગતર્થ જઈ ભારતવાસીઓ પોતાનું સ્વત્વ બૂલી જતા હતા તે જ સમયે એ મદાપુરુષો જન્મ્યા. કાઠિયાવાડમાં દયાનંદ મસ્તનતી, અને બાળાગામા રામકૃષ્ણ પરમહંસ. બન્ને અંગ્રેજ કેળવણીથી અલિપ્ત હતા બન્ને ભારતીય સસ્કૃતિના સાચા પ્રાંતિનાથ હતા. બન્નેએ તે સસ્કૃતિને પોતાની લાક્ષણિક રીતે પુનર્જીવન આપ્યું.

દયાનંદ સરસ્વતીમા આર્યસંસ્કૃતિના તેજ અને પ્રતિભાના દર્શન થયાં. રામકૃષ્ણ પરમહંસમા તેવું શાન્ત અને સૌમ્ય ગૌરવ દીપી ગઠ્યું. દયાનંદમા સુધારકની અસહિષ્ણુતા અને આક્રમણશીલતા હતી રામકૃષ્ણ પરમહંસમા તપ્તિનો વીતરાગ અને સમભાવ હતો. દયાનંદ સ્વામીમા વેદધર્મ સિવાય અન્ય ધર્મો પ્રત્યે અસહિષ્ણુતા હતી. રામકૃષ્ણમાં સર્વ ધર્મો પ્રત્યે સમભાવ હતો. દયાનંદમાં શુદ્ધિ અને તર્કની અપ્રતિમ પ્રતિભા હતી. રામકૃષ્ણમાં ગિદ્ધની ગૌર્ણુતા અને ભક્તની શ્રદ્ધા હતી. બન્નેએ હિન્દુધર્મમાં સદોઓ થયાં જડ ઘાલી રહેલા સડાને દૂર કર્યો અને આર્યસંસ્કૃતિનું સરક્ષણ કર્યું, આપણા ભવ્ય ભૂતકાલના ગૌરવનું જ્ઞાન ફરાવ્યું, પરસરકારનો મોહ ઓછો કર્યો, અને આપણું નૈતિક અને સાંસ્કારિક વધાવતન અટકાવ્યું.

રામકૃષ્ણ પરમહંસની ચતાખ્દી આ મામ ઉજ્જાઈ રહી છે. બાળાગામા એક ગામડામાં બ્રાહ્મણ કુલે જન્મી નાની વયે આજીવિકા કમાવા મોટા ભાઈ સાથે તે કલકત્તા આવ્યા.

રામકૃષ્ણ નિરક્ષર હતા. પણ શિશુવયથી તેમની વિચક્ષણતા જણાઈ આવી તેમની પ્રભુભક્તિ અદ્ભુત હતી. તેમની મેગશક્તિ અપૂર્વ હતી નાનપણથી જ તેમને મમાધિ થતી અને ભક્તિમાં એટલા લોન થઈ જતા કે એલાન થઈ જતા. મોટાભાઈ કલકત્તાથી થોડે દૂર દક્ષિણેશ્વરમાં કાલિમાતાના પૂજારી નિમાયા તેમની સાથે પોતે પણ રહેતા. થોડા વખતમાં જ વડીલ બધુંતું અવસાન થતાં પોતે પૂજારી નિમાયા. પણ તેમની ભક્તિ વધતી ગઈ. અને સમાધિયોગ વધી પડ્યો, તેમ કાલિ માતાની પૂજનવિધિ એક આનુ રહી ગઈ. તેમને વેરાગ્યમાંથી 'બચાવવા' સર્જનજૂતો ઉપાય અજમાવવાનું વહીસોએ નડકી કર્યું અને લગ્ન લેવાયા. બાળકની પેઠે પોતાની હાથે જ કન્યા પોતે પસંદ કરી અને પહેલે જ દિવસે માતા કંઠીને તેને વહના કરી. સદલાગે માતાજી પણ આ વિચક્ષણ પુરુષને અનુકૂળ થયાં અને એ રીતે સદર્શનચારિણી બન્યા.

પોતાની જીવનમાધનામાં આર્યોનાં મહામતો, સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહને રામકૃષ્ણે પ્રધાનપદ આપેલ છે. પોતે કાલિપૂજક અને માયાહારી હોવા છતાં માધના વધતી ગઈ તેમ અહિંસક ભાવ વિકસેતા ગયો, તે છેવટ એટલે સુધી કે પૂજનાં ફૂલ ચૂટવામાં પણ તેમને હિંસા લાગતી અને તે બંધ કર્યું.

તેમના ઉપદેશમાં તક અને દલીલને, શુદ્ધિના વિશ્વાસને સ્થાન જ નહોતું તેમની વાણીમાં અનુભવની નિશ્ચયતા હતી, ભક્તની શ્રદ્ધા હતી ઉપદેશમાં મુખ્યત્વે અત્યંત સૂચક અને બધાએમતી ઉપમાઓથી જ તેઓ સમગ્રવતા. તેમાં પાડિયનો ક્યાંય પણ દબ નહોતો. ભાષા સામાન્ય જન સરલપણે સમજી શકે તેવી ધરગથ્ય જ વાપરતા.

અત્યાગના યુગમાં સાચો ધર્મ ગરીબોની સેવા છે. ગરીબોને રામકૃષ્ણ સ્વામી દરિદ્ર નારાયણ કહેતા. નારાયણનું માર્યાં દર્શન તેમાં જ છે, અત્યારનો તે યુગધર્મ છે. તેમનો આ સેવાભાવ એટલો વધી પડ્યો કે પોતે ગમે તેટલું કે તોપણ તેમને સતોષ થતો નહિ. ભોગીઓનાં પાવખાના પોતે સાફ કરતા અને ભોગીઓં તેમ કરવા નહોતા હતા ત્યારે જાનામાના રાત્રે જઈ તેમ કરતા અને શાન્તિ મેળવતા. તેમની અંતિમ પ્રાર્થના હતી કે “ હે ભગવાન દુભોગી અને પીડિતની સેવા કરવાની મને જન્મેજન્મ તક આપને કે જેથી મને ભગવાનનાં દર્શન મળે, કારણ કે નારાયણનો સાચો વાસ તેમનામાં જ છે.”

આવી રીતે દરિદ્રનારાયણની સેવાનો યુગધર્મ પ્રકટાથી, ઉપદેશની અરખલિત ધારા વહાવતા આ મહાપુરુષ ૫૦ વર્ષનો વયે વિદેહ થયા અને ભારતવર્ષને સ્વામી વિવેકાનંદ અને રામકૃષ્ણ મહંતી સરથા આપના ગયા.

આધુનિક કેળવણી

આધુનિક કેળવણીના આદર્શ અને પદ્ધતિ પ્રત્યે દરેક વિચારવાન હિન્દીને જાહેર અને વ્યાપક અસતોષ છે. અંગ્રેજ કેળવણી દાખલ થયે એક સદી પૂરી મઈ. તેનાં પરિણામોનું સરવૈયુ કાઠીએ તો નેનુ દેવાણુ દેખાઈ આવે છે. તેનો આદર્શ અને પદ્ધતિ જાતે પરદેશી છે મરદારી તત્ત્વ માટે જોઈએલા આત્મકલિત યુગાન્તના અને દુભાવિયા ઉત્પન્ન કરવા માટે આ કેળવણી દાખલ કરવામાં આવી હતી. આપણી ગંદકીન પ્રત્યે પૂરો અનુવિશ્વાસ અને અશ્રદ્ધા તેના મૂળમાં જ હતા. પરિણામ આજે આપણે અનુભવીએ છીએ. પરંતુ આ માર્ગન કેળવણી સેવાની ફરેજ પડવાથી આપણામાં તેજોવધના અને સ્વતંત્ર વિચારશક્તિનો

આ દરેક માગણી જીવનની પ્રાયશ્ચિત્ત જરૂરિયાત જેવી છે ખરી રીતે તો એ દરેકને મળતી નેઈએ પણ ગજદારી કેદીઓને તો અનસ્ય મળતી નેઈએ ગજદારી કેદીઓ મામાન્ય યુનેગારા નથી તેમનો મોગ સાગ શિક્ષિત સુવકો છે મામાન્ય યુનેગારા સાચ તેમને ગમ્યા, તમની શાગિરિત્ત જરૂરિયાતોને પણ પૂરી ન પાડવી, તેમને એકાંમા જુદા ગમ્યા, તે કોઈ પણ સુધરેલી મગકરને ન જાણે તેવું વર્તન છે લડત દરમ્યાન દમ્ભને યુનકયુનતીઓને જે અર્ણુનીય હાડમારીઓ મોગરની પડી હતી તે સુવિદિત છે શી ભેગેશમદ્ જૂના ગજદારી કેદી છે તેમને જેલજીનનનો લામો અનુભવ છે તથા મામના ઉપનાસ તમને થયા છતા સગ્રાત તરફથી તેમની આવી વાજખી માગણીઓ પૂરી પાડનાની કોઈ હિચાન ચર્ધ નથી, તેમ થવાના ચિદ્ધ પણ જણાતા નથી. એક માણસ આખી રાકે તેવો વધારમા વધારે ભોગ આ પ્રશ્નને માટે અપાય છે છતા મગકારનું રુવાકુ પ દરેકનું નથી માનવતાની ખાતર પણ કાઈકે ગુનાની પ્રગતી સયુક્ત માગણીની સરગર અત્યાગ્રયુધી તા અવગણના જ રી છે અયુક્ત પ્રાન્તની મગકરે હમણા જ એક લાણુ નિવેદન બહાન પાડી જણાવ્યું છે કે જૂમ હતામ છોડ નહિ ત્યા સુધી સરગર કાઈ પણ વસ્તુ નહિ કાપને અને અનસ્થાની જૂની દલીલો અમલદારશાહી રજૂ કરે છે

શ્રી જૂલાભાઈ દેરાઈ અ નિવેદન ગહાત પાડ્યું છે કે બાણુ ગજેન્દ્રપ્રસાદ સાથે મળીને તેઓએ આ સમધી તપામ ગ્યા અક મિતિ નીમી છે અને તેઓએ બાણુ ભેગેશમદ્ને વિનતિ કરી છે કે ઉપવાસ છોડી દઈ, તેમના ધોયતી સિદ્ધિ માટે ખનતા પ્રપત્નો ઠગવાની તેઓ મમિતિને તત આપરો હજી સુધી શ્રી ચેટરજીએ ઉપનાસ છોડ્યાના મમામાર મળ્યા નથી

ગમકૃષ્ણ પરમહંસ

મકોલેએ અગ્રેજી કેળવણી દાખન કરી અને તેનાથી અનર્ધ જઈ ભાગતવાસીઓ પોતાનું અવતર બૂના કરતા હતા તે જ મગર મે ગહાપુરુષો જન્મ્યા ગહિયાવાડમા દયાનંદ મ રમી અને મગાગમા ગમકૃષ્ણ પરમહંસ બન્ન અગ્રેજી કેળવણીથી અલિખ્ત હતા બને ભાગતી ગમકૃતિના માયા પ્રાતનિધ હતા મજાએ તે સરકૃતિને પોતાની લાક્ષણિક રીતે પુનર્જન આપ્યું

દયાનંદ સરસ્વતીમા ચાલગરકૃતિના તેજ અને પ્રતિભાના દર્શન થયા ગમકૃષ્ણ પરમહંસમા તેનું શાન્ત અને ઔગ્ય મોગવ દીપી જાકયુ દયાનંદમા સુધારગની અમહિષ્યુતા અને આકમણુલીનતા હતી ગમકૃષ્ણ પરમહંસમા ક્રમિને વીતગમ અને મમભાવ હતો દયાનંદ સ્વામીમા વધર્ધ મિરાય અન્ય વર્ગો પ્રત્યે અમહિષ્યુતા હતી ગમકૃષ્ણમા સર્વ ધર્મો પ્રત્યે સમભાવ હતો દયાનંદમા શુદ્ધિ અને તર્કની અપ્રતિમ પ્રતિભા હતી ગમકૃષ્ણમા મિદ્ધની ગંપૂર્ણતા ચાન લક્ષતની શ્રદ્ધા હતી બનેએ હિન્દુધર્મમા સદીઓ થયા જડ ધાલી હન રાગને દર ગો અને આયમરકૃતિનું મગ્દણુ ક્યુ આપણા લવ્ય જૂતકા નના ગૌરવનું જાન ગગ્યુ પરમગરનો મોહ એછા કર્યો, અને આપણું નૈતિક અને સાસ્કારિક વધ પતન અટકાવ્યું

ગમકૃષ્ણ પરમહંસની ચાતાબ્દી આ મામ ઉત્તર્ધ રૂડી છે બગાગના એક ગમગમા બાહ્ય કુન જન્મી નાની વયે આશ્ચરિકા રમાવા મોટા ભાઈ સાથે તે કવડતા આપ્યા

રામકૃષ્ણ નિરક્ષર હતા. પણ શિશુવયથી તેમની વિવશાલતા જાણી ચાલી તેમની પ્રભુભક્તિ અદ્ભુત હતી. તેમની યોગશક્તિ અપૂર્વ હતી નાનપણથી જ તેમને સમાધિ થતી અને ભક્તિમા એટલા લીન થઈ જતા કે બેભાન થઈ જતા. મોટાભાઈ કલકત્તાથી થોડે દૂર દક્ષિણેશ્વરમાં કાલિમાતાના પૂજારી નિમાયા. તેમની સાથે પોને પણ રહેતા. થોડા વખતમાં જ વડીલ બધું જીવન અત્યાસન થતાં પોતે પૂજારી નિમાયા. પણ તેમની ભક્તિ વધતી ગઈ. અને સમાધિયોગ વધી પડ્યો, તેમ કાલિ માતાની પૂજાવિધિ એક બાબુ મહી ગઈ તેમને વૈરાગ્યમાંથી 'બચાવરા' મર્ચનજૂનો ઉપાય અજમાવવાનું વડીલોએ નક્કી કર્યું અને લગ્ન લેવામાં. બાળકની પેઠે પોતાની હાથે જ કન્યા પોતે પસંદ કરી અને પહેલે જ દિવસે માતા દહીને તેને વદના કરી. શ્રદ્ધાળય માનાજી પણ આ વિચક્ષણ પુરુષને અનુદાન થયાં અને એ રીતે સદર્શચારિણી બન્યાં.

પોતાની હૃદયભાધનામાં આર્ષોના મહામતો, મત્ત, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહને રામકૃષ્ણે પ્રધાનપદ આપેલ છે. પોતે કાલિપૂજક અને ગામાહારી હોવા છતાં માધના વધતી ગઈ તેમ અહિંસક ભાવ વિકસતો ગયો, તે છેવટ એટલે સુધી કે પૂજનાં ફૂલ ચૂટવામા પણ તેમને હિંમા લાગતી અને તે ગંધ કર્યું

તેમના ઉપદેશમા તક અને દહીકને, શુદ્ધિના વિલાસને સ્થાન જ નહોતું તેમની વાણીમા અનુભવની નિશ્ચિતા હતી, ભક્તની શ્રદ્ધા હતી. ઉપદેશમા મુખ્યત્વે અત્યંત સચક અને બુદ્ધિશક્તિ ઉપમાઓથી જ તેઓ સમજાવતા. તેમાં પાડિત્યનો ક્યાય પણ જગ નહોતો. ભાષા સામાન્ય જન સરસપણે સમજી શકે તેવી ધરગથ્થુ જ વાપરતા.

અત્યાગતા યુગમા ગાંધો ધર્મ ગરીબોની સેવા છે. ગરીબોને રામકૃષ્ણ સ્વામી દરિદ્ર નારાયણ કહેતા. નારાયણના સાચાં દર્શન તેમા જ છે, અત્યારનો તે યુગધર્મ છે. તેમનો આ સેવાભાવ એટલો વધી પડ્યો કે પોતે મને તેટલું કરે તોપણ તેમને સતોષ થતો નહિ. ભગીઓના પાપખાના પોતે સાફ કરતા અને લંબીઓ તેમ કરવા નહોતા હતા ત્યારે છાનામાના ગરબે જઈ તેમ કરતા અને શાન્તિ મેળવતા. તેમની અંતિમ પ્રાર્થના હતી કે "હે ભગવાન દુર્ભાગી અને પીડિતની સેવા કરવાની મને જન્મોજન્મ તક આપતો કે જોયો મને ભગવાનના દર્શન થાય, કારણ કે નારાયણનો સાચો વાચ તેમનામાં જ છે."

આવી રીતે દરિદ્રનારાયણની સેવાનો યુગધર્મ પ્રકટાવી, ઉપદેશનો અસ્ખલિત ધારા વહાવતા આ મહાપુરુષ ૫૦ વર્ષની વયે વિદેક ગયા અને ભારતરખને સ્વામી વિવેકાનંદ અને રામકૃષ્ણ મંડની સરથા આપના ગયા.

આધુનિક કેળવણી

આધુનિક કેળવણીના આદર્શ અને પદ્ધતિ પ્રત્યે દરેક વિચારવાન કિન્દીને જાડો અને લાપક અસંતોષ છે અંગ્રિજ કેળવણી દાખલ થયે એક મહી પૂરી થઈ. તેના પરિણામોનું ગરવેયુ કાઢીએ તો તેનું દેવાણું દેખાઈ આવે છે તેનો આદર્શ અને પદ્ધતિ અને પરદેશી છે. સરકારી તત્ત્વ માટે લેગીત આશ્રયિત યુગસ્થા અને દુર્ભાગિયા ઉત્પત્ત કરવા માટે આ કેળવણી દાખલ કરવામાં આવી હતી. આપણી મરુટિ પ્રત્યે પૂરા અખુલિધાસ અને અશ્રદ્ધા તેના મૂળમાં જ હતા. પરિણામ આજે આપણે અનુભવીએ છીએ. પરંતુ આ માર્ગદર્શ કેળવણી સેવાની દરેક પગથી આપણામા તેજોવધના અને સ્વતંત્ર વિચારશક્તિને

દષ્ટિબિન્દુ વચ્ચે અત્યારે તો એટલું અંતર જાણાય છે કે આનું આમૂષ્મા પરિવર્તન સરકાર દુરતમાં કરશે તેમ માનવું મુશ્કેલ છે. તેમ ન થાય ત્યાં સુધી, આધુનિક કેળવણીનાં અનિર્ણય પદ્ધિઓમાંથી બચવા બનતા ઉપાયો લેવા અને જનતાને પ્રાથમિક કેળવણી આપવામાં વિશેષ સક્તિ લેશો એ જ હજી જણાય છે.

એવા ઉપાયોમાં સ્વલ્પાયાદાર શિક્ષણ આપવું એ પ્રથમ સ્થાન લે છે. શિક્ષણ આપણી સામાજિક અને આર્થિક જરૂરિયાતોને વિશેષ અનુરૂપ બનાવવું જોઈએ. શિક્ષણમાં જોગવાઈ અથવા પ્રાન્તીયતા ન આવે તે અટકારવાની અગત્ય છે. સર ગિરજા દરમહાલે અત્યંતમાર્મક યુનિવર્સિટી સમક્ષ લાપણ આપતાં આ બે અનિષ્ટો પ્રત્યે ખામ ખામ બેઠ્યું હતું.

અધીગદ યુનિવર્સિટી સમક્ષ લાપણ આપતાં સર ગિરજા બાજપાઈએ બર સમ્મદ અહમદનાં પ્રબંધન વચન યાદ કર્યાં હતાં, કે વિન્ડુ અને મુસનમન આપણી માતૃભૂમિનાં બે અક્ષરો છે. સર ગિરજાએ આધુનિક કેળવણીમાં જે નિરસક સમય અને શક્તિનો વ્યય થાય છે તે દૂર કરવા સૂચવ્યું હતું. કેટલાય વિદ્યાર્થીઓ કાંઈ પણ ખર્ચ વિના અભ્યાસ અભ્યાસ કર્યે જ નય છે! વિદ્યાર્થીઓની લાપકાત નક્કી કરવાના ધોરણો દાખલ કરવા જોઈએ અને માનસશાસ્ત્ર અને શિક્ષણશાસ્ત્રના નિયમોએ દરેક વિદ્યાર્થીની કેળવણી, તેની શક્તિઓને પૂરતી વિકસાવે, તેવી રીતે નક્કી કરવી જોઈએ.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષકોમાં સારીરિક વિકાસ તરફ ધ્યાન આપવાનો જરૂર છે. તીરુમુર્તિએ આંધ્ર યુનિવર્સિટી સમક્ષ લાપણ આપતાં જણાવી હતી.

પંડિત યુનિવર્સિટી સમક્ષ ડૉ. તેજબહાદુર ગમ્તેએ અત્યંત ગંભીર આખ્યાન આપ્યું હતું. હિન્દુસ્તાન શિક્ષિત બિખારીઓનો દેશ બને તે અમલ છે. જોનાર ખાતર માનની વાતો ધણી કરી, સાંસ્કારિક દષ્ટિ કેળવવાની અગત્ય પણ છે, છતાં કેળવણી અને આશ્રિતોનો સમય જૂલાવો ન જોઈએ. પ્રાથમિક કેળવણીથી જ આપણા માગજીવનની જરૂરિયાતો લક્ષમાં રાખી કેળવણીનું ધોરણ ધ્રુવ જોઈએ અને માધ્યમિક કેળવણીને ઉચ્ચ કેળવણીના માત્ર પગથિયા તરીકે જ ન ગણતા તેમાં બે વર્ગ રાખી એક વર્ગ માટે તેને પરિપૂર્ણ બનાવવો કે જ્યાં તે પૂરી થતાં જીવનની શરૂઆત કરી શકાય.

નાગપુર યુનિવર્સિટી સમક્ષ લાપણ આપતાં શ્રી જલકર પણ આ મતને ટેકા આપ્યો હતો. દરેક વિદ્યાર્થી ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવાનો જ છે, એવા ધોરણે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણનો કમ નક્કી કરવામાં સમય અને શક્તિનો વ્યય છે, અને તેથી વિદ્યાર્થી અબળક અને નિરુપજોગી રહે છે.

હુસર અને ઉલોગોના શિક્ષણને વિશેષ સ્થાન આપી આગજીવનની અને આપણા ઉલોગોની જરૂરિયાતો મુજબ શિક્ષણક્રમ ગોઠવવા તેમજ કેળવણી અને ઉલોગ વચ્ચે અતિ નિકટનો સંબંધ બાધી શિક્ષિતોની બેકારી દૂર કરવા મરકાર અને ઉદ્યોગશાળાઓ તેમજ વેપારીવર્ગનો સહકાર લેવા તો જ આ યોજના અમલમાં મૂકી શકાય એમ છે.

*

હિંદુ અને પ્રજાસંઘ [એક સમગ્ર વચ્ચે]

વાહનવ્યવહારના વધવાં બતા આખરેની લીધે જગત ઉત્તરોત્તર વધુ નગરીક બાનું બન્યું છે, અને આંતરરાષ્ટ્રીય બનાવોનું મહત્ત્વ વધતું જાય છે. એક દેશમાં બનતા બનાવો કે

બિદ્યપ્રાપ્તિની અમર બીજ દેશે ઉપર હવે ઘણી જ તરારથી ચાલે છે; અને નાનામોટા ભૌતિક બેદો છતાં આ વિશ્વ એક મહાન કુટુંબ છે, અને એક પ્રજાની યડનીપડની કે સુખદુઃખની અમર બીજ પ્રજાઓ ઉપર થયા વગર ગહેતી નથી એ મહાન મત્ય હવે અવધારદષ્ટિએ પણ ગિદ્ધ ચતુ જાય છે.

છેલ્લા મહાન યુદ્ધ પછી પ્રેમિટેન્ટ વુડને વિલ્ગનના ઉચ્ચારોથી પ્રેમિટેને લીધે એક નેશન્સ (પ્રજામય)ની સ્થાપના આજ પૂરે વર્ષ થયા થઈ છે હમણા આલતા દિવસી એમિનિયન યુદ્ધને લાંબે પ્રજાસંઘની પ્રગતિ અને કાર્યવાહી લોકદષ્ટિએ વધુ ચડી જાય છે અને હિંદ પણ પ્રજામયનું મળ્ય હોવાથી તેની ઉપયોગિતાને પ્રજા દિવસી કોડીકે અર્થાય છે.

• પ્રજામયના દિવસેશન જીવેના કાર્યદેહ ગિ. પેટ્ટ જેઓ એક ડચ છે, તેઓ તેમનાં પત્ની સાથે સાથે દિવસો પ્રવાસ કરી ગયા છે, અને દિવસે પ્રજામયના કાર્યમા રમ લેવું કરવાનો તેમનો ઉદ્દેશ છે. મુળર્જના ઓય ઇડિયા જર્નાલિસ્ટ એમિગિયેગન (પરકાગંગા) તરફથી સનિવાર તા. ૭મી માર્ચના રોજ કોનેલિયા હોટેલમા ગિ. પેટ્ટના માનમા 'એટ રોમ'નો મેળાવરો કરવામાં આવ્યો હતો તે પ્રમુખ મુળર્જના હાજરાન બધા જાણીતા પત્રકારો ઉપરાંત શ્રી નરીમાન, લાંબુભાઈ સામળદાસ, મુનશી દપતી, શ્રી જમનાદાસ મહેતા, મગેશવિદ્યાવ પ્રધાન, શ્રી કે. નટરાજન વગેરે મહાવિત ગૃહધોની પણ મારી હાજરી હતી. તે પ્રમુખ પ્રજામય દિવસે કેવું ઉપયોગી થઈ પડે તે બાબતની કેટલોક જાણવાને અર્થ થઈ હતી.

આ પ્રમુખ 'કોનિસ'ના તત્ત્વો શ્રી એલ્વી, શ્રી જમનાદાસ મહેતા અને કૌશાલ્ય મુનશીએ પ્રજામય વિષે દિવસે થુ ધારે છે તે સંબંધી કેટલોક માફ વાતો ગિ. પેટ્ટને મળ્યાની હતી. તેમણે ગિ. પેટ્ટને અપેક્ષા જણાવ્યું હતું કે દિવસે જામન પ્રજામયને પ્રજામય વિષે હવે જગત જામણા રહી નથી પ્રજામય દિવસે કાર્મ બધુ કરી શકે તે બાબતમા દિવસે છેલ્લા બનાવો જેના બહુ ભરોમો :લો નથી આતંકાટીય અમજૂતી અને મહાકારથી કામ કરવાના મહાન મિદાનો પ્રત્યે દિવસે મગે તેટલી મહાનુભૂતિ હોય, છતાં જ્યાં સુધી દિવસે આજાદ નથી, ત્યાં સુધી પ્રજામયની કાર્યવાહીમા તે કશો ઉપયોગી ફાળો આપી શકે નહિ, તેમજ પ્રજામય અત્યાગની સ્થાપિત મરકાગેને માન્ય કરીને પોતાની કાર્યવાહી અવાયે અને શુભાગ પ્રજાઓને સ્વતંત્ર થવાની કશી જોગવાઈ લોગના બધાંજુમા ન હોય, ત્યાં સુધી દિવસે પ્રજાસંઘની કશી ઉપયોગિતા નથી. પણ બહુ પ્રજામય સિદ્ધનતી લાગવગ વધારવાનું તેમ જ દિવસે ઉપરની તેની શાહીવાદી ચૂડ વધુ મજબૂત બનાવવાનું માધન બની રહે તેવા પૂરા ભય છે. કેમકે બીજ પ્રજાઓની માફક દિવસે મરકા પ્રજાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી નથી તેમજ પ્રજામયમા જે દિવસે પ્રતિનિધિઓ છે તેઓ સિદ્ધનના જ ચૂટયા હોય છે, કે જે દિવસે પ્રજામયને રજૂ કરવા માટે બાજે જ યોગ્ય ગણાય દિવસે મહાત્મા ગાંધીજી જેવા એક જગતમાન્ય પુરુષની ગદ્યકરી નીચે જે વખતે મુક્તિમગામ ચાલતા હતા તે પ્રમુખ પ્રજામય દિવસે તરફેળુમા એક આગળી પણ જાણી કરી નહોતી આ બેનાં દિવસે પ્રજામય વિષે જગત પણ ઉભાડી ન હોય તે તદ્દન અવાધિક છે.

ગિ. પેટ્ટે આવી માફ વાતો અને તેજ આવા બુદ્ધિ યજ્ઞોમાં માંભજાની આશા નહિ ગમી હોય. પોતે હોવાવાગી છે એટલે દિવસે ગરજીય પ્રજાને કાર્મ અંગેજ કરતા વધુ મહાનુભૂતિથી મમજુ શકે તે તદ્દન અવાધિક છે. એટલે તેમણે પણ કેટલાક

સાફ એકરાર કરી નાખ્યો કે હિંદની રાજદીપ શુલાભીનું નિતારણ હિંદીઓ સિવાય બીજા કોઈ કરી શકે એ કેવળ ભ્રમ છે, વધુપડતી આશા છે હિંદમાં બે બળવો થાય તો પ્રજાસંઘ વચમાં પડી શકે નહિ, કેમકે બીજા કોઈ પણ રાજ્યના આતરિક રાજકારણમાં તે પડતું નથી. લીગ વચમાં પડે ખરું, પણ તે બે હિંદી મરકાર મદદ માગે તો જ.

આટલું સ્પષ્ટ કર્યા પછી મિ. પેલ્ટે જણાવ્યું હતું કે રાજકારણ સિવાયની બીજી કેળવણીવિષયક, મજૂરોની આબાદીને લગતા પ્રશ્નો, આરોગ્ય, તેમજ બીજા ધણા સામાજિક પ્રશ્નોમાં પ્રજાસંઘ સાથેના સહકારથી હિંદ ઘણું મેળવી શકશે. લીગનો ૨૨ કલમસંધિ કોવેન્ટ તો માત્ર સ્થૂલ કવચ છે, પણ ખરી રીતે તો પ્રજાસંઘ એ દિગ્દેશિવસે વધતી જતી માનવસહકાર અને શુભેચ્છાનું મૂર્ત સ્વરૂપ છે. આજે પ્રજાસંઘને નિરુપયોગી ગણી કદાચ તોડી પાડવામાં આવે તો યે માનવસંસ્કૃતિ આજે વિકાસના એટલા તત્પક્ષાએ પહોંચી છે કે તેને પરસ્પર આપ લે, સમજૂતી, સહકાર અને પ્રમાધાનથી કામ લેવાની ભૂખ મંતોષવા માટે એક નહિ તો બીજું ગાણુ મડળ સ્થાપવું જ પડે. અને છત્તીસ ખાતે બે હિંદી પત્રકારો રાજવામાં આવે તો હિંદના પ્રજા અને તેની વિધિવિધ ગૂંથો બીજા પ્રજા સમક્ષ ઠીક રીતે રજૂ થઈ શકે, અને પરિણામે બીજા પ્રજાઓનાં હાથપણ અને અનુભવનો લાભ હિંદને મળે.

જાણીતા પત્રકાર શ્રીયુત કે. નટરાજને બીજાઓથી જુદા પડતાં એવો અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે પ્રજાસંઘ આપણું ધારીએ તેટલું ભડું ન કરી શક્ય હોય છતાં અન્યાય સામે, અત્યાચાર સામે આખા વિશ્વનો પ્રજામત જગત કરવાનું મજબ માધન છે. અત્યારે ઇટલીએ એથિસિનિયા ઉપર બે અન્યાયી આક્રમણ કર્યું છે, તે સામે આખા જગતનો પ્રજામત ભ્રમો કરવામાં લીગે મોટો ફાળો આપ્યો છે. લીગની સ્થાપના પહેલાં આથી વધુ ભયંકર બનાવો ઉપર પણ આટલી જગૃતિ ન આવી હોત વ્યક્તિગત ગુપ્તાભી એ આજે ગુનો ગણાય છે. અને એક કાળ એવો પણ આવશે કે ત્યારે એક પ્રજા બીજા પ્રજાને શુભામ રાખે તે આંતરરાષ્ટ્રીય ગુનો ગણાશે.

પશ્ચિમના હાથપણનો હિંદને લાભ મળતો તેથી મિ. પેલ્ટેની સૂચનાની શ્રી નટરાજને વાજબી ટીકાર કરતાં જણાવ્યું હતું કે જ્યાં સુધી પશ્ચિમની પ્રજાઓ એવા ભગમાં રેડેલી કે હિંદને તો તેમણે શીખવવાનું છે ત્યાં સુધી સાચો સુમેળ કે આંતરરાષ્ટ્રીય વિકાસ શક્ય નથી પશ્ચિમની પાસેથી હિંદને ઘણું શીખવાનું છે એ સત્યગતની વાત છે, પણ સાચો-આથ પશ્ચિમને આજે કેટલાય સામાજિક પ્રશ્નો મૂઝવી રહ્યા છે, તેનો ઉકલ હિંદમાં કેવી રીતે થયો છે, તે જાણવાથી તેમને નવો રાહ મળશે. આજે હિંદ યુગામ છે, એટલે જગત-મરકૃતિમાં તે કેટલો ફાળો આપી શકે તેમ છે તે ભણે નજરમાં ન આવે, છતાં એક સમય એવો જરૂર આવશે કે આ બાબતમાં હિંદનું જાણુ બીજા પ્રજાઓએ મુકતકે સ્વીકારવું પડે.

આખી ચર્ચાનો સૂર મુરુચિભર્યો છતાં માર્મિક હતો, અને હિંદ અને પ્રજાસંઘ વચ્ચેના સંબંધની તાર્કિક અને વ્યવહારદષ્ટિએ ઠીક જણાવટ થઈ હતી એમ કહી શકાય.

રોજનીશી

ફેબ્રુઆરી

- તા ૧૭ : વડી ધાતમસમા ડાા કરોડની ખેડવાણુ ૧૯૩૬-૩૭નું ફેવે બાજેટ રૂ. ૫૫, રૂપેનખા સમાજવારી મરકા મતામ્ય આવી.
- તા ૧૮ : મહાસમાના વૃત્તા પ્રસુખ, દિલ્હી એક અપાલ્ય રાજદ્વારી અને અર્થગણી સર દિનરા વાતગણુ અવગણ, તુર્કી, ૬-૧૬ દાન અને નર્યાનિરનાન—એ ચાર પૂર્વના મજબોનો સથ સ્થાપવાની યોજનાને અમ્યાનિરતાને સમવિ આપી છે એવા સમાગાર પ્રસિદ્ધ થયા
- તા ૧૯ : રૂપેનની સમાજવારી રમકે નાનનાનુ ચાપુ.
- તા ૨૧ : અમેરિકાન હુશરીગોના પતિનિધિ મહા અને નાધીન વચ્ચે બારડોવીગા મુવાકાન
- તા ૨૨ : મુગદિના મરાડી ખવ 'રમગ' પારો મુખની વડા નિવા મેનિસ્ટ્રેટ રૂપિયા બે હબનની તમીન પી મા પી.
- તા ૨૪ : રૂપેના રાજદ્વારી ખમનપી સાથેની મુવાકાનમા લી લેગએ નહેર કર્યું "બિટન સાથે દમોશની દોસ્તી માટે અમે આગ્રહીએ, પણ ના રી સ્વતંત્રતા અને ઔદ્યોગિક વિકાસનો જોન આપવા પૈયાર નથી" રૂપેન બાગ્ય ન્યુટ એમેરિકાસિંગનના રૂપેને (કલકત્તા) જુનાર રમવા માટે પદ્ય માણસો પડાયા, તેનો મસ મવાવના માર્દના મેનિસ્ટ્રેટ દીકા કરી, 'વર્ષો સુધી પોલીસે આ જુવાખાનુ મેમ ચાવવા દીધુ એ આશ્ચર્યની ખીના નથી?'
- તા ૨૬ : નખાનમા લગકી બાવે, વડા પ્રાનતુ અને જીન રાજદ્વારીગોના ખૂન.
- તા ૨૭ : નખાનમા બગવાજોર લરરી આલોનોએ એક નહેરનામુ બદા પાડ્યુ. "આપકુદે, મુલ્કદીએ અને દિનૂરી અમલદારોની સુબાવમાધી અમે દેશને શુક્ત કર્યો છે." બ'માખમા હંછરે અકદા નાંદીએ છે જેએ બાગ વાસાસાગા ત્યાના હુદમ પીએ ખુકારો કર્યો.
- તા ૨૮ : શ્રી કમળા નદેકનું છનિવાના અવમાન, નખાનમા લગકી બાવે બેરો રાજો થયા, પરિણામે નખાનમા સાવિ અને પુનરિના
- તા ૨૯ : નખાનમા વડા પાન ગોમલ લગકી બગવાજોરના પનમાધી મેળી રીતે બધી નવા પાન્યાના મમાગાર નહેર થયા, વગામ લરરી બજો બગવાજોરની મદદમા દોવાધી બગવાજોરે અન્યામ રવા—સાંકારનુ દનમગણુ લાવિ દોવાના સમાચાર નહેર થયા

માર્ચ ૧૯૩૬

- તા ૧ : પોરબદર ખાન એક કન્યા મુરકુગ રૂપાડવા માટે સુપ્રસિદ્ધ દાનવીર રોડ નાનજી કાસિદાસે ૩ લાખ રૂપિયાની સમાવત નહેર કરી, "રાત્ર્યની બાયકર ઉદાસીનતા, પોલીસને મોડીવાર અને મુરિકમ ગુલામોને દાસે રતી ખાવા બહેનોની બેદરજીવીના પરિણામે" કચ્છની સાદસશર અને કચ્છી વડામુવધાને જનનખામા મરાદુર કનનાર દરિયાસાન ન ખારવા મેમ, કચ્છની ધરનીને છે શી અવામ કી દિનરન કે છે એવા મુમાચાર બદા આગ્યા
- તા ૨ : પૂર્વ અને પશ્ચિમનુ અંક્ય સમાવતની હનિતાની મદાહ રૂ. તે માટે બે દેશો વચ્ચે વાહાપોટા ના પુ માર, હનિસને સમાન લાનીસગ જનાવવા મિટને હિન્નેનદી દર્શાવી, સર તેમ બદાદુર મધુએ શુકત પ્રેરની પાતાનમામા બેગર કમિટીના અદેલાડ પત્રની ચર્ચા દરમ્યાન નખાન્યુ. 'તે તો પ્રાનની બેકારી દુર નદિ યામ તેા જગદાર અમે વિનંધી લાનગીએ લગી થશે.'
- તા ૩ : કોની કાનવશ મેમના મેરી શ્રી લોરેલ્ય દ્ર મેકેલએ આમેવાન મદાસમારાદીઓની વિન વિને માન આપી ૧૧૦ દિવસના અનન્યાન પડી ઉપચાર છે કયા, શુન પ્રાનની ધતાસમ એ બેકારી દુર કનવા દર વર્દ ૩૫ ૩ લાખની રકમ જુદી કાંડવાની નહેરાન કરી, એક એમ.

- એ. એલ. ટી. પાસ થયેલા યુવકની રૂ. ૧૩) ના માસિક ખર્ચે લશ્કરી નોકરીમાં નિમણૂક થયાની હકીકત જાહેર થઈ.
- તા. ૪ : નિર્જન બેઠકના એક ડિરેક્ટર તરીકે અમદાવાદના નણીતા મિલમાલેક રોક કચ્છરસાઈ લાલભાઈની ચૂંટણી જાહેર થઈ, શ્રીમતી સરોજિની નાયકની પુત્રી ક. લીલાવતી નાયકની હેદાયાદ નિઃસંમતના પરદેશ ખાતામાં નામજ પ્રધાનના હોદ્દા પર નિમણૂક થઈ.
- તા. ૫ : ઇંગ્લેન્ડે ૧૯૩૬ માટેના લશ્કરી ખર્ચ પાછળ ૫ કરોડ પાઉન્ડ ખર્ચવા જાહેર કર્યું; જાપાનમાં મિ. હિરોટાની વડા પ્રધાન તરીકે નિમણૂક જાહેર થઈ.
- તા. ૬ : જાપાનનું પ્રધાનમંત્રી રચવામાં મુશ્કેલી. પોતાની પડદાગીના માણસો પ્રધાનમંત્રીમાં મૂકવાની લશ્કરની ઈચ્છા.
- તા. ૭ : લોકાર્નો કારને ઠોકર મારી જર્મન લશ્કરે ફ્રાન્કફર્ટના પ્રદેશ પર પ્રવેશ કર્યો—લોકાર્નો કાર પર રાહી કરવાના રાજ્યોમાં અસહમત.
- તા. ૮ : જર્મનીના લોકાર્નો કારનેલ અને પરિણામે ફ્રાન્સમાં અજબગજા. સંજોગોનો સામનો કરવા માટે પ્રધાનોને ખાસ સત્તા અપાઈ.
- તા. ૧૦ : લોકાર્નો કાર પર સતી કરવાના, જર્મની સિવાયના બીજા રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓની બેઠકી થયેલી નવી પરિસ્થિતિને અંગે પેરિસમાં મંત્રણા; આખરે જાપાનમાં મિ. હિરોટાએ પ્રધાનમંત્રી રચ્યું.
- તા. ૧૧ : ન્યૂ ઈંગ્લેન્ડમાં મળેલી રાજસભામાં લશ્કરી વ્યવસ્થા વિશે ચર્ચા થાવતા કમાન્ડર ઇન ચીફ સર ફેબ્રીકેસલ્સ બેલ્કા. “ફ્રેન્ચ વ્યવસ્થાની બાબતમાં હું જાતરવાનો સંભવેને અધિકાર નથી” એના જવાબમાં સમુદાયે જણાવ્યું. “જો ધારામંડળે લશ્કરને લગતી બાબતમાં અક્ષતો નેવા લેખવામાં આવશે તો સરેરાશ ખાતા સામે તેઓને બંદ જમાવવું પડશે અને સરકારને પડખે તેઓ બેસા નહિ રહે.”
- તા. ૧૨ : અમદાવાદમાં શ્રીમતી હસા મહેતાના પ્રમુખપણા હેઠળ પ્રથમ ગુમાસ્તા પરિવહ સંસ્થા; ફ્રાન્કફર્ટના મેદાનોમાં નેત્ર હન્નર જર્મનીની જમાવટ; ઈટલીની મિત્રાચારી મેળવવા ફ્રાન્સના વલખા બદલામાં પોતાની સામેના પ્રતિબંધો ખેંચી લેવાની ઈટલીની માગણી.
- તા. ૧૩ : સિદ્ધન, ફ્રાન્સ અને બેલ્જિયમના પ્રતિનિધિઓ વચ્ચે લંડનમાં મંત્રણા.
- તા. ૧૪ : લંડનમાં લોકાર્નો પરિવહ શરૂ થઈ; ગુજરાત હરિજન પરિવહની અમદાવાદમાં બેઠક; પંડિત જવાહરલાલે એ. પી. ના પ્રતિનિધિને યુરોપની પરિસ્થિતિ વિશેના પ્રશ્નના જવાબમાં જણાવ્યું કે ‘મુખ્યત્વે કાચા માલની વહેંચણીનો આ અપરો ઈ.’
- તા. ૧૫ : ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સ્નાતકોનું કક્ષા કાર્યલક્ષના પ્રમુખપણા હેઠળ સમેલન.
- તા. ૧૬ : નાલિદમાં પં. માલવિયજીનું પદ જાહેર માણસની મેદની સમક્ષ જોરદાર લાગ્યું; પંડિતજીએ ગમરો, મહારો અને માગો વગેરે નામના ૧૫૦ અસ્પૃશ્યોને ધાર્મિક વિધિસર શિવમંત્રી દીક્ષા આપી.
- તા. ૧૭ : ન્યૂ ઈંગ્લેન્ડમાં આધી-જવાહરની હૃદયસ્પર્શક દરજો વચ્ચે મુલાકાત અને એક કલાની મંત્રણા; ફ્રાન્સ—સોવિયેટ કારને આતંકરાષ્ટ્રીય મંત્રી અપાવવા યત્નો; લોકાર્નો કારની સત્તા-ઓની પેરિસમાં શુભ મંત્રણાઓ.
- તા. ૧૮ : ‘અસલાલીના ખેડતો બેઠાલ બન્યા છે; તેમની પાસેથી મહેસૂલ લેવાવવા અને અસમર્થ હોય’ એવી રૂઢિચત સાથે અસલાલીના પોલીસ પટલ અને દેવનું પટલે પોતાની નોકરીનાં રાજીનામાં જિલ્લા કલેક્ટર પર મોકલી આપ્યાની હકીકત જાહેર આવી, મીસના માલ પ્રધાન અને યુરોપના એક મહાન રાજદ્વારી વેનીઝેલોસનું અવસાન.

અ તુ ક મ શિ કા

પૃ. ૨૧

દ્વાગણ : ૧૮૮૨

અંક ૫

૧ આવીશ, આવીશ [કાવ્ય]	...	પૂનશાય	૪૦૧
૨ કથકલી	...	કવિયર વાલાયોત	૪૦૩
૩ 'નવી લિપિ' વિષે આદ					
કલમી ચર્ચાત્ર	...	બલવન્તરાય કલ્યાણરાય કાકોર	૪૦૫
૪ લિપિ અને ગુજરાતી રાસ્ત્રુતિ	...	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	૪૦૯
૫ આભાર ? [કાવ્ય]	...	જેઠલાલ ત્રિવેદી	૪૧૪
૬ અગમ્ય અંખના [કાવ્ય]	...	અમર	૪૧૫
૭ પલકાતી મુદ્રિ ? [વાર્તા]	...	ગોવિંદભાઈ રામભાઈ અમીન	૪૧૬
૮ સાચું કામદાર સગડન	...	જીવજીવાલ કે. આંખાનેરિયા	૪૩૨
૯ એક મુક્તક [કાવ્ય]	...	પૂનશાય	૪૩૮
૧૦ કથકલી વિશે કંઈક	...	રામનારાયણ વિ પાઠક	૪૩૯
૧૧ વિદ્યાપીઠની આશા	...	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	૪૪૧
૧૨ ઇરાનની સ્વતંત્રતા કેમ રક્ષાઈ ?	...	કુંભરશી ધરમશી સંપટ	૪૫૧
૧૩ રાષ્ટ્રચર્યા	...	કેશવરાય ગંગીલાલ ભાટ્ટ	૪૬૧
૧૪ છત્રી	...	સામજી લખજી આલગિયા	૪૬૪
૧૫ મળણું જ નથી—[કાવ્ય]	...	બળદેવ મહેતા	૪૬૮
૧૬ કંકાવટી [વાર્તા]	...	કુર્ગેશ ગુરજ	૪૬૯
૧૭ પરીક્ષાવતરણ [કાવ્ય]	...	જનારણ	૪૭૪
૧૮ જહાજે બાંધનાર એક પ્રખ્યાત					
પારસી કુટુંબ	...	વિજયા કોણાભાઈ દેમાઈ	૪૮૦
૧૯ પુસ્તકપરિચય	...	રા	૪૮૬
૨૦-નોંધ	...	દાદ અને જ.	૪૯૧
૨૧ રોજનીશી	૫૦૬

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭ા છટક અંક રૂ. ૦ા

પ્રકાશક : લખોડજી કેશુભાઈ મિસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે ખમાસા ચોકી અમદાવાદ.
મુદ્રક : મણિલાલ પુરોષોત્તમ મિસ્ત્રી બી. એ. આદિત્ય પ્રદલ્લાલય : રાયખડ રોડ : અમદાવાદ.
તા. ૨૪-૩-૩૬

तंत्री
शमनारायण विश्वनाथ भांडक

કાન્તિનાં લઘવીર-વીરોગનાઓનાં બાવીસ ચિત્રો સહિત

રશિયાના ખેડૂતો અને મજૂરોમાં પ્રથમ અસંતોષનો ફણગો ફૂટ્યો અને તેમનામાં કાન્તિનો વિચાર પ્રથમ જન્મ્યો ત્યારથી તે રશિયામાં બોલ્શેવિક પક્ષે રાજસત્તા કબજે કરી અને છેવટે કેટલાક ઝૂનૂની બોલ્શેવિકોએ ઝાર અને તેના કુટુંબનો નિર્દય રીતે અંત આણ્યો ત્યાં સુધીનો રશિયાનો રોમાંચક ઇતિહાસ, અને ત્યારથી આજ સુધીની સંપૂર્ણ વિગતો પુરવાણીપ્રકરણ રૂપે રજૂ કરતું પુસ્તક

રશિયાનું ઘડતર

લેખક

બખસબાઈ મહેતા

પ્રસ્તાવના અને પુરવાણીપ્રકરણના લેખક

નરહરિ દ્વા. પરીખ

સમાજવાદ અને સામ્યવાદના સિદ્ધાન્તો તથા કાર્યક્રમ વિષે તેમજ રશિયામાં અત્યારે જે ચાલે છે એ વિષે આપણે ત્યાં વાતો બહુ થાય છે. પણ મિદ્ધાન્તોના શોધકો તથા પ્રવર્તકો વિષે, તેમજ રશિયામાં મજૂરપક્ષના હાથમાં સત્તા કેવી રીતે આવી, તે સત્તા પ્રાપ્ત થઈ તે પહેલાં ત્યાંના આમવર્ગને કેટલાં સકારો વેઠવાં પડ્યાં હતાં તથા મજૂર નેતાઓએ કેવી સાધના કરીને ત્યાંની પ્રજાને તૈયાર કરી, એ બધો ઇતિહાસ ગરાબર જાણીએ તો જ આપણે તેમાંથી કંઈકે કંઈક લાભ ઉઠાવી શકીએ. આ બધો ઇતિહાસ આ પુસ્તકમાં રોમાંચક રીતે સરળ શૈલીમાં આપવામાં આવ્યો છે. શુજરાતી માહિત્યમાં આ જાતનું આ પ્રથમ જ પુસ્તક છે. એમાંનાં બાવીસ ચિત્રો એ એની ખાસ વિશિષ્ટતા છે.

પૃષ્ઠસંખ્યા ૩૫૨

મુંદર જેકેટ

કિંમત રૂ.૫ રૂપિયા એ

આર્ટ ષેપર ઉપર

બાવીસ ચિત્રો

તમારી નકલ આજે જ મેળવી લો.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પાગસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

[મુબઈ શાખા - પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ]

[મુરત શાખા - કેળાંપોલ]

卐 પ્રરથાન 卐

। દષ્ટિષ્ઠં ન્યસેત્પદમ્ ।

તંત્રી : રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

પુસ્તક ૨૧

વૈષ્ણવ - ૧૯૯૨

અસીમુ યૌવન

સુરક્ષક પિતા—પ્રચંડ ગિરિરાજની છાયમાં
સુમંદ મૃદુ ગાનની લહર માનમાં રાચતું,
સ્મિતોજ્જ્વલ મુખે શિલાંગણ પરે મુખે નાચતું,
ન ગાલઝરણું હવે હું રામતું રમી પાચમાં.

હવે હું નદરાજ ઝંખનભર્યા મહા પ્રાણના
પ્રવાહ પુધવંતે માથ અનિદુદ્ધ આવેગથી
શિલા-ખડકે તોડતો, તરુ ઉખેડતો ટેકથી
જોલેલ પડછંદ; માનું તટખધ ના આણુ ના.

અખંધ જોલરે લલે પ્રકૃતિના મળો રંધામળા,
ન લક્ષ મુજ ભાં, ઠરી મકલ એ જશે કાળમાં,
ધસી ભરતીની જોલી જોછળતી મહાકાળમાં,
પ્રવેશું મુજ સ્વપ્નસિંધુ જહીં હાક દે આકળા.

તહીં પરમ રમ્ય નીલમમયી દ્યુતિસુંદરી,
અસીમ-શયનીયમાં લઈ મને મુખે દે ભરી.

ગાંધીજી અને સમાજવાદ

શ્રી ચિમનલાલ ચક્રવર્તી શાહ
એમ. એ., એચ.એચ. બી.; સોલિસીટર

સમાજવાદી અને ગાંધીજીની નિયમમંજૂરી તથા કાર્યપદ્ધતિનો ઉડો અને વ્યાપક ભેદ મમજવાની અત્યંત જરૂર છે એ વિગતનું મમાધાન અશક્ય છે માટે જ્યારે ત્યારે પણ પ્રશ્નએ પમદગી કરવી જ પડે એ આ લેખમા તેનો મુખ્ય મુદ્દો જ કહેવા માગુ છું.

સમાજવાદી રિચારમરણીનો જગમ મૂડીવાદમાથી થાય છે મૂડીવાદની ઉત્પત્તિ યત્નમુગથી થઈ છે. યત્નની ઉત્પત્તિ વિજ્ઞાનથી થઈ છે.

જીવનની જરૂરિયાતોના ઉત્પાદનના માધનો જ્યાં મુધી અણુવિક્રમ્યા અને જૂજ હોય છે ત્યાં મુધી ઉત્પાદન જરૂરિયાતપૂરતું જ હોય છે તેની ઉત્પત્તિ જનતમહેનતથી હોવાથી મિલકત એકરૂથ થતી નથી એટલે વહેંચણીમા વિશેષ અમમાનતા અને અન્યાય થવો શક્ય નથી.

પણ ઉત્પાદનનાં માધનો વિકસિત થાય, યત્નમજે કરીને ઉત્પાદન અનતગણુ વધી જાય, ત્યારે જો તે માધનોની માલિકી ખાનગી હોય તો વહેંચણીમા અમમાનતા અને અન્યાય વધતો જાય અને ઉત્પદ શુભામી અને જૂખમરો વધે

તે દૂર કરવાના એ માર્ગો છે એક તો ઉત્પાદનનાં સાધનોની ખાનગી માલિકીનો નાશ કરવો, અથવા ઉત્પાદન જોનાથી વધી પડી એટલું થઈ શકે તેવા સાધનોનો નાશ કરવો. એક માર્ગ સમાજવાદનો છે, બીજો માર્ગ ગાંધીજીનો છે

સમાજવાદી, યત્રોનો પૂરતો ઉપયોગ કરી, ઉત્પાદન જેટલું બને તેટલું વધારે અને જીવનનું ધોગણુ ઉચ્ચ જતાવે—એટલે જીવનની જરૂરિયાતો વધારી ઉપયોગ વધારે, અને ઉત્પાદનના માધનોની સામુદાયિક માલિકી જનાવી, અમમાન અને અન્યાયી વહેંચણી અટકાવે.

ગાંધીજી, યત્રોનો ઉપયોગ એવાજમા એવો કરી, જનતમહેનતથી દરેક જાણુ અને દરેક ગામ પોતાની જરૂરપૂરતું ઉત્પન્ન કરે અને મિલકત એકઠી થતી અટકાવે તે સાથે જીવનમા અત્યંત માદાઈ આણી, જીવનની જરૂરિયાતો એકઠી કરી, અમમાનતા અને અન્યાય અટકાવે

આ બંને જીવનના ધોગણો અને તત્વજાનોને અનુરૂપ દરેકની સામાજિક અને આર્થિક વ્યવસ્થા થાય અને સામાજિક તત્વજ્ઞાન ધણ તેની વીગતોમા નહિ જોતરૂ.

કયો માર્ગ શક્ય છે?

વિજ્ઞાન અને યત્ને દૂર કરી ઉત્પાદન મર્યાદિત કરી શકીયું? જનતમહેનતથી જરૂર-પૂરતું જ ઉત્પન્ન કરવાનું ધોગણુ મૂડીવાદનું? ગાંધીજી એમ કહે છે કે હિંદુસ્તાનમા કરોડો બેકારો પડ્યા છે ત્યાં યત્નનો ઉપયોગ કરી બેકારી અને જૂખમરો વધારવો એ પાપ છે. સમાજવાદી જવામ આપે છે કે યત્રો બેકારી અને જૂખમરો વધારતા નથી પણ યત્રોની

ખાનગી માલિકી તેનું કારણ છે. ઉત્પાદનનાં સાધનોની ખાનગી માલિકીનો નાશ કરી, જીવનનું ધોરણ ઉચ્ચ બનાવો તો બેકારી અને બૂખમરો ટળે. જીવનનું ધોરણ ઉચ્ચ બનાવવું કે સાદુ રાખવું? જીવનની જરૂરિયાતો વધારવી કે ઘટાડવી?

યંત્રની બનાવેલી વસ્તુ સસ્તી મળતી હશે ત્યારે હાથની બનાવેલી વસ્તુનો ઉપયોગ કરશો? લોટ હાથનો દબેલો વાપરશો કે સંચાનો? સૂપડું લોખંડનું વાપરશો કે હાથનું બનાવેલું? દાણા ભરવાની કાંચી કુભારની હાથે બનાવેલી વાપરશો કે લોખંડની યંત્રમાં બનાવેલી? જોડા મોઝીએ હાથે સીવેલા વાપરશો કે સચે બનેલા? ખાટલો સચે બનેલો લોખંડનો વાપરશો કે સુતારે હાથે બનાવેલો? યત્રયુગ પહેલાં ઉત્પાદનનાં જે સાધનો હતાં તે જ કાયમ રાખશો કે વિજ્ઞાનની શોધખોળનો લાભ લઈ, ઉત્પાદનના નવીન સાધનો સ્વીકારશો?

મનુષ્યને યંત્રનો ઉપયોગ મળે પછી તે જાતમહેનન કરશે? તે કરવી જરૂરી છે? શોખ છે? યંત્રની બનાવેલી અપરિમિત અને મજતી વસ્તુઓ સમીપ હાથની બનાવેલી થોડી અને મોઢી વસ્તુઓ દરીદ્રાઈમાં ટકી શકશે? એ દરીદ્રાઈ અટકાવી શકશે? ગ્રામ હુલ્લગઉલ્લોગોને પુનર્જીવન આપશે કે યંત્રોનો ઉપયોગ કરી ઉત્પાદન વધારશે?

જો યંત્રોનો ઉપયોગ અનિવાર્ય હોય તો તેની મર્યાદા અશક્ય છે. તો પછી જે જ રસ્તા છે. મૂડીવાદ અથવા સમાજવાદ. મૂડીવાદ તો ગાંધીજીને પણ નથી જોઈ તો. ગાંધીજી મૂડીવાદીને, રાજાને કે જમીનદારને પોતાની મિલકતના દુસ્તી થવા વાનવે છે. તેઓ થશે? ન થાય તો? શા માટે દુસ્તી થવા કહેવું? તેને સતત પ્રલોભન રહે એવી સામાજિક અને આર્થિક વ્યવસ્થા જ શા માટે રાખવી?

એટલું વાદ રાખજો કે સમાજવાદી પણ એક નવી માનવતા રચી ગયો છે, એક નવી સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન કરી ગયો છે. પણ મનુષ્યનું વર્તન અને તેનું માનસ તેના વાતાવરણ અને સામાજિક તથા આર્થિક બંધારણ ઉપર આધાર રાખે છે માત્ર હૃદયપલ્લો ક્યેં ન ચાલે. પરિસ્થિતિના પલટા સિવાય એકલો હૃદયપલ્લો ચર્ચ શકતો નથી. થાય તો ટકી શકતો નથી. હૃદયપલ્લો કાયમ ટકી શકે તેનું વાતાવરણ જોઈએ. સમાજવાદી પ્રથમ અત્યારના સામાજિક અને આર્થિક બંધારણની કાંતિ કરી, કેળવણીથી નવી માનવતા સર્જવા ધારે છે સમાજવાદ એ નવો ધર્મ છે. એ વિશ્વધર્મ થવાને શક્તિવાન છે.

આ પુનર્ધર્મના રાજકીય સત્તા વિના અશક્ય છે. ગાંધીજી પણ જે પુનર્ધર્મના કરવા માગે છે તે પૂરેપૂરી તો રાજકીય સત્તા વિના અશક્ય છે પણ તે રચના કેટલેક દરજ્જે રાજકીય સત્તા વિના ચર્ચ શકે તેમ છે. તેથી ગાંધીજી રાજકીય કાર્યક્રમમાં આ વસ્તુઓ લાવે છે. સમાજવાદી માટે રાજકીય સત્તા પ્રથમ પગલું છે. તેની પ્રથમ લડત રાજકીય સત્તા માટે છે. તેથી જ સમાજવાદીને માટે મહાસભા એ કોઈ વ્યક્તિનો આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધવાને ધર્મ અને નીતિના પ્રયોગો કરવાની સંસ્થા નથી. તેને માટે મહાસભા રાજકીય સત્તા પ્રાપ્ત કરવાને માટે સંસ્થા છે તેણે હૃદયેલ સામાજિક અને આર્થિક વ્યવસ્થા રાજકીય સત્તા હસ્તગત કર્યા સિવાય ઉત્પન્ન કરવી અશક્ય છે, તેથી તેને માટે કોઈ પણ રીતે રાજકીય સત્તા મેળવવી એ પ્રથમ અને અગ્રગણ્ય નેમ છે. તેને માટે મહાસભા પ્રગ્તને નૈતિક અને ધાર્મિક બોધપાઠો આપનારી અથવા વ્યક્તિગત અંતઃશુદ્ધિ કરનારી કોઈ સંસ્થા નથી.

મહાસભા સામાજિક સુધારણા કળાવાળી પણ કોઈ સંખ્યા નથી. તેને માટે સામાજિક સુધારણા રાજકીય સત્તા મળ્યા વિના અશક્ય છે. તેણે હદયેષ સામાજિક અને આર્થિક વ્યવસ્થા રાજકીય મત્તાના બળે જ સંચાલ છે તેથી મહામહાને આ રાજકીય સત્તા પ્રાપ્ત કરવાના એક જ ધ્યેયથી દૂર લઈ જવાવાળી કોઈ પણ યોજના તેને અસ્વીકાર્ય છે અને અવળે રસ્તે દોગવાવાળી છે. આ ધોગણે ગાંધીજીનો લગભગ આખો રચનાત્મક કાર્યક્રમ મહાસભાના રાજકીય ધ્યેયથી પર છે. મમાજવાદી મીઠી લડત કરીને રાજકીય સત્તા હાથ કરવા માંગે છે અને તે હાથ કર્યા પછી સામાજિક અને આર્થિક આમૂલાત્ર પુનર્ધરના રાજકીય મત્તાના બળે કરવાની ઉમેદ રાખે છે. આ રાજકીય લડત અહિંસક જ હોવી જોઈએ તેમ નથી લડતની ગાંધીજીએ શીખવેલ ધણી રીતોનો સંજ્ઞનાપૂર્વક ઉપયોગ થઈ શકે છે. પણ સમાજવાદીનો રાજકીય કાર્યક્રમ હમણા હું નથી ચર્ચવા માગતો.

ગાંધીજીના ધર્મ અને નીતિના બધા ઉપદેશો, શ્રી વલ્લભભાઈનો દમદાટીભરી બધી ટીકાઓ અને કટાક્ષો, ડૉ. પદ્માલિસીતારામૈયા અને આચાર્ય કૃપાલાનીની હુદ્દિ અને તર્કની બધી દલીલો, શ્રી. કુમારખાના અધ્યસાત્તના બધા આક્રાઓ, આમાતુ કોઈ પણ હિંદુસ્તાનમાં સમાજવાદી વિચારણા ફેલાતી અટકાવી શકે તેમ નથી. કારણ કે (૧) ગાંધીજીનું જીવનનું તત્ત્વજ્ઞાન અને ધોરણ જે આર્ય સંસ્કૃતિને ગુનુપમ કહેવાય છે, અને તેને અનુકૂળ ગાંધીજીએ કહ્યેથી સમાજરચના મમાજવાદીને—અત્યારની પ્રજાને—માન્ય નથી, (૨) મનુષ્યને વિજ્ઞાન અને ધર્મનો ઉપયોગ કરતો અટકાવવા અશક્ય છે તેના કાગળે ઉત્પાદન અનંત થવાનું જ. તેમાં જે ઉત્પાદનના માધ્યમોની ખાનગી માલિકી રાખીએ તો મૂડીવાદ અનિવાર્ય છે. તો ઉત્પાદન વસ્તુની વહેંચણી અસમાન અને અન્યાયી રહેવાની જ, અને વર્ગવિચ્છેદ અને ગુલામી અચૂક જન્મે, તે અટકાવનારી એક જ સામાજિક અને આર્થિક વ્યવસ્થા છે અને તે સમાજવાદ.

સમાજવાદીને રાજકીય સત્તા લેતા અટકાવવા હિંદી મૂડીવાદીઓ, જમીનદારો અને ગામઝો, અત્યારની પરદેશી મગદારને મહકાર આપશે, કારણ કે સમાજવાદી સ્વરાજમાં પોતાની મિલકત ગુમાવવી તેના કરતા પરદેશી સત્તાના આગ્રહે અને તેની મદદથી પોતાની મિલકત કાયમ રાખવાનું તેઓ વધારે પમંદ કરશે. એટલે સમાજવાદીએ પરદેશી મરકાર સાથે લડવાનું છે, તે માથે પરદેશી મૂડીવાદી, જમીનદાર અને રાજ સાથે પણ લડવાનું છે. ગાંધીજીની યોજનાથી આ આતંગવિચ્છેદ થોડો મમય અટકાવી શકાય તેમ છે, પણ અંતે તો તે પણ અનિવાર્ય છે, કારણ કે મૂડીવાદ, જમીનદારી અને રાજની સંસ્થાનો નાશ અનિવાર્ય છે.

ઓચિન્તી ઊર્મિ

અજાણી દિશથી આવી ઓચિન્તી ઊર્મિ વાયુની,
ઉઘાડે પોથી, વાગેલી જતને, ગત આયુની.

સન્ધ્યા જતાં કે પટ પૃથ્વીકેરે
વેરાન અંધાર મહી ઢૂંઢેલી,
વિયુક્ત ને દાઝલ કેઈ ઊર શો
જેમાં કશું કાંઈ ન ઓળખાયે
ને ઓળખ્યાની પરવા ન કેઈને;
ત્યાં પ્રાચીમાં પૂનમચન્દ્ર ઊગે,
ને પૃથ્વીને ઢેક છેડે—કિનારે,
યશાંકના ચિહ્ન શું ણિળમાં જડયું
હેખાય કે ઝાડનું દગ્ધ ફૂંડું.
ને એ પટે સ્પષ્ટ પ્રદીપ્ત ચન્દ્ર શું
પ્રકાશી જોડે કંઈ સઘ ચિત્તમાં !

દિનતણી નોંતરેલી પ્રભા થકી,
અગર અ ત ર લા થ કી જિજ્ઞું,
ગગન વા ગહને નિજ આત્મના
નજર નિશ્ચલથી નિરખી રહ્યું,
યાદ'ગે છે તુજ મુખ સખી ! આંગળી-હોઠ-મૂકયુ' !
કયે દિને, કે અથવા પ્રસંગે,
કે સ્થાન, ને દશ્યની ભૂમિકા શી,
કે દષ્ટિનિન્દુ, એ કશું યાદ ના'વે—

યાદ'ગે માત્ર તારું મધુર મુખ સખી ! આંગળી-હોઠ-મૂકયુ' !

ઓચિન્તી વાયુ ઊર્મિથી વાગેલી પોથી જાણે,
પહોંમાં ગૂઢ ઢંકાયું, હિમનિન્દુ ખરી પડે !

‘પરીક્ષા’ની પરીક્ષા

‘નિઝાસુ’

અ જામાનો પરીક્ષાઓનો છે. તમારે કોઈ પણ ધંધામાં આગળ વધવું હોય, મારી નામના મેળવવી હોય, તો એક કે બીજી રીતે પરીક્ષાનું પ્રમાણુપત્ર તમને આવશ્યક જાણુશે પરીક્ષા એ આધુનિક મંસ્કૃતિનું લાક્ષણિક ચિહ્ન યર્થ પદાર્થ છે એમ કહીએ તો તેમા અતિશયોક્તિ નથી. આપણા દેશમાં હવે તો મોં જાણે છે કે હિંમોઓની મદદથી પહેામી શકાય એવા શિખરો અહીં ઓછાં રહ્યાં છે—જલકે, યુનિવર્સિટીના દરવાજાની બહાર નીકળતા બીજા બધા દરવાજાઓ બધ યથેતા દેખાય છે. આપણી કેળવણીની પદ્ધતિ એકમાર્ગી છે, મકુચિત લાવના અને આદર્શરહિત માનસનું એ સર્જન છે. પશ્ચિમમાં સાળા-ઓમા, કાલેન્જેમા, યુનિવર્સિટીમા, બંદેજ અમતોપ ફલાઈ રહ્યો છે. વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસમાં રસ રહ્યો નથી, માળાપોતે મનેકમને અતિશય ખર્ચ કરવો પડે છે અને છપટે તેનો બદલો મળતો નથી તેથી તેઓ પણ હિંદાસીન રહે છે. પણ કોઈ અપીણી જેમ પોતાનું બસન મહેલાઈથી છોડી શકતો નથી તેમ આપણે પણ જૂની ગરેડમાંથી નીકળી શકતા નથી. માધારણ શ્રેણ્યુઓટો માટે માગ નથી, દેશને વૈજ્ઞાનિકાની, કૃશણ કારીગરોની, કેળવણેલા બેદુતોની જરૂર છે એમ જાણવા છતાં, કેવળ શૈથિલ્યને લીધે, નાશાય સમૃદ્ધવૈભા: આપણે ગોલેને તરફ હિંમોના મોહમાં ધસ્યા જઈએ છીએ અવારનવાર પદ્મીદાનસમારણ વખતે કોઈ ને કોઈ વિદ્વાન આપણને ચેતવણી આપે છે. એ સખ્દો થોડા સમય માટે આપણા કાનમાં અચકાયા કરે છે, પણ બીજો માર્ગ સૂઝતો નથી એટલે ફરી—હિંમોને મુલમ એવું—‘જેવું નસીબ’ ફરી આખ મીચી એ જ રસ્તે ચાલ્યા કરીએ છીએ એટલું તો થોડકસ કહી શકાય કે આર્થિક પુનર્ધટના જેટલો મોટો પ્રશ્ન કેળવણીપદ્ધતિની પુનર્ધટનાનો છે. એ આખી કમારત છેક પાયાથી માંડી ફરી ઝણવી બેઈશે. એ પ્રશ્ન પર યુનિવર્સિટીના સંચાલકોએ, વિચારશીલ નેતાઓએ અને ખાસ કરીને યુવકવર્ગે વિચાર કરી નવી પદ્ધતિની રૂપરેખા દોરી કાઢવાની આવશ્યકતા છે જે નવા યુગને આજે આપણે ‘સ્વરાજ્ય’શબ્દમાં સમાવી દઈએ છીએ તેને માટે તૈયારી કરવા દેશની સંસ્કૃતિને અનુકૂળ, પ્રજાની ઉંદોળુદી શક્તિઓ ખીલવનાર કેળવણીપદ્ધતિ આપણે થોજી શકીશું નહિ ત્યાંસુધી રાજદારી ક્ષેત્રમાં આપણા પ્રયાસો લાગ્યે જ સફળ થઈ શકશે. સ્વતંત્રતા માટેના યુદ્ધમાં, વિદેશી કે સ્વદેશી સરકાર નીચે યુનિવર્સિટીમાં કેળવણેલો યુવક હંમેશા અગ્રસ્થાને રહેશે. ગાંધીજીની ‘રાષ્ટ્રીય કેળવણી’ માટેની હિમાયત આવા જ આશય પર ધેડાયેલી છે.

આપણી અત્યારની પદ્ધતિમાં આવા અનેકદોષો છે તે જાણીના છે, પણ એ પદ્ધતિનાં

૧. ‘સ્વરાજ્ય’ મળતા આપણા બધા કુખ્યા અદરથ થઈ જશે, ગાયવા સ્વન વતા હ મેરા મદિ આપણી થઈ રહેશે એ માનવતા બૂલસરેલી છે. સ્વરાજ્ય મળતાં ‘દેવો અવતરશે’ અને ‘અમી જરો’ એવા બ્રમ કેળવાના ન બેઈએ. ખડું નેતા, સ્વરાજ્યનો જરૂર જ એટલા માટે છે કે આપણે મુશ્કેલીઓની ખાખર સામે થઈએ અને આપણી રીતે એનું નિવરણ કીએ.

આવશ્યક અંગરૂપ પરીક્ષાઓની પદ્ધતિ એકદરે સતોપકારક પરિણામ આપે છે કે નહિ તે વિષે આપણા દેશમાં ખામ તપાસ થઈ નથી. ‘રાષ્ટ્રીય કેળવણી’માં પણ પરીક્ષાઓ તો હાલ છે તેવી જ રહેશે એવી સામાન્ય માન્યતા છે, છતાં, પરીક્ષાઓ વિના આપણે ન જ ચલાવી શકીએ ?

૨

પરીક્ષાની પદ્ધતિમાં અમુક દોષો મળ્યું છે વિદ્યાર્થીઓની અંગત વિશિષ્ટતા કે વિવેકશક્તિ તરફ એમાં કશું ધ્યાન અપાતું નથી, કેટલાક ઉમેદવારો સરમ જ્ઞાન ધરાવતા હોય છતાં પરીક્ષાના હોલમાં સાતું રામ બતાવી શકતા નથી કેટલાક માત્ર થોડાક જ સવાલના જવાબ ગોખી કાઢી પાસ થઈ જાય છે. જ્યાં પરીક્ષાનું ઘોઘણ છે ત્યાં જ્ઞાનની લાલસાને બદલે માર્કનો લોભ જ અબ્યાગ્રાપ્તિનો મહાન હેતુ થઈ પડે છે પરીક્ષાનો અનુભવી કોઈ પણ કહી શકે કે કેટલીક સ્પષ્ટ પરીક્ષાના દિવસોમાં મગજની ઉપરની સપાટી પર તરતી હોય છે, છેક ઉડે ગઈ હોતી નથી, છતાં માર્ક મેળવવામાં એ મદદરૂપ થાય છે અને પરીક્ષા પછી હમેશને માટે એ બુધ્ધિ જાય છે પરીક્ષાનો ભય વિદ્યાર્થીને બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં લાગે લેના અટકાવે છે, તેથી સારા માર્ક અને પારિતોષિક મેળવનારા વિદ્યાર્થીઓ ઘણેભાગે નિસ્તેજ અને નિરુત્સાહ, આખા જગતનો બોલે એમના પર આવી પડ્યો હોય એવા દેખાશે. વિદ્યાર્થીનીઓ પર પરીક્ષાની અસર તેથી પણ વિશેષ ખરાબ થતી હોય એમ કેટલાકને ભય છે. એ દોષો ઉપરાંત, પરીક્ષા ભાગ્યે જ વિદ્યાર્થીની ખરી શક્તિની કસોટી કરી શકે છે, તે ખાસ લક્ષ્યમાં લેવાનું જોઈએ. પરીક્ષા એ વિદ્યાર્થીની શક્તિનું માપ નથી એમ તો ઘણા કહેશે, પણ સામાન્ય રીતે એવા અભિપ્રાય ધરાવનારાઓ કાં તો નાપાસ થયેલા હોય છે, અથવા એક કે બીજે કારણે કેળવણીમાત્ર તમ્મ તિરસ્કારની નજરે જોનારા હોય છે, તેથી એમના અભિપ્રાયને કોઈ ગણ્યારતું નથી. એ દૃષ્ટિએ, સર દિલીપ હન્ટેશ અને ઇ. સી. રાડ્ઝનું ‘પરીક્ષાઓની પરીક્ષા’માં કરેલું પૃથક્કરણ ધણું મદત્તનું ગણાશે.

૩

૧૯૩૧ના એમાં ઇન્ટરનેશનલ International Conference on Examinations ભરાઈ હતી તેના પરિણામરૂપે આ રિપોર્ટ છે. ઇંગ્લંડના જોણીતા કેળવણીકારોએ એ રિપોર્ટ તૈયાર કર્યો છે, એટલે એની મુદ્રામણના દરકોઈ સ્વીકારશે જ. પરીક્ષાઓમાં એક જ વિદ્યાર્થીના એના એ જ જવાબ પર જુદાજુદા પરીક્ષકોના માર્કમાં ફેરો ફરક પડે છે, એના એ જ પરીક્ષકો એ જ પેપર થોડા સમય પછી તપાસે તો ફેરો ફરક પડે છે. એ શોધી કાઢવાનો આ પ્રયાસ છે ઇંગ્લંડમાં લેવાની કેટલીક પરીક્ષાઓમાં લખાયેલા જવાબો અનુભવી પરીક્ષકને અત્યુચ્ચ સમયે, જૂના માર્કે તેમને ગણવા દીધા વિના, તપાસવા મોકલેલા. એવી રીતે અપાયેલા માર્કનું પૃથક્કરણ કરતાં જે પરિણામ જણાય છે તે પરીક્ષાની પદ્ધતિ વિષે જ્ઞાને નાશક તો બતાવશે જ. અરો થોડા દાખલા આપીશું.

[અનુસંધાન ૫. ૫૫૮

આ પાણી દેશ ગરીબ છે, એવું તો આપણે રાજ કહીએ અને માલખીએ છીએ, પણ એ ગરીબાઈનો પૂરો ખ્યાલ વળા આજાને હોય છે આથી જ્યારે કોઈ કોઈ-વાર એ દારુણ ગરીબાઈના તાદરા વર્ણનો આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે અસ્વસ્થ થઈ જવાય છે અને થાય છે—આટલી બીપણ ગરીબાઈ! થોડા મમય ઉપર ‘હરિજનબધુ’મા મામામાહેએ જોધરા તરફના ગામડાના અનુભવ લખેલા ને જેમણે ન વાંચ્યા હોય તેમણે વાંચી સેવા જોઈએ તેમણે દોરેલા ચિત્રો પણ બેદ-દતા આજે મેં જાણના એકનિષ્ઠ સ્વેચ્છા શ્રી મતીગવદ્ર દાસગુપ્તનો એક લેખ વાંચ્યો એમા એમણે જાણનાની બરકત ગરીબાઈનું ચિત્ર આપ્યું કે એમણે આપેલું ચિત્ર આગ્રાઓ ઉપર ગયાયેલું હોઈ ખૂન અસંગત છે તો કોઈને વિચાર કરતા કરી મૂકે એવું છે મેં તો એ વાંચ્યું ત્યારથી એ મારી નજર આગળથી ખસતું જ નથી એથી જ એ ચિત્ર બને ત્યાં સુધી એમના જ શબ્દોમાં તમાગે આગળ ખટું કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું

પણ એ ચિત્ર ઉપર આવું તે પહેલા બે શબ્દો એના ચિત્રકાર વિષે શ્રી સતીશબાણુ આખા દેશભરમા વિખ્યાત એવે ખાદી પ્રતિજ્ઞાના સંચાલક છે જાણનાની હરિજન પ્રવૃત્તિના પ્રાણુ પણ એમને જ ગણ્યા પડે જાણમા આમોઘોગ કે આમસેવાની પ્રવૃત્તિના પ્રેરક પણ એએ જ છે હમણા સુધી ખાદી પ્રતિજ્ઞા ગરીબ લોખ પાસે જતાની વળાવી ખાદી ઉત્પન્ન કરી તે ખપાદરાનું જ મમ મરુ હવે થોડો સમય થયા એમણે એ કાતનાર ખાઈએને પણ વસ્ત્રમા સ્વાવયળી થઈને લક્ષ્યાવરમા માઢી છે અને તેમા મારી સફળતા મળતા માઢી છે હમણા એમણે જુદાજુદા એકવીસ ગામોમા આ વસ્ત્રસ્વાવલમ્બનની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી છે ગામ શરૂ કર્યા પહેલા તે તે ગામ વિષે પૂરી માહિતી ભેગી કરવાનો કમ રાખ્યો હતો, અને એ માટે કાર્યકર્તાઓ ઘેરઘેર જઈ લોકોને સવાલો પૂછી નક્કી કરી રાખેલા કોઠો બની લાવા એ કોઠામા આટલી વિગતો છે નામ, જાતિ, કુટુંબના સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકોની વૃદ્ધી જુદી સંખ્યા, સ્ત્રી અને પુરુષોમાના કોણ શી રીતે કમાય છે, જમીન કેટલી છે મહેસૂલ કેટલું કે કેટલો, ઉત્પન્ન થતા પાકની કિંમત, બીજા આવક, કુલ આવક દેવું દોર, બળદ સાંદ, ગાય, વાછરડાની સંખ્યા, રેટિયા ઢોંકણી, તાડ, કપાસના છોડ વગેરેની સંખ્યા આ બધી નોંધ ચર્ચ ગયા પછી એમણે ગામની સરેરાશ ઠાઠી પછી જે પગિણાઓ આવ્યા તે જોઈને ખુદ કાર્યકર્તાઓ સુદા આવા બની ગયા એમાની કેટલીક વિચારવા જેની બાળતોની ચર્ચો મળતા ખાતર એક જ ગામને લક્ષમા રાખીને અહીં કર્યા માઢી છે

બાસોડિવા ગામ આનાઈ (રાજશાહી)થી પાંચ માઈલ ઉત્તરે અને ઈ આઈ આર રેલવેના સ્ટેશન રઘુરામપુરથી ૧ માઈલ પૂર્વે આવેલું છે ત્યાં ૭૦ ઘરની વસ્તી છે ૩૪ ઘર મુમલમાનોના અને ૩૬ દિંદુઓના કુલ વસ્તી ૩૫૬ માણસોની છે તેમા દસ વરસથી ઓછી ઉંમરના બાળકોની સંખ્યા ૯૬ છે

જમીન : ગામ લેકોની ૧,૧૨૧ વીંધાં જેતીની જમીન છે એમાંથી ૨૮૦ વીંધાં તો ત્રણ મોટાં મોટાં હિંદુ કુટુંબોનાં ૨૨ માણસોના હાથમાં છે. મુસલમાનોમાં માથાદીડ પોણામે વીંધાં અને હિંદુઓમાં અઢી વીંધાં જમીન આવે છે.

આવક : જેતીમાંથી અને બીજા ધધામાંથી ગામની એકંદર આવક રૂ. ૯,૧૪૪ છે. મુસલમાનોની માથાદીડ વાર્ષિક આવક રૂ. ૧૫ છે, અને હિંદુઓની રૂ. ૨૮ છે. આ આવકમાંથી જ મહેસૂલ અને ખેતીનો ખર્ચ પણ કાઢવાનાં

કાંતણુ : મુસલમાનોનાં ૮૪ ધરોમાંથી ૧૩ ધરોમાં ૧૩ રેટિયા છે. હિંદુઓનાં ૩૬ ધરોમાંથી ૩૧ કુટુંબોમાં ૫૨ રેટિયા છે, એટલે કે ૭૦ ધરોમાંથી ૪૪ ધરો વસ્ત્ર-સ્વાવલંબનને માંગે છે.

૩ : ગામમાં આજે ૧૧૨ દેવ કપાસના છોડ છે. કેટલાક છોડોનાં ઉત્પન્નનો ખૂબ કળીજીપૂર્વક હિસાબ રાખ્યો છે નવ ફૂટ વ્યાસના એક છોડ ઉપર આ માગસર મહિનામાં ૪૦૦૦ કાલાં આવ્યા હતાં. ૪૦ કાલાંમાંથી ૩ તોલા કપાસ નીકળે છે, અને તેમાંથી ૧ તોલો ૩ મળે છે. આ હિમામે ૪,૦૦૦ કાલામાંથી મો તોલા અથવા સુવાસેર ૩ બીનરેશી, એ કપાસને વરસમાં બે ફાલ આવે છે, એટલે એક છોડ અઢી ગેર ૩ આવે છે. આવા છોડ એક વીંધામાં ૧૪૦ રેડી રાકે છે. એટલે એક વીંધામાંથી રૂ. ૧૪૦ની આવક થઈ શકે. ધારો કે ત્રીજા લાગતો જ કપાસ બીનરે તોયે વીંધાદીડ રૂ. ૫૦ તો મળે જ. આટલી આવક આ તરફ ખેતીમાંથી થતી નથી.

ડાંગર છડવી : ગામનાં ૭૦ કુટુંબોમાંનાં ૬૭ કુટુંબોમાં દીકણી છે. સૌ પોતપોતાને જોઈતી ડાંગર છડી લે છે. કેટલાક ડાંગર છડીને રાજી પણ મેળવે છે. પણ તેમને હંમેશાં પૂરતું કામ મળતું નથી. રંગૂનના ચોખા એટલા સોંધા હોય છે કે ઘણી વાર તો છડવાની મજૂરી તો જતી કરવી પડે જ છે, ઉપરાંત ડાંગરના જાવમાં પણ ખોટ ખાવી પડે છે! આમોઘોગની પ્રવૃત્તિને અંગે હાથજડના ચોખા ખાવાનો શહેરામાં પ્રચાર કરવામાં છે, એટલે કદાચ આ લોકોને થોડી રાજી મળે એવો સંભવ છે.

પાક : આ અને ઝોની આસપાસનાં ગામોમાં એક જ પાક થાય છે ડાંગર કે પાટ. રણિ પાક એ લોકો કરતા નથી. રણિ પાક કરતાં અલગતો નથી એમ નથી. પણ રણિ પાક થાય એવો સંભવ છે, એ જાણવા છતાં રણિ પાક લેતા નથી તેનું કારણ એ છે કે ડાંગર લઈ લીધા પછી બધા દોરને ખેતરમાં છોડી મૂકે છે. એવે વખતે ફાઈ એક જાળુના ખેતરમાં પાક હોય તો દોરો ખાઈ જ જાય. આખું ગામ સપ કરે તો જરૂર રણિ પાક થઈ શકે, પણ વલ્લ દિન ક્યાં? ખાદી પ્રતિજ્ઞાના માણસોએ થોડી જમીન લઈ તેના ઉપર રણિ પાક કરવા માડ્યો છે, અને તે જોઈને લોકોમાં પણ એ મંત્રધે ઉત્સાહ પેદા થયો લાગે છે ને એ લોકો રણિપાક લે તો તો અદાના ખેડૂતોની આવક બમણી થઈ જાય. જેમની માથાદીડ આવક રૂ. ૨૫) છે તેમને બીજા રૂ. ૨૫) મળે એ કાંઈ જેવી-તેવી વાત નથી.

દોર : આ ગામમાં ૨૫૧ દોર છે. તેમાં ૮૦ ગાય છે. કેટલાક ખેડૂતો ગાયને પણ હળે નેડે છે આથી બધી ગાયો દુધ દેતી નથી, ગામણી પણ થતી નથી. અદાનો દુધણી ગાયોના આંકડા મળ્યા નથી, એટલે પાસેના તિલાજદુરી ગામના આંકડા એટલા પૂરતા

વાપર્યા છે. એ ગામમાં હિંદુમુસ્લમાન મળીને દુધ દૂધ માણુસની વસ્તી છે. તેમાં દસ વરસની અંદરનાં બાળકોની સંખ્યા ૨૫૩ છે ગામમાં ૧૭૦ ગાય છે. અહીં પણ કેટલાક લોકો ગાયને દળે ભેડે છે. હિંદુઓ ભેજા નથી. દમણ માગર મહિનામાં ૧૭૦માંથી ફક્ત ૧૫ ગાયો જ દૂધ આપતી હતી બધી ગાયોનું દૂધ ભેજ કરીએ તો પાકા પાંચ શેર થાય. એ ગામનાં ૨૫૩ બાળકોને એ દૂધ પહેંચીએ તો દરેક બાળકને ભાગે શું આવે ?

અહીંની જમીન ખૂબ નીચાણવાળી છે. એટલે વસવા માટે ખાડા ખોદી તેની માટીના ટગરા બનાવી તે ટુકડા ઉપર વાસ કરવો પડે છે. આને લીધે જગ્યાની ખૂબ તાણ છે. ચોરસની જમીન તો છે જ નહિ. સાડબાજી છવાતી જમીન પણ નહિજેવી જ છે લીકું ધામ તો દોર કદી દેખવા જ પામતા નથી જ મહિના તો જમીન ઉપર પાણી ફરી વળે છે; તે વખતે દોરને આગળમાં ફરવાદરવાની પણ જગ્યા રહેતી જ નથી. વેશાખમાં વાવણી થાય છે, એટલે ચરવાનું બધ ચર્મ જાય છે પોષ, માધ, ફાગણ અને ચૈત્ર એ ચાર મહિના ચરવા મળે. પણ એ વખતે ખેતરમાં ધામ હોતું નથી. થોડો વરસાદ પડે અને ને કંઈ ચાર ભોગે તો ને પૂરી ભોગે તે પહેલા જ સાક ચર્મ જાય છે. અહીંની જમીન કદી હરિયાળી થવા જ પામતી નથી આમ ચરતે અભાવે અહીંના દોર ખૂબ દુખળા થઈ ગયેલાં છે અહીંના પુખ્ત ઉમરના બળદના હાડપિંજરનું વજન કરી ભેંયુ તો ફક્ત છસાત શેર થયું. આખાન્ય રીતે બંગાળના બળદના હાડપિંજરનું વજન તેરચોદ શેર હોય છે. જ્યાં દોરની સારી મંભાળ લેવાય છે, ત્યાં એવા સારા દોર પણ ભેવા મળે છે. ધાંચીના બળદ માગ હોય છે કારણ તેની રોજનો આધાર બળદના બળ ઉપર છે. અહીંની જમીન ખૂબ પોચી હોવાથી ખેડત બળદ ઝિના પણ ચલાવી શકે એમ હોવાથી તે એની સંભાળ ગ્રાખતો નથી બળદના ચામડાનું વજન પણ કરી ભેંયુ છે જે ચામડાનું વજન જ શેર થયુ ભેંઈએ તેનું વજન ફક્ત ત્રણ શેર થયુ. આ અહીંનાં દોરોની દશા છે. એમની આહાર સુધારવાનો તો પ્રશ્ન જ નથી. હમણાં તો એમને માત્ર ગિવાડવાનો જ પ્રશ્ન છે.

હવે છે શી રીતે ? આટલું ગમ્યા પછી ત્રણાને સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રશ્ન થશે, કે આ લોકો હવે છે શી રીતે ? એ લોકોની વાર્ષિક આવક કયાંક પદ તો કયાંક નીસ રૂપિયા છે; અથવા મામિક આવક ગણીએ તો કયાક મવા રૂપિયો તો કયાંક અહી રૂપિયા છે. વળી મહેસૂલ અને ખેતીની મજૂરી પણ આમાથી જ કાઢવાની, તો પછી એ લોકો મહિને બે અડી રૂપિયામાં શી રીતે ગુજરાત ચલાવે છે ?

અહીંના લોકો ખૂબ ગરીબ છે, એ વિષ તો સક જ નથી પણ અહીંનાં દોર જેમ કેવળ હાડચામ ચર્મ ગયાં છે, તેમ દહા માણુસો થવા નથી. દોરો તો મરવા પડેલાં છે. પણ માણુસો દહા હવી રલાં છે. ૧૭૦ ગણેઆથી ફક્ત પંદર જ ગાયો દૂધ દે છે, એ ઉપરથી સાબિત થાય છે, કે દોરોની વસવર્ધનશક્તિ પણ નાશ પામી ચર્મ છે માણુસોનું દહા છે એનું થયું નથી હવે આપણે ભેંઈએ કે એ લોકો શી રીતે પોતાનું જીવન દહાવી ગયેલા છે.

એ લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ચોખ્ખા જ છે. મોટી ઉમરના દર માણુસદીક રોજ ૧૧ છટાંક (પાંચ તોલા) ચોખ્ખા વપરાય છે. આનો મહિને એક રૂપિયો થાય. ત્રણ તો એ લોકો ખાતા જ નથી કંદીએ તોયે ચાલે. મહિનામાં ચાર દિવસ અથવા આઠ દક મળીને

આઠ છટાંક દાળ ખાય છે. એ ઉપરાંત મોઢું, ગોળ, મરચાં, હળદ, શાકભાજી વગેરે બધું મળીને મહિને એક જ રૂપિયા ખીન્ને થાય.

આ ખોરાકમાં મરચ (પ્રોટીન)ની ખામી છે. પણ તે એમને મચ્છીમાંથી મળી રહે છે. મચ્છી વેચાતી લાવતી પડતી નથી. દરેક કુટુંબને પોતાનું તળાવડું હોય છે ચોમાસું શરૂ થતા જ ખેતરો પાણીથી ઊભરાઈ જાય છે. શેરેશેરે જનજનતની જાળ એ ફરી એ લોકો મચ્છી પકડે છે. દરરોજ બંને વખતે ભોજનમાં મચ્છી હોય છે. પાણી ગોળાં થવા આવે છે એટલે માછલી પણ વધીને મોટી થઈ હોય છે, અને પકડાય છે પણ પુષ્ટતા એ વખતે લોકો થોડી માછલી સૂકવણી કરીને રાખે છે, અને થોડી જિવાડીને ગળી મૂકે છે માગશર સુધી જ્યાંત્યાં માછલા પકડવાનું ચાલે છે ત્યારપછી પોપચો તે પૈસાળ મુધો તળાવડા ઉપર જ આધાર રાખે પડે છે ખેતરમાં પાણી ઓસરી જાય છે એટલે માછલાં તળાવડામાં આશ્રય લે છે. દર વરસે તળાવડાં ઊભરાઈ જાય છે. આ તળાવડાં એટલા ઊંડા હોય છે, કે ધણાંખરામા તો વૈશાખની આખર સુધી પાણી રહેવા પામે છે, અને એમાં માછલા ઉપર સૂકી ઝાડ નીચળી જાય છે. જેમનાં તળાવ પૂરતા ઊંડા નથી હોતાં તેઓ આગણાંમા ખાડા કરી તેમાં માછલા જિવાડી ગમે છે, અને જ્યાં ત્રણત્રણ દિવસને આંતરે પાણી બહાવા કરે છે. આમ છતાં માછલાને પણ ખવડાવવાનું કશું હોતું નથી, એટલે માછલાં જીવતાં રહે છે એટલું જ, તેમાં કંઈ માસ ઝાડુ રહેતું નથી.

ખોરાકમા માછલા ઉપરાંત થોડી. શાકભાજી પણ ભેઈએ. વળી જેઓ 'શુંટકી' નામની માછલી ખાય છે, તેમને તો શિલોનરીની જૂખ જ લપડે છે અહીં શાકભાજી જૂખ મોઢી મળે છે. જેઓને ઘેર શાકભાજી થતાં નથી તેઓ વંચાનાં લાવીને ખાય છે. એ લોકોને બળતણનું ખર્ચ હોતું નથી છાણા, અડાપા, ફૂટા, કચરો વીણી લાવી ચલાવે છે. મહિને બે રૂપિયાનું અનાજ અને ઉપરાંત માછલા ખાઈ એ લોકો ગમે તેમ કરી જીવન ટકાવી રહે છે. પણ વરસે ચાર રૂપિયાનાં કપડા ભેઈએ છે તેનું ચૂંટ કાઈ એ માટે ખોરાક ઉપર કાપ મૂકે છે, તો કાઈ દેવું કરે છે. એટલે બે રૂપિયામાં ખોરાક અને પોશાક બંને થતાં નથી એમ માનવું પડે છે.

જો આ લોકો કપાસ કરે અને જાતે કાંતો લે તો વસ્ત્રપૂરતા એ લોકો સ્વાવલંબી થઈ શકે. કેટલાક કુટુંબો એ પ્રમાણે કરવા લાગ્યા છે. રખિ પાક લેવાનો શરૂ કરે તો એ લોકોની આવક વધે અને દોઢા પણ જીવવા પામે શહેરના લોકો હાથગડના ચોખા ખાવાનું શરૂ કરે તો તેથી એ લોકોને બે પૈસાની મજૂરી મળતી થાય. ઉપરાંત એઓ કાંતવાનું શરૂ કરે તો પોતાના વસ્ત્ર ઉપરાંતનું સૂતર ખરીદનાર પણ ઊભા કરવાં ભેઈએ.

આમ મરચા પડેલાં આ ગામડાને જિવાડવાના આપણને દશ બહુ જ થોડાં માર્ગ મળ્યા છે. હમણા તો કાર્પકર્તાઓની નિષ્ઠા, કુશળતા, અને શહેરવાસીઓની સહાયતા ઉપર જ આ પ્રયત્નની સફળતાનો ધખોખરો આધાર છે.

આવુંઆવું વાંચીએ છીએ ત્યારે ગાંધીજીએ શરૂ કરેલી આમોલોગપ્રવૃત્તિનું મહત્ત્વ સમજાય છે.

વાપર્યા છે એ ગામમા હિંદુમુખમાન મળીને કુલ દૃષ્ય માણસની વસ્તી છે તેમાં દસ વરમની અદરના બાળકોની મધ્યા ૨૫૩ છે ગામમા ૧૭૦ ગાય છે અહીં પણ કેટલાક લોકો ગાયને હજે નેડે છે હિંદુઓ નેડતા નથી હમણા માગમર મહિનામા ૧૭૦માથી ફક્ત ૧૫ ગાયો જ દૂધ આપતી હતી બધી ગાયોનું દૂધ બેથુ ડરીએ તો પાત્ર પાત્ર શેર થાય એ ગામના ૨૫૩ બાળકોને એ દૂધ પહેલીએ તો દરેક માળડને બાગે થુ આવે ?

અહીંની જમીન ખૂબ નીચાણુનાળી છે એટલે વસવા માટે ખાડા ખોદી તેની માટીના ઢગના બનાવી તે ટેકમ ઉપર ત્રામ કરવો પડે છે આને લીધે જગનાની ખૂબ તાણુ છે ગોચરની જમીન તો છે જ નહિ સાકલાણુ ડગનાની જમીન પણ નહિજેની જ છે લીધુ ધામ તો ઢોગ કઢી દેખરા જ પામતા નથી ૨ મહિના તો જમીન ઉપર પાણી ફરી વળે છે, તે વખતે ઢોરને આગણુમા ફગવાદરવાની પણ જગા રહેતી જ નથી વૈશાખમા વારણી થાય છે, એટલે ચરવાનું મધ ચર્ડ જાય છે મોષ માન ફાગણુ અને ચૈત્ર એ ચાર મહિના ચગા મળે પણ એ વખતે ખેતરમા ઘાસ હોતુ નથી થોડો વરમાદ પડે અને બે કઈ આગ લેજે તો તે પૂરી લેજે તે પહેલા જ સાફ ચર્ડ જાય છે અહીંની જમીન કઢી હરિયાળી થવા જ પામતી નથી આમ આગને અલાવે અહીંના ઢોગ ખૂબ દૂમળા થઈ ગયેલા છે અહીંના પુખ્ત ઉમરના બળદના હાડપિંજરનું વળન કરી બેથુ તો ફક્ત છસાત શેર થયુ મામાન્ય રીતે મગાળના બળદના હાડપિંજરનું વળન તેગચોદ શેર હોય છે બધા ઢોરની સારી મંભાળ લેવાય છે, ત્યા એવા સારા ઢોર પણ જોવા મળે છે ધાચીના બળદ માગ હોય છે ઢારણુ તેની શેજનો આધાર બળદના બળ ઉપર છે અહીંની જમીન ખૂબ ઓચી હોવાથી ખેડૂત બળદ ઘિના પણ ચનાની શેકે એમ હોવાથી તે એની સભાળ રાખતો નથી બળદના ચામડાનું વળન પણ ડરી બેથુ છે જે ચામડાનું વળન છ રોગ થયુ બેઠઈએ તેનું વળન ફક્ત નણુ શેર થયુ આ અહીંના ઢોરોની દશા છે એમની ઓવાદ સુધાગવાનો તો પ્રશ્ન જ નથી હમણા તો એમને માત્ર જિવાડનાનો જ પ્રશ્ન છે

છવે છે શી રીતે ? આટલુ વાચ્યા પડી થણુને સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રશ્ન થશે, કે આ લોકો છવે છે શી રીતે ? એ લોકોની વાર્ષિક આવક કયાક પદર તો કયાક ત્રીસ રૂપિયા છે, અથવા મામિક આવક ગણીએ તો કયાક સત્ર રૂપિયો તો કયાક અઢી રૂપિયા છે વળી મહેસૂલ અને ખેતીની મજૂરી પણ આમાથી જ લાદવાની, તો પડી એ લોકો મરિને બે અઢી રૂપિયામા શી રીતે ગુજરાન ચલાવે છે ?

અહીંના લોકો ખૂબ ગરીબ છે, એ વિષય તો ત્રાજ જ નથી પણ અહીંના ઢોર જેમ કેવળ હાડચામ થઈ ગયા છે તેમ દહણ માણુમો થયા નથી ઢોરો તો મરવા પડેલા છે પણ માણુમો દહણ છની ગલા છે ૧૭૦ ગાયોમાથી ફક્ત પદર જ ગાયો દૂધ દે છે, એ ઉપરથી મામિત થાય છે, કે ઢોરોની નચનર્ધનશક્તિ પણ નાશ પામી ગઈ છે માણુમોનું દહણ છેડે એવું થયુ નથી હવે આપણે બેઠઈએ કે એ લોકો શી રીતે પોતાનું જીવન ટંચી રહેવા છે

એ લોકોનો મુખ્ય ખોગક ચોખા જ છે મોટી ઉમરના દર માણુસદીક રોજ ૧૧ છટાક (પાચ તોલા) ચોખા વપરાય છે આનો મરિને એક રૂપિયો થાય ત્રણ તો એ લોકો ખાતા જ નથી ડરીએ તોયે ચાલે મહિનામા ચાર દિવસ અથવા આઠ ટક મળીને

આઠ છાંક દાળ ખાય છે. એ ઉપરાંત મીઠુ, ગોળ, મરચાં, હળદ, શાકભાજી વગેરે બધું મળીને મદિને એક જ રૂપિયા ખીન્ને થાય.

આ ખોરાકમાં મત્તવ (પ્રોટીન)ની ખામી છે. જમ્મુ તે એમને મચ્છીમાંથી મળી રહે છે. મચ્છી વેચાતી લાવવી પડતી નથી. દરેક કુટુંબને પોતાનું તળાવનું હોય છે. ચોખાનું સરૂ થતાં જ ખેનરો પાણીથી ઊલરાઈ જાય છે. શેરેશેરે જનજનની જાળ એટલી એ લેકો મચ્છી પકડે છે. દરેકજ બને વખતે ભોજનમાં મચ્છી હોય છે. પાણી ઝાંઝુ થવા આવે છે એટલે માછલી પણ વધીને મોટી થઈ હોય છે, અને પકડાય છે પનું પુષ્કળ એ વખતે લેકો થોડી માછલી સૂકવણી કરીને રાખે છે, અને થોડી જિવાડીને રાખી મૂકે છે માગસર મુધી જ્યાંત્યાં માછલા પકડવાનું ચાલે છે ત્યાંપછી પોપથી તે ડેંગાખ મુધી તળાવડા ઉપર જ આધાર રાખતો પડે છે ખેતરમાં પાણી એમરી જાય છે એટલે માછલા તળાવડામાં આશ્રય લે છે. દર વરસે તળાવડા ઊલરાઈ જાય છે. આ તળાવડા એટલાં ઊંડાં હોય છે, કે ધણુંખરામાં તો વેશાખની આખર મુધી પાણી રહેવા પામે છે, અને એમાંનાં માછલા ઉપર સૂકી ઝડતુ નીકળી જાય છે. જેમના તળાવ પૂરના ઊંડાં નથી હોતાં તેઓ આંગણમાં ખાડા કરી તેમાં માછલા જિવાડી રાખે છે, અને બહારે મણવણુ દિવસને આંતરે પાણી બદલા કરે છે આમ છતાં માછલાને પણ ખવડાવવાનું કમું હોતું નથી, એટલે માછલાં જીવતા રહે છે એટલું જ, તેમાં કંઈ માસ જાતું ગરેતું નથી.

ખોરાકમાં માછલા ઉપરાંત થોડી. શાકભાજી પણ ભેઈએ. વળી જોએ 'ચુંદણી' નામની માછલી ખાય છે, તેમને તો સિસોતગીની જૂખ જ લિપડે છે અદો શાકભાજી જૂખ મોંથી મળે છે જોએને ઘેર શાકભાજી થતા નથી તેઓ વેચાતા લાવીને ખાય છે. એ લેકોને બળતણનું ખર્ચ હોતું નથી ઊણા, અડાયાં, ફૂટો, કચરો વીણી લાવી અક્ષાંબે છે. મદિને બે રૂપિયાનું અનાજ અને ઉપરાંત માછલા ખાઈ એ લેકો ગમે તેમ કરી જીવન ટકાવી રહે છે. પણ વરસે ચાર રૂપિયાનાં કપડાં ભેઈએ છે તેનું શું? કાઈ એ માટે ખોરાક ઉપર કાંપ મૂકે છે, તો કાઈ દેવુ કરે છે. એટલે બે રૂપિયામાં ખોરાક અને પોશાક બને થતાં નથી એમ માનવું પડે છે.

જે આ લેકો કપામ કરે અને જાતે કાતી લે તો વસ્ત્રપૂરતા એ લેકો રવાવડાથી થઈ ગડે. કેટલાંક કુટુંબો એ પ્રમાણે કરવા લાગ્યા છે. રજિ પાક લેવાનો સરૂ કરે તો એ લેકોની આવક વધે અને ઢોંગ પણ જીવવા પામે ગરેરના લેકો લાથજડના ચોખા ખાવાનું સરૂ કરે તો તેથી એ લેકોને બે પેસાની મજૂરી મળતી થાય. ઉપરાંત જોએ કાંતવાનું સરૂ કરે તો પોતાનાં વસ્ત્ર ઉપગ્રાંતનું સૂતર ખરીદનાર પણ ઊભાં કરવા ભેઈએ.

આમ મરવા પડેલાં આ ગામડાને જિવાડવાના આપણને હજી બહુ જ થોડા માર્ગ મળ્યા છે. હમણા તો કાર્પેન્ડાઓની નિષ્ઠા, કુશળતા, અને શહેરવાસીઓની મહત્વના ઉપર જ આ પ્રયત્નની ગફજનાનો ધણોખરો આધાર છે.

આવુંઆવું વાચીએ છીએ ત્યારે ગાંધીજીએ સરૂ કરેલી આયોધોગપ્રવૃત્તિનું મહત્વ સમજાય છે.

રિસાથેલી કવિતાને

પૂજાલાલ

રિસાઈ બહાલી કવિતા ગઈ, રે
સૂનો પડ્યો માનસમહેલ માથે !
અધારઘેરી રજની રહી, રે
તારો છુપાતાં તમ દારનારો ! ૧

વસંત તું અંતર કુંજ માંથી
અલોપ થાતાં, ધખતો હિનાળો
આવ્યો લઈને રણપુજમાંથી
ગીયુખની ખાજત રુદ્ર ઝાળો ૨

વિહંગ આનંદ અરત ગાને
ટોલાવતાં શાંતિભરી ઘટાઓ
ભરી ગયાં કોક અગમ્ય થાને
સાથે લઈ નર્તનની છટાઓ. ૩

જે રંગઆમોદની રિતગ્ધ સેરા
રમાડતી ચિત્ત વિમુગ્ધ મારું,
ન તે હવે આજીવ લોક લહેરો,
ક્યાં હું રમું ? ક્યાં જઈ તાપ હાડું ? ૪

રિસાઈ બહાલી કવિતા ગઈ છે,
ધવને ન મીઠું પદ્મધરીઓ,
ધનિવિહાણી મુજ સૌ થઈ છે
નિરાશ ભડી ઉરની દરીઓ ! ૫

સાથુ શરીર કિરણે વહેલો
અશ્રુકતી જ્યોત ન રમ્ય વેદે !
ચોખ્ખા મારી તમને અલેલો
છાયાબદે ઘૂંટત ઠોટ ઘેદે ! ૬

તારા હિમતે સ્નેહલ ચંદ્રિકાઓ
કલા ખિલાવી ઉર ઉલ્લસાવે,
તેના વિના જીવનની નિશાઓ
વધારતી મ્હાનિ મને સતાવે, ૭

અપૂર્વ લંગે તવ અંગ અંગ
ઉમંગ સદ્દર્શનથી વધારતાં;
શ્રીકાન્ધ તારાં લજવે અનંગ,
નેત્રોત્સવાર્થે કયમ ના પધારતાં ? ૮

તારાં નર્થા નિર્મલ લોચનોએ
નિખાપ તારા પુલકત પેળી
ઉવેખ્યુ મેં ભીડણ અંબરોએ;
ક્યાં તે ? નહીં આંખ કઈ અદેખી ? ૯

ભડી ભડી જે અલઠો મુહાગી
ચ ગાવતા કુંદન કલ્પનાને,
તેનો અડ સ્પર્શ અહું હું રાગી
વિમોચવા ગાતની જલ્પનાને. ૧૦

બહાલી ! ઘટે આમ જહું ન છોડી;
ગ્રોપાઈ લયે વિરહે સ્ત્રો, જો !
શા વાંકથી નેહની ગાંઠ તોડી,
મારું કર્યું જીવન દુઃખખોલે ? ૧૧

શું માનવી દોષલયો સ્વભાવ
મારો તને કુરિયત છેક લાગ્યો ?
અસીમ આદાર્યતણા અભાવ
જોઈ તહીં આમ અભાવ લાગ્યો ? ૧૨

માંગલ્યની મોહન મૂર્તિ મીઠી,
પવિત્રતામાં પદ રોપનારી,
અભદ્રતા ઘોર હુંમાં શું દીઠી
કે તું ગઈ લ્હાય વિલોપનારી? ૧૩

તું સ્વર્ગજંગલમાં હસતાં
પદો પરે શોભત શુભ કાથે;
તેથી જ શું કર્મમાં વસતાં
મારા સમાં વળ્ય તને જણાયે? ૧૪

કે કામકોલાહલ કર્ણવેરી
મારે ગૃહે કર્કશતા વધારે;
રુએ તને નંદનસૂર-લહેરી,
તે શોધવા તું ગઈ સ્વર્ગધારે? ૧૫

હું ગાટીનો માનવ મર્ત્ય પંડે
મોઢી રહ્યો, ના અમૃતાલિલાપી;
તું રાચતી શાશ્વત ને અખડે,
કઈ અગાશી પર છે ઉભરી? ૧૬

તારા વિના સોનલ સુપ્રભાતો
ન ચેતનામાં ચમકે વધારે;
દિનો દમે; દાળત ઘોર રાતો,
ન ચંદ્રના ચંદનલેપ ઠારે. ૧૭

તારી મહીં અંતરઆત્મ સક્ત,
અંખે તને હાર્દિક ભાવનાઓ,
ત્વદર્થ આકંઠત નાડરક્ત,
મત્યેક પ્રેમે જળતાં રુવાંઓ. ૧૮

દર્શાવ દોષો ઉપરે દયાની
ઉદારતા, સ્નેહલ શાંતિ દેતી,
લઈ પ્રસાદી જતસૂરતાની
તું આવ મંત્રધ્વનિએ વહેતી. ૧૯

અગમ્ય ધામે અકલંકતા જે
પૂર્વેન્દ્રઓને પ્રસવંત પ્રેમે,
વારે સુખે તેહ અપૂર્વ રાગે,
શૂઘી લઈ એ ભરું આત્મખેમે. ૨૦

કલ્યાણિની! નૃપુરુષત્યગાણે
રોમાંગકારી અનુભૂતિઓની
સમૃદ્ધિ આનંદક આણું પ્રાણે,
ધા પર્વણી ઉત્સુક ભિમિઓની. ૨૧

તારી સમીપે સુજ કુદ્ર ભાન
ટળી જશે; ચેતન વિશ્વબધાપી
હૈયા વિષે ધૂધવશે દુઃમાન,
હૂળી જશે ત્યાં સુર ની વિલાપી. ૨૨

તારે પ્રભાપાલવ પાંખ મારી
જની મને ઉન્નત બ્યોમમાળે
આલિંગનોની રસલહાણુ ન્યારી
અર્પી સુખે સેરવશે અકાળે. ૨૩

બહાલી! વિલંબે દમ ના મને તું;
વીણા લઈ નાદતણી નિરાળી
મંત્રોમિતું સૂરનું પૂર બહેતું
શુતિપ્રદેશે કર; પૂણું ગાળી ૨૪

મારી ગધી ચે જડતા, સુધાના
શુચિ પ્રવાહે પરમાત્મસાગરે
પહેંચાડ, જ્યાં મુક્તિમયી સુદાના
ઝીલું તરંગે મનુષ્યમગાગરે. ૨૫

સુરખેમરખાની મૈત્રી લાગી ટકે છે નરોત્તમ અને માધવજી દરેક રીતે સરખા મરખા હતા ઉમરે સરખા, મૂડીએ સરખા, સાદસે સરખા અને વિચારે પણ સરખા બન્ન માધાગણુ સ્થિતિના હોવાથી તેમના માતાપિતા તેમને લાગી કેળવણી નહોતા આપી શક્યા સત્તરવ્વકાગ વરગના થતા જ અનેને નોકરીએ ચડી જતુ પડેલુ નોકરીએ જાય તેટલો વખત મળને એકબીજાથી જુદુ રહેલુ પડતુ પણ જેવા નોકરીએથી છૂટે કે પાછા મને સાથે કરતા જ હોય

નરોત્તમ અને માધવજી ક્રાતુ લપ્પા નહોતા મરકારનો લાભો વારસો તેમને નહોતો મળ્યો સાહિત્ય અને રસરુષ્ટિનો તો તેમને પગિચા નહોતો પડ્યો પણ તે છતા જન્મમા માહસરત્તિ અપૂટ હતી આરા બે છોકરાઓનુ માહસ દિમાલમ ચડવાની કે ફેલેન્ડર્સના ન્હુમેદાનો ખૂડી રળવાની કપના ન ધરાવી શકે તે દેખીતુ છે તેમને તો મોટા વેપારી થવાની મોગીમોગી બજારો હાથ કરવાની, લવલવા વેપારીઓને છક્ક ખવરાવી દેવાની કપનાઓ આરતી આ નાના આમની નોકરી છોડી, વખત આવ્યે મુખર્ષ જેવા ચહેરમા પહોચી જઈ, પોતાનું લાગમ અજમાવવાના વિચારો બજેને ખૂમ આવતા

એક વિચારક કહે છે કે કાર્યમા ન પરિણમતો વિચાર ગલખાત સમેા હોય છે એ વિચારકનું વાક્ય તેમના બનેના વાચરામા નહોતુ આન્યુ, આનરા કાઈ મક્કમ પણ નહોતો, પણ તે વાક્યનું સત્ય તો તેમના જીનમા વણાઈ ગયુ હતુ ખૂમ વિચારો ઢરી*, એક દિવમ તો તેમણે બજાએ મુગઈ ચાલી જવાનુ નક્કી કર્યુ અને ચાલી પણ નીડળ્યા

* *

*

*

બેનણુ વગમ આડાઅવગા અયગાયા પછી તેમણે બજેએ એકે નાની કટલેરી અને પગચૂટણુ સામાનની દુકાન કાઢી તેમાથી બજે પોતાનો રાટલો ગાઢતા અને આરામથી ગહેતા પણ વખત આવ્યે મોટા વેપારી થવાના તેમના સ્વપ્નો નાશ નહોતા પામ્યા

પરતુ જીવનના મહામાગમા મિત્રીદ્વી અનેક વહાણો નાશ પામ્યા છે નરોત્તમ અને માધવજીને પણ અમુક નજવા કાગણુમગ એક દિવમ કેં બોલાચાલી થઈ સાધાગણુ વાતે ઉમ સ્વરૂપ પકડયુ એક વખત મનમમા વિલેષ પડે પછી સામા માણુમની દરેક ક્રિયા વાધાયોગ્ય લાગે છે એ ન્યાયે તેઓ એકબીજાનો દરેક બ્યાનતમા દોષ જેવા લાગ્યા એ સ્થિતિ કેટલો વખત ટકે ? એકબીજાની માથે જરા પણ મનમ ન ગખવાનો, એ બીજાની માથે પણ ન બેવાનો નિશ્ચય કરી બજે એકબીજાથી છૂટા પડ્યા

*

*

*

કુરોપમા મહાયુદ્ધ ચાલુ ત્યારે અને ત્યારપછી જગતના બધા બજારોમા ખૂમ તેજી આવી હતી. મુગઈમા તો સદાનગરો ખૂમ જ બેરમા ચાલવા હતા હાલતુકાલતુ દરેક

માણસ પોતાનું નશીબ અજમાવવા શેર, રૂ, ચાંદી, સોનું, વગેરે બજારોમાંથી કોઈ પણ બજારમાં ખેલી લેતો હતો, અને સોમાથી નેવું માણસો આ રીતે પોતાની રહીસહી પૂજીને સદા દેવતાને ભોગ ધરી દેતા હતા પણ બાકી રહેલા દસ માણસોને કમાવાનો અવકાશ પણ રહેતો હતો. ખાસ કરીને શેર અને રૂમાં તો પૈસાની રેલ ચાલી રહી તે રેલને પોતા તરફ વાળવાની નરોત્તમ અને માધવજીને પણ ઇચ્છા થઈ. થોડા વર્ષોના ધંધાએ જે કે બચાવ્યું હતું તે બધું હાઈ બન્ને શેરબજારમાં આવ્યા અને પોતાનાં નશીબ અજમાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. બન્નેનો એકબીજા સાથેનો સંબંધ તૂટી જ ગયો હતો, પરંતુ બન્ને વચ્ચેના જે સાચે તેમની મૈત્રી જમાવી હતી તે જ સાચે તેમને શેરબજારમાં પણ સાથે ધસડી લાવ્યું.

‘અરેબિયન નાઈટ્સ’માં સિન્દબાદ ન્યા જાય ત્યા તેને ખૂબ દુઃખ પડે છે, પણ અંતે તો હોરા, મોતી, ઝવેરાત વગેરે ખૂબખૂબ મળે છે એ રીતે જ તે વર્ષોમાં ઘણા લાગ્યશાળીઓનાં લાગ્ય ઊધડી ગયાં હતાં અત્યારે શેરબજાર આગળ ઊભી રહેતી મોટરોમાંના અનેકના માલિકો તે વખતે એકદમ માધારણ સ્થિતિમાંથી પસાર થતા હતા, પરંતુ પાસાના સવળા દાવે તેમને લાગેના સ્વામી બનાવ્યા. નરોત્તમ અને માધવજી પણ સોમાથી નેવુંમાં નહિ પણ દસમાં આવવા લાગ્યાશાળી બન્યા અને ખૂબ પૈસા કમાયા.

પૈસો પૈસાને ખેંચી લાવે છે. એક સફળ દાવ પડ્યો અને બીજો દાવ નાખવા પ્રેરાયા. તે પણ સફળ પડ્યો, અને બન્ને પૈસાવાળા થયા.

બન્નેને લાગ્યું કે આ ધંધો સારો છે અને જે સમજીને વિચારપૂર્વક ધંધા તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તો તેમાંથી સારો પૈસો મેળવાય. બન્નેએ પોતા માટે શેરબજારનો એકેક કોર્ડ લીધો અને દલાલ થયા.

*

*

*

એ વાતને વર્ષો વીત્યાં. ઉપર વર્ણવેલી બધી તો તેમના પૂર્વજીવનની વાતો થઈ. શેરબજારમાં કામ કરનારા ઘણા દલાલોને તો બજાર પણ નહોતી કે આ બે મોટા પ્રતિષ્ઠિત દલાલોનાં જીવનની શરૂઆતનાં વર્ષો આટલી મૂઝવણ અને ગરીબાઈમાં પસાર થયાં હશે. તેમને બંનેને પણ એ વર્ષો હવે કવચિત જ યાદ આવતાં.

નરોત્તમ અને માધવજીએ સાથે શરૂ કરેલ ધંધામાંથી બન્ને વચ્ચે પેદા થયેલું વૈમનસ્ય આટઆટલા વર્ષો જતાં પણ બન્ને બૂલી નહોતા રોક્યાં. તે બન્ને પ્રતિષ્ઠિત દલાલો ગણાતા. તેમની માથે સેકંડો શેરનો સોદો કરતાં કોઈ પણ દલાલ અચકાય નહિ. શેરબજારમાં ગમે તેવા મોટા ઉલ્કાપાત આવે, પણ દલાલોને તેમના ખાતામાંની લેવડદેવડ સંબંધી પેટમાં પાણી પણ ન હોય એવી તેમની આગર હતી. ઘણા નાના નાના દલાલો તો તેમની પાસેથી દલાલી મેળવી પૈસાદાર થવાની આરા સેવતા. છતાં બન્નેનો એકબીજા પ્રત્યેનો વિરોધ ઝોટલો સખત રહ્યો હતો કે તેમણે પોતાપોતાના માણસોને હુકમ કરી રાખ્યો હતો કે સામેના પક્ષના માણસ સાથે એક શેરનો પણ સોદો ન કરવો. શેરબજારમાં કઈ ઉલ્કાપાત આવતાં સામેનો પક્ષ ડૂબી જાય અને પોતાને નુકસાની સહન કરવી પડે એ ઉદ્દેશથી આ હુકમ નહોતો અપાયો. “મારે ચોપડે એનું નામ પણ ન જોઈએ,” એ એક જ ઉદ્દેશ આ હુકમની પાછળ કામ કરી રહ્યો હતો કોઈકોઈવાર બજારમાં મોટા સોદો

ઉતારવો હોય અને તેથી જાતે સોદો કરવા ગયા હોય ત્યારે એકબીજાનો બનેને બેટો થઈ જતો હતો; પણ ત્યારે પણ એકબીજા સાથે બોલતા તો નહિ જ, ગામને સવાઅઢી રૂપિયે ઝાંછેવધને તે લોકો શેરો આપતા અથવા લેતા, પણ એકબીજા સાથે તો કદાપિ સોદો કરતા નહિ જ.

બન્ને શ્રીમંત બન્યા, વગવાળા બન્યા, દરેક રીતે સુખી બન્યા તે ખરું, પણ માધવજી નરોત્તમ કરતા પૈમામા ઘણો આગળ વધી ગયો. તેણે ફક્ત દલાલી જ કરવી ચાહુ રાખી અને પોતાના જોખમે વેપાર કરવો બંધ કર્યો. તેને યંત્રે તેણે મેળવેલા પૈસા સચવાઈ રહ્યા અને દલાલીની જગરદસ્ત આવક પણ તેની મંપત્તિમાં વધારો કરતી જ ચાલી. નરોત્તમના સ્વભાવને એકલી દલાલીમાથી આવક મેળવવી રુચતી નહિ, અને તે સદો પણ સારા પ્રમાણમાં ખેલી નાખતો તો તેમાં પૈસા ફાઈવાર આવે પણ ખરા અને જામ પાણુ ખરા. એથી જ નરોત્તમ પામે સાતેજ લાખ રૂપિયા થઈ ગયા હશે તો માધવજી પંદરેક લાખનો આસામી બન્યો.

*

+

*

શેર બજારમાં ધૂમ મટ્ટો જન્યો હતો. એક સંટોડિયાએ પોતાનો હાથ ચારેદિશામાં ફેલાવ્યો હતો અને તેણે જાતજાતના શેરોના લાવ ખૂબ વધારી દીધા હતા, ખાસ કરીને એક શેરનો તો તેણે 'કોર્નર' કરવાનો વિચાર રાખ્યો હતો. 'કોર્નર' કરવો એટલે જ જાતનો શેર 'કોર્નર' કરવાનો વિચાર રાખ્યો હોય તે જાતના શેરો જેટલી સંખ્યામાં હોય તેથી પણ વધારે સંખ્યામાં તે શેરો બજારમાંથી ખરીદવા અમુક પ્રમાણમાં લોકો શેરો આપી શકે, પણ મૂળ શેરો જેટલી સંખ્યામાં અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય તે કરતાં વધારે સંખ્યામાં જ જ્યાં શેરો લેવાયા હોય ત્યાં શેરો લોકો ક્યાંથી આપી શકે? વેચ્યા હોય એટલે લેનાર માગે ત્યારે આપવા તો જોઈએ જ. સંટોડિયાએ ચીજનો લાવ ખૂબ ઊંચો બોલાવી એ જ શેરો વેચનારાને આપે, અને તે લોકોએ ઊંચા લાવે તેની પાસેથી શેરો લઈ તેને તે જ શેરો આપવા જોઈએ. પણ આ જનની બાજુ રમવામાં મટ્ટો ખેલનારા પાસે ખૂબ ધન જોઈએ અને પુષ્કળ કુનેદ જોઈએ. જો તેમાં તે અફળ જાય તો તેનું આવી બન્યું સમજવું.

આ સંટોડિયા પાસે પુષ્કળ ધન હતું. તેની સટાની કુનેદ માટે તે પકાયેલો હતો. દલાલો તેની દલાલી કરવા માટે હમેશાં ઉત્સુક રહેતા અકાર માધવજી સમજતો હતો કે સંટોડિયાની દલાલો કરવામાં સોંચે સો ટકાનું જોખમ આટલાં જોખમો ખેડીને એકલી કરેલી મૂડી હવે તે સાચવી રાખવા માંગતો હતો, તેની દ્વારા કામ કરાવવા માટે ખુદ સંટોડિયા તરફથી જ સચનો આવ્યા હતાં પણ માધવજી તે લાલચમાં જ પડ્યો જ નહોતો.

નરોત્તમ આ વસ્તુને જુદા જ દષ્ટિગિન્દુથી જોતો. જોખમ ખેડી મેળવેલી પૂજા હજી વધારે જોખમ કરવામાં વેડફાઈ જાય તો તેની તેને દરકાર નહોતી. સદો ચલાવનાર માણસના જ સારા દલાલ ગણનાર માણસની બજારમાં ફેટલી કદર થાય છે તે તે પૂરેપૂરું જાણતો હતો. અને તે એકલી દલાલો નહોતો જ કરતો, તે તો ઘણીવાર પોતાનો સદો પણ ખેડી જતો. જે રીતે સદો ચાલે તો હોય તેની દરેક માહિતી સંટોડિયાના દલાલ થવાથી પોતાના હાથમાં આવે એ માહિતીદાર લાખો તો ઝપાટાબધ બિલા કરી

શકાય. આવી તક જ્યાં દે એવો દલાલ નરોત્તમ નહોતો. તેણે તો સટોડિયાની દલાલી કરવી શરૂ કરી દીધી, અને થોડા વખતમાં તે તેના આગળપડતા દલાલોમાંનો એક ગણાવા લાગ્યો.

*

*

*

જે સીજનો 'કોર્નર' કરવાનો ગોપાલદાસ શેઠે (સટોડિયાનું નામ ગોપાલદાસ હતું) વિચાર રાખ્યો હતો તે ઘેરનું હમ્મરોની ગંજ્યામાં નરોત્તમને ત્યાં લેણું થયું હતું તેનો ભાવ રૂપિયા બસોની આસપાસનો સટો શરૂ થયા પહેલાં રહેતો હતો, તે આ જોગદાર સટાને અંગે લગભગ રૂપિયા પાચસો સુધી પહોંચ્યો હતો. મટો પૂરજોસમાં જામ્યો હતો. બધાને લાગતું હતું કે આ વખતે આમાથી ગોપાલદાસ રૂપિયા પચીસથી ત્રીસ લાખ બનાવશે. તેવામાં જ કાઈ કારણથી અમેરિકામાં રૂના ભાવ બેમી ગયા અને દિંદુરતાનના રૂના ભાવ પણ તેની માથે જ નીચે આવ્યા. મટો કરનાર માણસને એક બજાર પકડી બેસી ગ્રહેવાથી સંતોષ નથી વળતો. તે તો દરેક બજાર પોતાનું કરવા મથે છે ગોપાલદાસનું રૂમાં મોટું લેણું હતું અને ભાવ ઓગિતો ગગડી જવાથી તેને ઘણું મોટું નુકસાન મદન કરવું પડ્યું. અહીં નરોત્તમને ખૂબ ભય લાગ્યો. ગોપાલદાસને રૂમાં ખૂબ જોર આવી ગઈ તે વાત તો સર્વવિદિત થઈ ગઈ. તેના વિરોધીઓ જોરમાં આવ્યા તેને વિશે ગમે તેવી સાચીખોટી વાતો જોડવા લાગી. જો તે શેરમાં ન જીતી શકે અને બજાર ન ટકાવી શકે તો પોતાની શી વલે થાય તે ખ્યાલ નરોત્તમને લયરૂપ લાગ્યો. જોખમ તો આવવાનું જ તે તે જાણતો હતો. પાણી પહેલાં પાળ બાંધવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. ગોપાલદાસની સ્થિતિ જરા પણ નળણી પડે તો તેણે લીધેલા શેરોના ભાવો પાણીવેગે નીચા ગગડી પડે તેની તેને ખાતરી હતી. તેને ત્યાં લીધેલા હમ્મરો શેરો વેચના ગોપાલદાસને ખાતે જોટના કેટલા રૂપિયા ઉધારવા પડે ? અને પછી એ રૂપિયા ગોપાલદાસ આપે ક્યાથી ? હવે તો છેલ્લું જોખમ પણ ખેડી જ લેવું તેમ તેણે નક્કી કર્યું ગોપાલદાસના લેણના જેટલા શેરો હતા તે તેણે પોતાના દિસાએ ને જોખમે બજારમાં હજી ભાવો બરાબર ટકેલા હતા ત્યાં વેચી નાખ્યા. જો ભાવ ગગડી પડે તો પોતે બધી ખોટમાંથી બચી જાય અને ભાવ ટકી રહે તો શો વાધો ? તે જોઈ શક્યો હતો કે હવે તો ગોપાલદાસના છેલ્લાં ફાફા છે. બહુબહુ તો તે અમુક વખત સુધી ભાવ ટકાવી શકે, પણ ભાવને જોને લઈ જવાની તો હવે આ રૂના માર પછી તેનામાં તાકાદ નહોતી. ભાવ ઊંચા જાય તો જ તેને નુકસાન આવે, અને તેમ થવું તો તેને શક્ય નહોતું લાગતું. એટલે શેર વેચી નાખ્યા પછી તેને નિગત થઈ

ખાનગી રીતે તેણે શેર વેચી નાખવાનું કામ પતાવી નાંખ્યું હતું. ગોપાલદાસને તો તે વાતની ગંધ પણ ન આવવી જોઈ એ. જેની પાસેથી હમ્મરો રૂપિયા પોતે મેળવ્યા હતા તેને શકા પણ કેમ આવવા દેવાય કે પોતે તેનામાં વિશ્વાસ નહોતો મકેતો ? અને હજી તો ગોપાલદાસ માખવાળો હતો. તેની સાથે તે જાળતમાં નફટ થઈ શકાય તેમ તો હતું જ નહિ. પણ હવે મુળમાં ગ્રહેવામાં નરોત્તમ મટે જોખમ હતું. પોતે મુળમાં દોષ અને ગોપાલદાસ તેને ખીનું લેણું કરવાનું રહે તો તેને ના કેમ પાડી શકાય ? નવો કર્મ પણ વેપાર કરવાની પોતાના વિશ્વાસ માણસને મના કરીને, તેના હાથમાં કામ સોંપીને પોતે મુળમાં બહાર આસા જવાની ગોઠવણ કરી. ગોપાલદાસને તેણે જગ્યાએ: "મારી તબિયત હમણાં બહુ અનિયમિત રહે છે તેથી મદિનોએક દિવસ બહાર કરી આવું. આપના બહેલા શેરોની પતાવટ મારા માણસદ્વારા આપ કરી શકે" તે મદિના દિવસ મટે બહાર ચાલી ગયો.

*

*

*

પોતાની જ માથે કામ કરનાર માણસ લાગ્યતા એક સપાટે પોતાથી આગળ વધી જઈ ત્યારે પ્રથમ ઐશ્વિની દરોશમાં આવી બેઠી છે ત્યારે પાછળ રહી ગયેલા માણસોને તેની ઈર્ષ્યા થાય છે તે માણસ બધા મુઠ્ઠી જોરદાર હોય ત્યાં સુધી તો તેને માન આપવું પડે છે અને તેની 'હા'માં 'હા' મિલાવતી પડે છે, પણ તેની એકાદ નમગાર્થ હાથ આવતા પાછળ ગટી ગયેનાઓ તેને નીચે પાડવાનો પૂરતો પ્રયત્ન કરે છે બગ્ગરના ચકાર માણસો મમલ જ્યાં કે નરેશ્વરે બગ્ગરમાં વેચેના હજારો શેરો ગોપાલદાસ શેરના હિસાબના જ હોના જોઈએ ચકાર વેપારીઓ ગમે તેના જાનગી લેણદેણને પત્તો મેળવે જ છે અને એમાથી તેવું ટકા આવે પત્તો મેળવે છે દલ ગોપાલદાસ બેઠો હતો બધાને લાગતું હતું કે તે હવે લાલુ નહિ ટકી રહે પણ હજી તો ને પોતાની માથા ટકાવી રહે એટલો જોરદાર હતો જ વિ.ભતોવીઓને નરેશ્વરની આ બાજુ ત્યાં આવતા તેને નીચે પાડવાની સુદર તમ મળી તેવું મુનર્મની બહાર આવી જતું પણ તેમને બગેબર મમગ્રસ્ત આ તબ શુભાવધી તેમને યોગ્ય ન લાગી તેમણે ગોપાલદાસને બધી માત ઢરી જેની દયાલીલા હજારો રૂપિયા પોતાની તિજોરીમાં પડ્યા હતા તેને ટેકા દેરો તો માન્યું ગલ્લો પણ તેના જ શેરો તેની સામે વેચવામાં ગેલા નિશ્ચયધાનની તીન મનોદશાનો તેમણે ગોપાલદાસને આજેહળ ખ્યાલ આપ્યો.

"શેર તો એના દેહને ખાઈ ગયે એના છે, ' એકે કહ્યું

"શેરની શક્તિનો મૂળને ખ્યાલ નહિ હોય—આટલા વખતથી તેમનો દયાલ ધઈ બેઠો છે ને ?" બીજાએ કહ્યું

"અરે, મેં! નરેશ્વર એના તો અનેકને હેગન કરી પોતે માલેતુગર ધઈ બેઠો છે. પણ આ વખતે તો તમે પણ તેને બતાવો દો " ત્રીજાએ સૂચના કરી

ગોપાલદાસ ઉશ્કેરાયા, પોતાની સામે થયેલો દગ્ગો કાર્ક પણ સોડાડિયો માખી શરતો નથી, પોતાના લેણ વચાગ ઉપર વેચાર ટકી જનાર દલાલને આટોઅવજો ફસાતી તે અચૂ-ખોટ ખવડાવે છે, અને આ તો તેમની માથે જ બેલો થયો નરેશ્વરને તો બરોબર મેગન ટકો તેના નિનાર ગોપાલદાસે ઘેરો

તેમને રૂમા ખોટ ખૂચ મઈ હતી, શે બગ્ગરમાં પણ લાખો વખત ટકી ગયેલું તેમને માટે મુશ્કેલ હતું તે તે જાણતા હતા પણ ગમે તે ચાર આ નરેશ્વરને તો સીધો ટગ્ગો જ નેડીએ તેમ તેમને લાગ્યું

દીપ્ત ઓનસાતા પડેલા પૂર્ણ પ્રમાણ પાચતી દે છે ગોપાલદાસે પણ મદામાથી રૂબરૂ લેતા પડેલા બગ્ગરને ખૂચ ચમનની જે નગ્ન નગેતમે પોતાને હિમાળે ને જોખમે વચાખ ઈર્ષ્ય હતું તે સંગેના બાર તેમનો ખૂચ વધારી દીધો નરેશ્વરને દેશમાં એક દિવસ ખાતર આવ્યા કે તે નગમાં પચામ રૂપિયા વધી ગયા છે બીજે દિવસે બીજા પચામ વધ્યા ત્રીજે દિવસે મુનર્મથી તાર આવ્યો કે બગ્ગર વધતી જ ગય છે અને તમે જલદી આનો નરેશ્વરની તમિવત આ ખગરે માલણી માથે જ બગડી ગઈ મુનર્મ જઈ શકાય તેવી તેની માનગિરિ ગિચતિ ગતી નહિ જના ગયા મિસાય છટકો જ નડોતો નિંદગીની હમાણી અને આવડ બને શુભાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો તે માજના જ તે મુનર્મ માટે લેપડી ગયો

તે મુનર્મ આવ્યો ત્યારે પોતાના વેચાણાળા મેગમાં રૂપિયા બેઠો વધી ગયા હતા.

ગોપાલદાસે પોતાને હેરાન કરવા આ દાવ અજમાવ્યો હતો તે સમજતા તેને વાર ન લાગી તેને ત્યાં ગોપાલદાસે લીધેલા ચેરે તે માગે તો તેને માટે લીધેલા લાવે આપવા જ નેઈએ. તે ચેર તો તેણે વેચી નાખ્યા હતા. વેચ્યા પછી તે શેરમા રૂપિયા ખસે વધી ગયા હતા. વેચાણની સંખ્યા હજારે શેરની હતી. હવે તો વધેલા લાવે જેવા બજારમાંથી ખરીદ કરી તેણે ગોપાલદાસને તેના લેણુ લાવે આપવા નેઈએ. બજારમાં બધા માણતા હતા કે નરોત્તમ શેર વેચી ફસાયા છે. તે ચેર લેવા જાય તો, અને માર્ક ચેર આપે નહિ અને લાવમાં ખીજત સોએક રૂપિયા વધી જાય. અને તો પછી પોતે એ ખાતરને પહોંચી શી રીતે વળે ? તપાસ કરતાં તેને ખબર પડી કે ગોપાલદાસ હજી એકાએક મહિના તો સલામત હતો. આ મામલાને શી રીતે પહોંચી વળતુ ? તેને કશી મઝ ન પડી.

એકએક પણ કીમતી હતી. આવતી કાલે સુ આપ તે કોણુ છદી ગઈ ? આમા સલાહ પણ કોની લેવા જવાય ? મદદ પણ કોણુ કરી શકે ? નરોત્તમને ખૂબ વિચારે. આવ્યા. મુશ્કેલી-માથી કોઈ રસ્તો સૂઝતો નહોતો. ઓચિંતા જ, સહરાના રણમાં મુમાદગી કરનાર માણસને રેતીઓનાં ચર ઉપર ચર પથરાયેલા જણુતા હોય, કયાંય પણ આરામ માટેની જગા નેટલો જગ્યા દેખાતી ન હોય, અને તેટલામા, થોડું દૂર જતા લીલીછમ જગ્યા દેખાય, તેવી રીતે તેની મુશ્કેલીના ગહરામા તેને એક જ લીલીછમ જગ્યા દેખાઈ—પહેલા તો તે વિચાર આવતા જ નરોત્તમ ચમક્યો. જેની સાથે વર્ષો થયા અમેલા લીધા હતા, પોતાને ચોપડે જેનું નામ ન આવે તેની ખાસ સલાહ લીધી હતી, તે માધવજી જ, જો કઈ કરી શકાય તો આમા કરી શકે તેમ હતો. તેની કુનેદ નરોત્તમથી અગાળી નહોતી. માધવજી એક કામ હાથમા લે તો પછી તન તોડીને પણ તે કામ પાર પાડવાનો જ તેને તેની ખાતરી હતી. પણ તેની પાસે શું મોટું લઈને જઈ શકાય ? ત્યાં જવા પગ જ કેમ જીપડે ? જૂનું વૈભવનસ્ય વાદ રાખી માધવજી પોતાને પાછો કાઢે તો ? તે વિચાર જ અમલ્ય હતો ? પરન્તુ ખીજે કશો ઉપાય જ નહોતો. આવા વિચારોમા ગાળતા તેની પાસે લાંબો સમય પણ નહોતો. અને માણસને ગરજ પડે છે ત્યારે તેનાથી લાભો વિચાર કરવા કયાં થોભાય છે ? તે કપાટાબધ માધવજીને ત્યાં ગયો.

નરોત્તમને પોતાને ત્યાં આવેલો જોતાં પહેલવહેલા તો માધવજીને આશ્ચર્ય થયું. પણ ચતુર વેપારી તરત તેના આવમનનું કારણ સમજી ગયો નરોત્તમે થોડી આડીઅવળી વાતો કરી, હેવટે હિંમત એકઠી કરી કહ્યું.

“જો માધવજી, આટલાં વર્ષો તારી સાથે વેર રાખ્યું. સારો સમય આપણને બનેને આવ્યો, છતાં પણ હું તારાથી અલગ જ રહ્યો પણ એતે ત્યારે આજે હું ફસાઈ પડ્યો છું ત્યારે તારી પાસે આવ્યા વગર છૂટકો નથી રહ્યો. તું એક જ માણસ એવો છે કે જે ધારે તો મને બચાવી શકે ”

“તું કઈ ફગાયેલો છે એમ તો મેં સાંભળ્યું છે. પણ છે શું ને મને પૂરેપૂરું મમનવ,” માધવજીએ કહ્યું.

નરોત્તમે અથધી ધતિ સુધી બધી વાત તેને કહી સમજાવી. અત્યારના બજારમાં તેને બધા ચેરે મળી જાય તો ચારપાંચ લાખ રૂપિયા નુકસાની જાય. એ નુકસાની ભરી શકાય તેમ હતું. પણ લાવ જો આથી વધી જાય તો તો પછી નુકસાની આપવાની પણ

તાકાત ન ગહે મામતો દેડાકીનો હતો 'આટલી સુમીખતો વેળી એકા કરેલા મપત્તિ અને આખર બંને ચાવી જવાની અણી પડે હતી.

“તને હવે ખોટું શું કળ્યા કહું ? ચાપચાપ લાખ લગવા પડે તોપણ લાખ ખેલાખ મારી પામે રહે વધુ ભરવાની તાકાત છે જ નહિ આનાથી છુટકાઈ ઉપાય શોધી કાઢે અને મને ખચાવી લે તો જ આરો છે,” નરોત્તમના અવાજમા કાંકલૂદી આવી.

અમુક પળો માટે માધવજીને નરોત્તમ સામેનો જૂનો વિરોધ માલયો 'બરોબર કમાયો છે' તેના એક એક ક્ષણુ માટે એવ અસ્પષ્ટ ઈમ્તિમા મરડાયા. 'આટલાં વર્ષો મારી માથે વેગ ગળ્યું અને હવે મારી પાસે નમતો આવતા શરમાતો નથી ?' તેને થયું. અમુક પળો આવી વિચારપ્રણીમા પચાગ ધર્મ તેણે નરોત્તમ સામે જોયું અને તેને જીતકાળ માલયો 'કેટલા વગેરે સુધી બન્ને એકસાથે ક્યાં હતા ? કેટલા નિર્મળ પ્રેમથી તેમણે એકબીજાને ચાલા હતા ? કેટકેટલી આશાઓ અને સ્વપ્નો તેમણે એકસાથે સેવ્યાં હતાં ? ત્યારે એકબીજા માટે જીવન પણ આપી દેના બંને તૈયાર હતા પછી ઘડી વાધો પડ્યો બંને વચ્ચે અણુગનાવ થયો બન્નેની મૈત્રીઆડી અભિમાનની દીવાલો રચાઈ માધવજી જીતકાળના નરોત્તમને મલારી ગયો, અત્યારના નરોત્તમને વિમરી ગયો તેના તરફ તેને ફરી પ્રેમ જામગયો તે નરોત્તમ—તેનો ખાવમાથી અને મખા—આજે મુરકેલીમા આવ્યો છે, પોતાની મદદ માગતો પોતાને આગળે આવી જોતો છે, એવે વખતે જૂના વેરઝેર યાદ કરામા લીનના નહોતી ? તેણે એકદમ નિશ્ચય કરી લીયો અને નરોત્તમને ઠહું.

“તું જગ પણ ગણગતો નહિ હું ગમે તેમ કરી તારી મુરકેલીનો અંત લાવી દર્શિ અને ધાર્મી કળતા વધારે પેમા જાય તો મારી પાસે કંચા નથી ? કેણે ધાર્મી'તું કે આપણે આટલા પેમા કમાયું ? કઈ રીતે આનો ઉકેલ આણવો એ જ વિચાર હું કરું છું.”

નરોત્તમની આખમા કૃતજ્ઞતા જામગઈ જૂનો પ્રેમ તેની નજર મમક્ષ તરી રહ્યો આ એક બતાવે તેમના વર્ષોથી જુદા પડેલા હૃદયો એક કરી દીધા. તેમની વચ્ચે બધાયેલી વૈમનન્ય, અભિમાન પગેરની પાગ તૂટી પડી, અને પાછા નેમની મૈત્રીના પાણી અવિચ્છિન્ન, એક અભગ રીતે વરેરા લાગ્યા જોનણુ કળાક બંને માથે બેઠા. પછી માધવજીને એક હુક્તિ મૂકી આવી તેણે નરોત્તમને તે કદી મલગાતી, અને તે હુક્તિને સફળ કરવા માટે તે તરત જ બિપડી ગયો

*

*

*

થેરથી ટાપડી માધવજી મીચો ગોપાલદામ જેને બગલે ગયો માધવજીને બેતા ગોપાલદામને અન્યથાથી ચર્ચા ધણી વખત માધવજી માગકત કામ કરવાની ગોપાલદાસે આ અગાઉ મચના કરી હતી, પણ માધવજીએ દમવામાં જ એ વાતને ઉઘાડી દીધી હતી, તે ગોપાલદામ જગમગ જાણુના હતા ત્યારે આજે માધવજી મામો પોતાને મળવા શા માટે આવ્યો અને તે ગોપાલદામ મમજી ન મડ્યા માધવજી અને નરોત્તમનો એકબીજા પ્રત્યેનો વિનય આખી જગમગમા મળેલીનો હતો ગોપાલદામથી પણુ તે વાત અજણી નહોતી. તેથી નરોત્તમનું કામ કરી દેના માધવજી પોતાને ત્યાં આવે તેવા તો ખ્યાલ પણ ગોપાલદામને કપાથી આવે ?

ગોપાલદાસે માધવજીને માન આપ્યું, આપણી પાયાં, પછી વાતો કરતાં કરતાં જ પછી લીધું. “કેમ માધવજી શેઠ, અમસ્તા જ કે કંઈ ખાસ કામ હતું?”

“શેઠ, આપ જેવાનું કામ કેને ન પડે?” માધવજીએ આકર પીરમી.

“બોલો, શા હુકમ છે?” ગોપાલદાસે પૂછ્યું

“શેઠ હુકમ તો આપ અમને કરો. અમે તો દલાલભાઈ. આ આટલો વખત થયા આપ બજારમાં લાખો રૂપિયા દલાલીમાં ખચ્ચો છો, પણ હું એક સવા રૂપિયો પણ આપની પાસેથી નથી ખાટ્યો. મને એમ કે કયાં બીજા દલાલોની આડે આવવું? પણ આજે હવે બધું બ્યાબઝદિન તમારી પાસેથી કમાઈ લેવું છે—” માધવજીએ કહ્યું.

“અરે માધવજી, એવી શી વાત કરો છો? તમને કામ આપવા મારી ના જ કયાં છે? પણ તમને શા તોટા પડ્યો?”

“ગોપાલદાસ શેઠ, આપ જેવા શેઠ માણુમને બજાર ન પડે અમે દલાલ લોકો કયા આકાશવણા કમાઈ જઈએ તે. નસીબમાં દશે તો આપની દલાલી તો લાખો રૂપિયા કર્યું, પણ શેઠ, કંઈ કમાવ જેવું હોય તો જો બતાવો કે જેથી થોડો વેપાર કરી લઈએ.”

ગોપાલદાસને માધવજી જેવો દલાલ સામો આવી દલાલીની માગણી કરે છે તે જાણી ખૂબ આનંદ થયો. આવે વખતે તો તેમને સાગ દલાલની ખૂબ જરૂર હતી. માધવજી જેવો દલાલ તેમનું કામ કરે છે તેમ બજારમાં બજાર પડે તો તેમની ડગમગ થયેલી આબરૂ ફરીથી મજબૂત બની જાય તેની તેમને ખાતરી હતી. માધવજીને ખુશ કરવાની આ તક જવા ન દેવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો તેમણે કહ્યું.

“માધવજી, હું તમને ખોટી રૂબ નહિ આપું મને...શેરમાં જાડું તેજ લાગે છે,” તેમણે નરસિંહસના વેચાણવાળા શેરનું નામ આપ્યું. “તેમાં ખોટાં વેચાણો પણ બહુ છે; અને ખેતણુ દિવસમાં જ તેના લાવમાં સાગે વધારા આવશે”

સ્ટોડિયો માચી રૂબ લાગ્યે જ કાઢીને આગે છે; પણ ગોપાલદાસને તો માધવજીને વચ કરવો હતો. તેને એકવાર પોતાની રૂબથી કમાણી થઈ જાય તો તે પોતાના ઉપકારમાં આવી હમેશનો પોતાનો થઈ રહે તેમ તેમને ખાતરી હતી. ચતુર માધવજી તો આવી તકની જ ગહ બોઈ રહ્યો હતો. તેણે કહ્યું.

“શેઠ, આપની મહેરબાની મારા ઉપર ખૂબ છે. મને પણ એ શેરમાં ખૂબ તેજ લાગે છે. પણ મારે આપ આગળ આવ્યા પછી ખાલી હાથે પાછા જવું? હું બજારમાં શેર લેવા જઈ તો ફટકે ઉઘે લાવે મળે? આપ આગળ તો હાનગે રોગનું લેણુ દશે. હું તો આપની પાસેથી જ શેર લઈશ. આપ માગ ઉપર મહેરબાની રાખો છો તો આપજ શેર આપોને. પાંચ લાખ નહોતા કમાયા જાણે. બોલો સોદા. બજારભાવથી આપને ફીક લાગે તેટલો લાવ આપને હું વધારે આપું, પણ આ લાવે બજારમાં હું લેવાલ ચાઉં તો તો મારું આમડું ચિરાઈ જાય!”

શેઠને તો ગમે તે બોગે માધવજીને વચ કરવો હતો. કાઈ ભેરદાર દલાલના ટેકા સિવાય પોતે લાખો વખત ટકી શકે તેમ નહોતા તેમ પોતે જાણતા હતા. માધવજીને બાજરભાવે તે આંકડો મૂકે તેટલા શેર પોતે આપવા ડગૂલ થયા. માધવજીને એ જ બોઈનું

હતુ. તેણે નરોત્તમના જોટલા શેરનું વેચાણ હતું લગભગ તેટલા શેર માગી લીધા. ચતુર સ્ટોડિઓ માધવજીને મેળવવાની પોતાની લાલચમાં ઓંધ બની ગયો હતો. તે ન મમજી શક્યો કે 'મારા દુરમનનું આમાં કામ થઈ ગયું છે' તેણે સોદો કબૂલ રાખ્યો. માધવજી સમજતો હતો કે વેપારી બન્ને એકવાર સોદો કરી પાછો ફરી જતો નથી. હવે ગોપાલદાસથી ફરી જવાય તેવું તો હતું જ નહિ. માધવજીએ તેમનો ખૂબ ઉપકાર માન્યો.

“શેઠ, આપને જ્યારે જરા પણ કામ હોય ત્યારે મને જરૂર જણાવજો. આપનો ઉપકાર નહિ ભૂલુ,” કહી શેઠની રમ્મ લઈ તે ચાલતો ગયો.

માધવજીનું વ્યક્તિત્વ અને તેની મીઠી વાણી ગોપાલદાસ પાસેથી દૂર ચતાં ગોપાલદાસ વિચારે ચડ્યા. માધવજીના આ આચરણને બેદ સમજવા તેમનું મગજ વિચાર કરવા લાગ્યું. કોઈ દિવસ નહિ અને આજે માધવજી આમ આવે, તેમની પાસેથી શેરો પડાવી ગય, તેમની જોહોજલાલીના સમયમાં નહિ પણ તેમની પડતીના સમયમાં તેમની દત્તાલી કરવા પણ તૈયાર થાય, તે બધાનો બેદ ગોપાલદાસ ન ઊઠી શક્યા. નરોત્તમ માટે તો આ ન ક્યું હોય? તેમણે પોતાની હિસાબનેધિમાં નરોત્તમને ત્યાં પોતાનું કેટલું લેણું હતું તે તપાસ્યું અને ચમક્યા. માધવજી તેમની પાસેથી જોટલા શેર લઈ ગયો હતો લગભગ તેટલા જ શેરનું તેમનું નરોત્તમને ત્યાં લેણું નીકળતું હતું. પણ એમ કેમ બને? તેમણે સાંભળ્યું હતું કે નરોત્તમ અને માધવજીને તો ખૂબ અણબનાવ હતો. પણ તે બન્ને એક જ ગામના હતા ના? ગોપાલદાસને દલાલો વિષે એટલી ખબર તો રહેતી, તેમણે ટેલિફોન હાથમાં લીધી અને પોતાના એક ખીમ્મ દલાલને બોલ્યો; પૂછ્યું:

“માધવજીને નરોત્તમ સાથે સંબંધ ખરા?”

“નહિ શેઠ, તે બન્ને વચ્ચે તો અણબનાવ છે તેમ કહે છે,” પેલાએ કહ્યું.

“પણ બન્ને એક ગામના તો ખરા ના? બન્ને એકબીજાને મુશ્કેલીમાં મદદ કરે ખરા કે નહિ?” ગોપાલદાસે ફરી પૂછ્યું.

“એ તો કઈ ન કહેવાય, શેઠ કહે છે કે પહેલાં તો બન્ને ખાસ મિત્રો હતા, પછી કંઈ તકરાર પડી અને જુદા પડ્યા. ત્યારથી બન્ને વચ્ચે સખત અણબનાવ રહે છે. છતાં હું તપાસ કરીને કહીશ.”

“ઠીક, સાહેબજી,” ગોપાલદાસે ટેલિફોન મૂકી દીધો.

હવે ગોપાલદાસના મનમાં રજ માત્ર શક ન રહી કે માધવજી નરોત્તમ માટે જ આ બધી ધમ્માલ કરી ગયો હતો. તેમની જિતાયેલી બાજી હાથમાંથી સરી પડી હોય તેમ તેમને લાગ્યું તેમણે માધવજીને ટેલિફોન કર્યો.

“હલો માધવજી, તમે તો મારે ત્યાં આવી નરોત્તમને જોડવી થયા ના!” તેમણે પૂછ્યું.

“અરે, એમા શું શેઠ, એ તો મારી ફરજ હતી ના? અમે બાળમિત્રો, સાથે મોટા થયેલા. આવે વખતે કામ ન આવીએ તો ક્યારે આવીએ?” માધવજીનો મોઢો અવાજ ટેલિફોનમાં રણુડી રહ્યો.

ગોપાલદાસે ધન દઈને ટેલિફોન મૂકી દીધો.

કોન્કચુશિયસ અને ત્સેલુ

અનુ : રમણીકલાલ જયચંદ્રભાઈ કલાલ
ખી. એ., એલએલ. ખી.

કોન્કચુશિયસ અને ત્સેલુ એક વખત સાથે મદિરાપાન કરતા હતા. તે વખતે ત્સેલુએ કોન્કચુશિયસને કહ્યું: “કોન્કચુશિયસ કેવા માણસ છે, એમ શેરના ડચુક મને પૂછતા હતા, પણ મેં કાંઈ પણ જવાબ વાળ્યો નહોતો.”

“તમારે શેરના ડચુકને કહેવું હતું કે—જાનની શોધમાં હું ખાવાનું પણ જૂલી જાઉં છું ને જાન મેળવવા હું મારા વિપાદ વિસારી મૂક છું. વાર્ધક્યની તો એ વેળા મને ઝાંખી પણ થતી નથી.”

“પણ,” ત્સેલુ બોલ્યો, “માનવતા સર્વાર્થ ત્યારથી તમારા જેવો કાંઈ પાકેલા નથી ને પાકવાનોય નથી.”

“અભ્યાસ માટે આ જીવન પચાસ વર્ષ લખાય,” કોન્કચુશિયસ ત્સેલુ કહેવાને લાગ્યો, “તો મારામાં ઘણો સુધારો થઈ જાય. જોકે અત્યારે હું અક્ષરજ્ઞાનમાં તો ખીન્નનો સમોવડિયો છું પણ મહાપુરુષનું પદ હું પામી શક્યો નથી. મેં અંતિમ નિષ્ણેષો બાંધી દીધા નહિ હોય, હું એકતરફી અભિપ્રાયો ધરાવતો નહિ હોઉં, મારામાં હઠ કે અંદાતા નહિ હોય, પણ એક પુત્રે પિતાની સેવા કરવી જોઈએ તેવી સેવા કરવાનું શીખ્યો નથી; એક અમાત્યે સુવરાજ્યકત રહેવું જોઈએ તેમ હું રહ્યો નથી, સહાયી મિત્ર સખી મૈત્રી દાખવી શક્યો નથી; મારાં કાર્યો જેવી મારાં વચનોને પ્રસંસા મળી નથી; મારાં કાર્યો મારાં વચનોને પહોંચી વળ્યા નથી. એટલે મહાપુરુષની સહાયતા મારામાં નથી ને છેવટે ત્સેલુ! મેં આ દારૂની લત છોડી નથી. આજે પણ હું બાનબૂલ્યો નથી જન્યો છતાંય મેં પીવામાં બાધી રાખી નથી.”

“પણ,” ત્સેલુએ કહ્યું, “ઓ ગુરુવર્ય! આપે શીખવ્યાં છે તેવાં મદાન સંત્યો કાંઈ એ પણ શીખવ્યાં નથી. વધારા, ધરણી ને ધાન્યની વેદીની પૂજા કરવા, પૃથ્વી, શિરિમાત્રા ને સરિતાને બલિદાન ધરવા, આપે જ શિક્ષા આપી છે. પરમાર્થ એટલે વિશ્વઅધુત્વ અને જ્ઞાન એટલે સર્વજ્ઞતા એ મત્ત આપે જ શોધી આપ્યું છે. સ્ત્રીબાલકો સાથે સુખી સંયોગ માંપડે તે જાંસીગાન કે વીણાવાદન જેવું મધુર છે તે આપે જ સમજાવ્યું છે. સૌંદર્ય જેટલું જ સદ્ગુણનું સન્માન કરવું, અનાજમાં બળી જાય માટે છોડાને ઉવેખવાં, સરચારિત્ર્ય કલંકિત કરે તે કરતાં બહોળી દૂર રહેવું અને સહાયતા મેંતાપે એવી તીખી જીભ ન રાખવી વગેરે સંત્યો આપે જ પઢાવ્યાં છે. સાતું સંગીત માર્કુ ન જાય માટે સંગીતવિદીન સ્થાનથી દૂર રહેવું એવું પણ આપે જ કહ્યું છે. ને આટલુયે જાણું નથી. ઓ ગુરુદેવ! આપે જ શીખવ્યું છે કે જ્ઞાન, પરમાર્થ ને ધૈર્ય ઉત્તમોત્તમ શુભો છે. માવાનો બદલો માવાથી ને

હવે તેણે નરોત્તમના જેટલા શેરનું વેચાણ હતું નગલગ તેટલા શેર માગી લીધાં. ચતુર મોટાડિઆ માધવજીને મેળવવાની પોતાની લાચર્યા અધ જતી ગયો હતો તે ન સમજી શક્યો કે 'માગ દુશ્મનનું ચામા કામ ચર્ષી જાય છે' તેણે સોદો કબૂલ ગઈયો માધવજી સમજતો હતો કે વેપારી બચ્ચો એકનાર સોદો કરી પાછો ફરી જતો નથી હવે ગોપાલદામથી ફરી જવાય તેવું તો હતું જ નહિ માધવજીએ તેમનો ખૂબ ઉપકાર માન્યો.

'શે', આપને ત્યારે જરા પણ ઝામ હોય ત્યારે મને જરૂર જણાવજો આપનો ઉપકાર નહિ જાણુ " કહી રોકની રમ લઈ તે ચાલતો થયો.

માધવજીનું વ્યક્તિત્વ અને તેની મીઠી વાણી ગોપાલદામ પાસેથી દૂર ચતા ગોપાલદાસ નિચારે ચડ્યા માધવજીના આ આચરણનો ભેદ સમજવા તેમનું મગજ નિચાર કરના લાગ્યું. કોઈ દિનમ નહિ અને આજે માધવજી આમ આવે, તેમની પાસેથી શેરો પડાવી જાય, તેમની જાહોજલાલીના સમયમા નહિ પણ તેમની પડખીના સમયમા તેમની દનાવો કરવા પણ તૈયાર થાય, તે બધાનો ભેદ ગોપાલદાસ ન ઉઠી શક્યા નરોત્તમ માટે તો આ ન ચ્યું હોય ! તેમણે પોતાની દિમા સ્તોધમા નરોત્તમને ત્યાં પોતાનું કેટલું લેણું હતું તે તપાસ્યું અને અચકચા માધવજી તેમની પાસેથી જેટલા શેર લઈ ગયો હતો લગભગ તેટલા જ શેરનું તેમનું નરોત્તમને ત્યાં લેણું નીકળતું હતું પણ એમ કેમ અને ? તેમણે માણસ્યું હતું કે નરોત્તમ અને માધવજીને તો પૂર્ણ અણુજનાવ હતો પણ તે બન્ને એક જ ગામના હતા ના ? ગોપાલદાસને દલાલો વિષે એટલી ખબર તો રહેતી તેમણે ટેલિફોન દ્વારમા લોધો અને પોતાના એક બીજા દલાલને જોડ્યો, પૂછ્યું :

'માધવજીને નરોત્તમ માથે શ્રગધ ખરા ?'

"નહિ શેર, તે મને વચ્ચે તો અણુજનાવ છે તેમ કહે છે," ખેલાએ કહ્યું

"પણ બન્ને એક ગામના તો ખરા ના ? બન્ને એકબીજાને મુરકેનીમા મદદ કરે ખરા કે નહિ ?" ગોપાલદાસે ફરી પૂછ્યું

"એ તો જઈ ન કહેવાય, શેર કહે છે કે પહેલા તો બન્ને ખાસ મિત્રો હતા, પછી કઈ તકરાર પડી અને જુદા પડ્યા ત્યારથી બન્ને વચ્ચે સખત અણુજનાવ રહે છે છતાં હ તપાસ કરીને કહીશ "

"મીક, માહેવજી," ગોપાલદાસે ટેલિફોન મૂકી દીધો

હવે ગોપાલદાસના મનમા રજા માત્ર શકા ન રહી કે માધવજી નરોત્તમ માટે જ આ બધી ધમાય કરી ગયો હતો તેમની જિતાયેની બાજી દાયમાથી મરી પડી હોય તેમ તેમને લાગ્યું તેમણે માધવજીને ટેલિફોન કર્યો

"હલો માધવજી, તમે તો મારે ત્યાં આવી નરોત્તમને છોડવી ગયા ના !" તેમણે પૂછ્યું

"અરે, એમા શું શે, એ તો મારો કુજ્જ હતો ના ? અમે બાળમિત્રો, માથે મોટા થયેના આવે વખતે કામ ન આવીએ તો ક્યારે આવીએ ?" માધવજીનો મીઠો અવાજ ટેલિફોનમા ગ્યુફા ગયો

ગોપાલદાસે થડાઈને ટેલિફોન મૂકી દીધો !

કુંડ્યો. મારા હૈયામાં એ મંત્રને કાયમ કરવા વિનંત્યો. કાઈ કાયમના મીઠા ગીતને સંકારીએ તેમ એ મંત્ર અપનાવી લેતા મને આગ્રહ કર્યો એમ કરવાથી જ હું પરમમત્ય પામીશ એમ તેમણે મને ખાતરી આપી. ને મારા ભાઈ નિષ્કટક બનશે એમ સમજાવ્યું. સંભળ! તરંગે હુ! પેખીએ ઊડે છે, મરસો તરે છે, ગ્રાણીએ દોડે છે, વર્ષા વગસે છે, સૂર્ય પ્રકાશે છે, ધાન્ય જીગે છે, મનુષ્યો પોપણ પામે છે ને રાત્ર્ય સલામતી પામે છે, કુટુંબો સુખી થાય છે ને ન્યાયી મનુષ્યો સારા કાયદા ધડી શકે છે એ સર્વની નિયામક શક્તિને હું પિંજાની શક્યો છું. પણ લાઓ ત્યુ એ કુમારિકાનો પુત્ર હતો એવી મને વાત મળી છે. ખગ્તા તારાના દર્શને એનો જન્મ થયો હતો. એ મારી કેટપનામાં પણ નથી આવતું. લાઓ ત્યુ રાક્ષસ હતો. એ રાક્ષસ કેમ ઊડે તેની પણ મને ખગ્ત નથી. પવનધોડે એ કેમ પ્રવાણ આદરે તે પણ મને નથી સમજાતું. એને સ્વર્ગ કેમ સાંપડે તે પણ મારાથી નથી કળાતું. લાઓ ત્યુ જગતનો ભેદ છે. લાઓ ત્યુ અકલિત છે ને એનો પંચ પણ અણઉકલ છે.”

“એટલે જ,” તરંગે હુએ કહ્યું, “આપણે હુઈ પાસે જઈએ. પેલી ગદી, માડી નાળ વટાવી એની ગરીબાઈનાં દર્શન કરીએ.”

પછી કોન્દ્રશિયસ ને તરંગે હુ હુઈના દર્શનાર્થે ગયા.

કોન્દ્રશિયસ ને તરંગે હુએ હુઈને પોતાની નાનકડી ગરીબાઈકરી ઝૂપડીમાં બેસેલા બેઠો. ત્યાં પાથરવાની એક સાદકી પણ નહોતી. એ ખડમા મેજ પણ નજરે ચડતુ નથી—માત્ર વાંમની પતરાળી ને પડિયો. હુઈએ કોન્દ્રશિયસને પિંજાન્યો તેણે વદન કહ્યું. “પધારે ગુરુદેવ! મારી ઝૂપડીમા આપનાં પુનિત પગલા કયાંથી?” તે બોલી ઊઠ્યો.

“આપ ગરીબાઈ કેવી રીતે વધાવી રહ્યા છો તે જોવા હું આવ્યો છું” કોન્દ્રશિયસે ઉત્તર દીધો. “એ ગરીબાઈ, એકાંત ને જગતની બેપરવા વિશે મેં ઘણી ઘણી વાતો માંભળી છે પણ આજે એનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ મેળવવા આવ્યો છું.”

“મારા ગુરુદેવ! લાઓ ત્યુની પેટે હું પણ એકલવાયો જ છું,” હુઈએ કોન્દ્રશિયસને કહ્યું, “હું અજ્ઞાન છું, સૂર્ય ને સૂઝાયેલો છું, મારા જીવનમાં હું નિષ્કલ ગયો છું. પણ મારી પાસે ત્રણ કામિયા છે: દવા, નમ્રતા ને કરકસર. પરમમત્ય પારખી મેં મારી શક્તિ જાળવી રાખી છે. ચતુ આવે કે ગમે તે યાવ ગર્વને માટે હું સર્વદા તૈયાર છું.”

“ચીનમાં ભયંકરતા વ્યાપતી આપને નથી જાણાતી?” કોન્દ્રશિયસે હુઈને પૂછ્યું: “ધારાધોરણો વધી પડ્યા હોય એમ નથી લાગતું? અમલદારો કેટલા જિખરાયા છે? કરબોજ ને જુદમ કેટલા વખા છે? ગરીબાઈ ને હુંદકાટનો શુમાર નથી.”

“એ બધું જ મને ખબર છે,” હુઈએ કોન્દ્રશિયસને જવાબ વાળ્યો; “લાઓ ત્યુએ પણ એ મર્વ અનુભવ્યું હતું. અકિચન પાસેથી પણ રહુમચું પડાવી લેનાર મનુષ્યો તેમણે દીકાં હતા. જરા પણ જીણપ ન હોય એવા શ્રીમંતોની લક્ષ્મીમાં ભરતી થતી પણ તેમણે નિહાળી હતી. ભરતગૃથ્યા ઝલ્યા ને હીરાજડિત કૃષાળો: રમઝરતા ખાદ્ય પદાર્થો ને મીઠી મદિરા—બધું ય એમણે અનુભવ્યું હતુ છતાં તેમણે નિર્ભય આપ્યો હતો કે એમાંનું એક

પણુ પગમસત્ય તહેાવુ એમણે લોકોને ગરીબ ને ગરીબ બનતા બોલા અને રાજતંત્રો ને કાયદાની શબ્દગણના તેમને ગચાતા નિહાળ્યા કાયદાપોથી વધે તેમ ચોગલૂટાગ પણ વધતા દેખાયા હતા તે હેતા એ કામ માડુ નથી હ શાંતિથી પણ બોલા ગરીબ લોકો બને જ મત્યને પગગમે, વચમા માયુ નહિ માડુ તોન લોકો આખાદ થશે હ કાર્મ પણ પ્રનાગની અભિનાતા ધગરીશ નહિ ને લોકો માદાર્મ અદણુ ગમે અમ નદારે કરની આવડ રોષ્યા કર છે તેથી લોકો ભૂખે મરે છે હવતની આડ આવતા કાયદાની હસ્તીને લીધે જ લોકો પર ગત્ય યગુ મુરકેન બને છે પવિનતા ને હદાપણુનો ડોગ હૂર ગરીબ તો લોકોને તામ થશે મદ્દત્તિનો દબ ત્યાગીશ ને લોકો એદપરે પગગમે હ પાપત્રો ને લોભની સાતો જતી રીશ ને ચોગ ને લૂટાગ અદશ્ય થશે રિજા એટને પગગમનુ હ્રુપુ નિનાસરથાન જે સાથ મુદ છે તે જુએ છે જે નમ કે કે તે વિનાશ વહેરે કે જે સતોરી છે તેને પૂગતુ મળી ગહે છે જે હદાપણુથી ગગનના ગચાવચાનો દાવા નથી કરતો તે આશીર્વાદરૂપ ની રહે છે હરે વગતુને તેતી નૈર્મર્ગિક ગતિએ વહેવા દેવામા જ લાભ છે, ગગણુ કે તમે હસ્તીએ કે નહિ છતાય તેમની ગતિ નૈર્મર્ગિક જ રહેવાની છે એની આડે આવવાથી જ અધાધૂધી ને હુ ખ પ્રવર્ત છે

‘ એમણે કોન્દયુશિયસા ’ હુન મોટો તમે ને માગ ગુરુદેવે એક જ પીડાઓ પાગમી હતી મનુષ્ય ને ગત્યમા એક જ પ્રજાગના છિત્રો દીધા હતા પણ તમે કાયદાથી એને સુધારવા માગો છો, માગ ગુરુ ને નિવૃત્તિ માધી એ પગિણામ બોલા મચતા ”

તે એ નિવૃત્તિ ધાયુ પગિણામ શી રીતે લાસશે તે મમગવો ” કોન્દયુશિયસે પૂછયુ

એ જ પગમ મત્યનો ગતન બેદ પાણી ખરતા શુ જ મુવાયુ નથી, છતા કરણુ ને મગજૂત વગતુઓ પર પાણી કન્તા સ્વારે અમગ કોષ જ ગરી શરતુ નથી મનુષ્યને પોતાના હૈયામા જ પગમસત્ય સમજના દા પછી નયદાની જરૂર રહેશે નહિ ચીનમા નાતિ ગચપાશે ’ *

પલટાવું ગૂજરાત—દિન-પર-દિન

સુમન્ત મહેતા

૧

અમદાવાદમાં ગુમાસ્તા પરિપદ ભરાઈ ગઈ, હવે ભાડૂઆત પરિપદ ભરાશે એવા ભાલુકારા હવામાં ઝંભળાય છે; વિદ્યાર્થી પરિપદ ભરાઈ ગઈ અને યુવક પરિપદ ભરવી એવી સૂચના ધર્મ ગઈ છે કડીમાં છાત્ર અને છાત્રાલય પરિપદો ભરાઈ ગઈ; અમદાવાદમાં મહાગૂજરાત હરિજન પરિપદનું કામ પૂરું થઈ ગયું છે. કાઠિયાવાડમાં યુવક પરિપદ, મહિલા પરિપદ અને રાજકીય પરિપદ ભરવાના પ્રયાસો થયા હતા અને થયે નય છે. ખેડૂતમંડળોની સભાઓ માતરમાં, પચમહાલમાં, ઉત્તર અને દક્ષિણ દશકોઈ તાલુકાઓમાં, ભરૂચ જિલ્લામાં અને મહેસાણા પ્રાંતમાં ભરાઈ ગઈ છે અને ખેડૂતમંડળોની સ્થાપના થાય છે અને થશે. અસ્પૃશ્યતા નિવારણની ઝુબેશ આખા દેશમાં નરમ પડી છે, પણ જે ભગીઓ મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં કામ કરે છે તેમના પગાર વધારવા, નેમતે વધારે મગવડો આપવાનો પ્રશ્ન જનસમાજની પાસે રહ્યો થયો છે. આખા ગૂજરાતમાં ટ્યા પ્રકારનું પરિવર્તન ધર્મ રહ્યું છે તેનું દિગ્દર્શન કરવાની જરૂર છે. જે પ્રશ્નો ઉકેલ એ જિલ્લામાં રાદ થયો હોય તે પ્રશ્ન જે દરેક જિલ્લામાં ઉપાડી લેવામાં આવે તો પરિણામ સારું આવે. આજના યુગમાં પ્રજામતને ખૂબ અને વારવાર કેળવવાની જરૂર છે. પ્રશ્ન એ તેનો માગો હોય તે છતાં તેના ઉકેલ માટે માત્ર થોડો છૂટોછવાયો પ્રયત્ન થાય તો તે વખતે નિષ્ફળ જવાનો ઝંસવ છે. આપણા ગૂજરાતમાં જે પરિવર્તન ધર્મ રહ્યું છે, અને તેને અંગે જે પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી છે તેની ખબર દૈનિક વર્તમાનપત્રોમાં છપાય છે, વર્તમાનપત્રોમાં છપાયેલી હકીકત અમુક એક પ્રસંગે મહેર થાય છે અને પછી તેનું શું પરિણામ આવ્યું તેની માહિતી જનસમાજને કવચિત જ મળે છે અમુક પરિપદ કે પ્રવૃત્તિની માહિતી જનસમાજને કવચિત જ મળે છે અમુક પરિપદ કે પ્રવૃત્તિની પાછળ સ્થાયી બળ છે કે નહિ, જો હોય તો તે કેટલું અને કેવું છે એ બધું આખા ગૂજરાતના વિચારકો તથા કાર્યકર્તાઓએ જાણવું જોઈએ. આખા ગૂજરાતની બધી માહિતી એક અમુક વ્યક્તિ કે સંસ્થાને મળે એવી વ્યવસ્થા આપણે જાણ સુધી કરી શક્યા નથી. ગૂજરાત પ્રાંતિક સમિતિ એક મોટી સંસ્થા છે કે જ્યાં દરેક જિલ્લાની રાજકીય અને કેટલીક બિનરાજકીય પ્રવૃત્તિની માહિતી એકઠી થતી હશે પણ ગૂજરાતમાં તો ૨૦૦-૩૦૦ ફેશી રાજ્યો છે તેની માહિતી ત્યાં કવચિત જ નય; અને ઘણી બિનરાજકીય પ્રવૃત્તિઓ એવી હોય છે કે જેની સાથે એ સંસ્થાને સંબંધ બહુ જ ઓછો હોય છે, અગર બિલકુલ હોતો નથી જે વ્યક્તિ આ પ્રકારની સમાલોચના કરે તે પૂરેપૂરી તટસ્થ રહી શકે નહિ તટસ્થ રહેવાનો પ્રયત્ન કરે તે છતાં તેના પૂર્વગ્રહોને લીધે તેના અભિપ્રાયો અને અનુમાનો રંગિનાનાં રહેશે ઘણા અધર્મ છે. વળી અધૂરામાં પૂરું દાલનું વાતાવરણ એવા પ્રકારનું છે કે જ્યાં દરેક દિશામાં મનગદો ખડા થયા છે અને વિચારસરણીમાં મતાઝઘ ટીવ જાય છે તેવે વખતે રચનાત્મક દીકા કરવાથી અગર સમાલોચના કરવાથી કાર્મનાં દિલ દુખાવવાનો ભય રહે છે. તે છતાં આ પ્રકારની રચનાત્મક દીકાઓ આવશ્યક છે. જેમજેમ આપણું રાજકીય ઝંગફન થતું જાય

છે, એ એ રમતો હાથમાં રમાય છે. સારી રીતે રમવા માટે જે સાધનો અને શિક્ષણ જોઈ એ તે આપણા ગરીબ દેશને પોસાય નહિ, એ બધી દલીલો સાચી છે. ગામડાંઓમાં આ રમતો કદી પણ સારી રીતે રમાશે નહિ. સાથેસાથે એ પણ વિચાર કરવાનો રહ્યો કે ગેડીદડા જે રીતે રમાય છે તે રીતે હરીફાઈઓ થઈ શકે નહિ. ગામડાંમાં તો ખેરડી કે રાયલુના ઝાડમાંથી ગેડી કાપી લેવાતી અને દડો સીવી લેવાતો હોય છે. પણ જે રીતસર હરીફાઈ જોડાવવી હોય તો ગેડી કેટલી લાંબી હોય, કેટલી પહોળી હોય, કેટલી ભારે હોય તે નક્કી કરવું પડશે, દડો કેટલો મોટો હોય, કેટલો ભારે હોય તે પણ નક્કી કરવાનું. એટલે ગામડાંમાં જે રીતે રમાય છે તે પ્રમાણે ત્યાં કે ગામોમાં રમી શકાશે નહિ. લાકડીઓ તૂટી ન જાય તેટલા માટે તેના હાથાની આસપાસ મજબૂત દોરી બાંધવી પડશે એટલે તે હોકીની લાકડી જેવી જ થવાની છે. દડાનું પણ તેવું જ બનશે. અને પગના નળા ભાગી ન જાય તેટલા માટે વખતે રક્ષણનાં સાધનો—ગાર્ડ—બાંધવા પડશે. એટલે કૃષ્ણના યુગમાં જે સાદી રમત હતી તેવી જ આજના યુગમાં રમાશે કે કેમ તે વિશે મતભેદ હોઈ શકે.

વ્યાયામ મંડળ વિશે ઘણું કહેવાનું નથી. જે પ્રકારની મંડુચિત દષ્ટિ જૂના વખતમાં ઉસ્તાદી અખાડામાં આવી જતી હતી તેવી આજના કાર્યકર્તાઓમાં ન આવે એ જોવાનું છે. ઉસ્તાદી-ખિનઉસ્તાદી પદ્ધતિના ભેદો કાઢી નાખવાની જરૂર છે. પ્રોફેશનલ એટલે ધંધાદારી મલોના અખાડા જુદા રહે, ન્યાતજત, ધર્મના ભેદો અખાડામાં ન હોય તો સારું. હમણાં કેટલાક અખાડામાં હતુમાનની પ્રાર્થના દાખલ કરીને અમુક કામોને ખાતલ કરવામાં આવે છે. વજાંગનાં વખાણ કરી શકાય, પણ તેમાં ધાર્મિક તત્ત્વ ઘુસાડી દેવું ઇષ્ટ નથી. આખા ગુજરાતને માટે વ્યાયામ મંડળની જરૂર છે પણ જે એ મંડળ ઇન્દુલાલની પ્રવૃત્તિથી ગભરાતું હોય, ઇન્દુલાલની ધરપકડ થઈ ત્યારે સહાનુજ્ઞાનો કરાવ કરતાં અચકાતું હોય તો એવું મંડળ ક્યા પ્રકારનું વાતાવરણ ફેલાવશે ? આ વ્યાયામ મંડળને અંગે એક મધ્યસ્થ તાલીમવર્ગ નીકળે એ અત્યંત જરૂરનું છે.

[અનુષ્ટુપ]

જાણું છું કંઈ છે એવા મજાના સાધુ માણસો,
આત્માને ભ્રમણાદોરે જાંધી બેઠા હસી હસી,
કલહો પૃથવીના સૌ અવાસ્તવિકે માનતા,
ચૂસે છે જિંદગીમાંથી રસાનંદો જ કોટિધા,
એનમાં હૃદમાં ડૂબ્યા મૌજનાં મોજ માણતા.

વદે નિર્દોષ લાવે એ : “ દુઃખ તો અંગ જેવું છે
અસત્ય ભ્રમણાઓનું, તૃષા ને ભૂખનું, વળી
માનવી ઉરના ઉચ્ચ સંત્રામોનું, જધા જ એ
ઓછાયા વ્યાધિઓ કેરા આપણે સરજી રહ્યા. ”
માણસે સરજ્યું જે કંઈ કાળી મહેનત ને કરી,
તેને આરોગતા તાજા, આરામે અંગ ઢાળતા.

ભાગેડું હુનિયામાંથી — કરે છે શું ? જુઓ, જુઓ,
પોતાની દિવ્યતા કેરાં હુંદુલિ જળવે અને
પોતાની જ્ઞાનસિદ્ધિ ને આત્મસિદ્ધિ અલભ્યના.
વાઘામાં શોભતા કેવા પોતે એ! કોઈથી દૂર!
જીવે છે એ મરેલા શા, ને એને જીવ્યું માનતા.
અરે ના યતનું ત્યાંથી, એવા એ સૂક્ષ્મ મૃત્યુને
લાદતા અન્યને માથે — કાયરા જે રહ્યા મથી
હવાઈ અલવા સત્યે — શૂન્યનાં અન્ય નામ શાં

અરે હા, જાણું છું, હા, હું જાણું એ કેવું લાખતા,
આ પવિત્ર મહાત્મા એ — મધુરું ઢંગલીવું કું —
આત્માને લગતી જાલી વાતો — જે સાંભળી જનો
જગની વીસરી જાતા સત્ય ચિતનકેડીને.

કેમકે આતમા એવો તેજ છે હાર કે પીરે
મગજે ચડતી ધૂણી, નશાળાજળની જતો
આદમી નિત્યનો, એના વિચારો — વચનો અને
શુભાશી ઝાંચનાં ખોખાં, રાચે એ કલ્પનાઘડયાં
કથને — અસ્થા જ્યાલે — એરેલા દાખલા સમાં —
લાવ્યા એ સંધું જાચેની અભાવાત્મક સ્થિતિ.
નથી એ દેખાતા કે ત્યાં કેવી તીવ્ર અને મહા
જ્વલતી ચિત્તાઓ છે, બિન્દગીને વિકાસની.
મહા વાસ્તવિકતાઓ છે પડેલી જે અહીં સદા
એમના એલીવેડાની — ચેનની કૂર શત્રુ શી.

જાણું છું દેવ લોકો છે કેટલાક, જરૂર એ
વધારે ભાવ પોતાનો અદૃશ્ય સહુને રહી
વર્ષોનાં વર્ષ, એકાંતે ત્યાગના નામથી વસી,
પ્રાનુભૂતિ કલહોથી ને આંસુથી દૂરદૂર જૈ,
ઓછા સંપર્કથી લાસે લોકોનાં શૂન્ય ચિત્તને
દેવ શા, દેવી તત્ત્વાર્થો થકી એ ભરપૂર શા !
માનવી બુદ્ધિને એની પડે ના ગમ, ને શનૈઃ
અન્ય ભક્ષક, ને મૂંઝું રાજ્ય એમને વરે !
જુઓ ભાર્ષ, બધું આ છે આજે જ કાલની કથા.
આવે એને ટપી જતી ઘટનાનો સમા હવે,
બ્રમણાલંગના કારી દિવસો આજ આવતા,
પોતાનું સ્થાન દે દે છે એને જોડી અનંતતા.
હવે ના કોઈની દેન બ્રમણને ટકાવવા,
શુધા ને રોગ હુકાળો તણા પોકાર પાડતી
કરોડો માનવી ચીસો સામટી તોડી નાખશે,
ભદ્રલાં બ્રમણેદોથી ટાંકાં આકાશને અને
ખિચારા પ્રભુનું રાજ્ય પૃથ્વીમાં ભાંગી વેરશે. *

અ પછી દેશમાં મરદાર તરફથી અને વિદ્વાપમાં હિંદુત્વથી અંગ્રેજો તરફથી જાહેરમાં અને મરદારી રિપોર્ટમાં એમ જણાવવામાં આવે છે કે હિંદમાં બ્રિટિશ રાજ હિંદીઓના નૈતિક અને આર્થિક વિકાસ માટે જ (for the moral and material developments of Indians) છે, અને હિંદના કિતમંજીધાને સર્વશી નહિ તો બહુ અંગ્રેજી લક્ષમાં રાખીને તેક દાનતથી સેવાલાલે નાનામોદા ગોરા અકમરે 'મરનિમ' કરે છે. હાલના હિન્દુ-સ મેમ્બર સર જેમ્સ ગ્રીમના પુરોગામી મર ત્યોજે શરૂ કરે પોતાની કારકીર્દિમાં અયમ વર્ષનું બજેટ રજૂ કરતાં હિંદી વડી ધારામલામાં કહ્યું હતું કે પોતે અધિક અંગ્રેજી હિંદની પ્રગતિના હિનમંજીધાને લક્ષમાં રાખીને જ પોતાની નોકરી કરશે. * અને આપણે જોયું કે એમની કાંગ્રેસોઈ દરમ્યાન હિંદના તાલમાં ઓઠાવાના કમર પર હિંદી કેસીમેશને કેવા મેખ માર્યા હતા. અને એમના જ ગુલ અમલમાં રૂપિયાને રૂલોંગ માથે કેમ અને કેરી રીતે જોડવામાં આવ્યો હતો, અને આજ મુધીમાં લોકોએ મંદરી રાખેલ સોનાનો કેટલો પ્રવાહ બહાર વહી ગયો છે (૨૧૦ કરોડ ૪૮ લાખ રૂ.નું ૨૧-૧-૩૬ મુધીમાં) ! એમના અનુયાયી સર જેમ્સ ગ્રીમ પછી એમ જ ખોટા હતા કે પોતે હિંદી પ્રગતિના ધોલો સેવક હશે અને પછી હિંદી સરકારના.

આપણા દેશમાં હજુ કેટલાક ઉદારતાઓ પડ્યા છે જેઓ એમ માની રહ્યા છે કે બ્રિટિશ રાજમાં હિંદુ ભારે આર્થિક પ્રગતિ કરી રહ્યું છે, અને નવા બંધારણમાં તે લગભગ સ્વરાજ જ મળી ગયું હોવાથી નવા અમલમાં તે એ પ્રગતિની માત્રા ઘણી વધી જશે. આપણા ના. આશાખાન આપા એક વધારાર અને વિશ્વાસ સંજ્ઞા છે. કમલાં જ એમની જ્યુબીલી વખતે કરાંચીમાં એમના ખોલ અનુયાયીઓ મમલ એમણે જાહેર કહ્યું છે કે નવા અમલમાં સિધને અલગ પ્રાત કરવામાં આવ્યો હોવાથી એની આર્થિક અને નૈતિક પ્રગતિ ધૂન જ થશે !

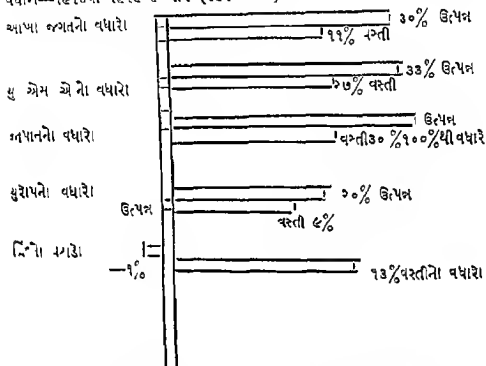
જે ગોરા અમલદારો, પાર્લામેન્ટના મંત્રી, બ્રિટિશ કેબિનેટના પ્રધાનો અને હિંદના કારાખાર ઉપર અવારનવાર રિપોર્ટ લખવા બેમનાર મહાશયો આ ભતની વાતો કરે છે અને જે હિંદી ભદ્ર પુરુષો એ વાતોમાં માને છે એઓ અત્રામાશિલ છે એમ તો હું કેમ કહી શકું ? પછી એ લોકો હિંદની પ્રગતિ કે પીછેગતિ તરફ કઈ બાજુએથી જુએ છે એ સમજવું જરા મુશ્કેલ તો છે જ. પણ જેઓ એમ કહે છે એમની માથે નીચેના આંકડાઓ જમ થશે !

અહીં એમ કહેવાનો તો હેતુ છે જ નહિ કે બ્રિટિશ અમલ દરમ્યાન હિંદની આર્થિક

• "If I have an ambition it is this, that whether we encounter bad seasons or good you should be able to say of me, when my work is done, that I served your country at least to the utmost of my powers and that in all that I did my main thought was that for the interests of the people of India."

પ્રગતિ થઈ જ નથી અમુક અને તો રાષ્ટ્રીય મપત્તિમા વધારો થયો જ છે, પણ જે વધારો માત્રમ પડે છે એ આમર્ષને બોલે તવગ વર્ગની મપત્તિમા અનર્ગળ વધારો થયો છે આમર્ષની આમદાનીમા જે કમ વધારો થયો હોય તો તે તદ્દન નહોતો જ છે નુનિયાના સ્વતંત્ર દેશોની પ્રગતિ છે ના અધ્યાપોણા મેડા દરમ્યાન પોતાની રાષ્ટ્રીય મપત્તિમા અને માથાદીર આવકમા જે વધારો કર્યો છે તે સાથે આજીવા દેશની આર્થિક પ્રગતિ સ્થિતિ ગતિને અત્યંત શરમાવનારી જ ગણાય નીચેના આક્રમાં ઉપરથી એ સાબિત થશે

અમમ જગત અને જગતના કેટલાક દેશોના ત્રણ માસ અને અનાબેના ઉત્પાદનો વધારો—૧૯૧૩થી ૧૯૨૯ દરમ્યાન (૧૯૧૩=૧૦૦)

ઉપરની આકૃતિ ઉપરથી માન્ય પડે કે ૧૯૧૩થી ૨૯ સુધીમા સ્થિતિમા અમલમા બીજા દેશોને મુકાબને આપણા દેશમા કેટલો આર્થિક પ્રગતિ થઈ ન્યારે જગતની રાષ્ટ્રીમા ૧૧%નો વધારો થયો ત્યારે ઉત્પાદનમા ૩૦%નો વધારો થયો અમેરિકામા એ જ માત્રમા વસ્તી ૨૭% વધી ત્યારે ઉત્પાદન ૩૩% વધુ કુરોપના દેશો લોકે એ ગાળા દરમ્યાન વસ્તી પાંચ વખ તો વિતાવક યુદ્ધમા મરણાવા હતા, તોપણ એ વિતાવકને વટાવી જઈને પણ આખા કુરોપનો ઉત્પાદન ૨૦% વધુ લોકે વસ્તી તો ૬% જ વધી પણ મૌને આગી દે એવી પ્રગતિ તો એ ગાળામા અપારે દરી ગપાનની વસ્તીમા ૩૦%નો વધારો થયો (૧૯૩૩ બોમ્બે સુધી) ન્યારે એણે પોતાનો ઉત્પાદન એ જ ગાળા દરમ્યાન મમણ કરી દીધું ન્યારે એક સ્વતંત્ર પ્રગતિ પોતાની આર્થિક ઉત્તરિ કરવાનો નિષ્કાર છે ત્યાં આધુનિક વિજ્ઞાનના માધનોની મદદ વર્ધને એ દારૂથી પણ એજા વખતમા કેટલી પ્રગતિ કરી શકે છે તેનો અપાન મનોદ દાખનો દી વડાય

વાસ્તુ આજા ઉપરથી ન હોવાથી દિલ અને અપાનની ખાતરમા અદરસરો કરવામા આજો ૨, ૧૦૦, ૧, ૧૦૦૦ માં અને એટલો મોડલો જાણો છે

પણ બ્રિટિશ અમલની સાતિ ને સુઝામનીમાં એ વરસોમાં હિંદુ શું કરી શક્યું ?

હિંદની વસ્તીમાં ૧૩%નો વધારો નોધાયો ત્યારે અનાજ અને કાચા માલના જથ્થામાં ૧%નો ઘટાડો થયો. વસ્તીના વધારા સાથે મુખ્ય અનાજ (staple foods) અને તેલી જિયાનું ઉત્પન્ન વધ્યું નથી. ચોખા અને તેલી જિયાના ઉત્પન્નમાં લગભગ પણ ટકાનો વધારો થયો. પણ એ વધારાને આંટી દે એવો વધારો એ જ ગાળા દરમ્યાન ચોખા અને તેલી જિયાની નિકાસમાં થયો. ૧૯૧૨-૧૩માં ૧૭ કરોડના ચોખાની નિકાસ થઈ હતી. પણ ૧૯૨૬ની સાલમાં એ નિકાસ રૂ. ૩૪ કરોડ નેટલી વધી ગઈ હતી. ઘઉંના વાવેનરમાં ઘટાડો થવાને લીધે ઘઉંની પેદાશમાં એ ગાળામાં ૨૦%નો ઘટાડો થયો ! આ વસ્તુ ખતાવે છે કે આપણી વસ્તીનું પોષણ દિવસેદિવસે ઘટતું જાય છે. ચોખા, ઘઉં આપણા દેશની વસ્તીના અતિ મોટા ભાગનો ખોરાક ગણી શકાય આ મુખ્ય ખોરાકની માથાદીક પેદાશ અને વપરાશ હેઠળ ૪૦ વર્ષમાં ઘટતી રહી છે. ૧૮૬૦થી ૧૯૧૦ સુધીના એ દશકામાં માથાદીક ચોખાની વપરાશ ૩૦૪ મણથી ૩૧૧ (૧૯૦૦), અને ૩૧૧થી ૩૦૪ (૧૯૧૦) મણ પર આવી ગઈ છે ! (નુઓ. પ્રો. સી. એન. વજીલકર *Currency and Prices in India, p. 150.*)

૧૯૧૦ની સાલ પછી પણ ઘઉંચોખાનું વાવેનર કમી થતું ગયું છે અને એના ઉત્પન્ન સાથે માથાદીક વપરાશ પણ ઘટતો ગયો છે. આ ઉપરાંત ૧૯૧૩થી ૧૯૨૬નાં વરસો દરમ્યાન ઘઉંચોખા વગેરે અનાજની નિકાસ પણ વધી ગઈ.

આ આંકડા શું ખતાવે છે ? નો પ્રશ્નની અમુદ્ધિ વધતી જતી હોય તો માથાદીક અનાજનો વપરાશ કેમ ઘટતો જાય છે ? પ્રશ્નનું જવાબદારણુ નો જાણુ જતું હોય તો મોટા ભાગ ઘઉં અને ચોખા છોડીને હજારો અનાજો તરફ કેમ વળતો જાય છે ?

૧૯૧૩થી ૧૯૨૬નાં વરસો આખા જગતને માટે વધારેમાં વધારે આર્થિક પ્રગતિનાં વરસો હતાં. એ જ વરસો દરમ્યાન આખા જગતનું સરેરાશ ઉત્પન્ન વસ્તીના કુલ વધારા કરતાં ઘણું વધી ગયું, અને આમ છતાં પણ હિંદી પ્રશ્નનું જવાબદારણુ જગતની સરેરાશ સાથે ન વધતાં પાછું હકેતું છે ! તો પછી અમેરિકા, ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, જાપાન અને કેનેડા જેવા અતિશય ઉદ્યોગપ્રધાન દેશોના જવાબદારણુ સાથે જાલવાની વાત જ શી કરવી ?

પ્રશ્નમાંથી બહાર પાડેલા આંકડા પ્રમાણે ૧૯૧૩થી ૧૯૨૫નાં વાર વરસો દરમ્યાન જગતની વસ્તી ૬% વધી જ્યારે કાચા માલ અને અનાજનું ઉત્પન્ન ૧૭% વધ્યું; અરે, ૧૯૨૫થી ૧૯૨૬નાં વાર વરસો દરમ્યાનમાં જ જગતનું સરેરાશ ઉત્પાદન ૧૧% વધ્યું અને વસ્તી માત્ર ૪% વધી ! પણ હિંદની નૈતિક ને આર્થિક પ્રગતિની ખડાશના બધાંયું ફૂંકનારા આપણા રાજકર્તાઓ કમળ કરશે કે એ જ ગાળા દરમ્યાન હિંદનું ઉત્પન્ન એક અને એ ટકાની વચ્ચે માડમાં વધ્યું હતું, જ્યારે વસ્તી ૪૬% નેટલી વધી ગઈ !

યુરોપના દેશનું ઉત્પન્ન એ વાર વરસો દરમ્યાન ૧૬% વધ્યું, જ્યારે વસ્તી માત્ર ૪% જ વધી !

આ તો યુરોપ આખાની વાત થઈ, પણ કેટલાક દેશો છૂટાછૂટા લઈએ.

૧૯૨૫થી ૧૯૨૬નાં વાર વરસોમાં પોલાન્ડનું ઉત્પન્ન ૩૮%, કેનેડાનું ૫૪%, ફ્રાન્સનું ૩૦%, બ્રિટનનું ૨૭%, જર્મનીનું ૨૨%, યુ એસ એ. નું ૧૪%, એસ્ટલિન્ડનું ૧૩% સોવિયટ રશિયાનું ૧૧૦% (આશરે), અને જાગતવર્ષનું ઉત્પન્ન એકાદોઢ ટકા વધ્યું હોય તો ભણુ !

નિત વધતાં જતાં કારખાનાં ને મિલો જોઈને આપણને મહેજ એમ લાગી જાય કે આપણે ત્યાં ઉદ્યોગવાદ પ્રસરતો જાય છે. હા, ઉદ્યોગવાદ અહ્યાંથી પ્રસરતો જાય છે, પણ લોકોનું શહેરીકરણ (Urbanization) વસ્તીના વધારાના પ્રમાણ સાથે વધતું નથી. પરિણામે દર વરસે જમીન ઉપર જીવનારી વસ્તીના ટકા વધતા જાય છે. અને આપણી ખેતી વૈજ્ઞાનિક ધોરણે અને યંત્રોની મદદથી થતી ન હોવાને લીધે ખેતીનું ઉત્પન્ન, જમીન ઉપર વધતા જતા દયાણુને નિભાવી જનતાનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવા તરફ જતું નથી. આથી ગામડાંની વસ્તીમાં વરસોવરસ વરીઆઈ વધતી જાય છે.

વર્ષ	નાનામોટા ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલી વસ્તી	કુલ વસ્તીના ટકા
૧૯૧૧	૧૭,૫૦૬,૨૭૯	૫૦.૬
૧૯૨૧	૧૫,૭૧૪,૯૦૭	૪૦.૯
૧૯૩૧	૧૫,૩૫૧,૪૫૩	૪૦.૪

ઉપરના કોઠા ઉપરથી માલુમ પાડે કે આપણા દેશની વસ્તીની આર્થિક અવનતિ વધતી જાય છે કારણકે જમીનના ખેડાણ અને ઉત્પાદનમાં વધારો થયા વિના વધતી જતી આમવસ્તીનું જીવનધોરણ ઊંચું આવી શકે એમ નથી—જ્યાં સુધી આ સ્થિતિ ઉલટાવી ન શકાય ત્યાં સુધી.

અહીં જનતાના ઉદ્યોગોમાં મજૂરી કરનાર વર્ગ આપણા દેશમાં કુલ વસ્તીના માત્ર ૧૦% છે, જ્યારે ઐટલિટનમાં ૪૮%, યુ. એસ. એ. માં ૩૨%, કેનેડામાં ૨૫%, જર્મનીમાં ૪૨% કાન્સમાં ૩૩% અને જાપાનમાં ૨૦% છે.

આપણી વસ્તીનો મોટા ભાગ જમીનના નાના ટુકડા પર જીવતો હોવાથી, અને બહુ અહ્યાંથી વસ્તી ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલી હોવાથી રાષ્ટ્રીય આવકમાં ઉદ્યોગોમાંથી આવતી આવકનો ભાગ બહુ થોડો છે. ઔદ્યોગિક અને ખેતીની માધાદીક આવકનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે છે:

દેશો	માધાદીક આવક રૂ.માં		કુલ આવક રૂ. મા
	ઉદ્યોગોમાંથી	ખેતીમાંથી	
બ્રિટ	૧૨	૫૯	૭૧
જાપાન	૧૫૮	૫૭	૨૧૫
અમેરિકન	૩૮૪	૧૨૯	૫૧૩
ઐટલિટન	૪૧૨	૬૨	૪૭૪
કેનેડા	૪૭૦	૨૧૩	૬૮૩
યુ. એસ. એ.	૭૨૧	૧૭૫	૮૯૬

આ ઉપરથી માલુમ પડી શકશે કે આપણી સરકાર આપણા દેશમાં ઉદ્યોગોનો પ્રક્રમ વિકાસ થાય અને રાષ્ટ્રીય આવક (National Dividend) પાશ્ચાત્ય દેશોની ગતિએ વધે એ તરફ કેટલો મોં ફેરવીને બેસી રહી છે ! *

આધારગ્રંથ • League of Nation's World Economic Survey for the Years 1931, 1932, 1933, 1934; Statesman's Year Book, 1914, Japan Year Book, 1915. Cole's Review Guide through World Chaos.

કલાસર્જન

વિશ્વમાં અસ્તિત્વ ધરાવ્યા બાદ મનુષ્યના જગત સાથેનાં મંડળો અનેકવિધ છે. કુધો, તૃપા અને અન્ય શારીરિક જરૂરિયાતો સંતોષવા માણસ નિરતર પ્રકૃતિના સંસર્ગમાં રહે છે, પરંતુ પ્રકૃતિનાં વિવિધ સ્વરૂપો અને બાહ્ય સિત્તતાનું સંકલન કરતા સિદ્ધાંતના અભાવે મનુષ્ય હૃદય જરૂર વિર્વિજળ બને છે. મનુષ્યપ્રજાની રચના જ એવા પ્રકારની છે કે વસ્તુઓના સંશોધન ઉપરાત તેના સચાલનના નિયમો જાણવાની ખોસ જિજ્ઞાસા રહે છે. તેથી જ મનુષ્યે પ્રત્યક્ષ શરીર ઉપરાત આત્મા જેવી પરાક્ષ વસ્તુની ભાવના જગાવી, અને તેની વિવિધતાનું તત્ત્વ જાણવા તેને નિરતર, નિરાકાર અને સર્વાતિરિક્ત કષ્ટો; તેની મૃદતા અતેત, અમેષ અને અપૃથક્કરણીય ધારવામાં આવી. અહીં વિજ્ઞાનથી કલા જુદી પડે છે. વિજ્ઞાન વસ્તુનું બાહ્ય સ્વરૂપ જોઈ વિરમે છે; બ્યારે કલા તેની ઉપર જઈ મનુષ્યઅભાવને અને આત્માને તે વસ્તુ શી પ્રતીતિ કરાવે છે તેનો તોડ કાઢે છે. અને 'કલા એટલે શું?' એમ પૂછીશું તો 'વિશ્વ એટલે શું?' એમ પૂછ્યા વગર ચાલશે નહિ.

ચેતનાશક્તિના અંતરપટમાંથી ઉદ્ભવ પામતી કલામાં મનુષ્યજાતિ પ્રાચીન સમયથી રસ લેતી આવી છે. કલાને વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ સમજવા પ્રયત્ન કરવો તે કલાનો ખ્વંસ કરવા બરાબર છે જીવન જેમ અત્યેય છે તેમ જ કલા પણ. પ્રખ્યાત જર્મન સૈદ્ધંત મીમાંસક મિ. બોમગાર્ટનના મતપથી અત્યાર સુધી કલાની અનેક વ્યાખ્યાઓ આપવામાં આવી છે. પરંતુ સ્કર્કપ્રતિષ્ઠાનાત્ (બ્લેક્સ્ટ્ર. અધ્યાય ૨, તર્કનું ખંડન) એ નિયમાનુસાર સૈદ્ધંતવિવેચકો એકબીજાની વ્યાખ્યાનું ખંડનખંડન કરતાં સંતોષપૂર્વક કોઈ કલાની વ્યાખ્યા આપતા નથી. સૈદ્ધંતવિવેચકો વૃક્ષની વ્યાખ્યા આપવાના ઉત્સાહમાં પાંદડાઓ અને ડાળોઓ કાપી, થડનું પાટિયું બનાવી, વૃક્ષનું સ્વરૂપ સમજાવવા જઈએ, તેવી રીતિ કલાની કરે છે. જે વસ્તુ પાછળ જીવનવિકાસતત્ત્વ સમાયેલું છે તે વસ્તુની ગૂંપ્યા-ગોંધ્યા શબ્દોમાં વ્યાખ્યા આપવી એ સૃષ્ટિપથનો સંકાય કયો બરાબર છે.

મનુષ્ય અને પ્રાણીઓના માનસ વચ્ચે મહાન તફાવત એ છે કે પ્રાણીઓને હમેશાં પોતાની બધી શક્તિઓનો જીવનનિર્વાહ અને જાતિરક્ષણ માટે વ્યય કરવો પડે છે ત્રીચિયારીઓનાં જ્ઞાન અને માળાઓનાં રચાપત્ત મરજી તેઓ અટકે છે. બ્યારે મનુષ્યને આવી રીતે શક્તિ વ્યય કરતાં પણ જગત ખૂબ રહે છે. શક્તિઓના અતિરેકમાંથી કલાસર્જન થાય છે. વિશ્વનીય તેમજ માનુષી અંશર્યની ઉત્પત્તિ અતિરેકમાં જ છે.

અથર્વવેદના અગિયારમા કાંડના ચોથા અનુવાકમાંથી પણ આ જ ખવન જોડે છે:

उच्छिष्टे नाम रूप योच्छिष्टे लोक आहितः ॥

उच्छिष्ट इन्द्रवाऽमित्र विश्वमन्त्र समाहितम् ॥ ૧ ॥

સૂત્રતા સંનતિઃ શ્લેમ. સ્વધાર્જામૃત મહઃ ॥

ઉચ્છિષ્ટે સર્વે પ્રત્યથ કામાઃ કામેન તા તૃપુઃ ॥ ૧૨ ॥

ક્ષત સત્ય તપો રાષ્ટ્ર ધર્મો ધર્મથ કર્મ ચ ॥

મૃત ભવિષ્યદુચ્છિષ્ટે વીર્યં લક્ષ્મીર્વલં ચલે ॥ ૧૭ ॥

રીદિઃ પ્રાપ્તિ સમાપ્તિવ્યાપ્તિર્મહુ ઇધતુઃ ॥

ભત્યાસિદ્ધિષ્ટે ભૂતિશ્ચાહિતા નિહિતા હિતા ॥ ૨૨ ॥

ભાનન્દા મોદા પ્રમુદો મીમોદશ્ય યે ॥

ઉચ્છિષ્ટાન્નજિરે સર્વે દિવિ દેવા દિવિ યિતા ॥ ૨૬ ॥

[અનુઃ (૧) ઉચ્છિષ્ટમા નામ, ૨૫, લોક, ઇન્દ્ર, અગ્નિ, વિશ્વ, મમાયેલાં છે, (૧૩) રમિ, અંતતિ, શ્લેમ, રૂદિ, વિશ્રાન્તિ, અમરત અને સર્વ ઇચ્છાઓ ઉચ્છિષ્ટમાં જ તૃપ્ત થાય છે, (૧૭) ક્ષત, મત્ય, તપ, રાષ્ટ્ર, ઝગ, ધર્મ, કર્મ, બૃત, ભવિષ્ય, લક્ષ્મી, બલ (એ બધાં ઉચ્છિષ્ટમાંથી જન્મે છે.); (૨૨) સાદૃશ્ય, પ્રાપ્તિ, સમાપ્તિ, વ્યાપ્તિ, અત્યાપ્તિ, સમૃદ્ધિ વગેરે ઉચ્છિષ્ટમાં મમાયેલાં છે (૧૬) આનન્દ, મોદ, પ્રમોદ અને રસિકતા ઉચ્છિષ્ટમાંથી ઉદ્ભવે છે, તેમજ આકાશમાં રહેના સર્વ દેવતાઓ ઉચ્છિષ્ટમાંથી આનન્દ મેળવે છે.]

આ પ્રમાણે જે આનન્દ જરૂરનો છે તે ખ્યા ગય અને બાકી રહે (ઉચ્છિષ્ટ) તેમાંથી ધર્મ, મસ્તૃતિ, સૌહર્દ્ય અને કલા ઉદ્ભવે છે. લોહુપતાથી લાઘેલા આનન્દમાં ઉચ્છિષ્ટ રહેતું નથી. અને પરિણામે સર્જનના અભાવે તે આનન્દ વધ્ય રહે છે.

મનુષ્ય તેમજ પ્રાણીઓને આનન્દ, વિવાહ, લય, ક્રોધ, અને પ્રેમની લાગણી વ્યક્ત કરવી પડે છે પ્રાણીઓમાં આ લાગણી પોતાની જરૂરિયાત ઉપરાંત સહેજ દૂર ગયેલ છે. ન્યારે મનુષ્યમાં જરૂરિયાત ઉપરાંત ઊર્મિનું લડાઈ અગાધ છે. આ ઊર્મિના અતિરેકમાં કલાનાં ખીજ રહેલાં છે ન્યારે એક વસ્તુ તીવ્ર ઊર્મિ અને ભાવના જગાડે છે ત્યારે તેના પ્રત્યાપાત આપણી તગ્ધ વજે છે અને તેથી જ કલા વસ્તુનું નહિ પણ કલાકારના આત્માનું આવિષ્કરણ બને છે. વસ્તુઓનું અપ્રત્યાપાતી જ્ઞાન તે વિદ્યાન, અને તેમાં મનુષ્યનો આત્મા આત્મહાદિત રહે છે કારણ કે ક્રમ જ્ઞાતા નહિ પણ સર્જક તરીકે જ મનુષ્ય પોતાનું વ્યક્તિત્વ બતાવી શકે છે સર્વ મેળ છે, પૃથ્વીથી સાધન નર કરેલ માર્ગ દૂર છે, પૃથ્વી કરતા ૧૧૧ ગણો મોટા છે, પૃથ્વી અને બીજા ગ્રહો તેની આમપાસ ફરે છે, અને પોતે અક્ષરેખા ઉપર ૨૫ દિવસ ૧૪ કલાક અને ૪ મિનિટમાં ફરી વળે છે આ બધી વિદ્યાનની દૃષ્ટિએ અત્ય વસ્તુઓ છે. પરંતુ ક્ષત્વેનું સુપ્રસિદ્ધ ઉપારણન:

ચિત્રદેવાનામુદગાનીક ચતુર્મિત્રસ્ય વરણસ્વાગ્ને ॥

ભાપ્રાચાવા પૃથિવીર્ભંતરિક્ષ સૂર્ય આત્મા જગત્સતરધુવથ ॥

(અનુઃ અહા! દેવોનું વદન, મિત્ર, વરણ અને અગ્નિનું અક્ષુ, ચર્મ, પૃથ્વી અને અંતરિક્ષ આવર્તો રહેલુ, સ્થાવર અને જંગમના આત્મારૂપ સૂર્ય જગ્યા.

આ કાવ્યમાં ક્રોધ અનેરું મત્ય માલૂમ પડે છે. કારણ કે સૂર્યના ઊગવાની દિશા કરતાં તે કિયાની મનુષ્યના માનમ પર યતી અકથ્ય આનન્દની લાગણી વધુ મારી રીતે

સત્ય સમજાવે છે. અને તેથી જ બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં આવેલ “ પ્રિય ” શાસ્ત્રણમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે :

આત્મનઃ કામાય સર્વં હિ પ્રિય મવતિ ॥

(આત્માની ઇચ્છાને માટે આ બધું આનંદદાયક બને છે)

સિતારનું વર્ણન કરીએ તો એક દડ, નીચે તૂંચતું, તેના ઉપર વીસ પડદા, જે ઉપર માત તારો ઘોડી ઉપર ચઢીને નીચે મળે—પહેલા મધ્યમમાં, ખીજા બે પૂજ્યમાં, ચોથો પાંચમો મધ્યમ અગર પંચમમાં, અને છેલ્લા બે ચિકારી—આ સિતારનું બાહ્ય વર્ણન વિજ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ. પરંતુ સિતારમાં સરતું મધુર સંગીત તો કાર્મ અન્ય વસ્તુ જ છે, જેને બાહ્ય વર્ણન સાથે બિલકુલ મેળંધ નથી. હાલની મંચરૂતિ કલાને શુદ્ધિદાગ સમજવા યત્ન કરે છે. તેમ કર્યું તો “ કલા કલાને ખાતર ” નો જ સિદ્ધાંત આપીને ઊંમો રહેશે. કેમકે કલા શુદ્ધિ કરતાં હૃદયથી વધુ સ્પર્શી શકાય છે

મનુષ્યની શક્તિઓ સમાંતરે વહે છે એક ઉપયોગિતાની અને ખીજી આત્મવિભૂતિની. અનંત વહનથી તે મળવા યતે છે અને ઉપયોગિતા ઊર્મિઓના સંગમથી કલામય બને છે. અને તેથી જ આંગ્રેજ કવિ કીટ્સના “ Grecian Urn ” ઉપરના કાવ્યનો ઉદ્ભવ શક્ય છે. પણ એ યુરોપીય સૌંદર્યમીમાંસિકાની માન્યતા છે કે સૌંદર્ય એ કલાનું ઉત્પત્તિકારણ છે. પણ કલાબ્યાખ્યાના ઉત્પાદકમાં ભૂલી જવાય છે કે સૌંદર્ય કલાનું નિમિત્ત કારણ નહિ પણ ઉપાદાન કારણ છે સાદરના બાહ્ય સ્વરૂપ અને ગુણોના પૃથક્કરણથી મધુરતાના સ્વાદની ખબર પડતી નથી, તેવી રીતે કક્ત વસ્તુના બાહ્ય જ્ઞાનથી વસ્તુકૃતિની સમજ પડતી નથી. વસ્તુ અને કૃતિ, કાર્ય અને ઉદ્દેશ, પુરુષ અને પદ્ધતિનું એક્ય ન સંધાય ત્યાં સુધી કલા-મર્જન શક્ય નથી.

કલાકારને જ્ઞાતા કરતા દ્રષ્ટા થવાની ખાસ જરૂર છે સહાનુભૂતિ અને સહૃદયતાના ગુણોથી એક પણ વસ્તુ કે એક પણ ઊર્મિ કલાકારના હૃદયક્ષેત્રની બહાર ન જવી જોઈએ વસ્તુજ્ઞાન, વિચાર અને તર્ક, જે વિજ્ઞાનગાસ્ત્રીને સોંપવામાં આવ્યાં છે, તેનાથી તેણે પગ રહેતું જોઈએ. તેના સાક્ષીઓ તો ભાવના, કલ્પના અને ઊર્મિઓ છે, તેનું ધ્યેય તો અનુભૂતિ અને ઉપલબ્ધિ છે. જ્ઞાન બ્યારે મહદયતા અને સર્જનશક્તિને નિષ્કૃત કરે ત્યારે જ્ઞાનને તરછોડવું જોઈએ. કલાકારને તો શુદ્ધિ કરતા દ્રવ્ય કેળવવાની ખાસ જરૂર છે. કલાકારનો ઉદ્દેશ કુદરતનું અંધ અનુકરણ નથી, પરંતુ સ્પષ્ટીકરણ છે. વિશ્વની બાહ્ય વિવિધતામાંથી નિર્સર્જના હાર્દનું મંથન કરી તેની પ્રતીતિ કરાવે તેનું નામ કલાકાર કુદરતનું વિસંવાદી તત્ત્વ આ પ્રમંથે ઝોગળી બાય છે, સત્ય આત્મસ્વરૂપમાં પ્રકાશે છે, અને સત્, ચિત્ અને આનંદની સામ્યાવસ્થા પ્રગટ કરે છે.

જેમ લોહ ગરમ થતાં લાલ રગતુ બની કાર્મ પણ સ્વરૂપમાં વળી શકવા સમર્થ બને છે, તેમ ઊર્મિલતા હૃદયને કલાસર્જન કરવા તત્પર બનાવે છે. આપણામાં અંત અને અનંત તેમ બેઉ વસ્તુઓ છે, જેમાંનું એક ક્ષણેક્ષણે ઉપયોગમાં આવતાં નાશવંત બને છે, બ્યારે બીજામાં આપણી આકાંક્ષાઓ, આનંદ અને ત્યાગ અમર બને છે. આ અનંત વસ્તુ કલામય સ્વરૂપમાં આપણામાંથી બહાર આવે ત્યારે કલા અનંતતાના અમર તરવાથી રચાયેલી

હોય છે. કલાના સ્વર્ગમાં ઐહિક વસ્તુઓનો અભાવ હોય છે, અને છેવટે યજુર્વેદના ઉપનિષદોના શાન્તિપાઠમાં વર્ણવે છે તેમ:

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥

(આ સર્વ પૂર્ણ છે, અને પૂર્ણમાંથી ઉદ્ભવે છે.)

કલા પણ અનંત સૌંદર્યમાંથી ઉત્પન્ન થઈ સૌંદર્ય—અનંતમાં લીન થાય છે.

સત્ય, સૌંદર્ય અને સુખીતાની જીવંત દુનિયા ઘડવાનો પ્રયાસ તે જ કલાનો માર્ગ. અને કલાસિદ્ધિ એટલે અલૌકિક આધ્યાત્મિકતા. આ જ વસ્તુ અંત, અનિત્યતા અને મૃત્યુનો સામનો કરી બહાર આવે છે. જે ગૂઢતા અનંતતા અને ઐક્યમાં એકતા પામે છે, જે શરીરમાં છે પણ શરીરને અતિક્રમે છે, જે મનમાં છે પણ મનની અબ્યતર ભૂમિમાં રહે છે, જે વર્તમાનમાં છે પણ ભૂત અને ભવિષ્યમાં વ્યાપ્ત છે, તે નથી મનુષ્યદેહ, પણ તે છે ત્સો વૈ સ. આપણો રમાત્મા—જે કલાસર્જનવડે પરમાત્માના પરિમિલનથી વિશ્વની અગણિત જડ વસ્તુઓના અંધકારમાં એતનાની ચિત્તગારી પ્રગટાવી ક્ષણોના અગમ્ય સૌંદર્યની પ્રતીતિ કરાવે છે.

મહાભૂતસમાધિ

તં વેદ્યા વિદ્યે નૂનં મહાભૂતસમાધિના

પ્રતાપરાય

કાલિદાસ

(૧)

પડે કરાક, પથ્થરો
સહુ કરા ધરાધરો.
થાય 'કંપ' ને વિખાય
ગાનગાન ને ઘડાય
છો નવીન દેહ આ.
ઘોરખોદિયા ખણે,
નવાં મકાન કે ચણે,
ન રાગ કે વિરાગ કે
ધરાતણા સ્વભાવમાં !

(૨)

ફરુ અનેક દેશમાં,
ઉગાડો પોષકાન્તને,
પિવાડુ જીવનસુતિ
પૃથ્વીથી અકાશ ઠેઠ
આસમાનથી જમીન
નિત્યની સુસાફરી
ન કોઈ થીર
જાય ચડેલને ટપી,
લોકની ગણેલ નીચ-
કોટિમાં ગતિ કરે.
સ્વભાવસિદ્ધ, વારિમાં !

(૩)

અંધકાર ફર થાય,
હૃદય સત્ત્વ ભો હણાય
ને જણાય સત્યમાગ.
કરે પ્રયાસ તરફણે
અલક્ષ્ય લક્ષ મેલમાં.
વિશ્વચક્ષુરૂપ તેજ,
તેજના સ્વભાવમાં !

(૪)

છો જવાય ખાગમાં,
સુહાગ હર્મ્ય-ગર્ભમાં,
સુરમ્ય દેશપ્રાન્તમાં,
છો ફરાય પૂતિ-ગન્ધ-
વાસિત — સ્થલેસ્થલે :
ખાડમાં મસાણામાં—
વિરાગ ના કશાયમાં,
મમીરણ સ્વભાવમાં !

(૫)

અનંતકાય આશરો
ધ્વનિપ્રધાન પાથરો.
ભરેલ ભૂત-ભાવિ વિશ્વ
સર્વને ધરી રહ્યો.
સ્વરૂપ ના તથાપિ લિપ્ત
ક્ષિપ્ત વા ન કેં સંગીપ
વિપદ વિષે સ્વભાવથી !

(૬)

ભૂમિવારિ તેજ વાયુ-
આસમાનથી ઘટેલ—
દેહમાં શકે ધરુ :
સ્વભાવસિદ્ધ સર્વ આ !

‘સ્વૈરવિહારી’

પ્રિય મિત્રવર્ધ,

આ તું મને ઠીક મળી ગયો છે ! ‘આધળા ભેંજે મોઢવું ઢીકું.’ તું એ કહેવત કે કટાક્ષનો અર્થ તો જાણે છે ને ? અલગત તું ભવંર છે, હતા અથવા માટેજ, તે સાથે એટલો શિષ્ટાચાર પણ જાણતો હોઈશ કે કાઈ માણસ હોશથી કઈ મરકરીતું વાક્ય કહેવા આવતો હોય તો તેને એમ જ કહેવાય કે હું એ મરકરી નથી જાણતો ! એટલે તેનો અર્થ તને કહું : ભેંજને, પેટ ચેળ કરવા, ભીંત કે એવી કાઈ વસ્તુ સાથે ઘસાઈને ચાલવાની ટેવ હોય છે માટેજ પેલા મોઢાએ ભેંજને એ પ્રમાણે પોતાની તડલાદી ભીંત સાથે પેટ ઘસતી અટકાવવાને અંદર રાપી ખોમી રાખી હતી અને ભેંજને લોહી નીકળ્યું ત્યારે કાઈએ કહ્યું વિનાજ, પોતાના પેટમા (લાક્ષણિક અર્થમા) રાપી હતી એટલે એ મોલી જાઈશે, “કાણ કહે છે આ ગપીનો ઘા છે ?” એ રાપીવાળી ભેંજ તો દેખતી હતી, હેવટ આધળા હતી એમ કહેવતમા તો નથી પણ આ તો આધળા ભેંજ ! અજાણતાં તેને છાણાંતું મોઢવું જડી ગયું ! તે પછી હમેશ ત્યાજ પેટ ઘસવા જાય ! તેમ તું મને જડી ગયો છે ! એટલે નાનાં છોકરાને નવું રમકડું મળે ને તેનાથી ખૂબ રમે તેમ હમણા તો તને જ લખ્યા કરવાનું મન થાય છે. અલગત નાના છોકરા રમકડું જતું થતાં તેને ખોઈ દે, તોડી નાંખે, તેમ તું પણ જૂનો થતાં તને છોડી દઈ તો માહુ ન લગાડીશ અમારે અહીં તો સ્ત્રી પણ જૂની થતાં તેને છોડી દેવાનો પુરુષને હક હોવો જોઈએ એવી ચર્ચાઓ થાય છે, તો તું તો પુરુષ છે ! કેમ યાદ છે ને ! ગયા પત્રમા જ મેં એકલાએ મર્વાનુમતે ઠરાવેલ કે તું પુરુષ છે !

આમ ગુજરાતી ભાષા ઉપર ભેંજનો ઘણો ઉપકાર છે ! ઉપર એ કહેવતો તો ભેંજની આપી. તેવી જ ખીંછ ‘મૂર્છ ભેંજના મોટા ડાળા !’ અને ખીંછ ઘણી હશે પણ બધી મંભારવા બેસતો નથી. પણ ભાષાશાસ્ત્ર ઉપર ભેંજે કરેલા ઉપકાર વિશે લખ્યા વિના કેમ ચાલે ? આજસુ માણસ માટે કહેવાય છે કે “કેણ કહેવાય ત્યાં સુધી ભેંજ કહે તેવો નથી !” ‘ભેંજ’ના ઉચ્ચારમા આવતા મહાપ્રાણ અને ઉચ્ચાર કરતા પ્રયત્ન કરેલા પડે છે એ ભાષાશાસ્ત્રનો નિયમ આતી નીચે રહ્યો છે. એટલું જ નહિ. અધ્યાત્મશાસ્ત્ર ઉપર

પણુ ભેંશે ઉપકાર કર્યો છે ! એક ગુરુ હતો. તે એશને હમેશા બ્રહ્મનું ધ્યાન ધરવાનું કહે પણ એલો તદાકાર યર્થ શકે નહિ ! ગુરુએ યાત્રીને પૂછ્યું. " તને સંસારમાં કઈ મીઠ વહાલી હતી ? " એલો કહે, " મારી ભેંશ. " ગુરુ કહે, " ત્યારે એકવાર તુ પોતે ભેંશરૂપ છે એવું ધ્યાન ધરીને આવ. " છ મહિને એલો પાછો આવ્યો. ગુરુએ તેને ઝૂપડીમાં આવવા કહ્યું, એટલે કહે " શીંગડા પહોળાં છે તે ઝૂપડીમાં નહિ પેસી શકું. " ગુરુ ખુશ થઈ ગયા કે એશને એક આધ્યાત્મિક સિદ્ધિ મળી ! અમથો ગુજરાતીઓને પ્રશ્ન થયો હશે કે " અકલ્પ બડો કે ભેંશ ? "

પણુ માત્ર ગુજરાતી ભાષાએ જ ભેંશનું માહાત્મ્ય નથી વંધાર્યું. મંસ્કૃતે પણ વધાર્યું છે. મંસ્કૃતમાં ભેંશને મહિષી કહેલી છે. ભેંશ અને રાગની પટરાણી માટે એક જ શબ્દ ! અથવા એમ હશે કે જૂના મંસ્કૃતકાલમાં પણ સોશિયલિસ્ટ લોકો હશે અને એમણે ધધો કર્યા વિના બેઠાં બેઠાં ખાનાર ગણીઓની મશ્કરી કરવા તેમને ભેંશનો શબ્દ આપ્યો હશે !

તને લાગશે કે મને આ ભેંશનું લખવાનું ક્યાંથી સ્ત્રગ્ધ ? તને યાદ છે ને આ મુગધમાં નવોસવો આવ્યો છુ. એ મંબધી જે વિચારો અતુલવો યાચ તે લખવા ભેંઈએ, અને એવા અતુલવો પત્રરૂપે જ લખાય એટલે તને શોધી કે કલ્પી કાઢ્યો છે ! અને મુગધ વિશે લખતાં ત્યાંની ભૂમિદેવતાને તો પ્રથમ સ્મરવી ભેંઈએ ના ! મુગધમાં પરાની ભૂમિદેવતા બૂડ છે અને આખા મુગધની ભૂમિદેવતા ભેંશ છે ! ભેંશનું દૂધ અહીં બધા લે છે. ભેંઈ વળો આખી દુનિયામાં કોઈ શહેર આટલું ભેંશનું દૂધ નહિ વાપરતું હોય ! સાબળુ છે આટલું મોઘુ દૂધ પણ દુનિયામાં બીજે ક્યાંય નથી કદાચ દૂધ માટે ભેંશનો ઉપયોગ પણ આ ગોપૂજક દિવે જ સાધી પ્રથમ શોધ્યો હતો ! પણ એ તો ઇતિહાસવિદો જાણે.

થોડા દિવસ ઉપર કેપીટોલમાં જઈ ચડ્યો હું કચકલી વિશે નથી લખવાનો મિત્ર ! એ કચકલી પણ હું ભેંઈ આવ્યો અને એથી તો બે પ્રકારના મિત્રોએ મારો ત્યાગ કર્યો. એક પ્રકારના નવીનમતમાની મિત્રોએ, હું કચકલી જેવી પ્રાચીન કલામાં રસ લઉં છું માટે જૂનવાણી વિચારતો છુ એમ કહી મારો ત્યાગ કર્યો બીજા પ્રકારના નવીનમતમાની લોકોએ, હું કચકલી અને લવાઈ એક જ વાક્યમાં બોલ્યો માટે મારામાં કચકલી મમજવાનું નવું દૃષ્ટિબિંદુ નથી એમ કહી મારો ત્યાગ કર્યો ! તુ જાણતો નહિ હો, અહીં અમારે સાચા અને ખોટા મતો, પથ્થ અને અપથ્થ મતો, એવા વિલાગો છે જ નહિ, માત્ર નવીન અને પુરાણો એવા બે જ વિલાગો છે. કોઈ પણ માણસ બોગનેજે નો પુરાણો ગણાઈ ગયો તો તેનું આવી જન્યુ. મારુ પણ તેવું થઈ ગયું. અને મુગધ જેવા ખીચોખીચ વસ્તીવાળા શહેરમાં મિત્ર વિનાના થવું એટલે શું તે તુ જાણે છે ? અમયુ વગડામાં એકલાં રહેવું એ સહેલું છે, પણ ભસ્વસ્તીમાં એકલાં રહેવું ઘણું અઘરું છે. પણ હું જેમ એક અસ્માતથી પુરાણો ગણાઈ ગયો હતો તેમ તેવા જ એક બીજા અસ્માતથી તદ્દન આધુનિક રસિયો ગણાઈ ગયો. એ એક નાનાસૂના મડળમાં જાહેર કર્યું કે હું કેપીટોલમાં રેવુ નેવા ગયેલો. મુગધમાં પણ વાતો ફીકફીક પ્રસરે છે બીજે જ દિવસે મારો જેમણે ત્યાગ કર્યો હતો તે બધા મિત્રો બીજા દસ દસ મિત્રોને લઈને મને અપનાવવા હાજર થઈ ગયા !

જન્યું એમ, કે વર્તમાનપત્રોમ વાચ્યુ કે એ રેવુ નેવા કઈક અમુક લાખો માણસ જઈ આવ્યા ! દમણા આંકડાનો ઉપયોગ વખો છે જે ચામારી અને જગતની વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ બતાવે છે. અમારે અહીં હવે બધું આંકડાથી જ ચાલે છે. પહેલાંનાં ટોનિકામાં બધુબધુ તો અંદરનાં તરવો અને તેના સાથે અનાવાતા. હવે તો ટોનિકની એક ગોળીમાં

વિટામિનની કેટલાં હળવે (શું કહું) અણુ કે અંસ કે માત્રા કે એકમ છે તે બતાવેલું હોય છે! એકે દવાના એક ટીપામા અમુક લાખ જંતુઓ એક સેકન્ડના અમુક સત્તાંશમાં મારવાની શક્તિ ખતાવેલી હોય છે! એક દળની જાહેર ખજારમાં એક લગ્ન કેટલા કરોડ દાણા—પછી જરાબર યાદ નથી કે વાવી રહે છે કે ઉગાડી રહે છે પણ કંઈક કરોડે સેખા છે. અહીં એક ચીવડાવાળો પોતે કેટલા દાણા નિત્ય વેચે છે તેની જાહેરખબર આપી કમાય છે! તેમ હું પણ એ જાહેરખબર વાંચી જોવા ગયો. ત્યાં ખેલ તો ઘણા જોયા પણ મૌથી વધારે જોવા જોવી વસ્તુ તો કેં ઓર જ હતી! ઘોડા (જોડ બળશિયા જોવા—કૌસમાં લખું છું. વળી બળશિયા સાથે સરખામણી કરું છું એટલે કોઈ કહેશે મારી દષ્ટિ તો જૂની છે!) ખેલો ચર્મ રહ્યા પછી ખેલોનું કામ થોડી વાર બધ રહ્યું. અને પછી તો બધાને બહુ મજા પડી એવો કાર્યક્રમ આવ્યો! એક જૈરી તખ્તા ઉપરથી નીચે ઊતરી અને ઓતા કે દ્રષ્ટાઓ બેઠેલા હતા તેમા ફરીને જોને ધમ્મ હોય તેની પાસે સુખન કરાવવા લાગી! આખો ઓતા—દ્રષ્ટાવર્ગ એકપણે એકબાંધે ચર્મ રહ્યો! બધામાં કદી ન આવ્યું હોય તેવું ચેતન આવ્યું! મને લાગ્યું કે આ લોકોએ ઠીક કાષ્ટિદના વચનનો આધુનિક ઉપયોગ કર્યો! નથી કહ્યું કાષ્ટિરે કે 'તારા એક ગાલ પર તમારો મારે તેને હું તારો બીજો ગાલ ધરે'! આ લોકો કાષ્ટિદના વચનથી પણ એક ડગલુ આગળ ગયાં! આ તો એક પણ તમાચા વિના ગાલ ધરે છે!—જોકે સુખન માટે! હવે કાષ્ટિદના વચનના આ વિચિત્ર અનુસરણમા મને થોડુંક નથી સમજતું. 'બીજો ગાલ' ધરવાનો એક અર્થ મને એવો સમજાય છે કે ખુશીથી, મનની સ્વચ્છતાથી, દેવ કરનાર તરફ પણ તટસ્થ ઉદાસીન વૃત્તિ રાખવાથી, સામેના માણસને મારવાનો રસ રહેતો નથી એટલે એમ ગાલ ધરવાથી કદાચ એ મારે જ નહિ પણ તે પણ મારે તે હું સમજી શકું છું. પણ છેક ઠંડી રીતે, જરા પણ ઝાળખાણ કે ગ્રેમ વિના, ઉદાસીનતાથી કોઈ સુખન માટે ગાલ ધરે તો સુખન કરવાનો રસ રહે એ હું સમજી શકતો નથી કોઈ પથ્થરનું પૂતણું એમ ગાલ ધરીને બહુ હોય ને કોઈ સુખન કરે એ પણ સમજી શકું છું—કારણ કે એ પૂતણું ગ્રેમપૂર્વક ગાલ ધરતું ખતાવેલું હોય છે—પણ આ એક બાઈ ગાલ ધરે ને કોઈ પુરુષ સુખન કરે તે મને તો સમજતું નથી. વેશ્યાઓની વાતમાં (અમારે અહીં વેશ્યાઓ વિશે એટલી બધી વાતો લખાય છે, એટલી બધી વાતોના લખા—તરો ચાલે છે કે અમારા જુવાનો આખું વેશ્યા-શાસ્ત્ર જાણતા ચર્મ ગયા છે!) વેશ્યા સુદાં પોતાના ધરાકને 'હું તને ચાહું છું' એમ ખોટું કે સાચું કહે છે કે એવો દેખાવ કરે છે! પણ આ તો પોતે ચાહે છે એવું જરા પણ કહેતી નથી! (પણ આ વાતને વેશ્યા સાથે સરખાવાય ખરી! તેમાં નવા જમાનાનો દ્રોહ નથી થતો!) છતાં ત્યાં ઘણા પુરુષો ખુશખુશ ચર્મ જતા હતા. માત્ર પુરુષો જ નહિ. સ્ત્રીઓ પણ આ મહાન પરાક્રમ, મહાન આશ્ચર્યની વસ્તુ તરફ બહુ હર્ષથી જોતી હતી. એક વૃદ્ધ પારસી સ્ત્રી અને પુરુષ તો ખુશથી ઉપર ફૂદાફૂદ કરતાં હતાં!

પણ મને એક વાતનો પૂરો સ્તોષ થયો. ઘણાં વરસો ઉપર, કહો કે ચાલીસેક વરસ ઉપર, કોઈ યુરોપની બાઈ અહીં મુંબઈમાં નાચ કરવા આવવાની હતી એમ સંભળાયું. મુંબઈની યુરોપી પ્રજાએ તેની શ્રામે એવો વાધો ઉઠાવ્યો કે એવા ખુદલા વેપના નાચ દિંદ જોવા અસરકારી દેશમાં લાવવાથી અહીંના લોકોના મન પર ખરાબ અસર થશે, યુરોપને માટે માન ઓછું થશે, વગેરે વગેરે. તે વખતે આપણા કેટલાક દેશાભિમાની લોકોને અપમાન

લાગેલું કે “શું તમે જ એવા સંસ્કારી કે ખુલ્લો નાચ જોઈ શકો અને અમે એવા-જંગલી કે ન, જોઈ શકીએ ?” ત્યારે વળી નટરાજને જુદી જ ફીલ કરેલી કે નીતિના ધોરણે એ બાઈને જોવી સારી નહિ ! આપણે આપણી બહેન કે સ્ત્રીને એવો નાચ કરતી ઇચ્છીએ ! — જો ન ઇચ્છીએ તો ખીજ કાઈ બાઈ પણ એમ નાચ કરે તે ‘ન ઇચ્છવાનેગ ગણાવું જોઈએ સાંભળ્યું છે કે પછી એ બાઈ આપણા ‘જંગલી’ દેશમાં આવી ‘નહોતી’ હવે આવાં રેવુ, યાય છે, થવા દે છે, એ આપણા દેશની પ્રગતિ બતાવે છે. એથી આપણે ખુલ્લો નાચ જોવાને યોગ્ય ગણાવા ! કારણ કે ત્યાં કામ કરતાં સ્ત્રીપુરુષો અરેખર વસ્ત્રાંધરી હતા કે ડિંગબરી હતાં તે કહેવું મુશ્કેલ હતું ! જેમ ગણસોને મારવા લગવાને નહિ નર કે નહિ પશુ, નહિ આ કે નહિ તે, એવાં અનેક દ્રઢોથી પર રૂપ લીધું હતું, તેમ આ ખેડાડીઓએ પણ નહિ પહેરેલ કે નહિ ઉઘાડુ એવું કે સ્વરૂપ ધારણ કરેલું હતું ! અને કિંદની નવી લાલકાત યુરોપે સ્ત્રીકારી તો કદાચ આપણને આપણા સુધરેલપણને લીધે સ્વરાજ પૂણ આપી દે તો ના નહિ ! અથવા આપણે હવે સ્વરાજ લેવાનું પણ કામ શું છે ? આવા નાચો જોવા મળે, મુંદરીઓ જોવા મળે, ચૂમવા મળે, તો પછી સ્વરાજથી શું વિરોધ છે ? સ્વરાજમાં તો કદાચને માંધીજી જોવાના હાથમાં સત્તા આવી જાય તો આ બધું બધ કરે ! આ તો વર્ગર સ્વરાજે સ્વર્ગનું સુખ છે ! સ્વર્ગ પણ છેવટ ઇચ્છાય છે તો હરીઓ કે અપ્સરાઓ માટે જ ને !

*

*

*

પણાઓ કહે છે કે જમાનો સ્ત્રીઓનો છે કે મનુરોનો છે, કે બાલકોનો, છે ! વાસ્તવિક રીતે આ જમાનો પ્રાકૃત જનનો—સાધારણ માણસનો છે એની સત્તા એક રીતે તો બહુ છે જ. કારણ કે તેની અહમતી છે. પણ હવે તો તે આખી દુનિયાનો ડિક્ટેટર થવા માગે છે ! સંગીત પરિપક્વ બન્યો. તો ત્યાં એ સામે પુરસ્કાર પર બેઠાબેઠા કહેશે : “આવું સંગીત મારે ન જોઈએ તમે મને મમજાય તેવું ગાયો આ તો સંગીત નથી, સંગીતની મદલદુસ્તી છે ! તમે લાવવાહી મંગીત ગાયો, સારંગમપદ આટલું ઝડપથી નહિ બોલો.” કાઈ ખરે સંગીતકાર પૂછે. “લાવસંગીત કેવું હોય ? સંગીતમાં જાવ એટલે શું ?” તો કહેશે : “તે હું ન જાણું !” ત્યારે પણ કેમ ગાવું ? “બસ, હું મમજૂ તેવું ગાયો” ઇંગ્લડના એકિવરીના કાપદા સંબંધી એક મશકરી છે એકિવરી—શુદ્ધ ન્યાય, એટલે શું ? તેનો ન્યાયાધીશ ચાન્સલર જે માને તો આ તો હાથના માપ માટે કાઈ અમલદારનો હાથ રાખવા જેવું છે ! અમલદાર બદલાય તેમ હાથનું માપ બદલાય ! પણ આ તો એથીય ભૂંડું છે ! આ આવડી વસ્તીમાં સાધારણ શુદ્ધિનો માણસ કાણ ? સાધારણ માણસ સમજે છે કે નહિ તેવું માપ શું ? કાઈના કપાળ ઉપર લખેલું હોય છે કે એ સાધારણ માણસ છે ? સાહિત્ય પરિપક્વમાં ગયો. તો ત્યાં પણ “વિદ્વદ્ભોગ્ય સાહિત્ય નહિ જોઈએ. અમે સમજીએ તેવું સાહિત્ય આપો.” પણ લાઈ તમે એટલે કાણ ? તમે શું સમજો છો ? ને શું નથી સમજતા ? નથી સમજતા એટલે ક્યારે નથી સમજતા ? અત્યારે નથી સમજતા, તે કાલ પણ નથી જ સમજવાના ? કે નથી સમજતા એટલે મમજવાનું પસંદ નથી કરતા, કે કદી જ નથી સમજવાના ? સંગીત પરિપક્વમાં તમે મમજો તે જ—ખીજું નહિ, સાહિત્ય-પરિપક્વમાં તમે સમજો તે જ—ખીજું નહિ, તો પછી તમે ન મમજો તેવા સંગીત કે સાહિત્યે જવું કયાં ? પણ નહિ—આ તો ડિક્ટેટરના દહાડા છે ! મુમેલીનીની વિરુદ્ધ ન બોલાય, તેની વિરુદ્ધ મત ન અપાય, એટલું જ નહિ, તેનાથી જુદો વિચાર જ ન કરાય, તેનાથી જુદો વિચાર કરનાર ઇટલીમાં ન રહી શકે !—દુનિયામાં ન રહી શકે !

‘ અને આ સાધારણ માણસ હારે હોશિયાર છે ! સામ દાન બેદ દહ ચતુર્વિધ ઉપાય તે જાણે છે ! ઘડીમાં કહે છે “ અરેરે, અને સાધારણ માણસ ! અમારી કાઈ સમાજ નથી લેતું ! બધા મોટા મોટા યદ્ય પડ્યા છે ! ” ઘડીમાં કહે છે. “ જાણો છો ? ચાર જણા સમજ્યા તેમાં શું વળ્યું ? તેમાં તમારું શું પાડ્યું ? કાર્તિ અને આપી શકીશું ! અને કહીએ તે કરો. ” ઘડીમાં કહે છે : “ પૈસા અમારી પાસે છે ! પહેલા રાજાઓ તમને પાળતા પોપના એ દી ગયા, હવે તો અમારા ઉપર આધાર ! અને અને સમજ્યા વિના કશું આપી દઈએ એવા બેવકુફ નથી ! અને સમજીએ તે આપો તો કંઈક મળે. નહિતર ભૂખે મરશો ! ” કાયદામાં કહેવાય છે, ‘ કબજે એ કાયદાના નવ મુદ્દા બરાબર છે ’ ! (Possession is nine points of law) પણ પૈસા એ દુનિયાના નવવાળું મુદ્દા બરાબર છે !

*

*

*

હમણા અમારે ત્યાં વાતો બહુ લખાય છે. એક બીજી વાત : હમણા અમારી ભાવા એટલી વૈતાનિક યદ્ય છે કે અને બધું બ્યાખ્યાની પરિભાષામાં ભોલીએ છીએ. હવે આવે છે એ વાક્યથી તુ સમજીશ. વાર્તા એટલે યુવાને લખેલ વાર્તા ! યુવાને લખેલી એટલે પ્રેમની વાર્તા ! પ્રેમની એટલે દાપત્યપ્રેમની ! દાપત્યપ્રેમની એટલે યુવાનોના પ્રેમની ! યુગનોના એટલે કોલેજમાં એક જ ક્લાસમાં—બધું લાગે બી. એ. મા લખતા યુવકયુવતીઓના ! હવે આમાં બીજું કંઈ નહિ, મને લખનારને માટે નહિ, વાચનારને માટે નહિ, એ તો બધા હોશિયાર છે, કુશળ છે પોતપોતાનું સાબળી લેશે, પણ એ વાર્તાનાં પાત્રોને માટે ચિન્તા ધાય છે ! આ એક જ ક્લાસમાં લખતાં સ્ત્રીપુરુષોમાં પ્રેમ યાય, તેમાં થોડો પ્રેમ યદ્ય પછી લગ્નમાં વિધન આવે, છોકરી સારા લાણેલા રસિકને છોડી દઈ કાઈ પૈસાદારને પરણી જાય ત્યાં તે જાણે ઠીક ! પણ બનેલી વચ્ચે પ્રેમ કરાવી પરણાવીને લેખક છોડી મૂકે ત્યાં બિચારાની શી દશા થાય ! પ્રેમ કરાવતાં તો લેખકને જાણે મજા પડી એ જુવાન વચ્ચેની પ્રેમચેષ્ટામાં લેખક મશગૂલ યદ્ય ગયા. પણ બનેલી ઉમ્મર દીઠી ! આવા ભેગા લખતાં યુવક યુવતીમાં ઉમ્મર બનેલી સરખી હોય—અને કાઈની મોટી હોય તોપણ તે સ્ત્રીની ! કારણ, મબ્યાપ છોકરીને લખાવવાની ઉતાવળ કરતાં નથી ! કામચાલ પ્રમાણે કન્યા કંઈકે નાની જોઈએ અને આ તો મોટી ! તમે તો પરણાવીને વાર્તા બંધ કરી પણ પછી ? વરસો જતાં પુરુષ તો જુવાન થતો જવાનો અને સ્ત્રી—? સાચી દુનિયામાં કાઈ આમ પરણે તેનું મને નથી લાગતું, કારણકે એક તો એ એમનો ખાનગી સવાલ છે, બીજું એ બંને સમજીને પરણ્યાં છે, બંને પોતાનું લવિષ્ય નજરે જોઈને પરણ્યાં છે, વરસ એવાં માદી રીતે વધે છે કે એને માટે એઆથી કાઈ એ ખામ ગણિતશાસ્ત્રી હોવાની જરૂર નથી ! પણ આમને તો બિચારાને પેલો નવલકથાકાર પરણાવીને અદ્ધર મૂકી દે છે ! સાચા વિધાતા કરતાં પણ મને એ વધારે દૂર લાગે છે ! મારી વાર્તાકારને એજ વિનવી છે—અને વાર્તા એ લગ્ન કરતા વધારે જાહેરની વસ્તુ છે માટે મને કહેવાનો હક્ક છે—બિચારો પર દયા રાખો ! દયા રાખો ! જૂના વ્યવહારમાં આખાપો નાની હમગની દીકરીને મોટા વર સાથે પૈસા માટે પરણાવતાં, જે પૈસાનો થોડો લાગ એ દીકરીને પણ મળતો, તેમાં, અને માત્ર તમારા માનસને તૃપ્ત કરવા માટે (જેની તૃપ્તિ એ તમારી માનસ પ્રજ્વળે જરા પણ મળવાની નથી), બિચારાં યુવક યુવતીને અને તેમ તેમની ઉમરનો વિચાર કર્યા વિના પરણાવી દે તેમાં, એ બેમાં મો દેર ! જરા દયા રાખો, નવા વિધાતાઓ જરા દયા રાખો !

મિત્ર

કો' પ્હાડની ટેકરી ફેરી ટોચે,
જ્યાં માનવીની નજરે ન પો'ચે,
ભૂખ્યે હવાનો લૂપતિ કહાવે
એ બંગલો એક તહીં ચણાવે,
અંદાજ આણી તણુ ચાર લાખનો. ૫
બેઠો અને ખાસ બલૂન ઘાટનો
એ પાંખ ને પાછળ એક પૂછડી
(જવાય જ્યાંથી સ્વરગે સીધું ચડી)
કૃત્યો પ્રમાણે ન વિમાન મોકલે
કદિક ને જો ચમગજ, તો વલે ૧૦
યો થાય એ ભૂપચિરોમણિ તણી
જેણે ન પાડાની મુસાફરી કરી !
એ બંગલાને નહિ જારી જેટલી
એથી વધુ તો મૂકવ્યાં છ બારણાં !
જે બારણાંએ નહિ એક જાતનાં : ૧૫
કો' કાઠનાં, તો વળી કો'ક કાચનાં;
ને કાચ પાછા નહિ એક જાતનાં;
કો દેખતા, તો વળી કોક આંધળાં !
પાંખો પરે મેડી કરાવી લીધી
ને પૂછડીમાં નળિયાં નખાવ્યાં, ૨૦
ને નળિયાં ભીંત વિષે રખાવ્યાં,
ને લાકડાંથી છતને મઢી લીધી,
ને રાખી ત્યાંથી લટકતી દોરીઓ,
ટાંગ્યાં મંછી હાંડી, અનેક ઝુમ્મરો
ભીંતે જડી લીધ પછી અરીસા ૨૫
મૂક્યા કળાટેય શરાળના સીસા !
શા ખંડખંડે છતરી પલંગો
ને ખાટખેચી પણ શાં મુકાવ્યાં !
કોથો અને સુરશીઓ રખાવ્યાં
ખૂણે લીધી ગોઠવી ખૂણ મેળે. ૩૦
નિસર્ગ ચોમેરનીને લજવતો
વનશ્રીની સુન્દરતા દગાડતો
ઊડી જવા તત્પર પ્હાડ મોતો
એ બંગલો સાવધ ત્યાં ઊલો'તો
એ બંગલો જે દિ' રહ્યો ચણાઈ ૩૫

ફની'ચરો ચે પણ ગોઠવાઈ
જ્યાં પછી, તાળું લગાવી દારે
બીન્દ દિના મંગળ એ સવારે
સોનાની ચાવીથી મૂક્યો જ ખુલ્લો
ને નામ દીધું છ : બલૂન બંગલો. ૪૦
વાતસલ્યની ચાવી થકી ઉઘાડી
પ્રજાતણું દિલ નિહાળવા જરી
એ ભૂપતિને નવરાશ ના હતી !
મારાય દેશે પમ્પરી છ વાચકા
હા ! બાપુએ કે' બંગલો ચણાવ્યો ! ૪૫
જેવા ફરેથી તહીં લોક આવતા
ને મુક્તકંઠે બંગલો વખાણતા
કે' બાપુએ તો બંગલો ચણાવ્યો !
જેવા ગરીબો, અમીરોય આવતા
ને આવનારા મંછી આ ચ હા ! હતા : ૫૦
મુકાવીને એતર મોલ જેમણે
આ વેઠની પાછળ વર્ષ ગાળ ' !
બળદો તને ,૬૮. ઝાંખ પાડ્યાં
પાણી વજાં નાણુ મહીંથી ગાડલે
એ ચીંધરેહાલ દરિદ્ર ખેડૂતો ! ૫૫
એ હાડ ને આમ તણાં જ માળખાં
બની જિયાર નિજ ગામડે પૂર્યા.
હાવાં જરી માંડ શરીર ટમટમ્યાં
ને આંખની કુડલીઓ પુરાઈ
ત્યાં ખેપ ખેચી દમગાર ગાઈની : ૬૦
એ બંગલો નિરખવા જ આવિયા !
કો' બંગલેથી પયરો જ ચૂટી લે
હા ! એટલે પાસ જવાની છે મના !
ને તેથી સૌ ફર ઊભા ઊભા ભુએ
એ બંગલાની લખલૂટ શોભા. ૬૫
ને વાતવાતે જ વખાણવા જ મંડે
હા ! બાપુએ કે' બંગલો ચણાવ્યો !
જેવા વિનાનો રદ ભાઈ માનખ્યો
હા ! બાપુએ તો બંગલો ચણાવ્યો !

અનુસંધાન પૃ. ૫૧૫]

(૧) સ્કૂલ સર્ટિફિકેટ (School Certificate) માટે ઇતિહાસ (History) ની પરીક્ષામાંથી પદર પેપર પસંદ કરવામાં આવ્યાં. એ પંદરેને 'મધ્યમ' માર્ક મળેલા. એ પેપર જ્ઞાન અને અનુભવ માટે ખામ પસંદ કરેલા પંદર પરીક્ષકોને ફરી તપાસવા મોકલ્યાં. પરિણામે, બધાને સરખા જ 'મધ્યમ' માર્ક મળવાને બદલે, ૯૬ ના કુલમાંથી, ૨૧થી ૭૦ સુધીની સંખ્યાના એમને જુદાજુદા માર્ક મળ્યા. ત્યારબાદ, થોડા સમય પછી, એ જ પેપરને એ જ પરીક્ષકોને હાથે ૧૬ અને ૭૧ વચ્ચે માર્ક મળ્યા. આવી રીતે જુદે-જુદે મમયે અપાયેલા માર્ક વચ્ચે એક વિદ્યાર્થીને તો ૯૬ માંથી ૩૦ માર્કનો ફેર પડ્યો હતો ! એટલું જ નહિ પણ અમુક વિદ્યાર્થીને નાપાસ, પાસ ફે માન (credit) માં મૂકેલા એ વિષે ૨૧૦ માંથી ૯૨ કેસમાં પરીક્ષકોએ, ખીજ તપાસે, પોતાનો મત બદલ્યો હતો અને એક પરીક્ષકે તો ૧૫માંથી ૮ વિદ્યાર્થીઓ વિષે પોતાનો અભિપ્રાય બદલ્યો હતો !

(૨) સ્કૂલ સર્ટિફિકેટ (School Certificate) ની લેટિન (Latin) ની પરીક્ષાના પેપર તપાસતાં પણ એવું જ પરિણામ આવ્યું પદર પેપર પસંદ કરી એ એક વખત એક બોર્ડને અને પછી ખીજ બોર્ડને મોકલવામાં આવેલા. પહેલા બોર્ડ એ વિદ્યાર્થીઓને ૨૮થી ૫૫ સુધી જુદાજુદા માર્ક આપ્યા, ખીજાએ ૩૩ થી ૬૧ સુધી. ખરી પરીક્ષામાં બધાને સરખા 'મધ્યમ' માર્ક મળેલા. એક વિદ્યાર્થીના અમુક સવાલના માર્કમાં જુદાજુદા પરીક્ષકોએ આપેલા માર્કમાં (૬૦ ના એકદરમાંથી) ૨૮નો એટલે ૪૭ ટકાનો ફેરક હતો !

(૩) ઇંગ્લીશના પેપરની તપાસનું પરિણામ એથી પણ વિશેષ ધ્યાન ખેંચનારું છે. ૪૮ વિદ્યાર્થીઓના પેપર સાત પરીક્ષકોને વારાફરતી તપાસવા મોકલતાં નીચે પ્રમાણે પરિણામ જણાવું :

પરીક્ષક	નાપાસ	પાસ	માન (credit) સાથે	ખાસ માન (Special credit) સાથે.
ક	૧	૧૬	૨૭	૪
ખ	૦	૨	૩૪	૧૨
ગ	૭	૩૦	૧૧	૦
ઘ	૦	૯	૩૬	૩
ચ	૫	૧૬	૨૭	૦
છ	૨	૭	૩૭	૨
જ	૧૯	૧૨	૧૭	૦

૪૮ વિદ્યાર્થીઓમાંથી એકને જ કયા વર્ગમાં મૂકેલા એ વિષે પરીક્ષકો એકમત હતા. ઉપરના આંકડાઓ પરથી જણાશે કે પરીક્ષક ખ અને ઘએ એકને નાપામ કર્યો નહિ, કએ એકને અને છએ બેને નાપામ કર્યા, જએ ૧૯ને નાપાસ ઠરાવ્યા !

આટલો ફેરક તો માત્ર ૪૮ પેપરની તપાસથી માંડે અને તે પણ ત્યારે પરીક્ષકોએ સંભાળ-પૂર્વક નિરાતે તપાસેલાં ત્યારે. તો સેંકડો પેપર એક જ વખતે તપાસાતા હશે અને પરીક્ષકો રજાના દિવસોમાં માથેરાન કરવા જવા ઉત્સુક થઈ રહેતા હશે, અથવા વર્ષ દરમ્યાનના કામમાંથી કટાવેલા હશે, ત્યારે શું થતું હશે ?

(૪) એ જ પરીક્ષામાં નિબંધ અને ટૂંકસાર (Precis)ના પેપરમાં ત્રણ વિદ્યાર્થીઓને સાત પરીક્ષાને હાથે અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે જુદાજુદા માર્ક મળેલા:

વિદ્યાર્થી કને સોમાંથી ૨૮, ૩૨, ૪૬, ૫૬, ૫૬, ૫૮, ૮૦

“ અને “ ૨૪, ૪૨, ૪૮, ૬૦, ૬૦, ૬૪, ૭૦

“ ગને “ ૧૬, ૩૬, ૩૮, ૪૪, ૪૪, ૪૬, ૬૦

આવી રીતે એક જ વિદ્યાર્થીને અમુક જવાબ માટે એક પરીક્ષક ૨૮ માર્ક આપે, બીજો ૮૦ આપે; એક ૨૪ આપે, બીજો ૭૦ આપે; એક ૧૬ આપે, બીજો ૬૦ આપે; તો એકદરે પરીક્ષામાં બેસનારા કેટલા વિદ્યાર્થીઓને આ પ્રમાણે કેવળ અકસ્માતથી સહન કરવું પડતું હશે ?!

આ લિખિત પરીક્ષાઓ ઉપરાંત મૌખિક (viva voce) પરીક્ષાનાં પરિણામ તપાસતાં પણ પરીક્ષકો વચ્ચે એવી જ ભ્રાંતી મતભેદ જણાયો છે. લગભગ સરખી ઉંમરના, સરખી કેળવણી પામેલા વિદ્યાર્થીઓને પંખે કરવા છતાં આવો ફરક રહે છે. એવી પરીક્ષાનો હેતુ વિદ્યાર્થીની સામાન્ય શક્તિ અને સામાન્ય જ્ઞાન—“ alertness, intelligence and general outlook ” તપાસવાનો હોય છે એ હેતુ પાર પડવા માટે વિદ્યાર્થીને છટપટી પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવવાની તક મળવી જોઈએ. પણ સર હરોળનો અનુભવ નીચે પ્રમાણે છે: “ I came to the conclusion that, while the two Boards were equally skilful in cross-examining in such a way as to reveal the weaknesses of candidates, it was largely a matter of chance whether they struck on a topic in which a candidate felt so strongly that he was able to display his individuality.” એટલે કે બન્ને બોર્ડ ઉમેદવારની નજીકથી શોધી કાઢે એવી ઊલટતપાસમાં સરખાં જ કુશળ હતાં, છતાં જે વિષય પર વિદ્યાર્થીને મજબૂત અભિપ્રાય હોય, જેમા એનું વ્યક્તિત્વ દેખાઈ આવે એવો સવાલ એને પુછાય કે કેમ એ એનાં ‘નશીબ’ની વાત હતી.

૪

આ પ્રમાણે વિદ્યાર્થી જાણતો હોય તે લખી રોકે નહિ, અથવા મમળ્યા વિના લખી કાઢે. એ મુશ્કેલી જવા દઈએ તોપણ પરીક્ષાની પદ્ધતિમાં અકસ્માત માટે ઘણો અવકાશ રહે છે. તેનાં કારણોમાં નીચેના મુખ્ય છે.

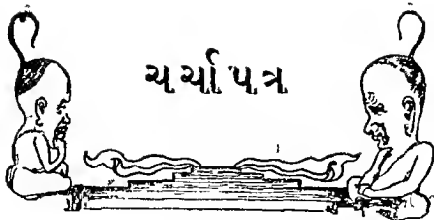
(૧) વિદ્યાર્થીના અક્ષર, જે એક પરીક્ષકને સુવાચ્ય હોય તે બીજો હિંદલી રોકે નહિ, વગેરે.

(૨) પરીક્ષક પાસે કોઈ ધોરણનો અભાવ- ગણિત જેવા વિષયોમાં માર્કમાં બહુ ફરક પડતો નથી, પણ બીજા વિષયોમાં પ્રમાણભૂત જવાબ (Standard answer) જેવું કંઈ નથી. તેથી (અ) પ્રમાણભૂત જવાબ (Standard answer) અને અમુક પેપર વચ્ચે કેટલો ફરક છે તે વિષે દરેકનો ક્યાસ જુદો હોય છે, એટલું જ નહિ પણ (બ) પ્રમાણભૂત જવાબ (Standard answer) કેવો હોય તે પણ અચોક્કસ રહે છે અને એકંદરે માર્કમાં મોટો તફાવત પડી જાય છે.

(૩) પરીક્ષકની શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિ: જ્યાં પરીક્ષકોએ સાથે 'બેસી એક ધોરણ' નક્કી કર્યું હોય તો પણ પેપર તપાસવાનાં જ્યાં દિવસો દરમિયાન એમની શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિ એકસરખી રહે નહિ. તેના અનેક કારણો હોઈ શકે. પરિણામે કોઈ પણ વ્યક્તિ જે ધોરણે તપાસવાનું શરૂ કરે તે ધોરણ છોડ લગી જળવી શકે નહિ.

૫

ઉપરના પૃથક્કરણ પરથી 'પરીક્ષા નકામી છે' અથવા 'પરીક્ષાનાં પરિણામ પગ ખિંસકુલ વળતર મૂકી શકાય નહિ' એવું સિદ્ધ થતું નથી. એ પદ્ધતિમાં સમજાવેલું એવા ફેરફારો થવા જોઈ એ કે જેથી અકસ્માતનું તત્ત્વ જેમ અને તેમ ઓછું થઈ જાય. મુખ્ય યુનિવર્સિટી કેટલીય પરીક્ષાઓ ગોઠવે છે, તેના પરિણામનું શાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ થાય તો અવશ્ય તેમાંથી ઘણું જ જાણવાનું મળે છેવટે, કહેવું જોઈ એ કે એક કે બીજા સ્વરૂપમાં પરીક્ષા વિના આપણે ચલાવી શકીએ એવો મંતવ્ય તો નથી. છતાં, પદ્ધતિમાં જોઈતા ફેરફાર કરવા ઉપરાંત પરીક્ષાઓ ઓછી ન કરી શકાય? દાખલા તરીકે, મેટ્રિક્યુલેશન પછી અને ડિગ્રી પરીક્ષા પહેલાં કોલેજના ત્રણ કે ચાર વર્ષ દરેક વિદ્યાર્થી એક ખામ અભ્યાસક્રમની દેખરેખ નીચે કામ કરે, એના એ કામની સંપૂર્ણ નોંધ કોલેજ પાસે રહે અને વર્ષ દરમિયાન એ પ્રમાણે ૨૦ થી ૩૦ કામ કર્યું હોય તો વર્ષને અંતે પરીક્ષા જેવું ન શખતાં દરેકને આગળ વધવાની તક ૧૨ વર્ષ દરમિયાન જેમણે પૂરેપૂરું કામ કર્યું ન હોય તેમને માત્ર અમુક સંજોગોમાં વર્ષને અંતે પરીક્ષા હોય તો ન ચાલે? જ્યાં સુધી પરીક્ષાઓને આપણી કળવણીપદ્ધતિમાં આટલું અગત્યનું સ્થાન આપીશું ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષા સિવાય બીજી વસ્તુઓ તરફ જોઈતું લક્ષ આપવા સમજાવી શકીશું નહિ.

શ્રી ૧

ધણા વાવકોના જોવામા આવ્યુ હતો કે આપણામા લેખ-પત્ર વગેરેના પ્રારમ્ભમા શ્રી ૧ લખવાની એક રીત છે શ્રી માથે આ સારનો આક્રોશ કામ લખાય છે? એ વિષે કેટલાક તર્ક મેં સાંભળ્યા છે હાલમા કેટલાક હિંદી હાથના લખેલા કાગળો જોવાથી મને એમ જણાયુ છે કે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા શ્રી ૧ નહિ, પણ શ્રીશ (=શ્રી ર્શ) લખવાની રીત પણ છે આ સમગ્રી શકાય એમ છે હિંદી લેખકો 'શ' ને વચ્ચેની ગાઠ વિનાનો જ લખે છે એટલે શ અને ર મરખા જ લખાય મને લાગે છે કે આમાથી શ્રીશ ની રીત મૂલથી ઇત્પત્ર થઈ છે, અને ચાલી ભાવી છે

શ્રી ૫, શ્રી ૧૦૮ વગેરે લખવાની રીતો પણ છે પણ એ તો પાંચ વાર, ૧૦૮ વાર શ્રી લખવાયોગ્ય તેની રીત જણાવેલી વ્યક્તિનો દરજ્જો છે એ જતાવવા માટે છે, એ આક્રોશ રતતર રીતે કરવા જાનતા નથી શ્રીશ તો મથાળામા રતતર રીતે આવે છે પણ એ કપરથી એક એવો તર્ક પણ થઈ શકે છે કે શ્રીશમા છેલ્લી પાન ચતુર્થાશ્વક નથી, વિરામચિહ્ન જ છે. એટલે કે શ્રીશ જ છે 'શ્રી'નો પોતાનો દરજ્જો તો એક નો જ હોઈ શકે આ એક તર્ક શક્ય છે, પણ મને માસે છે કે વાસ્તવમા શ્રીશમાથી મૂળરૂપે શ્રીશ ઉદ્ભવ્યુ છે

*

કિ. ધ. મ.

મંદોદરી વિલીપણુને પરણી હતી

એ કયાનું પ્રમાણ ?

આપણામા સામાન્ય રીતે મનાય છે કે રાવણના વધ પછી વિલીપણુને લકાની ગાદી મળી અને રાવણની વિધવા મંદોદરી વિલીપણુને પરણી પણ આને માટે પ્રમાણ શું છે? આ સંબંધી એક જગ્યાએ ચર્ચા થતા વાંઝીકિ રામાયણમા આ વાત નથી એમ એક પક્ષથી કહેવાયુ ગમાયણમા આ પ્રસંગના નીચે આપ્યા છે એટલા જ સ્તોકો જણવામા છે।

સૂર્યકનુષ નિહત. પ્રહાસનુસ્તપાપર. ।

અથ મન્દોદરી નામ માર્યા ત પર્યદેવયત્ ।

સપત્નીના સદ્દેષેણ સામેજ પરિવારિતા ।

પત્નિ દૃષ્યતે તીર્થ સમુદસ્ય વ્રાતને ॥

રામાયણ, સુદકાંદ, સર્ગ ૧૨૨ શ્લોક ૧૪, ૧૫.

આ પ્રમ ઉપર વધારે પ્રકાશની જરૂર છે.

શબ્દચર્યા

[શબ્દચર્યાના વિભાગમાં આવી ચર્યા પણ આવી રહે. તેમ જ અમુક અમેજી રાખ્તો સમાનાર્થ કયો ગુજરાતી રાખ્ત છે એવી, અથવા સમાનાર્થ નવા ગુજરાતી રાખ્ત ચોજવાની ચર્યા પણ આવી રહે]

ત્રિય ભાઈ,

તમારો તીખી ટીકાવાળો કાગળ મળ્યો. તમે અને તમારા મિત્રો અધૂરી ચર્યાના રિપોર્ટ માલગી એ ઉપરથી મારા અભિપ્રાયો તારવવાની ઉતાવળ ન કરો એમ ઇચ્છું છું. તમારા કાગળમાં જે પક્ષનો સખત વિરોધ છે તે પણ (position) મારો નથી. મારી position નમને સમજાવું તે પહેલા તમારી અણુ ખાતર અને કઈક વિનોદ તરીકે તમને જણાવું કે એક વખત વિજ્ઞાનવિભાગના પ્રમુખ કાન્તિલાલ પટ્ટાએ પોતાના ભાષણમાં કહ્યું હતું કે વિજ્ઞાન માટે જોઈતી પરિભાષા તૈયાર કરવાનું કામ કાકાસાહેબ જેવા કરે તો આપણને સારા શબ્દો મળશે. એમના ચોક્કસ શબ્દો અત્યારે યાદ નથી, પણ ભાવ એ જ હતો. એટલે કેટલાક તો મારી પાસેથી આ જાતની પ્રવૃત્તિ ઇચ્છે છે, જ્યારે ખીજ કેટલાક મને કહાપણ વાપરી 'માયુ ન મારવાની' સલાહ આપે છે. મને લાગે છે કે આવા બંને જાતના મિત્રો પ્રત્યે આદરભાવ રાખી પોતાને ઠીક લાગે તેમ જ માણસે કરવું જોઈએ.

તમે તો પાશ્ચાત્ય પારિભાષિક શબ્દો કાયમ રાખી રાષ્ટ્રભાષામાં, હરેક વિષયના અથો હવે લખાવા જોઈએ એટલું ઇચ્છો છો. કેટલાક લોકો આને પણ અરથાની દેશાભિમાન ગણે છે અને દેશી ભાષા તો કેવળ ધરના તોફારો, ગામડિયાઓ અને બાળકો સાથે વાતચીત કરવા પૂરતી જ રાખી પ્રાથમિકથી માડીને ઉચ્ચ કેળવણી સુધી અને બધા મહત્વના વહેવાર માટે કેવળ અંગ્રેજી ભાષા જ વપરાય એમ કહેનારા છે. આવાઓની સખ્યા એક વખતે ઠીકઠીક હતી, આજે ઓછી છે. પણ એ ન જ વધે એવો વિશ્વાસ નથી ખેસતો. એવાઓ આગળ તો તમે પણ કેવા દેખાશો એની હું કશ્વના કરું છું.

હવે મૂળ મુદ્દા ઉપર આવીએ. રબર, રેસીન, કેમેરા, ક્રાઇલ જેવા શબ્દોને પણ રાષ્ટ્રભાષામાં છે તેવા ને તેવા જ રાખવાના પક્ષનો હું જ્યારે છું ત્યારે પછી 'રેડિયમ'ને રેડિયમ ન કહેતાં બીજું કઈ કહીશ એવું તમે કેવી રીતે કહી શકો ? જે વિશેષ નામો હુનિયાના ધણા દેશોએ સમાનભાવે સ્વીકાર્યા છે તે ફરવવામાં મેં કોઈ કાગે સાર જોયો નથી. હા, એક વાત છે. આપણી ભાષાની ઉચ્ચારપદ્ધતિ અને વર્ણોની વિશેષતા ખ્યાનમાં લઈ કેટલાક જડખાતોડ પરદેશી શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં હું અવશ્ય ફેરફાર કરું. પાશ્ચાત્ય પરિભાષામાં ખૂબ શબ્દો લેટિન અને ગ્રીકમાંથી લેવાયા છે, પણ ધણીવાર મૂળ ધાતુને અંગ્રેજી, ફ્રેંચ, જર્મન, રશિયન કે ઇટાલિયન પ્રત્યયો જ લગાડવામાં આવે છે. તેથી તે તે ભાષાઓને અનુકૂળતા રહે છે, અને છતાં અન્ય ભાષીઓને શબ્દને પકડી પાડતાં મુરકલી નથી આવતી. ગુજરાતીમાં જ્યાં તમે 'માણુમાઈ' કહો છો ત્યાં અમે મરાઠીમાં 'માણુસપણુ' કહીએ છીએ. 'પણુ' અને 'પણુ' એક જ છે. હવે એ જ શબ્દો એક જ છે, છતાં હરેક ભાષા પોતાની ખાસિયત જાળવે છે. એ જ પ્રમાણે લેટિન કે ગ્રીક ભાષામાંથી

ઉત્પન્ન થયેલા પારિભાષિક શબ્દોને ક્રાઈક્રાઈકવાર દેશી પ્રત્યયો લગાડીને હું નવા-
નવા પારિભાષિક શબ્દો બનાવું, ક્રાઈક્રાઈકવાર કશી ફેરફાર કર્યા વગર છે એવા ને એવા
જ લઈશ. આયોડીન, પ્લેટિનમ, એલ્યુમિનમ, સોડિયમ, વગેરે નામો ફેરવવાના પક્ષનો
તમે ધારે છો તેમ હું નથી.

આપણું જૂનાં જેટલાં નામો જડે તેટલાં રાખવાં અને વાપરવાં. વપરાશમાંથી નીકળી
ગયો હોય તો તેમને પાછાં વપરાશમાં આણવાં; ખાસ અગવડરૂપ હોય ત્યારે જ જતાં કરવાં.

હિંદુસ્તાનની પ્રાંતીય ભાષાઓમાં આજે અનેક શબ્દો તૈયાર કરાય છે અને રૂઢ થાય
છે. એ બધાની શોધ કરી એમાંથી જેટલા હળવા, સહેજે બળે એવા શબ્દો હોય તે
સાર્વત્રિક કરવા.

આમપ્રજ્ઞ જેટલું વિજ્ઞાન મળે છે અથવા નજીકના લવિષ્યમાં ગણી શકે એમ હોય
તેટલા વિજ્ઞાન માટે હળવા અને સહેલા સ્વદેશી પારિભાષિક શબ્દો તૈયાર કરવા અને વાપરવાં,
એ અમારી નીતિ હશે. ટૂંકામાં જેટલા ક્ષેત્રને પ્રગટીય જીવન અને પ્રગટીય
કેળવણીની દૃષ્ટિએ પહોંચી વળાશે તેટલા પૂરતો જ દેશી ભાષા અને દેશી શબ્દોનો અંશુક
હદ સુધી આગ્રહ રાખવો, બહિષ્કાર ખાતર બહિષ્કારની વૃત્તિ કદી જ ન રાખવી. કેટલાક
આર્યમાણ્યો અને હિંદુમલાવાળા જેમ તમામ હિંદુ, ફારસી, અરબી શબ્દોનો બહિષ્કાર
કરવાનો આગ્રહ રાખે છે (અને મને કાકાસાહેબ કહેવાને બદલે કાકાસાહેબ કહે છે) તેવો
આગ્રહ હું પસંદ કરતો નથી. સ્વદેશી ભાષા તેમજ મંડરૂત, ફારસી, અરબી આદિ ભાષા-
ઓનું અધ્યયન છોડી થઈ, એ ભાષાઓ પ્રત્યેના પ્રેમ છોડી દઈ, વગરનિચારે, આંધળો
થઈ કેવળ આળસથી અને જડતાથી જેઓ પાશ્ચાત્ય શબ્દો લીધા જ કરે છે તેમની માથે
અમારો વંધો છે.

હું સમજ્યો છું તે પ્રમાણે તમારો પણ એની માથે તો વિરોધ છે જ, એટલે પ્રત્યક્ષ કાર્યમાં
આપણી વચ્ચે કશો જ ભેદ નથી. પણ દૃષ્ટિમા ભારે ભેદ છે એમ મને લાગે છે તે તમને
મમળવું તો જોશો કે ભેદ હોવાં જતાં આપણી વચ્ચે વિરોધ આવવાનું કશું જ કારણ નથી.

તમારે પશ્ચિમમાંથી જેટલું વિજ્ઞાન મેળવી શકાવ તેટલું મેળવવું છે અને નવી નવી
શોધખોળ કરી પશ્ચિમની હારમા બેસી પશ્ચિમ સાથે સમાનભાવે આપ અને લે બને કરવાં
છે તેથી ત્યાંની પરિભાષા વગર તમારું એક ક્ષણે ચાલવાનું નથી, એ હું સારી રીતે મમજ
શકુ છું. તમારા એ આદર્શ સામે મારે કશું કહેવાનું હોય નહિ.

મારે મારી ભાષા ખીલવવી છે એ પાંગળી હશે તો ધીમેધીમે ચાલશે. તમારા જેવા
વિજ્ઞાનવીરો પરદેશી ભાષાથી પણ ચલાવી લેશે, પણ હિંદુસ્તાનની આમપ્રજ્ઞ સ્વભાષા
અને રાષ્ટ્રભાષા મારફતે જેટલું મળી શકે તેટલું જ લેવાની છે. જૂનું ધર્મશાસ્ત્ર હો કે નવું
વિજ્ઞાન હો, સરકૂત, અરબી અને અંગ્રેજી કે જર્મન, ફ્રેન્ચ ગ્રીસ ગામડિયા પ્રજા માટે નથી.
સ્વભાષા ઉપરાંત રાષ્ટ્રભાષા તેઓ કીલી ચક્રા તો બહુ ચર્ચુ. માટે એ બે ભાષાઓનું
સામર્થ્ય વધારવાને નત્ર પણ સખળ પ્રયત્નો કરીયું. જ્યાં મારી ભાષા ન પહોંચે ત્યાં જ
તમારી પારખી અને જરૂરી જણાવી ભાષા ચલાવો, ત્યાં હું આડે નહિ આવું. પણ મારી
ભાષા આજે પાંગળી છે માટે હમેશાને માટે પાંગળી રહેવી જ નોઈએ એવો નિયમ નથી.
આજે એ પરદેશી પારિભાષિક શબ્દો લેશે તો આવવી કાલે પરદેશીઓને પારિભાષિક

શબ્દો આપણો પણ ખરા. આપણી પાસે પરદેશી ભાષાઓને આપવા લાયક શબ્દો અહિંસા, સત્યાગ્રહ, ધર્મ, ન્યાય, કર્મ એટલા જ નથી. આપણો પુરુષાર્થ વધારે એટલે આપણા શબ્દો પણ દુનિયાની તમામ ભાષામાં દાખલ થવાના.

વિજ્ઞાન જો પ્રજા માટે હોય તો પ્રજાની ભાષામાં જ તે વ્યક્ત થવું જોઈએ. એની પરિભાષા, પ્રજા માટે સહેલી અને મહત્વસુલભ હોવી જોઈએ, પછી એ પરિભાષાના શબ્દો ગમે તે ભાષામાંથી તૈયાર થતા હોય. આ છે મારી position. અને તમે પણ તે જ કહેવા માગો છો. આની સામે તમારે કે તમારા મિત્રોને કંઈ પણ કહેવું હોય તો મને જરૂર લખશો. વિદ્યાર્પિતના સરનામે કાગળ લખશો તો હું જ્યાં હોઈશ ત્યાં મને મળશે.

૧૦૦૦ વર્ષની સંસ્કૃતિ વિષેની મારી દલીલ તમે અવળી સમજ્યા. હું એમ કહેવા માગતો નહોતો કે ૧૦૦૦ વર્ષની પારખી સંસ્કૃતિ કોઈ પ્રજા પદર વર્ષમાં લઈ શકે છે. હું એમ કહું છું કે ડાર્મ અંગ્રેજ પોતાની ભાષા, સંસ્કૃતિ અને એનો અદ્ભુત વિસ્તાર અને એના વિસ્તારના તમે કહો છો તેવા લાખો પારિભાષિક શબ્દો, બધાનો વારસદાર પદર વર્ષની અંદર અર્ધ જન્ય છે. દુનિયાનું જ્ઞાન ગમે તેટલું વધે તોયે દરેક જન્મેલા માણસને પોતાની જિંદગીના અમુક વરસોની અંદર જ એ બધાનો વારસાદાર પચાવવાની શક્તિ મેળવવી પડે છે. તે જ પ્રમાણે આપણને પણ તમામ દુનિયાનું જ્ઞાન મેળવતાં સોળસેા વરસ લાગવાની જરૂર નથી. જો બધા જ પુરુષાર્થ કરે તો એક કે બે પેઢીમાં આપણે દુનિયાની હારમાં સુખેથી આવી બેઠી રાકીએ છીએ તે દિવસે આથી વધારે કે આથી વિશુદ્ધ મારે કશું કહેવાનું નહોતું.

લિ. રત્નેદાધીન,

કાકા કાલેલકરના વડે માતરમ

*

Expertનો સમાનાર્થ ગુજરાતી શબ્દ

સામાન્ય રીતે તજ્જત ગણાય છે. એ ખરે છે પણ વાપરવામાં અધરો છે. બોલવામાં તેથી પણ અધરો છે. તેને બદલે મંસ્કૃત તદ્દિનું ગુજરાતી તદ્દિ કારીને વાપરીએ તો શું બોલું ? એ અર્થમાં એ શબ્દ વપરાય પણ છે.

सूक्ष्म हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः । अ. सू. ३-२-४*

‘સ્વપ્નમ્ચક છે, એને શ્રુતિનું પ્રમાણ છે, અને તદ્દિવિદો પણ એમ કહે છે’ તદ્દિવિદો એટલે સ્વપ્નવિદો સ્વપ્નનું આશુ શાસ્ત્ર હતું !

રા. વિ. પાઠક

*

(૧) તવા બંધારણનું મંત્રીપદ

નવા બંધારણ નીચે પ્રાંતોમાં મંત્રીપદ સ્વીકારવાં કે નહિ એ આજે હિંદને મહત્વનો રાજકીય પ્રશ્ન છે. એ મારે ધાની જે ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલી રહી છે મહામનાના શુભેચ્છકોએ પોતાનો અભિપ્રાય આપવામાં પાછી ધાની ફરી નથી. ધીમાન સામ્રાજ્યને જ્યારે જેવા પણ બોલી ચૂક્યા છે.

પરંતુ પ્રાથમિક તરતો મામે જોવાથી આ પ્રશ્નો નિર્ણય આવે તેમ નથી. માત્ર એ તાત્ત્વિક પ્રશ્ન નથી પણ વ્યવહારુ ગણતીતિનો ઉદ્ભવ વ્યાખ્યાનો છેઃ જમાઉધાર પાસાં સાચવીને મેળવવાના છે. મત્રીપદ સ્વીકારવા કે નકારવા એમાં તાત્ત્વિક દષ્ટિએ ખરુંખોટું છે જ નહિ. ગમે તે માર્ગ યદયુક્ત રૂપમાં આવે તેમાં લાભાલાભ અવશ્ય હોય જ.

મહામહાએ બધારણ દેશી દીપું એટલે મત્રીપદ ન ગ્રીહાશય એ મિદાંતે મહામહાવાદીઓ મત્રીપદ નહાઈ છે. તવા બંધાગણુની ચત્રગચ્છનાનુ ચક્ર બની તદ્દપ થવામાં એ ત્યાગનો કરો જ અર્થ રહેતો નથી. ધાગમખાપ્રવેશ વખતે પણ આ જ દલીલ રજૂ થઈ હતી. પ્રગતીય તત્વના બધા જ પક્ષો જે બંધાગણુ નીચે કામ કરે છે તેનાં મૂળતત્વોનો તો સ્વીકાર કરે છે જ. મર્ધ અને ચાલુ મદીમા પ્રગ્નમનાક દેશોનો એ મિદાંત દતો, ને તેના ઉપર જ મહામહાની દલીલ બીજી થવા પામી છે. પ્રગતીય દેશોના તમામ પક્ષો એમ જ માને છે કે જે બધારણ નીચે તેઓ કામકાજ કરે છે તે સ્વદેશની જરૂરિયાતોને મંપૂર્ણ રીતે પહોંચી વળે એવું છે જ. જુદાજુદા પક્ષોની માન્યતા વચ્ચેનો ભેદ માત્ર એ બધારણમાં આજીવંતના દેશુદારો કન્નવવા પૂરતો જ હોય છે અને દિનપ્રતિદિન વધતી થોળાઓએનું લક્ષ્યબિંદુ દેશની પ્રગતિ જ હોય છે. એટલે એમાં ક્રાંતિકારી પક્ષ નથી. એમાં કાઈને તાત્ત્વિક દેશુદારો કરવાની અગત્ય નથી જ જણાતી એ મંથોગોમાં પ્રતિપક્ષ બધારણની તેમજ સત્તાદ્ધ પક્ષની સેવા જ કરે છે સત્તાદ્ધ પક્ષ હોવા સ્વીકારી, નક્કી કરેલી ગાંજનીતિનો અમલ કરી બધારણની મેવા જાળવે છે, બ્યારે પ્રતિપક્ષ વિરોધમાં બિલા રહી દીકાઓ કરી મત્તાદ્ધ પક્ષને અયમ શીખવે છે. જાહે એક જ તત્વના વિભાગો છે. તેથી જ એના જન્મદાતા ઇચ્છંડમા પ્રતિપક્ષ 'શાન્તના પ્રતિપક્ષ' તરીકે ઓળખાય છે. અણીની પણ સત્તાદ્ધ પક્ષ પ્રતિપક્ષની મલાદ લેવાને તેમજ તેના અભિપ્રાયને થોડા વગ્દ આપવા બધાયલો જ છે. કેટલીકવાર તો બધા જ પક્ષો એક ચર્મ ક્ષય છે ને એક જ નીતિનો અમલ કરે છે. મામાન્ય મોટા લગ્નની માએ થતા ખાનખી મનમતાતરે વિસારી મુકાય છે દેશની રાજકીય સ્વતંત્રતા ભયમાં હોય કે મમાજના પાપા મુજી બિડ્યા હોય ત્યારે એ પ્રસંગ

માપડે છે. પરંતુ મામાન્ય બધ નાજુદ થતા જ ફગીથી પક્ષો પડી ગય છે, ને દરેક પોતાની નીતિને વગર રહી બધાનુભવી યુદ્ધો લડ્યા હો છે પરંતુ બન્ને પક્ષો બધાનુભા રહીને જ વર્તે છે તે બધારણે ઘડેલા મૂળજૂત કાયદાઓને માન આપે છે જ્યાં આર્થિક ને ગવર્નરીય મનોગો ગિથ હોય ને મમાજના પાયા મળજૂત હોય ત્યાં આ ગવર્નરીતિ સારી જણાય છે, ને તે માન્ય રાજસામા હડાપણ લેખાય છે

પરંતુ હોવા મહાયુદ્ધ પછી સ્થળેસ્થળે એવા પક્ષો ઉત્પન્ન થવા પામ્યા છે કે તે બધાગણના પાયા જ ખોટા નીકળ્યા છે રાષ્ટ્રનું રાજકીય મામાનિય અને આર્થિક બધારણ જેના પર ગ્યાયુ કે તે મિદ્ધાતો જ એ પક્ષને માન હોતા નથી તે કાનિનરી પક્ષ લેખાય છે પ્રગ્થાન મત મેળવી તેઓ ધાગમલામા પ્રવેશે છે તે પ્રગ્થાન તેઓ પ્રગ્થાનીય છે મરીપદ સ્વીકાર્યા બેટલી શક્તિ હોય છે ત્યારે તે પણ તેઓ સ્વીકારે છે, પરંતુ તેમનું ધ્યેય મમાજ કે બધાગણમા ક્રાંતિ આણી પુનઃગ્થના કરાવું જ હોય છે તેઓ બધાગણના તત્ત્વો સ્વીકારતા નથી મમાજના બધાગણનું પણ કાર્જ મૂલ્ય આકતા નથી કાર્જ પણ હિસામે મત મેળવના જ તેઓ ધાગમલામા ગય છે પોતાનો હેતુ પાઠ પાડવા તેઓ મરીપદ પણ સ્વીકારે છે છતાં તેઓને બધારણ માટે મિલકુલ માન હોતું નથી તેઓ બધારણને પરિન લેખતા નથી પ્રગ્થાનમા પણ તેઓ માનતા હોય કે ન પણ હોય સામાન્ય રીતે તે પ્રગ્થાનમા પણ માનતા નથી રાજતન કે મમાજમા તાત્ત્વિક ફેરફારો કરવા સત્તાની જરૂર છે એટલું જ તેઓ જાણે છે તેઓ જાણે છે તેઓ જાણે છે એવું માને છે ને મનાવે છે, બને ત્યાં મુધી પ્રગ્થાનત્રી રીતથી સત્તા મેળવવાનું તે પસંદ કરે છે, પરંતુ જરૂર જણાયે એ રીત બાજુએ મૂકીને પણ મત દાય કરે છે અર્થાત્તિન બોલશીરિક ને નાઝી મરમુખત્યારી આ જ પ્રકારની છે પ્રગ્થાનના તત્ત્વોને માન આપીને નહિ પણ તેના છડ્યોક ભગ કરીને જ એ બધા મતાધીશ થયા છે જાણે છે તેમનો માર્ગદર્શક મિદ્ધાત છે પ્રગ્થાનની ગવર્નમનના નિયમો એમને કાર્જ પણ રીતે બાધક થઈ શકતા નથી બોલશીરિક, મુમેલિની દિલ્લર અને કમાવપાગા દરેકે બધાગણને બાજુએ મૂકીને જ મત પ્રાપ્ત કરી છે છટાલિયન મરમુખત્યારે પ્રગ્થાનનો થોડો દલ માગ્યો છે, બધારે બોલશીરિક ને નાઝીઓ એવા દબા માનતા જ નથી હી વેલેગના આધર્મે કે પણ ધાગમલામા પ્રવેશ કરી મરીપદ સ્વીકાર્યા હતા પરંતુ એના બધારણોમા મુજાર્જ મરવા નહિ લાગ મળે ત્યારે તેમને નાજુદ કરવા ક્રાંતિગરી પક્ષો અને સરમુખ યાગે બધાગણને ધ્યેય માનતા જ નથી એને તો જાણે છે મિદ્ધા માધરાનું માત્ર માધન જ લેજે છે બધાગણ જાણે છે તેની ને આડે આસુ હોય તો તે મવાનું જ જોઈએ ગવર્નમનના તમામ પક્ષો બધાગણના તમામ મિદ્ધાતો સ્વીકારીને જ કામગીર કરે છે, એ હુરોપના પ્રગ્થાનની જૂની માન્યતા આ પદાર્થોના જમાનામા બિવડન વર્તુલ ધગવતી નથી કદાચ પ્રગ્થાન આધી નમગાનું હશે, પરંતુ આજના ક્રાંતિનરીઓ તો પ્રગ્થાનને પણ સાધન ગણે છે જાણે છે મિદ્ધા જ માખ વસ્તુ છે પ્રગ્થાન તેનું સ્થાન લગ રહે જ નહિ આ નરી કિવસરી બધાને મળે ન પણ ધીરે, પરંતુ નવા નિચારાની પછી તે એટલાન અને તર્ક છે એની કાર્થથી ના પડાને જ નહિ નરી કિવસરી મુધાનકના કે બદમાજના અર્થ મારે તે મામે જોનાનું નથી પરંતુ મારા આરાય સેવ તે તમામ સ્વીકારે ખગમ કરે પડતા પણ ઉપયોગી સાધન

નીચીએ જ, એમ્ને એતી શક્તિમા સ । જી શનાય જ નહિ એટલે ગજનીતિની માગમાગતા પગિણામથી જ નક્કી થશે

એટલે મહામલાનાદીઓ ધાગમભાપ્રવેશ મનુજ ગામે તો પુગણા દષ્ટિર્નિદુથી તેમની ન્યાયતુલા ન મપાય આજે એરી બાપનો ઈ દિનસૂચી પર અવનમે કે તે નિયાગુ ૧૦ મનીપદ ૨૧ી ગ્વાની રાત પણ એ જ નરા દષ્ટિર્નિદુથી નિયાગરી નોઈએ પ્ર નગીન રાજરમતના નિયમમાથી નહિ પણ દેશના ભનાની દી દષ્ટિવી

એ દષ્ટિર્નિદુથી પણ ધાનામભાપ્રવેશ કે મનીપદ્મી ૧૦ દેશના દિતમા યોગ નથી એવુ પણ સિદ્ધ ૧૧ી રાજા સાલાનાલ નો યનનો નિર્ણય થઈ ગયા પછી જ આજે મહામભાએ ધાગમભાપ્રવેશ કર્યા હોન તો લ્યને લાભ થાત એમ કહી રા ૧૧ છે ને તે ઉપરથી જ મનીપદ્મ રવી ૧૦ગ્વાની ચર્ચા જિબી થના પામી છે

શ્રીમાન ગાચ્છી કહે છે કે વધુમતી તમાગી હોય તો તમાગ મનીપણનો રસીગ ૬૨૦૧ જ નોઈએ એ પ્રગતતત્રનો મુગજન મિદ્ધાત છે તમે મત્રીપદ્મનો અનાદ્ધ ૧૧ી શકે જ નહિ તમાગી માગપૂથી જ લોકો તમને મત્તારદ ૨ તો પાઠા નગી તમે એમ ન જ ૧૧ી શકો કે તમે એ મત્તાર રવી ૧૦ગ્વા માગતા નથી પરંતુ એ શ્રીમાન અર્ચીયીન પગિચ્છિનિ જૂની ન્યાય છે આજે એ દષ્ટિરેણુ માયો નથી આજે એ પ્રગતત્રનો મિદ્ધાત ને અવદા ૧૦ નથી જળાનો બહુમતીમા હોય તે ૧૦ મનીપદ્મી ૧૦ કગ્વા જ નોઈએ એમ્ને નવુ બધાગણુ પ્રગતકીય બધાગણુ છે એમ તે મનાને છે પરંતુ નવુ ધાગણુ તો ૩૫ કે તત્ત્વમા પણ પ્રગતત્ર નથી એ રાત તે નિચી ગય છે પ્રગતત્રના કેટલા ગણુગા તે ૧૦ મના છે, પરંતુ પદ્દેરાઓના વચાતી રાત આનતા જ તે તેને મુ ૧૫ છે તાર્ત્વ દષ્ટિઅ તે બધનરિહોણી નો ગ્લાહી છે ૧૧ી મનામભા કે ૧૧ી પણ ગજનીય પક્ષે નવા બધાગણુના મિદ્ધાનો રસીકાર્યા નથી દરે ગજનીય પક્ષ એમ માને છે કે ગજુ બધાગણુ દેશના દિતોમા પ્રગતિ માધને નહિ એમ્ને જ નહિ પણ અત્રાગની પગિચ્છિતથી પણ પીઠેદ્ધ ૬૨૦૧ પ્રગતત્ર ન ૧૦ આવસાને ૫ લે દુ ને દુ જતુ જણાત

એટલે મહામભાવાદીઓ બધાગણુ અપનાવી લેના પ્રગતનો મત માગતા નથી તેને ફેંકી દેશના નિર્ણયને બજા આપના જ તેઓ પ્રગતનો અનાજ સામગવા માગે છે એ ત્યાગમા બજા પૂરવાના એ માર્ગ માટે અભિપ્રાયો લિજ હોઈ શકે પરંતુ મતગરોને આપેના વચનથી મનામભાવાદીઓ મનીપદ્મ રવીગગ્વા કે નકાગ્વા બધાયેના નથી જ અવદા ૩૬૫૧થી જ એ પ્રગતનો ઉકેલ આણી ગ ૧૫ સાધ્ય કેરી ગીતે મિદ્ધ થશે તે માટે મહામભાવાદીઓએ ચોક્કસ ગણુતરી કરી પક્ષે કેટલાકે તો નિર્ણય કરી નાખ્યો હોય તેમ જણાય છે શ્રીયુત મત્તમૂર્તિ અને તેમના માથીદારો મત્રીપદ્મી ૧૦મા જ મોક્ષ માને છે દેશના ભના માટે નરા બધાગણુને એ ગેને જ ફેંકી દેવાશે અને એથી જ દેગની મનામતી જનદી સચનાગે એમ ગણુ છે કિવાઈ જેના બીજા મમાજનાદીઓ મનીપ ન ૧૧ીને જ દેશની માચી મેવા થશે અને વાગણુનો નમગ મચોટ બનને એમ માને છે એટલે મહામભાની યવનાદ્ધ સમિતિએ પોતાનો મત ઉચ્ચાર્યો જ નથી હજી નાભાનાભનો ચોક્કસ નિયાગ થઈ શકે તેવી ધડી આની જ નથી, એવુ તેને લાગે છે અત્યાગની પગિચ્છિનિ

નાબુક છે તે એ મારી પેઠે મગજ છે. જન્મે મનવ્યોમા મહદ્વત્તા છે એવું તે પિછાને છે. એ પરિસ્થિતિમા દેશને જ એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા દેવું એ ઉત્તમ છે. તેથી જ મહાસભાની ખુલ્લી બેઠકમાં જ એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાનું ઠરાવવામા આવ્યું છે. લૂખી ચર્ચાઓમાં દેશની રક્તિ વેડફાઈ ન જાય તે માટે જ અત્યારે તેણે મૌન સેવ્યું છે આ પછે તે પ્રજામતને એક યા ખીજે માર્ગે દોરવા માગતી નથી.*

રમણીકલાલ દલાલ

(૨) હિંદની આર્થિક પરિપદ

હિંદની આર્થિક પરિપદની ૧૯મી બેઠક પૂર્વ બંગાળમા ઢાકા ખાતે આ માસની શરૂઆતમા મળી હતી હિંદભરના અર્થશાસ્ત્રીઓ વિચારોની આપણે અને નિબંધો વાંચવા એકત્ર થયા હતા પ્રેસિડેન્ટ મનોહરલાલે પરિપદના અધ્યક્ષપદેથી પોતાનું મનનીય લાપણ આપ્યું હતું. જગતની આર્થિક મદ હાથનું સિદ્ધાંતલોકન કરી હિંદની ગભીર આર્થિક નબળાઈઓ સળધી તેમણે કીક વિવેચન કર્યું હતું હિંદી પ્રજાની ભારે દુષ્ટિ, (સને ૧૯૪૧-માં ચાલીશ કરોડ વસ્તીગણતરી થવાનો સંભવ છે.) અને દિન પ્રતિદિન વધતી જતી દરિદ્રતા ઉપર તેણે ખાસ ભાર મૂક્યો હતો આખા જગતના સુધરેલા દેશો પોતાની પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા માટે શાસ્ત્રીય રીતે તૈયાર કરેલી યોજનાઓ અમલમાં મૂકે છે, ત્યારે હિંદના ખજાનચી સર જેમ્સ ડીગ એ દિશામા કાંઈ કરવા યોગ્ય ના પાડે છે. રગશિયું ગાડુ એમ જ પોતાની મેળે જળદો ચાકે ત્યાં સુધી ધસડવા દેવા માગે છે, તે માટે તેમણે શાક જાહેર કર્યો હતો.

પરિપદમાં અનેક મુંઝર નિબંધો વચાવા હતા. પ્રેસિડેન્ટ ચેમ્સને 'હિંદના ભાષી સમૂહ-તત્ત્વની આર્થિક વિચારણા' એ નિબંધ સરસ હતો, પણ તેની વીગતોમાં મતભેદને અવકાશ છે. સમૂહતત્ત્વ આર્થિક મંકડામણુમા સપડાશે અને તેને લવિષ્યમા ગભીર હાલત ભોગવવાના મંથોગો પેદા થશે, એમ તે ધારે છે ફેડરેશન અમલમાં આવ્યા પછી દશ કરોડનો વાર્ષિક ખરચ નવા સુધારા પાછળ થવાનો સંભવ છે તે સિવાય ખાસ વધારાની જકાત (surcharges) ને કાઢી નાખવાનું વચન, ચોરીસા અને સિંધને વાર્ષિક મદદો, બ્રહ્મદેશને હિંદથી જુદા પાડવાથી આવનાર નુકસાન, રેલવેની તરફથી વાર્ષિક ફાળો મળવાની નિરાશા, વધતો જતો હિંદશાસનનો ખર્ચો વગેરે અનેક જોખમદારીઓ લવિષ્યમાં લટકે છે. આથી ઇનકમટેક્સ પેદાશમાંથી પ્રાંતોને ફાળો મળે તેવો સંભવ નથી. જાળેટના બે ટાંટિયા પૂરા કરવાની ભારે મુશ્કેલી નડશે.

પ્રેસિડેન્ટ ચેમ્સ હિંદની પ્રજા ઉપર વધારે કરોના બોગ્ગની આગાહી કરે છે. તેના મતન્ય પ્રમાણે પ્રજા અને વેપારઉદ્યોગ ઉપર હજી ભારે પ્રમાણમાં નવીન માર્ગોથી બોગ્ગ લાદી શકાય તેમ છે. હિંદની મિત્તેર ટકા પ્રજા ખેતી ઉપર જીવે છે. તેઓની પેદાશની કાચી વસ્તુઓના ભાવો તદ્દન ગચડી ગયા છે, ખેતી ઉપર ચતા ખર્ચો જેટલી પણ જમીન પેદાશ આપતી નથી. હિંદનો વેપાર પાત્રીસ ટકા માત્ર રહ્યો છે. ઉદ્યોગો પણ મરુંમરું

જેવાં માદા ચાલે છે. સરકારી ચલણનીતિ હિંદના આર્થિક દેહને ચૂમે છે. આમદાની માલ હિંદની જગતમાં ખૂબ લરાય છે. કરંવેરા વધ્યા છે વધારે પ્રમાણમાં જનસખ્યાનો નિલાય કરવો પડે છે. સરકાર મોનાની નિઘરા છૂટકા કરવા દે છે ખીજ દેશો હિંદના કાચા માલને પોતાના દેશમાં આવતા અટકાવે છે. આ સર્વે કારણો જોતાં હિંદની પ્રજા વધારે કરનો ભોજો મહત્ત કરી શકે તેમ નથી. થોડાં દૂધવાળી ગાય પાસે કૃત્રિમ ઉપાયોથી વધારે દૂધ મેળવવાના પ્રયત્નો તેને કમાઈને ઘેર મૂકવાની જરૂર પાડે છે. પ્રોફેસર થોમ્સનો આશાવાદ ટેકો આપતા ગોળ કારણો ધરાવતો નથી.

પ્રોફેસર એલ. એ. નેટશન રેલવેની લવિષ્યની આર્થિક નિયતિ ઉપર ચર્ચા કરે છે. રેલવેની આવક ખૂબ ઘટી ગઈ છે. વાર્ષિક સાઠપાચ કરોડનો ફાળો હિંદના નાણાસાસ્ત્રીને અપાતો તે છેલ્લાં પાંચ વરસો ચર્ચા બધ છે તે ઉપરાંત ત્રીસ કરોડની ખોટ રિઝર્વ ફંડમાંથી ઉઠીની લેવામાં આવી છે. ટિકિટના ભાવો વધાર્યા છે માત્ર ઉપર નૂર પણ પ્રમાણથી વધારે છે. સ્ટીમરો સાથે રેલવે દરીદ્રાઈમાં ઊતરી છે એ સર્વે પ્રયત્નો કર્યા છતાં રેલવેની પેદાશ વધતી નથી. માંડ કરોડનું કરજ કેમ લરપાઈ થાય તે મહાપ્રશ્ન અનુસાર રહેશે. રેલવેના ખર્ચા ઘટવાના ઉપાયો લેવા નથી. ભારે પગારોની સંકડો નિમજૂકોમાં સારી કાપડ કૂપ થઈ શકે તે કળ્યા હિંદી ગરકાર તૈયાર નથી ત્યારે રેલવે માટે જગજુ લવિષ્ય કેમ ગણાય ? લવિષ્યમાં નવી રેલવે સલા રેલવે પાસેથી વાર્ષિક ફાળાની આશા રાખે તેવો જરા પણ મંભવ નથી. વાર્ષિક ખોટ આ વરસે પણ એ કરોડ ચર્ચા હાઈ રેલવે કમિશનર ધારે છે. એટલે રેલવેને માટે આર્થિક સકડામણ અને મૂંઝવણ વારમામાં ચાલી ચાલે તેવાં પ્રંભેગો દેખાય છે.

ડો. લોન્ડનાથન મેનેજિંગ એજન્ટીના ગુણદોષ તપાસે છે. આપણા ઉદ્યોગોનો મેનેજિંગ એજન્ટી પદ્ધતિ ઉપર વહીવટ કળાય છે. માત્ર આખા જગતમાં હિંદ આ પદ્ધતિ સ્વીકારી બેઠું છે ઘણી કંપનીઓમાં મેનેજિંગ એજન્ટો સામે પ્રશ્નની સખત ફરિયાદ છે. કાલસામાં કમિશન, માયાકામમાં કમિશન, માલખરીદમાં કમિશન એ રીતે ઠીક આડકતરો લાભ કમિશન એજન્ટોમાંથી કેટલાકો મેળવે છે. આ સર્વે પેદાશ ઉપર મેનેજિંગ એજન્ટોની મોટરો, જગલા અને મોજશોખો પોષાય છે. આ આખો સવાલ હિંદી સરકાર તપાસે છે. કંપનીસુધાગણા ઉપર ખાસ અધિકારીએ રિપોર્ટ કર્યો છે. તે ઉપર વિચાર કરવાને વેપારી મહાજને આવાહન અપાયું છે. યુ સુધારણા થાય છે તે જોવાનું છે.

ખીજ પણ ઘણા જણવાળેમ વિષયો ત્યાં ચર્ચાયા હતા.

(૩) હિંદની પ્રજાવૃદ્ધિના પ્રશ્નની પરિપદ

હિંદમાં પ્રજાવૃદ્ધિનો પ્રશ્ન ગભીર બનતો જાય છે. હમણાં જ પ્રજાવૃદ્ધિ પરિપદની સભામાં હિંદના અર્થશાસ્ત્રીઓએ આ પ્રશ્નનો ઠીક જાણપોહ કર્યો હતો. વિચારોની વિવિધતા એમાં દેખાઈ આવતી હતી. હિંદની પ્રજાસખ્યાગણતીના ૧૯૩૧ના રિપોર્ટમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે :

છેલ્લાં દસ વરસોમાં જ હિંદમાં ૩૩ કરોડ મનુષ્યો વધ્યા છે. એ વૃદ્ધિગત સખ્યા ફ્રાન્સ અને ઇટલીની સમમ જનસંખ્યા કરતાં જરૂર વધારે છે. પોલેન્ડ અને રુપેનની પ્રજા

કરતા એ તો ક્યાંયે વધી ગય છે. હિંદની જનસંખ્યા હવે ચીનને પણ આંટી ગય છે. આખા જગતમાં હિંદનો પ્રગ્નસંખ્યાનો નંબર પહેલો છે. આવડી પ્રગ્નવૃદ્ધિ ગંભીર ભવ્ય સમાન ધર્ષ પડી છે.

સને ૧૯૪૧ની સાલમાં હિંદી પ્રજા સાક્ષીય કરાડનો આંકડો જતાવે તો કાંઈ નવાઈ નથી. હિંદીઓની વધતી જતી પ્રગ્નને માટે સરચાનો ફૂળી મુક્તદારનું સંગ્રહણ નથી. છેલ્લી વસ્તીગણતરી સમયે કાંઈ ભયકર રોગ કે કુદરતી આફતે કરાડો મનુષ્યની હાનિ કરી નથી. ત્યારે આ ગંભીર પ્રશ્ન શું કરવું ?

પ્રતિનિધિઓને માન આપતાં ડૉ. પ્રાન્સેએ આ પ્રશ્નની ગંભીરતા તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. હિંદના આર્થિક, રાજકીય અને સામાજિક જીવન ઉપર આ સવાલ ભારે અસર કરે છે એમ જણાવ્યું હતું. એમણે એ સવાલનું એ દર્શિર્બિદુથી ધ્યાન ખેંચ્યું હતું: (૧) પ્રગ્નવૃદ્ધિ; (૨) જુદીજુદી જાતિની ધટવધ, એ પ્રશ્નો ઉપર ચર્ચા કરી તેમણે હિંદી પ્રજામાં બીજા પ્રદેશો કરતાં ૪૦ અને ૫૦ વરસ વચ્ચેના મનુષ્યોનાં ઓછા પ્રમાણ વિશે ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. હિંદી પ્રજામાં મરણપ્રમાણ મોટું છે જ્યારે માણસ પૂરો અનુભવી થાય તે ઉંમરે તે મૃત્યુવશ થાય છે. આથી પ્રગ્નનો અનુભવ પરિપક્વ થતો નથી. હિંદી પ્રજા અપવૃત્તી છે.

પ્રોફેસર રાધાકમલ મુકરજીએ પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા કે યુદ્ધ, વ્યાપક એપીરોગો અને દુકાળ જેવી આફતોથી વસ્તીવૃદ્ધિ ઉપર અંકુશ મુકાયોનો સિદ્ધાન્ત ખરો છે. પરંતુ હિંદ જેવા દેશમાં ભૂખમરો, એકારી અને નબળી શરીરસંપત્તિ પણ પ્રમુખીય વૃદ્ધિમાં અંતરાય થઈ પડે છે. એમણે હમણાંના સંયોગોને અનુકૂળ ધર્ષ નવા માધનોદ્વારા ખેતીની પેદાર વધારવા, પ્રજાના ૮૮ ટકાનું અજ્ઞાન નાશ કરી અક્ષરજ્ઞાન આપવા, શારીરિક સંપત્તિ વધારવા અને સુખશાંતિ તથા આરોગ્યના ઉપાયો લઈ પ્રગ્નવૃદ્ધિને રદાણ આપવા જણાવ્યું હતું.

પ્રોફેસર ચોમ્સ હિંદના પ્રગ્નવૃદ્ધિના પ્રશ્નને ગંભીર ગણતા નથી. તેમણે જણાવ્યું કે છેલ્લા વસ્તીગણતરીના દાયકામાં અલગ્યત વસ્તીનો વધારો ૧૦૧ ટકા હતો. પરંતુ છેલ્લા ત્રીસ વરસોનું વધારાનું પ્રમાણ માત્ર ૧૯૦૩ ટકા જ આવ્યું છે. ઇંગ્લેન્ડની પ્રજા મને ૧૮૦૦ અને ૧૯૦૦ની વચ્ચે ત્રણગણી થઈ ગઈ. તે જોતા આ પ્રમાણ ગલરાવે તેવું નથી. તે સિવાય ખેતીની પેદાર પણ ૧૯૦૦-૦૪ થી ૧૯૨૫-૨૯ના તબક્કામાં ૨૯ ટકા વધી છે, જ્યારે વસ્તી માત્ર એ મુદતમાં તેર ટકા જ વધી છે માત્ર ખાદ્ય પદાર્થોની જ ગણતરી કરીએ તો ૧૯૧૧-૧૪ થી ૧૯૩૦-૩૪ સુધીના સમયમાં ૧૭ ટકા પેદાર વધી છે. જ્યારે વસ્તી ૧૧ ટકા જ વધી થઈ છે. ઔદ્યોગિક પેદાર એટલા ટૂંક સમયમાં ૭૪ ટકા વધી હતી આથી ગલરાઈ જવા જેવું બિલકુલ નથી. કૃત્રિમ પ્રગ્નવૃદ્ધિના ઉપાયો વિશે હમણાંહમણાં ધણું બોલાય અને લખાય છે. પરંતુ હિંદમાં એ કૃત્રિમ ઉપાયોની કાંઈ જરૂર જણાતી નથી. વસ્તીવૃદ્ધિનો પ્રશ્ન દેશ, કાળ સ્વયમેવ નિર્ણય કરી નાખે છે, એવો જગતનો સ્મૃતકાળનો અનુભવ છે.

(૪) મુસ્લિમ રાજ્યોનું સંગઠન

મુરોપિયન રાજ્યો પોતાની વસ્તી વધે છે તેને માર્ગ કરી આપવા બીજી પ્રજાઓના દેશોને તાબે કરી પોતાની વધારાની પ્રજાને છોટેલા દેશની સમૃદ્ધિ છૂટવા સાધતો કરી આપે છે. બ્રિટન, ફ્રાંસ, જાપાન, ઇટલી, જર્મની એ સર્વે સુધરેલા ગણતાં મહારાજ્યોએ ગીધવૃત્તિ ધારણ કરી છે. પછાત દેશોને સુધારવાને બદલે તેમને પરત્વે બનાવી તે દેશનો બધો રમકસ ચૂસી લે છે. મનુષ્યોનો સહાર કરનારી નવીન યાંત્રિક શાળા કરી એમણે પછાત પ્રજાના શૌર્યને નફાનું બનાવી મૂક્યું છે એમનું બળ નિરકુશ બની ગયું છે. એમનો સમૃદ્ધિલોભ ક્યારે પણ સંતોષાય તેમ નથી. ઇરાનના રીઝાશાહ અને તુર્કીના મુમુખત્યાર આ સ્થિતિ સમજી ગયા છે. અફઘાનિસ્તાન, ઇરાન, તુર્કી અને અરબસ્તાનનો ઇબ્નેસાદ એ ચાર રાજ્યો સંગઠન કરવાના સદેશા ચલાવી રહ્યા છે. ઇરાનનો પરદેશખાતાનો પ્રધાન સર્વે રાજ્યોની મુલાકાત લઈ આ સપને યોજાસ કરવા પ્રવાસે નીકળ્યો છે. મેસોપોટેમિયા, ઇજિપ્ત, ટ્રાન્સજોર્ડનિયા અને હોડીઝનો અમીર યાહિયા એ બ્રિટિશના લાગવગ નીચે છે એમનાથી સ્વતંત્ર સંધિ ચર્ચ શકે તેમ નથી. માત્ર ઉપલા ચાર રાજ્યો પૂરી સ્વતંત્રતા ધરાવે છે. તેમાં ઇરાન અને તુર્કીને રશિયનોની નિઃસ્વાર્થ મૈત્રી મળી છે. આ સિવાય એબિસિનિયા ઉપર ઇટલીની ચાંચ ખેડી છે. ચીનનું સામ્રાજ્ય જાપાનની કરાળ દાદો વચ્ચે ચવાય છે એટલે જગતમાં આ ચાર રાજ્યો સિવાય બાકી બધાં રાજ્યો શ્વેત ગીધોનું લક્ષણ અને ચૂસણના વિષય બની રહ્યા છે.

*

(૫) જાપાનનો સામ્રાજ્યવાદ

જાપાન ચીનને હાથે કરવાની તૈયારીમાં છે. ઉત્તર ચીન તેના કબજા અને વગ નીચે આવી ગયું છે. અંગ્રેજ સરકાર તેની ફેલ્લી ખાવાની રાજનીતિને સમર્થન કરે છે. પ્રજા-સંઘ જાપાનના દિગ્વિજય તરફ ઉદારીન અને કર્તવ્યશૂન્ય થયું છે. જાપાન પાસે કાચાં દ્રવ્યો નથી. લોહ, કાચા, તેલ, કપાસ, જીન વગેરે જરૂરના પદાર્થો તેને પરદેશ પાસેથી ખરીદવાં પડે છે. પરંતુ રાજામુખર્તુ અદ્વૈત, સસ્તી મજૂરી, શરણે, એન્જિનિયરી, વિદ્યુત્તાસ્ત્રીઓ, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ, વહાણવટીઓ, મ્યુનિસિપાલિટીઓ, કારખાનાંવાળા અને મૂડીવાદીઓના પરસ્પર સહકારથી જાપાને આખા જગતની બજારોનો દિગ્વિજય કર્યો છે. હવે ચીનને જીતી મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની તે તૈયારીમાં છે. લશ્કર ઘટાડવાની યોજનાનો મોટાં સામ્રાજ્યોએ હાસ્યાસ્પદ રીતે ધુમાડો કર્યા પછી હમણાં દરિયાઈ મનવારો ઘટાડવાની યોજના રજૂ થઈ અને મોટા રાજ્યોની પરિપદ લંડનમાં મળી છે. બ્રિટન કહે છે કે અમારે સાત સમુદ્રોનું રક્ષણ કરવાનું છે, માટે અમે પણ તમારા જોટલું જ દરિયાઈ લશ્કર રાખીશું. આ મતભેદને લીધે જાપાન દરિયાઈ પરિપદમાંથી હટી ગયું છે. જાપાન સમજે છે કે મારે તેની તલવાર છે અંદરઅંદર ધૂરકતાં અને બાહુ ઉગામી તૈયાર ગ્રહોનાં મુરોપિયન રાજ્યો જાપાની ગીધને પોતાનો શિકાર છૂટથી ફેલ્લી ખાવા દેશે.

જાપાનનો લશ્કરી સત્તાવાદ ખૂબ હમણાં સૌ પક્ષેને દખાવી છાતી કાઢી આગળ આવ્યો છે. એના સામ્રાજ્યલોભનો પાર નથી. એની મહત્વાકાંક્ષા એશિયા ખંડનો નાથ થવાની છે.

પુરકી અને દરિયાઈ લશ્કર ઉપર છૂટથી નાણું ખર્ચવામાં આવે છે. દિનપ્રતિદિન લગ્નચક્ર સાધનોને ખૂબ વધારવામાં આવે છે. હાલમાં બહુ જ તાણુતાણી પછી જાપાનનું ૧૯૩૬-૩૭નું બજેટ પ્રગ્ન સમક્ષ સુકાયું છે. નાણુંખાતાનો પ્રધાન ટાકાહારી વચ્ચે અને લશ્કરના પ્રધાન જનરલ કાવાશીમા અને દરિયાઈ પ્રધાન એડમિરલ ઊસમી વચ્ચે - બારે ખર્ચતાણુ યર્ષ રહી હતી. છેવટે, જાપાનનું ૧૯૩૬-૩૭નું બજેટ ચેન ૨,૨૭૨,૦૦૦,૦૦૦નું પ્રધાનમંડલે ઢબૂલ રાખ્યું છે. તેમા લશ્કર માટે ચેન ૫૦૮,૦૦૦,૦૦૦ અને દરિયાઈ લશ્કર માટે ચેન ૫૫૧,૦૦૦,૦૦૦ ખર્ચવામા આવશે. કુલ ચેન એક અબજ અને દસ કરોડ આ મુજબ લગ્નચક્ર તૈયારી માટે ખર્ચાશે. દર વરસે જાપાન આ ખર્ચા ફૂલ્કે અને જૂરકે વધારતું જાય છે. બીજી તરફ ઔદ્યોગિક પ્રગતિ બહુ મોટે પાયે જાપાને કરી છે તેથી તેની આગદાની પણ સુધરી ગઈ છે. દેશ સમૃદ્ધિમાં વધે છે. તે ખર્ચે આવકનો મોટો ભાગ એટલે સુડતાલીશ ટકા લશ્કરી ખર્ચ ખર્ચા જાય છે. દરિયાઈ પરિપક્ષમાંથી છૂટું પડ્યા પછી જાપાન બ્રિટન અને અમેરિકા જેટલું જ દરિયાઈ બળ તૈયાર કરવા માગે છે, બ્રિટન અને અમેરિકા પણ શરતમાં જાપાનને હરાવવા માગે છે. પરિણામે, દરેક પ્રગ્ન લશ્કરી ખર્ચ નીચે સાગી પોટે દળાગે.

આ વરસે એટલે ૧૯૩૬-૩૭ના બજેટમા મયા સાલથી ૮૯૧ કરોડ ચેનની વધારે આવક અડસટવામાં આવી છે. બજેટમા મોટા લશ્કરી ખર્ચાથી દર વરસે ભારી ઘાત આવે છે તે લેનો કાદી કરજ કરી પૂરી કરવામાં આવે છે. પરંતુ જાપાનની પ્રગ્નનો સમૃદ્ધિ એટલી વધી છે કે પરદેશોમા ગત્યને કરજ કરતુ પડતું નથી. પ્રગ્નના મૂકીમરો રાજ્યને જોઈતું નાણુ ધીરે છે. જાપાન ૧૯૩૬-૩૭માં કરજ માટે ચેન ૬૩ કરોડની માગ નથી લેતા હાલશે.

જાપાનમા ઉદ્યોગ વધે છે, અને ઉદ્યોગો દેશમાં સમૃદ્ધિ લાવે છે. જાપાનમાં સમૃદ્ધિ વધવા સાથે પ્રગ્નનો પણ વધારો થાય છે. પ્રગ્નના વધારાને માર્ગ આપવા બીજા દેશોની જીત થાય છે. બીજા દેશો જીતવા માટે લશ્કર વધારતું પડે છે. લશ્કર વધારવાથી પ્રગ્ન ઉપર કરોડો બોલે વધે છે. કરોડો બોલે વધવાથી તેટલું કમાવા પ્રગ્નને હમેશા જાગૃત રહી નવા નવા માર્ગો શોધવા પડે છે. આ રીતે કારિવા જિતાયુ, મનુરિવા જિતાયુ, હવે ઉત્તર ચીન જીતાય છે. આવી રીતે બહારવટિયું બનેલું જાપાન કોઈની પરવા સિવાય ઉધાડે જાગે, નબળા પ્રગ્નના દેશો દાઉ કરી જાય છે. જાપાનની પ્રગ્નનો વસ્તીગણતરી દમણા છેલ્લા આઠેટાબરમાં થઈ હતી તે નીચે મુજબ છે.

જાપાનના ક્ષીપોની વસ્તી	૬૯,૨૫૧,૨૬૫
કોરિયાની વસ્તી	૨૨,૮૯૮,૬૯૫
ફોર્મોસાની વસ્તી	૫,૨૧૨,૭૧૯
કારકુટો (સાગલીન)ની વસ્તી	૩૩૨,૫૪૯

૯૭,૬૯૫,૨૨૮

જાપાનની પોતાની વસ્તી ૬૯,૨૫૧,૨૬૫ થઈ છે. આથી સને ૧૯૩૦ કરતાં અધીક કરોડ માણસો વધ્યા છે. આમા ૩૪,૦૩૧,૩૬૦ માણસો છે, અને ૩૪,૫૧૯,૪૦૫ સ્ત્રીઓ છે. વસ્તીમાં વધારો હતો, જે ૧૯૩૦ કરતાં ૮૦૧ ટકા વધારો. વતાવે છે આ વસ્તીના વધારાને સ્થાન આપવા અમારે નવા દેશો જીતવાની ફરજ પડે છે એમ જાપાનનો દાવો છે.

પરદેશો છતવા માટે દર વરસે લશ્કરી ખર્ચો વધારવો પડે છે. મને ૧૯૨૨-૨૩માં ૬૦ કરોડ ચેનનો ખર્ચો, અને ૧૯૨૩-૨૪માં ૬૪૫ કરોડ ચેન અને ૧૯૩૬-૩૭માં ૧૦૬ કરોડ ચેનનો ખર્ચ કરવામાં આવશે. જાપાનનો સામ્રાજ્યલોક કેટલી હદ સુધી પ્રગ્ન ઉપર બોલે નાખશે તે લખિબ કાર્પ આટકળી ચકતુ નથી.

જાપાન સામે કેટલીક ખતરો બધ છે. ઇંગ્લેન્ડ તો જાપાન પાસેથી કાંઈ માત્ર લેતું-વેચતું નથી. સિયામ ૨૦ કરોડ ચેનનો માત્ર લે છે, માત્ર ૬૦ લાખ ચેનનો માત્ર વેચે છે ઇન્ડો-ચાઈના ફ્રાન્સના હાથમાં છે ત્યાં જાપાનને પેચવા દેવા નથી. તુર્કી પણ જાપાનનો માત્ર લેતું નથી. સિરિયા અને પેલેસ્ટાઈન જાને બે કરોડ ચેનનો માત્ર જાય છે. હિંદ તો જાપાનીઝ માત્ર માટે છૂટથી વઢીઓ મૂકે છે પૂર્વના મુશ્કેલા જાપાન ત્યાં જગા પણ મારે છે ત્યાં પગપેમારો કરે છે.

*

(૬) સુધરેલા દેશોનું આર્થિક કોટકું મૂંઝાય છે

પરસ્પર અવિશ્વાસ, મોટાં લાકડાં લશ્કરી ખર્ચો, નાણાના ચલણોની પરસ્પર કુદરતી હરીફાઈ અને અમલકાર, વઢાતની લાગી અને અલગનીય દીવાલો અને એકબીજાને આર્થિક શેઠ આપવાની હમ્મજને લીધે ધણાંખરા સુધરેલા રાષ્ટ્રો આર્થિક ગૃંચવણમાં મૂંઝાઈ ગયા છે. સુધારાના શિખરે પહોંચેલા આ મીઠા બીજી ગરીબ પ્રગ્નઓને કોલી ખાઈ પરસ્પર લડે છે. તેઓની આર્થિક સ્થિતિનો કાંઈક ખ્યાલ આપવાનો આ પ્રયત્ન છે.

ફ્રાન્સ સોનાનું ચલણ ધરાવે છે. પોતાના ચલણનું સોનાના ધોરણે રક્ષણ કરવા માટે તેને ભગીચ પ્રયત્નો કરવા પડે છે આર્થિક નીનિ બંધી બેંક ઓફ ફ્રાન્સના હાથમાં છે. ફ્રેંચ સરકારને નાણાંની ભારે તગી બોગવશી પડે છે અને જણવણ માસે નાણાંના વિપય ઉપર પ્રધાનમંડળો ભાગી પડે છે. મને ૧૯૩૬ માટે ૧૦,૦૦૦ દશ લાખ ફ્રાન્કો કરને લેવાં પડશે. આ ઉપરાંત રેલવેની ખોટ પણ ૩,૫૦૦ દશ લાખ ફ્રાન્કો આવશે. તે સિવાય ૧૯૦૦ દશ લાખ ફ્રાન્ક પેદાશમાં ઘટાડો ચવાની વધી છે અને ૧૯૩૫ની આગમાં બજેટમાં ૬૫,૦૦૦ લાખ ફ્રાન્કની ઘટ આવશે. આ રીતે ૨૦,૦૦૦ દશ લાખ ફ્રાન્કો કરને કાટવાનાં ગલાં છે. પરદેશ એટલે લંડનમાંથી નાણાં કરને લેવા આગળે જામીનગીરોમાં ચોનું આપવું લેઈએ. પણ બેંક ઓફ ફ્રાન્સ તેનું ચોનું આપવા ના પાડે છે. તેનું બજેટ સમતોષ કરવાની હારત ફ્રેંચ પ્રધાનમંડળ પાળી ચકતું નથી કરોનો બોલે વધનો જાય છે. કરજ વધતું જાય છે. અમેરિકાનું લગાઈનું લેણુ આપવા ફ્રાન્સે ના પાડવાથી અમેરિકા ધીરે તેમ નથી. ઇંગ્લેન્ડ પણ ચોનાની જામીનગીરી વમગ લોન આપશે નહિ. ખરેખર કોટકું ચંચવાયુ છે.

અમેરિકા પણ તેની જ આર્થિક મૂંઝવણમાં છે. અગળે કોલરો ખર્ચો ચોનાનો મદકાર લઈ પ્રેસિડેન્ટ રૂઝવેલ્ટે અમેરિકાની પુનરચનાની ચોજનાઓ અમલમાં મૂકી. હવે સુપ્રિમ કોર્ટના નવ ગણા ન્યાયમૂર્તિઓએ એક પછી એક મોટા ખર્ચે પછી અમલમાં આવેલી ચોજનાઓ કાયદાવિરુદ્ધ જાહેર કરી બંધ કરવાની ફરજ પાડી છે. અમેરિકાનાં અંધારણના કાયદા મુજબ દરેક કાર્ય રાષ્ટ્રચંધારણ મુજબ થયું છે કે નહિ તેનો હેલ્લો અને હેવટનો

યુકાદો સુપ્રિમ કોર્ટના હાથમા છે એના નામાકિત વૃદ્ધ જડલોએ પ્રેસિડેન્ટને ભારે ગૂંચવણમાં નાખી દીધા છે, આખા અમેરિકાનું અર્થશાસ્ત્ર ભારે ગૂંચવણમાં પડી ગયું છે. થોડા કલાક કામ કરવાની અને થોડી જમીન ચાવવાની મનન પોજનાઓને સુપ્રિમ કોર્ટ મિનકાપેસર જાહેર કરવાથી હવે ખેડૂતોને બ લો આપવાનું બધ થયું છે એ અમજ પાછું એટલે જીસ અમજ રૂપિયા ખેડૂતોને અત્યાગ સુધી અપાર્થ ચૂક્યા છે તે પણ પાછા કેમ લેવા એ મોટો મનાય થઈ પડ્યો છે આ કામને ગાટે દશ કરોડ પાછું કરો પણ હવે ઉધગાની શરૂઆત નહિ લાખો ગાંઠો કપામ અને લાખો ટન ઘઉંના ઉપર ધીરેલા નાણા બાળતે શુ કરતુ તે પણ મોગી વિમામણુ ઊભી થઈ છે આ મોગી શકામાંથી કેમ છૂટણુ તે પ્રેસિડેન્ટ રુઝવેલ્ટને મમજણુ પડતી નથી રાજ્યમંદારણુ અમેરિકાના બધા પ્રાંતો એમન થાય ત્યારે જ સુધરી શકે, પણ તેમ બનણુ મુશ્કેલ છે

ડોલરની સ્થિતિ બગડતી જાય છે બીજી વખત પણ ડોલરની કિંમત પ્રેસિડેન્ટને ઘટાડવાના લણુજગ વાગે છે ચાદીની ચાનુ ખરીદતો પ્રજા પણ નિશ્ચય માગે છે અમેરિકાના ખેડૂતોનું શુ થશે તે પણ કોઈ કહી શકતુ નથી ચારે તરફથી ઝઘામત વાય છે

જાપાન આખ મીચી ખર્ચ કરવા મડ્યુ છે સને ૧૯૧૪ પછી તેનો ખર્ચો ત્રણ ગણો થઈ ગયો છે યુદ્ધમામથી પાછળનો ખર્ચો પણ એવડો થઈ ગયો છે તેને એશિયાની મહારાણી થવાની હોશ છે તેની જ બીજી મહેચ્છા સાગરની મહારાણી થવાની છે તે ખૂબ ખર્ચ કરી રહે છે તેને પગદેશમાંથી નાણુ મળતુ નથી પોતાના રાજ્યમા નાણુ મળવાની પણ મર્યાદા રહે છે પ્રજા ઉપર ભારે કરોનો બોળો ચાલુ છે કરજ કુદકે અને ભૂસકે વધે છે એનું આર્થિક બલન એટલુ કહી ગયું છે કે મ્યારિક કાટનાનો લાય રહે છે

જર્મનીનો આર્થિક કારભાર નાઝીઓ મરે છે સુરોપના નાણુ નનહાગના અધિકારતા વહદીઓનો જર્મનીએ હડધૂત કરી બહિષ્કાર કર્યો છે તે જગી લશ્કરી ખર્ચ કર્યા જાય છે પરદેશો સાથેનો વહેપાઝ ઘટતો જાય છે એ દેશાળિયા દેશને કોઈ પણ દેશ એડ રાતી પાઈ પણ ધીરે તેમ નથી આતરનું કરજ વધ્યુ છે પેદાર ઘટે છે એના નિકાશવેપાર ઉપર મોટા અતરોપો પગદેશોએ નાખ્યા છે હેર દિવસ પતિણુમોની દગકાર ગખના વગર આધળિયા કરી ધપા પે જાય છે

ઓસ્ટ્રિયાનું નાણુપ્રકરણુ તદ્દન બગડેલુ છે જેમતેમ ગાડુ હનયે રાખે છે

ઈટલીનું અર્થશાસ્ત્ર અબિસીનિયાએ મગાડી મૂક્યુ છે દરરોજનો તેર લાખ રૂપિયાનો ખર્ચો ફટલા સમય સુધી નિભાવી શકશે ? એ દેશના અર્થશાસ્ત્રના સાચા ઢીના પડી ગયા છે તે ક્યારે અટકી પડશે એ કહી શકાય નહિ

ગ્રીસના અર્થશાસ્ત્ર વિષે માહિતી મળી નથી પરતુ સારી હાલતમા હોવાના બાલ ચિહ્નો જણાય છે

બ્રિટિશ—એ ખધુ શિયાળિયુ ગાત્ર બન્યુ છે પરતુ તે પણ જખમી હાલતમા છે ભારે કરજમા મોગ વધારો ચતો જાય છે બેકારી ઘટતી નથી પ્રજાની પેદારનો પાચ આના લાગ રાજ્ય તાણી જાય છે પાછું કરના ચલણુનું રક્ષણુ મોટા ભોગ માગી રહ્યુ છે સ્વતંત્ર સરકારનો આર્થિક લાભો આપતા અટક્યા છે માત્ર હિંદ જ એકયુ એની શિકારબૂમિ

ગદી છે. ખીજાં સુધરેલાં રાજ્યો કરતાં એની નજર વધારે મુદ્દમ અને દૂરદર્શી છે. એટલે એની મૂંઝવણો પ્રમાણમાં ઓછી છે.

ડે-માર્ક, દોલેંડ, રોને વગેરે મધ્યે રાજ્યોમાં આર્થિક વિપ્લવ દુઃખકર્તા થોડવતે અંશે થઈ પડ્યો છે. બ્યારે મોટી આમ લાગે ત્યારે સૌને આંચ લાગે છે; એ કાકડું તરત સુધરે તેવું નથી. એનાં ભવિષ્યનાં પરિણામો વધારે ખરાબ આપવા મંભવ છે.

*

(૭) સુધરેલાં રાજ્યોની ભારે લશ્કરી તૈયારીઓ

યુરોપિયનો અને ખીજા સુધરેલાં રાજ્યોની ભવિષ્યની યાદવાસ્થ્યોની આગાહીસ્વરૂપ મોટી લશ્કરી તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. આ ગીધોને પરસ્પર જરારે વિશ્વામ નથી. તેથી પોતાની આંચ અને પગને નીજા કરી ગયે છે એઓની હઠિયા મલિન છે એમની આંખો પીડે છે, એક ખીજાને કાડીને કાલી ખાવા તૈયાર થઈ બેઠા છે તેઓ, દાડગોળો, લડાઈનાં વિમાનો, લડાઈની ટેન્કો, ઝેરી ગેસો વિમાની ગોળાઓ, ખખટગાળી મનવાગે, સજામરીનો એની જ મુખ્યત્વે તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. કેવી રીતે ભયકર મનુષ્યસંહાર થઈ શકે તેની જ યોજનાઓ અને ઉપાયો તૈયાર કરવા માટે વિજ્ઞાનવાદીઓનાં શ્રૂંંગનાં શૂંક કામે લાગી ગયા છે. શ્રી ગીતામાં કહેલા ‘હુ બોકાનો સ્વય કરવા પ્રવૃત્ત થયેલો કાળ હું’ એવો જાણે મમય આવી લાગ્યો છે.

હેર દિલ્લરને તો તોપો અને ગદ્દો ઉપર જ વિશ્વાસ છે એને સુનેદશાંતિ જોઈતા નથી. જર્મનીની મહાયુદ્ધમાં શ્રૂંટવેલી જર્મીન—એનાં પ્રિય આફ્રિકાના મંરથાનો—એને પાછા મેળવવાં છે. એ સરથાનો ગ્વીકાગનાર રાજ્યો તેમને પાછા આપવા તૈયાર નથી જર્મની આથી લશ્કરની ચારે તરફથી તૈયારી કરે છે. એણે છેલ્લા ત્રણ વરસોમાં અજબ પાઉંડ લડાઈના સામાન પાછળ ખચ્યાં છે એનો ત્રણ દગ્ગર લડાઈનાં વિમાનોનો કાફલો યુરોપનાં રાજ્યોને ડારી રહ્યો છે. એ નવી મનવાગે બાધે છે. દરેક યુવાનને યુદ્ધની કેળવણી આપે છે. એને ક્રાન્સને નમાવવું છે રશિયા ગામે મોરચા માંડી તેને જર્મીનનો બાગ કઢાવવો છે. હેર દિલ્લર આખો લાલ કરી, શૂઢી ઉગામી જર્મીન ઉપર પગ પછાડી, દાંત કચકચાવતો પ્લેટફોર્મ ઉપર બીબી યુરોપનાં રાજ્યોનાં હૃદયમાં અશાંતિ પેદા કરે છે.

ક્રાન્સને જર્મનીનો ભારે ભય છે, જર્મનીને એકલુઅટ્ટું કરી મૂકવું છે. જનાં જર્મનીની કારે લડાયક તૈયારીઓએ ક્રાન્સના રાજ્યદારીઓની નિદા ઉઠાડી દીધી છે. પચીસ લાખ યુવકોને યુદ્ધમાં સામેલ કરી શકાય એવું લશ્કરી શિક્ષણ ક્રાન્સે આપી દીધું છે. મોટું શ્યામ વર્ણનું મોરોક્કોવાસીઓનું લશ્કર પણ તેણે તૈયાર કર્યું છે. આજે જર્મીનના લશ્કરમાં ક્રાન્સ જગતમાં અનેક જળવાન છે. એણે અનેક રાજ્યો સાથે લશ્કરી મંધિ કરી પોતાનો સજા પક્ષ યુરોપમાં બિઓ કર્યો છે. ક્રાન્સ પગથી તે માથા સુધી દધિયારબધ તૈયાર બિજુ છે. જર્મનીએ પોતાનું વિમાની સૈન્ય વધાર્યું તો ક્રાન્સે પણ તેટલા જ પ્રમાણમાં પોતાના વિમાની સૈન્યનો વિકાસ કર્યો છે. એની પાસે ૮૯ સજામરીનો છે. જના દહ બીજા મોટી રક્ષ મજામરીનો બાધવા માટે ખર્ચવા તે તૈયાર છે. લીગ ઓફ નેશન્સમાં એ દેશ કતોદર્તા છે. ઇટલીને તેણે જર્મની સામે ગોંડરી એપિમિનિયા સામે રક્ષણ આપ્યું છે. અજબને ફોર્સ ખર્ચો તેણે મોટી રકમે લડાઈની સામગ્રી તૈયાર રાખી છે.

જર્મનીના જિલ્લાઓથી મલગાઈને રશિયા પણ ભારે લડાવડ તૈયારીમાં પડ્યું છે તેણે તેર લાખ મનુષ્યોનું જગી લશ્કર એ દિવમની નોટિમમાં રણક્ષેત્રમાં જાણી રહી રહે તેવી વ્યવસ્થા કરી છે જાપાનની આક્રમણનીતિનો પણ રશિયાને ભારે ભય મહે છે રશિયાએ સડો નવી અખતરનાળી મોટાં જાધનાનો પ્રેર્યામ નક્કી કર્યો છે સળમરીનો પણ ઘણી બાધે ઠ આફ્રિકાનો કુદ્દનિયમમાં શિક્ષણ આપના અને શાળાઓ ખોલી છે એરી ગસ તૈયાર કરનાના જાગ્યાના પોત્યા છે હવે તેનું રિઝર્વ લશ્કર એક કરોડ જેટલું મોટું તૈયાર થયું છે એક વગસમાં જ તેણે ૩૬૦,૦૦૦ માણસો એટલે ૩૦ ટકાનું લશ્કર વધારી દીધું છે વિમાનો બાધનાના અને જાગ્યાનાઓ પણ બાધ્યા છે રશિયાએ સ્ત્રી સૈનિકાની ટુડીઓ જાણી કરી છે

જાપાન તો ખરેખર સુધરેલા ગળ્યોમાં મહાગવટિયું મન્યું છે યુરોપના મહા ગળ્યોને પોતાના કબજા અને ઝગડાઓમાં પડેલા જોઈ જાપાન કાઈ પણ અટકાવ વગર ચીનને આમી જના તૈયાર થયું છે ઉત્તર ચીન તેણે હાઈ લીધું છે મોંગોલિયા તરત લેના ધારે છે રશિયા સામે તેણે મુકો ઉગામી છે અમેરિકા સામે ડોળા તાણે છે એ દેશની ને કુદ્દનન ચડ્યો છે જાપાનની પ્રજા પોતાના બળને જીતી શક્તી નથી તેના કુદ્દમ્ય માનમને બહાર ની જનાનું દાર જોઈએ છે જાપાન કુદ્દવેયું બન્યું છે તેણે વરગન વધાર્યું છે વિમાનોના લશ્કરને શિક્ષણ આપે છે લડનમાંની દરિયાઈ પરિવહમાંથી તે નીડળી ગયું છે તેને અંગ્રેજ અને અમેરિકન દરિયાઈ બળ જેટલું જ બળ બાધનું છે તેણે નના નેનું દરિયાઈ બળગસા ૨૨૦૦૦૦ ટનના બાધનાના છે તેમાંથી ૨૦ બારકસો તો બધાઈ ગયા છે તે પોતાની અર્ધી પેદાશ લડાવડ સાગત્રી અને તૈયારી પાછળ વાપરે છે

આ સર્વ તૈયારીઓ જોઈ સા મહાગળ્યોમાં ખધું ઇંગ્લડ પણ પોતાના માત્રાજનના રક્ષણ માટે ભારે ખર્ચ કરી ગયું છે તેણે પોતાના મથકો સિંગાપુર એડન, એલેક્ઝાન્ડ્રિયા, બ્રિસ્ટાન્ટર વગેરે સ્થાનો ઉપર ત્રણગણું લશ્કર તૈયાર ગાખ્યું છે નવી મનાગેનો મોટો પ્રોગ્રામ રગાય છે ત્રણ હજાર અખતરનાળો વિમાનો કાફલો તૈયાર થઈ ગયો છે નના અદાજપત્રમાં કરજ નાણા હાઈ મોટી લશ્કરી તૈયારી કરનાની ગોઠવણ થઈ ગઈ છે. સિંગાપુરની સરકારે ત્રીજી વખત પાંચ લાખ ડોલરો લડાવડ સગળમ માટે બાધ્યા છે કેનેડાએ ૫૬૨ લાખ ડોલર વિમાનો કાફલાને મજબૂત બનાવના અર્થમાં છે આસ્ટ્રેલિયા ૭૫ લાખ પાઉંડ વધારે લશ્કર ઉપર ખર્ચવા તૈયાર થયું છે

અમેરિકા પણ પોતાનું દરિયાઈ અને વિમાની બળ ખૂબ નધાગના ઇચ્છા રાખી બીજા અબજો ડોલરો ખર્ચના તૈયાર થયું છે તેને જાપાનનો ભય છે

અભિમીનિયામાં રોકાઈ ગયેલા ઈટલીનો ભય હજી અંગ્રેજોને મટ્યો નથી ડેન્માર્ક, સ્વિડન, બેલજિયમ વગેરે સર્વ મહાગળ્યો પોતાનું લશ્કરી બળ નધાગવાને મોટી નાણાની રકમો ખર્ચે છે

યુરોપના દોઢ કરોડ મેનરોમાંની મોટી મધ્યા કુદ્દમાગત્રી બનાવના દોડાઈ ગઈ છે !

દુગરસી ધરમસી સપટ

(૮)

સુસ્વં વા યદિ વા દુઃસ્વં પ્રિયમપ્રિયમેવ વા ।

પ્રાપ્તં પ્રાપ્તમુપાસીત દ્વદ્યેનાપરાજિતઃ ॥

—મહાભારત

સુખ કે દુઃખ જે જેમ, પ્રિય અપ્રિય જેમ જે ।

આવે તેમ ઉપાસી લ્યો, દ્વિયે હામ ન હારતાં ॥

—મહાભારત

[ઉપરનો શ્લોક લોકમાન્ય તિલકને અતિ પ્રિય હતો રા. વિ.]

*

(૯) હિંદના ક્ષાત્રતેજના હાસનું નિદાન

જો કોઈ મુશ્કેલી આવી તો ખીન્ન તે દુઃ કરશે, જો કોઈ દુગો થયો દશે તો ખીન્ન તેને દખાવી દેશે, જો કોઈ ભય ઉપસ્થિત થયો તો ખીન્ન તેનો મામનો કરશે, જો દેશ ઉપર આક્રમ આવી પડી તો ખીન્ન તેનો ખચાવ કરશે—જ્યારે લોકમાનસ આનું ધર્મ જન્ય ત્યારે સમજવું કે તેઓ એવી જુમિકાએ પહોંચ્યા છે કે તેમનામાંથી નાગરિક જવાબદારીની ભાવના ક્યારાઈને નીકળી અર્ધ છે, અને જે રાજ્યત્ર આવા માનસ માટે જવાબદાર હોય તે સાધારણ મનુષ્યના સ્વભાવને પ્રતિરૂળ છે.

—સોર્ક ફિલ્ડ

અમાળના પ્રાતેએ પૂર્વ દેશોના ઇતિહાસમાં જેનો દાખલો ન જડે એટલા લાંબા સમય માટે શાન્તિ ભોગવી છે. તેથી સામાન્ય જનતાની સ્થિતિમાં સુધારા થયા નજરે પડે છે. જોકે પગદેશી રાજ્યને અનિવાર્ય એવી રાજનીતિને લીધે કેટલાક વર્ગોને દખાવેલાં રહેવું પડ્યું છે. આપણી પગિરિથિતિના સન્નેએ એના છે કે ગતહેર નોકરીની, લશ્કરી અને રાજકીય શાખાઓમાં દેશીઓને ઊંચે અડવાને જાડું થોડો અવકાશ રહે. ખટું કદીએ તો ભોગલ શહેનશાહતમાં પણ આ ખાતાની ઊંચી પદવીઓ પરદેશીઓ જ ભોગવતાં પણ નિર્ભળનું બુદ્ધિમયી રક્ષણ કરવું, અને દરેક વ્યક્તિને પોતાના ઉદ્યોગનું ફલ 'મજા' એવા જોડાખસ્ટ રાખવો એ હાલના કાલદાત્રનો ઉદ્દેશ હોવાથી ખેતી અને વેપારને દરેકે પ્રકારનું ઉત્તેજન મળેલું છે. દેશે આ રીતે ત્વરિત પ્રગતિ અને સાધારણ રીતે આવા સંનેએમાં જેટલી આશા રાખીએ તેટલી ઉન્નતિ ખતાવી આપી હતી

—Stewart : History of Bengal

આપણે દેશીઓને જે અધોગતિની સ્થિતિમાં રાખીએ છીએ તે જ આપણા તંત્રની મુખ્ય ખામી છે. . . આપણે તેઓને વિશ્વાસ અને મારી આવકની દરેક પદવીથી દૂર રાખીએ છીએ. ભાગ્યે જ ભરણપોષણ થાય એવી હવકામાં હલકી જગ્યામાં રાખી મૂકીએ છીએ, અને તે પણ નફ્ટકે! કારણ કે એવી જગ્યાઓ-મટે યુરોપિયનો મળી શકતા નથી જાણે એ કોઈ હલકી મનુષ્યમતિના હોય તેનું આપણે તેમની માથે વર્તન રાખીએ છીએ. દેશી રાજ્યતંત્રમાં જે માણસો ઊંચામાં ઊંચી પદવી ભોગવે, જેઓ પ્રાન્તની સુઆગીરી કરી

રાકે, તેમને આપણે હમાય કરતાં ભાગ્યે જ વધારે ઊંચા ગણીએ છીએ. આપણે જ તેમની આવી અધમ દશા કરી મૂકીએ છીએ. અને પછી જાણે તેઓ ઊંચી પદવીને નાલાયક હોય એ પ્રમાણે તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી તેમની અવજા કરીએ છીએ, ત્યારે તેમનામાંથી એક પણ માણસને સત્તાની જગા સોંપી ન શકાય એવી નિષ્ફળ સ્થિતિમાં તેમને રાખવા છે?— આપણે જે કાયદા માટે અભિમાન ધરાવીએ છીએ તેનું છેવટનું પરિણામ શું આ જ થવાનું? “વિગતની ખાખતો સિવાય તેમને કયાંય નોકરીમાં ન રાખવા એ જ ભ્રે સરકારની ચિંતા અને મંલાજતો વિષય હોય” તો આપણી પ્રજાને આટલી અપમાનકારક અને આપણને આટલી નુકસાનકારક રાજનીતિ છોડી દેવાનો અને વધારે ઉદાર રાજનીતિ અંગીકાર કરવાનો સમય આવી લાગ્યો છે એમ કહેવું ભ્રેષ્ઠ છે. પોતાની પ્રજાનું આરિત ઉત્તર થાય એ બ્રિટિશ સરકારની રાજનીતિ છે. અને એ પરિણામ લાવવાને તેઓને પોતાની કદરમાં ઊંચા અડાવવા અને મત્તા અને વિશ્વાસની જગ્યાઓ આપવી એના જેવી ખીજ કાઈ સારી પદ્ધતિ નથી.

—Sir Thomas Munro

દેશી રજવાડાના અધોગતિએ પહોંચેલા વિલામ અને અર્થવશરના પૈલવના સમંધમાં એટલું જ સમજવાનું કે રાજ્યોને પોતાની જવાબદારીનું જ્ઞાન નથી એટલે એવાં પરિણામ અનિવાર્ય છે. પ્રાચીન કાળમાં પ્રજાને પીડનારો કાઈ આપખુદ રાજા અને માત્ર ભોગ-વિલાસનો જ વિચાર કરનાર કાઈ સ્વચ્છંદી રાજા ટકી શક્યો નથી ખહારની અકાષ્ઠ અથવા તો આંતરિક વિઘ્નથી તેની સત્તાને અંત આવતો. પણ અંગ્રેજ સરકાર તો, ત્યાં સુધી રાજ્યકર્તા સધિની શરતોને વફાદાર હોય અને સુધરેલા રીતરિવાજોને બહુ ખુલ્લી રીતે ભજ ન કરતો હોય, ત્યાં સુધી તેઓને રક્ષણ આપે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં રાજ્યકર્તાને પોતાના ભોગવિલાસ માટે ગમે તેટલી દૃઢ સુધી પોતાની પ્રજાને લૂટવાની અને ખજાનાનો ગમે તે ઉપયોગ કરવાની છૂટ રહે છે.

—Mr. Pinnker

ખરાબ રાજ્યકારણારના સામાન્ય રીતે એ જ ઉપાયો છે: રાજદરબારમાં થતી શાન્ત ઊધણપાથલ કે જડથી થતી લોભકારક કાન્તિ. પરંતુ દેશી રાજાને પરદેશના તેમજ સ્વદેશના શત્રુઓ સામે બ્રિટિશ સરકારની હયાતીને લીધે રક્ષણ આપવામાં આવે છે, તેથી આવા દરેક હક્કાજ નિષ્ફળ નીવડે છે. અને સરકાર, તેઓની સલામતી માટે અને ધતલોભ માટે પારખ લોકમાં વિશ્વાસ મૂકવો એ નિર્ભય છે અને આમ કરવામાં પ્રજાના મિત્રકારની પણ દરકાર કરવાની જરૂર નથી એમ તેઓને શીખવે છે.

Sir Thomas Munro

લેનિન.—લેખક: નીરુ દેમાઈ; પ્રકાશક: રજુહોડલાલ નારણદાસ પટેલ, નવી દુનિયા કાર્યાલય, ગાંધીરાંડ, અમદાવાદ, છટક કિંમત ૧-૮-૦, વાર્ષિક કાળે ૦-૧૨-૦.

આપણા જમાનાના એક ધણા જ પ્રભાવશાળી સફળ ક્રાન્તિકાર પુરુષનું આ જીવનચરિત્ર છે. એક આદર્શને માટે તેણે કેટલું સહન કર્યું, કેટલો સતત પ્રયત્ન કર્યો અને કેટલી સમ્યાધિથી પુરુષાર્થ કર્યો એ એના જીવનમાંથી સર્વત્ર નીતગ્નુ સાવ છે. તેની સફળતા જેટલી તેના પ્રયત્નને આભારી હતી તેટલી જ પોતાની પરિસ્થિતિના પ્રત્યક્ષ અને સર્વાંગ પરિચય અને અભ્યાસને પણ આભારી હતી આપણા યુવાનો. પણ આપણા દેશની પરિસ્થિતિને આ રીતે સમજે, તેમાંથી જ પોતાનો આદર્શ ધડ, અને એ આદર્શને સમ્યાધિથી વળગી તેને પાર પાડવાનો પાઠ આમાંથી લે એમ ઇચ્છીએ છીએ. પુસ્તક દરેક યુવાને અને અભ્યાસીએ વાંચવા લાયક છે.

ભૂખમરનો ઉપાય.—ભૂખ લેખક: પીટર કોપોલકિન; અનુવાદક: શંકરદત્ત શાસ્ત્રી, સચાલક અને પ્રકાશક: રજુહોડલાલ કેસરભાઈ મિસ્ત્રી, પ્રસ્થાન કાર્યાલય, અમદાવાદ; ૨-૦-૦.

અત્યારની દુનિયાનો મોટામા મોટો પ્રશ્ન ભૂખમરનો છે. જગતનું રાજ્યપ્રકરણી તેમજ સામાજિક જીવન અત્યારના અર્થપ્રકરણને જ અધીન છે, અને તેથી અત્યારના વિચારકોએ આ પ્રશ્ન ઉપર પુષ્કળ વિચાર કરેલો છે. પ્રિન્સ કોપોલકિન એવો એક વિચારક છે. તેના વિચારો સર્વત્ર સ્વીકારાયા નથી, ગણિયાનું હાકનું બંધારણ તેની ફિલસૂફી ઉપર રચાયું નથી. પણ કોપોલકિનના વિચારો વિપવને સમજવાને જરૂરના છે, અને તે આ મહાન પ્રશ્નનું એક પાતું જાડું વિચક્ષણ રીતે બતાવે છે. અત્યારે ગુજરાતમાં નવા વિચાર કરનારો વર્ગ બનેો થતો જાય છે, તે આ પુસ્તક તરફ પણ સંપૂર્ણ ધ્યાન આપશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

યુગાવતાર ગાંધી. ખંડ પહેલો.—લેખક તથા પ્રકાશક. ગમનારાયણ નાગરદાસ પાઠક; લેહાપયોગી સસ્તી ગ્રથમાળા કાર્યાલય, પોરબંદર, કિંમત ૦-૭-૦; ૮ ખ. ૦-૨-૮, પ્રતિનિધિ પાસેથી ૦-૮-૦ની કિંમતે મળશે.

લેખકે મહાત્માજીનું જીવનચરિત્ર ત્રણ ભાગમાં યોજેલું છે અને તેમાંના આ પહેલો ભાગ છે. મહાત્માજીએ પોતે પોતા વિશે લખેલું છે તે ન સમજી શકે તેવા વર્ગો અને હરિજન વગેરે તથા નાનાં બાળકો સમજી શકે તેવું જીવનચરિત્ર લખવાનો આ પ્રવાસ છે. 'આત્મકથા,' 'દક્ષિણ આફ્રિકાનો ઇતિહાસ' વગેરેને દુંકારીને આ લોકગમ્ય ભાષામાં લખેલું છે. શ્રી રામનારાયણને કાઠિયાવાડી વાર્તા તુઝા વગેરે કહેવાનો અભ્યાસ છે, અને આ પુસ્તક તેને નજીકની દેલીમાં લખેલું છે. પુસ્તકની કિંમત પાંચઅરસ ઉપર જ રાખેલી

છે અને ચિત્રો આપ્યા છે એ જોતા ઘણી જોષી ગણાય આ માહમને મફતગતા મળે એમ ઇચ્છીએ છીએ

કાળાપાણીને પેલે પાર.—લેખક રામનાગાયલ ના પાત્ર, પ્રકાશક ઈશ્વરલાલ મોહનનાથ દવે, અગ્નિ ગ્રંથમાળા ડેન્મો હોલ, કંગ્રી, ફટક કિંમત ૮૫ પૃ ૦-૪-૦, પાકુ પૃ ૦ ૬-૦

ધર્મી જ આર્ય મીઠી વહેતી વેગરાળી શૈલીમા અહીં બહુદેશનુ બધાન છ પત્રોરેપે આપેલુ છે શ્રી રામનાગાયલ શુ જોલુ તે મમજે છે અને જોયેનાને ગરાબુ લખી શકે છે નાનામોટા સર્વ એમસરખા રમે રાવી શકે તેલુ પુસ્તક છે વિદ્યાર્થીઓને અને યુનાનોને અમે ખામ વાચના લનામણુ કરીએ છીએ

દગિયાના મમમલા—લેખક ચારુદત્ત, પ્રગમક ક્ષેમશંકર મોહનનાથ દવે, અગ્નિ ગ્રંથમાળા, ડેન્મો હોલ કંગ્રી

જૂગોળમા ગમ લેપકે એટના માટે અહીં એક દગિયાઈ સાદમની વાર્તા ચોજેલી છે પણ જૂગોળ કરતા તેમા ખાનાતુ જીવન જ વધારે આકર્ષક લાગે છે અને પ્રાધાન્ય પણ એનુ જ છે આની વાર્તાની હકીકતમા વસ્તુ કે બનાવ સર્વ શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ કહેવા જોઈએ જુલે બર્નની માહસનાતઓ આતો મારો નમ્નો છે

રમરણુમંજરી:—લેખક અને સંપાદક રતુભાઈ દેમાઈ, મૂલ્ય ૫ આના

વિલેપારલેની ગૃહીય જીવણીમા કામ કરતા એક ઉત્સાહી યુવાન ભાઈ મણિનાથના અકાન અવસાનને નિમિત્તે તેમના મિત્રો પગિચિતો અને મુગ્ધાઓએ તેમના રમરણુ સંધરવા આ નાનું પુસ્તક લખેલુ છે શ્રી મથરવાળા જેવાએ તેમના જીવનની રૂપરેખા લખી છે એટલે બીજા આવા રમરણુમા અત્યુક્તિ આવી જાય છે તેની આમા એકે જણાતી નથી અને એ અત્યુક્તિવિનાનુ જીવન વાચતા ખરેખર મદ્યગતને માટે માન થાય છે કેટલી હાડમારી, દુખ, કમનસીબીમાથી મદ્યગત જે પ્રગતિ રી છે તે જોતા ખરેખર તેમને એક દાખના લેવા ચોન્ય પુરુષાર્થો પુરુષ કહેવા જોઈએ પુસ્તક બધી રીતે મુનાન્ય છે

ફારમ લહરી ૧ થી ૫—લેખક શાગદાપ્રસાદ વર્મા, પ્રમશક યુગાન્તર મધ્યનય, ગોપાપુરા, સરત, કિંમત રૂ ૧-૦-૦, ફારમ લહરી ૬ થી ૮—લેખક પ્રગશંકર ઉપગ પ્રમાણે.

બાગકોને માટે દુકા જીવનચિત્રો અથવા મો કે આપણા દેશના મોટા માણસોના જીવનના ખ્યાન ખેએ એના પ્રસંગો આગા મ્હેલા છે અનગત, આ પુસ્તકો આપણા બાગકોને માટે પથ વાચન પૂરુ પાડે છે આપણા જાળમને હાલની કમરણીથી જે એવા જ સરકારો પડે છે કે આપણે ત્યા મોટા માણસો થવા જ નથી તેને બન્યે આ વાચનથી બાગકો દેશ માટે મમતા અને અભિમાન ધગવગે

ભાષા સાદી છે શૈલીને હજુ અગે વધારે સીધી લખાવ એમ ઇચ્છીએ અને નામ છેલ્લે જ આવે કે એરી કાઈ પણ એક રીત ન રીકગતા માન હકી તને વધારે સ્પષ્ટ કરી અસગકાગક કરવા પ્રવલ્ન થાય એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ આ માળા ઉત્તેજનને લાયક છે

કાશીનાથ—અનુવાદકો રમણનાથ મોની અને બોગીનાથ ગાધી, કિંમત ૧-૮-૦, દેવદાસ—અનુવાદક બોગીનાથ ગાધી, ૦-૧૪-૦, સોન એન્ટ ગર્જગ ગ્રન્થગલ કાર્યાલય, અમદાવાદ

‘કાશીનાથ’ છ વાર્તાનો સંગ્રહ છે, જેમાની ઘણીખરી લક્ષ્મીમતી છે દરેક વાર્તા જુદી-

જુદી રીતે લગ્નપ્રેમના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે 'દેવદામ' તો મોદપટમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ જ વાર્તા છે. તે એક મુગ્ધ પ્રેમની કરુણકથા છે. બધી વાર્તાઓ મોદક શૈલીમાં છે અને બધી જુદીજુદી પરિસ્થિતિની છે શરદ્વાણુની બીજી વાર્તાઓ જેટલી જ આ પણ આકર્ષક થશે.

ગુજરાતની વનસ્પતિ—લેખક અને પ્રકાશક: સુરેશ દીક્ષિત, એમ. એ., એમ. એસસી.; ત્રિજોરીવાળા બિલ્ડિંગ, સાન્તાક્રૂઝ.

આ નાના પુસ્તકને આવકાર ઘટે છે. ગુજરાતકાદિવાવાડની વનસ્પતિ ઉપર હજી વિજ્ઞાનદષ્ટિએ કાંઈ લખાયું નથી કતાંએ પુસ્તકના પ્રારંભમાં આપણા દેશમાં આ વિષય ઉપર પહેલાં કોણે કોણે લખ્યું છે તે જતાવ્યું છે. તે જોતાં આપણને શરમ આવે છે કે બધું જ પરદેશીઓએ લખ્યું છે, તેમા માત્ર એક ઉત્તમવલ અપવાદ મદ્દગત જવકૃષ્ણ ઇન્દ્રજીનો છે જેમને ગુજરાતે ઝાળખવાની પળ દગ્ગાર કરી નથી. આ પુસ્તકમાં ગુજરાતના ભૂમિ અને હવા અને તેના ભૂસ્તરબધારણુ વિશે પણ ટૂંકાં પ્રકાશો છે તે બોધક થશે. પુસ્તકમાં ગુજરાતી નામ સાથે તેનું પારિભાષિક લાટિન નામ પણ આપેલ છે અને વનસ્પતિની ટૂંકમાં ઝાળખ આપી છે. આપણા ગમનઓ, ઠાકિરા, શ્રીમંતો કે સાધારણુ સ્થિતિના પણ નવરાસ મેળવી શકનારા આવા કોઈ વિષયનો શોખ ધરાવે અને પ્રો. દીક્ષિત જેવા સાથે સંબંધ રાખી કામ કરે તો આ વિષયમા ઉપયોગી સંશોધન ધણું થાય.

ગુજરાતનો ફૂલખાગ—લેખક: મનલાલ દેશાઈ, પાલણપુર, પ્રકાશક: આર રોય એન્ડ કુા; મુબઈ ૪, કિંમત આઠ આના.

ફૂલકાઠ ઉગારવા સખી આમા દકીકત છે તેમા નાના ગુલાબ, મોગરા જેવા છોડો અને ખોરસલી જેવાં વૃક્ષો પણ આવે છે. ફૂલ ઉપર કવિતાઓ મૂકી છે તેમાંની કેટલીક ન મૂકી હોત તો ચાલત. આસોપાલવને અસોક કહેલુ છે પણ બને જુદાં વૃક્ષો છે, અને ફૂલકાઠોના વર્ણુનોમા શિરીષ (કાળિયો સરસ), કદબ, વગેરે પણ આપવાં જોઈએ. તોપણ જે આપેલ છે તે ઉપયોગી છે, અને તેથી ગુજરાતમાં ખાગનો શોખ વધે એમ આમા રાખીએ છીએ.

ખેડૂત પાઠમાળા : પહેલી ચોપડી—લેખક ઇશ્વરલાલ ક. જોષી, મુખ્ય શિક્ષક ખેડૂતશાળા જેસીગપરા, અમરેલી, પ્રકાશક રામજી હસરાજ, પ્રમુખ, ખેડૂતશાળાસમિતિ, જેસીગપરા, અમરેલી; મૂલ્ય રૂા ૦-૨-૬.

આ નાની ચોપડીને આવકાર ઘટે છે. આપણા દેશની એક જરૂરિયાત તે ખેતીને વધારે લાભકારક કરવી એ છે એને માટે એક બાજુ અખતરા કરી જતાવવા જોઈએ અને બીજી બાજુ તેનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ. આ પુસ્તકની પ્રકાશક સંસ્થાએ બને કામ હાથમાં લીધાં છે.

ખેડૂત પાઠમાળામાં બધા જ પાઠો ખેતીના મૂકવાની જરૂર નથી, બીજા સાહિત્યના અને ઉપયોગી પાઠો સામાન્ય જ્ઞાન અને સંસ્કાર માટે જોઈએ, પણ આવી શાળામાં જો તેને માટે ચાલુ પાઠ્ય પુસ્તકોમાંથી કોઈનો ઉપયોગ થતો હોય તો આ પાઠમાળા છે તે સ્વરૂપમાં યોગ્ય છે.

જીવનવેદ—ઉપદેશક: બ્રહ્મર્ષિ કેશવચન્દ્ર સેન; ભાષાન્તરકર્તા અને પ્રકાશક: ભાઈ મણિલાલ છોટાલાલ પારેખ; ભાગવત ધર્મ પ્રચારમૃદ, મદર ગજકોટ; કિંમત કાચુ પૂઠું ૧૦૦ રૂપિયો, પાકુ પૂઠું ૧ રૂપિયો, ઉત્તમ પાકુ પૂઠું અને એન્ટિક કાળજી ૧૦૦ રૂપિયો.

આ પુસ્તકમાં અહર્ષિ કેશવચન્દ્ર સેનના પોતાના ધર્મજીવનના અનુભવનાં વ્યાખ્યાનો છે તેમાં તેમનું ધર્મજીવન તેમણે કેવી રીતે ઘડ્યું તે જણાય છે આ જોતા એટલું તો અમને જણાય છે કે તેમના ધર્મજીવનમાં, કેટલાક હિંદુ સંતોના જીવનમાં જે સ્વસ્થતા, શાન્તિ, પ્રાણીમાત્ર માથે અમલાવ જણાય છે તે નથી, પણ જે કેટલાક ક્રિશ્ચન સંતોમાં અત પરિતાપ, અસ્વસ્થતા, અહિંસા જીવન તરફનો દૃષ્ટિ, તેનો ભાવ જણાય છે એમાં કઈક અમને આ ધર્મ હિંદુ ભૂમિમાં જિંદા મૂળ કેમ ન ધારી શક્યો તેનો ખુલાસો દેખાય છે પણ તે સાથે કહેવું જોઈએ કે એકનો ધર્માનુભવ બધી પ્રકૃતિને માર્ગદર્શક ન થઈ શકે તોપણ તે બીજા અનેક રીતે બોધક અને પ્રેરણાદાયક થાય છે, અને આ પુસ્તક પણ ધર્મજિજ્ઞાસુએ વાચના ચોગ્ય છે અહર્ષિ આપણા દેશની એક અર્વાચીન કાવતી વિકૃતિ છે, અને તેમનું ધર્મજીવનનું ઘડતર અનેકને અસપેક્ષે પુસ્તકના પ્રારંભમાં કર્તાએ કેશવચન્દ્ર સેનનું દૃકામાં જીવનચરિત્ર આપ્યું છે તે પણ સુવાચ્ય છે

અહર્ષિઓવ ભાગ ૧ લો — ઉપદેશક મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર, ભાષાન્તરકર્તા અને પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે, કિંમત કાનુ પૃ. ૧૨ આના પાકુ પૃ. ૭ એક રૂપિયે

અહર્ષિઓવ ભાગ ૨ લો — ઉપદેશક મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરનું અનન્ય ગ્રાન છે આ પુસ્તકમાં તેમના ધર્મવિષયના પ્રવચનો છે તેમના પ્રવચનોમાં ઉપનિષદની વાણીની સગવડ ગભીરતા આવેલી છે દેવર્ષિનું જીવન પણ જાણવા જેવું છે, અને તેમનો દૃકો પરિચય, જે આ ભાષાન્તરકર્તાએ આપેલો છે તે, સુવાચ્ય છે બન્ને પુસ્તકો ભાષાન્તરકર્તાએ શુભગતીમાં સુગમ રીતે આપી જિજ્ઞાસુઓની સેવા કરેલી છે

મેવાડપ્રતિષ્ઠા અથવા મહારાણા રાજસિંહ:—પ્રણેતા મૂ. મા વાર્તાક બી. એ, મૃદ્ય ૩ ૧-૦-૦

આ કર્તાના 'હપદિગ્વિજય' વગેરે નાટકોની શૈલીનું આ નાટક છે કર્તાએ ટોડ 'રાજગ્રામ' માંથી ઔરંગઝેબની સામે થઈ રૂપનગરના રૂપસિંહ મોઝાની કન્યા પ્રભાવતીનું રક્ષણ કરનાર ને ઔરંગઝેબને હકાલનાર ગજસિંહનું વૃત્તાંત લઈ અહીં નાટકમાં ગૂંથેલું છે અનખત કર્તાની શૈલી ગુદ છે પણ એટલી સરકૃતમય છે તથા નિરૂપણપદ્ધતિ એવી છે કે આપણા વર્તમાન જીવનને અને મૂર્ત સમાજને તે સ્પર્શ કરે એમ જણાયું નથી

શ્રી શુક્રગણા આખ્યાન અથવા અહર્ષિઓવિજય:—ગચના તથા પ્રકાશક ગવમાહેબ પુરુષોત્તમ બેગીભાઈ ભટ્ટ, બી. એ, એવએન બી, પારંગ કૃષિયુ રાદે, હાલ ખખાત, મનુ પૃ. ૩ ૦-૧૨-૦, પાકુ પૃ. ૩ ૧-૪-૦

શુકરભાસવાદ અને તેનું વૃત્તાંત અહીં આખ્યાનશૈલીમાં ગૂંથેલું છે આ શૈલીમાં તેમણે જૂની દેશીઆ માથે સરકૃત વૃત્તો અને મનહર જેવા જીવોનો પણ ઉપયોગ કરેલો છે પરંતુ પદગીમાં મુખ્ય મુરેલી એ છે કે વસ્તુ ઘણું જ નાનું છે, આછું છે, અને ઉપદેશાત્મક છે છતાં આવા પુસ્તકમાં ગમ લેનારને પુસ્તક ઉપયોગી છે

બાલબાલે — (ચતુર્દશ સોનેટ ગ્રન્થ), પુસ્તક ૨, સુમતિ (ચતુર્દશ સોનેટ ગ્રન્થ) પુ. ૧, દ્વિતીય આવૃત્તિ — વેબક અને પ્રકાશક ડો. ધનવત એમ શ્રી. વૃન્ડા એરેડોમ ઓમરી, માન્નાકૂઝ, મુબઈ, મૃદ્ય ૦-૧૨-૦

આ લેખક જે કાવ્યપ્રવૃત્તિના આ સ્વરૂપને જ હૃદ્ય-માનતા હોય તો અમે તેમને

અભિનન્દન આપી શકતા નથી કેવળ અજાનન્દન રચનાઓ, વ્યાકરણ, તત્સમની નોંધણીની છૂટા અને કેટલીક જગાએ તો નોંધણીનું કેવળ અજ્ઞાન, આ સર્વ કાવ્યનાં અપવ્રણો છે અને કોઈ પણ સાદું કાવ્ય લખાય તે પહેલાં તે નીકળી જવું જોઈએ. સાચું કાવ્ય, આવું હોય તો, તે પછી જ આવી શકે.

અમકાર:—લેખક: જેહાગીર માણેકજી દેસાઈ એમ. એ.; મૃત્યુ રૂ. ૧-૦-૮, પોસ્ટેજ નુકુ; પુસ્તક મળવાનાં ઢેકાણાં (૧) કર્તા પામેથી, દેસાઈવાડ, નવમારી, (૨) જેહાગીર ખી કરાણીના છેકરાઓ, કોટ, મુખર્ષી ૧.

આ કાવ્યના પુસ્તકને આચાર્યશ્રી આનન્દશંકરભાઈએ પ્રસ્તાવનાથી મહાર્ણુ છે. પ્રસ્તાવનામાં તેમણે સાડે ચણદર્શન કરાવ્યું છે. તે ઉપરાંત આખો સંગ્રહ ભેટાં ભેટાં કહેવાની અમને જરૂર જણાય છે કે આ કાવ્યોના ઉત્પાદી લેખક મુદ્દમવિવેચક પણ થાય અને પોતાના કાવ્યોને પોતે જ વિવેચનાની બારીક આળણી સોસગાં કાઢે તો તેમની કૃતિને ઘણું લાભ થાય. શ્રી આનન્દશંકરભાઈએ તેમને હાસ્યના કાવ્યોનો પ્રયોગ કરવાની સૂચના કરી છે તેમા અમે અમારો મત પણ ઉગેરીએ છીએ.

ગરવી ગુજરાત:—લેખક: રસિકલાલ જ. નેશી, કિંમત ૦-૭-૦; જગતનાં જંગલમાંથી —પરિચય કરાવનાર: પ્રિયવદન ગિરધરલાલ બક્ષી, કિંમત પાંચ આના, કીર્તિ-મંદિર:—લેખક: દેશવલાલ લ. શાહ, કિંમત ૭ આના, અંપાદક: રમણલાલ નાનાલાલ શાહ, પ્રકાશક: શંભુલાલ જમશી, ગુર્જર અથરલ કાર્યાલય, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ.

આ બાળકોને માટે લખાયેલી ગુર્જર બાલ પ્રવાસિના વર્ષ ૨ ના પુસ્તકો ૩-૪-૫ છે. બહારનો આકાર બાળકોને ગમે તેવો છે. બાળકોને સારા વિચારો આપવાનો આમાં સારો પ્રયત્ન કર્યો છે પણ હજી અમે એવા વિચારો ઉપદેશરૂપે ન આપતાં વસ્તુમાંથી પ્રતીત કરી આપવાને વધારે પ્રયત્ન થવો જોઈએ એમ માનીએ છીએ. જ્યારે જમશીની વાતને ઇતિહાસની આપણી જૂની સામગ્રીમાંથી વધારે તાદરસ અને રસિક બનાવી શકાત 'જગતના જંગલમાંથી' એ પુસ્તકમા જુદાજુદા દેશનાં પ્રાણીઓનાં વર્ણનો છે આમા કયાં-કયાં લાપાટોયો રહી ગયા છે તે સુધારવા જોઈએ. છેલ્લા 'ગરવી ગુજરાત'ના પુસ્તકમાં ભાષા કૃત્રિમ થઈ ગઈ છે તે અમે પસંદ કરતા નથી. અશોકને ધર્મદોષ પહેલા આટલો બધો કૂર ચીતરવાની જરૂર નથી. આવી બાળકમાં ઇતિહાસશુદ્ધ દષ્ટિ વાપરવી જોઈએ.

આ પ્રવાસિને અમે સફળતા ઇચ્છીએ છીએ.

રા.

સર મનુભાઈ ધનામી નિબંધની હરીફાઈ

વડોદરા માહિત્ય સભા તરફથી ચાલુ વર્ષે સર મનુભાઈ ધનામી નિબંધ માટે 'ગ્રામ-પુનઃકલ્પના' એ વિષય હરીફાઈ માટે ખર્ચ કરવામાં આવ્યો છે. તે વિષય ઉપર ગુજરાતી ભાષામાં ફક્તકેપ સાઈઝનાં ૭૫ થી ૧૦૦ જેટલાં પૃષ્ઠો લખી મોકલી હરીફાઈમાં ઉત્તીર્ણ થનારને રૂ. ૧૦૦ અંકે રૂપિયા સો રોકડ ધનામ આપવામાં આવશે. નિબંધ તા. ૩૧ ઓગસ્ટ, ૧૯૩૬ પહેલા મળીએને મળી જવો જોઈએ વધુ શરતો માટે લખો: શ્રી. બાલુભાઈ ઇ. દેસાઈ, મરી માહિત્ય સભા, ડે. શિયાપુરા, આમલીફળિયા, વડોદરા.

લોર્ડ વિલિંગ્ટનની વિધાય

૧૮મી એપ્રિલને રાજ વાઘમગેયમાહેબ મુનર્ધનો દિનારે છોડી સ્વદેશ વિધાયશે તેમના જવાબી કોઈ દિન્દીને દિવગોરી થામ તેમ નથી છતાં શિગરતા મુજબ મરકારના ખુશામતિયાઓ નગ્દથી લોર્ડ વિલિંગ્ટનમાહેબને વિધાયના માનપત્રોની પરમ્પરા શરૂ થઈ ગઈ છે તેમની પ્રતિમા માલખીને તેમને આસે સમગ્રના શેગડા જાના હોવા બેઈએ. આ પ્રસન્નાપરમ્પરાની દર્શકાપ્રમા કોનો નગર પહેલો મૂકવો તે કહેવું ઘણું અપ્રસૂ થઈ પડે છે આ વાદગેયની કારકિર્દીની માત્રી કિન્મન તો ભવિષ્યનો ઇતિહાસનાર આકશે તેમણે દિન્દુસ્તાનમા પગથા રૂપી ત્વારે પ્રથમ અધ્યક્ષીય ગવર્નર જનરલ (first constitutional Governor General) થવાની તેમને ઉમેદ હતી પણ પશ્ચિમમાં મર્ચ-પક્ષોએ વખોડી કારેવ દિન્દુસ્તાનને એ કાવ્યા પીછે દડ કમરનો કાયદો તેઓ આપના ત્યારે તે કાયદામા બ્રિટિશ મુલ્કદીઓએ હુમિનિયન રેટમનું નામ ઇશ્વારપૂર્વક છોડી દીધું છે જના જના જના વાઘમગેયમાહેબ એમ કહેવાની દિગ્મન કરે છે કે તે કાયદો દિન્દુસ્તાનને હુમિનિયન રેટમને પથે લઈ જનાર એક મોમારથબ છે. તેમની કારકિર્દી દરમ્યાન દિન્દુસ્તાને ઈમનનીનિનું પૂરું પૂરું અનુભવ્યું છે પણ દિન્દુસ્તાનમા કાયદો અને શાનિ સ્થાપવાનું અભિમાન તેઓ માહેબ લર્ન શરૂ છે

હેલ્થે હેલ્થે ધાગમઆએ મજૂર કરેવ નાણાગિવ (Finance Bill)ને તેઓ મજૂરી આપના ગયા છે અને સુભાગ્યદ બોઝને કાર્ડ જમ્ તપાગ વિના જેનમા પુરવાનું માન લેના ત્યાર છે.

અને તેઓ માહેબ પોતાની પ્રતિમા કંગાનું પણ જુગ્યા નથી ધાગમજા મમશના તેમના હેના બાળ્યમા પોતાની આરોબાર પ્રથમા કંગામાં તેમને ખોડી વલ્લવ નડી નથી તેમને માત્ર કિયગોરી એટલી જ રતી કે ત્યાર ત્યારે તેઓ માહેબે ધાગમઆને બાળ્ય આપ્યું છે, અથવા પોતાની મસાદ અથવા મેશા મેશનાચ્યા છે ત્યારે મદામઆના સંબેધ અગમ્ય નિશાગિવાની પેરે મેગદાનર જ ગલા છે. 'જનુ લોર્ડ વિલિંગ્ટન શી મીને મમજે કે તેમા નિશાગિયા કરના 'મહેના'નો વધારે થાક છે અગમ્ય મહેનાછ વિને કહેવાય કે 'મહેના માહેબ નદિ ને બખાલેવ નદિ' આમણે તો બખાચ્યા નથી, ને એમ્યા માર્થો જ છે. પણ જેમ અગમ્ય મહેનાછ જના દમેશા નિશાગિયા પોતાની મેળે બખીને દોનિવાર થાય છે, તેમ પત્રીનો નિદામ જનારો કે આ નિશાગિયા પણ તેમના ગમરમા પુરવા ભર્યા છે!

અલિગઢ યુનિવર્સિટીએ તેઓ માહેબને 'ડોન્ટર ઓફ લાઝ'ની માનવની પદવી આપી છે. આ પદવી માટે લોર્ડ વિલિંગ્ટનની લી કાયદાત છે તે તો તે યુનિવર્સિટીના મમાલકો જ

જાણે. પણ જે કોઈ માર્થક પદવી વાઘસરોયના હોયને આપવી હોય તો હિન્દુસ્તાનની પ્રજા 'ડોક્ટર એવ એર્ડિન-સીઝ'ની પદવી તેમને જરૂર એનાયત કરશે તેઓ સાહેબના અમલ દરમ્યાન જેટલા ધિનકાયદેમરના કાયદા ચલા છે તેટલા કોઈ વાઘસરોયના સમયમાં નથી ચલા અને તેનું માન તો જરૂર તેઓ સાહેબને મળવું જોઈએ.

ખાણુ સુભાષચંદ્ર બોઝ

૨ જી જાન્યુઆરી, ૧૯૩૨ને રાજ સુભાષચાણુને કોઈ પણ કારણ જણાવ્યા વિના પકડવામાં આવ્યા, અને કોઈ પણ નપાસ વિના જેલમાં રાખ્યા. નાદુરસ્ત લખિયનને કારણે યુરોપ જવાની તેમને રજા આપી, પણ ડિસેમ્બર ૧૯૩૪માં તેમના પિનાશીની માંદગીને કારણે તેમને હિન્દુસ્તાન પાછા આવવાની જરૂર પડી ત્યારે જે થોડો સમય તેમને વતનમાં રહેવા દીધા તે દરમ્યાન તેમના ઘરમાં તેમને કેદી તરીકે જ ગણ્યા અને દૂક મુદતમાં તેઓને યુરોપ પાછા જવું પડ્યું. તેઓ સ્વદેશ પાછા આવવાના છે તેવી ખબર પડતાં ૧૨મી માર્ચ, ૧૯૩૬ને રાજ સરકારે તેમને નોટિસ આપી કે જે તમે દેશ પાછા આવશો તો જેલખવાર રહેવાની આશા રાખજો નહિ.

આર આર વર્ધી કોઈ પણ કારણ જણાવ્યા વિના અને અદાલતમાં હોડેચોક આરોપ મૂકી તપાસ કરવાના પ્રાથમિક હકને જીતવી સર્જને ગરકાવે આ દેશભક્તને દેશવેરો દીધા છે. સુભાષચાણુને આ અસહ્ય ધર્ષ પડ્યું મિત્રોની સલાહ નિમ્મલ, અનારોગ્ય છતાં કાર-વાસના કષ્ટો મહન કરવાના નેત્રખમે તેઓ સ્વદેશ આવ્યા. સરકારે પોતાનું વચન પાળ્યું અને સ્વીકૃતિથી હિન્દુસ્તાનની શૂંચિ ઉપર પગ મૂક્યો એટલે તેમને ઝડપી લીધા.

ન્યાયપૂર્વક રાજ્ય સલામતવાનું ખ્રિદિશ મંત્રકારને અભિમાન છે. છતાં કોઈ પણ આરોપ અથવા તપાસ વિના દેશના હનરે પાણીવાર સુવેદાને જેલમાં ગોંધી રાખવાનું સરકારને જરૂરી જણાય છે. સરકારના આ મનાઈ નુકસાન સામે ધારાસભામાં સુલનવી દરખાસ્ત લાવી આ પ્રશ્નની ચર્ચા ધર્ષ ત્યારે સરકારી મંત્રોએ લાઓ પ્રતિદામ રજૂ કર્યો. સુભાષ-ચાણુની બંગાળના દ્વિતક પક્ષને મદદ છે અથવા તેના પ્રત્યે મદાતુશ્રુતિ છે તેમ માનવાને સરકારને કારણે છે તેવા બચાવ રજૂ કર્યો. કારણે સત્યજ હોય તો ન્યાયની અદાલતમાં આરોપ મૂકી દેશના સામાન્ય કાયદા સુજ્ઞ શા માટે સગ ન કરાવી સકાય ?

હમણાં જ ખબર પડી કે બીજાઓએ ભલે સાવચેતી તરીકે સુભાષચાણુને કિતાવળ ન કરવાની સલાહ આપી હોય, પણ જવાહરલાલે તો તેમને દેશ આવવાની સલાહ આપી હતી. સુભાષચાણુની આ ધરપકડનો દેશભરમાં પ્રચલ વિરોધ થયો છે અને મદાસભાની વિષયવિચારણી મંમિનિએ વિરોધનો પ્રસ્તાવ કર્યો છે અને સરકારના આ વર્તનને સામાન્યવાદની દમનનીનિના એક વિશેષ પુગવા તરીકે ગ્રહણ કર્યું છે.

પડી ધારાસભાની બેઠક

આ બેઠક દરમ્યાન પ્રજાકીય પક્ષને કેટલાક જાણવાન્નેય વિજય મળ્યા છે. પણ ને દરેક વિજય પગિણામે નિષ્ફળ ગયો છે. વાઘસરોયને મહેલ અસાધારણ સત્તાનો દરેક વખતે ઉપયોગ કરી સરકારે પોતાનું ધાર્યું જ કર્યું છે. મિ. ઝીણાએ કર્યું હતું તેમ મદત્વની. એક પણ પ્રજાકીય માગણી ઉપર સરકારે પ્રબલ માન્ય રાખ્યો નથી. ધિનજવાબદાર કારોબારી પ્રજાકીય મતની અવગણના કરવામાં પોતાની કૃતકૃત્યતા સમજે છે. આ બેઠક

દરમ્યાન અમલદારશાહીએ પોતાનો મિજબજ પણ માગ પ્રમાણમાં બનાવ્યો છે, અને તેમાં મરકારના નાણા ખાતાનો પ્રધાન સગ જેમ્સ ગ્રીયનો મહેજ પહેલો નજર આવે છે. એક મરકારી અમલદારને કાર્થિક અન્યાય થયો કહેવાય છે તે માટે એક મળ્યે કેટલાક પ્રશ્નો કર્યા. સર જેમ્સનો મિજબજ હાથ ન રહ્યો. સરકારી નોકરા ધારામલા મારફત પોતાની ફરિયાદ રજૂ કરી દાદ માગે તો સરકારી તત્વનું શું થાય ? તેની રિપ્ત જ્વય ! સગ જેમ્સને આ એક જ દાખલા પૂરતો જવાબ આપવાથી સંતોષ ન થયો, પણ સામાન્યપણે ધારામલાના મળ્યે ઉપર ગભીર આક્ષેપ મૂક્યો કે જોટી હકીકતો લઈને આવા પ્રશ્નો પૂછવાની મળ્યેને ટેવ પડી ગઈ છે ! આ બધા મળ્યેનું અપમાન હતું, અને તે અમલ હતું. તેને માટે ખાસ મુલતવી દગખાસ્ત રજૂ થઈ. સામાન્યપણે સરકારપક્ષે ગહેવાવાળા મળ્યેએ પણ આવા ગંભીર આક્ષેપ માટે દિલગીરી જાહેર કરવા સરકારી સભ્યોને બલામણુ કરી, પણ અમલદારશાહી તેમ મયડ આપે તેમ નહોતું. દિલગીરી તો જાહેર ન કરી, પણ પોતે ટરેલ આક્ષેપ સકારણુ છે તેવો બચાવ કરી અપમાન ઉપર લાત મારી !

આ બેકકમા મુખ્ય કામ આગામી વર્ષ માટે ખર્ચની અને કરવેગની મંજૂરીનું હતું સગકારે રજૂ કેલ બજેટમાં નવા કરવેરા કાર્થ નહોતા તો ચાલુ કરવેરામાં કાર્થ જાણવા-બેગ રાહત પણ નથી અમલ લરકરી ખર્ચ કાચમ ગણે ત્યા કરવેગમાં ક્યાથી રાહત આપી શકે ? માત્ર આવકવેરામાં ઓછામાં ઓછી રૂ. ૧૦૦૦ની આવક ઉપર કર લેવાતો તેને બદલે પ્રથમ હતું તેમ રૂ. ૨૦૦૦ની મર્યાદા બાધી અને મોટી આવક ઉપર જે ખાસ કર લેવાતો તે ઓછો કર્યો એક મળ્યે કહ્યું હતું તેમ આ ચાલુ બજેટ પેમાદારનું બજેટ છે, તેમાં ગરીબોનું 'ચૂસણુ' ચાલુ જ રહ્યું છે જમીન ઉપર અસાધાગણુ અને અમલ કરતો બેળે જગ પણ ઓછો નથી થયો આવડતો મોટો ભાગ—લગભગ અધો—લરકરી ખર્ચમાં તણાઈ જાય અને સરકારી અમલદારોને દુનિવાના કાર્થ રાજ્યમાં ન મળે એવા મોટા પગાંગે મળે ત્યા ગરીબોને રાહત ક્યાથી મળે ? પ્રગ્નકીય અને રચનાત્મક કાર્થ માટે પૈસો ક્યાથી બચે ?

મરકારી નીતિનો વિરોધ જાહેર કરવાની એક રીત તે મરકારની ખર્ચની માગણી નામજૂર કરવી તે છે ધારામલાએ લરકરી ખર્ચ માટેની માગણી અને કારોબારી સભાના ખર્ચની માગણી બન્ને નામજૂર કરી સગકારી નીતિ સામેનો પોતાનો વિરોધ જાહેર કર્યો પણ સગકારને શી પરવા છે ? સગકારી સભ્યોના ખર્ચની માગણી નામજૂર કરી તેનો જવાબ મરકારના ધારાપ્રધાન સર ટુપેન્ડ્ર મરકારે પરિહાસથી વાળ્યો પોતાનો બચાવ કરવાની પણ તેમને પરવા નહોતી. વાઈસરોયસાહેબે પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કરી બન્ને ખર્ચ મજૂર કર્યા. મરકારને તો રાજ્ય ચલાવવું છે ને !

કરવેરામાં પ્રગ્નકીય પક્ષે બે મહત્વના અને ગરીબોને રાહત આપતા મુદ્દાઓ રજૂ કર્યા. મોમ ઉપરનો કર નાખ્યું કર્યો અને પોસ્ટકાર્ડની કિંમત ત્રણ પૈના બે પૈમા કર્યા. પણ મરકાર આવી માગણીઓ કેમ મજૂર ગમી શકે ? આવક ઓછી કરે તો ખર્ચ કેમ નભાવવું ? મીઠો જવાબ તો છે કે ખર્ચ ઓછું કરે, પણ ને તો કેમ બને ? રાજ્ય ચલાવવું છે ને ? વાઈસરોયસાહેબે બન્ને કર કાચમ ગણવા ધારામલાને બલામણુ કરી, પણ ધારામલાએ તે બલામણુ નામજૂર રાખી. સરકારના નાણાપ્રધાને નફદાઈથી જાણવી

દીધું કે કરવેરા નાખવામાં કારોબારીનો મત છેવટનો ચણાવો જોઈએ. ધારાસભાને નાણાં-પ્રધાનની આ શિખામણની કાંઈ જરૂર નહોતી. કરવેરાનું આખું બિલ તેણે ફગાવી દીધું. કાંઈ નહિ. રાજ્ય સભા (કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ) તો છે જ, ત્યાં તો સરકારની બહુમતી છે. કેટલાક પ્રગતીય સભ્યોએ રુદન કર્યું પણ બિલ મંજૂર થયું.

આ બેઠકમાં એક મહત્ત્વનું કાર્ય થયું તે ઓટાવા કરવાની ચર્ચા. ૧૯૨૯ની લાયકર આર્થિક મંદી શરૂ થઈ તે પછી ક્ષિતિને પોતાનો વ્યાપાર ચાલુ રાખવા જે અનેક યોજનાઓ કરી તેમાં ઓટાવા કરાર મુખ્ય છે. સામ્રાજ્યનાં અધા અંગો વચ્ચે આ વ્યાપારી સંધિ થઈ અને અન્યોન્ય સહાય માટે રચના કરી હિંદ પણ સામ્રાજ્યનું અંગ છે તે! હિંદને લાભ થશે તેવી લાક્ષણિકતા આપી આ કરાર કર્યો, અને ક્ષિતિશ માલને હિંદના બજારમાં પ્રથમ સ્થાન (preference) આપ્યું. પ્રગતીય સભ્યોએ નો ત્યારે પણ આ કરારનો વિરોધ કર્યો હતો. પણ પોતે નીમેશ હિંદના પ્રતિનિધિઓ ચારફત સરકાર આ કરાર હિંદ ઉપર લાદી બેસાડ્યો પરિણામે હિંદને લાભ તો ન જ થયો પણ મોટું નુકસાન ગયું. ૧૯૩૨ની ચર્ચા દરમ્યાન સરકારે જાહેર કર્યું હતું કે જ્યુ વર્ષ પછી આ કરારના પરિણામોની ફેરતપામ થશે અને તે ઉપર ધારાસભા જે મત આપશે તે સરકાર મંજૂર રાખશે. તે મુદત પૂરી થતાં આ બેઠકમાં એક તપાસ પત્ર નીમવા સરકારે દરખાસ્ત રજૂ કરી પણ ધારાસભાને એવી તપાસ પંચતી કાંઈ જરૂર નહોતી. ઓટાવા કરારનાં પરિણામો આંધળો પણ વાંચી શકે તેવાં છે. એટલે સરકાર પક્ષની બધી દલીલો છતાં ધારાસભાએ બહુમતીથી સ્પષ્ટ મત જાહેર કર્યો કે આ કરાર રદ કરવા અને હિંદને લાભકારક થાય તેવા વ્યાપારી કરારો કરવા. આ કરારનો પ્રથમ ભાગ—ઓટાવા કરાર રદ કરવા વિષે—અમલમાં મૂકવા સરકાર પોતાના વચનથી બધાઈ ગયેલ છે. પણ બીજા ભાગમાં રહેલ ભલામણનો અમલ કરવા સરકાર વચનથી બધાયેલ નથી. કાંઈ પણ પ્રગતીય સરકાર તો બધાયેલ હોજ જ, એટલું જ નહિ પણ તેની ફરજ ગણાય. પણ આ વિદેશી સરકારને તેવી ફરજ નથી.

સરકાર આ ભલામણનો શો અમલ કરે છે તે જોવાનું રહ્યું.

જાપાન અને રશિયા

પૂર્વમાં યુદ્ધના વાદળ ઘેરાયાં છે. જાપાનની સામ્રાજ્યશૂન્ય અને તેના લશ્કરી-વાદને માટે યુદ્ધ અનિવાર્ય થઈ પડ્યું છે. મયુરિયા અને ચીનના ધણા પ્રદેશો મર કરવા છતાં જાપાનનું અપ્પર ભરાયું નથી, ભરાય તેમ નથી. મેગોલિયાના પ્રદેશ ઉપર આક્રમણ શરૂ કર્યું છે, પણ ત્યાં રશિયાની સરહદ આવે છે. રશિયાને કાંઈ યુદ્ધ કરવું નથી. પણ પોતાના બચાવ માટે અને બીજાઓને આક્રમણ કરતા અટકાવવા માટે તેની સંપૂર્ણ તૈયારી છે. પોતાથી અને ત્યાં સુધી યુદ્ધ અટકાવવા તેના પ્રયત્નો છે, પણ જાપાન બહાનાં શોધે છે. રશિયાનું સૈન્ય જાપાનની સરહદમાં દાખલ થાય છે, તેવા આક્ષેપો જાપાન તરફથી થાય છે. તેમાં કેટલું સત્ય હશે તે તો આપણે સમજી શકીએ છીએ મેગોલિયાના સીમાપ્રાન્તે રશિયા અને જાપાનની સરહદ મળે છે. કરારોથી આ સરહદ ચોક્કસ થઈ હોવા છતાં જાપાન તેમાં હિંદો શોધે છે અને યુદ્ધ આમરે છે સ્ટેલિને સ્પષ્ટ ચેતવણી આપી દીધી છે કે રશિયા જાપાનને એક ઈચ પણ આગળ વધવા કે તેમ નથી. રશિયા કાંઈ પરાધીન અને હિંનજિન ચીન નથી. મૂડીવાદ અને તેને પરિણામે નીપજતો સામ્રાજ્યવાદ પૂર્વનો

હોય કે પશ્ચિમનો, અનેનું કારિ એક જ છે જગતની શાન્તિનો એક જ ઉપાય છે, અને તે સમાજવાદ.

યુરોપનું રાજકારણ

જર્મનીએ વર્સેલ્સની સધિના કમેક્કમે ફાડીને ચીથરા કર્યા છે તે કાર્ય દિટવરે થોડા સમય પહેલા પૂરું કર્યું

વિજેતાઓએ પગલિત જર્મની ઉપર ઠોકા બેમાડેલી તે સધિ હતી તેમા ફ્રાન્સનો મુખ્ય ફાળો હતો તે સધિથી જર્મનીને નિશસ્ત્ર કર્યું તેના ઉપર લડાઇના બદલાનો અમલ બેન્ને લાદ્યા, તેની સવળી વસાહતો ખૂંચવી લીધી, ફ્રાન્સ અને જર્મની વચ્ચેના 'દ્વાર્ધનવેડ'નો પ્રદેશ મિનનરકરી રાખવાનો કરાર કર્યો અને જર્મનીને યુરોપનું અત્યજ બનાવ્યું તેની સધળી પાખો કાપી નાખી જર્મનીશરતા મચળા સમ્પોની સાથે સધિઓ કરી ફ્રાન્સે જર્મનીને એકલું કરી મૂક્યું જર્મનીને આ બધું સહન કરવું પડ્યું આ મધિ થઈ ૧૯૧૮મા, પણ આવી રિયતિ કયા સુધી ચાને ?

૧૯૨૩મા ઢરનો બોન્ને જર્મનીને અસહ્ય થઈ પડ્યો તેણે ડર ભગવાની અસક્તિ મળેર કરી ફ્રાન્સને વેર લેવું હતું જર્મનીના રહત પ્રદેશનો ફ્રાન્સે કબજો લીધો ૧૯૨૫મા લોકાનોના કરાર થયા જર્મની પ્રગસથમા દાખલ થયું દ્વાર્ધનવેડ મિનલરકરી ગખરાનું સ્વેચ્છાએ કબૂલ કર્યું અને કર ભગવામા છૂટ મળી સ્ટ્રેસમેનની સગદારી નીચે પોતાથી બને ત્યા સુધી વર્સેલ્સ અને લોકાનોના ઢરારો અમથમા મૂકવાના જર્મનીએ પ્રયત્ન કર્યા

આઠટાબર ૧૯૨૯મા સ્ટ્રેસમેન મરણ પામ્યો જગતે નહિ અનુભવેલ એવી આર્થિક મંદી શરૂ થઈ જર્મનીને માટે આ બંન બનાવા સચડ હતો

૧૯૦૦મા કર ભરવાની પુન વિચારણા થઈ યંગ પોજના (Young plan) થઈ પણ તે યોજના મુજબ પણ કર ભરવો જર્મની માટે અશક્ય હતો ૧૯૩૧મા હુવરે દેવાદાર દેશોને મુદત આપી હેવરે ૧૯૩૨મા લોસા દગથી કરવાની છેલ્લે દફનક્રિયા થઈ વર્સેલ્સની સધિમા આ પહેલું ગાળકું પડ્યું

૧૯૩૩ની શરૂઆતમા દિટવરે મગદારી લીધી, અને યુરોપના ગજકગલુમા પચટો થયો નિશસ્ત્ર, કચડાયેલ જર્મનીએ સમાન દકની માગણી કરી તે ન મળતા, તેણે પ્રગ્ન સધમાથી રાજનામું આપ્યું અને પોતાની લશ્કરી તૈયારી શરૂ કરી એમ વર્મેનના કરારનું એક વધુ પાનું તેણે ફાડી નાખ્યું

પછી ઝપાટાબધ બનાવા મનતા ગયા ફ્રાન્સે ઉત્પત્ત મરેલ પ્રિલેનધીમાય પોલેડે પહેલું બજાણ પાડ્યું અને જર્મની સાથે પરસ્પર મદ્દાવની મધિ મરી ફ્રાન્સ ગલગાયુ અને મૂડીવાદના કટા કુશ્મન અને ત્યા સુધીના યુરોપના અત્યજ ગથિયા સાથે મધિની વાટાપાટ શરૂ કરી પરિણામે ફ્રાન્સ-ગથિરા વચ્ચે મધિ થઈ

સંશસ્ત્ર જર્મનીને માટે આ મહાનું ખમ હતું દ્વાર્ધનવેડમા પોતાનું લશ્કર દાખન કર્યું વચનભગ કર્યો વર્મેનની સધિ તો જળગદસ્તીથી ઠોકા બેમાડેલ હતી તેથી બધનકર્તા ન ગણાય, પણ લોકાનોના શુ ? દ્વાર્ધનવેડને મિનનરકરી ગખરાનું જર્મનીએ સ્વેચ્છાએ નહોતું કબૂલ્યું ? હા, પણ કાણુ કબૂલ્યું હતું ? દિટવરે ? નાઝી જર્મનીએ ? નહિ જ નિશસ્ત્ર

પરાજિત જર્મનીના નેતા ફ્રેડરિક મેને વચનલેખનો જર્મની ઉપર આરોપ મૂકનાર ફ્રાન્સ અને મિત્રરાજ્યોએ વચનલેખ નથી કર્યો? વર્સેલ્સની અંધિયો દરેક રાજ્યે નિરાશ થવાનું કળૂણ કર્યું હતું. નિરાશ પગિવત્નું નામનિશાન પોણું નથી રહ્યું, અને અમીમ શસ્ત્રતૈયારી દરેક રાજ્ય કરી રહેલ છે.

હવે વર્સેલ્સનું છેલ્લું પાનું ફ્રાંસી નાખવું બાકી રહ્યું છે. જર્મની પોતાની વસાહતો પાછી માગે છે. રાજ્યપુશ્પીથી આ વસ્તુ કા બને તેમ છે જ નહિ. મુલેહનો કાંઈક માર્ગ કાઢવાની યોજના પરમ્પરાના બહાના નીચે દરેક ગભરૂ લાવિ યુદ્ધની પવન વેગે તૈયારી કરી રહ્યું છે. જર્મનીની તૈયારી પૂરી થાય તેટલી વાર છે મૂઠીવાદને માટે સર્વવિનાશક યુદ્ધ અનિવાર્ય છે સામ્રાજ્યવાદી રાજ્યો પોતાના માત્રાજ્ય કાયમ રાખીને જગતમાં શાંતિ ટકાવી ન જ શકે. યુરોપના ચાલુકર્મોની બધી ગમન આ નન્ન મત્ત સામે ધૂળ મળવાની છે.

લાવિ યુદ્ધની અચૂક નિશાની તરફક જુનાં જુનાં ગભરૂઓના લશ્કરી અધિકારીઓ વચ્ચે મંત્રણાઓ થઈ રહી છે અને તેને પગિલાએ લાખો નિર્દોષ મનુષ્યોનો મૃત્યુદત વાગશે મૂઠીવાદને માટે બે જ માર્ગો છે—દેવાણુ અથવા યુદ્ધ. પછી લગે તે જર્મની હોય કે બીજો કોઈ દેશ હોય. મૂઠીવાદને ટકાવી રાખવા માટે આ સામ્રાજ્યવાદી યુદ્ધ થાય છે, તેમાં ગરીબોને, મજૂરોને, ખેડૂતોને બોગ થવું પડશે. જગતના કામદારો અને પીડિતો-એક જ થઈ આ યુદ્ધનો વિગ્રહ કે તે એક જ ઉપાય છે. હિંદી મદાસભાએ સિટન આવા કોઈ સામ્રાજ્યવાદી યુદ્ધમાં સડોવાય તો તેમાં ભાગ લેવાની માફ ના પાડી આ કાર્યની પહેલ કરી છે.

ઈટલી-એથિસીનિયા

યુરોપની આ પરિસ્થિતિનો પૂરતો લાલ ઈટલીને મળ્યો છે અને એથિસીનિયામાં ઈટલીને વિજય મળી રહ્યો છે. બહાદુર હાસીઓ મરણિયા થઈ લડે છે, પણ ઈટલીના આધુનિક શસ્ત્રસરગ્રામ સામે તેમની બહાદુરી અને વીરતા ટકે તેમ નથી એથિસીનિયાને સંસ્કારી અને સુધરેલ બનાવવાનું બહાનું શોધનાર ઈટલીએ આ યુદ્ધમાં ફૂરતાની અવધિ કરી છે. જેરી વાલુનો ઉપયોગ કરી, આગાલવૃદ્ધ સ્ત્રી પુરુષ અને બાળકો ઉપર બોમ્બના વરસાદો વરસાવ્યા છે. પ્રત્યક્ષ તથા યુરોપીય રાજ્યોને કંદેલી એથિસીનિયાની બધી વિનવણીઓ નિષ્ફળ ગઈ છે. કાળો પ્રગ્નો ગેલી પ્રગ્ન ઉપર વિજય થાય તો તેની જોડી નૈતિક અસરથી સિટિસ સામ્રાજ્યને ઘોઘો પહેંચે તે લય યુરોપના દરેક રાજ્યને છે. તે સાથે ઈટલીની મતા ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં કોઈ ધારણે વધવી ન બેઈએ તેની ઇંગ્લડને ખામ કાળજી છે જર્મની સામે ઈટલીની મદદ મેળવવા માટે ફ્રાન્સ ગુનાહિત એપગ્રાઈ અને બચકર નફ્ટાઈથી એથિસીનિયાનો પક્ષ છોડી છડેચોક ઈટલી પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવી રહેલ છે, અને પ્રગ્નસદ્ય મારકત ઈટલી મામેની જે કાંઈ ચોડી પ્રતિબદ્ધતાતિ ધારણ કરાઈ હતી તે પણ બધ પડી છે. 'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'એ પણ કળૂણ કર્યું છે કે એથિસીનિયા માટે પ્રગ્નમથ ભાગેલા વાંસ બરાબર છે એથિસીનિયા ખરી રીતે જગતની પરાધીન પ્રગ્નઓનું યુદ્ધ લડી રહેલ છે, અને સીધી રીતે હિંદુસ્તાન લેને મદદ કરી શકે તેમ નથી તોપણ હિંદુસ્તાનની સમૂર્ણ સહાનુભૂતિ એથિસીનિયા પ્રત્યે છે અને તે સહાનુભૂતિ દર્શાવતો પ્રતાવ મદાસભાએ કર્યો છે.

રોજનીશી

માર્ચ ૧૯૩૬

- તા ૧૬ વડી ધારાસભામાં મિ. ભેખીએ સૂચના રજૂ કરી કે બલેટમાંની ફાળવણી પુરાતનો ઉપયોગ ઉદ્યોગના વિકાસ માટે તેમજ ગરીબોને રાહત આપવા પાછળ ખર્ચાવી નેહીએ અમેરિકામાં જાણપ્રસયથી નાનમાલની ગળખ ખુવારી ૧૫ કરોડ ડોલરનું તુકસાન, ૫૪ માણસોના મરણ અને બે લાખ માણસોએ ધરખાર ગુમાવ્યા યુરોપની શાંતિ બળવવા માટે આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ ભરવાની લાડનમાં વિચારણા
- તા ૨૦ અસલાવીના પાક વિશે અમલદારોએ વખાન કરી અને તે પછી ૪૦ ખેડૂતોનું ડેપ્યુટેશન કોંકરને મળ્યું પણ વસુલાતના હુકમોમાં ફરફાર કાવાની કલેક્ટરે સાફ ના પાડી, રિજર્વ બેક ઓફ ઇંડિયાના રિઝર્વ તરીકે રોક કરતુઆઈ લાવસાઈ ચૂટાયાની બહેરાત પ્રસિદ્ધ થઈ પણ ધારાસભામાં મીડા પાનો કર નાબૂદ કરવાને લગતી શ્રી નીલકંઠદાસની દરખાસ્ત બહુમતીથી પસાર થઈ નાશિકમાં એક બહેરસભામાં શ્રીમદ્ રાકરાચાર્જ સનાતની એને વૃદ્ધશીને બહેર કર્યું 'ઉચ્ચ તાવજ્ઞાનની દષ્ટિએ અસ્પૃશ્યતાનું અસ્તિત્વ જ નથી'
- તા ૨૧ વરોદમાં શ્રીમાન આત્માતામજ મહારાજનો રાતાબ્દીમહોત્સવ બાજવાયો અમૃતસરમાં પૂ. કસ્તુરબાના પ્રમુખપણા હેઠળ અપ્રતોહાર પરિષદ મળી
- તા ૨૨ અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદની આવડી એક અમદાવાદમાં ભરવા માટે મહિલા પરિષદની ગુજરાત ગાખાએ આમ તથા કર્યું બોધાસ્વીકારના પ્રશ્ન પર દિલ્લીમાં શાસ્ત્રોત્તરોની લાખી શુક્રેતેગી
- તા ૨૩ જકાતોમાં ફેરફાર કરતુ સુધારેનું ટેરિક્તિ જિલ્લ વડી ધારાસભામાં પસાર થયું પોસ્ટકોર્ડને દર અર્થો આનો કરવાનો સુધારો મોટી બહુમતીથી પસાર થયો આર વર્ષથી નીચેના શોકાઓને ફકાનોમાં નોંધીએ રાખવા માટે પ્રતિબંધ મૂકવું અને ફકાનમાં કામ કાવા માટે કલાકો પર મર્યાદા નક્કી કરવું બખરે જિલ્લ સુબઈની ધારાસભામાં સિલેક્ટ કમિટીને મોખવાની દરખાસ્ત મતબલુતરીમાં બીજી ગઈ શ્રી રાકરાચાર્જ સાથે નાશિકમાં પડિતેની અસ્પૃશ્યતા વિશે શાસ્ત્રચર્ચા
- તા ૨૫ કવિવર ટાગોર અને મહાત્માજીની દિલ્લીમાં કદવરપર્યાં મુલાકાત બગતના ત્રણ મહા રાત્રીઓએ નીકાકાર કર્યા એબિસીનિયામાં દિલ્લીઓની મિલમત પર બેગબને મારો, ચીનમાં પાચ દબર સામ્યવાદીઓનો બળવો બે અમત્યના મયક કબલે ક્યા
- તા ૨૬ મીરજાના મિરાન દોસ્તિપટલના સુપ્રસિદ્ધ ડોક્ટર વેઈવનુ અવમાન શ્રી હુસેઆઈ રહીમખુલાની મુબઈ કાઠન્સિલતા અચ્ચા તરીકે ચૂટબી થઈ
- તા ૨૭ રાવલપીંડીથી એ પી નો તાર કે બેકારીના કાલે એક બાખા કુટુંબી—ત્રણ જુવાન પુત્રીઓ સાથે પિતાએ—રેલવેના પાસા પર પણ આપણા કર્યા 'પરદેલની આસાદી કરતા સ્વદેલની ભેલ દુ વધારે પસદ કરુ છુ એવો નિર્ણય કરી શ્રી સુબાખ બોલે વિમાનદ્વારા દિંદ આવવાનો પોતાનો વિચાર તા બારા બહેર કર્યો કલકત્તા માર્ગોગેગનની ૬૫ જગામાંથી ૪૦ જગા મદામસાપમે કબલે કરી
- તા ૨૮ કોઈ પણ જર્મન વિમાની બીનઅત્તાવાર રીતે રૈચ, બેલિગમ અને ટ્રિટિંગ પ્રદેસ ઉપર અવિધ્યમાં બગેતો માલમ પરો તે તેના ઉપર બચકર રાજપ્રોહના ગુનાસર કામ ચલાવવામાં આવરી અને તે મોતનાં સાનને પાત્ર બનશે—એવી ચેતવણી જર્મન સરકારે બહાર પાડી ઈટાલીએ રા દબર વિમાનીઓનું અબજ સૈન્ય તૈયાર કર્યાના સમાનારબદાર આગ્યા, કવિવર ટાગે રજુ દિલ્લીમાં બાખ્યાન 'મનુષ્યો વચ્ચેનું નૈસર્ગિક એકપ અને સૈક્ય

અને તેને સાંતિનિકેતનના દરમ્યામ ચોપણુ આપ્યું; દિલ્હીમાં અખિલ હિંદ મુસ્લિમ પરિષદની છઠી બેઠક શ્રી. અબદુલ્લા હામનના પ્રમુખપણા હેઠળ ભરાઈ; લખનૌમાં મહાત્માજીએ ખાદી અને આશોચોળ પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરી.

તા. ૨૬ : ગુજરાત સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમથી “કવિ કિરદોરીએ બલવેલી પારસીઓની સેવા” એ વિષય ઉપર પ્રો. કિરોડ કા દાવરનું નહેર બાણ; બોદાલમાં નવામી આનંદના પ્રમુખપણા હેઠળ હરિજન સંમેલન ભરાયું.

તા. ૩૦ : “ચોટાવા કરાર ચાલુ રાખવા હોય તો ઇંગ્લાંડે હિંદ સાથે સ્વાયી મિત્રતાભરી વર્તણૂક બતાવવી જોઈએ; કરારોથી હિંદી વેપારને જરા પણ હાનિ નથી”—વડી ધારાસભામાં મિ. ઝીશુનું વ્યાખ્યાન.

તા. ૩૧ : પોન્ટકાર્ડ અને મીઠાવેરાના ઘટાડાની દગખાત લીધી ગઈ, અસાબના સુલતાની રાજધાની સારોડા ઉઠાવિયનેના બલભા ગઈ; ઔરસાના રાજમહેલ પર ઈટલીનો ત્રિરંગી ધ્વજ ચડાવ્યો; ઇરાનના રાહલ તરફ અસબયતા બતાવતા લેખા અમેરિકાના વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયાના પરિણામે અમેરિકામાંના તમામ ઇરાની એલચીખાતાઓ ઇરાન સરકારે બંધ કર્યા, વિદેશાંતિ માટે વિશ્વપરિષદમાં હાલની આપવા મહાત્મા ગાંધી અને પ. જવાહરલાલને રોમાં રોલાનું આમ ત્રણ, ત્રિયાના કેન્દ્રિક ઘોડિયારોએ સોવિયેટ લાલ લશ્કરને પોતાની સેવા આપવા નહેરાત કરી અને પોતાની સેવા સ્વીકારવા સ્ટોલનને વિનંતિ કરી.

અંગ્રેજી : ૧૯૩૬

તા. ૧ : મહાત્માજીની શ્રેણીથી બોન્સા બધસે કવિવર ટાંગોરને તેમના વિદેશારતી ‘સાંતિનિકેતન માટે રા. ૧૦ લેનની રાહી સખાવત કરી; મુબઈના ટેકરી ડાઇવરોની હડતાલ; જર્મની સાથેની સધિ પડી લાગે તો આક્રમણ સામે કાન્સ અને બેલ્જિયમને મદદ આપવાની બિનને તે રાજ્યોને બાહેધરી આપી; સિંધ અને ઓરિસ્સાને નવા સ્વતંત્ર પ્રાંતો તરીકે રાજ્ય કારભાર શરૂ થયો.

તા. ૨ : ગુજરાતના મુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન આચાર્ય શ્રી. આનંદરાય કુવ બનારસ યુનિવર્સિટીમાંથી પ્રુટા થયા ત્યારે તેમના માનમાં વિદાયનો મેળાવડો થયો, ત્યારે ૫ માલખીયાજીએ તેમને અર્પેલી અન્જલિ ‘હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી આજે એક દિવ્ય ન્યોતિ વિદાય લે છે.’ મુંબઈ કેમ્પોરેસલના મેયર તરીકે શ્રી. જમનાદાસ મહેતાની ચૂંટણી થઈ; પટ્ટાભામ રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રાણનું નહેર સન્માન, અંબિસીનિયાની મહાન છત—૪ કિલો કબજે કર્યો;

તા. ૪ : ફેડરેશન એક ઊચિત ચેમ્પર એફ કોમર્સ અને ઈન્ડસ્ટ્રીઝ સંસ્થાની દિલ્હીમાં મળેલી બેઠકે સરકારની વર્તમાન અર્થનીતિ સામે વિરોધ નહેર કર્યો; હિંદી ક્રિકેટીમ દિવિવન્ય માટે વિલાયત ગઈ.

તા. ૬ : હિંદુઓમાં નવિધાનવાળા બાળની પવિત્ર સ્મૃતિ અર્થે સંપ્રદાઈની બ્રજવણી, ચટવાના બેઠ્ઠો કમિશનરી મુલાકાત આવ્યા—પણ કમિશનરે મુલાકાત આપી નહિ; ગાંધીજીએ અલાહાબાદમાં અખિલ હિંદ હિંદી સાહિત્ય સંમેલનનું પ્રસ્તકાલય અને સમહસ્થાન ખુલ્લું મૂક્યું, અલાહાબાદમાં મહાસભાની કારોબારી કમિટીની સભા, બોદાલસ્વીકારના પ્રશ્ન પર મહાસભાના મહારથીઓની ચર્ચા, બચાવોમાં સખત વાવાઓનું ને બંદરનું તોફાન. ટીસ્ટાને પુલ તૂટી પડ્યો અને અનેક માણસોને હાનિ થઈ, સંખ્યાબંધ મકાનો તૂટી પડ્યા; વડોદરા સરકારે કાવરિયા પત્રકમાંથી કાકરડાએને મુક્તિ આપવાની નહેરાત કરી.

તા. ૭ : પાલમેન્ટરી બોર્ડ નાબૂદ કરવાનો કરાવ મહાસભાની કારોબારી કમિટીએ પસાર કર્યો; વડી ધારાસભાની બેઠકમાં ગુજમતી સર લેનરી કેઈકે મહાસભા સામે આકરા આક્ષેપો કર્યા; અત્યાચાર અવવળ દાખી દેવામાં મહાસભાએ સાચ આપ્યો નથી, તેમજ અહિં લાની તમામ દલીલો સરકાર અર્થે મળે છે, સ્પેનિશ શ્રેનતંત્રના પ્રમુખ મિ. ડામોરાએ રાજનાયું આપ્યું; મહાસભાની કારોબારી સમિતિએ બોદાલસ્વીકારનો પ્રશ્ન મોઢૂક રાખવાનો કરાવ પસાર કર્યો.

અ તુ ક મ શિ કા

પૃ. ૨૧	ચૈત્ર : ૧૯૯૨	અંક ૬
૧ અલીપ્તુ યૌવન [કાવ્ય]	... પૂજાલાલ ૫૦૯
૨ ગાંધીજી અને સમાજવાદ	... ચિમનલાલ ચક્રભાર્તી શાહ ૫૧૦
૩ આચિન્તી ઊર્મિ [કાવ્ય]	... શેષ ૫૧૩
૪ પરીક્ષાત્રી પરીક્ષા	... 'જિજ્ઞાસુ' ૫૧૪
૫ આ ચિત્ર જુઓ	... નગીનદાસ પારેખ ૫૧૬
૬ રિસાચેલી કવિતાને [કાવ્ય]	... પૂજાલાલ ૫૨૦
૭ જૂની મૈત્રી [વાર્તા]	... શુભાબદાસ ષોક્તર ૫૨૨
૮ કોન્ફ્યુશિયસ અને ત્સેએ લુ	... રમણીકલાલ જયચંદ્રભાર્તી વ્હાલ ૫૩૧
૯ પલકાતું ગૂજરાત—દિન-પર-દિન	... સુમન્ત મહેતા ૫૩૫
૧૦ ભાગુઓ [કાવ્ય]	... સુન્દરમ ૫૪૧
૧૧ બોલતા આંકડા	... રામભાર્તી પટેલ ૫૪૩
૧૨ કલાસંજન	... હરકાન્ત શુક્લ ૫૪૭
૧૩ મહાભૂત સમાધિ [કાવ્ય]	... પ્રતાપરાય ૫૫૧
૧૪ સ્વૈરવિહાર	... સ્વૈરવિહારી ૫૫૨
૧૫ બલૂન ઝંગલો [કાવ્ય]	... દેવજી ગ. મોઢા ૫૫૭
૧૬ અચાપત્ર
૧ થી ૧૧	... કિ. ધ. મ ૫૬૧
૨ મહોદરી વિભીષણને પરણી હતી	... સુ ૫૬૧
૧૭ શબ્દચર્યા [એક પત્ર]	... કાકા કલેલકર; રા. વિ. પાઠક ૫૬૨
૧૮ જ્ઞાનગોચરી ૫૬૫
(૧) નવા બધારથાનું મનોપદ	(૧) સુધરેલા દેશોનું આર્થિક મોકડું	
(૨) હિંદની આર્થિક પરિપદ	મૂઝાય છે	
(૩) હિંદની પ્રજાશક્તિના પ્રજ્ઞની પરિપદ	(૩) સુધરેલા રાજ્યોની ભારે લશ્કરી તૈયારીઓ	
(૪) મુસ્લિમ ગાંધીનું મંગલન	(૪) એક સુભાષિત	
(૫) ગાંધીજીના માત્રાજીવાદ	(૫) હિંદના ક્ષાત્રવેળના હાથનું નિદાન	
૧૯ પુસ્તકપરિચય	... રા ૫૭૯
૨૦ નોંધ	... ચિમનલાલ ચક્રભાર્તી શાહ ૫૮૪
૨૧ રોજનીશી ૫૮૧

શુદ્ધિ

આચિન્તી ઊર્મિ નામનું કાવ્ય (પૃ ૫૧૩)

“વેરાન અધાર મહો હૂમેલો” એ લીટી નીચે મુજબ સુધારો :

વેરાન અધાર મહો વિદાલો,”

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭૫ છૂટક અંક રૂ. ૮૫

પ્રકાશક રણજીતભાઈ કેસુભાઈ મિસ્ત્રી: પ્રસ્થાન કાર્યાલય પારસી અગિયારી રામો-અમાસા ચોકી: અમદાવાદ.
મુદ્રક : મણિલાલ પુરોષોત્તમ મિસ્ત્રી બી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયબડ રોડ : અમદાવાદ.
તા. ૨૨-૪-૩૬

અ તુ ક મ સિ કા

પૃ. ૨૨

વંશાખ : ૧૮૮-૨

અંક ૧

૧	તારહી [કાવ્ય]	ચાંદચણ	૧
૨	લખનૌ મહાસલા	સુંતાળકાસ પ્રોકર	૨
૩	કણિકા [કાવ્ય]	પૂજાકાવ્ય	૧૧
૪	શ્રી રમણલાલ દેસાઈની નવલકથાઓ						
	—ઉડતી નગરે	રમણીક મણિભાઈ દેસાઈ	૧૨
૫	લતા [વાર્તા]	ત્રિશૂળ	૨૦
૬	ઉદ્ધિતે [કાવ્ય]	સેપ	૩૧
૭	સામ્રાજ્યને ઘડનાં ને તેથી						
	ઘડનાં બળો	૩૨
૮	પ્રણયોર્મિ [કાવ્ય]	ક્ષતિકેય	૩૭
૯	ચીન સ્વતંત્રતા કેમ ખૂંચે છે?	કુમરશી ધરમશી મંપટ	૩૮
૧૦	લખનૌનું અધિવેશન	ગોકુળભાઈ ભટ્ટ	૪૫
૧૧	તું અમૃત [કાવ્ય]	બાલમુકુન્દ દવે	૫૫
૧૨	પરંદેશી વનસ્પતિ	સુરેશ દીક્ષિત	૫૬
૧૩	મતવિચાર	શામળ લવણ આલમિયા	૫૬
૧૪	દિવ્ય કીર્તિઓ [કાવ્ય]	૬૨
૧૫	વીણા : પ્રાચીન અને અર્વાચીન	હરકાન્ત શુક્લ	૬૩
૧૬	પ્રભાતવર્ણન [કાવ્ય]	નરેશચંદ્ર વી. પડિત	૬૭
૧૭	શાન્દ્યચર્યા	પડિત એચરનામ જીવરાજ દોશી	૬૮
૧૮	લોકચર્યા
	શ્રી હરભાઈ નો ૫૧	૭૧
૧૯	જ્ઞાનગોચરી	૭૪
	(૧) મગહી વારમયમા નવીન પ્રવૃત્તિ
	(૨) રસિયા
	(૩) નક્ષત્રોની જન્મકથા
૨૦	પુસ્તકપરિચય	૮૭
૨૧	નોંધ	ચિમનલાલ ચક્રભાઈ શાહ	૮૧
૨૨	રોજનીશી	૮૮

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭૫ છૂટક અંક રૂ. ૮૫

પ્રકાશક રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી પ્રસ્થાન કાર્યાલય પારંસી અગિયારી સામે ખમ્ભાસા ચોકી અમદાવાદ.
મુદ્રક : મણિલાલ પુરોષોત્તમ મિસ્ત્રી બી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયપટ રોડ : અમદાવાદ.

તા. ૨૧-૫-૩૬

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદમ્ ।

તંત્રી : રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

પુસ્તક ૨૨

વૈશાખ . ૧૯૮૨

અંક ૧

તારલી

વાદરાયણ

આકાશ સાગર સંગમલોભમાં
સન્ધ્યાની લ્યોત રમી વિરમે,
અધારનાં પડ વિશ્વને આવરે
આકાશે તારલી એક ઝગે,
લ્યોમ વિરાટમાં એ ન દૂબે.

એવી વસી મારે અન્તર તારલી,
એનાં યં તેજ અનસ્ત રહ્યાં;
વિશ્વને ઘેરતાં, ધૂમરી ધૂમતાં
એને ન વાદળ કોઈ નડ્યાં,
તેજ એનાં ન જરી પલટ્યાં.

સૂરજચન્દ્રનાં તેજ તણી મારે
દુઝે જરી નહિ આશ ધરું;
તારલી નાનીશી તેજ ઝીણું ઝરે,
અન્તર એ જ ઉલ્લસ ભરું,
અંધાર સાથ એ તેજે લડું,
જીવનમાર્ગ ન ભૂલો પડું.

લખનૌ મહાસભા

(ધોરણ સંસ્મરણ)

ગુલાબદાસ શ્રોતર

ધૂળના ગોટાઓ ઊઠે છે ધૂળ ને ધૂળ, જ્યાં જુઓ ત્યાં ધૂળ નહાઈ ધોઈ
તે કપડા પહેરવા માટે ત્યાં ધૂળ કપડામાં ચોટી જ હોય જમવા બેસો તો
ખાવાના માથે એટલે તોલો ધૂળ તો પેટમાં જાય જ શ્યામ વાટે જઈ ધૂળે ફેંકમાને ફેટલા
હોગન કર્યા હશે તે નો ડોકડગને બનાવીએ ત્યારે ખગડ પડે લખનૌ મહાસભાની ખામ
યાદ મહી જાય તેની જો કોઈ પણ ચીજ હોય તો તે આ તેની ધૂળ

અને ખીછ ચામચ વસ્તુ ત્યાંની સ્વાગત મમિતિની અવ્યવસ્થા જ્યાં જુઓ ત્યાં
બધે જ અવ્યવસ્થા ઈઈ ઈઈનો ભાવ પૂછનાર મળે નહિ, કોઈકોઈની ફરિયાદ માલખનાર
મળે નહિ પૂછપરછના ક્ષેત્ર (Enquiry office) માં જઈએ ત્યાં વિનયપૂર્વક તે લોકો
કહે “આઈયે જનાય, તનરીક ફરમાઈએ” આપણે જગ તેમના વિનયથી આનંદિત
ચર્ચ તેમને પ્રેમીએ

“ઈધર ધોળી વર્ગંગા કુછ પ્રગથ દે દિ નહિ?”

“યો મઝે પત્તા નહિ, જનાય.” એટલી જ મીઠાશ અને વિનયપૂર્વક ઉત્તર મળે

આપણને અનવશી થાય કે આપણે કોઈ ખીછ એક્ઝિમમાં તો નથી ચાલી આબના
ને? પાંચિયુ બેતા મોટા અક્ષરે (Enquiry office) લખેલું દેખાઈ આવે

આટલી ધૂળ, આટલી અવ્યવસ્થા અને ત્રાસુની આટલી આટલી અમળ્યોએ છતાં
હરેક દિને અને હરેક રાત્રે લખનૌમાં પ્રાતેપ્રાતમથી ઓઓ અને પુરપોની કંતાંગની
કંતારો ચાની આનતી જતી ત્યાં હિંદુસ્તાનનું ભાવિ ઘડાવાનું હતું, ગાબૂને નરી દોગરબી
મગવાની હતી, એ ત્રિચરે અને એ ભાવનાએ એ ઓઓ અને પુરપોના ટોળા એ ભાવિ
ઘડવામાં હાથ દેતા, અથવા તો, ઘડાતા ભાવિની ક્રિયાને નજરેગજર નિહાળવા લખનૌ
ચાની આનતી હતી

*

રિપારિઆન્સિ મમિતિની એકક શરૂ થઈ હતી લોકોને જવાહરવાચને જોવાની
બહુ જ ઇતે નરી હતી અને તેના કાળો હતો ત્યાં આવેલા ધણીઓએ ધણીવાર
જવાહરવાચને જોયા હતા, છતાં આ વખતે તેમને નિહાળવાની બધાને ખામ ઉત્સુકતા
મહેતી તેમનો આ ખામોશીના મમળનો લામો ક્ષેત્રનિવાસ, લોકોનો મમભાવ તેમના તરફ
ખૂબ જ તીવ્રતાથી પ્રેરેલો હતો અને હમવાના અસમાનતી છેત્રી આક્રમ તો લોકોને ઘમતી
આક્રમ જેવી જ લાગતી હતી તે આચાર પંચી જવાહરનાન કેસ લાગતા હશે, તેમના
ચહેરા ઉપર કુખ કાનકાઈ શયુ હશે કે નહિ, વગેરે વગેરે જોવાની અપાર ઉત્ક્રમ લોકોને
જવાહરવાચના—હમવા વિનાના જવાહરવાચના દર્શન કરવા પ્રેરેલી હતી

જવાહરલાલ તો એના એ જ લાગતા હતા. એ જ ચપળ, તેજસ્વી આંખો, નિશ્ચયમાં ખિડાયેલા એના એ જ ઓખો અને પચવારમાં ચમકારા કરી દેતી તેમની બુદ્ધિપ્રતિભા એની એ જ હતી. ખારીકાઈથી તેમની મામે બેઈ રહેનારને કદાચ એ આંખોમા થોડી એકલતાનો, અને એ ચહેરામા થોડી ફિક્કાશનો ભાસ થાય. ખાટી તો એ એના એ જ હતા.

જવાહરલાલ માટે માન ન હોય એવા માણસો હિંદુસ્તાનમાં બહુ જ થોડા હશે,— મહાસલામાં તો એક પણ નહિ હોય. પણ દરેક માણસની એમના તગ્મની એ માનની વૃત્તિમાં વધારો કરે એવું વર્તન લખનૌ મહામલાના પ્રમુખ તરીકેનું તેમનું હતું. તે તેમની નિડરતા માટે જાણીતા છે. રાષ્ટ્રપત્નના ખલિ જનવાની તેમની અવિરત તૈયારી સર્વના લક્ષમાં છે. છતાં પણ બે કાઈને તેમની નિડરતા અને તેમની ખલિદાનની શક્તિ વિષે પુરાવો બેઈનો હોય તો તે તેમના બુદ્ધેબુદ્ધે પ્રમગે બોલાયેલા પ્રમુખ તરીકેનાં વાક્યો પૂરા પાડે છે.

સુભાષચાણુને સરકારે જણાવ્યું કે: “તે હિંદુસ્તાનમા સ્વતંત્ર રીતે રહેવાની આશા ન રાખે ” તે વિષે બોલતાં શ્રી. જવાહરલાલે કહ્યું. “અને ને આશા તો કાઈ પણ હિંદી ન રાખી શકે, કારણ કે હિંદુસ્તાનીઓ માટે કઈ સ્વતંત્રતા એવી છે જેથી એ લોકો માણું જાયું રાખી ફરી શકે ?”

એ જ વિષે બોલતાં તેમણે જણાવ્યું. “અલખત, આ સમય ખામોશીનો છે. ખામોશી અમે અવસ્ય રાખીએ પણ છીએ, પરંતુ આ ખામોશીમાથી લોહુ તો વારવાર ઝાં જ કરવાનું.”

સુભાષચાણુએ પુરોષથી અહીં આવતાં પહેલાં તેમની સલાહ માગી. જવાહરલાલ માટે આનો જવાબ વાળવો એ એક વિકટ કાયદો યઈ પણ વર્ષો સુધી જેલ ભોગવી તફરસ્તી લેડી દેનાર માણસ વર્ષો પછી અનેક ઉપચારોએ થોડામણો સાન્ને થયો હોય, હિંદુસ્તાન પાછા આવતાં તે કઈ કરી શકવાનો તો હોય જ નહિ. માત્ર તેને માટે જેલ અને ફરી બિનતફરસ્તી સરકારે નક્કી કરી રાખી હોય, તેવાને પોતાથી એમ સલાહ તો કેમ જ દેવાય કે: “હા, હા, તું ચાલ્યો આવ, જેવમા ફરી પાછો બેસીગ?” એવું લખતાં જવાહરલાલનું મન માન્યું નહિ. તેમણે તો સુભાષચાણુને લખી દીધું કે: “હમણાં ન આવો, ત્યા જ રહો.”

તાર મૂકનાં તો મુકાઈ ગયો અને ફરી પાછુ મન ચમકોળે ચડ્યું એક માણસ દેશને માટે, સ્વમાનને માટે, પોતાના દેશમાં જ રહેવાનો પોતાનો હક્ક મિદ્દ કરવા માટે, જનની કુરબાની કરવા તૈયાર થયો હોય, તે આવા વિકટ ગ્રંથોગેમાં પોતાની સલાહ માગે, તેને આવી નગળી, પોતી સલાહ પોતે કેમ આપી શક્યા ? એની જગ્યાએ પોતે હોય તો શું કરે ? નામદની જેમ પરદેશમાં કવન વિતાવે ? નહિ, નહિ, બૂલ યઈ ગઈ. ખીજે જ દિવસે તેમણે ફરી સુભાષચાણુને તાર કર્યો: “ગમે તે થાય તમે અહીં જ આવો.”

આ ખંધુ શ્રી. જવાહરલાલે એક નાના છતાં મુદર, સચોટ ભાવણુમા કહ્યું. તેમના હૃદયમાંથી નીકળતા એ વખતના ઉદ્ગારો અને તેમની વાણી અને હૃદયના ભાવોને વ્યક્ત કરતી તેમની મુખચેષ્ટા અત્યારે પણ હૃદયમાં રમી રહે છે.

કાર્યવાહક સમિતિએ બધાંજુમા અમુક સુધાગનપ્રાગ ડગવાનો નિર્ણય કર્યો છે તે નિર્ણય તે વિષયવિચારણી મંમિતિ આગળ મૂકે છે તેમા એક ક્લમ એવી છે કે જેથી મુખર્મની મહાસભાએ સ્વીકારેલા પ્રમાણસૂચના પ્રતિનિધિત્વનો (proportional representation) નાશ થાય છે કાર્યવાહક મંમિતિને લાગુ છે કે મત લેનાની આ રીત થોડા મતદારો હોય એવી જગ્યાઓએ અગત્ય અને ગૂંચવણભરેલી નીવડી છે પરંતુ એ રીત ચાલુ રહે તેમા લઘુમતીનાળા સમાજવાદી પક્ષને ફાયદો છે પોતાની લઘુમતી હોવા છતાં પણ એ લઘુમતીમા પણ પોતાનું પ્રતિનિધિત્વ આ રીતથી સમાજવાદી પક્ષ મહામંમિતિમા અને ખીજી ચૂંટાયેલી સરચાઓમા જળગી ગએ છે તે પક્ષને લાય છે કે આ રીત કાઢી નાખવાથી લઘુમતી તરીકે પણ કોઈ સમિતિમા કે કચેરો તે લોકોને એક પણ માણસ ચૂંટાઈ શકશે નહિ તેમને બધે આવે છે કે આ સુધારો મૂકવામા કાર્યવાહક સમિતિનો તેમને નિમૂળ ડગવાનો હેતુ પણ હોય તેમના પક્ષને એક પછી એક વક્તા આ શકને મોખ્ખા શબ્દોમા સભા સમક્ષ મૂકે છે લઘુમતીઓના વિષયમા મહાસભાની નીતિ સ્પષ્ટ છે જો કોઈ પણ લઘુમતીને મદામભાની કોઈ પણ નીતિથી પોતાને અન્યાય થતો લાગતો હોય અને તેમા કોઈ મોટા સિદ્ધાંતનો સવાન સમાયો ન હોય તો મહાસભા તે લઘુમતીને મનગમતું કરવા તૈયાર જ હોય છે જગાદરલાન પણ પ્રમુખ તરીકે સભાને એ જ વસ્તુની વાદ દે છે આ વસ્તુ માટેનો આગ્રહ કાર્યવાહક સમિતિએ છોડી દેવા જોઈએ એમ તેમને લાગે છે, અને તે કહે છે પણ ખરા પણ તેમના અને કાર્યવાહક સમિતિના નિચારો વચ્ચે મહાન અંતર પડી ગયું છે સિદ્ધાંતોની ઘણી બાબતોમા પણ બન્ને એક દષ્ટિથી નથી જોઈ શકતા આ બાબત એવા કોઈ સિદ્ધાંતની નથી છતાં કાર્યવાહક સમિતિ પોતાના નિર્ણયને વળગી રહે છે પ્રમુખની સૂચના મિલુદ્ધ કાર્યવાહક મંમિતિનો સુધારો વિષયવિચારણી સમિતિમા લઘુમતીએ પસાર થઈ જાય છે પારકાઓને પ્રમુખ અને કાર્યવાહક સમિતિ વચ્ચેનું અંતર આગળી ચીધી બતાવનાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થાય છે પણ અંતે તો ન્યાયની જ જીત થાય છે મહાસભાની ખુલ્લી બેઠક સંમક્ષ આ સુધારો આનતા પ્રમુખના એક પણ શબ્દ મોલ્યા સિવાય મહાસભા કાર્યવાહક સમિતિના આ સુધાગને દેંડી દે છે. મહાસભાની દરેક પક્ષને ન્યાય આપવાની સુરીતિને મદામભા વળગી જ રહે છે.

*

જગાદરલાલને શિસ્તપાલન અતિ પ્રિય છે શિસ્તનો ભગ તે સાખી શકતા નથી પછી તે ભગ તેમના પક્ષને માણુમ કરે કે સામેના પક્ષનો આ પ્રમાણસૂચના પ્રતિનિધિત્વ (proportional representation) ના મુદ્દા પર જ ચર્ચા ચાલે છે શ્રી નરીમાન કાર્યવાહક સમિતિના ઠરાવનો જવાબ કરી જાય છે જેના તે બધે થાય છે કે તરત જ શ્રીગતી ડમવાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય બિલા થઈ જઈ કહે છે “ જ્યારે જ્યારે સમાજવાદી પક્ષને ઈઈ પણ હેનાનું હોય છે ત્યારે ત્યારે તેને આમ rule out કરી નાખવામા આવે છે ” આ મિનજનામદાર ઉક્તિ પ્રમુખશ્રીને જગ પણ રુચતી નથી મદાળા તે બિલા થઈ જાય છે “ શું rule out રુચે ? કોણે તે ઈર્ધુ ? મારા મિનાય કોઈનો તેમ કરવાનો હક્ક નથી, અને મેં તો તે ઈર્ધુ પણ નથી હમેશને માટે એકના આજે હું માફ કહી દેવા માગુ છું ”

આવા આવા ખોટા આક્ષેપો હું નહિ ચલાવી લઉં ” એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના શ્રીમતી કમલાદેવી ત્યાં બેઠાં હતાં ત્યાં ને ત્યાંજ બેસી જાય છે.

અને બીજો એક એવો જ પ્રગંગ. મહાસભાની ખુલ્લી બેઠકમાં શ્રી અમૃતલાલ શેઠ રાજસ્થાનોની બાબતમાં કાર્યવાહક સમિતિના ઠગવ ઉપર એક સુધારો રજૂ કરી ગયા છે. કાર્યવાહક સમિતિના ઠગવનો બચાવ કરવા અને ચર્ચાનો જવાબ વાળવા શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ તખ્તા ઉપર આવે છે સરકારની સામે વપરાય ત્યારે મીઠી સાદર જેવી લાગતી તેમની કુહાડાના ધા કરનારી વાણી આપણા જ માણસો સામે વપરાતા ખૂબ કડવાશ ફેલાવે છે. પ્રેક્ષકોને પણ થાય છે કે આમાં સુરુચિનો ભગ થાય છે. નીચે બેઠા રહી શ્રી. અમૃતલાલ તેમને જવાબ વાળે છે. ઉપરથી શ્રી વલ્લભભાઈ એક પછી એક ધા કહે જાય છે. ‘પ્રમુખશ્રી બેઠા થઈ જાય છે. શ્રી. વલ્લભભાઈને કેઈ કહે છે લાઉં રિપકમાંથી ન બોલતા હોઈ છું કહે છે તે મેળળાવુ તો નથી જ, પણ એ જરૂર જણાઈ આવે છે કે પછી શ્રી. વલ્લભભાઈ મુદ્દા ઉપર જ બોલે છે.

તેમનો શિસ્તપાલન માટેનો આ તીવ્ર પક્ષપાત કોઈ કોઈ વખત તેમને ગરમ ‘બંધાવી’ દે છે. કોઈ વખત કોઈને અપમાન લાગે તેવું વર્નન પણ તેમનાથી થઈ જાય છે. પણ જરીકે જ કહ્યેના દોષાવતા તેમનો એ દોષ સહેજે માફ થઈ શકે. ત્યારે હિંદુસ્તાન આખું બહાર રહી આનંદ કરતું હતું ત્યારે આ માણસ જેલની આ દીવાલોની વચ્ચે પુરાઈ વર્ષો પૂરાં કરતો હતો તેમના દ્વિતીય હૃદય જેવી તેમની કમલા ગિમાર પડી. મગજની અત્યંત નજીક આવી ત્યાં સુધી તો સરકારે હમેશની તેની વધતી જતી તાદુરસ્તીના ખબરો જ સાંભળવાની યાતના તેને સહન કરાવી. અંતે તેને મુક્તિ મળી. ગમે તેવી સારવાર કરવા છતાં પણ એ પ્રિય પત્નીને તો ગુમાવવી જ પડી. એ વરતુ તો પ્રયત્ન છતાં પણ હરઘડી તેમના મગજમાં રમતી જ હોય. અને બીજું પણ. પોતે સુરોપમાં બેઠા હોય અને અહીં પ્રમુખની ચૂટણી ચાય. સર્વાનુભવે પોતે ચૂટાઈ જાય. પોતાને ખબર પણ ન હોય કે પોતાના દષ્ટિબિંદુ અને કાર્યવાહક સમિતિના મંબો તેમ જ બીજા દેશનેતાઓનાં દષ્ટિબિંદુઓમાં કેટલો મોટો તફાવત હશે. અહીં આવે ત્યારે દરેક દરેક મોટા પ્રશ્ન પર તેમને એ તફાવત દેખાઈ આવે. એ બધું દુઃખ તેમના હૃદયમાં ભર્યું હોય એ બધાને અંગે કોઈ કોઈવાર બ્યારે તે મગજ ગુમાવી બેસે ત્યારે તે દોષ ક્ષમાને યોગ્ય તો ગણાય જ. એવી કોઈ પળે તેમણે શ્રી. અમૃતલાલનું તથા શ્રી સત્યમૂર્તિનું અપમાન કરી નાખ્યું. તેમનો સ્વભાવ ગમે તેટલો ગરમ હોય છતાં તેમનું હૃદય તો સોનાનું જ છે. ઉલ્લે દિવસે બધા સભ્યોને વિદાય આપતી વખતે તેમણે તે બંનેની આંસુભરે ચહેરે ક્ષમા ચાચી. એમનાથી નાનો માણસ કદાચ આવાં અપમાનો ન કરી શકે, પણ જો કરે તો આવી મહદય, ખુલ્લી ક્ષમા તો ન જ માગી શકે.

*

કટાક્ષ તો આચાર્ય કૃપાલાનીને જ વરેલ છે. વિરોધીને છાતીસોસરો ધા કટાક્ષથી જ થઈ શકે તેમ તે માને છે, અને લોકોમાં તેની મશ્કરી કરી તેને હલકો પાડી શકાય છે તેમ પણ તે ખરેખર ગણે છે. પ્રમાણસરના પ્રતિનાંધિત્વ વિષે ચર્ચા ચાલતી હોય છે ત્યારે તે આ રીત અજમાવવા જાય છે અને કહે છે: “આ રીતે તો નાચનારીઓ પણ પ્રમાણસરન

પ્રતિનિધિત્વ માગી શકે, સહુ કોઈ માગી શકે.” પણ જવાહરલાલ આગળ તેના સુંદર જવાબ આપે છે “ને નાચનારીઓ પણ હિંદુસ્તાનની આઝાદી માટે મહેનત કરતો હોય તો જરૂર તે પણ પ્રમાણસરનું પ્રતિનિધિત્વ માગી શકે.” કૃપાલાની ચૂપ થઈ ગય છે.

*

મારી બાબૂમા બેઠેલા મિત્ર જવાહરલાલને પ્રમુખ તરીકે પહેલી જ વાર બુઝે છે. મને તે પૂછે છે. “જવાહરલાલ કોઈક જ વાર દસતા હશે.” “અરે! તેમની હાસ્યવૃત્તિ તો ઘણી સતેજ અને તીવ્ર છે,” હું કહું છું ત્યારે એ કથનની માફી પૂરતા હોય તેમ જવાહરલાલ કંઈ એનું બોલે છે જેથી આખી સભા અને પેલા મિત્ર પણ ખડખડાટ હસી પડે છે.

એક પ્રસ્તાવ પર આવેલા મુધારાઓ જવાહરલાલ ગણાવે છે. તેમાંના ઘણાખરા તો મુકનાગઓએ પાછા ખેંચી લીધા હોય છે એક સમયે તેમનો મુધારો હજી પાછો નથી ખેંચ્યો જવાહરલાલ કહે છે કે તે ભાઈ મુધારો પાછો ખેંચવો કે નહિ તે હજી મુધી નક્કી નથી કરી શક્યા. પેલો વિરોધમા કઈ અસ્પષ્ટ બળડે છે. જવાહરલાલ હમતા દસતા કહે છે “હ, હ પાછો ખેંચી લેવાનું તો તેમણે નક્કી કરી નાખ્યું છે, પણ એ નિશ્ચય જાહેર કરવો કે નહિ તે જ નક્કી નથી થયું.” બધાં હસી પડે છે—પેલા મન્ય પણ.

શ્રી. પ્રકાશ મહાસલાની ખુલ્લી બેઠકમાં જે પ્રસ્તાવને ટેકા આપવા જિલા થયા છે તે પ્રસ્તાવથી તદ્દન અપ્રસુત એવી ઘણીઘણી વાતો કહે જાય છે. પ્રમુખશ્રી જિલા થઈ લાલિ સ્પિન્ડરમાથી કહે છે “મૂળ પ્રસ્તાવની સાથે મંબઈ ન ધરાવતી એવી ઘણીઘણી દિલ્લચસ્પ વાતો સમજા કરી શકે છે. પણ અહીં તો કૃપા કરી મુદ્દા ઉપર જ ચર્ચા કરવી.” લોકોના હાસ્ય વચ્ચે શ્રી. પ્રકાશનું તુર્ન જ મુદ્દા ઉપર આવી જાય છે.

અને મંકટ સમયે પણ તેમની હાસ્યવૃત્તિ તેમને છોડી જતી નથી. સનાનનીઓ કંઈ તોફાન મચાવવાના છે તેમ તેમને ખજાર મળી છે. બહાર ઘોઘાટ થાય છે. લોકોને શાન રહેવાનું સમજાવી, રાજેન્દ્રબાબુના હાથમાં મુકાન સોંપી લોકોની “તમે ન જાવ, તમે ન જાવ” એવી ખૂમો છતાં પણ જવાહરલાલ તોફાનનો આમતો કરવા બહાર ચાલી જાય છે. ઘોડીયાગમાં બહુ સાંત પડી જાય છે. પ્રમુખશ્રી પાછા પોતાની જગ્યાએ બેસતા બેસતાં કહે છે: “મં કોરા બાપિસ આ ગયા.”

*

વધુમાં વધુ રસપ્રદ, તાત્વિક ચર્ચા તો—વિષયવિચારણી સમિતિમાં અને મહાસલાની ખુલ્લી બેઠકમાં પણ—પદ્ધતીસ્વીકારના પ્રશ્ન ઉપર ચર્ચા. હિંદુસ્તાનનું નવું બધારણ હિંદુસ્તાનમાં કોઈને ગમ્યું નથી વિનીતો, કેળીવાદી મુસ્લિમો, તથા કોમીવાદી હિંદુઓ—દરેકે આ બધારણને વખોડી કાઢ્યું છે અને નિરાશાજનક જાહેર પણ કર્યું છે. ત્યારે મહાસલા એનો તીવ્ર વિરોધ કરે તેમાં નવાઈ શી? શ્રી. રાજેન્દ્રબાબુ કાર્યવાહક સમિતિ તરફથી આ બધારણનો વિરોધ અને અસ્વીકાર જાહેર કરતો એક પ્રસ્તાવ સભા ગમત્સ રજૂ કરે છે. સર્વ પક્ષો બધારણના વિરોધ અને અસ્વીકારના પ્રસ્તાવની તરફેણમાં છે. પણ તે પ્રસ્તાવનો ઉપરનો ભાગ વિવાદાત્મક છે. નવા બધારણમાં પદ્ધતી સ્વીકારનો પ્રશ્ન મુખર્ષ, પટણ્યા, મદ્રાસ વગેરે જગ્યાએથી ઠેલાતો ઠેલાતો નિર્ણય માગતો છેક લખનૌ સુધી આવી પહોંચ્યો

છે. સમાજવાદી પક્ષ, પદવી લેવાનો વિરોધ કરનારો પક્ષ, અને પદવી સ્વીકારી લેવાની ખ્વાહિશ ધરાવનારો પક્ષ, એ બધા પક્ષો એમ માને છે કે આ પ્રશ્નનો નિર્ણય હાલ અને અત્યારે જ થવો જોઈએ. પણ હમણાં હમણાં કાર્યવાહક સમિતિની નીતિ બધી વસ્તુઓ આગળ ઉપર ઠેલી દેવાની જ રહી છે. બનીડ સો એના એક નાટકમાં કહે છે કે “જમતમાં બધા માણસો પોતાનો બોલે જીજ્ઞાસા શિર ઉપર લાદવા ઇતેગર રહે છે” એ સત્યને આ પ્રસ્તાવથી કાર્યવાહક સમિતિ સિદ્ધ કરે છે.

બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ ટૂંકા, માદા, સચોટ સંખેદોમાં પોતાના પ્રસ્તાવના મુદ્દાઓ સમજાવે છે. જે વસ્તુ વિવાદ ઉત્પન્ન કરે એવી છે એ વિષે અર્થાતો જવાબ વાળતી વખતે બોલવાનું બાકી રાખી તે બેસી જાય છે.

અને વિરોધનો વરોળ ઉપડે છે. જુતાનૂત્તા સુધારાઓ એ પ્રસ્તાવ પર ચૂંટ કરવામાં આવે છે. “નવું બધારાજ ચલાવવું અશક્ય થઈ પડે એવું વર્તન રાખવું” એ, અને “મહામહાવાદીઓએ હોદ્દા સ્વીકારવા જ નહિ” એ એ સમાજવાદી સુધારાઓ ઉપર ખૂબખૂબ અર્થ ચાલે છે.

પદવી સ્વીકારવાના પક્ષના જખરજસ્ત લડવૈયા શ્રી સત્યભર્તિ છે. પરંતુ કદાચ સત્ય તેમના પક્ષમાં ન હોય તે કારણે હોય કે ગમે તેમ પણ આ વખતે તેમનું લાભજી સાચ દિલ્લું, મોળું માલમ પડે છે. તેમણે કહેલી બેચાર વાતો—“અમે પ્રધાનો થઈએ તો શાળાઓ ઉપર રાષ્ટ્રીય ઝડા ફરકાવીએ, ગ્રાજાઓનાં બાળકો પાસે ગૃહીય ગીતો ગવડાવીએ” વગેરે વગેરે—ખૂબ જ દાંસીપાત્ર બની રહે છે. વિરોધ પક્ષનો એક પછી એક વક્તા આવી એ વસ્તુની અર્થહીનતા બતાવી મરકરી કરી જાય છે.

આ પ્રસંગ જવાહરલાલ માટે ઘણી મુશ્કેલીનો છે આ પ્રશ્ન ઉપર કાર્યવાહક સમિતિમાં પણ તેમને ખૂબ માયાદોષ કરવી પડેલી. તેમની દૃષ્ટિ વિશદ છે. તેમનું ધ્યેય જમગ્નજોથી વિદાર્થ નથી ગયું. પદવી સ્વીકારવી ગમે તે ચાલ કે ન ચાલ, પણ રાષ્ટ્રને ક્રાંતિ તરફ દૃઢ કરાવનારું પગલું તે નથી જ તેમ તે માને છે. પ્રમુખ તરીકે તે કઈ અર્થમાં લાગ પણ ન લઈ શકે તે કહી છે પણ આવો પ્રસંગ ઉપરિચિત થશે જ તેવી તેમને ખાતરી હતી અદૃશ્ય અને અદૃષ્ટ રહ્યા છતાં જેમની પ્રેરણા મદાસલાને દરદરેશ મળતી જ રહે છે એવા ‘બાપુ’ પાસે જઈને એ કહી તોડવાનો આદેશ જવાહરલાલ લાખ્યા જ હોય છે. પણ બે બધા બોલી ગયા પછી પોતે બોલે તો પોતાના પદનો તેમણે ગેરઉપયોગ કર્યો ગળ્યામ. તેમની ન્યાયવૃત્તિને એ વાત કચતી નથી. અર્થાતી અધવચમાં જ પોતાનો મત પોતે જણાવી દે છે. એક મતઉચ્ચારણા પૂરતો જ તે કહીને ભ્રમ કરે છે. અર્થાતી ગરમી તે પોતાના સંખેદોમાં લાવતા નથી. એકવાર, એક પણ માટે ગરમી આવી જતા, પોતે લગભગ ખેંચી પાછા પૂર્વવત્ શાંત થઈ જાય છે તે છતાં તેમના હૃદયનાં મથનો, તેમના અવાજ અને તેમની આંખો દ્વારા બહાર દેખાઈ આવે છે અને પોતાને જે કહેવાનું છે તે શાંત છતાં ચોક્કસ સંખેદોમાં તે કહી તો દે જ છે.

“આપણે એક જ વસ્તુ નક્કી કરવાની છે કે આપણે શું જોઈએ છે? ક્રાંતિ (revolution) કે સુધારાવૃત્તિ (reformism)?” જે ક્રાંતિ જ જોઈતી હોય તો સુધારા-વૃત્તિવાળાઓની બધી આસાએને જમીનદોસ્ત કરી નાખવી જોઈએ.”

ચર્ચા આગળ વધે છે. સમાજવાદીઓ ઝળઝળી નીકળે છે. તેમનો સિદ્ધાંત (theory)નો અભ્યાસ મુદ્દર હોય છે. તેમની દલીલોમાં ખૂબ જ વજૂદ હોય છે. પણ સૌથી સુંદર તો શ્રી. પટવર્ધન અને આચાર્ય નરેન્દ્રદેવ બોલે છે. આચાર્ય નરેન્દ્રદેવનું વિષયવિચારણી સમિતિમાં અપાયેલુ લાપણુ તો હૃદય હલમલાવી નાખે છે. તેમની નાદુરસ્ત તબિયતને અંગે તેમને ખુશી ઉપર બેસાડવામાં આવે છે. તેમનો અવાજ શાંત, પ્રવાહી, એકધારિ વહી જાય છે, તેમનું દુઃખ તેમની આંખોમાં, તેમના હાથલાવમાં, તેમના અવાજોના ફેરફારોમાં જણાઈ આવે છે “હિંદુસ્તાને વ્યતના પીડિત, પરશ્ચાગિત રાષ્ટ્રોને મુક્તિની ઝાંખી કરાવવી છે, તેમનામાં ક્રાન્તિની આતશ જગાવવી છે જ્યારે એ બધા દેશો તમારી આગેવાનીની રાદ બોઈ બેઠા છે ત્યારે તમારા વલણને મોળુ પાડી, તમારા ક્રાન્તિના ખજાને નીચો નમાવી તેમને દગો ન દેશો—” તે કહે છે.

ડૉ. પટ્ટાભી રીતારામૈયા નવા બંધારણનું આર્થિક, રાજકીય, કાયદાપુરઃસર અને બંધારણીય બધી દૃષ્ટિઓથી પૃથક્કરણ કરી, તોડી, ફોડી, બતાવી દે છે કે એ બંધારણમાં પદવી સ્વીકારી કર્મ પણ કરી શકવાની આશા મુગજળ સમાન છે. નવા બંધારણમાંના વાઇસરોયને તે ચતુર્મુખી બ્રહ્મા સાથે મરખાવે છે. અને છેવટે “લાલાલાલો જવાબદારી” વાળો ગીતાનો શ્લોક બોલી ગમે તે સ્થિતિમાં પણ આ બંધારણમાં પદવી ન જ સ્વીકારવી જોઈએ તેવું સિદ્ધ કરી તપ્તા પરથી તે બેઠી જાય છે. અભ્યાસથી પરિપૂર્ણ અને દલીલની સચોટતાભર્યું જે કોઈએ લાપણુ કર્યું હોય તો તે ડૉ. પટ્ટાભીએ જ.

છતાં કાર્યવાહક સમિતિને લાય નથી, કારણકે તે નથી કહેતી કે પદવી સ્વીકારો કે તે નથી કહેતી કે પદવી સ્વીકારો નહિ. તે તો ફક્ત ચંબી જવાનું, નિર્ણય મોકૂફ રાખવાનું કહે છે. અને તેને માટે જ તેની ઉપર ખૂબ આક્ષેપો થયા છે શ્રી સપૂર્ણાનંદે કહ્યું છે કે “કાર્યવાહક સમિતિએ પોતા ઉપરનો વિશ્વાસ યુમાવી દીધો છે.” શ્રી પટવર્ધને કહ્યું છે કે “કાર્યવાહક સમિતિની આખી કાર્યવાહી નિર્ણય ઉપર આવી શકવાની અશક્તિ જ બતાવે છે. ખૂબ વિચાર કરી કરીને અંતે તે કર્મ પણ નિર્ણય ન કરવાના નિર્ણય ઉપર આવી છે.”

એ બધા આક્ષેપોનો અને દલીલોનો જવાબ વાળવા રાજેન્દ્રપ્રાસુ બીળા થાય છે. આ વખતનું તેમનું લાપણુ ઘણું જ અસરકારક છે ઘણી વાતોથી તેમને ખૂબ જ દુઃખ થયું છે તે દેખાઈ આવે છે. ક્રાન્તિ (revolution) અને સુધારાચત્તિ (reformism) ની પુસ્તકિયા વાતો તેમને દુઃખ ઉપજાવે છે તેમ તે કહે છે. તેમના ઉદ્દેશો હૃદયપરશો છે. હૃદય જ ખુલ્લું કરી બેલનારો માણસ આવી રીતે બોલી શકે તેમનાં વાક્યોમાં દશ કે દોઢ નથી. તેમના ઉચ્ચારણમાં ઉગ્રતા કે કોપ નથી. વિદ્યાપીઠની દરેક પરીક્ષામાં પહેલે નંબરે ઉત્તીર્ણ થનાર તે માણસ કહે છે. “હું કે મોટા વાચક નથી માટે પુસ્તકોનું જ્ઞાન નહિ જેવું જ છે. મેં કર્મ પણ વાંચ્યું હોય તો તેને વીમ વીમ વર્ષો વીતી ગયાં છે, અને એ બધું તો હું લગભગ ભૂલી પાડું શયો છું. પરંતુ મેં હિંદુસ્તાનના માણસોને નજરોતનજર જોયાં છે. તેમનાં સુખદુઃખોની વાતો મેં કાનોકાન માંભળી છે. ગામડાંઓમાં રખડતાં રખડતાં તેમનાં ભૂખના દુઃખે શિથિલ અને કૃશ થયેલાં માત્રો મેં મારી નજરે નિહાળ્યાં છે. હાડકાંના માળખા જેવી હિંદી માનવાત્મિયો મારી નજરે મેં નીગળી છે. એ બધા અનુભવો ઉપરથી અગને દેશના કિતના મોટે જે ઠીક લાગે છે તે દેશ માટે અને કરી છૂટીએ છીએ. ખખર નથી

પડતી કે આ પુસ્તકો વાંચી દેશને દોરનાર માણસો દેશને ક્યાં લઈ જશે।” છેલ્લી અતિ સુંદર અક્ષર સભા ઉપર પાંચરી ઘડિ તે બેસી ગય છે. તેમનો પ્રસ્તાવ બહુમતીએ વિષય-વિચારણી સમિતિમાં અને ખુદ મહાસભામાં પણ પસાર થઈ ગય છે.

*

જવાહરલાલની શુદ્ધિ અને તેમનો આત્મા પ્રમુખ તરીકેના તેમના ભાષણમાં નિર્ગોવાયો છે. મહાસભાનાં પ્રમુખોના અત્યારસુધીના ભાષણોમાં તેમનું આ ભાષણ અદ્વિતીય છે. તેમણે ખાસ કે નવું કંઈ નથી, પણ તેમનું પૃથક્કરણ વૈજ્ઞાનિક અને સંપૂર્ણ છે. તેમને મોટા વક્તા ન કહી શકાય. પણ અઢી કલાક સુધી તે ભાષણ વાંચતા હોય છે ત્યારે પચીસેક દળર માણસની મેદની મત્રમુઘ બની તેમનું ભાષણ પ્યાનપર્વક માંબળ્યે રાખે છે રૂઢિના ભગની બાબતમાં પણ આ ભાષણ ખીજ પ્રમુખોના ભાષણોથી જુદુ પડે છે તેમાં કાર્યવાહક સમિતિના નિર્ણયોથી પોતાનો નિર્ણય જુદો હોવાનો તે નિરૂપતાથી સ્વીકાર કરે છે પોતે મહાસભામાં લઘુમતીમાં છે, તે સ્વીકારતા તે અચકાતા નથી તેમની ખોલવાની શેલી સીધી, માદી, ચરણ હોય છે. વક્તૃત્વકળા દેખાડવાની તેમને હોરા હોય તેમ લાગતુ નથી. કાર્ષ્ક કાર્ષ્કવાર એક ને એક શબ્દના પહેલા અમુક અક્ષરો તેમને આખો શબ્દ યાદ આવે તે પહેલાં તે પાચછવાર બોલી દે છે. ખીજ માણસમાં કદાચ આ કોય ગણાઈ ગયો હોય, પણ તેમની આ શુદ્ધિ તેમને તો પ્રજના વધારે પ્રેમપાત્ર બનાવે છે.

*

લખનૌ મહાસભાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ વધુ ને વધુ જનમતું જતું સમાજવાદીઓનું જોર હતું. તેમની હલીલોમાં એટલુ ચેતન અને જોમ હતું કે તેની સામે કાર્યવાહક સમિતિના મહારથીઓને જવાબ આપવા ઊભા રાખવા પડતા. તાત્ત્વિક ચર્ચામાં પણ તે લોકો વિજયી તરી આવતા દેખાતા હતા. શ્રી કૃપાલાનીની મસ્કરીઓ અને શ્રી રાજેનજાણુની મહત્વતા-ભરી સચોટ દલીલોનો તે લોકો બરાબર જવાબ વાળી શકતા મતગણતરીમાં પણ તેમનું વધતું જતું જોર જણાઈ આવતું હતુ. હજી બેથી અઢી વર્ષ પહેલાં રથપાચેલો પક્ષ આ વખતે મતગણતરીમાં વિજયી પક્ષના પચામ દડા જેટલા મત મેળવી શકે એ નાનીસતી વાત ન ગણાય આ રીતે ચાલ્યુ ગય તો ચોડાં વર્ષોમાં બહુમતીને પણ મૂઝવી નાખનારી બહુ જોરદાર લઘુમતી સમાજવાદી પક્ષ થઈ ગય તો નવાઈ નહિ. અને તેમના આ વિજયની ચાવી તેમણે પોતાના પક્ષજહારના સામાન્યવાદવિરોધી તત્ત્વોનો મેળવેલો સાથ છે.

છતાં પણ સમાજવાદી પક્ષના શબ્દો અને વિચારો હિંદુસ્તાનનો કિમાન કે મજૂર સમજી શકે તેવા નહોતા. યુરોપના રાજકારણના અને રાજકીય સિદ્ધાંતોના અભ્યાસીઓને તે બંધુ બહુ સુદર લાગે, ઘણુ જ અભ્યાસપૂર્ણ લાગે, પરતુ હિંદુસ્તાનના કિમાન, મજૂરને કે વચલા વર્ગના સાધારણ માણસને પણ તે બંધુ મમજવું મુશ્કેલ થઈ પડે.

તોયે ભવિષ્ય તેમના હાથમાં છે હિંદુસ્તાનના રાજકીય જીવનની વાસ્તવિકતાઓનો સંપર્ક તેમને હિંદુસ્તાનના મજૂરો અને કિસાનો મમજી શકે તેવી ભાષા બોલતા અને તેવા વિચારો રજૂ કરતાં શીખવશે અને તેમના સુંદર મિદ્ધાનો એથીયે અધિક સુંદર કાર્યમાં પરિણમશે એવી આશા દરેક સમસાથી હિંદી રાખી શકે

*

શ્રી. રમણલાલ દેશાઈની નવલકથાઓ—ડીડી નજરે

રમણીક મણિભાઈ દેશાઈ
એમ. એ.

શ્રી. નંદશંકરે 'કળુધેલો' લખી ગૂજરાતી ભાષામાં નવલકથાસાહિત્યની શરૂઆત કરી; અને તે પછી એ સાહિત્યપ્રકાર સાહિત્યકારને અને પ્રજાને એવો તો ગમી ગયો છે, કે અનેક નાનામોટા લેખકોએ નવલકથાદ્વારા સાહિત્યસેવા કરવાનો વધાશક્તિ પ્રવર્ત કર્યો છે. અગ્રેષ્ઠ સાહિત્યના જે મર્મો ગૂજરાતી ભાષામાં નવલકથાને જન્મ આપ્યો, તેણે જ એને પોપણ પણ આપ્યું સસ્કૃત સાહિત્યના આપણી ભાષાને અર્ધગોળીર અને અર્ધવાડી બનાવના અભ્યાસે, અને પશ્ચિમના પ્રચલિત પવનથી આપણા સમાજના સ્થિતિ જળમાં વારવાર ઊઠના મલ્લોલનોએ આપણી નવલકથાને કંઈક વિવિધતા અને વેગ અર્પ્યો. કવિતા મામાન્ય જનતામાં બહુ પ્રવેશ કરી શકતી નથી; જૂની કથાવાર્તાઓ તરફનો સદ્ભાવ સામાન્ય રીતે ઘટતો જાય છે, આખા સમાજને આકર્ષી શકે એવી રંગભૂમિ આપણે ત્યાં નથી, અને જાગૃતિના આ જમાનામાં હળવાં વાચનની ઇચ્છા પ્રમાણમાં ખૂબ વધી છે, આવા કારણોને લીધે સમાજને ચીતરનાર, સમાજને આકર્ષનાર, અને સમાજના વાચનારાઓની ભૂખ મટાડનાર આપણો આ એકપૂરો સાહિત્યપ્રકાર વધારે ખેડાય એ સ્વાભાવિક છે. આજે નવલકથા (અને નવલિકા) જેટલો ખેડાયેલો સાહિત્યપ્રકાર આપણે ત્યાં બીજો નથી, એ સ્પષ્ટ છે.

પરંતુ જ્યારે આપણે ગૂજરાતી નવલકથાલેખકો તરફ નજર નાખી તેમનામાંથી જેમણે અમર કે ચિરંજીવ સ્થાન સર કર્યું હોય તેવા લેખકોને શોધવા જઈએ છીએ ત્યારે માત્ર ત્રણ નામ નજરે ચડે છે—શ્રી. ગોવર્ધનરામ, શ્રી. મુનશી અને શ્રી. રમણલાલ દેશાઈ. એમાં પણ શ્રી. ગોવર્ધનરામની સાહિત્યસેવા તો તેમના જીવનની સાથે સમાપ્ત થઈ ગઈ છે. શ્રી. મુનશીની લેખનપ્રવૃત્તિ ચાલુ હોવા છતાં એમની સર્જકતાને હવે નવલકથા અનુકૂળ આવતી હોય એમ લાગતું નથી; જ્યારે શ્રી. દેશાઈની નવલકથાઓ નવી તેમજ નવા રૂપરંગમાં જૂની એકમરખી પ્રકટ થતી જાય છે.

શ્રી. દેશાઈની નવલકથાઓ ગૂજરાતમાં ખૂબ લોકપ્રિય થઈ પડી છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની માફક એ નવલકથાઓ માત્ર વિદ્વદ્ભોજ્ય બની ગઈ નથી. શ્રી. મુનશીની નવલકથાઓની માફક એ ત્યાં ને ત્યાં બળભળાટ જગાવી વિરોધીઓ ઊભા કરતી નથી. શ્રી. દેશાઈની નવલકથાઓ તો વિદ્વાનોમાં તેમજ સામાન્ય જનતામાં એકસરખા આદરને પાત્ર થઈ ચૂકી છે, અને માત્ર લોકપ્રિયતા પરથી જો કાંઈ લેખકની મહત્તા મપાતી હોય તો શ્રી. દેશાઈ પાતાના બંને મહાન પુરોગામીઓ કરતાં નિઃસંશય વધારે મહાન છે.

પરંતુ લોકપ્રિયતાનું માપ એ હમેશા સાચું કે સચોટ માપ નથી. લોકપ્રિયતાની વેળા ઉપર ઊભા રહેનારની સ્થિતિ હોતી નથી. અને સરકવાનો સંભવ વધારે હોય છે. વળી

સાહિત્ય એ એક કળા છે, અને જીવનનું નિરૂપણ અને સૌન્દર્યનું સર્જન એ એની પ્રધાન પ્રવૃત્તિઓ છે જેટલા પ્રમાણમાં એ નિરૂપણ કે એ સર્જન વધારે સક્ષમ કે વધારે ઉદાર તેટલા પ્રમાણમાં એ વાચનાર પાસે વધારે કેળવણી અને ગંડકાર માગી લે છે એ મંડકાર અને એ કેળવણી મામાન્ય વાચનાર વર્ગમાં ન હોવાથી એવું સાહિત્ય લોકપ્રિય કે લોકમોગ્ય બની શકતું નથી.

એટલે આપણે સૌથી પહેલાં તો શ્રી દેશાઈની નવલકથાઓની અગળ જેવો લોક-પ્રિયતાના યોગ્ય મુખ્ય કારણો તપાસીશું.

શ્રી દેશાઈ ખુબ સરસ રીતે વાર્તા કહી શકે છે, એ કહેવાની તો ભાગ્યે જ જરૂર હોય. મોદક અને મુઝે બનાવતી શેલીમાં એ વાનો કહે છે એવી રીતે કહેવાતી વાર્તાઓમાં બીજાં કેટલાંક, રમને વધારે એવા વિશિષ્ટ તરતો એ ઉમેરે છે. ૫છી એ વાર્તાઓની લોકપ્રિયતામાં શી હાથ પડે ?

પ્રેમ એ તો માદિત્યનો મનાવન વિષય યુગે યુગે એ અવનવે સ્વરૂપે સાહિત્યમાં અવતરે છે. જૂના છતાં નિત્યનવીન રહેતા પ્રેમનું જીવનમાં અને સાહિત્યમાં સ્થાન મનુષ્યમાં મનુષ્યના મુજો છે ત્યાં સુધી તો અચળ છે શ્રી દેશાઈની બધી નવલકથાઓમાં પ્રેમ મધ્યવર્તી વિષય છે, પણ વાર્તાના બીજા અંગોની માથે એ એવી રીતે વણાયેલા છે કે એ નવલકથાઓને (કદાચ 'સ્નેહયત્ર' સિવાય) ભાગ્યે જ પ્રેમકથાઓ કહી શકાય આ અતિ આકર્ષક વિષયને શ્રી. દેશાઈ કેટલીક ગૂંચો (complications) ની મદદથી વધારે આકર્ષક બનાવે છે. એમની સગલગ બધી નવલકથાઓમાં એક સ્ત્રી એ પુરુષનું, કે એક પુરુષ એ સ્ત્રીનું પ્રેમપાત્ર બને છે, અને પરિણામે પ્રેમમાં પ્રતિસ્પર્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં પણ કઈક નવીનતા તો છે જ. પ્રેમના એ પ્રતિસ્પર્ધાઓમાં અદેખાઈ હોતી નથી, અથવા ન જેવી અને સ્પષ્ટજીવી જ હોય છે. સામાન્ય રીતે તો પોતાના મંતોપને ગઢવે પ્રેમીનું મુખ એ જ લક્ષ્યબિન્દુ હરીફ પાનોતી સમક્ષ હોય છે. આથી એ હરીફાર્ધમાં દાર પામેલી વ્યક્તિ ધણી જ સહેલાઈથી હસને એવે પોતાની દાર સ્વીકારી લે છે, અને એ નિષ્ફળ પ્રેમમાં વિકૃતિ કદી આવતી નથી. 'જયત' માં કટારે લઈ ખૂન કરવા નીકળેલી દલા છેવટે તો પશ્ચાત્તાપ કરી જયતની જખીવાળા લોકેટથી મંતોપ માને છે. 'દિવ્યચક્ષુ'માં રંગન અને પુષ્પા વચ્ચેની અદેખાઈ એકબીજા તરફ સચક દૃષ્ટિપાતથી આગળ વધતી નથી, અને પાછળથી તો બંને ખુબ સહેલાઈથી અરુણતી આપસે કરે છે. મીનાક્ષીને મેળવવામાં નિષ્ફળ નીવડેલા કિરીટ સર સુરેન્દ્રનો અને સમાજનો શત્રુ બને છે ખરો, પરન્તુ ત્યાં પણ નિષ્ફળ પ્રેમની જન્મ કરતાં સમાજે દષ્ટેલા અને દુભવેલા એક ગરીબ પણ તેજસ્વી વીરનો વેરામિ જ વધારે હોય એમ લાગે છે અને શ્રી દેશાઈની બધી નવલકથાઓમાં પ્રતિસ્પર્ધાઓ છેવટે તો એકબીજાના મિત્રો જ રહે છે. 'સુરેન્દ્રનીયદ્ર' અને 'જ્યા-જયંત' માંથી દેહલસથી પર એવા આત્મલક્ષની ભાવના જેને પરિચિત છે એવા ગૂંજડાતને સ્વાર્થના જગ્યા પણ અંશ વિનાની આ નવલકથાઓમાંથી નીકળતી પ્રેમની ભાવના ગમી બધ એમાં નવાઈ નથી.

શ્રી દેશાઈની નવલકથાઓનું બીજું આકર્ષક તે એમના બધા નાયકોની પ્રવૃત્તિઓ. એ પ્રવૃત્તિઓ કોઈ ઉચ્ચાદર્શ સાધવા માટે હોય છે, અને એ આદર્શ પણ આપણી વર્તમાન જરૂરિયાતના કોઈક પ્રિચિત પ્રશ્ન વિષેનો જ હોય છે. ગૂંજડાતમાં અનેક જાતની પ્રવૃત્તિઓ—

રાજકીય, આર્થિક, ધાર્મિક અને સામાજિક વિષયોમાં ચાલી રહેલી જાણ્ય છે. અને પરસ્પરવિરોધી જાણતા આદર્શો અને કૃત પ્રશ્નો પ્રગ્ન આગળ સ્વીકાર અને ઉકેલને માં પડેલા છે. મલદાનવના માયાવી મહેવમા જળને સ્થળ ગણી ચાલનારના જેવી સ્થિતિ કે કાલાહલમાં સામાન્ય ગૂંજરાતીની છે એમ કહેવામા કંઈ અતિશયોક્તિ નથી. અને એ વખતે પોતાનો એક પછી એક પ્રકટ થતી નવલકથાઓમાં શ્રી. દેશાર્ધ અત્યારે ગૂંજરાતમાં ચાલત કે ચર્ચાતી પ્રવૃત્તિઓમાંથી એકેક ઉપાડીને રજૂ કરે છે. કિરીટ સમાજવાદી અને એનાકોરસ છે. જગદીશ મોટી મગકારી નોકરી છોડીને અસહકારી બનેલો યુવાન છે. પતિત બહેનોનો ઉદ્ધારક અવિનાશ, અનર્ગળ દ્રવ્યના માલિકનો એકનો એક પુત્ર હોવા છતાં આપખો પૈમા મેળવવા મથતો શિરીષ, હિંસા-અહિંસા વચ્ચે એલાં ખાતો અને સ્વરાજ્યની આવી શોધને અરુણ, અખાડાપ્રવૃત્તિ ઉપાડીને ગૂંજરાતને તે દ્વારા મરદાઈના પાઠ શીખવતો હૃદયનાથ અને ગ્રામલક્ષ્મીના દર્શન કરી ખેડૂતોમા લળી જવા મુશ્કેલો અશ્વિન—આ બધા નાયકોએ ગૂંજરાતમા મહાત્મા ગાંધીજીની સીધી કે આડકતરી પ્રેરણાથી ચાલતી અનેક પ્રવૃત્તિઓમાંથી એકેક ઉપાડી લીધી છે. આ બધા નાયકો સાદા અને એકમાર્ગી આત્માઓ છે, અને પોતાના ધ્યેય નક્કી કરી તેને સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નો તરત જ કરવા માંડે છે, અને તેમ કરતાં ને ભોગ આપવો પડે તે આપવા તેઓ હમેશાં તૈયાર હોય છે. આવા યુવકોની આવી પ્રવૃત્તિએ જમાં આલેખાયેલી હોય એવી નવલકથાઓને પ્રગ્ન વધાવી લે એ યોગ્ય છે.

અને આ યુવકોને એમની પ્રવૃત્તિઓમાં સહચાર આપતી, એમના એકમાર્ગી જડમુપણામ વિવિધતા આણતુ એતન પૂરતી, અને એમની બાળસુતલ સરસતા પર મોહ પામી ગમે તે ભોગે એમનું રક્ષણ કરવા તત્પર થતી, આજની ગૂંજરાતણીની આદર્શપૂર્તિઓ જેવી, સુશિક્ષિત અને ભાવશરી સ્ત્રીઓ વડે શ્રી દેશાર્ધની નવલકથાઓ વધારે-આકર્ષક અને છે. રંજન પુષ્પા, દક્ષા ને જ્યોત્સ્ના, તારા ને કુસુમ, વિજયા ને કોકિલા, સોહિણી ને વીણા — આ જુદીજુદી નવલકથાઓમા આવતી અને ‘સરસ્વતીચંદ’ની કુસુમ-કુમુદની યાદ આપત સ્ત્રીઓની સૃષ્ટિ મેઘધનુષના રંગે જેવી ગનોહર છે.

વિજ્ઞાનના આ જમાનામા પણ માણુમની અદ્ભુતતાની જૂથ મટી નથી; એટલે શ્રી દેશાર્ધની લગભગ બધી નવલકથાઓમાં રહેતી એકાદ બેટી વ્યક્તિની હાજરી વાંચનારને વિજ્ઞાસાને ઉશ્કેરતુ આકર્ષણ અને છે. જેનાં કાર્યો ખારા-કરીને તોવાતાની પાત્રોને સગમત નથી, અને છતાં જે પોતાની વર્તમાન પ્રવૃત્તિઓથી બધાં પાત્રોના ચાલ અંગર્ગમાં આવે તે એવી વ્યક્તિ લગભગ બધી વાર્તાઓમાં છે, અને દરેક વાર્તાની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓમાં પણ તેને સમગ્ર ફાળો હોય છે.

પરન્તુ સ્વાસ્થ્યપ્રેમી ગૂંજરાતને જૂથ ગમી જાય એવું તત્ત્વ તો શ્રી. રમણલાલનું નવલકથાઓમા રહેલો કટુતા કે તીવ્ર નિરાશાનો અંપૂર્ણ અભાવ છે. એમનાં પાત્રો કોઈકોઈ વાર દુઃખમાં આવી પડે છે ખરાં, પણ કોઈ પાત્રની દરા વાંચનારના હૃદયને હૃદયમયાર્થ મૂકે એવો થતો નથી. એમનાં મુખ્ય પાત્રોની મુશ્કેલીઓ ઘણી વખત તો હાથે વહોરે લીધેલી હોય છે, અને એનો સ્વીકાર પણ તેઓ એવી રીતે કરે છે કે મુશ્કેલી મુશ્કેલીરૂપ ન રહેતી નથી. જગદીશની ગરીબાઈ, સોહિણીનો વિયોગ, શિરીષની લાખ રૂપિયા ભેગા કરવાનું અભિનિયમો ગાંધીજીને એળવતા ગમે ગમતો નથી. આજની પાત્રો

પડેલો જ્વાલાપ્રસાદ, કે કૃષ્ણકાંતને જતી જળારી ખોટ—આ બધી મુશ્કેલીઓમાં soul-stirring grief જેવું કંઈ જ નથી. માત્ર દિરીટમાં કંઈક ઝડૂત અને ચરુણની આંખનો નાશ, એ બે વસ્તુઓ કંઈક દુઃખદ કે કરુણ છે, પણ ત્યાં ખાસ ‘ટ્રેન્ઝી’ જેવું તો કંઈ જ નથી લાગતું ‘ખાધું, પીધું ને રાજ કીધું’ના અંતવાણી વાર્તાઓ આપણને છેક નાનપણથી જ મળે છે, અને પરિણામે કરુણાન્ત કે ઘેરા વિવાદવાળી વાર્તાઓ કરતાં શ્રી. દેશાઈની છે તેવી સુખી અંતવાણી વાર્તાઓ ગૂજરાતમાં વધારે આદરને પાત્ર થાય એ સમગ્રમ એવું છે.

અને આ ત્રિવ દુઃખના અભાવ માથે શ્રી દેશાઈની નવલકથાઓનું ગોઠક અને સુગંધી વાતાવરણ atmosphere મૂકવું નોંધ્યું. એમની બધી નવલકથાઓ તદ્દન ગૂજરાતી સ્ત્રી-પુરુષોની વાર્તાઓ છે, અને એ સ્ત્રીપુરુષો પણ અર્વાચીન—વીસમી સદીના ત્રીમંચોથા દશકાના સ્ત્રીપુરુષો છે. આ શુદ્ધ ગૂજરાતીપણ અને અર્વાચીનતા એમની વાર્તાઓને ખૂબ આકર્ષક બનાવે છે. અને એની માથે શ્રી દેશાઈની ઉચ્ચ અને સરકારી રસિકતાનો યોગ એ સુવર્ણ અને સુગંધના જેવો સુભગ યોગ છે. બધી વાર્તાઓ નાનાં મોટાં અનેક પ્રસંગ-ચિત્રોથી ભરપૂર હોય છે તદ્દન સરકારી અને સ્વાભાવિક અને લાગણીના ધક્કારવાળી ભાષામાં લખાયેલા એમનાં પાત્રોના મવાદો ખરેખર આજના સત્કારી કુટુંબોમાં સલજાતા વાર્તાઓ છે. અનેક ફળદૂલથી લચી પડતા વૃક્ષો અને વેણીઓની ઘટાઓથી સુશોભિત કિનારાઓ વચ્ચે વહી જતી મનોહર સરિતાના જેવી શ્રી. દેશાઈની સરળ અને સંસ્કારી શૈલી સુપ્રસન્ન રીતે એમનાં અનેક મનોહર પ્રમગ્નચિત્રોમાંથી વહે છે એમની સંસ્કારી રસિકતા, એમનાં આપણા નાનાં મોટાં અતેક રિવાજોનાં સાચાં, સચોટ, અને માર્મિક વિવેચનો, ધણેખરું વિષયાંતરો હોવા છતાં પણ તેમની અંતર્ગત કિંમતને લીધે ખૂબ ગમી જાય એવાં છે.

પશ્ચિમના સુધારાને વખોડવાની આપણને ટેવ પડી ગઈ છે, છતાં આપણે તેની અસર નીચે હજી પણ આવતા જઈએ છીએ એ કબૂલ કરવું નોંધ્યું. એ સુધારાની અસર આપણા સમાજજીવનને ધડતી એક પ્રચંડ શક્તિ છે, અને શ્રી. દેશાઈ પોતાનો નવલકથાઓમાં એ અસરની માત્ર ઊંજળી બાજુ બતાવે છે જે આરસો આપણને આપણું મો હોય તેનાં કરતાં વધારે સુંદર બતાવે છે તે આપણને પ્રિય થઈ પડે છે, અને એ જ નાથે શ્રી દેશાઈની નવલકથાઓમાં પણ જે કેળવણી અને જે નવાનૂતા મંસ્કારો આપણને મળે છે તે જ કેળવણી અને તે જ સંસ્કારો પામેલાં સ્ત્રીપુરુષોની ઉચ્ચ માનવતા નોંધને આપણું હૈયું રાચે છે. શ્રી. દેશાઈના બધા પાત્રોને ઉચ્ચ પાશ્વત્ય શિક્ષણ મળેલું હોય છે, છતાં કોઈનામાં કંઈ વિકૃતિ આવી નથી. બધાં પાત્રો હૃદયમાં સાચા હિન્દીઓ રહી શક્યાં છે, એટલું જ નહિ પણ પાશ્વત્ય કેળવણીને પ્રતાપે તેઓ વધારે સારાં કે સાચાં હિન્દી થઈ શક્યા હોય એવું પણ કેટલીક વખત લાગે છે.

આમ પ્રેમમાં હરીકાઈ, ઉચ્ચ આદર્શ અને તે માટે જીવનમર્મરેણુ સુધીની મુખ્ય પાત્રોની તૈયારી, ભેદી વ્યક્તિની હાજરી, સુંદર અને મંસ્કારી અર્વાચીન ગૂજરાતી જીવન, કદુતા શોક કે વિવાદનો સમર્પણો અભાવ, સરસ અને રસમય વિષયાંતરો, ગૂજરાતની પાશ્વત્ય અસર નીચે આવેલી છતાં વિશુદ્ધ રહેલી આર્પતા, અને સરળ શૈલી—આ અને આવાં અનેક કારણો શ્રી. દેશાઈની નવલકથાઓને ખૂબ લોકપ્રિય બનાવે છે. ગૂજરાતમાં

હમણાં વાચનની જે જૂબ ડાપડી છે તે માગ વાચનને અલાવે મમે તેવું વાચન ઝડપી લે એવી તીવ્ર છે, એવે સમયે શ્રી દેશાઈ આટલા વિપુલ પ્રમાણમાં શિષ્ટ અને સરકારી, ઉચ્ચ પ્રકારની ગમિકતાવાળું સાહિત્ય ગૂજરાતને પીરસી રહ્યા છે, એ ગૂજરાતનું સદ્ભાગ્ય છે

૨

પરંતુ આ અને આવા કારણો જાણ્યા છતાં પણ શ્રી દેશાઈની એક નવલકથા વાચીને આપણે કોઈ મહાન નવલકથા વાચ્યાનો સતોષ અનુભવતા નથી એમની નવલકથાઓ આપણને ખૂબ આનંદ આપે છે ખરી, પરંતુ પ્રથમ દર્શનનો એ આનંદ પૂરો થતા એમની નવલકથાઓમાં કંઈક અધૂરપણું, કર્ત્વ મામાન્યતા (commonplace) જેવું લાગ્યા કરે છે, અને કંઈક તરત ન સમગ્ર્ય એવો અગતોષ થાય છે અને આમ થાતા કારણો શોધવાનો પ્રયત્ન કરતા જે કારણો જડે છે તેમના પર તો શ્રી દેશાઈની લોકપ્રિયતા પણ નિર્ભર છે એ સમગ્રતા સંમેદાનર્થ થાય છે

નવલકથાનું વિવેચન કરતા એના ચાર અંગો પર ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈ એ સૌથી પ્રથમ તો નવલકથા એક ક્ષાર્તા છે, અને વાર્તા એટલે અચુક કાર્ય એ કાર્ય (action) મનુષ્યો નિર્મિત મહારી શંકા નથી, એટલે નવલકથાનું બીજું અંગ તે એના પાત્રો વિવિધ પ્રકારના નલક અને વર્તનવાળા ગ પાત્રો પરપરના પ્રસંગમાં આવે છે, અને આઘાત-પ્રત્યાઘાતના સર્વવ્યાપી નિયમ પ્રમાણે એકબીજા પર પોતપોતાના સ્વભાવની અસર કરે છે આ રીતે એ પાત્રોનું સંઘર્ષન (conflict) રહ્યાં થાય છે, અને છેવટે એનું પરિણામ સુખી કે દુઃખી આવે છે આ પછી વાર્તાના બનાવો, પાત્રોના ગુણદોષ અને વાર્તાના અંત, એ ગણેતો માથે વિચાર કરતા આપણને નવલકથાનું ત્રીજું મહત્ત્વ મળે છે એ જડે છે એ અંગ તે નવલકથાની (અથવા તેના લેખકની) જીવન પ્રત્યેની દૃષ્ટિ (philosophy of life) જીવન તરફ કર્તા કંઈ રીતે જુએ છે, મનુષ્યોના અને તેમના કૃત્યોના એ કેના મૂલ્ય આ કે છે, નીતિ-અનીતિ ધર્મ-અધર્મ, અને માનવને માથે આવી પડતા એવા બીજા અને-કૃત પ્રશ્નો પ્રત્યે જ્ઞાતિ નલક છે, એ મધુ નવલકથામાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેનાયું નથી હોતું છતાં નવલકથામાં આવેલાંયેવા જીવનને મમત્રપણે વિચારતા મમજાજ છે અને નલકથાનું ચોથું અંગ તે એની શૈલી

આ ચારે અંગો એકબીજા માથે જાડુ ગાઠ મનઘર્ષી મ-ગાયેલા છે, છતાં આપણે એમ કહી શકીએ કે વાર્તા (plot) અને શૈલીને નવલકથાના ક્લેરન્સ માથે મીધો મનઘ છે સાહિત્ય એક કળા છે, અને તેથી સાહિત્યના એક પ્રકાર તરીકે નવલકથા પણ એક કળાકૃતિ છે અને એ રીતે એના ક્લેરન્સ એના અગપ્રત્યગની પ્રમાણગદ ગોસ્વણીને, અને એ ગોસ્વણીમાથી નિષ્પન્ન થતી સુન્દરતાના આનંદનો વિચાર પણ નવલકથાના વિવેચનમાં અગત્યનો છે નવલકથાના આ ક્લેરન્સમાં ગહેના આત્માનું લાન આપણને એના પાત્રો અને એની જીવનદ્રિવસશીતો વિચાર કર્યાથી થાય છે અને આ રીતે સાહિત્યની એ પ્રધાનવૃત્તિઓ—મો-દર્શનું મર્જન અને જીવનનું નિરૂપણ—એ નવલકથાની પણ પ્રધાન-વૃત્તિઓ બને છે

શ્રી દેશાઈની શૈલી વિષે બે મત હોઈ રહે એમ નથી એમની શૈલી અત્યંત મનોહર, સુસ્કારી અને કોઈ નાની પણ સ્વચ્છ અગ્નિતાના જેવી ગમતિયાગ છે એ શૈલીની મોહક

અસર આપણા પર એટલી બધી થાય છે કે આપણને વસ્તુસંકલનાની શિથિલતા અને એવી ખામીઓ પહેલે વાચને તો જણાતી પણ નથી. પરંતુ એવી ખામીઓ પાછળથી ધ્યાનમાં આવે છે ત્યારે દરેક સમભાવવાળા વાચકને (અને ક્યા વાચકને શ્રી. દેશામ્ની તરફ સમભાવ નહિ હોય ?) એક ભાવેની તીવ્ર નિરાશા થાય છે

વસ્તુસંકલનામાં નવલકથાકારની કલાકાર તરીકેની કૃશજાતાની કસોટી થાય છે. એ કૃશજાતા, એ *architectonic skill* શ્રી. દેશામ્નીમાં પૂરતા પ્રમાણમાં નથી નવલકથાને એક લેખક જીવનનો એક ટુકડો a slice of life કહે છે. અને જીવન તો અનંત છે, એટલે નવલકથાકારને પોતાની વાર્તાની સંખ્યાત પહેલાં બનેલી અને વાર્તાના વર્તુળમાં ન આવતી એવી કેટલીક વીગતો આપવાની જરૂર હમેશા પડે છે આ અનિવાર્ય આવશ્યકતાની અસર વાર્તાની શરૂઆત પર બહુ મોટી હોય છે ધણખુરુ તો વાર્તાની શરૂઆત કર્યા પછી જ શરૂઆતની પણ પહેલાં બનેલી વીગતો નવલકથાકાર ગૂંચ કરે છે ટૂંકી વાર્તાઓમાં હેમજ નવલકથાઓમાં આ યુક્તિ ખૂબ પ્રચલિત છે. અને લેખકોને હેતુ એ યુક્તિદ્વારા પહેલે પગલેથી જ વાચકની જિજ્ઞાસા ઉત્તેજીત કરવાનો હોય છે. પણ આ હેતુ કંઈ હમેશા પાર પડતો નથી. પહેલાં પ્રકરણમાં વર્ણવતો બનાવ આખી વાર્તામાં ખૂબ મહત્વનો, એક (crucial point) જેવો, અને અનેક ભાવના પ્રશ્નો તથા સૂચનોથી વાચનારની જિજ્ઞાસા અને કલ્પનાને ઉત્તેજિત કરે એવા હોવો જોઈએ. વાંચનારની કલ્પના એ વાંચને ઉત્તેજિત બને છે, નવલકથામાં દેવે પછી આવનારા બનાવો વિષે તેના મગજમાં સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ આગાહીઓ થાય છે. અને વાર્તા વચાતી જાય છે, તેમતેમ એ આગાહીઓ ખરી કે ખોટી પડતા વાચનાર પણ મંત્રોપ કે આશ્ચર્યની માથે આનંદ મેળવતો જાય છે. અને આ રીતે નવલકથામાં તે માત્રો રસ લઈ રાખે છે. અને આ રીતે જ એ રસારવાદનો અનુભવ એક અને સળંગ અનુભવ બને છે

શ્રી. દેશામ્ની નવલકથાઓના પહેલાં પ્રકરણો બહુ રસમય હોય છે ખરા, પરંતુ ધણી વખત તેમાં વર્ણવાયેલા બનાવતુ વાર્તાની દૃષ્ટિએ બહુ મદતર દેખાતુ નથી. 'હૃદયનાથ'માં પહેલાં પ્રકરણમાં હૃદયનાથ પોતાના મેટાભાઈ અરવિંદને સમાતુ પ્રમુખરચાન લેવા માટે તેડવા આવે છે. એ પછી કંઈ આમજની વીગતો આપે છે અને ને વાંચતાં પહેલાં પ્રકરણની સજાને તો વાંચનાર સદતર બૂલી જાય છે. 'શિરીષ'માંના પ્રથમ પ્રકરણના નૌકાવિદારના પ્રસંગ માટે પણ એવું જ કહી જાય એવી ઊંચડ 'મરમ્બતીચદ'નું છે શરૂઆતનાં એક- બે પ્રકરણોમાં સરસ્વતીચદ અને કુમુદ વિષે પૂરી નહિ, પરંતુ જિજ્ઞાસા ઉત્તેજે એવી અપૂરી માહિતી આપણને આપીને ક્તાં સુદ્ધિધનની રાજખટપટમાં પડે છે. પરંતુ પંચા અને પદવી પ્રાપ્ત કરવાના એ બધા પામર પ્રયત્નોની પાછળ સરસ્વતીચદ અને કુમુદનો ચિરંત અનેકસંબધ એક અતિભવ્ય પશ્ચાદ્ભૂમિ તરીકે રહેલો છે અનેક સૂચનો અને અનેક નાનામોટા બનાવોથી એ સંબધ આપણા મન આગળ ખડો રહે છે યોગ્ય મમત્રે એ મંબંધની અપૂર્ણ હકીકત આપણને મળે છે અને પછી વાર્તા આગળ વધે છે. શ્રી. દેશામ્ની નવલકથાઓમાં આવું કંઈ જ બનતુ નથી એમના રસમય અને કેટલેક ટેકાણે તો નાટ્યમયમત્કૃતિવાળાં (dramatic) પ્રથમ પ્રકરણોમાં પણ આપણા કુતૂહલને ઉત્તેજે, કે આપણને લલિત્યની કલ્પના કરવાને પ્રેરે એવા કંઈ જ સૂચનો મળતા નથી. આવાં સૂચનોને અભાવે એ પ્રકરણો

અને એમની પછી આવતા અને આગલી વીગતો વર્ણવતા પ્રકરણો વચ્ચે કાંઈ જાતનો સંબંધ રહેતો નથી. પશ્ચિમામે પહેલા બતાવતું લગભગ અપૂર્ણ વિશ્વરણ થાય છે, અને એનો એ બનાવ એના સપૂર્ણ ગણન માથે યથાસમયે ફરીથી આવે છે ત્યાં એ બંને વચ્ચે એક જ છે એની પણ ધણાને ખબર પડતી નહિ હોય. આ રીતે જિતા શ્રી દેશાર્ધની ઘણી વાર્તાઓના પ્રથમ પ્રકરણો વસ્તુમંડલનામા તદ્દન હેતુવિનાના અને વધારાના કે ઉપવક્રિયા જ લાગે છે, અને એથી નવલકથાની સરજાતમા જ એક ન પુરાય એવી તડ પડે છે.

વાર્તાની સરજાત પહેલા બનેલી અને વાર્તાના વર્ણનમા ન મમાતી કેટલીક વીગતો નવલકથામા અગિયાર્ય હોવા છતાં બહુ આર્પક લાગતી નથી. વાર્તામા બનતા બનાવો બગબર સમજી શકાય, અને પૂરી માહિતીને આલાવે ગમક્ષિત ન થાય એ માટે એ વીગતોની આવશ્યકતા છે, અને વાચનાર પણ આ દૃષ્ટિથી જ એ વીગતો વાચે છે. મુદર અને અનેક સૂચનોથી ભરેલા સરજાતના એકમે પ્રકરણોથી મૂળ વાર્તા પર વાચનારનું ધ્યાન સતત કરી પછી લેખકે આ વીગતો રજૂ કરે છે અને આપણી ઉત્તેજિત ધોલી જિજ્ઞાસાના ગોરે આપણે એ વાચી જઈએ છીએ. પછી પાછી સરજાતના બનાવોની યાદ આપીને લેખક વાર્તા આગળ ચલાવે છે, અને વાચક પણ 'હવે જ ખરી નવલકથા શરૂ થાય છે' એવા ભાવથી અને ઉત્સાહથી એ પછીના પ્રકરણો વાચવા માટે છે. શ્રી દેશાર્ધની વસ્તુમંડલનામા રહેલી મૌઘી વધુ ગંભીર ખામી અહીં માલુમ પડે છે. વાર્તાની સરજાતના પ્રસંગ અને વાર્તાના અંતની વચ્ચે બહુ થોડું અંતર અને બહુ થોડા પ્રસંગો અને છે. 'દિવ્યચક્ષુ'મા પ્લવજન અને અહિંમાની પ્રતિજ્ઞા એ વાર્તાની સાચી સરજાત છે એ પ્રકરણ પહેલું આવે છે અને પછી અરુણ, કૃષ્ણજાત અને તેવું કુંડળ, જનાર્દન અને તેનો આશ્રમ, ધનસુખલાલ અને એની પુત્રીઓ, વગેરેની લગભગ માહિતી મળે છે. પછી પાછી પ્રતિજ્ઞાના દરશની યાદ અપાય છે, અને હવે ખરી વાર્તા શરૂ થતી હોય એમ લાગે છે. પરંતુ સરજાત પછી અત પણ તરત જ આવી પહોંચે છે સરઘમ, લાડીમાર અને જેલ, જેલમા આગ અને અરુણની આખનો નાશ, અને છેવટે અરુણજનના હૃદયવચ્ચે—આટલા જ બનાવો બને છે. 'દિવ્યચક્ષુ'નું પ્રણીતિનું પ્રકરણ 'કાંસુદી મા પાચી ધણાને નિગરા અને અગત્યખી આ જ કાગળે ચર્ચ હતી 'શિરીષ', 'હૃદયનાથ' એને કેટલેક અંશે 'રત્નોદય'મા પણ આવેલા જ અનુભવ થાય છે, તે દ્રુટી વાર્તાને એથીને લાખી વાર્તા બતાવી હોય એવું લાગે છે. આગલી વીગતો દ્રુટાણમા આપવાને બદલે અતિ લગભગથી આડકથા કે ઉપકથા જેવી મની ખય છે, અને મૂળકથા ઘણી નાની બની જાય છે. આમ પ્રમાણ જળજાતું નથી, અને નવલકથાની મળજતા- (માત્ર) નો નાશ થાય છે.

૧/ આ સળગતોનો વિચાર કરતા શ્રી દેશાર્ધની નવલકથાઓમા ડગલે ને પગલે જે સુંદર વિષયાન્તરો આવે છે તેનો ઉલ્લેખ જરૂરી છે એ વિષયાન્તરો ખૂબ સુંદર, માર્મિક અને મનોહર હોય છે, અને શ્રી દેશાર્ધની નવલકથાઓની લોકપ્રિયતાના એક કારણરૂપ બને છે. પરંતુ વાર્તા કે વાર્તાલાપના એકધારા પ્રવાહમા એવા વિષયાન્તરોથી ખૂબ અડચણ આવે છે. નવલકથા અને નાટકમા પાત્રો અને પાત્રોનું કાર્ય એટલે વાર્તા એ જે બાજતો તો સામાન્ય હોય છે, પરંતુ પાત્રોના પહેલેશ કે વાર્તાના અણગળ વગેરે આપણને રંગભૂમિની રચનાથી મનનય છે, અને નટલોકોનો અભિનય પણ ખૂબ ઉપયોગી નીવડે છે.

આથી પોતાના પાત્રો અને જોનારની વચ્ચે કંઈ સમજૂત આપવાને નાટ્યકારને જાતે આવવાની જરૂર રહેતી નથી. પરંતુ રંગભૂમિ તેમજ અભિનયકળાથી થતું બહુ કાર્ય નવલકથાકારને તો જાતે વર્ણનોદ્વારા કરવું પડે છે, અને એટલે અંશે નાટ્યકાર કરતાં એની સ્વતંત્રતા વધારે છે. વાર્તાનાં પાત્રોને આજુએ ખસેડી પોતે ધડીભર વાંચનારાઓને અંખોથી શોકે છે. પણ આ હકનો ઉપયોગ બહુ સાવચેતીથી થવો જોઈએ. વાંચનાર વાર્તાના ખનાવોને કે પાત્રોને વધારે સારી રીતે સમજી શકે, તેમજ નવલકથાના રસારવાદમાં તેને મદદરૂપ થઈ પડે એવું કરતાં કહે તે નહન ચોખ્ખું છે. પરંતુ શ્રી. દેશાઈનાં ધણાં વિષયાન્તરોને વાર્તાના ખનાવો કે પાત્રોની સાથે કશો જ મંચંધ હોતો નથી. એમના શબ્દો અવલોકનથી સમૃદ્ધ અને મર્મીળાં હાસ્યરસથી ઊભરાતા છતાં વાર્તાની અને વાર્તાલાપની મૃગંગતા તોડે છે, જાતે ધણીવાર તો પાંચછ પાનાં વાંચ્યા પછી પણ વાર્તા કે વાતચીત આગળ વધતી જણાતી નથી. શ્રી. ગોવર્ધનરામ પોતાની આખી જિંદગીમાં મેળવેલા અનુભવ અને જ્ઞાનને 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં કોઈ પણ રીતે દાખલ કરવાની વૃત્તિને રોકી શક્યા નહિ. પોતાની આજુબાજુ જિવાતા જીવનના સામાન્યમાં સામાન્ય ખનાવો તરફ પણ રમૂજમાં જોવાથી ઊપજતા વિચારો કોઈ પણ રીતે પોતાની વાર્તાઓમાં દાખલ કરવાનો લોભ શ્રી. રમણલાલ પણ રોકી શકતા નથી. 'અચકા મચકા કારેલી' જેવી લીટી પરંતુ એમનું વિવેચન, તેમજ આ પીવાની રીતનું, કે નોકરોને બોલાવવાની ઘટડીનું સુંદર વર્ણન આ શંકા વધારે દઢ કરે છે. શ્રી. ગોવર્ધનરામની આ ખોડ જેટલા જોરથી વાદ કરવામાં આવે છે તેટલા જોરથી શ્રી. દેશાઈની આ ટેવ સામે પોકાર થતો નથી, તે એકનાં વિષયાન્તરો અતિ ભારે અને બીજાનાં રમૂજ અને હાજવાં છે એ કારણને લીધે.

વળી તદ્દન સામાન્ય લેખકોની વાર્તાઓમાં માલૂમ પડતી કુક્ષિઓ શ્રી. રમણલાલ પોતાની વાર્તાના વસ્તુઉકેલને માટે વાપરે છે, એ એમની કલાને શોભારૂપ નથી. 'કેડિકા'માં રમેશને હાથે કુસુમ અને સર વિહારીલાલનો આગમથો બચાવ, અને રશ્મિ, નાથાબાવા ને જીગલકિશોરનો ન મનાવ એવો બેદ, 'હૃદયનાથ'માં સાહેબની ગાડીને શરીરખાના બારણામાં જ, તેમજ વૃદ્ધ અને કોલીન્સની હોડીને નદીમાં હૃદયનાથની હાજરીમાં જ નડતો અકસ્માત, 'દિવ્યચક્ર'માં જલમાં આગ, 'રનેહયત્ર'માં કિરીટના કાવતરામાં પોલીસ અમલદારની સામેલગીરી, શિરીપને મળતી મધ્ય એશિયા જવાની સવડ વગેરે ખનાવો કૃત્રિમ જેવા લાગે છે, અને જે કુદરતી રીતે વસ્તુઉકેલ થવો જોઈએ તે રીતે થતો નથી. આવા પ્રસંગોને લીધે કેટલીકવાર એક જાતનો રસ નિષ્પન્ન થાય છે ખરો, પરંતુ તેમાં 'લાગણીના કૃત્રિમ અતિરેકનું' (melodramatic) તત્ત્વ પ્રધાનપણે હોય છે.

['પ્રસ્થાન'ના ત્રીજા માહિતા અંકમાં શ્રી. ગુણવંશસ ચોકરની 'સત્તા શું બોલે?' એવી એક વાર્તા બહાર પડી છે તે વાર્તા સ પૂર્ણ અને સ્વતંત્ર જ હતી, પણ ઘો. 'નિરૂપણ'ને તે વાર્તા આગળ ચલાવવાનું સ્કેપું, તેમણે તેનું આગળ એક પ્રકરણ લખી મોકલ્યું, અને બીજા મિત્રો જે એ પ્રમાણે વાર્તા ચલાવે તો પ્રસિદ્ધ કરવા આપ્યું. બીજા મિત્રોએ એ પ્રમાણે સહકાર આપવા કહાણી હવે આ આખી વાર્તાનું નામ 'સત્તા' રાખી તેનું બીજું પ્રકરણ અહીં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. તંત્રી]

'સત્તા શું બોલે?'નો સાર

સુરેશ અને નિરંજન બાળમિત્રો હતા. એકેક વર્ષ પહેલાં સુરેશના કામ થયા તેની પત્ની સત્તા પણ તેમની મૈત્રીમાં ભેગાઈ અને તેમની મૈત્રીનું વર્તુળ પહોંતું થયું.

સત્તા સાતેક ચોપડી વાણી હતી. ખૂબ વાચેલું નહિ, પણ ગ્રંથાસા પુષ્કળ. નિરંજન સાહિત્યનો અભ્યાસી હતો, રસિક હતો. સુરેશ નો વિજ્ઞાનનો વિદ્યાર્થી રહ્યો. સત્તાની ગ્રંથાસા નિરંજન પોષતો.

સુરેશ અને નિરંજન વચ્ચે ઘણી વખત ચર્ચા થાય. સત્તા અચૂક નિરંજનનો પક્ષ ખેંચે. વિજ્ઞાન જેવા સુકા, લુખ્યા વિષયમાં શો રસ હશે તે તેને સમજાય નહિ.

નિરંજન અને સત્તાની મૈત્રી વધતી ચાલી સુરેશ ન હોય ત્યારે પણ બન્ને સાથે કાળો વાચે, હસે, બોલે, સાથે બેસે. તેમની મૈત્રીમાંથી આકર્ષણ જન્મ્યું. અમુક પ્રસંગે બન્નેના બન્નેને પોતાના આકર્ષણનું જ્ઞાન થયું. તેને દાખી દેવા બન્નેએ નિશ્ચય કર્યો.

પરંતુ તેનું જોર અદ્યત્ન હતું. મિત્ર-પ્રેમ કે પતિ પ્રત્યેની વફાદારી તેને દાળવા અસમર્થ નીકળ્યા. બન્નેએ ચેતીને ચાવવા શરૂ થયું. એક તમા તો ન જ મળતું તેવો નિશ્ચય કર્યો.

છતાં અનિવાર્ય સંભેગમાં બન્ને એક વખત એકલા મળી ગયા. નિરંજને જવાની ઉતાવળ કરતાં સત્તાએ બાર વાંટી દીધા. એ વસ્તુનો ભય હતો તે બની ગઈ.

પોતાના કાર્ય શટિ પરવાઈ નિરંજન ગાય ઊઠી કોઈને ખબર આપ્યા વિના ચાલી ગયો. તેને ઘેર તપાસ કરતા ત્રણેક દિવસ થયા તેના ચાલી જવાની સુરેશ અને સત્તાને ખબર પડી. સુરેશ કંઈ સમજ ન રાખ્યો. તેણે સત્તાને પૂછ્યું:

'સત્તા, નિરંજને આવું કેમ કર્યું હતું?'

સત્તા શું બોલે?

હવે આગળ વાંચો.

૬

સુરેશ બોલ્યો

સત્તા ન બોલી, ન ચાલી.

સત્તાએ કંઈ જ નામ ન આપ્યો. સુરેશ આજણું ધોકેલી ચોરડામાં પેટા. નિરંજન વિના ચોરડો નિર્જીવ લાગ્યો. આમતેમ નજર નાખી તે ખિન્ન હૃદયે આરથા તરફ વળ્યો. તેણે જોયું કે સત્તા પણ અંદર આવી હતી અને ઉત્સુકતાથી આમતેમ જોતી હતી.

‘અહો હવે કંઈ નથી, ચાલો,’ સુરેશે કહ્યું; અને ખાટલા ખસારી ગયો. પણ લતાને કાંઈ શુભ આશા પ્રેરતી હતી. તેણે ગોખલાના ખૂણા નથા કાઢવાના ખાનાં જોવા માંડ્યાં અને એક ખાનામાંથી કાંઈ પ્રેમપત્ર કરતાં પણ કાઢતી વરતુ મળી આવી. એ હતી કાગળતરી એક લાંબી કાપડી. અને તેના ઉપર લતાનું નામ કેટલીયે વાર લખાયેલું હતું. અક્ષરો નિરંજનના જ હતા.

લતાને રોમાંચ થયો, અને તેના મનને કારી રહેલી એક શક્તિ નીકળી ગઈ. પોતે જેટલો આતુરતાથી નિરંજનને ઝખ્યો હતો તેટલો જ આતુર ઝખતા નિરંજનમાં પણ હતી. પોતાને કાંઈ ચાતકની પેઠે ઝખે છે ખરું’ તેનું હૃદય ઉલ્લાસ પામ્યું. પણ ખીજ જ પળે ત્યાં એક શિલા ઊભરી. નિરંજન કયા? લતાનું મન અનેક અમંગલ શકાઓ કરી રહ્યું. ‘એ કદીય હવે ન આવ્યો. તો? અને સુરેશને આ ખખર પડી તો? નવી જ દિશામાંથી જાયે તેના પર આક્રમણ કર્યું. પણ લતાને લાગ્યું કે એની સામે રક્ષણ કરવાની ઘણી શક્તિ ખોતામાં હતી ખરી મૂઝવણ તો જેની સામે ડચ્છ કરી ન શકાય તેવા નિરંજનના નાસી જવા વિષે હતી. એને ખોળવો કયા? હવે નિરંજન વિના? નિરંજન હતો તો જ જીવનમાં કંઈક મીઠાશ, બીનાશ અને મધુરપ આવી હતી.

‘ચાલ, લતા!’ સુરેશનો ધીમે અવાજ આવ્યો. તે અવાજમાં હમેશા મળક રહેતી, પણ તે કદી કડવો ખનતો નહોતો. પણ લતાને તે આવજે કડવો અળખામણો લાગ્યો. જાણે તેને કાંઈ અગ્રિય પ્રદેશમાં ન ખેંચી જતું હોય તેમ ફરીથી અવાજ તેના મનમાં રણક્યો, ‘ચાલ, લતા!’ તેને થયું, જો મારી પામે જાન હોય તો અહીંથી જ ઊડીને નિરંજન પામે આથી જાઉં.

કાપડીને ગળવામાં ખોસી લતા નીકળી. સુરેશ હાથમાં ટોપી રખાડો ઊભો હતો. તેણે પૂછ્યું, ‘થું હતું?’

‘કશું નહિ.’

‘ત્યારે આટલો વખત શું કરતી હતી?’

લતાએ જવાબ ન આપ્યો. તે સુરેશ સાથે આ પહેલાં કદી જુદું બોલી નહોતી. તેને થયું કે પોતે રડી પડશે. તેણે મન કંબળે રાખ્યું. ડાક ટટાર કરી, અને બોલી, ‘કશું નહિ; ચાલો.’

‘તળાવ પર જઈશું ને?’

‘ના, ઘેર.’

પત્નીને નારાજ ન કરવી જોઈ એ એ વાત સુરેશના મનમાં જાણે નવેમરથી ઊભી. પોતે ધગથી કટાણ્યો હતો, ત્રણત્રણ દિવસ નિરંજન વિના શુષ્ક રીતે ગાળ્યા. લતા, જતાં તે ધગ તરફ વળ્યો. એ હૃદયમાં અસ્વચ્છતા અનુભવી રહ્યો. ‘નિરંજન કયા ગયો હશે? શા માટે જતો રહ્યો હશે?’ અને નિરંજન જાણે મરી ગયો હોય તેટલો શોક તેને થયો.

લતા ઘેર આવીને સર્પ ગઈ થોડા વંપારના કાગળો લખી સુરેશ તેની પાસે આવ્યો. ધીરથી તેણે લતાના ગાલને સ્પર્શ કર્યો. સરીઠ ગરમ લાગતું હતું. વધારે ખાતરી કરવા તેણે લતાના હૃદયને સ્પર્શ કર્યો. લતાના ગળવામાં તેને કંઈક ખૂંચ્યું. મહજ કુતૂહલથી તેણે તે તપાસ્યું અંદરથી એક કાપડી અને નિરંજનના અક્ષરોમાં લતાની નામમાંના લતા લખતી હતી. પ્રથમ પૂછતો હોય તેમ તે તેના મોં તરફ જોઈ રહ્યો.

ઊંઘમાં લતા કેવી મનોહર લાગતી હતી ! આવી દ્વિધાભરી મનોદશાથી તેણે લતાને પહેલા કદી નિહાળી નહોતી. લતાના ચચળ તેજા અને મગ્નતા હોય શાત બની ગયા હતા તેના ભવા ઊંઘમાં ખેંચાતા હતા, જાણે કેઈ અજણ આવેગને તે દાખી ગાખતી હોય અને તેને નિગ્જન વાદ આવ્યો. તેની અને લતાની વચ્ચેના હાસ્યવિનોદ, તેમની ગભીર ચર્ચાઓ, તેમની ખેંચાખેંચીઓ તેને વાદ આવ્યા. તેને મહસા હાન થયું કે આ બધામાં તેનો પોતાનો કેટલો ઓછો ભાગ હતો. પોતે તો તેમની આ પ્રવૃત્તિની આજ લગી ઉપેક્ષા, અવગણના અનમાનના જ કરી હતી.

અને લતાએ ત્યાં નિગ્જન પોતાને માટે સુરેશથી અલગ એક જુદું જીવન ઉપજાવ્યું હતું નિગ્જનની ગેરહાજરીથી એણે મહત્ત્વ હવે સ્પષ્ટ સમજાવા લાગ્યું. મ્તા ૫૨ ચાલતા જશે બનાએ આવીને તેનો હાથ ઝાલ્યો હતો, અને તેની ગતિ મદ દેખતા તેનો હાથ છોડી નિગ્જન માથે ચાલવા લાગી હતી. પોતે જાણે બનેથી પાછળ પડતો ગયો હતો અને તે આગળ ને આગળ વધ્યે ગયા હતા.

એ સ્થિતિનું શું પરિણામ આવે ? તેણે જાણત થયું જેઈ એ લતાની આકાંક્ષાઓ અને આવશ્યકતાઓને અમલ તેને પૂરી પાડી એઈ એ નહિ તો કુષાત્તરાણા ન મળ ન લજા એ નાથે શું મદનાઓ મદી ન જાય ?

લતા ઊંઘતી હતી સુરેશ પેલી કાપડીને જોઈ ગયો નિગ્જન લતાનું નામ ગટે છે ! અને મતા ! એ પ્રશ્નનો જવાબ જોળવાને કે પામવાને તે તૈયાર નહોતો. તેણે કાપડી પીંટી લતાના ગળવામાં મૂકી દીધી. લતા સળવળી

લતા, મરીઃ મારું નથી !

‘સારું છે મને ઊંઘના હો.’

સુરેશને લાગ્યું લતા જાણે તેની નજીક જવાના પોતાના પ્રયત્નને નમોડી ગઈ હતી તેણે પોતાનો હાથ ખેંચી લીધો.

ડોક્ટરને જોલાઓ, અને લતા તરફ વધારે ધ્યાન આપવાને તેની વિવેકબુદ્ધિ તેને શિખામણ દઈ ગઈ.

નિગ્જનના ગયા પછી લતામાં ઝડપી ફેફસાર થવા લાગ્યા. તેની શારીરિક બીમારી તો થોડા જ દિવસમાં મરી ગઈ. પણ તેની પ્રસન્નતા અને ઉત્સાહ જતા ગયા. સુરેશ નિગ્જન માથે તે શું વાચતી તે પૂછતો. તેની માથે પુસ્તકો વાચવા પ્રયત્ન કરતો સુરેશ પુસ્તક ઉપાડી થોડુંક વાંચે અને લતા જહેતી.

‘ગહેવા મો, હવે કટાંગો આવે છે.’

સુરેશ નિગરા ચર્ષ પુસ્તક મૂકી દેતો, અને લતા માથે જોતો. લતા તેના તરફ થઈ જોઈ નજીક ફેરવી લેતી.

સુરેશના આવા પ્રયત્નોના જવાબમાં બનાવું ઉદાસ જો તેને કહેતું લાગતું, ‘તમે જાણે મોડા પડ્યા છો.’

તેઓ ફરવા જતા તો સાચી લતા જલદી પાછી ફરવા કમ્બતી નવા મગાવેલાં પુસ્તકો વાંચ્યા વિના પડી ગહેતા નિગ્જન હતો. સાચે જ દિવસના તે રોજ વગાડતી તેને હવે આંખી જ નહોતી નિગ્જન માથે અતિ રમપૂર્વક વારંવાર વાંચેલી ચોપડી તેની ગેરહાજરીમાં

વાંચતાં સાવ નીરસ લાગતી એ તો સુરેશને પણ સમજાતું. નિરંજનની અંદર જ કંઈ એવું હતું જે પુસ્તકોને જીવતાં કરી શકતું, ફરવા જવાના રથબોતે ઉલ્લાસમય કરી શકતું. તેની સાથેની અત્યેક ક્ષણ નથી દાંડે અમટાવતી હતી. લતા આ વસ્તુઓને મૂંગીમૂંગી અનુભવી રહી હતી. સુરેશને નિરંજનની ખોટ પૂરી પાડવાના પોતાના પ્રયત્નો વધારે ને વધારે અસફળ દેખાવા લાગ્યા તેને લાગ્યું, પોતે લતાને કદી પહોંચી શકશે નહિ તેને મોટો ભય તો એ હતો કે લતા તેના પોતાના જીવનની મતિ જ કદી રોકી તો નહિ પાડે ?

બાહ્ય સગવડો વધારી તેણે લતાને રાજી રાખવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. ધરમાં તબુ ફરનિયર આવ્યું, મોડું ઘડિયાળ, આખા આરસા આવ્યા, ગ્રામોફોન આવ્યું, અને વસ્ત્રો તથા બૂખણો પણ આવ્યાં. છતાં લતા એની એ રહી, ઉદાસ અને વિમુખ.

આ અંતેગામી સુરેશ એક ખીજી વસ્તુ વેંઈ નિરંજનનો તે જવારે ઉલ્લેખ કરતો ત્યારે લતા ચિડાતી. તેની આખોમા સકા અને ભય સુરેશ વાચી શકતો. આમ શા માટે ? નિરંજનના કંઈ કાગળ તો નહિ આવતા હોય ? કંઈ ગમીર જન્યુ તો નહિ હોય ? પણ લતાની ચોકી કરવા બેઠેલી કૃપણતા તે જાણી શક્યો નહોતો તેને લાગ્યું, લતા પોતાનાથી દૂર ને દૂર ચાલી જાય છે અને તેને રોકવાનો એકે હવાજ તેની પામે હવે નથી.

દિવસેદિવસે અસહ્ય થતી જતી પરિસ્થિતિમાં કંઈ વિવિધતા આવે એ દૃષ્ટિએ સુરેશ આજી જવાનો વિચાર કર્યો, અને લતાને તે વિચાર જણાવ્યો.

‘મારે કયાં જવું નથી,’ કાઈ પ્રજળ લાવિની સામેઆઠ બાધતી હોય તેમ લતા બોલી.

‘પણ આજી તો તને ખૂબ ગમે છે જો તે કેવી ચર્મ ગર્મ છે તું !’

જવાબમાં લતા પોતાના પીળા ચતા જતા હાથ તરફ નજર નાખી બોલી, ‘અધું ગમતું કરવા દેવાની ટેવ મને તો પાડશે.’

આખરે સુરેશના આગ્રહથી લતા તૈયાર થઈ. આજીનું નામ માંબળી તેને છૂપો આનંદ તો થઈ રહ્યો. પણ કાઈ અરેચક અગમ્ય ભાવ તેના હૃદયને ગભરાવી રહ્યો.

સુરેશની સંજ્ઞાનતા તેને વચ્ચે લાગવા માંડી હતી નિરંજન તરફ ધસ્યે જતા હૃદયને તે બળપૂર્વક પાછું ખેંચતી હતી તે વિચારતી, ‘સુરેશ, તું જરા દુષ્ટ બન મને રસતો સૂઝે’ અને તેનું મન નિરંજનને શોધવા જતું. આકાશમાં ઊડતો નિરંજન હાથ જ આવતો નહોતો તે હતાશ બની કપાળ ફૂટતી-

*

તીવ્ર આવેગથી ધર છોડી નાઠેલા નિરંજનને ક્યા જતું તેની જ કશો ખ્યાલ પડી નહિ ટ્રેન આવી પહોંચી છતાં તે કશું નક્કી ન કરી શક્યો. ત્યાં એક અકસ્માત બન્યો. તેનો એક મિત્ર હવા ખાવા આજી જઈ રહ્યો હતો તેની સાથે તેની માસી અને તેમની દીકરી હતા. તેણે તેને આગ્રહ કરી સાથે લઈ લીધો. મિત્રની સાથે તેને બધી મગડ આજીમાં મળી રહી. એ આરામકરી દશામાં તેનું ચિત્ત વધારે નવરું પડ્યું, અને લતા માથે બની ગયેલી ઘટના તેના મનમાં વરોળિયા પેડે ચકરાવા લાગી.

જીવનમાં સ્ત્રીની સાથે આ તેનો પહેલો પ્રસંગ હતો. મનની શિથિલ ક્ષણોમાં જે વિચારને તેણે પોતાના પર સ્વાર થવા દીધેલો તે છેવટે ઘટનારૂપે બની ગયો ! જીવનમાં જે સ્નેહનું સ્વર્ગ તે કદપતો હતો તે એક ઘડી પર પૃથ્વી પર ઊતરી આવ્યું હતું. વરોળિયો

આવીને પાંદડાને ઉપાડી ઊંચે ઉડાડી જાય, ત્યાં ઘુમાવે અને છેવટે નીચે નાખી દે, તેમ આ બની ગયું હતું. અને પરિણામે ?

એક બાજુ હૃદય ગોતે ડંખ્યા ડગ્ગુ હતું, અને બીજી બાજુ એ જ અનુભવને માટે તેનું આખું ઉરતર ઝખતું હતું. સુરેશની અને લતાની માથેના વાંખા મીઠા મંબંધનો આવો જ અંત ? પોતાનું હૃદય તેને ઘણીવાર અક્ષય દેવપ્રકાશ લાગતું, અને સુરેશને પણ લખી બધી વાતથી તેને માહિતગાર કરી દેવપ્રકાશ મેળવવા તેને મન થતું. પણ તરત જ તેને લતાનો ખ્યાલ આવતો. એમા લતાની કેટલી કંઈકી રીયલિટી થઈ જાય ? એ જાણવા પછી સુરેશ તેના તરફ ફરે અને તો / તેને માટે જીવન નરક બનું કરી દીધું તો / વળી લતાના આ કૃત્ય માટે તેની પોતાની જવાબદારી પણ ક્યાં ઝોળી હતી ? એવી ઝખના લતામા પ્રવરી તેના કારણમા શું પોને જ નહોતો / તો એ જવાબદારીના પગિલામ પોતે જ વડવા બંધાએ. પણ બધી જવાબદારી પોને લઈ લે લતા લતાનો રીયલિટી સુરેશના ધરના ચિંતાજનક જ રહે. લતાને માટે બીજું આશ્રયસ્થાન મોખ્યા પછી જ સુરેશની માથે આ ધરનાનો મોટો કરી શકાય

આ વાંચની યોગ્યતાઅયોગ્યતાનો તેણે ઘણો વિચાર કર્યો સુરેશને આ બાબતથી અજાણ્ય તો ન જ રાખવા જોઈએ એમ તેના મનમા દૃઢ થવા લાગ્યું પણ સુરેશને જણાવતા પહેલાં લતાને પૂછી લેવું જોઈએ અને લતા શું કહેશે / લતાને લખતું કે ન લખતું ? એ પ્રશ્નની ગદ્યમથલમા તેણે દિવસે કાઢ્યા. આમ કર્તવ્યાકર્તવ્યનો નિર્ણય કરવામાં તેની જીવિત મૂલ્યાંકની રહેતી, ત્યારે તેનું હૃદય, આજુની સાત મંધ્યાઓમાં અને મીઠી રાત્રિઓમા લતાને પૂરે જોગથી ઝખી ગહેતું તેવે વખતે, સુરેશ ચંદના તેજમા શુદ્ધ ટકાવ તેમ તેના હૃદયઆકાશમાં ઢકાઈ જતો, અને લતા સોજે કળાએ પ્રકાશી ગહેતી. જગતમાંથી બધો જીવનકાળ લુપ્ત થતો. એની ભાવનાઓ, એના કર્તવ્યાકર્તવ્યના ખ્યાલો, પવિત્રતાઅપવિત્રતાના વિચારો લુપ્ત થતા, અને એક એક જીવ જીવ જીવને ઝખી ગહેતો નિરજનનું જીવન કોઈ ઊંચો ગગનગામી હોયકો લેતું અને આખી દુનિયા તેના ખાગરેકગ સાથે ઊંડા અવકાશમા મરી જતી.

પણ એમ દુનિયાને મદદની કેવી તકાય તેમ નહોતું તેનો હોંચો જવાગે નીચે જતગંતા ત્યારે તે સુરેશનું ધર પોતાની દસીને મરકરી દરતો સુરેશ, આકર્ષક બનતી જતી લતા, અને તેમનો કુટુંબી જેવા પોતે બધું તેને વાદ આવતું. શું આવી મિત્રતામા વિપત્તિ મેળાવાનું હતું ? કે એમાથી કોઈ કંઈક જીવવાનું હતું ?

તે વળી વિચારતો, લતા પોતાના તરફ શાને આકર્ષાઈ ? એક લાજુની એ ચચન મનોવૃત્તિ હતી કે કોઈ જીવનજાપી પ્રજાળ ઝખના હતી ? ચચલતાનો તો વિચાર જ ન કરવો પડે. પગપોટા પેડે એને ઊડીને સમતા વાર ન લાગે પણ જો પ્રજાળ ઝખનાએ લતાનો ડખજો લીધો હોય તો / તો તો એ મદ્યમજીર પ્રશ્ન થઈ પડે અને તે પ્રશ્ન તેણે તથા સુરેશ અને મળી ઉકેલવો જોઈએ, જો અને ખરેખરા લતાના કલ્યાણકામી હોય તો. પણ લતામાં ચચન મનોવૃત્તિ હતી કે દૃઢ ઝખના હતી તે કોણ નક્કી કરે ? લતા જ. અને એનો ઉકેલ / કોઈ જાણે મોદયુ, 'એ પણ લતા જ કરે !'

પણ નિરજન આટલો બધો તટસ્થ બની લતાના કલ્યાણનો જ વિચાર ન કરી શકેતો તેની પોતાની લાગણીઓ પણ તેની પામે જવાબ માગતી તેના પોતાનામાં ચંચલ—શુદ્ધિ વૃત્તિ

હતી કે જોડો અનિવાર્ય ઝંખના? લતાની માથેના મંબધતો આખો પટ તેના મન આગળ બિડલતો. નાનાંમોટા પ્રસંગો તાગ થતા. ક્ષિતિજને સામસામે છેડે બોલેલાં બે'કેવી રીતે અન્યોન્યની નજીક આવતાં ગયાં હતાં, તે બધાં પગથિયા તેને સ્પષ્ટ થયાં. નિરંજનને પોતાની સર્વ ઝંખના લતામાં પરિસમાપ્ત થતી લાગી. પણ લતાને મન શું? એનો જવાબ તેની પાસે નહોતો. પોતાને ખાતર તે કશું કરવા તૈયાર નહોતો તેમનાથી છૂટા રહી તે એકલ વિચરવા ઇચ્છતો હતો. ખણિ વિધિ તેને માટે નવી સાંકળો તૈયાર કરી રહ્યો હતો.

આખામાં આવેલાં સુરેશ અને લતા, ઉતાગમાં મામાન વગેરેની વ્યવસ્થા કરી માગે કરવા નીકળ્યા. નવો પ્રદેશ તેની નવીનતાથી જૂના જગતને ઘડીવાર ભુલાવતો હતો. લતા નવાં ઝાંડ, ઊંચાનીચા રસ્તા, અને વર્તનું માધ્યં જોઈ મજા થતી હતી. તેઓ કરતાં કરતાં એક નાની ખીણની ટાંચે આંખા અને થભ્યા કાઈ ઝરણ વહી જતુ હોય તેવું એક મધુર ગીત નીચેથી આવતુ હતુ તેમણે નીચે કેટલાક માણસોને પહેલાં જોયા. તેઓ ઊતરવા લાગ્યા. દરેક એક નાનો ઝરો પણ વહી આવતો હતો, અને પેલુ ગીત સ્પષ્ટ થતુ જતુ હતુ.

સુરેશ થભ્યો, 'અવાજ ઓળખીતો લાગે છે'

લતા પણ થભી. તેના શરીરમાં કંપ આવી ગયો.

'નિરંજન તો ન હોય!' તેને વિચાર આવ્યો

તેઓ આગળ ચાલ્યા

'અરે, આ તો નિરંજન જ!' સુરેશ બોલી પડ્યો તેના પગ શેકાઈ પડ્યા, અજાણ્યો ભગ તેના હૃદયમાં આવી રહ્યો

'અહીં પણ નિરંજન? નસીબ માત કલ્યા આગળ ને આગળ.' પણ તે વધુ વિચાર કરે તે પહેલાં તેઓ અને ચાલતાં ચાલતાં પેલી ટાંચી પાસે આવી પહોંચ્યાં

ગીત અટકી ગયું, અને આ નવા આવનાર તરફ બધાં ફર્યા. નિરંજન બનેને ઓળખ્યાં. તે સહેજ શીકા પડ્યો. સુરેશ જ બોલ્યો, 'નિરંજન! તુ અહીં!'

'હા,' નિરંજન એટલું જ બોલી લતાને જોઈ રહ્યો. આ એતુ અચાનક આગમન તેને અસ્વસ્થ કરી રહ્યું અને એટલા બધા વિચારો તેના મનમાં આવી ગયા કે પોતે શું અનુભવી રહ્યો છે તેની જ ખબર ન રહી. તેણે પ્રયત્નપૂર્વક સ્વસ્થતા મેળવી અને નવા મિત્રોની નિરંજન પરસ્પરને ઓળખાણ કરાવી

'આ સુધાકર મારો દૃઢ મિત્ર, આ તેમના માસી દેવાબહેન, અને આ કુસુમ તેમની દીકરી'

કુસુમ સુરેશ સામે જોઈ રહી, અને પછી લતા પર નજર પેરવી રહી—જાણે પોતાથી કંઈ બાબતમાં આ ચંચિતાતી કે ઊતરતી છે તે નક્કી કરતી ન હોય!

સુધાકરેના ઉતારો તેમની નજીક જ હતો નિરંજનને પોતાને ત્યાં આવી જવાનો સુચે આગ્રહ કર્યો. પણ તે સુધાકરને ત્યાં જ રહ્યો. બધા એકઠીગતે ત્યાં જતાંઆવતાં, સાથે કરવા જતા, રમતો રમતા, ગપ્પાં હાંકતાં પણ સુરેશ જોઈ શક્યો કે નિરંજન પહેલાંની મોકળાશથી હળતોમળતો નહોતો. નિરંજન હા માટે અચાનક ચાલ્યો ગયેલો, તે અર્થના પોતાના પ્રશ્નો જવાબ આપતાં તો તે કેવો શીકા થઈ ગયો હતો! અને હવે જાણે તેમનાથી લાગતો ફરનો હોય તેમ તે લાગતો.

પશુ તેમ છતાં સુરેશને નિરાતે ગહેવા લાગી લતામાંથી ઉદાસીનતા અને ગ્યાનિ આંધી થવા લાગી હતી સુધાકર ચર્ચાનો અને પુસ્તકોનો લગાર હતો. ઉદામમા ઉદામ વિચારો તે પોતાના હોય તેમ જાહેર કરતો અને દરેક બાબતમાં કોઈ નવું જ દૃષ્ટિબિંદુ તે રજૂ કરતો એ ચર્ચાઓ, પુસ્તકો, સુધાકર, અને નિરજન વગેરેમાં લતા જાણે મન ધર્ષ ગઈ હતી સુરેશના હૃદયે આરામનો શ્વાસ લીધો. જતાને સારી રીતે યેઠ લઈ જવાય તો જગ છૂટ્યા.

લતાની જિજ્ઞાસા અને નવા વિષયોમાં રમ લેવાની શક્તિ જોઈ સુધાકર રાજ થયો. ‘લતા પોતાની શિષ્યા છે,’ એમ કહી નિરજન ગૌરવ લેતો. એ ગૌરવ પચાવી પાડવાનું સુધાકરે નિરજનને એવેજ દેવ્યુ, અને રાજ તે નવાનવા પુસ્તકોમાંથી કાઢી અનરેડુ કાઢતો.

કુસુમને થોડા દિવસ નિરજન ખૂબ ગમ્યો હતો, પણ પાછળથી તે તેનાથી દટાળવા લાગી રવામાસીને છોડીની આ ગાડાઈની બીડ લાગી હતી. પણ પછી તેમને નિગત થઈ કુસુમને ક્યાંક આરે ધેગ હામ પાડવાની તો હતી જ, પણ નિરજન સાથે તો નદિ જ, તેવું કુળ, પૈમો, વગેરેની વાત સુધાકર પામેથી જાણી લીધા પછી નિરજનને તેમણે આદર્શ વર તરીકે નાપાસ થયો અને સુધાકરને તો તે કુવારો રહે એવો જ શાપ આપતા તેમને તો જોઈતો હતો. પૈમાવાળો, રેલ અને નિરજનના જેવી રીતી લપછપ વિનાનો, આદો, સીધો, કુસુમને વડુ કરીને જ ગણે એવો માણસ આ નવા જમાનાના છોકરાંના ગાડા તેમને ન ગમતા અને કુસુમ એવું કદી હતી ત્યારે તે કહેતા ‘બેમ, બેમ, ડાલસી જરા લાગ્યા તો ગહે વડુ થઈને જવાનું છે તારે આપણાથી કઈ વડી જવાનાનું છે ?’

રવામાસીએ સુરેશને જોયો તે તેના પર તેમની નજર કરી ગઈ ‘કેવો હરેલ છોકરો ! પણ પરોણો છે.’ રવામાસીએ કપાળ કૂટ્યું સુરેશ દિવસેદિવસે તેમને વધારે ને વધારે ગમતો ગયો તેમણે મન માથે નહીં કર્યું ‘સુરેશ હા પાડે તો કુસુમને મોકલ ઉપર પણ નાખની’ પણ એમની આકાશાઓ તેમને લાર લાગી ‘આજના છોકરા મામાપનું રોના માને હવે ?’ અને તેમને સુધાકર ખૂબ ઉત્સાહથી એક ચોપડી વાચતો તે સાદ આવી— ‘પેલી બાયડીની અદનાબદલીવાળી’ પહેલા ત્યારે એ વાત માત્રાજી ત્યારે તો તે મો કાડીને જોઈ જ ગયા ‘શુ મે છે, તું સુધાકર ! એવું તે બને ?’

‘હા માસી રાજ બને છે પચીસ વરસ પછી જોજોને આપણે ત્યાં એવું થયું’

‘ઓ બાપ ! બાવડાને મતો મેલી બાયડી બીજાને ચાલી ગયી’ હડકડતો કળાનુભવ !’ તેમનો અવધુમમા રહેનારો જીવ ગભગભો તેમની કલ્પનામાં ધરીબગ ઝોકેઝોકે ઘર ખાલી થવું લાગ્યું પરોણી કે કુવારી ગઈ કદાચો વિચાર થતી નહોતી એમાં પોતાની કુસુમ અને પેલી લતા પણ ચાલી જતા દેખાયા તેમનું હૃદય જાણે ખેંસી ગયું ‘કુસુમ ! મારી કુસુમ નાસી ગઈ એમ કહેવાય’ હુ શુ મોડું લઈને છુડું ?’ ત્યાં પંપનાએ બીજી બારી ખોલી. ‘ઓ લતા ચાલુ’ ને સુરેશનું યાદ આવી પડ્યું ‘કુસુમ મો કુસુમ, ચાલુ જાણે ગરમમા ઉતાવળે કુસુમને કોઈને જોઈને જોડાડવાનું પોતે કરે છે પણ ત્યાં તો કુસુમ નાહી ! ક્યા ? ક્યાની માય ? ઓ ગમ ! મો જમાનો ? દેખા જોનું મનુ ગહેને ? બગવાન એ દટાડો ન બતાવે તો માનુ અત્યા સુધાકર !’ તેમણે જૂસ પાડી સુધાકર પણ ઉત્સાહ માનવગતિ

પેઠે જતો રહ્યો હતો. તેમણે વિચાર ઝાંચારને બંધાત્યારે હકાબ્યો, અને ધ્રુવે હોથે તેમણે માળા ફેરવવા માડી રામરામ! આ એક મણુકા નવો ખાડો ચર્મ ગયો!

૨

‘અહ્યા નિરંજન, તું શુ કાલે જાય છે?’ અંજાજના વાઘની પેઠે સુરેશ નિરંજન પર તરાપ મારી.

સુરેશને ઉતારે પુરસ્મીમાં પત્ર લઈને બેઠેલો નિરંજન તેના સામે જોઈ રહ્યો. તે જગા હસ્યો ને બોલ્યો, ‘કાણે કહ્યું?’

‘કાણે? તે તારી કાઢીએ!’ અહીં કાઈ નિરંજનની કાઢી હતી નહિ. સુરેશના અવાજમાં મજાક હતી કે ગાય હતો તે તેને સમજાય નહિ. તેણે માત્ર રેવામાસીને જ વાત કરી હતી. લતાની સાથે બે દિવસ પર, ન્યારે બધાં અંદર પતાંની રમતમા પડ્યાં હતાં, ત્યારે બહાર ફરવા પર જો ખીના બની ગઈ તે જોતા અહીંથી હડી જવું જ તેને સલામત લાગ્યું. પોતાના મિત્રનું ઘરલગ ચલુ, અને તે પોતાને જ હાથે, તે કદી સહન કરી શકે તેમ નહોતું. નીકળી જવાનો નિશ્ચય કરી તે મળજાને બહાને લતાનું છેલ્લું દર્શન કરી લેવા સુરેશને ત્યાં આવ્યો હતો. લતા અંદર જ બેસી ગઈ હતી. પણ સુરેશના મોટા અવાજથી તે બહાર આવી. અને ખારણામાં, છાંયીમાં મહેલા મિત્ર જેવી, ઊભી રહી. નિરંજન તેને જોઈ રહ્યો અને સુરેશને સંબોધી બોલ્યો, ‘જલ્દ પણ ખરો!’

‘તો અહીં જમવા નહિ આવે?’ સુરેશ શાંતિથી કહ્યું.

‘તારા એકલાને નોતરે હું કેમ કરી આવી શકું?’ નિરંજને કહ્યું. તેના મનમાં થયું, પોતે કેટલો જુદો છે? જેનું નિમત્રણ તે મોંથી માગતો હતો તેનું તો સોગણું નિમત્રણ હતું.

‘આવો ને!’ લતા ધીમેથી બોલી. અને તેણે બંને પુરુષો તરફ બેઠું નિરંજને સુરેશ અને લતા સામે બેઠું.

‘આવીશ,’ તેણે હા પાડી. અને રેલવે ટ્રેનના ટાઈમ અને મોડરોની ચર્ચા આલી રહી.

સુરેશને ત્યાં સુધાકર, કુસુમ, રેવામાસી અને નિરંજન બધાંનું જમણું થયું. જમી કરીને ખૂબ ગમ્મા હકાવા. સુધાકર કોકનું આમોદાન લઈ આવેલો તે વગાડ્યું. ‘ચંડીદાસ’ અને ‘દેવદાસ’માં આવતા સંઘર્ષાત્મકતા ગાયત્રી તો કેટલીય વાર વાગ્યાં.

‘પ્રેમનગરમે’ બનાઉંગી ઘર મેંની રેકડયા મોડી ગતે મેહફીલ પૂરી ચર્મ, ખાવામાં પ્રેમ અને પીવામાં પ્રેમ, પ્રેમ ઝોલવાને અને પાથરવાને એવા અર્થની કડીઓ ઉપર સુધાકરે મજાક પણ ઠીક ઉડાવી. છતાં સંગીતની માદક અસર બધા પર ફરી વળી હતી. વાતાવરણમાં પ્રેમના સૂર ગુજતા રહ્યા અને બધાં વેરાયા.

—

મોડી રાતે સુરેશ બગેલા ત્યારે લતાની પથારી તેણે ખાલી જોઈ. પાવખાને ગઈ હશે માની તે ઊંઘી ગયો. પા કલાકે ફરી તેની આંખ જાગી. હજી પણ પથારી ખાલી જ હતી. તેના હૃદયમાં એક આશંકા આવી ગઈ. તેનું મગજ ચક્રાચલ. માથે હાથ દઈ તે ઘડીવાર પડી રહ્યો. પછી ધીરેથી બેઠો થયો અને આંગણમાં ફરેલાં લાગ્યો. ‘ક્યાં ગઈ હશે?’

મકાન પાછળથી તેને અવાજ આવતા સંભળાયા. તે ધીરેથી બીંતને ખૂણે વળ્યો. તારામાં પ્રકાશમાં બધું સ્પષ્ટ હતું. એક ઝાડની નીચે બે આકાર ઊભા હતા. અવાજ લતા

અને નિરન્નતા જ હતા. લતાનો અવાજ ડીઝી ઊંચો થઈ જતો. પથુ નિરન્ન સાનિધી બોલતો હતો.

‘નદિ ચાલે, નિરન્ન, નદિ ચાલે, જનાનો અવાજ ઊંચો થતો ગયો હતો. બધું તે દમથા ચીમ પાડી રેને.

‘પથુ’ નિરન્ન બોલતો ગભગભો તેના સ્વરેશ માલગી શરૂ થઈ નદિ

‘ગમે ને ચાપ મને લઈ જાઓ. નદિ તો,’ જના આદર્ભાવે બોલતી હતી. તે રૂઝની હતી તેમ સુરતને વાગ્યું. લતા બેઠી પડી

નિરન્ન ફર જ લીના ગતી હતો.

જના, દુનિયામાં મટેલુ છે આપણે ગાડાઈ કેમ ચાલે.’ નિરન્ન જનાને મમનજવા મધતો લાગતો હતો. જનાને અર્ધી મન્યા પછી જનાની રૂનિઓને લાગ કરવા ને પ્રથમ કરતો હતો. તેમને જ જના વધાર ને વધાર આતુર જનતી જતી હતી.

‘એમ જ હોય તો ભયે દુનિયામાં નમે રહો. હું ડાલી જની જાઈશ,’ જના બોલી, ‘મમાણની ગમ્મ જેવી કે કમગ્ના પથર જેવી. પથુ દવે ડવના મરવી નદિ ગુ.’

સુરેનામાં એક કપ આપ્યો નિરન્ન કેટલીય રાગ ચૂપ જતો. જના મેડીમેડી હમમ લેતી ની બધાથી પીડાતો દોગ તેમ નિરન્નને દાધની મૂં જાણી અને બોલ્યો, ‘લતા માલગ, આપણે ગમે તે ડીઝી, સુરેશને જાણ્યા મિરાય હું કરું ન નદિ ડી રાડ.

‘લજ્જાવા, રોન પિડાવો.

‘ના, ના અલ્યા સુરતને જ.’

તમે જાઓ પથુ. જના કઈક બોલી ને સુરેશથી ન મલગાયું.

‘તો લે આ ત્રગગ જતે વાયજે. નમે સુરે તે અદર ઉમેરજે અને મુરતને આપજે અને પગી...’ નિરન્નનો અવાજ યોગ પડી ગયો તેજિ જનાને કઈક આપ્યું.

જાતની લાલિયા ગાડના પાંડા ફરફરી રહ્યા કેટલીય રાગ તેઓ મૂઆ ગયા. જેવો નિરન્ન બોલ્યો, ‘જના પુટ રિયાગીને જો કરતું ને. તે કરજે આખી દુનિયા લને મને મેય દે, તું મને ના લેતી. નદિ તો તે મરીથી મને તુ મર્યો જ મમનજો. તારે ખાતર...’ નિરન્ન કઈક અરપથ બોલ્યા અને તરત જના તરફથી દૂધે.

‘નિરન્ન!’ જનાએ ખૂબ પાડી પથુ નિરન્ન આલ્યો જ જાને તેને પડવા જતી હોય તેમ લતાનો દામ દવામાં ઊંચો જ રી ગયો.

મમનની ખીંટ બાનુથી નિરન્ન આલ્યો ગયો. જના આપવા વાગી જોનાને લના જુએ તે પટેલ જ સુરેન જોનાની પધાગીમાં આગીને સૂઈ ગયો.

નુરશને માટે ઊંધવું અસમર હતું. જના આગીને એની પધાગીમાં મૂની નુરશની વિચારમાં માંધ દવાયે. આપવા મરી જોવા નગ ખાતી હતી. ‘એમ ત્યાં, જેવો આ જ પંજીમ જ જોનાના રા આપુ. તુ કે નિરન્નમાં સુ વિગ. તુ કે પગી આ નધે. રુરુરુ હને. ના, ના, નિરન્ન કેટલા રસરસ અને વિચારથી હને. નાન લના, જેને

ખાતર એ પોતે જનતુ બધું કરી ચૂક્યો હતો, તે જ નિરજનને ફરજ પાડતી હતી જાણે. પછી આટલો વખત આમ શાંતિથી જીવન ગાળતી લતામાં એકાએક આ શું ? કે આ શાંતિ ઉપરઉપરની જ હતી ? શું નિરજનનું માનિષ્ય જ એને શાંતિ અને પ્રસન્નતા આપતું હતું ? હા, લતા જ્યારથી આવી ત્યારથી જ નિરજન યરમા હતો. નવા વિદ્યાર્થીને ઉત્સાહી શિક્ષક મંજાણી લે તે રીતે તેણે લતાને મંજાણી લીધી હતી. તેના મનમાં દુષ્ટ હેતુ હોય જ નહિ. ત્યાં લતા જ દુષ્ટને ? ના, ના, જીવનમા હુપાયેલી જખનાઓની એ વિચારીને પછુ ક્યાંથી ખખર ? એની જગેથી બૂખ અત્યારે તો નિરજનને ઝડપી રહી હતી. પોતાને જાણે એ કસા લેખામાં જ ગણતી નહોતી. ક્યાંથી ગણે ? પોતે એના પતિ થવા સિવાય બીજું શું કર્યું હતું ? પછી બીજું શું થતું જોઈએ ? જવાબમાં નિરજન સુરેશના મનમાં ખડો થયો. એના સ્વાભાવિક સ્મિતથી હસતો, અને પછી એકાએક કમ્માઈ જતો, શાને ? મિત્રોહતા લાનથી ? સુરેશને વિચાર આવ્યો, 'પોતે નિરજન યર્થ શકે તેમ નહોતું ? લતાએ પોતે છે તેવો જ તેને સ્વીકારવો જોઈએ નહિ તો..'

'નહિ તો શું ? ન સ્વીકારે તો સ્વીકારાવતું જોઈએ. બળથી ? જખરદગ્તીથી ? બળાંકારથી ? મારપીટથી ? પુરુષ તો તાય છે જેની સ્ત્રી બીજાને ખાય તેનો મત્યાનાસ જ છે ! લતા શું સમજે એના મનમાં ? એને શા માટે પરી ન થાય ?' સુરેશનું મન જૂની કેડીએ ચડી બધું. અને એક અનિચ્છાભરી સ્ત્રીને વશ ગણવાના ઇલાજોની ચિત્રાવલિ તેના મનમાં પ્રગટ થઈ રહી લતાને પચારીમાંથી ઢોળાળી બેડી કરી બધું પૂછવાનો તેને આવેશ આવ્યો તે બેડી થયો.

લતાની પચારી એ હાય જ દૂર હતી. તે બીજી બાજુ પડખું ફરીને સૂતી હતી. તેની મમુદ્રતી લક્ષર જેવી ઉચ્છીનીચી ચતી દેહરેખા આજા વસ્ત્રમાં ઢાંચેલી હતી. ખુલ્લી આંખે લતાને જોતાં તેનો આવેશ ઓમયો.

'હું શું કમ્મા જાઉં છું ?' સુરેશ મનમાં બોલ્યો. 'હું માણસ મટી જવો તો નથી માગતો ને ?' હાયતી મુઠ્ઠીથી મગજને ઢાખતો તે પચારીમાં ઢબ્યો. 'જીવના મગજને ધરમા રાખીને તું શું કરીશ ?' તેને કોઈ કહી ગયું અને નિંદાપ્રિય દુનિયાની આગળીઓ તેના તરફ ચિંધાયા લાગી 'આ પેલો.. એની બેરી...' મગજમાં આવતા વિચારોને અંટકાવવા તેણે માથાને એ હાથમાં ઢાબ્યું. પાત્ર વિચારો બિમટતા જ રહ્યા. 'ભલે જાય...' છંટકવા કરતી પોલાણની કમાનને વધારે વાર દળાવી ચકવાની અરાકિત જોતાં માણસ હાથ ખેંચી લે તેમ સુરેશના મનમાં ઉદ્ગાર પ્રગટ્યો દળાયેલી કમાન ઊછળીને છટ કરતી દૂર પડી. લતા આલી.. આલી.

સુરેશનું યકિલું મગજ લેનમાં પડ્યું. વિચારમાળા ભયભરેલાં સ્વપ્નો ઉપજાવતી હતી. જીવન ખાલી થતું જતું હતું. ત્યાં જુઝાવા મોડેલો દોવો પાછો તેજ પુરાતાં તેજ ચાપ તેમ ત્યાંથી તેને શાંતિ મળવા લાગી. જો એ જ હોય કે પોતાને અનુકૂળ સાથી ફરેક શોધી શકે તો પછી કેણે ગજરાવાનું રહ્યું ? શું મારી માથે જીવનનો આનંદ લેવા છુટ્છનાર કોઈ નહિ મળી રહે ? હવે જ્યાં વિચારીને પગલું લાગતું એ શીખવાનું. નવા જીવનના નવા ગણેશ ! ક્યાં ઘા ડુકાતા નથી ? પૃથ્વી પર વિરાતે પ્રગતિ કરી છે. નહિ કરી હોય તો કરશે. સ્વપ્નો, વિચાર, તરંગો ભયો, આજ આશ્વાસનો સુરેશના ઊંઘતા જીવને ચગડોળે ચગડી રહ્યા, તે ધડીભર શૂન્ય યર્થ ગયો.

સુરેશ વહેયો ઠાગિને ચાલ્યો ગયો, અને આખો દિવસ છગદાપૂર્વક બદાર રહ્યો માગે આવ્યો ત્યારે ઉતાગનું બાગલું ખાલી વામ્બેયુ હતું બાગલું ટેલી અંદર પેલો રોજ અવ્યવસ્થિત ગહેતો ઓગડો અત્યત વ્યવસ્થિત હતો વચ્ચેના ટેમવ પર લગડ રગનું વતનાના દાયનું ગૂથેયુ ટેમવકલોય હતું તેના પર એક મધ કાગળ હતો, અને તે પર લમના આકારની પીતળની ચળકતી કાગળદાગણી હતી સુરેશ ખુચ્છીમા બેઠો ટેમવની આબુઆબુની ખુચ્છીઓ ખાલી હતી આ જ ખુચ્છીઓ ભગવેલી ગહેતી, વતી, નિરજન, મુધાકર, કુમુમ અદો ભેમના અહીં કલ્પોય થઈ ગહેતો હતો . ?

કાગળમા યુ હતું તે તે ગણ્યો હતો કાગળને બદલે તે દાખણીના હસને નિહાળ્યો રહ્યો દમયંતીને લગનું નોતડું દેના જનારો લમ આજે ચાની કોઠાતરી લાગ્યો છે ? સુરેશ મ્થાન રીતે હસ્યો એને હલ્લ પચ્છી લાગુ લગ્યો ચતો લાગ્યો લમને ડોકુ પકડી તેણે દુર બેમાડ્યો અને કાગળને વાચ્યા વિના જ ખિરમામા મૂંચો હમ તરફ જોઈને તે પાધુ મ્થાન ગિમન કરી રહ્યો તે મૂંચો અને ચપલ પહેરતા તે ઓગડાને જોઈ રહ્યો યુ આ વ્યવસ્થા લનાનું છેલ્લું ગૃહિણીકાર્ય હતું ? હલ્લ તેને ખાલી યતુ લાગ્યુ ચક્કર ખાતા મગજને શાત થવા દેના તેણે નાગમાખ જાલી લીધી મગજ ગાંત થયુ, અને જે વિચારને તેણે પામે આવવા દીધો નહોતો તેને હવે તેણે આરકાર્યો ખાલી હલ્લ તેને કરાકથી ભગતુ લાગ્યુ તે મુધાકરના ઉનાગ તરફ ચાલ્યો

દેવામામી ગૌમુખીમા માળા ફેરવતા હતા સુરેશ તેમની પામે આવીને બેઠો જુની વલ્મલનાથી દેવામામીએ તેને બોલાવ્યો, ' આવો, સુરેશ '

' એક વાત કહેના આવ્યો છુ, ' માયાની ટાપીને દાયમા ગમાડના સુરેશે કહ્યું

' કમે લાઈ

સુરેશની શ્રમ અચમર્ઈ કાગળ વાચ્યા વિના નિર્જુલ કરવામા પોતે કર્મ જૂન નો નથી કરતો ? ગનની ધટના માચી ન હોય તો ? વના મેર આવી ગઈ ટોય તો ? ટોય થુ ? હવે ધટનાના ચક્કર પાછા ફેરવાય તેમ હતું ? લાવલ થયેયો માલુમ ફજતા ધાને દયાવનો, હામત તરફ જે ગિમન કરે નેના પીડામણો કોર ગિમનથી સુરેશે ' વાત ' કહેના માડો

' કાર્ડ કનાની ગોધમા ગહેને, મામી પચુ આપલો

સુરેશ આવ્યો તે પૂરે દેવામામી માળા ફેરવતા ફેરવતા સુરેશની ગૃહિણી તરીકે કુમુમને કલ્પના આનન્દ અનુભવી રહ્યા હતા. એકવાર પચુ સુરેશને કાને વાત નાખી હોય તો ? ત્યા જાણે તેમનો જ બોલાવ્યો આસતો ટોય તેમ સુરેશ મામે દેખાયો દાયમા માળા થઓ મર્ઈ સુરેશ તરફ તે મીઠાસથી જોઈ રહ્યાં અને સુરેશે તરત જ વાત કહેવા માંડી

દેવામામીના મનર્મા ધનુ પ્રાપ્તો આવ્યા તે બોલવા ગયા, પચુ તેમને બે બે આનદનો હુમે ભગ્યો બો તેગમામા દાયમાની ટાપીને માથા પર દાખીને મહેજ વાકી મળીને સુરેશ જ આગલા વાઙગની પામેથી પૂર્ણાદિ કર્યો, તેમના તરફ જોઈને બોલ્યો

' પચુ આપલો આવ માધાગ્લુ હો ! '

૭ ઉદધિને

મને ઉદધિ ! માન છે-પૃથિવી આખી વીંટી વળી
અગાધ, ગરજ્યા કરે તું અવિરામ કેા ધોપણા !
ઉરે પ્રગટિયા પ્રચંડ અનલો કંઈ ઢાંકીને
સદા ઉપર તો અનંત લહરી સ્મિતોની ધરે !

વર્યાં તુજ નિવાસથી કંઈ ઊંચે શું એ ગર્વથી
કદી તું પર આક્રમે જગતનાં બીજાં ભૂત તો,
બધી ખળભળાવી નાંખી દુનિયા મહાગર્જને
ગિરિગિરિ સમા તરંગ ઉપરે તરંગો તણાં
ભયંકર ઉછાળી લશ્કર, ટકી નિજ સ્થાન રહે !

મને છ બહુ માન એનું ! પણ સ્નિગ્ધ આશ્ચર્ય કે-
—સદા વિહસતો મહાન શશિ સૂર્ય ને તારલા—
અતિ હલકી નાની શી ફરતી નાવડીનીય તું
ધરે વિરલ સૌકુમાર્ય થકી સ્પર્શરેખા ઉરે !

એક દષ્ટિ

સામ્રાજ્યવાદનો તો આપણને પહેલે પહેલે જ જોઈએ છે એમ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનો નિઃસંશય જણાવના માટે ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ વાંચનારો જોઈએ તેમ માની જાય છે. વિવિધ મતોના માટે આપણા ઇતિહાસ વાંચનારો જોઈએ આપણ ત્યાં એકબે ને મિત્ર વર્ગથી અગ્રેજી અમલ છે ને તેમા આપણને જૂના ને નવા એ પ્રકારના સામ્રાજ્યવાદનો અનુભવ થઈ ગયો છે.

કનાર્લિ હિંડમા આશ્ચર્ય ત્યારે અંગ્રેજોને હિંડનો વેપાર હાથ ધરવાની વાત જાણી હતી હિંડની ગતિમત્તા હાથમા આવે તો જ વગર હિંડનો હિંડના વેપારનો ઇંગ્લેન્ડ બોગની સકાષ એ વર્ગદષ્ટિ ક્યાઈ વે દાખવી ગતિમત્તા ઇંગ્લેન્ડના ઇંગ્લેન્ડના વેપારી વર્ગે કનાર્લિની ચોટનાને પૂરેપૂરો ટેકો આપ્યો તે વખતે અંગ્રેજોના ત્રણ દરજ્જા હતા પણ ત્રણ નવળા હતા. દુબેએ રાજસત્તા હાથ કરવા લડાઈઓ લડવા માડી, પણ કામની હત્યુય ગજવાડી ગદી ગયેલી ગતિમત્તાએ મિલકુત મદદ ન કરી પોર્ચુગીઝો વેપારને બદલે ધર્મ પ્રમાણ માડી પડ્યા, ને તેમા વેપાર ને ગતિમત્તા બતાવ્યો ખોઈ બેઠો. હિંદી વેપારીઓ જુદાજુદા મેકેડો ગતિમત્તાને લીધે દુબે વર્ગ તરીકે અમલગતિ હતા એમનામા વેપારને ખાતર ગતિમત્તા હાથ કરવાની વર્ગદષ્ટિ ખીલી નહોતી એટલે એમણે અંગ્રેજોનો મિલકુત વિરોધ ન કર્યો પછિણાએ ક્યાઈવે સામ્રાજ્યના મારાળ માન ને નજર ધરિયા કપનીનું ગતિમત્તા ત્રણ ત્રણ અંગ્રેજોનો વેપાર અમલગતિ ગખના દેશીગમની માર્ગ ચાલિયામા ચમચમી ગદી.

આ ગતિમત્તા વેપારી સામ્રાજ્યનો જમાનો હોવાથી ગયો છે હવે તો ઔદ્યોગિક સામ્રાજ્ય જમાનાનો વારો છે મરથાનોને કાચો માન ઉત્પન્ન કરનારા મધ્ય તરીકે ને તેવા માન વેચવાના બજાર તરીકે હમેશને માટે ગખના, એ આ નવા સામ્રાજ્યવાદનો હેતુ છે.

ઇંગ્લેન્ડમા છેક અઢારમી સદીના છેડના ત્રણ-ચારી કાન્ધાનારાઓ વેપારીઓને ગતિમત્તામાંથી મલવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા જેના ઉદ્યોગપતિઓ ગતિમત્તામા આવ્યા કે એમણે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો—વેપારીઓનો ઇંગ્લેન્ડ તોડી નાખવાના ગમ્તા ચોધરા માવા પખુ દિલ્હીતાનો ઇંગ્લેન્ડના ઉદ્યોગ માટે રીતમર ઉપયોગ કરના માણો ૧૮૫૩થી ગાળી વિદ્યેશિયાએ એ બગરા વખતે તક જોઈ દિલ્હી ગતિમત્તા વેપારીઓ પામેથી વર્ગ લીધુ અને ઉદ્યોગપતિઓની મરજીના મીરા અમલ નીચે મુજબ.

વેપારી સામ્રાજ્યવાદના રખતમા ગાગ, દાન બેદ અને દડાથી ચૂંચળનીનિ ટકાવી ગખના દડનો જ ગતિમત્તા ઉપયોગ થતો હતો. ચેનગિએ નક્કી કરી જણાવે તો આપી એટલે દેશીએ જગલ મંદોમ રાગ એના ગામમા વચ્ચર ખડુ કરી દીધુ અગાખાની બેગમ પામેથી જોઈએ તેટલા પેમા ન મળ્યા એટલે મોલે દિવસ મહેવમા લૂટ ચવારી લાકાના વણકરોએ અમુક બાંધ કાપડ વણી આપવાની ના પાડી એટલે એમના અંગૂઠા છટા થ્યા કપનીએ નમળા પડી ગયેલા દેશી ગતિમત્તાને ચોખ્ખેચોખ્ખુ કરી મોકલ્યુ, કે “અમારુ વચ્ચર

તમારા ખર્ચે સ્વીકારશે નહિ તો ચડી આવવાને તૈયાર છીએ ” હલ્દાહીએ હિટલરની અદાથી હુકમ છોડ્યો, કે “ જે રાજ્ય છોડે તો વગરનો મરણે તેના રાજ્યની મંલાળ કંપની સરકાર લેશે. ” તે વખતે રાજ્યો છૂતવાને મંસ્ફૂતિપ્રચાર (civilizing mission) ની વાતો કરવાની જરૂર નહોતી પડતી કે રાજ્યને હિંદી મૂકવાને રાજ્યોમાં તોફાન કરાવવાની જરૂર નહોતી પડતી આ તમ બળબળારીનું પરિણામ એ આવ્યું કે માંહેમાંલ લડી મરતા રજવાડાને ઝખૂંથી રહેલા લયનું બાન થયું. આગ લાગી ને મકાન તારાજ થવાનો વખત આવ્યો, ત્યારે રજવાડાઓએ કૃષિ ખોદવો શરૂ કર્યો જે રીતે નાનામાહેબને મદદ મળી તે પછી અંગ્રેજોને ખાનગી ધર્મ કે ધૂળ પર ચલેલું સામ્રાજ્ય આ વખતે તો સાચવી રાખ્યું છે પણ આવો બીજો ધનતીકપ થયો તો એના બુક્કા બિડી જતાં વાર નહિ લાગે. અનુભવથી શીખેલા અંગ્રેજોએ ૧૮૫૭ની સામ્રાજ્યના મળ નાખવા શરૂ કર્યા પહેલું કામ તો સળંગેથી આગને પૂરેપૂરી ફોલગી નાખવાનું હતું ગણી ચિકિટ્સિયાએ દહેર પીટ્યો, કે “ રજવાડાના હક્કો પર ત્રાપ માગ્યામા નહિ આવે ને પ્રગતિ ધર્મમા ખલેલ નહિ કરવામા આવે ” આ દહેરાએ બળવાનો આધાર તોડી નાખ્યો.

પણ કામ આદરેથી જ અટકે એમ નહોતું અંગ્રેજો બગાડે જાણતા હતા કે એમના અમલ નીચે હિંદની જમીન હમેશ ક્રાંતિ માટે ફળદ્રુપ ગ્રેહો, એટલે એમણે એક બાબુથી એક નવી નેતાગીરી—જેનો સ્વાર્થ એમની જ સાથે સંકળાયેલો રહે એવી—ઊભી કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો ને બીજી બાબુથી બીજી કુદરતી રીતે ઊભી થાય જ નહિ ને થાય તો તદ્દન નિર્વર્ધ થાય એવા પગલાં લેવા માંડ્યાં આ નવો નેતાવર્ગ ઊભો કરવાને ઉદાર સરકારે ઠેરઠેર નિશાળો ને યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપી દીધી આ પાઠશાળાઓમાં અપાતી કેળવણીની નેમ આ હતી—જેમ અને તેમ ઉપરછલ્લુ જ્ઞાન આપવું, ને તે પછી એવી રીતે આપવું કે વિચાર કરવાની વૃત્તિ જ મરી જાય. અંગ્રેજી ચીન્તેનું જ અંગ્રેજીમા આપવું, હાથે કરીને હિંદના મચાલોથી એમને અંધાગમી રાખવા, અને જ્યાં એમને એ સવાલોથી પરિચિત કરવા પડે ત્યાં ઊંધો જ પરિચય આપવો. આ કેળવણીપદ્ધતિ આપણે ત્યાં અત્યાર સુધી ચાલે છે. આપણી યુનિવર્સિટીઓના અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્યપુસ્તકો ને પરદેશી યુનિવર્સિટીઓના અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્યપુસ્તકો સાથે મરખાવી જોતા આ બાબતનો તરત ખ્યાલ આવશે. અર્થશાસ્ત્રના પ્રદેશમા જ્યારે નવાનવા સિદ્ધાંતોના પ્રાતિપાદન ધર્મ રહ્યું છે ને તેમનું જ્ઞાન પરદેશના વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસક્રમમાંથી જ તાજાંતોજ મળે છે, ત્યારે મુંબઈની યુનિવર્સિટી ટાઉસીંગની બે એપડીઓથી ચલાવી લે છે. આપણે ત્યાંના બી એને લડનમાં મેટ્રિકની કક્ષામા મૂકે છે એમા રંગદેવની જ ગથ નથી, જિતગ્તા પ્રકારની કેળવણીનો ઘણો દોષ છે ચારચાર વર્ષ બાપના પૈસા ને પોતાનો સમય બગાડીને હિંદમાં અર્થશાસ્ત્રમાં પહેલા વર્ગમા આવેલો વિદ્યાર્થી રાજઆતના ચારપાચ મહિના લડન યુનિવર્સિટીનો ઈન્ટર સાયન્સ પ્રકોનોમી (અર્થશાસ્ત્ર)નો અભ્યાસ કરતા બૂલબૂલામણીમા પડ્યો હોય એમ અનુભવ છે. જે ગભીર વિચાર કરતા બાંપ જન્મારામાં શીખ્યો નથી તેને ગભીર વિચાર કરવાનો પહેલવહેલો પ્રસંગ આવે ત્યારે બીજા શા દાસ થાય ? પરદેશમા જગ સમજ નહિ પડે ને પ્રેક્ષમને પૂછવા જાય તો પ્રોફેસર એના પર પુસ્તકોની યાદી પર યાદી ખડકાને છે. હિંદમાં, જેમ મુંબઈની એક ગણીતી કોલેજના પ્રોફેસરે પોતાના વિદ્યાર્થીને કહ્યું તેમ, “ Oh, do not

worry about other books Read my notes That's all " (અરે, બીજી ચોપડીઓની ચિંતા ન કરે. મારી નોંધો વાંચો એટલે થયું.) એવી વસ્તુરિધિ છે, હિંદની ધર્મવશીપદ્ધતિમાં પ્રોફેટનું જ્ઞાન આપવાની પડી નથી ને વિદ્યાર્થીને મેળવવાની પડી નથી અને વેદ ઉતારે છે બેત્રણ દાયકા પહેલાં હતી તેના કરતાં આજે વસ્તુરિધિમાં જરા જેટલો ફેર પડ્યો છે કોલેજ ને શાળાની મહાન ચાનતા પ્રચંડ ગાજપીઠ આદિયતોની વિદ્યાર્થીના માનસ પર અમર થઈ છે ને તેથી અનાનાસે પોતાની મટેનતથી નહિ, પ્રનાચના એકાદબે ટિંગ્લો બુદ્ધિની જડના બેદાને પેમે કે ને એમની રિચાર કરાની વૃત્તિને જાગૃત નરે છે પણ ત્યાં સુધી આ પ્રજના આત્માનો રિજામ દણનારી આ ધર્મવશીપદ્ધતિ મામે મીધી જેહાદ પોમનામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી એ હિંદને ગળે ધીની પડતી માફક મહેશે ને પ્રગતિના માગમાં હમેશ નડ્યા મંગે.

૧૮૫૭ પડી આ વર્ષા—ઉપજીવી—કેમણીના ફળરૂપ જે વર્ષ ઉત્પન્ન થયો તેને હિંદ મિમે બોલુ જ્ઞાન હતુ હિંદનો પ્રતિહાસ, આમાનિઝ ને ગાજપીઠ મસ્થાઓ ને મહા-પુરષો એમને મન થયા જ નહોતા અગ્રેજ જેની ડાલુ, અને પગેલી લાપામાં બિન-ઉપયોગી રમનગના વિષયો રીપીને જે બુદ્ધિમાં જડના આવી ગઈ હતી તેને લીધે અગ્રેજ પ્રતિહાસ ને માહિત્યનુ જેટલુ જ્ઞાન મળતુ હતુ તેમાર્થથી એમણે પ્રેરણા ન લીધી. જનની હીન વૃત્તિની પ્રથિ (Inferiority complex) પેદા થઈ આ મહાન નરે. અગ્રેજોને તરફ નજર કરતા ત્યારે એમના મુખડા દીન થઈ જતા, પોતાની જનને આ કમનશીમ દેશમાં જન્મ પામ્યા માટે દુઃખ ને અલાગી ગણતા ત્યારે હિન્દ તરફ તેઓ નજર કરતા ત્યારે એમનુ મો મચકાજી પોતાની જનને સરખારી ગણતા ને અજાન તથા વહેમના મહા-માગમાં પામદતા તેત્રીમ ઢગ. માનવજનુઓ કદીય ઉદ્ધાર પામશે કે નહિ એરી શકા અનુભવતા મ પનાશક્તિ વગરના આ માનવીઓમાં દષ્ટિ (Vision) જેવી ચીજ નહોતી. નાધારણુ જનતાના ધધાઓ ખેતી ને વેપાર તરફ તેપને તિગ્ગાર હતો એમના જીવનની એ જ મહત્વાનક્ષા હતી—મગરી તોડરી, જેને લીધે જનતાના ‘અસરકારી’ મદા વાતા વળુમાંથી ફર મહોને પોતે ‘સરારી જીવન ગાળી શક આમાન્યવાદી મેકલેની લવિપ્પવાણી ખરી પડી નિ મત્ત બાબુઓનો જેમનો ગ્રાર્ય મગરના ચણુ મેવવામાં જ રહેલો છે તેમનો વર્ગ ઠોમો થયો મિ હુમ અને મિ વડગેને ૧૮૮૭માં કોંગ્રેસ ન્યાપીને આ વર્ગને નેતાગીરી મોપી પણ અગ્રેજ માવ પર દમિશન બેળુ કરીને વેપારીઓએ જે મૂડી બેગી કરી હતી તેણે નના આમાનિઝ બજોને જન્મ આપ્યો. એક નવો આર્થ જન્મ્યો—ઉદ્યોગનો મગકારી તોનીવાળાના ટોળામાં આ નવા આર્થ તર-દબેના ધૂમવા નાગ્યા ને થોડા જ વર્ષમાં કોંગ્રેસ મગકારની અણમાનીતી થઈ ગઈ.

આ તોડરીવાળા મિવાવ અગ્રેજોના ગ્વાર્યે એક બીજા વર્ગને પણ જન્મ આપ્યો. આમાન્યવાદનો તેતુ ઉદ્યોગ થયો એટલે હિંદી ઉદ્યોગોનો નાશ કરવો શરૂ કર્યો હિંદી ઉદ્યોગોના નાશ માથે એના પર નક્કતા હિંદી વપારી વર્ગનો પણ નાશ થયો આને બદલે અગ્રેજ માન—પરદેશી માવ—વેચનાર નવો વેપારી વર્ગ ઠોમો થયો અગ્રેજ માન પર એમની આજીવિકા આધાર ગણતી હતી, એટલે કુચ્છતી ગીતે એમના અને અગ્રેજોના

સ્વાધીનું ધર્મણુ નહોતુ થતુ. હિંદી ક્રાંતિનો નેતા આ વર્ગ થાય એવી પણ વધી નહોતી. પણ આ વર્ગમાંથી જ નવા ઉદ્યોગપતિઓનો વર્ગ બનેા કદાચ થાય તો તે તદ્દન નિર્વિય ને નિષ્ક્રિય થાય તે ખાતર અંગ્રેજ સામ્રાજ્યવાદીઓએ પાણી પહેલા પાણ બાંધી રાખી હતી. આ 'ખાખતમાં' પણ એમણે કેળવણીપદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો. નવી કેળવણી ઉદ્યોગ બેલા કરવાની મહત્વાકાંક્ષા જ પેલા ન કરે, અને તે છતાંય એવી મહત્વાકાંક્ષા ઉત્પન્ન થાય તો જખરા કરવેરાથી ઉદ્યોગો ગૂચળાઈ મરે, અને તે છતાંય ઉદ્યોગપતિઓનો વર્ગ બનેા થાય તો તેને સરકાર માથે લડવાને જનતાની મદદ ન મળે, એવી બાજુ રચી રાખી હતી. ઉપલા વર્ગોને જનતા વચ્ચેનો સબ્બ તોડવામાં એમની કેળવણીપદ્ધતિ ને એ પદ્ધતિએ બેલી કરેલી ઉપલા વર્ગની નિષ્ક્રિયતાએ મદદ કરી. અસહ્ય ગામોગામ ધાર્મિક નિશાળો હતી. આ ને બીજી એવી ધાર્મિક પ્રચારની સરચાઓની મારફતે ઉપલા વર્ગો ને રજવાડા જનતાને દોગવી શકતા; અંગ્રેજ શિક્ષણની કિંમત વધવાથી આ સરચા તૂટી પડી. અંગ્રેજ ભણેલા ઉપલા વર્ગમાં તો જનતા કે તેના દુ ખો માટે ઉદાસીનતા બેલી થઈ હતી તે આપણે જ્ઞેયુ. પ્રજાની સંસ્કારિતાના અર્કરૂપ કેળવણી જ અંગ્રેજીમાં અપાતી હતી, એટલે સ્વદેશી ભાષાનો ઉપયોગ જોઈએ થયો. ભાષા અણખેડાયલી રહી નવા વિચારો સ્વભાષાના માહિત્યમાં ઉતારવાનું અંગ્રેજ ભણેલાઓને સમજ્ય નહિ, એટલે અંગ્રેજ નહિ ભણેલા ઉપલા વર્ગો પણ વિચારદરિદ્ર રહ્યા. જનતા પર ઉપલા વર્ગનો પ્રભાવ જળવી રાખે એવા બે રસ્તા— જનતાને સ્પર્શ કરે એવી સરચાઓ ને સ્વભાષા—બધ થઈ જવાથી ઉપલા વર્ગનો જનતા માથેનો સબ્બ કપાઈ ગયો. કોઈ પણ નવા વર્ગને જનતાને પોતાની પાછળ લેતાં પહેલાં આ દિશામાં મહાભારત કામ કરવું પડે એવી ગિચિતિ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ.

જનતામાં આર્થિક ચૂસણના ભારે બેગનથી પોતાની મેળે જ જવાબાહુખીઓ ફાટી નીકળે તો રાજસત્તાને ભયરૂપ થાય, માટે બીજી બાજુથી હથિયારબધીનો કાયદો અમલમાં કચારનોય આવી ગયો હતો તે ઉપરાંત કેટલીક વસ્તુઓને લીધે જનતાને રાજસત્તા માટે પ્રીતિ પણ બધાઈ હતી મરકાજે આંધેરી રેલવેને લીધે તેમના માલની ખપત ને હેરફેર વધી હેરફેરમાં જૂનાં સાધનોથી પડતો ત્રાસ જોઈએ થયો. નવા ગઝઅમલથી અંધાધૂંધીના સમયમાં થતી ચોરી, લૂંટફાટો પણ જોઈએ થઈ. લોકોને ધધોરોજગાર કરવાની શાંતિ મળી. વળી એમને જગલી જનવરનો ત્રાસ બેગો થતો ત્યારે પણ રાયફલ લઈને અંગ્રેજ બચ્ચો મદદે ધાતો. અંગ્રેજ ભણેલા પોતાના સરકારમાં મસ્ત હતા, ને અંગ્રેજ ભણુતર વગરના ઉપલા વર્ગો જનતાના સીધા ચૂસણમાં મસ્ત હતા. બેમાંથી એકને એમના દુ:ખ દૂર કરવાની પડી નહોતી. આવી વસ્તુસ્થિતિને લીધે જનતાના મનમાં સરકારે 'માથાપ'નું સ્થાન લીધું. આ અનુભવને લીધે જ અંગ્રેજો આજે પણ કહે છે, કે "What the masses want is good government, and not self-government." લોકોને મારું રાજ્ય જોઈએ છીએ—નહિ કે સ્વરાજ!

અત્યારે આપણી સ્થિતિ જુદી છે. ગમે નેટલા પ્રથતો છતા પણ સામાજિક બળોને કોઈ પણ રાજસત્તા અટકાવો નથી શકતી. નવા બળો ઉત્પન્ન ન થાય તે માટે અનેક અવરોધો છતાંય વેપારીઓની અકળાતો ગંચિત મૂડીએ ઉદ્યોગ તરફ જ દ્રષ્ટિ નાખી. જે કિયાને ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ૧૭૫૭માં સામ્રાજ્યનું મગણુ માંડીને તોડી નાખી હતી

ને જ ક્રિયાને આજે મરદાગ તોડી નાખવાની હિંમત કરે એમ નથી કાગણ કે આ ક્રિયાનો જન્મ અંગ્રેજી માલના વેચાણમાં જ રહેયો છે ત્યાં મુઘી અંગ્રેજોને પોતાનો માલ વેચવાનો સ્વાર્થ છે ત્યાં મુઘી હિંદી વેપારી વર્ગની જરૂર પડશે જ, અને એમના હાથમાં જે મૂડી બેઠી થશે તેને નાવના મીલ માર્ગો ખીલોખીલ લગભગ જનાવી ઉદ્યોગમાં રોડણ મારશે જ અને અહીં હિંદી ને અંગ્રેજી મૂડી વચ્ચે વધણ જાગશે હિંદી મૂડીદારો અંગ્રેજી મૂડી માથેની લડતમાં જનતાનો સાથ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરશે આ પ્રયત્નોથી જનતામાં ક્રાંતિકારી આદિયનો ઊભા થશે આ આદિયનોથી જનતાને પોતાના સ્વાર્થનું એ ભાન થશે ને એક વખત એવો આગે કે અંગ્રેજી મામાન્યવાદ ને હિંદી મૂડીનાં બંને ઊપડો જવાના ભયમાં આવી પડશે

આપણે છેલ્લા બે દાયકાનો ઇતિહાસ આપણે ત્યાં આવી ઐતિહાસિક ક્રિયાઓ થઈ રહી છે તેની માફી પૂરે છે ઉપર કહ્યું તેમ ડોંગ્રેસ નોડરીવાગાઓની મળીને વધારે ને વધારે ઉદ્યોગપતિઓના હાથમાં આવી ગઈ ડોંગ્રેસ જેવી જમરી ગજકીય સંસ્થા મારફતે જ પોતાના દુષ્પ ગડવામાં ઉદ્યોગપતિઓનો વાલ મમાયેલો હતો ધીમેધીમે દુષ્પ ગડવાથી ફાયદો નહિ દેખાયો એટલે લડીને પોતાના હક્કો ખગ કુવાની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ ગઈ આ ભાવના માથે જનતાને પોતાની પાખમાં લેવાની કિંમત મમજતી ગઈ આ ની મમજને મહુ જ હોશિયારી ને ખતથી અમલમાં મૂકનાર મહાત્મા ગાંધી નરખા ને અહિંમાના નામ નીચે એમણે જનતામાં પ્રચલ આદેશનો ઊભા કર્યો લોકોને પોતાના દુષ્પ દૂર કરના કાંગ્રેસ માથે નજર કરતા રીખવ્યું—ડોંગ્રેસની નેતાગીરી એમના પગ સ્થાપી જનતામાં પ્રગળ્યા આ વગનો એમણે ૧૯૧૫ ને ૧૯૨૫થી ૩૦-૩૧-૩૨ ની ઉદ્યોગપતિઓની લડતમાં ઉપયોગ કર્યો જેમને જનતાનો ઉદ્યોગપતિઓની લડત માટે ઉપયોગ થયો, એ કથનની રાકા આવતી હોય તેમણે ઇતિહાસને કંઈ એક જ પ્રશ્ન પૂછવાની જરૂર છે “આ લડતથી ફાયદો કોને થયો?—એડુના કંગ્રેસ કે દુષ્પો એછા થયા? કામદારોને વધારે પગાર મળના લાગ્યો કે કાઈ પણ ગીતે લડતને લીધે એમની રિયતિ સુધરી? ગજવાડા ને જમીનદારોને ફાયદો થયો? વેપારી વર્ગને વર્ગ તરીકે ફાયદો થયો?” ના ત્યારે કોને થયો? એ જ જનાય છે મરદેશી માલ બનાવનારાઓને કાપડની મિયો ડગલે ને પગલે વધી ને ગતદિવસ આવના તાગી જીન નાનામોટા ઉદ્યોગો સ્થાપાયા ને ફાલ્યા બોયકાટના પ્રહારથી થોડોઘણો પગદેશી માલ હિન્દના બજારમાંથી ગયો ને તેની જગ્યા સ્વદેશી માલે લીધી

ઉદ્યોગપતિઓએ જનતામાં જે સામાન્યવિરોધી આદેશનો ઊભા કર્યો છે તેમાં જગાય ખોટું નથી કમ ખોટું એ જ છે કે એ લોકો જનતાને પૂરેપૂરી જાગૃતિ આપવા નથી માગતા બે પૂરેપૂરે જાગૃતિ આપે તો જરૂર જનતા એમને બદલે પોતાની સત્તા સ્થાપે જનતામાં પૂરેપૂરી જાગૃતિ વાવવી એ કામદાર પક્ષોનું કામ છે. એમણે સામાન્યવાદવિરોધી દરેક મસ્થા સાથે મળીને કામ કરવું બેઈએ, ને એ ગીતે જનતા માથે મનઘ બાવી સમાજનાદી વિચારમંજુષીનો ફનાવો કરવો બેઈએ આ જ કાગણસર ત્રીજી ઈન્ટરનેશનની ઝડી ને નાતથી પગિને કામદાર વિચારમંજુષીને અનુસંગતો અતંત્ર પક્ષ આપવાની અને આવા પક્ષે જગ્યા આવની સામાન્યવાદવિરોધી ચળવળ સાથે મળીને કામ કરવાની મયાદ આપી છે

(ખડ શિખગિણી)

સરી હુ તો ધોમે પ્રિયતમ તણા હાથમહી, ને,
પડી થણીને ત્યાં, પ્રિતમ મુખની માધુરી પીલી.

મળી આંખો બન્ને,

ઊડ્યા આત્મા માથે,

વિરાટે એ ત્યાથી. પ્રમરી મહુ પ્રહ્લાડ ભરતા.

નમપાયા બન્ને પ્રિય પરમ દેવી હૃદયને,

ચિદાનંદે રાજી શરીર-મનથી જે પર રહે.

અનન્તે એ કાલે,

લગ્યા હૈયાં માથે,

“અહા ! હોયે ગત્રી સકળ જગના લગ્ન તણી આ.”

૧૬-૨-૧૯૨૮

મોડ મેકાર્થોના કાવ્ય Love નો અનુવાદ, જે Modern Review મધુઅગ
૧૯૧૧મા પા. ૨૮૧મે છાપેલું છે

Love

I slip'd into my well-beloved's arms,
And lay there stilly, watching his dear face—

And as his eyes met mine,

Our spirits roll'd together,

And spread themselves out mightily in space.

We gave ourselves unto that dearest Heart,

Beyond the body and the mind's delight,

And in that timeless hour,

Each sigh'd within the other.

“Oh that it were the whole world's bridal night.”

—Maud MacCarthy

ચીન સ્વતંત્રતા કેમ ખૂવે છે ?

કુંગરશી ધરમગી સંપત્તિ

ભૂમિકા

પરદેશી તર નીચે પોતાતા હિંદીઓને ચીનની પાયમાલીનો ઇતિહાસ જરૂર જાણવો ગમશે નજીબાનો બેલી કાઢી થતો નથી પરંતુ ગીધો અને શિયાળો તેને ફેલી ખાવા બેઠે પગે તૈયાર બેઠા હોય છે. તે ચીનનો ઇતિહાસ સંગમ રીતે ખતાવે છે એ જદ્દ વડલાની ડાળો પગપગ લડે છે, એની વદ્ધાવસ્થામાં મૂર્તિ નથી, હમેશા જાળવાત એ હવે ખૂબ નિર્બળ થયું છે એની સ્વતંત્રતા સૂની થઈ ગઈ છે એ મહાન ગાંધી હવે જાળના ગર્ભમાં અમ્મત થવાની તૈયારીમાં છે એ હવે પવનના સપાટા ઝીલી શકે તેમ નથી કાઢી પણ મા જીમશયન મારે એના દુષ્ટ ગહેદ્દા પગદેશીઓ અને રાંધે છે

ચીન અને હિંદ વચ્ચે સામ્ય

ચીન અને હિંદ બંને સામ્રાજ્યો છે, મહાન વિસ્તારમાં ફેલાયેલા પ્રદેશો છે બેઉ જગતની અર્ધી વસ્તી ધરાવવાનો દાવો કરે છે ચીનમાં પચાસ કરોડ અને હિંદમાં ચાવીસ કરોડ મનુષ્યો વસે છે બેઉ અતિ પ્રાચીન મસ્કૃતિ ધરાવે છે બંને યુરોપની પ્રગ્ન જગતની અને અર્ધમસ્કૃત દાસવત્તા હતી ત્યારે આ બે દેશો ભારે ઉન્નતિના શિખરે પહોંચ્યા હતા હવે આ જદ્દ વડલાઓ વૃક્ષવના ભાર નીચે દબાય છે હુન્નર, જ્ઞા, મગીત, માહિત્ય, નાદર ગરીબરી, સ્થાપત્ય અને વિજ્ઞાન એ સર્વેમાં બે દેશોએ મહાન પ્રગતિ કરી હતી. બેઉ દેશોની પ્રગ્નઓ ઝર્મવાદી હોવાથી એમની પ્રગતિ અટકી પડી છે પરાધીનતાનો મહાન મિત્ર રૂપ બંને દેશની પ્રગ્નઓ વચ્ચે પોતાનું મામાન્ય ફેલાવી બેઠા છે. બેઉ દેશોના ગરીબો બ્યક્તિગત જ્ઞામાં ચતુર છે મમજિગત ક્રિયાશક્તિનો બેઉમાં મગ્નો અભાવ છે એ દેશો ખેતીપ્રધાન છે પ્રગ્નનો મોટો ભાગ ખેતી ઉપર જીવે છે બેઉ દેશોમાં ગામડાઓ ફેરફારવગરના આજ પાયે હજાર વગસોથી ચાલ્યા આવે છે બેઉ દેશોના શહેરોમાં આધુનિકતા, વનયુગ, માસુદાચિત્ર ઉદ્યોગો આવ્યા છે પણ ગામડાઓ એ સર્વેથી અસ્પૃશ્ય છે બેઉ દેશોમાં પ્રગ્નના વધાગના દબાણથી ખેતીના નાના નાના જમીનના ટુકડા બની ગયા છે આથી ગરીબો ખૂબ વધી છે ગરીબોને અંજે વહેમ, ખોટી માન્યતાઓ, ભૂત, પલીતો, અજ્ઞાનતાના મામાન્ય વધ્યા છે.

વધુ સરખામણીઓ

બંને વિચારપ્રધાન દેશ છે, ઝર્મપ્રધાન નથી બંને પગદેશીઓની જલોમાં મપડાયેલા છે બંનેનું પગદેશો માથેનું વાણિજ્ય પગદેશીઓના હાથમાં છે. શગડો, વદાણુનડ, વગેરે, તાર, ટેલિગ્રાફ, રેડિયો, વિમાનો એ અર્ધે પરદેશીઓએ દાખલ કરી પોતાનો લાભ ચૂમવા પ્રયત્ન કર્યો છે બંને દેશો જતી મસ્કૃતિને વળગી ગેહનાગ છે નરીનતા અને આધુનિકતા બંનેના અંગેમાં તરત પ્રવેશી શકતી નથી. અંજે દેશો કુદરતની ઉપાધિઓ, અત્યાચારો જેવા

કે દુકાળ, પાણીની રેલો અને ભયંકર એપી મેગેથી પીડાયેલાં છે અને દેશોની પ્રજામાં મરણ પ્રમાણ ભારે છે. અને પ્રાચીનતા ઉપર જીવનારી પ્રજા છે. અને પ્રજાઓ દુઃખ, શોક, ચિંતા, શેગ અને પરાધીનતાની હેઠળ આવતાં ગુલામી માનસ પેદા કરે છે; અને પ્રજાઓ અને મસ્કૃતિઓને સમાવનારી એ બે પ્રજાઓ હીન અને મોળી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ છે. એમના સૂર્ય ઉપર વાદળા છાઈ ગયા છે

અસામાન્યતાઓ

ચીન હજી સ્વતંત્ર છે, હિંદ પરત્વે છે ચીન ધર્મધેલુ નથી. હિંદ ધર્મધેલું છે ચીનમાં ધર્મગુરુઓ કે પીરોનો ત્રાસ નથી, હિંદમાં છે ચીનમાં નાતજાતનો ભેદ અસ્પૃશ્યતા અને અમાલિખણતા નથી, હિંદમાં એ સર્વે ઉપાધિઓ છે ચીનને ઇસ્લામી મંસ્કૃતિએ કે આફમણે નષ્ટ સુધ્ધાં કર્યો નથી. હિંદે એક દગ્ગર વરસો સુધી એના આધારે સલા છે. ચીને પરદેશી આફમણ કુતારાઓને ચીના બનાવી દીધા છે હિંદની ઇસ્લામી મસ્કૃતિએ સ્વતંત્ર જીવન પ્રવાહ વહાળ્યો છે ચીનમાં એક ભાષા, એક લિપિ છે હિંદમાં અનેક ભાષાઓ અને અનેક લિપિઓ છે. ચીન મોગોલિયન પ્રજા છે, હિંદીઓ આર્ય પ્રજા છે. ચીનમાં સ્ત્રીઓ પડેલા રાખતી નથી, હિંદમાં સ્ત્રીઓને અધૂરી સ્વતંત્રતા છે.

ચીનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ

હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અનુમાનો, તાત્રપનો જીર્ણ અપરિગેથી અટકળાય છે, પરંતુ ચીનનો ઇતિહાસ લગભગ પાંચ દગ્ગર વર્ષોનો મળી શક્યો છે ચીનની મસ્કૃતિ સ્વર્ણ અને સ્વતંત્ર છે એના ઉપર સુમેરિયન કે ખાલ્ડિયન કે બેબીલોનિયન મસ્કૃતિની અસર હોય એવાં ચિહ્નો મળ્યા નથી. એની પ્રજાએ પોતાનું ઘડતર સ્વયમેવ કર્યું છે. ઇશુ પહેલાં ૨,૧૦૦ વરસોથી ચીનની ગૃહ મસ્કૃતિ અનેક પ્રત્યાધાતી બળે અને હલ્લાઓ સામે વિજયી થઈ ઝગઝગ રહી છે. ઇશુ પહેલા ૨૪૦૦ થી ૨૭૦૦ વરસોમાં હિંદુઓનાં પુરાણોના સમ્રાટો જેવા પાંચ પૌરાણિક સમ્રાટોનો ઉલ્લેખ ચીનમાં મળે છે, પરંતુ તેમને માનવ કરતા દૈવી જીવો તરીકે ગણવામાં આવતા હતા. તે પછી અનેક નાનાં નાનાં રાજ્યોથી ચીન ઊભારાઈ ગયું પરંતુ છેવટે ઇશુ પહેલા ૧૭૫૦ માં 'સેંગ' વંશ આવ્યો. એ વંશના મમયમાં ચીનમાં મધ્યસ્થ સામ્રાજ્યની સત્તા જામી હતી. આ લેખને માટે એ વંશોનું વર્ણન બહુ લખાણ ઉત્પન્ન કરે તેથી વંશોનાં નામમાત્રથી જ એનોય લેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. હસો વરસના સામ્રાજ્ય પછી 'ચૌ' વંશ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૧૨૫માં ચીનમાં સ્થપાય છે એ વંશનો વિસ્તાર નવસો વરસો સુધી ચાલ્યો મધ્યસ્થ 'ચૌ' સામ્રાજ્યને ૫૦૦૦-૬૦૦૦ નાના રાજ્યો ખંડણી ભરતા હતાં. 'ચૌ'નું ચક્રવર્તી રાજ્ય હતું પરંતુ ચીનનું સામ્રાજ્ય અનેક ખડિયા રાજ્યોમાં વહેંચાયેલું હતું, એનો પહેલો સમ્રાટ 'તુવેંગ' બહુ પરાક્રમી થઈ ગયો છે.

પ્રાચીન ચીનની મંસ્કૃતિ

ઇશુ પહેલાંનાં બે દગ્ગર વરસના 'સેંગ' વંશના રાજ્યથી જ ચીનમાં મંસ્કૃતિ અતિ ઉચ્ચ હોવાનું જણાય છે. નાદર ઉચ્ચ કારીગરીવાળા 'મેંગ' મમયનાં વામણો હજી મળે છે. એક ભાષા, એક લિપિ, એક પ્રજા અને એક શાસન ત્રીએ ચીનની મંસ્કૃતિ.

એ બહુ પ્રાચીન કાળથી જ ઉર્ધ્વગમન ક્યું છે. ઇશુ પહેલાં પાંચસો વરસોના પૂર્વકાળમાં લોહાનો વપરાશ હટથી હોવાનું જણાય છે.

પછીનાં રાજ્યશાસનો

ઇશુ પહેલાં ૨૫૦ વર્ષે 'ઝૌ' વંશ પૂરો થયો. રસ્ટીન વંશનું સામ્રાજ્ય શરૂ થયું તેનો મુખ્ય સમ્રાટ સી હવાંગટીએ ચીનની એક સામ્રાજ્ય તરીકે સ્થાપના કરી. હજુ લોકોના મોટા હલકાઓ એણે મારી હટાવ્યા નેમનાથી ચીનનું રક્ષણ કરવા ચીનની ચીનમો ગાઈલ લાખી અને છ યોદ્ધા સાથે દોડી શકે તેટલી પદોણા દીવાલ કિલ્લેબંધી સાથે બાંધી. એ દીવાલ સંમારની સાતમી અગ્નિયબી ગણાય છે. ઇશુ પૂર્વે ૧૦૦ વર્ષે હાન વંશ આવ્યો. એના સમયમાં ચીનનું સામ્રાજ્ય ખૂબ વ્યાપક બન્યું. દિબેટ અને પશ્ચિમ તુર્કસ્થાન છતી લેવાય, મુરોપ અને ઇરાન સાથે વેપારી સ્પર્ધા બધાંએ એ વંશના સમયમાં ચીનમાં વહાણોટાએ ભારે પ્રગતિ કરી હતી, સાહસિક ચીનોઓએ અંધારો વગાવવાનું શરૂ કર્યું હતું હાન વંશનું સામ્રાજ્ય ૨૨૬ વરસો સુધી ટકી રહ્યું.

ચીનનાં ચાર વર્ણો

હિંદની પેઠે ચીનમાં પણ પ્રાચીન કાળથી જ શુભકર્મવિભાગથી ચાર વર્ણો સ્થાપવામાં આવ્યાં છે.

૧. મસ્કૃત અધિકારી વર્ગ—સાહિત્ય અને બીજી લલિત કળાઓમાં ઉચ્ચ પરીક્ષાઓ આપી મૈટ્રીન અથવા અધિકારી બનાવવાનો ચીનમાં પ્રાચીન કાળથી જ રિવાજ છે. અતિ ઊંચી સ્તરૂતિ એ વર્ગ હમેશા ધગવતો આવ્યો છે. એ ચીનનો બ્રાહ્મણવર્ગ છે. હમરે - વર્ષોથી ચીન જે ઉચ્ચ મસ્કૃતિ ભોગવતું આવ્યું છે, તેનું સમર્થન આ અધિકારી વર્ગથી જ થતું આવ્યું છે એ વર્ગે દેશને અગિયું અને એકબીજામાં રાખવામાં મોટા ફાળો આપ્યો છે.

૨. વૈશ્ય અથવા વાણિજ્યજીવી વર્ગ—આ વર્ગ ખૂબ માહસિક છે એશિયા, અમેરિકા, મુરોપ બધે રથજો આ વર્ગ પ્રગતિમાન છે.

૩. ખેડૂત અને મજૂર વર્ગ—ચીનની પ્રજાનો મોટો ભાગ એનો બનેલો છે એઓની ખેતી ભારે સરસ છે જમીનમાંથી કસ કાઢવાની એની અદ્વૈતિક મહેનત છે. એ ભારે મહેનતુ વર્ગ ગીચ વસ્તીને લીધે જેમતેમ કરી નાના નાના જમીનના ટુકડામાંથી ઉદર-નિર્વાહ કરી લે છે.

૪. કારીગર વર્ગ—મુથાર, સોની, કુલાર, મિસ્ત્રી વગેરે ચીના કારીગર વર્ગ વશ-પરપરાગત વુજરમદીની વસ્તુઓ બનાવે છે આજે ચાર હમરે વર્ષો થયા એમના ચીની કામ, રેશમનું ભરત, ચિત્રકામ, લાકડાની નાદર કારીગરીના નમૂનાની બનાવટ જગત આખામાં વખણાઈ છે વ્યક્તિગત ચીની કારીગર ઉઘોગી, હોમીઘો, મરમ કારીગર અને એકચિત્તથી કામ કરનારો ગણાય છે.

હાન વંશ

સાગરજીસો વરસો સુધી ચીનનું શાસન કરી હાન વંશ પૂરો થયો દરેક વંશની શરૂઆતમાં ઝળકતી અને ઉજ્જવલ કારકિર્દી અને દરેક વંશના અંતે અંધાધૂંધી એ સામાન્ય વસ્તુ હતી. છતાં ઇશુ પછીના ૨૨૦ વરસો (ઈ. સ. ૨૨૦ સુધી) ચીન

ચીન સુશાસિત હતું. જગતભરમાં તે મહાન શક્તિશાળી- સામ્રાજ્ય પ્રગતી સુખ-
શાંતિ તથા સમૃદ્ધિ માટે પ્રખ્યાત હતું. હુન્ગ, કળાકારીગરી, વિદ્યા, સાહિત્ય, ચિત્રકળા,
મૃગીત, એ સર્વે લલિત કળાઓ ચીનમાં ખૂબ વિકાસ પામી હતી. ચીન સ્વસંતોષી રહ્યું,
છતાં તેના વિજયી સેનાપ્ત્યેએ મોટા વિજયો મેળવ્યા હતા. ક્યાંય પણ ચીની સૈન્ય દાર
પામતું નહિ. દુશ્મનોનાં ભટકતાં ટાળાંઓ તે સમયે જગતના ઘણાખરા દેશોમાં પોતાનાં
મનુષ્યોના ભારે બળથી વ્યાપી ગયાં. એમના અપ્રતિહત વેગને કાર્ધ ખાળી શક્યું નહિ.
વિજયો પછી વિજયો મેળવતા ગયાં. માત્ર ચીને તેમને ખાલ્યાં એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમને
હાંકી કાઢ્યાં. જે ચીનમાં રહી ગયાં તેમને ચીને ચીના બનાવી મૂક્યાં.

હાનવંશ પછી

સને ૨૨૦માં હાનવંશનો અંત આવ્યો ચીન નાનાનાના રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયું.
સોય વંશના સમ્રાટોએ દક્ષિણ ચીન છૂની પાણુ સામ્રાજ્ય ગાપ્યું ચીનમાં પુરતકો મુદ્રણ
કરવાની કળા આ મમયે અસ્તિત્વમાં આવી હતી. લાકડાના ખીખાં બનાવીને તે ઉપર
કાગળ છાપીને પુસ્તકો બનાવવાનો હુન્નર જગતમાં સૌથી પ્રથમ ચીને શોધી કાઢ્યો.
યુરોપમાં તો બારસો વરસો પછી એ હુન્નર દાખલ થયો સોય વંશના સમ્રાટના મહેલના
પુસ્તકાલયમાં આ સમયે ૫૪,૦૦૦ ગ્રંથો હતા પુસ્તકોની મુદ્રણકળા આવતા જ ગ્રંથો
લખવાનો મહિમા વધી પડ્યો. સાહિત્ય, કાવ્ય, વાર્તાઓ, ધર્મ, વિજ્ઞાન, કળા, તત્ત્વજ્ઞાન એ
સર્વે વિષયો ઉપર વ્યાપક સાહિત્ય લખાયું. પીતાની આ પળ આ સમયે પહેલવહેલી
ચીનમાં જ શોધી કાઢવામાં આવી.

ટૅંગવંશ

ઈ. સ. ૬૨૭માં ટૅંગવંશના સમ્રાટોએ ચીનના સામ્રાજ્યનું શામન કરવાનું શરૂ
કર્યું. એ વંશે સને ૯૬૦ સુધી એટલે લગભગ ૩૪૦ વરસો સુધી ચીનને અનેક મહાન
સમ્રાટો આપ્યા. એ ચીન માટે ઉર્જ્જવળ જમાનો હતો. એક પછી એક સમર્થ તેજસ્વી
અને ઝોજસ્વી સમ્રાટો એ વંશમાં નીપજ્યા હતા એમણે લોકોનાં સુખશાંતિ, તેજ, બળ,
શક્તિ અને માહસને વધાર્યા એ સમ્રાટોએ સાહિત્ય, ધર્મ, ઉદ્યોગ, કાયદાના નૂતનો, કળામાં
પ્રગતને ભારે ઉત્સાહન આપ્યું. એમના ઉત્સાહથી ચીનાઓએ વાણિજ્ય, પ્રવાસ, સમુદ્રમંથન
અને સંસ્થાનો વમાવવાનું વ્યાપક રીતે શરૂ કર્યું એ સમ્રાટોના સેનાપ્ત્યેએ અનેક વિજયો
મેળવી સામ્રાજ્યને ખૂબ વિસ્તાર્યું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં, ઓસ્ટ્રેલિયામાં, ન્યુઝીલેન્ડમાં, અમેરિકાનાં
મેક્સિકોમાં પણ ચીના લોકો તથા તેમના વહાળોનાં ગિરો પાર્વતીય પ્રદેશોમાં હમણા પ્રાપ્ત
થયાં છે. એ સર્વે પ્રદેશોના પહેલા શોધકો ચીનાઓ હતા એ હવે નિર્વિવાદ વાત છે.
ચીનાઓ જગતભરમાં સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રગતિ તરીકે વખાણ્યા. એમની ગિરિતિ અદિતીય હતી.

સંગવંશ અને મંગવંશ

સને ૯૬૦માં સંગવંશના સમ્રાટોનું ચીન ઉપર શાસન થયું. સને ૧૨૭૯ સુધી એટલે
સવા ત્રણસો વરસો સુધી એ વંશના મમયે બાઈશાહેએ ચીનની દરેક દિશામાં પ્રગતિ
કરવામાં ઉત્સાહથી ભાગ લીધો. એક એક સમ્રાટનું ગભરૂ ચીનને આગળ પ્રગતિમય
બનાવતું હતું, અને ૧૨૮૦ થી સને ૧૩૬૮ સુધી ૮૮ વરસો પર્વત જંગીસખાનના વંશજોએ

‘યુઆનવંશ’ તરીકે ચીનનું રાજ્ય કહે. જંગીસખાન મંગોલિયાના આકાશપૂજક મંગોલો અથવા મોઘલોનાં અસખ્ય ધાડા લઈ જગત જીતવા નીકળી પડ્યો. ચીન, તુર્કો, ઇરાન, મધ્ય એશિયા અને દેહ યુરોપ સુધી મોઘલ ધાડાંઓએ દિગ્વિજય કર્યો. તેમોલિયન સિઝર, સિકન્દર, આરબ અને ઇરાનની જીતો અને દિગ્વિજયો જંગીસખાનની જીતો આગળ ઝાંખી પડતાં હતા જંગીસખાનનો પૌત્ર કુબ્લેખાનના સમયમાં મોઘલો ચીના બની ગયા હતા. અઠવાસી વરસ સુધી નિબેલા એ રાજ્યના પાંચે સમ્રાટોને ચીનાઓ પોતાના તરીકે એટલે ચીની રાજ્યો તરીકે સ્વીકારે છે.

મંગ વંશ

સને ૧૩૬૮થી ચીની મંગવંશના સમ્રાટો ચીનની ગાદી ઉપર આવ્યાં, એ વંશે લગભગ ત્રણસો વરસો સુધી ચીનનું સામન કર્યું. સને ૧૬૪૪ સુધી એ વંશના સમ્રાટો-એ ચીનને ઐશ્વર્ય, વિભૂતિ અને ગડતીની છેલ્લી ટાંચ સુધી પહોંચાડ્યું. એ ચીન માટે સુવર્ણયુગ હતો. પ્રજા માટે સ્વર્ગીય દિવસો હતા. શેમન, ગ્રીક, ઇસ્લામી કે ખ્રિસ્તી-ઓના હક્કાઓથી ચીન અસ્પૃશ્ય હતું. જગત આખામાં એનો ભારે ધાક હતો. જગતનાં મહારાજ્યો ચીનના નામથી ધકકતા હતાં. જગતમાં સૌથી પહેલાં જીંદા સૈન્યમાં ચીને હાર્દગોળો, બદ્દકા અને તોપોનો ઉપયોગ કર્યો હતો. શેષો તે બહુ અગાડીથી જ થઈ હતી એ સમય પહેલાં કાલસા તથા ગાસનો ઉપયોગ ચીનાઓ જાણતા હતા. એમને નદીઓ ઉપર પુલો બાંધતા આવડતા હતા. એમનામાં અનેક વિદ્યાશુ ઇજનેરો પેદા થયા છે. એનામલ તથા લેકરનું રંગીન કામ ચીનાઓએ ખીજા દેશોની પ્રજાને શિખવડાડ્યું હતું ચીનનું રેશમ જગતભરમાં વખણાતુ હતું ચીનમાં ચીની કામના નમૂના માટે આજે પણ યુરોપિયન શોખીનો એક એક વસ્તુના હજારો રૂપિયા આપી જાય છે સને ૧૧૬૨માં ઇસ્લામના રાજા પહેલા જોર્જે મંગવંશના સામ્રાટ ચીંગેન રંગને એટ તરીકે અનેક અંગ્રેજી વસ્તુઓ મોકલી, તેનો સ્વીકાર કરતાં સમ્રાટે જવાબ આપ્યો, કે “આવી વસ્તુઓની અમારી પ્રજાને જરૂર નથી અમારી પ્રજા સુખશાંતિ અને સુલેહમંપમા આનંદથી રહે એ જ અમારું કર્તવ્ય છે તમે અમારી છાયામાં હમેશા આધીન ભાવે રહેો એ જ અમે ઇચ્છીએ છીએ” પોર્ટુગીઝ, સ્પેનીશ, ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ સાહસિકો સૌ દેશોમાં ઘુસ્યા. પરંતુ ચીનનો ધાક સૌને ભારે હતો

ચીનના ધર્મો. કનફુશિયસ

ચીનના સમ્રાટો પ્રાચીન કાળમાં પૂજતા, તેઓ ઈશ્વરી અંશના રાજા અને ધર્મગુરુઓ તરીકે આદુતિ લેતા. ચીનનો મહાન ધર્મસંસ્થાપક કનફુશિયસ ઇશુ પહેલાં જીંદા સદીમાં થયો હતો. એક ખરિયા નાના ગાંધ્યામાં કુલીન પણ ગરીબગૃહમાં તેનો જન્મ થયો હતો. એ ખંડિયા ગામનો પ્રેમ મેળવી મોટા અધિકાર ઉપર આવ્યો. રાજકર્તાની અપ્રીતિથી તે નિવૃત્ત થયો. તેના મુખ્ય ગિળ્યોના સ્વર્ગવાસથી તેનું મન બહુ ખાટું થઈ ગયું. એણે શિક્ષક અને પ્રવાસી તરીકે ભારે અનુભવ મેળવ્યા હતા. કનફુશિયસે ધર્મ સ્થાપ્યો નથી, પણ નીતિનાં સૂત્રો પ્રયોધ્યાં છે. સમ્યક્રિત અને સદૃશ્યવહારનો એ ઉચ્ચ આદર્શ સંસ્થાપે છે મારાં નાગરિકો ઉત્પન્ન કરવાનો એ માર્ગ બતાવે છે. પરસોક્ષનાં મુખો તરફ તેની દૃષ્ટિ નથી. તે આ લોકનાં સજ્જન જીવન તરફ આકર્ષાય છે. તેની મુખ્ય કહેવત છે, કે “જગતનાં

પશુપક્ષીઓ સાથે મંપકે રાખી એકાત સેવા કરતાં દરિદ્રનારાયણની સેવા એકતર છે. જીવનને નીતિના માર્ગે વાળી આવહારિકતા અને કર્તવ્યપરાયણતા મેવવાને એ માર્ગ છે." વિવેક, વિનય, સ્વાભાવિક ઝગજગતા, આતિથ્ય અને સ્વભાવમાધુર્ય વધારવાને માટે એનાં સૂત્રો છે. ચીનની પ્રગતિ ઉપર આજ દિવસ સુધી તેની જગતદ્રશ્ય અસર રહી છે.

બુદ્ધ ધર્મ અને લાઓટઝે ધર્મ

હાલ વસના મમ્મટ મીંગ-ડીના સમયમા એટલે ૬ મ ૬૪માં દિંદના પડિત કાસ્તવ અને તેનો સિખવર્ગ બુદ્ધ ધર્મના પ્રચાર માટે દિંદથી ચીનમા આગ્યો. મમ્મટ અને પ્રગતને એ ધર્મની જાગી નીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન ગમી ગયા. ત્યાંથી બુદ્ધ ધર્મે ચીની પ્રગતનાં અંતરમાં પ્રવેશ કર્યો છે. ૭મી સદીમાં લુએન ગ્રંગ દિંદમા પ્રવચ્ચ કરી બુદ્ધધર્મના અનેક પુસ્તકો ચીન લઈ ગયો હતો. હાયાન ચોથી સદીમાં દિંદ આગ્યો હતો. ચીન હમેશાં હિંદ તરફ પૂજ્ય અથવા મિત્રભાવ દર્શાવતું આવ્યું છે. નગ્દીકનો પાડોશી હતા એણે દિંદ ઉપર ભારે જાહેરાતલાલીના સમયમા પણ આક્રમણ કર્યું નથી દિંદથી હમેશા બિચુઓ મોટી સખ્યામા ચીન જતા હતા. લાઓટઝે ચાહિ મમ્મટનો પુસ્તકાખ્યસ દતો. તેણે એદરકારીભરેલું મોટું જીવન ગુમરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. તેના ઉપદેશમા પાછળથી વહેમો, મંત્રો, દોરા તથા ક્રિયાકાંડ ઘૂસ્યાં છે ચીનના અનેક ભાગોમાં મુમ્મલમાનોએ પ્રવેશ કર્યો હતો, એટલે ચીનમાં મુસલમાનોની સંખ્યા મારી પણ ન ગણાયેલ છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ પણ ચીનમાં કીક પ્રવેશ્યો છે. ચીનાઓ ધર્મ સ્વપ્ની થાડુ ઉદારતા અને મહિપ્ણતા ધરાવે છે, તેમને ધર્મદ્રેષ નથી.

ચીનની ભાષા, સાહિત્ય, સિધિ

જગતની કોઈ પણ ભાષા કરતા ચીની ભાષા સ્વયમ્ અને સ્વતંત્ર છે એની રચના અટપટી અને ગુચવાડાભરેલી છે એમા જુદાજુદા શબ્દોને માટે જુદાજુદા મંકિતો છે. હમ્મરો શબ્દો માટે હમ્મરો મંકિતો એમા જનાવેલા છે. એથી એ ભાષા મપૂર્ણ જાણુવી મદા-મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ચીની ભાષા મોટો વિદ્વાન જ પૂરી રીતે સમજ શકે છે. જનમજ્જને માટે એ ભાષા અગમ્ય છે. એમાં વિદ્યાળ સાહિત્ય અસ્તિત્વમાં છે. એનો વિશ્વકોષ ૧૩,૦૦૦ પુસ્તકોમાં મમાયલો છે. આખા ચીનમા પ્રાંતીય ઉચ્ચારભેદો માથે માત્ર એક જ સિધિ અને ભાષા પ્રવર્તે છે. ચીની ભાષામાં કાવ્યમયુદ્ધ મજુદ છે. વાનાં, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાનનાં અનેક પુસ્તકો ચીનીમાં રચાયા છે. રામ્મગ્રન્થ અને સાહિત્યરમિક છે.

છેલ્લો મંચુ વંશ

મચુરિયાનો મચુ વંશ સત્તરમી સદીમાં ચીનમાં આગ્યો. એ વંશના મમ્મટોના અંનિમ સમયમાં ચીનની પડતી થઈ. એમણે ચીનાઓને ચોટલીઓ રાખતા કર્યાં. અરીજનું વ્યગ્ન પણ એમનાં સમયમાં જ વધ્યું. કુસપ, અરાજકતા, રાજ્યવાસ, અત્યાચારો પણ એમના સમયમાં જ વધ્યા. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ મચુ સામ્રાજ્યના સમયમાં વ્યાપક ખન્યા. ધર્મ-સહિષ્ણુ ચીનાઓએ તેમને મન્માન આપ્યું, પરતુ એ મિશનરીઓએ ચીનની નજાગામીઓ અને વૃક્ષત પ્રકારમાં આપ્યાં. યુરોપિયન વેપારીઓ અને છેવટે ખાસ હક્કો અને તેના માટે ૧૯૧૨ ચીનમાં આપ્યાં.

ચીનની પડતી

ચાગચાગ હજાર પોર્તી સ્વતંત્રતા ભોગવ્યા પછી છેવટે મેંઝી ચીનની પ્રજાની પડતી થઈ છે યુરોપિયન ગીધો અને જાપાન તેને વીંછી ખાય છે વાગવાર અચુઓના પ્રહારો કરી એના વૃદ્ધ શરીરને જખ્મોથી ભરી મૂંઝવે છે જાપાને પશ્ચિમાત્મ મનુષ્યની સ્વીકારી પોતાના ગુરુઓથી પણ પ્રગતિ કરી વિચારક ચીનાઓએ જૂની ધરેડને વળગી નીતનતા અને આધુનિક વિજ્ઞાનનો તિરસ્કાર કર્યો કુસપ્ત, અશીલુ અને ક્રિયાશક્તિની શિથિલતામાં ચીનાઓ સંપડ્યા ચીનની સંસ્કૃતિ, ઓળખ શક્તિ સર્વે ભોગી અસમર્થિને પાગ્યા ટોચ ઉપર ચડેલ ઠેઠ નીચે પડ્યાઓ, ગીધોનો શિકાર જાન્યો આખા જગતના દેશોના ઇતિહાસોમાં આવડી લાખી સ્વતંત્રતા અને મુદ્દર સંસ્કૃતિ કાઈ ગળ્યે ભોગવ્યા જ નથી છતાં તે હવે પડ્યું

આધુનિક ઇતિહાસ—અફ્રીણુ યુદ્ધ

મને ૧૮૦૦માં ચીન સામ્રાજ્યે અશીલુના ઉપયોગની બધી કરી. મને ૧૮૩૪ સુધી અશીલુ ચોરીશ્રીથી ચીનમાં મોની રડમે દાખલ થતા લાગ્યું ચીને સખ્ન ઉપાયો લઈ કેન્ડોન ખાતે વીશ હજાર પેગી ચોરીથી દાખલ થયેલ અશીલુને બાળી નાખ્યું આ અશીલુ અંગ્રેજ વેપારીઓનું હોવાથી રમનાનગરના મહાના હેલ્થ અંગ્રેજોએ ચીન માથે યુદ્ધ જાહેર કર્યું ચીની શહેનશાહે વીડોગિયા ગણીને સંધિ પત્ર લખી આ કાયદો તુલેવમાંથી ચીની પ્રજાને રક્ષણ આપના સાથ દેનામાં નિનતિ કરી પરંતુ તે વ્યર્થ ગઈ મહુદયુદ્ધમાં ચીનની હાર થઈ નામોશીભરેલી સંધિ કરવી પડી અશીલુ નાશ કર્યાંની કિંમત તથા યુદ્ધખર્ચો ચીનને ભરી દેવો પડ્યો નાનડીગની રાજ્યો નીચે ચીનના પાય ખરે પડેશીઓના વેપાર માટે ખુલ્લા મુકવાની ચીનને ફરજ પડી ખ્રિસ્તને હોગડોગનો કમળો લીધો, યુદ્ધખર્ચો વસૂલ કર્યો. ચીનમાં પગદેશીઓનો પ્રવેશ થયો યુરોપિયન પ્રજા ઉપર ચીની ન્યાય કોર્ટોનો અધિકાર ઊંતરી લેવામાં આવ્યો ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલેના ચીનાઓને પણ ચીનનો સત્તાથી બહાર મૂકવામાં આવ્યા

રૂપોંગ બળવો

સને ૧૮૫૦માં કાઈ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલેના ચીના હજ સીન ચુઆને ‘શૂર્તિપૂજકોને કાપી નાખો’ એવી ખૂમ માથે ધર્મયુદ્ધ ઉપડ્યું તેના સાથીઓએ ખૂમ સાથે આપ્યો ચીનની સરકાર બગરી એસાડી રાકી નહિ અથ ચીન જગત ચલુ બે કરોડ ચીનાઓની કતલ થઈ મિશનરીઓએ રાજ્યાત્મમાં એ જાગવાને આશીર્વાદ આપ્યા હતા લયકર સ્વરૂપ પકડતા તેના પ્રત્યે તિરસ્કાર મતાન્યો હતા ચાહીસદના એજટો તરીકે મિશનરીઓ પ્રત્યે ચીની પ્રજા અત્યત કડખી બિડી એક અંગ્રેજ લેખકના શબ્દો પ્રમાણે પ્રથમ મિશનરીઓ, પછી મનવારો અને છેલ્લે જમીનની ખૂચરણી એ નીતિ ચાલી આવે છે [અપૂર્ણ]

સખનૌનું અધિવેશન

એક નોંધ

ગોહુળભાઈ ભટ્ટ

રાષ્ટ્રીય મહાસભા ભારતવર્ષની રાષ્ટ્રવ્યાપી સમ્યા છે. પ્રવૃત્તિ, પ્રગતિ અને પરિવર્તન એ એના વિશિષ્ટ લક્ષણો છે. પ્રલયથી ને વ્યાજ સુધીની એની અવસ્થા મમવાનુદ્વલ જનગતિના માર્ગદર્શનમાં એણે વ્યવહાર કરી છે. આ સરથા પોનાના સવાસદોના મોટા પ્રમાણે ઉપર જ નબળી નથી. એનાં વાર્ષિક અધિવેશનો જ એના મહત્ત્વનાં પ્રતીક નથી. ગરીબની મૂંઝડીમાં સુખમગવડ પહોંચાડવાની મક્કિય યોજનાઓ ઘડવામાં અને તેની યોજનાઓને મૂર્તિમંત કરવામાં એ પ્રામાણિક ચત્તપ્રવર્તનો કરે છે. આથી રીતે ને પોતાનું પ્રાતિનિધિક સ્વરૂપ થયે છે અને જનતાના હાંફને પિછાની તેમના દર્દોને, કષ્ટોને, અગવડોને દૂર કરવાના મનોરથો સેવે છે. એના નેતાઓ, કાર્ય કરનારાઓ, સ્વયંમેચકો પૂર્ણ બહેન ન હોય, પણ એના મુખ્ય મુખ્ય સંચાલકો અને એમના માર્ગદર્શક ગાંધીજીને હૃદયે ભૂખે મગ્ના, સમજના મમાજની જે દાઢ છે તે ઇતરમાં બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં દેખાય છે.

આ સરથાનો નાનામાં નાનો સેવક અનેક ઊણપોવાળો હોય છે છતાંય અમણ્યા પ્રદેશમાંથી આદર પામે છે, અને લોકો એની પાસેથી કંઈક સારાની આશા રાખે છે. રાષ્ટ્રીય મહામભાએ આવી પ્રતિક્ષા ગેળવી છે તે છેલ્લાં પંદર વર્ષનો ફાલ છે એમ કોઈ ન મમજે. અનેક મહાપુરોષોએ આ સરથાદ્વારા હિંદની સેવા કરી છે અને એ મહાનુભાવો—મહાજનો—ધન્ય જની સંચર્યા અને આપણને આ મહાન સમ્યા મારફત ભારતમૈયાનાં બધન તોડવાનો આદેશ આપી ગયા. આ આપણી સરથાના વાર્ષિક અધિવેશનો છેલ્લાં પંદરસોળ વર્ષથી તો ખામ આકર્ષક જન્યા છે. અધિવેશન સમયે જીભગતી મેદની, કે પ્રદર્શનનો લખકો, કે ઇતરપ્રસ્થ સરખાં પાંચપદર દિવસ સારુ ઊભા થતાં નગરો, કે રાશની એ અંગે જ લોભામણુદારાં નથી. એના વાર્ષિક અધિવેશન સમયે જે ઠરાવો છણાઈ છણાઈને ધડાય છે તે હિંદનું વાંધુમાન છે. ઠરાવો તો તીખી તમતમતી ભાષામાં અનેક રીતના ધડી રાકાય, પણ આ સરથાના ઠરાવોની પાછળ સંકલ્પ છે. જેટલી તાકાત સંસ્થામાં હોય તે હદમાં રહીને જ વેણ ઉચ્ચારવું એ છેલ્લાં પંદર વર્ષની એની પ્રથા છે; અને એ હિતકર રૂઢિ અત્યારસુધી યજાની આવી છે. કોઈકકોઈકવાર કોઈક અધીરો વીર આગળપડતુ બોલવા લાગે છે, ત્યારે એને તિરાસ થઈ બેસી જવું પડે છે.

દરેક અધિવેશન અપૂર્વ અને મહત્તાવાળુ ગણી રાકાય. સખનૌનું અધિવેશન જવાદરલાલજીને દારણે વિશેષ ગીરવચાળુ અને અગત્યનું બન્યું નવાં પાણી વહેણમાં ભળ્યાં—ભગવા લાગ્યાં છે. એ મેળાપ કેવો નીવડશે એની આગાહી કરવાનું સામર્થ્ય નથી, પણ મૂળ પ્રવાહની પાચનશક્તિ જળમરી છે એટલે કોંઈકોંઈકોની ભાંગનોડ કર્યા વિના પ્રવાહ વધારે ઊંડો થશે એમ લાગે છે.

સખનૌ મંચુક્ત પ્રાતોતુ પાટનગર સમું છે. રામાયણ સમય યજીની દંતકથા એવી છે

કે ગમચડાં અચોખ્ખાના ગગન હતા ત્યારે લક્ષ્મણુ લખનૌના ગગનતરી હતા. ગોમતી નદીને તીરે 'લખમન દિવા' ('મન્મથલન') એ ઉપરની દત્તચાનો પુરાવો છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહામ્ ગગનનીના ગાળથી આ સ્થળ પ્રમિદ્ધ થતા લાગ્યું મુગન-ઉદ્-દૌલાના દીકરા અસફ-ઉદ્-દૌલાએ લખનૌને વધારે ઉચ્ચત જનાવ્યું એ પાટનગર બન્યું અમરના ઔદાર્ય વિશે એટલે મુઘી કહેવાતું કે 'જિન્નકા ન દે મૌલા (મુઘ) ઉસકા દે અસફ-ઉદ્-દૌલા' અસફે ડવાની, આગાહીની દૃષ્ટિએ લખનૌને મરાઠા જનાવ્યું સન ૧૭૮૪મા દુષ્કાળ પડ્યો હતો ત્યારે કારીગરો, મજૂરોને, અને ગરીબોને (બેકારોને) પોપસા માટે એણે અત્યારે જે 'બડા ઇમામખાડા' કહેવાય છે તે બધું ઇમાગત જધાવી હતી એ ઇમાગત અનેક રીતે બેસાવાયક છે એનો મલામંડપ અને એને ફગી અદગી ગેરી મગવડનું અને ડવાનુ લાન તે સમયે કેટલું હતું તે મિદ્ધ કરે છે અમરને આજ મહેલાતમા દાટવામા આવ્યો હતો એ સમયના ગગનમકાનો ઉપર માછલી પ્રમુખગ્યાને છે માછલી શુભ શુકન છે એટલા માટે જ નહિ પણ આઉધ વગે માછલીને પોતાનું ગગનચિહ્ન જનાવ્યું હતું મોગવ ખાદશાહેને માછલીઓનો ભારે શોખ હતો, એમના મહેલોમા પણ ડેગેર મઝલીલવનો હોય છે, અને આ આઉધવશ મોગયોને વકાદાગ એટલે એણે સ્વામીનું અનુકંણુ ડ્યું દરો ખીગન કેટલાક ઐતિહાસિક સ્થળોની, કે ત્યાની કાગળની મિચ કે જે હિંદુસ્તાનમા મોટામા મોની કહેવાય છે તે ગગખાનાની, કે જખનૌના અત્તગની, ત્યાની ડુભારતૂતિઓની, વામણોની વાનો છોડી દેવી પડે લખનૌની વસતી ૧૯૩૪ની સ્થાનિક ગણતરી પ્રમાણે લગભગ ૩૫ લાખ છે આમા હિંદુ, મુસલમાનનું પ્રમાણ ૫૫-૪૫ ટકા જેટલું હશે શુજગતીઓમા માત્ર મોએક ઘર છે, નાગર, કચ્છી, વાણિયા જુદાજુદા ભાગમા વહેવારતા છે દક્ષિણી મમાજ પડે શુજરાતીઓએ ખામ મડળ જમાન્યુ લાગતું નથી લખનૌની લાખા મીમી ગમિક હિંદુસ્થાની લખનૌ ઉર્દૂ માહિત્યનું એક મુખ્ય મથક છે, એટલે માહિત્તસેરકા ધણા પણ એમના પુસ્તકાલયો! એમની નગરે બહુ મોટા! ઝંપીત એ તો લખનૌનું જ એ ડનાને સગ્ગરા તથા ઉત્તેજરા અહીં એક મગીત મહાનિધાયક છે, જ્યા નિદ્યાર્થોઓ માળે શિશુલુ મેગરે છે લખનૌની કડક રેવડી ખાધા વિના કોઈ પાઠો વળે તો લખનૌની મગ એણે અધૂરી માણી કહેવાય મંચુક્ત પ્રાતોમા અને જિહારમા કડડી એ એક અદ્વિતીય દૂળી નીજ છે આપણી બાજુ થની કાકડીઓ કે સરન્ના આરિયા એ કડડીઓ પાસે પાણી લરે પાડ ઝાઝો, પણ મેવાઈ પણ એટલી જ, ગગણુકે એ શોખની વસ્તુ છે, પણ સાથેસાથે આરોગ્યવર્ધક છે જેમ પાતળી તેમ એની વિઝૂત ઔઁ ઉનાળાના આકગ તાપથી, લૂચી બચવા માટે લકડી, સેતૂ જેવા સોધા માદા ફળો લખનૌની સ્મૃતિ કામગ ગમાવે એવા છે સચુક્ત પ્રાતોમા શેરડી નોઈ એ તેટલી એટલે ગોળ અસ્તો પણ અન્નણ્યો માણુમ ગોળની પસંદગીમા ઉતગઈ નય એવો સભવ જેમ ગોળ પુષ્કળ તેમ ખાડ (ચીની) પણ રિધુવ કોઈકે દુકાનદારને ત્યા એક સોદાગર ગયો એલો ખાડ માગી દુકાનદારે સ્વદેશી ખાડના જુદાજુદા નમૂના દેખાડ્યા મોદાગરે પગ્દેશી ખાડનો આગ્રહ ડ્યો બાપારીએ તે એક દૂરના ખૂણેથી લારી દેખાડી કહ્યું, 'આ પગ્દેશી ખાડ તો મોઘી મગશે મોઘાઈ એની જાતની શુજરતા ઉપર નથી, પણ અહીં આ મેગડીની જુમિમા જહારનો માવ ટકીજ ન શકે' આનું અહીં છે આપણે ત્યા કોઈને ત્યાથી મીમાઈ લેતા પહેલા સ્વદેશી આડખાડની ખાતરી ડરાવી લેવી પડે કે, ત્યારે ત્યા સ્વદેશી ખાડ જ ઇસ્તેમાલ કરાય—વપરાય પણ આ રીતની આપણી વાતો મુખ્ય વિષયને મુલાવી દેશે.

એપ્રિલ, મે, જૂન એ ઉત્તરના પ્રાંતો માટે આકરા મહિના કહેવાય. તાપ તો સખ્ત-
પણ વરોળિયા તોળા પોકરાવે. લખનૌ મ્યુનિસિપાલિટીએ સરકારની શહેમાં ન દખાતાં
મહામહાને પાણી વગેરેની સારી સજવડ કરી આપી હતી. જુદાજુદા જિલ્લાઓના સ્વયંસેવકો
ડૉ. હાર્ડીંગર પાસેથી તાલીમ પામી કામે ચડ્યા હતા, પણ મુંબાઈના કેટલાંય વર્ષોની તાલીમ
મેળવનાર નેશનલ ગાર્ડની હરોલમાં એ કચાથી આવે ? મુંબાઈની બેઠકમાં યુક્ત પ્રાંતોનું નિમત્રણ
સ્વીકારાયું ત્યારપછીના દિવસોમાં બેઠક ક્યાં ભરવી, કાલ મુખ્ય મચાલન કરે, વગેરે વાદોમાં
કાર્યકર્તાઓ ગુંચવાયા હતા, એટલે છેવટ સુધી એ વાદોએ પગલ રીતે 'ઇન્ટેન્ડામ' (અવગ્યા)માં
અલલ પહોંચાડી. પ્રદર્શનની સફળતા કે અથા કાર્યક્રમોનું પાર બિતરવું એ લાગ લેનારની
સહનશક્તિ ઉપર વધારે નિર્ભર હતા. રસોડામાં જઈ એ તો અંધેર, કોઈ કચેરીઓમાં તપાસ
કરીએ તો વિચિત્ર જવાબો મળે, બહુ ઓછા કાર્યકર્તાઓને જવાબદારીનું પૂરું જ્ઞાન હતું,
અને જ્યાંત્યાં 'ઇન્ટેન્ડામ' હો રહ્યા હતા, ઇન્ટેન્ડામ હો જવાબો 'એવા જ શબ્દો સાંભળવા
મળે. 'ઇન્ટેન્ડામ' એ અહારના મહેમાનો માટે વિનોદનો વિષય હતો. આના કોષ્ટકોને તો
હંક ચારખાગ સ્ટેશને જવું પડતું, અને પોતાની આંતરોને સંતોષવી પડતી. એટલે વ્યવસ્થાની
દૃષ્ટિએ આશાવાદી પીક કાર્યકર્તા ડૉ. મુરારિલાલ કે નવજીવાનોના અમણી અજબ ઉત્સાહવાળા
થી. ચંદ્રલાલ શુભા એકલા શુ કરી શકે ? ડૉ. મુરારિલાલની વ્યવસ્થાશક્તિ કાનપુરની બેઠકથી
જાણીતી છે, પણ આ સમયની તેમની અવસ્થા, બીજા ક્રમમાં વગેરે આગળ એ ડોસાને
આલેખે. સહન કરતાં કરતાં હંક પેટ કામ ધપાવવા સિવાય બીજો માર્ગ જ નહોતો. એ
ડોસા કોઈક મકાનમાં સૂઈ રહેતા; બીજીને દાતણપાણી કરી બહાર નીકળતા તે કોઈકવાર
તણ વાગે રસોડે આવે. હાલુ તે રસોડા—રસોડાં, નિશ્ચિત સમયે પણ સારા ભોજનની
વ્યવસ્થા ન હોય, ત્યાં દટાણે આવેલ આ ડોસાને કડો લાત, અને ચવડી શેડીઓ સિવાય
શું મળે ? એ ભલો ડોસો જે મળે તે ખાઈ લે અને કોંગ્રેસને કામે પાછો વળગે. 'અવગ્યા'નું
આહું દર્શન કરીને આપણે પ્રદર્શન લાણી વળીએ.

મોતીનગર (કોંગ્રેસનગર)ની રચના અંશબાજને રત્તે હતી જગ્યા વિશાળ પણ
ખાડાઓવાળી, એટલે નગરની રચના અધિક ભાગમાં મુદર તથા અધિક ભાગમાં બેઝોળ.
મોતીનગરના તણ દરવાજાઓને કમલા નેહરુ, શેરવાણી અને ગણેશ શંકર વિદ્યાર્થીના નામો
મળ્યાં હતાં. રસ્તાઓનાં જુદાજુદાં નામો હતાં. પ્રતિનિધિના ડેરાને દરવાજો સુખાપખાણ
હતા આ નગરનું મુખ્ય આકર્ષણ પ્રદર્શન હતું પ્રદર્શનનો દરવાજો અવનવો હતો. હળ,
ગાડાનાં પેડાં, ઝોરણી, વગેરે આકૃતિઓનો આ દરવાજો બન્યો હતો. કેટલાંય ઉપલક
દૃષ્ટિવાળાંએ આદાર બેઠકો હળને ચડુડ બપ્પા આ દરવાજાની દીવાલો ઉપર કલકત્તાના
જયમતી બાણેશ્રામ ઉદ્યોગની દૃષ્ટિએ જે ગાદાં, આજે બાંને એવા ચિત્રો દોર્યા હતાં એ પ્રદર્શન
તરફનો પ્રેક્ષકોને આવકાર હતો. પ્રદર્શનનું કામ મુજબનાં હરાવ પ્રમાણે ચરખાસંધે તથા
શ્રામઉદ્યોગ મંથે કરવાનું હતું. શ્રી શંકરલાલ બેંકર કેટલાય મહિનાઓથી લખનૌ જઈ બેઠક
હતા. પ્રસંગેપ્રસંગે આકરા, અધીરા, નિરાશ જનતા ચકરલાલને કામ કરનારાઓ ધણા મળ્યા
હતા, અને તેથી આખરે પ્રદર્શન દીપી નીકળ્યું અને પ્રદર્શનમાં અધાર્વિતરાં કરનાર સૌ
કાર્યકર્તાઓ શાખાથી મેળવી શક્યાં પ્રદર્શનની કુકાનોમાં ભપકો નહોતો, દૂરથી જોનારને
કારે એવું દેખાતું નહોતું કોઈક મહેલાણી 'What is this ? This is no exhibition,'

એવા ઉદ્ધાર દાદના, તો કોઈક સમર્પક દાયકારીગીરીઓનું અવરોધન કરવામાં મમય વ્યતીત કરતો. કોઈક મનમોહન લઘુ ખાવા જ આવતા, તો કોઈક મોવાખીન રેગેરન્ટની ગ્વાદીષ્ટ વાનીઓ સાખવા ચાર આના અરબી પ્રદર્શનમાં મખજ થતાં. માંજની પટાર મારવા નીકળતા યુવાનો પખ દેખાતા હતા. લખનાનો અમીર વર્ગ તેમજ લખનાનો મામાન્ય સમાજ પ્રદર્શનનો ગ્રેસકર્ષક હતો. આ પ્રદર્શનને આકર્ષક બનાવવા માટે આતશયાજી (દાર-ખાનું 'ફાડવાનું') ગખવી પડી હતી નાટ્યપ્રયોગોમાં માય નહેતો. ગમદૃખ્ય લખચારીના તથા મારવાડી મલ્લતા આગમપ્રયોગો માગ હતા. ક્વિ વક્ત્રાયોજ અને તેમનો કલા-મગજ જાડી અમર ન કરી શકે. દદાય એ કાર્યક્રમની અહેરાન બગબર થઈ નહિ હોય. પ્રદાસન વિભાગ બહુ મામાન્ય કામેલિયતનો ગખાય; કાગળ કે ઘણી ઘણી માદી વગ્ગુઓ મુગર્ધના પ્રચારકોને હાથે ચડે તો માનમે આગમને જર્જ નેમે, ત્યારે અહીંના પ્રદર્શન કે મદામલા કે એને અંગેના ખીન્ન કાર્યક્રમો અવેગનની ગખાને કાગળે મોળા દેખાયા. પ્રદર્શનના મનોરજનકાર્યક્રમમાં ક્વિગમેયન અને મુશાયન આ બે પ્રમગે મુખ્ય હતા. ગખ્તુભાષાના ક્વિઓ એક દિયમ બેગ થતા હતા. શ્રોતૃમગાજ પખ મોટો હતો. આ મગેયનોગા અને છે તેમ જેતો અવાજ ઉંચો મીઠો અને લહેકાયો તે ગાયક કાયે. વળી આવા પ્રમગેમે દક્ષતાના ઉદ્ધવનો મલ્લતા ગમજતા ન હોનાથી નીકસ અને છે. અમમક, પ્રામાનુપાસ જેરી તુજંધી રચનાઓ વધારે લોકપ્રિય થાય છે. ઐધિલીશગ્ગુ ચુપ્તાના મળીતા ભાઈ સિયાગમછને મે પૂછ્યું કે આપે કેમ આપતુ કોઈ ગખ્તુપ્રેમી કાવ્ય ન વાચ્યું? " મને આવા મગેયનોની રચના મસદ નથી, એમાં કવિતા કરતા માન વધારે આપકારલાયક નો છે," આ એમનો ઉત્તર વળે અંગે મામે દે તળી માંજનારા સિન્તમાં ગદી ઉપભાગ કરતા નથી ક્વિમગેયનમાં મળામે ક્વિમગેમે, ગાલોએ ભાગ લીધો હતો. નામાચિ આખે આ કાવદો? આ મગેયનમાં ખાગ ખાન અંચે એી એક વાત એ હતી કે સિમાનો પાતાના દર્ પાતાની બોલીમાં દતા દતા, અને એ દદીના નિયામગ્ગુ માર ગામીછ અને એમના પ્રાનતા દુલાગ લાય જવાદગની આના મગતા હતા. જવાદગમિ વાયુમાજમાં મગગની હતી. પખ અદ્ધોમની વાત એ છે કે 'અડ લીયા ગદે દમગા' એ ગીતને બદલે બીલુ ગખ્તુગીન મદાગબાગ મુગર્ધ મનોઅવ મમગે માગ્યુ હતું તે મગ્યુ નહેતુ. ગીતોના કે કાગળના કાગ્ગોની ગખ્તુમતામાં અવેગરેમ અમમગેનો દોનો નથી, પખ લેખકનો આત્મા ત્યારે નિર્દય અને છે ત્યારે અવેશકિમાનનો માય વળે છે અને એ મુનિત પ્રપાતમાં પખ કો કોમેય મો લાગ્યા છે.

‘ અડ તક ચદ દમ મે દમ દ’

અડ નદી પુનિ

અડ નદી પુનિ

એ ગીતમાં પ્રાપ્ત હતો, પખ જેની અમુક જ પક્ષિ કવિતા નામનો ગાયક હતો. લમમ પક્ષિ: કલા: મુખી આ અંગેયન આદ્ય, અને જે મમ મુનિવિનિ આદ્ય નાવ તો કદાચ આખી ગત નીકળી જત. બીજે સિમે મુશાયગો દમ હતો. ગામની અંગલિની દેવોને પ્રમુખપદે એ મુશાયન હતો. આ પ્રમગે ઉત્તર દિના પખા મોટામોટા ક્વિઓ આવી પદેઆ દતા, મગેયનમાં અપર્ક આખી અને નિમન હતુ. આ અંગેયન કુપે આદ્ય માને: કલા: આ મુશાયગમાં એક મગ દિનાં દર્શન થતાં. આપજા આપાદ

એવા જ મસ્ત હતા કે ? 'નિગર' એમનું ઉપનામ છે; મોરાદાખાદના એ રહીશ છે. આ કવિના ચહેરા ઉપર જ કવિતા—મહોબત—તરવરતી હતી એમનું હલનચલન, એમના હાવભાવ અને નિગમમાંથી નીકળતી પંક્તિઓ મહોબતની કવિતા શી વસ્તુ છે એનો પ્રત્યક્ અનુભવ કરાવતી હતી. આ કવિ વિષે કાષ્ઠિક બીજે પ્રમંજે મવિસ્તર લખવા છત્થું છું, એટલે અત્યારે તો એમના નામમાત્રનો ઉલ્લેખ જમ થશે. પ્રમુખાએ ત્યારે એમ ઉચ્ચાધુ, કે 'Poetry must be the living voice of the times,' ત્યારે 'નિગર' મસ્તીમાં આવી જઈ કહ્યું, કે 'શાયર ટ્રામ થા વતન કા નદી દે મહોબત કા.' આપણે વાદમાં જોતરવાનું નથી 'નિસ્મલ' કવિથી આપણે કાષ્ઠિક પરિચિત છીએ. 'મરફશી ધી નમત્તા' એ એમનું પ્રસિદ્ધ ગીત આપણે નદિ વિસરીએ એ કવિ બહુ ઊંચી પંક્તિના છે; પણ એમનો વારો આવ્યો ધણો મોડો. પણ એમની મોટાઈ આડે આવી નહિ એના શબ્દો-શબ્દો 'ખૂબ', 'ખૂબ' (મરન, મરન) 'કિરમે એકવાર'ના ઉદ્ગાર નીકળતા, અને આ માઘ, દિલ્હી કવિ ખૂબી ઝંઝીને ધન્યવાદ ઝીલતા, ત્યાગનું દસ્ય મનોહર હતું. 'મજૂરની ઈદ', 'માગર'નું 'જમના' જેવા કેટલાક કાવ્યોનો નૃ સ્વાદ અખાડી શકતો હોત તો કેવું મારું ! હશે. આપણે ત્યાં આવા કવિસંગેલનો ક્યારે થશે ? કાષ્ઠિક પ્રયાસો થાય છે, પણ આપણા કવિઓ એમને મુકાબલે રહતી સૂરત લાજે છે, જોડે આપણા કેટલાક કવિઓના મૂલ્ય એમના કરતાં વધારે. 'માગર'ને સાંભળતા ત્યારે આપણા શાયર મેઘાણી વાદ આવતા, એ બંનેમા ધણું સામ્ય લાગ્યું. કવિમંથનના મંગોજી 'મનેહી' દરેક કવિનો દૂ કા પરિચય લાક્ષણિક શૈલીમાં આપતા. એમના અવાજનો આરોહઅવરોહ તેમજ એમની મોટી આખોના હાવભાવ ખાસ ધ્યાનમાં રાખ્યા જેવા. મુશાયરાના મંગોજી 'મુલ્લા' (દિલ્હી) વિશેષ ધન્યવાદને પાત્ર થયા. કવિઓએ આપણને આડે માંગે વાળ્યા. પ્રદર્શનના મનોરંજનવિભાગની ત્રીજીવટમા જોતગટ્ટા અનાવસરક છે

'હરિજન' તથા 'હરિજનજયંત્રી'માં પ્રદર્શનનાં વિસ્તારી અવલોકનો આવ્યા છે પાટણનાં પટોળાંની કલા, સોપારીમાંથી બેરિયા, કકાવડી વગેરે ચીજો વગર જેટલી જ સફાઈથી બનાવનાર મજામનું કૌશલ્ય. મખત પથરમાંથી વામણો કોગનાર મહગનપુરી કારીગરો, ઈંગરની રસેટવાળો (જેણે જોતાંજ નાખના પાકિયામાંથી પ્રામલ્લોચ દેખાડ્યો હતો એટલે કે પાટીઓ જ એવી રીતે રાખી હતી કે તે પાટિયાની ગરજ માટે અને તે પાટીઓ ઉપર ખડીથી પોતાની તલહેરાત કરી હતી). લોખંડમાંથી તતુવાલોના તાર બનાવનાર, પથરમાંથી ચરમાના કાચ બનાવનાર, લગભગ રહી ગણ્યાતાં પશુનાં શિંગડાંઓમાંથી અનેક ઉપયોગી જાણસો—દાંતિયા, હાથા, પેટી—બનાવનાર કલીકટના આહોશ કારીગરો (મદાત્માજી ત્યારે ચર્માલય જેવા ગયા ત્યારે દાંતિયો બનાવનાર કારીગરે જે ૩૫ અને ખૂબી દેખાડી હતી તે જોઈને એમ જરૂર ચર્ચા જાય કે માનવી પોતાના દેહરૂપી યત્રને કેમ વિકાસ નથી કરતો !), તિનાવેલીના મુદર મુશાયમ ધામમાંથી ચટાઈઓ બનાવનાર મલ્લગારીઓ (આ ચટાઈઓ—મારામાં સારી ચટાઈની કિંમત રૂ. ૩૫ થાય, જોડે બધી એટલી મોંઘી નહિ જ—વાળીને ખીસામાં રાખી શકાય એવી હોય છે, વાળામાં ધામ ને તાણામાં હાથે કાતેલ સૂતર), ૫૮ ઈંચ પનારું કાપડ વણનાર જિહારી વણકર, કોગેટામાંથી સૂતર કાઢવાની ક્રિયા, કાસ્તીરના વિખ્યાત કલાકારો વગેરેની યાદી માત્રથી આપણને મંત્રાપ થશે.

માઈસોગનું હાથીદાતનું કામ, શ્રીનિકેતનનું ચામડા ઉપરનું ચિત્રકામ, બિહારનું રંગકામ વગેરે પણ પ્રશમાપાત્ર અંગે દત્તા નવ્યાલ વસુ અને એમના માથીઓએ જે કલાભવન જોવું કર્યું હતું તેની ગ્યના અત્યંત માદી છતાંય કમનીય હતી ચિત્રોની ગોઠવણીમાં રાજપૂત, મોગલ બૌદ્ધકાલીન કલાની મગજામણી હતી, કલાના વિષયપરતે પણ ગ્રીણવટભર્યા અભ્યાસનું દર્શન થતું હતું ઉપગત અવનીન્દ્રનાથ, ગવિબાણુ વગેરેની અને મુખ્યત્વે કનાકારેની કૃતિઓ તથા શિષ્યના કેટલાક નમૂના આ કલાવિભાગમાં હતા કાગળ બનાવનાની ક્રિયા મધપૂડાઓની ગ્યના, ચર્માયુષ અને કૃષિ એ ખામ વિભાગો કૃષિવિભાગ હજી તો શાસ્ત્રીય રીતે ગોઠવાતો નોંધે છે દૂધવિભાગમાં ગોઠાવના નરન બરામર જળીવાનું નોંધે છે ધાણી, ધરીઓ વગેરે તો હતા જ પણ એ બધું ‘મરચેકા ખેન જેવું’ હોદગના એક શાસ્ત્રીજી નવી ધેરીની પાઠગ પડ્યા છે આપોઆપ જ દળાય, ભેંશુ થાય એ યત્ર કેટલે અરો ગ્રામઉદ્યોગોને ઉત્તરજન આપનારુ બનશે એ નોંધેશું અને આ મધાની વચ્ચે મકાલતી ખાદી—ખાદીભવનમાં આનંદતી ગેવતી હતી પ્રતિપ્રતે પ્રગતિ જણાય છે—માવમા અને ભાવમા મજૂરીના નવા દરો મહેજસાજ ભારે પડશે પણ દેશને ચાહનાર એ વધાગના ભાવોની પરવા નહિ કરે ખાદીઉત્પત્તિના સાધનોનો પરિચય આપવામાં આવ્યો હતો વનરચલીરાણો ચાર આનાનો કલકિ ૧૦૦૦ રાત્ર અત્ર આપનાર ગેટિયો અજમાવવા જેવા ખરો, પણ વનરચલીમાં ચાર આને પડે, સ્થળેસ્થળે લાકડા અને મજૂરી ઉપર એની કિંમતનો આધાર છે એ નાકરાણો મગન રેટિયો હવ મફળતાને ઝિનારે આની પહોંચ્યો છે પણ એ કાનની વેળાએ શરીરને જે વધુપડતો શ્રમ પડે છે, કરોડને જે ધમારો લાગે છે તથા કાનનારને ખૂંધ પ્રાપ્ત થનાનો ભય છે, એ મુશીનનો ટાળવી નોંધે એ

મદાત્માજીને હાથે પ્રદર્શન તા ૨૮ મીએ ખુદતુ મુદાય ઉદ્ધારન પહેલા આ ચતુરસુગતજે પ્રદર્શન ઉપર નવર ફેગી લીધી હતી અને ભાષણમાં એમણે પ્રદર્શન સાથેનો પોતાનો આત્મિક ભાવ પ્રગટ કર્યો તથા ટ્રમ્પા ગ્રામઉદ્યોગ તથા ખાદીને તથા પ્રદર્શનમાં આનીને અભ્યાસ કરીને પ્રદર્શનને પોષવા આગદબરી વિનંતિ કરી

લખનીની બેઠમાં દાગરી આપરા મિત્રાવ મદાત્માજીએ પ્રત્યક્ષ કાર્ષભાગ નાજકારણમાં લીધો નથી, પણ એમની મનાહ ઘણી યામનોમાં લેવાતી અને કોઈક કોઈક મમરે એમના ધણા કલાકો અગ્રગીઓ માથેતી મનણામાં જતા પણ એમનું દિન પ્રદર્શન ઉપર મોટું હતું પ્રચારદષ્ટિએ વ્યાખ્યાનમાળા ગોઠવની નોંધેએ, જેની સચનાઓ એઓ આપ્યા કરતા વગમાદ ને વટોળિયાથી થુ થુ ગુખ્માન થયું છે તે જેવા રાત્રે મદાદેરભાઈને ખામ મોકલતા એ રીતે પ્રદર્શનની ચિન્તા કરનાર બાપુ લાનવાગટ નજી દિવસ મવારના જ વાગે પ્રદર્શનમાં આવતા અને લગભગ ૯-૯૫ સુધી બધું નિદાગતા, છતાંય એ ધગતા નહિ અવલોખનની એમની શક્તિ અજગ છે એજાદ પ્રશ્નમાં આવેો છતિદામ કદાવી લે મામાન્ય કે અમામાન્ય એકેએક દુકાન એમણે નિદાળી એક અતગવાગાને ત્યા એઓ જઈ પહોંચ્યા, એટલે અતારી તુર્તજ ભીમો યઈને મુવામિન જળ છાટવા માડયો ‘અરે આપ બી છુદે, ઓ મે બી છુદા, અજ ઈમચીઓ કે કયા કરે જે,’ એમ કહી બાપુએ એ મુઠિવમ મિગદને ખૂંધ હમાચેો મોગદામાદની ધાનુના વામજોની કારીગીરી નોંધેને ‘Who

can beat this ?' એ એમના ઉદ્ગારમાં સ્વદેશના કૌસલ્ય વિષે પોતાનું હૈયું ક્યું
 ઘસકાતું હતું એ પ્રતીત થતું હતું અમુક હારમા ફરતા ફરતા એકમે દુકાનો બોમિયા—
 વિદુલદામ જેરાગણી—બૂલ્યા એટલે એ દુકાનવાળાઓને કેટલું દુઃખ થયું હશે. એમાંથી
 એક દુકાનદાર—કારીગર—નો છોકરો આંત્ર દેશનો હતો, છતાંય ખડું સરસ હિંદી બોલતો
 હતો તે આપુ પામે મોડી ગયો. આપુનો એણે દાથ પડ્યો અને કહ્યું: 'હમારી દુકાન કંથો
 છોડ દો, આપ કે હમારી દુકાન પે ચલના હોઆ' કાઈક દુકાન છૂટી ગઈ છે એ ગણત
 ન એમને આશ્વાત લાગ્યો. 'આપણે તો એક એક દુકાન જોવી છે, જેને કાઈ ગહી ન
 ગય,' એવી ચેનવણી બોમિયાને આપીને પેલા આહોશ છોકરાને કહ્યું 'હો, આપકી
 દુકાન ઝરૂં દેખેગે.' આ છોકરો માત્ર વાચાળ ન હોતો પણ એનામા વ્યાપારીની બીજી
 શક્તિઓ પણ હતી. એની દુકાને જે ગય તે એના સીસમના ચમચા કે એવી બીજી નાની-
 મોટી વસ્તુ લીધા વિના પાછો વળી ન શકે. માર્કસો નથા ત્રાવણકો? ગળ્યોએ
 હાથકારીગીરીને ઉત્તેજન આપવામાં ક્યારનીયે પહેલ કરી છે આ ગળ્યો તરફની દુકાનો
 હતી. મહાત્માજી એમના કામથી પૂજા ન પરિચિન હતા બાંધે કે મર્જ કાલે અમુક ચીજ ખનાવી
 શકાતી નહોતી અને આજે તે ખનાવી શકાઈ અને આવતી કાલે યુ નવનવુ કાબલ કરી શકાય એ
 રીતે વાતો ચાલતી હતી. એ દુકાને લાખતુ હોદ્દર જેવી વસ્તુ પાસ આકર્ષક હતી અને
 જ્યારે ખનાવડી ફોજો દેખાડવામાં આવ્યા ત્યારે એમણે કહ્યું 'હો, કાફ ખાનેકો દિલ ચાહતા
 હે લેકિન નહોં ખાયેંગે.' એવી રમૂને થતી ગય અને આગળ ધધતા ગય ત્યાં આવે વાંસની
 લાકડીવાળાની દુકાન મહાત્માજી પોતે પોતાની પામે બે પૈસાના દામની વાંસની લાકડી
 લાવ્યા હતા આ દુકાનદારે વાંસને જે એપ ચડાવ્યો હતો તે ભુલાવામાં નાંખે એવો હતો.
 આપુને એણે એક લાકડી બેટ આપવા માડી ત્યારે કહ્યું કે મારી પાસે આ છે, પણ
 પેલાનો આગ્રહ એટલે બેટ સ્વીકારવી પડી અને પછી એ ડો લીધો આપુના દેરાગા
 જમનાલાલજીએ હાથમા અને સૈને એઓ લાકડતા ગય, 'દેખો, આપુકો બગબર દેખને
 દો બાકો દેખને દો જેરાગણીજી, અથ આધા ઘટા બાકી હૈ.' વગેરે વગેરે. બનારસનો
 કીમતી વણાટ તથા પાટણના પરાળાનો વણાટ જોઈને 'ધીજ્જના નમૂના છે એ બધા'
 એ ઉચ્ચાર્યું. કલાલવનમાં એમણે ધણો સમય વિતાવ્યો. ચિત્રોની લગોલગ લોકો ન પહોંચી
 ગય એ માટે સાદા બાણુનો કંઠે કંથો હતો તેનો અમુક લાગ કપડાવાળો અને બીજો
 લાગ કપડાવગરનો જોતાં ન 'સું તમને પૂરતી ખાદી નથી આપવામાં આવી કે આ કંઠે
 ખાકી છે?' વસ્તુચિતિ જુદી હતી. જ્યાં જ્યાં નમૂનાના નાનાં કપાટો હતાં ત્યાં ત્યાં સ્વચ્છતાએ
 કંઠેરાનો એટલો લાગ કપડાવાળો રાખવામાં આવ્યો હતો. કલાલવનમા પાણીના ઘડાઓ
 અમુકઅમુક અંતરે રાખવામાં આવ્યા હતા. 'આ કુંભારકલા દેખાડવા માટે છે કે?'
 બોમિયાએ કહ્યું, કે નંદલાલબાણુ તો કલાકાર એટલે અક્સ્માત સમયે પાણી હાજર જોઈ એ
 એ માટે એમણે આ ઘડાઓ ગોઠવ્યા છે અને ઘડાને ઠેકાણે એક ખાલદી જોઈ એટલે આ
 વિવેચક પૂછ્યું 'નવીનતા ચાલુવા આ ખાલદી કે?' સર્પોનો મંચદ દેખાડવા એના નિષ્ણાત
 શ્રી. કૌલે મહાત્માજીને ધણું દેખાડ્યું એર વિનાના સર્પોની માહિતી અને એવા સર્પો બહાર
 કાઢીને સૈને હાથમાં આપ્યા વગેરે વાતો જતી કરીએ. 'ચક્રમૂલ'—બૂલબૂલૈયા—માં મહાત્માજી
 અને જમનાલાલજી રેશ. પછીથી એમની માથે માર્ગદર્શક પણ ગયો, નહિ તો સમય ઝાઝો
 જાન. પણ સાત કાફા ફરવામા પા કલાક લાગ્યો. પણ એ સમયે એકએક પ્રેક્ષક તથા પોતે

જે વિનોદ અનુભવી ગણા હતા તેનું ચિત્ર મન ઉપર જ જડાયેલું ગઈ શકે. અને પછીથી તો જૂલશૂલૈયાવાળાને જે પ્રમિદ્ધિ મળી તેથી એને ધણો ફાયદો થયો.

મુઢાકાતો, વાતો વગેરેના મારફતે મહાત્માજીએ પ્રદર્શનને વધારે મરમ ખનાવવાનો વિચાર રાખ્યો છે અને તેથી ખીબ પ્રદર્શન સમયે તેઓ પોતે જ પ્રદર્શનને મુકામે બે મહિના પહેલાં બેસવા ઇચ્છે છે. અને પ્રદર્શનને શુરુનું મુક વ્યાખ્યાન ખનાવશે. ખાદીના ભાવિ વિષે વાત કરતા ખાદીમાં કામ કરનારાઓને એમણે ઝંઝૂમતા વાદળોથી તથા આગામી મરડેથી ચેતવ્યા હતા, 'તમારી શ્રદ્ધાના અને કામના પ્રમાણમાં ખાદી આગળ વધશે.' અલાહાખાદની સ્વદેશી પ્રચારક સભાના ચિત્રો ને આલેખો, તામિલનાડનાં દારૂનિષેધપ્રવૃત્તિના કટાક્ષચિત્રો, પ્રદર્શનના દિંદી લિપિમાં લખાયેલ કેટલાય આલેખો વગેરે વગેરે જોતાં આપણે યાકી જઈએ એમ હતું.

તા ૮મી એપ્રિલ આવી પહોંચી. અલાહાખાદની કાગેવારી મમિતિની મત્રણા અધૂરી રાખીને નેતાઓ મોતીનગરમાં આવી પહોંચ્યા અને તે દિવસથી નગર વધારે પ્રવૃત્તિમય, ચેતનપ્રદ અને જગૃત બન્યું. રાષ્ટ્રપતિની મયના અનુસાર મરઘમ બહુ માલુ ગખવામાં આવ્યું હતું ગષ્ટપતિ પગપાળા કેડે મોતીનગર પહોંચવા ઇગરો ગખતા હતા, પણ તેમ કરવું અશકય થયું. સ્વયંસેવકને ઘોડે ચડવું પડ્યું લાહોરના ઘોડેચાર જવાહરલાલ આજે એ ઘડમાં નહોતા, પણ ગષ્ટતેજ તો એ જ હતું લખનૌએ રાષ્ટ્રપતિને યોગ્યરીતે મન્માન્યા.

અયોગના વિષયવિચારણી સમિતિ મળે અને મધારમાં કારોવારી સમિતિ ઇગરો ધડે. આમ તા. ૮થી તે કેડે ૧૩ સુધી ચા'યા જ કર્યું. રસાકસી હતી. મતદેર હતો. વિચારણામાં કચારેકકચારેક વિખવાદ ચાલતો. કચારેકકચારેક કામ સ્થગિત કરવાના પ્રયત્નો આવતા, ત્યારે મોતીનગરથી લગભગ ચાર માઈલ દૂર વસતા દિંદના મલાહકાર મહાત્માજી પાસે નેતાઓ મેડી જતા. અને આ નિત્યનવીન છુટ્ટો માનું સાંત્વન કરી શકતો

વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્ન સુખ્ય હતો આદારવીકારનો પ્રધાનપદોનો પ્રશ્ન રાષ્ટ્રપતિની ઇચ્છાને ખાતર આધો દેલાયો. એનો નિર્ણય—ગણપુરુ સ્વીકારતી તરફણમાં જ ચાત—ચયો હોત તો પગિરિચિતિ બદલાઈ જત, તડા પડત અને જવાહરલાલને હારે આઘાત પહોંચત! અને એ પ્રશ્ન આટલો બધો મહત્વનો શા માત્ર લેખાવો જઈએ 'આ વિષયમાં મત્પ્રભૂતિ જેવાને માંભળવાનો અમૂલો અવગમ કેઈ ન જ ચૂકે, ક્વીશ્વર તાદ્દલમિહજી, આચાર્ય! નરેન્દ્રદેવ, ખાણુ મેપૂણાનંદ, અચ્યુત પટવર્ધન જેવાને માગગવામાં મળ પડતી હતી. પણ આચાર્ય કૃપાલાની, ડો. પદ્મભિ-સીતાગમૈયા કે શ્રી. જયગમદામ દોલતગમ ગિલા યાય ત્યારે ઐતૃવર્ગ ચેતનવતો થઈ જતો. ખાદીનો નિયમ કાઢી નાંખવાના સુધારાનો વિગ્રહ કરતી વેળાએ કે મહામલા જનતાની છે એ પુગવાર કરતી વેળાએ જયગમદામની હૃદયછટા મુગ્ધ કરનાર હતી. એમના વાકચે-વાકચે ઓજમ હતું, એમના શબ્દેશબ્દે સ્વગજની સાધના હતી. આચાર્ય કૃપાલાની એટલે કુદાડો—કુદાડી. પણ જોઈતું જ પ્રમાણુમ ચીરે. દલીલમાં કે જટામાં એમને આપણે ધણે ઊંચે આમને બેઠાડીશું. વિષયવિચારણી સમિતિમાં કે પુ'લી બેઠક સમયે જે જે વક્તાઓના ભાષણો થયા એ ઉપરથી એક વાત એ પણ મિદ્ધ થઈ કે ભલે વાકચાવલિઓ લડાવના, અંગયેષ્ટો કરતા કૃત્રિમ મહાન વક્તાઓ આપણે ત્યાં ન હોય, પણ મમર્થ વક્તાને ટક્કર

માટે એવાં હૃદયગમ ભાષણો કરનાર ગણેશવંકો તો છે જ. ખુદ્દી બેઠક વેળાએ ખેડૂતનો દરાવ રજૂ કરતાં બૂલાભાઈએ જે વાર્તાવાર વહેવડાવી હતી તેથી કેટલાય શ્રોતાઓ ખૂબ ગણ થયા અને બૂલાભાઈને માલગવાનો પ્રયંગ મળવા માટે ઈશ્વરનો પાડ માન્યો.

આ વેળાએ મુખ્ય દગવા રજૂ કરવાનું કામ શ્રદ્ધેશ ગળેદ્રખાણુને સોંપવામાં આવ્યું હતું. રજૂ કરતી વેળાએ એમનું બોલવું સામાન્ય કોટિનું, પણ ચર્ચાને મમેટતાં એઓ જે શ્રોત વહેવડાવતા તે પુનિત પ્રવાહ હતો. એમની ખૂબી માત્ર એમની દલીલોમાં કે માદી હિંદી ભાષામાં નહોતી, પણ મામનો તોડવામાં એઓ જે મીઠાગ વાપરી શકતા તે આપણા મરદાર વલ્લભભાઈમાં હોત નો મરદારના ભાષણ પ્રત્યે જે થોડોક અણગમો પેદા થયો તે ન થવા પામત, પણ મરદારના અને રાજદ્રખાણુના સ્વભાવમાં ફરક છે એવું પણ ખરું કે મરદારની તીખી જીભ ન હોય તો કેટલાક મર્યાદાઓ ઓળંગવામાં મણા જ ન રાખે. ખુદ્દી બેઠક વેળાએ દેશી રાજ્યોને અંગેના દગવની ચર્ચાનો ઉત્તર જે રાજદ્રખાણુએ આપ્યો હોત તો સામા પક્ષમાં આજે દેખાતી ક્ષણિક કડવાશ આવવા ન પામત. દેશી રિવાસત વિષેની ચર્ચામાં બંને પક્ષે કેટલુંક કેટલુંક અગ્રગુત બોલાતું હતું એમ પણ થતું કે મરદારના ભાષણની વચ્ચે જવાલજવાળો રોલતા નહોતો. મહામના માલવીયજીનું આ બેઠકમાંનું નાનું ભાષણ અસંગત હતું. એટલે મરદારે એમનો જે જવાબ આપ્યો તે બંધુ કડક હતો કે સત્યથી વેગળા નહોતો. ગોવિંદવલ્લભ પત, અણુસ કલામ, જમનાલાલજી વગેરેના ભાષણોની વીગતવાર ચર્ચા શુ કામ કરીએ? અંધારણમાં ફેરફાર, મહાસલામા મજૂરોને—ખેડૂતોને તેમના મડોને સીધીબીધુ પ્રતિનિધિત્વ અપાવવા વિષેનો કેટલાક મિનોતો આગ્રહ, એ ત્રિવિધ બીજા ચર્ચાના વિષયો નહોતા. કગાળી મહાસલામાએ સ્વરાજ્યની વ્યાખ્યા સમાત જે એકવીસ કલમી દગવ ધડથો હતો તેને જ અનુરૂપ ખેડૂતો વિષેનો દરાવ આ સમયે થયો છે. એ દરાવ મહત્વનો છે જ. સુભાષચાણુની ગિરફતારીના અમાચાર પહેલે જ દિવસે આવ્યા અને રાષ્ટ્રપતિએ એ સળધી જે ઉદ્ગારો કાઢ્યા તે સૌને મંતોપ આપનારા હતા એટલું જ નહિ પણ જગાળના પ્રતિનિધિઓના મનમાં જવાહર-બોઝ વિષે જે ગેરસમજો હતી તે એ ઉદ્ગારોથી નાખૂદ થઈ.

મહાસલામાને ભવ્ય મડપ (૬)—સલાપટ—હજી રચાતો હતો. એનું મુખ્યદાર સ્વગભ્ય-સોપાન શુ ગ્યવામાં આવ્યું હતું. એના ઉપરની સાદી ચિત્રકલા આર્થાવર્તની ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ દશાની મુચક હતી. દરેક ચાલલે ત્રિરંગી છત્રીઓ કલાદષ્ટિએ દીપતી હતી. રાષ્ટ્રધ્વજોની હાર, સત્રાવલિઓ, વ્યામપીઠ, વક્તાપાટ વગેરે હમેશ મુજબનાં પ્રમુખોના સરઘસમાં મહાત્માજી કેવી રીતે આવી શક્યા? એઓ તો અત્યારે મહાસલામાના સલાસદ નથી. રાષ્ટ્રપતિ તથા મહાત્માજીની શરતચૂક થઈ હશે? સ્વાગત ગીત, ઇતર ગીતો ગવાયાં. ત્રણ દિવસ જવાહરપ્રશસ્તિઓ હતી. પ્રમુખની દરખાસ્ત મુકવાની રીત તો નીકળી ગઈ એટલે કાશીના પડાજી શ્રીપ્રકાશજીએ પોતાનું સ્વાગતાખ્યદ્ધ તરીકેનું ટ્રેંક, સુદાસરનું ભાષણ વાંચ્યું અને પછી રાષ્ટ્રપતિએ પોતાનું લાણુ, અવ્યાસપણું ભાષણ શરૂ કર્યું. લગભગ સવા બે કલાક સુધી રસ ન ટકા શકે એ દેખીતું છે. એમના ભાષણની અમાલોચના જુદા વિષય છે. રષ્ટ્રપતિના અને હૃદયશુષ્કતા, હિંદનેતા પ્રત્યેનો પોતાનો આદર વ્યક્ત કરતી વેળાનો એમનો ગદ્યગદિત થતો કડ, અને એ જ મહાન પુરુષના વિચારોથી ભિન્ન મતપ્રદર્શન અમયની એમની

દિંમન, દેશની પગધીનનાથી યતી મૂજવણ એમાડગાપણુ એ એમના ભાષણના વિશિષ્ટ લક્ષણો વિવાદમય વિષયો ઉપર જો પક્ષના ભાષણોની મમતુલા જળવાઈ ગયું એ માટે એઓ જે ક્રમ ગોઠવના હતા તે ન્યાય હતો, મતગણતરીમા એઓ કાળજી ગખતા તે સ્તુત્ય હતી, મનાતની વાવનાથ આવતું ધાધવ કદાચ યશે તે મમયે શિરતનો જે પાઠ એમણે પ્રેક્ષકોને તે સ્વયમેન્કોને ભણાવ્યો તે સમગ્રણીય ગૃહેશ કોઈકોઈકેવેળા એઓ આમગ થઈ જતા, મહેજ અનુગતું કરી એસતા એ મિરાય એમની કાર્યપદ્ધતિ આદગણીય હતી ત્રીજે દિવસે મોટી ગત મુધી કામ ચાલ્યુ છેનટના દરાવને અતે એકના ઉપમદારનુ ભાષણ કવવાને અદ્યે એમણે એવાદે વાક્યોમા એકનો અત આપ્યો એ આશ્ચર્ય ઉપભવનાર હતું, એમાય પોતા વિષે Now going into obliation એ ઉદ્ગાર કાઢ્યો તે સાભળનારને ખૂંચ્યો શુ જવાહરને દરાવોથી મંતોય ન થયો ? શુ એકબીજા પરસ્પરના વિચારોને મમન્વય કરીને કામ નથી કરી શકવાના ?

હવેથી એકની ઝણ મદવાગે, ફેલ્ડઆરી-માર્ચને અદ્યે ડિસેમ્બર ગતની એકમા કાઈ કેન્કાર યશે ? ગતની એકમા પ્રતિનિધિઓમાનો મોટો ભાગ ચર્ચા મમયે કા તેા વાતો કગ્તો જણાય છે અથવા ઊંધતો દેખાય છે અદુજ એાછા પ્રતિનિધિઓ ચર્ચાઓ પચાવીને મન આગે છે જગાળતા પ્રતિનિધિઓનો મોટો ભાગ દારાખારી મમિતિ માગ્દત વિષય વિચારણી મમિતિમા જે દગવો મજૂર યયા હોય તેનો વિરોધ કવવાનો મંકરુપ કરી એકો હતો, અને તેથી મતગણનાના મમયે જે ભાગ પાડવા પડતા હતા પણ આવુ તો યયા જ કગે ધર્મણ અગારો પાડગે અને એમાથી જવાલા ઊંઘે કે જે પાગતગ્યનુ ભણણ કરી સ્વાતગ્ય મદિરે આગની મમી આપગે

મન ૧૯૩૫ જેઠકવમગનું મયુ ૧૯૩૬મા જે એન્કો—એપ્રિલની ચર્ષ, અને ડિસેમ્બર મામમા મદાગાધૂ પ્રાતમા યશે લોમ એ છીએ, મદાગાધૂ એકમા કેની અવસ્થા મખે છે ? લખનવી, મુમઈગરી, કગચી જેવી, કે અમદાવાદની ૧૯૨૧ની એક વેળાનો, કે ગોતાના પ્રાતની જાત પાડની મદાગાધૂ ? આશ છે કે દિનપ્રતિદિનની એકો વધારે ફજાગ્ર નીવડે નથા જે ઉદેશે મો મૂઝી ગયા છે તે આશય નહેયો પાગ પડે ઈશ્વરની દયા ને માનવ પ્રયત્ન કાર્ય મિદ્ધ કગે *

(ગુણગંધ)

તું અછૂત ?
 એક ઘાપનો જ બેટડો તું માનવી અછૂત ?
 લખ્યું ન કોઈ ગ્રન્થમાં—
 ‘ અછૂતને અડાય ના ’,
 કુશનમાં, પુરાણમાં, ન વેદ ધર્મશાસ્ત્રમાં. ૫
 દલીલને દબાવવા ?
 ગરીબને સતાવવા ?
 ધર્મરૂપ ઢાલથી જ અધર્મને નિભાવવા ?
 મળી ઘણા ઝરેઝરા—
 વહે સરિત્ નિર્મળા; ૧૦
 ઝરા, સરિત્, સિન્ધુ સર્વ ગાય ગાન ઐક્યનાં.
 પુષ્પને દ્વિરેક ગેલ,
 વૃક્ષને વિટાય વેલ,
 જિજ્ઞે ઉબાણી નિત્ય સહુ મળી સમૂહમાં.
 પાંખ પાંખ જોડતાં, ૧૫
 આંચ આંચ પ્રોવતાં,
 બેવડો મુરખ માદ સારસાં ગજાવતાં.
 સજીવમાં, અજીવમાં,
 બધેય બન્ધુભાવના,
 મરે શું કામ માનવી તું એકલો ગુમાનમાં ? ૨૦
 છૂટા પડી કુવાય ના,
 જુદા થઈ જિતાય ના,
 એક માત્ર, એક તાત્ર, તે છતાંય અડાય ના ?

પરદેશી વનસ્પતિ

મુદ્રેશ દીક્ષિત

એમ. એસ. સી., એમ.એ.

આ પૂણા દેશમાં દાનરો વર્ષથી નવીનરી પ્રગ્ન પરદેશી વેપાનવચ્ચુર કે ગજપાટ ક્રમી વગી ગર્ભ છે તો જતા એ પ્રગ્ન પરદેશી મટી નવેશી પણ બની ગઈ છે તે જ પ્રમાણે અગાધ કાળથી જીવતા પ્રાણી અને જાડપાન એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં અનેકાઅંતર રીતે પ્રમગી ગયા છે આપણા ગુજરાતમાં એવા કેટલાય છોડ અને ઝાડ છે કે જે પરદેશી મટી નવેશી બની ગયા છે. દરમી રીતે કળાસઃ જળસાટે, પગનવાટે કે જીવતા પ્રાણીનો મદદથી જુદેજુદે સ્થળે પહોંચી ગય છે. જોઈ રીતે માણુગમન છુદિપૂરે જાડપાન અને પ્રાણી મોખ, ઉપયોગ કે ઉદ્યોગ સારુ દેશોમાંથી વાસી વમાવે છે.

આપણા દેશમાં આગેથી માટી અંગ્રેજ પ્રગ્ન સુધ્યાએ નવીનરી વનસ્પતિ દાખલ કરી છે. ખાગ કરીને મોળમી મદીમાં જગતમાં ફેરફારો કરતા પેરુગીઝ લોકોએ જૂના અને નવા દેશોની વનસ્પતિનો અદ્યય કાવો બોલે છે જાડપાનના આવા ફેલાવાનો ઇતિહાસ સમય દોય તેટલો જ સમતકાગિ મેય જ્ઞાન આ સ્થળે એનો જગાય લાગે ઉદ્ભવ કરી શકાય એમ નથી. ગુજરાતના જીવનમાં વચ્ચાર્ક મચેલી કેટલીક પરદેશી વનસ્પતિનો જાખો અને આછો ઇતિહાસ મટેજ દોગવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે આ વનસ્પતિમાં ઘણી તો આપણને દરોજની ઉપયોગી છે અને કેટલીક અસમતા વચ્ચેનાતર્વા મહેમાન જેવી રીતે આપણે વસી ગઈ છે જગતની નવીન વનસ્પતિ કોઈ એક પણ દેશમાં જામી જ ન શકે ખામ કરીને આ પ્રદેશના છોડ ગરમ પ્રદેશમાં જામી જ તેમ જ એ જ પ્રમાણે ગરમ પ્રદેશના છોડ શીત પ્રદેશમાં ન ફાલે આબોધસ વનસ્પતિન જીવન નિર્માણ કરે છે

ગુજરાતમાં દક્ષિણ અમેરિકાના ઉખુ પ્રદેશના પળા છોડ આપણા છે એમાંના પણાખગ છેલ્લા ચાર્મે રણમાં આવ્યા છે મીનાક્ષ જેવું નવેશી મનાવુ જાડ મોળમી મદીમાં પેરુગીઝ લોકોએ જાજિવથી આણી સ્થાપ્યુ છે તે જ પ્રમાણે મરુઈ, તમાકુ, ખટારા અને સક્રિયા પન્ એ જ લોકો અમેરિકાથી લેના આવ્યા તમાકુનો પટેલો દમ અકમળ બાદસાદે મારેલો એમ કહેવાય છે તમાકુ ગુજરાતના ખેડૂતનો પિતે અને ઘણા માનુસનું અમન ઘડ પડી છે પરન્તુ ખટારા તો તેથી પન્ ચડી ગયા છે એકાદશીમાં તે ખાઈતે ઉપરામ કરી શકાય છે ખટારા શબ્દ અગ્રી છે એ ઉપરથી તે મુલમીમાં મમ્મમાં દાખલ થયા દોરા વેર્ષએ આ ઉપરાન કાલુ, ખાંચપો, પીમી ફેરુ, ચીક અને નેપાળી (Jatropha) અમેરિકાનાં વતની છે ઉપરા જાડપાન આપણને ઉપયોગી છે, પરન્તુ નારંગી થોર (Opuntia-cactus) પણ ના અમેરિકાનો વનની છે એ થોર માંનાં દિદુગનાનમાં જડ ઘણી એક છે કેલ્યાઃ શહેરમાં એને વધતો અટકાવા આશ્ટેલિયાથી 'કાયનિયન' જીવડો આપણ કહેવા પડ્યો છે આ જીવડો એના

રસને ચૂસી લઈ તેનું સત્યાનાશ કાઢે છે એનું લાલ ફળ દેટલેક રથળે ખવાય છે. આજ પ્રમાણે 'એગેવ'ના છોડ આ દેશમાં ગમે ત્યાં જોવા મળ્યા છે.

અમેરિકાના મેક્સિકો પ્રદેશમાંથી જાતજાતના છોડ આવેલા છે. રામખાવળ (Parkinsonia), વિલાયતી આમલી (Pithecolobium dulce), ગમફળ અને યુગનેવલિયાના ઉપયોગી છોડ એ દેશના વતની છે. ગમખાવળના છોડ કચ્છમાં ખડું છે. વિલાયતી આમલીના ખી ઉપરનું જાવની જેવું સફેદ પડ ખવાય છે એની ઘણી સારી જાત વડોદરામાં થાય છે. જેમ માગ માણસના રોળામાં એકાદબે ચોર અને બદમાશ પણ આવે તેમ વગરકામના ઉપદ્રવ જેવા એકબે છોડ પણ આવેલા છે. આ બે છોડ તે દારૂડી (Argemone mexicana) અને વિંછડી (Martyria diandra). દારૂડીને કેટલાક 'હેમપુષ્પા' જેવું અલકૃત નામ આપે છે એના ફૂલને દાય અડકાડતાં જ તેની પીળી પાંખડીઓ ખરી પડે છે એ છોડ અફીણના વગનો છે. વિંછડાના ફળને વાધના જેવા બે નહોતર હોય છે. પર્યાવો છોડ આંજિલથી આવ્યો છે. એના દૂધમાંથી 'પેપરીન' નામની દવા તીકળે છે. પર્યામા નર અને માદા છોડ. ઘણુખરુ જુદા હોય છે બગીચામાં વવાતો ગુલબાસ નામનો છોડ પેરુથી આવેલો છે એને અંગ્રેજીમાં 'પેરુની અમ્મખળી' (Marvel of Peru) અથવા 'ચાર વાગ્યાનો છોડ' (4 o'clock plant) કહે છે.

જગતના ઘણા દેશોમાંથી ખીજા જાણીતા છોડ આવેલા છે અંજીરનો છોડ પેસેરદા-મનથી આવ્યો છે. એનું વાંવેતર પૂનામાં થાય છે, અને ગુજરાતમાં યદ્ય શક એમ છે પહેલાના વખતમાં એક જૂની કહેવત હતી કે 'જે જાવ જાવે તે પાછો નાવે; અને આવે તે પગિયાના પગિયા ખાવ એટલું લાવે' ધન માટે તો આ કહેવત વેપારી તરફ, પરંતુ એટલું તો ખરું છે કે ઘેરઘેર માડવા ઉપર ચડાવાતી રગુરવેલ અને આહુતિમાં ચક્રેચક્રે કપાતું ભુંડું કહોળું જાવાઈ આવ્યા છે—અને પગિયાના પગિયા તે ઉછેરે છે અને ભોગવે છે તે જ પ્રમાણે જુરી અથવા કેઝુરીનાનું જાડ આસ્ટ્રેલિયાથી આવ્યું થયું છે એ જાડ ઉપયોગી છે. એના ફાલમાં માગ થાય છે ઘણુખરું દરિયા પાસે જો છે. તોરફતે આ જાડને 'Old Casuarina Tree' નામની કવિતામાં અમર કર્યું છે. 'આકાશ લીંબડો' (Millingtonia) સીબડાના વર્ગનું નથી, પણ જૂસના વર્ગનું છે એનાં જાડ ઘણાં ઊંચાં અને એનાં મહેદ ફૂલ ઘણા મુલામિત હોય છે આ જાડ મલાયાથી મુમાફરી કરતું આવ્યું છે. એનાં ફૂલની સુવાસ એટલી મધુર આવે છે અને એની ઊંચાઈ એટલી હોય છે કે એને જોતાં આકાશ તરફ નોઈ રહેવાય છે. ઉનાળે પાંદડાં ખેંચી લાલચોળ ફૂલોથી ઊભરાઈ જતું ગુલ-મહોરનું વૃક્ષ માડાગારકરથી અક્ષવનના બળવા પહેલા આવ્યું છે.

ગુજરાતની વનસ્પતિને અરેબિયા-આફ્રિકાની વનસ્પતિ જોડે જોડતું માન્ય છે તેટલું ચીન-મલાયા માથે નથી. છતાં ઇન્ડિયન-આફ્રિકા અને અરબસ્તાનના ઘણા જ થોડા છોડ યુદ્ધિપૂર્વક લવાયા છે. આફ્રિકાથી આવેલા છોડમાં ચોરઆમલીનું (Adansonia digitata) મહાવૃક્ષ આરબ લોકોએ કાઢિવાવાડમાં દાખલ કર્યું છે. આ વૃક્ષ ખડું લાંબા કળ સુધી જીવે છે, અને એના ચડનો ઘેરાવો (૩૦ ફૂટ) પાંચ માણસની બાધમાં આવે એટલો મોટો હોય છે આયોફાલમનો બગીચામાં વવાતો છોડ પણ આફ્રિકાનો વતની છે. આ છોડનાં પાંદડાંની ધારમાંથી નવા છોડ ઉત્પન્ન થાય છે, એ એની અમ્મખળી છે.

આ ઉપરાંત તાજૂથ અને દિવેલી (એગી) એ જ દેશના અમલ નતની છે અળસીનો છોડ ધનિતથી આવેલો છે લાગેના છોડ અસ્ય મધ્ય એશિયાનો વતની છે, પરંતુ આને તો સાધુબાવાથી માડી મહાદેવ સુધ્ધાને સોમગમની ગળ મારે છે બાવ ઢરણ (Nerium) નો છોડ એશિયા માર્ગનગનો ગહેવાસી છે એ ડોનું દૂધ ઝેરી છે

આપણે જો આપણા આહાર તરફ નજર કરીશું તોય તેમા ઘણા પરદેશી તત્ત્વો દેખાશે કુળી કોનીકલાવર, ટોમેટો (અમેરિકા), કુદીનો (ઇરાન) વગેરે જાતજાતના છોડ પરદેશી છે એકદરે દેશી કગતા પરદેશી શાક આપણો વધારે આપે છે છે વામા છેલ્લે હમણા જ મનુગિયાથી 'મોયાગીન નો છોડ ગુજરાતમા વમાના અણુયો છે એનું વાવેતર પણ ઘઈ ચૂક્યું છે જતે દિનમે એ છે તદ્દન સો ટમ સ્વદેશી ઘઈ બલ્ય તો અન્યથ ઘઈશ નહિ

પરદેશી વનસ્પતિનું આક્રમણ આપણા દેશ ઉપર થાય છે એવું કાઈ જ નથી વિના વતમા તો માગ સારા છોડ અને તેના બી એકા કુવા દૂરદૂરના પ્રદેશમા માહમિકા (explorers) મોગનાય છે ઠાસમીગ અને ટિમેગના ટ્રોલાય છોડ હગડમા વમી ગયા છે કાશ્મીરનો પચોલીનો છોડ ફ્રેચ લોકો ફાસ જાઈ ગયા છે અને કાન્મમા તે એટના પ્રમાણમા ઉછેગના માડયો છે કે પચોલીનું અત્તર, તેન અને પાદડા આગ કાન્મ નિનારા કરે છે હજુ આપણા લોકોનું લક્ષ્ય પરદેશથી ઉપયોગી છોડ લાવી ઉછેગવા તરફ દોરાયુ નથી દેશને તાયેવત બનાવવા વનસ્પતિ કુદગતી સાધન છે જેણે આપણા દેશમા ચોખાનો કે કપામનો પહેલો છોડ ઉછેરો હશે તેણે લક્ષ્મીના છોડ વાન્ના એમ ગણાય પરદેશથી આયાત થતો નિર્જીવ માન વપરાઈ જતા ફરી આયાત કરવો પડે છે પરંતુ પ્રાણી અને છોડ એક વખત આયાત ન્યાં પછી વાવન્ગ દ્રઢિતાકરો આયોઆપ ટકે છે દેશની ગરીબી દાળવાનો આ એક મહેયો ઉપાય છે

પરદેશી વનસ્પતિ આયાત નરતા પહેના તેની ઉપયોગિતા અને આપણા દેશના બીજા ઉપયોગી છોડ ઉપર થનારી અમ વિચારવી જોઈએ પરદેશના—હગન અગમસ્તાન, ઇગાન્, આફ્રિકા અમેરિકા અને આસ્ટ્રેલિયાના ઘણા છોડ ગુજરાતમા વમાથી શકાય એમ છે યુકેનીપ્ટમ (Eucalyptus citriodora) જેવું જાડ બમગમા ઊગી રોકે તો આપણે ત્યાં પણ ફાની શકે તેની જ રીત કનાય (Populus alba) અને જુજાગ (Zizyphus Spina-christi)ના જાડ પણ ગેપી શમય જગદાણ ખજૂર અજીર દ્રાક્ષ આનિય પીચ પીસ્તા અને કવીન્મના ફળજાડ પણ ઉછેગી શકાય એમ છે આ જા ગરમ અને સુક્ષ્મા પ્રદેશના છે આવા ઉપયોગી છોડથી ખાનો વધારો અને લોખની તદુગસ્તી ઉપર જે અમર થાય છે તે હાનરો લોમદવનથી પણ નહિ ઘઈ શકે વનસ્પતિ એ પ્રાનની ગરકૃતિનું એક માપ છે પરંથી મતગમી મદી સુધીનું પુરોપિનન પ્રાનનું હિંદ ઉપર આક્રમણ તેગના ગળી અને ચા જેવી વનસ્પતિ મારે જ હવુ

વ્રતવિચાર

શામળ કવચ આલગિયા

વ્રત વિષે એ જ માણસોએ વિચાર કર્યો છે એક ગાંધીજીએ અને બીજા મે. ગાંધીજીના વિચાર જોણે વાંચ્યા હોય તેને સુવિદિત છે. મારા વિચાર જે વાંચે તેને વિદિત કરવાની રજા લઉં છું.

ગાંધીજીના વિચાર અને મારા વિચારને કંઈ સ્પર્ધા નથી તેથી અમારા બંનેના વિચારોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કેઈએ કરવો નહિ. તેમજ ગાંધીજીના વિચાર વાંચ્યા, હવે આવા રેંજુપેજના વિચારો શુ વાચવા, એમ ગણીને તમે આ નહિ વાચો તોપણ ગેરલાલ તમને જ થશે ગાંધીજીએ જીવનનાં અનિવાર્ય ત્રેતો શીખવ્યા હશે, તો હું એ અનિવાર્ય ત્રેતોને પાળવાના કિમિયા શીખવવા માગુ છું.

માર્ક ટ્વેને એક દિવસ એવું વ્રત લીધું કે દિવસભા એક જ બીડી પીવી, અને તે રાત્રે સૂતી વખતે પીવી. રાત્રે સૂતી વખતે પીવી એ તો જીંધ સારી આવે એટલા માટે. બાકી, એ કંઈ વ્રતનો વિભાગ નહોતો.

તે જીણી સિગરેટ વાપરતો. બેત્રણ દિવસ આમ ચાલ્યું. પછી તેણે વિચાર્યું કે એક જ બીડી પીવી એવું મારું વ્રત છે, તેથી કંઈ આ નાનકડી સિગરેટ જ પીવી એ કંઈ જરૂરનું નથી. એટલે ચોથા દિવસથી તેણે મોટી સિગરેટ શરૂ કરી રાત્રે સૂતી વખતે તે એક જ સિગરેટ પીતો; પરંતુ તે એકવાર અરધી અને બાકીની અરધી કલાકને અંતરે. પછી તો આ વિચારને તેણે વિકસાવ્યા કર્યો અને બીડીનું કદ વધારતો ગયો અડવાડિયા પછી તેણે એક મોટા ટોટા લેવો શરૂ કર્યો. તે સાંજના ચાર વાગ્યે પા, છ વાગ્યે પા, નવ વાગ્યે પા અને અગિયાર વાગ્યે પા, એમ એક જ બીડી પીતો અને વ્રત પાળતો. એમ બીડીનું કદ વધારતાં તો એવડું મોટું થઈ ગયું કે પછી બીડીનો બોક્કીંગ મીક તરીકે ઉપયોગ પણ થઈ શકે. એ લાકડી જેવડી બીડી તે આખો દિવસ ચાલુ પીધા કરતો અને એક જ બીડી પીવાના વ્રતનું તેણે છેવટ સુધી પાલન કર્યું હતું.

વાચકને થશે કે ધન્ય માર્ક ટ્વેન તારી અનન્ય શુદ્ધિને! પરંતુ તેની શુદ્ધિ અનન્ય નથી. એટલી શુદ્ધિ તો અમારા ગામની ડોશીઓમાં પણ છે.

અમારા ગામની ડોશીઓ ઘણા તહેવારોમાં એક જ વખત જમવાનું વ્રત પામે છે. હવે 'એક જ વખત જમવું' એ અનિશ્ચિતાર્થ પ્રયોગ છે એ શબ્દસમૂહમાં 'વખત' શબ્દ તો સાવ નકામો છે. 'એક જ વખત જમવા'ને અને 'વખત'ને કંઈ સંબંધ નથી. એક માણસ પાંચ મિનિટમાં જમી રહે અને બીજો માણસ પચાવન મિનિટમાં જમી રહે, તો પહેલો એક વખત જમ્યો અને બીજો અગિયાર વખત જમ્યો? અથવા પહેલો માણસ પાંચ મિનિટમાં જમી, ગામમાં જઈ, પોણી કલાક પાછો આવે અને ફરીવાર જમવા જોએ અને ફરી પાંચ મિનિટમાં જમી રહે ત્યારે હજી બીજો માણસ પોતાનું પચાવન

મિનિટનું જમણું પૂરું કરે તો પેલો માણસ એ વખત જમ્યો અને બીજો માણસ એક જ વખત જમ્યો ! ત્યાર 'વખત' સમ્પદ આપણને આમા ઉપયોગી થતો નથી. એમ કહેવામા આવે કે પેલો માણસ તમા પોણી કનાક પરચૂરણ કામ કરી આવ્યો અને પછી ફરી વાર જમવા મારે મારે તે મે વખત જમ્યા તો ધારે કે તે કોઈ માણસ પાત્ર મિનિટ નાનમા જમ્યા પછી અગધી કનાક મુધી કોઈ ફરીનાર પીગમવા આવે ત્યા મુધી પકિતમા જ એસી ગડું અને અગધી કનાક ફરીનાર પિગમાય ત્યાર જમવાનું ફરી શરૂ કરે તો ને એ વખત જમ્યો !

ત્યારે એક વખત જમવાને અને જમવામા જમાડવામા આવતા વખતને તેમજ જમવા દરમિયાનના કોઈ પણ એ કોમિશન સ્થેના વખતના અવગતે કઈ મનઃ નથી અમારા ગામતી ડોરડીએ તેનો એ જ—અને માયો—અથ કરે કે કે એક જગ્યાએ બેસીને જમવું અને ને જગ્યાએથી લેવું થયા પછી કે આડુપાડુ ખરવા પડી તે જ દિવસે ન જમવું તેથી તેઓ એટલાણું કરવા માટે મવાગમા નવ વાગે ગાંધુ પાથરી એક જગ્યાએ બેસી જાય છે, અને મતોપ થાય તેટલું જમી ત્યા ને ત્યા બેસી રહે છે, ત્યા ને ત્યા જ બેગમેશ ફરીનાર બે વાગે જગે ઠ માજે જમે કે, અને એની રીતે એકગણું કરવાનું નવ પાળે છે ઊના બૂખી ગડુંતી નથી ! છુદિતો ઈ માક ટવેને જ ઇગંગે ગખ્યો નથી !

રજી 'એક વખત જમવા મા જમવા સમ્પદનો પણ અર્થ અનિશ્ચિત હોઈ તેનો અમારી ડોરડીએ એવા અથ ક્યો છે કે જેમ આમોઝઝામથી આપણને પોપણ મળે છે ઊના તે જમવામા નથી ગણાતું નેમ જ જેમ પાણી જમવામા નથી ગણાતું, તેમ અમુક બેત્રણ અનાજ અને મીઠા મિત્રાવતી વસ્તુ ખાવામા આવે તો તે જમવામા ગણાય નહિ. વળી જે વસ્તુ પોપણ આપતી નથી—જેમકે દવા—અને જે વસ્તુ ઊનગ માદા પાડે છે તેવી વસ્તુઓ જેવી કે પેડા, બગીચી ગધાતા કેળા, વામી પર્યાયા મડી મથેલા કાનુ વગેરે વસ્તુ ખાવામા આવે તો તો તે જમવામા ગણાય જ શેની ? તેથી એક વખત જમવાના વનમા તેમજ આખા દિવસના અપવામના નાનમા એ મધી વસ્તુઓ ખાઈને તેઓ પેટમાના જીવડાને મગ્યા નહિ દેવાનું અને નવપાવનનું એમ બમણું પુણ્ય એકીવખતે મેપાદન કરે છે

મારા એક મિત્રે પગ્ગેશી ખાડ ખાતી નહિ એવું વ્રત લીધું હતું પછી તેઓ પરદેશી માકર ચામા વાપરતા તેમના અક્રનના દેવાળા ઉપર અને દયા આવી મે તેમને મમજાવ્યા કે તમે તો પગ્ગેશી ખાડ ખાતી નહિ એવું નવ લીધું છે, અને ચામા તમે ખાડ ખાતા નથી પરતુ પીઓ છો, મારે તમારે માકર વાપરતી વધારે ખર્ચ કરવાની જરૂર નથી ત્યારે તેમણે મારી મનાડ મારે માંગે એટલો જધા આભાર માન્યો કે મારે ખુદા ચર્ચ ને તે જ વખતે તેમને ખાડની ચા બનારીને પારી પડી

નવ કોઈ દિવસ લેવું નહિ અને લેવું તો તે લાગતું નહિ ગરજ કે નવ લાગવામા આવે ત્યારે જે મોટા ડડાકો થાય છે તેથી આમાને રળી જ દાનિ થાય છે આપણને આપણા વ્યવહારમા વ્રતની દીવાન આડી આવે તો તેની નીચેથી કે તેની ઉપરથી

ઉપકા હુદ્ધિશાળી સ્ત્રીપુરુષોની જેમ સમગ્ર જર્મને આપણો વ્યવહાર ચક્રાવત્રો, પણ આત્માને નુકસાન પહોંચવા દેવું નહિ

પરંતુ વ્રત લેવાયાં જ લેવાતાં નથી. સાક્ષાત્તે આલકછેટનું વ્રત જન્મથી જ ચોટે છે. જૈન શાધુને અકસ્માત રીતે ગરમ કરેલું પાણી પીવાનું વ્રત દાક્ષાની માથે જ ચોટે છે. પેટને માટે નોકરી કરીએ તેમાં વખતસર અને નોકરીના પૂગ કલાક નોકરી પર હાજર રહેવાની ફરજ એ પણ એક વ્રતનું વ્રત જ છે. એ બધા અને બીજા ઘણાં વ્રતો હોય છે કાંઈ પણ માણસ વ્રતવગરનો નથી. વ્રત એ આ દુનિયાનો શાપ છે. પરંતુ હુદ્ધિથી વ્રતની નિવાસો ઓળંગી શકાય છે, અને આત્માને માન્યતાએ અને આખરે આખી ને આખી રાખી શકાય છે.

સ્વેચ્છાથી સ્વીકારેલા વ્રતને જ અખડ રાખવાનું આવશ્યક છે. પગણે લાદેલા વ્રતને ખાનગીમા લાગી શકાય છે કારણ કે પગણે લાદેલા વ્રતમાં આપણો આત્મા સદમત હોતો નથી તેથી તે વ્રતોમાં કંઈ આખરનો જ પ્રયત્ન હોય છે. સાક્ષાત્તે ખાનગીમાં દેડનું પાણી પીએ તો અલગતો નથી આપણે આપણી નોકરી ઉપર ગેરહાજર રહીએ, પરંતુ ને પાખતની આપણા ઉપગ્રિઅધિકારીને ખચર ન પડે, તો આપણે આપણી નોકરી પર હાજર હતા. બેડે ઘણા માણસો સ્વેચ્છાથી સ્વીકારેલા વ્રતની આખતમાં પણ પગણે લાદેલા વ્રતના જેવો વર્તાય ગમે છે, અને કેટલાએક માણસો પગણે લદાયેલા વ્રતને પણ સ્વેચ્છાથી આત્માની ઝંમતિ માથે સ્વીકારેલા વ્રત તરીકે ગણે છે.

ત્ને તમે આ નહિ પીવાનું વ્રત લીધું હોય અને તમારી પત્ની તમને 'આ કોણી થ્યો' એમ કહીને ચાનો કપ આપે અને તમે તે પીઓ અને તમને લાગે કે આ ચા છે તો પછી ત્ને તે ચા ભાવતી હોય તો તે પી જતી કારણ કે કોને ખચર છે કે તમને ચા નહિ પીવાની ટેવને લીધે તમારી ય્વે ચાના અને કોણીના સ્વાદનો બેદ પારખવાની શક્તિ ગુમાવી હોય અને તમને ચા તરીકે જણાતી વસ્તુ કોણી જ હોય!

ખરી રીતે તો આ જગત માન્યતાનું જ છે. જેમ સુખદુઃખનું કારણ મન છે, તેમ વ્રતનું પાલન ચયું છે કે વ્રતનો ભગ થયો છે તેની માન્યતાનું કારણ પણ મન જ છે. ગ્વર્ણી ખાંડના મનધારીને પરેશી ખાંડના લાડવા ખોટું ભોલીને ખવરાવવામાં આવે તો તેથી તેના વ્રતનો ભગ થયો છે એમ તે માનતો નથી. પરંતુ સુરત સાક્ષાત્તે ભુલથી પણ દેડનું પાણી પિવાઈ ગયું હોય તે તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત, અપરાધ, વગેરે નવાં વ્રત કરીને ભાંગેલું વ્રત સાંધે છે.

આમ જગત માન્યતામાં જ અસ્તિત્વ ધરાવતું હોવાથી વ્રતપાલનનો મહેલામાં મહેલો રસ્તો તો એ છે કે વ્રતપાલન કરવું નહિ અને છતાં મનમાં તો દૃઢપણે માનવું કે આપણે વ્રતપાલન કર્યું જ છે. પરંતુ આ ઉપાય સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલા ખાનગી વ્રતને લાગુ પડે છે. બીજાં વ્રતોમાં એ લાગુ પાડવામાં આવે તો પરિણામ ગુટું ખગામ આવે, મિત્રાય કે તમાગમાં ગમે તે પરિણામ આવે તે માટું જ છે એવું માનવાનું દૃઢ મનોનિર્ણય હોય. સામસ્ય તરીકે, નોકરી ઉપર હાજર રહેવાનું વ્રત તમે ભાગો અને ઘેર બેડેબેડો દૃઢ મંડેષ કરો કે આપણે નોકરી ઉપર હાજર જ છીએ, તો પછી તમને નોકરીમાંથી રૂખસદ મળે ત્યાં બીજો દૃઢ મંડેષ કરવો જોઈએ કે આપણે હજુ નોકરી ઉપર જ છીએ, અને તમને પગાર ન મળે અને બપોવા રહ્યા છતાં તમારે દૃઢ મંડેષ કરવા પડે કે આપણને પગાર મળ્યા કરે છે

અને આપણે જમ્યા છીએ, અને છોકરાં દૂધ વિના ખૂંચો પાડે ત્યારે ૬૬ મંકલ્પ કરવો જોઈએ કે એ તો ગાણાં ગાય છે.

તેવી જ રીતે અગરમા કપડાં પહેરીને જ નીકળવાનું જે વ્રત આપણા ઉપર લાદવામાં આવેલું છે તેનો તમે ભગ કહેા તો તમે માર આજ્ઞા અને તમારા પર કોર્ટમાં ફાજલારી યુનાનું તોડમતનામું ફરમાવવામાં આવે ત્યારે તમારે મનમાં માનવું જોઈએ કે આ માર નથી પણ ફૂલ છે અને આ તોડમતનામું નહિ પણ માનવત્ર વાચી મંલજાવવામાં આવે છે. આમ પરાણે લાદેલા એક વ્રતનું ફક્ત મનથી જ પાલન કરવાથી ખીજી ઘણી વસ્તુઓનું પણ મનથી જ માની લેવું પડે છે.

પરંતુ ખાનગી રહેઠાણનું વ્રત હોય, જેવું કે દરરોજ સવારમાં ચાર વાગે નહાવું, તો તમે ચોટલી પલાળાને કે શરીર પર જલનું ટચ્છો આમળાવતી પ્રેક્ષણ કરીને કે કઈ પણ કર્યા વગર પધારીમાં ઊઘતા રહીને પણ તમે મનથી માની લો કે હું નાહ્યો છું તો તેથી કરો વાધો આવે નહિ; મિત્રાય કે તમને કોઈ પૂછે કે આજે નાહ્યા છો કે નહિ ત્યારે તમારે જુઠું બોલીને હું સત્ય બોલુ છું એમ મનને મનાવવું પડે. પરંતુ મનથી માની લેવાની મધણી ખાખતોમાં જુઠું બોલીને આપણે મત્ત જ બોલીએ છીએ એમ માની લેવાની વાત શાથી સહેલી છે.

દિવ્ય કીમિયો

નિચૂડતમ જ્ઞાનની અગમ કો શુદ્ધાની મહી
કરી પ્રકટ અગ્નિ ઉર્ધ્વશિષ આત્મવેદી વિષે,
અલૌકિક પ્રયોગ એક કિમિયાગરે આદર્યો
હીએ, ભુવન મત્યંત્રની જડસ્વભાવ માટી લઈ
સમર્પી જ્વલમાન શુદ્ધિકર દિવ્ય એ અગ્નિષે,
પ્રશાંત વદને અને અચલ મેરુશ્રદ્ધાભર્યો,
ઉષા કેન કે રૂપ માંદ્ય પલટાવવાનાં મતો
ફળીભૂત બનાવવા અણુનિમેષ એ જાગતો.
મહામલિન મૃત્તિકા-કહિન કાલિમા કાલની
યુગોથી હૃદયે ભરી, સતત પીડિતા મોતથી
અવિદ્ધ હૃદયે સુવર્ણ સ્વિરાજની જ્યોતથી.
હવે પરમ ભાગ્યદેશ અતિહીન એ ભાલની
પરે ભૂષકયે, પ્રદીપ્ત નવ સ્વર્ણકાયામહી
અર્ધ પ્રકટ દિવ્યતા વિહરયે સદાયે અહીં.

વીણા : પ્રાચીન અને અર્વાચીન

હરકાન્ત શુક્લ

બી. એ., એલ. એલ. બી.

સ્વરાજ્ય અને સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિના પ્રયત્નો સાથે સ્વકીય સંસ્કૃતિના સંરક્ષણ

અને પુનરુત્થાન માટે પણ પ્રયત્નો થતા રહેવા જોઈએ, એ મહત્ત્વનું મૂળ આપણા તનતોડ સંગ્રામમાં આપણે ઘણી વખત ભૂલી જઈએ છીએ અને એમાંય આપણે ત્યાં કલાકારો માટે એક પ્રકારની સરા બધાઈ ગઈ છે કે કલાકારો અવ્યવહાર તથા સંગીતકારો મનસ્વી હોય છે, માત્ર કોઈકોઈ વખત આપણી આ ગ્રંથીને જોગાળી નાખે એવી વાત આપણે સાંભળીએ છીએ, કે પિયાનાની દુનિયાનો યુગસપ્તા પેડરવેસકી પોલડનો મરમુખત્યાર બન્યો હતો, તથા આધુનિક યુરોપનો લોખંડી પુરુષ સિંગોર મુસોલિની મુઠ્ઠા વાયોલિનિસ્ટ છે વગેરે. પણ આવા ચળકતા સિતારાઓ સિવાય આપણા પોતાના ઈકારના ક્ષતીદખાન, ગ્વાલિયરના વહીદખાન તથા હમીદખાન, કલકત્તાના કુદતુલ્લાખાન તથા ઇનાયતહુસેન, મહીમુરના રોપના, ભગવથાર, અને ત્રિવેન્દ્રમના કૃષ્ણા'ખા જેવા વીણાનો એકદમ પરવાનો મેળવી પોતાની 'સ્વર્ગીય' સૃષ્ટિના બળ પર જ મુસ્તાક રહેનારા, અને માનવહૃદયને ડોલાવવાના પોતાના એ નિશ્ચિત ફોરતની બહાર પગ નહિ મૂકનારા કલાકારોનાં નામ આતરરાષ્ટ્રીય શિષ્ટ પત્રોના કાન સુધી લાગે જ પહોંચે છે. આ સ્થિતિમાં આર્યાવર્તનો શ્વેતસ્ત સ્વભાવ જ માત્ર હજુ ઘણીય પુરાતન વસ્તુઓને તેના તેજ સ્વરૂપમાં આપણે માટે ગળવી રાખી શક્યો છે. આમ આપણી અક્ષમ એકરકારી વચ્ચે પણ કાંઈક આપણા સમાજનાં શ્વેતસ્ત થરોમાંથી પોપણ મેળવીને, અને કાંઈક પોતાના સત્ત્વના જોરે જીવવા પામેલ, આપણા પુરાતન સંગીતનાં પરિપાકસમુ એક જલત પ્રતીક વીણા છે. આજે પણ સંસ્કૃત પુરતકોમાં આપેલ વર્ણન પ્રમાણે જ વીણા તથા તેનાં સર્જક વીણાવહ અને તખ્ત જેવામાં આવે છે. આ સર્વમાં વીણા તત્ત્વવાદોમાં સૌથી ઉત્તમ, સપૂર્ણ, સ્વતંત્ર અને માનવીય વાજિત છે, તેમ જ ભારતીય સંગીતની સુમધુરતા અંશઃશઃ ઉત્પન્ન કરવા માટે અદ્વિતીય અને અજોડ છે.

વીણાના વિકાસક્રમમાં તેનું પડઘ મહિતનું સ્વરૂપ સ્થાયી થયા પહેલા 'વીણાવહ'ની ઉત્પત્તિ થઈ જોવામાં આવે છે. વીણાવહને પ્રાચીન પુસ્તકોમાં પિનાક તરીકે ગણખાવવામાં આવેલ છે. કાલાતરે રાવણની સંકરસ્તુતિની કથા જાદ વીણાવહ 'રાવણાસ' તરીકે જોળખાવા લાગ્યું, અને આજે પણ આપણે તેને 'રાવણદુશ્પા'ના અપજ્ઞ શ યજ્ઞેલા નામથી પિછાનીએ છીએ. આ વાજિતનો પ્રચાર હાલ તો ફક્ત કાઠિયાવાડના અમુક બાવાઓમાં નથા સિલોનના કોઈ કોઈ ભાગમાં જોવામાં આવે છે. પણ એ કુટુંબમાંથી વીણાને હજુ મળતું આવે એવું વાજિત તો 'જંતર' છે. આ વાજિત પણ મુખ્યત્વે કાઠિયાવાડની કોઈ કોઈ યાત્રક કોમો જ અત્યારે તો બચેલ છે. તે બીનની જેમ સ્વતંત્ર વાજિત તરીકે બળવાતું નથી, પરંતુ કણ્ઠાકી પદ્ધતિ પ્રમાણે ગાવામાં સાથ તરીકે બજવાય છે. જતરના પડઘાઓ બિલાવલ આટની સારીગમ પ્રમાણે નથી હોતા, પરંતુ સાધુઓમાં પ્રચલિત સુદીની જેમ બજત તથા લોકગીતોના રાહો મેળવવા અમુક જરૂરી સ્વરોના પડઘાઓ પૂરતી ગોઠવણ તેમાં હોય છે. બીજી રીતે

જંતરના પડદાઓ, તુમાઓ, ખૂરીઓ તથા ચિકારીઓની યોજના આધુનિક રીણાને તદ્દન મળતી આવે છે

વળી વીણાવદના પરંપરા નમૂનોઓ પણ ઘણા છે અગળતાનમાં પ્રચલિત ગ્યાખ નામનું વાર્ગિજ વીણાવદને એટલું બધું મળતું જ વે છે કે તેને વીણાવદનું જ એક અરૂપ કહી સમય પ્રાચીન હિંદો વ્યાખા-વિનિમય મિત્રનું કહેતા તે તો સુવિદિત છે એ વખતે કદાચ હિંદી-મુગની મરફતિનું મધ્ય હતું વીણાવદ હિંદમાંથી કદાચ જર્મિ લાથી અગળતાન અને પરગતાનમાં મુગાફી રંગના મૂર લોકો માગત રહેતા પ્રમિદ થયું અને ત્યાથી પછી બાગમાં મેનમાં માગાય યુરોપમાં ફેલાયું એ વખતનું યુરોપનું એક અત્યંત લોકપ્રિય વાર્ગિજ રેમેક (Rebec) ગામની જ અનુકૂળિ હોય એમ લાગે છે અને હાલના વાયોલિન અને વાયોલામાં પણ વીણાવદના મિદાતો સ્પષ્ટપણે ઊતરી આવના જણાય છે તે ઉપરાંત યુરોપના Tournebaine અને Lyre બન્નેએ તમને અને રીણાને મળતા આવે છે, અને નાઈનવમાં રાંધરામાં આવતું kinnore નામનું વાર્ગિજ એ આપણી કિન્નરી વીણા કેમ ન હોય?

અને એના જ વીણાના કેટલાક ઘડના બાદુઓ પણ છે એનો એક પ્રકાર 'નાગદી વીણા'નો છે જેને આપણે તમને કહીએ છીએ વણી વખત તે 'બદા વીણા' તરફ પળે ઓળખાય છે તદુપરાંત રીણાના અન્ય પ્રકારો કિન્નરી, નિરાંદ વીણા, કાલ્યાણી વીણા, પડપત વીણા, રૂડ વીણા મગધની વીણા વગેરે છે આમાંના કેટલાક ચિનાર, માગી, મરોદ, રંગમણ, હમિગજ, મિતાર વગેરે નામે દાન પ્રચલિત છે

આધુનિક હિંદુ-ચાની વીણા મિજગાફથી ગગાડાય છે તેમાં મે મમકના કામગીરી મળી કૃત મોવીમ પડદાઓ હોય છે, જે મધ્ય અચલ યાદમાં રહે છે અને તેમાં તાર માત હોય છે ચાર મુખ્ય તારો મે ચિનારી અને એ જગમળી તરફની ચિમરી મુખ્ય તારોમાંનો ડાબી તરફના છેડાનો ન પહેનો મળાય છે અને ત્યાથી મણતા મે ચાગેના માન્વી નામો અનુક્રમે માગળી, પરમ મદારણ અને અનુમાગળ જે ડાબી તરફ અગળ પામ જતા તારોને ચિમરી કહેવામાં આવે છે આ માત તારો મેમવાની રીત આ પ્રમાણે છે મ, મા પૂ, મા, મા પ મુખ્ય તારો તરફની મખ્યા અને અનાચિનાથી મિજગાફને બળતરાના હોય છે, ત્યાં મનિદિમ ચિમરી મગધના મારે ઉપયોગમાં લેવાય છે આ કેટલા ઉપયોગ મારે, માગતુ કામ મહેનુ યાદ પડે એ હેતુથી ઘણા બીનમગે મનિદિકાના નખ વધારે છે વળી પ્રાચીન વીણા રંગના અત્યાગની રીણાનો મધૂન દેહ, કનાદણિએ નામિ તેા વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ વધુ નુદર બન્યો છે પ્રાચીન રીણાનો દસ નામનો અને તેા રંગનો અને રંગે મે છેડે એ તૂંબા આવતા અને એ જ પર મીજગાફી મોગાફના ગીધની પામગીઓના મનાવેલા પડદા આવતા આ મધામાં વગ બનવા માથે મદરાતી કનાદણિ માર્મિ તે માર્મિ કેગકાર મળી જ આવરી છે

પણ વાર્ગિજનો સ્વરેદ એ તેના માલ રંગ પગના રૂપ મદરનું અગ છે, અને તેથી વીણાની સ્વરગોજતા વખતેવખત અર્થાતો વિાવ થતી આની છે વળા મળીન પ્રવર્તેજાનું એમ માનવું છે કે ભગ્ને પ્રતિપાદિત કરવ તથા 'મળીન-ત્તામ' ના વિદાન લેખક નિ શક માગેજે માર્મિન કન્વ, ૨૨ શ્રુતિ પ્રમાણે રીણાના દર મમમના ૨૨

પડદા હોવા જોઈએ; અને એ રીતે એ મમકના કુલ મળી ૪૪ પડદા થાય. પરંતુ આ વસ્તુ સામાન્ય દૃષ્ટિએ અશક્ય કાગે છે. કાગણ કે એક રીતે જોતા આવી રીતે વધેલી પડદાની મંખ્યા વાદનમાં અનુલવથી જ મમજી શકાય એવી કેટલીક શુચવણી અને મુશ્કેલીઓ જોઈ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ બીજી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જે સ્વરો અને શ્રુતિઓનો આજન્મ ઉપયોગ નથી ને સ્વરના અથવા શ્રુતિના પડદા વીણા અથવા કોઈ પણ વાદ્ય પર હોવાનું કાંઈ કારણ નથી અને એ તો સ્પષ્ટ છે કે જેટલી શ્રુતિઓ છે એ બધી પ્રત્યક્ષ સ્વર તરીકે ઉપયોગમાં આવતી નથી આથી વસ્તુતઃ જાતકાળના સંગીતમાં કેટલા સ્વરો ઉપયોગમાં આવતા ને જાણીએ તો ભગતવીણા પરના પડદાઓની રચના વિશે સદજ અનુમાન કરી શકાય.

મદ્ભાગ્યે તે મમયતા સંગીતમાં જે જે કામળા, તીવ્ર કે શુદ્ધ સ્વરો ઉપયોગમાં આવતા તે બધાને સ્વતંત્ર નામ છે. અને એ નામથી જ સ્વરોનું ગાયન, વાદન અને શાસ્ત્રગ્રંથદ્વારા થાય છે. ભગતે આવા ચૌદ સ્વરો માન્ય કર્યા છે કેસીપી નિપાદ, કાકલી નિપાદ, મ્યુત પડ્જ, પડ્જ, અપક્ષ, માધાર, માધારણુ માધાર, અતર માધાર, મ્યુત મધ્યમ, મધ્યમ, મ્યુત પચમ, પચમ, ધૈવત, અને નિપાદ. ગ્તાકરે આ ચૌદના ઓગણીસ સ્વરો કરી બતાવ્યા છે. આ સ્વરાવલિમાંના મ્યુત પડ્જ અને મ્યુત મધ્યમ બાધુધા વપગતા નથી. તેથી તે બે સ્વરોને ન ગણીએ તો બાર સ્વરોનો જ પ્રચાર તે સમયમાં પણ દશે એમ અનુમાન કરી શકાય; અને તેથી ભગતવીણામાં પણ આ સ્વરો પ્રમાણે મમકમાં બાર પડદા દશે એમ દક્ષિત થાય છે.

હવે આ સ્વરોની શ્રુતિઓમાં થતી વહેંચણીની ચર્ચા કરવાનું પ્રાથમ થાય છે. ભગતે ૨૨ શ્રુતિ માન્ય કરેલી છે તેમાંથી ૪થી ઉપરથી 'સા', ૭મી ઉપરથી 'રી', ૬મી ઉપરથી 'ગ', ૧૩મી ઉપરથી 'મ', ૧૭મી ઉપરથી 'પ', ૨૦મી ઉપરથી 'ધ', અને ૨૨મી ઉપરથી 'તી' સ્થાપિત થયા હોય એમ માલુમ પડે છે આ શ્રુતિઓના નામ, ૧લી 'તીવા', ૨જી 'કુમુદતી', ૩જી 'મદા', ૪થી 'હોવાતી' એમ ગ્તાકરે માનેશ છે ભગત-ગ્તાકરનું સમક ૧લી શ્રુતિના આરભથી ૨૨મી શ્રુતિના અંત સુધી બનેલું છે, જેથી હોવાતી પડ્જ થાય છે અને ૨૨મી શ્રુતિ પર સમક પૂરું થાય છે મમ સ્વરનો આરભ પડ્જથી થાય છે, અને તે પછીની ૩જી શ્રુતિ સહિત પ્રથમ સ્વર છે. આ ઉપરથી ભરતવીણાના ૧લો પડદો ૧લી શ્રુતિ તીવાનો હશે એમ કહી શકાય છે આ ૧લી શ્રુતિનું નામ કેસીપી નિપાદ છે, બ્યારે બીજો પડદો કાકલી નિપાદ જેને કુમુદતિ કહેવામાં આવે છે ને શ્રુતિનો છે. ત્રીજો મ્યુત પડ્જ મદાનો છે, અને ચોથો પડ્જ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હોવાતીનો છે, એમ મળી એકદર ચૌદ પડદા થાય છે. આ ચૌદ પડદાનો ઉપયોગ, આગળ જણાવેલા ચાર મુખ્ય તારોથી, ચાર પ્રકારનાં સપ્તક યોજવામાં થયેલ છે આવી રીતે પડદા ગોઠવાય એટલે પહેલો તાર નિપાદનો છે એમ સ્વતઃ મિદ્ધ થાય છે તેમજ મધ્યમગ્રામના ધૈવતનો પડદો પડ્જગ્રામના ચતુઃશ્રુતિ આધારને ઉપયોગી થાય છે. આ ઉપરથી બીજો તાર મધ્યમનો હોવો જોઈએ. આ બીજા તાર ઉપરથી તથા ૧૪ પડદા ઉપરથી ભરતના એક ગ્રામના સ્વરો, સ્વર-સાધારણના તાર ઉપરથી તથા ૧૪ પડદા ઉપરથી સ્વરમપ્તક ચોથા રીતે કહી શકાય છે. તેથી જ ભરતવીણામાં સ્વરો, તથા ગ્રામ-માધારણુ સ્વરમપ્તક ચોથા રીતે કહી શકાય છે. તેથી જ ભરતવીણામાં બે સપ્તક વગાડવા પૂરતી ઘાંડી હોય છે અને એ બે સપ્તકના ૨૮ પડદાઓ હોવા જોઈએ એમ પણ અનુમાની શકાય આમ ભરતવીણા આંખ સામે પ્રત્યક્ષ કરીએ તો માલુમ પડે

છે કે શ્રુતિ અને સ્વરોના મળીને ત્યા પડતા છે, અને તે ખાસ કાવના, ગ્રામમૂર્છનાના, અને વિદ્યત સ્વરસપ્તના બ્યવહાર માટે છે

પ્રાચીન અને અર્વાચીન વીણાની આ પ્રમાણે મધ્યસ્થત્વના કરતા માલુમ પડે છે કે પ્રાચીન વીણાને ૧૪ પડદા છે, ત્યારે અર્વાચીન વીણાને ૧૦ પડદા છે અર્વાચીન વીણામા બધા ૧૨ પડદાથી વગાડનાનો પહેલો તાર, મધ્યમનો તાર, અને ખીન તારો પહેલા બે પડદા પર વાગી શકે છે ભરતવીણાના તારો અગ્ર ચિત્રારીઓ કેળવીને હવ્યખત આરભ સ્વર બદલવો પડે છે, ત્યારે અર્વાચીન વીણામા આ ફેરફાર કરવાની જરૂર રહેતી નથી પ્રાચીન વીણામા પહેલો પડદો કાઢવી નિષાદનો છે, ત્યારે અર્વાચીન વીણામા પહેલો પડદો ત્રીજા 'મ'ના સ્વરનો છે પ્રાચીન વીણામા કાઢવી નિષાદ સ્થુત પડ્જ, સ્થુત મધ્યમ માધારણ ગાધાર નથા ન્યુન પચમના પડદાઓ શ્રુતિના છે અર્વાચીન વીણામા આ પડદાઓનો સદતઃ અભાવ છે, કોઈ પણ પડદો શ્રુતિનો નથી અને મધ્ય પડદા સ્વરના જ છે પ્રાચીન વીણાની મિલાવટ મધ્યમ-નિષાદની છે, ત્યારે આધુનિક વીણાની પડ્જ-પચમની છે પ્રાચીન વીણામા પડ્જ-મધ્યમ સ્વરોને જ ૨-૨ મવાદ માધી ગણવામા આવ્યા છે, ત્યારે અર્વાચીન વીણામા સ્વરની અદર પ્રયોજને ૨-૨ મવાદ સાધી ગણવામા આવ્યા છે પ્રાચીન વીણાનો બ્યવહાર અવગમ્યસ્વર સ્વરોના આરભથી થાય છે, ત્યારે અર્વાચીન વીણાનો ફક્ત પડ્જથી જ આરભ થાય છે ભરતવીણામા જતિરાગના પ્રત્યક્ષ કોમળ ત્રીજ પડદા નથી, ત્યારે અર્વાચીન વીણામા ગગપચાર પ્રત્યક્ષ કોમળ ત્રીજ પડદાથી થાય છે પ્રાચીન વીણામા પડ્જ-પચમ અચક્ષ નથી ત્યારે અર્વાચીન વીણામા પડ્જ-પચમ અનિશ્ચિત છે

ઉપરની પુષ્ટતા ઉપરથી માલુમ પડે છે કે અર્વાચીન વીણામા વાદનપ્રચાર શ્રુતિ-નિર્દિષ્ટ પડદા ઉપરથી નથી પ્રાચીન વીણામા શ્રુતિને ૨૨૦ ગણી લેવાથી તે સ્વરોના ગ્રામ-મૂર્છના માટે તથા વિદ્યત સ્વરસપ્ત માટે ભાગ પાડ્યા, એટલે શ્રુતિઓને સ્વર ગણી લઈ તેના વીણા પર પડદા બાધી દીધા અર્વાચીન વીણાને આ પ્રમગ જ નથી શ્રુતિ ગંગોપયોગી સ્વર તરીકે લીધેની નથી તેથી શ્રુતિના પડદાઓનો અર્વાચીન વીણા ઉપર અભાવ જોવામા આવે છે ભગતગ્નાકર્તા ૨૨ શ્રુતિઓ કેવળ અવશ્ય છે એમાથી ૧૪ શ્રુતિઓનો જ પ્રત્યક્ષ ઉપયોગ થાય છે

હાલમા વીણા બનાવવાના પ્રખ્યાત મધ્યો મિચ્છ, જયપુર તાજેર અને મહીસુર છે તાજેર અને મહીસુરમા બનતી વીણા કર્ણાટકી વીણા તરીકે ઓળખાય છે, અને તેનો આકાર ઉત્તર હિંદુસ્તાનની બીન કરતા નુદો છે જોકે બેઉમા મગતવાની પદ્ધતિ એક જ છે, છતા બાલ મુદગતામા મહીસુરી વીણા વધુ આકર્ષક છે આધુનિક મમયમા વીણાના બજાવેલા અત્યત નૂજ છે, કેમકે વધોના અવિગત શ્રમ પછી વીણા સાધ્ય અને છે તેથી કદાચ આધુનિક દોટદોટ અને પત્રોના યુગમા વીણાની ઉપામના માટે જીવન મદુ દૂક લાગતુ હોય તો છેવટે મિતાર, જે વીણાની દખ્ખ અનુકૃતિ છે, તેની માધના પણ આપણા જીવનમાથી ઓસરતી જતી કલાને સાચવી રાખી શકશે

પ્રભાતવર્ણન

નરેશચન્દ્ર વી. પંડિત

(વસન્તતિલકા)

ધીરેધીરે તિમિરનો પડદો વિટાય,
રાત્રીતણો પ્રથમ અંક સમાપ્ત થાય;
ને, પાત્ર નૂતનદિનાક તણા બધાય
આછા પ્રકાશ પડદામહોંથી જણાય. ૧

(વૈતાવીય માધ્યમાસિણી)

નલધુમ્મટરત્નદીપકો
થઈ નિરતેજ ધીરેધીરે જુગતા;
અળકન્ત તુપારણિન્દુઓ
તૃણ, પર્ણો, કુસુમો પરે છવાતાં. ૨

(ચન્દ્રવર્ત્ત સ્વાગતા)

હરધી મધુર મર્ગીત સરતું,
વાયુપાંખ પર નર્તન કરતું,
રમ્ય શૈશવતણાં રમરણાં શું
આવતું ઘડોક ને વહી જતું ૩
ઉપાતણું કોમલ તેજ વિસ્તર્યું
ઉદલામ્ ચૈતન્ય પ્રસન્નતાભર્યું.
આકાશનાં દર્પણમાં હસી રહ્યું
x x x
સરી જતા સ્વપ્ન સમું જિડી ગયું ૪

(પ્રભાવતી)

આકાશનાં ગહન વિશાલ વારિમાં
અશ્વો તરે હિમમય પર્વતો સમા.
તે, ચોલતાં અરુણતણા પ્રકાશમાં,
જવાલામુખી ગિરિ અમ હીસિ ધારતાં. ૫

(ચન્દ્રવર્ત્ત સ્વાગતા)

ઓમમાં રવિ જિગ્મેા જળહળતો
દેવના કનકકેન્દુક સરખો.
ને, સુવર્ણ કિરણો પ્રસરાવી
સ્વપ્ન શી કનક, સ્પર્ધિ સુહાવી. ૬

(૧)

જેમનાથી નવ પ્રકારના શબ્દો નીપજે છે એવા ધાતુઓની સંખ્યા લગભગ ૨,૨૦૦થી વધારે નથી. પાણિનીય, ચાંદ, જૈનેશ્વર અને પ્રાચીન વ્યાકરણોમાં તેમ હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં પણ એટલા જ ધાતુઓ નોંધાયેલા છે. હેમચંદ્રનું ધાતુપારાયણ કે માધરીયા ધાતુવૃત્તિ જેના ઉપર દરીદ્રતાનો અંશ થાય છે. ૨,૨૦૦માં પણ એકસરખાવ ધણા ધાતુઓ છે. માત્ર મહાભેદને લીધે તેમના રૂપો ભિન્નભિન્ન થાય છે. તેમ ઉચ્ચારણભેદને લીધે તેમનો ભેદ થયેલો જણાય છે.

એક અમુ ધાતુ બીજા ગણમાં જે તેના જ અગ પહેલા ગણમાં અને ચોથા ગણમાં પણ છે. દેવ અને દેવ બન્ને પહેલા ગણના છે. દૂદ અને દૂદા બન્ને પહેલા ગણના છે. કણ ધાતુ ૧લા અને ૧૦મા ગણનો છે. પહેલા ગણમાં પણ 'કણ' ધાતુ બે છે. ધણ ધ્રાણ અને ધ્વણ જે ત્રણે ધાતુ એક જ અર્થમાં પડેલા ગણના છે. આમ અનેક ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે મૌનિક ધાતુઓ ૨,૨૦૦ કરતા પણ ઓછા હોવા જોઈએ ત્યારે કાર્યકારણના ધોરી નિયમ પ્રમાણે તે ૨,૨૦૦માંથી નીપજતા શબ્દો ૨૦૦૦થી પણ ઘણાવ વધારે છે. શબ્દો અને તેટલા વધારે હોવા તોપણ જગતમાં જોટલા પત્થરો છે. તેટલી સંખ્યામાં તો શબ્દો નથી જ એ સુનિશ્ચિત છે. આમ છે માટે જ એક જ શબ્દના અનેક અર્થો ગોઠવવા પડ્યા છે, અને કેટલાક શબ્દો તો તદ્દન નવા જ પેદા કરવા પડે છે. શબ્દની અલ્પ સંખ્યાને લીધે જ લક્ષણ, ઉપચાર વગેરે શકિતો દયાનીમા આવી છે. અત્યેક પદાર્થ વા અત્યેક વૃત્તિ માટે તદ્દન અતંત્ર એકએક શબ્દ મળતો હોત તો લક્ષણ વગેરેની જરૂર નહોતી. શબ્દો ઓછા અને અર્થો વધારે હોવાથી જ શબ્દ અને અર્થ વચ્ચેના અંગતમાં કેટલાક પ્રાચીન શબ્દશાસ્ત્રીઓમાં મોટો મતભેદ જાઓ થયેલો છે. આ મતભેદ આજના તો વળી પ્રમંથે વાત, પણ અત્યારે તો એક જ ધાતુમાંથી નીપજેલો એક શબ્દ ભિન્નભિન્ન અર્થને ધારણ કરીને આપણા મુખ-વિવરમાંથી કેવી રીતે બરી રહ્યો છે તેની જ વાત કરીશ.

ટાડું, ટાડો, ટાડ (ઓલિંગ), ટુંડું, હડો, હડી, થમ, થાંભલો, થૂલ એ બધાં નામોનું મૂળ એક જ ધાતુમાં છે. રખતુ, ધામતુ, ધોખતું, દીવાને ઠારવો, ઠાર મારતું, ઠારતું એ બધાં ક્રિયાપદો પણ એક જ ધાતુનાં મંતાન છે ઓહુ, ઠાહો (દિંદી) ["મરદાસ ઠારે ઠાહો આંધરો બિખારી—આશ્રમ ભગવાન ૫૦ ૯૬, ૨૬] એ શબ્દો પણ ધમના મહોદરમાં છે. મરાઠીની 'થાંગણે' ક્રિયા પણ 'થખતુ'ની મળી બહેન છે.

આં હેમચંદ્ર, પોતાના ધાતુપારાયણમાં સત્ત્ર, મુગ્ધ અને રક્ત ધાતુઓને 'અપ્' અર્થે સૂચવનારા જણાવે છે. 'સપ'નો અર્થ 'ક્રિયાનિરોધ' બતાવે છે. ક્રિયાનિરોધ એટલે ક્રિયા—પ્રવૃત્તિ—ચિંતાની રિધિ.

‘સ્તબ્ધ’ ધાતુનું વ્યુત્પદ્ય ‘સ્તબ્ધ’ યાવ છે. આ ‘સ્તબ્ધ’ને મળતું પ્રાકૃત ‘ઠહુ’ છે. ‘ટાટો’ અને ‘હડો’ એ બંને શબ્દો આ ‘ઠહુ’ના જ રૂપાંતર છે.

ટાટો—જે મનુષ્ય, કિયાચપલ ન હોય તેને આપણે ‘ટાટો’ કહીએ છીએ, એમાં ‘સ્તબ્ધ’નો મૂળ કિયાનિરોધનો ભાવ દર્શાવેલો છે.

ટાટું—શબ્દ પણ કિયાચપલતાના અભાવને સૂચવે છે અને જે પદાર્થમાં શીતસ્પર્શ હોય તેના વિશેષણ તરીકે પણ એ શબ્દનો ઉપયોગ છે. ટાટું પાણી, ટાટી વસ્તુના સ્પર્શથી શરીર થીજી જાય છે અને કિયારહિત સ્થિતિ સુધી પહોંચે છે. બગ્ગના સ્પર્શથી આપણે એ કિયારહિત સ્થિતિને બગ્ગર અનુભવીએ છીએ. આ જ કારણથી શીતસ્પર્શવાળી વસ્તુ માટે ‘ટાટું’ શબ્દનો વ્યવહાર થયો છે.

ટાઠ—શિયાળામાં જે હડી પડે છે તે માટે આ શબ્દનો ઉપયોગ છે. હડી પડતા—લાગતા—શરીર હુકંવાઈ જાય છે—હડા જેવું કિયારહિત બની જાય છે, માટે જ ‘હડી’ને સારું ‘ટાઠ’ શબ્દનો પ્રચાર થયો છે.

સ્તબ્ધ—હટ્ટું—ટાટું, ટાટો, ટાઠ.

હટ્ટું } આ ત્રણે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ પણ પૂર્વ પ્રમાણે છે, અને એ ત્રણેમાં કિયાનિરોધના
હડો } ભાવની સમજ પણ પૂર્વોક્ત રીતે થતાવવાની છે.

સ્તબ્ધ—હટ્ટું—હટ્ટું, હડો, હડી.

થંભ } આંભડો } માં તે કિયાના નિરોધનો ભાવ તદ્દન અપ્પ જ છે. સ્તબ્ધ—થંભ

સ્તબ્ધ—થંભ+ભ (સ્વાર્થિક) —થાભંભ

થૂભ—પણ મ્તભની જેવો જ હોય છે એટલે તેની વ્યુત્પત્તિ, શબ્દ અને અર્થદષ્ટિએ બંને રીતે ‘સ્તબ્ધ’ ધાતુમાંથી જ યાવ એ વ્યાકરણની રીતે ઉચિત છે. આચાર્ય હેમચંદ્ર, થૂભની વ્યુત્પત્તિ, સ્તવન અર્થવાળા ‘સ્તુ’ ધાતુમાંથી કરે છે. જે સમયે શુદ્ધ વગેરેના થૂભો સ્તવાવા લાગ્યા—સ્તુત્ય કોટિના થવા તે સમયની ગિચાઈ ગૂઝ—થૂભની એ વ્યુત્પત્તિમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. શુદ્ધ શબ્દવિજ્ઞાનની દષ્ટિએ જોઈએ તો ‘સ્તુભ’ની વ્યુત્પત્તિ, સ્તુભ ધાતુ સાથે જ વિશેષ બંધબેસતી છે.

હટ્ટું—શબ્દ પણ તેનો અર્થ જોતા અને શબ્દરચનાની સમાનતા જોતા પૂર્વોક્ત સ્તુભના સૂતકૃદ્ધત ‘હટ્ટું’ની સાથે જ મેળ રાખે છે અને ‘હટ્ટવાતું’ કિયા પણ એ રીતે જ એમાંથી નીકળી જણાય છે.

સ્તુભ ઉપરથી હટ્ટું અને ‘હટ્ટું’ ઉપરથી હટ્ટું, હટ્ટવાતું, હટ્ટો, ઠોઠ, ઠોડો, ઠોડો વગેરે અનેક શબ્દો નીપજેલા છે. એ બધા શબ્દોમાં કિયાનિરોધનો ભાવ તો રહેલો છે જ. ટૂંટિયું, ‘ટૂંટિયા વાળવા’ના ‘ટૂંટ’ શબ્દનો અંત્ર પછી ઉક્ત ‘હટ્ટું’ સાથે જ બંધબેસે છે. ભવું } આ બંને કિયાપદો સ્તબ્ધ—થંભ—ધાતુ ઉપરથી નીકળેલા છે. અને મગાડી ‘ધાંબલું’નો
ભયુ } મૂળ અંત્ર પછી ‘સ્તબ્ધ’ ધાતુ સાથે છે. મ્તભ—મ્તભન—થંભણ—થાંબણ
ભવું } —કિયાપદ ‘સ્તુભ’માંથી ઉપજેલું છે. મ્તુભ—થૂભ—થોભવું અને થોભો, થોભા
ભો } વગેરે શબ્દો પણ એ જ ધાતુની ઓઘાદ છે. થોભો એટલે ટકો.
ભા }

યોભા એટલે મૂઠના યોભા—મૂઠને વળ દર્શને મુઠા જેવી સ્થિતિ ગખતી તે
 દાદો—એટલે ત્રિય િભેલો આ શબ્દ પણ અલ્પના કરૂંતો જ ઔરમ છે. સ્તમ્—
 ઠૂં—મદા.

ઓહુ—ગખ્દ 'અવદ્મલ'ના 'ઓમ્'માથી નીકળેલો છે. 'ઓમ્'ના 'ઓમ્'મા
 ત્રિયગતાનો ભાવ તો નહન મ્પટ છે

દારુ—ક્રિયાપદ પૂર્વોક્ત 'દરુ'ના દાદા ઉપરથી નીકળ્યું જણાય છે, અને પછી તેનો 'દારુ
 માગુ', 'દીવો માગો', 'પાણી માગુ' વગેરે એમ અનેક રીતે પ્રયોગ થયેલો છે,
 ઠૂં—મદા—મદા—મદા—મદા

એમ 'યાલવા' અર્થમા યલ, યાલવો વગેરે શબ્દો છે, તેમ તે જ અર્થમા ખભો,
 ખભી, ખાખી, ખાખો શબ્દો વપરાયા છે, તો તે 'ખ'આદિવાગા શબ્દોની પણ વ્યુત્પત્તિનો
 વિચાર કરી લઈએ

આચાર્ય હેમચંદ્રે તો પોતાના પ્રાકૃતગ્રાંથોમા 'સ્તમ્'ના 'સ્ત'નો 'ખ' કરવાનું
 કરી 'ખલ' શબ્દની ઉત્પત્તિ બતાવી છે પણ, તે ઉચ્ચારણશાસ્ત્રને અનુકૂળ નથી 'સ્તમ્'.
 તો ઉચ્ચાર કરના, બોલનારો, 'સ્ત'નો 'ખ' રી રીતે બોલે! એ જ વિચારણીય છે
 'સ્ત'નો 'ચ' ઉચ્ચાર તો 'સ્ત' અને 'ચ'ના સમાનગ્રથાનને લીધે વૈજ્ઞાનિક છે પણ 'ખ'
 ઉચ્ચાર નેવો નથી

પરી રીતે તો 'ખલ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ 'સ્તમ્' ધાતુથી ન કરતા 'મ્લ' ધાતુથી
 જ કરવી જોઈએ જે અર્થમા 'સ્તમ્' ધાતુ છે તે જ અર્થમા આ હેમચંદ્રે 'મ્લ' ધાતુ
 ધાતુ પણ બતાવેલો છે, એટલે 'મ્લ'માથી 'ખલ' યતુ ત્રાલાવિક છે 'સ્ક'મા 'ક'
 ક્રમ દ્વારે લીધે તેનો 'ખ' ઉચ્ચાર જગત વૈજ્ઞાનિક છે કારણ કે 'ખ' પણ કંઠ
 જ છે, અર્થાત્ 'સ્તમ્' શબ્દ દ્વારા 'ખમ'ને નિષ્પન્નવલો અગમ્ય નથી, પણ 'મ્લ'માથી
 શબ્દમાથી જ તેને ખેંચવો સુકિતયુક્ત છે, અને એ 'ખમ'માથી જ ખાખી, ખમો, ખાખો
 અને ખભી વગેરે મ્લ નિષ્પન્નવવાના છે

ખડા—દિટી શબ્દમા ક્રિયાના નિરોધનો ભાવ છે 'ખડા મ્લો' એટલે 'દાલચાલ ન કરો
 પણ ત્રિય ઊભા મ્લો' આ 'ખડા' શબ્દ ક્રિયાના નિરોધવાચક 'સ્કમ' ધાતુના
 અનુકૂળ 'સ્કમ્'ને મળતા પ્રાકૃત 'ખદ્'માથી નીકળેલો લાગે છે

મ્લ—ખદ્—ખદુ—ખડા.

ખમ્—ક્રિયા, દામા અર્થમા છે અને 'યોખી જવા—અટકી જવા' અર્થમા પણ છે
 દામા અર્થને મુચવનારી 'ખમતુ' ક્રિયાનો મંમલ દમ્—ખમ્—ધાતુ માથે છે અને
 યોખી જવા—અટકી જવા—અર્થવાળી 'ખમતુ' ક્રિયાનો મંમલ આ 'સ્કમ્' ધાતુ
 માથે છે, સ્કમ્—ખમ્—ખમ—ખમતુ

આ રીતે 'સ્તમ્', 'મ્લ' અને 'મ્લ' ધાતુમાથી તેના મૂળ અર્થને આધાર ન આપે
 એ રીતે અનેક શબ્દો નીકળી પડ્યા છે

લોકચર્યા

શ્રી હરભાઈનો પત્ર

ભાઈશ્રી,

આપણી સંસ્થાના કાળા માટે મધ્ય પ્રાંતના થોડાએક પ્રદેશમાં હું ફરવા

ગયો હતો. આપણા કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતના ભાઈઓ, જેમ બીજાં અનેક સ્થળોએ વેરાયેલા પછા છે તેમ જ આ ભાગમાં પણ પુણ્ય આવી વસેલા છે. આપણા પ્રાંતનાં આ બધાં કુટુંબો પોતાના મૂળ ધરથી વણે દૂર જતાં વસેલા હોવાથી અને કેટલાકાંએ તો દશકાઓ થયા ત્યાં પોતાનો વસવાટ કરેલો હોવાથી તેમની ત્યાંની રિયતિનો અભ્યાસ મને રસિક અને ઉપયોગી માલૂમ પડ્યો છે. બહુ જ થોડા દિવસો એ પ્રદેશમાં ફર્યો તેથી, તેમજ મારું મુખ્ય કામ દક્ષિણભૂમિ માટે ફડ ઉધરાવવાનું હતું તેથી, ત્યાંની ગુજરાતી સમાજનો ગાઢ પરિચય સેવી શકાયો ન કહેવાય છતાંએ પૈસા માગવાના કારણે વિધિવિધ પ્રકારના સ્વભાવના મનુષ્યો સાથે સંપર્કમાં આવવાનું જનવાધી જે કાંઈ હું થોડુંઘણુ જોઈ શક્યો છું તે આપણા બધાં માટે વિચારવાજેતું લાગ્યું છે.

આપણા ત્યાંના ભાઈઓને હું ત્રણ વર્ગોમાં વહેંચી નાખુ છું. એક વર્ગ છેક જ સામાન્ય માણસોનો. આ ભાઈઓ દેશમાં ક્યારેક એ રાટલો મેળવવામાં નહિ ફાવવાથી આ તરફ આવ્યા આવ્યા હોય છે. એમનું બહુતર સાધારણ ક્ષણું હોય છે. તેઓ પચીસ-પચાસ રૂપિયાની નોકરી કરતા હોય છે. આ ભાઈઓની રિયતિ એકંદરે મુખી મણી શકાય નહિ. રાટલો કમાવાના માધન માટે આટલે દૂર આવ્યા પછી જરૂરી એટલી કમાણી ન થતી હોવાથી એમનું જીવન મોટે ભાગે અસતોષમાં જતું હોય છે. પોતાની મૂળ નોકરીમાં તેમને ઘણો વખત આપણાં પડતો હોય છે, જે થોડાઘણો વખત એમની પાસે ફાજલ રહે તેનો ઉપયોગ પણ થોડા વધારે પૈસા કમાવાની નાનીમોટી પ્રવૃત્તિઓ શોધવા પાછળ તેઓ કરતા હોય છે. આ વર્ગના ભાઈઓમાં સરકાર બહુ ઓછા હોય છે. જે થોડુંઘણુ શિક્ષણ લઈને તેઓ આ તરફ આવ્યા હોય છે તે પણ થોડા વખત પછી કેટાઈ ગય છે. પોતાના સંસ્કારજળને વધારવા માટે તેમની પાસે કંઈ સાધન હોતું નથી. તેવું બધાં વધારવાની વૃત્તિ મરી ગઈ હોતી નથી ત્યાં મુખી નાનામોટા અનેક પ્રસંગો એવી સંસ્કારિતા વધારવા માટે તેઓ શોધતા જ ફરતા હોય છે. તેમની આ વૃત્તિને કીધે જ આપણા પ્રાંતમાંથી જે કોઈ પણ એકાદી સંસ્કારી પ્રવૃત્તિ માટે એ તરફ ગય તેમના તરફ તેઓ ખૂબ સહલાવ અને પ્રેમ દર્શાવે છે, સહાઓમાં આવ્યા ભાઈઓની હાજરી જ મોટા પ્રમાણમાં હોય છે. આવનાર વ્યક્તિનું અતિથ્ય કરવામાં તેઓને ઘણો આનંદ પડે છે. તેવા અતિથ્ય-દ્વારા પોતાની સંસ્કારવાંછનાને પોષવાના તેમના મનોરથો હોય છે.

બીજા પ્રકારના ભાઈઓ તે મોટા ભાગના આપણા વેપારી ભાઈઓ છે. આપણો પ્રાંત વેપારને માટે મશહૂર છે. કેટલાક તો કહે છે કે હુનિયાનો કોઈ પણ ખૂણો એવો નહિ હોય કે જ્યાં વેપારની શક્યતા હોય અને આપણા ભાઈઓ પહોંચ્યા નહિ હોય!

છતર પ્રાતીય લોકો આપણા વેપારની મર્યાદાપટતા માટે દબે તો આપણને નિંદે છે મારે કહેવું જોઈએ કે આપણા ભાઈઓમા વેપારની જે કુનેદ દેખાય છે તે બીજા પ્રાતના લોકોમા નથી દેખાતી તેથી જ તો આપણા ભાઈઓ દુનિયાના ૫૬ ઉપર જ્યાં પહોંચે ત્યાં વેપારના ક્ષેત્રમા પોતાનો માર્ગ અગ્રણતાથી કરી દે છે મધ્ય પ્રાતમા વસતા આપણા આ વેપારી ભાઈઓની સ્થિતિ ઓ કેઈને વિચાર કરાવે તેવી છે ત્યાં તેઓ પેમા ખૂબ કમાય છે એ પ્રાતના વેપારના માર્ગ માર્ગ ક્ષેત્રો તેમજે હાથ કરેલા છે પરંતુ ગૃજગતી ધણા દુર પડેલા લોકોને અને રાજામંદિર રીતે કેળવણી જોઈતી લીધેલી લોકોને ગૃજગતી તરીકેની અગ્રિમતા તેમના મનમાથી ધીમેધીમે જોઈતી થવા લાગી છે થોડાએક સાધારણ કુટુંબો મને એવા જોવા મળ્યા કે જે જે જોએ એ વર્ષથી ગૃજગતમાથી ત્યાં જઈ વળ્યા છે અને આજે નથી ગૃજગતી ગયા કે નથી તે પ્રાતના બની ગયા આ વગેરે કેવળ વેપાર કરવાનો જ દોરાથી ત્યાંની આમ પ્રજા માથે તેમજ મજૂર વર્ગ માથે વડવાર કરવાનો હોય છે આના પરિણામે એમની રહેણીંચણી સિંચિત મિશ્રણવાળી બની ગઈ છે. ભાષાનો ઉપયોગ તો કેવળ વ્યાપાર ચલાવવા માટે દોરાથી તેમની આજની ગૃજગતી ભાષા આપણને વિચારતા કરી દે તેવી છે આ બીજો વર્ગ પ્રાતીય અગ્રિમતાથી પહેલા વર્ગ કરતા અપ્રાધાન્ય દૂર ખગા માળો છે એમની વાણી, એમનો પોનાડ, એમનો ખોગક એ બધુય ગૃજગતને પગલે વગી ગહેવા મથતુ હોય તેવુ લાગે છે વેપારમા ખૂબ મથગય ગેલા લોકોથી એમને તો ગૃજગત તરફ આવવાનું પણ ઘરો લાગે કાળે બને છે. એવા બહુ જ થોડા કુટુંબો છે કે જે પાસ વર્ષે એક વાર ગૃજગતમા આવતા હોય આને પરિણામે ગૃજગતના રીતરિવાજો અને બદલાતા જતા જીવનવ્યવહારથી તેઓ વેગળા પડતા જાય છે પેમા કમારા એ જ એમમા ઉદ્દેશ લોકોથી મર્યાદિત ગદ્ય કૃત તરફ એમનું ઝાઝું જમ ગેતુ નથી

તેને વર્ગ તે મર્યાદી ખાતાઓમા નોંધી કરતો નોંધગિરાત વર્ગ છે આ વર્ગ મારા પ્રમાણમા મિશ્રિત હાય જ તેમને મર્યાદી ખાતામા નાનામોટા પોતાની નોંધરી મળી હોય છે મર્યાદી નોંધરી જ એવી છે કે એ નોંધરી મનારને આમરમ માથે કે મધ્યમવર્ગ માથે મોટે ભાગે ભગા જ ન દે મધ્ય પ્રાતનો આવો નોંધગિરાત વર્ગ ત્યાં વસતી આપણી આમગ્રમથી હાક પ્રમાણમા અલિપ્ત ગેતો મને દેખાશે આ નિમને થોડાએક અપરાદો છે ખગ આ નોંધગિરાત વર્ગ મર્યાદી ખાતાનું તન ચલાવતો લોકોથી વિવિધ પ્રકારના ગાજુગાની સાથે મધ્યમા આવતો હોય કે આને લીધે આપણા ગૃજગતી ભાઈઓનું એમને મન ખામ વૈશિષ્ટ્ય નથી પેતુ કેટલાક અમરવર્ગ પેમાર વેપારીઓના કુટુંબ માથે ભગતા વળ્યાયા છે પરંતુ તેમ ભગવાનુ દાગજુ પોને એકલા ન પડી જા તે છે, તેમજ પેમાર વર્ગની માથે મધ્ય ગાજુગાનો મોદ એ હોય છે આ જાતા ભાઈઓને મોટા ભાગનો વ્યવહાર ત્યાંની પ્રાતીય ભાષામા અને અંગ્રેજી ભાષામા કરાવતો પેાય છે. ગૃજગતી ભાષા માથે તેમને નામનો જ મધ્ય પેાય છે પોને ભોજનાગણેલા લોકોથી અને કુટુંબની સ્ત્રીઓ તેમજ બાળકો ઉપર મારા મર્યાદ પડતા ગેતુ તેવી રાજા પોતાથી ગૃજગતી ભાષા માથે ઉપ-હસો પરિચય નેરવાનો પ્રવળ મના હોય એવુ લાગુ છે ગૃજગતી ભાષાના સિદ્ધ ગણના અમરિકો આસ કુટુંબમા મ્યામકયાક નવંદે પડતા લતા પરંતુ એનો લાજ લેતાતો હમે કે કેમ એ લોકોનો વિષય છે

આ ત્રણ વર્ગો ઉપરાંત ત્યાં સ્ત્રીઓને યોગ્ય વર્ગમાં મૂકવા હું લલચાઉં છું. ખરી રીતે તો સ્ત્રીઓ પણ આ ત્રણ વિભાગમાં જ વહેંચાઈ જવી જોઈએ, પરંતુ ગૂજરાતની બહાર વસતા આપણા ગૂજરાતી ભાઈઓની વચ્ચેમાં સ્ત્રીઓનો એક જુદો જ વિભાગ પડી ગયો છે. બહેનો શિક્ષિત હોય કે અશિક્ષિત, પરંતુ બહેર પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેતી બાળે જ માલુમ પડે છે. જે જે મિત્રોનાં ખાનગી ઘરોમાં જવાનું બન્યું ત્યાં ત્યાં તેમજ મારા નિમિત્તે જેટલા બહેર કાર્યક્રમો યોજાયા ત્યાં ત્યાં આપણી બહેનોને કયાંય જોઈ નહિ કોઈ નજીકના મિત્રને ત્યાં જમવા જતાં સામાન્ય કુટુંબી જનની માફક કોઈ એકાદ બહેન થોડીધણીક કાણુ મળે તે જુદી વાત છે. બહેનોને માટે મોટે ભાગે ઘરમાં ગોધાઈ રહેવાનું જ આ ભાગમાં બેવામાં આવ્યું.

મધ્યપ્રાંતમાં વસતા આપણા ગૂજરાતી કુટુંબોની આજની આ સામાન્ય સ્થિતિ મને દેખાઈ છે. એ ભાગમાં ફર્યો તે દરમિયાન આ પરિસ્થિતિ ઉપર ખૂબખૂબ વિચારે આવ્યા છે. આપણા ભાઈઓ કમાવાને માટે કે નોકરી કરવાને માટે ધતર પ્રાંતમાં જઈને વસે તેમાં કશો જ વાધો નથી. પરંતુ તેથી કરીને ગૂજરાતની સંસ્કૃતિને બળવી રાખવાનું તેમજ એકબીજા પ્રાંતોની સંસ્કૃતિઓનો સુદર સુમેળ સાધવાનું આપણા ભાઈઓનું કર્તવ્ય ઘટતું નથી પણ વધે છે. આ દિશામાં પ્રયત્ન કરવા માટે જુદાજુદા પ્રાંતોમાં વસતા આપણા ભાઈઓએ ખાસ ઉપાયો લાઈ ધરવા જોઈએ, એમ મને લાગ્યું છે. સામાન્ય રીતે નાના-મોટાં મંડળો બેઠાં કરાય એ તો બને જ છે અને બનવું જોઈએ, પરંતુ આ ઉપરાંત શાળાઓ ફેલાવવાની પ્રવૃત્તિ અને વાચનાલયો તેમજ પુસ્તકાલયો બેઠાં કરવાની પ્રવૃત્તિ તાત્કાલિક લાઈ ધરવી આવશ્યક દેખાય છે. સરકારિતા બળવી રાખવા માટે શાળાઓ અને વાચનાલયો ઘણું કામ કરી શકે છે જે રથે નાની શાળા પણ બેઠી કરી સંકાય તેટલાં બાળકોની સંખ્યા મળી શકે એમ હોય તે તે રથોએ બાલભંડિરો, પ્રાથમિક શાળાઓ તેમજ માધ્યમિક શાળાઓની યોજનાઓ કરવી ઘટે છે. આવી શાળાઓમાં શિક્ષણની રીતસરની તાલીમ લીધેલા ભાઈબહેનોને શિક્ષકશિક્ષિકા તરીકે ખેલાવી શકાય. પ્રાથમિક શાળાઓ તેમજ માધ્યમિક શાળાઓમાં શિક્ષક તરીકેનું કામ કરીને મેં કહ્યું તે પ્રકારના સંસ્કરણો અનૂત રાખવાનું અને વધારવાનું કામ આપણી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાંના સ્નાતકો બહુ સુંદર રીતે કરી શકે તેમ છે જ્યાં જ્યાં એવા સ્નાતકો પડ્યા હોય ત્યાં ત્યાંથી તેમને પકડી પકડીને આવાં સ્થાનોએ લાવવા જોઈએ. પુસ્તકાલય અને વાચનાલયની પ્રવૃત્તિ પણ ગૂજરાત બહાર વસતા ભાઈઓ માટે તેટલી જ સરકારપોષક છે. સારું પુસ્તકાલય અને સારું વાચનાલય બેઠું કરવા માટે જેટલાં નાણાંની જરૂર પડે તેટલાં નાણાં તો આવા ભાઈઓ બહુ જ સહેલાઈથી બેઠા કરી શકે તેમ છે. વાચનાલયમાં ગૂજરાતના દૈનિક પત્રો ઉપરાંત શિષ્ટ માસિકો અને ત્રૈમાસિકોને મૂકીને વાચનની બૂખ સારી રીતે પોષવી જોઈએ.

હજી તો હું બહુ થોડાં ગામો ફર્યો છું. એટલું ફરવામાં પણ આટલું કરવાની આવશ્યકતા મને તો સ્પષ્ટ દેખાઈ છે. હજી જેમજેમ વધારે ફરતો જઈશ, તેમતેમ મારી આ માન્યતા વધારે દઢ થતી જશે તેમાં મને સંકો નથી.

(૧) મરાઠી વાહ-મયમાં નવીન પ્રવૃત્તિ

મરાઠી ભાષા અને ગુજરાતી ભાષાને નિકટનો સંબંધ છે. ગુજરાતી પ્રગત અને ગુજરાતી ભાષા મદાગાષ્ટ્રના મોટા ભાગમાં વ્યાપેલ છે, એમ કહેવામાં કાંઈ દરકત નથી. આ દૃષ્ટિએ મરાઠી ભાષા ગુજરાતીને એટલી નજીક છે, એટલી ખીણ કાર્પ પથ ભાષા નજીક નથી, એમ કહીશું તો ચાલશે.

મદારાષ્ટ્રીઓમાં દક્ષિણી અને કોંકણી એવા બે વિભાગ પાડીએ. કોંકણી લોકોને ગુજરાતી લોક અને તેમની ભાષા જદસ સદાનુભૂતિ હોય છે. મદારાષ્ટ્રમાં ઘાટની ઉપર અને ઘાટની આમપામ જે લોકો વસે છે, તેમને દૃ દક્ષિણી કહું છું. પરંતુ પશ્ચિમ ભાગમાં રહેનારા લોકોને 'કોંકણી' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. અને આ ભાગનો કેટલોક ભાગ ગુજરાતનો જ ભાગ છે એ વ્યાપની વાતમાં દરો. આ ભાગમાં મુખ્યત્વે કરીને મરાઠી, ગુજરાતી અને કાનડી એવી ત્રણ ભાષાઓ બોલાય છે પરંતુ કોંકણ વિભાગમાં સાહિત્યકારોને મરાઠી એટલું જ ગુજરાતી અને કાનડી ભાષા જદસ અભિમાન હોય છે.

મદારાષ્ટ્રીય માહિત્યકારોમાં આજકાલ પોતપોતાનામાં વાઝાખધી કરીને રહેવાની તૃત્તિએ ઘર પાલકુ છે. મકુચિત મનોરૂત્તિથી તેઓ ધેરાધેલા હોવાથી માહિત્યને ઘણું તુકમાન ધર્મ મ્ત્યુ છે. આવા મગમે તરખ ગુજરાતી માહિત્ય મખા તરફથી આન્તરપ્રાન્તીય સાહિત્ય મંગેચત ભગવાનો આ પ્રવાસ યોગ છે, તે માહિત્યકારોમાં વ્યાપેલી બેદલાવના અને મત્તર-રૂત્તિ નષ્ટ કરવાની દૃષ્ટિએ ધમ્મો જ ઉપયુક્ત છે.

ગુજરાતી માહિત્યમાં વિચાર અને આચારનો જરાખર મેળ દેખાય છે. પરંતુ અમામ મદારાષ્ટ્રમાં તેમ નથી. આચાર અને વિચારનો ઉચ્ચાર કરવામાં મદારાષ્ટ્ર અકેમર હોય છે, પરંતુ વિચાર પ્રમાણે આચાર—કૃતિ—માં લાવવામાં તે તેટલેજ પહોંચે છે. નવો વિચાર, નવી કલ્પના મદારાષ્ટ્રમાં ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તેને કૃતિમાં આજુવાની બાબતમાં તે અર્વની પહોંચે છે.

ગુજરાતી માહિત્ય અને માહિત્યકારોમાં મારી રીને પ્રામાણિકતા જળાય છે, પરંતુ મદારાષ્ટ્રીઓમાં એમ નથી દાઘમાં દાઘ મિવાતી કામ કરવાની નતિ મદારાષ્ટ્રીઓમાં નથી. ગુજરાતીમાં ઉત્તમ પ્રશાન્ન માહિત્ય નિર્માણ થાય છે, ગુજરાતીમાં ઉત્તમ માહિત્યકારો છે, એ વાતની ધળામે મદારાષ્ટ્રી માહિત્યકારોને જિવકુચ માહિતી નથી. આતુ બે તેમને કહેવામાં આવે, તો તેઓ કહેશે, "શું ગુજરાતી માહિત્ય છે? કોણ સાહિત્યસેવકો છે?"

લઘુધ્યા—નવસિમ—તેખડ ગુજરાતી માહિત્યમગમાં ઘોડા છે, પરંતુ તે ધળીમે સુન્દર લઘુધ્યાઓ લખે છે. તેમની લઘુધ્યા—નવસિમમાં 'તત' ઉદ્દૃષ્ટ રીને રચવામાં આવે છે.

તેમાં સંબોધતા અને વિવિધતા ઘણી હોય છે. મહારાષ્ટ્રીય નવલિકાકારો આજકાલ ખૂબ જ વધી પડ્યા છે, પરંતુ તેમાંથી સુદર નવલિકાલેખકો તો આંગળીને વેઢે ગણાય એટલા જ છે. એ લઘુકથાલેખકો એક જ ધરેડની લઘુકથાઓ સર્જે છે પ્રસંગની, અનુભવની, ભાવનાની, પાર્શ્વભૂમિની વિવિધતા મહારાષ્ટ્રીય લઘુકથામાં બિલકુલ હોતી નથી.

કાવ્યવિભાગમાં ગુજરાત મહારાષ્ટ્રની આગળ છે. કેટલાક વર્ષ પૂર્વે સુપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી કવિ 'કલાપી'એ ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં નવો યુગ શરૂ કર્યો હતો. ગુજરાતી કવિતા-સાહિત્યમાં તેણે ઉત્કૃષ્ટ કવિતાઓ લખી છે. પ્રસિદ્ધ મગડી સાહિત્યકાર રામગણેશ ગડકરી ઉર્ફે ગોવિન્દગ્રંથની માનુભાષા ગુજરાતી જ હતી. કલાપીની કવિતાએ તેમની ઉપર ઘણી જ અમર કરી હતી તેમણે પોતાની કવિતાની રચના, લઠણ, કલ્પના વગેરે કલાપીનાં કાવ્યોમાંથી જ મોટા પ્રમાણમાં ઊંચડી લીધી હતી આ રીતે તેમની કવિતાઓ તે કાળના લોકોને નવીન લાગી અને ગમી ગઈ. મગડી સાહિત્યકારોને ગુજરાતી સાહિત્યને સપૂર્ણ અનુભવ અને ઝોળખ ન હોવાને કારણે ગડકરીનું આ નવીન વલણ કયાંથી આવ્યું એનો પત્તો હજી સુધી લાગ્યો નથી.

અશ્લીલતાવાદ, નવનીતિવાદ અને કલાવાદ આ ત્રણે વાદોએ મહારાષ્ટ્રસાહિત્યમાં હાલમાં ધર ઘાટ્યુ છે લગભગ બધા સાહિત્યવિષયક સભાસંમેલનોમાં આ વિષયોનો ઊઠાપોહ થાય છે.

મહારાષ્ટ્રમાં તરુણ સાહિત્યકારોની પ્રવૃત્તિ આજકાલ રવતત્ર અને નવા વિચાર-વાદમયદ્વારા આગળ આવવાની છે. જે લાગે તે સ્પષ્ટપણે વાદમયદ્વારા જનતા સમક્ષ રજૂ કરવાની તેમને વધુ આકોક્ષા છે. પરંતુ જૂની પેઢીના સનાતની સાહિત્યકારોને આ પર્મદ નથી. તેથી જૂની પેઢી કોઈ પણ લખાણ પ્રસિદ્ધ થાય તો તેમાં કયાંય અશ્લીલતા છે કે, એ પ્રથમ શોધી કાઢશે. અને જો ન હોય તો દ્રાવિડી પ્રાણાયમથી પણ શોધીને તે લેખકોને પાછા પાડશે. ક્યાંય ટોંછા મારવાનું મળે છે કે નહિ, એ મરાઠી સનાતની સાહિત્યકારોની પ્રવૃત્તિ આજકાલમાં છે આ પ્રકારની તરુણ સાહિત્યકારોને પછવાડે ખેંચવાની પ્રવૃત્તિ ગુજરાતી સાહિત્યસેવકોમાં નથી.

વિશ્વવિદ્યાલયોમાં જુદીજુદી ભાષા શિખવવામાં આવે છે, તેમના અધ્યાપકો અને અધિકારીઓ સર્વ ભાષાનું પરસ્પર સંગઠન થાય અને લિંગલિંગ ભાષાઓનાં સાહિત્ય અને સાહિત્યકારોનો સંબંધ નિકટનો સધાય એવી વ્યવસ્થા કરે, તો હિન્દના બધા પ્રાન્તોની ભાષા અને સાહિત્ય વચ્ચેનો ભેદભાવ નષ્ટ થતાં સામુદાયિક પ્રગતિ સાધવામાં ઘણી જ સફળતા મળે*

(૨). રશિયા

પૂર્વ પશ્ચિમની તુલના કરી વર્તે છે

દોહરો કે તેથી વધારે વર્ષોથી રશિયા પૂર્વ પશ્ચિમ વચ્ચે ઝોલાં ખાઈ રહ્યું છે, એવી રાજનૈતિક ગાન્યતા બધાઈ છે મહાન કેથેરીનના વખતમાં તેનું લક્ષ્ય પૂર્વમાં

* તરુણ ગુજરાતી સાહિત્ય સભાના વાર્ષિક ઉત્સવ પ્રસંગે શ્રી વરેરકરે આપેલ વ્યાખ્યાનનો સાર,

કોન્ઝેન્ટીનોપલ તરફ હતુ પછી તેની નજી ઝેશિયાના વધારે જોડાણમા ઇંગન, મધ્ય ઝેશિયા, અફઘાનિસ્તાન ને છેડે ચીન ઉપર પડી એ નીતિને પહેલો પ્રહાર ઇસ્વી સન ૧૯૦૪-૫મા ઝશિયા ને જાપાન વચ્ચેના યુદ્ધમા ઝીલવો પડ્યો એટલે પછી એ નજી પશ્ચિમ તરફ ઢળી ને ઓસ્ટ્રિયા હંગરીની વિરુદ્ધ મર્ચિયાને પાનસ્લેવિક ટેકા આપતા તે બતાવ આની છેલ્લા જગયુદ્ધતુ એ અગત્યનુ કાગણુ હતુ એટલા ફરીથી લશ્કરી પગલ્યે પૂરી કરી એટલે ધાગણુ મુજબ રશિયાએ કરી પૂર્વ તરફ ખૂલો ખાધો ને પાશ્ચિમાત્યો ધારે છે તે ક્રતા તેમા તેને વધારે સફલતા મળી માત્ર ફ્રેંચ લેખક ગાલરોજ એ સત્ય પાગખી શક્યો ઇસ્વી સન ૧૯૨૬-૨૭ મા મથેલા ક્રાંતિકારી ચીનના વિજયનુ રહસ્ય તે મમજ્યો ગાળ્પીય ચીની દિવચાલ ને ઓસ્ટ્રોવિઝમમા કાર્જ જ અતર રહ્યું નહોતુ 'અમમાન મધિ' ઓમાથી ચીનને મદતર મુક્તિ અપાવવાનુ તેનુ લક્ષ્ય હતુ 'પાશ્ચિમાત્ય વિદેશી જ્વોતો' ને નાખૂદ કરવાની તેમની ધારણા હતી

ચીન સોવિયેટ મંદય બધાતા એ જામતનો સ્પષ્ટ દેખલો થયો સાત વર્ષ પહેલા વાગમોએ શીખવેલો પાઠ રશિયાએ ચિનાઈ પ્રદરણુમા અમલમા મૂક્યો વિસ્તાર વધારવા ખુની ગીતે ફૂદી પડતુ એ મૂર્ખાઈ હતી, એટલુ જ નહિ પણ તેમા જોખમ હતુ, એમ તેને મમજ્યુ આ રાજકીય તરન અગીવાર દર્શાવ પડી ટ્રોટ્કીનુ પતન અકસ્માન નહિ જ લેખાય વિદેશી રાજનીતિમા એ ખુલ્લી ક્રાંતિકારી ચળવળ ઉઠાવવાના મતનો હતો. પણ રશિયાએ પોતાની પ્રથમ પચરર્ષીય ચોળના અમલમા મૂકી ને પોતાની જ જમીન એડી ખાવાનુ દુરસ્ત ધાર્યું પૂર્વ કે પશ્ચિમમા પગલા માડવાના મિચારે તાત્કાલિક મોફૂદ રાખ્યા ટ્રોટ્કીને જ ન જોઈ શક્યો તે રેલોન મમજ્યો સોવિયેટ ગબન હજી જીગતુ હતું વિદેશી સાદમો ખેડવા માટે હજી તેનામા કચાશ હતી એના પોતાના હાડકા મજબૂત થવાની જરૂર હતી એની નવી આર્થિક નાણાનિયમક ને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ પાડી થવાની જરૂર હતી

એટલે ઇસ્વી સન ૧૯૨૭ થી ૧૯૩૪ સુધીનો મમય સોવિયેટ વિદેશી રાજનીતિમા એકદરે શાંતિનો હતો અગર તો વધારે સ્પષ્ટતાથી કહીએ તો એની ખુલ્લી ક્રાંતિકારી નીતિને બદલે ખીજન મૂડીદાર ગબ્યો અખતવાર કરે છે તેનાથી ઝાઝા ભેદવિનાની ગબ નૈનિક અને આર્થિક રીતિથી સોવિયેટ અમર વધારવાના ધોને પણ સચોટ રીતે પ્રયત્નો શરૂ થયા. આ ગાળામા રશિયામા પણ અનેક મુશ્કેલીઓ હતી, તે પણ ખૂલવુ જોઈતું નથી પછાત ને અવિકસિત પ્રદેશને ઉઘોગી બનાવવામા, અખતપૂર્વ મૂડી શેકવામા અને એટલા જ પછાત તેમજ જરાક ચિયતિસ્થાપક એટૂવર્ગને એકોકલમે મમાજવાદી બનાવવામા ભારે જહેમત ઉઠાવવાની હતી એટલે પ્રથમ તો સોવિયેટની પરદેશનીતિ સ્વમગ્દાણુની દષ્ટિએ ઘાતી વિસ્તાર વધારવાની વાત બાબુએ મુકાઈ હતી છતાય એની ખૂલા ખાવાની ટેવ તો ચાપુ જ ગહી. ઇસ્વી સન ૧૯૨૭મા ચીનમા પાછા મડયા પછી રશિયાએ ફરી પશ્ચિમ તરફ ખૂલો ખાધો. હિટલર મત્તા પર આવવાથી આ વધણુ ખામ વધ્યુ જોકે ગાળ્પમધમા સોવિયેટ મગ્દાર જોડાઈ, ફાન્મને ઝેકાસ્લોવાકિયા માથે ખામ કરારો કર્યા. એ રીતે પણ રશિયાએ જમનીના આક્રમણ માથે જરૂરી તૈયારીઓ કરી જ લીધી છે ને પૂર્વ ક્રતા પશ્ચિમમા તે વધુ ધ્યાન આપી રહ્યું છે તેની પ્રતીતિ કરાની છે.

આ આખા ગાળામાં સોવિયેટ પોતાની લશ્કરી નિર્બળતાથી વાકેફ હતુ. રશિયાના નસીબે જ ઇસ્વી સન ૧૯૩૨-૩૩મા સોવિયેટ જાપાનીઝ સંઘર્ષ ઉત્પન્ન થવાની પળ જાપાન સાથે મળી ને તે પછુ જર્મની રશિયા પર હુમલો કરવા તૈયાર થાય તે પહેલા આવી. ઇસ્વી સન ૧૯૩૫ સુધીમા તો સોવિયેટ મેરક્ષણનુ પૂર્વે પશ્ચિમનુ તત્ત્વ એટલુ તો બધું મજબૂત થઈ ચૂક્યુ છે કે ઇસ્વી સન ૧૯૨૧ પછી પહેલી જ વાર સોવિયેટ મરકાબને યુદ્ધના ભયંકારા વાગી રહ્યા છે સામાન્ય વિગ્રહનો ભય વધી પડ્યો છે તે તેમની ધ્યાનખંડાર નથી. છતાંય રશિયા પર આક્રમણ થાય તો શુ પશ્ચિમ આવે તેની ખીક તો ભાગી છે જ. હજુ પણ સોવિયેટ દૃષ્ટિર્જિદુ પશ્ચિમ પર જ ફરેલુ છે એમ ન માનીએ તો ખોટું છે, છતાં યુરોપ સાથે બાય બીડવા રશિયા મજબૂત બન્યુ છે એ પણ એટલું જ સાચુ છે ને ભવિષ્યમાં પણ એ મજબૂતાઈ મચોટ કરવાનું જ ચાલુ રાખજે એમા કાંઈ શકા નથી બાકી, ચાલુ બતાવો એમને વધારે સનેજ બતાવે તો કાંઈ કહેવાય નહિ. રશિયાની આ મજબૂતાઈ ને લશ્કરી રાજકીય ને આર્થિક પ્રગતિએ પૂર્વના દેશો તરફના સોવિયેટ વલણમા દેખીતો ફેર પડ્યો જ છે.

પૂર્વ તરફની પુનર્ગતિ ચાલુ થઈ છે એમ સ્પષ્ટ ન કરીએ તો પણ એટલુ તો આપણે કહી જ શકીએ કે મોસ્કોને હવે ચીનની પીછેહઠ ખૂંચે છે ને એ દિવસો હવે પૂરા થઈ ગયા છે એમ તે માને છે: ને જાપાન સાથે કામ લેવામા હવે પ્રથમના જગી માવચેતી વાપરવાની ઝાઝી જરૂર રહી નથી. એટલે કેમલીનની ધારણા મુજબ ચીનના છેક પશ્ચિમના છેડાનો રસાળ પ્રદેશ ચીનકિયાંગ કુદરતી રીતે અતીથ બેદભાવથી અસલ ચીનથી છૂટો જ પડી ગયેલો છે તે સોવિયેટની આર્થિક ઘૂસણપટ્ટીને લક્ષ્યાવનારો પ્રદેશ છે ને તુર્કી ને ઇરાનમાં પણ સોવિયેટ ઉદ્યોગને તે દ્વારા માલુ મારવામાં ગજા આવે તેમ છે દુકાંમા રશિયાની પૌર્વાત્ય વિદેશી રાજનીતિ સ્થિતિસ્થાપકતા મૂકી હવે આગળ વધી રહી છે.

સોવિયેટ જાપાનીઝ સંબંધ

છતાંય રશિયા ને જાપાન સાથે હજુ સંબંધ જળવાઈ રહ્યો છે. પોતાની જમીનના એક પણ ઇંચનો આક્રમણથી બચાવ કરવા સોવિયેટ હથિયાર પકડશે એવી રેલીનની જાહેર ઘોષણા છતાં રશિયાની જાણીતી શાંતિપ્રિયતા હજુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. મંચુક્યો અને કોરિયાની સરહદમા સોવિયેટ એક જળરદગ્ત લશ્કરી ચાણુ ને સ્પર્ધાચીન હવાઈ કાફલો નલાવે છે તે પણ એટલુ જ સાચુ છે, છતાં ચિનાઈ પૂર્વે રેલવે પાણીના ભાવે જવા દીધી, એ ખીના જ જાપાન ચિનાઈ પ્રદેશમા ઘૂમશે ત્યાં સુધી ઉત્તર ચીનની જાપાનીઝ મહત્ત્વાકાંક્ષાઓની આડે રશિયા આવશે નહિ એ વીગત સ્પષ્ટતાથી પુરવાર કરે છે. એ રેલમાર્ગનું વેચાણુ ને ત્યાં કામ કરનાર સોવિયેટ પ્રમુખે પાછી બોલાવી લેવાનું પગલુ જ રશિયા જાપાનની મંચુરિયન મહત્ત્વાકાંક્ષાના હરીફ તરીકે ભંભું રહેવા માગતું નથી તે ખુદ્દુ દર્શાવે છે, એટલુ જ નહિ પણ જાપાન કે તેના રમકડા મંચુરિયા માથે વાતાવરણુ ગરમ થાય એવા પ્રસંગો ટાળવાને રશિયા અત્યંત આતુર દેખાય છે. જાપાનીઝ છાપાં ને મચ્છીની વેપારી મચ્છીઓ કળ્લ કરે છે તે મુજબ મચ્છીના વેપાર બાબતમાં પણ ગયા વર્ષમાં ખાસ મતભેદો પડ્યા નથી, જોકે સામાન્ય રીતે તો રશિયા ને જાપાન

વચ્ચે મચ્છીનો વેપાર તો રાજનો બળતો પ્રશ્ન થઈ રહેલો છે. દુકામા બેત્રણ વર્ષ પહેલાંનું ગરમ વાતાવરણ અત્યારે તો નરમ પડી ગયેલું જણાય છે.

જાપાનમાં મંખ્યાબલમાં નાનું પણ વગવડસીલામાં મજબૂત એવું એક એવું જૂથ છે કે જે ઉત્તર ચીનમાં જાપાનની 'શાંતિપ્રચારક પ્રગતિ' (મંચુરિયાની લશ્કરી વસાહત સુધ્ધાંત) રશિયાની લશ્કરી ને હવાઈ સામગ્રી જ્યાં સુધી મચુકુઓના ઉત્તરના પ્રદેશમાં અર્થસદાકારે પથરાઈ રહી છે ત્યાં સુધી સલામત નથી એવું માને છે. બળી મેંગોલિયાના અંદરના વિભાગને સરક્ષણ આપવાની નીતિ જાપાન નિશ્ચયાત્મક રીતે જાહેર કરે છે તે પણ આ ખીનાને ટેકા આપે છે, કારણ કે મચુકુઓના જેવો જ દરજ્જો તેને મળતાં સોવિયેટથી રક્ષાયલા બાલ મેંગોલિયા સાથે તકરાર ઊભી થવાની જ મેંગોલિયાના આંતરિક તેમજ બાહ્ય વિભાગની સ્પષ્ટ ગરહદ નક્કી થયેલી જ નથી. એટલે આવી મુશ્કેલી ઊભી થવાનો પાકો સભ્ય છે જ. પણ બાહ્ય મેંગોલિયાની સરકારે સોવિયેટ સલાહને અતુસરીને જાપાનીઝ મચુકુઓની બેગા પ્રતિનિધિમંડળથી સરહદ નક્કી કરવાનું કબૂલ કર્યું છે. એ મુઠ્ઠે મચુકુઓમાં કેટલાક માસ ગાળ્યા પણ છે, છતાં કોઈ જ જાણવાજેવું પરિણામ આવ્યું નથી. આ બધી ધારણાઓ કદાચ ખોટી હોય, છતાં બે વાત નક્કી કહી જ શકાય. વાણી ને કરણીથી સ્પષ્ટ થયેલી સોવિયેટ શાંતિપ્રિયતામાં જાપાનને શ્રદ્ધા છે, એટલે એની ધારણામાં સોવિયેટ નજીકના લવિષ્યમાં આડે આવશે એવી એને શકા નથી. જાપાન ચીન સાથે એવું ગુચવાયેલું છે કે રશિયા સાથે વિખવાદ કરે જ નહિ. જાપાનીઝ વસાહતનાં પહેલાં બેત્રણ વર્ષના ગાળામાં જાપાને પોતાની પ્રવૃત્તિ ઉત્તર તરફ વધારી હોત ને બળ જામરાઈથી રશિયન પ્રાંતો હાથ કર્યા હોત કારણકે તે વખતે રશિયા આજના કરતાં વધારે નિર્બળ હતું, પણ જિત્તું તેણે દક્ષિણે ને પશ્ચિમે તો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે. જેહોર, અદાલ ને જગવિખ્યાન ચિનાઈ દીવાલની અગ્નિકોણની ધારે દલાઈ નોર અને આત્મ મેંગોલિયાના પ્રદેશમાં પોતાની સત્તા વધારતું ગયું છે. આથી ઉત્તર ચીનમાં જાપાનની સત્તા મજબૂત થઈ છે. પાછળીજ અને ટીનસીનમાં જાપાનીઝ ચાણું નંખાયા છે.

ચીન જાપાનનો સંબંધ

ગઈ સદીમાં ટુર્કો 'યુરોપના ખીમાર મનુષ્ય'ની દશા બોગવતુ: યુરોપી રાજ્યો તેના નામે ચૂંચણા ચૂંચના ને તે સલામત રહી જતું. 'એશિયાના ખીમાર મનુષ્ય' ચીનની લગભગ એવી જ દશા છે. ટુર્કો સ્વાતંત્ર્યને જલમાં મૂકનાર રશિયા સામે ટુર્કો હમેશા એના કાયમના હરીક એટલિટનને ધરતા અને જોગણીસમી સદીના અંતમાં જર્મનીને આગળ કરતા. ચિનાઈ સ્વાતંત્ર્યને સચેટ ટેકા આપવા હજી રશિયા તૈયાર નથી. જર્મની, ફ્રાન્સ ને 'ઈટલી પોતપોતાની મુશ્કેલીઓમાં પડ્યા છે. એટલિટન ઉપર ચીને એકવાર સહાયની આશા રાખી હતી. શાગહાઈને યાગ્સેનાં' ખિટિસ હિતો સાચવવા એ આશા વધારેપડતી પણ નહોતી. ટીનસીન ને પાછળીગની વાત જુદી, પણ ખિટન હમણાં પૂર્વ જૂમખ્ય ને રાતા સમુદ્રમાં ગુંચવાયું છે. પૂર્વમાંનાં દરના સાગરોમાંથી ને પોતાના નૌકાસૈન્યને પાછું બોલાવી રહ્યું છે. જાપાને એબીસિનિયા સાથે રાજકીય પ્રતિનિધિઓની આપલે કરી એ કોઈ અકસ્માત નથી. જાપાનીઝ પ્રતિનિધિમંડળ ને જાપાનીઝ દારૂગોળા એડીસઅયાબા પહોંચી રહ્યો છે એ ખીનામાં પણ તથ્યાંશ નથી એમ નહિ. આમાં પૌર્વાત્ય પ્રકરણના ઝાઝા પૃથક્કરણની

પણ જરૂર પડે તેમ નથી. ઇટલી એગ્રિસિનિયા પ્રત્યેની સ્થિતિશ રાજનીતિને નૈતિક ને પછી વ્યાવહારિક જોડેલો ટકા જાપાન આપમે ને ચીનમાંનાં સ્થિતિશ હિતો સાચવાનું વચન આપશે, તેટલો છૂટો હાથ તે તેની ચિનાઈ મહત્વાકાંક્ષા પૂરી કરવામાં સ્થિતન તરફથી મેળવી શકશે. મોરકો સત્ય કહે છે કે સ્થિતન સાથીદારો વધારવાની પુરાણી રમત જ રમ્યા કરે છે. અવિધ્યના વિગ્રહમાં એને મિત્રરાજ્યોની ઝાઝી જરૂર નથી એ તો મહકાર સાધી એમને સંતોષવા માગે છે.

હવે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની વાત રહી ચીનમાં ખુલ્લા વેપારની એકવાર હિમાયત કરનાર એ વીર તરફથી હવે ચીનને હુ માંતવન જ મળે તેમ છે આજે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ પોતાનાં બે સાગરોની વચ્ચે મલામત છે. અત્યારે તે તટસ્થનીતિ જ અપ્પત્યાર કરી ગયું છે. દૂરની ધમખાણ કરતી વિદેશી સત્તાઓમાં વચ્ચે પડવા કરતાં રશિયા કરતાં પણ વધારે શાંતિપ્રિયતાને તે વધાવી રહ્યું છે. ધર્મપ્રચારકો કે રાગદ્વિનો ટોકા મેળવી અત્યારસુધી ચીન અમેરિકાની સહાનુભૂતિ ને સહાયની શ્રદ્ધા પામી શકતુ હવે તો એ દિશામાં પણ આશા નથી.

[illegible]

આ લડાયક પ્રવૃત્તિના હેવાલો હંમેશની પેઠે પરસ્પરવિરોધી ને ગૂંચવણિયા આવે છે. છતાં એક વાન નક્કી છે કે લાલ પક્ષ ચોક્કસ પરાજય નહિ પામ્યો હોય તો તેણે પીછે હઠ તો કરીજ છે: પશ્ચિમમાં ઘણા માર્ગો તોચો પાછા પડ્યા છે તે વાત ચોક્કસ છે. આમાં જરા ઊંડા ઊનગવાનુ અમત્યનું છે. જે તેઓને પશ્ચિમ તરફ હાંકી કાઢવામાં આવ્યા હોય તો ચિયાંગ કી રોકને વિજય મળેલો હોયો નેપ્રજે, અને તેઓ જેમજેમ કેન્દ્રથી દૂર જતા જાય તેમતેમ તેને લાભ છે. મમાજવાદીઓ એકવાન તરફ પશ્ચિમમાં પોતાની જાતે પણ પાછા હઠ્યા હોય અને ચિયાંગ કી રોક એ બીનાને પોતાના વિજયો લેખતો હોય તે માત્ર નામની જ આગેકૂચ હોય ને તે મમાજવાદીઓની જળમાં કમાતો જતો હોય ટૂંકામાં જુદાંજુદાં મમાજવાદી મડળોની એ લાંબી ગૂંચવણુમરી બાજુ જ છે. બેંગકોટરા, પ્રભ, લશ્કર બધા જ પોતપોતાનાં કુકેર્ન, હુનાન, હુપી વગેરે પશ્ચિમનાં મથકોમાંથી ધમાધમ કરી રહ્યા છે. તેથી જ ચિયાંગ કી રોકને અગિરોગના મધ્ય પ્રાંતોમાંથી મમાજવાદીઓને માફ કરવામાં આવ્યા છે એવી બહાર ગારવાની તક મળે છે ને ત્યાં સલાહશાંતિ પ્રસરી છે એમ તે કહી શકે છે. બીજા બાજુ, સમ્પ્રાયલમાં વધારે હોવાથી ને કેટલેક સ્થળે ક્વાલ્ટી ને સશસ્ત્રસંગમસંજ્ઞિત હોવાથી લાલ લશ્કર વાયજ્યા એકવાન સુધી ધસી જવામાં મફલ થયું છે, ને પાટોશના કન્ઝુના પ્રાંતમાં ને વધારે વાયજ્યામાં ઘૂસવા મથી રહ્યું છે. પરસ્પરવિરોધી હેવાલો મળે છે એટલે લાલ લશ્કર હાલ ચોક્કસ રીતે કયા છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. એમની હિલચાલ ચાલબાજુ છે કે તેઓ ખરેખર પાછા હઠે છે તે નક્કી કહી શકાય તેમ નથી. પણ એ ચાલબાજુ છે એમ માનવાને વધારે કારણો છે કારણ કે ચિયાંગ કી રોકની હિલચાલથી તેઓ ધણે દૂર છે એ તો સ્પષ્ટ જ છે. એટલે હવે જપાન વિષે નિર્ણય કરવાનું તેને બિચકુલ કારણ રહેવું નથી.

પણ હવે જપાન શું પગલું લેશે તે ઉપર ધણો આધાર રાખે છે. ચીનના દેશીઓ અને વિદેશીઓના મત પ્રમાણે જપાન પગલાં લીધા નિના રહેશે જ નહિ એમ લાગે છે. પરંતુ નાજાવિષયક, આર્થિક ને રાજનૈતિક પગલાં તથા લશ્કરી હિલચાલમાં દેખીતો તફાવત નજરે ચડે છે. જપાનનું લશ્કર ચીનનો વધારે ને વધારે પ્રદેશ કબજે કરતું જાય છે. શાંઘુઈ ને કુકેર્નનાં કિનારાનાં શહેરો પર તેનો ડોળો દુર્યો દોય તેમ જળાય છે. એ માટે બહાનું મોંઘનાં વાર લાગે તેમ નથી કેટલાક તો એમ પણ માની રહ્યા છે કે નજીકના ભવિષ્યમાં જ નવાજૂની યુગે પણ જપાન કદાચ ચિયાંગ કી રોકને પરાજે એ માગે વાળે એવો અંશવ ધોડો છે. ઘણખરુ તે આર્થિક, રાજનૈતિક ને નાજાવિષયક બાબતોમાં જપાનનું સર્વોપરિપક્વ જાતે જ સ્વીકારે એવો રસ્તો ઉતારશે. પરંતુ જપાન એકલેલાધે ચીનમાં ચૂમજુનીતિ ચલાવી શકે એટલાં તેની પાસે નાણાં કાગજ નથી. પછી શાંઘુઈના ચાલાક નાજાશાસ્ત્રીઓ નાજૂટકે જ મદકાર આપશે તેની પણ તેને ખાતરી છે આમ જપાનની દશા પણ ત્રિશંકુ જેવી છે. લશ્કરી નોદાશથી ચીનમાં અંધાધૂંધી પ્રવેતે અગર તો ત્યાંથી પ્રાગ અત્યંત નિરાશાથી બહિષ્કાર કે વિરોધ ઉઠાવે, છતાં જપાનને પોતાનું ખોય પૂરું પાડવાનું લશ્કરી બધ વાપર્યા નિના જની શકે તેમ નથી પશ્ચિમની ગૂંચવણુ ને અમેરિકાની તટસ્થતાથી પોતાને જે તક મળી છે તેનો જપાન પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવવા માગે છે એ વાત તો ચોક્કસ જ છે. ચીન પર કાબૂ મેળવવાની એ મદસ્તવાંસા મેલે છે જ.

ચીન સોવિયેટ સંબંધ

સમાજવાદી પ્રદેશો ને સમાજવાદી લશ્કરનું અસ્તિત્વ ધરીતર એમ મનાવે કે નાનકોંગની સરકાર અને રશિયા વચ્ચે મજબૂત આડખીલી બની ડરે. ઇ.સ. ૧૯૩૫નાં ઉનાળામાં ચિયાંગ કે શેકની નીતિનું લક્ષ્યબિંદુ લાલ લશ્કરને દખાવી દેવાનું હતું એમ ઉપરજીલ્લુ લાગે અને તેથી ચીનના સમાજવાદીઓ તરફ ચોક્કસ પક્ષપાત ધરાવતી રશિયન મરકાર એની કટ્ટર શત્રુ હોવાનું મનવે. પરંતુ પર્દેશીઓએ ચીનમાં કે રશિયામાં નજર કરતા પહેલાં એક વાત ખામ લક્ષમાં ગણવાની જરૂર છે કે ઉપરજીલ્લી દેખાતી વીગતે બહુ માનવા જેવી નથી પૌરણિક ગજવતીતિ ઘણી જ ગૂચવણભરેલી છે. ઉપર દેખાતી ખીનાઓથી સાવ વિગંધી છપી સધિઓ થાય છે એ ખીના તો ચીનના ઇતિહાસ જેટલી જૂની છે. ચિનાઈ સમાજવાદીઓ પશ્ચિમ તરફ વળ્યા એ ચિયાંગ કે શેક થા મોસ્કોને દિંદુમૂઢ કરી મૂકે એવી ખીના છે એમાં મરાણ નથી. એની લશ્કરી દિલ્લયાલમાં જ એ આશ્ચર્ય દર્શિગોચર થાય છે સમાજવાદીઓએ પોતાની દિલ્લયાલનું મધ્યક પશ્ચિમમાં ખસેડ્યું છે એ વાત બે સાચી હોય તો નાનકોંગ ને મોન્કા બનને બાતં પામવાનું છે એથી બનને દેશો વચ્ચેની મુખ્ય આડખીલી દૂર ચરો, કાગલ કે નાનકોંગ એમ ચોક્કસ સમજે છે કે પશ્ચિમના પ્રાનો પર એનો દાબ માત્ર નામનો જ છે.

ચીનક્રિયાગત રહ્યો લાગે ને ભણકર માર્ગ લેવાનું ચિનાઈ સમાજવાદીઓ નોખમ વહોરવા મુજે છે એમ કહી શકાય તેમ નથી. પણ ચીનમાં બધું જ બની શકે છે એ અશક્ય જણાતો માર્ગ અનેક લશ્કરો ખૂદી વળ્યા છે એટલે આ પ્રયત્ન પહેલો હોય તેમ પણ નથી. એવા જોગમાં કાર્યમાં બે સફલતા મળે તો લાલ મધ ફળદ્રુપ, સમભાવી ને સલામત પ્રદેશમાં પહોંચી જાય એમાં શક નથી મજબૂત બનરો કાખ્યાં હોય તો એ દિલ્લયાલ મક્કત ઉપાડી છે ને માત્ર લશ્કરી દખાલનું જ પરિણામ છે એવું કંઈપણ પણ કહિત પડે.

શીમ્યુન રેંગોની બપાની અર્થમત્તાવાર યાદીએ ચીનક્રિયાગત ઉદ્દેશ્યમાં રાજધાની સ્થાપી સોવિયેટ સરકાર ચાલુ દરવામાં આવી છે એવો હેવાલ બહાર પડેલો તે એટલો હોવાનું હમણા જ રશિયાએ જાહેર કર્યું છે ઉદ્દેશ્ય ચીનક્રિયાગત પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર પ્રથમથી છે જ સોવિયેટ નકાર નિશ્ચયાત્મક મનાવા માટે સદજ વધારે કપરો હતો છતાં જાપાની હેવાલ, 'એક સોવિયેટ સરકાર સ્થાપવામાં આવી છે ને તેણે ચીનક્રિયાગત રશિયા સાથે બેડી દેવા માગણી કરી છે' તે, પણ અમત્વ છે. વધારેમાં વધારે બે કામ પણ સંભવ હોય તે ચીનક્રિયાગત પ્રગતિર સ્થપાવ ને તે જાણ મોગોજિયાના પ્રગતિર જેવું હોય એટલે અર્થ સોવિયેટ પ્રકારનું જ—રશિયાના એક ભાગ તરીકે તો નહિ જ. રશિયા સાથે એ મિત્રાચારી ધરાવે ને તેની તરફ રક્ષણ માટે મોટા મોટા ગંદે એ સ્વાભાવિક છે. વર્તમાન સ્થિતિમાં તો જાપાની હેવાલ અપકરો ને વિચારત છે એમ માનવાને કાગલ છે જાપાનને ન ગમે એવા પ્રસંગો જાપાની ભણકાર એમાં કમ્પર્ષ પડે છે આ હેવાલ-હારા બને તો એ પ્રસંગને તેઓ દૂર ગણવા મથે છે.

પરંતુ છેલ્લા થોડાક વર્ષોમાં ચિનાઈ તુર્કિસ્તાનમાં રમવાનું જોર વધ્યું છે એ વાત નક્કી છે ઇ.સ. ૧૯૩૦ સુધી મઝિલ્કાપોલ ને કઝાકસ્તાન સુધી નિયમિત મોટર વ્યવહાર ચાલુ હતો ને તે છેક ઉત્તર ચીનક્રિયાગત મુશ્યુએક શહેર સુધી લગાવેો હતો. સોવિયેટ ને ચિનાઈ સરહદ વચ્ચેના આ વ્યવહારમાં માત્ર આડખીલી ફાટક લાગતા, વળી મુશ્યુઆક ને ઉદ્દેશ્યી વચ્ચે પણ એવો વ્યવહારી મનઘ બધાવેો હતો અંદવાર ઉદ્દેશ્યીના

દક્ષિણે પાઈપીંગ જવા વિચાર થયો ત્યારે ગોખીના રણનો ભયંકર માર્ગ લેવાને બદલે મર્જિયોપોલ યર્ષ, રેન્ડેલાગ મેમીપાલટીન્સ્ક અને પાઈપીંગનો માર્ગ તેજે પસંદ કર્યો. મર્જિયોપોલ આવી તેજે રશિયન પત્રકારોને જાહેર કર્યું કે ઉઝ્બેકીષ્ટી પાઈપીંગ મોવિયેટ પ્રદેશમાં યર્ષ પહોંચવા બે અઘવાડિયાંથી વધુ લાગતાં નથી ને રસ્તો તદ્દન મક્કામન છે. ગોખીના રણનો રસ્તો લેનાં છ અઠવાડિયાં થાય છે ને ઝોઝામાં ઝોઝા બમો અંગરક્ષકોને માથે રાખવા પડે છે. ૧૯૩૦ની મોવિયેટ મગકારે ધક્કી પામવાથી રસ્તા બાંધ્યા છે. દક્ષિણ દુકાદરથાનની મધ્યમાંથી મધ્ય સીનકિયાંગ જવાય છે ને ત્યાંથી મીધા કાશગર પહોંચાય છે.

૧૯૩૧ અને ૧૯૩૨ની શરૂઆતથી ૧૯૩૪ની પાનખર સુધીમાં સીનકિયાંગમાં આંતર-વિશ્વ ને અંધાધૂંધી પ્રવર્તી રહી હતી. પર્ગિલાએ નાનકોંગ મગકારે જેની સમુખત્યારી નકારી હતી અને રશિયાને જેની માથે મિત્રાચારી નહોતી તે પક્ષની છૂત યર્ષ, મપાની અને ચિનાઈ મગકારના વિરોધી હેરાલો બહાર પડ્યા છતાં મોવિયેટ છૂપી કે જાહેર રીતે સીનકિયાંગની ચળવળને ટેકા આપ્યો નહોતો. કદાચ પહેલાના લગભગ ધંદરો માખુમોનું રશિયન લશ્કર મોવિયેટ મગકારની વિરુદ્ધ થયું હશે. કાગળ કે તેઓ ખાલ મોગોસિયાના ઉન્નત મેનમર્ગના જૂના લશ્કરીઓ હશે બીજી વિશ્વમપાત્ર જાનમી અનુસાર આ લશ્કરના કેટલાક અગ્રણીઓને ચિનાઈ દક્ષિણના અંગરક્ષક તરીકે કામ કરવાથી કેટલુકે દ્રવ્ય ને મક્કામન વિદાય આપવામાં આવી હશે ને તેથી જાકાના લશ્કરે મોવિયેટ વિરોધી મતભેદ ટેકા આપવા પોકાર ઉઠાવ્યો હશે. દમરોના બીજા ચિનાઈ લશ્કરે પણ આવી જ લગતી વાત કરી હશે એ મેનાનીઓએ છરસી અને ૧૯૩૧-૩૨ના શિયાજામાં મચુરિયામાં જપાન વિરુદ્ધ મેનાપનિ માંજે દાખલેલા વિરોધમાં મદકાર આપ્યો હતો ને તાજે થવાને બદલે તેઓ પીઠેદક કરી મોવિયેટ પ્રદેશમાં વિખરાઈ ગયા હતા ત્યાંથી કેટલાક મમય બાદ તેઓ મર્જિયોપોલ યર્ષ સીનકિયાંગ પહોંચી શક્યા હતા. મમે તેમ હોય પણ મોવિયેટની આર્થિક ને નાણાવિનયક અમર જલ્દિ પાગે છે એ વાત નકો છે. કાશગરમાં ધણા વર્ષોથી સિટિનોનું જોર હતુ કાગળ કે ને ચિત્રાવ નજીક આખું આ અગત્યના ધ્યાને નિમાયેલા સિટિંગ અકમળના મદખાનુ પણ એ પર્ગિલામ હતુ. છતાં અત્યારે ત્યાંના જ સિટિંગો મને કમવ કર છે કે મોવિયેટ પ્રતિનિધિ જ અત્યારે ત્યાં અગત્યનું ધ્યાન ધરાવે છે. મોવિયેટ પ્રદેશમાં દમખા એક નવુ વિષુવ મેશન બંધાયું ત્યાંથી તેમજે બતી ને પાળી માટે વીન્ટગી પૂરી પાડવા સિટિંગોને મગરડ આપી હતી.

૧૯૩૧ સીનકિયાંગ નાનકોંગની ગતિથી એટલુ બધુ દૂર છે કે ત્યાં મોવિયેટ પક્ષી અત્યંત મગકાર અગ્રણી તોપજુ નાનકોંગને માર્ક પણ તારકાલિક ભવ નથી. આઝબીલી થવાને બદલે ડાપડ એ તો નાનકોંગ ને મોવિયેટ વચ્ચે એક માંકળ મમેવનું બની ગ્દે. રશિયન ન ચિનાઈ મગકારીનિમાં એક ચીજ માગાન્ય છે. અને હીરેદદિ ધરાવે છે. નાનકોંગ મારી મને મમજે છે કે અત્યારે જપાનના મમાગ મામે રશિયન મદ મેવરવાની આગા નિર્મયક છે, પણ પાચાસ વર્ષ પડીની વાત જુદી છે. એટલે બનિવના માચીગ તરીકે રશિયા માથે સીનકિયાંગ એવમવ દક્ષી ગણવા આવું છે. *

દેખાઈકલાલ દલાલ

(૩) નક્ષત્રોની જન્મકથા

દૂરથીનની મહાય વડે આકાશના જુનાજુના ભાગોમાં ઘણી નિહારિકાઓ નોંધ શકાય છે જેતાં જાણે આકાશમાં અસ્પષ્ટ ધવલ મેવ ઘેરાયો હોય તેવો દેખાવ લાગે છે. આ નિહારિકા નક્ષત્રમંડળના ચૂંથ જેવી નથી હોતી. મોટા દૂરથીન વડે પણ નજરે તો ઊંઘુ જેવા જ દેખાય છે. પણ આ નિહારિકાઓમાં અનેક મ્યજે મોટામોટા પ્રકાશખડો નોંધ શકાય છે. વસ્તુતઃ આ નિહારિકાઓ વિસ્તીર્ણ બાષ્પપુલોની સમૃદ્ધિ જ હોય છે. બાષ્પીય પદાર્થનો કોઈ પણ નિર્દિષ્ટ આકાર હોતો નથી, તે પ્રમાણે નિહારિકાઓનો પણ નિર્દિષ્ટ આકાર નથી. એમાંની કોઈ કોઈ ગોળ, કોઈ કોઈ લાખી અને કોઈ કોઈ કુડીના આકારવાળી હોય છે. અહના જેવી એક પ્રકારની ગોળાકૃતિવાળી નિહારિકાની વાત પણ પ્રકાશમાં આવી છે. તેને નિહારિકા ગ્રહ (Planetary nebula) કહે છે.

આ નિહારિકા રાશિમાથી જ આપણું સૌર જગત અને બીજા જગતો પ્રગટ્યાં છે. જર્મન દર્શનવેત્તા કાન્ટે સૌથી પ્રથમ સૃષ્ટિતત્ત્વની આલોચનામાં આ નિહારિકાઓ બાબત આભાસ આપેલો. પાછળથી વિજ્ઞાત ગણિતવેત્તા લાંલાસે આ મતને વધારે સ્પષ્ટ કર્યો હતો. સૌર જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે બાબતમાં હાલ અનેક મતભેદ ચાલે છે. પરંતુ વિશ્વ-સૃષ્ટિના મૂળમાં આ નિહારિકાઓ હતી તે વાતમાં સૌ એકમત છે.

બધા આરભોને પણ આરભ હોય છે આ નિહારિકાઓનો આરમ કયાંથી થયો ? વિજ્ઞાત જ્યોતિર્વિદ્ જીન્સે (Jeans) આની સ્પષ્ટ મીમાંસા કરેલી છે.

પ્રસારણ એ બાષ્પનો સામાન્ય ગુણ છે. ધરના એક ભાગમાં ઘેડી વરાળ રાખતાં તે આખા ઘરમાં ચારે બાજુ પ્રસરવા માડશે કારણ બાષ્પકણો ચચળતાથી અદ્યોતદ્યો દોડાદોડ કરે છે. એ બાષ્પકણોનું અરસપરસ આકર્ષણ બહુ જ સામાન્ય હોવાથી, બાષ્પ-કણોની સ્વાભાવિક ગતિને તે મેડી શકતું નથી. આથી જ બાષ્પનું પ્રમાણ ચાય છે. આપણી પૃથ્વીને જે વાયુમંડળે ઘેરી છે, તે લાખો વર્ષથી સ્થિર છે. તેનું કાચુ પૃથ્વીનું મધ્યાકર્ણ છે. જે મધ્યાકર્ણ વાયુકણોને જ્યાંત્યા સંગ્રહી જતા દેવું નથી પણ પૃથ્વી તરફ જ ખેંચીને બધનમાં રાખે છે. અતઃજ, વાયુમંડળના છેક ઉપલા યરના કણો કાંઈક દૂટા પડી જાય છે ખરા.

સૂર્ય પણ એક તમ બાષ્પરાશિની સમૃદ્ધિ છે. એ વિરાટ બાષ્પમંડળમાં પણ મધ્યાકર્ણ તપેલા બાષ્પકણોને પ્રતિરોધ કરી ગતિમાન થતા અટકાવી રાખે છે. ચંદ્રની ચારે બાજુ વાયુમંડળ નથી તેનું કારણ એ જ કે ચંદ્રનું મધ્યાકર્ણ ઘણું ઓછું છે. બુધ ગ્રહનું મધ્યા-કર્ણ પૃથ્વીથી થોડુંક જ કમી હોવા છતાં, ત્યાં પણ વાયુમંડળ નથી. તેનું કારણ પણ સ્પષ્ટ છે. બુધ ગ્રહ સૂર્યની નજીક હોવાથી બહુ તપેલો રહે છે, તેથી વાયુકણો પણ ગરમીથી વધારે ચંચળ બને છે; અને બુધ ગ્રહનું મધ્યાકર્ણ તે વાયુકણોની ચચળતાને રોધી શકે તેટલું પ્રબળ નહિ હોવાથી ત્યાં વાયુમંડળ રહી શકતું નથી. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે, બાષ્પમંડળ સ્થિરતાથી પુગતકારે રહી શકે તે માટે, મધ્યાકર્ણ અને બાષ્પકણોના વેગનું બળ સપ્રમાણ હોવું જોઈએ. એ કહેવાની જરૂર નથી, કે મધ્યાકર્ણનું પ્રમાણ બાષ્પમંડળના આમતન અને ભાર ઉપર આધાર રાખે છે. આથી એટલું સ્પષ્ટ ચાય છે કે, કોઈ પણ

પૃથ્વરૂપિત્તી પેઠે ઉત્તર દક્ષિણ છેડા સ્થાયેલા અને કટિપ્રદેશ કર્કટ ઊપસેલો હોવાની મલાવના છે આવર્તન તેથી પણ વધારે દ્રુત હોય તો નિહારિકાનો આકાર તેથી પણ વધારે પ્રવર્ણિત બની, બંને છેડા પાતળા બનશે આવી જુદાજુદા આકારની નિહારિકાઓ આકાશમાં ઢેકેઢેકાણે દેખાઈ આવી છે આવર્તન બે ઉપર જણાવ્યા કરતા પણ વધુ દ્રુત હોય તો નિહારિકાના કટિપ્રદેશમાં એક પ્રાતરેખા દેખાઈ નિહારિકાના બંને છેડાની આબપગશિ ઊઠીને પ્રાતરેખા પર પડશે. આ બનતી નિહારિકાનું દષ્ટાંત કન્યાગણિની નિહારિકા છે જે રીતે અખડ આબપગશિમાંથી નિહારિકાઓનું સર્જન થાય છે, તે જ ન્યાયે પ્રક્રિયા થતા નિહારિકાઓમાંથી આબપગશિ જુદા પડી જ્યોતિષમંડળના નક્ષત્રો મરતવાય છે.

નિહારિકાઓના આવર્તનના પરિણામે નક્ષત્રનો જન્મ થાય છે. તેથી તેની જ રીતે નક્ષત્રોમાં પણ આવર્તન હોવાનો મંતવ્ય છે અને તેથી તે આવર્તનના પરિણામે નક્ષત્રોમાંથી પણ નાના નાના જ્યોતિષ્ઠા સરગ્ગવાની મલાવના જણાય છે કોષ્ઠેએ આ જ રીતે સૂર્યમાંથી પ્રહોતી ઉત્પત્તિની કલ્પના કરી હતી પરંતુ દવે સાબિત થયું છે, કે નક્ષત્રમાંથી આબ છૂટી પડે તોપણ તે પુનઃકાંઠે સ્થાયી બની શકે નહિ એ રીતે નક્ષત્રમાંથી ફેંકાયેલા કે છૂટા પડેલા આબપગશિ નક્ષત્રના પ્રમાણમાં એટલા નાના હોય છે, કે તેમનું મધ્યાકષેણ અતિ અલ્પ હોય છે

નક્ષત્રોનું આવર્તન જોઈ શકાય છે મૂલ્ય પણ એક મહાન નક્ષત્ર છે. સૂર્યનું આવર્તન તેના ડાઘા (Sunspots)ની પરીક્ષા પછી જોઈ શકાય છે. સૂર્યના એક આવર્તનને લગભગ ત્રીસ દિવસ લાગે છે.

યુગલ નક્ષત્રોનું સર્જન એ પણ નક્ષત્રોના આવર્તનની પગલ સાબિતી છે. આકાશમાં ઢેકેઢેકાણે અનેક યુગલનક્ષત્રો જોઈ શકાય છે યુગલ નક્ષત્ર એકબીજાની ખૂબ પાસે હોય છે તથા એકબીજાની ચારેબાજુ ભમે છે કોઈ પણ નક્ષત્ર ભ્રમરે આબપની સ્થિતિમાંથી ઠંડુ પડતા પડતા તરલ અવસ્થા પામે છે, ત્યારે તે પ્રવાહી અવસ્થામાં થતાં વધારે ઝડપી આવર્તનને લીધે, યુગલનક્ષત્રનો જન્મ થાય છે, એમ જાણ માને છે. તરલ પદાર્થ ભ્રમરે આવર્તિત થાય છે, ત્યારે પ્રથમ તો જરાક પ્રવર્ણિત થાય છે તે પાતળાથી છે પણ જેમ-જેમ આવર્તનની વૃદ્ધિ થાય છે તેમતેમ તેનો મધ્યભાગ પાતળો પડે છે, અને આવર્તન તેથી પણ વધારે ઝડપી બનતા તેના બે ભાગ પડી જાય છે. આ બે ભાગ એકબીજાની ચારે બાજુ પ્રદક્ષિણા કરે છે. બંને ખડ નાનામોટા હોવા છતાં તેમના આવર્તનમાં બહુ ફેર પડતો નથી.

બે ભાગમાં વહેંચાતી વખતે યુગલનક્ષત્રના અભ્યંતરમાં પ્રમંડ વિદ્યોલ થતો હોયો જ જોઈએ એ આતરિક ચાંચલ્યને લીધે જ કદાચ યુગલનક્ષત્ર સરખી રીતે પ્રકાશ આપી શકતું નહિ હોય આ જામતમાં હજી સડા રહે છે. પરંતુ કુતૂહલની પાત એ છે, કે અનેક યુગલનક્ષત્રોની ઉજ્જ્વળતા સ્થિર રહેતી નથી. અમુક અમુક નિર્દિષ્ટ સમયને અંતરે તથા કોઈ કોઈવાર અનિયમિતપણે તે એકદમ ઉજ્જ્વળ બની જાય છે. આવાં પરિવર્તનશીલ નક્ષત્ર પણ ઘણાં હોય છે જ્યોતિષીઓ એ ઉજ્જ્વળતાના પરિવર્તન બદલ અનેક કારણો બતાવે છે. તરલ (પ્રવાહી) નક્ષત્ર (Liquid Star) લાંગીને એ ખંડ થતાં પહેલાં નક્ષત્રના

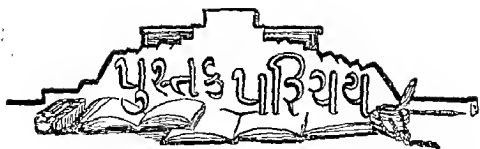
અમ્યનગમા થતો નિશ્ચેલ કદાચ આ ઉર્જાગનાના પર્વતનનુ એક કાચુ હશે જન્મ કરે છે કે, સીરીડ (Cepheid) નામનુ પ્રસિદ્ધ પર્વતનશીન નક્ષત્ર યુગનમૂર્તિ મનનાના પૂર્વ-મુહૂર્તને પ્રાપ્ત થયુ છે એ યુગનમૂર્તિનો આરિનાં પ્રવચન ગ્રા દીર્ઘમય ગદ બેસી પડે નક્ષત્રજીવનના એન્ડે મુહૂર્તમા કેટલા દવસ સુધી વીતી જતા બને તે કાણ જાણે છે ?

યુગનનક્ષત્રોની વિવર્તનધારામા કેટલીક મમજાઓ સી રાતો છે તે એન્ડોગની એટલા પાસેપાસે હોય છે કે, તે ગમેમા પ્રગમ આ પૃથ્વી સી થોડોવણો જુનાગ ઉત્પન્ન થતો જ નેઈ એ એ જુવાગને સીધે બસે ઘૂર્ણામમાન નક્ષત્રોની સી ગતિ થાય છે, તેનો ગતિસાત્ર જવામ આપે છે પ્રથમ બનેનુ પરસ્પરનુ વ્યવધાન ક્રમસ રધમે તથા આવર્તનનો વેગ પણ આ જુવાગને સીધે ક્રમેક્રમે ગરખો થઈ જાય છે. આ જવામના રયો રીતતા બસે નક્ષત્રોનો આવર્તનગત તથા પ્રદક્ષિણાનય ગરખો બની જાયે ગતિસાત્રના એ મિદ્ધાન્ત અનુમાર, દૂરના ભરિયામા યુગનદાય પૃથ્વીનુ દરેક એકમીગની તરફ માન એ. જ પામુ ફેરવીને એકમીગની ચારેગાલુ દૂરને

આ ભરિયાણી એક દિવસ ગામી પડે તેનુ પ્રમાણ એ, કે સૂર્ય અને જુધ મદ વચ્ચે ચારી જ ઘટના ચાજ સુધીમા વગી છે તેથી જુધમધે આજે સુર્ય તરફ તેનુ એક જ પામુ ફેરવ્યુ છે જોકે સૂર્ય અને જુધનો મગધ યુગનનક્ષત્રનો મગધ નથી, તોપણ જુધમદ સૂર્યની અત્યત નિકટ હોવાથી, યુગનનક્ષત્રની પેડે તેઓમા પણ એક પ્રગમ જુવાગ એક દિવસ પ્રગમી ગયો હશે તેના જ પર્વિણમે દૂરક સમયમા જુધમદનો પ્રદક્ષિણ કાગ અને આવર્તનગત ગરખો થઈ ગયો છે, તેમા સંદ નથી

આપણી પૃથ્વી અને ચંદ્રમા એસી જ પ્રક્રિયા ચાયે છે પૃથ્વીની એન્ડો-પ્રદક્ષિણા મના ચડને લગભગ મતારીસ દિવસ લાગે છે, આ લગભગ તેટલા જ સખતમા ચંદ્ર પોતે પણ એન્ડોગ આવર્તન યાય છે ચંદ્રનો આવર્તનમય તથા પ્રદક્ષિણાનય ગરખો થવાથી, આજે આપણે ચંદ્રની એન્ડો ગાલુ નેઈ રાત્રીએ ધીએ પૃથ્વી અને ચંદ્રની મધો દશ પણ જુવાગ-એન ગાને ૪ પૃથ્વીનુ આવર્તન જુવાગો સીધે ક્રમસ કરી ચાય છે ભરિયામા એક દિન એસો આવશે કે ત્યાજે પૃથ્વીનો આવર્તનગત અને ચંદ્રનો પ્રદક્ષિણાગ ગરખો થઈ જાયે ત્યારે પૃથ્વીના અધા ભાગના લોકો કદી પણ ચંદ્રનુ મુખ નેઈ રાત્રી નંદિ ગણિત કરે છે કે, ૫૦૦ ક્રાટિ વર્ષ પછી એસો મનાવ એક દિન મનગે જ્યોતિર્વિગે આમ ૫૦૦ કરોડ વર્ષ અગાઉ આમસના મદોના દર્શન માનથી પૃથ્વીના એક ગોચાર્ધના માણસો ચંદ્રની કૌમુદી વગના જનગે એ કદી રહે છે

ક્રાટિકાટિ રયો સુધી તેજ આખા પૃથ્વી યુગનનક્ષત્રોના ભાગ ક્રમસ ધનસ માંડે છે, તેમા સંદ નથી તેના પર્વિણમે પરસ્પરનુ આર્ષણ પણ ઘટસા માંડે છે વિવર્તન સીધે યુગનનક્ષત્ર ફરી પણ અગિય ચતા હોવાની રામ છે આમસમા દરેકમએ જે ત્રણચાર નક્ષત્ર એન્ડો દેખાર છે, તે આ યુગનનક્ષત્રોમાથી જ જન્મેલા છે

ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભાગ રજો.—અંગ્રહ કરનાર, આચાર્ય ગિરનશકર વલ્લભજી ખી. એ, એમ. આર. એ. એસ., ક્યુરેટર આર્કિયોલોજિકલ સેક્શન, પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ, મુંબઈ; કિં. રૂ. ૪-૮-૦

હવામાન શાસ્ત્ર અને ગુજરાતની આબોહવા —કર્તાઓ, ડૉ બીમભાઈ નીચાભાઈ દેસાઈ, ખી. એ. એલએલ ખી, એમ એસસી, પી એચ ડી, એફ આર. એમ. ઈ. અને રા. સા. મુકુન્દ વી. ઉનાકર, ખી એ. સરકારી વાયુચક્રખાતાના અધિકારીઓ; મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦.

હવન અને ઉત્કાન્તિ:—લેખક ભીમભાઈ લાલભાઈ દેસાઈ એમ. એસમી, મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦; પ્રકાશક શ્રી ફ્રાન્સિસ ગુજરાતી મલા, મુંબઈ, રા. રા. અંબાલાલ શુ કનની. ખી. એ., સહાયક મત્રી.

આ ત્રણેય પુસ્તકોને માટે આ સભાના કાર્યકર્તાઓને અભિનંદન ઘટે છે. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખોના પુસ્તકથી ગુજરાતના ઇતિહાસનું એક અતિ મહત્ત્વનું સાધન મળે તે સુલભ થશે, અને આશા રાખીએ છીએ કે માધ્યમિક શિક્ષણના ધોરણોમા શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને આ સાધનોથી અત્યારથી પરિચિત કરે જેથી ઇતિહાસનું ચિત્ર વિદ્યાર્થીઓને વધારે રકુટ રૂપે મૂર્તિમન્ત થાય. સભાએ વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો બહાર પાડીને આપણા સમાજની એક ખાસ જરૂર પૂરી પાડવા યોગ્ય પ્રયત્ન કર્યો છે. પુસ્તકો શોખ અધિકારી પાસે તૈયાર કરાવ્યા છે, અને તેમા ગુજરાતની હકીકતને યોગ્ય રીતે લક્ષમાં રાખેલી છે.

હંસાવતી વિક્રમચરિત્ર વિવાહ:—અંશોધક અને અંપાદક, શ્રીમુત રાકરપ્રસાદ હમનલાલ રાવલ; પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે; મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.

નાકરયુગના કવિ મધુસૂદન વ્યાસની આ પદ્યબંધ વાર્તા છે. પ્રતો એટલી જૂની છે કે તેમાં જૂની ભાષા સગવળ રહેલ મળી આવે છે શ્રી રાવળે સંપાદન એવું ધ્યાનપૂર્વક કરેલું છે કે આ પુસ્તકની ભાષા આપણી જૂની ગુજરાતીનું અમુક સમયનું યથાતથ સ્વરૂપ ગણી શકાય. આવા પુસ્તકો અભ્યાસક્રમમાં આવે તો વિદ્યાર્થીઓને આપણી ભાષાના જૂના સ્વરૂપનો ખોદ પહેલેથી થાય અને એ રીતે ભાષાના અભ્યાસની ભૂમિકા વહેલી બધાવી થઈ શકે. આ પુસ્તકની નોંધિ: પણ જોઈએ તેટલી અને વિદ્યાર્થીને અભ્યાસમા મદદ કરે તેવી છે.

Bhagvat-Gita:—by C. Rajagopalachari, Published by Hindustan Times Ltd, Delhi Available in Bombay (1) Navajivan Book Shop, Princess Street, (2) Principal Khadi Bhandars, (3) Village Industries Depot, Sandhurst Road, and (4) Samarth Book Depot, Girgaum, Six Annas [પ્રાસિદ્ધાન: નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ અને મુંબઈ તથા મુખ્ય ખાદી હંડારો]

આ નાતું પણ મુંદર પુસ્તક છે. તેમાં ભગવદ્ગીતામાંથી ગદ્યરૂપે મોકિ તાત્ત્વી તેમાંથી જીવનની ફિલસૂફી ઘટાની છે. શ્રી મન્નજીની વિશદ રીતી, વિશાળ વાચન, ગદ્ય મનન, એ સર્વનો લાભ આ પુસ્તક વાચનાને મળશે અને પ્રામીનને વફાદાર રહેવા સાથે આધુનિક જમાનાના માણસને ઉપયોગી થાય એવી રીતે આમાં વિષયનિર્ણય કરેલું છે. આવા પુસ્તકનું ગુરુગતી થવું ધો છે અને સર્વને આ રાચવાની અને મનન કરવાની બનામણ કરીએ છીએ.

શ્રી વિજયાનંદમુનિ —લેખક સુશીન, પ્રમુખ શ્રી જ્ઞેન આત્માનંદ મતા, જાનનગર (કાઠિયાવાડ)

શ્રી વિજયાનંદમુનિ જેઓ શ્રી આત્માગમ મહાગ્રંથના નામે વધારે પ્રસિદ્ધ છે તેમની શતાબ્દિ જળતી ઉપર આ પુસ્તક બહાર પાડવામાં આવ્યું છે. શ્રી આત્માગમનું મહારાજ જ્ઞેનશામનના એક ઘણું ઓછું પુરુષ દત્તા જ્ઞેન માધુઓના આચાર્યશાસ્ત્રમાં પેઠી ગયેલી જડતા ગતાનુગતિકતા, ગિચિવતા, વહેમ અજ્ઞાન એ સર્વને એમણે માફ કર્યા તેઓ સદ્ગત સ્વામી દયાનંદના મહાકાલીન દત્તા, અને જન્મેનું કેટલુંક માત્ર ધ્યાન ખેંચે એવું છે અને શરીરના બળવાન અને સ્વભાવના ઉમ્મ દત્તા જન્મે એ પોતપોતાના સ્વેદમાં ધર્મના મુજ પુસ્તકોના અધ્યયનથી તેના આત્મપાત્ર જ્ઞેનના જ્ઞાનો નાશ કર્યો શ્રી આત્માગમનું જીવન જેટલું મળી આવ્યું છે તેટલું પણ આકર્ષક છે એ જ્ઞાનો માદમોનો હતો, અને શ્રી આત્માગમનું પણ પોતાના શામનમાં એક માદમરીય દત્તા અત્યાગેન જ્ઞેન મમાજ પણ તેમને પગને ચાલી પ્રગતિ કરે એમ હમ્મીએ છીએ.

શ્રી રાયપસેલુધિય શુભ —અનુસાર પંડિત બેચરામ જીવનગર દોશી, પ્રકાશક નાથાલાલ કાલાજામ રાહ બચરાપર પૂન્ય શ્રી વામાજી સ્વામી પુસ્તકાલય, વીંઝડી મુલ્ય ૧૦ આના.

આ સુત સ્વતંત્ર્યગર જેનો—આનામવાસી અને દેગરામી બંનેમાં બહુ મદદરતું મળાય છે તેમાં એક કો મળાતા ગદ્ય પદ્યોનીએ તેના મરી ચિત્તની યુક્તિથી નિષ્ક્રી મુનિગરનો ઉપદેશ પામી જ્ઞેનશામન પ્રમાણ પોતાનું જીવન ધરા માધુ કયા એવી કો મમાગેનો મોદ તેને એટલો બધા જાતની ગયો કો છેરો તની ગાનીએ તેને કો દીધું.

જાણાનગર પંડિત જાતેચરામજી જેના વિદ્વાન પામે મગંધુ છે એમને માત્રીય પદ્ધતિને થયું જે તેમજ આ આના જેની જ બૌદ્ધ ધર્મપરગના 'દોરનિકાય' પુસ્તકમાં 'પાયામી'ની કયા દર્શાવેલી છે એ નાન્ય વાજ જ આના ખેંચે એવું છે એ એમ બતાવે છે કે કામ કેટલીક ધર્મધાઓ મમમ અમબુધર્મની પરગની દત્તા જાણાનગરની પાયા અચરકોટન માટે રિપ્પણી આપી છે, જ્ઞાનના કેટલાક મમાધાનો કેટલાક તર્કો અને કેટલાં મુદાઓ અરેખ પંડિતજીની વિચારબુદ્ધિ બતાવે છે ધર્મપુસ્તકોને આરી મદ વિશાળ નિર્ણ અને ખુલ્લી વિવેચનશક્તિથી જ પ્રમોદિત કરે જા જ્ઞેનને અને એમ કરવાથી જ ધર્મપ્રવાહ શુદ્ધ નાનં અને મમાજગર બનશે.

નવયુગનો દૈન —લેખક મોતીચં ગિરધરવાલ કાપડિયા, પ્રમુખ અરધાનગર ધોજવાલ ટામરરી યાદ માલિક જ્ઞેનિ કર્ણાવ, મેની પોગ, નનપોગ અમવાદ, મુલ્ય રૂ. ૧-૦-૦.

આવતા ભવિષ્યમાં જૈનધર્મ અને ખાસ કરીને તે જૈન સંઘ તેની વ્યવસ્થા અને તેનો આચાર કેવું સ્વરૂપ લેશે તેની ચર્ચા આ પુસ્તકમાં કરી છે. પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે એમ થશે જ. ખરું તો લેખકે જૈનધર્મનો પોતાનો ભવિષ્યનો આદર્શ અહીં રજૂ કર્યો છે.

આ પ્રકારનાં પુસ્તકો ઘણીવાર શુભ આદર્શ દૃષ્ટિથી લખાય છે અને આ પુસ્તક પણ ઉદારતા, શ્રદ્ધા અને આદર્શ દૃષ્ટિથી લખાયેલું છે. પણ તેમ છતાં આવું પુસ્તક લેખકના દૃષ્ટિબિન્દુથી સમાજના એક અંગને જ લક્ષ્ય—ગંધર્વાલક્ષી અને છે. ખરું તો એ છે કે ધર્મમાં તરવદૃષ્ટિથી સાર તારવીએ, બાહ્યાયાગનો આગ્રહ છોડી દઈએ એટલે બ્રાહ્મણ, જૈન, હિન્દુ, મુસલમાન જેવો ભેદ રહી જ શકે નહિ જગતના નવા અર્થપ્રકરણને લીધે જેમ હવે એવો સમય આવ્યો છે જ્યારે દેશભિમાન એ જગતની પ્રગતિને બાધક નીવડે, તેમ જ, હવે ધર્મમાં પણ એવો મમય આવ્યો છે જ્યારે જગતે નિશાળ અને ઉદાર ધર્મદૃષ્ટિ કેળવવી જોઈએ, અને ગંધર્વાયોના અભિમાન છોડી દેવા જોઈએ. અને લેખકની પેઠે માનીએ છીએ કે ભવિષ્યની પ્રગતિને જૈનધર્મ ઘણું આપી શકે, પણ જગત જ્યારે એવાં તરવો પ્રહણ કરવા તત્પર હશે ત્યારે જૈન અજૈન જેવો ભેદ નહિ હોય, લેખકે પુસ્તકને જૈનશક્તી કરવાને બદલે સમાજલક્ષી કર્યું હોત તો વધારે ઉપયોગી થાત. પણ છે તેવા સ્વરૂપે પણ જૈનો તેનો વિચાર કરી ઉદારદૃષ્ટિ યાવ એમ ઇચ્છીએ છીએ.

જૈન ધર્મનું ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ:—પ્રકાશક, મહોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર.

સ્વ. જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસૂરીશ્વરજીને જર્મન વિદ્વાન હર્મન જોકોબી સાથે માંસાહાર-પરિત્યાગ વિશે પત્રવ્યવહાર થયેલો તે મૂળ, શ્રી ગિરધરલાલ દુગરરી શેઠે કરી આપેલા મુદ્રાતી અનુવાદ સાથે અહીં પ્રસિદ્ધ કરેલ છે અનેનાં દૃષ્ટિર્જિંદુ સમજવા આ પત્રવ્યવહાર ઉપયોગી છે.

શ્રી જૈનધર્મ પ્રકાશક:—મુવર્ણ મહોત્સવ નિષેપાંક; શ્રી જૈન ધર્મે પ્રસારક સભા, ભાવનગર.

પ્રાચીન કવિતા, ઐતિહાસિક લેખો, આધુનિક કાવ્યો, જૈનધર્મવિષયક લેખો વગેરે સામગ્રીથી ભરેલો આ ગ્રંથ છે. પુણ્ડળ આકર્ષક ચિત્રો છે.

મરણ પછીની જિંદગી:—લેખક રમણલાલ સોની કિંમત એક આનો. સો પ્રત રૂ. ૫) ડૉ. એની બેસંટ અને ગિરપ લેઝિટગ્ના લેખોને આધારે લખેલો નિબંધ.

પ્રાકૃત ભાષાની ઉપયોગિતા:—લેખક ૫ લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધી, પ્રકાશક શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા.

એક મનનીય નિબંધ

રાજરક્ષક:—લેખક રણછોડજી મહિડા, માન્તાકુઝ, પ્રકાશક: ગર્જર બાલકવિ માહિત્ય સભા તરફથી કાન્તિકુમાર વિપ્લવપ્રસાદ ત્રિવેદી, મતી, અમદાવાદ, વડોદરા; કિં ૦-૧-૬

કાકના વીરભક્ત જ્યલ્જીની શૌર્યકથા અહીં રમિક રીતે કહેલી છે. કિશોરો અને યુવાનો આને રસથી વાંચશે

શ્વેતરત્નવિચારણા અને ખીજા લેખો:—લેખક મણેશ બળવત પિટે મૂલ્ય ૦-૬-૦
પાંચરત્ન અને તેને લગતા ખીજા વિષયો ઉપર નિબંધો અને વિચારો.

ચાલો ગાઈએ — ગવગવનાર બાર્ધ મધુકાન્ત જ મહેતા (પ્રગય) રાલા ફૂગરી,
સૂરત જિલ્લો.

બાળકોને ગાવા ગોઅ નાનાં કાબોનો મંમદ

કુમારિકાની કીર્તિકથાઓ—મૂલ્ય રૂ. ૦-૨-૦

ભગવાન મહાવીર—મૂલ્ય ૦-૩-૦, લેખક તથા પ્રકાશક માવજી દામજી શાહ,
મુખ્ય ધર્મશિક્ષક બાબુ પી પી જોન દાર્જિલિંગ, મુમ્બઈ.

મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ—લેખક ધીરજીરાવ ટોડરશી શાહ

મહારાજ મયાજીરાવનું જીવનચરિત્ર અહીં તૃણમાં લખેલું છે શ્રીમતના જીવનના કેટલાક
પ્રમંજો રંગિત છે અને તે આરંભે રીને અહીં કહેવાયા છે.

રાજ્યશ્રી:—અનુવાદક, રમણીક કીશનવાવ મહેતા, સોય એજન્ટસ દિલ્લિયા એન્ડ
મન્મ, પાનકોગ નાદા, અમદાવાદ, જ આના

શ્રી જયશંકર “પ્રમાદ” ની નાટ્યકૃતિનો ગુજરાતી અનુવાદ.

બાળશિક્ષાએ ઉર્દૂ ઉગતો સૂર્ય—લેખક દિનશાહ નમગવાનજી દરતર; મળવાનું
કેશજી શી જમનાદાસની કુ, પ્રિન્સેપ રટ્ટીટ, મુમ્બઈ ૨, પાકુ બાર્ડ નિંડગ રૂ. ૧-૪-૦,
કાગળનું બાઈન્ડિંગ રૂ. ૧-૦-૦.

દાર અને મદાની બંદી વગેરે અનિષ્ટો બતાવતું ત્રિઅંકી નાટક

વાંગ્મેસ કે હિતિહાસ મેં કાશીકા સ્થાન:—લક્ષ્મિતા કમલપતિ ત્રિપાઠી, પ્રકાશક
મત્રી શરદ કાવેસ કમેટી, વનારસ મૂલ્ય ૦/-

દિલ્લી બાપામા વખેલો મુવાઅ નિમધ

આમગુનારગુ — અહેવાલ બીબે, વીગ્યદ પાનાચદ શાહ, મમદીઆળા (કાઠિયાવાડ)

આ અહેવાલ વાચતા મતિય યામ છે વીગ્યદ જેવા પોતાની કાર્યદક્ષતાનો લાભ
દેતો અને મનાવતો આપે તે મમાજની પ્રગતિ યામ આ ગમાજમેસ દાખવે લેનારો
છે તે બાબુ ફરતા વિચારકો વિદ્યાર્થીઓ મરને આ જોવાની અમે કાવામલુ કરીએ છીએ
આ મેસામંજાને પ્રગતિ અને સફળતા છઠ્ઠીએ છીએ.

સેવાસંઘ રાજકોટ:—ગીબે અહેવાલ વળ ૪ યુ. ૧૯૩૪ ના ડિસેમ્બરથી ૧૯૩૫ ના
વર્ષો સુધી

આ મંજાને પબ્લ અમે પ્રગતિ છઠ્ઠીએ છીએ

મહાસભાનું અધિવેશન

જાન્યૂનનું અધિવેશન અનેક રીતે ઐતિહાસિક છે. સામાન્યપણે મહાસભાના દરેક અધિવેશનને આ વિશેષણ લગાડવામાં આવે છે, પણ જાન્યૂનનું અધિવેશન તો ધાર્થિક રીતે ઐતિહાસિક છે. મહાસભાના જીવનમાં નવો યુગ શરૂ થાય છે એક નવું અંગ તેમાં દાખલ થાય છે.

બે વિરોધી વિચારમંડળો અને કાર્યપદ્ધતિઓનું મધ્યસ્થ થયું ગઈ કાલનો ક્રાંતિકારી આજનો વિનીત કહેવાયો. તેમાં વ્યક્તિઓનો અંગત વિરોધ કાઠ નહોતો, સિદ્ધાંતોનો ઉડો ભેદ જ હતો. ઐક્ય જળવો રાખવાના દરેક પ્રયત્ન છતાં હાલતુરત દેખીતી રીતે ઐક્ય જળવાઈ રહ્યું છે તે છતાં ઉડો અને વ્યાપક મતભેદ તગી આવ્યો. બેમાંથી એક માર્ગની પસંદગી અનિવાર્ય છે.

પંડિત જવાહરલાલની સ્થિતિ વિચિત્ર અને કઠોડી હતી. સામાન્યપણે પ્રમુખને બહુ માનીતો સાથ હોય અને તેમના વિચારો સાથે સમતિ હોય; તેમજ પ્રમુખ નિષ્પક્ષ હોય આ અધિવેશનમાં જવાહરની વિચારમંડળી અને કાર્યપદ્ધતિનો મહાસભાના મુખ્ય અધિકારીઓ અને અત્યારના નેતાઓએ વિરોધ કર્યો. જવાહરલાલનું સાચું સ્થાન પ્રમુખ તરીકે નહિ પણ લઘુમતીપક્ષ—સમાજવાદીઓ—ના નેતા તરીકેનું હતું. જવાહરલાલ પ્રત્યે પૂર્ણ પ્રેમ અને સન્માન છતાં તેમની અધી મુખ્ય દરખાસ્તોનો વિરોધ થયો. તેમને પોતાના પ્રધાનમંડળની ચૂંટણી કરવામાં પણ આવી ચૂંટણીના સામાન્ય સિદ્ધાંતો દર કરતા પડ્યા. તેમના પ્રધાનમંડળનો મોટો ભાગ તેમના વિચારોનો વિરોધી છે અને આપણી કહેવત પ્રમાણે 'આ સઘ દારકા કેમ પહોંચશે, એવો ભય જિનપાવાદાર તો ન જ ગણાય.

અને પક્ષની ઉડી દેશભક્તિ અને કેટલેક દરજ્જે જ્યેષ્ઠતા ઐક્યને કારણે અત્યારે ઐક્ય જળવાઈ રહ્યું છે; પણ સમાજવાદી પક્ષનું જળ વધતું જાય છે, તેમ જુદા પડવાનો સમય નજીક આવતો જાય છે,

મહાસભા સર્વપક્ષોની સસ્થા છે એવો દાવો કરવામાં આજ સુધી અલિપ્ત લેવાતું. હવે તેવો દાવો કરવાની જરૂર નથી; મહાસભા મૂડીવાદીઓની નથી, રાજીઓની નથી, જમીનદારોની નથી, કામીવાદીઓની નથી, મહાસભા જનતાની છે; ખેડૂતોની, કામદારોની છે; પછી તે હિન્દુ હો, મુસલમાન હો, ગરે તે કામનો હો. મહાસભાને જનતાની, ગરીબોની, દલિતોની, પાંડિતોની સાચી પ્રતિનિધિ સસ્થા બનાવવા તેનું બધારણ ફેરવવામાં આવ્યું છે. આટલો સમય કળાવેલ, પૈમાદાર અને મધ્યમ વર્ગે જનતાનું પ્રતિનિધિત્વ રાખ્યું છે, તેનું ક્ષિત જળવવાનો દાવો કર્યો છે તે દાવો અને પ્રતિનિધિત્વ હવે ચાલે તેમ નથી. જનતાનો સમઘ સીધી રીતે મહાસભા સાથે બાંધવાની જરૂરિયાત સ્વીકારાઈ છે. જે વર્ગ આજ

સુધો જનતાનું પ્રતિનિધિત્વ લઈ બેઠો હતો તેનું હિત જનતાના હિત સાથે એક નથી તે સ્પષ્ટ થતું જાય છે.

જવાહરલાલના વ્યાખ્યાનમાં સ્પષ્ટ અને મચોટ વિચારસરણી અને ઊંડો અભ્યાસ જણાઈ આવે છે. તેમની માથે જેમનો મતભેદ છે તેવાઓને પણ તેમની પારંદર્શક સમ્માર્થ પ્રમાણિકતા અને દેશાભિમાન માટે સન્માન છે. હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાનો પ્રશ્ન માત્ર એક દેશનો નથી પણ આંતરરાષ્ટ્રિય છે તે વસ્તુ તેમણે અરસ રીતે રજૂ કરી છે. મુઝીવાદ અને સામ્રાજ્યવાદ જેમ વિશ્વવ્યાપી છે તેમ તેનો ઉપાય સમાજવાદ પણ વિશ્વવ્યાપી છે, અને તેથી હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતા ગેળવવા માટે સમાજવાદ એક જ ઉપાય છે તે મતનું જવાહરલાલે મચોટપણે રજૂ કર્યું. દેશી રાજ્યો, ખાનગી મિલકતનો સંસ્થા, અને મુઝીવાદનો નાશ અને સમાજવાદની સ્થાપના—જેમાં જનતાનું માથું સ્વરાજ્ય છે—મદામલાનું એક માત્ર ધ્યેય છે, બીજા બધા ગૌણ છે. ગ્રામ દુનઃઉદ્યોગો અને ખાદી સંક્રાંતિ મમય દરમ્યાન તાત્કાલિક ઉપાય તરીકે હીક છે, પણ છેવટ તો યત્ર અને મોટા દુનઃઉદ્યોગથી જ સમાજવાદી રીતે સામાજિક અને આર્થિક પુનર્ઘટના કરવી રહી.

લખનૌના સમગ્ર વાતાવરણમાં સામ્રાજ્યવાદ અને મુઝીવાદના વિનાશના પાયા પડતા હતા. સામ્રાજ્યવાદના વિરોધી બંધાવ બળેને એકમિત કરવાનો મહાન પ્રયત્ન શરૂ થયો કહેવાય. સ્થિત તેના સામ્રાજ્યહિતના રક્ષણ અર્થે કોઈ યુદ્ધમાં સંડોવાય તો તેમાં કોઈ પણ ભાગ ન લેવાની વિદે જાહેરાત કરી. પ્રાથમિક નાગરિક હોય એક વા બીજી રીતે છીનવી લેવાયા છે અને દમનનીતિ અનેકવિધ વધતી જાય છે તેનો વિરોધ કર્યો, એબિગીનિયા પ્રત્યે સદાનુકૂળિ દર્શાવી.

તાત્કાલિક પ્રશ્નોમાં હોદ્દાસ્વીકારનો સવાલ મુખ્ય હતો. અને પક્ષોએ પોતાનું બળ ગેકઠું કર્યું હતું, પણ હોદ્દાસ્વીકારના વિરોધી પક્ષે જોઈએ તેટલી તૈયારી કરી નહોતી તેમ લાગતુ હતું. જવાહરલાલનો મુક્ત વિરોધ ન હોત તો કદાચ હોદ્દાસ્વીકાર પણ તેની તરફથી કરાવ કરી જત હાલ તો મધ્યમ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે અને ભવિષ્ય ઉપર નિર્ણય છોડ્યો છે. પણ પાર્લામેન્ટરી બોર્ડ રદ કરી પારાગ્રજાના કાર્યક્રમનો મદામલાએ સીધો કાળ મેળવ્યો છે. નવું બંધારણ કોઈ પણને માન્ય નથી અને તેનો અમલ અસક્ય બનાવવો તે ધ્યેય છે. પણ તે ધ્યેય બર લાવવાની પદ્ધતિમાં ઊંડો મતભેદ છે. ચૂંટણી પછી પરિણામ શું આવે છે તે ઉપર નિર્ણયનો આધાર છે. તેટલા સમયમાં તો કદાચ યુરોપનો દાવાનળ મગગી લોકો દોષ અને નવું બંધારણ કાગળ ઉપર જ રહે!

દેશી રાજ્યોની પ્રજા પ્રત્યેનું મદાસજાનું વલણ ભારે ખેદ ઉપજાવે તેનું છે. તેમાંય વહનઅભાઈનો દમદમાટ દર કરે છે. સમાજવાદીઓ અને દેશી રાજ્યની પ્રજાના કાર્યકર્તાઓ વહનઅભાઈને ખૂબ ખૂચના લાગે છે. તેમના પ્રત્યેના અન્માનને લઈને તેમના તરફનો વિરોધ આટલો સમય દગાઈ રહ્યો હતો તે દવે બહાર આવે છે પંડિત જવાહરલાલના અસદિગ્ધ વક્તવ્ય છતાંય વડીલો તેમનું ધાર્યું કરી ગયા છે, અને દેશી રાજ્યની મૂંઝી પ્રજાને રાજ્યોની દયા ઉપર છોડી દે છે.

કામી સુકાતાના પ્રશ્ને, હિંદુ મદાસજાના નેતાઓને નાખુશ કરીને પણ ઉમેગવાની

ના પાડવામાં મદાસલાએ દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી છે. પડિન જ્યાહરલાલે કહ્યું તેમ બરાબર વિચાર કરવામાં આવે તો આ પ્રશ્ન ખરી રીતે જોણુ છે.

કરાંચીમાં 'સ્વરાજ્ય'ની ઝાખી કરાવતો પ્રાથમિક હકોનો પ્રસ્તાવ થયો હતો તેને સ્પષ્ટ સ્વરૂપ આપવા, આર્થિક કાર્યક્રમ ધડવા, લખનૌમાં પ્રચલન થયો, પણ એકમન થવાનું નહિ તેથી કમિટી નીમી વિશેષ વિચારણા મુન્નતવી રહી. પણ રજૂ થયેલા વિચારો ઉપરથી સ્પષ્ટ હતુ કે ખેડૂનો, કામદારો અને ગરીબોનુ શોષણ હવે વધારે વખત મદાસલા સહન કરે તેમ નથી.

પડિત જ્યાહરલાલની મરદારી નીચે ૧૯૨૮માં મદાસલાએ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનુ ધ્યેય જાહેર કર્યું. તેના અનેક મંદિગ્ધ અર્થો કરવામાં આવતા હતા તે બધા સાફ કરી લખનૌમાં જાહેર કર્યું કે પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય એટલે બ્રિટિશ ગ્રંથધનો આત્મતિક નાશ, પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય એટલે આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય, પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય એટલે જનતાનુ સ્વાતંત્ર્ય, કાર્ષ એક વર્ગનું નહિ અને તેનો એક જ ઉપાય અમાજવાદ.

નવા વાઇસરૉય લૉર્ડ લીનલીથગો

હિન્દુસ્તાનના નવા વાઇસરૉય લૉર્ડ લીનલીથગોને હિન્દુસ્તાનના પ્રશ્નોનો સારો અંબ્યાસ છે, ખેતીવાડી કમિશનના પ્રમુખ તરીકે હિન્દુસ્તાનના ખેડૂનોની સ્થિતિ અને જમીન-મહેસૂલની પદ્ધતિનો તેમણે અનુભવ મેળવ્યો છે. મધુકા પાર્લામેન્ટરી સમિતિના પ્રમુખ તરીકે નવા બંધારણના ઘડતરમાં તેમનો ફાળો છે.

તેઓ સાહેબને જેમણે સાલવ્યા છે—અને મેં રેડિયો ઉપર એવાર સાલવ્યા છે—તેમના મન ઉપર એક ઊંડી છાપ તો જરૂર પડી હશે કે તેઓ મક્કમ વિચારના અને સ્પષ્ટવક્તા છે. હિન્દુસ્તાનના ખેડૂનોની સ્થિતિ સુધારવાની તેમની ખામ ઉમેદ છે. દરેક વાઇસરૉય કાર્ષને કાર્ષ ખાસિયત લઈને આવે છે, અને તેના આધારે આશામિનાશ ખડા કરે છે. પાચ વર્ષ પૂરાં થયે વિદાયવંજીએ પછી કાર્ષ હિસાબ કરતુ નથી.

વાઇસરૉયપદ ધારણુ કર્યા પછી હિન્દુસ્તાનની પ્રજા(શબ્દશઃ હિન્દુસ્તાનના લોકો : Peoples of India) વાઇસરૉયસાહેબે આ શબ્દ એજણુ વખત વાપર્યો છે અને તે સરતચૂક નથી લાગતી, તેમને મન હિન્દુસ્તાનમાં એક પ્રજા નથી પણ અનેક લોકો છે તેવી કાર્ષ તેમની માન્યતા હોય તો ગમ્બીર બૂલ છે તે તેમને તુરત જણાશે)એગ મંદેશો આપ્યો છે. તે મંદેશો કેટલીક રીતે જલ્હવાએગ છે તેની ભાષામાં પ્રજા સાથે સીધો સબ્ધ બાંધવાની અભિલાષા જણાય છે—હું અને તમે એવા શબ્દપ્રયોગોથી અંગત સંબંધ જણાવ્યો છે તેમાં કાર્ષિક ધાર્મિક ભાવ (લૉર્ડ ઇરવીનના Christian spirit જેવો) જણાય છે. એકમે વખત પ્રહુનું નામ પણ લીધુ છે, અને પાચ વર્ષો તનમનથી હિન્દુસ્તાનની સેવામાં અર્પણ કરવાની ભાવના જાહેર કરી છે, એટલુ જ નહિ પણ તે માટે આપણી પ્રાર્થનામાં તેમને યાદ કરવાની વિનંતિ કરી છે હિન્દુસ્તાનની સર્વ કોમોને ચોતાનાં બાળકોની પેઠે મમાન ગણવાનું વચન આપ્યુ છે. (આથી મુસલમાનો છેડાઈ પડ્યા છે. કારણ કે માનીતા બાળક તરીકે વધારે ભાગ લેવાના તેમના હક ઉપર ત્રાપ પડી છે). સર્વપક્ષના નેતાઓ સાથે વિનામંકાય સમાનભાવે મત્રણા કરવાની તેમની ઉમેદ છે.

આમગ્રજ તેમનો સદગો સાબજે તે માટે ખાસ કાળજીપૂર્વક તેનું હિન્દી કરાવી રહ્યો ઉપર તુરંત સહજાનનાની ગોઠવણ કરવાનું પણ તેઓ શૂન્ય નહોતા અને હવેતમા તેઓ માહેમે ખાતરી આપી છે કે તેઓ આપણી પ્રામાણિકતા અને સચ્ચાઈમા કોઈ દિનમ રાગ નહિ લાવે તેમ આપણે પણ તેમનામા વિશ્વાસ રાખવો

આ સંદેશમા તરી આવતુ સ્પષ્ટ વસ્તુત્વ અને અગત લાન (Personal touch) આપકારલાયક છે પણ તેનો સાગ શો ? સરસ્વતમા જ નામદાર શહેનશાદ પ્રત્યે કાયમ વફાદાર રહેવા આપણને લલામણુ છે, અને આપણી વફાદારીની તારીફ કરી છે અમલદારશાહી, લશ્કર, પોલીસ વગેરેને ગામાશી આપી છે અને તેમની અનન્ય મેનાની તારીફ કરી છે નવું બધારણુ કાયમ છે અને ગહેશે તે સ્વીકાર્યું છે તેમા નહિ પણ ફેરફાર થઈ શકે તેવી કોઈ આશા આપી નથી દમનનીતિનો દોર યોછો કરાની કોઈ અનિવાયા દર્શાવી નથી ગરીબો પગના કબજેગેનો બોલો કોઈ યોછો થશે તેનું જણાવ્યું નથી દેશના ટુકડા પાણીદાર યુરોપ કોઈ પણ આરોપ અથવા તપાસ વિના જેલમા સડે છે, તેમની મુક્તિ માટે શબ્દ પણ નથી ટૂંકામા, મીઠા શબ્દો અને સંદેહ વચનો મિવાય કોઈ જ નથી બદલે, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને વફાદાર ગહેરા આપણને લલામણુ છે દેશની અગ્રાનતા જે આપણી હુકુમતનું મૂળ છે તે હુકુમતને અથવા યોછી કરાને તેમણે કોઈ પણ આશા આપી નથી

હકીકત એમ છે કે વાઇસરોયસાહેબ સારા હોય તોપણ લલી લાગણી દર્શાવના મિવાય હિન્દુસ્તાનનું કોઈ ઉકાળી શકે તેમ નથી જે લોખંડી ચક્રના અગ તર્ગકે તેઓ દાખલ થાય છે તેની તેઓ એક ખીલી પણ ખસેડી શકે તેમ નથી બદલે, તેમના સામ્રાજ્યની અને તેમના શહેનશાહની સેરા ડગી હિન્દુસ્તાનની શુભામી કાયમ કરના મિવાય તેઓ કોઈ કરે તેમ નથી

ઈટલી એમિસીનિયા

કોઈ ચમત્કાર ન અને તો એમિસીનિયાનો પૂર્ણ પગજય થોડા સમયની અંદર થશે એમ જણાય છે ઉત્તર અને દક્ષિણ મંત્રે બાબુથી છટાવિયન સંન્ય પૂરવેગથી ધમી ગણુ છે ચોમાસુ શરૂ થાય તે પહેલા એમિસીનિયાનો પ્રશે કાખૂ મેગવી લેરો ઈટલી માટે આરસક છે બદાહુર મસીઓ મગલિયા થઈ મામતો કરી ગયા છે, પણ આધુનિક યુદ્ધમા શારીરિક વીરતાને બહુ સ્થાન નથી દક્ષિણે હુકુમતો કમળે લેવાઈ ગયો છે અને ગજધાની એડીસઅબામા ઉપર બંને બાબુથી ધમારો ચાલુ છે

વિન્યો-મત ઈટલીને આ વિજયની કિંમત ભારે દેવી પડશે એ નિશ્ચિત છે, પણ મહાધ મુગોલિનીને અત્યારે તેનો હિમાખ નથી એક વસ્તુ દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે ગણ્દમ્ધ અને તેની મામુદાયિક સનામતીતા મિદ્ધતો ઉપર વિશ્વાસ ગખી એમિસીનિયાએ ઈટલીનો મામતો કર્યો યુરોપિયન ગળેલોએ—અને ખામ કરીને બિટન અને ફાન્સ આ વિશ્વામતો નિર્લક્ષ્ય રીતે લગ કરીને એમિસીનિયાને ઈટલીનું ભોગ મનાવ્યું જે આવી આશા એમીમીનિયાને અપાઈ ન હોત અથવા તેમના ઉપર વિશ્વાસ મુચો નહોત અને પ્રથમથી જ સીધી રીતે ઈટલી સાથે વાટાઘાટ કરી મમાધાની કરી હોત તો એમિસીનિયાની આટલી ખૂરી દયા ન થાત. હુકુમત તો જરૂર ચાલુ વેર યુરોપીય રાજ્યો ઉપર વાગશે અને ખીલ પ્રખ્યોને

આ બોધપાઠ—મેંધો પશુ—જેવોતેવો નથી. યુરોપનાં રાજ્યોની સ્વાર્થો અને કુટિલ નીતિ ઉઘાડી પડવા ઉપરાંત પરાધીન પ્રજાએ પૈતાના રક્ષણ માટે મોટી પ્રજા ઉપર ભરોસો ન રાખવો તે આ યુદ્ધ હિન્દને શીખવે છે. ઇટલીની મુશ્કેલીઓ વિજય પૂરે થયે શરૂ થશે. ઇતિહાસ માફી પૂરે છે, કે આવો વિજય વિનાશનું પ્રથમ પગથિયું છે. એખિસીનિયાનું નિર્દોષ અલિદાન યુરોપના વિનાશનું કારણ બનશે.

જવાહરલાલનું વ્યાખ્યાન અને તેનાં પરિણામો

મહાસભાના વ્યાસપીઠ પરથી જવાહરલાલે સમાજવાદની ધોપણા કરાવે એક મામ પશુ નથી થયો તેટલામા તો દેશભરમા ખળબળાટ થયો માત્રાજવિરોધી બળોએ તે ધોપણા ઉપાડી લીધી છે અને તેમા ઝડા નીચે એકત્ર થવાની યોજનાઓ શરૂ કરી છે ત્યારે મૂડીવાદીઓ અને મનાતનીઓએ તેનો વિરોધ શરૂ કર્યો છે. મદારાબ્દ વ્યાપારી મંડળના પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી. વાલચંદ હીરાચંદ તથા ઈન્ડિયન મરચન્સ એસોસિયેશનની ત્રૈમાસિક બેઠક વખતે તેના ઉપપ્રમુખ મિ. જી. ડી. શ્રોફે એક યા બીજી રીતે મખત વિરોધ જાહેર કર્યો છે. જવાહરલાલના વિચારોમા તેમને અરાજકતા અને અંધાધૂંધીના ભયુકાગ વાગે છે અને તે વિચારોથી વિનાવિલંબે અને સ્પષ્ટપણે અળગા થવા મહાસભાને વિનંતિ કરે છે. બહુ જ ઉદારતાથી મૂડીવાદી આર્થિક રચનાની કેટલીક ખામીઓ તેઓ કબૂલ કરે છે અને તેને સુધારવાની જરૂર સ્વીકારે છે, પણ સમાજવાદથી તો વર્ગવિચ્છેદ, ઝેરવેદ દિંસા અને આંતરવિચ્છેદ યશી તેથી તેનાથી દૂર રહેવા ગભીર ચેતવણી આપે છે. શ્રી ધનસ્યાગદાસ ખીરલાનું પત્ર 'હિન્દુસ્તાન ટાઈમ્સ' અને વિનીતોનું મુખપત્ર 'લીડર' પણ એ જ મુદ્દે પૂરે છે. શ્રી. ચિન્તામણિને જવાહરલાલના મમાજવાદમા નર્યો જડવાદ અને નાસ્તિકતા જણાય છે, અને તેમની આધ્યાત્મિકતા અને માર્મિક વૃત્તિને સખત આઘાત થાય છે સમાજવાદમા તેઓ ધર્મ અને નીતિ લગ્ન અને કુટુંબની સંસ્થાઓનો નાશ જુએ છે. વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય, ખાનગી મિલકત અને તેનો સ્વતન્ત્ર ઉપયોગ આ બધા દ્રઢો ઉપર તેમને તરાપ પડતી લાગે છે. આવા સમાજવાદ કરતા તો ગાંધીનો અમદકાર અને સત્યાગ્રહ—વિનીતોના કહાપણુ મુજબ હિન્દને અવળે રસ્તે લઈ જવાવાળો હતો છતાં પણ—હજાર દરજ્જે સારો હશે. તેમના કહાપણુના ભંડારમાંથી બધારણીય ચળવળનો 'રાજમાર્ગ'—સ્વતંત્રતા ચેળવવાનો એક જ ઉપાય—તેમને મળે છે

કેઈ પણ પક્ષનો વિરોધ કરવો હોય તો ઇન્જનિનિયો, જાણેઅજાણે, તેના વિચારોનો અવળો અર્થ કરવો તે પુરાણી રીત છે. આ ભદ્રલેકાના ધર્મ અને નીતિ બહુ સુવાળા અને નાનુક હોય છે. ઘડીઘડીમા તેનો નાશ—અગાજકતા અને અંધાધૂંધી તેઓ નજરે લેવા માટે છે! મૂડીવાદને જીવતો રાખવામા ખરા મૂડીવાદીઓ જેટલુ નથી કરેતા તેથી વિશેષ લક્ષ્મીની પૂજ કરવાવાળા આ ભદ્રલેકા કરે છે.

તેમનો વિરોધ કેટલેક દરજ્જે સકારણ પણ છે ઉત્પાદનનાં સાધનોની ખાનગી માલેકી રાખીને બીજા વર્ગોનું શોપણુ જે રીતે મૂડીવાદીઓ કરી રહ્યા છે અને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા અને આધિપત્ય ભોગવી રહ્યા છે તેનો નાશ અચૂક છે. પણ આ વિરોધ ધણે દરજ્જે અજ્ઞાન અને તત્ત્વનિત ભય ઉપર રચાયેલો હોય છે તે જોઈને દિલગીરી થાય છે સમાજવાદ અને તેની સામાજિક અને આર્થિક રચના બગાળર સમજવા પ્રયત્ન કર્યા વિના

નામમાત્રથી બહાર જવાની મનુષ્યની ટેવ તેની પ્રગતિની વિરોધક બની છે. સમાજવાદી નવી માનવતા સર્જી રહેલ છે અને જગતે નહિ જોયેલ એવો મહાન પ્રયોગ કરી રહેલ છે, તે જાણવાની જરૂર છે, જે ધોરણે અને જોવા રીતે રશિયામાં વિપ્લવ થયો તેવી જ રીતે હિન્દુસ્તાનમાં થશે તેમ માનવાને કંઈ કારણ નથી. પોતાની પરિસ્થિતિ અને સંસ્કૃતિને અનુરૂપ, ઇતિહાસના ઓધપાઠો ધ્યાનમાં લઈને, હિન્દુસ્તાન પોતાનું ભાવિ વડશે. સમાજવાદ એટલે એક વસ્તુ નિઃશક છે કે ઉત્પાદનનાં સાધનોની ખાનગી માલેકીતો નાશ તે કેવી રીતે થશે, ક્યારે થશે અને તે થયા પછી તેને અનુરૂપ સામાજિક અને આર્થિક રચના કેવી થશે તે બધું કાળના ગર્ભમાં છે. સમાજવાદ નવો ધર્મ છે અને તે નવી માનવતા સર્જશે.

યુરોપનું રાજકારણ

૧૫૧

ફ્રાન્સમાં 'એમ્પર ઓફ ડેમ્યુટીઝ' ની ચૂટણીને કારણે યુરોપનું વાતાવરણ કાંઈક શાન છે અને દરેક રાજ્યે સખરી પકડી છે. ફ્રાન્સમાં ગંધ્યાબધ પક્ષો છે અને કોઈ એક પક્ષને સારી બહુમતી નહોતી. આ વખતે મૂડીવાદના વિરોધી પક્ષો એકત્રિત થયા અને તેમણે સારી બહુમતી મેળવી છે. વેપારીઓ અને નાણાં ધીરનારાઓના સ્વાર્થને રાજ્યનીતિ ઉપરનો કાબૂ ઓછો થશે તેમ જણાય છે. મૂડીવાદીઓ ઇટલી અને જર્મનીમાં કાબૂ જળવી રહ્યા છે તેવું ફ્રાન્સમાં નહિ અને તેમ જણાય છે. યુરોપીય રાજ્યપ્રકરણમાં તેના પરિણામો અસરકારક નીવડશે જર્મની તરફનો ફ્રાન્સનો વિરોધ વધશે અને રશિયા સાથેની મૈત્રી કાયમ થશે. છેવટનો વિમલ મૂડીવાદ અને સમાજવાદ વચ્ચે છે તેમાં ફ્રાન્સમાં મૂડીવાદનું જોર કાંઈક ઓછું થશે તેમ જણાય છે.

સ્પેનમાં પણ સમાજવાદીનો વિજય થયો છે અને રાજસત્તા તેમણે હાથ ઢરી છે. ઇટલી અને જર્મનીમાં મુસોલિની અને હિટલરે સમાજવાદીઓને અને દરેક મજૂર-નેતાને વીણીવીણીને દૂર કર્યા છે. તે સામે સમાજવાદીઓને ફ્રાન્સ અને સ્પેનમાં આ વિજય અતિ મહત્વનો છે.

ઇંગ્લંડમાં મિ. એમ્પરલેને પોતાનું બજેટ રજૂ કર્યું. ઇંગ્લંડની વેપારી આખાદી પુખ્ત થઈ છે, અને આવક ધાર્યા કરતાં પણ વિશેષ થઈ છે. છતાં નાણાપ્રધાન કરવેરામાં કંઈ પણ રાહત આપી શક્યા નથી તેટલું જ નહિ પણ ફેટલાક કરવેરા નવા નાખ્યા છે, અને હજી પણ નવા પડશે એવી આગાહી કરી છે. લશ્કરી ખર્ચે અનદદ વધી પડવાથી આવકનો કોઈ ભાગ ગરીબોને મળતો નથી. આ આખા બજેટને ફરી શસ્ત્રમર્જનનું (Re-armament Budget) જ કહ્યું છે, અને આ તો હજી પહેલો હપ્તો છે. શસ્ત્રમર્જનમ તૈયાર કરવાના ઉદ્દેશને કારણે હાલતુરત સંખ્યાબધ માણસોને રાજી મળશે અને આખાદી જણુશી પણ તેની હદ થશે ત્યારે તે જ માણસોને તેમણે જ જનાવેલી તોપો અને મશીનગનોના મુખે ધરવા સિવાય બીજો ઉપાય રહેશે નહિ.

મધ્ય યુરોપમાં બેદી લશ્કરી હિલચાલ થઈ રહી છે. જર્મની બાવેરિયામાં લશ્કર એકઠું કરે છે. ઓસ્ટ્રિયા જર્મન સંગઠન ઉપર લશ્કર મોકલે છે. હંગરીમાં નાઝીઓનો બળવો અને અંચાનક ભારવા ધારેલ છાપો અકસ્માત તૂટી પડ્યો છે. ઓસ્ટ્રિયા યુરોપનું નવું ખાન છે. યુરોપનો માંદલો (Sick Man of Europe)—પ્રથમ તુર્કી હતો, હવે ઓસ્ટ્રિયા થયું છે. અને એક તરફથી જર્મની અને બીજી તરફથી ઇટલી તેના ઉપર તરાપ મારી રહેલ છે.

હાઈનલેડમાં જર્મન લશ્કર કાયમ થયું છે અને હિટલર પોતાની કિલ્લેબંધી ગપાટાબધ કરી રહેલ છે. હિટલરે મોકલેલ સુલેહની શરતોનો વિચાર કરવાના બહાના તળે ઇંગ્લંડ સમય ગાળે છે અને અંદરખાનેથી પોતાની તૈયારી કરે છે. ફ્રાન્સની નવી સરકાર નિમાયે શું યાચ છે તે જોવાનું છે. હિટલરનું અનુકરણ કરી કમાલપાશા ડાઉનલેસનો કાબૂ પાછો માગે છે અને જૂમખ્ય સમુદ્રની દરિયાર્ધ વાટના કાબૂ માટે બેઠી રાજરમતો રમાય છે.

ઇંગ્લેન્ડ

ઇંગ્લેન્ડના ગઝલ કુઆદનું ૨૮ મી એપ્રિલે મૃત્યુ થયું. નવો રાજ સગીર છે, એટલે રાજમંમિતિ (Council of Regency) નિર્માણે. રાજ કુઆદના મૃત્યુથી ઇંગ્લિશવાસીઓને બહુ દિલગીરી થાય તેમ નથી. પ્લિટનના રમકડા તરીકે રાજ કુઆદે પોતાની પ્રજા ઉપર રાજ્ય કર્યું છે. ૧૯૨૨માં ઇંગ્લેન્ડને સ્વતંત્રતા મળી, નવું બધારણ મળ્યું ૧૯૨૩ની ચૂંટણીમાં રાષ્ટ્રીય વફદ પક્ષની ઝગલુલપાશાની અરદારી તીવ્રે બહુમતી થઈ તે પ્લિટનથી ન સહેવાયુ. ઇંગ્લેન્ડના હાઈ કમિશનરની મલાહથી રાજ કુઆદે નવું બધારણ અભરાર્થએ ચલાવ્યું અને પાર્લામેન્ટ રદ કરી રાજસત્તા હાથ કરી મુંજાઈના બેકબેના પ્રખ્યાત લોર્ડ લોઈડની સલાહ મુજબ પ્રગમત વિરુદ્ધ રાજ્ય ચલાવવાની શરૂઆત કરી

ત્યારપછી તે પ્રગમતનું જોર વધ્યું અને તે માથે ઢમન વધ્યું. વિદ્યાર્થીઓએ હડતાલો પાડી અને પ્લિટનને ફરી મંત્રણા કરવાની ફરજ પડી. હાલ સર્વ પક્ષોના એકત્રિત ડેપ્યુટેશન સાથે મત્રણાઓ ચાલો ગઈ છે તે સાથે નવી ચૂંટણી પણ ચાલે છે. ઇટલીએ એબિસીનિયાનો કાબૂ મેળવ્યો તેથી કોકડું મુચવાયુ છે જૂમખ્ય સમુદ્ર અને તે મારકત પૂર્વની દરીયાર્ધ વાટનું આધિપત્ય કાયમ રાખવા ઇંગ્લેન્ડને ઇંગ્લેન્ડનો લશ્કરી કાબૂ અને સુદાનનું તત્ત્વ હાથ રાખવાં છે ત્યારે ઇટલી ઇંગ્લિશવાસીઓને પોતા તરફથી અભય આપી તેમની મૈત્રી આમત્રે છે ચૂંટણી પછી જી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે જોવાનું છે.

પૂનામાં કોમી રમખાણ

મસ્જિદ પાસે મંગીત ફરીથી એક કોમી રમખાણનું કારણ બન્યું છે પૂનામાં હિંદુ-મુસલમાન વિરોધ બિલકુલ નહોતો તે શરૂ થયો તેથી ખરેખર દિલગીર થવા જોતું છે મુસલમાનોની અમદિશજ્ઞતા અને દાદાગીરી હદ કરે છે તેમ કહ્યા વિના રહેવાનું નથી. પબ્લબમાં શહીદગજમાં પણ હરેકોએ તેમનો દોષ હોવા છતાં મહિનાઓ સુધી કેટલાકે વર્તાવ્યો અને પોતાના નેતાઓની સલાહ માનવાની પણ ના પાડી. મુસલમાનોનું કોમી ઝડપ વધતું જાય છે તે ખેદજનક છે મિ. ઝીણા જેવા પણ એક વા બીજી રીતે મુસલમાનોના આ કોમી લાવ વધારવામાં ઝલેઅમણે કારણભૂત અને છે. સર ફઝલી હુસેન અને મર મહમદ યાકુબ જેવા તે ખુદશી રીતે નવા પક્ષો જોવા કરી પૂરતો લાભ લઈ રહ્યા છે અને સરકારનો માથ મેળવે છે. સરકારની માનીની કામ તરીકે વિશેષ લાભ મેળવવાનો જાણે તેમને પદો મળ્યો છે લાઈ પરમાનદ અને ડો મુન્ને જેવા આનું અનુકરણ કરી સરકારની ખુશામત કરે છે અને મરફાર તે પોતાની હુસેનની રીત મુજબ આપણામાં ફૂટ પડાવી પોતાની મત્તા કાયમ કરે છે.

રોજનીશી

એપ્રિલ : ૧૯૩૬

૧૧. ૮ લખનૌમાં મહાસભાના વચાવેલા પ્રમુખ પં. જવાહરલાલનું સ્વાગત સરપક્ષ; અર્ધો લાખ મજૂરની મેળની; ૧૮૧૮ના રેગ્યુલેશન હેઠળ શ્રી સુભાષ બોઝની સ્કીમરમાથી બેતરતા ૪ મુંબઈના કિનારે ધરપકડ; સ્વાતંત્ર્યનો ૧૫૪ ફૂટનો રાખવાનો તેમનો સદેશો; બિનીયામાં મળેલી રાષ્ટ્રસંઘની કમિટીમાં શિશિરા ખરેદેશખાતાના પ્રધાન મિ. એડનનું ભાષણ ઈટલી-એનિસીનિયા વચ્ચેની લડાઈ હવે તેા અટકવી ન જોઈએ! વડા ધારાસભામાં લોર્ડ વિલિંગ્ટનનું આખરી ભાષણ, મહાસભાપક્ષે ચેરહાઉસ રહીને છત્તદાપૂર્વક અવિનય બતાવ્યો છે; નરેન્દ્રમ ડળના ચાન્સેલરપદનું પતિયાજાનરેશે આપેલું સંજ્ઞાનું મંજૂર થયું.

૧૨. ૯ લખનૌમાં મહાસભાની વિષયવિચારિણી સમિતિની બેઠક મળી; શ્રી સુભાષ બોઝની ધરપકડ સામે તેણે નહેરુ ફરેલો વિરોધ, વિષયવિચારિણી કમિટીમાં શારીરિક શ્રમની કલમ બહુમતીથી રદ થઈ; ખાદી પહેરેવવાની કલમ રદ કરાવવા સમાજવાદીઓની બારે મુંબેશ પણ આખરે હાર; મહાસભામાં ખેડૂતો અને કામદારોને સીધું પ્રતિનિધિત્વ આપવા માટે વિષયવિચારિણી સમિતિમાં લાખી ચર્ચા; સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારે પ્રાંતમાંના તમામ બિટલા અને પોલીસ અમલદારો નેજ એક સરકારી બહાર પાડી પ. જવાહરલાલની તમામ ભાષણો સંબાળપૂર્વક બારીકાઈથી જોઈ જઈ પોતાની દીકા સાથે સરકાર પર મોડલી આપવાનું ફરગાણુ હોવાની ચીમત બહાર આવી.

૧૩. ૧૦ લખનૌ વિષયવિચારિણી સમિતિમાં મહાવત્તા પ્રશ્નો ઉપર ચર્ચા; એનિસીનિયા પ્રત્યે સહાનુભૂતિનો કાચ પસાર થયો; કસિબારીના બધાસંગીય સુધાતને મંજૂરી--સામનાણુ પ્રતિનિધિત્વની બાબતમાં સમાજવાદીઓને હાર.

૧૪. ૧૧ બોહારસ્વીકાર સામે પ. જવાહરલાલનો પ્રખર વિરોધ હોદાસ્વીકારથી ક્રાંતિકારી મનોવૃત્તિ નાશ પામશે; લખનૌમાં કિસાન પરિષદ.

૧૫. ૧૨ લખનૌ મહાસભાનું ૫. જવાહરલાલ નહેરુના પ્રમુખપણા હેઠળ અધિવેશન; સમગ્ર જગતની પરિસ્થિતિનું અને તેમાં હિંદનું સ્થાન વૈજ્ઞાનિક અને રાજકીય પંદિતજનું તેમાં ઐતિહાસિક ભાષણ; શ્રી રાકાચાર્ય ડો. ટ્રવેકેટિનો સૌખ્ય પત્નિદેને સદેશ, સૌખ્યને પણ હિંદુધર્મ ન છે. હારિજનો તેનો સ્વીકાર કરે તેથી હું ધણેા છુટી થઈશ મહાસભાની ખુલ્લી બેઠકમાં મહામાણએ પ્રેક્ષક તરીકે ટિકિટ ખરીદી હાજરી આપી; ૨૫ શ્રીમતી કમલા નેહરુનું કાચબી સ્મારક કંવાની યોજના તૈયાર થઈ.

૧૬. ૧૩ શ્રી સુભાષ બોઝની ચરેડા જેલમાં ફેરવેલી.

૧૭. ૧૪ મહાસભાની બેઠકમાં, દરિયાપાર વસતા હિંદીઓને સહાય કરવાને લગતો, મહાસભા અને આમવર્ગ વચ્ચે નિકટનો સર્ગ સાધવાને લગતો, કિસાનેને લગતા કાર્યક્રમને મંજૂરી આપતો તેમજ રેશી ગાંધીની પ્રબ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવતો મહાસભાના બધાસંગીમાં બારે ફેરફાર સ્વીકારતો વગેરે કરાનો પસાર થયો; ૫. જવાહરલાલ અને મહામાણને લખનૌ નિવેશિતોના માનપત્રો, હિંદી નરેન્દ્રને લોર્ડ વિલિંગ્ટનની વિદાયદેખાની ચેતવણી; 'નવા બધારણુને સાચ નહિ આપો તેા આફતમાં મુકાતો!'

૧૮. ૧૫ મહાસભાની આવતી બેઠક ડિસેમ્બરમાં મહાસભા બરવા કસવ થયો. રાને હોઠ વાને મહાસભાની બેઠકની પૂર્ણાકૃતિ થઈ, લોર્ડ વિલિંગ્ટનની રિટીથી વિદાયગીરી.

૧૯. ૧૬ પંડિત જવાહરલાલે નવી કરોબારી કમિટીના સભ્યોની નીચે મુજબ ચૂંટણી નહેરુ કરી: શેઠ જમનાલાલ બખત, આચાર્ય કૃપાલાલ, મૌલાના અમદુલ કલામ આઝાદ, બાબુ રાતેન્દ્રપ્રસાદ, સરદાર વલ્લભભાઈ, ખાન અબદુલ મક્કરખાન, શ્રી. રાજગોપાલાચાર્ય, સુભાષચંદ્ર બોઝ.

નરેન્દ્રદેવ, જયરામદાસ દોલતરામ, સકરરાવ દેવ, જયપ્રકાશ નારાયણ, બૂલાભાઈ દેસાઈ, અચ્યુત પટવર્ધન; મહાસલામી રાષ્ટ્રીય પક્ષે નવી ચૂંટણીમાં ભાગ લેવાનો નિર્ણય કર્યો.

તા. ૧૭ હિંદના નવા વાહસરોય હોર્ટ દિનલિયેએનું સુંબઈમાં આગમન; હિંદી વિમાની સાહસિકતા સરદાર શ્રી. વિનાયક મહેતા હિમાલય પર ચડવાની કુક્રીની સરદારી લેવા આહ્વાન. જ્યાં સુંબઈથી બેપડયા; એમિસીનિયાના સહેનશાહ જેથી રીતે ચૂમ થવાના સમાચાર પ્રગટ થયા પડિત જવાહરલાલનું નિવંદન; સહેનશાહની મુલાકાતના આમ ત્રણનો ઇતકાર;

તા. ૧૮ નવા વાહસરોયને રાજધાનીમાં તેમને જાજી માન, ૩૧ તોપાની સલામી; યુદ્ધમાં હેરી જેસના ઉપયોગ સામે ઇંગ્લેન્ડના ૫૮૦ પ્રધાનની ચેતવણી; જો હેરી જેસનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો બીન્ટુ યુદ્ધ સંસ્કૃતિનો અંત લાવી મૂકશે.

તા. ૧૯ હિંદથી કેપટાઉન અને ત્યાંથી સફર પૂર્ણ કરીને પાછા આવતા હિંદી વિમાનીએનું સુંબઈમાં ભહેર સ્વાગત.

તા. ૨૦ નરેન્દ્રમંડળની કાયમી કમિટીમાંથી સભ્ય તરીકેનું બિજનેગના મહારાજનું રાજીનામું. ઈટલી સામે કેસરિયા કરવા ૫૦૦૦ હબ્સીઓ તત્પર બન્યા; અધ્યક્ષ કૃષ્ણાચારીના શીમળી સુશીલા મનુમહાર સાથે સિવિલ મેરેજ કાયદા અનુસાર ચર્ચણા લક્ષ.

તા. ૨૧ મેટ્રીકની પરીક્ષાના અગ્રણી પ્રથમ પર સામે વિદ્યાર્થીઓનો ઉચ્ચ વિરોધ; એમિસીનિયાના પાટનગર પર ઇટલીનો પ્રસાર; સુભાષ બોઝની મિત્રતાની સામે બિટનમાં ભારે વિરોધ; યુદ્ધના ગોરવા ઉપર હબ્સી વીરાગતાનું પરાક્રમ—૬ કલાક સુધી ફરમોનો સામનો.

તા. ૨૨ રગપુર મિલ્લમાં આલ્લી ટ્રેને ટપાલની લૂટ; ભરૂચના બંજી કામદારોની હડતાળ તરફ વધતો વિરોધ; જેસલમેર પર હુમલો કરવાનો આરોપ આગેવાનોનો પ્રયાસ, અનેકના મરણ.

તા. ૨૩ ઇટલીનું યુદ્ધ અગેનું ખર્ચ—૧૬,૨૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ; હેબોનમાંથી મહાદીઓની હિલ્લેટ, મહાદી આરોપ અપરાધમાં ૨૧ મરણ અને ૫૭ ધાંચલ.

તા. ૨૪ હવાઈર માટે મહાત્માના મૈસૂર જરો, મૈસૂર સરકાર તરફથી બાગેરોથી ૪૦ માઈલ દૂર આવેલી નાન્દી ટેકરીઓ ઉપરના બેગલામાં તેમના ઉતારાની નોંધવળ.

તા. ૨૫ એડીસઅબામાં તરફ ઇટલિયનોની નિર્ભય કૂચ

તા. ૨૬ અખિલ હિંદ મુસ્લિમ લીગની કાઉન્સિલની બેઠકનો અંત, મુસ્લિમ મંદિર પર ખાલીમંદરી હોર્ટ સ્થાપવાની ચોળના.

તા. ૨૭ વર્ધા ખાતે મહાત્માની કારોબારીની અગત્યની મંત્રણા, પરદેશખાતે બોલવાનો કાર્ય.

તા. ૨૮ ઈન્ડિયાના રાજા કુઆનું અવસાન; મુ. સાબાએના અખ્યાસક્રમમાં રાષ્ટ્રભાષાની ગોળપ, તે સબધમાં રિપોર્ટ મંગાવવાનો અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કૌલબોર્ડનો કાર્ય; મહાસલામી કારોબારીમાં અવસેઈ, મહાત્માના બેને ટોનરે પક્ષ.

તા. ૨૯ મહાસલામી કારોબારીના મહાવત્તા કરવો; કામદાર સમિતિ અને ખાલીમંદરી કમિટીનો નિમણૂક બોગસ્ટની આખર પહેલા નોંધાયેલા સભ્યોને મન આપવાનો અધિકાર; સર હરિમંદર પોલ કલકત્તા કોર્પોરેશનના મેયર તરીકે ચૂંટાયો; હુગ્રીના પાટનગર પર આચિતા દુમલાનું નાચીએનું કાવતુ પકડાયું, ૧૮ નાચી આગેવાનોની મરણકર.

તા. ૩૦ માર્શલના એક્ટોને રાહત આપવા સરકારની સાક ના; નરેન્દ્રમંડળની અધ્યક્ષી સામે પનિયાના નરેસના રોહણ, “મંડળ માટે કોર્ટને દરકાર નથી, નાણા પલ્લ નથી,” રાજ્ય સભિના અસ તોપના પરિણામે લોહાદામ પ્રેક્ષાનેનો બળવો, નારી ગત્તા હબ્સીઓનો ભયંકર સંહાર, રાસનસીલુની મળખૂત હિલ્લેટથી તરફ ઇટલિયનોની કૂચ

મે : ૧૯૩૬

તા. ૧ આશાનર્મ બચ કર વાવાગેકું : જામોનું નુકસાન, હલ્લો માણસોનો નાર, સખ્યાલધ ગમો ઉપર આક્રંત; એમિસીનિયાના સાહે પાટનગર ઉપક્રંત; જગતના નૌકસૈન્યમાં મોખરે આવવા

અમેરિકાની તૈયારીઓ, નૌકાઓને સંભવવા મળે તે યથેતી ખરડો, અમદાવાદમાં શ્રી. ડાંગેના પ્રમુખપણા નીચે મળેલી પહેલી મળે તે પરિવર્ત

- તા ૨ એડિસઅબાબામાં અધાધુધી, શાહી મહેલ લૂટાયો
- તા ૩ મુખ્ય મુનિવર્સિટીની મેટ્રીકની વધારાની પરીક્ષા ૨૬મી એપ્રિલના રોજ થશે એવી યથેતી નોંધણી, જેને એલચીઆલા કપર દબાવી ચુકેલો હોય
- તા ૪ મરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું અમદાવાદમાં આગમન, તેમણે કરેલી 'કમલા જ્યોતિદા'ની ઉદ્ઘાટનક્રિયા, રાસતકારીની પેલેસ્ટાઇન તરફ સંકુલિત રવાનાગી
- તા ૫ કોરમા વડોદરા રાજ્ય પ્રભુમંડળના તેરમા અધિવેશનની શરૂઆત ગુવામી મનોદશા મૂળમાંથી મિટાવા માટે પ્રમુખ ડૉ. સુમન્ટ મહેતાની હાકલ, રાસતકારી છલુટી ખાતે જેન્ય સરકારના મહેમાન, ઉચિષોપિયાની રાજધાનીમાં ઉદ્ધિયનેનો પ્રવેશ, તા ૮મી મેના દિવસ એનિસિનિયા દિન તરીકે પાળવાનું રાષ્ટ્રપતિનું ફરમાન ચુકના અત વિરોધી મુસોલીનીની રામમા નહેરાત
- તા ૬ ભરૂચની બગી હરતાળ વિશે મુખ્યત્વે પ્રાંતિક સમિતિના નિર્ણય શ્રી કમર બાપના નિર્ણય સ્વીકારવાની બહામણ, એડિસઅબાબામાં 'માર્ચલ લો'ની નહેરાત પછી શાત વાતાવરણ
- તા ૭ હિંદમાં હાલની દિનની ઉત્કલ્પણ સામે કલકત્તા ખાતેના ઉદ્ધિયન એવનીએ નહેર કરેલો વિરોધ
- તા ૮ પ્રાંતિક ધારાસભાની ચૂટણી માટે હરતાળ મોરચા મુખાઈ, મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને કર્ણાટક એ ચારે પ્રાંતો માટે સવાહર કમિટીની યથેતી નિમામક
- તા ૯ હિન્દુઓમાં ઉત્કલ્પણો અનિસિનિયા દિન, સરકારમાં કરેલો જોગમ, 'તમવાદની ધારે ઉદ્ધિ એનિસિનિયા સાચવશે' એવી રામમા મુસોલીનીની સિદ્ધાન્તના
- તા ૧૦ ચાહુ ટ્રેને રાતના સાડાણાર વાગે ડૉ. અનસારીનું એકએમ અવસાન હેરાબરમાં જોડની લાગણી, ચૂરન રાષ્ટ્રવાદી મહાન દેશભક્ત ડૉ. અનસારીને આગેવાનોની અભિલેખ, તા. ૧૭મી મેના દિવસ 'અનસારી દિન' તરીકે પાળવા રાષ્ટ્રપતિની નહેરાત
- તા ૧૧ ભરૂચના બગીએ મટિની નહેરસભામાં પ્રાધાન્ય, કિશનમઠ જેતમા મથા ટિસેમ્બર માસથી અપવામ કરતા શ્રી પ્રકુલ્ય નારાયણ મલિએ અવવાસ છોડ્યાની ખબર આવેલી હકીકત અનિસિનિયાનો પ્રશ્ન ચર્ચા માટે રાષ્ટ્રસભામાં ઉદ્ધિયને સારું ઉત્કલ્પ
- તા ૧૨ બચકર આગમાં પાળાનું એક નુહામ નામનું આળ ગામ સંપડાયું
- તા ૧૩ મુખાઈમાં બચકર આગથી ૨૫ લાખનું નુકસાન ઉદ્ધિ સાથે અનિસિનિયાને જોગે દેવા સામે જિલ્લામાં વિરોધ નામકવાગી લુપ્તાનેને આગેવાનોની પ્રતિ ઉપાધી લેવા માટે ડૉ. સુમન્ટ મહેતાની હાકલ
- તા ૧૪ ૬૧ તાલુકામાં ધારાપાટુએ વનોવેલો બચકર ફેર, એક જાણ હાર ચલે ૨૧ ધાયલ થયા જોસિટ્ટાના નવા પ્રધાનમંડળમાં સ્થિર જળને મળેલી હાર, ઉત્કલ્પમાં નોર્થએટન સાથે સામે હિંદી મિમે નોધાવેલો જગત રતનો જગી હુમરો મર્ચન્ટ, નાયટ, અમતનાથ અને અમરસિંહની કાફલે રમત ગરમ શ્રીને અદામાનની ચોતાની મુલાકાતનું બ્યાન આપતા તમામને કે 'ફિનિયાપરનું નર્ક હોવાને ખબરે એ તો ફેદીઓનું સ્વર્ગ છે', નહેર તરતા અને ખગીઆ સાથે ડૉ. અનસારીનું નામ જોડવાનો હિંદી મુનિસિપાલિટીના કસબ ઉદ્ધિયન સરદાર માર્ચલ એટાન્ડિઓની અનિસિનિયાના વાહસરોચ તરીકે નિમામક
- તા ૧૫ મુખાઈના આગળે રાષ્ટ્રપતિનું આવળીનું સ્વાગત કાપાતા પ્રતિનિધિઓને આગેવી મુલાકાતમાં તમામને કે 'મહાસભા પર સમાજવાદ લાદવા ૮ માસેતો નથી', નવામાં આગેલો અને ચોલીસ વચ્ચે અવગામલ મુખાઈમાં રાષ્ટ્રપતિની પેરક વાગી હિન્દી રાજેન્દ્રોને ચેતવણીના સંભાવના સર, 'આગ્રહી હાસલ થતા મુખી આપણી કુચ કેમ અટકાવી શકશે નહિ' એવી ખેલો ધોપણ, ઉત્તર ચીનમાં નવાપાનની લશ્કરી દિલગી

૧	આતમજ્ઞાન [કાવ્ય] ...	શેષ ...	૧૦૧
૨	હિંદુનું નણું સમવાયતંત્ર ...	છાત્રાચાર ધીવાળા ...	૧૦૩
૩	સુનીલા [વાર્તા] ...	સુલખદાસ શ્રોતર ...	૧૧૬
૪	સ્ત્રોતે વે સઃ [કાવ્ય] ...	પિતાકિન્ન ત્રિવેદી ...	૧૨૫
૫	સમાજવાદ વિષે છૂટક વિચાર ...	મગનભાઈ દેશાઈ ...	૧૨૬
૬	શ્રીરમજીવાલ દેશાઈની નવલકથાઓ — ઊડતી નજરે ...	રમજીક મણિભાઈ દેશાઈ ...	૧૩૧
૭	કવિતાં કુરુમો [કાવ્ય] ...	મુલાખદાસ શ્રોતર ...	૧૩૭
૮	લગ્નસંસ્થા ...	પિપાસુ ...	૧૩૯
૯	ગુણજીવાદની દ્રષ્ટિએ અનુવંશશાસ્ત્ર ...	નગીનભાઈ માધવભાઈ પટેલ ...	૧૪૩
૧૦	જૈનશાસ્ત્રનાં સ્ત્રીનું સ્થાન ...	પોપટલાલ પૂંજલાલ શાહ ...	૧૪૧
૧૧	હિંદી સરકારના બજેટની નીચે	રામભાઈ ખેલ ...	૧૪૪
૧૨	પ્લાસીધીધે હીણી હાર ! ...	અમૃતલાલ નાથલાલ મોદી ...	૧૪૮
૧૩	અજ્ઞાત મન ...	નરોત્તમભાઈ ખેલ ...	૧૪૭
૧૪	સત્તા [વાર્તા] ...	વશવત પંડ્યા ...	૧૭૩
૧૫	શાબ્દચર્યા પરદેસી 'ક' ઉદ્દે દન્વૈષ્ઠ્ય 'ક' 'ગાતાબ્જે' ...	પ્રતાપરાય ... મીકાલાલ દામોદરદાસ પરીખ ...	૧૮૩
૧૬	ચર્યાપિત્ર ... શ્રીના વિષે એક ખુલાસો કાલિદાસ અને જ્યોતિષ રામનારાયણ વિ. પાંદક પ્રતાપરાય ...	૧૮૩
૧૭	લોકચર્યા મહુરાના સૌરાષ્ટ્રીઓ ત્રિમનલાલ એ. પરીખ ...	૧૮૫
૧૮	જ્ઞાનગોચરી (૧) દુર્ગોત્તે સમાદે એટીલા વિદેવદાસ ...	૧૮૮
૧૯	પુસ્તકપરિચય ...	દુર્ગોત્તર કે. સામી ...	૧૯૪
૨૦	નોંધ ...	ત્રિમનલાલ ચમુભાઈ શાહ ...	૧૯૯
૨૧	સેજનીશી	૨૧૧

ଜାହେର ନିବେଦନ

‘પ્રધાન’ના તંત્રી શ્રી. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક ખુબજ રહેતા હોવાથી અવસોકન માટેનાં પુસ્તકો, ‘પ્રધાન’માં પ્રસિદ્ધ કરવા માટેના લેખો, વગેરે નીચેના સરનામે તેમને પરબાર્યા મોકલવા વિનંતિ છે.

श्री. रामनाथय्या वि. पाठक
सत्यनारायण रोड : विवेकपाठशाला [वेस्ट]

व्यपत्त्यापत्ति
'अन्वयान'

સવાજીમ હિંદમાં રૂ. ૫ પટ્ટેરામાં રૂ. ૭૫૦ ૧૨૬ અંક રૂ. ૭૫૦

卐 प्रस्थान 卐

। दृष्टिपूर्तं न्यसेत्पादम् ।

તંત્રી : રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

પુસ્તક ૨૨

વેડ . ૧૯૫૨

આત્મરામ

[ભગવતી રાજે]

હજી યે ન જાગે મારો આત્મરામ !

મારો આત્મરામ !

સમુંદર ધૂધવે છે દૂર, વાયુ સૂસવે ગાંડોતૂર,

સમજું ન ભરતી કે આ તે આવે છે તુફાન !

આ તે આવે છે તુફાન !

હજી યે ન જાગે મારો આત્મરામ !

મારો આત્મરામ !

સઠ મંધા ફડફડે, દોર ધિંગા ફડકડે,

હાબર મો ટટેલ એકે આ સૂતાં છે સુકાન !

મારાં સૈનાં છે સુકાન !

હજી યે ન જાગે મારો આત્મરામ !

મારો આત્મરામ !

પ્રસ્થાન

વહાણ રાખું નાંગરેલું, વેપાર શી રીતે ખેડું ?

સવાયા થાશે દે ભરે, મૂળગાય દામ !

મારાં મૂળગાય દામ !

હજી એ ન જાગે મારો આતમરામ !

મારો આતમરામ !

હવે તો થાય છે મોડું, વીનવું હું પાચે પડું,

મારે તો ધાવા બેઠો છે દેરો આ નકામ !

મારો દેરો આ નકામ !

જાગોજી જાગોજી મારા આતમરામ !

હાલો આતમરામ !

હિંદુ નવું સંઘવાયતંત્ર (Federation)

[એક અવલોકન]

દોડાલાલ ધીવાળા

૧

કોઈ પણ બધારણુ માયુ મૂલ્ય આકવા માટે તેના અભ્યાસ સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય એમ બુદ્ધાવુદ્ધા દષ્ટિકોણથી થવો જોઈએ. સામાન્યપણે રાજબધારણુ એટલે રામનતંત્રના વિભાગોનું વર્ણન એવો એકચિત્ત અર્થ દરવાખા આવે છે. પણ રાજ્યપ્રદરણ- (Politics) ની દષ્ટિએ વર્ણનાત્મક અભ્યાસથી આગળ વધી તંત્રના જુદાંજુદાં અંગો, તેના આંતરસંબંધ, વાસ્તવિક રીતે સમાજના કયા વર્ગમાં સત્તા કેન્દ્રિત થઈ છે વગેરે પ્રશ્નોનો અભ્યાસ થવો જોઈએ. યોગણીમતી મદીના પ્રગતત્રમાં હવે પ્રાર્થને વિશ્વાસ રહ્યો નથી. પશ્ચિમના દેશોનાં પ્રગતત્રોમાં મહાન ઊચ્ચપાયક્ષો થઈ રહી છે. પરિણામે કાં તો સર- મુખત્યારીનો અમલ (Dictatorship), અથવા તો ઠેરઠેર સમાજવાદી આન્દોલનો જોવામાં આવે છે. અત્યારના મૂડીવાદી પ્રગતત્ર (Capitalist Democracy) માં દલ, ઉત્તરપિંડી અને ગમે તે પ્રકારે ઊભું કરેલું સખ્યાજન અનિવાર્ય થઈ પડ્યાં છે. આ સ્થિતિમાંથી હાંમરવાનો એક જ માર્ગ હોઈ શકે—ફક્ત રાજકીય તંત્ર નહિ પણ આપણું મામાનિક અને આર્થિક તંત્ર પણ પ્રગતકીય ભાવનાને આધારે રચાવું જોઈએ.

આપણા રાજકીયોએ ૧૯૩૫માં જર્મનમેન્ટ ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ પચાર કરી હિંદને એક નવું બધારણુ આપવું એમ નક્કી કર્યું છે. એ બંધારણુ ક્યા સિદ્ધાંતો પર રચાયેલું છે, એ સ્વીકારવાથી હિંદની રાજકીય પ્રગતિ સાધી શકાય કે કેમ, અને એ બંધારણુદ્વારા આપણે મામાનિક અને આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરી શકીશું કે નહિ વગેરે પ્રશ્નો સંદેહ આપણી સમક્ષ ખડા થાય છે. આ સર્વ પ્રશ્નોની ચર્ચા એક જ લેખમાં કરવી શક્ય નથી આ લેખનો મુખ્ય હેતુ જે સિદ્ધાંતોને આધારે નવું બધારણુ ઘડવામાં આવ્યું છે તેની ચર્ચા કરવાનો છે.

હિંદના રાજકીય વિચારમાં નવા બધારણુનું સ્થાન સમજવા માટે ૧૯૧૭ થી ૧૯૩૫ સુધીના ઇતિહાસનું ટૂંકે અવલોકન કરવું આવશ્યક છે. ૧૯૧૪-૧૯૧૮ ના શાહીવાદી યુદ્ધ દરમ્યાન યુરોપનાં, સત્તાકાંક્ષી રાષ્ટ્રો સામ્રાજ્યોની ધેરજમાં મહાન્ય થઈ અન્યોન્યોના વિનાશ કરવા તત્પર થયાં હતાં. જર્મનીને મહાત્ કરવા બ્રિટનરેષોતાનું સર્વસ્વ હોમી દેવા તૈયાર હતું. પણ યુદ્ધમાં ઊતરવા માટે કંઈક નૈતિક બચાવ રજૂ કરવા જોઈએ એટલે બેલ્જિયમ જેવાં નાનાં રાષ્ટ્રોની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ, દરેક પ્રગતો આત્મનિર્ણય કરવાનો હક્ક, વગેરે અનેક સિદ્ધાંતો બ્રિટને રજૂ કર્યા હતા. 'સિદ્ધાંત' ખાતર લડાતા આ યુદ્ધમાં સામ્રાજ્યનાં સંસ્થાનોએ અને હિંદે લશ્કરી તેમજ આર્થિક મદદ કરી હતી. યુદ્ધ દરમ્યાન રશિયામાં

ચલેલી મહાન ક્રાન્તિને પરિણામે આરશાહીનો અંત આવ્યો અને સમાજવાદી પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના થઈ. દરેક પોણિત પ્રજા આત્મનિર્ણયની માંગણી કરી રહી હતી. આ જ મમયે દેશમાં હોમરૂલની ચળવળ, ભારે વેગથી ચાલી રહી હતી. હિંદના પ્રજામતને મેંતેપવા ૧૯૧૭ના ઓગસ્ટમાં મોન્ટેગ્યુએ હિંદના ગવર્નરિય ધ્યેય પરત્વે ઇંગ્લેંડની નીતિ વિષે એક સત્તાવાર જાહેરાત જાહેર પાડી, જેના મુદ્દા નીચે પ્રમાણે હતા:

(૧) હિંદ ક્રમશઃ જવાબદાર રાજ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને એક સર્વાંગસપૂર્ણ ભાગ થાય એવી નીતિ બ્રિટિશ સરકારની હિંદ પ્રત્યે રહેશે;

(૨) આ દિશામાં શંકાચાત કરવા માટે કોમેકમે સ્વરાજ જોગવતી મર્યાદાઓના વિકાસ કરવામાં આવશે;

(૩) પૂર્ણ હિંદના કલ્યાણ અને પ્રગતિની અંતિમ જવાબદારી બ્રિટનની સરકારને શિર હોવાથી જવાબદાર રાજ્યત્વનો વિકાસ કેટલા પ્રમાણમાં સધાયો છે, નવા સુધારા માટે હિંદ કેટલા પ્રમાણમાં લાયક છે અને તેને અનુકૂળ સમય કયો હોઈ શકે, એ નક્કી કરવાની સત્તા બ્રિટનની સરકારના હાથમાં રહેશે.

આ જાહેરાતનું પાલન કરવા આપણને ૧૯૧૯ના મુધારા મળ્યા મુધારા પહેલેથી જ અસતોષકારક અને નિરાશાજનક હતા. એના પદ્મ વર્ણના અમલ દરમ્યાન આપણે એ સ્પષ્ટ જાણ પામ્યા રહેલી સત્તાનું સાચું સ્વરૂપ જોળખી શક્યા. જે પ્રગતિની આપણને આશા આપવામાં આવી હતી એ નિષ્ફળ નીવડી, એટલું જ નહિ પણ હિંદની પ્રજાને સામ્રાજ્યની સત્તા કેટલી લાયક છે તેનું ભાન થયું નોકરશાહીના લીપણ સ્વરૂપને પ્રજાએ જોળખ્યું અને એ જોખમી પ્રજા આગળ કહેવાતા મુધારાની નિર્મોલ્યતાની પણ પ્રજાને પ્રતીતિ ગઈ. એ રાજ્યત્વથી હિંદનું કલ્યાણ અને પ્રગતિ સધાવાને બદલે દેશમાં ગરીબી અને લૂખ-મરો વધતાં ગયાં. ગાંધીજીએ સ્પષ્ટ રીતે જગતને બતાવી આપ્યું કે આ તત્ત્વનો હેતુ પ્રજાને કાયર, અસહાય અને શુદ્ધામ બનાવવાનો છે. બ્રિટિશ મતાના નૈતિક મૂળમાં સડો પેડો છે, કારણ કે પેતાના અસ્તિત્વ માટે કેવળ પશુજન પર તે આધાર રાખે છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના નૈતિક આદર્શ વિષે અચળ શ્રદ્ધા સેવનાર વિનીત પક્ષના સંખ્યોને પણ સીકારવું પડ્યું કે દ્વિમુખી સત્તાનો અખતરો નિષ્ફળ નીવડ્યો છે. પ્રધાનહસ્તક સોંપાયેલા વિષયો પરત્વેની કોઈ પણ યોજના પાર પાડવા માટે હમેશાં નાણાંની તગી પડતી મેસ્ટનના ફાળાની યોજનાને પરિણામે પ્રાપ્તોને પોતાની શક્તિ ઉપરાત મધ્યસ્થ સરકારને ફાળો લેવો પડતો, જેથી રાષ્ટ્રોપયોગી, જેની અથવા કેળવણી સમ્બંધી કોઈ પણ યોજનાનો અમલ થઈ શકતો નહિ જે શાસનપદ્ધતિમાં લગભગ ૮૫ ટકા જેટલી આવક પર પ્રજાને કોઈ પણ હક્ક ન હોય તે તત્ત્વમાં જવાબદાર રાજ્યત્વનો વિકાસ સંભવી જ કેમ શકે? જ્યાં રાષ્ટ્રના હિતની દૃષ્ટિએ જિનનગરી એવા લશ્કરી અંગેમાં દેશની લગભગ અડધી આવકનો વ્યય કરવામાં આવતો હોય, જ્યાં જગતમાં સૌથી ખર્ચાળ એવા નોકર-શાહી પોષાતી હોય, ત્યાં પ્રજાને નથીએ આર્થિક શોષણ અને લૂખમરો સિવાય બીજું શું હોય? અર્થપ્રકરણી સ્વતંત્રતા પણ એક પ્રકારની શબ્દજળ હતી. હિંદનો પ્રજામત અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિઓ એકમત કેમ થઈ શકે? હિંદનું અને બ્રિટિશ મૂદીદારનું હિત

પરસ્પરવિરોધી ન હોય તો ગવર્નર-જનરલને સંદેશિકાશનની અધાધારણુ મતા શા માટે આપી પડે ?

હવે નવું બધારણુ ક્યા મંજૂરોમાં મંગરું નેનું રૂકમાં આસોડનું કરીએ. ૧૯૨૭માં સાયમન કમિશનની બહેરાત ટરવામાં આવી. આ કમિશનનો ઉદ્દેશ ચાલુ રાજતત્વના અપલની તપાસ કરી, જવાબદાર રાજતત્વનો સિદ્ધાંત વિકાસવાને માટે હિંદ કેટલા પ્રમાંણુમાં લાયક બન્યું છે, અથવા તો એને મંજૂરિય કરવાની જરૂર છે કે નહિ, તે નક્કી કરવાનો હતો. આખા દેશમાં આ કમિશન સામે માર્વનિક વિરોધ બેઠ્યો. મહાસભાની બહારના પક્ષોને, પણ આ અપમાન, સાદ્યું, કારણ કે એક પણ હિંદીને આ કમિશનમાં નીમવામાં આવ્યો નહોતો, છેવટે દેશનું સ્વમાન માયવવા મહાસભાએ કમિશનનો અનેક રૂપમાં અને દરેક પગલે અસર-કારક બહિષ્કાર કરવાનો હાથ કર્યો. પણ હિંદના આ સાચા દિનેપીઓ પ્રગમતની ગણના કરે એમ નહોતું, અનેક મુરકલીઓ અને અગવડો છતા, 'સાયમન, પાછો ફર'ની દેશબરમાં ધોધણા સાભળતાં સાભળતા, એઓએ દેશની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કર્યો. અને પશ્ચિમે પોતાનો રિપોર્ટ અને સૂચનાઓ પાર્લામેન્ટ સમક્ષ રજૂ કર્યા.

૧૯૨૯ના જૂનમાં ઇસ્વીન ઇન્ડસ ગયા અને હિંદની ગજકાય પરિસ્થિતિની ચર્ચા કરી, હિંદ તરફ પાછા ફર્યા. ૩૧મી ઓક્ટોબરની બહેરાનમાં એમણે એ વસ્તુઓ જણાવી: એક તો રાઉડ ટેબલ કોનફરન્સની સૂચના અને બીજું બ્રિટિશ સરકારની નીતિ હિંદને હુમનિયન સ્ટેટસની પ્રાપ્તિ થાય એવી રાજકીય પ્રગતિ કરવાની છે એ વિષેનો સત્તાવાર ઉદ્દેશ. ગાંધીજીએ હુમનિયન સ્ટેટસનો અર્થ શો હોઈ શકે એ વિષે પોતાનો મત બહેરૂ કર્યો. હિંદ ત્યારે ઇચ્છે ત્યારે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંથી છૂટી શકે. સામ્રાજ્યમાં નેડાવાનો ઉદ્દેશ સામ્રાજ્યવાદની ચૂસણનીતિમાં લાગીદાર થવાનો ન હોઈ શકે, પણ જગતમાં શાંતિ અને બ્રાતૃભાવની લાગણી વિકાસવાનો જ હોઈ શકે.

ગાંધીજીનો આશય સામ્રાજ્યની નીતિમાં મૂલ્યપરિવર્તન કરવાનો હતો, પણ સામ્રાજ્યની પીડિત પ્રગતી સેવામાં પોતાનું જીવન સમર્પણ કરનાર દીનબધુ ઑડુસને સતત આત્મ-મંથનને પરિણામે ખાતરી થઈ કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ગેરી પ્રગતના આધિપત્ય અને પૂર્વની પ્રગતના શોષણ માટે જ નહી રહ્યું છે. પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મિવાય બીજો કોઈ પણ માર્ગ હિંદ માટે હવે રહ્યો નથી. ઇતિહાસના બેઠા અભ્યાસી પંડિત જ્યાદરલાલને મોર્ગાનવાદ અને

(1) "The truth is that the British Empire with its Indian appendage is a monstrosity" p. 55. "It is rather a sordid commercial conquest and exploitation, in which process the 'white' race prejudice forms an integral part" p. 3 "If India remained within the British Empire, as an integral part of that Empire, this foreign economic invasion and exploitation would never cease. It would become perpetual" p. 60. "The goal of Indian freedom lies outside the British Empire...Now, the freedom must be absolute, the Independence must be complete...The spell of weak dependence and languid indifference must be cast off..No less a goal than Independence can give that freedom which she so passionately desires" p 20: *The Claim for Independence*.

વિશ્વશાંતિની સ્થાપનાના આદર્શ વચ્ચેના પરસ્પરવિરોધનું પણ નીત્ર જાન હતું. એમણે પણ સ્પષ્ટપણે જાહેર કર્યું કે દિવંતો પ્રજા કેવળ શીક્ષા સંબંધથી જોડેલી શકે એમ નથી. સ્વતંત્ર દિવંતો, મધ્યકાલીન યુગની આપણું સત્તાનો અમલ કરનાર દેશો રાજ્યોને તેમજ કિસાન અને મજૂરવર્ગનું શોષણ કરનાર સ્થિતિથી કે દિવંતી મુકોવાદને સ્થાન ન હોઈ શકે. દિવંતના પ્રશ્નનો ઉકેલ એક જ માર્ગે થઈ શકે, અને તે સમાજવાદી પ્રગમતા સ્થાપી, સામાજિક અને આર્થિક પુનર્વ્યવસ્થાદારા ત્યારપછી પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની જાહેરાત બહાર પડી અને આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનમાં એક નવું પ્રકરણ શરૂ થયું. પણ પ્રગતને હજી અનેક આર્થિકનોમાંથી પમાર થવાનું હતું. ૧૯૩૦ની મહાન લડત, દાંડીની ઐતિહાસિક કૂચ, મીઠાના કાયદાનો વિધિપૂર્વક ભંગ, એ સર્વેના પ્રત્યાઘાતરૂપે સરકારની દમનનીતિ અને અમાનુષ, નામ જોડેનું વર્ણન કરતું સુરક્ષે છે પછી સ્લોકોમ્બ, સમુદાયકરના દૂતકાર્યની શરૂઆત થઈ. આ જ સમયે પડિત મોતીલાલના મૃત્યુથી રાષ્ટ્રે એક મહાન નેતા ગુમાવ્યો.

૧૯૩૧ના ફેબ્રુઆરીમાં પ્રથમ ગોળમેજી પરિપદમાં ગંધેશ દિવંતના પ્રતિનિધિઓ પાછા ફર્યા અરસાને તેમજ આ મળ્યોને એમ લાગ્યું કે મહાગભાની હાજરી પરિપદમાં આવસ્યક છે એટલે વળી પાછું ગમાધાનીનું કાર્ય શરૂ થયું ગાંધીજી અને હજારો વચ્ચેની મતન ચર્ચા પછી ગાંધી-હજારિન કરારનામું બહાર પડ્યું. કાર્યવાહક સમિતિએ નક્કી કર્યું કે ગાંધીજી એકલા દિવંતના પ્રતિનિધિ તરીકે લડન જાય. પણ ગાંધીની શરતોનો ભંગ નોકરશાહી અનેક રીતે કરી જતી હતી, એટલે આ સંજોગમાં ગાંધીજીએ હજાર જયો નાં પાડી અનેક ચર્ચાઓ અને વાટાઘાટ પછી નક્કી થયું કે ગાંધીજીએ લડન જવું અને ગોળમેજી પરિપદમાં ભાગ લેવો એનું પરિણામ સર્વને વિદિત છે. ગાંધીજીએ સ્વિકૃતિ મુંસદી અને ખોળ પ્રતિનિધિઓને સ્પષ્ટ રીતે જતાવી આપ્યું કે સ્વિકૃતિ અને દિવંતી સાંસ્થાનિક સ્વગત્યની કલ્પના વચ્ચે મહાન અંતર છે. કામી મતબેદને હિમાલય જેટલું વિરાટ સ્વરૂપ આપી નવા તત્વના અગત્યના પ્રશ્નો પર લોકપિંગડો કરવાના અનેક પ્રયાનો કરવામાં આવ્યા. છેવટે ગાંધીજી પાછા ફર્યા અને દિવંતો ગોમેજી દમનનીતિનો દોર જોતાં, લડતની ફરી શરૂઆત કરી. ત્યારપછી અમુક કારણોસર લડન પાછો બંધાઈ લખતોના અધિવેશન વખતે રાષ્ટ્રપતિ પ. જવાહરલાલે અમાનવાદના આદર્શ તરફ દૃષ્ટ કરવા પ્રગતને કહેલી હાકલના સ્મરણો હજી તાજાં છે.

ઉપરના દુક અવલોકન પરથી સ્પષ્ટ થયું હતું કે નવા રાજ્યબંધારણના ઘડતરમાં પ્રગતને કોઈ પણ જાતનો હિરસો નહોતો, જોલુ પ્રગમતની અવગણના અને અપમાન કરી આ બંધારણ આપણે માટે નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. ગાંધીજી પાછા ફર્યા અને સમિતિઓ દ્વારા બંધારણનું કામ આગળ વાલ્યું. સમુદાય પાર્લામેન્ટરી સમિતિનો રિપોર્ટ તૈયાર થયો, એની સૂચનાઓમાં કેટલાક નજવા સુધારા કરી એને કાયદાનું મૂળ સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું. ૧૯૩૫ના જુલાઈમાં એ બિલને રાજેનસાહની મંજૂરી મળી અને દિવંતી પ્રગમનીતિવાંચિની દિશા પણ નક્કી થઈ.

આ ગર્વ ખચાળ તપાસ અને દમનનીતિને પગિણાએ સ્થિતને આપણને એક મહાન રાજકીય આદર્શ આપ્યો. એને આધારે આપણું રાજ્યતંત્ર ઘડાયું છે. એ આદર્શ તે સમવાયત્ર

અથવા—ફેડરેશન; ભારતવર્ષની એકતાનું ભવ્ય સ્વપ્ન! હવે આપણે સમવાયતંત્ર એટલે શું અને હિંદની રાજકીય પરિસ્થિતિને એ કેટલા પ્રમાણમાં અનુકૂળ થશે તે વિષે ચર્ચા કરીશું. એકતંત્ર (Unitary) અથવા સમવાયતંત્ર ત્યાં ત્યાં હોય છે ત્યાં ત્યાં તે અનિહાસિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિને અંગે ઉપસ્થિત થયેલાં ભેદાભાસ આવે છે. દરેકનું મગતતંત્ર ત્યાંની અનિહાસિક રિસ્થિતિને અનુકૂળ થવાનું આવ્યું છે: એ દૃષ્ટિએ એ પ્રગતિ રાજકીય વિદ્યાનું સાનત્ય અરબહિન રહ્યું છે. કોમરેલના અમલના ટૂંક સમય સિવાય, કૌંસ પ્રગળાઈ હત્યું છે તેમ, કોઈ ચોક્કસ સમયે આખું બંધારણ ધરાવતો પ્રચલિત દૃષ્ટિકોણની પ્રગળાઈ કરી દેવો નથી. અનિહાસિક પરિસ્થિતિ અનુસાર દૃષ્ટિકોણમાં એકતંત્રનો વિદ્યાસ થયો. હવે કેનેડા, ઑસ્ટ્રેલિયા કે અમેરિકાનો વિચાર કરીશું તો આપણને સહજ માલમ પડશે કે અનિહાસિક મંત્રેગો અનુસાર તે દેશોએ પોતાને અનુકૂળ એવાં સમવાયતંત્ર મેળવ્યાં છે. આ સંરચનાના વિદ્યાગોની કુળ જુદેજુદે સમયે યથા હતી એ વિભાગો પ્રથમ સ્વતંત્રપણે પોતાનો વહીવટ અને અમલ ચલાવતા. સમય જતાં સંસ્થાનના જુદાજુદા વિભાગોને જ્ઞાન થયું કે આપણા આર્થિક વેભજ રાજકીય હિતની દૃષ્ટિએ બધા વિભાગો પ્રાથમિક રીતે પ્રકારના સમવાયતંત્રદ્વારા જ વહીવટ ચલાવે તો દરેક વિભાગને એક કાયદો થાય અને અનેક જટિલ આર્થિક મુશ્કેલીઓનો હાથ કરી શકાય એથી સ્વતંત્રતામાં સ્વતંત્ર અને છૂટા એવા વિભાગો, સ્વતંત્ર અને સમાનદર ધરાવનાર ભાગીદાર રાજ્ય તરીકે સામાન્ય દિતની 'મિલિ' અર્થે સમવાયતંત્રમાં જોડાવા નિશ્ચય કરે છે. આવા સમવાયતંત્રમાં દરેક ગેટને પોતાની સાર્વભૌમ પ્રતાનો ભોગ આપવો પડે છે અને સમવાયતંત્ર સાર્વભૌમપણું સ્વીકારવું પડે છે. દરેક ભાગીદાર રાજ્ય પોતાના આંતર પ્રશ્નોને માટે સર્વ સજા ભોગવી શકે, પણ બ્યારે સમગ્ર સમવાયતંત્ર જૂઠ્ઠા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય ત્યારે સમવાયતંત્રની સાર્વભૌમ સત્તા માન્ય કરવી પડે. આ ઉપરથી બેઈ ચકાચો કે ત્યાં ત્યાં સમવાયતંત્ર સ્વીકારવામાં આવ્યું છે ત્યાં ત્યાં મગકીય એકતાનું, જ્ઞાન બદલ પ્રાથમિક નિયતિમાં હતું. અમેરિકન કહે છે તે પ્રમાણે સમવાયતંત્ર નહન છૂટાપણું અને રાષ્ટ્રની અવિભાજ્ય એકતા વચ્ચેની સમાધાની સ્થાય છે. 1 પ્રગળામાં પ્રાંતીય સંકલ્પિતતા હોય, રાષ્ટ્રીય એકતા પૂર્ણપણે વિદ્યમાન ન હોય પણ એનું આખુંઆખું જ્ઞાન થયું હોય તેવી રિસ્થિતિમાં સમવાય બંધારણ સ્વીકારવાની રજૂ પડે. આ પ્રવેગોમાં પણ જેવડો આદર્શ તો સર્વ પ્રકારની સંકલ્પિતતા દૂર કરી સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય એકત્ર સાધવાનો જ હોઈ શકે. રાજ્યબંધારણમાં એ વિદ્યાયને અવકાશ રહેવો બેઈ એ.

એક વખત સમવાયતંત્રમાં દાખલ થયા પછી વિદ્યાગોને સાર્વભૌમ (Sovereign) ન હોઈ શકાય એક જ તંત્રમાં એ સાર્વભૌમ સત્તાઓ રહી ન શકે. સમવાય એ નવું જ સાર્વભૌમ રાજ્ય બની જાય છે. સમવાયતંત્રનું મુખ્ય લક્ષણ, રાજ્યબંધારણનું પ્રવૃત્તિપણું, સંધાનુના અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ સુપ્રીમ પ્રાર્થકાર જ થઈ શકે. 2 તે ઉપરાંત બંધારણમાં ફેરફાર કરવાની પ્રેક્ષિત સરલ હોતી નથી. ટૂંકમાં કોઈ પણ ફેરફાર સામાન્ય બહુમતીથી થઈ શકતો નથી. આ કારણથી સમવાયમાં એક જતની જડતા આવી જવાનો મંત્રવ વધારે હોય છે.

1. સમવાય: A Federal Union "may be looked upon as the half-way house between total separation and perfect union."

"Federations and Unions in the British Empire:" p. 8.

2. Dicey: "Law of the Constitution:" p. 140.

તેમાં વિકાસને અવકાશ થોડો રહે છે. ભૂતકાળ લવિષ્યનાં વિકાસની આડે આવે છે.^૧ ક્રીમેન પણ સમવાયતંત્રને એક એવા પ્રકારની સમાધાની તરીકે વધુવે છે કે જેમાં એનાં જુદાંજુદાં અંગે કેટલેક અંગે અન્યોન્યથી, પરંતુ ખુબ રહી મહાકાર સાધવા પ્રયત્ન કરે છે. સમવાયતંત્રના સમાધાનપ્રધાન તરવ તરફ એનાં એટલું સ્પષ્ટ થશે કે આ તંત્રમાં કેન્દ્રમાં અને કેન્દ્રોપસર્ગી બંધોનું સામસામી દિશામાં ખેંચાણ હંમેશાં ચાલુ રહેશે. આ ઉપરથી સમવાયતંત્રનાં લક્ષણોનો ખ્યાલ આપી શકશે.

હવે હિંદની રાજકીય પરિસ્થિતિને સમવાયતંત્ર કવી રીતે વધુ અનુકૂળ થશે તે વિષે આપણે વિચાર કરીએ. આપણને રાજતંત્રના કેવળ એક પ્રકાર તરીકે સમવાયતંત્ર પ્રત્યે કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ નથી અમુક રાજકીય પરિસ્થિતિને અંગે એ સ્વીકારવાની જરૂર પણ હોઈ શકે. પ્રો. લાર્કી રાજપ્રકરણના વિષયમાં એક પ્રખર ઉદ્ઘામ વિચારક તરીકે જાણીતા છે. એઓ અનેકતંત્રવાદી (Pluralists) છે, અને સમવાયના હિમાયતી છે.^૨

૧. "Amidst the constant change of phenomena, a rigid constitution necessarily represents the past, not the present."

Bryce : Studies in History and Jurisprudence: Vol. I.

૨. રોબર્ટ—“The community is a federal process and the division of power is achieved by the natural expression taken by man's gregarious impulse. To limit his rights to the single category which membership of the state involves is to destroy his personality and not to preserve it.”
p. 97. “The structure of social organization must be federal, if it is to be adequate” p. 262: Grammar of Politics.

પ્રથમ પૃષ્ઠે પણ મારે મૂકવા જતા, પ્રો. લાર્કી અહીં ભૂલી નહીં છે કે જેવી રીતે આદર્શ અને સંવાદી વ્યક્તિત્વ વિકસાવવા ચાલુ રહેતા અનેકવિધ વ્યાપારો અને પ્રગતિઓનો સમન્વય સાધવો પડે છે તેવી જ રીતે સમાજના કે સંસ્થાઓના અનેકદેશીય વ્યાપારો વચ્ચે સંવાદીપણુ લાવવા સમન્વય સાધવાની જરૂર રહે છે.

પ્રો. લાર્કીના મતને રાજપ્રકરણમાં અનેકતંત્રવાદ (Pluralism) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. દેગ્લસ, થોર્સાન્ડ, વગેરેના રાજપ્રકરણી આદર્શવાદ સમિતી પ્રત્યાષાત તરીકે અનેકતંત્રવાદનો વિકાસ થયો છે. પ્રો. લાર્કી આ વિચારસરણીને ચેતના પુરસ્કેષમાં બહુ જ સુંદર અને સચોટ લખાયા રહ્યું છે. અહીં જોડી વાનિવક ચર્ચામાં ઊતરવને અવકાશ નથી, પણ એટલું સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે આ લેખકના મત પ્રમાણે, જે રીતે અનેકતંત્રવાદી સાર્વભૌમ સત્તા (Sovereign State)નો વિનાશ કરવા મથી રહ્યા છે તેમાં તેઓ ફજીમૂત થઈ શક્યા નથી અને કદાચ થઈ શકશે નહિ. સમાજની રચના એકસત્તાક કે વિકસતસત્તાક હોવી જોઈએ એ તત્વજ્ઞાનનો અગિ મહત્તરનો પક્ષ છે. અનેકતંત્રવાદ એક વાદ તરીકે ઉપયોગી નીવડે, કે ન નીવડે; પણ એ પાછળ રહેલી પ્રયોજનવાદી પદ્ધતિ (Pragmatic Method) એક બહુ જ ઉપયોગી દષ્ટિબિન્દુ રહ્યું કરે છે એ નિરાક છે.

વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને સમાજનો સર્વાંગ ઉત્કર્ષ એ અવશ્ય રાજ્યની ફરજ હોવી જોઈએ. જેટલા પ્રમાણમાં રાજ્ય આપણને એ સિદ્ધિથી દૂર રાખે તેટલા પ્રમાણમાં આપણી સંપૂર્ણ વફાદારી મેળવવા માટે એ નાલાયક છે એમ કહેવું ખોટું નથી. પણ આ ઉપરથી એમ કહિત થઈ નથી કે રાજ્યની સાર્વભૌમ સત્તાનો વિનાશ ન થવો જોઈએ. એવી જાલુ, સાર્વભૌમ સત્તાને એવી રીતે વ્યવસ્થિત કરવી જોઈએ કે જેથી એ હંમેશા સમાજના સર્વદેશીય ઉત્કર્ષ માટે જ વપરાય, અને એ ઉત્કર્ષ તે કોઈ મુઠ્ઠીબર મૂઠ્ઠીદારોને કે કોઈ ધાર્મિક સંપ્રદાયને નહિ પણ સમસ્ત સમાજનો જ હોવો જોઈએ. Miss M. P. Follett એના 'The New State' નામના પુસ્તકમાં કહે છે તેમ આ આખો પ્રશ્ન સાર્વભૌમ સત્તાના વિનાશનો નથી પણ તેના નવા સર્જનનો છે.

એમના મત પ્રમાણે સમાજનું બંધારણ તત્વતઃ સમવાયી હોવું જોઈએ; માટે રાજકીય બંધારણ પણ તેને અનુરૂપ સમવાયી જ હોઈ શકે. સમાજનું બંધારણ સમવાયી સિદ્ધાંતને આધારે રચવાથી, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય તેમજ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓને પરિણામે રચાતી આર્થિક, બૌદ્ધિક, સાહિત્યિક, વૈજ્ઞાનિક, વગેરે સંસ્થાઓની સર્જકતાને વિકસવાને અવકાશ મળશે. પણ આપણને જે સમવાયતંત્ર આપવામાં આવે છે તે આવા હેતુથી પ્રેરાઈને આપવામાં આવતું નથી, અને એમાનો એક પણ આદર્શ એ દ્વારા સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી. એથી બલદંડે આપણને આપવામાં આવેલા તરથી આપણુ રાજકીય જીવન કેવું ધકાશે તે નીચેની ચર્ચા પરથી અહીં સ્પષ્ટ થશે. આપણે તો એટલું જ તપાસવાનું છે કે આપણે અભ્યારસુધીનો વિકાસ અને રાજકીય પરિસ્થિતિ ધ્યાન લેતા જે પ્રકારનું સમવાયતંત્ર આપણને આપવામાં આવે છે તે કેટલા પ્રમાણમાં ઈચ્છવાયોગ્ય કહી શકાય એ સ્વીકારવાથી જે આદર્શસિદ્ધિની કખના આપણે કરી રહ્યા છીએ એ પ્રાપ્ત કરી શકીયું કે નહિ ?

૩

પહેલો પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત યાચ છે કે જે ઐતિહાસિક મંજોગોને લઈને અમેરિકા, કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ આફ્રિકા વગેરે સામ્રાજ્યના વિકાગોને સમવાયતંત્ર સ્વીકારવાની જરૂર પડી એ મંજોગો હિંદુસ્તાનમાં પણ અત્યારે છે ? ૧૯૧૬ ના સુધારા ફક્ત બ્રિટિશ હિંદ માટે ધડવામાં આવ્યા હતા. પ્રાંતીય સ્વ-તંત્રના આદર્શનું એમાં સૂચન હતું. પણ સમવાયતંત્રનો કયાંય ઉદ્દેશ અથવા ગર્ભિત સૂચન આપણા જેવામાં આવતું નથી. આ વાતનો મર ફેડરલ બ્લાઈટ પોતાના 'India, A Federation?' નામના પુસ્તકમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સ્વીકાર કરે છે. "The Indian constitution, embodied in the Government of India Act, is essentially that of a Unitary State. (p. 297)" ૧૮૩૩થી આપણા રાજ્યબંધારણનો વિકાસ તપાસતા માલમ પડશે કે પ્રાંતોને કારોબારી, ધારા તેમજ નાણા સંબંધી છૂટ (Devolution) મળવા જતા આપણા વિકાસનું વલણ પ્રધાનપણે એકતંત્ર (Unitary) તરફનું રહ્યું છે. પોતાની સત્તાનો દોર શિથિલ ન થાય એ કારણથી પરદેશી સત્તા માટે આ નીતિ અનિવાર્ય હોય છે. આપણા ઇતિહાસ પરથી જોઈ શકાશે કે આપણા સામાજિક અને રાજકીય જીવનમાં કેન્દ્રગામી અને કેન્દ્રાપસર્પી બંને વચ્ચે હમેશા મંદર્પણ ચાલુ રહ્યું છે અને તેમાં પણ કેન્દ્રાપસર્પી બંનેનું ખેત્રાણુ વિશેષ પ્રમાણમાં રહ્યું છે તેથી હિંદ જેવા વિશાળ દેશની રાજકીય એકતા સાધવા માટે કેન્દ્રગામી તરફને વધુ બળવાન કરવા જોઈએ આખા હિંદ પર પોતાની સાર્વભૌમ સત્તા સ્થાપવા જતા અનેક શાંતિઓ, યતિઓ, ધર્મો અને પ્રાંતોને એક શાસન હેઠળ એકત્રિત કરી બિટને આપણી પર એક રીતે ઉપકાર કર્યો કહેવાય. આથી આપણને આપણી રાષ્ટ્રીય લાવનાના વિકાસમાં પરાક્રમ રીતે પ્રોત્સાહન મળ્યું. સાંસ્કૃતિક એકતા, સમસ્ત દેશમાં કાયદાનો એકધારો સમાન અમલ, તેમજ દેશની ભૂતકાળની ભવ્યતા અને પરરાજ્યની ધૂમરી હેઠળ રહી પ્રજાની ચમેલી સામાજિક, આર્થિક, અને નૈતિક અધોગતિ અને તે સાથે પરાધીનતાનું તીવ્ર જ્ઞાન, એ મર્દને પરિણામે હિંદમાં રાષ્ટ્રીય લાવનાનો વિકાસ ધણા જ વેગથી આગળ વધ્યો. આપણા ઐતિહાસિક વિકાસની આ ભૂમિકા ધ્યાનમાં લેતાં આપણને એવા રાજ્યબંધારણની જરૂર છે કે જેથી પ્રાંતીય

મંદુચિતતા પર અંકુશ મૂકી ગાંધીય એકતાની ચિદ્ધિ ધર્મ શકે. અલગતા, પ્રત્યેક પ્રાન્તને તેના સ્વતંત્ર વિકાસ માટે મંપૂર્ણ છૂટ મળવી જોઈએ. ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, કે બંગાળ દરેક પોતાનું વિગિષ્ટ અકિત્વ જરૂર વિકાસે, એથી ગાંધીનું જીવન વધુ વૈવિધ્યવાળું અને સમૃદ્ધ થશે બધાગણમાં ગતના સ્થેયજીની પનીતિ સ્વીકારવાથી આ સ્વતંત્રતા જરૂર પોથી શકાયો ત્યારે એકાએક સમવાયત્વ નહીં કરવાની આવશ્યકતા શી? ગોળમેજી પરિપદમાં પ્રગ્નના પ્રતિનિધિગણે (૨) અચાનક રૂઝુઆ ધર્મ આવી કે જ્યારે હિંદુસ્તાનનું લાવિ નહીં કરી ગયા છીએ ત્યારે દેશી ગભ્યોને બહાર કેમ ગણી શકાય? હિંદુસ્તાનના લાવિ વિકાસમાં દેશી ગભ્યોનો પણ માથ હોવો જોઈએ. એકતાનું લાભ સ્વમ? અત્યારની પરિસ્થિતિમાં એ સ્વમ લાભ કે લાયકર નીવડશે તેનો વિચાર પાછળથી કરીશુ હવે આપણે સમવાયત્વ તરફ વળીએ

આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે સમવાયત્વનું એક આવશ્યક લક્ષણ એ છે કે એ તત્ત્વમાં જોડાનાર વિભાગો સ્વતંત્ર અને ગમાન લાગીદાર તરીકે પોતાની સમતિથી સમવાયત્વમાં જોડાય. પરસ્પરમમતિ વિના સમવાયત્વ રચવું અશક્ય છે આ સંમતિનું તત્ત્વ હિંદના નના બધાગણમાં કયાયે આપણા જોરામાં આવતું નથી અમેરિકા, કેનેડા, કે ઓસ્ટ્રેલિયા માટે આ શક્ય હતું પણ હિંદુસ્તાનને તો એના ક'યાણુ અને પ્રગતિ માટે એના બ્રિટિશ દરદ્રીએ જે બચરયા અને બધાગણ નહીં કરે તે સ્વીકારવું જ રહ્યું. ઉપર ઐતિહાસિક અવલોકનમાં આપણે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે આ નવી ચોજનામાં પ્રગ્નની સંમતિને રચાન જ નથી, એટલું જ નહિ પણ આ ચોજના ઘડતી વખતે માયા પ્રભમતની અવગણના પણ કરવામાં આવી છે આત્મનિર્ભુવના દક્ષ માટે યુદ્ધમાં જીતરનાર બ્રિટન હિંદની પ્રગ્ન જ્યારે આત્મનિર્ભુવના દક્ષની માગણી કરે ત્યારે તેને દેશ્વોદો અને બડખોર ગણે એ આશ્રય નથી। બિચાગે વિનીન પદ આવા આશ્રયોથી કદાચ મુઝાય પણ જોએ। માત્રાભવવાનું તીવળ સ્પર્શ મમજી શકે છે તેને આમાં કઈ આશ્રય જેવું નથી પણ આ તો સમરત પ્રગ્નની મમતિની વાન ધર્મ હવે સમવાયત્વના વિભાગોની મમતિનો વિચાર કરીએ. આપણા પ્રાતો સ્વતંત્ર મતાએ તરીકે સમવાયત્વમાં જોડાય એ સ્થિતિ નથી ત્યારે બ્રિટિશ મુતમદીએએ દતિદામમાં જેનો દાખલો ન મળે એવી અલોડ પદ્ધતિ ચોજી કાઢી. સમવાયત્વમાં જોડાનાર મુખ્ય વિભાગો બે—એક દેશી ગભ્યો અને બીજો બ્રિટિશ હિંદના પ્રાતો આપણુ સમવાય એવું અર્પા અને અલોડ જનવાનું છે કે એમાંના એક વિભાગને—પ્રાતોને—પમદગી અથવા સ્વેચ્છા જેવું કઈ હોઈ જ ન શકે. કોઈ પ્રાત સમવાયત્વમાં જોડાવાની ના ન પાડી શકે, એટલું જ નહિ પણ એમ કહેવા જેટલી દિમત પણ ન કરી શકે કે અમે અમુક સગ્તે આ તેમના નેડાવા તૈયાર છીએ. ત્યારે પ્રાતો સમવાયત્વમાં કઈ રીતે જોડાશે? આનો તોડ મારાસાચીઓનો ચપગ જુદિએ મોથી આપ્યો છે. જ્યાં સુધી દરેક પ્રાંતમાં 'સ્વ-તત્ત્વ' ન ચપાકુ લેા, ત્યાં સુધી તેઓ સમવાયમાં જાખલ ન થઈ શકે; એટલે એમ નહીં કરવામાં આવ્યું છે કે સમવાય સ્થપાય તે પહેલા દરેક પ્રાંતમાં સ્વ-તત્ત્વ* સ્થાપી દેવુ આ માટે ૧૯૩૭ ના એપ્રિલ સુધીનો મમન પણ નહીં કરવામાં આવ્યો છે.

1. Decentralization

* 'સ્વ-તત્ત્વ' = Autonomy.

પ્રતિમાં 'સ્વ-તંત્ર' સ્થપાતાં, મત્તાના કેન્દ્રમાં ફેરફાર કરવો પડશે. અત્યાર સુધી સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટની સત્તા કાયદામાં સર્વોચ્ચ ગણાતી, ગવર્નર-જનરલ તેમજ ગવર્નરને પ્રત્યેક કાર્ય માટે તેની સંમતિ લેવી પડતી પણ નવા બિધાયલમાં સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટનું સ્થાન અને દરજ્જો બદલવામાં આવ્યા છે. કદાચ એની સત્તાનું બાહ્ય સ્વરૂપ બદલાશે, પણ એની સત્તાનું મહત્ત્વ એટલું ને એટલું જ રહેશે. કાયદાની દૃષ્ટિએ ગવર્નર-જનરલ તેમજ ગવર્નર એકિને, તાજ (Crown)ના પ્રતિનિધિઓ તરીકે સત્તા સીધી રીતે મળશે. ત્યાં સુધી ગવર્નર-જનરલ પોતાના પ્રધાનમંડળ સાથે સમત થઈ રાજ્યવહીવટ ચલાવી શકે ત્યાં સુધી સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ કોઈપણ પ્રકારની સત્તા ચલાવી શકે નહિ પણ ત્યાં ત્યાં ગવર્નર-જનરલ પોતાની વિવેકબુદ્ધિ દ્વારા અથવા પોતાના જાકિતગત અભિપ્રાયને માન આપી પ્રધાનમંડળથી વિરુદ્ધ નીતિ સ્વીકારે ત્યાં ત્યા સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટની મત્તાનો અમલ થયો છે એમ અવશ્ય માનવું. આ જ નિયમ પ્રાંતીય મરકારને પણ લાગુ પાડવામાં આવશે. સંભવાયતંત્રની યોજનામાં મધ્યસ્થ તેમજ પ્રાંતીય સરકાર માટે મત્તાનું કેન્દ્ર તાજ જ હોઈ શકે, "Both must derive their powers and authority from a direct grant by the Crown." (J. P. C. Report, p 86) આ ફેરફાર પ્રમાણે પ્રથમ સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ, ગવર્નર-જનરલ, અને પ્રાંતીય સરકાર પાસેથી સર્વ સત્તા પાછી ખેંચી લઈ મધ્યસ્થ અને પ્રાંતીય વિભાગો વચ્ચે ફરીથી વહેંચવામાં આવશે.

પ્રાંતોમાં સ્વ-તંત્ર દાખલ થતાં કાયદાની દૃષ્ટિએ ક્યા ફેરફારો થશે તે વિષે ઉપર વાત થઈ. હવે, વાસ્તવિક રીતે સ્વતંત્રનો અર્થ શો તેનો વિચાર કરીએ. સામાન્યપણે એ શબ્દમાં જવાબદાર રાજતંત્રનો સમાવેશ થાય છે એમ સૌ કોઈ માને છે. પણ સંયુક્ત પાર્લામેન્ટરી સમિતિના રિપોર્ટમાં એમ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે કે બ્રિટિશ પ્રજાએ વિકસાવેલી પ્રજાકીય તંત્રની લાવનાનાં મુખ્ય લક્ષણો જેવા કે (૧) બહુમતી પદ્ધતિ આશરે તંત્ર, (૨) બહુમતીના નિર્ણયો અને નીતિને માન આપવાની લઘુમતી પક્ષની તૈયારી, (૩) કોમી અથવા એવા કોઈ સંકુચિત તત્ત્વ પર નહિ, પણ રાજકીય અને આર્થિક સિદ્ધાંતોના મતભેદ પર રચાયેલી પક્ષપદ્ધતિ, અને (૪) સિદ્ધિ અને કેળવાયેલો પ્રજામત હિંદની પ્રજામાં નથી. બ્રિટનની રાજકીય પદ્ધતિ એ કઈ સનાતન આદર્શ નથી, અને હવે તો 'ગ્રે. લાસ્કી' અને ગ્રે. એડ્વર્સ જેવા વિચારકો સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે કેન્દ્રનું બિધાયલ વીસમી સદીના જટિલ પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવા માટે અસમર્થ છે વળી સૌ કોઈ જાણે છે, કે દ્વિ-પક્ષ પદ્ધતિ કેન્દ્રના રાજકીય જીવનમાંથી વર્ષો થયાં અદસ્ત થઈ છે, છતાં આપણા ઉપર વર્ષો સુધી અમલ કર્યા પછી, અને પ્રજાતંત્રના પાક શિખરવાની જવાબદારી પોતાના શિર પર લીધા પછી, આપણા રાજ્યકર્તાઓ પોતાની નિષ્ફળતાને આપણો દોષ ગણાવી આપણી સ્વતંત્રતાની નાલાવકી કરાવે છે. સંયુક્ત પાર્લામેન્ટરી સમિતિના મત પ્રમાણે હિંદની સ્થિતિ એવી વિચિત્ર છે કે રાજપ્રકરણમાં માન્ય અને સ્વીકારાયેલા સિદ્ધાંતોને, આધારે એનું બિધાયલ ધરી ન શકાય. હિંદની વાસ્તવિક સ્થિતિ ખ્યાનમાં લેતાં, દરેક પ્રાંતને જે સ્વ-તંત્ર અપાવું જોઈએ તેના લક્ષણ જુદા હોવાં જોઈએ. સામાન્ય રીતે પ્રાંતીય સ્વ-તંત્ર એટલે

૧. હિંદના રાજતંત્રના અભ્યાસીને 'in his discretion,' 'in his discretion after consultation,' 'exercising his individual judgement' વગેરે બિધાયલમાં ઉમેરેલા શબ્દોના માલમ પડશે. એનો અર્થ બ્રિટનના સ્થાપિત હિંદનું સરકાર અને હિંદના પ્રજામતની અવગણના,

પ્રાંતોમાં પ્રજાનંત્રની ગ્થાપના એમ કરવામાં આવે. પણ મંયુક્ત પાર્લામેન્ટરી સમિતિ કહે છે કે દિંદ માટે એનો એવો અર્થ ન થઈ શકે.^૧ જ્યારે ૧૯૧૬ના મુધારા વખતે આ આદર્શ નહોતો કરવામાં આવ્યો હતો ત્યારે પણ તેઓ કહે છે કે તેઓનો આદર્શ પ્રાંતોમાં પણ અપૂર્ણ જવાબદાર તર દાખલ કરવાનો નહોતો. આપણા રાજપ્રકરણના દિલસૂદોના મત પ્રમાણે એનો અર્થ તો મધ્યસ્થ મરકારની દખલગીરીમાંથી મુક્તિ એટલો જ હોઈ શકે, અને નહિ કે પ્રાંતિક પ્રજાનંત્રની સ્વતંત્રતા! દિંદનો અગ્રાન પ્રજાનંત્ર રમે બૂલમાં પડે તે માટે મંયુક્ત પાર્લામેન્ટરી સમિતિએ સૂચના કરી હતી કે કોંગ્રેસની નિર્દેશતા અને સ્વતંત્રતાનો મિદ્ધાત નવા બધાનુમા સ્પષ્ટપણે દાખલ કરવો. આ ઉદ્દેશથી, પ્રાંતના વડા તરીકે ગવર્નરની અનેક જવાબદારીઓ ખ્યાનમાં ગળી, એને અનેક રીતે અમાધારણ-મત્તા સોંપવામાં આવી છે. પ્રજાનંત્ર ભોગવવાને દિંદ દબુ લાયક બન્યું નથી એવી ગિચિતિમાં જે સપૂર્ણ મત્તા પ્રજાના હાથમાં સોંપવામાં આવે, તો દિંદ કાન્તિદાગ્ક બળે અને અરાજકતાનો ભોગ થઈ પડે! પ્રજાનંત્ર અવજે રરતે દોરાતો હોય, પ્રધાનમંડળને દેશમાં ઉપસ્થિત થયેલી અમાધારણ સિધ્ધિનુ બાન ન હોય, ત્યારે કોઈ તો મર્વન તારણુદાર હોવો જોઈએ!

પણી, એક બીજે પ્રશ્ન સ્થિતિને મૂઝવી રલો હતો: દિંદ જેવા વિશાળ દેશમાં આર્થિક, ભૌગોલિક અને ગતિવિધિધનાની દષ્ટિએ પ્રાંતો અને પ્રાંતો વચ્ચે ઘણી ભિન્નતા છે. પ્રત્યેકનો મર્વાગ વિકાસ થવા જોઈએ, અને તે સાથે તેઓનુ વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ મચવાનું જોઈએ આ પ્રશ્નના ઉકેલ માટે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે અત્યારના પ્રાંતોની રચનામાં ફેરફાર થવા જોઈએ. આપણા પ્રાંતોની ગચના ગતિ, બાળા, સરકૂતિ એવા કોઈ પણ મિદ્ધાતને આધાર થઈ નથી એ મોં કોઈ જાણે છે. જેમજેમ એક પછી એક ગાળો જિતાનાં ગયાં તેમતેમ વડીવટની મગવડ ખાતર પાસેના કોઈ પ્રાંત સાથે તેને જોડી દેવામાં આવ્યાં. જે કોઈ પણ મિદ્ધાતને અનુસરવે હોય તો અત્યારના પ્રાંતોની પુનર્ધરનાજ કરવી પડે. પણ આવા હેતુથી નવા બધારણના વડનારાઓ પ્રેરાવા હોય એમ લાગતું નથી. ફક્ત એટલું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે ગિંધ અને આમામને જુદા પ્રાંતો તરીકે રચાવવા જોઈએ. આ પ્રાંતોની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવામાં આવી છે, તેનો વિચાર પાછાથી કરીય. અન્યારે તો મિધને એક જુદા પ્રાંત તરીકે રચાવવામાં કઈ પરિસ્થિતિ બની થશે તેનો વિચાર કરીએ. મિધના વડીવટ માટે નવી તંપારીઓ થઈ ગઈ છે, તેમજ ગવર્નરની નિમમૂક પણ થઈ છે. આ વિષે વધુ ઊંડાણથી તપાસનાં માલમ પડશે કે કોમીવાદ આ માટે કેટલેક અંશે જવાબદાર છે. દમધાંદમધાં આપણા રાજ્ય-કર્તાઓને કોમીવાદ સિવાય દિંદના ગળડીય વાતાવરણમાં બીજું કંઈ દષ્ટિગોચર થતું જ

૧. સદાજો એને મળતો સર ફેરિંગિ બ્લાઈટનો અભિપ્રાય:

"Most Indian controversialists employ it to describe both the freedom of the provincial Government from external control by the Government of India and the internal political condition of representative and responsible Government. The true meaning of the word lies in the former interpretation. Provincial Autonomy does not of necessity tell us anything of the condition of domestic Government prevailing in any Province or State."—*India, A Federation?* p. 295.

આ સાથે સરખાવો ૧૯૧૭ના નવેમ્બરમાંના સત્તા!

મયી રાષ્ટ્રીય જીવનમાં આ અનિષ્ટ વધુ ને વધુ પ્રમાણવાને સીધી તેમજ આકર્ષતરી રીતે અનેક પ્રયાસો ચાલી રહ્યા છે. સિંધને એક સ્વતંત્ર પ્રાંત બનાવવાની યોજના આ વાતની માફી પૂરે છે. હિંદુઓ એકંદરે આ યોજનાની વિરુદ્ધ છે, ત્યારે મુસલમાનો એની તરફેણમાં છે. આ પ્રશ્નનો રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ વિચાર થવાને બદલે એક ડોમી પ્રશ્ન તરીકે એનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. જ્યાંત્યા ડોમી બહુમતી અને લઘુમતી, એક તરફ હિંદુ અને બીજી તરફ મુસલમાન એમ સર્વ પ્રશ્નો રજૂ કરવામાં આવે છે. બાણે કે ગાંધીના હિતમાં, હિંદુમુસલમાનનું હિત ન જ આવી શકતું હોય! આ સ્થિતિ માટે ડોમી મતાધિકાર જવાબદાર છે એ વિષે બેમત ન હોઈ શકે. પરિણામે, આપણે માનસ એટલું બધું વિદૂત અને અધમ બની ગયું છે કે હિંદુ મુસલમાન, બેઉ અન્યોન્યની સામે શકાની નજરથી જોતાં રહી ગયા છે. આરા રાષ્ટ્ર સમક્ષ ગરીબાઈનો પ્રશ્ન ખડો છે. છતાં ત્યાંથી ધ્યાન ખેંચી લઈ ડોમી વિખવાદમાં મર્વશક્તિનો વ્યય કરાવવાની આ હિતમ યુક્તિ સરકારે ગ્રહણ કરી છે. સિંધને જુદું પાડવામાં આ તત્વને જોટલા પ્રમાણમાં મદત અપાયું છે તેટલા પ્રમાણમાં રાષ્ટ્રીય એકતાનું સ્વપ્ન નષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે.

થોડા સમય પહેલાં સમવાયતંત્રની નાણુંમંજી વ્યવસ્થાને લગતો નિમેયર (Niemeyer) રિપોર્ટ બહાર પડી ચક્રવ્યો છે. આર્થિક સ્વાતંત્ર્યની લેશ પણ આરા ગાંધી એ વ્યર્થ છે, એ આ રિપોર્ટ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. હિંદ માટે સુખ્ય પ્રશ્ન ગરીબાઈ અને બેખર્ચાઈ ટાળવાનો છે પણ આ રિપોર્ટ કહે છે કે અત્યારના કરોમાંથી પ્રાપ્તને કોઈ પણ પ્રકારની રાહત મળી શકે એમ નથી, તેમજ આપણો લસ્કરી કે નોકરશાહીનો ખર્ચ એટલો ધર્મ શકે એમ નથી. સમવાયને અસ્તિત્વમાં લાવવા માટે પ્રાંતોમાં સ્વતંત્ર સ્થપાઈ જવું જોઈએ, અને એ માટે શરૂઆતમાં પ્રાંતોને નાણું સંખ્યા રાહત મળવી જોઈએ. વળી સિંધ જેવો નવો પ્રાંત આર્થિક દૃષ્ટિએ પોતાના પગ પર ઊભો ગઈ શકે એ સ્થિતિમાં નથી. આ સંજોગમાં નિમેયર રિપોર્ટ એમ સૂચના કરે છે કે મખસૂસ સરકાર તરફથી સિંધને પહેલાં દશ વર્ષ સુધી ૧૦૫ લાખનો ફાળો મળવો જોઈએ, અને તે ઉપરાંત પોતાના ઈન્કમેટેક્સ-માથી ૨ ટકાનો દિસ્સો અપાવો જોઈએ. સિંધને પોતાને આથી બહુ મોટી મદદ અગરો એવી આશા નથી. નવા મુધારા સાથે વધેલી આર્થિક જવાબદારીઓ ધ્યાનમાં લેતા જોઈ શકાય, કે રાષ્ટ્રીય પ્રગતિની આરા રાખવી વ્યર્થ છે પ્રાંતોમાં સ્વતંત્ર સ્થપાશે, પ્રધાનના હાથમાં સત્તા સોંપાશે, પણ ત્યારે રાષ્ટ્રોપયોગી કોઈ પણ યોજના પ્રધાન રજૂ કરશે ત્યારે એક જ જવાબની આરા રાખી શકાય: નવા કર નાખી નાણું ઊભાં કરો! કરના અસાધારણ બોજા હેઠળ કચડાયેલો ખેડૂત નવા કરો ખમવાની શક્તિ હજી ધરાવે છે? એટલે આ રાજ્યતંત્ર તો આપણે હાથે આપણું શોષણ અને ગરીબાઈ વધારવાને માટે જ પડાયું છે.

આ ચર્ચા-પરથી સ્પષ્ટ થયું હશે કે સમવાયતંત્રદ્વારા હિંદની એકતાનું જે સ્વપ્ન રજૂ કરવામાં આવ્યું છે તે કેવળ આશાશુકલમત છે. એનું વારતિક પરિણામ તો એ આવશે કે પ્રાંતો અને પ્રાંતો વચ્ચે અત્યાઈ, ઈર્ષ્યા, અને સંકુચિતતા વધશે. જ્યાંત્યા રાષ્ટ્રના હિતને બદલે પ્રાંતીય હિત અને સ્વાર્થ રજૂ કરવામાં આવશે. જ્યાં સુધી નવા બધારણમાં કોમીતાદને રાજકીય સ્વરૂપ અપાયું છે ત્યાંસુધી આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન મંવાદી બની શકવાનું નથી. આ તો હાલની એક બાજુ રજૂ થઈ. હજી આપણે સમવાયતંત્ર અને દેશી રાજ્યોનો વિચાર કરવો રહ્યો.

આપણે જ્યાં સુધી દેશી ગણતંત્રોના મુચ્ચવાડાબરેલા પ્રશ્નનું નિગદગ્ય નહિ કરીએ, ત્યાં સુધી દિંદના મ્વાન પના પ્રશ્નો ઉકેલ નહિ આવે. દેશી ગણતંત્રોના વિસ્તાર તેમજ તેની વચ્ચેના વિચાર મતો સિદ્ધિશ દિંદ એ પ્રશ્નની અવગણના કરી શકે એમ નથી. વળી દેશી ગણતંત્રો અને સિદ્ધિશ દિંદ એકબીજાની સાથે મરફતિ મળ્યાથી સામાજિક તેમજ આર્થિક દષ્ટિએ એકતા મધા ગાઢ મળ્યાથી જોડાયેલા છે કે અનેક મહત્ત્વના પ્રશ્નોમા ખેડેતુ દિન મળ્યુ મળી સમય ગઈ. પ્રગતિ સાધવી હોય તો ખેડેતે માટે મમાન સામાજિક, આર્થિક અને ગાજકીય વાતાવરણ હોવુ જોઈએ. દિંદની એકતાના દિમાવતીઓએ જોડામા જોડી જોતો સ્થિતિ વાનતો જોઈતો હતો કે વિસ્તાર અને વસ્તીની દષ્ટિએ મોટા ગળો સમય એવા સરકારોએ જરામદાર ગાજતર સ્વીકાયુ હોય અને બાકીના મંદો નાના મર્યાતોના ગાજકર્તાઓને પેનશન આપી તેઓને વધારે ઉપયોગી સહેરી બનવાની તક આપી હોત. સિદ્ધિશ પામે આટલી સારી આશા મળવી એ પણ બ્ય છે. દિં ના ભાવિ પ્રગમતાક ગાજમા દેશી ગાજગજવાડાના આ પટાવતી અવશેષને સ્થાન નજ હોઈ શકે એજો કર્વ સ્વતંત્ર ગાજો ન જડી સમય સિદ્ધિશ સામાજિકથી વિમ્દ નીન કોઈ ગાજ માથે મિત્રાચારીના મગધ દેશી ગાજો માધી શકતા નથી. સિદ્ધિશની માર્ગમોમ મત્તા એજોને સ્વીકારે જ છૂટકો દિંમા એજોતુ સ્થાન સામાજિકના એક સ્તમ્ભ છે. આ કાગજથી શાહીનાદની ચૂમ્માથી સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છતા દિંદને એના બારી પ્રગમતાક ગાજમા નવુ 'અ સર' બનાવવાની જરૂર નથી.

દરે નરા બધાગળમા દેશી ગાજોતુ યુ મ્થાન છે અને તેઓ મો ભાગ ભજ્યશે તે વિશે વિચાર કરીએ. દેશી ગાજોતે મમવાયમા જોડામા માટે અમુક પ્રકારની છૂટ આપવામા આવી છે એજો પોતાની સ્વેચ્છાથી જોડા શકે છે. જ્યારે પ્રાતોને માટે મમવાયમા જોડાતુ ફર્મિયાન છે ત્યારે દેશી ગાજો માટે એ પ્રશ્ન મગજિયાત છે. "There can be no question of compulsion so far as States are concerned. Their rulers can enter or stand aside from the Federation as they think fit." એથી દેશી ગાજોતે મમવાયમા દાખન કરવા માટે એક નરી પદ્ધતિ યોજવામા આવી છે. એને એક પ્રશ્નનું કરાગનામુ હી સમય ૨ પ્રત્યેક દેશી ગાજ પોતાની શરતો ગજ કરી શકે છે. મમવાયી મત્તા માથે પોતે જ્યા પ્રકારનો સમય મળવા ઇચ્છે છે અને મધ્યમ્ય મગમની હેટના પ્રમાણમા દગમ્માનગીંગ સ્વીમરવા તૈયાર છે. એ મર્વ પોતાના શરતનામાદાર દરે દેશી ગાજ સ્પષ્ટ કરી શકે છે. અનમન દેશી ગાજે ગજ કરેલી શરતો તેજા પ્રમાણમા સ્વીમરવા યોગ્ય છે કે નહિ તે નક્કી કરવાની છેવટની મત્તા તાજ પામે છે. જો શરતો અમ્મોયમાગ હોય તો અમુક દેશી ગાજને મમવાયમા દાખન થવાની તાજ ના પારી શકે છે. આતુ પગિયામ એ આવશે કે મમવાયી અધિમર પ્રતિ ૫૦ એકમરજો મ્મેજો ત્યારે દરેક દેશી ગાજ ૫૨ શરતનામા પ્રમાણે જુદાજુદા મ્મેજો.

તે ઉપરાંત દેશી ગાજો મમવાયમા જોડાય માટે એજો માટે ખામ અધિકાર નક્કી કરવામા આયા છે. જ્યાં સુધી મધા દેશી ગાજોની નવચનીમાથી લગમમ આધી વસ્તીનું

(૧) સરખારો Garratt An Indian Commentary, p 193

(૨) " Instrument of Accession

પ્રમાણુ ધરાવનારાં દેશી રાજ્યો સમવાયમાં જોડાવાની સમતિ જાહેર ન કરે અને સમવાયના ઉપલા દિવાનમાં પર સરચાનોના રાજ્યકર્તાઓ પ્રતિનિધિઓ નીમી ન શકે ત્યાં સુધી સમસ્ત હિંદનું સમવાય અસ્તિત્વમાં ન આવી શકે. દેશી રાજ્યો સમવાયમાં જોડાવા જલદીથી પ્રેરાય એટલા માટે એઓ તરફ અનેક રીતે પક્ષપાત બતાવવામાં આવ્યો છે. દેશી રાજ્યોનું વસ્તીપ્રમાણ બ્રિટિશ હિંદ કરતાં ઓછું હોવા છતાં, તેઓએ સમવાયના ઉપલા તેમજ નીચલા દિવાનમાં ફેં અને ફેં એમ અનુક્રમે પ્રતિનિધિત્વનું પ્રમાણ આપવામાં આવ્યું છે. કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં ૨૫૦માંથી ૧૦૦ અને એસેમ્બલીમાં ૩૭૫માંથી ૧૨૫ ના પ્રમાણમાં દેશી રાજ્યોને બેઠક આપવામાં આવી છે. પણ આટલેથી આપણા સમવાયના વિચિત્રપણાનો ખ્યાલ આવે એમ નથી, એનો પૂરો ખ્યાલ તો આ પ્રતિનિધિઓ મોકલવાની પદ્ધતિનો વિચાર કરીએ ત્યારે આવશે. બ્રિટિશ હિંદના પ્રાંતોમાં થોડેબધે અંશે પ્રગતતંત્રનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાંતોના પ્રતિનિધિઓ પ્રગતના પ્રતિનિધિઓ કહેવાશે, ત્યારે દેશી રાજ્યોમાં ઉપર કહ્યું તેમ પ્રગતતંત્ર કે પ્રગતતને સ્થાન જ નથી. દેશી રાજ્યો પોતાના નિયુક્ત કરેલા માણસોને મોકલી શકશે. વળી દેશી રાજ્યોમાં પણ માંહેમાંહે કચાથી સમાનતા હોય? સંયુક્ત સમિતિએ એવા સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કર્યો છે કે જેથી દેશી રાજ્યોનો દરબજો સાચવી શકાય. આ દરબજો નક્કી કરવા માટે વશપરપરાથી અમુક સલામ સ્વીકારવાનો હક્ક એક માપ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. ખરેખર આપણાં રાજપ્રકરણમાં પણ ઐતિહાસિક ડંકાસને સ્થાન છે! આ અન્યાય આટલેથી અટકતો નથી. પ્રગતના પ્રતિનિધિઓ અને રાજ્યો તરફથી નિયુક્ત થયેલા સભાસભે બેઠેને સમાન સત્તા આપવામાં આવી છે. દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ કોઈ પણ સામાજિક તેમજ આર્થિક સુધારાની યોજનાને સાથ આપશે એવી આશા સેવવી એ વ્યર્થ છે. એઓનું કાર્ય તો સ્થાપિત હિત (Vested Interests) અને મૂડીવાદને મદદ કરવાનું જ હોઈ શકે. પ્રગત-મતને કચડી નાખવા સરકાર આ સંખ્યાબળનો સહેલાઈથી ઉપયોગ કરી શકશે. હિંદમાં શોષણનીતિ ચાલુ રાખવા માટે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના હાથમાં એક સંગીન હથિયાર તરીકે રહેશે. વધુમાં જો કેટલાંક દેશીરાજ્યો સમવાયમાં જોડાવાની ના પાડે તો તેઓની ખાલી રહેલી બેઠકની સંખ્યાનો અડધો ભાગ સમવાયતંત્રમાં જોડાયેલાં દેશીરાજ્યો પૂરી શકશે. બ્રિટનની કુટિલ મુત્સદીપણાનો આ સુંદર નમૂનો!

ટૂંકમાં, રાજસ્થાની પ્રગતને અરાજકતા, નિરક્ષ આપખુદી અને શોષણમાંથી સુક્ત થવાનો માર્ગ આ બંધારણમાં નથી. આપણે જોઈ શક્યા છીએ કે નવાં સમવાયમાં એક બાજુ અનિયંત્રિત આપખુદી સત્તાઓ અને બીજી બાજુ મર્યાદિત પ્રગતતંત્ર ભોગવતા પ્રાંતો એવા પરસ્પર વિરોધી તરવાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ બંધારણના ઘડતરમાં બ્રિટિશ હિંદની અથવા દેશી રાજ્યોની પ્રગતની સમતિ લેવામાં આવી નથી અનિયંત્રિત સત્તા ભોગવવાને ટેવાયેલા અને વિલાસી વાતાવરણમાં ઉછરેલા દેશી રાજ્યો અપ્રગતિશીલ, સ્થિતિચુસ્ત અને આપખુદી સત્તાના પોષક જ હોઈ શકે. દેશીરાજ્યો આ સમવાયતંત્રને લીધે બ્રિટિશ હિંદના પ્રગતિના ઉપાયો સામે આવી શકશે, તે ઉપાયોને રદ કરી શકશે, ને બ્રિટિશ હિંદ દેશીરાજ્યોની અંધાધૂંધીને જરાપણ દૂર કરી શકશે નહિ.

અવિનાશે સુનીની 'કાકાની શક્તિ' વાંચી કે તરત જ તેને લાગ્યું કે સુનીલાનો

આત્મા પણ વેશ્યાનો આત્મા હતો. તે પણ બધાને બોલાવતી, હસાવતી, નચાવતી, નયનનાં આમંત્રણોએ મુગ્ધ રાખતી, પ્રેરણા આપનારો ફલ સેવતી. જો તેનાથી કોઈને કંઈ પણ પ્રેરણા મળતી હોય તો તે તેની સાથે ખરાબ થવાની. તેને મળ્યા પહેલાં અવિનાશને પોતાના કામમાં જે રસ આવતો, તેમાં જે તન્મયતા સધાતી, તે બિડી ગઈ હતી. આગી પ્રેરણાદાયિની સ્ત્રી હોય તો તો તેના સાહચર્યથી પોતાના કામમાં વધુ રસ આવે, તન્મયતા સધાય, અને સુંદર પરિણામો પેદા કરી શકાય ના? આ તો સુનીલાની સાથે વધુમાં વધુ સમય ગાળવો અને તેની નજરમાં વધુમાં વધુ આકર્ષક દેખાવું તે સિવાયનો બધો છુવનવ્યવહાર જાણે ચત્ત્યમય, અર્થવિહીન થઈ ગયો હોય તેમ તેના આવ્યા પછી અવિનાશને લાગતું. અને તેના આવ્યા પહેલાં! અવિનાશ થોડાં વર્ષો થયાં જ રાજ્યમાં ઐર્જીનધર તરીકે નિમાયો હતો. પરંતુ એ થોડા વખતમાં તેણે પોતાની શક્તિનો સુંદર પરિચય આપી દીધો હતો. કોઈ કવિ એકાદ મુદ્દલ, સુંદર કાવ્ય રચવામાં જેટલો રસ લે, અને તે કાવ્યનું સર્વાંગ સુંદર સર્જન થતાં તેમા જેટલો આનંદ અનુભવે તેટલો રસ અને તેટલો આનંદ તે પોતાના પ્લાનો દોરવામાં અને તેને સિદ્ધ કરવામાં લેતો. પણ હવે તે બધી રસ બિડી ગયો હતો. જૂની કીર્તિ સાચવી રાખવા પ્રેરણા બિડી ગઈ હોય છતાં પણ કવિ કાવ્ય બનાવે તે પ્રમાણે નોકરીમાં રહેલો હોવાથી અને નોકરી દકાવવી જ જોઈએ તેવું ગમત લાન હોવાથી તે પોતાનું કામ ક્યેં જતો.

અને તેના એકલામાં જ એવી ફેર પડ્યા હતા એવું કંઈ નથી તેનો મિત્ર અશ્વિન પણ સુનીલાના આવ્યા પછી સાવ બદલાઈ ગયો હતો. અશ્વિન ગામમાં આદર્શ શિક્ષક ગણાતો. કદાચ તે એક જ એવો શિક્ષક હતો કે જેને પોતાના કામમાં ખૂબ રસ હોય. છોકરાં બળાવવાં એટલે ખાલી વલોતરું કરવું કે વેડ હટારવી તેમ તે નહોતો માનતો. તેને તો તેમાં નૂતન પ્રગળા સર્જનનો ઉલ્લાસ માણવા મળતો, અને તે ઉલ્લાસથી શાળાનો એક એક ક્લાસ તે વિદ્યાર્થીઓ માટે રમમય કરી શકતો. પરંતુ તે બધી તો ભૂતકાળની વાતો યઈ. સુનીલાના આવ્યા પછી તો તેના તે રસમાં પણ ફરક પડી ગયો દેખાતો. અન્ય શિક્ષકોને અને વિદ્યાર્થીઓને દમણાંદમણાં લાગતું કે જેમ હોમરને પણ કોઈ કોઈવાર ઝોંકું આવી ગયા છે તેમ અશ્વિનગાર્હ પણ હાલમાં કંઈ અગમ્ય કારણોથી તેમના માનીતા વ્યવસાયમાં ઝોંકાં ખાતા હતા!

અવિનાશ અને અશ્વિન એ બે જ માણસો એવા નહોતા કે જેમનો રસ સુનીલાના આગમનથી પોતપોતાના કામમાંથી લીડી ગયો હોય. એવા તો અનેક હતા. આ તો માત્ર

એકસામંત આટલાં અર્ધાં હૃદયોમાં આટલો તરખાટ મચવનારી એ સુનીલાં કોણ હતી? તે ગામના નવા આવેલા દીવાનસાહેબની પુત્રી હતી. છેવટે મહિનાથી જ સુનીલાના પિતાંથી એ રાત્રીમાં દીવાન તરીકે વિમાયા હતા. દીવાનસાહેબ ખૂબ જ કેળવણી હતા અને એટલા જ સંસ્કારી હતા. તે સ્ત્રીજીવણીમાં ખૂબ માનતા અને તેમણે સુનીલાને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે અભ્યાસ કરાવ્યો હતો. સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના લેમના વિચારો એકદમ અદ્યતન હતા, અને તે વિચારોને વળગી રહી સુનીલાના સ્વાતંત્ર્યમાં તે વિશેષ નહોતા નાખતા. સુનીલાનાં મિત્રો—પુરુષો કે સ્ત્રીઓ—તેને મળવા આવે તેમાં તે કશો વિરોધ નહોતા બતાવતા કે વિરોધનું કંઈ કારણ નહોતા જોતા. સુનીલાને વાચન અને વિચારની બધી સંગેવડ તે પૂરી પાડતા. છેલ્લા વરસેક દિવસથી તેમને લાગતુ હતું કે જરા આરામ મળે તેની નોકરી મળી જાય તો સ્વીકારી લેવી અને મુજબની હાડમારીથી દૂર જવું. છેવટે મહિના પહેલાં આ દેશી રાત્રીમાં દીવાનની જગ્યા ખાલી પડી અને તેમણે તે પદની મહત્ત્વ સ્વીકારી લીધી.

સુનીલા એકદમ અર્વાચીન સ્ત્રી હતી. છેલ્લામાં છેલ્લી ઢળતી મિત્રાઈના ચમોચમ પહેરેલા ખ્વાઉઝમાંથી તેના દેહનુ ધૈવન બિપત્તી આવતુ હતુ તેના મુદર, ધારીલા હાથ આંધોવિનાના તે ખ્વાઉઝમાંથી પોતાનું નમ્ર સૌંદર્ય બતાવી જગતને મુગ્ધ કરતા હતા. વેણીવિનાના, બાબ્લ કરેલા વાળમાં પણ સ્ત્રી સૌંદર્યને સાચવી શકે છે તે વાત તેના એકદમ અર્વાચીન રીતે કાપેલા વાળ પુરવાર કરી આપતા હતા તેની જિંદગી અને સુરેખ દેહલતાની ઉપર તેના મુખનું સૌંદર્ય એક જળકતું. તેની આંખોની ચમક, ઓછની ચુકતા અને દતાવલિની સુરેખતા ગમે તે સમાજમાં સુનીલાનું સ્થાન અજોડ રાખતાં. અને, ગમે તે કારણે હોય—પોતાના સૌંદર્યના વખાણ સાંભળીસાંભળીને કે ગમે તેમ—પણ સુનીલા પોતાના સૌંદર્યનો ઉપયોગ કરતાં શીખી હતી. એ સૌંદર્યદીપક આસપાસ અથડાતા અને બળી મરતાં પતંગિયાં જોવાનો તેને શોખ હતો. તેને પોતાના સૌંદર્યનું અને તેના આકર્ષણનું પૂરેપૂરું ભાન હતુ. તે કોલેજના પોતાના વર્ગમાં બેઠી હોય ત્યારે કેટલી આંખો પોતા ઉપર મંડાઈ છે તેનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ રાખતી. કોઈની આંખે તે જરા હસે, પેલો વધારે મંત્રમુગ્ધમાં આવવા પ્રયત્ન કરે, તેની સાથે વાતચીત કરતાંકરતાં એકાદ ક્ષણ માટે નયનમાં એવો ચંચકારો મૂકે કે પેલો મહિનાઓ સુધી તેની આસપાસ ફરેલી ફર્યાજ કરે! અને જાને નિરાશાજ પામે. એવાંએવાં તો ઘણાં પરાક્રમે તે કરી શકી હતી, તેના સૌંદર્યદીપકમાં ઘણાં પતંગોનો લોગ ધરાતો અનુભવી ચૂકી હતી.

છેલ્લા છેવટે મહિનાથી પોતાના પિતાની સાથે સુનીલાને પણ અહીં આવવું પડ્યું હતું. દેશી રાત્રીમાં મુંબઈ જેવી મોજ ક્યાંથી પડે? પણ તેને પોતાના સૌંદર્યમાં વિશ્વાસ હતો તે દ્વારા અમુક હૃદયો ભાંગવાની અકથ્ય અને અદૃશ્ય મોજ મેળવી શકવાની તેને ખાતરી હતી.

બીમ વર્ષે તો સાધારણ રીતે કોઈ પણ સ્ત્રી આકર્ષક લાગે, ત્યારે આ તો ખરેખર સુંદરી જ હતી. દીવાનસાહેબની પુત્રી એટલી રાત્રીના અમલદાર વર્ગમાંથી લગભગ બધા જ તેના પરિચયમાં આવે. અને અવિનાશ પણ રાત્રીનો એક અમલદાર જ ગણાય ના? અવિનાશ જુવાન હતો, રાક્ષ હતો, સુંદર હતો બાબામયી ધડાપેટું તેનું શરીર ઘણુ જ છટાદાર હતું. તેને જોતાં જ સુનીલાને થયું કે આ શિકાર ક્રીડ હાથમાં આવ્યો. સુનીલાને

હજી સુધી પરણ્યાનો વિચાર જ નહોતો આવ્યો, અને આવ્યો હોય તોયે અવિનાશને તો પગથી ગ્રાસ્ય તેમ હતું જ નહિ કાચકુંડે તે પરણેલો હતો. પરંતુ થોડા વખતમાં જ બન્ને વચ્ચે આગે મેત્રી બન્યા. અવિનાશ તો તે નવીન મેત્રીના પૂરમાં તણાયો. સાર્વજનિક જાણે અનુભવના નથી હોતા ? પોતાનો માનીતો વ્યવમાય, સ્ત્રી, મિત્રો વગેરે બધું તેની નજરમાં ગૌણ ચર્ચ પડ્યું. પણ સુનીવાનું ગમે તેટલું આકર્ષણ હોય છતાં પણ એક મિત્રને તે બૂલ્યો નહોતો કે તેને ગૌણ ગમ્યાને બેમાડો નહોતો રાક્યો.

તે મિત્ર તે અશ્વિન અશ્વિન અને અવિનાશ બાળપણથી મિત્રો હતા. માથે ભર્યા હતા, માથે ગમ્યા હતા. માથેમાથે જ બન્નેએ કિશોરાવસ્થાના સ્વપ્નશીલ આદર્શો મેળ્યા હતા. ગરીબને સહનતા આપવા માથેમાથે જ બન્નેએ અખાડાની માટીઓથી શરીરને વિભૂષિત કર્યું હતું. તેના લક્ષ્ય થયા, અને જુદીજુદી જાતના જીવનવ્યવમાયમાં પડ્યા હોવાથી કંઈક અને ક્ષેત્રો પણ જુદાજુદા પડ્યા, પરંતુ એકબીજા પ્રત્યેની મેત્રીમાં તો જરૂરિકે ફેર નહોતો પડ્યો. તેમને ખાતરી હતી કે જગતમાં કોઈ પણ એવી વસ્તુ નહોતી કે જે તેમની મેત્રીની આડે આવી શકે.

સુનીલા અવિનાશનો અશ્વિન પ્રત્યેનો લાવ જોઈ રાકો. ધણી વખત બન્ને સાથે બેઠાં દોષ, ખૂબખૂબ વાતો કરવા હોય ત્યાં એમિતો જ અવિનાશ કહે

“હવે હું જાઉં છું” અશ્વિનને આવવાનો મમય થયો. હું નહિ હોઉં તો પાછા આવ્યો જાશે.”

અથવા

“જઈ શકે હું અહીં રોકાઈ ગયો તેમજ અશ્વિનને મળી રાકાયું નહિ.”

આ માણસના ઉચ્ચ ઉપર આટલી મતા ધરાવનાર અશ્વિન કેવો હશે તે જાણવાનું સુનીલાને મન થયું તેની અવાધિક અભિમાનવૃત્તિ પણ અવિનાશના અશ્વિન પ્રત્યેના આ બાવથી પસારી “હું એને મેઠી રાખી રહું નહિ ? અશ્વિનનો મમય માથપરો જ નોંધે એ ? હા મારામાં એટલી શક્તિ નથી કે એને પણ એ થોડા વખત માટે તો વિચરી જાય ?” એવાએવા તો ધણી સિગારે તેના ગગનમાંથી પગાર ચર્ચ થયા “આ અશ્વિનને પણ એવાએવા તો નોંધે એ,” એમ તેને લાગ્યું તેને વિષે તપાસ કરી, પોતાના પિતાજીને કહી પોતાની નાની બહેનને સિદ્ધાન્ત આપવા માટે અશ્વિનને પોતાને ઘેર તેણે આવતો કર્યો.

સુનીલાને ખાતરી હતી કે જેની મેત્રી તે પોતે મચ્છતી હોય તે તેનો મિત્ર થવાની ત્યાં પારે જ નહિ એનાં કોઈ મંત્રમ જ નહોતો. અશ્વિનની માથે પણ ધોમેધોમે તે મેત્રી માથની દોવાનો દેખાવ કરવા લાગી. અશ્વિનની સોસણપ્રાણી, સીખવવાના વિષય સાથે તથા સીખનાર બાળક માથે એકતા માંથી લેવાની તેની આવડન, સિદ્ધાન્તના વિષય ઉપરનું તેનું પ્રમુખ વગેરે વસ્તુઓ ઉપર તે મુખ્ય ચર્ચાઈ દોષ તેવું અશ્વિનને જાતપસા લાગી. અશ્વિનને પણ પોતાને કોઈ મમય રાકે છે એ જાણી આનંદ થયો. જે એટલું જ હોય તો તો અશ્વિન પોતાના વિષયમાં વધારે મમય બની રાકત, પરંતુ તેને પ્રેરણાદન અને અભિનંદન આપનાં આપના કોઈકાઈકાં સુનીલા પોતાની આખોમાં એની કોઈ સખળતા આણતી, પોતાના હાથમાં એવી કોઈ વિદ્યુત અને એવું કોઈ આકર્ષણ મૂકતી કે અશ્વિન બીજું બધું બૂલી જતો. તેની માથે વાતો કરવામાં જ જીવનનું માર્ગક થતું હોય એમ તે માનવા માંડતો.

અન છતા અશ્વિન-અવિનાશની મૈત્રી અનૂદ, અખંડ હતી. તે બન્ને મિત્રોનો એવો નિયમ હતો કે સાંજના કામકાજથી પરવાર્યા પછી બન્નેએ સાથે ફરવા જવું. કોઈકવાર કંઈ ખાસ કામ હોય તો જ આ નિયમમા ભંગ પડતો, નહિતર તો બન્ને મિત્રો આ નિયમને અચૂક પાળતા. હવે તો સુનીલા પણ આ બન્ને મિત્રોને બરાબર ઓળખી ગઈ હતી, એટલે કોઈ કોઈ વખત તે પણ બન્નેની સાથે ફરવા જતી.

ત્રણે સાથે ફરવા જતા સારે શરૂશરૂમાં તો બન્ને મિત્રોને ખૂબ મોજ આવતી. કુદરતી રીતે જ રસ્તામાં વાતો કરવાનો ઇનકાર સુનીલા પોતાના હાથમાં રાખતી અને ધડીમા એક, તો ધડીમાં બીજા મિત્ર જોડે ગતગતના તડાકા મારતી. તેનો મનુલ, કર્ણમધુર સ્વર સાંભળતાં બન્ને મિત્રો નવી લાગણીઓ અનુભવતા અને આનંદ મેળવતા. પણ સુનીલા લુચ્ચી હતી એમાંથી એક મિત્રને કોઈકોઈવાર તે ખૂબ યાદવતી. પેલો ખૂબ રસમા આવી વાન કહે જતો હોય ત્યા અધવચમાં જ બીજા તરફ કરી સુનીલા તેને પૂછતી :

“કેમ અશ્વિનભાઈ, તમે કેમ મુગા છો ? કંઈ જોલવા જ નથી ”

“તમે વાત કરો છો તે હું માંભળુ છું,” પેલો જવાબ દેતો અને એમિતું જ તેને જાન થતું કે આ બન્નેની વાતોમાં પોતે તો માત્ર પ્રેક્ષકરૂપે જ કરી રહ્યો છે.

એટલું પૂછી, પેલાની લાગણી વધુ તીવ્ર કરી, ફરી પાછી સુનીલા અવિનાશની સાથે વાતો વળાંકી જતી. તે સાંજે અશ્વિન ગમે તેટલો રસ લઈ એ લોકોની વાતોમા ભળવા માંડે તોપણ પછી તેનાથી બળી નહોતું શકતુ. કોઈકવાર અશ્વિનને એવો વારો આવે, તો કોઈકવાર અવિનાશનો એવો વારો આવે.

સુનીલાનું આકર્ષણ વધ્યે જતું હતું હવે તો તે બન્ને મિત્રોની સાથે ઘણી વખત ફરવા જતી હતી તે લોકો ફરતાં હોય ત્યારે પવનની એકાદ લદરી સુનીલાના વાળની લંટને તેના કપોલ ઉપર પાથરી દે ત્યારે બન્ને મિત્રો તેના અહેસ નામું જોઈ રહેતા. કોઈકોઈવાર તેને જ નિહાળી રહેલા તે બન્નેની આખો એક થતી અને તરત જ કંઈ ચોરી પકડાઈ ગઈ હોય તેવા ભાવથી પાછી ખેંચી લેવાતી.

અને કોઈકવાર બ્યારે સુનીલા ઘણી જ મધુર લાગતી હોય, તેના હાસ્યમાંથી બ્યારે અમી નિગળતું હોય, ત્યારે બન્નેને એમ લાગતુ કે આવી રીતે સુનીલા સાથે એકલા ફરતા હોઈએ તો કેવો આનંદ આવે ! આવો ભાવ કોઈકવાર, એકબીજા પ્રત્યે પૂર્ણ લાગણી હોવા છતાં પણ, બન્નેનાં હૃદયમાંથી પસાર થઈ જતો.

સુનીલા બન્નેના તેમને મોઢે અને એમાંથી એકની પણ હાજરીમાં ખૂબ વખાણુ કરતી. તેમનો મિત્રસ્નેહ વખાણુતી. આવા મિત્રો મળે એ પણ જીવનનું એક મહાભાગ્ય ગણાય તેમ પણ કહેતી. પરંતુ પોતા તરફ ખેંચાયેલો તેમનો એક પણ દષ્ટિપાત તેની નજરગદાર નહોતો રહેતો. પોતા તરફ તાકી રહેલી તેમની આખો એક થતાં કેવી ચોરી કરી હોય તેવા ભાવથી પાછી ખેંચાઈ જતી. તે પણ તેની નજરગદાર નહોતું. અને તેમા જ તેને પોતાનો વિજય દેખાતો.

તે અવિનાશ પાસે અશ્વિનના અને અશ્વિન પાસે અવિનાશના ખૂબ જ વખાણુ કરતી. પરંતુ કોઈકોઈવાર તે હિંમત કરી, પોતાના શબ્દોની પૂરેપૂરી અસર તપાસવા કહેતી :

“અવિનાશભાઈ, અશ્વિનભાઈ આમ તો દરેક રીતે મંપૂર્ણ લાગે, પણ તેના સાહિત્યના વધુપડતા અભ્યાસને અંગે હો કે ગમે તેમ હો, પણ જરાક વેદિયા જેવા લાગે છે કે નહિ?”

એએક મહિના પહેલાં તેણે આમ કહ્યું હોત તો તો અવિનાશ તેનો એકદમ વિરોધ કરત પણ હવે તો તે એટલું જ કહેતો.

“ના, ના; એવું કંઈ નથી. એ તો તમને એમ લાગે છે.”

અશ્વિન પાસે સુનીલા કહેતો

“અશ્વિનભાઈ, અવિનાશભાઈ ગમે તેટલા હોશિયાર એન્જિનિયર હશે, પણ સાહિત્યના વિષયમાં ઝાંઝી ચાચ કુખ્યાડતા હોય તેમ દેખાતું નથી.”

અવિનાશને સાહિત્યનો કેટલો રસ હતો તે અશ્વિન ખરાબ જાણતો. પુરુષોનાં હૃદયો માથે રમત કરતા કરતા અવાવેલા સમયમાંથી સુનીલાએ મેળવેલા સાહિત્યના જ્ઞાન કરતાં અવિનાશનું તે વિષયનું જ્ઞાન વધારે સચોટ અને સરસ હતું છતાં તેનાથી કહેવાઈ જતું:

“એમ અવિનાશને સાહિત્યનો શોખ તો ખરો, પણ એન્જિનિયરિંગમાં એ બધું કેમ પાડવે?”

આવાઆવા મોળા જવાબો સુનીલાને પોતાના વિજ્યના ચિહ્નરૂપ લાગતા.

*

*

*

એક દિવસ સુનીલા અને અવિનાશ બેઠાબેઠાં પ્રેમની ફિલસૂફી ચર્ચતાં હતાં. ખાત છેક કાચની કેટિએ પહોંચી ગઈ હતી. ત્યાં એમિતા જ સુનીલાએ કહ્યું:

“અવિનાશભાઈ, આજે આપણે બે જ જાણી સાથે ફરવા જઈએ તો? ખૂબ ચર્ચા કરીશું. અશ્વિનભાઈ આવે તો મને ખાસ વાંધો નથી, પણ આવીઆવી ચર્ચાઓ કરવાનું મને તમારી એકલાની જોડે વધારે ફાવે.” બોલતા બોલતાં તેના એપ્ટ ઉપર એક નાનું રિમન પથરાયું, અને પ્રેમની ચર્ચા કરતાં તેની આંખમાં જે દીપ્તિ આવી હતી તે તો કાચ જ રહી.

આ માગણીથી અવિનાશે ગર્વ અનુભવ્યો. આવી સુંદર સ્ત્રી પ્રેમ જેવા નાનુક વિષયની ચર્ચા પોતાની એકલાની માથે કરવા માગે છે તે જાણી તેને ખૂબ દુર્લભ થયો. છતાં માથેસાથે જ અશ્વિનનો વિચાર આવતાં તે મૂંઝાયો. અશ્વિનને ખરો પડે કે સુનીલાના સાથે એકલા ફરવાના લોકે અવિનાશ તેને સાથે લીધા વિના બાકી ગયો તો તેને કેટલું દુઃખ થાય? પણ એ બધા વિચારોએ આવી સુંદર તક જવા દેવી અવિનાશને વાજબી લાગી. તેણે કહ્યું.

“ભલે, પણ અશ્વિનને ખરાબ લાગશે હોં!”

“એમાં શાનું ખરાબ લાગે? એક દિવસ માટે પણ તમારી મરજી પડે, તેની સાથે એકલા ફરવાની પણ તમને છૂટ નહિ? એવી તે કંઈ મૈત્રી હોય?” સુનીલા અશ્વિન ઉપર રા્ય દર્શાવતો બોલી.

“ના, ના; એ તો ચાલશે. એ તો હું એને સાચવી લઈશ,” કદાચ વધારે ચર્ચ કરતાં આ તક કાચમાંથી ચાલી જાય એ ભયે અવિનાશે ટૂંકમાં પનાવ્યું.

તે સાંજે અશ્વિન ફરવા જવા માટે અવિનાશને ઘેરે તેને બોલાવવા ગયો ત્યારે તે કહેવામાં આવ્યું, કે “તે તો આજે વહેલા નીકળી ગયા છે માટે તેની રાહ ન લેવી.”

અશ્વિનને થયું કે કઈ કામ આવી પડ્યું હશે તેથી અવિનાશ ક્યાંક ચાલી ગયો હશે. તે એકલો ફરવા નીકળ્યો.

તે એકલો હતો એટલે જરા ઝડપથી ચાલતો હતો. થોડે દૂર નીકળી ગયા પછી તેને લાગ્યું કે તે લોકાના હંમેશના ફરવા જવાના રમતા ઉપર પોતાથી થોડે દૂર સુનીલા અને અવિનાશ ચાલ્યાં જતાં હતાં. પહેલાં તો તેને પોતાની દૃષ્ટિનો ભ્રમ લાગ્યો, પણ જરી નજીક પહોંચતાં તે વિષે કરી સકા ન રહી કણ્ણસર તો તેને ચર્ચિત્ત થયું કે બંનેને ખૂબ પાડી ઊભાં રાખું, પણ તરત જ અવિનાશને ધેરથી તેની રાહ ન જોવા વિષે કહેલું તે તેને યાદ આવ્યું. વળી અવિનાશ અને સુનીલા એકબીજાની વાતોમાં એટલાં લીન થઈ ગયેલાં લાગતાં હતાં, એકબીજાની એટલી અડોઅડ ચાલતા દેખાતાં હતા કે તેમને જોલાવવાની અશ્વિનમાં તૃપ્તિ ન રહી. કોઈ ન સમગ્રજ એવા આંવો તેના પગને પાછા ફેરવ્યા અને કઈ વિચાર કરી શકે તે પહેલા તો તે ત્વરિત ગતિએ ઘર બહારી ડગલાં માંડી રહ્યો.

તેને અવિનાશ પર ધણો ક્રોધ આવ્યો. તે ક્રોધમાં ઈર્ષ્યાનું તત્ત્વ કેટલું હશે અને અપમાનના લાનનું તત્ત્વ કેટલું હશે તે તો તે આત્મતનુ કોઈ વચ નીકળે તો ખબર પડે. તેને ખાતરી થઈ ગઈ કે સુનીલા સાથે આમ એકલા જવા માટે જ અવિનાશે આજે તેને લટકે આપી હતી. અને અને અવિનાશ સુનીલાની કેટલી નજીકમાં ચાલતો હતો ? જાણે કોઈ પ્રેમી-પ્રિયતમાની નેડલી હોય ના ? એવી બધી તે શી વાન કરતાં હશે ? તેને બહુ માલું લાગ્યું !

બીજે દિવસે અવિનાશ તેને મળ્યો ત્યારે અશ્વિને તેને જણાવ્યું કે પોતાને હમણા શરદી થઈ હોવાથી આઠેક દિવસ તે તેની માથે ફરવા આવી શકશે નહિ. અવિનાશે તેની તબિયત વિષે પૂછપરછ કરી પણ તેને ફરવા આવવા સંજ્ઞા કઈ ખાસ દબાણ ન કર્યું. બેઠકું તેના ચહેરા ઉપર જગતરા આનંદની રેખાઓ પથરાયેલી અશ્વિન નેઈ શક્યો.

અવિનાશને આનંદ થવાનું કારણ તો દેખીતું જ હતું. આગલી સાંજે તેને સુનીલા સાથે ફરવાની એટલી મઝા આવી હતી કે એ મઝા ફરીથી નહિ માણી શકાય એ વિચારે જ એને દુઃખ થતું હતું. સુનીલા કેવી મુંઝ હતી ? કેવી મધુર તેની વાણી હતી ? અને તેના વિચારોમાં પણ નવીનતા હતી. કેટલી છૂટથી તે પ્રેમ જેવા સૂક્ષ્મ ચર્ચા માગતા વિષય ઉપર વાતો કરતી હતી ? શરમ કે સંકાય તેની આખોમાં પણ નહોતા દેખાતાં. અને વાતો કરતાં કરતા એક પળ માટે તો તે તેની કેટલી નજીક આવી ગઈ હતી ? તેના વાળો તો પોતાના ઓપ્ટ સુધી આવી ગયા હતા. એ વાળોમા પોતાના ઓપ્ટને દાબી દેવાની તૃપ્તિ શકવાને કેટલો સખજ પ્રયત્ન કરવો પડ્યો હતો ? અને હવે પછી આમ એકલા ફરવાની તડ તો ન જ સાંપડેના ? હમેશા કઈ અશ્વિનને મૂકીને આમ ચાલ્યા જવાય ? અશ્વિન થોડો વખત બહારગામ જાય તો ? વગેરે વગેરે પ્રશ્નોએ અને વિચારોએ તેને આખી રાત ખૂબ મુંઝવ્યો હતો. તેમા આ છૂટકારાનું અનાયાસે જ કારણ મળી ગયું, એટલે તેના ચહેરા પર તે દેખાઈ આવે તેમાં નવાઈ શી ?

અશ્વિને તેના ચહેરા પરની તે રેખાઓ વાંચી અને તેને સખત આધાત લાગ્યો. તેને લાગતું હતું કે અવિનાશ પોતે કાલે એકલો ચાલી ગયો એ માટે દુઃખ બતાવશે અને પોતાને શરદી થઈ છે એમ અશ્વિન કહેતો હતો તે નહિ માની તેના મનને થયેલું દુઃખ

ફર ફરે પણ આ તો ઊંડુ જ ચલુ પોને અવિનાશ આથે ન જઈ શકે તેથી અવિનાશને આનંદ થાય ? અને તે પણ સુનીયા જેવી એ સ્ત્રીની સાથે એકવા ફરી શકાય તે માટે ? અશ્વિન મનમાં જ પા ખાઈ બેસી ગયો

ત્રગુચાર દિવસ એમ નીકળી ગયા અવિનાશ અને સુનીયા સાથે ફરવા જતા અવિનાશ અશ્વિનની તમિયતના મમાચાર પૂછી જતો, પણ તે ફરવા જવામાં ફરીથી પોતાની માથે કપારે ભેડાયે તે વાત તો ઉચ્ચારતો જ નહિ અશ્વિન એ બરાબર મમજતો

પાચમે દિવસે સુનીયાની નાની બહેનને અશ્વિન લણ્યાનતો હતો ત્યાં સુનીયા આવી લણ્યાવાનાં ખતમ થઈ ગયા પછી અશ્વિનની માથે વાતે વગગી ખૂનખૂન વાતો કરી મિના અને માહિત્ય પણ ખૂન અર્થા આશિતી, તેમથી જ પ્રેરણા મળી હોય તેમ તે બોલી ' અશ્વિનભાઈ, આજે માંજે આપણે બાગમાં ફરવા જઈએ તો ? ત્યાં તળાવની પાગ ઉપર બેસી તમે મને વર્મતવિજય ન મેલગાવો ? તે માત્ર માનીતુ કાન્ય છે, પણ તમાન જેવા માહિત્યરમિને મોઝેથી એ માલગવામાં કેટલો આનંદ આવે ? "

પણ અવિનાશ નમારી ગદ બેગે તે " તે અવિનાશે દાખવેની બેઝકારી જૂની નહેાનો મકો

' તે તો જગે આજે એ.ત્યા પણ તમે હમણા કેમ ફરવા નથી આવતા ? મને વારે-વારે પૂછવાનું મન થતુ હતું પણ સુનાઈ જતુ હતુ ' સ્વમ્માં એકદમ લાગણી પરાવી સુનીયાએ પૂછ્યુ

' મને હમણા જગ શરદી થઈ છે તેથી નહેાતુ આવી શકાતું ' અશ્વિન ખડું કારણ કેમ આપી નહિ ?

' એમ કે ? મને તો ખમર જ નહિ નહિતર તમારે જે ખમર કાદના ન આરત ? અવિનાશભાઈ તો કર્મ મોહ્યા જ નહિ કર્મ નહિ તમને શ્રમ ન પડે એટલા માટે હું બાપુજીને કહુ છુ તે બધ ગાડી મોકલે જરૂર સાજના આવજો હો ! જરા નહેાલા નીકળશુ જેથી ત્યાં બાગમાં ફરી પણ શકાય ' સુનીયાએ કહ્યુ

" ભને, ' અશ્વિને મ્યુ અને તે પોતાને ઘેગ ગયો

અશ્વિનને અવિનાશ ઉપર ખૂન ગેપ લગાયો હતો તેમાં ઈર્ષાની અમર નહેાતી તેમ પણ ન મ્વી શકા પોતાના મનથી પણ પોતાને થઈ ગયુ હતુ કે સુનીયા અવિનાશ તરફ વધારે પડપાત દેખાડે છે એથી તેનું પુરુષ તરીકેનું અભિમાન પણ ઘવાયુ હતુ આજે તેને એ ગધાનો બદો નેવાનો ગેગ પ્રાપ્ત થયો તે સાજે વહેસેવહેયો તે સુનીયાને ઘેગ ગયો અને તે પડેનાં એવી ગોવણુ કરતો ગયો કે જેથી અવિનાશને ખમર પડે કે અશ્વિન સુનીયા સાથે બાગમાં ફરવા ગયો હતો

અવિનાશને એ ખમર મળતા જ તેને કર્મનુ કર્મ થઈ ગયુ " અશ્વિનને મારી માથે ફરવા આવવામાં સર્વદી લાગતી હતી અને સુનીયા માથે જવામાં માંજે થઈ ગયો " તેને વિચાર આવ્યો બાગમાં જ્યાંની દુબ્બો દામવા ખૂન પ્રથલ મ્યો, પણ તે દુબઈ નહિ અને ઉનારોડિનાવગો તે બાગમાં ગયો

પોતે દેખી શકે પણ દેખા ન શકે એવી જગ્યાએ જાયા ગઈ તેને અશ્વિન અને સુનીયાને બાગમાં તળાવની પાગ પર બેઠેના બેથા અશ્વિન કર્મ વાચનો હતો, સુનીયા

સાંભળતી હતી. તે વાચનના રસમાં તરબોળ થઈ ગયેલી સુનીલા, અને વાંચવામાં ખૂબ રસ લઈ રહેલો અશ્વિન અવિનાશને દેખાયાં. તેનાથી એ સદન ન થયું. ત્યાંથી તે ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે અશ્વિન સાથે વાત કરતા કરતાં તેણે તેને કહ્યું:

“તને એમ નથી લાગતું, અશ્વિન, કે ધણીવાર જૂના મિત્રો સાથે કરતાં શરદી ત્રાસ આવે છે, પણ સુદર સ્ત્રી સાથે કરવાનું મળતાં બધું મટી જાય છે?”

અશ્વિન બરાબર સમજ્યો અને તેણે જરા બેફિકરાઈથી જવાબ આપ્યો.

“એ તો એમ જ હોય જૂના મિત્રોની માંદગી પણ સુદર સ્ત્રીઓનો સહચાર મેળવવામાં ધણીવાર મદદરૂપ થઈ પડે છે,” એટલું કહી તે ખડખડત હસી પડ્યો.

તેમની ગૈરીના સુદર, નિર્ગળ વહેનમાં ઘૂસી ગયેલો મેલ આ રીતે પ્રથમ જ વાર દેખાઈ આવે તેવી રીતે બહાર આવ્યો.

અને પછી તો આવા પ્રમંચો ધણીવાર બનવા લાગ્યા. સુનીલા પોતાની એકલાની સાથે ફરે એટલા માટે બંને મિત્રો એકબીજા પ્રત્યે અનેકાનેક બહાનાંઓની જાળો રચવા લાગ્યા. સુનીલા તો બંનેને તાવતી હતી. ઘડીમાં અશ્વિન નરક સ્નેહથી ઊભરાતી આંખો ઠાળતી, તો ધણીવાર અવિનાશને સ્મિતના સૌંદર્યથી મુગ્ધ રાખતી. બંને મિત્રો સાંજના સાથે ફરવા જવાનું તો લગભગ વિસરી ગયા હતા. બંને ઘણી વખત સુનીલાને ત્યાં ભેગા થઈ જતા અને ધણીવાર એકબીજાને ઘેરે પણ જતા, પણ તેમાં જૂનો ઉત્સાહ કે સ્નેહ નહોતો દેખાઈ આવતો.

અને બાકી રહ્યું હશે તે છેવટના એક પ્રમંચે પૂરું કર્યું અવિનાશ પોતાને અમુક સમયે આવે મળવા આવવાનો છે તે સુનીલાને ખબર હતી અશ્વિન તો ત્યાં આવ્યો જ હતો. તેની પાસે અવિનાશ ત્યાં આવવાનો છે તે વિષે સુનીલા કંઈ જ બોલી નહિ. બંને જણાં વાતો કરતાં કરતાં સુનીલાના ઓરડામાં બેઠાં. બેત્રણ વખત અશ્વિને ઊંડવાનું મન કર્યું પણ સુનીલાએ તેને રોકી રાખ્યો. પછી, ઘણો વખત બેસી રહ્યાથી થાક લાગ્યો હોય તેમ બતાવી તે પોને બેઠી હતી તે કાચ ઉપર આડી થઈ. પાસેની જ ખુરશી ઉપર બેઠેલો અશ્વિન તેના દેહનો વળાંક લાલસુ આંખોએ નોંઈ રહ્યો. સુનીલાએ વળાંકને ઓર સૌંદર્યમય બનાવ્યો, જરા તેની ખુરશી તરફ વધારે ઢળી, અને કંઈક ખાસ વાત કહેવાની હોય તેમ તેની વધારે નજદીક પોતાનું શરીર લઈ ગઈ. હજી કંઈ વાતચીત એ સ્થિતિમાં તે કરે તે પહેલાં તો ઓરડાનું બારણું ધડક્યું અને અવિનાશ દાખલ થયો. એક ક્ષણ તો તે બારણા પાસે બેઠો રહ્યો અને પછી જરા પાસે આવ્યો. ઊભીલી પડી ગઈ હોય તેવી છટાથી સુનીલા એકદમ બેઠી થઈ ગઈ. અવિનાશ અશ્વિન સાથે જોયું. તેણે કંઈક ગુનો કરી નાખ્યો હોય તેવા ભાવ તે અશ્વિનના મોઢા ઉપર વાંચી શક્યો. સુનીલા બોલી

“આવો, આવો, અવિનાશભાઈ, તમે તો બરાબર કહેલા સમયે જ આવી પહોંચ્યા હોં! બેસો તો બરા!”

“ના, ના,” અવિનાશ બોલોબોલો જ બોલ્યો, “હું બેસીશ નહિ. હું તો ખાસ એટલું જ કહેવા આવ્યો હતો કે મારે ખાસ કાંઈ આવે બહાર જવાનું હોવાથી હું તમારી

સાથે આજે નહિ રોકાઈ શકું. ચાલો, સાહેબજી.” કહી, અશ્વિન સામે એક તિરસ્કાર ભરી નજર નાખી, તેની માથે એક શબ્દ પણ બોલ્યા વગર અવિનાશ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

“અવિનાશ, હોશ રહે હું આવું છું,” બોલી અશ્વિન હોમો ગયો, પણ સુનીલાએ તેને નયનના એક પલકારાથી ત્યાં જ જડી રાખ્યો. અશ્વિન અવિનાશ સાથે જઈ ન શક્યો!

થોડોવાર અશ્વિન સાથે આડીઅવળી વાતો કરી સુનીલાએ ઓચિંતું કાઠને મળવા જવાનું યાદ આવ્યાનું જણાવી અશ્વિનને ત્યાંથી રમ્મ આપી!

*

*

*

અવિનાશને અશ્વિન ઉપર તથા સુનીલા ઉપર ખૂબ ક્રોધ ચડ્યો. સુનીલા તો ગમે તે કરે, તેને શું? પણ અશ્વિન? તેના સગા લાઈજેવો તેનો જૂનો મિત્ર? સ્વાર્થ અને ધવાયેલું અભિમાન તેને બુલાવી દેતું હતું કે જે આકર્ષણથી પોતે પ્રેરાઈ અશ્વિનને દૂર કરવા મથ્યો હતો તે જ આકર્ષણ અશ્વિનને પ્રેરે તેમાં નવાઈ શી? અશ્વિનની મૈત્રી ઉપરથી તેનો મોહ તથા તેની શ્રદ્ધા બેડી ગયા. અને છતાં સુનીલાનો મોહ એવો ને એવો રહ્યો.

છેવટે બેએક મહિના પછી જ્યારે સુનીલાના પિતાશ્રીનું હૃદય ઓચિંતું બંધ પડી જતાં તેમના નિપજેલા મૃત્યુને અંગે સુનીલાને તે ગામ છોડી મુંબઈ જવું પડ્યું ત્યારે અશ્વિન અને અવિનાશ એકબીજાને ઓળખતા મૂલી ગયા હતા.

*

*

*

સુનીલાના ગયા પછી અશ્વિનની એકલતા વધી પડી. અશ્વિન અને પોતે સાથે ફરતા હતા તે દિવસો તેને યાદ આવ્યા. કેટલો નિર્ભળ, નિઃસ્વાર્થ તેમનો પ્રેમ હતો? હવે અશ્વિન સાથે ફરીથી એ પ્રેમસંબંધ ક્યાંથી જણાય? એ વાતમાં કંઈ અર્થ નહોતો. સુનીલા નજરથી દૂર થતાં તેનું આકર્ષણ ઓછું બન્યું. તેને વિષે તે શાંતિથી અને સ્થિર મને વિચાર કરી શક્યો. તરતમાં જ વાંચેલી ‘કાકાની શશિ’એ તેના મનમાં નક્કી કરી બેમાડ્યું કે સુનીલાનો આત્મા વેરવાનો આત્મા હતો. તેને અંગે પોતે પોતાના ક્રમમાંથી રસ ગુમાવી ચૂક્યો હતો. અશ્વિન અશ્વિનના કામમાંથી. એ લાન ચતાં તેને અત્યંત દુઃખ થયું. પણ હવે શો ઉપાય? તેમની મૈત્રીની રાખમાંથી કંઈ ફરી મનોરમ મંદિર બાંધી શકાય તેમ હતું? અવિનાશનો મોહ નષ્ટ થઈ સ્મૃતિ અતિ મોડી લાખી.

રસો વૈ સઃ

પિતાકિન્ન ત્રિવેદી

[૫૫૫]

“ભલે જગડતા બધા ધરમના મહાપંડિતો,
છતાં અમર મત્ય કે મુકળમાં તું વ્યાપી રહ્યો
સદા રસરૂપે; વૃથા વિવિધ ભેદ છે વિશ્વમાં
અહર્નિશ વધી રહ્યા પ્રગતિ પંથને શોધતા.
જનો સ-રસ આત્મના ધરમરૂપને ભૂલતા
થયા નૌરસ, શોધતા જગતમાં કરે શાંતિને.

પિતા ! વિપુલ વિશ્વનો મહદ બાર તારે શિરે,
હું તો શિશુ છતાં મહાય કરવા સદા ઇચ્છતો.
વિશ્વો ! હું રસરેલથી જગવતો મહાઐક્યને,
મને બલવતો કરી જરવ અંતરે પામજે.
પ્રસન્ન તુજને અહું કુસુમમાલથી રાખવા
અને નિતનવાં નિવેદન ધરી ભણું ભક્તિથી.”

કરી અગરધૂપ, દીપ નિજદેવતા ગોખમાં
હુકાનપતિ તારીનો પ્રતિદિને કરે પ્રાર્થના.

સમાજવાદ વિષે છૂટક વિચારો

મગનલાઈ દેસાઈ

સમાજવાદી શાસ્ત્રમાં ધર્મને અરીણ જેવી અમલી ચીજ કહી છે, અને મામાન્ય સમાજવાદીને જો તમે સાલવો તો આ વાત એના હકમાં, કેટલાક ગીતા ધરીએ-ધરીએ ટાકે એની પેઠે, આખ્યા કરે છે અને આ વાત એ 'કેટલીકવાર માકસ' અને લેનિનના નામ સાથે પણ કહે જ છે સમાજવાદી શાસ્ત્રનો આ અણુગમે તે ધર્મ પ્રત્યે ઘણા છણીને જેવા જેવા છે

૧

સમાજવાદીને મન સામાન્ય નીતિધર્મ પણ—જે ધર્મનું ખાસ અંગ છે, અને ખીજા અંગે વપરાયેલો પણ ઉપયુક્ત શબ્દપ્રયોગ અહીં કરવા દો તો, તેનું 'steel frame' છે—આ અમલી ચીજમાં જ ખપે છે કે કેમ એમ કોઈ ચોખ્ખા કહેનાર સામળ્યા નથી એ વિષે એના શાસ્ત્રકારો ને વાર્નિકકારોનો શો મત છે એ જો કોઈ જાણકાર કહેશે તો ઉપકાર થશે થી જવાહરવાવજી એકવાર સાફ કહેતા સામળ્યા છે કે, નીતિધર્મને વિષે ઉપરનું વિધાન છે જ નહિ, મત્ય, મનજનતા, નિર્વ્યાજતા, આર્જવયુક્ત હિંમત વગેરે ગુણો તો માણસાઈના જ છે, એને ધર્મ સાથે મટાવવાની જરૂર નથી, એમ પણ એ કદાચ કહે અને એ સાચી મીમામા છે, જો એક વાત ગૃહીત કરીને ચાલો તો, કે ધર્મ નામ લાગ્યા વગર એ સમગ્રવવાના છે અને આજે એક એવા પ્રકારનું મનોવલણ ચોક્કસ જોવામાં આવે છે કે, વૈયક્તિક વસ્તુઓને સામાજિક પરિભાષામાં જોવી ને વિચારવી

તો પછી ક્યા ધર્મનો વિરોધ કરવામાં આવે છે? એક ઉધાડો ને સર્વમાન્ય થાય એવો ઉત્તર તો છે જ કર્મકાંડી વિધિધર્મનો, ને ખાસ કરીને તેની પાછળ રહેલી વહેમી મનોભૂમિ ને લાપચુ દૃષ્ટિઓની કુદ્રતાનો પણ આ ગતનો વિરોધ ખાસ સમાજવાદી જ કરે છે એમ ન કહેવાય હિંદનો એકેએક વિચારી પુરુષ નના જમાનામાં વર્ષોથી આ વિરોધ નથી કરતો આખો? સુધાર્પથીનું તો એ શાસ્ત્રવાક્ય જેવું નથી સમગ્રનું? અને આ વસ્તુ જમાનામાં કદી ગતની ધર્મધર્મિનો ભાવ નથી રહ્યો એવા જ કહે છે એમ જ નથી, આ જમાનામાં જો ગતનું ધર્મદર્શન ધીમેધીમે પણ ચોક્કસરૂપે આપણી આગળ આવતું જાય છે એના એક ભાગરૂપે જ આ માન્યતા ધર કરતી જતી લાગે છે સુદિથી પર એવું એક વિધાન આજના શિક્ષિત વર્ગને ઝોણું જ અપીન કરે છે એ વાત પણ રહેવી છે કહેવાની મતવળ, આ વિધાન ખાસ સમાજવાદી છે એમ ન કહેવાય

ત્યારે સમાજવાદ કઈ વસ્તુને ‘અમલી વ્યવસ્થા’ કહે છે એ પ્રશ્ન તો ઊભો જ રહે છે. એક વિચારદિશા તાબેતરમાં જવાહરલાલજીએ ક્યાંક કહ્યા ઉપરથી મળે છે. તેમણે કહ્યું, “ગાંધીજીનું પણ એક પ્રકારનું socialism છે, પણ તે ‘vague’ છે.” અથવા એની શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં કહીએ તો, તે ‘utopian’ છે, ‘scientific’ નથી. અને એમાં શું utopian અથવા vague છે એમ પૂછે તો તે ‘religious’ છે—ધર્મના પાયા પર રચાયેલું છે એમ જવાબ મળે છે આ દીકાવિધાન જરા વધારે તપાસવું ઘટે, એ આશાએ કે એમાંથી કાંઈક આપણી મૂળ વિચારણા વિષે જાણવાનું નીકળી આવે.

આચાર્ય ધ્રુવ આ વેળાના ‘વસત’ની પ્રાસંગિક નોંધમાં એક નિરૂપણ કરે છે તે આ અંશે મદદરૂપ છે. (ખેડૂત અને મજૂર વર્ગને સમર્થિત કરી સુખી કરવાનો પ્રયત્ન) ‘ગાંધીજી ધાર્મિક દષ્ટિથી, દુઃખી બહુઓ પ્રત્યે મૌહાર્દ અને અનુકંપાથી આ કાર્ય કરી રહ્યા છે અને સ્વરાજસિદ્ધિ માટે આ આવશ્યક અંગ છે એમ માને છે .પ. જવાહરલાલને ખેડૂત અને મજૂર વર્ગ માટે દિલસોજી છે, પણ તે ધાર્મિક કરતા રાજકીય દષ્ટિએ છે. .’ આચાર્યજીની આ મહત્વની નોંધમાંથી આપણા ઉપયોગપૂર્ણનાં જ બે વાક્યો અહીં ઉતાર્યાં છે. અને એમાં ગાંધીજીના કાર્યને ધાર્મિક જ કહ્યું છે. ઘણા સમાજવાદીઓને—સાચા અને દેશનેબલ બધાને—આમ કહીને ગાંધીજીના કાર્યને ઉપેક્ષ્ય ઠરાવવાની (ઝોઝામાં ઝોખું પોતાના જીવનપૂરતું તો જરૂર) સામાન્ય દેશન પણ જોઈ છે. એટલે, મને લાગે છે કે, ધર્મ સામે સમાજવાદી કટાક્ષનો કાંઈક મર્મ આમાંથી મળે ખરા.

આ ધ્રુવ ઉપરની નોંધમાં એ દર્શાવવા અહતા લાગે છે કે, ખેડૂતમજૂરોની સેવા ગાંધીજી માટે એક ઉપાસનારૂપ છે—જીવનમાંથી જ છૂટતા એક કાર્યરૂપ છે. આંતરજીવનની અને બાહ્ય જીવનની બેઉ આકાક્ષાઓ એક મૂળમાંથી એકીકૃત કરે છે. પરંતુ સામાન્યતઃ શાસ્ત્રશુદ્ધ સમાજવાદીની ભાવના આંતરજીવન જોડે બહુ લેવાદેવાની પંચાત નથી રાખતીઃ એમ લેવાદેવા હોવી જોઈએ એને જ કદાચ એ ‘ધાર્મિક’ કહેતો હોય.

આ જ રહસ્યની છોતક વાત ચૈવના ‘પ્રસ્થાન’માં છે તે અહીં ઉતારવી ઠીક યશેઃ “સમાજવાદી માટે રાજકીય સત્તા પ્રથમ પગલું છે. તેની પ્રથમ લગત રાજકીય સત્તા માટે છે. તેથી જ સમાજવાદીને માટે મહાસલા એ કાઈ વ્યક્તિનો આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધવાને ધર્મ અને નીતિના પ્રયોગો કરવાની સરચા નથી. .” આમાં રહેલો નિરર્થક કટાક્ષ છોડી દઈએ, કેમકે કાંઈને મન (ગાંધીજીને મન તો નથી જ એ એમણે વારંવાર સાક કહ્યું છે) મહાસલાનું દિલ્લબ્ધેય નરેયા વિના પોતાની ગરજ સારવાનું સાધન નથી જ. પરાયા દેશનો સમાજવાદી પ્રયોગ અહીં હાડવાનો સફળ કટાક્ષ કદાચ ઊલટો શક્ય નથી? પણ એ વસ્તુમાં પડી આડા ન ફાડીએ.

કયા ધર્મ વિષે કટાક્ષ કરવામાં આવે છે એ જરાક સ્પષ્ટ થાય છેઃ આપણી બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓ માનવહૃદયની મૂળ વૃત્તિઓ સાથે સલમ હોવી—આપણું સમગ્ર જીવન,—રાજકીય સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક,—એક ઉદ્ધત જીવનધર્મથી એકીકૃત વહેવું અને એ દષ્ટિએ

with their lot (જુઓ યુદ્ધિમેદ ન જન્યેદ એ શ્લોક) is not a method which the Gita would sanction." (જનતાને દોરવાનો ને ઊંચે લાવવાનો માર્ગ ગીતાનુસાર શિષ્ટાચાર છે. એટલે, દાખલા તરીકે, તમને સમાજવાદ ગમે છે તો તમારે પહેલાં તે આચરવા લાગવું જોઈએ. પણ એ જનતામાં પ્રબોધવા લાગો ને બુદ્ધિભેદ કરી તેમને અસંતુષ્ટ કરી મૂકો એ ગીતામાન્ય માર્ગ નથી.)

લાગે છે કે ગાંધીજીનેય ગીતાનું આ વિધાન માન્ય હોય, સમાજવાદી શાસ્ત્ર આનો સાદું ઇનકાર કરે છે. ગાંધીજીની વાતને 'ધાર્મિક', 'vague', 'utopian' કહેવામાં કદાચ આ રહસ્ય પણ રહ્યું હોય. આદર્શ અનુસાર ખાલુ પરિસ્થિતિ ધડવી, લોકાચાર નિર્માણ કરવો, લોકમતનું બળ સંગઠિત કરવું, અને એ રીતે લોકમાનસને જાગૃત કરી શકાય તેવાના તો ગાંધીજી આચાર્ય છે. એટલે કોઈ એમ આક્ષેપ ન કરે કે, બધા મહાત્મા થાય ત્યારે એ તો બને. એવી કુલ્લક દીકા કરવામાં આવતી સાંભળવાથી આ ચેતવણી કરવી પડે છે. સામાજિક પરિવર્તનો અંતે પાર્થિવ ક્રિયા નથી, પણ ચેતન છે. તેનું મૂર્તિમત સ્વરૂપ બીજા કોઈ યુગપુરુષ નિર્માણ કરે છે, પછી જ ઇતિહાસચક્ર ફરે છે. આ વિધાન સમાજવાદી કદાચ ભૂલતો હોય. કેમકે, એ એમ માને છે કે પરિસ્થિતિ બદલો એટલે બધું થાય છે. કાયદાનું બળ ઉપયોગી છે, માનવમનમાનુ એક કીમતી ધારક બળ છે. કાયદાની કીમતની સામાજિક શોધ આપણા દેશમાં કમની છે. પરંતુ એના પર જ અવલબ્ધ એ જો scientific હોય ને બાકી 'vague', તો, મને લાગે છે, શબ્દોના અર્થો ફરી તપાસવા પડે.

આ છૂટક વિચારો સામાજિક પ્રવાહદિશાને અંગે છે. એક ચોક્કસ નવમાનસ આપણે ત્યાં ઘડાઈ રહ્યું છે તેવે વખતે આપણે જાગૃતિભરે વિચાર કરીએ એ આશાએ આ લખ્યા છે. આશા છે કે એ લાવથી એ આવકાર પામશે.

શ્રી. રમણલાલ દેશાઈની નવલકથાઓ—હિંદી નજરે

રમણીક મણિલાલ દેશાઈ
એમ. એ.

૨

શ્રી. દેશાઈની એક નવલકથા વાંચીને એમની રહસ્યો તો એનાં પાત્રો આપણને

ખરેખર મોહ પમાડે છે. એમની વાંચેલી નવલકથા જૂલી જાતને એમની બીજી નવલકથા વાંચીએ તો તેનાં પાત્રોની અસર પ્રથમના જેટલી જ સમજાવી વહે છે. પરંતુ એમની એક નવલકથા વાંચતાં બીજી બધી વાંચવાની ઉત્કંઠા થાય છે, અને તે બધી વાંચતી વખતે તેમનો તુલનાત્મક વિચાર ન કરવાનું અશક્ય બને છે. અને એમ થતાં એમની વાર્તાઓ અને એમનાં પાત્રોમાં રહેલો વિવિધતાનો સંપૂર્ણ અભાવ આપણને માત્રા વિના રહેતો નથી. જે એમની પ્રતિસ્પર્ધા એકાદ નવલકથામાં આકર્ષક નીવડે તે જ ત્યારે દરેક નવલકથામાં રજૂ થાય છે ત્યારે, આપણે ત્યાં ફરીફરીને આવતા પરાણાથી આવે એવા ફટાણાં આવે છે. દરેક નાયકની પ્રવૃત્તિ જુદીજુદી હોય છે ખરી, પરંતુ આ એમની ફરીફાઈનો વિષય જ દરેક વાર્તામાં પ્રધાનપદે હોય છે, અને પરિણામે વિવિધતા આવતી અટકી જાય છે. એમના નાયકો લો. જયંત અને જગદીશ, અરુણ, અશ્વિન અને અવિનાશ, શિરીષ, મુરેન્દ્ર અને હૃદયનાથ: આમાંના દરેકના આકર્ષના બીજામાં ન હોય એવા વ્યક્તિગત વિશિષ્ટ ગુણો માત્રમ પડે છે ખરા? બધા સુખી કુટુંબમાં જન્મેલા, બધા ઉચ્ચ કેળવણી અને ઉચ્ચ સંસ્કાર પામેલા, શરીરે સશક્ત અને સ્વભાવે માહનિક ગર્ભગ્રીમન્તના ગુણો જેમનામાં રહેલા છે એવા આ નાયકોનો સામટો વિચાર કરતાં શ્રી. દેશાઈની પાત્રલેખનની મર્યાદા સમજાય છે. દરેકમાં કઈક વિચાર કે વર્તનનું જુદાપણું અવશ્ય છે, પરંતુ તે માત્ર તેમની જુદી પ્રવૃત્તિઓને કીધે આવતું ઉપલક્ષિયા જુદાપણું છે. મગદળ ફેરવવા જન્મેલો હૃદયનાથ ધરીલર સ્ત્રીઓથી લાડકે, કેંગીતપ્રેમી શિરીષ સખીતની જીવન મૂર્તિ સમી સ્ત્રીઓમાં સહેલાઈથી ભળે એમાં નવાઈ કે નવીનતા કઈ જ નથી. અને એ જ પ્રમાણે બીજા નાયકોના સ્વભાવમાં તે વર્તનમાં ફેર તો માત્રમ પડે છે. પરંતુ એ નાયકોમાંથી એકબેકની ફેરબદલી કરતાં શ્રી. દેશાઈની કોઈ પણ નવલકથા તૂટી પડવા સક્તિ જ નથી, કારણ કે તાત્ત્વિક ભેદ—સ્વભાવ કે શક્તિનો—એ નાયકોમાં છે જ નહિ, અથવા બહુ ઓછો છે.

શ્રી. દેશાઈની પાત્રચરિત્રો સામટો વિચાર કરતાં આપણને અમુક પ્રકારનાં માણસો જ માત્રમ પડે છે. કેટલાક સરળ, સુખી અને સંસ્કારી, પરંતુ એકાદ ધૂનવાળા સુવંકા; એ સુવંકાના એવા સ્વભાવથી મોહ પામતી અને તેમના પર પોતાનું સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરવા તત્પર થતી કેટલીક સુવતીઓ; જેમના જીવનમાં કઈક ભેદ—ચાલુંખરુ નિષ્ફળ પ્રેમ કે કલંકનો—હુપાઈ રહ્યો છે એવા કેટલાક સાદાં કે, ભગવાં વંદીઓ કરતા સાધુપુરુષો,

જેમનું હાસ્ય કદી ઊઠતું નથી, અને પરિસ્થિતિ જેમને કદી ડરાવતી નથી એવા નાયકોથી વધુ વ્યવહારકુળ નાયકમિત્રો; અને કડી વાણી અને સ્નેહાળ હૃદયનો સુન્દર મેળ મેળવતા કેટલાક સુરખીઓ ઉપગત બહુ થોડાં અગત્યનાં પાત્રો માલમ પડે છે. અને આ બધાં પણ જે દૈવયોગે એક જ ટેકાણે—વાંચનારના મગજ સિવાય બીજું ટેકાણું શક્ય તો નથી લાગતું—બેગાં મળે તો શેક્સપિયરના ‘Comedy of Errors’ નાં પાત્રોને થાય છે તેવો કડવો અનુભવ એમને પણ થયા વિના નહિ રહે. શ્રી. ગોવર્ધનરામ સર્જેલી સૃષ્ટિમાં જેવું માનવસ્વભાવના ખૂણખૂણાનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે, તેવું દેશાઈની દુનિયામાં માલમ પડતું નથી. સમાજ કઈ આટલાં જ કે આવા પ્રકારનાં જ માણસોનો બનેલો નથી. અને છતાં શ્રી. દેશાઈની એક પછી એક નવલકથા વાંચ્યા પછી આથી વિશેષ પ્રકારનાં માણસો આપણને મળતા નથી, ત્યારે શ્રી. દેશાઈનું જીવનનું નિરીક્ષણ એટલું અધૂરું એમ સ્વીકારવું પડે છે. આપણા મમાજનો, આપણા એકધારા જીવનનો પણ દોષ છે એમ એમની સાથે કમ્પલેક્ષ કર્યા પછી પણ એક પ્રશ્ન તો ઊભો જ રહે છે. જે સમયે ગૂજરાતનું સમાજજીવન અત્યારે છે તેનાથી પણ વધારે જડ કે વધારે એકધારું હતું તે સમયે પોતાની નવલકથાઓ લખતો શ્રી. ગોવર્ધનરામ અને શ્રી. સુનશીતી પાત્રસૃષ્ટિમાં જે આટલી વિવિધતા આવી-શકે, તો શ્રી. દેશાઈની આ નવલગુના પ્રભાવમાં લખાતી અને ગાંધીજીના અપ્રતિમ સાહસને માંગતા ગૂજરાતને આલેખતી નવલકથાઓમાં આવું એકધારાપણું કેમ આવે છે ?

શ્રી દેશાઈનાં આ બધાં પાત્રો આકર્ષક છે, છતાં પાત્રલેખનની દૃષ્ટિએ અમર પાત્રો ઘણાં શક્યા નથી. સારામાં સારા સદૃશ્યો અને શક્યતાઓ હોવા છતાં એમનામાં માત્રુ અને સજીવ વ્યક્તિત્વ વિકસનું નથી એ શ્રી. દેશાઈની કળાની એક કુલ્લકથા છે. એ બધાં સીધાં અને સરળ, complexity of character વિનાનાં પાત્રો છે; અને બધાં જ પાત્રો સારા માણસો છે, એટલે જીવન એ એમને માટે રંગત છે, સંત્રામ નથી. આપત્તિ કે tragedyનો જે અસાવ આ નવલકથાઓની લોકપ્રિયતાનું એક કારણ છે, તે જ અભાવને લીધે આ પાત્રો પણ સુન્દર પડખવા જેવાં, ‘shadows not substantial things’ જેવાં બની જાય છે. શ્રી દેશાઈની દરેક નવલકથાનો નાયક કઈ ને કઈ કાન્તિકારી પ્રવૃત્તિ ઉપાડે છે છતાં, અને લગભગ દરેક નાયક પ્રેમની વિચિત્ર દરીદ્રાઈમાં મુકાયેલો હોય છે તોપણ એકબેને કઈ જ મહત્ત્વ કરવું પડતું નથી બધું કામ એટલું સીધું અને સરળ ચાલે છે કે અજ્ઞાતીના જાદુઈ ફાનસ જેવી કાઈ શક્તિથી બધું ચાલી રહ્યું છે કે શું એવી શંકા થાય છે. શિરીની મોટામાં મોટી આપત્તિ તે પિતાના પૈસા લીધા વિના લાખ રૂપિયાની જમીનગીરી અદા કરવાની; પરંતુ ત્યાં તો લાખ લાખ રૂપિયાની થેલીઓનો વરસાદ વરસે છે. હાથે સ્વીકારેલી અને દિવસેત્વિસે કારમી થતી જતી ગરીબીના કાટા કોકિલાની સ્નેહભરી સલાખને લીધે જગદીયને બહુ લાગતા નથી અને ત્યારે એના પર ચોરીનો આરોપ આવે છે, ત્યારે પ્રથમ મિટ્ટી, પછી વિજ્યાની મોટરકાર, પછી નાયબાવા અને છેવટે તેમની સાથે એમકારિયા તરફ પ્રયાણ—આમ એક પછી એક મદદ તૈયાર જ હોય છે. પરિણામે એ આખો ચોરીનો પ્રસંગ માત્ર નવલકથાનાં બધાં પાત્રોને એમકારિયાના મઠમાં બેગાં કરવાને જ યોગ્યો હોય એમ લાગે છે. જ્યંત અને જ્યાળાપ્રસાદની લડાઈ તો હસવાજેવી જ લાગે છે. હૃદયનાથની મોટી આપત્તિ તે વૃન્દાનો મેળાપ અને એ

આપતિમાં છેવટે હૃદયનાથનો પરાજય થાય છે, પરંતુ એ પરાજયથી એને કે આપણને દુઃખ થવાનું કારણ રહેતું નથી. કિરીટ આખા હિંદમાં યોગ્યેલા અને ન કાપી શકાય એવા પદ્યને સૂત્રધાર છે, પરંતુ પદ્યને અંગે તો એને કાઈ મુશ્કેલી નડતી જ નથી. એની મુશ્કેલી તો એની મીનાક્ષી સાથેની ફરી સજીવન થતી મિત્રતા છે. એકે 'દિવ્યચક્ર'માં અરુણ આંખ ગુમાવીને બેસે છે. પરંતુ ત્યાં પણ અહિંસાના અદ્ભુત પ્રયોગની સફળતા સાબિત કરવા યોગ્યેલી એક યુક્તિનો જ લાભ થાય છે. અરુણની અંધતા એના પોતાના સંનેગોને લીધે અનિવાર્ય એવી આપત્તિ નથી એમ ઘણી વખત સાગે છે.

પરંતુ જીવન એ સંગ્રામ છે, રમત નથી પરિસ્થિતિ સાથે લડાઈ કરવી અને જીવનું એ મનુષ્યને લડાઈ લખાયેલો વિધિવેષ છે અનેક બાબુથી સંનેગોના આક્રમણ વચ્ચે સપડાતું માનવહૃદય ઘણી વખત પ્રચલિત ઝગાવાતોમાં ભરદિગ્ધે મપડાયેલાં અને મુશનભાગેલાં વહાણની દશા અનુભવે છે. પરંતુ આ પરિસ્થિતિ સાથેની લડાઈ કરતાં પણ વધારે ભયાનક એવી મનુષ્યને પોતાની જાત સાથે લડવી પડતી લડાઈ છે મનુષ્યનું હૃદય એ જ કુરુક્ષેત્ર છે; અને એ ધર્મક્ષેત્ર પર મનુષ્યમાં રહેલી આસુરી શૂંપત્તિ અને દેવી સંપત્તિનું સતત સંઘર્ષજીવન ચાલે છે. એ સંઘર્ષજીવન, એ મનોમેધનોનું આલેખન આપણને સાહિત્યના અમર સ્વામીઓની કૃતિઓમાં જ મળે છે શેક્ષ્પિયરના હેન્ડેટ, ઓથેલો, અને કિયર વગેરેનાં વૃમ્બ મનોમથનો, 'Crime and Punishment' ના નાથકની દિશકપાવતી મનોવેદના, ચિકટર જુગોના Jean Valjeanના અપૂર્વ બલિદાનોની પરપરાની પાછળ સતત રહેલું મનોયુદ્ધ, કે 'મરસ્વતીચંદ્ર'માં કુમુદનો પોતાના પરનો અપ્રતિમ વિનય—આવા પ્રમોમાં જ આપણને માનવહૃદયનાં ઊંડાણોનું, એમાં હિંસા પ્રચલિત તોફાનોનું, અને એમાં રહેલી વડવાનળ સમી ભવ્ય પણ ભયાનક શક્તિનું જ્ઞાન થાય છે. મનુષ્ય એ માત્ર મગતરું નથી એવી શ્રદ્ધા પણ ત્યારે જ આપણા હૃદયમાં જાગે છે.

મનુષ્યજીવનની આ બંને અનિવાર્ય બાબતો નવલકથામાં આલેખાય એ તદ્દન રવાજાવિક છે. પરિસ્થિતિ સાથેની લડાઈ તો દરેક મનુષ્યને લડવી પડે છે, અને તેથી એ લડાઈ તો બધી નવલકથામાં ઓછામાં ઓછી આવશ્યકતા જેવી છે. મનોમેધનોની અગ્નિ-પરીક્ષામાંથી જેમ વધારે સરકારી અને વધારે આનંદિક વિકાસવાળા મનુષ્યોને જ પસાર થતું પડે છે, તેમ સામાન્ય લેખકોને માટે તો એ મનોમથનોનું આલેખન ગતિઉપરાતની વસ્તુ છે. આ બંને દશાનું કે બેમર્થી એકનું આલેખન નવલકથામાં અત્યંત આવશ્યક એવાં સંઘટન conflictને ઉત્પન્ન કરે છે, અને નવલકથામાં જે રમ નિષ્પન્ન થાય છે તે આ સંઘટનનું જ સ્પષ્ટ પરિણામ છે.

~ શ્રી. દેશાઈ આપણને અગમ્ય એવા કાઈ કારણમર એમની દરેક નવલકથામાં આ સંઘટનને શત્રુવત્ બનાવી મૂકે છે. એમનાં બધા પાત્રોની સ્થિતિ કે સંનેગો એવા હોય છે કે તેની માથે તેને આકરી લડાઈ લડવી પડતી જ નથી અને પરિણામે, એમની પ્રત્યવાય-વિનાની પ્રવૃત્તિઓ એમની સ્થિતિનાં માણસોને પાલવે એવી રમતો જેવી જ લાગે છે વળી એ નાથકોને જેમની માથે અચકામણુમાં આવતું પડે એવા કુટિલ પ્રતિનાથકોને તો આ નવલકથાઓમાં સ્થાન જ મળતું નથી. જ્વાળાપ્રસાદ, કનક, મહેશચંદ્ર, રાહુલાની શ્રેષ્ઠ કે વૈકુંઠરાય જેવા માણસો કુટિલ ગણાય ખરા, પરંતુ તેઓ (કદાચ જ્વાળાપ્રસાદ સિવાય)

નાયકની સાથે સીધી અને છવસદાની લડાઈમાં જીતરતા નથી. આવી લડાઈમાં કુટિલ પાત્રો સારાં પાત્રોની અંતર્ગત સાધુતાને વિકસવાની તક આપે છે, અને પોતાની રારખામણીમાં તેમને વધુ ઉજ્જવલ બતાવે છે. શ્રી. દેશાઈની નવલકથાઓમાં આવી લડાઈ પણ નથી અને તેના પરિણામ પણ તથી. અને આ જ્યાં છે તેવાંતેવાં કુટિલ પાત્રો પણ નવલકથામાં ખણ મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવતાં નથી.

પોતાનાં પાત્રોના જોખમને હળવું કરી નાખવાની શ્રી. દેશાઈમાં કાઈ અજબ જેવી ઉત્સુકતા દેખાય છે. કિરીટના પડ્યત્રમાં જોખમ છે, હિંદમાં ન કલ્પી શકાય એવા એક પ્રચંડ કાવતરાનો એ સચાલક છે, એ ભાન એ પડ્યત્રની તપાસ કરવા નિમાયેલો પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર એનો શાર્ગિદ છે એમ જણાતાં હડી નાથ છે, અને પરિણામે એ આખા કાવતરા તરફ અને તેનું સચાલન કરવાની કિરીટની શક્તિ માટે આપણાં હૃદયમાં અચ્છા જાગે છે. ડૉ. સુકુમાર અને અવિનાશ જ્યારે પતિત ગણાતી સ્ત્રીઓને પરણવાનું જોખમ લેવા તૈયાર છે, ત્યારે તે કાન્તા અને રાજેશ્વરી બન્ને તદ્દન શુદ્ધ ચારિત્ર્યવાળી અને મૂળ ઉચ્ચ કુટુંબની પુત્રીઓ જ નીકળે છે. બલેલોગલેલો અશ્વિન ગામડામાં બળે છે, ત્યારે એ એ ગામડિયાઓને તો શ્રી દેશાઈ તેમને તેવા કહે છે તેથી જ ગામડિયા ગણવા પડે છે; બાકી, એ ગામડિયાઓમા તો ગ્રામ્યતા કરતાં નાગરિકતા (urbanity) વધારે છે.

આમ પરિસ્થિતિ સાથે આચડવાની એક નાયકની જરૂર પડતી નથી. અને મનોમંથનો માટે પણ ઝાઝો અવકાશ હોતો નથી. પ્રેમની હરીશાઈ દરેક નવલકથાનો મધ્યવર્તી વિષય છે પ્રેમીને માટે બલિદાન આપવાની ભાવના જેટલી આકર્ષક છે, તેટલી જ ઉદાત્ત પણ છે. પરંતુ એ બલિદાન ખરેખર બલિદાન હોવું જોઈએ, રમત નહિ દમતે મોંઝે અપાતાં બલિદાનની પાછળ પણ અણકથી વેદના અને અણુદોષાં આંસુ તો છે જ એ શૂલવું ન નોંઠીએ શ્રી. દેશાઈએ યોજાતા પ્રેમની પ્રતિસ્પર્ધાના આ બધા પ્રસંગોમાં આ જાતની તીવ્ર પગ્નુ શુભ (માથેના પામથી શુભ, વાંચનારથી નહિ) એવી મનોભાવતા ક્યાં દેખાતી નથી. ૨૦૦૧ અને પુષ્પા જે સહેલાઈથી એકબીજાને અરણની આપલે કરે છે તે જરા વિચિત્ર છે. પુષ્પાની ઝળનના પ્રથમ બાળકની માગણીમાં કે દસાની જન્મતની છળીવાળા લોકિટની માગણીમાં એ બંનેની ઝખખાની ઝાંખી યાય છે ખરી, અને એ માગણીઓ કરણ છે એ વાત પણ સાચી. પણ એ છતાં બંનેણુ તો લાગે જ છે બીજી બધી નવલકથાઓમાં પ્રેમીઓ એટલા ઉદાર હોય છે કે હરીશાઈ જેવું કર્મ રહેતું જ નથી, તો પછી તીવ્ર સંવેદન કે માતના જેવું તો ક્યાંથી જ હોય ? આ રીતે આદર્શ અને સ્વાર્થણી પ્રેમને આલંબતા શ્રી દેશાઈ પોતાની એ સુન્દર ભાવનામાંથી ‘બલિદાન’ નું તત્ત્વ હળવું કરી નાખે છે. અને જેવું પ્રેમમાં તેવું જ બીજે બધે હૃદયનાથની કુંવારા રહેવાની પ્રતિજ્ઞા વૃંદાના નીચલા હોડનો ચાળો જોયા પછી ભગમાં આવી પડે છે સ્ત્રીઓથી ભડકતા એ અખાડા-વીરને આ નવીન અતુલવધી મહેજ ગભરામણુ યાય છે, થોડાં દરખેડક વધારે ખેંચી એ મનની સમતુલ્ય જાળવી રાખે છે, અને છેલ્લે વૃંદાને પરણી જાય છે. કિરીટની મીનાક્ષી તરફની વૃત્તિ મીનાક્ષી સુલભ્ય બનતાં બદલાય છે મીનાક્ષીને માથે લોકાપવાદ ન આવે એવા તેના દિનના પ્રત્યંધી જ એ વૃત્તિ બદલાય છે એમ જાણ્યા છતાં પણ કિરીટ સ્નેહના યત્રમાં બલિદાન આપતો હતો એવું લાગતું નથી. જેણે પોતાને તરછોડ્યો હતો તે જ

પાછી પોતાની પાસે પસાતી આવે, એથી ફિરીટનું પૌરુષ સતોપાય અને વધારે આગળ જવાની, મીનાક્ષીને હજી પણ પોતાની કરવાની અને એ રીતે સર સુરેન્દ્ર પર વેર લેવાની વૃત્તિ રાખી જાય એવી શકા છેક અમ્યાને નથી ફિરીટનો સ્નેહ તો સાચો હતો, પણ આવી શકાને આટલો મોટો અવકાશ રહે એ શ્રી. દેશાઈની કળાની ખામી એમના પાત્રને તો એ અન્યાય જ કરે છે, અને એ અન્યાય આ પાત્રના વિનાના બલિદાન આલેખવાનું પરિણામ છે. દૈવી વિશ્વપ્રેમથી ઊભરાતા અને સમસ્ત માનવજાતિના કલ્યાણને માટે વધસ્તંભ પર ચડવાને તત્પર થતા ઇસુખ્રિસ્તે પણ પ્રભુને અને તો એ કડવા પ્યાલો પોતાને ન પાવાની પ્રાર્થના કરી હતી. એ પ્રાર્થનાથી, એ વેદનાથી, તો તેમનું બલિદાન વધારે પવિત્ર અને વધારે નવલંકત બને છે.

આમ શ્રી. દેશાઈની નવલકથાઓમાં નથી પરિચિતિની સાથેની પાત્રોની લડાઈ, કે નથી તેમનાં મનોમયનો, એટલે પાત્રોનું જે સંઘટન નવલકથાના રમને ઉત્પન્ન કરે છે તે સંઘટન અહીં ઉત્પન્ન થતુ જ નથી. અને પરિણામે આખી નવલકથામાં ન કંઈપણી સામાન્યતા આવી જાય છે. આ વસ્તુસ્થિતિને માટે શ્રી. દેશાઈનાં બૃહદ્ભાવ પાત્રાલેખન જ જવાબદાર છે.

જ્યાં સંઘટન નથી ત્યાં બે સામસાગી જાગૃઓ રોતી હોય? અને એવી મામસામી જાગૃઓ જ ન હોય તો પછી કંતાનું દર્શિષિન્દુ શી રીતે મમજાય? આથી શ્રી. દેશાઈની, નવલકથાની જીવનફિલસૂફી નક્કી કરવાનું કામ કંઈજુ બને છે. હા, એક સૂચન અવશ્ય છે જ્યાં વેર લેવાની વૃત્તિ છે ત્યાં તે વૃત્તિનું સ્નેહમાં પરિવર્તન થાય છે. ફિરીટનું વેર સુરેન્દ્ર અને મીનાક્ષીને એક કરવામાં રામે છે. નાથજીવાને અને જ્વાળાપ્રસાદને વેર બૂલીને વેરી સાથે સ્નેહથી ભળતુ પડે છે અરુણના હૃદયની અંત્રેજો તરફની વૈરવૃત્તિ નાશ પામે છે. આ રીતે વેરની જીવનના ક્રમમાં નિષ્ફળતા યતાવવામાં આવે છે. વળી સ્નેહથી મર્વન છવાઈ રહેલી પૃથ્વીનું સુભગ દર્શન પણ આપણને થાય છે. પરંતુ એ સ્નેહ કઈક અવાસ્તવિક unreal કે airy બની જાય છે. પ્રેમમાં અનવધિ ઉદારતા શ્રી. દેશાઈ આલેખે છે તેવી હમેશાં હોય છે. પણ તે જ પ્રમાણે જેને માટે પ્રેમ હોય તેને પોતાના બનાવવાનો પ્રયત્ન જુસ્સો પણ હોય છે. એ જુસ્સાનું વિકૃત સ્વરૂપ તે ધર્મી. એ જુસ્સો વિકૃતિ ન પામ્યો હોય ત્યારે પ્રેમી આત્મબલિદાન હસતે મોઝે પણ ચિરાતે હૃદયે આપે છે. શ્રી. દેશાઈની નવલકથામાં ધર્મી છે જ નહિ, અથવા ન જેવી જ છે. પ્રેમ અત્યંત ઉદાર છે, એટલે સુધી કે તેમાં નિષ્ફળતાનું પણ કુન્ન નથી માનવસ્વભાવની વિરુદ્ધની આ વાત હોવાથી આ અતિ ઉદાર પ્રેમનું આલેખન અભિનવ અને તાઝગીભર્યું હોવા છતાં તેમાં એક પ્રકારની અવાસ્તવિકતા આવે છે.

બીજી એક વીગત પણ નોંધી લઈએ. જ્યાં સ્ત્રીપાત્રો પ્રેમનાં પ્રતિસ્પર્ધી હોય ત્યાં આર્મભાવનાવાળા શ્રી. દેશાઈ હારેલી હરીફને જીવનભર કુમારી રહેવા દે છે. જ્યાં પુરુષપાત્રો હારે છે, ત્યાં તેમને યોગ્ય પત્ની, ફિરીટને ચમેલી મળી તેમ, મળી રહે છે. આ જાતની ભિન્ન વ્યવસ્થા પણ શ્રી દેશાઈની પ્રેમની ફિલસૂફીને સ્પષ્ટ સમજવામાં હરકત કરે છે. વિધવાવિવાહ કે પતિત બહેનોના ઉદ્ધારના પ્રશ્નો પર એમના વિચારો મોળા સુધારકા જેવા લાગે છે. કાન્તા અને રાજેશ્વરી શીલવતી અને મૂળ ઉચ્ચ કુટુંબના પુત્રીઓ નીકળે છે, અને વિધવા રમા એ લક્ષ શું છે તે સમજ્યા પહેલાં મથેલી જાળવિધવા છે.

આમ ઊડતી નગરે શ્રી. દેશાઈની નવલકથાઓને જોયા પછી મનમાં તીવ્ર વિષાદ થયા વિના રહેતો નથી. જીવનની સપાટી પર જ તર્યા કરવાને બદલે શ્રી. દેશાઈ જરા વધારે ઊંડા ઊતર્યા હોત તો ? બાકી એમનામાં શું નથી ? એમની મનોહર લેખનશૈલી, એમની સુકુમાર કદપના, એમની ઊંચી અને કટુતાવિતાની હાસ્યરસિકતા, પ્રસંગચિત્રો દોરવાની એમની સુંદર કળા, એમની મહુદયતા, જીવન પ્રત્યે સમભાવવાળી એમની અમીદષ્ટિ, અને એ દષ્ટિમાંથી ઉપજતો એમનો આદ્વાદક આશાવાદ, એમની આર્પતા, એમની સંસ્કારિતા અને નાગરિકતા, પાશ્ચાત્ય જ્ઞાન અને આર્વાભાવના બંને સરખા પ્રમાણમાં હોય તો પરિણામ અતિ સુંદર છે એવી માન્યતા—આ અને એવું ધ્રુવું શ્રી. દેશાઈમાં છે. પણ જીવનમાં ઊંડા ઊતરવાની, માનવહૃદયનું વધારે સૂક્ષ્મ અન્વેષણ કરવાની એમને જરૂર નજીવાતી નથી. એવું અન્વેષણ કરવાને જોઈતી બધી શક્તિઓ એમનામાં છે; પરંતુ તેને માટે જોઈતો સમય કદાચ એમની પાસે નહિ હોય. ગમે તેમ હોય, પરંતુ પરિણામે આ બધી શક્તિઓના ઉપયોગ છતાં એમની એક પછી એક પ્રગટ થતી નવલકથાઓ મામાન્યતામાં મરડી પડે છે. એમની નવલકથાઓની સુંદરતા આકર્ષણનાં મોતી જેવી આકર્ષક પણ અદ્વાયુવી નીવડે છે. શક્તિ અને વસ્તુસ્થિતિ સરખાવતાં શ્રી. દેશાઈના ઘોઈ પણ વાચકને એક પ્રકારની sense of waste થી આ શક્તિઓ નિર્ચક નીવડે છે એ ભાનથી દુઃખ થાય છે.

અને શ્રી. દેશાઈની, એમની નવલકથાઓની, અને સાથે ગૂજરાતી સાહિત્યની, એ એક કુરુણકથા છે.

કવિનાં કુસુમે

ગુલાબદાસ ઓકરે

કવિશ્રીએ કાવ્ય ઘણાં બનાવ્યાં
કે પુષ્પની સૌરભ સ્તિગ્ધ જેવાં,
ને અંતમાં કોઈ પ્રિયા રિઝાવા
રમ્યુ 'પ્રિયા કાવ્ય મધુર કાવ્ય,
તે કાવ્યની પ્રાણ બની પ્રિયા જે
સૌંદર્ય તેને અદકું વર્ણુ'તું,
તે વાણી જે કાવ્ય મહીં જ શકય
તે વાણીથી વર્ણુન રૂપકેરું
પ્રિયાતણા, તે કવિએ કર્યું'તું.

એ રૂપરાસી સમીપે કવિશ્રી
ધરી શકે શો ઉપહાર રમ્ય
સિવાય કે પુષ્પ તણાં જુઓને
ગૂંથી ધરે કાવ્ય મહીં અનેરા ?

ગુલાબ લીધું, બટમોગરો, ને
અંપો, અમેલી, જુઈ, મોગરો, ને
સદે પ્રિયા સૌરભ જેની લેતાં
તેવું ભર્યું ડાહર કાવ્યમાંહે.
અને બીજાં અન્ય અસંખ્ય પુષ્પો
જેનાં નહીં નામ કદા હું જાણું
તેવાં બધાં કાવ્યમહીં કવિએ
ભરી, પ્રિયાને ઉપહાર આપ્યો.
ને અંતમાં 'આ ઉપહારનો શો
રહ્યો પ્રિયે ! અર્થ તમે કદાપિ
આ પ્રેમીને અંતર જો ન આપો,
જેનું વહે અંતર આપ મારે ?'
એવું લખ્યું કેંક અને પ્રિયાની
કેને જઈ કાવ્ય લીધું સ્વહસ્તે.

એ વાંચી સૌંદર્ય વધે પ્રિયાનું
ઓછે રમી રહે સ્મિત એક છાનું.

*

અસંખ્ય પુષ્પો વનરાજિ મધ્યે
ખીલી રહ્યાં, જેમ મુરમ્ય ઓછે
આછાં સ્મિતો કે નવયૌવનાનાં,
વસંતની કોઈ પ્રભાતવેળા.
એ પુષ્પની સુંદરતા બુલાવે
સૌંદર્ય એવું નિજમાં ભર્યું'તું,
એવી પ્રિયા ને કવિ તે રસસ,
ત્યાં એકદા તે સ્થળમાંહીં આવ્યાં.

'પ્રિયે ! હશે સુંદર તું વધુ કે
નિર્સર્ગની સુંદરતા બધી આ ?'
વહી, પ્રિયાના મુખને નિહાળે
ગુલાબનાં પુષ્પ રમી રહે ત્યાં.

હતું ત્યહીં સુંદર એક પુષ્પ
એ પુષ્પના શુદ્ધમહીં પડેલું.
ઐત્યુકચથી તે સહસા ઉપાડ્યું
અને ધર્યું તે કવિને ન સામે.
'નિર્સર્ગની સૌરભથી ભરેલ
આ પુષ્પનું નામ નહીં હું જાણું
કહો, વસે એ તમ કાવ્યદેશે.'
વહી, પ્રિયા એ કવિને નિહાળે.

'એ પુષ્પનું નામ હું યે ન જાણું.'
'ને આ ?' પ્રિયા પુષ્પ ખીજું બતાવે.

‘નહીં,’ ‘ન આ ?’ ‘ના, નહિ એય જાણું,’
આશ્ચર્યમુગ્ધા બની તે રહે ત્યાં.

‘તમે લખો કાવ્ય નિસર્ગકેશં
પુષ્પો યદ્રી એ સઘળાં ભરેલાં
ને પુષ્પને ઓળખીયે શકો ના ?’

પૂછે પ્રિયા વિસ્મિત ચારુ નેત્રે.
‘ના, નામ એ તો સઘળાં અમોએ
ગૂંથ્યાં મહીં, કાવ્ય મુશોભનાર્થ.
માધુર્ય જે શબ્દ ભરે ણીતનાં
કાવ્યોમહીં, શબ્દ જ તે ગ્રહીને
માધુર્ય માટે અમ કાવ્યકેશં
અમે અમારાં પદમાં મુહાવીએ.
મળંધ એ શબ્દ અને પદાર્થનો
ભણ્યે પ્રિયે ! લાલ કશો થવાનો ?

‘શું એમ ? એ કાવ્ય મુશોભનાર્થ
વદી ગયા નામપરંપરાએ
પુષ્પોની, ને એ ઉપહાર આપ્યો

તમે પ્રિયાને ? જસ, એ જ જ્ઞાન ?
કાવ્યોમહીં શબ્દ તણી મીઠાશ
રહે, શું એ માટે જ પ્રેમ બહારો ?
ને જેમ જણો નહિ પુષ્પ ભેતાં
શું તેમ ના પ્રેમ કહા પિછાનો ?

પુષ્પો ધરા કિન્તુ ન પુષ્પ જણો
તે પ્રેમને પ્રેમરૂપે પિછાનો ?
એ પ્રેમ તો કાવ્ય મુશોભનાર્થ,
પ્રિયા ઉરે એ જીલવો ન શક્ય.
“ઉરો પ્રવાહી ઠરી પ્રેમકેરી
નદી વહાણું પ્રિય પાત્ર માટે”
એ સર્વમાં શબ્દતણી મીઠાશ,
ભણે હશે કાવ્ય, ન પ્રેમ કિન્તુ.’

વદી, બની કુદ્ધ, મુરૂપ જાલા
વહી ગઈ ત્યાં કવિને મૂકીને,
ને એકલો તે કુમુદો નિહાળે
પ્રભાતમાં ત્યાં કુમુદો હસી રહે.

દુનિયાએ ન સાંભળેલું, ન કહેલું એવું રશિયામાં આજે ઘણું બધું બની રહ્યું છે. રશિયાની રાજકીય અને સામાજિક ક્રાન્તિએ દુનિયાને આશ્ચર્યમાં નાંખી દીધી છે. સમસ્ત જગત આજે રશિયા તરફ મોટા મોટા જોવા લાગ્યું છે. લગ્નનો પ્રશ્ન રશિયા ગળજી રીતે જણી—ઉંઢેલી રહ્યું છે. સામાજિક બંધનોની અતિશયતાએ ક્રીને હિંદુસમાજમાં પણ આજે લગ્નસંસ્થાનાં બંધનો શિથિલ થવા લાગ્યાં છે. આજે આંતરજાતીય કે આંતર-વર્ણીય લગ્નો થવાના સમાચાર અવારનવાર આપણા કાને અથડાવા લાગ્યા છે. તો સંક્રાન્તિ-કાળમાં લગ્ન વિશે આજે દષ્ટિપાત કરવો અસ્થાને ન ગણાય.

પ્રાણીમાત્રમાં કેટલાંક કુદરતી પરિણામો (instincts) રહેલાં છે પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખી પોતાનો વંશ વધારવાની શક્તિ ઉઠાડી પેલુ દરેક પ્રાણીમાં રહી છે. એમાંથી જ વાત્સલ્ય (paternal) અને જાતીય (sex) પરિણામને પોપણ મળે છે. કેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓ વાત્સલ્યભાવનાને જ મહત્વનો માની દુનિયાની હસ્તીના કારણરૂપ લેખે છે. મહાન માનસશાસ્ત્રી મેકડુગલ એને કુદરતની અદ્ભુત અને અનુપમ શોધ તરીકે ગણે છે. તો બીજા કેટલાક ‘ફૂર્કડ’ જેવા માનસશાસ્ત્રીઓ જાતીય પરિણામને જ સમસ્ત પ્રગતિના કારણરૂપ માને છે. છતાં બધા જ સ્વીકારે છે કે આ બંને પરિણામોને દુનિયાની હસ્તીમાં ભારે મોટા ફાળો છે. આ બંને પરિણામોને પૂરતું પોપણ આપવા માટે કુદરતે મોનાના સર્જનમાં સમૂહ-રોગો (herd)ની ભાવના મૂકી છે, તે એને લીધે પ્રાણીમાત્રને પોતાની આલાયધી વિખૂટા રહેવું ગમતું નથી.

આમ છતાં મનુષ્યપ્રાણી બુદ્ધિ અને વિચારશક્તિને લીધે બીજાં પ્રાણીઓથી નુદું પડે છે, તે એ કુદરતના સર્જનોમાં બેચી કાઢતું સર્જન મનાય છે. મોટે ભાગે મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ જાતીય પરિણામને કાર્યકારણતા બુદ્ધિપૂર્વકના જ્ઞાન વિના આપમેળે કુદરતી રીતે વશ પડે છે છતાં એમનાં એ વશપત્તીપણાની પાછળ કુદરતના સ્થળકાળના નિયમો રહેલા હોય છે અરુ; ન્યારે મનુષ્ય તો પોતાની વિચારશક્તિને ઉપયોગ કરવા જેટલો સ્વતંત્ર છે, પોતાના બુદ્ધિબળને લીધે ઇતર પ્રાણીઓ પર સત્તા ચલાવવા જેટલો એ શક્તિ પામે છે. આને લીધે અનુભવે માનવીને બીજાં પ્રાણીઓની જેમ જાતીય સંબંધ ગરી રાખવાનું ન પાલવ્યું અનુભવ અને ચિન્તનના પરિણામે એની બુદ્ધિ તેમજ વિચારશક્તિએ જાતીય સંબંધમાં પણ નિયમનની જરૂરિયાત જોઈ, તે વધુમાં એ પ્રેમ, લામણી, મદભાવ, માયા, મમતા, સહાનુભૂતિ વગેરે હૃદય અને બુદ્ધિના ગુણોનો એક મમજવા લાગ્યો. લાંબા કાળ સુધી ટકે એવા સુખ, આનંદ તે સંતોષની એને ખૂબ લાગી, અને ઇતર પ્રાણીઓથી પોતે-કર્ષ-કર્ષ રીતે નુદું પડે છે તે એ વિચારવા લાગ્યો. તે પરિણામે લાંબા કાળે માનવ-સમાજમાં નાતમયભાવનામાંથી કુટુંબસંસ્થા બની થઈ અને જાતીય પરિણામમાંથી સમસ્થા

ઉદ્ભવી આમ માનવીએ દીર્ઘ આનંદ, દીર્ઘ મનોપ અને દીર્ઘ શાન્તિનો ખ્યાલ ગળી, સ્થગતાગતો વિચાર કરી વગ્નમર્યા જાબી કરી એટલે મૂળ ઉત્પત્તિકાળ મમયે તો માનવી મત્તર પ્રાણીઓની જેમ જ વર્તતો હતો, પણ માનવીએ પોતે જીવિ અને વિચારશક્તિના પરિણામે પ્રાણીઓથી જુદાઈ જોઈ અને લગ્નમર્યા જાબી કરી

જે નિયમ કે જે વહેવારને અનુમગ્ધામાં માનવમતાગ્ને મગ્ધાજે સુખ, આનંદ ને શાન્તિ મળે, જોડો આત્મમનોપ થાય તે નીતિ ને લાગ્યા અનુભવે એ નીતિ ધર્મનું રૂપ પામે વળી સુખ, શાન્તિ ને સતોપ આપનાર નિયમ કે વહેવાર લાગ્યા અનુભવ અને ચિંતન પછી જીવિવાન ને દીર્ઘદષ્ટિવાન જ નહીં કરે જે સમાજના નીતિ ને નિયમોનો ચોક્કસ માનમદાસ્તનો જોડો અભ્યારી હોય તો તે નીતિ ને નિયમોની દસ્તી લાગ્યા સમય સુધી ટકે. આમ અપૂર્ણ માનવીએ જાબી કરેલી લગ્નમર્યા અપૂર્ણ હોય એ તો સ્વાભાવિક છે ને એમાં પણ કાળાનુમાર ફેરફારો થતા રહ્યા છે

જે સમાજે, જે પ્રગ્નએ પોતાની વગ્નમર્યા નીતિધર્મના પાયા પર ચણી તે સમાજ, તે પ્રગ્ન લગ્નક્રિયાને ધાર્મિક ક્રિયા ગણે છે જ્યારે જે પ્રગ્નએ માત્ર મરણ વ્યવહારને આગમ કરી લગ્નમર્યા જાબી કરી તે પ્રગ્ન લગ્નક્રિયાને એકે ધાર્મિક વિધિ તરીકે નથી સ્વીકારતી જેમકે હિંદુઓ લગ્નક્રિયાને ધાર્મિક વિધિ ગણે છે, જ્યારે મહાજવાદીઓ એને ધાર્મિક કાર્ય ન ગણતા માત્ર સામાજિક કરાર (social contract) તરીકે લેખે છે પરંતુ એ સૈદ્ધાંતોગ્ની લગ્નમર્યા અદાપિ પણ સમાજજીવનમાં મહત્વનું સ્થાન લઈ રહી છે ને કેટલાક વર્ગમાં તો આપણે એટલે સુધી જોઈએ છીએ કે માનવો પોતાના આગમને ગમે તેમ કરી પરણી જાય છે પોતાની ફજની પૂર્ણહુતિ માને છે—પોતાની ફજ અદા થયેલી મમજે છે

સ્થગમળની અમર લગ્નમર્યા પર થતી ચારી હોરાથી આપણે બિચલિલ સમાજોમાં જુદાજુદા મમયે જુદીજુદી લગ્નપ્રથાઓ જોતા આવ્યા છીએ વધુમાં સ્ત્રી અને પુરુષની મતા, મોબો સ્વાધીનતા તેમજ ધર્મશુરુઓની મતાને લીધે પણ લગ્નપ્રથામાં ફેરફારો થતા રહ્યા છે જે કાળમાં સ્ત્રી પુરુષના જેટલા જ હકો આગમતી બનકે પુરુષ ઉપર મરસાઈ બેઠાતી ને મમયે તે પોતાનો પતિ પોતે યજ્ઞ મરી લેતી, તે મજામાં સ્વયંવર પ્રથા હતી વળી સ્ત્રીનું સ્વાત્ત્વ જેમજેમ ઓછું થતું ગયું ને પુરુષ વધુવધુ મતાધીશ બનતો ગયો, તેમતેમ સ્વયંવર પ્રથા નાશ થતી ગઈ અને સ્ત્રીને માટે ગાયની જેમ જ્યાં દોરે ત્યાં જવાનો મમય આવ્યો આધુનિક મગ્ધા સ્ત્રી સમાનતા માગી રહી છે માનમદાસ્તીઓ પણ અનુભવ અને અપતંગ—પ્રયોગો—પરથી કહે છે કે સ્ત્રી જીવિમગ્ધા પુરુષ કરતા કોઈ રીતે જીતરતી નથી એટલે આજે મોટા ભાગનું જગત મમાનતાને મિદાન્ત તરીકે સ્વીકારવા લાગ્યું છે પણ એ મિદાતને અપદાગમાં મુખતા હજી તો વર્ષો જગે

પરંતુ આ ઉપગત વગ્નમર્યાને લગતા વ્યવહારમાં સમાજજીવનની અમર ધખો રધારે છે એટલે કે લગ્નપ્રથામાં સમાજજીવનના મોટા ભાગ જાગે છે જેમ વાતગત્તાનામાથી કુદુષમર્યા જાબી તેમ મમદોગાની ભાવનામાથી માનવીએ મમાજમર્યા જાબી કરી એ મમાજમર્યા પર સ્થગમળની ભાગે અમર રહેલી છે તદુપગત ધીમેધીમે મરસાઈ અને સંસ્કૃતિએ મમાજમર્યાના પર પ્રજુલ મેગબ્ધ પણ મમયના વહેવારમાં રૂઢિવસ માનવી

સંસ્કૃતિ પર ફરી વળેલી રાખને કેળવણીથી, જ્ઞાનથી, શુદ્ધિથી દૂર ન કરી શક્યો તેના પરિણામે એની દષ્ટિ પણ મંકુચિત બની, ને તે સાથે સમાજવ્યવસ્થામાં પણ કહેવાતી કુલીનતાએ ધર ક્યું, અને મારીય સમાજવ્યવસ્થા ઊંચનીચના બેદના કાગળે નાનામોટા અનેક વાડામાં વિલકત બની. દુર્ભાગ્યે બીજા સમાજને કરતાં હિંદુ સમાજના એ ઊંચનીચના બેદો પરિશીમાંએ પહોંચ્યા ને હિંદુ સમાજ અર્થમ્મ કૃત્રિમ વાડાઓમાં વિલકત બન્યો. એની ચાર વર્ણોની પ્રાચીનનમ વર્ણવ્યવસ્થા આજે ભુલાઈ ગઈ. એનાં કડવાં ફળો આજે આપણે બધા જ ચાખી ગયા છીએ, કેમકે એ બધા વાડાઓ—નાનીમોટી જાતિ, પેટાજાતિઓ—આપણા વ્યક્તિગત વિકાસ કે સમુદાય વિકાસના ધોષ નથી રહ્યા પરંતુ બિલકાં આપણા વિકાસમાર્ગમાં નડતરૂપ બન્યા છે.

મુસલમાનોના આગમનને લીધે આપણા સમાજમાં બાળકોની પ્રથા દાખલ થઈ. એ પ્રથાએ પ્રજાના નરને આંધું કર્યું. પણ સદ્ભાગ્યે આજે હિંદુસમાજમાં બાળકો ઘણા પ્રમાણમાં ઓછાં થયાં ને મારાંય સમાજ બાળકોની પ્રથાનો વિરોધ કરતો થયો. પરંતુ હિંદુસમાજના ઉચ્ચ અને મધ્યમ વર્ગોમાં વરવિકલ્પ અને કન્યાવિકલ્પની લક્ષના આદર્શનું ખૂન કરતી પ્રથાઓ રૂઢ થઈ બેસી છે. જે વર્ગમાં વરવિકલ્પનો ચાલ છે તે વર્ગમાં કન્યાનાં માળાપના દુઃખની વાત કહી જાય એમ નથી સુરત જિલ્લાના કેટલાક અનાવિરોમાં તેમજ ખેડા જિલ્લાના કેટલાક દેસાઈ પાટીદારોમાં વરવિકલ્પના તાસે કેટલાંય મુમધુર છવનેતો અકાળે અંત આણ્યો છે. કેટલીય બાળાઓ જયપલ્લમાં જ મૃત્યુવશ બનતી આવી છે. બગાળ તેમજ બીજા વિલાસો પણ આ પ્રથાથી મુકત નથી. પારસી કેમ પણ એ સકાને ભોગ બનેલી છે. પિતાને વરવિકલ્પની પ્રથાના બારમાથી મુકત કરવા મટિ ચાર મુવતીઓએ એર લીધાંતે કમકમાટીલયો બનાવ તાજેતરમાં જ બગાળમાં બન્યો છે. એ વાકડાની રકમની કસી હદ જ નથી રહી પાંચમેથી માંડીને વીસ હજાર મુધી માગણી થતી રહી છે. વરવિકલ્પની પ્રથા જેટલી મુકમાનકારક અને અનીતિકર છે તેટલી જ મુકમાનકારક અને અનીતિકર કન્યાવિકલ્પની પ્રથા પણ છે. પરંતુ એ પ્રથા બહુ ઓછી કામોમાં છે. વળી કાકેકા કેમમાં ગાંઠવેજાડની પ્રથા પણ છે, અને એની બેઠે સંબંધ ધરાવતો ‘ધડા’નો ચાલ પણ છે. આ પ્રથામાં સામાન્ય રીતે તો છોકરી આપીને છોકરી લેવાનો રિવાજ છે. ને માટાંમાં તો મુખ્યત્વે કરીને, ગામડી ભાયામાં કદોએ તો, ‘બહેન આપીને બેરી’ લાવવા જેવું છે. જે બને છોકરીઓ નાનીમોટી હોય તો બનેનું પ્રમાણ માત્રવવા મોટી છોકરીઓવાળા પક્ષને નાની છોકરીઓવાળા પક્ષે અમુક રકમ આપતી પડે છે. એ રકમ ધડા તરીકે ગણાય છે. આ બધું કૃત્રિમ ધોરણ પર રચાયેલો સમાજરચનાનું પરિણામ છે. વળી આજનો હિંદુ કાયદો લખતા આદર્શોના, સ્ત્રીપુરુષના સમાન વિકાસનો વિરોધી છે, કૃત્રિમ સમાજરચનાનો નમ પુરાવો છે સ્ત્રી અને ખાસ કરીને વિધવાને—હિંદુ કાયદાથી થતો અન્યાય સાથે જ અમલ છે. ટૂંકમાં હિંદુ કાયદો પુરુષને સ્વેચ્છાચારી ને સ્વચ્છંદી બનવાની છૂટ આપે છે, ત્યારે સ્ત્રી પાસે જાગૃત્તાઈ મેંયમ પગાવે છે.

પશ્ચિમની પ્રજાના સમાગમમાં આવતાં આપણી દષ્ટિમર્યાદા વિસ્તૃત બની. જે થોડી-શી ઊંચી કેળવણી આપણે લઈ શક્યા તેને લીધે આપણે આપણી તુટિઓ બેઈ શક્યા. એને ધરના ખૂણામાં રાખી પુરુષ એકલો ઝાંઝો આગળ નથી વધી શકતો એ આપણે અનુસ્યું. એ માથે જ લક્ષ્યરતનો અમતોષ ખોડકર થઈ પડ્યો. કેળવાયેલા પતિને

મિત્રોળવાયેલી પત્ની મળી, કેળાચેરી યુવતીને અગ્રણ્ય યુવાન સાથે પાનું પડ્યું આમ સ્ત્રીપુરુષના અસમાન ધોરણે અમલ થઈ પડ્યા, જ્ઞાતિના બંધનો વચ્ચે લાગના માડ્યા. એમાં વળી યુગપવટાની અમરથી વધારે થયો સ્ત્રીપુરુષને જીવન-વલ્લભમાં એકબાંધે મૂકવાનું આ યુ પરિણામે સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય અને મમાનતા માગના બેરી સમજી પુરુષવર્ગે તે એ સમાનતાની વાત સ્વીકારવા લાગ્યો જ્ઞાતિના બંધનો શિથિલ થતા લાગના, લગ્નમાં માળાપનું અનુષ્ઠાન ઓછું થતા લાગ્યું પરંતુનાર યુવકયુવતીઓ પોતે સ્વતંત્ર હોના નોઈએ એ મિલ્લતનો સ્વીકાર થતા લાગ્યો પરંતુ હિંદુસમાજે હજી તે ઘણું કરવાનું છે જ્ઞાતિના મૂળ ઘણા ઊંડા જઈ બેસા છે લગ્નમંથનના અને લગ્ન પછીના કુટુંબને મજાજનું શોષણ કરી રહ્યા છે યુવકયુવતીની કેળવણીને આગે પણ ઘણું કરવાનું છે, અને આપુ ધરેકમાર્થી બહાર ન નીકળવાની મજાજની મનોદશામાં હજી ઇન્કુબેશન ફેઝમાં નથી થયો વળી યુવાનોના પોષાક તરફ વડીલોની સાચી મહાતુલ્યતિ નથી આ ગિચાતિમાં એકલુ ભુદ્ધિમંત્ર ઝાઝુ નહિ કરી શકે કેમકે મનોબળમિનાનું ભુદ્ધિબળ જકિતના જીવનમાં કે સમાજજીવનમાં કાન્તિ ન કરી શકે

હોકરીની પમદગીને લગતી આધુનિક મનોદશા વિશે મહેજ વિચારીએ જોવાય હોકરીને એકસાથે બહો રાખી સરાલો પૃથ્વી પમદગી કરવા બેમનો યુવક માગાય ત્રી સમાજનું અપમાન કરે છે અને માનમશાસ્ત્રને ઉલ્લંઘે છે તે ઘણીવાર નાપસંદ કરેલી યુવતીઓને અને તેના વડીલોને સમાજદષ્ટિએ અને બ્યવહારદષ્ટિએ બરાબ પગિરિથિતિમાં મૂકે છે પત્નીની પસંદગી કરવાની છૂટનો વિરોધ ન કરી સમાજ પણ પતિની પસંદગી કરવાના પત્નીના હક્કનું શું એવો વિચાર પત્નીની પસંદગી કરના નીકળનાર યુવકે કરવો રહ્યો

સ્ત્રી અને પુરુષ પરસ્પરના લાવોના, લાગણીના—સનેહના આકર્ષણને વશ બની મનુષ્ય બાંધે અને જીવનમાં સુખ તથા આનંદ અનુભવે, એ જ લગ્ન ધર્મ બધા જાનેદ નથી, એકમીજ પ્રત્યે લાગણીની ઉત્કટતા નથી પરસ્પરની વેદનાની પડી નથી, ને એકમીજને હરકાઈ રિથિતિમાં મદન કરવાની તૈયારી નથી, ત્યાં માત્રો લગ્નસમય નથી, માત્રો મૈત્રી મનુષ્ય પણ નથી, આ જ્ઞેતા ત્રીજાતિના મમાનતા માટેના લાગના પુરવાર કરવાપણું જ નથી રહેતું પરંતુ આધુનિક મનોદશા (કેટલાકની દષ્ટિએ એ નિરૂપિત મનોદશા છે)ને આગે સરેજ વિચારવું જરૂરી છે સ્ત્રીસમાનતા અને સ્ત્રીમુક્તમાન (equality towards તાર sex) માંથી જ પરસ્પરવિરોધી છે પાશ્ચાત્યમાં કે મહામહાપમા કોઈ યુવતીનો સમાજ પડી ગયો હોય તે તે આપના માટે જોવાય યુવકો દોડે યા તે યુવતીઓ મોડી આગે ત્યારે તેમને માટે ખુશી હોડી યુવકો જગા કરી આપે એ અને એવું ઘણું બધું દેટલે સુધી અનાવી લેવાય એ વિચારનારેવું છે સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેએ જ્ઞાનમાં ગણવું જોઈએ કે સ્ત્રીબુદ્ધિ-માન અગ્રણ્યતા પણ પુરુષના વિમારનું પોષક ને ઉત્તેજક ન બને બીજી, સ્ત્રી-જાતિની સામૈયિક અશક્તિ પ્રતિ દુર્વશ ન ગણવું ઘટે હતા એને પૂજનાની કે એના તરફ બહુમમાનની વૃત્તિને પોષતા જતા આપણે એને વધુ પાગમી તે ન જ બનાવીએ એ માટે મદાય જાગ્રત રહેવાની જરૂર છે

આમ, આપો આદર્શ લગ્નમરથાના માટે હજી ઘણું લાગે પથ મપવાનો છે

ગુણરજ્જુવાદની દૃષ્ટિએ અનુવંશશાસ્ત્ર*

[એક લેખમાળા]

નગીનભાઈ માધવભાઈ પટેલ

પ્રાસ્તાવિક

આ પુસ્તકમાં કહેવત છે કે 'વડ તેવા ટેટા' અને 'બાપ તેવા બેટા' (Like begets like). આમ માનાપિતા અને મંતાન વચ્ચે સંકળાયેલા આનુવંશિક ગુણો (Hereditary Characters)નું સામ્ય પેઢીગત ચાલ્યા કરે અને ઉત્તરોત્તર જેમજેમ વંશ-વેલો વધતો જાય તેમતેમ તે વંશની દરેક વ્યક્તિમાં તે વ્યક્ત થાય—આ પ્રકારની આપણી માન્યતા એ કેટલાયે કાળના અનુભવ અને નિરીક્ષણથી ઘડાયેલી અને પ્રબળ થયેલી હવે માત્ર માન્યતા જ રહી નથી, પણ તેને હાલના મંજનનશાસ્ત્ર (Genetics) કે અનુવંશશાસ્ત્ર (Heredity)ના પ્રયોગોથી એક શિક્ષાતના રૂપમાં રજૂ કરવામાં આવી છે. આ રથે 'વડ તેવા ટેટા'માં એક બીજે સૂચક અર્થ પણ આવી ગય છે; વડ વડને જ ઉત્પન્ન કરશે એ એક સમઘર્મ; અને વડ (Ficus elastica) પીપળા (Ficus religiosa)ને નહિ ઉત્પન્ન કરે એ એક વિશિષ્ટધર્મ (Specificity). આમ સમઘર્મ અને વિશિષ્ટધર્મ, સામ્ય (similarity) અને વિશિષ્ટતા (Specificity) આ બન્ને અંગ અનુવંશશાસ્ત્ર સાથે સંકળાયેલા છે. અને આને ક્યવત વ્યક્તિના ઉત્ક્રાન્તિવાદ (Theory of Organic Evolution) સાથે સીધો સંબંધ છે; મંજનન અને ઉત્ક્રાન્તિ હાલની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી કેટલા બ્યાપક ક્ષેત્રમાં એકબીજા ઉપર અવલમ્બી રહ્યાં છે તે પણ નિરખવા જેવું છે. એટલે આ રથે મંજનનશાસ્ત્ર કે અનુવંશશાસ્ત્ર અને ઉત્ક્રાન્તિને તેના વિવિધ રૂપમાં અર્થવા મારો વિચાર છે.

૧. મેન્ડેલવાદ

વીર્ય (Sperminal fluid)ના એક જિદ્દમાં હનરો વીર્યકણો (Spermatozoa) હોય છે, તે ઉપરથી ખખર પડશે કે પ્રજનન (Reproduction)નો ભૂમિપ્રદેશ કેટલો સૂક્ષ્મ છે. પેઢી દર પેઢી વંશવેલો વધારવાના સાધન તરીકે પુખ્ત ઉંમરની વ્યક્તિઓ વચ્ચે પુરુષનું વીર્યકણ અને સ્ત્રીનું ઓઝ (Ovum) આ બે વિખતીય જનનકોષો (Sexual germ cells

* 'ગુણરજ્જુવાદની દૃષ્ટિએ અનુવંશશાસ્ત્ર' (Chromosome Theory of Heredity) —આ મથાળા નીચે લેખમાળા સંખ્યામાં મારા રણ હેતુ છે (૧) સંજનનશાસ્ત્ર (Genetics) જેવું તફાવ આધુનિક વિજ્ઞાન ગુજરાતીમાં સ્વતંત્ર રીતે ઉતારવું; (૨) સંજનનશાસ્ત્રના વૈજ્ઞાનિક—પારિભાષિક શબ્દકોશની પણ અંદર જ સંકલના કરવી; અને (૩) ભવિષ્યમાં ન્યારે આપણું રાષ્ટ્રીય વિજ્ઞાનકોષ અને ખાતની શિક્ષણરૂચ્યાઓ સ્વખાયા (ગુજરાતી)દ્વારા જ વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથો આપવા નહીં કરે ત્યારે આ લખાણ એક પાઠ્યપુસ્તક તરીકે કામ લાગે.

—Gametes) ને, એ મધુદેને જોડતી સામુદ્ધની કે એ ખડોને જોડતી મયોગીશ્રૂમિની માફક, માતાપિતા અને મતાન વચ્ચે હોય છે (Narrow Hereditary Bridge) આ બે જનનકોષોના મયોગથી ગર્ભકોષ (Zygote) ઉત્પન્ન થાય છે આ ગર્ભકોષમાંથી પૂર્ણ વિકસિત, આગોપાગ મનુષ્ય કે પ્રાણી (પ્રાણુ સ્વન કર્મા—Organism) ઉદ્ભવે છે. આ પ્રકારના વિઝનીય જોના આકર્ષણથી થતા ઉત્પન્નકર્મ—પ્રજનન (Sexual reproduction)માં જ કે આ જનનકોષોમાં જ એક એવું અજાત યુગ, મધ્યના, શ્રેણી કે માધ્યમ ગ્રહેયુ છે કે જેને લઈને વંશાનુગત ત્રેક વ્યક્તિ અસ્તિત્વ ધરાવી શકે અને પોતાનામાં ગ્રહેયા વિશિષ્ટ ગુણધર્મો જાળવી રાકે આધુનિક મજનનશાસ્ત્ર (મ—એશ, જનન—ઉત્પત્તિ) કે અનુવંશશાસ્ત્ર આ અજાત યુગ, મધ્યના, શ્રેણી કે માધ્યમની હિમાયન કરે છે આ વિજ્ઞાનના ઉદ્ઘાટનકાળમાં, વિકાસ દર્શિયાન, એક વખત એવો પણ હતો કે જ્યારે જનવાણી વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વજ્ઞાનની દિવસરી (Orthodox scientific philosophy) તત્ત્વજ્ઞાનના કોઈ પણ મિદ્ધાને કે કોઈ પણ પ્રકારના પ્રચલિત તર્ક (Hypothesis)ને પ્રયોગાત્મક પ્રમાણુ ન મળી શકાયી, માણમના વીર્ષકણમાં માણમ મમાયેના છે (Homunculus) —એમ માનતી અને કોઈ પણ જનના પ્રયોગ, પ્રમાણ કે પુરાવા સિવાય વાઈઝમેન (Weismann) જેવા માન પ્રજા શુદ્ધિસાદથી 'જનનગરના માતલવાદ'—(Germplasm Theory)—નો વૈજ્ઞાનિક મિદ્ધાત દુનિયા આગળ રૂંદરી શકતા, કે જેમાં આજે પણ દાખના આપણા વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિમિદ્ધ (Scientific Outlook)થી જોતા આપણને મત્ય સમાયેય માનમ પડ્યા વગર ગ્રહેશે નહિ પણ છુનો, એકાગ્રયોવેદિકિયાના પેના મન ગ્રેગર મેન્ડેલે (Gregor Mendel) આપણને પહેલગ્રહેયુ જતાવ્યુ કે નસ્તિમાં ગ્રહેના વિશિષ્ટ ગુણોના નશાનુગત આનિર્ભાવ (Expression of hereditary characters) કેવો હોય છે, ક્યા સિદ્ધાંતને અનુમત છે આજે એ જ અનુવંશશાસ્ત્રને મેન્ડેલવાદ (Mendelism) ના નામથી આખીયે વૈજ્ઞાનિક દુનિયા ગળે છે કલયાગ માટેની વટાણાની એક જાત (Pisum sativum) ઉપરના પ્રયોગો ઉપરથી એજે માગિત રૂંદરી આપ્યુ કે જનક-વ્યક્તિઓ—માતાપિતામાં ગ્રહેયા ગુણદોષ (આમ દં-દંતી કલ્પના અદો પણ અનિર્ભાર્ય છે, પણ અદો દં-દંતા એ બે ગુણ અને દોષ—વિરાધી તરવો નથી પણ એક જ ગુણના બે જુદાજુદા આનિર્ભાવો—expressions—છે)નો આનિર્ભાવ ગણિતગણુનરી નેટલો જ સગળ અને નિયામક છે મેન્ડેલે વટાણાના છાંમા સાન ગુણદં-દો (Allelomorphous pairs of characters) વીધા દના (૧) છોડનું કદ નીચું—ઉંચું, (૨) પુષ્પની સ્થિતિ, છોડને ટોચે (Terminal) અથવા તો પાદમની દાડી આગળ ગ્રહેયો 'આખ' આગળ (Axillary), (૩) મિન પેન્ડી કે નક્કર એટલે ભગવદાર, (૪) મિનનો રંગ લીલો—પીળો, (૫) ખી-વટાણાના રંગ પોલો કે રંગિત, (૬) વટાણો સુવાળો કે ખડનચડો એટલે ચિમગાઈ થવા જેવો, અને (૭) ખીનપન (Cotyledons)નો રંગ લીલો કે પીળો આ માને ગુણદં-દો માટે મેન્ડેલે માન જુદાજુદા પ્રયોગો કર્યા, પણ જો એક જ પ્રયોગમાં આ માટેને મેન્ડેલે પગ રાં દોલ તો એમ માનવામાં આવે છે કે મેન્ડેલ ગુણદં-દોના આનિર્ભાવની બુલ-બુલામશ્રીમાં ગુચ્છવાઈ જાત અને કયુ જ તાગનના ન દાડી વનન મેન્ડેલે આના ગુણ-દં-દોવાળા છોડનું મઃ જુ (Hybridization) કર્યુ એટલે કે જિયા છોડના ઈન્કિમગમ (Stigma) ઉપર નીચા છોડની પગમગમ (Pollen grains) ખખેરી, અને તેથી જનવુ

નીચા છોડના સ્ત્રીકેસરાય ઉપર ઊંચા છોડની પરાગરજ ખખેરી, જે બી ઉત્પત્ત થયાં તેને બીજે વર્ષે વાવ્યાં અને તેનું સ્વજનિત * (selfed) બી મેળવી ત્રીજે વર્ષે વાવ્યાં; આમ સાતે પ્રયોગમાં સીધું સંકરણ (Straight crossing) અને વિપરીત (સ્ત્રીસ્થાને પુરુષ લઈને) સંકરણ—Reciprocal crossing—કર્યું તેનું પરિણામ આ પ્રમાણે આવ્યું:

શુભ્રશ્વનો સંકરણ	પ્રથમ સંકરણમાં શુભ્રાવિભાવ	દ્વિતીય સંકરણમાં શુભ્રાવિભાવનું પ્રમાણ
૧. ઊંચા છોડ x નીચા છોડ	ઊંચા	૩ ઊંચા : ૧ નીચા
૨. 'આંખ' આગળ x ટોચે ફૂલ	'આંખ' આગળ	૩ 'આંખ' આગળ : ૧ ટોચે
૩. ભરાવદાર x પોચી સિંગ	ભરાવદાર	૩ ભરાવદાર : ૧ પોચી
૪. લીલી x પીળી સિંગ	લીલી	૩ લીલી : ૧ પીળી
૫. ગગિત x ઘોળા દાણો	ગગિત	૩ ગગિત : ૧ ઘોળા
૬. મુવાળો x ખડખડો દાણો	મુવાળો	૩ મુવાળો : ૧ ખડખડો
૭. પીચું x લીલું બીજખત	પીચું	૩ પીળા : ૧ લીલું

x ચોકડી એ સંકરણની સૂચક નિશાની છે અને તેની ડાબી બાજુનો એટલે પહેલો છોડ સ્ત્રીસ્થાને અને જમણી બાજુનો બીજો છોડ પુરુષસ્થાને લેવાની હાલમાં સરળતા ખાતર પ્રથા પાડવામાં આવી છે, અને તે વાસ્તવિકતાએ મત્ય છે, કારણકે સ્ત્રીનો ક્ષેત્રધર્મ છે, પુરુષનો બીજધર્મ છે.

દ્વિતીય સંકરણમાં મેન્ડેલે ધણા છોડ, હમરોતુ નિરીક્ષણ કર્યું હતું. પણ અહીં આગળ તે શા પ્રમાણમાં આવ્યું તે જ માત્ર રજૂ કર્યું છે. આ ઉપરથી જણાશે કે પ્રથમ સંકરણમાં છોડમાંથી સ્વજનિત (એટલે કે એક જ ફૂલના સ્ત્રીકેસરાય ઉપર તે જ ફૂલની પરાગરજ પડે અને તેમાંથી બી ઉત્પત્ત થાય તે, જ્યાં નરપુષ્પ અને સ્ત્રીપુષ્પ બી જુદા જુદાં એક છોડ કે બે જુદાજુદા છોડ ઉપર હોય છે, દાખલા તરીકે, મકાઈ કે પપૈયો, ત્યાં સ્વજનનની રીત જુદી છે તે આગળ ઉપર વિચારીશું માણસ અને પશુપક્ષીઓ આ બીજા વર્ગમાં આવી ગય છે.) બી મેળવી વાવવાથી દ્વિતીય સંકરણમાં સંકરમાં રહેલા શુભ્રા-વ્યક્તિગત વસ્ત્રો નિયમિત ૩ : ૧ના પ્રમાણમાં વહેંચાઈ ગય છે. એટલે કે ઊંચા છોડ અને નીચા છોડનું સંકરણ કર્યું ને બી વાવ્યું, તેમાંથી જેટલા છોડ મળશે તે બધા જ

● એકે મેન્ડેલે સ્વજનિત—એટલે કે એક જ ફૂલના પોતાના જ સ્ત્રીકેસરાય ઉપર પોતાની જ પરાગરજ પડવાથી ઉત્પત્ત થતું બી નહોતું મેળવ્યું; તેણે તે પ્રથમવંશના સંકરની અંદરઅંદર આપસઆપસમાં સંકરણ કર્યું હતું. આ બંનેમાં માત્ર પદ્ધતિ—Technique—મા જ ફેર પડે છે, પરિણામમાં ફેર ન પડતો નથી. સરળતા ખાતર સ્વજનન (selfing)થી બી મેળવવાની પદ્ધતિ અહીં રજૂ કરી છે. પ્રથમવંશના સંકરનું સ્વજનિત બી મેળવી તે બી વાવવાથી બીજા સંકરણમાં આનુવંશિક શુભ્રાનું પ્રમાણ કાઢવા માટે વધારેમાં વધારે છોડ કે વ્યક્તિઓ જેઈએ તે આ સ્વજનનની રીતથી સહેલું પડી શકે છે, માટે જ હાલના વૃક્ષછોડ કે પાકની સંકરણની પદ્ધતિથી સુધારવાના પ્રયાસમાં આજ સ્વજનનની રીત બહુ કામ લાગે છે સ્વજનનથી જેટલું બી મેળવી શકાય તેટલું સંકરણથી નથી મેળવી શકાતું, શુભ્રાવિભાવનું પ્રમાણ કાઢવા હવેરો છોડ જેઈએ. આ બધી પદ્ધતિઓનો આપણે આગળ ઉપર વિચાર કરીશું.

કે વ્યક્તિમાં ખરે સાથે રહી શકે છે. એટલે કે વ્યક્તિઓ સંકર હોઈ શકે પણ જનનકોષો સંકર ન હોઈ શકે (Purity of gametes). સંકરમાં એક ગુણ વ્યક્ત (Dominant)-પ્રબળ અને બીજો ગુણ અવ્યક્ત (Recessive)-આચ્છાદિત હોય છે, પણ જ્યારે સંકર પોતે જનનકોષો ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે તે ગુણદ્વન્દ્વ જુદાજુદા જનનકોષોમાં જતા રહે છે, અને એટલા માટે જ પ્રથમ વંશનો સંકર અવ્યક્ત જનનકોષો જ અને અવ્યક્ત કરે છે. મેન્ડેલનું આ સંશોધન લગભગ ૩૫ વર્ષ સુધી અંધારામાં જ રહ્યું. હુનોના રચાનિક પત્રમાં આ પરિણામનો હવાલો જાપવામાં આવ્યો હતો. તેને ૧૯૦૦ની સાલમાં પાણું ખોળી કાઢવામાં આવ્યું. એટલે સંજનનશાસ્ત્ર તદ્દન આધુનિક છે.

ઉપરના દાખલામાં આપણે એક ગુણદ્વન્દ્વ લીધું અને તે ગુણદ્વન્દ્વ વંશાનુગત કેવી રીતે વ્યક્ત થાય છે તે જોયું. આથી અધિક બે, ત્રણ કે વધારે ગુણદ્વન્દ્વો લઈ શકાય. મેન્ડેલના જ વંશાણુનો દાખલો લઈએ. સુંવાળો અને રંગિત દાણો અઝવચ અને ખાખગરો અને ઘોળો દાણો અઅખખ.

જનનકોષો અઝવચ x અઅખખ

જનનકોષ અઝ x અખ

પ્રથમ વંશનો સંકર અઅખખ સુંવાળો-રંગિત દાણાવાળો.

સંકરના જનનકોષ પુ : અઝ, અખ, અઝ, અખ (પરાગરજ)

સ્ત્રી અઝ, અખ, અઝ, અખ (અંકોષ)

આનું સંયોગીકરણ કરવાથી દ્વિતીય સંકરવંશ નીચે પ્રમાણે મળશે:

જનનકોષો પું સ્ત્રી	અઝ	અખ	અઝ	અખ
અઝ	અઝઅઝ (૧)	અઝઅખ (૨)	અઅઝઝ (૩)	અઅઝખ (૪)
અખ	અઝઅખ (૨)	અખઅખ (૫)	અઅઝખ (૪)	અઅખખ (૬)
અઝ	અઅઝઝ (૩)	અઅઝખ (૪)	અઅઅઝ (૭)	અઅઅખ (૮)
અખ	અઅઝખ (૪)	અઅખખ (૬)	અઅઅખ (૮)	અઅઅઅખ (૯)

આ પ્રમાણકોષ (Checkerboard) માંથી નીચે પ્રમાણે વ્યક્તિઓનું પ્રમાણબદ્ધ વર્ગીકરણ મળી આવશે:

- ૧ અઝઅઝ - મૂળ જનક જેવો સુંવાળો-રંગિત (૧)
૨ અઝઅખ - સંકર સુંવાળો-રંગિત (૨)
૨ અઅઝઝ - સંકર સુંવાળો-રંગિત (૩)
૨ અઅઝખ - સંકર સુંવાળો-રંગિત (૪)
૨ અઅખખ - સંકર ઘોળો-રંગિત (૫)

- ૩ { ૧ અઅઅઅ - નવીનરૂપ - સુવાળા-ધોળા (૫)
 ૨ અઅઅઅ - " - સકર સુવાળા-ધોળા (૬)
- ૩ { ૧ અઅઅઅ - " - ખડખડા-રગિત (૭)
 ૨ અઅઅઅ - " - સકર ખડખડા-રગિત (૮)
- ૧ અઅઅઅ - મૂળ જનક જેવો ખડખડા-ધોળા (૬)

વ્યક્ત-અવ્યક્તનો નિયમ હાથ પાડતાં બીજા વર્ણના મંકરના તીએ પ્રમાણે જુદા જુદા વિભાગ પડશે:—

- ૬ સુવાળા-રગિત
 ૩ સુવાળા-ધોળા
 ૩ ખડખડા-રગિત
 ૧ ખડખડા-ધોળા.

એક શુદ્ધિ-દ્વ લેતાં બધારણુની દષ્ટિથી દ્વિતીય સકરવર્ણમાં સંકરની તથા વિભાગ પડતા હતા અને બાલ દષ્ટિએ એ વિભાગ પડતા હતા. જે શુદ્ધિ-દ્વ લેતાં બધારણુની દષ્ટિથી નવ વિભાગ પડે છે અને બાલ દષ્ટિથી આખોયે દ્વિતીય મંકરવંશ ચાર વિભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે આમાં (૧) (૫) (૭) અને (૬) આ સંખ્યાવાળા સકર સ્વજનનના કાર્યમાં એક જ પ્રકારના જનનકોષો ઉત્પન્ન કરશે. એટલે ઉત્તરોત્તર પોતાનું આનું આ જ બંધારણ કાયમ રાખશે અને એ જ રીતે વ્યક્ત થશે અને એ રીતે સમધર્મી—Breeding true to type—રહેવાના. આમાં સંયોગીકરણથી ઉપસ્થિત થતાં નવીન રૂપો આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, તેમાં (૫) અને (૭) અંકવાળાં વચ્ચાનુગત છે તે જ રૂપમાં કાયમ રહેવાનાં.

મેન્ડેલના પ્રયોગો ત્યારપછી જુદાજુદા વૈજ્ઞાનિકોએ જુદેજુદે રથએ તે જ વદાણા ઉપર ફરીથી કરી જોયા છે અને તેનું તે જ પરિણામ આવ્યું છે. અને આ જ મૂળતત્ત્વો ઉપર હાલમાં આપણાં મન કે ધ્યાનસ્થાનો સકરણુ કરીને સુધારવાના પ્રયાસો સૈદ્ધાંતિક દષ્ટિથી કે વાસ્તવિકતાએ પણ રચાયા છે દાખલા તરીકે, તમાકુની એક જાતમાં ઉનાર વધારે હોય ત્યારે પાંદડાનો આકાર કે નસો કે તેમાં રહેલો તમાકુનો અર્ક (Nicotine) દલકા પ્રકારનાં હોય કે તેમાં ગુંદર જેવા પદાર્થો (Resinous substances)નું પ્રમાણ વધારે હોય, અને બીજી જાતમાં ઉનાર સારા ન હોય પણ પાંદડાનો આકાર, નાની સીધી નસો, તમાકુના અર્કનું પ્રમાણ કે પ્રકાર મારાં હોય, ગુંદર જેવા સહેલાઈથી ન બળે એવા પદાર્થોનું પ્રમાણ નહિ જેવું હોય તો આ જે જાતોનું સકરણુ ફરવાથી મકર પ્રેરનારથી કોઈ પણ છોડ મારો જોઈતા શુણ્ણવાળો મળી જ આવવાનો તેમાં માત્ર આ બધા શુણ્ણો ઉપસંપદ (Acquired) ન હોવા જોઈએ, પણ પેઢીગત ગતરી આવે તેમ આનુવંશિક (Heredi-

● ‘વ્યક્ત-અવ્યક્ત’થી વૈજ્ઞાનિકો ‘અસ્તિ-નાસ્તિવાદ’ (Presence and Absence Hypothesis) ન સમજે. એ વાદ તો માત્ર વિચારવાણિત્ય જ છે. સજનનશાસ્ત્રની દષ્ટિથી નાસ્તિ (Absence) જેવું કશું ન નથી. વ્યક્ત-અવ્યક્ત અર્થે Dominant (પ્રબળ) અને Recessive (આચ્છાદિત)ના અર્થમાં વાપર્યો છે. સજનનશાસ્ત્રની પરિભાષામાં અમેજી શબ્દપ્રયોગ કરતાં વ્યક્ત અને અવ્યક્તના શબ્દપ્રયોગમાં અર્થજાણીય વધારે છે. મારું આ સમર્થન આનુવંશિક શુણ્ણના આવિર્ભાવના બીજા અસાધારણ પ્રમાણોનો, હેપ્ડ મેન્ડેલવાદનો, જ્યારે આજણ ઉપર, નીચ લેખાક્રમાં, વિચાર કરીશું ત્યારે મારા વૈજ્ઞાનિક બંધુઓને પ્રતીત થશે.

tary) હોવા નોંધાવે. સંકરણથી ત્રણ સુધારવાના મૂળ સિદ્ધાંતમાં આ મેન્ડેલવાદ જ છે. ઉપરના તમાકુના દાખલામાં આવે એકાદ ઉપયોગી નવીન રૂપ મળશે જ એ દૃઢ નિશ્ચયથી જ મંકરણ કરવામાં આવે છે, નહિ કે 'મંકરણ કરી તો નોંધાવે, નોંધવું રૂપ કે નોંધતી જત મળશે તો મારું, નહિ તો કંઈ નહિ' આવાઆવા કેટલાયે પ્રયોગોના અમર્થનથી સંકરણથી ત્રણ સુધારવાની પ્રથા ઘડાઈ છે. 'લાવિ'થી જ, 'લાવિઅભાવિ'થી નહિ.

હું જે અર્થમાં 'સંજનનશાસ્ત્ર' (Genetics) વાપરું છું તે જ અર્થ 'અનુવંશશાસ્ત્ર' (Heredity: Vererbungslehre)માં પણ આવી ગય છે. આ બન્ને શબ્દો એક જ અર્થનું સૂચન કરે છે. પણ 'અનુવંશશાસ્ત્ર' વધારે વ્યાપક છે. તે પેઢી દર પેઢી ધણા બાબતો ઠાળવું સૂચન કરે છે, બધારે 'સંજનનશાસ્ત્ર' એક પદ્ધતિ-સંકરણની અને મૂળનનની દિશાવત કરે છે. પણ આ પદ્ધતિથી જ અમુક મિદ્ધિ ઘડાયા છે. પેઢીગત ગુણવિભાવનું જ્ઞાન આપણે જાણીએ છીએ કે 'માંજરી આંખ' પેઢીગત ઊતરી આવે છે, પણ તે કેવી રીતે કેવા પ્રમાણમાં ઊતરી આવે છે તે 'અનુવંશશાસ્ત્ર'થી હાલ સુધી નહીં થયું નહિ તે 'સંજનનશાસ્ત્ર'થી, એક પદ્ધતિથી, નહીં થયું. એ જ 'સંજનનશાસ્ત્ર'ની પદ્ધતિથી તારવેલા સિદ્ધાંતો સુખજનનશાસ્ત્ર (Eugenics)ને લગાડવાથી આપણે અનુવંશશાસ્ત્ર મારી રીતે સમજી શક્યા. એટલે 'અનુવંશશાસ્ત્ર'નો અર્થ વ્યાપક હોવાથી જ આ લેખમાળાના મથાળે તે વાપર્યો છે. વાસ્તવિકતાએ સંજનનશાસ્ત્ર વાપરવો નોંધાવે, પણ તેની પરિમિતતા (limitations)ને લઈને જ ન વાપર્યો; છતાંયે બન્નેનું અર્થસૂચન એક જ છે, અર્થક્ષેત્ર માત્ર લાંબુટું છે.

ઉપરના ૯ : ૩ : ૩ : ૧ પ્રમાણવાળા બાલ દૃષ્ટિથી રચાયેલા વર્ગીકરણમાં પણ મુંબાળા અને ખડબચડા ૩ : ૧ (૧૨ : ૪) અને રંગિત અને મોળા પણ ૩ : ૧ (૧૨ : ૪), આ બન્ને શુભ્રદંદો એકબીજાથી સ્વતંત્ર રીતે ગણવા જતા પણ ૩ : ૧ ના પ્રમાણમાં માલુમ પડશે. આમ વધારે શુભ્રદંદો એકસાથે લેવા છતાં પણ દરેક શુભ્રદંદ ૩ : ૧ ના પ્રમાણમાં વહેંચાઈ જતું લાગે છે અને આપણે શુભ્રદંદોનું સ્વતંત્ર વિભાજિકરણ (Independent assortment) કહીશું. પણ શુભ્રદંદો લઈશું તો ૨૭. ૯ : ૯. ૯, ૩ : ૩. ૩ : ૧ આ પ્રમાણમાં શુભ્રોના આપસઆપસના એપેલીકરણથી દ્વિતીય સંકરણમાં સંકરના વિભાજ પડી જશે આ જાતનું પ્રમાણ કે શુભ્રદંદોના આલિખાવના પ્રકાર બીજગણિતનું એક વ્યવહાર્ય રૂપ (Applied form) છે. ધારે કે એક શુભ્રદંદ માટે (બ+બ)^૨ = ૧ બજ : ૨ બચ : ૧ અચ; બે શુભ્રદંદ માટે (બ+અ+ચ+ચ)^૨ અને ત્રણ શુભ્રદંદ માટે (બ+અ+ચ+ચ+ક+ક)^૨ લઈશું તો બીજ મંકરણમાં ઉપર કલા મુજબ મંકરણ પ્રમાણ જડી આવશે. બીજગણિતના રૂપકનો આ મિદ્ધાંત વધારે વ્યાપક છે. બાકત અને અન્યકતનો નિયમ હમેશાં લાગુ નથી પણ પડતો હોતો. મોળાં અને લાલ ફૂલવાળી કાઈ બગીચાની ફૂલની જાતનું સંકરણ કરશે તો પ્રથમ વંશનો સંકર મુઝાબી મળવાનો ઘણો અંભવ છે. અને દ્વિતીય સંકરવંશના સંકર ૧ લાલ : ૨ મુઝાબી : ૧ મોળા આ રીતે વહેંચાઈ જશે આમાં બાલ દૃષ્ટિએ કયો સંકર છે, અને તેનું બંધારણ કેવું હશે તે પણ જાણી શકાય.

ધોળા, પણ મધ્યમ ગુણાળી (Lland). ખરી રીતે આમાં નીચે પ્રમાણે બને છે. ધારે કે એક ચોરસ ઈંચ ક્ષેત્રફળ ઉપર ધોળા કાગળમાં લાલ રાહીથી ૫૦૦ ટપકાં કરવાનાં છે. તે વખતે તે ભાગ બધો લાલ જ દેખાશે. પણ તેમાં જો ૨૫૦ ટપકાં કરવાનાં હોય તો તે લાલાશ ઝાંખી પડી જશે. આમાં કઈ ત્રીજું રૂપ, રંગના મિશ્રણથી જોમ થાય છે તેમ, નથી થતું પણ વ્યક્ત આવિર્ભાવ ઝાંખો પડી જાય છે, આવા પ્રકારનો આવિર્ભાવ 'Dilution Theory' મદીકરણથી સમજવવામાં આવે છે આમા સંકર પ્રગ્ન તરત જુદી પડી જાય છે. ઉપર કહેલાં બીજગણિતનાં રૂપકાં આવા મધ્યમવર્ગી કે પછી વ્યક્તઅવ્યક્ત ભાવવાહી બન્ને પ્રકારની વ્યક્તિઓને સર્વસામાન્ય રીતે લાગુ પાડી ગુણુવિભાવનું પ્રમાણ મમજી રાકાય, અને તેથી જ એ રૂપકાં વધારે વ્યાપક છે. ધારે કે જુવારના પાકમાં પ્રકૃતિથી જ, નૈસર્ગિક રીતે પીળા અને લાલ પુકેસરાઅકણુ (Anthers)વાળો જનો વચ્ચે સંકરણ થયાં કરે છે, અને તે બેના સંકરના પુકેસરાઅકણુ ગુણાળી છે, તો ઉપરની લાલ પુકેસરાઅકણુવાળી કે પીળા પુકેસરાઅકણુવાળી જનોને શુદ્ધ રાખવા માટે બહુ મોટા પ્રયાસ—જેવા કે ફૂંડા ઉપર કાચળીઓ અડાવવાના (Bagging) કે તેને છોટેછોટે લાવવાના (Spatial isolation)—ન કરવા પડે. આવા સંકરને ઉજેડી નાખવાથી બી ધાર્યું ચોખ્ખુ, બધારણની દૃષ્ટિથી અને બાહ્યગુણુવિભાવથી પણ, રાખી રાકાય. જ્યાં બહુ મોટા પ્રમાણમાં બી મેળવતું પડતું હોય છે ત્યાં આવા જ ઉપાયો ચોખ્ખા છે. જ્યાં એક જ જાતનું બી બહુ બહોળા પ્રમાણમાં વવાતું હોય ત્યાં (one variety community) તો નૈસર્ગિક રીતે સંકરણ થયા કરવાનો પ્રશ્ન રહેતો જ નથી. પણ જ્યાં 'વિવર્તનો' (Mutations) થયા કરતાં હોય ત્યાં બી ચોખ્ખુ રાખી રાકતું નથી. દાખલા તરીકે, ઘણું મોટે ભાગે છોડના પરિવેષન (Environments) ના ફેરફારને લઈને જ પીળાં ફૂલવાળા કપાસની જાતમાં બીજા બધા ગુણુ તેના તે જ કાલમ રહે અને માત્ર ફૂલ ધોળુ થઈ ગયું હોય તો આ એક જાતનું અચાનક અણુચિત્તવ્યુ અઘાત રીતે એક 'વિવર્તન' ઉપરિચિત થયું એમ કહેવાય; અને ત્યારપછી નૈસર્ગિક રીતે ધોળાં અને પીળાં ફૂલવાળા જાતનું સંકરણ થયાં કરવાથી જાત બગડી જવા પામે. આ ઉપર આપણે 'વિવર્તન' (Mutation Theory) ની ચર્ચા કરતી વખતે વધારે ઊંડા વિચાર કરીશું.

આ સ્થળે કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે આ બધા દાખલા તો વનરપતિમાંથી લીધા છે. તો પ્રાણીઓ અને માણસ વગેરે બીજાનું શું? વૃક્ષ શું કે છોડ શું, પથ્થુ શું કે પક્ષી શું, વાનર શું કે નર શું, નાનામાં નાના એકકોષી જીવનથી સરૂં કરી મોટામાં મોટી વ્યક્તિને, સજીવ સૃષ્ટિની દરેક જીવત વ્યક્તિને આ નિયમો લાગુ પડે છે. આગળ ઉપર જ્યારે આપણે જીવનરસ (Protoplasm) વિષે વિચાર કરીશું ત્યારે આ સમજશે.

આહુ]

જૈનશાસનમાં સ્ત્રીનું સ્થાન

પાંપટલાલ પૂંજલાલ શાહ

૨૧ પ્રસિદ્ધ વિચારક કાકા કલેશ્વરે એકવાર 'પ્રસ્થાન'માં લખેલા એક લેખમાં હિંદુધર્મમાં સ્ત્રીના સ્થાન સંબંધી ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેમાં તેમણે બૌદ્ધધર્મ પરત્વે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

હિંદુધર્મ એટલે હિંદુઓનો ધર્મ. તેમાં જૈનોનો પણ સમાવેશ થઈ જાય. આજ પણ દરેક જૈન પોતાને હિંદુ કહેવડાવે છે અને માને છે—હાલે પછી જૈનોની વમતિગણતરી જુદી થતી હોય.

આર્યાવર્તની આર્યસંસ્કૃતિ કેટલાક ફરફાર ને રૂપાંતર પામતી પામતી હિંદુસંસ્કૃતિ બની. એમ હિંદુસંસ્કૃતિનું મૂળ તો આર્યસંસ્કૃતિમાં જ છે, અથવા ખરું કહીએ તો આર્ય-સંસ્કૃતિ અને હિંદુસંસ્કૃતિ એ બે પર્વાવવાચક શબ્દો જ છે.

પ્રત્યેક સંસ્કૃતિને બે પાસાં-બે બાજુ હોય છે, તેમ આર્યસંસ્કૃતિને પણ બે બાજુઓ હતી—જે. બ્રાહ્મણોએ, પતિતપાવન વ્યવહારકુશળ ઋષિઓએ ઉત્પન્ન કરી તે ઋષિ-સંસ્કૃતિ બની.

સાધેસાથે જ ઉત્કટ વૈરાગ્ય, શાંતિ અને અહિંસા ઉપર રચાયેલી ખીજ બાજુ ઉદ્ભવી, તે શ્રમણસંસ્કૃતિ.

પહેલી બાજુ વિકસી વેદાત્મક, અને ખીજી બાજુ વિકસી જૈનશાસન અને બૌદ્ધધર્મમાં.

આમાંથી જૈનશાસને સ્ત્રીને કેવું કેટલું સ્થાન આપ્યું છે તે આપણે જોઈએ. પ્રથમ તો જૈનશાસને સ્ત્રીને હીણી ગણી છે કે કેમ તે જોઈએ.

સ્ત્રીને નરકની ખાણ, માયા, મોહિની, વગેરે વિશેષણોથી જૈનમાંહિત્યે પણ નવાજ છે. છતાં સૂત્રોમાં સ્ત્રીની હિણપતનાં એટલા બધાં માફાં ગાણાં નથી. સૂત્રો સિવાયના ખીજા ગ્રંથોમાં અને યતિઓએ લખેલા લોકસાહિત્યમાં સ્ત્રીનિંદા વિશેષ છે. પછી તેનું કારણ બ્રાહ્મણધર્મની અસર હોય કે અતિ વૈરાગ્ય સેવતી એકલતા હોય.

લોકસાહિત્યમાં સ્ત્રીત્વને હલકું સ્થાન અપાયું છે. સૂત્રોમાં પણ સ્ત્રીવેદને હલકો ગણ્યો છે. હિગમ્બર મતમાં તો સ્ત્રીનો ધાર્મિક અધિકાર પણ જુદુ જ ઓછો ગણાયો છે. તે મત પ્રમાણે સ્ત્રીને સ્ત્રીવેદમાં 'મોક્ષ' નથી; અને આધ્યાત્મિકતાની એકલતા પણ એ મતમાં વધારે ખોટાઈને કેળવાઈ છે.

વૈરાગ્યના રંગમાં અને ત્યાગના માર્ગમાં વિશ્વાસની કે સુખની વસ્તુ તરફ દુર્બલ કે બેદરકારી નહિ પણ ધણીવાર ધૃષ્ટા ઉત્પન્ન થાય એવો ઉપદેશ દેવાય છે. વળી માનવ-સ્વભાવ પોતે સ્વનિયમન ન કરી શકે ત્યાં સામાજિક નિયમન ઉપગત, નિયમન તોડનારી વસ્તુઓ તરફ તિરસ્કાર ને ભય પેદા કરે છે જરૂર આ માનવસ્વભાવની નિર્બળતા જ છે.

દૃષ્ટિને ન છૂતી રાકાય ત્યાં પ્રલોભનોથી દૂર રહેવું એ ન્યાયપુરઃમર ગણી રાકાય, પણ એટલા માટે પ્રલોભનોને ધૃણાતમક અને ભયપ્રદ સ્ત્રીતરી દેવાં એ વાજબી ગણાય ?

જના પણ સ્ત્રીને જ્ઞાતથી કે મોક્ષપ્રાપ્તિથી વચિત રાખવામાં આવે એવું જૈન-શાસનનું વિધાન નથી.

પ્રથમ તો જૈનશાસનની મંધરચના કે જે ધાર્મિક તબક્કે પણ આમાનિક અવહારની જ રચના છે તેમાં પણ સ્ત્રીને તેનું યોગ્ય સ્થાન અપાયું છે.

મંધને તીર્થંકર લગવાનું પણ નમન કરે અને “ નમો તીર્થસ્થ ” કહીને પછી જ દેશના (ઉપદેશ) આપે.

એ મંધ હમેશા અતુર્વિધ મંધ તરીકે ઓળખાય છે, અને એનું જુહીનું નામ જૈનશાસન. સાધુ, સાધ્વી, આવક, શ્રાવિકા એવા ચાર પ્રકારનો કે ભાગનો બનેલો મંધ તે અતુર્વિધ મંધ.

તેમાં સાધ્વી અને શ્રાવિકાનો પણ અધિકાર છે, અને મંધરમનામાં અને શામન-મંચાલનમાં તેમને પણ ધ્યાન છે.

તીર્થંકર એકલા માધુના કે આવકના કે સાધુ આવકના બનેલા સધને નમતા નથી, પણ સાધુ, સાધ્વી, આવક અને શ્રાવિકા એ ચારે અંગના બનેલા શાસનને વંદે છે.

સ્ત્રીને મોક્ષનો અધિકાર પણ પુરુષ જેટલો જ છે, એ વાત જૈનશાસને ગાર્ગ્યગાડીને કહી છે, એટલું જ નહિ પણ જૈનતત્ત્વના ઓગણીસમા તીર્થંકર એક સ્ત્રી છે.

તીર્થંકરપદ એ જૈનતત્ત્વનું ઊંચામાં ઊંચું એક પદ છે. કેવળ જ્ઞાની મહાત્માઓમાં પણ તીર્થંકરપદ વધારે ઉજાત, વધારે વદનીય અને વધારે પૂજ્ય છે. કારણકે તીર્થંકર જ લોકસમ્રહનું, સધનું, શાસન રચે છે અને એમ લોકોપકાર કરે છે.

આવું ધ્યાન પણ જૈનતત્ત્વ એક સ્ત્રીને આપવામાં આનાકાની કરી નથી. હતાં એટલું તો સાધુ કે મોનીસમાંથી સ્ત્રી એક જ.

હવે ધાર્મિક ઇતિહાસ તપાસીએ. પ્રથમ તીર્થંકર મી ઋષભદેવ લગવાને બાહ્ય અને મુદ્રી એ બંને બહેનોને કરી આનાકાની વગર દીક્ષા આપી હતી.

ત્યારપછી પણ પ્રત્યેક તીર્થંકરની સાધુસાધ્વીની સપદામાં સાધ્વીની ગણના હતી, અને તેમાંથી સ્ત્રી સાધ્વીઓએ મોક્ષપ્રાપ્તિ પણ કરેલ છે.

ઓગણીસમા તીર્થંકર શ્રી મહિયનાય લગવાનું પોતે મલ્લિકુમારી હતાં. બાવીસમા તીર્થંકર લગવાનું નેમનાથના પત્ની—જેમનો તે તોરણથી જ ત્યાગ કરી ગયા હતા તે—લગવાનું નેમનાથના એક પરમશિષ્યા બન્યાં હતા, એટલું જ નહિ પણ તેમણે પોતાના દિવર રચેમીને સવળે માર્ગે મહાત્મા હતા.

ચોવીસમા તીર્થંકર લગવાનું મહાવીરે ચન્નબાળાને દીક્ષા આપીને સાધ્વીઓમાં પ્રમુખ તરીકે સ્થાપ્યા હતાં, તેઓ પણ કેવલ્ય પામી મોક્ષ ગયાં છે.

ધાર્મિક વિધિસ્મરણમાં પણ સ્ત્રીને રચાન અપાયું છે—જેમ સીતાનું, દમયંતીનું કે દ્રૌપદીનું કે રાધાનું સ્મરણ આપણે કરીએ છીએ તેમ જ નહિ, પણ તેથીયે વધારે અધિકારપૂર્વક જૈનવિધિમાં સ્ત્રી મહાત્માનાં સ્મરણ મોજૂદ છે.

“ ભર હેમર જાનુ બપિ ” નામક સૂત્ર પ્રતિકમણ્ડલવિધિમાં બોલાય છે. એ સૂત્ર મહાત્મા સ્ત્રીપુરુષોનું સ્મરણસૂત્ર છે. તેમાં મોટામોટાં પવિત્ર સ્ત્રીપુરુષોનાં નામ છે. એકલા પુરુષોનું જ નહિ, પણ સ્ત્રીઓનું પણ એમાં સ્મરણ છે. અને એ સૂત્ર

પ્રાતઃસ્મરણીય સૂત્ર છે. તેમાં સોળ મતીઓ ઉપરાંત બીજી સ્ત્રીઓના પણ નામ છે. ભગવાન સ્થૂલીભદ્રની પ્રાતઃ અહેતોને * અને એવી બીજી સ્ત્રીઓને એમાં પ્રાતઃવનન કરેલ છે.

આ સૂત્ર રોજ દરેક પ્રતિક્રમણ કરનાર શ્રદ્ધાળુ જૈન યોગી મન્ય છે.

કળવણી પરત્વે પણ સ્ત્રીને કળવણી આપવાના ઉદ્દેશ્ય સ્થળસ્થળે નજરે પડે છે. બ્રાહ્મી અને મુઢરીને સંસારીપણે પણ લિપિ અક્ષરજ્ઞાન અને કળવણી આપવાનો શાસ્ત્રોદ્દેશ છે. એનાં બીજાં પણ અનેક ઉદાહરણો છે.

જન્મની બાબતમાં જૈનશાસનમાં લગ્ન તેમજ પુનર્લગ્ન અને તે એક જ ગણ્યાં છે એમ સ્પષ્ટ વાડીલાલ શાહ કહે છે, તે પણ ચોક્કસ છે. જૈનશાસન પુનર્લગ્નને નિંદ્ય ગણતું નથી. જે બાબતમાં કશો પણ વિધિનિષેધ નથી.

ધાર્મિક ક્રિયામાં ખુદ પ્રભુપૂજા, જેમ પુરુષ કરી શકે તેમ જ તે જ વિધિથી, તેટલા જ અધિકારથી સ્ત્રી પણ પ્રભુપૂજા કરી શકે છે અને જિનભગવાનને ચરણે પડી શકે છે.

પૂર્ણ, પ્રતિક્રમણ (પ્રાયશ્ચિત્ત) વગેરે મર્મ વિધિમાં જેટલું પુરુષને સ્થાન છે તેટલું જ સ્ત્રીને પણ છે. સદવા કે વિધવા દરકારને એ અધિકાર છે. શિક્ષાને પણ સ્ત્રીને પુરુષ જેટલો જ અધિકાર છે. સ્ત્રીને વ્યાખ્યાન કે ઉપદેશ આપવાનો અધિકાર મૂર્તિપૂજક જૈનો સ્વીકારતા નથી, પણ કાળક્રમે એમાં પણ પકડો ચલાવ્યો છે અને કોઈ કોઈ વિદુષી માધ્વીઓ વ્યાખ્યાન આપે છે. સ્થાનકવાસી સમ્રાટ, સાધ્વીઓનો વ્યાખ્યાન આપવાનો અધિકાર સ્વીકારે છે અને સાધ્વીઓ વ્યાખ્યાન ઉપદેશ આપે છે.

આમ, સ્ત્રીને સૂત્રગત, શાસ્ત્રસમત અને લોકમતાશ્રિત અધિકાર જૈનશાસને આપ્યા છે. પણ તેનો સાચો ઉપયોગ કે ઉપભોગ થતો નથી. કારણકે સ્ત્રીઓ હજી અજ્ઞાનાવસ્થામાં છે, અને તેમના મન શાસ્ત્રના શિદ્ધાંતો કરતાં રૂઢિને અને રિવાજને વધારે વરા છે.

વળી આપણા આચારવિચારમાં આજ કેટલાંય રૂપાંતરો યથા ગયાં છે. એકબીજા સમ્રાટના સ્વન્યોન્ય અસર પણ સારી રીતે યથા છે. તેથી આજ શુદ્ધ તાત્ત્વિક અવહારે માન્યતાઓને માથે પણ રૂપાંતરના, એવી અસરના, રૂઢિના અને એવા અનેક ધર ચૂકી ગયા છે. એમાંથી જૈનશાસન વિમુક્ત નથી જ.

આ જ કારણને લીધે જેમ અસ્પૃશ્યતા જૈનત્વમાં ન હોવા છતાં તેમાં ઘૂસી ગઈ છે તેમ સ્ત્રીત્વની અમુક ભાવના પણ ઘૂસી ગઈ છે. તેમ જ સૈદ્ધાંતિક તત્ત્વમાં સાવ દેખાંપ એવી વાત હોવા છતાં અને અમુક અંશે એવી અવહારમાં ગતાનુગતિકતાથી કેટલીક જનગણણી થતી હોવા છતાં આજ જૈનશાસનના અવહારમાં સ્ત્રીત્વની દૃષ્ટિએ શુષ્ક રહ્યો નથી.

* સ્થૂલીભદ્રની અહેત મોટી નહિ જ. તેને એક નહિ પણ અનેક અહેતો હતી. સાત્રેએ લીધા લીધાં હતી.

પકવનાર ખેડૂતોની આવકમાં એ પ્રમાણે ઘટાડો થયો હતો. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે 'The price fall of agricultural commodities in the average in India during the years of depression was 55%' એટલે કે ખેડૂતોની આવકમાં પણ સરેરાશ ૫૫ ટકાનો ઘટાડો થયો ગણાય. એ દિશાએ એમની ખરીદશક્તિ ૫૫ ટકા ઘટી. એ જ મુદ્દા ઉપર એમની કર ભરવાની શક્તિ પણ (Taxable capacity) ૫૫ ટકા ઘટી.

હવે એ જ ખેડૂતોનું દેવું, નોંધ એ. મેન્ડલ એકિંગ ઇન્કવાયરી કમિટીએ ખેડૂતોના દેવાનો પ્રાંતવાર નીચેના અંકમંદ્રો મૂક્યો છે:

આસામ	:	૨૨	કરોડ રૂપિયા
બંગાળ	:	૧૦૦	"
બિહાર-ઓરિસ્સા	:	૧૫૫	"
મુગર્ધ	:	૮૧	"
અર્મા	:	૫૦-૬૦	"
સેન્ટ્રલ પ્રદેશો	:	૧૮	"
સી. પી.	:	૩૬	"
મદ્રાસ	:	૧૫૦	"
પંજાબ	:	૧૩૫	"
સુ પી	:	૧૨૪	"

આ આંકડા ૧૯૨૯ની સાલના છે. હવે ૧૯૨૯ અને ૧૯૩૩ની સાલ દરમિયાન ખેડૂતોની આવક અડધી થઈ ગઈ હતી એટલે દેવાનો ભાર બમણો થઈ ગયો. જેટલો માલ વ્યાપીને ફિદી ખેડૂત ૧૯૨૯માં સો રૂપિયાનું દેવું ભરી શકતો તે દેવું ૧૯૩૩માં ભરવા માટે એને બમણો માલ વ્યાપવો પડ્યો. એ જ દિશાએ જમીનમહેસૂલ અને મીકાનો કર જેવા સીધા અને આયાતી જકાત જેવા આડકતરા માલ ઉપરની જકાતનો ભાર પણ એને માથે બમણો થઈ ગયો. આમજનનનાના દિવસ માટેની કોઈ પણ સરકારે ખેડૂતોની આવી કપરી કસોટી વખતે જમીનમહેસૂલ અડધું કરી નાખ્યું હોત. મીકાનો દર નાખ્યું નહિ તો અડધો કરી નાખ્યો હોત. દરો એછા ન કર્યા હોત તો વધાર્યા તો ન જ હોત. આયાતી માલની જકાત અડધી કરી નાખી હોત, જેથી પ્રગ્ન પેતાને જરૂરની વસ્તુ સોંપી ખરીદી શકી હોત. પ્રગ્નની કર ભરવાની શક્તિ અર્ધી થઈ જતાં સરકારે મહેસૂલ ઓછું કરી નાખ્યું હોત. પણ એને બદલે આપણે શું નોંધ્યું છીએ ?

ફિદી સરકારનું ફવન્યુ: લાખ રૂપિયામાં

	૧૯૩૦-૩૧	૧૯૩૧-૩૨	૧૯૩૨-૩૩	૧૯૩૩-૩૪	૧૯૩૪-૩૫
કસ્ટમ્સ	૪,૬૮૧	૪,૬૪૪	૫,૨૨૯	૪,૬૮૭	૪,૪૬૨
ઇન્કમટેક્સ	૧,૬૦૦	૧,૭૪૫	૧,૭૭૦	૧,૭૧૩	૧,૭૨૫
મીકાવેરો	૬૮૩	૫૫૮	૧,૦૩૮	૮૫૫	૮૭૩
અરીણ	૨૫૩	૨૦૭	૯૫	૧૫૯	૯૫
પરચૂરણ	૨૦૩	૨૦૯	૧૯૧	૧૮૬	૧૮૨
	<u>૭૪૨૦</u>	<u>૭૩૬૩</u>	<u>૮૩૨૩</u>	<u>૭૬૦૦</u>	<u>૭૩૩૭</u>

જે પ્રમાણે ખેડૂતોની આવક (gross income) અડધી થઈ ગઈ તે જ પ્રમાણે વ્યાપારીવર્ગની કમાણી (profit) પણ અડધી થઈ ગઈ હતી. ગયા વર્ષની એમની 'બજેટ રીપોર્ટ' દરમ્યાન હિંદી સરકારના અર્થસચિવે જણાવ્યું હતું કે હિંદમાં કપનીઓ અને રજિસ્ટર્ડ પેટીઓને ૧૯૩૦ની સાલ પહેલાંનાં આઠ વર્ષોનો સરેરાશ ૧૩ કરોડનો નફો થતો તે ૧૯૩૨-૩૩ના વર્ષમાં ૨૯ કરોડ થઈ ગયો હતો.

આ પ્રમાણે ન્યારે આખી પ્રજાની સરેરાશ આવક અડધી થઈ ગઈ હતી તે વખતે હિંદી સરકારના કસ્ટમ્સ, આવકવેરા, અને મીઠાવેરામાં અને પ્રાંતીય મરકાશોના જમીન-મહેસૂલમાં કઈ ખાસ ઘટાડો નથી થયો, એ ઉપરના કાઠા ઉપરથી સાતમ પડશે.

આમ ન્યારે હિંદી આગળના આર્થિક વિનાશના ખાડામાં ધકેલાઈ ગઈ હતી તે વખતે એણે સરકારનો ધારો શી રીતે ભર્યો? એનો જવાબ હિંદમાંથી એ વગરો દરમ્યાન થયેલ સોનાની નિકાસનો જથ્થો આપે છે. છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં હિંદી મરીબ પ્રજાનો પોતાના દરદારોના લેખોને કર ભર્યા છે આજ સુધીમાં હિંદી પ્રજાએ ૨૭૦ કરોડનું સોનું (distress gold) નિકાસ કરીને કરનું ભારણ વહન કર્યું છે.

અને આ રીતે હિંદી સરકારે પોતાના બજેટનો વધારો બતાવ્યો છે તે આંદ સાચવી છે. લશ્કરી ખર્ચ અને મોટા પગારો ને હોમ આર્લિસમાં ખામ ઘટાડો નથી કર્યો, કારણકે હિંદની બધી જગ્યાએ heaven born જગાઓ મળ્યાઈ છે. બીજી બાજુ જાહેર સુખાકારીના ને જગવણીના સાધનોનો ખર્ચ સારી પેઠે ઘટાડ્યો છે ન્યારે અમેરિકામાં ફ્રેન્કલિન રોઝવેલ્ટના આગ્રા પછી ૧૯૩૩ના વર્ષમાં પબ્લિક વર્કમાં ખાતે લાગેલી સરકારે ૩,૬૧૦ દસ લાખ ડોલરની ગાનવર રકમ કાઢી હતી, ૨,૦૦૦ લાખ ડોલર દેવામાં હોબ્સ બેંક ખેડૂતોની તથાઈ ગયેલી જમીનો છોડાવવા નહિ જેવા બાજુ ખેડૂતોને લેનમાં આપ્યા હતા, ૫૦૦ લાખ ડોલર ખેતીવાડીને પાણી પાતાનાં સાધનો મમારવા માટે જુદા કાઢવામાં આપ્યા હતા.

અને આ બધી રકમ અમેરિકન સરકારે મોટા મૂદીદારોના ઉપર આવકવેરા વધારીને અને ઉછીની લઈને મેળવી હતી ઉપરાંત મોટા પમારની જગાઓમાં કાપ મૂકીને ખર્ચ ઘટાડીને પણ એ ખાતે રકમ ખચકાયા આવી હતી.

હિંદી સરકારે આમાંનું કઈ જ નથી કર્યું ખેડૂતોનું દેવું ઓછું કરવા, ખેતીના ઉત્પન્નની કિંમત વધારીને એમની આવક વધાવવા કે એમને માટે જગવણી અને જાહેર સુખાકારીનાં સાધનો વધારવા માટે પણ કઈ નથી કર્યું એમ કહેવાય આમલગ દારીના વેચે છે ને જેમતેમ કરીને બજેટ મેળવે છે. ત્યારે અર્થસચિવ કહે છે કે હવે તો આર્થિક 'રીકવરી' (સુવાણ)નો મમય આવ્યો છે. કારણકે સરકારની આવક વધતી જાય છે ને? 'India had a marvellous power of recuperation from economic troubles' એમ કહીને સર જેમ્સે પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કર્યો, કારણ આ વરસે પણ બજેટમાં વધારો હતો, અને જે સરકારના બજેટમાં વધારો નોકલે એ કેટલી સધ્ધર ગણાય? પછી આમજગ મમે તે સ્થિતિમાં જીવતી હોય કે મરવા વાંક જીવતી હોય એની હિંદના વાલેશીઓને શી મિતા?

જ્ઞાસીથીયે હીણી હાર !

અનુ૦ : અમૃતલાલ નાથાલાલ મોદી

પશ્ચિમનું કંઈ બધું જ ખરાબ નથી પૂર્વ પોતાની આધ્યાત્મિકતા માટે ભલેને ગમે તેટલું મગફળ થયા કરે, પણ પશ્ચિમમાં વાસ્તવિક દૈવત તો છે જ. જો એવું કશું જ ન હોય તો એ આટલું શક્તિશાળી ન હોઈ શકે, દુનિયાને શાસન કરવાના કોડ ન સેવી શકે. સાહસ અને પ્રયત્નથી મનુષ્ય શું શું કરી શકે તેમ છે, એનો પદાર્થપાક પશ્ચિમે જગતની પ્રગતિને શીખવ્યો છે. મનુષ્યના અંત પ્રેરણાની ખોજ કરવાનું પૂર્વે બતાવ્યું તો બાહ્ય જગત પર પ્રભુત્વ મેળવવા માટે જ મનુષ્ય જન્મ્યો છે તેમજ પ્રકૃતિનાં બળોને મનુષ્યની સેવાઅર્થે નિયંત્રિત કરવાની કોઈ નિશ્ચિત મર્યાદા પણ ન આંકી શકાય, એ વાત પશ્ચિમે બતાવી છે. પરિણામે પ્રકૃતિનાં રહસ્યો વધારે ને વધારે પ્રકટ થતા જાય છે, અને પશ્ચિમવાસીઓ એટલા બધા શક્તિશાળી થતા જાય છે કે એમનામાંના કેટલાક તો પરમેશ્વરને તેની ગાદી પરથી ધકેલી પાડીને પોતે જ એ ખ્યાલી પાડવાની મહેત્તો સેવે છે. કારણ કે મહા સજીવન કરવાના અજાતરાઓ કરવાનો વિચાર અતિસામાન્ય થઈ પડ્યો છે, અને જો એ શક્ય બને તો પરમેશ્વરની સત્તા સ્વીકારનારા મનુષ્યનો છેલ્લો આકોડો તૂટી જશે અને પછી માણસ પરમેશ્વર વિના તદ્દન ચલાવી શકે એવો બનશે.

આથી એમ કહેવાનો ભાવ નથી કે પશ્ચિમમાં મુદ્દેય આધ્યાત્મિકતા નથી, જ. આદર્શવાદ આધ્યાત્મિકતાનું પારણું છે. અને એ આદર્શવાદનું પ્રમાણ પશ્ચિમમાં ઘણું વધારે છે. નિઃસ્વાર્થતા અને અંગત હિતને ફગાવી દેવાની શક્તિ ત્યાંના ધણા લોકોમાં સારા પ્રમાણમાં દુગ્ગેયર થાય છે, જગતના લાભ અર્થે જ્ઞાનનો કોઈ પણ પ્રદેશ ખેડવા માટે તેઓ ગમે તેટલાં કષ્ટો ઉઠાવવા ભોગ આપવા મદા તત્પર હોય છે. મહાસાગરનાં લોહણો ખેડતાં ખેડતાં તેમજ હવાઈ પ્રદેશમાં મનુષ્યસત્તાનો જમાવ કરતાં કરતાં કેટલાંય બસિદાનો અપાવાં છે. અને હજુ અપાઈ રહ્યાં છે. આટલી મહેત્તાર્થી તેઓ જીવનસમર્પણ કરી શકે છે તેનું કારણ તો સમજવું ભેઈ એ ને? મનસ્વી સૃષ્ટિના સાક્ષાત્કારની ઝંખના જ તેમનું જીવન ટકાવી રાખે છે. કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં પરાજય સ્વીકારવાનું તો તે જાણતા જ નથી. કોઈ પ્રકારની આસક્તિ એમના સાહસ કે ઉત્સાહને પરિમિત કરી શકતી નથી. યૂગીની વાત તો એ છે, કે જો પૂર્વમાં હરહમેશ ઈશ્વર, જીવ, આત્મા વિષે વાતો, તો થયા કરે છે, ત્યાં લોકો કંત્રસના ધનની પેઠે જીવનને વગગી રહે છે; જ્યારે પશ્ચિમમાં આ જગત અને આ નિહંગી પછી કશું છે જ નહિ એમ હરેએક કહેવા છતાં પણ દેહાસક્તિને અંગે ઉપરિચિત થતી તમામ શૃંખલાઓ તેઓ છેદી નાખે છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે પોતાના વિજયવંતા ગૌરવના મદમાં લોહીતરસ્યા રાત્રી પશુઓની માફક પશ્ચિમ વધારે ને વધારે માટે ધમ-પછાડા કરે છે, અને સ્વનાં સેવતા પૂર્વની આંખો પશ્ચિમની, એ નિદ્રિથી અંગત ઝગમગ છે.

કાર્મના વિજયની પ્રશસા કરવી એટલે એ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખવી, અને એવી ઇચ્છા રાખવી એ તે પ્રાપ્ત કરવાની પદ્ધતિનું અનુકરણ કરવાનું માત્ર એક પગથિયું જ છે. એટલે પૂર્વમાં પશ્ચિમનું અનુકરણ કરવાની વૃત્તિ વધતી જતી જોઈએ છીએ. પૂર્વના ધણા-ખરા દેશો પર પશ્ચિમની અમર થઈ છે, અને એ એટલી હદ સુધી ગઈ છે કે ધણીને તો બિલકુલ ભાન જ નથી કે પોતાની પાસે સ્થાયી કિંમતવાળી કશી ચાપણુ જ છે કે કંમ, અને નવા સિક્કા મેળવવાના થેલા લોભમાં પોતાનાં અણુમૂલ્ય રતો પણુ તેઓ દેરી દે છે.

પણુ અનુકરણ એટલે જ મોત પોતાની જાતને એવકા નીવડતાર મનુષ્ય જેમ કરું જ પાંખી શકતો નથી, તેમ જે પ્રજા પોતાને વફાદાર નથી રહેતી તે વિદેશી સરકારિતાના સાણુમાંમાં જલદી સપડાઈ જાય છે અને જોતજોતમાં તેની છાયા તમે આવી જાય છે જે પ્રજા આત્મવિશ્વાસ ગુમાવીને પરપ્રજાના વિજયની અવિચારી ઈર્ષ્યા કરે છે તે પ્રજા ટુંકા સમયમાં જ પેલી પ્રજાને હાથે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતી મરી જાય છે. અત્યારે પૂર્વના ધણાખરા દેશોને માથે આ સંકટ ઝડપી રહ્યું છે ખીમજોની શક્તિની કદર કરવા જેટલું તેમજ જીવનમાં સફળ થયેલાઓનાં દષ્ટાંતોમાંથી લાભ ઉઠાવવા જેટલું મન જરૂર ઉદાર થવું ને હોવું જોઈએ, પણ એ જ પદ્ધતિનો આપણા જીવન માટે ઉપયોગ કરતી વખતે આપણે એને આપણી પોતાની કરી લેવી જોઈએ, નહિ કે અંધ અનુકરણ જ કરવું જોઈએ. જેટલું પગી જાય છે તેટલું જ શક્તિ ને સામર્થ્ય અર્પે છે. પણ જે આપણા સત્ય સાથે નથી લગી જતું, એ લાલ તો નથી જ કરતું, પણ બિચરો રોગ કરે છે. પૂર્વની પ્રજાઓ આટલું સાદુ મત્વ સૂલીને પશ્ચિમની વસ્તુઓ પાછળ થેલી જનીને દોડ્યા કરે છે.

અને આ દિશામાં આપણુ ભારત કંઈ અપવાદ ઓછુ જ છે ! શાસિત પ્રજા હોવાને કારણે શાસન કરતી સત્તાની સરકારિતાનો દુઃખદ ભોગ થઈ પડ્યાનો તેને માથે વધારે ભય રહેશે છે. ત્યારે ત્યારે કોઈ બળિયો નબળાના વધારે ગાઢા પરિચયમાં આવે છે ત્યારે સામાન્યતઃ નબળાનું વ્યક્તિત્વ વેદા બળિયાનામાં લુપ્ત થઈ જાય છે. ત્યારે એક પ્રજા ખીજ પ્રજાને જીતે છે ત્યારે જિતાયેલી પ્રજા જીતનારી પ્રજાના જેવી હરેક રીતે ધડાપ એવી મોઝેજા સેવતી હોય છે. વર્તમાન હિંદ આ દુઃખદ દરથનું સુદર દર્ષાત છે કેટલાક સર્પ માટે એવું કહેવાય છે કે તેઓ પોતાના શિકાર પર ત્રાટકે સાંધીને તેમને નિશ્ચેષ્ટ કર્યા પછી મારી નાંખે છે. શાસન કરતી પ્રજાની સરકૃતિ અને સરકારિતા શાસિત પ્રજાની સરકૃતિ ને સરકારિતાને બરાબર એ જ રીતે ઓઢિયા કરી જાય છે. આક્રમણ કરનારાઓ એકદમ નવી સરકૃતિ નથી સ્થાપતા. પહેલાં તો હરીને રહે છે, પછી પોતાપૂરતુ રાજ્યતંત્ર ઊભુ કરે છે, અને તેને નભાવવાપૂરતુ આર્થિક ઓછુ પણ તૈયાર કરે છે. પછીથી ધીમેધીમે તેમની સરકારિતાનાં કિરણો શાસિત પ્રજાને આંજવા માંડે છે, આ શાસિત પ્રજા તો આ શક્તિ-સંપન્ન પ્રજાના તેજમાં એવી તો અંજાઈ ગઈ હોય છે કે તેની આગે થવાની તેનામાં વૃત્તિ જ થતી નથી, અને તેથી શાસન કરતી પ્રજા તરફથી જે કંઈ રજૂ કરવામાં—આપવામાં આવે છે તે બહુ ઈશ્વરદાત બક્ષિસ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે; એટલું જ નહિ પણ હળાહળ ગેર-તેજ નંદનવનનું અમૃત માનીને ગળે ઉતારવામાં આવે છે. હિંદમાં આ પદ્ધતિનું આવર્તન થઈ રહ્યું છે. હિંદમાં બ્રિટિશ અમલની શરૂઆતના વર્ષોમાં બ્રિટિશ સરકારિતા પ્રત્યે શાસની દૃષ્ટિથી બેવાયેલું, અથવા તો તેનો પ્રયત્ન વિરોધ થયેલો, પણ ક્રમશઃ અંગ્રેજોનાં મૂળ હિંદની ધરતીમાં ઊંડાં જોતરતા ગયાં અને વિજેતાની ગાજી શક્તિની મહત્તા ધણા લેણી

વિજ્ઞાનમાં હતું, મેરેસન લોકો ગણિત, રસાયન, અને વૈદકશાસ્ત્ર હિંદુઓ પાસેથી લઈ ગયેલા. હિંદુઓએ જ ગણિત, તેના ગ્રંથ અને સ્થંભ પદ્ધતિ પહેલવહેલા મોઢી કાઢેલાં, અને તેઓ જ બીજાગણિતના પણ સાચા સર્જક ને શોધક હતા. ભૂમિતિ તે ત્રિકોણમિતિ હિંદુ ભેજમાંથી જ જન્મેલી. ભાગ્યગચ્છાઈ ન્યૂટનના પુરોગામી હતા; અને તેથી જ રીતે ગાણિતિક ચોદસાર્થવાળાં ખીન્ન શાસ્ત્રોમાં દિલે ધણુ મિલે કર્યું છે, વગેરે વગેરે. પણ આ બાબતો બાલુવાની વૃત્તિ પણ હમણાંથી જ વધતી જાય છે. પોતાના વડવાઓ ભૂતકાળમાં શું શું કરી ગયા છે એની બબર પણ લોકોને સંકોચો સુધી તો નહોતી. તેમજ ભૂતકાળમાં પ્રગ્ન્યે શું શું કર્યું હતું એ ગૌણ મુદ્દો છે, પણ ભૂતકાળનો જ્ઞાનપ્રવાહ વર્તમાન કાળમાં કેમ કરીને વહેવડાવવો એ જ મળ મુદ્દોનો પ્રશ્ન છે. પશ્ચિમનું વિજ્ઞાન અંગ્રેજી શિક્ષણદ્વારા અહીં આવ્યું એની ના નથી. પણ અંગ્રેજી શિક્ષણના ખીન્ન કેટલાય લાભ લક્ષમાં ગણીએ તોપણ એનાથી જે પારાવાર નુકસાન થયું છે અને થઈ રહ્યું છે તેના કળ્પ લાભ વધારે થયો છે કે કેમ એ શકાર્પદ છે. કારણ કે આત્માવિનાના બેળિયાને શબ્દગારવાથી શી લાભ ? હિંદુ આચારે થયું છે તો એવું જ ! પરદેશી શિક્ષણપદ્ધતિથી તેનો પ્રાણ યુગધાર્મ ગયો છે, પરદેશી મંસ્કાગિતાની ખાતર તેની પોતાની મંસ્કાગિતા ઉપેક્ષિત થઈ છે. એક રાષ્ટ્રમાં કહીએ તો એ પોતાનો પ્રાણ રુમવાળી બેમવાની રિચિતિમાં છે હવે અને મુકાબલે અંગ્રેજી શિક્ષણથી બાલ્ય દૃષ્ટિએ મોહક ને આકર્ષક લાગતા જે થોડાધણુ લાભ મળ્યા હોય તેની શી વિમાન ?

।

જે કોઈ દેશમાં નવીન સંસ્કારિતા દાખલ કરવી હોય ત્યાં સૌથી પહેલાં તેને અનુરૂપ નવીન ભાષા દાખલ કરવી જોઈએ. નવીન સંસ્કૃતિના આક્રમણનો માગે શ્રીમંત્રવાની જેદેશના દ્વારમાં તાકાત ન રહી હોય તે દેશમાં પરદેશી ભાષા ચમરાજના પ્રથમ દૂતની ફરજ બજાવે છે—કારણ કે એ ભાષાદ્વારા નવીન વિચારો અને વિચારબળો, આશાઓ, ઉમેદો ને મદત્વાકાંક્ષાઓ પ્રગ્નમાનમમાં પગપેમારો કરવા માટે છે. અને એમ થવાથી ધીરધીરે લોકો સ્વચ્છુદિથી વિચાર કરવાનું પણ બલી જાય છે, અને માત્ર સાંભળેલું જ પરી જનનારું સામોદેહન બની જાય છે. વર્તમાન હિંદની આ ગિચિતિ થઈ છે. કેટલાય પ્રાંતોમાં પ્રાંતીય ભાષાની ઉપેક્ષા થઈ રહી છે અને તેનું ગ્વાન અંગ્રેજીને મળ્યું છે, ખૂણખોંચરાના પણ અંગ્રેજી અથકારે અને તેમના સાહિત્ય વિષે લોકો વધારે માહિતી ધરાવતા હોય છે, જ્યારે પોતાના નાસાયક અને બેવકા વારસોને માટે તેમના વડવાઓ માતૃભાષામાં કેટલા ને કેવા ઉમ્મદા વિચારોનો અમૂલ્ય ખજાનો મૂકી ગયા છે એ વિષે લોકોને એાછી માહિતી હોય છે. માતૃભાષા કરતાં લોકો અંગ્રેજીમાં વધારે લખે છે, વધારે વાતો કરે છે અને વધારે વિચાર કરે છે. અંગ્રેજી ભણેલા હિંદીઓમાંના બહુ થોડા માણસો પોતાની માતૃભાષામાં લખાતા સાહિત્યના અભ્યાસી હોય છે, અથવા તો તેનો ગાદ પરિચય રાખતા હોય છે. અને પોતાની માતૃભાષામાં લખી શકે એવા તો વળી એવીએ બહુ ઓછા નીલો. પરિણામે પોતાની સંસ્કારિતાથી વિમુખ બની જવાને લીધે તળપદી આદર્શો, વિચારો ને મદત્વાકાંક્ષાઓને બદલે પશ્ચિમના આદર્શો, વિચારો ને મદત્વાકાંક્ષાઓનાં પ્રેરણાબળ તેઓ પી રહ્યા છે. અંગ્રેજી શિક્ષણનો ત્રીસેક વર્ષનો એકાદ ગાળો જ કોઈ પણ માણસને પોતાના કુકું, અમાજ, રાષ્ટ્ર અને પ્રગતી ભૂતકાલીન પરપરા ધર્મ અને મસ્કાગિતાના મજબૂતી તદ્દત વહોડી નાખવા માટે પૂરતો સમય છે, અને તેથી જ આપણા દેશના અધ્યાગના ઘણાખરા ભણેલાઓને ઓછુંવતું પરાપર્યાયી જનના જનના સંસ્કારોની સ્વચ્છુદિથી સંસ્કારોનાં વર્ગોથી પ્રેરણાક લોકોમાં પરિવર્તન થવા પામ્યું

છે, પણ મોટેભાગે એ ઉપરજરૂર જ છે. પોતાની જ વસ્તુઓ માટેનો વાસ્તવિક, હાર્દિક અને ગાઢ પ્રેમ તો બહુ જ થોડામાં છે. પણ લોકો નેરશોરથી કહેશે કે હિંદ એક મહાન અધ્યાત્મવાદી પ્રેમ છે. પણ કદાચ ભાષ્ય જ તેમણે વિચાર્યું પણ હોય કે, સાચી આધ્યાત્મિકતા એ શી ચીજ છે, અથવા તો જે સંસ્કૃત ભાષાદ્વારા ભારતનાં રાષ્ટ્રોમાં ચલુપ્રવેશ થઈ શકે તેમ છે તેનું એકાદ પુસ્તક પણ વાંચવા જેટલી તકલીફ લીધી હોય ! એનું બોધનારા મણાય મળશે કે ભારતનો જૂતકાળ અતિ વચરની ને ઉત્તરવળ હતો, પણ એવી ઘોષણા ને ગેરજાના કરવા છતાં પણ ન્યાં એ જૂતકાળમાંથી એમને કરી જ પ્રેરણા મળતી નથી ત્યાં એ આદર્શ જૂતકાળને અનુરૂપ વર્તમાન જિલુ કરવાની ઉત્કટ મહેન્ટ રાખવાની તો વાત જ ક્યાં કરવાની ? એમનો રમ એક પુરાતત્ત્વના સંશોધક જેવો છે. આમાં પણ લોકો ઉચિત્ત માહિતીથી સતોય માની લે છે. ભારતનો જૂતકાળ પશ્ચિમના લોકોએ વખાણવા માંડ્યો છે, માટે તેઓ પણ વખાણે છે ન્યારે બીજી પ્રજાઓ જાની પણ નેહોતી, અથવા તો અજ્ઞાનાધિકારમાં ફાક્ષ મારતી હતી ત્યારે ભારતે શું શું કર્યું હતું એ જાણવાની તકલીફ લેવા કેટલા તૈયાર છે ? ભાગ્યના જૂતકાલીન પ્રતિદાસ, ધર્મ અને સંસ્કારિતા મમજવા માટે દર દર નિયામ કરના વિદ્યમાન અને અર્ચસ્થ પ્રાચ્યપ્રેમી વિદ્વાનોએ જે જહેમત ઉઠાવી છે તેવી જહેમત આપણુમાના કેટલાયે ઉદારી છે ! વર્તમાન શિક્ષણથી રગાયેલા આપણા લોકોના વ્યક્તિત્વનાં મળ તેમની પોતાની સંસ્કારિતામાં નથી નજાયાં તેમજ બીજી કોઈ સંસ્કારિતામાં પણ પોતાનાં મૂળ નાખી રાક્યા નથી, તેઓ ત્રિશુકવત્ હવામાં ઝોલાં ખાયા કરે છે. અને છતાં અંગ્રેજી શિક્ષણ માટે આપણને ધણો જ વ્યામોહ છે, અને જરાતરા બે અક્ષર અંગ્રેજી બોક્ષતા આવડતા વત જ એ જાણક બગડી ગય છે.

ભાગ્યના નિરક્ષરતાનો વિષય બહુ મવાય છે, પણ કેળવણી અને નિરક્ષરતા વચ્ચેનો ભેદ સમજવો જરૂરી છે. અભણ ગામડામાં યમના દિંદીઓમાં એવાં ધણાંય માણસો મળી આવશે કે જેમનામાં આપણા કહેરાતા શિક્ષિત મંકારી લોકોના કરતાં શિક્ષણજન્ય મંકારો વધારે મારા પ્રમાણમાં નજરે પડશે. વર્તમાન શિક્ષણપ્રણાલિથી રગાયેલામાં વધારે જરૂરિયાતો ઊભી કરતાં અને મહા અનુષ્ઠ રહેલી અમતુષ્ટ રૂતિ ગમત કરી છે. અને એ રૂતિ તમ કરવા ખાતર દ્વિપોષાજનની એક પણ અધારી ખીણ ખેડતાં કે પગેલ યુક્તિ-પ્રયુક્તિ અજમાવતા જેમને હોય તમપર પણ આચેક આવતો નથી એવા ભણેલાઓના કરતા પેલા અભણ લોકો પરમેશ્વરથી વધારે બીને ચાલનારા, વધારે પ્રામાણિક, મન્યપ્રિય, દયાળુ ને પરાપકારી રૂતિયાળા હોય છે. વર્તમાન શિક્ષણથી રગાયેલાઓમાં યુનાનું પ્રમાણ વધતું ગય છે એ હરેક ઠેકાણે જણાવા કરે છે. વર્તમાન ભારતમાં પણ એમ જ થઈ રહ્યું છે. એક ગામડામાં એક વકીલ પેકો એટલે મમજ જ લેવાનું કે ત્યાંના ગામડિયાઓમાં પરંપર દાવાદૂરી ને ખોડી મહોસાદોના ફિરસાઓ વંધ્યા જ છે. કોઈ બોળા પ્રામાણિક ખેડૂતનો છોકરો પણ જે થોડાં વરમ કોઈ નિયામમાં ભણ્યો, તો આખા ગામની શાંતિનો જરૂર લંગ કરવાનો. કારણ કે કોઈ એક પક્ષના બોળપણનો લાજ લઈને તે પક્ષનો એ વકીલ બનશે ને 'પોતાની હોશિયારી બનાવશે ને અંદરઅંદર ઝગડાગાજી વધારશે. આ ઉપરથી જ આખા માણસોને માટે કહેવત પડેલી કે 'ભણ્યો કણખી દટખ બોલે !' ગામડાંના ચિકિત્સક અન્યાસીને આંધો અનુભવ પણ જરૂર થાય છે.

હર્ષદે સ્પેન્સરનું તો એ મનગ્ય હતું કે શિક્ષણદ્વારા નીતિનું ધોરણ ઉચ્ચ થવાને બદલે ઊંચડું વધારે નીચું પડ્યું છે. વાસ્તવિક અનુભવ પણ એનું મમર્થન કરે છે. પહેલાના

વખતમાં, હિંદમાં આ સ્થિતિ નહોતી. તેનું કારણ એ છે કે વર્તમાન શિક્ષણ ભૌતિક વૈજ્ઞાન, વધારવા, તરફ લક્ષ રાખે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સ્વાર્થો વૃત્તિ પેદા કરવી અને, વૈજ્ઞાનિક મોજશોખ માટેની તૃષ્ણા ઉત્પન્ન કરવી એ વર્તમાન શિક્ષણનું ધ્યેય છે; ત્યારે, પ્રાચીન, કાળમાં નૈતિક અને ધાર્મિક વિકાસ સાધવાનું ધ્યેય હતું. શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં ભૌતિક હેતુને નૈતિક અને આધ્યાત્મિક હેતુઓ આગળ, ગૌણ સ્થાન અપાતું હતું. એમ કહેવાનો, આશય નથી કે તે વખતે ક્ષતિઓ નહોતી, અથવા તો બધા જ સંત હતાં. પણ મામાન્ય વક્ષણ જ એ પ્રકારનું હતું કે એ વખતના શિક્ષણથી લોકોમાં ગુના પ્રત્યે તિરસ્કારની લાવના આયોજાપ ગમતી અને સદ્ગુણ, સત્ય અને આવા બીજા નૈતિક ને ધાર્મિક ગુણો પ્રત્યે પ્રેમની લાવના ગમતી. જૂતકાળને આદર્શ સ્પીતરી મારવાનો આમાં હેતુ નથી પણ હકીકત તદ્દન સાચી છે એ વાત મેંચરચેનીસ અને બીજા પરદેશી મુસાફરોએ તે વખતની દેશની હાલતનું જે બયાન આપ્યું છે તેમાથી તરી આવે છે. એ પ્રાચીન શિક્ષણપદ્ધતિ ઝાઝીવતી જ્યાં સુધી ચાલી આવી ત્યાં સુધી કઈક અંશે પણ ઉપરુક્ત ધ્યેય સંચાળા કર્યું; પણ એની અવેજમાં જ્યાં વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ દાખલ થઈ એટલે આખી વસ્તુમાં પરિવર્તન થઈ ગયું અને તેથી, એકેએક વિવેકી વિચારકને દુઃખ થયું. અને અત્યારે આપણે, ક્યારનાય સાંભળ્યા કરીએ છીએ કે આ આત્મચાતક પ્રભુશિનો દબે તો જસદી અંત આવે તો સારું.

અત્યારની કેળવણીએ તો લોકોનાં મોજશોખ ને એશઆગમ માટેની તૃષ્ણા જગાડી છે, મજબૂરપરંત ખર્ચ કરીને રહેતાં શીખવ્યું છે, પરદેશી વસ્તુઓનો શોખ કેળવ્યો છે, અને પરિણામ એ આવ્યું છે કે અતિથય દારિદ્રના ભરડામાં લિસાના ભાગત ઉપર પરદેશી વેપાર ચડી વાગ્યો છે. જેમજેમ શિક્ષણપ્રચાર વધતો ગય છે તેમતેમ લોકો દેશની મૂળ-ભૂત બાબતોથી તેમજ જીવનની સાદાર્થથી દૂરદૂર ખસતા ગય છે અને દેશની આર્થિક ધોર જોડી ને જોડી ખોદાતી ચાલે છે. લોકોની વૃત્તિ કેટલી જધી વિપયગામી થતી ગય છે, તે સમજવા, માટે સર જોને વુડરોડે આપેલું એક દષ્ટાંત આખો ઉપાડો નાખે તેવું છે. તેમના એક અંગ્રેજ થયેલા હિંદી રતેહીએ અમેરિકાથી આવેલા 'મમરા ચાખવા' તેમને આમંત્રણ આપ્યું, પણ તરત જ ખબર પડી ગઈ કે એ તો આપણા રાજના દેશી નિરસ્કારપાત્ર મમરા જ હતા, અને છતાંય એટલા મારા કે એવી જાતી જાતના પણ નહોતા, પણ એ અમેરિકાથી આવ્યા હતા! અને પછી મજેદ જણાવે છે કે આવા 'મમરાના દાખલાઓ' ધર્મ, માહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, કળા, વિજ્ઞાન, સરસા અને રીતભાત બધામાં તજરે પડે છે.

૫

પરદેશી, મંસ્કારિતાનાં, આક્રમણની વધારેમા વધારે લગાવડ અગર ધર્મ ઉપર થઈ છે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું, પહેલવહેલું મેજુ દેશ પર અચડતા વેંત જ દેશ પર ભંડર પ્રત્યાધાની અસર થઈ પોતાના બાપીકા ધર્મમાંથી જાગી ઈશ્ટવું એ સંસ્કારિતાની પગકાંડા મતાવા, લાગી અને જીવાનિયાઓને પકડવા પાથરેલી પરધર્મરૂપી, જાદુઈ, ગળામાં કેટલાંય, માજાં, સપડાયાં, ખિસ્તી ધર્મોપદેશકોનો એ વચંત-કાળ દતો, શિક્ષિત લોકો ખિસ્તીધર્મની એટલી બધી છાયા તજે આવી ગયેલા કે તેમનામાં જેમણે, ખિસ્તી, ધર્મનો અંગીકાર ન કર્યો એવા, કેટલાકે ખિસ્તીધર્મની આજ્ઞાતિ જોવા હિંદુધર્મનો જ એક એક ફણગો-એક તજે મોજાના પડનો એક ગિરનીએ ઝડપે દગવચ્ચ મેંત વિષે કહ્યું છે કે જો એ થોડું વધારે

જીવ્યા હોય તો માએમાય ખિન્તી થઈ જવાનો તેમને માટે વધારે સખય હતો. તે વખતે જેમણે ખિન્તીધર્મનો અંગીકાર કર્યો, અથવા તો જેમના ઉપર તેની અમર થઈ તેવામાના કેટલાકે આદર્શ જીવન ગણેલું અથવા તો તેમ કહ્યા શુદ્ધ ભાવે પ્રવૃત્તિ કરેલો પણ હવે તો ખ્રિસ્તીધર્મ માટે પણ પ્રત્યાધાન થઈ ચૂક્યો છે, અને પશ્ચિમમાં આપણા ધણાખરા શિક્ષિત લોકો જીવનમાથી ધર્મને મનુષ્યો દેશવટો આપવાની તૈયારી કરી ગયા છે. જગતમાં એ જ 'ધર્મ ન લેઈએ' નો જે પરત વાઈ ગયો છે તેની અમર ધણાને થઈ છે અને એ લોકો એમ માને છે કે દેશના અથવા પતનનું કારણ જ ધર્મ છે અને ગાંધીના વિકાસમાં મોટી આગળીવી પણ ધર્મ જ છે તેઓ હવે કે કે ધર્મ દેશમાં નિગરાનું વાતાવરણ પેદા કર્યું છે અને લોકોને પ્રભાવમાંથી ગનાવનાને બદલે પ્રાગ્બધાદી મતારી મુક્યા છે જે ધર્મ નિર્બંધિત માનવને પાલનની એકતાની ચોખ્ખા કરે છે, જે ધર્મ કર્મનો મિદ્ધાત એટલે કે વર્તમાન મનુષ્ય તેના જૂતમાનોન મોંઘું જ મીઠું પશ્ચિમમાં છે અને તેથી તેના આધારે પણ તેને મળેલી સ્વમાન તકતો જેવાં તે ઉપયોગ કરે તેના ઉપર જ મધુર્ય રીતે અવનમે છે—એ મિદ્ધાત મોઢી કાઢ્યો છે તે ધર્મને નિગરાવાદી પ્રાગ્બધાદી રંગેર વગેરે કદીને વગોરવાં એ બરાબર છે કે જે એટલે કે આ પ્રકારનું વધણ મધુર્ય અજાનતું જ પશ્ચિમમાં છે એ એક વાત અને બીજી વાત એ કે આપણે ખીન્તી આપે એતા શીખ્યા છીએ માએ ધર્મ શું છે એ તપાસ કરવાની શક્તિ પણ લોકોમાં નથી જ્યાં જગતના બધાં છે કે તરત જ એમ માની બેસે છે કે ધર્મની બાબતમાં પડ્યા જેવું જ કરી ન મળે અને ધરમાં જે કર્મ ધર્મ જેવું દેખાય છે એ તો મધુ વહેમ ને શિક્ષણના અભાવનું જ કળ છે પાંજાના વખતમાં તો બાળકો જન્મથી જ ધાર્મિક વાતાવરણમાં જન્મતા, કારણ કે પોતાની માતા તેમજ કુટુંબની વડીલ ત્રીજાને અસાધ્ય ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરતી બેસતું મળતું, પણ પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિથી ગનાયેના શ્રીશિક્ષણના પ્રચારથી એ નિના પડે હવે આગે છે, પહેલાના લોકોને પૂજનઅર્ચન આગિમાંથી પ્રેરના મળતી તેને ગદ્ગદ હવે નનનક્યાઓ અને પશ્ચિમની નવલોના અતિ હવે અનુકરણમાં હવે માતિયમાંથી પ્રેરના મેળવના નિષ્ક્રમ કાકા માગ છે દિલ્હીધર્મિયોથી ચોપા જતુઓ કેવારામાં ખ્રિસ્તીધર્મપ્રચારક સંસ્થાઓ અતિશય મદ્ય નીવડી છે કાળજી કે એ હારા આપણા યુવાનોના મનમાં મન પોતાના ધર્મ પ્રત્યે જગ પણ ભાવ ન મતાવે એવા પ્રયત્નો પ્રવૃત્તિવિચારપૂર્વક કરામાં આવે છે, અને પશ્ચિમમાં આ જુલાનિયાઓ 'ઈશ્વર ન લેઈએ', 'ધર્મ ન લેઈએ' એવી બાવનાઓ અને વિવચિત્ત મોહમોહ અને ઈન્ડિયન સુખોપબોધની લાગમાં એવતા થાય તો તેમાં કશી જ નસા નથી ધર્મ એ આજમાં કમીની માફક ખૂંચે છે તેનું ખાસ કારણ તો એ છે કે ધર્મ એટલે મુલમી જીવન અને એ જીવનના સાત ધના વિચાર માથે જરાય અનુપ થતું નથી અસાધ્ય સાતત્ય મોટાઓની માથે થઈ જવામાં, પુણ્યની પગ-ગમાંથી માન પડેલી જવામાં અને એકએક જાનમાં નિગરા સર્વનમાં પશ્ચિમમાં થાય છે. સ્વાતંત્ર્ય ને મુલમી જીવન એ એતા મેળ ખાય ત્યારે ખરેખર.

ઉપર જણાવી તેરી સ્વતંત્રતાની દુનિયા અમર કીટુણિય અને સામાજિક જીવનમાં તેરી આવે છે અખિનતા નામે લોકો કોઈપણ જીવનનો અંકુશ રીતમારના ઈન્જના નથી પશ્ચિમમાં આદર્શ રીતોના પ્રદારો મદન કરતી આસતી આપણી અવિચલ કુટુંબબાવના હવે હિલભિલ થયા માડી છે, એક કુટુંબમાં એ માણ્યો હવે બંગા રવી રાકે તેમ જ્યુ

નથી. વાતવાતમાં ટંકો થઈ જાય છે અને કુટુંબની શાંતિ તરત જ મુકાઈ જાય છે. અને એ જ ભાવના શિક્ષિત દંપતીઓમાં દગુઓચર થાય છે તેઓ એક મામાન્ય ધ્યેય—ધર્મ—નો સાક્ષાત્કાર કરનાર સદ્ભાગી ન રહેતાં, પશ્ચિમના ધોરણે પોતપોતાની ગીતે જ આગળ ધપવાને સદા આતુર રહે છે. પરિણામે પશ્ચિમના સામાજિક જીવનનાં પૈશાચિક દમ્બોની આવૃત્તિ આપણા દેશોમાં પણ કોઈકોઈવાર થાય છે એ હાપમાં પ્રકટ થતા કેટલાક છુટા-છેડાના કિસ્સાઓ ઉપરથી સમજાય છે અમારા કહેવાનો એ આશય નથી કે આપણા વિવાહિત જીવનમાં ન ઇચ્છવા જેવાં તરવો નથી કે જેના ઉપર પશ્ચિમના શિક્ષણની અસર ન થાય. પણ એક અનિષ્ટ દૂર કરવાનો અર્થ એવો તો ન જ હોય કે તેની બદલીમાં બીજું અનિષ્ટ ધુસાડી આપવું.

ફરજ અને ત્યાગના ભારતીય આદર્શને બદલે દક અને ભોગતૃપ્તિ માટે બિડાપોહ થઈ રહ્યો છે. ત્યાગનો વિચાર જ ઉપસામનો વિષય થઈ પડ્યો છે અને આધુનિક વિચાર પ્રમાણે તો ત્યાગની ભાવના વિકાસમાનની વિરોધી છે. પણ એમને ખબર નથી કે ભોગેચ્છા પરિતૃપ્ત કરવાની અચળ દોડાદોડી કરતાં ત્યાગની ભાવના દઢ કરવા માટે ચારિત્ર્યબળ અને મનોગળની ખૂબ જ વધારે જરૂર છે. અને ભોગેચ્છાની આકંઠ તૃપ્તિ ક્યારે થશે એની કશી જ મર્યાદા ન હોવાથી લોકો ઇદ્રિયજન્ય વિપ્રોપતોગ પાછળ મદા મમ્યા રહે છે; પરિણામે આ જીવનમાં તો તેમને જરાય આરામ મળતો નથી જ અને ભવિષ્યમાં પણ કશું સુખ કે શાંતિ મળવાની આશા પણ હોતી નથી દક માટે જો દરેક માણસ એટલો જ આગ્રહી બને તો સામાજિક શાંતિ વાતવાતમાં ક્ષુબ્ધ થયા સિવાય ન રહે એથી ઊંચકું, ક્રાંતનો વિચાર મનસ્વી તરંગો પર સારો અંકુશ રાખે છે અને સમાજમાં ગાંભીર્ય પણ વિશેષ રહે છે. યુદ્ધમાં જો દરેક પોતાપોતાની જગાએ દઢતાથી ઊભા રહીને પોતાની ફરજ અદા કરે તો વિજયનો સંભવ વધારે રહે છે; પણ સાથેના સૈનિકો કરતાં પોતાને વધારે અગવડો છે અને એ દૂર કરાવવા માટે દરેક જણ એકઠ્ઠરખો જ આગ્રહી બને તો લક્ષ્મર ઊન્નિભિન્ન થઈ જાય છે. તે જ પ્રમાણે દકના વિચારને વધારાપડતુ મહત્ત્વ આપવાથી સમાજમાં અંધાધૂંધી અને અચ્ચવસ્થા ઉપન્નિત થઈ છે. જુદીજુદી કોમોમાં અમંતોષ અને કડવાશની લાગણી દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે ઠેકાણેઠેકાણે ક્રાન્તિનું વાતાવરણ દેખાવા કરે છે. આ પણ જો આપણા પોતામાંથી જ અતિ મથનને પરિણામે ઉપન્નિત થયું હોત તો તો એને પણ વધાવી લેત. પણ આ તો થવા પામ્યું છે વાંઝિયા અનુકરણને લીધે

અનુકરણ એ જ જીવનનો નિયમ થઈ પડ્યું હોય એમ ઠેકઠેકાણે દેખાય છે. પોતાના દેશ અને પોતાની સરકારિતા પ્રત્યેના સાચા પ્રેમને બદલે પશ્ચિમના વિચારોથી દોરવાઈ જઈને જ થણે ઠેકાણે રાજકારણનો મામલો વિફરેલો છે એટલે પ્રજાનું અને સમસ્ત દેશનું સત્ત્વશાળી કલ્યાણ કરવાને બદલે લોકો સરકારની સામે મોરચા માડવાના ધણા રમિયા થયા હોય એમ લાગે છે. રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા મેવવી એ કોઈ રીતે ખોટું નથી, પણ જો લોકો દેશનું માન્યું દાર્ઢિ સમજશે જ નહિ તો પછી એ સ્વાતંત્ર્યને સાચી દિશામાં કેમ કરીને વાળી સકવાતા ? એટલે આપણા દેશનું ભાવિ પશ્ચિમના ધોરણ પર ધડવાનો ને દિંદને પશ્ચિમની પ્રજાનો એક બીજને નમૂનો બનાવવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. કોઈ અમને એમ પણ કહેશે કે રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ આપણા દેશને માચી નિજામાં મામાની નિમિત્તમાં આવીઈ એક જતો યચાર્ય રહ્યો છે કે પગ્દેશી સામન-

કર્તાની સંસ્કૃતિનો અંગીકાર કરવાથી કદાચ રાજકીય સ્વરાજ્ય (Home rule) પ્રાપ્ત પણ થાય; પણ એ વખતે રાજ્ય કરવાનું Home જ નહિ હોય; તે વખતે તો જેઓ પોતાનું રાજતંત્ર ચલાવતા હશે તેઓ વિચક્ત થયેલા સાસનકર્તાનું પ્રતિરૂપ જ હશે “પોતાનો આત્મા ગુમાવી એકલાઓ માટે રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય અર્થહીન છે.” અરે! કદાચ તે વખતે તો આવી દિશા કઈ તેનું વાસ્તવિક ભાન જ નહિ હોય! કારણ કે સાચો દેશ શું છે, ક્યાં છે તે કોણે છે એ સમજવા માટે દીર્ઘકાળ પર્ચન ઉદારીનતા સેવી છે સ્વરાજ્યની લડત ચાલી ગઈ છે. પણ સ્વરાજ્યના સ્વામિભા અવગ્રોહનું રક્ષણ કરવાનો અથવા તો ગામડાંમાં તે ભાવના ફરીથી જાગ્રત કરવાનો કશો જ પ્રયત્ન થતો નથી. ભારતને એક સ્વતંત્ર પ્રજાળનાવવા માટે લડત ચાલુ રહી છે, પણ એકેએક સ્ત્રેષ્ઠ ભારતીય આદર્શનું સ્વાતંત્ર્ય મૃત-પ્રાય થયું છે, ભારતીય આદર્શો ધૂળબેગા થવા લાગ્યા છે. પરદેશી ધૂંધરીમાંથી મુક્ત મેળવવાના પ્રયત્નમાં પણ આપણે પરદેશી પાનાવરણમાંથી પ્રેરણા ઝીલીએ છીએ. એક લોકવાણી એવા ભાવની છે કે જેનાથી જૂતને શીશામાં ઉતારવાનું છે એ જે જૂતનું ખામ રહેલાય જ હોય તો પછી આરાનું કિરણ દેખાવાનો ગંભવ જાણ્યો છે.

૬

ખરી વાત તો એવી છે કે પરદેશી સંસ્કારિતાની ઝેરી અસર આપણા રાષ્ટ્રશરીરની રોગગ્રસ્ત વ્યાપી ગઈ છે અને આપણાં મંમરથાનો કોરી રહી છે આપણે ત્યાં મુમલમાની રાજ્ય હતું ત્યારે વસ્તુસ્થિતિ જુદી હતી. કેટલાક મુસલમાન પાદશાહો બેદર ધર્મીય પણ હતા અને જલ્દાગીરી અમલ પણ ચલાવતા એ વાતનો ઇનકાર કરી શકાય તેમ નથી; છતાં દેશનું માથું હૃદય અગ્રજી રહ્યું હતું ગામડાંમાં લોકો પોતાનો પુરાણો જીવનક્રમ ચાલુ રાખી રહ્યા હતા અને ત્યાં સુધી તેઓ કરના પૈમા ભયે જતા ત્યાં સુધી તેમનું કોઈ નામ નહોતું લેતું. અસખત, ધણા લોકો મુસલમાન થઈ ગયા. પણ સમાજે તરત જ કડકાઈ વાપરેલી ને પોતાના આદર્શોનું રક્ષણ કરવા કેડ પાધેલી વળી મુસલમાનો એશિયાવાસી હતા ને આપણા જ દેશમાં વસ્યા. સર કરેલા દેશની સંસ્કારિતાની તેમના પર ઘણી અસર ધર્મ, પણ દેશને તેઓ ઝાનું નુકસાન ન કરી શક્યા પણ હવે તો તદ્દન વિરોધી પ્રકૃતિની પરદેશી સંસ્કૃતિનું આપણે પાન કરી ગયા છીએ. એનો સ્વભાવ જ જીમ્મનું ઝીલવા કરતા પોતાનું જીમ્મને આપવાનો છે. અંત્રેએ સજાવે અતડા છે, અને આપણા દેશના લોકો સાથે તેઓ છૂટથી હળી ગયા નથી, તેમજ આપણા મામાજિક જીવનના ગાઢ સંપર્કમાં પણ તેઓ આવ્યા નથી. એટલે તેઓ દિન્દમા જેટલો વખત રહે છે તે દરમિયાન પાંચ દિન્દમા આદર્શો તદ્દન અલિપ્ત રહે છે પણ તેમના ભૌતિક વૈભવના તેજથી અંગર્ધ જઈને સામિત પ્રજા તેમના જીવનની રીતિનીતિ અને આદર્શો ગ્વીકારવા માટે લોભાયા કરે છે.

જગતના તમામ પ્રાચીન દેશોમાં ભ્રમત એકલો જ દેશ એનો રતો છે કે જે પોતાનું વ્યક્તિત્વ અઘાપિ પર્યંત પણ જાળવી રહ્યો છે. પણ હવે વધુ વખત એ જાળવી શકશે ખરે? બધા એનચાળા તો મુભ નથી લાગતા. આ બધી જાળતો ઉપર શાંત સ્વરથ ચિત્તે વિચાર કરનાર ચિત્તને શકા આવ્યા કરે છે કે પરદેશી મસ્કૃતિના અરાચરૂપ ગણાતા અંગ્રેજી શિક્ષણના આ દેશમાં હાજર થવાથી જે પદ્ધતિના મુદ્દ પછીથી ભ્રમત નથી ગતના તાજામાં ગયું તે પદ્ધતિના મુદ્દ કરતાંય વધારે હીણી દાર મહન કરી રહ્યું છે! *

* ‘પ્રજ્ઞ કાલતના વિદ્વાન તેવી સ્વામી શ્રી પવિત્રાબેદના ‘Worse than the Battle of Plassey’નો ભાવાનુવાદ.

જે સ્થિતિમાં આપણને આનુઆનુની પરિસ્થિતિનું પૂરેપૂરું ભાન હોય છે તે સ્થિતિને આપણે સામાન્યતાઃ જન્યત અવસ્થા કહીએ છીએ, અને એ સ્થિતિમાં ઇરાદા-પૂર્વક કામ કરીએ છીએ એમ માનોએ છીએ એ સિવાયની બીજી સ્થિતિ કે જેમાં આપણે ઇરાદાપૂર્વક કામ કરતા નથી, શું કામ કરીએ છીએ એનું પૂરેપૂરું ભાન હોતું નથી, આપોઆપ કામ થઈ જાય છે તે સ્થિતિને અનન્યત અવસ્થા કહીએ છીએ. વળી બીજી એક સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે જન્યત અવસ્થામાં કેવા કામ માટે જ વ્યક્તિ જવાબદાર છે. અનન્યત અવસ્થામાં જે કામ થાય છે તેને મનુષ્યના જીવન સાથે કઈ સંબંધ નથી, કાંચુ કે એ વખતે એણે પોતાના મગજ પરનો કાજુ ગુમાવ્યો હોય છે. આ જુગજુની માન્યતાને માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્ર પ્રાણુધાનક કહેવા લગાવે છે; કાંચુ કે આપું માનસ-પૃથક્કરણશાસ્ત્ર અનન્યત મનના પાયા ઉપર ગચ્ચેલું છે. અનન્યત મન મારફત જ મનુષ્ય પોતાના નજ સ્વરૂપમાં દેખા દે છે. મંસ્કૃતિ, ક્રિડા, પ્રચલિત નીતિ, વહેમ, માન્યતા વગેરેના વાધામાં રાજગ્ન થયેલા જન્યત મન મારફત તો આપણે મનુષ્યના આચાર સ્વરૂપનો આકાંક્ષો ભાગ પણ ગણી શકતા નથી.

જન્યત અને અનન્યત મન વચ્ચે એટલો અંધા ગાદો મંચ છે અને એનો મુદ્દમ ભેદ છે કે જીવનમાં કેટલીક વખત જન્યત મનની અમર અને અનન્યત મનની અમર જોગબાળી મુરકેલ થઈ પડે છે. અગાધ મમુદ્રમાં મોગનું પાણી ક્યાં મુધી અને મોગમાં સિવાયનું શાંત સ્થિર પાણી ક્યાંથી શરૂ થાય છે એ કહેતું નેટનું મુરકેલ છે, નેટનું જ કેટલીક વખત જન્યત મનનું કામ ક્યાં મુધી અને અનન્યત મનનું કામ ક્યાંથી શરૂ થાય છે એ કહેતું મુરકેલ છે. ઉપલક દષ્ટિએ જોતાં આપણને એમ લાગે છે કે જીવનમાં જન્યત મન જ મુખ્ય ભાન ભજવે છે, પરંતુ ખરી વસ્તુસ્થિતિ એવી બિચરી જ છે. મન મમુદ્રમાં તરતા જરફના પહાડ જેવું છે. પહાડનો પૃ ભાગ પાણીમાં ડૂબેલો હોય છે અને ફક્ત કે ભાગ પાણીની સપાટી ઉપર ડોકિયાં કરે છે, તેથી કરીને આપણે એમ માની લેતા નથી કે જલદાર દેખાય છે એટલો જ જરફનો પહાડ છે. જે કપ્તાન આવી અજાનનામાં રહે છે તે પોતાના જહાજને જરફના પહાડ સાથે અથડાવી ભાંગીને બુકા કરી નાખે છે. મનુષ્યના મનનો મોટો ભાગ જરફના પહાડની પેઠે અદૃશ્ય રીતે કામ કરે છે, જ્યારે જીવનની સપાટી ઉપર તરતો ભાગ તો પ્રમાણમાં જાદુ થોડો જ છે. જે મનુષ્ય અજાનનાથી બૂલમાં ભમે છે તેના જીવન-જહાજને પહાડના અદૃશ્ય ભાગ સાથે અથડાઈને ભાંગીને બુકા થઈ જવાનો મંચર રહે છે.

અનન્યત મન મારફત જ માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રની શોધ થઈ.

દા. ક્ષુબ્ધ આ શાસ્ત્રની શોધ કરી અને દા. ક્રોઈડે એને જગન સમક્ષ સામીપ રીતે રજૂ કર્યું તે પહેલાં પણ અનન્યત મન વિષે કેટલાક તરવડાનીઓનું પ્શન ખેંચાયું

હવે કેન્ટ અને વિવિધ જોશ્ન જેના તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ પોતાના પુસ્તકોમાં એ વિષે ધસાગ કર્યા છે, અને વોન હાર્ટમેને તો ઘણી માહિતીથી લગ્નપૂર એક આખું પુસ્તક લખ્યું છે પાતંજલ યોગશ્ત્રીમાં પણ એ વિષે ઠમાગ મળી આવે છે હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં કર્મ પર લાગ મૂક્યો છે મનુષ્ય જે કામ કરે છે એને મટે એના આગળના કરેલા કર્મો જવાબદાર છે એ આખા વાદને અન્નગ્રત મન સાથે સંસ્ખાતી શકાય આગળના કરેલા કર્મોની અમર અન્નગ્રત મન પર ગહે છે, અને અન્નગ્રત મન મનુષ્યના જીવનના એકએક કામ પર અસર કરે છે અસથના વખતમાં લાને એક યા યોજે નામે અન્નગ્રત મન વિષે લખાયુ હોય અથવા વિચારાયુ હોય, પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે આખું શાસ્ત્ર અત્યારે જેટલી શાસ્ત્રીય અને બુદ્ધિગમ્ય રીતે સુકાય છે એવી રીતે અમરના વખતમાં સુકાય નહોતું અર્વાચીન યુગનો માનવી દરેક વસ્તુને બુદ્ધિની મોતી પર ઝસીને કિંમત આપે છે, ત્યારે અસના વખતમાં ધર્મ, મામાનિક નીતિના મધનો, પ્રથા અને વહેમ વગેરે પર બંધાયે અન્નગ્રતે ઝાક ગ્રહેતા

અન્નગ્રત મન એટલે શું એ જગ વધારે સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે પ્રચલિત નીતિ અને રૂઢિપિરુદ્ધના વિચારો અને ધરાદાપૂર્વ દાગી દીવેના વિચારો, ધણે સમય ચનાથી જાગ્રત મનની બહાર ચાલ્યા ગયેલા વિચારો અને નસપરપગથી જાતરી આવતી પ્રગટીય યાદ ગીરી એ બધાનું નિરાસરસ્થાન અન્નગ્રત મન છે કેસેક ઠેકાણે જૂના વિચારોની ડોશીઓનો જે વસ્તુ હાથમાં આવે તે—પછી લાને તે કામની હોય કે નામી—નો મથક કરવાની ટેન હોય છે સરેલો સાપ પણ કામનો એ જીવન તે પોતાના સમર્થનમાં ટાકે છે તેનું જ અન્નગ્રત મન વિષે છે એને ટાઈ પણ વિચાર મામે સૂઝ નથી જેને મજાજ ધિક્કારે, નીતિનાદીઓ માઈલો દૂર ગએ જામત મન દરગાજ આગળથી જ હામી કાઢે એના બધાય પીડિતોનું એ આશ્રયસ્થાન છે—યુરોપમાં દેશનિકાલ થયેના માટે સ્વીડીશ છે તેમ અન્નગ્રત મનની વખતમાં ડોશીની પોટનીની પેટે હાજરો સારીનમણી ચીજો હોય છે એક વખત મનમાં દાખન થયેના વિચારો કદી જૂની જવાતા નથી, પરંતુ એ બધાય અન્નગ્રત મનના સમહરસ્થાનમાં એકઠા થાન છે, અને હમેશા જાગ્રત મનમાં દાખન ચનાનો લાગ જોવા કરે છે તક મળે કે તુરત તે જાગ્રત મનમાં દાખન પડી જાય છે

અન્નગ્રત મનના મુખ્ય બે પ્રકાર છે એક તો વ્યક્તિગત અન્નગ્રત મન અને બીજું સામુદાયિક અન્નગ્રત મન મનુષ્યના જન્મથી માંડીને મરણ સુધીના વ્યક્તિગત બનાવો અને વિચારોની અમર વ્યક્તિગત અન્નગ્રત મન પર થાય છે, અને પ્રમટીય યાદગીરીની અમર સામુદાયિક અન્નગ્રત મન ઉપર થાય છે દા ફાઈડ અને દા એન્ડ વ્યક્તિગત અન્નગ્રત મન ઉપર લાગ મૂકે છે, ત્યારે દા યુગ વ્યક્તિગત અન્નગ્રત મન ઉપર સામુદાયિક અન્નગ્રત મન ઉપર પણ લાગ મૂકે છે અને પોતાના મતના સમર્થનમાં *Psychology of the Unconscious* [અન્નગ્રત મનનું માનમશાસ્ત્ર] નામનું પુસ્તક લખ્યું છે

અન્નગ્રત મન જીવનમાં કયા કયા સ્વરૂપે દેખા દે છે એ વિચારનું જરૂરી છે પ્રચલિત નીતિ, રૂઢિ, પ્રથા વગેરેની પિરુદ્ધના વિચારો સામે જાગ્રત મને મોતી પાગ બાધી દીધી છે પરંતુ પાણીનો જલો ત્યારે વધી જાય છે અને નીડગવાનું સ્થાન મળતું નથી ત્યારે પાગ તોડીને ગમે તે દિશામાં વહી જાય છે સિંચકની કૂડી નજર હોવા છતાં તોડાની અને

બંડખોર વિદ્યાર્થી શિક્ષકની નજર સુકાવીને છટકી ગય છે, એવું જ ઉપર જણાવેલા નિવારણ છે. અટકાવેલા અને દાખી દીધેલા વિચારો ગોધી રાખેલા પાણીની પેઠે પાળ તોડીને મમે તે દિશામાં મનસ્વી રીતે વહી ગય છે, બંડખોર વિદ્યાર્થીની પેઠે શિક્ષકની નજર હેડળથી છટકી ગય છે આવી કપી ડોકાળારીઓ છે કે જેમાંથી આવા વિચારો પહેરા હેડળથી પણ છટકી ગય છે ?

મનુષ્ય સમૂહમાં રહેનારું પ્રાણી છે. સમૂહમાં શાંતિથી રહેવા માટે કેટલાક મામાન્ય નિયમોનું બધાએ પાલન કરવું પડે છે. શિસ્ત માટે ઘડાયેલા કેટલાક નિયમો અત્યારે જરૂર ન હોવા છતાં પણ રૂઢ થઈ ગયા છે. સામાજિક પ્રથાની અસર મનુષ્યના જીવન ઉપર એટલી જબરદસ્ત હોય છે કે એની સામે યવાને હારે દિગતની જરૂર છે. એ સિવાય મનુષ્યમાં કેટલીક સ્વાભાવિક લાગણીઓ પણ રહેલી છે. બીજી બધી દિશામાં મનુષ્યે લહે પ્રગતિ કરી હોય પરંતુ આ સ્વાભાવિક લાગણી ત્યાંની ત્યાં જ છે. દ્રુત એને વ્યક્ત કરવાની રીત સુધારેલા સમાજે બદલી છે. સ્ત્રીને આકર્ષવા માટે પ્રાથમિક યુગનો માનવી ભયકર અને વિચિત્ર ચિચિયારી પાડીને નાથ કરતો હતો, જ્યારે વીસમી સદીમાં સ્ત્રીનું માનસ ઓળખીને ધીરેધીરે આકર્ષવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જાતિની સ્વાભાવિક લાગણી તો ત્યારે પણ હતી અને અત્યારે પણ છે. ભાવનાથી ભભરા કરેલા આદર્શો સામે રાખીને સાથેસાથે સ્વાભાવિક લાગણીઓને દાખી દેવાનો પ્રયત્ન મૈકાઓ થવા ચાલુ છે. દેવી સ્વભાવના આદર્શ સામે ધાર્મિક પ્રચારકો અને નીતિયાદીઓએ સ્વાભાવિક લાગણીઓને પરુસ્વભાવ તરીકે સામાન્ય જનતા સમક્ષ રજૂ કરી છે. સ્વાભાવિક લાગણીઓને યોગ્ય માર્ગ મળતો ન હોવાથી તે વિદ્રુત રૂપે દેખા દે છે. વ્યક્તિએ કેવો વિચાર કરવો અને કેવો ન કરવો એ પણ સામુદાયિક શિસ્તને નામે સમાજે નક્કી કરી રાખ્યું છે. મહાન પુરુષોએ જગત સમક્ષ રજૂ કરેલા નીતિના આદર્શોને હમેશાં આગળ ધરવામાં આવે છે, કેટલાક સંજોગોમાં તો પરાણે લાદવામાં આવે છે. નીતિના આદર્શોને આગળ ધરે એની સામે કંઈ વધો નથી; પરંતુ કેટલીક સ્વાભાવિક લાગણીઓ, જેની કે જાતિની લાગણી, તરફ ધૂણાની નજરે જોવામાં આવે છે, તેથી કરીને યોગ્ય માર્ગને અલાવે લાગણીની વિદ્રુતિ થાય છે. આવા વાતાવરણની અસર સામાન્ય મનુષ્યના મન ઉપર હારે માથે છે. એની વિરુદ્ધતા વિચારને તે કદી સ્થાન આપવા માગતો નથી, હમેશાં દાખી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે, છતાં વિચારો આવા બંધતો સ્વીકારતા નથી. એ તો એવા બંડખોર હોય છે કે બધા બંધતો તોડીને મનમાં પ્રવેશ કરે છે. આવા બંડખોર વિચારોને ડેકાણે રાખવા માટે જનમત મનમાં નીતિ, સમાજનાં બંધતો અને કેટલાંક બળો હથિયાર સંજોગે તૈયાર જ હોય છે. આ વિચારો જેવા જનમત મનમાં પ્રવેશવાનો પ્રયત્ન કરે કે તરત જ એને—બળવાખોર સેતાન અને એના સાથીઓને નરકમાં હાંકી કાઢવામાં આવ્યા હતા તેવી રીતે—એક ખૂણામાં આવેલા અજગરત મનમાં હાંકી કાઢવામાં આવે છે. આ વિચારોનો સમૂહો નાશ થતો નથી. આવા બધાય અસ્પૃશ્ય ગણાતા વિચારો અજગરત મનમાં એકઠા થાય છે. આ વિચારો કેવા રીતે જનમત મનમાં દાખલ થઈ ગય છે એને માટે એક રૂપક આપું. અજગરત મહાશયનો એક મોટો ઝોરડો છે, એની પાસે જ જનમત મહાશયનો એક નાનો ઝોરડો છે અજગરત મનના બધાય વિચારો જનમત મહાશયને મળવાને આતુર હોય છે. અજગરત મનના ઝોરડામાંથી જનમત મનમાં જવાને

માટે એક જ દર્યાને છે એ દર્યાનને એક નાનીગળ્ખી ડોકાવારી છે એ ડોકાવારી આગળ એક પડઝડાય લેવાને ડડિયાળી ડાગ લઈને બેસાડનામા આવ્યો છે લેયો મોડુ નેઈ નેઈને વિચારેને જગત મહાશયની મુન્નમતે જના દે છે પેના અસ્પૃશ્યેને તો લાગ મળે જ વ્યાધી? જગત અવસ્થામા તો એને લાગીના ચોદા મારી મારીને દૂર જ ગણવામા આવે છે સારો મિતેમા કે નાટક હોય ત્યારે દર્યાન આગળ લોકાની જેની હૃદ્ય બને છે તેવી જ વિચારેની લોક જગત મહાશયના ઝોગડાના દર્યાન આગળ બને છે બગરાન માણુમે ધક્કા મારીને આગળ જગ્યા મેળવી લે છે તેવી જ રીતે યડખોર વિચારો અનગ્રન મનમાથી ધક્કામુકી કરતા કરતા જગતના ઉભગ (Preconscious) ઉપર આવી લાગે છે ડોકાવારી આગળ બેમાડેલો લેયો ચોરીમે કયાક એધધારુ કામ નથી આપતો ગતના નિદ્રાદેરી બ્યારે પોતાનો દોર અજમાવે છે ત્યારે ચોડીતુ કામ લીધુ પડે છે, અને જગતના ઉભગ ઉપર એમ. થયેના અસ્પૃશ્ય વિચારો નાગદરતી આગના દિવસના વિચારો બેગા જગત મનમા દાખલ પડી જાય છે. આવી રીતે સ્વપ્ના માગત આપણને ખ્યાલ ન હોય એવા વિચારો અનગ્રત મન સીધી રીતે ગ્જૂ ઢરે છે, એટલે કે સ્વપ્ના એ અનગ્રત મનનો અવાજ છે

કેટલાક માણુસોને જીવમા અવધતા તો મેજાન અવસ્થામા બડગડાટ કરવાની ટેવ હોય છે મામાન્ય રીતે આપણે એને લનાગમા ગણી કાઢીએ છીએ અને કઈ મહત્ત્વ આપતા નથી પરંતુ ખરું જોતા લનાગ માગત અનગ્રત મન માણુમને માયા સ્વરૂપમા રજૂ કરે છે આ વખતે પેનો લેયો કામ જમીન પર મૂકીને નિગતે નમોદગ બોનારતો હોય છે ચોડી લીધી થરાથી ગાગત મનના ઉભગ આગળ એકા થયેના વિચારો ધીરેધીરે શૂપચાપ જગત મનમા પૂરી જાય છે એ દાખનો આપનાથી વધારે સ્પષ્ટ થશે એક ગાર્ડનુ જીવન બનાવ બનવાના લગભગ એક વર્ષ પહેલા તદ્દન બદનાઈ ગયુ હતું હમેશા નીતિના આદર્શને પહેલવી નગસાનો એમનો તનતોડ પ્રયત્ન હોય છદ્ધર્થ ઉપર ખૂમ ભાગ મૂકે ડોઈ પણ બનાવ વિચાર મનમા દાખલ ન થાર એની પાગ માધી હતી એમનુ ખાનગી અને જાદુ જીવન જોતા આપણને એમને માટે માથે જ માન ઉત્પત્ત થાય એ નિમ એમને તાર આ થો હતો તાય રખતે જ્યારે ભાન જૂને ત્યારે બડગડાટ કરવાની ટેવ એમના આગના જીવનની મને ખગ ન હોવાથી બડગડાટ ગાલગીને મને નવાઈ લાગી જે વિચારોને ટાકી કાઢવાનો એ ભાઈ હમેશા પ્રયત્ન કરતા હતા તે વિચાર એકેએક વાક્યે ગ્જૂ થતો હતો ગામની જુવાન છોકરીના રૂપચુલના વખાણુ અને બીજી બીજાના સતોથી લગપર એમનો બડગડાટ હતો પાછળથી તપામ કરતા મને ખગ પડી કે આ બડગડાટમા આગળ મિનાડેના જીવનનું પ્રતિગિય પડતું હતું પાછળના જીવનમા પોતાની જીવનશક્તિ ઉચ્ચ ખ્યેય મિદ્ધ કરના માટે તમે લગાડ્યા છતા અનગ્રત મનમા પહેલાના ગદી થયેના વિચારોમા પડ્યો પડ્યા કરતો હતો જીવન માથે વધારેમા વધારે ગાદ મગધ થરાની સતને ગડગડાટ કેમ કહી શમા? કેવળાક માણુમે કપામા છૂપી બાળતો અને મુખિઓ જીવમા મ્નો દે છે આ બધી વસ્તુઓને નિર્ગથક કેમ ગણી શમાય? એ દરેક પાછળ અર્થ ગદેયો છે

જગત અવસ્થામા જગ જીવનના નાનામોટા પ્રમોમા દરેકા અનગ્રત મન આપણી

નગર ચૂકવીને કામ કર્યે જ અચ છે. આપણે ઇરાદાપૂર્વક જે કહેવા માગતા હોઈએ એનાથી વિરુદ્ધ ખોલીએ, લખીએ, વાંચીએ કે માંગળીએ એ બધાને સામાન્ય રીતે જૂલતા ઇતર હેઠળ દાંડી દેવામાં આવે છે. ખરું જોતાં એ જૂલ નથી, પરંતુ જૂલ મારફત ઇચ્છા વ્યક્ત થાય છે. અનાવૃત્તામૂલક 'જૂલ', અને ખબર હોવા છતાં આપોઆપ, અનુભુતા અર્થ જતી જૂલમાં, ફેર હોય છે. મારા એક મિત્રનું અવમાન થયું એ બીનાની એક બીજા મિત્રે અને ખબર આપી. મારા મિત્રના કાગળનો જવાબ આપતાં મેં લખ્યું: "તમે લખો છો કે... ભાઈનું અવસાન 'નથી' થયું." આ વાક્ય મારાથી લખાઈ ગયું. ફરીથી કાગળ વાંચતી વખતે મેં 'નથી' હેઠી નાખ્યું. આમા મારી અજ્ઞાનતા ન હતી. 'નથી' સ્પષ્ટતો કયા ઉપશોગ કરવો અને ક્યાં ન કરવો જોતી અને ખબર હતી. પરંતુ મારી ઇચ્છા એવી હતી કે...ભાઈનું અવસાન ન થયું હોત તો સારું, 'અને એ ઇચ્છા અન્યત્ર મને બંધન કરી. પરીક્ષાના પ્રશ્નપત્રોના જવાબ આપતા વિદ્યાર્થીઓ ઘણી વખત 'નથી' અને 'છે'ના ઉપ-યોગમાં ભોલો વાળો દે છે. એને અન્યત્રત મનનો અવાજ રહેતો જણતા એમાં વિદ્યાર્થીઓની ઇચ્છા રજૂ થતી નથી. આપણા નજીકમાં નજીક રાગનું મરણ થાય એવી ઇચ્છા પ્રદર્શન કરતું વાક્ય ફેટલીકવાર નીકળી પડે છે તરત જ એને જૂલના મોઢા હેઠળ દાખીને સુધારી દેતાં આપણે વાર લગાડતા નથી. જ્યારે એની પાછળ ઈર્ષ્યા અથવા મિત્રકતનો એક્કો ભાગીદાર થાય એવા વિચારો હોઈ શકે છે. ફેટલીક વસ્તુઓ અને નાગો જૂલી જઈએ છીએ. શા માટે જૂલી જવાય છે? પ્રિય વસ્તુઓને આપણે કેમ જૂલતા નથી? ઈર્ષ્યા, અણ-ગમો, અંગત ખટકો વગેરે તરવો એની પાછળ કામ કરતાં હોય છે. ના. કોઈએ દાંડેલો એક દાખલો આપ્યું, એક માણસે પોતાના નજીકના સગા ઉપર કાગળ લખ્યા પછી ફેટલાવ દિવસ સુધી પોસ્ટમાં નાખવાનું જૂલી ગયો. બીજે પ્રસંગે ખાસ ગાઢ ગળીને ટપાલપેટીમાં નાખી આપ્યો, પરંતુ સરનામું કરવાનું જૂલી ગયો. ત્રીજી વખતે ટિકિટ ચોડ્યા વિના પેટીમાં નાખી આપ્યો. આ જૂલોતી પરંપરા કેમ થતી હતી? વાત એમ હતી કે કાગળ મોકલવા સામે જ એને વાંધો હતો, સંબંધી તરફ અણગમો હતો જે એ જ માણસને પોતાની પ્રિયતામાં પણ કાગળ લખવાનો હોય તો ખામ ધ્યાનપૂર્વક સરનામું કરીને, સરનામું બરાબર કર્યું છે કે નહિ તે બેત્રણ વખત ઉચલાવીને જોયા પછી, ટિકિટ ચોડીને, તે જ વખતે જને જઈને ટપાલપેટીમાં નાખી આપ્યો હોત. આવા નાના જણાતા બનાવોને આપણે 'જૂલ' તરીકે પસાર કરી દઈએ છીએ. પરંતુ ખરું જોતાં આવી નજીવી જૂલો મારફત દાખી દીધેલી અને અટાકાવી રાખેલી વૃત્તિઓ ડોકિયા કરે છે આવી કહેવાની જૂલોમાં ખામ હોતુ હોય છે અને એની પાછળ ચોક્કસ અર્થ રહ્યો હોય છે.

જ્ઞાનંતંતુની નળજાઈને લીધે થતા માનસિક રોગો જેવા કે હિસ્ટીરિયા, ગાંડપણ વગેરે પાછળ પણ અન્યત્રત મન જ કામ-કરે છે. મયા મદાન પુદ્ગમાં આવા દરદીઓની મંખ્યા વધારે હતી. આમાંના મોટા ભાગના સામાન્ય સિખાઈની માનસિક વિદ્યુતિ કચામાં ખેટા ભાગ ભયે ભજ્યો હતા. જ્ઞાનંતંતુએને સખત આંચકો લાગે એટલે આખી કિયામાં પરિ-વર્તન થાય છે. જ્ઞાતિના અમંતોપને લીધે પણ હિસ્ટીરિયા આવે છે. માનસિક રોગોના દર-દીઓ અને સામાન્ય માણસમાં શો ફેર? સામાન્ય માણસો જ્ઞાતિનો વિચાર નથી કરતા? સામાન્ય માણસો નથી કરતા? સામાન્ય માણસો વિચારોની લદરીમાં નથી ધસપડતા?

કેટલાય માણસો ગાંડા માણસો કરતાં ચડી જાય એવા હવાઈ કિલ્લાઓ બાંધે છે, કેટલાય માણસો બાળકોની પેઠે તરંગોમાં જ આનંદ લે છે. માનસિક વિવૃત્તિવાળા માણસોની જીવન-શક્તિનો પ્રવાહ એક જ દિશામાં વહ્યો જાય છે. એના જીવનમાં મેળ પડતો નથી. પૈસા વિશે ખૂબ વિચાર કરવાથી અથવા ધારેલા એટલા પૈસા ન મળવાથી ગાંડો ચર્ધ ગણેલો માણસ પેટી પાને જઈ ને હમેશાં તાણું જ ખખડાવ્યા કરે છે, અથવા તો આખો દિવસ કાંકરા જ ગણ્યા કરે છે. જાતિના અમતોપને લીધે દિસ્ટીરિયા આવતી રસી મોટા ભાગે એ એ વિશે જ વિચાર કર્યા કરે છે જીવનશક્તિ (Instinct) ને યોગ્ય પ્રવાહ ન મળવાથી રેલથી બાગાની નદી આબુગાબુનાં ગામડાં ધસી જાય તેવી રીતે મેળે તે દિશામાં વહેતી જીવનશક્તિ જીવનમાં તોફાન મચાવી મૂકે છે. સામાન્ય મનુષ્ય વિચારના પ્રવાહને એક જ દિશામાં વધી જવા દેતો નથી, જીવનશક્તિને એળે જવા દેતો નથી, પરંતુ બીજાં કાર્યોમાં એ શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે.

આવી રીતે સ્વપ્નાં, બેભાન અવસ્થા અને ઊંઘમાં ગરવાદ, બોલવામાં અને લખવામાં ચતી નાનીમોટી જૂલો અને માનસિક રોગો મારફત અજ્ઞાત મન પોતાનું અસ્તિત્વ સીધી રીતે જાહેર કરે છે. આડકતરી રીતે તો લગભગ દરેક કાર્યમાં માણસેદુઓને પણ ન ગાલૂમ પડે એવી રીતે અજ્ઞાત મન વ્યક્ત થાય છે.

માનસિક મન ઉપર પ્રભાવી વાદ્યોરીની અગર હોય છે. કેટલીક વખતે માણસને એવાં સ્વપ્નાં આવે છે કે જેને વ્યક્તિગત જીવનના કોઈ પણ પ્રસંગ સાથે સંધા કે આડકતરો જોડાઈ મર્મક હોતો નથી. બાળક તરંગો કરવામાં મગ્ન લે છે એ તરંગોને વ્યક્તિગત જીવનના જૂતકાળના દાબી દીધેલા વિચારો સાથે કરી સમજ હોતો નથી. દા. ક્રોઈડ એને મારી મચીતે નતિસૂચક પ્રતીક સ્વપ્નાં (sexual symbolic dream)ની કોટિમાં મુકવાનો પ્રયત્ન કરે તો બેદુ લાગે સગરત પ્રગ્ની મરુતિની છાપ લઈને બાળક જન્મે છે. માનસિક અજ્ઞાત મન જૂતકાળના લોકાના માનગને વર્તમાન યુગના માનસ સાથે બાંધનાર માંકળનું કામ કરે છે આ પ્રભાવી વારસાની અમર અજ્ઞાત મન મારફત મનુષ્યના જીવન ઉપર પડે છે આની આગિની ચાટે દા યુગ બદલાઈ દેશોના ધર્મશાસનો આશરે લે છે.

સ્વાભાવિક લાગણીઓને દાબી ન દેતા યોગ્ય દિશામાં વાળવામાં આવે તો ધણી વિવૃત્તિઓ ઝોલી થવાનો તેમજ અજ્ઞાત મન ઉપરનો કામનો બોલો થવાનો અંશય છે. માનસિક રોગોનું પ્રમાણ પણ ઘટે જ.

આધારરૂપ લીધેલાં પુસ્તકો

- (1) Instinct and Unconscious (Rivers)
- (2) Introductory Lectures on Psycho-analysis (Freud)
- (3) The Recreating of the Individual (B. M. Hinkle)
- (4) Psychology of the Unconscious (Jung)

આગલાં પ્રકરણોનો સાર :

સુરેશ અને નિરંજન બાળમિત્રો હતા. બેએક વર્ષ પહેલાં સુરેશના લગ્ન થયા. તેની પત્ની લતા પણ તેમની મૈત્રીમાં ભેટાઈ અને તેમની મૈત્રીનું વર્તુળ પહોંચી ગયું.

લતા સાતેક ચોપડી બહારી હતી ખૂબ વાચેલું નહિ, પણ જિજ્ઞાસા પુષ્કળ, નિરંજન સાહિત્યનો અભ્યાસી હતો, રસિક હતો. સુરેશ તો વિજ્ઞાનનો વિદ્યાર્થી રહ્યો. લતાની જિજ્ઞાસા નિરંજન પોષતો.

સુરેશ અને નિરંજન વચ્ચે ઘણી વખત મર્થા યાચ લતા અચૂક નિરંજનનો પક્ષ ખેંચે. વિજ્ઞાન જેવા સુક્ષ્મ લુપ્તમા વિષયમાં શો રસ હશે તે તેને સમજાય નહિ.

નિરંજન અને લતાની મૈત્રી વધતી ગઈ. સુરેશ ન હોય ત્યારે પણ બંને સાથે કાળો વાંચે, હસે, બોલે, સાથે બેસે. તેમની મૈત્રીમાંથી આકર્ષણ નળ્યું. અમુક પ્રસંગે બંનેનાં બંનેને પોતાના આકર્ષણનું જ્ઞાન થયું. તેને કાળી દેવા બંનેએ નિશ્ચય કર્યો.

પરંતુ તેનું બેર અદ્યય હતું. મિત્રપ્રેમ કે પતિ પ્રત્યેની વફાદારી તેને કાળવા અસમર્થ નીકળ્યા. બંનેએ ચેતીને ચાલવા મારણું, એકાદમાં તો ન જ મળયું તેવા નિશ્ચય કર્યો.

હતાં અનિવાર્ય સંતોષોમાં બંને એક વખત એકલા મળી ગયા. નિરંજને જવાની હતાંબળ કરતાં લતાએ ખાર વાસી દીધાં. જે વસ્તુનો ભય હતો તે બની ગઈ.

પોતાના કાર્ય માટે પસાઈ નિરંજન ગામ છોડી કોઈને ખબર આપ્યા વિના ચાલી ગયો. તેને ઘેર તપાસ કરતાં ત્રણેક દિવસ થયા તેવા ચાલી જવાની સુરેશ અને લતાને ખબર પડી. સુરેશ કઈ સમજ ન રાક્યો, તેણે લતાને ગૂંછ્યું :

‘લતા નિરંજને આણું કેમ કર્યું હશે ?’

લતા શું બોલે ?

*

નિરંજનના ગયા પછી લતા ખૂબ બેચેન અને હતાસ રહેવા લાગી. તેને પહેલાના જેવી પ્રસન્ન કરવાતા સુરેશના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. છેવટે સુરેશ તેને લઈ રૂબરૂ મારે આવ્યું ગયો.

ધર છોડીને ગયેલા નિરંજનને સ્ટેશન પર જ એક જનો મિત્ર સુધાકર એ જ ગાડીમાં આવ્યું હતો મળી ગયો. તે નિરંજનને પોતાની સાથે આવ્યું પસંદી ગયો, આવ્યુંમાં નિરંજનના મનમાં લતા સાથેના પ્રસંગ વિશે તથા પોતાની લાગણીઓ વિશે પુષ્કળ મનોમન ચર્ચા ચાલુ રહ્યાં.

નિરંજન અને સુરેશ તથા લતા આવ્યુંમાં કરી મળે છે. સુધાકર અને તેની રેવામાસી તથા તેમની દીકરી કુસુમ સાથે પણ આ નવા બેનો પરિચય થાય છે રેવામાસીને સુરેશ નમી જાય છે. પોતાની કુસુમ સુરેશ સાથે પસંદી હોત તો કે પસંદી ગઈ તો કેવું માત્ર એમ તેમને થાય છે.

નિરંજન તરફનું જુનું આકર્ષણ લતામાં બચપૂર્વક બળે છે. તે સુરેશને તથા નિરંજન સાથે ચાલી જવા હતુક બને છે. એક રાતે તે નિરંજનને પોતાના હતામાં પાછળ મળે છે. સુરેશ તેમને વત્તાલાય સાંભળે છે. મિત્રદ્રોહના ભાનથી કુમારો નિરંજન, સુરેશને બધું જણાવવાની જ રાતે, લતા સાથે જવા તૈયાર થાય છે સુરેશ પોતે સામજીય છે તેની ખબર પડવા નથી હોતો. બીજે દિવસે તે આખો વખત ધરણદાર ગણે છે.

સાંજે ઘેર આવતા સુરેશને ટુબલ પરથી લતાનો બીડેટો કાગળ મળે છે. કાગળમાં શું લખેલું છે તે તે જાણતો હોવાથી કાગળને વાચ્યા વિના જિસ્સામાં મૂકી રેવામાસીને ત્યાં જાય છે. જો લતા જવાની જ હોય તો ફરીથી લગ્ન કરવાનો આજી વિચાર તેનામાં સ્ફૂરે છે. રેવામાસીને તે ગર્ભિત રીતે પોતાને માટે કન્યા શોધવાનું કહે છે.

હવે આગળ વાંચો.

નિર્ગળ નીકળી પડ્યો તરો કાંઈ લયકર નાગની ચૂમાથી છટકીને એનાથી એ દૂર ને દૂર નામનો લેય તેરી લેના પત્રનામા ત્વગ હતી મૂળીઓ વાળીને ઊંધુ ધાલીને એ ધડી ચાલતો, ધડી દોડતો હતો આમ ને આમ તેણે કેટલો પથ વાપ્યો હતો તેનો તેને ખ્યાલ નહોતો વચ્ચે કેટલો મમય વીત્યો હશે, ને પશુ તે કહી ગઈ તેમ નહોતો તાગલિયાના ઝાખા તેજને દરી લેતી મદાવડની છાસ આપી ત્યારે એ જાઓ રહી એને ખાતરી થઈ કે આશુ અને નેશન વચ્ચે આનના ગામની ભાગોળમા એ આવી ગયો હતો આમ તેમ નજર નાખી અને કેઈ ને ત્યારે ન જોયુ ત્યારે તેના મોમાથી 'હા શ' એવો શબ્દ મરી પડ્યો તેને શાન્તિ થઈ કે લતા એટલી દદ મુખીની સ્વાર્થીલી ન નીવડી કે પોતાની માફક સ્વજનોને સત્તા ગમી કાઢે ને ત્યા નગ્યા મિના કાંઈ અદી । અને ત્યારે ગદને રાખે મર્મચ ઝમરી કે

આ વડના થડની આગપામ રૂપાણો એના ચોતરો હતો દુખિયા ને દુભાયેરાનો એ વિમામો ગણાતો, ગણુ કે કર્ષ સ્ત્રીપુરુષો એની નીચે તળની ને મળની મીડાશ અનુભવતા ને એને આગરે આંત્ર તેરી વડગન સુન્દર મદા તો શીતલતા કે દૃઢ મૂરી પાડી હતી

એમ કહોને કે નિર્ગળ પણ આજે એને આતરે ચારી પડોન્ધો હતો મૈનું જ્યાં એવ થયુ ત્યા નિર્ગળનુય થયાનુ જ એગા આશ્ચર્ય થુ ? કુગતી રીતે જ એ ચોતરા પામે ગયો અને મૂળ ઝાપગીને એવો મૈનું મગજ અનેનનેલ વિચારોથી મધાતું હતુ પણ રાનારગણુ એટલુ આઆદમ હતુ કે કનકિના કનાક સુધી ત્યા ખેસી રહેવાતુ બને તોય અણગમને અરમાશ નહોતો

પહેલી પગે નિર્ગળને પોતા પ્રત્યે નિરરકા ની લાગણી પ્રગળી અથ્થા નિર્ગળ તુ તુ ખોતો—રા થઈ ગયો—થ રા મગતયો છે 'લતા ને સુરેતના જીવન ને માફને જોડાયા હતા તેના પરિન વડોડા જેવો તુ હતો ને ધાર્યું હાત તો તેમના દામ્પત્યજીવનમા સુખની રહમછેન મરી મૂળી હોત ગળન ઈર્ષ્યા કમ્બુ કમ્બુ એ જોત ને જાણુ કે મથળે રથજે રિપના ધૂટડા જગનાના નવી પેતા ક્યામ્ક્યામ અગતના છાટખાપ અનુભવાય છે, અને એથી જ જમનમા જીવના જેવુ રહ્યું છે—પણ નિર્ગળ, તે તો ગિયદુ જ કર્યું

નામ પગથી એમ પખી પખો કદાવરુ અને ચીમો પાતુ કીડી ગયુ જેમ એ પખી પોતાની નિદામાથી મળી ગયુ હતો તેમ નિર્ગળને પોતાની વિચારતમાથી મળી ગયો ચોતરાની કિનારી પર ને બેઠે હતો તેને જાને લાગા પગ મરીને વડના ધુમ્મટમા નજર પડેલીને ઉપાડી આજે ચર્ચ ન્હો તા-વિયાનુ તેજ ત્વા ચગામ્ચિયા ને એટલુ ઓછુ આવતુ હતુ કે મામાન્ય જીવનમા કનીક અને ઘડી ને આતની મુખની રાખાનું એથી મમગ્નુ થયુ પક્ષાત્તાપના પૂગમા તગાયેયો નિર્ગળ પણ એનાથી પર ન રહી શરૂએ આંખોમા જગમ્ મેન આન્યુ અને અને લતા માહરી લતા ગાયેનો મદવામ આજ્યો, લતા માયેના સદઆગના રમજો એ વિદ્યુત જલી ગયો જગમિનાની માહરીની જેમ લતામિનાના નિર્ગળમા નખરાખ રૂપારી થઈ આસી અને આમતેમ જાને તે મોધરા લાગ્યો પણ દવે અદો લતા કવી ? દૂર દૂર, લને ને નાખી નજર પડેયે એટલે દૂર, એ નિદાજે તોય લતા નીકળવાનો મંમવ નહોતો તેને નજર માખર્ષો 'નિર્ગળ !' જે લતાથી ક્યા પડતા તેણે છેલ્લો માખર્ષો

હતો. ત્યારે લતા ચૂ તેને એવા પરમ પ્રેમથી ચાહતી હતી કે સુરેશને જુસીને, સુરેશને— જુસીનેય એ આખર પોતાની માથે નાશી છૂટી હોત ?

જરૂર નિરંજનને લાગ્યું કે જે જગ પોતે એકવેળા લખેલી લતાની નામમાળામાં હતું એથી અનેકગણું જળા લતાના આ એક સખ્તમાં હતું તો પછી શા સારુ એ ન માંલજાય કરી પોતે નાશી છૂટશે ? સુરેશ પ્રત્યે એની જે ફરજ હતી તે તો તે એવી રીતે બંધ્યો હતો કે કોઈ કાળે સુધારી મુકું એમ નહોતી. આવી હાથે જુસમાથી લતા પ્રત્યેની ફરજ એણે ઊભી કરી હતી. એ પણ હવે જુસમા માગતો હતો ! એ બુદ્ધિ પહેલવહેલી જુસનું પ્રમાણ જરા જોટલુય ધરે એમ હતું ? એ અશક્ય હતું તો પછી લતાને માથે લઈ લીધી હોત તો ? અરે, લતાને સાથે લેવાનીય નહોતી. એ આવના ચાહતી હતી. નિરંજનની આખ આગળ બરાબર દરબ ખડું થયું લતા આગળથી એ આસી નીચળ્યો ત્યારે બિચારીએ નિરાધારીથી હાથ ઊંચો કર્યો હતો, જેને પોતે પડછાયામાં દોડા હતો અને તોયે જેની પરવા કરી નહોતી. હૃદય પર રહેલા હાથના આગળ નિરંજનના કપાળ પર પહોંચ્યા એ ગણગણ્યો : 'નિરંજન, તારે કાળે કેયું વિશેષણ વાપરવું ધરે—મિત્રદોષી કે મૂર્ખ ?'

એ આડું પડખું ફર્યો પાસે એક ગાય વાગેળીની ભેળી હતી અને એના પડખામાં પડી હોય તેમ એની વાછડી નાનું સૂતી હતી નિરંજનને એમની ઈર્ષ્યા આવી. જગતમાં પ્રાણી આટલા મનોપો અને મુળી અને માત્ર માનવીને મધ્યે દુઃખના ઝાડ !

આવા આડઅવળા અને અસંજધી વિચારથી એ મુગધાર્ધ જગતની અણી ઉપર આવ્યો ત્યાં કેટલેક દૂર જમીન પરના પાદડાં ખડખડ થયા અને હોશભર્યો નિરંજન મક્કળો બેઠો થઈ ગયો. કોઈકનાં ઉતાવળા પગલાનો એમાં અવાજ હતો નિરંજને માની લીધું કે લતા હોવી જોઈએ. હા; વળા વિના નિરંજનની દુનિયામાં રહ્યું હતું કોણ ? નિરંજન શબ્દગ્રાહી થઈ ગયો. આનું નામ તારીહૃદય ! પ્રેમમાં પડતા અને પડ્યા પછી એમાં પાર જિતરતાં એને જ આવડે છે. પુરુષ તો પતંગિયા છે.

માયુ પૂછો તો નિરંજન એવા અગળ આનદમાં આવી ગયો હતો, કે વીજળીની ત્વરાથી એના વિચારો વહેતા અને અજ્ઞાતા હતા એકને સખ્તનું રૂપ આપે એ પહેલાં તો અનેકનું આક્રમણ આવતું ! લતાને શા સખ્તોથી સત્કારથી એની મઝ ન પડતાં તેને સાદી રીતે સંજોધવાનું પણ પોતાથી વિચાર્યું ગયું આટલો વિવેકની વાત એના લક્ષમાં આવવા પામે એ પહેલાં તેના મનમાં ખીજા બેતણું પ્રશ્નોએ ધેરે. ધ્રાવ્યો. લતાએ નિરંજનનો પત્ર સુરેશને મોકલ્યો હશે ? સોંપ્યો હશે ત્યારે જ આખ તરતોતરત નીકળી ગઈ હશે ને ? પોતે તો પત્રમાં બને તેટલી, બહુ બને તેટલીથીય વિશેષ સ્પષ્ટતા કરી હતી અને સુરેશની વળી વળીને ક્ષમા ચાહી હતી. પણ આ પછી સુરેશ સાથે લતા રહે એ અશક્ય હતું, અસંભવ જ હતું.

નિરંજનના હૃદયના ઊંડાણમાં સોનેરી આશા કાતરાઈ ગઈ. પોતે અને લતા આખર એક ઘરે કે શું ? તો તો જગતમાં ખીજું જોઈતું શું ?

પાંદડાં એટલાં પાસેથી ખડખડયાં કે નિરંજન એકદમ ઊભો થઈ ગયો. આપના વ્યક્તિ પણ એ જોઈ એટલી ગભરાઈ ગઈ કે તેના કંઠમાંથી કારમી ચીમ નીકળી ગઈ. નિરંજન ક્યારેક ગયો. અરે આ સાદ લતાને નહિ !

ત્યારે એ કાણ હતું ? નિરંજને આખો જોળી પેલી વ્યક્તિએ અપરચના મેળવી. આશ્ચર્ય અને આનંદ એના મનને એક જ બિંદુમાં એકત્રીય કરી દેતા હતા.

અહો નિરજનભાઈ ? અહો ? અટાણે ?

‘હા,’ ઉત્તર આપનાની અનિચ્છા છતાં નિરજને આપ્યો અધૂરો ઉત્તર આપ્યો ખરો ક્યા લતાની કંપના અને ક્યાં લલિતમોહનનો અનુભવ ? મુસાફરી નખતે કે હવા માટેન સ્થળમા માથે ગહેવાનું માપડતા પછીવેળા જે જાણના પિજાન જેવું ગ્યાર્ધ ગય છે ? નિરજન અને લલિતમોહન વચ્ચે આશુચા ગ્યાર્ધ ગયું હતું પણ આવી પિજાન પ્રાસંગિ હોતા સ્થળમમય પવટાયા પછી તેની નદ કે ગંગા કોઈકને જ ગહે છે નિરજને પણ એ અનુભવ નખી તમાર પર સંધ્યાસમયે માથે તકામ મારવાનું મગતું એ મમત્યા જાણે પણ લતા લલિતમોહન અહીં અત્યાગ કટાણારૂપ થવાનું કાઈ કામણ ? નિરજનને એ અપમાન કરી નાખવાનું મન થયું પણ એ પહેલાં તો પ્રશ્ન છૂટ્યો નિરજનભાઈ, તમે લયી કરી અવાડિયામા ઓઝાર્મા ઓછુ માત ગેગ વજન રધ્યુ લાગે છે ખોટું હોય તે કહો એ હારી જવા તૈયાર છું

નિરજનની મુમીમત વધી પડી લલિતમોહને આગળ ચલાવ્યું ‘વજન કેમન વધે છે તાર્ અમારી જેમ બેગછોકરની ફિક્કરચિતા ?

નિરજન વાગ્તે આ પ્રશ્ન નહેતો કરી શકે હતો, ઈત્યા એ મહેવતો હોય તેમ મૂંગો ગણો મનમા તો ધણુ થયું કે ગો અમૂઘ બેરાછોકરની જ આ ફિક્કરચિતા છે, કે નથી એની આ ઉપાધિ છે

લલિતમોહને ખીમામાથી કવગ ગાંઠયુ નિરજનને પાણી ઘઈ ગયું કે લતાએ પ પાક્યો હોય તો કેવું ગારુ ? એને ભાને ન ગણુ કે એ નકચ શી રીતે હતું ? ‘જુઓ ભાઈ આ તાર આપ્યો અને ગતોગત નીકળવું પડ્યું અમારે અગવિંદને એગી વગતાણા છે એને ધમમાથી તાર ક્યાંયો છે

નિરજનને મહાનુમતિના મે રામ્દ સરખા સજ્યા નવિ

‘પણ ભાઈ, તમે કઈ તરફ ?

નિરજનના મનમા આ બાબત ધોળાની હતી કઈ તરફ જવું ? પાછા ફરવાનું ધણુ મન થયું લતાને મગાય, મુધાકર અને કુસુમની રીતસરની રમ લેવાય અને જે કાઈ થાય તે જોઈ વિચારીને થાય પણ લતાએ સુરેશને પત્ર આપ્યો જ નહિ હોય તો ? પોતે એવી રીતે એને અગચી કરીને નીકળી ગયો હતો કે લતા વાસ્તે ઉત્તમ માર્ગ સુરેશની મેનાનો ગણો હતો મનને મનાવીને કે મારિયે એણે એ મદલ્યુ કેમ ન ક્યો હોય ? વગી કુસુમ અને મુધાકર તો અમરમાતે એગણીતા થયા હતા એમની માથે પૂરપૂરો વિવેક ન વપગયો તોય શું

એટલે નિરજને પાગ ફરવાનું મન માડી પાંજ્યુ ત્યારે હવે ?

‘નિરજનભાઈ, ચાલો મારી સાથે આનંદ આવશે

જે લલિતમોહન પ્રત્યે નિરજને જુદીજુદી જાતની માડી લાગણી અનુભવી હતી તેને વાસ્તે આખર એને થોડુક માન થયું ગાડીની બધી દિશાઓ પોતાને મારે બધ હતી એક ટંક લલિતમોહન માથે ગાગી નાખવામા તેની મત્ત પછુ સચચાતી હતી મુમર્ધ મારે ગાતની ગાડી મળે એ વચ્ચેના વખતમા એ કોઈને મગવા માગતો નહોતો એટલે, જાણે ઉપકાર મ્વીમગતો હોય તેમ, માથુ નમાવી તેણે લલિતમોહનને અમતિ સચવી

*

જાણના બાર વાગ્યા હતા માનનીના પગાયા એમના પત્ર નીચે જમતા હતા આવે મમયે લતા પણ જાણે પોતાના આત્માને પત્ર નીચે ટ્યગીને રોશન પગ આમથી તેમ આટા

ફરતી હતી. એણે આખુ ઊંડચુ હતું. આજની સવારે એણે જોઈ લીધું હતું કે સુરેશના વર્તનમાં અજબ પરિવર્તન થઈ ગયું હતું. લતા ચા તૈયાર કરીને લાવી પછી કેટલીયે વાર સુધી સુરેશ કપને અડક્યો નહોતો. પછી એ અડક્યો ત્યારે પાણી પીતો હોય તેમ આપે. કપ એ ગટગટાવી ગયો હતો. લતાને રાક્ષ પેડી કે સુરેશને ઝાઝી નહિ તો જરા જેટલી પણ વાતની ગંધ આવી ગઈ હોવી જોઈએ અને જો એમ જ હોય તો આ હપ્તીકન તો એવી હતી કે એમાં ઝાઝુ રું અને જરા જેટલુ રું!

લતાએ સુરેશને છાપુ આપ્યું અને એ જ્યાં તેણે વાચ્યા વિના નીચે મૂકી દીધું ત્યારે લતાનાં ગાત્ર ગળી ગયા. સુરેશ ભયંકર તો નહિ બની એમે?

સુરેશ મુંઝોમુંઝો ઊભા થયો અને દબાવે પગલે લતા પામેથી, જમીનમાં જોતો, પસાર થયો. લતાને જાણે ધાન ગઈ

એક ખબે કાદ લટકતો રાખી, ટોપી અડધે માથે મૂકી, સુરેશ ઉતારા બહાર નીકળી ગયો. લતા સાથે એ સખ્ત સરખો બોલ્યો નહોતો જાણે જીવનભરના અપોહા લેવા એ તૈયાર હોય એટલી દૃઢતા એના પ્રજ્ઞતા નીચક્ષા હોડમાં જણાતી હતી.

લતા દિડમૂઠ બની ગઈ એનું હૃદય એટલું ધમકધમક થતું હતું કે એનું શરીર આપ્ત એથી ટૂંજતું હતું. બેઆકળી બનેલી લતાએ માંડમાંડ નિગમનનો પત્ર વાંચ્યો અને વાચ્યો એવો ફાડી નાખ્યો. એમાં જે કહ્યું હતું તે તો સુરેશે જાણ્યું હતું એ જાણ્યું નહોતું તો અન્ય ક્યા કારણે સુરેશનું દિલ આગ ઉગેરાય એમ હતું?

લતાને લાગ્યું કે હવે સોંધી સારુ એ કહેવાય કે સુરેશથી અજગા થઈ જતું. સુરેશની છબે એ કહ્યું નહોતું. પરંતુ એનું હૃદય એ માગતું હતું એ સ્પષ્ટ હતું. લતાથી સુરેશની કશી મેવા થઈ શકે એમ હોય તો ને આટલી જ હતી—કે તેની નજર આડે આઘ્યા કરવાને બદલે નજર ન ચડાય એટલે આધે આધ્યા જતું એ અમલમાં મૂકતું આકરું હતું. પરંતુ એથી જો સુરેશનું જીવન આપુ અકારુ થાય એમ હોય તો એણે એ અવશ્ય કરવું જોઈતું હતું

એટલે નજરકે લતાએ ત્યાંથી નીકળી જવાનો નિર્ધાર કર્યો નિરંજને પત્રમાં પેલા ન બનવા જોઈના પણ બની ગયેલા પ્રમંજોની કબૂલત કરી હતી એટલું જ નહિ પણ અપ્રાસંગિક એવો હવે પછીનો તેનો કેટલોક કાર્યક્રમ પણ જણાવ્યો હતો. એટલે નિરંજને પકડી પડાય એમ હતો. લતાને સમજાય કે કદાચ એ લોભે જ નિરંજને આ બધું જણાવ્યું હશે.

અને લતા ચાલી. ઝાઝી તૈયારી કરતી તેણે યોગ્ય ન ધારી. સુરેશ કદાચ પાછો આવી ગય તો વળી બાજુ બગડી જાય. અતિ તરફગત વચ્ચે એણે આટલું લખી નાખ્યું:

‘હું જાઉં છું: મારું કર્મ અને ધમડી જશે ત્યા—લતા.’

કાપલી કબરમાં ખીડીને વચ્ચેના ટેબલ પર કાગળદાખણી નીચે મૂકી દીધી. પછી જાણે સાવ સામાન્ય ખરીદીએ નીકળી હોય તેમ હાથમાં ખાદીની થેલી રાખીને ચાલી નીકળી ‘થેલીમાં એક જોડ કપડાં અને અંદરની રકમ જાણ્યા વિનાના પાકિટથી વિશેષ લતાએ કશું નહોતું લીધું

આમ ને આમ એ મેરશન પર પહોંચી અને આગળ આવી ગયું તેમ આમથી તેમ આંટા ફરતી હતી થોડી વારે ટ્રેન આવી. સ્ત્રીઓના ક્યા તરફ તેણે નજર નાખી, પણ તેમાં બેસવાનું માડી વાળ્યું એને ખબર હતી કે ત્યાં સંમારના ને કુંડળના એવા પ્રશ્નો પ્રજાય છે કે પોતાની વર્તમાન સ્થિતિમાં તેના હિતર અશક્ય હતા. એટલે એ પુરપોના

ડબામાં ચડી રમઝને જેનડી કરીને આખા પાટિયા પર પાયરીને લગભગ પચાસે પહોચેલા એક ખાદીધારી ભાઈ બારીએ અદેલીને કંઈક માચતા હતા. લતાની બગડીના રણકારે એમની આખો પુસ્તન્ના ક્ષિતિજને વટાડીને ઉપર આવી જોતાવેત એમના લંબાચેલા પગ દૂકા થયા નમસ્કાર કરવા માટે પુસ્તકને નીચે મૂકવું પડ્યું.

લતાએ સામેથી નમસ્કાર કર્યો અને રમઝને અડધા પાટિયા સુધી મંકલીને પોતે ખાલી ડરેલી જગા પર જોડવાઈ ગઈ.

પડખેના પાટિયાવાળાને તો જાણે નાટક જોનારું મળ્યું હોય તેમ મધ્ય એકીટશે અહીં જોતા હતા કેટલાક મામસામી આખો મીચતા હતા એકબે વળી અદરઅદર તાળી દેવા લાગ્યા આટલું ઓછું હોય તેમ એક જુવાન મુમબ્યુ એમા ટીકી પીકીને શુ જુઓ છો ? હિંદુસમાગમ આવા વજોડાનો કયા દુકામ છે ?

જે જણ સિનાય ડબામાં બધાજ ખડખડાટ દસી પડ્યા.

લતા આ સાંભળી ગઈ પણ પ્રાણુલાલભાઈથી આ સહન ન થયું એટલ તરૂકી બીક્યા ‘બખરદાર !’ જોતા નથી કે બહેન આ રોસનથીજ એમ છે અને હું તો અડતાનીમ વધારથી અહીંનો અહીં મૂવો છું.’

મારુ થયું કે આનો ઉત્તર ગળે એટલી વકીલજીદિ ત્યાં કોઈનામાં નહોતી એથી ચોડીજ રારમાં શાન્તિ પચગર્ભ મર્ડરી મીઠા ન થાર એટલા ખાતર પ્રાણુલાલભાઈએ પુસ્તક ઉધાડ્યું લતા પાકિટ ઉધાડીને પૈસા ગણના લાગી ખૂખીની વાત એ થઈ કે એક બાજુ વતાના પાકિટનો બધ થવાનો મીઠ અનાજ આવ્યો અને બીજી બાજુ પ્રાણુલાલ ભાઈના પુસ્તકના અડધિયા એકમેક સામે અથડાયા એ બંનેને પણ એતું આશ્ચર્ય થયું હોય તેમ પચવારે એઓ મામસામું જોઈ રહ્યા અને આખરે લગીર હમી પડ્યા.

પ્રાણુલાલભાઈમાં આથી કિંમત આવી એમણે મીઠો નવાય કર્યો ‘બહેન, તમારું નામ ?’

લતાને આશ્ચર્ય આવ્યો અત્યાગના મળેજો એવા હતા કે પોતા વિષે કોઈને કશું સાચું કહેનામાં શી ગોલા હતી ‘વળી દુનું કે નજીકનું ઝોળખાણુ ટપકી પડે તો કયા જલું ?’ વતાએ નામ ન કહ્યું એથી પ્રાણુલાલભાઈ નિરાસ ન થયા એમણે પોતાની ઝોળખાણુ આપરી સ્ફૂર કરી ‘પ્રાણુલાલ ઝોળખતાપાળખતા વાડથી મારા નામ પાછમ ભાઈ શબ્દ લગાડે છે મારું નામ નો તમે માલખ્યુ હશે’

લતાને નિગત થઈ પ્રાણુલાલભાઈને ઝોળખનામાં એને કરો વાધા નહોતો એણે આતુરતા દેખાડી પૂછ્યું ‘કયા પ્રાણુલાલભાઈ ?’

આજા મલકતા હારય સાથે ઉત્તર આયો ‘ન ઝોળખ્યો ?’ ગુજરાતના કાર્યકર્તાઓમાં પ્રાણુલાલ કયા ઝાંઝા છે ? મારે હતકત આવતા આમસેનામંદનું નામ નથી માલખ્યુ ?’

‘માલખ્યુ છે’

‘બમ એજ એને મેં મારું જીવનધન કર્યું છે અલણુ અને અકિંચન ગામડિયાના જીવનને ઉચ્ચ કક્ષાએ લઈ જવાનો મારો આર્થ છે એમને શિક્ષણ આપી શકાય એટલા સારુ આજે દોઢ મહિને નાણા ઉલગનીને હું પાછો ફરું છું’

લતાને આશ્ચર્ય થયું કે ત્યારે પોતાને પૈસાની તાણ હતી ત્યાર પ્રાણુનાનભાઈ પાસે પોતા ઉપગત પાગમ માટે પણ જોગવાઈ હતી.

એમણે આગળ લખાવ્યું ‘મારે જરૂરત હોય તો કેરમ એકનિષ્ઠ સેવકાની એ મળે તો હું શુ શુ ન કરું ?’

લતા લલચાઈ. નિરંજન ન મળે તો પછી આ શું જોડું હતું ? પણ આ સેવાસંધમાં સ્ત્રીઓને ધ્યાન દશે ? હશે તો શી શરતોએ ?

વળી વાઘાશા વહેવા લાગી : 'દેશને કામ છે તમારા જેવા મૂંઝા સેવકાનું. પડખે રહેતો પાડોશી પણ ન જાણતો હોય કે શી શી પ્રવૃત્તિઓમાં તમે સક્રિય કાળો આપી રહ્યાં છો.'

લતાને એક બાબત ચોક્કસાઈથી સમજાઈ. દેશની સેવા વારતે તો તેનાં નીવડેલ વખાણ થાય એમ હતું; પણ મૂંઝી તો એ જરૂર જ હતી.

'પણ હવે એને હિમ્મત આપો; એનાથી પૂછી જવાયું : 'તમારા સંધમાં બહેનોને રથાન છે ?'

લતા આ પહેલાં એટલું પગલું ભરી ગઈ કે મૂંઝા સેવકાનું મૂલ્ય સમજનાર જાતે બહુ ઓલતા કેમ હતા.

'બહેનોને શા સારું રથાન ન હોય ? છે જ જગતમાં સર્વત્ર એમને ધ્યાન છે, તો અમારા સંધમાં કેમ નહિ ? હા; એટલા પૂરતું અને બંધન સ્વીકાર્યું છે કે જે કાંઈ બહેન દાખલ થાય તેમના પતિ પણ સાથેમાથ દાખલ થવાના હોય તો તેમને અમુક નિયમો પાળવા પડે.'

આ નિયમો કયા હતા તે લતા પૂછશે એવી પ્રાણલાલભાઈને આશા હતી. લતાને જાણવાનું મન પણ હતું, પણ પૂછીને જાણવા એટલું નહિ.

આવી વાતો થતી હતી ત્યાં મોટું રેશન આવ્યું અને લતા ફરીને બારી પાસે પહોંચી. નિરંજનના પત્ર પ્રમાણે આ ગાડીમાં અહીંથી એ એમવાનો હતો અને મુંબઈ પહોંચી સીધો આફ્રિકા ભણી ઊપડી જવાનો હતો આ કાર્યક્રમમાં નિર્વાહ કરતાં બીજે ઉદ્દેશ મુખ્ય હતો—એ કે આમ દૂર જાય એટલે લતા અને સુરેશનો હિમ્મતિય થયેલો સંસાર, વખત વીતતાં, ફરી રિયર અને મુખી થાય.

ગાડી રેશનમાં દાખલ થઈ કે તરત લતાએ નિરંજનને દોઢો. એણે હશારત કરી દીધી કે મળે ત્યારે મૂંઝા રહે.

તેણે નિરંજનથી મૂંઝા ન રહેવાયું : 'હું તો વારતો હતો કે તું સ્ત્રીઓના ડબ્બામાંથી નીકળીશ એટલે છેક છેડે જાઓ હતો.'

લતા કમ્પેક્ટ કહે એ અગાઉ પ્રાણલાલભાઈએ જુકાવ્યું. 'આજના યુવાનોની આ જ મોટી જૂલ છે. પોતાને એક લીમમી મદીના મનાવે છે અને પોતાની પત્નીઓને પિંજરના પંખી માને છે.'

નિરંજનને સમજ ન પડી એની આંખો ફૂદાફૂદ કરવા લાગી. લતાએ શું પહેલેથી નિરંજનને પતિ તરીકે ઓળખાવી લીધો હતો ? મનમાં અનેક કોભરાઓ આવતા હતા. પણ રૂબે વળી કોઈ વળી જાય એ બીકે બહુ વળખવું નેણે દાખી દીધું.

'લતા ઘેલી લઈ ડબ્બા બહાર આવી. નિરંજન જેવી બીકતેના મનમાં પણ પેડી હતી. એટલે એણે નિરંજનને આંધો લઈ જઈ રિયતિ મમગવતનું ઉત્તમ ધાયુ. ડબ્બાથી ઘોડેક દૂર, પણ માવ માગે, એક બાકડો હતો ત્યાં બન્ને ગયાં અને વાનોએ વળગ્યાં પ્રાણલાલ ભાઈને એક પ્રસંગ સાંભળ્યો જલમાં એમના પત્ની મુલાકાત મારે આવતાં ત્યારે આવું જ કમ્પેક્ટ રચાતું. પણ ત્યારે એમનું પાત્ર એમાળ પતિનું રહેલું; અત્યારે જુખામૂઝા પોલીસનું હતું.

લતા અને નિરંજન મળ્યા. લાગી વાતો કરવાનો સમય નહોતો એટલું એઓ સારી રીતે સમજતાં હતાં. તરત તેમણે નક્કી કરી નાંખ્યું કે થયું એ ચર્ચ થયું માનીને 'આવતી કાલનો માર્ગ આજ ને આજ, અત્યારે ને અત્યારે, તેમણે ઘડી લેવો ધરે. લતાએ

સેવાસંઘનું સૂચન કર્યું. નિરંજનને થયું કે શેઠા દલાડા માટે એનો અખતરો ખોટો નહોતો. આને માટે એક જ બાળત આવશ્યક હતી. પતિપત્ની તરફે એઓ ન ગણાવે તો રમત બરાબર ગોડવાતી નહોતી.

આમસેવાસંઘ નાનકડી સંસ્થા હતી. છાપાઓમાં મોટાં મથાળાં નીચે અકવાડિયે એકવાર અચૂક, એની વિધવિધ પ્રવૃત્તિઓના અહેવાલ આવતા. તે જો ખોટા નહોતા તો સાચા પણ નહોતા. જે સલા જંગલર રીતે ભરાયેલી ગણાવાની નેમાં ક્યારેક પ્રાણુલાલભાઈ, એમના પત્ની રતનબહેન અને બીજા એકએ જણ હાજર હોતાં. ઇરાંબા સંઘળા સર્વાનુમતે પસાર થતા અને મંથનુ કાર્ય નિર્વિધે આલ્પે જતુ !

નિરંજન સંઘને છાપાઓદ્વારા જોળખતો હતો. એણે માન્ય કે જીનરવાને સ્ટેશને આજે લોકોની ઠંઠ જગી હશે અને 'પ્રાણુલાલભાઈની જગ'થી વાતાવરણ માછ ભીંશે. સ્ટેશન આવ્યું એ પહેલાં નિરંજને આ વાત લતાને કાનમાં ફફી અને બન્ને પ્રધ્યાની નજરે પ્રાણુલાલભાઈમાયું બેઠેરલાં. આશ્ચર્યની વાત મણો કે ન ગણો, પણ પ્રાણુલાલભાઈની મુદ્રામાં એક કુરચીનો પણ ફરક નહોતો પડ્યો.

ગાડી જીભી રહી સ્ટેશન મેવાલાવીઓથી રાતુ હતું. એક મજૂર આબો તેણે પ્રાણુલાલભાઈને સલામ ભરી. એમણે એ સતોપથી ઝીલી

લતાએ નિરંજનને કહ્યું: 'સા સાદર્ભ !'

નિરંજને લતાને કહ્યું: 'નવાઈ !'

સંઘનું સ્થળ એકાદ માર્દલ દૂર હતું પ્રાણુલાલભાઈ આલવા લાગ્યા એટલે લતા અને નિરંજન માટે બીજો ઉપાય નહોતો. બન્નેએ સામમામાં મોં મચકોડયાં.

સંઘમાં પહોંચ્યા ત્યાં રતનબહેન સામાં મળ્યા પ્રાણુલાલભાઈએ ઉત્સાહપૂર્વક જોળખાણ કરાવી આખી અને પોતે ધણી ફિવસથી પડેલી ટપાલ વાંચવામાં પડેવામાં જરો વારે રતનબહેન રાંધણિયામાં ગુથાયાં. લતા અને નિરંજન ઓરડામાં એકલા પડ્યાં.

જે એકલતા ખાતર બન્નેએ જલુ જલુ પ્રવાસ કર્યા હતા તે આવી મળતાં બન્ને અવાક થઈ ગયા. નિરંજને લતા મામે જોયું તો તેની આખામાંથી દડદ આસ ખગતા હતા. આમ કેમ ? વળી શું થયું ? લતા હજુ શું સુરેશને સાહતી હશે ? તો પછી તે નિરંજનની પાછળ કેમ આવે ? રાત્રે તો તે જ આવવાનું કહેતી હતી ! અને અહીં જાણે એ લતા જ નહિ !

નિરંજન અકળાયો. લતા સાથે શી રીતથી રાજ્યાત કરવી તે તેને ન મૂઝવું. બોલવું શું, તેની ગમ પડતી નહોતી. ગ્ધરાંથી શાન્તિ આપવાનો તેનામાં હિંમત નહોતી આશ્વાસનના શુભ આશયથી અડકાડેલા હાથ સામે પણ લતા વિક્રી બેમે તો ? નિરંજન જોમો થયો અને આટા મારવા લાગ્યો. એથી પણ ત્યારે એ યાદી ગયો ત્યારે લતાથી બને તેટલું નશ્ક પણ જીલથીય અડકી ન જવાય એટલે દૂર બેઠો અને બસ બેસી જ ગયો.

લતાએ આંસુ લોહ્યા અને દામાણે ચહેરે નિરંજન સામે નિકાળ્યું. એનો ચહેરો પણ ફિક્કો પડી ગયો હતો. બન્નેનાં હૃદયના ફટકા ગયેલા રગના પ્રતિબિંબ જાણે ત્યાં પડતાં હતાં. ચંધરની જીભે લતાએ પૂછ્યું: 'નિરંજન ! આપણને આ શું સંઘ ?'

નિરંજનના અંતરના ઉકળાટને આથી જગ ટાકક વળી. આખર લતા બોલી ? સારું થયું. વાતચીતથી હવે જાણી શકાશે કે લતાના મનમાં શું શું રહ્યું છે. એ આશાથી નિરંજને ઉત્તર વાળ્યો: 'અવળું સંઘ'.

લતાએ પૂછ્યું: 'હવે શું કરવું ?'

‘ સુખ શોધીએ છીએ અને રૂંદેલીએ મળતી જાય છે. અહીંથી નીકળીએ નહિ ત્યાં લગી આપણે પતિપત્ની મટી શકીએ એમ નથી ’

લતાના અંગમાંથી જાણે ધીજળી પમાર થઈ ગઈ. એ ઢ્રજ ઊડી. નિરંજનના ખભા સાથે તે આશિંતી અથડાઈ ગઈ. બન્નેએ એની ત્રાસની લાગણી અનુભવી.

ચારે જણ જમવા બેઠાં પ્રાણુલાલભાઈનો ઉત્સાહ સાગર સમો હતો. રતનબહેનમાં હોંસ નહોતી એમ તો ન કહેવાય. લતા અને નિરંજન તો બેમતું જોઈ એ એટલે બેઠાં હતાં. એમના ચહેરા પરની દ્રિકાશ એમની જીભ પર પણ આવી વસી હતી લતાને તો જમીને ઊઠતાં ઊઠતીય થઈ.

પછી પ્રાણુલાલભાઈએ નિરંજનને પોતા પાસે બોલાવ્યો અને રતનબહેનને કહ્યું: ‘ તમે જરા બહેનને મેં કહી હતી તે હપ્તકત અમળવગો ? ’ એ હપ્તકત એમણે નિરંજનને કહી. જાણે કેવડા મોટા પથ્થર માથા પરથી ખસી ગયો હોય તેમ નિરંજને નિરાંતનો શ્વાસ લીધો.

રવેશમાં એ ખાટલા પાથરેલા હતા તેમા પ્રાણુલાલભાઈ અને નિરંજન પડ્યા.

‘ લાઈ, માફ કરજે પણ અભચર્યપાલન આ સંસ્થાના ઉદ્દેશોની પહેલી કલમ છે. ’

નિરંજને હસીને કહ્યું: ‘ બહુ સરમ વાત છે ’

પાંચેક મિનિટમાં પ્રાણુલાલભાઈના નરકારા વાતાવરણની શાન્તિ હરી લેખાં લાગ્યાં. નિરંજનને ખાટલી જલદી ઊંચ આવે એમ નહોતી. ખાટલા પરથી ઊભા થઈ એ પગથિએ મૂકેલી માટલીમાંથી પાણી પીવા ગયો, ત્યારે અંદર થતી વાતોના શબ્દો એને મંભળાયા. પગથિયા ચડી એ જાંત પાસે પહોંચ્યો અને ખારીએ કાન ઘસ સાંભળવા લાગ્યો.

‘ લતા પૂછતી હતી. ‘ રતનબહેન, તમે પરપૂયાં ત્યારથી આમ જુદાં છો ? ’

‘ શુ કહું, બહેન ? અમારે એમની વાત નેખી છે હું તો ખીજવારની છુ અને કપાળે ટીલી લખાવતી આવી છું. આમલી તો રૂપાળી બે ઊડીઓ મૂકતી ગઈ છે અને એ ઊડીઓને ઘેર પણ છોકરાં છે ! ’

નિરંજન ચિડાઈ ગયો: આતું નામ અભચર્યપાલન ? આતું નામ ત્રામસેવા ? પોતાનું પર સળગતુ રાખીને કોઈનાથી પારકું ઘર કારી શકવાનું હતું ? આના પર નિરંજન વિચાર લખાવી શકે એ પહેલાં અંદરની વાતો આગળ વધી

‘ બહેન, તમને પગળ્યા કેટલો વખત થયો ? ’

‘ બે વરસ ’

‘ એકે બાળક જોડુ થયું ? ’

‘ ના, ના, ’ લતાએ ખીના ખીનાં બોલી નાખ્યું

‘ પણ તમને તો માગરો ત્યારે મળી રહેશે માત્ર મને. . . ’

અને બાકીના શબ્દો રતનબહેને ઉચ્ચાર્યા વિનાના રાખ્યા. આ વખતે પ્રાણુલાલભાઈને ઉધરસ આવી અને નિરંજન પોતાના ખાટલામા જઈ સૂઈ ગયો.

સવાર પડી ત્યારે પ્રાણુલાલભાઈએ ખીજ માંથી માગી. અર્કોઆં ચાની મનાઈ હતી. એને બહલે તાનું દૂધ મળતુ. એ પીતે વળી લતા ને નિરંજન એકલાં પડ્યાં.

નિરંજનને રાતની વાતચીત સાંભરી આવી. એને આધારે લતાની મશ્કરી કરવાનું તેને મન થયું. એટલે પૂછ્યું ‘ લતા, બાળક માગ્યું મળતું હશે ? ’

લતાને કાળ પડી. નિરંજને બધી વાતચીત સાંભળી હશે તો ? સાંભળી હોય કે નહિ, પણ હવે છૂપી રાખીને શું કરવું હતું ?

લતાએ હળવેથી પણ દિંસતથી કહ્યું: ‘હા, મળે.’

નિરંજનને હસવું આવ્યું, પછી હેતથી પૂછ્યું: ‘લતા, તો તને ક્યારે મળશે?’

લતા ગભીર મની ગઈ કહેવું કે ન કહેવું? પણ હાં ન કહેવું? એટલે એણે કહ્યું: ‘મને તો માગ્યા પહેલાં મળી ગયું લાગે છે.’

નિરંજનને થોતાનો લતા પરનો માલિકી હક્ક સરી જતો જણાયો. તેણે તાબડોલ પૂછ્યું: ‘કાણે કહ્યું?’

‘રતનબહેને કાલે મને જોઈ એથી એમને સકા ગઈ હતી. રાતે કેટલીય પૂછપરછ પછી ખાતરીથી કહ્યું.’

નિરંજન હતાશ થઈ ગયો.

પ્રાણુલાલભાઈ અહીં આવી પહોંચ્યા આવીને તરત તેમણે શરૂ કર્યું ‘મારે તમારી ત્રીજી માસી માગવાની છે મને ખબર પડી છે કે તમે બેઉ બ્રહ્મચર્ય પાળો કે ન પાળો તે સરખું છે. એવી સ્થિતિના સહયો એવામંથ સ્વીકારી શકે તેમ નથી. અમારી પહેલી જ કલમનું એથી ઉલ્લંઘન થાય છે એટલે સાજ સુધીમા અહીંથી નીકળી જશો તો મંસ્થા પર ઉપકાર થશે.’

અને ઉત્તરની અપેક્ષા વિના પ્રાણુલાલભાઈ ત્યાંથી નીકળી ગયા.

‘નિરંજન, શું કરીશું?’

નિરંજન શો ઉત્તર આપે? તેણે સામે પ્રશ્ન કર્યો ‘લતા, ત્યારે ક્યાં જવું છે?’

લતાની શુદ્ધિ કહ્યું કરતી નહોતી એથી હદ આવી પહોંચી હતી કે જેથી આગળ વધવાની તેનામાં દિંગત કે હોંશ નહોતી તો પછી શું સુરેશને શરણે પાછા જવું? એના અંતરની એ ઇચ્છા હતી. પણ સુરેશ તેને સ્વીકારશે કે કેમ? એ હેતનાળ હૃદયને એણે કેટકેટલું દુઃખમાં કુળાડ્યું હતું ‘એ આખું બૂલી જઈને સુરેશ શું એને ‘આવ’ એમ કહેશે’ લતાને લાગ્યું કે પોતે સુરેશને અન્યાય કરવામાં સીમા નહોતી રાખી. એટલે સુરેશ જે કંઈ સામેથી કરે ને તેણે મૂઠે મોઝે સાખી લેવું જોઈતું હતું સુરેશને મળવા ગય અને એને જોતાં લેન સુરેશ બારણાં બંધ કરી દે તો તે સહન કરવાની તૈયારી પણ તેનામાં હોવી નેહંએ. પણ સુરેશ નુ એટએટલો કૂં કદી ચર્ચ શકે એમ હતો? ના, ના

નિરંજને કરી પૂછ્યું ‘લતા, મને ક્યાં જવાનું કહે છે?’

‘ખીજે ક્યાં? બાળકના પિતાને ત્યાં!’

‘સાચી વાત, તમારા છૂટા પડેલા અકોડા એ આધી આપશે.’

લતાના હૃદયમાં કંઈક દામ આવી

‘અને તારે ક્યાં જવું છે?’

‘મને ત્યાં, જગતમાં બીજા રહેવાની જગ્યા મળે ત્યાં. માત્ર એક સ્થળે નહિ—સુરેશ અને લતા હોય ત્યાં નહિ.’

લતા ન બોલી શકી, ન કાંઈ બાવ બતાવી તકી

‘કેમ કમૂલ છે ને, લતા? તો સુરેશને તાર કરીએ.’

લતાએ નાનો શો શબ્દ ઉચ્ચાર્યો: ‘લગ્ને.’

અને નિરંજન તરત તાર ઓફિસ તરફ નીકળી પડ્યો. લતાની આંખોમાંથી ફરી દાદા આંસુ ખરતાં હતાં. એ હર્ષના હશે કે ખીજનાં કયાનાં?

શબ્દચર્યા

પરદેશી 'ક' ઉં દન્ત્યોષ્ઠ્ય 'ક'

સંસ્કારી ઉચ્ચારણના દરેક એકમ માટે અક્ષરની યોગ્યતા આપણી વર્ણમાળામાં છે એમ આપણે જાણીએ છીએ. વર્ણમાળાની આની અંતર્યામી ગણના ખાતર આપણે મૂર્ધન્યતર 'ક' 'લ' જેવા કેટલાક વ્યંજનોને લિપિધારણમાં ધ્યાન આપ્યું છે એક નવો અતિથિ છે: 'દન્ત્યોષ્ઠ્ય ક'.

અંગ્રેજ F નો ઉચ્ચાર કેટલાક પરિચિત શબ્દોમાં (જેમ કે ol, father) દન્ત્યોષ્ઠ્ય થાય છે, એટલું જ નહિ પણ એજવા ઉચ્ચારણ અંગ્રેજોને મતે અપરંપરી છે. જોઈ અને આરણી ભાષામાં તો બહુધા દન્ત્યોષ્ઠ્ય 'ક' જ શ્રુતિઓચર થાય છે. આ ભાષાની ભાષાઓની અસર ગુજરાતી ઉપર એટલી ખર્ચી છે કે આપણે પણ 'ક' ને દન્ત્યોષ્ઠ્ય ગણતા થઈ ગયા છીએ. ને કોઈ વાચક કુતૂહલવૃત્તિથી આસપાસના વક્તાઓના 'ક'ના ઉચ્ચારણ ઉપર ધ્યાન આપશે તો હવે તે પણ આ વાત સ્વીકારશે.

એ પણ નોંધવાનું છે કે આ દન્ત્યોષ્ઠ્ય 'ક', દન્ત્યોષ્ઠ્ય 'વ' થવાની પૂર્વ-તૈયારીમાં છે—'વ' નાં પ્રવાસ કરી રહ્યો છે. ધ્યાનનકમણ કરનાર આવા પ્રવાસીને ભાષાના બંધારણ સામેના બળબેગ નરીકે મળ્યાં કે નવા અતિથિ તરીકે આવકારવો, એ ભાષાવિશારદોની ન્યાયશુદ્ધિ ઉપર અવગણ છે.

પ્રતાપરાય

માતાજેન

સાહેબ,

અમારી બાબુ બ્યારે સ્ત્રીઓ અંદરના નકાર હો છે ત્યારે 'ગડ', 'બોડી', 'માતાજેન' વગેરે શબ્દોથી ગળો કે છે.

'ગડ' એટલે વિધવા. વળી 'બોડી' એટલે મુડન કગલેલી, એટલે કે વિધવા.

હવે 'માતાજેન' શબ્દનો અર્થ તો તે જરૂર સગા પડતી નથી. પણ હું ધારું છું કે તે શબ્દ 'માતાજણ' શબ્દનો અપભ્રંશ હોવો જોઈએ અને તેનો અર્થ વેશ્યાપુત્રી થતો હોવો જોઈએ.

'માતાજણ' એ માતાજણ એમ જ શબ્દનો બનેલો છે.

હવે 'માતાજણ' એટલે સમાજ જેને માતાથી જણેલી એટલે માતા મારફતે જ જાણાય છે તે.

આપણા સમાજમાં કોઈ પણ પુરુષ કે સ્ત્રીની જાણખાણ જાહેરમાં તેની માતા મારફતે અપાતી નથી, તેના બાપ મારફતે જ જાણખાણ અપાય છે. ફક્ત વેશ્યાનાં સંતાનો જ તેની માની મારફતે જાણખાય છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી બહાર પડેલા શબ્દકોશમાં આ શબ્દનો અર્થ આપેલો નથી.

કોઈ ભાઈ આ બાબતનો મેં દેહ દૂર કર્યો તો આભાર માનીશ

મીતાલાલ દામોદરદાસ પરીખ

૧ અંગ્રેજ 'નેબ્યુ' nephew શબ્દની જોડણીમાં ખોટાં 'ક' આવે છે એ અને જર્મન વિશેષ નામોમાં આવતો 100 શબ્દનો ઉચ્ચાર: 'કોન' થાય છે એ બહુ યાદ આવે છે. તે તે ભાષાના આ વિષયના તદ્વિદો આ ઉપર પ્રકાશ પાડે એ ઉદ્દેશથી આ લેખ લખેલો છે. રા. વિ. પા.

૫૫૫

ચ ચા પ ત્ર

શ્રી ૧૧ વિષે એક ખુલાસો

મયા ચંત્રના આંકમાં શ્રી કિરોરલાલ મણિલાલજી શ્રી ૧૧ વિશે કેટલાક તર્કો ક્યા હતા. મારા સમજવા પ્રમાણે એ ૧૧ (સવા)નો આંકડો જ છે. તે મુખ્યત્વે વેપારીઓ વાપરે છે અને તેનો મુખ્ય અર્થ લાલ ચામ આપણામાં વેપારીઓને વેપારમાં ધર્મદષ્ટિએ મૂળના સવાયા કરવાનો હક ગણાય છે. એટલે મવા એટલે લાલ, નફો, વહિ. તે પછી તેનો લાક્ષણિક અર્થ મગલ અને પ્રગતિ એવો પણ થયો. ‘આપથી મવાયો પુત્ર થાય,’ એ શબ્દપ્રયોગ પણ આમાંથી આવ્યા. સરખાવો:

આપ રંગેલુ ખામ આપથી કરે સવાઈ

એ શામળની પક્તિ બહુ લાલવાળી, ખાતરીવાળી સલાહને માટે લેણા કહે છે “હું કહું તે વીસ આના,” ત્યાં પણ તેનો એ જ અર્થ કારણ કે વધારેમા વધારે વીસ આના, એટલે મવાયા દામ ઘટી શકે—એટલે કે સૌથી મારી મલાહ—સૌથી લાલવાળી સલાહ.

અનાયાસે શ્રી મેઘાણી સાથે આ મજાથી ચર્ચા થતા તેઓએ પણ આ જ અર્થ જણાવ્યો.

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

*

કાલિદાસ અને જ્યોતિષ

કાલિદાસનો સમય નક્કી કરવામાં, કેટલાક વિદ્વાનો, એ મહાકવિએ જ્યોતિષ સમજે કરેલાં કેટલાક વિધાનોને આધાર તરીકે લે છે. ‘રઘુવંશ’માંનો છાયા હિ મૂને: વાજો મ્લોક એ અંગે ઠીક ચર્ચાઓ છે, પણ એમાં પતિલંગનો હોય દર્શાવી, એ મ્લોક કાલિદાસનો હોવા બદલ કેટલાક શકા ઉઠાવે છે નેકે એ મ્લોકનો મથતિક અન્યય છે ખરો.

તબ્બો માટે એક પીન્ને મ્લોક રજૂ કરું.

‘કુમારસમ્ભવ’માં હિમાચલનુ વર્ણન કરતા કવિ કહે છે કે હિમાચલના અગ્ર-મરોવરોમાં ભગતાં કમલો પર સૂર્યના ઊર્ધ્વગત કિરણો પડે છે (અધોમુખ કિરણો નહિ). આનો ખુલાસો ટીકાકાર એમ કરે છે કે મેરુ આમપાસ સૂર્યમંડલ ફરે છે અને હિમાચલ તો મેરુ કરતાં પણ ઊંચો છે માટે કાલિદાસ આમ કહે છે ટીકાકારનો આ ખુલાસો મેરુપર્યંત જેવો જ કાલ્પનિક છે.

ખરી વાત તો એમ છે કે સૂર્યના કિરણો ફક્ત કર્કટના મુધી જ લખરૂપે પડી શકે. તેથી ઉત્તરમાં આવેલા બધા પ્રદેશને સૂર્યના ઊર્ધ્વમુખ કિરણો જ મળે. દાખલા તરીકે, સૂર્ય સપાતબિન્દુએ હોય ત્યારે હિમાચલના પ્રદેશમાં રહેનાર લોકોને સૂર્ય ૩૦° નીચો રહી હિમાચલની પ્રદક્ષિણા કરતો હોય એમ લાગે, ડિસેમ્બરમાં તો દષ્ટિમર્યાદા—ક્ષિતિજ—થી ફક્ત ૩૬° જાયો રહીને પરક્રમા કરતો હોય તેમ જણાય.

કાલિદાસે આ વિદ્વાન જ્યોતિષના નિયમોનો અભ્યાસ કરીને કહ્યું છે એમ માનનારને ઉપલી ચર્ચા ઉપયોગી થઈ પડશે એમ માની રજૂ કરી છે બાકી તો જ્યોતિષ સંબંધનાં તેમાં ધણાં વિધાનોને એક જ યુક્તિથી પાંગળાં કરી શકાય કે આ વિધાનો તેણે જ્યોતિષના જ્ઞાનથી નહિ પણ અનુભવથી કર્યા છે.

પણ એમ દલીલ ઉઠાવવા જતાં, માથોમાથ તેના વામરચાનનો પણ નિર્ણય થઈ શકે. વિશેષ ચર્ચા અભ્યાસીઓ ઉપર છોડું છું.

મત્તાપરાય

લોકચર્યા

મહુરાના સૌરાષ્ટ્રીઓ

ચિમનલાલ એ. પરીખ

પ્રાચીન પવિત્ર મહુરા નગરમાં એક આગળ વધેલી મહત્ત્વાકાંક્ષી 'સૌરાષ્ટ્ર' નામે જાતિ વસે છે. ગુજરાતના સૌરાષ્ટ્ર ઉર્દે સોરઠ પ્રાન્ત જે કાઠિયાવાડનો એક ભાગ છે, ત્યાંથી આ લોકોનું આગમન થયેલું છે. આ લોકો દક્ષિણ દિશામાં તામિલ ભાષામાં પદ્મનૂલકાર નામે પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ પદ્મનૂલી ઉર્દે ખાત્રી ઉર્દે સૌરાષ્ટ્રી નામે ગુજરાતી ભાષાને મળતી ભાષા બોલે છે. પદ્મનૂલકારનો અર્થ રેશમી, સુતરાઉ કાપડ બનાવનાર એવો થાય છે. પદ્મ=રેશમ; નૂલ=સૂતર; કાર=વાળા અગર તે બનાવનારા.

ઈ. સ. માનમાં સૈકામાં સૌરાષ્ટ્ર નામે રાજ્ય દિલ્હી હાથેન મોટા રાજ્યોમાંહેનું એક હતું. આ રાજ્યનો વિસ્તાર, ગુજરાતના દક્ષિણ કોપકલ્પ (કાઠિયાવાડ), પશ્ચિમ રજપૂતાના, માલવા અને ખંભાતના અખાતની આજુબાજુના પ્રદેશ પર્યંત હતો. માલવાનો પ્રદેશ અસલના સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશની પૂર્વ દિશામાં કેટલેક દૂર આવેલો છે સિંધિયા રાજ્યના મહેસોરમાં આવેલા કુમારગુપ્ત અને જયવર્ધનના શિલાલેખો ઉપરથી માલમ પડે છે કે તે પ્રદેશમાં દશપુરા શહેર રેશમના વણકરોના ઉદ્યોગને લીધે ઘણું આબાદ બન્યું હતું, અને આ વણકરોએ ધન અને સમૃદ્ધિના પ્રતાપે ત્રીસૂર્યનારાયણનું પ્રસિદ્ધ દેવળ બંધાવ્યું હતું. આથી જણાય છે કે વણકરોનાં થોડાંક કુટુંબો સરસ્વાતમાં મહેસોર તરફ ગયાં હશે. મુસલમાનોના સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંત ઉપરના પ્રથમ આક્રમણ વખતે આ વણકરોને ઘણી હાડમારી અને દુઃખ ભોગવવાં પડ્યાં, અને તે લોકોમાંના ધર્મચુરત માણસોએ ગ્યર્ગાતર કરવાનો વિચાર કર્યો. મહારાજા કુમારગુપ્તે આ વણકર લોકોને પોતાના માલવા પ્રદેશમાં આવીને વસવાતું આમંત્રણ આપ્યું, અને તેઓ થોડાંક સૈકા સુધી માલવા પ્રદેશમાં જઈને વસ્યા અને તે દેશને પોતાના હુજરઉદ્યોગથી સમૃદ્ધ કર્યો

મુસલમાનોના માલવા ઉપરના બીજા આક્રમણે આ વણકર લોકોને ગુપ્તવંશના રાજાઓના મુરખીવટ અને રક્ષણ વગરના કરી નાંખ્યા, અને તે લોકોએ રક્ષણ મેળવવા ખાતર દેવગિરિના રાજ્યનું શરણ લીધું. અહીં પણ મુસલમાનોના આક્રમણથી હેરાન યર્ષ મધ્ય દિલ્હી પોતાને પૂરતું રક્ષણ મળશે નહિ તેમ જાણી આ વણકરોએ દક્ષિણના વિજયનગરના મહારાજાને આશ્રય લીધો. યુરોપીય લેખક રાખર્ટ સિવેલના લેખોથી આપણને આ વિજયનગર મહારાજાની સમૃદ્ધિ અને વિસ્તાર વિષે ઘણું જાણવાનું મળે છે. ઈ. સ. ૧૪૨૦-૨૧ના અરસામાં ઇટાલિયન મુસાફર નિકોલેએ આ રાજ્યની મુલાકાત લીધી હતી. આ મુસાફર વિજયનગરના રાજાનાં દરબારમંદ, સમૃદ્ધિ, વેપાર અને દગદગાનું સારું વર્ણન કરે છે. ત્યારબાદ સને ૧૫૨૦ના અરસામાં ડોમિંગો પાયમ નામનો મુસાફર

આવેલો તે કહે છે કે વિજયનગર રાજ્યની સ્ત્રીઓ સુદર, કિંમતી ખારીક વસ્ત્રો પરિધાન કરતી હતી, અને ત્યાના ઘોડાઓ પણ સોનારૂપાના તારથી વણાયેલ રેશમી કપડાથી રાણુગારેલા હતા. આ રાજ્યમાં ગદીને આ સૌગાંધ્રી વસ્ત્રકરે. વેપારકથામાં ધણા મમૃદ્ધ થયા, અને તેઓને રાજ્ય તરફથી મારુ મન્માન મળતુ વિજયનગર રાજ્યની પડતીના વખતે આ લોકોની નાની નાની કુડીઓ અને ૧૫૬૫ના અરગામાં વેપારકથાએ છેક દક્ષિણમાં સેવમ, કુબકોણુમ, અને મદુગ પર્યંત ગઈ અને ત્યા પોતાની વમાહત વમાવી તે વખતે મુમયમાંની રાજ્યોએ એકમથી કરીને તે વખતના વિજયનગરના હિંદુ રાજા રામરાય (રામગયા) ને કુગથી, ૩૬ પકડી તેનો સિગ્ગહેદ કર્યો તથા સુરિવમ બક્ષરે રાજ્યધાની લૂંટી અને તેનો દરેકદરેક મિપાર્થ મોતુ, કપુ, કવેગત, તમ્બુ, અમગમ અને ઘોડાઓની લૂટથી પૈસાદાર થયો. આ જ વખતે મૌરાઈયી વણકરો હજુ છેક દક્ષિણ તરફ મોટા પ્રમાણમાં જવા નીકળી પડ્યા, કેમકે મધ્ય હિંદમાં તેમના મનમાલની મહીમવામતી જણાઈ નહિ.

આ મૌરાઈયી લોકોના વિજયનગરના વસરાટ દરમિયાન તેમણે પોતાની સૌરડી ઉર્દૂ પદ્મુલી ઉર્દૂ ખાત્રી લાપામાં તેનુ અને કાનડી લાપાનો રાબ્દલસોળ ભેગો કર્યો વિજયનગરના વમવાટ દરમિયાન ત્યાના સખાઓ જ્યા જ્યા જતા ત્યા ત્યા તેમને સુદર પારીક રૂશમી જગિયાન કપડાની જરૂગિયાત પડતી, તેથી તેઓ આ મોગી વણકરોને પોતાની માથે લઈ જતા, અને તેથી તેઓએ કાવેરી અને દેંગેઈ નદીના રમાળ પ્રદેશમાં પોતાનો નમનાટ કર્યો મૈસૂરના સુલતાન હિંદુ પથુ તેમને પોતાના રાજ્યમાં બોલાવી વમાવ્યા હતા અને રાજ્યની પૂગતી મદદ આપી હતી હાલ પણ મૈસૂર અને બેંગલોરમાં કેટલાક મૌરાઈયી કુડેમો વસે છે.

મદુગના મોગાઈયોમાં એક પ્રથા કસના વખતે ચાલુ છે, તે એ કે વગપક્ષના માણસો કન્યાને ત્યા કન્યાના હાથતુ માથુ વર્તને ત્તય છે ત્યાં પૂછે છે કે તેઓ એટલે કન્યા પક્ષવાગાઓ કોણ છે અને કયાથી આવ્યા છે, અને તેના જવાબમાં કન્યાપક્ષવાળા કહે છે કે તેઓ અમલ મોગના વતની હતા, અને દેવગિગિ આવેલા, ત્યાથી વિજયનગર ગયેલા, અને ત્યાથી મદુગ આવેલા. એ એરી જ રીતે કન્યાપક્ષવાળા વગપક્ષને ત્યા જઈને મવાયો પૂછે છે અને તેના ઉત્તર જણાવ્યા પ્રમાણે જવાબો અપાય ? આ નોકા પોતાને લાહણુ તરીકે જણાવે છે તથા તે પ્રમાણે જણાવ છે આખ્યાગચિચાગમાં તેઓ ધણુ જ ધાર્મિક શ્રદ્ધાવાળા અને ગહેણીગણીમાં દક્ષિણી મહાગાંધ્રીઓના જેવા છે દક્ષિણ હિંદના લાહણોની હરોગમાં નહેવાને ખાતર કેટલોક વખત થયા મૌરાઈયીઓ પોતાના નામની પાછળ અચ્ચર, અચ્ચાન, આચારી, આચંગાર, ગર એવા રિશેષો લગાડે છે અગાહિના મગારી દક્ષતગમાં તેમને ગેડી તરીકે તોધના હતા જનોઈ પહેગવી, મધ્યાવન્ન કરતુ, એના લાહણુના લક્ષણો પણ તેઓ ગણે છે.

મત્તગમી મદીમાં મદુગના તિરુમલ નાઈકે આ મૌરાઈયી વણકરોને વિજયનગરથી બોલાવીને વમરાટ કરગ્યો, પરતુ તે આવતના ઐતિહાસિક લેખા મળી શકના નથી મદુગની વમતિને ૪૦ ટના લાગ મૌરાઈયીઓના છે મત્તગમી મદી પહેલા કેટલા કુડેમો અહીં આવ્યા તેની વીગત મળી શકતી નથી પરતુ ગને ૧૮૫૦-૫૧ના વમતિપત્રની ગણતરી વખતે તેમની વમતિ મદુગ જિલ્લામાં ૨૧,૫૪૬, અને ૧૮૯૧માં ૨૨,૬૦૭ અને

મદ્રાસ ઇલાકામાં ૯૨,૮૪૦ અને સને ૧૯૨૧માં ૯૦,૮૨૧ હતી. મદુરા જિલ્લામાં સને ૧૯૧૧માં ૪૩,૪૩૧ હતા, અને સને ૧૯૩૫ની સૌરાષ્ટ્રીઓની પોતાની કોન્ડરન્સની ગણતરી પ્રમાણે હાલ મદુરા ગામ માત્રમાં સૌરાષ્ટ્રીઓની વસતિ ૪૧,૫૧૪ની છે. આ લોકોમાં મુખ્ય ધંધો વણાટ, ગાટ, ખેતી અને મજૂરીનો છે. પુરુષવર્ગ ઉપરાંત સ્ત્રીઓ પણ ઉઘોગી હોઈ નવગણના વખતે કાપડ ઉપર બાંધણી એટલે કે સુઈઓ બાંધવાનું કામ કરે છે અને પોતાની સ્વતંત્ર આણવિકાન્નેશુ પેદા કરે છે. મદુરા શહેર તળપદમાં સૌરાષ્ટ્ર લોકોની કાપડ વણવાની સાજો લગભગ ૫,૦૦૦ હશે, પરંતુ હાલમાં જાપાનીઝ કાપડ, મિલ બનાવટનું કાપડ વગેરેની હરીફાઈને લીધે કેટલીક ગાળો બંધ પડતી જાય છે અને હાથવણાટનો ઉઘોગ દિવસેદિવસે ઓછો થતો જાય છે. રગારી લોકો જે પહેલાં હાથવણાટનું કાપડ રગતા હતા તે હેલ્લાં પાચલ વગમથી જાપાનીઝ હોમકલેથ અને મલમલ તથા મિલ-વણાટનું કાપડ રંગે છે. કેમકે તે કાપડ તેમને હાથવણાટ કરતાં પણ ઘણું મરતું પડે છે.

હાથવણાટની મુખ્ય સ્થાનેમાં સૌરાષ્ટ્રી વણકરો જારીક સુનરાઉ તથા રેશમી જરીની માડીઓ, રોશાં, રમાલ, ફેટા, ધોતીબેટા, ઓઢણીઓ, ઉપરણાં, દુપટ્ટા વગેરે તફન હલકા બાવમાં આક આનાથી માંડી નંગ ૧ દીક રૂ. ૧૫૦ સુધીની કીમતી ચીજો બનાવે છે, અને તેમાં કિનારો વગેરે લુદીનુદી તરફની નક્સીદાર જરી તથા રેશમી તારેની વણે છે. જારીક મૂતર વિશ્વાયતી તથા જાપાનીઝ, રેશમ છટાલી તથા ચીન અને જાપાનનું અને જરી ફાન્સની અને ઘણા થોડા પ્રમાણમાં મરતની બનાવટની વપરાય છે. આજથી દોઢસો વરસ પહેલાં અહીંની બનાવટનું કાપડ ટ્રિયાપાગ વિલાયત, યુરોપ, અરબસ્તાન, વગેરે સ્થળો જતું હતું, હાલમાં માત્ર મિલોન, પિનાંગ, ગિગાપુર અને કેટલેક અંશે શીજ ટાપુઓ કે જ્યાં તામિલ લોકો જઈને વેચેલા છે ત્યાં નિકારા થાય છે. હિન્દમાં તો મુખ્યત્વે, કલકત્તા, દિલ્હી તરફ મદુરાનું જરિયાન કાપડ મુદ્દમશહર છે.

સૌરાષ્ટ્ર લોકોને શરૂઆતમાં મદુરા અને આજુબાજુના પ્રદેશમાં આવેલાં મંદિરોમાં પ્રવેશ કરવા નહોતા હતા પરંતુ તેઓએ પોતાનું મંથબળ જમાવી મદુરામાં પોતાનું મંદિર, કૃષ્ણકોવિલ બંધાવ્યું છે, તથા તેમના સૌરાષ્ટ્ર મઝા મંડળની મારફત તેનો ધણો ઉત્તમ વહીવટ કરે છે તથા દરેક ઉત્સવ ઘણા ઠાઠમાકથી જિજ્ઞે છે એક જ સાંસ્થાનિકો તરીકે એમની એક જ જાત પરાવલખી નહોતાં દરેક જાતના ધંધામાં બનતા સગી પોતાની જ જાતના માણસો કામ લાગે તેવી રીતે વ્યવસાય ચાલે છે. કેટલાક લોકો પુરોહિત, કેટલાક શિક્ષક, કેટલાક વેપારી, કેટલાક રગારા, કેટલાક વણકર અને દૈનિક વ્યવહારમાં કામ લાગે તેવા ધંધા જેવા કે સોની, લુહાર, કડિયા, સુતાર વગેરે ધંધાઓ કરે છે. અન્ય વર્ણ ઉપર તેમને ખિલકુલ આધાર ગણવો પડતો નથી.

આમાંની કેટલીક સ્ત્રીકન મદુરાની અમેરિકન કોલેજના અર્થશાસ્ત્ર તથા ઇતિહાસના અધ્યાપક આલબર્ટ જેમ્સ મોન્ડર્મ, એમ એ, પિએચ ડી, એફ આર ન્ના સૌરાષ્ટ્ર જાનિના નિબંધમાંથી થોડેક અંશે અને બાકીની હકીકત મારા અત્રેના વસતિદાર દરમિયાન સૌરાષ્ટ્રીઓની સાથેના વેપારી સંબંધને અંગે એક બીજાને પૃચ્છા કરવાથી મળેલી છે.

(૧) હૂણોનો સમ્રાટ એટીલા

ઈતિહાસમાં સૌથી સમર્થ સમ્રાટનો બેઠક કદાચ કદી નહિ ઉઠેલી શકાય.

ખ્રિસ્તી ૧૫૦૦ વર્ષ પહેલાં હૂણોનો સમર્થ સમ્રાટ રૂમ મરણ પામ્યો. એમ બાર્બરેક્સિયમના શહેનશાહ થિયોડોસિયમ બીજાએ સાંભળ્યું ત્યારે નિરાંતની લાગણી અનુભવી. થિયોડોસિયસે આશા રાખી હતી કે જે નવું રાજ્ય બેસુ થયું છે એ એના સ્થાપનારના અપુત્ર મરણ પછી તૂટી પડશે. એ સમયથી આશરે મિતર વર્ષ પહેલાં લૂંટફાટ કરતા અને માર્ગમાં આવતા લોકોને તાબે કરતા ચીનની પ્રખ્યાત ભીંતોની નજીકના પ્રદેશમાંથી નીકળીને એશિયા અને યુરોપમાં હજો કરી વધ્યા હતા, અને આવા અગણ્યા ળંગલી ટોળાઓના રાજ્યકર્તાને વર્ષેવર્ષે ૩૫૦ રતલ શુદ્ધ સોનાની ખડણી આપવી પડતી હતી તેમાંથી એ મુક્ત થશે એમ એણે માન્યું.

આવા વિકરાળ ળંગલીની સત્તા હેઠળ રહેવાથી પુરાણ સંસ્કૃતિએ પહોંચેલા એવા બાર્બરેક્સિયમના શહેનશાહના ખીસા ઉપર કાપ પડતો હતો, એટલું જ નહિ પણ એનું અંતઃકરણ પણ ખૂબ ઉદ્વેગ પામતું હતું. એણે આશા ગ્રાપી હતી કે રુસના દરબારમાં ગયેલા પોતાના એલચીઓ એવી ખબર માથે પાછા ફરશે કે હજો પોતાના સરનામના મરણ પછી પોતાના ઘોડાના મુખ ફેરવીને ત્યાંથી એ લોકો આવ્યા હતા અને ત્યાંના એ લોકો વતની હતા એ એશિયાના અંધારા અજાત પ્રદેશમાં પાછા ફર્યા છે પણ રુસના બે જુનાન સત્રીગત એટીલા અને જુદાએ માત્રાભાનો કાગ્યાર પોતાના હાથમાં લીધો, રૂદ્ધ રુસ કરતા એ બંને વધારે કઠણ કોબડ નીવડ્યા.

બાર્બરેક્સિયમના એલચીઓ પોતાની મીમતી જેટા માથે આવી પહોંચ્યા. પોતાના દરબાર પ્રગણે એમનું સ્વાગત થશે એવી એમણે આશા રાખી હતી. એટીલા કદે ટૂંકા, વિશાળ વક્ત્રરમળવાળો અને મજબૂત ગાલુસ હતો. એની આમડી પીળી હતી અને એની આંખો મંગોલ પ્રજા જેવી હતી આવા એટીલાએ ઘોડા ઉપરથી જ આ એલચીઓનું સ્વાગત કર્યું અને ઘોડા પરથી ઊતર્યા વગરજ તેમની સાથે કરારો વિશે વાતચીત કરી લીધી.

આમ કરવાથી હજોમા શિષ્ટાચારનો ભગ મણાતો નહિ. ઘોડાની પીઠ ઉપર રહેવું એ લોકોને સ્વાભાવિક હતું તેઓ પોતાના દૂધ પગવાળા, આશ્વાસરક મહનરીવનાવાળા નાના ઘોડાઓ સાથે એકજીવ બેસા હતા.

હજો ઘોડાની પીઠ ઉપર બેઠા બેઠા જ ખાતા, વાતો કરતા અને પોતાના માસના સારાં કરતા અને ઘણીયે વાર એ નાના મંગોલિયન ઘોડાની કેશાવલિવાળી ગરદન ઉપર વાકા વળીને સૂઈ જતા.

પણ સાક્ષવાને એ જાતે ટવાયેલી નહોતી. જોડા જેવું કશું એ પહેરતા નહિ, પણ સામડાના દૂકડાઓ માત્ર પગ ઉપર બાંધતા.

ઘોડા ઉપર વધારે આરામ રહે તે માટે રક્ષણ અથવા પેગડાની મોઢાં હજોને આભારી છે એમ મનાય છે. પોતાના ઘોડાની મંજાળ પોતાના જેટલી જ લેતા અને જેવું પોતે પહેરતાં તેવાં જ કંઈ પણ સામડાનાં બખ્તરથી ઘોડાને મજતા અને ઘોડાના કપાળ ઉપર આવેલી અણીવાળી હાલતું પણ એ બખ્તર વડે રક્ષણ કરતા.

બમણી ખંડણી

થિયોડોશિયસના એક્લચીઓને એમની તગડનું આ ક્વતનું વર્તન પર્મદ પડ્યું નહિ. આગલી ખંડણી કરતા બમણી અને ખીજે વર્ષે ચોગણી રકમ ભગવી એ ફરમાનથી તે ખૂબ જ માડુ લાગ્યું આપણા હાલના ધોગણ પ્રમાણે એટીસાના દરબારમાં દરવર્ષે પદરથી વીશ લાખ રૂપિયાનું સેનુ બાઈએશિયમના એક્લચીઓએ ભરવાનું હતું. બાઈએશિયમના સેન્યના સેનાપતિ તરીકેની બિનવેતન મેવાની કદરના મબ્બ મિયા હેડગ એ લેવામાં આવતું. વારતવિદ રીતે તો એટીસા ને ધારે તો બાઈએશિયમના આખા લશ્કરને પોતાના પીનામાં 'ધાલી દે.

બેદી રોળીઓ

પોતાના બાઈ બુદાના અકાળ મરણ પછી એ ઉઝ હજોનો એટીસા એક્લો રાજ્યકર્તા રહ્યો. એ પ્રજાની ઉત્પત્તિ અણુઉકડી રહી છે ઇતિહાસકારો અને પુરાતત્ત્વવેત્તાઓ આ લોકો એશિયાના અત્યંત મજાવિલાસમયથી આવ્યા એ વિશે સંમત છે. જે મોટાં રોળાં સામે મંદક્ષુ માટે ચીનની પ્રસિદ્ધ ભંતિ બાધવામાં આવી તેમાંની તે એકાદ મોટી રોળી હોય એવો સંભવ છે.

હજોની ચાર મોટી શાખાઓ હતી એમ મનાય છે ઈસ્વી મન પછી ત્રીજા કે ચોથી શતાબ્દિમાં યુરોપ છતવા નીકળી અને હજોના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ તે પહેલી શાખા જેમાંથી હાલના મગ્યારો કે હગેરિયનો ઉત્પન્ન થયા તે ખીજી શાખા. એ શાખા થયે મોટે સુધી એશિયામાં રહી, અને ક્રમેક્રમે પોતાના અત્તભાઈઓને પગલે આગળ વધી એ શાખા હમેશા નવા ચારણના ચક્ષોની શોધમાં રહેલી, અને નવમી મદીની આખેરીમાં હાલના હગેરીમા કાવમ મારુ રથાથી ચર્ધ તે પહેલાં કેટલાંક સૈંકા સુધી મોંગા નદીનાં મપાટ મેદાનોમાં અને કાળા સમુદ્રના કિનારા ઉપર વસી હતી.

ત્રીજી શાખા 'ગોરા' હજોની હતી. એટીસા પોતાની વિજયક્રમે યુરોપમાં કરેલો હતો એ જ સમયે એ શાખાએ ઇરાન છતી લીધું, અને ચોથી શાખાએ હિંદુસ્થાનના ધણાક ભાગનો કબજો મેળવ્યો હતો.

એટીસાનું ચારિત્ર્ય

હગેરીની ફળદ્રુપ મપાટ બૂમિ ઉપર એટીસાના હજો રથાથી થયા, અને 'સો વર્ષ કરતાં વધારે સમય સુધી પોતાના મુખ્ય મથક તરીકે એને જાળવી રાખ્યું જોર્ડાન્સ અને પ્રીસ્કમ રહેટોર જેવા લેટિન લેખકોએ આ અમરકારી (૧) રાજ્યકર્તાના વ્યક્તિત્વ વિશે અને એના દરબાર વિશે થયું લખ્યું છે એ લેખકો એના શરીરનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે એનું કાદુ મેળવગરનું હતું પણ એ પુષ્કળ બળવાન હતો. એ ખૂબ ગંભીર તથા પ્રતિભાવાળો હતો.

એની જાતના લોકો એનાથી ખૂબ ડરતા અને એ એમનું માન સંપાદન કરી શક્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ કેળવાયેલા પઠેથીઓ પણ એને માન આપતા. ડેન્યુબ અને ટીઝા નદીઓની વચ્ચેની મપાટ બૂમિ ઉપર એણે પોતાનો પગલ નાખ્યો હતો અને એ

પડાવની રચના નોમોડીક (લટકતી) ટોળીઓના રચના પડાવોને મળતી હતી. પણ 'રાજનો પોતાનો મહેલ એના લગ્ન અને મુદ્દર તજની આસપાસ પુષ્કળ કારીગરીવાળા તથા સોનાના ઓપવાળા કહેડાથી શોભી રહ્યો હતો. એ તજના સ્તંભો તથા દરવાજાઓ પણ મુદ્દર કોતરકામ તથા સુવર્ણના ટોળવાળા હતા.

અપાર ડ્રગ્સ રાજના તજમાં ભેગુ થયું હતું. મહેમાનો આંદી તથા સોનાની ધાળીઓમાંથી જિંદાં મિષ્ટાન્નો આરોગતા. પણ રાજ અને લડવૈયાઓ સાદો ખોરાક લેતા અને ઘોડીના દૂધમાંથી બનાવેલું ખમીર બાઈઝેશિયમના મહેમાનોને મોનાના પ્યાલામાં પીરસવામાં આવતું ત્યારે એટીલા પોતે પોતાનું એ રાષ્ટ્રીય પીણું લાકડાના પ્યાલામાંથી પીતો.

પોતાની પ્રજાની હલપનાશક્તિને કેમ દોરવવી એ એ બરાબર જાણતો હતો. એના મોટા ધર્મગુરુઓએ એવી કથા કહેવાવી હતી કે પરમેશ્વરે સ્વપ્નમાં એને માક્ષાત દર્શન આપીને કહ્યું કે કોઈ એક જગ્યાએ એક જૂની તલવાર છે એ લઈને તું પુષ્કળ દેશો જીતજો અને ધર્મીય પ્રજા ઉપર રાજ્ય કરવામાં એનો ઉપયોગ કરજો. એટીલાને જમીનમાંથી આ કટાંગેલી તલવાર મળી આવી હતી અને ત્યારપછી એણે કદી પરાજય અનુભવ્યો નહોતો.

આવી અમાનુષી શક્તિ અને 'ધર્મરતો કોરડો' એવું જ ઉપનામ એણે પોતાને આપ્યું હતું તેથી લોકો ઉપર એની સત્તા ઘણી વધી અને એ દેવતુલ્ય મનાવા લાગ્યો. જગલી પ્રજાનો આ સમર્થ રાજકર્તા એની પછવાડે લોકોએ અને જેવો ચીતર્યો છે તેવો કોઈ પણ રીતે લોકોતરસ્યો કે ધાતકી જીલમગાર નહોતો. દાખલા તરીકે, એના સમઘાલીન ગાય અને વેન્ડાલ લોકોએ મુલેહને વખતે કે યુદ્ધમાં જગલી ધાનકીપણાથી વગોવાયેલા હજી કરતાં ઘણા વિશેષ અત્યાચારો કર્યા છે.

એટીલાએ પોતાની સત્તા નીચે આણેલા અસંખ્ય મનુષ્યો ઉપર એક દક્ષ રાજનીતિજ્ઞ જેમ રાજ કર્યું આજે આપણે જોને મધ્ય યુરોપ અને જર્મની તરીકે ઓળખીએ છીએ એ પ્રદેશ અને તેમાં વસતી અનેક નાનીમોટી જતો એની સત્તા હેઠળ હતાં; હજી, આલન, વેન્ડાલ, વીસીગાય અને જોનાં નામો આજે બુલાઈ ગયા છે પણ જેની સંતતિ આજે પણ યુરોપમાં વસે છે એ બધી જતો એના તરફ પોતાના નેના જેમ જોતો.

અખટ ભંડાર

મધ્ય યુગ ગંગતા આ બધી જતો અને ટોળીઓ તથા આ રાજનું મુદ્દો વચ્ચેના વિરામકાળ દરમિયાન પોતાનો દરગાર ભરતો તે જાળના હજેરીમાંથી ખમાર થઈ હતી. અને આ કારણથી હજેરીની ભૂમિ તે કાળના અવરોધોનો લગ્ન ભંડાર છે. ત્યારે પ્રજાઓ એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં પ્રવેશ કરી રહી હતી તે કાળના મંદગરણોથી હજેરી જેટલો ભરપૂર કોઈ પણ દેશ નથી એ સૈકાએ દરમિયાન ઐશિયાની અનેક જતો અને ટોળીઓ યુરોપમાં દાખલ થઈ, અને રોમની સામ્રાજ્યમત્તાને લીધી કરીને ત્યાં એ ટોળીઓએ પોતાનો નિવાસ કર્યો અને નવી દુનિયાનો પાયો નાંખ્યો.

બાઈઝેશિયમ પછી એટીલાને રોમન સામ્રાજ્ય સાથે કબ્જિયો શોધવાનું રહ્યું હતું. ઇતિહાસકારો એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે વેન્ડાલોના કુનેદખાજ રાજ એન્સેરિક એટીલા સાથે કરાર કર્યો તે કારણથી એટીલાએ રોમ ઉપર હુમલો કર્યો. રોમન સૈન્ય એટીલા માથે લડવામાં રોકાયેલું રહે અને વેન્ડાલોએ મમયે આફ્રિકાને કબ્જે કરે એવી એન્સેરિકની વેતરણ હતી.

પણ એટીલાને રોમ સાથે લડવાનું બહુ મરમ બડાનું હતું. શહેનશાહ વેલેન્ટીનિયા-

નસને હોનોરિયાં નામની રૂપવતી બહેન હતી એ રૂપવતી બહેન પરણે નહિ એની એ હમેશાં સાવચેતી રાખતો, કારણ કે એને બધ હતો કે રખેને એનો પતિ એની રાજગાદી ઉપર પોતાનો દાવો કરે અને એને માર્ગમાંથી ખસેડી નાખે. અને એવા પ્રસંગે રામન શહેનશાહોના દરબારમાં આસાધારણ નહોતા આલે સહવ બેઠો ન થાય તેટલા ખાતર હોનોરિયાને બાઈકેશિયમના શહેનશાહ થિયોડોશિયમના દરબારમાં મોકલી અને ત્યાં તેર વરસ સુધી તે વસ્તુત તાળાફચી તળે રહી.

બાઈકેશિયમમાં હોનોરિયાએ આ બગીચી રાજ્યકર્તા એરીલા વિશે લવાનક વાતો સાંભળી હતી કદાચ આ વાતોથી એના મન ઉપર ઊંડો છાપ પડી હોય, કે બદીખાનામાંથી છૂટવાને એ સારુ સાધન માન્યુ હોય, ગમે તેમ હોય પણ રામના શહેનશાહની બહેને પોતાનો પ્રેમ તથા હાથ લવાનક ફણોના બગીચી રાજ્યકર્તાને અર્પવાનું કહેણ મોકલ્યુ તથા એક વફાદાર વ્યગ્ન નોકર સાથે એક વીટી મોકલાવી. એટીલાએ પહેલા તો પોતાના અભિમાનને તૃપ્ત કરનારા કહેણની કમી દરકાર કરી નહિ પણ રામને છતવાના દાવમાં હોનોરિયા સાથે લગ્ન કરવાની ઘડ બેસતી દેખાઈ કે તરત જ એને એ વીટી બાદ આવી અને એ વીટી માથે એણે રામના પોતાના ફતો મોકલ્યા.

એણે બહેર ક્યુ કે એનો વિવાહસખ હોનોરિયા સાથે નક્કી થયો હતો. એણે એના હાથની માગણી કરી તથા હાથના રામન સામ્રાજ્યનો અડધો ભાગ માગ્યો. એણે એથી પણ માગણી કરી કે રામન શહેનશાહની પુત્રીના પતિ તરીકે બગીચી અમરકરી પ્રજાના રાજા અને 'ઈશ્વરના કારક' એટીલાને પણ રામના શહેનશાહ તરીકે રાજ્યના લિધેક કરવો અને રામન સામ્રાજ્ય ઉપર વેલેન્ડીનિયાનસની સાથેસાથે જ રાજ્ય અસાવનું.

સામ્રાજ્યનો ગભરાટ

શહેનશાહ વેલેન્ડીનિયાનને રામતાપૂર્વક પણ દટતાથી અસ્વીકાર કરતો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. ગજપુત્રી હોનોરિયાને ઉતાવળે ઇટલીમાં બોલાવી લેવામાં આવી. ફરીને એના હાથ ઉપર પોતાનો દાવો કોઈ ન કરે એ હેતુથી કોઈ અનુપવા ઉમરાવ માથે એને પરજાવી દેવામાં આવી. વળી 'ઈશ્વરના કારક'ને પ્રેમના મંદિરા મોકલવાની મળ તરીકે એ વફાવા લાખ એ એને ભોંતમાં છવતી ચણાવી દેવા ફરમાન કર્યું.

એટીલાને હવે રામ સાથે યુદ્ધ બહાનુ મળ્યુ. એના મિત્રો વેન્ડાલોએ આક્રિષ્ઠા રામને માટે ઉપાધિ બેઠો કરી અને એટીલાના ધોડેરવારો હાલના બર્મની અને ક્રાન્સને કચડતા ડેન્યુઅને દિનારેથી નીકળીને ધમી આવ્યા. ન માની રાકાય એટલા ટૂકા મેમયમાં ક્રાન્સનો શહેર અને વિશાળ પ્રદેશ એટીલાએ સર કર્યો. ત્તકયા તો એવી છે કે ક્રાન્સની તાઈદેવી સેટ, છનીવીથે આ બગીચીઓના ટોળા સામે પેરિસનું રક્ષણ કર્યું, પણ ક્રાન્સના ખીર્ન બધા શહેરો એટીલાનો ચિકાર બન્યાં.

રામ તરફથી સેનાપતિ ઐટ્રિયમ હતો. એ એટીલાના જ દરબારમાં મોટા થયો હતો, અને હણેના લગાઈના ગ્રમ બેઠો જણવો હતો. એલોન્સ-નુર-માર્ન, જેને રામન કાળમાં ક્રેલોનમ કહેતા હતા, એના મેદાનમાં અને વિશાળ સૈન્યો મામમાં મળ્યા. તવારીખના લેખકોના આધારે મધ્ય યુગના આ સૌથી મોટા યુદ્ધમાં પાંચ લાખ કરતાં વધારે સૈનિકોએ બને પક્ષ મળીને ભાગ લીધો હતો.

માર્નની પહેલી લડાઈ

ક્રેલોનમની લડાઈ, જેને માર્નની પહેલી લડાઈ કહી શકાય, એક દિવસ આવી. તેમાં

બંને પક્ષોના મળીને એક લાખ પાંસઠ હજાર માણસો માર્યા ગયા, પણ પરિણામ અનિશ્ચિત રહ્યું. બંને પક્ષોએ પોતાના મથકો જળવી રાખ્યાં. એ સમયે તો એટીલાની પ્રગતિ અટકી એમાં સકા નથી.

બીજી વર્ષે એણે રોમ પાસેથી કુંવરી હોનોરિયાનો દાયજો પોતાનું એની માથે સગપણ થયું છે એ હકે ફરીને માગ્યો. ફરીને એ માગણીનો અસ્વીકાર થયો. એટલે એટીલા આદ્યસ પર્વત એળંગીને ઇટલીમાં દાખલ થયો, ઉત્તર ઇટલીમાં એડ્રિયાટિક સમુદ્રને કિનારે આવેલા સૌથી મહત્ત્વના અને રિહ્સિસિલિવાળા કિલ્લા એકવિલિયાને સરે કર્યો. થોડા જ વખતમાં આ જંગલી-ઓનું પ્રચડ સૈન્ય રોમના દરવાજા પાસે પહોંચી ગયું. રોમન મેનાપતિ હજોની લડાવક પદ્ધતિથી પરિચિત હોવા છતાં આ ટોળાઓના ધસારા સામે ટકી શક્યો નહિ હોય એમ લાગે છે.

સહેનશાહ વેલન્ડિનિયનસે એટીલાની જાવણીમાં પોતાના પ્રતિનિધિઓનું મંડળ મોકલ્યું. આ મંડળના સભ્યો રોમના ઘણા જાણીતા નાગરિકો હતા, અને એની સરદારીએ રોમનો બીશપ હતો એ રોમના બીશપની ગાદીએ આવનારાઓ પાછળથી પોપ કહેવાતો લાખ્યા. એટીલાને પાછા ફરવાની તથા રોમને મુક્ત કરવાની એ લોકોએ વાચના કરી અને ખૂબ મોટું નજરાણું કર્યું.

નંતકથા કહે છે કે એપેસ્ટલ પીટર અને પોલે રોમનું રક્ષણ કરતા ઉઘાડી તલવારે એટીલાને માથે દર્શન દીધા અને આ દિવ્ય દર્શનથી એટીલાએ રોમનો ઘેરો ઉઘાડી લેવાનું કબૂલ કર્યું અને ડેન્સુબ અને ટોઝા વચ્ચે આવેલા ગોતાના મથક ઉપર પાછો ફર્યો. દ્વિજો ગરમ આબોહવાથી દેવાયેલા ન હોવાને લીધે આ લાળ આલેલા યુદ્ધમાં લશ્કરમાંથી ઘણાંય ગરમીના ભોગ થયા હશે. તેથીએ ‘ઈશ્વરના કોરડા’ એ માન સહિત મોટું નજરાણું લઈ રોમને મુક્ત કરી પાછા ફરવાનો નિશ્ચય કર્યો હશે.

ઈટલીકો

એટીલાને વતન તરફ પાછા ફરવાનું બીજું પણ કારણ હતું. બર્ગન્ડીના રાજાની કુંવરી ઇલ્દીકો સાથે એના લગ્નનો દિવસ નજીક આવતો હતો. ઇ. સ. ૪૫૩માં આ લગ્ન ખૂબ ઠાઠમાઠથી ઉજવવામાં આવ્યું. ફૂલજની રાત પછીની સવારે એ ‘ઈશ્વરના કોરડા’ લોહીના ખાખેચિયામાં મરેલો પડ્યો હતો, અને એની પાસે એક રાત ખાતર પરણેલી ઇલ્દીકો વિલાપ કરતી હતી. ઐતિહાસિક સંશોધનથી એમ જણાય છે કે કોઈ રક્તવાહિની ફૂટવાથી એટીલા ગુગળાર્થ ગયો હતો. પણ સૈંકંઓ સુધી દનકથાએ તો એમ જ પ્રતિપાદન કર્યું છે કે એની જુવાન પત્ની ઇલ્દીકોએ મધ્ય યુગના સાથી સમયે રાન્યકર્તાના શસ્ત્ર ભોંકીને ભોગ લીધો હતો.

એટીલાના રાજનો અંત્યેષ્ટિસંસ્કાર મર્દ શહે એટલા ઠાઠથી અને ખાનપાનની વિધિથી કરવામાં આવ્યો. એની કબરના સ્થાન વિષે ઘણીય વાતો પ્રચલિત છે મોટા લાગની માન્યતા એવી છે કે ટીઝા નદીને બધ બાધીને એનો માર્ગ બીજી તરફ વાળી દેવામાં આવ્યો હતો.

રાત્રિના અંધારામાં મસાલોના અજવાળાથી સેંકડો ગુલામોએ નદીના પટમાં પ્રચંડ મોટી કબર એટીલા માટે ખોદી. આ કબરમાં ‘ઈશ્વરના કોરડા’નું રાખ તથા કંઈક કંઈક અંદર દફનાવવામાં આવ્યું. પહેલું કંઈક શુદ્ધ સોનાનું, બીજું ચાંદીનું તથા ત્રીજું લોખંડનું હતું.

અપાર દ્રવ્ય, સોનું, રૂપ અને ઝવેરાત આ મહાન રાન્યકર્તાના કંઈકમાં એની સાથે મુકવામાં આવ્યું હતું. એનો લાકડાનો પ્યાલો, એનાં ધનુષ્યજાણ અને જે શસ્ત્રો એ યુદ્ધમાં રાખતો તે પણ કંઈકમાં સાથે મુકવામાં આવ્યાં હતાં, કે જેથી હજોની માન્યતા પ્રમાણે એને પરલોકમાં એ વસ્તુઓની ખોટ ન રહે.

દ્વંદ્વ પછીની ક્તલ

નદીના પટમાં કંઈને કંઈનાચ્છા પછી જે દાસોએ દ્વંદ્વક્રિયામાં મદદ કરી હતી એ બધાની તલ કરવામાં આવી કે જેથી એ મહાન રાજકર્તા તથા એનો ખગવતો કર્યા દટાયેલા છે એ રહેવાને કોઈ જીવતો ન રહે. ત્યારપછી નદીના પાણી પાછા મૂળ પટમાં વાળવામાં આવ્યાં અને ટીકાનાં ધોળાં પાણીમાં આ પૌરાણિક કબરની બધી નિશાનીઓ ધોવાઈ ગઈ.

ખીજ માન્યતાઓ પ્રમાણે હજેરીના નીચા પ્રદેશમાં ડેન્યુન અને ટીકાની વચ્ચે મેટીલાની કબરનું સ્થાન જુદાજુદા વિભાગમાં બતાવવામાં આવ્યું છે.

ટીકા ધીમી વહેતી અને ઘણી વાકીચૂકી નદી છે અને સંકાઓ દરમ્યાન એણે પોતાનો પટ ઘણીવાર બદલ્યો છે. ઓગણીશમી સદીના પાછળના પચાસ વર્ષ દરમ્યાન નદીના પટમાં મોટા ફેરફારો થયા છે જે દત્તકથા સાચી હોય અને ખરેખર જ એટીલાને નદીના પટમાં દાટવામાં આવ્યો હોય તો એ યથા કોઈ મુકા ભાગમાં હોય એવો પૂરો સંભવ છે. સંકેતો વર્ષો થયા સ્વપ્ન સેવનાગઓએ અને પુગતસ્વરેતાઓએ એટીલાની કબર અને તેના કાલ્પનિક દ્રવ્યની ખૂબ શોધ કરી છે.

સ્મરણમહોત્સવની યોજના

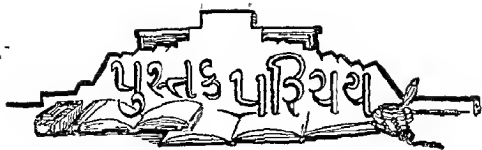
હંજેરીમાં તાજેતરના ખોદકામમાં મધ્ય યુગના અલકારો અને યોગ્યરોના સુદર નમૂનાઓ પ્રકાશમાં આવ્યા છે. અને એ દેખાડે છે કે સુદ્ધમિત્ર દહો, બેદી કેસ્ટ લોડો અને લાંબા વખતથી વિસ્મરણે ચડેલા આવર લોડો જોઈ યોગ્યની પીઠ પર જ રહેતા, અને બાંધેલા ધરમાં રહેવાથી મળતી કમળેર કળારી સુખસગવડ વિશે અજાત હતા તોપણ હાલના પુરુષો જેમ જ એ સૌ પોતાના અવર્ગને લાડ લગાવતા.

જેની સમક્ષ ગેમ ધૂળતુ હતુ એવા એ 'જ્ઞાનમુખી' જ્યોતી સ્ત્રીઓ સુશોભન કોઈ પણ પ્રખ્યાત ઝવેરીની પ્રાચીનની ખારીને શોભાવે એવા બુદ્ધ, કડાં, વીંટીઓ અને કદોરા પહેરીને એક તંબૂમાંથી ખીજ તંબૂમાં ગાડાંઓની કિલ્લેબંધી વચ્ચેથી મળવા જતી હશે અને પાર્ક એવેન્યુનું કોઈ પણ ટ્રેમનું ખાણુ જેની ગરસાઈ ન કરી શકે એવા ગતજીત સુવર્ણ પાત્રોમાં પોતાની ધોડીનું બપોરે દૂધ પીતી હશે. રોમન લેખક પ્રીક્સ કહે છે કે એટીલાનું સિંહામન કલાપણું કાતરકામવાળું અને ઊંચા પ્રકારનો ઢોળ ચડાવેલું હતું.

એટીલા ગાદીએ બેઠો એની પદરસોમી સત્તરો હજેરીમાં વિવિધ પ્રકારના ઉત્તમોથી ઉજવવામાં આવશે. એ જ દેશમાં એ 'ઈશ્વરના કારડા' એ પોતાનું મુખ્ય મથક સ્થાપ્યું હતું અને ત્યાંથી અડધા યુરોપ ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું.

જે આ વખતે એટીલા આકાશમાંથી પૃથ્વી તરફ જુએ તો પોતાને એક અત્યંત મોટી દિશ્મમાં દર્શાવવામાં આવતો જેઈ અગ્નયન થાય. હુદાપેટમાં આવી એક કપની તરતમાં જ સ્થાપવામાં આવી છે અને હજેરીના દિશ્મના ભાગના ઉદ્યોગમાં એટીલાની આ દિશ્મને લાક્ષણિક બનાવવાનો ધરતો છે.

હુદાપેટમાં ડેન્યુન નદીની વચ્ચે એક સ્તંભ ઉપર એટીલાનું પ્રથમ પુતળ બાંધે કરવાની પણ યોજના છે. એની કબર શોધવા ખોદકામો નવા ઉત્સાહથી ચાલુ છે, જોકે એ શોધની અંભાવના શંકામય છે. પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ખૂબ મહત્વવાળી કીમતી વસ્તુઓ પ્રકાશમાં આવે છે એ એનું ગુણ પરિણામ છે. પદરસો વર્ષ વહી ગયાં છતાં 'ઈશ્વરના કારડા'ના ગત્યના ચિરસ્થાથી અવગણે હજેરીમાં નક્કી રહેલાં છે.

ખંભાતનો ઇતિહાસ:—લેખક ગ. રત્નમણિરાવ બીમરાવ જોટે ખી. એ; પ્રસિદ્ધકર્તા નેકનામદાર હિર હાઈનેસ નજમુદ્દૌલા મુમતાઝ ઉલમુલ્ક મોમીનખાન બહાદુરના દુકમથી રાવસાહેબ પુરુષોત્તમ જોગીભાઈ ભટ્ટ ખી. એ., એલ.એલ. ખી., ઓફિશિયેટિંગ દીવાન, ખંભાત સ્ટેટ: મં. ૧૯૯૧, ડિ. ૩. ૪-૮-૦

પણ આટલેથી આ પુસ્તકનું વર્ણન પૂરું નથી થતું “ગૂજરાત સાહિત્ય સભાએ ગૂજરાતનાં ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ શહેરોનો ઇતિહાસ લખાવવાની યોજના નક્કી કરી” પહેલું પુસ્તક ‘ગૂજરાતનું પાટનગર—અમદાવાદ’ બહાર પાડ્યું, અને સભાના કાર્યવાહકોને એ જ વિદ્વાન લેખકને ખંભાતના નવાબસાહેબ તરફથી ‘ખંભાતનો ઇતિહાસ’ તૈયાર કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે એમ ખબર પડતા નામદાર નવાબસાહેબને તે વખતના દીવાનસાહેબ દી. બ. નર્મદાસકરભાઈ મારફત આ ઇતિહાસ તૈયાર થાય ત્યારે તેની પાસેમાં નક્ક ગૂજરાત સાહિત્ય સભાને મળે એવી વિનંતિ કરી. અને નામદાર નવાબસાહેબે તેનો સ્વીકાર કર્યો એટલે ગૂજરાત સાહિત્ય સભાના મંત્રીઓએ પોતાની નકલોમાં ઉપગ્રંથી હકીકત દર્શાવતું ટૂંકું આભારદર્શન ઉમેર્યું. મને મળેલી નક્ક ગૂજરાત સાહિત્યસભાવાળા અને તે સભાના મંત્રીઓ તરફથી મળેલી છે

મં. ૧૯૯૧ના ગુજરાતી પ્રકાશનોમાં આ ‘ખંભાતનો ઇતિહાસ’ એક ઉત્તમ પુસ્તક છે, એમાં મંદિર નથી હાથ, કાગળ, પૂકું, ચિત્રો વગેરે બાહ્યાંગોમાં આ પુસ્તક સર્વથા સુશોભિત છે. મુદ્રક કુમાર પ્રિન્ટરી અને પ્રકાશક ખંભાતના નવાબસાહેબ હોય ત્યાં અન્યની સુશોભિતતામાં પૂછવું જ શું હોય? પણ આ પુસ્તકના અંતરંગની શોભા આગળ બાહ્યાંગની આ બધી શોભા ગોણું થઈ જાય છે. આ પ્રકરના અન્યના સિદ્ધહસ્ત લેખક તરીકે અમદાવાદના પુસ્તકથી જ ગુજરાતમાં શ્રી રત્નમણિરાવ બીમરાવ જોટે અનેક તરીકે પ્રખ્યાત થઈ ગયા છે. અમદાવાદ શહેરના અસાધારણ મહત્ત્વથી એમના પુસ્તકને મહત્ત્વ મળ્યું હશે એવી કલ્પના કોઈને પહેલાં આવી હોય, તો એનો સંપૂર્ણ નિરાસ આ ખંભાતના પુસ્તકથી થઈ જશે. આ પુસ્તકની મહત્તા સ્થાનેત્વ નથી, પણ અન્યકોએ પ્રકટીકૃત છે. આ પુસ્તકમાં ખંભાતનો જ ઇતિહાસ નથી પણ સપ્તતી નદીના પ્રાચીન પ્રવાહનું, ખંભાત નામના વિચારમાંથી પ્રાપ્ત લિંગપૂજના મૂળનું, અસુર જાતિના ગૂજરાતના દિનારા સાથેના સંબંધનું અને પૌરાણિક ભૂગોળનું—ખાસ બોમવતી પાતાલનું—ઐતિહાસિક અન્વેષણ છે. આમાં ઘણી વાત સ્વતંત્ર અને નવી છે અલગત, શ્રી જોટેના આ વિષયોના ઘણાં અનુભવો હજી સહિષ્ણુ અને ચિંતનીય કોટિનાં છે, એટલું જ નહિ પણ એમના આધારભૂત કેટલાક મંથનોનાં કેટલાક વિધાનો પણ હજી તદ્દિદમાં સર્વમાન્ય થયાં નથી. પણ આ વિષયોની

સંદિગ્ધતા ગ્રંથકર્તાના ખ્યાલમાં હોવાથી એમણે એની ચર્ચા પરિશિષ્ટોમાં કરી છે. (જુઓ ભૂમિકા પૃ. ૧૯) આ પરિશિષ્ટો સ્વત્ર ગ્રંથ જેવાં છે. એમાંની ઘણી ચર્ચાને હાલના ખલાતનો ભલે કંઈ સંબંધ ન હોય અથવા દૂરાકૃષ્ટ અને અત્યલ્પ મંજૂર હોય, પણ ગુજરાતની ઐતિહાસિક વિચારણામાં એ ચર્ચા ઘણી ઉપયોગી છે અને આ પરિશિષ્ટોમાં દોરેલાં કેટલાંક અતુમાનો ભવિષ્યમાં કદાચ તથર્થ ન કરે, તોપણ તદ્દયે અતિ પરિશ્રમથી અને વિવિધ મૂળભાષી સંગ્રહેલી વૌગતો ભવિષ્યના અભ્યાસીની ઘણી મહેનતને બચાવશે અને આ પ્રકારની ચર્ચાની સૂચકતા તથા ગ્રેરકતા તો નિઃસંદેહ છે.

આ પુસ્તકમાં ૧૮ પ્રકરણોમાં વહેંચાયેલા ૧૫૬ પૃષ્ઠોમાં પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી તે છેક વર્તમાન સમય સુધીનો ખલાતનો ઇતિહાસ યથાયથોપલબ્ધ આપ્યો છે. પછીનાં ૮૦ પૃષ્ઠોનાં ચાર પરિશિષ્ટોમાં પહેલા ચાર પ્રકરણોના સંદિગ્ધ વિષયોની વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. પાંચમા પરિશિષ્ટમાં ખલાતના રાજવંશની વંશાવળી, છઠ્ઠામાં ખલાત રાજ્યનાં ગામોની યાદી અને માતમા પરિશિષ્ટમાં ખલાત સરયાનમાંથી મળેલા જૂના સંસ્કૃત લેખો, ફારસી લેખો અને ખલાત સરયાનની બાદશાહી સનદો અને છેલ્લા આઠમા પરિશિષ્ટમાં સંસ્કૃત, ગુજરાતી અને અંગ્રેજી આધારભૂત ગ્રંથોની યાદી આપી છે પણ પાનાં (પૃ. ૨૭૨ થી ૨૭૬)ની યાદી નેવાથી જ ગ્રંથકર્તાએ કેટલી વિદ્વતા આ ગ્રંથ પાછળ ખર્ચ્યો છે એનો ખ્યાલ આવશે.

ગ્રંથના આરંભમાં પુરોવચન, પ્રસ્તાવના, વિષયાતુકમણિકા, ચિત્રોનો ક્રમ, શુદ્ધિપત્ર અને ભૂમિકા એટલું છે. આવા ઉત્તમ ગ્રંથમાં શબ્દાતુકમણિકા નથી એ કેટલાકને ખૂંચવાનો સંભવ છે અને કુમાર પ્રિન્ટરીમાં છપાયેલા ગ્રંથ માટે અશુદ્ધિ પણ વિશેષ ગણાય.

હવે જરા વીગતવાર અવલોકીએ. હાલના ખલાત સરયાનનો ઇતિહાસ તો હાલના રાજકુટુંબના વંશકર્તા નજરસુઘીલાના સસરા મોમીનખાન દહેશવીદારા ઇ. મ. ૧૭૨૦ થી ૧૭૩૦ની વચ્ચે ખલાતના સ્વત્ર સરયાનનો પાયો નખાયો ત્યારથી શરૂ થયો ગણાય. (જુઓ પ્રકરણ આઠમું પૃ ૬૦ થી ૬૭) આ પછીનાં ત્રણ પ્રકરણોમાં ખલાતનો આજ સુધીનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. જેને અંગે ઇ. મ ૧૭૮૧માં ફોર્બ્સે પ્રત્યક્ષ નોંધને કરેલું એ વખતના નામદાર નવાબસાહેબ મોમીનખાન ખીખતું, ચિત્ર, ફોર્બ્સના જ. મોરિયેન્ટલ મેમોઇર્સ (ગ્રંથ ૨ પૃ. ૧૭)માંથી ઉતારેલું ઇ. મ. ૧૭૭૨માં ખલાત શહેરના દક્ષિણ બાજુના દેખાવનું ચિત્ર અને આ જ ગ્રંથમાંથી ઉતારેલું દિલ્લખુરા બગીચાના દેખાવનું વગેરે કીમતી સામગ્રી છે. અગિયારમા પ્રકરણમાં ખલાતમાં સ્થાપાયેલ અંગ્રેજ કાઠીનો ઇતિહાસ આપ્યો છે તે ઘણી રીતે વાંચવાલાયક છે. એને અંગે ખલાતની હરટ ઇડિયા કંપનીની જૂની કાઠીનાં ચિત્રો પણ આપ્યાં છે.

પ્રકરણ બારમું ખલાતના ગ્યાપત્ય મંજૂરી છે. ખલાતમાં હિંદુ મમલનું કંઈ સ્થાપત્ય જળવાયું નથી અથર્કતા કહે છે (પૃ ૧૦૦) તેમ, “ખલાત શહેરના અનેક અવતાર થઈ ગયા છે. નગરાની જગ્યાએ આવેલા શહેરની રચના કેવી હશે અને ત્યાં કેવાં મકાનો હશે એ બાલુવા માટે તો કલ્પના સિવાય કંઈ સાધન ગ્યું નથી.” પણ મુસ્લિમ સ્થાપત્યના જે નમૂનાઓ હાલમાં ખલાતમાં છે તેમાં મુખ્ય અને શ્રેષ્ઠ ખલાતના દરિયા તરફના કોટની પાસે રાજગઢનો બાબુમાં આવેલી અને ગુજરાતની સર્વથી જૂની મસ્જિદોમાંની એક

છે અને લઘુલીશતા જન્મ સમયથી ઝેટલે ઇ. સ. બીજા શતકની આસપાસથી તો એ પ્રદેશમાં લિંગપૂજા પ્રચલિત હોવાનો જરૂર સંભવ છે, જોકે એ સંક્રાંતિની કોઈ નિશાનીઓ મળતી નથી. અને પ્રાગૈતિહાસિક મોહોન્જોડેરોના સમયમાં સર જોન માર્શલ જેને સિંધુ સંસ્કૃતિવાળી પ્રજા કહે છે તે સરસ્વતીને કોઈ ભિતરીને ગુજરાતના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર કોઈ કાળે વસતી હોય તેમાં અમભવિત જેવું કંઈ નથી, અને એને જ પુરાણોક્ત અસુર માનવાથી દેવાસુરઅંત્રામ વગેરે સંબંધી ઘણી પૌરાણિક કથાઓનો કાર્ષક ખુલાસો થઈ શકે છે મોહોન્જોડેરોમાં લિંગપૂજા પ્રચલિત હતી તેમ આ ભાગમાં પણ પ્રચલિત હોવાનો સંભવ છે, પણ આ વિષયનો નિર્ણય તો મોહોન્જોડેરોમાંથી મળી આવી તેવી કંઈક નિશાનીઓ ગુજરાતમાંથી મળે ત્યારે જ થાય અત્યારે તો ખભાત નામના મૂળમાં જે ગૃહ પ્રમાણુ રહેલું છે, તેને પૌરાણિક કથાઓ અને ઉદ્દલેખોના આધારે વિકસાવી ગુજરાતના ઇતિહાસને ભૂતકાળમાં ઘણે દૂર સુધી ખેંચી જવાનો અને એ રીતે ભારતીય ઇતિહાસમાં ગુજરાતને અતિ સ્પૃહણીય સ્થાન અપાવવાનો શ્રી. જોટેએ પ્રયાસ કર્યો છે તે વિચારણીય જ નહિ પણ મારા નંદ્ર મતે સ્તુત્ય અને અન્યક્ષતોને ઉચ્ચ સ્થાન અપાવે એવો છે. ગુજરાતી સાહિત્ય આવા અન્યસ્તોથી જ વધારે ને વધારે ગૌરવવન્તુ થતુ આવે છે.

દુર્ગાદાસ દે. શાસ્ત્રી

મે. તંત્રીશ્રી,

‘પ્રસ્થાન’

અમદાવાદ.

નીચેની દ્રષ્ટિકોટ આપના પત્રના આવતા અંકમાં જાગી આવ્યારી કરશો.

“૧૯૩૬ના વર્ષમાં પ્રગટ થયેલ ગૂજરાતી વાઙ્મયની સમીક્ષાનું કામ, ગૂજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ, તરફથી આ વખતે શ્રી. ડોલરરાય ૨ માંકડને સોંપવામાં આવ્યું છે. તો આથી પુસ્તક પ્રકાશન મંદિરે અને લેખકને ખાસ વિનંતિ છે કે તેઓએ પોતાના પુસ્તકો શ્રી. માંકડને નીચેના સરનામે મોકલી આપવા કૃપા કરવી:

શ્રી. ડોલરરાય ૨. માંકડ

ગૂજરાત નગર : કર્ણાટી - [૨૬૨]

જો આટલો સહકાર શ્રી મા. સભાને આપના તરફથી મળશે તો તે મારે સભા આપનો ઉપકાર માનશે”

અમદાવાદ.

તા. ૩૦—૪—૩૬

લિ. :

ચૈતન્યપ્રસાદ દીવાન

માનદ મંત્રી,

ગૂજરાત સાહિત્ય સભા

પંડિત જવાહરલાલ અને સમાજવાદ

જ. ખનૌ અભિવેશનના પ્રમુખસ્થાનેથી સમાજવાદનો જડો ફરકાવીને પંડિત જવાહરલાલે દેશમાં અનેક આદોલન અને નવા જગો ઉત્પન્ન કર્યા છે. આથી સામાજ્ય-વિરોધી બળોને એકત્રિત થવાની તક મળી છે, જ્યારે મૂડીવાદીઓ અને વિનીતોએ ભેરથી સમાજવાદનો વિરોધ કર્યો છે સામાન્ય જનતા દાર્ઢિક કૌતુકથી અને કાર્ઢિક માનપૂર્વક પડિતજનો આ નવો પ્રયાસ નિહાળી રહી છે. પંડિતજની મુંબઈની મુલાકાત દરમ્યાન સમાજવાદનું દર્શિખિન્દુ જનસમાજને સમજાવવાની, વિરોધીઓનો વિરોધ ઉઘાડો પાડવાની, અને મહાસલાનું ધ્યેય અને સમાજવાદ સાથેનો તેનો સંબંધ સ્પષ્ટ કરવાની તેમણે તક લીધી. સંખ્યાબધ સલાઓ અને ખાનગી મુલાકાતોના વિચારવિનિમયદ્વારા પોતાનું દર્શિખિન્દુ પંડિતજએ સ્પષ્ટ કર્યું.

હિંદુસ્તાનની ગરીબાઈ, જૂખમરો અને બેકારી માટે સમાજવાદ એક જ અંતિમ અને કાયમી ઉપાય છે તે પોતાની શ્રદ્ધા પંડિતજએ દૃઢતાપૂર્વક ગાહેર કરી. સમાજવાદનો છેવટ વિજય નિશક છે. સમાજવાદ એ સામાન્ય મુધારો નથી; સમાજવાદ એ આર્થિક અને સામાજિક ક્રાન્તિ છે, અને આમલ્લાઝ પુનર્ઢટના માગે છે. સમાજવાદ મુખ્યત્વે કરીને આર્થિક અસમાનતાઓ દૂર કરવાનો ઉપાય છે. પણ સમાજનું આર્થિક ગંધારણ તદન નવેસરથી ધડતા રાજકીય, સામાજિક, અને નૈતિક લાધતાઓ અને સંસ્થાઓ તદનુરૂપ પડાવી જ જોઈ એ સમાજવાદી સમાજરચના મનુષ્યે ઉત્પન્ન કરેલી આર્થિક અને સામાજિક અસમાનતાઓ અને અન્યાય દૂર કરવા માગે છે. મૂડીવાદ અને સામ્રાજ્યવાદ જગદવ્યાપી છે. તેનો એક જ ઉપાય સમાજવાદ છે, અને તે પણ જગદવ્યાપી છે. ઉત્પાદન અને વ્યવહારનાં સાધનોની ખાનગી માલિકી અને હરીકાર્ઢથી અંગત સ્વાયં માટે વ્યાપાર એ બે વસ્તુઓ જગતની આર્થિક ગૂચવણો, અસાંતિ, જૂખમરો અને સુદનાં મુખ્ય કારણો છે તે બે વસ્તુઓ જડમૂલ્યથી બેખેડી નાંખવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આ ચક્રાવામાંથી માનવજાતિ છૂટી શકે એમ નથી. આ વિજ્ઞાન અને યંત્રયુગમાં આર્થિક પુનર્ઢટનાના ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધાંતો સમાજવાદ રજૂ કરે છે. ઉત્પાદન અને વ્યવહારના સાધનોની જાહેર માલિકી અને સહકાર અને જનકલ્યાણના ધોરણે જગતનો આર્થિક વ્યવહાર એ જ માનવજાતિના સુખનું સાધન છે. એ ધોરણ સ્વીકારવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી બેકારી, જૂખમરો અને મતન વિગ્રહ અનિવાર્ય છે. આ નવરચના અક્રિયગત મુધારાથી નહિ, પણ ગમઝ સમાજની આમુદાયિક ક્રાન્તિથી ખની શકે.

મહાસલાતું વલણ સ્પષ્ટ કરતા પડિતજીએ જણાવ્યું કે પોતે મમાજવાદી છે, પણ મહાસલાએ હજી સમાજવાદ સ્વીકાર્યો નથી તેમજ જનરલિટીથી પોતાનો મત મહાસલા ઉપર ઠોકી ખેસાડવાનો તેમનો વિલક્ષણ ધરાવે નથી. પ્રચારકાર્યથી તેમજ સમજવટથી તેઓ જનતાને સમાજવાદ પ્રત્યે ખેંચશે. મહાસલાએ મમાજવાદ સ્વીકારનો કોઈ પ્રસ્તાવ કર્યો નથી મહાસલાનું એક જ ધ્યેય દેશની રાજકીય સ્વતંત્રતા છે. દેશ સમક્ષ તે એક જ પ્રશ્ન છે. મમાજવાદ એ તુગતનો પ્રશ્ન નથી. સમાજવાદી ક્રાંતિ રાજકીય સત્તા મેળવ્યા પછી જ થઈ શકે. રાજકીય મત્તાના બંધે જ તે ક્રાંતિ શક્ય છે, એટલે રાજકીય મત્તા પ્રાપ્ત કરવી એ એક જ ધ્યેય અત્યારે દેશનું છે, અને રહેશે. મહાસલા સર્વ પક્ષોની સરથા છે, અને જનતાનું હિત તેનું મુખ્ય ધ્યેય છે.

જો સમાજવાદ એ મહાસલાનું ધ્યેય નથી, અને રાજકીય સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી જ એ અમલમાં લાવી શકાય એવો આદર્શ છે, તો અત્યારે શા માટે તેનો પ્રચાર કરવો અને વિરોધ ઉત્પન્ન કરી મતભેદ જગવડો, તેના જવાબમાં પડિતજીએ જણાવ્યું કે જનતાને મમાજવાદી ક્રાંતિ માટે તૈયાર કરવા પ્રચારકાર્ય જરૂરનું છે. રાજકીય સત્તા પ્રાપ્ત કરીને તે મત્તા મૂડીવાદીઓના હાથમાં જતી અટકાવવા માટે જનતાને મમાજવાદી બનાવવાની આવશ્યકતા છે હિંદુસ્તાન રાજકીય સ્વાતંત્ર્યની યજ્ઞ મૂડીવાદીઓને ગાંઠે નથી લગતું. ગોરા મૂડીવાદીની જગ્યાએ કાળો મૂડીવાદી લાવવા માટે આઝાદીની લડત નધી પણ જનતાના હિત અને કલ્યાણ માટેની એ લડત છે. આર્થિક અમાનતાવિનાની રાજકીય સ્વતંત્રતા નિર્રથક છે, એટલું જ નહિ પણ હાનિકારક થઈ પડે, અને આર્થિક સમાનતા માટે સમાજવાદ એક જ ઉપાય હોવાથી રાજકીય સ્વતંત્રતાની લડત લડવા સાથે મમાજવાદી ક્રાંતિ માટે તૈયારી જ કરવી જોઈએ કે જેથી વિજયનો લાભ મૂડીવાદીઓ લઈ ન જાય તેમા કેટલાક મૂડીવાદીઓનો વિરોધ અનિવાર્ય છે. પણ તે વિરોધ રોકી શકાય તેમ નથી. મહાસલા જેમજેમ જનતાના હિત પ્રત્યે વિશેષ લક્ષ આપતી થશે તેમતેમ એ હિતની સાથે જોનો વિરોધ છે એવા વર્ગો મહાસલાથી દૂર થઈ આત્મજવાદીને મળવાના જ. જનતાનું શોષણ એ સામાજ્યવાદી અને મૂડીવાદીનો ધ્યેય છે, અને જનતાને તેનું ભાન થશે અને તે શોષણ દૂર કરવા પ્રયાસ કરશે એટલે છુપાઈ રહેલો વર્ગવિરોધ બહાર આવશે જ. સ્વરાજ્યની વ્યાખ્યા કરવાનો મમય આવશે એટલે જનતાનું જેઓએ આજ સુધી શોષણ કર્યું છે તેમના તે હક્ક કાયમ ન જ રહેવા દેવાય.

પડિતજીના આ મમાજવાદી વિચારોનો મુખર્ષના કેટલાક અગ્રણી વેપારીઓ અને વિનિતિઓ વિરોધ કર્યો છે. સામાન્ય જનતા ઉત્સુકતાથી આ નવું બળ જોઈ રહી છે અને સમજવા પ્રયત્ન કરે છે. કેટલોક વિરોધ અજ્ઞાન અને તબળનિત લયને લીધે છે. મનુષ્ય સામાન્યપણે સ્થિતિસ્થિત હોય છે અને સુધારામાં રહેલ જોખમો ખેડવા તૈયાર નથી હોતો. મમાજવાદી ક્રાંતિનું માન્ય સ્વરૂપ નહિ જણવાથી અને વિરોધીઓના પ્રચારકાર્યે બોળવાઈ જઈ તેમણે ઉત્પન્ન કરેલ ભૂતોથી લાડી જાય છે તેવાઓનું અજ્ઞાન અને લય દૂર કરવા તે મમાજવાદી પ્રચારકાર્યનું અતિ મહત્ત્વનું અંગ છે.

મૂડીવાદીઓ અને વિનિતિ ઘણે દરજ્જે અંગત સ્વાર્થથી વિરોધ કરે છે. પણ દક્ષીણની ભ્રમણ ઉત્પન્ન કરી નવા જ મુદ્દાઓ રજૂ કરે છે, તેમના મુખ્ય મુદ્દાઓ બે ગણાય:

(૧) મમાજવાદી ક્રાંતિથી હિંમા, અગત્યતા અને ઝેરવેર થશે, (૨) મમાજવાદથી ધર્મનું પાલન લયમા આવી પડશે

પહેલા મુદ્દાના બે જવાબ છે. પડિન જવાહરલાલે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે સમાજવાદી ક્રાંતિ ક્યારે અને કેવી રીતે થશે તે પોતે કહી શકના નથી. હાલતુરત ક્રાંતિ થઈ શકે તેવું માનવાની અને ઉપદેશવાની કોઈ મર્યાદા કંતુ નથી અત્યારે તો સમાજવાદનો આદર્શ, તેની વિચારસરણીથી જનતાને પરિચિત કરવાનો એક જ માત્ર ઉદ્દેશ છે. પોતે હિંમાથી દૂર રહેવા માગે છે. અને ત્યાં મુધી શાન્તિથી, મમગ્નવટથી કામ લેવા ઉમેદ રાખે છે. મનુષ્ય-સ્વભાવમાં વિશ્વાસ રાખી સ્વાર્થ છતાંય તેની પરમાર્થશુદ્ધિમા શ્રદ્ધા રાખવાની ધીરજ ખોઈ બેસવાની જરૂર નથી જે મનુષ્યે સસ્યાઓ ધડો અસમાનતાઓ ઉત્પન્ન કરી છે, તે જ મનુષ્ય ખોટું જાતની મંસ્થાઓ ધડો પોતે ઉત્પન્ન કરેલી અસમાનતાઓ દૂર કરી શકે છે આપણે એમ જરૂર આશા રાખીએ કે મનુષ્યની માનવતા તેનામા જગત થશે અને હિંસા વિગ્રહ અટકાવશે. પણ આ પ્રશ્નો જ હજી તો અનુપરિચિત છે સમાજવાદી આદર્શ શો છે તે જ જનતાને સમજાવવાનો હાલ ઉદ્દેશ છે ને આદર્શ અમક્રમા કેમ આણી શકાય તે જિજ્ઞાસુ છે. માનવજાતિનો આજ મુધીનો ઇતિહાસ એમ કહે છે કે સ્વતંત્રતા માટે વિગ્રહ ચોક ન ઉપાય છે હિંદુસ્તાન માટે વ્યાતંત્રયુદ્ધ ધર્મ છે તેને માટે મહામહાએ શાન્તિપૂર્વકના ઉપાયો લેવાનું સ્વીકાર્યું છે ગાંધીજીએ તેવા માર્ગ જગતને બતાવ્યો છે. હાલ તુરત તેમાં નિષ્ફળતા મળી હોય તેમ જણાય છે, પણ શાંત છતાંય અસરકારક માર્ગે સ્વતંત્રતા મેળવવાની હિંદની ઉમેદ છે મામાન્યપણે એમ કહી શકાય કે જે માર્ગે હિંદ રાજકીય સ્વતંત્રતા મેળવી શકશે, તે જ માર્ગે હિંદ સમાજવાદી ક્રાંતિ કરી શકશે. પરદેશી મામાન્યવાદી સાથેના યુદ્ધમા અને સ્વદેશી મુડીવાદી સાથેના યુદ્ધમાં કોઈ ખાસ ભેદ નથી કોઈ હોય તો મુડીવાદી આપણો દેશભાઈ છે અને તેનું અને આપણું એક લોકી છે રાજકીય સ્વતંત્રતા મેળવવી એ હિન્દને માટે ધર્મ છે, અને હિંમા અને અગત્યતાના લયે જો એ યુદ્ધ આપણે જતુ ન જ કરીએ તો સમાજવાદી ક્રાંતિ પણ ધર્મ છે, અને હિંસા અને અગત્યતાનાં જૂત ઉત્પન્ન કરી તે દૂર ન જ રાખી શકાય. હિંમા અને અગત્યતા કોઈને નથી જોઈતા. અને મનુષ્યનો સ્વાર્થ તેની પરમાર્થશુદ્ધિને જડ નહિ બનાવે, તો આ આ ક્રાંતિ પણ શાંતિથી કરવાની આપણે આશા રાખીએ

બીજો મુદ્દો હાસ્યાસ્પદ છે. ધર્મ એટલે શું? જમાનેજમાને જીવનના મૂલ્ય આંકી આપે તે ધર્મ. આવા મૂલ્ય સમાજવાદમા છે. સમાજવાદ નવો ધર્મ છે અને નવી માનવતા મર્જવા માગે છે મનુષ્ય મનુષ્યને યુક્તિમા બનાવે, લોભથી પોતાના બાધવોને ભૂખે મરવા દે, અને લાખોના સંહાર કરે એ જો ધર્મ હોય તો તેનો નાશ આવરણ છે કહેવાતા ધર્મ અને નીતિને નામે મનુષ્ય મનુષ્યનું લક્ષણ કરે તો ઉચ્છેદ એ જ ધર્મ છે. આજના મુડીવાદીનું વર્તન ધર્મ અને નીતિમય છે? શું મોટું લઈને તે ધર્મના લયની વાતો કરે? ત્યારે તેનું વર્તન અને વ્યવહાર સાચા ધર્મ અને નીતિમય જનશે ત્યારે તેને પૂજ્યું. ધર્મને તામે ધનસચ્ચ કરી તેના બજે મનુષ્યોને યુક્તિમા બનાવવાનો પરવાનો તો જરૂર તેને નહિ હઈએ. સમાજવાદીનું દૃષ્ટિબિન્દુ, અલગત, વૈજ્ઞાનિક અને શુદ્ધિવાદી છે. તેને કોઈ અતિમાકૃત (supernatural) તત્ત્વમાં શ્રદ્ધા નથી. પણ હું ફરીથી પૂછું છું: ધર્મ એટલે શું? જો ધર્મ

એટલે લોકોનો નારા, પગિગ્રહનો ત્યાગ, મનુષ્યપ્રેમ, સેવાભાવ, સમાજવ્યથાણુની ભાવના એ હોય તો સમાજવાદ નવા ધર્મ છે, તે માનવધર્મ છે

છેવટ પડિત જવાહરલાલે એક વસ્તુ કહી છે તે ખાસ યાદ ગણવાની જરૂર છે માકર્સના બધા મિદ્ધાનોને તેઓ સ્વીકારતા નથી રશિયાનુ આધારી અનુકરણ હિન્દમા કરવાની કાંઈ જરૂર નથી માકર્સના મુખ્ય મિદ્ધાનો સ્વીકારી તદનુસાર અહીંની પગિસ્થિતિ મમજનાની અગત્ય છે અને હિન્દ પોતાની મસ્તૂતિ અને સન્નેગોને અનુરૂપ પગિર્તન કરવું પડશે સમાજવાદી ક્રાન્તિ જગતે પૂર્વે કદી નહિ જોયેલો એવો અપૂર્વ પ્રયોગ છે. તેમા બૃહતો સભા છે એટલે દુનિયામના બોધપાઠ લક્ષમા લઈ, ગણિનાતા અનુભવેતો લાલ લઈ, હિન્દુસ્તાને પોતાનો આદર્શ અને તેને અમલમા લાવવાની ગત પોતે કડવી જોઈશે પડિત જવાહરલાલ મુખ્યધર્મા

ગાંધીપતિની મુખ્યધર્મની મુનાકાત ધણી યાદગાર ગ્રંથો પાંચ વર્ષ પછી જવાહરલાલે મુખ્યધર્મની મુનાકાત લીધી મુખ્યધર્મની પ્રબળ અત્યંત ભાવનાઓ અને ગંજી સંતકાર આપ્યો ૧૨૬ વર્ષમા ગાંધીપતિનુ સન્માન કરવા સ્પર્ધા થઈ વાતાવરણ ગાંધી ગ્રંથુ હતુ અને ઉત્સાહ અપૂર્વ હતો ૧૯૩૦ના દિવસોની યાદ આપે એવી જગી મલાઓ થઇ જવાહરલાલે પણ અવિરત પગિશ્રમ લઈ કોઈ આમત્રણનો અન્વીકાર કયો નહિ જનતાને મહાસભાનો અને સમાજવાદનો સદેશ સુણાવ્યો લખનો અધિવેશનના પ્રમુખસ્થાનેથી સમાજવાદની ધોપણુ કરી ત્યાગપછી મૂડીનાદીઓ અને ખિનીતોએ તેનો વિરોધ કર્યો તેથી તે સદેશ વિશેષ દૃઢતા પૂર્વક સુણાવવાની ગાંધીપતિએ આ તમા લીધી વિરોધીઓને ઉધાડા પાડ્યા, તેમની સ્વાર્થજગ ખુલ્લી કરી તે સાથે ઘણી ગેરસમજણ દૂર રી અને ગદામબાનુ વનણુ અપદ વધુ ખાનગી ગયાઓ, પ્રતોત્તરી અને જાહેર સભાઓ મારફત દેડ પ્રશ્નો ઝીણવટ અને સચોટતાથી જનામ આપ્યો વિદ્યાર્થીઓ, સ્ત્રીઓ કામદારા મુમનમનો વેપારીઓ સમાજવાદી અને કોંગ્રેસના કાર્યકર્તાઓ, દરેકને મળ્યા અને સમાજવાદ અને મહાસભાનો મહેશ મમન થો, અને અતેડ પ્રશ્ન ઉપર સનાહ આપી કેટલાક મોટા વેપારીઓ અને મૂડીનાદીઓએ સમાજવાદનો વિરોધ કર્યો તેમને સચોટ રદિવા આપ્યા

સમાજવાદના મહેશથી વેપારીઓ મહાસભાથી અગગો થઈ જતો એવો ભવ ખિન પાયાદાર છે તે પુરનાર કરવા મખ્યાનક વેપારી સસ્થાઓએ પડિતજીને માનપત્રો આપી મહામલા પ્રત્યેની પોતાની વફાદારી મક્કમપણે જાહેર કરી છ દિવસના ભરપૂર કાર્યક્રમમા લગભગ ૬૦ સભાઓમા હાજરી આપી મુખ્યધર્મની જનતામા ઉત્સાહ પ્રેર્યો

કામદારસંઘના અધિવેશનમા હાજર ગઈ તેના જુદાજુદા વિભાગોમા એકતા કરાવી અને મહાસભાનો સદેશ સુણાવી તેની સાથેનો તેમનો સમપ સીધો અને દૃઢ ખનાવવા પગના લીધા નાગરિક સ્વાત્ત્યમવની સ્થાપના માટે સર્વ પક્ષના નેતાઓને મળી વિચાર-ખિનિમય કર્યો અને એક કામચનાઉ સમિતિ નીમા

ઓલ-ઇન્ડિયા ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસ

આ કોંગ્રેસની એક બેઠક લાલમા જ મુનાર્ધમા મિસિમ મણિખતેન મૂલજના પ્રમુખ-મથાને મળી હતી પડિત જવાહરલાલ આ બેઠકમા હાજરી આપના માટે જ ખામ મુનાર્ધ આ પા હતા પડિતજી એક નખત ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસના પ્રમુખ હતા મહાસભાએ કામ-

દારે અને ખેડૂતો સાથેનો સંબંધ ગાઢ કરવાની યોજના કરી છે તેનો અમલ કરવાની શરૂઆત થાય એ ઇરાદે મહામલાના ઘણા કાર્યકર્તાઓ આ બેઠકમાં હાજર હતા. કામદાર-વર્ગ આટલો વખત એક વા બીજે કારણે મહાસભાથી દૂર રહ્યો છે એટલું જ નહિ પણ તેના નેતાઓએ મહાસભાને સૂઝીવાદીઓની મંસ્થા માની તેનો વિરોધ પણ કર્યો છે મહાસભાનું આજ સુધીનું તત્ત્વ અને નેતૃત્વ આવા વિરોધને કારણે આપનારું હતું પણ પડિત જવાહરલાલની સમાજવાદની ધોણણાથી આ વિરોધ ખિનજરૂરી થયો હતો, એટલું જ નહિ પણ કામદારોએ મહાસભામાં જોડાતું એ અતિ અગત્યનું યથું. મમાજવાદી ક્રાન્તિને માટે કામદારમંડળને એ અગત્યનું છે. એટલું જ નહિ પણ તેનું પ્રથમ પગથિયું છે અને તેના પાયો છે. મંગડિન કામદારવર્ગ એ જ મમાજવાદી ક્રાન્તિનો મુખ્ય આધાર છે, હિન્દુસ્તાનમાં કામદારમંડળને હજી ઘણી જ પ્રાથમિક દશામાં છે. ગરીબ અને અજ્ઞાન મિલમજૂર સમૂહની કિંમત મમજે અને તેને માટે જોઈતો ભોગ આપી શકે તેવી તેની શક્તિ પણ હજી નથી તેના નેતાઓએ એક વા બીજે કારણે જનતાનો જોઈએ તેવા સાથ નથી. તેના નેતાઓની નીચી મહાસભાની નીચીથી કેટલેક દરજ્જે વિરોધી હોવાથી જનતાએ આ વર્ગની અવગણના કરી છે પણ મમાજવાદી ક્રાન્તિઓ અને કામદારમંડળ એક જ ધોરણે થતું હોવાથી હવે આ વર્ગનું સંગઠન દૃઢ થશે એમ માનવાને કારણ છે તેમનામાં પણ મતભેદ અને ક્ષાત્ર છે. ખાસ કરીને એ મુખ્ય મંસ્થાઓ છે એક આ કોંગ્રેસ અને બીજું નેશનલ ફ્રેંડરેશન, જે બેની એકતા આવશ્યક છે. ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસ ઉદામ પક્ષની સંસ્થા છે નેશનલ ફ્રેંડરેશન વિનીત પક્ષની સંસ્થા છે તેમનાં ધ્યેય અને કાર્યક્રમમાં ઘણું અંતર છે. છતાં પણ એકતા માટે આ વખતે સફળ પ્રયાસ થયો, અને પડિત જવાહરલાલની દરમ્યાનગીરીથી એકતા થશે તેમ જણાય છે. આ અધિવેશનમાં મહાસભા સાથે જોડાવાનો પણ પ્રતાવ થયો, અને કામદારવર્ગ હવે વધતી જતી સંખ્યામાં મહાસભામાં જોડાશે તેમ લાગે છે. તે જોડાણ કેવી રીતે થાય તે વિષે મહાસભામાં પણ હજી મતભેદ છે વ્યક્તિગત રીતે કામદારો જોડાય કે તેમની મંસ્થા મારફત તે બાબત વિચારણા ચાલી નહીં છે અને મહામલાએ એક પેટામમિતિ નીમી છે કામદારો અને કિમાનોના મંધો સ્થાપી તેમને મહામલામાં દાખલ કરવા એવું ધ્યેય મહામલાએ સ્વીકાર્યું છે.

અલખત, તે સયો પોતાનાં કિત માટે મહાસભાથી અલગ રહેવાના જ. 'કામદારો અને કિસાનોના ઘણા એવા પ્રશ્ન છે કે જેમાં મહામલા સીધી રીતે વચ્ચે ન પડી શકે. તેમજ મહાસભા સર્વપક્ષોની સંસ્થા હોઈ તેનું દર્શિખિન્દુ કાર્ધક જુદું રહે તે દેખીતું છે પણ મહાસભાની મહાનુશ્ચિત વધતા પ્રમાણમાં કામદારો અને કિસાનો પ્રત્યે રહેશે એ નિશક છે, અને મંગડિત અને બજવાન કામદાર અને કિમાનસઘો મહાસભાના મુખ્ય આધાર થશે.

નાગરિક સ્વાતંત્ર્યસંઘ

દરેક મનુષ્યને સુધરેલા મમાજના શહેરી તરીકે કેટલાક પ્રાથમિક હકો હોય છે, જેનો ઇન્કાર કોઈ સ્વમાની શહેરી સહન કરી ન શકે. તેમજ કામદારોના અમલમાં પણ કેટલીક સર્વમાન્ય મર્યાદાઓ હોય છે, જેનો ભંગ કરવાનો કોઈ પણ સરકારને અધિકાર નથી અને જેનું

પાલન કરાવવું દરેક શહેરીની પવિત્ર ફરજ ગણાય હિન્દી મરકાગે અખત્યાર કેસ વ્યાપક અને હજી કદી અમલમાં નહિ આવેલી એવી દમનનીતિ કોઈ પણ સ્વમાની શહેરીને ખૂચવી નેઈ એ હમ્મંદા સુવંદેને આગેપ અથવા તપામ વિના મગજમાં આવે તેટલો મુક્ત મુધી કાગવામમાં પૂરી ગણવા, અમલદારશાહીએ અનહદ સત્તા ધારણ કરી ન્યાયની અદાવતોનાં ધણા કર્તવ્યો પોતે હાથ કરવા, અને કાયદાના અમલમાં મામાન્ય મર્યાદાઓ પણ ઉલ્લંઘવી તે આ દમનનીતિનાં મામાન્ય ગંગે ચર્ચ પડ્યા છે

આથી પરિસ્થિતિ મામે સતત જનગૃતિ રાખી તેનો વિરોધ કરવા તે ગમે તેવા રાજકીય મતભેદો હોય તેોપણ દરેક પક્ષની ફરજ ચર્ચ પડે છે. તેવા મર્યાપક્ષીય સરો અન્ય દેશોમાં છે અને મદત્તવનુ કાર્ય કરી રહ્યા છે તેના મોગો અદી પણ એવો મંથ ચાપવા માટે રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલે મર્યા પક્ષોને આગ્રહણ કર્યું તે આમત્રણનો કેટલાક વિનીતો તરફથી મજેલ જવાળ, તેમાં જો અત્યંત ડરણુતાભરી ન હોત તો, ખરેખર હાત્યાપદ છે મગ તેજ બહાદુર સમુ, મગ ચિમનતાલ મેતલવડ, મગ ગિવગ્યામી અગર મી મિ વાઈ ચિન્તામણિ — આ વિનીતો નેનાઓએ એક જ ટળતા જવાળો આપ્યા છે આરા મંથની જરૂરિયાત તેઓ સ્વીકારે છે, પણ પોતાના હડાપણના ભારમાંથી કોણેમને ઉપદેશ આપવાની તક તેઓ જવા દે એમ નથી. સરકારની દમનનીતિ માટે કોણેમને જવાબદાર ગણે છે, અને કોણેમ અને તેમના ધ્યેય અને કાર્યક્રમમાં અંતર હોવાથી આવા સંયમાં જોડાવાની ના પાડે છે. જવાહરલાલે ૨૧૫૮ કર્યું હતું કે આ સધને કોઈ રાજકીય પક્ષ અથવા મત માથે નિમગ્ન નથી તેનું કર્તવ્ય તો સર્વમાન્ય દકાના રક્ષણ માટે સતત જનગૃત ગહી માચી હકીકતો ભેગી કરી જ્યા જ્યા સરકાર એવા દેખાનું ઉલ્લંઘન કરે અને કાયદાના અમલમાં સામાન્ય મર્યાદાઓ પણ છોડી જાય ત્યા કાયદાપૂર્વક તેની નીતિનો વિરોધ કરવા તેટલું જ રહેશે અને જવાહરલાલે એમ પણ મચવ્યું હતું કે મદામલા સાથે જોડાવા તેમનો વિચાર ન હોય તો તેઓ અલગ મથ દરે તેોપણ આવકાગવાપક છે. પણ ખરી હકીકત એમ છે કે આ વિનીતોના દક કયા ખુચવાયા છે / તેમના ઉપર થુ દમન થયું છે / તેમણે શા માટે મદામલાને મદદ કરવી / મીધી વા આડકતરી રીતે પણ મદામલાના ધ્યેય અથવા નીતિને અમનિરૂપ ગણાય એવા કોઈ પણ કાર્યમાં તેઓ જોડાય જ નહિ મરતજતા તેમને કદાચ પ્રિય હશે, પણ મદામલાવાદીઓ માટે તો નહિ જ. તેમના માનમની પામગતાની તો શીખ્યાત કરવી ! તેમના જવાળમાં કેટલાકે કહ્યું છે કે મગકાગ પ્રાથમિક વડો ઉપર ત્રાપ મારે છે તેમ મદામલા પણ વ્યક્તિગતવાતન્ય ઉપર જુલમ કરે છે અને મદામલાના આ જુલમથી રક્ષણની જગ છે !

મધુક્ત પ્રાન્તના વિનીતોએ સુભાષભાણુની જોડી ધરપકડનો વિરોધ કર્યો છે. નાગરિક વ્યવસ્થામંથની જરૂર જતાવતો આ એક મરમ દાખલો છે. વિનીતોએ જ કહ્યું છે તેમ સુભાષભાણુ દંવ પછી કેવી અગ્રતિમાં જોડાવાના છે તે જાણ્યા વિના જેલમાં પૂરી દેવા એ અન્યાય છે. આવા મમરે મગકિત મર્યાપક્ષીય નાગરિક તો તેનું વચ્ચત પડે. તેમાં જોડાવાની ના પાડનાર વિનીતોના આવા વિરોધનો મરકાગ તેની કિંમત બગાડત ગણે છે.

પણ આ વિનીતોના નેનાઓએ આવા મર્યામમાં ને નેની ના પાડી છે.

ધણા બિનમદાસભાવાદી નાગરિકોએ તેવા સંવત્ની અગત્ય સ્વીકારી તેમાં જોડાવાને સંમતિ આપી છે. સર વઝીર હુસેન જેઓ આઉધ કારંના પૂર્વના સીફ જસ્ટીસ હતા તેઓએ આવા સંધને આવકાર આપી તેમાં જોડાવાની સમતિ આપી છે પડિત જવાહરલાલ આજે સંધ સ્થાપવા ખનતા પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે.

માકર્સનો કોમ્યુનિસ્ટ મેનીફેસ્ટો (Communist Manifesto)

અલાહાબાદ લાર્ક હોર્ટ દમણાં એક અગત્યનો ચુકદો આપ્યો છે લેનિનનું એક પુસ્તક 'માર્ક્સવાદ, મૂડીવાદનું અંતિમ શિખર—' (Imperialism, the Highest Stage of Capitalism) અને કાર્લ માર્ક્સનો પ્રખ્યાત 'સમાજવાદનો મંદેશ' (Communist Manifesto) આ પુસ્તકના હિંદીમાં અનુવાદો થયા છે જે સંયુક્ત પ્રાન્તની મરકારે જન્મ કર્યા છે આ જર્મીનુક્રમે સામે અનુવાદોએ મેટની અગ્રી કરી જેમા હોર્ટ લેનિનના પુસ્તક સામેનો હુકમ રજ કર્યો છે પણ માર્ક્સના પુસ્તક સામેનો હુકમ કાયમ રહ્યો છે. પણ હોર્ટનાં કારણે જાણવાજેવા છે. આજો ચુકદો નો અમારી મમક નથી, પણ જાણ-ઓમાં તેનો અહેવાલ આજો છે.

સરકાર તરફથી જે મુદ્દા રજ કરવામાં આવ્યા હતા એક તો, આ જન્મ પુસ્તકો હિંદી સરકાર અથવા બ્રિટિશ શહેનશાહ મામે કિતર ફેલાવનાર હતા અને હિંમાનો ઉપદેશ આપનાર હતાં, તેમજ હિંદી પ્રજાના જુદાજુદા વર્ગો વચ્ચે દુરમનાવટ અને ઝેરવેર (Enmity and Hatred) ફેલાવનાર હતા, તેથી જન્મ થવા જોઈએ

હોર્ટ ચુકદામાં જણાવ્યું કે આ જન્મે પુસ્તક લખનારમાથી કોઈ ને પણ હિંદી મરકાર અથવા બ્રિટિશ શહેનશાહત મામે ખાસ કહેવાનું હતુ જ નહિ તે જન્મે પુસ્તકો કામદારોનું જોખણ કરતા કહેવાના મૂડીવાદીઓ મામે હતાં અને હિંદી સરકાર અથવા બ્રિટિશ શહેન-શાહ સામે કિતર ફેલાવવાનો તેનો મગ્ગને હતો અથવા તેનું એવું સીધું પગલામ આવતું જ જોઈએ તેમ માનવાને કાર્લ કાગ્ય નથી તેમજ અનુવાદોએ પણ એવા કોઈ કારણે અનુવાદો કર્યા હોય તેમ માનવાને કાગ્ય નથી કોઈ પણ રાજકીય મત, તે પ્રમે તેટલો ઉદામ હોય તોપણ, જો સીધી રીતે તેમાં હિંમા અને જળવાનો ઉપદેશ ન હોય તો, તેનો પ્રચાર કરતા કાયદાનો કોઈ પણ બધન નથી. લેનિનના પુસ્તકમાં હિંમા અથવા જળવાનો કોઈ સીધો ઉપદેશ હોય તેમ કાટને નિબળપૂર્વક લાગ્યું નહિ અને તેથી તે પુસ્તક સામેનો મનાઈહુકમ રજ કર્યો. માર્ક્સના પુસ્તક વિષે કોઈને રિયતિ કાર્લકે જુદી લાગી. તેમાં સમાજવાદના વિચારોનો પ્રચાર છે તેટલુંજ નહિ પણ તેને અમલમાં લાવવા માટે એકમ કાર્યક્રમ રજ કરવામા આવે છે તેમા સીધી રીતે જળવાનો ઉપદેશ છે. અને તેને પરિણામે, કોઈના મન મુજબ, જુદાજુદા વર્ગો વચ્ચે દુરમનાવટ અને ઝેરવેર થવાનો મંજવ છે.

માર્ક્સનું પુસ્તક ૧૮૪૮માં પ્રસિદ્ધ થયું તે એક ઐતિહાસિક ગ્રન્થ છે. જગતની દરેક જાણમાં તેનો અનુવાદ થયો છે અમખ જગતનીઓએ તેનો મંદેશ સાબળ્યો છે. અંગ્રેજી જાણમાં ૧૮૪૮થી તે પુસ્તક વચાતું આવ્યું છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ અંગ્રેજી પુસ્તક વાંચી મામે કોઈ જર્મીનુક્રમ નથી. કોઈને પણ વિચિત્ર લાગ્યું તો ખરું કે મૂળ પુસ્તક વાંચી સકાય પણ અનુવાદ ન વાંચી સકાય એ કેવું! પણ કોઈ એમ અનુમાન કર્યું કે મૂળની જે

આપકે અમર ન થાય તે કદાચ અનુવાદથી થાય અને તેથી મૂળ જે જમ થયું ન હોય તેનો અનુવાદ જમ ન જ થાય તેની કાંઈ વ્યાપ્તિ બાધી શકાય નહિ. અગ્નિ, એ એક મરકારી નીતિનો પ્રશ્ન છે કે અનુવાદો જમ કરના કે નહિ, તે માથે કોઈને કાંઈ નિમગ્ન નથી. કોઈે તો કાયદાનો અમલ કરવાનો છે અને જો કોઈેને એમ લાગે કે કાયદાપૂર્વક તે પુસ્તક જમ કરી શકાય તો કોઈે તો તે હુકમ કાયમ કરવો રહ્યો.

જગતની જનતાએ આ પુસ્તક વાંચ્યું છે અને કાંઈ મરકારને તે જમત કરવાની જરૂર જણાઈ નથી. પણ કદાચ સરકારને મન હિંદુસ્તાનની જનતા કાંઈ જુદી ધાતુની બનેલી હશે અને કોઈેને તેમ લાગ્યું હશે. કાયદાની પણ વિચિત્રતા છે અને આપણી સરકારની. પણ પરાધીન પ્રાંતએ આવા ઐતિહાસિક પુસ્તકોથી ગચિત રહેતું તે પરાધીનતાનો એક વિશેષ દડ છે.

હિંદુસ્તાનની પ્રજાના કયા વર્ગો વચ્ચે આ પુસ્તકથી વેરઝેર થશે તે તો અમે જાણતા નથી. અને કોઈે પણ કહ્યું છે કે એના કાંઈ નિશ્ચિત વર્ગો છે તેમ કહેવાય નહિ, પણ કાયદાની બારીમાં આવવાને કોઈેના મત મુજબ, એવા નિશ્ચિત વર્ગો હોવાની જરૂર નથી. એટલું મિદ્ધ થયું કે સમાજવાદી જ માત્ર વર્ગવિમુક્તિની વાતો કરે છે તેમ નથી, પણ સરકાર અને અદાલતોને મન પણ એવા વર્ગ છે જેની વચ્ચે વિમુક્ત સંભવે છે, પણ આ યુગદાયથી એક વસ્તુ તો નિશ્ચિત છે કે સમાજવાદી વિચારસરણી ગમે તેટલી ઉદ્દામ હોય તોપણ તેનો પ્રચાર કરવાનું કાયદામાં કાંઈ પણ બંધન નથી. પણ જવાહરલાલે તે શરૂ કર્યું એટલે મડીલાદીઓ અને વિનીતોએ તેનો પ્રચાર પણ બંધ કરાવવાના પ્રયત્નો આદર્યા છે. સરકાર તેમને કેટલો માથ દેશે તે જોવાનું છે.

વીરમદ-કરમસદ જોડાણ 'શાતિસંસ્થાનું' લાવિ

કેટલાક વયોથી કરમસદ, નડિયાદ, બાદરણ, મર્મજ, સોજિત્રા અને વસોના પાટીદારોનો ગોળ છે જે મુજબ કન્યાનું લગ્ન તે ગોળજહાર થઈ શકે નહિ. હાલમાં કરમસદના રહીશ શ્રી ઈશ્વરભાઈ પટેલે પેતાની કન્યાનું લગ્ન ગોળજહાર જઈને વીરમદના રહીશ શ્રી શકરભાઈ અમીનના પુત્ર સાથે કર્યું. ઈશ્વરભાઈ પટેલ સરદાર વલ્લભભાઈના ભાઈના પુત્ર છે શ્રી. શકરભાઈ અમીન મુળદામાં સોલિસીટર છે અને તેમનું કુટુંબ જાણીતું અને ખાનદાન છે લગ્ન દરેક રીતે રોગ્ય છે તે સૌ કાંઈ જાણે છે પણ કેટલાક મનાતની પાટીદારોને તેમાં શાંતિનો નાગ લાગ્યો. મુળદામાં એક વિરોધ મંભા થઈ, પણ સભા બોલાવનારાઓના દુર્ભાગ્યે મંભામાં મરદાર આવી ચડ્યા અને પછી તો, આપણી કહેવત છે તેમ, કોની માંએ ગેર સૂઠ ખાધી છે કે આવી જન્ય સરદારે પોતાની લાક્ષણિક રીતે ખૂબ પ્રદર્શિ કયા અને સભાવાળી દીધું કે ઘડા આવે તોપણ આ લગ્ન અટકાવી ન શકે! વિરોધ મંભાએ અભિનંદનનો પ્રાપ્ત કર્યો અને લગ્નને આશીર્વાદ આપ્યા પણ વીર પાટીદારો કાંઈ ખાધા જન્ય તેમ છે? કરમસદમાં 'અપૂર્વ ઉત્સાહી વાતાવરણ વચ્ચે વિરાટ સભા ભરી,' સરદારના 'પડકારનારા પ્રવચન'નો વિરોધ કર્યો, તેમના ભાષણને 'જુલમ' કહ્યો અને અભિનંદન કરાવને 'ગેરકાયદેસર' જાહેર કર્યો.

આ તો જાણે ઠીક, પણ એક બીજો ઠરાવ કર્યો મંભાએ સ્વીકાર્યું કે 'છ ગામોના અને બીજાં ગામોના હાલના ગોળના મંકુચિતપણાને લીધે કન્યાની આપણેની નડતી

મુસ્કેલીયી આ સભા પરિચિત છે.' આ જાન ક્યારે આવ્યું? આજ સુધી શું-કંઈ? કન્યાના માઆપોની મુસ્કેલીઓ જાણો છે? કન્યાઓના ભવ ખખડે છે તે ખબર છે? કરમસદમાં મળેલા ડાહ્યા પારીદરિએ આજ સુધી કાઈ કંઈ? તેમણે મત ગહેર કર્યો કે "છ ગાંભેનો ગોળ પરરપરસમજૂતીથી બાર ગામના અસહના ગોળમા વિસ્તરે એવું આ મક્કા ધરૂ છે." પરરપરસમજૂતી! કેવો મુદ્દર શબ્દ! આપણી જાતિઓ પરરપરસમજૂતી કરી શકે એવું કાઈ દિવસ જાણ્યું છે? ધરૂ છે! હા, પણ વર્તનમાં શુન્ય. મહાએ વિશેષ અલ્પવાક્ય ઉચ્ચાર્યું, 'ગોળના વિસ્તારનો પ્રશ્ન ઉકેલવાનું કાર્ય છૂટીછવાઈ વ્યક્તિઓનું નહિ પણ સમસ્ત જાતિનું છે, અને જાતિને ગોળ લાગે ત્યારે આ દિશામાં મામુદાયિક પગલાં ભરશે એવો આ સભાને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે' આ વાક્યનો શબ્દશબ્દ આપણી પામર દશા સૂચવે છે. છૂટીછવાઈ વ્યક્તિઓને સુધારો કરવાનો હક જ નથી! મરકાર પણ એમ કહે છે કે અમને ગોળ લાગે ત્યારે સુધારો કરીશું સત્યાગ્રહ કરવાનો, વ્યક્તિનો હક છીનવી લેવાનો કાઈને અધિકાર છે? તેમ કરીને જાતિ દડ કરશે તે સહન કરેના અને તેનો આત્મા જગાડવો એ અમોઘ શસ્ત્ર છે. ગુજરાતને હવે તે શીખવવું પડે તેમ નથી. માયા સુધારા માત્ર વ્યક્તિઓના આવા અલિદાને જ થાય છે 'જાતિને યોગ્ય લાગે ત્યારે આ દિશામાં મામુદાયિક પગલાં ભરશે.' કેટલી આત્મવંચના! જાતિને કાઈ દિવસ ગોળ લાગવાનું છે? આપણી જાતિઓ મામુદાયિક સુધારો કરી શકે એવું જાણ્યું છે? 'પૂણું વિશ્વાસ છે'!

આપણી જાતિઓ આવા ગોળકુડાળાં કર્યા જ છે તેનો નોટલો જલદી નાશ કરીએ તેટલો જલદી આપણો ઉદ્ધાર છે બીજી કોઈ પણ તેની ઉપયોગિતા રહી નથી. તે ગોળકુડાળાં તોડી નાખીએ એટલે આગોઆપ જાતિઓનો અંત આવે છે અને આપણી પ્રગતિ છે. ગુજરાતમાં આવા આતરજ્ઞાતીય લગ્નો વધતાં જાય છે અને તે સંપર્ષો આવકારણાયક છે વડોદરા સરકારે જાતિવાસનિવારણ નિબંધ કરીને જાતિઓની સત્તા ધર્મ લીધી છે અને નામની જ કરી મૂકી છે. બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાં એવા કાયદાની જરૂર છે.

આ ખનાવને અમે આટલું મદત્ત આપ્યું છે તેનું કારણ એટલું છે કે કરમસાની સભાનું માનમ આપણી દરેક જાતિનું છે અને તેનો નોટલો અત લાગીએ તેટલું સાડું છે, અને તે દરવામાં જે કાઈ ફાળો આપે તે અભિનંદનને પાત્ર છે.

ડૉ. અનસારી

ડૉ. અનસારીના અવસાનથી હિંદે એક સાચો રાષ્ટ્રમેવક ગુમાવ્યો છે. હિંદુમુસ્લિમ એકથ તેમનું હૃદયનયેષ હતું, અને હકીમ અમરભજ્જાન અને ડૉ. અનસારી આ બે ભખીઓએ આ કાર્યમાં ગાંધીજીને વધુમાં વધુ મદદ કરી છે. ડૉ. અનસારીમાં કોમીવાદની ગંધ પણ નહોતી અને કોલકટીને પ્રસંગે પણ તેઓએ મહામળાને સાથ આપ્યો છે. ડૉ. તેજ બહાદુર સપ્તએ કહ્યું હતું તેમ, ડૉ. અનસારી સાચા રાષ્ટ્રવાદના આદર્શ નમૂના હતા મહાસભાની આગાહીની લગતમાં તેઓએ આગળપડતો ભાગ લીધો છે મન્યાગ્રહની રીતમાં તેઓની પૂરી મંમનિ ન હોવા છતાં મહામળાએ કુદ શરૂ કર્યું પછી મનમોને દૂર પૂરે પૂદમાં જોડાયા હતા. રવભાવે કન્યા તેઓ વિનીત હતા અને ૧૯૩૨ની લગતમાં નિષ્ક્રિયા મળી એટલે ડૉ. બી. રી. રાય અને શ્રી. જુહાપાર્શ્વ દેસાઈ સાથે મળીને ધારાસભા-

પ્રવેશનો કાર્યક્રમ તેમણે ગાંધીજીને રજૂ કર્યો અને ગાંધીજી પાસે સ્વીકારાવવામાં તેઓ કારણભૂત હતા. દ્વંદ્વિય પાર્લામેન્ટરી બોર્ડના પ્રમુખ તરીકે તે કાર્યક્રમ અમલમાં લાવવા તેમણે ખૂબ પરિશ્રમ લીધો હતો. છેલ્લા એકમે વર્ષથી રાજકીય પ્રવૃત્તિમાંથી તેઓ નિવૃત્ત થયા હતા.

તખીજ તરીકે તેઓ પ્રખ્યાત હતા, અને ગરીબ અને નવગર દરેકને એકસરખી રીતે તેમનો લાભ મળતો. તેમની ઉદાગતા વિશાળ હતી, અને, ગાંધીજીએ કહ્યું તેમ, “ ઘણાં ગરીબોને ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા હોય કે નહિ, પણ ડૉ. અનભારીમા તો શ્રદ્ધા હતી જ. તેમના મૃત્યુથી ઘણાને તેઓ ખરેખર નિરાધાર કરી ગયા છે. તેઓ માયા મદનુદય હતા, પાકે મુરિયમ હતા અને રાખપ્રેમી હતા.”

શહીદગંજ-શીખ મુસ્લિમ ઝઘડો

આ ઝઘડાએ મહિનાઓ સુધી લાહોરમાં અસાતિ ફેલાવી હતી અને હિંદુમુસ્લિમ લાગણી ઉરેડી હતી, જેની અસર આખા પગલમાં થઈ છે, અને હજી પણ વાતાવરણ શાન્ત થયું છે તેમ ન કહેવાય. સદ્ભાગ્યે મુસલમાનો આ ઝઘડો ન્યાયની અદાલતે લઈ ગયા અને કોર્ટ પાતાનો ચુકાદો શીખોના નરેણુમાં આપ્યો છે. તેને જોગે જો કેસો હતા અને બન્નેમાં કોર્ટ શીખોની નરેણુમાં ચુકાદો આપ્યો છે. ફેસલો સલામતતાં રાજ્યાનમાં ન્યાયાધીશો જણાવ્યું હતું કે જે કાર્ડ ફેસલો તે આપે તેથી કોર્ડ કામતી લાગણી નહિ ફુલાય અને બન્ને કામો વચ્ચે ઈચ્છા દિલ નહિ યાય તેમ તે આશા રાખે છે આપણે પણ તેવી આશા રાખીએ. પણ મુસલમાનોનું કબ્જા તેવી આશા સફળ થવા દે તેમ જણાવું નથી. જોકે પુરેપુરેય ન્યાયાધીશો લાખી ઘુનાવણી પછી નિષ્પત્ત ફેસલો આપ્યો તેને માન આપવાનું મુસલમાનો સ્વીકારે નો કેવલુ આરુ? કોમકામ વચ્ચેના ઝઘડાઓ બને ત્યાં સુધી આવી રીતે ન્યાયની અદાલતે અથવા લવાદીથી જાન લાયવાનું આપણે શીખીએ તો કેટલી શાન્તિ થાય અને સ્વરાજ્યના પથે કેટલું આગળ વધાય. પણ ફુલાઈએ મુસલમાનોએ ચળવળ શરૂ કરી દીધી છે કે આ ચુકાદો દરલાખી કાયદાની વિરુદ્ધ છે સરકારને શાન્તિ જળાયવા મખત પગલાં લેવા જ પડશે. આ ઝઘડો મમજવા માટે તેની દબીકોતો તાણવાબેવી છે. લાહોરમાં શહીદગંજમાં ભાઈ તારાસિંહ ગુરુદ્વાર છે. તેના આંગણામાં એક જૂનું મકાન હતું જે મકાન મુસલમાનોના કહેવા મુજબ મરિજદ હતું અને ત્યાં પીર કાકુશાહની દરગાહ હતી. આ મકાન શીખોએ તોડી પાડ્યું છે. આ જમીન અને મકાન સંત ૧૭૬૨થી શીખોના કબજામાં છે. શીખોના કહેવા મુજબ ત્યાં મરિજદ અથવા દરગાહ હતી જ નહિ મુસલમાની રાજ્ય સમયે તે કહેવાતા મકાનનો ઉપયોગ હિંદુઓને જળરદસ્તીથી મુસલમાન બનાવવા માટે કરવામાં આવતો હતો અને તેવી રીતે ગહીદ બનેલ હિંદુઓના મ્મારક તરીકે શીખોની સત્તા દરમ્યાન તે મકાનની બાજુમાં ભાઈ તારાસિંહ ગુરુદ્વાર બનાવવામાં આવ્યું હતું, જે ૧૭૬૨થી શીખોના કબજામાં છે ત્યાં કોઈ દરગાહ હતી જ નહિ પણ એક ઓટલો માત્ર હતો.

મુસલમાનોએ જો કેસ કર્યા હતા એક ફાજલારી, જેમાં દરગાહ ખોદી કાઢી મુસલમાનોની લાગણી ફુલાવવાનું ૧૧ શીખો ઉપર તહેમલ હતું. નીચલી કોર્ટ તહેમલ પુરવાર થયું કરાવી, દરેકને વધતીઓછી સજા કરી હતી આપીલ કોર્ટ કરાવ્યું કે ત્યાં કોઈની દરગાહ હતી તેનું પુરવાર થયું નથી, અને કોર્ડને દાટવામાં આવેલ હોય તોપણ પીર

કાકુશાહની દરગાહ હતી તેવું માનવાને કાંઈ કારણ નથી, અને દરેક તહોમતફારને છોડી મૂક્યો હતો.

ખીજે કેસ દીવાની દાવો હતો. તેમાં એવી માગણી હતી કે શીખોએ મસ્જિદ હતી તેવી ફરી ચણાવી આપવી, અને મુમલમાનોને ત્યાં નમાઝ પઢવાનો હક છે અને તે હક કાયમ કરવો અને તેમ કરતાં અટકાવવા સામે કાયમનો હુકમ આપવો. કોર્ટ નિર્ણય આપ્યો કે સન ૧૭૬૨ની સાલથી તે મકાનનો મસ્જિદ તરીકે ઉપયોગ થયો જ નથી. તેમજ ગુરુદ્વારને લગતા કાયદા મુજબ આ જગીન શીખોની માલેફીની મહેર કરવામાં આવી ત્યારે તે કાયદાની ફોજો આ કહેવાતી મસ્જિદના કમળ માટે મુસલમાનોએ અરજ કરી હતી, જે અરજ, મુનવણી પછી નામદૂર કરવામાં આવી હતી અને તે ફેસલો મુસલમાનોને બધનકર્તા છે.

આવા સ્પષ્ટ ચુકાદા છતાં પણ કોયી જગતની કામ કદ હોય છે! મુસલમાનો ગુરુદ્વારને લગતો કાયદો જ રજ કરાવવાની યાત્રો કરે છે!

રાષ્ટ્રસંઘનું ભાવિ

એગ્રિસીનિયાનો મપૂર્ણ પરાજય ચંપા આફ્રિકાના છેલ્લા સ્વતંત્ર રાજ્યનો અંત આણ્યો. તેનો શહેનશાહ ભાગી ગયો. ઇટલીએ એગ્રિસીનિયાને પાલસા કર્યું અને ઇટલીનો ગાંધ એગ્રિસીનિયાનો શહેનશાહ મહેર ચરો. હવે સુ ૨ કહેવાય છે કે એગ્રિસીનિયાનો શહેનશાહ (પણ એને હવે શહેનશાહ કહેવાય જ કેમ? તે તો હવે એક સામાન્ય માનવી રહ્યો. ઇટલિયનો તેને મિ. તક્ષારી જ કહે છે) રાષ્ટ્રસંઘને પોતાની દાદ સંભળાવવા અને ન્યાય મેળવવા ઇંગ્લીશ જશે. પણ કાયદાના પડિતો જામે લાગી ગયા છે. હવે એગ્રિસીનિયા રાષ્ટ્રસંઘનું સ્વતંત્ર સભ્ય ગણાય જ નહિ, અને એગ્રિસીનિયા તરફથી ઇટલી મિત્રાય કોઈને રાષ્ટ્રસંઘમાં પ્રતિનિધિત્વનો હક જ નથી ઇટલીના પ્રતિનિધિએ એગ્રિસીનિયાના કહેવાના પ્રતિનિધિ સાથે એક ટ્રેબલ ઉપર બેસવાની માફ ના પાડી. આ નિર્ણય પડિદાસનું નાટક પણ ભરે લગવાય! પોતાના એક સભ્યને મનરવી આક્રમણ (wanton aggression) નો બોગ બતાવી, મદદનો દિશાસો આપી, દ્રોહ દર્શાવે અને હવે તેને મોક્ષવાની પણ ના પાડવી તેમાં જ રાષ્ટ્રસંઘના પાયા મજબૂત થશે! હવે એક વર્ષ ઇંગ્લડમાં મજબૂરતાથી પૂછે છે કે શું ખરેખર એગ્રિસીનિયા બચાવવા યોગ્ય હતું? તેને માટે શું યુરોપમાં આપણે આતરવિગ્રહ કરવાની જરૂર છે? શાંત શાંત સુ એગ્રિસીનિયા માટે વધારે ઉત્તમ નથી? નિર્બંજન ધૃષ્ટતા!

હવે રાષ્ટ્રસંઘનું સુ ૨ કયાં પ્રેમિડન્ટ વિલસને કલ્પેત્ર રાષ્ટ્રસંઘ અને કયા આ નમૂનો? મુસોલિની હો કે કોજે હવે કહે છે કે તેને શાંતિ બેઠકો છે! ઇટલી રાષ્ટ્રસંઘના સભ્ય તરીકે રહેવા માંગે છે—જો રાષ્ટ્રસંઘ તે અસકય ન બનાવે તો! એટલે કે એગ્રિસીનિયાને ઇટલીની વસાહત તરીકે સ્વીકારે તો! ઇંગ્લડને તે લાલચ આપે છે: જો ઇંગ્લડ આ બાબતમાં વચ્ચે ન પડે તો ઇંગ્લડના આફ્રિકા, ઇન્ડિય તથા પૂર્વના હકોની મજામતી માટે ઇટલી ખાતરી આપવા તૈયાર છે. ઇંગ્લડમાં એક વર્ષ આ ધોરણે ચર્ચા કરવા તૈયાર છે. ઇટલી સામેના પ્રતિયોગો ઉઠાવી લેવા તેનો આશય છે. તેના મત મુજબ બની ગયેલ બનાવો પ્રત્યે માત્ર ભાવનાની દૃષ્ટિથી બેઠક આંવશમાં ઇટલી સામે પ્રતિકાર કર્યો કાંઈ લાલ નથી. વાસ્તવિક રીતે બેઠકો હવે એગ્રિસીનિયાને બચાવી શકાય તેમ છે જ નહિ,—મિત્રાય કે મહાન

યુરોપીય યુદ્ધ આદરીને, અને તેમ કરવું મૂર્ખાઈ છે બીજાને નહીં હજી પ્રતિબદ્ધોને વિશેષ દૃઢ બનાવવાના વલણુવાળો છે ફ્રાન્સમાં નવું ગભ્યતન થયું તે પણ કેદાર આ મતનું ગણી શકાય પ્રતિબદ્ધનીતિનો દ્રોહ કરી એબિસીનિયાનો પૂર્ણ પરાજય થતાં હઈને હવે ફ્રાન્સ પ્રતિબદ્ધોની વાતો કરે છે. એકદર એમ લાગે છે કે ઈટલીનો આ વિજય બધા ગભ્યો ત્રીકાગરો અને તેના ઉપર મમતિની મહોર મારશે.

હવે ગણતંત્રની ઉપયોગિતા ત્રી. શા માટે તે સત્તા ગાખવી અને ખર્ચ રાખવો? ગણતંત્ર લડાઈ અટકાવી શકે તેમ નથી, નાના રાજ્યોનું રક્ષણ કરી શકે તેમ નથી, આતંક-ગણતંત્રની નીતિનો ભગ અટકાવી શકે તેમ નથી, પોતાના કાયદાનો અમલ કરાવવાને તેની પાસે મત્તા નથી, તેના સામુદાયિક સલામતીના સિદ્ધાંતોમાં કોઈને વિશ્વાસ નથી, એક વર્ગ ગણતંત્રને અત્ત લાવવાના મતનો છે, બીજાને વર્ગ એમ કહે છે કે આ બધું મત્ત છે છતાં તે મત્તા ઘણું ઉપયોગી કાર્ય કરી શકે તેમ છે કેટલુંક જનજાણતું કાર્ય તે કરી ગ્રહેલ છે આતંકગણતંત્રીય પ્રશ્નોની વિચારણા માટે આ એક જ મર્યાદા છે તે અસ્તિત્વમાં હશે તો પ્રાર્થ દિનસ પણ તેના આદર્શ સિદ્ધ કરી શકશે ૧૫ વર્ષના સતત પ્રયત્ને જે સરથા ધડી છે તેને એકદમ નિરાશાના આવેશમાં આવી જઈ તોડી પાડવાની જરૂર નથી તેના તરફથી જે મહાન આરાજો ગાખી હતી તે ફળીજત ન થઈ, તોપણ જેટલો લાભ તેની માગ્યત વધ શકાય તે પણ જતો જવો તેમાં મૂર્ખાઈ છે ગણતંત્રસવનું ભારિ તોળાઈ ગયું છે.

હિંદુસ્તાને શા માટે તેના સભ્ય ગહવું? હિંદુસ્તાનને શો લાભ છે કે તેનું ખર્ચ ઉપાડવું? ગણતંત્રમાં હિંદુસ્તાનને કોઈ સ્વતંત્ર નીતિ નથી હિંદુસ્તાનની સ્વગતની લડતમાં ગણતંત્ર કોઈ દિનમ મદદ કરી શકે તેની આશા નથી મિ. જટલરે હમણાં જ પાર્લામેન્ટમાં કબૂલ્યું કે નજીવી બાગતો સિવાય હિંદી સમગ્રનો ગણતંત્ર સાથેનો બીજાને બધો બંધનદાર હિંદી મચીવ માગ્યત જ થાય છે તેમાં સંજોગોમાં પિંડે શા માટે આ ખર્ચ લોગવવું? હિંદુ સભ્ય તરીકે ગણનામાં આપરા માટે ધાગમમાંની સલામાં ઘણા સમયોએ આગામી એકકમાં ફરાવ લાવવા નોટિસ આપી છે હો આગ પી પરાજયોએ એરી મૂચના કરી છે કે હિંદી પોતાના ખર્ચને ફાળો આપવો બધ કરવો પણ મજા તરીકેનું રાજનામું આપી મયમનો તફન અત ન આણના.

સાક્ષર શ્રી ઝગનલાલ હરિલાલ પડ્યાનું અવસાન

ગઈ તા ૨૩ મી એના રાજ માક્ષર શ્રી ઝગનલાલ હરિલાલ પડ્યાનું અવસાન નોંધના અમને ખેદ થાય છે સદ્ગત વિદ્વાન સાક્ષર હોના ઉપગત સારા કેળવણીકાર હતા, તેમણે કરેલો માણતી કાદવરીનો અનુનાદ આપણા સાહિત્યમાં તેમનો ગિરજા ફાળો છે માત્ર તેમના જરાથી નડિયાદને નહિ પણ આખા ગુજરાતને ખોટ પડી છે સદ્ગતે ઉલોગી અને કર્તવ્યપગાયણ સાક્ષરજીવનનો એક ગારો દાખલો પોતાની પાઠણ મકયો છે, અને અન્ય સાહિત્યકારો તેમના જીવનમાંથી એ ધડો લેશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

રોજનીશી

મે : ૧૯૭૬

તા. ૧૬ પં. જવાહરલાલના મુંબઈના ટ્રેડ યુનિયન મંડળોમા એકતા સ્થાપવાના પ્રયત્ન; ઓઢાવા કરારને અંત લાવવા મટિની નોટિસ આપાયલી સિમલાથી સત્તાવાર ખબર જહાર આવી; ક્રાન્સ પાસેથી ઇબુદી (એગ્રીસીનિયા) બદરની ઘટાડોએ ૨૧૫ની કડી; લગ્નરી ખર્ચો મટે અમેરિકાએ ૫૭ કરોડ ડોલર મળુર કર્યો.

તા. ૧૭ હિંદુસ્તાન 'અનસારી દિન' પગાંયા; મુંબઈમા અખિત હિંદુ ટ્રેડ યુનિયન પરિવદની ૧૫મી બેઠક બરાઈ : ૫. જવાહરલાલની હાજરી.

તા. ૧૮ હિંદી વેપારીઓના એક સમેલન સમક્ષ ૫ જવાહરલાલનું વ્યાખ્યાન : 'સરકાર અને મહા-સમાને ખુશ રાખવાની બેપારી નીનિ સ્પષ્ટ કરવાનું' આદવાન.

તા. ૧૯ પ. જવાહરલાલની સમાજવાદની હિસાબત સભે મુંબઈના ૨૧ વ્યાખ્યાન વેપારીઓએ 'નહેર-નામું બહાર પાડયું; મુંબઈના ટ્રેડ યુનિયન મંડળોમા એકત્ર અને મહાસભા સાથે હાથ મિલાવી કાર્ય કરવાનો નિર્ણય

તા. ૨૧ આમની સભામા વડા પ્રધાન મિ. બોહરવિને ખુલી ચેનવાળી આપી : 'હજિખતા પ્રતોમા માયું' મારનાર કોઈ પણ સત્તા સામે ક્ષિટન યુદ્ધે ચડશે.'

તા. ૨૩ નડિયાદના સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર શ્રી. હમનલાલ હરિલાલ પંચાનું નડિયાદમા અવસાન.

તા. ૨૪ કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં એક અધ વિદ્યાર્થી એમ. એ. પાસ થઈ, વધુ અભ્યાસ મટે યુનિવર્સિટીની મદદથી પરદેસ જાય અને તે આંધળાઓને કમ શિક્ષણ આપયું તેને અભ્યાસ કરશે.

તા. ૨૫ બેલિંગમમા નહેર ચૂટણીમા સમાજવાદી પક્ષને ફતેહ મળી, ભરૂચના બ મીઓની હડતાળનું સમાધાન : શ્રી. અમૃતલાલ રૂક્ષની લવાડી બને પક્ષે સ્વીકારી; જેડસમેમમાં આરબોનો બેળસી; લગ્નર સામે ખુલા પડકાર, પાંચ આગળ નેવાળો મરિસ્તા; સહીદમ જને લખના દીવાની ફાવાનો ચુકોદો 'સહીદમ' અસ્થિને ૧૭૨૬ની સાલથી મસ્જિદ તરીકે વાપરવામાં આવી નથી તેથી શીખોના કબજાહકનો અદાલત સ્વીકાર કરે છે.'

તા. ૨૬ હિંદી સરકારે કહેલી ૧૯૪૮-૫૨મા પાકતી રાખ ટકાવી રા. ૧૨ કરોડની નવી લોન પાચ જ મિનિટમા બરાઈ થઈ; હિંદના નામ્નાવિષયક ઇતિહાસમા આઠલા નીચા વ્યાખ્યાન દરની અને આઠલા ટૂક સમક્ષમા બરાયેલી લોન બીજી નથી નીકળી, બહિનની ઓલિમ્પીક રમતોમા શુભરાતના પ્રતિનિધિ તરીકે શ્રી હરિસિદ્ધ ડાકર અને શ્રી ચીનુભાઈ સાહની ચૂટણી.

તા. ૨૭ તા. ૧-૪-૩૭ થી હિંદમા સમવાયનું હેડક્વ જાધારનું અમલમા આવશે એવી નહેરલાલ યઈ; છત્તાર હિંદમા કેરેરે ધરતીક પના આગમ લાન્ના, ઓઢો નિમિષરના રિપોર્ટને હિંદી વજરે બહાલી આપી.

તા. ૨૮ અમદાવાદ યુનિવર્સિટીએ સન્નિય બગીચી સળવળને અર્પે રા. નવ લાખની ઘાટ સરકારે રાષ્ટ્રી શખી છે તે બે માસમા બરી દેવા માટે હિંદી વજરને નોટિસ આપી; આયરિસ પાલોમેન્ટમાં સેનેટને રદ કરવાની મિ. શ વેલેરાની દરખાસ્ત પસાર થઈ.

તા. ૩૦ છત્તાર ચીન અને જાપાન વચ્ચે અથડામણના પ્રસંગ, લડનમા સર પોખ્યાનાવાળાને હસ્તે હિંદી એક્સચેન્જ બેક ખુલી મુકામે એવી બહેસા થઈ.

તા. ૩૧ મુંબઈમાં મહાર પરિષદે હિંદુ દેવોનું પૂજન નહિ કરવાનો અને ધર્મપરિવર્તનનો નિર્ણય બહાર કર્યો, પેરેસ્ટાઈનમાં યાત્રિક તોળના માસથી જેના મરણ; આરમ્મ એયરોની પરિષદ, હાઈ કમિશનરની મુલાકાત લીધી.

જન : ૧૯૩૬

તા. ૧ ઇમર્જન્સી પાસર્સ ઓફ હોલ્ડ મુંબઈ મરકાદે પૂનાના 'લોકસંગ્રહ પ્રેસ'ની રૂ. ૩,૦૦૦ ની નવીનભારી જપ્ત કરી; બેસિંગ્થમની મૂકવણ : મિ. વેન્ડીએન્ડની પ્રધાનમંડળ તત્વવાની તા; દેરામાનું તમામ અનાજ ખરીદી લેવાની ઘટાવિયન સરકારે વ્યવસ્થા કરી કીટી બહાર કરી; હિંદી યુનિવર્સિટીની તખીમી દિગ્રીઓ માન્ય રાખવાનો બ્રિટિશ મેડિકલ કાઉન્સિલે નિર્ણય કર્યો.

તા. ૨ લાટોગના પત્રપત્રે સાથેની મુલાકાતમાં 'સમાજવાદથી મહારાષ્ટ્રના મજૂરોનું જનશે' એવો અભિપ્રાય પ વાવાદરવાએ વ્યક્ત કર્યો, ડ્રો હરિલાલના ધર્મપત્રા વિશે નાખીએ નિવેદન બહાર પાડ્યું; કન્ડેન મરકાદે ચીનની મન્યસ્થ સરકારને જપાન સામે યુદ્ધની તત્કાળ બંદૂકા કરવા અટકીમેમ આપ્યાનો ખગર બહાર આવી, બજાજ મહાસલાના હાથકાની તપાસ કરી, મહાસલાની કારોબારીના આમવા નિર્ણવા રાજેન્દ્રભાણુએ માન્ય રાખ્યાનો ચૂંટાવે બહાર કર્યો; ફાન્સમાં પ્રધાનમંડળની પુનર્ચના : પ્રધાનમંડળમાં બે સ્ત્રીસભ્યોનો સમાવેશ કર્યો; પેરિસમાં સ્ટેન્ડન (કારખાનામાં કામકાજ કર્યા વિના ધામા નાખી પડી રહેવાની) પદ્ધતિથી કામદારોએ હડતાળ પાડેલી તેના વધુ ફેવાવે.

તા. ૩ વર્ષાની આબુજાબુના ૫૦ ગામના એફતો પોતાની ફરિયાદો કહેવા માટે ડે. કમિશનર પાસે પહોંચી ગયાની હકીકત બહાર આવી, પેરેસ્ટાઈનમાં ઇમર્જન્સી કાનૂનોનો અમલ શરૂ થયો; મહારમદ રોગબગની જન્મનિધિ દેરાનરમાં ઉત્તવાઈ, રશિયા અને અફઘાનિસ્તાન વચ્ચે લાંબી મસલતને ના ને વેપારી કરાર પર સહીઓ થઈ. એગિસિનિયાના રાજા નેવમ લંડન ગયા, ફાન્સના અટ્ટી સાખ હરતાલિયાઓએ ત્યાના ૨૩૦ કારખાનાઓનો કબજો લીધો.

તા. ૩ મોવિયટ રમિયાના બધારજમાં અનત્યના ફેરફાર થયા; પાર્લામેન્ટ અને એફતોને કાગદારોની સમાનતાએ જે મતાધિકાર આપવાનો નિર્ણય થયો.

તા. ૫ ફર્થ લોર્ડ ઓફ અરમિસ્ટી તરફ ત્ર સેમ્યુઅલ હેલની નિમજૂકને ના માહેનશાદે બહાકી આપી, સિનાર મુસોલિની અને ડો. સુરતીય વચ્ચે જે કથાકની મ ત્રણા.

તા. ૬ બાવોની મદીને લીધે મુંબઈ સરકારે જન્મીનમદેસૂવમાં છપ્પાટ મૂકવાનો બંદેશત પ્રસિદ્ધ થઈ; પેરેસ્ટાઈનમાં આગ્રુ તોળન, ફાન્સના અમછીઓની માગણીઓનો નિકાલ લાવવા એક વવાઈ કમિટી નીમવાની વડા પ્રધાને બંદેશત કરી.

અ તુ ક મં શિ.કા

પૃ. ૨૨

અપાઠ : ૧૮૮૨

અંક ૭

૧	જન્મદિન [કાવ્ય]	...	પૂજ્યલાલ	૨૧૩
૨	કેળવણી અને અહિંસા	...	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેમકર	૨૧૭
૩	નરમ અને ગરમ	...	આચાર્ય કૃપાલાની	૨૨૧
૪	બીબે દિન [કાવ્ય]	...	ગન-સુખલાલ ઝવેરી	૨૨૬
૫	પલટાતું ગુજરાત - દિન પર દિન	૨૩૩
૬	સમાજવાદ આવે છે?	...	મગન પ્ર. દેસાઈ	૨૩૯
૭	વીસ વર્ષ મૂર્ચ્છા [કાવ્ય]	...	હરિહર ભટ્ટ	૨૪૪
૮	પત્રા [કાવ્ય]	...	પતીલ	૨૪૫
૯	ઓઠાવા કરારની જાળ	...	રામભાઈ પટેલ	૨૪૯
૧૦	લતા [વાર્તા]	...	રમણલાલ સોની	૨૫૪
૧૧	આફનેસી ભેટ	...	કાર્તિકેય	૨૬૨
૧૨	ગુણરજ્જીવાદની દૃષ્ટિએ અનુવંશશાસ્ત્ર	...	નગીનભાઈ માધાભાઈ પટેલ	૨૬૪
૧૩	વાહુલાને વિદાય [નાટક]	...	લીલા પાઠક	૨૭૩
૧૪	રાજમાતાનો ઉપાસભ	...	જેઠલાલ ત્રિવેદી	૨૮૨
૧૫	મોતિયો [વાર્તા]	...	માલકમ એ. આદ્રેડ	૨૮૪
૧૬	ચીન સ્વતંત્રતા કેમ ખૂંચે છે?	...	કુંજશી ધરમગી મેપટ	૨૮૬
૧૭	આત્મચરિત્ર [કાવ્ય]	...	'ભા'	૨૯૫
૧૮	શબ્દચર્યા	...	ડોલરરાય રંગીનદાસ મોંકડ	૨૯૬
૧૯	પુસ્તક પરિચય	...	દુર્ગાશર કે. સાસ્ત્રી	૨૯૬
૨૦	નોંધ	૩૦૦
૨૧	રોજનીશી	૩૧૧

જાહેર નિવેદન

‘પ્રસ્થાન’ના ત્રીજી શ્રી ગમનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક મુંબઈ રહેતા હોવાથી અવકોશન માટેનાં પુસ્તકો, ‘પ્રસ્થાન’માં પ્રસિદ્ધ કરવા માટેના લેખો, વગેરે નીચેના સરનામે તેમને પરભાર્યા મોકલવા વિનંતિ છે.

સત્તામિ
શ્રી. ગમનારાયણ વિ. પાઠક
જનપતરાય રોડ : વિદ્યેપારલે [વેસ્ટ]

વ્યવસ્થાપક
‘પ્રસ્થાન’

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પચ્છેરામાં રૂ. ૭૫ છૂટક અંક રૂ. ૮૫

પ્રકાશક રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી-પ્રસ્થાન કાર્યાલય: પાલસી અગિયારી સામે ખમાસા ચોટી-અમદાવાદ.
મુદ્રક : મણિલાલ પુરોષોત્તમ મિસ્ત્રી બી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયપડ રોડ : અમદાવાદ.

તા. ૨૩-૭-૩૬

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્તં ન્યસેત્પાદમ્ ।

તંત્રી : રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

પુસ્તક ૨૨

અધ્યાય - ૧૯૯૨

અંક ૩

જન્મદિન

પૂનઘાલ

[ઘાટુલવિહીરિત]

અંધારા અણબાણુ ઘોર ગહને હું ગૂંગળાયો ઘણો,
કુંધાયેલ ગળે કરંત અરવા આતિલરી પ્રાર્થના.
અંતે એ ફલિતા થઈ પ્રણયના કુંદાળ હૈયાતણા
લા'યો વતસલ માત દે અનુપમા આનંદકુદલાનના.

[ઉપનતિ]

પ્રકાશ દીઠો પૃથિવી પરે મેં;
ઉષાતણી બેલ નિહાળી રમ્યઃ
પ્રાચી વિષે એક હસંત હેમે,
ખીજી મુખે માતતણા મુગમ્ય.

[વસંતનિલકા]

કું કાળનાં અસહ કષ્ટ વિટંબણાઓ
ભૂલી ગયો ક્ષણમહીં મધુ માતખેળે;
આશ્ચર્યથી ઇલકતી સઘળી દિશાઓ
મેં ભેઈ મુગ્ધ નયને ભીંજી હર્ષછેળે.

[સંધ્યા]

ઉચ્ચે આકાશ ઘેરું લસળસ કરતા નીલમોઝે મઢેલું,
કોટિ જ્યોતિર્ગલ્પનાં કિરણ કરત કીકા વિમુક્તચ્છટાઝે.
પૃથ્વીના પુણ્યપાને ચનગન કરતા પ્રાણુરંગે ખઢેલું
દેખા દે ચિત્ર સ્વપ્નુંઃ અકલનુ ? નહિ મારું જ એ તો જણાયે.

[શાલિની-સંધ્યા]

આનંદે કેં ઝૂલતાં વૃક્ષ વેલો,
ચળી અંબાગાન આલાપનારાં,
પ્રાણીઓનો મોદ માણુંત મેળે,
ને તે મધ્યે નિરાળા મનુજ ગગનને વામથી માપનારા.

[અનુકુપ]

ભેયુ, ભેયા કરું જાણે એલું મમત્વ ઊપજયું ;
ઉજ્જવલ અભિલાષાનું હેયુ લીલાંગણું જન્યુ.

[મદાકાતા]

‘ પૃથ્વીપાટે હક અસલનો માહરે માનવીનો ’
એ સંસ્કાર પ્રગટ ઉરપાને પડ્યો પ્રેરનારોઃ
પૃથ્વી તો શું ગહન ગગને રાજતા રાજવીનો
તાજે મારો અમર લસતી રિદ્ધિઓ વેરનારો.

[શાદુલ્લવિકીર્તિ]

માનો નેન હકાર મૂક લાણીતાં હેતે મને નીરજે;
તાજા વાયુતરંગથી સુજ મને જાગ્યા તરંગો અડે;
રાતે તારક સ્વપ્નના સદનમાં મંત્રાક્ષરોએ લખે
સૂતા માનવનો અમાય મહિમા આકાશને ચોપડે.

[વંશસ્થ]

યુગાંતરોનાં તપ માનવે કરી
લબેલ લાખો પુરુષાર્થ સિદ્ધિઓ;
જધીધી એ મેં નિધિ ભાગ્યનો ભરી
ચહી નવી લ વિ પ્રભર્ય સિદ્ધિઓ.

[પૃથ્વી]

અખંડ ઉરમંથનો નવલ મંગલે ખીલતાં;
લવાળિષ્ઠ પટ ચે તરંગ સુખદુઃખના, તે પરે
મલીલ સરતાં જધાં અપન માહરો ઝીલતાં
વસેત શુભ મોતીઝાંચ ઊછળંત રતનાકરે.

વમેત વિષ કાળકૃંક પલુ રહે ઉરે જાગતી
સ્મૃતિ પ્રથમની અખંડ અણબૂઝ કો વ્યોત શી:
ચક્રું પંકું, સિતાર આશતણી ઉલ્લસી વાગતી,
નિરાશ અથવા દંશા નેડત હર્ષુખાં મોત શી.
જને સુપથ મોકળો, વિપમ વા વિરોધો વડે
રૂંધાય: પથના પહાડ હડસેલવાને મથું
બધીય મુજ આય સાય; મુજ ભાગ્યલેખે પડે
જયો, જગર થા પરાજય સમૂહ સાથે બથું.
પરંતુ સ્મૃતિનું રસાયન ભરે મને શક્તિએ
નજીવ નબળાઈ કાયર સ્વભાવકેરી ગળે,
ભરાય ઉર સ્વપ્રસિદ્ધિતણી ભાવુકા ભક્તિએ,
પ્રમાર પુરુષપ્રભાવ પ્રખર પ્રભાએ ઝળે.

[અનુક્રુપ]

જન્મનો દિન તાજી એ સ્મૃતિને સોગણી કરે,
મંદા બનેલ હૈયાને ઉત્સાહે અદકુ ભરે.

[માલિની]

વિરલ મનુજકેરો જન્મ આ જન્મ માળે,
પ્રભુ ખુદ નિજને જે રૂપળીએ જ ઢાળે;
અમર ભુવન કેરી જાણ્યો ભૂલવાને
સુર પલુ પૃથિવીએ જતરે જલવાને.

[પુષ્પિતામા]

અલભ મનુજદેહલાલ પામી
નહિ મરણોન્મુખ માટીમાંહી રાચું;
હૃદયભર ભરેલ જાણ્ય વામી
અમૃત હું ચિન્મય રૂપ સાધું સાચું.

[વિદ્યાગિની]

સલ્લસંગુર જોળિયે ચહું
પ્રભુની અક્ષરતા ચિરંતના,
મરણાલયમાંય હું લહું
અમૃત પ્રાણ અનાદ્યનંતના.

પણ કેળવણીનો ખર્ચ ઉઠાવવા જ ધર્મમાંથી છે ધર્મગેસ્થાના બધા દોષો કેળવણીમાં આવવાના. ગભીરમર્યાબે ધર્મતત્ત્વ બગાડ્યું તેમ કેળવણીનું તત્ત્વ પણ પ્રથમ ધર્મતત્ત્વ મારફતે અને પાછળથી સીધી રીતે ખૂબ બગાડ્યું છે.

કાર્ષ્ટ પણ તત્ત્વ ગોઠવવા જતાં કાર્ષની, હિંદુસ્તની અને સાધનોની વિભાગણી કરવી પડે છે આ પૃથક્કરણપદ્ધતિથી જીવન અંતે નિઃસત્ત્વ થાય જ. પૃથક્કરણથી તે તે વિભાગના તત્ત્વો પેદા થાય છે આ વિશેષજ્ઞો સ્વાભાવિક રીતે અજ્ઞ અને અવપદ્ય લોકો ઉપર સરસાર્થ ભોગવે છે. ઠાની અને કુશળ માણસને અજ્ઞાની અને અણધાર માણસ ઉપર સરસાર્થ ભોગવવાની તક જે મળે છે તે તકનો લાભ લેવાની લાલચ હકૂમતથી ટેવાયેલા માણસને છોડી શકતી નથી અને જે સરસાર્થ ભોગવવા કે ટગવવા માગે છે તે કેળવણીકાર મંત્રી જ જામ છે કાર્ષના અજ્ઞાનનો અને કંફાડી દશાનો લાભ લેવાની ઇચ્છા મમાજ્ઞદ્રોહી છે. એમા નરી પિશુનતા છે. એમાંથી જ આત્માન્તર્યાય પેદા થાય છે એ કેવળ નૈતિક સામ્રાજ્ય હોય અને લગભગ નિર્દોષ હોય તોય એનાથી ચેતીને જ ચાલતું નોંધાવે. નીતિમા પણ સ્વગત્ત્વ સારુ, આત્માન્તર્ય નહિ નૈતિક આત્માન્તર્યમા સુરક્ષિત તત્ત્વ એટલું જ છે કે ભૌતિક સામ્રાજ્યો જેમ એકમામલ એકન રહી શકતા નથી, તેમ એમનું નથી હોતું નીતિતત્ત્વો પરસ્પરગતુદ્ધેષ હોવાથી અને એમનું સ્વરૂપ આધ્યાત્મિક હોવાથી તે એકસામલ એક ઠેકાણે રહી શકે છે. બે જ્ઞાનસમાંથી ભિન્નભિન્ન રંગના મયૂખો એકબીજાને કાપતા નાખીએ તોય ન્યાં એમનો છેદ છે ત્યાં એકબીજાને નડવા વગર તે આગપાર જઈ શકે છે અને પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે નૈતિક સામ્રાજ્યો અર્હિમંદ હોવાથી આમ એકબીજાની માથે એકબીજા તથા છતાં પોતપોતાનું અસ્તિત્વ જાળવી શકે છે.

૨

અર્હિમા એ જ નીતિ છે, એ જ મદાચાર છે, એ જ ખરું જીવન છે અર્હિસા વગર કેળવણી મંબલે જ નહિ જ્યાં ભેદ, વિરોધ છે ત્યાં એનો નાશ કરવા માટે ભિન્ન વસ્તુને કાં તો હિંસાથી આત્મચાત્ત કરવા અથવા તો અર્હિસાથી પરસ્પર એકત્રિત થઈ અથવા આપભોગથી આત્મવિલોપન કરી જીવનધર્મનો વિજય મધાય. કેળવણીએ બીજી પદ્ધતિ સ્વીકારવાની રહી હકૂમતમા પહેલી પદ્ધતિ પ્રધાનપણું ભોગવે છે. ગભીર અને સ્વતત્ત્વ કેળવણી એ પરસ્પરવિરોધી તત્ત્વો છે.

હવે આપણે કેળવણીનાં ક્ષેત્રો કયાં કયાં છે એ તપાસીએ કેળવણીની મારફતે આપણે જે જે સાધવા માગીએ છીએ, જે જે આદર્શો મિલક કરવા માગીએ છીએ તેને એકવાર ગણાવીએ.

કેળવણી મારફતે આપણી જીવનકળા—જીવવાની અને શવવાની કળા સૌથી પ્રથમ કેળવવા માગીએ છીએ આપણને આરોગ્ય નોંધાવે છે, મામર્થ્ય નોંધાવે છે, એને માટે જ્ઞાન નોંધાવે છે છીએ જ્ઞાનદાર આપણે પ્રગતિ સાધવા માગીએ છીએ. પ્રગતિથી મામર્થ્ય વધશે. સામર્થ્ય વધવાથી મંપૂર્ણતા આવશે મંપૂર્ણતા એ જ મોટો આનંદ હોઈ એ જ કૃતાર્થના છે. એનું આકરણ તે જ મદાચાર, ધાર્મિકતા, અને શાંતિ છે.

આ કેળવણીનું મુખ્ય સાધન લેખનવાચન, પઠનપાઠન કે શ્રવણશ્રાવણ એ નથી પણ નિરીક્ષણપરીક્ષણ, પ્રયોગ અને ધ્યાન, રચના અને યોજના એ જ મુખ્ય સાધનો છે. એ બધામાં જો અહિંસા જોતજોત થઈ જાય તો જ એ કેળવણી પરમક્રાંતિએ પહોંચી શકવાની છે. આજના પરીક્ષણ અને પ્રયોગો એવા નથી તેથી જ કુદરતનું વિજ્ઞાન વધ્યા છતાં હૃદયની શક્તિ કે કેળવણી અધૂરાં જ રહ્યાં છે.

૩

શરીર એટલે હિંસા. અહિંસા એટલે આત્મા. કેમકે શરીર હિંસાને ઝોળખે છે, હિંસાને જવાબ દે છે, હિંસાથી જ પુષ્ટ થાય છે. આત્માનો સ્વભાવ જ અહિંસા છે. આત્મા સર્વન એક જ રૂપે અનુસ્મૃત છે. તે એક જ છે. એ બિનલિંગ દેખાય છે એનું કારણ સ્થૂળ સૂક્ષ્માદિ શરીરોના અંતરાય છે. આત્મા અહિંસાને ઝોળખે છે. અહિંસાને જવાબ દે છે, અહિંસાથી જ પરિપુષ્ટ થાય છે. આહાર એ હિંસા છે, માર એ હિંસા છે, લાચ એ હિંસા છે, મૈથુન એ હિંસા છે, પ્રત્યેત્સાદન એ હિંસા છે, લોભ એટલે જ લાચ, એટલે જ હિંસા. નારિતકતા એ પણ હિંસાનો જ એક પ્રકાર છે. કેમકે એમાં આત્માનો ઇનકાર રહેલો છે.

એ હિંસામાંથી બચી જવું એનું નામ કેળવણી. નમામ હિંસા પર ક્રમશઃ વિજય મેળવવો એ કેળવણી. અજ્ઞાનમાંથી ઊગરી જઈ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવી, દુર્બળતામાંથી ઊગરી જઈ સામર્થ્ય-પ્રાપ્તિ કરવી અને અસતોપમાંથી ઊગરી જઈ સમાધાનપ્રાપ્તિ કરવી, એ કેળવણીનાં મુખ્ય અંગો છે. બધા માટે જ્ઞાન, સામર્થ્ય અને સમાધાનની શક્યતા કરવી હોય તો તે અહિંસાથી જ ઉદ્ભવે. અહિંસક સામર્થ્યને આપણે કૌશલ્ય કહીએ છીએ.

૪

આ અહિંસામુક્ક કેળવણીનો ઉદ્દેશ અહિંસક હોવો જોઈએ. કેળવણીની પદ્ધતિઓ પણ અહિંસક હોવી જોઈએ. એનાં સાધનો અહિંસક હોય, કેળવણીનો વ્યાપાર અહિંસક હોય અને મસાલો પણ અહિંસક હોય. આમ બધે અહિંસા સાર્વભૌમ હોય તો જ કેળવણી કૃતાર્થ થાય. અધ્યાત્મમાં શુ અને કેળવણીમાં શુ, છેવટે સાધ્ય, સાધક અને સાધના ત્રણે એક જ થઈ જાય છે.

આને માટે અધ્યાપક સાથે વિદ્યાર્થી હોવો જોઈએ બધા વિદ્યાર્થીઓનો એ સાથી હોવો જોઈએ—સાથી, સહવાત્રી અને મિત્ર. આવા અધ્યાપક પાસે આગ્રહ પૂરેપૂરો હોવા છતાં ધીરજ અને સહિષ્ણુતા પૂરેપૂરી હશે. એનામાં જળરક્તતોના લવલેશ પણ ન હોય. આજનો જમાનો અહિંસક આગ્રહને સમજી શકતો નથી. નિરાગ્રહી માણસ ઉદાર જેવો દેખાય છે, પણ ખરું જોતાં એ ક્રાઈક્રાઈવાર નારિતક હોય છે ઘણીવાર નિર્વિર્ય હોય છે પ્રમંગે મતલબધર્મો પણ હોય. અનિશ્ચયી, સંસાપ્તમા અને આત્મહન માણસ પણ નિરાગ્રહી જેવો દેખાય. પોતાના વ્યક્તિત્વની—અધ્યાત્મની જે ચોરી કરે છે તે સમાજદ્રોહી છે એવાને અધ્યાપકને રથાને ન જ મૂકવો જોઈએ.

જો અધ્યાપક ખરેખરો અહિંસક હોય તો એના આગ્રહમાં વિદ્યાર્થીઓના વ્યક્તિત્વનો નાશ નથી થતો, ઊલટું એમનું વ્યક્તિત્વ ઘડાઈ ને ખીલી ઊઠે છે. ઉનાળામાં સરજ પૂર-

નોંદમાં તપે છે તેથી કાલ્પ, કાલ્પાં સુકાર્થ જાય છે, ઈંટો પથ્થર જેવી થાય છે, છતાં એ જ તકમાં જીવતા ફૂલો હમતા જ હોય છે, ડોલતા જ હોય છે જીવનરમ મળે ત્યાં સુધી તકાને કાગળે તે કમ્બાતા નથી અદ્વિતિક આગ્રહની અમર આવી જ હોય છે.

આજની દિમામિશ્રિત મનોવૃત્તિ શુદ્ધ અદ્વિતિક આગ્રહને સમજી શકતી નથી, તેથી પારવગરની ગેરસમજ પેદા થાય છે અને દેલાય છે એ ખરું પણ એનો પ્રલાજ એ નથી કે આગ્રહમાત્ર છોડી દેવો એ ગેરસમજને વટારી મળે જ છુટકા ત્યારપછી જ અદ્વિતાની અમર અને એની સુવાસની ખમર પડશે જીવનમાં જો ગેરસમજ દૂર ન થઈ તો મરણથી તો થશે જ અદ્વિતા એટલે કુમાની (martyrdom)

અધ્યાપક, ધર્મમર્યાપક અને જન્મદાત્રો મા આ ત્રણે અદ્વિતામૂર્તિ હોય છતાં હમાવાન નમના દેમાય છે પણ સરી ગયા પછી એ જ મર્દમમર્થ ધર્મ જાય છે અદ્વિતાની એ શક્તિ છે—એ પગિણી છે

આવા અધ્યાપકે પોતાની પદ્ધતિયા ઈશ્વરીક વસ્તુઓ ખામ ટાળવાની હોય છે જે સાચો અદ્વિતિક હશે તેને તો આ વસ્તુઓ અંદરથી જ લગી જશે વિદ્યાર્થીઓને સરકસના કે શરતના ઘોડા બનાવવા નથી શરતમાં ગસાકસી હોય છે, હરીફાઈ હોય છે, સરસાઈ મેળવવાની હોય છે, એમાં આત્મપરાયણતા નથી હોતી, કૃતાર્થતા નથી હોતી કેળવણી મારફતે કેવળ 'એડિશિયન્સી'ની પૂજા પણ ન કરાય માણસની મર શક્તિઓ ખોલે એની જરૂર છે પણ એ શક્તિને પ્રભાવી બનાવવાના ખોટા પ્રયત્નમાંથી દિમાની જ દોષા મળે છે પ્રભાવિતા મળે તેટલી આકર્ષક હોય તોયે તે આત્માને કેળવી શકતો નથી જ્યાં પ્રભાવિતાની પૂજા આવી ગઈ ત્યાં અદ્વિતાની કેળવણી અટકે જ છે વિદ્યાર્થીની વાચન-પ્રવાહ, જીવનપ્રવાહ અથવા અગિરગિપ્રવાહ બિન દશામાં વહેતો હોય તો અધ્યાપક ખૂબ ધીરજ રાખવી ઘટે છે હિતાનજ કરે, અધીરો થાય તે કેળવણીકાર નથી મતભેદ પ્રત્યે આજ રાખવો અને આપણાથી જુદા પાનારની પણ શ્રેયતા ઝોળખવી એ આર્યવૃત્તિની નિશાની છે કાર્ષ્ણધર્મીય કેટલાક વિદ્યાર્થીઓની પ્રગતિ બહુ ધીમી ચાલે છે મદગતિ વિદ્યાર્થી મદમતિ છે એમ માનવાની જૂલ અધ્યાપકે ન કરી ઘટે અને વિદ્યાર્થી મદમતિ હોય તોયે એનો ધિક્કાર તો ન જ કરાય, એની નિંદા ન કરાય ધિક્કાર અને નિંદાથી આત્મા હમ્બાય છે, વિમાસ અટકે છે અને પછી જીવનગતની વિકૃતિઓ પેદા થાય છે કઈ વસ્તુ, કઈ રીતે અને કયે કયે કેટલા પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીઓ આશય રજૂ કરવી જોઈએ એ માણસા જેટલો અધ્યાપક મુદર્તસ હોવો જોઈએ

ધણીરાગ વિદ્યાર્થી અધ્યાપકને તરત ઝોળખી શકતો નથી માણસ જેમ અનુભવે જ કુદરતને ઝોળખે છે, તેમ વિદ્યાર્થી પણ અનુભવે જ શિક્ષકનો સ્વભાવ ઝોળખે છે. ત્યાં સુધી શિક્ષક કુદરતની ધીજી ધારણ કરવી જોઈએ એ જ એની મુખ્ય કુમાની છે, વિદ્યાર્થીને આપવાનો મુખ્ય ખોરાક છે સમાવાય અને આદર એમાં આદર એ જ વધારે મદદરતો છે

કેટલાક આપણા ભણેલા મિત્રો અનુભવી કે અભ્યાસી કાંઈ જોતી ના નથી પાડતું એવી વાતો, લાંબું પીંજણ કરીને, સાબિત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. એક રીતે જોઈએ તો, તેઓ આસ્તિકને આરથા આપવા નીકળી પડ્યા છે! દેશમાં ગરીબાઈ, બેકારી અને નાણાંભીડ છે એ એકમતે સ્વીકારાયેલી વાત છે અને સ્પષ્ટ એવા આ વિધાનની પણ કાંઈ ના ન કહી શકે કે ખેતી અને ઉદ્યોગમાં યત્નશક્તિ દાખલ કરાય તો પેદાશ ખૂબ વધારી શકાય. એક દલીલને ખાતર એ પણ આપણે માનવા તૈયાર થઈએ, કે આ છેલ્લી વસ્તુ સમાજવાદી સરકારથી સરસમાં સરસ રીતે મંધાઈ શકે. પરંતુ, જાણવા જેવું તો આપણે માટે એ છે કે આ ઇષ્ટ પરિવર્તનો કરવાં કેવી રીતે—આ ઉદ્દેશ સાધવાને માટે જરૂરી સત્તા ને સાધન આપણે કેમ કરીને મેળવવાં. જરૂરી સત્તા ને સાધન નથી એ સૌ સ્વીકારે છે. એટલે, તે કેમ કરીને મેળવવાં એ જ પ્રશ્ન છે. ઉદ્યોગધધાને વધારો, સમાજસત્તાની સ્થાપના, જાતી પડેલાં અંગત અર્થતંત્રોનું ઉત્થાપન, નાણાંની છતતી સાથે પેદાશવૃદ્ધિ, અને બેકારીનો ઉકેલ—આ પ્રતો તાત્વિક કે પાડિત્યવિલાસી (academic) નથી. રાજકીય વ્યવહારમાં ઊતરેલા એ પ્રતો છે, અને આપણા હાથમાં સરકારી સત્તા કે તત્ર ન આવે ત્યાં મુધી એ બધા નથી ઉકેલી શકાવાના. રશિયાની વિદ્યુત્તલેગી પ્રગતિ લેનિનને પ્રથમ રાજસત્તા મળ્યા પછી થઈ શકી છે, અને એના અનુયાયીઓ આજ ઉદ્યોગો અને ખેતીમાં યત્નશક્તિનું સંસ્થાપન કરી રહેલ છે તે તેમની નિર્વિવાદ સરમુખત્યારી સિવાય ન કરી શકત.

દાખલા તરીકે, આપણા ઉદ્યોગધધા કેમ સહજ રીતે ખીલતા નથી? જ્યાં જ્યાં ત્યાં તમને રસ્તામાં વિદ્ય જ માલુમ પડે છે. અને એ તત્ત્વન: લાગે છે એમ નહિ, વસ્તુત વ્યવહારમાં પડેલાં છે. એટલે કાંઈકે કરવા માટે પહેલા એ હતાવવાં જોઈએ. આ વિદ્યોનું જનકુ વર્ગીકરણ કરીએ તો તે રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક છે. છેવટે જઈને જોઈશું તો, આપણને ખબર છે કે, આપણી આર્થિક મુશ્કેલીઓ આપણા રાજતંત્રની દાલ નીચે સુસ્થિર છે. એટલે, નોંધવાલાયક કાંઈકે આર્થિક પ્રગતિ કરવી હોય તો આ રાજતંત્રની દાલ કાંઈકે હકવી જોઈએ. અને હમણાં આપણે જોઈએ કે, રાજસત્તા વગર આપણાં કાંઈ મહત્ત્વનાં સામાજિક અનિષ્ટો પણ ન કાઢી શકીએ. અસ્પૃશ્યતા દૂગાવી દેવા દેશ તૈયાર હોવા છતાં, તેમ કરવામાં આ કે તે બદલને સરકારી કાયદો આડો આવે છે. મદનિષેધ કરવા જઈએ તો કાયદો કાંઈ મદદ ન દે. સાક્ષરતાનો પ્રચાર કરવો હોય, પણ રાષ્ટ્રપોષક કામો માટે સરકાર પૈસા ન કાઢે એ આડું વિધ. સારાંશ કે, સરકાર પોતે હાથમાં ન લે; કે કાંઈ

* ‘વિશ્વભારતી’, એપ્રિલ-એપ્રિલ, ૧૯૩૫ના અંકના ‘Left Wing and Right Wing’ એ અંગ્રેજ લેખ પરથી.

નહિ તો સુધાગ્રન્થી આજુએ એ ન હોય, તો કોર્ન મહત્વનો સુધારો થઈ શકે એમ નથી. એટલે, આપણે જો તો ગરજીય ત્યાં ઉત્પત્તિ કરીને તે છીનવી લેવું એઈએ

ગળાપાન પામે ગરજીય બધા દત્તુ તો ત્રીસ વર્ષમા તેણે ઉદ્યોગધધા જમાવ્યા એટલું જ નહિ, પશ્ચિમને મફત પડકાર પણ કરી શમ્યુ દિંદમા ઉદ્યોગધધાનું સ્થાપન એનાથી અગાઉ શરૂ થયેલું પણ પરિણામ શું છે? વસ્તીપતક કહે છે કે, પહેલા કરતાય વધારે ટકા લોક એની પર નિર્ભર છે રશિયા ૧૫ વર્ષમા મોટા ઉદ્યોગધધાનાળુ થઈ શક્ય પરંતુ રાજસત્તા એમની ધર્મ તે પહેલા ત્યાંના આર્થિકશક્તિના સમ કેના બચે હતા!

પરંતુ દિંદમા ઉદ્યોગધધાના સ્થાપનના પ્રયત્નનું એાખ્યુ પરિણામ વીગતમા જર્મને તપામીએ બધા ઉદ્યોગધધા ડ્યુમશ દશમા છે રાજદારાળુ ને અર્થ-ગણ્થમા ગમાગ્રમીને લઈ ને આજ દુનિયાની પ્રત્યેના એ ભાગ પડી ગયેલા છે એ ગિયતિમા, નાણાતત્ત (finance), ચનણ તથા જમાની તત્ત અને પરરાષ્ટ્રનીતિ ને દેશના પોતાના હાથમા ન હોય તેણે જ પોતાના ઉદ્યોગધધા ચાલતા રાખ્યા એ અગભરિત છે—તે ડ્યુમશ દશમા જ ગહેનાના જગતમા મદીને કાગળે, ને દેશોને પોતાના નાણાતત્ત, ચનણ જકાતી તર તથા પ-રાષ્ટ્ર-નીતિ પર અધિગર છે તેઓને પણ પોતાના ઉદ્યોગો ગ્રહાનાનું અવરુ પડે છે તો દિંદમા, કે ન્યા આપણા મોટામા મોટા દેશજાતોને પણ ગળગત્તા નથી ત્યાં કેવી સરિશીય અવગર્ધ નેય? દિંદમા ઉદ્યોગધધાની માધાગળુ ને નિર્માય પ્રગતિ છે જ નહિ અને તે, બગભગ પછીની અદેની દિલચાસને કાગળે બધા દેશી ગાદસોને ૨૦૦-૨૦૦ ને વધારે ટકા જેટલું ભાર ગ્રહણ ગળ્યા હતા! આપણા લોકમા નાણાતત્ત તો પ્રગિદ્ધ તર છે, હતા લોકે નાજથી ને કારણપૂર્વક આ ગ્રહાનાતો વધારેનો ભાર ઉઠાવ્યો છે અને જાહેર સેવકા દેશી ઉદ્યોગોના મગપચાગદાર એજન્ડા ને જાહેરાતદારો થઈ વર્ત્યા છે મહામત્તા ને ખીછ જાહેર મરયાઓએ પ્રદર્શનો ને જગતરે ભરમા મોલીમોલી ગદ્યો અગ્રવી છે ખારાસમાઓમા આ મોટા ઉદ્યોગની દિમાયન કરમા આવી છે ને નારાજ અગદાર પાસેથી વાર્ષિક રક્ષા મેયારી વેચા છે, આ બધા બનિાન અને પ્રયત્નનો, જાહેર જનતા કે ગરીબ લોકને જો બ નો મત્તો છે? ઉદ્યોગધધાનાગાએ એમના વગ અગ્રમાય હીક નથી કર્યો, તેમની કાર્યશક્તિ જગતમા એાખમા એાખી રેલેલી છે કદાચ નવું ગેડનાનું આદય એમનામા નથી પણ બોગ્ટુ થાત પણ શરૂ કેમકે તેમને ખમર છે કે નાણામત્રીની કલમનો એક ગોધ એમને એક દલાડો બીને ગડાની મુકે ગેમ છે એટલે લાગ છે ત્યાં સુધી લાણાય એટલું લેખી કાઢો— એાગમા એાખી વેગમા આમતેમ ગમે તેમ કરીને નફાના દગ કરી લો, એ એમની રાનગ નેા છે ને મગમર આ મગ દે છે, કેમકે એથી પરેશી નાણા અહીં રોકનામા દેલી જેટલી અરે એથી! વધાર અનુકળ તક મળે છે પછી જો થોડો- લાભનો વખો- સદેા દુડો દેલી મુડીરાગ લઈ જતો તો એવું જાગે નુકમાન નથી ખ્યાન માત્ર એટલું જ મળનાનું કે આ દુડો એવા માત્ર ન હોવા બેઠે એ કે એથી હગજવા ઉદ્યોગો કે એમના પગપાડાના વ્યાપારી કે ગરજીય મનસો પર આક્રમ આને

દેશ અને તેની આમગ્રગ માટે, મગમર ને મુડીરાગઓની આ એપગવાઈની એવી ખગા અમર થઈ છે કે, મગ્ટેના પ્રાયશિક દોકો પણ નથી મગસાયા કામના ક્યાદ, કામ કરાની લગેનો, મગેાળુ હગઅગમાનનો મદ્યો, પનાર, પેનગન, શિક્ષણ વેદગ્ય

મદદ અને મનોરજન—આ બધું જોતાં બીજે બધે કરતાં હિંદી મજૂર યશ્ણ પછાત છે. એનું ખરાબમાં ખરાબ ચૂસણ થતાં પણ રાષ્ટ્ર એને બચાવી શક્યો નથી અને તે ચૂસણ બીજા દેશોમાં અર્ધ સૈકા પર જણીતું હતું—આજ નામરોપ છે.

ખેતીનો દાખલો લો. ઘરમાં ને ઘરમાં જમીનના હુકડા પડતાં જાય છે. કેટલાક પ્રાંતોમાં હુકડા સરેરાશ બે એકરથીય નાનો પડે છે. એનો અર્થ એટલો જ કે હવેરાની જમીન તો પા—અર્ધા એકરથીય ઓછી હશે. અને આ હુકડા તો હજી પડતાં જ ચાલે છે, એને રોકવાં માટે કશો કાયદો નથી. એવા કાયદાથી ખેડૂતકુટુંબના જેમને જમીનવારસો ન મળે તેમને બીજે કયાંક ઠેકાણે પાડવાનો પ્રશ્ન આવે એટલે જ સરકાર આ પ્રશ્નનો ઉકલ કરી શકે એવી જ આને અગે કાયદોય કરી શકે. અને આ ઠેકાણું તો વેપાર કે ઉદ્યોગ-ધંધામાં જ થઈ શકે. સરકાર એ જરોજર જાણે છે, અને તેથી આ હુકડાહુકડી રોકવા કાઈ નથી કરતી.

આ હુકડાઓ નાનાનાના છે જ, પણ એકમાથે લોટમાં પણ નથી, છૂટાછૂટા ને સેળભેળ છે. એવામાં બીચારો ટ્રેક્ટર પણ શું કરી શકે ? એટલે નાની માનકાના ખેતરો સારા, કે લોટબધ ખેતી સારી, જમીનની ખેડૂતમાલકી (peasant proprietorship) વધારે લાભકારી, કે રાષ્ટ્રમાલકી (nationalization), આ પ્રશ્ન તત્ત્વચર્ચાનો નથી. આ પ્રશ્ન તો ખેતીમાં આ કે તે ક્રાંતિ કરી રાકવાની રાષ્ટ્રની શક્તિનો છે, કેમકે મારા એ મત છે કે, વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં બેઠ બાળતો ક્રાંતિકારી પરિવર્તનો છે, જે કરવાને માટે સુધારકના હાથમાં આખા દેશ પર રાજકીય અને આર્થિક મરમુખત્યાર સત્તા જોઈએ આ બેમાથી એક વાત અમુક પ્રકારની આર્થિક યોજના વગર ન થઈ શકે. પરંતુ, સત્તા વગર આર્થિક યોજનાઓની વાત કરવાનું તો, માચી વરતુ જાણતાં છતાં તે કહેવા નાહિંમતવાન અને તોપણ પડિતાર્થ અને ‘અપ-ટુ-ડેટ’-પણાનો ડાળ ને ઇચ્છા રાખવાનું ગુમાન ધરાવનાર જેલવાખદાર અર્થશાસ્ત્રપડિતોમાવની પરિણામો જ થઈ શકે.

એટલે, હિંદમાં પહેલો પ્રશ્ન ક્રાંતિકારી પુનર્વટનાકાર્યનો, (અને ઉદ્યોગધંધાગ્રાપન ને સમાજવાદમાં જ આ કરવાનો અર્થ રહેલો છે) નથી, પરંતુ સત્તા મેળવવા માટે મૌલિક સાધન યોજવાનો છે. એ સત્તા ન મળે ત્યાં સુધી બીજા બધા સામાજિક ને આર્થિક કાર્યક્રમો સામાન્ય સુધારણાના ગુણુવાળા જ હોઈ શકે.

એમની ખાસ ધૂમની વાત બાબુએ મૂકે, પરંતુ ગાંધીજી દેશ આગળ રાજસત્તા ને રાજ્યતત્ત્વની મદદ વિના જ થઈ શકે એવાં કાર્યો મૂકે છે તેમાં આવા કાર્ષિક કારણો રહેલાં છે. ખાદી ને આમોદ્યોગના એમના આખા કામની પાછળ આ આર્થિક ને રાજકીય ભૂમિકા છે. હમણા એક સમાજવાદી લોર્ડ ફેરિંગ્લન ગાંધીજીને મળવા આવેલો. આ ગૃહસ્થ આમોદ્યોગના સંઘના સાચા ઉદ્દેશ વિષે પ્રશ્ન કર્યો. ગાંધીજીને તે દિવસે મૌનવાર હતો, એટલે એમણે લખ્યું, “ધૂળમાંથી ધાન કેમ કરવું એ પ્રશ્નને બતાવવું.” પેલા લોર્ડે પૂછ્યું, “આમીણ દેવાદારીનો પ્રશ્ન તમે કેવી રીતે ઉકલવા ઇચ્છો છો ?” એનો ઉત્તર એમણે લખ્યો, “એ અમે નથી હાથ ધરતા. એને માટે સરકાર મદદમાં જોઈએ. આજ હું એવી ચીજો શોધું છું કે જે લોકો તેના વિના સાધી શકે. પણ સરકારમદદ મારે નથી જોઈતી એમ તો

નથી જ પૃથુ મારી રહેતે તે મને આજ નથી મળતા એ હું જાણુ છું” થોડા સમય સંદેશની આજ, આમા ગાંધીજીના કાર્યક્રમો આજો આર્થિક પાયો પ્રગટ થયેલો છે. એ એમ મમાજવાદી જોડે વાન હજતા હતા, તે હજાય એમની હમેશની આધ્યાત્મિક પરિભાષા કે માદાર્ અને આર્થિક ગરીબાઈના એમના વિચારો ન મમજી શકે એટલે, એક પરદેશી મમજી શકે એની મગજ ગાજકીય અને આર્થિક પરિભાષામા એમણે વાત કરી રાષ્ટ્રના ધૂળ જેવા નનામામાયો ધાન નિપજનવવાના ગાંધીજીના પ્રયત્નને માટે, કોઈ અર્થશાસ્ત્રી કહેવાતો માણસ એમનો વિગ્રહ ન કરી શકે આ મુનાકાતમાં એમણે એ પૃથુ કહેલું કે, અને આ સિવાય નાશ પામે નીચે ગચનાતમ કાર્યક્રમ છે નહિ

હું જાણુ છું કે, સંતમાન ગાજકીય વ્યવસ્થામા કોઈ ગચનાતમ કાર્યક્રમ ક્રાંતિકારી ન હોઈ શકે, તે બધો સુધાન્યુના હજતો જ હોવાનો—“ ધૂળમાયી ધાન ” કહવાનો તેનાથી આવ દાગી વગુઆ તે ત મવાદામા ગેદીને જ ચર્ચ શકવાની અને મમાજવાદીઓથી કંગો ગચનાતમ મયક્રમ નથી ચોગતો તે આ હજી-તને લીધે તેઓ આપણને એમના ઉદ્દેશો જાણાય છે અને શુ ચાહ છે તે હો છે,—પેદાશના બધા ગાંધીને સમાજમાવડીના કહવા, જોનો અર્થ એ જ કે ઉત્પત્તિ, પહેલુડી, નિનિમન, ૩ વાવગી બધી જ આર્થિક ક્રિયા મગકો નિયંત્રિત કરવી, અથાત્ ગગગ જરૂર ઉત્પાદકોની—એટલે કે આમવર્ગની—એમના દિનમા કામ કરતી હોવી જોઈએ મમાજમાવડી કરના પહેલા, આમવર્ગે કે એમના વતી કોકે કે કોક ગાજકીય પડો પ્રથમ ગાજગતા હાય કરી જોઈએ શાસ્ત્રીય મમાજવાદનો આ ઉત્થ છે તેથી ગાચા મમાજવાદીઓને મજૂર મગવાદીઓ (trade unionists) નું કામ નથી રમતું તેઓ કહે છે કે, મજૂરોની નાની મુરેલીઓ માટે સુધારા ગચના મનમનામણ માત્ર એ છે કોક વાગ ચાને એ મદો લે છે, તે એમ નિચારીને કે, આખરી અર્થિમદ કહવા માટે જનતાને આસ્થક તાલીમ આપનારુ જે હજતાય માધન છે તેની વડચાનતું આપુ કામ છે એટલે જાગે તો તેઓ આરી મજૂરમગજની દિવચાવને તુરંકારે છે તેઓ એમ માને છે કે, મજૂરોને કાર્ક વડુ આરામ પહોચાડીને તે આખરી ફેમસાને કાનિહિન હર કો છે—આવા ગાજકી સુધારાઓથી અગતોપતી માના મદ પડે છે, ઉછોગમા મદી દોષ ત્યારે, આ શાસ્ત્રીય મમાજવાદીને ખચ છે કે, હજતાલ યજગવી ન ચર્ચ શકે માનિકા કેટલોક વાગ તો એને આવગરે છે, ઊબી હજા પનરો પૃથુ ગચે છે જતા, ઉછોગની આવી મદીમા પજી. શાસ્ત્રીય મમાજવાદીઓ હજતાલ પગવવા પાણુ નથી જોતા,— એમ જાણતા હતા કે, તે નિરૂજ જવાની તે મજૂરોને અપાર પીડા ને કલેશ થવાતા તેઓ માને છે કે આવી પીડા તે કલેશ અનિચાર્ય છે કાનિની કિમત તો આપવી જ પડવાની, અમ્નિજો મામુદાવિક પ્રજનિનું માધન જ હોઈ શકે અમ્નિ તરીકે અમ્નિનું કાર્ક વગત કે કિમત નથી આમપ્રાગ હમેશની ગાચાજવાદી ને મુડીમાદીની મેના ખની મગી જ આરી છે તો જો તેઓ કાનિના કાળે ખી મરે તો જોગામા જોગો અમ્નિની પેદાજોને તો વધારે જ મ મગજે જ

ખીજી તરફ, મનો મજૂરમગજરી હજવાવના વિગ્નની આચાના લેખા માટે છે, નહિતો મત મધન તરીકે વપનાર્થ ખચાય એ એને નથી જોઈતું એને લાગે છે કે, મમ્ન-જન ઉપના અકિન્નવન જેવી વગુ વડે જ એમના વૈચરિક મુખડુઓ ને ગોક.

કારણો સાચાં છે. ગમે તેવા સામાન્ય દરજ્જાનું તોય તેમનું જીવન પોતે જ એક સાધ્ય વસ્તુ છે. એટલે વિજયની આશા ન હોય તો એ સાવ બેઠો રહે છે. એને મન, હડતાલ એટલે મજૂરોના દશાસુધારનું સાધન. વર્ગવિહીન સમાજ સ્થાપવા માટે, વર્ગ વર્ગ વચ્ચેની કાતીલ લડાઈનો આખરી દાવ ખેત્રવાની તૈયારી કરવાની તાત્કાલિકાજી તરીકે હડતાલની હોડમાં જીતવાના પક્ષનો એ નથી.

એટલે શાસ્ત્રીય સમાજવાદી શહેરી આમર્શમાં જો કાંઈ રચનાત્મક કામ કરવા ચાહે, તો એના તરવની કડકાઈને કાંઈક નરમ કર્યા વગર કે બળદારદષ્ટિ વિચારીને એને કામચલાઉ જિંદગી મૂક્યા વગર કોઈ રીતે તે ન કરી શકે. અને જો શહેરમાં કાંઈ કામ ન કરી શકે તો ગામડાંમાં સવિશેષે ન કરી શકાય. ગામડાના પ્રશ્નોમાં જ એ ખોવાઈ જાય. એ પ્રશ્નો એવા સ્થાનિક ને નાનકડા છે કે એમના ઉકેલ માટે મથવામાં વિશાળ 'જગતદષ્ટિ' વાળા એમને મુશ્કેલ પડવાનું; જો તે નિરર્થક ન લાગે તો વળી સારું. એને લાગવાનું કે, ક્રાંતિને યોગ્ય પરિસ્થિતિ પેદા કરવા સારુ આવા સુધારણીય પ્રયત્નો કદી જો કાંવે પણ તોય તેને યુગો જ જોઈ શકે. એટલે ગુસ્સાનો માર્ગો જ એ આ કામ ફેંકી દેવાનો. એટલે પછી, અહીં એને માટે કામ નિદર્શનો (demonstrations) જોડવા માત્રનું હોઈ શકે આ કામ અવગણ્ય સામયિક હોઈ શકે. ખેતીની ઝડપ શરૂ થઈ કે, ગામડાના લોક દાતરડું ને હળ લેવાના જ; એનું ગમે તેવું ક્રાંતિનું ઝનૂન કે આવનારા વર્ગરહિત સમાજનું સ્વર્ગચિત્ર એમને નહિ દેખી શકે, એ એને જણાશે. અને આવાં નિદર્શનો મોટા પાયા પર ન હોય તો તેમાં કશો ગુણ કે અસર નથી આવતા; એટલે જો મોટા પાયા પર તે કરવાનાં હોય તો આ સામયિક નિદર્શનો જોઈને જોઈને હોવાનાં જ. સભા કે નિદર્શન માટે આમવાસીઓ મળે—ધારો કે ૫૦,૦૦૦ કે ૧૦,૦૦૦ લોક પણ—તો તેમણે સાંજના ત્રણ વાગ્યા મહેલાં તો વેરાવું જોઈએ. ચાલતા બધા આવ્યા હોય, એટલે અંધારુ થતા પહેલાં તો થોડું પહોંચવું રહ્યું. એક દલાડા માટે પણ આવડા સમૂહની સરખામી કરવાનું—૧૦,૦૦૦ની જ નહિ તો ૫૦,૦૦૦ની તો વાત જ શી?—કોઈ ગામડાથી જતી ન શકે. એટલે આવા ટોળાં આકરિમક, નજીવી સગકનશકિતવાળાં અને કરાકેવ રચનાત્મક પ્રયત્નને માટે નકામાં હશે. કાંઈક થોડાઘણા મર્યાદિત પ્રચાર કે નિદર્શન પૂરતાં જ એ કામનાં હોઈ શકે.

એટલે, શાસ્ત્રીય સમાજવાદીનું સમગ્ર કામ (શહેરમાં કે ગામડાંમાં) પ્રચાર, નિદર્શન ને સમાજવાદી વિચારસરણીનું વ્યાખ્યાન, એ જ હોઈ શકે. છેલ્લું વ્યાખ્યાનકાર્ય થોડાક ને ખાસ બુદ્ધિશાળીઓનું જ હોવું જોઈએ. ફાલતુ ગમે તે બધાના હાથમાં મુકાય, શહેર કે ગામડાના સ્વયંસેવકતા હાથમાં સોંપાય, તો એ જ પરિણામ આવે કે એક વહેમની જગાએ બીજો વહેમ ને એક અંધ-ઝનૂન (fanaticism) ની જગાએ બીજું બેસશે. શાસ્ત્રીય સમાજવાદની બધી વાતો આમ જોધી જ વળવાની તો પછી સામાન્ય સમાજવાદી દલ શું કરે ?

ગાંધીજીએ પોતાના આવા સામાન્ય સેવકદલનો પ્રત ઉકેલેલી છે. રાજદારી એકાદવર્ગને માટે ગામયિક કામગીરીનો એમણે સફળ ઉકેલ કહેલી છે. એમના રચનાત્મક કાર્યક્રમથી નેતાવર્ગને જ નહિ, આ સામાન્ય સેવકવર્ગનેય કામ મળી રહે છે. બધાંને રોજિંદું કામ મળી જાય છે, ગરીબ રાષ્ટ્ર ખુશીથી જ પૈસો આપે છે એને યોગ્ય એમને કાંઈક મહેનતાવું

આ બંધી શક્તિઓનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ અને એને એકઠે દ્રિત કરી એક ક્ષેત્રસિદ્ધિ સારુ—એટલે કે રાષ્ટ્રની રાજદ્વારી મુક્તિ મેળવવા માટે—એકાગ્ર કરવો જોઈએ. વર્તમાન પ્રગતિઓના માનસમા રાષ્ટ્રભાવ ખચ્ચીને રહેલો છે. તે એવું ઘસાઈ ગયેલું અંગ નથી કે જ્યાં ભિન્નભિન્ન મંડળોએ એકત્રિત થવું, એનો આધાર લેવો, અસંભવિત લેખાય. આપણા કેટલાક જિગતા સમાજવાદીઓને એ કબૂલ કરતાં શરમ લાગતી હોય એમ દેખાય છે, છતાં રશિયન સામ્યવાદીઓ પણ આ રાષ્ટ્રભાવનાથી સાવ મુક્ત નથી.

જગતભરમાં બીજા દેશોની રાષ્ટ્રીય ને પ્રજાકીય હિલચાલો બતાવે છે કે, એકસમાન ઉદ્દેશસિદ્ધિને મારુ બધાં ભિન્નભિન્ન પ્રજાકીય તત્ત્વો એકત્રિત થયેલાં છે. હોલંડ, ઇંગ્લંડ, અમેરિકા, ઇટલી, ફ્રાન્સ, અને રશિયામાં પણ એકરૂપ બની આખી પ્રગતિ દેશી કે પરદેશી ચૂસરી ફગાવી દેવા બેઠેલી છે. એ ખરું કે, આમજનતાનો એમાં ભાગ, એમનું સહન ને એમનાં બલિદાન વધુમા વધુ હતાં, જોકે એ બધી ક્રાંતિઓથી પંદરજુમની મત્તા એમના હાથમા હમેશ આવેલી છે એવું નથી. આમાની સર્વશક્તી ક્રાંતિઓમા મત્તા હાથ આવેલી પૈસાદાર જાજરા મધ્યમ વર્ગના હાથમાં, જે વર્ગ તે દહાડાઓમા જનતાનો સ્વાભાવિક નેતા-વર્ગ હતો. ફ્રાન્સમાં પ્રચલન થયેલો કે, રાગ્ય અને ઉમંગવો પાસેથી છીનવેલી મત્તા જનતાને આપવી, પરંતુ તે નિષ્ફળ ગયો, અને તે મધ્યમ વર્ગની વધારે સારી શક્તિ, આગેવાની ને મંગલનને લીધે રશિયામાં પણ, ઝારને ઉચલાલી દીધા પછી શક્તિ આવેલી મધ્યમ મંડળના હાથમાં; પરંતુ લાંબો વખત તેને તે સાચવી શકે એવું પૂરતું સંગઠિત ને જીવત તે નહોતું. અને આવશ્યક એવો નેતા પણ એને નહોતો. સામી બાજુ, બોલ્શેવિક્ક ણ વધુ સુસંગઠિત, વધુ ધસારાદાર, પોતે શુ ચાહે છે એના વિશદ ભાનવાળું, અને ઉત્તમ શક્તિવાળા આગેવાન-વાળું હતું એટલે તરત તેઓ બીજી ક્રાંતિ કરી શક્યા, જેને લઈ ને તેઓ આમજનતાના રક્ષક તરીકે સત્તાારૂ થયા. રશિયન નોકરશાહી ને ઝારને પદબદ્ધ કરનાર પહેલી ક્રાંતિવેળાએ બોલ્શેવિક્કા દૂર એકા દેખતા નહોતા રહ્યા, જૂના તત્ત્વને ફગાવી દેવા તાકનાર ને કામ કરનાર સૌની સાથે એમણે પણ હાથ દીધેલા. કટોકટીને સમયે ઇંગ્લંડમાં શું બને છે? ત્યારે ત્યારે એ ગ્રાહ્ય કટોકટીના મામલામા સંપડાય છે ત્યારે ત્યારે બ્રિટિશ પ્રગતિના રાજકીય સ્વભાવમાંથી સહેજે રાષ્ટ્રીય સરકારનો જન્મ થાય છે: તે વખતપૂરતા ભિન્ન પક્ષોના બેદો ભુલાવ છે. એટલે બધી ક્રાંતિઓમાં પ્રજાનાં પ્રગતિમાન અને અસરકારક અંગો એક થાય છે. વિજયમાળા મળે છે એ પક્ષને કે જે તેને માટે વધારેમા વધારે તૈયાર અને સુસંગઠિત હોય, અને ખાસ તો જેની આગેવાની આવા પ્રસંગને માટે આવશ્યક ગુણોવાળી હોય; કેમકે કટોકટીમા ફાવવાનો ધણો આધાર આગેવાન કેવો છે તેના પર રહે છે.

અને એની સાથે હવે આ જુઓ કે જ્યાં દરેક મંડળ બીજાની શંકા કરે છે ને પોતે શુદ્ધ ને ચોખ્ખાં રહેવા ચાહે છે સમાજવાદી મંડળ લઈએ. તે કહે છે, જમીનદાર ને મૂડીવાદી કદી સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં જોડાનાર નથી. છેવટની ધડીએ એ સટકી જવાનો, કેમકે એને લાગશે કે પરદેશી મરકાર જ પોતાના ખાસ હક્કોનો આધાર છે. આમ જો હોય તો, ઉપલા મધ્યમ વર્ગને પણ આ જ દલીલ લાગુ પડે, અને વપ્તીસ, દાકતર, ગ્રેડેસર જેવા બધા બુદ્ધિજીવી ધધાદારીને પણ લાગુ પડે. નીચલો મધ્યમ વર્ગ, ઇટલી ને જર્મનીમાં સાબિત

આ તેનો રથ ખૂદીને ખડકો શબ્દનાં ધસે,
 ને તેનાં જ શરો તેની પાસે દુર્ગ નવા રથે. ૧૪
 એવા દુર્ગમ દુર્ગોને વેગથી એ વટાવતો,
 સેના કૌરવની આજે શતધા સંહરી રહ્યા. ૧૫
 જાંઝાના આપટે જેવાં તરુઓ ઊખડી પડે,
 શાખાઓ ને પ્રશાખાઓ કડૂડી ભોંય પે ઢળે, ૧૬
 તરત પવરચોકેરી ચિંચિયારી તહીં મથે,
 ને હૈયે ધરતી કેરા પ્રાસકા લયના પડે; ૧૭
 બીમના આપટે તેમ સૈન્ય કૌરવનું ઢળે,
 ને કાળી કિંચિયારીનો કકળાટ તહીં મથે. ૧૮
 અદ્ધાસ તહીં રેલી વીરકર્મા વૃકોદર,
 પાંડુના પ્રળાના નાદે ગાજતો ગર્વનિર્ભર. ૧૯
 તેવામાં ક્યાંકથી આવે ધરી રાત કલિંગનો,
 ને વડાં નિજ સૈન્યેથી ઘેર છે માર્ગ બીમનો. ૨૦
 પણ શીર્ષ કરી ઊઠ્યું, જરી ગૌરવભેર ત્યાં
 બીમ એ સૈન્યને ન્યાળે નયને ગદથી ભર્યા. ૨૧
 ન્યાળે વનગળેકેરાં ધૂધને જેમ કેસરી
 ગર્વભેર હલાવીને સદા ચાળતણી જરી, ૨૨
 ને ભરી કાળ, યુક્તિથી કરકૌશલ્ય ચૂકવી
 કરીનું, કુમ્ભને ભેદી નાખે નિજ પ્રહારથી; ૨૩
 તેમ એ સૈન્યને ન્યાળી, ગદા તોતિંગને ધરી,
 રહ્યા એમર પૂમી ત્યાં પાર્થનો કુલકેસરી. ૨૪
 ને તોળી તોળીને ઝીંકે ગદા નિજ પ્રચંડ ત્યાં
 વન્ડા અસ્થિજન્યોએ અરિના ચૂર્ણ થૈ જતા. ૨૫
 પુંડાયાં શત શીર્ષોની ખોપરી સ્વટે રહે,
 તે પદે નાચતો, ઝીંકી ગદા સર્વત્ર એ રહે. ૨૬
 એનાં વર્ણર અંગોમાં ખૂંચે ના શર શત્રુનાં,
 રત્ને વ્યાયામથી એનાં જોગ ના લેશ આસર્યા. ૨૭
 અને ધૂમી રહે ઘેતો એકલો અરિસૈન્યમાં,
 એકલો તોય ગાળન્તો ગાત્રો શતસહસ્રનાં ૨૮
 નામે ગાંધેર ત્રાસેલા સૈનિકો ઝા કલિંગના,
 પ્રવેશે દોણુ સ્વેચ્છાથી મૃત્યુની વન્ડાદમાં? ૨૯

- પણ એક ન નાસ્તો ત્યાં રાજપુત્ર કલિંગનો,
વીરથી વરવા જેને અલિલાપ ઉરે થયો. ૩૦
- નસેનસમહી એની નવું ચોવન નાચતું,
રોમેરોમ રહ્યું એનું વીરકર્તવ્ય ઝંખતું. ૩૧
- ભીમની ભયપ્રેરતી કણકેય ન એ કરે,
ને સજી આપ કોડીલો વૃકોદર ભણી ધસે. ૩૨
- ને કાપી શરધારાથી અશ્વસારથી ભીમના,
હપને નિજ રેલી એ રહે છે વીર ઘોષમાં. ૩૩
- વેરાનલભયો દોડે તહીં વેગે વૃકોદર,
ને ધીંગા ધાવથી એને ઢાળી દે છે ધરા પર. ૩૪
- ને છતાં નવ વિલાઈ એનાં સ્મિતતણી પ્રભા;
લોપી ભીષણ મૃત્યુ શે' શકે સ્મિત કૃતાર્થનાં? ૩૫
- પુત્રનાં વેરથી દાઝયો તહીં નૃપ કલિંગનો,
ગજરૂઢ ધસે વેગે ગાળવા ગર્વ ભીમનો. ૩૬
- અને એ પાર્થયે સામો લઈને અર્જુ દોડતો,
પગલે પગલે એનાં ધરા ધમધમાવતો. ૩૭
- આમથી ધસતો આવે કરીવર કલિંગનો,
ને ધસે આમથી સામો પ્રતાપી પુત્ર પાંડુનો. ૩૮
- ચડી વંટોળની પાંખે, મહીધર સમા મહા
મેઘ એ આવરે અંગેઅંગ આલ અનન્તનાં, ૩૯
- ને ધસે સામસામા એ પાયરી શ્યામળી પ્રભા,
તેમ એ મેઘ શા જન્ને સામસામા ધસી રહ્યા. ૪૦
- આ જન્ને આથડયા ! ને આ સરી ગહન ગર્જના !
ત્રાટકી વીજ આ ! ને આ પ્રલેપૂર ફરી વજ્યાં ! ૪૧
- એમ ઔત્સુક્યના ભાવે સૈન્ય જન્ને ભરાય છે,
ને જન્ને પર સૈન્યોનાં નયનો સ્થિર થાય છે. ૪૨
- કૂંકાડો ગજકેરો ને ભીમના ગર્જની પ્રભા
મજ્યાં, નવ મજ્યાં ત્યાં તો, અચિન્ત્યું શુંય થાય આ ? ૪૩
- કલિંગેશતણે ક્યાંથી બીજો આ પુત્ર આવતો,
ગજમાથે ચડી, આંહી ભીમનો માર્ગ રોકતો ? ૪૪
- નવી જ મદરેખાથી સોહતા ગજજાળ શો,
ફૂટતા મૂછને દોરે સોહે રાજકુમાર શો ! ૪૫

તાજાં યૌવનનાં તેજે તમે છે દેહ એહનો,
 વીરશ્રીનો થયો એને હજી સ્પર્શ નવોસવો. ૪૬
 એને આ વચમાં ન્યાળી લીમની લીમ વાટમાં,
 સૈન્યો બેય તણાં હૈયાં ભયથી થડકી રહ્યાં. ૪૭
 ને સર્યા, ન સર્યા વેણો સૈન્યના મુખથી, તહીં
 સિહનાદ કરી એના ગજે લીમ ગયો ચડી. ૪૮
 મહાનદતણો જેવો ચડે પ્રવહ પ્રાવૃથે,
 ફાટફાટ થતો, તોડી ફાડી હલય તીરને, ૪૯
 ધૂધવી ધૂધવી ઘેરુ, માર્ગના શેલની પરે,
 ક્રીણુશ્રીણુ થઈ એને જળખંભોળ એ કરે; ૫૦
 તેમ લીમ ચડ્યો ફદી ગજ માથે કુમારના,
 હાહાકારતણા બિઠ્યા શોર ત્યાં તો અનીકમાં. ૫૧
 ને કાપી શીર્ષ એતુ ત્યાં તરસ્યાં નિજ ખર્જીથી,
 ફદી લીમ ધસ્યો પાછો ગજ સામે કલિંગના. ૫૨
 ખર્જના પ્રણા એક પ્રહારથી કરીન્દ્રનો
 કાપે છે કર, ને જીભ પ્રહારે કુમ્ભ ભેદતો. ૫૩
 ગજરાજ દબ્યે નીચ, નરનાથ કલિંગનો
 જાય બિલો થવા ત્યાં તો પડે છે ધાવ લીમનો. ૫૪
 વીજળી પડતાં જેવો દબી જાય તરુવર,
 તેવો લીમપ્રહારથી દબ્યો નીચે નરેશ્વર. ૫૫
 અને કૌરવસેનામાં મગ્યાં આકન્દ કારમાં,
 તે મહીં હાંકતા લીમે રેલિયા નાદ પોંડના. ૫૬
 હણીને મૃગયૂથોને ડણકે જેમ કેસરી,
 તેવો આ શળની વચ્ચે ગાજતો નરકેસરી. ૫૭
 ત્યાં તો અન્ધારના ઝોળા પૂર્વના ક્ષિતિજે ચડે,
 અને અસ્તાચળે આછી પ્રભા રવિની આયમે. ૫૮
 આમ સુદતણો જીજ્ઞે થયો દિવસ પૂર્ણ ને
 ધાકેલાં સૈન્ય જન્મે એ શિળિરે નિજના પળે. ૫૯

પલટાતું ગુજરાત—દિનપરદિન

મજૂરોનું સંગઠન

યુરોપ અમેરિકામાં મજૂરોના મંગલન, ટ્રેડ યુનિયન એટલે 'મહાજન'ની મારફત ધણી વગેરેથી ચર્ચા રહ્યાં છે. દિલ્હી મહાજનોમાં પ્રતિનિધિત્વનું ધોરણ સચવાય છે કે વળ, પ્રતિષ્ઠા અને મોટી પાછડીને લીધે એ સ્થાન મળે છે એ પ્રશ્ન વિચાર કરવા જેવો છે. યુરોપ અમેરિકામાં તો ચૂંટણી થાય છે. આપણે ત્યાં નગરગેટનો મોટો હોકરો નગરગેટ થાય અને મહાજનોનો પ્રમુખ ગણાય, એ પ્રકારનું પ્રતિનિધિત્વ અને નેતૃત્વ આજના યુગમાં ટકી શકવાનું નથી.

આપણા દેશમાં મિલમજૂરોનાં યુનિયન સ્થપાવાને ઊંકડીક વગેરે થયાં છે. પણ યુરોપની મોટી હડાઈ ચાલતી હતી અને આપણી મિલોને મારી કમાણી થતી હતી, તે વખતે મજૂરોએ પોતાની સ્થિતિ સુધારવા માટે હાડન શરૂ કરી અને હડતાલના સાધનનો ઉપયોગ કરવા માણ્યો ગુજરાતમાં એટલે અમદાવાદમાં મોટી હડતાલ ૧૯૧૮ની માસમાં પડી, અને તેમાં જે ભાગ ગાંધીજીએ લગવ્યો હતો તેને લીધે એ પ્રમંથ ઐતિહાસિક બની ગયો. મિલમાલિકો અને મિલમજૂરો વચ્ચે મતભેદ થાય ત્યારે તેનો તોડ આશુવા માટે એ બંને પક્ષોના પ્રતિનિધિઓ વચ્ચે વાટાઘાટ થતી જોઈએ, અને તે પ્રમાણે મિલ ઓનર્સ એસોસિએશન અને મજૂર મહાજન સ્થપાયા.

દસ વર્ષની અંદર એટલે ૧૯૨૮ ની સાલ સુધીમાં આવા મજૂર યુનિયનોમાં પુષ્કળ જોર જતરું હતું કાપડની મિલોના મજૂર ઉપરાંત, રેલવેના તથા ગોદાના મજૂરોનું મંગલન ચર્ચા રહ્યું હતું, અને આવાં યુનિયનોમાં સમાજવાદ અને સામ્યવાદના તત્ત્વોની વિચારમરણી પ્રવેશ કરી ગઈ હતી. આ વિચારોનો ફેલાવો ગુજરાતના મિલમજૂરોમાં પણ થયો હતો અને તેને લીધે અમદાવાદ તથા વડોદરામાં એકેએ અપત્નો હાલવાવટાવાળી ચળવળ, એટલે વધારે સ્વાત્રથી અને વધારે હાડાયક ટુલિયાળી ચળવળ, દાખલ થઈ હતી આની ચળવળ તરફ પોલીસની દેખરેખ સખત હોય તેમાં કાંઈ નવાઈ પામવા જેવું નથી અને મિલ-માલિકો પણ આવાં મંડળોથી ગભરાય અને સાચ ન આપે, અને તેથી આવી ચળવળની જિંદગી શરૂઆતમાં ટૂંકી હોય. એર્ડિન-સના રાજ્યઅમલમાં આવાં મંડળો બંધ કરી દેવાં પડ્યા.

બ્યારે અમદાવાદમાં કોએસ સોસાયલિસ્ટ (કો-સો) પક્ષની સ્થાપના થઈ ત્યારે તેણે મજૂરોમાં કામ કરવાનું શરૂ કર્યું. મજૂર મહાજનની અલગ રહીને કામ કરવાની જરૂર હતી કે કેમ એ પ્રશ્ન સદાજી ઊભો થાય છે. કોએસ સોસાયલિસ્ટ પક્ષના સમ્યોને મજૂર મહાજન કામ ન કરવા દે એ મમજી શકાય એવું છે. મજૂર મહાજનનું લક્ષ્ય મજૂરોને સ્વાત્રથી કરવા તરફ હોય કે ન હોય, તેપણુ પરિણામ એ આપ્યું કે આટલાં બધાં વરસો ચર્ચાગયાં તે છતાં એ મળીનું તત્ત્વ શ્રી. નંડા અને શ્રી. ખંડુઆઈના હાથમાં છે. મજૂરોમાંથી એક પણ

સભ્ય નેતૃત્વ લઈ શકે એવો આગેવાન પેદા થયો નથી, એવો તેના પર આક્ષેપ છે મિત્ર-
માલિકો આ મહાજનના સભ્યોની શી ઉધરાણી આપે એ તત્ત્વ વાધાભર્યું છે. મિલમજૂરો
તરીકે યુનિયન નહિ પણ જુદાજુદા ખાતાદીઠ મહાજન કાઢીને એક વર્ગમાં ભાગલા
પાડી દીધા છે, વ્યક્તિગત રાજન્યામાં આપવાની મુશ્કેલી છે, એવા એવા અનેક આક્ષેપો
આ મહાજન પર મુકાય છે. વર્ગવિગ્રહની લાવનાને વિશે એવું કહેવાય છે કે મહાજનના
મત્તાલોકને અદિમામા પૂરેપૂરી ગ્રહા છે. મજૂરો દહા ઘણાં વરસો સુધી એવા નેતા પેદા
કરી શકે નહિ એટલે પોતાના મંડળની આગેવાની લેવા માટે લાયક નિવડશે નહિ. હિન્દી
લશ્કરને માટે બધા લાયક હિન્દી અફસરો મળતાં ૭૦૦ વરસો ઘસે એમ કહેવાય છે, તે
પ્રમાણે મજૂર મહાજનનું તબ ૭૦૦ વર્ષ મજૂરોના હાથમા જશે કે કેમ એ સંકારપદ છે.

ભારે કોંગ્રેસ સોસ્યાલિસ્ટ પક્ષે મજૂરોમાં કામ કરવા માંડ્યું ત્યારે બન્ને પક્ષ વચ્ચે
દીક દબાવણ ઉત્પન્ન થઈ. નવા કાર્યકર્તાઓ અને ખાસ કરીને જુવાન કાર્યકર્તાઓ એવું માને
છે કે પોતે આવ્યા ત્યાં પહેલા સરળ જિમ્નો નહોતો અને સર્વેન ગાઢ અંધકાર પ્રવર્તી રહ્યો
હતો, તેથી તેમને અધિકાર મિટાડવાની ધમસ હોય છે. એક મહોબ્લામાં નવો ફૂતરો આવ્યો
હોય અને જે પ્રમાણે જૂના અને નવા ફૂતરા વચ્ચે જગ જમે છે તે પ્રમાણે મજૂરપ્રવૃત્તિમા
જગ જમ્યું. ગણતા અદિનાવાદી અને કહેવાતા હિંસાવાદી એ બંને પક્ષો તરફથી આક્ષેપો
અને ગાળોની નદીઓ વહી, પણ એને વાનાવચ્ચે રાત થઈ ગયું છે. કારણ કે દરેક પોત-
પોતાનું જોર માગી લીધું છે કોંગ્રેસ સોસ્યાલિસ્ટ પક્ષ એમ ધારતો હશે કે એમના યુનિયનમાં
હવેથી સભ્યો નોંધારો તો તેમ થયું નથી. મહાજન એમ ગભરાતું હતું કે એની પ્રતિષ્ઠા
તૂટી પડશે તો તેમ થયું નથી. મહાજનમા નવું ચેતન આવ્યું છે અને પોતાની આખીઓ
દૂર કરવાની ધમસ થઈ છે એ લાભ પણ એણે ન કહેવાય. બાકી, સુધારક પક્ષ અને
લાયક પક્ષ વચ્ચે હમેશા મતભેદો રહેવાના છે. અમુક વિચારસરણી ફેલાશે કે નહિ તેનો
આધાર ફેલાવવાના વ્યક્તિત્વ પર એણે હોય છે, પણ તે સાચી છે કે નહિ તે ઉપર હોય
છે વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ એ વાત સાચી હોય તો જ પ્રજા તેને સ્વીકારે છે.

‘હરિજન’ નહિ પણ ‘કામગર’

કોંગ્રેસ સોસ્યાલિસ્ટ પક્ષના થેલા લાઈઓએ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં કામ કરતા
ભગીઓમાં કામ રાડ કરી દીધું હતું તડિયાદ મ્યુનિસિપાલિટીના ભગીઓએ પોતાનું મંડળ
કાઢ્યું હતું અને તેની મારફત થોડો લાભ મેળવવામા સફળ નીવડ્યા હતા. આ ભગીઓના
પગાર ઘણા ઓછા હોય છે, કામ કરે કે નહિ પણ ઘણા કલાકો સુધી હાજરી આપવી
પડે છે, મુકાદમે તેમની પાસેથી નાણા પડાવે છે, શાહુકારો તેમને નાણાં ધીરીને ભારે
બ્યાજ લે છે, એવી એવી એમની જૂમરાણી હોય છે. એ લોકોને ‘હરિજન’ કહેવાથી
એમનો ઉદ્ધાર થઈ જતો નથી. દરેક કામગરની માફક આ વર્ગને વધારે પગાર અને કામ
કરવાના કલાકોના ઘટાડો કરાવવાની જરૂર છે. મજૂર મહાજને અમદાવાદના ભગીઓનો
પ્રશ્ન થોડા વર્ષો પહેલા હાથમાં લીધેલો, પણ અંદરની કાટકૂટને લીધે કે બીજા કારણસર
એ પ્રશ્ન પડતો મૂકેલો. લાઈ ઇન્ડુલાલ વાસિકે ભગીઓમા ફરવા માંડ્યું. એ લોકોનું સંગઠન
થાય અને પોતાના મંડળ મારફત પોતાના દુકો મેળવે એવી તાકાદ કેળવવાની સલાહ
આપવા માંડી. ઇન્ડુલાલે બન્ને પક્ષના કાર્યકર્તાઓને સાથે રાખીને સંગઠન શરૂ કર્યું અને

થોડા જ વખતમાં જોઈ લીધું કે ‘સંયુક્ત સામનો’ શક્ય નથી. સુધારક પક્ષ પોતે જ આગેવાન થઈને સત્તાધીશ (યુનિસિપાલિટી) પાસે અરજીઓ અને માગણીઓ કરવામાં માને છે, ન્યારે બીજો પક્ષ પોતાનું બળ કળવીને પોતાની ‘શરતો’ રજૂ કરે છે. હડતાલોનો ઉપયોગ બંને પક્ષ કરે છે. એમ કહીએ તો ચાલે, કે એક પક્ષ છૂરીને બગલમાં સતાડી રાખે છે અને બીજો પક્ષ તલવારનો ખખડાટ કરે છે. મજૂરની પ્રતિષ્ઠાની માફક એક હડતાલમાં સ્વાશ્રય નથી, પણ બિનમજૂરની આગેવાની છે; બીજામાં સ્વાશ્રય અને પોતાની આગેવાની આવે છે.

આ વખતે જે અનુભવો થયા તેનું પીગતવાર વર્ણન બાઈ ઇન્દુલાલ મિત્રા બીજા કાર્ક કરી શકે એમ નથી. બન્ને પક્ષોને સાથે રાખવાને બદલે, બંને પક્ષે એમના તરફ અવિશ્વાસથી જોવા માંડ્યું. ભગીમંડળ સ્થાપવા માટે એમણે જે ખગડો તૈયાર કર્યો હતો તે મહાસભાના અથવા હરિજન સેવા સંઘના મિત્રોએ નામજૂર કર્યો એ મિત્રોએ જે સાચા આપવાનું કબૂલ કર્યું હતું તે રહ થયું અને આગેવાની માટે ખંચતાણુ શરૂ થઈ. મજૂર મહાજનની માફક જૂના અને નવા, મોળા અને જલદ એ પક્ષોની વિચારસરણી જુદી પડી. એક તરફ જ્ઞાતકાળના કામની પ્રતિષ્ઠા અને નાણા હતા, બીજા તરફ જલદત ઉત્સાહ અને સાચી વિચાર-સરણી (ideology) નું બળ હતું. યુનિસિપાલિટીના ભગીમંડોની માગણી શી હોવી જોઈએ તેના બે ખરડા પ્રગટ થયા છે: મવાલ અને જહાલ, અને તેની અસર ગુજરાતના ઠેઠેકાણેના કાર્યકરો પર થઈ છે. ન થઈ હોય ત્યાં હવે થઈ જવી જોઈએ.

અસ્પૃશ્યતાના કલકને હિન્દુસમાજમાંથી નાબૂદ કરવા માટે હરિજન સેવા સંઘની સ્થાપના થઈ હતી. જે લોકોને હાલમાં ‘હરિજન’ કહેવામાં આવે છે, તેમને માટે જુદા જુદા બાધવામાં મદદ કરવી, થોડી શાળાઓ ચલાવવી, એ કામ માટે મંદિરો બંધાવવાં (જેમાં એ લોકોને જવાની દરકાર નહિ જોવી છે), થોડી રીપ્રિવટિઓ આપાવવી, એ સઘનું કર્તવ્ય થઈ પડ્યું છે. આવાં મોળા કામો માટે સંઘ યુનિસિપાલિટીને, લોકલબોર્ડોને તથા સરકારને અરજીઓ કર્યો જાય છે, પણ ભગીમંડળો સ્થાપીને પગારના વધારા અગર બીજા માગણીઓ કરે અને તેનો સ્વીકાર ન થાય તો હડતાલના જેવી ‘હિંસાત્મક’ ધમકીનું બળ વાપરે તેને આ સઘ પાછપૂ માને છે. આ અહિંસાત્મક, મુધારક અને માર્ત્તિક ચળવળને અગે અસ્પૃશ્યતાનિવારણ માટે મંદિરો ખુલ્લા મુકવાનું ચાલ્યું, થોડા જુવા અને મંદિરો હરિજનો માટે ખુલ્લા મુકાયાં અને આજે થોડા જ સમય પછી હિન્દુસમાજ આ નાટકિયા ઊભારાને ગળી ગયું અને અસ્પૃશ્યતાનો ભેદ જોવા હવે તેવો રહ્યો—અથવા કાર્ક ઠેકાણે કાર્ક વધારે કડક થયો—એ કડકાઈ આજે ગૂજરાતના કાર્ક પણ સામગ્રીમાં જોઈ શકાશે.

ગુજરાતમાં આજે ક્યાં ક્યાં બળો કામ કરી રહ્યાં છે, સમાજનું, મહાસભાના કાર્ય-કરોનું અને સમાજવાદીઓનું વળણ કેવું છે એ બંધી ચીજનો અભ્યાસ ગુજરાતી જનસમાજે કરવાનો હોય. બાઈ ઇન્દુલાલે આજા રાખેલી કે રાજકીય હડતાલો પ્રશ્ન જુદો રાખીને જુદી-જુદી જાતના કામગીરીની આર્થિક હડતાલ હડતાલમાં ‘સંયુક્ત સામનો’ કરવો એટલે બધા પક્ષોની મહાનુભૂતિ મેળવવી, પણ એ ચીજ અશક્ય જણાઈ છે. રિયલિટીસ્ટ મંરથા પર ન્યારે વધારે આગ્રહી સરચાના પ્રહાર થાય છે ત્યારે તે લગભગ જરા લીલી મૂળીને આગળ દોડે છે તેવું ગુજરાતમાં આજના વાતાવરણમાં થયું છે. મહાસભાના થોડા સમાજવાદી

જુવાનોએ કેટલીક ઊંચતી સંસ્થાઓને ગમૃત કરવા પ્રયત્ન ચલાવ્યો છે પરિણામ એ આવ્યું કે ઘણી પ્રવૃત્તિઓમાં નવું જોગ આવ્યું છે જૂના અને નવા પક્ષના મનબેદોને જગ આરી-કાઈથી તપાસીએ તો જણાશે કે (૧) આપણી સામાજિક કે રાજકીય પ્રવૃત્તિને આર્થિક ધોરણ પર વર્ધ જર્ધને અમતોયના ઢગણો મમળતી, મગ્ન ડરીને લાલ હિપાડવાની શક્તિ ખીન્તરી એવું મમાજવાદીઓ માને છે, બીજો પક્ષ વર્ધિત્રહ ન થાય એવી રીતે પોતે વચમાં પડીને મમજૂતી ડરી આપવામાં માને છે તત્વાગ્રહીને માટે આ એ વિચારસરણીમાં ભેદ નહિજોતો છે એ ચીજ હઠે ચડેલા માણસો સમજતા નથી (૨) મમાજવાદીઓના મગ્નની પાછળ તત્વાગ્રહની ધમકી છે, કારણ કે હડતાલ એ તત્વાગ્રહી સાધન હોઈ શકે બીજો પક્ષ એવું માને છે કે સમાધાનીથી એ જ પરિણામ આણી શકાય છે અને સત્તાગ્રહનું હથિયાર પ્રચિત જ વાપરવાનું છે એટલે ખરું જોતા જો ભેદ છે તે સ્વભાવનો છે અને એ છે ને જો ન જ માર્ગ લેવાતો છે મથળ અને મમળની આમતમાં મતભેદ છે

કિસાન—ખેડૂત

જોને વધારે દુખ પડે છે તે વહેલો જૂમ પાડે છે ગુજરાતનો ખેડૂત દુખી છે, કમીન છે, પશુ દિશાગતો ખેડૂત વધારે કમીન છે તેથી તે મદામલાનું શરણુ શોધે છે, અને આજે સમાજવાદી કિસાન મલામાં જોડાય છે ગુજરાતના પાંચ જિલ્લાઓમાં પચમહાલના બીલો વધારેમાં વધારે ગરીબ અને કમીન છે, અને ગયા વર્ષે વરસાદ જોઈએ તેટલો પાંચો નહોતો એ લોકોને મદત આપવા માટે જેટલી જેટલી રીતસર ચરજીઓ અને આજીજીઓ કરવાની હોય તેટલી થઈ રહી હતી બીલોનો પરિપદ ભોલાનવી ને તેની મારફત ગંગે સરકાર તરફ મોકલાવી આપવાની યોજના કોંગ્રેસ સોશ્યાલિસ્ટ પક્ષને ઠીક લાગી, તેથી એ પક્ષે પરિપદ મોનાવવાની તૈયારી ડરી

એમ કહેવાય છે કે બીન મેડા મડળે મદદ ન ડરી એટલું નહિ, પણ પરિપદથી બીનેને તુકમાન યરો એરો પ્રચાર યોગે એ મુજે હાલમાં મરકાગની મોડમાં ભગવાનું ઉચિત ધાર્યું છે એટલે આવું નર્તન મતભેદના કારણે થયું હતો માત્ર તાલુકામાં શ્રી ઇન્દલાન યાનિકે જર્ધને ગમૃતિ આણી અને લોકોને ગધાગણુપૂર્વ- માગણીઓ મરકાન તરફ મોખલાની મલાહ આપી, જ્યારે એ લોકોએ મદામલાના કાર્યકર્તાઓને રાજો ડરી ત્યારે એમ કહેવામાં આવ્યું કે એરી માગણીઓ અને આજીજીઓ અને તમને મદદ ડરી તકીજો નહિ હાનમાં સમજાગની માથે કોઈ પણ પ્રાગના ધણગુમા આવવાનું નથી એટલી પૂરપૂરી નિષ્ક્રિયા એમના કાર્યક્રમમાં જણાતી હતી પણ જ્યારે એ તમે જોયું કે જો પોતે આગેવાની નહિ લે તો કોંગ્રેસ સોશ્યાલિસ્ટ પક્ષના કોઈ કાર્યકર્તા આવશે એટલે પોતે ગમૃત ધા ગયા ઇન્દલાનને ખેડૂતો તરફથી મરેશો મળ્યો કે એમને દરે તરફ લેવાની જરૂર નથી, અને શ્રી દાદુભાઈ દેગાઈ જેના જમીનતગના પ્રમુખપે પરિપદ ભરાઈ ત્યારપછી ઉત્તર દશકોઈ, દક્ષિણ દશકોઈ અને અન્ય ગ્યજોએ સભાઓ ભગઈ હતી. વગૃતિથિતિ એરો છે કે ખેડૂતોને દુખ છે, મરેમુવ ભગવાના નાણા મગતા નથી, મદામલાની ગમિતિઓ ઉદારીન વૃત્તિ કેળવે છે, માત્ર ભા એ છે કે હવે ઉડસીનતા પાવડો નહિ દાગણુ કે ત્યા ઉદારીનતા હમે ત્યા કોંગ્રેસ સોશ્યાલિસ્ટ પેગી જગે આ જાતનું વિચિત્ર સાતાવગ્યુ ખેડૂતોના પ્રશ્નને વિષે છે

કારકુનવર્ગ

કારકુન શબ્દનો અર્થ 'કામ કરનારો' એવો થાય છે. ગુમાસ્તા કરતાં એ શબ્દ વધારે સારો છે, વધારે વ્યાપક પણ છે. કામગર અગર કામકર એ શબ્દનો અર્થ પણ તેવો જ થાય છે. મુંબઈની ધારાસભામાં રા. બખ્તેએ ગુમાસ્તાના રક્ષણ માટે બિલ આપ્યું હતું તેને લીધે મુંબઈ તથા અમદાવાદ જેવાં ગામોમાં આ વર્ગમાં જાગૃતિ આતી અને તેમની જાગૃતિને પોષે અને સારે માર્ગે ચડાવે એવા મદાયકો પણ મળી ગયા. અમદાવાદમાં વેપારીઓને ત્યાં કામ કરતા ગુમાસ્તા, વીંશી તથા હોટેલોમાં કામ કરતા છોકરાઓ વગેરે માણસોને બચકર હાડમારી વેકવી પડે છે. સવારથી રાત સુધી કામ કરવું પડે, પગાર ટૂંકા હોય છે, આરામ જોઈએ તેટલો મળતો નથી, રજાઓના દિવસો મુકરર થયા નથી, અને આ વર્ગમાં સંગઠન ન હોવાને લીધે તેમના હકોને માન અપાતું નથી. જ્યારે આ લોકો પણ મહાસભાવાદીઓ પાસે ગયા ત્યારે એવી સલાહ આપવામાં આવેલી કે ગુમાસ્તાઓમાં સંગઠન ટકી શકે એ અશક્ય છે, સારામાં સારો માર્ગ એ છે કે બજારના સંચાલકોને સમજાવવા માટે કોઈ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ અમલ કરે તો પરિણામ સારું આવશે. મજૂર મહાજનને વિશે પણ જે મનોદક્ષા જણાવી છે તે અહીં જોવામાં આવે છે, જે તે વર્ગનાં સંગઠન કરવા કરતા લાગવગવાળા ગૃહસ્થોની દરમ્યાનગીરીથી મેળવાય તેટલું મેળવવું, પણ પોતાના બળ પર ઝૂમવાનું કરવું નહિ, કારણકે જો તેમ કરવા ગય તો વર્ગજોડની અસ્મિતા ગમે, વર્ગવિમુક્ત થવાનો સંભવ રહે, સ્વાયંજીવિ જાગૃત થાય, સર્વોદય થવાને બદલે એક પક્ષનું હિત સાધવાનો 'હિસાતમક' વિચાર સજે. આ ગુમાસ્તાઓએ પોતાનું મંડળ સ્થાપ્યું છે અને એપ્રિલની અધવચમાં પરિપક્વ ભરી. પ્રમુખપદે મુબઈના શ્રીમતી હસાબહેન મહેતા આવ્યાં હતાં. બખ્તે બિલ તો ગુજરી ગયું છે, પણ આ પ્રશ્ન દટાર્થ જરૂર કે કમ એ જોવાનું રહ્યું. આ ગુમાસ્તાવર્ગ તદ્દન ચુસાગેલો અને દુઃખી છે, એ વિશે જરા પણ શંકા ન હોય પણ નાનો દુકાનદાર મૂડીદાર મોટી દુકાનવાળાની હરીફાઈમાં ટકી શકશે કે કમ, એ પણ મોટો પ્રશ્ન છે—ન ટકી શકે તો ગુમાસ્તાને બોગે અને ખલિફાનથી ટકે એવું આપણે કોઈ ઇચ્છીએ નહિ.

અને હોટેલ તથા વીંશીમાં જે ફૂમણી નખા છોકરાઓ કામ કરે છે તેમની સ્થિતિ કમકમા છૂટે તેવી છે. એવા છોકરાઓ કુમારે ચડતા હશે એવું માનવાને સખળ કારણો છે. વહેલી સવારે તેમનું કામ શરૂ થાય છે, મોટી રાત્રે પૂરું થાય છે. ગમે તેવું વધેલું ખાય છે, ગમે ત્યાં સુએ છે. બખ્તે બિલ મરી જાય તે છતાં આ વર્ગના રક્ષણ માટે ખૂબ દેખરેખ અને તપાસ રાખવાની જરૂર છે. આ પ્રશ્ન નવો જન્મ પામે છે, અને અમદાવાદના યુવાન ભાઈઓએ અને વિદ્યાર્થીમિત્રમંડળ અગર સંઘના સભાસદોએ આ પ્રશ્ન ઉપાડી લેવાની જરૂર છે સરત તથા વડોદરા જેવાં ગામોમાં પણ આ જાતની જાગૃતિ આણવાની જરૂર છે.

મહાગુજરાત દલિત (હરિજન) પરિપક્વ

આ નામની એક પરિપક્વ અમદાવાદમાં બરાઈ ગઈ સમસ્ત ગુજરાત અને મહા-ગુજરાત એ શબ્દોમાં શો ફેર ગણ્યો છે તે હું જાણતો નથી. એના રિપોર્ટમાં એક ઠેકાણે

સમસ્ત ગુજરાત એ શબ્દ વાપર્યો છે. દક્ષિત શબ્દમાં ખીજી અનેક કોમોનો સમાવેશ થઈ શકે છે તે પણ ભુલાયું છે, અને 'હરિજન' શબ્દ તો કોઈ પણ વૈષ્ણવને લાગુ પડે છે. મુખ્ય હેતુ પહેલા ઠરાવમાં જણાઈ આવે છે કે 'ધર્મપરિવર્તન કરવું હજાપણ તથા ગૌરવ-ભર્યું નથી,' અર્થાત્ ડો. આંબેડકરના અભિપ્રાયનો વિરોધ કરવા માટે આ પરિપદ ભરવામાં આવી હોય એવું જણાય છે. આવી પરિપદોથી જેને કોમને લગતા પ્રશ્નોની માહિતી દીક પ્રમાણમાં ફેલાય છે અને હિંદુ પ્રજા અસ્પૃશ્ય ગણાતી કોમોને અન્યાય કરી રહી છે તે તરફ તેનું લક્ષ પણ દોરાય છે. હિંદુ પ્રજા જડ અને નોકાર થઈ ગઈ છે એટલે તેને ડીધું મારવાથી તેની ગતિ વધશે કે કેમ એ કહી ન શકાય. જણીતા લેખક પાનીકરે એક પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે તેમાં ડેમોક્રેસી (લોકશાસન) અને ન્યાત વિશે ચર્ચા કરી છે, અને એ એવા અભિપ્રાય પર આવ્યા છે કે ડેમોક્રેસી અને ન્યાતની ભાવના અન્યોન્યવિરોધી છે, અને જ્યાં સુધી ન્યાતનો સદંતર નાશ થાય નહિ ત્યાં સુધી હિંદમાં સાચી ડેમોક્રેસી ખીસી શકવાની નથી.

આ લેખ પક્ષાપક્ષીની દષ્ટિએ લખાયો નથી.

ગાંધીયુગની જાગૃતિનો લાભ ગુજરાતે ઘણો મેળવ્યો છે. ગુજરાતમાં ઘણા કાર્યકર્તાઓ બહાર પડ્યા છે. જ્યાં સુધી એ કાર્યકરો સંપથી કામ કરશે ત્યાં સુધી ગુજરાતની પ્રવૃત્તિ સારા હિંદુસ્તાનમાં શોભી નીકળશે. પણ એ સંપનો આધાર આગેવાનોની ઉદારવૃત્તિ તથા હજાપણ પર રહેલો છે. વિચારશ્રેણીમાં ફેર પડ્યો છે એ વાન દબાવી દેવામાં હજાપણ નથી. આજના જમાનામાં કોઈ પણ વિચારશ્રેણી કે વ્યક્તિને પણ દબાવી દેવાય એ લગભગ અશક્ય છે.

આજે ગુજરાતમાં સેકડો સ્થળોએ કોઈ ને કોઈ કાર્યકર મૂંઝે મોટે કામ કરી રહ્યો છે. મોટે ભાગે એ વેતન વિના, સ્વાર્થ વિના, માત્ર સેવાધર્મને અંધીન થઈને કામ કરે છે. ગુજરાત ખરેખર ઝડપથી પડતાતું જાય છે.

સમાજવાદ આવે છે?

મગન પ્ર. દેસાઈ

આજકાલ બહુ સાંજવાદમાં આવે છે કે, સમાજવાદ તો તમે શેકો તોય આવતો શેકાનાર નથી—એનો જુઆળ ચડ્યે જ નવાનો છે. લોકમાનસના વિદ્યાર્થીઓ જાણે છે કે આવા પ્રસંગો લોકજીવનમાં આવે જ છે. એવો જ પ્રસંગ આજ સમાજવાદ માટે છે કે નહિ તે કાલુ જાણે, પરંતુ ઉપર્યુક્ત લોકમાનસસ્થિતિ આવી શકે છે એ વાત સાચી છે. અને એના સાચા અભ્યાસી તરીકે આપણે તે નિહાળતા રહેવું જોઈએ કે આ વસ્તુ-સ્થિતિ ક્યારે મંભવે છે? એનું પૃથક્કરણ કરી જોઈએ તો શા વિચાર પર આવી શકાય છે? અહીં આગળ એક વિચારપદ્ધતિ રજૂ કરવા ધારું છું.

૧

કેટલાક શબ્દો જ એવી અજ્ઞાન શક્તિ ધરાવે છે કે તમે તેનો અર્થ ન સમજવી શકો છતાં તેનો પ્રભાવ પડે જ. જેમકે, ઈશ્વર, દેવ, સ્વાતંત્ર્ય એનો અર્થ કરવો એટલે એક સનાતન સુદ્ધ જ જાણે કાંતિ આજકાલ એવો શબ્દ ચર્ચ પડેલો છે. એનો અર્થ નક્કી તપાસવા જતો તો તે વાપરનારા પક્ષ ન બતાવી શકે, અને છતાં બારેબારે વ્યવહારના નિણયો એ શબ્દ પર કરે! એનો અર્થ કે, કાંઈકે કાંતિનો અર્થ એમના સુષ્પ ખ્યાલમાં પડેલો છે, જે પોતે જ જાણતા નથી—મનોવ્યાપારને માટે જાણવા જરૂર નથી, કેમકે એ તો દ્વિધમ્બેનું કામ, ખીચડી પકવવા માટે એનું વિજ્ઞાન જાણવા જોઈ જ જરૂર છે?

કાંતિની એક વ્યાખ્યા મને સૂઝે છે. તે પ્રસ્તુત વિચારને અંગે સ્પષ્ટ કરીને આગળ ચાલીએ. કાંતિ એક દર્શનનું પ્રાણ પરિણામ છે જુદા જગવાને પોતાના અનુભવમાંથી માનવ-જીવનનો મોટામાં મોટો પ્ર'ન જોઈ કાઢ્યો—ત્રિવિધ આશ્ત છે તે દૂર કર્યા વિના છૂટકા નથી. અને એનો ઉકેલ પણ મેળવ્યો. એનો અર્થ એમ નથી કે એમણે જ પ્રથમ મેળવ્યો, એમની પહેલાં કાંઈને નહિ મળેલો. આ એમનું 'દર્શન' થયું, પણ કાંતિ તો હવે પછી આવે છે. આ દર્શનને સમાજજન કરતાં કાંતિશક્તિ ઊપજી. જુદા જગવાને (૧) એમના દર્શનનું સામાજિક સ્વરૂપ અર્હિસા—અવેર જતાવ્યું, અને (૨) સમાજને એ સમૂહરૂપે ગમ્યું ત્યારે તેમાંથી કાંતિરૂપી વિદ્યુતશક્તિ ઉત્પન્ન થઈ. સમાજનાં અંગાંગમાં નવી દૃષ્ટિ આવી, ને તેને લઈને આપોઆપ તેમાં નવધટના ચવા લાગી. આને કાંતિ કહેવાય. એની એક બહુ સચોટ અને સરળ વ્યાખ્યા અંગ્રેજ લેખક ડેલાઈલ બર્નેસે આપેલી છે તે જોવા-જેવી છે:

“વ્યક્તિના ચારિત્ર્ય પર અસર કરનારું, સામાજિક અનિષ્ટનો નાશ કરનારું અને જીવનકળા પર સ્વામિત્વમાં વધારો કરનારું, પ્રથમ વ્યગ્રતા ઉત્પન્ન કર્યા વગર કે સામાજિક જુદિશક્તિ અથવા કંપનાળજીની જરૂર ઘટાડવા વગર ચનારું, તાત્કાલિક ને મૌલિક જે સામાજિક પરિવર્તન તે કાંતિ છે.”

બગાવત આવી જ ક્રાંતિ જુદું ડરી અને, મને લાગે છે, એના લક્ષણ ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યાના નિર્દેશના છે તેના જ હતા એ માફ જ લખાય છે

૨

મમાજ્ઞવાદી મિહાતને માન્ય થાય એવી એક નરતુ પણ ક્રાંતિનું આવશ્યક અંગ છે તે સ્વતંત્ર જોના જઈ એ દર્શન તો ગમે તેને ગમે તેના થયે ને થયેલા છે અને એમ નથી કે તે તત્ત્વન માથા ને મદદરની નહોતા—કદાચ કદાચ મદદરના પણ હોય પણ તે બાજુ જ સમાજગત થતા જોનામાં નથી આવતા અને ઉપર જોયું કે તેમ ન થાય તો ક્રાંતિનું એ- લક્ષણ ખૂબ દર્શન દર્શનદતામાં જ સમી ગયું તેમાંથી જલ્પન ક્રાંતિ ન નીપજી દા, વૈયક્તિક જનનમાં જલ્પ ક્રાંતિ નીપજી જ દશે, કેમકે દર્શન કે મત્યનો જ મૂળ ગ્રન્થાવ ક્રાંતિ છે અમિ જળે ને ઉપજીતા ન લાવે એમ અને? પણ, મમાજ્ઞક્રાંતિ થતા માટે દર્શને મમાજ્ઞગત મનના જોટુ વ્યાપક મૂળ રૂપ ધારવું જોઈ એ એ દર્શનની સામાજિક અપીન હોર નો તેમાંથી મમાજ્ઞક્રાંતિ જન્મે જુદાના જમાનાનો સમાજ યજ્ઞ દિગાથી નાર્યો દનો યજ્ઞમા માન દિગા ને માગજલ્પ જ તરુ ગહેલુ, એટલે તેની મત્યશક્તિ શીમ્યું થઈ હતી વિધિ માન રહેલા, તેથી મમાજ્ઞને જોઈ દર્શન એકદમ ગમ્યું પણ એથી એમ કોઈ કહે જુદા ને જમાનાનું જ માન મર્જન હતા, તો જગ વિમિન થાય? મૂળ દર્શન જુદાનું જ હતું તેનું અવગત રૂપ એમના જમાનાની ભૂમિકાનું હતું એ રૂપ લોખને ગમ્યું તે દર્શન મમાજ્ઞે અપનાવ્યું ને મમાજ્ઞક્રાંતિ પણ સર થઈ

મત્ય માટે ક્રાંતિને જો આમ ગમ્યું ન હોય તો ક્રાંતિમાં આટલી તાકાત કેમ આવી શકે? આ મમાજ્ઞ મનમાં ગમી આપણા થોડા વર્ષોના ઇતિહાસ પર જોડાની નજર નાખી જઈએ

૩

૧૮૫૭ની વિપ્લવ પરિસ્થિતિ કાર્લક દગી ને લોક ગિયર નજરે તે જોતા મળ્યા, તેમાંથી મદામબાનો જન્મ થયો (૧૮૮૪), એટલે કે, એક પેઢી પછી આ પેઢીએ આટલું મમાધાનથી રીકાર્ડું કે, યજ્ઞલાગપૂર્ક અગ્રેજ ગજનો સ્વીકાર એ હવે 'settled fact' છે જના કારકે સુધાનુજા તો દગી જોઈએ આ 'દર્શન' કહેવાય, એમાં સત્યાસ દનો—મમાજ્ઞે જ એ સ્વીકારેલું હતું, કોઈ વ્યક્તિનું નહોતું, એટલે મમાજ્ઞગત જ નહિ, સમાજ—

૧ અર્ધા જાગ્ર C E M Joad થી સંપ્રદાનની ધર્મની ફિલ્મથી સમજવના લખે છે તે સમજાવવા જેડ છે There is the fact of religious experience This is in the nature of an instinctive flash, rarely of a prolonged vision, which may be led up to but is logically divorced from the years of personal training and centuries of collective tradition may precede it"

વળી આ પદ્ય દુએ (સંપ્રદાનના સંદેશમાં) - "The soul is in contact with a mighty spiritual power other than its normal self! The contact means the beginning of the creation of a new self"

દર્શન પશુ હતું. આમાં એક પેઢી લંગલગ વીતી. એનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પશુ તે જમાનાના આપણા માયકાએ વર્ણવ્યું કે, “અંગ્રેજ હિંદનો સંજય ઈશ્વરરચિત છે. એમાં આપણા સર્વજ્ઞ લાલ છે, પ્રગતિ શક્ય છે.”

પશુ, એમાં આ પશુ દર્શન થયું: “ના, હિંદી પ્રજાને હિંદી સંસ્કૃતિ સ્વતંત્ર વસ્તુ છે. એ આમ ઓશિયાળાં વેડે તેમાં અપમાન. તો છે જ, એમાં અહિત પશુ છે, અને તે દેશનું જ નહિ, જગતનું પશુ. આપણે તો સ્વરાજ જ જોઈએ—આપણા હકનું તે છે.” છેલ્લી પેઢીથી આપણે આ દર્શનની સૃષ્ટિ ગ્યવા મથી રહ્યા છીએ. એનો માર્ગ શો ? માર્ગ પેઢીએ એ માર્ગ લીધેલો કે મરકાર આગળ દાખલાદલીલ કરી તેમને સમજાવતું ને ગળે ઉતારતું, અને એ રીતે કામ લેતું. એ પેઢીના દર્શન માટે એથી જલદ રસ્તાની જરૂર પશુ નહોતી. નવા દર્શનની સાથે નવા રસ્તાની જરૂર લાભો યથા દાખલાદલીલ કર્યું પશુ કાર્ષ પોતાનો જ સ્વાર્થ ઓછો જ રહે કરે ? એ તો બુદ્ધિથી પર એવી બુમિકાએ પહોંચે જ નહીં શકે. —એનો ‘હૃદયપત્રો’ સાંધ્યે જ બને—મા તો તે એવા નિઃસ્વાર્થદષ્ટિ બને કે જેથી એટલો ત્યાગ કરે, જે માણસમાં રહેલી ધર્મશક્તિથી જ જગતમાં શક્ય થયું છે, અથવા, એની પ્રયત્નશીલને પહોંચે બની શકે, એટલે કે, એને ‘મા-યા’ કહેવડાવવાનો કાર્ષક રસ્તો શોધ્યે, યા તો એને મારી, ડોકા હરાવીને, અથવા એની શક્તિ ઉત્પત્તિ ક્યે કે જેથી એનો સ્વાર્થ જ ન સધાઈ શકે. પ્રયત્નિત લાપામાં કહું તો, સરસ્વતી બળવાથી કે ‘બેઠા બળવા’નો કાર્ષક પ્રકાર નિયોજીને આપણે સદ્ભાગ્યે, આપણી નવી પેઢીને આ નવા દર્શનનો અનુકૂળ રસ્તો પશુ મળી ગયો, ને એમ જ આભારી આજની આપણી જે સ્થિતિ છે તે છે. અને એ દુઃખકર કે નિરાશક તો નથી જ, અને આજ આ તખકે આવીને આપણે પહોંચ્યા છીએ. એને જરાક વધારે જોડા જાતરીને જોવાની જરૂર છે.

૪

એ તો વાચક મનન્યો જ હશે કે આ તખકે તે ગાંધીજીના સત્યાગ્રહયુગનો છે. એમાં આગલી પેઢીના રસ્તાનું રહસ્ય પશુ સમાઈ ગય છે. દાખલાદલીલાદિની મૂળ શક્તિ, તે કેટલાં સાચાં છે તેમાં રહેલી છે. અને ‘મત’ એ ગાંધીજીના રસ્તાનું પ્રથમ સ્થાન છે. એમની કાર્યપ્રણાલીમાં જે જોઈયું તો, સ્વ. ગોખલેના જેવી રાષ્ટ્રીય કિતાબી ને દાખલાદલીલ વગેરેની છીંચવટ ને છણાવટ પશુ રહેલી જોવા મળે છે અને એમના એ રાષ્ટ્રીય એલા પશુ નથી ? પશુ ઉપરાંત એમનામાં નવી પેઢીનું લંકણ હતું, જેથી તે તેમની ભારત-સેવકસમાજમાં ન સમાઈ શક્યા. દાખલાદલીલોની શક્તિ એક હદે આવીને ખૂટે છે, એ ‘ગાંધીજીએ’ દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રત્યક્ષ જોયું હતું અને એ રાજિત તો સત્યનો એક પ્રાયમિક અંશ માત્ર છે, એ એમના સત્યદર્શનને પ્રતાપે એમને પ્રત્યક્ષ હતું. સત્યની શક્તિ તો ખૂટે જ નહિ. તે ખૂટે તો માનવજીવનમાં શક્તિ જ ન ખૂટે ?—એ એમની ધાર્મિક દૃષ્ટિની પ્રતીતિ હતી: એવી જ્ઞેતંત્રી પ્રતિજ્ઞામાંથી એમણે સ્વાર્થને ય નમાવવાને ‘માટે’ સત્યનિષ્ઠા એવું શસ્ત્ર જોણી કાઢ્યું, અને તે સત્યના અડંગ આગ્રહમાંથી ઉત્પન્ન થતું અંગોપબળ—સત્યાગ્રહ. અને આ દર્શનની હિંદુસ્તાનને સચોટ અપીલ પશુ થઈ શકે એવી સ્થિતિ હતી.

માગ પુસ્તકે 'મત્યાગ્રહની મીમાસા'માંથી જ અહીં લાગુ પડતો ભાગ ઉતારુ " ગાંધીજી દિંદુરતાનમાં આ-આ ત્યાગના રાજકાંડથી તરફ જોવાથી જણાય છે કે, ત્યારે પરિસ્થિતિ જ એવી હતી કે મત્યાગ્રહ જેવા શસ્ત્ર વિના ગજદારી શકુ આગળ ન ચાલે કાર્ષિક એની યુક્તિ હવે જોઈતી હતી કે જેથી આમગ્રંથને જગતોને તેને સ્વરાજનો પ્રથમ મમજાવવા અને એ બધું કંવાને શાટે બંહેરે સંગઠિત પ્રવૃત્તિ આગ પ્રગમમાં ચલાવવાનું શક્ય હોય જોઈએ મત્યાગ્રહ જગતને આવી પ્રવૃત્તિ હતી " ૧ આથી કરીને એક દોઢ દાયકાની અંદર જ ગાંધીજીનું સત્યાગ્રહદર્શન મહાજગત ચર્ચા ગયું તે જગતની આંખે પણ ચક્ર યા દર્શનની માથોમાથ ધર્મદર્શન, અર્થદર્શન વગેરેમાં પણ આપોઆપ શક્તિમયાર થયો છે એ તો એની મૌલિક ક્રાંતિકાંતિના બતાવનાર માન છે

અને આની રચૂલ ક્રાંતિ પણ જગતી—૧૯૩૦ થી ૩૪ સુધી એક ભારે અખતરે આપણે મોં એ રચૂળ મજાનના ન પામી શક્યો, એના કારણે આપણે અહીં જોવા નથી મેમતા પણ, દરેક યુદ્ધને અને 'depression' (મદી) આવે છે (વેપારના જેવી પ્રત્યક્ષીય જીવનમાં પણ તેજમદી હોય), તે આપણે ત્યાં આજ આગ્ય છે અને એના એક લક્ષણરૂપે 'મહાજવાહ' 'સામવાદ' વગેરે જગત છે એનું કાર્ષિક પૃથક્કરણ, ઉપર જે દૃષ્ટિથી આપણે જોતા આગા હોએ એ દૃષ્ટિએ, કરવાનું આ લેખનું પ્રયોજન છે.

૫

આ મદી કાર્ષિક તરવની જણપને કાગળે છે ? ૧૯૮૫ પછીની પેઢીની પદ્ધતિ (આપણે જોને રસાતગયુગની પ્રથમ પેઢી કહી શકીએ,) તરવથી જાણી હતી—દબીલ થોભી, મામારાએ ન માની, તો હાથ જોડીને મેઘ ગ્રહો એ વસ્તુરિયતિ આવી જતી હતી, ને તેથી નવા જ દર્શનની, નવા તરવની ઉમેરણીની જરૂર હતી આજને તનકડે આવી જતી તાર્ત્વિક જણપ છે ? તેને કાગળે શું આ જ મદી છે ? આપણી નજર મામે તૈવાર ચર્ચાગ્રેવી પેઢીને કાર્ષિક નવો પ્રગ્ન પેગ થયો છે ? એનો કાર્ષિક પ્રતિનિધિ-પુરુષ જગતો છે જેણે નવું દર્શન કર્યું છે ? અને એ દર્શનને, આજનો મહાજ કથાર જોગડી પડરાયો, અપનાવવાને તત્પર છે શું ? ખરેખર, મહાજ કાર્ષિક એના તરવને અખાવે જ જોડકો પડ્યો છે કે પોતાની રાશ્ત્રિ જ ખૂટાયી રાકાર્ષિક પડેલો છે ? મદી એ કારણે પણ આવી શકે છે અને વ્યક્તિની જેમ લોકમાનસ પણ જમમા પડી, પોતાને દોષે પડાવા બાલ એવા તરવને દડે છે આનો ઉત્તમ નમૂનો યુરોપીય યુદ્ધ પછીની પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ કરતા પ્રખ્યાત લેખક જોડે કહે છે તે, અહીં પણ, યોગ્ય રૂપાતર કરીને, લાગુ નથી પડતું ? તે કહે છે

"What shall I do to be saved? The question is implied in what in America is called 'the depression,' which is a condition of mind even more than a condition of markets. It is implicit in the armed fear of Europe and in the defeatism which lies like a black cloud over the Western world. It expresses the

૧. આ પ્રકરણ વિસ્તૃત નિરૂપણ માટે વાચક તે પુસ્તકનું પાન ૮૮ ને તેની આશ્વપાસની ચર્ચા જુએ.

fundamental need of contemporary civilization, a shorn lamb to whom God has not yet tempered the wind of truth. It is the cry of children who, having outgrown their old toys, have not yet learnt the use of new ones... 'We are taught to fly in the air like birds, and to swim in the water like fishes; but how to live on the earth we do not know.'"¹

પશ્ચિમને માટે કહેલું ને તે પૂર્વની સાથેના બેદ દર્શાવતા, —અહીં આ જ લાગુ જ કરવું વિચિત્ર નથી ? પરંતુ, સમાજવાદ વગેરેની વાતો જોતા આપણને એમ નથી લાગતું, પરંતુ એ દિશામાં સરી ન પડીએ

મને લાગે છે કે, આજ આપણે ત્યાં મંદીનું કારણ તરતની ઊભૂ નથી, પરંતુ આપણા સમાજની નબળાઈને કારણે જ આપણે લાંબી પડયા છીએ; જાણી, આપણું શસ્ત્ર તો સામે પડેલું છે —એનું પાણી નથી ઊતર્યું, એ પકડનાર હાથ આજ દીવો થઈ ગયો છે. [તેનાં કારણ ગમે તે હશે. હું વસ્તુ માત્ર કહું છું.]

અને સમાજવાદની કાર્યપદ્ધતિ આજ જે અખત્યાર થતી જોવામાં આવે છે તે પરથી એક વિચાર આવતો નોંધીને આ લાંબું દૃષ્ટ્ય પૂર્ન કરીશ. એમ કહેવામાં આવે છે કે, સમાજવાદ અત્યારે તો કશું કરી શકે એમ નથી; રાજમતા આજે કરવાની વાતો એ છે, આજ તો વિચારસરણી (ideology) બપાડતા જાયો, કાર્યમાં કોઈ કરે તેનો કશો અર્થ નથી, વગેરે, વગેરે. આ પરથી મને ગીતાનો શ્લોક માદ આશ્ચો:

ન શુદ્ધિભેદ જનયેદજ્ઞાના કર્મભગિનામ્ ।

જોયેત્ સર્વકર્મણિ વિદ્વાન્ સુક્તઃ મમાચરન ॥

“ જે વિચારો કરો, આદર્શો ધરો તે જો કરો નહિ તો તમે વિદ્વાન પ્રાકૃત લોકનો શુદ્ધિભેદ જ કરવાનો. લોકસમૂહ કરનાર પ્રજાસેવક આવું ન કરે. તેનો માર્ગ તો શિષ્ટાચાર-સ્થાપનનો છે. એ માર્ગે લોકસમૂહનું કામ થઈ શકે છે ” ગીતા (અ. ૩-૨૪-૨૬)ના શ્લોકો પ્રજાકીય કાર્યપદ્ધતિના અનુભવસિદ્ધ સત્ય નિરૂપનારા છે સમાજવાદી પદ્ધતિ બરાબર એની મામે જતી લાગે છે.

મૂળ ખરીદણ આપણું એ હતું કે, સમાજવાદ આવે છે તે કાંઈ સખજ પાવા પર, સખજ કારણે ? એવો કોઈ આધાર નથી મળતો. એ આવે છે તો એક મંદીના લક્ષણ તરીકે. એ મંદીમાં પણ જે સત્યાંશ છે તે પૂરતું આ લક્ષણ ધ્યાન દેવા લાયક ને બોધક છે, અને એમાંથી ચોક્કસ ઉત્પન્ન કાંઈક આપણે સમાજ, માને અમાને, શીખી પણ લેશે પરંતુ, મને કમનેય આપણે માટે પદ્ધતિ તો ઘડાઈ ચૂકેલી છે.

આજકાલ સમાજવાદની સાથે યુરોપીય-પરિસ્થિતિનો લાભ લેવાની વાટ જોવાનું પણ આવ્યું છે. એ આપણી જૂની, કાંઈ પડેલી પરાવર્તી કે દેવવાદી વૃત્તિના ચોક્કસમાં

1. Joad's ' Philosophy of Radhakrishna ' pp. 28 પર જુઓ. છેલ્લું વાક્ય રાધાકૃષ્ણના ' ફક્તી ' માંથી છે.

એમી ન પડે તો સારું. બાકી, એક દસ રાજપુરમે પોતાની પરિસ્થિતિનો ખૂબ લાભ લેવા ન ચૂકવું જોઈએ. એ જો એવું રહ્યું હોય તો એ નહીં, ચાલુ પેઢીના નાપકોની નજરબદાર નથી. પણ એને કહેવામાં આવે છે ને એના પર લેખો મંડાઈ છે ત્યારે ઉપરની બીક મદારણ હરે છે અને સમાજવાદી પદ્ધતિની શુદ્ધિબેદનીતિ મવિશેષ ગોટાળો ફરતાફરી લાગે છે. પરંતુ, લાંબા લેખને અંતે બીજા અનેક સર્ચારપદ પ્રશ્નો છેડીને છેડી દેવા ન જોઈએ, એટલે અહીં અટકુ છું.

વીશ વર્ષ પૂર્વે

હરિહર બટ

લગનગાંઠ નવી જ વળી હતી,
હૃદયગાંઠ નવી જ પડી હતી;
કથન અર્થ જ વ્યક્ત મુખે થતું,
અરધ તો મનમાં જ રહી જતું.

હૃદય બેઠે સમીપ ખડાં હતાં,
શરમથી તુજ નેન ઢળ્યાં હતાં,
વદન લલિતતા ચે નમતું જતું,
અતિ મૃદુ સ્મિત ઓછ પડે થતું.

છાપ એ સ્મિતની જાંઘી તે ચમે હૃદયે પડી,
વીશ વર્ષ થયાં તોયે વારેવારે થતી ખડી.

૧

લઈ પાલવ આંસુ લૂંછતી,
નિજ નિદ્રાવશ પુત્રને તને
કર ફેરવતી, વિમાશની
હતી પત્તા લવને નરેન્દ્રને,

૨

સ્થિર ચિત્ત સમેત સાધવી
કપરી હાલત ક્રિકરત્વની;
નહિ શક્ય વિશેષ લાધવી
ભવમાં, ભિત્તિપરે ભવિધ્યની,

૩

ગત અર્ધ ધર્મ હતી નિશા,
ઉછુપે શબ્દ કયો અભાવતો;
હતી ભીષણ ભાસતી દિશા,
ગઢ જાણે શું ચિતોડ ચાલતો!

૪

અખળા રહી આમ ઓગરી
હતી, બહાલા નિજ આત્મજ પ્રતિ;
“નરખી તુજને ફરીફરી,
જતી મારી જલ્દલાર્ધ સંમતિ!

૫

“નવ આહી શક્યું હતું તને
મુજ હૈયું જ્યમ આજ આહતું;
જનનીપદ પ્રાપ્ત આ મને
ધયું આજે, ઉર એમ લાગતું.

૬

“કહું શું, મુજ લાડીલા, તને?
નગરીમાં રમનાર સ્વમની!
મૂંઢી તે દીધી આજ છે મને
વચમાં રનેહુ અને સ્વધર્મની.

૭

“નૃપ નંદનની ણિછાતમાં
કરતા સેવન નિદનું મુખી,
રહી છે વસી શા ઉગ્રાટમાં
તુજ માતા અહીં આ અધોમુખી?

૮

“શણુગાર કુમારના સહુ
કરીને પારણ અંગ તાહરે
જની રાજકુમાર દૂખહુ
વસતો અદ્ય ન ચિત્ત માહરે.

૯

“કરવા ધર્મ સર્જી હું, છતાં
પણ તારું અપરોક્ષ કેતવે;
શ્રવણે મુજ શબ્દ આવતા,
જલિ માગ્યો તુજ કાલભૈરવે!

૧૦

“જોગશે ઉદયાચળે રવિ
કરશે પારણ ફેરવી કળા;
ગત આત્મજનોની માનવી
શકશે ભેટ ન સાધી જાપલાં.”

૧. ચંદ્ર. અને લીડીનો ગદ્યપાઠ:—(અર્થમાર્ગ મળેલો) રવિ ઉદયાચળે (ફરી) જોગશે;
(અને કલાવિદ્યોજો મળેલો) ફેરવી (ફરી) કળા પારણ કરશે.

એસી ન પડે તો સારું બાકી, એક દક્ષ રાજપુરુષે પોતાની પરિસ્થિતિને પૂરે લાભ લેવા ન ચૂકતું જોઈએ એ ને એનું સ્વસ્થ હોય તો એ નહીં, ચાતુ પેદીના નાચકોની નજરબાફાવ નથી પણ એને કહેવામાં આવે છે તે એના પર લેખાં મંડાય છે ત્યારે ઉપરની ખીંચ સકારણુ ફરે છે અને રામાજ્ઞવાદી પદ્ધતિની શુદ્ધિભેદનીતિ સવિશેષ ગોટાળા કરનારી લાગે છે પરંતુ, લાખા લેખને અતે જીમ્ન અનેક સર્ચાર્પ્સ પ્રશ્નો છોડીને છોડી દેવા ન જોઈએ, એટલે અહીં અટકુ છું

વીશ વર્ષ પૂર્વે

હરિહર ભટ્ટ

લગનગાંઠ નવી જ વળી હતી,
હૃદયગાંઠ નવી જ પડી હતી,
કથન અર્ધ જ વ્યક્ત મુજે થતું,
અરધ તો મનમા જ રહી જતું.

હૃદય એઉ સમીપ ખડાં હતા,
શરમથી તુજ નેન ઢળ્યા હતાં,
વદન લક્ષિજલ વૈ તમતું જતું,
અતિ મૃદુ સ્મિત ઝોલ પડે થતું.

છાપ એ સિંગતની જાડી તે સમે હૃદયે પડી,
વીશ વર્ષ થયાં તોયે વારેવારે થતી ખડી

લગની ૨૦ માં વર્ષગાંઠ,
વૈશાખ ૧૬૧, ૧૯૪૨ }

૧

લઈ પાલવ આંધુ લૂંછતી,
નિજ નિદ્રાવશ પુત્રને તને
કર ફેરવતી, વિમાશતી
હતી પત્તા ભવને નરેન્દ્રને,

૨

સ્થિર ચિત્ત સમેત સાધવી
કપરી હાલત કિકરતવની;
નહિ શક્ય વિશેષ લાધવી
ભવમાં, કિત્તિપરે ભવિષ્યની,

૩

ગત અર્ધ થઈ હતી નિશા,
ઉલુપે શબ્દ કયોં અલાવતો;
હતી ભીવણ ભાસતી દિશા,
ગઢ બાણે શું ચિતોડ આલતો !

૪

અળખા રહી આમ ચોચરી
હતી, બહાલા નિજ આત્મજ પ્રતિ,
“નરખી તુજને ફરીફરી,
જતી મારી જાદલાઈ સંમતિ !

૫

“તવ આહી શક્યું હતું તને
મુજ હૈયું જ્યમ આજ આહતું;
જનનીપદ પ્રાપ્ત આ મને
થયું આજે, ઉર એમ લાગતું.

૬

“કહું શું, મુજ લાડીલા, તને ?
નગરીમાં રમતાર સ્વપ્નની !
મૂંઝી તે દીધી આજ છે મને
વચમાં રનેહ અને સ્વધર્મની.

૭

“નૃપ નંદનની ગિછાંતમાં
કરતા સેવન નિદગુ સુખી,
રહી છે વસી શા ઉચાટમાં
તુજ માતા અહીં આ અધોમુખી ?

૮

“શણુગાર કુમારતા સહુ
કરીને ધારણ અંગ તાહરે
બની રાજકુમાર દૂબહુ
વસતો અડપ ન ચિત્ત માહરે.

૯

“કરવા થઈ સર્જ્યું છું, છતાં
પણ તારું અપરોક્ષ કેતવે;
શ્રવણે મુજ શબ્દ આવતા,
ખલિ માગ્યો તુજ કાલભૈરવે !

૧૦

“જિંગરો ઉદયાચળે રવિ
કરશે ધારણ ફેરવી કળા;
ગત આત્મજનોની માનવી
શકશે ભેટ ન સાધી બાપલાં.”

૧. ચંદ્ર: બંને લીડીનો ગદ્યપાઠ.—(અર્થમાર્ધ થયેલો) રવિ ઉદયાચળે (ફરી) બિગરો;
(અને કલાવિહોણો થયેલો) ફેરવી (ફરી) કળા ધારણ કરશે.

૧૧

શઘડી પર, મધ્ય તાપમાં
ચકતું ઓદન હોય પાત્રમાં
હતી દાઝતી તેમ તે, છતાં
ળની સ્વસ્થ ક્ષણ એક માત્રમાં.

૧૨

શ્રુતિએ, કથમ કે પડ્યો તહીં
પગનો ઘોલ પ્રસહ્ય લાગતો;
જઈ આગળ તે ભેળી રહી,
નિરખ્યો ત્યં વનવીર આવતો.

૧૩

કરમાં ચળકાવતો અગ્નિ
મદિરાસકત મદાંધ તે ધસ્યો,
નરપત્નગ, ક્રોધમાં હસી:
ઉદરે સ્વાર્થ અનિષ્ટ છે વસ્યો.

૧૪

“ભગવત,” કહી પગે પડી,
“કરશોજી અવિવેકને ક્ષમા;
ઘટિકા પર ઘોર આવડી
થઈ સ્વારી કથમ ભૂલ્યહોકમાં ?”

૧૫

ભલી આગળ બાલી ભામિની,
સંજીવે સાવધતા વધુ જરી,
“ગત છે થઈ અર્ધ યામિની;
કથમ નિદ્રા નહિ દેવને વરી ?

૧૬

“કરમાં તરવાર શોભતી
કરી છે ધારણ કેમ આ ક્ષણે ?
રણધીર, રણે જવા મતિ
જોપજી શે ઉરમાં અટાંકણે ?”

૧૭

“લવણું તણ,” સય ઉચ્ચર્યો,
“સુણવાને દેરમાન સર્જ્ય યા;
કથ, કયાં છ કુમાર નીંદર્યો ?
સુજને ટાક ન વાતમાં વૃથા.

૧૮

“ઘટતો સુજ રોષ તેહને
સમજી લે તુજ શીર્ષ ઈજતર્યો,
શિશ્ય એ બતલાવતાં મને
ક્ષણકેરોય વિલંબ નો કર્યો.”

૧૯

કરી લાગણી માનની બધી
નૃપ માટેની અદ્રશ્ય સામટી,
“બન માનવ” આમ તે વદી,
ળન ના કેવળ કાળસોગટી.

૨૦

“વનિતા, વસુ ને વસુધરા
સ્થિરતાને વશ છે ન, બાણબું;
ઉપયોગથી શોભતું ખરા
ત્રય એ આ જગમાં, પ્રમાણબું.

૨૧

“ભરમાઈ વિભૂતિના મદે
કર ના સાહસ સંશયે ભર્યું;
પકડી મળતી પદે પદે,
અવિવેકે થદિ કૃત્ય આદર્યું.

૨૨

“ત્યજ દુર્મતિ દુઃખદાયક,
છળ ચૂરા જનને ન શોભતું,
કરવા, વસુ ધા વિ ના ચક,
નહિ ધા પાતક આ અધાર તું.

૨૩

“જોખડી ગઈ કૈંક આલમો
નહિજેવા નબળા પ્રમાદથી;
કરનાર, અનંત વિક્રમો
ખપી તે સાથ ગયા મહારથી.

૨૪

“જડતાં નથી” નામ જેહનાં
જડ એવા કંઈ છે ગયા મરી,
વહનાર સુગૌર દેહના,
કરણાચુકત વિપાકેથી કરી.

“નહિ સેવક, ના રહ્યાં મુગાં
કરવા શોક, નિવાપ અર્પવા;
ગઈ દોલત ને ગઈ જગા,
રહી આગે નહિ હાડ બાળવા !”

“કુલદે !” કહી ભૂપ ગર્જતો
કરીને આદૃતિ કોપવર્ષતી;
“ઉપદેશ નથી હું ઇચ્છતો,
શ્રમતી જીવન વેતનો વતી !

“શુન્ય શાસન શીખવે મને ?
સહુ છે શાસન આત્મશક્તિમાં;
બતલાવી દઈ કુમારને
પછી થા રક્ત સ્વકર્મબક્તિમાં.

“શિશુ તો પણ સાપનો કણો,
કચમ તેને પરિપોષી હું શકું ?
યદપિ નબળો દીસે ઘણો,
ત્રિપુ ના રક્ષણયોગ્ય હું લખું.

“કરું ભે નહિ અંત એહનો,
મુજ છે અંત જરૂર કાલ, તો;
નહિ સંશય છે મુલેહનો
કરું કાંટા દૂર ભે હું સાલતો.”

“પણ જે સમયે ઉતારશે
તુજને પ્રાકૃત ભૂમિએ જનો,
નહી અદ્ય, મહીપ, સાલશે
તુજને બોજ કરેલ પાપનો.

“કહું છું વળી, સેવિકા છતાં,
કર તે કાયમ ડેરી અંતરે;
“દુનિયા મહીં આવતી જતાં
કરશે વ્યર્થ વિધાદ આખરે.

“નહિ શક્ય થશે મુધારણું
વણસી જે ગયું આજ તે અમે;
નથી રહેતું પછી વિચારણું,
કર્તું આમંત્રણ ક્યાંય છે યમે.

“જગને શક છેતરી જશે;
નહિ કો છેતરશે પરશને.
કહું મારું ન આજ માનશે,
નહિ અકલેશ કદી હશે તને !

“દિન કંકશ, રાત કારમી
નહિ આ કૂર કુયોગથી કમા;
“ગળશે દિલ તાહરું ગમી
થઈને જીવનની મહીં જમા.

“મતિ વતી અનર્થથી મરી,
ધનનો જેમ પ્રણાશ અવ્યયે;
અધિકાર અચુક્ત વાપરી,
નહિ જા, અંધ, અધોર અત્યયે !”

હતી આગળ બોલવા જતી
પણ બોલી શકી ના જ કિંકરી;
ગરજ વસુધાતણો પતિ
જિંચ્યો વાણી, પ્રકોપ વેળસી !

“વૃષડી, જડવસ્તુ—વૈતરી !
બન્ન તારા કર બોધ ચારણી;
લઈ જા અહીંથી ત્વરા કરી
મુજને, રાજકુમારની ભણી.”

“અહીં છે, ભગવાન, એ સુતા,”
વદી પત્તા, બતલાવી પુત્રને
અહીંયાં જ, પ્રભાતણા પિતા,
પ્રણને કારણ રક્ષ એહને !

૩૯

“મુખ નિદ્રિત સૌમ્ય પુખ્ત એ
 નહિ આવી વિધ રેંસવું ઘટે;
 “ઋણુ આત્મ—નિહાળ એહને
 કયમ તેના પર આ થયુ ઘટે?”

૪૦

“કરી એહ પરે શકે કૃપા,
 મુજ તો પ્રાણ અહીં હુ પાથરુ;
 મુજ છેલ્લી જ હોય આ ક્ષપા
 નહિ તેનો લવ શોય હુ ધરું!”

૪૧

ક્ષિતિપાલક ના શક્યા સહી
 ઉર જે નિશ્ચય એહ નૌતમ,
 વદતો . તહીં તે ઊભો રહી,
 અહુ ! સાક્ષાત શું હોય ના યમ !

૪૨

“કહું છું હું પરિશ્રદે કરી
 મુણ તે સ્વસ્થ થયેલ હ્યાં મને;
 કરમાંહી કૃપાણુ આ ધરી
 તુજ હાથે હણુ તું કુમારને.”

(પુષ્પિતાગ્રા)

ઉડુગણ ગગનને કટાક્ષ લેજો
 કરી ઉપહાસ રહેલ જે નિગૂઢ
 નરવર વનવીર તે ન દેખે,
 જડમતિ, લોભચક્રી વિવેકમૂઢ ! ૪૩

ઉદયરતન રક્ષનાર નારી
 ઉદરની હોલત હારતી ખિચારી !
 ચકચક થતું ખર્જ હસ્ત ધારી,
 ઊભી રહી જ્યાં હતી પુત્રની પથારી. ૪૪

મહાભારત યુદ્ધ પછી ટ્રેડિંગનું આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં પોતાની યુદ્ધ પૂર્વેની સર્વોપરિતા માયથી શક્ય નહિ. આંતરરાષ્ટ્રીય જલ્લરમાં યુદ્ધ પછી યુ. એસ. એ. અને જાપાન એના જે જગ્યા હરીફાઈ તરીકે બહાર આવ્યા.

યુદ્ધ પછી આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં પોતાનું સ્થાન અને મહત્વ (relative position and importance) ગુમાવતું જતું હતું એમ ટ્રેડિંગને જોઈને, એટલે એણે પોતાની 'ફીટ્ડ'ની ધણી વખતથી સ્વીકારેલી નીતિ બદલવાની જરૂર જોઈ જંગતના ખીજા દેશોમાં પોતાનો વેપાર ઓછો થતો જોઈને સામ્રાજ્યનો વેપાર પોતાના હાથમાંથી મરફી ન જાય એ માટે બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટે 'શાહી પ્રેરેન્સ' (imperial preference) નો શિક્ષાનત નેગોશિયેશન ઉપદેશવા માડ્યો. અને સામ્રાજ્યના જુદાજુદા ભાગો એ નવો મિલ્કત સ્વીકારે એટલા માટે ૧૯૨૩માં, ૧૯૨૬માં, ૧૯૩૦માં અને છેલ્લે ૧૯૩૨માં ઇમ્પીરિયલ કોન્ફરન્સો ભરી. ઝોટાવા કરાર એ છેલ્લી ઇમ્પીરિયલ કોન્ફરન્સનું પરિણામ.

૧૯૨૬ના સપ્ટેમ્બર માસમાં અમેરિકન સ્ટ્રીટના ઘડાડો થયો (Wall street crash), ત્યારથી જંગતમાં અનન્યૂત અને અપૂર્વ આર્થિક મંદી શરૂ થઈ. વસ્તુના ભાવ અસાધારણ રીતે ઘટી ગયા. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર એકાદ વર્ષમાં અડધાથી પણ ઓછો થઈ ગયો.

જે દેશોની આર્થિક આગાહીનો આધાર પોતાના આયાતનિકાસ માલના ઉપર મોટા ભાગે આધાર રાખતો હોય એ દેશો સ્વાભાવિક રીતે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર મંદીમાં મપડાય ત્યારે આર્થિક સંકટમાંથી આવી પડે. ટ્રેડિંગનની મંદીઆગાહીનો મુખ્યતમ આધાર એના પરદેશ સાથેના વેપારની ચડતીપડતી ઉપર હોવાથી આર્થિક મંદીને લીધે એને ભારે સોસનું પડ્યું.

૧૯૨૮થી ૧૯૩૨નાં ચાર વર્ષમાં આખા યુરોપના નિકાસ વેપારમાં ૫૮%નો, અને જંગતના નિકાસ વેપારમાં ૬૨%નો ઘટાડો થયો, ત્યારે ઇંગ્લંડના નિકાસ વેપારમાં ૬૪%ની ઘટ થઈ. આ ઉપરથી સમગ્રશે કે ટ્રેડિંગનની સ્થિતિ કેવી કંદોડી હતી. આ કંદોડી સ્થિતિમાંથી નીકળવા માટે એણે ૧૯૩૦ અને ૩૨માં સામ્રાજ્યની આર્થિક પરિપક્વ ભરી, અને ઇમ્પોર્ટ ડ્યુટીઝ એક્ટ કરીને આયાતી માલ પર અંકુશ મૂકી સ્વદેશી ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપ્યું. ઝોટાવાના કરારને આ ઇમ્પોર્ટ ડ્યુટીઝ એક્ટના સ્વરૂપ ગણી શકાય.

મહામંદીની અસર પોતાના દેશમાં ઓછામાં ઓછી થાય એવા પ્રયત્નો દરેક દેશની (અલગત, સ્વતંત્ર દેશની) સરકાર કરવા લાગી. ટ્રેડિંગને ૧૯૩૨માં ઝોટાવાની શાહી પરિપક્વ ભરીને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનું ઘટક (Economic bloc of the Empire) બનાવવાનો નૂતનો શોધી કાઢ્યો. બ્રિટિશ મુલતદીઓ સામ્રાજ્યને આર્થિક ઘટક બનાવવામાં સામ્રાજ્યને કેવા જગ્યા હાલ થશે એ વિશે ખુબ મોટી વાતો એ વખતે

જવા લાગ્યા પણ એમની એ જાણી વાતોની બીતરમા એમનો ચોખ્ખો સ્વાર્થ હતો કે નિકાસી અને આવાતી માલ ઉપર જનતા ગ્રેટબ્રિટનના હાથમાંથી ચાલ્યો જતો વેપાર માત્રાન્ય પૂરતો પણ શી રીતે અટકાવશે પણ જેવા બ્રિટિશ મુલતહીઓ પક્ષા ને કાબેવ હતો તેના જ મન્થાનોના ગજપુરુષો પણ પક્ષા હતા એટલાવા કગારમાંથી એ લોકોએ બ્રિટન પાસેથી વધારેમા વધારે અનુકૂળ શરતો જગી લીધી એટલાના પરિપદમા ભેગા થયેના માત્રાન્યના બુદ્ધાબુદ્ધ ધટજન પ્રતિનિધિઓમાંથી હિંદના જ પ્રતિનિધિઓ એવા નીવડ્યા કે જેમણે હિંદને લાભ કરતા હાનિ વધારે કરતી શરતો પર મનુ માર્યું અને ચાર વર્ષ સુધી હિંદને આર્થિક હાનિના ખાડામાં ધકેલી મૂક્યું અને છતા વડી ધારાસભામાં સર અબ્દુલ રહીમ જેના સભ્યોએ એ કરારનો વિરોધ કર્યો ત્યારે હિંદી સરકાર તરફથી એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે એ કગાર હિંદના લાભની દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં ગણીને જ કરવામાં આવ્યા છે હિંદી પ્રજામત એ કગારના વિરોધમાં લગભગ એકમત હતો આમ છતા પણ એ પ્રજામતને ઠેમ મારીને બ્રાહ્મદ હોલના લાણુઓ પાઠ લાણુતી હિંદી સરકારે હિંદને દરનગસે છસાત કરેડના ખાડામાં ઉતાર્યું છતા સીમલાની દેવમલાના દોરીસચાલકો દ્વજ સુધી એમ જ વજા કરે છે કે એથી હિંદને લાભ જ થયા કરે છે પણ એમ તો આખી હિંદી સરકારની મમત્ર કારકીર્દિ હિંદના બેનમૂન લાલ માટે જ છે એમ કયા નથી કહેવામાં આવતું ?

બ્રિટિશ રાજવધારણમાં રાજ્ય વિશે એવું કહેવાય છે 'The king can do no wrong' હિંદી સરકાર વિશે પણ એમ વહી ગયાય કે The Government of India can do no wrong એવા એક પણ દાખલો હિંદી સરકારની કારકીર્દિમાં મને યાદ આવતો નથી કે જે વખતે હિંદી સરકારે નિખાલસ દિલે પોતાની જૂલ કમૂલ કરી હોય હવે એટલાના કરારની આલોચના કરી લઈએ

૧૯૦૨માં ગ્રેટબ્રિટનને આવાતી માલ પર અકુશ મૂકવા માટે 'ઇમ્પોર્ટ ડ્યુટીઝ એક્ટ' કર્યો એ વખતે હિંદી સરકારને જણાવવામાં આવ્યું કે ગદા આવાતી માલ ઉપર બ્રિટન ૧૦%ની સામાન્ય જકાત નાખે છે પણ અમુક હિંદી માલ ઉપર એ જકાત નહિ નાખવામાં આવે, જે માટે પક્ષે હિંદ નક્કી કરેલા બ્રિટિશ માલની આવાત ઉપર બીજા દેશોના માલની અપેક્ષાએ એકસી જકાત એકઠી નાખે આ રીતે હિંદ બ્રિટન પરસ્પરના માલ સંગે 'ગ્રેન્ડેન્થય ડ્યુટીઝ'ના કગાર કરે સામાન્યના બીજા દેશો અને આર્જેન્ટાઈનને પણ એ જાતની ખજાર આપવામાં આવી અને એટલાના શાહી આર્થિક પગિપદ મળી હિંદો મરકાગના પ્રતિનિધિ મળના નાપક મિ (હવે મર) પપ્પુખમ ચેટ્ટી દતા સામાન્યના બીજા ધટકો તો ચતત્ર હોવાથી એટલાવા કરાર વખતે ગ્રેટબ્રિટન પાસે આકરામાં આકરી વેપારી શરતો સ્વીકારવાને એની સાથે કગાર કર્યો, પણ બ્રિટનના પાછાયા સમા હિંદને સ્વતંત્ર કરાર કરવાનો હક્ક નહોતો હિંદી સરકારે પોતાના વળના માણુઓને હિંદી સરકારના—હિંદના નહિ—પ્રતિનિધિમળને મોહક્ય અને બ્રાહ્મદ હોલના આદેશાનુસાર હિંદી સરકારે પોતાના પ્રતિનિધિઓ પાસે બ્રિટન સાથે ચાર વર્ષ માટે 'A mill-stone hung round India's neck' નું કાર્ય માર્યું કરાવ્યું જગતને ઉપરથી એમ ખતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે કે એટલાવા કરાર હિંદી સરકારે બ્રિટનના દબાણ વિના સ્વતંત્ર રીતે કર્યા છે પણ બીતરની કાણુ ગણે? હિંદના સમગ્ર પ્રજામતને ઠેમે ચકાવીને જે કગાર કરવામાં આવ્યા, એ કરારમાં એવો તે શુ દલ્લો હિંદવાસીઓને બ્રિટન તરફથી મળવાનો

હતો કે એ જગ્યાએ લાભ નહિ સમજતાર. બાળક જેવી હિંદી પ્રજાની માબાપ સરકાર-એ કરાર કર્યા કે અને ખરી ખૂબી તો એ છે કે જે વખતે રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ સમસ્ત બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર પોકાર્યો હતો તે વખતે શાહી પસંદગીની એ ઝોટાવાની યોજના હિંદી સરકારે હિંદને ગળે ટાંગી દીધી, ને હિંદીઓ બળકતા જ રહ્યા.

હવે આપણે ઝોટાવાની યોજનાને ટૂંકમાં તપાસીએ. ઝોટાવાની યોજના એટલે હિંદના પરદેશી સાથેના વેપારમાં સામ્રાજ્ય જહાઝના દેશો કરતાં સામ્રાજ્યની અંદરના અને ખાસ કરીને બ્રિટનના માલની આયાતનિકાસની બાબતમાં એક્સ ધોરણે પસંદગી. આમ હોવાથી છેલ્લાં થોડાં વરસોના હિંદનો પરદેશી સાથેના વેપારના આંકડા જોવા જોઈએ.

હિંદનો પરદેશી વેપાર સાથે રૂપીઆમાં

	નિકાસ	પુનર્નિકામ	આયાત	વેપારનું પાત્રું
૧૯૨૬-૩૦	૩૧,૦૮૦	૧૩૧	૨૩,૮૯૫	+૭,૮૯૮
૧૯૩૦-૩૧	૨૧,૦૪૯	૫૧૪	૧૬,૩૫૮	+૮,૨૦૫
૧૯૩૧-૩૨	૧૫,૫૮૯	૪૬૬	૧૨,૫૭૨	+૩,૪૮૩
૧૯૩૨-૩૩	૧૩,૨૪૩	૩૨૨	૧૩,૨૨૭	+૩૫૮

ઉપલા કોઠા ઉપરથી માલમ પડશે કે મંદીના પહેલા વર્ષ ૧૯૨૬-૩૦માં હિંદની કુલ નિકાસ ૩૧૭.૬૩ કરોડ રૂપિયા હતી એ ધટીને ૧૯૩૨-૩૩માં ઝોટાવાના કરાર થયા એ વર્ષમાં ૧૩૨.૪૩ કરોડ થઈ ગઈ એટલે કે ત્રણ વર્ષમાં હિંદના નિકાસ વેપારમાં ૬૦%નો ઘટાડો થયો. એ જ પ્રમાણે આયાત વેપાર મંદીના પ્રથમ વર્ષમાં ૨૩૮.૯૫ કરોડ રૂપિયા હતો, એ ધટીને ૧૯૩૨-૩૩માં ૧૩૨.૨૭ કરોડ થઈ ગયો. એમ ત્રણ વર્ષમાં ૫૧%નો ઘટાડો થયો. આ પ્રમાણે હિંદની નિકાસ વેપાર વધારે ટકા ઘટ્યો. ઝોટાવા કરાર વખતે સરકાર પક્ષ તરફથી એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે આ કરારથી હિંદના નિકાસવેપારને મહામંદીથી લાગેલા ફટકાની ખોટ ઠીક વંશે પુગશે. બીજી વસ્તુ એ કહેવામાં આવી હતી કે બીજા દેશના માલની અપેક્ષાએ હિંદમાં આયાત થતા બ્રિટિશ માલના ઉપર આયાત જકાત ઝોટાવા કરારની રૂએ ઓછી થવાથી બીજા દેશો એનો જગ્યા જિંદી માલની આયાત પોતપોતાના દેશમાં ઓછી કરીને વાળશે. આ જાતના બચાવ માટેના પગલા—retaliative measures—બીજા દેશોને લેવાને કંઈ કારણ નહિ હશે અને જો કાર્મ દેશ એવું પગલું લે અને એ રીતે હિંદી માલની નિકાસને ખાંચો લાગે તો એનો જલ્દો ગ્રેટબ્રિટન હિંદી માલની આયાત પર દશ ટકા જકાત (સામ્રાજ્ય જહાઝના દેશોના માલની અપેક્ષાએ) ઓછી કરીને વાળી આપશે એમ કહેવામાં આવ્યું. પણ આ જાતનો સરકારપક્ષનો દાવો, કેટલો ભ્રમભૂલક અને નાશુનિવાદ પુરવાર થયો એ નોંચે જોઈએ.

ઝોટાવા કરાર એ સિદ્ધાંત ઉપર કરવામાં આવ્યા કે બ્રિટિશ, કોમનવેલ્થનો દરેક દેશ સામ્રાજ્યના માલની આયાત ને બીજા માલની અપેક્ષાએ ઓછી આયાતજકાતથી પસંદગી આપે. પણ વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે સામ્રાજ્યના દરેક દેશની આયાતનો મોટો ભાગ બ્રિટિશ માલનો હતો બ્રિટનને સામ્રાજ્યના (અને ખાસ કરીને હિંદના) દરેક દેશની નિકાસ—મોટે ભાગે કાચો માલ હોય છે—તો મોટાભાગ સામ્રાજ્ય જહાઝના દેશોમાં જાય છે. આ રીતે હિંદ સામ્રાજ્ય જહાઝના પોતાના કાચા માલના ગ્રાહકો થોડેબધે અંશે ખોઈને પોતાનો કાચો માલ બ્રિટનની બજારમાં વેચવા માટે સખત હરીફાઈની આંધીમાં ઝોટાવા

કગરને લીધે અટવાયુ આયાત માત્ર મારે સામ્રાજ્યને પસંદગી આપવી એનો અર્થ હિંદ મારે એટલો જ કે સિટનને પસંદગી આપવી કારણ હિંદની આયાત બહુવારે તૈયાર માત્ર — finished goods ની હોય છે, અને તૈયાર માત્ર કંઈ હિંદમાં કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા કે માલિયા આફ્રિકા મોકલતા નથી એટલાવા કરાર પ્રમાણે સિટન સાહી માલને પસંદગી આપે એટલે કે સામ્રાજ્યના દરેક દેશ (અને આર્જેન્ટાઈન પણ)ના કાચા માલની આયાતને પસંદગી આપે હવે સિટનની આયાતનો મોટો ભાગ (કાચો માલ) સામ્રાજ્યના દેશો માં લે છે એટલે કે હિંદને ગ્રેટસિટનમાં વર્ધ વેચના મારે ઓસ્ટ્રેલિયા અને કેનેડા માથે હરીકાઈ કમ્પી પડે કારણ સિટન હિંદને એકવાને નહિ પણ સામ્રાજ્યના માલને પસંદગી આપે કે આ જ રીતે કોશી, ચા વગેરેના પણ હિંદ સામ્રાજ્ય બહારના બજારો કેટલેક અંશે યુમાન્યા અને સામ્રાજ્યના મનગર પોતાને દાથે ન જ આવી શકે એમ હતું એ નીચેની હકીકત ઉપરથી સ્પષ્ટ થયે

હિંદ સામ્રાજ્ય બહારની આયાત પર વધારે જકાત નાખી એટલે જર્મનીએ એના જરામમાં પોતે જે હિંદી કાચા માત્ર ખરીદ્યું હતું એ બીજેથી લગતું કર્યું જેમકે ૧૯૨૯-૩૦માં જર્મનીએ ૨૬૬ કરોડ રૂપિયાનો હિંદી કાચો માલ ખરીદ્યો હતો મહીને લીધે ૧૯૩૧-૩૨માં એ ૨૩૫ ૧૦ ૩ કરોડ રૂપિયાએ આવી ગઈ પણ એટલાવા કરાર થયા પછી ૧/૩૪-૩૫માં જર્મનીની ખરીદ ૭ કરોડ જેટલી થઈ ગઈ જર્મનીના આ ભતના વળણ મધ્યે હર્મર્સ (જર્મન)માં રહેતા હિંદી ટ્રેડ કમિશનર એમના ૧૯૩૪-૩૫ના રિપોર્ટમાં લખે છે કે “She (Germany) is now obtaining large quantities of raw materials which she formerly bought from India, from countries with which she has clearing agreements” એમ બાબત હિંદી મરકારનો ટ્રેડ કમિશનર આમ લખે છે ત્યારે બીજા બાબત હિંદી મરકાર કહે છે કે એમાં ૧૧ કરોડને કાળે કોઈ યુરોપિયન દેશ હિંદ સાથે બહિષ્કારનું પગલું લેતો નથી

એટલાવા કરાર પછી ક્રાન્સ અને મિટલી પહેલા જે માત્ર હિંદ પાસેથી ખરીદતા હતા એમાંનો ધંધો જયો પોતાના મગ્યાનો (ક્રાન્સને પહે ક્રન્સ વેન્ટ આફ્રિકામાંથી) પાસેથી ખરીદતો શરૂ કર્યો છે

ફેરેશન ઓવર ઇડિયન ચેમ્બર્સની કમિટી એટલાવા કરાર વિશે પોતાની નોંધમાં એ અભિપ્રાય જણાવે છે, કે ‘એટલાવા કરારને કારણે યુનાઈટેડ કિંગડમમાં હિંદી કાચા માલની નિકાસમાં કંઈ ખામ વધારો નથી થયો, કારણકે જે પસંદગી હિંદી માલને સિટનની બજારમાં આપવામાં આવી હતી એજ પસંદગી સામ્રાજ્યના બીજા ગણેને મળી હતી જેમની સ્થિતિ હિંદના કરતા સિટનમાં વધારે મજબૂત હતી”

“સામ્રાજ્યને જ એ આર્થિક ઘટક Economic block બનાવનાના સિટનના પ્રાપ્તને કારણે આનંદપ્રાપ્તિ આપારને ભારે ઘસ્ટો લાગ્યો છે અને એના આ અતિભીષ આર્થિક ગણેવાદને કારણે સામ્રાજ્યબહારના કેટલાક દેશોને ઇમ્પોર્ટ લાઇસેન્સીઝ કરોટા રીસ્ટ્રીક્શન્સ અને એક્સચેન્જ કંટ્રોલ જેવા પગલા લેવાની ફરજ પડી હતી એમના આ પગલાને લીધે એ દેશો સાથેના હિંદી નિકાસ વેપારને મોટી અગર થઈ છે” કમિટીના આ મત ઇડિયન ચેમ્બર્સ ઓવર કોમર્સ (નકતા) હિંદી સરકારના કોમર્સ ડિપાર્ટમેન્ટને એક ખરડો મોકલી આપ્યો હતો એ સ્પષ્ટ કરે છે એમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે

“જ્યારે એટલાવા કરાર ગ્રેટસિટનને દેખીતો અને તાર્કિક ફાયદો કર્યો છે ત્યારે સામી બાબત હિંદને જે એથી લાભ થયો તેમ તો બીજા દેશે બચાવ મારે લીધેના પગલાને લીધે એ લાભ ગેરમાલના રૂપમાં ફેરનાઈ ગયો છે

“ જ્યારે કરારની યોજનાની ૧૯૩૨માં ઝોટાવા પરિપદમાં વિચારણા થતી હતી, ત્યારે સરકારપક્ષવાદી તરફથી ખાતરી આપવામાં આવી હતી કે એને લીધે હિંદના નિકાસ-વેપારમાં સુધારો નહિ થાય તોપણ એમાં એથી બગાડો તો નહિ જ થાય.

“ એમાં વધારો થયો ? કે ઘટાડો થયો છે ? ૧૯૩૧-૩૨ માં હિંદનો કુલ નિકાસ-વેપાર ૧૬૧ કરોડ રૂપિયા હતો જે કરારનાં વર્ષમાં (૧૯૩૨-૩૩) ૧૩૬ કરોડ પર આવી ગયો.

આગળ આણંદમાં એજ્યરનો ખરડો કહે છે, કે “ ઉપલી દહીયનાં જવાબમાં એમ કહેવામાં આવે કે જગત્વ્યાપી મંદીને કારણે જગતનો વેપાર ઘટી ગયો છે એટલે હિંદનો નિકાસ-વેપાર પણ એ રીતે ઘટે એ અનિવાર્ય હતું અને ઝોટાવા કરારને નિકાસવેપારના ઘટાડાને માટે જવાબદાર ગણી શકાય એમ નથી. પણ એ દલીલ સાચી છે ? ના. એ માટે આયાત-વેપારની બાબ જુઓ. જો આર્થિક મંદીનાં પ્રારંભની અસર જગત્વ્યાપી હતી અને તેની અસર હિંદના નિકાસવેપાર પર અનિવાર્ય રીતે પડી તો એ જ અસર આયાતવેપાર પર પણ પડતી જોઈએ અને આયાતવેપાર ઘટવો જોઈતો હતો. પણ ઝોટાવા કરાર પછી મંદીની અસર હોવા છતાં પણ હિંદમાં આયાતની માત્ર વધી છે.”

૧૯૩૧-૩૨ માં આયાતવેપાર ૧૨૬ કરોડ હતો, એ ૧૯૩૨-૩૩માં રૂ. ૧૩૨ કરોડ થયો. (રૂ. ૬ કરોડનો વધારો.)

૧૯૩૧-૩૨ માં નિકાસવેપાર રૂ. ૧૫૫ કરોડ હતો, એ ૧૯૩૨-૩૩માં રૂ. ૧૩૨ કરોડ પર આવી ગયો. (રૂ. ૨૩ કરોડનો ઘટાડો !)

હવે સ્પષ્ટને કેવો લાભ વિશાળો તે જોઈએ.

૧૯૩૧-૩૨ માં હિંદના આયાતવેપારમાં છઠ્ઠાંનો ક્ષણો ૩૫.૫% હતો. બીજા દેશોનો ક્ષણો ૫૫.૩% હતો. ઝોટાવા કરાર પછી છઠ્ઠાંનો ક્ષણો વધીને ૧૯૩૨-૩૩ માં ૩૬.૮%, ૧૯૩૩-૩૪ માં ૪૧.૧% અને ૧૯૩૪-૩૫ માં ૪૦.૬% થયો; જ્યારે ૧૯૩૩-૩૪ અને ૧૯૩૪-૩૫નાં એ વરસમાં બીજા દેશોનો ક્ષણો ૫૫.૨% અને ૫૦.૬%, જેટલો ઘટ્યો. છઠ્ઠાંને પોતાનો ક્ષણો ૪ ટકા જેટલો વધાર્યો, જ્યારે બીજા દેશોનો ક્ષણો ૫ ટકા ઘટ્યો ! સ્પષ્ટતાના માલની હિંદમાં આયાત ૧૯૩૨-૩૩ માં રૂ. ૪૮-૮ કરોડ હતી એ વધીને ૧૯૩૪-૩૫માં રૂ. ૫૩-૭ કરોડ થઈ.

જર્મની, તેમજ લૅન્ડ અને ફ્રાન્સ માથેનો હિંદનો નિકાસવેપાર વેપાર લગભગ ૮ કરોડ જેટલો ઓછો થયો. જોકે જાપાન સાથેના વેપારી પેટ પછી જાપાન સાથેના નિકાસ-વેપારમાં થયેલો ઘટાડો ઓછો થઈને વધારા તરફ ત્રાજવું નમ્યું હતું.

ઝોટાવા કરારની ઝીણી વીગતોમાં ચિતરીને હિંદને છેતરવાની સામ્રાજ્યવાદી જગજ દુશ્મ વધારે ખતાવી શકાય, પણ એ માટે આ જગ્યા નથી.”

* નોંધ:—એ આર્થિક મંદીના છે કે વારી ઘટાડાસામા આ વખતે મહાસંક્રાપ્તો ઝોટાવા કરારની સારી ગ્રહણી કાઢી હતી. ઝોટાવા કરાર આજ સમયના એ સંબંધે મત લેવાના પ વધુ મતે પ્રાપ્તપક્ષે સરકારને હાર આપી હતી. એટલે હવે માની લઈએ, કે આવતા નવેમ્બર પછી ઝોટાવા

એકાએક કંઈ વાદ આવ્યું હોય તેમ મારીએ જૂમ મારી. 'કુદરતે' એ પૂજનમાં નાળિયેર વધેયું હતું તેની શેષ તો સુરેશને આપ. સપારની રાખી રાંધે.

સત્તરઅદાર વરસની કુસુમ પચરમી સાડીમાં ઝગમગતી ખારણમાં ચડે રહી. સુરેશ મોં ઊંચું કરી એની સામે જોયું. આ એ કુસુમ! જે પોતાના હાથ પડેલુ સ્થાન પૂરવા આવે એમ એને લાગ્યું! શેષ કુસુમને તેણે જોઈ હતી, વરેલા વાતોચીતો, હાથવિનોદ ને હાથમરકરીઓ એની સાથે કર્યાં હતાં. પણ આજે તે એ જોઈને એની જલ બંધ થઈ ગઈ!

સુરેશ એક બળવાન પ્રયત્ન કર્યો, પણ કંઈ જોલી શક્યો નહિ; તેમ તાર જ પાસેડી લઈ શક્યો નહિ.

"ઓહો! સુરેશભાઈ! આજે તો આખો દિવસ કંઈ દેખાવા જ નહિ! જોતો, એ શી સગ કરુ?" આમ કહી કુસુમે નાળિયેરની શેષ દથેલીમાં લઈ માથું ડોલાવતાં ડોલાતા કહ્યું: "ચાલો, મો કાડો, મોં ગળ્યું કરાવું."

એકદમ ત્રણે કોઈએ આવ્યો મારી ઉછાળી મૂક્યો હોય તેમ સુરેશ ટટાર દાંડ્યો. એકવાર મારી તરફ ને પછી કુસુમ તરફ ઝડપથી તેની નજર ફરે ગઈ. જોણ સૂતેલી ટોપી માથે ચડી ગઈ ને તે જોતો થઈ ગયો.

"મારી, કુસુમ! હું ગઉ છું."

માળા એક તરફ મૂકી ઊભાં થવાનું કરતા મારી બોલ્યાં: "એમને, એવી શી ઉતાવળ? પણ સુરેશ કંઈ જવાળ દીધો નહિ. તેણે જવા માટે એ ડગલાં બંધ પાછળથી કુસુમે જૂમ મારી: "જોતા રહો, નથી જમાનું."

"તો શું અહીં રહેવાનું છે?" સુરેશથી બોલી જવાયું.

"આ પ્રસાદ લેતા જાઓ."

માથાને શી ખજાર, કેવી રીતે એકાએક કંઈ કામ સાંભળું, "કે! હુંયે મૂકી કેવી જૂલકણી છું; હજી તો મારે—" કહી અધૂરું વાક્ય મૂકી જરાજાર આ જ પગે સાંભરી આવેતું 'કામ' કરવા તેઓ બીજાં જોરડામાં આવ્યાં ગયાં.

સુરેશ પ્રસાદ લેવા બોલ્યા વગર જ હાથ લાખે કર્યો.

"મને દાન આપતાં નથી આવડતું. હું એ શીખી નથી," કુસુમે કહ્યું.

"તો શું આવડે છે?"

"પહેલાં તો આ ખુરસીમાં બેસો, પછી આમ ઊંચું જુઓ ને જાત્રીસે દાંત દેખાવ એમ મોં ફાટો એટલે કહ્યું," કુસુમે મસ્તીમાં કહ્યું.

"કુસુમ! તને શેષે મરકરી રહે છે!" સુરેશ સહેજ લોક દાળી કહ્યું. પણ તેના અવાજમાં કઠોરતા ગાળે કરુણા મિશ્રિત થઈ ગઈ હતી. પ્રસંગ તે જોઈ શક્યા નહિ.

"હા, મને મરકરી શિવાય કંઈયે કંઈયે રાખું નાहीं."

"તે બલે, પણ કૃપા કરી મારી મરકરી દબે કરીશ નહિ."

"ઓહો, એ જ ને! પણ બેસો તો ખરા. પછી તમારી આજ્ઞાનો વિચાર કરુ," કુસુમે દગલતાં દગલતાં કહ્યું.

સુરેશ પાસેની ખુરસીમાં બેસી પડ્યો. દાખુજાર કોઈ બોલ્યું નહિ. કુસુમનું બાન

સુરેશના મુખ પર આ વખતે બરાબર સ્થિર થયું એ નવાઈ પાગી ગઈ. સુરેશ સામાન્ય રીતે બહુ ઓછું બોલતો, પણ તેને વાતો કરતાં નહોતી આવડતી એવું નહોતું; પણ આજે ના તે જાણે હોંડે આવતા રાખોને બળપૂર્વક અદર ધકેલી દઈ શાત થવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય એમ શુદ્ધ દેખાતો હતો !

કુસુમને સુરેશની આ સ્થિતિ અસ્વાભાવિક લાગી. એટલી બધી અસ્વાભાવિક લાગી કે તેને એકદમ હસવું આવી ગયું હતું પણ ત્યારે સુરેશ તેના મામું જોયું નહિ, ત્યારે તેને ખરેખર મસ્કરી કરવાનું મન થઈ આવ્યું તે જોડી. નાનિયેગની શેપ રકાબીમાં પાછી મૂકી દીધી. પછી પાસેના ગોબસામાંથી રેશમી પૃથ્વીવળી એક ચોપડી લાવી ધીરથી સુરેશના હાથમાં મૂકી દઈ બોલી: “હ્યો, વાચો—હજુ ગઈ કાલે જ ટપાલમાં આવી છે. આખીયે ચોપડી વિજ્ઞાનપ્રયોગોથી ભરપૂર છે. તમારા બોઝ રામન તે શું !”

વિજ્ઞાનનું નામ સાંભળી સુરેશની આંખ ચમકી તેણે ચોપડીનું પૃકું ઉઘાડી નામ વાંચ્યું: “ચોરાશી વૈષ્ણવની વારતા”

કઈ પણ બોલ્યા વગર ચોપડી બંધ કરી ધીરથી નીચે મૂકી દઈ કુસુમ સામે પળવાર એક સ્થિર નજર કરી લઈ સુરેશ પહેલાં જેમ જ મૂગો થઈ ગયો.

કુસુમ ખડખડાટ હસી પડી, નાચી જોડી ઓરડાની દીવાલો સુધ્ધાં જાણે એ હાસ્યમાં જાણી એમ સુરેશને લાગ્યું

ખરેખર મસ્કરી ! સુરેશનો હુધવાયેલો જીવ હવે ન સહી શક્યો. “હવે તો લેશા ને આ શેપ !” કહી કુસુમ રકાબી લઈ પાસે આવી રકાબીને જોરથી એક ધક્કો મારી સુરેશ જોમો થઈ ગયો કુસુમના હાથમાંથી રકાબી જાણજાણ અવાજ સાથે દૂર જઈ પડી. રકાબીમાંની શેપ બોંધ પર ચિત્રવિચિત્ર રીતે વેરાઈ પડી. કુસુમનું મસ્તીનું પેન પલકમાં બિનરી ગયું. સુરેશ કઈ પણ બોલ્યા વગર મક્કમ પગલે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

“સુરેશભાઈ ! સુરેશભાઈ ! કાલે,” કુસુમે દોડી બારણા લણી જઈ ખૂબ મારી, મણુ તેનું વાક્ય પૂરું થયું નહિ, કારણ કે સુરેશ તે સાંભળવા ચોબ્યો નહિ

કુસુમ ઓરડામાં પાછી આવી. એનું અભિમાન ધવાયું હતું. તેને લાગ્યું કે સુરેશ આજે જાણી જોઈને તેનું અપમાન કર્યું છે. પણ એ શાં સારું અપમાન કરે ? અપમાન તો પોતે જ એનું કર્યું હતું. એ ગમગીન હતો, વિચારસીન હતો, છતાં પોતે શાં સારું એનાં મસ્કરી કરવા ગઈ ? એ શું અત્યાચાર નહોતો ?

પાલવ વડે આંખો લૂછી માખી કુસુમ જોઈ થઈ, ત્યારે ઓરડામાં અંધારું જનમી ગયું હતું. એને લાગ્યું, અંધારામાં બારણા આગળ જોલેલું કોઈ ધરમાં જતું રહ્યું. શું તે સુધાકર હશે ? મારી આ દશા જોઈ એણે શું ધાર્યું હશે ?

રકાબી ને જોય જોય પર જેમનાં તેમ પડ્યાં હતાં અંધારે અંધારે કુસુમ ઓરડો સાફ કરવા લાગી ગઈ.

*

બીજે દિવસ કુસુમની જન્મગાંઠ હતી. રેવામાશીએ સુરેશને ત્યાં જન્મવાનું કહેવા તેને મોકલી હતી. એસવાના ઓરડામાં પ્રવેશ કરતા તેણે જોયું તો ઓરડો ખાલી હતો. રેવસ ઉપર એકમે નહિ, પણ માનવ્યાક ચોપડીઓનો ઢગલો હતો. સુરેશ લતાને આનંદમાં

રાખવા માટે ઘેરથી લેના આવેલો તે જ્યાં જ પુસ્તકો જાણે ‘મને જુઓ, મને જુઓ’ કરતા બેઠા હતા. એમાં કાવ્યનું એક પુસ્તક હતું, નવલકથા પણ હતી ને ફિલસૂફીના પણ એકાએક પુસ્તકો હતા. કાવ્યનું ને વાર્તાનું પુસ્તક અડધું ઉઘાડી ઉઘી મૂકેલું હતું ફિલસૂફીના પુસ્તકને ખરાબર વચ્ચેથી પહોળું કરી હસદાગણી મૂકેલી હતી.

પાસેના ટેબલ પર લેમ્પ હજી જળતો હતો. દિવસ આટલો ચડ્યો છતાં હજી તેને હોલવવાની કાઈને ફરસદ નહોતી મળી એ શું? ખત્તી હોલવી નાખી તેણે જૂમ મારી: “ભાભી!”

જવાબમાં ભીને બેઠેલી સ્વામી વિવેકાનંદની જાગી પાછળથી એક ચકલી પાખો ફરકાવી બેઠી ગઈ

કુસુમે રાત્રીમાં સંક્રાંતિમાં અંદરના ખડમાં ડેકિયુ કર્યું, પણ બીજી જ પળે તે આખી ખતી ગઈ. અંદર કાઈ નહોતું?

કુસુમ પળવાર સ્થિર થઈ બેઠી રહી. પછી તેણે અંદર પ્રવેશ કર્યો. આરડા વચ્ચેવચ્ચે એક—એક જ પથારી કરેલી પડી હતી. કુસુમ તે પથારી ભણી નેઈ જ રહી.

આખી રાત પથારીમાં કાઈ સતત હોય એમ લાગ્યું નહિ. ચાદરના ચારે છેડા ચસો-ચસો ખેંચાપેલા હતા. માત્ર એશિકું વાક્યચક્ર ગમેતેમ મૂકેલું હતું. અને એ એશિકા પર છડીપેન પડેલી હતી! છડીપેન સુરેશની જ હતી, એ એજળખનું અધરું નહોતું. આખી રાત ચતા વગર સુરેશ પથારીમાં બેઠાબેઠા શું લખ્યા કર્યું હશે? સુરેશની આ એકસામઠી વિચિત્રતાઓ નેઈ કુસુમનું મન વિચારે ચડી ગયું; પણ તેને કંઈ સમજ પડી નહિ. આ વિચિત્રતા અને ગઈ કાલની સુરેશની ગમગીનીને કંઈ સંબંધ છે કે નહિ તે તેને સમજી નહિ.

પથારીની બીજી તરફ એક જાગી ઉઠી પડી હતી. કુસુમે તે ઉપાડી નેઈ. સુરેશ અને લતાએ લગ્ન પછી તરત જ પડાવેલી તે જાગી હતી પણ એ તો રાત્રી પહેલે ખારી ઉપર ટિંગાડેલી રહેતી. આજે અહીં ક્યાંથી? અને એનો કાચ ક્યાં નેથું તો આરડાને એક ખૂણે કાચનો ઢગલો પડ્યો હતો. કુસુમે ધાર્યું, કદાચ જાગી પડી જવાથી કાચ ફૂટી ગયો હશે, પણ પેલી ભીંત પરથી જાગી આ ખૂણામાં આવી કેવી રીતે પહોંચીભાગી ચકી? ત્યારે શું કાઈએ જાણી નેઈ ને તે ભાગી નાખી હશે? સહેજ ધ્યાનપૂર્વક બેઠાં કુસુમને જણાયું કે જાગીમાંથી લતાના ફોટાવાળો ભાગ ઉપાડી નાખવાનો કાઈએ પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ લાગતું હતું, પણ પછી આખી જાગી ફાટી જશે એવો ભય લાગવાથી એ પ્રયત્ન પડતો મુકાયો હશે.

કુસુમે જાગી હતી તેમ મૂકી દીધી.

પાસે જ રસોડું હતું. બેઠીને તે જોવાનું તેને મન થયું. તે બેઠી. રસોડામાં પગ મૂકતાં જ તેને ખબર પડી કે આજામાં આજા બેઠાણ દિવસથી અહીં કાઈનો પગ પડ્યો નથી. એટલે જ આટલી ધૂળ ચડેલી છે વાસણફૂસણ વગેરે ખરાબર જેમનાં તેમ ગોઠવેલાં હતાં. લતાભાગીની જ એ ગોઠવણ હતી

તે પાછી આવી. આ વખતે તે પથારી મર બેસી પડી. બીજી જ પળે તે સહેજ આડે પડાએ થઈ ગઈ. સવારના પહોરમાં તોતરું દેવા આવેલી તેને આજ એકાએક પાડકી પથારીમાં

આંડે પડમે થવાનું ક્યાંથી થઈ આવ્યું તેના વિચાર આવતાં તેનો ચહેરો દિલ્લો પડી ગયો. તેને પોતાની જાત પર જાણે કોઈ ચાચો તે એકદમ સંકાળી બેઠી થઈ ગઈ; હોઠ દાબી મનમાં ને મનમાં બોલી: પોતે તો અહીં સુરેશ વગેરેને નિમંત્રણ કરવા આવી છે, હવે જલદી પાછા જવું જોઈશે. તે બીબી થઈ ગઈ. પણ સુરેશ તો હતો નહિ કરવા ગયો હતો; તે આવે ત્યાં સુધી થોભવું પડશે, થોભવાનું જ છે, તો પછી શા સારુ આ અવ્યવસ્થામાં થોડી વ્યવસ્થા આણવી નહિ એવો એક વિચાર તેના મનમાં ત્વરાથી પમાર થઈ ગયો.

તેણે પથારી વાળવા પાડી. પથારીનો ઝોશિકા તરફનો છેડો જરા ઊંચકતાં જ તેની નીચેથી ફાડેલા કાગળની મોટી મોટી કાપલીઓ નીકળેલી જોઈ તેને અચ્ચો થયો. શાની કાપલીઓ હશે તે જાણવાનું તેને મન થયું. પારદાના કાગળ વાંચવાની જિજ્ઞાસા દબાવી દેવાનો તેણે ખુબ પ્રયત્ન કર્યો. પણ કાપલીઓ એવડી મોટી અને સંદેશાઈથી ગોઠવી સંકાયેલી હતી કે તેનો દાખ ટક્યો નહિ. થોડાક લાલ કકડા તેમાં જુદા તરી આવતા હતા. પ્રથમ તેણે તે ગોઠવી જોયા, એ તો એક નીકળ્યો. લતાના નામ પર સુરેશ. એક ભયો હતો. કુસુમને હસવું આવી ગયું. ખરા દેખાય છે સુરેશભાઈ તો ! લતાભાભીને કારણે એક લખી આવે છે—ઓહો !

એકમાથી જમત નીકળી એટલે બીજી કાપલીઓ પણ ઉત્સાહમાં આવી ગોઠવી કાઢી. તે પત્ર હતો. નીચે ઉપર કઈ નામકામ નહોતું. એટલે કાણે કાના ઉપર લખ્યો તે કહી શકાતું નહોતું, પણ એકના લખનારે જ તે લખ્યો હતો ને !

કુસુમે તે વાંચવા માંડ્યો.

“બાંધી રાખેલુ પાણી પાણી મટી જાય છે, એટલે વિદાનના રસિયાને તો તેનું આભાવિક વહન જોઈ શકે ન થવો જોઈએ. છેલ્લું પગથિયું જિતરનાં માડું હૃદય તને રાખવા આડા હાથ ધરી ન જીવું, તેમ હવે તને ખેંચવા પણ એ નહિ મથે.

‘જઈ છું’ કહેનારને એ જવા દે છે—‘આવું છું’ કહેનાર ભલે કાર્મ ન હોય.

‘પણ, ચાર વર્ષથી તારે નામે ને તારી ખાતર અચાવેલા કૃપિયા—તારાં કષ્ટાંસતાં ને ધરેણાં હું મને શા સારુ દાન કરતી જાય ? તમને એ કામ લાગશે. પણ ક્યાં મોકલું ? તેટલો વખત ગળે વીટાયેલા ઝેરી સાપ જેમ એ મારે ત્યાં અનામત રહેશે.”

કાગળ વાંચી કુસુમની ‘ગમત’ ક્યાંય જીડી ગઈ. તેના ચહેરા પર દિકાશ ફરી વળી. લતાને જ આ પત્ર લખાયો છે એ એ સ્પષ્ટ સમજી ગઈ. પણ છેલ્લી લીટીઓમાં ‘તું’ માંથી ‘તમને’ શા માટે ? લતાની માથે શું બીજું કાર્મ—આગળ વિચાર કરવાની એની હિંમત ચાલી નહિ, એને ગમ્યું નહિ.

ઝટપટ તમામ કાપલીઓ: તેણે પથારીતરફ ચૂકી દીધી પછી ખદારના ખડમાં આવી આરામ ખુરશીમાં પડી ટેબલ પરથી એક ચોપડી લઈ વાંચવાનો મિથ્યા ઢોંગ કરતી બેસી ગઈ.

સુરેશ તરફ કુસુમનેય ખૂબ લાગણી હતી. રવાનાઈએ તો સુરેશને કેવળ એક એક મૂરતિવા તરીકે જોયો હતો, કુસુમે તેને લતાના રનેદાણ પતિ તરીકે જોયો હતો. સુધાકરની વાચાલતા અને જે તે બાજતમાં દિગ કરવા ખાતર જ ઉદામ વિચારો પ્રકટ કરવાની શક્તિથી તેને કાર્મ કાર્મવાર ટ્રેક કટાણો આવતો. નિરંજનની ગમકતાએ તેને આકર્ષ્યો

હતો, તેને વિષે એકએ સુકામળ મપતઓ પાત્ર તેને નહેતી આતી એમ નહિ; પણ એ જ્યામાં નુરુશના ઘરમંચને તેના પર પાડેલી છાપ ખૂન લીડી ને મચોટ હતી આજે એ છાપમ. એક રિંગલ તરત હિમેગયુ

કુસુમ માનતી હતી કે લના ને નુરુશનો પ્રેમ અમમપરમ એકમગ્ગ્યો જ વહી ગયો છે, જો એકબીજાનાં સુરોગ પરક છે, અને એકબીજાથી મંદુર્ણ મંતુષ્ટ છે પણ આજે તેણે જોયું કે લના સુરુશને છોડી વર્તે રાખી છે—અને સુરુશ એ વિશે એક શબ્દે કાઠની ખાંમે ઠાંચાણોં નથી, નિવડુલે નિગધારી મનાવી નથી, નહિ તો કેટલીય દોષધામ કરી મૂકી તેના—પેતાની નિગધારી ટાળવા, પેતાનો સ્થાપિત દક મિદ્ધ કરવા.

લના હાથમાથી ચોપડી પડી જતા એકએક તેની વિચારતકા તૂટી જોયું તો સુરુશ આંધી પરે આ દનો અને ટેમય પરથી પુનકો લર્ન આવમારી પર ચોપડી ગયો હતો તેનો મનગર જેવો નર જોયો એ આશ્ચર્યો નહેતો, પણ તેના પર શાન સ્વચ્છતા સ્પષ્ટ તરવરતી હતી

કુસુમ ગયા હતા, સુરુશભાઈ દુ ક્યાગની આવીને એમી ગી છુ," કુસુમે કહ્યું થોડી વાન સુરુશ મામે જોઈ ગઈ વગી તે બોલી "જુઓ આજે મારો જન્મદિન છે, તમાર ને લના માબીએ મારે ત્યા જન્મવાનું છે "

"હા," બોલી સુરુશ ચૂપ થઈ ગયો

"અને લનામાબી પણ," સુરુશના મુખમાથી લના વિશે કરો ઉલ્લેખ ન નીકળવાથી કુસુમે લના શબ્દ પર બાર દર્ષને કહ્યું

"એ તો ગામ ગઈ છે," તરત જ સુરુશ બોલી ઠાંચો

"ક્યારે, કયે ગામ ' શુ કરવા ' તે તો કેન જાણતી નથી !" કુસુમે આશ્ચર્ય પેામી એમાગટા પ્રશ્નો પૂછી નાખ્યા

"હું પણ નથી જાણતો "

"કહેવું નથી એમ કહેાને."

"તુ શુ અત્યાગમા જ ક્યારેક કરવાનું લર્નની આવી છે, કુસુમ ' ગઈ છે, ગામ ગઈ છે, એ દિવસ થવા ગઈ છે—જ્યાની વાત બધાને જ શુ કહેતા જતી પાત્રો દગ " સુરુશે જગા ધિયા સ્વરે કહ્યું પડી થોડી વાર ચૂપ રી ને બોલ્યો "તો કહું છુ કે હું પણ આજે જન્મ છુ "

કુસુમ અમમી પણ મ્યા, આ મારે, એતુ કઈ પુછવા જાય તે પહેલા નો સુરુશના નામની જમ રેતો તાનસાળો ત્યા આસી પરેઓ

સુરુશ તારા લીંગો, ફેાગ્યો ને વાંચ્યો વાચના વાચના એના કપાળ પર કાગનીઓ પડી વાની મગમનો બીડો રાળી ગજરામા મૂકી દીરો. પડી બોલ્યો "કુસુમ, માસીવાને મહેજે, હું જન્મવા નહિ આવી શકુ મારે જયોર પહેલા જ અદીથી નીકળી જતુ જોઈએ "

"શુ કેઈ માફ—"

"ના"

"તો"

"પણ લના તારે ત્યા જન્મવા આસી શકશે "

આને વખતે પણ કુસુમને દગત આવી ગયું ને બોલો: "શુ બોલો છો તમે! લનામાબી તો ગામ ગયા કહેા હોને!"

“હા, પણ એ આજે અહીં આવે છે.”

“તો, હું તમને નહિ જવા દઉં.”

“શું કરીશ ?”

“બાંધી ગાંધીશ,” કહી ને હમવા લાગી. સુરેશ તેની સામે જોઈ રહ્યો, જાણે તેના અહેરા પરથી કંઈ અર્થ ઓળખાતો પ્રયત્ન કરતો હોય તેમ.

“જુઓ મારી જન્મગાઠને દિવસે મારું નિમજણ નકારે તો હું એવું શું કરું ? મળે છે ?” કુસુમ ફરી મન્ટીમાં આવી જતી હતી. લતાના જવાની વાત સાંધે જે અસ્થિર કંઈપણ તેના મનમાં ઉદ્ભવતી હતી તે લતાના આવવાની વાત સાંભળી ડાઘવા માંડી હતી. લતા પર તે ખરેખર ખૂબ ભાવ રાખતી હતી, એટલે તેના નામ પાછળ આવું અવ્યવસ્થિત ફાંટું રચવું તેને મન્યું નહોતું.

સુરેશ સ્વમ્ય જતી માંભળી રહ્યો.

કુસુમ ખડખડ હસી પડી.

ખીનો કોઈ પ્રસંગ હોત તો સુરેશને પણ આ વિનોદમાં ભાગ લેવાનું મન્યું હોત, પણ આજે તેનું મન અનેક પ્રકારના વિચારોથી ઘેરાઈ ગયું હતું. આખી રાત તેણે જાગતાં પસાર કરી હતી ને સવાર થતા ધરમાંથી નીકળી પડ્યો હતો. નખી તળાવને કાંઠે લાંબા પથ કરી બેસી પ્રાતઃકાળના કુમ્મસમાં પોતાની અસ્વસ્થતાને ધોઈ ને તે હમણા જ આવ્યો હતો. તેણે નિર્ણય કર્યો હતો કે લતાના જવાની વાત કોઈને જાણી છે તેથી કહેવી નહિ, અને અને તેટલા જલદી પાછા અમદાવાદ પહોંચી જઈ ધધામાં ચિત્તને પરોવી દેવું—લતાનો કે કુસુમનો—કોઈનો જ કશો વિચાર હમણા કરવો નહિ—અનમા ઉત્પલ થવા દેવો નહિ.

આવે વિચાર કરીને તે આવ્યો, પણ કુસુમની પ્રશ્નચક્ષિ અને લતાના આગમનના તારે તેને ફરી અસ્થિર કરી મૂક્યો. એક પળમાં તેણે વિચાર કરી લીધો કે પોતે તો અહીંથી જવું જ—લતાને પોતે ગમે તેટલો આહતો હોય, પણ લતાના આંતરપ્રવાહથી એ બહુ દૂર રહી ગયો હતો, અને એથી જ હવે એ એનાથી આંધો રહેવા ઇચ્છતો હતો. અલગત, પોતે તેને આહતો હતો એટલા પૂરતું ફરજનું બંધન સ્વીકારીને.

અને કુસુમ વિષે ? કુસુમ પોતાનું આગ્રાજ્ય સ્થાપીને બેસી શકે એટલું સ્થાન હજી પોતાના જીવનમાં એને તૈયાર થયેલું નહોતું લાગ્યું—એના ભાનથી જ તો એ રેવામારી સાથે વાત કરતાં ચૂપ થઈ ગયો હતો.

કુસુમ કંઈ જાણાર્થ નહોતી. પણ સુરેશને મન હવે તે જુદી જ દેખાવા લાગી હતી. અમળો તેનાથી લતાની સાથે તેની સરખામણી થઈ જતી હતી. એક વખતે લાંબા અડિયાની લાગતી, તો બીજી પળે કુસુમ વધારે અતુકૂળ લાગતી. આવારે કુસુમ ખડખડ હસી પડી ત્યારે પણ તે લતાની સાથે તેની સરખામણી કરી બેઠો. ને બોલ્યો, “કુસુમ ! તુંયે સાવ સાધારણ તથી હો !”

આફનેસી ફેટ

[૧૮૨૦-૨૮૬૨]

કાર્તિકેય

કાવ્યદહુની સુંદરતાને વરેલા કેય પાર્નાસિયનો (Parnassions)નો એ અનુગામી છે જીવનના પ્રશ્નોને કવિતાથી દૂર રાખવા જોઈએ એમ એ કહેતો પ્રજા-કાવ્યો અને નિર્મર્ગદર્શનના એના મળાની સ્વરમાધુનીથી આત્મર્પિત ચંક્રાનરકી જેવા મનસ્વીતા મગીતકારે એના ના પોને મગીતમા ઉતાર્યા છે

એના પિતાનું નામ મેનથીન હતુ પણ એની જર્મન માનું નામ ફેટ (Foeth) હતુ એમના લગ્ન ગણિયામા થયેના ન હોતાથી એને ફેટ નામ રાખવુ પડ્યુ અને એથી ઉમેરે પહોંચ્યો ત્યાં સુધી ગણિયન નાગરિકના હા મેળવી શક્યો નહોતો એના પિતાનુ નામ અને રસિયન નાગરિકના હા મેળવવાનુ એને ખૂબ મન હતુ મોસ્કોમા ભાષા અને માહિત્યનો અભ્યાસ પૂરે કરી એણે નરકરો શિક્ષણ લીધુ લશ્કરમા સારો જમા (Captain of the Guards) મેળવી લશ્કરોકમા સ્થાન મેળવ્યુ, પણ પિતાનું નામ તો છાપનમે વળે અને તે પણ એનાથી પરિચિત જાગતા દુષ્મનમાથી જ મેળવી શક્યો

જવાનીમા અને ત્યારપછી જીવનના છેવટના વર્ષોમા એણે કાવ્યો લખ્યા છે વરજિલ, હારેમ અને બીજા જાણીતા લલિત કવિઓના એણે ભાષાનુ કર્યા છે વળી શોપેનહાર તથા નિચો ટોન્સ્ટોયની સૂચનાથી ફોસ્ટ (Faust)નું ભાષાનુ પણ કર્યું છે

એનું જીવન મુખી હતુ શ્રીમત પિતાની જાગીરમા એણે ઘણો ઉમેરો કર્યો, અને પાછલા વર્ષોમા મેપેનોવમા છોડીને ટસ્ક નદીને કિનારે બેરોબિયોવમા આવીને રહ્યો

એના કાનોતા સુદૃઢ તરતેને ટોદરેણ દહંતેર જેના લેખક વિવેચકોએ પારખ્યા હતા પણ પ્રગજીવનમા ઓતપ્રોત થયેના નેકાએવના વાસ્તવદર્શી મળ્યો જનતાને નિધારે મમતા જાર એનકજાન્યનો ખો આન્ડ યુક ડોન્સ્ટેનટામનનો એ મિત્ર હતો સ્વાતંત્ર્યની પ્રવૃત્તિ તરફ એને અજાગેમો હતો અને તેથી સ્વાધીનતાની ઝખના કરતા યુવાનવર્ગને એ અગ્રિય ચર્ચ પડ્યો

નિર્મર્ગદર્શનના એના મળોમા વિવિધ ગમળીયતા છે જ્ઞાનસૂર્યથી ગમાયેલુ આકાશ અને માન્યતેજથી સુઅર્જગિત ગિરોના એના વર્ષન મોહક છે

“ યુનરપિ રાસ્ટી ઉપા આમરામા અગ્નિશિખા ફેરે છે અને પશીઓ ફ ફાગી મવારમા ઠાવાની તૈયારી કરે છે ”

“ હદધિની તર મમાતાનુ નંદ સગીન અને ધુપવાટ એને અમગીન બનાવે છે ”

‘ તરઅમાલા મમી અગિ છે, અને કુતકાર કરેા એ મો ન મોટા વજનદાર હથોડાના જોગથી કિનારા પર ચિકામ છે ’

• સન્ધ્યાસમે મમનમા ઉમેરે તુકાન
ને કુબ્ધ આ હદધિનો ધુપવાટ ભારી
તોફાન આ હદધિનુ પ્રતિબિંબ થેરા
પ્રેરી વિપાદ હરમા મરના અશાન્તિ

પ્રે. એટલે એના વિષેના નિબંધમાં લખે છે.

“એનાં કાઝોમાં શબ્દ મંગીતની મખમલ પર તરંગનું ભરત ઉમે ઊડતી કંપનામાં વિરામે છે” એવાં કે:

‘જાંખી સવારનો હિમોચ્છ્વાસ ઝીલવાને એના રાના દોડ ઉપર છે ત્યારે આ રાતની જવામાં પેલા શુભાષનું સ્મિત વિચિત્ર લાગે છે!’

પ્રણયકાવ્યો વિશેષે કરીને ભાષાનરકારીને આકર્ષે છે એનું કાવ્ય *Whispers, Timid breathing*નો પાંચ મળીના કવિવિવેચકોએ અનુવાદ કરેલો છે. એ બંધામાં સામ્ય નથી એ બતાવે છે કે એ ધણો દુર્ગાત (illusiō) છે.

થોડા વિશેષ નમૂના:

બાજ

એ પિચ્ચનો લૂખરગ મુહાવવાને
નો'તા તહીં કુસુમકોમળ હાથ કોઈ,
આવ્યું ન કે શિશિરમાં ઉર ચાંપવાને
કે નર્તને નવવસંત મહીં ન આવ્યું. ૧
પૃથ્વી પરે કરચલાં રમતાં, વિશાળું
આકાશ છાયું ઉપરે, વડમાં ભરાઈ
ભૂખે તપ્યો, નિડર, જોળનવંત ચરો
તોફાન શૈ અવગણી લડતો, ન થાક્યો. ૨
હાથે તને રવિકરે નહિ, તું ખગેન્દ્ર,
ઝીલી સુવર્ણરજ વર્તુલ દોરતો તું.
મોંઘી કણો મગનમાં ઊડવા નિમંત્રે
ધૂમી પતંગ સમ પાંખ પ્રસારતો ને
આકાશના ઉર પ્રદેશ પરે મુહન્ટો. ૩

હુઝી શાને થાતું હૃદયભર આકોશ કરવો
રહેવા દો, ભૂલો રમરણ, પ્રિય છોટો પ્રણયને;
જિતારેલો આત્મા મૂંરત મુજ સર્જે અવનવી.
વળી સ્વપ્નાર્થી શે નયન સર્મોષે મૂર્તિ રચવી
નહિ પાસે હાવા, દૂર દૂર ભરું આ રોદન શાં! ૧
મુધાંશુને જોઈ જલમહીં, કૂદે ખાલ હરખે,
ધૂન્ડતા વારિમાં શશિ સરકતો એ નવ મળે;
શિશુ લોળા પ્રેમી, નયનનિર લૂછો, સ્વપનમાં
હૂખો શાને સ્વર્ગે શશિ વિહરતો, ના અવનિમાં. ૨

૧ The Hawk at Libertyનો અનુવાદ.

૨ Melodies No. XXXVIનો અનુવાદ.

ગુણરજ્જીવાદની દૃષ્ટિએ અનુવંશશાસ્ત્ર

નગીનભાઈ માધવભાઈ પટેલ

૨

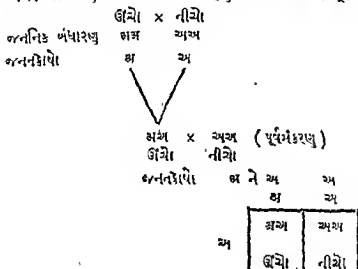
મેન્ડેલવાદનો વધુ વિકાસ

ગુણરજ્જીવાદ ઉપર આવતા પહેલા મેન્ડેલવાદની પૂર્ણવિકસિત શ્રેણિકા ઉપરિચિત

રચી અનિવાર્ય લેખાય છે. જીતારે તેમાનો થોડાક ભાગ કે જે કોષવિદ્યા (Cytology)ના ક્ષેત્રમાં આવે છે તેટલો ભાગ તો આગળ ઉપર ચુલતવી રાખવો જ પડશે. પહેલા પ્રકરણમાં આપણે મેન્ડેલના પ્રયોગો અને તે ઉપરથી ઘટાવી કાઢેલાં તારતમ્યો જોયાં. એ જ પ્રયોગોનું હાથેડ, જર્મની, ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા વગેરે જગ્યાએ પુનરાવર્તન થયું છે, અને મેન્ડેલનાં તારતમ્યોને પ્રયોગાત્મક ખીન્ને વધારે પુરાવો મળવાથી સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. મેન્ડેલે બનાવ્યું કે (૧) લક્ષણો આનુવંશિક તો છે જ, પણ એકબીજાથી સ્વતંત્ર રહી વંશાનુગત જીતરી આવે છે. મેન્ડેલની પહેલા એમ માનવામાં આવતું કે વ્યક્તિનાં બધાંય લક્ષણો એક સમૂહમાં વંશાનુગત જીતરી આવે છે. એટલે કે દરેક વ્યક્તિ જે એકબીજાથી જોડલા પ્રમાણમાં ભિન્ન હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેનું જનન સમૂહી બધારણુ જુદું હોવાનું. પણ મેન્ડેલે લક્ષણો સ્વતંત્ર, એકાકી છે, અને તે રીતે એકબીજાથી સ્વતંત્ર રહી જીતરી આવે છે એમ બતાવી આપ્યું. આવા એક બીજાથી સ્વતંત્ર, એકાકી લક્ષણો (Unit characters) માટે મેન્ડેલે લક્ષણાક (Factor), લક્ષણનિયામક કે ઘટક (Determiner)ની કલ્પના કરી. આપણે તેને આરાખડીના અક્ષરોથી આલેખી છે. પાશ્ચાત્ય ભાષાઓમાં લક્ષણાકનું આલેખન બહુ સહેલું છે. પણ આપણી ભાષાઓમાં જોડાક્ષર અને તેથી વધારે તો વ્યવસ્થા સાથે સ્વરમંકજનતાને લઈને તે પદ્ધતિ આપણે નથી ગોજી શકતા. દાખલા તરીકે, ઊંચો-નીચો આ ગુણદ્વંદ્વતા ઊંચા માટે 'Tall' અંગ્રેજી શબ્દનો T (મેટા) અને નીચા માટે t (નાનો) મૂકી Tt ગુણદ્વંદ્વ કરી શકાય. પણ તે વિચાર જણાવવા માટે આપણે બાળખોધ અને ગુસ્સાતી અક્ષરોનું ગુણદ્વંદ્વ બનાવ્યું હતું. પણ શબ્દનો પહેલો અક્ષર આપણે બિપદાં બે કારણોને લઈને નથી સ્વીકારી શકતા. (૨) ગુણદ્વંદ્વનું મંકરમાં સમિશ્રણ, સકલન (Aggregation) થાય છે, અને સકરની પ્રગ્નમાં પૃથગ્વિધાન, વિદલન (Segregation) થાય છે. એટલે જ સકરની પ્રગ્ન એકસરખાં લક્ષણોવાળી નથી હોતી. (૩) પૃથગ્વિધાનમાં નિયમબદ્ધતા છે. સકર પ્રગ્નમાં એકબે કે વધારે ગુણદ્વંદ્વો લઈએ તો તેનું પૃથગ્વિધાન અમુક નિયત પ્રમાણમાં જ મળી આવે છે. માત્ર વ્યક્તિસમૂહ ધણો મોટો હોવા જોઈએ (૪) ગુણદ્વંદ્વમાંનો એક ગુણ ધણો મોટે ભાગે પ્રબળ કે વ્યક્ત (Dominant) હોય છે, અને બીજો અવ્યક્ત કે આજીવિત (Recessive) હોય છે. સકરવ્યક્તિમાં જ બન્ને એકસાથે હોઈ શકે. જનકો સમબીજધર્મી (Homozygous)—એટલે કે એક જ પ્રકારના જનનકોષો ઉત્પન્ન કરે તેવા, અને મંકર વિયમબીજધર્મી (Heterozygous)—એટલે કે જુદાજુદા પ્રકારના જનનકોષો ઉત્પન્ન કરે તેવા પણ હોય

છે. સમખીનજધર્મી જનકો માટે આપણે જાને લક્ષણાંક એકસરખા અથવા અથવા, અથવા રાખ્યા, અને વિપખીનજધર્મી સકર માટે જાને લક્ષણાંકો જુદાજુદા અથવા રાખ્યા. (૫) સમખીનજધર્મી પ્રજાળ વ્યક્તિ દ્વિલક્ષણાંકિત (Duplex) અથવા હોય છે, વિપખીનજધર્મી સકર એકલક્ષણાંકિત (Simplex) અથવા, અને આચ્છાદિત ગુણધર્મી વ્યક્તિ વિશ્વલક્ષણાંકિત (Nulliplex) અથવા કહેવામા આવે છે. દ્વિલક્ષણાંકિત વ્યક્તિ સમખીનજધર્મી (જનક) કે વિપખીનજધર્મી (સકર) હોઈ શકે.

મેન્ડેલના સિદ્ધાંતની આટલી મૌલિક શ્રમિકા છેલાં પાંચીસ વર્ષોમાં ઘણી વિકસવા પામી છે. જતાંમે તેની મૌલિકતા તેની તે જ કાયમ રહેવા પામી છે. મેન્ડેલની પહેલાં કેટલાયે સકરણુ થયા છે, પણ તે પ્રયોગોમાં સિદ્ધાંતદૃષ્ટિએ આટલી મૌલિકતા નહોતી, એટલે જ અંતિમ જરા તો મેન્ડેલને જ મળે છે. સકરણુની પદ્ધતિમાં ફેરફાર થયા જ કરે છે, તેમજ અજનનની પદ્ધતિમાં પણ ફેરફાર થયા કરે છે મેન્ડેલે પ્રથમ સંકરણશીલી વ્યક્તિઓમાં આપમઆપનમાં સકરણુ કર્યું હતું, એટલે સકર અને સકરણુ સકરણુ ક્યું હતું. દાહમાં ગુણુવિભાજનું પ્રમાણુ ખોળવા માટે પ્રથમ વરાના સકરણું સ્વજનિત બી મેળવવામા આવે છે. સજનનસાસ્ત્રમાં પૂર્વસકરણુ (Backcrossing) ની પદ્ધતિ બહુ વ્યાપક છે. અમુક વરાની કોઈ પણ વ્યક્તિ સમખીનજધર્મી કે સકર (વિપખીનજધર્મી) છે તે જાણવું હોય તો પૂર્વસંકરણુ કરવામા આવે છે. પૂર્વસંકરણુ એટલે જનકોમાંની જે વ્યક્તિ આચ્છાદિત ગુણુધર્મી હોય તેની સાથે અમુક વરાની જે વ્યક્તિનું જનન મંચધી બધારણુ (Genetic constitution) જાણવું હોય તે વ્યક્તિનું સંકરણુ કરવું તે. આવું પૂર્વસંકરણુ મેન્ડેલે પણ કરેલું. ઊંચો x નીચો → ઊંચો. આપણે જાણીએ છીએ કે આ ઊંચો છોડ સંકર છે, પણ તેની ખાતરી કરવા પૂર્વસંકરણુ કરી જોઈએ, અને તે પણ નીચા છોડ સાથે, કારણ કે જનકોમાંની વ્યક્તિ આચ્છાદિત ગુણુધર્મી છે. પ્રજાળ ગુણુધર્મી જનક સાથે પૂર્વસંકરણુ કરવાથી બંધી જ વ્યક્તિઓ ઊંચી મળી આવશે, તેમાં કેટલીક સમખીનજધર્મી અને કેટલીક વિપખીનજધર્મી હશે, પણ તે આપણે બહાગના દેખાવ ઉપરથી જાણી શકીએ નહિ. એક પેઢી વંશવેલો આગળ વધે અને જૈનજિવાન થાય છે કે નથી પણ તે જાણીએ ત્યારે જ ખબર પડે. પણ જ્યારે આચ્છાદિત ગુણુધર્મી જનક સાથે પૂર્વસંકરણુ કરીશું ત્યારે:—

૧ ઊંચો : ૧ નીચો

તેમાંથી જે મતાન થશે તેમાંના ઉપર મનાયા પ્રમાણે અર્થા ઉઠાયા અને અર્થા નીચા, એટલે કે ૧ ઊંચા ૧ નીચા આ પ્રમાણમાં વ્યક્ત થશે, એટલું જ નહિ પણ મધી જ ઊંચી અમિતો વિષમભીજ્ઞધર્મો એટલે કે મકર હશે અને જેટલી વ્યક્તિઓ નીચી ને મધી જ મમભીજ્ઞધર્મો હોવાની ગણ્યુકે જે ગુણ કે લક્ષણ અવ્યક્ત—આરંભિત હોય તે જ્વારે વ્યક્ત થાય ત્યારે તે વ્યક્તિ હમેશા મમભીજ્ઞધર્મો હોઈ શકે પૂર્વગકગણના જે અર્થ છે (૧) જનક જેના જનનપદારણુવાળી વ્યક્તિ માથે મકગણ કાનુ તે, અને (૨) જનક માથે મગણ કાનુ તે પિતૃમકગણ જેમ મકજનકોની એક પેઢી દૂર છે તેમ પૂર્વ મગણ કાનુ નખતે જનકોની પણ એક પેઢી આગળ ચાલતી જોઈએ એકલિંગી (Unisexual) અમિત જેની કે પતુ પક્ષી, માનવ રંગેરમા આ શક્ય નથી પણ દિવિંગી (Hermaphrodite) અમિત (જે વ્યક્ત થાય તે—Organism) વનસ્પતિમાં આ લાગ્ય છે સ્વજનિત (Selfed) શી મેળવી જનકોની એક પેઢી આગળ વધારી શકાય એટલે ધારા કે આનુ ૧૪૩૬ની માત્રા મકગણ ર્થ, અને જનકોનું સ્વજનિત બી પણ મેળ પુ આગતી માન ૧૯૩૭માં મકર બી વા યુ ને સયો પ્રથમ મકર વશ અને માથે-માથે જનકોનું સ્વજનિત શી પણ રા યુ આ પછી તે જ માથ, ૧૯૩૭માં, સકરનું જનિતનપદારણુ ગણના પૂર્વમકગણ ર્થ અને તે બી ૧ ૧ જડી આવશે દોગની ઓવાદ મુધાગરા માટે પિતૃસકગણ ર્થવામાં આવે છે અહીં મૂળ જનક જ વાપરવામાં આવે છે માદ પાડા મગ્યા થેગ કે જનગથી જે પ્રગ્ન ઉત્પન્ન થઈ હોય તે પ્રગ્નતી ઓનાઃ ઉત્તરોત્તર મુધાગરા માટે તે જ જનકને વાપરવામાં આવે અને પિતૃસકગણ ર્થેનામાં આ છે આ પદ્ધતિ ઓરા મુધાગવા માટે (Grading) વાપરવામાં આવે છે, વ્યક્તિનું જનનપદારણુ ગણના માટે નહિ વારણ કે મકગણથી ઉત્પન્ન થતી પ્રગ્ન વિષમભીજ્ઞધર્મો (મકર) જ હોઈ એ નિર્વિરાદ છે, માન જનકો મમભીજ્ઞધર્મો હોવા જોઈએ

એકભીજ્ઞથી સ્વતઃ એકાબી દરેક લક્ષણ માટે એક ધટ્ : નિરામક હોયો જોઈએ એ પ્રમાણે મન્ડલના વિચારમગણી હમેશા નથી કામ લાગતી એકાબી લક્ષણોના નિયામકો, નિયામક—મે પણ કે તેથી વધુ—એકાધિક નિયામકો (Multiple factors) પણ હોય છે આ નિયામકોને આપણે એકાધિક નિયામકો (Multiple factor અથવા Polymeric genes) કહીશું વ્યક્તિના અમુક લક્ષણોનો વિકાસ કે આવિર્ભાવ તે બધા જ નિયામકો ઉપર અવલમી ગહેનો હોય છે તેમાંથી એકાદ ખૂટતો હોય તો તે લક્ષણ કે ગુણ પૂર્ણપણે નહિ રિક્તમાં પામે આથી જનક એક જ નિયામક એકથી વધારે લક્ષણોના આવિર્ભાવ માટે જવાબદાર હોય છે (Multiple effect of a single gene) વ્યક્તિમાં ગહેવા ગેય (Quantitative) લક્ષણો કે ગુણોનો આવિર્ભાવ એકાધિક નિયામકો ઉપર નિર્ભર છે માનુસનું વર્ણન, ઊંચાઈ, છોડનું ઉત્પન્ન, કે બી વ આર્થિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી વૃક્ષ-છોડના લક્ષણો જેવા કે તેની મિયામા ગહેના તેનું પ્રમાણ ધાન્યતૂલોના બીમાં ગહેના નરિન પદાર્થો (Proteins)નો જથ્થો, ચર્મનો, કાજ જેવા પદાર્થો (Starch) રંગે ગુણો ઘણે મોટે ભાગે એકથી વધારે નિરામકો ઉપર અવલમી ગ્યા છે આનું જનનિત પૃથક્કરણ (Genetic analysis) સ્વ-તઃ મદુ રિટ છે, કાગણ કે પ્રાણીઓના (પ્રાણુ—life) મેય નમુણો વિવિધાતમક (variable) હોવાને લીધે કયા બેન્દરેમાં દોગવી તે અથડુ થઈ

પડે છે. આને માટે સજીવનગણનાશાસ્ત્ર (Biometry) નામની ખાસ અંકપદ્ધતિ (Statistical method) ખીલવવામાં આવી છે.

આપણે આગળ જોયું કે જે શુણ્ણુ વંશાનુગત ઊતરી આવે છે તે શુણ્ણુ દ્વંદ્વના રૂપમાં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. સજીવ સૃષ્ટિમાં એક શુણ્ણુના બે જ જુદાજુદા આવિર્ભાવ હોય એમ હમેશાં નથી બનતું. એક જ શુણ્ણુના ત્રણ, ચાર કે વધુ આવિર્ભાવ પણ હોય છે. આના દાખલા ખાસ કરીને ફૂલખાગના છોડની જાતોમાં મળી આવે છે. એક જ જાતના ફૂલના વિવિધ રંગોનાં કેટલાંકે શુણ્ણુદ્વો આપણે જામાં કરી શકીએ. આવાં બહુવિધ શુણ્ણુદ્વો (Multiple allelomorphs—allelomorph ને allele ના દ્વંક નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે), ચડતીઊતરતી શ્રેણીમાં, પહેલા પ્રકરણમાં જોયું તે પ્રમાણે, ૩ : ૧ ના પ્રમાણમાં ઊતરી આવે છે; અને એવી શ્રેણી ઝોડવા વિના પણ તેમાંના કોઈ પણ એ શુણ્ણુનું સકરણ કરવાથી એક શુણ્ણુદ્વના આવિર્ભાવનું પ્રમાણ ૩ : ૧ મળી આવે છે. વનસ્પતિ, પ્રાણીઓ, પશુપક્ષીઓ અને જીવજતુઓ જેવાં કે કીટકો, ફૂલ વગેરેમાં આના ઘણા દાખલા મળી આવે છે, પણ તેને ન લેતાં હું અહીં મનુષ્યની જાતો, માનવશાસ્ત્ર (Anthropology) ઉત્પત્તિ, કદ, રંગ, રૂપ, આકૃતિ, સંસ્કૃતિ વગેરે ઉપરથી પાડેલો માનવજાતો નહિ, પણ જીવશાસ્ત્ર (Biology) ની દૃષ્ટિથી તેમના 'લોહી' ઉપરથી કરેલા વર્ગીકરણથી, મનુષ્યની જાતોનો દાખલો લઈશ 'જોતતા' તે આપણામાં વેદકાળ જેટલી જૂની છે. એક જ પ્રકારના લોહીવાળા બધી જ વ્યક્તિઓના સમૂહને 'જોત' [Blood group] કહીશ. અથવા તે અનુવંશશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જે બધી વ્યક્તિઓમાં થોડેઘણે અંશે એક જ આદિપુરુષનું લોહી હોય તે જનસમૂહ—એટલે કે પુરુષ. 'થોડેઘણે અંશે' કહેવાતો અર્થ એટલો જ કે જે વ્યક્તિઓ આદિપુરુષથી વધારે નજીક તેનામાં આદિપુરુષનું લોહી વધારે પ્રમાણમાં કે પ્રગળ, અને જે વ્યક્તિઓ વંશાનુગત આદિપુરુષથી વધારે દૂર તેમાં આદિપુરુષનું લોહી ઓછું. ફ્રાન્સીસ ગાર્ટન નામના વૈજ્ઞાનિક ગણિતશાસ્ત્રીએ આ વિચાર મમજવા માટે એક સમીકરણ [Formula] આપ્યું છે તે આ પ્રમાણે છે :— $\frac{1}{2^n} + \frac{1}{2^{n-1}} + \frac{1}{2^{n-2}} + \frac{1}{2^{n-3}} + \dots + \frac{1}{2^1} = 1$ (નન્જેટલી પેઠી વસવેલો આગળ વધ્યો હોય તે અંક) જોકે આ પ્રમાણે એકનો સરવાળો મેળવતાં છેલ્લામાં છેલ્લો જે અપૂર્ણક હોય તેટલી ત્રુટિ રહે છે છતાંજે તે અપૂર્ણક જેમજેમ સમીકરણ આગળ વધતું જાય તેમતેમ બહુ નાનો યતો જાય છે, અને છેવટે નહિ જેવો યર્ષ જાય છે. એટલે સરવાળે એક આવી રહે છે આ સમીકરણમાં જોતાં જણાશે કે વ્યક્તિમાં પહેલે વંશે અર્ધું, બીજે વંશે $\frac{1}{4}$, ત્રીજે વંશે $\frac{1}{8}$, ચોથે વંશે $\frac{1}{16}$ આ પ્રમાણે આદિપુરુષનું લોહી ઊતરી આવે છે, કાચકું વિગોત-પરગોત લામ કરવાની પ્રયામાં દર વંશે અર્ધઅર્ધું લોહી માતૃપક્ષનું લેખાય છે જોતના 'કુળ'ની કલ્પના કરીએ તો એક જ જોતના બધાં જ કુળના વસવેલા એકસરખી રીતે આગળ ન પણ વધવા પામે કેટલાંક કુળ આદિપુરુષની નિકટ હોય, કેટલાંક થોડીક પેઠી આગળ પણ વધી ગયાં હોય જાતીગ કરતાં કાકા નાના ઘણી જગ્યાએ નથી હોતા? આટલા માટે જ 'થોડેઘણે અંશે લોહીનું પ્રમાણ' ઉપર લખવું પડ્યું છે. ઉપરના સમીકરણને બીજી રીતે વાંચતાં જણાશે કે ચાલુ વંશની કોઈ પણ વ્યક્તિમાં પિતા તરફથી અર્ધું, પિતામહ તરફથી $\frac{1}{4}$, પ્રપિતામહ તરફથી $\frac{1}{8}$, અને આદિપુરુષ તરફથી છેવટનો જે અપૂર્ણક હોય તેટલું લોહી વારસામાં મળે છે અને સરવાળે એકમ એટલે વ્યક્તિ ઉપસ્થિત થાય છે. ચાલુ વંશની વ્યક્તિમાં $\frac{1}{2}$ પિતા તરફથી અને

૩. માતા તરફથી લોહી ઊતરી આવે છે. બન્નેમાંથી જેનું લોહી પ્રબળ તે સંતાનોમાં વ્યક્ત થશે. પિતાપક્ષ તરફથી ચાલુ વચની વ્યક્તિને જે અર્ધુ લોહી મળે તેમાંનું અર્ધુ—એટલે એક અત્યુર્ધાસ—પિતામહ તરફથી આ રીતે પિતાપક્ષ તરફથી લોહી ઊતરી આવે છે.

આ ઉપરથી મમત્ત્વે કે જેમ વચ્ચેલો આગળ વધતો જાય છે, તેમ આદિપુરુષનું લોહી ધટતુ જાય છે. આ પ્રકારના ગુણાવિર્ભાવમાં પહેલેથી એમ માની લીધેલું જ હોય છે કે જે પ્રકારની ગુણસંકલના (character complex) પિતા તરફથી વારસામાં મળે છે તેનાથી જુદા જ પ્રકારની ગુણસંકલના માતા તરફથી મળે છે, અને પિતાપક્ષનું લોહી પ્રબળ છે. વાસ્તવિકતાએ એમ નથી બતાવતું. માનવજનતાના કેટલાકે ગુણો દરેક વ્યક્તિ—સ્ત્રી કે પુરુષ—માં એકમરુપા સર્વમામાન્ય હોય છે. આવા સગોગેમા ગુણાવિર્ભાવ જુદી રીતે થાય છે માત્ર એક જ પેઢીનો ઉલ્લેખ કરીએ તો—

The son is the half-brother to his father, by
another half to his mother. —ડેવનપોર્ટ

હવે 'ગોત્રતા'ની મૂળ વસ્તુ ઉપર આવીએ બહારનો કાર્બ પશુ નત્રિલ પદાર્થ (Protein) પ્રાણીના લોહીમાં સિંચવામાં આવે (inject), ત્યારે તે નત્રિલ પદાર્થનો સામનો કરે, પ્રતિકાર કરે એવો એક પદાર્થ, જેને આપણે પ્રતિકારદ્રવ્ય (Antibody) કહીશું, તે પ્રાણીના લોહીમાં અવ્ય ઉપસ્થિત થાય છે. ત્યારે આવો સિંચિત પદાર્થ કાષોના રૂપમાં હોય છે ત્યારે તે કેળો ઝૂમખાના રૂપમાં જાત્રી જવા પામે છે (Agglutination). આવા નત્રિલ પદાર્થ અને પ્રતિકારદ્રવ્યના એક બીજા પ્રત્યેના વિકાર (Reaction)ને કાર્બને છવશાસ્ત્રમાં 'ગોત્રતા' (Blood groups)નો વિચાર ઉદ્ભવવા પામ્યો છે. એક વ્યક્તિનું લોહી બીજા વ્યક્તિને આપવામાં આવે તો જો બંને વ્યક્તિઓ 'મગોત્ર' હશે તો તે તેમના લોહીમાં કાર્બ પશુ જતનો વિકાર નહિ થવા પામે; પણ જો તે 'વિગોત્ર' હશે તો તેમાંથી એકનું લોહી કે બીજાનું લોહી—આપનારનું લીધેલું લોહી કે લેનારનું પોતાનું લોહી—જે લોહી લે તેમાં કરી જવા પામે છે, અને લોહી લેનાર વ્યક્તિને નુકસાન થશે. વ્યક્તિના લોહીમાં જે પ્રકારના નત્રિલ પદાર્થો શોધી કાઢવામાં આવ્યા છે એ નત્રિલ અને જ નત્રિલ પદાર્થ આ બે વ્યક્તિમાં ભેગા હોઈ શકે અથવા ભેગાં નહોતે તે એક અથવા બંનેના અભાવ પણ હોય. લોહીમાં લોહીનાં કોષ (Blood corpuscles) અને કોળવાદક રસ (Blood serum) આમ બે વસ્તુઓ હોય છે. એ નત્રિલ જો કોષોમાં હોય તો કોળવાદક રસમાં ન હોઈ શકે નહિ, તો, લોહી જાત્રી જાય, એટલે કે એક જ પ્રકારનું નત્રિલ આ બંનેમાં હોય એવી વ્યક્તિ ન મળવી શકે કમલા તરીકે, નીચે આવેલા કાસમાં એ નત્રિલવાળી બીજા ગોત્રની વ્યક્તિનો લોહીવાદક રસ ત્રીજા અને, ચોથા, ગોત્રની વ્યક્તિનાં લોહીકોષોને કારી દેશે; અને તેથી, ઊલટું પહેલા અને ત્રીજા ગોત્રના લોહીવાદક રસથી બીજા ગોત્રની વ્યક્તિનું લોહી જાત્રી જશે. એ નત્રિલ પદાર્થવાળી વ્યક્તિને આપણે એ ગોત્રની કહીશું; એ ગોત્રની બધી જ વ્યક્તિઓ 'મગોત્ર' લેખીશું. જ નત્રિલવાળી વ્યક્તિને જ ગોત્રની. અને એ ગોત્ર માથે મરખાપનાં 'વિગોત્ર'ની છે એમ મમજીશું. જેનામાં બંને નત્રિલ પદાર્થો છે તેને બધ ગોત્રની અને જેનામાં એક નત્રિલ નથી તેને ગોત્રની લેખીશું અર્થાત્ 'ગોત્ર' શબ્દ અમુક અર્થમાં વાપર્યો છે. પગપૂર્વથી ચાલતો આવેલો વશ—આવા અર્થમાં નહિ; પણ 'લોહીના વિકાર' (Blood reaction)થી

જે જે વિભાગ પાડી શકાય તેવો માનવમુદ્દાય—આ અર્થમાં વાપર્યો છે. જોકે અનુવંશની દૃષ્ટિએ જોવા જતાં દુનિયા ઉપરની જે જે માનવમુદ્દાયનું ઉત્પાદન એક જગ્યાએથી કે એક જનકામાંથી થયું છે અને પછી જીવનવિગ્રહ (Struggle for existence) ને લઈને પર્યટન (Emmigration) કરી લુદીલુદી જગ્યાએ જઈને રહેવું પડ્યું—તે બધી નતિઓનું 'ગોત્ર' એક જ છે એમ સમજી શકાય.

જનનબધારણની દૃષ્ટિથી માનવસંસૃદાયનાં નીચે પ્રમાણે ચાર ગોત્ર પાડી શકાય:

	૦ ગોત્ર	૧ ગોત્ર	૨ ગોત્ર	૩ ગોત્ર
	૧૬ ગોત્ર	૨૦ ગોત્ર	૩૦ ગોત્ર	૪૫ ગોત્ર
જનનબધારણ	અઅ	અઅ	અઅઅઅ	અઅઅઅ
		અઅ	અઅઅ	
ગુણનિયામક	અ	અ	અઅ	અઅઅ (ત્રેણી)

અહીં એક જ લક્ષણ માટે ચાર જુદાજુદા આવિર્ભાવ છે અને તેમાં કોઈ પણ ગુણ-દ્વંદ્વ લઈ તેનો અનુવંશ કાઢી શકાય. આની બહુવિધગુણદ્વંદ્વની શ્રેણિ (Multiple allelomorphism) નીચે પ્રમાણે લખી શકો:

- ૧ અઅ
- ૨ અઅ
- ૩ અઅ
- ૪ અઅઅ
- ૫ અઅઅઅ
- ૬ અઅઅ

આમાં ૧,૩ અને ૫ અંકવાળી વ્યક્તિઓ સમખીજધર્મી અને ૨,૪ અને ૬ અંકવાળી વિષમખીજધર્મી છે. નીચેના કાકામાં જનકા, પહેલી પેઢીના મંતાનનું બધારણ અને અમુક પ્રકારના બધારણવાળાં બાળકો ન જ ઉત્પન્ન થઈ શકે તે આપવામાં આવ્યું છે.—

	જનકા	મંતાનનું ગોત્ર	સત્તાન આ ગોત્રનું ન હોઈ શકે.
૧	૧ ગોત્ર x ૧ ગોત્ર	૧ ગોત્ર	૨,૩,૪ ગોત્ર
૨	૧ ગોત્ર x ૨ ગોત્ર	૧,૨ ગોત્ર	૩,૪ ગોત્ર
૩	૧ ગોત્ર x ૩ ગોત્ર	૧,૩ ગોત્ર	૨,૪ ગોત્ર
૪	૧ ગોત્ર x ૪ ગોત્ર	૨,૩ ગોત્ર	૧,૪ ગોત્ર
૫	૨ ગોત્ર x ૨ ગોત્ર	૧,૨ ગોત્ર	૩,૪ ગોત્ર
૬	૨ ગોત્ર x ૩ ગોત્ર	૧,૨,૩,૪ ગોત્ર	—
૭	૨ ગોત્ર x ૪ ગોત્ર	૨,૩,૪ ગોત્ર	૧ ગોત્ર
૮	૩ ગોત્ર x ૩ ગોત્ર	૧,૩ ગોત્ર	૨,૪ ગોત્ર
૯	૩ ગોત્ર x ૪ ગોત્ર	૨,૩,૪ ગોત્ર	૧ ગોત્ર
૧૦	૪ ગોત્ર x ૪ ગોત્ર	૨,૩,૪ ગોત્ર	૧ ગોત્ર

આમાં મંતાન એકથી વધારે ગોત્રનાં હોઈ શકે તેનું કારણ એક જ છે: જનકો ને સમબીજન્ધર્મી હોય તો મંતાન જનકોના જેવા જ બધારણુવાળાં હોય, પણ ત્યાં જનકો વિષમબીજન્ધર્મી હોય ત્યાં વિકલન થવાથી જનકોથી ત્રીજા જ વર્ગનાં મંતાન પણ હોઈ શકે; દાખલા તરીકે,

	૧ ગોત્ર × ૪ ગોત્ર	
જનનિક બધારણુ	અઅ	અર્અ
જનનકોપો	અ	અર્ અને ઇ
મંતાન	અર્	અ
	અ	અર્અ ઇર્અ

આ બે પ્રકારનાં મંતાન, અઅ રત્ન ગોત્રનું, અને અર્અ રત્ન ગોત્રનું, ઉત્પન્ન થશે, અને તે બન્ને મંત્ર જ હશે.

	૨ ગોત્ર × ૩ ગોત્ર	
	અઅ	અર્અર્અ
	અર્અ	અર્અર્અ
	અર્અ	અર્અર્અ

આમાં બન્ને જનકો સમબીજન્ધર્મી કે વિષમબીજન્ધર્મી કે એક જનક સમબીજન્ધર્મી અને બીજા વિષમબીજન્ધર્મી હોઈ શકે. સમબીજન્ધર્મી હોય તો

	૨ ગોત્ર × ૩ ગોત્ર	
જનનકોપ	અર્અ	અર્અર્અ
મંતાન	અ	અર્
	અર્અર્	૪થા ગોત્રની વ્યક્તિ.

જનકો વિષમબીજન્ધર્મી હોય તો:

	૨ ગોત્ર × ૩ ગોત્ર	
જનનકોપો	અર્અ	અર્અર્અ
મંતાન:	અ અને અર્	અર્ અને અર્

	અ	અર્
અર્	અર્અર્ ૪થું ગોત્ર	અર્અર્ ૩લું ગોત્ર
અ	અર્અ ૨લું ગોત્ર	અર્અર્ ૧લું ગોત્ર

આ વંશમાં ચારે ગોત્રનાં મંતાન મળી આવશે, કારણકે બન્ને જનકો વિષમબીજન્ધર્મી એટલે કે સંકર હતા.

આ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે એક જનક અને એક સંતાનનું ગોત્ર ખરૂં પડે તો બીજા જનકનું ગોત્ર કાઢી શકાય; અથવા વધારે વ્યાપક રીતે કહીએ તો એ જનક (“ જનક ” ને ઉક્ત્ય જનનિવાચક અર્થમાં હું વાપરું છું) અને એક સંતાન—આમ ત્રણ વ્યક્તિમાંથી ગમે તે બેનું ગોત્રવધારણુ જાણીતું હોય તો ત્રીજાનું ગોત્ર ખડું સહેલાઈથી જાણી શકાય. નીચેના કોષમાં આ આપવામાં આવ્યું છે:

સંતાનનું ગોત્ર	એ જનકમાંના એકનું ગોત્ર	બીજું જનક આ ગોત્રનું ન હોઈ શકે.
૧	૧	૪
૧	૨	૪
૧	૩	૪
૨	૧	૧,૩
૨	૩	૧,૩
૩	૧	૧,૨
૩	૨	૧,૨
૪	૨	૧,૨
૪	૩	૧,૩
૪	૪	૧

એ માતા અને એક બાળકની વાતમાં ન્યાયાધીશે વાતમધ્યભાવ ઉપરથી ‘ આ છોકરું આનું છે ’ એવો ન્યાય આપ્યો તે કંઈ ખોટો નથી; પણ જો કૃત્રિમ રીતે બીજી બાઈને ભાવ પ્રદર્શિત કરનાં આવડયો હોત તો યુકાદો બહુ અધરો થઈ પડત. વિદ્વાન આ બાબતમાં મદદ કરી શકે એમ છે. ધારો કે એક મોટા પ્રભુતિગૃહમાં એ બાળકો અગ્નિ-બદ્ધ થઈ ગયાં તો ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે લોહીવિકાર ઉપરથી ખરી વસ્તુ નક્કી કરી શકાય. અથવા તો કોઈ પિતા એમ કહે કે ‘ આ મારું ઔરસ સંતાન નથી ’ તો છોકરું, છોકરાની મા, અને ઇનકાર કરતા પિતાનું લોહી તપાસવાથી ખરી વસ્તુ જાણી શકાય. અને અમેરિકામાં આ રીતનો ન્યાય અપાયો પણ છે. જ્યાં એકથી વધારે શક્યતાઓ હોય ત્યાં પ્રશ્ન થણા વિકટ થઈ જાય છે.

ગોત્રતા સિવાયના ઘણા નાના નાના બેદ જોવા કે આંતરસ, લાળ, પદાર્થોના નિરૂપણમાં હોય છે. તેથી સંતાનનો અનુવંશ નક્કી કરી શકાય છે ઉપર કહ્યાં તેવાં જ અને જ જનતાનાં નિરૂપણ સિવાય બીજાં એ નિરૂપણ ન અને મ પણ વ્યક્તિના લોહીમાંથી શોધી કાઢવામાં આવ્યાં છે. આ પણ વ્યક્તિનો અનુવંશ નક્કી કરવાના કામમાં લગાડી શકાય છે.

માનવજાતોના ચામડીના રંગનો આવિર્ભાવ—ગોરી કે ઘઉંવર્ણી, કાળી કે રાતી—ઘણે મોટે ભાગે બહુવિધ ગુણદ્વન્દ્વીય થાય છે. ચામડીમાં રહેલો રંગ કે રંગણ (Colour pigments) ચામડીના રંગના આવિર્ભાવમાં, રંગના અભાવ ઉપર, કાળી-રાતી-ગોરી-અને ધોળી-આ શ્રેણીમાં પ્રવળ હોય છે.

આવા બહુવિધ ગુણદ્વન્દ્વીય શ્રેણી સસલાની ચામડીના રંગ માટે પણ ખોળી કાઢવામાં આવી છે. ચાર પ્રકારના રંગનાં સમૂહ હોય છે: (૧) કાળું, (૨) ચિંચીલા, (૩) દિમાસળી, અને (૪) ધોળું. ચિંચીલા ભૂખરા રંગનું અને દિમાસળીમાં પગ, કાન, મોઢું, પૂછડી વગેરેની

રોચે કાળા રંગનાં ચાંદાં અને બીજો બધા લાગ ધોળો હોય છે. આ ચાર જાતનાં સસલાંનું જનનિઃ સંધારણ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧)	(૨)	(૩)	(૪)
$\left. \begin{array}{l} \text{સસ} \\ \text{સસચ} \\ \text{સસચક} \\ \text{સસચકચ} \end{array} \right\}$	$\left. \begin{array}{l} \text{સસચચકચ} \\ \text{સસચચકચક} \\ \text{સસચચકચકચ} \end{array} \right\}$	$\left. \begin{array}{l} \text{સસચચકચકચ} \\ \text{સસચચકચકચક} \\ \text{સસચચકચકચકચ} \end{array} \right\}$	$\left. \begin{array}{l} \text{સસચચકચકચકચ} \\ \text{સસચચકચકચકચક} \\ \text{સસચચકચકચકચકચ} \end{array} \right\}$
કાળુ	ચિંચીલા	હિમાલયી	અસ—ધોળુ.

બહુવિધગુણુદ્ભવી શ્રેણિના આલેખન (Nomenclature) માં મૂળ ગુણુદ્ભવ કાયમ રહે છે. પણ તેમાંના અન્યકા ગુણુનિષામક ઉપર એક બીજો અદ્યર ચઢાવવામાં આવે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે જ્યાં અ છે ત્યાં તે ગુણુ બ્યક્ત અથવા પ્રબળ હોય છે અને શ્રેણિના બીજા બધા ગુણુ ઢકાવેલા—અન્યક્ત રહે છે. અચ માત્ર અ સિવાયના બધા ગુણુને ઢાંકી દે છે. અક તેની જાનરની શ્રેણિના ગુણુને—ધોળા રંગને—ઢાંકી દે છે. ધોળા રંગને તેનાથી ચડતી શ્રેણિના બધા જ ગુણુ ઢાંકી દે છે. ફેસોશીલા નામની માખીમાં, એશિયાના કપાસની જાતોનાં પાદડાંના આકારમાં આ પ્રકારની બહુવિધગુણુદ્ભવી શ્રેણિ જોવા શકવામાં આવે છે.

વ્યક્તિની અમુક પ્રકારની ચેષ્ટા (behaviour) ખાસ લક્ષણ કે ગુણુ તરીકે ન લઈ શકાય, તે ઘણે મોટે ભાગે બાહ્ય ઉત્તેજનના પ્રત્યુત્તરરૂપ (Response to external stimuli) હોય છે. વ્યક્તિની અભિવૃદ્ધિ (growth) કે વિકાસ (development) વગેરેની બાજતમાં આખોયે જીવનરસ (Protoplasm) અને જનનરસ (Germplasm) જ્યાંજાર હોય છે. આ ઉપરાંત ગુણુમેકલના (linkage), ગુણુરૂઢિવંશ વિનિમય (Crossing-over), લિંગ સાથે મેકળાયેલાં (sex-linked) અને અનુજનિતય કે વિમાનુવર્તી (જાતિની પાછળપાછળ આવતાં) લક્ષણો (sex-limited characters) વગેરે મેન્ડેલવાદના વધુ વિકાસમાંજ આવે છે, પણ તેને આપણે હુદાંજુદાં ચર્ચીશું.

પાત્રો

મિસીસ સ્લેટર } બે બહેનો
મિસીસ જોર્ડન }
હેનરી સ્લેટર } એમના પતિ
બેન જોર્ડન }

વિક્ટોરિયા સ્લેટર, દસ વર્ષની છોકરી.

એબ્રહમ મેરી વેધર—બહેનોનો પિતા

બનાવ કસ્ટોમર મનિવારે બપોરે બને છે.

[દ્રશ્ય: મધ્યમ વર્ગથી નીચેના લોકો રહેતા હોય એવી કસ્ટોમર એક પોળના નાના ઘરનો બેઠકનો ચોરડો. પ્રેક્ષકની ડાબી બાજુએ સહેજ ઉપર પટ્ટાવાળી બારી છે. જમણી તરફ સગડી છે, ને તેની પાસે આરામખુરશી છે બોતની વચ્ચે, પ્રેક્ષકની સામે, 'પેસેન્જ'માં બેવાનું બારણું છે. બારણાની ડાબી બાજુએ એક સસ્ત્ર, ગદ્દ કળાટ છે, અને જમણી તરફ ડાઘનીંગ ટેબલ છે. ચોરડાની વચ્ચેમાં ટેબલ છે, તેની આજુબાજુ ખુરશીઓ મૂકેલી છે. ચોલાના રમકડા ને એક સસ્ત્રું અમેરિકન ઘડિયાળ છાજલી ઉપર છે, અને સગડી ઉપર ચાદાની છે ડાઘનીંગ ટેબલની બાજુમાં ભપકાદાર ક્તાનની સ્લીપરની જોડ છે. ટેબલ ધણે બાજે ચા માટે ગોઠવેલું છે, અને જમવા માટેની જરૂરી વસ્તુઓ ડાઘનીંગ ટેબલ ઉપર છે. વળી સાજનું વર્તમાનપત્ર 'ટ્રિ-બિટ્સ' અને 'પિયર્સનના અઠવાડિક'ની કોપીઓ પણ પડેલી છે. બારણાંમાં થઈ ને ડાબી બાજુ ફરતા તમે મુખ્ય દ્વારે જઈ શકો છો, ને જમણી બાજુએ માળ ઉપર પેસેન્જમાં હેટ-મોડ દેખાય છે.

જ્યારે પડો બપોરે છે, ત્યારે મિસીસ સ્લેટર ટેબલ ગોઠવતી દેખાય છે. તે ભેરાવર, માંસલ, લાલ ચહેરાવાળી, હસકટ સ્ત્રી છે. અને એ વાત કરતા ગમે તેમ છાંડા પાડીને પોતાનું ધાર્યું કોઈ પણ હિસાબે કરે તેવી દેખાય છે. એ કાળા પૌરાણમાં છે, પણ શોડના બધાં કપડાં પહેરી નથી. તે થોડી વાર હાઉ સાબળતી હોય એમ દેખાય છે, પણ બારી પાસે નજ છે અને શેરીમાં ઘાટો પાડે છે.]

મિસીસ સ્લેટર: (તીણે ઘાંટે) વિક્ટોરિયા, વિક્ટોરિયા! સાંભળે છે કે? અંદર આવ, આવે છે કે નહિ?

[મિસીસ સ્લેટર બારી બંધ કરે છે, પડો ઠીક કરે છે, ને ટેબલ પર પોતાના કાગળે લખે છે. એની વચના પ્રમાણમાં વધારે બુદ્ધિશાળી એવી દસ વર્ષની છોકરી વિક્ટોરિયા ફંગોળેગી કપડામાં પ્રવેશ કરે છે.]

મિસીસ સ્લેટર તને જોઈ ને મને નવાઈ લાગે છે, વિક્ટોરિયા! ખરેખર! તારા કાદાનું ઉપર મડદુ પાડ્યું છે ને તું શેરીમાં આમતેમ કચાથી રમડે છે એ મને સમજતું નથી! જન હવે, અને તારી માસી એલિઝાબેથ ને માસા બેન આવે તે પહેલાં કપડા અદલી નાંખ! ફંગોળેગી કપડાં પહેવી હોય, તે એમની આગળ નહિ ચાલે.

વિક્ટોરિયા: તેઓ શા માટે આવવાનાં છે? એ લોકોને અહીં આવે તો જુગો પીતી ગવા!

મિત્રીસ સ્લેટર : એલિઝાબેથ એટલી તો ઉસ્તાદ છે, કે મારા જીવ એ ટેબલમાં છે એમ એને ખબર પડશે એટલે એના સાદામાં એ કંઈ લાગે ચીજ માગશે. અરેરે, આવો લોલિયો જીવ કેમ હશે !

હેનરી : કદાચ કચારનીચ એની નજર એ ટેબલ પર ચોટી હશે.

મિત્રીસ સ્લેટર : દાદાએ ખરીદ્યું ત્યારપછી એ આવી જ નથી. અરે તો એમની ગોરડીમાં છે તેના બદલામાં અહીં નીચે જ હોત તો એને ખબર ન પડત કે એ આપણું નથી.

હેનરી : (ચમકીને) એમિલિયા ! (તે બેઠે છે.)

મિત્રીસ સ્લેટર : હેનરી, આપણે એ ટેબલ લમણા જ નીચે લાવીએ તો કેમ ? આપણે એ લોકો આવે તે પહેલા કરી નાખીયું.

હેનરી : (મૂઠ ચર્ચને) હું કંઈ એમ ન કરું.

મિત્રીસ સ્લેટર : હવે ગાંડા ન થાઓ. શું કામ નહિ ?

હેનરી : મને તેમ પણ એ સારું નથી લાગતું.

મિત્રીસ સ્લેટર : આપણે પેલું ગદું જૂનું કપાટ એની જગ્યાએ મૂકી શકીએ. પછી બંને એલિઝાબેથ એ લઈ જતી, મારી એ કાઢી નાખવાની ઇચ્છા જ હતી ! (તે કપાટ તરફ આંગળી કરે છે)

હેનરી : મારો કે આપણે ફેરવતા હોઈએ ને એ આવી ગયે તો ?

મિત્રીસ સ્લેટર : હું આગલું બારણું ખમ કરીશ. કોટ કાઢી નાખો, હેનરી ! આપણે બદલી, કાઢીએ.

[મિત્રીસ સ્લેટર આગલું બારણું ખમ કરવા નીચે છે, હેનરી પોતાનો કોટ કાઢી નાખે છે. મિત્રીસ સ્લેટર પાછી આવે છે.]

મિત્રીસ સ્લેટર : હું દોડતી જઈને વચ્ચેથી ખુરશીઓ બાજુએ કરી લઉં.

[વિક્ટોરિયા પ્રવેશ કરે છે, તેણે માની સૂચના પ્રમાણે કપડા પહેર્યા છે]

વિક્ટોરિયા : મા, મારું ફોફ પાછળથી બાંધશો ?

મિત્રીસ સ્લેટર : મારે કામ છે, તારા બાપાને કહે.

[મિત્રીસ સ્લેટર જલદી લપર નીચે છે, અને હેનરી ફોફ બાંધે છે.]

વિક્ટોરિયા : બાપા, તમે કોટ કેમ કાઢી નાખ્યો છે ?

હેનરી : તારી મા અને હું પેલું દાદાનું દાળિયાવાળું ટેબલ નીચે લાવીએ છીએ.

વિક્ટોરિયા : (થડી વિચાર કર્યા પછી) એલિઝાબેથ મારી આવે તે પહેલાં આપણે તકડાવવાનું છે ?

હેનરી : (આઘાત પામીને) ના, માગે દીકરી. દાદાએ મરી ગયા પહેલાં તારી માને એ આપ્યું હતું.

વિક્ટોરિયા : આજે સવારે ?

હેનરી : હા.

વિક્ટોરિયા : અરે ! આજે મરારે તો એ પીધેલા હતા !

હેનરી : ચૂપ, એ પીધેલા હતા એવું કદી હવે તારાથી ન કહેવાય.

[હેનરીએ ફોફ બાંધી લીધું છે. મિત્રીસ સ્લેટર બજલમાં એક મુંદત ઘરિયાળ સાથે પ્રવેશ કરે છે.]

મિમીમ સ્ટેટર : મને એમ કે જોડેજોડે આ પશુ નીચે લેતી આવું (તે અશરારી પર મૂકે છે.) આપણુ યડિયાળ તો કઈ કિંમતનું નથી, અને ગતે દમેશ્ચાં આ ગમતું હતું.

વિક્ટોરિયા . આ તો મારનું યડિયાળ છે.

મિમીમ સ્ટેટર : ચૂપ ! મૂંઝી મર ! એ તો હવે આપણું છે. હેનરી, આવો આ છેડો ઊંચો ફાં. વિક્ટોરિયા, આ યડિયાળ અને ટેબલ વિશે એક શબ્દ પશુ તારી માસી આગળ દાઢરાનો નથી.

[તેઓ બાલ્કોનાથી ટેબલ લઈ જાય છે.]

વિક્ટોરિયા : (અગત) મને લાગતુ જ હતુ કે તફાવતનું છે

[શેડીવારે આગળ બારણે ધીમો ટોકો સંભળાય છે.]

મિમીમ સ્ટેટર . (ઉપરથી) વિક્ટોરિયા, જો એ તારાં મામામામી દેવ તો તારે બાગણ ઉડાડવાનું નથી.

[વિક્ટોરિયા બાલ્કોનાથી ટાકિયુ કરે છે.]

વિક્ટોરિયા : મા, આ તો એ લોકો જ છે !

મિમીમ સ્ટેટર . હું નીચે ન આવુ ત્યાં સુધી તારે બાગણ ઉડાડવાનું નથી (વારવાર ટોકો થાય છે.) છો ખખડાવે.

[ધખાક હઈને અવાજ થાય છે.]

હેનરી ! બીંત મંભાળજો.

[ખૂબ નરમ તથા લાલ યઈ ગયેલા હેનરી અને મિસીસ સ્ટેટર એક સુદર, જૂના ધાટનું, તાંબુ મારેડું, ડાબિયાવાળું ટેબલ લપડિયા ખાતા લાવે છે. તેઓ તેને કબાટની જગ્યાએ મૂકે છે. તેનાં રમકડાં ઠીકાકા કરે છે, વગેરે. ટોકો આવુ જ છે.]

મિમીમ સ્ટેટર . કઈ મુશ્કેલ નહોતુ. વિક્ટોરિયા, બારણું ઉપાડ તો. હેનરી, હવે તમારો કાટ પહેરી લો. (તે એને મદદ કરે છે)

હેનરી : બીંતનું પ્લાસ્ટર બહુ બેખડી ગયું ?

મિસામ સ્ટેટર : તેનું કઈ નહિ. હું કીક લાલુ છું ? (અરીસા પાસે વાળ ગરખા કરતા) આપણે શોકના અઝાપાપડ્યા કપડાં પહેલાં છે એ જ્યારે એલિઝાબેથ જુઓ, ત્યારે એનું મોં જોજો. ('ટિડ્ બિટ્' નાખતા) આ લઈને બેઠો જનઓ. જાણે આપણે એમની ગદ જ જોનાં દોષોએ એમ દેખાવાનો પ્રયત્ન કરો.

[હેનરી આરામખુરશીમાં બેઠે છે, અને મિસીમ સ્ટેટર ટેબલની ડાબી બાજુએ બેસે છે. તેઓ વાચવાનો રોગ કરે છે. વિક્ટોરિયા, જેન અને મિસીસ જોર્ડનને બંદર લાવે છે. બીજી જડો, આત્મ-સતેલી, અંકમ ચટ્ટાવાળી, અને ગોતે જાણે દરેકશાખરી છે એવા હુંગચેલા દેખાવવાળી સ્ત્રી છે. તેણે સંપૂર્ણ છત્છી ટબનો નવો રોડનો પોશાક, પીંછાવાળી કાળી ટાપી, ગોળ ને કાળા પરાવાળી ડેટ પહેધી છે. તે જતા આનંદી, મરહતી કરવાની ટેલવાળો, ખમ્ અત્યારે પ્રસ્થાનુમાત બેબીર થવાને પ્રયત્ન કરેતા નાનકડો મજાસુ છે. તેઓ અવાજ ઝીણો અને આનંદી છે મિસીસ જોર્ડન ધીમેથી ચોરડામાં આવે છે. અબીરતાથી મિસીસ સ્ટેટર તરફ જાય છે તે તેને ચૂને છે. પ્રુકો દસ્તખૂન કરે છે. મિસીસ જોર્ડન હેનરીને ચુંબન કરે છે. જેન મિસીસ સ્ટેટરને ચૂમે છે. એક પશુ શબ્દ કચ્ચારાનો નથી. મિસીસ સ્ટેટર ચોળીપીધી શોકનાં નવા કપડા તપાસે છે.]

મિમીમ જોર્ડન : વારુ, એમિલિયા, આખરે એ ગયા !

મિમીમ સ્ટેટર : હા, મરી ગયા ! પંચર દિવસ પહેલાંના ગવિવારે એમને બોનેર થયા !

[આંસુ ખંખેરે છે. મિસીસ જોર્જન ટેબલની ડાબી બાજુ બેસે છે. મિસીસ સ્લેટર જમણી તરફ છે. હેનરી આરામ ખુરશીમાં છે. બેન વિન્ડરિયને પાસે લઈને સોફા પર બેસે છે.]

બેન : (મોજથી) હવે એમિલિઆ, તમારે આમ દીકરાં ન થઈ જવું જોઈએ. બધાને એકવાર મરવાનું તો છે જ ને? આથી વધારે લૂંડું થયું હોત તો!

મિસીસ સ્લેટર : એટલે?

બેન : આપણામાંથી કદાચ કોઈ મરુ હોત!

હેનરી : એલિઝાબેથ, તમને અહીં આવતા બહુ વાર લાગી?

મિસીસ જોર્જન : અરે, હું ન ફરી સડી ખરેખર, માગથી એમ ન થયું!

મિસીસ સ્લેટર : (શકાથી) શું ન થયું?

મિસીસ જોર્જન : શોકના કપડા વગર માગથી ન નીકળી શકાયું! (પોતાની ગદેન તરફ નજર કરતાં)

મિસીસ સ્લેટર અને અમારા બંને દુઃખવા નાખ્યાં છે તેની ખાતરી મેં ગળે. (કડવાશથી) તૈયાર કપડા લેવાની તો મને કલ્પનાય ન આવે

મિસીસ જોર્જન : નહિ? મને શોકનાં કપડાં મોઝા પહેરાય તો લાગી આવે. અને હવે તમે અમને એમના વિશે અધુ કહો. દાકતરે શું કહ્યું હતું?

મિસીસ સ્લેટર : અરે, એ તો આખાપ નહોતા.

મિસીસ જોર્જન : આખા જ નહોતા?

બેન : (એકીચખતે) તમે તુરત બોલાવવા નહોતા મોકલ્યા?

મિસીસ સ્લેટર : મેં મોકલ્યાં તા. તમે શું મને મૂર્ખો ધારો છો? મેં તરત જ દાકતર પ્રોગલને બોલાવવા હેનરીને મોકલ્યા હતા, પણ એ ગદાર ગયેલા હતા.

બેન : તો તમારે બીજાને બોલાવવા જોઈતા હતા અરે, એલિઝા!

મિસીસ જોર્જન : હા; ખરી વાત આ બૂલ તો જીવલેજી કહેવાય!

મિસીસ સ્લેટર : એ તો દાકતરી ધધાને નિયમ જ છે. એમના જીવતાં પ્રોગલની જ્યા ફરી અને હવે મૂલ પછી કઈ બીજાને બોલાવાય?

બેન : તમારી વાત તમે જાણે, પણ—

મિસીસ જોર્જન : હારતો, જીવનેજી બૂલ તો ખરી જ.

મિસીસ સ્લેટર : હવે આવું મૂર્ખા જેવું બોલવું ગહેવા દે, એલિઝાબેથ! દાકતર શું માડું ફરી શક્યા હોત?

મિસીસ જોર્જન : માણસ મરી ગયો છે એમ માને ને કડાકો પછી જીવતો થાય એવા ઘણાપ દાખલા બને છે!

હેનરી : એ તો માણસ જ્યારે ફૂળીને મરી ગયો હોય ત્યારે. તમારા ગાપુ કંઈ ફૂળીને નહોતા મરી ગયા, એલિઝાબેથ!

બેન : (ટોળા કરતાં) એવી બીક રાખવાનું કઈ જ કાગળ નહોતું. પાણી તો એમને દીધું ન ગમતું! (એ હસે છે, પણ કોઈ હમતું નથી.)

મિસીસ જોર્જન : (દુઃખથી) બેન! (બેનનું મો એકંઠમ પડી જાય છે.)

મિસીસ સ્લેટર : (ડખથી) એ નિશ્ચિત રીતે નહોતા તો હતા!

મિમીમ જોડન પણ એ તો ફાઈનાર છોટાય પાણી વધારે ચ્યુ હોય તો વળી ન-
યે નહાય' પણ અત્યારે એવું આપણાથી ન બોલાય

મિમીમ સ્ટેટર બાપા આજે મરાગે આનદી હતા તે મવાગના નારતા પછીતરત જ
પોતાના પીમાનો હતો ભગવા ગયા હતા

બેન હું કહું છું, એમણે એ બહુ જ સારું કર્યું

મિમીમ જોડન એમ તો એ જરાય અચિચારી નહોતા તે એટલા તો પ્રતિષ્ઠિત
હતા કે હપ્તો ભર્યા વગર મરે જ નહિ

મિસીમ સ્ટેટર - વારુ, પછી એ રિંગ-આ-બેન્ડ ગવા હશે, —કેમકે એ પાછા
આન્યા ત્યારે ફિગિયાના જેવા આનદી હતા મેં કહ્યું, 'હેનરી આવે એટલી જમવાની વાગ
છે' 'જમવાનું —તેમણે કહ્યું, 'મારે જમવું નથી હું તો બીધી બહુ છું !'

બેન (માથું ધુણાવતા) અરે ! વહાવા સસરા !

હેનરી અને હું જ્યારે આવ્યો, ત્યારે તો મેં એમને બગબગ કપડા બધીને નિગતે
પધારીમા પડેલા જોયા

મિમીમ જોડન : (નિશ્વસપૂર્વક) હા, ત્યારે તો એમને ચેતા પહોચેલા મને એની
ખાતરી છે એમણે તમને જોળખ્યા હતા ?

હેનરી હા એ મારી જોડે બોલ્યા હતા

મિમીમ જોડન : એમને ચેતા પહોચ્યા છે એમ એમણે કહ્યું હતું ?

હેનરી ના તેમણે કહ્યું 'હેનરી મારા બૂટ જરા કાઢી નાખશો; હું પધારીમા
પડ્યો તે વખતે બૂલો ગયો'

મિમીમ જોડન એ સવારી કરતા હશે

હેનરી ના, બૂટ એમના પગમા જ હતા

મિમીસ સ્ટેટર અને અમે જમી રહ્યા એટલે મને થયું કે લગાર કર્ફ એમને માટે
થાળીમા લઈ જઈ ત્યાં તો પોતે જનજે બીધી ગયા હોય તે પ્રમાણે બગબગ સૂતા હતા
તેથી મેં થાળી ઢાળિયાસાગા ટેબલ પર (પોતાની જગતને સુધારતા) ખાનાયાળા કબાટ
પર મૂકી અને એમને જમાડ્યા કર્ફ (અટકીને) તદ્દન ટાઢા પડી ગયા હતા !

હેનરી પછી મેં એમિલિયા ને મને બોલાવતા સાજાગીને હું ઉપર ફાડ્યો

મિમીમ સ્ટેટર હારતો અમે કાર્ક કરી ન રાખ્યા !

મિમીસ જોડન તે મરી ગયા હતા ?

હેનરી એમા કર્ફ શબ જ નહોતો

મિમીમ જોડન મને લાગતું જ હતું કે આખરે એ આમ અચાનક જશે

[અટકાને તેઓ આસુ ખેરવે છે ને આખો લૂછે છે]

મિસીસ સ્ટેટર (આખરે એમદમ બિપ્તા તદ્દન વેપારીશાઈ અવાજથી) વારુ, તમે
એમનું મો જોડા ઉપર જમ્મો કે આપણે આ પી લઈએ ?

મિમીસ જોડન તમે શું કહો છો !

બેન. મને કર્ફ ખામ વાધો નથી

મિમીમ જોડન (ટેબલ તરફ નજર મૂકતા) મારું ત્યારે, જો, ચાદાની તૈવાગ હોય
તો આપણે પહેના આ પીએ

[મિસીસ સ્લેટર ચાદાની સજા પર મૂકે છે, ને ચા તૈયાર કરે છે.]

હેનરી : જાપામાં કેવી રીતે જાહેર કરવું એ વાત પણ આપણે સાથેસાથે નક્કી કરી નાંખીએ.

મિસીસ જોર્ડન : હું તેનો જ વિચાર કરતી હતી તમે કેવી રીતે મૂકશો ?

મિસીસ સ્લેટર : એમની દીકરીને ધેર રૂઝ, અપર ડોર્ન એક સ્ટ્રીટ વગેરે.

હેનરી : જરા કલ્પનામય લાગે એવું કંઈ નથી લખવું ?

મિસીસ જોર્ડન : મને 'ચિરસ્મરણીય' ગમે છે. ગોમે એવું છે.

હેનરી : હા, પણ એ શબ્દનો ઉપયોગ કંઈ બીજો જ દિવસે થઈ શકે ?

બેના : બીજો જ દિવસે કોઈ કંઈ મૂવેલાં જુલો જાય ?

મિસીસ સ્લેટર : 'પ્રેમાળ પતિ, માયાળુ પિતા, અને વિશ્વસનીય મિત્ર' આ જ શબ્દો મારી કલ્પનામાં તો રોજ આવતા.

બેના : (સકાંથી) તમને એ ખુલુ લાગે છે ?

હેનરી : એના માઆપોટા સાથે અહીં કંઈ મળતું નથી

મિસીસ જોર્ડન : ના, એ તો મારુ દેખાય એ મારું છે

હેનરી : કાલે માજની વર્તમાનમાં મેં એક કવિતા જોઈ. અરાબર કાવ્ય હતું. પ્રાચ્ય અરાબર મળતો હતો. (તે જાણ લે છે તે વાંચે છે.)

"વિસ્મૃતિ કે અવગણના લલે પામે તું કોકથી,

બ્રહ્મ જે ધારતી તુને મનાયે તીર્થ અમથી*"

મિસીસ જોર્ડન : એ નદિ ચાલે. આપણે એમ બોલના નથી કે 'મનાયે તીર્થ અમથી.'

હેનરી : જાપામાં એમ છે તે.

મિસીસ સ્લેટર : તમે બોલવામાં એમ ન કહો. પણ કવિતામાં એથી વધુ હોઈ શકે.

હેનરી : કવિઓની નિરકુશતા તમે જાણો છો.

મિસીસ જોર્ડન : ના, એ કદી નદિ ચાલે. આપણે તો એવું જોઈએ કે જેમાં આપણે એમને કેટલાં બધાં સાદતાં હતાં, અને તેમનામાં કેટલા બધા શુણ્ઠ હતા, ને એમના મૃત્યુથી આપણને કેવી ભારે ખોટ ગઈ, એ બધું આવી જાય.

મિસીસ સ્લેટર : ત્યારે તો આખું કાવ્ય જોઈએ. પણ એમાં તો કીકીક ખર્ચ આવશે

મિસીસ જોર્ડન : વારુ, એનો આપણે ચા પીધા પછી વિચાર કરીશું. ને પછી એમની જે પરચૂરણ વસ્તુઓ છે તે જોઈ લઈ એક યાદી કરશું.

હેનરી : કવેરાત કે એવી કંઈ કીમતી વસ્તુઓ છે નદિ.

મિસીસ જોર્ડન : એમના સોનાના ધડિયાળ સિરાય. ને એ તો એમણે મારા છમીને આપવાનું વચન આપ્યું હતું

મિસીસ સ્લેટર : તારા છમીને આપવાનું વચન આપ્યું હતું ! મેં તો કદી સાંભળ્યું નથી.

મિસીસ જોર્ડન : અરે એમિલિયા, એ તો ત્યારે અમારી સાથે રહેતા હતા, ત્યારે આપ્યું હતું મારે. છમી એમને જલ્દ વદાગ્રી હતો.

* "Despised and forgotten by some you may be,

But the spot that contains you is sacred to we."

મિમીમ સ્લેટર : હીઃ (આશ્ચર્યથી) મને તો ખબર નથી !

બેન : મને તેમ, એમના વીમાના પૈસા પળુ છે. આજે સવારે જે હપ્તો ભર્યો તેની પહોંચ તમારી પાસે છે ?

મિમીમ સ્લેટર : મેં જોઈ નથી.

[વિક્ટોરિયા મોડા પાસે પૃથ્વી મારે છે ને ટેબલની પાછળ આવે છે.]

વિક્ટોરિયા : મા, મને લાગતું નથી કે હાલ આજે સવારે વીમાનો હપ્તો ભરવા મળ્યા હોય.

મિસીસ સ્લેટર : તે બહાર ગયા હતા.

વિક્ટોરિયા : હા. પણ એ સહેરમાં નહોતા ગયા, તે જુદા ટેટરમોલને તીચે શેરીમાં મળ્યા ને મીધા મેન્ટ ફિલોપના ગર્મને વટાવી ગયા.

મિસીસ સ્લેટર : મેંગ-એ-એડમ તરફ જ—હું ખાતરી આપુ.

બેન : મેંગ-એ-એડમ ?

મિમીમ સ્લેટર : પેલી વાંચી જ્ઞાન શોગકની વિધવા ચલાવે છે તે. હમેશા ત્યાં પડી રહે છે. અરે ! જો એમણે એમનો હપ્તો નહિ ભર્યો હોય—

બેન : તમે માનો છો કે તેમણે નથી ભર્યો ? વધારે વખતથી ચડી ગયા હતા ?

મિસીસ સ્લેટર : હું માનુ છું કે ચડી ગયા હતા.

મિમીમ મોર્ડન : મને સંદેશ લખાવે છે કે, તેમણે નથી ભર્યો. મારું મન એમ કહે છે, મને ખાતરી છે, એમણે નથી ભર્યો.

બેન : બિખારી, દારૂગિરો ડામલો !

મિમીમ મોર્ડન : તેણે તપ્તી જ્ઞાનને આપણને હેરાન કરવા એમ કહ્યું છે.

મિસીસ સ્લેટર : અને ત્રણ વરસ સુધી એમને એને ઘરમાં રાખ્યા, ને જાણ કર્યા પછી ? આ હેતુપિત્રો નહિ તો બીજું શું ?

મિમીમ મોર્ડન : મેં પાંચ વરસ રાખ્યાના !

મિમીમ સ્લેટર : અને જો અધા હાંડા તમે તો એને અમારે ઘેર ધકેલી દેવા પ્રયત્ન કરતાં હતા.

હેનરી : પણ આપણને ખાતરી કર્યાં છે કે એમણે હપ્તો નથી જ ભર્યો ?

મિમીમ સ્લેટર : વિક્ટોરિયા ઉપર જઈને હાલના ડેસિંગ ટેબલમાંથી માવીઓનો મૂમખો લઈ આવ્યો તો.

વિક્ટોરિયા : (બોધથી) હાલના રૂમમાં—

મિમીમ સ્લેટર : હા.

વિક્ટોરિયા : મા—મારે નથી જાણું !

મિમીમ સ્લેટર : હવે મૂખ ન ચા. ત્યાં કોઈ તને ખાઈ જવાનું નથી. (વિક્ટોરિયા કમને ત્રણ છે) આપણે જોઈએ કે એમણે પહોંચ દાખિયાવાળા ટેબલમાં તો નથી મૂક્યા.

બેન : મેમાં ? આમા ? (તે કહે છે ને ટેબલ તપાસે છે.)

મિમીમ મોર્ડન : (તે પણ કહેતાં) એમિલીયા, તું આ ક્યાંથી ઉપાડી લાવી ? નું મૂખ વખતે આવી, ત્યારે તો આ નહોતું !

[તેઓ બરાબર તપાસે છે.]

મિસીસ સ્વેટર : અરે ! હેનરી એક દહાડો ઉપાડી લાવ્યા.

મિસીસ ગ્રોડન : મને ગમે છે. કલાત્મક છે. તમે વિલાંડિમાંથી લીધું હતું ?

હેનરી : હૈં ! એમિલીયા મેં ક્યાંથી લીધું હતું ?

મિસીસ સ્વેટર : હાં, વિલાંડિમાંથી.

ગ્રેન : (નિરાશાથી) અરે, સેકન્ડ હન્ડ.

મિસીસ ગ્રોડન : હવે તમારું આત્મન ન ખતાવશો, ગ્રેન ! અંધી કલાત્મક ચીજો સેકન્ડ હન્ડ જ હોય છે. જૂના કલાકારોની કૃતિઓ તરફ નજર કરો ને.

[ખૂબ બચલાન થયેલી વિક્ટોરિયા પાછી આવે છે, તે પોતાની પાંજળ ખાતેલું બંધ કરે છે.]

વિક્ટોરિયા : માં ! મા !

મિસીસ સ્વેટર : શું છે બેટા ?

વિક્ટોરિયા : દાદા તો જીંડે છે !

ગ્રેન : શું ?

મિસીસ સ્વેટર : હું, શું કહે છે ?

વિક્ટોરિયા : દાદા તો જીંડે છે !

મિસીસ ગ્રોડન : છોકરી ગાંડી થઈ ગઈ છે !

મિસીસ સ્વેટર : મૂર્ખા જેવું ન બોલીશ. તને ખબર નથી કે દાદા તો મરી ગયા છે !

વિક્ટોરિયા : ના, ના; તે તો જીંડે છે ! મેં એમને જોયા !

[ગ્રેન ને મિસીસ ગ્રોડન ટેબલની રાખી તરફ; વિક્ટોરિયા મિસીસ સ્વેટરને ટેબલની નમણા તરફ વળગી પડી છે, ને હેનરી સગરી પાસે—એમ તેઓ આશ્ચર્યથી થકી ગયા છે.]

મિસીસ ગ્રોડન : એમિલિયા, તું ગતે જ જઈને જોઈ આવે, તો વધારે મારું.

મિસીસ સ્વેટર : અહીં—હેનરી મારી સાથે ચાલો.

(હેનરી બચલી થયેલા તેની પાંજળ ખાતેલું બંધ કરે છે.)

ગ્રેન : (એકદમ) શ...શ...સાંભળો !

રાજમાતાનો ઉપાલંભ

જેઠાલાલ, ત્રિવેદી

“ શું છે આજે બેટા, કુરુલવનમાં પર્વ જોજળું,
“ ધર્યાં જેથી અંજે નવલ હોરનાં આ ઓર સહુ, ? ”
પૂછે છે ગાંધારી કિલકિલ સૂણી હાસ્યરમણા
વધૂઓનાં કંઠે, દ્રુપદો ઉરમાં દુ.ખ-ભ્રમણા.

ભાનુમતી સજતી આભરણો રૂપાળાં,
ઓઢયાં હતાં ન ભવને કદો જે સુંવાળાં;
દોળે મળી સકળ હર્થ્યની સુંદરીઓ,
રેલાવતી મધુર હાસ્યની વાંસળીઓ.

ત્રાં આતી પ્રશ્ન ગાંધારી-રાજમાતા પૂછે ધર્મિ,
પામે સંકોચ નારી સૌ, શોભે ભાનુમતી નમે.

નત કરી મુખ ભાનુમતી વહે :

“ પ્રણમું માતૃતણાં શુચિ હું, પદે,

“ કુરુકુલે ન શું માત મહા ધડી

“ પરમ શત્રુ જતાં વનમાં રડી ? ”

“ અરર, આમ ન હીકરી બોલ તું,

“ વચનથી તવ, આ ઉર કાટતું;

“ નવ સુયોધન ધર્મ જુદા ગાળું,

“ દ્રુપદબાળ મને પ્રિય તું સમી.

“ તણ સુયોધન ધર્મ, અધર્મથી

“ જગતદંડ કરે ધરવા ચહે;

“ સ્વજન શત્રુ ગણી કુરુવંશને

“ શિર કલંકિત આજ કરી રહે. ”

“ રાજસૂત્રોતણી ચયો, રાજમાતા કરે જલે;

“ અધિકારી ન હું એની, કામા માતા, કરો મને.

“ દિવ્ય વસ્ત્રો મણિમાળા વિરલાં દ્રીપદી તને

“ શોભતાં તે ધરી આજે, આનંદ કાં ન માત હું ? ”

“ પાંચાળીના તનેથી વલય મણિ ન વા વઝએ જીતયાં છે,
 “ નારી હેયાતણી એ વિષમ કકળતી લાલની નાગણીઓ
 “ દુઃશાસ માલતો, ના તન પર ધરજે દીકરી મોહ પામી,
 “ અંગે તારે અડતાં તુજ હૃદયનું એ સ્વત્વ દેશે વિદારી.

“ માતા મુયોધનતણી, પણ શું ન હું સ્ત્રી ?
 “ પત્ની મુયોધનતણી, પણ શું ન તું સ્ત્રી ?
 “ પામી મુયોધન કરે અપમાન આખા
 “ આ વિશ્વકેરી લલના કયમ તે ભૂલે તું ?

“ ફૂલી યદા દ્રુપદની તંતયા મળામાં,
 “ નારીજનો સુદુ તદા અપમાને પામ્યાં,
 “ વિશ્વે ભૂલે કયમ કરી રમણી કદા છે
 “ દુઃશાસને કિધ મહા અપમાન-ડાપો ?

“ તે તું ફૂલી દ્રુપદની તંતયાતણાં આ
 “ આભૂષણો નિજ શરીર ધરતી મોહિ
 “ નારી છતાં ધિક ! તને; રમણી તણાં ના
 “ જાડાં દુઃખો હૃદયને જર્જારે હતાવે !”

પેલો ફરીર !

એક હાથમાં વાકિયો ડોડો, બીજા હાથમાં બીસાપાત અને માળા. માળાના મણકા એ ધીમેધીમે ફેરવતો જાય છે, અને મોંએથી એક ગજલ લલકારતો જાય છે. એના મળામાં અચ્છા મીઠાસ છે એની વાણીમાં અદ્ભુત પ્રભુત્વ છે.

ગજલના અગ્નિસિત વહેતા ગમ્મતવાદમાં લક્ષ્મી તણાતી જતી હતી—અન્ય શ્રોતાઓની જેમ મતલબી દુનિયાની ભેવકાઈ વિશે એ ગજન ગ્યાર્હ હતી.

ભેવકા !

અત્યારે તો લક્ષ્મી સુખી અને આદરે ગૃહિણી હતી. પણ એ પહેલાં ? એ પહેલાં શું તેની મળના 'ભેવકા' માં યર્મ શકે એમ નહોતું ? લક્ષ્મીને તેનું પૂર્વજીવન યાદ આવ્યું. ગજલના તાનમાં ઝીણી યચેલી તેની આખોના પડળ સહેજ વધુ બિડાયાં. તેની નજર માંમે અંધકાર ફલાયેલો લાગ્યો. અંધકારનો એ પડો થોડીવાર ચિગયો, અને પાછળ પાંચ વર્ષ પૂર્વેની લક્ષ્મી દેખાઈ.

x

x

x

તેના પિતાના ભેતરના એક છેડે આવેલો નાનીશી ઝૂંપડીમાં તે વાસીદુ વાળતી હતી. ધૂળતા લગ્ના ગજલો ઉપર પ્રભાતના સૂરના ગુલાબી બાવકિંગો પડતાં હતાં, અને દશ્યને મોહના અર્પના હતા.

માતરખીની એકાદમે ઝાપટ મારી તે માથુ ઊંચુ ઘાલી વાળવા મડી પડતી ઝૂંપડીમાં તેના મિવાય કોઈ નહોતો. અમા ભેતરમાં ગયા હતા. થોડીવાર પછી ધરનું કામ પૂરું કરી તેને પણ પાછળ જવાનું હતું.

ત્યાં દરેથી મોટરના હોનનો અવાજ મંભળાયો.

અને લક્ષ્મીના હૃદયના ધગકાગ વધ્યા. તેના રૂપાળા, લમગોળ મુખાગરિં પર ગ્તાસ જનાઈ ગઈ. મદજ ઝાંપતો માવગળીવાળો હાથ ઝટઝટ આમતેમ ફરવા લાગ્યો.

મોટર ઝૂંપડી પામે આવીને ઊભી રહી. અંદરથી એક જુવાન નીચે ઊતર્યો—પાતળો અને લાંબો એવું પુણ્ય માથુ સુવડતાથી ઓળાએવું હતું લીલો ચેન્ટરનો કાટ, એ ફલેનવની પેન્ટ, રેશમી મફતર, એ જામકાદર કપડાં એના ફુલની માર્શમાં વધારો કરતા હતા. એ ત્યાં જતો ત્યાં પોતાની માથે મેન્ટની મુલામ પ્રમગવતો જતો.

તે ઘટેરી હતો.

એનું નામ મધુકુમાર.

ઊંડાનો લાકડાનો દરવાજો ઉઘાડી તે અંદર પેડો અને લક્ષ્મીની માંમે આવીને ઊભો.

“ મહેરબાની કરી મને પાણી પાઓ કે ? ” આજુબાજુ તોઈ આંખ મિલકાગના તેજે પુછ્યું.

અને તે હત્યો. મુકાઈથી ‘કલીન શેર્મિ’ કરેલા તેના મોં ઉપર ઉલાસની રેખાઓ તરવરી ઊઠી.

અને લક્ષ્મી ?

આવરણી નીચે પડી જવા છઈ તે પગના અંગૂઠાથી જમીન ખસુલી બિખી રહી ગઈ. તેણે આ શહેરી સામે અડધી શ્વસુ માટે જોયું અને પછી પાછા નેત્રો દાળી દીધાં; પ્રજ્વતા હાથે આંખ ઉપર આવેલી વાળની વાકડી લટ મરખી કરી

“કાઈ નથીને ?” શહેરીએ ધીમેથી પૂછ્યું

“ના.”

“તૈયાર છેને ?”

“અં...”

“ગલરાય છે ?”

“હુ આવુ છુ,” છલિ લક્ષ્મી ધરમાં ગઈ થોડીવારમા તે એક પોટકું લઈ જદાર આવી.

“એ શુ ?”

“માર્ગ—માર્ગ એ કપડા.” લક્ષ્મીના માલે શરમના શેરડા પડ્યા.

ગાલ પર છવાયેલી એ મોઢક રતાયને શહેરી અનિમિષ નયને નીરખી રહ્યો. એની આંખમાંથી પ્રભુપતો સ્રોત વહેવા લાગ્યો. તે તેની લાક્ષણિક ટપ પ્રમાણે પોતાનો નીચલો હોઠ આગળ લાવ્યો. પછી મહેજ ઊંડો શ્વાસ લઈ તે બોલ્યો:

“ગાંડી રે ગાંડી ! એની શી જરૂર છે ?”

“પછી મને...મને—”

“તને હુ સાડીઓના ઢગલામા દાળી છઈશ ! મુકી રે એને !”

અને તેઓ આલી નીકળ્યા.

લક્ષ્મી મોટરમાં બેઠી. તેણે બારીમાંથી જદાર ડોક કાઢ્યુ.

એક બાલુ ચારપાંચ નાળિયેરીનું જૂથ, બીજી બાજુ નાનકડો બગીચો; પાછળ આમલીનું શુઝર્ગ વૃક્ષ; અને વચમાં એની પ્રિય મૃપડી. ઉપર મહેજ ઊંચે આસમાનો આકાશમાં સૂર્ય તપનો હતો. એ જ વાતાવરણમા અગાઉ વર્ષથી બિહરેલી લક્ષ્મીને આજે તેમાં અજળ માધુર્ય, અજળ દિવના, અજળ કુમાસ ભરેલાં લાગ્યા.

પેલા શહેરીને માટે તે એના ઘરનો—વતનનો ત્યાગ કરતી હતી. શહેરીના માટે કે શહેરીના પ્રેમ માટે ? પ્રેમ ? ખરે, પ્રેમ અભાગિયો છે. જતા જેણે પ્રેમને અનુભવ્યો નથી તે ખરેખર કમનદીબ જ છે. પણ પ્રેમમાં નામીપાસ થવું એ તો કમનદીબીની દદ જ છે, એના જેવું અન્ય દુ.ખ છે જ નહિ. અને બે લક્ષ્મી પણ નાસીપાસ ચાલે તો ? લક્ષ્મી કપી ઊઠી.

ધરરરર ! મોટરનાં પેડાં ફરતાં રહ્યાં.

મૃપડું દોડીને મોટર પાછળ છુપાઈ ગયું. સીમનાં અન્ય વૃક્ષો પણ દોડી દોડીને મોટર પાછળ મંત્રાઈ જવા લાગ્યાં બીટથી ? કે શરમથી ?

હુ એક ટેકરી દેખાઈ ટેકરી ઉપર એક મૂપડુ હતુ એમા કિસન રહેતો હતો. કિમન એ લક્ષ્મીનો પતિ જુવાન અને તદુરસ્ત પણ એનામા એક ખામી હતી તે જગ મિનગ હતો.

લક્ષ્મી અને કિમન નાનપણમા એક જ નિશાળમા ભણેલા બન્ને નાનપણથી જ એક-બીજાને ચાહતા. કિસન અદારેક વર્ષનો થતામા તો તેની મા અને બાપ બન્ને સ્વર્ગધામ મિથાવી ગયા એજાને સદૃશ મુશ્કેલી તો પડવા લાગી મળાવહાનાઓ તેને પરણી જવા માટે દનાપુ કરવા લાગ્યા લક્ષ્મીનો કહે તેને વિચાર આવવા લાગ્યો.

એ વરમે શિયાળામા પડેલા દિમે પાડનુ સત્યાનાથ વાળી દીધુ લક્ષ્મીના માતાપિતા તળીમા આવી પડ્યા કિમનના મામાપત્ની રિયતિ મધ્ધ હતી. તેઓ પોતાની પાછળ મારી પૂછ મૂકી ગયા હતા કિમને લાગ લેઈ લક્ષ્મીના હાથનુ માથુ ડ્યું બદનામા બંમો ને એક રૂપિયા આપવાનુ પણ કબૂલ્યુ.

અને લક્ષ્મી તેને થેગ આવી ત્રણેક મહિના સુધી તો ઘનુ ગાઠુ બરાબર ચાલ્યુ પણ પછી તેઓ લડી પડ્યા કઈ ખામ કાઠણ હતુ નહિ છતાય તેઓ લડ્યા—પ્રેમીઓ લડે છે તેમ પ્રથમ તો વાતાવરણ અચ્છ હતુ—નીચુ આકાશ, પહો પવન, પછી વાદળ અને વીજળી, અને પછી વાવાઝોડુ વળી પાણુ આમમાની આકાશ, પણ એથી પ્રેમની મૂર્તી પર પુષ્કળ ફેરફાર થઈ ગયો.

લક્ષ્મી પિયેર આવી વિચાર કરી જોતા તેને લાગ્યુ કે વાક તો પોતાનો જ હતો. કિમનની લાગણીઓને તેણે જ ઉશ્કેરી મૂકી હતી તેને પસ્તાવો થયો, અને તેના પતિ પાસે પાજા જવા માટે તેણે નિશ્ચય પણ કર્યો પણ તેમ કરતા તેને તેનું ગર્વિષ્ટ હૃદય શેરતું હતુ તેના હૃદયમા મથન ચાલુ થયુ.

તે હઠમ્યાન એક બનાવ બની ગયો ગળ પસાર કરવા આવેલા એક મેડિયાના ફગ્ગલ્ડ—મધુકુમારને ત્યા તે દૂધ આપવા જતી હતી દૂધ દેતા, ખૂલતી દિવ પણ દેવાઈ ગયુ! એમ કેમ બનવા પામ્યુ તેની લક્ષ્મીને પોતાને જ ખબર પડી નહિ વાત એટલે સુધી વધી કે તે મધુકુમાર માથે મુઠાઈ નાસી જવા પણ તૈયાર થઈ.

અને આગળથી કરેલી ગાંધણ મુગ્ધ તે આજે મધુકુમાર માથે નામી જતી હતી પરગર !

ગોઠ ટેકરીની તલ્લકમા આની મૂપડુ રપખટ દેખાવા લાગ્યુ મૂપડાના જિગરામા એ મરમન આદમો અદમ વાળી ઊભો હતો એ જ લક્ષ્મીનો કિમન—અગ્નિદેવની માફીએ થઈ ચૂકેનો એનો પતિ લક્ષ્મીના હૃદયમા મૂઝાઈ રહેનો પ્રેમનો ગરો જોસમા ઊછળવા લાગ્યો. એને કિમનની નાયમા લપાવાનુ મન થઈ આવ્યુ પણ તેમ કરતા તેનુ સમાન પવાનું હતું સ્વમાન! એ જ સ્વમાનને લીધે તે ન મરવાનું કરવા તૈયાર થઈ હતી.

પરગર !

ગોઠનો અવાજ મામળા મૂપડા આગળ ડિમેનો એ કૂતરો ભેરથી ભમવા લાગ્યો. ભગતો ભમતો તે નીચે દોડી આવ્યો એ જ લક્ષ્મીનો મોનિયો અરે! આટલો બધો મોટો થઈ ગયો! તેને લાગ્યાને હજુ પાચે મહિના તો માડ થયા હતા એ દિવસના ગલુડિયા.

તરીકે લક્ષ્મી-કિસનના કુટુંબમાં પ્રવેશ કરેલો. એને કિસન લઈ આવેલો. લક્ષ્મી કિસનને કંદી કંદી કહેતી, “તમે સીમમાં ગયો છો, તે મને એકલીને આપો દડાડો સોરવતું નથી.” કિસનની માન્યતા હતી કે પત્ની પામે ઘરકામ સિવાય બીજું કામ કરાવવું, તે પતિ માટે નામોશીબર્ણ છે. તેથી લક્ષ્મીની ફરિયાદ સાંભળી વદાલસોયો કિસન પોતાની જુવાન પત્નીની એકલતાના નિવારણાર્થે પેલા મોતિયાને લઈ આવ્યો. અને ખરેખર, મોતિયાની સોખનમાં લક્ષ્મીનો દડાડો જોતજોતામાં પમાર થઈ જતો !

મોતિયો ભમ્મનો ભમ્મનો ટેકરી પછી ઊતરી આવ્યો. જોડામાં ને જોડામાં તે નીચે આવતાં વાર જ ગુલાટિયું ખાઈ ગયો અને ..

અને મધુકુમાર મોટર ચોભાવે તે પહેલાં તો તે ઝડપથી ફરતા પેદાની નીચે આવી ગયો !
કાંઠિ — કાંઠિ — કાંઠિ !

ધ્ર્ર્ર્ર્ર્ર્ર્ર્ર્ર્ર !

“આ...હ !” લક્ષ્મીથી તીણી ચીમ પડાઈ ગઈ.

“મોટર ઊભી રાખો, કુમાર ! કુમાર, મોટર ચોભાવો !” તે મધુકુમારનો ખબો હસાવતો કહેવા લાગી. પણ મધુકુમારે તો મોટર જળાવીને વધુ જોડામાં મૂકી.

“મોટરજાની કરીને, કુમાર ! ઊભી રાખોને !”

“શું કામ ?”

“પેલો ફૂતરો—”

“અગદાર્થ ગયો ! મોટર ઊભી રાખવાથી તો ફાયદો થશે ?”

“પણ તમે ઊભી તો રાખો.”

“અહ ! વળી ફૂતરાના માલિક માથે તકરાર થાય.”

“તમને મારા સમ છે, કુમાર !”

“નાદાન !” મધુકુમાર અમડ્યો. મોટર તો હજુ દોડ્યે જ જતી હતી.

‘મધુકુમાર !’

“ના ન કહ્યું !”

“હું દુકમ કરું છું કે મોટર ઊભી રાખો.”

મધુકુમારની આંખો ફાટી : “આ ‘નાદાન’ છોકરી શું બાજી ગઈ ?”

તેણે મોટરની ઝડપ ઓછી કરી, અને લક્ષ્મી સામે કરડાઈથી જોયું.

“તું શું કહેવા માગે છે ?”

“મોટર ચોભાવો. મારે જવું છે.”

“જવું છે ? ક્યાં ?”

લક્ષ્મીએ જવાબ ન આપ્યો. ને ગજરાયેલી દરિણી જેમ આમનેમ જવા લાગી.

“મુંબઈ નથી આવતું ?” ધીમે રહીને મધુકુમારે પૂછ્યું.

“ના !”

“વળી શું થઈ ગયું ?” શહેરની લાગણું કે તે જાણ ગુમાવતો દેવો.

“મને તે, મારે પેલી ટેકરી પરને ઘેર જવું છે.”

મધુકુમારે પાછળ નજર ફેંકી

“ત્યા કોણ રહે છે?”

“મારો! માગે ધણી,” કહેતામા તો લક્ષ્મીનું હૃદય જોગથી ધમકી ઊઠ્યું

“તારો ધણી! તુ પગણી છે?”

“ગામડામાં મારી ઉમ્મરની કોઈ કન્યા કુસારી રહેલી સાબળી છે? હું જાઉં છું”

“પણ—પણ લક્ષ્મી! માલગ તો ખરી!”

બારણું ખોલ્યા વગર જ લક્ષ્મી ફરીને બહાર પડી અને પોતાના પતિના ઘર તરફ દોડવા લાગી એક નાની અને માદી બૂલના પગિણામે નાસીપામ થયેલો મધુકુમાર તેને જતી જોઈ ગયો મોટાથી ઊંડેલી ધૂળના ગોટા પાછળ લક્ષ્મીની આકૃતિ અદૃશ્ય થઈ ગઈ

હાકતી હાકતી તે અસ્મરતાની જગ્યાએ આવી પહોંચી પણ મોતિયો ત્યાં નહોતો! ઝડપથી તેણે ઉપર જોયું ત્યાંથી ‘કાઉ-કાઉ’ નો ધીમો અને દર્દભર્યો અવાજ આવતો હતો ઉતાવળથી તે ઉપર ચડી ગઈ ઝૂપડી પામેના પાણીના એક નાનકડા ખામોચિયા પામે અદ્ધકડો પડીને કિમન મોતિયાનો ધા ધોતો હતો

કિમનને જોતા વળી તેનું રવમાન ધવાયુ તેને પાછા જવા મન થઈ આવ્યું એકાદ બે ફાળુ ઝાડની પાછળ છુપાઈને તેણે મધુ જોના રૂઝું ડેરડે તેણે પાછા જવા પગ માડ્યા પણ એ જ ફાળે કિમન ઊભો થયો અને પાછો ફર્યો, અને—

—અને બન્નેની દૃષ્ટિ મળી એ દૃષ્ટિમાં અળણુતા જ અમૃત ડવકાયું

“લક્ષ્મી!” કિમનના હોઝ આજા કિમનમાં મહેજ મગડાયા

“કિમન!” લક્ષ્મીના શેઠરામ પુકારી લીધ્યા

મોતિયાએ ‘કાઉ’ કરીને પૂઝડી હવાની ઝાડમાં બેઠેલી કાચન કુઉ-કુ-કુ કરીને ઊડી ગઈ સૂર્યદેવ હસતા હમતા એક ટાણેને માટે એક વાદળીમાં છુપાયા

*

*

*

લક્ષ્મીના દારીગમાંથી આનંદની ધૂળરી પથરાઈ ગઈ

પેના ફરીરને જોઈ મોતિયો હમતો હતો

ફરીરે હવે ગીત જાદવ્ય હતું તે ગાતો ગાતો જતો હતો, અને ઘણે દૂર સુધીથી તેના ગાયનનો લવકાર લક્ષ્મી સાબળતી રહી

“મન ચલ જસ પ્રેમનગરમે,

પ્રેમનગર અતિ મુદર કહીએ,

રખિયો અપની નગરને

મન ચલ જસ પ્રેમનગરમે.”

ચીન સ્વતંત્રતા કેમ ખૂવે છે?

દુર્ગમશી ધરમશી સંપત

યુરોપિયન ગીધોના ચીનમાં પ્રવેશ—બીજી અંગ્રેજ યુદ્ધ

ટીપ્પીંગ બળવાથી ચીન ભારે નષ્ટ બની ગયું. છેવટે લીહગચંગે એ બળનો મજબૂત હાથે દાખી દીધો. પણ ચીન નિર્બળ બની ગયું નાનકોંગની મંધિથી અંગ્રેજોને દક્ષો મળ્યા ત્યારે ક્રાંતિ અને અમેરિકાએ ખૂમ નાખી, અમને શું? ચીનને મળે તમ દાખી એમણે પણ વેપારી સધિઓ કમગી લીધી. સને ૧૮૫૬માં કેન્ટોનના વાહમરોએ એક ચીની વહાણના ચીના ખસાસીઓને ચાચિયાગીરીના અપરાધ માટે પકડી મગ કરી. આ વહાણે અંગ્રેજી ખ્વજા ફરકાવી હતી તે માટે તને આખરે ઉપર હાથ નાખ્યો છે, એ ઘેરાં અને વરુના જેવા બહાના હેઠળ અંગ્રેજોએ યુદ્ધ જાહેર કર્યું. એક ફેચ મિશનરીનું ખૂન થયું છે, એ બહાના હેઠળ ફેચોએ પણ યુદ્ધ જાહેર કર્યું. ચીન યુદ્ધ માટે તૈયાર નહોતું. ફરી નવી સધિઓ, નવા હક્કો, ચીની જમીનો યુરોપિયનોએ કબજે લેવા માંડી. લૂંટ ચાર ઘઈ ગઈ. અને યુરોપિયન મદારાજ્યોને જમીનરસ્તે મંધિ કરવા પેઢીગ આવવા જણાવ્યું. અમેરિકા અને રશિયાએ કબૂલ કર્યું. પરંતુ ફેચ અને અંગ્રેજોએ બળભેરીથી નદીમાં પ્રવાણ કર્યું. નદીની કિલ્લેબંધી ને ટીપ્પીંગ બળવાને લીધે ડાઈને આવવા દેવાની મનાઈ હતી. ચીનને અવગણી આવતાં અંગ્રેજ અને ફેચો ઉપર તોપોનો મારો થયો. એ હમકણાથી ફરી યુદ્ધ જાહેર થયું. સને ૧૮૬૦માં પેકિંગને કબજે લઈ ત્યાંના શહેનશાહી 'મીઝમ મહાલ' લૂટવામાં આવ્યો. હજારો વર્ષોની જૂની કારીગરીની મુંદર વસ્તુઓના મોટા સંગ્રહને લૂંટી યુરોપ પહોંચતો કરવામાં આવ્યો. ચીન પાસેથી નવા હક્કો પડાવવામાં આવ્યા. રશિયાએ કાંઈકે જમણને સમજવડથી વ્યાધીવોરકનો આવ્યો પ્રાંત ચીન પાસેથી પડાવી લીધો.

પતન પછી પતન

સને ૧૮૬૦માં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાએ ચીન સાથે મંધિ કરી લાખો ચીની મજૂરોને કપાસ તથા હાઉનાં ખેતરોમાં મજૂરી કરવા બોલાવ્યા. પરંતુ પાછળથી આ સરતી મજૂરી અમારા મજૂરોને પાયમાલ કરે છે, એ બહાના હેઠળ ચીનાઓને આવતા બંધ કર્યા. આથી ચીનાઓએ અમેરિકાના માવનો બોયકોટ કર્યો. ચીનમાં મંચુ મત્રાટો સામે ખૂબ રોષ ઊઠી રહ્યો હતો. હજારો ખાનગી મંડળો રમવાયાં. સામ્રાજી ટકુસીએ છવીશ વરમની ઉમરે ચીનનું સુકાન હાથમાં લીધું. તેની મજબૂત નીતિથી ચીન કાંઈકે દડા રાક્યું હતું. બાકી ચાર તરફથી તેની જમીન દબાવવાના પ્રયત્નો ચાલુ જ હતા. સામ્રાજીએ ૪૪ વરસ રાજ્ય કર્યું હતું. યંચુગ અને છેલ્લાં લડાયક શરો સામે ચીન દડા રાક્યું નહિ.

જપાનનો પ્રવેશ

યુરોપના યંચુવાદ, ઔદ્યોગિક પદ્ધતિ અને ભવંકર શસ્ત્રોને જપાને પોતાનાં તરીકે સ્વીકાર્યાં. ચીનને યુરોપિયનો ખાઈ ગય તે જપાનને પશ્ચિમ પાશું નહિ. તેણે પોતાના દાંતો

અનુમાનના માધ્યમ અને ૧૮૭૪મા મધ્યીમાંગના સહેજ ઝગડા માટે ગળપાને ચીન સામે યુદ્ધ જાહેર થું આ સમયે ચીન પોતાના અનામ પ્રાત્ માટે ફેર્યો માથે લડતુ હતુ એટલે ગળપાનની માંગણીઓને ચીનને સ્વીકારવી પડી નાખ્યાઈ જતાવનાથી પ્રતિસ્પર્ધાના લેભ નથે છે ગળપાને ચીનના ખડિયા રાજ્ય કોંગિયાને અસરા શરૂ થયું પ્રથમ ભારે દડ લીધા પછી ચીન પામેથી કોંગિયાના શાસનમા અર્થો ભાગ મેળવ્યો સને ૧૮૯૪મા કોઈ ઉપજ્ઞરી કાઢેલ જહાના હેટા ચીન સાથે યુદ્ધ જાહેર કર્યું મશીનગતો, યાનિક ટોપો અને મનનારો પાસે ચીન હારી ગયુ ગળપાને કોરિયા પોતાના દેશ સાથે જોડી દીધુ જર્મનીના બે મિશનરીઓ માર્યા ગયા તે માટે જર્મનીએ કિયાચાઉ લઈ લીધુ, તે જોઈ ગિરિયાએ પોર્ટઆર્થર લીધુ અંગ્રેજો કાર્ત નવરા બેસે ? એમજો વી-હાર્ડ-વેનું ગદર કમજો થ્યું હવે ખુલી રીતે લૂટ ચાલુ થઈ કાઈ પડો કે જહાનું દેવાની જરૂર નહોતી માત્ર યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સે સયમ કેગ થો હતો

બેકસર અંગવો

આઇ-હો-દુનાન (સુમપના મંડળો) સામ્રાજીના ઉત્તેજનથી ચીનમા રથપાયા યુરોપિયનોએ ઉચ્ચારબેદથી એમને બેકસર હેવાનુ શરૂ થયું પગેશીઓની હાઉ કરી જવાની નીતિ મામે આ પ્રત્યાધાન હનો ચીના ખ્રિસ્તીઓ અને મિશનરીઓ મર્ને અનાથનુ મુગ હેવાનુ ચીનાઓ માનના લાગરા આ દિવસાલ ખૂબ પ્રમરી દત્તાકિસાદો થયા કેટલાક યુરોપિયનો માર્યા ગયા વજી ચીના ખ્રિસ્તીઓના ખૂન થયા દિવસાલે જન્યગદસ્ત સ્વરૂપ લીધુ યુરોપિયન રાજ્યોની મનનારો ચિનાઈ બદરામા લાગરી, લસકર બેઠયું જર્મન શહેનશાહે પોતાના લસકરને ખુલ્લી રીતે હજોની કૂરતાથી આ જગાવો બેસાડી દેવા કહ્યું જર્મન સરદારો નીમે યુરોપિયનોએ પેકોંગ તરફ ફર્ય કરી ભયકર અત્યાચારો થયા, અનેકાનેક ચીના સ્ત્રીપુરોનો વ્તન થઈ પેકોંગને લૂટનામા આન્યુ ચીનની અષ્ટવસ્તુઓ લૂટી લેનાઈ વુનમનો પાગ નહોતો અત્યાચારોની ઝડી નરસી મહાગાજોની પરસ્પગી હરીફાઈ અને અમેરિકાના મંયમથી ચીનના લાગલા થના અટક્યા છતા ચીનને બેઈજિંગ લગતો દરેક ઉપાય લેવાયો બેકસર દિવસાલના અદેશમેળોએ પકડાવો દેહાત મગ કરના ના હકકો, લડાઈના ખર્ચો દડના પેમા ચીન પાસેથી નિયોનામા આબા અમેરિકાની દવાથી ભરિખ માટે લગાવવા દડના પેમા મિન રાજ્યોએ ચીનના ઉદ્ધારકામ માટે આપી દીધા

ગળપાન-રશિયા યુદ્ધ

ચીનમા બેકસર યુદ્ધ ચાલુ હતું તે દરમ્યાન એ તકનો લાભ લઈ ગિરિયાએ મચુરિયા અને કોંગિયામા પગપેમારો કર્યો ગળપાને ઇજ્જત સાથે સને ૧૯૦૨મા સધિ કરી ગિરિયા મામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું ગળપાને રશિયાને હગાન્યુ પોર્ટઆર્થર લીધુ રશિયન કાફલાને મચુદશપન કુગચુ જારની અધાધૂધીભરેલી લસકરી તૈયામીઓ ગળપાનના જમત કવાયતી અને મરણભયરહિત મૈન્ય પાસે ઢાગી ગઈ અંગેગિકાએ મને પ્રતિસ્પર્ધાઓને પોર્ટઆર્થર ખાતે આમચલુ આપી સને ૧૯૦૫ની મધિ પગ મદી કરાવી ગળપાન પોર્ટઆર્થર, વિરોગતો દિવકરૂપ, મેખીનીનનો અર્થો ટાપુ અને મચુગિયાની રેલવેનો કેટલોક ભાગ મેળવ્યો ગળપાન મહાગાજા જન્યુ

ચીન પ્રગતતત્ત્વદી બને છે

ગળપાને કોંગિયા ચીન પામેથી જૂટવી પોતાના માત્રાજ્ય સાથે જોડી દીધું ત્યાની પ્રગતની આત્મસાદના અતે સ્વતન્ત્રતાને ગળપાને કૂતાથી કચરી નાખી, અનેક કોરિયન

બળવાઓ જાપાને અતિક્રૂરતાથી દબાવી નાખ્યા. ચીનમાં હવે લોકોમાં જાગૃતિ આવવા માંડી. સને ૧૯૪૪માં ડૉ. સુન યાત સેને 'ચીનોદ્ધાર મંડળ' સ્થાપ્યું. મંચુ સમ્રાટોની વિરુદ્ધ ભારે શોર યર્ષ રહ્યો. વૃદ્ધા સામ્રાજીનો સ્વર્ગવાસ થયો. બાળક યુવરાજ સમ્રાટ થયો. મને ૧૯૧૧માં યુવાન શિકાર્ષના સહકારથી બળવો થયો. બાળસમ્રાટને પદભ્રષ્ટ કર્યો. ડૉ. સુન યાત સેન પ્રજાતંત્રનો સને ૧૯૧૨માં અધ્યક્ષ બન્યો. ઉત્તરમાં પોતાના બળવાન લશ્કર સાથે યુવાન શિકાર્ષ ડિક્ટેટર બન્યો. દક્ષિણમાં સુન યાત સેને પ્રજાતંત્રવાદ સ્થાપ્યો. યુવાન શિકાર્ષએ શહેનશાહ યવાનુ ચોક્કસ કર્યું. એટલામાં તેનું મરણ થયું. યુવાને પરદેશીઓ પાસેથી ધન લઈ પ્રજાસ્વતંત્રવાદને કચરવા સમર્થ પ્રયત્નો કર્યા હતા.

જાપાનની ભારે ભૂખ

મહાધુક્કમાં જાપાને મિતરાભ્યો સાથે પોતાનું નરીય બેડું તેને ચીનને હાથે કરવું હતું. તેણે જર્મનો પાસેથી ક્રિયાપાત્રનું ચીની બદર હોનવી લીધું. સાથે આખા શિદુંગ પ્રાંત ઉપર પણ કબજો મેળવી લીધો. જાપાનને ઇચ્છાતો ટેકા હતો. તેને ચીનમાં સર્વોપરિ યવાની મહાકાંક્ષા હતી. મચુરિયામાં જાપાન પોતાની લાગવગ વધાર્યો જતું હતું. ચીનોઓએ આથી ખૂબ રોષ દર્શાવી જાપાની માલનો સખ્ત બોયકોટ કર્યો. ચારે તરફથી ભારે દિલ્લચાલ યર્ષ રહી. છેવટે સને ૧૯૨૨માં સૌ મહારાજ્યો વોશિંગ્ટન ખાતે ભેગાં મળ્યાં. ચાર મહારાજ્યોનું એક લખત થયું કે ચીનમાં કોઈએ એકબીજાના હક્ક ઉપર તરાપ મારવી નહિ. બીજાં નવ મહારાજ્યોનું લખત થયું, તેમાં પહેલી જ કલમ ચીનના પ્રદેશને છોડવો નહિ, એમ જાપાન સુધ્ધા નવ રાજ્યોએ સ્વીકાર્યું. શિદુંગ પ્રાંત જાપાનને પાછો આંકવો પડ્યો.

સોવિયટ રશિયાના પ્રવેશ

સોવિયટ કાંઈ પણ સ્વાર્થ અને લાલચ વગરની શરતોવાળી ચીન માથે સને ૧૯૨૪માં, મિત્ર રાજ્યોની ભારે વિરોધતા છતાં, સંધિ કરી સોવિયટ યુરોપનું દરિજન હતું તેને પીવારિયો સાથે મૈત્રીસંબંધ બાંધવો હતો. કેન્ટોનની પ્રજાતંત્રવાદી બરકાર સાથે સોવિયટ મૈત્રી કરી સુન યાત સેને રશિયાને આવકાર આપ્યો. મને ૧૯૨૫ના માર્ચ માસમાં ચીનના ઉદ્ધારક સુન યાત સેનનો સ્વર્ગવાસ થયો. અમેરિકા અને બ્રિટનને ડોક્ટરે ચીનનો ઉદ્ધાર કરવા અપીલ કરી, પરંતુ તે બહેરા કાનો ઉપર અચડાઈ પરંતુ સોવિયટ ચીનને સાથ આપ્યો.

પ્રજાતંત્રવાદની પ્રગતિ

રશિયન સલાહકાર બેરોડીનની મહાદયી પ્રજાતંત્રવાદે કચરાથેલા ખેડૂતોને પચીમ ટકા મહેસૂલ ઘટાડી ઉપર આજુવા પ્રશિષ્ટ કરી. આઠ કલાક કામ કરવાનો મજૂરોને માટે નિર્ણય થયો. શિક્ષણમાં ધાર્મિકતાને દૂર કરવામાં આવી. ખેડૂતોનાં મંડળો સ્થપાયાં. આથી પ્રજાતંત્રને ખેડૂતો અને મજૂરો તરફથી સહાય મળી રશિયાની પેઢે મદિરાને શિક્ષણમંરથાના રૂપે ફેરવી નાખ્યા. ધર્માધતા અને ધર્મધેલાપણ દબાવવા મંડળો સ્થાપાયાં. સને ૧૯૨૫માં શેંગાઈની કાપડની મિલોમાં હડતાળ યર્ષ. એક મજૂર માર્યો ગયો. વિદ્યાર્થીઓએ તેના માનમાં જલ્લો કર્યો. એક અંગ્રેજ અમલદાર શીખોને આ વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ગોળીબાર કરવા આજ્ઞા આપી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ માર્યા ગયા. કેન્ટોન ખાતે પણ વિદ્યાર્થીઓનો સહાર અંગ્રેજ ઉત્તેજનથી થયો, એવી માન્યતાથી અંગ્રેજ માલનો ચીને સખ્ત બોયકોટ કર્યો. હોંગકોંગના અંગ્રેજ વેપારને મખ્ત આઘાત પહોંચ્યો.

લશ્કરી સરદારોને વસા કર્યા

નમળા દોગને ઘણી બગઈઓ વળગે છે, તે મુળ્ય જુદાજુદા બળવાને સરદારોએ લશ્કરી ટુકડીઓ બ્રબી કરી પોતાના વર્તુલમાં કરો ઉધગતી પરસ્પર લડતા માંડ્યુ વારંવાર એ મરદારોના સમૂહો સ્વપાઈ તેમાં ફેરફાર થઈ પરસ્પર યુદ્ધો થતા આ મરદારોની ટોળીઓ લૂટો મચાવતી, પ્રભુ ઉપર અમાનુષિક જુલમો ગુન્ગતી હતી. પ્રગતત્રતુ સૈન્ય આ બળવાજોર યુવાન અથરા સૈન્ય પહોંને વસ કરતુ દક્ષિણથી ઉત્તરમાં આગળ વધ્યુ લેકાએ હવથી એમનો સત્કાર કર્યો પોણો ભાગચીન તે સૈન્યે એકતત્ર નીચે કોઈ જાણવા- જોગ યુદ્ધ વગર સ્વાધીન કર્યો પ્રગતત્રો પોતાની રાજ્યધાની કેન્દ્રોનથી હેન્ડન લઈ ગયા. પ્રગતત્રની એકતા જોઈ પ્રિટિશે નમતુ આપી હેન્ડનનો પોતાના કબજાનો ભાગ ચીનને લઈ લેવા આપ્યો.

ચેંગ કે શેખ

એ પ્રગતત્રનો સેનાધ્યક્ષ હતો સૌની સલાહ વિરુદ્ધ રોંગાહી ઉપર હસો લઈ જઈ શેંગાહીના ચીની વસ્તીવાળા ભાગને સ્વાધીન કર્યો યુરોપિયન ભાગમાં સખ્ત લશ્કરી ચોફીઓ મહારાજ્યોએ મૂકી પ્રગતત્રના જહાલ અને મવાલ પક્ષો વચ્ચે કુસંપ થયો ચેંગે બળવો કરી પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા જમાવી હેન્ડનની મરકારને તેણે તરછોડી નાખી હવે એણે પોતાનું સમગ્રમલ સોવિષટ વિચારના કોમ્યુનિસ્ટોને કચરવામાં વાપર્યું રશિયાની સાથે સંબધ તોડી તેના એલચીખાતા લૂટી લેવાયા. હજારો માણસોની કતલ થઈ મહારાજ્યોનું આમાં ઉત્તેજન હોવાની માન્યતા છે શંગાઈના ધનવાન ચીનોએ કિસાન અને મજૂરપક્ષથી ડરતા હતા તેમણે ચેંગને આર્થિક સહાય આપી પ્રગતત્રના એ ભાગો થયા કુસંપથી અવગતિ શરૂ થઈ ફરી ચીનમાં અરાજકતા બિલટી લશ્કરી સરદારોની ટોળીઓ અત્યાચારો કરવા માટે ચાલુ થઈ ગઈ તેમાંના કેટલાક સરદારોને જાપાનનો ટેકા હતો.

જાપાન ફરી આક્રમણ કરે છે—મંચુરિયા સ્વાધીન લે છે

જાપાને ૧૯૨૪માં નવ મહારાજ્યોની સાથે ચીનને ન સ્પર્શવાની સધિ કરી હતી પરતુ થોડા વરસો અંધમ પાળી એણે મંચુરિયા ઉપર ડોળો તાક્યો મંચુરિયા ચીનનો પ્રાત હતો તેમાં હપ ટકા વસ્તી ચીની છે જાપાને લૂટારુઓ અમારી પ્રગતને લૂટ છે એવુ નજીવ બહાનુ કાઢી મંચુરિયાનું આક્રમણ કર્યું. ત્રણ કરોડની વસ્તીનો એ પ્રદેશ જાપાન ધમી લેના તૈયાર થયુ ચીને પ્રગમધ પાસે વિરોધ જાહેર કર્યો પરતુ નમળાની ખૂમ કાણુ સાબળે ? ચીને જાપાનીઝ મલતો બહિષ્કાર નહોતે કર્યો અંગ્રજોએ તો જાપાન માથે છૂપી મધિ કરી ગપી હતી પ્રગમધમાં ચીનનો આર્તનાદ કાણુ સાબળે ? મંચુરિયામાં તેઓએ ચીનના પદબ્રહ્મ ગાળનો ગળ્યાબિપેક કરી તેને એક જોળા તરીકે રચાળો બધી સત્તા જાપાનીઓના હાથમાં ગહી ચીનના પોદારોને પ્રગમરે આવજાર આપ્યો નદિ અંગ્રેજો ત્યા સર્વશક્તિમાન છે. અંગ્રેજોના મિત્ર જાપાનને કાણુ સ્પર્શો શકે ? બન્ને દેશો વચ્ચે યુદ્ધ નદિ હોવા છતાં જાપાન ચીનને ખાઈ જાય છે

જાપાન ચીનની જમીન હાઉ કરે છે

જાન્યુવારી ૧૯૩૪માં ઓચિંતું, કાગલુવગર જાપાનીઝ લશ્કર રોંગાહી પાસે ઊતર્યું. રોંગાહી પાસેના ચીનના મોટા વિસ્તાર ઉપર દાઝોળાનો અતત મારો ચલાવ્યો હજારો બિનલશ્કરી ચીનોઓ વગરવાકે માર્યા ગયા ચીનોઓમાં ભારે શુરસો બહારાયો ચગ

કે શેખે શેંગાહીના રક્ષણ માટે સૈન્ય મોકલ્યું નહિ. પરંતુ યુવકોનાં 'ટોળાંઓએ' જાપાનીઓનો સામનો કરી બારે પાણી ખતાવ્યું. જાપાનીઓને પાંચ જાપાની ફરજ પડી. પરંતુ જાપાને બીજી દિશામાં આક્રમણ કર્યું. સને ૧૯૩૩માં જાપાને ચીનની મોટી દીવાલ પાસેના શહેર, રટાન હેટવાન ઉપર હલ્લો કર્યો અને તેને બાળા નાખ્યું; ચીનના આખા 'જેહોણ' પ્રાંતનો કબ્જો લઈ લીધો. ચીનાઓએ બહાદુરીથી સામનો કર્યો. પરંતુ હેટવામાં હેટવાં શરૂ થયાં. જાપાન સામે કેવી રીતે ટકી શકે? જાપાને પ્રજાસંઘનો ત્યાગ કર્યો છે. અંગ્રેજોનો તેમની સાથે સહકાર છે કેંચ અને છટાકિયોનો એણે સમજાવી લીધો છે. માત્ર અમેરિકા એકલું મજબૂત વાંધા લે છે. પરંતુ જાપાન તેને હસી કાઢે છે. મંગોલિયા—ચીનનો મોટો પ્રાંત—રશિયન અસર નીચે છે. તેના ઉપર ડોળા રાખી જાપાને મોટી લશ્કરી તૈયારીઓ કરી છે. પરંતુ રશિયાએ પણ તેવી જ ગમતવાર તૈયારીઓ કરી જાપાનને મચક આપી નથી. પ્રજાસંઘે નાન્યતર ગતિની વજલ લીધી છે. નબળી પ્રજાને રક્ષણ મળે તેમ નથી. એ કેંચ અને અંગ્રેજ મુસદ્દીગીરીની ક્રિડાભૂમિ છે.

ચીનના ભાગલા

કોરિયા અને મન્યુરિયા જાપાન પચાવી ગયું છે. જેહોણ પ્રાંત તેણે છતી લીધો છે. મંગોલિયા સ્વતંત્ર થઈ રશિયન અસર નીચે છે. શેંગાહીનું મોટું બંદર પરદેશીઓના હાથમાં છે. હોંગકોંગ તો અંગ્રેજોનું મહાન બંદર છે. ટીબેટ સ્વતંત્ર થયું છે, જાપાન તક શોધી ચીનનો બીજો પ્રદેશ દખાવશે. અંગ્રેજોએ તેમને ચીનમાં રમવાની છૂટ આપી છે. ચીનમાં કુસેપ અને ભાગલા છે. જાપાન તેને ઓહિયા કરી જાય તેમાં હવે કેણ શકનાર રહ્યું છે? ચીનના કાસગર પ્રાંત અને ચિનાઈ તુર્કેસ્તાનમાં ચાલુ બળવા ધાય છે તેમાં મહારાજાઓનો બળવાખોરોને સહકાર હોય તે પણ બનવાબજ છે.

ચીનમાં બુદ્ધીબુદ્ધી સત્તાઓ

ચેંગ કે શેખ તેનકોંગના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો ખિસ્તી સુખત્યાર છે. તેના વિભાગને મહારાજાઓએ ચીન તરીકે સ્વીકાર્યો છે. ઉત્તરમાં તેની સત્તા છે. તે મહારાજાઓ સાથે હાથ મિલાવી રહે છે. તેની પાસે સાડું સૈન્ય અને થોડી મનવારો છે. તેને પોતાની મત્તા જમાવવાનો લોભ છે. સમગ્ર ચીનના ભગવા તેની દષ્ટિ ન હોવાનું કહેવાય છે દક્ષિણમાં કેન્ટોનનું સુન યાટ એને સ્થાવેલું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. તે પોતાના વર્તુલમાં રહે છે. એ પ્રાંતની પ્રજા કાંઈ સુખી ગણાય છે. ચીનના મધ્ય ભાગમાં નવેબર ૧૯૨૭ થી ટેકેંગ સોવિયટ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના થઈ છે. તેની વિસ્તાર અઢી લાખ ચોરસમાઈલનો છે. ચીનનો હજો ભાગ એ કોમ્યુનિસ્ટ મરકારના કબજામાં છે. તેનું ચાલુ લાખ માણસોનું લાલ લશ્કર ગણાય છે. નેનકોંગ અને કેન્ટોનની મરકારે એ કોમ્યુનિસ્ટ મરકારને કચરી નાંખવા બારે પ્રયત્નો કર્યાં દના. પરંતુ કોમ્યુનિસ્ટ મરકારનો પ્રદેશ ખૂબ અંદરના ભાગમાં હોવાથી તેના ઉપર આક્રમણ થઈ શક્યું નથી આ સિવાય હજુ મુજબ પરદેશીઓના હાથમાં ચીનના મોટા વિભાગો છે. તે સિવાય ચીનના મત્યાનાશરૂપ લશ્કરી સરદારો અને લૂટારુઓની ટોળાંઓ બુદ્ધાબુદ્ધ પ્રદેશોમાં પોતાની સત્તાઓ બેમાડી કરો 'વસજ ક્રે છે. આ ચર્ચે બેમાં મળી ચીનના ખેડોનો કચરે ને.

ચીનની આર્થિક સ્થિતિ

ચીનની બુદ્ધીબુદ્ધી મરકારોનાં પેલસ, ખર્ચ, લશ્કર, મનવારો સંબંધી કાંઈ પણ હકીકત પ્રકટ થઈ નથી. પરંતુ એ ખેતીપ્રધાન દેશના ખેડોનો બહુ દુઃખી છે. નાનકોંચની

સરકારે ચાંદીનું ધોરણ બંધ કરી નોટોનું ધોરણ રચાવ્યું છે. શેંગાઈના મોટા ચીની શાહ સોદાગરોના ટેકાથી નાનકીમગ સરકારનું ગારું ચળે છે. ચીનાઓની થોડી કાપડની મિલો છે. વધારે મિલો જાપાનીઓની છે ચીન આર્થિક પરાધીનતામાં પૂરેપૂરું છે. અશીલના સુદ્ધ પંક્તી બદરે પરદેશીઓની અધિનતામાં આવ્યા પછી પરદેશનો વેપાર ધણીખરા યુરોપ અને જાપાને પ્રચાલી પાડ્યો છે. શેંગાઈ, હોંગકોંગ વગેરે મંદિરાદ્વારા પરદેશીઓ પોતાની પાકી વસ્તુઓથી ચીનના બજારો ભરી ચૂકે છે. ચીનની આર્થિક સ્વતંત્રતા તો પોણોસો વરસો થયાં જ નાશ પામી છે. હવે જાપાન બાકીનું ચીન પરતંત્રતા નીચે કબાજે મૂકે છે તે સમય બતાવશે. ચીનમાં હિંદી સરકારે અશીલ મોકલવું બંધ કર્યું છે. પરંતુ ચીનમાં તેની વાવણી થાય છે.

ચીનની પ્રજા

મોટે ભાગે ખેડૂતો છે. જમીનના બહુ નાનાનાના ટુકડા યર્ષ ગયા છે. પ્રજા વધે છે. તેને માટે ચીનમાં માર્ગ નથી. છેલ્લાં આઠ વરસમાં જા કરોડ ચીના મયુરિયામાં સોયા બીન્સની ખેતી કરે છે. ઇન્ડો ચાપના, સિયામ, મલાયાશિયા અને ઠંઠ બ્રહ્મદેશ સુધી ચીનાઓએ મોટાં મંદિરાનો રચાવ્યા છે એનો કારીગર વર્ગ ભારે ચતુર અને મુંદર કામ કરનાર છે. યુરોપ, અમેરિકા, આસ્ટ્રેલિયા અને આફ્રિકામાં પગદો કરવાનો તેને હક્ક નથી. પ્રતિબંધો મુકાયા છે. ચાર હજાર વરસો સુધી જગતમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રજા ગણાઈ હવે છેલ્લાં એકસો વરસો થયા ચીનાઓ ઉપલી સીડીથી ઠંઠ નીચેનાં પગથિયે પડ્યાં છે. સાધારણ પ્રજાવર્ગ બહુ દુ.ખી અને દીન છે વહેમો અને અજ્ઞાનતામાં પીડાય છે કુદરતી દુકાળ, પાણીની રેલ, ચોપી શેગો પણ ગરીબ અને દીન પ્રજાને ભારે પીડે છે. પૂરતું અનાજ ચીનમાં પાકતું નથી. તેથી પ્રજા સર્વભક્ષી—હંદર, કીડા, રાઈ જીવજંતુભક્ષી—બની ગઈ છે. જમીન ઉપર ધીર વસ્તી હોવાથી પ્રજાનો મારો ભાગ સમુદ્રકિનારે નૌકાઓમાં રહે છે. એ સંકીર્ણ પ્રજાએ વડીલોનાં સમયના ઉલ્લોગદુર્ભરોમાં સુધારો નહિ કરવાના ભારે આગ્રહથી પજાત-પણ મેવ્યું છે. હિંદની પેઠે ચીનમાં બહુ મોટો પણ મપ્પામાં નાનો ધનવાન વર્ગ છે. પરંતુ સામાન્ય પ્રજા દીન, દુર્બળ હાલતમાં રહે છે. સ્ત્રીઓમાં પઢો નથી, પરંતુ સ્વતંત્રતા પણ પૂરતી નથી

ચીનમાં શિક્ષણ

યુરોપ, અમેરિકા અને જાપાનમાં હજારો યુવકોએ નવીન શિક્ષણ મેળવ્યું છે એટલે એઓ સ્વતંત્રતા અને સ્વદેશીની કિંમત મમળે છે. જાપાન સામે એ યુવકોએ સફળ મોરચો શેંગાઈ ખાતે માડ્યો હતો ચીનમાં એ યુવકો લોહાની યાળીમાં સોનાની મેખ જેવાં છે. એમનું સ્વદેશભિમાન ભારે પ્રજ્વલિત હાલતમાં છે પ્રાચીન ચીનની સાહિત્ય સંબંધી પરીક્ષાઓ રદ કરી હવે આધુનિકતામાં એ યુવકો પ્રગતિ કરી રહ્યા છે. ચીનમાં અનેક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, વિચારકો, અને વિદ્વાનો છે શિક્ષણની પ્રગતિ ભારે છે. ઔદ્યોગિક પ્રગતિ પણ ચાલુ છે. ચીનને આત્મસતોપી થવું છે. પરદેશીઓના માલના ચીનાઓએ જૂતદાળમાં સમર્થ બેબકોટો કર્યા હતા ચીનને આર્થિક પરદેશી ધૂંસરીમાંથી છૂટવું છે. તે માટે તેના પ્રયત્નો ઠીક પ્રમાણમાં ચાલુ છે.

ચીનનું સ્થાપત્ય

ભારે મુદર અને ખારીક નાદર ધરીગરીવાળા પ્રાચીન મંદિરો, મહેલો ચીનના જુદા-

બુદ્ધ પ્રદેશમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ચીનાઓ મનુષ્યની મુખસમગ્ર માટે શ્રેષ્ઠ આધારભો કરી શક્યા છે. સ્થાપત્યકલામાં ચીની પદ્ધતિ જદુ ઉચ્ચગાએ પહોંચી હતી.

ચીનનો ઇતિહાસ હિંદને શું શીખવે છે ?

ચીનનો અર્વાચીન ઇતિહાસ હિંદીઓને નીચે મુજબ પાઠો શીખવે છે :

૧ પ્રજાની પડખી કુસપથી થાય છે; અંદરના કુસપથી થાય છે. અંદરના કુસપથી બહારના શત્રુઓને ફેલાવી ખાવા ભાર ઉત્તેજન મળે છે.

૨ પરદેશીઓ સામેના રક્ષણ માટે તેમના ચર્ચાદ અને ઉલ્લાસવાદને જરૂર સ્વીકારવા નોંધ્યો. ગ્રંથાનની પેઠે પરદેશીઓના જ શત્રુઓ તેમના ઉલ્લાસવાદ સાથે લડવું નોંધ્યો. આધુનિકતાને સંપૂર્ણ રીતે વરવું નોંધ્યો. પ્રાચીનતાના ભારથી દબાવું નોંધ્યો નહિ.

૩ સ્વદેશી અને આત્મસંતોષથી પરદેશીઓની ગ્રીવવૃત્તિ કુદિત થાય છે.

૪ ધર્મચેલછા, સાસ્ત્રગેલછા અને નાના રાજ્યો તથા જમીનદારી પ્રજાના અંકગની વિરોધી છે.

આત્મરતિ

‘ ભા ’

સૌ સ્નેહ સૌન્દર્યતણા પ્રવાહો,
શમે તમે જીવનને દહાડતા;
કર્તવ્યને ચન્ન અધીન થૈને,
આ કાલકેરે રણપન્થ કાપવો.
કઠોર હું ? ના, ન કઠોરતા કદી,
વા માઠ્યે મેં ઉરમાંહી સંઘર્ષ્યું;
ઘડી શમી ભગ્નત ઠે ઘડી થતા,
એવા ગુણોની મુજને નહી તમા.
અચલ એક જ રંજ થવું ગમે,
પ્રગટ રૂપ ભલે નવ દર્શને;
મુજ ઉરે યર્થ સિદ્ધ વમી રહ્યો,
મુજ ઉરે લય પામી ભલે જતો.
મને ન આનન્દ જગે ભરેલ આ
દેખાય કોદી—નવ એમ પૂછ્યો.
મારે ઉરે હર્ષ અખંડ જે ભર્યો,
તેનો ન અંશે તમ વિશ્વમાં મળે.
તો વિશ્વકેરા ફર હર્ષયોગને,
શા હુંવા અક્ષરને વિસારી ?

કયો—કઈ—કયું

અંગ્રેજી પ્રશ્નાર્થવાચક which માટે ગુજરાતીમાં આપણે કયો—કયી(કઈ)—કયું શબ્દો વાપરીએ છીએ. દા. ત., કયો છોકરો? કઈ (કયી) છોકરી? કયું છોકરું? આ શબ્દોને બદલે આપણા કેટલાક સાક્ષરો કિયો—કિ (ઈ)—કિયું જેવાં રૂપો પણ વાપરે છે, અને બોલીના વપરાશમાં આ બન્ને જાતના શબ્દરૂપો ગુજરાતના જુદાજુદા ભાગમાં સલામત છે ગુજરાતી જોડણીકાશે પહેલી જોડણી સ્વીકારી છે. તો આ બેમાંથી માયી જોડણી કઈ?

એ વાતનો નિર્ણય કરવાને માટે આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તપાસવાની જરૂર છે. આપણા માક્ષરોમાંથી કોઈએ એની તપાસ કરી હોય એમ મારી જાણમાં નથી.

મસ્કૃતમાં આવી જગ્યાએ કિમનાં રૂપો જ વપરાતાં. પ્રાકૃતમાં આ કિમમાંથી 'ક', અને 'કિ' અને 'ક' એમ જાતિવાર શબ્દો બન્યા છે. અને આના આ શબ્દો આજે ગુજરાતીમાં પણ વપરાય છે એમ કહી સકાય ખરું. એવું માનનારાની દલીલ કઈક આવી હોય. કનઓ (પુર્વિલગ પ્રત્યય જેમકે છોકર+ઓ વગેરે)નું કે થવાને બદલે કઓ—કયો કઈ ગયું. અલબત્ત આમ કહેનારાઓ ઘોટકમાંના કની હાજરી અહીં પણ સ્વીકારશે. તેથી 'કયો'નું પૂર્વરૂપ કકઃ થશે, તેમાંથી કઓ વગેરે કમથી કયો થશે. આવી એક દલીલ થવાનો મંભવ છે. પણ મને લાગે છે કે આ પ્રશ્ન એમ સહેલાઈથી પતાવી દેવાય તેવો નથી.

આ 'કયો'નો વપરાશ જુદી સ્થિતિ બતાવે છે. જૂની ગુજરાતીમાં આવાં સ્થળોએ જે શબ્દ વપરાતો હોય તેને તપાસવાથી આ પ્રશ્ન ઉપર વધુ અજવાળું પડશે, એમ ધારીને એના થોડાક પ્રયોગો નીચે નોંધું છું:

(૧) માન રસુ કિન્થા કારણિ? વસંતવિલાસ^૧ પૃ. ૧૭, લી. ૨૪

(૨) પૂરવિ ચ દુર્લુ એહનુ નામ? કર્મે ક્યું તે કીહુ હામ?

લાલજી—કાદમ્બરી (પૂર્વ) પૃ. ૩૦, લી. ૧૩

(૩) દશરથ રાઈ અવણુ મારિઉ તે કહુ કેહુ દેખસિ?

સીનાદરજી^૨ કર્મણ, પૃ. ૪૦, કડી ૧૫૯.

(૪) અંજદ જઈ વિભીષણુ પ્રહુ "કહુ, કેહુ ઊગરરિસઈ?"

એ જ, પૃ. ૫૪, કડી ૨૮૪.

(૫).....કુચરી કિહિ પિરિ વર પામ્યાં?

ઉપાદરજી,^૩ પૃ. ૮૫, લી. ૧૪

(૬) કુણ્વંત ? કેહુ વિશ્રામ ? કાકુર કુણ, કેહુ તસ નામ ?

અનિરુદ્ધદરણ, ઝેમિ કાવ્યાંક, ૧૯૯૨, પૃ. ૧૬૨, લી. ૪

(૭) અતિયિ વ્રત ગર્ભ લોપીઈ તુ કુન્ડિ કિન્ધઉ ઉપાય ?

સગાળશા આખ્યાન,^૨ કનક મુંદરકૃત, પૃ. ૩૪, લી. ૩

(૮) બે બે સેક કિન્ધઉ સતવત ! એ જ, પૃ. ૪૮, લી. ૨

(૯) તું તો ગચ્ચો કીહુ ગામ ?

સગાળશાખ્યાન,^૨ કુંદલકૃત, પૃ. ૯૬, લી. ૧૬

(૧૦) કામલ કાયા નર તણી કા કેહી વીધ કાપે ?

મગાળશાખ્યાન,^૨ જ્ઞાનીકૃત પૃ. ૧૧૫, લી. ૧૨

આ ઉપરાંત 'કવણ' 'ક્યો'ના અર્થમાં જૂનાં મૂલત્રાતી સાહિત્યમાં વપરાતો દેખાય છે, પણ તેની નોંધ અહીં નથી લીધી, કેમકે એ તો 'કાણ'નું મૂળ છે. એટલે હવે ઉપરનાં દર્શાવેલાં તેપાસીએ. (૧), (૨), (૬), (૭) અને (૯)માં કાળા છાપેલા શબ્દોના અર્થ ક્યો—કયી—કયુ જ છે એમા સત્ય નથી. (૩)માં 'કેહા દોમિ ?' નો અર્થ 'કયા દોમે' થાય, પણ 'કેવા દોમે' કરવો હોય તોપણ કરાય. (૪)માં 'કેહાંની અર્થ 'કયાં' (where) લાગે છે, પણ 'કેવી રીતે,' કે 'કયી રીતે' અસંભવિત નથી (૫)માં 'કયી રીતે' કે 'કેવી રીતે' એમ બન્ને અર્થો સંભવિત છે (૮)માં 'કેવો' અર્થ અભિમન લાગે છે.

આ દર્શાવેલાં અને તેના ઉપર આવેલાં અર્થો ઉપરથી એમ સૂચે છે કે 'ક્યો—કયી—કયું' ને 'કેવો—કેવી—કેવું' સાથે સંબંધ હતો. આમ જો હોય તો આ શબ્દોના અર્થમાં મરખામણીના પ્રશ્નનું તત્ત્વ વિશાસકમ મુજબ હતું એમ કહેવું જોઈએ. માટે ઉપર નોંધેલ કલ્પનાથી વ્યુત્પત્તિ બરાબર નથી એમ લાગે છે.

બીજી વ્યુત્પત્તિ કઈ હશે તે શોધવા જતું પડે તેમ નથી. ઉપરના દાખલાઓમાથી (૧) (૭) અને (૮) મંખ્યાંકમાં 'કિન્ધઉ' શબ્દ વપરાયો છે. આ શબ્દ 'કેવો' અને 'ક્યો' એમ બન્ને અર્થમાં વપરાયેલો મળે છે, અને એ શબ્દનું મૂળ કીદૃશ : છે એ તો દેખાતું જ છે. આમ કીદૃશ : માંથી બીજી આવેલ 'કિન્ધઉ' ઉપરથી કિન્ધ—કિહ—કીહ—ક્યો બન્યાં હોય એમ લાગે છે. અને આ કિહ—કીહમાંથી કિયો વગેરે રૂપો આવ્યાં હોય એમ પણ લાગે છે.

આ ક્યો—કયી—કયુનો મૂળ અર્થ ઔપમ્યવાચક હતો એ બીજી રીતે પણ સંભવિત બને છે. સિંધીમાં તથા કચ્છીમાં આ શબ્દોને બદલે 'કેહો—કેહી' 'કેહો—કેહી' શબ્દો વપરાય છે તેના, 'કેવો—કયી' એમ બન્ને અર્થો યાવ છે. અને આ 'કેહો' પણ કીદૃશ : માંથી જ બીજી આવેલો છે તે બતાવતું પડે તેમ નથી.

આમ ઔપમ્યવાચક પ્રશ્નાર્થનું તત્ત્વ આ શબ્દોના વપરાયમાં મળે છે તેથી બીજી વ્યુત્પત્તિ (કીદૃશ : વાળી) મને વધુ સાચી લાગે છે.

એટલે એની વ્યુત્પત્તિના ક્રમ આમ થશે. કીદૃશ :—કિન્ધઉ—કિન્ધ—કિહ—કીહ—કીહ—કિયુ—કિયો—ક્યો. અને આ છેલ્લાં બે રૂપોની નોંધણી આજે આપણે ત્યાં પ્રચારમાં છે. આમ આ પ્રશ્નની તપાસ કર્યા પછી એમ કહેવાનું રહે છે કે કિયોવાળી નોંધણી સાચી છે, પણ આજે વપરાયમાં લગભગ ભુમાઈ ગઈ છે તો એને ફરીથી ચાલુ કરવાની

૪૩૨ નથી. ખીજી જોડણીમાંથી ‘કયો’ અને ‘કયું’ એ બે રૂપો તો બરાબર છે, પણ ‘કયા’ની બાળતમાં આજે ‘કઈ’ ઉચ્ચાર થતો ચાલ્યો છે અને ઉચ્ચારવલણ તપાસતાં એ જ ઉચ્ચાર ચાલુ રહેશે એવો સંભવ છે તેથી એની એ જોડણી જ ચાલુ રાખવી જોઈ એ. આમ કયો—કઈ—કયું જોડણી વાપરવી ઠીક ‘લાગે છે’ પણ ‘કયે’ને નપુંસક બહુવચન ‘કયાં’ ને લખવામાં તેમજ છાપવામાં ‘ધ્યાન રાખવાની’ ૪૩૨ રહેશે. આપણાં બીજામાં જોડાક્ષર વચાંચવાળો હોય છે તેનો વપરાશ બરાબર નથી થતો, તેથી ઘણીવાર કયાં (where) અને કયાં (which) વચ્ચે અભેદ થઈ જાય છે. માટે લખવામાં તેમજ છાપવામાં આ મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખવો જોઈ એ.

પૂર્તિ

(૧) ‘બેચાર વર્ષ પહેલાં ‘પ્રસ્થાન’માં મેં ‘કાલિયાવાડી બોલીની’ કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ’ વિશે એક લેખ લખ્યો હતો, તેમાં કાદિં સર્વનામ ‘ઈ’ને વેદકાળના એક સર્વનામના અવશેષરૂપે મેં સ્વીકાર્યું હતું અહીં વધુ નોંધવાની રજા લઉં છું કે સસ્કૃત શબ્દો દ્વત્ અને દ્વક્માં પણ આ ‘ઈ’ સર્વનામ પ્રથમપદ તરીકે હાજર છે એટલે વેદકાળમાં એની હોવાતી ચોક્કસ બને છે.

(૨) ‘પ્રસ્થાન’ના ફાગણ અંકમાં મેં ‘ઊભતુ’ વિશે એક નોંધ લખી છે. ‘ઊભતુ’ની મૂળ વ્યુત્પત્તિ કઢી હોય કે ઈ ખીજી, મારું વક્તવ્ય તો એટલું જ છે કે એનો ક્રિયાત્મક અર્થમાં વપરાશ આપણાં સાહિત્યમાં થયો જૂનો છે, કાલિયાવાડીઓએ એ અર્થ ઉપાનયો છે એમ નથી. એનો એક વિશેષ પુરાવો અહીં નોંધું છું:

“રામચન્દ્ર નઈ લદમણુ ઊભાં ભરથરાજ સિંગ દીધુ ?”

સીનાહરણ—કર્મણુ, પૃ. ૨૧

અહીં ‘ઊભાં’નો કૃદન્તાત્મક ઉપયોગ સ્પષ્ટ છે.

૧ વ્યવહારમાં આના ઉચ્ચાર કયો—કઈ—કયું એમ જોડીને પણ થાય છે. એ દૃવને લાલેશાઓએ સુધારવી જોઈ એ અને લખાણને અનુરૂપ જ ઉચ્ચાર રાખીને સદિગ્ધતા લેખજતી ટાળવી જોઈ એ.

અશોકના શિલાલેખો ઉપર દૃષ્ટિપાતઃ—લેખકઃ વિદ્યાવદલાલ ઇતિહાસનત્ય-મહોદયિ આચાર્ય શ્રી વિજયેન્દ્રચંદ્રિ; પ્રકાશકઃ શ્રી યશોવિજય જૈનગ્રન્થમાળા, ભાવનગર, ઈ. સ. ૧૯૩૬, કિંમત ચાર આના.

આ નાના પુસ્તકનું, એમાં સાચી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ હોવાને લીધે, અમે ધણું મૂલ્ય આંકીએ છીએ. વડોદરાના ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ્ર શાહે ‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે, જેમાં આ દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસની સુવમાન્ય માન્યતાએતે ઇલખ્યુર દલીલોથી ઉચ્છટાવવાનો ઝ્ઞાનિજનક પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે ઉપલા પુસ્તકના લેખક આચાર્ય વિજયેન્દ્રચંદ્રીજી સાચુ જ કહે છે કે “દાકતરસાહેબનાં જેવાં પુસ્તકો બહાર પાડવાથી જોનેને લાભ થવાને બદલે ઊલટી હાનિ થવાનો મલક છે” (જુઓ ‘કિંચિદ્ લક્ષન્ય’ પૃ. ૩). મનલખ કે ડૉ. ત્રિભુવનદાસ શાહની ઋણિતિ ઇતિહાસને તથા જોનેને હાનિકારક જ છે.

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ શાહના ‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ નામના પુસ્તકની સમાલોચના કરવા માટે આચાર્યશ્રીએ અસલ અને પ્રમાણુત ઐતિહાસિક સામગ્રીએ એકઠી કરવા માંડી હતી, પણ એ અરસામા ‘જૈન રૌપ્ય મહોત્સવ અંક’ માં ડૉ. શાહનો જ ‘સંપ્રતિ મહારાજના શિલાલેખો કિંવા પદ્મ્યુત સમ્રાટ અશોક’ નામનો લેખ તેઓએ જોયો અને તેનો જ પ્રતિવાદ પ્રથમ કરવાનું એમને પ્રજ્ઞાતાં આ લઘુ પુસ્તક બહાર પાડ્યું. જો કે ડૉ. શાહના ઉપર્યુક્ત પુસ્તકની સમાલોચનાનો ગ્રન્થ પ્રગટ કરવાનો એમનો વિચાર છેજ,

ડૉ. શાહે અશોકના પ્રસિદ્ધ શિલાલેખોને સંપ્રતિ મહારાજના કરાવવા માટે જે ખોટી અને ભ્રામક દલીલો કરી છે તેનું આ પુસ્તકમા વીગતવાર નિરસન કરવામાં આવ્યું છે. જોએતે ઐતિહાસિક વિવેચનોનો અભ્યાસ નથી તેવાં સામાન્ય માણુએ ઐતિહાસિક રૂપને આલાસ આપતી તથા ઐતિહાસિક વિદ્વાનોના નાગોથી છેતરતી વાતોમાંથી ગત્યામત્યનો વિવેક કરવા અમમર્થ હોય છે. તેમા પણ પોતાના ધર્મને કે સ્વધર્મના પ્રભાવક મહાપુરુષને મહત્ત્વ મળતું જુએ ત્યારે એ મહત્ત્વ સાચુ મળે છે કે ખોટું મળે છે એ જોયા જેટલી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ વગરના માણુસો જરૂર તણાઈ જાય આ સ્થિતિમાં આચાર્યશ્રીનું આ પુસ્તક ધણું ઉપકારક છે. એમાં ડૉ. શાહના વિધાનોનું પોષકપાણુ બહુ સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું છે, અને સાચી ઐતિહાસિક વિચારણાની પદ્ધતિ પણ રજૂ કરી છે.

ટૂકામાં, આ પુસ્તક પ્રગટ થવાથી અજ્ઞાન લોકોમાં ઐતિહાસિક જમણા દેલાતી અટકરી એ જોઈને અમને હર્ષ થાય છે. આ પુસ્તકના લેખક જૈનધર્મના પ્રસિદ્ધ આચાર્ય હોવાથી એમના લખાણુ ઉપર એ માપદાયિક દ્રેષમૂલક હોવાની શકા ઉત્પન્ન થવાનું કારણ નથી. તેઓ ખરું જ કહે છે, કે “આજના પ્રકાસમય ઐતિહાસિક ક્ષેત્રમાં અંધકાર માની જનતાની આંખે પાટા બાંધવાનો અને એ વિધર્મી ગમજોના લેખોને પોતાના ધર્મના રાજના લેખો મનાવી ખીન્નતી સંપત્તિ સ્વકોચ સંપત્તિ મનાવવાનો દાકતરસાહેબે વિચિત્ર પ્રયત્ન કર્યો છે” (પૃ. ૫૬) અસખત, આચાર્યશ્રી કહે છે તેમ “તેમની સુગદ પાર પડી નથી એમ તો જરૂર કહી શકાય. અને એટલુ આપણું સદ્ભાગ્ય છે એમાં સંકા નથી.” ખરી વાત છે કે જૈનસમાજમાં આવા સાચા ઇતિહાસહૃદયકોવિદ આચાર્ય જાગૃત છે એ જૈનસમાજનું જ નહિ પણ શુન્નગતનું સદ્ભાગ્ય છે, એમ આ સ્તુત્ય અને અંતરના ઇતિહાસપ્રેમથી પ્રેરિત પ્રયાસને જોઈને કલા વગર રહી શકતા નથી.

- દુર્ગાશંકર કે શાસ્ત્રી

૧૯૩૪માં સ્થપાયેલ આ મંડળે ચારી પ્રગતિ કરી છે અને મંડળ તરફથી આ વર્ષે

કોમર્સ કોલેજ શરૂ કરવામાં આવી છે. મંડળને મળેલ આર્થિક દાન અમદાવાદ શહેરના પ્રમાણમાં મંત્રોપકાગક ન જ ગણાય, છતાં ગુજરાતમાં આવી પદ્ધતિ નવી છે તે જોતાં આ મંડળનું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ છે. સરતમાં દીવાન બહાદુર સુનીલાલ શાધીના અધ્યાગ પરિશ્રમે સાર્વજનિક સોમાયત્રીએ ચારી પ્રગતિ કરી છે અમદાવાદ પાસે તેથી વિશેષ આજ્ઞા રાખવી વધારે ન ગણાય.

આ મંડળને અંગે એકમે સૂચનાઓ સહેજ રહુ છે. મહાગાંધીમાં આ પ્રણાલિકા ઘણી જૂની છે આવાં મંડળોની શરૂઆત કરી તેમને લેટ્રાપયોગી બનાવવામાં પૈસા ઉપરાંત તપની જરૂર છે કેવળ કેળવણી મંડળમાં લોકમાન્ય તિલક, આગારકર, ચિપલુણકર વગેરે આદર્શ કેળવણીલક્ષી તપ હતા. તેમાં જ્ઞાનયત્રની ભાવના હતી. માત્ર કેટલાક વકીલો કે પૈસાદાર વ્યક્તિઓ બેગી થઈ ધન એકઠું કરે તેથી કેળવણી મંડળ સ્થપાતું નથી. બ્રાહ્મણપરપગ પેકે તેમાં જ્ઞાનયત્રનું તપ જોઈએ જેમ પૈસા આપનાર વર્ગ જોઈએ તેમ જ જ્ઞાનને માટે જીવન અર્પનાર વર્ગ જોઈએ. પણ તેનો અર્થ એમ નથી કે તેવા વર્ગને ધનસંક્રાંત્યમાં જ રહેવું જોઈએ. આવા મંડળ ચલાવવાવાળા કાર્યકર્તાઓની ફરજ છે કે સારા વિદ્વાનોને પૂરતો બદલો આપીને આકર્ષવા જોઈએ અત્યારે એક પ્રથા પડી ગઈ છે કે ઓછામાં ઓછા પગારે શિક્ષકોને રાખવા. તે પ્રથા ખરેખર નિંદ્ય છે. શિક્ષકને ધનનો લોભ ન જોઈએ, પણ જ્ઞાનનો એમ જોઈએ, તેમ તેને માદુ પણ સંસ્કારી જીવન ગાળી શકાય તેટલી આવક ચિન્તા વિના મળવી જ જોઈએ કેટલાંક કેળવણી મંડળો હાલની બેકારીનો લાભ લઈ શિક્ષકોને પેટપૂરતો પગાર પણ આપતાં નથી. ગુજરાતે આ બંને પરપરા ઉત્પન્ન કરવાની છે ગુજરાતમાં સ્વતંત્ર યુનિવર્સિટી સ્થાપવાની ભાવનાને લક્ષમાં રાખી કેળવણી મંડળે સાગ વિદ્વાનોને બેળવવા દરેક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તે માથે ધનનો લોભ છોડી દઈ વિદ્વાનોએ ગુજરાતને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપવાની ફરજ સમજવી રહી.

જૈન યુવક પરિપદ

આ પરિપદનું દ્વિતીય આધિવેશન અમદાવાદમાં થયું. અગત્યાધ્યક્ષ તરીકે પદ્મિત સુખલાલજી અને પ્રમુખ તરીકે શ્રી ૦ પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા જેવા ગૃહસ્થો. બેળવવામાં આ પરિપદ ખરેખર ભાગ્યશાળી ગણાય સ્થિતિચુસ્તતાનું મોટું ધામ અને જૂનવાણીનો મોટો દુર્ગ એવા અમદાવાદ શહેરમાં આ પરિપદનું આધિવેશન ફતેહમદ રીતે ભગવા માટે કાર્ય.

કર્તાઓને અભિનંદન ધો છે સ્વાગતાધ્યક્ષ અને પ્રમુખશ્રી અનેનાં વ્યાખ્યાનો ધાર્યા મુજબ અત્યંત મનનીય છે તેમજ પરિપક્વ કાર્યવાહી વ્યવહાર અને માર્ગદર્શક છે.

પડિત સુખલાલજીએ જૈન યુવકમાં જોઈતાં ત્રણ લક્ષણો પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચ્યું છે, તે ત્રણ લક્ષણો—નિવૃત્તિલક્ષી પ્રવૃત્તિ, નિર્મોહ કર્મયોગ અને વિવેકી ક્રિયાશીલતા. જૈનધર્મ નિવૃત્તિમાર્ગી છે. ભગવાન મહાવીરની સારી નિવૃત્તિ બુદ્ધાર્થ ગર્ભ છે અને સાધુવર્ગ અનધિકાર ઉપદેશ આપી સાચા ધર્મથી વિમુખ થયો છે અને સમાજને વિમુખ બનાવે છે. ગૃહસ્થવર્ગ પોતાનો અધિકાર અને શક્તિ વિચાર્યા વિના આવા નિવૃત્તિમાર્ગી ઉપદેશના ગમમાં તણાઈ જાય છે અને પરિણામે ધર્મ અને વ્યવહાર વચ્ચે અમધેય અંતર ઉત્પન્ન થયું છે. પડિત સુખલાલજીએ આ વસ્તુ તરફ સવેળા ધ્યાન ખેંચ્યું છે. જૈન સાધુઓ અનધિકારે એકાંત નિવૃત્તિનો ઉપદેશ આપી રહ્યા છે અને સામાજિક ફરજો પ્રત્યે ભયકર બેદરકારી ફળવે છે, તેનો જોરલો વિરોધ કરીએ તેટલો ઝોછો છે.

સાધુસરથા, તીર્થો અને મંદિરો, શાસ્ત્રો અને આગમો એ દરેક પ્રત્યે પડિત સુખલાલજીનું વલણ મધ્યમમાર્ગી છે. તેના એકાંત વિરોધનો તેઓ વિરોધ કરે છે.

શી૦ પરમાર્તદ કુંવરજી કાપડિયા આ બાબતમાં અતિ ઉદ્દામ વિચારો રજૂ કરે છે. તેમને મન સમગ્રપણે વિચાર કરતાં આજો સાધુવર્ગ કોઈ કાળે નવા વિચાર સાથે ગતિ કરી શકે તેમ છે જ નહિ. અમે આ મત સાથે અંમન છીએ. સાચા સાધુઓ જગતના કષ્ટાણુકારક છે તે વિશે શંકા નથી, છતાં અત્યારે પ્રજામાં વેરાપૂજનો જે ભારે મદિમા વર્તે છે અને પ્રજા તેની પછવાડે ગાડી જતી છે એ મોદિનીમાંથી લોકોને મુક્ત કરવા જ જોઈએ. સાધુજીવનની કલ્પનાઓ આજે મૌલિક સંશોધન માગે છે, અને તેના આચારમાં ભારે પરિવર્તનની જરૂર છે સાધુઓનું જે આધિપત્ય આજે પ્રજામાનસ ઉપર છે, તેમાંથી પ્રજાને છોડવો જ છૂટકો છે.

શ્રી. કાપડિયાએ આવી પરિણોના કાર્યવિસ્તાર અને મર્યાદાઓ વિશે મુંદર ચર્ચા કરી છે કોમીવાદ આખજીમા ફાટી નીકળ્યો છે ત્યારે આવી કોમી પરિણો મારફત કોમી લાવને જરા પણ ઉત્તેજના ન મળે તે અતિ અગત્યની વસ્તુ છે. તેમજ શ્રી કાપડિયાએ દેશની સઘળી પ્રવૃત્તિઓની ટૂંકી રૂપરેખા રજૂ કરી તેમા જૈનોનું સ્થાન અને તેમનું કર્તવ્ય બતાવ્યાં છે. આપણા અગત્ય પ્રશ્નોને વિશાળ ભાવનાઓ અને કલ્પનાના ધોરણે વિચારી શકીએ અને આપણે કોઈ કાળે દેશકલિતના બોગે કોમનો સ્વાર્થ સાધવાની સદ્વચિન મનોદશાના બોગ બનવા પામીએ નહિ, તે માટે આપણા દેવતા ભાવિની કલ્પના આપણને હોવી જોઈએ, અને એવું સ્વરાજ્ય નિષ્પન્નવવા આપણા વિભાગમાં રહીને આપણું કર્તવ્ય આપણે વિચારવું જોઈએ. તે ધોરણે સામાન્ય ગણાતી ધણી પ્રવૃત્તિઓ—અસ્પૃશ્યતાનિવાગ્ન, સ્વદેશી, ફળવણીનો પ્રવાગ, બેકારી દૂર કરવાના ઉપાયો, સ્ત્રીઓની પ્રગતિ, આરોગ્યવટાણુ, શારીરિક વિકાસ, વગેરે અનેક પ્રવૃત્તિઓ આવી પરિણોએ દાય ધરવી જોઈએ. તદુપરાંત પોતાના વિભાગને લગતા ખાસ પ્રશ્નો જે આવી પ્રવૃત્તિઓના આધક હોય તેનો નિકાલ લાવવો રહ્યો

જૈનોએ ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક એવા જીવનના બે વિભાગ પાડી દીધા છે અને અર્ધિમાને નામે અનેક અનિષ્ટ રીતરિવાજો અને કર્તવ્યવિમુખતાએ જૈનોમાં ધર કર્યું છે.

અહિંસાની સમજણમાં કાન્તિ યવાની જરૂર છે. તેવી જ રીતે તીર્થો અને મંદિરોનો વંદોવદ, દેવદબ્બનો ઉપયોગ, ત્રણ દિરકાનું ઐક્ય, સાધુજીવન માટે વર્તમાન પરિસ્થિતિને અનુકૂળ દેરફારો આ બધા પ્રશ્નો ઉઘાડિવિચારણા અને કાન્તિ માંગે છે.

શ્રીયુત કાપડિયાના ઉદ્ધામ વિચારોએ સનાતનીઓમાં મોટા ખળભળાટ મચાવ્યો છે, અને તેમને મંઘજહાર મૂકવા પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે અને શ્રીયુત કાપડિયાના વિચારોને આવકાર આપીએ છીએ, અને પોતાની જાતને યુવક કહેવાડાવતા દરેક જોઈને તેમનું વ્યાખ્યાન ખ્યાનપૂર્વક વાંચી જવા આગ્રહ કરીએ છીએ.

શ્રીમતી નાઘીબાઈ સ્ત્રી વિદ્યાલય

આ વિદ્યાલયના આ વરસના પદ્મોદ્ધાન સમારંભ સમયે સર મનુભાઈ મહેતા મુખ્ય વક્તા હતા. તેમણે મુંદર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. આ વિદ્યાલયને ૨૧ વર્ષ પૂરાં થયાં. તેના ભૂતકાળની ટૂંકી સમાલોચના કરતાં સર મનુભાઈને આ વિદ્યાલયનું લવિષા અતિ ઉજ્જવલ જણાય છે. આ વિદ્યાલયની જુદીજુદી કોલેજોમાં કુલ ૨૨૦ અને સ્કૂલોમાં કુલ ૩૮૨૬ કન્યાઓ અભ્યાસ કરે છે. આ વરસે કુલ ૨૮૭ વિદ્યાર્થીનીઓ પ્રવેશક પરીક્ષામાં બેઠી. તેમાંથી ૧૧૧ પાસ થઈ અને કુલ ૧૦૫ માધ્યમિક શાલાનત પ્રમાણપત્ર (Secondary school certificate) ની પરીક્ષામાં બેઠી, તેમાંથી ૫૨ પાસ થઈ છે. ગૃહિતાગમની પદ્ધતિ માટે ૮૫ વિદ્યાર્થીનીઓમાંથી ૫૫ પાસ થઈ છે. વિદ્યાલયની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ ચતી રહી છે અને અત્યંત કાર્યવિસ્તાર તેની સમક્ષ ખડો છે.

સ્ત્રીકેળવણી પ્રત્યે ભૂતકાળની આપણી જાણકારી એટલેકરી પ્રત્યે લક્ષ બેઠી આપણા કર્તવ્યનું મર મનુભાઈએ લાન કરાવ્યું હતું તે સાથે સરકારની બેપરવાઈ માટે જોડો બેદ જાહેર કર્યો હતો.

સ્ત્રીઓ માટે જુદા વિદ્યાલયની જરૂરિયાત છે કે નહિ તે પ્રશ્ન ચર્ચનાં સર મનુભાઈએ જણાવ્યું હતું કે સ્ત્રી અને પુરુષનો શારીરિક બેદ જોતાં તેમની કેળવણી વિભિન્ન રહેવાની જ. સ્ત્રીપુરુષને એકબીજાનાં હરીફ બનાવવા એ કેળવણીનો ઉદ્દેશ નથી, પણ કુદરતી રીતે તેઓ એકબીજાનાં પૂરક છે તેથી તેમના કાર્યવિભાગને લક્ષમાં લઈ તેમનું કેળવણીનું ધોરણ નક્કી કરવાની જરૂર છે. સદશિક્ષણના કેટલાક દેખીતા લાભો છે, છતાં આપણા સમાજની અત્યારની પરિસ્થિતિ જોતાં, સ્વતંત્ર સ્ત્રી વિદ્યાલયને સ્થાન છે, અને તેની જરૂર છે. આમગ્રજનો વિશ્વાસ મેળવી શકીએ તો જ સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રચાર શક્ય છે અને તેનો વિશ્વાસ સપાદન કરવા સ્વતંત્ર સ્ત્રી વિદ્યાલયની અગત્ય છે.

શિક્ષણનું વાહન સ્વભાષા એ આ વિદ્યાલયનું એક મુખ્ય લક્ષ્ય છે. આ વિષયે સર મનુભાઈએ ૨૦૪ કરોડ વિચારો સાથે અને સદમત થઈ શકના નથી—શિક્ષણ (Instruction) અને કેળવણી વચ્ચે તેઓ બેદ પાડે છે, અને એમ માને છે કે સ્વભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવું શક્ય છે પણ ઉચ્ચ કેળવણી માટે અંગ્રેજી ભાષા જ યોગ્ય છે. આ મતના સમર્થનમાં સર મનુભાઈએ વિચિત્ર દલીલો રજૂ કરી છે. તેમને મન ગણિત અને ભૂગોળ જેવા વિષયો સ્વભાષાદ્વારા શીખવો શકાય પણ ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, માનસ-શાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન વગેરે વિષયો અંગ્રેજી મારફત શીખવવાનો તેમનો આગ્રહ છે. ઉચ્ચ અથવા શામના ઇતિહાસનું સ્વરૂપ, મેકાલે અથવા બીજાનાં મૂળમાં વાંચવાથી જ સમજી શકાય. કોઈ

અંગ્રેજો હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ જાણવા માટે હિન્દી માગફત જ શીખવું જોઈએ ! શું જાપાનીઓ વિજ્ઞાન, માનસશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, માદિત્વ, વગેરેથી વચિત રહ્યા છે ? મર મનુભાઈ માને છે કે કદાચ ૫૦ વરસે સ્વભાષાદ્વારા કેળવણી (એમના અર્થમાં) શક્ય થશે ! માટે અકાળે સ્વભાષા દાખલ કરી કેળવણીને વક્ર ન બનાવવી !! મર મનુભાઈને અમે એટલું જ કહીયું કે તમે આ યુગની પાછળ પડી ગયા છો અને તમારે હજી મિત્ર, સ્પેન્સર અને મિલ્ટન વાચવાના રહ્યા છે. મર મનુભાઈ એ પણ ભૂલી ગય છે કે આ વિદ્યાલયમાં ત્રણ વરસ દરમિયાન અંગ્રેજી ફરજિયાત છે અને સામાન્યપણે વિદ્યાર્થીનીઓનું અંગ્રેજીનું જ્ઞાન સતોપકારક રહે છે. પણ તે ગમે તેમ હો, છતાં અંગ્રેજી મારફત જ કેળવણીનો આગ્રહ રાખવો તેમાં હવે તો માત્ર પૂર્વગ્રહ જ છે.

મેટ્રિકની પરીક્ષાનું પરિણામ

મુંબઈ યુનિવર્સિટીની મેટ્રિકની પરીક્ષાનું પરિણામ દર વર્ષે ઉત્તરોત્તર ખરાબ આવતું જાય છે તેમાં આ વર્ષે હદ કરી છે. માત્ર ૨૮ ટકા પરિણામ આપ્યું છે. પરીક્ષાનાં પરિણામો વધારે કડક બનાવવાથી યુનિવર્સિટીની પ્રતિષ્ઠા વધે છે અને તેની પદવીઓની કિંમત વધે છે તેમ માનવામાં ભૂલ છે. પરીક્ષા વિદ્યાર્થીના જ્ઞાનનું માપ કાઢવાની એક અતિ અસંતોષકારક રીત છે, અને પરીક્ષાને મહત્ત્વ આપવામાં કેળવણીનું ધ્યેય ભુલાર્થ જાય છે. અત્યારની પરીક્ષા લેવાની રીત એક ભોટરી જ છે અને ભવિષ્યનો અને વિદ્યાર્થીઓના જીવનનો જરા પણ વિચાર કર્યા વિના પરીક્ષાનાં ધોરણો સખત બનાવવામાં મોટી હાનિ રહી છે.

એમ કહેવાય છે કે આ વર્ષે પરિણામ ખરાબ આવવાનું કારણ એમ છે કે ઘણી સ્કૂલોએ મેટ્રિકની પરીક્ષા માટે લાયક ન હોય તેવા ઘણા વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષામાં બેસવા દીધા છે. પણ તેમાં કાનો દોષ છે ?

આ વરસે જનવારીની શરૂઆતમાં યુનિવર્સિટીએ મરકચુલર કાઢ્યા હતા કે એપ્રિલ ૧૯૩૬ અથવા તે પૂર્વે જેઓ પરીક્ષામાં બેસા હતા તેમને જ ઓક્ટોબરની પરીક્ષામાં બેસવા દેવામાં આવશે. તેથી સ્કૂલોએ વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ શોખ્યામાં મોકલાવ્યા. માર્ચની શરૂઆતમાં બીજા સરકચુલર કાઢ્યો કે કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને ઓક્ટોબરની પરીક્ષામાં બેસવા દેવામાં આવશે. ત્યારબાદ કેટલીક સ્કૂલોએ વિદ્યાર્થીઓના ફોર્મ અને ફી પાછા માગ્યાં, પણ યુનિવર્સિટીએ પાછાં આપવાની ના પાડી શા માટે ? યુનિવર્સિટી એક નફા કરવાવાળો ગ્રંથા યર્થ પડી છે. હાથમાં આવેલ પૈસા પાછા ન આપવા એવી વલ્લિકવૃત્તિ કેળવણીની ગંરથાને નાવાશીરૂપ યર્થ પડી છે. પણ મુંબઈ યુનિવર્સિટી એક વેપારરૂપ યર્થ પડી છે.

આ વર્ષનો અંગ્રેજીનો પેપર વિચિત્ર હતો. મિ. હેમીલે કબૂલ કર્યું કે તે પેપર તદ્દન નવીન હતો જ હતો અને યુનિવર્સિટીના ધોરણથી વિરુદ્ધ હતો. મિ. હેમીલ વિચિત્ર વિચારો ધરાવે છે, અને એવા પરદેશી માણસોના હાથમાં આપણું કેળવણીનું તત્ત્વ છે ત્યાં સુધી સંદાનુભૂતિની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.

ઘણા વિદ્યાર્થીઓ એકબે માર્ક માટે નાપામ થાય છે. પરીક્ષામાં નાપામ થવાથી વિદ્યાર્થીને જે તેજેવધ અને સ્વમાનહાનિ થાય છે તેનું જરા પણ જોને જાન દોષ તેવાઓ આશાં ધોરણો બાંધે જ નહિ. પરીક્ષા એક અગ્રથાઉ (Rule of the Thumb) કમેટી છે. તેમાં પરીક્ષકને પુષ્કળ છૂટ હોવી જોઈએ. પણ યુનિવર્સિટીએ પરીક્ષકોનાં કાંડાં કાપી

લીધાં છે. ગયે એક વર્ષે એક વિદ્યાર્થી ૪૪ માર્ક માટે નાપાસ થયો. એક યુવકનું આખું વર્ષ આવી નમાલી ગાળત માટે વ્યર્થ ગય તેનો જરાય વિચાર છે? માર્કો કેમ અપાય છે, પેપર કેમ તપાસાય છે તેનો જરાય અનુભવ જેને છે તેવાઓને આખા ધોરણો ઉપર તિરસ્કાર થાય. પણ ભવિષ્યની કલ્પના જ તેમને નથી. મોટા માણસોના હાથમાં યુનિવર્સિટીનું તંત્ર છે, જેઓ શિસ્ત અને કાયદો જાળવવામાં જ યુનિવર્સિટીની પ્રતિષ્ઠા માને છે. વિદ્યાર્થીઓના આટલા જોડાપોહની તેમને કાંઈ અમર જ નથી અને સત્તાના મદમાં ટૂંકી દષ્ટિવાળા એ સત્તાધીશોને યુવાનોના જીવનને ધુળધાણી કરતા હૃદયને જરા પણ આંચકા લાગતો નથી.

કેળવણીના ધોરણો અને મુખર્ષ યુનિવર્સિટીનું આખું બધારણ આમૂલ્ય પરિવર્તન માગે છે. મિ. હેમ્લી ફરિયાદ કરી કે સ્કૂલોના ગકડો ફાટ્યો છે અને કેળવણીનું ધોરણ ઘણું નીચું ગયું છે. તેમા કેનો દોષ છે? યુનિવર્સિટીએ તેમાં શું કર્યું છે? સરકારે શું કર્યું છે? વિદ્યાર્થીઓને નાપાસ કરવાથી આ અનિષ્ટ દૂર થાય તેમ છે?

વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળ

હોર પરિપક્વતા પ્રમુખમંદ્યાનેથી ડૉ. સુમન્ત મહેતાએ વડોદરા રાજ્યની અમલદારશાહી સામેનું તહોમતનામું નિર્ભયપણે સુણાવ્યું ત્યારથી અમલદારશાહીનાં કબૂતરખાનાં ફફડી ઊઠ્યા છે. શ્રીમત સરકારે, થાકેલ થોહાની પેડે નિરાશ અર્પને, રાજ્યની લગામ પરદેશી અમલદારોને સોંપી દીધી છે, અને પોતાના વતનમાં તેઓ પરદેશી જેવાં થઈ રહ્યા છે. શ્રીમત પ્રત્યે પ્રગ્નને પૂર્ણ માન અને પ્રેમ છે પ્રજામંડળ સરકારની વિરુદ્ધ નથી. સરકારને પોતાની દાઢ સુણાવવા અને સરકાર સાથે સહકાર કરવા પ્રજામંડળના કાર્યકર્તાઓ હિત્તુક છે, પણ પ્રજામંડળના નિમ્નથી જ અમલદારશાહીએ સરકાર અને પ્રજામંડળ વચ્ચે સહકાર થવા દીધો જ નથી. પ્રથમથી જ પ્રજામંડળ પ્રત્યે અણવિશ્વાસ અને હદપાર શંકાશીલતાથી જોયું છે. પ્રજામંડળ એ આખા રાજ્યનું પ્રતિનિધિમંડળ છે તે સ્વીકારવાને બદલે તે કાંઈ થોડાક અળવળિયાઓની મંડળી હોય તેવા પ્રકારનું તેના પ્રત્યે વર્તન રાખ્યું છે.

એક જમાનો એવો હતો કે ત્યારે વડોદરાનું રાજ્ય પ્રગતિશીલ ગણાતું હતું. શ્રીમંત સરકારે અનેકવિધ સુધારણાની યોજનાઓ રચી કરી અને કાયદાઓ કર્યા. પણ માનવજત અને જળસંચયના અભાવે દરેક ચીજ વાંકી જીગી છે. હૃદયની લાગણીના અભાવે દરેક ખાતું જડ, નિષ્ક્રિય અને નમાતું બન્યું છે. ડૉ. સુમન્ત મહેતા પૂછે છે, વડોદરા રાજ્યને શો રોગ લાગ પડ્યો છે? અને નિદાન કરે છે કે 'ઝોના' આંતરડાં અને લોહીમાં બંટ પાક્યા છે, એ જંતુ બધું લોહી પી ગય છે અને પાંડુ રોગ પેદા કરે છે.

ડૉ. મહેતાને જેઓ જાણે છે તેમને અનુભવ છે કે તેઓ દરેક વાક્ય વિચારીને બોલવાવાળા છે. તેમની વાણીમાં મંયમ છે: તેમનો અનુભવ વિશાળ છે, અને તેઓ સાચા સમાજસેવક છે. આવેશમાં અતિશયોક્તિભર્યાં વર્ણુતો કરવાં તે તેમનું લક્ષણ નથી. તેમને વડોદરા રાજ્યની પ્રજાની સ્થિતિ કેમ લાગે છે? “ગામડિયા પ્રજાની સ્થિતિ એવી છે કે આખમાંથી લોહીના આંસુ પડે. પ્રજાના પોણા કરતાં વધારે લાગને પૂરતો ખોરાક મળતો નથી.....ખેડૂતની સ્થિતિ ખરેખર ભયકર છે.” “વડોદરા શહેરના આડંબરી તમાશા નીચે, તેના કીર્તિમંદિરો, રાજમહેલો, બાગ અને બગીચા નીચે, બુખમરો અને

ખેડારી છે. લાખો માણસો દુખી, બ્રહ્મા, ગેગચસ્ત અને અમણ રહે છે. રસ્તામાં ધૂળ ફાડે છે, ઘરમાં ગંદવાડ ભોગે છે અને ઉકરડાની બધી જામ પામે છે. તેમની સારામાં સારી સગવડ દારૂતાડીની દુકાનો અને તાડીના મોડાઓ છે.” આ ચિત્રમાં બેશાય અંતિશયોક્તિ નથી.

અમલદારશાહી લાયકશ્વતંત્રીમાં સડે છે તેનામાં હૃદયની લાગણી નથી, પ્રામાણિક કામની ધગણ નથી. પ્રજાને અપગ, અબોલ, અને અમંગલિત રાખવામાં જ તે પોતાની કૃતકૃત્યતા માને છે. કલમને ગોદે સામાજિક સુધારા થઈ શકેતા નથી.

આખા રાજ્યનો ખેડૂત દુખી છે પણ ખેડૂતને તેનું પૂરેપૂરું લાભ નથી. એ ભાન કેંડાખ્યા વિના ખેડૂત પોતાની સ્થિતિ સુધારવાના પ્રયાસો કરવાનો નથી. પણ અમલદાર-શાહી ખેડૂતને આનુ લાભ થવા દેવા તૈયાર નથી પ્રગમડળના કાર્યકર્તાઓને એવા કાંઈ પણ પ્રયત્ન કરતાં અટકાવવા અમલદારશાહી તત્પર થઈ રહી છે, અને પ્રગમડળના મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ ઉપર મનાઈદુકો કાઢવા છે.

પ્રગતિશીલ કહેવાતા રાજ્યોની આ દશા છે, તે દેશી રાજ્યોની સુધારણાની આશા રાખવી કેટલી બધી છે? પડિત જવાહરલાલે કહ્યું છે તેમ, તેના વિનાશ એ એક જ ઉન્નતિનો માર્ગ છે. હાલે સગદાર નક્કલભાઈ માનતા હોય કે મિત્રતાવારી રીતે અને નૈતિક દયાશુથી તેઓ દેશી રાજ્યમાં સુધારા કરાવી શકશે. અમને એવો કાંઈ ભ્રમ નથી.

પોલાદી ચોકડું

નવા સુધારા હિંદુસ્તાનમાં દાખલ કરતા પહેલાં રખેને સત્તાનું કાંઈ અંગ હિંદીઓના હાથમાં આવ્યું જાય તે અટકાવવા બ્રિટિશ રાજનીતિઓએ ખનતાં બધાં પગલાં લીધાં છે, અને બધારણમાં નવાનવા પ્રયોગો કરી એક એવું અટપડું બંધારણ ઉત્પન્ન કર્યું છે કે જેનો અમલ અત્યંત ખર્ચાળ થવા ઉપગત, પરિણામ કેવું આવશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. ત્રિઝર્વે બેંક અને રેલવે બોર્ડ કરી નાણાવિષયક બધી સત્તા હાથ રાખી અને નાણાં સંબંધી ધાગમલાઓનો આંકુશ નજીવો કર્યો પરદેશનીતિ અને લશ્કર મરીશો ગવર્નર જનરલની હકૂમતમાં જ રાખ્યું આવકના ૮૦ ટકા જેટલા લાગતો ઉપયોગ કોલેજો, નિશ્ચિત કરી મૂક્યો અને પ્રગતિશીલ ખાતાઓ માટે ૨૦ ટકા જેટલી આવક રાખી ચૂટાણે પ્રધાનોને પ્રજાને જ્યાં આપવાની જવાબદારી સોંપી કોમી ચુકાદો આપી આપણને હિંદુભિન્ન કર્યા અને રાજ્યોને સમવાય તત્તમા દાખલ કરી પોતાની સત્તા કાયમ કરી. ગવર્નર જનરલ અને ગવર્નરને ખાસ સત્તાઓ આપી અણધાર્યાં પ્રસંગે પોતાનો કાબૂ કાયમ રાખવાની ચાંચી હાથ રાખી. પણ આટલેથી સતોષ ન થયો એટલે અમલદારશાહી પણ રખે કોળાંતરે હિંદી થઈ જાય અને એ પોલાદી ચોકડું નરમ થાય ને લયે તેમાં બ્રિટિશોનું પ્રમાણ વધારવા નવી નીતિ અખત્યાર કરી.

સિવિલ સર્વિસ એ ‘બ્રિટીશ રાજમત્તાનું અભિમાન છે’ તેની કાર્યકુશળતાની પ્રશંસા કરવામાં તેઓ કદી મળ્યા રાખતા નથી. સિવિલ સર્વિસમાં હિંદીઓનું પ્રમાણ વધારવા માટે હિંદીઓએ પહેલેથી સંતન માગ્યું છે. શરૂઆતમાં તેને માટે નિમણૂકનું ધોરણ હતુ તે દૂર કરી લાયકીત મુજબ પરીક્ષાથી ચૂંટણી નક્કી કરી અને ધણી અગવળ પછી હિંદુસ્તાનમાં પરીક્ષા લેવાનું સ્વીકાર્યું હિંદુસ્તાનમાં લેવાતી પરીક્ષા કરતાં ઇંગ્લેન્ડની

પરીક્ષાનું ધોરણ મહેતુ છે તે સૌ જાણે છે. જિલ્લોનું પ્રમાણ જનગતી રાખવા જંગતમા વ્યાપ નહિ એવા ખોટા પચાગ તેમને આપ્યા અને તેના હકો કાયમ રાખવા બધારણમા ખામ કાયદા કર્યા છતાં પણ જિલ્લોનું પ્રમાણ ઘટતુ રહે છે અને અંગ્રેજ યુરોપને હિંદુસ્તાન માટે આશ્ચર્ય રહ્યું નથી જિલ્લોનું પ્રમાણ જનગતી રાખવા મગકારે હવે નવી નીતિ અપવાન કરી છે. ખુની હરીફાઈમા પગલા આપી લાયકાત પુરવાર કરવાની હવે તેમને જરૂર નથી અને હવેથી અમુક પ્રમાણમા તેમની નિમણૂક હિંદી મશિન કરશે તે ઉપરાંત હિંદીઓને ઇન્ડિયામા લેવાતી પગલાઓમા દાખલ થવા નહિ દેવાય જેથી અમને માટે હરીફાઈ પણ ઓછી થાય.

માગ ખાનદાન લાયક અમને હિંદુસ્તાનની સેવા કરવા હિંદમા આવે છે એવો દાવો હવે તો કરી શકાય તેમ નથી લાયકાતનું ધોરણ દૂર કરતા, ગમે તેના માણસોને હિંદીઓ ઉપર રાજ કરવાની મત્તા મળશે અને પોતાની કાર્યક્ષમતા (efficiency) માટે પ્રખ્યાત આ પોતાની ઓખુ હવે માન હિંદીઓ ઉપર જાય કાયમ રાખવાના એક જ ધોરણે ધકાશે યુરોપનું ગત્યપ્રકરણ.

ગાંધીજીની નિષ્ફળતાથી યુરોપનું સાત્તાનું વિશેષ લચકર અને વિકરાળ બનતુ જાય છે. ૧૯૧૪ પૂરેનું લયનીત વાતાવરણ અમુક છે. આતરરાષ્ટ્રીય બંધનમા પશુ બાગે રથાને નૈતિક બાગ સ્થાપનાની સર્વ આશાઓ પડી બાગી છે, અને દરેક ગત્ય હવે બીજા ગત્યને પોતાનું દુરમન માને છે. મામુલિય મનાયતીની યોજનાને રથાને આલુકય નીતિથી રાખે. વચ્ચે ખાનગી મધિઓના રાફડો ફાટશે છે. ક્રાન્સને જર્મનીને બગતેથી ઈર્ષલીની મદદ માગે, જિલ્લોને ઈર્ષલીને લય તેથી જર્મનીને રાજ રાખવા પ્રયત્ન કરે, ઈર્ષલી અને જર્મનીને ગિથાનો લા. તેથી એકમીગત મમજૂતી કરવા પ્રાત્ન કરે, છતાં આરિદ્ર્યાને કારણે પૂરો અણુરિથામ, આવી રીતે કોકરુ શુચિતાનું જાય અને અણુરિથામ અને લય વધતા જાય છે.

૧. જર્મની યુરોપનું ખરું ભરથાન છે. પશુમગથી માત્રાન્યવિસ્તાર યર્ષ શકે છે તે રાખાન અને ઈર્ષલીએ મિદ્ધ કર્યું એટલે જર્મની પોતાની વમાહતો પાછી માગે છે. આને શાન્તિ જનગતી માટેની કિંમત વધતી જ જાય છે. જર્મનીની આસપાસ લાખો જર્મનો અન્ય ગત્યોની હકમતમા છે તેમને પાછા મેગતી અને જર્મન સામાન્ય સ્થાપના નાત્રી નેતાઓ ભગીચ પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે.

ઇન્ડિયનું પ્રધાનમંડળ નિર્મળ છે, અને હોકાયત્ર વિનાના નામ પેટે તેની નીતિને કાર્ષ ખાગ ધોરણ નથી. ઇન્ડિયની ખરેખર નીતિને કાર્ષ ચોકચ ખ્યેય નથી, અને જે કાર્ષ છે તે પોતાના મામાન્યને કાર્ષ પણ બોગે કાયમ રાખવાનું જ.

ક્રાન્સમા મમાજવાદી પ્રધાનમંડળે અત્યના ફેગરો દાય ધર્મ છે. મૂડીરાદના મે મદાન દુર્ગો-ક્રાન્સની ખર અને સત્ર-આપાર બનેમા ખગિર્વર્તન કરવાની યોજના દાય ધર્મ છે. ક્રાન્સની એક અમુક મૂડીવાદીઓના દાયમા જ છે અને મૂડીરાદીઓના સ્વાર્થ માટે ક્રાન્સની સમમ આર્થિક નીતિ ગધાય છે તેને પ્રજામત્તા મનાવરી, તેમજ યુદ્ધનું એ મુખ્ય સત્ર-સત્રમરજનમનો ખાનગી નાપાર છે તેને ગત્યની આગિઓ મનાવરો પોતાના સ્વાર્થ માટે મૂડીવાદી વ્યાપારોએ યુદ્ધો કરાવે છે, તે અટકાવવાનો એક જ ઉપાય એ વ્યાપારની

ખાનગી માલિકી નાશ કરવાનો છે. ક્રાન્સની સમાજવાદી સરકાર આ કાર્ય કરી શકે, તે વિશ્વસાનિતમાં મોટા કાળો આપ્યો ગણાય.

તુર્કસ્તાન ડાઉનફમ અને બોરફરસના કિનારે સશસ્ત્ર થવાની માગણી કરે છે, અને તે માગણી સ્વીકારશે તેમ જણાય છે. તેની માગણીઓ ચાલુ છે, પણ ઇટલીની ગેરહાજરીમાં ચોક્કસ નિર્ણય-યર્થ શકે તેમ નથી. અને રશિયા જે માંગણીઓ કરે છે તે ઇટલી કબૂલ કરે તેમ નથી. ક્રાન્સ જર્મનીના ભયે રશિયાની માગણીને ટોકા આપે છે, પણ ભૂમધ્ય સમુદ્રની દરિયાઈ વાટના ઉપરનું આધિપત્ય જરા પણ ન બેખમાય તે માટે ઇંગ્લંડને આ માગણીઓ પ્રત્યે મહાનુભૂતિ નથી.

રાષ્ટ્રસંઘ

એનિસીનિયાની લૂંટ ઉપર હેલ્ડો પડેલા પાડી રાષ્ટ્રમંથે સ્વહસ્તે પોતાની દફનક્રિયા કરી છે રાષ્ટ્રસંઘના દરેક સભ્ય સામેનું અને ખાસ કરીને મોટાં રાજ્યો સામેનું તહોમત-નામું નિગુપ્તે પોતે જતે જગતને સુણાવ્યું.

“જગતના સૌથી સમર્થ રાજ્યોએ મળીને મને વિશ્વાસ આપ્યો કે ઇટલીનું આક્રમણ આતરરાષ્ટ્રીય નીતિ વિરુદ્ધ હોઈ તેને ફતેહમેદ થવા નહિ દઈ એ, અને તે વચનમાં વિશ્વાસ રાખી ઇટલીની બધી શરતો મેં મંજૂર રાખી. આ વચનનો વિશ્વાસમાંથી કરી કેટલાંક રાજ્યોએ પ્રતિજ્ઞા ન સ્વીકાર્યા. જ્યારે કેટલાકે દેખાવની ખાતર પ્રતિબંધ સ્વીકારવા છતાં તેની અસર ન થાય તેવાં પગલાં લીધાં, અને પરિણામે ઇટલીનો વિજય થયો અને હબ્સનીયાનો પરાજય થયો. આર્થિક મદદ માટે માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો, અને જે રેલવેનો મને ઉપયોગ કરવા ન દીધો તે જ રેલવેનો ઇટલી ઉપયોગ કરી રહેલ છે. મારી પ્રજાને બચાવવા હું રાષ્ટ્રમંથને વિનંતિ કરું છું. ક્ષિર અને ઇતિહાસ તમારી પાસે જવાબ માગશે.”

ક્ષિર અને ઇતિહાસ તો જવાબ માગે ત્યારે ખરું, પણ રાષ્ટ્રમંથના સભ્યોએ જવાબ આપી દીધો છે. ઇટલી ઉપરના પ્રતિજ્ઞા ૨૬ થયા છે અને તેની લૂંટ ઉપર મહોર મારી છે. પેલેસ્ટાઈન

મહાયુદ્ધ પૂરું થયા પછી જર્મની અને તુર્કસ્તાનની વસાહતોનું શું કરવું તે પ્રશ્ન મિત્રરાજ્યો સમક્ષ ખડો થયો. જનરલ સારસના ફગદૂપ ભેગમથાઈ એક યોજનાનો જન્મ થયો તે ‘મેન્ડેટ’ (Mandate)ની યોજના. મુખ્ય મિત્ર રાજ્યોએ આ વસાહતો વહેંચી લેવાનું કાવતરું કર્યું અને રાષ્ટ્રમંથના નામે તેને ‘મેન્ડેટ’ એવું નામ આપ્યું. રાષ્ટ્ર-સંઘની નામની દેખરેખ નીચે મુખ્ય મિત્ર રાજ્યોએ આ વસાહતો વહેંચી લીધી. નીતિના બધા સિદ્ધાંતોના નિબંધો જેવા કરાવો અને કરારો કર્યા અને પોતે જાણે પછાત પ્રજાઓને માટે ઉદારતાથી બોલે સ્વીકારતા હોય તેવી રીતે જુદાજુદા પ્રદેશોનો વહીવટ મુખ્ય મિત્ર રાજ્યોએ માથે લીધો, તેમાં પેલેસ્ટાઈન ઇંગ્લંડને ભાગે આવ્યું.

આરબ પ્રજાનું હિત લક્ષમાં રાખી તે હિતને માટે જ રાજ્યમંથારણ અને વહીવટ કરવાનું માથે લઈ અંગ્રેજોએ આ જવાબદારી સ્વીકારી. પણ સાથેસાથે યહૂદીઓને અહીં કાયમની વસાહત કરી આપવાનું વચન આપ્યું, અને લડાઈ દરમિયાન યહૂદીઓએ કરેલ મદદનો બદલો વાળવાની તક લીધી. આરબ અલણ અને મંગડનરહિત છે. યહૂદી અત્યંત કુશળ,

કરકમરવાળો અને કેળવાયેલ છે. હમ્મરો યહૂદીઓએ પેલેસ્ટાઈનમાં ધર કબ્જું અને પોતાની કુનેદથી તેના વ્યાપાર અને ઉત્પત્તિનાં માધનો દાથ કર્યાં. ઇઝરાયેલી મદદથી આ ચતુર હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે યહૂદીઓનું મધ્યનું વલણ અંગ્રેજો પ્રત્યે રહ્યું. આરબ પોતાના દેશમાં જ પરદેશીને ગુલામ બન્યો. આરબને તેનું ભાન થયું ત્યારથી આરબની સ્વાતંત્ર્ય-લડન શરૂ થઈ, પણ અંગ્રેજના બળથી યહૂદીઓ પોતાની સત્તા કાયમ કરી રહેલ છે. સ્થાનિક પ્રજા અને યહૂદીઓ વચ્ચે સંપૂર્ણ નિબળસ રહેવાનાં વચન છતાં અંગ્રેજનું વલણ યહૂદી પ્રત્યે રહે તે દેખીતું છે. રાષ્ટ્રમંચે જે જે જવાબદારી અંગ્રેજને સોંપી તેનો હિમાયલ દેવાનું તેનામાં શક્તિ નથી. પેલેસ્ટાઈન ઇઝરાયેલી માટે માત્રાભાવવાદી રીતરજની એક દાવ છે, અને યહૂદીઓને મદદ કરી પોતાની સત્તા કાયમ કરવાની તક ઇઝરાયેલી જવા દે તેમ નથી. જર્મનીના યહૂદીઓ પ્રત્યેની જેલાદને લીધે પેલેસ્ટાઈનમાં યહૂદીઓની સંખ્યા વધતી જાય છે અને આરબની ગુલામી વધતી જાય છે. પેલેસ્ટાઈનમાં આરબ-યહૂદીનું યુદ્ધ ચાલુ જ છે અને ઇઝરાયેલી તેમાં નિબળસ રહી શાન્તિ સ્થાપવાનો દાવો કરે છે છેલ્લા છ માસથી આરબોએ બળવો કર્યો છે અને લશ્કરને બળે ઇઝરાયેલી બળવો દબાવી દેવા તત્પર બન્યું છે. ઉત્તર આફ્રિકામાં ઈટલીની વધતી જતી સત્તા સામે પેલેસ્ટાઈનમાં પોતાની સત્તા કાયમ કરવી ઇઝરાયેલી માટે જરૂરી થઈ પડ્યું છે અને મેન્ડેટનો મૂળ ઉદ્દેશ દૂર રહી હવે તે સામાન્યતા રક્ષણ માટે આરબોના સ્વાતંત્ર્યની લડતને દાખી દેવી એ જ ઇઝરાયેલી નીતિ થઈ છે.

આરબોની આ સ્વાતંત્ર્યલડતમાં આપણી રાષ્ટ્રીય મહામત્તાએ પોતાની મહાનુભૂતિ જાહેર કરી છે.

ચિમનલાલ ચક્રવર્તી શાહ

શ્રી. અબ્દુલ તૈયબજી

ન્યાયમૂર્તિ બદરૂદીન તૈયબજી આપણી રાષ્ટ્રીય મહાસત્તાના એક શરૂઆતમાં એક આગેવાન હતા અગ્રીમદના મગ સૈયદ બદરૂદીને ત્યાં મુગલમોરોને મવાદ આપી કે તેમણે એ રાષ્ટ્રીય સરકારથી અલગ રહેવું, ત્યારે બદરૂદીન તૈયબજી તેમની સામે થયેલા ત્યાર-પછીથી ત્યાં બદરૂદીન તૈયબજીના બહેણા કુટુંબના ધણી સ્ત્રીપુરુષોએ મહાસત્તા તરફ મહાનુભૂતિ બનાવેલી મી. અબ્દુલ તૈયબજી તેમના બાવીજ અને જમાઈ થાય. તેમણે ઇઝરાયેલી જર્મને અબ્દુલ કર્યો અને વડોદરામાં ન્યાયાધીશ થયા એમના નોકરિયાત જીવન વિશે એક જ વાત કહેવા જેવી છે કે એમણે વડોદરાના સામાજિક જીવન (Social life)ને ધડવામાં મદદરો ભાગ ભજવ્યો હતો. ત્યાં જુવાન અમલદારો આવે તેમને પોતાને ત્યાં બોલાવતા એમને ત્યાં દર જુધવારે રમવાનું, ખાનાનું, મળવાનું મળતું. એમને ત્યાં યુરોપિયન સ્ત્રીપુરુષો પણ આવતા. યુરોપમાં ભણી આવેલા ત્યાં અમલદારો માટે એમનું ઘર મોટી કલ્પ જેવું થઈ ગયું. એમની એ પુત્રીઓ ઉત્તમ પ્રકારનું સંગીત જાણતા ગુજરાતી હિન્દુ સંજારીઓએ ત્યાં ગંગા પાર્ટીઓ કરેલી બર્નાડ શો જેવા નાટ્યકારોનાં નાટકો ત્યાં અમલદારો ભજવતા. વડોદરામાં એમના જેવા બીજા કેટલાક રમિક અમલદારોને લીધે સારી માહિત્ય ગમ્યા સ્થપાઈ હતી આવી રીતે શિષ્ટાચાર અને મન્યતા, એક પ્રકારના મુખરકારોનો કેલાવો આ માયાળુ કુટુંબનો માન્યતા વડોદરાની જનતાના થોડા

ભાગમાં ધર્મ રહ્યો હતો. આ સંસ્કારો અંગ્રેજ સમ્યક્તાથી રંગાયેલા હતા. આ આચારો અપર્યાપ્ત હતા, એમાંથી આમર્શને સ્પર્શ થતો નહોતો, એ બધી વાત સાચી; પણ તે વખતના વાતાવરણને, આજના આદર્શોથી ઘડાયેલા પ્રમાણોથી માપી શકાય નહિ. એ જમાનામાં શિક્ષિત વર્ગ માહેમહિ અંગ્રેજ ભાષામાં બોલતો અને લખતો અને અંગ્રેજ રીતરિવાજોને પસંદ કરતો હતો.

ન્યારે ત્રીમ વરસ ઉપરાંતની નોકરી કરીને અબ્યાસસાહેબ છૂટા થયા ત્યારે તેમની ખ્યાતિ માત્ર વડોદરા શહેરમાં હતી એમણે મુમક્ષમાનો અને ખાસ કરીને હોરાઓનાં કુટુંબોમાં શાળાઓ કઢેલી. વડોદરામાં જૂની જુમા મસ્જિદ હતી તેને મરામત કરીને તથા તેનો વિસ્તાર કરીને મોટા શહેરને ગોળે એવી બનાવવામાં આગળપડતો ભાગ લીધેલો અને પોતાના ઘરને એક સામાજિક કેન્દ્ર (Social centre) બનાવ્યું હતું. ગાંધીય મદાસલા સુરતની બેઠક પછી ગરમ ધર્મ તેમાં એમની સમિતિ નહોતી. અને પછી તો સત્યાગ્રહનો જમાનો આવ્યો. પણ જલિયાંવાલા બાગની હતકની તપાસણીમાં એમને એક સભ્ય તરીકે નીમ્યા ત્યારથી મિ. તૈયબજી પાંચ મહામુલામાં આવ્યા અને ગાંધીજીના મદદગાર તરીકે રહ્યા એમને લીધે એમનું લગભગ આખું કુટુંબ રાજકીય લડતથી રંગાયું અને અબ્યાસસાહેબનું નામ ગુજરાતમાં ધમ્મયુ ધર્મ ગયું. મહામુલાએ વડોદરા શહેરને ખેડા જિલ્લામાં ગણ્યું છે તે દૃષ્ટિએ એ ખેડા જિલ્લામાં પ્રમુખ થયા અને તિલક સ્વરાજ્ય કુંડના કાળને એકઠા કરવા માટે ઠેરઠેર ફર્યા વચને લીધે એમના ઘુટણમાં સોગન હતા તે આ ફેરણીમાં ઓગળી ગયા. ઘણા નિવૃત્ત ધયેલા અમલદારો ચોક્કસ નિર્ણીત કામના અભાવને લીધે વહેલા મરી જાય છે. પણ અબ્યાસસાહેબને કામ મળી ગયું હતું, એટલે એમનું આયુષ્ય લગાણુ અને સ્વાસ્થ્ય સુધર્યું. ન્યારે નાણાં ઉધરાવવાં હોય અગર પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિની જરૂર હોય ત્યારે તેમને ત્યાં બધા દોડી જતા.

બારડોલીની લડત વખતે એમણે ચોડા ગામડાનું ચાલું હાથમાં લીધું હતું, અને મીડાના કરની લડતમાં ગાંધીજી પકડાઈ ગયા ત્યારપછીની ટુકડીને મોખરે અબ્યાસસાહેબની નિમણૂક ધર્મ હતી, અને તેને અંગે જલમાં ગયા હતા ૧૯૩૨ની સાલમાં પણ એમને પકડીને છોડી દીધેલા. ૧૯૩૩ની દિવાળી પછી એમણે વડોદરા ગ્રન્ડમેંડળનું પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું, અને છેક ૧૯૩૬ના મે મહિનાની શરૂઆત સુધી એ સ્થાન પર હતા ૮૧-૮૨ વર્ષની વૃદ્ધ વયે પણ અજાજ ઉત્માદથી પોતે અને એમના સાથીઓએ ગામડેગામડે પર્યટન કર્યું, ગ્રન્ડમેંડળનો પ્રચાર કર્યો, નાણા બેગાં કર્યાં, અને ગ્રન્ડનું સંગઠન કર્યું, અને આ કાર્યમાંથી છૂટા થયા પછી ભાગ્યે જ એક માસ પછી એમનું અવસાન થયું. એમને માટે એમ કહી શકાય કે છેવટ સુધી લડતમાં લડતમાં એમનું મૃત્યુ થયું. એ ગર્લેશીમત હતા અને અમલદારીની સાથે અમીરી બોગવી હતી તે છતાં એમને જર્જરિત ચોરામાં ઉતારે હોય તો મહેલ જેવો માનના—ખાવાનું એક કલાક, બે, ત્રણ કલાક મોડું મળે તો વાતો અને મસ્કરીમાં ગાગતા. સ્વભાવે આનંદી અને ટીખળા હતા. બધાની સાથે સમાનભાવે વર્તતા જેમજેમ વૃદ્ધ થયા તેમતેમ એમની નિર્દોષતા, મનની ઉદારતા અને નિખાલસતા વધ્યાં એમનું બોળું હ્રદય ગરીબોનાં દુઃખ નોંધીને દુઃખી થતું. છેલ્લાં બે વર્ષની અંદર એમને જે અનુભવ ગામડિયા જીવનનો થયો તેવો કદી ધયેલો નહિ. લાખો અને કરોડો યુવાનોએ પણ આવો

પ્રત્યક્ષ અનુભવ લીધો નથી. ગામડાંના મુવકાને પોતાની દુઃખદ સ્થિતિનું પૂરું જ્ઞાન હોતું નથી. અમલદારી તોર, બેપરવાહી અને અન્યાય એ બધું જોયું અને તે દૂર કરવાની મુશ્કેલી પણ અનુભવી.

હિંદુમુસ્લિમ એખલાસની પ્રવૃત્તિમાં એમણે ગાંધીજીને સાથ આપ્યો હતો. એમનાં પુત્રો કુ. રહેના તો હિંદુમુસ્લિમ જુદાઈમાં બિલકુલ માનતાં નથી, અને તેમનાં પૌત્રીની પણ તેની જ મનોદશા છે. આ કુટુંબ હજી ઘણાંયે વર્ષો સુધી શુભરાતની સામાજિક અને શાળાકીય પ્રવૃત્તિમાં અગ્રગણ્ય ભાગ લેશે અને અજ્ઞાત સાહેબનું સ્મરણ તાજું રાખશે, એવી આગાહી કરી શકાય.

સુમંત મહેતા

સ્વ. સુશીલાબહેન નરસિંહરાવ દીવશિયા

“તમારો જન્મ હો”

જીવનસગાથીને પોતાના ચાલ્યા ગયા પછી કાંઈ અગવડ વેઠવી ન પડે એવી માંદગીને બિજાને પડ્યા પડ્યા પણ ચીવટ રાખનાર આપણા વિદ્વાન કવિ નરસિંહરાવ ઉપર આકસ્મિક આક્રમણ થતરી.

મોટા માણસો જે કાંઈ કરી શકે છે તે માત્ર પોતાના બલને લીધે નહિ. એમના ખગ મહાપદામના મુખ્ય એમના સદ્ધર્મચારિણી હોય છે. શ્રી. નરસિંહરાવના ભક્ત-હૃદયની સભાળ સ્વ. સુશીલાબહેને ન રાખી હોત તો? જીવન આપુ જેણે પતિને મમર્પી દીધું હતું તે આદર્શ આર્પનારીની અવસાન નોંધ લેવી ઘટે. સ્વ. સુશીલાબહેને મહિત્વમાં ઉમેરો નથી ક્યો એ સાચું, પણ શ્રી. નરસિંહરાવના સાહિત્યશાલનો કંઈક યશ એમને પણ પરાક્ષ રીતે મળવો જોઈએ. પતિનો વિદ્યાવ્યાસંગ કંઈક અંશે એમને લાગ્યો હતો; અને પતિની ઈશ્વરશ્રદ્ધા પણ એમનામાં જગી હતી. એ જો ન હોત તો એ બન્નેએ પોતાનાં સત્તાનોતા અવમાન જે રીતે ગ્રીષ્માં તે રીતે જીવ્યા શકાત કે? એમના અવમાનનિમિત્તે મહાત્મા ગાંધીજીએ શ્રી. નરસિંહરાવને જે લખ્યું છે તેનો અસ્તુત ભાગ ઉદ્ધૃત કરી શ્રી નરસિંહરાવના દુઃખમાં સમજાગી થવાની આકાંક્ષા એવી એ નોંધ પૂરી કરીએ:

“મુસા બાઈઝી,

... .. તમારી આગળ ખરખરો રો? તમારી માંદગીના ખખર મને મળ્યા કરતા હતા. સુશીલાબહેન વિશે તો મને કંઈ જ ખખર નહોતી. ખરે જ, ઈશ્વર પોતાના ભક્તોને તાવે છે! તમે તો ઘણી તાવણીમાંથી પસાર થયા. તમારે બધી પરીક્ષામાં પામ થયા જ કરવું છે. ઈશ્વર જેને તાવે છે તેને તાપ સહન કરવાની શક્તિ પણ આપતો લાગે છે. નારીતક પણ તમને જોઈ આસ્તિક થાય એવી તમારી શ્રદ્ધા છે. તમારો જન્મ હો.

સેગાવ, વર્ધા,

તા. ૧૦-૬-૩૧

તમારો

મોહનદાસ”

રોજનીશી

જૂન : ૧૯૩૬

- તા. ૭ કોન્સેના નવા વડા પ્રધાન મે. બુમના પ્રચલનથી મોટા પાયા ઉપર હડતાળોનો અંત આવ્યો;
- તા. ૮ ફરા હાલર ખેડૂતોની પરિપદે બેલાવામાં કરાવ પસાર કર્યો કે જમીનદાર પદ્ધતિ નાબૂદ થવી જોઈએ.
- તા. ૯ સુભરાતના રાજદૂરી ભુક્ષર્ગ સંન્યાસી શ્રી. અબ્બાસ સાહેબ તૈયબજીનું અવસાન;
- તા. ૧૦ ઇટલી સમોના પ્રતિબંધો દૂર નહિ થયા તેા ઇટલી રાષ્ટ્રસંઘમાંથી ખસી જશે એવી હમદાટી ઇટલિયન પ્રતિનિધિએ ઇંગ્લાંડની પરદેશ ખાતાની કચેરીમાં જાહેર કરી;
- તા. ૧૨ રશિયામાં, નવા દાખલ થયેલા બંધારણ મુજબ હવેથી ૧૮ વર્ષની વયના દરેક નાગરિકને મત આપવાનો હક રહેશે;
- તા. ૧૩ ડૉ. કુતકોટી રા'કરાચાર્યે ડૉ. આબેડકરને સલાહ આપી કે 'હિંદુ ધર્મમાં રહી તેમાં બુદ્ધિગમ્ય દોષ તે જ સ્વીકારો.' શ્રી બુલકાઈનું ઇડિયન સ્વરાજ લીગના આશ્રય હેઠળ લંડનમાં બાપજી : દમનનીતિ છતાં હિંદી પ્રત્યેા જુસ્સો અખંડ છે.
- તા. ૧૪ ઇંગ્લાંડના સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર મિ. જી. કે. ચેરટ્ટનું લંડનમાં અવસાન;
- તા. ૧૫ ચાલુ વર્ષે મેટ્રિકનું પરિણામ ખૂબ જોશું આવ્યું હોવાને લીધે, તે પ્રત્યે વિરોધ દર્શાવવા મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓએ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના મકાન આગળ દેખાવો કર્યા. સ્વીડનની સરકારે રાજનામું આપ્યું; બેલ્જિયમમાં ખાણના એક લાખ કામદારો હડતાળ પર ગયા;
- તા. ૧૬ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ચોખાનમાં પ્રવેશ કરવાનો પ્રતિબંધ જાહેર કરી સંનેટ હોલની આસપાસ આસપાસ લાઠીધારી પોલિસ મૂકી; મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ ૧૯૩૬-૩૭માં શા. ૧,૧૫,૨૪૦નો વધારો જાહેર કર્યો; ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના બાત્રીજ શ્રી. સોમિન્દ્રનાથ ટાગોરની રાજદ્રોહ માટે મુંબઈમાં ધરપકડ;
- તા. ૧૮ આયર્લેંડની ડેલિમાં ડિ વેલેરાએ એક બાપજીમાં જણાવ્યું કે રાષ્ટ્રસંઘે દુનિયાભરના લોકોનો વિશ્વાસ ગુમાવ્યો છે, આમની સલામત બ્રિટીશ પરદેશમાંથી મિ. એડને જાહેર કર્યું કે એબિસીનિયા હાર્યું છે એટલે હવે ઇટલી સમોના પ્રતિબંધો નકામો છે;
- તા. ૨૦ અમદાવાદમાં શ્રી. પરમાજી કુવરજી કાપડિયાના પ્રમુખપદે જૈન યુવક દ્વિતીય પરિપદ બરાઈ;
- તા. ૨૧ અમદાવાદમાં ડ. લ. કેલેજ એફ કોમર્સની સર પ્રયોજનમંદાસ કાકરદાસના હસ્તે ઉદ્ઘાટનક્રિયા;
- તા. ૨૩ ઇટલી અને જર્મની વચ્ચે વેપારી કરાર થયા; આમની સલામત સરકાર સમી કપકાની દરખાસ્ત રજૂ - થઈ - 'બ્રિટનની સરકારે એબિસીનિયાને દગો દીધો છે' પણ આખરે દરખાસ્ત ઘણી ગઈ.
- તા. ૨૪ સરકારે ટેરીફ બોર્ડની બલામજોનો સ્વીકાર કર્યો હોવાની જાહેરાત થઈ : બ્રિટીશ કાપડના માલની જાતના ઘટાડા થયા; કલકત્તાના એક પરામાં ૧૪૪મી કલમ જાહેર થઈ;
- તા. ૨૫ અમદાવાદ ગીતમાલિક મંડળના પ્રમુખ રોડ કુસ્તુભાઈએ ટેરીફ બોર્ડની બલામજો અને બ્રિટીશ કાપડની જાતોના ઘટાડા સામે લઘુ વિરોધ દર્શાવતું નિવેદન બહાર પાડ્યું; એબિસીનિયાના માજી રાજેનરાહ નેમસ લંડનથી છાનિવા જવા બેપડવા;
- તા. ૨૬ બંગાળના પ્રતિષ્ઠિત આગેવાન હિંદુઓએ સંયુક્ત મતાધિકાર અને વધારે પ્રતિનિધિત્વની માગણી કરતું એક નિવેદન હિંદી વચ્ચે ઉપર મોકલી આપ્યું; વડોદરા સરકારની ડૉ. સુમન્ત મહેતાને વડોદરામાં લાલજી કરવાની મનાઈ - લાલજીની નકલ અગાઉથી મેહલવા સૂચના;
- તા. ૨૭ બેકારી દૂર કરવા માટે પોલાડની સરકારે સ્વત્ત કરોડ પાઉંડના ખર્ચવાળી એક વિશાળ યોજના પસી કાઢી,
- તા. ૨૮ રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલે 'વિજયદેવીની નીતિ રાષ્ટ્રહિત માટે સુકસાનકારક છે' એમ જાહેર કર્યું;

તા. ૨૬ વર્ધામાં મહાસત્રાની કારોબારી સભા મળી. તમામ ધારાસભાએ કબજે કરેલા માટેની બહુલમતના ધરી કાઢી; પૂનાના હુમ્મલોએ શ્રી. સ. કરાચીએ માનપત્ર આપ્યું;

તા. ૩૦ વર્ધામાં આદીજી અને રાષ્ટ્રપતિ વચ્ચે અગત્યની મત્રણાઓ થઈ; હબ્સી શાહ રાસતદારીએ રાષ્ટ્રસંઘમાં ભાગલું કરતા ઉવટે દર્દીઓની અપીલ કરી : “રાષ્ટ્રસંઘના પર દેશોએ, મારી પીડ યોગદી હતી તેમણે, એબિસીનિયાના ભલા માટે શું કર્યું? નવાબ આપો - મારા પ્રજાજનોને હું શેા દિસાસો આપુ ?”

જુલાઈ : ૧૯૩૬

તા. ૧ વર્ધામાં ગલીસે મત્રણાઓ પછી કારોબારી સમિતિની બેઠક પૂરી થઈ : સરદાર વલ્લભભાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ પાર્લામેન્ટરી કમિટીની સ્થાપના થઈ; ન્યૂ દિલ્હીમાં યાગવાળાઓ અને યોગીઓની જગી હરતાલ, બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિ તરફથી ટો. પદ્માભિસીનારાયેના સિખિત ‘મહાસત્રાનો ઈતિહાસ’ વિશેનો અભિપ્રાય વ્યક્ત થયો ‘એ પુસ્તકમાં બંગાળને ન્યાય મળ્યો નથી.’

તા. ૨ છત્રિવામાં દિલ્હી સભેના પ્રતિનિધો જે થો લેવા કે નહિ એ વિશેની ચર્ચા; ચિટતના વડા પ્રધાન મિ. જોરડાવિને લડનમાં નહેરુમાં કહ્યું કે “પ્રતિબંધો વ્યાપ્ત રાખવાથી બચ કર વિશ્વયુદ્ધ ફરી નીકળવાનો ભય રહે છે.”

તા. ૩ લડનમાં ના આયકવાદ સરકારના પ્રમુખપણા હેઠળ સર્વધર્મ પરિષદ મળી; હિંદમાં ૧૬૩૭ની ૧લી જીપ્રિસથી નવા બધારણનો અમલ થશે એ વીગતને ના. રાહેનરાહે બહાલી આપી; રજેનમાં ખુનખાર આતરવિગ્રહ;

તા. ૪ અમદાવાદમાં ગુજરાત યુવક પરિષદની બેઠક શ્રી. અચ્યુત પરચર્ધનના પ્રમુખપણા હેઠળ બસાઈ; રાષ્ટ્રસંઘની એરેમબ્લીએ છત્રિવામાં એબિસીનિયા પ્રકરણ બધ કરવાનો કસાવ પસાર કર્યો;

તા. ૫ ગુજરાત યુવક પરિષદના પ્રમુખશ્રી ઉપસહાર : દેશની આઝાદીને કાર્યક્રમમાં ચોખ્ખે રાખે, ન્યાયસુધી પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય નથી મેળવ્યું ત્યાસુધી બીજા સવાસો ઉઠેલી રાકાવાના નથી; ગુજરાત વિદ્યાર્થીકના વિદ્યાર્થીઓ સમસ કમંવીર લોકસેવક શ્રી. રવિશંકરવ્યાસનું પ્રવચન; હિંદુસ્તાનની સેવા કરતી હોય તેા સુવાળા ન રાખે, આદીજીના પ્રમુખપણા હેઠળ વર્ધામાં ભારતીય માહિત્ય પરિષદની બેઠક મળી; અમદાવાદમાં પ્રગતિશીલ લેખક મંડળની બેઠક મળી;

તા. ૬ હિંદના મુખ્ય આગેવાન પ્રાંતોમાં દિલ્હીમાં પદ્ધતિસર પ્રચાર કરવાની યોજના વર્ધામાં વિચારાઈ; અરિમમબખામાં ભર રાત્રિએ ઈટાલિયનોની બચ કર હતલ;

તા. ૭ સરદાર વલ્લભભાઈએ મહાસત્રાની ચૂંટણીની જુએરા મુખર્થમાં ફારુ કરી;

તા. ૮ ગ્રિટનનું ૩ ક્લોડ સ્વરસિગની માગણી કરણ વધારાનું લરકરી બજેટ બહાર પડ્યું વીમાની દળનાબળમાં જગી વધારો કરવાની ગ્રિટનની યોજના; હાર્ટનસ પરિષદની બેઠક ગોન્ડીઓમાં મળી;

તા. ૯ પત્તળના ફેળવણી ખાતાના પ્રધાન સર ફ્રેન્સીસ હુસેનનું લાહોરમાં અવમાન; હિંદ-જાપાન નવા વેપારી કરાર માટે તપાની પ્રતિનિધિમંડળ મુખર્થ આબ્યુ; શૂમંધ્ય સમુદ્રના કરારોમાથી કાન્સ છટ્ટે થયું; શૂમંધ્ય સમુદ્રમાથી ગ્રિટન નજાએ ખસેડી લેવાની નહેરુત મઈ;

તા. ૧૦ ગ્રિટન તરફના ઈલ્લી સાહેબના પ્રતિનિધોનેના આત લાવવાને લગતા ઓર્ટર ઈન કાઉન્સિલને શાહી બહાલી અપાઈ;

તા. ૧૧ ગ્રિટનના રસમ માટે મનખૂન લડાયક કક્ષો લોવાની નજરિવાન સર સેગ્યુઅલ દોરે વ્યક્ત કરી; ગરગીના મોલથી અમેરિકામાં ૧૪૩૨ મરણ થયાની અને ક્લોટા રોપરની ધુવારી થયાની હકીકત બહાર આવી; એરિટ્ટયા અને જર્મની વચ્ચે સુવેલના કરાર થયા; કાન્સના રાજદ્વારીઓ એથી ચોટી ઠાપ્યા; એથી રોમમાં છુગાલી; રાષ્ટ્રસંઘમાં દિલ્હી પ્રતિનિધિ તરીકે વરોહાના દીવાન સર વી. ડી. દુષ્મંતાચાર્જની નિમંત્રક નહેરુ થઈ

અ નુ ક મ શિ, કાં

પુ. રર	આવણ : ૧૯૮૨	અંક ૪
૧ લોકમાન્ય સ્વામી આનંદ ૩૧૩ ૧		
૨ શાસ્ત્રીજી [વાર્તા] ધૂમકેતુ ૩૨૧		
૩ આદર્શ આગેવાનોનો સંઘ સુમન્ત મહેતા ૩૨૭		
૪ વ્યર્થ કલ્પન [કાવ્ય] ગુલાબરામ ચોપરા ૩૩૪		
૫ ગાંડાઓનું ડહાપણ બકા પારેખ ૩૧૫		
૬ વહુડાનાં વિદાય [નાટક] લોલા પાટક ૩૪૨		
૭ અમર આશા [કાવ્ય] પ્રબોધ ૩૪૮		
૮ સ્વપ્નસૃષ્ટિ અને તરંગસૃષ્ટિ નરોત્તમભાઈ પટેલ ૩૫૦		
૯ મેકિસમ ગોર્કી નગીનદામ પારેખ ૩૫૯		
૧૦ મેકિસમ ગોર્કી ઉમાસકર દેવેશી ૩૬૦		
૧૧ લતા [વાર્તા] જ્ઞાનાવ નિવેદી ૩૭૨		
૧૨ એકમાંથી [કાવ્ય] દરિદર બટ ૩૮૧		
૧૩ શબ્દચર્ચા રા. વિ. ૩૮૨		
૧૪ સમાજવાદ વિશે કેટલાક ભ્રમો જયજ્ઞાન આપાનેરિયા ૩૮૪		
૧૫ ચર્ચાપત્ર કમળાશંકર પડયા ૧૬૧		
૧૬ ડાઉનહામ ઇતિહાસ અને રાજપ્રકરણની દૃષ્ટિએ ... વિ. સુ. વસુ ૨૬૨		
૧૭ નોંધ ૩૬૭		
૧૮ રોજનીશી ૪૦૮		

જાહેર નિવેદન

‘પ્રસ્થાન’ના તત્ત્વી શ્રી. ગમનારાયણ વિશ્વનાથ પાટક મુંબઈ રહેતા હોવાથી અધ્યક્ષોદ્ધન માટેના મુસ્તકો, ‘પ્રસ્થાન’મા પ્રસિદ્ધ કરવા મટેના લેખો, વગેરે નીચેને મંનામે તેમને પરભારી મોકલવા વિનવિ છે.

મંનામું
શ્રી. ગમનારાયણ વિ. પાટક
લગભગ રોડ : વિવેકારથે [વેસ્ટ]

વ્યવસ્થાપક
‘પ્રસ્થાન’

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭૫ છૂટક અંક રૂ. ૦૫

પ્રકાશક રણજીતજી કેમુરભાઈ મિસ્ત્રી પ્રસ્થાન કાર્યાલય-પારસી અગિયારી રાત્રે ખમાસા મોઢી; અમદાવાદ.
મુદ્રક : મણિલાલ પુરોત્તમ મિસ્ત્રી બી. એ. આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયખડ રોડ : અમદાવાદ.

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્ણં ન્યસેત્પાદમ્ ।

તંત્રી : રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

પુસ્તક ૨૨

આવૃત્તિ - ૧૯૬૨

અંક ૪

લોકમાન્ય*

સ્વામી આનંદાનંદ

રાષ્ટ્રના મહાન પુરુષોની જયંતીઓ ઊજવવાની આપણે એક પરપરા ઘડી રહ્યા છીએ. આમ કરવાનો દરેક પ્રગતિશીલ અને અબુઘયવાંછુ પ્રજાને હક છે. કેની જયંતીઓ! ઊજવવી એ મંથલે જેલોમાં અમારે ત્યાં ઘણીવાર મોડા કનિયા થતા, જેલનું જીવન માંકડું, તેમાં દરેક દિરકાવાળાને—પછી તે ધાર્મિક હો, આમાજિક કે રાજદારી—પોતપોતાના આમદ હોય જ. જન્માષ્ટમીએ કૃષ્ણજયંતી, રામનવમીએ રામજન્મોત્સવ, જુદજયંતી, પછી પેર્ગંબર, મહાવીર, જયુમની કાં નહિ? એના દિમાયતીઓ નીકળી જ પડે. પછી દયાનંદ, રામકૃષ્ણ, વિવેકાનંદ; પછી ગમમોહન, પછી ગાંધીજયંતી, નિલકંઠજયંતી. પછી વળી લોલક પાછળ ચાલે અશોક, અકબર, શિવાજી, ત્રતાપ, યુરગોવિંદ, નાનક, કબીર, રામદાસ, તુકારામ કાં નહિ? તો પછી હનુમાનજયંતી, ગણપતિઉત્સવ કાં નહિ? વળી પાછા નવલોહિયાઓ સામા ચાપ. કહેશે: Down with old gods; we do not belong to the past dawns, we belong to the noons of the future. અમે તો લેનિનજયંતી ઊજવીશું, માર્ક્સની ઊજવીશું, વિવિધ લોકીઝ ગેરિસનની, વિલકન્ઝેર્સની, ગોર્કોની, રામે રાલાંની, જેલજીવનના ધાયલો વળી કહે: 'જેલોમાં જતિન દામ સિવાય બીજી કોઈ જયંતી ઊજવવાની ન હોય'—આમ દર વેળાએ રસાડસી ચાલે પૌરાણિક, ઐતિહાસિક, આધુનિક એમ દળબધી ચાપ અને મર્યાદાની લીટી દોરવી સુસીજતનું કામ થઈ પડે. એકવાર અમે આવો ફેમલો કરેલો : પૌરાણિક ગીતાકાર શ્રીકૃષ્ણ, ઐતિહાસિકમાં જુહો, આધુનિક ગાંધીય વિભૂતિઓમાં નિલકં, ગાંધી, જેલોની શહાદત ઊજવવા મારુ જતીન દાસ

* ગઈ તિલક જયંતીપ્રસંગે થાણા બીલેપતલે ખાતે શ્રી સ્વામી આનંદે આપેલા બે વ્યાખ્યાનો ઉપરથી સંકલિત.

મને લાગે છે કે જૂની વ્યક્તિઓ કે વિભૂતિઓ—પછી તે ઐતિહાસિક હોય કે પૌરાણિક—ના જીવનમાથી ગ્રેષ્ઠા મેળવવાનો દરેક પ્રાન્તનો વાગમાદર છે આ હક આપણે આગ્રહ-પૂર્વક બજારીએ અને વર્ગોવર્ગ એ વિભૂતિઓના જીવન, કાર્ય તેમજ શિક્ષણને વિવિધ દૃષ્ટિએથી તપાસનારા અને તેના વિવિધ પાસા ગૂંટ કરનારા દુભાષિયાઓ (interpreters) ને આપણી વચ્ચે ગોતરીને આપણે નહીં ગ્રેષ્ઠા મેળવીએ, એ ઘણું આવકારલાપક છે એની ટાઈ મમર્થ વ્યક્તિને તમે આજે આ પ્રગમે નોતરી હોય તો મને પણ લાલ ચાત; પણ ગોડુભાઈએ ઘઘીરડો તમારી આગળ ધર્યો તો હવે હું તમારી આગળ યથામતિ યથાશક્તિ મારુ કામ બજાવીશ

લોગમાન્યને આપણી વચ્ચેથી ચાલ્યા ગયાને મેળવ વળ વીત્યા એનો જ્યારે હું વિચાર કરું છું, ત્યારે મારે જ આજે મને ઇતિહાસની વાતો કરવા બોલાવ્યો છે એ વસ્તુને મને જ્ઞાન થાય છે આજે અર્ધોડા આટલા અથા કિચોરો ભેદ છે તેમા ધણાખરાને તો મારે જ લોકમાન્ય એ એક ઐતિહાસિક વિભૂતિ છે તેમના પાંડવપુસ્તકોમા તેમનું નામ આવે છે, અને જતા આપણામાથી કેટલા બધાએ લોકમાન્યને આપણી વચ્ચે હજારોગતા ભેચેલા. શાતાગમની આપણી ગભાઓ, બેનાસીમ રોડ ઉપગતો દાજ આ ાજ ખરેનો બગલો, ટો-આપરેટિન અને ઝક્કન સ્વદેશી સ્ટોર અને સગદારગૃહ કે બોરીબંદર આગળ 'ઓ પેલા તિલક,' 'પેલા જાવ,' 'બજારવડા આપલે,' ટૂંકી ચાલ, લીલી કાછડી, ઠીંગણુ કદ, લાલ ચણોડી જેવી દક્ષિણી પાઘડી દરેક મુમર્જાસી, દરેક ધારી, દરેક વિરોગિયાવાળો, દરેક પોલીસ, દરેક દમાકા એળાળે

અને કેમ ન એળાળે? દેશની આઝાદીને નામે અગ્રેજ હકુમતની મામા ઘઈ ને, લડોને, દુ બ ખમીને મડચા ગહેવાનો રવંચો બજાર પછીની આધુનિક શિક્ષિત હિંદી પ્રગમમા લોગમાન્યે જ પળેવડેલો પાડ્યો—જે હિંદી આઝાદીની ખડત પાછળ આજે નહિ નહિ તો તેના પગીમ દાગર પુતપુતીઓ અને કુટુંબો ફના થયા છે એ ફનાગીરીની, કુરબાનીની અને શહાદતની પગપગ આજમી આજીમ વર્ષ પૂરે લોકમાન્યે જ પ્રથમ પોતાની ધીરગતીર અનુદિસ ફુગ્યાનીઓથી ગાધી અને મોઝીઝની પેડે પોનાના આખા રાષ્ટ્રકુળને પોતાની પાછળ દોર્યું એમ મ્હી લાગત તે માલે આ કામ કેટલું ડપડુ હતું એનો આજે આપણને ખ્યાલ જ ન આવી શકે આથી જ લોગમાન્યના જીવન અને કાર્યથી જાણ્યેઅજાણ્યે ઇન્ડિયન-અનિન્ડિયન પળુ આપણુ હિંદુસ્તાન ભાવબીનુ થયુ શ્રીરામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદની આધુનિક હિંદુ-મમાન ઉપગની અગર સિંધે કેટલાક વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે ૧૯૦૫થી ૧૯૧૫ સુધીનો દાયકો એવો ગયો કે તેમના જીવન તેમજ શિક્ષણ (લખાણો)થી ભાગ્યે જ ટાઈ શિક્ષિત હિંદુ બચી ગયો તે હોય બન્ને હિંદુમાનની બહાર પણ તેમના શિક્ષણ તેમજ લખાણોએ અમર કરી હિંદુમત્સૃષ્ટિ તેમજ વાતવુ તેમજ પોનાના જીવન તેમજ ઉપદેશ વડે અજમ નવન ગંગગળુ કૃષ્ણ પ્રગમીય અગમિતા અને આત્મભાનની મસ્તીનો જાણે એક પ્રયત્ન જુવાન આખા હિંદી મમાન ઉપર જાણે તે કાલે કરી વળ્યો. "Oh India! Forget not" તાળા ફરગ્યો દરેક સિક્ષિત જુવાનની જાણે અઝ્યા વિવેકાનંદ-ગમતીયના લખાણોથી મદાનપૂરના અગમપર પિયતી કૃષિ રેવગડ દિગક જેના પણ ધીરોત્તર અચૂર બન્યા "પુરે જાણુનો મીચ માલે બધ" એ રેવગડ દિગકતુ તે કાલે લખાયેલુ કાવ્ય આધુનિક વેગતના

એ નીચાનું ફળ છે રોમે રોનાએ એને strong wine (જનક શામ) કહ્યો છે એણે વિવેકાનંદચરિત્ર વખતે તેમા વેદાતના આ વિવેકાનંદી ધમાગ રિપે એક જગ્યાએ એનણી પોતરી છે, અને તે પ્રકરણને નામ પણ Cave Canem ' ' ' ' ડાચિરાથી મંલાગને ' (Beware of the dog) એવું આપ્યું છે આવું જ કર્ત ગજદારી તખ્તા ઉપર લોકમાન્યની દિદી પ્રગટવન ઉપરની અમન રિપે કરી શકાય એમ હું માનું છું ગજદારી માગતો રિપે કર્ત પણ નિરમત ધગવનાર નરક નમિત તે કાળે જા તો નિરમ્ના પક્ષમા હતી જા તો નિરક્ષ જેમ આજે શાધીછ રિપે કે કોઈ એમના મર્થ અને પ્રવૃત્તિઓથી ઉદામીન ગ્લી નવ તુ તે કાળના ગજદારી નેતાઓને લોકમાન્યનું શિક્ષણ, કાર્ય અને પ્રવૃત્તિઓ strong wine માથેના

માથે જ તમે મારી માથે ભેરના બધા નામુદાન મિત્રોને આશ્ચર્ય અને પણ એવું જ હતું આજની તમારી દૃષ્ટિએ લોકમાન્યની ને કાળની પ્રવૃત્તિઓ બહુ મામાન્ય કે કેટલીક તો મોળી જેની પણ લામ વણી માગતો રિપે લોકમાન્યના તે મળના વિચારના આજે તમને માવ common place (માધારણ) લાગે કેમકે આમતો રિપેની તેમની વચણ તમને મોળી લાગે પણ ને તો આજે તમે જે મમાજની વચ્ચે દુઝાદગ છે ને ગજનું જીવન વિનાવો છે તે લોકમાન્ય તેમની જ અને તેમની પ્રેરણા લીધેનાઓની જીવનભગની નપથર્મોઓને પગિણામે કેટલો આગળ નીકળી આવ્યો છે તેનો ખ્યાન તમને કદ દર્શને નથી આરનો તેથી પિગતામીમ વગમની વાત પર વિવનનન અંગેકિદાની સર્વધર્મ પગિપ મા ગયા ત્યારનું અંગેકિ ન નોકમમાજનું મર્થન તમે વાચો તો તમને એવું જ લાગે જગ્યા આજનો અંગેકિન મમાજ અને જ્યા તે કાળની રિથિતિ! અમાગ બચપણમા લોકમાન્યના ૧૮૮૭ના જેન જીવનની વાતો અમાગ ૧૮૮૦ની વગમા કગતા તે મને બગમગ યાદ છે મને એમો પેરીગ ખડી મળીનાથી પહેરે કરી ગ્લી દોષ તેની ગભગમણથી કાનોકાન ગુમપુમ વાતો આલે—ઓ પણ લાગે જ ફકડતા દેખાય “મગારે કેમા પૂર્થા છે—માઈ એ તો કાગમદ નહિ કાગા ગૃહ—કાગા ગૃહ—કાગા હાથ કેમા ગમે, પથગ ફાકાવે, બેડી પહેગવે, મોળ ઉચકાવે, જમીન ખોદાવે, હાથે ફાકા પડે—કોને કહેવાય કેમ મહેવાર?” આવાઆવા ચાર્તિડ આલે અમે નાના બાગિકા દરિયાપાગના દેગોની વાર્તાઓ માલમતા હોઈ એ તેમ બિચી ડોલ કરી કરીને છાનામાના માલમીએ અને ફરીફરી કર્ત કર્ત જાદાને આમપામ ફેરા મારી કરીએ ‘કેદમા પુગાયેલી વાલ સગારને ખાતો હતો પાજગમા પૂર્થો છે, નીકળને ગેટવે પાટા મગારને ફાડી ખાગે’ આવાઆવા અર્થ અમે કાઢીએ અને પાજનું તુચાના ને રાન બજાર નીકળ્યાના દિવમની ખમરો આવ્યાની આતુરતાથી વાટ નેરેએ

તે કાગ પછી તો આજે વમર્જના પુન હેશળથી કેક પાણી વડી ગયા અને પુન પણ અદવાઈને નવા ચયા આજે તો જેનો ભાજપાવો ચર્ત પડી છે નર અકવાડિયે ફરીમધ દિંદી દેશલકતો જેવોમા પુગલ છે ને રોજ કોઈ ને કોઈ ફગીવાગ જગ્યા ગહાર પણ આવે છે જેવભગતીના જુવાળો પણ આવ્યા ને જેનો બિલગર્ત ગર્ત ને વળી ગધ પણ ચર્ત ફાસી, માર્ગન લો, કાગા પાણી, જાતી, મનાઈકુ-ઓ, ઈન્ટર્નેન્ટ, એકમર્ટર્નેન્ટ, એર્ડિન-ઓ, લાખમ-ઓ, લંચનો ગણરા ગણાર નહિ, કહ્યા જન નહિ, મહા જય નહિ એવા કેક આલના તાગ આજની પ્રજા લાખી ચૂકી, અને તે બધું એક ગેતે તેના હાડબોડીને હવે મદી જવા

આવ્યું એમ પણ કહી શકાય—નામદીથી, હતાશ થઈને નહિ, પણ મરદાનગીથી સમજાણું પૂર્વક, સ્વેચ્છાથી ખમીખમીને.

એ આઝાદીની યાત્રાનો—એ કુર્બાનીના રાજકારણનો ચીલો લોકમાન્યે પ્રથમ પાડ્યો. તેથી આજે આપણે એમનાં ગુણધર્તન કરવા મળ્યા છીએ. આજની પ્રગતે એમણે ઘડી. એમની ખેડેલી જમીન ઉપર કેટકેટલાએ એમની સાથે સાંથી રહીને અને પાછળથી ખેતી કરી પાક ઉતાર્યા. જે કાળે એ જગ્યા ને સલામતિના ઘાટમાથા પરથી આગવું પાછલું અવલોકન કરતાં જિજ્ઞાસુ તો કાળ જળવા પછીની વસ્તુ દર્શાવે હતા. દરિયામાં ખસખસ જેટલા અંગ્રેજોએ જે રીતે જળવાના દાવાનળમાંથી મુસીગને પોતાની આંતરક્ષા કરી અને મહેજ વિશ્રામ આવતા જ જે રીતે અખત્યાર કરીને ફરી એકવાર દેશભર પોતાની સંતા જમાવી તેની કાળી સ્મૃતિઓ લોકોના હૃદયમાં તાજી હતી. સત્તાધારીઓ પણ આલના તારા ભાળીને શાણા થયા હતા તેમણે જોયું કે કલાર્તિ, ડેલહેસીની ગેતે કામ નહિ ચાલે. આ તો સુરંગ ઉપર બેઠા છીએ. એમણે નવો અવતાર અનુભવ્યો ને અનુભવથી શીખીને હિંદીઓને કેળવી શીખવીને તેમના ઉપર બૌદ્ધિક દોર જમાવવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. મન-શુદ્ધિથી હિંદીઓ અંગ્રેજોના અંકિત ન થાય ત્યાં સુધી હિંદમાં અંગ્રેજ સત્તાને સ્થિરતા નથી એમ એમણે જોયું, અને એમણે હિંદમાંના એમના તમામ વહેવાર કરિયાબારનો આખો ઢગ ખર્ચ્યો. આ જ રીતે અહીંના ખાનદાન, મસ્કારી, પેઢીદરપેઢીની અમીરાતો ભોગવનાર રાજ-રજવાડા, શાહુકાર, સોદાગરો જેડે પરદેસી ફેરિયા સમા વેપારીઓ બધે રાજખટપટમાં પડ્યા હતા તેથી હિંદુસ્તાનમાં અહીંના સ્વાભાવિક સત્તાધારીઓ આગળ તેમનો inferiority complex (હીનતાની ગાંઠ) ગયો નહોતો. સ્વદેશ જઈને પોતાના લોકો આગળ કે પોતે લખેલા ત્રથો કે ડિસ્પેન્સમાં બધે પોતાના અને પોતાના દેશ કે પ્રગતના અડિયાતાપણા વિષે તેમણે બહુગા ૧ કયા હોય, છતાં અહીંની સુમરૂત, ખાનદાન, સત્તાધારી અગર વેપારી આલમ જેડે જ્યાં જ્યાં તેમને પ્રસંગ પડતો ત્યાં ત્યાં તેમને મળતા આતિથ્ય, લાલમનસાર્થ, ઇત્યાદિથી તેઓ અંતરમાં અને પોતાને મન અહીંના હિંદી જન આગળ પોતે પોતાને નાના દેખતા. તેમણે જોયું કે સામ્રાજ્ય અને સંસ્કૃતિ ખેતો ગ્રેળ નહિ ખાઈ શકે. યુરોપી પ્રગત્યો દુનિયાભર સોનું અને સામ્રાજ્યની શોધમાં નીકળી પડી હતી. હિંદમાં સામ્રાજ્ય સ્થાપવું હશે, તો પ્રગતના નીચલા વર્ગો ઉપર, શ્રમજીવી ગામડિયાઓ ઉપર નહિ પણ ઉપલા વર્ગો ઉપર 'દાર્દમાંમ જમાવવો' પડશે અને ઉચ્ચતાના તમામ મસ્કાર માત્ર બ્રિટિશ પ્રેમુઓ પાસેથી જ ગ્રેળવી શકાય એ વૃત્તિ એ વર્ગોમાં પણ ઈજેક્ટ કરીને ખાલવવી પડશે એમ તેમણે જોયું. અને આ વસ્તુને બની શકે તેટલી આકર્ષક અને મોહક બનાવીને હિંદીઓના બલાતો સ્વાંગ પૂરે ભેળવી શકાય તેટલા સારુ હિંદમાં યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના થઈ. અંગ્રેજ લાણેલા અને શુદ્ધિથી અંગ્રેજ સરકારો તેમજ દૃષ્ટિને અંકિત થયેલા સસ્તા દેશીઓ અંગ્રેજોની હાથહેડગનોં હળવા હામો કરવાને સારુ મળવાથી રાજકારોબારમાં તો પૂરી મદદ થવાની જ હતી.

આ બધું વિચારીને યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાઈ, અને મુખ્યમાં સ્થપાયેલી યુનિવર્સિટીનો પહેલાં થોડાં વર્ષોનો જે પાક જાતથી તેમાં આંકરકર, રાનડે, ચંદાવરકર, તિલક વગેરે પાક્યા. આ બધા યુનિવર્સિટીઓના પ્રથમ પદવીધારીઓ મુખ્ય ધંધાકામાં શું, બજાળમાં ને જ મીઠા પાંતમાં શું ધણા માગ અને નામાગ્રિત પડ્યા નીચાના ડેગના નિચાના રાજાઓ

પણ ૪૭૯૩થી ખાસ ચૂંટીને આબોલા શિક્ષણકાર્યને અને શિક્ષણની પશ્ચિમની પંથપરાઓને વરેલા એવા ઉચ્ચ કોટિના અંગ્રેજ સાહસો હતા તેથી આ પરિણામ સ્વાભાવિક હતું. પણ કહે છે કે અસર જે વર મેળવીને પોતાની અંતિમ ટારકીર્દિની મામત્રીની જામાવટ કરે છે તેના જ ગર્ભમાં તેના નાશોનું બીજ પણ રહેલું હોય છે. જેમ કેસે યજ્ઞદાકન્યાને પટકીને જ્યારે પોતાને સુરક્ષિત માન્યો તેજ ક્ષણે તેને માગના જન્મ્યાની ઘોષણા થઈ, તેમ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પાયા ધરખમ કંવાની નેમથી જે શિક્ષણસરથાઓ આ દેશમાં ગભ્ય-કર્તાઓએ સ્થાપી તેના જ પ્રથમ પગપાકમા એમની મામે આજીવન ઝૂકવાનો સકલ્પ કરીને તેને જિંદગીભર ચુતપણે ચળગી રહેનાર અને પોતાને પથે ચાલનારાઓની પરંપરા બાંધી દઈને મસ્તનતના પાયા હથમચાવનાર પુરુષ પાકે એવી વિધિની યોજના હતી.

તે કાળે જે બધા અગ્રણીઓ અંગ્રેજ કેળવણીના મંત્રાગ પામીને નીકળ્યા તેમનામાં એક વસ્તુ સર્વમામાન્ય એવી નોવામા આવી કે તેઓ બધા લગભગ અપવાદ વિના બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય હેઠળ દિંદનુ ગહેનુ એ વિધિના લેખ સમાન (Divine Dispensation) માનવા લાગ્યા. તેમના અગાઉની પેઢી મલકે તેમના હમઉમર ગમકાલીન લોકો જેઓ અંગ્રેજ કેળવણી અને મંકરોથી અસ્પૃષ્ટ હતા તેઓ તો હજી બળવાના દિવસો વાદ કરતા, દિંદની સ્વતંત્રતા લૂટાઈ ગઈ—હિંદુ મુસલમાન બધા એક આરે under Government established by law in British Indiaની રૈયત બન્યા એ તેમને માલતુ, અને ગુલામીની આ નવી ખંસરી ફાગવી દેવાનો ૧૮૫૭નો પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડ્યો તે માટે તે હાથહાથ કરતા, તો વળી બીજા કોઈ કોઈ પોતાની દૃષ્ટિ પ્રમાણે અને આવડતહુશિયારી પ્રમાણે નવા બડ બળવાના કર્ષ કર્ષ મનસૂણા ચસતા. મહાગપ્તમાં આવા હમકલાના પ્રયાનો પણ થયા. વાસુદેવ બળવન ફકે પૂનાની કોઈ સરકારી આફિમની ક્ષાત્તશિયા કાગડુન હતો, એણે શિવાજીના માનનાઓને ભેગા કર્યા, અંગ્રેજો મામે બડ પોકાર્યું, ને એકએ કાળી ગોરી અંગ્રેજ પલટનોને થોડો સમય મારી પેઢે હકાવી.

નવાનૂનાના આ બે ત્રગોથી એક તૃતીય પથી હતા અંગ્રેજ પ્રભુ આ દેશ ઉપર પરમેશ્વરે દિંદનું લાલુ નિશ્ચારીને ઓકલેલો ફિરસ્તો છે, અને “હવે માયઅક્રદિવાકરો” હિંદ તેના જનજાયા હેઠળ ત્રિનિધતાપ ટાળીને ચાંગે પુરુષાર્થની સિદ્ધિ પામવાનું છે, એમ માનવા તે ખુશી નહોતા. આવું માનનારાઓ પ્રત્યે તેમને હમતુ આવતુ, રોષ મડનો, દયા આવતી. અંગ્રેજોએ આપણને ગુલામ બનાવ્યા એટલુ જ નહિ પણ હવે એ ગુલામીને વળ્લેપ કરવા મારું બૌદ્ધિક ગુલામગીરીની, અસહાયતાની, જુદિબેદની જળ પાંચરી પ્રગ્વને પામગ, બીરુ અને ‘પરત્રૈત્યર્થનેયજુદિ’ બનાવવા માગે છે, એ વાતની એમને અહોરાત્ર ઝાંઝ ચડતી. એ અકંઠામણ્ભોથી છૂટવાનો માર્ગ એઓ ગોધતા વાસુદેવ બળવનો રસ્તો નિરર્થક હતો એ તો તેઓ સમજી ચૂક્યા હતા પ્રજા નિ સત્ત્વ યઈ ચૂકી હતી મૂગી પ્રજા ઉપર ચોમેર અંગ્રેજોનો દોરદમામ બેમી ગયો હતો રાજકારોબારના એકેએક અંગના વહીવટના કીણામાં કીણી વીગતો લગીના મેન્યુઅલો તૈયાર થવા લાગ્યાં હતાં, અને જુદિમાન વર્ગ અંગ્રેજપ્રભુઓની કારકુની કરતા શાખીને એ મેન્યુઅલોથી લીટીએ લીટી અને અક્ષરે અક્ષરને વળગીને પ્રજાવહીવટના સચાને ચલાવવામાં અંગ્રેજ હાકિમોની તામેદારી કરી રહ્યો હતો બીજવાર ૧૮૫૭ કે વાસુદેવ બળવતનો તરીકા અખલાગ કરીને કર્ષ વળે તેમ નહોતુ

લોકમાન્યે જોયું કે શિક્ષણમા જ પ્રગ્વનો તરણોપાય છે. શિક્ષણ દુનિયાની લાજગડો

(વડામોડી)નું પશ્ચિમી પ્રગ્નઓના ઇતિહાસ અને પરપગઓનું હિંદિશ સંબંધતા અને મંત્રાઓનું હિંદિશ મંત્રતંત્રની ગણદારી પ્રથાપ્રણાનિકાઓ અને વહીવટી તંત્રોનું—ગદ્ય અંગ્રેજો આ દેશની પ્રગ્નઓને શીખરના માત્રતા હતા તેનાથી અનણી દષ્ટિ પકડી “સાચબ જે કાઠી દળતો ત્યાંચા વલટ મૂમિજેત આમજે હિત સમજાયજે સાધવાને શાવામકી દિલી દળજ સમજાવે કી જામજે કુટ તરી જુકલે જાલ” આ એમના હમેશની વાતચીતમાના વાક્યોમા એમની આખી વલણ મમજન નિય છે આવું ‘અવળું’ શિક્ષણ સંગ્રહારથી સ્વતંત્ર ગતીને જ તે આખી શિક્ષણ આપનારા વિદ્વાન, અગિરનાન, ત્યાગી અને ઈર્ત્યપગાયણ નેત્રોએ તેમજો અંગ્રેજોએ શિક્ષણકાને મારુ આ દેશમા આજોના “જેસુઈટ” પથી લોકોને આ અને તે તેમની નજરમા ભગવાન-પૂગ વ્યામગી ત્યાગી અવિનાશિત અને ઈર્ત્યપગાયણતામા એકા

તિલક, આગરકર, ચિપગુણકર વગેરે આ નવા શિક્ષણમપ્રદાપના પ્રણેતા અને પાદરી મંત્રા રૂપણ એલ્યુકેશનન સોમાર્થગતી સ્થાપનાના મૂળમા ‘જેસુઈટ’ પથી લોકોને ત્યાગ વ્યામગ અને પરાયણતાને આદર રથાને ગળી પ્રગ્નશિક્ષણના ઝમમા જૂજ આજીવિત લઈને જીવનભર મેના આપનારા લોકોને સધ અને તેવી દળની શિક્ષણમંરથાઓ ચલાવવાને મ દપ હનો પૂરી દિલોગતીથી લોખ્યાને તેમજ તેમના સાથીઓએ તેમા ઝપના યુ દેશ આખામા તેમની યોગવાયા થઈ અને તેમના ત્યાગ અને આદરનાદીપણા પ્રત્યે સૌ કોઈને માન ઉત્પન થયુ અંગ્રેજ લણી યુનિવર્સિટીની પદવી લઈ મોટા વખાન, મુનસફ માગિસ્ટ્રેટ, જડજ કે મ ડારી અમનદાર થઈને રૂપત ઉપર ગજ કનની આદલો કરના આનતી લક્ષ્મી જેની તકોને ઇગદાપૂર દેખી દઈ ૫૦-૭૫ માગિડ વેતન ઉપર જિંદગી આખી પતુજનું ઝમ કરનાને નિયમ કરવો એ કઈ તે કાળે નાનીસતા સાત નહોતી પ્રગ્ન ચકિન થઈ મુગ્ધ થઈ.

ત્યાગ, અપગ્રહ અને પગાયણનાનો એ આદર અમુક મમય પછી મોજો પડતો જણાયો પગ્રિદ જાનગી મિરાકત વગેરે વાગત મરોમા મતભેદ જોડ્યા અને આદર્શ મરતો જણાયો, ત્યારે લોકમાન્ય તેમાથી છૂટા પડ્યા અને પ્રગ્નકેશનણીના તે કાળે નવી પણ પશ્ચિમી પ્રગ્નતા જીવનમા અતિ મદત્વનું સ્થાન લોગતી નવી મંત્રા તેમણે રથાપી એ મરથા એટલે જાયુ ‘કેમરી’ અને ‘મગા’ જાણાતી ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ જાણીતો છે તિલક આગરકરે તેમા લખયા માડયુ અને એમની તેજસી વલમથી પ્રગ્નમા જાણે માસાદિક શિક્ષણનું વીજળી થર શરૂ થયુ તમામ જાહેર પ્રગ્નોની ચર્ચા ‘કેમરી’ની વલમોમા આવ અંગો-ઇડિયન જાણાઓમા અજ્ઞાનપૂર્ણ જેરી અને દિંદીઓની જાદનક્ષીલર્થી લખાણો આવે તેના રદિયા અપાય ‘કેમરી’ નામ પણ એમ જ ગોધાયેનુ એ જાણીતી સાત છે મુગર્જતા ‘ટાઇમ્સ’પત્રમા તે કાળે કોઈ દિંદસનુ અંગ્રેજ કે અધઅંગ્રેજ Elephantosના તખલ્લુમથી હમેશા અદાતકા વખાણો કરતો આ મનોમત દાધીના ડુભચમ શરી નાખરા તિલક આગરકરે ‘કેસરી’ની મોઝ નાખી અને જાણ ઉપર અગ્રવેખના મોડય પર દર અગરડિયે પ્રખ્યાત મુલાપિત મુનપદ તરીકે ટાડવાનો શિગરતો પાડયો

સ્થિતિ નો રે દપ્યા લખમપિ મદાયે દળ સને
ગજધેળીનાથ લમિદ જાદિલાયા વનમુધિ ।
અમો વુમિપ્રાત્યા સ્વરજિવર વિદામિત મદા
ગુદપ્રાપ્રમામ સ્વપિતિ વિતિગમે હરિપતિ ॥

આજે તમને આશ્ચર્ય થાય અને હમણું પણ આવે, કારણ આજે ભલભલા ચમરબંધી ગોરાઓ ખડખેલે છે તેથી આપણું રૂંવાડું સરખું હાલતું નથી. પણ તે કાળે તો કોઈ કાણી કાઢીને ગોરા અધગેરા કે પાંદરી કપડે લખેકરે તેના ઉપર આગેવાન દિદીઓ ચિપળુચકર, બકિમચંદ્ર જેવા મહિતાઓ સુધી પોતાના માસિકામાં જવાબની લેખમાળાઓ લખતા; તિલક આગરકર પણ આવાં લખાણોના જવાબો આપે છાપાંના તંત્રીઓ તરીકેની ફરજો બદા કરે. પચારીના વીંટાતુ મેજ બનાવી લેખો લખે, હાથે બીબાં ગોડવે, છાપે, સિરનામાં હાથે લખે, ટપાલ ચોડે ને ડિસ્પેચને દિવસે ગાંસડો માથે લોચકાને ટપાલ એન્ક્રિસમાં જઈ નાખી આવે! દોઢ રૂપિયો વાર્ષિક લવાજમ ધરતા પાસેથી લે ને એમ પ્રગતું શિક્ષણ ચલાવે! આ ત્યાગ અને તપશ્ચર્યા પાછળ પ્રગ્ન મુગ્ધ બની.

જાહેર દિતની રક્ષા અને પ્રગ્નનું ચોગ દિશાએ માર્ગદર્શન એ કામોની ધમાચકડીમાં લોકમાન્યનું જીવન એક ખાસ સન્નામજમિ બનીને વીત્યું. તેમા ખાનગી જીવનને ઘણો એાછો અવકાશ હતો એમ કહી શકાય. લોકમાન્યના મૃદજીવન અને વ્યક્તિગત ખાસિયતો વિષે પ્રમાણમાં ઘણી એાછી વીગતો મળે. ખાનગી જીવન જાહેર જીવનમા સમાઈ રૂપી ગયું હતું, એમ કહીએ તો ચાલે. આજે એ વસ્તુ નવાઈની નથી રહી, પણ તે કાળે જરૂર એ આશ્ચર્યનો વિષય હતી. તેના નમૂનાઓ ઘણા એાછા હતા.

જાહેર જીવનને બાંધે લોકમાન્યને દુઃખ ખમવાના પ્રસંગો અનેકવાર આવ્યા કોલ્હાપુર પ્રકરણને અંગે પ્રથમ તિલક આગરકરનો ૧૦૮ દિવસનો કારાવાસ, ૧૮૯૭નો રાજદ્રોહનો પ્રસિદ્ધ ખટલો અને કારાવાસ જેમાં ન્યાયમૂર્તિ રેડ્ડીએ રાજદ્રોહની આપ્યા ‘પ્રીતિને અભાવ’ એવી કરીને પોતાતુ નામ અમર કર્યું તાર્ક મહારાજ કેસ તો જાણે એની નિંદગીની ખેતોતી જ નીવડી. ૧૯૦૫થી ૧૯૦૮ સુધી બગલંગ અને સ્વદેશીની ચળવળથી પ્રથમવાર દિંદમાં રાષ્ટ્રીય પક્ષનો ઉત્થ થયો. Divine Dispensationવાળુ રાજકારણુ લુપ્ત થયું ને હરકોઈ પ્રગ્ને સ્વતંત્રતાનો હક જન્મસિદ્ધ છે એ મતની મોપણુ ચર્ચ આ નવા યુગના અધ્યયું હતા અરવિન્દ ધોષ તિલકે તેમને દિલોગનીબરો સાથ આપ્યો અને આખા મહારાષ્ટ્રભર બગલંગ, સ્વદેશી, બેગકોટની ચળવળ ઉપાડી લીધી લોકમાન્યની એક ખાસિયત જીવનભર રહી કે કોઈ પણ હિલચાલ પછી તે ગમે તે પ્રાંતમાં કે ગમે તેનાં તરફથી ઉપાડવામાં આવી હોય—તે રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપની છે અને પ્રગ્નનું બળ તેનાથી વધવાનું છે એટલી ખાતરી થાય તે જ ઘડીથી પોતાના તમામ સામર્થ્ય સાથે તેઓ તેની પડખે બિભા રહેતા. તેમનામા પ્રાંતીય અસ્મિતાતુ આકડાપણું કે મિથ્યાભિમાન નહોતુ. વ્યક્તિના કરતાં પ્રગ્નકંપી વિરાટ પુરુષ એને મન મુખ્ય હતો. જનતારૂપી જનાર્દનના એ પૂનરી હતા એ જનતામા, પ્રજામા બળ અને ચેતન આણનાર હરકોઈ હોય તેના વાવટાતળે બિભા રહેવામા, તેની ખાધેખાધ આપીને પ્રજાકીય આદેશનનો રથ ખેંચવામાં તેમને કહી નાનમ ન લાગતી. એ જ રીતે તેમણે મોતીસાલ ધોષ અરવિન્દ ધોષ, લાજપતરાય, ગાંધીજી, બિપિનચંદ્ર પાલ, મિસીમ જેમટ એવા એવા અનેક પરપ્રાંતીય નેતાઓને સાથ અને સામર્થ્ય આપ્યાં, અને તેમની ચળવળોને ધગતીધખતી કરી મૂકી લાજપતરાયને તો સામાજિક ક્ષેત્રમાથી રાજદારી તખ્તા ઉપર લોકમાન્યે જ ખેંચી આવ્યા. ‘તમારા જેવા રાજદારી કામથી અલિપ્ત રહી નવું આર્યસમાજનું, શિક્ષણ કે સમાજસુધારાનું કામ કર્યાં કરે તે કેમ પાડવે? તમે જોશો કે બીજા બધા સુધારા આપણી રાજદારી દીનદશાને કારણે અટક્યા છે’ આ

દલીલથી ૧૯૦૫ની બનારસ કોંગ્રેસમાં તેમણે લાક્ષણિક ગ્રેષ્યાં. ગોલાખાઈદ તે તૈયાર હતું, જામશરી જ એતરવાપણું હતું

૧૯૦૬માં કલકત્તામાં હિંદના દાદા મહર્ષિ દાદાભાઈએ નવા ગાંધીય પક્ષને આસીર્વાદ આપ્યો, અને પોતાને મોટે જ કોંગ્રેસના પ્રમુખપદેથી સ્વરાજની કોંગ્રેસના ધ્યેય તરીકે ઘોષણા કરી; સ્વદેશી, બહિષ્કાર અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ લોકમાન્યે તેને સ્વરાજ્યની ચતુસ્તરી કહી અને દેરાબગ આખું વર્ષ તે ઉપર આદેશન કર્યું. વળતે વર્ષે સૂરતમાં વિનિત પક્ષે પોતાનો વાડો આપ્યો અને નવલોદિયાઓને કોંગ્રેસ જહાઝ કાઢ્યા અગર કહેા કે પોતે બહિષ્કૃત થયા કારણ પ્રજા તો નવા ગાંધીય પક્ષ જોડે જ હતી ને તેને સાથ આપતી રહી. ૧૯૦૮માં ઈંગ્લેન્ડના પેગમ્બર મેડીની અને ખીઝ રશિયન ક્રાંતિવાદીઓનું રાજકારણ હિંદમાં આવ્યું અને આગળે પ્રથમવાર દેખા દીધી. સગકાર લોકમાન્યને ન જીતવી શકી, અને લોકમાન્યે ૭ વર્ષ માડલેમા ગાળ્યાં. આ કારાવાસ વેળા તેઓ વનમાં પેસી ચૂક્યા હતા, શરીર થાક્યું હતું, ને રોગે પણ ઘર કર્યું હતું, છતાં આ દેશવટો ધૈર્ય અને દૃઢતાથી તેમણે ભોગવ્યો તે એમના આખા પૂર્વજીવનને અનુરૂપ જ હતો. એટલું જ નહિ બદ્ધે આ દેશવટાનું ખીજનું અમુલ્ય ફળ પ્રાપ્તે મળ્યું તે ગીતા ઉપરનું લોકમાન્યનું મહાભાષ્ય, આ ભાષ્ય એમના ૪૦ વરસના ગીતાચિંતનના નવનીતરૂપે હતું જેલજીવનનો અજ્ઞાસ તેમજ પ્રથમ લેખનમાં ઉપયોગ કરી બતાવવાનો શિરસ્તો પણ આ દેશમાં તો હું ધારું છું ત્યાં સુધી લોકમાન્યે જ પાડ્યો અને આજે આપણે તેનાં સુપરિણામ આખી પ્રજાના જીવનમાં યોગેર નિદાણીએ છીએ.

માંડલેનો દેશવટો પૂરો કરીને આવ્યા ત્યારે લોકમાન્ય સાક લગભગ થયા આવ્યા હતા, છતાં ત્યારપછીનાં તેમના આયુષાના છેલ્લા ૭ વર્ષ હિંદી પ્રજાના ભારતવદ્ય અપ્રતેના તરીકે તેમણે મન ઉઘોગમાં ગાળ્યા કુરોપની જાદવાશયળી ચાલુ થઈ ચૂકી હતી અને હિંદુભરમાં અનેક નવા પ્રશ્નો ગાંધી તપ્તા ઉપર ઉપસ્થિત થયા હતા. લોકમાન્યે પોતાના અનુભવનો લાભ ગાંધીજી, બેસન્ટ વગેરે નવા નેતાઓને આપ્યો અને પોતે નિઃશોભનીપૂર્વક તેમને સાથ આપ્યો. સંકટકાળે સદ્ગતનતની બેઠ કચવામાં પોતે કોર્મની પાછળ ન ગયા, પણ પોતે ૪૦ વરસના નિકટ વહેવાર પછી, હાથના આગળા દમ્પાડી દમ્પાડીને અનુભવી થયા હતા તે અનુભવને પરિણામે આવેલી સદ્ગતનતના પાલકાઓ અને કાર્યવાર્ધઓ પ્રત્યેની પોતાની અનાદયા તેઓ દાંકી શક્યા નહિ. છતાં જેવટ સુધી પ્રજાનીય નેતાઓને તેમજ સાથ આપ્યો. વૃદ્ધવયે ચિરોલ બદનક્ષી ફેગમાં વિદ્યાવન ગયા, હાથાં અને પાછા આવ્યા. ગયા ત્યારે ફેગમાં જીવવાની કંઈ એમને ખાસ ઉમેદ હતી એવું તો હતું જ નહિ, પણ એ ફેગ પણ એઓ વ્યક્તિગત સ્વરૂપે નહિ પણ પ્રજાનીય દષ્ટિએ જ લડતા આવ્યા હતા. તેથી એમણે જ્યવપરાજીવને એકસરખા માનીને નરી કર્તવ્યભાવનાથી જેવટ સુધી પોતાનો ભાગ ખન્યો. મહાભાગ્યમાનો એમનો પ્રિય શ્લોક આ હતો:

ગુણ વા યદિ વા દુઃસ પ્રિય વા યદિ વાઙ્મિયમ્ ।

પ્રાપ્તં પ્રાપ્તમુપાસીત હૃદયેનાઽપરાજિત ॥

અંતગદી સદાય અપરાજિત રહીને અંત લખી પ્રાપ્ત કર્યું તેમણે કર્યું, અને તેમના પ્રિય પ્રથમ ભગવદ્ગીતાને પ્રત્યક્ષ ગદ્યેણીમાં ઉતારી.

શાસ્ત્રીજી

[અનેલા સાચા અનાવો ઉપરથી]

ધ્રુમકેલુ

ટી ખીજીમાં ટીખળી - અને એની મશ્કરી પણ લગભગ અનીતિના સીમાડા સુધીની, અને એ અનીતિનો સીમાડો પણ લગભગ નામિતકતા સુધીનો - મોહનલાલને આજે કલાસમાં શાંત બેઠેલા બેઠેને ઘણાને આશ્ચર્ય થયું હતું. કલાસમાં ત્યારે શાસ્ત્રીજીનો 'પીરિયડ' આવે ત્યાં ન હોય ત્યાંથી મોહનલાલ પહેલી પાટલી ઉપર આવીને બેસે. પહેલાં તો શાસ્ત્રીજી પણ લુલાવામાં પડ્યા હતા કે મોહનલાલ એક ખરેખર વિદ્યારસિક વિદ્યાર્થી છે, અને તેથી ખીજા છોકરાઓના તોફાનમાંથી જાવવા માટે પહેલી પાટલી ઉપર આવીને બેસે છે. ખીજા બધા - મારા જેવા પણ - શાસ્ત્રીજીની મશ્કરી કરતા ત્યારે મશ્કરી ઉઘાડી પડી જતી. એક માત્ર મોહનલાલ બહુ જ ગભીરતાપૂર્વક એવી સુદર મશ્કરી કરી શકતા કે ખુદ મશ્કરીપ્રવીણોને પણ આશ્ચર્ય થતું કે માણસ આટલે સુધી ગભીર રહીને મશ્કરી કરી શકે એ મન ઉપરનો અજબ કાબૂ ગણાય. કેટલાક મશ્કરી કરે છે પણ ટકાવી શકતા નથી. થોડીવારમાં જ એમનો ચહેરો કે આખા મશ્કરીને ખુદમાં પાડી દે છે પણ મોહનલાલને પોતાના પર અજબ કાબૂ હતો એક વખત તો એણે એક પ્રિન્સની મશ્કરી કરેલી. એ પ્રિન્સને બોડાનો બહુ જ શોખ હતો. ખીજેત્રીજે પારસલ આવીને બેસું જ હોય. એટલે એક દિવસ મોહનલાલે બરાબર પાસલ બનાવી, ટિકિટા ચોડી, પોસ્ટ આવવાના વખતે જ પોતે ઉતાવળે કામમાં હોય તેમ આવીને 'સાહેબ! આપનું પારસલ મેં લઈ લીધું છે,' કહીને પ્રિન્સના હાથમાં પારસલ આપ્યું મોહનલાલ આવ્યો ગયો. પારસલ ઉઘાડ્યું તો અંદરથી ભૂતોં ખાસડાં નીકળ્યાં! એક વખત મોહનલાલે પોતાની રૂમમાં 'ટીપાર્ટી' રાખી હતી રૂમ નાની એટલે ચારપાંચ ખુરશીઓ ખીજા રૂમમાંથી લાવીને ભેગી કરી હતી. મિત્રમંડળ બરાયું કેટલાક ખુરશી પર, કોઈ ટેબલ ઉપર, કોઈ નીચે એમ ગોઠવાયા હતા. મોહનલાલ ને ખીજા ત્રણ મિત્રો એક ખાટલા ઉપર ચારે ખૂણા માચવીને બેસી ગયા હતા. એટલામાં પેલા પ્રિન્સ આવ્યા. ખીજે જગ્યા નહોતી એટલે ખાટલા ઉપર બેસવા ગયા - પણ જેવા એકા તેવા જ નીચે! મોહનલાલ ને ત્રણ મિત્રો બિલા થઈ ગયા હતા - ને એ ચાર જણાએ એમી રાખેલો તમ ઓછાડ બિડો જતાં, પાડી વિનાના ખાટલામાં બેઠેલા પ્રિન્સ નીચે પાચ્યા હતા.!

એ મોહનલાલ આજે શાસ્ત્રીજીના 'પીરિયડ'માં શાંત હતા તેથી આશ્ચર્ય થયું.

પહેલાં તો એક વખત શાસ્ત્રીજી 'સુરતગંગામ' એ શબ્દનું સ્પષ્ટીકરણ કરતા જરાક ગૂંચવાયા હતા ત્યારે તરત મોહનલાલ બિલા થયા હતા: 'સાહેબ! સુરત ગામ ઈ સ. દસમી અગિયારમી સદીનું છે શલિદાસ એ વખત પહેલાનો. છતાં સુરત પાસેના ગંગામનો

મોહનલાલ નમ્ર બની ગયો. એટલામાં વળી એક ત્રીસએકત્રીસ વર્ષનો જુવાન પણ શાસ્ત્રીજી સાથે થઈ ગયો. એનો વેશ પણ શાસ્ત્રીજી જેવો હતો. તેણે મોહનલાલને નેઘર્ષ ને હાથ નેડયા. મોહનલાલે સામે હાથ નેડયા. એટલે પેલાએ ફરી હાથ નેડયા. ત્રીજી વખત મોહનલાલ હાથ નેડે છે, ત્યાં શાસ્ત્રીજી બોલ્યા.

‘એ મારો પુત્ર છે. ઘણાં વર્ષ થયા ગાડો થઈ ગયો છે. ઝણાનુબધ !’

હેલા શબ્દો શાસ્ત્રીજી એટલી નિખાલમનાથી — એટલી બધી સ્પષ્ટાર્થ વાણીથી બોલ્યા કે મોહનલાલના અંતર ઉપર ઊંડી અમર થઈ ગઈ. કદાચ એકદંતની આટલી પ્રેમભરેલી સ્પષ્ટાર્થ વાણી એણે આજે પહેલવહેલાં જ સાંભળી. એવી વાણી કે જેમાં બોલનાર અર્થ સમજતો હોય ને હૃદયે અનુભવતો હોય

‘માહેબ ! ઝણાનુબધ — એ વાત સાચી હશે ?’ મોહનલાલ જરાક ગભીર બની ગયો. ખચુ શાસ્ત્રીજીની આંખો ખચી રહ્યો હતો.

‘ખોટી — સાચી કોણુ જાણે — પણ અંત કંટણુને નિર્ભય કરીને આશ્વાસન આપવા માટે એ સાધન ખોટું નથી. પણ બોલો, કયું સિનેમા આજે મારું હશે ?’

શાસ્ત્રીજીને બિચારાને સિનેમા અને નાટકના બેદની પણ પૂરી ગમ ન હતી. કેવળ પોતાના દીવાના છોકરા માટે અને દીવાનાના અધ દીવાના માટે પોતે પ્રયાવનજપન વર્ષે, પોતાનો જૂનવાણી બેખ તજીને સિનેમા તરફ આંધી રહ્યા હતા.

મોહનલાલ આજે શાસ્ત્રીજીની મરકરી કરી શક્યો નહિ.

‘માહેબ ! પણ તમારા આ દીવાના પુત્રને માંડાની ઇસ્પતાલમાં મોકલોને — કદાચ સારું થઈ જાય’

શાસ્ત્રીજીથી એ વિચાર જ સહન થઈ શક્યો નહિ.

‘મોહનલાલ ! ઘણી વખત દીવાના માણસો કાંઈક અદ્ભુત ને સુંદર જોવાથી પણ સારા થઈ જાય છે. સિનેમામાં નૃત્ય વગેરે આવે છે. નાટકમાં પણ શુભાર આવે છે. વખત છે ને ચિમનલાલને સારું થઈ જાય. ચમન !’ શાસ્ત્રીજીને મોટો છોકરો પોતાનું નામ સાંભળતા જ હસવા માંડ્યો — ને મોહનલાલને ફરીફરી હાથ નેડીને નમવા માંડ્યો.

મોહનલાલ એ ત્રણે જણાને સિનેમાગૃહ સુધી ચૂકી આવી પાછો ફર્યો ત્યારે એના અંતઃકરણમાં એક જાતની ન સમજી શકાય એવી નમ્રતા વસી રહી હતી. અને ત્યારપછી કલાસમાં મોહનલાલ શાંત બેસતો મરકરી લગભગ અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી.

૩

એક દિવસ મોહનલાલ રહી શક્યો નહિ, એટલે શાસ્ત્રીજીને ત્યાં ગયો.

ત્યાં જઈને મોહનલાલ દિઠમૂઢ બની ગયો. આખા ઘરમાં માત્ર એક બે ચટાઈ પડી હતી. હડા પાણીનું માટયું — ને એક લોટો ને એક પ્યાલો; બીજું કાંઈ ન મળે. એક આંધળી જેવી બાઈ એક ખૂણામાં બેસીને માળા ફેરવી રહી હતી; જાણે બેઠરકારી ભરેલી ભયંકર ગરીબી હોય !

આદર્શ આગેવાનોનો સંઘ

સુમન્ત મહેતા

કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી

ભણેલા અને વાંચનારા લોકોમાંથી ઘણા જાણતા નથી કે કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી એટલે શું ? રશિયાના રાજ્યધારણમાં કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનું નામનિશાન નથી, એ સૌ કામ ભાગ્યે જ જાણતા હશે. એ પાર્ટીના સભ્યો એમ કહેતા નથી કે સ્વગત્ય અમૂલ્ય જન્મસિદ્ધ હક્ક છે. એ લોકો સિદ્ધ કરી આપે છે કે સ્વરાજ્ય મેળવવા માટે તેમને આગેવાનો તરફથી જે કામ સોંપવામાં આવે તેનો અમલ કરવા માટે જ જીવન છે. તે કામ કરતાં કરતાં મરવું પડે, તો તેમની મરવાની તૈયારી હોય છે. આ પાર્ટી રાજકીય ખૂતામરડામાં માનતી નથી, એવા ખૂનોથી સ્વરાજ્ય મળતું નથી તેવી એ પાર્ટીની માન્યતા છે, અને તે છતાં ઘણાય લોકો માની લે છે કે કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી તરીકે દિસાવાદી છે.

કોમ્યુનિસ્ટ રાજ્યવ્યવસ્થા સ્થપાવાને આજે ૧૯ વર્ષ પૂરાં થયાં છે, તે છતાં પાર્ટીમાં માત્ર ૨૦ થી ૩૦ લાખ સભ્યો છે. જ્યારે કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના સભ્ય થવામાં પકડાઈ જવાનો હરે હોતો તે વખતે મંખ્યા ઘણી જૂજ હતી. એ જૂજ સંખ્યા હોવા છતાં એ પાર્ટીએ આખા રાજ્યનું ત્રણ કબજે કર્યું એ તેની શક્તિનું માપ બતાવી આપે છે. દદનિક્ષી, ડિસીપ્લીનવાળા થોડા માણસોનું જૂથ શું કરી શકે તેનો ખ્યાલ આ પાર્ટીમાંથી આવે છે. દરેક દેશમાં મહત્વના પ્રસંગે આવું જૂથ ખડું થાય છે એવી જ રીતે મુગલોએ હિંદ દેશ કબજે કર્યો, મરાઠાઓએ મુગલ સલ્તનત તોડી પાડી, શીખ પ્રજાએ સત્તા મેળવી, અને થોડા અંગ્રેજોએ હિંદ દેશ પર સામ્રાજ્ય જમાવ્યું હિંદી સ્વાતંત્ર્યના ઇતિહાસમાં સત્યાગ્રહીઓએ એવો જ ભાગ ભજવ્યો છે, અને ભવિષ્યની હડતમાં વધારે માણસો, વધારે આગ્રહી અને વધારે તાલીમવાળા સઘ કે જૂથમાં જોડાશે ત્યારે જ જીત મેળવી શકાશે.

આ પાર્ટી (સંઘ) આમવર્ગની આગેવાની લઈને તેનું માનસ બદલે છે, નવા સંસ્કાર રેડીને સાચું સમાજવાદી તત્ત્વ (Socialist state) ઉત્પન્ન કરે છે. રશિયામાં રાજ્યતત્ત્વ બદલાયું છે. તેને કાયમ રાખવું અને સુધારવું એ હવે તેનું કામ છે. પણ આટલા બધા મંચો કરે છે શું ? એવો પ્રશ્ન સહેજે પુછાય.

આ વર્ગમાંથી અડધો ભાગ કારખાનાં, ખાણો, ઘાસલેટનાં કારખાનાં, ખેતરો, રેલવે, ટપાલખાતાં, વીજળીનાં કારખાનાં વગેરેમાં મજૂરી કરે છે. સધના સભ્યો તરીકે એમનું કર્તવ્ય એ છે કે એમના કર્તવ્ય તથા જીવનની હાથ મંઘવદારના સભ્યો પર એવી પડે કે જેથી લોકોને શારીરિક શ્રમ પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય. પોતાની એટલે સમસ્ત પ્રજાની કારીગરીમાં પોતાની બધી શક્તિ ખર્ચવાની ઊર્મિ સ્વાભાવિક થઈ જાય, તેથી તેમને બીજા લોકો કરતાં વધારે ઉઘમી, ઉમંગી, ઉત્સાહી અને વધારે કાર્યક્ષમ થવું પડે છે. દરેક મંચ ઉત્તરોત્તર

વધારે જ્ઞાન મેળવવાનો સતત પ્રયાસ કરે છે અને પોતાને મોંપાયેલું કામ વધારે સારી રીતે થાય તેટલા માટે કળા અને હુસ્તર મેળવી લે છે પોતાના કારખાનામાં માખવાદી સિદ્ધાંતો અને સોવિયેટ પદ્ધતિ શીખવા માટે, પોતાની મેળે એકત્રે આગેવાની લેવાની હોય છે, બીજા એટલે માખવાદની બદાલના (બિનમાખવાદી)ની સંખ્યા દશવીસગણી વધારે હોય તે જતા આ લોકો તેમની દોરવણી હાથમાં લે છે, અને ધીમેધીમે સાખવાદના મંસ્કાર પાડે છે. ટ્રેઇડ યુનિયનમાં કે ખરીદદારની મદદકારી મહાળીઓમાં, મંયુક્ત ખેતરમાં કે કારખાનાનાં મદાબરમાં પોતાના જેવા સખના બીજા સભ્યોની સાથે રહીને એ લોકો આ સરથાઓના વહીવટમાં આગળપડતો ભાગ લે છે, અને બીજાઓને ભાગ લેવાનો રમ પાડે છે. અને પાર્ટીના છેવટના નિયમો અથવા હુકમોને અનુસરીને સોશિયલિસ્ટ સ્ટેટ માખવાદી તત્ત્વ - કેવી રીતે મેળવવા સિદ્ધ કરવું તેનું તેઓ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપે છે. તેમને લીધે આખા કારખાના કે ખેતરોમાં કેવી રીતે કામ વધારે ઝડપથી કરવું, કેવી રીતે વધારે સાદુ કામ કરવું, બગાડ ઓછો કરવો, અધિક ચીજ પેદા કરવાનો ખર્ચ ઘટાડવો એના પદાર્થ-પાક શીખવાય છે આવા કાર્યકર્તાઓની દરીકાર્થમાં સ્વાર્થના લાભના પ્રશ્નો તો હોય જ નહિ, એટલે બીજાં કારખાનાઓ સાથે કાર્યદક્ષતા અને કાર્યદુશળતા વધારવાને માટે જ અને દેશને લાભ કરી આપવા માટે દરીકાર્થ થાય છે. તેઓ પોતાના બચત વખતમાં સાર્વજનિક સરથાઓનું કામ ઉપાડી લે છે દાખલા તરીકે, સમિતિઓના મત્રી, કક્ષળના વહીવટ, વિમાની ઓફિસ વગેરેમાં સેવાભાવથી કામ કરીને પોતાની ઉપયોગિતા વધારે છે, અને લોકોના પ્રેમ જીતીને તેમને દોરવણની લાખકાત મેળવે છે. તેમનું બધું કામ શીખવણી, મમજવટ અને સલાહથી જ કરવાનું હોય છે, કારણ કે તેમને કાર્મ પળ, પ્રકારની ખામ મત્તા આપવામાં આવતી નથી કાર્મ સરથાના પાર્ટી મેમ્બરો પોતાની સાથે કામ કરતા કામગરોને કે સલાહકોને વડમ આપી શકતા નથી. કાર્યપદ્ધતિનો નિર્ભર કરવાની હકુમત તેમના હાથમાં નથી. એ લોકો માત્ર પોતાના સદચારીઓની મનોવ્રતિ બદલી શકે પણ આવી મરળ રીતે, ચૂપકીદીથી, દમ લાખ માણસો જનમમાજનું માનમ અમુકે દિશામાં દોરવાનો પ્રયત્ન કરે, તેની અગર અગળ થાય છે. લગભગ ૪૦ ટકા જેટલા મળ્યો રાજ્યબવરથા, ટ્રેઇડ યુનિયનો, અને કોઓપરેટિવ તથા બીજા માર્ક્સનિક સરથાઓમાં પેતનદાર નોકરોમાં જોડાય છે કારખાનાના કામગરોમાં, ફરજિયાત સેન્યમાં, ખરીદનારની મદદકારી મહાળીઓના દસ લાખ કામગરોમાં, પ્રાયમિક અને માખનિક શિક્ષણના પાંચ લાખ શિક્ષકોમાં, એશી હજાર દાકતરોમાં, વકીલો, કારકુનો, ટાઇપિસ્ટો, અને નોકરોમાં આ પાર્ટીના મેમ્બરોની અખ્યા જુગ છે એ પણ કાળી લેવાની જરૂર છે. એટલે પાર્ટીની બદાલના માણસો જાણતી બદમતિગા હોય છે. માગમામંડળોની કામપચાળત અગર સોવિયેટમાં ૨૦ લાખ મેમ્બરો છે, તેમાંથી માગ્યાત લાખ પાર્ટીના મળ્યો આજે છે.

આદર્શ નાગરિકો

કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી એ આદર્શ નાગરિકોનું જૂથ છે. એ તેનું જ અગર આગેવાની માટે તાકીમ મેળવીને આખા રશિયન ગમાજને કોમ્યુનિસ્ટ નાગરિક બતાવવા મથી ગદે છે. એ ગમાજથી અલગ નથી જેરી રીતે અમવારી વર્ગ આજે મમાજથી અલગ છે તે પમાજે તે વધારી એટલે શાગિરિક અમથી મુક્ત નથી, માત્ર એવજાથી તાલીમ વીકારીને

સંમોજના ચેતનરૂપ ધવાય એવું જીવન ગાળે છે. માફસે એમનો 'ધર્મ' શુરુ છે, લેનિન અને સ્ટાલિન એમના પયગંબર છે આ લોકો કપરીમાં માનતા નથી, સામાન્ય સુખ-મંગલકો ભોગવે છે, પણ તેમનામાં ધાર્મિક ઝનૂનનાં જેવાં આત્મસમર્પણ અને કર્તવ્ય-નિષ્ઠા હોય છે.

આ કોમ્યુનિસ્ટ સઘના સભ્યો શિસ્તપાલન ન કરે તો તેમને કપકો અપાય અગર કાઢી મુકાય; તે સિવાય કોઈ પ્રકારની સગા કરવાનો અધિકાર અંધતે નથી. સઘના સભ્યો તરીકે તેમને ખામ લાગ કે સત્તા મળતા નથી દેશના કાયદાની દૃષ્ટિએ એ લોકો ખાર કરોડ રશિયનોના જેવા જ હક્કો અને અધિકાર ભોગવે છે, વધારે નહિ કોઈ નિયમ કે કાયદામાંથી તેમને છૂટ કે મુક્તિ મળતી નથી. જે સત્તા ભોગવે છે તે પોતાના ચારિત્ર્યબળના પરિણામને લીધે, અને પોતાના મિત્રો તથા મહામુદાના ટેકાને લીધે. એ લોકો એક પ્રકારના મિશનરી થઈ ગયા છે અને સેવા કરીને પ્રેમ તથા આગેવાની મેળવી લે છે. શરૂઆતમાં તેમનું મુખ્ય કર્તવ્ય વિપ્લવ માટે યોગ્ય વાતાવરણ પેદા કરવાનું હતું. હવે નવો મમાજ, નવા આર્થિક, નવી અર્થકૃતિ પેદા કરવામાં પોતાની શક્તિ ખર્ચે છે દેશમાં આ મધમાથી આર્થિક આગેવાનો અને સેવકો પેદા થાય છે.

લેનિને જોઈ લીધું કે માધારજી સલાતુશ્ચિત ધગવનારા માણસો, અથવા જેમને સામ્યવાદમાં પૂરી શ્રદ્ધા નથી તેની વ્યક્તિઓ, અથવા જે માણસો ધર્મ અગર દયાની લાગણીથી જોડાતા હોય તેવા માણસો ખબુ કામ લાગતા નથી. એને તો થોડા મરણિયાનો સંઘ જોઈતો હતો. થોડા માણસો પણ પૂરેપૂરા ભરાસાદાર, જે સોંપેલું કામ કર્યા વિના રહે જ નહિ તેવાની ટાળી જોઈતી હતી. જેવા પાંચ મરણિયામાંથી શુરુ ગોર્બિલેસિહે શીખ મરણિયાનું સૈન્ય ખડું કર્યું તેવા તેમનો 'ધયો' જ વિપ્લવ કરવાનો હોય તેમની માન્યતા, મિદ્ધાતો અને કાર્યક્રમ એક જ હોય, અને તે રાજકીય વિલરનોનું. ૧૯૦૦થી ૧૯૧૬ની સાલ સુધી જે જે લોકો આગળ વધવાને અશક્ત હતા તેમને એણે સઘમાંથી કાઢી મૂક્યા. એવે એક વખતે લઘુમતી (મેન્શેવિક)ને હાંડી કાઢ્યા. તે બહુમતી (બોલ્શેવિક) આગળ વધ્યા. મુખ્યારક પક્ષ કે જરા મોળા પડીને મમાધાની કરનારા પક્ષનું એને કામ નહોતું. તદ્દન મક્કમ, માફસે અને પોતે નક્કી કરેલા એક જ માર્ગે જનારા માણસો એના મંથમાં ટકી શકતા. જુદા વિચારના બીજા માણસો હતા તેમને તેમના વિચારો અને કાર્યક્રમ મુજારક હોય, એ તેની દરકાર કરતો નહિ, પણ તે લોકો સઘમાં રહી શકે નહિ જ ઘણી ધીરજથી એ પોતાની વિચારસરણી, બદારના લોકોને સમજાવતો.

સખ્યા માટે એને દરકાર નહોતી પોતાના મંથમાં મતભેદ માટે સ્થાન નહોતું, શકા માટે સ્થાન નહોતું. દુકમ મળે એટલે બધા એકીવખતે તેનો અમલ કરે એવા ડેસરિયા ગળપૂતોનો સઘ તૈયાર કર્યો 'બધા ત્યાગી મિત્રો, જેલ અને ગોળી ઝીલનારા, અગવડો મહન કરનારા સહચારીઓ હતાં ગળકીય પક્ષ (પાર્ટી) નહિ પણ એક ઊંચા ખ્યેયને પહોંચનાર મિશનરીઓનો સંઘ પેદા થયો. ૧૯૧૭ની સાલમાં બે લાખ સભ્યો હતા, ત્યાગ-પહેલાં બે સખ્યા ઘણી જૂજ હોવી જોઈ એ.

સભ્યો

કોઈ પણ માણસને આ સઘમાં જોડાવાનો હક્ક નહોતો. સઘના નિયમો એવા હતા

કે જેમાં ઠાઈ પણ વ્યક્તિ, ગમે તેટલી મોટી હોય તેને માટે આપવાદ નહોતો. ક્રમમાં દાખલ થતા હિંદુઓ ઉમેશ્વાર માન્યવાદમાં પડેપડે માનનારો અને લેનિન જેવા આગેવાનોની વિચારમંથણીને કારણે ગણનાર હોયો જોઈએ. પોતાના મુદ્દા ઉપરાંત મધ્ય કામ ઉપાડી કર્મને તેના અમલ માટે મન પ્રવાસ કરીને તે પોતાની ઉત્સુકતા પુરવાર કરી આપનાર હોયો જોઈએ. પોતાની મેળે રાજપુત્રીથી બીરુ કામ તેણે મેવાભાવે ઉપાડી લેવું જોઈએ. ધર્મના ધર્મિગથી તે મુક્ત હોયો જોઈએ. એ દોષિન વર્ગનો (પાદરી કે પૂજારી, સાધુ, જાતીનગર કે સાદુકાર વર્ગનો, મૂડીવાદી મેડિયો કે વેપારી) હોય તો કદી દાખલ થઈ શકે નહિ. ઠાટા મેડિયા જેવા એની વિચારસરણી ન પાવે, અને તેણે અંગત માલિકી માટે આગદ કે પ્રેમ ન ગ્રહણ કર્યો જોઈએ.

આવા કલકલિનાના ઉમેશ્વારને બેતાબ કે પાંચ મંથના મળ્યો રીતમુદ રેકા આપે તો તેનું નામ ઉમેશ્વાર નરીરે દાખલ થાય. રેકા આપનાર મળ્યોએ ગદ્યલેખ કરીને કે નિષ્કાળાણથી અયોગ ઉમેશ્વારનું નામ સચવે તો તેમને શિક્ષા થાય, અગર મધ્યમાંથી કાઢી મુકાય એટલી ગણનાઈથી પરીક્ષા કરાય છે. દરેક માણસને એક કે બે વર્ષ સુધી ઉમેશ્વાર મળે પડે. એ (પગાંના પ્રમાણમાં) પોતાની શી આપે, તેને બધી સઘની ખુલ્લી સલાઓમાં આમનજી મળે, તેનો અભિપ્રાય લેવાય, પણ મત મોઢાય નહિ. એના મિત્રો તેના પર સખત ખિરેણ મળે, વખતોવખત તે વિશે નિવંદન કરે, અને એ તેની વર્તણૂક પૂરી મંતોપકારક ન લાગાય તો દાંડી મૂકે અથવા ઉમેશ્વારીનો વખત લંબાવે. તેનું વય, મુદ્દા અને પૂર્વ-ગન્ધાગના પ્રમાણમાં ઉમેશ્વારી લખાવાય ૧૮-૨૦ વર્ષના લોકોને વધારે લાયક ગણવામાં આવે, મંદુત અગર મજૂરનાં છોકરાને દાખલ થવું મહેતુ પડે, અગર લાલ લશ્કરમાં જંગમોના હોય તેને મારી મચવડ મળે ધણાખરા અમજીવી હોવા જોઈએ. કોમસોગોલ મેન્ટે યુક્તમયના જુવાનોને મહેશ્વારીથી દાખલ કરાય છે.

નિયમો

(૧) માન્યવાદી મિદાતો અને મેગિમેટ પદ્ધતિ જે વખતોવખત ખલ્લાતી જાય તેમાં તેમને મપૂર્ણ થકા હોયો જોઈએ. તેનાથી વધારે મોળા કે વધારે જરૂર થવાય નહિ. નવા પ્રતો ખડા થાય તે જાળન અને જે વિષયોમાં મને છેવટનો ફતવો પ્રગટ ન કર્યો હોય તેથી જાળનમાં મંપના મળ્યોને પણ ચર્ચા કરવાની (ખાનગી તથા ખુલ્લી), પૂરી મતો મહે છે એવી છટ વખત વર્ષો સુધી ચાલુ રહે, પણ ત્યારે મધ તન્દરી નિર્ણય થઈને દુકમ પ્રગટ થાય એટલે તેની વિરુદ્ધ ચર્ચા કે જર્મન થઈ શકે નહિ.

(૨) બીરુ મંથ તરફથી જે કામ ગોપાય તે માથે ઉપાડી લેવું જોઈએ. એને ત્યાં મોકલે ત્યાં તમન, વચગવિદ્યારે, જરૂર પડે; જે મુદ્દા મેળે તે કરવો પડે, ત્યાં મહેવાનો દુકમ થાય ત્યાં મહેતુ પડે. અને મધ મહે તે પ્રમાણે ખુશીથી જર્મનું જોઈએ.

(૩) એ મરીજાઈ રીકાગો નથી, પણ એને જે પગાર આપે તેનાથી મતોય માનવાનો મેય, અને મામાન્ય રીત માગ રેવામેયા કાઢીમગને વેનન મળે તેના જેટલું જ વેનન મળના મનને મને છે. આમ કરવાથી અમલદારી કામગીરી (ઓફિસ) કામગીરીના જ

દાંધમા ગહે છે, અને પૈમાદારને અપાતી નથી.' જે કાર્મ વ્યક્તિઓ પગાર ઉપરાંત ચોપડીઓ લખીને કે પેપરોમા લખીને કમાણી કરે તો તેમને ૨૦-૩૦ થી ૫૦ ટકા જેટલી કમાણી સંઘને આપી દેવી પડે છે.

સંઘની ફીનું ધોરણ નીચે પ્રમાણે છે. (૧૦૦ કોપેકનો ૧ રૂબલ)

૧૦૦	રૂબલ	સુધીની	આવક પર	દરમહિને	૨૦ કોપેક.
૧૦૦ થી ૧૫૦	"	"	"	"	૬૦ "
૧૫૧ થી ૨૦૦	"	"	"	"	૧ રૂબલ
૨૦૦ થી ૨૫૧	"	"	"	"	૧.૫ "
૨૫૧ થી ૩૦૦	"	"	"	"	૨ "
૩૦૦ થી ૫૦૦	"	"	"	"	૨ ટકા
૫૦૦ થી ઉપરાંત					૩ "

આ ઉપરાંત કાખલ ફી તરીકે તે વખતના પગારના ૨ ટકા લેવામાં આવે છે.

પોતાને મેપિકા કામને અંગે જે અર્થ થાય તે સવ આપે છે, તેમા મોટર પશુ હોય અને એરોપ્લેન પશુ હોય. રહેવાને ઘરની મગવડ પશુ મારી મળે.

પંચાયતોમાં

કાર્મ પશુ પંચાયતોમા સવના ત્રણ કે તેથી વધારે મળ્યો હોય, તો તેમણે જૂથ સ્થાપનું નેર્મ્ એ, બીજા મળ્યોતી સખ્યા અમે તેટલી હોય તે છતાં. પંચાયતમા ફવી રીને મત આપવો, પોતાના વિચાર પ્રમાણે ફવી રીતે પંચાયત કામ કરે તેની વ્યૂહગચના આ જૂથે વખતોવખત નક્કી કરવાની હોય છે આ જૂથમા મતબંદ કઢી હોઈ શકે જ નહિ. બધાએ એકેત્ર ચર્ચને એક જ દિશામા કામ કરવું અને પોતાની વિચારસરણીને ટેકા મળે એવી સમજવંદ કરવી નેર્મ્ એ. સઘર્ષળને લાંબી, દટના અને આમલને લીધે, બધી શક્તિ ધારેલા કામને પાર પાડવામાં વાપરવાને લીધે, અને સઘની પ્રતિષ્ઠાને લીધે આવા જૂથ આખી સરથાને સઘે નક્કી કરેલા માર્ગે દોરી શકે છે. તેથી ફરીને મજૂર મહાજનો, કારીગરોના મહાજનો, અનેક પ્રકારની મહકારી મંડળીઓ, કારખાનાઓ વગેરેમાં આ સઘના મળ્યોની સંખ્યા ખૂબ વધતી જાય છે અને જેમજેમ ઉપર ચડે તેમતેમ તેમનું પ્રમાણ વધે છે. ગામ-સમિતિમાં ઓછું, તાલુકામાં વધારે, પ્રાંતમાં તેથી વધારે, કારણ કે આ સઘો વધારે ઉત્સાહી, વધારે નિષ્ણાંત, વધારે સર્પીલા, વધારે સમય આપનારા અને શક્તિ અર્થનારા હોય છે. હવે રાજ્યવ્યવસ્થામા પશુ તેમની સખ્યા વધી ગઈ છે, અને ઘણીય સમિતિઓમાં લગભગ બધા સઘો સઘના હોય છે. લશ્કરમાં પશુ તેમ જ હોય છે, અને હવે તો વેદક સંસ્થાઓમાં, પુસ્તકાલયોમાં, કોલેજોમાં, નાટકશાળાઓમા અને મંદકાર આપવાની પ્રવૃત્તિઓમા મંઘના સઘો અગ્રભાગ લગવે છે. આવી રીતે આમવર્ગની સત્તા આખા દેશ પર ફેલાઈ રહી છે.

શા માટે જોડાય ?

જે લોકો સામ્યવાદ તરફ શકાશીલ દ્રષ્ટિથી જુઓ છે તે અને સામાન્ય રીતે અન્ય

માણુઓ પૂછશે કે સામ્યવાદી મંઘમાં ઉચ્ચ વર્તન ગણવું પડે છે, ઉપરી મઘ તરફથી મળતા હુકમોને એકદમ માથે ચડાવવા પડે છે, મખન ડિસીપ્લીન નળવવી પડે છે, નાણાં ભેગાં કરવાની વૃત્તિનો ત્યાગ કરવાનો છે, નો પછી એ મંઘમાં કાઈ શા માટે જોડાય ? એમાં દાખવ થવાની ધગશ શા માટે હોય ?

(૧) પહેલું કારણ તો ધાર્મિક મિશનરીઓને જે શ્રદ્ધા હોય છે તેવા પ્રકારની (પશુ ધાર્મિક નહિ) એક અચળ શ્રદ્ધા કે જનસમાજમાં નવી નવાયી વર્ગવિનાની બ્યવસ્થા કરવાનો આ એક જ માર્ગ છે, અને તેમાં પોતે થોડેઘણે અંગે કારણભૂત છે તેનો આત્મમંતોષ. આવી મિશનરી ઉત્સુકતાનું પૃથક્કરણ કરવું મુશ્કેલ છે. આવી મમાજ રશિયામાં જાબા કરવાની છે એવી માન્યતા નથી પણ જનસભરમાં આણુવાની છે, એટલે જેવી રીતે ખૌદ, ખ્રિસ્તી, અને મુસ્લિમ ધર્મનો પ્રચાર કરવાની નમત્તા હતી અને તેને માટે માથું આપવાની તૈયારી હતી તેવી નમત્તા આ સામ્યવાદી મંઘમાં છે

(૨) દરેક વ્યક્તિમાં પોતાની શક્તિને ખીલવીને મત્તા જમાવવાની જોડી હમ્ણા હોય છે; પોતાના વ્યક્તિત્વથી મેવા કરવાની, ખીજાઓ પર હાથ પાડવાની, મદત્તવની જવાબદારી વહોરી લેવાની બાવના હોય છે, તે આવી રીતે અતોષાય છે. આજે રશિયામાં જેટલેટલ્લી દેજવણી અપાય છે તેનો ઉદ્દેશ દરેક હોદ્દરાનું વ્યક્તિત્વ વધારવા માટે, દરેક માણુસની શક્તિ વધે, વધારે ઉપયોગી કામ કરે, ચારિત્ર્યવળથી ખીજને આગળ પાડે, ચેતન મેળવે અને ચેતન રહે તે પાર પાડવા માટે છે.

ઉદાહરણ ૧૮ વર્ષમાં જે ચેતન આવ્યું છે તે પુરવાર કરે છે કે લાખો લોકો, લગભગ કરોડો વ્યક્તિઓ માટીમાટી ' મરદ, ' પુરુષાર્થો બની છે. સ્ત્રીઓ તેમજ પુરુષો, મુરોપિપત્ર અને એશિયાટિક, શંકરના, ગામડાનાં, જંગલના, તથા રણમાં અને ખાણમાં રહેનાર્ગ, અને બરફની બમિમાં અગ્રગ રહેનારી પ્રાનમાં અગ્રજ ચેતન આવ્યું છે અને તેગનું વ્યક્તિત્વ ખાલ્યું છે, તેમનું મનુષ્યત્વ વધ્યું છે જૂના યુગમાં ધર્મોએ આવું જ પરિવર્તન કર્યું હતું. આ ધર્મ નહિ તો નવી અંરૂપિતિ છે, સામવર્ગનું, અમજીરીઓનું 'સ્વર્ગ' સ્થાપવાનો મહાન પ્રયોગ છે.

શું આ મંઘમાં હુમ્ણા કે આગસ, દોગી કે સ્વાયો લોકો નથી ? આવા માણુઓ દાખલ થયા વિના રહે જ નહિ. સતત દેખરેખને હાંવે આવા માણુસોને વીણી કાઢવાનો પ્રયત્ન આવું છે. આને માટે કાઈ કાઈ ચેતવણી, દપકા, શિષ્યામણ, દૂંકા વખતને માટે કે દંમેસને માટે બરતરફીનાં પગલા લેવાય છે. અચોગ માણુઓની તપાસ ખુલ્લી રીતે થાય છે અને આલેપો અને બચાવ જાહેર રીતે ચર્ચને ફેંમલો આપવામાં આવે છે. પ્રશ્ન વાનાવરણનો છે. જે મંરથા આજે મારામાં મારી રીતે ચાલે છે તેમાં લાવિધમાં સડો પેમે અને મૂડીવાદી જનમમાં જે મોટાળા, કે અન્યાય, જે ચારિત્ર્યની નળગાઈઓ કે અન્યવસ્થા પ્રવર્તી રહ્યાં હતાં તે વખતે ઘૂમી જવ, પણ આજે તો એમ માનવાને અગળ કારણ મળે છે કે આ સામ્યવાદી મઘે પોતાની મખ્યા અત્યત્ત હોવા છતાં આખા દેશની સત્તા કખજે કરી રશિયાનો દન્કિલાળ કુતેદમદ કર્યો, અને સામ્યવાદી વિચારમગળી તથા કાર્યપદ્ધતિનો બહોળો ફેલાવો કરીને એટલે અગ્રગ આખા રશિયાનાં મહેદરા તથા ગામડાંઓમાં ફેલાઈ કે દેશાઈ જઈને સામ્યવાદી સિદ્ધાનો, વિચારો, આદર્શો, ટેઓનો પ્રચાર કરીને પ્રાનમાં નવા

ઉચ્ચ મરકાગે રેડ્યા, અને એવું વાતાવરણ પેદા કર્યું કે જેમાં દરેક વ્યક્તિ પ્રભિત જીવન ગાળે છે એટલું નહિ પણ શ્રમજીવનમાં મોટાઈ માને છે, પોતાનું કર્તવ્ય ગણે છે, ધાયા ડગ્તા નધાર કામ આપનું એ પોતાનો ધર્મ ગણે છે ત્યા ન્યાત, ગગ, ક્રોમ, દેશના "શ્રેષ્ઠ બુલાર્ડ" ગયા છે, ત્યા સ્ત્રીઓ અને પુરુષો સૌ માથે કામ કરે છે, જૂની જવાબદારીઓ બૂસી નાખીને નવી જવાબદારીઓ ખડી કરી છે, અને પૃથ્વીના પાચમા ભાગ પર માયુ સ્વરાજ્ય સ્થાપી, મનુષ્યોને ઉચ્ચ જિવન પર જીવના શીખવ્યું છે ત્યા જ્ઞાન વધ્યું છે, લલિત કલાનો પ્રચાર દેશભરમાં ફલાયો છે, ત્યા ખેડાગે ઘટાડો દોધી છે, કુમાલિયત અને નિરક્ષરતા નાબૂદ કર્યા છે દરેક વ્યક્તિ પોતાનો ધર્મ સમજે એવું શિક્ષણ આપનામાં આવે છે દરેક વ્યક્તિનો આત્મવિકાસ થાય, દરેક વ્યક્તિ પોતાની ફરજ—આપ્તા જનમમાજ તરફની—સમજે અને સમજાવપૂર્વક તેનો અમલ કરે એવા સુમરકાગે જીની ગદી છે આવી ગેતે નવી સંસ્કૃતિ જન્મ પામે છે

પણ એમ ધારે કે ગંધિયાનો અખતરો આટલો બધા મફત થયા નથી, તોપણ શું / સીમ્લ દેશાની નેડે કેમરણી, સ્વનન્તા, તાલીમ, ઉદ્યોગની જિવનણી, ઉચ્ચ જ્ઞાનના વગેરેની મરખામણી કરીને માપ કાઢી જુઓ જે જે સુધારણા થઈ છે આપણું મત્તા તોડીને સોવિયેટ ગાજ્ય યથાયુ, મૂડીનાં તત્ત્વમાથી ખાનગી માલિકીની છન્ડાવિનાની પ્રજા બનાવી, એશિયાઈ ગંધિયા અને પાસેના પ્રદેશોમાં જગવી ગિયાલેનાળી પ્રજાને મરકારી બનાવી તેનું માન એક જાના, દમાથેલાણુદાયેલા નામિત સધને આભારી છે એ સૂરે જે દતેહ મેજની તેમાથી દરેક હિંદો યુવકને ચણું જાણુનાનું મળયે દરેક દેશની પરિસ્થિતિ, પ્રજાની શક્તિ, તેના નગરો જુદા હોય છે, એ બધી ચીજોને લાગુ પડે તેવી રીતે એક મક્કમ, નિશ્ચયી, આત્મશ્રદ્ધાનાળા, મજલિયા માણુમોનો નાનો નગરો પણ એક મતનો મર કેવી રીતે વાતાવરણ બદલી શકે છે તે આ મવની કાર્યવાહી પરથી સમજી શકાય છે *

* સોવિયેટ કોમ્યુનિઝમ—એક નવી સંસ્કૃતિનું સિદ્ધાંત અને મેથોડીસ વેળવણી એ પુસ્તક પરથી સૂચિત

જોઉં તને, હૃદયતાર હલીજ નય,
પૂજું તને, અંજળી સક્તિ પ્રદીપિત થાય;
ચાહું તને, હૃદય અન્ય ન વ્યક્તિ ચાહ્ય,
ધ્યાઉં તને, ત્યહીં તું કેમ વિદ્યુત થાય ?

સૌંદર્ય કયાંય દગ મુગ્ધા કરી રહેજો,
આત્મા કેદા અમર નાદયકી હલેજો;
તોયે બધું તુજ વિના નહિ પૂર્ણ લાગે,
ન્યાં તું નહીં હૃદય ત્યાં થકી દૂર ભાગે.

શકુંતલા ઉપા બને, ઉર્વશી વળી મંજરી;
સર્વ રૂપવતી જોઈ, તોયે કયાંય ન તું મળી.

માયું મૂકું ચરણ પર, ને જિધ્વં જોઉં તને ત્યાં;
હાર્યો પેરે મુગ્ધી, ખરતાં મુખ જેવાં ઉપામાં;
અર્પ માળા મધુર ફૂલની હસ્ત જાયો કરીને,
વાળી શ્રીવા, નયન નયવી, તું ગ્રહે પ્રેમથી તે.

ચુએ તું તે મુજ હૃદયના વહાલની સાક્ષી લેજે,
હાથે જોણે, અહહ! મધુરા, વેણ વહાલા કહીને.
તે હું જોઉં, તુજ સ્મિતથી તારલાતેજી ઝીલું,
ત્યારે જાણે ચરણ ધરતો સ્વર્ગભૂમિમહી હું.

આ સર્વ કલ્પનથી અણચિન્તાયો હું,
લગી લગતાં નહિ નહિ ક્યહીંયે તું જાસે!
હા! શૂન્ય આ જગ વિષે અટૂંકો હું લાગું,
ને દૂરદૂર પણ ના નિરખું તને હું!

ગાંડા ઉપણુ સમજવા માટે આપણે પણ સમજવું જોઈએ કે દરેક જણને ‘સુખ’ એ એક જ ધ્યેય હોય છે. અને તેની જ શોધમાં તે ફરે છે. કોઈ એ જણ એક જ માર્ગે પસંદ કરતાં નથી, અને માર્ગનો અંત થઈને વખત દુઃખ અને શોકથી ઢકાયેલો હોય છે; પણ મૂળ ધ્યેય તો એક જ હોય છે. નેપોલિયન યુરોપ ઉપરની સત્તાથી સુખી થયો નહિ અને સેન્ટ હેલેનાએ તેની સુખની શોધનો અંત આણ્યો. ‘સૌગંધી’^૧ માં આવતો ગુનેગાર સુખની શોધમાં ત્યાં આવ્યો હોય છે તેને તે સ્થિતિમાં સુખ લાગતું હોય છે. માટે તે તે સ્થિતિમાં હોય છે. સાધારણ નાગરિક અત્યારે જે સ્થિતિમાં છે તે સ્થિતિમાં તે સુખની શોધ કરતો કરતો આવી ચડ્યો છે. અને ભવિષ્યમાં તે ગમે ત્યાં ગય જ નહિ, પણ સુખની શોધમાં જ તે જવાનો છે. માનસસાસ્ત્રમાં આને આપણે ‘સુખાન્વેષણનો સિદ્ધાંત’ કહીશું.

ગાંડા માણસોને જો આ સુખાન્વેષણની સિદ્ધિની દૃષ્ટિએ જોઈશું તો આશ્ચર્ય થશે કે બધાં માણસોમાં ગાંડા માણસો ડાહ્યા છે. એક વર્ગ તરીકે તેઓ સંપૂર્ણ સુખી છે. તમારા શહેરની ગાંડાની હોસ્પિટલમાં તો એક નમૂનારૂપ ‘નેપોલિયન’નો વિચાર કરો. તે પોતાના મગજમાં એક મહાન નેપોલિયન જ છે. તમે માગશો તો તમારે માટે તે ૧,૦૦૦,૦૦૦, ડોલરનો એક લખશે અથવા ક્રાન્સમાં જગીર આપશે, એટલું ચોક્કસ છે, કે નેશનલ બેંક અથવા ફ્રેન્ચ સરકાર એ તરફ ઝાઝું ધ્યાન નહિ આપે, પણ તે પોતાના મનમાં દ્રવ્યવાન અને મોટો સત્તાધીશ છે. તમે કહેશો. ‘બિચારો ગાંડો છે!’

પણ તમે તમારા જ કાખલાનો વિચાર કરો. થોડુંકણ બચાવીને શહેરના ‘મેયર’ થવા માટે તમે આખી જિંદગી પુષ્કળ મહેનત કરો છો. પછી ત્યારે અક્ષરના ‘અતુક’મે ચૂંટણી થાય છે, ત્યારે તમને દર ફેફા દેવામાં આવે છે, અને તમારું દ્રવ્ય શહેરની બેંકના મેનેજર ખાઈ જાય છે. આપણો ‘નેપોલિયન’ તમારા જેવી નાચીઝ વ્યક્તિનો વિચાર કરે તો તે પણ એમ જ કહે : ‘બિચારો ડાહ્યો!’

ગાંડાઓને સમજવા માટે આપણે લુદા માનસસાસ્ત્રની જરૂર નથી. આપણા માનસની માફક જ તેઓનું માનસ કામ કરે છે—માત્ર જરા વધારે કે જરા ઓછું, આ પછી આવતાં પાતાંમાં તમે તમને પોતાને દર્શાવતા સરકસમાં જોશો. એમાં કેપાંક કોઈ અંગ વાંકુચું કે મોહુંનાનું ધર્મ ગયુ હશે, પણ તેમાં તમારી પરિહાંમસુદા દેખાશે તો ખરી જ! તમે કહેશો: “એ જ, પણ ઈશ્વરકૃપાએ હું બચી ગયો!”

માણુમ જ્ઞાન લેવાનું વહેતું સરૂં કરે છે અને જલદી શીખે છે, અને તે કારણે જ આપણે ગાંડાની દોષિષ્ટલો ગણવી પડે છે. આ જાખનમાં બિલાડીને ફૂતરાં કરતાં માણુસની દિયનિ વધારે ગેરલાભવાળી છે. તે કદી ગાંડાં થતા નથી। આખે જ ગાંડાં થાય છે। માણુસને આ જાખનમાં ઘણે જ ગેરલાભ થાય છે. પણ આપણે ને પરજીવને પણ ગાંડાં થતાં શીખવી શકીએ ખરા. તમે તેની સાથેના વર્તનથી તેને એવો ફરી મૂકી શકો કે તમે તેને પમાળો ત્યારે તે કરડે, તેને ટાકણી ખોસો ત્યારે પૂછડી હલાવે, તે ગંધાતી માછલી ઉપર નિર્ભર કરે, ને તાણુ માસ ન ખાય. તે કારૂં પાંજરૂં છોડીને કચરામાં પડી રહે। પ્રાણી-શાસ્ત્ર ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે આગ્ર દાખલા સકળ છે, જોકે સાધારણ જનતા નથી.

પ્રાણીઓ પોતાની સાંજિક શક્તિઓ પ્રમાણે વર્તતાં જિંદગી ગુજારે છે અને તેમનામાં કેટલાંક થતા નથી 'તેઓ કેન્ય રાત્રીઓ માટે કહેવાતું તેમાં છે: "તેઓ કાંઈ શીખતા નથી અને જલ્દતા પણ નથી" મનુષ્ય વધુ બુદ્ધિથી શાપરૂપ થયેલો છે—છતાં પિદ્ધાર્થોએ જોમ માને છે કે સાધારણ મનુષ્ય પોતાના ભક્ષ માટે જ શીખે છે પણ માણુમ પોતાનું ભૂત માધિન કરતા જતા જ ગાંડો અને છે મનુષ્યની દરેક પ્રવૃત્તિ જાનના પ્રલાયાત ઉપર અવધાની રીતે છે માનસશાસ્ત્ર કહેશે કે એક જ જાણકને બોલેશિવિંક, ફેસીસ્ટ, અથવા તો જનપાનના મનુષ્યને રાત્રીસેવક એક જ સરળી રીતે ફેળવી શકાય. તીઝો, સ્વતંત્ર રાંજી, પ્રભમતાક રાત્રી આપણને પસંદ કે નાપસંદ હોય છે, પણ તે માત્ર આપણા શિક્ષણને લીધે જ હોય છે. અમુક દિવસ તરફ બેઠકારીપણુ એ આપણામાં જન્મગ્રિહ નથી હોતું. એ બધું વાતાવરણને અંગે જ હોય છે. આપણા કુટુંબને લીધે પણ કઈ હોતું નથી માનસ-શાસ્ત્ર માનસિક રોગોમાં નારમાને સ્થાન નથી આપતું.

મુખ્ય વસ્તુ ત્રીજે પ્રમાણે છે. ચિપચિપો જગજગ ખ્યાલ આવે માટે તેને ચિપે માખ અને રેપ્ટ દાખલા જોઈએ મનુષ્યનું માનમ 'કેમેરા' જેવું છે. માંત્ર એટલું જ કે તેને ફોટાક કરતાં એક વિશેષ લાભ છે. તે એ કે તેનું સંસ્કારમાદક તત્ત્વ ધણ જ નાણુક છે એટલું નાનુક કે કેમેરા માટે એ મળી શકતું હોય તો ફોર્મ પણ કેમેરા કંપની એને માટે આંદદ થન આપે એ સંસ્કારમાદક તત્ત્વ તે જીણુ કાંઈ નહિ પણ દરકાર પ્રકારની લાગણી છે. એ લાગણીને લીધે મગજની અંદર 'હેલી મરકાર' ઝીંકતારી તખ્તી-અદાગના મરકાર ઝીંકવાને અતેજગણી નાનુક જાણી જાય છે. લાગણી જેમ વધારે તીવ્ર, તેમ આ કેમેરા વધારે સ્વદમમાદક. આને લીધે આપણા ધણા દેતુઓ મધાય છે. કારણ કે આપણે જે જ્ઞાન શીખવવાનું હોય છે તે બધુ અને યીજી લાગણીઓ મજબૂતી હોય છે. પાંચ વર્ષના છોકરને ૮x૬=૪૮ અમનવતા તમારી ટીખતો કુઓ થઈ જાય, છતાં તેની કાંઈ અમર થતો નહિ. પણ પાડોશમાં તેના તરફ એક જ જખન ફૂતરો છૂટકે તો તે કદી બૂલે નહિ આ આમ જ હોતું જોઈએ, કારણ બધુ તરફ બેખાન ન જોઈએ. બધુ વચગતું જાણક જીવી જ શકે નહિ.

કમનસીબે લાગણી એ 'બેધારી તરવાર' છે, અને એને લીધે ઘણી વસ્તુઓ જે અવિચારી હોય તે પણ આપણે શીખી જઈએ છીએ. દા. ત. જાણક દામ કાપે છે તેને ડોક્ટર પાસે લઈ જવામાં આવે છે અને તે બેખાન કરવાની દવા આપ્યા વગર થા પડે દાંશ મારે છે. દેહરાની વગર નથી કે જાણક બધું જ ગજારાય છે—ખી જાય છે તેનું માનમ આવી અમરોથી નાણુક ખી જાય છે. તેનું જ્ઞાન ડોક્ટરની કાળી બેગ કે જંખાંથી તે

હથિયારો ઝોળારો લે છે તેના પડે છે. પાછળથી એવી બેગ માટે એનામાં એક જગતનો ભય—ખીક—પેસી જાય છે. આવી અસરનું કારણ 'ઓપરેશન' બને, અને પછી તે ખીક સાથે જોડાઈ જાય છે અને બાકીની જિંદગીમાં તેને હમેશ કાળો બેગની ખીક લાગ્યા કરે છે. આ ઘણો જ નજરો દાખલો છે, પણ સહેલાઈથી સમજી શકાય એવો છે અને આ જ રીતે ખીજા દાખલાઓ બને છે.

દાખલા તરીકે, એક બાળક ખરાબ જાતીય ટેવો અને ચોરી કરતાં એક માણસ પાસેથી શીખે. જાતીય ઉશ્કેરણી મગજને લાગણીવાળું કરે અને તેનાથી સદ્મત્રાહક થયેલા મગજ પર ચારીના અલોપ્ય સંસ્કાર પણ પડે. પરિણામ એ આવે કે એ ચોરીની ઘેલછાવાળો છોકરો પોલીસના દેખતા ગમે તેવી નકામી ચીજોની પણ ચોરી કરશે. આવી જ રીતે લાય લગાડવાની ઘેલછા પણ લાગે છે એક બીજી દાખલો એક બાળકને એક બંધિયાર ખૂણામાં ભયાનક કૂતરા સાથે પૂર્યો છે તે અનિરાધ ભયભીત થાય છે. આનું પરિણામ વિચિત્ર આવે છે. તેને કૂતરાની ખીક નથી લાગતી, બંધિયાર જગાની ખીક લાગે છે. એક ગોલ્ડફાઈલ લડાઈમાં એક તોપ ચલાવવાનું પૈકું ફેરવતો હોય છે, એટલામાં એક ગોળો પડીને કાટે છે, અને તેમાંથી તેના સિવાયના બધા મરી જાય છે. પરિણામ એ આવે છે કે એ ગોલ્ડફાઈલ પૈકું ફેરવ્યા જ કરે છે. તેનાથી બમ રખાતું નથી કારણ કે ભયને લીધે તેનું મગજ મસ્કાર-ત્રાહક થયું, તે વખતે તેમાં પૈકું ફેરવવાનો મસ્કાર પડેલો હતો, તે સસ્કાર પછી કાળમ થઈ જાય છે અને તે પૈકું બંધ કરી શકતો નથી.

ઉપર જણાવેલા દાખલાઓ સમજવા માટે સહેલા છે, અને તે ગાંડપણનું નરમ રૂપ બતાવે છે. આવી જગતને આપણે મગજના તત્ત્વોની ખોડ કહીએ છીએ તેઓ કાંઈ સુખાન્વેષણના સિદ્ધાંતને લીધે ગાંડા હોતા નથી. એવા ગાંડાઓ હોસ્પિટલમાં ભેગામાં પણ આવતા નથી. કારણ કે તેઓ પોતાની સભાળ લઈ શકે છે, અને સમાજને ભારરૂપ હોતા નથી. જેને આપણે ગાંડા કહીએ છીએ એવી વ્યક્તિઓ અમુક માનસિક રોગને લીધે જ એવી હોય છે. આવી વ્યક્તિ પોતે પોતાની દરકાર લઈ શકતી નથી અને ઘણી વખત સમાજને ભારરૂપ થઈ પડે છે, અને જતાં એમ ચલાવું કારણ જાણ્યા પછી આશ્ચર્ય લાગશે કે એના કાર્યો ઘણાં વિચારપુરંમર કરેલા હોય છે આવા ગાંડાઓના ભયકર દાખલાઓમાં તેનું કાગ્ય જાણ્યા પછી આપણને લાગશે કે તેનું ચારિત્ર્ય ઘણું સુદ્ધિપૂર્વક ઘડાયેલું હોય છે.

પણ અહીં ખરું ગાંડપણ સમજવા માટે સુખાન્વેષણ સિદ્ધાંત કાગે લગાડવો પડે એ મિદ્ધાન્તનો વ્યાપાર તરત નજરે પડે તેવો હોય છે. ના ત, શારીરિક દૃષ્ટિએ માણસ જાણી નોંધે ન ખીલી ઉપર ચાલશે નહિ. તે હંમેશ દુઃખ દૂર કરે અને સુખ મેળવે. અસત્ય, તે કાંઈવાર રાજીખુશીથી તાત્કાલિક ખીડા મદન કરશે પણ તે લલિપ્યના મુખને માટે—જેમ કાંઈ ઈન્ટરસ્ટનો ગીપિયો મહન કરે છે તેમ.

માનસશાસ્ત્રીઓ કહેશે કે આ સુખાન્વેષણ સિદ્ધાન્ત માનસિક ગતિઓમાં પણ કામ કરે છે. આપણે દુઃખનો વિચાર દૂર કરી સુખનો જ કરીએ છીએ. તમે આ નાદખલ કરશો; કારણ તમારા ઘણા વિચારો અસુખ ઉત્પન્ન કરનારા હોય છે. આ કદાચ ખરું હોય, પણ જો ખારીકાઈથી નેશો તો નીચેના પેગઝાફ ઉપરથી જરૂર લાગશે કે તમારા ઘણા વિચારો અસુખ ઉત્પન્ન કરનારા હોય છે, જતાં સુખ આપે છે. તમે અપમાનનો વિચાર

કે? હો કે જે કદાચ અમુખ ઉત્પન્ન કરનારો છે ૧૯૨૯થી તમારા કુટુંબની આર્થિક પરિસ્થિતિ અને સુખીઓનો તમે વિચાર કરો, તો દુખ થાય પણ સાથેસાથે તમે તમારા પર દયામાનથી જુઓ અથવા તમે પોતાને બહાદુર મૈનિકની દૃષ્ટિએ સ્વાત્માભિમાનથી જુઓ તો તમને કદાચ બહુ મનોપ મળે છતાં બધા જ વિચારો સુખ આપનારા છે એમ આપણે નહિ કદીએ માન એટલું જ કહીશ કે મનુષ્યને અમુખ દુર કરનારી અને સુખનો વિચાર કરનારી શક્તિ ધણી જ હોય છે

આ કહેરાતો 'સુખાન્વેષણ ચિદ્ધાન્ત' ગાડાઓનું વિચિત્રપણ મમજવાની આવી છે આ સુખની ગોષ્ઠ—જે મર્વે-રાપી છે—તેનો મનોપ મેળવવાની દૃષ્ટિએ જ આપણે એમ મ્દી રાકીએ કે ગાડાઓ ડાલ્યા છે 'ડીએનિયા પ્રોટેક્ટસ' નામનું દરદ હોય એવી એક વ્યક્તિનો દાખલો. હાઈએ આરા માણ્યોનું ગાડપણ અમાધ હોય છે માણ્યમ એક કોરડાના ખૂલ્લુમા બેઠી રહે છે, અને પોતે પોતાની માથે વાન કરે છે કાર્ક વખત દમે છે તે દુનિયાથી તફાવત મનુષ્ય થઈ ગયો હોય છે એની માથે વાત કરો અને કદાચ તે જવાબ નહિ આપે પણ કદાચ જરામ આપે તો તમને જણાશે કે તેની અંદરની બાબત બધી નક્કર મોનાની છે, અથવા તે મજબૂતા ગ્રહની માથે વાતો કરે છે, અથવા તે મદાન મિષ્ટ બાદશાહ છે અને શનુઓના દારપેયથી અહીં આવી પડ્યો છે—તમે નેને છૂટવાની મગલ આપો તો તે આજો ઇરાન દેન પણ તમને આપી દે।

પણ નક્કી માનજો કે તે પરેષારો સુખી છે એ સ્વનસુષ્ટિમા રહે છે પણ આ અર્થ તેને મન ખરા છે અને તે કાગળે જ તે અસાધ્ય છે તે ગાડો થયામા આનંદ માને છે અને અનેક રીતે તે નેમ રહેતાનું પમદ કરે છે તેને સુધારવાનું કરો, એના જેવી એને મન બીજી બૂરી વસ્તુ નથી વિદ્યુત માનમના ધણા દાખલાઓમા આવી રિયતિ મૂળશૂલ રોડ છે અને તે માત્ર સુખાન્વેષણની છત્રામાથી જ પરિણમી હોય છે ગાડા, દિસ્ત્રીગિયા-સાગા, મુનેગારો વિદ્યુત માનમસાગા, પોતાની છત્રાથી જ તેના હોય છે તેઓ નીરાગી થયા માગના નથી, પણ માત્ર જે કાર્ય કરે તેના પર્નિજામમાથી અથવા જ માગે છે ધણાઓ પધાનાપને પકડાઈ ગયા માટેની અમ્મ કરે છે।

ઉપર જ્યેષ્ઠ તે ઉપરથી તરત મમજાએ કે 'સુખાન્વેષણ' ઉપર અરતમેના માનસિક રોગો ધરેમ એ અમાધ થાય છે બાગક પોતાનો દાય કાપે છે, અથવા કૃતગથી બીએ છે, તેને એમા આદ નથી પડતો એ વ્યક્તિ પછી મ્દીએ જૂન ફરી કરી નહિ તેમ બાગક દાયને દાખ મગવવા માટે દાયને ફરી કાપને નહિ, અને કૃતગ પોતાને કરડાવવા માટે મ્દી બપર કૃતગની ગોષ્ઠમા નીમજાએ નહિ અને છતાં ગાડાઓ આ જ મગજથી એ જ કરે તે ત્યાં ને રે

અનુભવો અજવાળા અને દુખવાળા પણ હોય છે કાર્ક પણ વસ્તુ શક્તિ માથે નોકાર્ક થાર તો તે વસ્તુ સુખમગ્ન વાગે, તેથી તેને નમ મળે ત્યાં તે પોતાનો અનુભવ ફરી અનુભવના શુદ્ધિપૂર્વક પ્રાપ્ત કરે છે એ ગંનાર અધોપ થાર તેને માટે તે ગીરન ગળે છે છતાં આ મનીષ શક્તિ ઉપર સ્થાવર ભાર ન દેતો નોકાર્કે મગજ કે તે મિત્રાવ પણ બીજી સુખમગ્ન શક્તિઓ દોષ છે

દા. ત., જહોનીને સફેલે જવું નથી. તે થોડું પેટમાં દુઃખવાનું બહાનું કાઢે છે, અને તેના તરફ આપવામાં આવતા ધ્યાનથી તેને સુખ થાય છે. પેટમાં દુઃખવાનું સ્વરૂપ આથી ગંભીર થાય છે. અને તેને ઘેર રહેવાની છૂટ મળે છે. તે આથી ઘણું શીખે છે, કે પેટમાં દુઃખવાની વસ્તુ અજ્ઞ છે અને તેને પોપવી જોઈએ તેથી બીજાને મૂર્ખ બનાવી સકાય છે. જહોની માંદા પડવાની કળા શીખે છે, અને પછીથી તે તેને સહજ થઈ જાય છે. જ્યારે તે કોઈ પણ પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં મુકાય છે, ત્યારે તેની પાચનક્રિયા બગડી જાય છે. જેમજેમ તે મોટા થાય છે તેમ તેમ તેને ચિત્તભ્રમ થાય છે, અને તે હિસ્ટીરિયાવાળો માણસ બને છે, મૂળ બનાવ સુખ આપતો હતો, અને તેથી મગજ ઘણું સૂક્ષ્મબ્રાહ્મક થયું. તે સુખને લીધે તે બનાવો વધુ ને વધુ ફરી થતા ગયા, અને તે એટલે સુધી કે તે અસાધ્ય થઈ ગયા !

આ અને બીજા દાખલાના મંથનમાં બે મુદ્દા ઉપર ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે. મૂળ વસ્તુ કદાચ તદ્દન બુલાઈ જાય છે અને તેનો પ્રત્યાઘાત ટેવરૂપ થઈ જાય છે, આ તરત સમગ્ર સકાય એવી વસ્તુ છે. તમે પાણીમાં પડો અને તરો છો, પણ તમે તેનો વિચાર કરતા નથી. બાઈસિકલનાં માથ તમે પૈડા ફેરવો છો, તમારા હાથમાં પેન પકડો છો, અને લખવાનું શરૂ કરો છો. તમે બૂલી ગયા છો, અને તમે યાદ પણ નહિ કરી શકો કે કેટલા વખતથી અને ક્યા મંત્રોગોમાં એ બધું તમે શીખ્યા

ખીજી કે આવી ગતતી વ્યક્તિઓ ઘણી વખત હોંશિયાર હોય છે તમે તેને દયાજનક અવાજે મૂર્ખ કહેશો, પણ ખરું તો એ તમને મૂર્ખ કહી શકે એવી સ્થિતિ હોય છે ! તમારે જ્યારે કોઈ પ્રતિકૂળ કામ કરવાનું હોય ત્યારે તમે ખૂબ પ્રયત્ન કરો છો, અથવા તો ઘણી મહેનત લો છો, પણ એ એવી આડકતરી રીતે કરે છે કે દરેક જણ તેની દયા ખાય છે અને તેની મદદે જાય છે ! આ દૃષ્ટિએ તમને ગાંડા કહી સકાય, અને આ રીતે આપણે તેઓ તરફ જોઈએ તો ગાંડાઓ તદ્દન ઝલ્યા છે, એમ કહેવું જોઈએ.

જોઈ ફાટવાથી આઘાત થયેલાના દાખલા લો. તેમની બાળપણ આ સુખાન્વેષણ સિદ્ધાન્ત પૂરો ખુલાસો કરી આપે છે. એનાં કારણો મમજવામાં રસ પડે એવા છે. તે ગોલ્ડદાજ બે આફ્રો વચ્ચે આવી પડ્યો હતો. તેને પોતાની ગતને બચાવવી હતી, અને તે સાથે ફજેતીથી પણ બચવું હતું. તેના તોડની સાદાર્થ ખરેખર મુંદર છે. ‘ચાલો આપણે માંદા પડીએ, કારણ કે માંદો માણસ લડી શકે નહિ. અને માંદા પડવા માટે કોઈ હોય પણ ન દે !’ ઘણી પ્રજાના લાગણીઓને લીધે તેનું મગજ તો પ્રથમથી જ અત્યંત સૂક્ષ્મબ્રાહ્મી થઈ ગયું હતું. તે વખતે ધારો કે એક ગોળા નજીક પડીને ફાટ્યો અને તેમાં તે દટાઈ ગયો. તેને ખોદીને બહાર કાઢ્યો ત્યારે તેનો જમણો પગ ખૂબ ખંડાયેલો હતો. ત્યાં સ્થિતિ તેના મનમાં અંગ ઝલાઈ ગયાનો વિચાર ઝળક્યો અને તે સાથે તેને વિચાર આવ્યો કે હવે તો હારાઈથી તે દૂર ગયો છે અત્યંત લાય અને જીવવાની તીવ્ર ઇચ્છાથી તેને જોઈતી સ્થિતિ મળી ગઈ, અને તેનો પગ સાથે જ ઝલાઈ ગયો.

આવા કેસો જાણવાજેવા હોય છે. ગળાના નાના ધાંથી વાત નથી કરી શકાતી, લમણા પર જરા હોસાવાથી બહેરા થવાય છે, અથવા જોખના ઝળકારાથી આંધળા થવાય

એ ખરું છે કે આ માણસો ખરેખર આત્મની હતા પણ તે માથે જે પાત્ર ખરું છે કે તે માત્ર લાગણીનું પરિણામ હતું એ આખને કે કાનને કે પગને કઈ જ ચયુ નહોતું એમને તમે ગાઝા કહી નહો, કાચુ કે ફેટવાકે તો ગાડપણુમાં તોફાન કરના હતા પણ એ પાત્ર ખરું કે તેજો એટલે દૃષ્ટિએ ખરું જ ખરું જ હોવા હતા તેઓ દોષિપટલમાં મહીમનામન હતા, ત્યાં તેના માથેઓના લાડાઈમાં હુન્ડા ચર્ચ જતા હતા અને ચોડેપણે અંગે આ પાત્ર આંતરે કહેલી પમદગીને આભારી હતું

નમનિમગની આમકિતવાળાનો પણ એ જ ખુલાસો છે, નાનપણમાંથી માણસને નામ અકુદગતી માર્ગે કામેદગી વૃક્ષ કરવાની ટેવ પડી ગઈ હોય છે, અને તેના મનકાંગે તેના મનમાં હોડા હપાઈ ગયા હોય છે તો પછી તે ગુપ્તાન્વેષણ ખાતર એ ટેવને વળગી ને ક જેમને એમાં જ મુખ લાગે છે એકે એ માર્ગે એની અને ફળેતી યાગ છે, અને જે ન બોગવરી પડે છે

પણ આપણા ગૌથી મારા દાખવા આવી પાગલ વ્યક્તિઓમાંથી મળે છે, જેમને માનવિક દુનિયાનો મમજ જ રહ્યો હોતો નથી ઉદાહરણાર્થ, નીચેનો દાખલો લો આપણને જાતી નિષિદાયમાં એવા માણસ ધારા ક મળ્યો જે મદાન કોઈટર હોવાનો કવો કહે તેને એની જડીશુદ્ધી જડી ગઈ છે જે ફરે રામને મરાડ છે, ખરી રીતે બેના બધી માનમાં તે રાખે ચર્ચ વાતો કરે—એક માન આ વાન આનતા જ તે ગાડો જણાશે અને કોઈટર વિશે એ એવું મોવને જે મમજ મમાવમાં કહી ન શકાય !

આનો ખુલાસો ગો 'નદન નામે' અને તેના દૃષ્ટિનિદુષ્ટી તે તદ્દન હાર્યો છે ! નાનપણમાં તેનામાં મોટાઈમયિ બપાઈ છે તે બીજાથી મદાન છે એવું તેને મીખવ્યું છે, અને તે જાને તે માનતો આવ્યો છે વાસ્તવિક રીતે ને પ્રાકૃત માનસનાળો છે હાઈરિટુલમાં, કાનગમાં તે જાઈ રહિત પતારી નથી પણ તેને ખરો મ નેદગમાં હતો, એટલે એ માનતો કે એ વિાવ આવે એટલે પતારી હલ તે કમ્પલ કરતો કે કોઈટર તરીકે પોતે બાલિયમાં દીધી નીકળનાનો જ એટલે તે દાકતરી કોલેજમાં દાખલ થયો. ત્યાં અર્ધ વચ્ચે નતે અને એટલામાં તે પડી ગયો

એનો આઘાત એને જગત નાળો ક તો એનામાં રહિત નહોતી, અને ક તો જાતી દાકતરી રાગા ખરાય હતી તેના પાછલા મધા મરદારો તેને કહેના હતા કે પોતે નમિરાળી જ હતા. એ તો એના કુદનગીતની ક્રુવપક્તિ હતી આવા દાખવા આપણી પિત્રનમાંથી આપણને પણ મળી આવના ત્યાર હોય એની કોલેજમાં હતો એ વાત તે મનેમાં હોવા લાગ્યા. તેણે નાની ગળી લેમેગિટરી ચાલી અને ધડોકમાં અમૃત ગોધી રાખ્યું—એની જડીશુદ્ધી કે તેનાથી દેવ નય મટે ! તેણે તે હવા વચ્ચા બાટી, પણ કશું પરિણામ આવ્યું નહિ !

પણ આમ કેમ બન્યું ? હા ! મમજાયું ! બધા ખંડાગી દાકતરો તેની વામે લાગ્યા હતા તેની ગોષ્ઠી નેઓ ગયા મધાવિનાના ચર્ચ મળ્યો તો ! એટલે તેમણે કાનનું મ્યું ! એટલે એણે અંગેગિગના દાકતરોના મેંરના વડાને એવનગી આપી કે મારા માર્ગમાંથી પગ નાળો તોય કશું પરિણામ ન આવ્યું ! તેણે એગિદાન્ટ દવગને લખ્યું, છતાં હાઈ

ન થયું! એટલે એક દિવસ તેનો પિતો જિજ્ઞાસી આવ્યો. તેણે બંદૂક લીધી ને બહાર નીકળીને નજીકના દાકતરને ઠાર કર્યો! વળી એ એમ પણ કહેવાનો કે તેમાં તેણે કશું ખોટું નથી કર્યું! તમે તેના મનનો વાત સ્વીકારો તો એ સાચું પણ છે! સ્પષ્ટ-છે! કે, આ બધામાં એ સુખ મેળવવા જ પ્રયત્ન કરતો હતો. પોતે મહાન છે, તેમ વિચારવામાં જ ઉત્તમ સુખ તેને મળતું હતું. આખા દેશના દાકતરો તેના વિરુદ્ધ કાયદરું કરે છે એવો મહાન એ છે, એમ વિચારવામાં તેને સુખ લાગે છે. તે એમ માને છે અને તેમાં સુખી છે.

એમ જ બધી વાત ચાલે છે. અહીં આ ઇટાલિયા છે—દરિયાની રાણી! તેને અમેરિકાનાં એક દરિયાઈ અમલદારના જુલમને લીધે અહીં ગંદકું પડે છે! ખીજો એક પાસે આખા અમેરિકાને ખરફ પૂરો પાડવાની યોજના છે. નહેરોથી તે ઉત્તર-સમુદ્રનો ખરફ મુયોર્કના ચોકમાં લાવી શકે એમ છે! અગત્ય, તેથી અરફનાં કારખાનાંવાળાને દેવાળાં કાઢ્યાં પડે અને એટલા માટે એમણે તરફટ કરીને તેને ગાંડાની ઇસ્પતાલમાં નંખાવ્યો છે. એક છોકરો એક ખૂણામાં બેઠો બેઠો દિવસ આખો દાંતિયા કરે છે. ખીજો તાણીને ખૂસો પાડવા કરે છે કે પોતે જીવન ધ બેપિસ્ટ છે, અને અરણ્યમાં ઉપદેશ આપે છે. બનેને આમાં બહુ જ મજા પડે છે! આવા ચોકબધ દાખલા મળે તે બધામાં આજ વાત નીકળવાની.

આપણને દરેકને જીવનનું પ્રયોજન હોય છે. માનસશાસ્ત્રની ભાષામાં આપણે કહી શકીએ કે એ સુખાન્વેષણ છે. કેટલાક પૈસા માટે, કેટલાક કાર્તિ માટે, કેટલાક સત્તા માટે પ્રયત્ન કરે છે. પણ ગાંડાઓએ જીવનનો કાયડો ઉંડેલી કાઢ્યો છે, “ઈશ્વરી રાજ્ય તમારા પોતામાં છે” એ કાર્ડરટનું વચન તેમણે સાચું પાડ્યું છે! તમારે પૈસાં જોઈએ છે? તો તે તેમની પાસે છે. તમારે સત્તા જોઈએ છે?—તો આ છોકરો નેપોલિયન જ છે. તમે હસીને કહેશો એ તો ગાંડો છે. પણ તમે પણ ઇચ્છતા શું હતા? સુખ જ ને? તમને તે મળ્યું છે? બહુ તો થોડુંક મળ્યું હશે, અને તમે તો એકદર દુઃખી જ છો! પણ એ પોતાની સ્થિતિમાં એટલો સુખી છે કે તમારી સાથે વાત કરવામાં પણ વખત ન ગાળે. તમે એના અભિપ્રાયમાં એક જન્તુ છો, અને તે પણ તદ્દન એવઝૂર્ક જન્તુ! તે અસાધ્ય છે, કારણ કે તેને સાગ્ન નથી થયું! ગમે તે કરો, પણ શું તે તદ્દન કાલો નથી? તમે મહેનત કરો છો, વેંડ કરો છો, ચિંતા કરો છો, અને આખી જિજ્ઞાસી ગરીબાઈમાં ગાળવાના! તેને કામ કરવું પડતું નથી ખાવાનું મળી રહે છે; અને ચિંતા તો એને કયાંવં આડી આવતી નથી! તે મરતી

(ગનાંકથી ચાલુ)

[તેઓ બારણા તરફ જુએ છે બહારથી થોડા દરજ્જાનો અવાજ આવે છે. બારણું ટાપે છે ને એક દોઢો ઝાખા પગ ઝગેલા પાનુ રજેરેલી ઝખખામાં દાખલ થાય છે. તેણે પનમાં માત્ર મોઝા ન પહેરેલા છે એકે તે શિભેર કપરનો છે હજા સસાક ને મો પડે લાલીવાળો છે. તેની ચગાળી, દૂધથી બરેલી આંખા લાલ બુખરા રજના બદા બવા નીચે મટકા મારે છે. તે કા તો દાદા એવવ મેરી વેધર છે કે પછી એનું બૂત]

એમવ નાની ત્રિપાને શુ ચલુ છે ? (તે બેન ને મિમીમ એડનને જુએ છે.) હેલો ! તમે અહીં ક્યાથી આવ્યા ? બેન, તમે કેમ છો ?

[એમલ પોતાનો દાવ બેન તરફ લખાવે છે, કે જે સિતલી કૂદકા મારી મિમિસ એડન સાથે સુગમિત અનરે સોફા નીચે પાડા દહે છે.]

મિમીમ એડન (એમવ પામે આવના કડવાસથી) દાદા, તમે છો ? (તે બૂત તો તો નથી એ ખાતરી કરવા માટે એના શરીરમાં આગળી થોમે છે.)

એમવ. કેમ, દાનતો, દુવર છુ. મિમિસ, એમ ના કરીસ. મેનાન જેવા આવી મુખાઈ શુ કરો છો ?

મિમીમ એડન (ખીમને) એ મરી નથી ગયા

બેન. લાગતું તો નથી.

એમવ (અણુચણાટથી ત્રિપાડને) લીઝી, તું જલુ દાંડા મારાથી દૂર વ્હી ને દને તુ આવી દે, તોય મને જોઈ ને તુ ખુશ થઈ લાગતી નથી

મિમીમ એડન તમે અમને ચમકાવી નાખ્યા. તમારી તમિયન મારી છે ને ?

એમવ (સખે માજગત પ્રવલન કરતો) દેં રુ ર

મિમીમ એડન. તમારી તમિયન મારી છે ને ?

એમવ. અરે તમિયન તો તદન મારી છે. જલુ માયુ દુએ છે દું મન માતુ કે આ પરમાથી કઈ નું મીથી પહેલા કલ્પનાનમાં જવાનો નથી દેનરી, દું દમેસાં માનું છુ કે માગ જેટલુ કોઈ તદુગ્ગન દેખાનું નથી.

મિમીમ એડન. હીક, દું તે નથી માનતી !

[એમલ આતમપુરણી તણ નય છે, અને દેનરી ટેબલની આગળ તેના માર્ગમાથી દૂર ખસે છે.]

એમવ : મિમિસ, મે બૂત જેવાએ માગ તવા મ્મીપર ક્યાં નાખ્યાં ?

મિમીમ એડન : (ચુચરાઈને) દાદા, મમ્મી પામે નથી ?

એમવ : દું તો દેખેના નથી (દેનરીને કાઢી નાખનાં જોઈને) આ... આ દેનરીના પત્રમાં છે ને !

મિમીમ એડન : (જલ્દીથી) એ નવાં ને કડક દતા, નથી મેં દેનરીને પહેરીને રીવાં કરવા કંચુ દનું. હવે, દેનરી—

[મિસીસ સ્વેટર હેનરી પાસેથી સ્વીપર ખેંચી લે છે, ને એબલને આપે છે, એબલ એ પહેરે છે ને આંશમણુરશીમાં બેસે છે.]

મિસીસ ગ્રોઈન : (બેનને) ઠીક, મરી ગયેલા માણસના બોડા આંટલી જલદીથી પહેરવા એ કંઈ સાદું ન કહેવાય.

[હેનરી ખારી તરફ જાય છે, ને પડદો ખસેડે છે. વિક્ટોરિયા એબલ તરફ જાય છે, તેના પગ પાસે જમીન પર બેસી જાય છે.]

વિક્ટોરિયા . ઓ, દાદા, તમે મરી નથી ગયા તેથી હું એટલી રાજી થઈ છું.

મિસીસ સ્વેટર : (દાઝમાં ધીમેથી) મૃગી મરને, વિક્ટોરિયા.

એબલ : હું . . . એ શું કહું ? કાલુ મરી ગયું છે ?

મિસીમ સ્વેટર : (ભેરથી) વિક્ટોરિયા કહે છે કે તમારું માથું દુ.ખે છે તેથી એ દિલગીર છે.

એબલ . આહ, તારો આભાર માનું છું. વિદા, પણ હવે મને મારું છે

મિસીમ સ્વેટર : (મિસીમ ગ્રોઈનને) એમને વિક્ટોરિયા એટલી વહાલી છે.

મિસીમ ગ્રોઈન : (મિસીસ સ્વેટરને) હા, ને એમને મારો જીમી પણ ખુબ વહાલો છે.

મિસીસ સ્વેટર : એમણે ભે તારા જીમીને સોનાનું ઘડિયાળ આપવાનું વચન આપ્યું હોય તો તું ખૂંટી જોતે.

મિસીસ ગ્રોઈન : (પડી ગયેલે ચહેરે) હમણાં જ હું નહિ ખૂંટી શકું, મારામાં એટલી ધૃષ્ટતા નથી.

એબલ : બેન, તમે શોકનાં કપડાંમાં કેમ છો ? અને લીઝી પણ ! અને મિલિયા ને હેનરી ને નાની વિકી પણ ! કુટુંબમાં કાંઈ મરી ગયું લાગે છે. (જૂઝમાં હસે છે.)

મિસીસ સ્વેટર : બાપા, તમારી ઝાળખાણનું કાંઈ નહિ. એ તો બેનના સગામા.

એબલ : અને બેનને શું સગા થાય ?

મિસીસ સ્વેટર : એમના ભાઈ.

બેન : હા, મારે હતો જ કયાં !

એબલ : અરેરે ! અને બેન એમનું નામ શું હતું ?

બેન : (ગુચવાઈને) અં . . . અં . . . (તે ટેબલ આગળ જાય છે.)

મિસીસ સ્વેટર : (ટેબલની જમણી તરફથી શિખવાડતાં) ફ્રેડરિક.

મિસીસ ગ્રોઈન . (ટેબલની ડાબી તરફથી શિખવાડતાં) આલબર્ટ

બેન : અં . . . ફ્રેડ . . . આલ્બ . . . આર્થ એક.

એબલ . આર્થ એક ? ને તમારા ભાઈ આર્થએક કયાં મરી ગયા ?

બેન : એ . . . ઓસ્ટ્રેલિયામાં.

એબલ : અરે, બિચારા . . . હે તે એ તમાગથી મોટા હતા ?

બેન . હા, પાંચ વરસે.

એબલ : હં . . . હં. તમે સ્મશાનયાત્રામાં જવાના છો ?

બેન : હાસતો.

મિસીમ સ્વેટર ને મિસીસ ગ્રોઈન . ના, ના.

(તે ડાબી તરફ જાય છે.)

બેન : ના, તદ્દિ જ.

એબલ : (હાતાં) વાડુ, હું ધારું છું કે આ માટે તમે મારી જ રાહ જોતાં હતાં. મને ખૂબ લાગી છે.

મિસીસ સ્લેટર : (આદાની લેતાં) હું આ બનાવીશ.

એબલ : આલો, હવે તમે અંધાં એમી જાવ, જરા આનંદ કરીએ.

[એબલ ટેબલની અંધમા પ્રેક્ષકાત્રી તરફ જો રાખીને બેસે છે. બેન ને મિસીસ જર્ડન ડાબી તરફ બેસે છે. વિક્ટોરિયા ખુરશી લાવે છે ને એબલની બાજુએ બેસે છે. મિસીસ સ્લેટર અને હેનરી જમણી તરફ બેસે છે, બેને સીએ એબલની નજીક છે.]

મિમીમ સ્લેટર : હેનરી, દાદાને થોડી જીભ આપો.

એબલ : તમારા આભાર માનું છું. હું શરૂ કરીશ.

(તે એક ને માખણ ખાતું શરૂ કરે છે.)

(હેનરી જીભ પીરમે છે ને એમિલિયા આ રહે છે. માત્ર એબલ જ આનંદથી ખાય છે.)

બેન : તમારી તબિયત સારી નથી હતાં તમને ખૂબ લાગે છે તે જોઈને હું ખુશ થયો છું, મિસ્ટર મેરી વેધર.

એબલ : ખામ કર્મ નથી હું જરા પડી રહ્યો હતો

મિમીમ સ્લેટર : દાદા, તમે ઊંધો ગયા હતા ?

એબલ : ના, હું ઊંધો નહોતો ગયો.

મિમીમ સ્લેટર ને હેનરી અગ !

એબલ : (ખાતા અને પીતા) મને બધું બરાબર ચાલુ આવતું નથી, પણ હાં ! મને ચાલુ છે કે જરા ખામી જોવા ચર્મ ગણે દતો. એક તસુ પણ હું મારા હાથપગ ખમેડી શકતો નહોતો.

બેન : મિસ્ટર મેરી વેધર, તમે જોઈ અને સાંભળી શકતા હતા ?

એબલ : હા, પણ મેં કર્મ ખાસ નોંધ દોષ એવું મને ચાલુ નથી આવતું. બેન, જરા મરી. (બેન મરી આવે છે)

મિમીમ સ્લેટર : બહુ, નર્મલ જ હતા. એ તો ખોટી તમારી કલ્પના હતી. તમે ઊંધા જા દર્શો.

એબલ : (તણક લખતે) હું કહું છું કે હું ઊંધો નહોતો ગયો, મિલિયા, હવે તેને મને ખબર તો પડે જ ને !

મિસીસ જર્ડન : હેનરીને ને મિલિયાને તમારી કમખાં આવતાં તમે જોવાં નહોતાં ?

એબલ : (માથું ખજવાળતાં) મને જરા વિચાર કરવા —

મિમીમ સ્લેટર : એલિઝાબેથ, હું એમને દયાળુ કરવા નથી માગતી. તું દયાળુ ન કરીશ.

હેનરી : ના, હું પણ એમને તરફી આપવા નથી માગતો.

એબલ : (એકદમ યાદ આવતાં) ઓ, મારા ભગવાન ! મિલિયા, હેનરી, તમે જૂત જોવાંઓ માનું દાખિયાવાળું ટેબલ માગ સલામતો એકદમમાથી ઉપાડી લાગ્યા એનો શો અર્થ ?

[હેનરી અને મિસીસ સ્લેટર મૂનમાં બની જાય છે.]

મિમીમ ઝેટ્ટ (હુમ ખાતા) દાઢાં !

એવન મારી માનમતા વહેંચવાની સ્વચ્છ કરતા તમને મારે ન લાગી !

મિમીમ ઝેટ્ટ ના, બાપા, તમે એના વિચાર ન કરો એ તો માત્ર એમિલિયા પોતાની જાતે જ વરતુઓનો કમલો લેતી હતી !

એવન એમિલિયા, તું હમેશા પહેલોની હતી અને લાગે છે કે તને એમ થયું કે તો બગાડ નથી

હેનરી તમે વીચ ક્યું હતું ?

એવન દા, મારા હાથિયાવાળા ટેમનમા તાળામા મોકલુ છે

મિમીમ ઝેટ્ટ અને તેમા શું હતું, બાપા ?

એવન હવે એનું કંઈ નથી હું એનો નાશ કરના માણુ છું ને બીજું કરાનો છું

મિમીમ રહેટ્ટ દાદા તમે મારી તરફ કોઈ નહિ થાઓ

એવન મિલિયા હું તને બીજા ના માટે તરફી આપીશ, મેં માકરના ગાગડા ને ખૂન ફેધ

મિમીમ ઝેટ્ટ : ખૂન આનદથી બાપા (તે આ રેડે છે)

એવન હું કોઈના તરફ કોઈ થવા નથી ગાગતો હું શું કરના માણુ છું તે તમને કીધા જાણથી તમારી મા મરી ગઈ ત્યાંથી થોડો વખત મિલિયા હું તારે વેર રહ્યો, અને થોડો વખત લીઝી તારે ઘેર વારુ હવે હું મારુ નવું વીચ એવું કરીશ કે હું મરતી વખતે જોને થોડો હોઉં તેને મારી મારમિલકન મળે કેમ તમને એ કેવું લાગે છે ?

હેનરી એ જગા છાટરી જેવું છે

મિમીમ ઝેટ્ટ અને હવે પછી તમે કોની ગાયે રહેના માગો છો ?

એવન (આ પીતા) હમણા હું એ પર જ આવુ છું

મિમીમ ઝેટ્ટ બાપા, તમે જાણો છો કે તમને કરી અમારે ઘેર જવું બહુ લાભો વખત થયો અમે તમારી મુખમજનડ બગાડ આચવીશ

મિમીમ રહેટ્ટ ના એ અમારી જોડે તમારા જેટલું રહ્યા નથી

મિમીમ ઝેટ્ટ ઘાસ હું બોટી પાન હોઉં પણ હું માગતી નથી કે આજે જ બન્યું છે તે પછી બાપા તારે જો રહે

એવન ત્યાં લીઝી તું મને ગળીશ એમ ને !

મિમીમ ઝેટ્ટ તમે જાણો છો કે તમને મને ત્યાં મુખી અમારું તમારું જ બનાવના અમે ત્યાં જોએ

એવન : એમિલિયા, તું આ વિશે શું મને જ ?

મિમીમ ઝેટ્ટ : મારે તો જેટલું જ મહેવાનું છે કે એનિસાગેયે આ બે વર્ષમા એનું મન બદલ્યું હોય તો કાણુ જાણે ! (જિભા) બાપા તમે એ જાણો છો કે અમારી વચ્ચે શા માટે ઝગડો થયો હતો તે ?

મિમીમ ઝેટ્ટ, એમિલિયા, હવે મૂર્ખો ન થા, એમી જા

મિમીમ રહેટ્ટ ના, જો મારી જોડે ન મને તો તારી જોડે પણ નહિ રહું એણે એમ ક્યું કે મને તે બેગે એ હવે તમને નહિ મળે—અને એથી અમે લડ્યા તેણે

કહ્યું—એ બિંદગીભરતી તમારાથી ધરાઈ ગઈ છે, ને પછી અમારે તમને રાખવા પડ્યા.

એબલ : મને લાગે છે કે તમે જે રીતે મારી સાથે વર્તન કર્યું છે, તે પરથી તો એમાંથી એકેયને એ માટે અભિમાન લેવા જેવું નથી.

મિસીસ સ્લેટર : મેં જો કંઈ ખોટું કર્યું હોય તો હું ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે હું દિલગીર છું.

મિસીસ બોર્ડન : ને હું એનાથી વધારે કંઈ કહી શકતી નથી.

એબલ : હવે એમ કહેવું એ જરા મોટું છે. તમારા એમાંથી એકેયની મને રાખવાની દરકાર નહોતી.

મિસીસ સ્લેટર, મિસીસ બોર્ડન. ના, ના, દાવ.

એબલ : હ. . . . હું પૈસા કંઈ રીતે મૂકી જવાનો છું, એ મેં તમને કહ્યું છે તેથી તમે, જાને એમ ખોલો છો. વારુ, જો તમારે મારી જરૂર ન હોય, તો જેને મારી છે તેની પાસે જઈશ.

બેન : રાખા, મિસ્તર મેરી વંધર, તમારી એક દીકરી સાથે તો તમે રહેશો જ ને !

એબલ : હું શું કરવાનો છું તે હું તમને કહીશ. સોમવારે હું ત્રણ આગતો કરવાનો છું; વપ્તીલની પાસે જઈને વીલ બદલવાનું; પછી ઈન્સ્યુરન્સ ઓફિસમાં જઈને મારા હપ્તો ભરવાનો; ને સેન્ટ ફિલિપના ચર્ચમાં જઈને લગ્ન કરવાનો.

બેન અને હેનરી. શું !

મિસીસ બોર્ડન : પરણવાના !

મિસીસ સ્લેટર : એની અકલ ગુમ થઈ ગઈ છે.

[બધામાં સનાહ પડે છે.]

એબલ : હું કહું છું કે હું પરણવાનો છું.

મિસીસ સ્લેટર : કોની સાથે ?

એબલ : રીંગ-ઓ-બેલ્સ ગાળે છે તે જ્યેન શોરોક્કની વિધવા સાથે. અમે ત્રણ વખતથી નક્કી કરી રાખ્યું હતું, પણ અચાનક બધાને આશ્ચર્યચકિત કરવા માટે હું છુપાવતો હતો. (તે જોઈ છે.) મને લાગ્યું કે હું તમને જરા ભારૂંપ થઈ પડ્યો છું, તેથી મારી સંભાળ રાખવામાં જેને આનંદ આવે એવું મેં કાંઈ શોધી કાઢ્યું. તમે લગ્નની વિધિ વખતે આવશો, તો અમે ખુશી થઈશું. (તે બારણા તરફ જાણ છે.) ત્યારે સોમવાર સુધી સેન્ટ ફિલિપના ચર્ચમાં બાર વાગ્યે. (બારણું ઉઘાડતાં) મિલિવા, તું હાજિયાવાળું રેખલ નીચે લાવી તે સાંટું કર્યું. સોમવારે રીંગ-ઓ-બેલ્સ લઈ જવામાં સગવડ પડશે.

અમર આશા

પ્રબોધ

ચિન્તનમાં કઈ કાળ વિતાવ્યો,
સ્મરણમાં દિન ગાળ્યા;
આજ હુવે આશા નહિ અન્તર
તે તુજ ઓલ ન પાળ્યા;
ઉરનાં સ્વપ્ન બધાં ઓલાયાં
નિરખી છુવન એકલવાયાં.

હળવેહળવે ગાર ઉઘાડ્યાં
નિરખ્યાં આગણુ મારાં,
સ્તબ્ધ મ્રમી ઓસરીએ, ફળીએ
વરસે ધો મધ ખાસ.
પ્રરની એકલતા કથનારાં
ખરતાં પાન બધે પથરાણાં.

આંહીં ઊભાં તુજ પથ નિહાળી
દૂર સુદૂર જતારા,
પ્રકટી આજ તૃષા ઉર અન્દર,
“જાય જલે જનમાસ
તુજને વિશ્વ લમી લઈ આવું;”
નહિ હું ભેઈ શકું ઘર આવું.

ગળગળતાં હૃદયે મેં આખર
વારયાં ખારજીખારી,
પંથ જતાં પણ ભેઈ રહ્યો હું
સાવ પડ્યાં ઘર ખાલી;
ધગથે ધોમ અહીં ઉનાળા,
તપથે થાંભલીઓના ગાળા.

આશાની સરિતાને છોને
નિષ્ફળતાના કિનારા,

ભેવા લાગ્ય સિતારા;
વહવું નિષ્ફળ આશા ધારી
એથી નમ્ર નિરાશા સારી.

પાદરના સહુ પંથ વટાવ્યા,
ચાલ્યો જઈ બપોરે;
મગધગતી ધરણીમાં આશા
કયાં તુજ દર્શન દોરે!
કરથી આશાના સુરે વાતી
ફરતી ગાન નિરાશા ગાતી.

એક દિને નીકળી તું જ્યારે
ત્યારે કાળા ઉનાળા,
મારગમાંના પથ્થર પથરે
જલતી એક જ જ્વાલા;
બખડે શાકાનાં પર્ધ, તારાં,
મુણુતો કયાંય મુઘી લણકારા.

આજ અહીં પણ આ બળબળતા
જળતા પથ્થર કાળા,
જાય કરાડ કરાડ ચિખાઓ
સળગે હુંગર ગાળા;
ફરતી નિર્જનતા ને વરાળો
વચમાં એકલ હું પગપાળો.

બાવળની બળતી ડાળખીએ
મુઘરીઓના માળા,
લૂઝરતા વગડાના વાયે
બખડે આ વળગાળાં,
અધળે, દૂર જતાં પગ તારા,

આ તપમાં અથડાતી પણ તે
વારે વાદળ કાયા,
ડુંગરના દળના દળ ઉપર
ઢોરે એ પડાયા,
પડતા જાય દિરંગિત પાસા
દઈને દાવ લઈ લે પાછા.

હર જતાં ડુંગર પછવાડે
નૃસ જરા ફલતાંતાં,
કળું પડ્યા મુર, ત્યાં નિર્મળ જળ
ખળખળતાં વહેતાંતાં,
ઉરની મુખત મુ આશા જાળી
જાનતો લજા કરી, વેરાળી.

આંગાની મજરીઆ ડોલે,
ડોલે ડાળ છટામાં,
સતકારે મુજને શરમાતી
કોયલ કચાંક થટામાં;
વઢતું નિત્ય નિર્મળિક વાળી
વડતું જાય પ્રલજિત પાણી.
આંહી હશે પણ તે પણ લીધા
જાતા પંથક પોરા;
આતપને શમવા કરગરતાં
ગાળ્યા આંહી જાંપોરા;
વળતી ટાઢક સેજ શરીરે,
ઢળતી પાંપણ શીત સગીરે.

આજ વસન્ત વહે, વહતા પણ
ઝૂલે મોર મળના;
કોયલ એ જ કહે ટુંકારે,
પવનો ને વન છાનાં—
વહતાં પથર ને પણ પાણી
“કરતો જીવન કાં ધૂળધાણી?”

આજ તમે રસમત્ત દશામાં
માનો વાત ન મારી,
આશાનાં નિષ્ફળ જળ આંખો

જોઈ શકે ન તમારી;
નયને સ્વપ્ન મુરમ્ય ભરેલાં;
જળતાં લગ્ન વિકલ્પન મારાં.
આ વન આમ નિરુત્તર સખી
પડતો પંથક મારે,
શીતળ વાત, મનોહર છાયા,
જનતા કાં પગ ભારે!
નિરખી સેજ લઉ મુખિયારાં-
વનને, યાદ કરી મુખ તારાં.

પાછળ મેં પણ એક નિહાળ્યું
આમ ધરી ઉર આશા.
અર્થ : બધે ધગધગતી ધારે
નતંતી ત્યાંયે નિરાશા
મુખને શોધી રહું જગ સારું;
મળશે મું ! સમજે ન બિચારું.

વરપોનાં વરપો લટકાવ્યો
ડુંગર નિહું નાળાં,
જીવનને લમતાં શિખડાવ્યું
તોય શમ્યા ન ઉઠાળા.
નિરખે પ્રાણ નિરતર મારા
સઘળે સ્વપ્ન જીવલતન તારાં.

આજર તો આશા ! રજળાવ્યો;
દર્શન દુર્લભ તારાં;
જોમ હવે જાવા નહિ આગળ,
સાંભરતાં ઘર મારાં
નિરખી લોક કટાયલ તાળાં
વઢશે “ઢોઈ નહિ ધરવાળાં”

આજ કરી મુજ બારણું આંખો
વીતતાં કંક ઉનાળા;
આથમતી ગમગીન દિશા ને
ઓ સર તાં અજ વાળાં;
ત્યાં મુજ પાયતણે પછવાડે
ઢીઠા નાતુક પાપ રૂપાળા.

સ્વપ્ન હેલુ પચારીમા પડી રહેવા ઝતા પણ પોતે નિદ્રામા જુદેજુદે રચણે ફગે

આવ છે, જુદીજુદી પ્રવૃત્તિઓમા ભાગ લે છે, એ વસ્તુ પ્રાથમિક યુગના મનુષ્યને ભારે આશ્ચર્યમા ગરજાવ કરી મૂકતી પછી તો એણે ઈપના ઈગ્વા માડી જીંધમા પર્વત, જંગલ, નદી નાળા વગેરેમા ફગવા જન્ય અને ચિકર નથા, બીજી પ્રવૃત્તિઓમા ભાગ લે, એવો સરીરની અંદર અનૃકા ડરતા પણ નાનો માણસ ગહે છે આ નાનો માણસ આખી રાત મગજ પડે ત્યા ફરે છે સવાર થતા આવે અને આપણે જાગીએ તે પહેલા આવીને શરીરમા બરાઈ જતર છે તેથી ડરીને જ જીંધમાંથી જાગ્યા પછી આપણને લાગે છે કે આપણે જુદી-જુદી જગ્યાએ જુદીજુદી પ્રવૃત્તિઓમા સક્રિય ભાગ લઈ આવ્યા. પ્રાથમિક યુગના મનુષ્યની આ જુગજુની માન્યતાને આજે કોઈ માનતા તૈયાર નથી એમ છતાં પણ સ્વપ્નમા વિષે મામાન્ય જનતામા કેટલાય પ્રામઙ ગિચારો જડ થાલી એમ છે.

ધણાખરા સ્વપ્નમા કઈ ખાસ અર્થ નથી એવી મોટા ભાગના લોકોની માન્યતા છે. અશક્ય બનાવની કોઈ વાતો હરે તો સામાન્ય રીતે હલેગમા આવે છે કે 'સ્વપ્નુ તો નથી જોયુ ને?' એના અર્થ એમ થયો કે સ્વપ્નમા અશક્ય, અમંબધ, કાલ્પનિક અને અદુન્યવી બનાવો દેખા કે છે. સ્વપ્નસૃષ્ટિને અને જનમત અવસ્થામા બનતા બનાવો વચ્ચે જલો કે કઈ જ મમથ નથી. વળી કેટલાક એમ માને છે કે ધણાખરા સ્વપ્નના ખોટા હોય છે, પરંતુ પાછલી ગતના આવતા સ્વપ્ન સાચા પડે છે અને કેટલીક વખત ભવિષ્યના બનાવની આગાહી કરે છે અભિમન્યુ મહાભારતના યુદ્ધમા જવાનો હતો તે પહેલા ઉત્તરાને ભયંકર બનાવની આગાહી કરતુ સ્વપ્ન આવ્યુ હતુ એ સ્વપ્ન ઉત્તરાને પાછલી રાતે આવ્યુ હતુ, એના મમથન મટિ વલ્લભ વ્યાસનો મહાભારતનો ચોપડો લઈ ને પાના ઉચવાવનારા હજુ પડ્યા છે મારી દાદીમાએ પણ પાછલી રાતના સ્વપ્નમાં માચા પડે છે એ વાતને ટેકા આપેા હતા, અને એના સમર્થનમા જ્યારે એ નાના હતા ત્યારે એમની દાદીમાએ નીચે મુજબના માલજેલા બનાવની વાત કહી હતી 'એક માણસને અમુક જગ્યાએ સોનામહોરના ચરુ દાખ્યા છે એવુ સ્વપ્નુ પાછલી રાતે આવ્યુ તુરત જ બીડીને સ્વપ્નમા જોયેલી જગ્યાએ ખોદતા મોનામહોરના છ ચરુ મળ્યા' મેં પણ થોડા દિવસ પહેલા જ એક વાર્તામાં એવુ વાચ્યુ હતુ, એટલે દાદીમાની વાત સોએ સો ટકા સાચી માની લીધી. ત્યારપછી કેટલાય દિવસ અને મહિનાઓ સુધી ચતી વખતે કોદાળી ડ્યા છે એ જોઈને સ્પર્ધ જતો કે જેથી આવુ સ્વપ્નુ આવે તો જગ્યા ખૂલી જવાય તે પહેલા કોદાળી વતી ખોદીને સોનામહોરથી ભરેલા ચરુ તુરત કાઢી શકાય પરંતુ હજુ સુધી મને એક ચરુ મળ્યો નથી !

ખીજ એક માન્યતા એવી છે કે તંદુરસ્ત મનુષ્યને સામાન્ય રીતે સ્વપ્નાં આવતાં નથી. સ્વપ્ના આવવાં એ એક ભતતી માનસિક નળજાઈ છે. ઊંધ તો એવી ધસધસાટ આવવી જોઈએ કે એક પણ સ્વપ્નું ન આવે. જે મનુષ્ય તંદુરસ્ત ન હોય, જેને રાત્રે માટે નિદ્રા આવતી ન હોય એને જ ઊંધમાં વારંવાર સ્વપ્નાં આવે છે અને ખલેલ પહોંચે છે.

મતિદાસ અને પુરાણમાં અમુક યનાવની આગાહી કરતા સ્વપ્નાના છટાછવાયા દાખલા મળી આવે છે. ઉત્તરને અલેલા લયકર સ્વપ્નામાં અભિમન્યુના મરણની આગાહી હતી. એ સિવાય રામાયણ અને મહાભારત તેમ જ પુરાણોમાં આવી રીતના આગાહીસૂચક સ્વપ્નાઓનો ઉલ્લેખ આવે છે. જે યુગમાં સાહિત્ય લખાયું હોય તે યુગના લોકમાનસનું પ્રતિબિંબ તેમાં પડે છે જ, એટલે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એ સ્વપ્નાં માટે જ આપ્યા હતાં કે નહિ એ પ્રશ્ન બાકીએ મૂકીને આપણે એટલું તો કહી શકીએ કે એ યુગના મનુષ્યને પણ સ્વપ્નામાં કંઈક અમાનુષી શક્તિપ્રેરિત આગાહી સમાવેલી હોય છે એવા ખ્યાલ હતો, અને તેથી એમાં કંઈક અથ રહ્યો છે એમ માનતા. એ સિવાય મધ્યયુગના કેટલાક રાજપૂત રાજાઓને રાત્રે સ્વપ્નામાં આરાધ્યદેવ કે દેવીએ દર્શન આપીને મળજને ગૃહથી રહેલી કાયડો ઉકેલી આપ્યાના દાખલા પણ મળી આવે છે. દેવ અને દેવીના તરવને બાદ કરતા જે પ્રશ્ન દિવસે મળજમાં યુગવાર્ધ રહ્યો હતો, તે જ પ્રશ્ન ઉપર રાત્રે વિચાર આગળ ચાલ્યો અને કાયડો ઉકેલાઈ ગયો.

આ અને ખીજ કેટલીય જુદીજુદી માન્યતાઓના મૂળમાં એ વસ્તુ તરી આવે છે કે મોટે ભાગે સ્વપ્નામાં કંઈ અર્થ રહેલો નથી, અને જે કદાચ કંઈક હોય તો એને માટે મનુષ્ય જવાબદાર નથી. કારણ કે એવાં સ્વપ્નાં તો કાંઈક અમાનુષી શક્તિની પ્રેરણાથી આવે છે એટલે ખરું જોતાં સ્વપ્નની દુનિયાને અને આ જગતમાં યનતા યનાવોને સીધો કે આડકતરો મેળવ નથી. બધે સૃષ્ટિઓ જુદી જ છે.

સ્વપ્નાંનું સાત્ત્વ હજુ ઘણું અપૂર્ણ છે. મોટામોટા માનમૂલ્યકરણશાસ્ત્રીઓ વચ્ચે ભારે મતભેદો છે. જ્યાં અન્યારસુધીમાં વિકસિત થયેલા શાસ્ત્રના આધારથી પણ જૂની માન્યતાને જળરદસ્ત ફેટકો પડે છે. આધુનિક માનમૂલ્યકરણશાસ્ત્રીઓના મત પ્રમાણે દરેકે દરેક સ્વપ્નાની પાછળ અર્થ રહેલો છે. તંદુરસ્ત મનુષ્યને પણ સ્વપ્ના આવે છે. જેવી રીતે ઊંધ અનિવાર્ય છે તેવી જ રીતે સામાન્ય માણસને માટે સ્વપ્નાં પણ અનિવાર્ય છે. યોગી અને સિદ્ધ પુરુષો સામાન્ય મનુષ્યની દ્રાટિમાં નથી ગણાતા. એટલે એ કદાચ અપવાદરૂપ હોઈ શકે. મનુષ્યનો સાચો સ્વભાવ પારખવાનું એક સાધન સ્વપ્ન છે. જયત અવસ્થામાં તો આપણે ઘણું છુપાવી શકીએ, મામા માણસને જૂલમાં પણ નાંખી શકીએ, પરંતુ અત્યંત અવસ્થામાં વિચારો પરતો જતો દીલો થાય છે અને સ્વપ્નાં મારફત માનમ પોતાનું સાચું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે.

સ્વપ્ના વિષે ઘણા પાશ્ચાત્ય વિચારકોએ મતનીય પુસ્તકો લખ્યા છે. પરંતુ સ્વપ્નાના આખા શાસ્ત્રને વ્યવસ્થિત રીતે જગત સમક્ષ પ્રથમ મૂકનાર તો ડૉ. ફ્રોઈડ જ છે. એણે ઇ. સ. ૧૯૦૦માં આ વિષય ઉપર પ્રકાશ પાડતું 'Interpretation of Dreams' 'સ્વપ્નાનો ઉકેલ' એ નામનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું. એ પુસ્તકમાં પુસ્તક લખાયું ત્યાં સુધીના સ્વપ્નશાસ્ત્રીઓએ એ વિષય ઉપર લખેલાં પુસ્તકોમાં પ્રતિબાદ

ફરિશા વિચારાનું દોહન આપું છે અને આખા સામ્રાજ્યને કોઈક જે નવા દર્શિબિંદુથી જુએ છે એ વખાળથી સમજવું છે. આ પુસ્તક લખાયા પછી સીમ્પર, મીડર (Maeder), મીડલ, મોર્ટન પ્રિન્સ, ઓર્ગન જોન્સ, રીક અને બીજા ઘણા વિદ્વાનોએ આ વિષય ઉપર પુસ્તકો લખ્યા છે. કેટલાકે પોતાનાં જુદા મતઓ પણ રજૂ કર્યા છે. એ બધાંના દર્શિબિંદુની ચર્ચામાં અહીં ન ઊતરીએ. દા. કોઈક સ્વપ્નાને ખૂબ મહત્ત્વ આપે છે અને માનસિક રાગથી પીડાતા દુઢીની માગવા સ્વપ્નાની ચિકિત્સાથી શરૂ કરે છે દરદીને આવતા સ્વપ્નાઓને આધારે રોગનું મૂળકારણ જોધી કરે છે. દરે સ્વપ્નાના જુદાજુદા પ્રકારો કયા છે અને સ્વપ્નાની પાછળ શું કારણો રહ્યા છે એ તપાસીએ

આજનાજના વાનાવગળામાં ચતા અવાજની અગર મન ઉપર થાય છે અને કેટલીક વખતે એને લીધે સ્વપ્ના આવે છે ધડિવાળના દુકાંડે અવાજ અને ઘટ્ટીના અવાજની આગવામ એક બનાવ મૂર્ચ્છા જર્મને સ્વપ્ના આગવાના દાખવા અને છે શરીરના અવયવ કોઈમા કપી ગીતે પડ્યા છે એના પા કેટલીક વખત સ્વપ્નાનો આધાર રહે છે. ચતા ચૂના દોર્ષાએ અને છાતી પા દાય પડ્યો હોય તો લૂટારૂની ટાળી બાગણુ તોડીને ઘરમાં પેચી ગઈ છે, એ લૂટારૂ છાતી પર ચડીએસીને માગ ગઈ છે અને પોતાનામાં જોલવાની હોશ પણ નથી એવી રીતનું સ્વપ્ન આવે છે કેટલીક વખત ખોચમાન મળતો વજનદાર પથ્થર છાતી ઉપર મૂક્યો હોય એવું સ્વપ્ન આવે છે. ઓઢ્યા વિના સૂઈ જઈએ અને મનાવ ચતા ટી લાગવા માટે ત્યારે ઓછા કપડા પહેર્યા હોય એવું સ્વપ્ન આવે છે એક માણસને સ્વપ્નામાં કાન્તિની ચળવળમાં ભાગ લેવા માટે મોતની મગ્ત થઈ. એને રાવેલે વખતે વધમથળ ઉપર લઈ જવામાં આવ્યો જલ્દાએ એના માથાને ધડથી જુદું કરવાને માટે આગળથી બેચેન ધસીને તૈયાર ગમેલો ચકચકિત છરે ગળા ઉપર મૂક્યો એ લાચથી કપી હાક્યો એની કોંઈ જોડી મર્મ. ભયથી તરીરે પસોનો વળી ગયો સ્વપ્ન થઈને એના માણસ પડ્યું કે ગળાના જે ભાગ ઉપર સ્વપ્નામાં છરી પડી હતી તે જ જગ્યાએ પચારીનો એક છંદા આવી રહ્યા હતાં પચારીનો છંદા નમાના ભાગને આગળથી આપુ ભાગર સ્વપ્ન એ બનાવની ક્રમે વખાઈ ગયું હતું

દિવસના જે કામ કરીએ, નોઈએ અથવા વિચારીએ એમાંથી મોટે ભાગે સપ્નાની વસ્તુઓ તૈયાર થાય છે દિવસના તરંગો અને દિવાલનો વેશપથો કરીને નિદ્રાની રગજૂમિ ઉપર પાડ બજને છે. સ્વપ્નાની વસ્તુઓ તૈયાર થવામાં મોટે ભાગે આગલા દિવસના વિચારો અને કામોની છાપ હોય છે. મોડી રાત સુધી ભયર આપ વિરે વાનો કર્યા પછી સૂઈ જઈએ તો માપના ભયર સ્વપ્ના આગવાના ઘણા દાખવા અને છે. મતવય કે ભયસૂચક વિચારો અને વાતો સ્વપ્નાંરે જવઈ દેખા દે છે આગલા દિવસના બનાવોના બેળા ધણા દિવસો અથવા વર્ષો પહેલાં અનેવા બનાવો અને વિચારેલા વિચારો દાખલ પડી જાય છે આખા ને આખા બનાવો અથવા તો પદ્ધતિમગ્ના વિચારો સ્વપ્નામાં દેખાતા નથી પરંતુ ધણી વખત મંદૂત વ્યોના જેવા દ્રશ્ય થાય છે. કેટલીક વખત સ્વપ્ન બદલાઈ જાય છે, અને કોઈ કોઈ વખત એક વ્યક્તિ અને બીજી વ્યક્તિ, એક બનાવ અને બીજો બનાવ, એક જગ્યા અને બીજી જગ્યાની અન્તરવ્યથ થઈને એવો સંબુમેળો થાય છે કે ધણી વખત આપણે ગુચવાડામાં પડી જઈએ છીએ જુદાજુદી વીગતો અને જગ્યાઓ

લોભા-ચર્ચને સ્વપ્નાં એવી રીતે દેખા દે છે કે એનો ઉકેલ જેમ કરવો તેની મમજ પડતી નથી.

જે બનાવે મન ઉપર વધારે છાપ પાડી હોય એ સ્વપ્નામાં ફરીફરીથી દેખા દે છે. મારા અનુભવનો એક દાખલો આપું. ગંગાજમાં અજય અને દામોદર નદીઓમાં ગયા એમાસામાં ભારે પૂર આવ્યું હતું રેલનું પાણી ફરી વળ્યું હતું એ પ્રદેશમાં જઈ આવ્યા પછી લગભગ દોઢેક માસ સુધી મને વારંવાર રેલ વિષે સ્વપ્નાં આવતાં હતાં કેટકે વખતે હું સ્વપ્નાવસ્થામાં ગામડામાં ફરતો હોઉં, અને ઘોડાપૂર આવે એટલી ઝડપથી સુસવાટા કરતું પાણી ચડવા માટે રેલથી અથવા માટે હું ઊઘી જમ્યા તરફ નાસવા માંડું, તોય પાણી મારી પૂરે પળે ને પકડી પાડે. આખરે ગભરાયેલી સ્થિતિમાં મહામહેનતે તરીને હું જીવ અચાતુ. બીજી વખતે હું તારી નદીના કિનારા પર ચાલતો હોઉં એવું સ્વપ્ન આવે. બાકુ દેખાય એટલાં પાણી હોય તે એકદમ ચડવા માટે. એતજ્ઞેનામાં અને કાંડા ભભરાઈ જાય અને મને પણ ઘેરી વળે ત્યાં વખતે પણ ગમે તે રીતે હું નાસી છૂટું. ત્રીજી વખતે હું રેલના પાણીથી ઘેરાઈને એક લાંગેસા મકાનમાં ત્રણ દિવસ સુધી બૂખ્યો ને તરસ્યો પડ્યો રહ્યું. આવી જાતના બીજાં કેટલાંય સ્વપ્નાં આવ્યા હતા જે માણસે ખૂન કર્યું હોય તેને ખૂન કર્યા પછી લપકર સ્વપ્નાં આવવા માટે છે. તીરોને પોતાની માતાનો વધ થયા પહેલાં સ્વપ્નાં આવતાં નહોતા એમ કહેવાય છે. માતાના વધ પછી એને લપકર સ્વપ્નાં આવવા માંડ્યાં. એટલે કે જેને બિલકુલ સ્વપ્નાં યાદ ન રહેતાં હોય અને પોતે પ્રાચીનકાળે ગાનતો હોય કે સ્વપ્નાં નથી આવતા, તેને પણ આવ્યા બનાવો પછી સ્વપ્નાં યાદ રહે છે અને પોતાને પણ સ્વપ્નાં આવે છે એમ લાગે છે. બપોલે સ્વપ્નાં ખાસ કરીને ફરીફરીને દેખા દે છે.

ક્રોધિત એમ માને છે કે સ્વપ્નાં મોટે ભાગે મનોરથ પૂરાં પાડનારાં હોય છે. એટલે કે આપણા મનમાં રહેલી ઇચ્છા—કા તો પ્રગટ હોય કે અપ્રગટ, બીજાને બનાવવા માગતા હોઈએ કે કોઈ ન જાણે એવી રીતે છુપાવી રાખવા માગતા હોઈએ—સ્વપ્નાંરૂપે પૂરી પડે છે. એ ઇચ્છા ઘણી વખત દાબી દબેલી હોવાને લીધે નમ્રત અવસ્થામાં છુપાયેલી રહે છે; પરંતુ સ્વપ્નામાં એ વિચારો, કાર્યો અને જુદીજુદી વસ્તુઓનાં ચિત્રોની દારમાંથી મંત્રારૂપે દેખા દે છે. સ્વપ્નામાં પિતાને મરી ગયેલા જોઈએ તો ક્રોધિત કહેશે કે પિતાનું મૃત્યુ થાય એવી તમારી ઇચ્છા હતી. મમાજમાં ખોટું દેખાય એ રૂઠેને લીધે તમે એ ઇચ્છા બહાર બ્યક્ત કરી શક્યા નહોતા. ઝોડીપસ રાત્રે જાણી જોઈને પિતાને મારી નાખ્યો. તમોરા મનમાં પણ એ જ ઇચ્છા રહેલી છે. તમે ઇચ્છો છો કે પિતા મરી જાય તો સારું, એટલે જ સ્વપ્નામાં પિતાનું મરણ થયું. સ્વપ્નાંઓ ઇચ્છા પૂરી પાડે છે એનો અર્થ એમ નથી થતો કે આગલે દિવસે અથવા તો બેપાંચ દિવસ પહેલાં કે પોંચસાત માસ પહેલાં મનમાં ઉત્પન્ન થયેલી ઇચ્છા સંકળે થાય છે. કેટલાંય ત્રણે પહેલાં હાલવેલી ઇચ્છા પણ આજે સ્વપ્નાં મારફત મનોવાચ. ક્રોધિત એને માટે એક દાખલો આપું છે. એક સ્ત્રીએ સ્વપ્નામાં પોતાની મત્તર વર્ષની ઉંમરની એકની એક લાડકવાળી છોકરીનું મૃત્યુ થાય એવી ઇચ્છા કરી. સ્વપ્નાનો ઉકેલ કાઢતા અને આમળનો ઇતિહાસ તપાસતાં માર્કમ પડ્યું કે દુઃખી લક્ષ્મીને આજેકે હોવાથી એક વખતે માતાએ સાથે જ એના મરણની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી. પોતાના પતિ સાથે તકરાર થતાં એ સ્ત્રીએ વતારે છોકરી ગર્ભમાં

હતી ત્યારે ગુસ્સામાં ને-ગુસ્સામાં ગર્ભમાંના બાળકને મારી નાંખવા માટે પેટમાં સુક્રીઓ પથ્થુ મારી હતી

‘મુઝા’ના તત્ત્વને ક્રોઈડ ખેંચીને ઘણું દૂર લઈ જાય છે અને બધાંજ સ્વપ્નાંને એ જ દાળકામાં દાળવા પ્રયત્ન કરે છે. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં પથ્થુ એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે સ્વપ્નાંનું મૂળ ‘વાસના’ છે, પરંતુ હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનની ‘વાસના’ અને ક્રોઈડની ‘મુઝા’માં ભેદ છે. એ ચર્ચામાં આપણે ન જોતરીએ. આગ છતાં પથ્થુ સીધી રીતે સ્વપ્નામાં મુઝા સફળ થવાના દાખલાઓ અને છે. નાનાં બાળકોને મુઝા પૂરી પાડનારાં સ્વપ્નાં ઘણીવાર આવે છે. રમકડાં, ફળ, મીઠાઈ, સારાસાગં કપડાં, નવી ચોપડી, નવી પથ્થરપાટી વગેરે મેળવવાને માટે બાળકને ખૂબ મુઝા થાય છે, ત્યારે કેટલીક વખત સ્વપ્નમાં મુઝા ફળીભૂત થાય છે. જેલમાં સામાન્ય કેદીઓને વાતનો વિષય મોટે ભાગે ખોરાક હોય છે. ગુનેગાર કેદીઓને માટે ખીડી, તબાકુ, ચગસ વગેરેનું તત્ત્વ ઉમેરાય છે. કેદીઓને જેલની અંદર ખોરાકનો અહુ અંસેતોષ હોય છે વ્યસનો પર પૂરાં જખો હોય એટલે આ ધસ્તુઓ મેળવવાની મુઝા તીવ્રતર અને છે. આને ક્ષીધે સામાન્ય રીતે સારા ખોરાક પાવાની અને તબાકુ, ખીડી વગેરે મેળવવાની મુઝા રહે છે. સારા ખોરાક મેળવવાની અને વ્યસનોને સંતોષવાની કેદીઓને મુઝા હોય છે અને તેથી કરીને જ એ વિષે વધારે સ્વપ્નાં આવે છે, બત્રીસ પકવાન જમ્યાનું સ્વપ્નું રસપૂર્વક કહેતા કેદીઓને સાલજ્યા છે જેલમાં ધારીપ્રેમીઓને રાત્રે ધારી અને સેવગાદિયા ખાધાના સ્વપ્નાં આવે છે. ખરિણાગે બીજે દિવસે સવારની કાઠ અને બપોરના કામાપાકા રોટલા પાવા તરફ અબુમગો વધવાના દાખલા બન્યા છે. ‘રાત્રે આમ-તેમ કરતી વખતે જાણે કે કોઈ એ સંકેત મુજબ પોતાના ઉપર તંબાકુ અથવા તો ખીડીનું પોટલું ફેંક્યું હોશમાં ને હોશમાં પોટલું લઈ ને મિત્રો પાસે ગયો. બધાએ જોના મળીને ખૂબ ખીડી પીધી અને બાકી વધી રેતાં ‘વેપાર કરવા માંડ્યો’ આવાં સ્વપ્નાં કેદીઓને, ખાસ કરીને જેલના દાદાઓને, આવે છે બાળકને મીઠાઈના હગલા પર બેસીને મીઠાઈ ખાવાનાં સ્વપ્નાં આવી શકે છે. સ્વપ્નને અમય કે સ્થળની દીવાલો રીક્ટી શકતી નથી. બાળપણથી માંડીને અત્યારસુધીમા ગમે તે સ્થળે અનેલા બનાવો સ્વપ્નમાં આવી શકે છે સ્વપ્નાનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે કલ્પના એને મદદ કરે છે, અને એની મદદથી જુદીજુદી જગ્યાએ સ્વપ્નજે વિહરી ચકાય છે

કોઈ કોઈ વખતે મનમાં નક્કી કરેલો કાર્યક્રમ હોય ત્યારે આગાહીસૂચક સ્વપ્ન આવે છે એક માણસ પોતાની પ્રિયતમાને કાગળ ન આપ્યો એના વિચારમાં બિંબી ગયો. દરેક પળે એ કાગળની આશા ગપતો હતો. એને સ્વપ્ન આવ્યું, સ્વપ્નમાં પત્ર મળ્યો અને એ પત્ર લઈ ને નક્કી કરેલી જગ્યાએ બિપડગ્યો. થોડી વારમાં બીંબ બહો ગઈ. અને જાગીને જોયું તો પથારી પાસે પોતાની માતા જે કાગળની આશા રાખતો હતો એ જ કાગળ લઈને બિંબી હતી. આવા દાખલા બહુ જ જવલે અને છે, એટલે દરેક જણુ આવી રીતે મુશ્કેલીભૂત થવાની રહેને આશા રાખે.

જે રીતે દિવસે બનાવો અને, તે રીતે જ સીધા સ્વપ્નમાં લાગ્યે જ રજૂ થાય છે. પ્રથમ તો એ ખિંદુ જ ટૂંકા થઈ જાય છે. સ્વપ્નાના એક વાક્યનો પૂરા અર્થ કાઢવા માટે બુનકાળના બનાવોનો કેટલોય ઇતિહાસ ઉઠાવે પડે. કેટલીક વખતે સ્વપ્નાં તદ્દન જુદી જ રીતે રજૂ

યાય છે, અમુક સંજ્ઞારૂપે વાક્યો આપણી સમક્ષ રજૂ થાય અને એનો અર્થ શોધી કાઢવો પડે. આવા સ્વપ્નાં symbolic dreams લાક્ષણિક સ્વપ્નાં કહેવાય છે. લાક્ષણિક સ્વપ્નાનો ઉકેલ કરવામાં પણ જુદાજુદા માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રીઓ વચ્ચે મતભેદ છે. ફ્રોઈડના મત પ્રમાણે મોટા ભાગના લાક્ષણિક સ્વપ્નાં જાતીય સ્વપ્નાં છે. આવી જાતનાં સ્વપ્નાંનો ઉકેલ લાવવાનું કામ ફ્રોઈડ કે એના અનુયાયીઓને સોંપવામાં આવે તો નીતિપ્રીય માણસને ચોંકાવી નાંખે અને સામાન્ય માણસના કદી ખ્યાલમાં ન હોય એવું જાતિનું તત્ત્વપૃથક્કરણ કરીને કાઢી બતાવશે. આવા સ્વપ્નાંના ઉકેલ માટે, જુદાજુદા સગાઓના અર્થ વટાડવાને ફ્રોઈડે જુદો જ શબ્દકોષ ઘડી કાઢ્યો છે.

સ્ત્રી કે પુરુષ પુખ્ત ઉંમરે પહોંચે એટલે જાતીય સ્વપ્નાં સીધી કે આડકતરી રીતે આવે છે જ. આડકતરી રીતે આવેલાં જાતીય સ્વપ્નાં લાક્ષણિક હોય છે, ખાસ કરીને જાતીય સ્વપ્નાં આવે તે વખતે મન પર બિલકુલ લગામ રહેતી નથી અનુખ્યના સ્વભાવનું સાચું પ્રતિબિંબ, આવાં સ્વપ્નાં મારફત જ પડે છે. મગાજે જેની સાથે જાતીય સંબંધ બાંધવાનો નિષેધ મૂક્યો હોય એવી વ્યક્તિ સાથે પણ સ્વપ્નામાં નિષેધોની દીવાલો તોડીને જાતીય સંબંધ શાંખ્યાના અને કામોત્તેજક ચેષ્ટા કર્યાના દાખલા—જે સાચું બોલવાની હિંમત હશે તો—ઓછા ન મળે.

સ્વપ્નાં અપવાદ વિના બધાને જ આવે છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી, પરંતુ યાદ રહે કે નહિ એનો જ મવાલ રહે છે. દિવસના મન કાંઈને કાંઈ 'બ્યવસાયમાં' શેકાયેલું હોય છે, સક્રિય કામ કરવામાં પરાવાયેલું હોય છે, વિચારમાં મગ્ન હોય છે, તરંગમાં આનંદ લેતું હોય છે કે દિવાસ્વપ્નની મોજ માણતું હોય છે, પરંતુ તદ્દન આરામ લેતું નથી. હમેશા કંઈ ને કંઈ કામ કરતું એ મનનો ધર્મ છે. દિવસના કામથી યાકેલા અવધવો રાત્રે આરામ લે છે. એટલે કે સ્થૂલ 'દેહ આરામ' કરે છે, પરંતુ મન તો એની દરજ્જા ચોવીસે કલાક બગાળે જ નાંખે છે. એને કંઈ ને કંઈ કામ જેઈએ જ. મનના રાતના કામને 'આપણે સ્વપ્નાં કહીએ છીએ. આ ઉપરથી એમ માનવાને કારણ છે' કે સ્વપ્નાં તો આપણી રાત એક પછી એક ચિત્રપટનાં ચિત્રોની યોગે આપ્યા જ કરે છે. દિવસના મન જગ્રત હોય છે અને રાત્રે અજગ્રત હોય છે, એટલે જ દેર. 'પરંતુ' એ દેર કંઈ નાનો નથી ઊંઘમાં કરેલા વિચારો જ્યારે જાગીએ ત્યારે પણ ધણા યાદ રહેતા નથી. આ ઉપરથી તદુરસ્ત માણસને સ્વપ્નાં ન આવે એ વહેમ કાઢી નાંખવા જેવો છે. એ વાત ખરી કે જ્યારે માણસ ભરઊંઘમાં હોય છે ત્યારે જે સ્વપ્નાં આવે છે તે યાદ રહેતાં નથી, અને જો કદાચ યાદ રહે તો તે પણ અસંબંધ રીતે, છૂટકછૂટક વાક્યોરૂપે યાદ રહે છે. એ વાક્યો પણ ઊંઘમાંથી જાગ્યા પછી થોડા સમયમાં ભૂલી જવાય છે. ભર-ઊંઘમાં ચોકીનું કામ થઈ દીલું પડી જાય છે, એટલે તાત્કાલિક જાગવાનાં સ્વપ્નાં નથી આવતાં. પરંતુ ઘણો સમય થયા અજગ્રત મનમાં થોભી રહેલા લાંબા વખત ઉપર બનેલા બનાવો અને વિચારોના વિચારો સ્વપ્નારૂપે દેખા દે છે, અને તેથી સ્વપ્ન એવું આંખુઆંખુ યાદ રહે છે કે મોં ક્યું અને માથું ક્યું એ શોધી કાઢવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ઘણાખરા લોકો સ્વપ્નામાં રસ લેતા નથી, એટલે જ પ્રયત્ન કરીને આખું સ્વપ્ન બૂલી જવાય છે. જો રસ લેવાનું શરૂ કરે તો સ્વપ્ના યાદ રહેવા માંડે છે અને ખૂબ રસ લે તો એટલા અખત પૂરતા વારંવાર

મહેન્દ્રાઈથી સ્વપ્ના યાદ ગળી શકે છે. મરાઈ જ્યારે જીવમાથી જાગીએ કે તુરંત જ યાદ કરી લીધા હોય તો સ્વપ્નાની મોટાભાગની વીગત ખ્યાલમાં આવી જાય છે. જીવમાથી જાગ્યા પછી તુરંત જ પથારીમાં સૂતાસૂતા આંખો મીંચીને સ્વપ્ના યાદ કરી લીધા હોય તો લાગભગ બધા સ્વપ્ના અને ખામ કરીને થોડી મિનિટ પહેલાં આવી ગયેલું સ્વપ્ન યાદ કરી શકાય છે. આમ કતા પણ આખું સ્વપ્ન તો તાદશ થતું નથી જ, પરંતુ જેટલો ભાગ યાદ ગટે છે એટલો અર્થ ધરાવવાને માટે પૂરતો છે સ્વપ્ના આવતાં ન હોય એમ લાગતું હોય તે ઉપર જાણાવેલી સૂચના પ્રાપ્તિમાં લે તો બીજે દિવસથી સ્વપ્ના આવે છે એવું વાગવા માડશે કેટલાક માનમૂલ્યકરણગારીઓ કહે છે કે સ્વપ્નું સેવવાની ઇચ્છા પણ સ્વપ્ના આવે છે એમ લાગવાનું એક કારણ છે સ્વપ્ન યાદ ન રહેવામાં પોતાની અજ્ઞાનતા અને ઇચ્છા બન્ને કામ કર છે એમ વિચાર કરતા લાગે છે.

આ ઉપરથી આપણે જોયું કે સ્વપ્ના તો બધાને આવે છે, તો પછી સ્વપ્ના જીવના રક્ષક છે કે ખલેવ કરનાર? કેટલીક વખત જીવમાં તરસ લાગે છે, ત્યારે પાણી પીધું હોય એવું સ્વપ્ન કેટલાકને આવે છે; અને આથી કરીને જાગી જવાનો મમય લખાય છે. પેલાબ કરાના મર્ષિએ તો જાણે કે પેલાબ ક્યો છે એવું સ્વપ્ન આવે છે, અને પરિણામે જીવનો મમય બમાય છે. આવા અને બીજા કેટલાક સ્વપ્નાઓના દાખલા પરથી કોઈકે એમ માને છે કે સ્વપ્ના જીવના રક્ષક છે પરંતુ ભગજીવમાથી ભવકર સ્વપ્નાને લીધે ચોટાને જાગી ઠીકાના દાખલા કયા નથી બનતા? ધનનો જગતમાં એકલા સુસાકરી કરતા હોઈએ તાજ ધારિયા લઈને લૂટારુ ફરી વળે એવું સ્વપ્ન આવે છે ત્યારે જીવમાથી સફાળા જાગી ઉઠાય છે. આ પરથી એમ લાગે કે સ્વપ્ના જીવમાં ખલેલ પણ પહોંચાડે છે. પરંતુ કોઈકે કહે છે કે સ્વપ્ના તો જીવના પહેરગીર એટલે એવું રક્ષણ કરે છે. આવા સ્વપ્ના બાગે ખલેલ પહોંચાડે તે પહેલાં જાગત કરી દે છે. દરવાનો પણ લૂટારુ ધરમાં ભરાઈ જાય તે પહેલાં માનિકને જ્યાં જગાડતા નથી / વધારે ખલેલમાથી બચાવવાને માટે ચોટી ખલેલ પહોંચાડે છે જગ્યા પડી જુએ કે જીવમાં ખલેલો બનાવ માયો નહોતો, પરંતુ સ્વપ્ન જ હતું એટલે એના નિપતે સાતિ વળે છે. આ પરથી આપણે એમ કહી શકીએ કે સ્વપ્નોં મામાન્ય રીતે જીવના રક્ષક છે.

આ બધી ચર્ચાનો સારાશ હાલતા એમ કહી શકાય કે ખાસ કરીને ભૂતકાળમાં બની ગયેલા બનાવો, જોયેલા દેખાવા અને વિચારવા વિચારો સ્વપ્નામાં જુદાજુદા વેસ ધારણ કરીને નાટકના પાત્રોની પેઢે દેખા દે છે. નિદ્રા નનની રમજમિ છે. એ રમજમિ ઉપર જેને સ્વપ્ન આવ્યું હોય, એ માણસ પણ પાન તરીકે કામ કરે છે અને ઘણી વખત મુખ્ય પાત્રનું કામ કરે છે.

કેટલીક વખત મર્જનાતમક સ્વપ્ના આવે છે. જેને વિશે આપણે ભૂતકાળમાં વિચાર્યું ન હોય, એવા અજાણ્યા બનાવો પણ સ્વપ્નામાં આવી ખામ ધડિ જાય છે. આવી જાતનાં સ્વપ્નામાં ખામ કરીને માનવનિષ્ઠ અનગત મનનો પાઘો પડે છે. મમગત જાતિમાં માનસના પ્રતિનિધિ એ સ્વપ્ન દેખે છે વાણિજ્ય સ્વપ્નોં કેટલીક વખત આપાહી કરે છે એમ કેટલાક માનમૂલ્યકરણગારીઓ માને છે પરંતુ આ કોટીમાં બીજા ગહેનાર સ્વપ્નાંની મખ્યા અનુજ ધોડી હોય છે, અને એ મનનું મમચન કરનારા પણ થોડા જ છે.

સ્વપ્ના અને તરંગો વચ્ચે ગાંઠો મળ્યા છે સ્વપ્નું તૈયાર થવા માટે મધી રીંગતો તરંગમાથી મળી ગઈ છે તરંગો દિવસના સ્વપ્ન તરંગો અવસ્થામાં મળતો કબજો લે છે, જ્યારે સ્વપ્ના નિદ્રિત અવસ્થામાં દેખા દે છે તરંગો સ્વપ્ના જેટલા અમમલ લાગતા નથી તરંગો સ્વપ્નાની ભૂમિમાં તૈયાર કરે છે દિવસના મગજમાં આવેલા તરંગો દૂર થઈને, એનું સ્વપ્ન થોડાંક દિવસના સ્વપ્નાના રૂપમાં દેખા દે છે દૂરમાં મ્હીએ તો સ્વપ્નાને મોટા બાગનો મગજનો તરંગોમાથી મળી ગઈ છે

તરંગો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે એ વિગતનીએ શીખવી ન શકે, ત્યાં આગળ વિનાશના હાથ હેઠળ પડે છે એ સ્વપ્નનું હોય તો કવિઓ કે નવલકથાકારો પામે જતું પડશે પરિ કે નવલકથાકારની તરંગમુદ્રિત મહુ વિચાર હાથ છે એ સ્પષ્ટિમાં પોતે આનંદ લે અને બીજાને પણ તરંગો કરે છે તરંગમુદ્રિત મધમાં મામાન્ય હોય છે, એટલે કવિ કે નવલકથાકાર વાચકોનું દિનદનાવો શકે છે, જ્યારે વિગતનીએ દિલ હરાવી શકતા નથી મામાન્ય મનુષ્ય પણ તરંગની પાખો પર ભેગોને કવિની સાથે જુદાજુદા પ્રદેશોમાં નિહરી શકે છે વિનાશની પાખો કેળવણીથી પ્રાપ્ત થાય છે જ્યારે તરંગની પાખો તો નાના કે મોટા, ગરીબ કે તરંગ બધાને જન્મથી જ પ્રાપ્ત છે પાગલ જન્મતાની માથે જ તરંગમાં આનંદ લવા મારે છે એને કોઈ તરંગ કે મહાત્મામાં પાં લેવા જતું પડતું નથી

તરંગ અને સ્વપ્નનું નિષ્કર્ષ એ મેળા બેઠ છે સ્વપ્નનું નિષ્કર્ષ તો પ્રાપ્ત થતું મેળવવામાં નિષ્ફળ થયેલો પ્રવાહ છે જ્યારે તરંગ તો ઉત્તરવળ ભવિષ્યના સ્વપ્ના મેળવેલો વિચાર છે તરંગમાં વધારે આનંદ લેનાર મગજનો ગાળુ ગુમાવે છે જ એનું નથી બનતું કેટલીક વખત તો તરંગ મગજનાત્મક હોય છે એમ ના યુગ ગઈ છે એ ફક્ત મગજ જ પનાવતા નથી પરંતુ કઈક વધાર મૂલ્ય નરે છે યુગની માન્યતા પ્રમાણે પુરાતન કાળના લોકોના આત્મચરિત્ર તરંગો અર્વાચીન નાના બાળકોમાં અને જંગલી લોકોમાં માલુમ પડે છે ગાળકના વિચાર અને સ્વપ્ના એ પુરાતન કાળના લોકોના સ્વપ્ના અને વિચારોનો પ્રતિધ્વનિ છે પૌરાણિક કાળો ગ મમયના લોકોનું માનસારિક સ્વપ્ન છે, અને સ્વપ્ન એ અસ્મિતી પૌરાણિક કાળ છે

જુદીજુદી સ્વપ્ના સ્વપ્નાનું આપણે વિદ્યાર્થોના ન્યું તરંગ દિશાસ્વપ્ન, આગને દિવસે બનેલા મગજનો તથા કેળવણી પડેલાના વિચાર સ્વપ્નાનું ગાળુ તૈયાર સ્વપ્નામાં કેવા બાજુ બજાવે છે એ પણ જોયું આવી જુદીજુદી સ્વપ્નાના સ્વપ્નમાથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્વપ્નો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય અને જુદાજુદા માનસપ્રકારના સ્વપ્નોમાં કેવી રીતે સ્વપ્નમાથી અથ વધારે છે એનો વિચાર હવે પછી કરીશ *

આ સારરૂપે લીવસાં પુસ્તકો :

Interpretation of Dreams

(Fraud)

Lectures on Psycho-analysis

New Psychology

(Transley)

Psychology of the Unconscious

(Jung)

‘મને યાદ આવે છે કે એક નાના અંધારા એરડામાં બરાબર બારી ત્રીજી પગથી માથા સુધી એક ઝતનો વિચિત્ર સફેદ પોશાક પહેરીને બાપુ સતા હતા. પગે અડવાળા હતા અને બને હાથ છાતી ઉપર કૂસના આકારમાં ગોઠવેલા હતા. મોટામોટા સફેદ દાંત અંધારામાં ચમકતા હતા. .

મા પાસે બેસાને કાંમટી વડે તેમના લાળા વાળ હોળતી હતી. મને યાદ છે કે તે રડતી હતી. તેના ગાઝ ઉપર યઈને અશ્રુધાગ સતત વહી રહી હતી. . . થોડી વાર પછી મારાં આજીએ આવી મને ઉપાડી બાપુની પાસે બેસાડ્યો અને કહ્યું: “એક વાર ‘બાપુ’ કહીને બોલાવ. પછી બોલાવવા નહિ મળે અને બોલાવશે તોયે જવાબ નહિ મળે!”

આમ જોણે પોતાના આત્મચરિતની શરૂઆત કરી છે, એવા એલેક્સી મૅકિસમોવિચ પેયોરકોવનો જન્મ એક ગરીબ મિસ્ત્રીના ઘરમાં ૧૪મી માર્ચ ૧૮૬૮ના રોજ નિજનીનોવ-ગોરોડ શહેરમાં થયો હતો. બાપ તરફથી વારસામાં મળેલી એક માત્ર વસ્તુ જે નામ ‘તે’ પણ એણે મોટપણે છોડી દીધું અને ગોર્કી નામે જ પ્રસિદ્ધ થયો. મમજીઓ થવા પહેલાં જ એને ખબર પડી કે હું અનાથ છું.

પિતાના મૃત્યુ પછી તેને એક માત્ર તેની આજીનો આશરો હતો, કારણ માં તો ફરી પરણી ગઈ હતી. આ અનાથ બાળક ઉપર આજીને વ્યાભાવિક વહાણ હતું, અને ગોર્કીનું પહેલું આત્મચરિત ‘માઈ ચાઈલ્ડહૂડ’ (મારું બાળપણ) વાંચતાં આપણને ખબર પડે છે કે બાળકને એ આજીની ખૂબ જરૂર હતી. કારણ એ આજીને ખૂબ વાતો કરવાનો શોખ હતો અને ગોર્કી તેમનો ગસિયો શ્રોતા હતો. આજીનો વારતાનો ભંડાર અખૂટ હતો, પણ એમની વાતો પરીની ને ગાગતી નહોતી. એ તો રોજરોજના માનવજીવનની વાતો કહેતી હતી. બાળક ગોર્કી આશ્ચર્યમુગ્ધ બની એ બધા અદ્ભુત શાણસોની વાતો સાંભળતો એના બાળચિત્તમાં અતિશય કુતૂહલે જગતું અને માનવચરિત્ર વિષે અજબ પ્રશ્નો પણ મગતા. શ્રોતાના માનસિક અનુભવનો વિચાર કર્યા વિના આજી પોતાના અનુભવની વાતો કહે જતા. એ ઉપરાંત આજીની બીજી એક ખાસિયત હતી — તક મળતાં જ આ પીતા હોય એમ વોડકા (રશિયન દારૂ) પીતાં.

એક દિવસ બાળકે પ્રશ્ન પૂછ્યો: ‘તું આટલો બધો દારૂ કેમ પીએ છે?’

આની કીટલીમાં સંતાડેલો વોડકામાંથી એક ઘૂંટડો લઈને આજીએ કહ્યું: ‘અમથી જ! એ તો તું જ્યારે મોટા થશે ત્યારે તને સમજશે! હવે સાંભળ — આજે શાની વાત કરું?’, ‘મારાં બાપુની.’

‘તારા બાપુની?’ કાઈ દિવસ મેં તને કરી નધો; આજ કરું છું, માંભળ. તારા બાપના બાપ હતા તે સિપાઈની નોકરી કરતા હતા. બહુ મોટા અને પુરુષાર્થી માણસ હતા.

પોતાના જ પ્રવલ્લથી મામાન્ય મિપાઈમાંથી વધીને અમલદાર થયા હતા. પણ તેમનું વર્તન ખૂબ નમોર હતું. પોતાના હાથ નીચેનાં માણસો માથે ખૂબ કડોર રીતે વર્તતા. આથી જ તેમને કુલનમાં કડોર મળત બોલવરી પડી. તેમને માર્કીટીયામાં હદપાર કરવામાં આવ્યા હતા. ત્યાં માર્કીટીયામાં નારા બાપનો જન્મ થયો હતો. એનું બાળપણ ખૂબ દુઃખમાં ગયું. ઘરમાંથી તે વારવાર નામી જતો. તે નામી જતો કે તરત તેની પૂઠે ફૂલગં દોડાવતા... તે મોળા નમ્મતો થયો ત્યાં તે આ નિગ્લની કહેરમાં આવ્યો. અહીં સુધારનું કામ શીખ્યો... મેજામાં આમળા માણસોને દેરી લઈ જતો... તેમાંથી પણ કંઈક પૈસા 'મળતા... આમ તે પોતાનો ગુલગં ચલાવતા. મીમેધીને તે સુધારના કામમાં પાવરોમાં થઈ ગયો. અને ફરિયાદ બતાવવાના એક કારખાનામાં તેને નોકરી મળી.

એક કારખાનામાં તે કાન કરતો હતો તેની જોડે જ અમારું ઘર હતું. વચમાં માન એક વાડ હતી વાડની પેલી વાડનું નાનો મગ્ગો જમીયો હતો અને જમીયામાં અમારું ઘર હતું ત્યારે અમારી ઈર્ષ્યા પણ મારી હતી. એક દિવસે તે જમીયામાં તારી મા અને બે મગ્ગ પીણુના હતા એવામાં લેડિ નો એક માણસ વાડ ફૂદીને ઉતાવળો ઉતાવળો અમારા તરફ દોડતો આવતો હતો... મને તો ખૂબ ણીક લાગી. વેરિયાના મગ્ગો જોયું તો ખામી દર્શાવી હતી...

'તે માણસ અમારી સામે આવ્યો એટલે મ પૂછ્યું: "તું તે કેવો જગલી છોકરો છે? વાડ ફૂદીને અહીં શું કરવા આવ્યો છે?"

'એકમ તે મારી માગે ઘૂટણીએ પડી મને આજીજી કરી કહેવા લાગ્યો: "આકુલિના, મારું મન અહીં પડ્યું છે એટલે આવ્યો છું... વેરિયાને હું પરજીવા ચાહું છું... હવે વિવંશ કર્યો બરાબર નથી". એ જ તારા બાપુ. લગ્ન તો થયાં, પણ તારા આજની મજા સિદ્ધ તેમજો તો દીકરીજમાઈને મો મધમાં લેય નહિ.'

આ વાતોમાં વર્ણવેલો આળસ એ ચોક્કસ છે એ આજપણમાં એવો તો મળીને અને અને ઉદાસીન રહેતો કે એક દલાડો તેના ઘરડા આગળ એને પૂછ્યું, 'અડધા, તું આમ મંજોમંજો કેમ બેસી રહે છે?'

આળસે જવાબ આપ્યો, 'મને આમ શાંત થઈને બેસી રહેવાનું ગમે છે. કેમ શું વળી?' આળસના મોં તરફ જોઈ ડોસો મનમાં તે મનમાં જાણતો : 'આપણે થોડા ભટકો કે છીએ? આપણને ભણાવવાની કોને પડી છે? એ લોકોનાં છોકરા માટે નિશાળ ખૂલે, ચોપડી-ઓ લખાય, આપણા છોકરાની કાર્કા ડોકરે ગણતુ નથી. આપણા મારગ તો આપણે જાતે જ કરી લેવાનો.'

ગોર્કીને પણ ચોતાનો મારગ જાતે જ કરી લેવો પડ્યો હતો. થોડા સમય પછી તેની માતા પણ પરલોકે સિધાવી જગમગ પછી એ ડોમડોગરી અને આ એક આળસ રહ્યા. એ બે ડોમડો તો પૂરું ખાવા ગણતુ નહોતુ, પછી આ આળસની મંજાળ કાઢી ગળે?

એક દલાડો જુદા આગળે ગોર્કીને પામે આજ્ઞાને કહ્યું, 'ભાઈ, દંવ તુ તારો રસ્તો જોળી લે અને તને દંવે ખવાડી શકીએ એમ નથી.'

તે જ દિવસે એ રસ્તો જોળી લેવા ધર છોડી નીકળી પડ્યો. આખા વિશ્વમાં એના જેવો અદ્ભુત લાગ્યો જ કોઈ દરો. એણે ચાલવા માડ્યું રશિયાના આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી તેણે ભટકવાનું શરૂ કર્યું. અનેક માનવચિત્રને તીથે તેણે વાંચા કરી

અહીંથી એના બીજા આત્મચરિત 'ઈન ધ વર્લ્ડ'નો આરંભ થાય છે કાર્કિયાર ક્ષી બનીને, કાર્કિયાર મજૂર બનીને, કાર્કિયાર ચાકર થઈને તો કાર્કિયાર નોકર રહીને જ્યારે જેવા પ્રસંગ અને તક મળે તે પ્રમાણે એ મુઠી અલગ ગેજવતો આ આળસ વિશ્વપથનો પથિક બની ચાલવા લાગ્યો. એને ધર તો હતુ જ નદિ, કેવળ રસ્તો જ હતો એવામાં વોલ્ગા નદીના એક જલાળમાં એને 'બોય'ની નોકરી મળી ગઈ એને 'એચર' નામે એક અજાણ્યો બેગમાં રહેવાનુ હતુ. અહીં જ આ જાગરવિકામ કરતા કરતા એને પુસ્તકનો પ્રથમ પરિચય થયો. એણે વાંચવાનું શરૂ કર્યું. રુએચર પાસે એ ચોપડી હતી એક 'સાઈન્સ ઓવ મેન-ટુમ' અને બીજી 'ગોગોલ'ની પ્રથાવલિ. આ ગોગોલની વાતોએ આળસના ચિત્તને દલમલાવ્યું

થોડા સમય પછી એ નોકરી પણ ચાલી ગઈ કરી પાછો એ રસ્તા ઉપર ભટકતો થયો. એક શહેરથી બીજો શહેર, અજાત જીવનના એક ચરમાથી બીજા મરગાં, કાર્કિયાર દગલ કરતો તો કાર્કિયાર અર્ધ પેટ ભરતો, કાર્કિયાર જગતમાં અકાતો તો કાર્કિયાર રશિયાના અકાત મેદાનમાં વાથવરની મર્જનાથી માગની ગરિના કાળા ધોર ગંધકામાં આમડતો તે જીવનમાર્ગમાં ભટકવા લાગ્યો.

ડોમગિક રેશનના ગોદામમાં એને નોકરી મળી એ કહે છે :

"માંગના હથી મવારના છ સુધી લાકી દાથમાં લઈને ગોદામની ચારે કોર ક્યાં કરતો. દૂરદૂર કિતિજ સુધી વિસ્તરેલા અંધકારમાં પવન સમવાટા કરતો વલ્લા કરતો, અને પવન સાથે જ રતા જેવો ઝીણો જરફ વેરાળા કરતો.

કાર્કિયાર કાર્કિયાર માત્ર ગાડીને બેઠી જતાં એજિનનો શબ્દ કોને પડતો અને આખી ગત કાર્કિયાર જીવીને લોખંડની વંજીર પહેરાવતું હોય એવું લાગ્યા કરતું.

એક દિવસ જોડે છું તો અર્ધા અંધારામાં ગોદામને એક ખૂણે જરફના પરાગમાં

મે માણસો જામેલા હતા મને જોતા જ તેઓ ઓથે વપાઈ ગયા એ લોકો કોઝાક હતા.
લોહ ગોરી જના આયા હતા

અધકાર ભેદીને એક અવાજ આવ્યો લિતુકની પેઠે કમગતા અરે કોઈ બીજા
માગતુ હતુ ત્રીશો જવાન ન માલ્યો એટલે તે અવાજે અર્પો નુમન લાંમ આપનાનું કલ્પુ
મે જસમ દીધો, 'એ બધુ મારી આગળ નહિ યાને'

ત્યાગપટ્ટી બધુ શાત થઈ ગયુ એનો એ અધકાર, એનું એ વાવાઝોડ અને એનો
એ બગ્દુ નુ જાણતો હતો કે આ લોકો વૂખના માર્યા ચોરી કરના નહોતા આવતા, પણ
મે લોકો તો વોડકા અને વિપ્લમેન માટે પૈસા મેળવના ચોરી કરવા આવતા હતા

આ રીતે કાર્મ ન મળતુ તો એ લોકો બીજી વ્યવસ્થા કરતા ટ્રાક્ટો નામે એક
નવચલન ત્રીતે મોશ્વો આપતા એકમે થેવા મેનને માટે તે પાતાનો ને વેચના તૈયાર
થતી તેનો ફેલ પથ્થર જેવો ખોદામ ગયેલો હતો તેનુ મન પણ પથ્થર જેવુ નિર્લગ્ન હતુ

મને તે ઘણીવાર મળતો, પણ મારી આગળ તેનુ કશુ ચાલતુ નહિ બીજા ચોક્કાફરો
માથે મમજી લેવાનુ મ્ની હ તને માગ સાગમા ન આવનાનુ હની કાઢી મૂકતો તોપણ
મેણુ જાજો કેમ તે વારેવારે મારા જ વારામા આવતી—ચોરી કરના માટે નહિ, મેતેતેવો
વધારો કરવા માટે હ મૂગો મૂગો સાબળ્યા કરો

એક દિવસે રાત્રે । જોઉ છુ તો એનુ ખૂણામા તે ઊભી હતી જોનામમા મને જોતા
તે પોતે જ ખોની જોડી ગભનાઈશ નહિ, ચોરી કરના તરી આવી જરા ફરના નીકળી છુ'

આકાશમા તારા તરફ જોઈને મેં અનુમાન થ્યું મધરાત થઈ હશે 'ફરવા નીકળતા
જરા મોટુ થઈ ગયુ લાગે છે, નહિ'

હતી તેમની તેમ જાની મ્ની તે બોલો 'આમ મધરાતે જ અમારો સૂરજ જોશે।'

ત્યાગપટ્ટી મારી સામે આવી દષ્ટ હપકાળ્યા અમાજે મને કો 'ઊથે છે લાનો ?
તને એ લોકો જીવવા માટે પગાર થોડો જ ચાપે છે ?

જન્વામાથી મ્ની ભરીને જળ્યા નહી આવતી આવતી મોની 'પારુ તને ખમર છે,
કેનાણુ શહેર કયા આ યુ ?

મે ના પાડી. ખેદ પામી તે બોલી, 'હું જેની જેની માથે લગુમળું છું' તે બધા જ ગણ થાય છે. પણ તુ.....'

તેને આઘાત ન લાગે એવી રીતે મે તેને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે તેની બીલાસ નિર્લેભતા બેઠેને મને દુઃખ થાય છે.

મારી વાતમાં રહેલું સત્ય તે સમજી હોય એવું લાગ્યું. ને બોલી, 'હું કાંઈ પહેલેથી જ આવી નહોતી. આ વૈવિધ્યશૂન્ય જીવનમાં બધી લાજસરમ કાણ જાણે કંઈ ઊડી જાય છે.'

ત્યારપછી ઊડાને તે બોલી થઈ મને મેલળાગ એમ બોલી, 'ગઈ, ત્યારે રેશન-માસ્ટર પાસે'

ધીરેધીરે રાત્રિમાં તે અલોપ થઈ ગઈ

તે વખતે સાચે જ હું સમજતો નહોતો કે જેઓને રશિયાના વેરાન 'મેદાનોમા' જન્મીને ત્યા જ પોતાનું જીવન વિતાડવું પડે છે, તેમના જીવન કેટલા નીરમ ને વૈવિધ્યશૂન્ય હોય છે રશિયાના એ અકાદ વેરાન મેદાનોની શૂન્યતામાં જીવનની હેતુશૂન્યતા સૂર્યના પ્રત્યેક કિરણમાં પ્રગટી ઊઠે છે. એ શૂન્યતામાં એવું કશું જ નથી જે માણુમને જીવતા રહેવાને પ્રેરી શકે

તે સમયે મારી આસપાસના જે ચિત્રવિચિત્ર સ્ત્રીપુરુષો કાલ્પિક પગિચરના પ્રકાશથી મારા અંતરમાં જનનમતની છાયા પાડી જતાં તેમને ખચર નહોતી કે એ છાયાનાં ઝાંઝામાં કેવા ગૂઢ પ્રકાશનો મને રોધવા મારું મન મથી રહ્યું હતું અને કેટલી વેદના' અને દોષ અનુભવતું હતું.

માણુમને ગણવાની ઉંચ ઈચ્છા ઉત્કટ નરાની માફક મને પળાવી હતી મારી આસપાસ હું જેનો હતો કે માણુસ અને પણ વચ્ચે કેવું બીપણ શુદ્ધ મથી રહ્યું હતું

ડોબરિક રેશન પરનું જીવન ધીમેધીમે મારે માટે અસહ્ય થઈ પડ્યું. પ્રયત્ન કરીને મેં એક બીજા રેશન ઉપર સામાનનો હિમાળ રાખવાનું કામ મેળવ્યું. એ મગમાશાનો પહેરો લેતા લેતા મારું મન મુદરતર જીવનનાં—મદતર અસ્તિત્વના સ્વપ્નાં જેવું ગતના મજાવામાંથી શેક્સપિયર અને હાઈનરી જૂની ચોપરીઓ કાઢી વાચ્યા કરતો. હિદાસ શક્તિમાં શેક્સપિયર વાંચતાં વાંચતાં એકએક મારું મન પણ હિદાસ થઈ જતું, અને અન્ય દૃષ્ટિથી બહાર મીટ માંડીને હું બેઠું રહેતો. અંધકારમાં મને એવું લાગતું, જાણે મારી ચારે બાજુએ મરેલાં માણુસોના અંત અંત કોઝાહલ મચી રહ્યો છે. લાખો ચિત્તોની અપ્રગટ મૌન વ્યથાથી રશિયાની રાત્રિ એક પ્રકારની અપૂર્વ નિરાશજ્વાલાની કરુણ રાગિણીથી ઉવાઈ રહી છે. ... ચારે કોર અજ્ઞાન અને વ્યભિચાર—જીવન, સૌવન અને કામનાનો

શહેરની સ્ત્રીઓ દર અકવાડિયે પાટરીને તેડાવીને ધર્માનુશાન કરાવતી. શું કરવા ?—શહેરના કૃવાઓમાંથી ભૂત લગાડવા.

નિશાળના શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને મારીને ધરાતા નહિ એટલે ઘેર આવી ઓને માગતા અભાગી સ્ત્રી મારથી ખેબરી અને નવસ્ત્રી થઈને ધરતી બહાર લાગી આવતી મહોલ્લાના લોકો ટોળે વળી એ નવસ્ત્રી સ્ત્રીને મારતર મારતો તે બેઠું રહેતા. એક દલાડો દૂં પણ હાજર હતો મેં જોયું કે લોકો પરમ આનંદપૂર્વક આ દેખાવની મોજ માણી રહ્યા છે. મેં એક જણને આ ભારે નિર્લેભતા માટે કપકો આપ્યો, એટલે તે માગ ઉપર ચિહ્નિત ગયો.

જોર્યો એમા ગુસ્સે થરાતુ શુ છે ? જોરાનો સૌને હક્ક છે અને તે ઉપરાત મોરકો ગયા પછી કાઈ આવુ જોવા મળનાતુ નથી !

રેલવેના જે અમલદાર માથે હું રહેતો હતો તેની સાથે એક દહાડો મારે ખૂબ થયા થઈ તે મને એમ સમજાવાતો પ્રયત્ન કરતો હતો કે યહદીએ માત્ર જુગારીઓ હોય છે એટલુ જ નહિ પણ તે લોકો નપુમક પણ હોય છે હું જેમજેમ એને સમજાવવા મથુ તેમતેમ તે ચિડાતો જાય આખરે તેને નહેમ ગયો કે હું જ યહદી હશિશ તે જ દિવસે મારે હું ઊંધતો હતો ત્યાર બીજા મે જણુને માથે લઈને યહદી છુ કે નહિ એ જોવા મારે તે આ થો હતો !

એક દિવસ રામસ મને કશું દુનિયાની બધી વસ્તુઓ જોવી જોઈએ બધી વસ્તુતો અનુભવ લેવો જોઈએ જીવનાતુ ઈર્ષ માયકંથ હોતુ જોઈએ નહિ તો જીવનનો ઈર્ષ અર્થ જ રહેતો નથી અને જ્યાં જઈએ ત્યાં મોઢીને જોવુ કે અધકામમાં શુ છુપાયુ છે ! અને જો જીવનને મમજવુ હોય મત્યનો જો અનુભવ કરવો હોય તો બેધડા ચિત્ત જીવનને સ્વીકારવુ જોઈએ જો આપણે જીવનને સ્વીકારી શકીએ તો આપણને માલમ પડે, કે ખરામ કઈ છે જ નહિ બીભત્સ કઈ છે જ નહિ, જે આપણને બીભત્સ લાગે છે, તેને મમજવાનો પ્રયત્ન કરતા જ આપણને સમજાય કે અ લખાતુ નથી

રામસની આ તલાહ હનનમાં જુલ્યા નહિ અને તેથી જ હમેશા જત્રત ગ્રહીને જીવનની પ્રત્યેક અધારી શુકામાં હું બેધડક ચિત્ત બિતરી પડતો માણસોને મકુલિસનરૂપે જોયા છ એટલા હુમ્મિત કે ઘણા થયા વિના રહે જ નહિ પણ જતા મને લાગ્યુ છે કે મનુષ્યના કરતા વધુ પરિન અને મહાન સમગ્ર વિશ્વલ્લહાડમાં બીજું કઈ જ નથી માણસના અતઃમાં એક અપૂર્વ મૃતમજીવની ગ્રહેલી છે, જેને બળે એક જ હનનમાં લાખ્ખો મગ્જોને વટાવી જઈને તે હનનના અમૃતનો આગ્રાહ લઈ શકે છે '

મહિમમ ગાકીતુ જીવન અને તેનુ માહિત્ય આ જ વસ્તુ મુદર રીતે પ્રતિપાદિત કરે છે

[૨]

આમ માણપણથી માડીને પાવટ તયનો ચતા સુધી ગોઠીને પગે માપીને રશિયાની પઠિકા કરી પડી છ અને એ પઠિકા ફવળ માર્ગો અને મેલરોતી જ નહેતી, તે સે એક મનથી બીજે મને પઠિાજડરૂપે ભટકચો છે અને એથી જ એના આતમચરિતમાં આપણને માનવચિત્તીયનો અર્પવ પરિચય મળે છે બાળપણથી જ તેણે માનવચિત્તરૂપી તીર્થની વાત કરી કરી છે પછી એ તીર્થ ગમે એટલુ દુર્ગમ હોય તોયે શુ થયુ ? મોટે ભાગે માણસો જ્યાંથી નિષ્ક્રમ થઈને કે ઘૂણા અથવા ભયને લીધે પાછા રૂપી હતા, ત્યાં તે કરુણા અને રેહેહસજીવિત રાખ્યા લઈને પહોચી ગયા ન

કાઈ પણ શાળા કે કાલેજમાં કાઈ પણ પ્રકારનું શિક્ષણ તેને મળ્યુ નહોતુ બુવાનીની શરૂઆતમાં એણે ાજાન નિવાપી મા અભ્યાસ કર્યા માટે થોડા દિવસ પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ તેના અનગની ભટકવાની વૃત્તિ તેને ત્યાંથી તાબી મઈ આમ તેણે જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ શિક્ષકને નાથે તાલીમ લીધી હતી અને મે શિક્ષુ નુ નામ છે જીવન આથી જ એણે પોતાની બુવાનીના મમથના આતમચરિત નામ ' માર્ક યુનિવર્સિટી ડેઝ ' રાખ્યુ છે

એ દિશ્વતીમ મેશને તોડી કરતો હતો તેવામાં એને પોતાના જીવનના અનુભવ

કાબજીમાં પ્રગટ કરવાનું મન થઈ આવ્યું કામમાંથી મળતી કુરસદના વખતમાં તે કવિતા લખ્યા કરતો. એવામાં એકાએક આ જ અગામી વિલપવાદીઓ સાથે એને મેંઘ હોવાના શક ઉપરથી મરકારે તેને પકડીને જોલમા પૂરી રીધો. થોડા દિવસ કાચી જોલમાં કાઢવા પછી તપાસ માટે તેને જનરલ પોસ્ટનાનરકી આગળ ખડો કરવામાં આવ્યો.

તપાસને અંતે એની પામેથી વાધાભર્યું કંઈ જ મળી આવ્યું નહિ—માન પેટી કવિતાની નોટ મળી. જનર પોસ્ટનાનરકીએ નોટ ઉઘાડીને કવિતાઓ વાંચી. પછી કેદી નરક જોઈને કહ્યું: 'કંઈ ખોટી નથી. કવિતામાં માત્ર છે. જા, હું તને છોડી મૂકું છું. જા તારું લખતું કરતું હોય તો કવિતાની ચોપડી લખને કોંગ્રેસના પામે જા. દુર્ગેનીય કરતાં લગારે લીનરે એવો નથી ...'

ત્યાંથી છૂટીને ગોર્કી લરકરમાં લખત્ર થવા માટે લરકરી કચેરીમાં ગયા. તેને તપાસીને ને લોહાએ કહ્યું: 'નહિ ચાલે તારુ આખુ ગરીબ ખોખરુ થઈ ગયેલુ છે કંઈમાં પલ્લુ કાઢ્યાં પડી ગયેલા છે!'

એટલે ત્યાંથી પાછો ગમ્તાનો માથ કંગા કરી પાછા કોઈ વાર ફરી, તો 'કોઈ વાર મજૂર, તો 'કોઈ વાર નોકર.

આખરે એક ત્કાડો પેકી કવિતાની નોટ કાઢીને ને કોંગ્રેસના ધર આગળ જઈ પહોંચ્યો. ધર આગળ જ એક જાડો ગરબો માનુસ લેવા દતો. પાછળ પામે જતાં જ પેવા માણુમે પ્રજ્યુ. 'કોનુ કામ છે?'

'કોંગ્રેસનાનુ'

'હું જ કોંગ્રેસનાનુ'

બહાર ત્રણ દિવસ થવા સતત અગર પડતો દતો. ફરી કંઈ કે માટું કામ આવેલા તરુણ કવિને ધરમાં લઈ જઈ તેણે મગડો પાસે બેસાડ્યો.

'અરે, આ શું કહેવાય! આટલી દીમાંચ નારા ગરીબ પર પાંદળ નથી ફટકા નેધે ચાલે.'

યસમદિં પહોંચેલ મદાનુખાંચ ખીંગ વાચાળુને દાય પકડીને કિપર ચડાવ્યો.

'જરુ વાગીશ, નોટ મૂકી જા, મમન્યા? નારા અથર ખૂણ વિચિત્ર લાગે છે, અપટ છે, પણ વાચના મહેનત પડે છે. જોડાનીની પણ જુલ માલમ પડે છે...ઉતાવળમાં લખ્યુ જાગે છે. આ જેતે Zargatag ને જરુ Zargatag વળી નાખ્યુ છે! આ વળી 'કેટલાક શબ્દો ખોટી રીતે વાપર્યા છે...દયા...'

એકાએક તરુણ કવિના મોં નરક જોઈ કોંગ્રેસના બોલો કાઢ્યા, 'પલ્લુ એ તો બધાનું જ એતું થાય, ઉરેયેન્કાનું નામ સાંજજુ છે ને? કેવો મોટો લેખક...નેની વાન કરું...'

તરુણ કવિને જરા દિમન આતી.

આ પછી થોડે દિવસે કોંગ્રેસના કલા મુજબ ગોર્કી પોતાના અથ લખાણો નેમને આપી આગે. બે દિવસ પછી એ મેંઘ વાન ચલાવી દતી.

બે દિવસ પછી ગોર્કી ફરી નેમને અગરુ ગયા. જુએ છે તો મામે જ પગથિયાં કિપર લાધમાં મોટામટ દુકાડો કાઢીને કોંગ્રેસના કંઈકા.

કોર્કીને જોઈને દસાંબે આજા, 'જમગાંબે નહિ, નામ લેખ કાઢવા માટે આ નથી. તારું ને: લખવાનું જ છે. કંઈકન સદિવસે તારી ચકર છે.'

ને દિવસે છૂટા પડતી વખતે કોરોલેનકોએ કહ્યું, 'ત્યારે, યાદ છે ને મેં કહ્યું ને ? એક સાચી, પૂરી વાર્તા—લાખી વાર્તા લખવી જ નોઈએ.'

તે દિવસે જ ઘેર આવીને ગોર્કીએ 'ચેલખાસ' લખી નાખી. 'ચેલખાસ' વાંચીને કોરોલેનકોના આત્મનો પાર ન રહ્યો. તે અપૂર્વ વાર્તા વાંચીને ને દિવસે કોરોલેનકોએ ગોર્કીની સાહિત્યરચના મંગલે જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા તેને આપણે ગોર્કીના સાહિત્યની મક્કિસ પણુ શ્રેષ્ઠ સમાલોચના કહી શકીએ.

ગોર્કીને ઉદ્દેશને તેમણે કહ્યું.

"You know to create characters, the people with you speak and act for themselves from their own essence, you manage not to mix in the stream of their thought the game of their feelings. Not everyone succeeds in this ! And the best thing of all is that you appreciate a man such as he actually is "

'તને પાત્રો સર્જતા આવડે છે તારા માનુષો ન્યત્ર રીતે બોલે છે અને વર્તે છે. તુ તેમની લાગણીના ભેગમા કે વિચારના પ્રવાહમાં તણાઈ જતો નથી. આવું કોઈક જ કરી શકે છે. અને સૌથી સરસ વાત તો એ છે કે માનુષ્ય જેવો હોય તેવો ને તેવો જ તુ તેને મમથ શકે છે !'

કોરોલેનકોએ થોતે પ્રયત્ન કરીને તે સમયના રશિયાના નર્વથક ગાસિક Russkoje Bogatstvo-મા શ્રેષ્ઠ રચના તરીકે આ વાર્તા પ્રસિદ્ધ કરાવી. 'ચેલખાસ' પ્રકટ થતાંની સાથે જ તેની ખ્યાતિ ચારે કોર હવારા લાગી. રશિયાના સાહિત્યકો સમથ ગયા કે એક નેવો સૂર્ય બગી ગયો છે.

એક પછી એક વાર્તા પ્રકટ થયા માંડી. વસ્નાપીડિન, વમિત, ઉપેક્ષિત, મુંઠ માનવતને આત્મપ્રકાશ માટે નવી લાખા મળી ગઈ. 'ધ લેઅર ડેપ્રેસ' નાટક પ્રકટ થયા પછી ગોર્કીનું નામ આખા જગતમા અંણીતું થઈ ગયું. જગતના સર્વથેષ્ઠ નાટ્યપ્રયોજક મેક્સ ટાર્નન હાર્ટ ખર્લિનમાં એ ભગ્ન્યુ, ઉપરાઉપરી પાચસો રાત્રિ એનો અભિનય આલ્યો.

દીનદીનો પ્રભેની એની લાગણી કેવળ ક્ષમ પૂરતી જ નહોતી વિચારના શેરમા નેતા જેમ તેની બધી રચનામા તે નવન્યૂતિના પ્રાણને સચ્ચવિત કરવા મથ્યો છે, તેમ મક્ષેત્રમાં પણુ તેણે ગયા જમાનાના રશિયાના સ્વાતંત્ર્યમગ્નમા પૂરેપૂરે સાથ આપ્યો તો ૧૯૦૫માં રાજકીયના યુના માટે તેને કેદમાં પુરવામાં આવ્યો. પણુ બીજે જ રસે પાછો છોડી મુકવામાં આવ્યો. છૂટકારો થતાં જ તે ઝારના તત્ર મામે પ્રચાર કરવા માટે અમેરિકા હાપડી ગયો. પણુ ત્યા તેને માથે નવી જ આફત આવી પડી. તેની વિરુદ્ધ દલાક લોકોએ ત્યાં એવો લોકમન બબો કર્યો હતો કે ત્યાથી એને પાછા ફરવું પડ્યું. ગપાંઓ મહંર કરવા લાગ્યાં કે ગોર્કી તો એનાકિસ્ટ (અરાજકતાવાદી) છે અને તેને પ્રચાર કરવા માટે અમેરિકા આવ્યો છે. પરિસ્થિતિ એટલી વિદ્રટ થઈ પડી હતી કે અમેરિકાના એક અગ્રગણ્ય ન્યાયાધીશ ગોર્કીનું નામ માલગતા જ એવા વચને ઉચ્ચાર્યા હતાં કે That man ought to have been kicked out of the country. એને તો દેશમાંથી લાત મારીને હાંપી કાઢવો નોઈતો હતો.

અમેરિકાથી પાછા આવીને તેણે કેપરીમાં વામ માંડ્યો. ત્યારે મહાયુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે ઉશ્કેરાઈ જઈને પીગ્ન માણુઓની પેઠે એ પણ લશ્કરમાં જોડાયો. ગેકીમિયાના યુદ્ધમાં ખૂબ ધાયક થયો એટલું એને યુદ્ધક્ષેત્ર ઉપરથી પાછા આવી ગેહું પડ્યું. પાછા આવીને એણે બોલ્શેવિક ચળવળમાં ભાગ લેવા માંડ્યો. પોતાની પ્રાણવાન ભાષામાં તેણે સામ્યવાદનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. પણ ધીમે ધીમે તેને અનેક વિષયોમાં લેનિન સાથે મતભેદ પડવા લાગ્યો. બોલ્શેવિકની ચડતીના આરબના કાળમાં ત્યારે પાગલ બનેલી જનતાના અનાચારનો અગ્નિ બોલ્શેવિક નેતાઓની મગ્મતિથી વધુ વિકસતો ગયો ત્યારે ગોર્કીએ લેસ પણ ૩૨ રાખ્યા વિના બેઠક રીતે દૃઢ વાણીથી તેનો વિરોધ કર્યો. તેના પત્નના કેવાવા ઉપર તે સમયની બોલ્શેવિક સરકારે અંકુશ મૂક્યો. પણ તેને પોતાને કશી મન કદવાની બોલ્શેવિકની દ્વિંમત ચાલી નહિ, કારણ નીતહોનોને જમાડનાર તરીકે ગોર્કીનું નામ લોકહલ્યમાં અપૂર્વ સ્થાન પામી ચૂક્યું હતું.

લાગા કાળ મુંઢીના અનેક પ્રકારના અનાચાર અને અનાચારથી ત્રાપી ગયેલી રાજ્યત જનતાએ જે ફિવસ એ બધા મામે પહેલવહેલુ માયું હોયુ કહ્યું. તે દિવસે એ વિચારવિવેક બૂઝી ગઈ હતી એને માત્ર એક વાતનું ભાન હતું કે મારે અત્યાચારીનો નાશ કરવો છે. અત્યાચારીને જે જે વસ્તુ ગમતી હતી—માદિત્ય, કળા, સરકૃતિ, શિષ્ય એ બધુય તેમને પોતાના ઉપર ગુમરેલા અત્યાચારના પ્રમાણ જેવું લાગ્યું, અને એ બધાંનો પણ ભયંકર વિનાશ શરૂ થયો. મોટાંમેટાં પુત્રકાલયો અગ્નિરેવને સ્વાધીન થયાં, અનેક કળામય મૂર્તિઓના ભાંગીને બૂકા ઉગાવી દીધા, અનેક ચિત્રોને કાડીતારીને ફગાવી દીધાં. ધીમેધીમે કલા ઉપરનો આ રોષ કલાકાર ઉપર પણ ઊતર્યો, અને મજબૂત મમતાનુ-પણું શુભાવી બેઠકી એ અંધ તામસી જનતાએ રસિયાના અનેક શુભી, પંડિત, વિદ્વાન અને કલાકારોને યમસદન પહોંચાડી દીધા. આ ભયંક પ્રત્યક્ષાં જ્યારે ભગવાતો હતો ત્યારે કોઈની મગફર નહોતી કે એ મામે એક દગ્ધ મરખો પણ ઉચ્ચારે. પણ એ વિષટ પરિસ્થિતિમાં ગોર્કીનો આત્મા કદળા જડ્યો એનાથી ન રહેવાયુ અને એણે એક કડક પત્ર જાહેર રીતે લેનિનને ઉદ્દેશીને લખ્યો. એ પત્રે બોલ્શેવિક આગેવાનોની આંખ ખોલી નાખી અને તેમણે કલા અને મજબૂતિનું સંગ્રહણ કરવાનો ભાર એ ગોર્કીને જ સોંપ્યો. એણે તે ઉઠાવી લીધો અને બોલ્શેવિક મંકારને ખરચે પેટ્રોગ્રાડમાં House of Savana (વિદ્યામંદિર) નામે એક મન્થાની સ્થાપના કરી, રસિયાના ગાદિત્યકારોને બેગા કર્યા, અને જગતનું શ્રેષ્ઠ માદિત્ય લોકોને પોતાની માતૃભાષામાં જ વાંચવા મળે એવી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. ગારે દિગ્રામાં વ્યાપેલા વિપ્લવના ઉન્માદની વચ્ચમાં એણે નવમર્જનનો યત્ન આરંભ્યો. આ સમયના ગોર્કીનું ચિત્ર બટાન્ડ એક પોતાના 'ચિયરી એડ પ્રેક્ટિસ ઓવ બોલ્શેવિઝમ' નામના પુસ્તકમાં આ રીતે આપે છે: "સમસ્ત રસિયામાં આ જ એક સામ્ય (ગોર્કી) મેં એવો જોયો જેણે માદિત્ય અને શિક્ષણનું મંદહણ કર્યું હતું."

બોલ્શેવિક મતાની શરૂઆતમાં જ રસિયામાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો. એવા દુકાળ આખા જગતના ઇતિહાસમાં ખૂબ ઓછા પડ્યા હશે. એ દુકાળપીડિત દેશઆંધવોની મદદ માટે નાણાં બેગાં કરવા તે યુરોપમાં ફરવા નીકળ્યો. પણ એ કામમાં સુખાં તેને અનેક મુશ્કેલીઓ તકી અને અધુગમાં પડે શરીર ચિત્રકુલ ભાંગી પડ્યું કેમકે ૬૨ ખૂબ વધી ગયું અને તે પાછો રસિયા પણ જઈ શક્યો નહિ. મારવાગ માટે પ્રાગ શહેરમાં જ ગેકાર્ક જવું પડ્યું.

અને ત્યાંથી ફરી તે નિવૃત્તીના તામાના કેપરી એટલા થયો ૧૯૨૬માં શરીર જંગમ મુધર્યુ, એટલે યુકાયેન તરફ પહોંચી પ્રેશમાં જઈને એક રજા ૧૯૨૮માં ફરી ગણિયા થયો, પણ મોઝકોમાં થોડા દિવસ રહ્યો એટલામાં જ ફરી શરીર ખાખડી ગયું અને તે પછે કેપરી આવ્યો. ૧૯૨૮માં ફરી માલે થઈને એ ગણિયા થયો. આ વખતે એને આવકાગ આપવા માટે સમગ્ર દેશમાં ભાગે ઉભા કાપામાં આવ્યો અને તેની જાન-મજામિ નિવૃત્તી-નોવગોરાઈના નામ જાણીને ગાર્કો જાખવામાં આવ્યું એવિયેટ મગરો તેને નામે પાત્ર શિવરગિયો. પણ ત્રાટી ગાર્કોની વિરુદ્ધ પ્રચાર કરનાર થોડા માણસો હતા અને પણ મજૂરોએ એકાંતે જ માનવત્વ આપ્યું તેમાં તેઓએ એ લોકોને નખત મેતના હતા. The labouring masses of U S S R will not let anyone offend Gorki—their own Gorki! Hands off Gorki!

માથે જ તે લાંબો સોનો ચાલતો હતો એટલેની મોનાની ખાખડી મજૂર હોય કે મરદનના મજૂરો હોય, યુકાયેનનો કોઈ તરુણ માલિકનાર નહીં કે ગણિયાનો નોઈ એક હોય, સૌને જ તે પોતાનો માણસ લાગતો સી એને પોતાના વ્યતિગત જીવનની મુશ્કેલી વધી મોન્યતા અને મવાલ, માનતા અને એ મધ્યસ્થ પોતે પોતાને કાલ જરાય લખી મોકલતો આ મનુષ્યમાં એવિયેટ જ્ઞાન જુવેટિન' વધે છે

"At a time when he is engaged in summing up the results of his great experience in a long novel, he still finds leisure, not only to respond to all the most important events of the day in his published letters, but also to carry on personal correspondence with a tremendous number of people. Letters and answers fly back and forth like a flock of birds and not one of these letters ever remains unanswered

જીવનને એણે જે રીતે ગળવ્યું હતું માણસને એણે જે રીતે જાંચ્યું હતું તે જિંતા તે જીવન અને માણસ પ્રત્યે એને ભાગે ધણું જ પેદા થયો જોઈએ પણ તેના માલિકમાં અને તેના જીવનમાં મોટી મોટી રત્ન એ જ છે To know life and yet to love it! જીવનની કાઈ પણ કડાગતાએ કાઈ પણ નિષ્કળતાએ તેના માનવપ્રેમને લેશ પણ મોજા પાડતો નથી

ગોર્કોએ પોતાના માલિકમાં ટંગેલ લોકોને નારાખ્યું ત્યારે તેમને માટે જાતા અણા અગાધા નથી માણસની જિંદગીનતા, અજાત અને અપ્રેમને લીધે માણસે માણસનો ફોરો બચકર મર્યાદા કર્યો છે, તે ત્યારે આપડું એ જ એક એવું ધ્યેય હતું મનુષ્યની અંદર રહેલા નાકમને એણે રાક્ષસરૂપે જોયો હતો, તોફાન એના અતરંગમાં એણે વિશ્વાસ સદા ગત્યત હતો કે એ માટે તે પોતે જરાયદાર નથી, અને જીવનચાપી અનુભવે તેની એ માન્યતાને હટ કરી હતી જેઓને નીચ કહીને, માનવ કહીને, હૈયાન બહીને મન્ય સમાજે જીવનમાંથી ફેરવેલા દીધા છે તેઓના એ રૂપ માયા નથી એવું ગોર્કોએ જોયું હતું એ લોકોમાં એકદુરુ મધુ પરિવર્તન થઈ ગયું હોય છે કે તેમનામાં માનવતા એકાએક મોટી

જડતી નથી; છતાં ધ્યાનપૂર્વક શોધ કરીએ તો તેના ચિહ્નો જરૂર મળી આવશે ગોર્કીએ એ ઉપેક્ષિતોનાં અંતરમાં શોધ કરીને તેમના અચ્છિદ્ર માનવઅંશને ઉદ્ધાર કર્યો છે. ગોર્કીના સાહિત્યમાં મૃત્યુને આપણે માતાની પેઠે જીવનને દિવ્યોળતુ જોઈએ છીએ, પરંતુ એમાં થઈ ને લેખકના બલિષ્ઠ હૃદયની મગલ કામનાના સુર જીવે આકાશમાં ચડતા લાગે છે અને તે એક જ વાણી ઉચ્ચારે છે: It will pass away—આ કાળરાત્રિ પણ પીતી જશે.

રામે રાલાંએ ગોર્કીને અર્પેલી અંજલિમાના એવળ ૬૬૦ ઉતારી ૬ આ લેખ પૂરા કરું છું:

“He was the first among the world's greatest artists, who, after clearing the path towards the proletarian revolution, brought to it their entire concurrence, and lent to it the prestige of their glory and their rich experience

A man, who, from childhood, had known the misery and the indignities of the enslaved proletariat, a man who, like Dante, came out of Hell, but who did not emerge from it alone, but who led out of it his companions in sorrow and who saved them.

Never did a great writer play a nobler part. He was as it were a Superintendent of Literature and of the Arts and Sciences in the U S S R, their guide, their taskmaster, and their defender. The Soviet Governments who honoured him and whose chiefs were his personal friends, profited by his great intelligence and his unbounded goodness ”

પ્રોલેટરિયન વિપ્લવનો માર્ગ સાફ કર્યા પછી તેના પ્રત્યે જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ કલાકારોનો મમલાવ જીતનાર અને તેમના ગૌરવ અને મર્યાદા અનુભવની પ્રતિષ્ઠા અપાવનાર એ જ પહેલો કલાકાર હતો.

શુદ્ધાત્મીમા સખાડની જનતાનાં દુઃખોનો અને અપમાનોનો એને આળપણથી જ અનુભવ હતો, ડાન્ટેની પેઠે એ નરકાગારમાંથી બહાર આવ્યો હતો પણ તેમાંથી એકલા જ બહાર ન આવતાં પોતાના માથીએને પણ એ નરકાગારની સ્થાનિમાંથી બહાર દેરી લાવ્યો અને તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો

આથી ઉન્નત કાર્ય કાર્કી મહાન લેખક, કદી ક્યું નથી સોવિયેટ રશિયામાં તે સાહિત્ય, કળા અને વિજ્ઞાનના નિરીક્ષક મંત્રી હોય, એ જ તેનો માર્ગદર્શક, નિયામક અને સરક્ષક હતો. જે સોવિયેટ મરકાગેને એને વિશે આદર હતો, અને જેના આગેવાનો એના અંગત મિત્ર હતા તેમને એની મહાન શુદ્ધિ અને અનંત મૌજન્યનો ખૂબ લાભ મળ્યો છે

મૅક્સિમ ગોર્કી

[એક સંસ્કારનેતા]

ઉમાશંકર જોશી

ગોર્કી મહાન કથાકાર હતો તે કરતાં વધારે મહત્વની અંતે આનંદની વાત તો એ છે કે તે માત્ર સાહિત્યકાર નહોતો, એક મહાપુરુષ પણ હતો. ‘જન્મીને એ પગ ઉપર ઊભા રહેતા શીખો ત્યારથી પ્રથમ પહેલી ફરજ તો માણસની, માણસ થવાની છે.’ સાહિત્યકાર થવું કે નૌકાપતિ થવું એ તો જે બની આવે તે ખરું. આમુકે જ થવું એવું કાર્મને લખી આપ્યું નથી. પણ એક માણસ થવું એ તો સૌના હાથની વાત છે. ગોર્કી પોતે કહેતો : અંગ તરીકે મને પૂછો તો મને કદી લાગ્યું નથી કે હું માત્ર સાહિત્યનો માણસ છું. સારી જિંદગી હું તો કર્મ ને કર્મ મામાળિક પ્રવૃત્તિમાં પસંદાપેલો જ રહ્યો છું. અને આ કાણુ સુધી મારી એ વૃત્તિ કાયમ જ છે’ રશિયન સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ ગોર્કીની માનવતાને અપાર આભારી છે.

ગોર્કીએ જૂના સાહિત્યકારોને સજીવન કર્યા ને લોકપ્રિય બનાવ્યા, નવાઓને અપનાવ્યા અને પાંચે ચડાવ્યા છેલ્લાં દસ વરસમાં જૂના રશિયન લેખકોની જેટલી નકલો ગઈ છે તેટલી ભાગ્યે જ ત્યાં સુધીના સમગ્ર મનુષ્યમાં ગઈ હશે. એવોય-એન્ડ્રીવને પરદેશમાં વધારે ઝાળખાવવામાં ગોર્કીનો અગત્યનો ફાળો છે. એન્ડ્રીવની પ્રથમ વાર્તા બહાર પડી ત્યારે એણે તાર કરી ખખર કરાવેલી કે આ માણસ કાણ? આટલો એ પ્રતિભાપૂર્ણક હતો. છુત્તિન, રશિયાનો સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર છે એમ કહેનારો પણ અચ્છદર્શી ગોર્કી. કાન્તિ પછી તો સોવિયેટ રશિયાના સંકટો જુવાન સાહિત્યકારો એને પોતાની હાથપ્રતો અને પ્રકાશનો મોહકતા. ગોર્કી બધાનો અભ્યાસ કરીને યોગ્ય સૂચનાઓ આપવાનું ચૂકતો નહિ. છવાનોય જેનો ગોર્કીએ જ એક રખડુ મરકમમાંથી ઉદ્ધાર કરેલો તે, હમણાં જ લેખક માળ આગળ કહેતો હતો કે ગોર્કીની સૂચનાથી એનું નાટક ખરાબે ચાલુ ચટકચુ. સૂચનાઓ મળતા જ પોતે છાપખાને જઈને હાથપ્રત પાછી લઈ આવ્યો ને સુધારવા સંડી પડ્યો ગોર્કીનું એકે કાર્કુન બહુ લોકપ્રિય છે. એમાં એને એક મરઘી કરીને બેમાડ્યો છે, અને એની આજુબાજુ બચ્ચાંની ભારે ભુંજાર છે. એ બચ્ચાંમાં ઘણા અત્યારના રશિયન સાહિત્યકારોનાં નામ છે, જેમની મૃતિઓ અનેક પરલાવાઓમાં ઉતારવામાં આવી છે.

જુવાન લેખકોને હંમેશાં ગોર્કી આગ્રહપૂર્વક કહેતો કે જે જીવનનો ચિત્તાર અનુભવ તમે ઇચ્છતા હો તેની ત્રીણામાં ઝીણી વીગલનો ચીવટથી અભ્યાસ કરી લો. શોલોખોવ, કુદિયેવ અને સિયોનોવ તથા ફિનને ગોર્કીનો વાગ્તવવાદનો, જરૂરી કાલિની ખુમારીને લીધે

* જુલાઈ ૩૧ મીએ પ્રગતિવાદી ગુલાલી લેખક મંડળે મુંબઈ ખાતે તરેણુ ગુલરાવી સાહિત્યસભા ના સહકારથી ગોર્કીદિન ઉજવ્યો તે વખતના વ્યાખ્યાનનો અંગ્રાજી.

આવતી આસમાનીની ઠાંટવાળા વાનવવાદનો, સીધો સહિન્યઃ (મૂઠીવારી પરિભાષા વાપરીએ તો) વારસો મળ્યો છે, એમ કહી શકાય.

રશિયાના બહારના કલાપ્રેમીઓએ જૂમ પાડવામાં આટલી રાખી નથી કે સોવિયેટ તરફ આખું ત્યારથી રશિયન કલાકારોના બોમ મળ્યા કલાકારો પણ બહુલેચોક્કસ ખીખામાં દાખાતે યોનિક રીતે તૈયાર કરવામાં આવતા હોય એમ આ રશિયા વિષે કલ્પના કરતું. કેટલેક અંશે સાચુ પણ છે ચર્યાવનમાં Artists in Uniform બહાર પડ્યા હતા ત્યારે સાચા કલાકારોને ખરેખર રિગ્રામણી થઈ હતી. પણ કલાકારો પર અંકુશ મૂકતી પેલી નામચીન સંસ્થા (R. A. P. E.)ને હેવટે નિર્મૂળ કહી નાખવામાં આવી. છતાં દમણું રશિયાના આ પ્રખ્યાત લેખકને એક પ્રશ્નાવલિ પહોંચાડવામાં આવેલી એમાં એક પ્રશ્ન એમ હતો કે તમને સોવિયેટ રશિયામાં મુક્તિનુ વાતાવરણ મળે છે કે કેમ! વધારે સંખ્યાના લોકોએનો અર્થ એ હતો કે 'અમારે મન સોવિયેટ તરફ નીચે રહેવા મળે એ જ મુક્તિ છે.' રશિયાનો દર્શકશ્રી રોહીન કહે છે તેમ સાહિત્યકર્તા એ તો 'ચેનનના ઘડનાર' છે. ચેનનને ઘડવાની ઉનમ તક અર્વાચીન રશિયામાં છે એટલી લાંબે જ બીજે ક્યાંય કહેવાના લોક-શાસન તલેના દેશોમાં પણ હશે. આ સમય દરમ્યાન ગોર્ડીએ રશિયામાં Independence of Thought—વિચારની સ્વતંત્રતા સાચવવા પોતાથી અનુભવ કર્યું હતું. રામે રાક્ષાં અને દેવી બાણુક વચ્ચે એ વિષય પર ચર્ચા ઉપરી ત્યારે ગોર્ડીએ રામે રાક્ષાને કાચળ લખીને એના વિચારની સ્વતંત્રતાને અનુમોદન આપ્યું હતું.

રશિયાના આનંદવિગ્રહનો ઇતિહાસ, સ્વેન ગ્રમ્મ, બ્રાઉન ઇન્ડાસનો ઇતિહાસ અને એવા બીજાં કારખાનાંઓના ઇતિહાસો રચાવવામાં ગોર્ડીના મુખ્ય હિસ્સે છે. કુવેકોનો ઇતિહાસ : એ માળા પણ એણે ગ્રંથ કરાવેલી. અને પત્રોને શરૂ કરવામાં અને લેખન-વામાં એણે મદદ કરી. સુધા ખડની ગણએટ કરવા વિષે અને બાગદા માટે રમકડાં બનાવવા ઉપર પણ એણે લેખો લખ્યા છે. એ બનાવી આપે છે કે મનુષ્યોની આ દુનિયામાં એક હવંત મનુષ્ય થઈ રહેવાનો એને કેટલો અભિપ્રાય હતો.

એના ઉપનામ (ગોર્ડી=કરો, દુખી) ઉપરથી કલ્પના કરીને રામે કોઈ એને નિરાશાવાદી ગણવાની ઉતાવળ કરી એસે. એવા વ્રમવિરુદ્ધ લાંબી ચર્ચા કર્યા સિવાય માત્ર, એણે પોતે એકવાર ચેખોવ બાગદા વાચેલા 'વારકા કુસલેફ' નામના નાટકમાંના વારકાના આત્મચર્ચાપણવાળો ભાગ ભેલો અસ થઈ પડ્યો.

વારકાનું વક્તવ્ય તે ગોર્ડીનું પણ છે:

અરે, જીવિક જ માત્ર મને જો મળી હોતને સ્મિત વધુ,
ઉપજુ કાઢી ઉચ્છવાસ પિગાળો તરત દેન દું બરફ શું.
પૃથ્વીની ચોગરદમ ધૂમી ખૂણેખૂણે બેઠી વળને,
વરસોનાં વરસો લગ અણગણુ નમશે દું આંખ્યાં કરને.

રેરેર વિચાર્યા રચાથી

રચન ગમીયા દિલ્લિસ આપી.

પૃથ્વીને શબ્દચારન ગળે હોય ન મુંડો મુઠ્ઠામરી!
બાહુ વિષે ભીડી દાખન ના નક્કે પ્રજુવવધૂ મારી!

તપાવવી તે કરતાં લતા નામને જ મૂવી જવું શું જોઈ? વર્ષો પહેલાંની પ્રણય છલકાતા મગિતા મળી લતા માટે આવડતી સ્થિતિ કલ્પનાર તે વખતે મૂર્ખમાં ન પાવત? ત્યારે કહે લતાને યથાને નેનો પ્રતિનિધિ આવે તે કરતાં એ સ્થાન સર્વેવ જ ખાલી રહે તો શું જોઈ? આવા વિચારોને અંતે મુઠ્ઠે આજે જ પહેલી ટ્રેનમાં આજુ છોડી દેવા કરી નિશ્ચય કર્યો. કુસુમ કુસુમને યથાને રહે તે લતા જે યથાને વળગી દોષ ત્યાં બને ફાલેફાલે; પોતે કહે અહીં છા માટે જોઈ રહેવું? વપરાવાનું જઈ વેળામર દામધંધામાં દહાઈ જઈ આ અર્થ મૂવી જવું, એ જ શ્રેયસ્કર હતું; એમ તેને લાગ્યું.

મુઠ્ઠે આમ નિશ્ચય કરી મામાન જોડવામાં મદદ માટે એક માધ્યમને જોડાવી, તેની સલાયતી ગિરતગ આપવાની તૈયારી કરી મુઠ્ઠે મદદરતની ચીજો માત્ર સમાજીને એકઠી કરવા લાગ્યો. પચ્ચમ્બુ ચીજો ત્યાં પડી રહે તે લતાના અમર્યા જગાએ તેવી ચીજો પણ મીઠાની ન દોષ તે ત્યાં જ ભસે પડી રહે, એવી એની ઇચ્છા હતી.

પુરતો બધાં લખ જ્યાં કે કેમ તેનો વિચાર કરતા તેણે એક કવિતાનું પુરતક દેવાડો અમર્યા પાના ફેરવ્યાં. એક પાના પર લતાના જ દરનાકરે કરેલી ટૂંકી નેપિ વાંચી: "આમા અને ઉગના રમ્યકગરી જ પરિણમતા આ પ્રણયના બોક્તા અરખર મગામગા સ્વર્ગ જ નહિ અનુભવતા હોય!" વળી નીચે જ માર્ગિનમાં એક કાવ્યપકિત લખેલી હતી: "હરી દેવું આશું જગત નવ જાણે મુર જતાં" મુઠ્ઠે "એન બધાઓ!" હતી ચોપડી ફર ફેટી એ એક પુરતોમા કમકાઈ પડ્યો.

મુઠ્ઠે લખજગ દલો જેવો થઈ મરો. એ પોતાનું અભારનું દ્વન બક્ષા પણ કરી શકતો નહોતો. લતાની પેઠે કવિતાનું દાનધુ પણ એનાથી ક્યાં થઈ શકે તેમ હતું? મને તેમ પણ લતા પોતાના બોલે પણ મુખી થતી દોષ તો ને દ્વનને જૂઠી જવામાં જ મદાં નથી છે એમ એણે માન્યું. પોતાને માટે માત્ર ધૂળી તપનાર તપસવી વધે કે પરતે માટે જ ધૂળી તપનાર અંગાન્ટો તપસવી વધે કે કુખમાં—દ્વનમાં પણ જેમ આદર્શ વધુ ન તેમ તે વધુ મીઠાનિયત બન છે.

લમબે દાય વર્ષ પુરતોમાં પડેલા મુઠ્ઠે એક પરિચિત જમ માળગી તે તે અમર્યાને ના થતા લાગ્યો. "સુરેશભ છે કે?" એમ પૂછતા પામેલા અંગતમાં મહેનાર સુમનગય મે રહેલ દીવાનખાતામાં દાખલ થતા. તેમની નાથે તેમની પાંચજ વર્ષની દાંડી દલતા પણ હતી.

સુમનગય એક મકળ વડીલ લતા. તેમ તેમનો અદરચાથમ પણ કલ્પનાના અન્યાનના મુર અનુગમન પડે લોકમાં મકળ અનુના હતો. સુરેશ કોઈ કોઈવાર તેમને ત્યાં જતા અને પણ સુરેશ પામે કોઈવાર આવતા. તેમનાં પાની સુરેશ અને લતા વચ્ચે પણ માટે એમ બધાઓ હતો. સુમનગય મુઠ્ઠે પણ પોતાના જેવો જ આમર્યાગી અદરચ અનુના. યા જેવી કલ્પજામ શ્રેષ્ઠ મુરગીના પતિ તરીકે સુરેશ માટે તેમના મનમાં માન હતું. કંઈક લતાનાં કવિતે મુખ્યા વચ્ચે તેને દગ્ગી લેઈને મોહ પામી તેમ જ કરનાર તેના સુમનગય લતા; અને જગતમાં મોહ મોરે બાંધે એવા જ દોષ ગયને જાદો દોષ દેવ નિર્મલ છે જગતના આ દોષને જાદો 'પાણી એકલું' દેવવતો પ્રચાર કરવાનું માન પડે છે.

એકવાર સુરેખા અને લતા એકાંતમાં વાતોના ગપાટા હાંકતાં બેઠાં હતાં. પછી ગપાટાઓના બળે તે પોતે હકાતા હશે. ગપાટાને હાંકનાર માણસ ઘણીકવાર પેત્રે કંઈ હકાઈ જાય છે તેનુંય એને જ્ઞાન નથી રહેતું. એટલે ઘણુંખડું તો માણસો વિમાનમાં ચડે છે તેમ ગપાટા ચડે છે, તે સ્વૈરવિહારનું સુખ માણે છે.

વાતવાતમાં સુરેખા બોલી : “લતાબહેન, તમે આમ ગભીર કેમ લાગો છો! મુરુદ્ધ-શાઈની રસિકતાય તમે આમ તો ઠારી દેશો.”

“કાણુ કાલી ઠારે એ તો જાણે ત્યારે ખબરે પડે,” લતા—નિરંજનના જ વિમાનથી મેગરેટી લતા—થી બોલી જતાયું; પણ બોલ્યા પછી તે વિમાનભૂતમાં પડી

“થેણાં છો લતાબહેન! થેણાં! બિચારા સુરેશભાઈ તમારો પડતો બેલ ઝીલે છે એમના જેવો સરળ હૃદયનો પતિ મળે તો તેના તો બહેન ધનભાગ્ય,” લતાના અંતરથી તન અન્નણુ સુરેખાએ કહ્યું.

લતાને પણ આ સાંભળીને સુરેશની નંદ્રતા અને સરળતાનું સ્મરણ થયું. પણ નિરંજનની મોહક મૂર્તિ તેના હૃદયગિડાણમાં કેતરાઈ રહી હતી તેનું તરત જ સ્મરણ થયું. તે ફિક્કુ હતી. બૂલ મુધારતી હોય તેમ સ્વાભાવિક બોલી : “બહેન, મને થેડી કહે છે પણ તું જ થેણાં નથી કાઢતી? રસિકતાનું કંઈ વારે ઘડીએ પ્રદર્શન કરીએ તો જ સાર્થક થાય! એ મને જે અંતરના ઊંડાણથી ચાહે છે તે હું જ ગાણુ છું. પણ એમનો આટલો બધો ખોદ જ મને ગંભીર બનાવી દે છે. હવે જો એમના મારા પ્રત્યેના પ્રેમભર્યા પ્રત્યેક વર્નનનો પડથો પાડ્યા કરું તો કદાચ બહેન, અમે જાને કૃત્રિમતાની ખાઈમાં ઢળી પડીએ એવી મને ધીક લાગે છે. આથી જ હું મારી ગંભીરતાનો દોષ એમને દઈ છું. એ પુરુષો થોડા ક્ષેત્ર મનતા હોય તો કેવું? એમ થાય તો...”

લતાને વચ્ચે જ બોલતી અટકાવી સુરેખા દરસી પડી, “ઓ બાપ, લતાબહેન! તમે તો તમારાં ગદ્ગદ છો. પ્રેમની આવી ફિલસૂફી તો તમારી જ જાણી તમે મારે ત્યાં બહુ આતનાં થી તે ઠીક નહિ. મારે તમને મારાં ગુરુ બનાવવા પડશે.” સુરેખાને ક્યા ખબર હતી કે લતાને ગુરુ બનાવી તેના પથે પળવું તેને માટે અશક્ય હતું?

“મારી ચેડી થનારને ઘરખાર છોડવાં પડે છે,” સન્નકમાં નયન નચાવી લતા બોલી એને પણ તે વખતે તો જાણે જ ખબર હશે કે પોતે થોડા જ વખતમાં એ પ્રમાણે ઘરખાર છોડી ચાલી નીકળશે.

“તો મધું તમારી ચેડી થવાનું! પણ ગુરુ થનારે પહેલાં એ બધું કરી બતાવું નેહાં,” લતાના વાંસામાં દસતા દસતાં સુરેખાએ ટાપથી મારી

“ગુરવી દીઠ શિષ્યથી થાય નહિ, નરકમાં પડાય,” ગંભીર થઈ લતા બોલી તે મુરુદ્ધના પ્રેમ દારથી ફરી જોરડો બરાઈ ગયો.

*

આવી ચળરાક લતાની પ્રશંસા સુમનસાએ તેમની પાનીને મુખે માખળી ફરી, તેમ મિષ્ટે પોતે પણ લતાની કશળતા એકબેકાકી જાણના અવધારાં જ સુરેશ તથા લતા સાથેના

“આસો, આપો નુમનખાઈ! કાઈકે એવલતાને પણ માથે વાળ્યા હો ને?” લુખ્ખા મોરે મુઠ્ઠે મોઢો વિરેક હોયો. તારો કોઈએ દુઃખમાયી મધુરતમ ગીતની પકિત રેલાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

“હા, પણ આ બધું શું? આ મામાન કેમ આમ વેણુછેરણુ કરી મૂક્યો છે? લતામહેન હયા મળ્યા? તારો જો કે શું?” મરસામાન વિષગાયેનો જોઈ સુમનગાયે ખુરસીમા મો’તાતા જ પ્રશોતી પગપગ ડોહી રતેદતા પશુ ચમિત નજરે ચારે પામ જોઈ ગઈ હતી.

“હા, આજે જ પહેલી દેનમા જવું છે, મુઠ્ઠે દેકો ઉતાર આપ્યો.

“કેમ એકાએક?”

‘જ્યાં વેસાગના અમન અમતાનુ કામ છે એવલે એકાએક જવું પડે છે કોઈકવાર અમતાના’ નાવા તો જરૂર મળતે. મુઠ્ઠે મ્હાન વહતે દેવું લતા બામતો પુછાયેલો પ્રશ્ન તેને જ બીજો જોમ ને ઉઠારી દીધો હતો.

“પણ મને તો તમે એમએક નિગસ મ્યો... તો એ મરસ પ્રામામ પ્રાપ્તવાની ચર્ચા મ્હાં આપ્યો હતો. ને તમે તો ગિરતગ બાધવા માડ્યા છો?” સુમનરાય જોળામા રમતી રતેદતાને માથે પપાગતા બોલ્યા.

‘સાતો પ્રોમામ હતો? તો અદોના એકાતિક જીવનથી પણ કઈક કટાવ્યો છું.”

‘તે એકાતિક જીવનનો મટાળો બુનાવે તેથી વધુ છે તમે એટલા માટે પણ એક-તે અસાધ્યા ગમઈ જાયો તો હી.’

‘પણ મેં તો તે શી અગમ વધુ લાગ્યા છો તે તો કહ્યો,” મુઠ્ઠે અધીરમ્બિતાવી.

“પરે તમે પ્રોમામમા જોડાવાનું કા કહ્યો તો જ કહ્યું અને આજ જવાનું પણ.”

મુઠ્ઠે વચ્ચે જ ઉતારવો મ્હો. “આજ તો જવું જ પડે. પણ સમય દેશે તો નમામ પ્રોમામમા જોડાઈશ વીગત જલાવો.

રસો ખોળી લેશે. લતાએ આવીને શું કહ્યું તે જાણવાની સુરેશની ચુપ હૃદયકામનાએ પણ આ વાતને ટેકા આપ્યો.

લતાથી દૂર રહ્યા છતાંય લતાની પ્રગતિ જાણવાની કંઈક ઊડીઊડી ઇતેનરી સુરેશના મનમાં હજી કાયમ રહેતી. તે ધણીવાર તે ઇતેનરી દૂર કરવા ચલ કરતો, પણ સફળતા ન મળતી. વળી કુસુમને પણ તે હવે ખામ તરછોડવા ઇચ્છતો નહોતો. આજે તેની વર્ષગાંઠના પ્રસંગે ગેરહાજરે રહેવું તેને ખટકતુ હતુ પણ ચાર દિવસ જાદં ફરી આવીને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લેવાશે. એ વિચારે તેને મંતોષ થયો. આ પ્રમાણે મન સાથે પ્રતિજ્ઞાનાને અનુકૂળતામાં ફેરવતાં સુરેશને વાર ન લાગી. ખરેખર માણસનું મન એ અજળ વસ્તુ છે. એનું ધૂધુકરણ કરવું એ એક મદાન જટિલ કાર્ય છે. ઘડી જ પહેલાં આશુથી દૂર લાગવાના નિશ્ચયવાળો સુરેશ પાછો ડગ્યો, અને તેમાય તેના મનને થોડીક અનુકૂળતાઓ ગ્રાપી લેતા વાર ન લાગી.

સુરેશ સુમનરાયને વાતવાતમાં લતા જવારમામ ચવાની વાત કહી, તે ક્યારે પરત આવશે તે અચોક્કસ હોવાનું જણાવ્યું. પોતે આજ અમદાવાદ જઈ ત્રણચાર દિવસ જાન પરત આવી સુરેખાજીદેનના કાર્યક્રમમા ચોક્કસ જોડાશે એમ પણ તેણે જણાવ્યું. પછી જને જણા આંખનાં હંવાપાણી, દરયો, ઝડપ વગેરેની વાતોમા પડ્યા ને થોડીવારે તે મસાલો ખૂટી જતાં સુમનરાય જણા થયા ને 'હો આજેજી, ચાલ રનેદસના' કહી રનેદસનાની આંગળી પકડી ચાલતા થયા.

સુરેશ નિરૂદ્ધેશભાવે રનેદસના તરફ જોઈ રહ્યો ને મનમા નિરંજક ગણડ્યો. "રનેદસતા કે વિપત્તતા !"

સુરેશને ફરી વિચારેએ ઘેરી લીધાં. લરકરી ઘેરા કરનાંય વિચારોનો ઘેરો મહા વિષ્ટ છે. એણે સુરેખા, કુસુમ, રેવામાંસી વગેરેના લાતઆલના વિચારો મનમાં કર્યા. પોતે હવે અહીં તો તમાઓ મોરી મોં લાલ રાખી રહ્યો હતો. એવી મિથિતિમાં અહીં ફરી આવવાનું શા માટે કળૂંસ કંઈ તે તેને ન સમજતું. આજે તેના ગયા પછી લતા આવીને ફજેતી કરશે તો ? તે જરા પતાયો. પણ લતાનો માંની સ્વભાવ તેને યાદ આવ્યો. લતા ગમે તે મંતેગોમાં પોતાનું ને માંમાનું સ્વમાનં માયવી લે તેટલી ચતુર હતો. એટલે એ જાણત તેણે માંમાંડ મન મનાવી લીધું. પોતાનો જંગલો પૂર્વવત્ત ચાલુ રાખી તેણે ફરી આવવાના નિશ્ચયથી થોડાક જ સામાન—એક બેગ ને મિશ્તરો લઈ, અમદાવાદ જવા ઝડપજેર તૈયારી કરી.

સુરેશને સહંભાગ્યે ચાલુ મોટર તેને મળી ગઈ અને ધારેએ મમથે ઝેલવે રેશને આવી પહોંચ્યો. રાંન વાનાવરંજુમાંથી ગીચ માનવતામાં આવતાં તેના નિરાશ મનને કંઈક ભાર લાગવા માંડ્યો.

સુરેશનું મન પ્રેમત બની વિચારોની ઝાળો પર ફૂદાફૂદ કરી રહ્યું હતું. તેને પોતાને પણ એ વિચારો વગર બીજું કંઈ કરવું—છાપું લઈ વાંચતું કે ચાપાણીમાં વખત કાઢવો વગેરે, નીચા લાગવા માંડ્યું. અત્યાગે કાઈ પરિચિત માર્ગમ ન મળે તો મારુ એમ તેના મનમાં થઈ ગયું. વેર્મટીંગ રૂમમાં બેસી ચામગાડીની રાદ જોતાં તે જૂથ વિચારોને અને જળડ્યો: "અમદાવાદ ! અમદાવાદ જઈનેય શું કરીશ ?"

અમદાસા જરાથી પોતે વધુ અતાવ જતશે એમ તેને લાગ્યું પણ ખીજે કયા જવું ? હવે ત્યા જવાનું ધારી નીખ્યો જ હતો તો મે દબાડા બંધ આપુ એમ મનને મનાવી, જેવડ દેન આવતા તે ધસ્ય થયો દેનમાં કોઈ ઓગળીતું મળી જવાની બહુ ખીંક હતો ચોખ્ખી પે' તે મંચડ દનામતા નાના ખાતામાં મૂક્યો તેમાં એક માણસ ખેડેલો હતો, તે તેને અણગમતુ લાગ્યું જ્યાં ખીંચ મોટા ખાતામાં જત્યાની તો તેની ઇચ્છા જ નહોતી, એવે તે ત્યા જ બેસી ગયા.

આગમાંથી ગાયરા વાગી ને સુરશતા મળી આગમાંથી પણ આવના લાગી પેલા માણસની દાન્ટીમાં પણ તેના મને તેને અનુદૂષ એટલે ૨૨ી આપ્યું પેલો બેમારુ પણ તેને અનુદૂષ થયા ખાતર જ ક્ષણે ચૂપ બેસી ગયો.

મુરગ જે ગાડી પડી હતી તે ગાડીનો આગમતા એક રેલતે જે ખીજી ગાડી સાથે કોઈમિ થવાનું હતું તે જ ગાડીમાં લવા આસનાની હતી વતારે દૂધી જોઈ લેવાની ઊડી ગઈ હતી હજી હજીય મુરગ ગળી ગયો હતો લવા પોતાને ન જુએ—પોતાને ન મળી શકે ત્યાપ ને તેને જોઈ શકે એવી આશવાને ને નિવાગી શક્યો નહોતો આ આકાશના મૂળમાં મુ હતું તેનું માયુ પ્રયુક્તગ્નુ તે નહોતો કરી નહોતો તેથી જ તેણે આ જ ક્ષણી ખીંચીને આ દૂન પકડી હતી, જન હવે તે દૂનમાં મેલ પડી તેને મામેતો દેનમાં આવી મેંડી લવાની જ હ પનાઓ આરસા વાગી

રાખતુ હોય તેમ જોવા શક્યું, એ આંખાની વીંટળી પોતા પર પડી, એમ મમરાટ અનુભવતા સુરેશે વર્તમાનપત્રમાં મુખ તપ્પી લીધું. ઝરીત ખીચારો સુરેશ ! ત્યારે વીંટળી ખરેખરી તૂટી પડે ત્યાં જોદડાં જોડવાથી તે કાંઈ જવો જતાતુ દશે !

પોતાની ટ્રેન ઝટપટ ઊપડે તો કાંઈ એમ સુરેશને થયું, પણ ખોલત થતા ચાપાળી પોતા મુમાશરોને ટ્રેન દળુ વધુ થામે એમ જ્ઞાન હતી. એટલે ડોનું કુચું માનતું એ વિચારે દ્વિધા બનેલી ટ્રેન એક્ઝિન્ટથી મુખવડે વિજ્ઞાનિની ‘લા...આ...આ...આ...શ’ લેતા શબ્દો મ્લી. લતાએ પોતાને જોયા કે નહિ તેની સુરેશને ખાતરી નહોતી પણ દંત તે ખાતરી કરવાનો દિમ્ભ તેનામા નહોતી. સુરેશે લતાચાળી ટ્રેન તરફ વર્તમાનપત્ર પહેાળુ કડી ધરી રાખ્યું. અને ને લાલચાલ્યા વગર ટ્રેન ગિપડાની પ્રતીક્ષા કરતો બેઠો રહ્યો.

વર્તમાનપત્રની આડ તેનું અડધુપડું અમ જોઈને પણ લતાએ પોતાના ચર્ચોના મદ્યરને તુરન જોળખી શક્યો ને સુરેશને જોળખતી હતી વખતે તે આ ટ્રેનમાં જ અમદાવાદ બાગી જતો હોય, એવી તેને આશંકા હતી, ને તે ખરી પડી

સુરેશના ડબ્બાનું દાર ખડ્યું ને તુરન તપ થયું હોય તપ્પત થયું ને જોવા તેજે ધીમેથી આંખ ઊંચાડી ને માથે જ વળા તેની માથે કબેલી જ્ઞાન સુરેશને શું જોડતુ તે સ્પષ્ટ નહિ. તેજે પેલા ડબ્બાને માથવા નજર કરી, તો તે નમજ તેની એમ પણ ત્યાં નહોતી લતા ધીમેથી સુરેશની લજોડમ બેઠી મર્મ તુરન જ ટ્રેનની જે સિમેરીની સુરેલ શદ જોતો હતો તે યાગી. પોને ટ્રેનમાથી ઊતરી પડે તો કેમ, એવા સુરેશને વિચાર આવ્યો. પણ નિર્ણયપૂર્વક તેનો અમજ ને કરી શકે તે પહેલા ટ્રેન ગિપડી ચૂકી હતી !

એકમાંથી

હરિદર બહ

લાડું ના કાં છેવન સપજું એક એ તત્ત્વમાંથી ?
માડું ના કાં છેવન સપજું એક આનંદમાંથી ?
ધાડું ના કાં છેવન મપજું એક એ આશમાંથી ?
તાડું ના કાં છેવન મપજું એક વિશ્વાસમાંથી ?

શબ્દનૃત્યા

‘પ્રમથાન’ના તંત્રી મારુબ,
અમદાવાદ

થો

હાલ વખત ઉપર આપે એ નવાં શબ્દપ્રયોગ યોગ્યો હોયો *Export*=તદ્વિર
આને ‘ડું’ એક જોડે તરીકે શબ્દપ્રયોગ આપના નાનકો સમજા ધડુ છુ એવા એકાદ
શબ્દની જરૂર મને બહુ સમયથી લાગતી હતી આપ પણ એની આસર્યકતા સ્વીકારશે જ
આપણા સાહિત્યમાં ‘તદ્વચી’ શબ્દ અત્યંત પશ્ચિમી થઈ ગયો છે કદાપિ અને
નર્મિદગવના કાવ્યો નથા મણિસાનના ગુલાબમિદ ‘થી શરૂ કરી આધુનિક કવિઓ અને
તદ્વચામગેની કૃતિઓમાં ‘તદ્વચી’ની દસ્તી જોવાતો આપણને હવે મહાવરો પડી
ગયો છે હવે જોએ જાણે અજાણે આપણે દાય માયો હોય તે વ્યક્તિના નામ માથે
‘તદ્વચી’ નામ જોડે એ સાત્તવિક હાર પણ મળ્યાનું સૂચન તો નથી જ સરકૃતિના
શિખરે પહોંચેલા આ યુગમાં, આરો ગ્રામ્ય પ્રયોગ તદ્વચી, આપણે એકાદ એરો શબ્દ
માન્યો જોઈએ કે જે દાય માયના ધર્મનો જોધક હતા મુરુચિને અશિન્યજડ
(નાર પ્રયોગ) હોય.

અને આરો શબ્દ તે કન્યાકવિ

આ મરાઠમુન્દર કાવ્યમય પ્રયોગના પિતૃત્વ માન, ગૂજરાતના આગણે આરી ગયેલા
સુભાગ ગરમીરી કવિ મિસ્દલાચારને ધો છે કોણ જાણે કેમ પણ પ્રાચીન કવિઓમાં મૌથી
નપાકે કડરો અનુભવ આ જ કવિને ગયો હશે એમ, એના વિક્રમાર્જુનદેવચરિત’ કાવ્ય વાચનાને
જાને છે એની પ્રસાદનારૂપે જે ‘જોક મકના છે એમાં એણે ગારે તરફ ખાખર લઈ નાખી છે
એ કાવ્યમાં જે રૂપે એણે તદ્વચીકાગના ગુણગાન કરતા આ શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે
તે ‘જોક આ ગયો :

શાધીવમા કાદુરુજુલેલ મુન્દર

કે કે અપૂર્ણ પદ્માનખંડ ।

આડગર જે વચમા વહન્તિ

તે કેપિ કન્યાકવયો જલન્તિ ॥

એના પ્રતિકાં અર્થે વિંકિમ વગાડીને એ પૂર્તિ કરે છે.

માદિનપાયોનિધિમન્યનોત્થ

કર્મામિત રસન દે કવીન્દ્રા ।

પતરય દેવા દવ ગુણનાય

કાવ્યધિચોરાઃ પ્રગુણી જલન્તિ ॥

દીક્ષામરોને જનંજલ એના આ ઉન્નત પ્રિયે તદ્વચી કન્યાગને કન્યાકવિ જેવા
કાવ્ય નામે મેળેલા છે, એ એણે ન કહેવાય હરિનામયજી આચાર્ય

શ્રી. પાંડક સાથે ઉપરના કન્યાકવિ શબ્દ વિશે ચર્ચા થતાં મનેયે એમાં યોડા ભાગ લેવાનું મન થયું. (૧) કાવ્યની તદ્દંતી કરનાર વિશે તો બિસ્મલકવિએ વાપરેલો કન્યાકવિ શબ્દ કદાચ સાથે, પણ ગદ્યની તદ્દંતી કરનારને એ લાગુ નહિ પડે. (૨) બિસ્મલ પેડે જ કાશ્મીરના કવિ ક્ષેમેન્દ્રે ઔચિત્યવિચારચર્ચામાં તદ્દંતી કરનાર માટે ઉપજીવી શબ્દ વાપર્યો છે. જુઓ તેનો નીચેનો શ્લોક :

પાદોપજીવી પદકોપજીવી છાયોપજીવી સક્લોપજીવી ।

મવેદથ પ્રાપ્ત કવિત્વજીવી સ્વોન્મેષતો વા ભુવનોપજોઘ્યઃ ॥

આ શ્લોકમાં કહેલ 'છાયોપજીવી' શબ્દ પદ ગદ્ય ભેદનું અપહરણ કરનારને લાગુ પડી શકે અને યળી એ દાખલા પ્રમાણે વાર્તાપજીવી વગેરે અનેક શબ્દો થોડા સમય નાં ? અક્ષગત ચલણમાં કેમ કાલે છે તે તો વ્યવહારથી જ મમગ્નય.

દુ. કે. શાસ્ત્રી.

તા. ક. - ઉપલો 'શ્લોક સ્મરણ ઉપરથી લખ્યો છે. એટલે શુદ્ધિ વિશે પૂરી ખાતરી નથી.

દુ. કે.

*

આવી 'તદ્દંતી' વિશે કાવ્યમીમાંસામાં ત્રણ અધ્યાયો છે. અગિયારમો શબ્દહરણમ્, બારમો શબ્દાર્થહરણેષુ કવિપ્રમેદાઃ પ્રતિબિમ્બકલ્પવિકલ્પસ્ય ચ સમીક્ષા, અને તેરમો અર્થહરણેષુ આલેખ્ય પ્રશ્નાદિમેદાઃ. આ મીમાંસાકારે કેવાં અપહરણો થઈ શકે, કેવાં ન થાય, અપહરણ છતાં તદ્દન સ્વતંત્ર કાવ્ય થઈ શકે, વગેરે પુષ્કળ દાખલા આપી બતાવેલું છે. દાખલા ધણા-ખરા સુંદર છે, પણ અંધા જ સંસ્કૃત હોવાથી ભાષાન્તરનું કામ ધણું અઘરું બને છે. છતાં કૌર્મ શુજરાતી મમગ્નય તે રીતે ભાષાન્તર કરી આપે તો આ પ્રશ્ન ઉપર સરસ પ્રકાશ પડે.

રા. વિ.

સમાજવાદ વિષે કેટલાક જુઓ

જીવજીલાલ આંખાનેરિયા

‘પ્રસ્થાન’ના એક મામના અંકમાં મારા મિત્ર શ્રી મગનલાલ દેમાઈએ ‘સમાજવાદ વિષે છટકે વિચારો’ એ શીર્ષક હેઠળ કેટલીક મીમાસા કરી છે એક ચોક્કસ નવમાનસ આપણે ત્યાં ધ્યાનગ્રસ્ત છે તેવે વખતે આપણે જાગૃતિભરે વિચાર કરીએ તે હેતુથી આ મીમાસા ચર્ચા છે છતાં મને એ જોઈતે ફિલગીરી થાય છે કે ભાઈ મગનલાલ દેમાઈ જેવા વિદ્વાન મીમાસક મગાજવાદ વિષના કેટલાક ખ્યાલો અને કામીપાત્રી માન્યતાઓ જે કેટલીક દિશામાં પ્રવર્તે છે તે પરથી પોતાના વિચારો બાવે છે અને તેની બુમિકા ઉપર પોતાની મીમાસા રચે છે અત્યાગ્રી મુડીરાદી મગાજરચનામાં યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકો અને આચાર્યો અને ફિલસૂફો જેઓ objective પરાવલોકી હોવાનો દાવો કરે છે તેઓ પણ તે સમાજરચનાને પોષતામાં, અન્યાય અને અમમાનતાને છેવટે ઉત્તેજન આપનારા બની રહે છે તે અન્યથા નથી મગાજવાદ વિષે બમો ફિલાસોફીમાં નેમણે એણે ફાલો આપ્યો નથી આ બમો પ્રત્યમાનમયાથી દૂર કરવાનું પ્રથમ કર્તવ્ય પ્રગતિશીલ સાહિત્યનું છે.

૧

મેગક કાવત્રા કેમના પ્રખ્યાત ધારાશાસ્ત્રી અને મરકારી વકીલ મિ. લેંગફર્ડ જેમ્સે મગાજવાદ મામે પેયુ પ્રખ્યાત classical તહોમતનાયુ રજૂ કર્યું ત્યારથી સમાજવાદ મામે વેળાકેળા કહેવાયુ છે કે, મગાજવાદ ધર્મ સામે છે, સમાજવાદથી કુટુંબમરથા નાશ પામશે, સમાજવાદથી નીતિ રમતાળ જશે લેંગફર્ડ જેમ્સે વળી કહ્યું હતું, ‘સમાજવાદ મંદકૃતિનો મોટામાં મોટો દુશ્મન છે, આજે મગાજના ધારક બલો છે તેનો વિનાશ સમાજવાદમાં ગહેલો છે. Socialism is against every thing decent. સમાજમાં જે કાઈ ગારુ છે તેને ફના કરવું હોય તો મગાજવાદમાં શ્રદ્ધા આરોપો’ એ તહોમત છે અને ‘મગાજવાદી લાસ્ત્રમાં ધર્મને અશીળ જેની અમલી બીજ કહી છે,’ એવા વિધાનથી આરભ કરી શ્રી મગનલાલ દેમાઈએ નાયકોમાં પૂર્વગ્રહ બલો કર્યો છે. સમાજવાદ કઈ વસ્તુને ‘અમની બમન’ કહે છે તેના જવાબ એમણે પોતાની મેળે આપ્યો છે, અને તેમાં જવાબદારીનું એક કથન વચ્ચે લાવવામાં આવ્યું છે ‘ગાધીજીનું પણ એક પ્રકારનું સોશિયલિઝમ socialism છે, પણ તે તરગી utopian છે અને એમાં શ અન્યથા અને તરગી છે એમ પૂછો તો તે religions-ધર્મના પાયા પર ચ્ચાયેલું છે, એમ જવાબ મળે છે’ એમ શ્રી દેમાઈ કહે છે આ ટીકાવિધાન લેખકને કયાથી ગણ્યુ તે તેમના જણાવના નથી, પણ પોતાના જવાબને મદદરૂપ આચાર્ય ખુલની ‘વર્મન’ની એક પ્રામગિય નોંધ તેમણે લીધેલી છે, પરંતુ આમ લેખક પ્રમાણસિદ્ધ કથન ઉપર પોતાની મીમાસા રજૂ નથી કરતા, એ પુગ્વાર કર્તા આપણે આજ ન ફાટીએ મગાજવાદ ધર્મને અમલી બમન કહે જ છે, અને આ ખાસ મગાજવાદી વિધાન છે, એ મર્મને ગાયુ છે તેથી મગાજવાદ કેમ આ માન્યતા ધરાવે છે અને આ વિધાનનો અર્થ જો તે વિચારીએ

કાઈ પણ જીવનફિલસૂફી આકાશમાંથી નથી બિનગતી દરેક જીવનફિલસૂફી સામાજિક પરિસ્થિતિમાંથી જન્મે છે તત્ત્વજ્ઞાન તે તે કાળના મગાજધર્મોમાંથી પચિણ્ણે છે ધર્મકાળથી

અધ્યાધિત એવી દાર્ઢ વિચારસરણી નથી હોતી. મમાજમાં દરેક કાળે ઉત્પાદન અને ઉત્પાદનમાંથી ઊપજતા માનવવ્યવહારે વિશિષ્ટ પ્રકારના હોય છે, અને આ વિશિષ્ટ વસ્તુસ્થિતિ, આ objective, realistic, materialistic માનવવ્યવહારે જ તે તે કાળની વિચારસરણી, તે તે મમાજધર્મોના ગર્ભમાં છે. આ વિચારસરણી, આ જ સમાજધર્મોની વાદક ઉદાત્તમાં ઉદાત્ત જીવનશૈલ્યસૂત્રી છે. ધર્મ શું, તત્ત્વજ્ઞાન શું, નીતિ વિષેના વિચારો શું, સામાન્યમાં સામાન્ય જીવનઆદર્શોના મૂળમાં આવુ માદામાં સાદું જીવનતત્ત્વ રહેલું છે.

સામાજિક પદ્ધતિ કાળે કાળે બદલાય છે ઉત્પાદન તથા તેને ઝાંગેના માનવવ્યવહારે પશ્ચાતાતા જાય છે તેમતેમ તેનાં સ્વરૂપ નવીન ઘડાય છે. હમણા જે સામાજિક પદ્ધતિનો મનુષ્યવ્યવહાર પર ઝાંકુશ છે અને જે મનુષ્યવ્યવહારને પરિમિત કરી રહી છે તેને સામાન્યતઃ મૂડીદારી પ્રથા કહે છે આ મૂડીદારી પ્રથાનો સુરજ તપતો હોય તેવો ભાસ થાય છે. પરંતુ મૂડીદારી અર્થશાસ્ત્રીઓએ પણ તેમનો વિશ્વાસ જોયો છે. અનેક આતરગામ્ધ્ર મમિતિઓ, world conferences તેને પગભર કરવા ઉપાયો ગોધવામાં નિષ્ફળ નીવડી છે. આમ મૂડીવાદી પ્રથાના ઊત્તરતા પાણી યથા છે, વેગવધ તેની અવગતિ ચર્મ રહી છે. માત્રી વસ્તુસ્થિતિ આ છે.

ગાંધીજીનો 'સમાજવાદ' (જો સમાજવાદ નથી, કારણકે ગાંધીજીની સમાજ વિષેની ચિકિત્સા તથા તેમના 'વાદ'નાં લક્ષણો તદ્દન નિરાશાં છે.) કેમ 'તરંગી' છે? કારણકે ઉપર વર્ણવેલાં મૂડીદારી પ્રથાનાં ઝાંગુપામેને અનુલક્ષીને આ વિચારસરણી રચાયેલી નથી. આ સમાજવા માટે ગાંધીજીના ઔદ્યોગિકવાદના વિચારો રમરણમાં રાખવા પડશે ગાંધીજી વજમાં નથી માનતા એમ હું નથી કહેતો પ્રશ્ન એ છે કે Big industries મોટા ઉદ્યોગો જે આજના માનવસમાજના હૃદય સમા છે અને જે સામાજિક હૃદયમાંથી આખા સમાજશરીરમાં લોહી વહે છે તે સાત્તી-આજુગમની પણ માત્રી-વસ્તુસ્થિતિ તથા તેને લીધે ઊપજતું જીવનનિયંત્રણ-આ સઘળાના સ્વીકાર પર આ વિચારસરણી ઘડાયેલી છે? તેમ નથી. મધ્યયુગની મહાજનવ્યવસ્થા, મનુષ્યવ્યવહારો અને માનવજીવનની સામાજિક વસ્તુસ્થિતિ પર આ વિચારસરણી ઘડાયેલી છે. ગાંધીજીના અર્થશાસ્ત્રના પ્રશ્નો અને તેનો ઉકેલ, મમસ્યાઓ, ગમમથલો અને તેના નિવારણ માટેના આદર્શો આ મૂળ પાયા પર ઊભેલા છે મમાજવાદના પાયામાં જુદી જ સ્થિતિનો સ્વીકાર છે સમાજવાદ કહે છે, કે મૂડીવાદી પ્રથા મૃતપ્રાય થયેલી છે, અને નૂતન સમાજના જન્મ માટે વખત પરિપક્વ થયો છે. અને તેની માક્ષીમાં મૂડીવાદી સમાજમાં આજે જે આતરવિરોધો જાહેલા છે, તીવ્રતર જાનતા જાય છે તે તરફ મમાજવાદી આગળી ચીંધે છે, અને આ મમાજમાંથી આ synthesis માંથી જે નવો જન્મ થવાનો છે, જે મમન્વય synthesis પરિભ્રમવાનો છે તે તરફ તે મીટ માંડે છે સમાજને ખાસ કરીને મધ્યમવર્ગ જે નિર્ભય કરવાની ગમમથલમાં પડેલો છે તેને તે સ્થિતિ સમાજવા, તપાસવા અને નવરચનાની પૂર્વતથારી કરવા તે આમદ કરે છે

અને આને જ શાસ્ત્રશુદ્ધ મમાજવાદ કહે છે. મમાજવાદ આ છે, બીજા બધા બીજા 'વાદ' છે, અગર ખરુ પુઝાવો તો મિથ્યા નિરર્થક તરંગો છે. અને કવિની રમ્ય કથના જેમ મેઘધનુષ્યના વિવિધ રંગો ઉપજતી શકતી નથી તેમ આ નિરર્થક તરંગો નવીન, રમ્ય ક્ષણે ક્ષણે નવીનતા ઉપજવનાર સમાજજીવન નહિ ઉપજતી શકે. આપણું ગાજકારણ,

આપણે અર્થશાસ્ત્ર અભ્યાસના માનવજીવનની દ્રાષ્ટા ભૂમિકામાં ભાગ લેવાનું વસ્તુસ્થિતિ મૂકીદારી-
પ્રથાના સ્વીકાર અને તેના 'ધર્મો'ના સામ્યશુદ્ધ જ્ઞાન પર ધડતું લેઈએ.

૨

હવે ધર્મને 'અમલી વ્યવસ્થા' તરીકે કેમ ઉપાલંબ મમાજવાદીઓ આપે છે તે સમજાવો.
આ વિધાન ખામ સમાજવાદી જ છે, એ યાદ રાખવું ઘટે, અને આ વિધાન rational-
ના જન્મતા ઊંડામાં ઊંડા પૃથક્કરણ પર ધડાયું છે. અહીં માત્ર ધર્મમૂલિતો લાવ નથી રહ્યો.
અભ્યાસના જમાનામાં જે જ્ઞાતનું ધર્મદર્શન આગળ આવતું કેટલાકને લાગે છે તેના પણ
આ એક લાગ નથી અભ્યાસના જમાનામાં શું ધર્મદર્શન આગળ આવે છે? એ તો આગ-
જન્મતાનો પ્રશ્ન પ્રવાહ passage છે. ધ્રુવવાના માનવમાનસનો, મુક્તિમિલ આઝાદીનો,
passage છે, અને તેનું દોલત આ 'ધર્મદર્શન' છે, એ કોઈ ગમે બુલે.

અને આજની ધર્મમર્યાદા કેમ સડી મળી છે? કારણ કે તે સડી ગયેલી જીવનવ્યવસ્થાને
ટકાવવા હેતુ આમ લે છે. મૂકીવાદી યુગને પડતો જવાવવા છેલ્લું ચરણું 'મૂકીવાદીઓએ
વેગવધ અવગતિ પામતી સામાજિક પદ્ધતિ અને તેના માનવવ્યવહારોના અવલંબન પર
મર્યાદા માર્ગિક પદ્ધતિના 'અમલી વ્યવસ્થા'માં અસંગત લીધેલું છે નવું ધર્મદર્શન કહો કે નવો
માનવવ્યવહાર કહો—માનવવ્યવહાર કહેવા યોગ્ય ધર્મ પડશે—સમાજવાદી સિદ્ધાંતો પર ધડાશે.

સત્ય, સત્જનતા, નિર્બીજતા, આર્જવયુક્ત દિગત વગેરે ગુણોનો સાક્ષાત્કાર કાળેકાળે
વિધિવિધ રીતે થયેલો છે અને તેને અલગત ધર્મ માથે મડાવવાની જરૂર નથી. આચરણ
(mode of conduct) અને ધર્મ (religion) નું ઝીણું પૃથક્કરણ અહીં કરવાની
આવશ્યકતા નથી

૩

લેખકે 'પગાળી પરિસ્થિતિના દેશને અગે વિચારાયેલી રાજનીતિરીતિ' વિષે તથા
દેશના પ્રશ્નો પુરતકા પરથી ઉકેલવાના ફરજિયાત અને દૂરકળ આશયો હતાં છે તેના
ભાગે જ ઉલ્લેખ અહીં કરવો ઘટે હિંદુસ્તાનના જુદાજુદા પ્રાંતોના કિસ્સાનોતે મૂંઝવના
મવાલો, જમીનદારી તાલુકદારી અને રેવતવારી પ્રથામાં અસંગત ખેડૂતોના જુદાજુદા પ્રકારના
પ્રશ્નો, કામદારના, કારખાનાના, કામગીરીના, તથા પગારકાપ, રેશનાઈઝેશનના પ્રશ્નો,
મધ્યમવર્ગની જોડારીની મૂંઝવણ આ બધાનો અભ્યાસ, તેનું પૃથક્કરણ અને તેમાંથી માર્ગ
મોક્ષવાનો પ્રશ્ન—આમાં કઈ જરૂરી પરિસ્થિતિ અથવા પુસ્તકિયા બાબત આવી એ કોઈ
કહેવું? જવાદરલાલ કહે છે કે, સમાજવાદ મિત્રાઈ આતો ઉકેલ આતો.

૪

'ગણિતમાં બોગલને માટે પાસ વગેરે હોય છે' એવી વર્ષોજૂની માદિતી પર
આધાર રાખી 'મમુલગન પરિમદવ્યવસ્થા'નો ઉલ્લેખ લેખકે કરેલો છે. સમાજવાદી તત્ત્વ-
ચત્તામાં સ્વાર્થ, પક્ષપાત, લાંચચત્ત વગેરે નોકરલાદી દોષો નહિ હોય? આ પ્રશ્ન અસંગત
અગત્યનો છે, પણ તેના જવાબ માન મહેલો છે, અને તે આગળ કરેલી ચર્ચામાંથી મળી
રહે છે. આજનો પ્રવર્તક હેતુ motive power શો છે? મૂકીવાદી સમાજનું મધ્યબિંદુ
એ છે કે, અભ્યાસની પ્રથામાં ઉત્પાદન અને તેમાંથી બેખર્ચે માનવવ્યવહાર અંગત લાભલાભ,
નફાખેરી, બાજબાજબિયું દૂકમાં વેપકિતક સ્વાર્થ માટે ધડાયેલો છે. પોતાના સ્વાર્થ
માટે, અને તદિ કે સમાજમેવાના વિચારથી જીવનવ્યવહારના દરેક અંગઉપાંગ રગાયેલ

છે. કરોડો માનવીઓ આ ભીષણ પ્રધાનો બોમ બનેલા છે અને માનવતાનો હાસ યર્ષ રહ્યો છે. ત્યાં Personality સ્વત્વના નિરાસની વાત જ ક્યાં ગદી? સમાજવાદી તત્ત્વચના એટલે મૂડીવાદી પ્રધાનો યાત્રિક (mechanical) પદ્ધતિ નહિ; એ તો સમસ્ત જીવનપરિવર્તન છે. અને આવી સામાજિક ક્રાંતિ યતાં મૂલ્યપરિવર્તન થશે. માનવપ્રાણી જેવું છે એથી જુદા પ્રકારનું યર્ષ જશે? એમ પુછાય છે, તો તેના જવાબમાં એમ કહેવું જ જોઈશે, કે સ્વાર્થ, પક્ષપાત લાયકસ્વતમા મૂળ પદ્ધતિ ન થશે. હોય તેવી ક્રાંતિની કલ્પના સમાજવાદી અવશ્ય નથી કરતો. યાત્રિક (mechanical) નહિ પણ સમસ્ત જીવનક્રાંતિની રૂપરેખા સમાજવાદના મૂળમાં છે. સમાજનો પ્રવર્તક હેતુ માત્ર ખરદાનાં નવા જ માનવનો જન્મ સહેજે થશે. વેદ્ય એક જગ્યાએ સાચું જ કહ્યું છે, 'the nature of human nature is that it always changes.' આવા પદ્ધતિ સચ છે, એટલું જ નહિ પણ આજનું pot bellied માનવપ્રાણી ચિરકાળ જીવશે એવી કોઈ નિરાશાવાદી પણ કલ્પના નહિ જ કરે.

૫

હેલો આલોપ સમાજવાદ ઉપર નહિ પરંતુ સમાજવાદી પૃ કરવામાં આવેલો છે. 'He should first socialise himself'—'તમને સમાજવાદ ગમે છે માટે નમારે પહેલા તે આચરવા લાગવું જોઈશે,' એમ કહ્યું છે. જેમ મધ્યયુગની ઉત્પાદનપ્રથા અને તેમાંથી લીધેલા માનવજનવહારોમાંથી ક્રાંતિ યર્ષ અને મૂડીવાદી ઉત્પાદનનો સુગ આવ્યો અને નવા માનવજનવહારો પરિણમ્યા તેમ મૂડીવાદના આપવાનમાંથી સમાજવાદી પ્રથા જન્મવાની છે અને તેવી ક્રાંતિને સમાજવાદી ક્રાંતિ કહેવામાં આવે છે. સમાજવાદી પ્રથા એ તો નક્કર વર્તુલસ્થિતિ છે, એ તો નૂતન સામાજિક પદ્ધતિ છે, એ કોઈ આચાર-ધર્મ નથી. It is a system of society, not a mode of conduct. એટલે આ સમાજવાદ આચરવાની જાગ્યે આ આખા પ્રશ્ને ખોટા દૃષ્ટિબિંદુથી રજૂ કરે છે. સમાજવાદી એ ક્રાંતિનો સાચો ધ્વજધારી હશે તો તેના જીવનમાં ક્રાંતિ માટે સર્વથા આપમેળે આપવાની તમના હશે અને આપણા દેશમાં સમાજવાદી કાર્યકરો પર ખાસ કરીને જે રીતે જુદામ (persecution) યર્ષ રહ્યો છે, અને અનેક મુશ્કેલીઓ તથા સામાજિક ત્રાસની નિ સામે યર્ષ તેઓ ક્રાંતિની આગવના કરી ગયા છે તે જોતા સમાજવાદ 'આચરવાની' કૂર મરકરી એક જ રણમંત્રામના સાચી ન જ કરે, તે હિચિત ગણાય. * નવમાનસ ધાગઈ રહ્યું છે તે વેળા આપણે તેનાથી પર રહેવું ધટે.

છેવટે એક વાત. યુગપુરુષની ઉપેક્ષા સમાજવાદી દરજિજા નથી કરતો. સામાજિક પરિવર્તનો પાર્થિવ ક્રિયા નથી. દલિદાસયક દેરવનાર યુગપુરુષ છે, પરંતુ આ ચેતનવતી ક્રિયા ક્રાંતિકારી પરિસ્થિતિમાંથી જ જન્મે છે. ક્રાંતિનો વાહક યુગપુરુષ છે, અને તેની જન્મદાતા આ આખરી ફેમલો માગતી પરિસ્થિતિ છે. માફક અને લેનિન અમુક પ્રકારની સામાજિક શ્રમિકમાંથી જન્મ્યા અને એકે નવી વિચારસરણી સર્જી તો બીજાએ રશિયામાં નવું જીવન નિર્માણ કર્યું. યુગપુરુષની ઉપેક્ષા સમાજવાદી કેમ કરે?

પરંતુ સમાજવાદના કેટલાક ભ્રમો અને વહેમોનાં મંદગાં સાફ કરતાં આપણે આ આખી નૂતન દિલસૂરીના ઊગમ સુધી પહોંચ્યા. એનો સંભાગપૂર્વક અભ્યાસ જ સધળી શકાયો. દર કરી શકે. આવા અભ્યાસની તૃપ્તિ જગાડવા માટે જ ઉપરની થોડી ચર્ચા આવશ્યક ધારી છે.

* કુસામ્યે, આલો જ અણજાનતો આતેપ જુલાર્જના 'સર્વોદય'માં તેના તંત્રીએ કર્યો છે, એટલે તે પણ દેશનેજલ થતો કાગે છે! જુઓ 'સર્વોદય' પાનું ૩૬૩.

અર્થમાં મનાય છે તેવા ઈશ્વરમાં લોકમાન્ય માનતા કે નહિ એ વિષે મને શક છે. પ્રગ્ન, જનતા એ જ એમને મન ઈશ્વર હતો. પુરુષસૂક્તમાં વર્ણવેલા વિરાટપુરુષનો એ એવો જ અર્થ કરતા. એ વિરાટપુરુષ, એ જનતાનો પ્રિય જ એમની ધ્યાનમૂર્તિ હતો. એને જ એ ઓળખતા; એને જ એમનું શિર નમતું. તુલસીદાસે બાંસરીવાળાને નમવા ના કહી અને 'ધનુષ્યાણુ લો હાય' તો જ તુલસી મસ્તક નમે એમ કહ્યું. તેમ ઈશ્વર લોકમાન્યની પાસે બીન કાઈ પણ લેખામ્ભા આવી ઊભત તો તેને ઓળખવા તેમણે ના પાડી હોત અને સિંદી જનતાના લેખાસમાં જ આવવા તેમણે કહ્યું હોત. તેથી જ ગીતાગ્રંથની અર્પણપત્રિકા ધડાનો પ્રમંગ ઊભો થયો ત્યારે આવો વેદાંતગ્રંથ તો પ્રભુપ્રીત્યર્થ જ હોય એ વિચારે ઈશ્વરને જ અર્પણ કરવાનો એમણે ફેસલો કર્યો, પણ 'તાસત્ પ્રભાર્પણમસ્તુ' એ ફોર્મ્યુલા એમને મોઝો લાગ્યો. એમતુ ચિત્ત એમા રમ્યું નહિ અને સમર્પણના 'લોકામાં 'શ્રીશાવ જનતાત્મને' એવો સબ્દસમુચ્ચય ગોડવી જનતાના આત્મા એવા શ્રી ઈશને તેમણે ગીતા-ગ્રંથ અર્પણ કર્યો.

આત્મા જનતાના પૂજારી લોકમાન્યના આપણે વારસ છીએ. રાજ્ય જેમને માને છે તે રાજમાન્ય કહેવાય છે. આ દેશમાં રાજમાન્ય પદવી અભિમાનનો વિષય નથી. એવી પદવી પોતાના નામની આગળ લાગે એ જૂણું નથી. લોકમાન્યની આગળ કાઈ એ આ વિષયની ચર્ચા કરી અને પ્રગ્નકીય આગેવાનોને કાગળપત્ર લખવામા કે તેમનો મહેર હિલેખ કરવામાં ઊભી યતી અડચણ રજૂ કરી. પ્રગ્નને પણ આ બાબતમાં દોરવી નોઈએ અને ખોટા ચીલા બસવા નોઈએ એવી ફલીલ કરી. લોકમાન્યે તુરત જવાબ વાળ્યો જેને રાજ્ય માને તે રાજમાન્ય, જેને લોકો માને તે લોકમાન્ય. આપણે લોકમાન્ય લખવાનો રિવાજ પાડી રાખીએ. આ સચવતી વખતે લોકમાન્યના એ ધ્યાનમા નહિ રહ્યું હોય કે એ પદવી વિશેષ નામરૂપે એકમાત્ર પોતાને જ રહી જવાની છે પણ જે તેમ થયું તો તે યથાર્થરૂપે જ થયું અને આજે લોકમાન્ય એટલે એક જ વિભૂતિ આપણે સૌ સમજીએ છીએ અને સમજીયું. લોકો માન્યા છે તેથી લોકમાન્ય થયા. એ લોશના—એ જનતાના નીચલામાં નીચલા ચર મુખી પહોંચીને જે આપણે લોકસેવા કરીશું તો તે સેવા જનતાના ઈશને ત્યાં રજૂ થશે અને લોકમાન્યના વારસાને આપણે શ્રોણાવ્યો ગણીએ.

શ્રી. તંત્રીજી,

‘પ્રસ્થાન’, અમદાવાદ

વિ. પ્રસ્થાનના અષ્ટા અંકમાં ‘પદ્મતાલુ ગુજરાત’ એ લેખમાં ૨૩૬ મા પાને એમ લખ્યું છે કે “બીલોની પરિપદ બોલાવવી ને તેની મારફતે કરાવો મરદાર તરફ મોકલાવી આપવાની મોજના કૉન્ગ્રેસ સોશિયલિસ્ટ પક્ષને ઠીક લાગી.”

આ મંથનમાં મારે જણાવવાનું કે સરકારને ચરણ કરવામાં મહાસભા સમાજવાદી પક્ષ માનતો નથી, પણ કોઈ પણ ચળવળના પાયા તરીકે democratic ઉત્પત્તિ કરવા માટે આમગ્રંથમાં ગત્યુત્તિ લાવવામાં માત્ર છે. બીલ કિમનો ઉપરના આર્થિક, રાજકીય, અને સામાજિક અન્યાયો પ્રત્યે તેમને બાન થાય અને વર્ગીય અસ્થિતા આવે, તેમનું મંથન જાળવાય અને તેનાથી આદિવાસી જીવું કરવાના હેતુથી જ દાહોદ-ઝાલોદ ખેડૂત પરિપદ બોલાવવામાં આવી હતી. પરિપદમાં કિમનોએ પોતાના હક્કો અને મામણીઓનું જાહેરનામું ઘડી કાઢ્યું હતું, અને તે સરકાર પર મોકલવાના ઇરાદાથી નહિ પણ તેમનામાં મંગદન જીવું કરવાના મૂળભૂત મિલ્દાનરૂપે જ.

દાહોદ-ઝાલોદ ખેડૂત મંથ તથા ગુજરાત મહાસભા સમાજવાદી પક્ષ વિષે ગુજરાત-કાઠિયાવાડની પ્રગમમાં ગેરમમજ જાતી ન થાય એ હેતુથી આ ખુલાસો પ્રકાશન માટે મોકલ્યો છે.

આ ખુલાસો સત્તાવાર ગણ્યો, કારણ હું એ જાનું કેસ્યાઓનો મંત્રી છું.

દાહોદ, તા. ૨૬-૭-૩૬

કમળાશંકર પંડ્યા
મંત્રી, દાહોદ-ઝાલોદ ખેડૂતમંથ,
દાહોદ.

ડૉ. અંબેડકરે ધર્માન્તરની ધમકી ઘણા વખતથી આપી છે. હરિજનોના મોટા ભાગે એ પ્રવૃત્તિને વખોડી કાઢી છે એટલું જ નહિ પણ તેમાં હરિજનોનું અદિત છે તેમ જાહેર કર્યું છે. ડૉ. અંબેડકર કોઈ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ, આત્મવિકાસ અર્થે ધર્માન્તર કરતા હોય તેનું તો નથી જ. સામાજિક અને આર્થિક લાભને ખાતર આ સોદા તેઓ કરી રહ્યા છે, અને કઈ કામ વધારે કિંમત આપવા તૈયાર છે તેની બગાળ વણિક વૃત્તિથી વૃક્ષના કરી આ સોદા માટે વાટાઘાટ કરી રહ્યા છે. ધર્માન્તરને આવી અગ્નિ રીતે મોદાનો વિષય ગણુનારની કેટલી કિંમત મૂકવી તે કહેવું જરૂરનું નથી. ઘણા કોમીવાદીઓ ડૉક્ટરની મિકારસ કરી રહ્યા છે અને અનેક પ્રલોભનો આપે છે દરજામ, ખ્રિસ્તીધર્મ, બુદ્ધધર્મ, શીખધર્મ-આ દરેક ધર્મના લોકો ડૉક્ટરને પોતાના ધર્મમાં આકર્ષવા કેટલાય શવાદોવા કરે છે.

ડૉક્ટર અંબેડકર હિન્દુઓને ધમકી આપી રહ્યા છે કે તેમની માગણીઓ સંપૂર્ણ રીતે તુરતમાં સ્વીકારવામાં નહિ આવે તો સાત કરોડ હરિજનો હિન્દુધર્મ છોડી અન્ય ધર્મમાં ભગ્યે જેથી હિન્દુઓનું ગંધમાળ્ય થઈ શકે તે એક લઘુમતી કામ થઈ જશે. તેઓ સાહેબ માની બેઠા છે કે જ્ઞાન કરોડ હરિજનો તેમની આત્માની જ રાક્ષસો બેઠા છે, અને તેઓ આંગણી બની કંઈ તેટલી જ વાર છે! માણસની ધૃષ્ટતા અને ગેમાઈને કઈ હદ છે! અને આવી ધમકીઓને વધુપડતું મહત્ત્વ આપી ડૉ. મુન્ને અને ભાઈ પરમાનંદ જેવા હિન્દુ મહામહાના 'નેતાઓ' ડૉક્ટર અંબેડકરને હિન્દુધર્મમાં ગાળવા મહાન પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે.

પણ ડૉક્ટર અંબેડકરને ધર્માન્તર કરવામાં મહાન વિધન નડે છે હરિજન તરીકે પૂતાના કરાર મુજબ જે ખાસ હકો હરિજનોને મળ્યા છે તે ધર્માન્તર કરવાથી નષ્ટ થાય છે ડૉક્ટર અંબેડકરે તેમના અનુયાયીઓને આશા આપી છે કે તેઓ ધર્માન્તર કરે તોપણ તેમના તે હકો કાયમ રહેશે દીવા જેવી ખુલ્લી વાત છે કે હરિજનોને માટે મવણોએ ભોગ આપી જે ખામ હકો આપ્યા છે તે હરિજનો ધર્માન્તર કરે તો ન જ રહે હતા ડૉક્ટર. માહેબ પોતાના અનુયાયીઓને અરથે માગે દોરી રહ્યા છે.

તાજેતરમાં જ ડૉ. મુન્ને અને ડૉ. અંબેડકર વચ્ચે આ સંબંધે થયેલ મમજૂતીની ચોંકાવનારી વીગતો જાહેર આવી છે. ડૉ મુન્નેએ એમ કહ્યું હતું કે હવેવાય છે કે જો ડૉ. અંબેડકર અને તેમના અનુયાયીઓ ધર્મશાસ્ત્ર અથવા ખ્રિસ્તીધર્મ ન સ્વીકારતાં શીખપથ અપીકારે તે હરિજનોને મળતા ખાસ હકો કાયમ રહે તેમ ડૉ. મુન્ને હિન્દુ મહામહા વતી કહ્યું થયે આ યોજનાને શ્રી. રાજગોપાલાચારીએ યોગ્ય રીતે જ દૃષ્ટ (Diobolical) કહી છે. હિન્દુ મહામહાના ધર્મધુરંધરો આ કહ્યું ગમે તોપણ આવો કરાર મમસ્ત હિન્દુઓને કેવી રીતે બધતકર્તા થાય તે તો ડૉ મુન્ને જાણે. તેમ હિન્દુ મહામહા કહ્યું કરે તેથી પૂતા કરારમાં કેમ ફેરફાર થાય તે સમજવું મુશ્કેલ છે. પૂતા કરારથી હિન્દુઓએ મોટા ભોગ આપ્યા છે અને બચાવના હિન્દુઓને તો મહા અન્યાય થયો છે, તેમજ ખ્રિસ્તી સરકારના કોમી સુકાદામાં હરિજનોને માટે નિયત કરેલ કરતાં બમણી સંખ્યામાં પ્રતિનિધિઓ ધારામલામાં મોકલવાનો તેમને હક મળ્યો છે તે બધો ભોગ હરિજનોના ધર્માન્તરથી અર્થ જાય, છતાં તે હકો તેમ ને તેમ કાયમ રહે તે કેમ અને ?

અને ધર્માન્તર કરવાને પણ શું દિલ્લોની સ્થિતિ સુધરવાનો છે? ગળકાચ દૃષ્ટિએ જે ખાસ દેશ તેમને મળે છે તે ન્યાય થશે શું સામાજિક અને આર્થિક દૃષ્ટિએ તેમને વિશેષ લાભ મળે તેમ છે? પછાત વર્ગના લાભે હિન્દુઓએ ધર્માન્તર કર્યું છે, ઘણા ખ્રિસ્તી થયા છે, ઘણા મુસ્લમાન થયા છે. તેમની સ્થિતિ હતી તે કરતાં પણ વિશેષ કંદારી છે તે જોને અનુભવ છે તે જાણે છે. મુસ્લમાન અથવા ખ્રિસ્તી થવાથી હરિજનોનો સામાજિક દરજ્જો વધવાનો નથી, તેમને આર્થિક લાભ થવાનો નથી.

ડૉ. અંબેડકરની અટકાવનાને દદ નથી. છેલ્લાં ૧૫ વર્ષમાં ગાંધીજીએ જે ક્રાંતિ કરી છે અને હજી જે મદાન પરિશરે હિન્દુઓનો આત્મા તેઓ મગૂત કરી રહ્યા છે તેની ડૉ. અંબેડકરને કિંમત નથી જતા તેમનો બળવો આપણને વાદ દેવકાવે છે કે હિન્દુઓએ આ પાપને નાખૂદ કરવા હજી ઘણું કરવું બાકી છે

અસામાની શ્રુદ્ધા

નવા બધારણનો અમલ કરવાનું કાર્ય પણ જોગે સરકારે નક્કી કર્યું અને એક પછી એક પ્રગણાઓ તેને માટે લેવા શરૂ કર્યાં. પાર્લામેન્ટના ખાસ મંખ્યાલય હુકમો કાઢીને બધી મુરદાવીઓ અને કાવદાની ગારીઓને પહેલી વર્ગીને નવા બધારણના અમલ માટે તૈયારીઓ કરી. નવું બધારણ એક અતિ વિચિત્ર પ્રયોગ છે તેના બે મુખ્ય ભાગો—પ્રાન્તિક અને મખ્ય-ગય મમવાય તર—બન્ને એકબીજાથી ખૂબ સંકળાયેલ છે. આર્થિક દૃષ્ટિએ પ્રાન્તિક અને મખ્યરથ સરકારની વચ્ચે અનેક ગૂંચવણો છે અને તેના ઉકેલ લાવવા સિવાય બધારણનો મરણ અમલ થવો મુશ્કેલ છે તે ઉકેલ જરાબર આવે તે માટે બન્ને વિભાગનો અમલ સાથે મવાની અગત્ય છે મમવાય તંત્ર ગથાપવાને હજી ઘણો સમય લાગશે તે ખુશી વાત છે, છતાં પણ પ્રાન્તિક બધારણનો અમલ કરવાનો સરકારે નિશ્ચય કર્યો છે; અને એપ્રિલ ૧૯૩૭થી નવા બધારણ મુજબની પ્રાન્તિક ધારામતિઓ રથપાળે.

સરકારનો આ નિર્ણય તબીબી દરેક રાજકીય પક્ષે પ્રાન્તિક ધારાસભાઓનો કબજો લેવા તૈયારીઓ શરૂ કરી છે. કોંગ્રેસે બધારણનો અંગીકાર કર્યો છે, છતાં તેણે ધારાસભાપ્રવેશ સ્વીકાર્યો છે. કોંગ્રેસનો ધારાસભાપ્રવેશ બધારણનો અમલ અસાધ્ય બનાવવા માટે છે, બધારણને તોડી પાડી તેને રદ કરવા માટે છે પણ અન્ય પક્ષો થોડાવેત્તે અંશે બધારણનો અમલ કરવા તત્પર છે, અને તેનો બને તેટલો લાભ લેવાનો ઇરાદો રાખે છે કોંગ્રેસ અને અન્ય મર્ચ પક્ષો વચ્ચે મોટો ભેદ છે. કોંગ્રેસ બધારણનો અમલ અસાધ્ય કેવી રીતે બનાવશે તે હજી જાણવાનું બાકી છે. એક પક્ષ હોદ્દારવીકારથી તે કાર્ય સાધવાતી ઉમેદ રાખે છે. બીજાને યશ એમ માને છે કે હોદ્દારવીકારથી બધારણનો અમલ થાય છે અને કોંગ્રેસ અને અન્ય પક્ષના વક્તાઓમાં કાંઈ તાત્વિક બેઠાં ગ્રેન્થ નથી કોંગ્રેસે પોતાની તીવ્રતા દર્શાવી આ પ્રથ વિષે ગાંધેર નથી કરી તે પ્રથ ઘણા વખતથી કોંગ્રેસ મુક્તતવી રાખતી આવી છે. કેટલાકને મન આ અનિશ્ચિતતા અનિચ્છનીય છે, અને મતદારોને કોંગ્રેસે પોતાનું મતવ્ય સ્પષ્ટપણે રજૂ કરવું જોઈએ. પણ કોંગ્રેસ નાજરમાં કાંઈ ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવે તેનું જાણવું નથી. તેનું એક કારણ તો એમ છે કે શ્રુદ્ધાની પરીણામ કેવું આવશે તે ઉપર આ નિર્ણયનો આધાર રહે છે. વળી આ નિર્ણય એક યા બીજી રીતે તુરતમાં કરવાથી કોંગ્રેસમાં બે પક્ષો પડી જવાનો સંભવ છે. તેથી તે નિર્ણય મુક્તતવી ગાંધેર આવશ્યક થઈ પડ્યો

છે. કોંગ્રેસને માટે બીજા મહત્વનો પ્રશ્ન કોમી સુકાદાનો છે. કોંગ્રેસને કોમી સુકાદો માન્ય નથી. કોમી સુકાદો નવા બધારણનું એક અંગ છે. અને કોંગ્રેસે નવાં બધારણનો અસ્વીકાર કર્યો છે, એટલે આપોઆપ કોમી સુકાદાનો પણ અસ્વીકાર થાય છે, અને નવું બધારણ રદ થતાં કોમી સુકાદો રદ થશે. જનાં કોંગ્રેસે કોમી સુકાદાનો અસ્વીકાર જાહેર કર્યો નથી પણ તંદસ્થતા જાહેર કરી છે. મુમક્ષમાનોનો મોટો ભાગ કોમી સુકાદાને સ્વીકારે છે. કોંગ્રેસ સારા હિન્દની પ્રતિનિધિ સંસ્થા હોવાનો ત્રણ દરે છે, એટલે હિન્દુ મુસ્લિમોના આ મન-બેદમાં કોંગ્રેસ તટસ્થ રહેવું ઉચિત ધાર્યું છે. આ વક્ષ્ય ન્યાયમંગલ નથી જ. કોમી સુકાદો અગ્રાધીય છે તે સૌ કોઈ સ્વીકારે છે. જના ને પ્રત્યે તટસ્થ રહેવામાં કોંગ્રેસનું વક્ષ્ય સ્પષ્ટપણે અસંગત થાય છે. આ મનબેદને કારણે પંડિત માલવીયજી અને પ્રાણીય અંગેનો નેશનેલીસ્ટ પક્ષ, બંગાળ પંચમ અને મહારાષ્ટ્રના હિન્દુઓનો મોટો ભાગ કોંગ્રેસથી દૂર રહે છે, અને કોંગ્રેસનું સંગઠન નિર્બળ બને છે. એમ માનવાને કારણે છે કે નેશનેલીસ્ટ પક્ષ અને કોંગ્રેસ વચ્ચે સમાધાની થઈ જશે. કાં તો કોંગ્રેસ કોમી સુકાદા પ્રત્યેનો પોતાનો દગલ ફેરવશે અથવા નામની ખાનગી સાધુ રાખશે. તોપણ નેશનેલીસ્ટો જ કોંગ્રેસમાં જોડાય તો કોમી સુકાદાના વિષયમાં તેની વિરુદ્ધ આદેશન કરવા અને મન આપવા તેમને સ્વતંત્રતા આપવામાં આવશે.

કોંગ્રેસની તૈયારીઓ બીજા દરેક પક્ષ કરતાં ઘણી જ મોટા પાયા પર અને સંગઠિત છે. કોંગ્રેસ પાસે વિશાળ અવસ્થા (organisation) છે, જે બીજા કોઈ પક્ષ પાસે નથી. સરકાર વલ્લભભાઈ અને બાલુ રાજેન્દ્રપ્રસાદે ચૂંટણીના કાર્યની સરદારી લીધી છે. દેશની ભક્તિ કોંગ્રેસ પ્રત્યે અનંત છે. ધારાસભા પ્રવેશ વિષે કોંગ્રેસમાં મનબેદ નથી એક વખતના નાદેગ્વાદીઓ જ અત્યારે તેની પાછી કિમાયન કરે છે એટલે કોંગ્રેસનો વિજય અચૂક છે. જતા દરેક પ્રાન્તમાં બહુમતી મેળવવામાં કોંગ્રેસની મુશ્કેલીઓ ઓછી નથી. કોંગ્રેસનાં વિરોધી બજો ઘણાં છે, નવા બધારણનું તત્ત્વ જ એવું છે કે આપણામાં બેદો પડે. તદુપરાંત ઘણા પક્ષો એક યા બીજા કારણે સંગઠારના પક્ષે રહે. કોંગ્રેસ પાસે યશુ દદ કોંગ્રેસવાદીઓની મંખ્યા દરેક પ્રાન્તમાં બહુમતી મેળવી શકાય તેટલી તો નથી જ. એટલે મૂળ પૂરા કોંગ્રેસવાદી ન હોય એવા ઘણાઓને કોંગ્રેસે પોતામાં લેવા રહ્યા. ત્રિચીનોપોલી મ્યુનિસિપાલિટીમાં જે રિયલિ થઈ તે કેટલેક દરજ્જે આગાહીરૂપ છે, એટલે કોંગ્રેસને પણ ઘણી જ સાવચેતી અને દટતાપૂર્વક કામ લેવાનું છે. જનાં કોંગ્રેસની તૈયારી વિરોધીઓને અદેખાઈનું કારણ થઈ પડે તેવી છે.

કોંગ્રેસના વિરોધી પક્ષોમાં પંચમજા મુનિષનીસ્ટ પાર્ટી છે. સર દેવજી દુસેનના અવસાન બાદ સર મિલિંદર હયાતે આજે તેની સરદારી લીધી છે. મુમક્ષમાનોનો મોટો ભાગ તથા કેટલાક જર્મીનદારોનો તેમને સાથ છે. સર દેવજી દુસેનની કુનેહ સર મિલિંદર હયાતખાનમાં છે તેમ તો ન કહેવાય, જનાં તે પક્ષનું બળ કીક ગણાય. પણ જો કોમી સુકાદાની બાજુમાં રીખોને સ્તોત્ર આપી શકાય તો કોંગ્રેસને બહુમતી મળવા મંત્રવ છે. મધુકા પ્રાન્તમાં એગ્રીકલ્ચરીસ્ટ પક્ષ (Agriculturist Party) નું બળ કીક છે આ આ એક કોમી પક્ષ કરતા વિશેષ જર્મીનદારોનો પક્ષ છે. પણ મધુકા પ્રાન્તમાં તો કોંગ્રેસનું બળ ઘણું સારું છે. બંગાળમાં મુમક્ષમાનો અને અંગ્રેજો એક થયા છે, અને પૂના કારગરો સર્જને હિન્દુઓનું મંખ્યાબળ ઘણું ઓછું રહેશે. મહારાષ્ટ્રમાં અધ્યાત્મિક પક્ષમાં ભાગ પડી

મયા છે, અને સુવાન વર્ગ આખો કોંગ્રેસને પક્ષે છે જો કોમી સુદાદા બાબતમાં મમા-
ધાની ચર્ચા જાય અને તે ચર્ચા ઘણો મબલ છે, તો નંદાનેલીન્ટ અને ડેમેક્રીટિક પક્ષો કોંગ્રે-
સમાં જોડાશે તેમ જણાય છે દક્ષિણમાં અષ્ટાક્ષિણ અને જર્મીસ પક્ષોનું જોર ઠીક હતું,
પણ હવે તેઓ મધુ કૃષિ તેમ નથી ત્રી ગાળોપામચારી અને મત્યમર્તિની મદદારી નીચે
કોંગ્રેસનો વિન્યા નિશ્ચય થાશે છે મિ બ્રીજા મુસ્લિમ લીજ માગફત મુમલમાનેને સંગમિત
હી ગયા છે અને તેમની માગી તૈયારીઓ છે પણ તેમના તરફથી કોંગ્રેસને બહુ ભય
ગમવાનું કાળુ દાય જણાતું નથી. તેમનું વલણ કોંગ્રેસ માથે મહકારથી કામ કરવાનું
જણાય છે કાયમ જાતે છે તેમ તેમના અનુયાયીઓ એક ઉપયોગી લઘુમતી પક્ષ થશે,
જેથી તેમના દાયમાં અત્તા ઘણી ગંદકી અને કોંગ્રેસે તેમને મનાવવા રહેશે.

વિનિતો ગોવાપુરમાં મગ ગામજીના પ્રમુખપદે મળ્યા મર ગામજીએ પડિત નેહરુને
નહકી કારી કોંગ્રેસને ઉપદેશ આપવાની આ તક જતી હી નથી પણ વિનિત પક્ષ હવે
નહકાય છે અને તેના જ સભ્યો પોતાના પક્ષની નિર્મણતાના કંગાટ હી જોડ્યા હતા

કા બમેકકર નવો પક્ષ કરવાની ગાંઠગાન હી છે, પણ તેઓ એવા ધણાય ધર્મિઓ
હી જાશે છ જેની કાર્ષ કિમત નથી

કોંગ્રેસે હજી મનમગે જોગનું પોતાનું નિવદન બહાર પાડ્યું નથી. તે ઘડાર્ષ રચુ છે
અને આ અકાઉટિયામાં જ મુનર્મમાં મજેન જે-કોમાં તે નહી ચશે પણ તેમાં કાર્ષ નવીન
નીતિ હોનાનો મમર નથી કોંગ્રેસની નીતિ જણીતી કે તે નીતિનો અમલ ધાગસલાઓમાં
કેસે દેખાશે અને કેવી રીતે થાય છે તેમાં જ કોંગ્રેસની કસાડી છે અને ધાગસલાપ્રવેશની
માર્ગમાં અમલ નિર્ગમતા છે.

રૂપેનમાં આંતરપિત્રહ

રૂપેનના આંતરપિત્રહ બપુરુ મરુપ વીધુ છે કતરો માણસોની કતલ ચર્ચ છે, અને
તેના આંતરગાંધીય પંજિણોમાં આપક આરને એવું દરેક મિત્ર છે તટસ્થતા જાળવવા
માટે કાન્સે દરેક સુરોષીય ગાંઠને પુઝાવતું સર કવું દરેક ગાંઠને મોઢેથી તટસ્થતાના મિદ્ધાતને
નીકાંગવા હતા વર્તનમાં તટસ્થતા જાળવી નથી રૂપેનનો આંતરપિત્રહ ખરી રીતે ફેસીઝમ
અને નાઝીઝમ તથા મમાજવાદ નજોનો પિત્રહ છે એક યા બીજા પક્ષના વિજયથી
પુરોષીય ગાંઠકાળમાં જોડી અમગ થાય તેમ છે. એટલે કાર્ષ ગાંઠ વાસ્તવિક રીતે તટસ્થ
હી રહે તેમ છે જ નહિ. કાન્સમાં મમાજવાદી પ્રધાનમંડળ છે, પણ તેની પૂરી બહુ-
મતી નથી, એટલે કાન્સ મીધી રીતે રૂપેનને મદદ હી રહે તેમ નથી જતા રૂપેનના આ
વિષદના એક યા બીજા પંજિણમતી ગૌથી વિશેષ મીધી અમર ફાન્સને થાય તેમ છે. તેથી
જ કાન્સે તટસ્થતા જાળવવા માટે ટુનમાં જ પગલા લીધા પણ હજી ગાંઠીય મતજાઓ
મારી ગી હી તેટલામાં તો રૂપેનમાં ઘણા કંગાંગે ચર્ચ થયા અને તટસ્થતા જાળવવી
મુશ્કેલ ચર્ચ પડી છે એનાનો બજાબોગ પણ મુખ્યત્વે લરગી પણ છે, અને ફેસીઝમમાં
માનવાવાળો જે, એમને પ્રેક્ષી અને જર્મનીની તે પડને પૂરી મદદ છે રૂપેનની અત્યાગતી
મરુકા પ્રવતારી અને કેપેક દેખાશે મમાજવાદી છે, એટલે તેને ગિરાની અને અંદગમાનેથી
ફાન્સની મદદ છે હાન્ડે દેખીની તટસ્થતા જાળવી છે, પણ તેમાં મિદ્ધાતની આંતર તટસ્થતા

મળવવાની ભાવના કરતા પક્ષટાટી પરિસ્થિતિના પ્રેક્ષક તરીકે રહી જરૂર પડે પોતાના હિતના રક્ષણ માટે યોગ્ય પગલાં લેવાની તૈયારી છે. સ્થિતનતી અત્યારની સરકારનું વલણ એકદરે સ્પેનની પ્રગતિવાદી સરકાર પ્રત્યે સહાનુભૂતિનું તો ન જ ગણાય. સ્થિતનતા મજૂરપક્ષનું વલણ સ્પેનની સરકાર પ્રત્યેનું ખટુ, પણ સ્થિતનમાં મજૂરપક્ષ તેમજ સમાજવાદીઓનું હાલ કોઈ બળ નથી. હજી સુધી કોઈ રાજ્યે ખુલ્લી રીતે પોતાના રાજ્ય તરફથી સ્પેનના કોઈ પક્ષને મદદ કરી નથી કારણ કે એવી ખુલ્લી દરમ્યાનગીરીનાં ભયકર પરિણામોના દરેક રાજ્યને ભારે ડર છે. છતાં કોઈ રાજ્ય માટે તટસ્થ રહેવું અશક્ય છે અને જર્મની અને ઈટલીએ બળવાખોર પક્ષને ઘણી મદદ કરી છે તે મળીતું છે.

આ આંતરવિગ્રહનું પરિણામ દરપત્ર મુરકેલ છે બહાર આવતા મમાચાર ઉપર પાટી ચોટી છે, અને દુનિયાને મળતા સમાચારો એક યા બીજા પક્ષ તરફથી અપાપેક્ષ હોય છે છતાં બળવાખોર પક્ષનું બળ પુષ્ટળ જણાય છે, અને તે બળ વધતું જતું જણાય છે સ્પેનનું ભાવિ તોળાઈ રહ્યું છે, અને તેના ભાવિ ઉપર યુરોપીય રાજકારણનું ભાવિ પણ અવલંબે છે.

સ્પેનના આ આંતરવિગ્રહ કોઈ ચક્રમાત નથી. મહાયુદ્ધ પછીના સ્પેનના ઇતિહાસનું એ પરિણામ જ છે. મહાયુદ્ધ પહેલાનું સ્પેન એટલે જર્મીનદારો, લસકર અને રોમન ઇથોલિક ધર્મનું સ્પેન તે સુખ્યત્વે પેની પ્રધાન, અને જર્મીનદારો, લસકર અને ધર્મસંસ્થા (church) એ રાજવી સરચાતા મુખ્ય આધાર. ધર્મસંસ્થાનું પૂજ્ય જોગ. જર્મીનનો મોટો ભાગ તેની માલિકીનો, અને કૃષિવર્ણીનું આખું તથા તેના કાબૂમાં હતું. વિરોધી પક્ષમાં કેટલાક પ્રોફેસરો (Intellectuals), સ્પેનના જુદાજુદા પ્રાંતોની પ્રાંતીય પ્રતિષ્ઠા અને નદિ જેવો મજૂરપક્ષ. "Such was the condition of Spain in 1914: a poor sparsely populated country owned by conservative landowners and capitalists, taught by a conservative church, policed by a conservative army and threatened by radical professors, regionalists and bitterly divided workers. The strength of the monarchy lay in the fact that its allies were united and its enemies were not."

મહાયુદ્ધથી આ સ્થિતિમાં મહાપરિવર્તન થયું. સ્પેન મહાયુદ્ધમાં તટસ્થ રહ્યું અને સમૃદ્ધ થયું. લગાઈ પછી સ્પેન પુષ્ટળ આજાદ હતું. લગાઈ દરમ્યાન સ્પેનમાં ઔદ્યોગિક પ્રગતિ ઘણી થઈ અને મજૂરવર્ગનું જોર વધ્યું. લગાઈ પછી મહી આવી અને મજૂર-વર્ગની માગણીઓ ગંતોપની મુરકેલ ચતા અમેતોપ વધ્યા. રાજ્ય આદેશ-જોએ પ્રભુત્વ પ્ધાન બીજી તરફ ખેંચવા મેરિકો સામે યુદ્ધ આદર્શ, પણ અખત હાર ખાધી. રાજ્યએ કુનેહથી દર ખસી જઈ લસકરના એક સેનાપતિ પ્રાઈમો ડી રીવેરાને શાન્તિથી રાજ્યમતા લેવા દીધી. ૧૯૨૩ થી ૧૯૨૯ સુધી રીવેરાની મત્તા રહી, અને એકદરે સ્પેનમાં શાન્તિ થઈ. પણ તે રૂંદ સમયની હતી. તેને પ્રગતિ સાથ નહોતો. લસકર, જર્મીનદારો, મૂડીવાદીઓ અને ધર્મ-શુરુઓની મદદથી તેણે મત્તા જમાવી હતી. પણ ૧૯૨૯ની મદાન મહી થકે ચતાં ક્રાન્તિના ભણકાગ પાગ્યા. સમાજવાદી પક્ષનું જોર વધ્યું. અને રીવેરાની મત્તાનો અંત આવ્યો. રાજ્ય આદેશ-જોને સ્પેન છોડતું પડ્યું અને કઈ પણ લોહી રેડ્યા વિના શાન્ત ક્રાન્તિ પધ્ધિ.

પ્રજાતંત્ર (Republic)ની સ્થાપના થઈ. નવું તંત્ર ખરું સમાજવાદી નહોતું—નથી. પણ માત્ર Republican છે. તેણે લશ્કર, જમીનદારો અથવા ધર્મમંદિરા (church)નો સંદેશ નાશ નથી કર્યો, પણ તેમની મત્તા ઝોછી કરી છે નવા તંત્રના પ્રમુખ આઝાના કુરાજ રાજનીતિના પુરુષ છે. જમીનદારો વગેરેને તેમણે કાળમા રાખ્યા તેમ મામ્યવાદી અને વિશ્વવાદીઓને પણ કાળમા રાખ્યા. ૧૯૩૩-૩૪ માં પ્રજાતંત્રનું બળ એણે મથું. લશ્કર અને ધર્મચુરુઓનું બેર વધું. બીજી બાજુ વિશ્વવાદીઓનું મેગહન વિશેષ થયું, અને ૧૯૩૪ની રાષ્ટ્રવાતની લગભગ સ્પેનમાં આંતરવિગ્રહના ભણકારા વાગતા હતા અને તૈયારીઓ થતી હતી. છેવટ નજી અઝવાડિયા પહેલાં જનરલ ફ્રેન્કોએ લશ્કરી બળવો જાહેર કર્યો. આ આંતરવિગ્રહ એ એક તરફથી લશ્કર, જમીનદારો, મૂડીવાદીઓ અને ધર્મચુરુઓ અને બીજી તરફથી મજૂરો, ખેડૂતો, મામ્યવાદીઓ અને વિશ્વવાદીઓનો આંતરવિગ્રહ છે. દુકામાં મૂડીવાદ અને મામ્યવાદનો વિગ્રહ છે. આ વિગ્રહ આખો યુરોપમાં છે અને યુરોપના દરેક દેશે લડવો રહ્યો, છેવટનો મદાદવાનળ અનિવાર્ય છે. અત્યારે એક તરફ જર્મની અને ઇટલી છે, બીજી તરફ રશિયા છે. બ્રિટન હજી દેખીતી સ્થિતતા જાળવી રહેલ છે. ક્રા-સમા હાલ અમાજવાદી પ્રધાનમંડળ છે. સ્પેન આંતરવિગ્રહ લડી ગયું છે છેવટનું યુદ્ધ કોઈ રાજ્ય રાજ્યનું નહિ પણ જગતના મૂડીવાદીઓ અને મજૂરો અને ખેડૂતોનું છે.

વિદ્યાર્થી પરિપદ

ડૉ. સુમનંત મહેતાના પ્રમુખપદે તાજેતરમા મુખર્ષમા વિદ્યાર્થી પરિપદનું અધિવેશન થયું. મેટ્રિકની પરીક્ષાનું પરિણામ તો માત્ર નિમિત્ત જ હતું તે એક જ કારણ નહોતું, મુખ્ય કારણ પણ નથી વિદ્યાર્થીજીવનના અનેક પ્રશ્નો પ્રત્યે બેદરકાર રહેવામાં સામાજિક દોષ છે અને આ પરિપદ મારફત તે પ્રશ્નો રાજ્ય, સમાજ, મામાપો અને વડીલોનું ધ્યાન ખેંચવાનું મુખ્ય કાર્ય હતું આધુનિક કેળવણી અતિ ખરચાળ અને ધણે દરજ્જે અનુપયોગી છે. રાજ્ય, સમાજ અને સામાજિક પરિસ્થિતિ અને વિદ્યાર્થી જીવન વચ્ચે સુમંગલતા રહી નથી. તેનું વિમંસાદીપણું (maladjustment) ભવિષ્યને માટે અતિ હાનિકારક છે વિદ્યાર્થી ભવિષ્યનો રાહેરી છે એટલું જ નહિ પણ તેને પણ સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ છે, તે વસ્તુ જ ખુબાર્થ ગઈ છે. કેળવણીની મંસાઓની બેદરકારી તો છે જ, પણ સમાજ અને મામાપોની બેદરકારી પણ ઈ ઝોછી નથી. વિદ્યાર્થીઓ સામાજિક અને રાજકીય ક્રાંતિમાં મોટા ફાળો આપી શકે છે, તે અન્ય દેશની પ્રવૃત્તિ ઉપરથી આપણે માણીએ છીએ. યુવક-પ્રવૃત્તિની પુરોગામી અને તેની તૈયારી તરિકે વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિ આવશ્યક છે.

ડૉ. સુમનંતનું ભાષણ મનનીવ છે. આ પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય ખેપ તેઓ વિદ્યાર્થી અને તેની સામાજિક પરિસ્થિતિ વચ્ચે સુસંગતતા લાવવાનું માને છે. આ પ્રવૃત્તિ રાજકીય હોવાની જરૂર નથી. જોકે દિ-દુરંતાનના અત્યારના સંજોગોમા વિદ્યાર્થીઓ રાજકીય પ્રશ્નોથી દૂર રહી શકે, તે અશક્ય છે. વિદ્યાર્થીના શૂદ્ધજીવન અને સમાજના વાતાવરણ વિષે તેમણે મત્ત જ કહ્યું છે કે તે એવા પ્રકારનું છે કે જેથી વિદ્યાર્થી એક પાળેલ પશુ જેવો આનંદિત અને નમ્ર અને છે અને કોઈ ને કોઈ પરીક્ષા પાસ કરી નોકરી શોધે છે. તેનામાં સ્વતંત્રતા,

હિંમત એવા કોઈ ગુણ કેળવવાતા જ નથી. વડીલોને પંચલે ગાડગિયા પ્રવાહ પેડે ચાલતું એમાં જ તેની કૃતકૃત્યતા રહે છે. અને કંઈક વહેણ લગ્ન થઈ જાય એટલે આ કરણ કયા પૂરી થાય છે.

પણ તેમણે માથેસાથે સાથે જ કહ્યું છે કે આમાં વિદ્યાર્થીનો દોષ પણ ઓછો નથી. વિદ્યાર્થીમાં ઉત્સાહ, જવાબદારીનું ભાન, કોઈ ખેવ, પોતાનું વ્યક્તિત્વ કેળવવાની તમન્ના કાંઈ છે? સામાજિક રૂઢિઓના બંધનો સાથે બળવો કરવાની શક્તિ છે? તેઓ ધારે તો ક્યાં ઓછું કરી શકે તેમ છે? પોતાના વર્તનમાં, વડીલોની ખંડગી વહોરી લઈને પણ તેઓ રૂઢિઓનાં બંધનને તાળે ચવાની ના પાડે, તો દાનિત નશુક આવે. આપેળી મુખર્ત્ર યુનિવર્સિટી અને કેળવણીની સંસ્થાઓની ખામીઓ તેમણે બરાબર બતાવી છે. 'યુનિવર્સિટી સેનેટની ખટપટ અને ઉચ્ચ વાતાવરણનો અભાવ બહોળો છે.' "It is a notorious fact that many senators have grouped themselves into factions which are perpetually manoeuvring and waging war against each other." યુનિવર્સિટી ઉપર સરકારી કાબૂ પુષ્કળ છે. મંવનર તેના આન્સેક્સર અને સરકારથી નિમાયેલ વાઈસ ચાન્સેલર હોય તેમાં રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ કેળવણીની યોજનાની આશા કેમ રખાય? સેનેટના સભ્યોમાં કેટલા કેળવણીકારો અને સમર્થ વિદ્વાનો છે? વિદ્યાર્થીને કોઈ પદવી મળી જાય પછી તેનું શુ થાય છે તે જાણવાની યુનિવર્સિટીને ક્યાં પરવા છે?

રોડિકની પરીક્ષાના પરિણામ સાથે વિદ્યાર્થીઓએ કરેલા વિરોધને તેઓ 'ટેકા' આપે છે અને તાત્કાલિક પરિણામ કાઢી ન આવે તોપણ પ્રગ્નમંત કેળવણી અને ભવિષ્યમાં તેનું ધ્યાય તોપણ તે વિરોધ સાર્થક હતો.

અંતમાં વિદ્યાર્થીઓને તેમની ફરજ અને જવાબદારી તેમણે યાદ દેવડાવી હતી, શિષ્ટ અને સંયમની જરૂરિયાત તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું, અને ભવિષ્યના સંહેરી તરીકે અને સંસ્કૃતિના વારસદાર તરીકે તેમણે પોતાની ફરજને અદા કરવી જોઈએ તે ઉપર ભાર મૂક્યો હતો.

આ પરિપદ તરફથી એક (Thesis) નિબંધ બહાર પાડવામાં આવ્યો છે, જેમાં વિદ્યાર્થી જીવનનું અને તેની જરૂરિયાતોનું સારું વિવેચન કર્યું છે. પ્રગ્નમંત કેળવણી માટે અને આ વિષયે વિચાર કરવાની ફરજ પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચવા આ નિબંધ ઉપયોગી છે.

આ વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિ વિશેષ સંગઠિત અને ભારતવર્ષીય બેનોંવવાની અંગત છે. આ પરિપદ પછી તરત જ લખનૌમાં ભારતવર્ષીય વિદ્યાર્થી પરિપદ મિ. ઝોળાના પ્રમુખપદે મળી. એમાં પડિત જવાબદારલાલે વિદ્યાર્થી આંદોલનને પ્રેરક મંદેશ આપ્યો હતો. આ મિલ પ્રાન્તીય પ્રવૃત્તિઓને સન્નિત કરી એક બાપક દિલચાલ થાય એમ અને આશા રાખીએ છીએ.

રોજનીશી

જુલાઈ : ૧૯૩૬

- તા. ૧૨ આયર્લેન્ડમાં હિંદી ટીમનો વિનય; અમદાવાદમાં એટરનીટી અને નસિંગ હોમની સરદાર વળખભાઈએ કરેલી ઉદ્ઘાટન ક્રિયા.
- તા. ૧૩ યુનાયતમાં જળપ્રકાશ રામજંઘા અને ચેતમીમાં લઘકર રેલ : ૬૦૦ મકાનો તાનજ;
- તા. ૧૪ હિંદુસેવક સમાજના પ્રમુખ પરિત હર્દયાય કુંજરેએ અમદાવાદમાં હરિજનવાસની હીંદોલી મુલાકાત, હિંદોલી સમાજવાદી સંગિતા શ્રી સત્યવતી ઉપર હિંદોલી મ્યુ. હાલમાં પ્રવેશવાનો મનાઈ હકમ, નરમીના નોર્મને પરિભ્રમિત અમેરિકામાં બે હજારના મરજ અને એક અબજ રાવરની ખુવારી, સીઆપુરેનું લશ્કરી મગા ગમારવા માટે પીમ લાખ નીંદ ખચારો એવી બહાર આવેલી હકીકત.
- તા. ૧૫ અમદાવાદ મ્યુ. ની હદ વધારવા બાબત પ્રમુખે સમજાવેલી યોજના; ગાંધીજીને નામે જુલાઈ અક્ષતી ૫ જવાહરલાલને હવકા પાડવાની અરજિકામાં આવી રહેલી બાજી સળધે શ્રી મહાદેવ દેસાઈએ બહાર પાડેલું નિવેદન, પ્રેમી ચુકાદો રદ કરવાનો આગ્રહ કરના નિવેદનને ટેકા આપવા કલકત્તામાં ડૉ. ડાગોરના પ્રમુખપણા નીચે મળેલી જગી સભા; લડાઈના હેતુઓ મારે રમાનિયા અને સેક્રેસોલેવિકિયા વચ્ચે થવારું રેલવે નેટવર્ક.
- તા. ૧૬ અમદાવાદ ન્યુનિસિપલ ચૂંટણી તરે મહાસભાની વૈધારી રાહર સમિતિએ મહાસભાપક્ષની કરેલી સ્થાપના, રેવનમાં આવી રહેલો હકેરાત, સાબરમતી બેઠમાંથી નાસવાનો પ્રયાસ કરતાં દિવાલ કુતના બે કેરીઓની ચચેથી ધરપકડ; નામદાર રાહનરાહનો જાન લેવાનો પ્રયાસ : તેમનો ચચેલો જવાબ હથિયાર કેન્સારની મચેલી ધરપકડ.
- તા. ૧૭ કાનપુરના મી. ડ. એસ. જોષાને અર્ધ, લાખના જમીન લઈ ડાટયા; કદી તાતુકામાં ખાડો ખાડનાર કુટુંબ નકર રજનની મળેલી ગિરકતારી, જુલતાન વિદ્યાપીઠ મડળે પાડય પુસ્તક સમિતિની કરેલી નિમજ્જક; બિચાવરમાં દસહજાર મિલમજૂરોની જગી હટતાળ
- તા. ૧૮ ડો મદ્રાસી સીતારામલાલ પ્રમુખપદે કરાવીમાં રાજસ્થાન પ્રભુપરિપદની બેઠક : પ્રમુખે પોતાના ભાષાનમાં મહાસભા અને રાજસ્થાની પ્રજાના રાજધની કરેલી મંદર મિમસા; ગિયામાં બેઠી. રેવને આકસ્માત પા ઉતારુઓના મરજ; કરાવીમાં રાજસ્થાન પ્રભુ પરિપદમાં રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલનું ભાષણ; "મહાસભાની મૂર્ખા હમદદી છતાં તમારી આગ્રહી મારે તમારે જ જુલક નેઈરો" એવો આવેલો ઉપદેશ; "ગોવિંદપ્રક રમતોમાં જાન લેવા દૈદાગાના પહેલવાન વિમાનમાં ઉપડયા.
- તા. ૧૯ મેરોસોમાં રેવનીંગ સરકાર સામે ખુલ્લો જળલો. આખરે જળવામિરોનો મરજ.
- તા. ૨૦ રેવનમાં જળવાની ફેવાતી આગ : બેઠીર પરિસ્થિતિ; આગમાં મહાસભાની એક દેવપુરમાં લગવાનો ઉપદેશ નિર્ણય; હિંદોળપાનીક કરારે અંજો સીમલામાં રાત થયેલી વારાધાટી.
- તા. ૨૧ એલિનિનિયામાં દળની લગકેનો જુનખાર જન : પાટનાર તમ્ક જાત્રે બાજુએથી ધસારો. ઉત્તર બિદારમાં રેવ સંકટનો ભય; દિમાસથના ગિખરો અથવા જુવાન નંપાનીજો કલકત્તા હતથ
- તા. ૨૨ વ. જવાહર સાથેના મતભેદો વિશે મહાસભા ગાંધીજીએ કરેલી સમજતા, રેવનમાં જળવા-મિરોની આનેદૂચ; મસુર નરેરાને સમ્રાટ આવેલી મુલાકાત, વડોદરામાં આગથી આખી આગે મિલ તારાજ : પચારા હલરનું તુક્યાન.
- તા. ૨૩ ખારેડોલીમાં જુલતાન પ્રાતિક સમિતિની બેઠક, હિસાનોના પ્રજા અને સ્વયંસેવક દળ અંગે

સમિતિએ કરેલા અગત્યના નિર્ણયો; સરદાર વલ્લભભાઈને નાકું ઉપરેલું દંડ; માર્ટિંડ ખાતે બીધણું યુદ્ધની વધી.

તા. ૨૪ કલકત્તામાં કાપડ બજારમાં બચકર આગ લહેવાલ પંદર લાખનું તુકરાન; ઓઠાવા કરાના રથને નવા કરાર કરવા ઝિંદગીની હથેલી; રૂપેનમાં બળવાખોરોએ સરદારી લશ્કરને આપેલો પરાજય; અગત્ય જીવનમાં રહેલી અગુદ્ધિઓ માટે શ્રી. અમૃતલાલ રોકનો પથાતાપ : નહેરુ જીવનમાંથી દૂર થતા બહાર પાડેલું નિવેદન

તા. ૨૫ સિદ્ધપુરમાં વિસનબરના નાયબ મુખ્યાએ શાળાની લીવેલી મુલાકાત : હરિજન વિદ્યાર્થીને વર્ગ બહાર બેસાડવા સામે નહેરુ કરેલો વિરોધ.

તા. ૨૬ હિંદના નવા બધારણનું બચકર સ્વરૂપ સમબલવતું ડો. પટ્ટાચી સીતારામૈયાનું અમદાવાદમાં બાપણું : ડો. અફસલ દેસાઈએ અમદાવાદમાં મિશન હોસ્પિટલની કરેલી હાજીયાત ક્રિયા; પાલમિન્ટરી કાર્યક્રમને ટેકો આપવા માટે ધરિત ગોવિંદ પંતે બહાર પાડેલી અપિલ; ગુજરાતમાં ધારાસભાની ચૂંટણીના નંગ માટે પ્રચારકાર્યની શરૂઆત; સરદારનું સૂરતમાં સણસણતું બાપણું

તા. ૨૭ જિલ્લાલ્દાર આગળ રૂપેનિશ બળવાખોરો સાથે ખૂનખાર નંગ.

તા. ૨૮ રૂપેનનો ગળીર મામલો પાટનગર કબજે કરવા માટે બળવાખોર સરદારની કૂચ; જનરલ અવારીનો અલિપ્રાય ' બધા 'વાદો' છાત્રી સચૂકત મોરચાની નજર : 'પહેલાં સ્વરાજ પછી વાદ' એમની ચર્ચાનો પ્રધાન સૂર; નહેરુ જીવનમાંથી નિવૃત્ત થતા શ્રી અમૃતલાલ રોકે મુખ્ય હોડયું

તા. ૨૯ મેટ્રિકનું કડક પતિભામ વિદ્યાર્થીઓને અન્યાય : સેનેટ પરીના મ્યુ. પ્રતિનધિને અમદાવાદ મ્યુ. નો ટેકો, લડાયક જલ્દાને માટે ઝિંદગી તૈયારી - આમની સભામાં સર સેમ્યુઅલ હોમની નહેરુના જલ્દાનેનું બાધકામ તાબડતોળ શરૂ કરવાનો દ્રઢમ.

તા. ૩૦ ઝિંદગી અને રશિયા વચ્ચે અગત્યના કરારની નહેરુના. રશિયા એક વર્ષમાં કરોડ પૌંડના ઓઈલ ઝિંદગીને આપશે. રૂપેનિશ સરકાર અને બળવાખોરો વચ્ચે અચૂત નંગ - બંને પક્ષો સરખા ઉતર્યા; મોઘીર નજીક બે હોડી લાંબી વળવાથી ગંગા નદીમાં પચીસ માણસોની જીવસમાધિ; ભાગલપુર વિભાગનો માધુપુર મ્યુનિસિપાલિટી ૧૬ કરવાનો જિલ્દાર સરકારનો નિર્ણય; ગુજરાતના નાનાનના દસ કઠોરો આયકવાડ સરકાર સાથે બેઠાયા.

તા. ૩૧ જૂના અવસાનક્રમ પ્રમણે મેટ્રિકની આવના ઓક્ટોબરમાં લેવાનારી પરીક્ષા ઉપરાંત બીજી એક વધુ પરીક્ષા ૧૯૩૭ ના માર્ચમાં લેવાશે એવી મુનિસિપાલિટી તરફથી નહેરુના; લખનૌમાં શિયા અને સુન્ની મુસ્લિમોની અયગમણ અંગે લખી પથેલી 'પરિસ્થિતિના પ્રતિબંધ છતાં સુન્ની મુસ્લિમોએ સરવસ કાઢયું; યુકત પ્રાત્ પર કુદરતનો કોપ - રેલસ કટમાં હાથધાવક દૃષ્યો ગંગા ગોમતીમાં પ્રલયના પૂર; ઓલિમ્પિક રમતોમાં હાજરી આપવા માટે શ્રીમત સયાજીરાવ લોડનથી વિમાનદ્વારા ઉપડયા

ઓગસ્ટ ૧૯૩૬

તા. ૧ વીરમગામ તાલુકાના પચડી ગામમાં મુસ્લિમો વચ્ચે મારામારી - એકનું ખૂન અને છ ધાયલ. દક્ષિણ ચીનમાં શરૂ થયેલો ખૂનખાર આંતરવિગ્રહ મધ્યસ્થ સરકાર સામે ઉમરાવોનો ખુલ્લો બળવો : નાનકોંથી લશ્કરી તાકીદે રવાનગી.

તા. ૨ સરહદતા ગાંધીનો ફટકારો : વર્ષા લરકું રવાનગી; સરહદ પ્રાંતો અને પંજાબમાં પ્રવેશ બંધીનું ફરમાન, દમન સામે ઝુમુમવા દોગ્યાળના કિસ્સાનેમે રાષ્ટ્રપતિની સલાહ.

તા. ૩ એકાએક હૃદય બધ પડવાથી શ્રી. નાયદુરવાળા શ્રી. દામોદરલાલનું અવસાન; શ્રીમંત સયાજીરાવ સામે સિદ્ધપુરની નહેરુ સભામાં વેપારીઓનો ઉકળા. રાજ્યમાં અમલદારો મરજી મુજબ વર્તતા દોવાની ફરિયાદ.

- તા. ૪ અમદાવાદમાં એક મિલ બંધ થતા હબરો કારીગરો બેઠા
- તા. ૫ અમદાવાદમાં જયી પાર્ક બાવવાની મુનિસિપાલિટીની યોજના અમીનખરીદી માટે સવા ત્રણ લાખ રૂપિયાની મજૂરી ગુન્નરાતમાં બાંખતો ફકાગનો હાક બેરોતોનું ધરમુ રદન, સરહદના ગ્રામીને માસિક રેરા રૂપિયાના એલાવન્નેને સરકારી મજૂરી
- તા. ૬ ઉત્તરાંમાં કોલસાની ખાણમાં ધરાકા સાથે ૬૩ જણ દરાર્થ મર્યાની બહાર આવેલી હકીકત, નીતમાં જળીર લાઈ ફાંટી નીકળવાનો ભય
- તા. ૭ દિલ્હી વિધવાએને પુનનનની છટ આપતુ વિષ ત્રાવણકોરની ધારાસભામાં રજૂ થયુ માર્કિડ પર દમયો કનવા બળવાખોરોની જયી તૈયારીઓ
- તા. ૮ અમદાવાદમાં નવી આર્ટસ કોલેજ એન્ડયુરેશન સોસાયટી તરફથી યુનિવર્સિટીમાં યનારી અરજી રસિયા અને જાપાનના સરકારોની મજુબોની સરહદ પર હોડાહોડ લાહોરમાં ગળીર બનાવ રમત રમતમાં ખેરખરી ફાંટી દેવાઈ
- તા. ૯ મહેમદાવાદ તાલુકાના પેલિસ સમર્પિત્તેકર, મિ પટેલને હાલ દુરગ સરખેન્ડ કર્યાની બહાર આવવી હકીકત મુસ્લિમને મારેલા કહેવાતા મારતુ ખરે ૧૫
- તા. ૧૦ જાપાનીમાં બારે વરસાદ પૂરથી ત્યાર હબરે મકાનો તારાજ
- તા. ૧૧ રચનિક તેમજ લદાખની મહાસભાસમિતિ સાથેનો સબધ બધ કરવાની જાહેરાત કરતુ શ્રી રામજીનું નોકાવનારુ નિવેદન મુનિસિપલ પ્રમુખની ચૂટણીમાં બે મહાસભાવાદી હમેદવારોલી હરિકાઈનું પરિણામ, જે મુળેનુ અમદાવાદમાં આગમન, યુક્તપ્રાતાના નામચીન ધાડપાટુની અમદાવાદ નજીક ધરપકડ
- તા. ૧૨ પાલોમિન્ટરી બો. અને મહાસમિતિમાંથી રામજીનું રાજનકર્મુ રામજીના નિર્ણયથી સરહાગે થયેનો આધાર
- તા. ૧૩ દિલ્હી સરકારી રાગા વિરો મુળેનુ અમદાવાદમાં જાહેર બારણુ બાપણુ દત્તમિયાન રાગાના મોટા ખચ વિરો યુવકોએ પૂછના પ્રશ્નો
- તા. ૧૪ ખતિત જ્યાદારલાલ નેહરુએ સુક્ત પ્રાતાના રાહત કાપ માટે નાણા ભરવા કરેલી અપિન, પાટણમાં સનસનથી હબરોની હગાઈ કરનાર ટોળી જિન્દગાર આખા દેશની વિનતિ છતા રામજી તેમનો નિભય નહિ ફેરવે એવી બહાર આવેલી વિનત
- તા. ૧૫ સુબાઈમાં બેઠાર બાપના નમાયા બે છાકતનો આપવાત, પાર્ટીમાંમાં આતવિશ્વદ ફાટી નીકળવાનો બેસો થયેલો ભય, આને, ચોક્ક શ્રી અરવિંદપોષની ૧૫ થી વર્ષગાઠ હોઈ એકાગમાંથી બહાર આગ્ય
- તા. ૧૬ તામિલનાી મહાસભાસમિતિના ઉપપ્રમુખ શ્રીમતી સરમી પધીએ આપેલું રાજનામુ
- તા. ૧૭ જગજ કાપની મેગીકો પાટી ખેંચાયો નહિ તે પડિલામ જળીર આવે તેમ છે એજી મનભજનો ગેક કસ્તુરભાઈ ઉપર ગધીએ કરેલો તાર, સ્પેતમાં ભયકર માનવડહાર માવ ગમ્મ પસેથી વીસ વીસની દુઝેઓ ગાળીથી હાર પ્રવડ આગમાં બાળી દેવાયલી સખ્યામધ લારોહ
- તા. ૧૮ અમદાવાદના મિલમાલિકોનો માધીજીને જવાબ શ્રી રામજીના રાજનામાને મહાસભાજીને દેમે રાષ્ટ્રપતિનુ મુળાઈમાં આગમન બે જાનુ જૂન કરનાર અને ગદવ લ રામજીની ત્રિનેરી છૂટનારની અમદાવાદમાં યલેલી ધરપકડ, મુળઈમાં પાલોમિન્ટરી સમિતિની રાજ યલેલી બેસ ચૂટણીમાં જમ માટે મહાસભાનો પ્રવડ તૈયારીઓ લમામ મતદાર મડળો માટે મહાસભા હમેદવારો હલા કરો એવી બહાર આવેલી હકીકત
- તા. ૧૯ વરસાદ વખરે ગુન્નરાતના પાકની ભયકર ખુવારી સંકા ના ભય દમ્યો વચ્ચે સરહદના માધીનુ સુબાઈમાં આગમન
- તા. ૨૦ મહાસભાની કારોગારી સમિતિએ રામજીના રાજનામાનો કરેલો સ્વોકાગ, સિમલામાં પતિયાના નરેરાના પ્રમુખપના નોરે પબનના દેશી રામજીની ત્રણ દિવસ માટે પરિવડ મરાયાની બહાર આવેલી હકીકત

‘કિશોર’ માસિક મુખર્ષ ઇલાકાના કેળવણી ખાતા તરફથી મંજૂર થયું છે.

અનેકવિધે સાહિત્ય અને

મુંદર ચિત્રાથી સમૃદ્ધ

ગૂજરાતના કિશોર વિદ્યાર્થીઓનું

માસિક

તંત્રી

નગીનદાસ પાણેખ

જીવનચરિત્રો

ઐતિહાસિક લેખો

પ્રવાસવર્ણનો

ખગોળની વાતો

વિજ્ઞાનના લેખો

વનસ્પતિ અને પ્રાણીલુહિની વાતો

ગત્રો અને યાત્રિક ગોષ્ઠગોળની શાહિની

આપતા લેખો

આરોગ્યવિજ્ઞાનને લગતી લેખમાળા

દેશ અને દુનિયાની આજની પરિસ્થિતિ

અને પ્રશ્નોની ચર્ચા વગેરે

કિશોરની જિજ્ઞાસાને ઉત્તેજી મંતોપે ઝીલી

અનેકવિધ સામગ્રી આપવામાં આવે છે

હાવાજમ રૂ. ૪

પરદેશમાં રૂ. ૬

આવકાર

“આપણે, નરહરિભાઈ, કાકા કાલેલકર, સિતિભોદનમેન. વગેરેની કલ્પે ‘કિશોર’ ની ભવિષ્યની કાવકાઈની આગાહી આપે છે. ચિત્રો જરૂર પૂરતા જ, છપાઈ સાફ અને છૂટક છૂટક. નકામી નખગળેરી નથી. ભાષાદૃષ્ટિએ કિશોર ગમતું ચોક્કસ કેમકે સુરચિતે બધાના વચ્ચે એ સરળ બની રાકશે ” —જનમભૂમિ

“ગોની ભાતભાતની વાતોએ વિદ્યાર્થી-વર્ગની જુદી જુદી જરૂરિયાતો અગર ધ્રુવો પરિપૂર્ણ કરે એમ છે. અને તેથી આખા વિદ્યાર્થી વર્ગને એ પ્રિય થઈ પડશે જ, એ નિઃશંક બાબત છે. મારા જેવા વિદ્યાર્થી-શિક્ષકને પણ એમાંથી ખૂબ ખૂબ રસ અને આનંદ મળે છે. મને તો પૂરતી ખાતરી છે કે તમારું આ નવીન માસિક દરેકદરેક બાળક જેટલે પ્રિય થઈ પડશે ”
શ્રી શંકરપ્રભાદ શુક્લ, પ્રિન્સિપાલ ફેલાશિપ સ્કૂલ

“અધિકવિવિધતા સારી રીતે જળવાઈ છે. અને મધ્યમા વિષયો કિશોર-જીવનને બરાબર લક્ષ્યા રાખીને રચીકારાયા છે.”

—વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ

“કિશોરનો પ્રથમ અંક હું વાંચી ગયો છું. મને અંક ગમ્યો છે કિશોરને જોઈએ તેની ને રજા. તે પ્રકારે તમે સાગતી પીગમી છે જે ઈષ્ટ હોય છે તે ઘણીવાર મિષ્ટ નથી સાગતુ અને મિષ્ટ ક્યમિત જ ઈષ્ટ નીવડે છે. કિશોરને ઈષ્ટ હોય એવું મિષ્ટ રીતે તમે આપી શક્યા છો એ પ્રશ્નનીય છે.”

—જ્યોતીન્દ્ર ક દવે

હમણાં બીજું વર્ષ ચાલે છે. બીજા વર્ષના આદ્ય થનાગે
પહેલા વર્ષના બાર અંકો માત્ર એ રૂપિયામાં મળશે.

કિ શો ર કાં ચી લ ય : પાઠગી અંગિવારી સામે : અ મ દા વા દ
[મુખર્ષ શાખા પ્રિન્સેસ સ્કૂલ] [સરત શાખા : કેળાપીઠ]

શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સભા-મુંબઈ

શાળા-પાઠશાળાઓને હનામ માટે. તેમ પુસ્તકાલયોના સંગ્રહ માટે

અર્ધી કિંમતની ગણવણી

શ્રી. કા. ગુ. મહાજી સરકારી, દેગી સભ્યોના તેમજ મુનિશીપલ અને લોકલ બોર્ડોના પ્રજાવહી ખાતાઓ, અગ્રાસ, વાચન, તથા હનામો દ્વારા તેમજ તેમની નિગમોની તથા સાર્વજનિક હાથબેરીઓ, ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રચાર એકમ મળે થઈ ગઈ તે માટે પોતાના પુસ્તકો [સાસમાળા ભાગ ૧-૨ મિલાય] અર્ધી કિંમતે વેચાતા લઈ ગઈ એવી અનુમતિ કરી છે. સાસમાળા ભા. ૧, ૨ એ સુચાયોને ૧૨૫ ટકા કમીગણતરી મળશે.

આ પુસ્તકો અર્ધી કિંમતે લેવાં હોય, તેમજ પત્રવ્યવહાર કરવો

- ૧-૨ સાસમાળા (સચિત્ર) ૩૭ આશિષ ભાગ, ૧-૨ દરેકનું મૂલ્ય રૂ. ૫-૮
- ૩ માર્કમ ઓરેલીઅસ એન્ટોનીનસના મુવિચારો મૂ. રૂ. ૨
- ૫-૬ શ્રી કા. ગુ. મહા. હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો સવિસ્તાર ભાગ ૧-૨નો. દરેકનું મૂ. રૂ. ૨
- ૭ ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો-ભાગ ૧-૨, મૂ. રૂ. ૧
- ૮ રસકલેશ-શ્રીજીવનના ગીતો. મૂ. રૂ. ૦-૨૦-૦
- ૯ પ્રબોધગચીરી (મારકૂત) ને સમ્યક્મહોદનીતવાદ (શીધરકવિ) મૂ. રૂ. ૦-૧૨-૦
- ૧૦ પ્રાચીન કાવ્યવિનોદ ભાગ ૧ લો-આખ્યાનો અને પદો મૂ. રૂ. ૧
- ૧૧ અણુનવર-પારસી પરિતસ્વનું વૈદિક દષ્ટિએ અવલોકન. મૂ. રૂ. ૦-૮-૦
- ૧૨ ચતુર્વિંશતિપ્રવચ્ચ પ્રો. હીરલાલેવ સંશોધિત મૂ. રૂ. ૧-૮-૦
- ૧૩ પ્રવચ્ચચિન્તામણિ: શાસ્ત્રી દુર્ગાદાસે સંશોધિત:। મૂ. રૂ. ૧-૮-૦
- ૧૪ શાક્તસંપ્રદાય-સિદ્ધાંતો ગુજરાતીમાં તેનો પ્રચાર, સહિત્ય પર અસર મૂ. રૂ. ૧-૮-૦
- ૧૫ ગુજરાતના ઐતિહાસિક ઉત્કૃષ્ટ લેખો: ભાગ ૧ લો, અરોહી વાંચકા વંશ પર્વત. પાના રોયલ ૪ પેજ ૪૦૦ મૂ. રૂ. ૪-૮-૦
- ૧૬ મહાભારત ભાગ ૧ લો-પ્રાચીન અનુવાદ) આદિપર્વ મૂ. રૂ. ૧-૬-૦
- ૧૭ ગુજરાતના ઐતિહાસિક પ્રસંગો ને વાર્તાઓ: ૨૫ કવીશ્વર દલપતરામ મૂ. રૂ. ૧-૨૨-૦
- ૧૮ ચતુર્વિંશતિપ્રવચ્ચ (ગુજરાતી અનુવાદ) મૂ. રૂ. ૧
- ૧૯ ગ્રંથદેવ (વાર્તા) અંતર્ગત મૂ. રૂ. ૦-૨૨-૦
- ૨૦ મહાભારત ભાગ ૨ નો (વનપર્વ નાકાકૂત) મૂ. રૂ. ૧
- ૨૧ પ્રથમ ચંચિનામણિ (ગુજરાતી અનુવાદ) મૂ. રૂ. ૧
- ૨૨ કૃષ્ણનંદ કથા (જોગજી સુગરકાવ્ય) મૂ. રૂ. ૦-૮-૦
- ૨૩ કૃષ્ણલીલા કાવ્ય-સં. (૧૫૨૮) કાચરવ કવિ કેસવરામે રચેલા દસમસ્કંધ મૂ. રૂ. ૧-૮-૦
- ૨૪ રાઘવચંદ્ર ભાગ ૨ નો વિષ્ણુને હવિહાસ, ૨૫. કવિ નર્મદાશાસ્ત્રી દ્વારા. મૂ. રૂ. ૦-૧૨-૦
- ૨૫ પુદ્ગલવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા પુખ્ત મૂ. રૂ. ૦-૬-૦
- ૨૬ હ સાવલી વિક્રમચંદ્રિની વાર્તા મૂ. રૂ. ૦-૧૨-૦
- ૨૭ હ ગુજરાતના ઐતિહાસિક ઉત્કૃષ્ટ લેખો ભાગ ૨ નો પાના રોયલ ૪ પેજ ૪૦૦ મૂ. રૂ. ૪-૮-૦ (આ પુસ્તક ૧૨૫ ટકાના કમીગણતરી મળશે)

બુકસેલરોને જરૂરયાનથી ખરીદતાં ૨૦ ટકા કમીગણતરી મળશે.

મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું.

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨

અ નુ કે મણિ કા

ભાદ્રપદ : ૧૯૮૨

અંક ૫

પૃ. ૨૨

૧	રણવાસનાં રીસામણાં-મનામણાં ...	કલ્પવાલ	૬. મુન	...	૪૧૧
	[નાટક]				
૨	આશિશ્વસુદિ	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ દાલેશ્વર	૪૨૪
૩	તારકશુચિતાને--[કાવ્ય]	પૂનલાલ	૪૨૮
૪	હુસેનચાચા [વાર્તા]	વેલ્લુ સુનીલાત્ત સાહુ	૪૨૯
૫	જગદુરલાલની આત્મકથા	સુદામદાસ ઓઝર	૪૩૯
૬	નિવારવન [કાવ્ય]	મિત્રાવલ્લભી	૪૪૦
૭	સતોત્રું કેન્દ્ર-અર્પણ	રામભાઈ પટેલ	૪૪૨
૮	પહેલી ગાડીમાં જવા વિષે	ન.	૪૪૬
૯	રમેશદેસાઈ	બુધાસાલ ગ. વૈદ્ય	૪૫૮
૧૦	રાસ [કાવ્ય]	રોય	૪૬૩
૧૧	શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર	રસિકલાલ ઠા. પરીખ	૪૬૪
૧૨	લતા [વાર્તા]	ચન્દ્રવદન મહેતા	૪૭૧
૧૩	એ બેસરી આજ ન કેમ વાજતી ?	જલિલ	૪૭૭
૧૪	અર્ચાપત્ર	રાવજીભાઈ નાથાભાઈ પટેલ	૪૭૮
૧૫	જ્ઞાનગોચરી	૪૮૦

(૧) ભારતીય સપ્તીન સમઘી ઘોડોડ

વિચાર ... મળુલાલ ર. મળ્લુલાલ

(૨) એરેરેટ-આવિશ્વ ... જોશીજી નિવેદી

(૩) નવા બંધાવજીમાં બધોતોની પરપરા ઠાકરાલાલ માનસિંચ કામદાર

૧૬ નોંધ ... ચિમનલાલ ચક્રભાઈ શાહ

૧૭ ફેરનીરી ...

જાહેર નિવેદન

'પ્રચ્ચાન'ના તરો શ્રી. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક મુંબઈ રહેતા હોવાથી અવગોડન માટેનાં પુનર્ગો, 'પ્રચ્ચાન'માં પ્રસિદ્ધ કરવા માટેના લેખો, વગેરે તીથેને સરનામે તેમને પરભાચી મોકલવા વિનંતિ છે.

રામણ

શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠક
ભાગ્યલાલ રોડ : વિવેચાનક [વેમ્ડ]

અધ્યક્ષ
'પ્રચ્ચાન'

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭૫ છૂટક અંક રૂ. ૮૫

પ્રાસંગિક સંલગ્નતા કે સુભાઈ મિત્રોએ પ્રચ્ચાન કાર્યાલયે પાઠકની અધિકારી સમક્ષ અમલદારોની અમલદારતા સ્વદક - અભિલાષ પુરુષોત્તમ મિત્રી ભી. એ. આદિત્ય સુદક્ષણ : ગાયત્રી રોડ : અમલદાર

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્ત ન્યસેત્તપાદમ્ ।

તંત્રી : રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

પુસ્તક ૨૨

ભાદ્રપદ • ૧૯૯૨

અંક ૫

રાણવાસનાં રીસામણાં—મનામણાં

કૃષ્ણસુભ પ્રેમાનંદ ભટ્ટ અધિત

રોષદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન, અંક ૬,

દશ્ય ૫-૭

સંશોધક : કેશવલાલ હ. ધ્રુવ.

પુરોવેષ

ગત અંકની વાત છે—આગમચથી કહાવી મૂકવા પ્રભાણે કૃષ્ણદેવની પધરામણી ન થયાથી વિમાસણમાં પડી ખખર કાઢવા તીકળેલી મત્તલભામા પતિને રક્તિમણીની વેણી ચૂથી નારદે આપેલા પાગિજાતક પુષ્પથી શણગારતા જોઈ ધધવાતી ને ધગતી ધમધમારતી આલી ગઈ. એ વકરાયલી વાધણને વશ કરવા કૃષ્ણદેવે શ્રીદામાને મોકલ્યો. તેની મિષ્ટિ નિષ્ફળ ગઈ. ગોપ વીલે મ્હોએ લોલે તોરણે પાછો આવ્યો. તે એનૂ વીનક વર્ણવી રહ્યો, તેને છત્રપતિ મહારાજનું કહેણ મળ્યું કે ‘વત્સ! જલેવા આવો. આકાશમાં મેં પ્રાગજ્યોતિષથી તમાગ ઉપર પત્ર છે.’ તે જ દાણે સત્યભામાના મદિરેથી નાગગિદા હાફલીકાફલી આવી તે ભારે ગભરાયલી અને ચિંતામસ્ત દેખાતી હતી નમન કરી એજલિ જોડી આડું જોઈને ગયકાં ખાતી તે જોલી ‘દેવીના મદિર સૂકી દેવ પધગવાની દયા કરો. તો સારું’ તેના આતં રવરમાં ‘લઘુદેવી રાયમાં કષ્ટ ન—કરવાનું કરવા ભેગ છે’ એવો ભાન દીરી આવતો હતો. એ બહારના દેખાવની પાછળ, શ્રીદામાને ધૂતકારી કાઢ્યા પછી કૃષ્ણદેવના પ્રામાદમાં રૂ ખન્યું, તેની ખાતમી મેળવવાનો મુદ્દો ગલો હતો. એ કામે જ તે મત્તલભામાની મોકલ્યો આવી હતી. ‘આ દૂ માતામદ પાસે ચાઈ હાલ આવ્યો’ એવો કૃષ્ણદેવનો ઉત્તર મળતાં તે પાછી વળી પછી, રાજસલામા ઉમસેન મહારાજ વાટ જોતા હતા, તેમને તે મળ્યા, એમણે આપેલો પત્ર વાંચ્યો, અને ‘અરે! આવતી કાલે ભૌમાસુર સોળ મહાસે ગાળ્યકન્યાઓનો યજ્ઞ કરનાર છે!’ એવા દારણ સમાચાર નિવેદન કરી અખળાઓની વ્હાળે જવા મારે મત્રીઓ સાથે મત્રણા કરી યુદ્ધવાદના નિર્ધોષથી અનુસા આપવા વીનવી કૃષ્ણદેવ શસ્ત્રાન્ન સજ્જેલા સત્યભામાને મનાવી લેવા તેને મદિરે પધાર્યા. એ પછીનો વર્તાત અહીં જોતાગેલા દશ્યોમાં છે.

રણવાસમાં રીસામણાં—મનામણાં

દશમ પ

વિકરાળ વેશ ધારણ કરી સત્યભામા પ્રવેશ કરે છે.

૪૭ સત્યભામા—અરે ! પહોર રાત જવા આવી; પણ હજી આર્યપુત્ર આવ્યા નહિ. વાટ જોનારને વેળા લાંબી થાય, એમ મને નહિ થતું હોય ? કદી કાલની ઘેઠે ખારોનાર જ પકડાઈ ગયા હશે તો ?

એવે કેશપ્રસાધનનું સાહિત્ય લેઈ નાગરિકા પ્રવેશ કરે છે.

૪૮ નાગરિકા—સખિ ! કદા પ્રમાણે સહુ દીવા ઝાંખા કરવાની યોજના સાધી છે. 'હું એ કામમાં રોકાઈ'તી; તેથી મને આવતાં વાર થઈ'. હવે આર્યપુત્રને આવવાની વેળા થઈ છે, માટે તું વેણી ખાંધી ચંદ્રક ચોડી સત્વર સજ થા.

૪૯ સત્યભામા—અલિ નાગરિકા ! તું તો ક્યારે સમજણી થઈશ ? આજ તે વેણીચંદ્રક હોય ?—અને એ તે હું મારા કિયા હૈડાને હરખે કઈ ? કોણ બાણે, આવે છે કે એમની વહાલીને ત્યાં બાય છે ? બા બા, તું તારે જઈ કદા પ્રમાણે ખારણા આગળ બેશ. 'એ એ આવતા જણાય, તો મને કોઈ ન બાણે તેમ જણાવજે.

૫૦ નાગરિકા—વારૂં, પહેન, તેં કહ્યું તેમ કરું છું. પણ મારું કહેવું જોઈ નથી, હો. પતિને રીઝાવી કંઈ કામ કાઢી લેવું હોય, ત્યારે રીસની સાથે શરીરની શોભા પણ કરવી જોઈએ. કંઈ ઝીળું ન કરીએ; પણ સ્વામીનું સાડું વાંચી ચાંદલોચોટલો તો કરવો પડે.

૫૧ સત્યભામા સકાપ—બા બા. તને કોણ કાઢી કરે છે, કે કાઢી કાઢી વાતો કરવા લાગી ? 'તું તારે' કહ્યું છે તે જ કરચ. ઝોટલે તેં સહુ એ કર્યું એમ હું બાણીશ.

૫૨ નાગરિકા—વારૂં, પહેન, હું એમ કરું છું. (જઈ ખારણા આગળ બેસે છે)

પદસાક્ષ સજ સુદમાં જવાને વેશે કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરે છે.

૫૩ કૃષ્ણદેવ ચક્રિત યઈ—અરે ! પ્રકાશમાં પ્રભાકરને લગ્નવે એવું આ મંદિર કિયા અભ્રથી છવાયલું છે ? જેવું મેં કોઈ દિવસ નહિ જોયલું, તેવું આજ મારી દૃષ્ટિએ કેમ પડે છે ? નથી દ્વારપાલિકા કે નથી અંતઃપુરપાલિકા; તેમ નથી પ્રિયાની પ્રિય સખી નાગરિકા પણ કહીંજી જોવામાં આવતી.

નજ દીપેતા પાઠ

દશમ—૫

૧-૨ આ વાક્ય સસ્કરણમાં દક્ષિને છે ૩ અને બે ૩ કઈ બીજી ધારી ૪-૪ તને તારે ૫ સર્વાક્ષ ૬ નથી જણાતી ૭ કહ

(આમતેમ જોઈ) શું, 'ઋતુનો તો ખાધ નથી? ના ના, એમ હોય અને હું ન જાણું, 'એ કેમ જાણે? (એવે ચપ્પી વાગી તે સાલજી) આણીપા કોઈ હોય તેમ લાગે છે. (તેણીપા જતા નાગરિકને જોઈ) કોણ, નાગરિક કે? કેમ આજ આમ છે? તારી સખીની પ્રકૃતિ તો ઠીક છે ને?

૫૪ નાગરિક લણી થઈ નમન કરી-આર્યપુત્ર! 'મારી વયસ્સા પછે બેઠી છે. (એટલું કહી ચાલી નીકળે છે.)

૫૫ કૃષ્ણદેવ-અરે! આ કંઈ અવનવો બેલ દેખાય છે! શ્રીદામાએ કંઈ લાકડે માંકડું તો વળગાડ્યું નથી? વારૂ, ચાલ્ય, જઈ જોઈ તો ખરો. (એમ કહી મંદિરમા પ્રવેશ કરી વિચિત્ર વેશે સૂતેલી સત્યભામાને ભગત કરતા) અધિ પ્રિયે! આજ આમ કેમ?

સિખરિણી

૧. 'રસાલે હે બાલે! 'નિલવટ નલે ચંદ્રક નથી.
કપોલે હસો જે, નયન નિરખુ ના; કહુ કથી.
સુવાસી તાંબૂલે વર 'ન અધરે રંગિત દૌસે.^{૧૪}
અરે હા! આ શું છે? હૃદય ઘડકે શે વિણ મિરે?

સાદુલ્લવિક્રોડીત

ચંદ્રે આ ચતુરા! કરી પોંડ તને શું, નિષ્કલંકી લહી!
અકે ભેડું 'અલેધ એહ અરિને, બાણે નલે 'જે વહી.
કામે 'જલાજ લોધે તને 'જ હુઃખો કરી? તો હું હણું 'એ. પ્રિયા!
બાળા! બોલ્ય રસાળ વેણુ. વધ ને; કોણે કરી આ ક્રિયા!
(એટલું કહી અગને સ્પર્શ કરવા નીકળે છે.)

૫૬ સત્યભામા એકદમ બેઠી થઈ જઈ-જાવ જાવ. તમે તમારી વાત બણ્યા, જો મને અડક્યા તો. હું તમારું નામ દેતી નથી.

૫૭ કૃષ્ણદેવ-પણ, પ્રિયા, આટલું બધું 'કોના ઉપર 'ક?

૫૮ સત્યભામા-મારા જીવ ઉપર; કંઈ તમારા ઉપર કે કોઈના ઉપર નથી.^{૨૦}

૫૯ કૃષ્ણદેવ-અરે પ્રિયા! આમ વાંકું શું પાડે છે? હું તો કહું છું, કે એવું શું છે કે 'તને આટલું બધું થઈ આવે?'

૬૦ સત્યભામા-આટલું બધું થાય મારી બહારાતને; જેને થવાનું હશે તેને જ થશે! 'જે અમે એવાં કરમ કરતાં હઈશું અને અમને થશે, તો

૮ કંઈ ઋતુ આદિકનો. ૯ એમ ૧૦ થાય ૧૧ એ મારી ૧૨ મરાણે ૧૩ નિરમલ
૧૪-૧૪ અધરને રંગ ન દીસે ૧૫ અલેદ ૧૬ એ ૧૭-૧૭ લક્ષ્મીનત શુ થઈ ૧૮ જો ૧૯-૧૯
શા ઉપર ૨૦ અહીં ઉઠિને છેડે સસ્કરણમા નીચડૂં વાક્ય વધારે છે-તમારાથી જો થાય તે કરી
તાંબુલે ૨૧-૨૧ તને આટલું બધું થઈ આવવાનું કારણ શું છે? ૨૨ અને જો...

તમે તમારે જોવા આવ્યો નહિ. પણ વેળા કવેળાએ એવો શાપ શા કાળે ઘો છે ?

૬૧ કૃષ્ણદેવ—અધિ પ્રિયે ! હું શું તારો વેરી છું કે તને શાપ દેઉં ?

૬૨ સત્યભામા—વેરી તો સારો કે એક-જ-વારકું માથું કાપી આવ્યો રહે.

૬૩ કૃષ્ણદેવ—પણ અમે એવું શું કર્યું છે કે ૨૩ આટલી ચુર ઉપમાને ઘટિત થઈ પડ્યા ?

૬૪ સત્યભામા હાથના ચાળા કરી—અરેરે ! આ તે કંઈ જાણું ૨૪ છે ? હૈયામાં ૨૪ હાથ મૂક્યો હોય, તો કોરોકટ નીકળે ! હવે જરા વધારે અભણ્યા ! થાવ, એટલે ઠીક પડશે !

૬૫ કૃષ્ણદેવ—શુ, પ્રિયા, હું ૨૫ આ બધાને ૨૫ યોગ્ય છું ? (એટલું બોલે હાથ ઝાલે છે)

૬૬ સત્યભામા ઝાલેલો હાથ તરછાલી નાખી—જેને ઉઘાડાંઢાંક્યાં આપતા હો, તેનો જઈ હાથ ઝાલો. જે મોટા હાથ ઝાલનારા ન દીઠા હોય, તો ! ભાગી રાતે ભવાડા કરી મને દુઃખણીને દુઃખી શે કરો છો ?

૬૭ કૃષ્ણદેવ કોંસીક વાર સત્પથ થઈ—ત્યારે શું અમે દુઃખી કરનાર જ કે ?

૬૮ સત્યભામા—એક વાર નહિ; સત્તર વાર, સો વાર, સાતસે વાર.

૬૯ કૃષ્ણદેવ—૨૧ કંઈ એક વારે ૨૬ દુઃખી કર્યા તે બતાવ્યો ? વધારે વાર તો રહી.

૭૦ સત્યભામા—સવળે હાથે ગોર પૂજી હોય, તો બતાવવાનું હોય ની ! જ્યાં નયાં જ કાંકરા, ત્યાં વીણામણ શું ?

૭૧ કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હવે અતિ થયું.

મદિરા

ભારતૌ આરતિ ધારતૌ, જે કદૌ વાદ વિવાદ વદે ૨૭ વઢવા.

થાય બૃહસ્પતિની ગતિ દીન; બને મતિહીન હુંથી ચઢવા.

બાલ, યુવા, યુવતી ! વયવૃદ્ધ ન કોઈ સમાન મુને ચઢવા.

૨૮ પ્રેમ-અખડિત-પંડિત ૨૮, માનિતૌ, ખંડિત આ હું-ધૂરે ચઢવા.

૭૨ સત્યભામા—મહાશય ! એમ મહોનાં મીઠડાં શેનાં કરો ૨૯ છો ? પ્રેમનાં ૨૯ પીયૂષ તો પ્રેમવાળીને ત્યાં જ ઢળે-છે. જેને ખોલે બંધ નહિ, તેની સાથે તે ક્યાં ૩૦ પાનું ૩૦ પંડ્યું !

૨૩ આટલી બધી ૨૪-૨૪ આ બે સપ્ત વચ્ચે સરકતલુમા નીચેનું વાક્ય વધારે છે—મારે મોટો કડાવડું દરો, કેમ ? ૨૫-૨૫ આટલી બધી શુભોપમાને ૨૬-૨૬ ક્યો એક વાર ૨૭ પડે ૨૮-૨૮ પ્રેમ અખડિત ખંડિત ૨૯-૨૯ આ બે સપ્ત વચ્ચે સરકતલુમા નીચેલો ભાગ વધારે છે—મારે તો પ્રેમના પળો ભરી ગયો છે અને ૩૦-૩૦ પાના ૫૧ થા

૭૨ કૃષ્ણદેવ—હવે થયું તે અન્યથા થવાનું છે ?

એટલું કહી કૃષ્ણદેવ સત્યભામાને ગળે હાથ નાખે છે; અને તે આવી ખરી નય છે તેણે કરી હાથ ભેરથી પર્વક પર પહોંચાવે છે.

૭૩ સત્યભામા—અળખાની આંતરડી કકળાવનારને આવી આવી અનેક પીડાઓ ૩૧ અને ! હું તમારૂં નામ દઉં છું કે તમે મને અડકવા આવો છો ?

૭૪ કૃષ્ણદેવ બીજે હાથે હાથને દખાવતા—દગ્ધ પર લવણ નાખતાં તો ઠીક આવડે છે !

તોટક

૩૨ અતિશે અળખાનું ફૂંટું ઉર છે. ૩૨

કુચ ભેદ કરે, તવ ૩૩ નિષ્કુર તે; ૩૩

પનિને ન ગણે રતીમાત્ર પ્રિયા.

ગતિભંધ ૩૪ મરંધ જન્યા ન ક્રિયા ?

૭૬ સત્યભામા—એવું જાણ્યા છતાં જીહ્વલતા શે હશે ?

૭૭ કૃષ્ણદેવ સકોપ—૩૫ મનરવીપણે ગમે તેમ બોલવાનો નિર્ધાર કર્યો છે, તો પ્રછે જેટલું આવડે તેટલું બોલી નાખો. બેસો. હવે અમે જઈશું. (એમ કહી બહી ચાલવા માટે છે.)

૭૮ સત્યભામા ૫૬ કહી રાખી સજ્જ નેત્રે—બાવ છે ૩૬ ક્યાં ? જ્યારે ૩૭ આમ કરવું તું, ત્યારે મને શા કાળે ખાંજરે નાખી ?

૭૯ કૃષ્ણદેવ અશુભી નાખી—પ્રિયા ! આ બધું કરવાનું કારણ શું છે ? તારી ૩૮ ઇચ્છાને ક્યારે આડો આવું છું, કે આમ ઉભયને શોકકારી કૃત્ય ૩૯ કરે છે ? ૩૯ હું તો ૩૯ તારૂં કહ્યું કરનાર છું. ૩૯

૮૦ સત્યભામા—આર્યપુત્ર ! તમે મારૂં કહ્યું કરનાર છો, એવી વાતો કરી કોને સમજાવો છો ? સુખ ૪૦ ભોગવવાને શોક્ય અને સમ ખાવાને ૪૧ હું ! મહારાજ, તમે બોલશો નહિ. મારાં તો અંગેઅંગે લડકે બળી રહ્યાં છે. બળતીને વધારે બાળી તમારા હાથમાં શું આવવાનું છે ? (એટલું કહી મોટેથી રોદન કરે છે.)

૮૧ કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! આમ દીર્ઘ સ્વરે ૪૨ રોદન કરવું અને તે પરિજન શ્રવણ કરે, એ આ સ્થિતિને ઘટિત થતું નથી. સુખ ભોગવવાને એ હોય અને સમ ખાવાને તું હોય, એમ થાય જ કેમ ?

૩૧ થરો ૩૨-૩૨ અળખા અતિ અતર કામળ છે ૩૩-૩૩ નિષ્કુર છે ૩૪ સુઅધ ૩૫ અહીં હસ્તિના આરંભે સરસ્વતીમાં નીગલો ભાગ વધારે છે—અભૂ. હવે અતિ વિસ્તારતું પ્રયોજન નથી. ૩૬-૩૬ આ બે બોલ વચ્ચે મરુત્તીમાં નીચલૂ વાધ્ય વધારે છે—આ છવ લેખ ૪૫ હોય, તો ક્યારે નાવ. ૩૭ ઇચ્છાનુરૂપ વર્તણ ૩૮-૩૮ કરવા સજ્જ વાધ છે ૩૯-૩૯ ૦ ૪૦ ભોગવનારી ૪૧ સોપાને સફરી-કુ ૪૨ રોદન

૮૨ સત્યભામા—જે આમ જૂઠું જ બોલવાનું પણ લેશે, તો જીવ આપવાનેય કોણ પાછી પાન્કી કરે તેવું છે? હું કંઈ કોઈની કહેલી વાત કહેતી નથી. મેં તો કાને સાંભળ્યું છે અને આંખે જોયું છે. મેં તે ૪૩કયા જન્મમાં કાળા તલ ૪૩ ચોર્યા'તા, કે તમે મને દુઃખ દેવાને જ સરજ્યા?

૮૩ કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા! મેં જોને સુખ થવા તારા સમ તો ખાધા નથી જ, તેમ જોમ કરવાનું કંઈ કારણ પણ નથી. તથાપિ જે તું કહે છે તેમ થયું હોય, તો પછે યઈ ગયાનો શોચ કરવામાં શો લાભ છે?

૮૪ સત્યભામા—હાય હાય! પૃથ્વી મને ૪૪માગે શે નથી આપતી, કે હું માંહી સમાઈ જઈ? પ્રભુ! જૂઠા સાથે જીવતર કાઢવાનું માથાના વાઢનાસ્નેય આપીશ નહિ.

૮૫ કૃષ્ણદેવ—વાર, તું કહે છે તેમ થયું હોય, તો હું એવી જૂલ ન ૪૫કરવાતા શપથ લઉં. ૪૫ પછે કેમ?

૮૬ સત્યભામા—મમ ૪૬ ખાય તે સદાય જૂઠું હોય!

૮૭ કૃષ્ણદેવ—ત્યારે તે અસત્યવાદીએ ૪૭શપથ લીધેલા ૪૭ એ અસત્ય હોય; તો પછે અસત્ય છે જોમ જાણ્યા છતાં કલેશ કરવો, એ કોના ધરની રીત?

૮૮ સત્યભામા—મારે શું?—જૂઠા થાવ કે સાચા થાવ! ૪૮પણ સ્વર્ગનું જોવા જોગ ફૂલ એને જ આપી આવો અને તેની એક પાંખડી એ અમારે કાળે ૪૮નહિ, એ અમને ન લાગે કે?

૮૯ કૃષ્ણદેવ—વળી એ શું ૫૦નવીન જાત ૫૦થયું? જેને કલેશ જ કરવો છે, તેને એક નહિ તો અન્ય નિમિત્ત ક્યાં નથી ૫૦જડતું?

૯૦ સત્યભામા દાત પીંચી માથુ ફરી—શું! ત્યારે હું જોડું કહું છું અને લડવા જ બેઠી છું? જેની રંગે રંગ જૂઠી, તેનો તે કિયે ભવ છૂટકો. થવાનો છે? હું તો કહું છું કે નાગરિકા અને શ્રીદામાનો દીકરીએ દીવો યં ન રહેશે! બને જણે મળી મને ધોળે દહાડે કૃપામાં નાંખી!

૯૧ કૃષ્ણદેવ નિશાસ નાખી—એવા ૫૩ અધમ ગણદો, શ્રવણ કરવાની મારી ઇચ્છા નથી.

૯૨ સત્યભામા—શેની હોય? જોમ તમને તમારું માટે મરચાં લાગે છે, તો અમને ૫૪અમારાં માટે ૫૪ કેમ કંઈ ન ૫૫લાગે? મેં તો તમારા કાળે

૪૩-૪૩ કયા જન્મમાં તમારા કાળા તલ ૪૪ માગેય ૪૫-૪૫ કરવા પ્રતિજ્ઞા કરે ૪૬ સોગવ ૪૭-૪૭ પ્રતિજ્ઞા લીધેલી ૪૮ પણ શું ૪૯ નહિ કે? ૫૦ કઈ નવીન ૫૧ થયું કે? ૫૨ નીકળું ૫૩ હવે પણ એવા ૫૪-૫૪ સુસ્કરણુમા 'અમારા માટે' એ બે બોલ છે નહિ. ૫૫ યામ

મારાં સહુ એ ^{૫૬}ટાળ્યાં, તેનો^{૫૬} તમને કંઈ એ ગુણપાડ છે?

૧૨ કૃષ્ણદેવ વિચાર કરી—ઓહો! એક પુષ્પને કાઢે તે આટલું બધું હોય! લે, એને એક આપ્યું, તો તને બે ત્રણ ચાર કે તું કહે તેટલાં આપુ. (એટલું કહી સત્યભામા ન દેખે તેમ વનમાળા મંથેથી કુસુમ કાઢી તેને આપવા નય છે.)

૧૩ સત્યભામા પુછાને બેઠ—એને ચૂલામાં નાખો. એવાં ફૂલ તો મેં મારા આપને ત્યાં પગે પીલી નાખ્યાં છે. શું, નહાના છોકરાને સમજાવો છો? તે ચ પૈસો અને ફૂલો પરખી કાઢે છે. આર્યપુત્ર! તમારી ઠગાઈથી ઠગાનારી હું તો'ય.

૧૪ કૃષ્ણદેવ—^{૫૭}જેને લલલું જ, તેને શું? કેમ, તે કુસુમ કાંચને મઢેલું હતું અને આ કથીરે મઢેલું ^{૫૮}છે? ^{૫૯}ન્યાંત્યાં^{૫૯} કલેશ વધારી હૃદય શેકવાની વાત^{૬૦} છે, તો પછે હવે તારે જે કરવું હોય તે કરારે કર.

૧૬ સત્યભામા માથાના વાળ તોડતી અને કપાળ ફૂટતી બોલી થઈ—હાય હાય! હાડોહાડ બૂઠી વાત કરવી અને ખરું કહેનારની હિરે આવવું! એવાની સાથે જીવતર ગાળવામાં ચ શો ^{૬૦}અર્થ છે? મહારાજ! તમે મારા જીવના તરસ્યા છો, તો તે લીધા પછે નીરાંતે સુખ ભોગવજો. હવડાં જ હું જઈ ગોમતીમાં પડું છું. એટલે તમારે બનીસે કાઠે દીવા થશે. (એટલું બોલી ત્યાંથી ઉતાવળા સાથે નય છે.)

૧૭ કૃષ્ણદેવ પાછળ દોડતા દોડતા—હાં હાં, આ તે શું? એમ તે થાય? વિનોદાર્થ થતા હાસ્યમાં ચ સમજે છે કે નહિ? લે, હું તને ^{૬૧}એવું જ પુષ્પ આપુ છું.^{૬૨} (એમ બોલતા પાછળ પકડવા દોડે છે.)

દૃશ્ય ૬

“વાસુદેવ વિઠ્ઠલ, વાસુદેવ વિઠ્ઠલ” એમ બોલતા અને વીણા વગાડતા નારદ પ્રવેશ કરે છે.

૧૮ નારદ સખે—અરેરે! વિઠ્ઠલ વનિતાને વા'શે. એ સ્ત્રીએ પારિવ્રતક ^{૬૩}પુષ્પ જોયું નથી; અને^{૬૪} મારાથી, તે પૃથ્વીમાં થતું નથી, એમ સમજાવવાય નથી. મેં એને પ્રથમ એ પુષ્પ બતાવ્યું હોત, તો કેવું સાઝ થાત! સુરે અને કાર્ય સોંચ્ય અને તેમાં હું નારદ નિષ્કુળ થયો! નારાયણ આગળ નારદ તે શા લેખામાં? અરે! પણ જો હું એમ દંડતાનો ત્યાગ કરીશ, તો પછે મને નારદ કહી કેણુ બોલાવશે? નારદવેડા એ મારા જ નામથી અંકિત રહે. (વિચાર કરી) હાં હાં, જો હું આમ કરું, તો યોગ આવી નય ખરો. અરે!

૫૬-૫૯ આ બે શબ્દ વચ્ચે સસ્કરણમા નીચલું વાક્ય વધારે છે.—અને એકલી બાવળિયા જેવી થઈ ૫૭ ઉક્તિના આરંભે આના પૂર્વે સસ્કરણમા નીચલું વાક્ય વધારે છે—હું તો બુપરીઓવાળું પુષ્પ લે એવી છે ૫૮-૫૮ આ બે શબ્દ વચ્ચે સસ્કરણમા નીચલું વાક્ય વધારે છે.—નત તેવી બાત ૫૯ દાન ૬૦ માલ ૬૧-૬૨ એવા જ પુષ્પ આપુ છું, આપુ છું

દૃશ્ય-૬

૧-૧ નિદાણી જોયું નથી. કે ૨ થયેલું છે

પત્ન અર્ધ રાત્રિ ગઈ છે ! ઝલલે, તેની ચિંતા શી ? બ્રહ્મકુમારને પ્રત્યવાચ શે ?
(એમ વિચાર કરતા ઇન્દિમણીના મહિર કને આવે છે.)

૧૧ દ્વારપાલિકા નમન કરી—ભગવંત ! શી આજ્ઞા ? છે ? *દેવી *પોદી ગયાં છે. *

૧૦૦ નારદ—દ્વારપાલિકે ! અમારે * અધુના લિપ્તકનંદિનીને, દર્શન હઈ પૂજા પ્રહણ કરવી છે.

૧૦૧ દ્વારપાલિકા—ભગવંતની જેવી ઇચ્છા. દેવર્ષિ, હું જઈ દેવીને બ્રહ્મ-કુમારનું આગમન વિહિત કરી આવું, ત્યાં સુધી આ આસન પર બિરાજે.

૧૦૨ નારદ—દ્વારપાલિકે, જા, હું તેમ કર્ય.

૧૦૩ દ્વારપાલિકા—વારું, ભગવંત. (જમ છે અને ઉતાવળ, કનકમાલિકાને મુનિ કને મોકલે છે.)

૧૦૪ કનકમાલિકા નમન કરી—ભગવત *ઝલલે પધાર્યા.*

૧૦૫ નારદ—અહો કનકમાલિકે ! તમારી દેવી પર વાસુદેવની અમીદષ્ટિ તો છે ને ?

૧૦૬ કનકમાલિકા—ભગવંત ! આપ જેવા *દેવર્ષિની કૃપાથી દેવી નિરંતર સ્વામિત્વવામાં આસક્ત રહે છે.

એવે દ્વારપાલિકા દોડતી આવે છે.

૧૦૭ દ્વારપાલિકા—ભગવંત ! દેવી આપનાં દર્શન કરવા આ આવ્યાં.
(એમ કહી દ્વારે જઈ ગઈ રહે છે.)

એવે પૂજના સાદિત્ય સાથે ઇન્દિમણી આવે છે અને નારદ મુનિ સાથે જઈ આરોપ્યાં દેવ.

૧૦૮ ઇન્દિમણી નમન કરી, પૂજન કરી—ભગવંત ! આજ મારા પર કૃપા કરી મને કૃતકૃત્ય કરી.

૧૦૯ નારદ—અહો લીપ્તકનંદિનિ ! (અગ્રણિ વડે બતાવી) આ ગુપ્ત કાળે વાસુદેવ મહા મંકટગાં આવી પડ્યા છે; અને એ માટે સત્રાગ્નિત્યુતા તેમને વિવિધ દુઃખ દે છે તે અમારાથી અહન ન થયુ, ત્યારે અમે અહીં આવ્યા છિયે.

દ્રવિભજિત

પતિ મુખી કરવા હરવા પોંડા,
રતિવતી *તરુણી ! તજ તું મોંડા.*
અતિ કુટી ગતિ તો ધર્મ છે તહીં.
અતિમતી ! વિચરી દુઃખ દે દહીં.

૩ • ૪-૪ આ બે રાજ વચ્ચે સશસ્ત્રમા નીચલા બોલ વધારે છે—દેવશી સત્યકામા દેવીને મહિર પધાર્યા છે અને અમારા પ-પર્યુર્વ રવા છે ૧-૬ આ બે ગણ વચ્ચે સશસ્ત્રમા નીચલા બોલ વધારે છે—મદ મવતુ મદમ્ । ૭ આદમ ૮ થ જઈ ૯ મદાજા ૧૦-૧૦ બ્રહ્મકુમાર । ૧૧ મદર્ષિની ૧૨-૧૨ જઈ ૧૩ થઈ ત્યાં કોઈ ૧૩-૧૩ મતિવરે । નિરખી દુઃખ સે મદી

અપિચ—

સન્ધ્યા

સ્વામીનું સ્વામિનીએ ૧૪અગ્રુખ મુણાં કદી મુખથી ના મૂંવાયે.
ચંદ્રિકા ચંદ્ર સાથે, દિનકર નિરખી, તેજથી બ્રહ્મ થાયે.
તે રીતે ૧૫અકવાકી પતિગતિ શિથિલે કહ્યું અંગે, સહે છે.
નિદ્રા ૧૬હોયે નિરતે ધવ હુંઃખ હૂંળતાં. પુષ્પ શીર્ષે રહે શે ૧૧૭

એટલું કદી નારદ મુનિ સ્વર્ગ પ્રતિ ગમન કરે છે.

૧૧૦ રુકિમણી સખેદ—સખી કનકમાલિકા ! આ બ્રહ્મકુમારનું વચન સત્ય જ હશે. મેં કયાં પુષ્પ લઈ દેવને દુઃખી કર્યાં ? કોણ જાણે, શું ય કર્યું હશે !

૧૧૧ કનકમાલિકા—વયસ્યા ! એ તો મહા રીસનું જાણું ૧૮છે.

૧૧૨ રુકિમણી—અર્પિ ! મારે જીવ અતિ જીવો થયો છે; મન ૧૯ચિંતામાં પડ્યું છે ૧૯ અને જંપ વળતો નથી માટે, આલ્સ, જઈ દેવને બેઈ આવિયે.

૧૧૩ કનકમાલિકા—તમે તહીં જશો, તો દેવને મૂકી ૨૦ તમારા ૨૧પર ઉતરી પડશે.

૧૧૪ રુકિમણી—ગમે તે થાય, પણ હવે તો દેવનાં દર્શન કયાં વગર મારાથી રહેવાશે ૨૨નહિ. આલ્સ ૨૨ ઉતાવળી. ૨૩પણ રહે, બેઠા કે મારા માયામાં પારિભાતકે છે કે નહિ ? (દલ્લ વડે બુએ છે) ૨૪

૧૧૫ કનકમાલિકા—૨૪છે, છે. વયસ્યા ! એ ફૂલે જ આટલો ધાસ્કો પાડ્યો, ખરું ની ?

૧૧૬ રુકિમણી—હારતો. આલ્સ આલ્સ ઉતાવળી.

બને જણ જાય છે.

૧૪ અહિંત ૧૫ બે ચકારી ૧૬ આ રી ૧૭ છે ૧૮ અહીં હક્તિને છેડે સસ્ત્રાલમાં નીચલું વાક્ય વધારે છે—એમનું તો મ્હો જીવાડવામાં આવ જ નથી ૧૯-૧૯ કચવાય છે ૨૦ પચ્યા મૂકી ૨૧ હપર જ ૨૨-૨૨ આ બે શબ્દ વચ્ચે સસ્ત્રાલમાં નીચલો ભાગ વધારે છે—જે 'યવાનુ' હશે તે યશે માટે ૨૩-૨૩ (દલ્લ વડે બેઈ) બે, મારા માયામાં ફૂલ તો છેડની. ૨૪ ૨૫ હા

૪૭ કેશપ્રસાધન—સુવાસિત તેલ, કાંચડી, વેણીપુષ્પ વગેરે કેશમંસ્કારનાં અને કેશપાશનાં રાણુગારનાં સાધન.

૪૮ ચદ્રક—સ્ત્રીઓના કપાળે ચોટવાનો ચાંદલો.

૫૦ વાંચવું (મ. વાચ્છ)—૪૨૭૦.

૫૩ પ્રભાકર—સૂર્ય અગ્ર—વાદળ ઝટુ—પ્રતિમામ સ્ત્રી વેગળી બેસે છે તે પ્રમંગ.
બાધ—અડચણ, અટકાવ.

૫૪ લાકડે માંકડું વળગાડવું—આ વચન બે નિરનિરાળા પ્રસંગમાં વપરાય છે કોઇક વર અને કોઇક કન્યાને લગનની માટીની જોડી ધર ચાલતું કરતું, એ એક પ્રમંગ. એમાં વ્યવહારની વાણીમાં ધંટીનો આરોપ કરાય છે. નીચલા પડતો ખીલડો, તે બહુધા લાકડાનો હોય છે ઉપલા પડતો મધ્યોમધ્ય ધટીનું મ્હેલો હોય છે, તેમાં એક લાકડાનો કડકો ગોડવાય છે. તેના મધ્ય ભાગમાં ખીલડો રમતો રહે એવું બાકું હોય છે. આ લાકડાના બાકાવાળા કડકાને માકડી કહે છે. ખીલડાકપ લાકડું અને આ માકડી જોડાઈ ધટી ચાલે છે, તેમ વર અને કન્યા જોડાઈ ધરસંસાર ચાલે છે બીજો પ્રમંગ માકડાંના બેલનો છે. એમાં માંકડીને માકડો મનાવે છે, પણ તે મનાતી નથી; ત્યારે તેને ચૌદમ્ રતન આપી મનાવવા માટે મહારી માંકડાને લાકડો પૂરી પાડે છે આ બે પ્રસંગનો બેદ બૂલાગાથી એક જ વચન બંને પ્રસંગમાં વપરાય છે ખરી રીતે પહેલા પ્રસંગમાં 'માંકડી' બોલનો પ્રયોગ હજુ છે. બીજો પ્રસંગ ફેરફાર માગતો નથી; શાથી જ નપુંસકલિંગે 'માંકડું' બોલ નરનો તેમ જ માદાનો બોધક છે. પ્રસ્તુત ઉક્તિમાં શીદામો મહારી સમગ્રાય છે. સામાન્ય 'માંકડું' બોલનો પ્રયોગ આરોપનો અતિદેશ થતો અટકાવવાને કર્યો હોય એમ જણાય છે. એ અતિદેશ કવવાથી પ્રધાન પાત્ર મર્કટ મર્કટી બને.

૫૫ રમાલે હે બાલે—હે મીઠી મુઘા. દસ—દમતી દસર કે કસ્તૂરીનાં ટપકાંથી આંકેલી આકૃતિ. કહું કટી—એકેએક વિગત વર્ણવીને કહું છું. રગિત—રાતો રગાયલા. હૃદય—મત્તભામાંનું હૃદય.

પૂર્વ શ્લોકમાં પરિચિત નિતક પત્રભંગ અને સુખવામના પરિત્યાગનું નિરૂપણ છે. ઉત્તર શ્લોકમાં ચરના ઉદયથી પ્રગટેલા મેતાપત્ની લક્ષ્મણપુષ્પાને લીધે પ્રાપ્તનેન્ના-કહેવાતી પ્રેમપીડાની કલ્પના છે ચંદ્રે તને સત્તાપી હોય, તો એ કલકડી છે અને તું નિષ્કલંક છે તેની પ્રખ્યાતિ લીધે દગે; આવી અત્રે સંભાવના છે. આમ્રસાગમીપણાને લીધે પોતાને અબેઘ માનનારા ચંદ્રને કૃષ્ણદેવ ચક્રથી બેદવા તત્પરતા જણાવે છે; અને પ્રેમપીડા ઊપગમવતાર કામને પણ હણવા માગે છે. અહીં અસ્વરચનાના કારણજૂત ઔત્સુક્ય અને મીઠા એ મંચારી ભાવો અલકારના ભાર નીચે દબાઈ ગયા છે.

૫૭ આટલું બધું—(૧) રાપ, (૨) દમદમી. કાના ઉપર—(૧) કાના પ્રત્યે, (૨) કાના બળથી ઝૂંચીને.

૫૯ વાંદ પાડો છો—બોટ લગાડો છો. આટલું બધું—(૧) ઉગ્ર માઠી લાગણી; (૨) ગભીર માંદગી.

૬૦ બહારાતને—શત્રુભૂત (ગૂ. રાત, સ. છરાતિ) બહારાને; ભુઓ જૂતરાત, દંવરાત.
વેળા કવેળા—કવેળાબૂત વેળા, કારમી પળ. રાપ—ભુઓ ઉકિત પદના છેલ્લા વાફ્યમાંથી
છૂટા પાડેલા 'તને આટલું બધુ થઈ આવે' એ બોલ.

૬૨ આધે ગહે—ગ્રાણુ ગયા પછી રાત્રીના મૃત દેહ ઉપર વીર પુરુષ ઘા કરતા નથી.

૬૪ હાય કેરોકટ નીડળે—સરખાવો પાણી મરવું.

૬૬ ઊધાડ્યાં હાડ્યા—ઊધાડ્યાં ઉપરાંત છાનાંછપનાં. હાય ઝાલો—ઝાલ કરો.

૭૦ વીણામણુ—વીણાવાની ક્રિયા; 'બહુ ઘઉં વગેરેમાંથી એકાદ કાકરો હોય તે વીણી
કાઢવો તે.

૭૧ ભારતી—સરસ્વતી. આરતિ (મં. ભારતિ)—દુઃખ આરતિ ધારતી—દુઃખ પામે.
વાદ વિવાદ વદે—પોતાના પદના મંડન(વાદ)મા અને સામાના પદના મંડન(વિવાદ)મા ઊતરે.
વંદવા—વાગ્યુદ્ધમાં. દીન—લાચાર. હુથી ચડવા—મારાથી ચડવાના થવામા. ગાલ—ગાલક.
ચુવા (સ. ચુવન)—જવાન. વયજૃઘ (સ. વયોજૃઘ)—ધરતું. આ તણુ વિગેષણુનૂ વિશેષ્ય
મનુષ્ય (અર્થાત્ સ્ત્રી કે પુરુષ) અધ્યાહાર છે. કુવતી—અહો યૌવનવતી (સત્યભામા). મુને
અડવા—મારી સાથે વાદવિવાદનો કે રસણુનો અગ્રે ઘાલવા, દહ કરવા. પ્રેમ અખડિત
પડિત—પ્રેમની વિદ્યામા અર્થાત્ કામકળામા કામથી કદી દારે નહિ એવો વિદ્વાન (હુ)
ખડિત—પરાજિત છુ; હારી ગઈ જુ. તને પૂરો પડવા—તને મ્હાત કરવામાં, તારી સાથે
સ્પર્ધામાં. માનિતી—અહો રમણુ લઈ બેઠેલી (સત્યભામા.)

૭૨ પ્રેમના પીચપં—પારિગ્ગતક પુષ્પની વ્હાલભરી એટ લક્ષિત છે. પ્રેમવાળી—વગરદોઢે
પ્રેમપંત્રથી જેના ઉપર તમારે વ્હાલ ઊભારાઈ ગયું હતું તે રકિમણી.

૭૩ ચયુ તે ન ચયુ ચવાનું નથી—પારિગ્ગતક પુષ્પ અપાર્થ ગયું તે અપાર્થ ગયું;
એની તથા અવરથા છે.

૭૪ આતરડી—(સ. અન્ત.કરણ, ગૂ. અંતર; તેના ઉપરથી સ્વાર્થવાચક પ્રત્યયથી
અથેલું રૂપ)—હૃદય.

૭૫ કુચ બેદ કરે, તથ નિષ્કુર તે—ત્યારે રતન ખીલી નીકળે છે, એટલે કે યૌવન
પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે હૃદય કામગી લાગણી વગરનું (નિષ્કુર) અને છે અહીં 'અને છે' કે
'થાય છે' ક્રિયાપદ અધ્યાહાર છે ગતિજથ (સં. પદ્મગતિ)—ગતિહીન, નિરુપાય, લાચાર;
સરખાવો મનભગ, આસારંગ.

૭૬ જુહલવું (સ. યુગ ધૂમરૂં; વર તોરણે આવે, ત્યારે તેને પોંખી લેવાના ઉપકરણોમાં
ધૂસરમુસલનો અમાવેશ થાય છે.)—વરરાગ્ન બનવું.

૭૭ નિર્ધાર (મં. નિષ્પદાર્નિશ્ચય કરવો)—નિશ્ચય, કરાવ.

૮૨ પણુ (પ્રા. પદ્મણા, સ. પ્રતિજ્ઞા)—પ્રતિજ્ઞા. ક્રિયા જનમના—ક્રિયા જનમે, ક્રિયા
ભવે. કાળા તલ—એનું દાન લેવું નિષિદ્ધ છે, એની ચોરી તેથી પણુ વધારે નિષિદ્ધ.

૮૩ થઈ ગયાનો ગોચ કરવામાં શો માલ છે?—ભુઓ નીચેનું વચન—નનં મૃતમત્તિ-
જ્ઞાન્ત નાનુશોચન્તિ પશ્ચિદ્ધતા. ।

૯૨ જાગત ચયું—જાણું, નીપત્યું, પ્રગટ્યું. નીપજવાનો અર્થનું જાગ ક્રિયાપદ પ્રા. જાગ, સં. જાત ઉપરથી ચયું લાગે છે. નાટકકારે નિદ્રાત્યાગના અર્થના સં. જાગ ધાતુ સાથે મુગ્ધ ભેદ્યો છે તે કલ્પિત છે.

૯૧ અધમ રાજદ—અણુછાજતું વચન.

૯૬ ખર કહેનારની હેર આવયું—રસ્તે જમારને જેમ ભૂત વળગે છે તેમ, ખર કહેનાર સાથે જાગ્યું. હેર, મેર, રોડી, સેરડો એક કુટુંબના શબ્દો છે. તે સં. 'સ જવું' ઉપરથી વધા છે; અને 'કેડી, મારગ' એવો અર્થ છે.

૯૭ એવુ જ પુષ્પ—રૂઢિમણીને આપ્યું તેવું જ, અર્થાત્ પારિજાતક.

૯૮ વનિતાને—સત્યભામાને. કાર્ય—નરકાસુરવધ વહેલો નીપજવવાનું કામ. નારાયણ—કૃષ્ણદેવ. દહના—કૃષ્ણદેવ અને સત્યભામા વચ્ચે ચક્રમક ઝરાવવાની ખટપટમાં મંડ્યા રહેવું તે, પારિજાતક પુષ્પ માટે તેમને લગાવી મારવામાં મુશ્કેલી. નારદ (સં. નર મનુષ્ય, નાર મનુષ્યત્વ જૂથ; દો કાપડું, લાગ પાડ્યા, ઐક્ય તોડ્યું)—મનુષ્યોને લગાવી મારનાર, લગાઈ લગાવનાર. આ કલ્પિત વ્યુત્પત્તિ નારદ સત્તા સારક કરવા યોજેલી છે. નારદવેદા—મનુષ્યોમાં કલદ ઝરાવવામાં ગમ્મત માણવાની પ્રકૃતિ, કલદપ્રિયતા. પ્રત્યવાય—ગાથ, અવરોધ.

૧૦૪ ભલે પધાર્યા—આ પ્રયોગ મં. સ્વામત્ત્વ નો અનુવાદ છે.

૧૦૫ અબીદષ્ટિ વિશે પ્રશ્ન છે, તેનો ઉત્તર સેવાસંકિરણ કાશ્યપના નિર્દેશથી વાળ્યો છે.

૧૦૮ કૃતકૃત્ય—કૃતાર્થ, સફળજન્મવાન.

૧૦૯ સકષ્ટ—મહાકષ્ટ, મોટી સકડામણ. દુઃખ દે છે—મર્મભાણુથી પીડા બિપત્તિનં છે. ગતિવતી—પરમપ્રેમાળી. ત્રીડા—રાગમ, સત્યભામાના અંતઃપુરમાં મોડી રાતે કેમ જ્યાય એવો મોકાસ. ગતિ—વાસુદેવની દસા; કૃષ્ણદેવનો સ્થિતિ. મતિમતી—ધુદિશાળી, ડાહી. ચદિકા—ચાંદની. ચદ્ર સાથે બ્રહ્મ—ચદ્ર તેજેબ્રહ્મ ધરાની માથે તેજેબ્રહ્મ. દિનકર નિરખી—પ્રભાત ચતાં. બ્રહ્મ—તેજેબ્રહ્મ, મિસ્ત્રેજ. ચક્રવાકી—ચક્રવી. તોયે(ન હોય) —ન થતે. ધવ—પતિ. પુષ્પ શીર્ષે રહેશે?—પારિજાતક ફૂલ કેમ માથે ધરી રખાવ? સત્યભામાને મદિર જઈ ફૂલ માથેથી કાઢી આપવાનું અહીં સૂચન છે. કાશ્યપાન પશુ દીલ કરવા જેવું નથી એમ ખતાવવા ઉક્તિ પૂર્વે નારદ રૂઢિમણીના સામા જવ છે અને ઉક્તિ પછી તાણુ આત્મા જવ છે.

પાઠચર્ચા

૬૨૪-૫

૮ 'તને તારે' પ્રયોગ અહીં વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ દૂષિત છે. ૧૨ 'મહાલે' બોલનો પ્રયોગ અહીં પ્રયોગનરહિત છે. ૧૩ પ્રસ્તુત 'કપોલ' અને 'અધર'ના પ્રયોગને અતુસરી કે 'નિલવટ' પાઠ યોગ્યો છે. ૧૪ સ્વના કિલ્લ હતી, તે રહેલ ફેરફારથી સરળ કરી છે. ૨૦ તમારાથી થાય તે કરી નાખજો-આ ધમકી વધારા-પડતી છે; માટે મેં કોપક અણેલ છે. ૨૮-૨૯ મારે મહેડે કદાવરું હતો, કેમ? આ વાક્ય વચ્ચે મૂકવાથી એના પૂર્વના અને પછીના વાક્યનો સંબંધ તૂટી જાય છે. તે કારણથી મેં તે તજી દીધું છે. ૨૫ ૨૫ મુનરેકિ ઢાળવા પાઠ કાઢ્યો છે, જુઓ ઇક્કિ ૬૩ ૨૬ મારે તો પ્રેમમા પૂજો-આ વચન અનુદાનત્વ હોવાથી મેં તજી દીધું છે. ૩૨-૩૩ કોમળે હૃદય નિષ્કળ થવું અથવા હૃદયની કોમળતા નિષ્કળ થવી, એનો કંઈ અર્થ નથી. આ કારણથી નિષ્કળને બદલે નિહુર પાઠ કાઢ્યો છે તેની સાથે પ્રાસ મેળવવા પ્રથમ ચરણમાં ફેરફાર ફેરફાર કરવા પડ્યા છે. ૩૫ આતમ, હવે અતિવિસ્તારનું પ્રયાગન નથી, -દાસ્ય લેખને એનું આ વાક્ય મેં તજી દીધું છે. ૩૬ 'આ છવ લેઈ... જવ' આ વાક્ય વચ્ચે મૂકવાથી એના પૂર્વના અને પછીના વાક્યનો આત્મિક સંબંધ તૂટી જાય છે. તે કારણથી પ્રશિસ્ટ વાક્ય તજી દેવામા આવ્યું છે. ૫૬ ઘરેણાં વચરના અડવાં જોરારીને બાવળિયાની ઉપમા અપાય છે. અહીં એક કંઈ સાચ્ય છે નહિ, તે કારણથી વાપર પડતા રાજદ મૂડી દીધા છે. ૫૭ આની પૂર્વે ઇક્કિના આરંભે 'હું તો છુપરીઆવાણું પુષ્પ લે એવી છે' એ વાક્ય ઇક્કિ પછીના મંકાતરે આવેલા વાક્યથી ગતાય છે. અર્થાત્ એ ત્યાજ્ય છે. ૫૮ 'જત તેવી ભાત', -સત્યભામાને હૃદયીને કૃષ્ણદેવના મુખમાં આ વચન અનુદાનત્વ છે. ૬૧ ઇક્કિ ૧૧૭ ઉપરથી ભેવામા આવશે કે કૃષ્ણદેવ સાતજામાને અનેક નહિ, એક જ પુષ્પ પારિજાતના નામે આપે છે. આ કારણ એકવચનાત્મક પાઠ મેં યોગ્યો છે.

૬૨૫ ૬

૧ ધારીને ભેવાનો અર્થ અભિપ્રેત નથી; તે કારણથી 'નિદાળી' બોલ મેં તજી દીધો છે. ૪ ઇક્કિમણી દેવી સુઈ ગયા છે, આજ્ઞા કરો તો એમને આપના આગમનની ખબર આપું 'આનું કંઈક દારપાલિકા કહેવા માગે છે. તેમા ભેગું 'દેવથી સત્યભામા દેવીને મહિર પધાર્યા છે' તે પાત્રુ ભરણી નાખવું બરાબર નથી. તે કારણથી પાઠિધ્મણીમા નોંધેલા વધારાના બોલ મેં તજી દીધા છે. ૧૦ પ્રવેશ કરતી વ્યક્તિ પ્રત્યે 'પધારો' કહેવાય. પરંતુ નારદ તો પ્રવેગ કરી આસને બિરાજ્યા પડ્યું છે. તે પછી કનકમાલિકા આવે છે; તેણે 'સહે પધાર્યા' બોલથી જ સ્વાગત કર્યું જોઈએ. જાતનારે વચર-સમજાયે 'પધારો પધારો' લખ્યું લાગે છે. ૧૨, ૧૩ પાઠ બહુ ભ્રષ્ટ છે. 'ક્રીડા'(૧૨) અને 'દુઃખ લે અદી' (૧૩)નો પ્રયોગ કોઈ રીતે યોગ્ય રાકતો નથી. આથી સંજતિ ધ્યાનમા રાખી નવા પાઠ યોજ્યા છે. ૧૪ મુખનો પ્રતિવાદી જોલ અદિત નહિ પણ અસુખ કહેવાય. તે મેં પ્રસંદ કર્યો છે. ૧૫ એકના દુઃખે બીજા દુઃખી એવી જોઈ તો ચક્રવાચકીની જ પ્રસિદ્ધ છે, ચક્રાચકરીની જલજ્વાલા નથી. ૧૮ ઇક્કિમણી સત્યભામાને મહિર ભવાનો વિચાર જણાવે તે પહેલાં મેં તજી દીધેલા વધારાના વાક્યને સ્થાન નથી. ૨૨ ઇક્કિમણીના મનની અધીરાઈ સાથે આ વાક્ય સુરંગત નથી. અધીરા મનમા પતિજ્ઞામનો વિચાર જ આવતો નથી.

(૬૨૫ ઉં દેવે પછીના અકમાં.)

યુરોપના મહાયુદ્ધ પછી શ્રીપુણ્યમંથ અને માણુમમા રહેલી સાર્વભૌમ ડામરૂતિ વિષે લોકોનું વલણ ઘણું બદલાયું છે. યુરોપઅમેરિકાના લોકો આજે દુનિયાના લોકમતના આગેવાન છે જળગદરત પ્રચારક હોઈ પોતાની મારીનરગી બધી પરતુઓ દુનિયાના મમાજ આગળ તેઓ આદર્શ તરીકે આકર્ષક રૂપમાં મૂકે છે. વિષયવિકારની મૂળવજો દુનિયાને હું જમાનામાં પીડાતી આવી જ છે, પણ જૂના જમાનામાં વિકાર વિષે મમાજનો અભિપ્રાય નિશ્ચિન બધાગેલી હતો. વ્યમનો વધે તોયે મમાજના જવાબદાર લોકો એને વ્યમન તરીકે ઓળખતા હતા વિવાદમંથના નિયમો અને ક્ષત્રચારીએ પાળવાની ગાંધાએ મમાજ પરતે જુદીજુદી દેશના છતાં એમનામાં કેટલોક મર્મમામાન્ય આદર્શ મદત્તરનું ગદ્યાન બેમગતો હતો, અને તેથી મમાજને દોરવાનું કામ કાર્ષક મહેતું રહેતું. આજે એ રિયલિ બદલાઈ છે. આજે એક એક માન્યતા ફરી મૂળથી તપાસવાની રૂતિ જગી છે. આથી આમયામ નપામવાની રૂતિ ખોટી નથી હોતી, પણ એ નપામનાર વ્યક્તિ કે મમાજ બધી જાગૃતી અને દીધદટિથી જોવાની શક્તિ ધરાવતો હોય તો જ એ મદત્તૃત્ય એ કરી શકે. તદિ તો વાદના ધા જેની ગિયતિ ધર્મ જવાની શાસ્ત્રીય ગોષ્ઠોળ કરનાર અને મમાજને દેગનાર માણુમ દીધર્શો, પદપાનરદિન અને વિશ્વિતવિકાર દોષો નોઈએ. ગગદંપથી ભરેલાં વિકારોથી આખળાં રહેલાં અને તુગતના ગ્રાથે માટે કાયમના દિલનો ભાગ આપનારો માણુમ શાસ્ત્રીય કે મામાવિક પ્રયોગો ન કરી શકે, લોકોને માટે ધર્મ નક્કો ન કરી શકે. ધમબોધ તો ન જ આપી શકે. આજના જમાનામાં જે લોકો વિષયવિકારની નવી વ્યવસ્થા કરવા માગે છે અને જૂના ગધનોમાથી ફર જ ગણવા માગતા નથી, તેમનામાં શાસ્ત્રીય તટરથના અને મમાજના આત્મિક દિલની દટિ છે એની દશ ખાતરી થતી નથી. અને જતા મનુષ્યજીવનના આ ખમાતો દવે ઊંડો વિચાર કર્યો પગર છૂટકો નથી.

આપણા મમાજના પદેશાં છાત્રાયથે નહેતાં. શુરુકુળો અને શુરુશ્રદવામની વાતો પુગાઓમાં અને મદિતોમાં વણી છે. એ શુરુકુળો માર્ચનિક હતાં કે નદિ અને ન્યાં હતાં ત્યાં કેવડાં હતાં એને વિષે અંતિદામક મદિતો આપણી પામે જાદુ થોડી છે. મંચાસીઓના મોનોનો અદો વિચાર નદિ કરીએ. કેવળ વિવાદોઓનો જ અદો વિચાર કરે છે. હાલમાં પુરોપની પબ્લીક મફલની દમે છાત્રાયથો વધવા વાચાં છે. કેળવણીની મગચ અમુક અમુક કેન્દ્રોમાં જ ખીસેલી હોવાથી અને માજાથોને નોડરી કે વેપારને અથે દૂર દૂર મહેતું પાતું હોવાથી છાત્રાયથોની વ્યવસ્થા અપરિહાર્ય થઈ પડી છે.

છાત્રાયથોમાં ખાગકનો મવાય, ખર્ચમાં કુકમર, ધાર્મિક કેળવણી અને વૈષયિક નીનિમતાનું વાનાવરણ એ મવાલો મુખ્ય હોય છે. એ જાગતમાં દશ આપણા લોકોએ પૂરતો વિચાર નથી કર્યો. મમાજના આગેવાનોએ આને માટે ખામ કામચતો નીમી તપાસ કરી હોય તો કાર્ષક અન્વાજ પડે. પણ આજના વિચારના અગજના દિવમોમાં અને નવા

તથા જૂના વસ્ત્રોની તાણાતાણીના દિવસોમાં કમિશનમાં કાણુ કામ કરે, કોને પસંદ કરવા એ પણ સવાલ છે. પણ સમાજને જનગૃહ યર્ષ પોતપોતાની દૃષ્ટિએ આમાં આગળ વધે જ શૂદ્ધતા, અજ્ઞાન અને બેદરકારી એ કાંઈ સત્તામતીનાં તત્ત્વો નથી.

છાત્રાલયોમાં તસ્લુ વિદ્યાર્થીઓ ચોવીએ કલાક માથે રહે છે, એકબીજાના પ્રસંગમાં આવે છે. એમનું ચારિત્ર્ય દૃઢ કરવા માટે ઘરમાં માતાપોએ કસોટી જ પ્રયત્ન કરેલો હોતો નથી. સમાજમાં એની મેળે જે કાર્ષ્ ટકથું હોય તે આપણું ચારિત્ર્ય. ભક્તભક્તા લોકો પણ બાહ્ય દેખાવ અને સામાજિક વિવેક જળવાય એટલુ જ પ્રયત્ન છે, અથવા એટલાથી જ સંતોષ માને છે. કુટુંબોમાં વાતાવરણ સ્વાભાવિક હોય છે અને તેથી છાત્રાલયમાં જેવા સવાલો ઉત્પન્ન થાય છે તેવા કુટુંબોમાં મોટે ભાગે નથી હોતા તે કાગળે પાઠ્ય માતાપો છોકરાને છાત્રાલયમાં મોકલતા પહેલાં બધી બાબતો વિચાર કરતા નથી.

છાત્રાલય યજ્ઞાવધાનું કામ માથે લેનાર શિક્ષક અને ગૃહપતિઓ પણ તે તે સમાજના સામાન્ય કાઠિના માણસો હોય છે એમની ખામ નેધારી પણ નથી હોતી. અને લાયકાતની કસોટી તો શી રીતે કરાય ? અણુચક્ર, અમરકારી માણુમતી નાલાવડી સહેજે વર્તી શકાય પણ ધૂર્ત, દબી અને મિથ્યાચારી એટલે કે ચારિત્ર્ય જળવવાનો મોજો પ્રયત્ન કરનાર આત્મવચક એ લોકોની નવજાઈ અર્થવા હુસ્નાઈ સહેજે પરખાતી નથી.

આવી સ્થિતિમાં જે બાહ્ય વર્તનના સર્વમાન્ય નિયમો હોત અને કડકાઈથી તેમનું પાલન થયું હોત તેણે સામાન્યપણે અથવા સ્પૂલપણે વાતાવરણની સ્વચ્છતા જળવાઈ રહેત. પણ જૂના વહેમી લોકોએ વગરવિચારે વિચિત્ર અને આદર નિયમો બાંધ્યા, અને તેથી નવા સ્વચ્છંદી લોકોને એમની સામે બળવો કરીએ છીએ એમ બતાવી પોતાના સ્વચ્છંદને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવાની તક આપી. સામાન્ય સમાજમાં એક બાબત પડાની પ્રથા છે, તો બીજી બાબત સ્ત્રીપુરુષના સદવાસમાં કસી જ મર્વાઈ ન હોયી નેર્ષ એ, દરેક માણુમતી સત્જનતા અંગે છે એમ માનીને જ ચાલવું નેર્ષ એ એના આદર ઉત્પન્ન થયો છે. છાત્રાલયોમાં દજ છોકરાછોકરીઓ એક જ રાખવાની પ્રથા દાખલ થઈ નથી, નહિ તો મહાશિક્ષણના સવાલ માથે સદજવનના મવાલો પણ વધી પડત.

છાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓ અને ગૃહપતિઓ માટે સલાહ આપવાનું પણ ઘણું અથડામ છે. મોટી ઉંમરનો કાર્ષ માણુમ આડે રસ્તે જતો હોય તો આપણે એને મક્કાદ આપીએ છીએ કે પરણીને કાલો યા. પણ પંદરીસ વયના છોકરાઓ જ્યારે બગડી બેસે છે ત્યારે એમને શી મક્કાદ આપીએ ? એમને ઘેર મોકલવા એ અપ્રિદાય બને હોય, પણ એ કાંઈ માણુમને સુધારવાનો છલાજ નથી. કેટલાયે યુવાનોએ છાત્રાલયોમાં અનાચાર શીખી એ મડો ઘરમાં દાખલ કર્યો છે. એટલે આ વિષયનો ઉકેલ બધી બાબતો વિચાર કરીને જ આણી શકાય એ આપણે જાણવું નેર્ષ એ.

કેટલાંક છાત્રાલયોમાં એક મોટા દીવાનખાનામાં બધા છોકરાઓ અલગઅલગ પાટ ઉપર પૂરતે અંતરે સૂઈ જાય, ગૃહપતિ એમની વચ્ચે એક ઊંચા પાટ ઉપર સૂઈ જાય, આખી રાત દીવાનખાનામાં એક અથવા અધિક ફાનમ જળનાં રહે, બધા વિદ્યાર્થીઓ સૂતા પહેલાં પેશાબ કરવા નર્ષ આપ્યા છે કે નહિ તેની પૂછપરછ થાય અને મવારે આ વાગે વહેલા ઊઠે જ એવો નિયમ રહે એવી અવસ્થા હોય છે. કાર્ષ પણ વિદ્યાર્થીને કે ગૃહપતિને

કોઈ કાળે એકાન્ત કરવાની તક જ ન મળે એ જનનું હાસ્યવનું જીવન અને કાર્યક્રમ ગોઠવેલા હોય છે. વિદ્યાર્થીઓ શું વાચે છે એના તરફ શૃદ્ધપતિની નજર હોય છે. જે જે વિદ્યાર્થીઓ એકાન્તમાં બેસીને વાનો કરે એવી મમલક જ ન રહે એવો કાર્યક્રમ આમલપૂર્વક જળાયેલો હોય છે, અને આજસુએટી માણુમના કક્ષનાતરંગને ઉત્તેજન ન મળે એવું વાતાવરણ રખાય છે. આખો દિવસ કાંઈ ને કાંઈ પ્રમત્ર કાર્યક્રમ રહે અને સાંજે શરીરની તમામ શક્તિ કમનમા વપગર્ભ હોકાગેઓ થાકના પગ્ગેવાથી લોચપોચ મર્ધ ગય અને પૂરતા માત કે આ કપાક ગાદ સુષુપ્તિનો અનુભવ કરે એટલી કાળજી રખાય છે. અનુભવી લોકોનું કહેવું છે કે આટલી વ્યવસ્થાથી ઘણું ભાજે ચાગિય જળવાય જ છે આથી વધારે માણુમ કરું કરી ન રાહે. ચાગિયનો આગ્રહ ધાર્મિક જીવનમાથી જ જન્મે છે અને ધાર્મિક જીવનથી જ એ દટ્ટી સંક છે ધમની ભાવના, અખડ ઉદ્યોગ, જીવનની પ્રમત્રતા અને એકાન્તનો અભાવ એ જ ચાગિય દદ કરવાની માધનચતુષ્પતિ છે.

જે લોકો આજે મરાસ ઉપય છે કે ચાગિય કોને કહેવાય એ જ વહેવાં નકી કરાઃ મનુષ્ય પોતાના વ્યભાવને વશ થાય અને કોઈ ને નુકસાન ધાય નહિ તો એમાં મમાજનું શ મગડપુ, તેમને એટલું જ કહેવાનું કે ચાગિયના નિયમો અને વિધિયમેવનું નિયત્રણ મમાજે દનતરે વધથી અવાચુ છે અને એનો એટલો બધો આગ્રહ મખ્યો છે અને એને જ ચારિત્ર્યની કૂચી કહ્યું છે તે અમરતું નથી. આ નિયમોમાં ધણા બૂઝબરેલા હશે. નવી પરિસ્થિતિમાં એ જ આદર્શ ભુદી રીતે પાળવો વધારે મગડબરેલું હશે. પણ નિયત્રણની આવશ્યકતા અને ચાગિયશુદ્ધિનો આગ્રહ એ વગતુ ફેટી દેવા જેવી નથી. ત્યાં જ્યાં શિથિલતા તમાવવામાં આવી છે ત્યાં ત્યાં ખૂત, આત્મદત્તયા, શરાખ્ખોરી, દડો, ભુગાગ અને રોગો વધ્યા છે એવો માર્ગચિક અનુભવ છે. ત્યાં બાલ્યાચારમાં ચાગિય મચવાયું છે પણ મનમાં અનાચારને છુટોછુટ અપાયો છે, ત્યાં પણ માતમિક રોગો એટલા બધા વધ્યા છે કે એમાં તન્દુરતી તો દખ્યામ જ છે પણ માણુમ માણુમ વચ્ચેનો વ્યવહાર પણ મગજ ગદો નથી વિધિયમેવનની જાગનમાં ત્યાં ચિકુનિ આવી ત્યાં જીવનના બધા જ વ્યવહાર ચિકુન થરા લાગે છે, અને પછી મન કઈ દિશામાં વહેશે, કયો વખતે કયો વિચાર કરશે એનો કાઈ હિમાય જ ગહેતો નથી. મન તરંગી અને વહેલી ધર્મ ગય છે. શરાખ્ખી માણુમની મનોવૃત્તિની પેરે આશાનિગરા હિમાદ, અત્તમાદ, મિધા અને દડો એનાં મોર્મો એક પછી એક આવતાં જ ગય છે અને કોઈ પણ જનનું માર્ગચે રહેતું નથી. આને લે નુકમાન ન કરે. તો મમાજમાં બાપી શુ ગતું ? રોગ જેમ અપ્પટ વગતાય છે, તેમ અનાચાર પણ એના કુચથી રપ્પટ વગતાય જ છે. અને તેથી જ ચાગિય વિધે આટલો આગ્રહ રખાય છે ચાગિયનારાના પરિખામ તગત ન દેખાય એ ખડું, પણ તેથી જ એ જાગનમાં વિશેષ માવચત ગહેતાની જરૂર છે.

જૂના વખતમાં માયુ વદ પ્રત્યે જેમ કોર રીતે વર્તતા તેમ શિક્ષા પણ વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે ખૂબ કડકાઈ રાખતા. એમાંથી ધણા રોગો ઉત્પન્ન થતા એ ખરું. પણ આજની પચાત્સની પ્રથમાં પણ એમ રોગો નથી કોઈ હોકરો દુખી મયો દોષ, પચાતાપથી પીમળો મયો દોષ અને શૃદ્ધપતિ પામે આશ્વાસન મેળવવા હદય ખુદ્ધું કરતો દોષ તો તે જ વખતે શૃદ્ધપતિ પણ પીમળી જઈ પોતાના ચાગિયનો વિચાર બૂલી જઈ વિતાધનિ અનુજાજની રીતે પંચાગવા માટે છે અને એમાંથી જ અનાચારની ગરજાન થાય છે. એવા

દાખલા મુજબાબંધ મળી આવે છે. કાઈ છોકરો છાત્રાલયમાં આવ્યા પછી પૈસેટક મૂકાતો હોય, છાત્રાલય અને કેળવણી છોડી ઘેર જાય તો દીર્ઘ કાળ સુધી સેવેલી પોતાની ગદસ્ત-કાક્ષા જતી કરવી પડે એ અસહ્ય લાગવાથી બીજા સારી રીતિવાળા વિદ્યાર્થી પાસે અથવા કાઈ મોટેરા પાસે સલાહ અને મદદ માગવા જાય એમાંથી જ અત્યંત નિષ્કંટનો સંજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે અને એમાંથી અનાચારમાં લપસી જવાય છે એવા દાખલા પણ ઓછા નથી. ગ્રાહ્યની શુશ્રૂષામાંથી પણ ચારિત્ર્ય ઓગળી ગયાના દાખલા પણ જડી આવે છે. જ્યાં એક જ વિદ્યાર્થીને લાંબા વખત સુધી અને બધી જાતની છૂટ સાથે ભણાવવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યાં શિક્ષક-વિદ્યાર્થી વચ્ચેનું અંતર ટકતું નથી. જીવનના નાજુકમાં નાજુક સવાલો પણ ચર્ચાય છે, અને પછી જો ચારિત્ર્યની દૃઢતા ન હોય તો એમાંથી એકબીજાની નબળાઈને પોષવાનું વાતાવરણ જન્મતા વાર નથી લાગતી એક-બીજા પ્રત્યેની નિષ્ઠા આવે પ્રમગે બંનેને ચલાવવાને બદલે પાડે છે. આજકાલનું રસિક સાહિત્ય અને એનું વિવેચન પણ ઘણીવાર પોતાનો ભાગ ભજવે છે, અને જ્યાં મલિનતા સુપ્ત હોય ત્યાં એને જગાડે છે.

કાકેકાકવાર સુવાતોમાં મલિનતા ન હોવા છતાં યૌવનમહજ જળરસ્ત જિજ્ઞાસા એને આડે રસ્તે લાઈ જાય છે. દરેક વસ્તુ જાણવી જોઈએ, દરેક વસ્તુનો અનુભવ કરવો જોઈએ અને જો પુરુષાર્થ માટે ગમે તે બોગ આપવો પડે તો તેની તિવારી હોવા જોઈએ એ જાતની વૃત્તિથી પણ સુવાતો પડ્યા છે. જૂના ધર્મઅંતરદાયના કેટલાક આચાર્યોએ જેમ લોકોની અનન્ય ભક્તિનો ગેરલાભ લીધો છે તેમ જ કેટલાક પ્રભાવશાળી શુદ્ધિવર્ગ-વાળા લોકોએ સુવાતોનો નિષ્ઠાનો ગેરલાભ લીધો છે જ્યાં ભક્તિ જતી ત્યાં સર્વેવ અશોષ અર્પણ કરવું એ જાતની મનોવૃત્તિ માણસને સ્વાભાવિક છે. ઓઓમા અને સુવાતોમાં એ વધારે હોય છે. એ પવિત્ર ભાવનાનો દુરુપયોગ કરવો એના જેવો સમાજદોષ બીજો કયો ?

આટલું વાતાવરણ આપણી આસપાસ છે એમ મમજી છાત્રાલયોના નિયમો અને આદર્શો આપણે ધડવા રહ્યા. જો આપણે રાષ્ટ્રને સમર્થ બનાવવું હોય તો કોટુમ્બિક જીવન કરતાં વ્યાપક જીવન બિનું ક્યેં જ છૂટકો છે પણ ગમે તેવી મોટીમોટી મંચાઓ ઉત્પન્ન કરીને અને સારીસારી નિયમાવલિઓ અને રિપોર્ટો પ્રમિદ કરીને એ ન થાય કુટુંબમંચા બંધાઈ એની પાછળ દુઝરો વર્ષોના મદાપ્રયત્ન, મતત તપશ્ચર્યા અને કરોડો લોકોનો આપભોગ પડેલા છે. વિદ્યાપ્રાપ્તિ અને સમાજસેવાને અર્થે મોટીમોટી મંચાઓ કાઢીએ એના પાયામાં પણ મમયતો અને જીવનનો, જ્ઞાનનો અને પરિશ્રમનો આપભોગ ફાંવો જ જોઈએ. ઢાંકપિછોડો ક્યેં ચારિત્ર્ય જળવાવાનું નથી. વડેમી શ્રુતિ ગખી જ્યાંત્યા જેલનું વાતાવરણ બિનું ક્યેં પણ ચાલવાનું નથી. કેળવણી જેવા પવિત્ર કામમાં પડેલા લોકો આખું તંત્ર અને હૃદય અંદરથી સુધારના જાય ત્યારે જ, આમાં આપણે ફાવવાના છીએ. ક્ષણે ક્ષણે કૂસ ઉપર ચડ્યા વગર આ ઘવાનું નથી. ચારિત્ર્ય જળવવા માટે કેવા કેવા આપભોગ આપવા જોઈએ અને એ શક્તિ કેટલે સુધી કેળવી શકાય છે એનો ખવાસ આપણને આપણી ભારતીય મહિલાઓએ સૈદ્ધાંતોના મૂકે બલિદાનથી આપ્યો છે. એમને પેટે જન્મ લઈ આપણે આપણા રાષ્ટ્રીય મોક્ષને માટે અને સર્વાંગી કલ્યાણને માટે એ શક્તિ ન ખોડવીએ ?

* તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ યવેશ 'જીવનવિકાસ'માંથી.

[મનઢર ઇંદ]

તારકશુચિતા ! તારી કુમારી ભૂમિકામાંથી
કાળકલુષિત લોકે ક્યારે તું વધારશે ?
સ્મિતજ્યોત્સ્ના ધારે ઘોઘ મલિન પંકિલાં ઉર
અમલતાના આનંદ-ઉત્સવો વધારશે ?

જગતનાં જીવનજળ કામનાના આવેગોએ
જળાયેલા જોઈ જીંડું મન પીડા પામતું,
સ્વર્ગની શારદ શોભા—સ્વચ્છ, શીળી, શાંત દ્યુતિ
ઝારી ઝારી મેલાં વારિ કાચ શાં જનાવ તું.

મોહની આંધીએ છાયું આકાશ અનંતતાનું,
અમૃતના ચંદ્રમાનું મુખડું દેખાય ના;
ગર્જતાં કાળાં દુખોની અપૂરતી જીભ જોઈ
ત્રસિત અંતર થાતું, ધીરજ ધરાય ના;

આવ તું અમૃતજ્યોતિનાં અનેરાં અસ્ત્ર લઈ
આવરણ દારી પ્રેમપૂર્ણિમા ખિલાવ તું;
તારામય દેહકોષે આનંદરતને ભર,
મુક્ત કર આત્મગાન દિશાએ ડોલાવતું.

તારકશુચિતા ! જાંચી અટારીએ જાલી રહી
મૂળા બાહુએ તીંદરે સ્વપ્નાં કાં જગાડતી ?
આવ રે અવની પરે, પ્રવેશ મલિન ઘરે
હીરકોની દીપમાળે અધારાં જગાડતી.

શહેરના ટપાલખાતાની આશુવન સેવા કરનારા હુસેનચાચા એકલા હતા. સાડત્રીસ વર્ષની સતત સેવાથી હુસેનચાચા શહેરના બોમિયા બની ગયા હતા. શહેરનો એકેય રસ્તો એવો નહોતો કે જ્યાં ચાચાએ એક યા બીજે સમયે કામ કર્યું ન હોય.

વર્ષોની નોકરીએ હુસેનચાચાને ઘડ્યા હતા. સવારના સાડાસાતને ટકારે અસાધારણ નિયમિતતાથી ચાચા પોસ્ટઓફિસને ઊંબરે પગ માંડતા. ટપાલના કોથળા આવીને ખડકાય કે તુરત કાગળોની લત્તાવાર વહેંચણીનું કામ શરૂ થઈ જતું. ટપાલીએના હાથ ઝડપથી અને અચૂક રીતે ફરતા અને કાગળોનો મોટો ઢગ થોડીવારમાં હાથમાંથી સરી જતો. કવચિત્ કોઈકનું સરનામું અપૂર્ણ હોય ત્યારે હુસેનચાચાને પૂછવામાં આવતું. ચાચા માથું ખંજવાળતા, સહેજ ગભીર બનતા અને હેવટે ધરના રગ સાથે પત્તો આપતા. સાડાઆઠ-નવ થાય એટલે હાથમાં કાગળોનો થોડોડો ભર્યો, માથે મોટો ખાખો પાધડી પહેરી, કાતે પેનસિલ ભેરવી અને ચરમા નાકની ઢાંડી સુધી ઉતારી હુસેનચાચા શેરીમાં દાખલ થતા ત્યારે નાનામોટા છોકરાઓ 'ચાચા' 'ચાચા' કહી તેમને વિંટાઈ વળતા. ચાચા સૌ તરફ વહાલથી જોતા અને એકાદ છોકરાને માલે ધીમી ટપલી મારી આગળ ચાલતા.

ફક્ત લાંબા સમયની નોકરીએ હુસેનચાચાને ગાનીતા બનાવ્યા નહોતા. હુસેનચાચાની શીતળાના કાઘવાળી, મામાન્ય દ્રુપતાવાળી મુખાકૃતિમાં કંઈ વિલક્ષણ અમૃત વ્યાપેલું હતું. ગમે એવા લોહી ઉરકેનારા પ્રસંગે હુસેનચાચા અનહદ શાંતિથી વાત કરતા અને જીતી લેતું હાસ્ય હસી વાદવિવાદ કરતા. બાળક સાથે વાત કરતાં તેમનામાં બાળકની નિર્દોષતા આવતી, હુકાન સાથે વાત કરતા પિતાનું વ્યત્કેલ અને અર્થજાણીય દેખાતાં અને સંમો-વડિયા સાથેના વાર્તાલાપમાં અનુલવના પાણીથી પીઠ જોતો વિચારશક્તિ અને કોર્બદશ્વરાતરી આવતાં.

હુસેનચાચાના હાથ નીચેથી (સાચું જોતાં તેમના માથા ઉપરથી) ધણાથે પોસ્ટમાસ્તરો આવી ગયા. પોસ્ટમાસ્તરની માનભરી ખુરશીનું ગૌરવ અણીશુદ્ધ ભળવવાનો મંકરૂપ કરી આવેલો નવજુવાન પોસ્ટમાસ્તર આવતાંવેત પોસ્ટઓફિસમાં વ્યાપેલું હુસેનચાચાનું નૈતિક શાસન બોઈ ચાચા તરફ તીખી નજરે ટીકતો, પણ વરસ જે વરસ પછી બદલી થતી ત્યારે હુસેનચાચા માટે મુકાકંઠે પ્રમાણપત્ર વેરતો જતો.

❧

શહેરમાં પાસવતા બાપી રહી. હિંદુ મુસલમાનને બોઈ હાથ ઉઠાવતો અને મુસલમાન હિંદુને બોઈ હાંત પીસતો. ચારે તરફ ખૂન અને હુલ્લડના હૃદયદાયક અવાજો આવવા લાગ્યા. જંગલમાં પશુઓ એકએકને સંહાર કરે તેમ હિંદુમુસલમાને મનુષ્યત્વનો ધ્વસ કર્યો.

એક નાની ઝોગડીમાં, સફેદ દૂધ જેવી દાઢીવાળો છુર્ગ મુસ્લિમ સામે ખેડેલ તેની ઘડડી પત્નીને ચિંતાભર્યા મુખે આશ્વાસન આપતો હતો અને પપાળતો હતો વચ્ચે વચ્ચે 'મારો, મારો' ના અરાજ મહાળાતા અને વૃદ્ધ સહીનાને કપારી છૂટતી હતી .

‘ સાચે જ કંઈ છું, આ લોહીતરસ્યા હિંદુઓ આપણા બાળકને શુવતો રહેવા નહિ દે

‘ સહીના, ખુદામાં આકીન ગખ...”

“ હિંદુની આખી જાત ” પત્ની કુશળતાની ચિંતામાં સહીના આખી હિંદુ જાત પર પ્રહાર કરતી હતી પણ અખંદુલે તે કડક વાણી અટકાવી.

“ મહીના, આ હુસ્સડ એ તો થોડા અજાનીનું કામ છે. તેમાં આખી હિંદુ કામનો વાદ ન કાદ ”

“ પણ તમે જ કહો, હુસેનને દૂધ લેના મોકલવાને દોઢ કલાક થઈ ગયો જરૂર મ તો લાગે છે ” અખંદુલે ફરીથી સહીના મામે બેસુ અને મહીના નેથી અટકાવી ગા “ મને ખુદાએ ત્યા એથી શુદ્ધિ આપી કે મેં હુસેનને દૂધ લેના મોકલ્યો ! ”

“ પરગદિગામની હુસ્સડા હશે તેમ થશે. ”

“ પણ મોટી ઉંમર બાળક થાય તેનું આવું મોત કેમ બેસુ જાય ? ” સહીના મોઝ ની પડી અખંદુલ પર પણ ગ્યાનિનું પ્રચડ મોજુ ફરી ગયું

હુસ્સડની હોળી પૂરા નહુ દિવસ મળગી અગમ્ય માણસો ધવાયા કર્મ અીઓ પાં વિનાની થઈ ફેટલીયે માતાના પહાડ જેવા પુન શુભ થવા અગણિત ઘરમાં આસુ વહેવા લાગ

અખંદુલ અને મહીના હુસેનને પાછો મેળવવાની આશા છોડી એમ હતી, એવા ગામણુ ખખડખુ અખંદુલે તે જોલ્યુ અને અનિષાતનો એકાદ ઉછાળો હોય તેમ બોલી બેઠ

“ મેગ બેટા ” અને નાના હુસેનને બચકી લીધો. મહીના પણ ઉપગ્રા ફેંકી અખંદુલ પ દોડી ગઈ અને હુસેનને ખેંચી લીધો

દવાવેશમાં પતિપતિન પાસે જામેલા હિંદુ તોડકરને અને તેના તરફની કૃતજ્ઞતાને જુલી ગ

“ માન દોડો ક્યા હતો ? ”

“ નેમને ત્યા ”

સહીના તો હુસેન માથે લીડ કંવામાં મરાગૂલ હતી

“ બેટા જુઓ છે તે ! ”

“ ના અમ્મા, મેં તો બહુ મીકાઈ ખાધી ”

પણ અખંદુલ દુન્યવી વ્યવહાર ચૂક એવો નહોતો.

“ તારા શેડ કેણુ છે ? ”

“ દયાગમશે ”

“ હિંદુ છે ? ”

“ હા, ચાચા ”

“ બેટા મહીના, આખી હિંદુ જાતનો દોષ કાઢી તે આ લાલા મેન ફેટલો અન્યાય કર્યો

“ મને શી ખબર ? ”

અખંદુલ તોડ તરફ વળ્યો

“ તારા શેડ આગ્યા હોત તો હુ આ ગરીબ ઘરમાં મહેમાનગીરી કરતેને ? ”

“જોકે તો ખાટલામા પડ્યા છે.”

“કેમ ખિમાર છે?”

“તમારા બચ્ચાને બચાવતા મવાલીનો ઘા લાગી ગયો છે.”

“અરર!” આઘાતથી ચાચાની આંખ મિચાઈ ગઈ. “બહુ લોહી નીકળ્યું હશે.”

“પહેલાં ઘણું નીકળ્યું, હવે તો આરામ છે.”

“ચાલ સફીના,” અબ્દુલે પત્નીને મંજોરી કહ્યું. “આપણે એ ભલા હિંદુને ત્યાં જઈએ. જીવના જોખમે આપણા હુસેનને બચાવનારનો આપણે કેમ બદલો વાળશું?”

૬

અબ્દુલ અને સફીનાએ દયારામશેઠનો ઉપકાર જીવનભર ન ભૂલવાનો સંકલ્પ કર્યો. અબ્દુલ દયારામ શેઠને ત્યાં પ્રત્યેક મવારે જઈ અને ઘણાંયે નાનામોટા કામ કરી, શેઠના કુટુંબને સેવારૂપ બની, માનીતો મઈ ગયો.

અબ્દુલચાચા મરણપથારીએ પડ્યા. તેમની આખમાત્ર નૂર ઊડી ગયું, અને જીભ તોતડાવા લાગી. જીજ્ઞાસા દીપકના છેવટના ભડકા મકીના ચેતી ગઈ, અને લાવિના વિચાર કરતી અબ્દુલ પાસે ખેડી.

મહાબળ આફરી અબ્દુલચાચાએ આખ ખેડી.

“હુસેન.”

સફીના હુસેનને બોલાવી લાવી અને અબ્દુલ પાસે ઊભો રાખ્યો.

“ખેટા, તું હજી નાનો છે પણ એ વાત તને કહું છું તે માલગી લે. હવે હું વધારે જીવવાનો નથી. તું મારી નજર આગળ છે, એટલે મારી આંખને હડક છે. પણ તારા હિંદુચાચા ન હોત તો તું આજે મારી સામે નહિ હોત. માટે હિંદુચાચાને કદી ભૂલીશ નહિ. એમને કે એમના કુટુંબને મદદ કરવા માટે તારું લોહી રેડતા પણ અટકતો નહિ. અને તારી ધરડી માને દુઃખ દેતો નહિ.”

અબ્દુલની લાખીલાંખી વાત હુસેને આશ્ચર્યથી સાલગી, અને આપની વિશાળ છાતી પર માથું મૂકી સ્મરિ રહ્યો.

૬

અબ્દુલચાચાના મરણ પછી દયારામશેઠના કુટુંબ સાથે સફીનાનો સબ્બ બદલાયો નહિ. ઘણીયે વાર સફીના દયારામશેઠને ઘેર જઈ એસતી અને વાતોના તડાકા મારતી.

મમયતી જામા પથરાતી ચાડી. હુસેન ચૌદ વરસનો થયો. તેની સાદી યઈ, ત્યારે સફીનાનું મોં આનંદથી મલકાયું. સાળાનું જીવન હુસેનને માદક આવતું નહોતું અને અબ્યાસ તરફ તેનું દુર્લક્ષ માવ દેખીતું હતું. વિધવા માતાના એકના એક લાડકવાયાએ માતા પાસે લણવાની અનિચ્છા સ્પષ્ટ કરી અને મકીનાએ તે સ્વીકારી. સાળામાં વીતતો સમય હુસેને ફરવામાં સાળાવા માંડ્યો. અબ્દુલચાચા કપાળે પરસેવો ઉતારી હનરેક રૂપિયા સફીનાને આપી ગયા હતા તે રૂપિયા હુસેને અમનઅમનમાં ઉડાવવા માંડ્યા.

“હુસેન, મેં તો આખો દિવસ તારું મોં સરખાયે જોયું નથી.”

“અમ્મા, હું તો તોડરી શોધવા ગયો હતો.”

“તને પાંચ રૂપિયા આપ્યા હતા તેમાંથી શું પાછું લાગ્યું?”

“અમા, નોકરી ગાંધવા કચેરીઓમાં ફરવું પડે છે તેમાં રૂપિયા કયા ખરચાઈ
૧ છે તે સમજાવું નથી ”

એક રાતે નણુ વાગ્યે સકીનાએ દયારામશેઠના ઘરનું ખારણું ઠોકવું રાતના આવા
ખતે ઠાણુ આવ્યું હતું તે જોવા દયારામશેઠ મેડીએથી ઝડપભેર નીચે ઊતર્યા સકીનાને
રણુમાં રડતી ઊભેલી જોઈ દયારામશેઠ વિરમય થયા

“કેમ અત્યારે ?”

“કાલ રાતે હુસેન વેર આવ્યો નથી ”

કયા ગયો છે ?”

‘નોકરીનું નામ દઈ એક મહિનાથી ઠાણુ જાણે કયા ગયું છે તે સમજાવું નથી ”

“કઈ લત લાગી છે ?”

‘મને વહેમ છે કે હુસેન ચરાણ પીએ છે”

“વહેમ આવ્યો છતાંય વાર્યો નહિ ?”

“ચાચા, એકનો એક ”

“જેગઝો છોકરાને આમ જ બગડવા દે છે ”

હાથમાં ઢીલ લઈ દયારામશેઠ અને સકીના શહેરમાં ધણે ઠેકાણે ફર્યા અને ઊંડે
નીસ ચોટીમાં હુસેનનો પતો મેળવ્યો

“આ છોકરાને શા માટે પડ્યો છે ?”

“રાતે બગરમાં ધાધલ થઈ હતું ”

બીજે દિવસે જાહેર જગ્યામાં ગેરવર્તણૂક કરવા માટે હુસેન પર મુદ્દાઓ ચાલ્યા
દયારામશેઠ જાતે અદાલતમાં હાજર ગયા અને હુસેનની મદ્દવર્તણૂક માટે બાહેધરી આપી,
તે એક વર્ષ માટે બસો રૂપિયા રોકડા જામીનગીરીના મૂકયા હુસેનને છૂટા જોઈ રડતી
કીના હતી રાકી

એ પછી દયારામશેઠ હુસેન અને સકીનાને વેર લઈ ગયા, અને ચરાગની બદી
ડવા શિખામણ આપી પોલીસ ચોકીમાં એક રાત વિતાવ્યા પછી હુસેનની આખના
જળ ખૂલી ગયા હતા શેઠની માનાભરી સલાહે દારૂ પ્રત્યે હુસેનની વૃત્તિમાં ઉપયોગી પરિ-
ર્તન કર્યું દયારામશેઠે હુસેન પાસે હાથમાં કુરાન લઈ દારૂને ડી સ્પર્શ ન કરવા
જાદ લેવડાવ્યા

શેઠની લનમનસાઈ એટલેથી અટકી નહિ બીજે દિવસે ગેઠે પોતાની લાગવગથી
સેનને ટપાવખાતામાં નોકરી અપાવી

એ દિવસથી હુસેનની જિંદગી ફેરવાઈ ગઈ ચરાગ છોડી દેવાના સોગદ લઈ હુસેન
ગયો પછી તેની આખ પગનું આવગણું બીડી ગયું પિતાના મૃત્યુ વખતે જોખરાતા
વાજે પિતાએ આપેલી મવાહનું આણું મ્મરણ હુસેનને યઈ આવ્યું સકીનાએ દયારામશેઠના
કારની વાત મ્હી પછી હુસેનની દૃતચતા જનમૃત યઈ આવી શેઠની અહેસાસમંદીની વધુ
વધુ કદર યઈ

તે પછી કોઈ રવિવારે હુસેન દયારામશેઠને ઘેર જવા ચૂક્યો નહિ. રવિવારે સવારે ટપાલ ન હોય ત્યારે હુસેન દયારામશેઠને ત્યાં જતો અને શેઠના તથા છોકરાઓને મીઠાઈ આપતો. છોકરાઓની મા કહેતી.

“હુસેન, દરરોજ કંઈ મીઠાઈ અપાય?”

“અમ્મા, તમને ક્યાં ખબર છે કે આ છોકરાઓના બાપ ન હોત તો હુસેન જિંદગીભર મીઠાઈ દેખતે નહિ!”

એ પછી તો ગામની નદીએ કાંઠા પરની કેંક રેતી ઘોઈ નાંખી. સડીનાના નિષ્કલક આત્માએ દેહ છોડ્યો. દયારામશેઠના ત્રણે નાના છોકરાઓ નવજુવાન થયા અને શેઠે એક પછી એક ત્રણેનાં લગ્ન કર્યાં. એક સવારે હુસેનના પિતાપુત્ર દયારામશેઠ, બહેનો કુટુંબવિસ્તાર મૂકી સ્વર્ગે સિધાયા.

પણ શેઠ મયા એટલે શેઠનું ઘર લાંગી પડ્યું. ત્રણે છોકરાઓ વચ્ચે મિલકત બાબતમાં તકરાર પડી. ત્રણે છોકરાઓ અને વહુઓ લડવા લાગ્યા માના કાલાવાલા કોઈએ ગણકાર્યા નહિ. છેવટે માલમિલકતના ભાગલા પડ્યા. બે ભાઈઓએ રોક રૂપિયા લઈ ગામ છોડ્યું. સૌથી નાનો છોકરો મુકુન્દ ઘર અને વેપાર સભાળી ગામમા રહ્યો.

પણ આ કુટુંબકલહથી હુસેનના વર્તનમાં ફેર ન પડ્યો. મુકુન્દને ઘેર જવાનો અને તેના છોકરાઓને રમાડવાનો તે નેમ ચૂક્યો નહિ.

સ્વ

એક દિવસ હુસેનચાચા વાદળથી ટંકાયેલા આકાશ નીચે સૂતા હતા. પોહ ફાટવાની તૈયારી હતી. ચાચા જાગ્યા હતા પણ આજસ મરડતાં પડી રહ્યા હતા.

“ચાચા,” કોઈ બાળકનો તીણો અંતરમા પેમો જતો અવાજ સંભળાયો. ચાચાએ આંખું ઓઢણ ધોકેલી ચમકીને નેયું.

મુકુન્દની મોટી છોટરી સુપ્રભા ચાચાના આંગણમાં બેઠી હતી.

“કેમ બેઠા,” ચાચાએ બેઠીને સુપ્રભાને હાથમા લઈ લીધી.

“ચાલો, ચાચા, જલદી ચાલો, મારી બા બોલાવે છે”

“મને?”

“હા, હા, તમને”

“જલતી હશે, બરાબર પૂછી આવ.”

“બરાબર કરું છું. મને કશું કે હુસેનચાચાને જલદી બોલાવી લાવ.” હુસેનચાચા અચાંખે પામ્યા પણ સપાટ પહેરી બેઠ્યા અને મલમલનું લાંબું ગ્રીણું પહેરણ પહેરી, માથે ચારણી જેવી નાની સફેદ ટોપી મૂકી સુપ્રભા સાથે ચાલ્યા સુપ્રભા રમતીફૂટતી આગળ ચાલી પણ હુસેનચાચાની ઉત્કંઠા વધુ ને વધુ જાગત ચર્ચ.

“પરભા,” હુસેનચાચાએ પોતાની રીતે સુપ્રભાને સમોધી, “બા શું કરે છે?”

“કાણુ જાણે શું થયું છે તે રડ્યાં જ કરે છે.”

“ભાઈ શું કરે છે?”

“બહાર ગયા છે.”

સુપ્રભાને વધુ પૂછતું નિર્ગંધ છે એમ મમજી હુસેનચાચા મૂંગા થયા એટલામા મુકુંદનું ઘર આવી લાગ્યું.

હમેશ પ્રમાણે હુસેનચાચા ઊંઘમા જી જિજ્ઞાસા થયે ગઈ એવું

“કેમ બેટા !”

મુકુંદની સ્ત્રી હસમુખ કૂમકેકૂમકે ગડતી હતી

“હસમુખ, તારે તે ગડવાનું હોય ?” વર્ષોના વાયગ છતાં માખૂત રહેતી દતાવતી બતાવતા ચાચાએ કહ્યું “મુકુંદભાઈ ક્યા ગયો ?” હુસેનચાચાના મુકુંદ પ્રત્યેના મંમેધનમા માન અને વાતમત્ય મંમે હતી

“ચાચા, એ માટે જ તમને બોનાવ્યા છે,” ગડતું ખાળતા હસમુખે કહ્યું
“ચાગનો બનાવ ગયો છે ?”

“ગને બદલ ગયા છે તે આવ્યા જ નથી”

“હને એમા ગડે છે શું ?” હુસેનચાચાએ કહ્યું “વેપારઘવાનું કામ છે ક્યાં રોગાર્થ ગયો હશે”

હસમુખ કંઈ મોવાત જતી હતી પણ તેણે બોલને ગળામા જ રોકી દીધો

“મદારગામ ગયો છે ?”

હસમુખ કંઈ બોલી નહિ

“કંઈ કહીને નથી ગયો ?” હસમુખને મૂંગી જોઈ ચાચાએ બીજા પ્રશ્ન કર્યો

કંઈક ઉદ્દગાર કાઢવાને હસમુખે બે વૃથા પ્રયત્ન કર્યા

“તું કેમ મોનતી નથી ? બેટા, દયારામજીને તો મારા પર બહુ જ આક્રીન હતી”

“ચાચા ઘંતી વાત કોને કહીએ ?” હસમુખે હાગડાના પાલનથી આખના ખૂણા લુછતા “હેદવા બે વગમથી વેપારઘવાને પૂજો મૂક્યો છે”

હસમુખની વાત માલગી ચાચાની જીભ મદાર તીકળી અને આખ ફાગી ગઈ

“કોણ મુકુંદભાઈ ! આમ કરે છે ?”

“હા ચાચા કોઈને મોટે વાત નુ તો ઘરનું નામ જાય મે વગમ પર વેપારમા મોની ખોટ મર્થ પછી કોણ જાણે શી લત લાગી છે તે આજે દિવસ અને મોડી રાત સુધી ક્યા જાય છે તે ખમર નથી પડતી” હસમુખને ચંદનનો બીને રૂમે ભગઈ આવ્યો હુસેનચાચા આ વાત આવગી અચાચ નવી ગયા

“તું બાઈ માણસ બીજું શું કરું ? જગદીશના મોશદ આપી મે બંધી વાત છોડી વેપાર કરવા કહ્યું પણ કંઈ ધ્યાનમા બેનગતું નથી”

“વેપારઘવાની વાત પણ બાજુએ રાખી,” હુસેનચાચાના અંતરનું દુઃખ તેમના માદ પગથી અપહર દેખાતું હતું “દયારામજીના દીકરાને ત્યાં ખાસાનું ખૂવાનું નથી”

“ચાચા, તમે મારા બાપ જેવા છો એટલે કદુ છું મમગજના મમવની લીનાલંગ માદ મેં જો ફાયદો ? આજે તો ઉધાર માની અનાજ લાવીએ છીએ”

“આ મોડુ પર”

“એ તો જૂતકાગનો ભડકો છે. અમે તો આજે અંદો ભાડુ આપી રહીએ”

“અગર, એટલું બધું ! બેગ હસમુખ ! તે મને કેમ વાત ન કરી ? તું મુકુંદભાઈને ગમે તેમ કરી મમજીવને એમને પગે પડી વીનવતે પણ તે મારે મને વાત મગખી પણ ન પાડી !”

“આચા, ઘરની વાત બહાર શી રીતે કરાય ?”

“પણ બહેન, મારી સાથે જુદાઈ? દયારામજીએ મારા પર જે ઉપકાર...”

“આચા, એ કેમ નહિ આવ્યા હોય?” મુકુન્દની ચેરદાજરી હસમુખને પુત્ર: પાદ આવી

“એ વાત પહેલી, મુકુન્દભાઈને ક્યાં શેષવા બાક? એનાં કાંઈ સૌખ્યોને તું એણે છે?” હસમુખ વિચારમાં પડી.

“સોજની તો રામ જણે. પણ સાંતિલાલ નામનો મારુંમ હંમણાંદમણાં બહુ આવે છે.”

“ક્યાં રહે છે તે જણે છે?”

“સાકડી શેરીમાં.”

“હીક, હું જાણ છું. તપામ કરું છું ચિંતા ન કરતી. પ્રદા કરશે તો હું જઈશ કે

તરત ભાઈ આવી લાગશે

“તમાગ મોંઘા સાકર,” જરા હસી હસમુખે બારણું બંધ કર્યું

હુસૈનચાચા પૂછતાપૂછતા મુકુન્દના મિત્રને ઘેર ગયા, અને મુકુન્દનો પંતો પૂંછગો.

“રતે આક વાગ્યે અમે છૂટા પડ્યા તે પછી મને કંઈ અર્થ નથી.”

“બેટા, મુકુન્દભાઈની વહુએ તો રડી રડીને આખ સુગડી છે. જરા બરાબર વાંત કર.”

“માયુ કહું છું, આચા, આક વાગ્યે અમે છૂટા પડ્યા.”

“તે પછી મુકુન્દભાઈ ક્યાં જવાનો હતો?”

શાંતિલાલ જરા અચકાયા

“પડાણને ત્યાં.”

ચાચાની આંખ ચમકી “કેમ પડાણને ત્યાં?”

“રૂપિયાની કંઈ ગણતર હતી.”

“પડાણનું ઘર જણે છે?”

“કસાઈવાડને નાકે, નીચી બાધણીનું. . .”

હુસૈનચાચા ઝડપસે જોડ્યા મુકુન્દે પડાણ સાથે ધીરધોરે કરી એ સાંભળતાં ચાચાની અનુભવી આંખે સ્વપ્ના મેળવી. ઘેર જઈ ચાચાએ શુદ્ધ મુસલમાની કપડાં પહેરી, અને કેમોઈવાડા તરફ રફૂતિથી પણ ઉપાડ્યા શાંતિલાલે આંખેલી એ પાણીવાળું ઘર પંચ તરત જડ્યું. ચાચાએ આંખ અને કાન બંને મતેજ ગંધ્યા. ‘પડાણના ઘર પાસે જણ્યાર પડાણોની મસલત મળી હતી. ચાચા તેમની પાસેથી પંચાર ચલા પાલું ‘હિંદુ’ એ શબ્દ મિંચાય તેમને કંઈ સમજાય નહિ. હુસૈનચાચા એક ચાહતી દુકાનમાં પેડા અને એક મુસ્લિમને પૂછતા જણ્યાં કે રાતે નવ વાગે એક હિંદુને પડાણો માંથે ખૂબ તકરાર થઈ હતી. હિંદુનું દેહવણું મુકુન્દ સાથે બરાબર મળતુ આવ્યું: ચાચાના હૃદયમાં અંમાપ ચિંતા પેડી. હિંદુ સાથેના ઝઘડાનો અંત શો આવ્યો તે કાંઈ જણ્યું નહોતુ વધુ તપામ કરવી દુર્ધટ હતી.

ચાચા ઘેર ગયા અને ટપાલીનો પોશાક પહેર્યો અને ફરી કેમોઈવાડે ગયાં. ટપાલીના માજમાં તેમને પડાણોમાં બળવાનું સુવલ પડ્યું. મુકુન્દને ઊગાવવા ચાચાએ એક માદા ભૂમિકા ભજવવી શરૂ કરી. બનાવટી નામ આપી તેમણે ઘણા મુસલમાનના પંતા પૂંછ્યા, પણ પડાણોએ તે દરેક વ્યક્તિ મારે અજાન જ બતાવ્યું.

“કીક ત્યારે, હવે હિંદુ લોકમાં જવાનું છે. મુકુન્દરાયનો મનિઆર મોટો છે એટલે પહેલો આપી દઉં,” આચાએ બેઠતાં બેઠતાં કહ્યું.

પડાણોએ આંખના દશારા શરૂ કર્યા.

“આચા, બેસો બેસો, આ પીશો?”

“નહિરે, ભાઈ, ઘરડે ઘડપણ ચાહ પીઉં તો પગ ન ચાલે.”

“તમે ક્યા હિંદુનું નામ દીધું?” બીજા પડાણે વાત ઉપાડી.

“મુકુન્દરાય દયારામ.”

“એ તો અમારો દોષ્ટ,” એક અક્કલમદ પડાણ બોલી બેઠ્યો; “હમણા ઉપર જ બેઠો છે.”

“ચાલો મારો ફેરો ખચો. બોલાવો મુકુન્દરાયને.”

“કેટલા રૂપિયા છે?”

“હમર.”

હમર રૂપિયાની રકમ સાબળી પડાણ પીગબ્યો. પણ મુકુન્દને બતાવવામાં સમાયેલું બેખમ બીજો પડાણ ચેતી ગયો.

“આચા, ચાલો હોટલમાં જઈએ.”

પડાણની વાત હુસેનચાચાને માફક આવી. પળાય સાથે આચા ઘોડે દૂર નીકળી ગયા અને એક હોટલમાં ગયા બાળકને રમાડનો હોબ એવી રીતે પડાણે વાત કરવા માંડી પણ હુસેનચાચાએ જુદી જ વાત કરી.

“પડાણુમાહેજ, આ કાર્પ બચ્ચાખેલ નથી. તમારી બધી બાજી બાણું છું. કાલે રાતે આ હિંદુને તમે પૂરી રાખ્યો છે. એને છાંડી નહિ ફેરો તો સરકારના મહે-ગાન થતુ પડશે.”

પડાણની આખમાં ખુલ્લો ખુલ્લો.

“છુડા, પોલીસ તો આવશે ત્યારે આવજે, પણ તે પહેલાં તું કો પુરાર્થ ન જાય એ ભેજો.”

તે જ વખતે આચારો બોળખીતો એક પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર હોટલમાં આવ્યો. આચાએ તેને ચાલીને બેમાડ્યો અને આ આપી

ઈન્સ્પેક્ટર ગયા પછી આચાએ દરિયાને પૂછ્યું

“બોળખો, આ ઇન્સ્પેક્ટર મહુદીન જેના નામથી ભગવાણ દાદાઓ ચથરે છે. એ મારો વેવાઈ થાય, એ તો મે એને હજી વાત કરી નથી. મારાથી બને ત્યાં સુધી કરવીય નથી. પણ એક સુખન કહું તેટલી જ વાર છે.”

પડાણને ચરીર પરમેવો વજ્યો.

“હિંદુ સાથે તારે દુરમનાવટ છે.”

“મારા પેમા આપનો નથી.”

“કેટલા?”

“પાંચમો.”

“હિંદુને છાંડી મૂક.”

“મારા પૈસા મળે તો છોડી મૂક. પૈસા ન મળશે તો સતાવીશ.”

“હું કહું છું કે છોડી મૂક.”

“મારા પૈસા ?”

“પહેલા છોડી મૂક, પૈસાની વાત પછી ”

“હમણાં છોડી મૂક છું પણ તમે રૂપિયા આપશો ?”

“હા, હું આપીશ પણ હિંદુને બરાબર ઘેર પહોંચવા દે. અને હવે પછી તેની સામે નજર પણ માડશે તો ઇન્સ્પેક્ટર સાલુદીન ”

પકાણુ જરા ચથરો અને છોડી ગયો, અને જતાં જતા હુસેનચાચાનો પત્તો માંગી લીધો.

પકાણુ ગયા પછી ચાચા હોટલમાં બેસી રહ્યા. થોડીવારે ચાચાએ મુકુન્દને જતો બોલ્યો. તે પછી તેમણે સંતોષ અનુભવતા પોસ્ટ ઓફિસ તરફ પગલાં ભર્યા અને મનિઓર્ડર અને રજિસ્ટર્ડ કાગળો લીધા અને કામે લાગ્યા કામ પૂરુ થયું પછી ચાચા મુકુન્દને ઘર ગયા.

“બહેન, કંઈ પત્તો નથી.”

“એ તો આવી ગયા, ચાચા, હમણા જ આવ્યા. નહાવા બેઠા છે. બેસોને, હમણાં બોલાવું,” હસમુખ ઘેલો ચર્ચા હતી.

“આવ્યો એટલે નિરાત, બીજી કોઈવાર આવીશ.”

x

x

x

મુકુન્દ સેમકુશળ ઘેર આવ્યા એટલે હુસેનચાચા રાજી થયા. પણ પકાણુએ ફેરા મારવા શરૂ કર્યા હતા. આઠ આના માટે પણ જાન લેવા ન ચૂકતા પકાણુના ગતિસ્વભાવને ચાચા ઝોળખતા હતા

મુકુન્દના છૂટકારાના દિવસ પછી ચાચાના અંતરમાંથી એવો જ સ્વયંસ્ફૂર્તિ બદ્ધિ નીકળતો હતો કે પકાણુના આવાસમાં એક કપરી રાત કાઢ્યા પછી મુકુન્દ બધી લત છોડી વેપારધંધે વળગશે એટલે પકાણુની કનડગતમાંથી તેને મુક્ત કરવાની ચાચાને વધુ જરૂર જણાઈ. પોસ્ટ ઓફિસના ટૂકા પગારમાંથી ચાચાએ પચાસ રૂપિયાનીયે મૂડી બનાવી નહોતી. પકાણુ ઉધરાણી કરતા હતા. બે વખત મોડી જાનના વાપરી ચાચાએ તેમને પાછા મોકલ્યા હતા. ત્રીજે વાપરો ખાલી જાન એ ઠીક નહોતું. મોડી ઉમરે કોઈ પૈસા ધોર એમ નહોતું. પ્રથમ વિકટ હતો.

x

x

x

પોસ્ટ ઓફિસના ચેતનવિહોણા અને એકધારા કાર્યક્રમમાં પણ હુસેનચાચા ગ્રેમ અને અત્રે લાગણીના મજબૂત બંધન બાંધી શક્યા હતા. ત્રણ દિવસથી ચાચા બિમાર હતા, અને પોસ્ટ ઓફિસના જડ વાતાવરણમાં તેમની સલામતી માટે શકા ઉપજવા માંડી હતી. પોસ્ટ-માસ્તરથી માંડી નાનકડા હમાલ સુધી સૌ કોઈ ચાચાને ઘેર જઈ તપાસ કરી આવ્યું હતું.

આજે ચાચાની માંદગીને પાંચ દિવસ થયા હતા. સહુના મુખ પર ગ્લાનિ જવાઈ હતી. એવામાં બહારગામથી કોઈ તાર આવ્યો. તાર વાંચતા પોસ્ટ માસ્તરની લમરો ઊંચી થઈ. તેમણે જલદીથી મનિઓર્ડરના જૂના ફારમ બિયલાવવા માંડ્યાં.

“અરે, અંતને સમયે ચાચા ઉપર આ શી આફત આવી ?”

“ શું થયું ? ” એક મદદતરી પૂછ્યું.

“ પેશાવરના એક લક્ષાધિપતિના મનિઓર્ડરના પૈસા કોઈ એ ખોટી સડી કરી લીધા. ”

“ કોણે આપ્યા ? ”

“ ચાચાએ. ”

“ રામ રામ, ચાચાને ઘરડેઘડપણુ આ શું ! ”

“ ચાચા કોઈની પાઈ લે એવા નથી. ” પોસ્ટમાસ્ટરે કહ્યું.

પોસ્ટમાસ્ટરે પોલીસ અમલદારને ખબર આપી. પોલીસ અમલદાર આવ્યો અને કામ હાથમાં લીધું. અમલદારે ચાચાના હસ્તાક્ષરનો નમૂનો માગ્યો. પોસ્ટમાસ્ટરે તે આપ્યો કે તરત અમલદાર બોલી ઊઠ્યો.

“ આપણે વધારે તપાસ કરવાની જરૂર નથી. રૂપિયા તમારા ટપાલીએ જ લીધા છે. ”

“ અશકય, દુ રૂપિયા લઉં એ માની સકાય, પણ ચાચા લે એ બની શકે નહિ. ”

“ મિ બાસ, ઘણા માણસોનાં દેખાવ અને વર્તન જુદા હોય છે ”

“ પણ ચાચાએ અહીં સાડતીસ વર્ષની નોકરી કરી છે. ”

“ ઘડપણમાં જ માણુમતી જુદી જગડે છે. ”

“ પણ ”

“ એમાં વિચારવા જેવું કંઈ નથી. આ એ અક્ષર તમે જોશો તો તમે પણ કળૂણ કરશો ”

ક

ચાચાને શ્વાસ લેતા રોકાણ થતું હતું અનુભવભરી નિઃશ્વાસમાં જતણે મૃત્યુનો પણ અનુભવ થયો હોય એમ ચાચા મૃત્યુ કળી ગયા હતા. ચાચાને કોઈ સગાસહુદ નહોતાં. પણ અંત પહેલાં મુકુન્દને મળવાની તીવ્ર ઇચ્છા તેમને યર્ષ આપી મુકુન્દ આવ્યો ત્યારે તેમની કવનજ્યોત જુગવાની અણી પર હતી.

“ મુકુન્દભાઈ, મરતાંમરતાં આ જુદાના મુકુન્દ રાખજે. ” ચાચાનો શ્વાસ સંદેશજ્વે મુંદાતો હતો “ દયારામશેઠ જેવા પાક દિલ્હના નામને ડાઘ લાગે એવું કંઈ કરવો નહિ. ”

“ ચાચા, હવે એ વાતની ચિંતા નથી. ”

“ મારા દુવા છે, ” ચાચાના મોં પર સ્મિત ફરકયુ અને તેમણે હૃદ ઊડ્યો.

આપસમા મુસ્લિમ જુગર્જના મૃત્યુથી મુકુન્દ ગોઠમરન યર્ષ ઊભો હતો એવામાં બહાર-શોરજકાર સંજગાથો સૌએ બહાર ડોકિયાં કર્યા

એક પોલીસ અમલદાર પોસ્ટમાસ્ટર સાથે ચાચાને આંગણે લાવ્યો.

“ કેમ શું છે ? ”

“ ચાચા ક્યાં છે ? ” અમલદારે તુમાખીયી કહ્યું. “ એમણે મનિઓર્ડરના પાંચસો રૂપિયા ઉચાપન કર્યા છે. ”

મુકુન્દ આમો બની સાંભળી રહ્યો.

જવાહરલાલની આત્મકથા

ગુલાબદાસ ઓઝર

જાતનતની વાતો થાય છે જાતનતની કલ્પનાઓ રચાય છે. કોઈ કહે છે કે પંડિત મોતીલાલ નહેરુ કપડા પેરિસ ધોવા મોકવના, કોઈ કહે છે કે જવાહરલાલ અને સહેનશાહ એન્ડર્સ સાથે અભ્યાસ કરતા. ઘણા કહે છે કે મોતીલાલજી કરોડોની મિલકત ધરાવતા અને ખીજ એવી અનેક વાતો થાય છે જેને કલ્પના મિત્રાશ્રીએ કશે સ્થાન ન હોય છતાં તે બધું રસથી કહેવાય છે, અને અત્યંત રમણીય એના સત્ય વિષે કશી પણ શકા વિના મંજલાય છે.

અને એનાં કારણો છે આજે વર્ષો થયા નહેરુ કુટુંબે હિંદુસ્તાનની પ્રજાની કલ્પના ઉત્પન્ન છે. તેનો ત્યાગ અદ્ભુત છે. તેની રહેણીકરણી રાજશાહી છે તેની મુદરતા વિશિષ્ટ-પ્રકારની છે. તે કુટુંબની એકેએક વ્યક્તિ વીરતા દાખવવામાં જરા પણ પાછી પાની કરતી નથી.

સામાન્ય લોકો, સાધારણ રીતે, નિર્જન હોય છે, અમુદર હોય છે. પોતાની નિર્જનતા ભૂલી જતા, પોતાની અસુવરતાનું વિરમણ કરવા તેઓ કોઈ વીરમૂર્તિ અને સૌંદર્યમૂર્તિ કલ્પી કાઢે છે એ વીરની વીરતા તેમને પ્રેરણા આપે છે. એ સૌંદર્યમૂર્તિનું સૌંદર્ય તેમને શોભાય ઉપગમે છે.

પરંતુ કલ્પનાના ક્ષેત્રમાં નહિ પણ જીવનના ક્ષેત્રમાં જ હિંદુસ્તાનના લોકોને નહેરુ કુટુંબમાં આ વીર અને મુદરનો સમય સાપડ્યો, પછી તે કુટુંબની વ્યક્તિઓની આમપાસ કલ્પનાના પુનઃ ખડકાય તેમાં નવાઈ શી ?

શામન સમ્રાટ જેવા લાગતા મોતીલાલજી, પોતાની સહનશક્તિ અને ત્યાગથી બધાને આશ્વર્યમુગ્ધ કરી નાખનાર જવાહરલાલ, નાનુકે કુંસમ, જેવી કામળા, કમળા, જે પવનના એક બેરહાસ ઝપાટે ખરી જાય. છતાં પણ પોતાની સુગંધ તો આરે દિશામાં પ્રસરાવી જાય, છટાદાર સૌંદર્ય ધરાવતી વિજ્યાલક્ષ્મી, વૌવનશરપૂર કૃષ્ણા, પ્રિયદર્શિની ઇદિરા, અને પોલીસના મારથી રસ્તા વચ્ચે લેહીલુહાણુ બની જનાર માતા સ્વરૂપરાણી—આ ગદ્યાં ત્રિષે કું ને કું જાણવાની, તેમના, જીવનની નાનીમોટી વીરતામાં. જીતરવાની લોકોને હમેશાં ઉત્કંઠા રહેતી.

અને એમાંથી એકના—પ્રજાના સર્વથી માનીતા જવાહરલાલનાં—જીવન અને મનન વિષે જાણવાની તક પ્રજાને સાંપડી એ દ્વારા એ કુટુંબની ખીજ વ્યક્તિઓ વિષે પણ થોડું-ઘણું જાણવાનું મળ્યું અને પ્રજાની ઉત્કંઠા સંતોષાઈ.

એ તક તે જવાહરલાલની આત્મકથાનું પુસ્તક. મરળ, વાચક માથે વાતો કરતા હોય એવી શૈલીમાં તેમનું એ પુસ્તક લખાયેલું છે. તેમાં દબ નથી વાણી, વ્યક્તિઓ અને સ્મરણો વિષે કડકમાં કડક શબ્દોમાં તેમાં તેમણે વાતો કરી છે અને અભિપ્રાયો આપ્યા.

છે, પણ તેમા દેવનો તો અસર પણ નથી આત્મકથાના સાહિત્યમા એ દોષોમા મહેલાઈથી લખ્યો જવાય દલ અને દેવ પોતે ન હોય તેના દેખાવુ અને પોતાના વિરોધીઓને ગમે તે રીતે ઉતારી પાડવા એ જાનો વસ્તુઓ કરવાનુ મામાન્ય માણસના હાથમા આત્મકથા એ એક અત્યેક સાધન છે એમાથી બચી જનાર માણસમા સાચકલાર્ધ (sincerity) અને હૃદયની ઉદારતા જેઈએ જરાદરલાવના પુસ્તકના છસો પાના વાચનાગને ખાતર થાય છે કે તેમનામા બન્ને છે

અને આ પુસ્તક વાચતા જવાદગલાવ વિષે એક બમ લાગે છે નાનપણથી જ નાજકારણમા પડનાર આ માણસના સાહિત્યના જ્ઞાન વિષે લોકોને—ભલેનાગણેલા લોકોને દમેશા રાજા ગહેતી ધણાખગ તો એમ પણ માનતા કે તે ઉદ્ધામનાદી વિચારો ધરાવ દે એટલુ જ, બાકી ગજગણમા પણ મિદ્ધાતોનો અને વાગ્તવિક્તાઓનો તેમને જોડે અબ્યાસ નથી આ બન્ને માન્યતાઓને તેમણે ખાટી પાડી છે તેમના અબ્યાસની ખારીક વિષે તો જગતપ્રતિદામના તેમના પુસ્તકોના બે ભાગો બહાર પડતા જ લોકોને ખાતર થઈ અને આ આત્મકથાનુ પુસ્તક વાચતા તેમના સાહિત્યના અબ્યાસ અને સાહિત્યપ્રેમ મમથી કરી સદા ગહેતી નથી તેમની કલમમા ઓજસ છ, ગૌરવ છે, કામળતા છે, કલા મયતા છે તેમનો દલાલ સામાને ઝતીસોમરો વોંધી નાખે એવો છે, અને વચ્ચેવચ્ચે સુદર કેરાકલાપને વિવિધગી પુષ્પોથી ભગે દીધો હોય એના કાવ્યોના ટાયણો વસ્તુને ગમમ કરી મૂકે છે

છતા કોઈ કોઈવાર એમા ક્ષતિઓ દેખાઈ આવે છે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ અને બીજી દૃષ્ટિએ પણ તેમા આશ્ચર્ય પામવા જેવુ નથી છસો પાનાના લાખા પુસ્તકમા એવુ બને એ સ્વાભાવિક જ છે આ પુસ્તકના લેખકની પરિસ્થિતિ અને મનગોનો વિચાર કરતા એ અતિ સ્વાભાવિક લાગે છે. પુસ્તક જેવમા લખાયેલુ કોઈવાર આનંદ અને કોઈવાર નિરાશા કોઈવાર મુશ્કિતો જ ખનાને કોઈવાર મિલિની પ્રાપ્તિની નજદીકતા આવા અને એના બીજા ભાવો અનુભવના એ કેદીના જીવનની દગ્દમેશની દરા છે કમા વખતે કયો ભાર અનુભનાતે હોય તે તો તે જ જાણે એ એ ભાવોની હાથ તેના લખાણોમા આવે તે સ્પષ્ટ છે. તોયે કોઈ કોઈવાર વાચકને લાગે કે આ ભાગ વધારે મારી રીતે, વધારે સૌમ્યતાથી લખી રાખ્યો હોત આ ભાગ છેક છાપાઓના લખાણો જેવો ન બની ગયો હોત તો ઠીક

આ પુસ્તકના અવલોકનકારોએ—દેશી અને પરદેશી, સ્વપક્ષી અને પ્રતિપક્ષી—તેને માગ આવકાર આપ્યો છે પુસ્તક જહાગ પડનાની માથે જ છછ વાગ તો તેને ફરી છાપવુ પડ્યુ છે આનુ દગ્દાર પુસ્તક, જેના વાચકને દગ્દાર વાચન ન કહી સકાય, આટલી બધી પ્રસિદ્ધ કેમ પ્રાપ્ત કરી સકયુ ? મહાત્માજીની આત્મકથા પછી કોઈ પણ દિલ્લીલું લખેલું પુસ્તક પરદેશમા આનુ વચાયુ અને વેચાયુ હોય તો તે આ જ. એવુ કાગળુ શુ ?

એવું કારણ સ્પષ્ટ છે અત્યારના દિવસતાનના જીવનની એ એક મહાકથા (Epic) છે એમા વીગમ છે, કરજીગમ છે વાચનાગને, અવગો-નમગને, લેખકના પૃથક્કણમા અને તેમના નિષ્ક્રિયામા શ્રદ્ધા હોય કે ન હોય, પણ લેખકની પોતાની પોતાના ગર્વમા શ્રદ્ધા,

તે લખે છે:

“કારાવાસમાં મેં ગાળેલાં વર્ષો ! એકલે બેઠે બેઠે, મારા વિચારોથી ઘેરાયેલા મેં ફેટલીફેટલી ઋતુઓને અનતતામાં સરી જતી જોઈ છે ! ફેટલાફેટલા ચંદ્રોને મેં વિકાસ પામતા અને ઘસાર્ઈ જતા નિરખ્યા છે; અને અટક્યા વિના, ગીરવાન્વિત રીતે વ્યોમમાં વિહાર કરતા તારાઓના ફેટલાફેટલાં નાટકો મેં નિહાળ્યાં છે ! મારા પૌવનની ફેટલીફેટલી ગર્ઈ કાલો અહો દટાયેલી પડી છે, અને કોઈ કોઈવાર આ મૃત્યુ પામેલી ગર્ઈ કાલોના જૂતોને, હૃદયભેદક સ્મૃતિઓને ઝગૃત કરતા, ફરી ઊભા થતા હું જોઈ ગહુ છું. તેઓ મને કન્યા પૂછે છે ‘આ બધામાં કે અર્થ હતા ?’ એના ઉત્તર વિષે કશું અચકાવાનું નથી. મારા અત્યારના જ્ઞાન અને અનુભવ ઉમેરીને ફરી મને મારું જીવન જીવવાની તક આપવામાં આવે તો જરૂર મારા અંગત જીવનમાં ધણા ફેરફારો કરવાનો હું પ્રયત્ન કરું; મેં પહેલાં જે જે કર્યું હોય તેમાં ધણા સુધારા કરવાના પ્રયત્નો કરું. પણ અહર જીવનમાંના મારા ઉપયોગી નિર્ણય તો અણુરૂપરૂપી જ રહે. ખરેખર, હું તે ફેરની જ ન શકું, કારણ કે મારા કરતાયે તે બળવાન હોય છે, અને મારી સત્તાથી પર એવું કોઈ જણ મને તે તરફ ખેંચી ગયું હોય છે” (પૃષ્ઠ ૫૬૮).

આમા પોતાના કાર્યપરત્વે ફેટલી શ્રદ્ધા તરવરી આવે છે ! મૂળ લખાણની સુંદરતા માધાંતરમાં ઓછી થઈ જાય છે. મૂળની સુંદરતા તેને સાહિત્યમાં સાડું સ્થાન અપાતી શકે તેવી સરસતાથી તે લખાયું છે

જવાહરલાલ વીર છે. પણ પોતાની વીરતાનું તેમને અભિમાન નથી. પોતાની નિર્બળતાઓ છુપાવવા તે જરા પણ પ્રયત્ન કરતા નથી. તેમના પુત્રતંત્રની આ નિખાલમતા (frankness) એક મોટા ગુણ છે. પોલીમના હાથની એ લાડી ખાઈ આવનાર માણસને આપણે કહેતાં સાંભળીએ છીએ કે તેને કશો ડર નહોતો લાગતો. છ મહિના જેલમાં જનાર ઘણા માણસો કહે છે કે તેમને ત્યાં આનંદ જ આવતો, કંટાળો કે થાક જણાતો જ નહોતો. પરંતુ જવાહરલાલ તો અત્યંત સમ્પ્રાધર્થી અને નિરભિમાનપૂર્વક માર ખાતી વખતની પોતાના નાગણીઓનું અને જેલની અંદર પોતાના ધડીધડી ફેરતાતા મનોભાવોનું પૃથક્કરણ કરે છે. એમની એ નિખાલમતા આપણા હૃદયને સ્પર્શે છે, અને આ નિર્ભય ગણાતો પુરુષ પણ કોઈ કોઈવાર લાય અનુભવી શકે છે એ જાણી આપણને જરા સંતોષ થાય છે. માર ખાવાના પહેલા પ્રસંગ વિષ તે લખે છે:

“ત્યારે થોડાંજોને મેં અમારી ઉપર ધસી આવતા જોયા ત્યારે મારા હૃદયના કોઈ ભાવે મને સલામતી શોધવા લગ્યાઓ હતા. તે દેખાવ જ નાર્દિમત કરી દે તેવો હતો. પરંતુ મને લાગે છે કે હૃદયના કોઈ ખીજ ભાવે મને મારી જગ્યાએ જ જકડી રાખ્યો અને મારી પાછળ રહેલા સ્વયંસેવકોથી રોકાઈ ગયેલા પહેલા ધસારા-માંથી તો હું બચી ગયો. ઓચિંતા જ મને જ્ઞાન થયું કે રસ્તાની વચ્ચેવચ્ચે હું એકાએક ઊભો હતો. મારાથી થોડા જ વાર છેટે ચારે દિશામાં પોલીમના માણસો અમારા સ્વયંસેવકોને ફટકાવતા હતા. કુદરતી જ હું એકલો જ તરી ન આવું એ ધરાદાયી હું રસ્તાની બાજુ તરફ ધીમેંડીમેં ચાલવા લાગ્યો. પણ ફરીથી હું અટક્યો અને મારા મન સાથે થોડો વિવાદ કરી લીધો અને નિશ્ચય

કર્મો કે ત્યાંથી હસી જવું, એ તો મારે માટે સારું નહિ લાગે. આ બધું બનતાં તો થોડી પગો માન લાગી, પરંતુ મારા હૃદયની અંદરના મયનની, અને હું નામદે જેમ વર્તું તે સદન ન જ કરી શકાય એવા અભિમાનથી પ્રેરાઈ કરેલા મિથ્યની મને પૂરેપૂરી માફ છે છતાં નામદે અને હિંમત વચ્ચેની રેખા ઘણી પાતળી હતી, અને હું તેની ખીણ બાજુએ પણ ચાલ્યો ગયો હોત ” (પૃ. ૧૭૭-૭૮.)

અને જેલમાં જતી વખતના તેમના ભાવોનું, તેમાંથી છૂટા થતી વખતના ભાવોનું, તથા જેલનિવાસ દરમ્યાન અનુભવાયેલા ભાવોનું પણ તે અત્યંત નિખાલસતાથી વર્ણન કરે છે. નિર્બળ કે નાનો મણુર્ભય તેવો ભય તેમને સ્પર્શતો જણાતો નથી એ તોતીંગ દરવાજાની પાછળ દટાઈ જતાં ચતા દર્દનું વર્ણન રસિક છે. ત્યાંથી બહાર આવતી વખતના આનંદનું વર્ણન તેથીયે રસિક છે તે જાણે છે કે બહાર તો થોડો સમય જ રહેવાનું છે ઝાઝો સમય તો જેલમાં જ માળવાતો છે છતાં દરેક વખતે જેલમાંથી બહાર આવતી વખતે જે આનંદ થાય છે, તે તો અવર્ણનીય છે. જેલની અંદર ઘેરી લેતી નિરાશાઓનું કોઈ કોઈ વખત થઈ આવતા નિષ્ફળતાના ભાનનું, ત્યાંની નાની નાની ખીડાઓનું, અને ઘણી વખત ત્યાં અનુભવી લેવાતા આનંદનું પણ તે ચુંદર ચિત્ર દોરે છે અને એ બધાની નિખાલસતાને અંગે એ આપણને પ્રિય થઈ પડે છે.

એ નિખાલસતા એમના જીવનની દરેક દિશાના વર્ણનને વળગી રહે છે. નાભાની જેલમાં એક નખન બર્ષ આવ્યા પછી અમુક વખત પછી તેના માથોદાર પાછા પંથુ ત્યાંના કેદી બને છે. જવાહરલાલને લાગે છે કે પોતાની ફરજ છે કે પોતાના સાથીને ફરી પણ સાથ આપવો. તે જરા તૈયાર થઈ જાય છે. તેમને બધાં વિનિતિ કરે છે કે તેમણે ત્યાં ન જવું. બહુ સમજાવટ પછી પોતે સમજી જાય છે, અને આ સમજણને પોતાની નિર્બળતા તરીકે સ્વીકારતાં જગ પથુ મોકાય કે સારમ દાખવતા નથી (પૃ. ૧૧૬)

નાનપણના પ્રસંગોનું સ્મરણ કરતી વેળા પણ એ નિખાલસતા તેમને વળગી રહે છે. ચૌદ વર્ષની વયે જાતીય અસ્તિત્વનો પ્રથમ હિલ્લેલ માય છે. કાશ્મીરી મહાગામાં, બ્લા મુંદર હોઠીઓનો તોરડો ન હોય ત્યાં, અથવા ખીણ જગ્યાઓએ, નાનોશો સ્પર્શ અથવા એકાદ આમ એમને ઝાણઝાણાટ ઉપગમવતી તેમ તે આપણને કહે છે (પૃ. ૧૬).

ગતત પરિશ્રમશીલ ગાજકીય જીવન ગમે તેને ચકરી નાખે — જો એ જીવન જીવનારમાં નીચ અને મચોટ દાસ્યવૃત્તિ ન હોય તો. તાના ગાજકીની સાથે મરત બની ખિલખિલાટ હર્મા શકના મહાત્માજીની દાસ્યવૃત્તિ જગતીની છે. મહાનખાને ઉપયોગી નિર્ભયો કરતી વખતે પણ તેમણે ખડખડાટ દયાવ્યસના દાખવ્યાં પ્રસિદ્ધ છે જવાહરલાલમાં પણ એ દાસ્યવૃત્તિ પુખ્ત બરી છે. એમના અંગત જીવનની વીગતો કરતાં હિંદુસ્તાનના રાજકીય જીવનની વીગતોથી બરેલી આ આતમકથા આ દાસ્યવૃત્તિ વિના ભારેખમ જતી જાત. ગમે તે પરિસ્થિતિમાંથી જવાહરલાલ દાસ્ય નિષ્પન્ન કરી શકે છે. વિરોધીઓ વિશે કટાક્ષ કરીને એ દાસ્ય ઉપગમે ત્યારે કોઈને તે ગમે અને કોઈને ન પણ ગમે. પણ તે તો પોતાની મરફરી પણ કરી શકે છે, અને ત્યારે નિર્બંધ, સુકત દાસ્ય દૃષ્ટે છે. શિર્ષામન વિરેનું એક જ વાક્ય તેમની આ જીવનમાંથી દાસ્ય મેળવો શકવાની શક્તિનું સ્પષ્ટ છે (પૃ. ૩૯૭). એમના પિતાની શહીદીન પેન લઈને પાંચેક વર્ષની ઉંમરે પોતે

કેવા મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા હતા, તેનું વર્ણન ખૂબ જ હાસ્યપ્રેરક છે (પૃ. ૭). હિંદુસ્તાન જ્યારે તેમને માન આપતું હતું ત્યારે તેમની બહેનો, પત્ની, પુત્રી વગેરે બધાં તેમને 'ત્યાગમૂર્તિ' 'ભારતભૂપણ' વગેરે કહી કેવા ચીડવતા હતા? પણ તે હાસ્યની સાથે કલમના એક જ ઝપાટે તેમણે માતૃહંસ્યના કામળ ભાવો વણી લીધા છે. પુત્રની પ્રચલિતમાં માતાને મશ્કરી કરવાનું ન સૂઝે. તેનું હાથ તો રનેહથી એટલું ભરપૂર હોય કે તેને આવી મશ્કરીઓ યોગ્ય પણ ન લાગે. એ બધું કેટલી સરળતાથી છતાં કેટલી સરળ રીતે મુકાયેલું છે? (પૃ. ૨૦૭)

જવાહરલાલ ન્યાં જાય ત્યાં તેમને માનપત્રો મળે, સરપંચો ગોડવાય, સલામો યાય. એ બધું ઘણીવાર ઘણું કૃત્રિમ લાગે જવાહરલાલની હાસ્યવૃત્તિ ઉત્તેજિત થઈ જાય. તેમને ખડખડાટ હસી પડવાની, જીભ બહાર કાઢી હલાવવાની અથવા માથા ઉપર બિલા થઈ જવાની અને એ બધાની અસર લોકો ઉપર શું થાય છે તે જોવાનાજીવાની અદ્ભુત વૃત્તિ થઈ આવે (પૃ. ૨૦૬). એમની પ્રતિષ્ઠાના અને હિંદુસ્તાનના જાહેર જીવનના મદભાગ્યે તે વૃત્તિને દબાવી છે પણ એ વૃત્તિઓનું વર્ણન આપણે તો ગહેરા પર સ્મિતની આંખી રેખાઓ સહિત વાંચીએ અને આનંદ અનુભવીએ.

અને તેમણે હાસ્ય જ્યારે કટાક્ષનું રૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે તો વિરોધીઓને છાતીસોંધરો થા જ કરતું જાય છે. તેનો એક જ દાખલો બસ થશે:

“બહાદુર માણસો, બહાઈ પેપરની યુગળાવનારી શરતોથી ભય પામ્યા વિના, દરિયાઈ અથવા હવાઈ મુસાફરીનાં જોખમો ખેડવાને અને લાંડનમાં રહેવાનું તેથી થે વધુ જોખમ ખેડવાને તૈયાર થયા હતા. એમ કરવામાં એમનો ઉદ્દેશ તેમની સર્વ વક્તૃત્વશક્તિ અને સમજાવવાની શક્તિઓનો ઉપયોગ કરી બહાઈ પેપરની શરતોમાં ફેરફાર કરાવવાનો હતો એ લોકો જાણતા હતા અને કહેતા પણ હતા કે એ કાર્ય લગભગ અસંભવિત જ હતું, પણ એ લોકો એમ મેદાન છોડી જનારા નહોતા, અને તેમને સાબળનાર ભાવે કોઈ પણ ન હોય છતાં તેઓ તો તેમને કહેવાનું હતું તે કહેવાના જ. એમાંના એક, રિચોન્સિસવિરોધના નેતા, બધા ચાલી ગયા પછી પણ, છેક છેવટ સુધી ત્યાં જ પડ્યા રહ્યા કદાચ લડનના સત્તાશીલ માણસો સાથે મુલાકાતો અને ખાણીઓ લેતાં લેતાં તેમના ઉપર પોતાના અભિપ્રાયોની અને પોતાને કયા પ્રકારના રાજકીય ફેરફારો જોઈતા હતા તેની અસર પોતે ઉપભવી થઈ તે ધરાદાયી તેમણે એમ કહ્યું હોય. છેવટે જ્યારે એ સ્વદેશ પધાર્યા ત્યારે આશ્ચર્યજનક રીતે જનતાને તેમણે જણાવ્યું કે મરાઠાઓની પ્રસિદ્ધ ચીવટાર્ધપૂર્વક તે તો પોતાના કાર્યને વળગી રહ્યા હતા, અને છેવટ સુધી પણ પોતાનું કહેવાનું કંઠી નાખવા માટે લડનમાં જ રોકાઈ ગયા હતા” (પૃ. ૩૮૭).

ઘણા રસમોટી કામળ લાગણીને દૂભાવે એવો, છતાં પણ ઘણી જ સચોટ રીતે લખાયેલો હોય એવો લાગે તે વિનીતો વિષેની ચર્ચાનો છે લગભગ પુસ્તકની શરૂઆતથી તે લગભગ પુસ્તકના અંત સુધી તેમનો વિનીતો સામેનો વિરોધ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે જવાહરલાલે સત્તામહના યુદ્ધ દરમિયાન એક વખતે કહેલું, “જે લોકો અમારી સાથે તથા તે લોકો અમારી વિરુદ્ધ છે.” તેમને વચગાળાનો કોઈ માર્ગ જ દેખાતો નથી. નમ્રતાપૂર્વક સરકારની બૂલો દેખાડ્યે રાખવી, ગમે તેવો વિરોધ કરવા છતાં સરકારને સહકાર તો આપ્યે જ રાખવો,

હિંદુસ્તાનની પ્રજા ત્યારે મરકાવ મામે જમ જેવી ગદી હોય ત્યારે નિષ્પક્ષી દેખાવા પોતાની જ પ્રગ્નતા દોષોનું વધારે પાતું વર્ણન કરવું અને ટીકા કરી એ મનોદશા પ્રયત્ન કરે તો ચે તેમનાથી મમલ શકાતી જ નથી વિનીતોને અન્યાય કરવાનો, તેમનું દર્શિબિંદુ ન જ મમજવાનો, તેમનો ઈર્ષા હોય એવું આપુસ્તક વાચતાં જણાતું નથી, પરંતુ જ્યાં વિરોધ સ્વભાવમિદ્ધ જ હોય, એ દર્શિબિંદુ સમજી શકવાની જ અસક્તિ હોય, ત્યાં ખીજા શેની આશા રાખી શકાય? અને એ તો હિંદુસ્તાનના અત્યાગ્રના ગજકાગણ વિશે લખે છે તેને ધક્કા અને તેથી ધક્કાતા બળોનું પૃથક્કાગણ અને ચર્ચા કરે છે અમુક વસ્તુઓ કે અમુક વ્યક્તિઓની પોતા ઉપર કેવી છાપ પડી તે આત્મચ્યાના વાચનદ્વારા આપણને જણાવે છે ત્યારે તેમા તેમના અગત મનસો કાર્ય ગણ મહિન ગજ કરે તેમા નવાર્ન શી? સફમ કયા માગતા વિષયોમા—નાટક કે નવયોમા પણ—લેખક ધણી ચે વાગ પોતાની અગત માન્યતાઓને બકાગ ગમી શકતો નથી, અનિર્ણયે પણ તે અદર ધુમી જાય છે, ત્યારે આ તો આત્મ કયા છે, અને તેમા ચે વળી ચાનું ગજકાગણની ચર્ચા છે, તેમા ચાનું ધાય એ વ્વાભાવિક છે

શ્રી શ્રીનિવામ શાસ્ત્રી વિનીતોના જમગજત નેતા છે તેમનું રાજકીય જીવન વર્ષો-જૂનું છે તેમની વિદ્વતા મણીતી છે અત્યારના હિંદુસ્તાનમા વક્રત્વકળામા તેમને આગે દે એવો એક પણ ગજકીય નેતા નહિ હોય હિંદુસ્તાનનું બહુ કવવાની જ તેમની નેમ હોય તે વિશે કોઈને કશી શકા નથી છતાં જવાહરલાલનો વધુમા વધુ શાય તેમના ઉપર બનર્ષો છે તે (શાસ્ત્રી) વિનીતોમા ચે વિનીત છે જવાહરલાલને જેમ વિનીતોનું રાજકારણ નથી સમજતું તેમ શાસ્ત્રીને નધાગણ બહારનું અથવા બધારણ વિશદી ગજકારણ નથી મમજતું તે બધાગણ પ્રગતું ધકેડું હોય કે પકેડો ગજકીય સત્તાએ લાદી દીધેલુ શાય તેની તેમને પડી નથી તેમનું રાજકાગણીય વાચન તેમની નુવાનીમા વાચેના તેમના મીન કે બેન્ધામની દિલસદીથી આગળ વધ્યું હોય તેમ જણાતું નથી ખીજાઓની ફિલસફી વાચી હોય તો તે વિશે તેમણે જગ પણ સમભાવ કેળવ્યો નથી

આવીમ વર્ષ પહેલાની વિદ્યાર્થીઓની એ- મળા જવાહરલાલ યાદ કરે છે જવાહરલાલ ત્યારે તામ જ વિનાયનથી અભ્યાસ સર્પૂર્ણ કરી દિદ આવેલા શ્રી શાસ્ત્રીએ તેમની વમ્તત્વગાથી ભગ્પૂર વાણીમા વિદ્યાર્થીઓને સનાદ આપી કે તેમણે એકબીજાના દોષો ગતાધારીઓને તગત જ જણાવી દેવા જવાહરલાલને આ સાબળી અત્યત દુખ થયું (૫ ૩૧) આ વસ્તુ ગજકાગણને ગ્પરીતી પણ નહોતી છતાં બનેની મનોદશાના અતગની સ્વચક તો આ વાત જરૂર હતી

કેટલાક કહે છે કે આવીમ વર્ષ પહેલા માલબેના વ્યાખ્યાન ઉપરથી શ્રીનિવામ શાસ્ત્રી જેવા માણસને આજે ન્યાય આપવા એમીએ તો અન્યાય પણ ધર્મ જાય એ સ્મૃતિ ગ્રાખી પણ હોય અને કદાચ અર્થેનો અનર્થ પણ થયો હોય પણ એ દલીલમા ગાનું વજુદ નથી જવાહરલાલ ત્યારે બાળક નહોતા અમુક વસ્તુઓની છાપ આપણા હૃદય ઉપર એવી પડી ગઈ હોય છે કે તે વર્ષો જતા પણ બુંસાતી નથી ગઈ કાલે માલબેનું આપણે બૂલી નર્થએ, પણ વર્ષો પડેના બનેયો પ્રમગ એવો ને એવો સ્મૃતિમા તાલે ગલો હોય બાગેતર વર્ષ પહેલા વાચેની શ્રી મુનશીની મજરી બે વર્ષ પહેલા વાચેની તેમની લોપામુદ્રા કરતા મને વધારે યાદ છે

અને પાછળથી પણ એવું કશું ન બન્યું જોયું થી. શાસ્ત્રીની અને ખીન્ન વિનીત નેતાઓની પહેલી છાપ ભુસ્તી શરૂ. ત્યારે તો હિંદુસ્તાનના રાજકારણમાં વિનીતાનું જ ભેગ હતું. જુવાન જવાહરલાલને એ બધા કાર્યક્રમમાં કે ને કે આમી દેખાતી, પણ નવો માર્ગ સૂઝતો નહોતો. એવામાં આક્રમક સફળ જગ મચાવી આવેલા શ્રી. મોહનદાસ ગાંધી હિંદમાં આવ્યા. તેમણે હિંદુસ્તાનનું રાજકારણીય જીવન મલટાવી નાખ્યું. લડત લડવાની અને જીવન જીવવાની તેમણે એક નવીન જ દૃષ્ટિ આપી. પણ વિનીતો તો એના એ જ રહ્યા. તેમની દૃષ્ટિ ન ફેરવાય એ સ્વાભાવિક હતું વર્ષો સુધી અખત્યાર કરેલી નીતિરીતિ ફેરવવી સહેલી નથી હોતી. પણ ડાઈ પણ નવી ચીજને તે લોકો મમલાવપૂર્વક જોઈ, પણ ન શક્યા. પ્રખર પક્ષ છોડીને તે લોકો સરકારપક્ષની તરફદારી વધારે કરવા લાગ્યા. મહાસલાને વખોડવામાં તે લોકો સખ્દોતો બચાવ જ નહોતા કરતા.

વિનીતો વચ્ચે માર્ગમાં રહેવામાં માને છે. તે લોકો એકદમ આગળ ધસી જવા નથી માગતા—મહાસલા સાથે—કે એકદમ પાછળ રહી જવા નથી માગતા—સરકાર સાથે. જે છેડાઓની વચ્ચે તે લોકો પોતાનું સમતોલમણું ગળવી રાખવા માગે છે. એમના આ વર્તન વિષે જવાહરલાલ લખે છે:

“પૃથ્વી ગોળ છે કે સપાટ એ વિષે જે વિવાદ ઊભો થાય તો કદાચ તે લોકો (વિનીતો) આ બન્ને અંતિમ દૃષ્ટિવાળા પક્ષોને તિરસ્કારે, અને કે નક્કી થાય ત્યાં સુધી તે ચોરસ કે લગભગ હશે તેમ માનવા સચના કરે.” (પૃ. ૪૧૦)

જવાહરલાલ તો માને છે કે “વિનીત પક્ષ” એ નામ જ ભૂલમાં નાખે એવું છે. વિલાયતમાં અને ખીન્ન દેશોમાં, ખાસ કરીને વિલાયતમાં તો, વિનીત પક્ષ ડાઈ આર્થિક નીતિને વળગી રહેવા અને વૈવક્તિક સ્વાતંત્ર્ય અને શહેરી સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ કરવાના અચુક આદર્શને પાળવા ઊભો થયેલો હોય છે. પરંતુ હિંદુસ્તાનના વિનીત પક્ષને તો આશું ડાઈ મૂળ છે નહિ તે લોકોની આર્થિક નીતિમાં કે દમ નથી, અને હાલના બનાવોએ બતાવી આપ્યું છે તેમ શહેરી સ્વાતંત્ર્યને એ લોકો ઝાઝી ઉપયોગિતા અર્પેલા નથી. તેમને માટે સત્ય એ અંતિમ દૃષ્ટિઓની વચ્ચે આવેલું હોય છે. જે જે વસ્તુને તે લોકો અંતિમ દૃષ્ટિવાળા માને તેની ટીકા કરીને એ લોકો પોતાને પ્રહાપણવાળા, મધ્યમમાર્ગ પકડવાવાળા અને સારા માનવાની લાગણીનો અનુભવ કરે છે (પૃ. ૪૧૦).

અત્યારના આ પક્ષનું નામ વિનીત પક્ષ (Liberal Party) છે, પણ જવાહરલાલ તો માને છે કે તેમનું પહેલાનું નામ મવાલ પક્ષ (Moderate Party) હતું તે જ ખરોખર હતું. એ નામ જ તેમને યોગ્ય હતું. ઇંગ્લેન્ડ કવિતાની તેમણે ટોકેલી એ લીટી વિનીતોને ટીક ટીક લાગુ માઠી શકાય:

“In moderation placing all my glory

“While Tories call me Whig and Whigs a Tory.”

(પૃ. ૪૧૧)

ગમે તે મંત્રેગોમાં વિનીતોએ ચરકારને મહત્તર આપ્યાના દાખવા મોઢવા માટે લાંબે જવું પડે તેમ નથી ત્રીજી રાઉન્ડ ટેબલ પરિવર્તનમાં તો વિલાયતના મજૂર પક્ષે પણ ભાગ લેવો યોગ્ય નહોતો ધાર્યો. વિલાયતના અચુક માણસોએ તો આપણા વિનીત નેતાઓને

વિલાસન ન આવનાની વિનવીઓ કરી હતી દેરામા આગે તરફ દાવાનગ મળગ્યો હતો, જીવન અને મૃત્યુનો જગ દિદુસ્તાનની પ્રગ્નએ મગકાગની આમે મુક્તિ માટે માડ્યો હતો. પણ વિનવીનો માટે એ મધાનો કશો અર્થ નહોતો તે તો તમા ગયા જ. (૫ ૪૧૨)

અને એ મમ્મમા જ્વાલકલાલ એક મુદર ફકરો લખે છે

“નિમર્ગના મૃદ જીવનની અમર પાગખતી, આપણા કાનની પાસે જ તેનો ચુનચ આભજવો, એના સ્પર્શે આપણે ઝલુઝલો અને મૂંછ જોડવું, એ કમલાગ્યે, આપણામાથી ઘણાખરા માટે નથી એ દિવસો તો ગણુ જ. પરંતુ જો કે નિર્સર્ગમાંના દેવી તરવના દર્શન આપણે પહોંચા કરી શકતા હતા તેના હવે નથી કરી શકતા તેણે માનસજીવનની બચ્ચતા અને ડરજીતામા, તેના જળરાન સ્વપ્નો અને આતરમથનોમાં, તેના દહોં અને નિષ્ક્રાંતાઓમા, મહાન ભારિ વિષેની તેની શ્રદ્ધામા અને એ સ્વપ્નોની મિદિમા આપણે એ તરવને સોધવા મથ્યા છીએ આવી ગોધ ડગ્નાગઓને ભાગ્યે આવના હૃદયએક તરવો આપણે સદન કર્યા છે, અને ઘણીયે વાર આપણે જીવનની મુદ્રતાઓથી પર મની ગયા છીએ પણ ઘણાઓએ આ ગોધ માથે લીધી નથી, અને જૂની રીનિઓથી ફર ચર્ધ ગયા હોઈ, વતમાન માટે તેમને કોઈ માર્ગ સૂઝતો નથી તે સ્વપ્નો મેરના નથી કે કાર્ય જગતા નથી મહાન ક્રૈંચ ક્રાંતિ કે ગશિયન ક્રાંતિ જેવા માનસ ઉત્કાષ્ઠાતોની તેમને મમ્મજલુ નથી વર્ષોથી દુખાવેલી માનસ આઠાક્ષાઓ વિચિત્ર, કડી અને ફૂર રીતે વહાર ધસી આવતા તેઓ લય પામે છે. તેમને માટે જાગરીય હજી પડ્યુ જ નથી ” (૫ ૪૧૪)

મધ્યમ માર્ગ પકડવા એ જરોઅર છે લાગણીઓને ડાણમા ગખી ઉતાવળ પગડુ ન લેવું એ અરાગર છે એ મરકાગિતાની નિરાની પણ છે પણ કાણુમા ગખવા માટે એરી જગજગ્જલ લાગણીઓ તો જોઈએ ના ? લગામ એવી ગખતી જરોઅર છે, પણ તોફાની ઘોડો તો જોઈએ ના ? એ રાધિમા દક્ષિણ આફ્રિકાના નવસકથાકારો વિષે રાષ કમ્પ-બેયે લખેલી કવિતાની ચાર લીંચીઓ લેખક ટાકે છે

“They praise the firm restraint with which you write
I'm with you there, of course
You use the snaffle and the curb all right,
But where's the bloody-horse?”

[“તમે લખો મ્લમચી, વખાણે
અઘાય તે, તે દુન્ય તે વખાણુ
લગામ તે જોર કરી ય એવો
પગડુ ઘોડો જ ગુફાની ક્યા એ ? ”]

‘But where's the bloody horse?’ એ એક જ લીંચી આપણા વિનિત મિત્રોને જગજગ વાચુ પાડી સકાય

અને ગાજીય પક્ષાપક્ષીમા વિરોધી દર્શિર્મિદુને જ મમજી રા-વાની અસક્તિમાં, કોઇ-વાર કેક મડક કહેવાય ત્યજ કાછને અન્નાય ચતો જોય તેમ લાગી ત્યજ તો તેમા આશ્ચર્ય પામતા જેવું નથી હજુ તર કહે જ મગ કારમજ જગાગીર જગાદગવાલો મમા

મોઢે સચાવી જગાડેલું 'ગાજક' (the spoilt child of the Congress)" નહોતા કહ્યા ? વળી જવાહરલાલના ઉદ્દામ વિચારો તે બલ્ણીના છે તેમને આશા મનાવ વિચારો ન પાલવે કે ન પોપાય અને તેનો અત્યંત વિરોધ કરતાં વાકયો તે લખે તે વસ્તુનો વિરોધ કરવો એમાં જવાહરલાલને જ અન્યાય થાય તેમ નથી લાગતું ?

જતા જેમને દોષ જોવા હોય તેમને દોષ તો મળી જ રહે છે. આ વિનીતોની આત્મતામાં તેમનો દોષ તે લોકો કાઢી શકે પુસ્તકની લગભગ ચતુર્થાત્મમાં (પૃ. ૨૭) તેમણે વર્ણવેલા ગોખલે અને ભુપેન બસુના નિર્દોષ પ્રગમમાં પણ તે લોકો તેમના ઉપર અનુચિત વાત લખવાનો આરોપ મૂકી શકે અને એ શોધનારો તો એવા અનેક ખીન પ્રગમો મળી જાય. પરંતુ તે નિષ્પક્ષ જોનારને એ બધામાં કાંઈ દોષ જણાવા સહજ નથી.

પરંતુ જવાહરલાલનો રોષ એટલા વિનીતો ઉપર જ ઊતર્યો છે એવું નથી. તેમનાથી એ વધારે દોષિત તો ને હિંદુ અને મુસ્લીમ કોમીવાદી નેતાઓને ગણતા જણાય છે. વિનીતોમાં તો રાષ્ટ્રવાદ પણ હોય છે, કષ્ટ તેમની દષ્ટિ દ્રષ્ટી અને મર્યાદિત હોય છે; તેમની વૃત્તિ સુધારક વૃત્તિ હોય છે, ક્રાંતિકારી નહિ, પણ આ કોમીવાદી નેતાઓ તો પ્રત્યાઘાતી જ હોય છે. તે લોકો રાષ્ટ્રવાદનું નામ લ્યે એ તો આ તેમના તીવ્ર પ્રત્યાઘાતીપણાને છુપાવવાના ઢાકપીછેડા પૂરતું જ એ લોકોની રિથિનીની કરુણતા તો એ છે કે જે લોકો પોતાપોતાની કોમને વધારે અધિકારો અને ફરજિયાતો મળે એટલા ખાતર દેશને મરકારની પોતાની ઝૂમરી નીચે વધારે ને વધારે ફમારી દેવાની તક આપે છે, તે લોકો તો કોઈ પણ રાષ્ટ્રીય તત્વનો વિઘાતક જ છે. એ કોમને મારે બોલે છે, પણ તેમાં પણ દિન તો કોમના ઉપલા ચરની અમુક વ્યક્તિઓનું જ સરવાળું હોય છે.

અત્યારે હિંદુસ્તાનનો સવાલ કોમી નથી, રાષ્ટ્રીય અને આર્થિક છે. હિંદુસ્તાનની પુનર્ધર્ટનામાં સમૂળગો ફેરફાર થાય તો જ તેની પ્રગતિ દુઃખ જરા જરા પણ ટળી શકે. સંદેહ અમલદારોની જગ્યાએ ભુરા અમલદારો આવવાથી નિંદને મૂંઝવતા એક પણ પ્રશ્નનો ઉકેલ યઈ શકવાનો નથી. વિનીતો એમ માને છે એથી તો એમની દષ્ટિ એટલી બધી દ્રૂંટી લાગે છે, પણ આ લોકોને તો અમુક હિંદુ કે અમુક મુસલમાન અમલદારો આવે એ જ જોઈએ છે. તેમની માગણીઓ અંતોપાય પછી નેમને પરદેશીઓ કેટલા પ્રમાણમાં મત્તા બોગવે તેની પડી નથી.

એ લોકો મોટી મોટી વાતો કરે છે, રાષ્ટ્રીયતાનાં જણુગા ફૂટે છે, પણ એ બધામાં કશો અર્થ હોતો નથી. તેમનો કોમી સ્વાર્થ જરા પણ કચડાતાં, તેમને જોઈતી એકામાંથી એક એ એકા ઝોછી કરવાનું કહેતાં, તેમનું ઉચ્ચ કોમી સ્વરૂપ પૂર્ણ પ્રકાશથી પ્રગટી જાય છે, અને તે બધામાં રાષ્ટ્રીયતા તો શોધી પણ જઈ નથી.

અને એ બધામાં પરદેશીઓને મોટા ફાયદો યઈ જાય છે. તે લોકો એક ખીજ કોમોને પરસ્પર વિરોધી રિથિમાં મૂકી, તે લોકોનો ઝવડો નિરંતર ચાતુ રાખી, પોતાનું કાર્ય સાધી જાય છે. તમારી રાષ્ટ્રીય માગણીઓને એ તમાગમાં મંપ નથી એમ કહી ઉતરે છે. કોમી સ્વાર્થો લોકો કોમોને એક યવા દેતા નથી. મરકાર એક પક્ષને જરા વધારે લાભ આપે છે, એ લાભ ખીજ કોમના નેતાઓને ખૂચે છે. ને લાભ દૂર કરાવવા અને પોતા મારે એવો લાભ-મેળવવા એ લોકો મયામણ કરે છે. એને અંગે રાષ્ટ્રીય પરિવર્તન વિષેની માગણીમાં

પણ એ લોકો એકમત થઈ શકતા નથી મરજાગ હશે છે કે તમારે શું બેઠકો છે તેની તમને પણ ખબર નથી ત્યાં અમે શું કરીએ ? કોમી માન્યત મનથી પણ એકમત થઈ માગણી કરશે તો અમે તે પૂરી પાડશું તેમ મરજાગ હશે છે એ બાજુ છે કે એમ કદિ ચલાવું નથી એટલે તે નિર્ભય ?

હિંદુસ્તાનની આ લયકર દશાનું નાટક તો ગહિન્ડાજીય પરિષદો વખતે લજવાયુ અને માથે માથે કામનું જ દિત્ત જાગી ગયેલા કહેવાતા નેતાઓનું કોમી નહિ પણ પ્રત્યાધાતી સ્વરૂપ પણ ત્યાં ખુલ્લું પડ્યું હિંદને સતતતા મળે એમા સ્થાપિત દક્ષો (Vested interests) વાળા અમુક માણસોને તો નુકસાન છે જ અને કોમી નેતાઓને તો ભોટો લાગ્યા આ વર્ગમાથી આવેલો છે ખાસ કરીને પરિષદોમા તો આ જ માણસોને કોમી નેતાઓ તરીકે જુદી જાંદગીમા આપ્યા હતા

ખિરાડીને ચારે તરફથી ઘેરી લઈ તેના ઉપર હુમલો કરો ત્યારે તે તેના ખરા સ્વરૂપમા પ્રગટ થાય છે આ લોકો પણ કોમી હિતની જ વાતો કરતા હતા, પણ ગજકીય પ્રત્યાધાતીઓ તરીકેના પોતાના ખગ સ્વરૂપમા પ્રકાશમા આવતા નહોતા એક પ્રમંથે જ તેમના માથા સ્વરૂપ ઉપર પૂર્ણ પ્રકાશ પાડયો

શિદ્ધિ મુસ્લીમોએ પોતાની જાળ ગિજની દીધી હતી માખીઓની જેમ તેમા કોમીવાદી હિંદુ અને કોમીવાદી મુસ્લીમ મપડામે જતા હતા, નાની નાની વિગતોની ચર્ચા થતી હતી પણ મૂળને તો કોઈ સ્પષ્ટ પણ નહોતું ચારે તરફ અધકાગ પ્રમંથેલો હતો એ અધકાગમા પ્રકાશની એક માત્ર રેખા મમા ગાંધીજી અનેક મથનો અનુભવતા હતા તેમની સ્થિતિ રૂંદાડી હતી મદામજાના એ માત્ર પ્રતિનિધિ તરીકે મદામજાને શું કહેવું છે તે જાણના તે છેડ વિનાયત ગયા હતા ત્યાંથી કે મેળની શકાય એ આશા તો નિરર્થક હતી પચિપદની ધમ્ના (composition) જ એવા પ્રકારની હતી કે તેમા ગાંધીજી એકના જ પડી જાય ત્યાં થતી વાતો અને ચર્ચાઓ હિંદવિદાગ હતા છતાં આશ્ચર્યચકિત કરી કે એટલી ધીંગળથી ગાંધીજી બધું સહન જ્યે જતા હતા, માબજ્યે જતા હતા મુસ્લિમ પ્રતિનિધિઓની કોમી માગણીઓ તો ગાંધીજીના રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમ મિત્રોના કહેના પ્રમાણે પણ સ્વાતંત્ર્ય અને પ્રજાસત્તા માગમા આડખોની રૂપ હતી જતા ગાંધીજીએ તેમની દરેક જગેક માગણી તે લોકો મદામજાની ગજકીય માગણીઓમા અને પૂર્ણ સતતતા મગધીની માગણીઓમા તેમને માથે આપે તો સ્વીકારી લેવાનું મદામજા તરફથી જાણ કર્યું (૫૨૯૪) તેમણે કહ્યું કે એ વચન તેમનું અગત્ય હતું પણ મદામજા પાસે એ પસાર કરાવવા પોતે તનતોડ મહેનત કરશે અને ગાંધીજીને જાણનાગ બધા જાણના હતા કે એ કહે તેમ મદામજા કરાની જ

તેમની નધી માગણીઓ મતોવાય જના પણ મદામજાની ગજકીય માગણીઓમા માથે આપવાનું મુસ્લિમ પ્રતિનિધિઓએ ન સ્વીકાર્યું તેમણે મનાની આપ્યું કે પચિપદ પામે કોમી પ્રજા સિગટ સ્વરૂપ લઈને જીવે હશે જના પણ ખરી મુશ્કેલી કોમી મુશ્કેલી નહોતી. પ્રજાનિ અટકાવતું અને કોમી પ્રજાના આશ્રય નીચે ઢકાઈ જતું ખરું તત્ત્વ તો ગજકીય પ્રત્યાધાતનું જ હતું (૫ ૨૯૪)

(જે નિર્ભયતાથી જવાહરનાન વિનીતો રિપે લખે છે, ' અને અને એ લોકો જુદી જુદી

દુનિયાઓમા વસીએ છીએ, જુદી જુદી ભાષાઓ બોલીએ છીએ," એ જ નિર્ભયતાથી તે કોમી તત્ત્વનો સામનો કરે છે. હિંદુ કે મુસ્લિમ કોઈપણ કોમીવાદીને તે પોતાના હુમલામાંથી બચાવતા નથી. રાષ્ટ્રીયતાના બદના નીચે પોતાનું કોમી તત્ત્વ છુપાવી રાખનાર હિંદુ મહાસભાની ઉપસા વર્ગના હિંદુઓના સ્વાર્થ કચ્છાતી વખતે કોમી નીતિ કેવી બહાર આવી ગય છે તે તેમણે ખુલ્લે ખુલ્લું બતાવ્યું છે. (પૃ. ૪૬૮) મુમલમાનો વિષે પણ એવું કહેવામાં કે બાકી રાખી નથી. છતાં એ કોમીવાદની મૂળમાં રહેલું પ્રત્યાઘાતી તત્ત્વ તેમણે પેશા રા. ૨. પરિવર્તની મુસ્લિમ મળાણીઓ અને ગાંધીજીનો દાખલો આપી બતાવ્યું છે. (પૃ ૨૬૪) અને બન્ને પક્ષો, હિંદુ અને મુસ્લિમ, બન્ને કોમ પણ પ્રત્યાઘાતી તત્ત્વ દેશ સમક્ષ આવે ત્યારે કેવા એકત્ર થઈ ગય છે તેનો દાખલો ઓટાવા કરાર વખતના તેમના વલણ અને તેમના પરસ્પર મદકારના દાખલાથી તે આપે છે. (પૃ. ૪૬૮)

હમણાં હમણાં 'હિંદુ સંસ્કૃતિ' અને 'મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ' અને તેની ગળગળી અને એ બધી નવી વાતોથી કોમી તત્ત્વને ઉચ્છેદવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. તે વિશે જવાહરલાલ કહે છે:

"રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિઓના દિવસો પણ નાશ પામતા ગય છે અને આખું જગત એક સંસ્કૃતિનું એકમ બનતુ ગય છે. (પૃ. ૪૬૯)

"પણ આ મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ છે શી? આરબ, ઈરાની, તુર્ક વગેરેના મહાન કાર્યોની જાતિય સ્મૃતિની એક જગત તે છે શું? કે ભાષા છે? કે રૂઢા અને મંત્રીત છે? કે રીતરિવાજો છે? કોઈને પણ હાલની મુસ્લિમકળા કે હાલના મુસ્લિમ સંગીત વિષે વાત કરતાં મેં સાલજ્યો નથી." (પૃ. ૪૭૦)

પરંતુ એ સંસ્કૃતિની વાતોનો વિરોધ કરવામાં જૂતકાળની બબ્બતાનો વિરોધ નથી આવી જતો.

"મારે કહેવું જોઈએ કે હમેશાં જૂતમા જ દષ્ટિ નાખનારા, પોતાના હાથમાંથી મરી જતી વસ્તુઓને જ વળગી રહેવા પ્રયત્ન કરનારા હિંદુઓ અને મુસ્લિમોનો દેખાવ ખરેખર દુરુણ હોય છે; હું જૂતકાળનો તિરસ્કાર કરવા કે તેનો અસ્વીકાર કરવાનો કૃત્તિ નથી રાખતો કેમકે જૂતકાળમાં એવી ઘણીયે વસ્તુઓ છે જે અતિ સુંદર હોય એ સુંદર તત્ત્વ તો ચિરંજીવ રહેવાનું જ તે વિશે મને શકા નથી. પરંતુ આ લોકો જેને વળગી રહેવા માગે છે તે તે સુંદર તત્ત્વ નહિ પણ એવો ચીજ છે જે બાગ્યે જ વળગી રહેવા જેવી હોય, અને મોટે ભાગે તો તુકરાનકારક જ હોય." (પૃ. ૪૭૧)

[પૃષ્ઠી]

હતા ભરણપોર ધોમ ધખતા જ વૈશાખના,
નિવૃત્તિ-ઊરમાં હતું તડફુંતું જગત-માછલું;
વિશાળ ખુરશીમહીં નિકટ ધારોની હું પડ્યો,
મહોદધિ તરંગખેલમહિં મરત હું ન્યાળતો.

સમીપ જ પડ્યાં હતાં સરસ કાવ્યનાં પુસ્તકો,
પરન્તુ મુજ નેન તો પવન ફરફરે પરવર્ધી
નવીન જ પ્રદેશમાં; ત્યહિં થયો ચમત્કાર શો !

યુવાન હું મટી ગયો, સરકયું જ્ઞાનગાંભીર્ય સૌ,
કિશોર હું ફરી થયો, યનગનાટ પાર્યો પુનઃ;
મુરેશ, મનુ, ગિન્દુ સાથે બસ ખૂણ મસ્તી મચી,
થઈ તુરત ત્યાં શરૂ રમત આંખલાપીપણી;
ઉટાંગ સમ કદતા વિટપ વૃદ્ધ વડલાતણા,
અધો શિર ળની વળી વડજટાલટે હીંચતા;
થયો કડકડાટ શો ? વડ ઢળ્યો ! અમે યે પડ્યા !

ગયાં નયન ઊઘડી સ્વપ્નમૃદિ પામી વિલય;
ફરી નહર પહાર—એ અવસ્થા હતા આખલા.

માનવ સમાજશાસ્ત્રની તવારીખ નોતાં માલુમ પડશે કે ઘણી પ્રાચીન સમાજ-અવસ્થામાં જુદેજુદે સ્થળે નાનીમોટી રાજકીય વ્યવસ્થામાં મધ્યબદ્ધ થયેલી માનવપ્રજ્ઞ એક રાજકીય અમલ નીચે પણ જુદાજુદા વર્ગોમાં વિભક્ત થઈ ગઈ હતી. માર્ક્સીસ્ટ દર્શિર્નિદુ (Production relations determine classes) ને આપણે કમૂલ કરીએ તો ભૂતકાળની માનવસમાજની વર્ગવ્યવસ્થાઓ આજના જેટલી અટપટી અને ગૂંચવણભરી નહોતી. એતું કારણ એ હતુ કે તે વખતના સમાજોની અર્થવ્યવસ્થા તદ્દન સાદી, સ્થાનિક અને સ્વયંપૂર્ણ હતી, એટલે આવી સાદી અર્થવ્યવસ્થામાં ઊભા થતા વર્ગમંથનો પણ સાદા હતા.

વરાળચીજીથી ચાલતાં યંત્રોથી ઉત્પાદન થવાનું શરૂ થયા પછી અને જગદ્વ્યાપી ચાંનવાદન અને સંદેશાઓનાં યાંત્રિક સાધનો થવાને લીધે પ્રાચીન અને મધ્યયુગી ઉત્પાદન અને વહેંચણી, વિનિમયવ્યવસ્થાનાં ઉપર ગણાવ્યાં એ ત્રણ લક્ષણોમાં મૂળગત ફેરફારો થઈ ગયા. સમાજમાં સ્વયંપૂર્ણ, સાદી અને સ્થાનિક અર્થવ્યવસ્થા (local economy) ને બદલે ધરાતલવ્યાપી, સમજળુ ન પડે એવી અટપટી જગદ્વ્યાપી અર્થવ્યવસ્થાએ (world economy) સ્થાન લીધું. ‘ઉત્પાદનમંથનો’ એ જ રીતે બદલાયા. અને એની સાથે વર્ગોના પ્રકારો ને ગુણ પણ બદલાયા. છતાં પણ એમ કહી શકાય કે વસ્તુઉત્પાદનના ગિદ્દુ (production point) આગળ નીચી સપાટી ઉપર મજૂર ને કિસાન અને ઊંચી મથાટી ઉપર મૂડીદાર, જમીનદાર હોય છે આ છેક નીચા અને ઉપરના થર (layer) ની અંદર જેના દિતમંથનો પરસ્પરથી સહેજ જુદા પડતા હોય એવા મંથ્યાબંધ વર્ગો યત્રયુગી ઉત્પાદન વિનિમય અર્થવ્યવસ્થામાં પડી ગયા. છતાં સામાન્ય રીતે આધુનિક સમાજને આપણે ત્રણ વિશાળ વર્ગમાં વહેંચી શકીએ. કામદાર, મૂડીદાર અને બનેલી વચ્ચે, અને જેના દિતમંથનો નીચલા થર ઉપર ઊભાના કામદાર—શોષિત વર્ગ—અને ઉપલા થર ઉપર ઊભાના મૂડીદાર—શોષનાર વર્ગ—સાથે અંકળાયેલા હોય એવો મધ્યમ વર્ગ. જે વસ્તુ ટ્રાંઝરફીએ કિસાનવર્ગ માટે કહી હતી એને આપણે મહેજ ફેરવીને મધ્યમવર્ગ વિશે કહી શકીએ કે મધ્યમવર્ગ હંમેશાં દિસુખી હોય છે. એક મુખ શ્રમજીવી વર્ગ તરફ અને બીજું ભદ્રલોક તરફ વળેલું હોય છે.^૧

આજના જગતમાં કોઈ પણ રાષ્ટ્રની સમાજપદ્ધતિ અને વ્યવસ્થા નોતાં જગ્યાશે કે એ રાષ્ટ્રમાં વસતો માનવસમૂહ નાનામોટા મંથ્યાબંધ વર્ગોમાં મામાન્ય રીતે વહેંચાઈ ગયેલો હોય છે. એ વર્ગોનું પૃથક્ત્વ મુખ્યત્વે પોતાના આર્થિક દિતસખધોના રક્ષણ અને વૃદ્ધિના પાયા ઉપર ગોઠવાઈ ગયું છે. ટ્રેડ યુનિયનો અને મજૂર યુનિયનો, કિસાન સંઘો, ખેડૂતોની

૧ ‘The middle class has always two faces’ one turned towards the proletariat and the other towards the bourgeoisie.’

અને કંલ્ચરનાં શંકોનો ઉપયોગ એમણે જવાહર હાંપના સમાજવાદ સામે જાત રીતે પોતાના હિતોનાં રક્ષણ માટે કર્યો હતો; નહિ તો ગરીબ હિંદમાં જ્યુટ મિલો બની કરી દેશની દોલત લૂંટવાનો ધધો કરવામાં અનેક સાધનો વાપરવામાં એ સાંધનો આ દેશની traditions, culture અને genius ને કેટલું નુકસાન કરતા હશે એનો આંક મેળવવાનો ભાગ્યે વિચાર કરનાર માણસે જવાહરલાલના માત્ર સમાજવાદ ઉપદેશતા ભાષણથી ઓટલા ભડકી ન' જાય!

અમદાવ્ય અને જૂતકાળનું ભાગણ વહી લાવતી રૂઢિઓ કોઈ પણ રાષ્ટ્રમાં વ્યક્તિઓના અને વર્ગોના મંથનની આંતરવર્ગીય દૃષ્ટિ અને મનોવલણ પર થોડીવધારે જરૂર અસર કરે જ છે એ ખ્યાનમાં રાખીને હવે આગળ ચાલીએ.

જૂતકાળમાં રૂઢિ અને ધર્મ કે મંત્રદાયસરચાના બળ અને અસર જળગાં હતાં સમાજનો મોટામાં મોટો આપખુદ સત્તાધારી રાગ પણ રૂઢિ અને ધર્મમંથરચાની સત્તાથી દબાયેલો રહેતો હતો એમ ઇતિહાસ કહે છે. આજ વચુગી રાષ્ટ્રોમાં સત્તાના સ્થાનો અને મૂળ બદલાઈ ગયા છે. આજના રાષ્ટ્રમાં આર્થિક સત્તા (economic power) અને રાજકીય સત્તા (political power) એ બે મુખ્ય ધર્મ પડ્યા છે. જોકે હકીકત તો એ છે કે લંગભગ અપવાદ સિવાય સર્વત્ર આર્થિક સત્તાને અધીન રહીને અને મોટે અંશે રાષ્ટ્રમાં આર્થિક સત્તાધારી વર્ગના સીધા યા આડકતરા ડિક્ટેશન પ્રમાણે રાજકીય સત્તાનાં લિજ-લિજને અંગો કામ કરે છે.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જ્યાં મૂડીવાદે ભયાનક સગાંન અને બળવાન સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે ત્યાં રાજકીય સત્તા ઉપર એટલે કે દેશની સરકારનાં ન્યુડિસલ, લેન્ડિસલેટીવ, પોલિટિકલ અને એકઝીક્યુટીવ અને ઍડમિનિસ્ટ્રેટીવ વિભાગોનું ચંલન આર્થિક સત્તાધારી નાનંકડાં વર્ગ (Clique of plutocrats) ના જખરા અંકુરમાં રહીને કામ કરે છે એની ફેટલીયે ચોકાવનારી હકીકતો નિષ્પક્ષ લેખકોએ બહાર પાડી છે આર્થિક સત્તા અને આર્થિક સત્તાધારી વર્ગની મામાન્ય વ્યાખ્યા કરી લેતી જરૂરી છે (કારણ હવે હું એ વિધાન કરવા માંગું છું કે માનેવસમાજ ચક્રનું કેન્દ્ર-kim-b-અર્થ છે). ઉત્પાદનનો અને વસ્તુવિનિર્મયનાં સાંધનોને હાલના યુગમાં આર્થિક સત્તાનાં સસ્તસાધન કહી શકાય અને એ સાધનોનો કબજો ધરાવનાર વર્ગ આર્થિક સત્તાધારી વર્ગ કહી શકાય. જે કોઈ વર્ગ એ સાધનોનો કબજો-બોગવેલો લે કે જ્યાં પાંચે એ કબજેઓગવેલો હોય એ વર્ગના હાથમાં સમાજસત્તાનાં લંગામ આવે છે, અને પછી એ સ્વાભાવિક છે કે એ વર્ગ પછી તે મંજૂરે હોય કે મંડીદાર હોય—પોતાનાં હિત માટે જ મોટે ભાગે બીજી સત્તાઓ વાપરે. ડો. હેક્ટરની ગણતરી પ્રમાણે પશ્ચિમ યુરોપ અને ઉત્તર અમેરિકામાં સમાજનાં બે ટકા ભાગનાં હાથમાં આર્થિક સત્તા—(national wealth નો અર્થમાં) નાં સાંધનોનો રૂ થી પણ વધારે ભાગ છે અને કે ભાગ આઠ ટકાનાં હાથમાં એટલે સમાજનો દર ટકો ભાગના હાથમાં એ દેશોમાં રાષ્ટ્રીય સંપત્તિનો ૮૩% જેટલો ભાગ છે, અને ખીજા નેણ ટકાનાં હાથમાં બીકીના સત્તર ટકા! હવે આપણને આશ્ચર્ય નહિ થાય કે ઇંગ્લડ, અમેરિકામાં પુખ્ત વયનો સાર્વત્રિક સત્તાધિકાર હોવા છતાં ત્યાં પ્રજાતંત્રનું આપું કમઠાણ મોટે ભાગે રાષ્ટ્રીય સંપત્તિનાં કે ભાગની કબજેમાલિકા ધરાવનાર એ ટકા વર્ગના હિતમાં એમના નિયંત્રણ પ્રમાણે જ કામ ચાલે છે.

ઉપર જણાવ્યું એ પ્રમાણે ચતુર્થી સમાજમાં વર્તુળમાં ચાલતી બધી ઘટનાનું કેન્દ્ર અર્થ—ECCENTRIC—છે સમાજવર્તુળના પરીધની મધ્યર ઊભા રહીને આપણે જોઈએ તો એ બધી ઘટનાની ગતિ મધ્યર્થિનું તત્ત્વ ગતિમાન થતી (કેન્દ્રાનુગામી) અને એના બિંદુ ઉપર ઊભા રહી જોતા કેન્દ્રમાથી મધ્યર જતી લાગણી આમ ત્યાંથી જોઈશું ત્યાંથી એ બધી ઘટનાના મૂળ અર્થના કેન્દ્રમાથી કૂટતા જણાશે સમાજમાં જુદાજુદા વર્ગોની પરસ્પરમાં મેળ અને વિરોધસૂચક બધી ઘટનાઓ તો આગ ને દાતા મમાન હોય છે એ ઘટનાઓનું અતિમ ઉદ્ભવસ્થાન અર્થનું મધ્યર્થિનું હોવાનું

આજના સમાજમાં માલમ પડતા જુદાજુદા વર્ગોનું વિભાગીકરણ અને સંયોગ વિશાળ આર્થિક સમાન હિતમળ્યોને ધોરણે આખા જગતમાં થાય છે, જેમકે ખેડૂત, કિસ્માન અને દામદાર વર્ગો કાઈ સમાન આર્થિક પાયાની હિલચાલ ચલાવવા બેગા થઈ જાય મિલ્લમાલિકોનું મડળ અને જમીનદારોનું મડળ મજૂરકિસાનની આર્થિક સમતા માગતી ગંજકીય હિલચાલનો મામનો કરવા બેગા થઈ જાય જોકે છેલ્લા અને વર્ગનો સ્વાર્થ ધણીવાર એકબીજાનો વિરોધ હોય છે, દા ત, ઇંગ્લેન્ડમાં ગયા સૈકાની મધ્યમાં કોર્ન લોઝ ગામ્બા અને રફ કરાની બામત કારખાનાદારો અને જમીનદારોને એકબીજાને આર્થિક રીતે વિરોધક અનર કરતી હોવાથી અને વર્ગો વચ્ચે ભારે ધર્ષણ થતા પાશ્ચાત્ય હાલ મહા-યુદ્ધ પછી યુ એમ એ મા પશુ કારખાનાદારો ઊંચી જગતી દીવાલોની નીતિ અપભ્રાંશ દરવા માગતા હતા, ત્યારે મોટા ખેડૂતો ઊંચી જગત રફ કરાની નીતિ માટે મથતા હતા અને બંને વર્ગ વચ્ચે ધર્ષણ જણ થયું હતું પરંતુ મધ્યકાલના અપરોધ મમા જમીનદારોના કરતા ચતુર્થીમાં મોટા થયેલા કારખાનાદારો વર્ગ વધારે મજાકિત, આર્થિક સત્તાધારી, અને ગંજેલ હોવાથી આના વપણમાં હમેશા એ જ જીતી જાય છે ઇંગ્લેન્ડમાં એ વર્ગે જમીનદારોનો વિરોધ છતાં કોર્ન લોઝ રફ કરાના હતા અમેરિકામાં મોટા ખેડૂતોનો વિરોધ છતાં યુદ્ધ પછીના વર્ગસોમાં કારખાનાદાર વર્ગે જગતમાં ઊંચામાં ઊંચી જગતી દીવાલની નીતિ રાજ્ય પાસે ચાલુ રખાવી હતી

આજના રાષ્ટ્રોમાં આ પ્રમાણે ઘણા સર્ગો માલૂમ પડે છે રાષ્ટ્રમાં બે જબરી સત્તા—આર્થિક સત્તા અને રાજકીય સત્તા—ની ઉપર પ્રભુત્વ મેળવી પોતાની રીતે એ સત્તાઓ કામ કરે એ માટે દરેક વર્ગની અપરપર એકબીજા સાથે મતત અથડામણ ચાલી રહી છે વર્ગ-મેળના કરતા વર્ગવિરોધ એ આજના સમાજનું લક્ષણ થઈ પડ્યું છે એ વર્ગ વર્ગ વચ્ચેના વિરોધક હિતોને કારણે પેદા થતી આ અથડામણ દહાડેદિવસે વધારે ઉગ્ર થતી જાય છે, એમાં પણ શકા નથી સમાજમાં સર્વ સત્તાના ફણગા અર્થની જમીનમાથી કૂટ્યા હોય છે એ મધ્યર્થનું છે એના ઉપર કાબૂ મેળવી એનું નિવરણ કરવા માટે આજે બધા વર્ગો અથડામણ કરી રહ્યા છે આ ચોમેરના બળો—parallelogram of forces—ની નિરતર ચાલતી અથડામણુલરી ખેચતાણુમાથી એક જગ્યાએ સમતોલપણ જળાય છે અલબત્ત, એ સમતોલપણુ વાગવા સ્થાન બદલે છે દરેક વર્ગ એ સમતુલને સ્થાનચ્યુત કરી પોતાની રીતે ગોઠવના મથે છે અને આગલા જે વર્ગ કે વર્ગોએ મોટે અંગે એ સમતુલસ્થાન પોતાની હિતવૃદ્ધિ ને નક્કી માટે ગોઠવી હોય છે એ વર્ગ એ દુધાનું સ્થાન મદલના માગતા વર્ગ કે વર્ગોની (કારણ કે ધણીવાર નાનાનાના વર્ગો પરસ્પરના નાના વિરોધો, મોટા દુશ્મનનો

સામનો કરવા બૂલી ગય છે) ચેલેન્જ કરતી દિલ્લયાલને દયાવવા માટે પોતાના અમર-કારક સત્તાધારી સ્થાન ઉપરથી જળથાન માધનો વાપરે છે. આ સ્થિતિ અતિ ઉગ્ર બને છે અને આર્થિક સત્તાધારી વર્ગ પોતાના સ્થાપિત હિતોને ભયકર રીતે નેખમાતી જુએ છે, ત્યારે હિંસક સાધનોનો આશરો લે છે, સમતોલ્યપણુ તૂટે છે અને આતરવિગ્રહ, રાજકીય ને આર્થિક ક્રાંતિ થાય છે. એ વિગ્રહ વખતે પરિસ્થિતિ પ્રમાણે, તટસ્થ રહેલો વર્ગ કાંઈ પણ એક બાજુનો પક્ષ લે છે. આ વિગ્રહને અંતે વતેએછે અંશે છતનાર વર્ગ મત્તા ધારણુ કરે છે અને ફરી એક સ્થાને પાછી સમતુલા આવે છે ને નવી અથડામણુની શરૂઆત થાય છે. આ અથડામણુનો સ્થિતિ આજના સ્વરૂપમા વર્ગો રહેશે ત્યા સુધી ચાલુ રહેવાની એમ કહીએ તો ખોટું નથી.

આર્થિક અસમતા, રાજકીય અને આર્થિક ખાસ હક્કો નાના વર્ગના હાથમા મૂકે છે એ ખાસ હક્કો-મત્તા અને જગરો અન્યાય જન્માવે છે આ બેના મયોગને કારણે મોટા આમવર્ગ સહન કરે છે અને એમાથી અમંતોળા જાગે છે. એ અસતોપતી માત્રા જેમ વધારે ઉગ્ર અને તીક્ષ્ણ તેમ વર્ગવચ વચ્ચેની અથડામણુ વધારે વ્યાપક અને ઊંડી થાય છે અને વર્ગવિરોધમાથી વર્ગવિગ્રહ જન્મે છે. આ વિષમ સ્થિતિ દૂર કરવા માટે અન્યાય અને અસમતા મહન કરતો વર્ગ મથામણુ કરે છે અને એ સ્થિતિ એમ જ રાખવા માટે પ્રભુત્વ ભોગવતો વર્ગ—dominant class—સામી મથામણુ કરે છે. આ વિષમ સ્થિતિ દૂર કરી સમધારણુ સ્થિતિ લાવવા માટે બળનો ઉપયોગ થાય છે.

આજના ગત્યમા ઉપરના વર્ગો કામદારવર્ગની સામે ને આર્થિક અને રાજકીય સત્તાનુ સ્થોગીકરણ ખુદુ કરે છે, તેણે રાજકીય અને આર્થિક સત્તાના સયોગબળથી જ તેનો સામનો કરવો જોઈએ.^૧

નીચલા વર્ગે ને પક્ષે રાજકીય અને આર્થિક સત્તાનું જોડાણ, ઉપલા વર્ગના એવા જોડાણનો સામનો કરવા માટે, કંઈ નતનું હોય છે એ વસ્તુ નેવી રહી સામનો કયા પ્રકારનો હોવો જોઈએ એ માટે પણ ઘણો મતબેદ છે.

આ પ્રમાણે અર્થ અને આર્થિક મત્તા એ આજની સમાજરચનાના ચક્રનું કેન્દ્ર—hub છે અને ખીજી બધી વસ્તુ એમાથી ઊગતા રોપા છે એ સ્પષ્ટ થતું જાય છે. નાના વર્ગના હાથમાથી આ અર્થસત્તા મોટા વર્ગમા થી રીતે લઈ જવી કે લઈ જવી કે નહિ એ આજનાં શાષ્ટ્રોમાં સમાજશાસ્ત્રનો સજગતો પ્રશ્ન ધર્મ રહ્યો છે.

1 "The combination of economic and political power, which the dominant classes set against the worker in the modern state must be met by a combination of political and economic power."—Niebuhr, *Moral Man and Immoral Society*, p. 201.

વહેલી ગાડીમાં જવા વિષે

અકાળે જાણુ એ અકાળે મરવા કરતાંયે વધારે વગરું છે. રાતની ત્રણ ચાર વાગ્યાની ગાડીમાં જવાનું જેઓને જાન્યું હશે તેઓ આ વાત કમલ કરશે. રાતે બારએક વાગ્યા સુધીમાં જ ગાડી જતી હોય તો તો ઠીક, ત્યાં સુધીનો વખત વાતચીત કે વાચનમાં જ વિતાવી યોગ્ય સમયે ગાડીભેગા થઈ જવાય. પણ એથી મોડું, એટલે કે લગભગ બેત્રણ— ચાર વાગે જવાનું હોય ત્યારે ખૂબ આકરુ લાગે છે. લેવિષ્યની ચિંતા પ્રંયમથી જ ધર ધાલે છે. આગલી સાંજથી જ આપણું મન ઊંચું થઈ જાય છે, આપણે જે સ્થળ છોડવાનો છીએ ત્યાંથી આપણું ચિત્ત જિડી જાય છે; જ્યાં જવાના હોઈએ છીએ ત્યાંના તો આપણે હોતા જ નથી. એટલે આપણા મનની સ્થિતિ ધોબીના કૂતરા જેવી થાય છે— ન ધરતા, ન ધાટનો; ન અહોના, ન ત્યાંના. ગતે નવદશ વાગે સામાન બધાઈ જાય. ઘરની વસ્તુઓથી અલગ મુકાએલો સામાન પણ જાણે સમાજથી હડધૂત થયેલ કાઈ અનાય ને અસહાય બાળક હોય તેમ પડેલો હોય છે. સ્વર્ગનો સાથે સામાન્ય રીતે આપણે “આપણો” “આપણું” એવી રીતે વાતચીત કરતા હોઈએ તેને બદલે તેઓને હવે “તમે” “તમારું” એવી રીતે બોલાવીએ છીએ. સ્વર્ગનોની વિદાય, ક્ષમાપાચનો, લેણામણ, લેવીદેવી વગેરે કામ પતાવી લઈએ. ગાડી ચાર વાગે જતી હોય તો અઢીત્રણ વાગે એલારામ મૂકી, ધડિયાળને ઓશિકા પામે રાખી જેટલું વધારે ઉંઘાય નેટલું જાંઘી લેવાના મંત્રાદાયી આપણે દસ વાગે પચારીભેગા થઈએ. બરાબર તે જ વખતે પાડોશના ગ્રામોદ્દેશ ઉપર ‘વહાલું વતન’ એ ગીત શરૂ થાય. વતન આપણને ખૂબ વહાલું હોય છતાં એ ગીત બહુ જ અકારુ લાગે અને એ વાગ્ગની તાવડીને તોડવા માટે તનમનધન આવારી નાખવાનું મન થાય!

થોડી વારે માડમાડ આપ મળે.

*

*

*

ચાલતી ગાડીનો છૂક છૂક અવાજ અને ઉપરાઉપરી ચતી ઝહીસેલો સાંભળતાં આપણે જાણીને જાગીએ—હાંડળાકાંડળા જતીએ. આપણને થાય કે આપણે ઉઘિના જ રહ્યા અને ગાડી બિપડી ગઈ કે શું? જટ બિડીને ધડિયાળ સાચું જોઈએ;—માત્ર સાડાદસ થયા હોય. ધડિયાળ તરફ શકાતી નજરે જોવા લાગીએ તેવામાં પડોશના ગ્રામોદ્દેશ ઉપર નવી રેકર્ડ શરૂ થાય: ‘પિયુ પહેલી પેસેન્જરમાં આવજો.’ એ સાંભળીને આપણા મનમાં ખાતરી થાય કે અત્યારે સાચેસાચ સાડા દસ જ થયા છે અને આ આપણે જવાની ગાડી નહિ, પણ રાતે આવતી છેલ્લી પેસેન્જર જ છે વળી પાછા આપણે સૂઈએ. ઉઘિની સાથે જ ભયકર સ્વપ્નો આવવા શરૂ થાય. સામાન્ય રીતે ગાડી ચૂકી જવાનાં સ્વપ્નો જ આવે. જાણે કે આપણો સામાન ગાડીમાં મૂકી પાણી પીવા ગયાં ત્યાં ગાડી બિપડી ગઈ. આપણે

સહકુટુંબ ક્યાંય જતા હોઈએ, રેશને જઈએ અને એક બાળકને લઈ પત્ની ગાડીમાં માંડમાંડ ચડે ત્યાં ગાડી ઊપડી જાય અને બીજા બાળક સાથે આપણે મોઢું વકાસતા પ્લેટફોર્મ પર જ રહી જઈએ; કોઈવાર વળી એવું પણ સ્વપ્ન આવે કે કોઈ આપણા આત્માને ઊઠાવી જાય છે, અને દેહને પાછળ મૂકતું જાય છે. આતું સ્વપ્ન આવતું હોય તે વખતે કોઈની કારમાં પોક સભળાય; આપણે ઝગડોને જમીએ; આપણને ધડીભર કુશંકા થાય કે શું ખરેખર આપણા આત્મા કોઈ ઊઠાવી ગયું છે ને તેની પાછળ કોઈ પોક મૂકે છે! પણ જરા વધારે શુદ્ધિમાં આવતાં ખ્યાલ થાય કે એ અવાજ તો હંડીની ફરિયાદ કરતા કોઈ કૂતરાનો છે! આવડે તેની જાણે તેને દર્દ, જમી ગયા તેનો લાભ લઈ ધડિયાળમાં વખત જોઈએ—ખરાબર એ કે સવાળે થયા હોય. પણ થોડો વખત જે વધારે ઉંઘાય તે ઊંઘી લેવાનું નક્કી કરી આપણે સૂઈએ તરત જ ધમધસાટ સ્વાન વગરની ઊંઘ આવી જાય—તોણે કે નિર્વિકલ્પ સમાધિ!

*

*

*

પ્રલયકાળ આવતો હોય તેવો લયકર કાલાલય થાય ને આપણે જમી ઊડીએ; જ્ઞાનમાં આવીએ એટલે પ્રલય ગર્ભનને જાહેર આપણા કાન ઉપર એકનો એક જ પ્રશ્ન પૂછવા કરતાં જમી બાળક જેમ વાગતો એલારામ સંભળાય. મદિનાએ મુખી ગર્ભવાસની એકલતા અને શાંતિ અનુભવ્યા પછી દુનિયામાં પ્રવેશ કરતા બાળકને જણાવતો કાલાલય સંભળી જેમ ગલરામણ થતી હશે તેવો ગલરાટ ધડીભર આપણને થાય છે. મનમાં “મૂંઝી મર.” કહેતા ધડિયાળનો ઘંટ બધ કરતા આપણે અંધારામાં આમતેમ ફાંફાં મારીએ છીએ; મ'ડમાંડ એલારમ બંધ થાય છે. ધડિયાળનો ધા કરી દેવાનું મન થાય છે, પણ દુર્ભાગ્યે તે આપણી પોતાની જ હોય છે. એલારમ બંધ કરી ‘હમણાં ઊડીશ’ એમ કરી આપણે જરા આજો-ટીએ છીએ ને તેમ કરતાં નસકોરાં બોલવા લાગે છે, ત્યાં જ ઘરડાં ડોશીમાં કે ચિંતાતુર પત્ની આપણને દંડેળી જગાડે છે. રાતે ગાડી ચલાવવામાં રેલવેવાળાઓની મૂર્ખાઈ, હંડી અને ઉત્તરગરને લીધે કૂર્ણવરો, ગાર્ડ, રેશનવાળાઓને પડતી તકલીફ, વહેલા ઊડવામાં પેસેજરને પડતી સાડમારી—વગેરે ઘણી બાબત ઉપર વિચાર કરતા આપણે અનિદ્રાએ ઊડીએ છીએ. આનુષાંગિક બીજા લોકોને પોતપોતાના ઘરમાં શાંતિથી ઊંઘતા જોઈ આપણને તેઓની અદેખાઈ થાય છે ટાગમાં બેસી રેશનબેગો મઈએ છીએ. રેશને પહોંચતાં સુધી મનમાં ગુસ્સો અને અસંતોષ વ્યાપી રહેલા હોય છે. ત્યાં ગયા પછી આ બધા જાણે પલટાય છે. બીજા મુસાફરોને પોતે ક્યારે ઊડ્યાં, કેવી મુશ્કેલી પડી વગેરે વસ્તુઓનું વર્ણન કરતાં સાંભળી આપણે મનમાં સંતોષ પામીએ છીએ.

રજ્જોદર્શન

[એક પૃષ્ઠ]

આપાસાલ ગ. વૈ

પ્રિય બહેન,

ધણે દિવસે આ પત્ર લખવા બેઠો છું. તારા ઘણા પ્રશ્નોના જવાબ મારે લખવા છે એ હું જૂલી નથી ગયો.

તારા અનેક પ્રશ્નોમાંથી બધાને પડતા મુખ્ય વ્યાજે તો રજ્જોદર્શન વિષે જ લખીશ કેટલે અંશે મારું આ લખાણ તારી શકાઓતું સમાધાન કરશે તે તો હું લખીશ ત્યારે જાણીશ. પણ આ પત્ર ઉપરથી તું સમજી શકીશ કે બધા પ્રશ્નોમાં આ સૌથી પહેલું લેવો જોઈએ.

રજ્જોદર્શન એ સ્ત્રીમંદિરનો પાયો છે અને દરેક સ્ત્રીને માતા થવાનો આધાર તે રહેલો છે. પરંતુ શીકની વાત છે કે આજકાલની યુવાન સ્ત્રીઓમાંથી મોટા ભાગનીને રજ્જોદર્શન સાફ આવતું જ નથી. એક પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીશિક્ષણસંસ્થાના કાર્યકર્તાએ મને જણાવ્યું છે કે આજકાલની ધણીપરી (૧૪ થી ૧૮ વર્ષની) છોકરીઓને સાફ અટકાવ નથી આવતો આ વિદ્યાને મારી પાસે આનાં કારણો મળ્યા હતાં. હું તેમને સંતોષી નથી શક્યો. રજ્જોદર્શન સાફ ન આવવામા ઘણાં કારણો—શારીરિક અને માનસિક—અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. અત્યાજેમ ખોરાકમાં વિટામિનસની બોલબોલ છે તેમ ગ્રંથોમાં અંત સ્ત્રી અધિઓ (એન્ડોક્રાઈ ગ્લેન્ડ્સ)નું મહત્ત્વ વધ્યું છે. કાઈ એવો રોગ નથી જેમાં આ અધિઓ ભાગ ભજવતી હોય. રજ્જોદર્શનમાં પણ આ અંતઃસ્ત્રી અધિઓ ખૂબ જ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. તે ખબર તો છે જ કે આપણા શરીરમાં અનેક, નાની ગ્રંથિઓ છે. આ ગ્રંથિઓ છે આં નાની, પણ તે ખૂબજ મહત્ત્વનાં કાર્યો કરતી જણાઈ છે. મગજમાં પિયુષ્કર્તરી નામની ગ્રંથિ છે તેના પાછા એન્ડોરિયર (આગલો) અને પોસ્ટેરિયર (પાછો) એવા બે વિભાગ છે. ગળામાં થાઈરાયડ નામની ગ્રંથિ છે છાતીની બજોલમાં થાઈમસ નામની ગ્રંથિ (મોટી ઉમરે આ ગ્રંથિ અદૃશ્ય થઈ જાય છે.) મૂત્રપિંડમાં સુપ્રારેનલ નામની ગ્રંથિ : આ બધી ગ્રંથિઓનો સીધા વિદ્યોનોએ અનેક જાતના અટપટા પ્રયોગો કરીને જોઈ છે અ આધુનિક વિજ્ઞાનતા આ અખતરાઓને ખોટા કહેવાની ધૃષ્ટતા તો કાઢી શે થાય ? આ નાની ગ્રંથિઓ ઉપર મોટા ગ્રંથો લખાયા છે પશ્ચિમના વિદ્વાનો આ નાની શી ગ્રંથિઓની ગહનતામાં અવગાહન કરવા બેઠેલ શ્રમ ઉઘાડી રહ્યા છે અને આને લીધે ઘણી નવાં પત્ર પ્રકાશ પડ્યો છે—પડવા માંડ્યો છે.

નાની શી પિયુષ્કર્તરી ગ્રંથિના સ્ત્રાવની અમર તે સ્ત્રાવ આગલા (એન્ડોરિયર) ભાગમાંથી આવે છે કે પાછલા (પોસ્ટેરિયર) ભાગમાંથી આવે છે તેના પર આધાર રાખે :

ને પિન્ચુઈટરીના આગલા ભાગનો સ્ત્રાવ અલ્પ હશે તો જનનઅવયવોના વિકાસને તે રૂંધશે, શરીરમાં ચરબી વધશે અને સ્પૂલતા જન્મશે. આ જ આગલા ભાગનો સ્ત્રાવ ને વધુ પ્રમાણમાં થતો હશે તો જનનઅવયવો ઘણી ઝડપથી વધશે અને ઓટા થશે. પાછલા ભાગનો સ્ત્રાવ ને વધુ પડતો સ્ત્રવતો હશે તો લોહીનું દબાણ (બ્લડ પ્રેસર) વધશે અને ગર્ભાશયના સંકોચવિકાસને ઉત્તેજિત કરી અટકાવ વધારે લાવશે.

સુપ્રારેનલ ગ્રંથિની અપૂર્ણતાથી અથવા ઓછા સ્ત્રાવથી અલ્પપીડિતાર્તવ જન્મે છે અને ગર્ભાશયનો ડ્રાસ (એટ્રોફી) થાય છે. આ સુપ્રારેનલ ગ્રંથિઓના વધુ-પડતા સ્ત્રાવથી પણ નષ્ટાર્તવ અને વધ્ધવ પ્રાપ્ત થાય છે. યાદ્યસમના અતિ સ્ત્રાવથી પણ નષ્ટાર્તવ અને જનનઅવયવોનો અલ્પ વિકાસ થાય છે. આ બધી વાતો હવે લગભગ સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે એટલે તું જોઈ શકીશ કે આપાર સુધી જે એમ મનાતું હતું કે રજ્જેદર્શન કેવળ બીજકોષોના સ્ત્રાવ (એન્ડોરિન સિક્રેશન) પર નિર્ભર છે તે હવે સાચું રહ્યું નથી. બીજકોષ, ગર્ભાશય, ઉપર્યુક્ટ બધી ગ્રંથિઓ—આ ત્રણના સામજરય અને એકઠું પર જ રજ્જેદર્શનની ક્રિયા નિર્ભર છે. રજ્જેદર્શન કેમ નથી આવતું તેના કારણો સમજવાં—સમજાવવા કેટલું મુશ્કેલ કામ છે તે તું સમજી શકીશ.

વળી બીજકોષના અંતઃસ્ત્રાવો (હોર્મોન્સ) પર હમણાંહમણાં થોડાંબધ લેખો પ્રગટ થતા જોવામાં આવે છે અને બીજકોષના અંતઃસ્ત્રાવોની અવ્યવસ્થા પર જ રજ્જેદર્શનની અવ્યવસ્થા નિર્ભર છે એમ આપણને સમજાવવામાં આવે છે. બીજકોષના બે મુખ્ય અંતઃસ્ત્રાવો. (૧) ઇસ્ટ્રીન અથવા ફોલીક્યુલીન અને (૨) પ્રોજેસ્ટીન. ઇસ્ટ્રીન એ પરિપક્વ થયેલ બીજપુટકો (ગ્રાફીયન ફોલીકલ્સ) માંથી તૈયાર થાય છે, જ્યારે, પ્રોજેસ્ટીન એ બીજકોષપુટા (કોર્પસ લ્યુટીઅમ) નો પરિપાક છે. અને આ ઇસ્ટ્રીન અને પ્રોજેસ્ટીન બન્ને ઉપર પિન્ચુઈટરી વગેરે ગ્રંથિઓની ઓછીવત્તી અસર છે. આવી અગમ્ય લીલા છે એટલે જ હું રજ્જેદર્શનની અવ્યવસ્થાના કારણો તને કે બીજા કોઈને સમજાવી શકતો નથી. તું જ કહે, આ ગ્રંથિઓમાંથી કયી ગ્રંથિનો સ્ત્રાવ અલ્પ થાય વધુ છે, એ પારખવું એ કેટલું મુશ્કેલ કાર્ય છે. વિમલવિપુલ શુદ્ધિવાળા વિદ્વાનોની શુદ્ધિને પણ આકુલ કરે એવો આ વિષય છે, તો પછી મારા જેવા અલ્પશુદ્ધિવાળાનું આ વિષયમાં અચુપાત કરવાનું શું મન? છતાં ધૃષ્ટતા તો કરીજ છે આ અત્યનો વિષય ચર્ચા માટે છે, વિશાળ વાચન માટે છે. આ વિષયના પડિતો કંઈક લખે તો વધુ સારું. પણ આપણા હિંદી ડોક્ટરોનું જ્ઞાન સ્વભાષામાં હિતરી શક્યું નથી નો પછી તે અગાજગત તો ક્યાંથી જ થાય? માટે જ મારા જેવા અનધિકારીને આવી ચોટા કરવી પડે છે શો ઉપાય?

એક બીજા વાત પણ કહી નાખું. ઉપર્યુક્ટ ગ્રંથિઓ અને તેના સ્ત્રાવોની અસરના પ્રયોગો મુખ્યત્વે પશુઓ પર થયેલા છે. પશુઓને રજ્જેદર્શન થતું હોય એવું હજી મારા જાણવામાં નથી આવ્યું. (અલબત્ત, કેટલાંક વાંદગને રજ્જેદર્શન થયાના માપલા નોંધાયેલા છે.) વળી પશુઓની અંતઃસ્ત્રાવિ ગ્રંથિઓ પણ સ્ત્રીની અંતઃસ્ત્રાવિ ગ્રંથિઓ કરતાં તદ્દન નિગળા—લિન છે. એટલે પશુઓ પરના અખતરાઓ મનુષ્યશરીર ઉપર ઘટાવવા એ હીક નથી એમ હું માનું છું. પ્રખ્યાત ક્ષયચિકિત્સક ડૉ. મુથુએ તેમના 'પરમેનરી ટયુઅરક્યુલોસીસ' નામના રમિક ગ્રંથમાં આ પશુઓ ઉપર થતા અને મનુષ્યશરીર પર ઘટાવાતા અતિઅર્થાળ અને

અટપટા પ્રયોગો તરફ પોતાની નાપમંદગી બતાવી છે અને આ નીચેના ફકરો એક વિદ્વાનનો^૧ તું વાંચીશ એટલે આ અંતઃસ્રાવિ અધિઓને જે સાતમે આસમાને મડાવેલી છે તેની નિરર્થકતા તું સમજી શકાશ. હું આ ફકરો ન ટાંકત, પણ તું જાણુ છે (તેજ મને હોમોટોન વિષે પુછાવ્યું હતું તે યાદ હશે.) કે આજકાલ આ અધિઓના સાવેનું જ સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું છે અને સ્ત્રીઓના રજોદર્શનના અનેક વ્યાધિઓ પર આ અધિઓની અંતઃસ્રાવેની ભિન્નભિન્ન બનાવટો—દવાઓ—અતિ મોંઘા મૂલે આજે હિંદમાં વેચાઈ રહી છે, ડોક્ટરો વાપરી રહ્યા છે પિન્ક્યુઈટરી, થાઈરોઈડ વગેરે અન્યિઓ રજોદર્શનમાં અગત્યનો ભાગ લગવે છે એટલે હવે આ બધી અધિઓની બનાવટોની દવાઓનો છૂટથી ઉપયોગ આપણા ડોક્ટરો કરી રહ્યા છે તું પોતે હોમોટોન વાપરીને થાકી ગઈ છું અને હવે દેશી દવા માગે છે; પરંતુ મારી પાસે અટકાય સાફ લાવે એવી અથવા રજોદર્શનના અનેક વિકારોને મિટાવી દે એવી રામબાણુ દવા^૨ છે જ નહિ. એક વિદ્વાન સહનિ મને આ અધિઓની બનાવટો (એન્ડ પ્રોડક્ટ્સ) વિષે મારો અભિપ્રાય પુછાવ્યો છે, અને આ દવાઓને સ્થાને કયી દેશી દવાઓ વાપરવી એ પુછાવ્યું છે. હું શુ લખું? નિશ્ચયાત્મક અભિપ્રાય શં અપાઈ? મને આ ગેડેની બનાવટો માટે સારો અભિપ્રાય નથી. મારુ ચાલતું હોય તો આ મોંઘી દવાઓને—જેમની ઘણીખરી કશું જ કામ નથી કરતી, હું હિંદમાં જ ન આવવા દઉં. પરંતુ મારુ રાજ્ય જોણું જ છે? અને અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યમાં આ કચરા જેવી અનેક દવાઓને શેકનાર કાણુ છે? ઠીક, પેલો ફકરો ટાંકુ છું :

“Endocrine therapy is coming to bear a suspicious resemblance to mediæval magic—the savage believes that eating the heart of his enemy, will confer on him the virtues of his enemy, and the most enthusiastic vendors of endocrine remedies suggest that the consumption of practically any organ will cure disease in that organ.” પ્રાચીન જગતી મનુષ્ય પોતાના દુશ્મનનું હૃદય ખાવાથી દુશ્મનના બધા સદ્ગુણો પોતામાં આવે છે એમ માનતો જગજર તે જ રીતે આજના આ અધિસ્રાવ-પ્રતિપાદક ઉત્સાહીઓ માને છે કે મને તે અધિની બનાવટવાળી ગોળી ખાઈ જવાથી તે અન્યિમાં અથવા તે ભાગમાં જે રોગ હશે તે મટી જશે.

ઠીક જરા વધુપડતી છે પરંતુ સાવ ખોટી તો નથી જ જરા આદુઅચળુ જમાવ છે એ હું જાણું છું, પરંતુ તને આ ગંભીર વિષયનો કઈક ખ્યાલ આપવા માટે આમ કરવું પડે છે.

શુદ્ધ અને નિયમિત ઋતુદર્શન નીચેની ચાગ બાબતો પર નિર્ભર છે —(૧) જનન-અવધવો બરાબર હોવાં જોઈએ. (૨) દુધિરાભિમરણ ક્રિયા બરાબર હોવી જોઈએ અને

૧ એકલી દવાઓથી રજોદર્શનને લગત રોગો જલદી મટતા નથી. કેટલાક આસનો અથવા નિયમિત સૂર્યનમસ્કાર જેવી કસરતો સ્ત્રીઓ હમેશા કરતી થઈ જાય અને પ્રુશમિલનમાં રહે અને સાથેસાથે યોગ્ય આહારવિહાર રાખે તો જ આમાં સારો ફાયદો જણાય છે અટકાય લાવનાર દવાઓ ખરી છે, પરંતુ દવાઓ પર આધાર બધું ન રાખતાં યોગ્ય આસનો, કસરત, આહાર પર વધુ ધ્યાન દેવાની જરૂર છે.

લોહીનો. જયો અને ઘટના બરાબર હોવાં જોઈએ, (૩) જ્ઞાનતંતુઓ (નર્વસ સિસ્ટમ) ની ક્રિયા બરાબર ચાલતી જોઈએ—માનસિક કારણોને લઈને જ્ઞાનતંતુઓ પર અસર થાય છે; અને (૪) બીજકોષ અને પિચ્ચુઈટરી પ્રત્યાદિ ગ્રંથિઓમાંથી યોગ્ય સ્વાદ ચાલુ રહેવો જ જોઈએ.

લીક. હવે તારો બીજો મુદ્દો ચર્ચુ છું. “રજ્જોદર્શન વખતે આટલી બધી આબડાછેટ શાથી? ને રજ્જોદર્શન એ સ્ત્રીશરીરની સ્વાભાવિક જ ક્રિયા છે તો પછી તે વખતે તેને અડકતું નહિ, તેથી અસાધ્ય જલુ, એ બધું શાથી?...” આ પ્રશ્નનો ઉત્તર જરા લગાણથી આપવો પડશે. આ પ્રશ્ન તુ જ પૂછે છે એમ નથી, ધણાંયે સુશિક્ષિતો પણ પૂછે છે, અને આજની બણેલી સ્ત્રીઓ પણ પૂછે છે. મારા ‘અભિનવ કામશાસ્ત્ર’માં મેં આનો ઉત્તર આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે છતાં જરા વિસ્તારથી આપણે આ વિષયને છોડીશું.

સારા મંમારની સકલ પ્રભાઓ રજ્જોદર્શનના ચાર દિવસોને પરાપૂર્વથી અપવિત્ર ગણતી આવી છે. પૃથ્વીના પડ ઉપર એવી એક પણ પ્રભા, શુ સુધરેલી કે શું પછાત, નથી જે આ ચાર દિવસોને બરાબર પાળતી ન હોય. લિદુ* અને પારસી તો આ ચાર દિવસો બરાબર પાળે છે તે તુ મળે છે એટલે એ વિષે કંઈ પણ કહેવું અનુચિત છે. મહદી, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, બૌદ્ધ અને બધી જ જગલી મતો (aborigines)—આ ચાર દિવસો વિવિધ રીતે પાળે છે તે બતાવવા થોડાક ઇતિહાસ આપુ છું. તને કટાણો તો નહિ આવે ને?

* પ્રથમેન્દ્રને વાપ્તાલી દ્વિતીયે વ્રજાપાતિની ।

તૃતીયે રજકી પુંસા યયા વર્ગ્યા તયાજ્ઞના ॥

ભાવમિત્રનો આ શ્લોક રજસ્વલા સ્ત્રીને પહેલે દિવસે ચાંડાલી, બીજે દિવસે બ્રહ્મધાતિની અને ત્રીજે દિવસે ધાનજી કહોને વર્ગ્ય કરવા યોગ્ય ગણે છે. આ ચિત્ર આ યુગમાં પણાને બેહુદ લાગશે પરંતુ મનુષ્યસ્વભાવના અવ્યાસરોએ હેતુપુરસ્કાર આટલી સખતાઈ દર્શાવી લાગે છે.

પારસી ધર્મશાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે કે ‘રજસ્વલાએ પવિત્ર અગ્નિથી ૧૫ કદમ દૂર રહેવું જોઈએ. સતપુરુષોથી ત્રણ કદમ દૂર રહેવું જોઈએ. રજસ્વલાએ કોઈ પણ જાતના ધરના કામકાજમાં, લાગ લેવાં ન જોઈએ. કોઈ મનુષ્યને પ્રાર્થના કરના હોય અને રજસ્વલા બાઈની તેની પર દષ્ટિ પડે, તો તે મનુષ્યે ક્રીધી પ્રાર્થના કરવી જોઈએ.....રજસ્વલા સાથે ને કોઈ પુરુષ સમાગમ સાધશે તે ખરી રીતે પોતાના નંવા જન્મેલા બાળકને બાળશે (ભૂચૂડત્યા કરશે).

આજ મતલબનો સુશ્રુતનો અભિપ્રાય જુઓ:

“રજસ્વલા સ્ત્રીમાં પ્રથમ દિવસે મૈથુન કર્મમાં આવે તો પુરુષના આયુષ્યની હાનિ થાય છે, અને ને તેથી ગર્ભ રહે તો તે જન્મતા જ મરી જાય છે, બીજે દિવસે ને સયોગ સાધે તો પુરુષના આયુષ્યની હાનિ થાય છે અને ગર્ભ રહે તો તે પણ જન્મતા જ મરી જાય છે અથવા જન્મ્યા પછી ૧૦ દિવસમાં સૂતિકાગૃહમાં મરી જાય છે. ત્રીજે દિવસે મૈથુન કરવામાં આવે તો પણ એમ જ થાય છે અને કદાચ ગર્ભ જન્મે તો પણ અપૂર્ણ અંગોવાળો અથવા અલ્પ આયુષ્યવાળો થાય છે, ચોથા દિવસના સહવાસથી ને ગર્ભ રહેશે તો ગર્ભ સપૂર્ણ અંગોવાળો તથા લાંબા આયુષ્યવાળો થાય છે”, (સુશ્રુત. શારીરસ્થાન, અ. ૨)

યહૂદી લોકોમાં એવું વિધાન છે કે, રજસ્વલા પાણી પાસે, દૂધ ઉપર, સમુદ્રકિનારે, અગ્નિ નજીક, રસોડા પાસે, અનાજના ખેતરોમાં, દૂધજાડવાળા ખાગોમાં જઈ શકે નહિ તેમ તે દોરતે કે ખાદ્ય પદાર્થોને કે ફરનિયર અને પૈસાને અડકી શકે નહિ. સીરિયાના યહૂદીઓ તો રજસ્વલા સ્ત્રીઓને એક અત્રાયદા મકાનમાં જ રહેવાની ફરજ પાડે છે. એ ઘરમાથી તે બાઈ, ચાર દિવસોમાં, કંઈ પણ બહાર જઈ શકે નહિ. તે કદાચ બહાર જાય તો તેના પગ નીચે જે જે ચીજો આવી હોય તેને બાળી નાખવામાં આવે છે. તે કોઈ પણ સાથે વાતચીત પણ ન કરી શકે અથવા કોઈ પુરુષ તેની સાથે વાતચીત ન કરી શકે તે અચાણની ગરણીઓ નજીક ન જઈ શકે, રખેને અચાણો તેના વછાથી બગડી જાય.

લેબેનોનના ગામડિયાઓ તો એટલે સુધી માને છે કે રજસ્વલાનો પગથોડો પડવાથી વૈશ્વ ઉપરના કૃષ્ણ ડરમાઈને ખરી પડે છે. રજસ્વલા જો ઘોડા પર સવારી કરે તો તે ઘોડો પણ મરી જાય અથવા કાયમ માટે નડકો ચર્ધ જાય છે. હજી પણ ધરાક અને પેલેસ્ટાઇન જેવા યહૂદીઓના મુખ્ય મથકોમાં જે યહૂદીઓ યુરોપિયનોની અસર નીચે આવ્યા નથી તેઓ શાસ્ત્રોક્ત રીતે રજસ્વલતાવિધિ પાળે છે.

આરબો અને મુસલમાનો પણ રજસ્વલતા બરાબર પાળે છે. યહૂદીઓની પેઠે આરબો પણ રજસ્વલાઓને જુદા ઘરમાં રાખે છે.

ભૂતિયા, સિદ્ધીમીઝ અને ટિબેટનિવાસીઓ પણ નેપાલો સ્ત્રીઓ પેઠે જુદા ઘરમાં રજસ્વલાને રાખે છે જે જુદુ ઘર ગણી શકે એવી સ્થિતિમાં ન હોય તો જે ઘરમાં તે રહેતી હોય તે જ ઘરમાં એકાદ આરટી તેને અલગ આપવામાં આવે છે. ધર સાથે આ આરટીને કંઈ પણ મંજૂર હોતો નથી ધરને ફક્ત એક નાની ખારી હોય છે, અને આ ખારીથી જ તેને ખોરાક પહોચાડવામાં આવે છે. રજસ્વલા પોતાના નાના બાળકને ધવડાવી શકે નહિ, બીજી સ્ત્રીઓ આ બાળકને ધવડાવે છે. તે ઘરમાંથી બહાર જઈ શકતી નથી, અથવા પ્રાર્થના કે અન્ય સામાજિક વિધિમાં ભાગ લઈ શકતી નથી.

ચીનના બૌદ્ધધર્મીઓ પણ આ જુદી રીતે રજસ્વલતા પાળે છે. કાચીનચીન અને સિયામનો સ્ત્રીઓ પણ રજસ્વલતા વખતે અત્રાયદા ઘરોમાં રહે છે, તે સંધતી કે ધોતી નથી.

ધણીએ અમરકૃત ગતો—જગલીઓ—પણ આ આચાર બરાબર પાળે છે અને ત્યારે સુધારાના મંત્રપ્રસીધી તદ્દન અસ્થિ અથવા દૂર રહેતા આ અમરકૃત મનુષ્યોમાં આ આચાર ખૂબ જ ચીવટાર્થથી પગાય છે તો પછી અનુભવથી એ લોકો રજસ્વલતા દોષો જાણી શક્યા હશે જ એમ માનવું પડે. આફ્રિકાના મોટા ભાગમાં ત્યાંના અસલ વતનીઓ રજસ્વલતા નિયમો સુરત રીતે પાળતા જણાય છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની રજસ્વલા સ્ત્રીઓ ગાયને દોહી શકતી નથી. ધણીખરાં સ્થળે તો રજસ્વલાઓ જુદી જ ઝૂપડીમાં રહેવા જાય છે.

અમેરિકામાં ૩૩ ઇડિયનની સ્ત્રીઓ રજસ્વલતા વખતે પોતાનો હાથ માથાને અડકાડી શકતી નથી. માથું ખંજેળાવું હોય તો મળી લેવી પડે છે. ધણીખરી, એ વખતે, જુદાં જ ઘરોમાં વસવાટ કરે છે.

[રાહ—સાહેલી મોરી રે ગોડુળ તે ગામને ગોઠરે,
બહાણી ઝીણી વગડે અંગ, અલખેલો
છલછળીલો કાનૂડો—ટેક]

સાહેલી મોરી રે કાળી કાલંદરીને કાંઠડે,
રાસ ખેલે છે ગોપીઓની સંગ, અલખેલો
વેણુ વગાડતો કાનૂડો !

સાહેલી મોરી રે ડાલે છે કાન ને મોરલી,
કાંઈ ડાલે છે ગોપી અંગ અંગ, અલખેલો
વેણુ વગાડતો કાનૂડો !

સાહેલી મોરી રે ડાલે છે ચન્દ્ર ને તારલા,^૧
તાલ દે છે મહીં મેઘ મૃદગ, અલખેલો
વેણુ વગાડતો કાનૂડો !

સાહેલી મોરી રે ડાલે કાલંદરીનાં પાણીડાં,
કાંઈ ડાલે છે કાલિય લુગ્ગ, અલખેલો
વેણુ વગાડતો કાનૂડો !

સાહેલી મોરી રે ડાલે ગંગન દેવ દેવીઓ,
કાંઈ ડાલે છે શંભુ ને અનંગ, અલખેલો
વેણુ વગાડતો કાનૂડો !

સાહેલી મોરી રે રમવા આલો ને એ રાસમાં,
જહીં રાસ રમે ગોપીઓની સંગ, અલખેલો
વેણુ વગાડતો કાનૂડો !

^૧ વધારે અલુકળ પડે તો ગાવામાં 'તાલિયા' લેડું.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

[પર્યુષણ પર્વના છેલ્લા દિવસે અમદાવાદમાં આપેલું વ્યાખ્યાન]

વ્યાખ્યાતા : રસિકલાલ છોટલાલ પરીખ

સન્નારીઓ અને સન્નજનો,

આજે આપની મમક્ષા વ્યાખ્યાન આપતા મને રહેજ સંકાય થઈ નય છે. પર્યુષણ પર્વ ધર્મપર્વ છે—અને તેના પર્વમાં ધર્મકથા ચાલ એ ઉચિત છે. પણ મને સંકાય અને કંઈક સંકોભ પણ ધર્મકથા કરવાના મારા અધિકારપરત્વે ચાલ છે. ધર્મકથા કરવાનો અધિકાર જેણે ધર્મ જાણ્યો છે અને આચર્યો છે તેને છે. મને પોતાને મારા વિશે આવા જ્ઞાન કે આચરણ હોવાનું ભાન નથી; અને તેથી ધર્મકથા કરવાનો અધિકાર હોય તેમ પણ લાગતું નથી છતાં, આપની મમક્ષા આ મંત્રસરીના દિવસે કાંઈક બોલવા જિભો થયો છું. તેમા મને યજ્ઞ તે 'સલાકા પુરુષ'નું છે જેણે ધર્મને જાણ્યો હતો અને આચર્યો હતો. તે પુરુષ વિશેની મારી જિજ્ઞાસા એ જો ધર્મપર્વમાં મારી બોલવાની યોગ્યતા ગણાય તો ગણો.

જૈનધર્મના પર્વોમા પર્યુષણનું પર્વ વિશિષ્ટ છે, અને તે પર્વના સપ્તાહમાં આજના અંતિમ દિવસનું—મંત્રસરીનું મહત્ત્વ અદ્વિતીય છે.

સામેમિ સવ્વજીવે, સવ્વે જીવા સ્વન્નતુ મે ।

મિત્તી મે સવ્વમૂલસુ વેર મગ્ગ ન કેળહ ।

ખયાણુ સર્વ છવેને, સર્વ છવે ખમ્મો મને;

મૈત્રી મે સર્વ મૂતોમા, વેર મારે ન કાઢ્યી.

—આ મર્વધર્મના રહસ્યસમુ રહસ્ય બાવવાનો દિવસ છે. તે દિવસે જેણે આત્મું છવન છવ્યું હતું અને કવ્યું હતું તે યુગધર પુરુષનું સ્મરણ પાવક—પાવન કરનારું—છે એ બુદ્ધિ પણ આજે મને આપની મમક્ષા કાંઈક બોલવા પ્રેરે છે.

અંગત પ્રશ્નથી મારા વક્તવ્યનો પ્રારંભ કરું છું

મને આ પુરુષ વિશે જિજ્ઞાસા કેમ થઈ? આવા પુરુષને વિશે જિજ્ઞાસા હોવી એ આજના જમાનામાં 'દેશનેબલ' નથી! કેટલાકને શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વિશે જિજ્ઞાસા પૂ. ગાંધીજીએ શ્રીમદ્ વિશે જે પૂજાલાલ જતાવ્યો છે તેને લઈને થઈ છે. હું એ દાવો કરી શકતો નથી! મારા માતૃપિતાને શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અથ વાંચતા બાળપણમાં જોયેલા સ્મરણમાં આવે છે અને તેમને મુખે બોલાયેલી શ્રીમદ્ના એક પદની એક પદ્ધિ—

અપૂર્વ અવમર એવો ક્યારે આવશે

બાળપણથી અમગ્નમાં રહી ગયેલી છે આ મંસ્ત્રકાર હતો છતાં અવ્યામકાળ દરમ્યાન કે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનભંડારનો સંગ્રહ કરનાર પુણ્યતત્ત્વ મંદિરનો મત્રી હતો તે, દરમ્યાન

પણ, શ્રીમદ્ વિશે જિજ્ઞાસા થયેલી નહિ. સહજ આદરભાવ હતો એટલું જ. વિચવાનું મને વ્યસન હતું છતાં શ્રીમદ્ વિશે જિજ્ઞાસા થયેલી નહિ.

સાહિત્ય, કલા, ઇતિહાસ, દિલસૂરી—ના ગોચરમાં ચરવાનો શોખ હોવો એ આજના યુગમાં સાધારણ છે. સાહિત્ય, કલા અને ઇતિહાસને જાણનારા અને શોધનારાનો પરિચય અને સગ મળે છે દિલસૂરી—તેમને આપણા પ્રાચીન દર્શનો—શુદ્ધિને કસે, તર્કને પટુ કરે, અને ઉત્તરેક્ષણે ઉત્પન્ન કરે—દરેક પદાર્થમાં સંસ્થા ઉત્પન્ન કરી તેનું નાસ્તિત્વ બતાવે એ રીતે જાણવાના પ્રસંગો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ આવા અભ્યાસમાં, આવા વાચનમાં એક જિજ્ઞાસા અત્યંત રહે છે—અત્યંત રહે છે કારણ કે તર્ક તે તૃપ્ત કરી શકે એમ નથી હોતો. ચાલકને બાદ કરીએ તો બધા દર્શનો પોતાને મોક્ષપરત્વે જણાવે, બધા આત્માની, પરમાત્માની, પુનર્જન્મ ઇત્યાદિની ચર્ચા કરે. મોક્ષ-કવેટ જેવા અંગ્રેજ દિલસૂરી Religion—ધર્મ—ની વાત કરતાં નીતિથી પર એવા તત્ત્વની વાત કરતાં Release—મોક્ષ—ને ધર્મનું લક્ષણ કહી તેનું પ્રતિપાદન કરે.* પણ આ બધા વિષયો એવા કે જેમાં કેવળ તર્ક અસ્થિ-નાસ્થિત બને પણ સાધવા અને તોડવા સમર્થ. બધાંએ દર્શનો આગમ પ્રમાણનું બળ મેળવે, તર્કને ગોણું કરાવે, અને છેવટે અનુભવનો વિષય કહી છોડી દે.

આવી રીતિમાં સહજ રીતે મન બે માર્ગ લે છે આ બધી શુદ્ધિની ગમ્મત છે, એમ માની 'પૂરતી ગમ્મત' લઈ આ પ્રશ્નોને છોડી દે છે; અથવા કોઈ એવો પુરુષ શોધી કાઢવા ઉત્સુક થાય છે કે જોણે આ તત્ત્વોનો અનુભવ કર્યો હોય અથવા કરવા પ્રયત્ન કર્યો હોય. સંશ્લેષમાં, સાતી પુરુષની શોધ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે—સાતી પુરુષ જે આત્માને, સંસારને, ઇશ્વરને, પરમાત્માને—મોક્ષને જાણે છે, સાચા વચનની શ્રદ્ધાથી જાણે છે એવા પુરુષોથી આ જિજ્ઞાસા તૃપ્ત નહિ થાય, અનુભવથી જાણે છે એવા પુરુષની પ્રતીતિ આ તત્ત્વો વિશે પ્રતીતિ કરાવવા સમર્થ થાય.

૧ [] આ જાતના કૌતુકમાં મૂકેલ નિબંધ વાચતી વેળાએ સ્પષ્ટીકરણ સદિ જે વધારાનું કહેલું તેનો સાર છે.

[આ આદરભાવ ટકવામાં—જ્યારે આવા અનેક આદરભાવો મલિત થતા હતા ત્યારે આ આદરભાવ ટકવામાં—પૂજ્ય ગામીજી નિશેનો આદરભાવ એક મુખ્ય કારણ હતું. જેને વિશે આપણને પૂજ્યભાવ હોય, તેને જેના વિશે પૂજ્યભાવ હોય તેના ઉપર અત્યંત નહિ તો પરપરા પૂજાભાવ રહે છે એ ન્યાયથી. પિતા રૂઢિધર્મના પૂજ્ય ત હતા છતાં શ્રીમદ્ના લક્ષ્મી હતા તે સ્મરણ પણ આવો આદરભાવ ટકવામાં આધારભૂત હતું]

* 'What Religion Is'

૨ [શાસ્ત્રવચનની શ્રદ્ધાથી અને ઉપસંહિતા સાંચરવથી આવી તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન કરનારા પુરુષો પણ મળી આવે છે. એવા અનેક પડિતો, મંત્રાસીઓ અને શ્રમણ સાધુઓનો સમાગમ કરવાનો સુરોગ પ્રાપ્ત થાય છે જેમની પાસેથી સાંખ્ય, વેદાન્ત, જૈન અને બાદ સિદ્ધાન્તો જાણવાનું સુલભ થાય છે પણ આજના યુગમાં આવી રૂઢિ ભાદિની આ તત્ત્વોની પ્રતીતિ કરાવવા પર્વાપ્ત થતી નથી. આત્મા, પરમાત્મા અર્થિને અનુભવથી જાણવા કોઈ પ્રયામ કરનારા છે કે નહિ એવી શોધ આવા પદાર્થ વિષે જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા કરવી બાકી રહે છે.]

આવા કુતૂહલમાંથી શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વિશે જિજ્ઞાસા થઈ.

પ્રાચીન કાળથી આર્યાવર્તમાં એક ધોપણા સતત થતી આવે છે; જે ધોપણા પાસવડકમે પોતાની પ્રિયા* મૈત્રેયીને કહી હતી:

આત્મા વા જરે શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યો મૈત્રેયિ । આત્મનિ સ્વહ જરે દષ્ટે ધ્રુવે મતે વિજ્ઞાતે હૃદ સર્વ વિદિતમ્ ।

અરે આત્માનુ શ્રવણ કરવું નોઈએ, મનન કરવું નોઈએ, નિદિધ્યાસન કરવું નોઈએ, મૈત્રેયિ । આત્માનું દર્શન થતાં, શ્રવણ થતાં, મનન થતાં, વિજ્ઞાન થતાં આ બધું વિદિત થશે. ક્રૌંચ આગમ પણ એ જ ધોપણા કરે છે: એ જ જાણદે સો સઘ્ જાણદે આ સતત ચાલતી ધોપણા સાંભળનારાની, તે પ્રમાણે જ્ઞાન આવતા મનુષ્યલવનો ઉપયોગ કરનારાની પગપરા આર્યાવર્તમાં ચાલુ રહી છે વર્તમાનયુગમાં ગુજરાતમાં આ ધોપણા શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર સાંભળી, શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે મનુષ્યલવનો ઉપયોગ આત્મસિદ્ધિ માટે કર્યો.^૩

આમ માનવાનુ શુ પ્રમાણ ?

શ્રીમદ્વના પ્રત્યક્ષ સમાગમનો મને લાભ નથી મળ્યો. એક મુરખી મિત્રને મળવા. જતાં શ્રીમદ્વના જ્ઞાનબીજના ધારક શ્રી. લઘુરાજ સ્વામીનાં દર્શન કરવાનો અનાયાસે લાભ મને મળ્યો હતો. ત્યારપછી શ્રીમદ્વનાં કેટલાંક લખાણો વાંચવા પ્રેરાયો. આ લખાણો એવાં સ્વરૂપના છે કે જેવા મેં અન્ય કોઈને વિશે જાણ્યા જેવાં નથી. કોઈ દેહીની પોતાની

* ‘પ્રિયા’ જેવા નામકી રાજપ્રયોગ કરવા માટે આપને અકબ્ધ ન ધામ તેટલા માટે જણાવું છું કે યાજ્ઞવલ્કય પોતે જ મૈત્રેયીને પ્રિયા વે સહુ નો મળતી (જ. આ. ૪-૫) એમ ઉદ્ઘોષન કરે છે.

૩ [આ રચણે હું મારું વક્તવ્ય જરા વધારે રચ્યું કરું. આજના યુગમાં પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિનું—પ્રાચીન ઋષિઓના ધર્મતત્ત્વોનું આપણા વર્તમાનયુગનાં વ્યવહારને અનુકૂળ થાય તે રીતે વિવરણ કરવામાં આવે છે આવું વિવરણ કરનાર પુરુષો બહુમાન યોગ્ય છે. છતાં નમ્રભાવે હું જણાવવાની રજા લઉં છું કે અમુક દેહકાલની જરૂરિયાત પૂરી કરવા જતાં કેટલાક સનાતન ધર્મતત્ત્વો અન્યથા રજૂ થઈ જાય છે]

આપણે પરત્વે પ્રગ્ન છીએ, તેથી વ્યવહાર ધર્મોમાં આપણા પ્રથમ ધર્મ સ્વરાજ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. આવા સ્વરાજમાં પ્રચલિત આર્થિક વિવિધતાઓ મટીનું તત્ત્વ રાષ્ટ્રી અથવા કાઠી દૂર કરવાનો ધર્મ પણ એટલો જ મહત્ત્વનો છે. ધર્મ અર્થ કામ આ ત્રિવર્ગના વ્યવહારમાં આ સૌથી પ્રથમ ધર્મો છે આ મને માન્ય છે. પણ મોક્ષ પુરુષાર્થ પણ આ રીતે જ સંધાય—તેનો પણ આ જ માર્ગ છે. આત્માનું રૂપ સમજવું, પરમાત્મા રૂપ થવું, સત્ત્વ વિદ્ધ આનંદ સ્વરૂપમાં લીન થવું—એ ભાવોના પણ આ માર્ગ છે—અને આ વ્યવહાર માધ્યા વિના મોક્ષમાર્ગે પ્રયાણ અમંભવિત છે એમ માનવામાં મને હુદ્દિઆમોહ થતો લાગે છે. હું એ પક્ષ પણ સંમત શકુ છું કે આ આત્મા મોક્ષ આદિની વાત ગપ છે, આવી બાબતોનો વિચાર એ મમયનો અપવ્યય છે. આ લોકમાં આત્માર્થો કોઈક વિરલ જ હોય છે, મોટા ભાગ અર્થ અને કામ માધનાર લોકાવતિક જ છે—એ પણ કબૂલ છતાં ત્રિવર્ગની માધનાને મોક્ષની સાધનારૂપે મમજવામાં હુદ્દિઆમોહ થતો દેખાય છે]

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે જે ધોપણા સાંભળી, સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ આદિએ જે ધોપણા સાંભળી તે ધોપણાઓ આ ન હતી.]

આત્મસાધનાની આવી રાજનીશી જેમાં આત્મજ્ઞાનની ધમરા, તે તર્ક થતી પ્રગતિ, તેમાં આવતાં વિધો, ચમત્કાર સમા સાક્ષાત્કારો આવી સંગમ રીતે મળતા હોય તેવી મારા જાણુવા જોવામાં નથી આવી ।

આત્મા છે, કે નહિ, પુનર્જન્મ છે કે નહિ, મોક્ષનું સ્વરૂપ કેવું છે, આત્મા પૂર્ણ સ્વરૂપને પામે તે પહેલાં ક્યાં ક્યાં અવસાનરો પામે—આ પ્રશ્નોનું અનુસરણની રીતીએ થવું વિવરણ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રમાં જોયું. ૪

૪ [આ રથજે શ્રીમદ્દના જીવન વૃત્તાન્તની વિગતો રજૂ કરી કાલકોષ નહિ કરું* ફક્ત એક બે બાબતો આપની મમક્ષ રજૂ કરુ છું શ્રીમદ્દની શુદ્ધિશક્તિ અસાધારણ હતી, મહાન શુદ્ધિમાનોના આ યુગમાં પણ એ અસાધારણ બાબે છે. શુદ્ધિને પ્રહણુ ધારણ અને મનનરૂપ સમજીએ તો આ ત્રણે શક્તિઓ શ્રીમદ્દમાં અનન્યસાધારણ હતી. તેમના શતાવધાનના પ્રયોગો અત્યારે એ જાનના પ્રયોગો થાય છે તેનાથી જુદી જાતના હતા. તેમની આ શક્તિનો વિચાર કરતા મને એમ લાગ્યું છે કે હાલના યુગના કાર્કષણ વિદ્યાવિપય ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવું તેમને સહજ હતું. આમ છતાં તેમણે જાણી જોઈને નિશાળનું શિક્ષણ અટકાવી દીધું. x શ્રીમદે પોતાની અનન્ય સાધારણ શક્તિઓ યોગ, રમરણ, ધારણ, મનન આદિના આત્માને યોગબધા જ ઉપયોગ કર્યો એ વિશેષતા ઉપર—મને તો ચમત્કારી લાગે છે એવી વિશેષતા ઉપર—આપનું ધ્યાન ખેંચુ છું +]

● શ્રી. ગોપાલદાસ પટેલે યોગેલા ‘શ્રીમદ્દની જીવનયાત્રા’ અને ‘શ્રી. રાજચંદ્રના વિચારરત્નો’ એ બે ગ્રંથો વાચવાની બસામણ કરુ છુ તે ઉપરાંત, શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની નવી આશ્વિનિમા ‘અંગત-અક્રિયગત લેખો’ નામનો ચોથો ભાગ મનન કરવાનું સમય છે.

x “શિશુ વયમાથી જ એ વૃત્તિ (વિવેક, -વૈરાગ્ય અને મુમુક્ષુતાની વૃત્તિ) જાનવાથી કોઈ પ્રકારનો, પરભાષાભાસ ન થઈ શક્યો (કે) અમુક સપ્રદાયથી રાસ્ટ્રાભ્યાસ ન થઈ શક્યો . . . અને તે ન થઈ શક્યો તેની કોઈ ચિંતા નથી કારણ એથી આત્મા અધિક વિકસી શકે, અને વિકલ્પાદિક કલેશોના તો નાશ જ કરવો હચ્છયો હતો એટલે જે થયું તે સારું જ થયું.”

વિદ્યા વિરો એમની બીજી નોંધ :

“જે વિદ્યાર્થી ઉપગમ શુભ પ્રકરણો નહિ, વિવેક, આન્વેષનહિ, કે સમાધિ થઈ નહિ તે વિદ્યાને વિશે રૂઢા છવે આગ્રહ કરવો યોગ્ય નથી.”

અંગત અને અક્રિયગત પૃ. ૪૦

+ પૂન્ય ગાંધીજી જે શ્રીમદ્દના અંગત પરિચયમાં આવેલા તેમણે તેમની બાલ્યકૃતિનું સુભગ અને સુરેખ વર્ણન કર્યું છે, તે આ ભાષણના વાંચનાર માટે ઉતારુ છું; ભાષણ સમયે મારી રાક્યો નહતો.

“તેમની ચાલ ધીમી હતી અને જોનાર સમજી શકે કે જાનતા પણ પોતે વિચારમાં અસ્ત છે આખા ચમત્કાર હતો. અત્યંત તેજસ્વી, વિદુલ્લતા જતાં નહતી. આખા એકાગ્રતા લગેલી હતી. ચહેરો ગોળાકાર, હોઠ પાતળા, નાક અભીદાસ પાત્ર નહિ; ચપટું પાત્ર નહિ. સરીર એકવક્ર, કદ મધ્યમ, વર્ણ શ્યામ, દેખાવ સાત મૂર્તિનો હતો. તેમના કંઠમાં એટલું બધું માંડુઈ હતું કે તેમને સામળતા માણસ શકે નહિ. ચહેરો હસમુખો ને પ્રકુલિત હતો. તેની ઉપર અતરાનદની છાયા હતી. ભાષા એટલી પરિપૂર્ણ હતી કે તેમને પોતાના વિચારો બતાવવા કોઈ દિવસ રાખ નોતરો પડ્યો છે એમ મને યાદ નથી કમળ લખવા જેસે ત્યારે ભાગ્યે જ રાખ ખદલવા મેં તેમને જોયા હશે; છતાં વાચનારને એમ નહિ લાગે કે ક્યાંયે વિચાર અપૂર્ણ છે કે વાક્યરચના વૃદ્ધી છે, અથવા રાખદની પસંદગીમાં ખોટ છે.”

શ્રીમદ્દની જીવનયાત્રા પૃ. ૧૦૪

કોટાપનિષદ્માં અને એનો એ જ શ્લોક મુકોપનિષદમાં આવે છે કે

નાયમાત્મા પ્રવચ્ચેન લભ્યો ન મેષયા ન વહુના યુતેન ।

યમેવૈવ જુષ્ઠે તેન લભ્યસ્તસ્યૈવ આત્મા વિજુષ્ઠે તત્તુ સ્વામ્ ।

(કાં ૨, ૨૩, મુ. ૩, ૨ ૩)

આ આત્મા પ્રવચનથી મળવાનો નથી, ન મેષાથી કે ન બહુશ્રુતથી, જે એને વરે છે તેને તે મળે છે, તેને આત્મા પોતાનું તત્તુ પોતે ઉઘાડું કરી બતાવે છે

સન્નારીઓ અને સજ્જનો, શ્રીમદ્ની આત્મકથા ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે તેઓ આત્માને વર્ણા હતા, ઉપનિષદના પ્રમાણે કહી શકાય કે આત્મા પોતાનું તત્તુ તેમની આગળ ખોલતો હતો । ઘૂંધતો પટ ખુલતો હતો ।

શ્રીમદ્ ગજવ્યદ્રના જીવન અને કવનમાંથી આ રીતે અભ્યાસ કરવાથી બહુવિધ લાભ થાય તેમ છે * છતાં તેમની વિશેષતા આત્મતત્ત્વના જિજ્ઞાસુને છે આથી ખીજા પામાંથી ઉપર ધ્યાન ન આપતા તેમની બાહ્યી વેદના કેવી હતી તે ઉપર જરા વિગતથી ફક્ત વાચી બતાવું છું આપનામાં જે માહિત્યરમિક હશે તેમને જણાશે કે ગુજરાતી ભાષામાં આવી ગદ્યકૃતિઓ બહુ નહિ મળે

“ ૧ જેને લાગી છે, તેને જ લાગી છે, અને તેણે જ જાણી છે, તે જ ‘પિયુ પિયુ’ પોકારે છે એ બાહ્યી વેદના કહી કેમ જાય કે જ્યાં વાણીનો પ્રવેશ નથી ? વધારે શું કહેવું ? લાગી છે તેને જ લાગી છે તેના જ ચચુમંગથી લાગે છે અને લાગે છે ત્યારે જ છૂટકો હોય છે એ વિના ખીજો સુગમ મોક્ષમાર્ગ નથી (૨૨-૨૪)

“ ૨ શેમરોમ ખુમારી ચડશે, અમરવરમય જ આત્મદ્રષ્ટિ થઈ જશે, એક ‘તુહિ’ મનન કરવાનો પણ અનકાશ નહિ રહે, ત્યારે અમરવરના આનંદનો અનુભવ થશે અત્ર એજ દશા છે શમ હૃદય વસ્યા છે અનાદિના ખરયા છે, સુરતી ઈત્યાદિક હરયા છે આ પણ એક વાક્યની વેડ કરી છે (૨૨-૨૪)

“ ૩ કેટલોડ નિવૃત્તિનો વખત મળ્યા કરે છે પરબ્રહ્મ વિચાર તો એમને એમ રહ્યા જ કરે છે બ્યારેક તો તે માટે આનંદકિરણ બહુ સ્પુરી નીકળે છે, અને કમની કમ્પ્લેક્ષ અત્તેદ વાન સમગ્ગય છે, પણ કોઈને કહી શકાતી નથી અમારી એ વેદના અથાગ છે વેદનાને વખતે શાતા પૂજનાગ નોઈએ એવો વ્યવહાર માર્ગ છે પણ અમને આ પગમાર્થમાર્ગમા શાતા પૂજનાર મળતો નથી (૨૨-૨૪)

* શ્રીમદ્ ગજવ્યદ્રના જીવનનો અને કવનનો અનેક દષ્ટિએ અભ્યાસ કરવાયોગ્ય છે આ વિશે આચાર્ય આનંદશંકર કૃષ્ણ પેલાના એક વ્યાખ્યાનમાં જે જણાવેલું તે વાચક માટે ઉતારું છું વ્યાખ્યાનમાં ટાંકી શક્યા નહોતો

“ ગુજરાતના ન્હરજીવનમાં મારું જે અલ્પ સ્થાન છે તેને વક્તમાં સર્ઈ અને મારે શિરે જે જવાબદારી રહેલી છે તેનો વિચાર કરી મારે કહેવું જોઈએ કે શ્રીમદ્ ગજવ્યદ્રના અંધને એક આદર્શ રૂપે રાખવામાં આવે તો તેથી તેના ઉપાસકને અત્યંત લાભ થયા વગર રહે નહિ એ યશમા તરવ જ્ઞાનના ઝરણો વહ્યા કરે છે એ અથ કોઈ ધર્મનો વિરોધી નથી, કારણકે એની ઝેલી બહુ ગભીર પ્રકારની છે કુ આ અથ વાચવાની અને વિચારવાની સૌને વિનંતિ કર છું

શ્રીમદ્ની જીવનયાત્રા પૃ. ૧૫૩

“૪. ચિત્તની દશા ચેતનમય રહ્યા કરે છે, જેથી બ્યવહારનાં બધાં કાર્ય ધણું કરીને અવ્યવસ્થાથી કરીએ છીએ. હરીજી સુખદાયક માનીએ છીએ, એટલે જે ઉપાધિ બેગ વર્તે છે તેને પણ સમાધિબેગ માનીએ છીએ ચિત્તની અવ્યવસ્થાને લીધે સુહર્ત માત્રમાં કરી શકાય એવું કાર્ય વિચારતા પણ પખવાડિયું વ્યતીત કરી નંખાય છે. અને વખતે તે કાર્ય કર્યા વિના જ બધા દેવાનું થાય છે બધા પ્રમંથોમા તેમ થાય તો પણ હાનિ માની નથી. ચિત્તની દશા નિરકુશ થઈ રહી છે. અને તે નિરકુશતા પ્રાપ્ત થવામાં હરિને પરમ અનુબ્રહ્મ કારણ છે એમ માનીએ છીએ. જે નિરકુશતાને પૂર્ણતા આપ્યા સિવાય ચિત્ત યથોચિત સમાધિયુક્ત નહિ થાય એમ લાગે છે. અત્યારે તો બધુંય ગમે છે અને બધુંય ગમતું નથી, એવી સ્થિતિ છે. ત્યારે બધુંય ગમશે ત્યારે નિરકુશતાની પૂર્ણતા થશે. એ ‘પૂર્ણકામના’ પણ કહેવાય છે, જ્યાં હરિજ સર્વત્ર સ્પષ્ટ લાગે છે. (૨૨-૨૪)

“૫. અમારી ચિત્તની અવસ્થાતા થઈ જવાને લીધે કોઈ કામમા જેવો જોઈએ તેવો ઉપયોગ રહેતો નથી, સ્મૃતિ રહેતી નથી તે માટે શું કરવું ? શું કરવું એટલે કે વ્યવહારમાં બેઠા છતાં એવી સર્વોત્તમ દશા ખીગ્ન કોઈને દુઃખરૂપ ન થવી જોઈએ. અને અમારા આચાર એવા છે કે વખતે તેમ થઈ જાય ખીગ્ન કોઈને પણ આનંદરૂપ લાગવા વિશે હરિને ચિંતા રહે છે માટે તે રાખશે, અમારું કામ તો તે દશાની પૂર્ણતા કરવાનું છે એમ માનીએ છીએ. તેમ ખીગ્ન કોઈને મતાપ્સ્ય થવાના તો સ્વપ્ને પણ વિચાર નથી. બધાના દાસ છીએ, ત્યાં પછી દુઃખરૂપ કોણ માનશે ? તથાપિ વ્યવહાર પ્રસંગમાં હરિની માયા અમને નહિ તો સામાને પણ એકને બાલે બીજું આરોપાવી દે તો નિરુપાયતા છે. અને સર્વ સત્તા હરિને અર્પણ કરીએ છીએ; કરી છે. (૨૨-૨૫)

“૬ એક પુરાણપુરુષ અને પુરાણપુરુષની શ્રેમસંપત્તિ વિના અમને કંઈ ગમતું નથી. અમને કોઈ પદાર્થમાં રૂચિ માત્ર રહી નથી. કંઈ પ્રાપ્ત કરવાનો ઇચ્છા યત્ની નથી. વ્યવહાર કેમ ચાલે છે તેનું જાન નથી, જગત શું સ્થિતિમા છે તેની સ્મૃતિ રહેતી નથી. શત્રુ મિત્ર કોઈમા ભેદભાવ રહ્યો નથી. કોણ શત્રુ છે અને કોણ મિત્ર છે તેની ખબર રખાતી નથી. અમે દેહધારી છીએ કે કેમ તે સભારીએ ત્યારે માંડ જાણીએ અમારે શું કરવાનું છે તે કોઈથી કળાય તેવું નથી. અમે બધાવ પદાર્થથી ઉદાસ થઈ જવાથી ગમે તેમ વર્તીએ છીએ. હૃદય ત્રાષે ધન્ય જેવું થઈ જવું છે, જેમ હરિએ ઇચ્છેલો ક્રમ દોરે તેમ દોરાઈએ છીએ. પાત્રે ઇંદ્રિયે શન્યપણે પ્રવર્તવારૂપ જ રહે છે. કંઈ વાચતાં ચિત્ત સ્થિર રહેતું નથી. નય, પ્રમાણ વગેરે શાસ્ત્રભેદ સાલરતા નથી. ખાવાની પીવાની, બેસવાની સવાની, ચાલવાની અને ભોલવાની વૃત્તિઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ વર્તે છે. અમને પોતાને સ્વાધીન છે કે કેમ એવું યથાભાગ્ય જાન રહ્યું નથી. એક પ્રકારે પૂર્ણ થેલછા છે. યોગ્ય વર્તીએ છીએ કે અયોગ્ય એનો કંઈ દિસાવ રાખ્યો નથી. આદિ પુરુષને વિશે અખ્ય પ્રેમ સિવાય ખીગ્ન મોક્ષાદિક પદાર્થોમાની આકાંક્ષાનો લંગ થઈ ગયો છે. આટલું બધું છતાં મનમાનવી ઉદાસીનતા નથી એમ માનીએ છીએ. અખ્ય પ્રેમજુસારી જેવી પ્રવહરી જોઈએ તેવી પ્રવહતી નથી એમ માનીએ છીએ. એટલી બધી ઉદાસીનતા છતાં, વેપાર કરીએ છીએ, લઈએ છીએ, ઈચ્છીએ છીએ, ખેદ પામીએ છીએ. વળી હારીએ છીએ—જેનું કોણ નથી એવી અમારી દશા છે. (૨૨-૨૬)

"૭. જાણવા જેવું તો [અમારું] મન છે કે જે સત્સ્વરૂપ ભણી અખંડ સ્થિત થયું છે, (નાગ જેમ મોરલી ઉપર.) તથાપિ તે દશા વર્ણવવાની સત્તા મર્યાદાર હરિએ વાણીમાં પૂરું મૂકી નથી, અને લેખમાં તો તે વાણીનો અનંતમો ભાગ માંડ આવી શકે. એવી તે દશા તે સર્વનું કારણ એવું જે પુરુષોત્તમસ્વરૂપ તેને વિશે અમને તમને અનન્ય પ્રેમભક્તિ અખંડ રહે. (૨૨-૨૪)

"૮. મહાત્મા વ્યાસજીને જેમ થયું હતું તેમ અમને હમણાં વર્તે છે. આત્મદર્શન પામ્યા છતાં પણ વ્યાસજી આનંદ-સંપન્ન થયા નહોતા. કારણ કે, હરિરસ અખંડપણે ગાયો ન હતો. અમને પણ એમ જ છે. અખંડ એવો હરિરસ પરમ પ્રેમે અખંડપણે અનુભવતાં હજી ક્યાંથી આવડે? અને ત્યાં સુધી તેમ નહિ થાય ત્યાં સુધી અમને જગમાંની વસ્તુનું એક અણુ પણ ગમવું નથી (૨૨-૨૪)

"૯. જેવી દૃષ્ટિ આ આત્મા પ્રત્યે છે, તેવી દૃષ્ટિ જગતના આત્માને વિશે છે. જેવો રનેદ આ આત્મા પ્રત્યે છે તેવો રનેદ સર્વ આત્મા પ્રત્યે વર્તે છે. જેવી આ આત્માની મહત્ત્વનંદ રિયતિ ધ્રુમ્છીએ છીએ, તેવી જ સર્વ આત્મા પ્રત્યે ધ્રુમ્છીએ છીએ. જે જે આ આત્મા માટે ધ્રુમ્છીએ છીએ, તથા જેઓ આ દેહ પ્રત્યે ભાવ રાખીએ છીએ, તે તે સર્વ આત્મા માટે ધ્રુમ્છીએ છીએ તથા તેવો જ સર્વ દેહ પ્રત્યે ભાવ રાખીએ છીએ. જે સ્ત્રી આદિનો સ્વપણે મનઘ ગણાય છે, તે સ્ત્રી આદિ પ્રત્યે જે કંઈ રનેદાદિક છે અથવા સમતા છે તેવાં જ સર્વ પ્રત્યે વર્તે છે. પ્રારબ્ધ પ્રજાએ સ્ત્રીઆદિ પ્રત્યે જે કંઈ ઉદય હોય તેથી વિશેષ વર્તના ઘણું કરીને આત્માથી થતી નથી. કદાપિ કરુણાથી કંઈ તેથી વિશેષ વર્તના થતી હોય તેવી તે જ ઘણે તેવા ઉદય પ્રતિમદ આત્માઓ પ્રત્યે વર્તે છે. કાંઈ પ્રત્યે જોછાપણુ અધિકપણુ કંઈ પણ આત્માને રુચતું નથી. સદગ્નનંદ રિયતિ છે. (૨૬)

"૧૦. સર્વ પ્રકારના કર્મક્રમે વિશે ઉદાસીન એવા અમારાથી કંઈ થઈ શકતું હોય તો તે એક જ થઈ શકે છે કે પૂર્વોપાર્જિતનું સમતાપણે વેદન કરવું. અને જે કંઈ કરાય છે તે તેના આધારે કરાય છે. (૨૬)

x

x

x

"જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમા,
કહો શકવા નહો પણ તે શ્રી ભગવાન જો;
તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શુ કરે?
અનુભવ ગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો.
આપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે.

૨૦"

આજે સંવત્સરીના દિવસે આનાથી રૂઝું ખીજું ક્યું ધ્યાન હોય?

આગમાં પ્રકરણોના સાર

પ્ર. ૧, સત્તા શું બોલે ?

ગુણાનંદાસ છોકર

મુરેશ અને નિરંજન બાળમિત્રો હતા. મુરેશના લગ્ન સત્તા સાથે થતા મૈત્રીનું વર્તુળ થોડું થયું. મુરેશ વિજ્ઞાનનો વિદ્યાર્થી હતો. નિરંજનને સાહિત્યનો શોખ હતો. સત્તાના વિચારો નિરંજનનાની નજીક વધારે હતા. એટલે એ એ વચ્ચેની મૈત્રી વધતી ચાલી. એમાંથી આકર્ષણ જન્મ્યું અને જન્મ્યું. પરિણામે એ ન બનવી જોઈએ એવી મિત્રદોષ અને પતિદ્રોહની ખીના બની ગઈ. પાછળથી બંનેને પસ્તાવો થવા લાગ્યો નિરંજન ગામ છોડી ચાલી ગયો.

+

પ્ર. ૨, મુરેશ બોલ્યો

ચિશૂજી

પણ નિરંજન જતા લગા બહુ બેચેન રહેવા લાગી. કારણથી અનણ એવો મુરેશ એને સ્થગિતર સાડુ આણુ લઈ ગયો.

મુધાકર—નિરંજનનો એક જૂનો મિત્ર—એની દેવામાસી અને એમની દીકરી કુસુમ સાથે આણુ જતા હતા તે નિરંજનને પણ એ બેકની સાથે ત્યાં ખેંચી ગયેલા. એટલે અહીં સૌ એકઠા થાય છે. દેવામાસીને મુરેશ ગમી જાય છે. પોતાની કુસુમ અને પછી શક્તી દેવ તો કેહું સાડુ, એમ મનમાં લાગણીયે અનુભવે છે.

સત્તામાં નિરંજન પ્રત્યેક આકર્ષણ પુનઃ જાય છે. મુરેશને તજ દેવા એ તત્પર થાય છે. આ વાત મુરેશ સાંભળી જાય છે પણ સત્તાને તેની ખબર નથી પડવા દેતા.

એ સાંભળે મુરેશ પાછા ઘર આવે છે ત્યારે દેવદાસ પર એક પત્ર જુએ છે. અહીં શું હશે; તેની કલ્પના આવતાં તે દેવામાસીને મળવા જાય છે. સત્તા મઈ એટલે હવે ખીલ લમની વાત એના મનમાં આવે છે. દેવામાસીને એ વિશે એ કહે પણ છે.

+

પ્ર. ૩, સત્તા ચાલી

યશવંત પંડ્યા

નિરંજન પહેલાં અને સત્તા એની પાછળ નીકળી પડ્યા હોય છે. સત્તાને ટ્રેનમાં દેરાસેવક પ્રાણલાલની અને એમના ગ્રામસેવાસ ધની પિછાળ થાય છે. એવામાં નિરંજન પણ મળે છે શાંત સ્થળની અનુકૂળતા જોતા એઓ ત્યાં જવાનું નક્કી કરે છે.

એ એકલા નિરંજનને અને સત્તાએ ખૂબખૂબ ઝંખી હતી તે આવી મળતા બંનેના હૃદય અસહ્ય ભાર અનુભવે છે. સુખનાં સ્વપ્ના સરી જાય છે.

અહીં મુરેશની બીજી યાચ છે. બ્રહ્મચર્યપાલન આ ગ્રામસેવાસ ધની પહેલી કલમ છે. પ્રાણલાલ કાર્કનાં પત્નીએ પૂછપરછથી પારખી કાઢ્યું હોય છે કે સત્તા સચમાં છે. એટલે અહીંથી તેમને નીકળવું પડે છે.

નિરંજન નક્કી કરે છે કે ફરી કદી મુરેશ અને સત્તાના માર્ગમાં ન આવવું. એટલે એનીએ ચાલી જાય છે અને સત્તા આણુ ભણી બેસે છે.

+

પ્ર ૪, કુસુમ ! તું મેં સાવ સાધારણ નથી હોં !

રમણસાક્ષ સોની

રેવામાસીને કન્યાની શોધમાં રહેવા સુરેશે કહેલું એટલું એમણે તો કુસુમ માટે જ પેરવી કરવા માઠી બનેને એકાત અંધુ કુસુમે જરા વધારેમડતી મશ્કરી કરી એટલે સુરેશ ત્યાંથી ચાલી ગયો.

બીજે દિવસે કુસુમની જન્મગાઠ હતી. એટલે રેવામાસીએ સુરેશને આમ તણ આપવા કુસુમને મોકલી આપે સુરેશનું વર અતિ અન્યવસ્થિત હતું કુસુમના હાથમાં કેટલાક કાગળના ટુકડા આવે છે હતા ચાલી ગયાની વાત તેને સમજાય છે.

સુરેશ ધરે આવે છે ત્યાં તારવાળો આવે છે તાર વાગીને સુરેશ કુસુમને કહે છે કે પોતે નહિ, પણ લતા જમવા આવશે

સુરેશ લતાથી દૂર જવા આહુતો હતો બીજા બાપુ કુસુમ તેની સામે જ લાગી હતી તેના મનમાં લતા અને કુસુમની સરખામણી થવા લાગે છે

*

પ્ર ૫, ટ્રેનમાં મિત્રતા

જેઠાસાક્ષ ત્રિવેદી

સુરેશ આતુમાથી નીકળી જવાનો નિશ્ચય કરે છે એ અમલમાં મૂકે એ પહેલા કુસુમ પ્રત્યેની લાગણી વધી હોય છે હતા લગભગ કરોડ સાર ન જોતા વધારે વાત માઠી વાળે છે.

સુરેશના પાંચેથી સુમનરાય અને એમની દીકરી સ્નેહનતા કેટલોક કાર્યક્રમ લઈ સુરેશ પાસે આવે છે. પણ સુરેશ અમદાવાદ ડિપાર્ટ જવાનું પસંદ કરે છે

ટ્રેનમાં સુરેશને અનેક વિચારો આવે છે એના મનની મૂંઝવણ માટી નથી ટ્રેન બીજે સ્ટેશને પહોંચે છે કે સામેથી બીજી ટ્રેન આવે છે એમાંથી લતા સુરેશને દેખે છે અને તરત ત્યાં આવી પહોંચે છે સુરેશને ટળામાંથી ડિતરી જવાનો વિચાર યાય છે, પણ એ અમલમાં મૂકે તે પહેલાં તો ટ્રેન બપોળી ચૂપી હોય છે

*

હવે આગળ વાંચો.

પ્રકરણ ૬

આગ...ગાડી

ટિ. ટિ. ઈ. એટલે કે દ્વાવેલીંગ ટિકિટ ઇન્સ્ટેન્ડર્ડ, ટિ ટિ સી દ્વાવેલીંગ ટિકિટ એક, કે ટિ આઈ ટિકિટ ઈન્સ્ટેન્ડર્ડ એ ત્રણે મથાળા હેઠળના અમલદાર રેલવે મસ્થાની એક એક અતિ ઉપયોગી વ્યક્તિઓ છે એઓ તરુ પ્રમાણે કપડા પહેરે છે ઉનાળામાં ધોળા, શિયાળામાં કે વરસાદમાં ઘેરા જૂગ બિનના કોટપાટલૂન, અને માથે એમની ઓળખ આપતી નાની હાપગિયા ટોપી જળવામાં રસીદખૂ અને દુડડિયા પેનસિય લઈ એઓ માહેમો ગ્રહેરમાં સી આઈ ડીની માફક રેલવેની સ્થિતિમાં આપતી નજરે ડોપરમરામ મુમાફરોની શોધમાં ફરતા જ હોય છે

પહેલા તો ઠીક હતું એ અમનદારોના ઓળખીતાઓ કે મગાવડાવા એમના ડિરિટ્ટમાં તો મહત મુમાફરી કરી શકતા ગોઈ બીજે જ ટિકિટ જોવા આવે કે દગવાળે રોકે તો “મગનભાઈના માળા” કે “કંચડના જર્મન” એટલું કહેતા જ દગવાળ મોકળા ગહેતા પણ વખત બંધાયો કપની મગરે મોટા પગાળના અમલદારો વધાર્યા. એ નિમણૂનો એ જ મામામાસીને ધોળા વિવાહતથી થતા માઠી એમ અગમનો ખાડો પૂરવા

આવક વધારવાનાં પંચો બેસવા મંડ્યાં. બુદ્ધિ ફરી કમીને આવકનાં સાધનો ઉપર નજર દોડાવવામાં આવી. મફતિયા મુસાફરોની વધતી સંખ્યા ઉપર સાહેબલોકોની કરડી નજર બેઠી. પરિણામે પેલા ટિ. ટિ. ઈનુ લશ્કર વધારવામાં આવ્યું અને એમને મળતા પગાર ઉપરાંત અમુક પ્રમાણમાં દર મહિને રેલવેને કમાણી કરી આપવાનો એમની ઉપર વટહુકમ છૂટ્યો. પરિણામે, એ અમલદારોએ દિવસરાતની સઘળી ગાડીઓ ખંખોળવા માંડી. કંઈકની ઊંઘમાં ડબ્બલ કરવી શરૂ કરી. કંઈકના મામાન ઉપર સાણસીપચના ટકોરા મારવા માડયા. વગર ટિકિટ રખડતા, ધરખારવચરના, બૂખેમરતા ગરીબ લિખારુઓને પણ કાયદાના સકળમાં લેવા માડયા. મહિને પોતાના સોના પગાર ઉપરાંત બેમોતજાસોની સારી આવક બતાવે તો ગેર અમલદારોની મીઠી નજરનો લાલ મળવાથી પગારમાં વધારો થાય એ લાલચે મહિનાના પહેલા લાગમા તો એ અમલદારો શિકારની શોધમાં ટાંપતા જ રહેતા. મોહનલાલની ટેવાયેલી આખો એક વિશાળ ગાડીમાંથી દેખીતી રીતે મુખડ અને દેખાવડી બાઈ બિતરી બીજી દિશામાં જતી ગાડીમાં, અને તે પણ મેકન્ડ ક્લાસમાં બેસે, તેનું ખિસ્લુ એ સહેલાઈથી થૂંક એમ નહોતું.

પ્લેટફોર્મના એક ખૂણામાં એ બેસે રહેતો. જાનું શિયાળુ ચાલે એમ એ દરથી તીણી નજરે જોતો ધીરેધીરે ચાલતો, અને ગાડી ઉપડવાને વખતે જ એણે આશિકાર બોલ્યો. સુરેશ, શુ બોલતું એની મૂઝવણમાંથી જતને ઉગારી શકે તે પહેલાં તો એની પાસેની બારીના બેલા ડાંગા પર એક ઘોળો ફાય વીટળાયો. એ અમકોને જુએ છે, એટલામાં તો નાના હાથે બારણાનો હાથો ફેરવ્યો, અને પછી તો ટિકિટ ઈન્સ્પેક્ટરની ત્રણીની વ્યક્તિ નજર સામે આવી બેઠી રહી.

“ટિકિટ પ્લીઝ!” પ્લીઝ શબ્દ એ અમલદારો સાધારણ રીતે ખોળત વર્ગના ઉતારુઓ માટે જ વાપરે છે. ત્રીજા વર્ગમાં તો ઉતારુઓની સંખ્યા વધારે એટલે બોલતાં થાક પણ લાગે એ પણ સ્વાભાવિક છે સુરેશ જન્મવામાંથી ‘પાકિટ કાઢ્યું’ એ દરમ્યાન મોહનલાલની ચક્રાર આખે બેલા બેલા લનાતુ ગેમઝ સ્વરૂપ નિહાળી લેવાનો લડાવા જતો ન કર્યો. અને એ દરમ્યાનમાં લતાએ ધીરે રહીને પોતાની આજુ મુધીની ચર્ચ ક્લાસની ટિકિટ સુરેશના ખોળાના એક ખા ઉપર મૂકી જવાબદારીમાંથી છૂટવાની સમવસ્યક્તા પણ વાપરી લીધી.

એતે મોહનલાલે સુરેશની ટિકિટ તપાસી. લડાકું હર્ષન પેનસિલના બારે ટિકિટ ઉપર અમલદારી હક્કે એક છેડા પાડ્યો. અને લતાની ટિકિટ હાથમાં લઈ સુરેશ બોલ્યો. “આ તો આજુ મુધીની છે, પણ અહીંથી અમલદાર મુધીની ટિકિટ ચાર્જ લઈ મને આપશે તો મહેરબાની થશે.”

“એ તો ડબ્બલ ચાર્જ થશે.”

“ડબ્બલ કેવી રીતે?”—સુરેશ પૂછ્યું. “એ તો આખી ગાડીમાંથી બેઠાં—એમને ટિકિટ લેવાનો વખત જ ક્યા હશે?”

“પણ એ માટે તો પહેલેથી ગાડીને કહેવું જોઈએ. અમારે તો સાહેબ! કાયદા પ્રમાણે કામ કરવાનું!”

“હા, હા, તે તું કાયદા પ્રમાણે જ કરવાનું કહે છે. અમને વખત નહિ મળ્યો એટલે હવે અહીં તમે ટિકિટ કરી આપો.”

“ એમ નહિ થાય સાહેબ ! તમારી પાસે થઈની ટિફ્ટ હોત તો હું બદલી આપત અથવા આગળ જવાનું હોત તો વધારે ચાલે એવી ડગે આપત પણ વગર ટિફ્ટે એમે તેને તો ડમન ફેર જ આપવું પડે ”

“ હ હ અ ! રેલવે તો મસ લટવા જ એડી છે ”

“ પણ સાહેબ ! મયદો તે ઝાયદો અમાગથી એ કઈ ફેરવાય ? ”

માધાગણુ રીતે તો આગગાડીમા મુમાફરી કરતા આવી વાતચીતમા રેલવેનો નોડર રેલવેનો એક મહાન મગ્સત કે ખેરખાહ બની રેલવેના વહીવટનો સુસ્ત દ્વિમાયતી બની બેસે છે, અને મુમાફર રેલવેમા મુમાફરી કરે છે ત્યાં સુધી રેલવેના સવળા કાયદાનો જાણકાર હોનાનો દાવો ખરી રેલવેની ગેરબંધાઈ ઉપર નિવેચન કર્યાં કરે છે પરંતુ કાણ જાણે કેમ મોહનનાલ અને સુરેશ વચ્ચે એવું ન બન્યું એમની ચર્ચાને પાંચણમે એવો તોડ નીડળ્યો કે બીજે નેશનેથી અમનારાઈની મીઠી ટિફ્ટ આફિસમાથી બર્ષ લેવી અને ત્યાં સુધીની મુસાફરીનું ભાડું મજરે લેવું મોહનનાનની આ ઉદારદિલી માટે સુરેશ રીતસરનો આભાર માન્યો અને એ વાત એટલેથી પૂરી થઈ

એ ચર્ચા દરમ્યાન લતા ખારીના ચોન્ઠામાથી પમાર થતા ઝાડ ગણતી, અને એમા બૂલચૂક થતી તો ફરીથી ગણવા શરૂ કરતી એમ કરતા એ ઝાડ એની પાછળ સહેજ ઝોળાકારે જૂલતા તાગની દાર નરતા ઊંચા છે કે નીચા તે પણ અનાપાસે નરખાનતી મૂગળામેલું મૂચનામેલું મન ઘળીવાર આની દેખીતી અર્થહીન લાગતી પ્રવૃત્તિઓમા એકાએક તક્લીન થઈ નવ્ય છે

ટિફ્ટનો ફૂલો પૂરો થતા સુરેશને લતા તરફ જોવાનું મન થયું, જોનાઈ પણ ગયું પરંતુ થું ખોલવું—થું પૂછવું, એ વિષે કઈજ નિર્ણય એ કરી શક્યો નહિ લના તો મેડી હતી સ્વસ્થ ગલગટના વશા ચિલ્લ મિતા, પાગધિની બીકે નાસી છૂટેલી હાથિણી એકાએક રક્ષણહારની પડામે અને અભય મનથી બેસે એમ સુરેશ નાહી મૂકરો દરવાગમમા દાખલ જ નહિ થવા દે, મેણા માગે ખિજરો, ઘડ સોપી એ પણ નાસી જરો આસપાસનું કોઈ એ સમયે હાજર હશે તો મારુ થું થશે એ મને કવાક ગતકાર આપને મગરે—ઘોળાતી ચિંતાઓ તો ક્યારની શર્મા મર્ષ હતી

કાણ જાણે, ગાડીનો ચાક હતો તોયે એવું વન પ્રસન્ન હતું તેજ માગતું હતું, વધારે આકર્ષક બન્યું હતું એ સુરેશ જોયું અને તરત મોહનનાલે પણ જોયું અને બનેલી નજર એના મો પગ જતા એણે મગેજ નીચું જોયું તરૂમાળાના મણુના ગણાતા તૂટી પડ્યા

પણ મોહનનાલ તો ટેવે મોહલેલો ફિરતો હતો

“ આપ આશ્ચર્યથી આવ્યા છો ” આ રેલવેસાઈ વાત નહોતી, એટલે આપથી શરૂઆત થઈ એમા ઝોળખાણુ કરવાની અપદ જિજ્ઞાસામૃતિ હતી.

“ હા, ઉપરથી ”

“ તે જ, પ્રિન્ટ ઉપરથી મને લાગ્યું માગ એક ઝોળખીતા પગ ત્યાં મથેન છે તમારો ઉતારો ક્યા હતો ? ”

“ તળાવની પાસે બાબુમા ” સુરજને થયું કે આ નવી વાત પણ જરા વધારે ચાલે તો મારુ બીજી જ પળે મોહનનાલે પૂછ્યું “ ત્યાં રેવાનહેન કરીને કોઈ મળ્યું હતું ? ”

લતાની હમે બોલ આપ્યો હતો. “હ હ રેવામાશી ! ઝાળખ્યા.” પણ એકદમ અજાણ્યા સાથે બોલતાં હમ ન જાણી. સુરેશ કેવો ! એણે એકખીનંતની ઝાળખ્યા પણ ન કરાવી. પણ સુરેશ ક્યાં મોહનજાણે ઝાળખતો હતો ? અને સુરેશ જ બોલ્યો. “હા, હા; રેવામાશી; અમે બધા એને રેવામાશી જ કહેના.” એની હમે પણ બોલ આપ્યો. લતાની ટાપશી પુરાવવા—“કેમ લતુ ?” પણ એથે ન નીકળ્યો.

“એ અમારી ન્યાતના થાય અને—” મોહનજાણે ક્યું

“ઓ એમ કે ? એમની સાથે એમની પુત્રી પણ હતી કુસુમ ! અને તો લગભગ રોજ મળતા.”

આ સાથે સુરેશને કુસુમ માંબળી. મામરી એટલે કુસુમનો છેલ્લો તરવગટ, કુસુમનો આગ્રહ, અને એને અંગે એતો લહેણ, એના મળેલા બધું નજર સામું તરવરવા લાગ્યું. છેલ્લાં છેલ્લા તો કુસુમની લતા સાથે એણે મગ્નિમાણી કરી નહોતી ? અને એ જ લતા અત્યારે એની પાળે આવી બેઠી છે ! કાણ માડું, લતા કે કુસુમ ? કાણ કૃપાળું, કાણ હોશિયાર—કાણ એને વધારે આકર્ષે છે ? કાણ એના મનોમન્યન અને હૃદયમંથન સંકારે છે ? પણ એની એ વિચારમાળાના મણકા પણ મોહનજાણે ખેરવી નાખ્યા.

“તો સાહેબ ! માડું એક કાગ નહિ કરા ! આપ તો એમને દવે બહુ મારી રીને ઝાળખતા હશે.” મોહનજાણે દવે ટિ. ટિ. ઈ તરીકે નરોતો બોલતો. જીવનઘટમાળની વિષ્ટ અટવીમાં ગુંચવાયેલો એક વરેમાર્ગ બોલતો હતો.

“બોલો શું કરું ?” સુરેશે પૂછ્યું.

“પણ સાહેબ ! જગ ખાતગી—અંગત છે, આપને વાધો—”

“ના, ના, બેજાસક કહેા.”

“અરે, કંઈ નથી સાહેબ ! એ તો આ અમારી નોકરી. અમાગ તો ક્રેડ નક્કી કરેલા છે. બાકી ઈન્કીમેન્ટ તો મળતુ જ રવ્ય અમાગે પગાર—એ કંઈ નોકરીમાં દાખલ થઈ એ ત્યારનો નહિ રહે, પણ વધતો જાય. અને પછી તો ગ્રેડન મારતગના ક્રેડમાં ગયા કે ચાલ્યા મુડસાડા.”

“હ હા !” તો કે એ લતાગમા સુરેશને રમે ના પડ્યો અને સમજ પણ ન પડી.

“અને સાહેબ ! રેવાજહેન તજે છે કે મને દહ એ જ પગાર મળે છે, તે ઘરખરચ કેમ ચલાવી શકું, એથી ના ને ના જ પાડ્યા કરે છે. બાકી અમારી ન્યાનમાં બીજે કાઈ અંકિલું કમાનાર છે પણ નહિ દવે તો હું ઘર માડી ચકુ એમ છું.”

“કુસુમને માટે કહેા છો ને ?” અને સુરેશને મુઠ્ઠો દાખ લાગ્યો.

“એ તો માંહેબ ! તમાગે જેવો મંજબ આમ કહેવું અજાણ, ખોટું તો ખરું જાણું કાણ જાણે કેમ મારાથી કહેવાઈ ગયું આપથી નહિ કહી શકાય તો બહેનને મોટે મારે માટે એ બોલ—એ તો સાહેબ ! પ્રસંગ આવે તો, આપ પાછા લવાના હો કે અમદાવાદમાં મેંબવાંસા હો તો—”

“ત્યારે લતા મારી વહુ એ એણે પારખી લીધું એમ !” સુરેશને પહેલો વિચાર તો એ આવ્યો. અને એ ચંદ્રમણમાં ખેંચાય તે પહેલાં પાછો મોહનજાણે એના વિચારપ્રવાહને અટકાવ્યો.

“આ તો સાહેબ, અમરચુ કંઈ છું, ખોટું ન લગાડેા. ત્રણ વરમથી આશા રાખી બેઠા છું. છોકરી મારી છે. માફ કરજો.”

“નારે કંઈ નહિ, માત્રુ થયું કંઈ તો,” એટલો વિવેક તો સુરેશને કરવો જ પડ્યો. સુરેશને મોહનલાલ માટે સ્વાભાવિક દિવસોજ યર્ષ. એણે જ એને વગરગોળખાણે ડાબલ લાગામણી બચાવી લીધો નહોતો? અને અવગત કુસુમ માટે એણે પોતાના મનમાં કંઈક મધવાળ મેરી નહોતો?

ખડખડ ખડખડ આગગાડી ચાલતી મિટરગેજનો ખડખડાટ પણ જગ જુદો જ હોય છે એ અવાજમાં એકાએક ફગાર થયો ગાડી ધીમી પડી. રોશન આંખુ? મિગ્નલ નથી? લાઈન કલીઅર નથી? મોહનલાલે જગ બારી તરફ ધમધાઈ બહાર ડોકુ કાઢ્યું. સુરેશે એ વખતે લનાને પૂરેપૂરી નિદ્રાળી એકાદસે નિદ્રાળી લતા, મરીબ મિચ્છારી લતા, એકબીજાટીની લતા, એણે પણ એના માથે બોધા જ કર્યું કાર્મ કર્મ બોધ્યું નહિ, અને રોશન આંખુ જ મોહનલાલે અંદર દ્રવી જાહેર કર્યું.

ગાડી ઊભી રહી અને મોહનલાલ ઊતર્યો.

“ચાલો માહેન,” એટલું ઊતરતા બોલ્યો.

આ તો એ જ રોશન, લતા બધી આંખુ જવા નીકળી હતી તે.

“એઈ!” કહી મોહનલાલે હાથ મારી ટ્રિકિટ કલેક્ટરને રોશનના ચાવાળા એક શર્ટિંગ આફત ગળે છે પોતે ચા પીએ તે તો ઠીક, પણ પૈમા આપ્યા વિના મહેમાની કરે એ તો એમને ધણી વખત લાગે પડતું.

અંતે ચાવાળો આગ્યો “વળુ કપ જલદી!” ની ફગાશ પછી મોહનલાલ સુરેશને ટ્રિકિટ ઓફિસમાં દોરવી ગયા અમદાવાદ મુખીની મેઈન્ટી ટ્રિકિટ કલારી આપી, અને સુરેશે પૈમા ચૂંને કમ્તા વધારા માટે કહ્યું.

“અરે કંઈ નહિ માહેન!” કાર્મ વખત તો અમને ભવમનમાઈ કરવા દો. આ તો અદ્વીતી જ મળુએ.”

“પણ રેલવેને પોટ જગે તેનું શ?” સુરેશે દસતા દગતા કર્યું.

“અરે માહેન! રેલવે ચા અમને પોટલા બધાવી આપવાની હતી! બધું હીક છે” વાનો મગતા પાછા ગાડી આગળ આવી ઊભા.

દરમ્યાન દુકાનાનુમાર ચા તો આવેની હતી તે પિસાર્મ, એના પૈમા માટે રિવેક થયો. અને એમાં સુરેશ જીતો મોહનલાલે સુરેશનું શિગનામું લખી લીધું સુરેશે બનશે તેટલું ફગે એમ મ્હી આખામન આપ્યું મોહનલાલે મોટેથી જ એક ચખટમાં પોતાનું શિગનામું આપ્યું, અને ગાડી બિપડવાનો મમ્મ થયો. અને મોહનલાલ છેડ અગાડીનો ડબ્બો તપાસવા જગ વહેવા જવા બિપડગો બિપડના કપેતો ગયા કે બીજે રોશને પાછો મળ્યો.

મોહનલાલ ગયો અને બિગવ વાગી બારખા દેરાયા સુરેશ માસેનીથી અંતર ચડ્યો. ગાડી હાપડી લનાને, મ્લામ્પી મૂળી બેસેલી લનાને બેઈ ગતો છે પાછળે હાથે બાગલુ બધ કરવા ખેચે છે. અને ડબ્બો ખેંટકાર્મના વચવા ભાગમાં બહાર જવાના દરવાગ આગળ સામેથી પગાર થતા, બહારથી ઉતાવળે દોડતો એ મુમાફ ગાડી ચૂંવાની બીકે વગરટિટિ હિરામ દરવાગમાંથી ગીમ મૂળી સુરેશના જ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં ચડે છે સુરેશે બધ કરા ખેચેનું બાગલુ હાથે છે અંતર મુમાફ દાખલ થાય છે. બાગલુ તરત બધ થાય છે સુરેશ પાછું જુએ છે અને એના મોમાંથી એકાએક “કાબુ! નિર્બળ!” એટલા ચખટો નીકળી પડે છે.

આગગાડી ચાલી, ત્રણેને ધમડી, ત્રણેના મનકના હાથે માથે મનકમ્મક કરી—

‘એ બંસરી આજ ન કેમ વાજતી ?’

જ ટિ લ

[ઉપજ્ઞાતિ—વશસ્થ]

જ્યારે વહે સૂર સુરમ્ય એના
ધીમી લસે લહેર સમીરનાજની;
પ્રત્યેક એ લહેરતણાં ગાણુ મહીં
સંલગ્ન પામે પ્રતિસૂરનો ધ્વનિ;
ને લહેર એ અન્ય કશું ગ્રહે નહિ, ૫
એ આત્મ-દેહે સૂરની બની જતી.

પુષ્પો દીસે સાવ સૂનાં બધાંવ
સુગંધ વા સૌરભ ના જરીય તે
સ્ફેરે ત્યહીં, તેમ ન પટપટોયે
કરે જરી ગુંગન, કોકિલા ૫ તે ૧૦

અમરથી ના મૂક કદાંચ જે રહે
ઘડી ઘડીમાં ટહુકા કર્યા કરે,
તે થે ત્યજીને અભિમાન આત્મતું
મૂંગી થતી, મત્ત મયૂર મેઘને
નિમંત્રવો સાવ વિસારી, કર્ણથી ૧૫

સુણાય તેને બસ સાંભળ્યા કરે;
રિસાઈને મેઘ યદિ ન આવશે
તો શું થશે એ પણ ના વિચારે.

કિન્તુ સહુ એ ત્યજી આત્મતત્ત્વ,
બધુંય દે બંસરી ના જ સૂરને; ૨૦
પોતે સૂનાં થાય છતાંય ભવ્ય
વધુ બને બંસરીમાં સમાઈને,
ને પુષ્પની સૌરભ પંખી ગીતડાં
વહી રહે એકલ બંસી સૂરની
છટાભરી મંગલ મંદ લહેરમાં. ૨૫

તૃપાર્ત ત્યારે નહિ મેઘ જીવિતા
આકલ્પતી આતક મેઘનાં જલે
શું તૃપ્ત એ ? ના; પણ બંસરી તણા

સૂરે પરિતૃપ્ત થયેલ એના
ન આત્મને કાંઈ જરૂર મેઘની. ૩૦
એ સૂરને છે વશ વાડોઓ-વન,
એને સુણી યંભતી વ્યોમતારિકા;
છે મુગ્ધ ત્યાં વિશ્વજ નારીઓ-નર,
ને તનમયા ત્યાં સહુ સ્વર્ગ અપ્સરા.
જલાશયોનાં જલ, દીપમાલની ૩૫
ટશુમશુ જ્યોત, વિરાટ વ્યોમમાં
વહત વર્ષા પણ ધન્ય એ ઘડી
વિષે થઈ મગ્ન જરા અળે નહિ.

જે બંસરી સૂર લસે દિગંતે,
અતૃપ્ત આત્મા નવ કોઈનો રહે; ૪૦
અખડ ત્યાં ચેતનના કુવારા,
જડત્વમાંથે રસ ઊર્મિ સંચરે,
એ બસરી આજ ન કેમ વાજતી,
કાં વાંસનો એ જડ ટૂકડો બની
જૂઠા થયા શું સહુ સૂર એના ૪૫
તાદાત્મ્ય તટ્યું અથવા સમીરથી
એથી હવે એ સૂરને વહે નહિ,
વા વાંચના એ સૂર, છેડવાની
શમી ગઈ, કે પછી કોઈ દિ’ નહિ
ને આજ છે બંસરી એ રિસાયલી ? ૫૦

કશું નથી; તેમ ન ખાખ એ થઈ
કિન્તુ શકે જે નિજ હાઈ સાંકળી
કો વાંસના સંજ્ઞાડ ટૂકડા વિષે
આદર્શ પેખે નિજ આત્મનો ત્યહીં,
એકાદ એવા બસ માનવીતણી ૫૫
છે ખામી ત્યાં કેવલ આત્મકૂંકની.

ચ ચી પે ત્ર

મ. તંત્રી સાહેબ,

‘પ્રસ્થાન’

અમદાવાદ.

આપના એક અંકમાં (વર્ષ ૧૧, અંક ૯) પા. ૨૩૬ પર “પેલટાંતુ ગુજરાત-
નિન પર દિન” નામના લેખમાં માતર તાલુકા વિષે લખાયું છે. તે લખાણમાં કેટલુંક ખોટું
અને અન્યાયી આમક દોષાથી નીચેનો ખુલામો કરવાની જરૂર જોઈ છે. તે આપ તે
કૃપા કરીને તાલુકા કચેરી આશા છે.

તે લેખકના લખાણનો માત્ર એ છે કે માતર તાલુકામાં ભાઈ ઇન્દુલાલ ત્રયા ત્યારે
તાલુકાના મદામભાના કાર્યકર્તાઓ સાથે નિષ્ક્રિયતા સેવતા હતા અને શ્રી ઇન્દુલાલે માત્ર
તાલુકામાં ભાગે જનશ્રુતિના મોક્ષ ઉજાળ્યા પછી મદામભાના કાર્યકર્તાઓને ખીક લાગી કે
તેઓ ભાઈ ઇન્દુલાલનું કામ નહિ ઉપાડી લે તે આશ્ચર્યવાદીઓ માતર તાલુકાના આગેવાનો
મર્મ ખેમજે અને મદામભાના કાયમથી માતર તાલુકાની નેતાગીરી ઝુટાઈ જશે અને તેથી
ભયથી મદામભાના કાર્યકર્તાઓએ માતર તાલુકાના ખેડૂતોની પરિપદ દાદુભાઈ દેસાઈ જેવા
એક જમીનદારના પ્રમુખપદે બોલાવીને જ્યેષ્ઠતેમ પતાવી દીધું.

લેખકનું ઉપરનું લખાણ આજ કેટલાય વર્ષો સુધી પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરી
માતર તાલુકાની મંત્રા કરનાર એકાદે માટે સીધા આક્ષેપ અને અન્યાયરૂપ છે. લેખકની
મર્યાદાથી માડી કેક અંત સુધી લેખકે નાદિત દૃષ્ટિએ ગુજરાતના ગૌરવોય સ્થિતિનું
અવલોકન કરવાના નિમિત્તે આપના લેખમાં મદામભાના ગુજરાતના કાર્યકર્તાઓ ઉપર
આક્ષેપો જ કરેલા છે. તેમાં માતર તાલુકા મળી કરેલા અવલોકન મળ્યે સત્ય દ્રષ્ટીકર્તા શું
છે તે માત્ર જનઅનુભવથી લખી જણાવું નો આપના મામિકના વાચકોને સત્ય દર્શકત જણાશે.

વિવાયનથી ભાઈ ઇન્દુલાલ આત્મા જાદ કયા કામ કરવું તેની મોધમાં પડેલા. ખેડ
નિવૃત્તામાં ખેડૂતમાં તેમજે ૧૯૧૭ મા કામ કરેલું, એટલે તેમની એવી ઇચ્છા હતી કે પોતે
ખેડ નિવૃત્તામાં કાર્યક્ષેત્ર રાખવું માતર તાલુકાના ખેડૂતોની દશા દુઃખદ તો છે જ અને
મર્મ ગાલે દિગમે કારણે તેમની સ્થિતિ વધારે દુઃખદ જાનવી. તે માટે ભાઈ ‘ઇન્દુલાલ’
માતર તાલુકામાં આત્મા તે પહેલાં પણ તાલુકાના જુદાંજુદાં જૂથના ખેડૂતોની એ સલામો
ભગાયેલી. તે મદામભાના કાર્યકર્તાઓએ જ ભરેલી. અને તે મંથ્યે જાહેર વર્તમાનપત્રમાં
સોમ્રમ ટ્રિપોર્ટો પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. એવામાં ત્યારે ભાઈ ઇન્દુલાલ ખેડ નિવૃત્તામાં આત્મા
ત્યારે માતર તાલુકાના મદામભાના કાર્યકર્તાઓએ જ તેમને આમત્રણ આપ્યું, અને માતર
તાલુકામાં કેવી પદ્ધતિથી કામ કરવું તેની મર્મદા નક્કી કરી. ખેડૂતો દાલમાં સંસ્કારની સાથે
અધ્યામજમાં બિનજે એવી તેમની તૈયારી ન દોષાથી તેમને હાલતુરત નાકરની લડતમાં
બિનરવાની મયાદ ન આપવી પણ તેમને પોતાની સ્થિતિનું પૂરેપૂરું બાન ધાય અને ભાવિ
માટે તૈયાર થાય એવી પદ્ધતિએ કામ કરવાનો નિર્ણય કરેલો આપના નિર્ણય સાથે ભાઈ
ઇન્દુલાલે માતર તાલુકામાં પ્રવેગ કર્યો અને ચારેક વિષયથી વધારે તે પોતે માતર તાલુકામાં
રહ્યા નથી. હાંમાં કેટલાંકે વરમોથી મવાબની મેચો તાલુકાનાં ગામડાંમાં દટાયેલા દોષા છતાં
પ્રજા સુખ મવી અને ચાર વિષયમાં ભાઈ ઇન્દુલાલે માતર તાલુકામાં જનશ્રુતિ આણી દીધી
એ કરેલું કેટલું અદુર્ગતું છે? ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે માતરની પરિપદ ભરાઈ તે પહેલાં તો

તાલુકામાં ખેડૂતોની બે સલામો થયેલી અને તેના પગિણામે તો દિમમંડતની ગહત અને સોંધવાંરીની ગહત તથા કચારીની ગહત એમ છૂટક રીતે કીકીક ગહત માતરના ખેડૂતોને મળી છે. આ તો ગહતની વાત છે, કાનિની વાત નથી એ મારે સ્વીકારી લેવું જોઈએ. અહીં હું એટલું જ કહેવા માગુ છું કે ભાઈ ઇન્દુલાલના પ્રવચે પહેલાં મહાસભાના કાર્યકર્તાઓ ઊંઘતા હતા એમ કહેવું અન્યાયી છે. અને સમાજવાદી કાર્યકર્તાઓ માતર તાલુકાનું ધણીપણ મૂંઠંધી લેશે એવા કચેરી માતરની પગિદ ત્યાના કાર્યકર્તાઓએ બોલાવી એ કથન પણ એટલું જ અન્યાયી છે. ગામડાના ખેડૂનો પાસે સમાજવાદી જશે કે મહાસભાવાદી જશે કે લોકશાસનવાદી જશે, પણ તેઓ તો એક જ નામને પિછાને છે, અને તે મમિતિને જે કોઈ તેમની સેવા કરશે તે મમિતિના માણસનું ઉપનામ મેળવશે તે જ તેમનો સેવક કહો કે નેતા કહો—જે કહો તે થશે. ગામડાના ખેડૂનો પાસે કામ કરવું મુશ્કેલ છે. વરસમા ચાર દિવસ શહેરમાંથી ઊતરી આવી લાપણું કરવાથી ગામડાના ખેડૂનો આજેવાની માન્ય કરે તેમ નથી. તે તો કગલે ને પગલે કસોડી કરે છે તે કસોડીમા પચાર થવા બાદ જ તેના સેવક પ્રત્યે ખેડૂતે શ્રદ્ધાભરી ધીટ મીંડે છે. લેખકે પોતે વનમાહિતીથી આ લેખ લખેલા જણાવ્યો નથી. તેઓની ધણી હપ્પીકત સત્ય ઘટનાથી વિરુદ્ધ છે મહાસભાના કાર્યકર્તાઓનો જ આગ્રહ હતો કે ખેડૂતાનું સંગઠન કરીને ખેડૂનોમા સ્વમાન પેદા કરવું અને તેમની તાકાત વધારવી. સત્તા ને આજીજી કરવાને માટે અધારણનો ઉપયોગ ન કરવો, એ મહાસભાના કાર્યકર્તાઓની કામ કરવાની મર્યાદા હતી ખેડૂતોમાં તાકાત હોય તો લડી લે. તાકાત ન હોય તો સંગઠનની તાકાત મેળવવાને પ્રયત્ન કરે અને યોગ્ય સમયની ગહ જુએ. પણ સત્તાને આજીજી કરવાને સંગઠનનો ઉપયોગ ન કરે એવી મહાસભાના કાર્યકર્તાઓની સલાહ તે વખતે હતી અને હજુ પણ છે. ભાઈ ઇન્દુલાલને તે જ ન રુચ્યું. જેવો સમય તેવું વર્તન કરવાની તેમની ઇચ્છા. આજીજીઓએ કરવી અને લાગ આવે તો ગાય ચડાવીને ઊભા પણ થઈ જવું એ નીતિ મહાસભાના કાર્યકર્તાઓને મહાસભાની નીતિને મળત નહિ લાગેલી છતાં તેઓ ભાઈ ઇન્દુલાલ સાથે પૂરા સહકારથી વર્ત્યા છે. લેખક કહે છે તેમ ભાઈ ઇન્દુલાલને સંદેશો મોકલી અટકાવ્યા નહોતા. પણ તે તો પરિપક્વ દાઢજર જ દતા કાર્યકર્તાઓએ તેમની પૂરી મદદ લીધી છે. ખેડૂત પરિપક્વતા પ્રેમુખ દાંદુભાઈ દેસાઈ જેવા “જમીનદાર” ને નીમવાનો ઉદ્દેશ કરીને કાંઈ ખીજે જ અર્થ લેખક આગળ ધરે છે સાચી હપ્પીકત તો એ છે કે શ્રી દાંદુભાઈ દેસાઈ ને જમીનદાર કહીને જે મસ્તી કટાક્ષતા લેખકે કરી છે તે ન કરી હોત તો સારું ચાત. આપણે સૌ સેવકો કયા મનુર કે ખેડૂત છીએ? સાચી વાત એક જ છે કે જેના દિલમા દાઢ છે તે આંદોલનના સેવક ગમે તેવો હોય તો લોકમાન્ય છે. શ્રી. દાંદુભાઈ કરતાય મોટા ‘જમીનદાર’ કે ‘મૂંડીવાદી’ ખેડૂમાં ધણુયે છે. પણ શ્રી દાંદુભાઈ મહાસભાવાદી હોઈ તેમને ‘જમીનમહેસુલનો’ સારો અભ્યાસ છે અને ખેડૂતોના દુઃખની પૂરી માહિતી છે. એ કારણે જ તેમની પ્રમુખ તરીકેની પસંદગી હતી.

આમ આખો લેખ “પક્ષાપક્ષની દૃષ્ટિએ લખાયો નથી” એવો દાવો કરવા છતાં પણ તેવી દૃષ્ટિથી જ લખાયો છે એમ આખા અવલોકન પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. લેખની અંદર જ મોદિય, અસમદ અને વિરોધી સૂચે કગલે ને પગલે જણાઈ આવે છે આવો લેખ આપી તેના જગ્યા આપવાની જરૂરિયાત ઊભી કરી ‘પ્રસ્થાન’ મા નિરર્થક વિચારક્ષોભ ઉત્પન્ન ન કર્યો હોત તો વધારે મારુ.

(૧) ભારતીય સંગીત સંબંધી થોડાક વિચાર*

પ્રસ્તાવના : વિપ્રમથર્પાદા

શ્રીમત મહારાજસાહેબ, મન્નાડીઓ તથા મન્નુદરેશ્વરી,

આપે આપ શ્રીમતે, અહીં બેગા મળેલા શ્રોતાઓ મમલ આપનાં ભાષણ તૈયાર કરના મને આજા કરી, અને સાથેસાથે મને ભારતીય મગીત મળધી ઈ પછી મહિતી નથી તેની નઈ દરજત નથી-એમ આપે ખાતરી આપી, છતા તે વખતે તો હું એ બદલ વાણી અવસ્થના અનુભવી રહ્યો કાગલ કે આજના શ્રોતાઓ-જેમાના એક પ્રસિદ્ધ વક્તા તરીકે મરાદર થયેલા છે-તેમની મમલ ભાષણ આપતુ એ હારીખેલ નથી, તેમા વળી મારુ આ વિષય મળધીના અજ્ઞાનતુ જ્ઞાન મને પૂરેપૂરુ હોના છતા, મારે એક અખૂલ માણુમની જેમ નિર્ઘેક વોધાઈ મળજાવા નિના છૂટકો નથી આ ઈશુંદુ વોધાઈથી મને તેમા માધાગલ માણુમને પણ કટાણે આમને, અને આજે જે મગીતદેવીનું સન્માન કરવા આપને અમ્મા થયા છીએ તે દેવીનું અપમાન થનાનો મને ભય રહ્યો છે મારા મહારાજમા મેં આ ભારતીય મગીત વિજ્ઞાનથના મુખ્ય અધ્યાપક ગ ડોમ્ટરને હું મમલ શકુ તેવુ ભારતીય સંગીતશાસ્ત્ર મળધી માદિત્ય મોડલી આપના લખ્યુ, પરતુ મિ ડોમ્ટરે તો મારી માગણી ઉપરથી લણુધણુ વાચનાનુ મોડલી આપ્યુ, અને પ્રકાશ બોજતા બોજતા મારી મજનલુ તો વધતી ચાલી જે જે મેં વાચ્યુ તે માર મન ચીની લાખા જેવુ હતુ એક રથને મુખમગીતના છ પ્રમગ્ના 'લક્ષણ'ની વાત હતી, બીજે બાર ગણિઓના ચિહ્નની જેમ બાર 'ગંગ'નુ વર્ણન હતુ, ત્રીજે ઢે-એ બારીમ 'સુતિઓ' સમગ્રની હતી, અને એક રથને નળી ધટમ નામનુ એક અદ્ભુત યન-જે હાગ મધ્યમલીન તત્ત્વજ્ઞાનનો મુખ્ય મિદ્ધાત મમગ્નાતો હતો-તેની મમલ આપી હતી માટીમા પાણી મેળવ્યા પછી તેનો ધણ જેવા આકાર બનાવવામા આવે છે, અને પછી તેને અગ્નિમા પકવતા એ ધણા પોલાણમા-વેદાંતીઓ કહે છે તેમા ધટામશમા-મર્વન્યાપક મચાર કહે છે એ અરકાશ-એ પોનાણમાથી, તારો કહે છે તે 'સન્દ'-જે આપણી કલ્પેન્દ્રિય પહેવનહેલો પ્રદલ કહે છે-તે ઉત્પન્ન થાય છે

આ મધુ મારુ હતુ, અને તે ઉપગત અનેક વાણોના નામ અને કેટલીક શાસ્ત્રીય પગિખાપાના નામોની વાદી આપી ગત મગીને બેગી કરી શક્યો હોત, અને આપની

* વડોદરાની બાલીય સંગીતશાળાના દનામ પ્રમાણપત્રમે પ્રો. દિલિપ મન્ને શ્રીમત સરદાર મહારાજ સાથેવાદ સમયે આપેલા ભારતીય ઉપરથી

સમક્ષ એ બધું ગણતરી ગઈ તમને મેં છક્ક કરી નાખ્યા હોત. પરંતુ મને ખાતરી હતી કે મારા એવા પોપટિયા જ્ઞાનથી આપને એવી કોઈ પણ ગતિની અસર થવાની નહોતી. તેથી હું એવી ગભરાયેલી સ્થિતિમાં જ રાને સૂઈ ગયા.

સવારમાં ઊઠનાવેત ગતનાં ભયાનક સ્વપ્ન જૂજવાનું કરવા હોત ત્યાં તો ઘરની બારી બહાર પ્રભાતમયું, ઊગતા મગધ સૂર્ય જેવું આનંદપૂર્ણ અને વામ ઉપરનાં ચળકતાં ઝાકળ-ચિંદુ જેવું તાજું અને પાઘડીક જેવું એક ગીત મેં સાંભળ્યું અને હું ચમક્યો મેં બહાર ડાકિયું કર્યું તો જણાયું કે ત્રણેક ગામડિયા જેવા હોકરા ગધેડાંની પીડ ઉપરનાં મારીના છાલકાં મારા કમ્પાઉડમાં ફાલવતાં હતા; અને સાથેસાથે ગાતાં પણ હતા એ શું ગાતાં હતા એ હું જાણતો નથી, છતાં એટલું તો ખરું જ કે આજથી સેકા ઉપરના અંગ્રેજ કનિ વર્ડઝવર્થે સ્કોટલેન્ડની ખીણમાં ગાતી એક ગ્રામક-વાનું ગીત સાંભળી જે લાગણી અનુભવી હતી તેવી મેં અનુભવી, હું ફાલ્યા કે ચાલ્યા વગર એ ગીત સાંભળી રહ્યો; અને ગીત બંધ થયા પછી ઘણા લાંબા વખત સુધી એના ભણકારા મારા કાનમાં ગુંથ રહ્યા.

પેલા હોકરાએ ગાયેલાં ગીતના શબ્દ કયા હતા તે જાણવાની ખાસ અગત્ય નહોતી. તે એવી ભાષામાં બોલ્યા હતા જેને કોઈ પણ જ્ઞાનવાળો માણસ સમજી શકે અને હૃદયમાં તેનો ભાવાર્થ ઉતારી શકે. એ ગીતની ભાષા સર્વગમ્ય હતી, અને કોઈ પણ ગતિનો કે ધર્મનો માણસ તેને સમજી શકે તેમ હતું. આ પ્રકારનું સૌ કોઈને અસર જે તેનું ગીત સાંભળી, રાગ, લક્ષણ અને વિવિધ વાદ્યો સંખ્યાની મારી આંદોલિત કરી શકે. ટૂંકમાં, જે લોકો પોતાને સંગીતશાસ્ત્રમાં નિપજાત નથી કહેવરાવતા, અથવા જેઓ સ્વરશાસ્ત્રની ક્ષમતા જાણતા નથી તેવાઓ પણ સમજે એવું એ ગીત હતું સંગીતના એવા સર્વભોગ્ય તત્ત્વ સંખ્યા જ આજે હું આપ સમક્ષ ઘોડી મિનિટ બોલવા છપ્પું છું.

સંગીત એ ભાવનાની ભાષા છે. તે સમજાવતી પડતી નથી.

આપોઆપ સમજાય છે.

સંગીતનું શાસ્ત્ર અને એના પ્રયોગ સંખ્યા એટલી વાત રપજ છે કે વાણીદ્વારા જેવી રીતે સૌ કોઈ સમજી શકે તેવા ભાવ વ્યક્ત થઈ શકે છે, તેવી જ રીતે સંગીતનું પણ છે. એ દેશ સમગ્રની સમજાય તેમ નથી. તે તો સ્વયં સમજી શકાય છે. કારણ કે અધી ભાષા-ઓમાં શબ્દોના અર્થ સમગ્રવા માટે શબ્દકોષો હોય છે; પરંતુ સંગીતના સ્વરોનો ચોક્કસ ખ્યાલ આપનાર સાધન બિંદુકુદ નથી. આનું કારણ એ નથી કે દેશદેશની સ્વરલેખન પદ્ધતિ ભુલો પડે છે: ને એટલે જ અંતરાય હોત તો એવી એક સર્વમાધારણ સ્વરલેખન પદ્ધતિદ્વારા અધી પ્રજાઓના સંગીતને તોળી રાખવાની યોજના થઈ શકે તેમ છે; બસે પછી પ્રજા પ્રજાના સંગીતવાદોમાં બિજાતા રહેલી હોય ખરી મુશ્કેલી મંચોતના સ્વરના સ્વરૂપમાં રહેલી છે. કારણ કે સંગીતની ભાષા એ જ્વનિની ભાષા છે અને એ જ્વનિ શબ્દમાં કહેલા જ્વનિ કરતાં બિન્ન પ્રકારનો છે. વર્ણમાધ્યાની ગોઠવણી કરવાથી અનેક શબ્દો રચી શકાય છે, પરંતુ પ્રત્યેક શબ્દ તેના નિશ્ચિત અર્થનો જ ભોધ કરી શકે છે. સ્વરોનો મંચોજના-તેનું સંકલન તથા વ્યવહરન (મરવાળા-આદ્યાદી), વડે એકના એક સ્વરો જુદેજુદે રચણે ગોઠવવાને લીધે, તેમજ જુદાંજુદાં વાદ્યોદ્વારા ઉત્પન્ન થવાને લીધે જુદાંજુદાં જ્વનિ ઉત્પન્ન કરે છે. આ રીતે કોષનાં પુસ્તકની જેમ સ્વરોનાં પુસ્તક હોતાં નથી; ભાષાના શબ્દો શબ્દ-કોષમાં વિવિધ રીતે સમજાવ્યા છતાં આપણે તેમાંથી મનગમતો-રચતો અર્થ કાઢી શકીએ

છીએ, પરંતુ મંગીતમાં તો મરુની રિમત તેના ગાયક ઉપર અવલંબે છે, તેમજ તેના ટ્રાન્ટવર્ગ-જે આપણે મામાન્ય મનુષ્યોનો જ ગણવાનો છે)-એની પ્રત્યક્ષશક્તિ ઉપર નિર્ભર છે. આમ દેખાતી જેમ શબ્દનો મોક્ષમ અર્થ દર્શાવી રાકાય છે તેમ મંગીતના સ્વરનું થઈ શકતું નથી.

ભાષામાં શબ્દનો અર્થ ગમે તે જમણું શકે છે; પરંતુ મંગીતમાં તો તે શાસ્ત્રનો જાણુ-કાર જ માત્ર મરુનું અર્થ પાઘળી શકે છે, છતાં એમાંનું મરુમામાન્ય તરત તો મો કાર્ડને મગળી અમર રહે છે જે હોદ્દાનું મંગીત માલગતા, ઉપર કલ્યા પ્રમાણે મને આનંદ થયો તેવાજ આનંદ તમાગમાંના ધણા-જેમને મંગીતનું જીણવટભર્યું યાગ નથી-તેમને પણ થયો હોત અને એજ પ્રકારના આનંદની લાગણી માલગનારને ધાય-એવી એના મંગીત ગ્યનારની આત્મિક પ્રત્યક્ષ દેખી જોઈએ. મંગીત એ સુચનની, ધ્વનિની ભાષા છે, એનું પદમ તરત એની શાસ્ત્રીર આટોમટીમાં નથી; પરંતુ એક કલાના માસાત્કારથી ઉત્પન્ન થતા આનંદમાં છે.

મંગીત એ માનવજાતનો ઉત્તમ વારસો છે માનવને એ સંસ્કૃતિમાં
ઝીંધે લઈ જાય છે.

સંગીત મો લોકો સ્વયંપ્રેરણાથી ઝીંધી શકે છે, તેને મમમનવનું પરંતુ નથી. અને તેને લીધે જ એનો ગરેજ મો કાર્ડ મારે છે જે એમ ન હોત તો પાશ્ચાત્ય સંગીતથી દેવાયેલા કાર્ડને ભારતીય મંગીત એમનું લાગતું હોત, અને તે જ પ્રમાણે તમને પણ યુરોપીય મંગીત માલગતા કટાણો આવતો હોત પણ મદલાગમે તેમ થતું નથી એમ પશ્ચીક પાર્કમાં વર્ષ-ભર મુખી ફર મગળવારે ઝીંધતે પોતાની પ્રગ્નો મગલ કરી આપવાને લીધે રાજાજીંધ લોકો યુરોપીય મંગીત માલગવા બેગા ધાય છે તે ઉપરથી કરી રાસાય છે. મારી જ વાત હતું તો આ ભારતીય મંગીત વિદ્યાતપમા નું એવો અથવા મારા કોઈ મહેમાન માથે જરાં જ્યારે આવ્યો છું ત્યારે મને દિલ્લી મંગીતનો રોમાચક અનુભવ થયો છે મેં તેમાંથી ખૂબ આનંદ મેગળ્યો છે આમ થવાનું કારણ એ કે દેસદેસ વચ્ચેના મંગીત વચ્ચે કાર્ડ પણ જાનના અભેદ અતરયો હોતા નથી ભારતીય મંગીતમાર્યોએ જે મંગીતની રચના કરી છે અને બાચ (Bach), મોઝાર્ટ (Mozart), બીથોવન (Beethoven), પેલેસ્ટીના (Palestrina) સ્ટારલત્તી (Starlatti), વર્ડી (Verdi), આલકાયવસ્કી (Tchaikovsky), મુસોર્ગસ્કી (Moussorgsky) અને સ્ટ્રાવિન્સ્કી (Stravinsky) એમણે જે રચનાઓ કરી છે તે એકવા દિંદ, જર્મની, ઈટલી, રશિયા કે એવાં કોઈ એક જ દેસ મારે કરી નથી. એમની મંગીતગ્યનાદાગ મગળા કર્ણમધુર આનંદનો ઉપગોગ દુનિવા-ભરના માણસો કરી રાં તેમ છે.

છતાં એમ કોઈ એ મને કે મંગીત માલગવાની જન્મમિદ સ્વયંપ્રેરણાશક્તિને કેળવવાની કે તેનો નિશામ કલાની વિવકુલ અગત્ય નથી મંગીતની કલા પ્રયોગમિદ છે. તેની અખડ ઉપાગતા દમાંથી જ એ માખ અને છે; પરંતુ એ તાલીમ ઉત્તાદો અને ગાયકો મારે છે મંગીત માલગનારા મંગીત મગળવા ખાતર જનુ પરિજ્ઞમ લેતા જગ્યાના નથી; અને તેને લીધે જ ઉત્તાદોના ગાતુર્ગમે જગજગ પિઝાની રખા નથી.

મંગીતકલા-ખામ કરીને દિલ્લી મંગીતકલાની અમર મનુષ્યના મન ઉપર શાનિ અને

નિવૃત્તિની પ્રેરક બને છે; પરંતુ મનુષ્યને કામ કરવા ઉદ્દેશે એવા પ્રકારનું તેમાં 'બદુ' ઓછું હોય છે તેને કીધે જ ભારતીય સંગીતકલા એક નરકથી જેમ બદુ વખણાય છે તેમ બીજી તરફથી બદુ વગોવાય પણ છે એક રૂપકની ભાષા વાપરીને એકાંતે, શ્રીમત મહારાગમસાહેબનું મન તેમજ અનંકરણ જેમ ચૌને માટે ખુલ્લાં છે તેમ આ ભારતીય સંગીત વિદ્યાલયનાં દ્વાર પણ મૌને કાચે ખુલ્લાં છે. ત્યાં આવીને સંગીતના જિજ્ઞાસુ અને મહાકૃતિ લોકો એ કલા સમૃદ્ધી જ્ઞાન મેળવી શકે છે. કોઈ પણ એવી તીવ્રતાપૂર્વકની મહત્વાકાંક્ષા કે એવો નિશ્ચય નથી જેને મિદ્ધ કરવા ખાતર શ્રીમત મહારાગમસાહેબ મૌ માધવેના તેને મેળવી આપ્યા વગર રહે. રાગ્યતના દીરકમતોભવ પ્રમેયે આપ શ્રીમતે ગાન્યતની પ્રગ્નતે માટે નહિ પરંતુ અખિલ દિલ્લના લોકો માટે આવી અનુકૂળતા કરી આપી છે. તેવા અનેક લાભ આપે સુમુખ કરી આપ્યા છે તેમાનો મગીતના શ્રોતાવર્ગને તાત્કાલ આપવાનો આ લાભ ખામ ગણાવવા લાયક છે.

સંગીતકલાનો અસાધ્ય એર લાભ શકે તેવા શ્રોતાવર્ગને કેળવવાનો ઉદ્દેશ આ વિદ્યાલય દ્વારા ફેલાય એમ ધૃત્વજા જેવું છે

ભારતીય સંગીતવિદ્યાનો અભ્યાસ જે મૂળી દેવાયો છે એમ કેટલેક સ્થળેથી કઠિયાદ સંબળાય છે તે આ વિદ્યાલયદ્વારા હવે દૂર થયે. તમને પોતાને જે અમૂલ્ય તક આ વિદ્યાલયમાં મળે તે માત્ર તમાગ અંગત ઉપયોગ માટે છે એમ ન માનશો. તમે જે સંગીત-વિદ્યાનું જ્ઞાન અહીંથી મેળવો છો તે બદુજનમમાજમાં ફેલાય એમ કરવાની તમારી ફરજ છે. દુનિયામાં માસકોપણાનું જૂત જે ચૌને ભરાય છે તેવું જૂત તમને—તમે ગ્રહણ કરેલી વિદ્યાને—ન વળગે તેની ખામ કાળજી રાખવો વિદ્યા જ એક એવી વસ્તુ છે જે વહેંચવાથી ઘટવાને બદલે વધે છે તો તમે શીખો છો. એ વિદ્યાનો પ્રમાર મામાન્ય માણુમની રમઝતિ કેળવવા ખાતર પણ કરવાની જરૂર છે

સંગીતવિદ્યા પ્રત્યે પ્રાકૃત મનુષ્યને રમ ઉત્પત્ત થાય નેટલા મારુ તમારે જે શુદ્ધ અને ઊંચું સંગીત હોય તેજ અમારા કાનને મળવાવવાની જરૂર છે; શ્રોતાઓની દલકાદી સમ્પત્તિને પોષવા ખાતર તમારે તમારો ઉચ્ચ આદર્શ જતો ન કરવો જોઈએ. તમાગમાં અને શ્રોતાઓમાં જે ફરક છે તે માત્ર તાલીમનો છે; દિલ્લજા કે મિતારના તારમાંથી તમે જે સંગીત ઉત્પત્ત કરો છો તે તમાગ જ્ઞાનને કીધે, તમાગ વાદ્યો તમારા વગર મૂંઝાં છે, એ વાદ્યોમાં રહેલું સંગીત તમે પ્રગટ કરો છો ત્યારે તમારી દ્વારા શ્રોતાઓના કાને તે પહોંચે છે. એટલે તમે સંગીતના મહેસવાદક છો; એ સદેશ તમારે વિનવથી અને શ્રોતાઓ પ્રત્યેના સંપૂર્ણ મહાભાવથી પહોંચાડવો જોઈએ તેમજ જે દિવ્ય કલાના તમે ઉપામક છો તેવું ગૌરવ મયવાય એવી રીતે તમારે શ્રોતાઓ મમક તેવું પ્રદર્શન કરવું ધટે છે. માચી કલાનો સિદ્ધો એના પર વખેલો છે તે જાણત તમારે માવધાનતા રાખવાની જરૂર છે. આનો અર્થ એમ નથી કે તમારે સંગીતકલાનો આંદીલૂટી અને ગૂચવણુભર્યો ભાગ જ શ્રોતાઓ મમક રજૂ કરી તેમની સમજદારીકિતને મૂંઝવી નાખવી. બીંધાવનનો પચમ સંવાદ સાંજળી તેનો યોગ્ય રમાન્વાદ જરૂર વિરલ મળશે. અને તે મમજવા માટે એણે ઘણું ઘણું ધાર્મીય અને મુંદર માંબળેલું હોવું જોઈએ. પરંતુ મહાસંગીત હમેશાં

એણે અધુરું કે દુર્બોધ હોતું નથી માઘ મીતમા કેટલાક મુંદર ભાન ભરેલા હોય છે તે ભાવ, કોઈ અટપટા મીતમા તેટલા મુંદર નથી પણ લાગતા

વિતાની જેમ મગીતની ભાષા પણ સ્વયંભૂ છે, અને હૃદયમાથી જ એનો જન્મ છે લોકોના હૃદય મનારને પહોંચ માતા ખખી જેવા સરળ હોય છે એ હૃદયોની સરળતાને સંરળ બનીને જ વશ કરી શકાય પ્રથમ ગાયક ગોર્ધિયમની લોકરુચિમા આવે છે કે એણે પોતાની વાસણી છેડી અને ગાવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે જુલો અને ગરુદભર્યા પર્વતચિખરોયે નીચા નમી ગયા ! અને પેન (Pen)ના પાવાઓનો નાદ હૃદયના ધ્વજાગ જેવાં તાવનદ સભળાતો હતો સંગીત હૃદયના ઊંડાણમાથી જન્મે તો જ તેની આસર હૃદયમેસરી પહેલવી શકે સંગીતના અભ્યાસની શરૂઆત માલકના નાનપણથી થાય છે, બાવરમતગીતો અને હાલરડા જે માતા આપણને મંલળાવે છે, અને આપણી પ્રજાના લોગીતોનું જે અમૂલ્ય ધન છે—તેને આપણે વેંડી ન દઈએ શાસ્ત્રીય મગીતનું મૂળ આમા જોઈ શકાય છે એ પ્રાચીન મૂળને સુકાયા ન દેશો, ઝાગણ કે જ્યાં સુધી તેમાથી પ્રેરણા મેળવશો ત્યાં સુધી જ તમારો અવાજ, તમારા વાદ્યો અને તમારું સંગીત જીવંત રહી શકશે આવી સાદી શરૂઆત કરાવ્યા પછી ઉત્તરોત્તર ઊંચા શાસ્ત્રીય સંગીતનો પરિચય શ્રોતાએને કરાવાય તો તેમને શુદ્ધ સંગીત પારખતા વાર નહિ લાગે સંગીતની કિંમત આદવા જેટલી તેમની રસજીતિ કેળવાશે અને સારુ થુ અને ખોટું થુ તેની ખરીક્ષા તેઓ કરી શકશે

મને એનો અનુભવ છે એક વખત અમારી કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સાથે પ્રતાપપુરા તળાવ પાસેના જંગલમા હુ ગયો હતો, ત્યાં ચાપાણી ત્રણે પગવાર્ષી પછી કેટલાકિ હાર્મોનિયમ સાથે કેટલાક મીતો સભળાવ્યા માંજ પડી હતી અને અમે ઘેર આવ્યા નીકળતા હતા એટલામા એ સંગીત તથા વાદના અવાજનો દોરો એક ગોવાળ ત્યાં ખેંચાઈ આવ્યો એ અમારી વચમા આવીને બેઠો, અને એણે ખુલ્લે સ્વરે કેટલાક મધુર મીતો મલળાવ્યા એ મીતો ગામડાના મીતો હતા, લોકોમા ચરાતા મીતો હતા અહીંની મગીતશાળામા આ પહેલા એકવાર હુ આવી ગયો ત્યારે મને ત્યાંના શાસ્ત્રીય સંગીત મનથી કાર્ષ પાણુ સમજ પડી નહોતી પંતુ એ લોકમીતો સાલભ્યા પછી હુ જ્યારે પાછો આ વિદ્યાવનમા સંગીત સાભળવા આવ્યો ત્યારે મારી સમજશક્તિમા ખરખરે દેરદૂર ચડા પાડ્યો હતો દિલ્લી સંગીત સમઘી મને રમ ઉત્પન્ન કરનાર એ ગોરાળના લોકમીતો હતા એ પ્રસંગમાથી હુ બીજી એક વાત અહણુ કરી શકું તે એ કે સાદા મીતો સાભળનાર ગોરાળને આકર્ષનાર વાદ સાથે ગવાયેલુ શાસ્ત્રીય સંગીત હતુ એ ગોરાળ નવુ સંગીત સાભળતો ગયો અને તેના બદલામા પોતાનુ સાદુ સંગીત સભળાવતો ગયો

જીવંત અને સંગીત : તેની અસર

આ દેશના લોકોના જીવનમા સંગીત જેટલો લાગ ભળવે છે તેટલો બીજા દેશના લોકોના જીવનમા ભાગ્યે હશે અહીં જીવનનો મમે તે પ્રસંગ મગીત વગર ભાગ્યે જીવવી શકાય છે સંગીતનુ એણુ મહત્ત્વનુ ગ્યાન જીવનમા ક્ષાયી છે અને એની કિંમત કેટલી છે તે ત્રિચારીએ ખરુ જોઈએ તો સાહિત્ય કરતા ભાગ્યે બીજો એવો કોઈ કલાપ્રકાર હશે જે દ્વારા મનુષ્યને (કોમ્પોઝિટ જેમ નાઈલિ-ગેવનું મીત માંલળી આવ, તાપ અને સતાપ ભૂવવાનુ મની શક્ય હવુ તેમ), એન્ડોમોના અસંતોષ અને વિખવાદ જીવનાનુ સુગમ થવુ હશે

કવિને મન પોતાની નવી સ્વપ્રસૂતિ રચવાની હોંસ હોય છે, અને તે દ્વારા એ વાસ્તવિક અને કાલ્પનિક વચ્ચેનું કોઈ નવું જગત રચી શકે છે. જીવન અને સાહિત્ય, પ્રજ્ઞાંડના સંગીતના સવાદથી જ પ્રાણવાન બને છે. સંગીત, જીવનની અનેક નિરાશાઓના ડખને હળવો બનાવે છે. આપણા જીવનમાં સંગીતનું સ્થાન એટલું બધું અનિવાર્ય બની ગયું છે કે વિવાહમાં તેમજ મૃત્યુપ્રસંગે સંગીતદ્વારા જ જીવનનો ઉલ્લાસ અથવા જીવનની કુટુલતા વ્યક્ત થઈ શકે છે. હસગાન (Swan-Song) ની કુટુલતા કોણે નથી અનુભવી? એવા ગીતોના લણકારા સ્મરણમાં ધણો કાળ ચુંબ્યા કરે છે. કવિઓમાંથી ઘણાં અવતરણો આપવા માટે મને ક્ષમા આપશે, પરંતુ મને કહેવા ઘોં કે એ કવિઓએ જ ખતાવ્યું છે કે જીવનમાં સંગીત વગર બધું બસર જ છે. શેકસ્પિયરના નાટકો તેમાંનાં સુંદર જીવનસ્પર્શો ગીતો વગર અપૂર્ણ અને અરમિક જ લાગશે. સંગીતમાં આપણા સમૂહજીવનને—સદ્જીવનને—અસર કરવાની ભારે શક્તિ રહેલી છે. એ સમૂહ બે ચારનો હોય કે મોટા એક જૂનનો હોય, પરંતુ એવા એક સમૂહસંગીન વખતે બધા એક જ ભાવ—લક્ષિતભાવ—થી પ્રેરાઈને એકઠા મળેલા હોય છે. સંગીન એક એવું દેવાલય છે જ્યાં જીવનના બધા વિસવાસને દેશવટો અપાયેલો હોય છે, અને ભાગ્યે જ કોઈ મેળાવડો કે ઉત્સવ હશે જેમાં સંગીતને સ્થાન ન હોય. તમે લોકો જીવનમાં સંગીતની આટલી બધી અગત્ય પિછાનો છો તે ગૌરવ લેવાની વાત છે, અને બીજી ગૌરવ લેવાની વાત એ છે કે તમે તમારું સંગીત તમારી મેળે જ ઉત્પન્ન કરો છો. પશ્ચિમમાં વાયરલેસ અને યામોફોનની શોધ થવાને લીધે થેર બેઠે. લોકોનો સંગીત સાંભળવાનો શોખ પૂરો થાય છે; પરંતુ એ શોધોની જેમ મારી અસર થઈ છે તેમ ખોટી પણ થઈ છે. એવા યાત્રિક સાધનોદ્વારા સંગીતનો પ્રગિયય ઘણા માણસોને થઈ શકે છે એ વાત સાચી; પરંતુ તેમ થયાથી લોકો, પોતે પોતાની મેળે સંગીતકલા હાથ ધરવા માટે ચિલકુંલ પ્રયત્ન કરતા નથી. તેમનું સંગીન પારકાને—વત્રને—હાથે ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેમાં હૃદયનો ઉમળકો જે સંગીતદ્વારા અનુભવાય તે અનુભવાતો નથી. યાત્રિક સંગીત સ્વયમ્ નથી; પરંતુ તેમાં રહેલો પરકાયપણનો—લાહુતીપણનો ભાવ આપણાથી જૂલી શકાતો નથી. લાઉડસ્પીકરથી નિશાળનાં બાજકોને સંગીત સહજાવાવાની ભ્રમવાઈ થવાથી તેમને પોતાને સંગીત શીખવાની પ્રેરણા મળે તેવું બહુ ઓછું રહ્યું છે. હાલમાં ઇંગ્લંડમાં વાયરલેસના સેટ કરતા ઘણી ઓછી કિંમતે પિયાનો (Piano) ખરીદી શકાય છે, કારણ કે એ વાદ્યની કિંમત પ્રખતે મન હિતરતી જાય છે, અને જે પ્રખતું આવું વલણ લાંબો કાળ ચાલુ રહેશે તો થોડાક ધધાદારી ગવૈયા મિત્રાય, બાકીના લોકોમાં સંગીતનો પ્રમાર થતો અટકી જશે. જેમ સૌંદર્યદેવી એકલી તેના સામું બેઠી રહેવા માટે સર્જાઈ નથી પરંતુ એની તો ઉપાસના થવી જોઈએ, તેમ સંગીતદેવીનું પણ છે.

હાર્મોનિયમ અને તેની સંગીત પર અસર

આપણે સ્વાભાવિક રીતે જે સહેલું હોય, ઓછી મહેનતે સાખ્ય હોય અને જે હાથ વેંતમાં હોય તેને પસંદગી આપીએ છીએ જે વસ્તુની આકરી ટીકા મારે કડવી પડે છે તેનો એકવાર તો હું ઉદ્દેશ્ય કરી જ ગયો છું. પ્રતાપપુરા તળાવ ઉપર કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ હાર્મોનિયમના સાધમાં ફટલાક ગીતો મને સંભળાવ્યા હતાં. સંગીતદેવી (સેંટ સિસિલિયા) એ વાદ્યને પોતાનું નહિ જ માની શકે એ તો કોઈ બનાવટી અને પરાયું જ વાદ્ય તેને

માથે માગવામા આનુ છે હિંદમા એ નાદનો પ્રવેશ થયે પચામ વધ થઈ ગયા છે હવે એ મહેંગા ધગધરથી હદખાર થાય તેમ ઇચ્છના જેવું છે જે દશમા સિતાર, વીણા અને દિનરુખા જેવા મુદ્દ તતુનાદો જીવત છે ત્યાં એની લાગે જરૂર હોય તમે તેની ધમણમા— તેના પેટમા—પનન ભરો છો તેના બદલામા એ એક મધકોશિયા માણસની જેમ ડોળ અને લોઘાટલયો અનાજ વરી મૂકે છે વિજ્ઞાનયુગમા જન્મેલું એ નાદ લાલિત્ય શુ છે એ મનજીવુ નથી, કોમળતા તે એના અભાસમા જ નથી છતાં એટલું ખરું કે એ નાદ એવું છે કે તેને વગાડનામા માથાફૂટ પડતી નથી કળ દામો કે નક્કી થયેલો સૂર નીકળનાનો જ એના સૂર મેળવેલા જ ગહે છે અને તેથી જ ગવિવાગે મદિગની પ્રાચનાઓ વખતે એવા વાદ્યની મદદ લેનાથી ગમ આની સહે છે તાર મનમા જિએ અનાજ કાઢવા માટે ગવંયાઓને જે ભારે શ્રમ અને અસ્વચરતા અનુભવવા પડે છે તે આ વાદ્યમા ખતવું નથી ધણા ગવંયા તારમન પગ ગાતા નાકમાથી અનાજ કાઢે છે, એવું ડાગણુ આ હામોનિયમની કૃત્રિમ અસર હોય એમ મારુ માનવું છે ધાતુની ડોળાના અનુનામિક સ્વરોના અનુકરણની અમર થવા ગર ગહેતી નથી આ પશ્ચિમથી આવેના નાદની માડી અમરથી તમારુ શુદ્ધ સંગીત અસ્પૃષ્ટ અને ગુદ્ધ ગહે એમ હું ઇચ્છીશ

ઉપસહાર

આપ મોંએ મારા નકતવ્યને શાતપણે માલજીવું છે તે માટે હું આપનો આભાર માનું છું તમે મને આ પહેલાં અતેડ નખતે જે આનંદ આપ્યો હતો છે તેવો આનંદ હું તમને આપી શકતો નથી તે માટે દરજીજર કર્યો મગીત સગથી લાખા પોજણને મલ્લે તમારુ એક સંગીત માલગતુ એ ગહેતર છે પરંતુ માન તમને તમારા પ્રાચીન કીમતી વાગ્મે અખડ, અતૂટ અને સુરક્ષિત ગદ તે માટે જ મે ભોલ સચનાના કહેવાના હતા, તેમજ અમારા જેવો આમવર્ગ તમારા વિદ્યાનવદાર સંગીતના મરડાથી ગ્યારેલો ગદ—અને એ જ પરમ ઇચ્છા શ્રીમત મહારાગ્નમાહેજની છે—તે બદલ માર તમને કહેવાનું હતું તેટલું કહેના માટે જ હું આપ ગમદા હોમો થયો હતો

અગ્રજ ઉપરથી]

મજુલાલ ૨ મજમુદાર

(૨) એવરેસ્ટ-આરોહણ

એવરેસ્ટ હવતુ વિશ્વથી રહ્યો છે ૧૯૨૧ની માનથી આજ સુધીમા જનાર તેને માટે પ્રયત્નો થયા છે ૧૮૭૧મા જનન હાનકે થોડું પર્યવેક્ષણ કરી થાક્યા હતા ૧૯૨૨ની માલમા ધિગડિય જનગવ જુમનુ દગ ૨૭૩૦૦ ફૂટ સુધી ચડ્યું હતું તે કાળે મનુષ્યની પર્વતારોહણની ઉચ્ચતમ સીમા તેટલી જ હતી તે પછી ગાત જણના મૃત્યુ થવાથી, તેઓની શુદ્ધિ અને પ્રયત્નોની મર્યાદા આવી ગઈ એમ માની તેઓ નિવૃત્ત થયા ૧૯૨૪ની માયમા ઈર્ન નેટિનનુ દળ ૨૮,૧૦૦ ફૂટ સુધી પહોંચ્યું હતું તે પછી તેમનામાના એ એક આરોહકોના પ્રાણનાશથી જગણુ પચુ ૧૯૩૩ અને ૧૯૩૫ એ બને માલની ચડાઈઓમા હિમાયના એ મદાન યુદ્ધાએ—હિમતુપા અને ઝઝાવાત—થી અચવાના ઉપાયોની શોધના પ્રયત્નોથી વધુ ઈર્થ થઈ ગયું નથી આ માલે એ જે અસ્ત્રોનો પ્રયડ વેગ મમાલી ન શકવાને લીધે આરોહકો પાછા ફર્યા છે

૧૯૩૩ની સાલમાં ગેર્ષા નામક મજૂરોની ટોળાંએ પીંડે ભાર ઉપાડી ૨૭,૪૦૦ ફૂટ પર પહોંચી, ત્યાં આરોહકોના ઉતારાની અવસ્થા કરેલી. કહેવાની જરૂર નથી કે આ અદ્ભુત કાર્યમાં એ લોકોએ પૃથ્વીના ગ્રહ ચડકોના વોરનની બગાવરી કરી છે. પણ તેમની કીર્તિ અહીં થોડા લોકો જ જાણે છે.

‘પ્રવાસી’ માધી]

જોહાસાલ ત્રિવેદી

(૩) નવા બંધારણમાં બંધનોની પરંપરા !

નવા બંધારણના વિશિષ્ટ તત્ત્વો કયા કયા છે? ડૉ. સન્ડરલેન્ડના કહેવા મુજબ તે નીચેના પાંચ છે.

૧. નવા બંધારણ હેઠળ હિંદુ લક્ષ્ય જિલ્લાની ધર્મ મત્તા નીચે ગહેશે હિંદુ એક પણ મિષાઈ પર હુકમ ચલાવી શકશે નહિ, તેમજ એક પણ મિષાઈ પર કાબૂ ધરાવી શકશે નહિ.

૨. પોલીસની જગી સખ્યા (૧૦,૦૧,૦૦૦) જિલ્લાઓની સત્તા નીચે ગહેશે. એક પણ પોલીસ પર હિંદની મત્તા રહેશે નહિ.

૩. નવા બંધારણ હેઠળ હિંદના પરદેશો સાથેના સંબંધની કુલસત્તા જિલ્લાઓના હાથમાં રહેશે. હિંદી પ્રજા કોઈ પણ રાષ્ટ્રમાં એસમી, કોન્ગ્રસ, કમિશનર કે એજન્ટ મોકલતો શકશે નહિ. જગતમાં રાષ્ટ્ર તરીકેનું તેમનું ધ્યાન જ નહિ ગહે. તેઓનું સ્થાન દૂરની મત્તાના તાબાના મન્ય જેવું હોય એવું માનવાનું કરનારું રહેશે.

૪. નવા બંધારણ હેઠળ હિંદની રાષ્ટ્રીય મહેસૂલની કુલમત્તા જિલ્લાઓના હાથમાં રહેશે. જિલ્લા માલિકોની સમતિ વિના હિંદી પ્રજા કર નથા ખીચી મહેર આવકમાંથી એક પણ પાઈ ખર્ચી શકશે નહિ.

૫. સૌથી વધારે ખર્ચ તે એ છે કે નવા બંધારણ હેઠળ વાઇસરોય આપખુદ જનરલ હિંદી ધારામલ્લા અથવા હિંદના લેખની સત્તાની તફત બહાર તે રહેશે. તે કોઈ પણ કાયદો રદ કરીને તેનો નાશ કરી શકશે. આખી પ્રજાની વિરુદ્ધ ચર્ચાને તે ખાસ સત્તાથી કોઈ પણ કાયદો અથવા વડહુકમ બહાર પાડી શકશે આત્મ તથા બૃત્પૂર્વ વાઇસરોયોએ તે પ્રમાણે વારંવાર કયું છે. હવે તો વાઇસરોયને હજુ પણ વધારે મત્તા મળશે અને તે સત્તા પણ ખૂબ આપખુદ છે.

જો ઇંગ્લેન્ડનું લક્ષ્ય, પોલીસ, પરદેશો સાથેના સંબંધ તથા રાષ્ટ્રીય મહેસૂલ એ બધું જાપાની, જર્મની અને અમેરિકાના અંકુશ નીચે હોય અને તેના પર આપખુદ તથા અનિયંત્રિત સત્તાવાળો જાપાની, જર્મન કે અમેરિકન સહેનસાહ અથવા ગવર્નર મત્તા ચલાવેનો હોય તો ઇંગ્લેન્ડ કેટલું સ્વતંત્ર રહેશે ?

[‘બોમ્બે સ્ટાન્ડર્ડ’ ૧૭-૬-૧૯૩૬]

જોહાસાલ માનસિંહ કામદાર

પરમાનંદ પ્રકરણ

અમદાવાદના જોન મંધે શ્રી. પરમાનંદ કાયડિયાને મંધબંધાર મૂકવાનું નાટક ભજવી આનાયુ અને પોતાની જીવિત પ્રદર્શન કર્યું અમદાવાદના જૈન યુવકોએ ગૌરવભર્યો જ્ઞાપ વાળો. શ્રી. પરમાનંદ માથે ૧૫,૦૦ યુવકયુવતીઓએ પ્રીતિભોજન કર્યું અને મંધને જાહેર પડકાર કર્યો શ્રી પરમાનંદ, દરેક સુધારક પેરે, અંતિદામિક બળોનું નિમિત્ત માત્ર છે. પ્રગતિનો પ્રવાહ કાર્મ ગેટી મોકે નેમ નથી તેમા જીવિતપૂર્વક માથ આપમે તે ધન્ય થશે, અમર થશે, તેનો વિગ્રહ કુગમે તે એક ભવે અનેક મૃત્યુ અનુભવશે. વિગ્રહીઓની મુખર્ષિ એ પણ પ્રગતિનું દાગણુ છે

પ્રગતિવાદી મુજરાતી લેખક મંડળ

મુખર્ષિમા આ મંડળ તાજેતરમા રચવાયુ છે. તેના નિવેદનમાં મંડળ જણાવે છે: "માદિત્તને માનવગમાજ માથે અન્યત્ર નહકનો અમધ દોવાથી તેને મમાજના આધાત-પ્રત્યાધાતો ગ્રીયના દોષ છે માદિત્ત તેમજ મમાજ એકશ્રીમતી ધડાય છે. જેના ગર્ભમાં વિકાસના તરસ મહેવા છે, તેસા છુરનના આર્ગો જુટ કરનાર માદિત્ત પરિવર્તન પામતા મમાજમા આરે મદતરનો ભાગ ભજવે છે."

પ્રગતિના વડજો આપના નિવેદનમા જણાવ્યુ છે ' જે જે વસ્તુ આપણામાં પ્રયોગ કરના વિજ્ઞાનની સાક્ષીવતા મગૂત ક્રે છે, સ્વીકૃત આદરો, વિચારમગૂણી તથા મંરથાઓ તન્દ ઉપગની તુલનાતમક પ્રાપ્તિ જન્માવે છે, આપણને જાગૃત, અવરિધત અને કર્તવ્યનિષ્ઠ પાતાવે છે, મનન પરિવર્તન પામતી વિકાસની ગતિ ઉદ્દેશ્ય છે, તે માટે અમે પ્રગતિનાં વડજો તરીકે સ્વીકારીએ છીએ. "

આ મિત્રાવના અધા તરવાને આ મંડળ પ્રત્યાધાતી ગણે છે. અને એવાં તરવાની અમર નીચેથી માદિત્ત તથા બીજી કલાઓને ઉગારી પર્ષ છુરનને વિકાસપ્રેરક યથાર્થના સાથે જોડવાનુ મંડળ પોતાનું કર્તવ્ય ગણે છે. અને આમ કરી ગાવડી મનાયેલી વિશાળ શ્રમજીવી માનવતા માથે અંધાર માધવાની મંડળ જરૂર સ્વીકારે છે.

આ ઉદ્દેશને અનુસરી મંડળે પોતાનું અધારણ ધડાયુ છે, અને પોતાના મુખ્ય ઉદ્દેશ તરીકે ' પ્રગતિકાન્દ માદિત્તના મર્જન, રિવંચન અને પ્રચાર કરવાનું અને પ્રગતિનાં વિગ્રહી માદિત્તનો નિરોધ કરવાનું ' ંધીકાર્યુ છે.

મંડળે દમખર્ષિજ ગોકર્ણદિન જગજ્યો અને આ ગચિત્ત માદિત્તમમ્રાટને પોતાની અંતરિક્ષિ અર્પો.

સાહિત્ય જીવનનું પ્રતિબિંબ છે તેમજ જીવનને ઘડનાર અંત છે. મત્યને લાગણી મારફત જીવનમા ઉતારનાર દલા છે, અને લેખક પોતાનું કર્તવ્ય મમજે તો સમાજજીવનના ઘડતરમાં મોટો ફાળો આપી શકે છે. ગુજરાતી લેખકોના આ મડળને અમે આવકાગ આપીએ છીએ. મડળ સમક્ષ વિશાળ ક્ષેત્ર છે અને પોતે દરિ સમક્ષ ગણેલ ઉદ્દેશને થોડા પ્રમાણમાં પણ અમલમાં મૂકી શકારી તોપણ મોટી સેવા કરી ગણાયે જીવનનાં ધોરણ અને મૂલ્યાંકનો બદલાયાં છે, ત્યારે સાહિત્યના ધોરણ બદલાયાં જ જોઈએ, અને નવાં મૂલ્યોનું પ્રતિબિંબ પાડતા યથાર્થદર્શી સાહિત્યની જ સમાજને જરૂર છે. આ મંત્રધે દમણાં જ પશ્ચિમમા અંસ્કૃતિના રક્ષણ માટે આનરારાષ્ટ્રીય લેખકોની પગિષ્ઠ ઘઈ અને પોતાનો કાર્યક્રમ નક્કી કર્યો તેમાં જર્મન કવિ અર્નસ્ટ ટોલરે (Ernst Toller) જે શબ્દો દલા તે વાદ દેવડાવવું અસ્થાને નથી:

“If one looks deeper one finds that a great number of people have been seized by a kind of restlessness, a restlessness that is especially in evidence in the young writers, whose state of mind I would like to express in the words they are marking time. Values which but yesterday seemed eternal values to them, seem to be shaken and destroyed, words which but yesterday had an absolute meaning of truth, honesty, wisdom, now merely sound cheap and soiled and untrue.. ..”

“Not only States and Continents, not only political systems and economic orders are shaken to their foundations, but man himself as an individual, as a spiritual and responsible being, is threatened. Only he whose principles are based on clear view of society and its possibilities is immuneOnly he who has an absolute integrity in word and thought and action can lead the way.”

“So let us work untiringly—“et nos in Arcadia”—we, too, love beauty, blue skies, wide horizons, stars and the tides. But as long as society is shaken by tragedies which are unnecessary because they are caused by an unjust social system, we will go on denouncing the senselessness of such tragedies. We do not love politics for its own sake, but we think it our duty to take part in the political life of our time. We hope through this to bring about a better future, in which mankind, freed from the petty fights of interests, can devote itself to all those things that make life richer and more beautiful. We know the limits of our work. We are ploughmen, we do not know if we will reap the corn. But we have learnt to recognise that to resign to fate is nothing but an evasion, for we ourselves create fate. We want to be true and courageous and human.”

દુષ્કાળ અને ડેલ મહત્ત

આ વર્ષે દિલ્હીમાં ઉપર કુદરતનો અવિશેષ ક્રોધ છે. મુખર્ષી ઇલાકામાં લગભગ દુષ્કાળ છે. મધ્યમ પ્રાન્ત અને ગિલાનમાં કેવમહત્ત છે મુખર્ષી ઇલાકામાં છેલ્લો થોડો વરમાદ થયો તેથી દુષ્કાળની ભયકરતા ડાર્નક ઝોડી થયે, ખાસ કરીને પશુઓને માટે પાણી અને ધાન-ચાગમાં પણ ખેડોતોની ગિચાઈ અને વિસ્તર છે મુખર્ષી સરકારનું વલણ વિચિત્ર છે. છેલ્લો વરમાદ નોતો થયો ત્યાં ખુલ્લો દુષ્કાળ હતો છતાં સરકારે એક યાદીકારા તહેર મ્યુ કે દુષ્કાળની પરિસ્થિતિ નથી એટલું જ નહિ પણ ખાનગી મદદ માટે તૈયારીઓ થઈ ગઈ હતી તેની જરૂર નથી એવું જણાવી આવા પ્રયત્નો ઉપર હંફ પાણી રેડયુ મરકારે આની પરિસ્થિતિને પસંદ વળવા બેઈના પગલા લીધા નથી, તે માટે મુખર્ષી ધાગસલામાં મયતરી ઇન્ખાસત ગજુ થઈ અને વડી ધાગમલા થો મરકારી મરકારોએ ચાલવાજી ન કરી અને ધાગમલાને પોતાનો મત તહેર કરવાની તક આપી, જેથી મરકારના વલણ માટે અમતોના તહેર હતી આ ઇન્ખાસત મજૂર થઈ ખાનગલાદુરૂ કૂપરે મરકારનાથી ધાગસલાને પોતાનો મત તહેર કરવાની તક આપી, તે માટે અરબો-ઇડિયન વાનિજીઓ તેમની આગઆસત અને બિનઅનુભવ માટે પેકા આપ્યો લા, ખાનગલાદુરૂ કૂપરમાં સર જેમ્સ મોગની 'આસત' તો નહિ જ.

છેલ્લા વરમાદથી પણ દુષ્કાળની પરિસ્થિતિમાં બહુ ફેર પડતો નથી આગેતર પાક લગભગ નાશ થયો છે અને ખેડોતની આર્થિક સ્થિતિ ભયકર છે મરકારે હજુ સુધી આની પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા પૂરતા મલાએ લીધા નથી, પણ તહેર પ્રભાએ આ કામ ઉપાડી લીધું છે મરકાર પ્રાન્ત-મમિતિએ મરકાર વલણભલાઈની દેખરેખ નીચે કામ શરૂ કરી દીધું છે અને મહલાએ મમિતિને રૂ. ૭૫,૦૦૦ મળી ગયા છે મુખર્ષીમાં મેયરના પ્રમુખપદે વગદાર મમિતિ નિમા છે મેયરે પોત દક્ષિણમાં પ્રનામ કરી ખાતરી કરી છે કે દુષ્કાળની પરિસ્થિતિ છે જ અને તુરત મદદની જરૂર છે, અને રૂ. ત્રણ લાખ માટે માગણી કરી છે નિત્રામ મરકાર પોતાના દક્ષિણના પ્રમેલમાં મદદ માટે રૂ. એ લાખની મજૂરી આપી છે આ કામ મુખર્ષીને મુખર્ષી મરકારનું છે દુષ્કાળનિવારણ માટે મરકાર પાસે ખામ કડ છે અને તેના ખામ નિયમો છે અને દુષ્કાળ તહેર થતા ખેડોતને ગદત આપવાનું નિત્રા ધાગમ છે મરકારે દુષ્કાળની પરિસ્થિતિ તહેર કરવાની જરૂર છે, જેથી કરીને ખેડોતને દુષ્કાળ કડના નિયમોના વાલ મને

ઉપર દિલ્હીમાં વલમહત્ત અનદદ છે, મનમાંની ખુસારી થઈ છે, અને મળ્યાનુધ સામસામી તખાઈ ગયા છે હતા ગોડોતા થઈ ગયા છે આ કદગતી ક્રોધ આગળ મનુષ્યની મદદ નહીં થઈ પડે છે છતાં ગાલુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ, નાદુરત તમિયન છતાં, પુષ્કળ પરિશ્રમ લઈ ગદા જે પણ ખરી જરૂર તે માટે પાવા ઉપર મરકારી મદદની છે અને આ કેવ-મહત્તના આખા પ્રવતી માત્રીય અગવામની આસતકતા છે નિખાત મરકારેરોએ આનો અભ્યાસ કરી કાયમી ઉપાય મોલવાની જરૂર છે મરકાર ક્યારે આ પ્રશ્ન હાથ ધરશે ?

દિલ્હી લગભગ મદ થયું

ઉપર વર્ષના દિલ્હીનું વલન જ થઈ શકે ? એક વિચિત્રકિંમો તાજેતરમાં મુખર્ષીની દાર્જિલિંગમાં આપ્યો હતો, અને કોઈ એ વખતે જ તહેર મ્યુ અવાવના ગજુ થયેલ તમીઓ આ પ્રમાણે છે

પક્ષકારી સુરતની ઈશા પોરવાડ વલ્લિક જાતિના છે. બાર્ધ નું નામ પક્ષા. પતિનું નામ હીરાલાલ. તેમનું લગ્ન ૧૯૨૨ની સાલમાં થયું. પક્ષાનું વય ત્યારે ૧૨ વર્ષનું હતું. ૪ વર્ષ પછી તે શ્વશુરગૃહે ગઈ. પ્રથમ દિવસે જ તેને જાણ થઈ કે હીરાલાલ ગાંડો છે. પછી તો પક્ષા કોઈક જ વખત હીરાલાલને ત્યાં જતી. ૧૯૩૪ માં પક્ષાને પ્રથમ ખચર પેડી કે હીરાલાલ લગ્ન પહેલાંથી જ ગાંડો હતો. વિવાહ પક્ષાની માતાએ હીરાલાલની માતા સાથે નક્કી કરેલો. પક્ષાની માતાને પણ આ હકીકતની ખબર નહોતી. પક્ષાએ લગ્નદંડ ભોગવ્યા નહોતા. પછી પક્ષાએ લગ્ન રદ કરવા માટે અદાલતમાં દાવો કર્યો. તેનું કારણ એવું જણાવ્યું કે હીરાલાલના ગાંડપણની વાત તેની માતાએ પક્ષાની માતાથી છુપાવી રાખી તેની સાથે છેતરપિંડી કરી છે, અને જો તે હકીકતની જાણ કરી હોત તો પક્ષાનો વિવાહ તેની માતા હીરાલાલ માથે ન જ કરત હીરાલાલ દાવા વખતે ચાણામા ગાંડાઓની દોરિષ્ટલમાં હતો. તેના દાવાના પાક્કી થવા માટે તેની મા અને બાર્ધને કોર્ટ તરફથી નોટિસો મોકલવામાં આવી હતી, પણ તેઓ કોઈ વાલી થવા દાખર રહ્યા નહોતા અને કોર્ટના અમલદારને વાલી નીમવામાં આવેલ હતો. પ્રતિવાદી તરફથી કોઈ પણ ખયાલ કરવામાં આવ્યો નહોતો અને વાલી તરફથી આ હકીકત સોગંદ ઉપર રજૂ થતાં, કોર્ટ તેને પુરવાર થયેલી માની, લગ્ન રદ થયેલા જાહેર કર્યા હતા. પક્ષા અવિવાહિત થઈ, ફરીથી લગ્ન કરવા સ્વતંત્ર થઈ.

આ બનાવ જોટલો કરુણ છે તેટલો જ બોધપ્રદ છે. હિંદુ કાયદામાં લગ્ન એ ધાર્મિક મંસ્કાર ગણાય છે એટલે તેમાં વરકન્યાની સંમતિની જરૂર હોતી નથી. તે આજીવન અધી છે એટલે તેનો વિચ્છેદ થઈ શકે નહિ લગ્ન એ ફરજ છે, એ આનંદ માટે નથી અને પ્રત્યેત્પતિ તેનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે. પતિ ગાંડો હોય, એપી રોગથી પીડિતો હોય, ખોડવાળો હોય, અપંગ હોય, ગમે તેવો હોય, તોપણ સ્ત્રી માટે તે દેવ છે. પુરુષ ગમે તેટલો સ્ત્રી પરણી શકે, સ્ત્રીને માટે પરપુરુષનો વિચાર કરવો એ પાપ છે. કેટલી શુભાખી, કેટલી કરુણ ઈશા ! જાણે આ બધું ઈશ્વરથી નિર્માણ થયું હોય અને તેમાં કોઈ ફેરફાર કરવો તે મદાપાપ છે. જાણે આ કુદરતી અને સનાતન વ્યવસ્થા છે, અને તેમાં પરિવર્તન થવું અશક્ય છે. અને સ્થિર સંસ્કાર આપણી ધાર્મિક જાગૃતિમાં તટસ્થ રહેવાને અધાયેલ હોવાથી, આપણા આ કાયદામાં ફેરફાર કરવાની તેને જગ્યા નથી. સનાતનીઓને દુઃખ થાય એવું મંસ્કાર કાર્મ જ કરે તેમ નથી. લગ્ન એ ધાર્મિક મંસ્કાર નથી, પણ માત્ર એક સામાજિક મંસ્થા છે. તેના સ્વરૂપો સમયે સમયે અને દેશદેશમાં બદલાય છે, બદલાવાં જોઈએ. તેમાં રહેલી ધર્મ અથવા નીતિ એટલે વ્યક્તિ અને સમાજનું દિત, અને તેવું દિત લક્ષમાં રાખી લગ્નનું સ્વરૂપ નક્કી કરવું તે સામાજિક વ્યવસ્થાનો જ પ્રશ્ન છે. અને બદલાતી પરિસ્થિતિ સાથે લગ્નનાં સ્વરૂપો પણ બદલાવાં જોઈએ તેનો ખ્યાલ કયારે આવશે ? ધર્મને નામે કેટલું મદાપાપ અને હિંસા ? કેટલાંય જીવન ધૂળધાણી થાય છે ? કેટલી અવનતિ ? બે-ત્રણ દળર વર્ષ પૂર્વે તે સમયની પરિસ્થિતિને લક્ષમાં લઈ રચાયેલા નિયમોને જડપણે વળગી રહેવામાં કેટલી પામરતા ? કેટલીય પક્ષાઓ હિંદુધર્મને સાપ આપી રહી હતે ? છેતરપિંડી પુરવાર કરવી પડે તે કેટલી અધોદસા ? મારુ હતુ તે હીરાલાલના મંગધીઓ તરફથી કોઈ વિશેષ નહોતો. તેઓ તેટલા ઉદાર અને ગ્રાન્વા. કોર્ટથી છૂટ મળે તેમ હોય તો શા માટે બાર્ધનો બલ બગાડવો ? પણ વિરોધ હોત તો કેટલી મુશ્કેલી ? અને જાણકપટ પુરવાર કરવા મિવાય બીજો કોઈ માર્ગ જ નહોતો ધર્માન્તર કરવાથી પણ મુક્તિ નહોતી.

તમે સુસહમાન થાવ, ખિન્તી થાવ, પણ હિંદુ લગ્ન એક વખત પરણ્યા એટલે મરણ સુધીનું માટું. હિંદુઓનો આત્મા ક્યારે મગશે ?

વિનીતો અને વાણીસ્વાતંત્ર્ય

ચૂંટણીના પ્રચારકાર્યમાં વિનીતોને નવાનવા અનુભવો થાય છે. પૂનામાં મર કાવસજી જ્ઞાંગીરના પ્રમુખપદે વિનીતોના બે ઉમેદવારોને ટેકા આપવા એક સભા થઈ. વિનીતો અને તેમાંય સર કાવસજી હોય ત્યાં મહાસભા અને પડિત જવાહરલાલની ઝાટકણી ન થાય તો કેમ ચાલે ? જનતાને મન વિનીતો દેશદોહી છે, જનતા તેમને સાંખી શકતી નથી. પોતાનો વિરોધ જાહેર કરે તે સ્વાભાવિક છે અને મહાસાગર ઊલટે પછી તેને કાંઈ મર્યાદા હોય ? વિરોધવ્યક્ત જનતાને પોતાની ખફગી જાહેર કરવાની થોડી કાંઈ એક જ રીત હોય છે ? અને તે હમેશાં અહિંસક જ હોય તેનું જ કેમ બને ? પ્રજામાં વિનીતોનું શું સ્થાન છે તે તે તેમણે જાણવું જરૂરનું છે. પણ તેમનું ડહાપણ કાંઈ ઓછું છે ? વાણીસ્વાતંત્ર્ય ઉપર મોટા નિમંષો જેવા તેઓ લખાણો કરે છે અને એંગ્લો-ઇન્ડિયન વાજિત્રો તેમને સમર્થ ટેકા આપે છે. તે આપણી અસહ્ય અને જગદી રીતભાતનું આપણને જ્ઞાન કરાવે છે, અને આવા વર્તનને કારણે આપણે સ્વરાજને લાપક નથી તે પુરવાર કરી બતાવે છે. જવાહર નાગરિક સ્વાતંત્ર્યસંઘ સ્થાપે છે તે ગભીરતાપૂર્વક યાદ દેવાય છે અને મહાસભાની ગુણશાહી ઉપર અશ્રુ સારે છે ! બિચારા વિનીતો ! નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય સધમા જોડાવાને તો દરેક 'અગ્રગણ્ય' વિનીતે ઓખખી ના પાડી, અને ઉપરથી મહા-મહાને ઉપદેશ આપ્યો ! પણ ઘરે થોડો આવ્યો ત્યારે આખ ગિધડી. બાકી તો, પડિત જવા-હરલાલે થોડા જ કંઠુ છે કે મહામહાએ પોતાના બળ ઉપર જ આધાર રાખવાનો છે. વિનીતોએ જનતા માથેનો સઘળો મંપક શુભાચો છે, અને તેમનો વિરોધ કરવા જેટલું મદત્ત પણ તેમને આપવાની જરૂર નથી.

ઉમેદોટ્ટિક સ્વરાજ પક્ષ

મહામહાએ કોમી ચુકાદા પ્રત્યેનું પોતાનું વલણ તટસ્થપણાનું નહિ પણ વિરોધનું અર્થદિગ્ધ રીતે જાહેર કર્યું, પછી આ પક્ષને મહાસભાથી અલગ રહેવાનું કાંઈ કારણ ન રહ્યું. છતાં આ પક્ષે થોડી બહુમતીએ મહાસભાથી દૂર રહેવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો. તેમના નેતાઓની સલાહ ન સ્વીકારી અને મહાસભાથી અલગ ઉમેદવારો જોમા કરવાનો નિર્ણય કર્યો. તેનું કારણ એવું જણાવ્યું કે મહાસભાએ કોમી ચુકાદાનો વિરોધ કર્યો હોવા છતાં કાંઈ એક પણ અથવા વ્યક્તિને તેની વિરુદ્ધ દિલચાલ કરવાની મનાઈ કરી છે અને તેથી હિંદુઓને અન્યાય આનું રહે છે. આ મનાઈ માટે મહાસભાએ પોતાના કાગળો સમજાવ્યાં છે. મહામહા આ કોમી ચુકાદાનો અંત લાવવા માગે છે. તે અગાધીય છે, પ્રજાશરીરના હુકમ કરે છે, સ્વતંત્રતા અને સમાનતાનો બાધક છે, અને તેથી પ્રજાના કાંઈ વર્ગને લાભ નથી, માત્ર પરદેશીને જ લાભ છે અને જે વર્ગને દેખાતો લાભ છે તેને પણ અંતે હાનિ જ છે. પણ આ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે જુદાજુદા પક્ષોએ એકબીજા વિરુદ્ધ ચળવળ કરવી તે માયો માર્ગ નથી. તેથી તો કોમી એક વધે છે, અને સરકાર તેનો પૂરો લાભ લે છે. આ વિષમતામાંથી મુક્ત થવાનો સાચો માર્ગ એક જ છે અને તે સ્વતંત્રતાની લડતને મુખ્ય ધ્યેય બનાવવું અને તે માથે એકથ માટે પ્રયત્ન કરવો. પણ અંદરઅંદર

જડવામાં આપણી જ નિર્ભયતા વધે છે અને પીછેહઠ થાય છે. વળી એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે હિંદના મહાન પ્રશ્નો, ગરીબાઈ અને જૂથભરો, તેને કોમી યુદ્ધાદ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી. કોમી પ્રશ્ન એ ધાર્મિક સવાલ જ નથી, પણ કેટલાક સ્વાર્થોચ્છેને સ્વાર્થ સાધવાનું સાધન છે. સામાન્ય જનતાને તે સાથે સંબંધ નથી. તેના મુખ્ય પ્રશ્નો તો આર્થિક છે. અને તેમાં હિંદુ મુસલમાનનો કાંઈ ભેદ નથી. કોમી યુદ્ધાદને વધુપડતું મહત્ત્વ આપવું તે રાષ્ટ્રનો પર્વત કરવા બરાબર છે.

આ નિવેદનથી હિંદુઓના મોટા ભાગને સતોષ થયો છે, પણ કેટલાક અતિ ડાહ્યા પુરુષોને સંતોષ નથી તેઓએ મહાસભા વિરુદ્ધ ચળવળ ચાલુ રાખી છે અને તેમાં વિવેકની મર્યાદા જાળવવાની પણ તેમને જરૂર જણાઈ નથી. આવી સ્થિતિમાંથી કટાણી છેવટ તે પક્ષના પ્રમુખ શ્રી. અણ્ણેએ તે પક્ષમાંથી ગજનામુ આપ્યું છે. દલે તો શ્રીયુત મોપટકર અને શ્રી. જમનાદાસ મહેતા આ પક્ષના નેતાઓ છે ખરી દુષીકત એમ છે કે કોમી યુદ્ધાદ એ મહાસભા સાથેના તેમના મતભેદનું એક જ કારણ નથી, મુખ્ય કારણ પણ નથી; તે તો માત્ર બહાનું હતું. મહાસભાનું ક્રાંતિકારી દર્શિષિદ્ જ તેમને માન્ય નથી તેઓ અધારણીય હિલચાલમાં માનવાવાળા વિનીતોના ભાઈ એ છે. અધારણુને તોડી નાખી તેનો અંત લાવવાનું ધ્યેય તેમને માન્ય નથી

શ્રી૦ મસાણી સામે મનાઈહુકમ

જણીતા સમાજવાદી નેતા શ્રી. મસાણી પંચળના સમાજવાદી પક્ષમાં મતભેદ છે તે દૂર કરવા પંચળ ગયા, ત્યારે પંચળની સરકારે તેમની સામે મનાઈ હુકમ આપી પંચળ છોડી જવા હુકમ કર્યો. સરકાર સારી રીતે જણે છે કે અત્યારે મહાસભા કોઈ સત્યાગ્રહ પંથે નથી અને શાન્તિથી કામ લેવા માગે છે. છતાંય સરકારની દમનનીતિનું જોર ઝોાણુ થતું નથી. પ્રજાને વિના કારણુ ઉચ્છેદણીના કારણુ અનેક રીતે નાનીમોટી ધોઅપરાણીથી આપી રહેલ છે. એક તરફથી નવું અધારણુ અમલમાં લાવી, નવો યુગ શરૂ કરવાની મોટી-મોટી વાતો કરે છે અને બીજી તરફથી દમનનું પૂર વઢાવે છે. શ્રી૦ મસાણીના પંચળ જવાથી શું શાન્તિનો ભગ ચલાનો હતો ? ક્યો બળવાં જગવાનો હતો ? પડિત જવાદરશાલ સારાય પંચળમાં ધૂમી વજ્યા ત્યારે કાંઈ ન થયું. તો શ્રી૦ મસાણીના બે દિવસના વસવાટથી કઈ જીયલપાયલ થઈ જવાની હતી ? આવા મૂખાઈભિયાં હુકમોથી શો લાભ ? કેટલીક સ્થિતિ અસલ હોય છે, અને અનિચ્છાએ પણ તેનો વિરોધ કરવો પડે છે. શ્રી મસાણીએ આ હુકમનો અનાદર કર્યો. સરકારે તેમને પકડી પંચળ બહાર મૂક્યા. આ નાટકથી શો લાભ ?

યુરોપનું રાજકારણ

યુરોપીય ગજકારિણી શેતરજના દાવો જડપથી ફરી રહ્યા છે. દરેક રાજ્ય છેવટના મહાયુદ્ધ તરફ વેગપૂર્વક ધસી રહેલ છે. આ યુદ્ધ કોઈ દેશ દેશ અથવા રાજ્ય રાજ્ય વચ્ચેનું નહિ પણ મૂડીવાદ અને સમાજવાદ વચ્ચેનું છે. તેનાં પ્રતિનિધિ તરીકે અત્યારે એક તરફ જર્મની અને ઈટલી છે, બીજી તરફ રશિયા છે પાછળથી બીજા દરેક રાજ્યને પોતાનું વલણ સ્પષ્ટપણે જાહેર કરવાની ફરજ પડશે. ફ્રાન્સનું વલણ રશિયા તરફ છે. રચેન આંતરવિગ્રહ લડી રહ્યું છે. ઇંગ્લંડનું વલણ ધર્મિધીએ જર્મની તરફ વધતું જાય છે.

જર્મનીના ભયે ફ્રાન્સે ઓબીગીનિયન યુદ્ધ વખતે પ્રગ્મથંધનો દ્રોહ કરીને પણ ઇટલીનો પક્ષ લીધો; પણ ઇટલીનો વિજય પૂરો થતા, ફ્રાન્સને બનશે તેના દ્રોહની મજા થતી હોય તેમ, ઇટલીએ વાત મારી, જર્મનીને મદદ કરી, ઓસ્ટ્રિયા માથે મથિ કરાવી. એનમા પણ એ જ ગિથિત છે. ફ્રાન્સે એનના મમાજવાદીઓને મદદ કરવી જોઈએ એ દીવા જેવી સ્પષ્ટ વાત છે, અને એનમા લશ્કરનો વિજય થાય અને મજૂરોનો પગજય થાય તો ફ્રાન્સને વધુમા વધુ હાનિ છે, છતાં મદાયુદ્ધ તુરંતમા મળગી ન જાહે તે ભયે ફ્રાન્સ તટસ્થતા જાળવે છે અને બીજા ગત્યોને પોતાની નીતિમાં મામેલ થવા આમંત્રે છે ઇટલી અને જર્મની એનના બગવાખોરોને મદદ કરી ગહેલ છે તે ઉધાડી વાત છે, છતાં આખઆડા કાન કરી ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ હજી તટસ્થતાની નીતિ માટે વિશિષ્ટ ચલાવે છે. ઇંગ્લેન્ડની સરકારમા મૂડીદારોનું ગત્ય છે, અને તેનું વલણ એનની અત્યારની મમાજવાદી મરકારના પક્ષમા તો નથી જ. ઇંગ્લેન્ડમા મજૂર વર્ગે તટસ્થતાની નીતિના તર્કોલુમા જાહેર કર્યું છે અને તે નીતિને અમલમા મૂકના તાત્કાલિક પગલા લેવા મરકારને વિનંતિ કરી છે, પણ તેનું પરિણામ જાણવું મુશ્કેલ નથી મિ. એમ્પ્રિમ્પ્સન જેવા મમથ વિચારક ચોમાર કરીને વી ગત્યા છે કે એનના આ આતરવિગ્રહમા તટસ્થ ગહેલુ તે મજૂરોનો અને ખેડતોનો દ્રોહ કરવા બગાળ છે મૂડીવાદીઓ અને તેમના મદદનીશો તટસ્થ નથી અને તેમનો તટસ્થતાનો ડોળ તે દલ છે. ધન અને લશ્કરી મજામની પુષ્કળ મદદ બજવાખોરોને મળી ગહે છે, જ્યારે એનની મમાજવાદી મરકારને લશ્કરી સગમ મૂકે પાડવા સામે ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડમા મનાઈકુલ થયા છે. ફ્રાન્સની પ્રગ્મથે પોતાનો મત અમંદિગ્યપણે જાહેર કર્યો છે અને તટસ્થતાની નીતિ મામેના વિરોધ તરફ દડતાળ પાડી છે. એનના વિગ્રહનું કાવિ હજી અચોક્કસ છે, જોકે બજવાખોરોનું બળ વધતું જાય છે.

જર્મનીમા સિટવરનું ગાડપણ વધતું જાય છે વિનાશપથે ચાલતું એક વખત શરૂ કર્યા સ્ત્રી વિનિપાત શતમુખ થાય તેવી દસા જર્મન પ્રજાની છે નશાથી ચકચૂર માણસ મેગર્વંક એક જ દિશામા મગી ગહે અને વિનાશ આમંત્રે, તેમ જર્મન પ્રજા યુદ્ધની તૈયારી માટે પોતાનું મલગું બળ એકઠું કરી ગહેલ છે. પેન બીતરી જતા કરીથી ઉન્માદક પદાર્થો વધારે પ્રમાણમા લેવા પડે, તેમ સિટવર જર્મન પ્રજાને ઉન્માત ગળવા એક પછી એક ઉન્માદના કાગળો આપી ગહેલ છે. પહેલા યુદ્ધો સામે જેહાદ પોકારી; દલે ગણિયા સામે જેહાદ પોકારે છે બોલ્શેવિકમ મારોનો સિટવર અને નાઝીઓનો અખાળો અગ્નિપળ છે એક જ મમાજવાદી ગત્ય તરફ ચાર તરફથી મૂડીવાદી ગત્યોથી લેગાયેલ ગહેલુ ગણિયા માટે મહેલુ નથી એક તરફથી જાપાનનો સાહીવાદ, બીજી તરફથી યુગપતો. છતાં ગણિયાની તૈયારીઓ પૂર્ણ છે. ફ્રાન્સ તેની મદદે છે અને જર્મની અને રશિયા વચ્ચેના ગત્યો કમાનિયા, પોલેન્ડ, ઝેકાસ્લેવિયા, યુગોસ્લેવિયા, મલ્ડોવિયા, વગેરે ગત્યો સાથે ફ્રાન્સને એક યા બીજી સધિ છે. જર્મની પૂર્વ તરફના આ ગત્યોમા પોતાની વસાહતો પાછી મારે છે. મદાયુદ્ધ પછી પગલિત રાજ્યોનો ધળો પ્રદેશ તેમની પામેથી લઈ લેવામા આવ્યો, અને આ નવા ગત્યો ગ્યાપિત થયા, તેમાંથી જર્મની દલે ટેલોક ભાગ પાછો મારે છે. આ બધા રાજ્યોને ફ્રાન્સની મદદ છે. પશ્ચિમ તરફ ડાઈનવેન્ડો પ્રદેશ મજૂરો કરી લીધા પછી જર્મનીને દલે તે તરફ કાઈ આશા નથી. પણ પૂર્વ તરફ સિટવર પોતાની દૃષ્ટિ લગાવે છે. ફ્રાન્સ તેના

ફરતી પોતાનાં મિત્રરાજ્યોની ચોટી મૂકે છે. દિલ્લે લશ્કરી તાકતોમનો સમય એક વર્ષને બદલે બે વર્ષનો કરી જર્મનીનું લશ્કર જમણુ કર્યું છે દરેક રાજ્ય લશ્કરી ખર્ચ પાછળ અબજોની રકમ ખર્ચ કરી રહેલ છે, અને આ શરતમાં દરેક રાજ્યને પોતે બીજાની પાછળ ગદી ગયું તેમ લાગ રહે છે રશિયાની માથે એક ટેબલ પર બેસીને લવિષ્યનો વિચાર કરવાની પણ જર્મની ના પાડે છે, એટલે શાન્તિનો કાર્ષ માર્ગ રહેતો જ નથી.

રશિયાને જગતની સલાનુભૂતિની જરૂર છે તેવે મમથે તેણે એક રાજકીય મુકદ્દમો ચલાવી અતિ વિચિત્ર સંનેગોમા ૧૬ જાણને ફ્રાંસીની મગ્ન અ.પી. તેમાના કેટલાક જીનો-વીવ, કેમેનેવ વગેરે એક મમથે રશિયાના અગ્રગણ્ય નેતાઓ હતા ટ્રોટ્કી સાથે કાવતરુ રચી ફીરોવનું ખૂન કરવાનો અને રોલિન તથા અન્ય નેતાઓના પણ ખૂનની તૈયારીનો તેમની સામે આરોપ હતો. આ કેમની વિચિત્રતા એ છે કે દરેક આરોપીએ પોતાનો શુનો કબૂલ કર્યો એટલુ જ નહિ પણ દરેકે ફાસીની જ મગ્ન માગી ! રશિયાનુ રાજ્યતત્ત્વ કિયર થયું છે, પ્રગતિ કરી રહ્યું છે અને તેને કાર્ષ જળવાનો બધ નથી, તેવે સમયે આવી વૈરવૃત્તિનું પ્રદર્શન કરી, ફૂર રીતે ૧૬ માણસોને અંતિમ મગ્ન આપવામા શુ રહસ્ય રહ્યું છે તે સમગતુ નથી. અને હજી આટલેથી જ અંત આવ્યો જણાતો નથી. રશિયામા નવી સંસ્કૃતિ અને નૂતન માનવતા ઘડવાનો અપૂર્વ પ્રયોગ યર્ષ રહ્યો છે, અને જગતના પીડિતોનો મોટા ભાગ તેના તરફ મીટ માડી રહેલ છે; ત્યારે આ જગલીપણુનું પ્રદર્શન મૂઝવણમા નાંખે છે. મિ. બ્રેઈલ્સફર્ડ જેવા સુસ્ત મમાજવાદીએ પણ આ કિસ્સાને મખત રીતે વખોડી કાઢેલ છે.

ઇંગ્લડ અને ઇન્જિન

ઇંગ્લડ અને ઇન્જિન વચ્ચે અંતે મધિ થઈ છે ઇન્જિનમા મર્વ પક્ષો એકત્ર થયા તેનું આ શુભ પરિણામ છે આ સધિથી ઇન્જિનને લાલ થયો છે તે દેખીતું છે, પણ તેની શરતો જોતા ઇન્જિનને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળી ગઈ તેનુ કાર્ષ જણાતુ નથી. અલગત ઇન્જિન ઉપરનો ઇંગ્લડનો લશ્કરી કાબૂ ઓછો થશે સુએઝની નહેર ઉપરના ઇંગ્લડના લોકોના રક્ષણ માટે એલેક્ઝાન્ડ્રિયામા બ્રિટિશ સેન્ટ્રલ રહેશે, ઇન્જિનના લશ્કરમા બ્રિટિશ તત્ત્વ ઓછુ થશે અને ઇન્જિનનું અંધારણુ, જેનો અમલ અંધ કરવામા આવ્યો હતો, તે અમલમાં મુકાશે. સુન્નના રાજ્યતત્ત્વમાં ઇન્જિનને કાંઈક નામનો અવાજ રહેશે આ બધા દેખીતા લાભો છે, અને સ્વતંત્રતાને પથે લઈ જતારા છે. પણ તેમાની કેટલીક બીજી શરતો ઇન્જિનની પરાધીનતાનુ ભાન કરાવે છે આ મંધિ વીમ વર્ષ કાયમ રહેશે, અને તેની ધુન: વિચારણા માટેની શરતો જોતા તેમા સમતિથી વિશેષ ફેરફારો થવાની બહુ આશા રહેતી નથી. ઇન્જિનના લશ્કરી અમલદારોને ઇંગ્લડમાં તાલીમ લેવાની કંજ પડશે અને બ્રિટિશ લશ્કરી થાણુ ઇન્જિનમાં રહેશે. ઇન્જિનને ઇંગ્લડના જેવો જ લશ્કરી મારગમ વાપરવો પડશે, એટલે કે ઇંગ્લડમાં જ બનેલો—જેથી ઇંગ્લડને લશ્કરી ઉપરાંત આર્થિક લાભ પણ થાય બ્રિટિશ હવાઈ કાફલાને ઇન્જિનમા ઇન્જિનના હવાઈ કાફલા જેટલી જ દિશ્યાલની સ્વતંત્રતા રહેશે. પણ મૌથી વિશેષ નોંધ કરવા જેવી શરત તો એ છે કે “જ્યારે કોઈ લડાઈ થાય, અથવા લડાઈનો બધ હોય, અથવા આતંકરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ ગંભીર બને, ત્યારે ઇન્જિનને બ્રિટનને મદદથી સંગવડો આપવી, જેવી કે ઇન્જિનના અંદરે, હવાઈ રથાનો અને વ્યવહારના માર્ગોને

ઉપયોગ, અને તેને માટે મન્ય તરફથી અને ભણાપૂર્વક જોઈતા મધ્યગા પગના લેવા તેમજ મદદ પડે તો 'માર્શલ લો' પણ નહોતું કર્યો અને સિટિલ લસ્ટરની હિયમાન માટે મધ્યગા મગવડ આપી "

આથી દર્જિસ સિટનના ચાલીવાદની માખે મધ્યમ છે સિટન લડાઈમા જોડાય પછી તે યોગ્ય હોય કે નહિ અથવા દર્જિસના લાભ માટે હોય કે નહિ, તોપણ દર્જિસે સિટનને મદદ કરવી રહી સિટિલ મર્યાદાનો—જેવા કે, દક્ષિણ આફ્રિકા ટોનેડા વગેરેને પણ આવી ગુનાગમીગી નથી સિટન કોર્મ યુદ્ધમા જોડાય તો તેને મદદ કરવી કે નહિ તેનો નિર્ણય મગવાની તેમને સ્વતંત્રતા છે જ્યારે દર્જિસ ખધાયેલ છે લડાઈનો ભય ઝડપી જલ્દી છે અને દિ હી મદામમાએ જાહેર કર્યું છે કે સિટન કોર્મ યુદ્ધમા મડાવાન તો દિ તેને મદદ મગે નહિ તેવે મગ્યે દર્જિસને આ શન્ન મધ્યમ કરી પડી છે આના મારણો દુર ગોમના જવુ પડે તેમ નથી આફ્રિકામા ઈંગ્લીશ જોર વધતુ ગય છે તેના ભરથી દર્જિસ આવી શકતે શક્યો થયુ છે અને એ ભયનો લાભ લઈ ઇંગ્લીશ સાથે હોડાનું મુડુ રક્ષણ કર્યું છે પેલેસ્ટાઈન

દર્જિસ માથે મધિ થના ઇંગ્લીશને ફેરલી મનામતી મળી છે એટલે પેલેસ્ટાઈનમા દમન નધુ છે ઈટલીને ભયે સુએઝની નહેર અને આફ્રિકામાના પોતાના શાહી હોડાના રક્ષણ માટે ઇંગ્લીશને ફેરલું નમતુ આપ્યું છે તે હોડાના રક્ષણ માટે પેલેસ્ટાઈન બીજુ સ્થળ છે અને તેના ઉપગ્રો કાષૂ પણ ઇંગ્લીશને મધ્યમ મગવાનો છે પણ પેલેસ્ટાઈનમા ઈંગ્લીશની ગિયતિ જુદી ગતતી છે પ્રજામધ તરફથી પેલેસ્ટાઈનના વડીવડો ઇંગ્લીશને અધિમગ મળ્યો છે પણ પેલેસ્ટાઈનના હિત માટે જ પેલેસ્ટાઈન આજે મદામમા થયા આગમનું નિવામધ્યાન છે તેમા યદ્દીઓને વમાદત કરી આપી કુશળ, મગમરી યદ્દી પાસે નગાન આગમ આ સ્થળે દેકે યદ્દીઓનો ધમકો આનુજ છે એટલે આગ્રોએ સ્વતંત્રતા માટે લડત મગી ઇંગ્લીશ દમન નર થ્યું લડત નમતી મર્મ, દમન વધતુ ગયુ ઇંગ્લીશને દમશની રીત સુજન મમય મદવા નપામ સમિતિ નીમી નપામ સમિતિઓમા આગ્રોને દવે કાઈ વિશ્વાસ નથી તેથી મન શાન્તિ ન થઇ દનગા પડી કપામપીઓ થઈ છેવટ ઇંગ્લીશને માર્યત લા જાહેર મગે આ પરિસ્થિતિ ઉપર વિચાર મગા આગમ મદામમિતિની મમા મોવારી, તેને માટે મનામદુમ નીમગ્યા આગ્રોનું હિત, તેને અપાયેન રચનો, પ્રજામધની જવાબદારી અને દેખન મધુ દુર ગ્યું ઇંગ્લીશના શાહી હોડાનું રક્ષણ એ એક જ ધ્યેય માગી ગ્યું અને યદ્દીઓ તે રક્ષણ માટે ઉપયોગના છે તેથી પેલેસ્ટાઈન આગમનું નિવામધ્યાન નમી યદ્દીઓને લા ધર મગા દીધું એમનું જ નહિ પણ દરેક વિશેષ મંજૂરમા યદ્દીઓ આવી ગયા એ આગમની એક મુખ્ય માગણી છે કે યદ્દીઓની આવક દવે બધે રચો જોઈએ

મદામમાનું મતદાન જોગ નિવેદન

આ નિવેદન રપટ મગી સ્પેક્ટ છે તેમા યદ્દિત જવાદગનાનો ખાસ તરી આવે છે મદામમામા બગાળ પાડવાની જોએ દમેસ (એ નાખી મે ૬ તમતે ફીચી નિગાશ થતુ પડ્યું છે મદામમાના મર્મ પક્ષોએ સર્વાનુમતે નિવનમા જવાવ મદામમાની નીતિ રામગી છે આ એકમતી પ્રતિપક્ષીઓ મોગી મજલમાં પડ્યા છે આ નિવેદનમા

પ્રગતને કોઈ લાવ્યો બતાવી નથી, મહાસભાએ કોઈ નવી ચમત્કારિક નીતિ પ્રતિપાદિત કરી નથી, પણ ગેરસમગ્રતાનાં વળાંકો આજ્યા હતાં તે બધાં સાફ કરી અસંદિગ્ધપણે પોતાનું ધ્યેય અને ધારાસભાપ્રવેશનો ઉદ્દેશ જાહેર કર્યો છે.

મહાસભાનું ધ્યેય અપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનું છે. તે સ્વતંત્રતા માત્ર રાજકીય નહિ પણ હિંદની ભયંકર બેકારી અને જુખમરેા દાળે એવી આર્થિક સ્વતંત્રતા. આ આર્થિક સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે શાહીવાદ સાથે કોઈ પણ અબધ શક્ય નથી. નવા બધારણુધી આવી આર્થિક સ્વતંત્રતાનો કોઈ અંશ હિંદને મળતો નથી, એટલું જ નહિ પણ પરતંત્રતા અને શાહીવાદની રૂંપલાઓ વિશેષ દૃઢ થાય છે તેથી પરમતાએ હિંદ ઉપર જાનરદસ્તીથી લાદેલ આ બધારણુ હિંદને સદતઃ અસ્વચાર્ય છે, તેનો સાથે કોઈ પણ સહકાર શક્ય નથી, તેને છિન્નભિન્ન કરી ત્વરાથી તેનો અત લાવવો, તે એક જ મહાસભાનું ધ્યેય છે. ધારાસભાપ્રવેશનો પણ તે એક જ ઉદ્દેશ છે. આ નીતિ મહાસભાને દેશના બીજા સર્વ પક્ષોથી જુદી પાડે છે. હોદાસ્વીકાર થાય કે નહિ, પણ આ નીતિમાં કોઈ પણ ફેર પડતો નથી ધારાસભા માદકૃત હિંદને સ્વતંત્રતા મળે એવી કોઈ આશા મહાસભાને નથી હિંન્ના સંગતતા સવાલો—બેકારી અને જુખમરેા—તેનો કાયમી ઉકેલ લાવવાનું આ ધારાસભાએ માટે અશક્ય છે. મહાસભા આ નવા બધારણુનો અમુક અશક્ય બનાવવા તથા સ્વાર્થોચ્ચના કાયમા સત્તા જતી અટકાવવા માટે જ ધારાસભાપ્રવેશ કરે છે. તે સાથે હમનનીતિના કાયદાઓનો અંત લાવવો, ગજાદારી કેદીઓને મુક્તિ આપવી, ખેડૂતો અને જાહેર સંગ્રહાઓને સ્વાતંત્ર્યપુર મમથે થયેલ અન્યાયનાં પરિણામો કંઈક હળવા કરવા, શહેરી નરીકેતા પ્રાથમિક હકોને ખૂચવી લેનાર કાળા કાયદાઓને રદ કરવા વગેરે ઉદ્દેશો માટે મહાસભા પ્રયત્ન કરશે. પણ પ્રગતનું સાચું મંગલન—આચુ બળ—તો બહારની અન્ય પ્રવૃત્તિઓથી જ થી શકાશે.

તેથી ધારાસભાપ્રવેશ માટે મહાસભાને કોઈ તાત્કાલિક અમલમાં લાવી શકાય તેવા કાર્યક્રમ નથી. મહાસભા કોઈ થોડા અર્હીતહીના સુધારા માટે લડતી નથી તેની લડત તો પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય માટે જ છે એવી પૂર્ણ સ્વતંત્રતા હિંદને મળે ત્યારે મહાસભાનું ધ્યેય—કાર્યક્રમ શો દશે? પ્રગતની ગરીબાઈ અને બેકારી કાયમને માટે દૂર કરવી, ખેડૂતોને વિનાશક દેવાંમાંથી મુક્ત કરવા, અને જમીનમહેસૂલ તથા પોદારી પદ્ધતિના શોષણમાંથી નેખને બચાવવા, કામદારો અને હરિજનોના પ્રાથમિક હકોનું રક્ષણ કરવું, સ્ત્રીપુરુષોને સમાન હક આપવા, અને દૂંકામાં કરાગી અધિવેશન મમથે પ્રાથમિક હકો જાહેર કર્યા છે તેને અમલમાં લાવવા મહાસભાનો સામાન્ય જનતા સાથે વધતો જતો સસંગ અને જનતા માટેની તેની લડતનું ધ્યેય આ નિવેદનમાં ફરીથી જાહેર કરવામા આવ્યું છે.

મહાસભાનું આ ધ્યેય અમલમાં મુકે એવા પ્રતિનિધિઓ જ ધારાસભામા મોકલવા એ પ્રગતની ફરજ છે. આ ધ્યેયમા કોઈ માડછાંડ ન કરે અને તેને કોઈ પણ મંજેગોમા મક્કમપણે વળગી ગહે તેવા પ્રતિનિધિઓ જ પ્રજા સમક્ષ મૂકવા તે મહાસભા માટે અતિ મહત્વનું કાર્ય છે આ ધ્યેયમા સત્વનિષ્ઠાપૂર્વક નહિ માનનારા કેટલાક લોકો મહાસભાની ળાપ લઈ ધારાસભામા પ્રવેશ કરવા પ્રયત્ન કરશે. તેવાથી સતતા રહેવાની જરૂર છે. મહાસભાનું ધ્યેય આ બધાંણુ સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સહકાર કરવાનું નથી પણ તેને છિન્નભિન્ન કરી તેનો અને તેટલી ત્વરાથી અંત લાવવાનો છે તે કોઈ પણ મંજેગોમાં બૂજવાનું નથી,

૩૪ી ધારામલાની બેઠક

આ વખતની બેઠકમાં મરદાર અને પ્રવ્રજના પ્રતિનિધિઓ વચ્ચે વધતું જતું ચાતર તરી નામ છે પ્રવ્રજની માગણીઓ અને તેના પ્રતિનિધિઓના અભિપ્રાયની મરકાર તરફથી વધતી જતી અવગણનાથી ધારામલાના મધ્યેના રામ વધતો ગય છે, અને મરકાર તરફથી મરદારના પ્રતિનિધિઓ કરવાની તક પણ આપનામાં આવતી નથી આ ચર્ચા કરવાનું એક મુખ્ય માધ્યમ મુનતવી દરખાસ્તો છે જાહેરને લગતો કોઈ પણ વિષય તાત્કાલિક ઉપસ્થિત થાય તો તેના ઉપર મુનતવી દરખાસ્તદાર ધારાસભા પોતાનો મત જાહેર કરી શકે છે આ વખતની બેઠકમાં આવી ઘણી દરખાસ્તો મરકારે દાખલ કરવાની ના પાડી છે આની દરખાસ્તો પ્રથમ પ્રમુખને રજૂ કરવામાં આવે છે અને પ્રમુખ તેને મંજૂરી આપે પછી વાદ મંચે આવે રજૂ કરવામાં આવે છે આ બેઠકમાં પ્રમુખને મંજૂર ગણના યોગ્ય વાગી તેવી ઘણી દરખાસ્તો રાષ્ટ્રમંચે એક ના નીચે કાગળે નામજૂર કરી છે ખાન અમદુલ મહમ્મદ ખાન આમે મરદાર પ્રાતમાં પ્રવેશ અંગરતો મનાઈકુકમ, શીં મંગાણીને પગલ ઘોડી જવાનો હુકમ ઘણા પ્રાતોમાં ત્યાના અમનદાર તરફથી ચૂટણીના પ્રચારકાર્યમાં અથવા સામાન્ય રાજકીય સ્થિતિમાં થતી કબજાગીરીઓ પવેસ્ટાઇનમાં આગે પ્રત્યેની સ્થિતિની નીતિ માટે હિદવા મુસનમાનોનો નિગમ જોડે નિયમે ઉપર જુદાજુદા સભ્યો તરફથી મુનતવી દરખાસ્તો રજૂ થઈ તેમજ વાદમંચે નામજૂર કરી છે પરિસ્થિતિ એટલી ગંભીર ગતી ગઈ કે વાદમંચે આટલી મધી દરખાસ્તો નામજૂર કરી છે તે વિશે વિચાર કરના માટે જ એક મુનતવી દરખાસ્ત રજૂ થઈ પણ તે પણ એના કાગળે નામજૂર થઈ કે વાદમંચેના નમદાર ઉપર ચર્ચા કરવાનો ધારામલાને કોઈ અધિકાર નથી મરકારે સ્વીકારે તો નીતિ કાગળારી મંચિતિના દરેક મધ્યને મંખી રીતે મધનમનાં ગણાય છે અને તે નીતિ નિરુદ્ધ કોઈ મધ્ય જાહેર રીતે પોતાનો મત મામાન્યપણે જણાવી શકે નહિ એવું મારેજ છે દાવમાં સંગઠના નાણાપ્રધાન સર જેમ્સ ગ્રીગ, આ ધોળને કોડ મારી રેતાના ઉલોગોને રજૂ આપનાની મરકાર સ્વીકારે તો નીતિ નિરુદ્ધ જાહેર રીતે પોતાનો મત જણાવતા થા છે તે વિશે નિચા કરવા માં અત્યમૂર્તિએ એક મુનતવી દરખાસ્ત રજૂ કરી તો તે પણ રાષ્ટ્રમંચે નામજૂર કરી તે એના કાગળે કે આ વિષય વાદમંચેને પોતાને જ વિચારના છે અને તેમાં ધારામલાને અચાનો હક નથી જ્યાં કોવટ મુનતવી દરખાસ્ત નામજૂર ન જ થઈ શકે ત્યાં મરકારી મધ્યેએ ખીજ ચાલખાજ કરી ધારાસભાને પોતાનો મત જાહેર કરતા અટકાવી છે સ્વિટિશ કાપડને રક્ષણ આપનાની ટેરીફ બોડની જનામણ સંગરે ધારાસભાને જણાવ્યા મિવાય તુરતમાં અમરમાં મૂકો તે સામે વિરોધ દર્શાવતા એ મુનતવી દરખાસ્ત રજૂ થઈ અને ખુદ્દુ જણાવુ હતું કે જે મત લેવાની તક મળે તો મરકારની જરૂર દાર થાય આવી મુનતવી દરખાસ્તોની ચર્ચા, નિર્ણય મુજબ બે કલાક ૪૪ થી ૬ સુધી કરી રામવ અને એ કનામ્માં ચર્ચા પૂરી ન થાય તો દરખાસ્ત આપોઆપ પડી જાય છે સામાન્યપણે મરકારને આવી દરખાસ્તોના જતામ આપવા મેં તો ચર્ચા શરૂ થયા પછી તુરતમાં આપેલા જે જે આ વિષયમાં આપામતી જેના ખાન તે મુજબને લગતો આ વિષય દનો તેમજ ચરનાતમાં જવાબ આગે પછી ચર્ચા પૂરી થયા આવી ત્વારે પાતા વાગે નાણા પ્રધાન સર જેમ્સ ગ્રીગ એમએક બોલવા કાગળ તેમને ઉદ્ધય ખુરો રીતે વખન પૂરા કરવાનો દનો કે જેથી

ધારાસભાને મત આપવાની તક ન મળે પ્રમુખે જાહેર કર્યું કે સર જેમ્સને ચર્ચામાં લાગ લેવો દત્તો નો અગાઉથી જ લેંટુ જોઇતુ હતુ છતાં તેમના ખાતાને પણ લગતો આ વિષય હોવાથી તેમને ખુલાસો કરવાની તક આપવા તેઓ બધાયેલ છે. આ ખુલ્લી ચાલખાજી હતી અને મહાસભાના પ્રતિનિધિઓ સરકારના આવા વર્તન સામે શરમના પોકાર કરી ધારાસભા છોડી ગયા.

બીજે દિવસે પ્રમુખે આ બનાવ વિષે નિવેદન કર્યું અને પોતાના ચુકાદા (Ruling) નો બચાવ કર્યો સરકારી સભ્યોએ મહાસભાના પ્રતિનિધિઓની અમબ્ય વર્તણૂક માટે તેમની ઝાટકણી કાઢી અને ઉપદેશ આપ્યો શ્રી જી બુલાભાઈ દેસાઈ એ અતિ ગારવભર્યો જવાબ વાળ્યો અને પ્રમુખના ચુકાદાને તાબે થવાને બધાયેલ છતાં તે ચુકાદો અન્યાયી હોય તો પોતાનો મત જાહેર કરવાને દરેક સભ્યને હક છે એમ જાહેર કર્યું. ત્યાં ધારાસભાને મત જાહેર કરવાની તક મળી ત્યાં સરકારની દ્વાર જ થઈ આઈ. સી. એસ ની ચૂંટણીનું નવું ધોરણ મરકારે બીકાર્યું છે તેની નોંધ અગાઉ આવી ચર્ચા છે. તેની સામે વિરોધ દર્શાવવા મુલતવી દરખાસ્ત જૂઠું થઈ અને મરકારની દ્વાર થઈ.

મરકારના ધરાદાપૂર્વકના આવા વર્તનને કારણે પ્રમુખપ્રતિનિધિઓમાં સ્વાભાવિક રૂપે હોય તેનો અવગો અર્થ કરી અંગ્રેજો-છડિયન જાખાઓ આ બનાવોને મહાસભાના પ્રતિનિધિઓનો પ્રમુખ અને વાઇસરોય સામે બળવો છે તેવા બ્રામક લખાણો કરી રહ્યાં છે. મરકારનું તંત્ર પ્રજાને જવાબદાર નથી. એ મીઠી અને સરળ દ્રષ્ટિકતને સ્વીકાર કરવાનું મૂકી દઈ આ બનાવોને ઊંધા ચીતરવાના પ્રયત્નથી સરકારી તરફની બેજવાબદારી વિશેષ ખુલ્લી થાય છે.

આ બેકકને બીજા મહત્વનો વિષય તે લિમિટેડ કંપનીઓને લગતા કાયદાના સુધારાનો ખરડો છે. લિમિટેડ કંપની અને તેની આદીશ્ટીઓ અબજ છે વ્યાપારના વિકાસ અર્થે તે એક સખળ સાધન છે, તેમ મૂડીદારોને સામાન્ય જનતાને છેતરવાનું પણ તે માધન થઈ પડે છે. દિન્દુસ્તાનની અગ્રણ જનતા આનો વિરોધ બાગ થઈ પડે છે તેમાય મેનેજિંગ એજન્સીની પ્રથાથી ઘુઘળ રાડો પેડો છે અને વ્યાપારનો બધો નફો એક જ કુટુંબ અથવા વર્ગના જ હાથમાં રહે છે. કંપનીઓના વહીવટમાં શરહોહરોને બહુ ઓછો અવાજ હોય છે અને અમુક વ્યક્તિઓ જ લુલિલુદી કંપનીઓમાં ડાયરેક્ટરો હોઈ એક-બીજાનું હિત સાચવે છે દાખલા તરીકે મુબઈમાં મર પુરુષોત્તમદાસ ૨૪ કંપનીઓમાં ડાયરેક્ટર છે, સર લાલુભાઈ ૧૭માં એવી જ રીતે કલકત્તા વગેરે સ્થળોએ. વળી એક-બીજાના સગાવહાલાઓ બીજી કંપનીઓમાં હોય. એવી રીતે ઉદ્યોગ અને તેની બધી મૂડી અમુક વર્ગના હાથમાં જ એકઠી થાય છે. દાખલા તરીકે, મર પુરુષોત્તમદાસનો આવી રીતે લગભગ ૪૩ કરોડની મૂડી ઉપર કબજો છે, સર સાપુરજી મકજાતવાળાનો ૪૧ કરોડ ઉપર છે, વગેરે. સામાન્ય જનતાની મૂડી તેમના કાજમાં છે તે ઉપરાંત લાખો મનુષ્યોની આજીવિકા થોડા મૂડીદારોના હાથમાં છે. કંપનીઓના કાયદામાં ફેરફાર કરવાથી આ પરિસ્થિતિમાં બહુ ફેર પડતો નથી. મેનેજિંગ એજન્સીનો પ્રથામાંના કેટલાક અનિષ્ટો કદાચ દૂર થશે અને શરહોહરોને દેખીતી રીતે થોડો વધારે કાજ મળશે પણ આ મરકાર અથવા આ ધાગમમાં પાસેથી વિશેષ આશા રાખવી વ્યર્થ છે આ આખી મંરથા આમૂઝાત્ર પરિવર્તન માગે છે.

- તા ૧૦ દાન્યમા ચાલીસ દળદર કમદળેની જગી હરતાસ, સગ સી પી રામવામી આપરે ત્રાવળકારતુ પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યાના ખખર પ્રગટ થયા
- તા ૧૧ સરદાર વલ્લભભાઈએ ફકાર પીરિત ખેટ્ટોને સહુત આપવા માટે ૩૦ ડચ હાલરની નહેર માંગી કરી
- તા ૧૨ રામની કેબિનેટ સમક્ષ લગ્ની સામગ્રીઓ વધાવવા ખાસ પ્રાન્ટો મળુર કરવા મુસોલિનીએ નહેર કર્યું ગ્રિગિસ અમેરિકન ટોળીના સભ્યોએ ગ્રિટિંગ હિલ્ડુ ત્યામા ગ્રીયુ શિખર નદાદેરી (૨૫ ૧૯૧૧) ૨ થી ઓગસ્ટે સર કર્યાના સમાચાર પ્રગટ થયા
- તા ૧૩ વિનમતા 'નવગાય' રી 'ફિન હલ્લવાયો, અડી નવન માણસોની વિરાટ સલામા જર્મનીના નવા દેર દિવસ તો જર્મનીની રાજનીતિ વિશે, ગમ્યાનો પાગ મેળવવા વિશે થોપળા, પમળામા બચકર જલપ્રલય, રોનિત જટખોરોએ ગાન મેળાસ્થિયનનો કળગે લીધો, નવગાયમા દગ હાલરની માનવમંદની સમક્ષ ૫ નવાહરકાવની થોપળા 'બૂખ્યાને રાંદી આપવાનો પ્રસ વડુ મનવનો છે'
- તા ૧૪ શ્રી એમ રીંગ અખેઅ ચોડરાહી રાસતન્યપક્ષના પ્રમુખપદનુ રાદનાસુ આપ્યું
- તા ૧૫ ઉત્તર કવની અગામી અમેલી ટોળીતુ જલ્દત્ર વાવાગટામા અપવતા આખી ટોળી ફૂળી ગઈ
- તા ૧૬ 'રોહ' પન્ટ પ્રતજનોના વલભાવને કાયમનુ રક્ષણ આપવા મરકાર ચોળના મદદી નેઈએ, કમનસીબ બિદાર પર વારવાર મદરવનો મેપ થાય છે તેના નિવારણ માટે યામુ રાજેન્દ્રપ્રસાદે દેવકી નિવેદન બહાર પાડ્યું
- તા ૧૮ એક વર્ષ સુધી મેળાવમા જ -દેવાનો મદદમાણનો નિર્ભય નહેર થયો
- તા ૧૯ દલિય આફ્રિકાના પ્રતિનિધિય ટગનુ દિદમા આગમન અપ્રસિદ્ધ સંગીતકાર પડિત ભાતખડેનુ મળદમા અવસાન
- તા ૨૦ અમદાવાદમા સતતનિયમન ગ્રાધની સ્થાપના, 'હેમોક્રેટિક સ્વતંત્ર્ય પ્રત્ય હવે વિખેરી નાખવો નેઈએ એવુ નિવેદન શ્રી હસિદ ચિત્રામલ ફલકર બહાર પાડ્યું
- તા ૨૧ રીસ વર્ધની દરબાની પછી મળખમિ દિદમા પાછા મ્વાની શ્રી મલેન્દનાથ થોવને પરવાનગી મળી એવા મમાચાર દિદમા પ્રગટ થયા, એક લાખ પ્રતજનોને ફરમિયાત લશકરી મેવા કરી પદમે રાંધી બોસ્તિયાવા વાર્ધસ મેન્ડેવ નદરાત બદાર પાગ
- તા ૨૨ વિશ્વનો મીથી વિખ્યાત આઠગાટી ગ્રો એન્ડાનુ રોડનુ ૧૦ વર્ધની વડ ખેરિસમા અવગમન થયું રીનમા વડુ મેનિમે મેલવવાની નાખતની તૈયારી
- તા ૨૩ અખિર્દિદ મદદામમા ગમિતિની કચેરીની (અલાદાગાદ) છાપી થોવીએ જલતી લીધી, શ્રી મલિવાલ માગરી સમેનો ક્રિટિલ દિદમા પ્રવેશ સમિનો પ્રનિયધ પાછો ખેચી લેવાતા, ગમિયા સનામા એક નજરના પ્રક્રમાગમરમા સર લેગમ એ નહેર કર્યું ઈન્ડ મોનાનુ ગો ૧૨ ઈન્ડુ ત્યામી અધ્યાત્મુરીમા ૩૦,૩૫,૦૦, ૦૦ ઓસ મેનુ બદાર ગયુ છે શકની પ્રિમતમા રંગે પડા ફાસ ઈન્ડ અને અમેરિકાની સરકારે નાણાવિધયક કરાર કર્યા
- તા ૨૪ મદાલસાની પાગરિન્ટી અમિતિની મિમવામા સરકાર ૫ લખખાઈના પ્રમુખ સ્તા દેડજ બેડ અકધાનિતનાના યુજપ્રમાન ગિયાની અવાકને ગોવિંદ આથ મિત્તાનાનીના કરાને થવાની વધી દેવાના મમા રાર પ્રસિદ્ધ થયા
- તા ૨૫ દિદનરમા રોટાન ફિનની ઉન્વ પી મમાના રાષ્ટ્રવાદી દરિયનોની પરિવર દિદ મમાના અનતરીએ દવાનો તેમનો નિર્ભય નહેર થયો
- તા ૨૬ રવગિરા સગકાની પ્રતજન અખીવ મેઈ ખમ બાં કાસીકમના પાનમાથી માદિડન બનાવો મે ૫૫મની નાખા નાનિને વિજ્ય દેન નેન્ડરે તેમને ટોકા આપ્યા, ગીમલાની રાજસનામા ૫ નવાહરગવ અને રીજ મદદામમાવાદીઓ સામે સર રોનાનો ઉગ્યાદ
- તા ૨૭ વિશ્વવિખી દોઢી દીમ દિદમા પાછી આવવા મુનઈમા તેમનો બચ્ચ આ ૧૧ થવાનવ દુનિયાનો એ ખેનગ મે સારમા સામે કપ્દન ૩ એવી તેમને અનલિ

‘કિશોર’ માસિક મુંબઈ ઈલાકાના કેળવણી ખાતા તરફથી મંજૂર થયું છે.

અનેકવિધ સાહિત્ય અને
મુંબઈ વિદ્યાર્થી સમૂહ,
ગૂજરાતના કિશોર વિદ્યાર્થીઓનું
માસિક

કિશોર

ત્રતી

નગીનદાસ પારેખ

છવનચરિત્રો

ઐતિહાસિક લેખો

પ્રવાસવર્ણનો

અગોળની વાતો

વિજ્ઞાનના લેખો

વનસ્પતિ અને પ્રાણીસૃષ્ટિની વાતો

યત્રો અને યાત્રિક શૈલ્યોગળની માર્ગની

આપતા લેખો

આરોગ્યવિજ્ઞાનને લગતી લેખમાળા

દેશ અને દુનિયાની આજની પરિસ્થિતિ

અને પ્રશ્નોની ચર્ચા વગેરે

કિશોરોની જિજ્ઞાસાને ઉત્તેજ સંતોષે એવી
અનેકવિધ સામગ્રી આપવામાં આવે છે.

લગભગ રૂ. ૪

પરદેશમાં રૂ. ૬

હાલમાં બીજું વર્ષ ચાલે છે. બીજા વર્ષના આદ્યક થનારને
પહેલા વર્ષના બાર અંકો માત્ર એ રૂપિયામાં મળશે.

કિ શો ર કા ર્ચા લ ય : પાઠ્ય અગિયારી માટે : અ મ દા વા દ

મુંબઈ શાખા : પ્રિન્સેસ રોડ]

[સુરત શાખા : કળાપીઠ]

આવકાર

“પાઠક, નન્દરિભાઈ, કાકા કલેવકર,
શિતિભોજનમેન, વગેરેની કલમો ‘કિશોર’ ની
ભવિષ્યની કાન્ડકારની આગાહી આપે છે ચિત્રો
જરૂર પૂરતા જ. છપાઈ માફ અને છૂટક છટક.
નકામી નખરાખોરી નથી. ભાષાદૃષ્ટિએ કિશોર
ગમતું યશ કેમકે સુગમિતે અગાધતા વગર એ
ગરબ બની ગયો ” — જનમજૂમિ

“એની ભાતભાતની વાનીઓ વિદ્યાર્થી-
વર્ગની જુદી જુદી જરૂરિયાતો અગર પૂરે
પરિપૂર્ણ કરે એમ છે અને તેથી આખા વિદ્યાર્થી
વર્ગને એ પ્રિય થઈ પડશે જ એ નિઃશંક આપન
છે. મારા જેવા વિદ્યાર્થી-શિક્ષકને ખાતે એમાંથી
ખૂબ ખૂબ રમ અને આનંદ મળે છે મને તો
પૂરતી ખાતો છે કે તમારું આ નવીન માસિક
દરેકદરેક બાળક નેટ પ્રિય થઈ પડશે ”

શ્રી રાંકરખસાદ શુક્લ, પ્રિન્સિપાલ ફેલોલોપ સ્કૂલ

“*વિષયવિવિધતા મારી રીતે જળવાઈ છે
અને મધ્યના વિષયો કિશોર-છવનને અગાધ
લક્ષમાં ગમીને સ્વીકારવા છે.”

— વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ

“કિશોરનો પ્રથમ અંક હું વાંચી ગયો છું.
મને અંક ગમ્યો છે કિશોરને જોઈએ તેવી ને
રચે તે પ્રકારે તમે સામગ્રી પીરસી છે જે ઈષ્ટ
હોય છે તે ઘણીવાર મિષ્ટ નથી લાગતું અને મિષ્ટ
ફળિત જ ઈષ્ટ નીપડે છે. કિશોરને ઈષ્ટ હોય
એવું મિષ્ટ રીતે તમે આપી શક્યા છો એ
પ્રશંસનીય છે.”

— જ્યોતીન્દ્ર ડ. દવે

— સરેદ કોઠ —

અમારે ત્યાં ગેરંત્રીથી સારો કરવામાં આવે છે
ફક્ત સવાર સાંજ, એકક ગોળી, ગળી જવાની છે
કોઈપણ જાતની ખાસ પરેશ કરવાની રહેતી નથી.

વધુ માટે મળેા યા લખો:—

ડૉ. મગનલાલ કે. વૈદ્ય

સ્ટેશનરોડ, પો. અમલસાડ. જિ. સુરત

કે નુ દે સા ઈ ચિ ત્રિ ત

કન્યા જીવન તથા નારી જીવનનાં વિધવિધ
મતોના ચિત્રમય પ્રસંગોને વર્તીકે અને
લાવણ્યમયી રેખાઓમાં ઉતારેલા નદમ
આલેખનોની મુંઢર ચિત્રાવલિ

ત્ર ત ચિ ત્રા વ લિ

* * * * *

કુમાર કાર્યાલય : ૧૪૫૪ : રાયપુર : અમદાવાદ

‘પ્રસ્થાન’માં જાહેરખબરના ભાવ

	૧ પાનું	૨ પાનું	૩ પાનું
૧૨ માસ	૧૨૦	૬૨	૪૮
૬ માસ	૭૨	૪૮	૩૦
૩ માસ	૪૮	૩૦	૧૮
૧ માસ	૧૬	૧૦	૬

જે ફંદમાં હાપવી દોય તે ૨૫

અ તુ ક મ શિ કા

પુ ૨૨	આશિન • ૧૯૮૨	અક ૬
૧ આયુરોજ [કા-૫]	પૂજાનામ	૫૦૩
૨ નાવાસનાં રીસામણાં-મનામણા [નાટક]	કેશવલાલ હ મુવ	૫૦૭
૩ તમે ગયા ? [કા-૫]	મન મુખનાવ મ ગવેરી	૫૧૮
૪ લગ્નચત્ર ..	વિશ્વનાથ મગનલાલ જાડ	૫૧૯
૫ અનુત્તીર્ણસ્ય છાત્રસ્ય [કાવ્ય]	નરેશ વિ પટિન ..	૫૨૬
૬ નાપાસ થયેલા વિદ્યાર્થીનું	.	૫૨૭
૭ હા ઘની પાર [કાવ્ય]	પ્રપલ ગો કાજી	૫૨૮
૮ જ્યાદરલાવની આત્મકથા	ગુનામદામ પ્રામ	૫૨૯
૯ કુમર વાદળ છાયા [કાવ્ય]	સ્વપ્નરથ ..	૫૩૮
૧૦ આવીમ દિવસ ...	જયમદ શો	૫૪૦
૧૧ આપણ હરિયામાન	ચંદ્રપ્રભાદ હ દિવાનજી .	૫૪
૧૨ રમા	નાથાનાન દવે	૫૪૮
૧૩ નવનૌ મુક્તિસંપ્રાપ્ત	વિજય મુ રામુ	૫૪૯
૧૪ નવચરનય [કાવ્ય] ..	ગેલ	૫૫૬
૧૫ એક કવિતા પ્રવાસ [કાવ્ય]	સુન્દરમ	૫૫૮
૧૬ ગોસ્થાન	લાપાનાત મ વૈજ	૫૬૪
૧૭ હુ માત્ર [કાવ્ય]	પારાસર્પ	૫૭૦
૧૮ રત્નમિલન	ચૈત્રવિહારી .	૫૭૧
૧૯ પચાંચ મગાધનનુ બીજુ પગથિયું .	હરિદર ભટ્ટ	૫૭૬
૨૦ અગ્નિપ્ર	બીજતગાય ક કોર	૫૭૭
	મગનલાલ દેસાઈ	
૨૧ જ્ઞાનગંગાવરી ..	કુમરશી ધરમશી સપત	૫૮૦
(૧) એ- કાતાલિ		
(૨) નવન ગાજનધામ્ય	
(૩) નશિતાની પહેલી પાસ વગ્નની યોગના		
(૪) બીજ પચવપિય ચોળના-૧૯૭૬ સુધી		
(૫) નશિતાની આર્થિક પ્રગતિનો કાલ		
૨૨ મોંઘ	ચિમનનાન અનુભાઈ ચાવં	૫૮૩
	ચમલન ચુ નાયક	
૨૩ નાજનીગી		૫૮૩

સવાજમ	દિંદમાં કા ૫	પરદેશમાં કા. છા	ક્રમક અક કા છા
-------	--------------	-----------------	----------------

પ્રકાશક તત્કાલિન કેમુરભાઈ મિસ્ત્રી પ્રમુખ પ્રકાશક પાલી અનિયતી ચમે ખમાત્રા નોડા અમદાવાદ
મુદ્રક મનિલ ન પુર્તવાત મિસ્ત્રી બી. એ. આદિત્ય મુન્નાવલય ૧૫૫૮ રોડ : અમદાવાદ

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્તં ન્યસેતપાદમ્ ।

તંત્રી : રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

પુસ્તક ૨૨

આશ્વિન • ૧૯૮૨

અંક ૧

આ યુ રા જ

પૂજાલાલ

[અવ્યય]

યા ઊથો, આણુ ! યા ઊથો, સરણી બન દર્શની;
તારે મારે ચડે ઊથે મહેતા શુભરાતની.

[સ્મરણ]

લાંબો ખોળો થઈને અડઅપક રહે આભલાને અડેલો,
રેતીનાં શેક પૂરો ધમમસ કરતાં ઝોઠ પ્રાચીન જેવો;
કુંભળી શુભરીની લહરત હરિયાળી રમે હુમ થાયે,
એ ચિંતાએ સ્વયં તું શુભન ! તપતો બહાલની ઢાલ ધાળે.

[અવ્યય]

ધિંગા આ અરવલ્લીના ભેદા સ્વપ્નાર્થ બૂઝતાઃ
ફૂંકતો પ્રાણ ત્યાં રહેલો, રમે પાવક બૂઝતા.
શ્રમે વા સ્વાર્થલોભે વા ભયે કે પીઠ ફેરવે,
પ્રયંત પડકારતો રોકલો નિજ ગૌરવે

[કૃતિવિનિર્મિત]

તુંહિ હિમાલય શુભરજોભનો,
સતત ભગત તું ભડ સંતરી;
બન ત મેવક દેવળ બ્યોમનો,
વહવ પ્રાણ ધરા પર શુભરી.

[સોરઠો]

દીઠા છે ગિરનાર પાવાગઢ પંકાયલા
પણુ કે તારી હાર આયુરાજ ! ના આવતા.

[અનુષ્ટુપ]

પાવાગઢ સંભા પકાડો ને ટૂંકો ગિરનારની
એકમેક પરે જાણે ગડાવે તવ ટેકવી.
ળજેલો લાગતો ખાવા, ખાપાળી ગિરનાર તો;
પ્રકુદલી બૂલતી તારે શમે શમે વનસ્પતિ.
સોનાની મંજરીઓમાં મોંઘેરાં મધુકાં બરી
આમ્રકુંભોતણા પુલે આગંત્રે મંજુ ગુંજના
અને ગહન એકાંતે કોઠિલ પ્રેમકૂળને
પહાડને ય ડોલાવે ડુળાવે રસિકાત્મને.
ખોળામાં ખડકોકેશ ચપા સુવર્ણ જાતના
મહેકે મહેકે કરે સુગંધ હેયુ સચરનારનું.
વાડો તેય શુભાળોની શુભતાન બનાવતી
જાઈ જૂઈ જનારાને શ્વેત કૃણે વધાવતી.
ખડકે ખડકે તારે અરાની સેર ફૂટતી,
સૂર્યને તડકે મોતીમાળા શુભ ણની જતી.
ખૂણે ખૂણે સરે કુંડો, રફટિકે નિત્ય શોભતા;
વિહંગસૂરતા તારે ફૂટે બહેતી અકુંહિતા.
ળાર ળાર વચ્ચાં ગામે તારાં ધામે નિયેવવા;
કલાકૃપ ધરી આબ્યાં તીર્થો સાર્થકય પામવા.

[પંક્તિ]

પ્રસિદ્ધ અર્ધાયાં પુરી હતી વિશાલ ચંદ્રાવતી
પદે તવ સુરક્ષિતા તવ સુસુપ્તાયે સદા
પ્રમાર રન્જૂત વીર તવ પ્રાણના તેજથી
ધયા પ્રળવ, રાજછત્ર નક્ષત્રું શિરે ધારતા
અર્ધી અચલદુર્ગમાં અણુનમ્યા રહેલા સદા.
અર્ધી જ પૃથુરાજ ઇન્દ્રનકુમારીના પ્રેમની
ધઈતી રસગોઠડી મધુરરથા નિહુંભેગર્હી;
જો અભિજ્ઞેય એ અભિજ્ઞેયની આ અભિજ્ઞેય

અહીં જ શિશુ મારવાડપતિને। ઉછેરાયલો
અજેય અચલે ગઢે ગિરદ ધર્મનું રક્ષવા,
મમાન નવ સ્વત્વશાળી પરમાર રાજા સ્મરુ
પ્રસિદ્ધ સુરતાનમિદ, મુગલાઈની તેગનું
ન તેજ ન મળી શકયું શિર ઊંચું લવે જેહનું.
મનુષ્ય ઇતિહાસ ઝૌરવચક્રી ય તારું વચે
સ્વયં મુપતિમા તું ઝૌરવનણી, નડે કાલનો
તને ન લય લેશ; લબ્ય લક રૂપમાં તાહરા
સમાઈ ચાહુ જાય બૂત; પડછંદ તું પાડતો
અનેક યુગના અનલણુ ઇતિહાસના માનનો.
તું અદ્વિત નવુપાય એકલ અનેકને ગાંજતો
નમાવત શિરે પદે, નમન ઝોજાવી આંજતો.
નિસર્ગ સર્વ સ્વીકારે મહિમા તવ; ઓમના
તારાઓ અંદર ને સૂર્ય પ્રજા પહેલી તને જ દે
પાયુ પંખો યની તારો દિનરાત નિયેવતો
તવ પ્રીતિતણી દહેરા દૂર દેશે લઈ જતો.

[અવધુપ]

શ્રીમના તાપધી તમ અકળાઈ કદાચ તું
અંપજાવી પૂરી નાખે સિંધુકેરુ તળેટિયું,
સાગર એ ભાયે ચેની વેળાસર જ પાઠયે
મેઘ તાલં જળો સાથે અંજ તારાં નવાડવા.

[અપભ્રંશ]

એ વારિ નીચે વહી જાય વેગે
હજાર કૈ ધોધતલે ધડાકે,
યા નિર્ઝરના રમણીય રાગે
જીભે અને ઠોતરને છલાવી

[પૂર્વ] રસાળ કરતું ધરા, જઈ રસાળિય હૈયે રમે.

[અપભ્રંશ]

આંખો તારો પરમ મહિમા, તોય નું નમ્રતાએ
નાખે ઊંચું શિર જગજુહુ દત્તને પાય દેવો !
ધારે માથે રજ, નયનની ધારથી આળીસે
ધ્રુવે નામે ગુરુશિખરના તારકા તેજ વૃંચે.

[વ્યવર્તિ]

હિમાદ્રિ ના, કિંતુ મહા પવિત્ર
તને વસિષ્ઠે લૂગુએ ચ સેવ્યો,
તીર્થ કરે એ ક્રીધ તીર્થવંતો,
અનંત આલે નિજ મિત્ર માન્યો.

[અનુક્રુપ]

ગૂઢ તારી ગુહાઓમાં સિદ્ધ ભેગીશ્વરો મુનિ
જ્યોતિઓ ઝીલવા પેઠા, બેઠા આસન આદરી,
એમનાં રાત્રિને હ્રેયે ભગતાં તેજ આપતાં;
ધન્ય કેા પુણ્યશાળીને એ જ્યોતિર્દર્શનો થતાં.

[વ્યવર્તિ]

સૌન્દર્ય તારું નિરખી નિહાળું
કલાતણી મંગલ દેવતાનું
વિમુગ્ધ હૈયુ ધસુ, પાપ માંડે
લક્ષ્મી કલાની તવ આંગણાએ.

[અનુક્રુપ]

દેહવાડાતણું દેશં આરસરચિયાં ફડાં
મોનામૂલ કલાકેરાં જન્યાં ધામ અજોડ શાં,
આશ્રયે કરતાં મુગ્ધ આંખ પારખનારની
અચ્છે ચ વળી બીજાં આકર્ષાને લઈ જતાં.

[વ્યવર્તિ]

તીર્થકરેએ તહીં વાસ કીધો;
કલાનધુાં વરૂ દિગંજરેએ
ધર્યા હરતાં તપતાપ તાવા,
સૌન્દર્ય-આનંદતણું પ્રદાતા.

[જાતિ]

નિમગ્નમુદરતાએ મમ્મદ, મનુજે રચિત કલાશાળી
આપુરાજ ! રદિયાળા તુજથી અમ ગુજરાત ભાગ્યશાળી.

[સેતક]

વંદન આપુરાજ ! વંદન બહાલપનાં તને:
ખડો રહી અમ કાજ અહિત ધસારા વારજે.
શુક્રમહિમાનાં ગાન શુષ્કિલ નિત્ય ગભવજે:
ચર્હુ એક વરદાન, અચ્છલગઢો દે આત્મના.
વંદન આપુરાજ ! વંદન બ્યોમનિમગ્નને;
અંજલિ જિયાં કાજ દેવવાયે તે ઝીલ આ.

રાણવાસનાં રીસામણાં—મનામણાં

કૃષ્ણમુખ ગ્રેમાનંદ જાદવ અધિકારી

રોષદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન, અંક ૬,

દશમ ૭

સંશોધક દેશવસાસ હ. કાવ

(અંક પૃષ્ઠ ૪૨૩થી ચાલુ)

(પ્રિયને પુષ્પ જતાવતા કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરે છે.)

૧૧૭ કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું, કે નારદ મહર્ષિએ મને જે પુષ્પ આપ્યાંતાં. તેમાંનું એક મેં એને આપ્યું અને બીજું તારે કાળે રાખી મૂક્યું'તું. આવા હૃદયકે કુસુમને કાળે તે આ અંપક કુસુમ જેવા ફેહને તારા વિના કોણ ફેરમાવે ?

૧૧૮ સત્યભામા—આર્યપુત્ર ! જોજો મને ઠગતા, હો. મેં એવું સાંભળ્યું'તું કે નારદ મુનિએ એક જ પુષ્પ તમને આપ્યું'તું. જાણ્યો વર ને બળી જાન. પ્રભુ ! મને તો મરવા જ ઘો. મારે શા મુખ ઉપર જીવવું ? પણ, હાં હાં, જો તમારી કને રાખીશું ફૂલ હતું, તો તમે મને આમ કલેશ શા કાળે કરાવ્યો ? તમારી વહાલીને તમે રાખી રાખી આપો અને મને આટલો કંકાસ કરાવો ! મહારાજ, મારે તો એ ફૂલ નથી જોઈતું.

૧૧૯ કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હું આવ્યો એવો જ એ પુષ્પ તને આપવાનો હતો. કિંતુ કલેશમાં તે તને આપવાનું મને સાંભળ્યું નહિ.

૧૨૦ સત્યભામા સજ્જ મેત્રે—પણ તહીં દોડ્યા દોડ્યા જઈ પહેલાં આપી આવ્યા તેનું કેમ ? અમે તો બીજા દહાડાનું વાણી જ લેનારાં કે ? તમારું ફૂલ તમને ગંધાય. મારે એ ન જોઈએ.

૧૨૧ કૃષ્ણદેવ અધ્ધ દોષતા—પ્રિયા ! હવે હું ત્યાં કદાપિ પ્રથમ જનાર નથી. તું આ પુષ્પ આનંદથી ગ્રહણ કરે. અયિ પ્રિયે ! એટલું જ નથી જાણતી, કે મધુકર નવલ મધુનો જ લોગી હોય છે ?

(એવે કૃષ્ણદેવ ન દેખાવાથી રુદિમણી ગ્રામા દિવાને પ્રકાશિત કરતી પ્રવેશ કરે છે.)

તટ દીપેશ પાઠ

૧૨૫—૭

૧૨૨ કઠિમણી કૃષ્ણદેવના શબ્દ સાલળી—તો એમ કહેવાથી સુખ થતું હો
તો ૧મામવચન કંઈ હુંડું નથી. ૫

૧૨૩ કૃષ્ણદેવ ચક્રિન થઈ—૧અહો, વૈદર્ભી! આવો, દેવી. ૬

૧૨૪ સત્યમામા વચ્ચાદિ સજ કરી ચક્રુ દ્વોઈ સકાપ—સાયર જેવાં મોટાં કહેવ
મરણદા મૂકે, તો તેને સાયર શેનો માનવો? વગરનોતરિયા જમનાર
કિયો વરો કરનાર હુઁળી નથી થતો? અમે તો ઠોઈના ય સુખમાં આ
આવતાં નથી

૧૨૫ કઠિમણી—એનું ૧ પ્રલયકાળ ૭ જોઈ સાગર મર્યાદા મૂકે જ. જો
મૂકે, તો તે માગર શેનો? ધણીને ઘેર ધણીઆણી થઈ નોતરાની વાટ છું
તેને સુખનાં શમણાં ય શેનાં આવે? કોઈ વેત મમે અને કોઈ હાથ નાં

૧૨૬ સત્યમામા મુખ ફેરવી—અમારે તો ૧નમવું ય નથી અને ૧૦નમાવવાં
નથી. અમે તો કોઈ દહાડો ય આવું કર્યું નથી; અને કરનારનું સવું
ચનાર નથી.

૧૨૭ કઠિમણી—નગીશ નહિ, નમીશ નહિ. જોલે; નમવું સાંભળી નીઃ
માળાપની થઈ જતી! ચોરની પેઠે છાનીમાની જાણી રહી ૧૧હેરણાં હેરત
હું જ કે ખીછી? (મૂઠી વાગી દાપ દલાવી) મારી તો દેવરાત એમ કહે
છાતી પર ચાલી જાનાં રહેતાં કોણ ના કહે તેવું છે?

૧૨૮ સત્યમામા ચક્રી ચકાવી સાધુ જોઈ—તમે તમારા બારમાં રહેજો. જે
તમારી ગરજ હશે, તે તમારા બોલ સાંખી રહેશે. હું તો કાળજી કપ
જાય જોવા ૧૨શોનામોદના ઉત્તર આપીશ. (ચોવામા કઠિમણીની વેણી મધ્ય માં
મલોકિ પ્રપ્ત છુએ છે અને તતજ જ કૃષ્ણદેવના સાધુ જોઈ જોરથી માધુ દૂટે છે.)

૧૨૯ કઠિમણી સકાપ—એ, આ પથરો લે. (કૃષ્ણદેવના દાપ ગણી) મહારાજ
માલો મારે મંદિર. ત્યારે લટકતી મૂકશો, ત્યારે જ એ પાંચરી યશે.

૧૩૦ કૃષ્ણદેવ—દેવિ! તમારું કહેવું સત્ય છે. કિંતુ ૧૩સજોડ ધનને વે
નાખતા સુધી વાયુએ વાવું એ ૧૪ધનના ગોલાને ૧૫ઘટાકનાઈ છે. અપજા
અપજાતા એ જ એની ચોલા છે.

૪ એવચન ૫ અહીં કઠિને છેડે સચ્ચમમાં નીચેના વાક્ય વધારે છે—માન દેવ
જાતમા નકાવું, એટલી જ મારી વિનતી છે ૬-૬ સંસ્કારમાં કઠિ નીચે મુજબ આપી છે:-
ના, દેવિ! એમ તે વિષા અતામાં હોઈ આવે, અર્જુન એમો ૭-૭ આ જે જોવ વચ્ચે સંસ્કાર
નીચલું વાક્ય વધારે છે:-આવડે તેટલું જાણીએ નહિ અને જાને તેટલું જાણીએ નહિ ૮-૮ તો
મજ ૯ વેત નમવું ૧૦ જા નમાવવા ૧૧ દેવિયા ૧૨ દેવો મદેવના ૧૩ સ
૧૪-૧૪ ધનની શોભાને

૧૩૧ રઘિભણી-આર્યપુત્ર! એ હું સારી રીતે સમજું છું. ૧૫પણ માટે ૧૫ અહીં આવવાનું પ્રયોજન દેવનું હુંઃખ ૧૬ટાળવાનું છે. ૧૭મેં જાણ્યું ૧૭ કે નારદજી પારિજાતકનું એક પુષ્પ આપી ગયા છે, ૧૮તેને કાળે ૧૮ આ હાલ લઈ બેઠી છે, ૧૯તે દેવ ક્યાંથી લાવી આપવાના હતા? માટે, ૨૦ મહારાજ, ૨૧તમારા જીવને યુધ્ધ થતું હોય, તો હું ૨૨આ પુષ્પ ૨૨ એને આપુ. ૨૩ (એમ કહી રણ છાડવાનું કરે છે.)

૧૩૨ સત્યમામા લાખે લાય કરી-હું તો એ કૂલના સાચું ન બેનાર નથી. હું શું કોઈનું ઉતરેલું ૨૪લેનારી કે? મારા કરમમાં હશે, તો હું આવાં કૂલ લઈ એનેક વાર ૨૫એમને એમ ૨૫ આપવા જઈશુ, આ ઘા મને ફાળ્ય એવો પડે છે કે?

૧૩૩ રઘિભણી-તારા કરમમાં ૨૬ કંકાસ જ છે, એ ક્યાં કર, ૨૭ (બોલને પગની ઠોક મારે છે.) ૨૮

૧૩૪ સત્યમામા દાંત પીસી-તારા કરમમાં બલોલવ કંકાસ રા', મારી લાડ- - - (એટલેથી જ બોલતી અટકાવી કૃષ્ણદેવ બન્નેની વચ્ચે જતા રહે છે.)

૧૩૫ કૃષ્ણદેવ-દેવિ! એટલે કાળે પૂર્વોત્તર ચપળાનો ચમકારો, એ પ્રલય પાસે લાવનાર કહેવાય છે.

૧૩૬ રઘિભણી-આર્યપુત્રની અંતર્વૃત્તિ એવી છે કે માટે ૨૯આહ્યા જલું, ૨૯ તો કીધ, દેવ, હું તેમ કઈ છું. પણ આ ૩૦પુષ્પ તો તમને ૩૦ આપતી જઈ?

૧૩૭ કૃષ્ણદેવ-સત્રિયથી આપીશ કહી ન આપનાર ન થવાય, તો પછે આગેલું તે કેમ જ લેવાય?

૧૩૮ રઘિભણી-દેવશ્રી સત્રિયધર્મે ધારી જ આ કરતા હશે! વાટ- ૩૧મહારાજ! સુખી ૩૧ થાવ. (એટલું કહી સત્યસામ્રાતા સાચું બેળી ભેલી ચાલી જાય છે.)

૧૩૯ સત્યમામા-ટગર ટગર ભેઈ રહ્યા છો, ત્યારે પાછળ જ જાવ કે સુખીઆરા થવાય! (કૃષ્ણદેવના ખભા ગળી હલાવી) સોગન ખાઈ કિયે મહોટે બોલતા'તા કે નારદ મને બે પુષ્પ આપી ગયા છે? જુઠાનો આવરદા બે

૧૫-૧૫ અને સમજાવણી; એમ છતાં ૧૬ રણવાનું જ ૧૭-૧૭ હું જાણું છું ૧૮-૧૮ અને તેને કાળે ૧૯ તો તે ૨૦ સંસ્કારમાં 'માટે' બોલે છે નહિ ૨૧ ને તમારા ૨૨-૨૨ આ માટે પુષ્પ ૨૩ અહીં રઘિભે ઉડે સંસ્કારમાં નીમણ વાક્ય બધારે છે:-મીં તો મેં પણાં ૫ લીંમાં છે અને પાંચમાં ૨૪ પહેરનારી ૨૫-૨૫ આમ ને આમ ૨૬ કરમમાં તો ૨૭ કહે ૨૮ અહીં રઘિભે ઉડે સંસ્કારમાં નીમણ વાક્ય બધારે છે:-મહી તો બહારના તમા સાચું જુએ છે ૨૯-૨૯ વચર બોલે આજ્યા જલું ૩૦-૩૦ પ્રાપ્તી એ સુખ પડે હોય તો તે ૩૧-૩૧ આ બે રાખ વચ્ચે સંસ્કારમાં 'અમને કાઢી મૂકી' એ વળે બોલ બધારે છે

૩૨૬. જોરે હું ૩૨ આવા બાણત, ૩૩ તો સો ભવ કુંવારી રહેત, પણ તમને ના પરણત. અરેરે, પ્રભુ, મારો તો ભવ જ છટી પડ્યો! ૩૪

૧૪૦ કૃષ્ણદેવ—શું, ત્યારે મારે એના સાચું ન જ જોયું?—જોયું મારે કાળે માળાપ, ભાઈભાંડું, મર્વે તલ્યાં અને એક મારા પર દંડ ધર્યા રાખી. તે તારી બલે જ જોયું કની, કે એ માફ વચન કેવું પાળે છે?

૧૪૧ સત્યભામા—કોણ તમને ના કહે છે?—ભવ ને તેને તર્કી જઈ સત્તર દહાડા પડ્યા રો'. તમને કોણ ચોળા મૂડી બોલા'વા આવ્યું'તું? જોયું તો માળાપને તલ્યાં છે અને મેં તો બાપ^{૩૫} તમારે કાળે જ મરણ્યા છે. મારા જેવી ઘડા રાખનારી તો કોઈએ મળનારી નથી. માફ થ મનમાન્ય થાય તો, એક વાર તો શું, પણ સો વાર વચન પાળનારી થાઉં. પણ, હાય હાય, આ^{૩૬} કદમમાં એ કયાંથી?

૧૪૨ કૃષ્ણદેવ—કકાસ જ કરવો, તેને શું લેવા જવું પડે તેવું છે? ૩૭ જે તે^{૩૮} બોલવું.

૧૪૩ સત્યભામા પરિક્ષા પાપમા મણ પળાડી—શું, ત્યારે મારું જૂઠું અને એવું સાચું? (કનક સ્ત્રી) માડી! તે ગળથુથીમાં વિષે ચોળી શે ન જ પાડ્યું? મેં^{૩૯} તે પૂર્વજન્મે શ્યાં પાપ કર્યા હશે કે આ સકરમીને પાલે પડી?

૧૪૪ કૃષ્ણદેવ—અકર્મીને પાલે પડી હોત, તો યોદ્ધા રત્ન કથારતું થ અગોચરે ચોપી રહું હોત!

૧૪૫ સત્યભામા—એ^{૪૦} મારવાનો હોત, તો મારી નાખત; પણ આમ રીખાવી રીખાવીને તો હાડ ગાળત નહિ. મારવી હાય, તો મારો. પણ વેરવી થઈ વેળબાણ મારતા રહો. પ્રભુ તમારૂં ભય કરશે.

૧૪૬ કૃષ્ણદેવ—અમારા ઉપર તો ફૂલ^{૪૧} વરસતાં હશે!

૧૪૭ સત્યભામા દાન પીરો યામાણ દુરતી પૂર્વા પર પડ્ય મૂડી—હાય! મુખો ભવે વેરવી થઈ લાગ્યો છે, કે જતો નથી. (એવું બોલી મોટી કનક સ્ત્રી છે.)

૧૪૮ કૃષ્ણદેવ નિર્ધામ તાખી મન રાધે^{૪૨}—

૩૨-૩૨ આ બે જોલ વચ્ચે સરકાણુમા નીચેનો ભાગ વધારે છે:—તેય જાલવચ્ચા ક્યાં જાલવચ્ચા છે? ૩૩-૩૩ આ બે જોલ વચ્ચે સરકાણુમા નીચેનો ભાગ વધારે છે:—જાલવચ્ચા તમને ૩૪ અટી ઢમિતે છે સરકાણુમાં નીચેનો ભાગ વધારે છે—તીચેથી ઉચ્ચ જુએ છે કોણ? પેટ ભરાયું એવો પાટલ ભરાયું! ૩૫ માળાપ ૩૬ આ અકર્મીના ૩૭-૩૭ ન્યાં ત્યાં ૩૮-૩૮ આ બે જોલ વચ્ચે સરકાણુમાં નીચેનો ભાગ વધારે છે:—દાપ દાપ! શું આ કસાઈવરથી માયને છોડાવનાર કોઈએ નથી? એ માડી! ૩૯ મુખો ૪૦ ફૂલ ૪૧ માયું અને ઘડી ૪૨ અટી ઢમિતે આજે સરકાણુમા નીચેનું વાક્ય વધારે છે:—દવે દું કેમ કહે!

[સર્વલક્ષ્મીવિદ્યા]

માયાએ કરિયો મને કચમ કરી આ દૈતવાહી અહાં ?
૪૩હા અદૈત ગયું; ધયું દુઃખ. ૪૪અરે માયા ! ન ૪૫તથા વહાં.
૪૬રે રે જીવ ! ૪૭ર નાણાં ૪૮ મુખ છે. અદૈત ધમે મહા, ૪૯
વેલો થા, વચળે ચળે ચપળના-ના ૫૦ કામ ૫૧ કાયું સહા.

૧૪૨ સત્યભામા—હવે ૫૨ તો ૫૦ જીવ કરીને મરે છું. (જેટલું બોલી જલ
કાઢી શકે તે વચ્ચે કહે છે.)

૧૫૦ કૃષ્ણદેવ આમશ આમશ અને નહ—હાં હાં, પ્રિયા, આમ તે ધાય ! બા,
તું કહે તે મારે કરવું અને તું જે માગે તે આપી આપવું. બિહય બિહય;
અને કલેશ તજ જે નેહણે તે માગી લે. (જેટલું કહી મનમનમને બેઠી જાય છે.)

૧૫૬ સત્યભામા—લાવ લાવ. તમે શુ આપનારા છો ? જેને જોણે ગમ
નહિ, તેની સાથે જીવતર ગાળવામાં શો માલ ? ૫૧

૧૫૨ કૃષ્ણદેવ—અયિ પ્રિયે ! હું તને સત્ય કહું છું કે બા, તું જે માગીશ
તે તને આપીશ. ૫૨હવે પ્રાતઃકાળ થવા ૫૩આવ્યો છે. માટે ૫૪ કલેશ તજ
શાંતિ ધારણ કર્યું. ૫૪

[સત્યભામા]

જે વાયે છે, વનિતા, સમીરે શીતળ આ ૫૫કૂકૂકૂ પરાણાં ૫૫
૫૬જોલે. મોતી ૫૭ થયાં છે ૫૮વર્ણો ૫૯હિમજળનાં. ૬૦જે નલશ્રે ૬૧ મરાણા.
૬૨ત્રાતી રે, ૬૩પ્રિયા, તું; ૬૪નયનજળતણાં મોતી ૬૫ શ્રેશે ગરાણાં.
માગો માગો, મરાણે ! મુખવલુ અરણું. કલેશ ત્યાગો કરાણા.

૧૫૩ સત્યભામા સવાર થવા આવ્યું જોડે—આર્યપુત્ર ! જોળી તો હું જ છું. જેમ
હગથો તેમ હગાઈશ.

૧૫૪ કૃષ્ણદેવ—અયિ પ્રિયે ! બા તું જે માગીશ તે હું તને આપીશ.
(એમ કહી મુખ ઘાટું કરી મુગન કરે છે.)

૧૫૫ સત્યભામા—જોજો, આર્યપુત્ર ! હવે કંઈ કપટ કરશો, તો હું મારો
જીવ આપ્યા વગર રહેનારી નથી. તમે જ્યારે માગવાનું કહ્યું, ત્યારે હું જે
માગીશ તે આપવું પડશે.

૪૩ રે ૪૪ મને ૪૫ માયા ૪૬-૪૭ નાણી ન જીવ તો મરે ૪૮ નહીં
૪૯-૪૯ કામ ન ૪૯ આ શબ્દના પૂર્વે લક્ષિના આરંભે સરકરકમો નીચલું વાહ્ય વધારે છે—
શું દંતુ એ તમે ચાર્યા કરો છો કે ? ૫૦ તો તમામ દેખતાં ન ૫૧ અહીં હેમિને ઉરે
સંકરણમાં નીચણા સાગ વધારે છે—કપી નજોલે આ અંજાર માંલો દરો કે આવાના કુચલો
ખાઈ પેટ ભરવું પડે છે ? પેટમાં પૂર્ણ થઈને નથી કે કાદનાં ઓધિયાળાં ન થવું પડે ? ૫૨ કિન્તુ
હવે ૫૩-૫૩ આવ્યો માટે ૫૪ અહીં લક્ષિને ઉરે સંકરણમાં 'મે આ' જેટલું વધારે છે.
૫૫-૫૫ પડી જોણે રચાણા ૫૬-૫૬ જે આ મોતી ૫૭-૫૭ હિમજળ ૫૮-૫૮ જમણે
શું ૫૯-૫૯ જે રોળી રે ૬૦-૬૦ નિઝર નયનથી, અહીં

૧૫૬ કૃષ્ણદેવ આલિંગન દઈ—પ્રિયા ! જે માગતું હોય તે માગી લે.
(એમ કહી સત્યભામાના શરીરને થાટલી રજ લૂંછી નાખે છે.)

૧૫૭ સત્યભામા—જો મારા ^{૧૧}મ્હોતું માગ્યું^{૧૧} આપતા હો, તો^{૧૨} મારે
તો ^{૧૩}પારિણતકે ઝાડ ભેઈયે છે^{૧૩}; અને તે લાવી મારે મારા ચોઠમાં
રાખવું છે. (કૃષ્ણદેવના સામું ભેઈ) કેમ તોળાશે અઢચો ?

૧૫૮ કૃષ્ણદેવ—^{૧૪}પ્રિયા ! કંઈ^{૧૪} મ્હોમાં માથ એવું યોલે, તો જ માગ્યું
અપાય. મેં કહ્યું, માગો; ત્યારે માગી માગીને માગ્યું તો કીક !

૧૫૯ સત્યભામા—શું ? ત્યાં નહિ આણી આપો ? જો એ આણી આપ-
વાની ના કહો, તો સૂરજ કચ્છે આ સત્યભામાનું મ્હોડું તમે જુઓ એ
વાતનાં તો છેટાં જ સમજવા. ^{૧૫}

૧૬૦ કૃષ્ણદેવ—આ ગાંધું નભ નીચે લાવવાનું કેમ ન માગ્યું ? ^{૧૬}

૧૬૧ સત્યભામા કેશપાર ઘાડે—માગ્યું આપીશ કહી હવે “ નહિ અપાય ”
એમ કહો, ^{૧૭}એટલે હું^{૧૭} દાન દેનારી થઈ મારા પ્રાણ તમને અર્પણ કરું.

૧૬૨ કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! આમ ^{૧૮}હુઠ કરવી, તે શા કામની ? પારિણતક
દુમ સ્વર્ગમાં છે. એ તે હું તને અહીં શી રીતે આણી આપું ?

૧૬૩ સત્યભામા—^{૧૯}જેમ ^{૨૦}ગુરુપત્નીનો દીકરો આણી આપ્યો હતો,^{૨૦}
તેમ મને આણી આપો. મેં કંઈ એથી વધારે માગ્યું નથી.

૧૬૪ કૃષ્ણદેવ સસ્મિત—વારૂ, ત્યારે, આણી આપીશ.

૧૬૫ સત્યભામા—તમને અહીંથી જવા દેનાર કોણ છે ? અહીં બેઠાં બેઠાં જ
આણી આપો.

૧૬૬ કૃષ્ણદેવ—જયા વગર તે કંઈ આવે ? એ લેવા તો મારે સ્વર્ગ સુધી
જવું પડશે.

૧૬૭ સત્યભામા—તમે^{૨૧} પારિણતક લેવા સ્વર્ગમાં જશો અને અમે
અહીં અઢચાંઉતર્યા મ્હો બેવા નરકમાં પડ્યાં રહીશું ? તમને મારે કાર્યે
ગયા સાંભળી તમારાં માળાપને કુંગરાવી, જો હું ^{૨૨}એકલી પાછળ રહું^{૨૨} તો,
મને પૂરી જ કરી નાખે. ^{૨૩}હું તો કદી એ તમારા વિના રહેનારી નથી.
મને સાથે રાખી મ્હોમાગ્યું આપવું પડશે.

૧૧-૧૨ મનમાન્યું ૧૨ તો આપો ૧૩-૧૩ પારિણતકનું દૂધવાણુ ઝાડ ભેઈએ છાએ
૧૪-૧૪ આ બે રાખ્ધ વચ્ચે સંસ્કરણમાં નીચેના ભાગ વધારે છે —૭ તો કહીશ કે સચિતાને લાવી
મારી સોમ્યમાં જગાડો. ૧૫ અહીં ઉક્તિને ઉટે સંસ્કરણમાં નીચેના વાક્ય વધારે છે —કેમ આણી
આપો છો કે નહિ ? ૧૬ અહીં ઉક્તિને ઉટે સંસ્કરણમાં નીચેના વાક્ય વધારે છે —સૂચ્ય થઈ
હોય તો સુધારી ફરી માગી લે ૧૭-૧૭ આ બે લોક વચ્ચે સંસ્કરણમાં ‘તમાના દેખતાં જ’
એટલા રાખ્ધ વધારે છે ૧૮ સીદક ૧૯-૦ ૨૦-૨૦ ગોપીએના મનગમતા અને ગુરુપત્નીનાં
ઝાકરા આણી આપ્યાં હવા, ૨૧ - તમે સ્વદેહે ૨૨ એકલી રહું ૨૩ નાખે તો

૧૬૮ કૃષ્ણદેવ પૂર્ણ પ્રમાણ થયું જોઈ—વારૂં, પ્રિયા, તારૂં મન પ્રત્યક્ત કરવા હું તને માથે રાખીશ.

૧૬૯ સત્યભામા—પણુ તે ક્યારે ?

૧૭૦ કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ૭૪ આલિંગન દે ત્યારે.

૧૭૧ સત્યભામા સજવાતી સજવાતી કૃષ્ણદેવને આલિંગન દઈ સુખત કરી આવી જતી રહી—
આર્યપુત્ર ! હવે કેટલી વાર છે ?

૧૭૨ કૃષ્ણદેવ ગરુડનું સ્મરણ કરી—પ્રિયા સ્વર્ગમાં શોભે એવો ગુંગાર ૭૫ સ્થળ આવે ૭૫ એટલી.

૧૭૩ સત્યભામા—આ હું તો સજ થઈ ૭૬ આણું.

સત્યભામા હરખાતી ગુંગાર સજવા નય છે; ૭૭ અને કૃષ્ણદેવના સુહૃદવાદ્ય વાગે છે. ૭૭
(એવે ગરુડ પવેશ કરે છે.)

૧૭૪ ગરુડ કૃષ્ણદેવને નમન કરી—દેવાધિદેવ ! મને શી આજ્ઞા છે ?

૧૭૫ કૃષ્ણદેવ—સૌમાસુરને ૭૮ મેટી સ્વર્ગમાં જવું છે. ૭૯ તે માટે સર્જ થા.

૧૭૬ ગરુડ—દેવકી આરુઠ થાય એટલું જ સર્જ થવામાં જાડી છે.

એવે સત્યભામા સજ થઈ આવે છે.

૧૭૭ સત્યભામા—આર્યપુત્ર ! હું તો આ આવી. હવે તમારી વારે વાર.

૧૭૮ કૃષ્ણદેવ ગજાસ્ર સવાતી વજ્ર મીઠાક કરી સજ થઈ—આલો પ્રિયા, હંઈ પણ વાર નથી.

[એટલું બોલી ગરુડારૂઢ થઈ સત્યભામાને અટકે બેસતી ૮૦ કૃષ્ણદેવ સિધારે છે ૮૦]

મમ-નુતી

૧૧૮ પરગામથી પરશુવા આવવા વરનાં અને એણે આજેથી જાતના વિવાહ કરાવનાર પણ વખાણ કરે અને વિદોષી પણ વરને અને જાતને વખોડી દાઢે. એના કાથાકળણમાંથી બે પક્ષનાં વહી પડે. હેવટ એક પક્ષનું કણાળીને વાત પડતી મુકવાનું કહે એ બનાવને અનુલક્ષીને ' જલ્થો વર અને જળી જાન ' એ કથની પ્રચારમાં આવી જણાય છે.

૧૨૦ તમારૂં ફૂલ તમને ગધાય—તમારૂં ફૂલ તમને ગધથી તૃપ્ત કરો, તમારૂં ફૂલ તમે સુંઘીને તૃપ્ત થાઓ; મારે નથી મુલકું.

૧૨૨ એમ કહેવાથી—મધુકરના દશાતરૂપ વાદ્યથી. રમસાસ્ત્રમાં માનિતીને મનાવવાના ઉપાયમાં મામ એટલે સાંતવનનાં મીઠા વાદ્યોનો પ્રયાગ કહ્યો છે. સુખ યાગ—રોષ ગમી સમાધાન થાય, કવેશ ટળે.

૭૪ પ્રેમાલિંગન ૭૫-૭૬ કરી આવું ૭૮ આવી ૭૭-૭૭ સુહૃદવાદ્ય વાગ્યાની નાદ્યસંધિ સંસ્કરણમાં છે તદિ ૭૮ બેટી ૭૯ ૦. ૮૦-૮૦ ગરુડારૂઢ થઈ ગોવિંદ પ્રિયા સદ્ ગમન કરે છે.

૧૨૫ કાઈ વેત નમે અને કાઈ હાથ નમે—‘અકાઈ ન રાખી હું જે અહીં આવી છું તે નમ્રતા છે, વગરનોતરિયાપણું નથી : અને સૌએ વધતી એાછી નમ્રતા રાખવી; જુઓ ઉક્તિ ૧૨૭, નમીશ નહિ.

૧૨૬ આણું ક્યું નથી—દુષ્ટ માણસ દોડે નમે નેના જેવું કૃત્ય.

૧૨૭ હેરણાં હેરનાર—આતમીયોર, ગુપ્તચર. છાતી પર જીભાં ‘રહેતાં—છાતી રહામાં, નજર સમક્ષ, સ્થાને મહોએ, છતા યદિને જીભના.

૧૨૮ કાળજી કપાઈ ગય એવા સોનામહેરના ઉત્તર—અહીં ઉત્તરમાં સોનામહેરના મુક્તની બહુ જ જલદ પુરાસાની તક્ષવારનો ઉપચાર ગમ્યમાન છે.

૧૩૦ સ્નેહ ધન—વીજળી સહિત મેઘ વીજળી અને મેઘની બોડી ગણાય છે. અહીં ‘સ્નેહ ધન’ શબ્દે સત્યભામા અને કૃષ્ણદેવને બોલેલું લક્ષિત છે. વાયુએ વાણું—ખેંચતાણુ થવી. રુકિમણી હાથ જાડીને કૃષ્ણદેવને પોતાને સદિર લેઈ જના કરે છે, તે કૃત્યનું સ્વરૂપ છે. ચપળા—સત્યભામા. ચપળતા—અમકાદ બરેલી પ્રકૃતિ. એની—ચપળાની, અર્થાત્ મુખ્યા સત્યભામાની.

૧૩૨-૩૫. (૧૩૨) એમ ને એમ—અણુભિતરેલુ, ધા—ભિતરેલું ફૂલ આપવારૂપ અપમાનનો ધા. (૧૩૫) પૂર્વોત્તર ચપળા—(૧) પૂર્વ દિશાની અને ઉત્તર દિશાની વીજળી; (૨) પ્રથમ પરણેલી રુકિમણી અને પછીથી ‘પરણેલી’ સત્યભામા. પ્રણય—વિનાશ, વિવાહકૃત એકનાનો નાશ.

૧૩૮-૧૪૧. (૧૩૮) સુખી થાવ—સુખાગ્રા થાવ, એસો. (૧૪૧) બાપ મરાબા છે—‘અકૂર, કૃતવર્મા અને સતધન્વાને મૂરી હૂ તમને વરી અને મારો પિતાએ તમારી સાથે જોડાયલા મેળધથી મંત્રેય જણાવ્યો (જુઓ અંક ૪ ઉક્તિ ૧૬૯). તેથી સતધન્વાએ અકૂર અને કૃતવર્માની ઉચ્ચેરણીથી માગ પિતાનું ખૂન કર્યું’ આવો બાપ છે, એ ખૂન બાબત જુઓ માનવત ! ૧૦૨ । ૫૭ ।

૧૪૩-૧૪૪ (૧૪૩) પાંચ—(મ. જલ્લ વસ્ત્રનો છેડો, મૂ પાલવ તેનું દુંડુ રૂપ પાલો) —દેરામાંકના બધને. લગ્નમા છેડા ગાંઠ છે ત્યારે કપાની પાટડીનો છેડો વરના ઉપયજ્ઞના છેડા સાથે બાંધે છે. મકગાંને પાલે પડી—રાકમોને વરી. (૧૪૪) ચૌદમું રત્ન—અમૃત; તે ઉપરથી વક્રોક્તિથી વ્યગ્ર અર્થ એર, નેના ઉપરથી લક્ષ્ય અર્થ એર જેવો પ્રાણુધાતક માર.

૧૪૮ માયાએ—રુકિમણી અને સત્યભામાને આવરી રહેલી માયાએ. કંપમ કરી—સી રીતે, ક્યે પ્રકારે દૈત—આ (એક) પત્ની બહાલી અને આ (બીજી) પત્ની વધારે બહાલી એવો ભેદભાવ. દૈતવાદી—બહાલી અને વધારે બહાલીના દૈતવાળો વ્યવહાર રાખનાર. અદૈત—ભેદભાવનો અભાવ. ગયુ—નષ્ટ યયુ, એ ગૂમાચ્યુ. દુઃખ—કલહ. ચરે માયા, ન જળ્યા વડા—ચરે માયા ! તૂ પત્નીને ભગાવ નહિ. અદૈત ધર્મ—દૈતની પ્રાંતિ ટાળી અદૈતશુદ્ધિ પ્રગટાવી, અદૈતનો મિહાત રચાવેલો તે બહેલો ચા—કૃષ્ણદેવ વેળાનર પગલું બરવા પોતાના જીવને સંભોધે છે. ચપળતા—પ્રાણુત્યાગ કરવાનું આપદ્ય, સાહસ. વચળે—અરાધ્ય સ્વરૂપ પકડે છે. ચળે—કાશુમાંની ગય છે. ના કામ કાચુ મહા—પાકા મજબુત ઉપાય હાથ ધર, કાચો નળયો ઉપાય કામ ટાલવો નહિ. આ વાક્ય પણુ કૃષ્ણદેવે પોતાના જીવનને સંભોધીને ઉચ્ચાર્યો છે.

‘ગોઠુળના કૃષ્ણ ગોપીઓ ઉપર માંચો ન્યૂતાધિક્તારહિત પ્રેમ ધરાવતા હતા. દ્વારિકાના કૃષ્ણદેવ પણુ રુકિમણી આદિક સર્વે રાણીઓના ઉપર એવો જ નિર્વિશેષ પ્રેમ

અંતઃકરણથી રાખતા હતા. તે છતાં સત્યભાગા હરમાઈ પારિજીતક માટે ૬૬ મચાવે છે, તે માર્યું ફૂટે છે, બોલ્ય પડ્યાં મૂકે છે અને પ્રાણત્યાગ કરવા તત્પર થાય છે. કૃષ્ણદેવ શુ કરવું તેના વિચારમાં પડે છે અને ફેંલેલી પત્નીને મનાવી લેવાને પાકો તાત્કાલિક ઉપાય લેવાના નિર્ણય ઉપર આવે છે. એ ઉપાય શો છે તે આ છઠ્ઠા અંકના અંતે તેની સફળતા માધવામાં સ્ફુટ થાય છે.

૧૪૯-૧૫૨. (૧૪૯) હવે તો—ઝોટલે કે એમ ને એમ શું જતો નથી તેથી. (૧૫૨) શાંતિ મારણ કર્ય—હંડી પડ. સમીર-વાસુ. પરાળા (કા. પર પીછું)—પક્ષીઓ; અહીં શબ્દ ઉપરથી ફક્કાઓ સૂચિત છે. એ—હિમજળના મોતી. મરાળા—હંસો. નયનજળનણાં મોતી—અશ્રુ રૂપી મોતી. સત્યભામાની આખ્યમાથી બેર બેર જેવડાં આંસુ પડતાં હતા. આકળનાં દીપાં તો આંસુથી કદમા બહુ નહાના છે તે જણાવવાને હિમજળના મોતીથી નયનજળનાં મોતીનો વ્યતિરેક કર્યો છે; અને એ નયનજળના મોતી હસો ચરવા ધારે એવી સલાવના કરી છે. ચરાળા—મોતી ચરનારા પક્ષી, હંસ. એ'શી—લેવા ઝડપ મારશે. હંસાની ઝડપનો નિર્દેશ સત્યભામાને લાડકાવી છાની ગમવાના હેતુથી છે. મરાળે—સત્યભામાના મોંર વણીને અનુલક્ષીને આ પદ ચોખ્યું છે.

૧૫૩-૧૭૫. (૧૫૩) તોમરો (કા. તોમરહ ઘોડાને અહીં આપવા માટેની આમડાની ઘેલી; સરખાવો પ્રા. વગિઆ)—આ શબ્દનો અહીં લાક્ષણિક અર્થમાં પ્રયોગ છે. તોમરો અસાથી ઘોડાનું મ્હો બહુ કદૂ પૂ દેખાય છે. તેથી રીતે મનગા બારે નાખુશી કે કચવાટ મેદા ધણાથી મ્હોતી મિકલ જલવાય છે, ત્યારે તોમરો (અર્થાત્ નાખુશી કે કચવાટનો) અજો ડહેવાય છે. (૧૫૮) મ્હોમાં માય એવું બોલે, તો જ માગ્યુ અપાય—સરખાવો પાંચાલી-પ્રમત્તાખ્યાનના મગળાચમળનો ઉત્તર દેહાક, 'મુખ માય એવું માગ્ય' છત્યાદિ. (૧૬૩) યુરુપત્નીનો એકનો એક દીકરો કૃષ્ણદેવે જમપુરીથી યુરુદક્ષિણામાં પાછો આણી આપ્યો હતો; 'હું'ઓ હ વં. ૧. ૩૩૧* (૧૬૭) ચૂંચા જીતયા મુખ—આ જોડથી બારે નાખુશી અને 'લાડે દિલમીરીનૂ સૂચન છે. (૧૬૯, ૧૭૦) ક્યારે ત્યારે બોલમાં વખતનો તેમ જ કરાર કે સંકેતનો અર્થ અહીં છે. પહેલી ઉક્તિમાં ક્યારે સમયવાચક અને બીજીમાં સંકેતવાચક છે. (૧૭૫) મેટી (પ્રા મિટ, મેટ, મ જોટ નાશ કરવો)—અધારીને

પાઠચર્ચા

૬૨૪-૭

૧ સામ 'ઉપાયનો પ્રયોગ કર્યો છે, બેળો નથી. માટે સસ્કરણના બેદરશન ખર્ચ સામવચન પાક કર્યો છે ૫-૫ વિનતીવાળ વાક્ય સ્વીકારિયે, તો હમિ ૧૨૩ માં કૃષ્ણદેવે તેનો જોડતર આપ્યો છે તે ભાગ પછી સ્વીકારવો પડે. પરંતુ તેનો સ્વીકાર કરવાથી હમિ ૧૨૧ માંના મંદુરના દબાવવાળા ગામનાકચના સામત્વને ખામ લાગે છે એ કારણથી ઉત્તર ગ્રંથાલ છે. ઝોટલે સંક્રિમણીની વિનતીવાળ વાક્ય પછી અગાલા દરે છે ૭-૭ જે શોકયા વચ્ચેના વાદવિવાદમાં 'આવડે તેટલું' બોલિયે નહિ

* હરિવંશમાં પુત્ર આણી આપવાની માગણી યુરુ કરે છે. પ્રેમાનંદના સુદામાચરિત્રમાં યુરુ પત્નીના મુખમાં એ માગણી મૂકી છે.

અને ભાવે તેટલું જાણે નહિ' એ શીખામણ અપ્રસક્ત છે. મારે સદર કહેવત મેં તણ દીધી છે.

૧૨ દ્વિભોવવાળા 'મહેર મહેરના' પાઠનું ઔચિત્ય કદ જણાતું નથી. સ્પષ્ટતા સારૂ 'સોના મહેરના' પાઠ કહેધો છે. ૧૨-૧૩ સ્વર્ણ વિરોધણનું ખાસ ઔચિત્ય કદ ન જણાયાથી સ્પષ્ટ બદલ્યો છે, વળી ગોલો કિંવા મહત્તાનો અર્થ વાચ્ય છે, એ મમજથી સોભાને બદલ સોભાને પાઠ કહેધો છે. ૧૫ હું સારી રીતે સમજી છું અને મનજી પણ ખરી; એમ છતાં—દેખીતી પુનરુક્તિ ટાળવા પૂરતો ફેરફાર મેં ન છડ્યો કર્યો છે.

૨૩ આવા એટલે પારિભાષક એવા રૂલ તો સક્રિમણીએ ઢીઠા કે માથે ધાડ્યા હોવાનો સંભવ ન હોવાથી વધારાનું વાક્ય મેં તણ દીધું છે. ૨૮ મારી તો બલારાત ૦—આ વાનિક અશિનબનો ભાવ લોખને પળની ઢોલર મારવા રૂપ આગ્રિણિ અવિનયગ્રા અપાયસો હોવાથી મેં પ્રસ્તુત વાક્ય ટાળી નાખ્યું છે. ૩૦-૩૦ પુનરુક્તિ થતી અટકાવવા પાઠિતિપણીમા નોંધેલ જોડનો ત્યાગ કર્યો છે.

૩૧ જતી વખતે કાસ્યલામ્ (એસો) એવા અર્થનું 'સુખી યાવ' વચન 'સોજ મરે'ના અર્થમા કમ્પાડીમા કહેવું સમજનારે 'અમને દાડી મૂકી' જોવા ઉમેરેલા હાલે છે, તે ત્યાજ્ય છે. ૩૨-૩૪ આ ત્રણ ઉમેરોને લીધે ઉક્તિ ૧૩૨મા અમાવેલ વિચારોનો સમન્વય દુર્દૃષ્ટ બને છે. પારિભાષક પુષ્પના પ્રસંગથી સત્યભામા પોતાના ઉપર અને સક્રિમણીના ઉપર કૃપાદેવના પ્રેમમા બેઠલાવ દેખે છે. વળી નારદે જે ફૂલ આપ્યાના નૂકાણાથી તે પ્રમળી જો છે અને તેના મુખમાથી સવ દૂદી પડવાનો ઉદ્ગાર નીકળે છે ઉક્તિ ૧૪૩મા તે પૂર્વજન્મના થોર પાપ કહી જાણો કરે છે. ઉક્તિ ૧૪૫ માં તે છવનચી છેક જ કટણી તે છબ કટીને મરના તત્પર યાવ છે. સવિધાનો આલેગમર્થો જોડ વિચારના ઉપર કહેલા નહુ ઉગરોને ઉક્તિ ૧૩૨મા સ્થાન નથી. કાંચની સુમિલકા કટપણધ ગતિમા તે આડા આવે છે, કૃપાદેવના નૂકાણા આપત તેમના ખલા જાણી ખખડાવતી સત્યભામા તેમને કાટી હોય એવી રીતે સંજોધે છે એ પણ અનુગત અને અસંભવિત છે. સત્યભામા કૃપાદેવને ગરજમતવળી કમ કહે છે તે અસ્પષ્ટ છે. 'પેટ કણાણુ એટલે પાટણુ કણાણુ' એ કથન તો ગરજમતવળી થી પણ વગરે અસ્પષ્ટ છે ગરજ ને કદાચિત ચાલકનમા વરવાળી હોય અને મતવળ તે મણિચોરીનું મિથ્યા કવંક નાખૂં કરવાળી હોય, તે બે મુદ્દા સત્યભામા સાથે વિવાદથી સાબી લેઈ પોતાનો અર્થ સર્થ નૃસિમા કૃપાદેવ સત્યભામાની દરકાર નથી કરતા, એવા બેદરકારીના ભાવ લોકકથની રૂપ છડા કમેનમા વખતે સમાધા હોય તે ત્રિમુખી એકે કહેજમા સૂઝી આવે એવા તો નથી જ, ઉઠન ઉમેરા જોગો 'નીચેથી જીચુ જીચે કાણુ?' એ લખોતોજ વધારો છે. સવિધાનની સુમિલકતા ઉપર 'યાન તાતી આ ગધો દેખા' વાગ મેં તણ દીધો છે.

૩૫ શતધન્વાએ ગોલા સત્રાગિત્વને જ મારી નાખ્યો દત્તો, ચાકમતિનું ખૂન કર્યું નાણવામા નથી, જીએ મમજીતી આ કણધુથી સાળાપ બદલ ભાપ પાઠ મેં યોજ્યો છે. ૩૬ પાઠિતિપણીમા નોંધેલા વચન અણુજાનવા હોવાથી મેં તેનો ત્યાગ કર્યો છે. ૩૭ અપરાધ હોવાથી 'સુઓ' તણ દેઈ એ પાઠ મેં યોજ્યો છે. ૪૦ ફક્ત અસિદ્ધ રૂપ અજ્ઞાત છે, તેથી મેં ફક્ત રૂપ વાપર્યું છે.

૪૩-૪૮ પાઠમા ભ્રષ્ટતા તો એકાએક બે અક્ષરની છે. ૪૪ એ પ્રહતાથી મ્હોજ બહુ દુર્લેધ બન્યો છે. એના ખીલ અસખના વચલા ખડમાના 'મને' જોવાથી પદેલા ચરણના 'મને' જોલની પુનરુક્તિ યાવ છે તે ટાળવા મેં 'અરે' પાઠ યોજ્યો છે, જે 'માયા' જોલ સાથે જોડાઈ સંબોધન અધિકારને જોધ સ્પષ્ટ કરે છે. સંબોધ 'માયા'ને સંબોધક કૃપાદેવ બંધાને એટલે એમની નતને ન વહાવાનું કહેના હોય એવા અર્થનો 'માયા ન કાયા વહા' પાઠ સરકણમા આપ્યો છે. પરંતુ માયાનું આવન-જી દવાઈ પ્રેમના સળધમા, 'જીદેવ વિરો દેવવાદિવ વરો છે સત્યભામાના અવતરમા; અને એ સત્યભામા પોને બનમાય છે આમ દેવ થી 'કાયા' બદલ 'નયા' પાઠ મારે દરપેલા પડયો છે. વળી અદ્વૈત ધર્મ પાગનાર કૃષ્ણેવ દ્વૈતરહિત પ્રેમથી અખણ ન દના, કે પોતાને તે અદ્વૈત ધર્મમા નહાવાનો પ્રતિજ્ઞા કરે. આની પદેલી મૂલવમુમા જે કાચૂ પ્રાપ્ત છે તેનો નિર્દેશ તો ચાયા ચરણમા

છે. આ સમજથી સ્વતંત્ર વાક્ય બદલી નાખીને અદ્વૈત કર્મીનું મહાસુખ વર્ણનારી ખરોક્તિ (Phrase) ત્રીજી ચરણમાં થોડી છે. વિશેષ માહિતી સારી જુઓ સમજાવી. (૪૯) ક્રિતિ ૧૪૧ સત્યવામાં પ્રત્યે છે નહિ, એમાં સત્યવામાં હ્રસ્વ સારનારી એક પણ છે. (૫૦) ખોલ છે નહિ. અર્થાત્ પાઠિપ્પણીમાં નોંધેલા વાક્ય કોઈ વગર-સમજનારે કરેલો હોય તે ક્રિતિ ૧૪૭-૧૪૯માં વકનવ્ય પ્રાણવાચ છે. કૃષ્ણ દેખવા કે આણુદેખતા એ વિનવ વિનવડરી, વધારા પડતી છે.

(૫૧) પુનઃક્રિતવસ્તુ અમમવચન હોવાથી એ પ્રસ્તુત વાગ તણ દીધો છે. (૫૨) ઉત્તર સ્થાનના પહેલા ચરણની અંદર પાઠિપ્પણીમાં નોંધેલા બોલ આવી જાય છે તે કારણથી ઉત્પાતિકાના 'એ આ' બોલ એ તણ દીધો છે. (૫૩) ક્રિતિના ગદ્યભાગમાં પ્રાત કાળ થવા આવ્યો હતો છે તે સમયે બોલનાર પક્ષી કુકડો હોવાથી પ્રસ્તુત ફેરફાર સરળતા અને સ્પષ્ટતા ની ખાતર કર્યો છે. (૫૪) હિમહિમજન એ પ્રયોગમાં વદતો દ્વાધાત: દોષ છે. (૫૫) કાકુ પ્રસ નિર્ધર છે (૬૦) ગણદંથના સવારી કરવા 'નયનનયનભાંગી મોતી' એવો પાઠ કર્યો છે.

(૬૩) પાર્શ્વતકતુ હ્રસ્વવાળુ જાડ એ પ્રયોગમાં 'હ્રસ્વવાળુ ૫૬ પ્રસ્તુત દિવ્યવસ્તુ કવનિત અપુષ્પિત હોવાની જ્ઞાતિ વપર છે. એ કારણથી વાધા ભરેલો મૂલવ જુ બોલ એ તણ દીધો છે. (૬૪) તાલ મનામણના સમયમાં પાઠિપ્પણીમાં નોંધેલા વાક્ય કડક સાગવાળી ટાળી નાખ્યું છે. (૬૫) રામતારામાં દમદાદીના બોલને સ્થાન હોય નહિ એવી સમજથી 'કેમ, આણી આપો છા કે નહિ?' એ વાક્ય એ તણ દીધું છે. ૬૬ પાઠિપ્પણીમાં નોંધેલા વાક્યની પૂર્વે થોડેલા વાક્યન મૂળે કંઈક કડક છે તે પ્રસ્તુત વધારાથી વધારે કડક થઈ જાય છે તેથી તેનો ત્યાગ કર્યો છે. (૬૭) પાઠિપ્પણીમાં આપેલા વાક્ય બહુ કરડાકી ભરેલું અને ક્ષણભરૂં છે; માટે તે કબુલ રાખ્યું નથી. (૬૮) સ્ત્રીકડક રાખના પ્રયોગથી સ્ત્રીલલિતા સ્વભાવ ઉપર આક્ષેપ આવે છે. તેથી એકસો હક બોલ તેને સ્થાને મૂક્યો છે. (૬૯) માગવત પુરાણના દશમ સ્કન્ધમાં યીકૃષ્ણે ગોપીઓના મનગમતા આણી આપ્યોના પ્રસન્ન ભાવામાં આવતો નથી. તે કારણથી આધાર વગરનો હોય તે એકસો મે તણ દીધો છે. એકસોમાં અધ્યાયમાં કમવાન રાસ રમવાનુ ગોપીઓને વચન આવે છે, તે તો કાત્યાયનીપ્રતનુ ક્ષણ છે એ પ્રસ્તાવને ગુરુપત્નીનો મૃત પુત્ર આણી આપવાના લોકોત્તર ચરિત્રની હરોળમાં ન મૂકી રાખાય; અને એ પ્રસન્ન 'આણી આપ્યો' કહેવાય નહિ. (૭૦) ગુરુપત્નીને એક જ પુત્ર હતો તે જોડેલો મરી ગયો હતો. બહુવચનવાળો પાઠ ખોટો છે.

૭૪ ઉત્તર નાટ્યસૂત્રિમાં આલિંગનપાઠ છે. તેની સાથે એકતા સાચવવા એ સંસ્કરણનો પ્રેમાલિંગન પાઠ રહેજ ફેરવ્યો છે. ૭૯ નાટ્યસૂત્રિ સાદી અને દૃઢી ભેદાયે. એ કારણે અને અનુકૂળ ધર્મિત ફેરફાર કરેલ છે.

તમે ગયાં ?

મનસુખલાલ મ. ઝવેરી

તમે ગયાં ?

ને ના ફરી કદિ તમે અહીં આવવાનાં ?

ના શું ફરી તમ સિમે અજવાળવાનાં

અન્ધાર આ હૃદયના ? કદિ ન આવવાનાં ?

ના આવશે ?

ના આવશે, મન ન જો તમ માનતું; ને

પ્રેરે ન ભિન્ન રસની ઉરને તમારાં;

ના આવશે પ્રિયતમે ! અહીંયાં પરાણે,

માને ન મારું મન એ કદિ જાલ એવે.

ક્યારે ય હું નહિ મધું તમ ઐશ્વર્યને

હૈયાતણા પ્રવહને મુજ મેર, કે ના

જૂરીશ લેશ પણ હું તમ દર્શ કાળે;

ખાળીશ ના મુજ મનોરથમાધવીને

હું વન્ધ્ય શોકતણી આળ જાળવીમાં.

ભલું નહિ જ એથી શું પરમ ભવ્ય નેરાશ્યે કે,

જહીં ન કદિ વંચના વિષભરેલ બ્યાપી શકે ?

ન ઘાત પ્રતિઘાતનાં તુમુલ દ્રઢ જેમમાં મચે ?

પ્રસન્ન ઉરની ન જ્યાં કદિ ય સ્વસ્થતા ઓસરે ?

અને છતા મગળ આશ્વાસિકા

અળી રહે ત્યાં નિજ તેજ પાથરી,

સિચાઈ નિત્યે સ્મૃતિનાં અમીથી,

સજીવ ત્યાં રહે નિત પ્રાણમેજરી.

એવાં અમૃતથી હું એ સાચવી આશવલ્લરી,

તમ કાજ સદા મારું હૈયું રાખીશ શુદ્ધ હું.

કે જ્યારે એ તમ પદ વળે તે ભણી, તે ઘડી આ

હૈયું મારું નિજ સરળતા પાથરી મુગ્ધ ભાવે,

ઝીલી રહે માનિની ઓ ! તમ ચરણતણાં કુંકુમોકેરું કાવ્ય !

મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય લિખિત આ પુસ્તક (લગ્નમુખ) એનાં આગલાં સપ્તમાં પુસ્તકો રતાં એક બાબતમાં સાવ જુદી જ બતતનું છે. આગલાં પુસ્તકો ટોલ્સ્ટોયના ઉત્તર જીવનમાં રચાએલાં, ત્યારે જે *Family Happiness* નામે વાર્તાનો અનુવાદ આંહી રજૂ કર્યો છે તે ટોલ્સ્ટોય દીનમંદુ કે મહાત્મા નહિ બનેલા અને કેવળ શુદ્ધ સાદિત્યકાર જ હતા એવા એના પૂર્વજીવનના છેક પ્રારંભના દિવસોમાં રચાએલી. પણ આમ પૂર્વાશ્રમની કૃતિ હોવા છતાં એના ઉત્તરજીવનના કેટલાક મુખ્ય મુખ્ય મિદાન્તો તો આમાં પણ બીજરૂપે રહેલા નોઈ સકાય છે. વસ્તુતઃ ટોલ્સ્ટોયના જીવનમાં કેટલાક લોકો ધારી લે છે તેમ સર્વથા બિલ્લસલટ ગણાય એવો વિચારબલ્લય કદી થએલો જ નહિ. એના જીવનમાં તો મૂળથી જ બે વિચારપ્રવાહો સાથે માથે વહી રલા હતા, અને એના પૂર્વ તે ઉત્તર જીવન વચ્ચે જે બેંદ માલમ પડે છે તે કોઈ મૂલ્યમાની પરિવર્તનનું નહિ પણ મૂળથી જ સાથે સાથે વહી રહેલા એ બે વિચારપ્રવાહોમાંથી એક કે બીજાને એમાં જે પ્રાધાન્ય ગણેલું તેનું જ પરિણામ છે. બાકી ઉત્તરકાળના ટોલ્સ્ટોય પ્રથમથી જ પૂર્વકાળના ટોલ્સ્ટોયમાં અંતર્લિત હતા, તે એ અંતર્લિતને બાવિધન તે બિલ્લ બનાવવા એ જ એના ઉત્તર જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ હતી. ઉદાહરણ તરીકે આ વાર્તા એણે એકત્રીસ વરસની વયે લખેલી, અને છતાં ગરીબો પ્રથેની એની ઊંડી અનુકંપા, તેમની સેવા કરવાનો એનો ઉત્સાહ, અને અન્યને ખાતર જીવવામાં જ માયું સુખ રહેલું છે એવું એનું મતબ્બ, આ સમજીને જે ‘નવો અવતાર’ વગેરે એની પાછલી જિન્દગીની કૃતિઓમાં બહુ પ્રમળ સ્વરૂપમાં પ્રકટ થયું છે તે સદૃશ સ્વરૂપે તો આમાં પણ મોજૂદ છે. એ જ રીતે લગ્નજીવનની જે વિપમતા એણે પાછળથી ‘પ્રેમના દંભ’માં આલેખી છે તે જ આ વાર્તાના પણ વિષય છે, જોકે આંહી એનું ચિત્ર ‘પ્રેમના દંભ’ જેટલું વિકરાળ નહિ પણ મૌન છે આ વાર્તા ટોલ્સ્ટોયે પોતે હજુ યૌવનના મધ્યમાં હતા, અને લગ્નજીવનનો સારોમાકો કરો પણ અનુભવ પોતાને નહોતો થયો એ અવસ્થામાં લખેલી, છતાં એમાંનું દર્શિબિંદુ અનેક વરસોના પરિણીત જીવનને અંતે લખાએલ ‘પ્રેમના દંભ’માં છે તેનું તે જ તત્ત્વતઃ તો છે. આ દર્શિએ આ નાનકડી વાર્તા બહુ અગત્યની છે કારણકે ટોલ્સ્ટોયના મિદાન્તો તો બધા જીવનભર નોગો ભોગવી ભોગવીને થાકી ગએલા ડોસાએ પરાપરો પાંડિત્ય બતાવવા ‘માટે વણી કાઢેલી વાગ્ગજી માત્ર છે એવો જે આક્ષેપ કેટલાંક અજૂઝ માણસો એના પર મૂકે છે તે કેટલો બોટો છે તે એની ભર જુવાનીના દિવસોની આ વાર્તા ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે નોઈ સકાય છે.

ટોલ્સ્ટોયની ધણીબરી મર્જનકૃતિઓની પેઠે એની આ વાર્તા પણ મુખ્યત્વે સ્વાનુભવમૂલક છે. આના નાયક સર્લ મિખાયલિયની પેઠે ટોલ્સ્ટોય પણ બહુ મોટી ઉંમર સુધી પરણેલા નહિ. એમને ધણીવાર લાગતું કે પોતાનું લગ્નવય ક્યારનું વીતી ગયું છે. પણ એવામાં

ક્રીમિયાના યુદ્ધમાંથી પાછા ફર્યા તે પછીના દિવસોમાં, પોતાના વાલીપણા નીચે રહેલી પકાશના એક જાગીરદારની વાલેરિયા નામે અઢારેક વરસની પુત્રીથી એ આકર્ષાએલા, અને ૧૮૫૬ના ઓગસ્ટથી 'પણના જન-મુખારી સુધીના પાંચેક મહીના એમનો સંબંધ એવો નિકટ ને ગાઢ હતો કે ગમે તે ક્ષણે એમનો વિવાહ મળે એમ સૌને લાગતું હતું. પણ એ સંબંધ આખરે અદ્વિતીય જ નીવડેલો. કેમકે ટોલ્સ્ટોયને કેવળ રૂપસૌન્દર્યનો મોહ નહોતો, પણ સાથે શુભસાન્દર્ય પણ એને જોઈતું હતું, અને તે વાલેરિયામાં એમને દેખાતું નહિ, એટલે એ સંબંધ સ્થાયી રૂપ પકડી શક્યો નહિ. પોતાની અને વાલેરિયાની જીવનદૃષ્ટિ વચ્ચે પણ ટોલ્સ્ટોયને જાહેરો ભેદ માલુમ પડેલો. પોતાને સાદાર્થ ગમતી હતી, ત્યારે વાલેરિયા પહેરવા ઓઢવામાં બારે રૂ. છકલી હતી. પોતાને શહેરી સમાજ અને નૃત્યમંચારંગો વગેરેનો કટાણો હતો, ત્યારે વાલેરિયા એ જાધાની બારે રોખીન હતી. આવા મંજોગોમાં એ હમ સુખજનક નહિ નીવડે એમ લાગતાં ટોલ્સ્ટોયે એ જાળ તોડી નાખેલી. આંદો વાર્તામાં ટોલ્સ્ટોયે એ સંબંધ એમ અધવચથી તોડી ન નાખતાં આગળ માત્ર રાખ્યો છે, અને એ દ્વારા પોને વાલેરિયાને પરણેલ હોત તો પોતાનું લક્ષજીવન કેવું નીવડત તેની પૂર્વકલ્પનારૂપે જાણે કે આ આખી કથા એમણે રચી છે.

આમ જૂને પોતાની જાતને જ ચેતવણી આપવાની વૃત્તિમાંથી જન્મેલી આ વાર્તા સમસ્ત જનસમાજને પણ લક્ષવિષયમાં કેટલીક જાગીર ચેતવણી આપે એવી બની છે. 'અલ્યા, જોજો હો, એ વાલેરિયાને પરણ્યો તો પરતાવું પડશે,' એમ જોમ એ કુમારિકાના સંબંધમાં એમને ચએલું, તેમ 'અલ્યા, જોજો હો, પરણ્યો તો પરતાવું પડશે,' એમ સામાન્ય વાચકને પણ આ વાર્તા જાણે કે કહી રહી છે. લક્ષજીવન એટલે કોઈ અલૌકિક આનંદમય અવસ્થા, એક પ્રેમ કરીને પરણ્યા એટલે જામ, પછી એમાં પતિપત્નીએ કંઈ જ નહિ કરવાનું, અને એ આદિપ્રેમને જ પરિણામે સતત સુખના લહાવા આપોઆપ મળ્યા કરવાના, એવી માન્યતા જગતના ધણાખરા કૌતુકપ્રિય સાહિત્યસર્જકોએ યુવાન હૃદયોમાં અનેક વરસોથી રોપ્યા કરી છે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે માનવહૃદય અને જગવ્યવહારથી અપરિચિત એવા મુગ્ધ તરુણતરુણીઓ કોઈ લોકોત્તર પ્રકારનું સુખ માણવાની આશાથી લક્ષજીવન માટે છે, પણ એવું સુખ તો તમા મળતું નથી, એટલે પોતાને હતભાગી ગણીને નિરાશ થઈ જાય છે. ટોલ્સ્ટોયની વાસ્તવદર્શી કલા આ જમણાનું નિરંજન કરે છે અને લક્ષવિષયમાં મુરચ વલણ કેવું હોય જોઈએ તે ગરારગરક રીતે દર્શાવે છે એ જ આ વાર્તાની મોટામાં મોટી સેવા છે. લક્ષજીવનનાં કેટલાંક લક્ષણોનોતો આના જેટલો સચોટ ખ્યાલ આપનારી વાર્તા શુભગતી સાહિત્યમાં તો છે જ નહિ, અને ઇતર ભાષાના સાહિત્યમાં પણ બહુ થોડી મળશે.

ત્યારે એ લક્ષરચાનો ક્યાં ? પહેલું તો એ કે લક્ષજીવનમાં કોઈ અલૌકિક સુખની આશા રાખવી અને એને અનુપમ સ્વર્ગ જેવું માની લેવું એ હાથે કરીને નિરાશાને નોતરવા બરાબર છે. લક્ષજીવન એ પણ આખરે તો માનવજીવનનો એક ખંડ માત્ર જ છે, અને તેથી માનવપ્રકૃતિ અને—પરિચિતિની મર્યાદાઓથી એ કોઈ પણ રીતે પર ન રહી શકે એ દેખીતું જ છે. એટલે ગમે તેટલા પ્રેમપૂર્વક પરણ્યા પછી પણ લક્ષજીવનમાં કોઈ નહિ ને કોઈ જાતની સુસ્કેલી જીવી થવાની જ, એક નહિ તો ખીજી જાતની અપૂર્ણતા રહી

ગએલી માલુમ પડવાની જ, અને પહેલેથી જ્યાંલે ન હોય એવી ક્ષતિઓ પશુ દેખાવાની જ. તેથી જોઓ સર્વાંગસંપૂર્ણતા કે અપાધારણ સુખની આશા રાખીને પરણશે તેમને તો પસ્તાવો જ થવાનો. કેમકે લગ્નસમયે મદનના ચરમા ગમે તેટલો ઓપ આપે તોપણ લગ્નમાં જોડાનાર સ્ત્રીપુરુષ આખરે તો દેવદેવીઓ નહિ પણ અનેક નિર્બળતાઓથી ભરપૂર એવાં માનવીઓ જ છે, એટલે લગ્નજીવનમાં પતિપત્ની ઉત્સવના વ્યવહારમાં માનવસ્વભાવની અંતર્ગત મર્યાદાઓને લીધે જાળી થયા વગર રહે જ નહિ એવી મુશ્કેલીઓ નભાવવાને સૌએ મદાએ તૈયાર રહેવું જ પડશે. આથી જ લગ્ન એ કેવળ કરારનું રૂપ કદી પણ ન લઈ શકે, અને તો આટલી શરતે જ પરણીશું, અને એટલી શરતો ન પળાઈ તો ખેલ ખલાસ એવો સંગ્રામ લગ્ન કદી ન હોઈ શકે. જેમ અમુક સંપત્તિ હોય તેને જ હું પરણુ અને એ સંપત્તિ રહે ત્યાં સુધી જ મારા એની સાથેનો મંથન ચાલુ રહે, ને એ સંપત્તિ મર્યાદા કે તરત મારે ને એને છૂટ લેવાદેવા નહિ, એ પ્રકારના મંથનને આપણે લગ્નસંબંધ નહિ પણ વેશ્યાવૃત્તિ જ કહીએ, તેમ અમુક શરતો પળાય તો જ માને ત્યાં સુધી જ સાથે રહેવું એ પ્રકારના મંથનને પણ લગ્ન કંતાં વેશ્યાવૃત્તિનું નામ જ વિશેષ ઘટે છે. લગ્ન એ તો ખરી રીતે અખડ મહત્ત્વ છે, ગાહે તેટલી અણધારી ક્ષતિઓ કે મુશ્કેલીઓ માત્રમ પડે તોપણ સતત રીતે એક બીજાના પડખે જામા રહી પોતાના પ્રેમની ઉભાથી પોતાના સાથીને એ ક્ષતિઓ કે મુશ્કેલીઓમાથી ઉદ્ધારવાનો પ્રયત્ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા છે ખાકી પરણનારે લગ્નજીવનમાં કદી પણ પરિપૂર્ણતાની મિથ્યા આશા તો રાખવાની જ નથી. એણે જે કરવાનું છે તે તો એટલું જ કે પોતે જોને પરણવાને તૈયાર થયેલ હોય તેને ખાતર ચાહે તેટલી અપૂર્ણતા, ક્ષતિ, કે મુશ્કેલી નભાવી લેવાને પોતે સ્વેચ્છાએ આનંદપૂર્વક તૈયાર થામે એટલો સાદાનિષ્ઠ ને દાખો દર્શાવ નહિ એટલો ઉત્કટ પ્રેમ પોતાને તેને માટે છે કે, નહિ તેની પૂરી ખાતરી પહેલેથી કરી લેવા, અને એટલો માદાનિષ્ઠ ને ઉત્કટ પ્રેમ હોય તો જ પરણવું, ને એકવાર પરણ્યા પછી લગ્નજીવનમાં કોઈ નહિ ને કોઈ જાતની અપૂર્ણતા તો રહી જ જવાની એ વસ્તુ ખ્યાનમાં રાખીને પરસ્પરને સતત રીતે નભાવ્યા કરવાને તત્પર રહેવું. આ રીતે વધુ પડતી આશા રાખ્યા વગર લગ્નજીવનમાં ગમે તેટલા અનુકૂળ અર્થ રહેવાને મથવું એ જ લગ્નજીવનને સાફ જન્યવવાનો સાચો માર્ગ છે.

લગ્નજીવનનું બીજું લક્ષ્યજ્ઞાન તે સંવનનકાળનો રાગ આપો જાવ ટકો રહે એવી વ્યર્થ અપેક્ષા છે. વાર્તાની નાધિકા દુઃખી થાય છે તે એની આવી અપેક્ષાને લીધે જ દુઃખી થાય છે, અને એ અપેક્ષા ખોટી છે તેનું એને જ્ઞાન થાય છે કે તરત જ એના દુઃખનો અંત આવે છે. અત્યારે યુરોપ અમેરિકામાં લગ્નવિષયક જે નવા નવા વાદો જિભા થયા હાગ્યા છે એના મૂળમાં પણ આવી વ્યર્થ અપેક્ષા જ રહેલી છે કે પતિપત્ની વચ્ચે લગ્નસમયે જેટલો રાગ હોય તેટલો જ રાગ પરણ્યા પછી પંદરમે વરસે પણ ટકી રહેતો જોઈએ, અને જ્યાં જ્યાં એવો રાગ ન અનુભવી શકાતો હોય ત્યાં ત્યાં એ લગ્નસંબંધને રદખાતલ ગણીને એવો ઉત્કટ ગમ અનુભવી શકાય તેવો નવો સંબંધ બાંધવો જોઈએ. લગ્ન એ પ્રેમપૂર્ણ મંથન હોયો જોઈએ એમાં તો બાણે શકા જ નથી, પણ પ્રેમ હોય માટે ગમ પણ હોય, અને તે પણ પાછા પરણ્યા ને દિવસના જેટલો ઉત્કટ હોય, એ પ્રકારની જે અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે તેમાં તો માનવહૃદયનું ચોખ્ખું અજ્ઞાન જ રહેલું

છે કેમકે માનવહૃદયમા તો પ્રેમરૂપી પાણી એવું એક હોય છતાં તેમા કારતી એટ તો ચાલ્યા જ કે એ સ્વાભાવિક છે એટલે લગ્નજીવનમા મળેલા મનન સંવનનકાળના જેટલા અખડ ગગની મગ્નીની આશા રાખી એ ફાગટ જ છે આખો દહાડો ઉપાની રમણીયતા ટકી રહે એવી માગણી કરનાર જેમ મૂર્ખ છે, તેમ આખું જીવન સંવનનકાળની રાગમદ્દ મનોદશા ટકી ગઈ એની માગણી કરનાર પણ મૂર્ખ જ છે આજકાલ ઘણા સુશિક્ષિત બોડા લગ્ન પછી નિરાશ થાય છે તેવું કારણ જ નો છે કે હવે મનનનતે વધુ પડતું મદત્ત અપાતા લાગ્યું છે, અને એ સંવનનકાળની ચીંતા ઉપરથી લગ્નજીવન એટલે જાણે નથી ગુલાબની જ સેજ એમ દ્રષ્ટી લેવામા આવે છે, પણ એ ગુલાબની પાછળ કાટા પણ હોય છે એની જાણે પાઠ્યથી અખર પડે છે તારે પછી સૌ ખૂબો પાડવા લાગે છે માટે બે લગ્નજીવનમા નિરાશ ન થવું હોય તો એમા સદાકાળ મનનનકાળની રાગમગ્ની ટકી ગહેવાની નથી એ પહેલેથી જ સમજ લેવું, અને જીવનની પેઠે લગ્નજીવનમા પણ જે કર્ત આદેશ અમરેશ સ્વાભાવિક રીતે જ આવ્યા હોય તેને માટે ચિત્તને પ્રથમથી જ તૈયાર રાખવું એમ આ વાર્તા વહી ગઈ છે.

આ વાર્તાનું ત્રીજું વકતવ્ય તે એ કે લગ્નને સુખી ગાનાવખતે માટે કેવળ પ્રેમલાવ પૂરતો નથી, પણ એની સાથે ધર્મભાવની પણ કોટલી જ આવશ્યકતા છે લગ્ન પ્રેમમૂલક હોતું નેઈએ, પરંતુનાં સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે લગ્ન પૂર્વે માટે પરિચય તેમ જ પરિચયને પશ્ચિમામે પરસ્પરને માટે અનન્યપરાયણતા ઉપગમ્ય અને સહજ અનિવાર્ય પ્રેમ હોવો નેઈએ એમા તો શકા જ નથી ટોલ્સ્ટોયે 'પ્રેમના દહાડા'મા પ્રમતી કેટલીક વિગત કરી છે એ ઉપરથી એમને મતે લગ્નજીવનમા પ્રેમની અગત્ય જ નથી એમ ધર્મ માની લેવું હોય તો એ તેનો પ્રગ જ છે ટોલ્સ્ટોયે તા જ વિગત કરી છે તે તો શુદ્ધ પ્રેમની નહિ પણ પેમનાગી કામચૂતિની જ કરી છે એ સાતાનો જ્ઞાન તો, ઘણી વાર જતા પ્રેમ માની લેવાય છે ત્યાં વસ્તુત માયા પ્રેમ જેવું કંઈ નેવું નથી પણ કેવળ કામવામના જ કામ કરી રહી હોય છે, અને તેથી એ તો પ્રેમના દહાડા પ્રેમજેવા લગ્નનું પશ્ચિમામે કંઈ રિપરીન આવે છે તે જ ખતાવરાતો છે પણ એ ઉપરથી જૂની દળના કશા પેગપરિચય વગરના લાકડે માંદક વળગાડનારા લગ્ન ટોલ્સ્ટોયની દષ્ટિએ ઘટ છે એવું અતુમાન કોઈએ દોરવાનું નથી 'ઓ અને પુરુષ' આદિ એના ઇતર લખાણોમા એણે ઠેરઠેર દર્શાવ્યું છે તેમ સાચો પ્રેમ એ તો લગ્નની અનિવાર્ય શરત જ છે પ્રેમ વિનાનું કોઈ પણ લગ્ન કદી સુખી થઈ શકે જ નહિ એ તો વિવાદાતીત વાત છે પણ આ વાર્તા એથી જરા આગળ વધે છે, અને કહે છે કે જો પ્રેમ વિના કોઈ પણ લગ્ન સુખી થઈ શકે નહિ તેમ ધર્મ વિના પણ કોઈ પણ લગ્ન અખડ સુધી સુખી ગઈ શકે નહિ લગ્ન પૂર્વે પરજીનાર વચ્ચે પ્રેમ હોવો નેઈએ એ તો ચોક્કસ, પણ જતા એના પ્રેમ પર સુસ્તાક મેલે એમા સલામતી નથી એમ આ વાર્તાની નાયિકાનું પાન બાપનું જાણે કે સચ્ચી ગયું છે એ નાયિકા આપણે નેઈએ છીએ તેમ માયા પ્રેમથી વગે છે, પણ જતા ખરી રીતે જેમા કોઈને એ દોષ ન ગણી શકે તો એવા કાગણોને લીધે એની હૃદયસ્થિત ચચા જની નાજ છે અને એ લગલગ અથ પતનની અગ્ની પર આની પહે એ છે આ પ્રમગ, પ્રાગલમા ગમે તેટલો પ્રમગ હોય જતા કેવળ પ્રેમ લગ્નજીવનમા કેવલો અધિકાર છે અને તેથી તેને અક્ષત રાખવાને માટે પ્રેમ ઉપગત ધર્મશુદ્ધિની પણ કેટલી જાણી જાય છે તે ખતાવી આપે છે. અવગત, શુદ્ધ

પ્રેમ કે શુદ્ધ ધર્મ એ બેમાંથી એક પણ ભાવ બે પતિપત્ની ઉભયના હૃદયમાં યથાર્થ સ્વરૂપમાં અને પૂર્ણ માપમાં હોય તો તે બેમાંથી એક-તે એક જ ભાવ પણ લગ્નને સફળ બનાવવાને પૂરતો છે. પણ માનવી એટલે મૂળથી જ કષ્ટિ અપૂર્ણ અને દૂષિત, એટલે માનવજીવનમાં એ ભાવો જોઈએ તેટલા શુદ્ધ કે પૂર્ણ સ્વરૂપમાં લાગે જ મળવાના. તેથી એ ઉભય ભાવોનું સંયોજન કરવું એ જ લગ્નને સફળ બનાવવાનો એકનો એક ઉપાય છે. લગ્નવિધિમાં અત્યારે બે કોઈ સુધારો આવશ્યક હોય તો તે આ જ છે. કેમકે આપણાં પ્રાચીન લગ્નોમાં એકલા ધર્મ પર ભાર મૂકવામાં આવતો હતો, પણ એકલો ધર્મ કપરો અને નીરસ હોવાથી આજના જમાનામાં એકલા ધર્મ પર યોગ્યએલાં લગ્નો ટકી શકવાનાં નથી. બીજી બાજુથી નવી દળના લગ્નોમાં એકલા પ્રેમ પર ભાર મૂકવામાં આવે છે, પણ એકલો પ્રેમ ભ્રામક અને અસરંગી હોવાથી એકલા પ્રેમ પર યોગ્યએલાં લગ્નો પણ એ જ રીતે ટકી શકવાનાં નથી. તેથી હવે આખો જો કરવાનું છે તે એ કે આ ઉભય ભાવોનો સમન્વય કરી લગ્નમાં એ બંનેની અમલ પ્રતિષ્ઠા કરવી. અર્થાત્ પરણતું તો પૂરેપૂરી પરીક્ષા ને પુખ્ત વિચારને અંતે શુદ્ધ પ્રેમના દર્શન થાય ત્યાં જ પરણવું, પણ એક વાર પરણ્યા તો પછી ધર્મશુદ્ધિ—ધર્મ શબ્દથી આજનો જમાનો સુગતો હોય તો ખુલાસો કરીએ કે ધર્મશુદ્ધિ એટલે કૃષ્ણપરાયણતા જ એમ આહો વિવક્ષિત નથી, પણ ધર્મશુદ્ધિ એટલે કર્તવ્યપરાયણતા, અથવા કહી નહિ તો ફેવટ 'વાંકો તો વાંકો પણ માકો હે ને' એ પ્રકારની વટ, એટલે જોને મે પોને પ્રેમપૂર્વક સ્વીકારેલ છે તેને તો મારાથી કોઈ કાળે દુજો ફેવાય જ નહિ એ પ્રકારની શુદ્ધિ—તેને અગત્ય રીતે વળગી રહેવું. આપણા પ્રાચીનપથીઓ કેવળ ધર્મની પાંખ પર જ આધાર રાખીને બેઠવા પ્રયાસ કરે છે, તો આપણા નવીનપથીઓ કેવળ પ્રેમની પાંખ પર જ આધાર મારી રહ્યા છે, પણ ટોસ્કટોગની આ વાર્તા સૂચવે છે કે એમ એક જ પાંખે કોઈ લાંબું નબી શકવાનું નથી મરે લગ્નને બે મૂળ કરવું હોય તો પ્રેમ અને ધર્મ એ બંને પાળોને એકસરખી સળળ રાખીને સચરતું.

લક્ષ્મણવનનાં બીજાં બે ભાગમાં તો પ્રેમનો ગર્વ અને જોડો સ્વાતંત્ર્યવાદ છે. પ્રેમ એ અત્યંત સુભગ છતાં વેળાએ અત્યંત ભયંકર બની જોડે જોડો મનોભાવ છે. બે સતત રીતે શ્રેણી રાખવામાં ન આવે તો એને વણસી જતાં વાર લાગતી નથી. અને એમાં સજો પેસે છે તે પણ એવી અકળ રીતે કે ઉપર ઉપરથી બેતારને એ પ્રેમ જ લાગે છતાં પ્રેમથી કેવળ વિપરીત વસ્તુ જ એ બની જાય છે. આવી એક વિપરીત વસ્તુ તે પ્રેમનો ગર્વ છે. પતિપત્ની પ્રારબમાં પરસ્પર પ્રેમ રાખે છે, એમાંથી કમેકમે કેટલીક વાર એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે કે તે પ્રેમ રાખનારને જાહેર સામાની પાસેથી પ્રેમની અપેક્ષા રાખનાર બની જાય છે, પોતે દેવ કે દેવીને સ્થાને બેસી રહે, અને સાચી વ્યક્તિ પોતાને પૂજ્યા કરે એવી એકકપેટી વૃત્તિ એમના હૃદયમાં પેસે છે, અને પછી એ વૃત્તિ કોઈ વાર ન સતોષાર્થ અથવા ન સતોષાર્થ એવો ભાસ માત્ર થયો કે તરત જ આ વાર્તાની નાવિકાની પેઠે 'હુ આટલો બધો પ્રેમ રાખુ છું ને મને આમ!' એમ બોલું આણીને છેડાઈ પડે છે. પણ જોવું આ 'હુ આમ ને મને આમ!' નું અકમ પેડું કે તરત પ્રેમ નાકો જ સમજવો. કેમકે પ્રેમનો બે કોઈ જળગામા જળરો વેરી હોય તો તે અહંભાવ છે. વસ્તુતઃ પ્રેમ ને અહંભાવ એ બંને ટદી સાથે રહી શકતા જ નથી. કેમકે શુદ્ધ પ્રેમ એટલે આત્મ-

વિલોપન, તે અહવાન હોય ત્યાં મહાવતુ જ નથી એટલે લગ્નજનનમા કોઈ પણ મિષે, કોઈ પણ રૂપમા, કોઈ પણ બારણેથી આ અહવાનરૂપ પ્રેમશત્રુ પેસી ન જાય તેની સતત ગાવચેતી રાખવાની જરૂર છે આજના સ્વાતંત્ર્યમંત્રાનતાના વિચારે લગ્નજનનમા નિધાતક બળ જોવા જતી ગયા છે તેનું પણ આ જ ઝરણ છે તત્ત્વ અને પૃથક્ત સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને સમાન છે એમા શક નથી લગ્નજનનમા પણ કોઈ કોઈનું ગુલામ નથી એમા પણ શક નથી પણ લગ્નજનનમા બંને સ્ત્રી અને પુરુષ ડગલે ને પગલે સ્વાતંત્ર્ય મંત્રાનતાના વિચારે આગળ આજ્ઞા કરે તો એક દિવસ પણ બેસુ ન રહી શકાય એમા પણ સાથે સાથે શક નથી લગ્ન એટલે જ પરસ્પર અનુકૂળ બનીને રહેવાનો સ્વેચ્છાપૂર્વક ઝરેલો કરાર પણ સ્ત્રી પુરુષ બંને ડગલે ને પગલે સ્વાતંત્ર્યસમાનતાનું નાકુ પડીને બેસે તો પછી કોઈ કોઈને અનુકૂળ બનવાની એવના જ શાની કરવાનું? અને અનુકૂળ બનવાનો કાળજીપૂર્વક પ્રયાસ ન હોય તો લગ્નજનન નબી પણ શી રીતે ચલવાનું? આજે નવી દશના લગ્નોના માર્ગમા બંને કોઈ મોટામા મોટા અતરાય હોય તો તે આજનો અધિકૃત સ્વાતંત્ર્યવાદ છે સ્વાતંત્ર્ય એ બેશક ઉત્તમ વસ્તુ છે, પણ લગ્નમા એને મર્યાદિત થઈ વિના ચાલે એમ જ નથી લગ્ન એટલે પ્રેમ, અને પ્રેમ એટલે જ પરવશતા, સ્વેચ્છા-પૂર્વક સ્વીકારેલી પરવશતા અર્થાત્ લગ્ન એટલે સ્વાતંત્ર્યનું પ્રિયજનને ચરણે ઢરેલું મમર્પણ અવગત, આ સમર્પણ ઉભા પક્ષનું હોય જોઈએ, એટલી સ્ત્રી આવું સમર્પણ કરે ને પુરુષ બેઠો બેઠો તે સ્વીકારે એવો એનો અર્થ છે જ નહિ પણ લગ્ન એટલે સ્વાતંત્ર્યનું મમર્પણ જ છે એમા તો શક જ નથી એટલે પછી લગ્ન જવું અને માથે સાથે સ્વાતંત્ર્યને એના ઉદ્દામ અર્થમા વળગી રહેવું એ વદતોન્નાધાત જેવું છે તમારે પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય જોઈતું હોય તો બહેતર છે કે તમે ન પગલો, પણ લગ્નશુભ જોઈતું હોય તો સ્વાતંત્ર્ય પર ત્યાં મૂકવો જ પડ્યા આપણે ત્યાં સ્વાતંત્ર્યવાદ હવે પરદેશથી નવો નવો આવ્યો આવે છે, એટલે આ વાત હવે જોઈએ તેટલી સ્પષ્ટ થઈ નથી, અને તેથી જ નવી પદ્ધતિના લગ્નોમા એને અને અને વાગ્યા મુરોલીઓ જાળી ચાલે છે, ને ત્યાં સુધી એ પૂરેપૂરી નહિ સમગ્રતા ને નહિ સ્વીકારવા ત્યાં સુધી ચલા જ કરવાની લગ્ન એટલે જ મર્વસમર્પણ, બન્ને જાનુવું બિનશરતી સર્ગમર્પણ આજના સ્વાતંત્ર્યવાદમા એ શક્ય નથી, તેથી સ્વાતંત્ર્ય વિશેના આજના જોટા વિચારોને હાકી કાઢ્યા વિના લગ્નજનન કદી સુખી નીરડાનું નથી અત્યારે આપણી લગ્નસ્થાને તેમ કુટુંબસ્થાને રાણી નાખનારું બંને કોઈ તત્ત્વ હોય તો તે આજનો વલ્લભમળ્યો સ્વાતંત્ર્યવાદ છે એટલે એ બંને મર્યાદાને જો જીવતી ગણવી હોય, અને શૂદ્ધજનની સુરતા ને મધુરતા બંને જળજી ગણવી હોય તો એ બંને રચણેથી એને કાઢી મૂકવો પડશે મમજીપૂર્વક, સ્વેચ્છાપૂર્વક ઘરમા કોઈ સ્વાતંત્ર્યની વાતો કરવા આવે તો તેની ડાનપટ્ટી પકડીને બહાર જ કાઢી મૂકવાનું ઘરમા વાત સ્નેહ અને સ્વાર્પણની, અથવા સ્વાતંત્ર્યની જ કચી હોય તો પોતાના નહિ પણ બીજાના સ્વાતંત્ર્યની પોતાને હાથે કુટુંબના કોઈ પણ માણસનું સ્વાતંત્ર્ય હણાય નહિ, એની જ ત્યાં તો સૌએ સદા ગલાળ ગણવાની છે લગ્નજનનમા પણ સ્વાતંત્ર્યનું સંરક્ષણ કરવાની કાળજી રાખવાની છે તે પોતાના નહિ, પણ પોતાના માથોના પોતાને હાથે પોતાના માથોના મંમન સ્વાતંત્ર્યને લેશ પણ આગ ન આવે તેની જ પતિપત્ની ઉભયે મન સલાળ ગણવાની છે, એ પ્રમાણે બંને સૌ પોતાના મહત્વરતા સ્વાતંત્ર્યને માટે કાળજી ગણવું થઈ ગય

તો પ્રેમ અને સ્વાતંત્ર્ય વચ્ચે અત્યારે જે વિરોધ જામે છે તેનો અંત આવે અને અર્વાચીન સ્વાતંત્ર્યવાદને પરિણામે લગ્નસુખ જે ભોખમમાં આવી પડ્યું છે તેમાંથી એ જીગરી નાખ.

છેવટે, વાર્તાના અંતભાગમાં ટોસ્ટોયે લગ્નજીવનનું એક પરમ રહસ્ય અત્યંત કલામય રીતે પ્રકટ કર્યું છે. છેલ્લા પ્રકરણમાં નાયક નાયિકા પોતાના લગ્નજીવનનું વિધાદ્યૂર્વક સિંહાવલોકન કરી રહ્યાં છે ત્યાં એમની આથા એમના નાનકડા બાળકને તેડીને આવે છે, એટલે નાયક બોલી જાય છે કે ‘હવે આપણી જીર્મિઓ અને આવેગોનો અંત આવ્યો. માટે એ જૂનું બધું નવેસરથી સજીવન કરવાને જાહેરે આપણે ખરી જરૂર ને માર્ગ કરવાનો છે — જુઓ, આ લાઈસાહેબને માટે.’ અને આ મિતાસર વાણીમાં એણે લગ્નજીવનને સુખી કરવાનું મહાસત્ય સૂચવી દીધું છે. એ મહાસત્ય તે એ કે દામ્પત્યની વાત્સલ્યમાં પરિણતિ, શૃંગારરસનો વાત્સલ્યરસમાં વિલય એ જ સાચો જીવનવિદ્યા છે એટલું જ નહિ, પણ એ જ લગ્નજીવનના જાતજાતના અસંતોષો ને આવેશોમાંથી જીગરી જાગીને એકનો એક માર્ગ છે. આજકાલ માનસશાસ્ત્રને નામે આપણે ત્યાં શૃંગાર અને વિલાસવૃત્તિને વધુ પડતું મહત્ત્વ અપાવા લાગ્યું છે, અને તેને પરિણામે કૃત્રિમ ઉપાયોથી જનનનિરોધ કરોતે પણ વાત્સલ્ય બને તેટલું આધુનિકલવાના પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે, પણ જ્યાં સુધી લગ્નજીવનમાં વાત્સલ્યનો હિંમ નહિ થાય, ત્યાં સુધી પતિપત્નીના હૃદયનો સાચો વિસ્તાર નહિ થાય, અને તેથી હૃદયની સંકુચિતતા અને સ્વાર્થપરતણુતામાંથી જન્મતી મુશ્કેલીઓથી લગ્નજીવન મુક્ત નહિ રહી શકે. એટલે લગ્નજીવનને સુખમય બનાવવું હોય તો પતિપત્નીનું લક્ષ એક બીજામાં અને તેથી પર્યંતે પોતાની જાતમાં જ પરાવાઓનું રહે છે ત્યાંથી ખસેડીને તે આત્મેતર—હિતચેતર—કાંઈ તૃતીય પદાર્થમાં કેન્દ્રિત થાય, અને એ તૃતીયને ખાતર પોતે ખસે જીવે એ પ્રકારનો ઉદારભાવ જન્મે એ આવશ્યક છે લગ્નજીવનમાં અત્યારે જે ભોગલલુતા વધવા લાગી છે તે ઝોઝી થશે અને શૃંગારને પરગોષ્ટત જીવનગમ માનવાની ભ્રમણા લાંગરી ત્યારે જ એ ઉદારભાવનો જન્મ શક્ય થશે અને ત્યારે જ લગ્નજીવનની યાતનાઓનો અંત આવશે.

પણ ટોસ્ટોયેની કલાને વિશેષ લાખવી જરૂર નથી. આજે લગ્નનો પ્રશ્ન ચક્રોએ ચડ્યો છે અને જાતજાતના વિદેશી વાદો તેને ચૂંચી રહ્યા છે એ વખતે ટોસ્ટોયેની નિર્મળ તત્ત્વદર્શી કળા એ પ્રશ્ન પર ઘણો પ્રકાશ નાખશે અને કાંઈ પણ સુઝ વાચનારના ચિત્તમાં આ અને આવા બીજા અનેક વિચારો સ્વયંમેવ જગાવશે એની ખાતરી છે. *

अनुत्तीर्णस्य छात्रस्य

नरेश वि. पंडित

घन्दे परीक्षकं देवं लेखनीशस्रशोगनम् ।
आशुरोपं मुदुस्तोषं दीपान्वेषणतत्परम् ॥
महाविद्यालये छात्रान् पत्रं ग्रेह्य प्रवेशयन् ।
लेखनीशस्रहस्तस्त्वं प्रतीक्षामयसे खलु ॥
“ परीक्षानरणी ” युष्मात्प्रणीता नादृता मया ।
पुनरभ्ययनावर्ते तस्माद् अस्तोऽस्मि पाहि माम् ।
तत्करो द्रविणं हतुं परितः सर्वमीक्षते ।
भवान् पुनर्गुणान् दातुं तस्माच्चोराद्वर भवान् ॥

भवान्वह्मपाधिधरोऽप्यस्मिन्नः

द्विनेत्रयुक्तोऽप्यसमानदृष्टिः ।

गुणैर्विहीनोऽपि तमोगुणी त्वम्
गन्धे सगृहोऽसि विरुद्धतानाग ॥

कार्यातिशारं विलपन्मुहुर्मुहुः

शनैः शनैः कार्यपथा प्रयागि ।

मार्गे यथा स्याद् बहुभारपीडितः

गच्छन् सशब्दं शकटं पुराणं ॥

दूरीकृताः प्रथमेन पुनराविर्भवन्ति ये ।

वालास्तान्कलमाग्रस्य स्पर्शमात्रेण कृन्तसि ॥

एवं कृतान्तस्य समानधर्मा

भवान् कृतान्तादपि भाग्यशाली ।

एतत्कृतान्तस्य तु धर्ममानम्

युष्माकमेवा पुनरर्थसिद्धिः ॥

सद्य एव विमुच्यन्ते ये त्वां जानन्ति निर्गुणम् ।

ते नूनं पुनरावन्ति येऽविद्यामार्गमाश्रिताः ॥

નાપાસ થયેલા વિદ્યાર્થીનું

[પરીક્ષકને ઉદ્દેશીને કાવ્ય]

લેખનીરૂપી શસ્ત્ર વડે શોભાયમાન, બૃહદ્ શોધવામાં તત્પર, સહેજ-સહેજમાં ગુસ્સે થઈ જાય એવા અને જેમને પ્રત્યન્ન કરવા કઠણ છે એવા પરીક્ષકદેવને હું પ્રણામ કરું છું.

પરંતુ જોઈ વિદ્યાર્થીને મહાવિદ્યાલયમાં દાખલ કરતા અને હાથમાં લેખનીરૂપી શસ્ત્રવાળા તમે જાણે પ્રતિહારનું કામ કરો છો !

તમે રચેલી ‘પરીક્ષાની નોકા’ (એકામિનેશન ‘ગાઈડ’)ની મેં અવગણના કરી તેથી પુનરધ્યયનના વમળમાં ફસાયો છું. મને જગ્યાવો !

ચોર દ્રવ્ય હરવા માટે ખંધું ઘરાબર જુએ છે, પણ તમે તો માર્ક આપવા માટે તેમ કરો છો તેથી તમે ચોર કરતાં ઘેઘ છો.

તમે અનેક ઉપાધિવાળા હોવા છતાં જેદ પામતા નથી; બે નેત્રવાળા છતાં અસમ દષ્ટિવાળા છો; (પરીક્ષકને ચોગ્ય) ગુણોથી સજ્જિત છતાં તમોગુણી એવા તમે જાણે પરસ્પરવિરુદ્ધ વસ્તુઓનો સમૂહ છો.

રસ્તામાં કોઈ બહુ ભારભરેલો પુરાણો ખટારો અવાજ કરતો પસાર થતો હોય તેમ તમે કામના અતિશય બોલ વિશે વારંવાર ફરિયાદ કરતા ધીમેધીમે કાર્યપન્થે પ્રયાણ કરો છો.

પ્રયત્નપૂર્વક અનેકવાર દૂર કર્યા છતાં જે વિદ્યાર્થીઓ (દાદીના વાળની પેઠે) વારંવાર આવિર્ભાવ પામે છે (‘appear’ થાય છે) તેમને કલમનાં સ્પર્શમાનથી જ તમે કાપી નાખો છો (નાપાસ કરો છો).

આમ ચમરાજનું કામ કરનારા તમે ચમરાજ કરતાં વધારે ભાગ્યશાળી છો. કારણ કે ચમરાજનું તો એ કર્તવ્ય જ છે, પણ તમને તો એથી દ્રવ્ય-પ્રાપ્તિ થાય છે.

ગુણશૂન્ય એવા તમને જે (વિદ્યાર્થીઓ) ઓળખે છે તે તરત મોક્ષ મેળવે છે (પાસ થાય છે); પણ જે અવિદ્યા (ભણધું નહિ તે) માર્ગે જાય છે તે નક્કી પાછા આવે છે.

‘મોઠો ફરી સાદ ફરીશ ના તું’
કઠી શિશુને ગઈ વાંચવા હું;
માન્યું ન એણે, ખૂણ મસ્તી કીધી,
શુસ્સે થતાં મેં લપડાક દીધી.

રડ્યો ઘણું; દાદ ન કાંઈ લીધી,
ચિડાઈને ખૂણ પગો પછાડી
ગયો સૂવાના નિજ ઓરડામાં;
આલી પછી ત્યાં જરી તોડફોડ
અને પડી બંધ જરાક વારમાં.

‘હશે ઊંઘ્યો એ’ મનમાં વિચારી
પાનાં ફરી ફેરવવા હું લાગી,
વાંચી શકી ના—શિશુ ઊઘતો એ
ખલેલ તોફાનીથીયે વધુ કરે.

શય્યાખંડે નીંરવ પગલે હું ગઈ સ્વસ્થતાથી,
જોયો એને પડખું વળીને ઊંઘતો સોડ તાણી;
સૂતેલો એ છોપલી ઠોંકરાં કોંકરા પહોં કોડી
વેરી નાંખી ચીડથી, અમૂલી આખી સમૃદ્ધિ એની,

ખીડ્યાં નેનો કમળકર્ણીશાં પાંપણો અશ્રુભીની,
ગાલે ઝિંદુ ઠરી ચમકતાં ધૂસકાં ના શમ્યાં?તાં;
મેં ત્યાં નીચાં વળી જઈ અને બાથમાં લીડી એને,
હેથે ચાંપી ફરીફરી ચૂમી અશ્રુઓ લૂછી લીધાં,
કે ત્યાં એને ઉર શમી ગયાં ધૂસકાં ઊંઘમાંયે:
ત્યારે બાધયું જીવન ધણકે એક ને ઊંઘ પાર!

જવાહરલાલની આત્મકથા

ગુલાબદાસ શ્રોફર

[ગતીકથી શરૂ]

મહાત્મા ગાંધી અને જવાહરલાલ વચ્ચેનો સંબંધ હિંદુસ્તાનમાં પ્રસિદ્ધ છે. સહુ કોઈ જાણે છે કે ગાંધીજીએ કટોકટીના પ્રસંગોએ જવાહરલાલની ઉચ્ચતાને તેમના સ્મિતથી અને તેમની સમજવટથી કેટલી નરમ પાડી દીધી છે. સહુ કોઈ જાણે છે કે જવાહરલાલના આગ્રહથી કેટકેટલા ઉદામવાદી ગણાવ એવા ઠરાવો મહાસભા પાસે ગાંધીજીએ પસાર કરાવ્યા છે. ગાંધીજી વિષે જવાહરલાલ શુ ધારે છે, તેમની ફિલસૂફી મંબધી તેમની વલણ શી છે, તેમના તરફ તેમના હૃદયમાં કયા પ્રકારના ભાવો ભીડે છે, વગેરે જાણવાની લોકોને ત્રીજ નિઃશ્વાસ ચાલ એ સ્વાભાવિક છે.

અને વાચકને ગાંધીજીના સંબંધમાં જવાહરલાલની રિયલિટી દ્વિધા વહેંચાયેલી લાગે છે. સહેલાઈથી નિર્ધારકામ છે કે ગાંધીજી માટે તેમના હૃદયમાં પુષ્કળ ભક્તિ ભરી છે. તેમણે (ગાંધીજીએ) હિંદુસ્તાનને આપેલા નવા પ્રાણ અને નવી જીવનદષ્ટિ માટે તેમને પુષ્કળ માન છે. પણ તેમની જીવિ (reason) ગાંધીજીની ધાર્મિક જ વાતોને માનવા ના પાડે છે. કોઈ પણ વસ્તુનું મૂળ ધાર્મિક રૂપકાથી સમજવતું, રાજકારણની દરેકે દરેક વાતમાં પણ ધર્મને જ મદદત્ત આપતું, એ બધી વાતો તેમને ગમે ભીતરતી નથી. પણ એ બધું ગાંધીજી તરફની ભક્તિ કે હિંદુસ્તાનના લોકમમ્મદની નાહ પારખવાની ગાંધીજીની શક્તિ વિશેની તેમની શ્રદ્ધામાં લેરા પણ ધટાડો થવા દેતો.

જવાહરલાલ નિલાયતથી અભ્યાસ મેપૂર્ણ કરી હિંદુસ્તાન આવ્યા હતા. હિંદુસ્તાનના રાજકારણમાં ત્યારે વિનીતોતું જોર હતું. જવાહરલાલને એ કાર્યક્રમથી સંતોષ નહોતો થતો, પણ કશો નવો માર્ગ સૂઝતો નહોતો. ત્યાં ગાંધીજીએ તેમની સત્યાગ્રહ સભા સ્થાપી. એ સભાના સભ્યો રોલેટ કાયદો જે તેમને લગાડવામાં આવે તો તેનો અને વખતોવખત તેમને સૂચવવામાં આવે તેવા બીજા વાંધા લેવા મોગ્ય કાયદાઓનો લંગ કરવાને બંધાયા હતા. બીજા સંબંધમાં કહીએ તો ખુલ્લી રીતે અને જાણી ખૂટીને એ લોકોએ જેલમાં જવાનું હતું. (પૃ. ૪૧.)

આમાં જવાહરલાલને મુક્તિનો નવો માર્ગ સૂઝ્યો. શરૂ રાજકારણને વેગવેત બનાવી દે એવો આ માર્ગ તેમને લાગ્યો. એ માર્ગના દ્રષ્ટા અને સૃષ્ટા ગાંધીજી માટે તેમના હૃદયમાં ભક્તિ ભીભરાર્થ.

એ પછીનાં વર્ષો તો હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં જ્યેષ્ઠ પ્રકરણો પૂરા પાડે એવાં ગયાં. ગાંધીજીએ ચારે તરફ દાવાવળ સળગાવી મૂક્યો. તેમની એકે હાકલે હજારો મનુષ્યો જાન આપવા તત્પર થઈ ગયા. તેમના શ્વસોચ્છવાસે રાજકોટ પ્રસર્યો. સરકારની પ્રતિષ્ઠા પ્રગ્ભમાં ધટતી ગઈ. તેમનો વિરોધ કરવા આવેલા મહારથીઓ તેમનો યુરુમંત લઈ નેમના કાર્યનો પ્રયાગ કરવા ભીડી ગયા. પ્રજામાં નવો પ્રાણ મંચર્યો. આ જઘામાં સ્ત્રી, કુટુંબ, સમાજની વગેરે કશાની રજમાત્ર પરવા કર્યા વિના જવાહરલાલે કુદાવ્યું.

પછી તો, ધીમેધીમે જ્વાહરલાલ મહાસલાની રાજનીતિમાં આગેવાનીભર્યું સ્થાન ભાગવતા ગયા. આજે તો મહાસલામાં તેમનું સ્થાન અગ્રેડ છે. સુડતાલીસેક વર્ષની ઉમરમાં બેબેવાર તો તેમણે મહાસલાનું પ્રમુખપ્રધાન શોભાવ્યું છે. પણ એ બધાં વર્ષો દરમ્યાનનો તેમનો માનસિક વર્તણૂક, તેમાં ચતો જતો ક્રમિક ફેફફાર એ બધું અત્યાર સુધી અમણ્યું જ રહ્યું છે. તેમના આ પુસ્તકમાં તે ગાંધીજી પ્રત્યેની તેમની માનની લાગણીનું અને તેમના ધણાધણા વિચારોના વિશેષનું પણ અત્યંત નિખાલસતાપૂર્વક વર્ણન કરે છે.

મહાત્માજીએ હિંદુસ્તાનને નિર્ભયતાનો મહાભેર શીખવ્યો છે. લય ટાળી દેતાં જીવનની સર્વ સિદ્ધિઓ મેળવવાના માર્ગે સહેલાઈથી જઈ શકાય છે તે તેમનું શિક્ષણ છે. તે શિક્ષણ જ્વાહરલાલના હૃદયમાં જોડેજોડે જોતરી ગયું છે. તે લખે છે:

“મારી રાજકીય દૃષ્ટિમર્યાદામાં જ્યારથી ગાંધીજી આગ્રા ત્યારથી એક ચીજ તો હું તેમની પામેથી શીખ્યો છું જ. પરિણામના લખે મારા વિચારોને મારે મારી અંદર જ દબાવી દેવા નહિ ” તે હું ‘પરોખર શીખ્યો છું. (પૃ. ૪૭૬.)

ગાંધીજીના નિર્ભયતાના એ મત્રે તો ઘણીઘણી વ્યક્તિઓ પાસે ધણાંધણાં વીરકર્મો કરાવ્યાં છે. અને એ નિર્ભયતાએ જ તેમના શિષ્યોના અને અનુયાયીઓના વર્તનમાં અને વચનોમાં નિખાલસતા આણી મૂકી છે

આટઆટલા વર્ષો સુધી સાથે કામ કર્યા છતાં, ગાંધીજીના આટઆટલા નિકટ પરિવ્રમમાં આખ્યા છતાં પણ હવે જ્વાહરલાલ ગાંધીજીને પૂરા જોખમી રાક્યા નથી. તે પોતે પણ તેમ કબૂલ કરે છે (પૃ. ૨૬૦). ગાંધીજીની અંદરના પરસ્પરવિરોધી તત્ત્વોનો મમન્યપ કરી તેમાંથી એક જ વ્યક્તિત્વ ઉપનાવી કાઢવું તે અઘરું કાર્ય છે ગાંધીજીનાં એ પરસ્પર-વિરોધી તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરી તેમણે Paradoxes નામના તેમના એક પ્રકરણમાં એનાં બધાં તત્ત્વોને ઉતાર્યા છે.

“અઘડનિરતાનની કે સિલોનની નીતિ ધડવાની જેટલી સત્તા બ્રિટિશ હિંદને છે એટલી જ મત્તા તેને દેશી રાજ્યોની નીતિને ધડવાની છે ” (પૃ. ૫૩૨), એમ લખી વિનીતોને પણ ચમકાવી મૂકનાર ગાંધીજીની ૧૯૧૬ના ગાંધીજીના વર્તન સાથે સરસ સરખામણી થાય છે. એ વખતનો એક પ્રસંગ યાદ કરી જ્વાહરલાલ લખે છે.

“ ૧૯૧૬ની ફેબ્રુઆરીના એક યાદગાર પ્રસંગે, જનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીની સમુદ્ધાટન ક્રિયા દરમ્યાન એક રાજા જેનો પ્રમુખ હતો અને બીજા ધણા રાજાઓએ જેમાં હાજરી આપી હતી એવી એક સખા સમક્ષ ગાંધીજીએ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. ત્યારે તે દિવસે આફ્રિકાથી તાજ જ આવેલા હતા, અને અખિલ હિંદના રાજકારણનો ખોળે લજી તેમના ખલા ઉપર નહોતો પડ્યો. હૃદયપૂર્વક અને ભવિષ્ય-વેત્તાની સચોટતાથી તેમણે તેમની સમક્ષ લાપણું કર્યું અને તેમને તેમની રીતઠાત સુધારવાની અને જોડા લપકા અને ભોજશોખો છોડી દેવાની તેમણે સલાહ આપી. ‘ રાજવીઓ જાઓ અને તમારાં રત્નો વહેંચી નાખો ’ તેમણે કહ્યું અને તેમણે તેમનાં રત્નો બંને ન વહેંચ્યાં હોય પણ તેઓ ગયા તો ખગ જ. મદા ગમગમણમાં એક પછી એક અથવા નાનાંનાનાં મંડળોમાં એ લેખિ એ સજામડપ છોડતા ગયા અને છેવટે પ્રમુખ પણ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા, અને પોતાની મેળે જ પોતાનું કામ આટોપવાને લાપણુકતોને એકલો રાખતા ગયા.” (પૃ. ૫૩૩.)

ગાંધીજીના આ પરસ્પરવિરોધી તત્ત્વોના જ્ઞાન છતાં, તેથી ધણીવાર અંતિમ ધ્યેયને નુકસાન પહોંચે એવી માન્યતા છતાં, પણ જવાહરલાલનો ગાંધીજી પ્રત્યેનો ભાવ પૂજ્યતાનો જ છે. ગાંધીજીનું તેમણે કરેલું વર્ણન કેટલા માન્યથી તે તેમની તરફ જુઓ છે તે પરોચર બતાવે છે:

“કમકે એ તો દેખીતું હતું કે આ નળખા બાંધના નાનકડા માણસમાં પોતાની હોય એવું કંઈ તત્ત્વ હતું, ખડક જેવું કંઈ તત્ત્વ જે ગમે તેવી મહાન સત્તા સામે પણ નમતું આપે નહિ. તેમનો પ્રભાવરહિત દેખાવ, તેમની હગોડી અને તેમનું યુદ્ધ શરીર એ બધું હોવા છતાંયે તેમનામાં બીજાઓને સ્વેચ્છથી તેમની આજ્ઞા પાળવા તૈયાર રહેવા દરજ્જા પાડે એવી રાજધાની હતી... .. એમની શાન્ત, ઊંડી આંખો કોઈને પણ જડડી ગણતી અને તેની બિંદાઈઓમાં પ્રવેશ કરતી. એમનો ચોખ્ખો શાંત અવાજ હૃદયના દ્વાર ખોલી નાખતો અને ભાવનાભર્યા ઉત્તર વાળવા પ્રેરતો. એમને સાંભળનાર એક હોય કે એક હજાર હોય છતાં પણ એ માણસની નદુર્ઘ અને આકર્ષક અસર પાંખા ઉપર ફરી વળતી, અને ફેરફારને જાણે વક્તા સાથે પોતાને સીધો સંબંધ ન હોય તેવો ભાવ પેદા થતો. આ લાગણીને મનની સાથે કશી લેવાદેવા નહોતી, જોકે મનને અચર કરતા તત્ત્વ તરફ પણ સાવ બેરકારી તો નહોતી જ બતાવતી. પરંતુ મન અને છુદ્ધિનું સ્થાન જરૂર પ્રથમ તો નહોતું જ. આ નદુર્ઘરી અસર ઉપગમવાની રીત વક્રત્વકળાથી કે રેશમી શબ્દનૂયોની નદુર્ઘ ચીકારથી પેદા નહોતી થઈ. ભાષા હમેશા સાદી અને ગુદારની રહેતી. કોઈકે જ વાર નકામો એક પણ શબ્દનો ઉપયોગ થતો દર્શે. એ માણસની અત્યંત સાચકપાઈ (sincerity) અને એમનું અક્રિત જડડી રાખે તેવાં હતાં, તેમની અંદર ખળો તો જળરજ્જત મંત્રક કરી રાખ્યો હોય તેવી અસર તેમને જોનાર સાંભળનારને થઈ આવતી. (પૃ. ૧૨૬-૩૦.)

અને ગાંધીજી પ્રત્યેની તેમની આ માનની લાગણીને અંગે જે લોકો ગાંધીજીની વાર-ટીકા કર્યે રાખે છે, તેમને જવાહરલાલ સચોટ જવાબ આપે છે:

✓ “હિંદુસ્તાનમાં બીજે ઘણે ઠેકાણે મેં જોયું છે તેમ ત્યાં પણ મેં માણા લોકોને સમાજવાદી મિદ્ધાતના આશ્રવ નીચે પોતાની કાર્ય કરવાની અશક્તિ કે અનિચ્છાને છુપાવતાં જોયાં. પોતે કંઈ ન કરતા હોય છતાં જંગલે પોતાના ખભા ઉપર યુદ્ધની આખી ભજમદારી લીધી હોય, અને જળરજ્જત બંધ મચાવ્યો હોય, તેમને પ્રત્યાધાતી કહી વગોવનારા લોકોને મળતાં હમેશાં ખીજ ચડતી. આ વાતોડિયા સમાજવાદીઓ ગાંધીજીને જળરજ્જત પ્રત્યાધાતી કહી હમેશા વગોવે છે. અને તે વિષે એવી દલીલો રજૂ કરે છે કે જેમાં તર્કની તો કંઈ ખામી જ ન હોય. પણ એક નાની ખાખત તો બની જ રહે છે કે આ ‘પ્રત્યાધાતી’ હિંદને જાણે છે, હિંદને સમજે છે. પોતે જ લગભગ ‘ખેડૂત હિંદ’ છે, અને કહેવાતા કોઈ પણ ક્રાંતિકારી કરતા તેમણે હિંદુસ્તાનને ઘણું જ વધારે હદમદગી નાખ્યું છે. પ્રત્યાધાતી હોય કે ક્રાંતિકારી હોય, પણ તેમણે હિંદુસ્તાનમાં સમગ્ર પરિવર્તન કરી નાંખ્યું છે, નિર્વાંય અને અધઃપતિત બનેલી પ્રજાને તેમણે અભિગાન અને આરિય બક્ષ્યાં છે, લોકોના સમૂહોને તેમણે

બાળ અને જાગૃતિ અર્થાં છે, અને હિંદના પ્રમુખે જગતનો પ્રજા બનાવી મૂક્યો છે ”

(પૃ ૪૦૬)

ગાંધીજી પ્રત્યેની આ મમતા અને તેમનામાં ગ્રહેલી જવાહરલાલની શ્રદ્ધા ધણી વખતે કાર્મિક પણ કાર્ય કર્યા પછી ગાંધીજીએ ગ્રહ કરેલી દલીલોમાં અર્થ ન જણાતો હોય તોયે તે કાર્યને લાગે વિચાર કર્યા પછી ન્યાય આપવાનું તેમને સુઝાડે છે. ગાંધીજીમાં પ્રગ્નની નાડ પાગળવાની અને ક્યા વખતે તે શુ કરશે અને પોતે શુ કરવું જોઈએ તે જાણી જવાની એવી અજ્ઞાન કુદ્ગતી સક્તિ છે કે જરે વખતે તે જોઈતું કામ જ કરી જાય છે. પછી તેમના મિત્રોને અને અનુચરોને સમજાવવાને તે કાર્યના જવાબમાં દલીલો તે ગોપી દાટે છે. ચોરી-ચોરાની બાબતમાં હતી તેમ તે દલીલો લૂલી પણ હોય છે, પણ નિર્મળની પ્રેરણાથી તેમણે કરેલું કાર્ય તો કરવા ચોગ્ય હતું તેમ દેખાઈ જ આવે છે. (પૃ ૮૫)

ગાંધીજીએ ધરોહાર જેવમ્બા ઉપવાસ આદર્શ--કોમી સુકાનના મળ્લધમાં ત્યારે જવાહર-લાલને મજબૂત વસ્તુને પણ આવા લાવનાના અને ધાર્મિક દષ્ટિબિન્દુથી જોવાની અને આના માગો અખત્યાગ કરવાની રીતિ ઉપર મુરસો ચડાવે પરતુ એ બધું ખતી મથા પછી તેના પરિણામે તો તેમને આશ્ચર્યચકિત કરી દીધા તે લખે છે :

“ પછી તો મગજન દેરા વિષે પચગાઈ ગયેલી જગજગત હિંચવાલના ખમરે આવ્યા. હિંદુમત્તાજ ઉપર ઉત્સાહનું કોઈ જાગૃત્તિ મોજુ ફરી વળ્યું હતું, અરપૂરસત્તાનો તો નારા જ થતા બેઠો હોય એમ લાગતું હતું. ધર્મવાડના કાગળારમાં બેઠેલો આ માળુમ કેવો મજબૂત હતો અને પ્રગ્નના હૃદયને હલમલાથી નાખનારી દોરી તેને કેવી મરમ જોડતા આનંદની હતી, એ વિચાર્યું ” (પૃ ૩૭૧)

અને ગ્રહના છતાં ગાંધીજી પાત્ર ખાટલી મમતા, લક્ષિત શ્રદ્ધા છતાં જ્યાં જ્યાં તેમના અભિપ્રાયોથી પોતાના અભિપ્રાયોની ભિન્નતા હોય ત્યાં જવાહરલાલ નિર્ભયતા અને નિષ્ઠાનક્ષતપૂર્વક પોતાના અભિપ્રાયો વ્યક્ત કરે છે. જાતીય મમલ સેવધી ગાંધીજીના વિચારો નજીની છે જવાહરનાયને એ દષ્ટિબિન્દુ અકુદરતી અને આધાતકારક લાગે છે, અને તે કહે છે કે “ જો એ માયા હોય તો તો હું નમણાઈ અને જ્ઞાનતત્ત્વોની ગિધિલતાની ધણી જ નજીલી. આવી ગયેલાં સુતેમાર મણાઈ ” (પૃ ૫૧૩) વળી જમીનદાંગ, મગજો, ધનિષ્ઠ તેમના બેઠેલાના, તેમની પ્રગ્નના અને તેમનાથી ગરીબ વર્ગોના દુસ્તીઓ સાથે અને તે રીતે જ સમાજજીવનમાં જાયમ ગ્રહે એવી તેમની માન્યતાનો પણ જવાહરલાલ જરોખર વિરોધ કરે છે એ વસ્તુ દુસ્તીઓ સાથે એમને માટે તો મારી નથી, પણ જે લોકો આવી રીતે પોતા ઉપર આના પરાધકારી પુરુષોત્તમોને દુસ્તીપાણુ ચલાવના છે તેમને માટે પણ સારી નથી “ ધ્યેગના કિવચક મગજો પણ આ જોને ચોચ રીતે ન ઉચ્ચ સકચા હોન ” (પૃ ૫) તે કહે છે મિત્રોની હલ્લખપટ્ટો કરીને, નદિ કે તેના ઉપર ફજ્જ પાડીને, આપણે આપણે ઉદ્દેશ જા વાવો જોઈએ એ ગાંધીજીનો મિદ્ધાત, મિદ્ધાત તરીકે મગજ છે પણ વ્યવસ્થામાં તેમ ચુ સકચ છે? વ્યક્તિઓ સાથે જામ લેનાનું હોય ત્યાં એ કામ વાગે, પણ આખા તા માગે એ ટેટુ ઉપયોગી થાય? જવાહરલાલ કહે છે ‘ હવ-પલટા ઉપરાંત મળાજગતની પાનુ જગત પ.એ જ, અને આ પાનુજગતનો ઓછામાં ઓછો ઉપયોગ કરવા, અને તે પણ એવી રીતે કે એનો નાપ ખાડો થઈ જાય, એ જ વધુમાં વધુ

આપણે કરી શકીએ” (પૃ. ૫૫૨). દેશી રાજ્યો સંઘર્ષની ગાંધીજીની નીતિ વિષે તે લખે છે, “ ખરેખર, દેશી રાજ્યો સંઘર્ષનું ગાંધીજીનું વલણ તો વિનિનો કરતાયે ઘણું જ વધારે નરમ અને સંયમી છે. ” (પૃ. ૫૩૩.)

ગાંધીજીને પ્રત્યાધાતી કહી વગોવનારા અને પોતે ક્યુ જ ન કરનારા સમાજવાદીઓની જવાહરલાલ સખત શબ્દોમાં ટીકા કરે છે, પણ તે ઉપરથી એમ નથી. સમાજવાદનું કે તે સમાજવાદની પણ ટીકા કરે છે. અત્યાર સુધીમાં તો તેમણે કોઈકોઈને જણાવી દીધું છે કે પોતે સમાજવાદી છે, અને સમાજવાદે નિયતિત કરેલી આર્થિક વ્યવસ્થા જ ન્યાયયુક્ત છે. જગતનો પ્રશ્ન એકલો રાજકીય નથી રહ્યો. જે એમ હોત તો તે પ્રશ્નને રાજકીય સમાનતા આપવાથી બધા કોષ્ટકોથી ઊકલી જત સો વર્ષ પહેલાં વિચારકો વિચારતા હતા કે રાજકીય અસમાનતામાંથી અસતોષ જન્મે છે અને અંધાધૂંધી પ્રવર્તે છે. એ અસમાનતામાંથી જગતને સમાનતા તરફ લઈ જવા એ લોકોએ પ્રયત્ન કર્યો. જગતનાં સ્વાધીન અને સુસંસ્કૃત રાજ્યોએ એ રાજકીય સમાનતા ખોટે અંગે સ્થાપી, પણ છતાં જગતને મુક્તતા પ્રશ્નો એ ને એ જ રહ્યા. અસમાનતા એવી એ જ રહી. નાકી થયું કે રાજકીય સમાનતા એકલી જ ખસ નથી. એથી કાર્ષ પ્રશ્નો કાચી ઉકલ તો આવતો જ નથી. બેલકું એના એકા નીચે ધણાધણા અન્યાયો થઈ રહે છે. આર્થિક અસમાનતાના નાશ વિના રાજકીય સમાનતા અર્થહીન ધર્મ પડે છે.

જગતનાં સર્વોત્તમ ભેગોએ આર્થિક અસમાનતાને દૂર કરવા શીખવતા આ વાદે આકર્ષ્ય છે. જવાહરલાલ પણ તેથી આકર્ષ્યા છે. પરંતુ ને માને છે કે દરેક દેશ પોતા પોતાની સ્થિતિ, સભોગો અનુસાર પોતાપોતાના દેશમાં સમાજવાદના સિદ્ધાંતો લોચ પાડવાના છે. સમાજવાદના કાવનાશીલ તત્ત્વથી એકલાથી કંઈ વળવાનું નથી. “ ને હિંદુસ્તાનમાં સમાજવાદને વિકસાવવો હોય તો હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ અનુસાર તે વિકસવો જોઈએ, અને એટલા માટે એ સ્થિતિઓને અભ્યાસ કરવો ખાગ જરૂરી છે. ” (પૃ. ૫૮૬.)

કાર્ષ પણ વસ્તુના આધારા અનુકરણમાં જવાહરલાલ માનતા નથી. અત્યારના ધણા સામ્યવાદી અને સમાજવાદી નેતાઓની માફક તેમણે શાકર્ગના પુસ્તકને પોતાનું આદર્શ નથી બતાવ્યું. રશિયામાં આદરવામાં આવેલી નાસનીનિ તરફ તેમને દુદરતી મૂળા છે (પૃ. ૫૬૨). છતાં તેના જળગ્ગત પ્રયોગો પ્રત્યે તેમને સમજાવ છે. ને લોકોની પોતાની બુલોમાંથી પણ બોધપાક મેળવવાની રીત તેમને આકર્ષે છે. (પૃ. ૫૬૩.)

અને ન્યારે સમાજવાદ અને ફ્રીસીઝમ વચ્ચે પર્ગદગી કરવાની પાત આવે ત્યારે તે જવાહરલાલ એકસ સમાજવાદના પક્ષમાં જ રહેવાનું પમદ કરે. (પૃ. ૫૬૧.) માકર્સની પૈનાનિક પદ્ધતિએ વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરવાની અને અત્ય ગોધી કાઢવાની રીત તેમને સરસ લાગી છે. ફ્રીસીઝમનો યુગવાદ તો અત્યારે સમગ્ર જગતનો તિરસ્કાર અનુભવી રહ્યો છે. તેનાં ખૂરાં પરિણામ હિંદુસ્તાનમાં ખિટિસ સરકાર અવાલેડી ફ્રીસીઝ વર્તણૂક ઉપરથી જવાહરલાલે નજરેનજર જોયાં છે. પછી તે તેના પક્ષમાં બેસવાનું પમદ ન કરે તેમાં નવાઈ શી ?

જીવનનાં અમૂલ્ય વર્ષો જવાહરલાલે જોડમાં ગાળ્યાં છે. ઘણી વખત તો તેમને ત્યાં એકાંતવાસ સેવવો પડતો. પુસ્તકો જ ત્યાં તેમના સહચારીઓ હતાં. અને તેમનો તેમણે

પૂરેપૂરે લાલ ઉઠાવ્યો છે. બહાર રાજ્યદારી જીવનની ધાંધલમાં તેમને અભ્યાસ કરવાનો સમય પણ નહોતો. મળતો જેલનિવાસની મહિનાઓ અને કોઈકોઈ વખત વર્ષોની અખડ શાંતિમાં તેમને એ માટે પૂરતો સમય મળી રહ્યો. તેમણે ખૂબખૂબ અભ્યાસ કર્યો. જગતને મૂંઝવતા પ્રશ્નો અને અત્યાર સુધી તેના સુચવાયેલા ઉકેલો મેળવી તેમણે પુષ્કળ વાંચ્યું. હિંદુસ્તાનના પ્રશ્નો પણ તેમણે જગતને પ્રેરતાં બોલોની નવીન દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કર્યો. અને એ અભ્યાસના ફળરૂપે તેમને ખાતરી થઈ કે અત્યારના જગતના સર્વ રોગોનું મૂળ તેણે પસંદ કરેલી મૂડીવાદી સંસ્થામાં છે. તેનો નાશ થયે જ એ પ્રશ્નોનો ઉકેલ થાય. શાસ્ત્રીય સમાજવાદના અગવડથી જ એ ઉકેલ કાયમી થઈ શકે, વળી હિંદુસ્તાનનો અને બીજાં પરાધીન રાષ્ટ્રોનો પ્રશ્ન પણ છૂટકછૂટક એકથી બીજાને નિયુક્ત કર્યેથી ન ઉકેલી શકાય એ શકીવાદની સાંકળમાં જકડાયેલા રાષ્ટ્રો, શાહીવાદની નાગચૂડામાંથી છૂટને જ બિગરી શકે, એટલે મુખ્ય દર્શન્ય તો શાહીવાદનો અને શાહીવાદને સરક્ષતા અને તેને બળવાન બનાવતાં બોલોનો નાશ કરવાનું જ છે.

આ બધું તેમણે તેમની સચોટ વાણીમાં સરસ રીતે સમજાવ્યું છે. કોઈ એક પક્ષ કે એક રાષ્ટ્ર સામે તેમને વેર નથી. મુક્તિને અવરોધતા બોલોનો જ તે વિનાશ માગે છે. અને તે માટે જરૂરી કડકાઈ અજમાવતાં ન અચકાવું એવું એ તેમ તે માને છે.

સમાજવાદ આપતા મિલકત જમ થશે અને કશી સલામતી નહિ રહે એવી વાતો ફેલાય છે. એ જમી વિષે જવાહરલાલ લખે છે.

“જમી, માણ અને અનિશ્ચિત, અત્યારની સમાજવ્યવસ્થાના મૂળમાં છે, અને એ વસ્તુસ્થિતિનો નાશ કરવા માટે સામાજિક ફેરફારો બતાવવામાં આવે છે. મજૂરની મહેનતના અમુક લાગતની પેદાશની હમેશા જમી થાય છે, ખેડૂત બિપરતોં બાગાં કે કર એટલા બધા વધારી મૂકવા કે જેથી તે તે બરી જ ન શકે એ રીતે તેની જમીનની જમી થાય છે. પહેલાના સમયમાં સામાન્ય માલિકીની જમીનને અમુક વ્યક્તિઓ જમ કરી લેતી અને નેમાથી મોટી જગીરો બનતી; એ રીતે જ ખેડૂતની માલિકીની જમીન પણ નાશ પામી હતી. અત્યારની મજાજવ્યવસ્થાનું મૂળ અને પ્રાણ જમી જ છે.” (૫૫૮૭.)

આટલાટલા કડક અને હિંમત હોવા છતાં જવાહરલાલમાં દોષભાગ વાવો પુષ્કળ વર્તા છે. ‘મોતીલાલજી વિષે તેમને પુષ્કળ પ્રેમ છે. મોતીલાલજીના ઉચ્ચ સ્વભાવની સાથે તેમના બાળપણની ઘણીયે સ્મૃતિઓ જોડાઈ ગયેલી છે. છતાં તેમના પ્રત્યેના માનમાં જરા પણ ક્ષતિ આવતી નથી. બહુબહુ વિચારો કર્યા પહેલાં આગળ પગલું ન ભરવું અને નિશ્ચય પર આવી એકવાર પગલું આગળ મૂકવા પછી સિર જમ્ય તોપણ એ નિશ્ચયને વળગી રહેવું, અને કમલું હકાકું નહિ એવા મોતીલાલજીના સિદ્ધાન્ત વિષે તે બહુ આદરપૂર્વક લખે છે. મોતીલાલજીના દેખાવની લખ્યાનું અને ચરીરની મુદ્દલાનું વર્ણન પણ તેમના પ્રત્યેની લેખકની લાગણી વ્યક્ત કરનારું છે. અને જવાહરલાલ પ્રત્યે પણ મોતીલાલજીનો પ્રેમ કર્યાં એટલો હતો ? મહાત્માજીએ સત્તાત્રદ સભા સ્થાપી અને જવાહરલાલ તે પ્રત્યે આકર્ષાયા. મોતીલાલજીને એ બધી વાતોમાં ત્યારે આસક્તિ નહોતો લાગતો, અને જવાહરલાલ જે તેમાં જોડાય તો હેરાન થાય એ વિચાર પણ તેમના એના તરફના વિરોધનું કારણ હતું.

છતાં તે સમજતા હતા કે જો જવાહરલાલ જેલમાં જાય તો તેમને જમીન ઉપર સૂવું પડે. એ કેટલું અવંકર હશે એ જોવાને પોને ગતે જમીન ઉપર સૂઈ રહેવા પ્રયત્ન કરતા. (પૃ. ૪૨.)

એ બંનેનો એ પરસ્પર પ્રેમ તો શરૂઆતમાં પાનિપાને ઊભરાય આવે છે. લખનૌમાં માયમન કમિશન આવવાનું હતું. તે સામે દેખાવો કરવા જવાહરલાલની સરકારી નીચે દુકડીઓ નીકળી. તેમને માર પડ્યો. અઘાઠાબાઈમાં પિતા અને માતા આ ખગર માંલે તે તેમને ચિન્તા ન થાય એટલા ખાતર જવાહરલાલે તેમને પોતાના કુશળતા અને પોતા વિષે ચિન્તા ન કરવાના ખગર આપ્યા શું થયું હશે? વધારે વાગ્યું તો ન હોય? મને ચિન્તા થાય એટલા ખાતર છુપાવતો નો નહિ હોય? વગેરે વિગતોમાં મોતીલાલજીને નિદ્રા ન આવી અધરાત્રિએ નક્કી થયું કે તેની ખગર કાઢવા લખનૌ તો જવું જ. છેલ્લામાં છેલ્લી ટ્રેન ઊપડી ગઈ હતી મોટરમાં મોતીલાલજી વાળી જવા કાપડા. રસ્તામાં મોટર ધવાથી છેક સવારના પાંચ વાગે ચાકાપાકાવા ને લખનૌ પહોંચ્યા. (પૃ. ૧૭૬)

મોતીલાલજી તરફની આ મમતા નેમના મૃત્યુ મમયના વર્ણનને પણ સુદર બનાવી મૂકે છે. (પૃ. ૨૪૭) વળી જવાહરલાલના જીવનમાં મોતીલાલજીને કેટલું સ્થાન હતું એ એક જ કહેશે જેઠા જવાથી ખગર પડે છે

“તે આશી ગયા છે ને વાન વાસ્તવિક હોય તેમ લાગતું મુશ્કેલ હતું. એ પછી ત્રણ મહિને મારી પત્ની અને પુત્રી માથે હું સિલોનમાં હતો અને ન્યુરેસિયામાં થોડા શાંતિભર્યા, આરામભર્ય દિવસો પસાર કરતો હતો. મને એ જગ્યા પ્રસન્ન પડી ગઈ અને મને તરત જ લાગ્યું કે બાપુને આ જગ્યા માફક આવશે. એમને શા માટે અહીં બોલાવી ન લેવા? એ ચાહો ગયા હશે, અને આગમ તેમને કાયદો કરવાનો જ. એમને અઘાઠાબાઈ તાર કરી બોલાવી લેવાની દૃઢ સુધી તો હું આવી ગયો હતો.” (પૃ. ૨૪૭)

અને એટલા જ કામળ બાવથી એ માતાને પણ ચાહે છે. માતાને ન ચકાનાર બાળકો બહુ થાડાં હશે. એમા આ તો એકતા એક પુત્ર. એટલે માનો નિરવધિ પ્રેમ વર્ષો સુધી એમના એકલા ઉપર ડોળાવો હોય. બાળ્યાર વર્ષો સુધી શીખેલા સ્કિંડાના પાક તેમને લાગે છે કે જો તે બહાર હોત તો તે જૂલો મત અને જ્યારે તેમની માતાને લોહી નીકળ્યું ત્યાં સુધી પોલિસે માગ માર ચાર્યો ત્યારે, ઉશ્કેરાટમાં, વ્યક્તિગત કે રાષ્ટ્રીય પંચિગામનો વિચાર કર્યા વિના, તેઓ કઈનું કઈ કરી બેસત. એ ધૂનિયા રસ્તા ઉપર પડેલો એમની માતાનો લોહીનીગળતો ચહેરો એમના હૃદયમાંથી લાગ્યા વખત સુધી ખરેખે નહોતો. (પૃ. ૩૩૫)

અને જ્યારે કમળા વિષે ઉલ્લેખો આવે છે ત્યારે આ કામળ બાવો અતિ કામળ, કાઈ કાઈ વાર તો છેક કુરુક્ષેત્રની જગ્યા છે હિંદુસ્તાનના ગગરદારણ અને રાગદારણી સિંહાતોની ચર્ચા કરતા આ પ્રસંગમાં કમળા વિષે બહુ જ થોડો ઉલ્લેખ છે, છતાં જેટલો છે તેટલામાં એક વીર નારી તરીકે તેની મૂર્તિ વાચક માને ખડી થાય છે નાદુરસ્ત તબિયત હોવા છતાં પણ જવાહર જેલમાં જતાં તે દેશના કાર્યમાં અપભ્રાવે છે અને ખૂબ મહેનત કરે છે. ઉવેરે એવી તબિયતે તે જેલમાં પણ ગય છે, અને જવાહરલાલ સાથે સરકાર તેને પણ જેલમાંથી મુક્ત કરે છે (પૃ. ૨૪૪.) પછી પણ તેની તબિયત તો એવી જ રહે છે. જવાહરલાલ વારંવાર જેલમાં જવન્યાર કરે છે બહાર હોય ત્યારે પણ પત્ની સાથે બાળવાનો તેમની પાસે બહુ થોડો મગય હોય છે. છતાં પત્ની તે વિષે કદિગાલતો એક પણ

શબ્દ ઉચ્ચારતી નથી. તેમને તેમના કાર્યમાંથી પોતા માટે ગમ્યા પડ્યાવવા જરા પણ કહેતી નથી. બિલકુલ પોતાથી બીજી શબ્દ તેટલી તેમના કાર્યમાં મદદ કરી શકે છે.

તેમની નવપ્રવૃત્તિ અવસ્થાની મુશ્કેલીનું વર્ણન મનોહર છે. પોતાની બાલિશતા અને પત્નીનું સ્વાભિમાન કોઈ કોઈ વખતે કમલ જળાવતા પણ અને તો એ બધાંથી તેઓ એકબીજાં પ્રત્યે વધારે ને વધારે આકર્ષાતાં.

છેવટે હવે કમલા જશે તેમ લાગે છે ત્યારે જવાહરલાલને તેની તરફ ખાતાવેલી બેઠકારી, તેનું શાંત અને મૂક મર્મરપણું, બધું યાદ આવે છે. તેના તરફ તેમનો દયાયોગ પ્રેમ બિભરાર્થ આવે છે. તેને કલ્પના લઈ જાય છે, કલ્પના પાસે નિદાન કરાવે છે; પણ તેની સાથે રહી શકાય તેવી સ્થિતિ નથી ન ટાળી શકાય એવો મંત્રકારી પેશામ તેમને જોલગા ઘસડી જાય છે.

ત્યાં તેમની સ્થિતિ કંડોડી ગાય છે કમળાની માંદગી ઘણી બધી છે. રાજકારણમાં લાગ નહિ લઈ એવી એની ખાતરી પણ એ તે આપે તો કમળા પાસે રહી તેની સુચારુ કરવા તેમને મુક્તિ બહુવામાં આવે. પણ એ સાચું કેમ ? એ તો અશક્ય જ હતું. તેમનું મન અચોક્કસ થયું છે. પોતાના અભિમાન માટે કમળાનો ભોગ ચડાવી દેવો ? કશું સહનું નથી. પણ એક જ બનાવ તેમનો પથ બાયરહિત બનાવી મૂકે છે--સરકાર તેમને કમળાની ખબર હાલવા તેની પાસે લઈ જાય છે. કમળા તેમની સામે સ્મિત કરે છે. ફિક્કું, માંદું છતાંય ધીરત્વભર્યું સ્મિત, અને પોતા પાસે બોલાવી કાનમાં કહે છે. " આ સરકારને ખાતરી આપવાની વાત શી છે ? તમે નહિ જ આપતા. "

એટલા જ ગમ્મો દિલ્હીનાની કુરબાનીના ઇતિહાસમાં કમળાનું નામ મુંદર અક્ષરેએ લખાવવા પૂરતા છે.

દિલ્હીનાની અને જગતની મુક્તિના સ્વપ્ના સેવનાર જવાહરલાલ જીવનની હળવી અને સુંદર બાબુએને બુલી જતા નથી. તેમનો કુદરતનો પ્રેમ સ્વયંસ્થળે જાણી આવે છે. દેહશાહનની જોલગા તેમને પર્વતો અને આકાશ બેવા મળતાં. જરાતરા દીવાલો બહાર ફરવા મળતું એ બધાનું વર્ણન તે ઘણું જ રસથી કરે છે. (પૃ. ૩૫૩.) કૈલાસ અને માનસરોવર બેવાની તેમની હજી એમાંથી પરિપૂર્ણ થઈ નથી, છતાં એ હજી કામ્યમ તો છે જ. (પૃ. ૩૮૮.) વર્તન આવીને વૃક્ષોના જીવનમાં કેટલું ચૈતન્ય પૂરી જતી હતી ? નિર્મળ વિધેનાં તેમનાં વર્ણનો મુન્દર હોય છે. (પૃ. ૩૫૪).

પરંતુ બ્યારે થોધમાર વરસાદ પડ્યો હોય ત્યારે એ શોધાવું કરવા મળતું એ પણ બધું થઈ જતું. અને ત્યારે જોલગી પ્રાણીસૃષ્ટિ સાથે પ્રેમ કેળવવા પડતો. ઘણું જીવો એ પ્રેમ સરસ રીતે કેળવે છે અને તેનાં સરસ વર્ણનો આપે છે. પ્રાણીકાલેલકરની ' જોતરાતી દીવાલો 'માં આપવું એ પ્રેમના અને એ સૃષ્ટિનાં મુંદર વર્ણનો મળી રહે છે આ નિર્મળ અને પ્રાણીપ્રેમ જવાહરલાલના પુસ્તકની હળવી છતાં મુંદર બાબુ બની રહે છે.

આખું પુસ્તક વાંચતાં એક બળવાન વ્યક્તિની અને તેના ભેદાર વ્યક્તિત્વની ચિરંજીવ છાપ વાચકના હૃદય ઉપર પડી રહે છે. મુક્તિ, પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના શબ્દો આસપાસ તેનું જીવન ઘણું ગયેલું હોય છે. તે પ્રાપ્ત કરવાને તે ગમે તેવા કોષો આપવા તૈયાર રહે છે. તેના વિરોધ કરનારને માટે તેના હૃદયમાં માનસર્વ સ્થાન નથી. ગમે તેવી હાડમારી પડે, ગમે

તેટલાં દુઃખ સહન કરવાં પડે પણ આપણા હૃદયમાં રહેલા સત્યને વળગી રહેવાથી જ જીવનમાં કોઈ કોઈ વેળા મળતી ધન્યતા આપણે અનુભવી શકીએ છીએ તેમ તે કહે છે.

તે ધણીધણી વાર વ્યવહારુ વાતો કરે છે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુથી વસ્તુઓને ઉઠકો જોવાની અને તે અનુસાર નીતિ ધડવાની સૂચનાઓ તે ધણીવાર આપે છે. પણ તેના જીવનને વાંટી લેતો આદર્શપાદ કણે કણે પ્રગટ થાય છે. ઈશ્વરને, ધર્મને તે માને કે ન માને, પણ આદર્શને વળગી રહેવા તે હમેશાં તત્પર હોય છે.

“ પ્રગતિમાં, કોઈ કાર્યમાં, આદર્શોમાં, માનવસદ્ગુણોમાં. અને માનવના ભવિષ્યમાં શ્રદ્ધા હોવી, તે બધું વિધિમાં શ્રદ્ધા હોવાની જરોજ નથી? જો એ બધાંને આપણે તર્ક અને શુદ્ધિથી ન્યાય આપવા જઈએ તો તરત જ આપણે ગુચ્છેલીમાં આવી પડીએ છીએ. પણ આપણામાં રહેલું કોઈ તત્ત્વ તે આરા અને શ્રદ્ધાને વળગી રહે છે, કારણકે એ ચાલી જતાં, જીવન ડશા પણ લીલાડા વિનાના વનવગડા સમાન થઈ પડે. ” (પૃ. ૪૭૭)

એ શ્રદ્ધા અને એ આશા એની પાસે મુશ્કેલીઓ સહન કરાવે છે, બીજાણુ ત્યાગો કરાવે છે, એ બધું તે હસતે મોઢે સહન કર્યે જાય છે, પણ માનવસુલભ ભાવો—દુઃખના અને ત્રાસના—તેનાથી અનુભવાતા નથી એમ નથી.

“ જોશમાં કે જોશ બહાર અને જહાદુર થઈને ફરતા, રિમતો કરતા અને હાસ્ય રેલાવતા, પણ ધણીયે વાર એ રિમતોની પાછળ આંખોમાં છુપાયેલા હતા અને અમારું હાસ્ય કોઈકોઈવાર રૂદનની ખૂબ જ નજીક આવી જતું. ” (પૃ. ૩૬૨)

લેખકનો સ્વભાવ ઉગ્ર છે, સાહસિક છે એને એજે એ કોઈ કોઈવાર એવું પગલું લઈ બેસે છે, કોઈ કોઈ વાર એવું કર્મ કરી બેસે છે, કે એનો ખ્યાલ એ પોતે પણ નથી કરી શકતા. ત્રિવેણીસંગમમાં સ્નાન કરવાની સરકારે મનાઈ કરી હતી, ત્યારે તેણે પોતાની એ જાળનમાં ખાસ કરી ઇંગ્લેન્ડ વિના માત્રવીયજી સાંગે સત્યાગ્રહમાં ઝુકાવી દીધું હતું એ વસ્તુના લખાણનાં એ પાનાંમાં લહેરની ખાતર લહેર કરી લેતા સિવાય એ સત્યાગ્રહમાં જોડાવાનો બીજો કોશ અર્થ જણાતો નથી.

એવું કોઈ કોઈવાર બની જાય છે, છતાં ઝાઝો ભાગ તો તેમના કાર્યને ધડનાર મુખ્યવસ્થિત વિચારો હોય છે. એ વિચારો અને એ વિચારોની બૃમિકા ઉપરથી સીધેસા કાર્ય સળધી મતભેદ ભડે હોય, પણ એ વિચારોના અસ્તિત્વ વિષે તો કશા મતભેદને રચાન નથી.

અને આ પુસ્તક સંબંધી થયેલી એક બીજી આરોપ પણ વિચારવા જેવો છે. કહેવાય છે કે એ પુસ્તક એકતરફી દૃષ્ટિથી જ લખાયેલું છે. તેમાં બીજા વિચારો કે બીજી દૃષ્ટિ મોટે સ્થાન નથી. અને જ્યાં જ્યાં એવું થાય છે ત્યાં ત્યાં પુસ્તકની સર્વોપરિતામાં ખામી આવે છે.

લેનિન વિષે કોઈએ કહ્યું છે કે દરેક મહાન નેતામાં હોય છે તેવી વિરોધીના દૃષ્ટિ-બિંદુને ન સમજી શકવાની ગણિત તેને હતી. જવાહરલાલ વિષે પણ એવું કહી શકાય. ને ને દૃષ્ટિબિંદુ અમજવા માંગતા નથી. એવું નથી. તે તે સમજી શકતા જ નથી.

અને જે માણસે એક જ્યેષ્ઠની પાછળ પોતાનું જીવન ફના કરી દીધું હોય, મા, બાપ, પત્ની, પુત્રી, વગેરે જ્ઞાતી દરકાર કર્યા વિના જીવનનાવને એ જ્યેષ્ઠ અદા કરવા માટે ગાઢ સમુદ્રમાં ધકેલી દીધી હોય, તેને પોતાની દૃષ્ટિ જ મર્જોપતિ લાગે તેમા નવાઈ શી? તે માણસ એ જ દૃષ્ટિને વફાદાર રહી દરેક વસ્તુનું પૃથક્કરણ અને નિગકરણ કરે તેમા આશ્ચર્ય શું? એ એમ ન કરે તો એ પોતાને પણ વફાદાર ન રહે અને એ એમ કરે તેમા તેના ઉપર એકતરફીપણાનો આરાપ મૂકવો વાળખી રહેવાય? કે પછી બચા લગ્ના દેખાવા “હમ લી મરચે, આપ લી મરચે” એવું એવું કહી નિષ્પ્રજાપાતીપણાનું માન મેળવવા દલા નવો ગમે એ મારુ? એવું ખીન્ન ઘણાને આવડતુ હશે, જરાહરલાલને તો આવડતું નથી જ. ગામાને ખરાબ લાગી જશે એ ભયે એ પોતાની નિખાલમતા કે માચકલાઈને જતા કરે તેમ નથી.

જતા કોઈ કોઈવાર ન હોય હોય તોય ચાલે એની વસ્તુઓ કહેવાઈ જાય છે આમાથી હાસ્ય નિષ્પન્ન ન ર્થુ હોય તો મારુ હતું તેમ આપણને લાગે તેવા પ્રસંગોમાથી તે હાસ્ય નિષ્પન્ન કરે પણ છે પણ ખુબ આપણને ગમે એ રીતે જ કેમ થાય? લેખકને જ્યોત્ દેવાનો પણ અધિકાર છે, જે તે સુરુચિનો લગ ન કરતો હોય તો અને સૂક્ષ્મ રસ-વ્રત્તિ ધરાવનારા મનુષ્યો મિનાય ખીન્ન વધાર જાડી આમડીવાળા માણસોને તો એમા એના પ્રસંગો ખિરત દેખાતા હશે જેમા સુરુચિનો દ્રોહ થતો હોય એવું લાગે.

અને ખીન્ન પણ વાગ્યા તેમણે ર્થુ છે કે તે ખેડૂનો માથે ખેડૂત જેવા નથી થઈ જતા તેમના નિચારો અને તેમનું જીવન એ જીવી શકતા નથી તેમની વચ્ચે રહેના જના તે તેમનાથી પણ હોય એવા લાગે છે. પરંતુ એ ઉપરથી જવાહરલાલના વિચારોને કે તેમના આત્મોને પંદેરી રહી હિંમતી દેવામા કઈ અર્થ નથી ગાધીજી કે ખીન્ન જેમણે મિનાય એવા એક પણ નેતા હિંદુસ્તાનમા નથી કે જે એ ભાવો અનુભવી શકે જે ખેડૂતો રાત ને દિવસ અનુભવા રવા છે એમના પ્રત્યે જવાહરલાલને જે મમલાય છે ને મમલાન અનુભવી શકનાર માણસ તેમને ઉજાળવા લાવે તરફ લઈ જનાર નેતાનું સ્થાન શોલાનનાને ખરેખર અધિકારી છે જ ખેડૂતોને માટે એમનાથી વધુ કામ કરનાર, તેમની વચ્ચે એમનાથી વધારે રવાડનાર, તેમના મુખદુ અને મોઢામોઢ માલગનાર ખુબ આજા નેતાઓ હિંદુસ્તાનમા છે.

તેમણે આટઆટલું મહન ર્થુ છે, અને હજી બવિષ્યમા શું શું મહન કરવું પાશે તે તેમને ખબર નથી હતા જીવન તેમને જોગવર નથી લાગતું જીવનથી તે ચાકવા પણ નથી તેમને તો જીવન એક સાહમરૂપ લાગે છે એ સાહસમા અનત રસ લયો છે તેમા ખૂબખૂબ શીખવાનું મળે છે, ઘણુંવણું ડરવાનું મળી રહે છે અને અંતિમ પગિલામ કરતા જીવનને રમમય અને આદ્યાદ્દ જનાવનાર તરત તો મતત યુદ્ધ જ છે તેમ ને માને છે.

એક પણ માણસને તેમના આ જ્યેષ્ઠદ જીવનનો, આ હાડમારીમા પણ પ્રથમ મારમ અનુભવનાના આનંદનો, અને તુર્ગી જલુ પણ નમવું તો નહિ જ એની જોગવર બાવનાનો નાન લાગે તો આ પુનઃ પાછા તેમા લીરેની જહેમત મરૂળ છે.

એકને નહિ પણ અનેકને એ એ રત્તે દોગ્રે જ. અને એમા જ તેનો વિજય છે.

ડુંગર વાદળ છાયાં

‘સ્વપ્નસ્થ’

આઠઠાં ઘણું દિવસ સૂનો રે ડુંગર વાદળ છાયા,
 નદીયુંનાં ડોળાં નીર ને મારગ ગારા ભરિયા,
 મારાં ક્ષણિયાનો લીમડો રે થંભ્યો સપનામાં,
 ટોડો ઝીલી જંગલ—હિલી રે જીવન જાય વહાં!
 બાળપણે છાણાં વીણતી ભમું પાદર આવળમાં,
 બાઝ્યાં રાયાં ગાયાં સાથે, ને છૂટયાં બેનપણાં,
 ભેઈ વહી જતી નદીયુ રે જોખન પૂર છલ્યાં,
 જેઠ તપ્યે એક સાંજના રે કોઈ આવી જિભા!
 થંભી હતી એક સત જીવનની બળતીતી ઠાયા,
 આસ ઘેરો અડયા ડમ્બર મેહુલા જાગી કો’ માયા,
 થરથર—જેતનાં તેજે નિહાળ્યા સાસુના જાયા,
 પ્રાગડના દોરામાં જોયાં જીવન તેજ અમૂલ્યા!
 ગાગુંની કોડે છાસ વલોણે પાણીને કાંઠે
 મમતા ગધાણી આવ જાનણી, દિલના હિલોળે
 જોઉં થજેથળ રોટલા ટપકે ભણકારા વાગે,
 એમ જડ્યો મારો અતરદીવો આસરિયે ઠમકે!
 આજ જોઉં મારા હેત હયાના ચેરીએ છલકે,
 દેવદીધાં મારાં જીવનો એની આશિષ નીચે!
 મારા મનોરથ ક્ષણિયા રે હવે એક જ ખટકે કે—
 ‘સપને મેંતાને લાગતો મારો વાલમ જખકે!
 કેમ કરી જાઉં? કેમ કરી જોઉં? જીવન આ! રે!
 મુખ ને દુઃખની જોડલીમાં એને દુઃખ મઠોરે.
 હાડ ગાળોં ગાળોં જીવસો તોયે હૈયું કાં જુવે?
 પાદર રાખમાં જંપવા રે મારો જીવ જ ઝંખે!
 સેજ વહી ગઈ વિચારમાં ને હજી કોઈ ના ડૂકે
 ખીંચી સાસરે જશે તયે મારો જીવ નિરાંતે
 ખેલશે માયા મનની ને તનની આપોઆપે
 લાવ કરું દીવો : જે શ્રી કરસણ! પ્રભુ મુખમાં ગણે!

અંતરને કોંઈ ખૂણે માતાની ઝાળી થતી અને આછી અધૂરી રેખાઓમાં એ સ્મૃતિચિત્ર દોરાતુ એ ચિત્ર સંપૂર્ણ કરવા એ અહર્નિશ મથતો. ન સમજતય તેવી એક વિધાવરેખા સદાય એના મુખ ઉપર ફરકત્યા કરતી. એના વિશાળ લોચનમાં કોઈ અદૃશ્ય દર્દ દેખાતુ ત્યાજ દેખાતી શાંતિ હેઠળ અજાંત હૃદય ભરતીના ગોળ જેમ ઊછળતું. એને અખંડ વિશ્વાસ હતો કે મા મરી ગઈ તે વખતે જો એ ડોક્ટર હોત તો જરૂર એને અચાવી શક્યો હોત. ત્યારથી એણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે એ એક ખૂબ મોટા ડોક્ટર બનશે. ડોક્ટર બની માનવજાતને અમર કરવી એ એનો આદર્શ હતો. અંબુઆર્થ એ પત્ની શુભાવી હતી, નાનું એ મા. પિતાપુત્ર એકમેકનું દુઃખ સમજતા અને શાંત છવન ગાળતાં.

નાનું બીજ બાળકો જેમ પરીઓનાં સ્વપ્ના નહોના આવતાં; રાત પડતી ને એ આકાશ તરફ નિરખ્યા કરતો. તારાઓ આપોઆપ એકબીજાને જોડાઈ કાનમાં ભરવાની જૂગળીઓ બની જતાં અને ચંદ્રમાં હૃદય તપાસતી ડાયાફ્રમ થઈ જતી. એ સ્ટેથોસ્કોપ વડે એ હુનિયાભંગના ઝેગીઓને તપાસવા મંડી જતો કેટલાયે બધ હૃદયમાં એણે ફરીથી ધગકાગ ઉઠાડ્યા હશે !

રસ્તે જતા ન્તયેક લગડાને રજનીના અંધકારમાં એ જો મલાવવા પ્રયત્ન કરતો. દિવસે હોસ્પિટલમાં નોંધેલા મંદક કપડામાં વીંટાયેલ ફિક્કા દર્દીઓ લાલ સુરખીલપાં બની, જાણે રાત્રે આકાશમાં નાચતા એ જ્વેનો. એ ચર્ચનો પોતે તામ્બુલાર હતો એમ એને લાગતું ક્યારેક મોડી ગંગ વિચારવમણોમાથી એ ઓચિંતો ફફડી ઊઠતો. એનું હૃદય અને શરીર બેઉ ચિમળાઈ જતા. એને યતુ કે કોઈ એવો મંત્ર સાંપડી જાય—એવો મત્ર કે જ્યેની જગતમાં કોઈનું મોત જ ન આવે, સર્વ રોગ નાશ પામે, કોઈ લંગડું નહિ, જોખમ નહિ, ન કોઈને ખૂધ કે ન કોઈની બહાર બિપત્તી આવેલાં હાડકાયાળી છાતી !

અને આ જ ધૂનમાં ને ધૂનમાં એ અભ્યાસ પાછળ મગ્ન રહેતો. વરસો વીતતાં ગયાં અને એક દિવસ એ ડોક્ટર થઈ ગયો. આજળ અભ્યાસ કરવા માટે એણે વિલાપત જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને વિદેસ જવાની તૈયારીઓ શરૂ થઈ.

અંબુઆર્થનું હૈયું હાય નહોતું રહેતું. આટલા વરસો જેને જોઈ ઇચ્છા એનાથી અજગા થતાં એમને અતિ વિષમ લાગતુ હતુ. છતાં એ પુત્રને ના પાડી શકે તેમ નહોતા. એમને તો નાનું કોઈ તપસ્વી જેમ મુઠાંમાં ગ્રાણુ પરતો જોઈ રાત્રનું હતું. પુત્રમાં એમને અખૂટ શ્રદ્ધા હતી. પરંતુ નાનું જન્ય ને પહેલાં એમને પોતાની એક ફરજ અદા કરવાનું જોગ્ય લાગ્યું. એમને નાનું જોરકાર અને અત્યુમમલુ લાગતો. અને એ પરજો તો એમના પછી પણ કોઈક એની સલાહ રાખનાર છે એ વિચાર એમને શાંતિ વળે. પરંતુ નાનું

એમણે હજી સુધી કાંઈ દિવસ કહ્યું નહોતું નાનુએ તો પ્રેમ કે લગ્ન ક્યાનો હજી સુધી વિચાર જ નહોતો કર્યો. છવનની એ દિશાને એના કલ્પનામંડલમાં સ્થાન નહોતું મળ્યું. છતાં પિતાની ખાતર સંયે કંઈ કરવા એ તૈયાર હતો.

હજી રંગજો હતી. નાનુ માર્કેટકોપવતી કાચની ઝાલકો ઉપરનાં રકતચિદ્વંજો તપાસતો બેઠો હતો. પારો જ મંજુભાઈ બેઠો હતો.

“નાનુ”

“હા,” એણે એક આંખ મીચી માર્કેટકોપમાં જોતા જોતાં જવાબ આપ્યો.

“તે આપણા મહાસુખભાઈની અજુને તો બેઠો છે ને?”

“હા હા, કેમ?”

“જો હું વધુ બીજી કાંઈ કહું એ પહેલાં મારું તને એક ખાત કહેવાની છે. તે હજી સુધી મારો આમન્યા લોખી નથી. મારો કમ્બો જે કે તુ વિચારત મન્ય એ પહેલાં તારાં લગ્ન કર્મ બાંધ તો મારું. હું તો આજ છું ને કાલ નથી. પછી તારું શું? અને મને પણ કેટલો અસંતોષ? અજુ મારી છોકરી છે ને મને મને પણ છે બીજો કરી પરણવાની તારી ઇચ્છા-હોય એમ હું ધારતો નથી, એટલે આ સૂચના કરું છું. તને વાધો ન હોય તો તારાં લગ્ન એની સાથે જોડવીએ.”

નાનુ ક્યાનો માર્કેટકોપમાંથી મારું બહાર કાઢી માંગળીતો હતો. એને સ્ત્રીની ખાસ જરૂરિયાત નહોતી લાગતી. જોકે આજે માનવામાં આવે છે તેમ સ્ત્રીને એ કાસો નહોતો ગળાવો, પરંતુ લગ્ન એને પોતાને માટે અર્થકીન લાગ્યા લગ્ન એટલે સ્ત્રી, અને સ્ત્રી એટલે સમયનો વ્યર્થ વ્યય પુત્રને સ્તબ્ધ જેવે બેઠે-ના જોઈને અંજુભાઈ કંઈ ન બોલ્યા. એમને નિરાશા દેખાઈ. એ ત્યાંથી ઊઠી જવા બેવા થયા નાનુથી આ ન મહેવાયું. પિતાપુત્ર વચ્ચે ખૂબ કામગીરી લાગણીઓ હતી.

“બાપુજી!”

“કેમ?”

“તમે ખરેખર એમ માને છો કે મારે પરણવાની ખામ આવક્યકતા છે?”

“જો એમ ન લાગ્યું હોત તો તને કહેત જ શા મારે?”

“બાપુજી, મને પોતાને તો લગ્ન કરવાનો એવી બધી પડી નથી. પરંતુ તમે અજુને પૂછ્યું છે? મહાસુખભાઈ શા પાડશે?”

“એ બધું મેં પહેલેથી જ નક્કી કરી ગયું છે. અને અજુ તારા માટે મરી પડે છે એ તુ પણ ક્યાં નથી જાણતો?”

પછી નાનુ પરણ્યો અને અજુ વધુ બની ઘેર આવી. આવી ત્યારથી જ એનું હૃદય બળતું હતું. પંદર દિવસ પછી તો એનો પતિ જવાનો હતો. અને પાછો છેક ક્યારે મળશે? ત્રિયોગની વેદના એને અત્યારથી જ સાલવા માંડી હતી એ પતિને નિરખ્યા કરતી, પિતાપિતૃલો પી લેતી. નાનુ એનો પતિ હતો, પ્રિયતમ હતો, બાળક હતો. એને એ જરાએ વીલો ન મૂકતી. એની સમક્ષ સુખ ઉપર હાસ્ય રાખી કરતી પરંતુ ક્યારેય ન મહેવાતું અને એકાંત શોધી ખુદે ભોટે રડતી.

નાતુને પ્રેમ કરતાં નહોતું આવડતું નવપરિણીત યુવકની વિલાસપ્રિયતા એનામાં નહોતી. કાન્ત બની એ કાઠ ન પૂરી શકતો. અરસિક જડ જેવો એ અવ્યામનાં યુષ્ક પુસ્તકોમાં મુસાવેલ રહેતો. ક્યારેક હોય જોતા બન્નેની આંખો મળી જતી અને અશુભા મુખ ઉપર સ્મિત વિલસી રહેતું. છતાંયે જ્યારે નિશા પૃથ્વી ઉપર ઢળતી ત્યારે હૈયામાં જોડેજોડે કંઈક અગમ્ય તલસાટ એ અનુભવતો નીરવ શાંતિમાં અશુભા જિડાયેલા હરતો વચ્ચે એ માંયે જ બધું ભૂલી જતો. પાસે જ ચપોચપ દબાયેલ શરીરમાંથી એક મીઠી સુગંધ આવતી અને એ વધુ, મુગ્ધ બનતો. કકાકો મુઠ્ઠી એને હોયે માથું સમાવી એ સ્પર્શ રહેતો આશુ જગત સુવાસિત, સુકોમળ અને સુવાળું લાગતુ એ સાવ લાનબૂલો બની જતો. સાન રહેતી ફક્ત વાળના ચૂચળાઓના ધીમેધીમે કરની કોમળ અંચુલીઓની અને છવતનું ચે વિસ્મરણ કરાવી દે તેવા ઠકાળા હૈયાની! તેમજ નાનું નહોતો બધાયે દિવસ જાતો અને ફરીથી રોગ, દર્દીઓ, મૃત્યુ એમ મૌ, એક પછી એક એની આસપાસ ફરતી ફરતાં અશુ બહુ દૂર રહી જતી. દર્દી અને દર્દીઓમાં રમ્યોપમ્યો રહેતો. ગાળુમ આટલા પામે પડેલા હૃદયનું દર્દ નહોતો પારખી શકતો ।

આમ પંદર દિવસ પૂરા થયા ને સૌ મોલ ઉપર આવી જોવા. અશુ અને અંબુસાઈ, બન્નેના હૃદય ક્યાંક છેક જોડાયેલાં બિતરી ગયાં હતાં. આંતુ પાણીના પૂર જેમ ઉપર ચડ્યાં હતાં. એ બન્નેને રડતાં લોઈ નાતુની આંખો પણ અશ્રુપૂર્ણ થઈ. સીડી બપડી અને સ્ટીમર પાછી હઢી. આગળ વધી નાતુ આખે રૂમાલ ડાબતો રૂકે ઉપર જોતો હતો. કિનારો એનાથી દૂર અને દૂર ખસતો હતો. અશુ અને અંબુસાઈ નાના બનતાં જતાં હતાં. છેલ્લે ફક્ત ફરકતાં રૂમાલો જ દેખાયાં અને છેવટે મૌ દષ્ટિગમ્યના બદાર આસોપ થઈ ગયાં. મુખર્ષતુ બાડું ધીમેધીમે દૂર ચલુ હતુ. મિલોનાં ભૂગળાં, વહાણોના રચજો, સ્ટીમરોના જોઆ ચંજો અને અનેક જાતની આડીજોળી લોટીઓ દોરતા દોરડા પણ દેખાતાં બધ થયાં. દૂરદૂર ક્ષિતિજમાં મુખર્ષ છેક ઝાપ્ત થઈ ગયેલુ દેખાતુ હતુ. પછી તો ચોતરફ મચુદ્રનાં ખારાં પાણી ! હિંદી મહાસાગરના બિજળતા મોઝ ઉપર સ્ટીમર ડોલતી ચાકી જતી હતી. પરદેશગમન કરતાં માનવહૃદય સ્વદેશપ્રેમ અને મેહનું માથું મૂક્ય આંકી શકે છે. નિકટતા એ શું એ સમજે છે. અનેકરંગી મનુષ્યોથી ભરચક સ્ટીમરમાં પોતે એકાદી લાગ્યો. સહેજ ખિન્ન હોયે એ પાછલી રૂકે ઉપર જોતો હતો. સાગરનાં પાણી કપાતા હતાં. શીયુના ગોટે-ગોટા થતાં પાણી બિજળી જુદા પડતાં અને ફરી એકમેકમાં મળી જતાં. એણે નેપા જ કર્યું. એ પ્રસન્નતા અનુભવવા લાગ્યો. નવીન દેશનાં સ્વપ્ને જોતો એ ઉભો જ રહ્યો. જગાવર હોસ્પિટલો લોઈ. જાનજાતના ચિકિત્સક મત્રો દેખાયાં. સરજિકા દધિયાશો જોયાં, સરજનનમ, ટ્રિનિસ્કનમ અને માર્કકાલોનિસ્ટોને માથે બેસી ચર્ચો કરતા સાબળ્યા. એક બાજુ આથમતો સૂર્ય નોયો. ભૂગ પાણી જોયાં અને એનું મન પ્રકૃતિધન બન્યું. કેબિનમાં જઈ એ સૂતો અને અશુ સાંભરી. તહિ જેવા મમથમાં બનેલા અનેક પ્રેમપ્રમંગ્લો સાબળ્યા. અર્ધો રાતે એ ઝળકીને ઝળી જઈયો સોડમા અશુ સળવળતી લાગી. એના હૈયાની હૃંક આવી. એને લાગ્યું એ એતે જ હોયે, એના જ હરતોમાં બિડાયેલી હતો. પ્રેમાકળા જેવો એ બેસી જ રહ્યો. બાંતિ લાંબી અને એણે માથુ ધુણાવ્યું એ ન જોઈ શક્યો. વાચનમાં ચિત્ત પરોવ્યું, શાંતિ વળી અને એ સૂતો.

ચાર દિવસો અને ચાર રાત્રિઓ હિંદી મદાસાગરમાં પસાર કરી એડન આવ્યું. સુએઝ કનાલ વટાવી અને રાતા સમુદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. છેવટ માર્શેલ આવ્યું. આગગાડીમાં ખેડો. ક્ષિતિશ ચેનલ ઓળંગીને તડનને કિનારે પ્રથમવાર પગ મૂક્યો. આંખો ચોતરફ ઉત્સુકતાથી જોઈ રહી હતી લોડો, રસ્તાઓ, વેશ, વાણી, પહેવાર, રહેણીકરણી, ખોરાક એમ બધું જ. લાગે જ એ બહાર નીકળતો દોરિપટલ બહારનું જગત જગત નહોતું. દઈઓ સિવાયના મનુષ્યો મનુષ્યો નહોતા. મિશ્રણો હલાવતો, ગરમ કરતો, મતનતના ગેંગ બેળવતો, અનેક પ્રયોગો કરતો, એ લેમોરેટરીમાં દિવસો સુધી પડી રહેતો. અને એને મી સન્માનતા. ઘણાખરા બીજા હિંદી વિદ્યાર્થીઓની જેમ ત્યાં જઈ એણે હિંદનું નામ નહોતું બોલ્યું, યુરોપની માયી મહત્તા એણે પિછાળી અને એની નગેરી આખો અવનવાં જ્ઞાન ભરતી વધુ નમી.

એને આવ્યે જો વર્ષ વીતી ગયા હતા ત્રણ છપ્પીઓ હમેશાં એના ટેબલ ઉપર પડી રહેતીઃ એક અશ્રુની, બીજી અંશુભાર્ષની, અને ત્રીજી સુરેનની—એને. એક વર્ષનો પુત્ર, કેટલીકવાર પ્રેમપૂર્ણ આંખે એ સ્વપ્ને નિગમ્યા કરતો. પરંતુ પાછા ક્રાઈકે નવીનતાવાળા ફેસ આવતો અને એમાં તલસ્ત્રીન ચર્મ જતો. બધા ભુલાર્થ જવાતા. અશ્રુ અને અંશુભાર્ષના પત્રો નિયમિત આવતા. એ ક્યારેક લખતો આમ આઠ વર્ષો વીતી ગયાં અને એ હિંદ પાછો ફરતો હતો. એણે અનેક અદ્ભુત શોધો કરી હતી. હવે એ કેટલાય અમાધ્ય ગણાતા શોધોને હકાવી શકે તેમ હતો લડનથી જ ગવર્મેન્ટ ડોક્ટર તરીકે એની નિમણૂક થઈ.

રડીમરનાં લગર બેપડગા અને હિંદ રાજ નિકટ આવતું ગયું. અશ્રુ તો હર્ષધેલી બની ચોતરફ ફરતી આઠઆઠ વર્ષો એને પતિ આવતો હતો પોતાના નાના પુત્રને એના પિતાની ખૂબ વાતોંકહેતી અને પુત્ર પણ એ વાતો સાંભળતા મરાતો નહિ. અશ્રુ એકઠીએકઠી ઠંઠ ઠંઠ શુણ્ણુક્યા કરતી સુરેનને નવાઈ લાગી એની મા આમ સાથ નાની ઠોકરી જેવી કેમ બની ગઈ હતી. પરંતુ એ શું સમજે કે એ આજે મા મઠી પત્ની બનતી હતી, ક્રિયા બનતી હતી. નાતુ આગાનું કશું કલ્પી શકે તેમ નહોતો. પણ એને એક દુઃખ હતું. આટલો મહાન બની એ આવતો હતો, પરંતુ એ જોતા આજે અંશુભાર્ષ નહોતા. ત્રણ વર્ષ પહેલાં તારનું પરબીડિયું એમના મૃત્યુના સમાગાર લાવ્યું ત્યારે એને જેટલું નહોતું લાગ્યું તેટલું આજે એણે અનુભવ્યું. પરંતુ એને શામંય કરવા આવેલા લેકિની માંધત, માનચાંદ અને ફૂલોના દાર નીચે એ લાગણી દખાઈ ગઈ. અશ્રુની આંખ નીતરતી આખો જોઈ અને લાવબીને હવે એ પત્ની અને બાળકને બેટચો. અશ્રુને હવે હિંમ જેવી ટાંક વળી. સંતોષ અને આનંદલયાં લવિષ્યનાં અનેક શોણ્ણાં જોતી એ મુખમાં રાચી ગઈ.

હજુ તો નાતુભાઈને આવ્યે અવાડિયુ થયું નહોતું ત્યાં તો એને ફ્રેટિમર ઉપર જવાનો હુકમ આવ્યો. તેરમ્થે મેન્ટીનગર્મટીમ ફ્રાટી નીકળ્યો હતો, અને લરકરી હાવબોયાં સૈનિકો ટપોટપ મરતા હતા. નાતુ ફરીથી જવા તૈયાર થયો. એને પૃથ્વી ઉપર અમરત્વ ઉતાંગવાતો મોહ હજુ છૂટ્યો નહોતો. પશુ, પખી, મનુષ્યો, જીવતા અને મરેલા,—મૌનાં હૃદય એ તપામતો એની રચના જોતો, ક્રિયાઓ, અવલોકનો કરતો; પણ ક્યાંય તાગ નહોતો આવતો. રસાયણકારેલી બરણીઓમાં અનેક જાતનાં હૃદયો અને મગજો લઈ હતા અને ભૂલથી પણ એને કોઈ અડકતું તો શી...કરી અડકનારને દૂર ખેંચી લેતો. મરેલાઓનાં બંધ પડેલાં હૃદયની આટલો દાળજી રાખનારનું જીવતા હૈયાના ઊનાચીના નિસાસા તરફ ખ્યાન નહોતું ખેંચાતું!

અશ્રુ આઠઆઠ વર્ષોથી જે મુખની રાહ જોતી બેઠી હતી તે આવ્યું ન આવ્યું ત્યાં તો આમ દરાર્થ ગયું. એ વચ્ચે, અપ્રમત્ત અને નિરાશ બની ગઈ. જીવન નિરર્થક અને નીરસ લાગ્યું. સુરેનને તો સમજ પણ નહોતી પડતી કે ‘ભાઈ’ આવ્યા શું ને ગયા શું ? ફરીથી એ વર્ષો પસાર થઈ ગયાં. હવે એ ગદ્ય નહોતી જોતી એની આશાઓનો અંત આવી ગયો હતો. દિવસેદિવસે એ જોખમી, સગ વિચારગમ્ય રહેતી. મુખ ઉપર અસીમ દુઃખની વિપાદરેખાઓ પથરાઈ રહી હતી. તુલ્ય તોમપણે કાગલુ હતુ પુત્ર તરફના એના વર્તનમાં સુધ્ધાં બેદરકારી આગતી જતી હતી. સુરેનથી આ નહોતુ મહેવાતુ એ કંઈક મમલો.

“બા, તે ભાઈ હજી બહારચાગ શુ કામ કામ છે ? એ કાંઈક તો થઈ ગયા ?”

સુરના આ પ્રશ્ને એના અંતરનો બિહાર બિજળી બગાડ આવ્યો.

“સુર, તારા ભાઈ છે કની, તે મોટા બધા કાંઈક જે મંગના ઉપર બેઠો આધાર રહ્યો. એ ત્યાં ન બગ તો બધાં મરી ગયા.”

“તો શું પછી નહિ મરે ?”

“એ તો શી ખબર !”

“તો બા, અહીંયાં બધાં બધાં મારુસો મરે છે. પછી આવી શું કામ નથી રહેતા ?”

અશ્રુ ચૂપ રહી. એનું હૃદય કષાતું હતું. બાળક એના જ હાથની વાત કહેતો હતો. એને છાનો સરસો ચોપી એ રહી ખૂબ રહી પરંતુ બાળકને શુ કહે ?

“જે સુર, તારા ભાઈ છે તે તે મોટા, ખૂબ મોટા કોઈક છે, એમની કશી વાતો આપણે ન મગજએ.”

“ના તે, હું તો ભાઈને લખવાતો છું કે અહીંયાં અમને નથી મમતુ.” અને સુરેને લખ્યુ પણ ખરું, જવાબમાં ન મમવા માટે દવા બતાવી કે : રિતેશા બોવા જળે, ફરવા જળે, ગમકડાં લેજે, રમજે. અશ્રુ હવે દંટાળી ચાઈ હતી, એણે પણ લખ્યું : “તમે આવો. હવે નથી સહેવાતુ. મને લાગે છે કે તમે પાસે હો તો સારું હું કદાચ ખાઈ નહિ છું. જીવનની ઉલટી પળે પણ તમારો હાથ જે માર માથે દશે તો હું સુખેથી મરીશ. મારા આત્મા મંતોપાસે સુર પણ ‘ભાઈ, ભાઈ’ કરતો દિવસ છે. હવે આવો.”

નાતુ એના પ્રયોગોમા હજી ફળીજૂત નહોતો થયો. આ પત્રે એને વિશ્રામણમાં નાંખ્યો. એને પણ હવે કામ કરતાં થાક લાગતો. સુર યાદ આવતો અશ્રુ યાદ આવી જતો. અને ખુશી ઉપર માયું ઢાળી એ મીઠી તંદ્રામાં પડી જતો. ભાવિ રમ્ય સ્વપ્ને રમતો. એને પોતાની મત ઉપર તિરસ્કાર આવી ગયો. પોતે કંદલો દેવાનું હતો તેનું ભાન થયુ. અશ્રુના પ્રેમ પાસે પોતાની મહત્વાકાંક્ષા ક્ષુદ્ર લાગી. આશુ જીવન અર્થહીન લાગ્યું ચોતરફ ઘેરોને પડેલા રસાળજીના બાટલાઓ વચ્ચે મીચેલી આંખે તે પડી રહ્યો. મામે નણ્યાર નળાઓ લરાંવલ બરણીમાં બિજળી રહેલ ગસાણુના સુમવાટમાં લીન થતી એની કલ્પના, ક્યાંય મરકી આવે એને અશ્રુના પ્રવિત હૃદયના ચક્રાર મંભાજાવી રહી હતી. એનું ચાલત તો બીજી ધડીએ અશ્રુ પામે પહેલ્યો હોત. બિજળતાં રમાયણમાં ભડકે દઈને એકે ભડકે બિજળો અને એ ફૂટીને બોલો થઈ ગયો. સુચાર્થ ગયેલ ભ્રમરો નીચેથી એની આંખો ચમકી રમાયણના બિજળતા શુદ્ધુદ ઉપર ફરી રહી. આ આકસ્મિક પરિણામ બેઈ વિજય એને એક જ હાથ દૂર દેખાયો. રમરણુલક ઉપર કંપનાએ દોરેલી આકૃતિઓ તે કાણુ જાણે ક્યાંય ભુંસાઈ ગઈ.

ખીન નવનના પ્રયોગો કરતાં બે વર્ષો કયા નીકળી ગયાં એનું એને ભાન પણ નહોતું. એક રસીની મદાન શોધ એણે કરી હતી. એક જ ઇન્કેક્શનથી દર્દીને આરામ થઈ શકે એને ખરેખાર ગટપટી યથા માંડી અને આતુર હૃદયે ખૂબ ઉતાવળમાં એ નીકળ્યો. હવે કદીએ અશુધી જુદા ન પડવાનો એણે નિર્ધાર કર્યો હતો. એ સુરતી વગ ગણી ગઈ હતો. વિજ્ઞાનતથી આત્મા ત્યારે મુઠ સાત વરસનો અને ચાર વરસ એણે ફિટિયર ઉપર કાઢ્યા એટલે અગિયાર વરસનો. અને હા, એને પરણે કેટલા વરસ યયાં ? ચાર ! અને ચાર વરસમાં એ અશુ માથે કેટલું રહ્યો ? પદર દિવસ વિજ્ઞાનત ગયો તે પહેલાં ને સાત દિવસ — ત્યાંથી પાછો ઘાં પછી તે ચાર વર્ષના ફક્ત બાવીસ દિવસ !

‘ કેટલું નીરસ અને કમકમા આવી જાય તેનું ઇચ્છન !’

અશુએ પેસા પદર પછી કદી કશું લખ્યું નહોતું. એ આશ્વાત પછી લગ્નખંડુ એ કપાળે હાથ દઈ શૂન્ય જેવી બેસી રહેતી. એને કશું વિચારવાતું જ નહોતું. જગત આખું ખાલીખમ લાગતું. આંખેથી સતત આંસુ વહા કરતાં, અને હૃદયના ઊંડા ધામાંથી ઇચ્છન, રોજ અપાટાબધ શાશ્વત જતું

પેસાવર તાર પહેલે ને પહેલાં નાનું નીકળી ચૂક્યો હતો અશુના ઘરએ પડી એને આંસુ વહાવતાં હતા, પધાનાપ કરવા હતો, ઇચ્છન માણતું હતું તરંગી ! આવેશમય બની આવી ‘તો દત્તે. આથી અશુને ભેદ—પરતું મહેલી નમાયા સુરતો તરફાટ ભેગો. એનું તો દત્તે કોઈ નહોતું. પોકેપોક મૂકી એ મગ્યો ચીંચો નાખી :

“ બા, એા ‘પા ! ‘પા !”

પરંતુ બા કયાથી આવે ?

“ ભાઈ, ‘બા વહેતી હતી ’ નમે મોટા પંથા ડોક્ટર એ ને ‘પાને ઇચ્છની કરોતે ?”

નાનુની છાતીના તીવ્ર ‘પા’નું પાનાની માના શૂન્ય વ મને બે એ ડોખર હોત નો એને કદાચ ‘પા’ની શરૂઆત હોત એમ એને લાગ્યું હતું. પરંતુ સુરતી મા તો એ ડોક્ટર હતો છતાં શૂન્ય ‘પા’થી ! એણે સુરતે લિયટી છાતી મરસો આપી લીધી ‘પા’ને ‘પૂજા’ રેયાં. એકવાર આગ જ એને છાતી મરસો આપી ‘પા’ મડી હતી

મધરાત ઉપર રાત મહાં છે, છતાં નાનું ઉપાડી આવે જરૂર જેવો બેઠો છે. મામે જ સુર ઉધમા પડ્યો છે. એના આમુખીના માંડ હથ નથી સૂકાયા. સુરતે ભેદ એને નધારે લાગ્યું, એ વધારે બળ્યો બેઠોબેઠો એ પાનાના અમત્ત ઇચ્છનની તાગવણી કરી રહ્યો હતો. એનું માંડ ક્યાં પહેર્યું હતું ? આટલા રોજ પાગખ્યા, એના ઉપાય ગોખ્યા ‘પણ તેથી શું ? જગત ઉપર પૃથ્વીની મંખા કઈ ત્રટી છે ? પૃથ્વી ઉપર કેટલી મહાન વિશ્વનિષ્ઠા થઈ છે ! ‘શુદ્ધ અને મહાવીર, રાગ અને કૃષ્ણ, મહામદ અને ક્રાઈસ્ટ ! પણ જગતમાં હથ સુધી કશું દુઃખ જોણું થયું છે ? જગતે કેટલી પ્રગતિ માધી છે ? એને લાગ્યું કે એણે ઇચ્છન વેઠી લીધું હતું. પોતે ભગલામા અધડાતો હતો અને ફરી એની દરિજ સુર ઉપર રિયર થઈ. એના ઇચ્છનનો તો અભામૂઝ તહાનો લૂંટાર્થ ગયો હતો. એણે જ એને નમાયો કર્યો હતો. અને એ વધુ રોયો.

પણ કેટલું મોડું !

અશુ તો દયાર, અત્તનમાં, વણુદુષ્ઠમાં આંસુ જેવી મરી થઈ હતી.

જે હિંદિયામણ અને ચલાવતો ફેરફાર સામાન્યતા પીળા કાઠી પશુ ભાગને કરવાની છૂટ છે અને જેથી દુનિયાના બધા દેશને ફાયદો થાય છે તે જો હિંદ કરે તો તે દેશના ગેર-લાભની વસ્તુ છે એમ આપણને કહેવામાં આવે છે. ૧૯૩૧ના સંપ્રદાયથી અત્યાર સુધીની સરકારની હિંદિયામણની નીતિનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો ઇંગ્લેંડ સોનાનું ધોરણ હોય તો દેશના લાભ તરફ કેટલું ધ્યાન આપાયું છે તેનો ખ્યાલ આવશે. ૧૯૩૧ના મે મહિનામાં એક પત્રકાર સંપ્રદાયમાં હિંદિયામણની ખાતરમા આકત વિશે આગાહી કરી. સંપ્રદાયમાં તે વખતના હિંદી સરકારના ખજાનચી સર ન્યોન શુગટરે જાહેર કર્યું કે હિંદિયામણની ખાતરમાં અણવળ કરનારાઓ ઇંગ્લેંડના વડા પ્રધાને હિંદી હિંદિયામણને ટેકા આપવાને આપેલી ખાતરીની વાત ભૂલી જાય છે. આ જાતની જાહેરાતને એકમે દિવસ લાગ્યે જ થયા હશે અને ઇંગ્લેંડ સોનાનું ધોરણ તથા દીધુ ના ૨૧મી સંપ્રદાય નામદાર વાઇસરોય-સાહેબે ફતવો કાઢી જાહેર કર્યું કે આપણે રૂપિયા પણ હવે સોનાના ધોરણથી છૂટા થયો છે. હિંદી પ્રધાને જાહેર કર્યું કે રૂપિયા સોનાના ધોરણથી છૂટા થયો છે પણ પાર્લેમન્ટ સરકાર સાથે બેઠાયો છે. આ જાતની વિરોધી જાહેરાતને પરિણામે હિંદુસ્તાનમાં બેઠા નથુ દિવસ બધા ગખવામાં આવી અને નામદાર વાઇસરોયસાહેબે પોતાનો આગલો ફતવો પાછો ખેંચી લઈ નવો ફતવો અકાર પાડ્યો, જેની રૂએ આપણે રૂપિયા ૧ શિ. ૬ પે. ના ભાવે ઇંગ્લેંડના પાર્લેમન સાથે કાયમી બેઠાયો. ધણી મોટા ભાગના માનવુ એવું છે કે હિંદી સરકારનું પહેલું પગલું હિંદના લાભનું હતું અને તે જો કાયમ રહ્યું હોત તો હિંદનો આર્થિક ઇતિહાસ કાંઈક જુદો જ હોત! પણ હિંદી સરકારને હિંદી પ્રધાનની સચનાતુસાર ૧ શિ. ૬ પે. ને ભાવે રૂપિયા પાર્લેમન સાથે બેઠવો પડ્યો અને પરિણામે હિંદને અત્યાર સુધી કોચા લાવના હિંદિયામણની બધી ખગળ અસરોથી સહન કરવું પડ્યું છે.

હિંદ જેવા એકપ્રધાન દેશમાં ખેતીની પેદાશના ભાવો તદ્દન ગેરતા થયા એટલે ખેડૂતાની સ્થિતિની તો કલ્પના જ કરવાની રહી. નિકાસ વેપાર વધતો બધા થઈ ગયો અને બહોટો જોડો થયો, અને જો નિકાસનું સ્થાન દેશમાંથી ખેડૂતાની માથની રાખેલી સોનારૂપી મૂડીએ લીધું આખી દુનિયામાં હિંદ જ એવો દેશ છે જેમાં સોનું પાકતું ન હોવા છતાં હિંદમાં પાંચ વર્ષથી આટલા મોટા પ્રમાણમાં સોનાની નિકાસ થાયું ક્યાં જ કરે છે. જ્યારે પીળા દેશો સોનાની નિકાસ અટકાવી પોતાના દેશમાં રહે એવો બહોવચર કરે છે, ત્યારે આપણો કમનગીજ દેશ એ જ પીળા ધાતુની આટલા મોટા પ્રમાણમાં નિકાસ કરે છે! સરકાર આપણને સમજાવે છે કે જો સોનાની નિકામ દેશના લાભમાં છે; કાંણુ જો સોનું દેશો નીચે ભાવે ખરીદ્યું હતું!.

હિંદિયામણના ફેરફારની વિગતમાં એક મોટી વાત એ લાવવામાં આવે છે કે જો હિંદિયામણ ૧ શિ. ૪ પે. થાય તો સોનાનો ભાવ વધે અને તેથી વધારે સોનું નિકાસ થાય. આથી કરીને જ આખા દેશો એવી અણવળ ઉપાડી લેવી જોઈએ કે હિંદિયામણ ૧ શિ. ૪ પે. પર લાવવું અને સોનાની નિકામ બધા કરવી. જે દેશને સોનાની નિકામ કરવી પડે તે દેશની આર્થિક સ્થિતિ ગભીર થઈ જાય જો કુદરતી છે કેટલાક એમ મતોપ લે છે કે સોનાની નિકાસથી નાણાની છૂટ રહે છે, જે દેશના હુન્નરઉદ્યોગને લાભકર્તા છે. પણ એવાઓ જો મહેજ વિચાર કરશે તો જણાશે કે હિંદમાં પાંચ વર્ષથી આસતી આવેલી

નાણાની છૂટને લઈને દેશના હુન્નરહીનો ખીટ્યા તો નથી જ, પણ બિચરા વધારેપડતી દશમાં આવ્યા છે.

ખીમ દેશેને મૂંઝવતો બેકારીનો પ્રશ્ન આપણી મરકારને બિચકુલ તકરીફ આપતો નથી, કારણ ત્યાં એ વાત કાઈ ઉપાડે છે ત્યારે એ તો મોઢા ફળવાયેલા ચળવળિયા ફરે છે એમ ઉઝાની દેવામાં આવે છે. હિંદ જેવા ખેતીપ્રધાન દેશમાં ખેતીની પેદાશના ભાવો ખેસતા જાય, નિકાન વેપાર ઓછો થતો અને આયાત વેપાર વધતો જાય, છતાં બેકારી ન હોય એ કેટલું બધું અમેલવિત છે? બેકારી છે અને વધતી જાય છે એ ચોક્કસ છે, અને ખાસ કરીને મધ્યમ વર્ગમાં તો પુષ્કળ જ બેકારી છે. બેકારીની ચળવળ પૂરતા પ્રમાણમાં દેખાતી નથી, એટલે તે ઉપર ખ્યાન અપાતું નથી. જે હિંદિયામણુમાં ફર ચાલે તો આ બેકારીનો બોલો પણ દેશ ઉપરથી મોટા પ્રમાણમાં ઓછો ચાલે.

સલે હિંદી અગ્નનમ્ની વડી ધારાસલાગા ભાર હઈ ઈઈને કહે કે હિંદિયામણુ તો આ ભાવે જ રકાવવાનું સરકારે નક્કી કર્યું છે. તેમ છતાં પણ એક સત્તારે મરકાર ખાસ ફતવો કાઢી હિંદિયામણુમાં ફેરફાર કરી નાખે તો મણુને તો અગ્નવળી ન જ લાગે. હિંદુ હિંદિયામણુ ૧ શિ. ૪ પે ૫૨ લાવતુ અને સોનાની નિકામ બધ કરવી એ બે જ રસ્તા છે, જે દ્વારા દેશના વેપારહીનોમાં આવેલો મંદી અને દેશની બેકારી દૂર કરી શકાય.

રમા

નાશીલાલ દવે

[અનુક્રુપ]

એકલી બેંગરે બેસી કાંકરા નીચુતી રમા,
રાંધવા માજતા માટે ભાત એ કરતી સમા.
મને દેખી વહી: “ભાઈ! આવોને! શીદ બેપડ્યા?”
ગેં કહ્યું: “ભલું છું” જહાર. ભાઈ મારા કચડાં ગયા?”
“આફિસે કામ છે તેથી મોઢા એ ઘેર આવશે.”
“કામ શું? ફરવા કે એ સિનેમામાં ગયા હશે.”
“જૂંઠું એ ન કહે કો દી”—બોલતાં બોલી ત્યાં રમા,
હસીને પળમાં પાછી જની એ મજા કાર્યમાં.
બલરે હું ગયો ત્યાંથી, મિત્રો કે આશમાં મળ્યા,
ફર્યો, વાતો કરી કે કે, છતાંયે સુજ કાનમાં
“જૂંઠું એ ન કહે કો દી” શબ્દો એ ઝૂંજતા રહ્યા.
હામ્પત્યસુખની આજે ત્રચા બોલી ગઈ રમા.

સ્પેનનો મુક્તિસંગ્રામ

વિજય ચુ. વાસુ, એડિટર

પ્ર. આદમની મંત્રણ સૃષ્ટિમાં આપણે છેલ્લાં છત્રીસ વર્ષમાં કેટલાય દેશોમાં નાનામોટા વિપ્લવો અને આંતરવિગ્રહ ભેળં નાખ્યા. પરંતુ તે બધામાં અત્યારે સ્પેનમાં સળંગ છે તે આંતરવિગ્રહનું સ્થાન બૃહદ્ છે. ઈ. સ. ૧૯૧૭ના રશિયન વિપ્લવ પછી આવેા દાવાનળ કયાંય સળંગ્યો નથી. સ્પેનના આંતરવિગ્રહે યુરોપના મોવડીઓની નિદ્રા હરી લીધી છે, યુરોપનાં પ્રધાનમંડળોને ભેગેન બનાવ્યાં છે, બે વિરોધી બળો—સમાજવાદ અને ફ્રેમિઝમ—ની બીપણ અચડામણે યુરોપના બીજા દેશોના ફેસીસ્ટો અને સમાજવાદીઓને નવી ટ્રેમણ આપી છે, અને ધરાઈને બેઠેલા સમાજવાદીઓ સ્પેને કાંઈ વિમ્લસંતોષી સાદબંધુ, યુરોપના દારૂખાનામાં સ્પેનના દાવાનળનો તણખો નાખી દે એવી બીકથી ચિંતાતુર બન્યા છે.

શા માટે ?

આજ દિવસ સુધી દક્ષિણ અમેરિકાના નજીવા રાજ્યોના દરબત્તમાં લેખાતું યુરોપવાસી સ્પેન આજે દુનિયાના બધા દેશોનાં પ્રધાનમંડળોમાં અગત્યની ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યું છે. ઉરુગ્વે કે પરગ્વેમાં, કોલોમ્બિયા કે બોલીવિયામાં કયાંય દાન્ટિ કે આંતરવિગ્રહ કે પરસ્પર વિગ્રહ થઈ જાય તો તેની દરકાર કરવા દુનિયાને જેમ કુરચ નહોતી, તેમ સ્પેનના આંતરવિગ્રહો કે વિપ્લવોની દરકાર કરવા પણ યુરોપને કુરચ નહોતી. પરંતુ આજે આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં સ્પેનનો પ્રશ્ન મબીર થઈ પડ્યો છે. તેનું કારણ બહુ અગત્યનું છે આજે સ્પેનનો પ્રશ્ન ખીરીનીઝ પર્યતના સીમાસી ઓડીને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે. તેનું કારણ એ છે કે આજનો સ્પેનિશ આંતરવિગ્રહ અંદરઅંદરના કાંઈ બે પક્ષો વચ્ચેની સત્તાની હરીફાઈ નથી, પરંતુ આખી દુનિયામાં બેલા થયેલા બે મદત્ત પક્ષ—સામુખ્યત્વાચારવાદી (Fascist) અને પ્રજાસત્તાવાદી પક્ષ (Democrats) વચ્ચેનું હૃદયમરણનું યુદ્ધ છે. તેમા સમાધાનને સ્થાન નથી. બેમાંથી એક પક્ષે પોતાના હર્ગિશનાં મૂતદેહો ઉપર પગ મૂકીને સત્તાના સિદ્ધાંતને ચાલું પડશે. બેમાંથી એક પક્ષનો મદત્ત ઉચ્છેદ નવાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી એ આજ ભુજાવાની નથી.

પ્રજાસત્તાવાદની લડત

સ્પેનના આગવર્ગમાં બીજા દેશોની મરખામણીમાં પ્રવૃત્તિ ધણી મોડી આવી છે, કારણ કે સ્પેનના આગવર્ગની આસપાસ રૂઢિચુસ્ત ઉન્નયિયાત વર્ગની જગ્યા બહુ મજબૂત હતી. ઈ. સ. ૧૮૪૮ના વરસથી યુરોપમાં ઘણીવાર વિપ્લવો વાયુ ફૂંકાતો ગયો, પરંતુ સ્પેન તો મધ્ય યુગનું રૂઢિચુસ્ત સ્પેન જ રહ્યું. ખીરીનીઝ પર્યતની દારમાજાએ છટા પાડેલા સ્પેન અને ફ્રાન્સ ખીઉહડ અને પ્રગતિનાં બે સીમાસ્થિરો છે ઇસ્પાના ૧૯મા સદીમાં—અમેરિકાના હાથે મહાત્ થઈને સ્પેનના રાજ્યએ દક્ષિણ અમેરિકાનું સામાન્ય ગ્રમાચું,

રીવેરાને તેનું મૂલ્ય ચૂકવવું પડ્યું. રીવેરાની સરમુખત્યારીને પ્રજામતનો સાથ નહોતો. 'જનમસિદ્ધ હક્કો' ભોગવનાર મુઠ્ઠીભર ઉજળિયાત વર્ગ પ્રજાનું સ્થાન નથી લઈ શકતો અને તેવા વર્ગના ટેકા ઉપર સરમુખત્યારીના ખાખા મળખૂત નથી ખની શકતા. પ્રજા-સ્વાતંત્ર્યના હિમાયતીઓ પોતાનું અસ્તિત્વ છુમાઈ જતું અટકાવવા એકત્ર થયા; તેમની એકતાએ પ્રજામાં નવી જાગૃતિ આણી, અને એવી જાગૃતિની જ્વાલા કયો સર-મુખત્યાર સહન કરી શકે એ ? એ જ્વાલાથી પોતાના રાજમુગટનું રક્ષણ કરવા આફ્રેન્સોએ રીવેરાને સત્તાના સિંહાસનેથી ધક્કો માર્યો. પદબદ્ધ રીવેરા પાંચ માસ પછી ૧૯૩૦ના માર્ચમાં પારિસમાં મરણ પામ્યા. પ્રજાને ભોળવવા કોરટઝને પાછી બોલાવવામાં આવી, પરંતુ પ્રજાદોષી આફ્રેન્સો રીવેરાની પાછળ પોતાની જાતને છુપાવી શકે કે રીવેરા માથે દોપનો ટોપલો નાખી પોતે નિર્દોષ દોતાનો રાજ વાલી શકે એવી રિયલિટ હવે રહી નહોતી એ જ્વાલામાં સ્પેનના જુઓર્ન વશનું રાજસિંહાસન પણ પીગળીને નાશ પામ્યું. ૧૯૩૧ના એપ્રિલમાં આ આફ્રેન્સોને ગાદીત્યાગ કરવાની ફરજ પડી

પ્રજાસત્તાક જન્યું

ઈ. સ. ૧૯૩૧ના જૂનમાં સામાન્ય ચૂંટણી થઈ અને કોરટઝ શરૂ થયું હતી. પ્રજા-સત્તાક સ્પેનનું બંધારણ ધડી કાઢવામાં આવ્યું. યુરોપના પ્રજાસંઘમાં એક નવા પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો ઉમેરો થયો.

પરંતુ યુરોપના ખીજા દેશોના પ્રજાસત્તાવાદીઓની ત્રુટિઓ સ્પેનમાં પણ હતી. આફ્રેન્સોએ ખાલી કરેલ મત્તા હાથમાં લેવા માટે નવા પ્રજાસત્તાકમાં રમાકમી ચાલી છે, શ્રમજીવીવર્ગ (કોમ્યુનિસ્ટો)ની લઘુમતી હતી, સમાજવાદી પક્ષ સારી લાગવગ ધરાવતો હતો, પરંતુ તેની પણ જલુમતી નહોતી, અને પરિણામે તેમના હાથમાં સત્તા ન આવી. સિન્ડીકેલિસ્ટો માત્ર મજૂરચળવળમાં જ ધ્યાન આપતા; ગજરદારી ખટપટમાં તેઓ કિતરતા નહિ. આમ મજૂરપક્ષમાં એકતાના અભાવે જમી સત્તા મવાળ પ્રજાસત્તાવાદીઓના હાથમાં ગઈ.

પ્રજાસત્તાક સરકારે સત્તા હાથમાં લીધી, પરંતુ તેની પાસે દેશ માટે કંઈ સંગીન કાર્યક્રમ નહોતો; કમકાઈ ગયેલા કિસાનવર્ગ અને શોષાઈ ગયેલા મજૂરવર્ગ માટે તેની પાસે કોઈ આર્થિક યોજના નહોતી. સામાજિક પુનર્ધટના માટે કોઈ ફરજિયાત નહોતી વિશ્વવિગ્રહ પછીના વિચારબંધારણના જર્મન પ્રજાસત્તાક કરતાં આ સ્પેનિશ પ્રજાસત્તાક કંઈ વધારે સારું નહોતું. નવી સરકાર ન તો સમાજવાદીઓને સંતોષી શકી કે ન તો શ્રદ્ધિસ્તોને આત્માસન આપી શકી. પરિણામે એ જાને અગત્ય પક્ષો વચ્ચે સત્તા માટે હરીફાઈ ચાલી અને તેમાં સરકારની સત્તા ક્ષીણ થવા લાગી.

પોતાના અસ્તિત્વ માટે સમાજવાદી વર્ગનો સહકાર મેળવવા સરકારે તેને મોટી લાલચો આપી. આફ્રેન્સો ગયો હતો, પરંતુ તે તો માત્ર જૂનવાણી સ્પેનનો પ્રતિનિધિ હતો. જે વિપ્લવની અમર જધા જૂનવાણી સ્વરૂપનો નાશ કરી સમાજનાં નીચલા થરો સુધી નથી પહોંચતી તે વિપ્લવ સામાજિક ક્રાન્તિ પણ નથી લાવી શકતો, અને સામાજિક ક્રાન્તિ વિના દેશની પુનર્ધટના અશક્ય છે. જૂનવાણીનો નાશ થયા વિના સમાજનું નવું ધડનર નથી થતું. આફ્રેન્સોને જે જૂનવાણી બળોએ નિકાળ્યા હતા તે બળો સ્પેનમાંથી નાશ ન પામે ત્યાં સુધી એક યા ખીજા સ્વરૂપમાં આફ્રેન્સોનું ઝેર સ્પેનના પ્રજાજનનમાં રહેવાનું જ હતું. જમીનદારોની જાળ હજી અલગ હતી, ખેડૂતોની શુદ્ધાતી કાયમ હતી, અદબ્દ થતી ઉમરાવ-

ગીરીના અવગ્રેષ્ઠ મનો ઉબળિયાત વર્ગ મુડી અને મતાના બળે હજી પ્રગ્નજીવનમાં 'સ્થાપિત હક્કો' લેખવતો હતો. પ્રગ્નતા દેહ ઉપર ત્યાં સુધી ધર્મશુર્યોની મજબૂત ચૂંટ હતી ત્યાં સુધી પ્રગ્નતા માનસિક વિદ્યાસને સ્થાન નહોતું; ધર્મસરચા (church) હજી પ્રગ્નજીવનના વિદ્યાસને ગૂંચળાવી નાખતી હતી. સમાજવાદી અને શ્રમજીવી પણ આવી સર્વદેશીય અને તત્ત્વસ્પર્શી ક્રાન્તિ માગતો હતો. અમાધાનયુક્તિની મવાળ સરકારથી તે બંને તેમ નહોતું.

પ્રગ્નતા વધતા જતા અપેક્ષાને દૂર કરવા આખરે સરકારે ખેડૂતોના દુઃખનિવારણ માટે ધારા ધડવા વચન આપ્યું. પરંતુ સરકારનો કાર્યક્રમ રૂઢિચુસ્તોને રહે તેવો નહોતો. એ કાર્યક્રમમાં જાળીનદારોએ પોતાની રાતા નિર્ગુણ થવી જોઈ, પૂંછપતિઓ અને ધર્મશુર્યોએ તેમાં પોતાના સ્થાપિત હક્કો ઉપર આક્રમણ થવું જોઈ. મજૂરપક્ષની ઉદ્દાગ માગણીઓમાં લશ્કરે પણ પોતાની લાભવગ ધોવાઈ જતી જોઈ. આ બધાં રૂઢિચુસ્ત બળો એકત્ર થયાં, પરંતુ તેમનો આગનો કરવા સમાજવાદી પક્ષે એકત્ર બની શક્યા નહિ. સરકારને સુધારાના કાર્યક્રમ પાછળ લશ્કરનું પીછળણ મળી શકે તેમ નહોતું. લશ્કર તો રૂઢિચુસ્તોના હાથ મજબૂત બનાવતું હતું. પરિણામે, સુધારાની વાત દવાગા બીડી ગઈ. સરકારે પીછેહઠ કરી, અને હજી રોબલ્સ (Gil Robles) સ્પેનનો મરમુખત્યાર બન્યો. સમાજવાદી સ્પેનનું સ્વપ્ન અદશ્ય થયું.

હજી રોબલ્સની સરમુખત્યારી

હેવટે ત્યારે વસ્તુરિધિને તેના ત્રણ સ્વરૂપમાં આવીને બેઠી રહી ત્યારે શ્રમજીવી વર્ગ જાગૃત થયો, પરંતુ હવે બધું ઘોંટું થયું હતું. મરમુખત્યારીની જાળ આખા દેશ ઉપર પથરાઈ ગઈ હતી અને સરકાર લશ્કરી બળ ઉપર મુક્તાક બની હતી. પરંતુ મજૂરવર્ગને સરમુખત્યારીનું સામન અમલ લાગ્યું. તેઓએ ખુલ્લો બળપો કર્યો. આરટુરિયાસ પ્રાન્તના મજૂરો તેમાં મોખરે હતા. પાણિયાઓએ ખાણો છોડી અને પોતાના પ્યેનની ખાતર કુવાની કરવા મેદાનમાં પડ્યા. ત્યાં પ્યેનને પક્ષોચ્ચ અગ્ર નિશ્ચય છે અને. તે માટે જનની પણ કુરબાની કરવાની ધમકી છે ત્યાં પરાજયનો ડગ નથી. આરટુરિયાસના વિપ્લવ-વીરોએ આજાદી મેળવી, પરંતુ અન્ય પ્રાન્તોમાં મદદાર અને સમ્મનની ખાખી હતી. જેમને મુક્તિગ્રામમાં મરી શીટવાની ધમકી હતી તેમને કોઈ ખાડોશ નેતા ન મળ્યો. કેટલેક દેશો મજૂરો નિરર્થક દડાલો પાડીને પોતાનો વિશિષ્ટ વ્યક્ત કરીને બેસી રહ્યા. પછી તો મરકારી મન્યે પોતાનું પશુબળ વાપર્યું. દડાલિયાઓને નિઃશસ્ત્ર બનાવી તેમની ચળવળ મજબૂત હાથે દાખી દેવામાં આવી. પાડી આરટુરિયાસ એકલું કેટલા દિવસ ટકે? જેવી લોહી-તરંગી દૂરતાથી જર્મન પ્રગ્નગતાક્રમ નોરકે મજૂરોનો મંદાર કર્યો હતો તેની દૂરતાથી સ્પેનિસ લશ્કરે મોરાલ્કોના બાદતી સિપાહીઓની મદદથી આરટુરિયાસના વિપ્લવવીરોને અમલી નાખ્યા. કેદીઓ ઉપર અમાનુષી બુદ્ધિ સુવગવામાં આવ્યો. જૂતકાળના હિતદાયકમાં જે આરટુરિયાસની પ્રગ્નએ આફ્રિકાની મૂળ પ્રગ્નના આક્રમણ ગામે ગામનો કરી ખિરતી બુરોપને ઈસ્લામની તરવારથી બચાવી લીધું હતું, તે આરટુરિયાસની પ્રગ્નના વંશને ઉપર સ્પેનની મરકારે જૂખ્યા વાધ જેવા મૂર સિપાહીઓને છોડી મૂક્યા હતા. તેઓએ બળવા-ખોર પ્રગ્નમાં ત્રાગ દેવાવ્યો. વિપ્લવવીરોનાં મૃતદેહો ઉપર બીજા રહીને વિજ્યની સરકારે પ્રગ્ન ઉપર શાસન કર્યું. એ શાસન ગામે બેસું માથું કરનાર માટે સરકારી સિપાહીઓની બંદૂક તૈયાર હતી.

જર્મનીમાં જેમ પડી લાંબેલા ઉમરાવવર્ગ અને નાના મૂડીવાદીઓમાંથી મિથ્યા-લિમાની નાઝી પક્ષ ઉભો થયો છે તેમ સ્પેનમાં પણ એમ જ થાનું છે. ઉમરાવો, જાગીરદારો, મૂડીવાદીઓ, ધર્મચુર્યો અને લશ્કરી માણસોમાંથી નવો ફાસિસ્ટ પક્ષ ઉભો થયો. ઇટાલીના ફાસિઝમ અને જર્મનીમાં થીજ નામે ઓળખાતા નાઝીવાદનો ઝેરી પવન સ્પેનમાં પણ પહોંચ્યો. જર્મનીમાં દિલ્લરને, ખાસ કરીને ફ્રિન્ડનબર્ગના અવસાન પછી, જે સફળતા મળી હતી તેથી ઉત્તેજિત જનીને ફાસિસ્ટોને પણ પ્રગતિ ટેકા ઉપર ચરમુખત્યારીના પાપા મળખૂત જનાવવા પ્રેરણા મળી પરંતુ સ્પેન જર્મની નહોતું, સ્પેનમાં ઠાઈ દિલ્લર નહોતો. નાઝીઓના પ્રપંચ અને દાવપેચ તેમને હજી આવડતા નહોતા.

નવી પ્રજાકીય સરકારની સ્થાપના

ઈ. સ. ૧૯૩૬ના કેપ્પુઆરીમાં સ્પેનમા મોટા પાપા ઉપર એ માહગાર ચૂંટણી થઈ. ફાસિસ્ટો પોતાની સરમુખત્યારી ઉપર પ્રગમતની જાણ મારવા માગતા હતા; પરંતુ પ્રગમતાક પક્ષના તેના સિનેર અજાનાએ સમાજવાદી અને શ્રમજીવીવર્ગ સાથે કરાર કર્યા અને તેમનો સહકાર મેળવ્યો. દેશોદ્ધાર માટે પ્રજાકીય મોરચા (Fronts Popular) માંડવામાં આવ્યા. જેમ ફાસિસ્ટોને દિલ્લર અને મુમોલિનીના ફાસિસ્ટોની સફળતામાંથી પ્રેરણા મળી હતી, તેમ સ્પેનના 'પ્રજાકીય મોરચા'ને કાન્સમાં રચાયેલા 'પ્રજાકીય મોરચા' (Front Populaire)થી ઉત્તેજન મળ્યું. ચૂંટણીનું પરિણામ અપાધારણ આવ્યું. 'પ્રજાકીય મોરચા'ને મવાલો (centre party) અને ફ્રિંચુસ્તોના એક જળ ઉપર એકબીની જાડુમતી મળી.

નવી પ્રજાકીય સરકારની સ્થાપના થઈ. તેનું તન ગિનેર અજાનાના હાથમા આવ્યું. નવી સરકારમાં ફ્રાંચુનિસ્ટો અને ઉદ્ધામ સમાજવાદીઓની જાડુમતી હતી, પરંતુ તેઓએ નવી સરકારને મદકાર આપ્યો. કાન્સમાં પણ ચૂંટણીમાં સમાજવાદી પક્ષને મજબૂતી ફતેહ મળતાં લખૂંએ સરકારી લાગમ પોતાના હાથમાં લીધી હતો. સ્પેનિશ સમાજવાદી પક્ષને આથી ઉત્તેજન મળ્યું. ફ્રિંચુસ્તોને નિર્ભજ જનાવવા તેઓએ ફ્રિંચુસ્તો જેની ઉપર મુસ્તાક હતા એવા લશ્કર અને પોલીસખાતાને જરતરક કરવા સરકાર ઉપર દળાણ કર્યું. પરંતુ અજાના ઉદ્ધામ જની મળખૂત હાથે કાગ લેતાં અચકાતા હતા, અને તેની નજાગાઈનું પરિણામ એ આવ્યું કે પોતાના અસ્તિત્વ માટે જાળજાક લાગની આ મરકાગને ઉઠારી દેવા લશ્કર અને પોલીસખાતામાં કાપાદાવા થવા લાગ્યા. પ્રત્યામાતી બજો એક જ જની છૂપી રીતે કામ કરવા લાગ્યાં, અને સ્પેન સરકારની નજાગાઈ એક ને ફ્રિંચુસ્તો તેને દળાવી દે એ બીકે શ્રમજીવીવર્ગ ફ્રિંચુસ્તોનો સામનો કરવા હથિયાર ઉપાડીને તૈયાર થયો. કામદારો દંડતાલ ઉપર ગયા. વિરોધી બજો અચકામણમાં આવ્યાં અને ખૂન રેકાચું; દેવોને આગ લગાડવામાં આવી, લૂંટફાટ ચાલુ થઈ. ફ્રિંચુસ્તોના એક નેના સિનેર કાંદો સોતેતોનું સરકારની સમાજવાદી પોલીસના હાથે ખૂન થયું. એ ખૂન સાથે બવરિયત બજાવાની શરૂઆત થઈ.

બજાવાની શરૂઆત

બજાવો સ્પેનિશ મોરોક્કોમાં શરૂ થયો. સ્પેન સામે કડવાશ ધગવતા મૂર લોકોએ બજાવાખોર ફ્રિંચુસ્તોને સહેલાઈથી સાથ આપ્યો. બજાવાખોરોએ મોરોક્કોમાં પોતાની

મતા જમાવી અને પછી તેઓ દરિયો ઝાળંગી રપેનની જમી ઉપર જીતયા. રપેનનાં ઉદ્ધિયુક્ત બળોએ તરત જ તેમની મામે સદ્કારનો હાથ લંબાવ્યો, અને આમ આખા રપેનમા બળવાની આગ ફરી વળી. ફ્રાન્સિસ્ટ બળવાખોરોએ મુન્તરેલા લુદ્ધમની કથા કહેવા અહીં અવકાશ નથી; પરંતુ પ્રગતસ્વાતંત્ર્ય ખાતર ફ્રાન્સિસ્ટોની કાળમુખી તોષો સામે નિઃ-પણે ધસી જનાર સમાજવાદી રપેનની પુરુષ સંભોવડી સ્ત્રીશક્તિ આપણી પાસેથી જાવ-હીની અંજલિ માંગે છે. રશિયા અને તુર્કોની ક્રાન્તિ ત્યાંની વિપ્લવવીર નેત્રીઓથી જીજ્ઞાસની છે. જર્મનીના વિપ્લવમાં સહીદ જનેલી રાજા લકઝમ્બર્ગની કુરખાનીની ધગશ આજે રપેનની દરેક સમાજવાદી સ્ત્રી સૈનિકના હૃદયમાં છે. ફ્રાન્સિસ્ટોના પશુબળ આગળ આજે ક્રાન્તિકારીઓ જામે કચડાઈ જાય, પરંતુ આગવર્ગના મુક્તિસંગ્રામમાં પુરુષની સાથે જીતીને દુશ્મનોને પડકારતી અને પોતાના મોંઘા જીવનનું બલિદાન આપતી રપેનિશ સ્ત્રીશક્તિના આત્મસમર્પણનો ઇતિહાસ અમર રહી જશે. ફ્રાન્સિસ્ટોના અમાનુષી લુદ્ધો મૂંગે મોઢે સહન કરી લેનાર સમાજવાદી રપેનિશ સ્ત્રીઓ દુનિયાના તમામ પીડિત દેશોની સ્ત્રીઓને માર્ગદર્શન કરાવશે.

રપેનનો આંતરવિદ્યહુ અને યુરોપ

રપેનના આંતરવિદ્યહનાં આંદોલનો અણુધારી રીતે આખા યુરોપ ઉપર પથરાઈ ગયાં છે. શરૂઆતમાં તો યુરોપનાં પ્રધાનમંડળોએ તે આંતરવિદ્યહને સ્થાનિક પ્રતિસ્પર્ધીઓની અથડામણ માનીને તેના તરફ દુર્લક્ષ કર્યું, પરંતુ જેમ આંતરવિદ્યહ ફેલાવા લાગ્યો તેમ તેમની તરફ સામેથી હુમલો વિખેરાતું ગયું. તેમજો જોયું કે સમગ્ર યુરોપમાં જે જે મદાન જાળો—ગમાજવાદ અને ફ્રાન્સિઝમ—વચ્ચે શક્તિ માટે જીવલેજી સ્પર્ધા થાલી રહી છે તેનો આ આંતરવિદ્યહ એક ફળુગો છે. ધીમેધીમે સ્પષ્ટ થયું કે રપેનની મરકારને ફ્રાન્સ અને રશિયાના ગમાજવાદીઓ મદાય કરે છે અને ફ્રાન્સિસ્ટ બળવાખોરોને જર્મની અને ઇટાલીના ફ્રાન્સિસ્ટો સદાય કરે છે. યુરોપના મોવડીઓ તે જાણીને મૂજ જાડ્યા. દારૂગોળો, દધિપાર, પૈસા અને જેવટે સ્વયમેચ્છેલી જો પસોને પરદેશોમાંથી સદાય મળ્યા કરે તો પછી આખા યુરોપનાં પ્રગતતવાદી અને ફ્રાન્સિસ્ટ રાજ્યો વચ્ચે વિદ્યહ સંગઘર્ષા કેટલી વાર લાગે? ફ્રાન્સને જર્મની અને ઇટાલીની ધારતી લાગી. તેજો યુરોપના દેશોને તટસ્થ રહેવા માટે અમજવવા દોડધામ કરી મૂકી. તેની રિયનિ દયાજનક યઈ પડી છે. જો પોતે રપેનની સમાજવાદી સરકારને ખાનગીમાં મદદ ન કરે તો ફ્રાન્સિસ્ટ બળવાખોરો વિજયી નીવડે, અને તેનું પગિલામ શુ આવે? વર્મંસના વિધાતાઓના પાંચે અધીરા અને અસંતોષી જનેલા ગાંડા રાષ્ટ્રવાદીઓને પ્રજામત્તામાંથી વિશ્વાસ જાડતો જાય છે, યુરોપમાં ફ્રાન્સિસ્ટ સરમુખત્યારી ઝેરી પવન ફૂટે છે. ઇટાલી, જર્મની, ઓસ્ટ્રિયા, દગરી, પોલેન્ડ, બલ્ગેરિયા અને એશિયામાં જનપાન એકે યા બીજા સ્વરૂપમાં ફ્રાન્સિસ્ટ જન્યા છે. બીજા દેશોમાં ફ્રાન્સિસ્ટનો ઝેરી પ્રચાર ચાઈ રહ્યો છે. ફ્રાન્સ પણ જે ચાનિટથી મુક્ત નથી. પ્રજાસત્તાક ફ્રાન્સના ડગમગના મિદામન ઉપર અનેક સરકારો આવે છે તે જાય છે, પણ કાઈ મરકાર ચિચ રહી શકતી નથી. ૧૯૩૬ની ગમાજવાદી મરકાર ફ્રાન્સના ઇતિહાસમાં ખાસ ખ્યાન ખેચે તેની છે. ફ્રાન્સની એ પહેલી શુદ્ધ ગમાજવાદી સરકારથી પણ ઉદ્ધામ મજૂરપક્ષને મેંતાય નથી; પરંતુ ફ્રાન્સનો ફ્રાન્સિસ્ટ અને મૂડીવાદી પક્ષ આ સમાજવાદી સરકારના કાર્યક્રમથી લાડકી જાઈયો છે. આવા સંજોગોમાં જો ફ્રાન્સના તોફાની રાજકારણમાં સમાજવાદી સરકાર નિષ્પજ

નીવડે તો સત્તા માટે મનુરવળ અને ફ્રાન્સિસ્કો વસ્કો રસાદસી ધાય. જો સ્પેનમાં ફ્રાન્સિસ્કો બળવાખોરો વિજયી નીવડે તો ફ્રાન્સના ફ્રાન્સિસ્કો પણ બોરમાં આવે અને ફ્રાન્સની સમાજવાદી સરકારનું અસ્તિત્વ જોખમમાં આવી પડે. બીજી તરફથી જો સત્તા કબજે કરવા ફ્રેન્ચ ફ્રાન્સિસ્કો હથિયાર ઉપાડે તો તેમના કટ્ટા દુરમનો સમાજવાદીઓ અને મનુરો ફ્રાન્સિસ્કોના હાથમાં સત્તા જતી અટકાવવા માટે મરજિયા ધર્ષને તેમનો મામનો કર્યા વિના રહે નહિ. જ્યારે અમરજીવીવળે પોતાની મુક્તિ માટે કુરબાની કરવા બંધાર પડે છે, ત્યારે તે કેવો બીપણ સંગ્રામ જોશે છે તેનો ખ્યાલ જોઓએ વિશ્વવિગ્રહ પછીની જર્મન અને રશિયન ક્રાન્તિનો ઇતિહાસ વાંચ્યો છે તેને જરૂર આવશે. એવા સંજોગોમાં અઢારમી સદીના વિશ્વવિખ્યાત ફ્રેન્ચ વિપ્લવને પણ ભુલાવી દે એવો આંતરવિગ્રહ ફ્રાન્સમાં સળગવા લાગે તો નવાઈ નહિ. વળી એક બાજુ ફ્રાન્સિસ્કો સ્પેન અને બીજી બાજુ ફ્રાન્સિસ્કો ઇટાલી અને જર્મની વચ્ચે સમાજવાદી ફ્રાન્સની ગિયતિ કંટાળી ધર્ષ પડે. દુનિયા ફ્રાન્સિસ્કો અને પ્રજાસત્તા (Democracy) ની બે વિરોધી હાથણીઓમાં વહેંચાતી જાય છે. તેમાં પણ ફ્રાન્સિસ્કો સ્પેન પોતાના ભૂમધ્યે કાંડે ઇટાલીને તેવી મદદના બદલામાં તેના દરિયાઈ કાફલા માટે એકાદ બંદર આપે, અને તે પ્રમાણે જરૂર આપવાના કરાર તેમની વચ્ચે થવાની અટકાવે એ રીતે સાચી ઠરે, તો ઇંગ્લંડ પણ તે સ્થિતિ આપી લે એ બનવાબેગ નથી. આમ સ્પેનનો આંતરવિગ્રહ બીજા વધારે ભયર અને વધુ વિનાશક વિશ્વવિગ્રહની ગાળી કરાવે છે.

સ્પેનના ફ્રાન્સિસ્કો બળવાખોરો વિજયી નિવડશે એમ હવે ૨૫૫૮ લાગે છે. સમાજવાદી પક્ષને તેના મતબેદો અને અવ્યવસ્થા માટે ભારે કિંમત આપવી પડશે ફ્રાન્સિસ્કોની સિતમ-ચક્રી તેમને પીસી નાખશે ફ્રાન્સિસ્કો સરમુખત્યારો તેમને વીણી વીણીને દારૂ કરવા બંધાર પડશે. પરંતુ મુક્તિપક્ષનો પાવક કદી છુટાવાનો નથી. સમાજવાદીઓએ સરમુખત્યારીના બળ આગળ હતાશ ગવાનું નથી. પ્રજાસત્તાના હિમાયતીઓએ પોતાની શ્રદ્ધા ગુમાવવાની નથી. એ ખરું છે કે પ્રજાસત્તાની જગ્યા સરમુખત્યારી લેતી જાય છે, પરંતુ તેનું કારણ એ છે કે જ્યારે ફ્રાન્સિસ્કો જો સમાજમાં ઊંડાં મૂળ ધાલીને બેઠાં છે ત્યારે સમાજવાદને પોતાના કાર્ય માટે હજી પૂરતી તક મળી નથી, અધીરો રાષ્ટ્રવાદીઓ સરમુખત્યારીનાં દબા અને ગોઝારો આકર્ષણથી લોભાઈ ગયા છે. પરંતુ જેઓને સમાજવાદમાં શ્રદ્ધા છે, જેઓ અગ્ર શ્રદ્ધાથી માને છે કે આમર્ષની મુક્તિ સમાજવાદમાં જ છે તેમને સરમુખત્યારીનાં પ્રલોભન આકર્ષો શકશે નહિ. જુલકાળની લડતમાં મળેલી નિષ્ફળતાઓથી નવા અનુભવો શીખીને સમાજવાદી પક્ષ વ્યવસ્થિત અને બળવાન બનતો જશે. ફ્રાન્સિસ્કો જોનો એકત્ર સામનો કરવા સમાજવાદીઓએ મતબેદો ભૂલી જવા બેઠ્યાં. ચરી ફીટવાની તમના વિના મુક્તિ નથી, અને મંપૂર્ણ વ્યવસ્થા વિના એવી તમના પણ એળે જશે. એ દિવસ પાસે આવતો જાય છે કે જ્યારે દુનિયાના સમાજવાદીઓ અને ફ્રાન્સિસ્કો આખરી યુદ્ધ લડી લેશે. ફ્રાન્સિસ્કોને નિર્મૂળ કર્યા વિના સમાજવાદ જંપશે નહિ. સ્પેનનો આંતરવિગ્રહ આગામી વિશ્વવિગ્રહની પ્રસ્તાવના છે એ પણ નમ્મેના બીપણ ગયામ માટે દુનિયાએ હવે તૈયાર થવાનું છે. સ્પેનના સમાજવાદીઓના કડવા અનુભવોથી આખી દુનિયાના સમાજવાદીઓએ બોધપાઠ લેવાનો છે. સમાજવાદીઓને હવે એ ભૂલો કરવી નહિ પાલવે.

“ શું આવો જોવાને જગમહી ન શું દંદ નિરખ્યાં ?
 અમે એ જીલ્લે શાં નવવરવધૂ દંદ જ બન્યાં !
 નથી શું આદિશી સુખદુખતાઈ દંદ નિરખ્યું ?
 ન શું રાગદેવો નિજમહી જીજે એ અનુભવ્યા ?
 ન શું ખ્યાતિ નિન્દા ઉભયતણું દંદે જગ દીકું ?
 ન શું ટાહું-જીનું, કડકું-મીકું, ને કાળું-જીજળું,
 અને આવે વિધે ન દીકું જડ ને ચેતનતણું ?
 વ્યવસ્થાયુ આ તો જગત જ વિરોધી શુભ થકી !
 અમે એ જાગે ત્યાં દ્રવ્ય મળ ને હેલુ સહુમાં
 વિરોધી અંશે ને શુભતાયુ બન્યાં દંદ, શું લુચો ? ”

૧૦

“ વિધાતાએ કિન્તુ, અલગત, વિરોધી ય શુભમાં,
 કયોં છે હે દિવ્ય પ્રભુચરણસંભાર તમમાં,
 અમે એ જોવાને— ” “ વિતય જાધી વાતો સઘળી એ
 નહીં માને ઠેઈ, અવ નથી જમાનો કવિતણો !
 અમે તો જોશ્યાં લગનથી જાગે તે જ દિનથી
 દશ્યાં તો ધેયાં એ, ઘડી રમી રિસાયાં ય ઘડીમાં,
 મનાઈને પાછાં લડી પગ પડ્યાં, રીઝી ખિલ્લિયાં,
 વખાણી નાન્યોન્યે અગ્રે પલુ ઉપાલંબ વરસ્યાં !
 દોડો હ આમાં ઠવાં પ્રભુચરણો સંભવ રહ્યો ? ”

૧૬

“ તમે એ ના જાણો, નવવરવધૂ સુખ લલ છે !
 હ તો જેવી હો એ મરિત લુદીલુદી દિશ થકી
 વડી આવીને હો સ્થિત . શુચિમહી સંગમ કદે ;

તહીં ખેલાં તો એ જુદી જુદી દિશાનાં વહનનાં
જલો . લેગાં થાતાં, પ્રજલતમ આઘાત કરતાં,
કહીં સામાસામાં ફરી ધૂમરીમાં પાત્ર ખણુતાં,
કહીં સામાસામાં અથડઈ મહાઘોષ કરતાં
હડાડે શીભા ને કહીં વળી મહાભોજ રચતાં,
કહીં વેગે દોડી પરસપર કાંઠા ય ઘસતાં,
પરંતુ અંતે તો,

અભેદ નિજનો કરી, ગહન ને વિશાળાં બની,
વહે વણુ-વિરોધ-ધર્વણુ અનન્ય ઉદ્દેશથી,
ફરે તટની ભૂમિને રસસમૃદ્ધ ને ખીલતી,
કદહાર સમી લીલી ને જિજ્ઞાસી મહેકમહેકાં થતી,
અનેકવિધ વિસ્તરન્ત વ્યવહાર જ્યાં લોકતા !

તમે એ એ રીતે—” “અલમતિ હિ વિસ્તારથી અલભ્ !
અંધૂરી મૂકેલી લડઈ હજી બાકી લડવી છે,
અંધૂરી મૂકેલી રમત હજી બાકી રમવી છે !
વહેતાં જાતાં જે પ્રજલ નદ ઘોડાપૂરમહીં
કહો કંચાંથી થાશે, તટનું તમ વ્યાખ્યાન સુણવા ?”*

ધન એ દનપત્રગમને ધન એ પોથી બાળ,
ધન એ નોપડી સાત ત્યાં વિતાવેલો કામ
દનપત્રગમ દૃષ્ટા રખી મન્યાસાદ મળ્યો પ્રથમ
'ઓ ઈશ્વર ભાનિયો તને' * ગાર્ગને માડ્યા કદમ
કમિનાઓ એ જાળમાં ખાઉં ખાઉં કરતી ધસે,
આખે ડમ ડમ ધાર, માસતર ત્યાં બેઠો દસે,
'આવો હોમ' ગોખિયુ ગોખ્યા મુછડે વાળ' ?
ગળ્યે 'આદો' ધાનિયો, ઝૂડ્યા તારક ઝાડ રે
'સવારમાં નિન જાગેને લેવું ઈશ્વર નામ'
પછી ભાવ્યા, પણ હાકતા રડતા તા અભિગમ
માતા દેતી ચૂંટા ડોળા કાઢે બાપ
દીંગાળી નિશાળમાં માસતરના ત્યાં રાપ
અને કવિતા ગોખતા ઉંધુ ધાલી શીશ,
મન રે'તું માસતરતણી સોદી છે કઈ દિશ
ગોખ્યું, 'માને જોઈને કેનો દરખાવ થાય'
'વિસતુ નહિ પ્રભુ નામ' લે 'માધવ' દેરી કયાય
'નિવાળમાંથી નીખળી' જતા પાસરા ધોર,
'હમ નાખી મગડે' કીધો મરિ પર કેર
બીજામાં પડતા પછી 'જન વહાતા માળ'
કહેતો ધરયો કરોળિયો ગાત બાધતો જન
'વડપર વેન' ચડી હતી તમૂ તાણ્યા તમ
'જગપતિની ગ્યના તણ્યા શુભ હતા બહુ ગમ

નીજમાં તમરાર થે પરુઓમાં ખુનખાર,
ટિકિટ વિના એ દેખિયો એન અને તે વાગ
'દીનાનાથ આધાન' ને દીઠો પહેલો ત્યાય,
પ્રાપ્ત કમિતામાં સુણી, સત ચિંત્યુ કણુ માય
ચોથીને ચકડોળ ચકરાવા બાધા કર્ડ,
એકેનું ચે નામ લીધી યાદ રહી નથી
યાદ એટલું શુદ્ધ છે અગૃહ પમડ્યા હતા,
યાદ ન કવિતાઓ થતા માસતર જન્મ થયા હતા
'એવું દુ બ' ? ચોપાઈમાં મુવના બાપ દિલે થયુ,
એ શીખતા દુ ખ સાગરે દિવું હા ફમી ગયું
પિતા જોદ પ્રદવાદનો નામ તેનું કહી નાવડગુ
માતરને અમને મ્હી, કરોરજેવું કરિતું ?
પાચમી હઠી સાતમી ચોપડી થોથા કર ધર્મી,
માસતરમાં ડહાપણ જગા, નસીમ આપણુ પણ ફર્મી
ચકલેચકલે બીજતા પોનીસ જેની જરૂર,
કવિતા કમશ આવતી હાથે રાગીન ફૂર
એ ધવના વૈરાખમાં વાદળી કાક કહી
ચીડી હાપ દર્દ જતી, ઉગ્રથી સરતી બીમ
લાગન આરતા જ્ઞાનતા કયાક મીઠો ચમકાર,
બાકી એ ઉઠ્ઠડ રણે ખાગ ખાગ ને ખાગ
વજાદો કેરે કહ મટડીઓ ગણ્યા ગઈ,
દુતવિનમિતે છંદ મધુર સક્તિ પાઈ લઈ

* સરકારી વાનમમાંની દરેક નોપડીમાં આવના કાવ્યોમાં આ આડાઅવળા ઉદ્દેશ છે કેટલાક
તો સર્વપરિચિત છે ત્યાં એક સ્પષ્ટ ન દેખાય તેવું છે ત્યાં કાવ્યનું નામ નીચે નોધમાં મૂકી
આપ્યું છે ૧-૨ 'આય' અને 'તારા' વગેરે બાચપોથીના કાવ્યો ૩ 'હળા બળ કરોળિયો',
ધી રાદ થઈ કામ્ય ૪-૫ 'વિશાળ વડ પર ચેલ કળેલ' તથા 'જગપતિએ રમના રચી' એ
સીધીથી રાદ થતા કાવ્યો ૬ નાદ અને મુવના પિતા ૭ 'દિગ્વ્યાસ અને દિગ્વ્યાસરમય આ
પાચમી ચોપડીમાં છે ૮ 'કુદરતું વર્ણન'.

‘ચકલીઓ ફફડાવતી પાંખ ચિહ્ન વર્ષાએ,
તમેદની કુદરતકથા વસી, ગર્ભ મનઝડપે.
પૈતાલીય શાદીને, મોતીદામ નારાય,
વસ્ત્રનલિકા શિખરિણી હટે કરતી નાચ,
કવિતા આવી એકલી ભારતર મૂકી મશાલુમાં,
એકાંતે લઈ ખેલબો આછી રસિક પિછાળમાં.
મદિર આરતી ટાકણે ભજન મળી માંવ,
લગ્નગીત ને રાગિયે, તળાવ આંખાછાં,
ગીત પાંખ બેઠી મીઠી ગાને હાલરડે વસી,
એ કવિતા લલિતા લહી ધૂંધટમાં પધૂપદન સી

ઉમળકે પશુ હું ન સક્યો કદી,
લઈ વધાવી દિલે ધરી એહને,
પુલકતાં નથી પકિત ગવાઈ રે,
ભરી ગર્ભ સ્મૃતિઓ થુ હવાઈ રે!

સાત એ કવિતા કોઠે હું હારી અભિમન્યુ રે,
ગૂઠનું રણ છોડીને આસરા વરવા પડ્યો.

(૨)

કાલ્પની એ જોય પ્રામ તણા શિક્ષણ તણી,
ત્યાથી ઝગલ દીધ કોરા ટીળાની લાણી.^{૧૦}
કોરુકોરું ત્યા બહું. કપડે કયાંય ન ડાઘ,
ભારતર કોઠે હું પશુ જાત તણા તો બાધ.
વરસવરસ વીત્યાં જતાં પલટાતી વસુધા યા^{૧૧}
નવા પ્રાણની કૂકથી પથ્થર પલટા આવ.
અને ગીત કંઠાંથી નવાં, કંઠાથી નવડા રાગ,
કૂટી આબ્યા ફોરતા, વસંતનાં થું ફાગ
ફળિયે ફળિયે સરધસે રમજટ ગાતા ગીત,
ગઝલ સવૈયા લાવણી હલકે ભર્યા હુલસિત.

‘અલ્યા ને અમ્બર’ વદા ‘હર હર ને મહાદેવ’^{૧૨}
ખખરદારના દિવ્યની કંતે કદાવી સેવ.
‘દિવાલ ટોટી ફુગી’^{૧૩} ‘જ્ય સ્વદેશ’^{૧૪} પોકાર,
‘દિંદી દિંદો’^{૧૫} હાકલે કર્યા થું ગોળીખાર.
સાળા પુરતકે પડી રહ્યાં પડ્યો ઘઈ ને ચૂપ,
કાલ્પગાન ને શૌર્યનો મધગધ છવનધૂપ.
નવલી આવી પ્રાર્થના, ‘રાષ્ટ્રગીત’^{૧૬} - સલકાર,
ધાંટા ફાડી ત્રાડતા કાલ્પદેવી છડીદાર.
‘બાળક હું હું આપનો’^{૧૭} ખાતી પ્રભુને દીધ,
‘અનર્થામી પ્રભુ’ ચકી^{૧૮} વચન ધણું રે લીધ.
હાથ આપ્યું ‘સાહિત્યનું રત્ન’ પછી રમણીય,
એ પેટીમાં પેખિયા ધણું કાવ્ય કમળીય
નરસં શીરોનાં ભજન દયાતણી ગમખીય
વામ્યા એવા રવાઈથી જોનાં થું ડરખીય.^{૧૯}
પ્રેમાનંદપોષિની લહરી આછી દીક,
દશમરંધ મદિરમહી વાંચે. અવળી પીક.
કૃષ્ણ સંઘ જગના મહી દોઢા કાઠવાને પડ્યા,
રોતી જસમતી માથમા અમેવળી મૂંચું રડ્યા.^{૨૦}
રણુપરે રાવણુ તણી ઉક્તિએ રાજ થયા,
કુસકુંભે જગાવવા ઢોલગાંઝ લેઈ ગયા.
જૂના કવિના ધરમહી નવાતણાં ધરમાં ગયા,
નથી શેઝીયાપત્તવી રજિત સુઝ મહા બન્યા.
ક્રાપીના એ પિરછનો દલાપ કેવો ઝોપનો!
કડીએ કડીએ કવિ લલ્લો રસનાં ધરુઓ રાખનો.
‘લરત અને ધૂન’ની કથા આદર્ દિલે કેવી સુણી,
હરણી કૃષ્ણથી ગર્ભ ને તપમાંથી સગતા મુનિ
‘વીણા-મૃગ’ ગન્તી ઘડી વીનવતો કેવો અરે!
નેન તણી નખશી ચકી ઉરસતાર રો અંકરે.

૯ વર્ષા. ૧૦. અર્થેણ ગાળાના પ્રાવશિક ધોરણ ૧૧. અમહકારનું આહોલન. ૧૨. ખખરદારનું
‘હર હર હર મહાદેવ’થી શરૂ થઈ ગીત. ૧૩. કલ્યાણજી મહેતાની એક ગજલ. ૧૪. લલિતનું
ગીત ૧૫. ‘ખખરદારનું’ ‘અમે દેશી દેશી’ના મુખનું ‘દેશી’ અર્થેણ ‘દિંદો’ મૂકી બનાવેલું ગીત.
૧૬ ઇન્દુલાલ વાસિક સંપાદિત પહેલો સુરસગીતસુસુખ્ય. ૧૭. ઉપેન્દ્રાચાર્યનું એક ગીત ‘બાળક
હું હું તમારો.’ ૧૮. નાનાલાલ કવિનું ‘પ્રેમા’ અનર્થામી. ૧૯. છંદક ડની વિખ્યાન ડરખીની રસનો.
૨૦. ‘મારું’ માણેકું ‘વિસાધ’ રે’

‘આન્યમાત’ના હાથથી છલક પિયાલે રસ પીધો.
એ રાગના લોભને કેવો શાપ કરી દીધો.
મધુર કંઠ લલકારથી શિક્ષક કાવ્ય પઢી જતા,
મધુર ભાવ ઉરસીડીએ આપોઆપ ચડી જતા.
કવિતાના ઉદ્ધાનમાં કલાપીની કોમળ કળા,
નિરખી નિરખી તેજમાં ભરાઈ શી રસની ઘટા.
કાન્ત તાલું ‘અતિસાન’ ત્યાં જોર માધુરી અર્પેલું,
જેથી મૂર્ખા પામતાં અંતર ત્યાં પાણુ મૂર્છિત.

એમ રત્નકણિકા મળી દ્રિદ્ર એ જીવન વિષે
ધપવા અંતર લાગિયું અધિક અધિક દોલતદિશે.

અને ‘કાવ્યમાધુર્ય’ થી પીધી રાગી માધુરી,
લાલ પૂંકાની મોપડી મારતરની જીભ ચાતુરી.

‘કાવ્યસમુચ્ચય’ની કળા અધર્મોએ સધળી લઈ,
અવલ નવલ રસ આપતાં પોંચ્યા કાવ્યભૂમિ જઈ.

કવિતાની એ કાણુ ભૂ રાદા હતી ન રસાળ,
ખીણો કોતર જગલો મળનાં ધણા કરાળ.

પણ એ મેલઘટા વિષે વીજ મગી ચળકેત
કવિતા—જનની શારદે મલો સજડ ઉરતેત.

અને એ તણુને રણક ઋણતા હાથ નખાવી
ધરતી લાગાને નિરખુ. ગણું એ કાનિલ કથા!

મુઝાલ, રૂપેણું હું યરચું, લઈ રે ઝપટથી
અનેરા સંધર્ષ ઉરથી અઝણું ગાન ગવારુ.

પણુ ઉરને તત્ત ધીણામાં જકડી રાઈ,
મરવતી નિજ ધામગા બખવવાને લઈ ગઈ.

(૩)

આજ લગી જેવેલ સૌ હતાં કવિતાનાં હાટ,
વનોપધિ ન્યાં સંધરી અદ્ય અદ્ય જન માટ.
વનસ્પતિ વનવનનશી ડાળપાંજડી ત્યાં હતી,
કશાં હશે એ વન જરા કલ્પનાયે ન’તી.

ઉદાર શારદ માત, વનવનમાં લમચો મને,
કુકડાથી ગિઝનારનું. આપુ મળતાં, શું બને!

ઝરણુ મધુર ઝંકારતાં, મરિતાઓ કઈ પૂરમાં,
સિંહ-વાગ ડાળકાર, ધોંગા ગિરિ, શિર તોરમાં.

ઘટા ઘેર નિરતાર એ તરુવરગણનાં નીરખ્યાં,
ઝરણુ સરિતાનાં નીરનાં પટલિડાણુ વળીઓળખ્યાં.

વાઘ સિંહ ગર્જન રારે માપ કાઢ્યાં શ્રુતિતણાં,
ત્રિરિશિખરોની ઊંચાઈને આંખો કષ્ટ લઈ ધણાં.

રસિક મંથમી શુર સાહે શીખતાં લમતા સૌ રથને,
કવિતાવનની રિદિતો કલાસ ધર્મો દિવને ઘડે.

અમમ અવશે ત્યાં સુપડો ‘નિર્ઝરિશ્ણી’ કદલોલ, ૨૧
કવિતામુવતીનો લલો મુગ્ધ હૃદય દિલ્લોળ.

નિર્ઝરિશ્ણીઓ રેલતો આંખો મેં ગિરનાર,
પાંચસાત સરિતાદ્વયને વિંજવત જગપમચાર.

સુતટ સરલ કલ્લોલતાં સમયલ વહેતાં નીર,
ઝરણે ઝરણે ચાપિયાં કયાંક જ ઘેર ગંગીર.

પણુ જીવનનાં જીવરે ઝમતી સૌ જલધાર,
પીવા ત્યાં નરવી મળી સરકૃતખલ્લ ઓવાર.

અને કયાંકથી સાંભળ્યા ‘નપુરના ઝંકાર’ ૨૨
મન મોઘું દોડી ગયું જોવા નૃત્યવિહાર.

સજ ‘કુસુમભાગા’ ગળે ‘હૃદયવીણા’ લઈ હાથ,
નાચંતી વનિતા હતી, પડિતાઈ દે સાથ રથ

ચાલે ચાલે અટકતી, પડિતાઈ ભાષણુ કરે,
વિરમેણુ વળી નૃત્ય ત્યાં વનિતા ખીતી આદરે.

ગરખી રાખા નાચતી હંદ સ્વદેશી મુલ,
પ્રેક્ષક હાકોટયા હતા ‘આ છે વિદેશી માલ.’ ૨૪

મેં પણ જોયું એહના એમવચ્ચના મરડમાં.
કતાનું સીધું નથી, ત્રાક ફરે છે હરડમાં.

અને સદા વનિતા ડરે પડિતાતાની પાસમાં,
મન મૂકી નહિ નાચતી, બકરી બાઘાવાસમાં.

૨૧. દા. ખુ. બોહાલકર. ૨૨. નરસિંહરાવ દીગેટિયા ૨૩. કાવ્ય મરતા મેઘી અને કાવ્યમા જે
નથી તે કાવ્યમા છે એવું સમજવતી એમની દિષ્ટણીઓ. ૨૪. મ. ન. દિવેદીનું ‘કુસુમભાગા’ તથા
‘હૃદયવીણાનું’ કાવિય અવલોકન.

ધડી એક પથુ આવી ત્યાં પડિત મા પોહી ગઈ,
અને કાવ્યવનિતા દૂટી 'સ્મરણાન' ગાવા ગઈ.
અને એ 'સ્મરણોત્પત્તિ'ના સરણામિ સર
ધૂંટાતા દ્રવને દિલે સુષ્ણા હૃદય આક્રમર.
સમ્યું એક આક્રંદ ત્યાં સુષ્ણી નાનકી ભેર.
'સુષુપતી સુન્દરાત'ને ગાતી જિલ્લભેર.
'યમકુંડ' આમંત્રી થરા જાવી 'દમર,
પ્રથમુળ પથુ લઘુસ્વરે વદતી 'ખખ'રદાર.'
'ધકા-ધકાની ટોપીઓ પહેરતી લઘુસેન, રપ
કન્યાઓની તે કને દીડી મેં બેચન
'હું માનુ, ના માનુ હું.' યાની તપપાપક,
બાવાજી એ બેકને ચોડી ત્યાં લાપક.
વારા કરતી સૌ મુખે ગંગતલ્યુ એ કવિવરે
કાવ્ય રસો-મોદેશ-કલિ-રામ-ગજન-દસન સ્વરે
અને રકાખીમાં ભરી. ગા રી ઊંડી મંત્રુ,
'મકા' તથા રસકાચારીઓ મેં ખૂદી ચકચર.
ત્યહો કલાપી મોરલો જૂનો દોગત દ્વિંદર,
નિજ 'કેકાર' ગમરી ગમ્યા આખેત પેર.
કેકા એક એક મેં સુષ્ણી, સનમ દિવ્ર થાવ
ઝરતા જોઈ હું દ્રવ્યો, કયાંય ન મળ્યો રુગાવ.
'મૂળદાસ મા'તમા' અને 'મારસયુગ્મ' કયાય,
'હૃદયત્રિપુટિ'ના પ્રશ્ન કે તદા બહુ ન સમગમ્ય.
પથુ એ કેકાના રસો મેં મૂળના પાસ,
આછેસ થઈ ને સમ્યા, નિરખ્યું મેં આકાશ.
ક્ષિતિજ વજોડી આશ્રતા ધન પર ધનનાં સૈન્ય,
અહો વીસર્ધુ ધડીકે તો આ જીવનનું દૈન્ય.
દલપતસુત ન્હાનવ્રતણી હતી સત્યારી ચર,
વર્ષો લગ વરસી રહ્યો એ વન રસ ભરપૂર.
હૃદય હોડલી હુલ્લવતી ગીત લહર લહરાય,
ગોપીની ગોળી લીંબે ઉર મોરસ છલકાય. ૨૬

'મૂના ધામે રનેહતા' 'રાજદમ' બુલા પડે,
નિરહયુનાં શોકે લઈ કમાડ રૂપલ જિલ્લ.
ઉરને આંગણપાડિયો કોયલડી ટહુકાવતો,
સજ્જદામાં વીજળી ન્હાનવ રી અગાધનો !
ગગડયુ ગલ્લપલ્લ ત્યાં આખાં નાટયાનાટય,
વિવેચકોની વાડીમાં થઈ છે ભાગ્યાવાગ્ય.
'વગન્તોત્સવે' સર્વ કો વગન્તિયાં થઈ ને ગમ્યાં,
'પ્રેમકુળ'ની મોરલી નણાં ગીત મહુને ગમ્યાં.
'કુમાર કન્દુ' આલિયો અકળા વિકળા દૈવે મતો,
આખો ને પાછો વળી વર્ષો લગાયુ ઘ્વોજનો.
'ગિયદસને' અક્ષિત થઈ કેકે પહેાયાં કરડિયા,
'જવાબદાર' કવિતણાં નિગમ દામાં ગગડિયાં.
ગાઈ ત્યાં 'સુન્દરાના' મહા તપસીની કથા,
ગસપોધુ નિજ મુગટમા કવિને પહેવું અર્ચયા.
પ્રેમભક્તિનો મેધ એ ગનેક દેશે અપતથો,
મીન-કાવ્ય-નાટક અને વાનાંદિકમા પગ ધર્મો.
'હયા' નણુ મુળ નિરખતા જીવાન ગાંડાકઈ થયા,
નિતેગકોના પાગ તો ક્ષણભર ખાડાં મઈ ગયાં.
સાચી કાવ્યજૂગિ વિશે વર્ષો એ મધમીકડી,
ડીપેડીયું કીલતાં આતક ગાંડી મીરડી.
પણ જુલિત અનિજુલિત થઈ, કાલેદેવી પથળી મઈ,
બેજ મહો ફળી ધણુ મલેગિયા-વસ દા થઈ!
ધોધમાર સજ્જદાણુતા, એ તટકાં ભાપાતણાં,
વાસી વાનો એની એ, તત્ત્વ એમ અળખામણાં.
અસલ ભારે અક્તી કવિતા મેને દામણાં,
કવિને સૂકી નાસી ગઈ, નિષ્કળ કવિમનામણા.
કવિએ કાલ્પ કે કર્ષો એ ચૂથ્યે નહિ સાર,
વર્ષાં મીઠુ આટલું, એ જ મહા ઉપકાર.
ન્હાનવ બ્યારે વરસતો વળી થયતો કે દણ્ણો
જીલ્લા તે આકાશમા ચમકી જત તારકકણો.

૨૫. અતે 'ધકા' અક્ષરેના નામવાળા એમના મી ગુપ્ત પ્રયો. ૨૬. કવિના અનિ લેખપ્રિય
ગીતો. 'હલકે હાથે તે નાચ મલીકા વસેવજે', 'રનેદશામ સૂતા સૂતા', 'સૂતા મા રસાવરે આવો,
એ રાજદસ', 'રૂપલા રાવણીમા વખડે જરના બાજણુ' છતાં.

'કાન્ત' તણી કમનીય ત્યાં નિર્મલલલિત પ્રભા લસી,
 શશી સુમી ચોખ્ખી સકલ ઉરેઉરે સહુને વસી.
 શરદ રાત્રિઓમાં નમે ઝગઝગ જ્યોત્સના એહની,
 પાઈ આઈ ક્યા ગઈ ગરત મિલન ને મેહની.
 શશી સમા પણ ઉદય ને ક્ષય વરિયા એ કાન્ત,
 ક્ષયનાં ગીત ગયાં કર્યાં કરુણાગહન પ્રસાન્ત.
 'વસન્તના વિજયે' હતી કરુણ માનવી હાર,
 ચક્રવાકને શિર એકે કાતિલ ભાગ્યકટાર.
 અને હોય જ્યાં મરણના, નહિ વિરહ-દાવાનજો,
 એવી ધરતી શોધવા કાન્તશશી ક્ષિતિજે સર્વો.
 એંદ્ર વિજ્ઞાતાં તેહના વિરહે દમ્બ ચક્રારનો,
 મુણ્ડો આર્ત પોકાર મેં બળવતા ઠકારનો
 કહોર પત્થર કાપમા દિલ ખાસ્તુ કોમળ વચ્ચુ,
 રુક્ષ કાવ્યના કોટલે નમણું તો કામણુ વચ્ચુ.
 પ્રવાહી હદે એહના કંઠણુ વહેતુ ચર્ષ પડ્યુ,
 અઢ ગિતરનાં પગથિયા, એથી તરણુ શ્રમ ભર્યું રજુ
 ધણી રસિક જન પગથિયે ડગમાર્ગે ભેસી રહ્યા,
 ઠેકે ગાંદર બ્રહ્મચ્યુ, રસપ્રવાહે તે વહ્યા.
 હું ય પડ્યો. પાણી પીધું, ગળકા ખાધા દીક,
 પણ તમ્ભા ઝટ જાગિયું. સરી ગાકુડી બીક.
 'આશિદહુ'માં કાચખો દીકો નવમંત્રાગ,
 'રામે' યાકયો પણ લલો ગળ્યો ક્ષેત્રવિસ્તાર
 'વૃદ્ધી કાળે' બાઝીને કીચી ક્ષત્રિય નાર.^{૨૮}
 રણે પળાવ્યા કથનો ઉરે રમણુએગાર.
 અને 'ચાંદો' રજેએહના વિરહ કરુણુ મૈત્રી તણાં,
 પુનઃ પુનઃ આસ્વાદતાં મિષ્ટ મિષ્ટ ખનતાં ધણા.
 પણ એ રસઆસ્વાદ પ્રસંદાન્તે લાપતા,
 દુર્ગમ સળગ જનો તણો રોક પ્રહર્ય જ વાધતો
 કાચવને-આકાશમાં તરુ ધન તારક પક્ષીઓ
 નદી અણુ જોયાં ધણાં મિલ દરિણુ દરિણાદીઓ.

અતંત્ર એ અટને યતો જોનો તેનો ગંગ,
 નવાજૂના અચકે જતા પણ તૂટે નહિ રંગ.
 બાલાગંકર 'મસ્ત'ની મસ્તીએ મોહી લીધો,
 કેક કાળ મેં એમને દિલનો કળજો દઈ દીધો.
 છુલછુલ તે નાદાનને મેં કપડો ખાસ્તો દીધો,
 જિગરના વારની જેડે અવળ રસ્તો ધડીક લીધો.
 કલાન્ત કવિની કામિની નખરાળી સહુથી ગમી,
 ભવ્ય રમ્ય સૌન્દર્યથી કે રાતો દિલ મેં દમી.
 વળી જળેતા મજિદાં મદૂલી પેલે તોર
 'લલિત' સાંકડા મુખચક્રી ગીત ઝમ્યું જ લગેર.
 ગોવર્ધન-કરથી રમી મુદ્રા રનેહની કર પડી,
 મુદ્રાનાં એ રાસ્ત્રની તદા ક્યાંય નહિ મોપડી.
 આજ લહું એમા ધણી કળા કરામત ઝોલી છે,
 નવલ સપાને લેખકે કલમ કાગળે લૂછી છે.
 પણ એ ભૂલી ભુલાય ના મુવની ટણક બળેબારી,
 ભાસાં પિંગાગચિત્તના લઈ કાવ્યલલના ચડી.
 એના થોડા-ડાળાસા બપક બપક મડતા હતા,
 મિપાહી જાતી ફૂલતી લહી શોર્ષ ચડતાં હતા.
 'અમર-આસ'ના કવિતણા લલગીત પણ ગાજતા.^{૨૯}
 વણતખર, વણ તાલમાં તોયે રમથી રાજતા.
 નર્મદ દદા આદિનો મોડો મેં પરખ્યો ધણો,
 'ગરવી ગુજરાતે' વસી ગર્વ લલો મેં સોગણો.
 માહસલર 'શા હોમ' એ દિલ શુભ માર્ગમાં વચ્ચું,
 બ્યૂજલ દેરો વાગતાં એણે મળ દિલકું ઠસ્યું.
 ડાહ્યા દલપતરામની વાર્તાઓ બહુ મીઠી,
 કવિતા કંઈ માળ પણ ખોટાં મોતીની બહુ ભરી.
 ધીરેધીરે પ્રગતિના પથે પળવાની કથા,
 અંરોધેન તણા યુગે કોને મુણવાની તથા !

તપડી આઝ રસ્તે ચર્ષ જૂતી વનકુંજે પળ્યો,
 બાગપણના સાધીનો મેળો ત્યાં મોટો મળ્યો.

૨૭. કાચખી દેકે પક્ષિએ પૂરે ધનો વાકચખડ એ પગથિયા, અને એકથી બીજી પંક્તિમાં
 વલી જતાં વાકચો તે પ્રવાહી રચના. ૨૮. 'એક તૂટેલી ડાળ' અને તેની છેલ્લી એ પંક્તિઓ.
 ૨૯. સોમેટો—પ્રેમનો દિવસ અને વિરહના ખાસ દરોને. ૩૦. મણિલાલ ન. દિવેલી.

ધારામ દિલદારને પ્રોત્તે પ્રેમાનંદ,
 પ્રેમાનંદ સહેલાણી અને નરસં ભગવાનદ.
 મીરાં મીઠી માલતી, ભાલણ ભાવગભીર,
 પૂર્વજ એવા પેખિયા કવિતા—સરચૂતીર.
 પૂર્વે અંજલિ માત્ર મેં ને પીધાંતાં નીર,
 જોજોજોજો તે હવે પી નાખ્યાંજ અધીર.
 રસિક દયાનો કૃષ્ણવર કામલુઆરે કાઢીલો,
 ગોપી અંખર પહેરીને જતો જોયો છોભીગો.
 ચોળી દાખી જોશિકે પોદયા કામુક કૃષ્ણને,
 જગવે ગોપી બહાલથી ચારુ યુગનપ્રાર્થને.
 ગાળે પ્રેમાનંદની ગોંજાણુ રસમાણુ,
 એ રણકારે પાથરી કાવ્યસંહિ પર આણુ
 પ્રતિભા અંજલિ એનીથી કાણુ રહ્યું અરપૃથ્થ ?
 ઉતાર્યાં અવનીતણા સૌ થર કેરું દશ્ય
 કૃષ્ણ, સુભાક્ષ, ને ઉપા, અનિરુદ્ધ, નજરાય,
 પુરાણ સંહિ છવતી ધર્મ યુર્જરી સાજ
 નરસૈના છવતતણાં હાસ્ય કરુણનાં કન્દનો
 મર્મગાં બહુભાષિયાં જગજનને દિલ સ્પન્દનો કે
 સામળ વાર્તાચાતુરી, સમસ્થાઓ જળવાન,
 પલટાતી ભૂમિ ત્યાહોં નસીળ ત્યા દરવાન
 મીરાંકેરો મજિરાં મીઠી કરની તાલ,
 ઉરમાં રુમરુમ નાચતા કેવુક ગિરધરલાલ !
 નરસૈ ભક્તિકુડમાં હરિજન શું નાહી રવો,
 જાને-જાને શિષ્ટ પશુ નુંગારે કાટચો વજો
 સૌને છેડે ત્યાં હતો ભાલણ પંડિત પ્રોત્ત.
 કાદબરી અવલોકતો ઉરમાં નવલે કાડ.
 જરાક જુદું ખોલતો, પણ ભાપામા ભાવ,
 કાદબરી અદિલને ખાસે સિષ્ટ ઉદાવ.
 સમાસકટકમાં ખોલ્યા સુલાળ રી કાદબરી,
 ભાલણ કરમાં મોગરા સમી થઈ પુરાણો ભરી
 શાસ્ત્રમીના તરુથી ગર્થ નાનકડું સુકળાળ,
 નૃપસમુખ જઈ જોયાર્થ કેવીક કયા વિશાળ !

અર્ધ કયા સંભળાવીને પોથી ભાલણ વાસનો,
 વદી, હજીલખનાર મુજ પૂરી લખી ન નાખતોર
 હું લોકો વદન કરી, ભાલણ અધે આગળ,
 'જા, ત્યાં હજી જુદું છે વર્યા જૈનકવિ જ અપાસર.'
 પણ થકેલા ચરણ મુજ વણકીધે પાછા વળ્યા,
 સરસ્વતીના સેવકો રસ્તામાં મુજને મળ્યા.
 યથો આંખ હું યોગતો આ કેવું કોતુક !
 થોડે દૂર ખડા વળી સ્વારો કર ચાલુક.
 પરીક્ષકો ઇત્યાદિની જમાત એ જયે કહી,
 સરળ માર્ગ પર પાથરી કટક દીધાંતા તહી.
 કટક વેર્ષા માર્ગ પર, મુજ શા કર્કકર્ષ ચાલતા,
 ડરતા, આંસુ કળકતા, તોટસ-જાકડી ઝાલતા,
 કટકપથ મેં પાર કાઢ્યું, કટકનો કચ્છોં કખ ના;
 સરસ્વતી રે કયા હરો ? કેવે એક જ જખના.
 ત્યાં માર્ગ ધારી તજી દૂર એક ફલકુજમા,
 વીણા વાતી વિરાજતી તારદ સૌરભ પુજમાં.
 હું એને પદ ને દલ્યો, વરદ દરત શિર ભિતરો,
 મુખજાના મલકાટથી મારો શ્રમ સહુ મંહસો.
 હું જાગ્યો તાજો પતી, ને જોલી હમતી જરા,
 'જાગ્યા છે તૈયાર ને ? જોડી છે વિરનૂત ધગ.'
 મેં ધાર્યું તું જો રીઝી શાગ, તો વીણા મથુ
 પણ હજી જનવાની કહી નેતી કહપના લેશ થુ.
 હલવાના હળને લઈ હાકતી,
 અવનવાં ધરતીપડ ભાંગતી,
 રસળતી ધમડી જત કયાં જ એ ?
 કાંણુ પ્રશ્ન અનુત્તર આજ રે !
 પ્રવાસનો પ્રારંભ છે, સાથીઓ કે સંગ છે,
 જોણુના ખૂળ કોડ છે, નવાનવા જગરણ છે,
 આજે શું ? કાલે કશું ? દકશું કે લાંગી જશું ?
 જોડા ધરતી પેટ છે, કાંણુ લેજ છે વજી શું !
 વળીએ, તૂટી લાંગીએ, સારદ મા ! પરવા નહિ !
 પશુ ના લેશ કરાર્થ એ, એ આશા અંતર રહી.
 ધન એ દલપતનામ ને ધન એ પોથી બાળ !
 જોડ પ્રતાપે પામિયા આનુક ભૂમિ રસાળ.

અહીં તો અસસ્કૃત પ્રભાઓની વાત થઈ પરંતુ ગ્રીક જેવા પ્રાચીન સંસ્કૃતિ મધ્ય દેશમાં પણ રબ્બેદર્શન મળેલી આવી જ જાતના વિચારો પ્રવર્તતા હતા ગ્રીસના પ્રાચીન લેખકોએ રબ્બેદર્શન વિશે ઘણા વિગ્તાથી લખેલું છે તેઓ માનતા હતા કે રબ્બવલા દર્પણને આડે તો દર્પણનું તેજ જાણુ પડી જાય, અસ્ત્રાને અને છરીઅપ્પુને આડે તો તેની ધાર ખૂડી થઈ જાય જે ફતરાઓ આર્તવગ્ધ (menstrual blood) ને આગી જતા તો તે ગાડા પતી જતા નાહીમા તેઓ પ્રવેશતી તો વાડીના ફલફળ ઝગમગને ખરી પડતા, અનાજના ખેતરોમાં તે જતી તો અનાજ બગડી જતું ખેતરોમાં જિવાત પડતી તો રબ્બવલાને ત્યાં ચાપાવાથી જિવાત મરી જતી પ્લીની કહે છે કે મગલાં સ્ત્રીને આર્તવસ્કતને સ્પર્શ કરતી અથવા તો એ રક્ત ઉપર થઈને ચાલી જતી તો ગર્ભ ગરી પડતો હતો પ્લીની કહે છે કે રબ્બવલા સ્ત્રીને વસ્ત્રહીન થઈ પો દાટતા અગાઉ ખેતરમાં જશે (સૂઈ જગા પડી જશે) તો અનાજ ઝગમગને મુગમગ જશે, અને ખુદના પગે ખેતરમાં માનરો તો ખેતરની જમી જિવાત તાજ પામી જશે હજીએ આ માન્યતા ઇટલીના કેટલાક ભાગોમાં રીતગી રહે છે

ખિસ્તી લોકોના માધ્યમલગા પણ રબ્બવલા મળેલી નિર્બંધનિયમે છે યુરોપમાં ઘણી સ્ત્રીઓ રબ્બેદર્શન મળતે મુરખ્યા, અચાણા, માસ ધડા, પનીર, દૂધ, દહીંને આડકતી નથી ઇંગ્લંડના ઘણાખગ ભાગમાં ઇંગ્લીશ સ્ત્રીઓ પણ આ નિયમ પાળે છે કેટલાક નામાકિત ડોક્ટરોએ આ રીતની અસા વંદક મારિડામાં કરી છે સ્વિટ્ઝરિશ મેડિકલ જરનલ જે ૧૯૦૩માં માર્ગિયા કર્નય નાઈલ્સ (Giles) લખે છે, કે “હું પોતે રબ્બવલા સ્ત્રીને આડકવામાં બહુ દોષ છે એમ નથી માનતો, છતાં એટલું તો અનુભવથી કહી શકું છું કે રબ્બવલા ને મીઠું કે અચાણાનો સ્પર્શ હાથથી કરે છે તો તે જમડી બગડી જાય છે ઘણી સ્ત્રીઓ પોતે આ વાત કબૂલ કરે છે”

હજી પણ ફ્રાન્સમાં ઘણા કારખાનામાં રબ્બવલા સ્ત્રીને જવાની મનાઈ છે એમ એલિમ વગેરે મિદાને જણાવે છે ઉત્તર ફ્રાન્સના ખાડના કારખાનામાં જ્યારે ખાડ તૈનાર મતી હોય છે ત્યારે ત્યાં આગળ રબ્બવલા સ્ત્રીઓને જના દેવામાં નથી આવતી— વખતે ખાડ કાળી પડી જાય એ ભયથી આ જ રીતે દક્ષિણ ફ્રાન્સમાં રેશમના કારખાનામાં રબ્બવલાને જના દેવામાં નથી આવતી અતરના કારખાનામાં રબ્બવલાને જના દેવામાં નથી આવતી, કારણ કે તેમના પગથી મુઝાંધી આછી થઈ જાય છે કે જોડી જાય છે એમ મનાય છે દારૂ ગાળવાના કારખાનામાં રબ્બવલાને જવાની મનાઈ છે, કારણકે તેના પડાવાથી દારૂ ખાટો થઈ જાય છે આમ વિવિધ દેશોમાં વિવિધ માન્યતાઓ રબ્બેદર્શન વિશે પ્રચલિત છે

આટલું લંબાણથી લખવાનું કારણ એ છે કે અટકાવ વખતની આભાસેટ આપણા હિંદમાં જ છે અને બીજે નથી એવી જે માન્યતા ચાલી આવે છે તે ખોટી છે. બધા જ ધર્મો, બધી જ ભતો અને બધા જ દેશોમાં રજોદર્શનના વિધિનિધેશો લગભગ સરખા જ છે. અને હમરો વર્ષોથી સારી આલમમાં ગાલી આવતા રિવાજ પાછળ કાર્મ ભતનું પ્રેરકબળ હોવું જોઈએ એમ ન માનવામાં આપણે શું ભૂલ નથી કરતા? હું ત્યાં જુ આજની સુધરેલી બહેનો તારી માફક રજસ્વલા ધર્મની અવગણના કરે છે અને આ પ્રાચીન પ્રથાને 'superstitious relic of the savages'—જંગલીઓના વહેમના સ્મરણપરોપ-તરીકે ઓળખે છે. પરંતુ સુધારાની વગનીમાં આપણે ઐતિહાસિક સાતત્યની અવગણના કરીએ છીએ. હમરો વર્ષોથી ચાલી આવતી કાર્મ પશુ પ્રથા તે જૂની છે ગારે અનિષ્ટ છે એમ માની લેવામાં આપણે જૂનકાળની અવગણના નથી કરતા. સુદ જૂનકાળના પ્રયોગો અને અનુભવોમાંથી જ સંવ્યવસ્થાનું જ્ઞાન વધતુ મળુ જણાય છે. રજોદર્શન વખતના જે વિધિનિધેશો સર્વ જનતામાં જોવામાં આવે છે તે અનુભા [આતંત્ર વખતના રક્તમાં જે તત્ત્વ (toxic nature of the menstrual state) જણાવુ તે] પરથી અસ્તિત્વમાં આવ્યા હશે એમ માનવું પડે એમ છે.

પરંતુ તમે બધાં આ વાતોને માનો કે ન માનો, હમણાંહમણાં કેટલાકે વિખ્યાત ડોક્ટરોનું ધ્યાન આ વિષય તરફ દોરાયું છે અને તેમના અનુભવો પશુ રજોદર્શન વખતે પાળવા પડતા નિયમોનું સમર્થન કરે છે. આ વિષય પર પ્રોફેસર બી. સીક (Prof. B. Schick) સૌ પહેલાં પ્રકાશ પાડ્યો છે. એક વખતે પ્રો. સીકના હાથે સારા થયેલા એક દરદીએ પ્રો. સીકને ફૂલના સરમ નમૂનાઓ બેટ ધર્મો. પ્રો. સીક જે પ્રયોગશાળામાં કામ કરતા હતા તેમણે પોતાના હાથ નીચે કામ કરતી એક બાઈને આ ફૂલો એક પાણી-ભરેલી બરછી (Vase) માં રાખી આવવા કહ્યું ત્યારે ઘણા જ ટૂંક સમયમાં આ ફૂલો કરમાઈ ગયેલાં સીકે જોયાં ત્યારે સૌને અચ્ચો યોગ, પરંતુ પેલી બાઈએ તુરત જ કહ્યું: 'હું તો ઘણા વખતથી જાણુ છું કે ત્યારે હું અટકાવમાં હોઉં છું ત્યારે મારા હાથના ફૂલો જલદીથી કરમાઈ જાય છે.' આ ઉપરથી પ્રો. સીકને પ્રયોગ કરવાનું મન થયું, અને આ પ્રયોગમાં તેમણે જાણ્યું કે રજસ્વલાના રક્તમાં, રક્તના લાલ કણોમાં, એક ભતનું જેરી તત્ત્વ (a sort of toxin) છે. એટલે ફરીવાર ત્યારે તે બાઈ રજસ્વલા ધર્મ ત્યારે તે બાઈના હાથે રજસ્વલા મોજાં પહેરાવીને ફૂલને સ્પર્શ કરાવી જોયો. આ વખતે ફૂલ તાજાં જ રહેલાં જણ્યાં. રજસ્વલાં મોજાંને લીધે હાથના સ્પર્શ થયો નહિ એટલે જ આમ થયું એમ પુરવાર થયું. પ્રો. સીક આખરી નિષ્કૃષ્ટ પર આવ્યા કે રજોદર્શન વખતે સુધારાલક્ષણમાંથી સ્વેદ અથવા સ્વેદપ્રવર્તક ઔષ્ધોદ્ધારા આમડીવાટે એક ભતનું જેરી તત્ત્વ બહાર આવે છે, જે જીવંત વસ્તુઓ સાથે મેમરમાં આવે છે તો જેરી અસર પ્રગટાવે છે.

આ પ્રયોગે ઠીકઠીક ધ્યાન ખેંચ્યું અને પરિણામે જહોન હાપકીન્સ યુનિવર્સિટી લેબોરેટરીમાં શ્રી. મેચ (Macht) અને શ્રીમતી લોખીન (પ્રખ્યાત સંશોધક બાઈ છે) બન્નેએ આની ઉપર આગળ પ્રયોગો કરવા માંડ્યા. પ્રો. સીકનો લેખ પ્રસિદ્ધ થયા પછી ઘણાંએ પ્રો. સીકની સખત ટીકા પણ કરી હતી, એટલે જ આ પ્રયોગો હાથ ધરવામાં

આવ્યા હતા. મેંચ અને લોખીનને રજસ્વલાના લોહીમાં એક અત્યંત ઝેરી તત્ત્વ જણાયું જેનું નામ આ શોધકાએ Menotoxin (મેનોટોક્સીન) એવું રાખ્યું. આ અને શોધકા નીચેનાં અનુમાનો ઉપર આવ્યા.

(૧) રજેક્શન પહેલાં અને રજેક્શનના પહેલા એકાદ દિવસમાં સ્ત્રીના લોહીના મોટા પ્રમાણમાં મેનોટોક્સીન જણાય છે.

(૨) આ મેનોટોક્સીનની સ્પષ્ટ અસર તો એકાદ અનાજનો દાણો જમીનમાં શેપવાથી તેનાં મળિયા અને દાંડી ઉપર ઠીકઠીક જણાય છે. તોડેલા ફૂલ તેના સંસર્ગથી જોતજોતામાં કમ્માઈ બન્ય છે અને ચાંકુર ફૂટતી વખતે તેની પર પાણી આની સ્પષ્ટ અસર જણાય છે.

(૩) આ મેનોટોક્સીન તાપ ઠીકઠીક મરુન કરી શકે છે. અમ્મ અને ક્ષાર તેમજ જવાબુ પદાર્થો સામે તે પોનાનું રક્ષણ કરી શકે છે. જે આ ઝેરી તત્ત્વને પાકમાં સંરક્ષવામાં આવે છે તે એ પણ આવાડિયાં સુધી તે પોતાની ઝેરી અસર રાખી શકે છે. તેના પૃથક્કરણ પર પ્રકાશ પડી શકતો નથી, પરંતુ આલ્કાહોલ, કલોરોફોર્મ, ઇથર અથવા એલીટરિનદ્વારા તેનું સત્ત્વ ખેંચી શકાય છે.

(૪) આ ઝેરી તત્ત્વ, લગભગ, બીજકાષેના તત્ત્વો સાથે, બીજકણિયુટો (કોર્પસ લ્યુટિયમ) સાથે, લેનોલીન, પિત વગેરે સાથે ઘણું મળતું આવે છે.

(૫) રજસ્વલાના રક્તના થીજ જવાના વખતને તે વધારે છે અને તેથી જ રજસ્વલાને, ઘણી વખતે, અનેક અવયવોમાંથી લોહી નીકળતું માલુમ પડે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓને અટકાવ વખતે નરોદારી ફૂટે છે, કાઈને લોહીની ભક્તરી થાય છે, કાઈને કાનમાંથી, કાઈને મોંમાંથી, કાઈને આમડીનાં છિદ્રદ્વારા લોહી પડવાના દાખલા ઘણા જોવામાં આવે છે તે આને લીધે જ (vicarious menstruation)

(૬) તે હૃદયને ઉત્તેજિત કરે છે અને માનતંતુઓ ઉપર દળાણ લાવે છે.

(૭) અને આથી જ અટકાવ વખતે બેચેની, શરદી, જતર, લીંદી નસોનું ફેખાણું (congestion of varicose veins), નરોદારી ફૂટવી, સ્તનનું ફૂટી આવવું, અતિસાર, વમન, માનસિક ગ્વાનિ, અંધરાદ વગેરે અનેક ઉપદ્રવો નજરે મડે છે.

ગ્રામીન સમયથી દેશપરદેશના ઘણા ચિકિત્સકોએ દવા તરીકે પણ આ આર્તવ-રક્તનો ઉપયોગ કરેલો જણાય છે. મહાન આરબ ચિકિત્સક એબીસેને (Avenna) આર્તવરક્તનો ઉપયોગ પ્રજા અને દુષ્ટ ગાદાં ઉપર કરી જોયો છે. પ્લીનીના મત મુજબ આ રજેક્શન વખતનું રક્ત વાતરક્ત (ગાઉટ), શલગંડ (ગોર્ટર), અર્શ, ગાલપચોરિયાં (મોંપા), ખાકાં (કારણકડસ), અષ્મર, આક્ષેપક, જલવાસ, (Rabies = હડકાયાં ફૂતરાનું ઝેર ચડવું—હાકપા બાપવો તે) આંનક્રમિ, સ્તિકાન્તર વગેરે રોગો ઉપર સાડું કામ કરે છે અને આ સુધરેલી દુનિયામાં ખજુ કેટલાક ભોગમાં વશીકરણ તરીકે તેમજ પ્રજા ઉપર આનો ઉપયોગ હજી થઈ રહ્યો છે! ભગવાન બલે, આમાં આ બધા ગુણો છે કે નહિ. કદાચ લાવિખ્યમાં આમાંથી અનેક જાતની દવાઓ તૈયાર કરવામાં આવે તો નવાઈ નહિ! આધુર્વેદના આચાર્યોએ રસના અનેક પાઠોમાં અટકામના રક્તનો ઉપયોગ કરેલો છે. (પ્રારમ્મરજસા સ્ત્રીનાં મર્દવેલ મસ્તસૂતકમ્ ઇત્યાદિ. જુઓ રતિકામરસ.)

આટલા ઉપરથી તું મમજી શરીર કે રોગદર્શન વખતે સ્ત્રીના રક્તમાં એક જાતનું
ઝેરી તત્ત્વ (મેનોટોકમીન) ઉત્પન્ન થાય છે, જે આમડીદ્વારા બહાર આવે છે. આના સંસર્ગથી
તે ઘણી વસ્તુઓને બગાડે છે જે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. અટકાવ વખતે ધાતુઓમાં
પણ બિચારા થાય છે, અને તેને સીધે બાળક ઘણી વખત તે દુધ પી માંદું પડે છે. આ
ઝેરી તત્ત્વને લઈને શારીરિક અને માનસિક નિકારો થતા જોવામાં આવે છે. કેટલીક
સ્ત્રીઓ અટકાવ વખતે હિન્દુ-માદમરત બની જાય છે અને એ વખતે તે બેભાન અવસ્થામાં
કંઈક ન કરવાનું કરી બેસે નો તે માટે કાયદો પણ તેને રક્ષણ આપે છે. દારણ રોગદર્શન
વખતે સ્ત્રીની માનસિક ઉત્તેજનાને પરિણામે એ કૃત્ય થઈ ગયું છે. આથી જ આ ચાર
દિવસો વખતે કોઈને અડક્યા વગર ધન આગળ શાંત ચિત્તે બેસી રહેવું જોઈએ. આ
દિવસોમાં જરા પણ માનસિક કે શારીરિક શ્રમ ન ઉઠાવાય તે માટે, મહર્ષિ મુશ્તેતે કહ્યું છે
કે ‘ઋતુકાલના પહેલા ત્રણ દિવસ અલગ્યથનું પાલન કરવું, દિવસે સૂવું નહિ, આંખમાં
અંજન આજવું નહિ, શેવું નહિ, ગ્નાન ન કરવું, ૧ અદનાદિ લેપ ન કરવો, શરીરે તેલ ન
ચોળવું, નખ ન કાપ્યા, દોડવું નહિ, બહુ હમ્પુ નહિ, બહુ બોલવું નહિ, બહુ કોલાહલ ન
સાંભળવો, માથું ચોળવું નહિ, બહુ પવનમાં જવું નહિ, અતિશ્રમ ન કરવો (માધારણ કામ
કરવામાં વધી નથી), દર્શના આમન પર ચડવું, હાથમાં પાતળમાં અથવા માટીના વાસણમાં
હવિખાતવું બોજન કરવું’

શિક્ષિત સ્ત્રીઓ રોગદર્શન વિષે સાત ચિત્તે વિચાર કરશે તો હું ખાતું છું કે તેઓ
આનું મહત્ત્વ સમજી જશે. બાકી, અલગ સ્ત્રીઓ ગતાનુગતિક રીતે જે અટકાવ પાળે છે
તેના તો કેસો જ અર્થ મને જણાતો નથી. ગામડાની અને શહેરની અશિક્ષિત સ્ત્રીઓ આ
ચાર દિવસમાં ખૂબ કામ કરે છે. ગાંડડો કપડાં લઈ નદીતળાવે ધોવા જાય છે, કે
ખાંડણિયામાં ડાંગર લઈ ખાંડવા બેસે છે, કે બીજી જાતની વધુ મહેનત કરે છે અરે,
આપેલાં વાસણ પણ માંજે છે. જે વખતે પાણીમાં કે કંડીમાં પણ પથુ ન મૂકવો જોઈએ
તે વખતે દિવસના મોટા ભાગ શરદીમાં જ તેઓ ગાળે છે યદિણામે કેક દુખવાની અને
હાટવાની ફરિયાદો કાયમ માટે કરતી થઈ જાય છે. કોઈને અડકવું નહિ એટલું તેઓ
શીખી છે, પરંતુ જે અગત્યની વાતો જાણવી જોઈએ તેનું તેને લાન નથી. કેટલીક સ્ત્રીઓ
અટકાવ વખતે સાક સમારવા બેસે છે, વાસણો સાફ કરવા બેસે છે, અનાજ સાફ કરવા
બેસે છે; અને આટલું બધું કરવા છતાં જો નાનું બાળક મૃત્યુથી અડકી ગયું તો તે
બિચારાને ઝૂડીને માથાબોળ નવડાવવામાં જ તે ઇતિહાસગત સમજે છે! પથ્થર પર ભેમવું ન
જોઈએ, ચોકડીમાં બેસી કપડાં ન ધોવાં જોઈએ, વગેરે અગત્યની બાબતોનું તેને લાન
નથી; લાન છે ફક્ત અલગાઈ જાય, અડકી જવાય તેનું! આ એક ચિત્ર, અને બીજું ચિત્ર
શિક્ષિત સ્ત્રીઓનું. તે હમેશાં સિદ્ધિ પ્રમાણે જ વર્તે છે સજાઓમાં જાય છે, પાર્ટીઓમાં
જાય છે, બધાને અડકે છે, માનસિક શ્રમ કરે છે, સિનેમાનાટક વગેરેમાં જાય છે, માનસિક
ઉત્તેજના અનુભવે છે, જાતીય આકર્ષણને ભોગ બને છે. પરિણામે અશિક્ષિત અને શિક્ષિત
બન્ને વર્ગની આપણી સ્ત્રીઓ જુઓ. તેમનાં હરકોણું કોઈએ તારણ કાઢ્યું હોત તો આપણે

૧ સમુદ્રસ્નાન કરવાથી ખાસ નુકસાન થતુ નથી એમ યુરોપની શિક્ષિત સ્ત્રીઓ માને છે. એક
ચોંપાનિયુ આ વિષે મારા વાતચાતમાં આવ્યું છે.

બધા અમુકી હિંમત. ગામડાંની સ્ત્રી અનેક રાગોના ભોગ બનેલી છે, અને સહેરની સ્ત્રીઓ પણ તેમાંથી મુક્ત તો નથી જ. આપણા સ્ત્રીવર્ગની આ દુર્દશા છે, અને આધુનિક શિક્ષણ આપણી યુવાન બહેનોને વધુ દુર્બળ બનાવી રહ્યું છે આ બધું તારાથી ક્યાં અનુભવ્યું છે? કાગળ ધાર્યા કરતાં વધુ લાંબો યાત્રા થયો એટલે હવે વધુ નહિ લખુ, છતાં નીચેના મુદ્દા પર તારું ધ્યાન ખેંચું છું:

૧. સમજ્યા મિયાવ જે અટકાવ પાળવામાં આવે છે તે અર્થહીન છે. હા, આને લીધે ચામુબાજની વસ્તુઓને આડવાગાથી બચી જવાય છે પરંતુ આપણા દિલ્લમબાજમાં આજ જે રીતે અટકાવ પળાય છે તે તો બર્ષ છે—અર્થહીન છે જ્ઞાન સિવાયની ક્રિયા નિર્વર્ણક બની ગઈ છે. ખાવાની વસ્તુઓને, વાસણોને, શાવને ન અડકવું જોઈએ, વૈતરૂ ન કરવું જોઈએ, ઠંડીમાં પગ ન મૂકવો જોઈએ.

૨. અગત્યના ટોર્ષ રજસ્વલાને અટકી જાય તો તેથી વ્યાજ તૂટી નથી પડતું એ આપણી બહેનોને શીખવવાની ખાસ જરૂર છે આ ક્રિયા અથવા નિષેધમાં જે પ્રાણ હતો તે હાથ ઊઠી ગયો છે. માથ મધા અને કિસોટા રહી ગયા છે. સ્ત્રીઓ એકાન્ત જગોમાં બેસી રહેવું જોઈએ, એટલે તેને અડકવાના પ્રયત્નો જ નહિ આવે. પરંતુ આપણી સ્ત્રીઓ એકાન્તમાં સાત ચિત્તે રહેતી નથી અને બૂલ્લથી બાળકો અડકી જાય છે તો માર-પીટ કરી મૂકે છે. સ્ત્રીઓ! આ આગ દિવસો હક્કની રમના છે, અને તે પણ તેઓ ભોગવી શક્તી નથી એ દુઃખદ સિદ્ધિ છે.

૩. આ વખતે મનની શાંતિની ખૂબ જ જરૂર છે, એટલે એકાંત જગોમાં રહેવાનું અને અન્યના સંસર્ગથી બચવાનું તારું છે. સ્ત્રી એકાંતમાં નવરી બેસી રહે અથવા સૂઈ રહે એ પણ ઇષ્ટ નથી એ યાદ રાખવું જોઈએ. આખો દિવસ સૂઈ રહેવાથી યકુલ (કાળનું) બગડે છે અને બૂખ મરી જાય છે સાધારણ ફળવું વાચન ભરવુંગૂથવું ઇત્યાદિ કાર્યો કરવામાં વાધો નથી.

૪. આ વખતે ખોરાક હલકો અને સાત્ત્વિક લેવો જોઈએ. ખટાર જરા પણ ખાવી ન જોઈએ. અથાણાં, શાઈતા અને ગરમાગરમ મસાલાયુક્ત વાનીઓ ન ખાવીજોઈએ. કઢી ન ખવાય. દૂધ ખાવામાં વાધો નથી ગૂજરાતમાં આ ચાર દિવસોમાં દૂધ (ધાર્મિક દ્રવિષ્ટિએ) ખાતા નથી, પરંતુ જે ન ખાવું જોઈએ તે—ખાટી કઢી વગેરે ખાય છે. શુદ્ધ થયેલા—થતા શરીરમાં ખટાર જવાથી કાયમ ગારે કમ્બાગે દુખાવો રહે છે અને ખીન્ના અનેક વિકારો જન્મ પામે છે મિષ્ટાન્ન, મસાલેદાર, દાહક અને ઉત્તેજક ખાદ્ય પદાર્થો, માંસ વગેરે આ વખતે ન ખાવું જોઈએ માદગ્ની વખતે જેટલી કાળજી ખોરાકની આપણે લઈએ છીએ તેવી જ કાળજી આ માગિક માદગ્ની વખતે લેવાની જોઈએ.

૫. આ દિવસોમાં બ્રહ્મચર્યપાલન નિતાન્ત આવસ્થા છે આ વખતે સંકોગ યામ અને જે ગર્ભ રહી જાય તો રાક્ષસ અવતરે છે એવું એક વિદ્વાને (એમ્બ્રોઝ પેરે) કહ્યું છે. આપણા આચાર્યોએ પણ આ દિવસોમાં બ્રહ્મચર્ય પાળવા ખૂબ જ ભાર મૂક્યો છે અડકવા-આલસવામાં જે માનતા નથી તે હાથે કરીને લાલચોમાં મુકાય છે, અને મારા વૈદ્ય તરીકેના અનુભવે મેં અપેક્ષા છે કે રજોદશીન લાલચોથી મુક્ત નથી રહી શકયું!

હવે વિસ્તાર નહિ કરું. વિશેષ વાંચવાની તને જિજ્ઞાસા હોય તો મારા 'અક્ષિતજ

‘કામસાત્ર’માંથી આ વિષે પાંચી લેજો. મેં લખ્યું છે તે બધા ઉપર વિચાર કરી તને જે સીક લાગે તેમ તું કરજો. અને મેંચ અને લેખીતતા પ્રાણુના શબ્દોથી જ આ પત્ર ગ્રંથ કરવો મને ઉચિત લાગે છે.

‘Finally the study of menotoxin is of extreme interest’ as another illustration of the truth of many empirical observations (the explanations of which got forgotten through the passing ‘of ages’) made by the laity. Such folk-lore when surviving many ages is very apt to be the consequence of sound perception and accurate observation and to have some basis of truth, not to be ridiculed without further critical inquiry”

પુરવાણી

ખીજકાષ વિષે તને ટૂંક માહિતી આપવી પડે છે, કારણ કે ને અમજવાથી રજોદર્શનની ક્રિયા વિષે તું કંઈક અમલ કરીશ.

ખીજકાષો એટલે સ્ત્રીખીજ (ova—ovum તુ ગદ્યવચન) ઉત્પન્ન કરનારી એક જાતની વિશિષ્ટ પ્રકારની, ગર્ભાશયની જન્મે બાહ્ય પર એકેક ‘આંબેલી’ પ્રાં. દરેક ખીજકાષ દોઢ ઈંચ લાંબો, પોણા ઈંચ પહોળો તથા તથા એક તૃતીયાંશ ઈંચ જેટલો જડો છે. તેનું વજન ફક્ત ૦.૧ રૂપિયાભાર છે.

આ ખીજકાષો આટલા નાના હોવા છતાં તેની રચના જાણુ અદ્ભુત છે, અને તે કાર્ય પણ અદ્ભુત અને જાણુવાળા કરે છે. ખીજકાષમાં સૂક્ષ્મ સ્નાયુસમૂહો અને તે થકી બનેલી અનેક જાળીઓ હોય છે. આ જાળીઓ જાળીઓવાળા ખીજકાષના માળખામાં અસંખ્ય ખીજપુટકો (સાદ્રિયન ફોલીકલમ) નજરે પડે છે. ખીજકાષનું આ આણુ માળખું ખીજપુટકો અથવા સ્ત્રીખીજોની નાની કોષજાળીઓને આધાર આપવા માટે છે. આખા ખીજકાષની અંદર રેતીના કણોની માફક સ્ત્રીખીજો (ઓવા) વિખરાયેલા છે આ સ્ત્રીખીજો છીપમાં જેમ મોતી રહે છે તેમ છુટાં ન રહેતાં ખીજપુટકો (ખીજોની થેલીઓ)ની અંદર રહેલાં છે.

“સ્ત્રીદિઠમાં, તે, માતા ગર્ભમાં હોય છે ત્યારે જ તેના ખીજકાષોમાં, ઉપર કંઢેલી સ્ત્રીખીજોની કોષજાળી તૈયાર થવા માટે છે. છોકરી અવતરે છે એ સમયે તેના ખીજકાષોમાં આસરે સિતરે હમર, સવિંધમાં પાકનાર, સ્ત્રીખીજો—સ્ત્રીના ઈડાઓ—ખીયોખીય લસેલાં હોય છે. પરંતુ આમાનો મોટો ભાગ પ્રકોચાર્ધને અદૃશ્ય થઈ જતો હોવાથી, ઘણાં થોડાં ઈડાં પરિપક્વ થાય છે. યૌવનના આરંભમાં, જન્મે જીજકાષો મોટા થાય છે. તેને કુદરત પુષ્કળ લોહી પૂરું પાડે છે આ સમયે ખીજકાષોમાં રહેલાં ખીજપુટકોમાંના થોડાંએક મોટાં થઈ પરિપક્વ થાય છે દરમામે આ પ્રમાણે પરિપક્વ થયેલાં મોટાં ખીજપુટકો કે ઈડાંની થેલીઓ, જીજકાષની અંદરથી તેની સપાટી પર આવે છે. જ્યારે થેલીની અંદરનું ઈંડું જરાબર પરિપક્વ થયું હોય છે ત્યારે આ ખીજપુટકની તેમજ ખીજકાષની દીવાલ

(કારણ કે બીજાપુત્રે બીજાકોપની સપાટી પર હોય છે) એકીમાથે તૂટે છે અને બીજા-પુત્રમાંથી, સ્ત્રીબીજ તથા થોડો પ્રવાહી પદાર્થ બહાર નીકળી જાય છે. આ પ્રમાણે છૂટું પડેલું પરિપક્વ સ્ત્રીબીજ, બીજવાહિનીના છેડામાં જઈ પહોંચે છે. અને ત્યાંથી ગર્ભાશય તરફ જાય છે યૌવનના આરભથી અટકાય બધાં આયુષ્યમાં મુધી દરમાસે આ ક્રિયા ચાલુ પાડે છે. બીજકોપની દીવાલમાં આ પ્રમાણે પડતી ફાટની નિરાશીએ તેના પર જણાય છે.” (‘પ્રત્યક્ષ ગારીર’નો ગુજરાતી અનુવાદ’ ૫. ૪૮૫)

આ સ્ત્રીબીજને બીજકોપમાંથી છૂટું પાડી ગર્ભાશયમાં લાવવા માટે કુદરતે રજોદર્શનની યોજના કરી લાગે છે. ગર્ભાશયમાં આવીને રહેલા આ સ્ત્રીબીજ સાથે ઋતુના દિવસોમાં જે પુરુષબીજ આવી મળે છે તો ગર્ભ બધાય છે. રજોદર્શન એ સ્ત્રીમંદિરનો પાયો છે એમ જે શરૂઆતમાં મેં કહ્યું છે તે આથી જ. પ્રત્યેક રજોદર્શન વખતે કેટકેટલા અવયવોને વિશિષ્ટ કાર્યો બજાવવાં પડે છે તે તું હવે સમજી શકી હશે.

હીક ત્યારે હવે રામરામ નારા બીજા પ્રશ્નોના જવાબ હવે લખીશ. દિનુઆઈને મારા મથાપોગ્ય કહેજે.

સ્નેહાધીન,
બાપાલાલનાં
રોહવંદન.

હું માન

‘પારાશર્ય’

સતૃષ્ણ મંન્યાકુલ ઝંખનામાં
હું આજ તારાં પગલાં સુણી રહું.
અર્પણધારા અસહાય કાર્યમાં
સંતોષ કર્તવ્યમહીં ધરી લઉં.
અસ્તિત્વ હું ભાવભર્યા શરીરમાં
હું એક તારો થકોડો ઝીલી રહું.

પ્રિય મિત્રવર્ય,

દક્ષિણતરામ ગાર્ધ ગયા છે .

ગામાકુ તો ખામ્સ ખૂબ, હીસે દુનિયા ફૂપાફૂપ.

એ લીટી, મને લાગે છે, એમણે મુખર્ધ જઈને લખી હશે મુખર્ધમાં જ દુનિયા એવી ફૂપાફૂપ દેખાય છે. ધુન્નચતકાઠિયાવાડમાં એવી બહુ દીડી નથી પાત્રી શી ખમર આ કળાનુશમાં જ એમ થઈ ગયું હોય તો !

દોસ્ત, ખરેખર આ વરસાદમાં બધું જોતું બહુ ગમે છે મુખર્ધ આસપાસ પુષ્કળ ટેકરીઓ છે. ઉપર મોટી મંજરીઓવાળા, મોટાં પાટાંવાળા, સુંદર સાગ ખીચોખીચ કરેલા છે. ટેકરીતી બોમરેખા (sky-line માટે આ શબ્દ ઠીક પડશે ?) ઉપર અનિયમિત જોગલા તાડો ફરકરતાં જોતાં પેલી લીટી યાદ આવે છે.

ધરતી હરિયાળી દુર્લભ, ને હુંગર પાગરિયા '

ધરતી એવી સુંદર દેખાય છે, ગલે ઉપર જઈને સર્ધ જઈએ. એ 'દરથી રળિયામણા' દેખાતા હુંગરાની ઠેક ઉપર ચડી આવવાનું મન થાય છે. જાણે પૃથ્વી આખી સુગન્ધમય, સ્વાદિષ્ટ ઘર્ધ ગર્ધ હોય, અને ભરેલાં પાણી, જેમ કોઈ છોકરું બહુ સ્વાદ્યો ચાટતું હોય તેમ, તટસ્થમિત્રે લપલપ ચાટતું લાગે છે. એ પાણીમાં પણ આંગળી ઝોળવાનું, છેવરે પટથર ફેંકવાનું મન થઈ જાય છે.

રેલવે ટ્રેનની બારીમાંથી આંખ ખસેડવાનું મન થતું નથી. લોકો મંથાને લાગણી વિનાના ગણે છે પણ મને તો એન્જિનો પણ જીવંતી જમીનને ચાટતાં ચાટ્યાં જતાં હોય એમ લાગે છે. અને જી. આર્થ. પી. નાં ઘાટનાં એન્જિનો તો વળી અબ્બે જીને ચાટતાં હોય છે. એમ મને આ એન્જિન વિનાની લોકલ ટ્રેનો નથી ગમતી. જાણે મને વાહનો દડાડે દિવસે મોં આગળથી સુંઘાં થતાં જતાં લાગે છે પેરેકાં ચોરાગાડીઓ હતી તેમાં ગારીની

આગળ ઘોડો બેઠેલો હોય, પણ મોટરમાં ઘોડો નીકળી ગયો ને વાહન છુંદું થયું. ને હવે ટ્રેનમાંથી એન્જિન નીકળી ગયું તે ટ્રેનો છુંદી થઈ ગઈ. ત્યારે કશું દેખ્યા વિના જ એક આંધળી દીવાલ ચાલી આવતી હોય એવી દેખાય છે. એમાં સુંદરતા નથી. પણ તમારે જે બોક્સ ટ્રેનો માથે એક જ દિશાએ ચાલતી હોય છે ત્યારે બેઠવાની મન આવે છે. વૈદિક ઋષિને જે નદીઓ પામપામે વહેતી બેઈ આનંદ થયો હતો,—તેને કવિતા સ્ફૂરી હતી. અને કવિતા તો નહિ, પણ મન તો બહુ આવે છે અને એકલાને જ નહિ, કેટલાંય છોકરાં બારીમાંથી અને મુખ્ય બારણેથી લળી લળીને એ જ બેતા હોય છે. એ મોટી હાથણો મોટી સડ ફેરવતી, ધરી નજીક ચાલતી, ધરી છૂટી પડી ચાલતી હોય એવું લાગે છે. અથવા કહો કે એ સ્ત્રીઓ મોટા લાંબા હાથ હવાવતી, ધરી પામેપામે ચાલતી, ધરી છૂટી પડી ચાલતી હોય એવું દેખાય છે.

કોઈ કદાચ કહે કે, અને તો સ્ત્રીઓને એમ લાખા હાથ હલાવીને ચાલતી બેઈ જ નથી! સ્ત્રીઓના હાથ જ ટૂંકા હોય છે. અલખત, સ્ત્રી-પુરુષના બેઢ વિષે ઠરઠાઈ નિયમવાક્ય બોલી જવું બહુ સહેલું છે. કારણ કે તેથી સ્ત્રીઓના હકની કોઈ હિમાયતી સ્ત્રી, સાથે બહુબહુ તો ચર્ચા કરવાનું થાય, ને એ ચર્ચામાં તો મન આવે! પણ સ્ત્રીઓ હાથ હલાવીને ચાલતી નથી એ ખોટું છે. તમને એમ લાગ્યું હોય તો તેનું કારણ એ કે પહેલાં,—જૂના જમાનામાં, સ્ત્રીઓ ચાલતી ત્યારે તેમના હાથ તેમના સાલ્લામાં કાણી મુધી ઢંકાયેલા રહેતા. કાઠિયાવાડના દોઢિયા સાલ્લામાં તો હાથનાં આંગળાં મુખમાં ઢંકાયેલા રહેતાં એટલે હાથ હાલતા દેખાતા નહિ. હવે સ્ત્રીઓ સાળુને ખભા ઉપર મૂકેલી આખો હાથ છુટો કરે છે એટલે એ હાલતો—આખી મુંગઈની ત્રિજ્યાએ વર્તુલ દોરતો બેઈ શકાય છે. અને માણસ એટલો વેગમાં આવે, એટલાં લાખાં પગલાં ભરે એટલો નેરથી તેતો હાથ ફરે. પહેલાંની સ્ત્રી ઉતાવળી ચાલતી જ નહિ, ઉતાવળાં ચાલવું તે ફેશનવિરુદ્ધ, મર્યાદાબહાર ગણાતું. હવે એમ ગણાતું નથી, અને તેને ગિયારીને પણ ઉતાવળાં ચાલી કામે પહોંચવાનું હોય છે એટલે તે પણ ઉતાવળી ચાલે છે. અને તેણે સાળુ હાથઆડો આવતો અટકાવ્યો છે. એટલે આખો હાથ ફેખી શકાય. હવે તો નવા જમાનાની સ્ત્રીએ વૃધદામાંથી મોં પકાર કાઢ્યું છે, મોંમાંથી જીભ બહાર કાઢી છે, મરના જાગરાથી પગ બહાર કાઢ્યો છે.

પહેલાંના વખતમાં વળી સ્ત્રીઓ કાણીએથી હાથ વાળેલા રાખતી, ચાલતાં પણ જરા કાટપૂણે રાખતી, કાટપૂણે એટલે હાથમાં ચાની ટ્રે લઈને ચાલીએ એવી જાતનો કાટપૂણો નહિ, પણ કઈક અદ્ય વાળીએ તે હાથ વળે તેનો ખૂણો, જેથી હાથ શરીરથી દૂર ન રહે, શરીરને કઈક વીંટાય જૂના ફોટોગ્રાફમાં સ્ત્રીઓનાં ચિત્રોમાં મણીવાર હાથ શરીરની ઊભી મથ્થરેખા તરફ વાળેલા રખાના. કાણુ ત્યારે એમાં શું સોદર્ય દેખાતું! મને લાગે છે સામાજિક ફેરફારોની દૃષ્ટિએ આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓના ફોટોઓનો અભ્યાસ કરવો બેઈએ. કોઈ ફોટોગ્રાફર આ ઉપર લેખ લખે તો હું તો એને કોઈ ડિગ્રી એનાયત કરી દઉં—મારા હાથમાં હોય તો. ફોટોગ્રાફ સંગ્રાહનું ખરેખર પ્રતિબિંબ છે—ગ્રાન્થાર્ય અને લક્ષ્યાર્ય જાતોમાં. પહેલાં તો સ્ત્રીઓના ફોટો જ ન લેવાતા. પછી વળી અવિલક્ષ્ય કુટુંબી છૂટા પડી સહેરમાં ગયેલાં દંપતીઓ અથવા સહેરનાં દંપતીઓ

એરીચૂપકીધી, ક્યાંક ફેટા પડાવી આવવા લાગ્યાં. તેમાં પણ એમ, પહેલાંના ફેટા બેસે તો ધણે લાગે પુરુષ ખુરશી પર બેઠો હતો ને. સ્ત્રી તેના ખભા પર કે ખુરશી પર હાથ મૂકી બેઠી હતી. ગમે તેમ તોપણ એટલો તો પુરુષ છે ને ! એ જ બેસે. પછી ધીમેધીમે લાજ-કાદતાં કુટુંબોમાં પણ ફેટાગ્રાફી પડાવા માંડ્યા. —લાજના રિવાજને બાધ કર્યા વિના. મુરખ્ખીઓ અને ધરનાં પુરુષો આગલી દારમાં બેસે, ધરની વહુવારુઓ પાછળ દારમાં બેઠી રહે, બધાંની નજર કેમેરા સામે હોય, પુરુષોની નજર ખુલ્લું મોં રાખ્યું ન ગણાય, એટલે ખુલ્લે મોંએ વહુવારુઓ ફેટા પડાવી શકે. પછી ફેટામાં વહુઓ ખુલ્લે મોંએ દેખાય તેનો વાંધો નહિ ! પછી વળી જમાનો બદલાયો. ખુરશીની બેઠકમાં સ્ત્રી આવી અને પુરુષ તેને ખભે હાથ દેતો બેઠો રહ્યો ! તેને લાગ્યું કે સ્ત્રીને માન આપવું જોઈએ. જૂના વખતમાં રહેલો સ્ત્રીને માથે ટુંક હોય, કેડમાં છોકરું હોય ને પુરુષ માત્ર હાથમાં છત્રો ને કુટુંબની ટિફ્ટિ રાખી ચાલતો હોય ! નવા જમાનામાં ટુંક તો ચું પણ, કશું કોઈ યી ઉપાડાય જ નહિ, પણ જો કંઈ ઉપાડવાનું હોય, છોકરું કે કશો સામાન, તો તે પુરુષ ઉપાડે ને સ્ત્રી બોળા વિના ચાલતી હોય ! એ જમાનાનું પ્રતિબિંબ પાછું ફેટામાં પડ્યું ! પણ આગળ ચાલીએ. નવા જમાનામાં સ્ત્રી એકલી ફેટા પડાવવા લાગી. જૂના જમાનામાં જેમ ફેટલાક પુરુષો ટેબલ ઉપર ખાસ ચોપડીઓ કે ફૂલદાની એમ કોઈ શોભાની ચીજ મુકાવતા, —જૂના વખતમાં તો કાળા ફેટો પણ ફેટાગ્રાફરો પૂરા પાડતા. એમ ખબર છે, હાલ શું થાય છે તે ખબર નથી, —વળી સાંભળ્યું છે કે બી. એ. થયા પછી રાજ સાથે ફેટા પડાવે તો યુનિવર્સિટી કોનવોકેશનના રાજનું જુદું લાડું બેસતું નથી. મને સમજતું નથી કે આપણી હિંદની યુનિવર્સિટીમાં આવા રાજ આપણા પદ્ધતિધરોને પહેરવાનું દરજિયાત કરવાનો શો અર્થ છે ! એ રાજ મૂળ શું હતો તે કોઈ જ જાણતું નથી. એ રાજનો અત્યારે ઇંગ્લંડમાં પણ અર્થ નથી. મને લાગે છે, એ રાજનો અર્થ કોનવોકેશનના બ્યાખ્યાનમાં દર વરસ કોઈ કહે તો ઠીક, જેથી તેની નિરર્થકતા કાંક સમજાય. પણ હું એ કહેતો હતો કે જેમ પુરુષો ચોપડીઓ હાથમાં રાખી ફેટા પડાવતા થયા, તેમ સ્ત્રીઓ હાથમાં ફૂલકરંડિયા, ફૂલછાંચ કે એવું કંઈ રાખી ફેટા પડાવવા લાગી. અને સ્ત્રીઓ . . . પણ નહિ, ઇતિહાસમાં તદ્દન વર્તમાન કાલ સુધી ન અવાય એવો સિરસ્તો છે. વળી કોઈ મિત્રો કહેશે, ‘અમારા ધરમાં આવવા દઈ એ છીએ તે અમારા ખાનગી ફેટાની લીકા કરવા ?’

સિ.

સ્વૈરવિહારી

પંચાંગસંશોધનનું બીજું પગથિયું

હરિહર ભટ્ટ

વિ. સં. ૧૯૯૩ ધી પ્રત્યક્ષ પચાગ 'તુ પ્રગણન મેં ગધ વ્યુ છે તેના કારણે વિષે પૂઠપર કેટલેક દેશોમાં આત્મા દરે છે, તેનો જવાબ મહેજ લખાણવાળો હોવાથી તે દરેકને મપૂર્ણ રીતે આપી શકતો નથી તેમજ આ વિષય અગત નહિ પણ પચાગ સંશોધનની પ્રવૃત્તિને અંગે નડે તેમજ સાંપ્રતીય હોવાથી ને અહીં આપુ નો તેમા મૂલના નહિ ગણાય એમ માનું છું

આપણા પચગમા ત્રણ મુદ્દાઓ દર્શાવ્યા છે—(૧) વર્ષમાનમા, (૨) નક્ષત્રચક્રના આરભસ્થાનમા અને (૩) આકાશીય પદાર્થોની સ્થિતિ અને ગતિમા

(૧) આપણુ પ્રચલિત વર્ષમાન શુદ્ધ નાક્ષત્ર કે શુદ્ધ મંચન નથી, આપણા ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરીને અચક્રગતો હેતુ આ જોવાથી કયુ વર્ષમાન આપવાનો હતો તે નક્કી કરવુ જોઈએ અને તે મુજબ આપણા વર્ષમાનને શુદ્ધ કરી એવુ જોઈએ આપણામા માયનવાદી અને નિગ્મન (નાક્ષત્ર)વાદી એવા બે પક્ષો છે

(૨) આપણુ આરભસ્થાન હમેશા આગળ ખસતુ જાય છે આ વાત સાબન તેમજ નિરપન બને દૃષ્ટિએ અયોગ્ય છે આપણુ આરભસ્થાન કયુ એ પણ આપણા ગ્રંથોમાંથી જ જોવી કાઢવુ જોઈએ આ વિષયમા તો નિગ્મનવાદીઓમા પણ બે પક્ષ પડ્યા છે—(૧) નિશર રેવતીયોગતાળ પેળ્યતી (ક્રીડા પિરમ)ને આરભસ્થાન માનનાર રૈવત અથવા તિવદ્ધપક્ષ અને (૨) ગિત્રાતારાની સામેના બિંદુને આરભસ્થાન માનનાર ચેત્ર અથવા કેતવદ્ધપક્ષ

(૩) પ્રત્યક્ષ વેધથી સિદ્ધ થયેલી જ મહત્ત્વ ગણિતમા લેવી જોઈએ, જેથી મહત્ત્વ ગણિતગત સ્થાન તેના પ્રત્યક્ષ સ્થાન સાથે મળી ગહે આ વાત એટલી સ્વત મિદ્ધ છે કે એ વિષે દલીલની જરૂર નથી હતા આશ્ચર્ય છે કે આ વાતનો પણ વિરોધ કરનાર આપણા જૂની દબના જોશીઓનો એક ભાગ છે તેઓ કાળે કરીને આ વાત સમજશે એવી આગા રાખીને આપણે મહત્ત્વ તો વેધસિદ્ધ લેવી જ જોઈએ કારણ કે એમ ન કરીએ તો પછી પંચાંગસંશોધન કરવાનુ પણ કંઈ કારણ રહેતુ નથી

પણ (૧) અને (૨) અવગણા મુદ્દાઓમા પ્રામાણિક મતભેદ હોઈ શકે છે અને છે હતા આરભસ્થાન નક્કી ન થાય ત્યાં સુધી નવા પચાગના ગણિતની શરૂઆત જ ન થઈ શકે એ વાત પણ એટલી જ ખરી છે આરભસ્થાનની ચર્ચા હિંદુસ્તાનમા છેલ્લા ૭૫ વર્ષથી ચાલે છે, પણ આપણા જ્યોતિષી વર્ગમા એટલુ બધુ અજ્ઞાન છે કે હજુ એમને આ પ્રશ્ન મમ્મજ્યો નથી અને તેથી જ શુદ્ધ પચાગ હજુ પ્રચલિત થઈ શક્યુ નથી આમ એક તરફથી મોગી મખ્યાનું અજ્ઞાન અને બીજી તરફથી મજાન નાની મખ્યામા પ્રવર્તતો મતભેદ આ બે મુશ્કેલીની વચ્ચે પચાગસંશોધનનુ શાકુ અટકી પડ્યુ છે

ત્યાં સુધી આપણા જોશીઓને આરભસ્થાનની સમજણ ન પડે ત્યાં સુધી રાહ જોઈને

ખસી ન રહેતાં ચાલુ આરભસ્થાન અને શુદ્ધ અદગતિ લઈને પ્રત્યક્ષ પચાંગ બનાવવું એમ મને ૧૦ વર્ષ પહેલાં લાગ્યું. (કારણ કે કોઈ પણ આરભસ્થાન લઈને પ્રત્યક્ષ પચાંગ બનાવી શકાય છે.) આની સામે જૂના વિચારના બેશીઓ વાધો લઈ ન શકે, કારણ કે તેઓનું જ આરભસ્થાન લેવામાં આવ્યું છે અને પ્રત્યક્ષ અદગતિ માટે તો કોઈ પણ સમજૂતી માણસનો વાધો હોય જ નહિ. આમ આરભસ્થાન મિત્રાપનો સુધારો તાત્કાલિક કરી નાખતો અને ન્યારે આરભસ્થાન નક્કી થાય ત્યારે આરભસ્થાનનો પણ સુધારો લેવું. આમ સુધારણાનાં બે પગથિયાં કરીને તેમાંથી પહેલું પગથિયું મેં ૮૫ વર્ષથી અમરમાં મુક્યું છે અને બીજું પગથિયું અત્યારે અમલમાં મૂકું છું.

આ પગથિયું તરત પગથિયાં ચૂકવાનું હોવાના અનુભવ ઉપરથી મને જરૂરી લાગ્યું. ઇસ્ટમાં હિંદુસ્તાનના જુદાજુદા વાગમાથી જ્યોતિષીઓ આવ્યા હતા. તેઓની માથે મર્યાદા કરતાં મને જણાયું કે આરભસ્થાનનો નિર્ણય ન થાય તો નક્કી થીજી પાળેલાં મર્યાદા નકામી છે. જેઓ પ્રાણશને પણ માનવા તૈયાર નથી એવાની સામે તો કોઈ પણ મર્યાદા કરવી એ નકામું છે, અને જેઓ પ્રત્યક્ષને માનવા તૈયાર છે એમના મનબેદ માત્ર આરભસ્થાન પૂરેતો જ છે. જેઓને ચાલુ આરભસ્થાન છોડવું નથી તેઓને કોઈ ગદત્વની વસ્તુ સુધારવી નથી. પચાંગનાં તિથિત્વવાદિ બધા અંગો, વગેરે વધી મહત્વની બાબતોમાં તેઓ કંઈ સુધારો કરવા માગતા નથી. માત્ર અહલ્ય વગેરે એકબે બાબતોમાં જ તેઓ પ્રત્યક્ષને સ્વીકારવા તૈયાર છે. એટલે ચાલુ આરભસ્થાન અને પ્રાણશ અદગતિવાળું પચાંગ સ્વીકારવા તેઓ તૈયાર નથી. થીજી બાજુ, પ્રત્યક્ષને માનવાને તૈયાર હોવા ચાલુ આરભસ્થાનને સ્વીકારવા તૈયાર નથી, કારણ કે તે અગદ છે. આમ મેં સૂચવેલો મધ્યમમાર્ગ, જેને મોટી મંખવાલો જૂના વિચારનો વર્ગ અનુકૂળ થશે એમ મેં માન્યું હતું, તેને જૂનો કે નવો કોઈ વર્ગ અનુકૂળ નથી એમ મને અનુભવ થયો. તેથી આરભસ્થાનની શુદ્ધિ, જેને મેં પચાંગ-સંશોધનના બીજા પગથિયા તરીકે વિચારી મૂક્યું હતું તે તરતમાં જ અમલમાં મુકવાનું મને જરૂરી લાગ્યું. જેથી એવા પચાંગને પ્રત્યક્ષવાદીઓ તો સ્વીકારે જ. આવા કોઈકની સેખ્યા અત્યારે બહુ થોડી છે એ વાત ખરી છે, પણ તેઓની એખ્યા જરૂર વધતી જશે, કારણ કે સત્ય વસ્તુ બધાને વહેલી કે મોટી સમજાયે જ.

આપણાં અમને તથા ઋતુઓમાં ૨૩ ચરનો અને આપણાં નક્ષત્રો તથા ગણિઓમાં ૪ અંશનો દરક પડી ગયો છે—આ બંને પ્રકારના સુધારા કરી લેવામાં આવે અને બધું ગણિત વેદસિદ્ધ સદૃશ અદગતિથી કરવામાં આવે એટલે સપર્કપણે શુદ્ધ પચાંગ બની ગયું. આતું પચાંગ તે તિલકપચાંગ છે, તેથી હવેથી મારા પચાંગને બદલે તિલકપચાંગ વાપરવું એટલી ભલામણ આ વિષયમાં રમ લેનારાઓને કરીને ૧૧ વર્ષ સુધી ચલાવેલું માટું પચાંગ હું આવતા વર્ષથી બધ કડું છું.

તિલકપચાંગનું આરભસ્થાન શુદ્ધ કેવી રીતે છે એ મારે ખતાવવાનું રહે છે અને તે હું હવે કરીશ.

ઉપર જણાવેલા વિચારો મારા પોતાના છે અને તેઓએ અત્યાર સુધી પચાંગનું ગણિત, ઋતુનિર્ણય, ઇલાહિ કરીને મારો સહકાર કર્યો છે તેઓ ઉપના વિચારો માટે જવાબદાર નથી એટલી સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર મને લાગે છે.

૧

શ્રી 'પ્રસ્થાન'ના તંત્રીની મેવામાં

શ્રી 'પતીલ'ના પદપ્રયોગો વદને આકર્ષક લાગ્યા હરે છે એ લઘુને જાણો છો. એમની પદકૃતિઓનો સંગ્રહ પ્રગટ થયો તો એ એ મુચના પણ મેં આગ્રહપૂર્વક કરેલી લઘુને પાઠ કરો.

પણ કોઈ કોઈ વાર એઓ જદને નામ આપવામાં પૂરતી મંજાળ રાખતા જણાતા નથી આટ્ટાખરના 'શુભુમુદરી'નો એક દમણ પ્રકટ થયો છે તેમાંનું એમનું 'શિખામણ' એ કાવ્ય જુવો. એ જદને એઓ 'શુભાષ્ટી' નામ આપે છે તેની મામે વાધો રજૂ કરવાને જ આ કાગળ લખુ છું.

"શુભાષ્ટી" એટલે ૪ (ચુરુ) ૬ (લધુ) એમ ગણેલ અથવા લગાતાં એકમેની બનેલી પંક્તિ, દરેક પંક્તિમાં એવા કેટલા એકમ, તે અનિશ્ચિત, જેથી પદકારની મોજ, જેની વિધાની જરૂર અને આના અનિયમને લઈને પંક્તિઓ લાંબીટૂંકી થાય, તે સ્વયંવચને જ વિશેષ નામ પાડેલું તેમાં હિતરામ "બઝી" (બકિમ - વાકુચૂક) રાખેલ છે. પરંતુ આ 'શિખામણ'ને તપાસતા તેની પંક્તિએ પંક્તિમાં બે બે શુરુ સાથે આવે છે, કેટલીક પંક્તિઓમાં તો બેથી પણ વધારે શુરુ સાથેસાથે આવે છે—

જ્ઞાતી એ વસ્તુ	(પંક્તિ ૫મી—૪ શુરુ સાથે)
છે શું એ વાત	(" ૭મી— " ")
કીધો અલ્યાં	(" ૧૩મી— " ")
લેવાનો ભેખ	(" ૧૫મી— " ")
સાચા રવીકાર	(" ૨૨મી— " ")
આપું વૈધવ્ય	(" ૪૧મી— " ")

વગેરે,

આવી રચનાને—મને તો લાગે છે કે—ખીજુ જ નામ ધરે.

મુંબઈ, તા. ૪-૧૦-૩૬

બલવંતરાય ક. ઠાકરના જયજય

શ્રી. તંત્રીશ્રી,

‘પ્રસ્થાન’, અમદાવાદ

‘પ્રસ્થાન’ના આગલા એક અંકમાં ભાઈ ચાંપાનેરિયાએ મારા લેખનો જવાબ કરીને જે લેખ લખ્યો છે (‘સમાજવાદ’ વિષે કેટલાક પ્રશ્નો’ પ્રસ્થાન પા. ૩૮૪), તેમાં ઉલ્લેખેલી એકબે ભાષ્યતંત્રી ગેરસમજ સ્પષ્ટ કરવાની, જરૂર લાગે છે. કૃપા કરીને આપ આટલા સ્પષ્ટીકરણને આવતા અંકમાં જગા આપશો એવી આશા છે.

મારા લેખના મુખ્ય મુદ્દાઓનો એ લેખમાં કેટલે અંશે ને કેવો જવાબ છે તે વિચારવાનું હું આપના વાચકવર્ગ પર જ છોડુ છું. મારા તરફથી એટલું જ કહું કે, મહત્ત્વના કેઈ પણ મુદ્દાનો કેઈ કેટલાંય જવાબ આપવા પ્રયત્ન છે ત્યાં પણ તે જરાય સંતોષપ્રદ નથી લાગ્યો. અને કેટલીય ભાષ્યતો તો, અબ્દભાર વિષયતાં છતાં, જ્યાંની ત્યાં જ અનુસર રહી ગઈ છે. તથા ત્યાં દલીલમંય દેખાવ છે ત્યાં તર્ક એવો અશુદ્ધ ને વફોતોવાધાતી છે કે તે ગમે તેની નજરમાંથી પળાઈ નહિ યશે.

મારે જે સ્પષ્ટીકરણ કરવાનું છે તે તેમના લેખના અંત્ય દરેક પરત્વે છે. (પા. ૩૮૭ પર ખંડ ૫ મો.) જે દરેક મારા લેખ (‘પ્રસ્થાન પા. ૧૨૬-૩૦’)ના છેલ્લા ખંડના જ ઉત્તરમાં લાગે છે. ‘લાગે છે’ ગાલિપ્રાય કહું છું, કેમકે એ ઉત્તર અને મારા કહેવાનો એ અર્થ જોઈ મને નવાઈ થઈ છે. મારો ત્યા ‘આક્ષેપ’ હતો જ નહિ. મારો તો ત્યાં મમાજવાદના : તે પરત્વે સિદ્ધાંતવિષય પ્રશ્ન હતો. અને તેથી જ મેં એના એક જાણીતા વિચારકનું વાક્ય ટાંકીને તેનો પ્રારભ કરેલો, છતાં ભાઈ ચાંપાનેરિયાને અને બીજા મિત્રોને એમ લાગ્યું હોય કે, મેં ત્યા આગળ ‘રજુમેંત્રામના સાથીની કૂર મશરી’ કરી છે, તો તે વિષે એટલું જ જણાવું કે, મારો એવો ધરાદો જરા પણ નહોતો-ને નથી, છતાં એમ લાગે તો તેમાં ‘મારી ભાયાની’ જણાય છે, ભાવ દાખવેલ નથી, એ ખાતરી આપું છું. આપણા દરેકમાં જ ઓછી અપૂર્ણતાઓ પડી છે કે બીજાની સંધવા જઈએ ?

હું ત્યાં આગળ એમ પૂછવા ચાહતો હતો કે, વિચાર પ્રમાણે આચરવાનું નૈતિક વિધાન (ને ગીતાનું ઉલ્લેખન પણ તે જ અર્થમાં ત્યાં કર્યું છે) સમાજવાદ સિદ્ધાંતતઃ માને છે ? ખર્નોડે શો એ ધસીને ના કહે છે. અને ભાઈ ચાંપાનેરિયા પણ લખે છે, “It is a system of society, not a mode of conduct,” તે પણ એને મળતું જ વિધાન નથી શું ? પરંતુ આ ચર્ચા, અહીં સ્પષ્ટીકરણ કરતાં, હું ન છું.

એક ખીણ વસ્તુ લેખના પ્રારભમાં એવો ધસારો કરાવે લાગે છે કે, ભાઈ ચાંપાનેરિયાને મને : પેપું ‘classical’ તહેાગતનાયું પાંચી મેં કે ધણાએ વિચાર ખાંખા હોય. તે વિષે એટલો ખુવાસો બસ થયો કે, “આખરે ત્યાં સરકારી વખીએ કશું classical

socialism છે, પણ તે vague છે." ત્યાર પછી આવતાં વાક્યો મેં જવાહરલાલજીના મોઢામાં નથી મૂક્યાં. અને આ જે મૂક્યું છે તે વાક્ય તે વખતના પંડિતજીના કથાંક બોલ્યા કે કહાના છાપાના હેવાલ પરથી છે. કહાય, એ જોડો પણ હોય. તોપણ મને કેટલાય પોતાને સમાજવાદી મનાવતા મિત્રો આમ જ ચર્ચામાં કહે છે. એટલે, એ વિધાન વસ્તુતાએ ટકે છે. અને મારે તો સંકો જ કરવી, હતી, એટલે કોઈનું કે કયું દોષિત નિરૂપણ કર્યોના અન્યાય તો ત્યાં નથી જ વળગતો.

શ્રી. તંત્રીજી, ચર્ચાપત્ર જરા લાંબું થયા છતાં, એની આવશ્યકતા બોધ મોકલું છું, તે એ આશાએ કે આપ તે સ્વીકારશે.

ત્રિ. સેવક,

મગનભાઈ દેસાઈના

જંદે માતરમ્

★ ★
★

હવે આ ચર્ચા બંધ કરવામાં આવે છે.

આવી ચર્ચા સમાજવાદના મુખ્ય મોટા સિદ્ધાન્તો હપર થાય તો વધારે સારું. અને ને લેખક તરફથી અંગત દ્રષ્ટિથી નહિ, પણ કેવળ તત્વદ્રષ્ટિએ.

શ. વિ. પાઠક

(૧) એક મુલાખિત

નાધ્યાત પદમીશ્વરસ્ય વિધિવત્ સંસારવિચ્છિન્નયે
સ્વર્ગદ્વારકપાટપાટનપટ્ટર્ધમોઽપિ નીપાજિતઃ ॥
નારીપીનપયોધરોરુગુલં સ્વન્નેઽપિ નાલિગિતવ્
માતુઃ કેવલમેવ યૌવનવનન્દ્યે કુઠારા વયસ્ ॥

છુદ્ધો અનુવાદ (અમરશ્લોકી)

ના ધ્યાયુ પદ ધ્વનિનું વિધિયકી સંસારને છેદવા,
સ્વર્ગદ્વાર લિધાડવા સરખું કેં યુદ્ધયે કમાયા નહિ;
નારી પીન હરેજી હરુ યુગલો સ્વાનેય ના'લિગિયા
માતાના બચ યૌવનોપવનને છેદું કહાડા બની !

(૨) રશિયન રાજબંધારણ

રશિયામાં હમણાં માત્ર મુખ્ય પ્રજનમતક રાજ્યો છે. એ સાતમાતાં ધણાખરાં પ્રજનસત્તાક રાજ્યો નાનાંનાનાં પ્રજનસંધોના સમઘાયતનો છે. માત્ર મુખ્ય S. F. S. R. માજી ખાર નાનાં પ્રજનસત્તાકવાદી રાજ્યો બેઠાપેલા છે એવી રીતે રશિયાની ૧૮૨ જુદી-જુદી ભાષા બોલનારી પ્રજા જુદાજુદા સોવિયટો નીચે આતરિક સ્વતંત્રતા બોગવે છે. સૌને સ્વતંત્ર વિકાસનું હો છે. મધ્યસ્થ ગરકારે (S. F. S. R) માત્ર પરદેશ અને રક્ષણ એ બે ખાતાઓ ઉપર સંપૂર્ણ તકદારી રાખેલ છે. ખાકા, સોવિયટોને પણ ખૂબ મદદ આપે છે મેંગોલિયા પણ સોવિયટમાં આગેલ ચર્ચ ગયું છે, જુદીજુદી સંસ્કૃતિ, જુદા-જુદા પ્રદેશો, જુદીજુદી ભાષાઓ, જુદીજુદી રીતભાતો, જુદાજુદા પહેરવેશો, જુદાંજુદાં દાર્શનિકોને સ્વતંત્ર રીતે વિકાસ આપવાને માટે રશિયન પ્રજાસંધોનું એક અદ્વિત કરવામાં આવ્યું છે. દિંદ કરતા પણ રશિયામાં વધારે ભાષાઓ બોલનારી જુદીજુદી પ્રજાઓ છે. મધ્યસ્થ સોવિયટ એ મજ્જકાઓમાં સ્વતંત્ર કામ કરે છે. દરેક પ્રજાસત્તાક રાજ્યને જ્યારે મંરણ થાય ત્યારે છતાં થવાની બંધારણ જૂટ આપે છે. સોવિયટો ધર્મો આખર ઉદામીત છે. એ નાસ્તિક મંડળે સૌ પ્રજાઓને પોતાના ધર્મો પાળવામાં અતગમ નાંખતી નથી. દરેક સોવિયટ હવે ઔદ્યોગિક, ગ્રિયાજુશસ્ત્ર, કળા, વિજ્ઞાન, જ્ઞાન અને મુખ્યશક્તિને લગતા વિદ્યાસો અધ્યવામાં એકબીજાં ગાયે મોટી દરીકાઈ કરે છે. મધ્યસ્થ સોવિયટ બીજાં સોવિયટો પ્રત્યે એટલી મોટી ઉદાર ભાવના બતાવે છે કે આ સોવિયટ પ્રજામધ્ય કચાર

પણ જુદું થાય તેનું લાગતું નથી. મુશ્કેલીમાં એવિયટો પણ એટલી જ સ્વનંતતા બોલવે છે, પ્રગતિશીલ પણ તેટલું જ છે.

(૩) રશિયાની પહેલી પાંચ વરસની યોજના

સને ૧૯૨૧માં લેનિને રશિયાના આર્થિક સુધારા માટે N. E. P.ની યોજનાઓ બહાર કરી રશિયા સાથે બીજાં મોટાં રાજ્યોએ બાંધે વિગ્રહ જાહેર કર્યો હતો. તેઓનાં ઉત્સાહથી રશિયામાં મહાન ગૃહવિરોધ જાગી માંદેમાંડેની મોટી ગણતંત્રી થઈ. મહારાજ્યો (અંગ્રેજોએ મુખ્ય)એ લશ્કરી અને શસ્ત્રોની ખુદશી મહામત્તા આપી એવિયટને દબાવવા બગીચા પ્રવર્તે કર્યાં. સેવિયટ પર્ફેક્શીઓ અને વિદેશી નતવેને હરાવી પાછા કાઢ્યા. આ અંદાજેરના પુલમાં, માસાતેર લાખ રશિયનો માર્યા ગયા હતા એવિયટ મોતાના સત્ત્વરે ઉગર બારે ૬૨ છે.

પર્ફેક્શી સત્ત્વરે હરાવ્યા અને હતાના પછી સ્ટેલીને પરતર્પણ યોજના ૨૬ કરી. વિદ્યુત અને પત્રો બનાવવા માટે જાગી કરાના આના રશિયામાં રચાયા. તેમને માટે સાંચાકામ સોનું આપીને પર્ફેક્શી ખરીદવામાં આવ્યું સોનું પૂટ્યા પછી રશિયાએ જાગી વસ્તુઓ અને અનાજ વેળી માસકામ ખરીદ્યું હુઆઈ, બિનઆવડત અને કમીને લીધે રશિયાને બહુ સહન કરવું પડ્યું. પર્ફેક્શી એલિનિયરોની દ્વા હજાર જેટલી મોટી સંખ્યા સિવાય આખી પ્રજાએ મહાન તપ આપ્યું. ગોજરોજની કાષ્ટ પણ વસ્તુ લેવાની બંધી થઈ. માત્ર સાદી ખાવાપીવાની વસ્તુઓ જ મળવા લાગી. અખીરે અને પૈમાદાજ ઉપર મોટા કરો નાંખી તેમની પામેથી સેચ કરેલું થતુ કાષ્ટ લેવામાં આવ્યું. બધાંત્રીથી નાણું ભેગું કરી બંતો ખરીદવામાં આવ્યાં. રેલવેઓ અને પંચો લાવવા સ્ટીમરો બાંધી. સેવિયટની મુશ્કેલીઓનો પાર નહોતો. પ્રજાનું અનાજ પર્ફેક્શીને વેચી માર્યું, તેથી વગમાના અભાવે બીજે વરસે સખ્ત દુકાળમાં લાખો માણસો માર્યા ગયાં. પર્ફેક્શી રાજ્યો રસ્તામાં બાંધકર મુશ્કેલીઓ મૂકતાં હતાં. બિનઆવડતને બીધે માસકામ ૨૬ થઈ જતું હતું. દ્યા-કટકોનો તે પાર નહોતો. પછાત પ્રજાને એકદમ ઔદ્યોગિક પ્રજા બનાવવામાં લાખો વિદ્યુતજાળો તૂડી. સ્ટેલીન ઉપર દરરોજ બાંધકર મગાસારો વરસવા લાગ્યા. પૈમાદાજ ખેડૂતોએ મોટાં વેરાથી નાગજ થઈ કુઠોડી અનવરોને મારી નાંખ્યાં. આ જખરદરત કટકો હતો. દુકાળ, નાણાંની બારે તળી, પર્ફેક્શીઓનો નિરાધ, હુઆઈ, ધરમાં કલેચ, બિન-આવડત, આવજવ માટે વાહનો અને રેલવંચા અભાવ, કાલસાની ખાખો, ફેક્ટરીઓ માટે અનેક માંજો તૈયાર કરવી, હજારો ઔદ્યોગિયો, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ, વિદ્યુતશાસ્ત્રીઓ અને અનુભવીઓ એકસાથે તૈયાર કરવા એ અર્થે એકમાથે સિદ્ધ જાતીના સ્ટેલીન માંજો આવી પડ્યું. જતાં તેજો મહાન ધૈર્ય, અડખ નિશ્ચય, મતન દેખરેખ અને મહાન પરિશ્રમથી પંચ-વર્ષિય યોજના ચાર વરસોમાં પૂરી કરી. મોટા અને મૂળસ્વરૂપ ઉલોગો જ્યાં ૬ વિદ્યુત, કાલસો, તેલ, રેલવે, સ્ટીમરો, લોહ, પોલાદ અને બંતો બનાવવાનાં હજારો કારખાનાં બીજાં કર્યાં. નાણાંની ખૂબ રેલલેજ બીડી. ૯૦ અજળ સત્ત્વતી આ યોજના ઉપર ૧૨૦ અજળ સત્ત્વ અર્ચાયાં ખૂબ પૈસાનો દુરુપયોગ થયો. પણ યોજના પાર પડી. અત્યંત કૂરતાથી દ્યા-કટકોને દાખી દેવામાં આવ્યો જતાં બારે દરઅંદેશીથી મૂળમૂળ ઉલોગોને મજબૂત કરવામાં આવ્યાં. રશિયાના સત્ત્વરની યોજના આ મોટા દ્યાજીથી બાંધી પડી. મોટા કરો પૈમાદાજ ઉપર નાંખવા પડ્યા. વજજાતીનો સ્ટેલીન જ આ મહાત્મારત કાર્ય પાર પાડી શકે. અનેક ભૂલો સુધારી યોજના પૂરી કરી. જગતની મહામદીએ પણ જખરો અંતરાય નાંખ્યો હતો.

(૪) બીજી પંચવર્ષીય યોજના—૧૯૩૬ સુધી

મુખ્યમંત્રી ઉદ્યોગો સ્થાપનામાં એટલે અનેવારી ૧૯૩૩થી બીજી પંચવર્ષીય યોજના જાહેર થઈ. મળતી ઉદ્યોગોનાં સમર્થનમાં હવે સાદા ઉદ્યોગો સ્થાપવાના હતા. કાપડનાં કારખાનાં, કાનનાં કારખાનાં, રેશમનાં કારખાનાં, કાગળો, રોશનરી, ફરનિચર, આમકામી વસ્તુઓના કારખાનાં, કાગળના કારખાનાં લાખોની સખ્યામાં સ્થાપનામાં આવ્યાં. પરદેશી અનુભવી અને નિષ્ણાતોને રૂબ આપાઈ. રશિયન અનુભવીઓની ભરતી કરાઈ નાણાંશાસ્ત્ર અને ગણતરને મળતી પાયા ઉપર મૂક્યો. પોતાના જ દેશમાં અનેક ભવનના નાનો છૂટકો ખનવા કારખા. તે માટે નોંધની જાણવિદ્યુતશક્તિ પેદા કરવાની સગવડ આગાઉથી જ થઈ ગઈ હતી જેની માટે દર વરસે લાખો ટ્રેક્ટરો લેવાર થવા માંડ્યા. અનેક નવતના મોટરકાર, વાયુવાન વિમાનો, અંગ્રીજ વરાળખતો, દરવરસે કોરોડોની સખ્યામાં લેવા કરવામાં આવે છે રશિયા દરેક ખાજનમાં આત્મસતોષી થયું પરદેશીથી કાંઈ મીની અભાવવાની જરૂર પડતી નથી. લાખો કારખાનાં, ખાણોની કારમાળા રશિયાને એક છેડેથી બીજે છેડે ધગો છે. દર વરસની દેકી મુક્તમા હિંદ કરતા પહાત ઓદ્યોગિક દેશ અમેરિકા જેવા દેશની દરજીમાં આવી જશે. આ કાંઈ નાનોમક્તો ફેરફાર છે? સોવિયટ પરદેશીઓથી આર્થિક રીતે તાજ સ્વતંત્ર થયું નીચેના કોષથી પેદાશની પ્રગતિ દર્શાવી છે.

(૫) રશિયાની આર્થિક પ્રગતિનો કોષ

	૧૯૧૩	૧૯૨૭	૧૯૩૩	૧૯૩૫
પ્રગતો વધારો (દશલાખની સખ્યામાં)	૧૩૯૦૭	૧૪૭૦૦	૧૬૫૦૭	સતર કરોડ અનુમાનાય છે
કોષણની પેદાશ (હજાર ટનમાં)	૨૯,૧૧૭	૩૨,૨૭૦	૬૬,૦૮૦	૧૧૦,૦૦૦
તેલ અને ગ્લાસ	૯,૪૩૮	૧૦,૪૪૧	૨૨,૮૯૪	૨૬,૭૭૨
પેટ્રોલ	૧૫૬	૫૮૯	૨,૬૬૭	આંકડા બહાર પડ્યા નથી
ફેરોસીન	૧,૫૨૧	૧,૫૬૦	૩,૮૬૭	"
વિદ્યુતશક્તિ (એકલાખ કીલોવાટના)	૧,૯૪૫	૫,૨૦૫	૧૬,૩૬૬	"
લોહ (એક હજાર ટનમાં)	૫,૨૧૬	૩,૦૩૩	૭,૧૧૦	૬૨,૦૦૦
પેલ્લેડ (એક હજાર ટનમાં)	૪,૨૩૧	૩,૭૨૪	૬,૮૪૨	૧૧,૫૦૦
ધાતુઓ	૩૫૦૬	૨,૮૮૦	૪,૮૮૨	૬,૦૦૦
અંબિન (યુનીટમાં)	૦	૦	૮૪૧	બેગડાયા છે
વેચનો	૧૪,૮૩૨	૭,૪૦૫	૨૧,૪૦૦	"
મોટરો	૧૦૦	૪૭૨	૪૬,૭૨૪	૧૦૦,૦૦૦
ટ્રેક્ટરો	પેદાશ નથી	૯૩૭	૭૮,૧૩૮	૧૧૦,૦૦૦
રેલવે (૧૦૦ કીલો મીટર)	૫૮૨	૭૪૪	૮૨૬	આંકડા નથી
નદીનાં આતરીય માર્ગો	૪૯૨	૪૮૯	૫૦૨	"
આકાશમાર્ગો	૦	૫૬	૩૪૮	"
ખજોટની પેદાશ (દશલાખ રૂબલ)	૦	૫૪,૬૦૦	૩૫,૦૧૧	૬૫,૯૦૦

અને ૧૯૩૬ સુધી આ બધી પેદાશ બેવડાશે. ધરાન, ટર્કી વગેરે અનેક રશિયાના ધરાધિક છે. સોનાની પેદાશ ૧૯૩૫માં અર્ધો અબજ રૂપિયાની થઈ હતી. સને ૧૯૩૧માં પરદેશી દેવું (આંચાકામની ખરીદી માટે) ૧૪,૦૦૦ લાખનું હતું. આગામી ૧૯૩૫માં માત્ર ૧૩૬૦ લાખનું જ રહ્યું હતું. આવતે વરસે સર્વે સુકાર્થ જશે.

ડુંગરશી બરમશી સંપદ

વાઇસરોયનું લાપણું

લોર્ડ લીનલીથગોએ પડી ધારાસભા સમક્ષ પોતાનું પ્રથમ અગત્ય કર્યું. મહાસભાના બધા સભ્યો તે સમયે ગેરહાજર હતા. વાઇસરોયસાહેબનું કેટલું અપમાન? લોર્ડ વિલીંગ્ટન-સાહેબને પણ આ અપમાન ખૂબ માલતુ હતું પણ મહાસભાના સભ્યો સુધાર્યા નહિ!'

શરૂઆતમાં વાઇસરોયપદ ધારણ કર્યા પછી જે પ્રશ્નો ઉપર પોતે ખાસ ધ્યાન આપી રહ્યા છે તેનો તેમણે ઉલ્લેખ કર્યો. મધ્યમવર્ગની બેકારીના સ્વાસ્થ્યનો એઓ ખાસ અભ્યાસ કરી રહ્યા છે. મધ્યમવર્ગની બેકારી હમણાં ટીક ધ્યાન ખેંચી રહી છે, કારણકે કેળવણી વગર સમાજવાદી થતો જાય છે, તેની સરકારને અને મૂડીવાદીઓને ખૂબ ચિન્તા હોય છે. 'મારાથી બનતું સધળું હું કરીશ' તે ઉપરાંત વાઇસરોયસાહેબ વિશેષ કાંઈ કહી શક્યા નથી. એવણુ સાહેબથી કેટલું બની શકે તેમ છે તે આપણે જાણીએ છીએ.

પ્રજાના આરોગ્ય અને ખોરાક (Health & Nutrition) ના સ્વાસ્થ્યનો એઓ સાહેબ અભ્યાસ કરે છે. આ સ્વાસ્થ્યમાં તેઓએ સતત અને અંતર રમ રેવાનું વચન આપ્યું છે, તેને માટે એક સમિતિ રચાવશે અને યોજના કરશે! અર્થમૂલ્યા કરશે! માણસોનો શ્રેણી આગ્રવાનો છે તેની કાને પડી છે?

. આમોદ્ધાર અને ખેતીની સુધારણા ઉપર તેઓ ખાસ લક્ષ આપે છે. "આ દિશામાં મેં મારાથી બનતું સધળું કર્યું છે અને થોડા સમયમાં ઘણું સારું ઉત્તેજન મળ્યું છે." એઓ સાહેબે શું કર્યું તે આપણે કાંઈ જાણતા નથી એટલું જાણીએ છીએ કે હજી સુધી ખેતી પ્રખ્યાત હેલેટ સરકારના પાછા ખેંચાયો નથી. પણ, નહિ નહિ! તેમણે આપણુ પશુપત સુધારવા સારી આલાહના આપલાઓ ભેટ આપ્યા છે અને તેઓ જ્યાં જન ત્યાં નિરાળના છેકરાઓને દૂધ પીવા મળે છે!

હિંદુસ્તાનના સજાગતા પ્રશ્નો, તેની લાયકર ગરીબાઈ, બુખ્યારો અને બેકારી, તેનો કાંઈ ઉપાય આ સરકારથી થાય તેમ નથી એટલે વાઇસરોયસાહેબ આવા ગૌરુ મવાલોને મહત્ત્વ આપી પોતાની જાતને અને પ્રજાને મનાવે છે. તેમણુ સાહેબને કલ્પાય કાંઈકે કર્યોનો સંતોષ થતો હશે, પ્રજાને એવો કાંઈ જમ નથી.

આ 'અગત્યના' સવાલોનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી, નવા બધારણની પ્રદારિત શરૂ થઈ. ધણુઓએ આ પ્રદારિત વિધિવિધ સ્વરૂપે ગાઈ બતાવી છે. સન્દેશો આડંબર, વાદ્યવાદ્ય, એ બધું અંગ્રેજોને વર્ધ્યું છે. આ વાઇસરોયસાહેબની દાનત સાચી જણાય છે, 'પણ' નવા બધારણમાં એક કાતામાનાનો પણ તેઓ ફેરફાર કરી શકે તેમ નથી. વાઇસરોયસાહેબે હિંદુસ્તાનની બૂમ ઉપર પણ મૂંઝવો ત્યારે કંઈ હતું-કે મારી સાચી દાનતમાં તમે મક્કા લાવશો નહિ, તમારી સાચી દાનતમાં હું સંક્ર લાવીશ નહિ. છતાંય તેમના આવ્યા પછી દમનનું પૂર કાંઈ ઓછું થયું નથી, તેમની શુભ લાવનાનો આપણને કાંઈ અનુભવ થયો નથી. નવા બધારણને ગમે તે ભોગે અગત્યમાં લાવવાના સવળા પ્રયત્નો તેઓ સાહેબ અંતપૂર્વક

કરી રહ્યા છે તે આપણે જાણીએ છીએ. પ્રજાએ તે બંધારણને તોડી તેનો અંત લાવવાનો નિર્ણય કર્યો છે. આમાં સહકાર શું થાય? વાઇસરોયસાહેબે 'પ્રગ્રહિત ઇચ્છતા દરેક સ્ત્રી પુરુષને અંતઃકરણપૂર્વક વિનંતિ કરી છે કે આ નવા બંધારણને એક તક આપવી. આપણે વાઇસરોયસાહેબને અંતઃકરણપૂર્વક વિનંતિ કરીએ કે આ નવા બંધારણ વિષે પ્રજાને પોતાનો મન જાહેર કરવાની તેઓ તક આપે અને જાગૃત્વની ધીમી આ નવું બંધારણ પ્રજા ઉપર ઠોકરી બેમાડવા કરતાં પ્રજાના અવાજને તેઓ માન આપે. આપણી મહાસલાહ પ્રગ્રહિત બરાબર જાણે છે એ તો વાઇસરોયસાહેબ ક્યાંથી સ્વીકારે ?

વાઇસરોયસાહેબે નવા બંધારણની કંઠેલ પ્રશ્નાની વિશેષ બારીકાઈથી તપાસ કરી નિર્ણય છે. છતાં તેમને શંકાસ્પદ અને વાક્યબળની મોટકતા કેવી છે તે જાતાવવા તેમણે બાપણુ જગા વિશેષ તપાસીએ. તેમ દબા છે તેમ કહેવું તે તેમને કદાચ અન્યાય કરવા બરાબર થાય, પણ હિંદીઓને તેમ જ લાગે તો બોલુ નથી. તેઓ જણાવે છે કે યુરોપમાં સરમુખત્યારોનો દોર બંધી રહ્યો છે ત્યારે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે પ્રજાવાદી (Democratic) બંધારણ હિંદને આપ્યું છે તેથી તેઓ સાહેબ અતિમનોષ અનુભવે છે. નવા બંધારણમાં વાઇસરોય સરમુખત્યારોને પણ ધિયાં થાય એવી સત્તાઓ અનિયતિતપણે જોગવશે તેનાથી તેઓ સાહેબ અસાત તો નહિ જ હોય! આ નવા બંધારણને એઓ સાહેબ સ્થિત અને દ્વિધના રાજનીતિજ્ઞોના સહકારનું પરિણામ જણાવે છે. આ નવું બંધારણ ધણામાં હિંદીઓનો સહકાર કેટલો છે તે કયા આપણે અજાણ્યું છે? પછી તો વાઇસરોયસાહેબની વાણી કવિત્વમય થાય છે આ બંધારણની કંપનાની જામ્યતા (breadth of conception) અને યોજનાની દિગત (boldness of design) જોઈ તેઓ મુગ્ધ થાય છે. દેશી રાજ્યોની દૈર્ઘ્ય દૃષ્ટિથી આ લાંબા ઇમારતને તેઓ મજબૂત અને વ્યાવહારિક બનતી જુએ છે, અને આ મહાન પ્રયોગના લાવિ પરિણામો આપણે નિકટતાને લીધે બરાબર જોઈ શકીએ છીએ કે નહિ તેની તેમને શકા મટે છે. છેવટ ઉગેરે છે કે આ નવું બંધારણ અપૂર્વ પ્રયોગ છે અને તેનાથી શાહીવાદના જૂના વિચારો નષ્ટ થાય છે અને સહકાર અને ભાગીદારીની નવી ભાવનાઓ તેનું સ્થાન લે છે.

આ બંધારણનો પ્રયોગ 'અપૂર્વ' જરૂર છે તેના પરિણામો આપણે ન કંઈપી શકાએ તેવાં જ આવશે. દેશી રાજ્યોની 'દૈર્ઘ્ય દૃષ્ટિએ' તેને બરાબર મજબૂત બતાવ્યું છે—છેવટ તેને બરાબર મજબૂત બનાવવાને બ્રિટિશ મરકારે બનવું સઘળું જરૂર કર્યું છે. આવી રીતિમાં પ્રજા ઇચ્છે તોપણ સહકાર અને ભાગીદારી કરી શકે એ મનુષ્યસ્વભાવની મોટી અશક્યતા છે. હિંદુસ્તાનનો દુરમન નંબર ૧ !

પડિત જવાહરલાલના મમાજવાદી વિચારોનો પ્રચાર અટકે તે માટે પગલાં લેવા સરકારને જાણામણ કરતો દરાવ નર કિરોડ શેડનાએ કાઉન્સિલ ઓફ રેટમાં રજૂ કર્યો અને કાઉન્સિલે તે પામ કર્યો. દરાવમાં સમાજવાદી વિચારોનો સખ્ત વિરોધ કરવામાં આવ્યો છે અને તેનો પ્રચાર અટકે તે માટે તુરંતમા બેકારી, ખાસ કરીને કેળવણી મધ્યમવર્ગની, તથા મજૂરો અને ખેડૂતોનાં ગરીબોઈ અને દુઃખ જોણુ કરવા અને તેમના હિતનું રક્ષણ કરવા, ઘટતાં પગલાં લેવા મરકારને જાણામણ કરવામાં આવી છે. આ દરાવ ઉપર નોંધ લેતાં 'ટાઇમ્સ'નો ખબરપત્રી જણાવે છે કે દરાવના બીજા ભાગમાં જણાવેલ ગાંત્રે બાબતો વિષે સરકાર. ઘટતાં પગલાં લઈ રહેલ છે તે સુવિદિત છે, એટલે દરાવનો મુખ્ય મુદ્દો મહાસમાજના

પ્રમુખ અને તેના અનુયાયીઓની ઝાટકણી કાઢવાનો જ હતો. સરકાર જો ધરતા પગલાં લઈ રહી છે તો સમાજવાદી વિચારોને ફેલાવો થવો ન જોઈએ અને સરકારને આવી કસોટી લાવવાની જરૂર નહોતી, અને જો સરકાર ધંટલા પગલાં લેતી નથી તો કસોટી મુખ્ય મુદ્દો તેનો ખીજો ભાગ હતો અને પહેલો ભાગ નહિ મુખ્ય હકીકત તો હિંદુસ્તાનની ગરીબી અને બેકારી કાયમને માટે દૂર કરવી તે છે અને તે કોઈ પણ ઉપાયે થઈ શકે તો સમાજવાદની જરૂર નથી. પરિત જવાહરલાલે હમણાં જ મેદાસમાં કહ્યું છે કે હિંદુસ્તાનની ગરીબી અને બેકારી કાયમને માટે દૂર કરી શકાય તેવા કોઈ ઉપાય સૂચવવામાં આવે તો સમાજવાદ છોડી દેવો તેઓ તૈયાર છે. મૂડીવાદીઓ પાસે ધણાજ શુદ્ધિમાન વિદ્વાન અર્થશાસ્ત્રીઓ છે પણ તેમાંનો કોઈ પણ હજી સુધી એવો ઉપાય સૂચવી શક્યો નથી. સમાજવાદ અચૂક રીતે તેવો ઉપાય છે પણ તેથી મૂડીવાદનો જરૂર નાશ થાય છે. મૂડીવાદનો ઉદ્દેશ ગરીબી અને ભૂખમરી દૂર કરવાનો નથી પણ પોતાનાં હક્ક કોઈ પણ ભોગે કાયમ કરવાનો છે, એટલે 'ટાઈમ્સ'ની ખબરેપત્રીએ સાચું જ કહ્યું છે કે કરાવનો મુખ્ય મુદ્દો તેનો પહેલો ભાગ જ છે પણ તેનું સાચું કારણ તેણે આપ્યું છે તે નહિ પણ ઉપર જણાવ્યું તે છે.

આ કરાવનું સાચું સ્વરૂપ સર ફિરોઝના ભાષણની અંતે જણાયું. તેમણે કહ્યું કે જો જવાહરલાલે વિનિતોને ઉધડો લે છે તો શા માટે વિનિતોએ તેમ ન કરવું? ગાંધીજી અને ખર્ણુ શેજેન્દ્રપ્રસાદ પણ જવાહરલાલનો વિરોધ કરે છે. સર ફિરોઝ શેજા અને ગાંધીજી ખત્રો, સર ફિરોઝને મેન, એક જ ધ્યેયથી અને જનહલ્યાણની સમાન ભાવનાએ જ જવાહરલાલેનો વિરોધ કરે છે! સર ફિરોઝ ગાંધીજીથી કોઈ જીતરે તેવા છે અને સર ફિરોઝને એ ખરેખર દુર્ભાગ્યની વાત લાગે છે કે પરિત જવાહરલાલને વળાંક નીચે વેચત મેહાસેબાના પ્રમુખ ખનાવવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે!

જવાહરલાલનો વિરોધ કરતા કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટથી વધારે અનુકૂળ સ્થળ કયું હોય? જાહેરમાં પ્રજા સમક્ષ તો વિરોધ કરવાની વિનિતોની હિમ્મત નથી. ગિચારા સર કાંવેસજીએ પૂર્વમાં એક વખત પ્રયત્ન કરી જોયો! કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ મૂડીવાદીઓનો કિલ્લો છે, તેમનું પ્રતિનિધિ મંડળ છે, એટલે સર ફિરોઝ ત્યાં સરમ રીતે જવાહરલાલની ઝાટકણી કાઢી શકે.

સર ફિરોઝે સમાજવાદને હિંદુસ્તાનનો દુરમત ન જ કહ્યો છે. હિંદુસ્તાનનાં શંખેડો તેમણે ઉછીંતા લીધા-તેથી હિંદુસ્તાન અને તેમની વચ્ચેનું માધ્યમ જણાઈ આવે છે. હિંદુસ્તાનનો દુરમત કોણ છે તે તો હિંદુસ્તાનની પ્રજા જાણે છે, સર ફિરોઝે કહેવાની જરૂર નથી.

સર ફિરોઝના બીજા ૨૦ સાપ્તાહિકોએ મુખ્યમાં નિવેદન બહાર પાડી જવાહરલાલનો વિરોધ કર્યો હતો. જવાહરલાલે તેમને સખત જવાબ આપી દીધો એટલે તેમને તો સરકારની મદદ માગવી જ રહી.

સમાજવાદી પક્ષની વધતી જતી અમરથી સર ફિરોઝ અને તેમના સાથીદારો ભયભીત થાય છે.

સર ફિરોઝ જણાવે છે કે સામાજિક અને આર્થિક અસમાનતાઓ દૂર કરવાની તેઓ હિમ્મતવાળી છે. પણ સરકારી સભ્ય મિ. હેલેરે કહ્યું તેમ, આ અસમાનતાઓ દૂર કરવાની કોઈ રચનાત્મક સૂચના સર ફિરોઝે કરી નથી. શું કરે?

તેમણે કરાવના 'રચનાત્મક' વિભાગ પર બોલતાં સર ફિરોઝે માથું જ કમું કે સમાજવાદનું મૂળ પ્રગતી વધતી જતી ભલકર બેકારી અને ખૂખમરમાં છે. આ પ્રશ્નની

રાજ્યે નિઃશસ્ત્ર થવાની વાતો કરવી નિરર્થક છે; અને ખીજું વિચારાન્તિ માટે બ્રિટિશ મામલાએ પૂર્ણપણે સંતોષમંજૂર થવાની જરૂર છે. મામુદાયિક સલામતીની આશા વ્યર્થ છે. ઇંગ્લંડની નિર્ણયનાનો ખીજા રાજ્યો લાલ લે છે તે અટકાવવો જોઈએ.

મિં નેવીલ મેન્ચરલેને મર મેમ્યુઅલથી પણ વિશેષ લાંબપૂર્વક આ જ હકીકત જાહેર કરી. વિરોધીઓ ગમે તે કહે તોપણ બ્રિટિશ સરકારે પૂર્ણ રીતે સંતોષમંજૂર થવાનો નિર્ણય કર્યો છે. તેમના કહેવા મુજબ બ્રિટને નિઃશસ્ત્ર નીતિને પૂરતી તક આપી છે પણ ખીજાં રાજ્યો તે મુજબ વર્તવા તૈયાર ન હોવાથી બ્રિટને પોતાની ફરજ હવે પૂર્ણપણે જોઈએ. હવાઈ, દરિયાઈ અને ખુશ્કી લશ્કરી સરજામમાં કોઈ પણ રાજ્યની સાથે હરીફાઈ કરી શકે તેટલા પ્રમાણમાં તૈયાર થવાનો બ્રિટને નિર્ણય કર્યો છે.

પુનઃ સંતોષમંજૂરણદ્વારા શાન્તિ (Peace through rearmament) — બ્રિટનનો આ નીતિ છે. સર મેમ્યુઅલ હોર એમ આશા રાખી હતી કે મજૂર પક્ષનાં નેતાઓ આ નીતિમાં માથ આપશે. મજૂર પક્ષના નેતાઓએ સર મેમ્યુઅલની તે આશા સફળ કરી છે. મજૂરપક્ષે, પોતાના કહેવાતા સઘળા સિદ્ધાંતોને કોરે મૂકી, કેટલાક શબ્દોના આડંબર સાથે મજૂરની આ નીતિને મજૂરી આપી છે. બ્રિટનનો મજૂર પક્ષ, તેના ખીજા કોઈ પણ પક્ષ જેટલો જ શાહીવાદી છે, મંકુચિતપણે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિવાળો છે, અને પોતાનો જ સ્વાર્થ સાધવાની નીતિને સ્વીકારે છે.

જર્મની પોતાના વસાહતોની માગણી કરે છે. બ્રિટન તે યાંત્રણી પ્રત્યે દૃષ્ટીથી મહોતુષ્યતિ દર્શાવે છે, છતાં સર મેમ્યુઅલે ડોન્ઝવેટિવ પક્ષને ખાતરી આપી છે કે બ્રિટનને મંદેશ (Mandated territories) પાછા આપવાનો પ્રશ્ન છે જ નહિ અને આ મંદેશ ચર્ચાનો વિષય પણ નથી !

સંતોષમંજૂરના ઉલ્લોગના માલિક લડાઈ કરાવે છે અને લડાઈ દરમ્યાન અઢળક નફા કરે છે તે જાણીતી વાત છે. સુદ્ધ અટકાવવાનો એક ઉપાય આ ઉલ્લોગની ખાનગી માલિકીનો અંત આણી તે સરકારે લાય કરવાનો છે. ફ્રાન્સની સમાજવાદી સરકારે આ ધ્યેય સ્વીકાર્યું છે. ઇંગ્લંડમાં આ વિષે એક તપાસ સમિતિ નીમવામાં આવી હતી, જેનો રિપોર્ટ ઇંગ્લંડનાં બહાર પડ્યો. સમિતિએ આ સૂચનાની વિરુદ્ધ મત આપ્યો છે. લડાઈ દરમ્યાન તે ઉલ્લોગ ઉપર કાજૂ રાખવાની સૂચના કરી છે પણ તેની ખાનગી માલિકીનો સંદેહ અંત આણવાના ધ્યેયને સ્વીકાર્યું નથી. ઇંગ્લંડ શરતસરજામ અપરિમિત વધારી દઈ શાન્તિ જાગ્રવવાની વાતો કરે છે, પણ શાન્તિ સ્થાપવાનો એક અચૂક ઉપાય લેવા તૈયાર નથી. મૂડીવાદીઓ જેના કોશ્ચમાં મરકારી તત્ત છે તેઓ આ ઉપાય કેમ લેવા ?

સ્પેનના મામલામાં બ્રિટને સ્વીકારેલી તટસ્થતાની નીતિ મજૂરોનો દ્રોહ છે અને ફેસીસ્ટોને મદદ કરવા બરાબર છે તે સ્પષ્ટ છે. સ્પેનના પ્રતિનિધિઓ બ્રિટનના મજૂરપક્ષને આ પરિસ્થિતિ સમજાવવા ખાસ આ પરિષદમાં હાજર રહ્યા હતા છતાં મજૂરપક્ષે પોતાની નીતિમાં ફેરફાર કર્યો નથી. આ હકીકત બ્રિટિશ મજૂરપક્ષને આશા સ્વરૂપમાં પ્રકટ કરે છે.

સંતોષમંજૂરણનો કાર્યક્રમ અને સ્પેન વિષેના ઇંગ્લંડના મજૂરપક્ષના વલણ વિષે મિં જોઈદસદ્દ લખે છે:

“ A movement which has in its creed nothing worth fighting for, might as well disband its legions.” જે દિવસવાની માન્યતામાં અંતુ જ લડવા જેવું ન હોય, તે દિવસવાડે પોતાના લશ્કરને રુખમદ આપી ફેવી જોઈએ.

"This slouching leadership, this parasitic attitude towards the Government of the other class, could attract no young man." આનું લક્ષ્યપાંચળું નેતૃત્વ; આ વિરુદ્ધ વર્ગનાં માણસોની અનેલી સરકારનું પરાધીનપણું, કાઈ જુવાન માણસને આકર્ષી શકે નહિ.

સ્પેનમાં બળવાખોરોનું જોર વધતું ગય છે. રાજધાની માડ્રીદને ઘેરા શરૂ થયો છે. ખ્રિદન અને ફ્રાન્સની તટસ્થતાની નીતિએ ખરેખર સ્પેનની સરકાર ઉપર પ્રતિબંધનીતિરૂપે કામ કર્યું છે. કારણ કે બળવાખોરોને ઇટલી, જર્મની અને પોર્ટુગાલ મારફત પૂરતી મદદ મળે છે, જ્યારે સ્પેનીશ સરકારને અન્વ રાજ્યો પાસેથી શસ્ત્રો ખરીદનાં ખ્રિદન અને ફ્રાન્સે અટકાવેલ છે. આ નીતિ સામે સ્પેનના પ્રતિનિધિએ રાષ્ટ્રમંધની બેઠકમાં સખ્ત વિરોધ જાહેર કર્યો હતો. પણ તે કાણુ સાબળે ? રશિયામાં આ નીતિ સામે અગ્રમત ખૂબ કેળવણી રહ્યો છે અને સોવિયેટ સરકારે ખ્રિદન અને ફ્રાન્સને પોર્ટુગાલના વર્તન વિષે વિરોધ જાહેર કર્યો છે અને સ્પેનને શસ્ત્રો વગેરે સાધનો પૂરા પાડવાની ધમકી આપી છે. ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડ આ બાબત તપાસ કમિટી નીમવા મિલાય વિશેષ કાર્ય કરવા તૈયાર નથી. સોવિયેટ તરફથી સ્પેનને મદદની શરૂઆત થઈ છે. તેનું પરિણામ જોટલુ તો ચોક્કસ આવશે કે સ્પેનનો વિગ્રહ ઘણો વખત લખાશે. અત્યાર સુધી ૬૫૦૦૦ માણસો મરણ પામ્યાં છે અને લાખો ધાયલ થયાં છે. મિલકતનું નુકસાન પારવગરનું થયું છે મૂડીવાદ અને સમાજવાદનો વિગ્રહ બેમાંથી એકના સંપૂર્ણ નાશ વિના અટકે તેમ નથી.

ઓરિટ્ટામાં મુખ્ય પ્રધાન શુસ્ત્રીગિ કુનેહચી પ્રિન્સ સ્ટાર હેમબર્ગને પ્રધાનમંડળમાંથી દૂર કર્યો છે અને તેનું ખાતગી લશ્કર નિઃશસ્ત્ર બનાવ્યું છે. પ્રિન્સ સ્ટાર હેમબર્ગને મુસોલીનીની મદદ હતી તેમ કહેવાય છે. તે નાજીએનો વિરોધી હતો. જર્મનીનો ઓરિટ્ટામાં વધતી જતી અસરનું આ ચિહ્ન છે.

લોર્ડ્સ બેચોર્જ લાન્ગેતરમાં જર્મનીની મુસાફરી કરી આગ્યા અને એક મહાન શોધ કરી. તેમની શ્રોત્ર મુજબ જર્મની યુદ્ધ ઇન્જીન નથી, તેને રશિયાનો ભય છે. ઇંગ્લેન્ડ મારે તેને ધણું માન છે અને હિટલર એક મહાન વ્યક્તિ છે !! એ સુવિદિત છે કે રશિયાને-કાઈ શાલી મહત્ત્વાકાંક્ષા નથી, રશિયા જર્મની ઉપર આક્રમણ કરે તે અસંકય છે. જર્મનીની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ જાણીતી છે રશિયાના પ્રદેશો—યુક્રેન અને યુરલ—જર્મની પડાવી લેવા માગે છે. જર્મની રશિયા વિરુદ્ધ સતત પ્રચારકાર્ય કરી રહેલ છે જતાં લોર્ડ્સ બેચોર્જ જાહેર કરે છે કે જર્મનીને રશિયાનો ભય છે, જર્મની શાન્તિ ઇચ્છે છે અને હિટલર "is a most remarkable personality, one of the greatest I have met in the whole of my life." જર્મની અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે વધતી જતી મિત્રતાનું આ ચિહ્ન છે.

બેલ્જિયમના રાજ્યે પુરોપીય રાજકારણમાં નવો બોમ્બગળો ફેંક્યો છે. બેલ્જિયમ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે ૧૯૨૦થી સંધિ છે અને એકબીજાને મદદ કરવા બધાયેલ છે બેલ્જિયમ હવે તટસ્થ (neaptral) રહેવા માગે છે અને ફ્રાન્સની સાથે સંકળાયેલ રહેવા ઇચ્છતું નથી. ફ્રાન્સ, રશિયા અને પૂર્વ યુરોપના રાજ્યો—પોલેન્ડ, રુમાનિયા, ઝેકોસ્લોવેકિયા વગેરે સાથે સંધિઓથી બંધાયેલ છે. બેલ્જિયમ તેથી સ્વતંત્ર રહેવા માગે છે. જર્મનીને એક વધુ મિત્ર મળશે એમ જણાય છે. ખ્રિદન, ફ્રાન્સ અને બેલ્જિયમ એકત્ર હતા અને એકબીજાની સરહદનો જમાવ કરવા બંધાયેલ હતા. હવે ફ્રાન્સે પોતાની સરહદ પર પ્રધાર

કિશોરોથી કરચી પડશે. કાન્સે પૂર્વ તરફથી જર્મનીને આદે બાજુથી ગોતાનાં મિત્ર રાજ્યોથી ઘેરી લીધું છે. જર્મની પશ્ચિમમાં કાન્સને એકલું પાડે છે. ફ્રોંતમાં બાજવાઓએનો વિજય આવે અને થેરિન્ગન કાન્સથી જુદું પડે એટલે કાન્સની એકમતા પૂરી થઈ. પછી સ્થિતિના વડાણ ઉપર જ યુરોપની શાન્તિનો આધાર રહે. સ્થિતિ અને જર્મનીની મિત્રતા વધતી જાય છે. કાન્સ અને રશિયા એક થાય છે. મૂડીવાદી અને રામાજવાદી રાજ્યોના બાગડોર સ્પષ્ટ થતા જાય છે. ઇંગ્લાંડ ફ્રેન્સીસ નહિ તો ફ્રેન્સીસ રાજ્યોનું મિત્ર બને છે.

કાન્સને આ વખતે ઐથિયોપિયાને એકમાં હાજર રહેવા દેવાની 'નિર્ણયતા' બતાવી. ઇટલી કોપાયમાન થયું પણ જન્ય રાજ્યોએ પાતરી આપી છે કે આવી જૂલ ફરીથી તેમો નહિ કરે !

થેરેસ્ટાપિનાં આગળ રાજ્યોની દરમિયાનગીરીના હકતાનું બધું થઈ છે અને શાન્તિ સ્થપાઈ છે. ત્યારબાદ રાજ્યોએ એક આશા રાખી છે કે સ્થિતિ મરદાર થેરેસ્ટાપિનાં આગળોને ન્યાય આપશે. આપણે ઇંગ્લીએ છીએ કે આ આશા રાકળ થાય.

સર લલુભાઈ શામળદાસ

ગર લલુભાઈના અવસાનથી શુજરાતે એક મહાન શુજરાતી ગુમાવ્યો છે, અને મુખર્ષી, ક્ષત્રાકાને એક ઉલોગપતિની ખોટ પડી છે. સર લલુભાઈનો હિંદની ઔદ્યોગિક પ્રગતિમાં મોટો ફાળો છે. વીગે, બેકિંગ, વહાણવહું, સિમેન્ટ, સોખર, વગેરે અનેક ઉદ્યોગોમાં તેઓ અગ્રેસર હતા. સ્વેચ્છીતા તેઓ પ્રખર દિમાયતી હતા અને અદેશી લીજના પ્રસુખ હતા. હિંદની આર્થિક પ્રગતિમાં મરીગો અને ખેડૂતોની રિયનિ સુધારવા પ્રત્યે તેમનું ખાન લક્ષ હતું અને મદદગારી પ્રવૃત્તિના તેઓ સ્થાપક હતા.

તેઓ એક સાચા સદ્ગુરુસ્વ હતા. રાજાવે આનંદી અને યુવકર્ષન પ્રત્યે ક્ષમતાથી હતા. સાહિત્યના ધણા શોખીન હતા અને સામાજિક પ્રશ્નોમાં રસપૂર્વક જાન લેતા. મામાન્યપણે ધધાકારી માલુસોને માનસિક પરુધાત ચાપ છે અને તેઓ એકાંગી (fossilised) બની જાય છે સર લલુભાઈનું જીવન જેટલું સુધી વૈવિધ્યમય અને મમ્મક હતું.

હિંદી વાર્તાકાર શ્રી પ્રેમચંદ્રનું અવસાન

આ માસમાં ધ્રીશુન પ્રેમચંદ્રનું અવસાન એ એક ખેદકારક બનાવ છે. મદ્રગત એક વાર્તાકાર તરીકે હિંદી સાહિત્યમાં એટલા પ્રતિષ્ઠિત હતા કે તેમને વાર્તાસાહિત્યમાં સમ્રાટનું પદ અપાતું. તેઓ માત્ર પોતાના પ્રાંતમાં જ નહિ પણ હિંદી જગુનાર અને પ્રાંતોમાં પણ પ્રસિદ્ધ હતા. તેમની કેટલીક વાર્તા શુજરાતીમાં પણ કતરી છે. તેમની વાર્તા તરફના આકર્ષણમાં માત્ર ગર્મનનાનું કેટલું અને ખરી કલાનું કેટલું એના નિર્ણયને મમય લાગશે. સમય જતાં કલાત્મક વાર્તાના કલાકાર તરીકે તેમને માટે અત્યાર જેટલું આકર્ષ્ય ભવિષ્યમાં નહિ રહે, પણ નવા પ્રકારની વાર્તાના પ્રસ્થાનકાર તરીકેનું તેમનું સ્થાન હિંદી સાહિત્યમાં ચિન્નચાથી રહેશે.

શુજરાતના વાર્તાકારોની પેઠે તેમનું આસુખ્ય પણ ધનકલ્યાયમાં જ વાતીત થયું છે, એ આખા દેશમાં સાહિત્યકારોની રિયતિ બનાવે છે. તેમની સાહિત્યની ભક્તિ અને એકનિષ્ઠા અનુકરણીય હતાં.

મુંબઈમાં કોમી-તોફાન

મસ્જિદ પાસે સંગીતના જાડાનાએ ફરીથી મુઘર્ષને ખુનખાર હુલ્લડમાં હુઆર્યું છે. ભાયખલા ઉપર એક મસ્જિદ અને મારુતિમંદિર પાસેપાસે છે. વર્ષો થયાં તે છે. મંદિરથી મુસલમાનોના નમાઝમાં આવતાં વર્ષો કાંઈ ખલેલ પડી નથી. લગભગ નવ વર્ષ ઉપર મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટીએ મંદિરની જમીનનો ફેટલોક ભાગ જાહેર ઉપયોગ માટે મેળવ્યો અને તેના બદલામાં મંદિરના પૂતરી સાથે થયેલ કરાર મુજબ એક મલામંડપ બાંધી આપવાનું મ્યુનિસિપાલિટીએ સ્વીકાર્યું. મ્યુનિસિપાલિટીએ આ કરાર કર્યો તેથી મુસલમાનોના નમાઝમાં વિશેષ પડશે એવું સ્વપ્ને પણ કોઈએ કલ્પ્યું નહોતું. મ્યુનિસિપાલિટીના મુસલમાન સંચોએ પણ એમાં કાંઈ વાંધો ઉઠાવ્યો નહોતો. પણ પછી કરાર મુજબ મલામંડપ બાંધવાને પગલા લેવા શરૂ કર્યા એટલે ફેટલાક કહેવાતા મુસલમાન નેતાઓએ મદદસા ભાન થયું અને તેની વિરુદ્ધ ચળવળ શરૂ કરી. તેમની આવી અચલીન ચળવળને કારણે વખતોવખત આ માર્ગ મુલતવી રાખવામાં આવ્યું. નેમ તેમનું ઝનૂન વધતું ગયું છેવટ મ્યુનિસિપાલિટીએ પોતાના કરાર મુજબ પોતાની જવાબદારી અદા કરવાનો નિર્ણય કર્યો અને મુસલમાનોએ આ હુલ્લડ કર્યું. 'ટાઇમ્સે' થોડાજ જ કહેલું છે :

"We have no hesitation in declaring that the senseless agitation which culminated on Thursday in bloodshed has been deliberately fostered by communal dealers. Men out for cheap notoriety find it easy to attain on a rising tide of fanaticism; it is unhappily the easiest thing in India to appeal to religious bigotry and mob passions." અર્થાત્ સોપી પ્રમિદિ માટે ફેટલાકે આ ઉશ્કેરણી કરી છે.

મસ્જિદે એક ચાલીદાર પોતાનું વલણ સ્પષ્ટપણે જાહેર કર્યું હતું. મ્યુનિસિપાલિટીએ પોતાનો કરાર પાળતો નોઈએ. સલામંડપના ઉપયોગથી પડોરામાં અથવા મુસલમાનોને નમાઝ પઢતાં ઉપદ્રવ અથવા ઉપાધિ (Nuisance) થાય તો સરકારે કાપડા મુજબ પગલા લેવા ખાતરી આપી હતી. સલામંડપ બાંધવાથી કોઈને ઉપદ્રવ થાય તેમ નથી. તેના ઉપયોગથી ઉપદ્રવ થશે તેમ માની લેવાનું કોઈ કારણ નથી. તે ઉપરાંત સરકારે બંને કોમના મુખ્ય માણસોને બોલાવી લાખું વિવેચન કર્યું હતું. છતાં મુસલમાનોનું ધર્મઝનૂન કોઈ દલીલ સાલળવા દે તેમ નહોતું.

આવાં રમખાણોની ફરજીના તો એ છે કે ગરીબ અને નિર્દોષ માણસો જ તેના ભોગ માર્ગ પડે છે. તેમના જ જનમલની ખુવારી થાય છે તેના દારીસયાન્કો છટી જાય છે એટલું જ નહિ, પણ નામના મેળવે છે. સામાન્ય જનતા—હિંદુ અથવા મુસલમાન—એમાંથી એકને આ પ્રશ્નોમાં રસ નથી, તેની કાંઈ પડી નથી. પણ ફેટલાક મવાલીઓના સરદારો પોતાના સ્વાર્થ ખાતર સમયેસમયે આવાં હુલ્લડો જમાવે છે અને પછી પોતે ઉત્પન્ન કરેલ ભૂતાવળોને કાબૂમાં રાખી શકતા નથી. તેઓએ વીણીવોણીને સખત સખત સજા કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી કાયમી શાન્તિ અશક્ય છે ૧૯૨૬ અને ૧૯૩૨ના અનુભવ પછી પણ સરકાર આવા માણસોને ન જાણે એ અશક્ય છે. છતાં એક યા બીજો કારણે તેમની સામે ઘટનાં પડ્યાં લેવાતાં નથી. અને આપણે સ્વરાજને માટે લાપક નથી તે હકીકત આવા ખનાવા ખુરવાર કરે છે તેમ કહેવાનું આપણા દુરમતિને જાહાનું મળે છે.

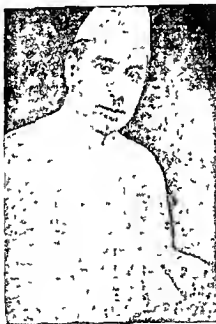
નિમનલાલ ચકુભાઈ સાહુ

પ્રોફેસર ખીરબલ સહાની ડી. એમ્સી., એફ. આર. એમ.

ગયાં થોડાં વર્ષોમાં હિંદુસ્તાનના વેદાનિકાએ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં હિંદુસ્તાનનું ગૌરવ વધાર્યું છે. એ ગૌરવમાં પ્રો. સહાનીનો ફાળો પણ અપૂર્વ છે. એમની લાંબા વખતની અનેક શોધોના માનમાં આ વર્ષે લડનની વિશ્વવિખ્યાત શેવલ સોસાયટીએ એમને ફેલો તરીકે ચૂંટી કાઢ્યા છે. આજ સુધીમાં આ સોસાયટીના ફેલો ચુટાવાનું માન હિંદમાં સ્વ. રામાનુજમ (ગણિતશાસ્ત્રી), સર જગદીશચંદ્ર બોઝ (વનસ્પતિશાસ્ત્રી), મર. ચંદ્રશેખર વ્યકટ ગમન (ભૌતિકશાસ્ત્રી) અને પ્રો. મેધનાથ સહા (ભૌતિકશાસ્ત્રી)ને મળ્યું છે.

પ્રો. સહાની હાલમાં લખનૌ યુનિવર્સિટીમાં વનસ્પતિશાસ્ત્રના મુખ્ય પ્રોફેસર તરીકે કામ કરે છે. એમના પિતા પત્નિ યુનિવર્સિટીના રમાયણના પ્રોફેસર હતા, એટલે જન્મથી જ વિજ્ઞાનના વિષયો પરત્વે એમને મુદ્દ ફળવણી મળી હતી. હિંદુસ્તાનની ફળવણી પૂરી થયા

બાદ એમણે કેમ્બ્રિજની કાલેજમાં અભ્યાસ કર્યો. અહીં તેમની શોધખોળની ખરી શરૂઆત થઈ અને તેમાં પ્રો. સિરાઈ એમને અમલ્ય પ્રોત્સાહન આપ્યું. વનસ્પતિશાસ્ત્રની કેટલીક મૌલિક શોધખોળો કરવાથી એમને કેમ્બ્રિજ અને લડનની યુનિવર્સિટીએ ડોક્ટર ઓફ સાયન્સની રહની આપી હતી. ત્યારપછી એમણે

હિંદમાં આવી શોધખોળનું કાર્ય આગળ ધપાવ્યું એમની ખામ શોધોમાં હિંદની અને દક્ષિણ ગોળાર્ધની હાલની અને ભૂતપૂર્વ વનસ્પતિનો અભ્યાસ મુખ્ય છે. એ અભ્યાસને અંગે એમને હિંદુસ્તાનની બૃહત્તરવિદ્યાનો પણ ખૂબ જાણ. અભ્યાસ કરેલી પડ્યો છે. આ અભ્યાસને પરિણામે થોડાક વર્ષથી એમણે હિંદની બૃહત્તરરચના વિશે પણ

ધણી અગત્યની શોધો કરી છે અને હજુ પણ એ શોધો ચાલુ છે. હિંદુસ્તાનની ધણીખરી શોધખોળની સરધાના એ મળ્ય છે અણિલ દિંદ વૈજ્ઞાનિક પરિષદના વનસ્પતિવિભાગના પ્રમુખપરે ૧૯૨૧માં અને બૃહત્તરવિભાગના પ્રમુખપરે ૧૯૨૬માં એમને ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા હતા. ઇંગ્લંડમાં બે વાર (૧૯૩૦, ૧૯૩૫) મળેલી વનસ્પતિશાસ્ત્રની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદના 'વેટીઓબોટની' (બૃહત્તર-વનસ્પતિવિજ્ઞાન) શાખાના ઉપપ્રમુખ નિમાયા હતા. અત્યારે હિમાલયની ખીણની નજીકના પ્રદેશની બૃહત્તરરચના અને વનસ્પતિના અવશેષ (ફોસીલ)ના સંશોધનનું કાર્ય બહુ જ તરાથી કરી રહ્યા છે એમની શોધોથી હજુ પણ એમની કારકીર્દિ વધુ જ્વલત બનશે અને હિંદની પ્રતિષ્ઠામાં તેઓ વધારો કરશે એમ શેક્કસ લાગે છે.

પદ્મવંત શુ. નાયક

રોજનીશી

ઓક્ટોબર : ૧૯૩૬

- ૧ મેક્સીકોને જ્યાં લાખની વગાવી લેવા આપવા મુંબઈ ધારાસભાએ આટ મજૂર કરી; ફ્રાન્સની સેનેટમાં ફ્રાંકની કિંમતના ઘટાડાને લગતું બિલ પસાર થયું, કોન્ઝર્વેટિવ કોન્ઝર્વેટ સમક્ષ, સર સેમ્યુઅલ હોરનું વ્યાખ્યાન.
- ૨ મહાત્મા ગાંધીજીની ૬૮ મી જન્મ જયન્તીનો ઉત્સવ રાજભરમાં ઉજવાયો; કવિવર રવીન્દ્રનાથની યુગપુરુષ ગાંધીજીને અજ્ઞાત : માનવજાતને આગળે સાત્ય અને અહિંસાની સર્વોત્તમ ભેટ આપી છે. બંગાળની સરકારે ૬૬ નવરંગેટીઓનો બિનગરતે છોડ્યા; કોન્ઝર્વેટિવ કોન્ઝર્વેટમાં મિ. નેવિલ ગેઆરલેઈનની નહેરુત : ઈંગ્લેન્ડનું વિમાની બજા કોઈ પણ દેગ કરતાં ઘોરતરું ન હોતું ભેઈએ; ચીનમાં બંગ્લીર પરિસ્થિતિ, નાંકીંગ-શાગહાઈ અને તેંગચાક-શાગહાઈ રેલ્વે લાઈનો ઉપર ૭૫ હજારનું મિનાઈ ઘરફર એકઠું કર્યું.
- ૪ રપેન સરકારે એક રિકી બહાર પડી જોના-આદીની નિકાસ કરવાની મનાઈ ફરમાઈ તેમજ તમામ સોનું સરકારી એકમા સુપરત કરવાનો હુકમ કર્યો.
- ૫ હિંદના સુવિખ્યાત રસાયનશાસ્ત્રી સર પ્રફુલ્લચંદ્ર રોય બંગાળમાં વૈજ્ઞાનિક ગોષ્ઠિઓ આગળ ધપાવવા માટે રૂપિયા અગિયાર લાખની બાદશાહી સંભાવત નહેર કરી; જર્મની અને ઈટલી રપેનના બંડખોરોને મદદ કરે છે એવા સમાચાર નહેર થયા.
- ૭ વડી ધારાસભામાં કંપની બિલ પસાર થયું; મદ્રાસમાં રાષ્ટ્રપતિનું બંધ સ્વાગત : 'અનિચ્છાથી લદાયલું' બધાલુ હિંદમાં કાન્તિ જગાવશે. . . અને જડભૂજથી ઉખેડી નાખવામાં મહાસભા તમામ પ્રયત્નો કરશે એવી વિરાટ સભામાં રાષ્ટ્રપતિના ઘોષણા; ગયા મહાયુદ્ધ દરમ્યાન હિંદે આ પ્રમાણે લોગ આપ્યા હતા - હિંદની મહેસૂલમં.રી ૧૧,૩૬,૦૦,૦૦૦ પાર્સડની રકમ ફાળા તરીકે આપવામાં આવી હતી, ૩,૩૨,૦૦,૦૦૦ પાર્સડ હિંદી સૈન્યના સાધારણ નિવાસખર્ચ તરીકે આપ્યા હતા, અને યુદ્ધને અગેના પેનશનેની વાર્ષિક સરંચા ર. ૧,૧૫,૦૦,૦૦૦ની રકમ અપાય છે. તે ઉપરાંત ૧૨૦૦૦ માર્ચી ગયા અને ૬૫૦૦૦ ભેટલા હિંદીઓ ધાયલ થયા હતા એવા જવાબ વડી ધારાસભામાં સરકારી અધિકારીએ આપ્યા.
- ૮ વડોદરા રાજ્યે કસ્ટરતને ફરજિયાત બનાવવાનો હુકમ બહાર પાડ્યો, રપેનમાં દરમ્યાનગારી નહિ કરવાના કરારને રદ કરવાની સોલિયેટ સરકારની અનિશ્ચિત ધમકીને પગિણાએ છનિવા અને ઈંગ્લેન્ડમાં રાજદ્વારી મંડળોમાં ગજરાટ ફેલાવાના સમાચાર બહાર આવ્યા, હિંદી સાહિત્યના સમર્થ વાર્તાલેખક શ્રી. પ્રેમચંદ્રજીનું જનારસમાં અવસાન.
- ૯ રપેનમાં બજવાખોરોએ બોગબથી રેલવેને નાશ કર્યો એવા સમાચાર બહાર આવ્યા; મુવિ-ખ્યાત સામુદ્રિક શાસ્ત્રી 'શીરો'નું અવસાન.
- ૧૦ ઓસ્ટ્રિયામાં શરનીંગની ડિક્ટેટર તરીકે નિમણૂક.
- ૧ ફ્રેન્ચ કોમ્યુનિસ્ટ પક્ષના સેક્રેટરી જનરલ ક્રીએકના રૂટેસખર્ ખાતેના જર્મની વિરુદ્ધના સખત બાષણને પગિણાએ જર્મનીમાં પ્રચડી લેડો આસંતોષ.
- ૨ ઈટલી અને રશિયા વચ્ચે રપેનના મામલામાં અકમક : ઈટલીએ નહેર કર્યું કે ને રશિયા રપેનમાં આક્રમીકોની અળવળને મદદ કરશે તો રાષ્ટ્રવાદીઓની મદદે આવવાની ઈટલીને ફરજ પડશે.

અધિકાધિક કામકાજની આગાહી સાથે વોર્ડન ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડની ઉજ્જવળ કારકીર્દી જળવાઈ રહી છે. ૧૯૩૫ના વર્ષની અંતે કંપનીની પ્રગતિ દરેક દિશામાં અપૂર્વ રહેવા પામી છે. ગત વર્ષના વાર્ષિક રિપોર્ટમાંથી કેટલાંક તરી આવતાં આકર્ષણ આ રહ્યાં:—

- (૧) રૂ. ૪૪,૦૦,૦૦૦નું સુંદર નવું કામકાજ કે જે હિન્દની જુની તેમજ નવી ૯૩ ટકા કંપનીઓનાં છેલ્લા વર્ષના કામકાજથી પણ વધુ છે. એજન્સી-ચોજનાની સફળ રચનાનો ખ્યાલ આપે છે.
- (૨) ખર્ચેનું ઓછું પ્રમાણ કે જે પ્રમાણ આંકડા શાસ્ત્રીએ મુકરર કરેલી હદમાં જ છે અને આટલી જ હયાતીવાળી કંપનીઓની સગખામણીમાં ઓછામાં ઓછું જ છે. સંકરતાનું પ્રથમ પગલું તેમજ વોર્ડનની કરકસરયુક્ત વ્યવસ્થાનું દિગ્દર્શન કંગ્રાયા પુરવું છે.
- (૩) હિન્દભરતી અનેક નવી તેમજ જુની કંપનીઓની સગખામણીમાં લેપસતુ થાવું ઓછું પ્રમાણ કે જે કામકાજની ઉચ્ચતાની સાગિતી છે.
- (૪) 'લાઈફ ફંડ'માં ૨૩૨ ટકાનો વધારો, દરહમેશ વધતી જતી સંરક્ષણની ખાતરી આપે છે.
- (૫) પ્રીમિયમ આવકમાં ૧૦૦ ટકાનો વધારો—સંગીન તેમજ અનુપમ વિકાસ દર્શાવે છે.
- (૬) ચાલુ રહેલા કામકાજમાં ૧૦૦ ટકાનો વધારો પૌલીસી ધગવનારાઓનો મનોવકાશક સેવાનું પરિણામ છે.
- (૭) મારાપે લાઈફ-ફંડનું સહરમાં સહર મળીનગીરીઓમાં રોકાણ નાણાં વિવિધક સાચવેતી-ભરી નીતિનો ખ્યાલ આપે છે.
- (૮) રોકાણ યોજના રકમના ઉપર યોજના વધારો એમ ને એમ જ અનામન પડેલો છે. આથી મદદગારમાં સુદૃઢ વધારો થયો છે.

- (૯) અરૂપ મરણ-પ્રમાણ—કે જે સારા બોનસ માટે અમલની ખાખત છે.
- (૧૦) પગાર યોજેલી તેમજ બીનપગાર યોજેલી તેટલી જ ગોઠી ચાપણ નાણાં ખાખતનું સંપૂર્ણ વિશ્વાસપ્રેરક અજ સૂચવે છે, હિન્દમાં રચપાએક ૯૩ ટકા કંપનીઓ કરતા પણ આ ચાપણ વધુ છે.

અમારી આ ફોટોથી અમે આજ મમરૂં છીએ કીન્તુ આવી જૂતકાળની અસાધારણ ફોટોમાં જ અંતેય મંત્રી એકી ન રહેતાં તેથી પણ અધિક ફોટોની અમેને આકાંક્ષા છે. આવી પ્રગતિકારક કંપનીને જૂતકાળના કામકાજ કરતાં ભવિષ્યના કામકાજનો સ્વાલ વધુ અમલનો છે.

આપ પણ જો અમાગ વિચારો સાથે મળતા થઈ ભવિષ્યના કામકાજની અમલતાને વધુ સ્થાન આપતા હો અને એવી કંપની કે જેમાં ઉજ્જવળ ભવિષ્ય માટે અવહાર યોજનાની હાજરી હોય અને આપને સફળતાનું વાતાવરણ પસંદ હોય તો આપની પસંદગીનો કમલ વોર્ડન ઉપર જ ઢળશે.

ધી વોર્ડન ઈન્સ્યુરન્સ કું. લીમીટેડ

“ઉજ્જવળ ભાવિની આગાહી આપતી કંપની.”

અમદાવાદ, સુખઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ, પુના.